

Barcode : 1990020102811

Title - Mimamsa Darshana

Author - Jaimini Muni

Language - sanskrit

Pages - 1130

Publication Year - 1910

Barcode EAN.UCC-13

श्रीहरिः ।

मीमांसादर्शनम् ।

श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् ।

प्रथमप्रभृति-तृतीयाध्यायपर्यन्तम् । १-३ ।

पं० रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

चौखम्भासंस्कृतपुस्तकालयाऽध्यक्ष-

हरिदासात्मजहरिकृष्णदासगुप्तेन

स्वकीये विद्याविलास यन्त्रे

संमुद्रितम् ।

MÎMÂNSÂDARŚANA,

With the commentary of Sabara swami.

ONE TO THREE CHAPTERS.

Edited by

Pandita Ratna Gopâla Bhatta.

PRINTED AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS.

BY HARIKRISHNA DÂSA GUPTA.

BENARES CITY.

1910.

भूमिका ।

—:०:—

परमकारुणिको भगवान् महामायी सच्चिदानन्दघनः सर्वज्ञः कालकालः सर्वशास्त्रयोनिः सत्यसङ्कल्पः सकलजगदाधारः सर्व-मुमुक्षुजनोद्धाराय धर्मादिस्थापनाय च कृतविविधावतारः सकल-दुःखोपशमनाय कर्मोपासनब्रह्मात्मैक्यज्ञानयथार्थप्रतिपादकमादर्श-स्थानीयं सकलविद्यास्थानोपबृंहितं त्रिकाण्डात्मकं वेदं विरचित-वान् । तदङ्गभूतानि शिक्षादीनि च प्रकाशितानि ॥

तत्र धर्मब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादकमपौरुषेयं स्वतः प्रमाणवाक्यं वेदः । स च मन्त्रब्राह्मणात्मकः । तत्र मन्त्रा अनुष्ठानकारणभूत-द्रव्यदेवताप्रकाशकाः सर्वशास्त्रादिपरमरहस्यभूतब्रह्मात्मैक्ययथार्थ-प्रकाशकाश्च । तेऽपि त्रिविधाः । ऋग्यजुःसामभेदात् । तत्र पादवद्भगवद्गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा ऋचः— अग्निमीळे पुरोहित-मित्याद्याः । ता एव गीतिविशिष्टाः सामानि । तदुभयविलक्षणानि यजूंषि । अग्नीदग्नीन् विहर इत्यादिसम्बोधनरूपा निगदमन्त्रा अपि यजुरन्तर्भूता एव ॥

ब्राह्मणमपि त्रिविधम् । विधिरूपमर्थवादरूपञ्च । तदुभयवि-लक्षणम् । तत्र शब्दभावना विधिरिति वार्त्तिककारकुमारिलभट्ट-पादानुयायिनः । जैमिनीयाश्च । नियोगो विधिरिति पूर्वमीमांसैक-देशिनः प्राभाकराः । इष्टसाधनताविधिरिति तार्किकादयः । सर्वो-ऽपि विधिश्चतुर्विधः । उत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगभेदात् । नियमाऽपूर्वपरिसंख्यादीनामप्येष्वेवान्तर्भावात् । तत्र देवताकर्म-स्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः । आग्नेयोऽष्टाकपालो भ-

वतीत्यादिः । सेतिकर्तव्यताकस्य करणस्य यागादेः स्वर्गादि
फलमम्बन्धबोधको विधिरधिकारविधिः । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः । अङ्गसम्बन्धबोधको विधिर्विनियोग-
विधिः । यथा, व्रीहिभिर्यजेत, समिधो यजतीत्यादिः । साङ्गप्रधानकर्म-
प्रयोगैक्यबोधकः पूर्वविधित्रयमेलनरूपः प्रयोगविधिः । स च
श्रौत इत्येके । कल्प्य इत्यन्ये । कर्मस्वरूपञ्च द्विविधम् । गुण-
कर्म, अर्थकर्म च । तत्र क्रतुकारकाण्याश्रित्य विहितं कर्म गुण-
कर्म । तदपि चतुर्विधम् । उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृतिभेदात् । तत्र
वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, यूपं तक्षति इत्यादावाधानतक्षणा-
दिना संस्कारविशेषविशिष्टाग्नियूपादेरुत्पत्तिः । स्वाध्यायोऽध्ये-
तव्यो गां पयोदोग्धि इत्यादावध्ययनदोहनादिना विद्यमानस्यैव
स्वाध्यायपयःप्रभृतेः प्राप्तिः । सोममभिषुणोति, व्रीहीनवहन्ति,
आज्यं विलापयति इत्यादावभिषवावघातविलापनैः सोमादीनां
विकारः । व्रीहीन् प्रोक्षति, पत्न्यवेक्षते इत्यादौ प्रोक्षणावेक्षणादि-
भिर्व्रीह्यादिद्रव्याणां संस्कारः । एतच्चतुष्टयं प्रधानस्य कर्मणो-
ऽङ्गमेव तथा क्रतुकारकाण्यनाश्रित्य विहितमर्थकर्म । तच्च द्विविध-
म् । अङ्गं, प्रधानञ्च । अन्यार्थमङ्गम् । अनन्यार्थं प्रधानम् । अङ्ग-
मपि द्विविधम् । सन्निपत्त्योपकारकमारादुपकारकञ्च । तत्र प्र-
धानस्वरूपनिर्वाहकं प्रथमम् । यथाऽवहननप्रोक्षणादिफलोपकारि ।
द्वितीयं यथा प्रयाजादि । एवं सम्पूर्णाङ्गसंयुक्तो विधिः प्रकृतिः ।
विकलाङ्गसंयुक्तो विधिर्विकृतिः । तदुभयविलक्षणो विधिर्दर्वो-
होमः । एवमन्यदप्युह्यम् । प्राशस्त्यनिन्दाऽन्यतरलक्षणया विधिशेष-
भूतं वाक्यमर्थवादः । स च त्रिविधः । गुणवादोऽनुवादो भूतार्थ-
वादश्च । तत्र प्रमाणान्तरविरुद्धार्थबोधको गुणवादः । आदित्यो
यूप इत्यादिः । प्रमाणान्तरप्राप्तार्थबोधकोऽनुवादः । अग्निर्हिमस्य

षजमित्यादिः । प्रमाणान्तरविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधको भूता-
ऽर्थवादः । इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छदित्यादिः । तदुक्तं—

विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादास्त्रिधा मतः ॥

तत्र त्रिविधानामप्यर्थवादानां विधिस्तुतिपरत्वे समानेऽपि
भूतार्थवादानां स्वतः प्रामाण्यं स्वार्थेऽपि । तच्च बाधितविषयत्वा-
ज्ज्ञापकत्वाच्च न गुणवादानुवादयोः । भूतार्थवादस्य तु स्वार्थे
तात्पर्यरहितस्यापि नौत्सर्गिकं प्रामाण्यं विहन्यते ॥

विध्यर्थवादोभयविलक्षणं वेदान्तवाक्यमुपनिषच्छब्दवाच्यम्,
अस्यैव सम्यग्बोधार्थं द्वादशलक्षणी पूर्वमीमांसा धर्मादिनिर्णय-
पूर्वकं महर्षिमहामुनिवेदव्यासशिष्यमहर्षिजैमिनिना पूर्वमीमांसा-
ऽऽचार्येण प्रकाशिता । अष्टचत्वारिंशत्संस्कारेण शुद्धो ब्राह्मणो
वेदान्तज्ञाने संन्यासपूर्वकं मुख्योऽधिकारी निष्कामोपासनया
विक्षेपरहितः । तद्वेदान्तवाक्यं कचिदज्ञातज्ञापकत्वेन विधिरिति
व्यपदिश्यते । विधिपदरहितमापि प्रमाणवाक्यत्वेन च कचिद्
भूतार्थवाद इति व्यवह्रियते इति न दोषः । एवञ्च कर्मकाण्डात्मको
ब्रह्मकाण्डात्मको वेदो धर्मार्थकाममोक्षहेतुः । उपासनरूपमानसिक-
क्रियात्मको वेदः कर्मत्वाविशेषात् कर्मस्वेवान्तर्भूत इति कृत्वा
द्विविधैव निष्ठा उक्ता । तथाचोक्तं भगवता—

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनामिति ॥

तत्राऽपि ब्रह्मकाण्डमेव प्रधानम् । तथाचोक्तं भगवता— सर्वं
कर्माखिलम्पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते इति ॥

कर्मणि समाप्यते, भक्तौ समाप्यत इति नोक्तम् । अत एव
द्विविधैव मीमांसा कर्ममीमांसा ब्रह्ममीमांसा च । उपासनाकाण्डस्य

कर्ममीमांसायामन्तर्भावात् । स्थूलदृशां पृथक्त्वेन च ग्रहः । अत एव कर्मफलमनित्यं स्वर्गादि, तथैवोपासनाफलमपि वैकुण्ठादिदेव-
लोकफलमनित्यसुखादि । कैवल्यं तु ज्ञानज्ञाप्यं नित्यं स्वरूप-
स्थितिर्निवार्णसंज्ञम् । तथाचोक्तं भागवते—

मुक्तिर्हित्वाऽन्यथा रूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिरिति ॥

अन्यथारूपं ब्रह्मातिरिक्तं मिथ्याभूतं द्वैतं हित्वा नाम प्रबाध्य
स्वरूपज्ञानेनेति । तथाच बाधस्वरूपं वार्त्तिककारेण प्रदर्शितं—

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममावृतः ।

अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यतीति ॥

किञ्च, स च वेदः प्रयोगत्रयेण यज्ञनिर्वाहार्थम् ऋग्यजुःसाम-
भेदेन भिन्नः । वस्तुतस्तु मुख्यप्रमेयब्रह्मैक्यादेक एव । तथोक्तं
महाभारते—

एकवेदस्य चाज्ञानाद् वेदास्ते बहवोऽभवन् ।

सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थित इति ॥

तत्र हौत्रप्रयोग ऋग्वेदेन आध्वर्यप्रयोगो यजुर्वेदेन, औद्गात्र-
प्रयोगः सामवेदेन । ब्राह्मयजमानप्रयोगौ त्वत्रैवान्तर्भूतौ । अथर्व-
वेदस्तु यज्ञानुपयुक्तोऽपि शान्तिकपौष्टिकाभिचारिककलानाना-
विधपदार्थविद्यानीतिपाकादिकर्मप्रतिपादकत्वेनात्यन्तविलक्षण एव ।
एवञ्च प्रवचनभेदात् प्रतिवेदं भिन्ना भूयस्यः शाखाश्च । एवं
कर्मकाण्डे व्यापारभेदेनाधिकारिभेदेन च शाखाकर्मभेदाः । वस्तुतः
सर्वासां शाखानामेकरूपत्वमेव ब्रह्मकाण्डमिति । शाखाभेदेनो-
पनिषद्भेदाः सन्ति, परन्तु तासामेक एवार्थो मुख्यो ब्रह्मरूप-
प्रमेयैक्यात् । तथाच चतुर्णां वेदानां प्रयोजनाऽधिकारिभेदेन
भेदः । एवं शास्त्राणामपि वस्तुत एकमेव तत्त्वं सर्वेषाम् । तथा-
चोक्तं, सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । वैयाकरणभूषणेऽपि—

शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्णिता ।

समारम्भास्तु भावानामनादि ब्रह्म शाश्वतमिति ॥

तथा आहवनीयगार्हपत्यदाक्षिणाग्निभिः सर्वकर्मनिष्पत्तिः । देवतो-
द्देशेन द्रव्यत्यागात्मको यज्ञः । विहितनिषिद्धादिभेदेन कर्मफलभेदः
स्वर्गनरकादिः ।

ते च संस्कारा अष्टचत्वारिंशत् । तथाहि । गर्भाधानम् १,
पुंसवनम् २, सीमन्तोन्नयनम् ३, जातकर्म ४, नामकरणम् ५,
निष्क्रमणम् ६, अन्नप्राशनम् ७, कर्णवेधः ८, चौलकर्म ९, उ-
पनयनम् १०, समावर्तनम् ११, विवाहः १२, अन्त्येष्टिः १३,
देवयज्ञः १४, पितृयज्ञः १५, भूतयज्ञः १६, नरयज्ञः १७,
अतिथियज्ञः १८, वेदव्रतचतुष्टयम् १९, अष्टकाश्राद्धम् २०,
पार्वणश्राद्धम् २१, श्रावणी २२, आश्वयुजी २३, प्रौष्ठपदी २४,
चैत्री २५, आश्वयुजी २६, अग्न्याधानम् २७, अग्निहोत्रम् २८,
दर्शपौर्णमासौ २९, आश्वयुजेष्टिः ३०, चातुर्मास्यम् ३१, निरुद्ध-
पशुबन्धः ३२, सौत्रामणिः ३३, अग्निष्टोमः ३४, अत्यग्निष्टोमः ३५,
उक्थ्यः ३६, षोडशी ३७, वाजपेयः ३८, अतिरात्रः ३९, आपो-
र्यामः ४०, राजसूयादिः ४१, सर्वभूतदया ४२, लोकद्वयचातुर्यम् ४३,
क्षान्तिः ४४, अनसूया ४५, शौचम् ४६, अनायासमङ्गलाचारः ४७,
अकार्षिण्यम् ४८, अस्पृहा इति ॥

पूर्वोक्तहोत्रादिभेदः । तथाहि—

होता अध्वर्युरुद्गाता ब्रह्मा इति चतुर्विधा ऋत्विजः । पञ्चमो
यजमानः । मैत्रावरुणः अच्छावाक् ग्रावस्तुव होता इति होतृगणः ।
प्रतिप्रस्थाता नेष्टा उन्नेता अध्वर्युरित्यध्वर्युगणः । प्रस्तोता प्रतिहर्ता
सुब्रह्मण्य उद्गाता इत्युद्गातृगणः । ब्राह्मणाच्छंसी आग्नीध्रः

पोता ब्रह्मा इति ब्रह्मगणः । कौषीतकिशाखायामेकोऽपरोऽपि ऋत्विक् कथितः । केनापि यजमानं मेलयित्वा सप्तदश कथिताः । केनापि पत्नीयजमानौ स्वीकृत्य विंशतिगणः कथितो यज्ञसाधन-मित्यादि सर्वं कात्यायनादिसूत्रेषु विस्तरान्निरूपितम् । एवमैहिक-पारलौकिककर्मभेदो निरूपितः । परं तु, यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते इत्यादिवेदेन कर्मफलानामनित्यत्वं कथितम् । निष्कामतया अन्तःकरणशोधकत्वञ्च ॥

एवं क्रमेण पूर्वमीमांसाया द्वादशाध्यायविषयाः सन्त्येवम् । तथाहि । प्रथमेऽध्याये विध्यादेः प्रामाण्यं निरूपितं, धर्मलक्षण-भेदश्च । द्वितीये तद्विधेयकर्मभेदो निरूपितः । तृतीये विहितानां यागादिकर्मणां शेषशेषिभावः । चतुर्थे क्रतुप्रयुक्तानुष्ठेयानां पुरुषा-ऽर्थप्रयुक्तानुष्ठेयानां च पदार्थानां परिमाणं चिन्तितम् । पञ्चमे-ऽनुष्ठेयपदार्थानामनुष्ठानक्रमो निरूपितः । षष्ठेऽध्याये विहित-कर्मफलभोक्तृस्वरूपाधिकारनिरूपणम् । सप्तमे प्रकृतावुपदिष्टाना-मङ्गानां विकृतौ सामान्यातिदेशो निरूपितः । तद्वत्करणमातिदेशः । अष्टमे आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिप्रकृत्यङ्गानां, सौर्यं चरुं निर्वपे-दित्यादिविकृतौ सप्तदशद्रव्यदेवतादिद्वारेण विशेषातिदेशः । नवमे प्रकृतावुपदिष्टानां मन्त्रसामसंस्कारकर्मणां विकृतावतिदेशप्राप्तानां प्रकृतिविकृत्योरग्निसूर्यादिदेवतादिभेदे प्रकृतिगतं देवतादिवाचकं पदं विहाय विकृतौ देवतादिवाचकस्य पदस्याध्याहार ऊहो नि-रूपितः । यथाऽग्नये जुष्टमिति मन्त्रे प्रकृत्युपदिष्टे विकृतावतिदेश-प्राप्तेऽग्निपदपरित्यागेन सूर्यपदाध्याहारः । यथाच गिरा गिरा दक्षस इत्यत्र साञ्चि गिरापदस्य परित्यागेनेरापदाध्याहारः साम्ना-मूहः । व्रीह्यादिद्रव्यान्तरसम्बन्धिनश्चाऽवघातादेर्नीवारादिद्रव्या-ऽन्तरसम्बन्धः संस्कारकर्मणामूहश्च । दशमे विकृतौ चोदक-

प्राप्तानां प्राकृताङ्गानां प्रकृतौ सावकाशानां विकृतौ ह्युपादिष्टविशेषा-
ऽङ्गादीनां बाधो निरूपितः । यथा प्रकृतेः सकाशाद्विकृतावतिदिष्टानां
बर्हिषां शरमयं बर्हिरित्युपादिष्टेन शरमयबर्हिषा विकृतौ बाधः ।
एकादशे चानेकाङ्गिविधिप्रयुक्तानामङ्गानां सकृदनुष्ठानात् सर्वा-
ऽङ्गिनामुपकारसाम्यं तन्त्रं निरूपितम् । यथाग्नेयोऽष्टाकपाल
उपांशुयाजमन्तरा यजत्यग्निषोमीयमेकादशकपालमित्यादिपौर्ण-
मासादिकर्मप्रयुक्तानां प्रयाजाद्यङ्गानां सकृदनुष्ठात् सर्वाङ्ग्युप-
कारः । द्वादशे त्वेकाङ्गिप्रयुक्ताङ्गानुष्ठानस्य तत्प्रयोजकसामर्थ्य-
रहितेऽङ्ग्यन्तरेऽप्युपकार इति ॥

पूर्वमीमांसकमते अपूर्वस्य फलदातृत्वम् । आपातत ईश्वरा-
ऽनङ्गीकारः । मन्त्रमयी देवता, न विग्रहवती । अतीन्द्रियसुखा-
भावः । क्रियापरः सर्वो वेदः । बटबीजवत् संसारोऽनादिः । स्वर्ग-
सुखप्राप्तिरेव कर्मणा मोक्षः । क्रियान्विते शब्दशक्तिः । अख्याति-
वादः । सर्वं ज्ञानं प्रमैव । स्थूलशरीराद्भिन्न आत्मा परमार्थनित्यः ॥

धर्मस्य परमेश्वरबुद्ध्या निष्कामतया आचरणे अन्तःकरणशुद्ध्या
क्रमेण ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन कैवल्यमुक्तिरिति जैमिनिगुरोर्व्यासमतं
ब्रह्मकाण्डसिद्धान्तश्च । अस्या एव पूर्वमीमांसाया अर्थप्रतिपादिकाः
सर्वाः स्मृतयो मन्त्रादिभिः कृताः । एवं धर्मादिनिरूपणं जनो-
द्धाराय जैमिनिमहर्षिणा सूत्रेषु कृतम् । तदेव भाष्यकारेण शबर-
स्वामिना प्रकाशितम् । भट्टपादेन कुमारिलनाम्ना वार्त्तिककारेण
च उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्ता विस्तरेण सोदाहरणं कृता । तदेतत् सर्वं
पूर्वमीमांसाऽवलोकनेन धर्मतत्त्वमवगतं भवति । तदनु तत्करणेन
चित्तशुद्ध्या ज्ञानद्वारा सकलदुःखनिवृत्तिः परमानन्दावाप्तिश्च
भवतीति सर्वमुपक्षूपकाराय चौखम्भा संस्कृतसिरीजाध्यक्षश्रेष्ठि-
हरिदासात्मजहरिकृष्णदासेन निजविद्याविलासनाम्नि यन्त्रे मुद्रायि-

(८)

त्वा प्रकाशितामिति शमाशासेऽहं,

सर्वधार्मिकमुमुक्षुपरमहितैषी वेदान्तनिष्ठ-

प्रज्ञानानन्दसरस्वतीस्वामी

कैवल्यधाममठनिवासी ।

ब्रह्माघाट काशी ।

तृतीयाध्यायचतुर्थपादीयनवमसूत्रादूर्ध्वमुपलब्धानां षण्णां
सूत्राणां भाष्यस्यानुपलब्धेस्तेषां कुमारिलस्वामिविरचितं वार्तिक-
मत्र संयोजितं प्रथमभागे इत्याधिकं बोध्यम् ॥

श्रीहरिः ।

मीमांसादर्शनाधिकरणसूची ।

अधिकरणसंख्या ।	पृष्ठसंख्या
१ धर्मजिज्ञासाऽधिकरणम् ३	३
२ धर्मलक्षणाऽधिकरणम् ५	५
३ धर्मप्रामाण्यपरीक्षाऽधिकरणम् ५	५
४ धर्मे प्रत्यक्षस्याऽप्रामाण्याऽधिकरणम् ५	५
५ धर्मे वेदप्रामाण्याऽधिकरणम् १८	१८
६ शब्दनित्यताऽधिकरणम् २३	२३
७ वेदस्याऽर्थप्रत्यायकत्वाऽधिकरणम् २६	२६
८ वेदस्याऽपौरुषयत्वाधिकरणम् ॥ १ अध्यायः । १ पादः ॥ २७	२७
१ अर्थवादाधिकरणम् ३५	३५
२ विधिवन्निगदाधिकरणम् ३७	३७
३ हेतुवन्निगदाधिकरणम् ३८	३८
४ मन्त्रलिङ्गाधिकरणम् ॥ १ अ० । २ पा० ॥ ... ४४	४४
१ स्मृतिप्रामाण्याधिकरणम् ४५	४५
२ श्रुतिप्राबल्याधिकरणम् ४७	४७
३ दृष्टमूलकस्मृत्यप्रामाण्याधिकरणम् ४७	४७
४ पदार्थप्राबल्याधिकरणम् ४८	४८
५ शास्त्रप्रसिद्धपदार्थप्रामाण्याधिकरणम् ४९	४९
६ म्लेच्छप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिकरणम् ४९	४९
७ कल्पसूत्राऽस्वतःप्रामाण्याधिकरणम् ५०	५०
८ होलाकाऽधिकरणम् ॥ सामान्यश्रुतिकल्पनाधिकरणम् ५२	५२
९ साधुपदप्रयुक्त्यधिकरणम् ५३	५३
१० आकृतिशक्त्यधिकरणम् ॥ १ अ० । ३ पा० ॥ ... ५८	५८
१ उद्भिदादिशब्दानां यागनामधेयताऽधिकरणम् ... ६०	६०
२ चित्रादिशब्दानां यागनामधेयताऽधिकरणम् ... ६१	६१
३ अग्निहोत्रादिशब्दानां यागनामधेयताऽधिकरणम् ... ६२	६२
४ श्येनादिशब्दानां यागनामधेयताऽधिकरणम् ... ६३	६३

५	वाजपेयादिशब्दानां नामधेयताऽधिकरणम्	...	६४
६	आग्नेयादीनामनामताधिकरणम्	६५
७	बर्हिरादिशब्दानां जातिवाचित्वाधिकरणम्	...	६५
८	प्रोक्षण्यादिपदानां यौगिकत्वाऽधिकरणम्	६६
९	निर्मन्थ्यशब्दस्य यौगिकत्वाधिकरणम्	६६
१०	वैश्वदेवादिशब्दानां नामधेयताऽधिकरणम्	...	६७
११	वैश्वानरेऽष्टत्वाद्यर्थवादताधिकरणम्	६९
१२	यजमानशब्दस्य प्रस्तरादिस्तुत्यर्थताधिकरणम्	..	७०
१३	आग्नेयादिशब्दानां ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थताधिकरणम्	...	७१
१४	यूपादिशब्दानां यजमानस्तुत्यर्थताधिकरणम्	...	७१
१५	अपश्वादिशब्दानां गवादेप्रशंसार्थताधिकरणम्	.	७१
१६	बाहुल्येन सृष्टिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ भूमाधिकरणम्		७२
१७	प्राणभृदादिशब्दानां स्तुत्यर्थताऽधिकरणम्	...	७२
१८	वाक्यशेषेण संदिग्धार्थनिरूपणाधिकरणम्	७३
१९	सामर्थ्याऽनुसारेणाव्यवस्थितानां व्यवस्थाऽधिकरणम्		७३

१ अध्यायः । ४ पादः ॥

१	अपूर्वस्याऽऽख्यातपदप्रतिपाद्यताऽधिकरणम्	..	७७
२	अपूर्वस्यास्तित्ताधिकरणम्	७७
३	कर्मणां गुणप्रधानभावविभागाऽधिकरणम्	७८
४	सम्मार्जनादीनामप्रधानताधिकरणम्	...	८१
५	स्तोत्रादिप्राधान्याऽधिकरणम्	८५
६	मन्त्राविधायकत्वाधिकरणम्	८६
७	मन्त्रनिर्वचनाऽधिकरणम्	८७
८	ब्राह्मणनिर्वचनाधिकरणम्	८७
९	ऊहाद्यमन्त्रताधिकरणम्	८८
१०	ऋग्लक्षणाधिकरणम्	८८
११	सामलक्षणाधिकरणम्	८८
१२	यजुर्लक्षणाऽधिकरणम्	८८
१३	निगदानां यजुष्वाधिकरणम्	९०
१४	एकवाक्यत्वलक्षणाधिकरणम्	९१
१५	वाक्यभेदाधिकरणम्	९२

१६ अनुपङ्गाधिकरणम्	९३
१७ व्यवेताननुपङ्गाधिकरणम्	॥ २ अ० । १ पा० ॥	९४
१ अङ्गापूर्वभेदाधिकरणम्	९५
२ समिदाद्यपूर्वभेदाधिकरणम्	९६
३ आधाराद्याग्नेयादीनामङ्गाङ्गिभावाधिकरणम्	९९
४ उपांशुयाजापूर्वताधिकरणम्	१००
५ आधाराद्यपूर्वताधिकरणम्	१०३
६ पशुसोमापूर्वताधिकरणम्	१०५
७ संख्याकृतकर्मभेदाधिकरणम्	१०६
८ सज्ञाकृतकर्मभेदाधिकरणम्	१०७
९ देवताभेदकृतकर्मभेदाधिकरणम्	१०८
१० द्रव्यविशेषानुक्तिकृतकर्मैक्याधिकरणम्	१०८
११ दध्यादिद्रव्यसफलत्वाधिकरणम्	.	.	.	१११
१२ वारवन्तीयादीनां कर्मान्तरताधिकरणम्	११३
१३ सौभरनिधनयोः कामैक्याधिकरणम्	॥ २ अ० । २ पा० ॥	११५
१ ग्रहाग्रताया ज्योतिष्टोमाऽङ्गताधिकरणम्	११८
२ अवेष्टेः क्रत्वन्तरताऽधिकरणम्	१२०
३ आधानस्य विधेयत्वाधिकरणम्	१२३
४ दाक्षायणादीनां गुणताधिकरणम्	१२४
५ द्रव्यदेवतायुक्तानां यागान्तरताधिकरणम्	१२६
६ वत्सालम्भादीनां संस्कारताधिकरणम्	१२८
७ नैवारन्त्ररोगाधानार्थताऽधिकरणम्	१२८
८ त्वाष्ट्रपान्नीवतस्य पर्यग्निकरणगुणकत्वाधिकरणम्	१२९
९ अदाभ्यादीनां ग्रहनामताधिकरणम्	१३०
१० अग्निचयनस्य संस्कारताधिकरणम्	१३०
११ मासाग्निहोत्रादीनां क्रत्वन्तरताधिकरणम्	१३१
१२ आग्नेयादिकाभ्येष्ट्यधिकरणम्	१३२
१३ अवेष्टेरन्नाद्यफलकत्वाधिकरणम्	१३२
१४ आग्नेयद्विरुक्तेः स्तुत्यर्थताधिकरणम्	॥ २ अ० । ३ पा० ॥	१३३
१ यावज्जीविकाग्निहोत्राधिकरणम्	१३५
२ सर्वशाखाग्रत्ययैककर्मताधिकरणम्	॥ २ अ० । ४ पा० ॥	१४२

१	प्रतिज्ञाधिकरणम्	१४३
२	शेषत्वकारणसहित-शेषलक्षणाधिकरणम्	१४३
३	शेषलक्ष्याऽधिकरणम्	१४५
४	निर्वपणादीनामर्थाऽनुसारेण व्यवस्थितविषयताधिकरणम्	१४६
५	स्फाद्यादीनां संयोगानुसारेण व्यवस्थितत्वाधिकरणम्	१४७
६	आरुण्यादिगुणानामसङ्कीर्णताऽधिकरणम्	१५४
७	सर्वेषां ग्रहादीनां सम्मार्गाद्यधिकरणम्	१५८
८	चमसादौ सम्मार्गाद्यप्रयोगाधिकरणम्	१५९
९	सप्तदशारत्नितायाः पशुधर्मताधिकरणम्	१६०
१०	अभिक्रमणादीनां प्रयाजमात्राङ्गताऽधिकरणम्	१६१
११	उपवीतस्य प्राकरणिकाङ्गताधिकरणम्	१६३
१२	वारणवैकङ्गतादिपात्राणां कृत्स्नयागगुणताधिकरणम्	१६४
१३	वात्रघ्न्याद्यनुवाक्यानामाज्यभागाङ्गताऽधिकरणम्	१६४
१४	मुष्टीकरणादीनां कृत्स्नप्राकरणिकाङ्गताधिकरणम्	१६५
१५	चतुर्धाकरणस्याग्नेयमात्राङ्गताधिकरणम् ॥ ३ अ० । १ पा० ॥	१६६
१	लवनप्रकाशकमन्त्राणां मुख्ये विनियोगाधिकरणम्	१६९
२	इन्द्रप्रकाशकमन्त्राणां गार्हपत्ये विनियोगाधिकरणम्	१७०
३	आह्वानप्रकाशकमन्त्राणाम् आह्वाने विनियोगाऽधिकरणम्	१७२
४	अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्राणां तत्रैव विनियोगा- ऽधिकरणम्	१७३
५	सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्गताधिकरणम्	१७४
६	सूक्तवाकानामर्थानुसारेण विनियोगाधिकरणम्	१७६
७	काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डानां काम्यमात्राङ्गताधिकरणम्	१७७
८	आग्नीध्रोपस्थाने प्राकृतानां मन्त्राणां विनियोगाधिकरणम्	१८०
९	भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिकरणम्	१८२
१०	मन्द्राभिभूतिरित्यादेर्भक्षयामीत्यन्तस्यैकशस्त्रताधिकरणम्	१८२
११	इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां सर्वेषु भक्षणेषूहेन विनियोगा- ऽधिकरणम्	१८३
१२	अभ्युन्नीतसोमभक्षणे इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम्	१८५
१३	पात्नीवतभक्षणे इन्द्रादीनामनुपलक्षणाधिकरणम्	१८६
१४	पात्नीवतशेषभक्षे त्वष्टुरनुपलक्षणीयताधिकरणम्	१८६

१५	पात्नीवतशेषभक्षे त्रिंशतोऽनुपलक्षणाधिकरणम्	...	१८८
१६	भक्षणेऽनुवषट्कारदेवताया अनुपलक्षणाऽधिकरणम्	...	१८८
१७	अनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणाधिकरणम्	१८८
१८	ऐन्द्राग्नभक्षस्यामन्त्रकताधिकरणम्	१८९
१९	गायत्रच्छन्दस इत्यादिमन्त्राणामनेकच्छन्दस्के विनियोगा- ऽधिकरणम्...	१८९
एकादशाधिकरणोक्तविनियोगस्योपसंहारः ॥ ३ अ० । २ पा० ॥ १९०			
१	उच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मताधिकरणम्	१९२
२	आधाने गानस्योपांशुताधिकरणम्	१९२
३	ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वैदिकताधिकरणम्	१९३
४	प्रकरणस्य विनियोजकताधिकरणम्	१९४
५	क्रमस्य विनियोजकताधिकरणम्	१९४
६	समाख्याया विनियोजकताऽधिकरणम्	१९४
७	श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वाधिकरणम्	२०३
८	द्वादशोपसत्ताया अहीनाङ्गताधिकरणम्	२०३
९	कुलायादौ प्रतिपदोरुत्कर्षाधिकरणम्	२०५
१०	जाघन्याः प्रकरणादनुत्कर्षाऽधिकरणम्	२०६
११	सन्तर्दनस्य संस्थानिवेशाधिकरणम्	२०८
१२	प्रवर्ग्यनिषेधस्य प्रथमप्रयोगविषयताधिकरणम्	२०८
१३	पौष्णपेषणस्य विकृतौ विनियोगाधिकरणम्	२०९
१४	पौष्णपेषणस्य चरावेव निवेशाधिकरणम्	२१०
१५	पौष्णपेषणस्यैकदेवत्ये निवेशाऽधिकरणम् ॥ ३ अ० । ३ पा० ॥	...	२१३
१	निवीतस्याऽर्थवादताधिकरणम्	२१६
२	दिग्विभागस्याऽनुवादताधिकरणम्	२१६
३	परुषि दितादीनामनुवादताधिकरणम्	२१७
४	अनृतवदननिषेधस्य क्रतुधर्मताधिकरणम्	२१९
५	जञ्जभ्यमानधर्माणां प्रकरणे निवेशाधिकरणम्	२२१
६	अवगोरणादीनां पुमर्थताधिकरणम्	२२१
७	मलघट्टासःसंवादनिषेधस्य पुरुषधर्मताधिकरणम्	२२२
८	सुवर्णधारणादीनां पुरुषधर्मताधिकरणम्	२२३
९	जयादीनां वैदिककर्माङ्गताधिकरणम्	२२४

१०	वैदिकाऽश्वप्रतिग्रहे दृष्टिकर्तव्यताधिकरणम्	...	२२५
११	दातुर्वारुणीष्टयधिकरणम्	...	२२७
१२	वैदिकपानव्यापदि सौमेन्द्रचरुविधानाधिकरणम्	...	२२८
१३	सौमेन्द्रचरोर्यजमानपानव्यापद्विषयताधिकरणम्	...	२२८
१४	आग्नेयाष्टकपालचरोर्ध्वदानमात्रस्य होतव्यताधिकरणम्	...	२३०
१५	सर्वशेषैः स्विष्टकृदनुष्ठानाधिकरणम्	...	२३०
१६	प्राथमिकशेषात् स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानाधिकरणम्	...	२३१
१७	पुरोडाशविभागस्य भक्षार्थताधिकरणम् ॥३ अ० । ४ पा० ॥	...	२३२
१	ध्रुवाज्यादिभिः स्विष्टकृदादिशेषाननुष्ठानाधिकरणम्	...	२३४
२	साकम्प्रस्थायीये शेषकर्माननुष्ठानाधिकरणम्	...	२३५
३	सौत्रामण्यां शेषकर्माननुष्ठानाधिकरणम्	...	२३५
४	सर्वपृष्ठेष्टौ स्विष्टकृदिडादीनां सकृदनुष्ठानाधिकरणम्	...	२३६
५	ऐन्द्रवायवग्रहे द्विशेषभक्षणाधिकरणम्	...	२३६
६	सोमे शेषभक्षणाधिकरणम्	...	२३६
७	चमसिनां शेषभक्षाधिकरणम्	...	२३७
८	उद्गातृणां सहसुब्रह्मण्येन भक्षाधिकरणम्	...	२३९
९	ग्रावस्तुतोऽपि सोमभक्षाधिकरणम्	...	२४०
१०	वषट्करणस्य भक्षनिमित्तताधिकरणम्	...	२४०
११	होमाभिषवयोरपि भक्षनिमित्तताधिकरणम्	...	२४१
१२	वषट्कर्त्रादीनां चमसे सोमभक्षाधिकरणम्	...	२४२
१३	होतुः प्रथमभक्षाधिकरणम्	...	२४२
१४	भक्षस्यानुज्ञापूर्वकत्वाधिकरणम्	...	२४२
१५	वैदिकवचनेनानुज्ञापनाधिकरणम्	...	२४२
१६	वैदिकवाक्येन प्रतिवचनाधिकरणम्	...	२४३
१७	एकपात्राणामनुज्ञापनाधिकरणम्	...	२४३
१८	स्वयंयण्डुर्भक्षास्तित्ताधिकरणम्	...	२४४
१९	फलचमसस्य इज्याविकारताऽधिकरणम्	...	२४६
२०	ब्राह्मणानामेव राजन्यचमसाऽनुप्रसर्पणाधिकरणम्	...	२४७

३ अध्यायः । ५ पादः ॥

१	स्रुवादिषु खादिरतादिविधेः प्रकृतिगामिताधिकरणम्	२४९
२	सामिधेनीनां सप्तदशसंख्याया विहृतिगामिताधिकरणम्	२४९

३	गोदोहनादीनां प्रकृतिगामिताधिकरणम्	२५०
४	आधानस्य पवमानेष्ट्यऽनङ्गताधिकरणम्	२५०
५	आधानस्य सर्वार्थताऽधिकरणम्	२५१
६	पवमानेष्टीनामसंस्कृतेऽग्नौ कर्तव्यताधिकरणम्	२५१
७	उपाकरणादीनामग्नीषोमीयधर्मताधिकरणम्	२५४
८	शाखाहरणादीनामुभयदोहधर्मताधिकरणम्	२५५
९	सादनादीनां सवनत्रयधर्मताधिकरणम्	२५५
१०	रशनात्रिवृत्त्वादीनां पशुधर्मताधिकरणम्	२५६
११	अंश्वदाभ्ययोरपि सादनादिधर्मवत्त्वाऽधिकरणम्	२५६
१२	त्रिविण्यादीष्टकानामग्न्यङ्गताधिकरणम्	२५७
१३	मानोपावहरणादीनां सोममात्रधर्मताऽधिकरणम्	२५७
१४	प्रतिनिधिष्वपि मुख्यधर्मानुष्ठाधिकरणम्	२५८
१५	श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु मुख्यधर्मानुष्ठानाऽधिकरणम्	२५८
१६	दीक्षणीयादिधर्माणामग्निष्टोमाङ्गताधिकरणम्	२६१

३ अ० । ६ पा० ॥

१	वर्हिर्गादीनां दर्शपौर्णमासतदङ्गोभयाङ्गताऽधिकरणम्	२६२
२	स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्थताधिकरणम्	२६३
३	सौमिकवेद्यादीनामङ्गप्रधानोभयाङ्गताधिकरणम्	२६३
४	अभिमर्शनस्याङ्गप्रधानोभयाङ्गताधिकरणम्	२६४
५	दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थताधिकरणम्	२६४
६	अन्तर्वेदेयूपानङ्गताधिकरणम्	२६५
७	हविर्धानस्य सामिधेन्यऽनङ्गताधिकरणम्	२६७
८	अङ्गानामन्यद्वाराऽनुष्ठानाधिकरणम्	२६८
९	परिक्रीतानाम् ऋत्विजां संख्याविशेषनियमाधिकरणम्	२६९
१०	क्षमसाध्वर्यूणां पृथक्ताधिकरणम्	२६९
११	क्षमसाध्वर्यूणां बहुत्वनियमाधिकरणम्	२६९
१२	क्षमसाध्वर्यूणां दशसंख्यानियमाधिकरणम्	२७०
१३	शमितुरपृथक्त्वाधिकरणम्	२७०
१४	उपगाऽपृथक्त्वाऽधिकरणम्	२७०
१५	सोमविकेतुः पृथक्त्वाधिकरणम्	२७१
१६	ऋत्विगितिनाम्नोऽसर्वगामिताधिकरणम्	२७२

१७ दीक्षादक्षिणावाक्योक्तानामेव ब्रह्मादीनां सप्तदशार्थिकत्वा-	
ऽधिकरणम्	२७३
१८ ऋत्विजां स्वामिसप्तदशत्वाधिकरणम्	२७४
१९ अग्नेः प्रकृतिविकृतिसर्वार्थताधिकरणम्	२७४
२० आध्वर्यवादिष्वेवाध्वर्यादीनां कर्तृतानियमाधिकरणम्	२७४
२१ समाख्याऽऽयातकर्तृत्वस्यापि क्वचिद् बाधाधिकरणम्	२७५
२२ समुच्चितयोरनुवचनप्रेषयोर्मैत्रावरुणकर्तृकत्वाधिकरणम्	२७५
२३ चमसहोमेऽध्वर्यवोः कर्तृताधिकरणम्	२७६
२४ श्येनवाजपेययोरनेककर्तृकताऽधिकरणम् ॥ ३ अ०।७ पा० ॥	२७७
१ क्रयस्य स्वामिकर्मताऽधिकरणम्	२७८
२ वपनादिसंस्काराणां याजमानताधिकरणम्...	२७९
३ तपसो याजमानताधिकरणम्	२८०
४ लोहितोष्णीषताऽऽदीनां सर्वत्विग्धर्मताधिकरणम् ...	२८०
५ वृष्टिकामनाया याजमानताधिकरणम्	२८१
६ आयुर्दादिमन्त्राणां याजमानताधिकरणम्	२८२
७ द्वाद्यान्नातस्योभयप्रयोज्यताधिकरणम्	२८२
८ अभिज्ञस्यैव वाचयितव्यताधिकरणम्	२८३
९ द्वादशद्वन्द्वानाम् आध्वर्यवत्वाधिकरणम्	२८४
१० होतुराध्वर्यवकरणमन्त्रानुष्ठातृत्वाधिकरणम् ...	२८४
११ प्रैषप्रैषार्थयोः पृथक्कर्तृकत्वाधिकरणम्	२८५
१२ प्रैषप्रैषार्थयोर्यथाक्रममाध्वर्यवाग्नीध्रताधिकरणम् ...	२८६
१३ करणमन्त्रेषु स्वामिफलस्याशासितव्यताधिकरणम् ...	२८७
१४ करणमन्त्रेषु कर्मार्थफलस्य ऋत्विग्धर्मताऽधिकरणम्	२८७
१५ द्रव्यसंस्कारस्याङ्गप्रधानार्थताधिकरणम्	२८७
१६ अपूर्वप्राकृतधर्माणां विकृतावसम्बन्धाऽधिकरणम् ...	२८८
१७ विधृतिपवित्रयोः परिभोजनीयबर्हिषा कर्त्तव्यताधिकरणम्	२८९
१८ प्राकृतपुरोडाशादीनां निधानाधिकरणम्	२८९
१९ काम्येष्टिषूपांशुत्वधर्मस्य प्रधानार्थताऽधिकरणम् ...	२९०
२० श्येनाङ्गानां नवनीताऽऽज्यताधिकरणम्	२९०
२१ सर्वेषामेव श्येनाङ्गानां नवनीताज्यताधिकरणम् ...	२९१
२२ सवनीयानां मांसमयताऽधिकरणम् ॥ ३ अ०।८ पा० ॥	२९२

श्रीगणेशाय नमः ॥
मीमांसादर्शनम् ॥

श्रीजैमिनीयसूत्रभाष्यम् ।

श्रीशबरस्वामिविरचितम् ॥

अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि, तानि सति सम्भवे तदर्थान्ये-
व सूत्रेष्वित्यवगन्तव्यं, नाऽध्याहारादिभिरेषां परिकल्पनीयोऽर्थः
परिभाषितव्यो वा । एवं वेदवाक्यान्त्येव परिभाषयन्त्यन्ते । इतरथा
वेदवाक्यानि व्याख्येयानि, स्वपदार्थाश्च व्याख्येया इति प्रयत्नगौरवं
प्रसज्येत ॥ तत्र लोकेऽयमथशब्दो वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रियार्थो दृष्टः ।
न चेह किञ्चिद् वृत्तमुपलभ्यते । भवितव्यन्तु तेन, यस्मिन् सत्यऽनन्तरं
धर्मजिज्ञासाऽवकल्प्यते । तथाहि + प्रसिद्धपदार्थकः स कल्पितो भ-
वति । तत्तु वेदाध्ययनम् । तस्मिन् हि सति साऽवकल्प्यते । नैत-
देवम् । अन्यस्यापि कर्मणोऽनन्तरं धर्मजिज्ञासा युक्ता, प्रागपि च
वेदाध्ययनात् । उच्यते, 'माहशां तु धर्मजिज्ञासामधिकृत्य अथशब्दं
प्रयुक्तवानाचार्यः' । या वेदाध्ययनमन्तरेण न सम्भवति । कथम् ।
वेदवाक्यानामनेकविधो विचार इह वर्तिष्यते । अपिच नैव वयमिह
वेदाध्ययनात् पूर्वं धर्मजिज्ञासायाः प्रतिषेधं शिष्यः, परस्ताद्वानन्त-
र्यम् । न होतदेकं वाक्यं पुरस्ताच्च वेदाध्ययनाद्धर्मजिज्ञासां प्रतिषे-
धिष्यति, परस्ताद्वानन्तर्यं प्रकरिष्यति । भिद्येत हि तथा वाक्यम् ।
अन्या हि वचनव्याक्तिरस्य पुरस्ताद् वेदाध्ययनाद्धर्मजिज्ञासां प्रति-
षेधति, अन्या च परस्ताद्वानन्तर्यमुपदिशति । वेदानधीत्य इति एक-
स्यां विधीयतेऽनूद्य भानन्तर्यं, विपरीतमन्यस्याम् । अर्थैकत्वाच्चै-
कवाक्यतां वक्ष्यति । किञ्चाधीते वेदे ह्यमापतति, गुरुकुलाच्च स-
मावर्तितव्यं, वेदवाक्यानि च विचारयितव्यानि । तत्र गुरुकुलात्मा
समावर्तिष्य, कथं नु वेदवाक्यानि विचारयेदित्येवमर्थोऽयमुपदेशः ।

यद्येवं, न तर्हि वेदाध्ययनं पूर्वं गम्यते । एवं हि समामनन्ति, वेदमधी-
त्य स्नायादिति । इह च वेदमधीत्य स्नास्यन् धर्मं जिज्ञासमानः
इममास्नायमतिक्रामेत् । न चास्नायो नाम अतिक्रमितव्यः । तदुच्य-
ते-अतिक्रमिष्याम इममास्नायम् । अनतिक्रामन्तो वेदमर्थवन्तं स-
न्तमनर्थकमवकल्पयेम । इष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नाम । न च
तस्याध्ययनमात्रात् तत्र भवन्तो याज्ञिका फलं समामनन्ति । यदपि
सं समामनन्तीव, तत्रापि, द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुति-
रर्थवादः स्यादित्यर्थवादतां वक्ष्यति । न चाऽधीतवेदस्य स्नाना-
नन्तर्यमेतद् विधीयते । न ह्यत्रानन्तर्यस्य वक्ता कश्चिच्छब्दोऽस्ति ।
पूर्वकालतायां क्ता स्मर्यते, न आनन्तर्ये । इष्टार्थता चाऽध्ययनस्य
आनन्तर्ये व्याहन्येत । लक्षणया त्वेषोऽर्थः स्यात् । न वा इदं स्नान-
मदृष्टार्थं विधीयते । किन्तु लक्षणया अस्नानादिनियमस्य पर्यवसानं
वेदाध्ययनसमकालमाहुः । वेदमधीत्य स्नायाद्, गुरुकुलान्मा समा-
वर्त्तिष्टति- अदृष्टार्थतापरिहारार्थैव । तस्माद् वेदाध्ययनमेव पूर्व-
मभिनिवर्त्यानन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य इति अथशब्दस्य सामर्थ्यम् ।
न च ब्रूमोऽन्यस्य कर्मणोऽनन्तरं धर्मजिज्ञासा न कर्त्तव्येति, किन्तु
वेदमधीत्य त्वरितेन न स्नातव्यम् । अनन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य इति
अथशब्दस्यार्थः ॥

अतः शब्दो वृत्तस्यापदेशको हेत्वर्थः । यथा, क्षेमसुमिक्षोऽयम्
अतोऽहमस्मिन् देशे प्रतिवसामीति । एवम् अधीतो वेदो, धर्मजि-
ज्ञासायां हेतुर्ज्ञातः, अनन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य इति अतःशब्दस्य
सामर्थ्यम् । धर्माय हि वेदवाक्यानि विचारयितुमधीतवेदो न श-
क्नुयाद्, अतः = एतस्मात् कारणादनन्तरं धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेद्वि-
त्यतः शब्दस्यार्थः ॥

धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा, सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा । स
कथं जिज्ञासितव्यः, को धर्मः, कथंलक्षणः, कान्यस्य साधनानि, का-
नि साधनाभासानि, किंपरश्चेति । तत्र को धर्मः, कथंलक्षण इति
एकेनैव सूत्रेण व्याख्यातं- चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । कानि
अस्य साधनानि, कानि साधनाभासानि, किंपरश्चेति शेषलक्षणानि
व्याख्यतम् । कः पुरुषपरत्वं, कः वा पुरुषो गुणभूत इत्येतासां प्रतिष्ठा-
नां पिण्डस्यैतत् सूत्रम्, अथाऽतो धर्मजिज्ञासन्ति । धर्मः प्रसिद्धो

वा स्याद्, अप्रसिद्धो वा । स चेत् प्रसिद्धो, न जिज्ञासितव्य । अ-
थाऽप्रसिद्धो, नतराम् । तदेतदनर्थकं धर्मजिज्ञासाप्रकरणम् । अथवा-
ऽर्थवत् । धर्मं प्रति हि विप्रतिज्ञा बहुविदः । कंचिदन्यं धर्ममाहु,
कंचिदन्यम् । सोऽयमविचार्य्य प्रवर्त्तमान काश्चदेवोपाददानो विह-
न्येत, अनर्थं च ऋच्छेत् । तस्माद्धर्मो जिज्ञासितव्य इति । स हि
नि श्रेयसेन पुरुषं संय्युनक्तीति प्रतिजानीमहे । तदभिधीयते ॥ १ ॥
धर्मजिज्ञासाऽधिकरणम् ॥ १ ॥

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

चोदना इति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनमाहुः । आचार्य्यचोदितः करो-
मीति हि दृश्यते । लक्ष्यते येन तल्लक्षणं, धूमो लक्षणमग्नेरिति हि वद-
न्ति । तथा यो लक्ष्यते, सोऽर्थः पुरुषं निःश्रेयसेन संय्युनक्तीति प्रति-
जानीमहे । चोदना हि भूतं, भवन्तं, भाविष्यन्तं, सूक्ष्मं, व्यवहितं,
विप्रकृष्टमित्येवञ्जातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं, नान्यत् किञ्चने-
न्द्रियम् । न च तथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदना, यथा यत्किञ्चन लौकि-
कं वचनं, नद्यास्तीरे फलानि सन्ति इति । तत् तथ्यमपि भवान्, वि-
तथमपि भवतीति । उच्यते । विप्रतिषिद्धामिदमुच्यते, ब्रवीति वित-
थश्चेति । ब्रवीति-इति उच्यतेऽवबोधयति, बुध्यमानस्य निमित्तं
भवतीति । यस्मिंश्च निमित्तभूतं सति अवबुध्यते सोऽवबोधय-
ति । यदि च चोदनायां सत्यामग्निहोत्रात् स्वर्गो भवतीति गम्यते
कथमुच्यते न तथा भवतीति । अथ न तथा भवतीति कथमवबुध्यते ।
असन्तमर्थमवबुध्यते इति विप्रतिषिद्धम् । न च, स्वर्गकामो यजेते-
त्यतो वचनात् सन्दिग्धमवगम्यते, भवति वा स्वर्गो, न वा भवती-
ति । न च निश्चितमवगम्यमानमिदं मिथ्या स्यात् । यो हि जनि-
त्वा प्रध्वंसते, नैतदेवमिति, स मिथ्याप्रत्ययः । न चैष कालान्तरे,
पुरुषान्तरे, अवस्थान्तरे, देशान्तरे वा विपर्य्येति । तस्मादवितथः ।
यत्तु लौकिकं वचनं, तच्चेत् प्रत्ययितात् पुरुषात्, इन्द्रियविषयं वा,
अवितथमेव तत् । अथाऽप्रत्ययिताद् अनिन्द्रियविषयं वा ताव-
त् पुरुषबुद्धिप्रभवमप्रमाणम् । अशक्यं हि तत् पुरुषेण ज्ञातुम्, ऋते
वचनात् । अपरस्मात् पौरुषेयाद्वचनात् तदवगतमिति चेत् । तदपि
तेनैव तुल्यम् । नैवजातीयकेष्वर्थेषु पुरुषवचनं प्रामाण्यमुपैति, जात्य-

ग्वानामिव वचनं रूपविशेषेषु । न च विदुषामुपदेशो नाऽवकल्य-
 ते । उपदिष्टवन्तश्च मन्वादयस्तस्मात् पुरुषात् सन्तो विदितवन्त-
 श्च । यथा चक्षुषा रूपमुपलभ्यते इति दर्शनादेवावगतम् । उच्यते ।
 उपदेशा हि व्यामोहादपि भवन्ति । असति व्यामोहे वेदादपि भवन्ति
 अपि च पौरुषेयाद्वचनात् । एवमयं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्यया, नैव-
 मयमर्थ इति । विप्लवते हि खल्वपि कश्चित् पुरुषकृताद् वचनात्
 प्रत्ययः । न तु वेदवचनस्य मिथात्वे किञ्चन प्रमाणमस्ति । ननु सा-
 मान्यतो ह्यष्टं पौरुषेयं वचनं वितथमुपलभ्य वचनसाम्यादिदमपि
 वितथमवगम्यते । न । अन्यत्वात् । न ह्यन्यस्य वितथभावेऽन्यस्य
 वैतथ्यं भवितुमर्हति, अन्यत्वादेव । न हि देवदत्तस्य श्यामत्वे गज-
 दत्तस्यापि श्यामत्वं भवितुमर्हति । अपिच पुरुषवचनसाध्याद्व-
 वेदवचनं वितथमिति अनुमानं व्यपदेशादवगम्यते । प्रत्यक्षस्तु तद-
 वचनेन प्रत्ययः । न चानुमानं प्रत्यक्षविरोधि प्रामाणं भवति । तस्मा-
 द्बोदनालक्षणोऽर्थः श्रेयस्करः । एवं तर्हि श्रेयस्करो जिज्ञासितव्यः ।
 किं धर्मजिज्ञासया । उच्यते । य एव श्रेयस्करः, स एव धर्मशब्देना-
 उच्यते । कथमवगम्यताम् । यो हि यागमनुतिष्ठति, तं, धार्मिक इति
 समाचक्षते । यश्च यस्य कर्त्ता स तेन व्यपदिश्यते । यथा, पावकः,
 लावक इति । तेन यः पुरुषं नि श्रेयसेन संयुनक्ति, स धर्मशब्देना-
 उच्यते । न के वलं लोके, वेदेऽपि, यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः तानि धर्मा-
 नि प्रथमान्यासन् इति यजतिशब्दवाच्यमेव धर्मं समामनन्ति ।
 उभयमिह बोदनया लक्ष्यते, अर्थोऽनर्थश्चेति । कोऽर्थः । यो नि श्रे-
 यसाय, ज्योतिष्टोमादिः । कोऽनर्थः । य प्रत्यवायाय, श्येनो, वज्रः,
 इषुरित्येवमादिः । तत्र, अनर्थो धर्म उक्तो मा भूदिति अर्थग्रहणम् ।
 कथं पुनरसावनर्थः । हिंसा हि सा । हिंसा च प्रतिषिद्धेति । कथं पु-
 नरनर्थः कर्त्तव्यतयोपदिश्यते । उच्यते । नैव श्येनादयः कर्त्तव्या
 विज्ञायन्ते । यो हि हिंसितुमिच्छेत्, तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषा-
 मुपदेशः । श्येनेनाऽभिचरन् यजेतेति हि समामनन्ति, न अभिचरि-
 तव्यामिति । नन्वऽशक्तमिदं सूत्रम् इमावर्थावभिवदितुम्— बोदना-
 लक्षणो धर्मः, न इन्द्रियादिलक्षणः; अर्थश्च धर्मः, न अनर्थ इति ।
 एकं हीदं वाक्यं, तदेवं सति भिद्येत । उच्यते । यत्र वाक्यादर्थ-
 ऽवगम्यते, तत्रैवम् । तत्तु वैदिकेषु, न सूत्रेषु । अन्यतोऽवगतंऽर्थं, सू-

त्रम् एवमर्थमिदमित्यवगम्यते । तेन च, एकदेशः सूड्यत इति सूत्र-
म् । तत्र भिन्नयोरेव वाक्ययोरिमावेकदेशावित्यवगन्तव्यम् । अथवा
अर्थस्य सतश्चोदनालक्षणस्य धर्मत्वमुच्यते इत्येकार्थमेवेति ॥ २ ॥
धर्मलक्षणाधिकरणम् ॥ २ ॥

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

उक्तमस्माभिः, चोदनानिमित्तं धर्मस्य ज्ञानमिति । तत् प्रति-
ज्ञामात्रेणोक्तम्, इदानीं तस्य निमित्तं परीक्षिष्यामहे । किं चोदनैवे-
ति, अन्यदपीति । तस्मान्न तावन्निश्चीयते चोदना लक्षणोऽर्थो धर्म
इति । तदुच्यते ॥ ३ ॥ ॥ धर्मप्रामाण्यपरीक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम्
अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

इदं परीक्ष्यते । प्रत्यक्षं तावदनिमित्तम् । किं कारणम् । एवंलक्ष-
णकं हि तत् । सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म, तत् प्रत्यक्ष-
म् । सति इन्द्रियार्थसम्बन्धे या पुरुषस्य बुद्धिर्जायते, तत् प्रत्यक्षम् ।
भविष्यैश्च एषोऽर्थो न ज्ञानकालेऽस्तीति । सतश्चैतदुपलम्भनं, नास-
तः । अतः प्रत्यक्षमनिमित्तम् । बुद्धिर्वा, जन्म वा, सन्निकर्षो वेति नै-
षां कस्यचिद्व्यवधारणार्थमेतत् सूत्रम् । सति इन्द्रियाऽर्थसम्प्रयोगे,
नासति इत्येतावद्व्यवधार्यते । अनेकस्मिन्नवधार्यमाणे भिद्येत वा-
क्यम् । प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चानुमानोपमानार्थापत्तीनामप्यकारणत्वमि-
ति ॥ ४ ॥ ॥ धर्मे प्रत्यक्षस्याप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

अभावाऽपि नास्ति यतः ।

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुप-
देशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाणं

बाह्यरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

औत्पत्तिक इति नित्यं ब्रूमः । उत्पत्तिर्हि भाव उच्यते लक्षणया ।
अवियुक्तः शब्दार्थयोर्भावः सम्बन्धो, नोत्पन्नयोः पश्चात् सम्बन्धः ।
औत्पत्तिकः शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः, तस्य अग्निहोत्रादिलक्षणस्य
धर्मस्य निमित्तं प्रत्यक्षादिभिरनवगतस्य । कथम् । उपदेशो हि भ-
वति । उपदेश इति विशिष्टस्य शब्दस्य उच्चारणम् । अव्यतिरेकश्च

ज्ञानस्य । न हि तदुत्पन्नं ज्ञानं विपर्ययेति । यच्च नाम ज्ञानं न विपर्यये-
ति, न तच्छक्यते वक्तुं, न एतदेवमिति । यथा भवति— यथा विज्ञाय-
ते, न तथा भवति यथैतन्न विज्ञायत, नथैतदिति । अन्यदस्य हृदये,
अन्यद्वाचि स्यात् । एव वदतो विरुद्धमिदं गम्यते, अस्ति, नास्ति
वेति तस्मात् तत् प्रमाणमनपेक्षत्वात् । न ह्येव सति प्रत्ययाऽन्तरम-
पेक्षितव्यं, पुरुषान्तरं वापि । अयं प्रत्ययो ह्यस्मात् । बादरायणग्रहणं
बादरायणस्येदं मतं कीर्त्यते बादरायणं पूजयितुं, नास्मीयं मतं पर्यु-
दसितुम् ॥

वृत्तकारस्तु अन्यथेमं ग्रन्थं वर्णयाञ्चकार, तस्य निर्मितपरी-
ष्टिरित्येवमादिम् । न परीक्षितव्यं निमित्तं, प्रत्यक्षादीनि हि प्राप्ति-
ज्ञानि, प्रमाणानि, तदन्तर्गतं च शास्त्रम्, अतस्तदपि न परीक्षितव्य-
म् । अत्रोच्यते । व्यभिचारात् परीक्षितव्यम् । शुक्तिका हि रजतवत्
प्रकाशते यत्., तेन प्रत्यक्षं व्यभिचरति, तन्मूलत्वाच्चानुमानार्थान्यापि
तत्रापरीक्ष्य प्रवर्त्तमानोऽर्थाद् विहन्येत, अनर्थं चाप्नुयात् कदाचित् ।
नैतदेवं यत् प्रत्यक्षं, न तद् व्यभिचरति, यद् व्यभिचरति, न तत्
प्रत्यक्षम् । किं तर्हि प्रत्यक्षम् । तत्संप्रयोगे पुरुषस्य इन्द्रियाणां बुद्धि-
जन्म सत्प्रत्यक्षम् । यद्विषयं ज्ञानं तेनैव संप्रयोगे इन्द्रियाणां पुरुषस्य
बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षं, यदन्यावषयज्ञानमन्यसंप्रयोगे भवति, न तत्
प्रत्यक्षम् । कथं पुनरिदमवगम्यते- इदं तत्संप्रयोगे, इदमन्यसंप्रयोगे
इति । यद् न अन्यसंप्रयोगे, तत् तत्संप्रयोगे, एतद्विपरीतमन्यसंप्र-
योगे इति । कथं ज्ञेयम् ? यच्छुक्तिकायामपि रजतं मन्यमानो रजत-
संनिकृष्टं मे चक्षुरिति मन्यते । बाधक हि यत्र ज्ञानमुत्पद्यते, नैतदेवं,
मिथ्याज्ञानमिति तत् अन्यसंप्रयोगे । विपरीतं तत्संप्रयोगे इति । प्रा-
ग्बाधकज्ञानोत्पत्तेः कथमवगम्यते, यदा न तत्काले सम्यग्ज्ञानस्य
मिथ्याज्ञानस्य वा कश्चिद्विशेषः । यदा हि चक्षुरादिभिरुपहतं मना
भवति, इन्द्रियं वा तिमिरादिभिः, सौक्ष्म्यादिभिर्बाह्या वा विषय-
ततो मिथ्याज्ञानम् । अनुपहतेषु हि सम्यग्ज्ञानम् । इन्द्रियमनोऽर्थ-
संनिकर्षो हि सम्यग्ज्ञानस्य हेतुः । असति तस्मिन्मिथ्याज्ञानम् त-
दुभयगतो दोषो मिथ्याज्ञानस्य हेतुः । दुष्टेषु हि ज्ञानं मिथ्या भवति ।
कथमवगम्यते । दोषापगमे संप्रतिपत्तिदर्शनात् । कथं दुष्टादुष्टाव-
गम इति चेत्, प्रयत्नेनान्विच्छन्तो न चेदोषमवगच्छेमाह, प्रमाणा-

भावादबुद्धमिति मन्येमहि । तस्माद् यस्य च बुद्धं करणं, यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः, स एवासमीचीन प्रत्ययो, नान्य इति ॥

ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत् प्रत्ययः । प्रत्ययस्य हि निरालम्बनता स्वभाव उपलक्षितः स्वप्ने । जाग्रतोऽपि, स्तम्भ इति वा, कुड्म इति वा प्रत्यय एव भवति । तस्मात् सोऽपि निरालम्बनः । उच्यते । स्तम्भ इति जाग्रतो बुद्धः सुपरिनिश्चिता कथं विपर्यसिष्यतीति । स्वप्नेऽप्येवमेव सुपरिनिश्चिताऽस्मीति । प्राक् प्रबोधनाद्, न तत्र कश्चिद्विशेष इति । न । स्वप्ने विपर्ययदर्शनात् । अविपर्ययाच्च इतरस्मिन् । तत्त्वामान्यादतरत्रापि भविष्यतीति चेत् । यदि प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्याभावः, जाग्रत्प्रत्ययस्यापि तथा भवितुमर्हति । अथ प्रतीतिस्तथाभावस्य हेतुः, न शक्यते प्रत्ययत्वाद् अयमन्य इति वक्तुम् । अन्यतस्तु स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्याभावो विपर्ययादवगतः । कुत इति चेत् । मनिद्रस्य मनसा दौर्बल्याग्निद्रा मिथ्याभावस्य हेतुः स्वप्नादौ स्वप्नान्ते च । सुषुप्तस्याभाव एव । अचंचित्यन्तेव हि, सुषुप्त इत्युच्यते । तस्माज्जाग्रत् प्रत्ययो न मिथ्येति ॥ ननु जाग्रतोऽपि करणदोषः स्यात् । यदि स्याद्, अवगम्येत । स्वप्नदर्शनकालेऽपि नावगम्यते इति चेत् । तत्र प्रबुद्धो ह्यवगच्छति निद्राक्रान्तं मे मन आसीदिति ॥

शून्यस्तु । कथम् । अर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामहे । प्रत्यक्षा च नां बुद्धिः । अतस्तद्विषयमर्थरूपं नाम न किञ्चिदस्तीति पश्याम । स्यादितदवयव, यद्यर्थाकारा बुद्धिः स्याद्, निराकारा तु नां बुद्धिः । आकारवान् बाह्योऽर्थः । स हि बहिर्देशसंबद्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । अर्थविषया हि प्रत्यक्षबुद्धिः, न बुद्ध्यन्तरविषया । क्षणिका हि सा, न बुद्ध्यन्तरकालमवस्थास्यते इति । उत्पद्यमानैवासी ज्ञायते । ज्ञापयति च अर्थान्तरं, प्रदीपवदिति यद् उच्यते । तत्र । न ह्यज्ञातेऽर्थे कश्चिद् बुद्धिमुपलभते । ज्ञाते तु अनुमानादवगच्छति । तत्र यौगपद्यमनुपपन्नम् । ननुत्पन्नयामेव बुद्धौ, ज्ञातोऽर्थ इत्युच्यते, नानुत्पन्नयाम । अतः पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते, पश्चाज्ज्ञातोऽर्थः । सत्यम् । पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते, न तु पूर्वं ज्ञायते । भवति हि कदाचिदेतद्, यज्ज्ञातोऽप्यर्थः सन् अज्ञात इत्युच्यते । न चाथव्यपदेशमन्तरेण बुद्धेः रूपोपलम्भनम् । तस्माज्ज्ञव्यपदेश्य बुद्धिः, अव्यपदेश्यं च नाप्रत्यक्षम् । तस्मादप्रत्यक्षा

बुद्धिः । अपि च काममेकरूपत्वे बुद्धेरेवाभावः, नार्थस्य प्रत्यक्षस्य सत । न च ऐकरूप्यम् । अनाकारामेव हि बुद्धिमनुमिमीमहे, साकारं चार्थं प्रत्यक्षमेवावगच्छाम । तस्मादर्थालम्बनः प्रत्ययः । अपिच, नियतनिमित्तस्तन्तुष्वेवोपादीयमानेषु पटप्रत्ययः । इतरथा तत्त्वादानेऽपि कदाचिद् घटबुद्धिरधिकलेन्द्रियस्य स्यात् । न चैवमस्ति । अतो न निरालम्बनः प्रत्ययः । अतो न व्यभिचरति प्रत्यक्षम् ॥

अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः । तत्तु द्विविधं-प्रत्यक्षतोदृष्टसंबन्धं, सामान्यतोदृष्टसंबन्धं च । प्रत्यक्षतोदृष्टसंबन्धं यथा, धूमाकृतिदर्शनादन्याकृतिविज्ञानम् । सामान्यतोदृष्टसंबन्धं यथा, देवदत्तस्य गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्तिमुपलभ्यादित्यगतिस्मरणम् । शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानम् ॥

उपमानमपि, सादृश्यम् असन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति । यथा, गवयदर्शनं गोस्मरणस्य ।

अर्थापत्तिरपि-दृष्टः, श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थकल्पना । यथा, जीवति देवदत्ते गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पना ॥

अभावोऽपि प्रमाणाभावो, नास्ति-इत्यस्यार्थस्यासन्निकृष्टस्य ॥ तस्मात् प्रसिद्धत्वाच्च परीक्षितव्यं निमित्तम् ॥

ननु प्रत्यक्षादीन्यन्यानि भवन्तु नाम प्रमाणानि, शब्दस्तु न प्रमाणम् । कुतः ? । अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् । अनिमित्तम् 'अप्रमाणं' शब्दः । यो ह्युपलम्भनविषयो नोपलभ्यते, स नास्ति । यथा शशस्य विषाणम् । उपलम्भकानि चेन्द्रियाणि पश्यादीनाम् । न च, पशुकामेष्ट्यनन्तरं पशव उपलभ्यन्ते । अतो नेष्टि. पशुफला । कर्मकाले च फलेन भवितव्यम् । यत्कालं हि मर्दनं, तत्कालं मर्दनसुखम् । कालान्तरे फलं दास्यति इति चेन्न । न कालान्तरे फलमिष्टेः-इत्यवगच्छाम । कुतः ? । यदा तावदसौ विद्यमाना आसीत्, तदा फलं न दत्तवती । यदा फलमुत्पद्यते, तदाऽसौ नास्ति । अस्तीति कथं दास्यति ? । अपिच तत्काल एव फलं भूयते, यागः करणमिति वाक्यादवगम्यते, कारणं चेदुत्पन्नं, कार्येण भवितव्यमिति ॥

प्रत्यक्षं च फलकारणमन्यदुपलभामहे । न च दृष्टे कारणे सति, ब्रह्म कल्पयितुं शक्यते । प्रमाणाभावात् । एवं दृष्टापचारस्य वेदस्य स्वर्गाद्यपि फलं न भवतीति मन्यामहे । दृष्टविरुद्धमपि भवति किञ्चिद्वचनम् । पात्रचयनं विधायाह— स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं यातीति प्रत्यक्षं शरीरकं व्यपदिशति । न च तत् स्वर्गं लोकं यातीति । प्रत्यक्षं हि तद्दृश्यते । न चैष याति इति विधि-शब्दः । एवञ्जातीयकं प्रमाणविरुद्धं वचनमप्रमाणम् । अम्बुनि म-ञ्जन्त्यलाबूनि, प्राघाण प्लवन्ते इति यथा । तत्सामान्यादग्निहोत्रा-दिचोदनास्वप्यनाश्वासः । तस्मान्न चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥

औत्पात्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानम् । तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । अपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः । तस्य अग्निहोत्रा-दिलक्षणस्यार्थस्य ज्ञानं प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानस्य । तथाच चो-दनालक्षणं सम्यक् संप्रत्यय इति । पौरुषेये हि शब्दे यः प्रत्ययः, तस्य मिथ्याभाव आशङ्क्येत । परप्रत्ययो हि तदा स्यात् । अथ शब्दे ब्रुवति कथं मिथ्येति ? न हि तदानीमन्यतः पुरुषाद् अवगतिमिच्छामः । ब्रवीतीत्युच्यते— बोधयति बुद्ध्यमानस्य निमित्तं भवतीति शब्दे च निमित्ते स्वयं बुद्ध्यते कथं विप्रलब्धं ब्रूयाद्, नैतदेवमिति । नचास्य चोदना, स्याद्वा न इति सांशयिकं प्रत्ययमुत्पादयति । न च मिथ्यैतदिति कालान्तरे, देशान्तरेऽवस्थान्तरे, पुरुषान्तरे वा पुनरव्यपदेश्यप्रत्ययो भवति । योऽप्यस्य प्रत्ययविपर्ययासं दृष्ट्वा ऽत्रापि विपर्ययसिष्यतीत्यानुमानिकः प्रत्यय उत्पद्यते, सोऽप्यनेन प्र-त्यक्षेण प्रत्ययेन विरुद्ध्यमानो बाध्यते । तस्माच्चोदनालक्षण एव धर्मः ॥

स्यादेतदेवं, नैव शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः, कुतोऽस्य पौरुषेयता अपौरुषेयता वेति । कथम् ? । स्याच्चेदर्थेन सम्बन्धः, क्षुरमोदकशब्दो-च्चारणे मुखस्य पाटनपूरणे स्याताम् । यदि संश्लेषलक्षणं सम्बन्ध-मभिप्रेत्युच्यते । कार्यकारणनिमित्तनैमित्तिकाऽऽश्रयाश्रयिभावसं-योगादयस्तु सम्बन्धाः शब्दस्यानुपपन्ना एवेति ॥

उच्यते । यो ह्यत्र व्यपदेश्य सम्बन्धः, तमेकं न व्यपदिशति भवान्, प्रत्याय्यस्य, प्रत्यायकस्य च यः सङ्गासङ्गिलक्षण इति । आह । यदि प्रत्यायकः शब्दः, प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययति ? उच्यते । सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणम् । प्रत्यायक इति हि प्रत्ययं दृष्ट्वा-

ऽवगच्छामो, न प्रथमश्रुत इति प्रथमश्रवणे प्रत्ययमहङ्गा । यावत्क-
त्व श्रुतेन, इयं संज्ञा, अयं संज्ञीत्यवधारितं भवति, नाद्यत्वं
श्रुतादर्थवगम इति । यथा चश्रुर्द्रष्टृ, न बाह्येन प्रकाशेन विना प्र-
काशयतीत्यद्रष्टृ न भवति । यदि प्रथमश्रुतो न प्रत्याययति, कृतक-
स्तर्हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः । कुतः । स्वभावतो ह्यसम्बन्धाधेतौ
शब्दार्थौ, मुखे हि शब्दमुपलभामहे, भूमाधर्थम् । शब्दोऽयं न त्वर्थं,
अर्थोऽयं न शब्द इति च व्यपदिशन्ति । रूपभेदोऽपि भवति । गौः
इतीमं शब्दमुच्चारयन्ति, सास्नादिमन्तमर्थमवबुध्यन्ते इति । पृथग्-
भूतयोश्च यः सम्बन्धः, स कृतको दृष्टो, यथा रज्जुवटयोरिति ॥

अथ, गौः इत्यत्र कः शब्दः ? । गकारौकारविसर्जनीया इति
भगवानुपवर्षः, श्रोत्रग्रहणे हि अर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः । ते च
श्रोत्रग्रहणाः । यद्येवम्, अर्थप्रत्ययो नोपपद्यते । कथम् । एकैकाक्षरवि-
ज्ञानेऽर्थो नोपलभ्यते । न चाक्षरव्यतिरिक्तोऽन्यः कश्चिदस्ति समुद्रायो
नाम, यतोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । यदा गकारः, न तदा औकारवि-
सर्जनीयौ । यदौकारविसर्जनीयौ, न तदा गकारः । अतो गकारा-
दिव्यतिरिक्तोऽन्यो गोशब्दोऽस्ति, यतोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । अन्तर्हिते
शब्दं स्मरणादर्थप्रतिपत्तिश्चेन्न । स्मृतेरपि क्षणिकत्वादक्षरेस्तुल्यता ।
पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायक इत्यदोषः ॥

नन्वेवं, शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इति लौकिकं वचनमनुपपन्नं
स्यात् । उच्यते । यदि नोपपद्यते, अनुपपन्नं नाम । न हि लौकिकं
वचनमनुपपन्नमित्येतावता प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानोऽर्थः शक्नोत्यु-
पगन्तुम् । लौकिकानि वचनान्युपपन्नार्थानि, अनुपपन्नार्थानि च
दृश्यन्ते । यथा, देवदत्त । गामभ्याज इत्येवमादीनि, दश द्वाडिमानि
षड्पूपा इत्येवमादीनि च ॥

ननु च शास्त्रकारा अप्येवमाहुः -पूर्वापरीभूतं भावमारुह्यतेनाच्चष्ट
प्रजति, पचति इत्युपक्रमप्रभृत्यऽपवर्गपर्यन्तमिति यथा । न शास्त्र-
कारवचनमप्यऽलमिममर्थमप्रमाणकमुपपादयितुम् । अपिच, नैवैनद्व
अनुपपन्नार्थम् । अक्षरेभ्यः संस्काराः, संस्कारादर्थप्रतिपत्तिरिति
सम्भवति अर्थप्रतिपत्तौ अक्षराणि निमित्तम् । गौण एवार्थप्रतिपत्तौ
शब्द इति चेद्, न गौणोऽक्षरेषु निमित्तभावः । तज्ज्ञाये भावात्, तद-
ऽभावे चाऽभावात् ॥

अथापि गौणः स्यात् । न, गौणः शब्दो मा भूदिति प्रत्यक्षादिभि-
रनवगम्यमानोऽर्थः । शक्यः परिकल्पयितुम् । न हि, अग्निर्माणवक
इत्युक्ते, अग्निशब्दो गौणो मा भूदिति ज्वलन एव माणवक इत्य-
ध्यवसीयते । न च प्रत्यक्षो गकारादिभ्योऽन्यो गोशब्द इति । भेद-
दर्शनाभावात्, अभेददर्शनाच्च । गकारादीनि हि प्रत्यक्षाणि । तस्मा-
त् 'गौः' इति गकारादिविसर्जनीयान्तं पदम् अक्षराण्येव । अतो न
तेभ्यो व्यतिरिक्तमन्यत् पदं नामेति । ननु संस्कारकल्पनायामप्य-
ऽदृष्टकल्पना । उच्यते । शब्दकल्पनायां सा च, शब्दकल्पना च ।
तस्मादक्षराण्येव पदम् ॥

अथ, गौः-इत्यस्य शब्दस्य कोऽर्थः । सास्नादिविशिष्टाऽऽकृतिरि-
ति ब्रूम । नन्वाकृतिः साध्याऽस्ति वा, न घा ? इति । न प्रत्यक्षा
सती साध्या भवितुमर्हति । रुचकः, स्वस्तिको, वर्द्धमानक इति हि
प्रत्यक्षं दृश्यते । व्यामोह इति चेन्न । न, अस्मति प्रत्ययाविपर्यासे व्या-
मोह इति शक्यते वक्तुम् । असत्यप्यर्थान्तरे एवञ्जातीयको भवति
प्रत्ययः-पङ्क्तिः, यूथं, वनमिति यथेति चेत् । न । असम्बन्धमिदं
वचनमुपन्यस्तम् । किम्, असति घने घनप्रत्ययो भवतीति ? । प्र-
त्यक्षमेवाक्षिप्यते, वृक्षा अपि न सन्तीति । यद्येवं, प्रत्युक्तः स
माहाजानिकः पक्षः । अथ किमाकृतिसद्भाववादी उपालभ्यते, सिद्धा-
न्तान्तरं ते दुष्यति इति, घनेऽपि सति घनप्रत्ययः प्राप्नोतीति । एव-
मपि, प्रकृतं दूषयितुमशक्नुवतस्तत्सिद्धान्तान्तरदूषणे निग्रहस्थान-
मापद्यते । असाधकत्वात् । स हि वक्ष्यनि-दुष्यतु, यदि दुष्यति,
किं तेन दुष्टेन, अदुष्टेन वा प्रकृतं त्वया साधितं भवति, मदीयो वा
पक्षो दूषितो भवति ? इति । न च वृक्षव्यतिरिक्तं घनं यस्माद्व्योप-
लभ्यते, अतो घनं नास्तीत्यवगम्यते । यदि घने अन्येन हेतुना स-
द्भावविपरीतः प्रत्यय उत्पद्यते, मिथ्यैव घनप्रत्यय इति । ततो, घनं
नास्तीत्यवगच्छामः । न च गवादिषु प्रत्ययो विपर्येति । अतो वै-
षम्यम् । अथ घनादिषु नैव विपर्येति, न ते न सन्तीति । तस्मात्
असम्बन्धः पङ्क्तिवनोपन्यासः । अत उपपन्नं जैमिनिवचनम्-आकृ-
तिः शब्दार्थ इति । यथा च आकृतिः शब्दार्थस्तथोपरिष्ठान्निपुणतर-
मुपपादयिष्याम इति ॥

अथ, सम्बन्धः क इति । यत्, शब्दे विज्ञातेऽर्थो विज्ञायते । स

तु कृतक इति पूर्वमुपपादितम् । तस्मान्मन्यामहे केनापि पुरुषेण शब्दानामर्थे सह सम्बन्धं कृत्वा संव्यवहर्त्तु वेदा प्रणीता इति । तदिदानीमुच्यते, अपौरुषेयत्वात् सम्बन्धस्य सिद्धमिति । कथं पुनरिदमवगम्यते, अपौरुषेय एष सम्बन्ध इति । पुरुषस्य सम्बन्धुरभावात् । कथं सम्बन्धा नास्ति ? । प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्याभावात्, तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषाम् । ननु चिरवृत्तत्वात् प्रत्यक्षस्याविषयो भवेद्विदानीन्तनानाम् । न हि चिरवृत्तं सन् न स्मर्येत । न च हिमवदादिषु कूपारामादिवदस्मरणं भवितुमर्हति । पुरुषवियोगो हि तेषु भवति, देशोत्सादेन कुलोत्सादेन वा । न च शब्दाऽर्थव्यवहारवियोगः पुरुषाणामस्ति ।

स्यादेतत्-सम्बन्धमात्रव्यवहारिणो निष्प्रयोजनं कर्त्तृस्मरणमनाद्रियमाणा विस्मरेयुरिति । तन्न । यदि हि पुरुषः कृत्वा सम्बन्धं व्यवहारयेत् व्यवहारकाले अवश्यं स्मर्त्तव्यो भवति । संप्रतिपत्तौ हि कर्त्तृव्यवहर्त्रोरर्थं सिद्ध्यति, न विप्रतिपत्तौ । न हि वृद्धिशब्देन अपाणिनैर्व्यवहारत आदैश्च प्रतीयेरन्, पाणिनिकृतमननुमन्यमानस्य वा । तथा मकारेण अपिङ्गलस्य न सर्वगुरुस्त्रिकः प्रतीयेत, पिङ्गलकृतिमननुमन्यमानस्य वा । तेन कर्त्तृव्यवहर्त्तारौ संप्रतिपद्येते । तेन वेदे व्यवहरद्भिरवश्यं स्मरणीय सम्बन्धस्य कर्त्ता स्यात्, व्यवहारस्य च । न हि विस्मृते, वृद्धिरादैश्च इत्यस्य सूत्रस्य कर्त्तरि, वृद्धिर्यस्याचामादिरिति किञ्चित् प्रतीयेत ॥

तस्मात् कारणादवगच्छामो-न, कृत्वा संबन्धं व्यवहारार्थं केनचिद् वेदाः प्रणीता इति । यद्यपि च विस्मरणमुपपद्येत, तथापि न प्रमाणमन्तरेण संबन्धारं प्रतिपद्येमहि । यथा, विद्यमानस्याप्यनुपलम्भनं भवतीति, नैतावता विना प्रमाणेन शशविषाणं प्रतिपद्यामहे । तस्मादपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति ॥

मन्वऽर्थापत्त्या संबन्धारं प्रतिपद्येमहि । न ह्यकृतसंबन्धाच्छब्दादर्थं प्रतिपद्यमानान् उपलभामहे । प्रतिपद्येरश्चेत्, प्रथमश्रवणेऽपि प्रतिपद्येरन् । तदनुपलम्भनादवश्यं भवितव्यं संबन्धेति चेन्न । सिद्धबहुपदेशात् । यदि संबन्धुरभावाद् नियोगतो नाऽर्था उपलभ्येरन्, ततोऽर्थापत्त्या सम्बन्धारमवगच्छामः । अस्ति तु अन्यः प्रकारः । वृद्धानां स्वार्थेन संव्यवहरमाणानामुपशृण्वन्तो बालाः प्रत्यक्षमर्थं

प्रतिपद्यमाना दृश्यन्ते । तेऽपि वृद्धा यदा बाला आसँस्तदाऽन्येभ्यो वृद्धेभ्यः, तेऽप्यन्येभ्य इति, नास्त्यादिरित्येवं वा भवेत् । अथवा न कश्चिदेकोऽपि शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध आसीत्, अथ केनचित् सम्बन्धा प्रवर्त्तिता इति । अत्र वृद्धव्यवहारे सति नार्थादापद्येत सम्बन्धस्य कर्त्ता । अपिच व्यवहारवादिनः प्रत्यक्षमुपदिशन्ति कल्पयन्ति इतरे सम्बन्धारम् । न च प्रत्यक्षे प्रत्यर्थिनि कल्पना साध्वी । तस्मात् सम्बन्धुरभावः ॥

अव्यतिरेकश्च । यथा अस्मिन् देशे सास्नादिमति गोशब्दः, एवं सर्वेषु दुर्गमेष्वपि बहवः सम्बन्धारः कथं सङ्गम्यन्ते । एको न शक्नुयात् । अतो नास्ति सम्बन्धस्य कर्त्ता । अपर आह, अव्यतिरेकश्च । न हि सम्बन्धव्यतिरिक्त कश्चित् कालोऽस्ति, यस्मिन् न कश्चिदपि शब्दः केनचिदर्थेन सम्बद्ध आसीत् । कथम् । सम्बन्धक्रियैव हि नोपपद्यते । अवश्यमनेन सम्बन्धं कुर्वता केनचिच्छब्देन कर्त्तव्यः । येन क्रियेत, तस्य केन कृत । अथान्येन केनचित् कृत, तस्य केनेति, तस्य केनेति ? नैवावतिष्ठते । तस्मादवश्यमनेन सम्बन्धं कुर्वता अकृत-सम्बन्धाः केचन शब्दा वृद्धव्यवहारसिद्धा अभ्युपगन्तव्या । अस्ति चेत् व्यवहारसिद्धिः, न नियोगतः सम्बन्धा भवितव्यमिति अर्थापत्तिरपि नास्ति ॥

स्यादेतत्, अप्रसिद्धसम्बन्धा बालाः कथं वृद्धेभ्यः प्रतिपद्यन्ते इति । नास्ति दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । दृष्टा हि बाला वृद्धेभ्यः प्रतिपद्यमानाः । न च प्रतिपन्नसम्बन्धाः सम्बन्धस्य कर्तुः । तस्माद्वैषम्यम् ॥

अर्थेऽनुपलब्धे । अनुपलब्धे च देवदत्तादावर्थेऽनर्थकं संज्ञाकरणम् । अशक्यं च । विशेषान् प्रतिपत्तुं हि संज्ञाः क्रियन्ते । विशेषाँश्चोद्दिश्य, तद्विशेषेष्वज्ञायमानेषु उभयमप्यनवकलृप्तम् । तस्माद् अपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः । अतश्च तत् प्रमाणमनपेक्षत्वात् । न चैवं सति पुरुषान्तरं प्रत्ययान्तरञ्चापेक्ष्यते । तस्माच्चोदनालक्षण एव धर्मो, नान्यलक्षणः । बादरायणग्रहणमुक्तम् ॥

अथ यदुक्तम्- अनिमित्तं शब्दः, कर्मकाले फलादर्शनात्, कालान्तरे च कर्माभावात् प्रमाणं नास्तीति । तदुच्यते । न स्यात् प्रमाणं, यदि पञ्चैव प्रमाणान्यभविष्यन् । येन येन हि प्रमीयते तत्तत् प्रमाणम् । शब्देनापि प्रमीयते, ततः शब्दोऽपि प्रमाणम् । यथैव प्रत्यक्षम् । न च

प्रमाणेनावगतं प्रमाणान्तरेणानवगतमित्येतावता अनवगतं भवति । न त्रैषं भूयते कृते कर्मणि तावतैव फलं भवति, किन्तु, कर्मण फलं प्राप्यते इति । यच्च— कालान्तरे फलस्यान्यत् प्रत्यक्षं कारणमस्तीति । नैष दोषः । तच्चैव हि तत्र कारणं, शब्दश्चेति ॥

यत्तु प्रत्यक्षविरुद्धं वचनमुपन्यस्तं— स एष यज्ञायुधी यजमामो-
ऽक्षसा स्वर्गं लाकं यातीति प्रत्यक्षं शरीरकं व्यपदिशतीति । त-
वुच्यते, शरीरसम्बन्धात् । यस्य तच्छरीरं, सोऽपि तैर्यज्ञायुधैर्यज्ञायु-
धीत्युच्यते ॥

आह— कोऽसावन्यो ? नैनमुपलभामहे । प्राणाऽऽदिभिरेन-
मुपलभामहे, योऽसौ प्राणिति, अपानिति, उच्छ्वासिति, निमिषति,
इत्यादि चेष्टितवान्, सांऽत्र शरीरे यज्ञायुधी इति । ननु शरीरमेव
प्राणिति अपानिति च । न । प्राणादयः शरीरगुणविधर्माणः । अया-
वच्छरीरभावित्वात् । यावच्छरीरं, तावदस्य गुणा रूपादयः ।
प्राणादयस्तु सत्यपि शरीरे न भवन्ति । सुखादयश्च स्वयमुप-
लभ्यन्ते, न रूपादय इव शरीरगुणाः परेणापीति । तस्माच्छरीर-
गुणवैयर्थ्यादन्यः शरीराद् यज्ञायुधीति ॥

आह— कुत एष संप्रत्ययः, सुखादिभ्योऽन्यस्तद्वानस्तीति ? न हि
सुखादिप्रत्याख्याननेन तस्य स्वरूपमुपलभामहे । तस्माच्छशविषाण-
वदसौ नास्ति । अथोच्यते, तेन विना कस्य सुखादय इति ? । न
कस्यचिदपीति वक्ष्यामः । न हि यो य उपलभ्यते, तस्य तस्य संब-
न्धिना भवितव्यम् । यस्य संबन्धोऽप्युपलभ्यते, सम्बन्धी च तस्यायं
सम्बन्धीति गम्यते । न हि चन्द्रमसम्, आदित्यं वोपलभ्य सम्बन्धा-
न्वेषणा भवति, कस्यायमिति । न कस्य चिदपीत्यवधार्यते । तस्मान्न
सुखादिभ्योऽन्यस्तद्वानस्तीति । अथ, उपलब्धस्यावश्यं कल्पयितव्यः
सम्बन्धी भवति । तत आत्मानमप्यनेन प्रकारेणोपलभ्य, कस्यायमिति
सम्बन्धन्तरमन्विष्येम । तमापि कल्पयित्वाऽन्यमपि कल्पयित्वा,
अन्यमित्यव्यवस्थैव स्यात् । अथ कश्चित् कल्पयित्वा न सम्बन्ध्य-
न्तरमपि कल्पयिष्यसि, तावत्येव विरंस्यसि, तावता च परितोष्य-
सि, ततो विज्ञाने एव परितुष्य तावत्येव विरन्तुमर्हसि ॥

अत्रोच्यते । यदि विज्ञानादन्यो नास्ति कस्तर्हि, जानाति—इत्यु-
च्यते ? । ज्ञानस्य कर्तुरभिधानमनेन शब्देनोपपद्यते । तद्वै शब्दो-

ऽर्थवान् कर्त्तव्य इति ज्ञानाद् व्यतिरिक्तमात्मानं कल्पयिष्याम इति ।

आह- वेदा एनं शब्दमर्थवन्तं कल्पयिष्यन्ति, यदि कल्पयितव्यं प्रमंस्यन्ते । बहवः खल्विह जनाः, अस्ति आत्मा, अस्ति आत्मा इत्यात्मसत्तावादिन एव शब्दस्य प्रत्यक्षवक्तारो भवन्ति, तथापि नाऽऽत्मसत्तां कल्पयितुं घटन्ते किमङ्ग पुन, जानाति-इति पराक्षशब्ददर्शनात् । तस्माद् असदेतत् ॥

उच्यते । इच्छया आत्मानमुपलभामहे । कथमिति ? । उपलब्धपूर्वे हि अभिप्रेते भवतीच्छा । यथा, मेरुमुत्तरेण यान्यस्मज्जातीयैरनुपलब्धपूर्वाणि स्वादूनि वृक्षफलानि, न तानि प्रति अस्माकमिच्छा भवति । नो खल्वन्येन पुरुषेणोपलब्धेऽपि विषयेऽन्यस्योपलब्धुरिच्छा भवति । भवति च अन्येद्युरुपलब्धे अन्येद्युरिच्छा । तेन उपलम्भनेन समानकर्त्तृका सा इत्यवगच्छामः । यदि विज्ञानमात्रमेवेदमुपलम्भकमभविष्यत्, प्रत्यस्ते तस्मिन् कस्यापरेद्युरिच्छाऽभविष्यत् ? । अथ नु विज्ञानादन्यो विज्ञाता नित्यः । तत एकस्मिन्नहनि य एवोपलब्धाऽपरेद्युरपि स एवैषिष्यतीति । इतरथा हीच्छा नोपपन्ना स्यात् ।

अत्रोच्यते- अनुपपन्नमिति न क संप्रत्ययः ? । यन्न प्रमाणेनाऽवगतम् । विज्ञानात्तावदन्यं नोपलभामहे, यन्नोपलभामहे तच्छशविषाणवदेव नास्तीत्यवगच्छाम । न च तस्मिन्नसति विज्ञानसद्भावोऽनुपपन्नः । प्रत्यक्षावगतत्वादेव । क्षणिकत्वं चाऽस्य प्रत्यक्षपूर्वकमेव । न च ज्ञातरि विज्ञानादन्यस्मिन्नसति, ज्ञाने चाऽनित्ये अपरेद्युरिच्छा अनुपपन्ना प्रत्यक्षावगतत्वादेव । न खल्वप्येतद् दृष्टं । य एवान्येद्युरुपलब्धा स एवान्येद्युरेषिता इति । इदं तु दृष्टं, यत् कच्चिद् अन्येन दृष्टमन्य इच्छति, कचिन्न । समानार्यां सन्ततावन्य इच्छति सन्तत्यन्तरेणेच्छतीति । तस्माच्च सुखादिव्यतिरिक्तोऽन्योऽस्तीति ॥

अत्रोच्यते । न ह्यस्मर्त्तार इच्छन्तीत्युपपद्यते, न वा अदृष्टपूर्वे स्मृतिर्भवति । तस्मात् क्षणिकविज्ञानस्कन्धमात्रे स्मृतिरनुपपन्नेति ॥

अत्राह-स्मृतिरपि इच्छावत् पूर्वज्ञानसदृशं विज्ञानं, पूर्वविज्ञानविषयं वा, स्मृतिरित्युच्यते । तच्च द्रष्टरि विनष्टेऽपि अपरेद्युरुत्पद्यमानं नानुपपन्नम् । प्रत्यक्षावगतत्वादेव । अन्यस्मिन् स्कन्धघनेऽन्येन स्कन्धघनेन यज्ज्ञानं, तत्सन्ततिजेनान्येनोपलभ्यते, नातत्सन्ततिजेनान्येन । तस्माच्छून्या स्कन्धघना इति । अथास्मिन्नर्थे ब्राह्मणं भव-

ति- विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवाऽनुविनश्यति,
न प्रेत्य संज्ञास्तीति । उच्यते । नैतदेवम् । अन्येद्युर्दृष्टेऽपरेद्युरहमिदम्-
ऽदर्शमिति भवति प्रत्ययः । प्रत्यगात्मनि चैतद्भवति, न परत्र । अपरो
ह्यसावऽन्येद्युर्दृष्टवान् । तस्मात् तद्व्यतिरिक्तोऽन्योऽस्ति, यत्राऽयम्
अहशब्दः ॥

आह-परत्राप्यहंशब्दो भक्त्या दृश्यते । यथा, अहमेव पुत्रः, अह-
मेव देवदत्तः, अहमेव गच्छामीति । अत्रोच्यते । न वयम् अहमितीमं
शब्दं प्रयुज्यमानमन्यस्मिन्नर्थे हेतुत्वेन व्यपदिशामः । किं तर्हि-शब्दा-
द् व्यतिरिक्तं प्रत्ययं प्रतीमो वयम् । इममर्थं वयमेवान्येद्युरूपलभा-
महे, वयमेवाद्य स्मराम इति । तस्माद् वयमिममर्थमवगच्छामो
वयमेव ह्य, वयमेवाद्य इति । ये ह्यः, अद्य च, न ते विनष्टाः । अथा-
ऽप्यस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं भवति, स वा अयमात्मेति प्रकृत्य आमनन्ति ।
अशीर्यो न हि शीर्यन्ते इति । तथा, अविनाशी वा अरे अयमात्मा
अनुच्छित्तिधर्मा इति । विनश्वरं च विज्ञानम् । तस्माद्विनश्वरादन्य-
स इत्यवगच्छामः । न च शक्यमेवमवगन्तुं- यथोपलभ्यन्ते अर्था,
न तथा भवन्तीति, यथा तु खलु नोपलभ्यन्ते तथा भवन्तीति । तथा
हि सति शशो नास्ति, शशस्य विषाणमस्तीत्यवगम्येत । न चाह-
प्रत्ययो व्यामोह इति शक्यते वक्तुम् । बाधकप्रत्ययाभावात् । त-
स्मात् सुखादिभ्यो व्यतिरिक्तोऽस्ति । एवञ्चेत् स एव, यज्ञायुधी
इति व्यपदिश्यते ॥

आह- यदि विज्ञानादन्यदस्ति विज्ञातृ, विज्ञानमपास्य तन्निद-
र्श्यताम्- इदं तद् ईदृशं चेति न च तन्निदर्श्यते । तस्मान्न ततोऽन्य-
दस्तीति । अत्रोच्यते । स्वसवेद्यः स भवति, नासावन्येन शक्यते द्रष्टुं,
कथमसौ निदर्श्यतेति । यथा च कश्चिच्चक्षुष्मान् स्वयं रूपं पश्यति,
न च शक्नोत्यन्यस्मै जात्यन्धाय तन्निदर्शयितुम् । न च, तद् न श-
क्यन्तं निदर्शयितुमित्येतावता, नास्तीत्यवगम्यते । एवमसौ पुरुषः
स्वयमात्मानमुपलभते, न चान्यस्मै शक्नोति दर्शयितुम् । अन्यस्य
द्रष्टुस्तं पुरुषं प्रति दर्शनशक्त्यभावात् । सोऽप्यन्यः पुरुषः स्वयमा-
त्मानमुपलभते, न च परात्मानम् । तेन सर्वे स्वेन स्वेनात्मना आ-
त्मानमुपलभमानां सन्त्येव, यद्यपि परपुरुषं नोपलभन्ते इति । अथा-
ऽस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं भवति, शान्तायां वाचि किं ? ज्योतिरेवायं पुरु-

व', आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाचेति । परेण नोपलभ्यते इत्यत्रा-
ऽपि ब्राह्मणं भवति, अगृह्यो न हि गृह्यते इति । परेण न गृह्यते इत्ये-
तदभिप्रायमेतत् । कुतः ? । स्वयञ्ज्योतिष्ववचनात् । अथापि ब्राह्मणं
भवति, अत्रायं पुरुषः स्वयञ्ज्योतिर्भवतीति । केन पुनरुपायेन
अयमन्यस्मै कथ्यते इति । तत्राप्युपाये ब्राह्मणं भवति, स एष नेति
नेत्यात्मेति होवाचेति । असौ एवरूप इति न शक्यते निदर्शयि-
तुम् । यच्च परं पश्यति, तत्प्रतिषेधस्तस्योपदेशोपायः । शरीरं परः
पश्यति, तेनात्मा उपदिश्यते । शरीरं नात्मा, अस्ति शरीराद-
न्य इति । स चात्मेति शरीरप्रतिषेधेनोपदिश्यते । तथा प्राणादयो
नात्मान्, तत्प्रतिषेधेन तेभ्योऽन्य उपदिश्यते । तथा परस्थाः सुखा-
दयः परेण लिङ्गैरुपलभ्यन्ते । तेऽपि नात्मान इति तत्प्रतिषेधेना-
न्य उपदिश्यते । यः स्वयं पश्यति, न ततोऽन्यः पुरुष इत्येतदपि
पुरुषप्रवृत्त्याऽनुमीयते । यदाऽसौ पुरुष पूर्वद्युः सामिकृतानामर्थानां
प्रतिसमाधाने शेषानुष्ठाने च यतते । अतः प्रवृत्त्याऽवगम्यते- नून-
मसाधनित्यान् नित्यमवगच्छतीति ॥

उपमानाच्चोपदिश्यते, यादृशं भवान् स्वयमात्मानं पश्यति, अ-
मेनोपमानेनावगच्छ—अहमपि तादृशमेव पश्यामीति । यथा कश्चि-
दात्मीयां वेदनां परस्मा आचक्षीत, दह्यमानस्येव मे भवति, या-
त्यमानस्येव मे भवति, रुद्ध्यमानस्येव मे भवतीति । अतः स्वय-
मवगम्यमामत्वावस्ति तदव्यतिरिक्तः पुरुष इति ॥

यदुच्यते—विज्ञानमपास्य तद् निदर्शयतामिति । यद्युपायमेव
निषेधसि, न शक्यमुपायमन्तरेणोपेयमुपेतुम् । अयमेवाभ्युपायो
ज्ञातव्यानामर्थानां, यो यथा ज्ञायते स तथेति । तद् यथा, कः
शुक्लो नाम यत्र शुक्लत्वमस्ति । किं शुक्लत्वं नाम । यत्र शुक्लशब्द-
प्रवृत्तिः । क तस्य प्रवृत्तिः । यच्छुक्लशब्दे उच्चरिते प्रतीयते । तस्मा-
च्च विज्ञानं प्रत्याख्याय कस्यचिद्रूपं निदर्शयितुं शक्यम् । न च नि-
योगतः प्रत्यये प्रतीते प्रत्ययार्थः प्रतीतो भवति । अप्रतीतेऽपि हि प्र-
त्यये सति अर्थः प्रतीयते एव । न हि विज्ञानं प्रत्यक्षम् । विज्ञेयोऽर्थः
प्रत्यक्ष इति । एतत् पूर्वमेवोक्तम् । तदवश्यकर्तव्येऽपह्नवे कामं वि-
ज्ञानमपह्नूयेत, नार्था इत्येतदुक्तमेव । तस्मादस्ति सुखादिभ्योऽन्यो
नित्यः पुरुष इति ॥

अथ यदुक्तं, विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्धेवा-
नुचिनक्ष्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति इति । अत्रोच्यते । अत्रेव मा भगवा-
न् मोहान्तमपीपददिति परिचोदनोत्तरकाले अपह्नुत्य मोहाऽभि-
प्रायमस्य वर्णितवान्- न वा अंरं मोहं ब्रवीमि अविनाशी वा अरे-
ऽयमात्माऽनुच्छिन्तिधर्मा, मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति । तस्मान्न
विज्ञानमात्रं, तस्माद्वैषम्यम् ॥

यदुक्तं, न चैषयातीति विधिशब्द इति । मा भूद्विधिशब्दः, स्वर्ग-
कामो यजेतेति घञनान्तरेणावगतमनुवदिष्यते । तस्मादविरोधः
॥ ५ ॥ ॥ धर्मे वेदप्रामाण्याऽधिकरणम् ॥ ५ ॥

कर्मैके तत्र दर्शनात् ॥ ६ ॥

उक्तं, नित्य शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति । तदनुपपन्नम् । शब्द-
स्यानित्यत्वात् । विनष्टः शब्दः पुनरस्य क्रियमाणस्यार्थेन अकृतकः
सम्बन्धो नोपपद्यते । न हि प्रथमश्रुताच्छब्दात् कश्चिदर्थः प्रत्येति ।
कथं पुनरनित्यः शब्दः । प्रयत्नादुत्तरकालं दृश्यते यतः । अतः प्र-
यत्नानन्तर्यात्, तेन क्रियते इति गम्यते । नन्वाभिव्यञ्ज्यात् स एव-
म् । नेति ब्रूमः । न हि अस्य प्रागभिव्यञ्जनात् सद्भावे किञ्चन
प्रमाणमस्ति । सँश्चाभिव्यज्यते, नासन् ॥ ६ ॥

अस्थानात् ॥ ७ ॥

नो खल्वप्युच्चरितं मुहूर्त्तमप्युपलभामहे । अतो विनष्ट इत्यवग-
च्छामः । न च सन्, नोपलभ्यते । अनुपलम्भकारणानां व्यवधानादी-
नामभावेऽप्यनुपलम्भनात् । न चासौ विषयमप्राप्तः । आकाशविषय-
त्वात् । कर्णच्छिद्रेऽप्यनुपलम्भनात् ॥ ७ ॥

करोतिशब्दात् ॥ ८ ॥

अपिच, शब्दं कुरु, मा शब्दं कार्षीरिति व्यवहर्त्तारः प्रयुञ्जते ।
न त नूनमवगच्छन्ति, स एवायं शब्द इति ॥ ८ ॥

सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात् ॥ ९ ॥

नानादेशेषु च युगपच्छब्दमुपलभामहे । तदेकस्य नित्यस्यानुप-
पन्नमिति । असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वं, कार्याणान्तु बहूनां नाना-
देशेषु क्रियमाणानामुपपद्यतेऽनेकदेशसम्बन्धः, तस्मादप्यनित्यः ॥ ९ ॥

प्रकृतिविकृतयोश्च ॥ १० ॥

अपिच, दध्यत्र इत्यत्र, इकारः प्रकृतिः, यकारो विकृतिरित्युप-
दिशन्ति । यद्विक्रियते, तदनित्यम् । इकारसादृश्यं च यकारस्योपल-
भ्यते । तेनापि तयो प्रकृतिविकारभावो लक्ष्यते ॥ १० ॥

वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्य ॥ ११ ॥

अपिच बहुभिरुच्चारयद्भिर्महान् शब्दः श्रूयते । स यदि अभिव्य-
ज्यते, बहुभिरल्पैश्चोच्चार्यमाणस्तावानेवोपलभ्येत । अतो मन्यामहे-
नूनमस्य एकैकेन कश्चिदवयव क्रियते, यत्प्रचयादयं महानुपल-
भ्यते ॥ ११ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

समं तु तत्र दर्शनम् ॥ १२ ॥

तुशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । यदुक्तं, प्रयत्नादुत्तरकाले दर्श-
नात् कृतकोऽयमिति । यदि विस्पष्टेन हेतुना शब्दस्य नित्यत्वं वक्तुं
शक्यामः । ततो नित्यप्रत्ययसामर्थ्यात् प्रयत्नेनाभिव्यज्यते इति भ-
विष्यति । यदि प्रागुच्चारणादनभिव्यक्तः प्रयत्नेनाभिव्यज्यते । तस्मा-
दुभयोः पक्षयोः सममेतत् ॥ १२ ॥

सतः परमदर्शनं विषयानागमात् ॥ १३ ॥

यदपरं कारणमुक्तम् । उच्चरितप्रध्वस्त इति । अत्रापि यदि
शक्यामो नित्यतामस्य विस्पष्टं वक्तुं, ततो नित्यप्रत्ययसामर्थ्यात्
कदाचिदुपलम्भं, कदाचिदनुपलम्भं दृष्ट्वा किञ्चिदुपलम्भस्य निमित्तं
कल्पयिष्यामः । तच्च संयोगविभागसद्भावे सति भवतीति, संयोग-
विभागावेवाभिव्यञ्जकाविति वक्ष्यामः । उपरतयो संयोगविभागयोः
श्रूयते इति चेत् । नैतदेवम् । न नूनमुपरमन्ति संयोगविभागा, नत
उपलभ्यते शब्द इति । न हि ते प्रत्यक्षा इति ॥

यदि शब्दं संयोगविभागा एवाभिव्यञ्जन्ति, न कुर्वन्ति, आकाश-
विषयत्वाच्छब्दस्य । आकाशस्यैकत्वाद् य एवायमत्र भोत्राकाशः,
स एव देशान्तरेष्वपीति स्रुन्नस्थैः संयोगविभागैरभिव्यक्तः पाटलि-
पुत्रेऽप्युपलभ्येत । यस्य पुनः कुर्वन्ति, तस्य वायवीयाः संयोगवि-
भागा वाय्वाश्रितत्वाद् वायुष्वेव करिष्यन्ति । यथा तन्तवस्तन्तु-
ष्वेव पटम् । तस्य पाटलिपुत्रेष्वनुपलम्भो युक्तः, स्रुन्नस्थत्वात्तेषाम् ।
यस्याप्यभिव्यञ्जन्ति, तस्याप्येष न दोषः । दूरे सत्याः कर्णशङ्कुल्याः
अनुपकारकाः संयोगविभागाः । तेन दूरे यच्छ्रोत्रं, तेन नोपलभ्यते

इति । नैतदेवम् । अप्राप्ताश्चेत् संयोगविभागाः श्रोत्रस्योपकुर्व्युः, स-
न्निकृष्टविप्रकृष्टदेशस्थौ युगपच्छब्दमुपलभेयाताम् । न च युगपदु-
पलभेते । तस्मान्नाप्राप्ता उपकुर्वन्ति । न चेदुपकुर्वन्ति, तस्मादनि-
मित्तं शब्दोपलम्भने संयोगविभागाविति ॥

नैतदेवम् । अभिघातेन हि प्रेरिता घायवस्तिमितानि घायव-
न्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्वतोर्दिक्कान् संयोगविभागानुत्पादयन्ति,
यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्ते । ते च वायोरप्रत्यक्षत्वात् संयोगविभागा
नोपलभ्यन्ते । अनुपरतेष्वेव तेषु शब्द उपलभ्यते, नोपरतेषु । अतो
न दोषः । अत एव चानुवातं दूरादुपलभ्यते शब्दः ॥ १३ ॥

प्रयोगस्य परम् ॥ १४ ॥

यदपरं कारणमुक्तं- शब्दं कुरु, मा कार्षीरिति व्यवहर्त्तारः प्रयु-
ञ्जते । यद्यसंशयं नित्यः शब्दः, शब्दप्रयोगं कुर्विति भविष्यति ।
यथा गोमयान् कुर्विति संवाहे ॥ १४ ॥

आदित्यवद्यौगपद्यम् ॥ १५ ॥

यत्तु, एकदेशस्य सतो नानादेशेषु युगपदर्शनमनुपपन्नमिति ।
आदित्यं पश्य देवानाम्प्रिय ! एक सन्ननेकदेशावस्थित इव लक्ष्यते ।
कथं पुनरवगम्यते, एक आदित्य इति । उच्यते । प्राङ्मुखो देवदत्तः
पूर्वाङ्के सम्प्रति पुरस्तादादित्यं पश्यति, तस्य दक्षिणतोऽवस्थितो न
द्वौ पश्यति । आत्मनश्च सम्प्रति न तिरश्चीनं देवदत्तस्यार्जवे । तस्मा-
देक आदित्य इति । दूरत्वादस्य देशो नावधार्यते, अतो व्यामोहः ।
एवं शब्देऽपि व्यामोहादनवधारणं देशस्य । यदि श्रोत्रं संयोगवि-
भागदेशमागत्य शब्दं गृह्णीयात्, तथापि तावदनेकदेशता कदाचि-
दवगम्येत । न च तत् संयोगदेशमागच्छति । प्रत्यक्षा हि कर्णशङ्कु-
ली तद्देशा गृह्यते । वायवीया. पुनः संयोगविभागा अप्रत्यक्षस्य वा-
योः कर्णशङ्कुलीप्रदेशे प्रादुर्भवन्तो नोपलभ्यन्ते इति नानुपपन्नम् ।
अत एव व्यामोहो, यन्नानादेशेषु शब्द इति । आकाशदेशश्च शब्द
इति । एकं च पुनराकाशम् । अतोऽपि न नानादेशेषु । अपि च, एक-
रूप्ये सति देशभेदेन कामं देशा एव भिन्ना, न तु शब्दः । तस्माद्
अयमप्यदोषः ॥ १५ ॥

वर्णान्तरमविकारः ॥ १६ ॥

न च दध्यन्न इत्यत्र प्रकृतिविकारभाव । शब्दान्तरम् इकाराद्
यकारः । न हि यकारं प्रयुञ्जाना इकारमुपाददते । यथा कटं चिकी-
र्षन्तो घीरणानि । न च सादृश्यमात्रं दृष्ट्वा प्रकृतिर्विकृतिर्वा उच्यते ।
न हि दधिपिटकं दृष्ट्वा कुन्दपिटकं च प्रकृतिविकारभावोऽवगम्यते ।
तस्मादयमप्यदोषः ॥ १६ ॥

नादवृद्धिपरा ॥ १७ ॥

यच्चैतद् बहुभिर्भेरीमाध्मनद्भिः शब्दमुच्चारयद्भिर्महान् शब्द-
उपलभ्यते, तेन प्रतिपुरुषं शब्दावयवप्रचय इति गम्यते । नैवम् । निर-
वयवो हि शब्दः । अवयवभेदानवगमाद्, निरवयवत्वाच्च महत्त्वा-
नुपपत्तिः । अतो न वर्द्धते शब्दः । मृदुरेकेन । बहुभिश्चोच्चार्यमाणे
तान्येवाक्षराणि कर्णशङ्कुलीमण्डलस्य सर्वो नेमि व्याप्नुवद्भिः सं-
योगविभागैर्नैरन्तर्येणानेकशो ग्रहणान्महानिव, अवयववानिवोपलभ्य-
न्ते । संयोगविभागा नैरन्तर्येण क्रियमाणाः शब्दमभिव्यञ्जन्तो नादश-
ब्दवाच्या । तेन नादस्यैषा वृद्धिः, न शब्दस्येति ॥ १७ ॥ ॥ उत्तरम् ॥

नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥

नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । कुतः । दर्शनस्य परार्थत्वात् । दर्शन-
मुच्चारणं, तत् परार्थं, परमर्थं प्रत्याययितुम् । उच्चरितमात्रे हि
विनष्टे शब्दे न चाऽन्योऽन्यान् अर्थं प्रत्याययितुं शक्नुयात् । अतो न
परार्थमुच्चार्येत । अथ न विनष्टः, ततो बहुश उपलब्धत्वादर्थवगम-
इति युक्तम् । अर्थवत्सादृश्यादर्थवगम इति चेत् । न कश्चिदर्थवा-
न्, सर्वेषां नवत्वात् । कस्यचित् पूर्वस्य कृत्रिमः संबन्धो भविष्यती-
ति चेत् । तदुक्तम् । सदृश इति चावगते व्यामोहात् प्रत्ययो व्या-
र्त्तत; मालाशब्दान्मालाप्रत्यय इव । यथा गावीशब्दात् सास्नादिम-
ति प्रत्ययस्यानिवृत्तिः, तद्वद्भाविष्यतीति चेत् । न हि, गोशब्दं तत्रो-
च्चारयितुमिच्छा । नेहान्यशब्दोऽपि चारयिषा । न चैकेनोच्चारणायत्नेन
संबन्धवहारश्चार्थसंबन्धश्च शक्यते कर्तुम् । तस्माद्दर्शनस्य परार्थ-
त्वाभित्यः शब्दः ॥ १८ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

सर्वत्र यौगपद्यात् ॥ १९ ॥

गोशब्दे उच्चरिते सर्वगवीषु युगपत् प्रत्ययो भवति । अतः आ-
कृतिवचनोऽयम् । न चाऽऽकृत्या शब्दस्य संबन्धः शक्यते कर्तुम् ।

निर्दिश्य ह्याकृतिं कर्त्ता संवधीयात् । गोपिण्डे च बहूनामाकृतीनां
सद्भावाच्छब्दमन्तरं गोशब्दवाच्यां विभक्त्यामाकृतिं केन प्रकारेणो-
पदेक्ष्यति ? । नित्ये तु सति गोशब्दे बहुकृत्व उच्चारित. श्रुतपूर्वश्चा-
ऽन्यासु गोव्यक्तिष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतिवचनमवगमयिष्यति ।
तस्मादपि नित्य ॥ १९ ॥

संख्याऽभावात् ॥ २० ॥

अष्टकृत्यो गं शब्द उच्चारित इति वदन्ति, नाऽष्टौ गोशब्दा इति ।
किमतो ? यद्येवम् । अनेन वचनेनावगम्यते, प्रत्यभिजानन्तीति । ययं
तावत् प्रत्यभिजानीमो, न नः करणदौर्बल्यम् । एवमन्येऽपि प्रत्यभि-
ज नन्ति, स एवायमिति । प्रत्यभिजानाना. प्रत्यभिजानन्ति चेद् वय-
मिवान्येऽपि, नान्य इति वक्तुमर्हन्ति । अथ मतम्, अन्यत्वे सति सा-
दृश्येन व्यामूढाः, स-इति वक्ष्यन्ति । तन्न । न हि ते सदृश इति प्र-
तियन्ति, किं तर्हि, स एवायमिति । विदिते च स्फुटेऽन्यत्वे, व्यामोह
इति गम्यते । न च, अयमन्य इति प्रत्यक्षमन्यद्वा प्रमाणमस्ति ॥

स्यादेतत् । बुद्धिकर्मणी अपि ते प्रत्यभिज्ञायेते, ते अपि नित्ये
प्राप्नुतः । नैष दोषः । न हि ते प्रत्यक्षे । अथ प्रत्यक्षे नित्ये एव । ह्य-
स्तनस्य शब्दस्य विनाशादन्योऽद्यतन इति चेत् । नैष विनष्टः । यत्
एनं पुनरुपलभामहे । न हि प्रत्यक्षदृष्टं मुहूर्त्तमदृष्ट्वा पुनरुपलभ्यमानं
प्रत्यभिजानन्तो विनष्टं परिकल्पयन्ति । परिकल्पयन्तो, द्वितीयसं-
दर्शने मातरि, जायायां, पितरि वा नाऽऽश्वस्यु । न ह्यनुपलम्भमात्रेण
मास्तीत्यवगम्य, नष्ट इत्येव कल्पयन्ति । अप्रमाणतायां विदितायां,
नास्तीत्यवगच्छामः । न हि प्रमाणे प्रत्यक्षे सति, अप्रमाणता स्यात् ।
अस्तीति पुनरव्यामोहेनावगम्यमाने, न क्वचिदप्यभावः । न चाऽसिद्धे
अभावे व्यामोहः । न च सिद्धोऽभावः । तस्मादसति व्यामोहे, नाभावः ।
तदेतदानुपूर्व्या सिद्धम् । तस्मात् पुरस्तादनुच्चरितमनुपलभाना अपि
न विनष्ट इत्यवगन्तुमर्हन्ति । यथा गृहाभिर्गताः सर्वगृहजनमपश्य-
न्तः पुनः प्रविश्योपलभमाना अपि, न प्राक् प्रवेशाद् विनष्टा इत्यव-
गच्छन्ति । तद्वदेनमपि, न अन्य इति वक्तुमर्हन्ति । येऽपि सर्वेषां भा-
वानां प्रतिक्षणं विनाशमभ्युपगच्छन्ति, तेऽपि न शक्नुवन्ति शब्द-
स्य वदितुम् । अन्ते हि क्षयदर्शनात् ते मन्यन्ते । न च शब्दस्यान्तः ।
न च क्षयो लक्ष्यते । स इति प्रत्यक्षः प्रत्ययः, सदृश इत्यानुमानि-

क' । न च प्रत्यक्षविरुद्धमनुमानमुदेति, स्वकार्यं वा साधयति । तस्मान्नित्यः ॥ २० ॥

अनपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥

येषामनवगतोत्पत्तीनां द्रव्याणां भाव एव लक्ष्यते, तेषामपि केषाञ्चिदनित्यता गम्यते येषां विनाशकारणमुपलभ्यते यथाऽभिनवं पटं दृष्ट्वा न चैनं क्रियमाणमुपलब्धवान् । अथवा अनित्यत्वमवगच्छति रूपमेव दृष्ट्वा । तन्तुव्यतिषङ्गजानताऽयं तन्तुव्यतिषङ्गविनाशात् तन्तुविनाशाद्वा विनश्यतीत्यवगच्छति नैवं शब्दस्य किञ्चित् कारणमवगम्यते, यद्विनाशाद्विनश्यतीत्यवगम्यते ॥ २१ ॥

प्रख्याभावाच्च योगस्य ॥ २२ ॥

इदं पदेभ्यः केभ्यश्चिदुत्तरं सूत्रम् । ननु वायुकारणक स्यादिति वायुरुद्रगत संयोगविभागं शब्दो भवतीति । तथाच शिक्षाकारा आहुः— वायुरापद्यते शब्दतामिति । नैतदेवम् । वायवीयश्चेच्छब्दो भवेद् वायोः सन्निवेशविशेष स्यात् । न च वायवीयान् अवयवान् शब्दे सतः प्रत्यभिजानीमो, यथा पटस्य तन्तुमयान् । न चैवं भवति । स्याच्चेदेवं, स्पर्शनेनोपलभेमहि । न च वायवीयानवयवान् शब्दगतान् स्पृशामः । तस्मान्न वायुकारणक । अतो नित्यः ॥ २२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २३ ॥

लिङ्गं चैवं भवति, वाचा विरूपनित्ययेति । अन्यपरं हीदं वाक्यं वाचो नित्यतामनुवदति । तस्मान्नित्यः शब्दः ॥ २३ ॥ ॥ हेतुः ॥ ॥ शब्दनित्यताऽधिकरणम् ॥ ६ ॥

उत्पत्तौ वाऽवचनाः स्युर्थस्यातन्निमित्तत्वात् ॥ २४ ॥

यद्यप्यौत्पत्तिको नित्यः शब्दोऽर्थसम्बन्धश्च तथापि, न चोदनालक्षणो धर्मः । चोदना हि वाक्यम् । न हि, अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यतो वाक्यादन्यतमस्मात् पदाद्, अग्निहोत्रात् स्वर्गो भवतीति गम्यते । गम्यते तु पदत्रये उच्चरिते । न चाऽत्र चतुर्थः शब्दोऽस्त्यन्यदतः पदत्रयसमुदायात् । न चाऽयं समुदायोऽस्ति लोके, यतोऽस्य व्यवहारादर्थोऽवगम्यते । पदानि अमूनि प्रयुक्तानि, तेषां नित्याऽर्थः । अप्रयुक्तश्च समुदायः तस्मात् समुदायस्यार्थं कृत्रिमो व्यामोहो वा । न च पदार्था एव वाक्यार्थः । सामान्ये हि पदं प्र-

वर्तते विशेषे वाक्यम् । अन्यच्च सामान्यम्, अन्यो विशेषः । न च पदार्थाद्वाक्यार्थावगतिः, असम्बन्धात् । असति चेत् सम्बन्धे, कस्मिंश्चित् पदार्थेऽवगतेऽऽर्थान्तरमवगम्येत, एकस्मिन्नवगते सर्वमवगतं स्यात् । न चैतदेवं भवति । तस्मादन्यो वाक्यार्थः ॥

स्यादेतद्, अप्रयुक्तादपि वाक्यादसति सम्बन्धे स्वभावावार्था-
ऽवगम इति । यदि कल्प्येत — शब्दो धर्ममात्मीयं व्युत्क्रामेत् । न चै-
ष शब्दधर्मो, यदप्रयुक्तादपि शब्दादर्थः प्रतीयते । न हि प्रथम-
श्रुतात् कुतश्चिच्छब्दात् केचिदर्थं प्रतियन्ति । तदभिधीयते—पदधर्मो-
ऽयं, न वाक्यधर्मः । वाक्याद्धि प्रथमावगतादपि प्रतियन्तोऽर्थे दृश्य-
न्ते । नैतदेवम् । यदि प्रथमश्रुतादवगच्छेयुः, अपि तर्हि सर्वेऽवगच्छे-
युः पदार्थविदोऽन्ये च । न त्वपदार्थविदोऽवगच्छन्ति । तस्मान्नै-
तदेवम् ॥ ननु पदार्थविद्भिरप्यवगच्छद्भिरकृत एव वाक्यार्थसम्बन्धो
भविष्यति, पदार्थवेदनेन हि संस्कृताः अवगमिष्यन्ति, यथा तमेव
पदार्थं द्वितीयादिश्रवणेनेति । नेति ब्रूमः । यदि वाक्येऽन्त्यो घर्णः
पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितः पदार्थेभ्योऽर्थान्तरं प्रत्याययति, उप-
कारस्तु तदानीं पदार्थज्ञानादवकल्प्यते । तस्मात् कृत्रिमो वाक्यार्थ-
प्रत्ययो व्यामोहो वा, न पदार्थद्वारेण संभवति वाक्यार्थज्ञानमिति ॥

नन्येवं भविष्यति सामान्यवाचिनः पदस्य, गौरिति वा, अश्व
इति वा, विशेषकं शुक्ल इति वा, कृष्ण इति वा पदम् अन्तिकावु-
पनिपतति यदा तदा वाक्यार्थोऽवगम्यते । तन्न । न हि कथमिव
गौरिति वा, अश्व इति वा सामान्यवाचिनः पदात् सर्वगवीषु स-
र्वाश्वेषु च बुद्धिरुपसर्पन्ती श्रुतिजनिता, वाक्यानुरोधेन कुतश्चिद्वि-
शेषादपवर्त्तत । न च शुक्ल इत्यादेर्विशेषवचनस्य कृष्णादिनिवृत्तिर्भ-
षति शब्दार्थः । न चानर्थको मा भूदित्यर्थपरिकल्पना शक्या । अतो
न पदार्थजनितो वाक्यार्थः । तस्मात् कृत्रिमः । पदसङ्ज्ञाताः खल्वेते
सङ्ज्ञाताश्च पुरुषकृता दृश्यन्ते । यथा, नीलोत्पलवनेष्वद्य चरन्तश्चा-
रुसंरवाः * नीलकौशेयसवीताः प्रणश्यन्तीव कादम्बाः । अतो वै-
दिका अपि पुरुषकृता इति ॥ २४ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य

तन्निमित्तत्वात् ॥ २५ ॥

तेष्वेव पदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां पदानां क्रियाऽर्थेन समु-

च्चारणम् । न अनपेक्ष्य पदार्थान् पार्थगर्थेन वाक्यमर्थान्तरप्राप्ति-
च्छम् । कुत । प्रमाणाभावात् । न किञ्चन प्रमाणमस्ति, येन प्रमिमी-
महे । न ह्यनपेक्षितपदार्थस्य वाक्यान्त्यवर्णस्य पूर्ववर्णजनितसं-
स्कारसहितस्य शक्तिरस्ति पदार्थेभ्योऽर्थान्तरे वर्तितुमिति ॥

नन्वऽर्थापत्तिरस्ति, यत् पदार्थव्यतिरिक्तमर्थमवगच्छाम् । न च
शक्तिमन्तरेण तदवकल्प्यते इति । तन्न । अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्,
भवेदर्थापत्तिर्यद्यसत्यामपि शक्तौ नाऽन्यन्निमित्तमवकल्प्येत । अवग-
म्यते तु निमित्तम् । किम् ? । पदार्थाः । पदानि हि स्वं स्वं पदार्थम-
भिधाय निवृत्तव्यापाराणि, अथेदानीं पदार्था अवगताः सन्तो वाक्या-
ऽर्थं गमयन्ति । कथम् । यत्र हि, शुक्ल इति वा, कृष्ण इति वा गुणः
प्रतीतो भवति, भवति खल्वसावलं गुणवति प्रत्ययमाधातुम् । तेन
गुणवति प्रत्ययमिच्छन्त केवलं गुणवचनमुच्चारयन्ति, संपत्स्यते
एषां यथामंकलिपतोऽभिप्रायः । भविष्यति विशिष्टार्थसंप्रत्ययः । वि-
शिष्टार्थसंप्रत्ययश्च वाक्यार्थः । एवं चेद्, अवगम्यते अन्यत एव वाक्या-
ऽर्थः । को जातुचिद्, अदृष्टा पदसमुदायस्य शक्तिरर्थाद् अवगम्यत
इति वदिष्यति । अपिचाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतदवगम्यते । भवति हि
कदाचिदियमवस्था मानसादप्याघाताद् यदुच्चारितेभ्यः पदेभ्यो न
पदार्था अवधार्यन्ते, तदानीं नियोगतो वाक्यार्थे नावगच्छेयुः, यद्यस्य
अपार्थगर्थ्यमभविष्यत्, नियोगतस्तु नावगच्छन्ति । अपिचाऽन्तरे-
णापि पदोच्चारणं यः शौक्यमवगच्छति, अवगच्छत्येवाऽसौ शुक्ल-
गुणकम् । तस्मात् पदार्थप्रत्यये एव वाक्यार्थो, नास्य पदसमुदायेन
सम्बन्धः । यत्तु- श्रौतः पदार्थो न वाक्यानुरोधेन कुतश्चिद्विशेषा-
दपवर्तितुमर्हतीति । सत्यम् । एवमेतत् । यत्र केवलः पदार्थः प्रयु-
ज्यमानः प्रयोजनाभावादनर्थकः सञ्जायते इत्यवगतं भवति, तत्र
वाक्यार्थोऽपि तावद्भवत्विति विशिष्टार्थताऽवगम्यते, न सर्वत्र । एव-
ञ्च सति, गुणान्तरप्रतिषेधो न शब्दार्थ इत्येतदपि परिहृतं भवति ।
अपिच प्रातिपदिकादुच्चरन्ती द्वितीयादिविभक्तिः, प्रातिपदिकार्थो वि-
शेषक इत्याह । सा च विशेषश्रुतिः सामान्यश्रुतिं बाधेत । यच्च, एते
पदसङ्घाता पुरुषकृता दृश्यन्ते इति, परिहृतं तदस्मरणादिभिः । अपि-
चैवञ्जातीयकेऽर्थे वाक्यानि संहर्तुं न किञ्चन पुरुषाणां बीजमस्ति ॥

लोके सन्नियमात् प्रयोगसन्निकर्षः स्यात् ॥ २६ ॥

लौकिकेषु पुनरर्थेषु प्रत्यक्षेणार्थमुपलभ्य, सन्नियमः सन्निबन्धनं
शक्यं तत्र संहर्तुम् । एवञ्जातीयकानि वाक्यानि, नीलोत्पलवनेष्व-
द्येति । तस्माद्, अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्येतेभ्य एव पदभ्यो
यं अर्था अवगतास्तेभ्य एवेतदवगम्यते, अग्निहोत्रं तू स्वर्गो भवती-
ति । पदभ्य एव पदार्थप्रत्ययः, पदार्थेभ्यो वाक्यार्थ इति ॥ २६ ॥
॥ उत्तरम् ॥ सिद्धान्तः ॥ वेदस्याऽर्थप्रत्यायकत्वाऽधिकरणम् ॥ ७ ॥

वेदाश्चैके सन्निकर्षे पुरुषाख्याः ॥ २७ ॥

उक्तं, चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । यतो न पुरुषकृतः शब्दस्या-
ऽर्थेन सम्बन्धः । तत्र पदवाक्याश्रय आक्षेपः परिहृतः । इदानीमन्य-
थाऽऽक्षेप्स्याम । पौरुषेयाश्चोदना इति वदाम । सन्निकृष्टकाला कृतका
वेदा इदानीन्तनाः । ते च चोदनानां समूहाः । तत्र पौरुषेयाश्चेद्वेदाः,
असंशयं पौरुषेयाश्चोदनाः । कथं पुनः, कृतका वेदा इति केचिन्म-
न्यन्ते । यतः, पुरुषाख्या । पुरुषेण हि समाख्यायन्ते वेदा - काठकं,
कालापकं, पैप्पलादकं, मौहुलमिति । न हि सम्बन्धाद्वेदे समाख्या-
नम् । न च पुरुषस्य शब्दन अस्ति सम्बन्धोऽन्यतः कर्त्ता पुरुषः,
कार्यः शब्द इति । ननु प्रवचनलक्षणा समाख्या स्यात् । नेति
ब्रूमः । असाधारणं हि विशेषणं भवति । एक एव हि कर्त्ता, बहवोऽपि
प्रब्रूयुः । अतोऽस्मर्यमाणोऽपि चोदनाया कर्त्ता स्यात् । तस्मान्न प्रमा-
णं, चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ॥ २७ ॥

अनित्यदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

जननमरणवन्तश्च वेदार्थाः श्रूयन्ते । बवरः प्रावाहणिरकामयत,
कुसुरुविन्दः औद्दालकिरकामयतेत्येवमादयः । उद्दालकस्यापत्यं,
गम्यते औद्दालकि । यद्येवं, प्राग् औद्दालकिजन्मना नाऽयं ग्रन्थो
भूतपूर्वः । एवमप्यनित्यता ॥ २८ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ॥ २९ ॥

उक्तमस्माभिः, शब्दपूर्वत्वमभ्येतृणाम् । केवलम् आक्षेपपरिहारो
वक्तव्यः, सोऽभिधीयते ॥ २९ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

आख्या प्रवचनात् ॥ ३० ॥

यदुक्तं, कर्तृलक्षणा समाख्या काठकाद्येति । तदुच्यते । नेयम-
ऽर्थापत्तिः । अकर्तृभिरपि ह्येनामाचक्षीरन् । प्रकर्षेण वचनमनन्यसा-

धारणं कठादिभिरनुष्ठितं स्यात् । तथापि हि समाख्यातारो भवन्ति । स्मर्यते च, वैशम्पायनः सर्वशाखाध्यायी, कठ पुनरिमां केवलां शाखामध्यापयाम्बभूवेति । स बहुशाखाध्यायिनां सन्निधावेकशाखाध्यायी अन्यां शाखामनधीयान् । तस्यां प्रकृष्टत्वादसाधारणमुपपद्यते विशेषणम् ॥ ३० ॥

परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥ ३१ ॥

यच्च, प्रावाहणिरिति । तन्न । प्रवाहणस्य पुरुषस्याऽसिद्धत्वाद्, न प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणिः । प्रशब्दः प्रकर्षे सिद्धा वहतिश्च प्रापणे न त्वस्य समुदायः क्वचित् सिद्धः । इकारस्तु यथैवापत्ये सिद्धस्तथा क्रियायामपि कर्त्तरि । तस्माद् यः प्रवाहयति, स प्रावाहणि । बवर-इति शब्दानुकृतिः । तेन यो नित्योऽर्थस्तमेवैतौ शब्दौ वदिष्यतः । अत उक्तं, परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति ॥ ३१ ॥ ॥ उत्तरम् ॥

कृते वा विनियोगः स्यात् कर्मणः सम्बन्धात् ॥ ३२ ॥

अथ कथमवगम्यते-नायमुन्मत्तबालवाक्यसदृश इति !! तथाहि पश्यामः- वनस्पतयः सत्रमासत, सर्पाः सत्रमासतेति । यथा, जरद्वो गवो गायति मत्तकानि । कथं नाम जरद्वो गायेत् । कथं वा वनस्पतयः सर्पा वा सत्रमासीरन्निति । उच्यते विनियुक्तं हि दृश्यते परस्परं संबन्धार्थम् । कथम् । ज्योतिष्टोम इत्यभिधाय, कर्त्तव्य इत्युच्यते । केनेत्याकाङ्क्षिते, सोमेनेति । किमथमिति स्वर्गायेति । कथमिति । इत्थमनया इति कर्त्तव्यतयेति । एवमवगच्छन्तः, पदार्थैरेभिः संस्कृतं पिण्डितं वाक्यार्थं कथमुन्मत्तबालवाक्यसदृशमिति वक्ष्यामः ? ॥

नन्वनुपपन्नमिदं दृश्यते, वनस्पतयः सत्रमासतेत्येवमादि 'नानुपपन्नम् । नानेन, अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्येवमादयोऽनुपपन्ना स्युः । अपि च, वनस्पतयः सत्रमासतेत्येवमादयोऽपि नानुपपन्नाः । स्तुतयो ह्येताः सत्रस्य । वनस्पतयो नामाऽचेतना इदं सत्रमुपासितवन्तः, किं पुनर्विद्वांसो ब्राह्मणा । तद्यथा लोके, सन्ध्यायां मृगा अपि न चरन्ति, किं पुनर्विद्वांसो ब्राह्मणा इति । अपिच अविगीतः सुहृदुपदेशः सुप्रतिष्ठितः कथमिवाशङ्कोत उन्मत्तबालवाक्यसदृश इति !! । तस्माच्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥ ॥ वेदस्याऽपौरुषेयत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥ ॥ इति श्रीशबरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये प्रथमाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥१॥१॥ तर्कपादोऽयम् ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ १ ॥
 आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां
 तस्मादनित्यमुच्यते ॥ १ ॥

सोऽरोदीत्, यदरोदीत्, तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम्, प्रजापतिरात्मनो
 वपामुदक्खिदत्, देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्रजानन्ति-
 त्येवमादीनि समाम्नातारः समामनन्ति वाक्यानि । तानि किं कश्चित्
 धर्मं प्रमिमते, उत न ? इति भवति विचारणा । तदभिधीयते । क्रिया
 कथमनुष्ठेयेति तां वदितुं समाम्नातारो वाक्यानि समामनन्ति ।
 तद्, यानि वाक्यानि क्रियां नावगमयन्ति, क्रियासम्बद्धं वा किञ्चित् ।
 एवमेव भूतमर्थमन्वाचक्षते- रुदितवान् रुद्रः, वपामुदक्खिदत् प्रजाप-
 तिः, देवा वै दिशो न प्रजान्तिर इत्येवञ्जातीयकानि, तानि कं धर्मं प्र-
 मिमीरन् ? । अथोच्येत, अध्याहारेण वा विपरिणामेन वा, व्यवहित-
 कल्पनया वा, व्यवधारणकल्पनया वा, गुणकल्पनया वा कश्चिद-
 ऽर्थः कल्पयिष्यते इति । स कल्प्यमानः कः कल्प्येत ? । रुद्रः किल
 रुद्रोद, अतोऽन्येनाऽपि रोदितव्यम् । उदक्खिदत् आत्मवपां प्रजापति-
 रतोऽन्योऽप्युदक्खिदेदात्मनो वपाम् । देवा वै देवयजनकाले दिशो न
 प्रज्ञातवन्तोऽतोऽन्योऽपि दिशो न प्रजानीयादिति ।

तच्चाशक्यम् । इष्टवियोगेनाभिघातेन वा यद् वाष्पनिर्मोचनं, तद्
 रोदनमित्युच्यते । न च तदिच्छातो भवति । न च कश्चिदात्मनो वपामु-
 त्खिद्य तामग्नौ प्रहृत्य तत उत्थितेन तूपरेण पशुना यष्टुं शक्नुयात्
 न च देवयजनाध्यवसानकाले केचिद् दिशो मुखेयुः । अतः एषामान-
 र्थक्यम् । तस्मादेवञ्जातीयकानि वाक्यानि अनित्यानीत्युच्यन्ते ।
 यद्यपि च नित्यानि, तथापि न नित्यमर्थं कुर्वन्तीति । स एष वाक्यै-
 कदेशस्याक्षेपो, न कृत्स्नस्य वाक्यस्य । नन्वेकदेशाद्विना साकाङ्क्षः
 पदसमूहो न पर्याप्तः स्वस्मै प्रयोजनाय, अत आक्षिप्त एवति । नैवं
 भवति हि कश्चित् पदसमूहो, योऽर्थवादेश्यो विनाऽपि विदधाति
 कश्चिदर्थम् । यानि पुनस्तै सह संयुज्यार्थान्तरे वर्तन्ते, तान्येकदे-
 शाक्षेपेणाक्षिप्यन्ते ॥ १ ॥

शास्त्रदृष्टविरोधाच्च ॥ २ ॥

स्तेनं मनः, अनृतवादिनी वागित्येवञ्जातीयकानां धर्मं प्रति

अप्रामाण्यम् । भूतानुवादात् । विपरिणामादिभिरपि कल्प्यमाने स्तेयं मृषोद्यञ्च कर्त्तव्यमित्यापतति । तच्चाशक्यं स्तेयानृतवादप्रतिषेधमबाधमानेनानुष्ठातुम् । न च विकल्पः, वैषम्यात् । एक. कल्प्यां विधिः, एकः प्रत्यक्ष ॥

अथ दृष्टविरोधः । तस्माद् धूम एवाऽग्नेर्हिवा ददृशे नार्चिः । तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तं ददृशे न धूम इति । अस्माल्लोकादुत्क्रम्याऽग्निरादित्यं गतः, रात्रौ आदित्यस्तमित्येतदुपपादयितुमिदम् । उभयमपि दृष्टविरुद्धमुच्यते । तस्मान्नैषाऽवधारणा सिद्ध्यतीति । अपरो दृष्टविरोधः । न चैतद् विद्मो वयं ब्राह्मणा वा स्मः, अब्राह्मणा वेति अक्रियार्थत्वादनर्थकम् । अथायमर्थः । नैवैतज्ज्ञायते, किं वा ब्राह्मणा वयम् उताब्राह्मणा एवेति प्रत्यक्षविरुद्धमप्रमाणम् । अपरः शास्त्रदृष्टेन विरोधः । कौ हि तद्वेद, यदमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा, न वेति । यदि प्रश्नोऽयम्, अक्रियार्थत्वादनर्थकः । अथानवकल्पातिः, शास्त्रदृष्टेन विरोधः । अतः प्रत्यक्षविरुद्धमप्रमाणम् ॥ २ ॥

तथाफलाभावात् ॥ ३ ॥

गर्गत्रिरात्रब्राह्मणं प्रकृत्य उच्यते, शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति । यदि भूतानुवादः, अनर्थकः । अथाध्ययनफलानुवादः, ततोऽसदनुवादः । कालान्तरे फलं भविष्यतीति चेन्न ह्यत्र प्रमाणमस्ति । विधिरस्यादिति चैन्नैष विधिपरः । द्रव्यसंस्कारकर्मस्विति चिन्तयिष्यति एतदुपरिष्ठात्, किं फलविधिरुतार्थवाद इति । इह तु किं भूतानुवादः, क्रियार्थो वेति । तेन न, फलविधित्वान्निराकृतस्य इहानर्थकोऽर्थवादविचार इति । आऽस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति च उदाहरणम् ॥ ३ ॥

अन्यानर्थक्यात् ॥ ४ ॥

पूर्णाहुत्या सर्वान् कामानवाप्नोति, पशुबन्धयाजी सर्वाल्लोकानभिजयति, तरति मृत्युं, तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते, य उ चैनमेवं वेदेति । यदि भूतानुवादमात्रमनर्थकम् । अथ फलविधिः, इतरेषामानर्थक्यम् । न ह्यकृत्वा पूर्णाहुतिमग्निहोत्रादयः क्रियन्ते । न चानिष्टा अग्नीषोमीयेन सोमेन यजन्ते । न चानधीत्य अश्वमेधेन यजन्ते । तद्यथा, पथि जाते अर्के मधु उत्सृज्य, तेनैव पथा मध्वर्थिनः पर्वतं न गच्छेयुस्तादृशं हि तत् । अपि चाहु । अर्के चेन्मधु विन्देत

किमर्थं पर्यंतं व्रजेत् * इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् पक्षमाच-
रेदिति ॥ ४ ॥

अभागिप्रतिषेधाच्च ॥ ५ ॥

न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवीत्यप्रतिषेधभागिनम-
र्थं प्रतिषेधन्ति । विज्ञायते एवैतद् । अन्तरिक्षे, दिवि चाग्निर्न चीयते
इति पृथिवीचयनप्रतिषेधार्थं च यद्वाक्यं, भवेच्चयनप्रतिषेधार्थमेव
तत् । अथाप्रमाणम् । नैष विरोधो भवति । कथं तत् प्रमाण ? यद्
विध्यन्तरमाकुलयेत्, स्वयं चाफलं स्यात् । न चेतव्यं, हिरण्यं निधाय
चेतव्यमिति ॥ ५ ॥

अनित्यसंयोगात् ॥ ६ ॥

अनित्यसंयोगश्च वेदप्रमाण्ये सति । परन्तु श्रुतिसामान्यमात्र-
मिति परिहृत । इदानीं वेदैकदेशानामाक्षिप्तानां पुनरुपोद्बलक उ-
त्तिष्ठति, बवर प्रावाहणिरकामयतेति ॥ ६ ॥ ॥ पूर्वपक्ष ॥

विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ॥ ७ ॥

इदं समाम्नायते- वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः । वायुर्वै
क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं
गमयतीति । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतंत्यतो यद्यपि क्रिया नाऽवगम्य-
ते, क्रियासबद्धं वा किञ्चित् । तथापि विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वात् प्र-
माणम् । भूतिकाम इत्येवमन्तो विध्युद्देशः । तेनैकवाक्यभूतो, वायुर्वै
क्षेपिष्ठा देवतेत्येवमादिः । कथमेकवाक्यभावः ? पदानां साकाङ्क्ष-
त्वाद्विधे स्तुतेश्चैकवाक्यत्वं भवति । भूतिकाम आलभेत । कस्माद् ?
यतो वायुः क्षेपिष्ठेति । नायमभिसम्बन्धो विवक्षित, भूतिकामेना-
लब्धव्यमिति । कथं तर्हि आलभेत ? यतः, ततो भूतिरिति भिन्ना-
विभावर्थौ । उभयाभिधाने वाक्यं भिद्येत ॥

किमर्थो स्तुतिरिति चेत् । कथं रोचेत ? नोऽनुष्ठीयेतेति । ननु
प्राक् स्तुतिवचनाद् अनुष्ठानं भूतिकामान्तात् सिद्ध, स्तुतिवचनमन-
र्थकम् । न हि यदा स्तुतिपदाऽसन्निधान, तदा पूर्वैणैव विधिः, यदा
स्तुतिपदसम्बन्धो, न तदा भूतिकामस्यालम्भो विधीयते । यथा,
पद्मे भवतीति, पट उत्पद्यते इत्यर्थः । निराकाङ्क्षं च पदद्वयम् । यदा
च तस्मिन्नेव, रक्त-इत्यपरं श्रूयते, तदा रागसम्बन्धो भवतीत्यर्थः ।
भवति च रक्तं प्रत्याकाङ्क्षा । एवं यदा न स्तुतिपदानि, विधिशब्देनै-

य तदा प्ररोचना, यदा स्तुतिवचनं तदा स्तवनेन । नन्वेवं सति किं स्तुतिवचनेन यस्मिन् सति अविधायकं, मा भूत् तत् । तदभावेऽपि पूर्वविधिनैव प्ररोचयिष्यते इति । सत्यं, विनाऽपि तेन सिद्ध्यत् प्ररोचनम् अस्ति तु तत् तस्मिन् विद्यमाने योऽर्थो वाक्यस्य, सोऽवगम्यते स्तुतिप्रयोजनम् । तयोस्तस्मिन्नाविद्यमाने विधिना प्ररोचनामिति ॥ ननु सत्स्वपि स्तुतिपदेषु पूर्वस्य विधिस्वरूपत्वाद्धिधिरभिप्रेतः स्याद्, न विवक्ष्येत स्तुतिपदसम्बन्धः । आह— स्तुतिपदानि ह्यनर्थकान्यभविष्यन् साकाङ्क्षाणि । भवन्त्वनर्थकानीति चेत् न, गम्यमानेऽर्थे अविवाक्षितार्थानि भवितुमर्हन्ति । योऽसौ विध्युद्देशः, स शक्नोति निरपेक्षांऽर्थं विधातुं, शक्नोति च स्तुतिपदानां वाक्यशेषीभवितुम् । प्रत्यक्षश्च वाक्यशेषभावः । अतोऽस्माद्विधे स्तुतिमवगच्छामः ॥

ननु निरपेक्षादपि विधिमवगमिष्यामः । भवत्वेवम् । नैवं सति कश्चिद्विरोधः, किन्त्वशक्यः स्तुतिपदसम्बन्धे सति विध्यर्थो विवाक्षतुम् । वाक्यं हि सम्बन्धस्य विधायकम् द्वौ चेत् सम्बन्धौ विदध्याद्— भूतिकाम आलभेत, आलम्भेन च एष गुणो भविष्यतीति; । भवेत् तर्ह्येवं सति वाक्यम् । अथ यदुक्तं— न क्रिया गम्यते, न तत्सम्बद्धं वा किञ्चिदिति । स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः । स्तुतिशब्दा स्तुवन्तः क्रियां प्ररोचयमाना अनुष्ठातृणामुपकरिष्यन्ति क्रियायाः । एवमिमानि सर्वाण्येव पदानि कश्चिदर्थं स्तुवन्ति विदधाति । अतः प्रमाणम् । एवञ्जातीयकानि, वायुर्वै क्षपिष्ठा देवतेति ॥७॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

तुल्यं च साम्प्रदायिकम् ॥ ८ ॥

अथोच्येत— प्राक् स्तुतिपदेभ्यो, निराकाङ्क्षाणि विधायकानि, विधिस्वरूपत्वात् । स्तुतिपदानि तु प्रमादपाठ इति । तन्न । एवमर्थवगमात् । तुल्यञ्च साम्प्रदायिकम् । सम्प्रदायः प्रयोजनं येषां धर्माणां, सर्वे ते विधिपदानाम् अर्थवादपदानां च तुल्याः । अध्यायाऽनध्यायते, गुरुमुखात्प्रतिपत्तिः, शिष्योपाध्यायता च सर्वस्मिन्नेवञ्जातीयकं आवहनाऽर्थे तुल्यमाद्रियन्ते । स्मरणं च दृढम् । अतो न प्रमादपाठ इति ॥८॥

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येत ॥ ९ ॥

अपि च, या एषाऽनुपपत्तिरुक्ता- शास्त्रदृष्टविरोधादित्येवमा-
द्या सा, सोऽरोदीदित्येवमादिषु न प्राप्नोति । कुतः । प्रयोगे हि स्तेया-
दीनामुच्यमाने विरोधः स्यात् । शब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतः । तस्मादुपप-
द्यते- स्तेनं मन , अनृतवादिनी घागिति ॥ ९ ॥

गुणवादस्तु ॥ १० ॥

यदुक्तं विधेयस्य प्ररोचनार्था स्तुतिरिति । तदिह कथमवक-
ल्प्येत ? यत्रान्यद्विधेयम्, अन्यच्च स्तूयते । यथा, वेतसशाखयाऽवका-
भिश्चाग्निं विकर्षतीति । वेतसाऽवके विधीयेते, आपश्च स्तूयन्ते- आपो
वै शान्ता इति । तदुच्यते ॥ गुणवादस्तु ॥ गौण एष वादो भवति,
यत् सम्बन्धिनि स्तोतव्ये सम्बन्ध्यन्तरं स्तूयते । अभिजनो ह्येष
वेतसावकयो । ततस्ते जाते । अभिजनसंस्तवेन चाभिजातः स्तुतो
भवति । यथा- अस्माकाभिजनो देवदत्तोऽस्माकेषु स्तूयमानेषु स्तुत-
मात्मानं मन्यते, एवमत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

अथ, सोऽरोदीदिति कस्य विधेः शेषः ? । तस्माद् बर्हिषि रजतं न
देयमित्यस्य । कुत ? । साकाङ्क्षत्वात् पदानाम् । सोऽरोदीत्, यदरो-
दीत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वमित्यत्र, स इति प्रकृतापेक्ष । तत्प्रत्ययात् ।
तस्य यदश्रु अशीर्यत इति तस्येति पूर्वप्रकृतापेक्ष एव । उपपत्ति-
श्चोपरितनस्य, यो बर्हिषि रजतं दद्यात् पुराऽस्य संवत्सराद् गृहे रो-
दनं भवतीत्यस्य हेतुत्वेनायं प्रतिनिर्दिश्यते- तस्माद्बर्हिषि रजतं न
देयमिति । एवं सर्वाणि साकाङ्क्षाणि कथं विधेरुपकुर्वन्तीति ? । गुण-
वादेन रोदनप्रभवं रजतं बर्हिषि ददतो रोदनमापद्यते । तत् प्र-
तिषेधस्य गुणो यद् अरोदनमिति । कथं पुनरुदति, अरोदीदिति
भवति ? कथं वाऽनश्रुप्रभवे रजतेऽश्रुप्रभवमिति वचनम् ? पुराऽस्य
संवत्सरादसति रोदने, कथं रोदनं भवतीति । तदुच्यते ॥ गुण-
वादस्तु ॥ गौणा एते शब्दाः । रुद्र इति रोदननिमित्तस्य शब्दस्य
दर्शनाद् । यदरोदीदित्युच्यते । वर्णसारूप्याग्निन्दन्नश्रुप्रभवमप्य-
श्रुप्रभवमित्याह । निन्दन्नेव च धनत्यागे दुःखदर्शनात् पुराऽस्य संव-
त्सराद् गृहे रोदनं भवतीत्याह ॥

तथा, यः प्रजाकामः पशुकामो वा स्यात् स एतं प्राजापत्यं तूपर-
मालभेत इति आकाङ्क्षितत्वादस्य विधेः शेषोऽयं- स आत्मनो वपा-
मुदक्खिदिति । कथं गुणवादः ? इत्थं नाम नासन् पशवो यद्

आत्मनो वषामुदक्खिददिति । एतच्च कर्मण सामर्थ्ये, यद् अग्नौ प्रहृतमात्रायां वषायामजस्तूपर उद्गाद्, इत्थं बहवः पशवो भवन्तीति । कथं पुनरनुत्खिन्नायां वषायां प्रजापतिरात्मनो वषामुदक्खिददित्याह ? । उच्यते । असद्वृत्तान्तान्वाख्यानं, स्तुत्यर्थेन प्रशंसाया गम्यमानत्वात् । इहान्वाख्यानं वर्त्तमाने, द्वयं निष्पद्यते- यच्च वृत्तान्तज्ञानं, यच्च कस्मिंश्चित् प्ररोचना द्वेषो वा तत्र वृत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्त्तकं, न निवर्त्तकं चेति प्रयोजनाभावादनर्थकमित्यविश्वक्षितम् । प्ररोचनया तु प्रवर्त्तते, द्वेषाद् निवर्त्तते इति तयोर्विवक्षा । वृत्तान्तान्वाख्यानंऽपि विधीयमाने आदिमत्ता दोषो वेदस्य प्रसज्येत । कथं पुनरिदं निरालम्बनमन्वाख्यायते ? इति । उच्यते । नित्यः कश्चिदर्थः प्रजापतिः स्याद् वायुराकाश आदित्यो वा स आत्मनो वषामुदक्खिददति-वृष्टिं, वायुं, रश्मिं वा तामग्नौ प्रागृह्णात्, वैद्युते आर्चिसे लौकिकं वा । ततोऽज इत्यन्नं, बीजं, विरुद् वा । तमालभ्य तमुपयुज्य प्रजाः पशून् प्राप्नोतीति गौणाः शब्दाः ॥

आदित्यं प्रायणोयश्चरुरादित्य उदयनीयश्चरुरित्यस्य विधेः शेषो, देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्रजानन्नित्याकाङ्क्षितत्वात् । सर्वव्यामोहानामादित्यश्चरुर्नाशयिता, अपि दिङ्मोहस्येति स्तुतिः । कथमसति दिङ्मांहे दिङ्मोहशब्द इति । उच्यते । अप्राकृतस्य बहो कर्मसमूहस्योपस्थितत्वाद् गौणो मोहशब्दोऽवधारणावकाशदानादिभिर्ज्ञापयतीति गौणता ॥ १० ॥

रूपात् प्रायात् ॥ ११ ॥

हिरण्यं हस्ते भवति अथ गृह्णातीति, साकाङ्क्षत्वादस्य विधेः शेषः- स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागिति । निन्दावचनं हिरण्यस्तुत्यर्थेन यथा-किम् ऋषिणा, देवदत्त एव भोजयितव्यः । कथं पुनरस्तेनं मनो निन्दितुमपि स्तेनशब्देनोच्यते, घाचं चाऽननृतवादिनीमपि, अनृतवादिनीति श्रूयात् ? गुणवादस्तु रूपात् । यथा स्तनाः प्रच्छन्नरूपा, एवं च मन इति गौणः शब्दः । प्रायाच्च अनृतवादिनी वागिति ॥ ११ ॥

दूरभूयस्त्वात् ॥ १२ ॥

इष्टविरोधे उदाहरणं, तस्माद्भूम एवाग्नेर्दिवा दहशे, नार्चि । तस्मादार्चिरेवाग्नेर्नक्तं दहशे, न धूम इति अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति

सायं जुहोति, सूर्यो ज्यातिज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरिति मिश्र-
लिङ्गमन्त्रयोर्विधानस्याकाङ्क्षितत्वाच्छेष । उभयोर्देवतयो सन्निधाने
होम इति स्तुतेरुपपत्तिः दूरभूयस्त्वाद् धूमस्याग्नेश्चाऽदर्शने गौणः
शब्द ॥ १२ ॥

अपराधात् कर्तुश्च पुत्रदर्शनम् ॥ १३ ॥

दृष्टविरोधे एव उदाहरणं, न चैतद्विद्म इति । तत्, प्रवरे प्रव्रियमा-
णे देवा पितर इति ब्रूयादित्याकाङ्क्षितत्वादस्य विधे शेषः । अ-
ब्राह्मणोऽपि ब्राह्मण प्रवरानुमन्त्रणेन स्यादिति स्तुति । दुर्ज्ञानत्वा-
दज्ञानवचनं गौणम् । स्यपराधेन कर्तुश्च पुत्रदर्शनेन, अप्रमत्ता
रक्षत तन्तुमेनमित्यादिना दुर्ज्ञानम् ॥ १३ ॥

आकालिकेप्सा ॥ १४ ॥

शास्त्रदृष्टविरोधे उदाहरणं, को हि तद्वेदेति, दिक्ष्वतीकाशान्
करोतीति साकाङ्क्षत्वादस्य विधे शेषः । प्रत्यक्षफलत्वेन स्तुतिः ।
अनवकलृप्तिवचनं विकृष्टकालफलत्वादौणम् ॥ १४ ॥

विद्याप्रशंसा ॥ १५ ॥

तथाफलाभावादित्यत्रो दाहृत शोभतेऽस्य मुखमिति गर्गत्रिरात्रविधेरा-
काङ्क्षितत्वाच्छेष । वेदानुमन्त्रणस्य च, आऽस्य प्रजायां वाजी जाय-
ते इति शेष । मुखशोभा वाजिमत्त्वं च गुणवचनत्वादौण शब्द ।
शोभते इव शिष्यैरुद्दीक्ष्यमाणम् । कुले सन्तताध्ययनश्रवणान्मेधावी
जायते इति स प्रतिग्रहादन्नं प्राप्नोतीति ॥ १५ ॥

सर्वत्वमाधिकारिकम् ॥ १६ ॥

अन्यानर्थक्यवाक्ये उदाहरणं, पूर्णाहुत्या सर्वान् कामानवाप्नो-
तीति पूर्णाहुतिं जुहातीत्याकाङ्क्षितत्वादस्य विधेः शेषः । य उ चैन-
मेवं वेदेति, तरति मृत्युमित्यस्याकाङ्क्षितत्वाच्छेष । फलवचनं स्तु-
ति, सर्वकामफलस्य निमित्ते सर्वकामावाप्तिवचनं गौणम् । असर्वेषु
सर्ववचनमधिकृतापेक्षम् ॥ १६ ॥

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः फल-

विशेषः स्यात् ॥ १७ ॥

अम्बारुह्य वचनमिदं यद्यपि विधिस्तथाप्यऽर्थवत्ता परिमाणतः
सारतो वा फलविशेषात् ॥ १७ ॥

अन्त्ययोर्थोक्तम् ॥ १८ ॥

अभागिप्रतिषेधादित्यादाबुदाहृतं— न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो ना-
न्तरिक्षे न दिवीति, हिरण्यं निधाय चेतव्यमित्याकाङ्क्षाक्षतत्वादस्य
विधे शेषः । पृथिव्यादीनां निन्दा हिरण्यस्तुत्यर्था । असति प्रसङ्गे
प्रतिषेधो नित्यानुवादः । यच्चानित्यदर्शनं, बवर प्रावाहणिरकामयन
इति । तत् परिहृतम् । अर्थवादाक्षेपेण पुनरुत्थितमिदानीमर्थवादप्रा-
माण्ये तेनैव परिहारेण परिहरिष्यते इति ॥ १८ ॥ ॥ उत्तरम् ॥ ॥
अर्थवादाधिकरणम् ॥ १ ॥

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकम् ॥ १९ ॥

इह ये विधिवन्निगदा अर्थवादास्ते उदाहरणम् । औदुम्बरो यूपो
भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्कपशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनाप्नोति ऊर्जो-
ऽवरुध्यै इति । किमस्य विधि कार्यम्, उतास्यापि स्तुतिरिति ? ।
किं तावत्प्राप्तम् । विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकम् । विधि-
वन्निगदेष्वेवञ्जातीयकेषु फलविधि स्यात् । फलं ह्यवगम्यते । तथा
ह्यपूर्वम् अर्थ विधास्यति, इतरथा स्तुतिवादमात्रमनर्थकं स्यात् ।
स्तुतश्च अस्तुतश्च तावानेव सोऽर्थः । अपि च, ऊर्जोऽवरुध्यै इति प्रयो-
जनं श्रूयते । न च, प्रशस्तोऽयमर्थ इति कश्चिच्छब्दोऽस्ति । लक्षणया तु
स्तुतिर्गम्यते । श्रुतिश्च लक्षणायाः ज्यायसीति ॥ १९ ॥ ॥ पूर्वपक्ष ॥

लोकवादिति चेत् ॥ २० ॥

इति चेत् पश्यसि— स्तुतिरनर्थिका, न च शब्देनावगम्यते इति ।
लौकिकानि वाक्यानि भवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु । तद्यथा— इयं गौ केतव्या
देवदत्तीया, एषा हि बहुक्षीरास्त्यपत्या अनष्टप्रजा चेति । केतव्यं-
प्युक्ते गुणाभिधानात् प्रवर्तन्तेतरां केतारः । बहुक्षीरोति च गुणाभिधा-
नमवगम्यते । तद्वद् वेदेऽपि भविष्यति ॥ २० ॥ पूर्वपक्षे आशङ्क्य ॥

न पूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

नैतदेवम् । लोके विदितपूर्वा अर्था उच्यन्ते बहुक्षीरादयः ।
तेषां विज्ञानमेव न प्रयोजनम् । अतः प्रशंसा गम्यते । अविदितवादे
न श्रद्धधीरन् । पूर्ववचनादिव । विदितत्वादेव च प्ररोचयन्ते । वैदि-
केषु पुनर्यदि विधिशब्देन न प्ररोचयन्ते, नतरामर्थवादेन । जाता-
शङ्को हि विधिशब्देन स तदानीम् । अथ विधिशब्देन प्ररोचितः,

किम् अर्थवादशब्देन ? । अपि च वेदे व्यक्तमसंवादः, ऊर्जोऽवरुद्धौ
इत्यप्रसिद्धं वचनम्, ऊर्वा उदुम्बर इति हेतुत्वं चाप्रसिद्धम् । यस्माद्
ऊर्गुदुम्बर, तस्मात् तन्मयो यूपः कर्त्तव्य इति । ऊर्गुदुम्बर इत्यनृत-
वचनादन्यदस्यानृतमिति परिकल्प्येत ॥ २१ ॥ ॥ आशङ्कानिरास ॥

उक्तं तु वाक्यशेषत्वम् ॥ २२ ॥

उक्तमस्माभिर्वाक्यशेषत्वं, विधिना त्वेकवाक्यत्वादिति । ननु
उक्तं, फलवचनमिह गम्यते न स्तुतिरिति । यदिह फलवचनं, तदौ-
दुम्बरस्य यूपस्य । न च अविहित औदुम्बरो यूपोऽस्ति । तत्र फल-
वचनमेवानर्थकम् । स्तुतिवचन-शब्दो नास्तीति चेत् । इह फलवचनेन
फलवत्ता प्रतीयते, फलवांश्च प्रशस्त इति ॥

तत्र फलवत्तायामानर्थक्यमिति यो द्वितीयोऽर्थः प्रशंसा नाम स ग-
म्यते । लक्षणेति चेन्न । लक्षणायामपि अर्थवत्ता भवत्येव । लक्षणाऽपि
हि लौकिकी । ननूक्तम् असंवादो वेदे, न ह्यूर्गुदुम्बर इति । गुणवा-
देन प्ररोचनार्थतां ब्रूमहे । गौणत्वात्संवादः । किं सादृश्यम् । यथा-
ऽन्नं प्रीतेः साधनम्, एवमिदमपि प्रीतिसाधनशक्तियुक्तं प्रशंसितुं
प्रशंसावाचिना प्रीतिसाधनशब्देन उच्यते । शक्यते हि तत् पक्व-
फलसम्बन्धादूर्गिति वक्तुम् ॥ २२ ॥ ॥ सिद्धान्त ॥

विधिश्चानर्थकः क्वचित्तस्मात् स्तुतिः प्रतीयेत, त-

त्सामान्यादितरेषु तथात्वम् ॥ २३ ॥

अप्सुयोनिर्वा अश्वो अप्सुजो वेतस इति अप्सुयोनिरश्वः कर्त्त-
व्य इति विधेरशक्यत्वादानर्थक्यम् । तत्रावश्यं स्तुतिः कल्पयित-
व्या, शमयित्रीभिरङ्घ्रिरश्वस्य अवकानां च सम्बन्धो यजमानस्य
कष्टं शमयतीति । तत्सामान्यादितरेषु तथात्वं तथेतियावत्, तावत्तथा-
त्वमिति । किं तत्सामान्यम् । विध्यसम्भवः स्तुतिसम्भवश्च ॥ २३ ॥

प्रकरणे सम्भवन्नपकर्षो न कल्प्येत, विध्यानर्थक्यं

हि तं प्रति ॥ २४ ॥

इतश्च पश्यामः स्तुतिरिति । कुतः । इदं समामनन्ति, यो विदग्धः
स नैर्ऋतः, योऽश्रुतः स रौद्रः, यः श्रुतः स दैवतः । तस्मा-
द्विदहता श्रपयितव्यः स दैवतत्वायेति । यदि स्तुतिः, दर्शपूर्णमा-
सयोरेव श्रुतः स्ताविष्यते । तथा सम्भवन्नपकर्षो न कल्प्येत । अ-

पकृष्यते इत्यपकर्षः । विधिपक्षे तु यत्र नैर्ऋतस्तत्र विदग्धता नी-
येत । तथा सति प्रकरणं बाधितं भवंत् । दर्शपूर्णमासकर्म प्रति
नैर्ऋताभावाद् विदग्धविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात् स्तुतिरेव ॥ २४ ॥

विधौ च वाक्यभेदः स्यात् ॥ २५ ॥

औदुम्बरो यूपो भवतीति विधावतस्मिन्नाश्रीयमाणे, ऊर्जो-
ऽवरुद्धौ इत्येतस्मिंश्च वाक्यं भिद्येत । इत्थम् औदुम्बरो यूपः प्रशस्तः,
स चोर्जोऽवरुद्धौ इति । तस्माद् विधिवन्निगदानामपि स्तुतिरेव कार्य-
मर्थवादानामिति ॥ २५ ॥ सिद्धान्ते युक्तिः ॥ विधिवन्निगदाधिकरणम् ॥ २५ ॥

हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् ॥ २६ ॥

अथ ये हेतुवन्निगदाः, शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते इत्येवमा-
द्यस्तेषु सन्देहः । किं स्तुतिस्तेषां कार्यम्, उत हेतुरिति । किं
प्राप्तम् । हेतु स्यादन्नकरणं होमस्य । नन्वप्रसिद्धे कार्यकारणभावे
न हेतूपदेशः । सत्यमेवं लोके, विधायिष्यते तु वचनेन वेदे । शूर्पेण
होमे कर्त्तव्ये अन्नकरणं हेतुरित्युपदिश्यते । किं प्रयोजनम् । अन्यद्-
पि दर्वीपिठरादि अन्नकरणं यत्, तेनापि नाम कथं होमः क्रियेतेति ।
कुतः ? तस्याप्यन्नक्रियायामर्थवत्ता, शक्यते च तेनाप्यन्नं कर्तुम् ।
एतस्मिन्, क्रियते इत्युच्यते । न हि, वर्त्तमानकालः कश्चिदस्ति । यस्या-
यं प्रतिनिर्देशः । हेतौ च श्रुतिः शब्दः, स्तुतौ लक्षणा । यदि च दर्वीपि-
ठरादि न साक्षादन्नं करोतीति नान्नकरणमित्युच्यते । व्यर्थे तस्मिन्
शूर्पस्तुतिरनर्थिका स्यात् । शूर्पमपि हि न साक्षादन्नं करोतीति तेन
विनाऽर्थेन शूर्पस्य स्तुतिर्नोपपद्यते ॥ २६ ॥ पूर्वपक्षः ॥

स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वादचोदना च तस्य ॥ २७ ॥

न त्वेतदस्ति शब्दपूर्वकोऽयमर्थः, अन्नकरणं हेतुरिति । शब्दश्चा-
ऽन्नकरणं शूर्पहोमे हेतुरित्याह । न च दर्वीपिठरहोमे तेन शब्दपूर्वं
शूर्पं, न च दर्वीपिठरादेश्चोदना ॥ २७ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

व्यर्थे स्तुतिरन्याय्येति चेत् ॥ २८ ॥

इति पुनर्यदुक्तं, तत् परिहर्त्तव्यम् ॥ २८ ॥ सिद्धान्ते आशङ्क्यम् ॥

अर्थस्तु विधिशेषत्वाद् यथा लोके ॥ २९ ॥

अस्मत्पक्षेऽर्थोऽस्ति । वाक्यशेषो हि स विधेस्तदा भवति । सं-
वाद्श्च स्तुतिवचनत्वेन यथा वयं शूर्पेणान्नं क्रियमाणं जानीमस्तथा

शूर्पेणाश्रं क्रियते इत्येव गम्यते । तदा चावर्त्तमानं स्तोतुं वर्त्तमान-
मित्युपदिशति । त्वत्पक्षे एष दोषो, यस्य ते हेतुविधिः । विधौ हि
न परः शब्दार्थः प्रतीयते । न च वर्त्तमानमुपदिशन् वेद शक्यमर्थं
विदध्यात् । अस्मत्पक्षे तु एष परशब्द परत्र वर्त्तते यथा लोके, बल-
वान् देवदत्तो यज्ञदत्तादीन् प्रसहंते इति । प्रकृष्टबलेऽपि बलवच्छब्दो
वर्त्तमानो न सिंहं शार्दूल वाऽपेक्ष्य प्रयुज्यते, ये देवदत्तात्तु निकृष्ट-
लास्तान् अपेक्ष्य भवति । एवं, तेन ह्यश्रं क्रियते इति प्रकृष्टान्नकरणेन
संस्तवः शूर्पस्य, निकृष्टान्यऽन्यानि अन्नकरणान्यपेक्ष्य भविष्यति ॥
॥ २९ ॥ ॥ आशङ्कानिरास ॥

यदि च हेतुरवतिष्ठेन निर्देशात् सामान्यादिति-
चदव्यवस्था विधीनां स्यात् ॥ ३० ॥

यद्यपि च भवेदन्नकरणं हेतुर्दर्वीपिठरप्रकाराणां, तथापि शूर्पं
एवावतिष्ठेत् । शब्दादन्नकरणं हेतुरिति विज्ञायते । शब्दश्च शूर्पस्याह,
न दर्वीपिठरादीनाम् । तद्धि निर्दिश्यते यस्मात् शूर्पेणाश्रं क्रियते, त-
स्मात् शूर्पेण जुहोतीति । यथा, यस्माद् बलवदुपध्मातोऽग्निस्तेन
मे गृहं दग्धमिति, न अनग्निरपि बलवदुपध्मातो दहतीति गम्यते ।
अथ मतं, येन येनाश्रं क्रियते प्रणाड्या, शूर्पादन्येनापि तेन तेनापि होमः
क्रियते इति । अव्यवस्था विधीनां स्यान्न केनचित् । प्रणाड्याऽश्रं
क्रियते । तत्र यावदुक्तं स्यात्, जुहोति- इति, तावदेवाऽन्नकरणेन
जुहोतीति । अस्मत्पक्षे पुनः शूर्पं स्तूयन्ते । तेन ह्यश्रं क्रियते इति वृत्ता-
न्तान्वाख्यानं न च वृत्तान्तज्ञापनाय, किं तर्हि प्ररोचनयैव । तस्मा-
द्धेतुवन्निगदस्यापि स्तुतिरेव कार्यमिति ॥ ३० ॥ सिद्धान्ते युक्तिः ॥
हेतुवन्निगदाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तदर्थशास्त्रात् ॥ ३१ ॥

अथेदानीं, किं विवक्षितवचना मन्त्राः, उताविचक्षितवचनाः ? ।
किमर्थप्रकाशनेन यागस्योपकुर्वन्ति, उताञ्चारणमात्रेणेति । यद्युच्चार-
णमात्रेण तदा न नियोगतो, बर्हिर्देवसदनं दामीत्येष बर्हिर्लवनं वि-
नियुज्येत । अभिधानेन चेत्, प्रकरणेन विज्ञाताङ्गभावो नान्यत्रोप-
कर्त्तुं शक्नोतीत्यन्तरेणापि वचनं बर्हिर्लवन एव विनियुज्यतेति । तदे-
वमवगच्छाम । उच्चारणमात्रेणैवोपकुर्वन्तीति । कुतः । तदर्थशास्त्रात्

यदभिधानसमर्थो मन्त्रस्तत्रैवैनं शास्त्रं निबध्नाति ' उरुप्रथा उरु प्रथ-
स्वेति पुरोडाशं प्रथयतीति वचनमिदमनर्थकं, यद्यर्थाभिधानेनोपकु-
र्वन्ति । अथोच्चारणमात्रेण, ततो वक्तव्यो विनियोग उक्तश्च । अतो
नाऽर्थाभिधानेन । यथा साक्ष पुरुषः परेण चेन्नीयते, नूनमक्षिभ्यां न
पश्यतीति गम्यते ॥

नन्वर्थवादार्थं भविष्यतीति चेत् : न हि येन विधीयते, तस्य
वाक्यशेषोऽर्थवाद इत्युक्तम् । न च निरपेक्षेण विहिते अर्थवादेन
किञ्चिदपि प्रयोजनं क्रियते । अतो नार्थवादार्थं वचनम् ॥

तथाऽभ्यादानसमर्थो मन्त्रो उदाहरणम् । लिङ्गादेव आदाने प्रा-
प्ता वचनेन विधीयन्ते । तां चतुर्भिरादत्ते इति । चतु संख्यार्थमिति
चेन्न । समुच्चयशब्दाभावात् ॥

तथा, इमामगृह्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते इत्युदा-
हरणम् । रशनादाने प्राप्तस्य रशनादाने एव शास्त्रं विनियोजकम् ।
तद् विवक्षितार्थत्वे न घटनति । ननु गर्दभरशनां परिसख्यास्याति ।
न शक्नोति परिसख्यातुम् । परिसञ्चक्षाणां हि स्वार्थं च जह्यात्, प-
रार्थञ्च कल्पेत्, प्राप्तं च बाधेत् । तस्मान्न विवक्षितवचना मन्त्रा
अतो न प्रमाणं, बहिर्देवसदनं दामीत्यस्य रूपं बहिर्लवने विनियो-
गस्य ॥ ३१ ॥

वाक्यनियमात् ॥ ३२ ॥

नियतपदक्रमा हि मन्त्रा भवन्ति । अग्निमूर्द्धा दिव इति, न विप-
र्ययेण । यद्यर्थप्रत्यायनार्थाः, विपर्ययेणाप्यर्थं प्रतीयते इति नियमो-
ऽनर्थक स्यात् । अथोच्चारणविशेषार्थाः, विपर्यये अन्यदुच्चारणमिति
नियम आश्रीयते । तेन यतरस्मिन् पक्षे नियमोऽर्थवान्, स नूनं पक्ष
इति । नन्वर्थवत्स्वपि नियमो दृश्यते । यथा, इन्द्राग्नी इति । युक्तं
तत्र तत् । विपर्ययार्थप्रत्ययाभावात् ॥ ३२ ॥

बुद्धशान्त्रात् ॥ ३३ ॥

बुद्धे खल्वपि पाठादर्थे तदभिधानसमर्थो मन्त्रो भवति । अग्नीद-
ऽग्नीन् विहरेति । स बुद्धे किं बाधयेत् ? । अथ नु उच्चारणविशे-
षार्थाः, बुद्धेऽप्युच्चारणविशेषोऽवकल्प्येतेति । ननु पुनर्वचनात् सं-
स्कारविशेषो भविष्यति । एवमस्मत्पक्षमेवाश्रिताऽसि वचनमुच्चार-
णम् । तद्धि शक्यते कर्तुं, नार्थप्रत्यायनम् । तत् प्रतीतेऽशक्यम् ।

यथा, सोपानत्के पादे द्वितीयामुपानहमशक्यत्वान्नोपादत्ते ॥ ३३ ॥

अविद्यमानवचनात् ॥ ३४ ॥

यज्ञे साधनभूत प्रकाशयितव्यः । न च तादृशोऽर्थोऽस्ति, यादृश-
मभिदधति । यथा, चत्वारि शृङ्गा इति । न हि चतु शृङ्गं त्रिपादं
द्विशिरस्कं सप्तहस्तं किञ्चिद् यज्ञसाधनमस्ति । तदत्राभिधानार्थः
किमभिदध्यात् । उच्चारणार्थं त्वक्कल्प्यते । तथा, मा मा हिंसीः
इत्यसत्यामपि हिंसायां किमभिदध्यात् ॥ ३४ ॥

अचेतनेऽर्थबन्धनात् ॥ ३५ ॥

अचेतनेऽर्थे खल्वर्थे निबध्नन्ति, ओषधे त्रायस्वैनमिति । अभि-
धानेनोपकुर्वन्त एवञ्जातीयका ओषधिं पशुत्राणाय प्रतिपादयेयुः ।
न चासावचेतना शक्या प्रतिपादयितुम् । उच्चारणार्थं तु नैष दोषो
भवति । तस्मादुच्चारणार्थाः । शृणोत प्रावाण इति चोदाहरणम् ॥ ३५ ॥

अर्थविप्रतिषेधनात् ॥ ३६ ॥

अर्थविप्रतिषेधोऽपि भवति । अदितिर्घौरदितिरन्तरिक्षमिति । सैव
घौः, तदेवान्तरिक्षमिति को जातुचिदवधारयेत् । अनवधारयँश्च
किमभिधानेनोपकुर्यात् ? । उच्चारणमात्रे तु नैष विरोधो भवति ।
तस्मादुच्चारणार्था मन्त्राः । एको रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे, असंख्या-
ताः सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूस्यामिति चोदाहरणम् ॥ ३६ ॥

स्वाध्यायवदवचनात् ॥ ३७ ॥

स्वाध्यायकाले पूर्णिकाऽवहन्ति करोति । माणवकोऽवहन्तिमन्त्र-
मधीते । नाऽसौ तेन मन्त्रेण तदभिधानमभ्यस्यति, अक्षरानुपूर्व्याः
अवधारणे एव यतते । येन च नाम प्रयोजनं, तदभ्यसितव्यम् । अतः
उच्चारणाभ्यासादुच्चारणेन प्रयोजनमित्यवगच्छामः ॥ ३७ ॥

अविज्ञेयात् ॥ ३८ ॥

अपि च केषाञ्चिन्मन्त्राणामशक्य एवार्थो वेदितुम् । यथा, अ-
ग्न्यक् सात इन्द्र ऋष्टिरस्मे इति, सृण्येव जर्भरी तुर्फरीत् इति, इन्द्रः
सोमस्य काणुका इति च । एते किं प्रत्याययेयुः ? । उच्चारणार्थं तु
न दोषः । तस्मादुच्चारणार्था मन्त्रा इति ॥ ३८ ॥

अनित्यसंयोगान्मन्वानर्थक्यम् ॥ ३९ ॥

अनित्यसंयोगः खल्वपि भवेन्मन्त्रेष्वभिधानार्थेषु । यथा, किं ते

कृण्वन्ति कीकटेषु गाव इति । कीकटा नाम जनपदाः, नैचाशाखं नाम नगरं, प्रमङ्गदो राजेति । यद्यभिधानार्थाः, प्राक् प्रमङ्गदान्नाऽयं मन्त्रोऽनुभूतपूर्व इति गम्यते । तदेतैस्तदर्थशास्त्रादिभिः कारणैर्मन्त्राणामविवक्षितवचनता ॥ ३९ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः ॥ ४० ॥

अविशिष्टस्तु लोके प्रयुज्यमानानां वेदे च पदानामर्थः । स यथैव लोके विवक्षितस्तथैव वेदेऽपि भवितुमर्हति । नैवम् । लोके तैरर्थैरवबुद्धैः संव्यवहारः । इह देवताभिरप्रत्यक्षाभिर्यज्ञाङ्गैश्चाऽचेतनैः संलापे न कश्चिद् यज्ञस्योपकारः । यद्यदृष्टं परिकल्प्येत, उच्चारणादेव तद्भवितुमर्हति । यद्धि कर्त्तव्यं, तत् प्रयोजनवत् । उच्चारणं च न कथञ्चित् । न कर्त्तव्यं, यद्यपूर्वाय । यद्यर्थाय, यद्यर्थो न प्रत्याप्यते । न किञ्चित् अनर्थकम् । यदि न प्रयुज्यते, समाप्नानानर्थक्यम् । तस्मादुच्चारणादपूर्वम् । तथाच तदर्थशास्त्रादि उक्तम् । तदुच्यते । अर्थप्रत्यायनार्थमेव यज्ञे मन्त्रोच्चारणम् । यदुक्तं, न देवताभिर्यज्ञाङ्गैश्च संलापे प्रयोजनमस्तीति । यज्ञे यज्ञाङ्गप्रकाशनमेव प्रयोजनम् । कथम् । न ह्यप्रकाशिते यज्ञे यज्ञाङ्गे च यागः शक्योऽभिनिर्वर्त्तयितुम् । तस्मात्तन्निर्वर्त्यर्थमर्थप्रकाशनं महानुपकारः 'कर्मण', तच्च करोतीत्यवगम्यते । तस्मादस्त्यस्य प्रयोजनम् । तच्च दृष्टं न शक्यमपवदितुम् । न अर्थाभिधानं प्रयोजनमिति । नन्वर्थाभिधानेनोपकुर्वत्सु, तां चतुर्भिरादत्ते इत्येवमाद्यनर्थकं भवति । काममनर्थकं भवतु, न जातुचिदपजानीमहे दृष्टमर्थाभिधानस्योपकारकत्वम् ॥४०॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

अथ किं तच्छास्त्रमनर्थकमेव ? । न हि ॥

गुणार्थेन पुनः श्रुतिः ॥ ४१ ॥

यदुक्तं, तां चतुर्भिरादत्ते इति समुच्चयशब्दाभावाद् न समुच्चयार्थमिति 'चतुः सख्याविशिष्टमादानं कर्त्तव्यमिति वाक्यादवगम्यते । तदेकेन मन्त्रेण गृह्णन् न यथाश्रुतं गृहीयादिति ॥ ४१ ॥

परिसंख्या ॥ ४२ ॥

परिसञ्चक्षणे च, इमामगृह्णन्नित्यश्वाभिधानीमादत्ते इति त्रयो दोषाः प्रादुष्युरिति । नैवं सम्बन्ध-इत्यादत्ते इति । कथं तर्हि ? इत्यश्वाभिधानीमिति । लिङ्गाद्रशनामात्रे, शब्दात्तु विशेषे अश्वाभि-

धान्यामिति । सति च वाक्ये लिङ्गं विनियोजकम् । तच्चास्य प्रकरणा-
न्नानानुमितं वाक्यं नास्ति । कतरत्तत् ? । एतेन मन्त्रेणादानं कुर्या-
दिति, यस्मिन् सति रशनामात्रे लिङ्गात् प्राप्नोति । अश्वाभिधान्यां
तु प्रत्यक्षमेव वचनम् । अस्मिन् सति तद् आनुमानिकं नास्ति । तेन
गर्हभरशनायां न प्राप्तिरेवेति ॥ ४२ ॥

अर्थवादो वा ॥ ४३ ॥

उरु प्रथा उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीत्यर्थवादार्थेन पुनः श्रु-
तिः, यज्ञपतिमेव तत् प्रथयतीति । ननु नाऽयं मन्त्रस्य वाक्यशेष-
न च प्राप्तस्य स्तुत्या प्रयोजनम् । सत्यम् । नार्यं मन्त्रस्य विधिः, न सं-
स्तवः । प्रथनमेव तत्र स्तूयते । मन्त्र पुनः रूपादेव प्राप्त इहानूच्यते
प्रथनं स्तोतुम् । इत्थं प्रथनं प्रशस्तं, यत् क्रियमाणमेवरूपेण मन्त्रेण
क्रियते । कस्तदा भवति गुणः । यज्ञपतिमेव तत् प्रजया पशुभिः प्र-
थयति । किमेतदेवास्य फलं भवति । नेति ब्रूमः । स्तुति कथं भवि-
ष्यतीति । एवमुच्यते । कथमसति प्रथने प्रथयतीति शब्दः । मन्त्रा-
भिधानात् । मन्त्रेण पुरोडाशमध्वर्युः प्रथस्वेति ब्रूते । यश्चैवं प्रथस्वेति
ब्रूते, स प्रथयति । यथा, यः कुर्विति ब्रूते, स कारयति ॥ ४३ ॥

अविरुद्धं परम् ॥ ४४ ॥

यदुक्तं, पदनियमस्यार्थवत्त्वादविवक्षितार्था मन्त्रा इति । कामम-
नर्थको नियमो, न दृष्टमप्रामाणम् । नियतोच्चारणम् अदृष्टायति चेत्,
अविरुद्धा अदृष्टकल्पनाऽस्मत्पक्षेऽपि । एवं प्रत्याख्यमानमभ्युदयकारि
भवतीति ॥ ४४ ॥

संप्रैषे कर्मगर्हानुपालम्भः संस्कारत्वात् ॥ ४५ ॥

अथ यदुक्तं, प्रोक्षणीरासादयेति बुद्धबोधनमशक्यम्, अत उ-
च्चारणाददृष्टमिति । तन्न कर्तव्यमित्यपि विज्ञाते अनुष्ठानकाले स्मृ-
त्या प्रयोजनम् । उपायान्तरेणापि सा प्राप्नोति । अतोऽनेनोपायेन कर्त-
व्येति नियमार्थमाप्नानम् । संस्कारत्वात् ॥ ४५ ॥

अभिधानेऽर्थवादः ॥ ४६ ॥

चत्वारि शृङ्गा इत्यसदभिधाने गौण शब्दः । गौणी कल्पनाप्र-
माणवत्त्वादुच्चारणाददृष्टमाणम् । चतस्रो होत्राः शृङ्गाणीवाऽस्य ।
त्रयोऽस्य पादा इति सवनाभिप्रायम् । द्वे शीर्षे इति पत्नीयजमानौ ।

सप्त हस्तास इति छन्दांस्यऽभिप्रेत्य । त्रिधा बद्ध इति त्रिभिर्वैर्बद्धः ।
वृषभ कामान् वर्षतीति, रोरवीति शब्दकर्मा, महो देवो मर्त्यान् आ-
विवेशेति मनुष्याधिकाराभिप्रायम् । तद् यथा, चक्रवाकस्तनी हस-
दन्तावली काशवस्त्रा शैवालकेशी नदीति नद्याः स्तुतिः । यज्ञसमृद्ध-
ये साधनानां चेतनसादृश्यमुपपादयितुकाम आमन्त्रणशब्देन लक्ष-
यति । औषधे ! त्रायस्वैनमिति, शृणोत ग्रावाण इति । अतः परं प्रातर-
नुवाकानुवचनं भविष्यति, यत्राचेतनाः सन्तो ग्रावाणोऽपि शृणुयुः,
किं पुनर्विद्वांसोऽपि ब्राह्मणा इति । इत्थञ्चाचेतना अपि ग्रावाण आ-
मन्त्र्यन्ते ॥ ४६ ॥

गुणादविप्रतिषेधः स्यात् ॥ ४७ ॥

अदितिद्यौरिति गौण एष शब्दः । अतो न विप्रतिषेधः । यथा,
त्वमेव माता पितेति, तथैकरुद्रदैवत्ये, एको रुद्रः, शतरुद्रदैवत्ये, शतं
रुद्रा इत्यविरोधः ॥ ४७ ॥

विद्यावचनमसंयोगात् ॥ ४८ ॥

यन्तु-अकर्मकालेऽवहन्तिमन्त्रेण माणवको न पूर्णिकाऽवहन्ति प्र-
काशयितुमिच्छतीति । अयज्ञसंयोगाद्, न यज्ञोपकारायैतत् प्रका-
शयितुमिच्छति । ननु प्रकाशनानभ्यासोऽक्षराभ्यासश्च परिचोदितः ।
उच्यते । सौकर्यात् प्रकाशनानभ्यासः, दुर्ग्रहत्वाच्चाक्षराभ्यासः ॥ ४८ ॥

सतः परमविज्ञानम् ॥ ४९ ॥

विद्यमानोऽप्यर्थः प्रमादालस्यादिभिर्नोपलभ्यते । निगमनिरुक्त-
व्याकरणवशेन धातुतोऽर्थः कल्पयितव्यः । यथा, शृण्येव जर्भरी तु-
र्फरीतू इत्येवमादीनि अश्विनोरभिधानानि द्विवचनान्तानि लक्ष्यन्ते ।
अनेन, अश्विनोः काममप्रा इत्याश्विनं सूक्तमवगम्यते । देवताभिधा-
नानि च घटन्ते, जर्भरीत्येवमादीनि । अवयवप्रसिद्ध्या च लौकिकेन
अर्थेन विशेष्यन्ते । जर्भरी भर्तारौ । तुर्फरीतू हन्ताराविति । एवं सर्वत्र ॥

उक्तश्चानित्यसंयोगः ॥ ५० ॥

परन्तु श्रुतिसामान्यम् इत्यत्रेति ॥ ५० ॥ ॥ उत्तरम् ॥

लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत् ॥ ५१ ॥

आग्नेय्याऽग्नीध्रमुपतिष्ठते इति विधानाद् विवक्षितार्थानामेव
मन्त्राणां भवति लिङ्गेनोपदेशः । यदि तेऽग्निप्रयोजनास्ततस्ते आग्ने-

व्याः, नाग्निशब्दसन्निधानात् ॥ ५१ ॥

ऊहः ॥ ५२ ॥

ऊहदर्शनं च विवक्षितार्थानामेव भवति । किमूहदर्शनम् । न पिता वर्द्धते, न मातेति । अन्ये वर्द्धन्ते इति गम्यते । प्रत्यक्षं कौमार्यौ-वनस्थाविरैर्वर्द्धन्ते मात्रादयः । शब्दो न वर्द्धत इति ब्रूते । का पुनः शब्दस्य वृद्धिः । यद् द्विवचनबहुवचनसंयोगः ॥ ५२ ॥

विधिशब्दाश्च ॥ ५३ ॥

विधिशब्दाश्च विवक्षितार्थानामेव मन्त्राननुवदन्ति । शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यासमित्येतदेवाहेति ॥ ५३ ॥ ॥ सिद्धान्ते युक्तिः ॥ ॥ मन्त्र-लिङ्गाधिकरणम् ॥ ४ ॥ ॥ इति श्रीशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥ ॥ अर्थवादपादोऽयम् ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥

धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात् ॥ १ ॥

एवं तावत् कृत्स्नस्य वेदस्य प्रामाण्यमुक्तम् । अथेदानीं यत्र न वैदिकं शब्दमुपलभेमहि, अथ च स्मरन्ति-एवमयमर्थोऽनुष्ठातव्यः, एतस्मै च प्रयोजनाय इति । किमसौ तथैव स्यान्न वेति । यथा, अष्टकाः कर्त्तव्याः, गुरुरनुगन्तव्यः, तडागं खनितव्यम्, प्रपा प्रवर्त्तयितव्या, शिखाकर्म कर्त्तव्यमित्येवमादयः । तदुच्यते । धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यादिति । शब्दलक्षणो धर्म इत्युक्तम् । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । अतो निर्मूलत्वान्नापेक्षितव्यमिति । ननु ये विदुरित्थमसौ पदार्थः कर्त्तव्य इति, कथमिव ते वदिष्यन्त्यकर्त्तव्य एवमिति ? । स्मरणानुपपत्त्या । न ह्यननुभूतोऽश्रुतो वाऽर्थः स्मर्यते, न चास्यावैदिकस्याऽलौकिकस्य च स्मरणमुपपद्यते । पूर्वविज्ञानकारणाभावादिति । या हि बन्ध्या स्मरेत्- इदं मे दौहित्रकृतमिति, न मे बुहिताऽस्तीति मत्वा, न जातुचिदसौ प्रतीयात्- सम्यगेतज्ज्ञानमिति । एवमपि यथैव पारम्पर्येणाऽविच्छेदाद्, अयं वेद इति प्रमाणमेषां स्मृतिरेवमियमपि प्रमाणं भविष्यतीति । नैतदेवम् । प्रत्यक्षेणोपलब्धत्वाद् ग्रन्थस्य, नानुपपन्नं पूर्वविज्ञानम् । अष्टकादिषु त्वदृष्टार्थेषु पूर्वविज्ञानकारणाभावाद् व्यामोहस्मृतिरेव गम्यते । तद्

यथा, कश्चिज्जात्यन्धो वदेत्, स्मराम्यहमस्य रूपविशेषस्येति । कुतस्ते पूर्वविज्ञानमिति च पर्यनुयुक्तो जात्यन्धमेवाऽपर विनिर्दिशेत् । तस्य कुतः ? । जात्यन्धान्तरात् । एवं जात्यन्धपरम्परायामपि सत्यां नैव जातुचित् संप्रतीयुर्विद्वांसः सम्यग्दर्शनमेतादिति । अतो न आदर्त्तव्यमेवञ्जातीयकमनपेक्षं स्यादिति ॥ १ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

अपि वा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यात् ॥ २ ॥

अपि वेति पक्षो व्यावर्त्यते । प्रमाणं स्मृतिः । विज्ञानं हि तत् किमित्यन्यथा भविष्यति । पूर्वविज्ञानमस्य नास्ति, कारणाभावादिति चेत् । अस्या एव स्मृतेर्द्रष्टिन् कारणमनुमास्यामहे । तत्तु नानुभवम्, अनुपपत्त्या । न हि मनुष्या इहैव जन्मन्येवञ्जातीयकमर्थमनुभवितुं शक्नुवन्ति । जन्मान्तरानुभूतं च न स्मर्यते । ग्रन्थस्तु अनुमीयेत, कर्तृसामान्यात् स्मृतिवैदिकपदार्थयोः । तेनोपपन्नो वेदसंयोगस्त्रैवर्णिकानाम् ॥

ननु नोपलभन्ते एवञ्जातीयकं ग्रन्थम् । अनुपलभमाना अप्यनुमिमीरन्, विस्मरणमप्युपपद्यते इति तदुपपन्नत्वात् पूर्वविज्ञानस्य त्रैवर्णिकानां स्मरतां, विस्मरणस्य चोपपन्नत्वाद् ग्रन्थानुमानमुपपद्यते इति प्रमाणं स्मृतिः ॥

अष्टकालिङ्गाश्च मन्त्रा वेदे दृश्यन्ते, यां जनाः प्रतिनन्दन्तीत्येवमादयः । तथा प्रत्युपस्थितनियमानामाचाराणां दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यम् । गुरोरनुगमात् प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यति, ग्रन्थग्रन्थिभेदिनश्च न्यायान् परितुष्टो वक्ष्यतीति । तथाच दर्शयति, तस्माच्छ्रेयांसं पूर्वं यन्त पापीयान् पश्चादन्वेतीति । प्रपास्तङ्गागानि च परोपकाराय, न धर्मायेत्येवावगम्यते । तथा च दर्शनम् । धन्वन्निव प्रपा अमीति, तथा, स्थलयोदकं परिगृह्णन्तीति च । गोत्राचहं शिखाकर्म, दर्शनञ्च, यत्र बाणा सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इवेति । तेन ये दृष्टार्थास्ते तत एव प्रमाणम् । ये त्वदृष्टार्थास्तेषु वैदिकशब्दानुमानमिति ॥ २ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ ॥ स्मृतिप्रामाण्याधिकरणम् ॥ १ ॥

विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् ॥ ३ ॥

अथ यत्र श्रुतिविरोधस्तत्र कथम् । यथा औदुम्बरीः सर्वघेष्टनम्, औदुम्बरीं स्पृष्टोद्गायेदिति श्रुत्या विरुद्धम् । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यचरणम्, जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनाद्धीतेत्येनेन

विरुद्धम् । क्रीतराजको भोज्यान्न इति, तस्मादग्नीषोमीये संस्थिते यजमानस्य गृहेऽशितव्यमित्यनेन विरुद्धम् । तत् प्रमाणम् । कर्तृसामान्यादित्येव प्राप्ते ब्रूमः । अशक्यत्वाद् व्यामोह इत्यवगम्यते । कथमशक्यता । स्पर्शविधानान्न सर्वा शक्या वेष्टयितुम्, उद्गायता स्पृष्टुञ्च । तामुद्गायता स्पृष्टव्यामवगच्छन्तः केनेमं सम्प्रत्ययं बाधेमहि, सर्ववेष्टनस्मरणेनेति ब्रूमः ॥

ननु निर्मूलत्वाद् व्यामोहस्तत् स्मरणमिति वैदिकं वचनं मूलं भविष्यतीति । भवेद् वैदिकं वचनं मूलं, यदि स्पर्शनं व्यामोहः । अव्यामोहे त्वशक्यत्वादनुपपन्नम् । यथाऽनुभवनमनुपपन्नमिति न कल्प्यते, तथा वैदिकमपि वचनम् । कथं तर्हि सर्ववेष्टनस्मरणम् । व्यामोहः । कथं व्यामोहकल्पना । श्रौतविज्ञानविरोधात् । अथ, किमर्थं नेमौ विधी विकल्प्येते, ब्रीहियववद् बृहद्रथन्तरवद्वा । नासति व्यामोहविज्ञाने विकल्पो भवति यदि सर्ववेष्टनविज्ञानं प्रमाणं, स्पर्शनं व्यामोहः । यदि स्पर्शनं प्रमाण, स्मृतिर्व्यामोहः । विकल्पन्तु वदन् स्पर्शनस्य पक्षे तावत् प्रामाण्यमनुमन्यते । तस्य च मूलं श्रुतिः । सा चेत् प्रमाणमनुमता, न पाक्षिकी । पाक्षिकं च सर्ववेष्टनस्मरणं पक्षे तावन्न शक्नोति श्रुतिं परिकल्पयितुम् । स्पर्शविज्ञानेन बाधितत्वात् । ततश्च अव्यामोहे च तस्मिन्न शक्या श्रुति कल्पयितुम् । न चाऽसावव्यामोहः पक्षे, पक्षे व्यामोहो भविष्यतीति । यदेव हि तस्यैकस्मिन् पक्षे मूलं, तदेवेतरस्मिन्नपि । एकस्मिन्पक्षे न व्यामोहः, श्रुतिप्रामाण्यतुल्यत्वादितरत्राप्यव्यामोहः । न चासावेकस्मिन् पक्षे श्रुतिर्निबद्धाक्षरा हि सा, न प्रमादपाठ इति शक्या गदितुम् । तेन नैतत्पक्षे विज्ञानं व्यामोहात् पक्षान्तरं संक्रान्तमित्यवगम्यते । तत्र दुःश्रुतस्वप्नादिविज्ञानमूलत्वं तु सर्ववेष्टनस्येति विरोधात् कल्प्यते । न हि तस्य सति विरोधे प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यमिति किञ्चिदस्ति प्रमाणम् । तस्माद् यथैकस्मिन् पक्षे न शक्या श्रुति कल्पयितुम्, एवमपरस्मिन् पक्षे, तुल्यकारणत्वात् ॥

अपि चेतरेतराश्रयेऽन्यतः परिच्छेदात् । केयमितरेतराश्रयता । प्रमाणायां स्मृतौ स्पर्शनं व्यामोहः, स्पर्शने प्रमाणे स्मृतिर्व्यामोहः तदेतदितरेतराश्रयं भवति । तत्र स्पर्शनस्य कलुषं मूलं, कल्प्यं स्मृतेः । सोऽसावन्यतः परिच्छेदः कल्प्यमूलत्वात् स्मृतिप्रामाण्यमनवकल-

सम् । तदप्रामाण्यात् स्पर्शनं न व्यामोह । तदव्यामोहात् स्मार्त्तश्रुति-
कल्पनाऽनुपपन्ना प्रमाणाभावात् । नन्वेवं सति ब्रीहिसाधनत्व-
विज्ञानस्याप्यव्यामोहाद् यवश्रुतिर्नोपपद्येत । सत्यं नोपपद्यते, यद्यप्र-
त्यक्षा स्यात् । प्रत्यक्षात्वेना । न हि प्रत्यक्षमनुपपन्न नामास्ति । द्वयोस्तु
श्रुत्योर्भावात् । द्वे ह्येते वाक्ये । तत्रैकेन केवल्यवसाधनता गम्यते,
एकेन केवलब्रीहिसाधनता । न च वाक्येनावगतोऽर्थोऽपह्नूयते । त-
स्माद् ब्रीहियवयोरुपपन्नो विकल्प, बृहद्रथन्तरयोश्च । तस्मादुक्तं
श्रुतिविरुद्धा स्मृतिरप्रमाणमिति । अतश्च सर्ववेष्टनादि नादरणीय-
म् ॥ ३ ॥ ॥ श्रुतिप्राबल्याधिकरणम् ॥ २ ॥

हेतुदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

लोभाद्वास आदित्समाना औदुम्बरीं कृत्स्नां वेष्टितवन्तः केचित् ।
तत् स्मृतेर्बीजम् । बुभुक्षमाणाः केचित् क्रीतराजकस्य भोजनमा-
चरितवन्तः । अपुंस्त्वं प्रच्छादयन्तश्चाष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्म-
चर्यं चरितवन्तः । तत एषा स्मृतिरित्यवगम्यते ॥

अधिकरणान्तरं वा वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युर्गृह्णातीति, यूप-
हस्तिनो दानमाचरन्तीति । तत् कर्तृसामान्यात् प्रमाणमिति प्राप्तेऽप्र-
माणं स्मृतिः । अत्रान्यन्मूलम् । लोभादाचरितवन्तः केचित् तत एषा
स्मृतिः । उपपन्नतरश्चैतत् । वैदिकवचनकल्पनात् ॥ ४ ॥ ॥ दृष्टमूलक-
स्मृत्यप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ३ ॥

शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेत् ॥ ५ ॥

आचान्तेन कर्त्तव्यं, यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यं, दक्षिणाचारेण कर्त्त-
व्यमित्येवंलक्षणान्युदाहरणानि । किमेतानि श्रुतिविरुद्धानि न कर्त्त-
व्यानि, उताविरुद्धानि कार्याणीति चेत् पश्यसि, तैरप्यनुष्ठीयमानै-
र्वैदिकं किञ्चिन्न कुप्यतीतस्मादविरुद्धानीति ॥ ५ ॥ ॥ पूर्वपक्षे पूर्वपक्षः ॥

न शास्त्रपरिमाणत्वात् ॥ ६ ॥

नैतदेवम् । शास्त्रपरिच्छिन्नं हि क्रमं बाधेरन् । कथम् । वेदं कृ-
त्वा वेदिं कुर्वीतेतीमां श्रुतिमुपरुन्ध्यादन्तरा वेदं वेदिं चानुष्ठीयमान-
माचमनादि । दक्षिणेन चैकहस्तेनानुष्ठीयमानेषु पदार्थेषु कदाचित्
प्रधानं स्वकालमतिक्रामेत् । उभाभ्यां हस्ताभ्यामनुतिष्ठन् प्रधानकालं
संभावयिष्यति ॥ ६ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् ॥ ७ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । अगृह्यमाणकारणा एवञ्जातीयकाः प्रमाणम् । ननु क्रमकालौ विरुन्धन्ति । विरुन्धन्तु, नैष दोषः । आचमनं पदार्थः, पदार्थानां च गुण क्रमः । न च गुणानुरोधेन पदार्थो न कर्त्तव्यो भवति । अपिच प्राप्तानां पदार्थानामुत्तरकालं क्रम आपतति । यदा पदार्थः प्राप्नोति, तदा क्रम एव नास्ति, केन सह विरोधो भविष्यति ? इति । तथा यदि दक्षिणेन नाचर्यते, कालो मा विरोधीदिति तत्र कालानुरोधेन पदार्थो नाऽन्यथात्वमभ्युपगच्छेत् । प्रयोगाङ्गं हि कालः पदार्थानामुपकारकः । अतो न कालानुरोधेन व्यथयितव्यः पदार्थः । अपिच शौचं दक्षिणाचारता यज्ञोपवीतित्वं चैवञ्जातीयका अर्था व्यवधातारो न भवन्ति । सर्वपदार्थानां शेषभूतत्वात् । तस्मादाचमनादीनां प्रामाण्यम् ॥ ७ ॥ ॥ पदार्थप्राबल्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ८ ॥

यवमयश्चरु, वाराही उपानहौ, वैतसे कटे प्राजापत्यान् सञ्चिनोतीति यववराहवेतसशब्दान् समामनन्ति । तत्र केचिर्दीर्घशूकेषु यवशब्दं प्रयुज्जन्ते, केचित् प्रियङ्गुषु । वराहशब्दं केचिच्छूकरे, केचित् कृष्णशकुनौ । वेतसशब्दं केचिद् वज्जुलके, केचिज्जम्ब्वाम् । तत्रोभयथा पदार्थावगमाद्विकल्पः ॥ ८ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् ॥ ९ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । यवशब्दो यदि दीर्घशूकेषु, साहश्यात् प्रियङ्गुषु भविष्यति । यदि प्रियङ्गुषु, साहश्याद् यवेषु । किं साहश्यम् । पूर्वसस्ये क्षीणे भवन्ति दीर्घशूकाः प्रियङ्गवश्चैतत् तयोः साहश्यम् । कः पुनरत्र निश्चयः । यः शास्त्रस्थानां, स शब्दार्थः । के शास्त्रस्थाः । शिष्टाः । तेषामविच्छिन्ना स्मृति शब्देषु वेदेषु च । तेन शिष्टा निमित्तं श्रुतिस्मृत्यवधारणे । ते ह्येवं समामनन्ति यवमयेषु करम्भपात्रेषु विहितेषु वाक्यशेषं, यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्तीति दीर्घशूकान् यवान् दर्शयति वेदः । वेदे दर्शनात् अविच्छिन्नपारम्पर्यो दीर्घशूकेषु यवशब्द इति गम्यते । तस्मात् प्रियङ्गुषु गौणः । तस्माद् दीर्घशूकानां पुरोडाशः कर्त्तव्यः । तस्माद्वराहं गावोऽनुधावन्तीति शूकरे वराहशब्दं दर्शयति, अप्सुजो

वेतस इति वज्जुले वेतसशब्दम् । शूकरं हि गावोऽनुधावन्ति । व-
ज्जुलोऽप्सु जायते । जम्बूवृक्षः स्थले, गिरिनदीषु वा ॥ ९ ॥
सिद्धान्तः ॥ ॥ शास्त्रप्रसिद्धपदार्थप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

चोदितं तु प्रतीयेताविरोधात् प्रमाणेन ॥ १० ॥

अथ यान् शब्दान् आर्या न कस्मिंश्चिदर्थे आचरन्ति, स्लेच्छास्तु
कस्मिंश्चित् प्रयुज्यन्ते; यथा, पिक नेम सत तामरसादिशब्दास्तेषु
सन्देहः । किं निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन धातुतोऽर्थ कल्पयितव्यः,
उत यत्र स्लेच्छा आचरन्ति स शब्दार्थ इति ॥ शिष्टाचारस्य प्रामा-
ण्यमुक्तं, नाशिष्टस्मृतेः । तस्मान्निगमादिवशेनार्थकल्पना । निगमादीनां
सैवमर्थवत्ता भविष्यति । अनभियोगश्च शब्दार्थेष्वशिष्टानाम्, अभि-
योगश्चेतरेषाम् । तस्माद्धातुतोऽर्थ कल्पयितव्य इत्येवं प्राप्ते, ब्रूमः ।
चोदितमाशिष्टैरपि शिष्टानवगतं प्रतीयेत, यत् प्रमाणेनाविरुद्धं तदवग-
म्यमानं न न्याय्यं त्यक्तुम् । यस्तु शिष्टाचारः प्रमाणमिति, तत् प्र-
त्यक्षानवगतेऽर्थे । यस्त्वभियुक्ताः शब्दार्थेषु शिष्टा इति । तत्रोच्यते
अभियुक्ततराः पक्षिणां पोषणे बन्धने च स्लेच्छा । यस्तु, निगमनि-
रुक्तव्याकरणानामर्थवत्तेति । तत्रैवामर्थवत्ता भविष्यति, न यत्र स्ले-
च्छैरप्यवगतः शब्दार्थः । अपि च निगमाऽऽदिभिरर्थे कल्प्यमाने अ-
व्यवस्थित शब्दार्थो भवेत् । तत्राऽनिश्चयः स्यात् । तस्मात् पिक
इति कोकिलो प्राणः, नेमोऽर्द्ध, तामरसं पद्मं, सत इति दारुमयं पात्रं,
परिमण्डलं शतच्छिद्रम् ॥ १० ॥ स्लेच्छप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ६

प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥ ११ ॥

इह कल्पसूत्रायुदाहरणम् । माशकं, हास्तिकं, कौण्डिन्यकमि-
ति । एवं लक्षणकानि किं प्रमाणमप्रमाणं वेति सन्दिग्धानि । किं
प्राप्तम् । प्रयोगस्य शास्त्रं प्रमाणमेव आतीयकमिति ब्रूम । सत्यवाचा-
मेतानि वचनानि । कथमवगम्यते । वैदिकैरेषां संवादो भवति । य
एव हि वेदे प्रहास्त एवेह, या एव वेदे इष्टकास्ता एवेह । तस्मात्
सत्यवाच आचार्याः । आचार्यवचः प्रमाणमिति च श्रुति । प्रत्यक्षतः
प्रामाण्यमनवगतमिति यद्युच्येत, प्रमाणान्तरेण वचनेनावगतमिति न
दोषः । वेदवाक्यैश्चैषां तुल्य आदरः । तस्मात् प्रमाणम् ॥ ११ ॥ ॥ पूर्व ० ॥

न असन्नियमात् ॥ १२ ॥

नैतद्देवम् । असन्नियमात् । नैतत् सम्यङ्निबन्धनम् । स्वराभा-
षात् ॥ १२ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

अवाक्यशेषाच्च ॥ १३ ॥

ऋत्विजो वृणीते, वृता यजन्ति, देवयजनमध्यवस्यन्तीति । नात्र
विधिर्गम्यते वर्त्तमानकालप्रत्ययनिर्देशात् । न चात्र वाक्यशेषः स्ता-
वकोऽस्ति । तस्मादप्रमाणम् । यश्चादर उक्त, स नान्तरीयकत्वाद्
वेदवाक्यमिश्रसमाप्नानात् । यत्तु श्रुतिरिति नैतत् । अर्थवादत्वात् ।
कथमर्थवादः । विध्यन्तरं ह्यस्ति, आग्नेयोऽष्टाकपाल इति । अत्राचा-
र्यो वेदोऽभिप्रेतः । आचिनोत्यस्य बुद्धिमिति । यद्वा आचार्यवचनं
प्रमाणं तदपेक्षम् कतरत्तत् । यत् प्रमाणगम्यम् ॥ १३ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

यथोक्तं, सत्यवाचामेतानि वचनानीति । तन्न ॥

सर्वत्र च प्रयोगात् सन्निधानशास्त्राच्च ॥ १४ ॥

आचार्यवचनं हि भवति पूर्वपक्षे । सर्वासु तिथिष्वमावास्येति ।
सन्निहितञ्च शास्त्रं, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाम-
मावस्यया यजेतेति । तेन श्रुतिविरुद्धवचनात् सत्यवाचः । तस्मा-
दप्रमाणम् ॥ १४ ॥ ॥ ७० ॥ कल्पसूत्राऽस्वत प्रामाण्याधिकरणम् ॥ ७ ॥

अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात् ॥ १५ ॥

अनुमानात् स्मृतेराचाराणां च प्रामाण्यमिष्यते । येनैव हेतुना ते
प्रमाणं, तेनैव व्यवस्थिताः प्रामाण्यमर्हन्ति । तस्माद् हंलाकादयः
प्राक्त्यैरेव कर्त्तव्याः, आह्विनैवुकादयो दाक्षिणात्यैरेव, उद्वृषभयज्ञादय
उदीच्यैरेव । यथा शिखाकल्पो व्यवतिष्ठते- केचित् त्रिशिखा, के-
चित् पञ्चाशिखा इति ॥ १५ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

अपि वा सर्वधर्मः स्यात् तन्न्यायत्वाद्विधानस्य ॥ १६ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । एवञ्जातीयक सर्वधर्म स्यात् । कुत ।
तन्न्यायत्वाद् विधानस्य । विधीयतेऽनेनेति विधानं शब्दः । सोऽनु-
मीयते स्मृत्या । न च तस्याऽऽकृतिवचनता न्याय्या, न च व्यक्तिवच-
नता । न सर्वेषामनुष्ठातृणां यदेकं सामान्यं, तस्य वाचकः कश्चिच्छ-
ब्दोऽस्ति, योऽनुमीयत । तस्मात् सर्वधर्मता विधेर्न्याय्या । कुत ।
पदार्थाः कर्त्तव्या इति प्रमाणमस्ति, व्यवस्थायां तु न किञ्चित् प्र-
माणमस्ति ॥ १६ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

अथ यदुक्तं, यथा शिक्षाकल्पो व्यवतिष्ठते इति ॥

दर्शनाद्विनियोगः स्यात् ॥ १७ ॥

गोत्रव्यवस्थया शिक्षाकल्पव्यवस्थायां दर्शनं स्पष्टम् ॥१७॥ उ० ॥

लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य ॥ १८ ॥

इदं पदेभ्यः केष्यश्चिदुत्तरं सूत्रम् । कानि तानि पदानि । अथ किमर्थं न लिङ्गाद् व्यवस्था ? । यथा, शुक्लो होता इति । नास्ति तद् नित्यमेषां लिङ्गं, यद् यथादर्शनमनुवर्त्तते । येऽपि इयामा बृहन्तो लो-
हिताक्षास्तेऽपि न सर्वे आह्विनैबुकादीन् कुर्वते । अनेवैलिङ्गा अपि चानुतिष्ठन्ति । तस्मान्न व्यवस्था । शुक्लो होतेति प्रत्यक्षा भुतिः॥१८॥

आख्या हि देशसंयोगात् ॥ १९ ॥

अथ कस्मान्न समाख्यया नियमः । ये दक्षिणात्या इति समाख्या-
तास्ते आह्विनैबुकादीन् करिष्यन्ति, ये उदीच्या इति समाख्यातास्ते
उद्वृषभयज्ञादीन्, ये प्राच्या इति ते होलाकादीन् । यथा, राजा राज-
सूयेनेति । नैतदेवम् । देशसंयोगादाख्या भवति । दक्षिणदेशाभिर्गतः
प्राक्षु वा उदक्षु वाऽवस्थित आह्विनैबुकादीन् करोत्येव । उदीच्याश्च
देशान्तरे उद्वृषभयज्ञादीन्, प्राच्याश्च होलाकादीन् । अन्यदेशश्च दे-
शान्तरगतो न नियोगतः परपदार्थान् करोति । तस्मान्न व्यवस्था ।
राजा राजसूयेनेति तु नियता जातिः ॥१९॥ सिद्धान्ते आशङ्कनिरासः॥

न स्याद्देशान्तरेष्विति चेत् ॥ २० ॥

इति चेत् पश्यसि- यदि देशसंयोगादाख्या भवेद्, देशान्तर-
स्थस्य न भवेत् । भवति च देशान्तरस्थस्य, माथुर इत्यसम्बन्धस्या-
पि मथुरया । तस्मान्न देशसंयोगादाख्या ॥२०॥ सिद्धान्ते आशङ्कन ॥

स्याद्योगाख्या हि माथुरवत् ॥ २१ ॥

देशसंयोगनिमित्तायामप्याख्यायां देशाभिर्गतस्य तदाख्या न वि-
रुद्धा । यत एवा योगाख्या योगमात्रापेक्षा, न भूतवर्त्तमानभविष्यत्स-
म्बन्धापेक्षा । यतो दृश्यते- मथुरामभिप्रस्थितो माथुर इति, मथुरा-
यां वसन्, मथुराया निर्गतश्च । यस्य तु अतोऽन्यतमः सम्बन्धो ना-
ऽस्ति, न स माथुरः । तस्मान्न समाख्यया व्यवस्था ॥ २१ ॥ आ० नि० ॥

कर्मधर्मो वा प्रवणवत् ॥ २२ ॥

अथ कस्मान्न कर्माङ्गं देशः । य. कृष्णमृत्तिकाप्राय , स आहीनैबुका-
दीनाम् । यथा, प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन बजेतेति ॥ २२ ॥ ॥ आशङ्क्य ॥

तुल्यन्तु कर्तृधर्मेण ॥ २३ ॥

यथा कर्तार्यव्यवस्थितं लिङ्गं द्यामादि न पदार्थैः संवाद्यमुपै-
ति, तद्वद्देशलिङ्गमव्यवस्थितम् । कृष्णमृत्तिकाप्रायेऽप्यन्ये न कुर्व-
न्ति तथाऽन्यलिङ्गेषु कुर्वन्ति । तस्मान्न देशतो व्यवस्था । प्राचीनप्र-
वणन्तु भुत्या नियतं वैश्वदेवस्य ॥ २३ ॥ आशङ्क्यनिरास ॥ होलाका-
धिकरणम् ॥ सामान्यभुतिकल्पनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात् ॥ २४ ॥

गौ गावी गोणी गोपोतलिका इत्येवमादयः शब्दा उदाहरणम् ।
गोशब्दो यथा सास्नादिमति प्रमाणं, किं तथा गाव्यादयोऽप्युत ने-
ति सन्देहः । किमत्रैकः शब्दोऽविच्छिन्नपारम्पर्योऽर्थाभिधायी, इतरे
अपभ्रंशाः, उत सर्वेऽनादयः । सर्वे इति ब्रूमः । कुतः । प्रत्ययात्
प्रतीयते हि गाव्यादिभ्यः सास्नाऽऽदिमान् अर्थः । तस्मादितो
वर्षशतेऽप्यस्यार्थस्य सम्बन्ध आसीदेव, ततः परेण, ततश्च परतरे-
णेति अनादिता । कर्त्ता चाऽस्य सम्बन्धस्य नास्तीति व्यवस्थितमे-
व । तस्मात् सर्वे साधवः, सर्वैर्भाषितव्यम् । सर्वे हि साधयन्त्यर्थ-
म् । यथा, हस्तः करः पाणरिति ॥ अर्थाय ह्येते उच्चार्यन्ते, नाऽदृष्टाय
न ह्येषामुच्चारणे शास्त्रमस्ति । तस्मान्न व्यवतिष्ठेत, कश्चिदेक एव
साधुरितरेऽसाधव इति ॥ ॥ २४ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम् ॥ २५ ॥

महता प्रयत्नेन शब्दमुच्चरन्ति-वायुर्नाभेरुत्थितः, उरसि विस्तीर्णः,
कण्ठे विवर्तितः, मूर्ध्ना नमाहत्य परावृत्तः, वक्त्रे विचरन् विविधान्
शब्दानभिव्यनक्ति । तत्रापराध्येताऽप्युच्चारयिता । यथा शुष्के प-
तिष्यामीति कर्दमे पतति, सकृद् उपस्पृश्यामीति द्विरुपस्पृशति ।
ततोऽपराधात् प्रवृत्ता गाव्यादयो भवेयुः, न नियोगतोऽविच्छिन्नपार-
म्पर्य एवेति ॥ २५ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

अन्यायश्चानेकशब्दत्वम् ॥ २६ ॥

न चैष न्यायो, यत् सदृशाः शब्दा एकमर्थमभिनिविशमानाः,
सर्वेऽविच्छिन्नपारम्पर्य एवेति । प्रत्ययमात्रदर्शनादभ्युपगम्यते । साह-

इयात् साधुशब्देऽप्यवगते प्रत्ययोऽवकल्प्यते । तस्मादमीषामेकोऽनाविरन्येऽपभ्रंशाः । हस्तः करः पाणिरित्येवमादिषु त्वभियुक्तापदेशादनादिरमीषामर्थेन सम्बन्ध इति ॥ २६ ॥ ॥ सिद्धान्ते युक्तिः ॥

तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात् स्यात् ॥ २७ ॥

कथं पुनस्तत्र तत्त्वं शक्यं विज्ञातुम् । शक्यमित्याह । अर्थिनो हि अभियुक्ता भवन्ति । इश्यते चाभियुक्तानां गुणयतामविस्मरणमुपपन्नम् । प्रत्यक्षञ्चैतद् गुण्यमानं न भ्रश्यते इति । तस्मात् यमभियुक्ता उपदिशन्ति, एष एव साधुरिति, साधुरित्यवगन्तव्यः ॥ २७ ॥ ॥ भाशङ्कानिरासः ॥

तदशक्तिश्चानुरूपत्वात् ॥ २८ ॥

अथ ययुक्तम्- अर्थोऽवगम्यते गाव्यादिभ्यः, अत एवामप्यनादिरर्थेन सम्बन्ध इति । तदशक्तिरेषां गम्यते । गोशब्दमुच्चारयितुकामेन केनचिदशक्त्या गावीत्युच्चारितम् । अपरेण ज्ञातं- सास्नादिमान् अस्य विवक्षितस्तदर्थं, गौ-इत्युच्चारयितुकामो, गावी-इत्युच्चारयति । ततः शिक्षित्वाऽपरेऽपि सास्नादिमिति विवक्षिते, गावी-इत्युच्चारयन्ति । तेन गाव्यादिभ्यः सास्नादिमानवगम्यते । अनुरूपो हि गाव्यादिर्गोशब्दस्य ॥ २८ ॥ ॥ उत्तरम् ॥

एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये स्यात् ॥ २९ ॥

अत एव हि विभक्तिव्यत्ययेऽपि प्रत्ययो भवति । अश्मकैरागच्छामीति । अश्मकशब्दैकदेशो उपलब्धे, अश्मकेभ्य इत्येव शब्दः स्मर्यते । ततः, अश्मकेभ्य इत्येषांऽर्थ उपलभ्यते इति । एवं गाव्यादिदर्शनाद् गोशब्दस्मरणं, ततः सास्नादिमानवगम्यते ॥ २९ ॥ ॥ उत्तरे युक्तिः ॥ ॥ साधुपदप्रयुक्ताधिकरणम् ॥ ९ ॥

अथाऽऽकृतिशक्त्याधिकरणम् ॥

प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात् ॥ ३० ॥

अथ, गौः-इत्येवमादयः शब्दाः किमाकृतेः प्रमाणम्, उत व्यक्तेरिति सन्देहः । उच्यते । इदं तावत् परीक्ष्यताम् । किं य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिका, उतान्ये इति । यदा त एव, तदाऽपि किं त एवैषामर्था ये लोके, उतान्ये इति सशयः । तत्रान्ये लौकिकाः शब्दा, अन्ये वैदिका, अन्ये चैषामर्था इति ब्रूमः । कुतः ।

व्यपदेशभेदाद् रूपभेदाच्च । इमे लौकिका, इमे वैदिका तीद्व्यपदेशभेदः । अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत्-इत्यन्यद्विषं रूपं लौकिकादग्निशब्दात् । शब्दान्यत्वाच्च न ते एवार्थाः । अपि च समामनन्ति, उत्ताना वै देवगवा वहन्तीति । ये देवानां नावस्त उत्ताना वहन्तीत्युक्ते गम्यते एव, य उत्ताना वहन्ति, ते गोशब्देनोच्यन्ते इति । तस्मादन्यो वैदिकगोशब्दस्यार्थः । तथा, देवेभ्यो घनरूपते ह-र्षीणि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थमिति, हिरण्यपर्णो देवो घनरूपतिः वेदे । एतद् वै दैव्यं मधु यद् घृतमिति वेदे घृते मधुशब्दः । तस्मादमीषामन्येऽर्था इति प्राप्ते, ब्रूम । य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकाः, त एवैषामर्था इति । कुतः । प्रयोगचोदनाभावात् । एवं प्रयोगचोदना सम्भवति । यदि त एव शब्दास्त एवार्थाः, इतरथा शब्दान्यत्वेऽर्थो न प्रतीयेत । तस्मादेकशब्दत्वमिति । उच्यते । प्रयोजनमिदम् । हेतुर्व्यपदिश्यताम् इति । ततो हेतुरुच्यते । अविभागादिति । न तेषामेषाञ्च विभागमुपलभामहे । अत एव एकशब्दत्वं, तांश्च तांश्चार्थानवगच्छाम । अतो नान्यत्वञ्च वदामः । यच्चोक्तं, ये उत्ताना वहन्ति ते देवगवा, यद् घृतं तन्मधु, यो हिरण्यपर्णः स घनरूपतिरिति । नास्ति वचनं, यदुत्तानानां वहतां गोत्वं ब्रूयात् । ये गावः, ते उत्ताना वहन्तीत्येवं तत् । यदि चानेन वचनेन गोत्वं विधीयते, उत्ताना वहन्तीत्यनुवादः स्यात् । न च उत्ताना वहन्त प्रसिद्धाः केचित् । ते नियोगतो विधातव्याः । तेषु विधीयमानेषु न शक्यं गोत्वं विधातुम् । भिद्यते हि तथा वाक्यम् । यदि चान्ये वैदिकाः, तत उत्तानादीनामर्थो न गम्येत, तत्र नतरां शक्येताद्विज्ञातलक्षणं गोत्वं विज्ञातुम् । न चोत्तानवहनवचनमप्यनर्थकं, स्तुत्यर्थेनार्थवद् भविष्यतीति । एवं घृतस्य मधुत्वं, हिरण्यपर्णता च घनरूपतेः । तस्मात् त एव शब्दा अर्थाश्च ॥ * ॥ ॥ लोकवेद्योः शब्दैक्याऽधिकरणम्, आकृतिशक्त्यधिकरणान्तर्गतम् ॥ १० ॥

यदि, लौकिकास्त एवार्थास्तदा सन्देहः— किमाकृतिः शब्दार्थोऽथ व्यक्तिरिति । का पुनराकृति, का व्यक्तिरिति । द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यमात्रमाकृति, असाधारणविशेषा व्यक्ति । कुतः संशयः । गौ—इत्युक्ते सामान्यप्रत्ययाद्, व्यक्तौ च क्रियासंबन्धात् । तदुच्यते व्यक्तिः शब्दार्थ इति । कुतः । प्रयोगचोदनाभावात् । आलम्बनप्रो-

क्षणविशसनादीनां प्रयोगचोदना आकृत्यर्थे न सम्भवेयुः । यत्रो-
च्चारणानर्थक्यं, तत्र व्यक्त्यर्थः । अतोऽन्यत्राकृतिवचन इति चेत् ।
उक्तम्—अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति । कथं सामान्यावगतिरिति चेत् ।
व्याक्तिपदार्थकस्याकृतिश्चिह्नभूता भविष्यति । य एवमाकृतिः, स
गौरिति । यथा यस्य दण्डोऽस्ति, स दण्डीति न च दण्डवचनो
दण्डिशब्दः । एवमिहाऽपि ॥ ३० ॥

अद्रव्यशब्दत्वात् ॥ ३१ ॥

द्रव्याश्रयस्य शब्दो द्रव्यशब्दः, न तत्र द्रव्याश्रयवचन शब्दो
भवेद् यद्याकृतिः शब्दार्थो भवेत् । षड् देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशति-
देया इति । न हि आकृतिः षडादिभिः संख्याभिर्युज्यते । तस्मान्ना-
ऽऽकृतिवचनः ॥ ३१ ॥

अन्यदर्शनाच्च ॥ ३२ ॥

यदि पशुरुपाकृतः पलायेत, अन्यं तद्वर्णं तद्वयसमालभेत इति ।
यद्याकृतिवचन शब्दो भवेद्, अन्यस्यालम्भो नोपपद्येत । अन्यस्यापि
पशुद्रव्यस्य सैवाकृतिः । तस्माद् व्यक्तिवचन इति ॥ ३२ ॥ पूर्वपक्षः ॥

आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात् ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । आकृतिः शब्दार्थः । कुतः । क्रिया-
ऽर्थत्वात् । इयेनचित् चिन्वीतेति वचनमाकृतौ संभवति यद्याकृत्यर्थः
इयेनशब्दः । व्यक्तिवचने तु न चयनेन इयेनव्यक्तिरुत्पादयितुं शक्य-
ते इत्यशक्यार्थवचनादनर्थकः । तस्माद् आकृतिवचनः ॥

ननु इयेनव्यक्तिभिश्चयनमनुष्ठास्यते । न साधकतम इयेनशब्दार्थः
ईप्सिततमो ह्यसौ इयेनशब्देन निर्दिश्यते । अतश्चयनेन इयेनो निर्व-
र्त्तयितव्यः । स आकृतिवचनत्वेऽवकल्प्यते । ननु उभयत्र क्रियाया अ-
सम्भव एव व्यपदिश्यते । नाकृतिः शब्दार्थः । कुतः । क्रिया न सम्भवे-
दाकृतौ शब्दार्थः, ग्रीहीन् प्रोक्षतीति । तथा न व्यक्तिः शब्दार्थः, क्रि-
यैव न सम्भवेद् व्यक्तेः शब्दार्थत्वे, इयेनचित् चिन्वीतेति । यद-
प्युच्येत, ग्रीहीन् प्रोक्षतीति व्यक्तिलक्षणार्था आकृतिरिति शक्यम्-
ऽन्यत्रापि, इयेनचित् चिन्वीतेति वदितुम् । आकृतिलक्षणार्था व्यक्ति-
रिति । किं पुनरत्र ज्यायः । आकृतिः शब्दार्थः इति । यदि व्यक्तिः श-
ब्दार्थो भवेद्, व्यक्त्यन्तरे न प्रयुज्येत । अथ व्यक्त्यन्तरे प्रयुज्यते, न

तर्हि व्यक्ति' शब्दार्थः सर्वसामान्यविशेषविनिर्मुक्ता हि व्यक्तिरिति ।
 उच्यते । नैष दांषः । व्यक्त्यन्तरे सर्वसामान्यविशेषविनिर्मुक्ते एव
 प्रवर्त्तिष्यते । यदि व्यक्त्यन्तरं सर्वसामान्यविशेषवियुक्ते प्रवर्त्तिष्य-
 ते, सामान्यमेव तर्हि तत् । नेत्युच्यते । यो हि अर्थः सामान्यस्य
 विशेषाणाञ्चाश्रयः, सा व्यक्तिः । व्यक्तिवचनश्च शब्दो न सामान्ये, न
 विशेषे वर्त्तते, तेषां त्वाश्रयमेवाभिदधाति । तेन व्यक्त्यन्तरे वृत्तिरदो-
 ष । न हि तत् सामान्यम् । यदि व्यक्त्यन्तरेष्वपि भवति, सर्वसा-
 मान्यविशेषवियुक्तायामश्वव्यक्तौ गोशब्दः किमिति न वर्त्तते । आह
 येष्वेव प्रयोगो दृष्टस्तेषु वर्त्तिष्यते, न सर्वत्र । न चाश्वव्यक्तौ गोशब्द-
 स्य प्रयोगो दृष्टः । तस्मात्तत्र न वर्त्तिष्यते । यदि यत्र प्रयोगो दृष्टस्त-
 त्र वृत्तिः, अद्य जातायां गवि प्रथमप्रयोगो न प्राप्नोति तत्रादृष्टत्वा-
 त् । सामान्यप्रत्ययश्च न प्राप्नोति- इयमपि गौरिति, इयमपि गौरि-
 ति इयं वा गौरिति, इयं वा गौरिति स्यात् । भवति तु सामान्यप्र-
 त्ययोऽदृष्टपूर्वायामपि गोव्यक्तौ । तस्मान्न प्रयोगापेक्षो गोशब्दो व्य-
 क्तिवचन इति शक्यते आश्रयितुम् । एवं तर्हि शक्तेः स्वभाव एषः,
 यत् कस्याश्चित् व्यक्तौ वर्त्तते, कस्याश्चिन्न । यथा, अग्निरुष्ण , उद्-
 क शीतम्, एवमेतद् भविष्यतीति । नैवं सिद्ध्यति । न ह्येतद् गम्यते
 कस्याश्चिद् व्यक्तौ वर्त्तते, कस्याश्चिन्नेति ॥

स्तथमेतत् । गोत्वं लक्षणं भविष्यतीति । यत्र गोत्वं तस्यां व्यक्ता-
 विति । एवं तर्हि विशिष्टा व्यक्तिः प्रतीयेत । यदि च विशिष्टा, पूर्व-
 त्तरं विशेषणमवगम्येत । न हि, अप्रतीते विशेषणे विशिष्टं केचन
 प्रत्येतुमर्हन्तीति । अस्तु विशेषणत्वेनाकृतिं वक्ष्यति, विशेष्यत्वेन
 व्यक्तिम् । न ह्याकृतिपदार्थकस्य व्याक्तिर्न पदार्थो, व्यक्तिपदार्थकस्य
 वा नाकृतिः । उभयमुभयस्य पदार्थः । कस्यचित् किञ्चित् प्राधा-
 न्येन विवक्षितं भवति, तेन अत्राकृतिगुणभावेन, व्यक्तिः प्रधानभा-
 वेन विवक्ष्यते इति ॥

नैतदेवम् उभयोरुच्यमानयोर्गुणप्रधानभावः स्यात् । यदि चात्र
 आकृतिः प्रतीयते शब्देन, तदा व्यक्तिरपि पदार्थ इति न शक्यते
 धादितुम् । कुतः । आकृतिर्हि व्यक्त्या नित्यसम्बद्धा, सम्बन्धन्याश्च
 तस्यामवगतायां सम्बन्धन्तरमवगम्यते । तदेतदात्मप्रत्यक्षं, यच्छब्दे
 उच्चरिते व्यक्तिः प्रतीयते इति किं शब्दाद् उत कृतेरिति विभागो न

प्रत्यक्षः सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते । अन्तरेणापि शब्दं य आकृ-
तिमवबुद्धेत, अवबुद्धेतैवासौ व्यक्तिम् । यस्तूष्णरितेऽपि शब्दे मान-
सादृश्यात् कदाचिदाकृतिं नोपलभेत, न जातुचिदसाविर्मां व्य-
क्तिमवगच्छेत् । ननु व्यक्तिविशिष्टायामाकृतौ वर्तते । व्यक्तिविशिष्टा-
याश्चेद् वर्तते, व्यक्त्यन्तरविशिष्टा न प्रतीयेत । तस्माच्छब्द आकृ-
तिप्रत्ययस्य निमित्तम् । आकृतिप्रत्ययो व्यक्तिप्रत्ययस्येति ॥

ननु गुणभूता प्रतीयते इत्युक्तम् । न गुणभावोऽस्मत्पक्षस्य बा-
धकः । सर्वथा तावत् प्रतीयते । अर्थाद् गुणभावः प्रधानभावो वा ।
स्वार्थं चेदुच्चार्यते, प्रधानभूता । अथ न स्वार्थं, परार्थमेव; ततो गुण-
भूता । न तत्र शब्दव्यापारोऽस्ति । ननु च दण्डितीति, न तावद् दण्डि-
शब्देन दण्डोऽभिधीयते; अथ च दण्डविशिष्टोऽवगम्यते । एवमिहापि
न तावदाकृतिरभिधीयेत, अथ चाकृतिविशिष्टा व्यक्तिर्गम्येतेति । नै-
तत् साधु । उच्यते । सत्यं दण्डिशब्देन दण्डो नाभिधीयते, न त्वप्र-
तीते दण्डे दण्डिप्रत्ययोऽस्ति । अस्ति तु दण्डिशब्दैकदेशभूतो दण्ड-
शब्दो, येन दण्डः प्रत्यायितः । तस्मात् साध्येतद् यत् प्रतीते विशेषणे
विशिष्टः प्रतीयते इति ॥

ननु गोशब्दावयवः कश्चिदाकृते. प्रत्यायकः, अन्यो व्यक्ते । यत्
उच्येत, तत् आकृतिरवगता, न गोशब्द आकृतिवचन इति । न च
यथा दण्डिशब्दो न दण्डे प्रयुक्तः, एवं गोशब्दो नाकृतौ । तदर्थमेव
निदर्शितं, केवलाऽऽकृत्यभिधान इयेनशब्द इति । तदेवमन्वयव्यतिरे-
काभ्यामसति इयेनव्यक्तिसम्बन्धे इयेनशब्दोच्चारणादाकृतिवचन इति
गम्यते । न तु व्रीह्याकृतिसम्बन्धमन्तरेण व्रीहिव्यक्तौ शब्दस्य प्रयोगो
दृष्टः । तस्माद् आकृतिवचन शब्द इत्येतज्ज्याय ॥३३॥ सिद्धान्तः ॥

न क्रिया स्यादिति चेदर्थान्तरे विधानं

न द्रव्यमिति चेत् ॥ ३४ ॥

अथ यद्युक्तं, न क्रिया सम्भवेद्, व्रीहीन् प्रोक्षतीति । न द्रव्यश-
ब्दः स्यात्, षड् देया इति । अन्यदर्शनवचनञ्च न स्यात् अन्यं तद्रूप-
मिति । तत् परिहर्तव्यम् ॥ ३४ ॥

तदर्थत्वात् प्रयोगस्याविभागः ॥ ३५ ॥

आकृत्यर्थत्वाच्छब्दस्य यस्या व्यक्तेराकृत्या सम्बन्धस्तत्र प्रयो-

न । प्रोक्षणं हि द्रव्यस्य कर्त्तव्यतया भूयते । कतमस्य ? । यद् यज-
तिसाधनम् । अपूर्वप्रयुक्तत्वात्तस्य, नाकृतेः । अशक्यत्वात् । तत्र
ग्रीहिशब्द आकृतिवचन. प्रयुज्यते प्रोक्षणाश्रयविशेषणाय । स ह्या-
कृति प्रत्याययिष्यति, आकृति प्रतीता सती प्रोक्षणाश्रयं विशेष्यती-
ति । तेनाकृतिवचनं न विरुद्ध्यते इति । एवं, षड्देया गावो दक्षिणा
इति दक्षिणाद्रव्ये संख्यायाः प्रयोक्तव्ये गाव इत्याकृतिवचनो विशेष-
कः । तथा अन्यमिति विनष्टस्य प्रतिनिधेरन्यत्वसम्बन्धः । तत्र पशु-
शब्द आकृतिवचन, आकृत्या विशेष्यतीति । तस्माद् गौरश्च इ-
त्येवमादयः शब्दा आकृतेरभिधायका इति सिद्धम् ॥३५॥ ॥ उत्तरम् ॥
आकृतिशक्त्यधिकरणम् ॥ १० ॥ इति श्रीशबरस्वामिकृते मीमांसा-
भाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥ स्मृतिपादोऽयम् ॥

अथ प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥

उक्तं समाम्नायैदमर्थं तस्मात् सर्वं तदर्थं स्यात् ॥१॥

उद्भिदा यजेत, बलभिदा यजेत, अभिजिता यजेत, विश्वजिता
यजेतेति समामनन्ति । तत्र सन्देहः । किमुद्भिदादयो गुणविधय, आहो-
स्विता कर्मनामधेयानीति । कुतः संशयः । उभयथाऽपि प्रतिभातो
वाक्यात् । उद्भिदेत्येष शब्दो यजेतेत्यनेन सम्बध्यते । स किं वैयाधि-
करण्येन सम्बन्धमुपैति उद्भिदा द्रव्येण यागमभिनिर्वर्त्तयेदिति, उत
सामानाधिकरण्येन- उद्भिदा यागेन यजेतेति द्वेधाऽप्येतस्मिन् प्रति-
भाति वाक्ये, सम्भवति संशयः ॥

किं तावत् प्राप्तम् । उक्तमस्माभिः समाम्नायस्यैदमर्थम् । क-
श्चिदस्य भागो विधिर्योऽविदितमर्थं वेदयति । यथा, सोमेन यजेतेति
कश्चिदर्थवादो यः प्ररोचयन् विधिं स्तौति । यथा, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देव-
तेति । कश्चिन्मन्त्रो यो विहितमर्थं प्रयोगकालं प्रकाशयति । यथा,
बर्हिर्देवभदनं दामीत्येवमादि । तस्मादुद्भिदादयोऽमीषां प्रयोजना-
नामन्यस्मै प्रयोजनाय भवेयुः । तत्र तावन्नार्थवादः । वाक्यशेषो हि
स भवति विधातव्यस्य । न च मन्त्रः । एवञ्जातीयकस्य प्रकाशयित-
व्यस्याभावात् । पारिशेष्याद् गुणविधिः । उद्भिद्गुणता यागस्य
विधीयते । कुतः । प्रसिद्धेरनुग्रहाद् गुणविधेरर्थवत्त्वात्, प्रवृत्तिवि-

शेषकरत्वाच्च । न चैषां यागार्थता लोकेऽवगम्यते । न च वेदेन परि-
भाष्यते । अतो गुणविधयः । यदि गुणविधिः, न तर्हि कर्म विधीय-
ते । अविहिते च कर्मणि तत्र गुणविधानमनर्थकम् । नेति ब्रूमः । प्रकृ-
तौ ज्योतिष्टोमे गुणविधानमर्थवद्भवति । यदि नामधेयं स्याद्,
यावदेव यजेतेति, तावदेव उद्भिदा यजेनेति न प्रवृत्तौ कश्चिद् गुण-
विशेष स्यात् । गुणविधौ च गुणसंयोगाद्भयधिकमर्थं विदधत
उद्भिदादयः शब्दा अर्थवन्तो भविष्यन्ति । तस्माद् गुणविधय इत्येवं
प्राप्तम् ॥ १ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

अपि वा नामधेयं स्याद् यदुत्पत्तावपूर्व-
मविधायकत्वम् ॥ २ ॥

अपि वेति पक्षो विपरिवर्तते । नामधेयं स्यादिति प्रतिजानीमहे
एवमविहितमर्थं विधास्यति ज्योतिष्टोमाद् यागाऽन्तरं, भुतिश्चैवं
यागमभिधास्यति । इतरथा भुतिरुद्भिदादीन् वक्ष्यन्ती उद्भिदादिमतो
लक्षयेत् । उद्भिद्वता यागेन कुर्यादिति । यागेन कुर्यादिति, यजेते-
त्यस्यार्थः । करणं हि यागः । उद्भिदाद्यपि तृतीयानिर्देशात् करणम् ।
तत्रोद्भिदा यागेनेति कर्मनामधेयत्वेन सामानाधिकरण्यसामञ्जस्यम् ।
द्रव्यवचनत्वे मत्वर्थलक्षणया सामानाधिकरण्यं स्यात् । भुनिलक्ष-
णाविषये च भुतिर्ज्यायसी । तस्मात् कर्मनामधेयम् । ननु प्रसिद्धं
द्रव्यवचनत्वमपहनूयेत, अप्रसिद्धं कर्मवचनत्वं प्रतिज्ञायेत । उच्य-
ते । तृतीयानिर्देशात् कर्मवचनता । कुतः । करणवाचिनो हि प्राति-
पदिकात् तृतीया भवति करणं च यागः । तेन यागवचनमिममनु-
मास्यामहे ॥

नैतद्युक्तम् । यदि तृतीयानिर्देशो सति उद्भिदादिभ्यः शब्देभ्यो
यागे बुद्धिरुत्पद्येत, स्यादेतदेवम् । न हि नो बुद्धिरुत्पद्यते तस्माद्-
युक्तम् । तृतीयावचनमन्यथा नोपपद्यते इति चेत्, कामे मोपपादि ।
न जातुचिदनवगम्यमानेऽपि यागवचनो भविष्यति । तस्माद् गुणवि-
धयः । लक्षणोति चेद्, घटं लक्षणा कल्पिता, न यागाभिधानम् ।
लौकिकी हि लक्षणा, दृष्टोऽप्रसिद्धकल्पनेति । अपि च, यदि नामधेयं
विधीयते, न यागः । अथ यागो, न नामधेयम् । उभयविधाने वा-
क्यभेद इति । उच्यते । न नामधेयं विधायिष्यते । अनुवादात् युद्धि-

दादयः । कुतः प्राप्तिरिति चेत् । ततोऽभिधीयते, उच्छब्दसामर्थ्यात्
भिच्छब्दसामर्थ्याच्चोद्भिच्छब्दः क्रियावचनः । उद्भेदनं प्रकाशनं पशू-
मामनेन क्रियते इत्युद्भिद् यागः । एवमाभिमुख्येन जयाद् अभिजित्,
विश्वजयाद् विश्वजित् । एवं सर्वत्र । अतः कर्मनामधेयम् । यत्त्वप्र-
वृत्तिविशेषकरोऽनर्थक इति, नामधेयमपि गुणफलोपबन्धेनार्थवत् ।
तस्मात् कर्मनामधेयान्येवञ्जातीयकानीति सिद्धम् ॥ २ ॥ ॥ सिद्धा-
न्तः ॥ ॥ उद्भिदादिशब्दानां यागनामधेयताऽधिकरणम् ॥ १ ॥

यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसम्बन्धः ॥ ३ ॥

चित्रया यजेत पशुकामः, त्रिवृद्वहिष्पवमानम् । पञ्चदशान्या-
ज्यानि, सप्तदश पृष्ठानीत्युदाहरणम् । किं चित्राशब्दः, पवमानश-
ब्द, आज्यशब्द, पृष्ठशब्दश्च गुणविधयः ? उत कर्मनामधेयानीति
संशयः । प्रसिद्धेः, अर्थवत्त्वात्, प्रवृत्तिविशेषकरत्वाच्च गुणविधयः ।
न चैते कर्मणि प्रसिद्धाः । न चामी यौगिकाः । जातिशब्दा ह्येते चि-
त्रा इति च गुणशब्दः । चित्रया यजेतेति च यागानुवादः । विज्ञात-
त्वाच्च यागविधिः । गुणे फलकल्पनायां यजतेर्न विवक्षा । तथा आ-
ज्यानि भवन्ति, पृष्ठानि भवन्तीति च । गुणविधिकल्पनायामपि न
लक्षणा । तस्माद् गुणविधय इत्येवं प्राप्तम् ॥

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । यस्मिन् गुणविधिर्नामधेयमिति सन्दिग्धे गुणो-
ऽपर उपदिश्यते प्रधानेन कर्मणा तस्य सम्बन्धः, कर्मनामधेयमित्य-
र्थः । गुणविधौ हि सति वाक्यं भिद्येत । पुं पशौ प्राप्ते स्त्रीपशुः । पश-
वः फलं, चित्रो गुण इति न शक्यमेकेन वाक्येन विधातुम् । चित्रो
गुणो विधीयमानः स्त्रियां विधीयेत । नासावग्नीषोमीये पशुकामे च
विधीयेत । सोऽपि नाग्नीषोमीये । तथा पञ्चदशानि आज्यानि भव-
न्तीति आज्येषु पञ्चदशता । न चाविहितानि स्तोत्रेष्वज्यानि भवन्ति
न चान्यद्विधायकं वाक्यं, तच्चैतदाज्यानि विदध्याद् विहितेषु च
पञ्चदशताम् । गम्यते च पञ्चदशताया आज्यानां च सम्बन्धः । स्तो-
त्रसम्बन्धश्चाज्यानामविज्ञातः पञ्चदशतासम्बन्धश्च । द्वावेतावर्थावे-
कवाक्यस्याशक्यौ विधातुम् । अथ नु कर्मनामधेयं, नैव विरोधो
भवति । केवलं संख्यासम्बन्धस्तदानीं विधीयते । अपि चाज्यानि
स्तोत्राणीत्यनेन शब्देन लक्षणयैव गुणो विधीयेत । अतः कर्मणां नाम-
धेयानि । वाक्यान्तरैः, आज्यैः स्तुवते, पृष्ठैः स्तुवते इत्येवमादिभि-

विहितानाम् । यत्प्रसिद्धं कर्मणां नामधेयमिति । अवयवप्रसिद्ध्या आजिगमनादाज्यानि । कथमाजिगमनमिति । अर्थवादवचनात् । यदाजिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वमिति । रूपशब्दवचनात् पृष्ठानि । पवमानार्थमन्त्रकत्वाद् बहि सम्बन्धाच्च बहिः, घमानम् । दधि मधु पयो घृतं धानास्तण्डुला उदकं तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति नानाविधद्रव्यत्वाच्चिन्ना । तस्मादेवजातीयकानि कर्मनामधेयानीति । अथ कस्मान्न पञ्चदशसख्याविशिष्टानि आज्यानि स्तोत्रकर्मसु विधीयन्ते ? । विशिष्टानां वाचकस्य शब्दस्याभावात् ॥

ननु पदद्वयमिदं वाचकं भविष्यति, पञ्चदशान्याज्यानीति । विशिष्टानां, तदेतेषु स्तोत्रेषु विधास्यति । नैतत्पदद्वयमपि विधायकम् । एकमत्र विधायकम्, एकमुद्देशकम् । उभयस्मिन् विधायके परस्परं संबन्धो न स्यात् । अविधायके स्तोत्रसंबन्धो न विधीयते । न चात्रैकं पदं, विशेषणं प्रति उद्देशकं, स्तोत्रं प्रति विधायकं भवितुमर्हति । घचनव्यक्तिभेदादतोऽयमसमाधिः ॥ ३ ॥ चित्रादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् ॥ २ ॥

तत्प्रख्यञ्चान्यशास्त्रम् ॥ ४ ॥

अग्निहोत्रं जुहोति स्वर्गकाम इति, आधारमाधारयतीति च सामानन्ति । तत्र संशयः, किमग्निहात्रशब्दः आधारशब्दश्च गुणविधी, उत कर्मनामधेये इति । गुणविधी इति ब्रूमः । कुतः ? । गम्यते हि, अग्नये होत्रमस्मिन्निति । तथा क्षरणसमर्थं द्रव्यं घृतादि, आधारमाधारयतीति प्रसिद्धिरेवमनुग्रहीष्यते । गुणविधिश्च द्विविधः, आधारश्चोपांशुयाजे । तत्रैतयोरर्थवत्ता प्रवृत्तिविशेषकरत्वञ्च । न च गुणविधिपक्षे लक्षणा भवति, यथोद्दिष्टा यजेतेति । अग्निहोत्रे समासेनावगतं गुणविधानम् । आधारेऽपि, आधारं निर्वर्त्तयतीति श्रुत्यैव गुणो विधीयते । तस्माद् गुणविधी इत्येवं प्राप्ते, ब्रूमः । तत्प्रख्यञ्चान्यशास्त्रम् । यौ गुणावेताभ्यां विधीयेते इत्याशङ्क्यते, तावन्यत एवावगतौ । यदग्नये च प्राजापतये च सायं जुहोतीति देवताविधानं, चतुर्गृहीतं वा एतद्भूतस्याधारमाधार्यौ इत्याधारे च द्रव्यविधिः । अविदितवेदनश्च विधिरित्युच्यते । विदितं चात्रान्यतो गुणविधानम् । तस्मान्न गुणविधी, कर्मनामधेये तु सम्भवतः । यस्मिन्नग्नये होत्रं होमो भवति, तदग्निहोत्रम् । दीर्घधारा

क्षरणक्रिया प्रसिद्ध एवाधार । तस्मात् कर्मनामधेये । प्रसिद्धादय-
 भोक्तोत्तरा । प्रजापतिनिवृत्यर्थमग्निविधानं भाविष्यतीति चेन्नैतदे-
 वम् । अग्निं ह्येष विधातुं शक्नोति, न प्रजापतिं प्रतिषेद्युम् । प्रतिषि-
 द्यमानस्य च प्रजापतोर्विधानमनर्थकं स्यात् । प्रजापतिर्देवतेति ग-
 म्यते । गम्यमानं च न शक्यं मिथ्येति कल्पयितुम् । अतोऽयमसमा-
 धिः । उच्यते । आधारमाधारयतीति द्रव्यपरा चोदना । यैस्तु द्रव्यं
 चिकीर्ष्यते इति । द्रव्यं ह्यनया क्रियया क्षार्यते । क्षारितं च यागं सा-
 धयति । तत्कस्य प्रधानस्य कर्मणो नामधेयमिति । उच्यते । एतदे-
 वाधारणं प्रधानकर्म । नन्वस्य द्रव्यदेवतं नास्ति । अस्तीति ब्रूमः । त-
 स्याधारमाधार्या इत्याज्यं द्रव्यं, मान्त्रवर्णिकी देवता । इन्द्र ऊर्ध्वो-
 ऽध्वर इत्याधारमाधारयतीति मन्त्रो ह्यभिदधत् कर्म, तत्साधनं वा
 कर्मणि समवैति । एष च मन्त्र इन्द्रमभिधातुं शक्नोति । स यदीन्द्र-
 स्तत्साधनं भवेद्, एवमनेन मन्त्रेणाधारः शक्यते कर्तुम् । तस्मा-
 दिन्द्रो देवता । द्रव्यदेवतासंयुक्तमाधारणम् । तस्माद् यजति, तस्य
 यजतेर्नामधेयमिति ॥ ४ ॥ ॥ अग्निहोत्रादिशब्दानां यागनामधेयता-
 ऽधिकरणम् ॥ ३ ॥ ॥ तत्प्रख्यन्यायः ॥

तद्रूपपदेशं च ॥ ५ ॥

अथैष इत्येनेन अभिचरन् यजेत, अथैष सन्दंशेन अभिचरन् यजेत,
 अथैष गवाऽभिचरन् यजेतेति समाभ्यायन्ते । तत्र गुणविधिः, कर्म-
 नामधेयमिति सन्देहः । प्रसिद्धादिभिः पूर्वपक्ष उद्भिदादीनामिव ।
 ते तूद्भिदादयः क्रियानिमित्ताः शक्नुवन्ति यागं वदितुम् । इमे
 पुनर्जातिनिमित्ता न शक्नुवन्ति । तेन गुणविधय इत्येवं प्राप्त-
 म् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः ॥ तद्यपदेशश्च ॥ तेन इत्येनादिना प्रसिद्धेन यस्य
 व्यपदेशः, तच्च कर्मनामधेयम् श्रुतिर्हि नामधेयत्वे, लक्षणा गुण-
 विधौ । यस्तु जातिशब्दा इमे, न यागमभिवदन्तीति । सादृश्यव्यपदे-
 शादभिवदिष्यन्ति । एवं हि व्यपदेशो भवति । यथा वै इत्येनो निपत्या-
 दत्ते एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते, यमभिचरन्ति इत्येनेनेति ।
 निपत्यादत्ते इत्येनेन सादृश्येन इत्येनशब्दो यागे । यथा सिंहो देवदत्त
 इति । तस्मात् कर्मनामधेयम् ॥ सन्दंशे, सन्दंशेन यथा पुरादानमा-
 दत्ते इति, गवि यथा गावो गोपायन्तीति । तस्मात् सन्दंशशब्दोऽपि

कर्मनामधेयं, गोशब्दोऽपि ॥ ५ ॥ ॥ इयेनादिशब्दानां यागनामधेयता-
ऽधिकरणम् ॥ ४ ॥ ॥ तद्व्यपदेशन्याय ॥

नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत् ॥ ६ ॥

वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति श्रूयते । तत्र किं गुणविधिः,
कर्मनामधेयमिति सन्देहः । एवं चेत् सन्देहो, दृश्यते गुणविधिः । न
सन्देहः, श्रूयते हि गुणः । सांख्यगम्यमानो न शक्यो नास्तीति वदि-
तुम् । तस्माद् गुणविधिः ॥ ६ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

तुल्यत्वात् क्रिययान्ते ॥ ७ ॥

नैतदेवं, तुल्ये हि इमे क्रिये स्याताम् । या च वाजपेयक्रिया, या
च दर्शपूर्णमासक्रिया, उभयत्र दर्शपूर्णमासिको विध्यन्तः स्यात् ।
तथा च दीक्षाणामुपसदाश्च दर्शनं नावकल्प्येत, सप्तदशदीक्षो वाज-
पेय इति, सप्तदशोपसत्को वाजपेय इति ॥

अथ वा, तुल्यत्वात् क्रिययान्तेति ॥ यदि न गुणविधिः, ततस्तुल्यै-
वा वाजपेयक्रिया ज्योतिष्टोमक्रियया । तत्र दीक्षाणामुपसदाश्च दर्श-
नमुपपन्नम् । तस्मात् कर्मनामधेयमिति । लिङ्गं त्वेतत्प्राप्तिः पुनरुत्तर-
सूत्रेण ॥ ७ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

एकशब्दे परार्थवत् ॥ ८ ॥

यदि गुणविधिः स्यात्, स्वार्थवत् परार्थवच्चाभिधानं विप्रतिषि-
द्ध्यते यजेतेत्यस्य शब्दस्य । यदि स्वाराज्यकामो यजेतेति स्वारा-
ज्यकामस्य यागं विधातुं स्वार्थमुच्यते, न तर्हि वाजपेयेन गुणेन
सम्बद्धं परार्थमनूद्येत यागेन वाजपेयगुणकेनेति । भिद्येत हि तथा
वाक्यम् । ननु द्वे एवैते वाक्ये प्रत्यक्षमुपलभामहे, स्वाराज्यकामो
यजेतेत्येतदेकं प्रत्यक्षं पदद्वयम् । यजेत वाजपेयेनेत्येतदपि प्रत्यक्ष-
मेव । नैतदेवम् । एवं सति चत्वारि पदान्युपलभेमहि, त्रीणि चैता-
न्युपलभ्यन्ते । उच्यते । यजेतेत्येतदुभाभ्यां सम्भन्तस्यते । कथं सकृ-
दुच्चारितं सम्बन्धमुभाभ्यामेष्यतीति । रूपाभेदात् । ईदृशमेवास्य रूपं
स्वाराज्यकामेन सम्बध्यमानस्य, ईदृशमेव वाजपेयेन । अतस्तन्त्रेणो-
भाभ्यां सम्भन्तस्यते इति । नैतदस्ति, ईदृशेनैव रूपेणेति । यद्यज्ञातस्त-
तो विधिः, यदि ज्ञातस्ततोऽनुवादः । न च ज्ञातोऽज्ञातश्च युगपत् स-
म्भवतीति । आह । यदिदमुक्तं— गुणविधिपक्षेऽनुवादो यजेतेति ।
यद्ययमनुवादः, केनेदानीं गुणो विधीयते । वाजपेयशब्देनेति भा

वोच । न ह्याख्यातमन्तरेण कृत्यं वा नाम शब्दार्थस्य व्यापारो विधी-
यते । यश्चात्राख्यातशब्दो यजेतेति सोऽनुवाद इत्युक्तम् । केनेदानीं
तस्य व्यापारो विधीयते । अतः स्वाराज्यकामं गुणं च प्रति यजेतेति
विधिः । तस्मादुभाभ्यां सम्बध्यते इति । यद्युभयत्र विधिः वाजपेयो
न स्वाराज्यकामस्य यागेन सम्बध्येत । द्वे ह्येते तदा वाक्ये, न स्वा-
राज्यकामस्य यागेन सह गुणविधेरेकवाक्यता । प्रकरणात् सम्बन्धः
स्वाराज्यकामस्य यागेनेति चेन्न । वाक्येन यागमात्रे विधानात् ।
अस्तु यागमात्रेण सम्बन्धः इति चेद्, न । स्वाराज्यकामस्य यागेन
सह एकवाक्यताया गम्यमानत्वात् । तदेवं प्रकरणस्य वाक्यस्य च
बाधो युज्यते यदि कर्मनामधेयम् । गुणविधिपक्षे हि सर्वे इमे वाक्य-
भेदादयो दोषाः प्राबुर्भवेयुः । तस्मात् कर्मनामधेयं वाजपेयशब्द इति
सिद्धम् ॥ ८ ॥ ॥ सिद्धान्ते युक्तिः ॥ ॥ वाजपेयादिशब्दानां नामधे-
यताऽधिकरणम् ॥ ५ ॥

तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद्विधानार्थं
न चेदन्येन शिष्टाः ॥ ९ ॥

यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीत्येव-
मादयः श्रूयन्ते । तत्र सन्देहः । किमाग्नेयोऽग्नीषोमीय इत्येवमादयो
गुणविधयः, कर्मनामधेयानीति । किं तावत् प्राप्तम् । गुणविधौ स-
त्यनेको गुणो विधीयते । अग्निपुरोडाशाष्टाकपाला इति । तस्मान्न
गुणविधय इत्येवं प्राप्ते, भ्रूमः । तच्च कर्म, गुणाश्चास्य विधीयेरन् । अ-
विभक्ता हि ते कर्मणो विधानार्थे तद्धितान्ते शब्दे । तत्र हि अष्टा-
कपालस्याग्नेयता विधीयते । स एष एवमाग्नेयो भवति । यद्यग्नये
सकल्प्य दीयते । तेनायमनेन प्रकारेण यागो विहितो भवति । स एवं
विधीयमानो न शक्योऽग्निमष्टाकपालं चाविधाय विधातुम् । संबन्धो
हि विधीयमानो न शक्यते सम्बन्धिनावविधाय विहित इति वक्तु-
म् । तस्माद् गुणविधयः । अष्टसु कपालेषु संस्क्रियमाणो व्रीहिमयो
यवमयो वा पुरोडाश एव भवति । सोऽनुवादः । सिद्धश्चात्राष्टाकपाल
उच्यते । कपालेषु श्रपयतीति वचनाद् नान्येन श्रपितं गृह्णन्ति । तेना-
ऽस्मिन् पक्षे न वाक्यभेदो भवति, न चेदन्येन शिष्टः । यत्र पुनरन्येन
वचनेन शिष्टा गुणा भवन्ति, भवति तत्र नामधेयम् । यथा, अग्निहोत्रं

जुहोतीति ॥ ९ ॥ ॥ आग्नेयादीनामनामताधिकरणम् ॥ ६ ॥

बर्हिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्दः ॥ १० ॥

बर्हिराज्ययो पुरोडाशे च सन्देहः । किमेते संस्कारशब्दा, उत जातिशब्दा इति । संस्कारशब्दा इति ब्रूम । संस्कृतेषु तृणेषु बर्हिःशब्दमुपचरन्ति सर्वत्र, नासंस्कृतेषु । संस्कृते च घृते आज्यशब्दम् । तथा संस्कृते पिष्टे पुरोडाशशब्दम् । नन्वसंस्कृतेऽपि कस्मिंश्चिद्देशे उपचर्यते । यथा बर्हिरादाय गावो गता इति भवन्ति वक्तार, तथा आज्यं क्रय्यमिति, पुरोडाशेन मे माता प्रहेलकं ददातीति । सादृश्यात्तेषु प्रयोगः । यथापश्ये यूपशब्दः । कुत एतत् । यत एकदेशे हि शब्दप्रयोगः । तस्मात् संस्कारशब्दा इत्येवं प्राप्तम् ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः । बर्हिरादिष्वसंस्कृतेष्वपि शब्दलाभात् संस्कारशब्दा । ननूक्त सादृश्यादेकदेशे भाविष्यन्ति । तन्न । प्रसिद्धं हि संस्कारशब्दत्वे, सादृश्यादिति शक्यते वक्तुम् । तच्चाप्रसिद्धम् । कथम् । बर्हिरादिशब्दैरुद्दिश्य संस्कारा विधीयन्ते तेन सत्सु शब्देषु संस्कारैर्भावितव्यम् । सति च संस्कारे शब्दलाभ इतीतरेतराश्रयं भवति । न चाविहिताः संस्कारा भवन्ति, यानालोच्य लोकः प्रयुज्जीत । तस्मान्न लोकाः संस्कृतेषु बर्हिरादीन् प्रयुज्जते । तत एकदेशेऽपि जातिनिमित्ता दृष्टा सर्वत्र जातिनिमित्ता भवितुमर्हन्ति । न चाऽलौकिकानां सतां वेदादेव पूर्वोत्तरपदसम्बन्धमनपेक्ष्य शक्यतेऽर्थोऽध्यवमातुम् । पूर्वोत्तरपदे अनर्थके मा भूतामित्येवं स परिकल्प्येत । अशक्यस्त्वनवगम्यमानः परिकल्पयितुम् । अथैवती च ते पदे पूर्वोत्तरे लौकिकेनासंस्कृतप्रयांगण भाविष्यत । तस्माज्जातिशब्दा एवजातीयकाः । प्रयोजनं, बर्हिषा यूपावटमवस्तृणार्ताति संस्कृतेरेव स्तरितव्यम् । यदि पूर्वं पक्षः, विपरीत सिद्धान्ते ॥ १० ॥ ॥ बर्हिरादिशब्दानां जातिवाचित्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगान् ॥ ११ ॥

प्रोक्षणीरासादयेति श्रूयते । तत्र प्रोक्षणीशब्दं प्रति सन्देहः । किं संस्कारनिमित्तं, उत जातिनिमित्तः, उत यौगिकः ? इति । तत्र संस्कारेषु सत्सु दर्शनात् संस्कारशब्दनायामवगम्यमानायामसंस्कृते शब्दलाभाज्जातशब्दः, असंस्कृतास्वेवाऽऽसु प्रोक्षणीभिरुद्धंजिताः

स्म इति कस्मिंश्चिद्देशे भवन्ति वक्तार तेन जातिशब्द इति प्राप्तौ यौगिक इत्युच्यते । कुतः । अर्थसंयोगात् । प्रोक्षण्य इत्युपसर्गधातु-प्रत्ययसमुदायस्य जातिनिमित्तता प्रयोगादनुमीयते । सेचनसंयोगा-क्षूपसर्गधातुकरणप्रत्ययसहितोऽप्सु प्रवर्तते इति प्रसिद्धिरनुगृहीता भविष्यति । यदाऽन्यदपि सेचनं प्रोक्षणशब्देनोच्यते, तदा तत्संयो-गादेवाप्सु भविष्यतीति न समुदायार्थं कल्पयितुं शक्यते । तस्माद् यौगिकः । प्रयोजनं, घृतं प्रोक्षणं भवतीति । यदि संस्कारशब्दः, प्रोक्षणीरासादयेति प्रैष । यदि जातिशब्दः, घृतमासादयेति । यदि यौगिकः, प्रोक्षणमिति ॥ ११ ॥ ॥ प्रोक्षण्यादिपदानां यौगिकत्वा-धिकरणम् ॥ ८ ॥

तथा निर्मन्थ्ये ॥ १२ ॥

निर्मन्थ्येनेष्टका पचन्तीति संस्कृते दर्शनात् संस्कारशब्दो निर्मन्थ्य इति । असंस्कारेऽपि दृश्यते । निर्मन्थ्यमानय, ओदनं पक्ष्याम इति । निर्मन्थनयोगात् पूर्ववद् यौगिक इति संस्थितम् । प्रयोजनं, संस्कारनिमित्तं संस्कृतेन इष्टकाः पक्तव्याः । जातिशब्दे यथोपपन्नं, यौगिकं अचिरनिर्मथितेन । यथा नावनीतेन भुङ्क्ते इत्यचिरनिर्द्दग्धेनेति गम्यते ॥ १२ ॥ ॥ निर्मन्थ्यशब्दस्य यौगिकत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् ॥ १३ ॥

चातुर्मास्येषु प्रथमे पर्वणि वैश्वदेवे सन्देहः । वैश्वदेवेन यजेतेति किं वैश्वदेवशब्दो गुणविधिः, उत कर्मनामधेयमिति । इति यदि सन्देहो, न सन्देहः । वैश्वदेवे विकल्पः । गुणविधिर्वैश्वदेवशब्दः । गम्यते हि गुणविधानम् । विश्वेदेवा विधीयन्ते आग्नेयादिषु यागेषु तत्राग्न्यादीनां विश्वैर्देवैर्विकल्पः । एवं प्रसिद्धिरर्थवती भविष्य-ति ॥ १३ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

न वा प्रकरणात् प्रत्यक्षविधानाच्च न हि

प्रकरणं द्रव्यस्य ॥ १४ ॥

नैतदेवम् । प्रत्यक्षश्रुतिविहिता अग्न्यादयः । तेषां यागानां विश्वे-देवा वाक्येन, प्रकरणात्तेनैव, नान्येनेति गम्यते । न च इयं विषम-शिष्टो विकल्पो भवितुमर्हति । न हि प्रकरणं श्रुतस्य द्रव्यस्य बाधने समर्थम् । तस्मात् कर्मनामधेयम् ॥ १४ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

मिथश्चानर्थसम्बन्धः ॥ १५ ॥

अथोच्येत, वैश्वदेव इत्यनेन शब्देन प्रत्यक्षमग्न्यादिगुणविशिष्टो यागगणो लक्ष्यते । वैश्वदेवी हि तत्राऽऽमिक्षा समवैति । यदि वैश्वदेवशब्देन यागगणो लक्ष्यते, न तर्हि विश्वदेवा विधीयन्ते । कथं सकृदुच्चरितो वैश्वदेवशब्दो यागगणं लक्षयिष्यति, विश्वांश्च देवान् विधास्यतीति नायं वैश्वदेवशब्दस्य विश्वैर्देवैर्मिथः संबन्धो घटते । तस्मात् कर्मनामधेयमेव, न गुणविधिरिति ॥ १५ ॥ ॥ आ० नि० ॥

परार्थत्वाद् गुणानाम् ॥ १६ ॥

परार्थाश्च गुणाः । ते न शक्नुवन्ति प्रधानमावर्त्तयितुम् । तेन सकृद्याग कर्त्तव्यं न गुणानुरोधेनावर्त्तितुमर्हति । सम्प्रतिपक्षदेवतत्वाच्च न विरोधः । तत्रैकस्याम्प्रधानाहुतौ त्रिंशदाहुतयो हूयन्ते इति त्रिंशत्संख्यासम्पत्तिराहवनीयाहुतीनां नावकल्यते । तस्मात् कर्मनामधेयमिति सिद्धम् ॥ १६ ॥ वैश्वदेवादिशब्दानां नामधेयताधिकरणम् ॥ १० ॥

पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समाम्नाये ॥ १७ ॥

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते इति श्रूयते । तत्र यदष्टकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनातीत्येवमादयः कपालविकल्पा श्रूयन्ते । तेषु सन्देहः । किमष्टत्वादयो गुणविधयः, उताऽर्थवादा इति । तत्र गुणविधय इत्येव ब्रूमः । कथम् । ये हि पूर्ववन्तो विदितपूर्वमर्थमभिवदन्ति ते अविधानार्थाः । तदेतदस्य वाक्यस्य समाम्नाये सामर्थ्यं, यदविहितपूर्वकाभिधानम् । किं तत् ? विधानसामर्थ्यम् । एवमविहितमर्थं विधास्यति । इतरथा अर्थवादा सन्तोऽनर्थकाः स्युः । न च द्वादशकपालस्य शेषभावमुपगन्तुमर्हति । प्रत्यक्षा ह्यष्टानां कपालानां स्तुतिः, परोक्षा द्वादशानाम् । प्रत्यक्षाभावे च परोक्षा स्यात् । तस्माद् गुणविधयः ॥ १७ ॥ ॥ पूर्व० ॥

गुणस्य तु विधानार्थं तद्गुणाः प्रयोगे स्युरनर्थका न हि तं प्रत्यर्थवत्ताऽस्ति ॥ १८ ॥

नैतदस्ति गुणविधय इति । गुणस्य विधानार्था एते सन्त पुरोडाशस्य कपालेषु संख्यां विदधुः । न शक्नुवन्ति यागप्रयोगस्य विधातुम् । द्वादशकपालता हि यागस्य वाक्येन, अष्टकपालादयः प्रकरणेन । तेन तं यागे न भविष्यन्ति । अपिचाष्टत्वादयः पुरोडाशेन

एक्यवाक्यभूता प्रकरणं बाधित्वा न यागस्य भविष्यन्ति । यागासम्बन्धे च अनर्थकाः, पुरोडाशसम्बन्धे फलाभावात् । अर्थवादत्वेन तु वैश्वानरयागस्य स्तुतिरुपपद्यते । तस्मादर्थवादा इति ॥ १८ ॥ सि० ॥

तच्छेषो नोपपद्यते ॥ १९ ॥

इति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यमित्याभासान्तं सूत्रम् ॥ १९ ॥ ॥ उत्तराभास ॥

अविभागाद्विधानार्थे स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन् ॥ २० ॥

यदा त्वष्टाकपालादिप्ररोचनार्था अनर्थका इत्यवगतं, तदा लक्षणया द्वादशकपालस्य स्तुतिर्वैश्वानरयागप्ररोचनार्था भविष्यति । सन्ति हि द्वादशसंख्यायामष्टत्वादयः संख्याविशेषा अविभक्ताः । अतो द्वादशकपालस्य स्तुत्यर्थत्वेनावयवस्तुतिरुपपद्यते । यथा शोभनमस्य चक्रस्य नेमितुम्बारं, शोभनमस्या सेनाया हस्त्यश्वरथपादात्मिति । तस्मादुपपन्ना स्तुतिरिति ॥ २० ॥ ॥ उत्तरम् ॥

कारणं स्यादिति चेत् ॥ २१ ॥

इति चेद् भवान् पश्यति, अर्थवादा इति, कारणमष्टत्वादीनां ब्रह्मवर्चसादि कस्मान्न भवति ? । ब्रह्मवर्चसकामस्याष्टकपालः । एवमुत्तरेषु यथाकामम् । किमेवं भविष्यति । पुरोडाशस्य गुणविधानेऽप्यानर्थक्यं न भविष्यति । न च लक्षणया द्वादशकपालस्य स्तुतिः कल्पिता भविष्यति तस्मात् कामेभ्यो विधयो भविष्यन्ति ॥ २१ ॥ आ० ॥

आनर्थक्यादकारणं कर्तुर्हि कारणानि गुणार्थो

हि विधीयते ॥ २२ ॥

यदि कामाय विधयः, भिन्नानि वाक्यानि भवेयुः । एकं चेदं वाक्यं, वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते इत्येवमुपक्रान्तम् । यद् द्वादशकपालो भवति जगत्सैवास्मिन् पशून् दधाति, यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति, पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवतीत्येवमन्तम् । तस्य मध्येऽष्टत्वादयः श्रूयमाणा यदि न संबन्धेरस्ततो वाक्यान्तराणि भवेयुः । कर्तुर्हि कारणानि पूतत्वादीनि भवेयुः । स एष गुणार्थोऽत्र विधीयते वैश्वानरयागे पूत एव इत्येवमादि । तेन चैतेऽष्टत्वादयः साक्षाद्धेतुत्वेन संबन्ध्यन्ते । यस्माद् गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति तेन पूत एव स, यस्मात्त्रिवृतैवाऽस्मिन् स्तेजो दधाति तेन तेजस्वी । यस्माद् विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति

तेनाज्ञाद' । यस्माञ्छिष्टुभैवाऽस्मिन्निन्द्रियं दधाति, तेन इन्द्रियावी । यस्माज्जगत्यैवाऽस्मिन् पशून् दधाति तेन पशुमानिति । तत कामाग्र विधयोऽसम्भवन्तो यद्यर्थवादा अपि न भवेयुः, अनर्थक्यमेवैषां स्यात् । तस्मादकारणं ब्रह्मवर्चसत्वादयोऽष्टत्वादीनाम् । तस्मादष्टत्वादयोऽर्थवादा इति ॥ २२ ॥ आ० नि० ॥ ॥ वैश्वानरेऽष्टत्वाद्यर्थवाद-
ताधिकरणम् ॥ ११ ॥

तत्सिद्धिः ॥ २३ ॥

यजमानः प्रस्तर, यजमान एककपाल इत्यादि समाज्ञायते । तत्र सन्देहः । किं, यजमान' प्रस्तर इत्येष गुणविधि, किमर्थवाद इति । तथा यजमान एककपाल इति । किं तावत् प्राप्तम् । गुणविधिरिति । किमेवं भविष्यति ? एवम् । अपूर्वमर्थं विधास्यति । इतरथाऽर्थवादोऽनर्थकः स्यात् । अर्थवत्त्वञ्च न्याय्यम् । तस्माद् विधिः । नैतदेवम् । यदि विधिः स्यात्, प्रस्तरकार्यं यजमानो नियम्येत । यजमानकार्यं वा प्रस्तर । प्रस्तरे जुहुमासादयति, सर्वा वा खुव इति यजमाने जुहुराभाद्येत । सर्वा वा खुव इति । तथा साति न याजमानं शक्यते कर्तुम्, दक्षिणतो ब्रह्मयजमानावासाते कर्मणः क्रियमाणस्येति । न च प्रस्तरो याजमान शक्नोति कर्तुम् । तथा यदि यजमान एककपालकार्यं विनियुज्येत, सर्वहुतं क्रियेत । तत्र सर्व-
तन्त्रपरिलोपः स्यात् । न चैककपालो याजमानं शक्नोति कर्तुम् । तस्मान्न विधिः । विध्यन्तरं चास्ति, प्रस्तरमुत्तरं बर्हिष सादयति, एककपालं सर्वहुतं करोतीति । तस्मादपि न विधिः । किं तर्हि । अर्थवादः । यजमानो ज्ञायत एव प्रस्तरः, एककपाल इति च ॥

कथं पुनरनयोः सामानाधिकरण्यं ज्ञायते ? । न हि प्रस्तर एक-
कपालो वा यजमानः । न च यजमान एकस्मिन् कपाले संस्कृतः पुरोडाश, प्रथमो वा कुशमुष्टिर्लून । कथं परशब्दः परत्र वर्तते, किमर्थं वा ज्ञायमानस्य सङ्कीर्तनम् ? इति । उच्यते । ज्ञायमानः स-
ङ्कीर्त्यते स्तोतुम् । प्रस्तर उत्तरो बर्हिष सादयितव्यो यजमानत्वा-
त् । तथा यजमान एककपालः सर्वहुतं कर्तव्यः, स्वर्गं आहवनीय-
स्तत्र प्रतिष्ठापितो भवति इति ॥

कथं परत्र वर्तते परशब्दः ? इति । गुणवादस्तु, गुणादेष वादः । कथमगुणवचनो गुणं ब्रूयात् । स्वार्थामिधानेनेति ब्रूम । सर्व एवैते

गौणा शब्दा, न स्वार्थं हित्वा गुणेषु वर्तन्ते । प्रसिद्धहानिर्हि तथा स्यात्, अप्रसिद्धकल्पना च । न च सर्वे गुणसमुदायवचनाः । गुणहीनेऽपि तथा दर्शनात् । अप्रसह्यकार्य्यपि हि कदाचिद्भोगेणोपहतः सिंहाः पुत्रः सिंह एव । समुदायवाची च नावयवे प्रवर्तितुमर्हति । सर्वसिंहव्यक्तिषु यत् सामान्यं तद्वचनः शब्द इति स्थितो न्याय प्रत्युद्घ्रियेत । न चासति सिंहे परिकल्पनया प्रवर्तत । कल्पनाया अशक्यत्वात् । कथं नु स्वार्थाभिधानेन प्रत्ययव्यवस्था इति चेत् । अर्थसम्बन्धात् । सिंह इति निर्ज्ञाते प्रसह्यकारिता तत्र प्रायेणेति प्रसह्यकारीति गम्यते । अर्थप्रत्ययसामर्थ्यात् । यो हि मन्यते, प्रसह्यकारिणं प्रत्याययेयमिति, स यदि सिंहशब्दमुच्चारयति सिद्धत्यस्याभिप्रेतम् । सिंहार्थः प्रतीतः प्रसह्यकारीति सम्बन्धादितरमर्थं प्रत्याययति । एवं स्वार्थाभिधानेन तद् गुणसम्बन्ध प्रतीयते ॥

इह तु यजमान प्रस्तर, यजमान एककपाल इति कीदृशो गुणसम्बन्धः प्रतीयते ? तत्सिद्धिकर इति । सर्वो ह्यात्मनः कार्य्यसिद्धिं करोति । अन्योऽपि यस्तस्य कार्य्यसिद्धिं करोति, स तस्मिन्नुच्चरिते हृदयमागच्छति । यथा, राजा पत्तिगणक इति । पत्तिगणको राज्ञः कार्य्यं साधयति । स राजशब्दे उच्चरिते प्रतीयते । एवमिहापि यजमानकार्य्यं प्रस्तरैककपालौ साधयत, तौ यजमाने प्रतीते प्रतीयेते । तस्मात्तौ यजमानशब्देन प्रत्याख्येते । कथम् ? स्तुतौ स्यातां बर्हिष उपरिसादने सर्वहोमे चेति । तस्मादेवजातीयका अर्थवादा न विधय, इति ॥ २३ ॥ यजमानशब्दस्य प्रस्तरादिस्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १२ ॥

जातिः ॥ २४ ॥

आग्नेयो वै ब्राह्मणः, ऐन्द्रो राजन्य, वैश्यो वैश्वदेव इत्येवमादय श्रूयन्ते । तत्र किं गुणविधयः, अर्थवादा ? इति सन्देहः । गुणविधय इति ब्रूमः । एवमपूर्वमर्थं विधास्यन्ति, इतरथा अर्थवादाः सन्तोऽनर्थका स्युः । न विधिः विध्यन्तरस्य भावात् । तस्मात् संवादः । तस्य संकीर्तनं विधिस्तुत्यर्थम् । अनाग्नेयादिष्वाग्नेयादिशब्दाः केन प्रकारेण ? गुणवादेन । को गुणवादः ? अग्निसम्बन्धः । कथम् । एकजातीयकत्वात् । किमेकजातीयकत्वम् ? प्रजापतिरकामयत, प्रजाः सृजेयमिति । स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत, तमग्निर्देवता

अन्वसृज्यत, गायत्रीच्छन्दः, रथन्तरं साम, ब्राह्मणो मनुष्याणाम्, अज पशूनाम् । तस्मात्ते मुख्याः, मुख्यतो ह्यसृज्यन्त । उरसो बाहुभ्यां पञ्चदश निरमिमीत, तमिन्द्रो देवताऽन्वसृज्यत, त्रिष्टुप् छन्दः, बृहत् साम, राजन्यां मनुष्याणाम् अवि पशूनाम् । तस्मात्ते वीर्यवन्तः, वीर्याद्धि असृज्यन्त । ऊरुभ्यां मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत, तं विश्वे- देवा देवता अन्वसृज्यन्त, जगतीच्छन्दः, वैरूपं साम, वैश्यो मनु- ष्याणाम्, गावः पशूनाम् । एवमुक्ते सत्येकस्मिन्नेव जातीयके विज्ञाते अन्योऽपि तज्जातीयको हृदयमागच्छति । तस्मादर्थवादशब्दाः ॥ २४ ॥
आग्नेयादिशब्दानां ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १३ ॥

सारूप्यात् ॥ २५ ॥

यजमानो यूप, आदित्यो यूप इत्यादि श्रूयते । तत्र गुणविधिः, अर्थवादः ? इति सन्देहः । अर्थवत्त्वाद् गुणविधिः । अशक्यत्वाद् यूपकार्यसाधने यजमानस्य, यजमानकार्यसाधने वा यूपस्य । वि- ध्यन्तरभावाच्च न विधिः । विधिस्तुत्यर्थः संवादः । गुणवादात् सा- मानाधिकरण्यम् । को गुणः ? सारूप्यम् । किं सारूप्यम् ? ऊर्ध्वता, तेजस्विता च । तस्मादेव जातीयका अर्थवादाः ॥ २५ ॥ ॥ यूपादिशब्दा- नां यजमानस्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १४ ॥

प्रशंसा ॥ २६ ॥

अपशवो वा अन्ये गोऽश्वेभ्यः पशवो गोअश्वा, अयज्ञो वा एष योऽसामा, असत्रं वा एतद् यदच्छन्दोममिति श्रूयते । तत्र विध्यर्थ- वादसन्देहे अर्थवत्त्वाद्विधय इति प्राप्ते । अभिधीयते । यदि विध्यो भवेयुः, गोअश्वा एव पशवः स्युः, सामवानेव यज्ञः, छन्दोमवदेव सत्रम् । अन्येषां पशूनां, यज्ञानां, सत्राणां चोत्पत्तिरनर्थिका स्यात् । विध्यन्तरश्च नावकल्पेत । अतः स्तुत्यर्थः संवादः । गोऽश्वान् प्रशंसि- तुमन्येषां पशूनां निन्दा । सामवतः प्रशंसितुम् अस्मान् निन्दा । छन्दोमवन्ति प्रशंसितुमच्छन्दोमकानि निन्दन्तः । यथा, यदघृतमभोजनं तत् । यन्मलिनमवासस्तदिति ॥ २६ ॥ ॥ अपश्वादिशब्दानां गवादिप्रशंसार्थताधिकरणम् ॥ १५ ॥

भूमा ॥ २७ ॥

सृष्टीरुपदधाति इति श्रूयते । तत्र गुणविधिः, अर्थवादः ? इति सन्देहे, अपूर्वत्वाद् विधिरिति प्राप्ते । उच्यते । यदि विधिः, सृष्टि-

मन्त्रका उपदधातीष्टका इत्यर्थः । तत्र न इष्टकानां विशेषः कश्चिदा-
श्रीयते, एवंप्रकाराः सृष्टिमन्त्रका, नैवंरूपा इति । तत्र सर्वासां सृष्टि-
लिङ्गा मन्त्रा प्राप्नुयुः । अन्येषाम् असंयुक्तानां मन्त्राणामानर्थक्यं
स्यात् । तस्मादनुवादो मन्त्रसमाम्नानात् प्राप्तानामुपधाने मन्त्रा-
णाम् । सृष्टीनां सङ्कीर्तनं सर्जनार्थवादार्थम् । अपि च विधित्वं ल-
क्षणा, एकया स्तुवते इत्यत्र या असृष्टयस्ता लक्षयेत् । नन्वनुवादे-
ऽपि लक्षणा । नानुवादपक्षे लक्षणार्था दोषः । कथं त्वसृष्टिषु च सृष्टि-
शब्द इति । भूम्ना । बहवस्तत्र सृष्टिलिङ्गा मन्त्राः, अल्पशो विलिङ्गा,
इति ॥ २७ ॥ बाहुल्येन सृष्टिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ भूमाधिकरणम् ॥ १६ ॥

लिङ्गसमवायात् ॥ २८ ॥

प्राणभृत उपदधाति, आज्यानीरुपदधातीति । विधित्वे प्राणभृ-
न्मन्त्रकासुपधीयमानासु विलिङ्गानां मन्त्राणामानर्थक्यम् । तस्मा-
दनुवादः । लिङ्गसमवायात् परशब्दः परत्र वर्तते । यथा, छत्रिणो
गच्छन्तीत्येकन छत्रिणा सर्वे लक्ष्यन्ते । न चायं प्राणभृच्छब्दः सृष्टि-
शब्दश्च जहत्स्वार्थं मन्त्रगणं लक्षयेत् । यद्वगे च सृष्टिप्राणभृच्छब्दौ
समवेतौ, तावपि परिगृह्यन्ते । यथा, छत्रिशब्देन स्वार्थलक्षणार्थेन
सोऽपि छत्री गृह्यते इति ॥ २८ ॥ प्राणभृदादिशब्दानां स्तुत्यर्थता-
धिकरणम् ॥ १७ ॥

सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात् ॥ २९ ॥

अक्ता. शर्करा उपदधाति, तेजो वै घृतमिति श्रूयते । तत्र सन्देहः
किं घृतनैलवसानामन्यतमेन द्रव्येणाञ्जनीया शर्करा, उत घृतेनै-
वेति । कथं सन्देहः । अञ्जनसामान्येन वाक्यस्योपक्रमः 'घृतेन वि-
शेषेण निगमनं, यथोपक्रमं निगमयितव्यमेकस्मिन् वाक्ये । तत्र यद्वा
सामान्यमादौ विशेषोपलक्षणार्थः ? विवक्ष्यते । यद्वा निगमने विशेष
सामान्यलक्षणार्थः । तदारम्भनिगमनयोः किं समञ्जसमिति संशयः ।
एवं सन्दिग्धेषु उपक्रमे सामान्यवचने विरोधाभावान्न विशेषः परि-
कल्प्यः । निगमने तूपजात सामान्यप्रत्यय इति विरोधाहलक्षणार्थं
घृतवचनम् । यथा सृष्टिष्वसृष्टिषु च सृष्टिशब्दः, एवं घृतमघृतं
च घृतमित्युच्यते । सन्दिग्धेष्वेवं प्राप्ते, ब्रूम —

सामान्यवचनेन विशेषापेक्षिणोपक्रमो वाक्यस्य, विशेषे निगमनवशेन ।
कुतः । न हि सामान्यं विहितम् । येन विरोधो निगमनस्य । कथम-

ऽविहितम् । सन्दिग्धेषु विधानशब्दाभावात् । न हि विधानशब्दो-
ऽस्ति । अक्ताः शर्करा उपदधातीति वर्त्तमानकालनिर्देशात् । नाऽपि
सामान्यस्य साक्षात् स्तुतिः, प्रत्यक्षन्तु घृतस्य स्तवनम् । श्रुत्या
घृतस्य स्तुतिः, लक्षणया सामान्यस्य । श्रुतिश्च लक्षणाया ज्यायसी ।
तस्माद् घृतविधानम् । एवं वास. परिधत्ते, एतद्वै सर्वदेवत्यं वासो
यत् क्षौममिति । तथा इमां स्पृष्ट्वोद्गायेत्, इमां हि औदुम्बरीं विश्वा-
भूतान्युपजीवन्तीति ॥ २९ ॥ वाक्यशेषेण संदिग्धार्थनिरूपणाधिकर-
णम् ॥ १८ ॥

अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् ॥ ३० ॥

स्रुवेणाऽवद्यति, स्वधितिनाऽवद्यति, हस्तेनाऽवद्यतीति श्रूयते ।
तत्र सन्देहः । किं स्रुवेणावदातव्यं सर्वस्य द्रवस्य संहतस्य मांसस्य
च । तथा स्वधितिना, हस्तेन च, उत सर्वेषामर्थतो व्यवस्था । द्र-
वाणां स्रुवेण, मांसानां स्वधितिना, संहतानां हस्तेनेति । अविशेषा-
ऽभिधानादव्यवस्था इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अर्थाद्वा कल्पना, साम-
र्थ्यात् कल्पना इति । स्रुवेणावद्येद् यथा शक्नुयात् । तथा यस्य श-
क्नुयात् तस्य चेति । आख्यातशब्दानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहका-
रिणी । एवञ्चेद् यथाशक्ति व्यवस्था भवितुमर्हति । तथा, अञ्जलिना
सक्तून् प्रदाव्ये जुहोतीति । द्विहस्तसंयोगोऽञ्जलिः, स व्याकोशो-
ऽर्थात् कर्त्तव्यः । तथा हि शक्यते होमो निर्वर्त्तयितुम् । तद् यथा,
कटे भुङ्क्ते इत्यर्थात् कल्प्यते—कटे समासीनः कांस्यपात्र्यामोदनं
निधाय भुङ्क्ते इति ॥ ३० ॥ सामर्थ्याऽनुसारेणाव्यवस्थितानां व्यवस्था-
ऽधिकरणम् ॥ १९ ॥ इति श्रीशिवरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये प्रथमा-
ऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥ समाप्तोऽयं प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयन्तेषु

ह्यर्थो विधीयते ॥ १ ॥

प्रथमेऽध्याये प्रमाणलक्षणं वृत्तम् । तत्र विध्यर्थवादमन्त्रस्मृतय-
स्तत्त्वतो निर्णीताः । गुणविधिर्नामधेयश्च परीक्षितम् । सन्दिग्धाना-

मर्थानां वाक्यशेषादर्थोध्यवसानमुक्तम् । तन्न प्रस्मर्त्तव्यम् । अनन्तरं प्रधानाप्रधानानि परीक्षिष्यन्ते, भिन्नान्यभिन्नानि च इति एष एवाऽर्थो वर्णनीयो नान्यः । एष एव चाध्यायसम्बन्धः । तदिह षड्विधिः कर्मभेदो वक्ष्यते— शब्दान्तरम्, अभ्यासः, संख्या, गुण, प्रक्रिया, नामधेयमिति वक्ष्यमाणमनुसङ्गीत्यते । प्रदर्शितमुच्यमानं सुख ग्राहयिष्यते इति श्रौतुश्च बुद्धिः समाधीयते । तदेतन्नानाकर्मलक्षणमित्यध्यायमाचक्षते, एतत्तात्पर्येणातोऽन्यदुपोद्धातप्रसक्तानुप्रसक्तं चेति ॥

तत्र प्रथमं तावदिदंश्चिन्त्यते । प्रथमऽध्याये इदमुक्तं— चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । चोदना च क्रियाया अभिधायकं वाक्यं च पदानामर्थाः । तत्र किं पदेन पदेन धर्म उत सर्वैरेक एवेति । किं तावत् प्राप्तम् । प्रतिपदं धर्म इत्येवं प्राप्ते, उच्यते । यदा एकस्मादऽपूर्वं, तदाऽन्यत् तदर्थं भविष्यति । एवमल्पीयसी अहृष्टानुमानप्रसङ्गकल्पना भविष्यति । तस्मादेकमपूर्वम् ॥

यदा एकं, तदा सन्देहः । किं भावशब्देभ्यः, उत द्रव्यगुणशब्देभ्य इति । क. पुनर्भाव, के ते पुनर्भावशब्दा ? इति । यजतिद्दातिजुहोतीत्येवमादयः । ननु यागदानहोमशब्दा एते, न भावशब्दा । नैनदेवम् । यागादिशब्दाश्चैते भावशब्दाश्च । यज्याद्यर्थश्चातोऽवगम्यते, भावयेदिति च । तथा यजेत यथा किञ्चिद् भवतीति । तेनैते भावशब्दाः । द्रव्यगुणशब्देभ्यो द्रव्यगुणप्रत्ययो न भावनायाः अतस्ते न भावशब्दा इति । किं तावत् प्राप्तम् ? अविशेषेणेति । तत उच्यते । भावार्था कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयन्त, यजेतेत्येवमादिभ्यः । कुतः । भावार्थत्वादेव । य आहु —किमपि भावयेदिति, ते स्वर्गकामपदसम्बन्धात् स्वर्गं भावयेदिति ब्रूयुः । तस्मात् तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत, फलस्य क्रिया करणं निष्पत्तिरिति । ते च यागदानहोमसम्बद्धा स्वर्गस्योत्पत्तिं वदन्ति । कुतः ? एष ह्यर्थो विधीयते । यथा, यागादिना, स्वर्गकाम केन भावयेत् स्वर्गम् ? यागादिने इति । यस्य च शब्दस्यार्थेन फलं साध्यते, तेनाऽपूर्वं कृत्वा, नान्यथेति ततोऽपूर्वं गम्यते । अतो यस्तस्य वाचक शब्दस्ततोऽपूर्वं प्रतीयते इति । तेन भावशब्दा अपूर्वस्य चादका इति ब्रूमः । न तु कश्चिच्छब्दः साक्षादपूर्वस्य वाचकोऽस्ति । भावार्थे. किमपि भावयितव्यं, स्वर्गकामस्य च केनापि भाव्यतेति । तयोर्नष्टाद्वदग्धरथ-

चतुः सम्प्रयोगः, यजेत इत्येवमादयः साकाङ्क्षाः । यजेत किं केन कथमिति, स्वर्गकाम इत्यनेन प्रयोजनेन निराकाङ्क्षा । नैव द्रव्य-
गुणशब्दाः । तस्माद् भावार्था कर्मशब्दा अपूर्वे चोदयन्तीति । अथ
कस्मादुभयं सूत्रितं- भावार्था. कर्मशब्दा इति । उच्यते । भव-
न्ति केचित् कर्मशब्दाः, न भावार्था. । यथा श्येनैर्कारिकादयः । के-
चिद् भावार्था., न कर्मशब्दा. । यथा भवनं भावो भूतिरिति । किं
पुनरिहोदाहरणम् । श्येनेनाभिचरन् यजेत, चित्रया यजेत पशुकाम-
म इति । किं श्येनेनाभिचरन्नुत यजेताभिचरन्निति । तथा चित्रया
पशुकामः, उत पशुकामो यजेतेति । स्थिते एतस्मिन्नधिकरणे
गुणविधि, नामधेयमिति विचारो भविष्यति । तथा दर्शपूर्णमासा-
भ्यां स्वर्गकामो यजेत इति दर्श. काल, पूर्णमास इति च किं ता-
भ्यां स्वर्गकाम', उत स्वर्गकामो यजेतेति । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति च,
श्येनेनेति च, चित्रयेति च । नैते भाववचना. । न चैषामर्थिना कश्चित्
सम्बन्धोऽस्ति, विभक्तिकत्वात् । तस्मान्न द्रव्यगुणशब्दा अपूर्वस्य
विधायका इति ॥ १ ॥

सर्वेषां भावोऽर्थ इति चेत् ॥ २ ॥

एवं चेद् भवान् पश्यति, अभावशब्दत्वात् द्रव्यगुणशब्दा अपू-
र्वस्य विधायका इति, सर्वेषां भावोऽर्थ । स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासा-
भ्यामित्येतयोः सम्बन्धं यजेतेति वक्ष्यति, श्येनेन अभिचरन्नित्ये-
तयोश्च । तथा, चित्रया पशुकाम इति । तस्मादेतेऽपि साकाङ्क्षावत्
भाववचना. । सर्वेषु भाववचनेषु नास्ति विनिगमनायां हेतुः, कर्म-
शब्दा एवापूर्वस्य विधायका, न द्रव्यगुणशब्दा इति ॥ २ ॥ आ० ॥

येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्तानि नामानि, त-

स्मात्तेभ्यः पराकाङ्क्षा भूतत्वात् स्वे प्रयोगे ॥ ३ ॥

येषां शब्दानामुच्चारणोत्पत्तौ स्वे अर्थे प्रयुज्यमानानां रूपमुपलभ्य-
ते, यत् सकृदुत्पन्नं कालान्तरं तिष्ठति, न क्रियेवोत्पन्नमात्रं विनश्य-
तीत्यर्थः । तानि नामानि । ते द्रव्यगुणशब्दाः । ईदृशो द्रव्यगुण-
शब्दानामर्थः । ते द्रव्यगुणशब्दा इति वक्तव्ये तानि नामानीति सूत्रित-
म् । अतो नामानीत्येषां पर्यायशब्दः । कथं गम्यते, यत एषां विभ-
क्त्या नामिक्य उच्यन्ते । कतमास्ताः । वृक्षः वृक्षौ वृक्षा, शुक्रः शुक्रौ

शुक्ला इत्येवमादयः । तस्मात् सम्यक् सूत्रितम् । यत एषां न क्षणिकोऽर्थस्ततस्तेभ्यः पराकाङ्क्षा प्रधानाकाङ्क्षा न विद्यते इति । नैषामुत्पत्तिः कर्त्तव्या । भूतत्वात् स्वे प्रयोगे स्वप्रयोगकाले विद्यमानत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

येषां तूत्पत्तावर्धे स्वे प्रयोगो न विद्यते तान्याख्यातानि तस्मात्तेभ्यः प्रतीयेताश्रितत्वात् प्रयोगस्य ॥ ४ ॥

येषां तु शब्दानामुच्चारणोत्पत्तौ स्वे अर्थे प्रयोगो न विद्यते । प्रयोगकाले येषामर्थो नोपलभ्यते इत्यर्थः, तान्याख्यातानीति भावशब्दान् पर्यायशब्देनोपदिशति । कथं पर्यायशब्दता भावशब्दानाम् । यत एषां विभक्तय आख्यातिक्रय इत्युच्यन्ते । कतमास्ताः ? पचति पचतः पचन्ति इत्येवमादयः । तस्मात्तेभ्योऽपूर्वं प्रतीयेत । भव्यार्थास्ते भूतार्थे समुच्चरिता । भूतस्य भव्यार्थतायां दृष्टार्थता, भव्यार्थस्य प्रयोजनवत् उत्पत्तिरर्थवती । सा च भूतेन क्रियते इति दृष्टोऽर्थः । भव्यस्य पुनर्भूतार्थतायां न किञ्चिद् दृश्यते, कल्प्यते चादृष्टम् । तस्मान्न यागो द्रव्यार्थः ॥

किञ्च, आश्रितत्वात् प्रयोगस्य ॥ एतेषां प्रयोगः पुरुषेणाश्रितो भवति, पुरुषसम्बद्धा भावना उच्यते । पुरुषं हि वदति भावयेदिति । तेन स्वर्गकामो यजेतेति पुरुषोऽपि प्रतीयते, यागोऽपि, सम्बन्धोऽपि । स्वर्गकामो द्रव्येणेति द्रव्यं प्रतीयते पुरुषश्च, न तु सम्बन्धः । नन्वेतदुक्तं भवति । अर्थिनश्च द्रव्यस्य च सम्बन्धं यजेतेति वक्ष्यति, द्रव्येण भावयेदिति । अतो द्रव्येण अर्थस्य भावना गम्येत, आकाङ्क्षा चेति । सत्यं गम्यते । द्रव्येण भावयेदिति तु वाक्येन, यागेन भावयेदिति तु श्रुत्या । यदा तु, यागेन भावयेदिति यागसम्बन्धो विधीयते, न तदा, द्रव्येण भावयेदिति द्रव्यसम्बन्धः । न च द्रव्यसम्बन्धे विधीयमाने यजेतेत्यनेन सम्बन्धः । अनूद्यमाने तु सम्भवति । न च यौगपद्येन विध्यनुवादौ सम्भवतः । तस्माच्छ्रुतिवाक्ययोर्विरोधः । विरोधे च श्रुतिर्वलीयसी । तेनार्थिना न द्रव्यसम्बन्धः । तत्र द्रव्यमऽसति स्वर्गकामसम्बन्धे स्वर्गार्थं भविष्यतीत्यनुपपन्नम् । एष विनिगमनायां हेतुर्येन भावशब्दा एवापूर्वस्य चोदका, न द्रव्यगुणशब्दा इति । यदा यागेन कुर्यादिति यागवचनमेव भवति । दर्शपूर्णमासा-

भ्यामिति लक्षणया, दर्शे च पूर्णमासे च यागो विहित इति ॥ ४ ॥
आशङ्कानिरास ॥ अपूर्वस्याऽऽख्यातपदप्रतिपाद्यताऽधिकरणम् ॥ १ ॥
कथं पुनरिदमवगम्यते, अस्ति तदपूर्वमिति । उच्यते ।

चोदना पुनरारम्भः ॥ ५ ॥

चोदनेत्यपूर्वं ब्रूम । अपूर्वं पुनरस्ति, यत आरम्भः शिष्यते, स्वर्गकामो यजेतेति । इतरथा हि विधानमनर्थकं स्यात् । भङ्गित्वाद् यागस्य । यद्यन्यदनुत्पाद्यं यागो विनश्येत्, फलमसति निर्मत्ते न स्यात् । तस्मादुत्पादयतीति । यदि पुनः फलवचनसामर्थ्यात्तदेव न विनश्यतीति कल्प्यते । नैवं शक्यम् । न हि कर्मणोऽन्यद् रूपमुपलभामहे । यदाश्रयं देशान्तरं प्रापयति, तत् कर्मेत्युच्यते । न तदात्मनि समवेतम् । सर्वगतत्वादात्मनः । सर्वत्र कार्योपलम्भः सर्वत्र भावे लिङ्गम् । न तु तदेव देशान्तरादागमनस्य । न ह्यसति आगमने किञ्चिद्विरुद्धं दृश्यते । यत्र समवेतमासीत्, तद्विनष्टं द्रव्यम् । तस्य विनाशात्तदपि विनष्टमित्यवगम्यते । आश्रयोऽप्यविनष्ट इति चेन्न । भस्मोपलम्भनात् । सत्यपि भस्मन्यस्तीति चेन्न । विद्यमानोपलम्भनेऽप्यदर्शनात् । फलक्रिया लिङ्गमिति चेत् । एवं सत्यदर्शने समाधिर्वक्तव्यः । सौक्ष्म्यादीनामन्यतमद्भविष्यतीति यदि चिन्त्यते, कल्पितमेवं सति किञ्चिद् भवतीति ।

तत्रापूर्वं वा कल्प्येत, तद्वा ? इति । अविशेषकल्पनायामस्ति हेतुः, न विशिष्टकल्पनायाम् । अनाश्रितं कर्म भविष्यतीति चेत् । तदपि तादृशमेव । स्वभावान्तरकल्पनेन देशान्तरं न प्रापयिष्यतीति तादृशमेव । तस्माद् भङ्गी यजि, तस्य भङ्गित्वादपूर्वमस्तीति । किं चिन्तायाः प्रयोजनम् । यदि द्रव्यगुणशब्दा अप्यपूर्वं चोदयान्त, द्रव्यगुणापचारे न प्रतिनिधिरुपादातव्यः । यथा तर्हि पूर्व पक्षो, यथा तर्हि सिद्धान्तः । द्रव्यं गुणं वा प्रतिनिधाय प्रयोगोऽनुष्ठातव्य इति ॥ ५ ॥ अपूर्वस्यास्तित्ताधिकरणम् ॥ २ ॥

तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥ ६ ॥

अवगतमेतद् भावशब्दा कर्मणो वाचका इति । बहुप्रकाराश्च भावशब्दाः । यजति, जुहोति, ददातीत्येवम्प्रकाराः । दोग्धि, पिनष्टि, विलापयतीत्येवमादयश्च । तेषु सन्देहः । किं सर्वे प्रधानकर्मणो

विधायका, उत केचित् संस्कारकर्मण इति । भावार्थत्वाविशेषा-
त् सर्वे प्रधानकर्मणो वाचका इति प्राप्तम् । ततो ब्रूमः । तानि द्वै-
धं भावितुमर्हन्तीति द्विप्रकाराणि, कानिचित् प्रधानकर्मणो वाच-
कानि, कानिचित् संस्कारकर्मण । एवमपि सर्वाण्यर्थवन्ति अर्थ-
वत्त्वे सति सर्वेभ्यो न शक्यमपूर्वं कल्पयितुम् । अतो न सर्वाणि प्र-
धानकर्मणो वाचकानि ॥ ६ ॥

यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि

द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ ७ ॥

एवं सति अल्पीयसी अदृष्टकल्पना न्याय्या, न तु विनिगमना-
यां हेतुरवगच्छामः । कुतोऽपूर्वं, कुतो नेति । तदुच्यते । यैर्भावकर्म-
भिर्न द्रव्यं संस्कर्तुमिष्यते, उत्पादयितुं वा, तानि प्रधानभूतानि प्र-
धानकर्मणो वाचकानि । द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् । द्रव्यं हि गुणभूतं,
कर्मनिर्वृत्तेरीप्सिततमत्वात् ॥ ७ ॥ प्रधानकर्मलक्षणम् ॥

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत तस्य

द्रव्यप्रधानत्वात् ॥ ८ ॥

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते, गुणस्तत्र प्रतीयेत कर्म । कुतः । तस्य
द्रव्यप्रधानत्वात् । प्रत्यक्षं यजेतेत्येवमादिभिर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते । त-
स्मात्तानि प्रधानकर्मणो वाचकानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् । पिन-
ष्टीत्येवमादिभिर्द्रव्यं संस्क्रियते । तस्मात्तानि गुणकर्मवचनानि । एष
एव विनिगमनायां हेतुः । प्रयोजनन्तु पूर्वस्मिन् पक्षे प्रैयङ्गवेऽपि चरौ
ब्रीहय उत्पाद्या अवघातार्थत्वेन सिद्धान्ते नोत्पाद्या ॥ ८ ॥ गुणकर्म-
लक्षणम् ॥ ॥ कर्मणां गुणप्रधानभावविभागाऽधिकरणम् ॥ ३ ॥

धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिर्वृत्तेः प्रयोजवत् ॥ ९ ॥

स्रुचः समार्षि, अग्नि समार्षि, परिधि समार्षि, पुरोडाशं पर्य-
ग्निकरोतीति श्रूयते । तत्र सन्देहः । किं पर्यग्निकरणं, सम्मार्जनञ्च
प्रधानकर्म, उत गुणकर्मेति । किं तावत् प्राप्तम् । तदुच्यते । कर्म-
मात्रम् एवं जातीयकमपर्याप्तं यत् प्रयोजनस्य दृष्टस्य, तद्धर्ममात्रमि-
ति ब्रूमः । तत्र प्रधानकर्मत्वं स्यात् । कस्मात् । अनिर्वृत्तेरुपकारस्य ।
न ह्येवजातीयकं द्रव्यस्योपकारकम् । द्रव्यं त्वेवजातीयकमभिनि-
र्वर्त्तयद् गुणभूतम् । तस्य गुणभूतत्वादिदं प्रधानभूतम् ॥ ९ ॥ पूर्व ० ॥

तुल्यश्रुतित्वाद्वा इतरैः सधर्मः स्यात् ॥ १० ॥

वा-शब्दः पक्षं व्याधत्तयति । इतरैर्गुणकर्मभिः सधर्मः स्यादे-
वञ्जातीयकः । यथा ब्रीहीनवहन्ति, तथा । कुतः । तुल्यश्रुतित्वात्
तुल्या हि द्वितीयाश्रुतिरेषां द्रव्येषु । यथा ब्रीहीनवहन्तीति । एवम्,
अग्निं संमार्ष्टि, पुराडाशं पर्यग्निं करोतीति । किं गुणकर्मणि द्रव्ये
द्वितीया दृष्टेति । यतो द्वितीयादर्शनादिहापि सामान्यतां दृष्टेन गुण-
कर्मता । नेति ब्रूम । द्वितीया विभक्तिः कर्तुरीप्सिततमे स्मर्यते ।
सा चेह द्वितीया विभक्तिः । तत एव तदीप्सिततममिति गम्यते ।
तच्चेदीप्सिततमं, कर्म गुणभूतम् यद्यपि प्रत्यक्षादिभिर्गुणभावो न
गम्यते, प्रमाणान्तरेण शब्देन गम्यते । तस्माद् गुणभूतमेवञ्जाती-
यकमिति ॥ १० ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

द्रव्योपदेश इति चेत् ॥ ११ ॥

इति चेत् पश्यसि, द्वितीयादर्शनात् प्रधानभूतमत्र द्रव्यमिति ।
नैतदेवम् गुणभूतेऽपि द्वितीया भवति । तथाहि दृश्यते । सक्तूञ्जुहो-
ति, मारुतं जुहोति, एककपालं जुहोतीति ॥ ११ ॥ ॥ आशङ्क्यः ॥

न तदर्थत्वाल्लोकवत्तस्य च शेषभूतत्वात् ॥ १२ ॥

न गुणभूतेऽपि द्वितीया । एवं ह्यभियुक्ता उपदिशन्ति- कर्मणि
द्वितीया, कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति । न च लोके गुणभूते क्वचिद् द्वि-
तीयां पश्यामः । यद्यपि च तण्डुलानोदनं पचेति, ओदनार्थं तण्डुलान्
संस्कुर्विति । ईप्सिता एव तण्डुला । बल्वजान् शिखण्डकान् कुर्वि-
ति । बल्वजा एव तेनाकारेण सम्बद्धा ईप्सिता इति तत्राभिप्रायः ।
लौकिकश्च प्रयोगः शब्दार्थपरिच्छेदे हेतुर्न वैदिकः । यत्तु लौकिके
जुहोतीति प्रयोगे द्वितीया, शक्यते तत्र वक्तुमीप्सिततमे एव स
प्रयोग इति । तण्डुलानद्य जुहुधि, तण्डुलानद्य होमेन संबन्धयेति
लोके भवति हि बहुप्रकारा विवक्षा । अन्यायश्चाऽनेकार्थत्वम् । तेन
प्रधानभावेन सिद्धा सती द्वितीया गुणभावेन कल्प्येत । वेदे तु कथं
द्वितीयानिर्दिष्टे गुणभाव इति । द्वितीयानिर्देशात् प्राधान्यमेवावग-
च्छाम । एवमवगते प्राधान्ये बलीयसा हेतुना नास्ति प्राधान्यमि-
त्यवगम्यते । कुतः । न होमस्य केनचित् प्रकारेण सत्कर्तृताऽवक-
ल्प्यते । कुतः । सक्तूनां निष्प्रयोजनत्वात् । न सक्तूनामन्यत् प्रयो-

जनं दृश्यते श्रूयते वा । यदि वा होमस्तदर्थो होमोऽपि निष्प्रयोजनः ।
 अथाऽऽरादुपकारको होमस्ततः प्रयोजनवान् । ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठाद्
 गम्यते प्रयोजनवत्ता, नाप्रयोजन इति शक्यते वक्तुम् । प्रयोगवचनेन
 हि स आकाङ्क्षते ॥ ननु सक्तूनामपि प्रकरणपाठात् प्रयोजनवत्त्वं भ-
 विष्यति । को वा ब्रूते- नेति । प्रयोजनवत्तैव । प्रयोजनवत्त्वन्तु होममभि-
 निर्वर्त्तयतां नान्येन प्रकारेण । ननु तेऽपि प्रयोगवचनेनाकाङ्क्षन्ते । तदु-
 च्यते । न द्रव्यं तेनाकाङ्क्षते । इतिकर्त्तव्यतां हि स आकाङ्क्षति । होम-
 श्रुतिकर्त्तव्यता, न द्रव्यम् । ननु होमे कृते सक्तुभ्योऽदृष्टं निष्प-
 त्स्यते । नास्त्यत्र प्रमाणम् । ननु द्वितीयाविभक्तिः प्रमाणम् । न
 हि द्वितीया विभक्तिर्होमस्य सक्तर्थतां ज्ञापयति । न सक्तव प्रयो-
 जनवन्त इति भवेद्धोमः सक्तर्थः । होमसम्बद्धा सक्तवः स्यु-
 रिति । भवन्ति होमे कृते सक्तवो होमसम्बद्धा । न होमस्य सक्त-
 र्थता निष्प्रयोजनेषु सक्तुषु घटते । सक्तर्थतावचनन्तु न पुरुषस्योप-
 कारकं न क्रतोः । तदनर्थकमेव स्यात् । यतो न तद्वचनाच्छक्यमन्यत-
 रत् कल्पयितुम् । स एष द्वितीयान्त सक्तूनां होमस्य च सम्बन्धं
 कराति । सम्बन्धे च सति द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्ब-
 न्ध इति भूतत्वाद्, गुणभावे च तृतीया । तेनोच्यते तृतीयायाः स्थाने
 द्वितीयेति । तेन तदर्थत्वाद्वोमार्थत्वात् सक्तूनां न प्राधान्यं द्विती-
 यासंयोगेऽपि । एवं सत्यर्थवद्वचनम् । न चार्थवत्त्वे सति आनर्थक्य-
 मित्युच्यते । तस्य च पुरांडाशादेर्यागादिषु शेषभावः, तेन प्रयोजन-
 वन्त । तत्र संस्कारो नानर्थकः । न स दृष्टोपकारायेति चेत् ।
 अदृष्टार्थो भविष्यति । अदृष्टोऽपि संस्कारोऽस्तीति अवगम्यते लोके,
 यथा ग्रामान्तरादागतानां पुरुषाणां पर्यग्निकरणेनादृष्ट उपकारः
 क्रियते इत्युच्यते । लोके च नानुपपत्तिः ॥

प्रयोजनं च वरुणप्रश्नासंषु श्रूयते । शमीमय्य' स्त्रुचो भवन्ति
 हिरण्मय्यो वेति प्रकृतौ नानावृक्षस्त्रुक्सम्मार्गसाध्यमपूर्वमिति ।
 नानावृक्षस्त्रुच उत्पादयितव्याः सम्मार्गार्थत्वेन यथा पूर्वपक्षः । यथा
 तर्हि सिद्धान्तः, शमीमय्य एव हि हिरण्मय्यो वा सम्मार्ष्टव्या ।
 तथा यत्र बाणवन्तः परिधयस्तत्रापि पालाशा उत्पादयितव्याः
 पूर्वपक्षे सिद्धान्ते बाणवन्त एव सम्मार्ष्टव्याः । अवभृथे च पूर्वपक्षे
 उत्पादयितव्योऽग्निः सम्मार्गाय, सिद्धान्ते चापः सम्मार्जनीया ।

तथा षट्त्रिंशत्संवत्सरेतरसमया पुरोडाशाः सवनीया इति श्रूयते ।
तत्रापि पिष्टमय पुरोडाश उत्पादयितव्य पर्यग्निकरणार्थत्वेन
पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते मांसमया एव पर्यग्निकर्तव्या इति ॥ १२ ॥
आशङ्कानिरासः ॥ सम्मार्जनादीनामप्रधानताधिकरणम् ॥ ४ ॥

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवता-

ऽभिधानत्वात् ॥ १३ ॥

प्रउगं शसन्ति, निष्केवल्यं शंसति, आज्यैः स्तुवते, पृष्ठै स्तुवते
इति गुणवचनं स्तवनं शंसनञ्च । यथा इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रवोच-
मिति । यदेतद् गुणवचनं श्रूयते, किमेतद् गुणभूतं देवतां प्रति, उत
प्रधानमिति । तत्रोच्यते । स्तुतशस्त्रे संस्कारकर्मणी इति । कुत ।
देवताभिधानत्वात् । गुणवचने निर्वर्त्यमाने गुणिनो देवता संकीर्त्य-
ते, नान्यथा तद्गुणवचनं भवति । तत्र प्रत्यक्षं देवताभिधानं गम्य-
ते, देवताप्रकाशेन च प्रत्यक्ष उपकारो यागसिद्धिः । तस्मात् स-
ंस्कारकर्मणी याज्यावत् । यथा याज्यामन्वाह, पुरोऽनुवाक्यामन्वाहे-
ति स्तुतिवचनं देवताप्रकाशनेनार्थवत् तद्वदेतदपीति ॥ १३ ॥ पूर्व० ॥

अर्थेन त्वपकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्य गुण-

भूतत्वात् ॥ १४ ॥

यदि संस्कारकर्मणी एव स्तोत्रशस्त्रे, अर्थेनापकृष्येत देवता-
नाम्नश्चोदनार्थस्य गुणभूतत्वाद् देवतार्थस्य गुणभूतो मन्त्र इति त-
त्प्रधानभावे यत्र प्रधानं तत्र नीयेत । तत्र क्रमसन्निधि उपरुध्येयाता-
म् । तस्मादेष दुष्ट पक्ष इति पर्युदमितव्यः । कतम. पुनरसौ म-
न्त्र, अभि त्वा शूरेत्यैन्द्र प्रगाथो माहेन्द्रस्य ग्रहयजे सन्निधावा-
स्नातां, यत्रेन्द्रस्तत्रापकृष्येत ॥ १४ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

वशावद्वा गुणार्थं स्यात् ॥ १५ ॥

न पर्युदसिष्याम इमं पक्षं, संस्कारकर्मणी एव स्तोत्रशस्त्रे, देव-
ताभिधानत्वादेव । यत्तुक्तं, प्रगाथस्योत्कर्ष इति तन्न । इन्द्रशब्देन महे-
न्द्रोऽभिधायिष्यते, स एवैन्द्रो महत्त्वेन गुणेन महेन्द्र इत्युच्यते ।
प्रत्यक्षं हीन्द्रशब्द देवतावचनमुपलभामहे, महत्त्ववचनं च महच्छ-
ब्दम् । यथा, राजा महाराज, ब्राह्मणां महाब्राह्मण इति ॥ वशावत् ॥
यथा, सा वा एषा सर्वदेवत्या यदज्ञा वशा, त्रायव्यामालभेतेत्यजा-

वशाशब्देन चोदिते कर्मणि छागशब्देन निगमा भवन्ति तद्वत् स-
गुणे चोदिते निर्गुणेनाभिधानं भविष्यति । तेन न भविष्यत्युत्कर्ष इति
॥ १५ ॥ ॥ आशङ्क्य ॥

न श्रुतिसमवायित्वात् ॥ १६ ॥

नैतदेवम् । इन्द्रोऽस्य ग्रहस्य देवतेति तद्धितसंयोगेन विज्ञायेत । न
चास्य महत्त्वमपेक्षमाणस्य तद्धितसंयोग उपपद्यते । तद्धितसंयोगा-
ऽपेक्षस्य वा महत्त्वसम्बन्धात् समासकल्पना । न च तद्धितार्थे वृत्त-
स्य महत्त्वसम्बन्धः । न च समासार्थे वृत्तस्य तद्धितसंबन्धः । न
चाऽस्मिन्नेव प्रयोगे समासार्थे वृत्तिरिष्यते एतस्मिन्नेव तद्धिता-
ऽर्थे । न चायमिन्द्रशब्दोऽविहितवत् स्वार्थे तद्धितार्थेन सम्बद्धेत
विहितवच्च परार्थे महत्त्वेन सम्बद्धमनूचेत । विस्पष्टश्चायमन्योऽर्थो
महेन्द्रो भवति । महानिन्द्रो भवतीति महेन्द्रः । अन्यश्चेन्द्रो हविषो
देवता भवतीति सकृदुच्चारणे च नोभयं शक्येत । तस्मान्नेन्द्रो देवता
महत्त्वविशिष्टः । महेन्द्रशब्दान्तु तद्धित उत्पन्नः । तस्मात्तत्प्रातिपदिक-
मर्थवदिति गम्यते, न त्ववयवसम्बन्धेन । तस्माद्देवतान्तरमिन्द्रा-
न्महेन्द्रः । तेनैन्द्रस्य प्रगाथस्योत्कर्षः प्राप्नोति । अतः पर्युदसितव्य एष
पक्षः । यदप्युच्यते, इन्द्रस्य वृत्रवधोत्तरकालं महेन्द्रत्वं दर्शयति,
महान् वाऽयमभूद् यो वृत्रमवधीदिति । तथा वेदस्यादिमत्तादोषः
प्रसज्येत । अतोऽन्य इन्द्रो महेन्द्रात् ॥ १६ ॥ ॥ आशङ्क्यानिरासः ॥

व्यपदेशभेदाच्च ॥ १७ ॥

व्यपदेशभेदश्च भवति । बहु दुग्धीन्द्राय देवेश्यो हविरिति, बहु
दुग्धि महेन्द्राय देवेश्यो हविरिति । अतोऽपि देवतान्तरम्, एकदेव-
तात्वे मन्त्रविकल्पः स्यात् ॥ १७ ॥

गुणश्चानर्थकः स्यात् ॥ १८ ॥

यदा विधिशब्दादवगतमेतद्भवति, इन्द्रो देवतेति, तदाऽस्य
गुणान्वाख्याने किं प्रयोजनम् । महत्त्वं नामेन्द्रस्य गुणो भवतीति
देवताभिधानम् । कथं तस्यै देवतायै दीयते ? इति । गुणेऽपि हि वि-
हिते सति तस्यै एव देवतायै दीयतेऽविहितेऽपि । तस्माद् गुणवि-
धानमनर्थकम् । अथोच्येत, योऽस्मिन् ग्रहे इन्द्रः स महानिति । नै-
वम् । ग्रहसम्बन्धस्याप्रसिद्धत्वाद् विशेषणं नात्र कल्प्यते, गुणसम्ब-

न्धस्य चाप्रसिद्धत्वाद् गुणेन विशेषणमनवकलृप्तम् । तस्मादपि देवतान्तरम् ॥ १८ ॥

तथा याज्यापुरोरुचोः ॥ १९ ॥

एवं सति याज्यापुरोऽनुवाक्ययोर्भेदेन दर्शनमुपपद्यते । पेन्द्र-
सानसि रयिमित्यैन्द्रयाज्यापुरोऽनुवाक्याद्वयं महान् इन्द्रो य ओज-
सति भेदेन माहेंद्रं दर्शयति । तदेकत्वे विकल्प्येत । तत्र, पक्षे बा-
ध स्यात् ॥ १९ ॥ ॥ युक्तिः ॥

वशायामर्थसमवायात् ॥ २० ॥

यदुक्तम्, अजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि छागशब्देन निगमा-
भवन्तीति । तद् युक्तम् । वशायामर्थसमवायित्वं वयं प्रत्यक्षम-
वगच्छामः । छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति । यैव वशा यैव छागे-
ति । तस्मात् प्रगाथस्योत्कर्षः संस्कारपक्षे । अतः प्रधानकर्मणी इति
॥ २० ॥ ॥ उपसंहारः ॥

यच्चेति वाऽर्थवत्त्वात् स्यात् ॥ २१ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति संस्कारकर्मणी एव स्तोत्रशस्त्रे ।
यच्चेतत्- प्रगाथस्योत्कर्ष इति, उत्कृष्यताम् । यत्नेन्द्रस्तत्र प्रगाथः ।
लिङ्गेन हि क्रमसन्निधी बाधितव्यावेव ॥ २१ ॥ ॥ आशङ्क्य ॥

न त्वाम्नातेषु ॥ २२ ॥

अपरेषां मन्त्राणामुत्कृष्टानामन्यत्रार्थवत्ता नास्ति तेषामानर्थक्यं
स्यात् । यथा, याम्याः शंसन्ति शिपिविष्टवतीं पितृदेवत्यामाग्नि-
मारुते, कुषुम्भकसूक्तम्, अक्षसूक्तं, मूषिकासूक्तमित्येवमादीनाम् ॥
॥ २२ ॥ ॥ आशङ्कानिरासः ॥

दृश्यते ॥ २३ ॥

तदुच्यते । सर्वेषामर्थवत्ताऽस्ति । मण्डूकसूक्तस्याग्नौ, अक्षसू-
क्तस्य राजसूये, मूषिकासूक्तस्यैकादशिन्यां, सर्वेषां वाचस्तोमे, स-
र्वा ऋचः सर्वाणि यजूषि सर्वाणि सामानि वाचस्तोमे पारिप्लव-
मश्वमेधे शंसतीति । यथा, यस्याश्विने शस्यमाने सूर्यो नोदियादपि
सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति । तस्मादस्त्यर्थवत्ता उत्कृष्टानाम् । अतः
संस्कारकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे इति ॥ २३ ॥ ॥ आशङ्क्य ॥

अपि वा श्रुतिसंयोगात् प्रकरणे स्तौतिशंसती

क्रियोत्पत्तिं विदध्याताम् ॥ २४ ॥

अपि वा प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे स्याताम् । कुत ? । श्रुतिसंयोगात् । सप्तमीश्रुतिसंयोगो हि भवति । कवतीषु स्तुवते, शिपिविष्टवतीषु स्तुवते इति । यदि स्तुतिस्ततः कवत्यक्षरेष्वाहिता । यदि प्रकाशनं, ततो देवतायाम् । तत्र करणं कवत्यस्तृतीयया अश्रोष्यं, न सप्तम्या ॥ अपि च, श्रुतिसंयोगो भवति । प्रउगं शंसति, निष्केवल्यं शंसतीति । अतः स्तुतिरभिनिर्वर्त्तयितव्या तेन मन्त्रेण । गुणवचनः शब्दः स्तुतिनिर्वर्त्तनार्थोऽदृष्टमर्थं करिष्यति । तस्मात् प्रधानकर्मणी ॥ अपि च श्रुतिसंयोगो भवति षष्ठीविभक्तिसंयोगः । यथा इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रवोचमिति । तेन देवताशब्दः स्तुतिसम्बन्धार्थ इत्युच्यते । देवताभिधानार्थं प्रातिपदिकार्थत्वात् प्रथमा स्यात् । अथ यत् प्रथमान्तं, तद्देवतार्थं भवितुमर्हति । यथा, इन्द्रो यातो वसितस्य राजेति । नेत्युच्यते । तदपि वाक्यसंयोगात् स्तुत्यर्थमेव । ननु वाक्यालिङ्गं बलीयः । सत्यम् । एतदपि लिङ्गम्, यत् स्तुतिवाक्यस्य साकाङ्क्षस्य निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यम् । तथाप्युभयथा लिङ्गेऽनुगृह्यमाणे कुतो निर्णयः ? वाक्यशेषादेव, न देवताभिधानार्थ इति । देवताभिधानार्थ इत्येतस्मिन् पक्षे स्तुत्यर्थं साकाङ्क्षवचनमनर्थकमेव स्यात् । तस्माददृष्टार्थत्वात् स्तुतिवचनस्य प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे । अपिच, स्तौतिशंसतीति साक्षाद्गुणवचनौ लक्षणया अभिधानार्थौ स्याताम् । तस्मात् क्रियोत्पत्तिमूर्वोत्पत्तिं विदध्यातामिति ॥ २४ ॥ ॥ आशङ्कानिरासः ॥

शब्दपृथक्त्वाच्च ॥ २५ ॥

शब्देन पृथक्त्वमेव गम्यते । द्वादशस्तोत्रशस्त्रोऽग्निष्टोमः । इतरथा हि द्वादशत्वं न स्यात् । स्तोत्राणां शस्त्राणाञ्च एकमेव शंसनं स्तवनञ्च । अथ भेद आश्रीयते, ततो न द्वादशत्वेऽवतिष्ठते ॥ २५ ॥

अनर्थकञ्च तद्वचनम् ॥ २६ ॥

अग्निष्टुति श्रूयते, आग्नेया ग्रहा भवन्ति इति । तत्र पुनरुच्यते, आग्नेयीषु स्तुवन्ति, आग्नेयीषु शंसन्तीति । तन्न विधातव्यमेव, यद्वि संस्कारकर्म । तस्मादपि प्रधानकर्मणी इति ॥ २६ ॥

अन्यश्चार्थः प्रतीयते ॥ २७ ॥

संबन्धे वै स्तोत्रशस्त्रे वा इति । यद्यन्यत् स्तोत्रमन्यच्छस्त्रं, तत-
स्तयोः सम्बन्धः । यदि वा अपूर्ववचनेन ततोऽन्यत् स्तोत्रमन्यच्छ-
स्त्रम् । इतरथा यदेव स्तोत्रं तदेव शस्त्रं स्यात् ॥ २७ ॥

अभिधानं च कर्मवत् ॥ २८ ॥

प्रधानकर्मण इव चाभिधानं भवति द्वितीयासंयोगेन । प्रउगं
शंसतीति, निष्केवल्यं शंसतीति ॥ २८ ॥

फलनिर्वृत्तिश्च ॥ २९ ॥

फलनिर्वृत्तिदर्शनं च भवति । स्तुतस्य स्तुतमसीत्येवमादि । इन्द्र-
वन्तो मनेमहि भक्षीमहि प्रजामिषं सा मे सत्याशीर्यज्ञस्य भूयादि-
ति स्तोत्रफलमनूद्यते, न देवतायाः । तस्मात् प्रधानकर्मणी स्तोत्र-
शस्त्रे । अन्यत्र सूत्रबद्ध प्रयोजनम् । दशमेऽध्याये ग्रहाणां देवता-
ऽन्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वादधिकारः स्यात् ॥ २९ ॥ ॥ युक्तिः ॥
स्तोत्रादिप्राधान्याऽधिकरणम् ॥ ५ ॥

विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्द्यात् ॥ ३० ॥

इदं समाप्तायते । न ता नशन्ति, न दमाति, तस्करो नासाम् ।
आ मित्रोव्यथिरा दधर्षति । देवांश्च याभिर्यजते, ददाति च ज्योग्
इत्ताभिः स च ते गोपतिः सह इति । यजते ददातीत्युदाहरणम् ।
किं यद्वद् ब्राह्मणे भावशब्दो विधायकस्तद्वन्मन्त्रेऽपि, उत मन्त्रे-
ऽभिधायकः ? इति । किं तावत् प्राप्तम् । विधौ मन्त्रे चाप्तायमा-
नस्य भावशब्दस्य एक एवार्थः स्यात् । ऐकशब्द्यात् । स एवायमेकः
शब्दो ब्राह्मणगतो विधास्यति, मन्त्रगतो न शक्नोति विधातुमित्य-
नुपपन्नम् । तस्माद् विधायकः ॥ ३० ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोऽभिधानवाची
स्यात् ॥ ३१ ॥

अपि वेति पक्षो व्यावर्त्यते । एवञ्जातीयको मन्त्रोऽभिधानवचन-
स्यात् । प्रयोगसामर्थ्यात् । प्रयोगे क्रियमाणे अस्य सामर्थ्यं विद्यते,
गोदानं गोयागश्च प्रत्याययितुं, न विधातुम् । कुतः ? विहितत्वाद्
गोदानस्य दक्षिणाविधाने, गोयागस्य त्वनुबन्धायाम् । कर्मन्तरं
भविष्यतीति चेन्न । असकृदप्युच्यमाने तत्प्रत्ययादेव । स्तुत्यर्थक-
ल्पनायामप्यानर्थक्यं, परिसमाप्तेन सार्थवादकेन वाक्येन विहित-

त्वात् यागस्य । तस्मान्न मन्त्रगतो भावशब्द एवञ्जातीयको विधा-
यकः इति ॥ ३१ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ मन्त्राविधायकत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥ ३२ ॥

मन्त्रगतो भावशब्दो विधायको नेति परीक्षितम् । कोऽयं मन्त्रो
नामेति । उच्यते । अज्ञाते मन्त्रे तद्वतो भावशब्दः कथं विचारित
इति, इदमर्थतोऽधिकरणं पूर्वं द्रष्टव्यम् । कथंल्लक्षणो मन्त्र इति ॥
तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥ अभिधानस्य चोदकेष्वेवञ्जातीयकेष्वभियुक्ता
उपदिशन्ति— मन्त्रानधीमहे, मन्त्रानध्यापयामः, मन्त्रा वर्तन्ते इति ।
प्रायिकमिदं लक्षणम् । अनभिधायका अपि कंचिन्मन्त्रा इत्युच्यन्ते ।
यथा वसन्ताय कपिञ्जलानालभते इति, न शक्यं पृष्ठाकोटेन तत्र
तत्रोपदेशदुमिति लक्षणमुक्तम् ॥

ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्कशः ।

लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः ॥

उदाहरणं, मेधोऽसीत्येवमादयोऽस्यन्ताः, इषे त्वेत्येवमादयस्त्वान्ताः,
आयुर्दा असि इत्याशीः, अग्निर्मूर्द्धा इति स्तुति, सङ्ख्या एको मम
इति, प्रलपितम् अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले बुलेरिवेति, परिवेदनम् अम्बे
अम्बिके इति, प्रैष अग्नीदग्नीन् इति, अन्वेषणं कोऽसि कतमोऽसी-
ति, पृष्ठं पृष्ठामि त्वा इति, आख्यानम् इयं वेदिरिति, अनुषङ्गः
अच्छिद्रेण पवित्रेणेति, प्रयोग त्रैस्वर्यं चातुस्वर्यञ्च, सामर्थ्यमभिधा-
नम् । तच्चैतद्धृतिकारेणोदाहरणोपदेशेनाख्यातम् । एतदपि प्रायिक-
कमेव । असिमध्या अपि च मन्त्रा भवन्ति, ईड्यश्चासि वन्द्यश्च वा-
जिन्निति, त्वामध्याश्च— तत्त्वा यामि इति । आशीर्ब्राह्मणमपि, सोऽका-
मयत प्रजाः सृजेय इति, स्तुतिरपि वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता इति, प्र-
लापो न चैतद्विद्मो यदि ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणाः स्मो वा इति, परि-
वेदनं ये मामधुक्षन्त ते मां प्रत्यमुश्चन्त इति, प्रैषः अमुतः सोममाहर
इति, अन्वेषणम् इह वा स इह वेति, प्रश्नः वेद कर्णवर्ती सूर्मिमिति ।
प्रतिवचनं विद्मो वा इति, अनुषङ्गः हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया
अथ वक्षस इति । प्रयोग त्रैस्वर्यंश्चातुस्वर्यञ्चेति, सामर्थ्यं रुरुवेण
अवद्यति द्रुवेष्विति । लक्षणकर्मणि प्रयोजनं प्रसिद्धत्वाच्च वक्तव्यं,
लघीयसी प्रतिपत्तिर्लक्षणेन ॥

आक्षेपेष्वपवादेषु प्राप्या लक्षणकर्मणि ।

प्रयोजनं न वक्तव्यं यश्च कृत्वा प्रवर्त्तते ॥

आक्षेपेषु पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनम्, अपवादेष्टूत्सर्गस्य, प्राप्त्या-
मुत्तरविवक्षा, कृत्वाचिन्तायां पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनम् । अस्ति
वेदे मन्त्रशब्दो यस्यायमर्थः परीक्षितः । अहं बुद्धिय मन्त्रं मे गोपाय
यमृषयस्त्रयीविदा विदुः, ऋचः सामानि यजूंषि इति ॥ ३२ ॥ ॥
मन्त्रनिर्वचनाधिकरणम् ॥ ७ ॥

शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ ३३ ॥

अथ किलक्षणं ब्राह्मणम् ? मन्त्राश्च ब्राह्मणश्च वेदः । तत्र मन्त्र-
लक्षणे उक्ते परिशेषसिद्धत्वाद् ब्राह्मणलक्षणमवचनीयम् । मन्त्रलक्ष-
णवचनं नैव सिद्धम् । यस्यैतल्लक्षणं न भवति, तद् ब्राह्मणमिति परि-
शेषसिद्धं ब्राह्मणम् । वृत्तिकारस्तु शिष्यहितार्थं प्रपञ्चितवान्- इति-
करणबहुलम्, इत्याहोपनिबद्धमाख्यायिकास्वरूपम् । हेतुः, शूर्पेण
जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते इति निर्वचनं, तद् दध्ना दधित्वम् । निन्दा,
उपवीता वा एतस्याग्नयः । प्रशंसा, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेति । संश-
यः, होतव्यं गार्हपत्ये न होतव्यमिति । विधिः, यजमानसम्मिता
उदुम्बरी भवति । परकृतिः, माषानेव मह्यं पचतीति । पुराकल्पः, उ-
ल्मुकैर्ह स्म पूर्वं समाजग्मुरिति । व्यवधारणकल्पना, यावतोऽश्वान्
प्रतिगृह्णीयादिति ॥

हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।

परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ॥

उपमानं दर्शने तु विधयो ब्राह्मणस्य तु ।

एतद्वै सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥

एतदपि प्रायिकम् । इतिकरणबहुलो मन्त्रोऽपि काश्चिद्, इति वा इति
मे मनः । इत्याहोपनिबद्धश्च, भगं भर्क्षीत्याह । आख्यायिकास्वरूपश्च,
उग्रो ह भुज्यमिति । हेतुः, इदं वो वामुशन्ति हि । निर्वचनं, तस्मादा-
पोनुस्थना इति । निन्दा, मोघमन्नं विन्दते अप्रचेता इति । प्रशंसा, अ-
ग्निर्मूर्द्धा इति । संशयः, अधः स्विदासीदुपरि स्विदासीदिति । विधिः,
पृणीयादिन्नाधमानायेति । परकृतिः, सहस्रमयुताददत् । पुराकल्पः,
यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति ॥ ३३ ॥ ॥ ब्राह्मणनिर्वचनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु हि विभागः ॥ ३४ ॥

ऊहप्रवरनामधेयेषु संशयः— मन्त्राः, उत नेति । अभिधायकत्वान्मन्त्रा इति प्राप्ते ब्रूमः । अनाम्नातेषु मन्त्रत्वं न स्यादभिधायकेष्वपि । नाभिधायकत्वं मन्त्रत्वे हेतुः । किं तर्हि, अभियुक्तप्रयोगः । ये अभियुक्तर्मन्त्रा नोच्यन्ते, न ते मन्त्राः । नचैवमादयो मन्त्रसमाम्नाये सन्ति । तस्माद् अमन्त्राः । प्रयोजनं, मन्त्रे बुद्धे यत् प्रायश्चित्तममन्त्रेषु तन्न ॥ ३४ ॥ ॥ ऊहाद्यमन्त्रताधिकरणम् ॥ ९ ॥

तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ॥ ३५ ॥

ऋच इत्यस्ति वेदे, अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रयी-
विदा विदुः ऋचो यजूंषि सामानीति । कथंलक्षणा ऋचः ? ॥ ते-
षामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ॥ यत्र पादकृता व्यवस्था स मन्त्र-
ऋगनामा । यथा अग्निमीले इति । एवञ्जातीयकेषु मन्त्रेषु अभियुक्ता
उपदिशन्ति, ऋचोऽधीमहे, ऋचोऽध्यापयामः, ऋचो वर्तन्ते इति ।
यद्यर्थवशेनेत्युच्यते, यत्र वृत्तवशेन तन्न न प्राप्नोति । अग्निः पूर्वे-
भिर्ऋषिभिरिति । यतो न अर्थवशेनेति वृत्तादिवशव्यावृत्त्यर्थं, किं त-
र्हि । अनुवाद एष प्रदर्शनार्थः । अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयम् । वृत्तादि-
निवृत्त्यर्थं सति वाक्यं भिद्येत । तस्माद् यत्र पादकृता व्यवस्था, सा
ऋगिति ॥ ३५ ॥ ॥ ऋगलक्षणाधिकरणम् ॥ १० ॥

गीतिषु सामाख्या ॥ ३६ ॥

अथ साम्नः किं लक्षणम् । विशिष्टा काचिद्वीतिः सामेत्युच्यते ।
प्रगीते हि मन्त्रवाक्ये सामशब्दमभियुक्ता उपदिशन्ति । सामान्यधी-
महि, सामान्यध्यापयामः, सामानि वर्तन्ते इति । अभियुक्तोपदेशश्च
न प्रमाणम् । यथा अम्लं दधि, मधुरो गुड इति । गीतिविशिष्टे ताव-
न्मन्त्रे गीतिशब्दः । गीतिसम्बन्धान्मन्त्रे सम्प्रत्यय इत्यवगन्तव्यम् ॥
॥ ३६ ॥ ॥ सामलक्षणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

शेषे यजुःशब्दः ॥ ३७ ॥

अथ यजुषः किं लक्षणमिति । यजुषो लक्षणं न वक्तव्यम् ।
ऋगलक्षणसामलक्षणाभ्यामेव यजुर्विज्ञास्यते वैपरीत्येनाया न गीतिर्न
च पादबद्ध, तत् प्रक्षिप्तपठितं यजुरिति ॥ ३७ ॥ ॥ यजुर्लक्षणा-
धिकरणम् ॥ १२ ॥

अथ निगदो नाम किं यजूंषि, उत यजुषोऽन्य इति ।

निगदो वा चतुर्थः स्याद्धर्मविशेषात् ॥ ३८ ॥

निगदा न यजूंषि । कुत । धर्मविशेषात् । उच्चैः ऋचा क्रियते, उच्चैः साम्ना, उपांशु यजुषा, उच्चैर्निगदेनेत्येष धर्मविशेषः । उच्चैर्निगदेनेत्यनूयते यदि यजुषो निगदत्वं स्याद्, न च तस्योच्चैस्त्वं धर्मो दृश्यते । दृश्यते तु । तस्माच्चतुर्थं मन्त्रजातं निगदो नाम ॥ ३८ ॥ पूर्व०

व्यपदेशाच्च ॥ ३९ ॥

व्यपदेशोऽपि भवति, यजूंषि वर्तन्ते, न निगदाः । निगदा वर्तन्ते, न यजूंषीति । तस्मादपि मन्त्रान्तरम् ॥ ३९ ॥ ॥ युक्तिः ॥

यजूंषि वा तद्रूपत्वात् ॥ ४० ॥

यजूंष्येष वा निगदा । कुतः । तद्रूपत्वात् । तदेवैषां रूपं, यद् यजुषां प्रश्लिष्टपाठ, ऋक्सामलक्षणविलक्षणता च ॥ ४० ॥ सिद्धान्तः ॥

वचनाद्धर्मविशेषः ॥ ४१ ॥

वचनात् प्रत्यायनसामर्थ्यात् । अस्ति हि पुरुषान्तरप्रत्यायनसामर्थ्यं केषाञ्चिद् यजुषाम् ॥ ४१ ॥ ॥ उपसंहारः ॥

अर्थाच्च ॥ ४२ ॥

अस्ति च तै पुरुषान्तरैः प्रत्यायितैः प्रयोजनं, नोपांशुच्चार्यमाणाः पुरुषान्तरं प्रत्याययेयुः । तस्माद् धर्मविशेषोऽर्थवान् । यानि च यजूंषि उच्चैरुच्चार्यन्ते ते निगदाः । कुतः । निशब्दः प्रकर्षस्य वक्ता । यथा प्रकर्षेण रक्तं नितरां रक्तमित्युच्यते । गदतिर्गदनार्थः पाठवचनः । एष एव हि प्रकर्षो यदुच्चैस्त्वावच्छिन्नत्वम् । ननु वाचनिको गुणो यजुषामुपांशुत्वम् । नेति ब्रूमः । गुणो नाम स भवति, यः स्वकार्यं कुर्वतामुपकारे वर्तते । न च परसम्बोधनार्थानां यजुषामुपांशुत्वं साहाय्यं वर्तते । तद्धि स्वकर्मक्रियाविधातं करोति । तेन पुरुषान्तरसम्बोधनार्थमुच्चैस्त्वं गुणः । इतरार्थं तु वचनं भविष्यति । इतराणि यानि यजूंषि न परसम्बोधनार्थानि, तेषूपपांशुत्वं निषेक्ष्यते ॥ ४२ ॥ ॥ युक्तिः ।

गुणार्थो व्यपदेशः ॥ ४३ ॥

अथ यदुक्तं व्यपदेशः इति स चैकत्वेऽपि गुणतो भवति । यथा, इतो ब्राह्मणा भोज्यन्ताम्, इतः परिव्राजका इति । एवमुच्चैस्त्वेन

गुणेन तान्येष यजूंषि व्यपदिश्यन्ते, निगदा इति ॥ ४३ ॥ आ० ॥

सर्वेषामिति चेत् ॥ ४४ ॥

यदि य उच्चैर्गद्यते स निगद, ऋगपि निगद प्राप्नोति ॥ ४४ ॥ आ० ॥

न ऋगव्यपदेशात् ॥ ४५ ॥

न ऋचो निगदा व्यपदिश्यन्ते । अयाज्या वै निगदा ऋचैव यज-
न्तीति पृथक्त्वनिमित्ता हि व्यपदेशा भवन्ति । उच्यते । व्यपदे-
शा लिङ्गं, प्राप्तिरुच्यतामिति । अपादबद्धे गदतिर्वर्तते, अपादबद्धो हि
गद्य इत्युच्यते ॥ ४५ ॥ आ० नि० ॥ निगदानां यजुष्ठाधिकरणम् ॥ १३ ॥

अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् ॥ ४६ ॥

अथ प्रशिष्टपठितेषु यजुषु कथमवगम्येत, इयदेकं यजुरिति यावता प-
दसमूहेनेज्यते तावान् पदसमूह एकं यजु । कियता चेज्यते । यावता क्रि-
याया उपकारः प्रकाश्यते तावद् वक्तव्यत्वाद् वाक्यमित्युच्यते तेनाभि-
धीयते- अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति ॥ एतस्माच्चेत् कारणादेकवाक्यता
भवति तस्मादेकार्थं पदसमूहो वाक्यम् । यदि च विभज्यमान सा-
काङ्क्ष पदं भवति । किमुदाहरणम् ? देवस्य त्वा सवितु प्रसवे इति ।
ननु पदं पदमत्रैकार्थम् । सत्यं, न तु तद्विभागे साकाङ्क्षम् । न तर्ह्य-
र्थैकत्वमुपपद्यते । बहुत्वात् पदार्थानाम् । पदसमुदायस्य च पृथग-
र्थो नास्तीत्युक्तम् । भेदः संसर्गो वा वाक्यार्थ इति यद्युच्यते, तथा-
प्येकार्थता न स्यात् । बहुपदे भेदानां संसर्गाणां च बहुत्वात् । एक-
प्रयोजनत्वादुपपन्नम् । यथा तावद् देवस्य त्वेति निर्वापप्रकाशनम् ।
तस्य विशिष्टस्य वाचक एतावान् पदसमूहः तद् वाक्यम् ।

नन्वत्र देवस्य त्वा सवितु प्रसवे निर्वपामीत्येकं वाक्यम्, अश्विनो-
र्बाहुभ्यां निर्वपामीत्य-रम् । एवं बहूनि वाक्यानि । यदि निर्वपामी-
त्यनुषङ्गस्ततो बहूनि वाक्यानि । न त्वेवमनुषङ्गो भवति । यदि गुण-
भूतो निर्वपामीति, तदा प्रतिप्रधानं भिद्येत । न च निर्वापो देवस्य
त्वेत्येवमादीनामर्थेनोच्यते । माधनप्राधान्ये हि अदृष्टार्थता वचनस्य
स्यात् । निर्वापे पुनः प्रधानं दृष्टं कार्यं निर्वापप्रकाशनम् । तत् स-
र्वैर्विशेषणैर्विशिष्टमुच्यते । तस्मादविरोधः । यथा च पदं पदेन वि-
शेष्यते । यथोक्तं, तद्भूतानामिति । तस्मादेकं वाक्यम् ॥

अथ किमर्थमुभयं सूत्रितम्-अर्थैकत्वादिति च, विभागे साकाङ्क्ष-

त्वादिति च । उच्यते । भवति किञ्चिदेकार्थं, न तु विभागे साकाङ्क्षम् । यथा भगो वां विभजतु, अर्यमा वां विभजत्विति । एकार्थोऽसर्वे विभागमभिदधति । ननु भगविशिष्टाद् विभागादर्यमविशिष्टोऽन्यो विभागः । नेत्युच्यते । विभागसामान्येनास्य प्रयोजनं, न विशेषेण । सामान्ये हि दृष्टोऽर्थो भवति, न विशेषे । विभागे तु न साकाङ्क्षम् । तस्मान्निम्नमिदं वाक्यं विभागे विकल्प्यते । तथा, स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुषेवं कल्पयामि । तस्मिन् सीदाऽमृते प्रतितिष्ठ ब्रीहीणां मेधः सुमनस्यमान इति विभागे साकाङ्क्षम् । हे तु प्रयोजने क्रियेते, सदनकरणं पुरोडाशप्रतिष्ठापनञ्च । तस्माद्भिन्ने वाक्ये, पूर्व सदनकरणे विनियुज्यते, उत्तरं पुरोडाशप्रतिष्ठापने । तस्मात् सम्यक् सूत्रितं, न सूत्रोपालम्भो भवति ॥ ४६ ॥ ॥ एकवाक्यत्वलक्षणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

समेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ ४७ ॥

इषे त्वा, ऊर्जे त्वेति । तथा आयुर्यज्ञेन कल्पतां, प्राणो यज्ञेन कल्पतामिति । अत्र सन्देहः । किमेवमादिषु भिन्नं वाक्यमुनैकमिति । एकमिति ब्रूमः । इषे त्वेत्येवमुक्ते, न किञ्चिद् दृष्टं प्रयोजनं, तथा ऊर्जे त्वेत्यपि च वचनसामर्थ्याद्दृष्टम् । तदुभाभ्यामेकं कल्पयितुं न्याय्यम् । एवमल्पीयसी अहष्टानुमानकल्पना भविष्यति । तस्मादेकं वाक्यम् ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ समेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ समेषु परस्परानाकाङ्क्षेषु वाक्यं भिद्यते । इषे त्वेत्येनन एकोऽर्थः क्रियते, ऊर्जे त्वेत्येननापरः । नन्विदानीमेवोक्तं नात्र दृष्टोऽर्थ इति । यद्यपि प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन नोपलभ्यते, श्रुत्या तु गम्यते- इषे त्वेति छिनत्ति, ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टीति । तथा आयुर्यज्ञेन कल्पतां, प्राणो यज्ञेन कल्पतामित्यायुःकल्प्तेरन्या प्राणकल्प्तिः । ननु सामान्यमात्रमिष्टं तद् न विशेषणभेदाद् भेदमर्हतीति । यथा, अग्नये जुष्टं निष्यामीति निर्वाप एकः तस्य विशेषाः सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्षाहुः श्यां पूष्णो हस्ताभ्यामिति, न तेषां भेदान्निर्वापस्य भेद इष्यते । एषमिहापि कल्प्तिर्नामैकोऽर्थः, नासावायुरादिभिर्विशेषैर्भिन्नो भविष्यतीति । उच्यते । इह कल्प्तीर्वाचयतीति बह्वचः कल्प्स्यः श्रूयन्ते । ताश्च वक्तव्या तत्रैकामायुःकल्प्तिम्, आयुर्यज्ञेन कल्पतामित्येष मन्त्रः शक्नोति वदितुम् । प्राणो यज्ञेन कल्पतामित्ययमपि प्राण-

कलृप्तिमपराम् । एवन्तु सर्वे कलृप्तिविशेषवचनाः । तच्च दृष्टं प्रयो-
जनम् । तस्मादनेकार्थत्वात्तत्रापि वाक्यभेद इति । ननु सामान्य-
वचनादेकत्वं यथा विभागे । नैतदेवम् । विभागे दृष्टार्थं सामान्यमिह न ।
अपिच कलृप्तीर्वाचयतीति विहितम्, आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति चायुः-
कलृप्त्यभिधानम् । अभिनिवर्त्यते प्रत्यक्षं, प्राणो यज्ञेन कल्पतामिति
च प्राणकलृप्तेः । तस्माद्वाक्यभेदः ॥ ४७ ॥ वाक्यभेदाधिकरणम् ॥ १५ ॥

अनुषङ्गो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् ॥ ४८ ॥

या ते अग्नेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा, उग्रं वचो अपावधी-
स्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहा, या ते अग्ने रजाशया, या ते अग्ने
हराशया इति । अत्र सन्देहः । तनूर्वर्षिष्ठेति किं सर्वेष्वनुषक्तव्यम् ।
आहोस्विह्यौकिको वाक्यशेषः कर्तव्य इति । किं प्राप्तम् । या ते
अग्ने रजाशयेत्येतस्य तनूर्वर्षिष्ठेति न वाक्यशेषः । न ह्ययमस्मात्
परः प्रयुज्यते । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अनुषङ्गो वाक्यसमाप्तिः स्यात्तनूर्व-
र्षिष्ठेति । यथैव ह्ययं, या ते अग्नेऽयाशयेत्येतस्यानन्तरमेवं, या ते
अग्ने रजाशया, या ते अग्ने हराशयेत्येतयोरपि । हराशयेत्येतस्य
व्यवहित इति चेत् । तन्न । समुदायस्याव्यवधानात् । अव्यवहितो
रजाशयेति समुदायः । समुदायेन च वाक्यशेषस्य सम्बन्धाभावात्
समुदायिभ्यां सम्बन्धः । समुदायिसम्बन्धे च न गम्यते विशेषः ।
तस्मात् सर्वत्रानुषङ्गः ॥

अपि च साकाङ्क्षस्य सन्निधौ परस्तात् पुरस्ताद्वा परिपूरणस-
मर्थः श्रूयमाणो वाक्यशेषो भवति । कियौस्तु कालः सन्निधिरिति ।
उच्यते । यावति शक्नोत्युभावप्यपेक्षितम् । कश्चाऽसौ । भानन्तर्ये
सम्बन्धिपदव्यवायो वा । तावति हि शक्नोत्युभावप्यपेक्षितम् ।
सम्बन्धिपदव्यवाये हि सम्बन्धादेव पूर्वसंस्कारो नापैति । यत्राप्य-
परेण साकाङ्क्षेण व्यवायस्तत्राप्यास्ति सम्बन्धः । द्वयोरपि हि कार्यं
वक्तव्यमिति । परः पूर्वमपेक्षते, अनपेक्षमाणेऽन्यतरः प्रमादपाठः
इत्यात् । शक्यते चासावपेक्षितम् । तस्माद् यथैवायमेकस्य सन्निधा-
वेवमपरस्य द्वयोरप्यसम्बद्धैः पदैरव्यवहितत्वाद्, द्वयोरप्याकाङ्क्ष-
तोरेतावच्च वाक्यशेषसम्बन्धे कारणं, नानन्तर्यम् । अव्यवधाने
विच्छेदेऽपि भवति सम्बन्धः । तस्मादनुषङ्गः ॥

अथेह कथं भवितव्यं, यत्र निराकाङ्क्षाणां सन्निधौ परिपूर्णा-
समर्थः श्रूयते । यथा, चित्पतिस्त्वा पुनातु, वाक्पतिस्त्वा पुनातु,
देवस्य त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसो सूर्यस्य रश्मि-
भिरिति । अत्र हि पुनात्वन्तानि परिपूर्णानि न किञ्चिदाकाङ्क्षन्ति ।
नन्वच्छिद्रेणेतदाकाङ्क्षिष्यन्ति । सत्यमाकाङ्क्षति । आकाङ्क्षद-
प्येतदेकमाकाङ्क्षेत । एकेनैव तन्निराकाङ्क्षं सम्पद्यते इति । एकं न हि
निराकाङ्क्षीकृतो नेतरावाकाङ्क्षिष्यति । अनर्थकत्वादाकाङ्क्षति ।
एकेन च सम्बद्धो नानर्थको भवति । तस्मान्नेतरावाकाङ्क्षतीति ।
इतरावपि परिपूर्णत्वान्न तमाकाङ्क्षत । नन्वेतस्य वाक्यशेषस्य
एकमप्याकाङ्क्षतो न गम्यते विशेष, केन निराकाङ्क्षीक्रियते, केन
वा नेति, तेनानवगम्यमाने विशेषे सर्वे सह सम्भन्तस्यते आह ।
नैतदेवम् । येनास्य प्रत्यक्षमानन्तर्यमुपलभामहे तेन सह सम्भन्तस्य-
ते इति गम्यते विशेषः । तस्मात्तनानन्तरेण सह सम्भन्तस्यते इति
नास्ति सर्वत्रानुषङ्ग इति । आह । नैतदेवम् पुनातुशब्देनास्य प्रत्यक्ष-
मानन्तर्यमुपलभामहे । पुनातुशब्दस्यापि चित्पतिस्त्वेत्यवमादि-
भिः । एकश्चासौ पुनातुशब्दः पुन पुनरुच्चरितः । तेनावगच्छाम ।
यत्र पुनातुशब्द प्रयुक्तस्तत्र तेनैकवाक्यत्वाद् अच्छिद्रेणेत्ययमपि
प्रयोक्तव्य । तथा च सति, चित्पतिस्त्वेत्येवमादयो विना पुनातु-
शब्देन साकाङ्क्षाः । ते च पुनातुशब्दमाकाङ्क्षन्ति, स च पुनातु-
शब्दोऽच्छिद्रेणेत्यनेन विशिष्टः । तेन पुनातुशब्देन सानुषङ्गेण नियोगतः
सर्वे निराकाङ्क्षीकर्तव्याः । तस्मात् सर्वेषु तुल्यप्रयोगा इति वाक्य-
परिसमाप्तिरनुषज्यते ॥ ४८ ॥ ॥ अनुषङ्गाधिकरणम् ॥ १६ ॥

व्यवायान्नानुषज्येत ॥ ४९ ॥

सं ते वायुर्वातेन गच्छतां, सं यजत्रैरङ्गानि, सं यज्ञपतिराशिषा
इति । वायुर्वातेन गच्छतामित्येष सं यजत्रैरङ्गानीति बहुवचनान्तेन
व्यवहितत्वात्, सं यज्ञपतिराशिषेत्यत्र नानुषज्यते । एकेन साका-
ङ्क्षेण व्यवेतो गच्छतामिति शेषः । ततो बहुवचनान्तेन सं यजत्रै-
रङ्गानीत्येतेन सम्बन्धमनुपेत्य व्यवेतत्वात् परेण न सम्बद्ध्यते, गम्य-
ते हि तदा विशेष, एकेन व्यवेत इति । गम्यमाने विशेषे न तत्र
भावो वाक्यशेषस्योपपद्यते । तस्माद् बहुवचनान्तस्य परस्य च तद्-

व्यपेतस्य लौकिको वाक्यशेषः कर्त्तव्य इति ॥ ४९ ॥ ॥ व्यवेताननु-
बन्धाधिकरणम् ॥ १७ ॥ इति श्रीशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये
द्वितीयस्याऽध्यायस्य प्रथम पाद ॥ २ ॥ १ ॥ उपोद्धातपादोऽयम् ॥

अथ द्वितीय पादः ।

शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ॥ १ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमस्तत्र श्रूयते । सोमेन यजेत, दाक्षिणानि जु-
होति, हिरण्यमात्रेयाय ददातीति । यजति ददाति जुहोतयस्ते किं
संहत्य कार्यं कुर्वन्ति, उत वियुत्येति संशयः । साधकाः संहत्यापि
साधयन्तो दृश्यन्ते, वियुत्यापि । संहत्य तावत्, त्रयो ग्रावाण एका-
मुखां धारयन्तो दृश्यन्ते, नागदन्तकास्तु वियुत्यापि । एकैकस्मिन्
हि शक्यते शिष्यमवलम्बयितुम् । अतो, यजति-ददाति-जुहोतयः
संहत्य साधयेयुर्वियुत्य वेति जायते संशयः ॥

किं तावत् प्राप्तं, संहत्येति । कुतः । अदृष्टार्थानामुपकारकल्पना-
ऽलपीयसी न्यायेति । कथम् । अदृष्टो योऽश्रुतो वार्थः, स नास्तीत्य-
वगम्यते * तस्मिन्नसति दृष्टश्चेच्छ्रुतो वा न विरुद्ध्यते ॥ विरुद्ध्य-
माने कल्प्यः स्याज्जायते तेन सोऽर्थवान् * विशेषश्चेन्न गम्येत, ततो
नैकोऽपि कल्प्यते ॥ गम्येत च विशेषः, बहुष्य एकमपूर्वमिति । त-
स्मात् समुदायश्चिकीर्षितः । ततो ह्यदृष्टं कल्प्यमाने, अवयवानां स-
मुदायं प्रति अर्थवत्त्वादेकमपूर्वं समुदायात् कल्पितं भविष्यति । न
च अशब्दः समुदायः । अवयवशब्दैरेव समुदायस्योक्तत्वात् । त-
स्मात् समुदायश्चिकीर्षितः । अथ वा यजेतेत्यस्य पूर्वो भागो यज-
त्यर्थं ब्रवीति । उत्तरो भावयेत्, तथा ददातीति पूर्वो भागो ददात्य-
र्थम्, उत्तरस्तमेव भावयेदिति अनुवदति । एवं जुहोतीति पूर्वो भागो
जुहोत्यर्थम्, उत्तरस्तमेवानुवदति । तेनैकस्यां भावनायां त्रयो यज-
त्यादय उपाया विधीयन्ते श्रुत्या । तस्मादेतैर्यागदानहोमैर्विशिष्टा-
ऽपूर्वस्य भावना प्रतीयते । अत उच्यते । संहत्यैकमपूर्वं साधयन्ति
इति । यद्वा यजतिशब्देन विहितं दानं दानहोमशब्देनानूच्यते गुणस-
म्बन्धार्थम् । तस्मादेकमपूर्वमिति प्राप्तम् ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रतिश-
ब्दमपूर्वभेद इति । शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् । यजेतेत्य-
नेन केवलस्य यागस्य कर्त्तव्यतोच्यते, न तु जुहोतिशब्दाभिहितस्य,

ददातिशब्दाऽभिहितस्य वा । शब्दान्तरत्वात् । प्रयोगवाक्यशेषभा-
वेन हि समुदायस्य सत्तासम्बन्धो गम्यते, श्रुत्या अवयवस्य । यजे-
तेति सन्निहितयोरपि वाक्येन दानहोमयो श्रुत्या यागस्यैव सत्ता-
सम्बन्धो गम्यते, न दानहोमयो । श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी । त-
स्मान्न समुदाय शब्दः । कल्प्यमानो हि प्रयागवचनेन एकवाक्यतां
नीत्वा कल्प्येत । शब्दान्तरश्च यजनेर्ददाति । तत्र यद्यपि परो भागो
भावनावचन सर्वेषु समानस्तथाप्येकैकस्य पूर्वोऽवयवोऽन्यः, अन्य-
श्च तेन समुदायः शब्दान्तरमन्यस्मात् समुदायात् तत्रार्थान्तरं व्य-
क्तं, दद्यादिति दानेन साधयेदिति । केवलमेव दानं कारणं भावना-
या प्रतीयते, न यागहोमौ सहायावपेक्षते । तथा जुहोतीति होमसा-
धनां भावनामाह. न दानथागावपेक्षते तत्रैतावच्छब्देनावगतं, दानेन
केवलेन सिद्ध्यतीति । जुहोतीत्यपि होमेन केवलेन सिद्ध्यतीति, न
तु दानेन केवलं न सिद्ध्यतीति विज्ञानं निवर्त्तते । ददातिर्हि स्वेन का-
रकग्रामेण कृतानुबन्धो न यागं होमं वाऽनुबन्धमपेक्षते । तस्माद्भि-
न्नानि वाक्यानि, प्रतिशब्दमपूर्वभेद इति । न च दानस्य यजतिर्जु-
होतिर्वाऽनुवादो, यागहोमयोरविवक्षाप्रसङ्गात् । न च दानमितरयो-
रनुवादः । परस्वत्वार्थत्वाद् ददाते, इतरयोश्च त्यागार्थत्वात् । प्रयो-
जनं- पूर्वपक्षे समुदायादपूर्वं, सिद्धान्ते तु यागस्य फलवत्त्वादिकयो-
र्गुणभावः ॥ १ ॥ ॥ अङ्गापूर्वभेदाधिकरणम् ॥ १ ॥

एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥ २ ॥

समिधो यजति, तनूनपातं यजतीत्येवमादिः पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तो
यजतिशब्दः किमेकमपूर्वश्चोदयति, किं प्रत्यभ्यासमपूर्वभेद इति ।
शब्दान्तरे कर्मभेद उक्तः । इह स एव शब्दः पुन पुनरुच्चार्यते ।
तस्मादेकमेवात्राऽपूर्वम् । नन्वऽपूर्वान्तरमविदधदनर्थको भवति ।
सत्यमेवाप्रयोजनो भवति । बहुकृत्वोऽपि चाञ्चार्यमाणो नान्यार्थो
भवति । यत् प्रथमे उच्चारणे गम्यते, शततमोऽपि तदेव गम्यते ।
तस्मात् पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तां यजति शब्दः एकमपूर्वं चोदयति । न
चाभ्यासोऽनर्थको भविष्यति । तनूनपादादीर्देवता विधास्यति,
तस्मादेकमपूर्वम् ॥ एव प्राप्ते, ब्रूम ॥ एकस्यैव पुन श्रुतिः स्यात् ।
कर्मभेदं कुर्यादित्यर्थः । तावत्येव विधीयमाने अस्ति कस्मिंश्चि-

द्विशेषे पुनः श्रुतिरनर्थिका भवेत् । ननूक्तं न शक्नोत्यर्थान्तरं विधा-
तुमिति । उच्यते । समिधो यजति इत्यपि प्रथमोऽनुवाद एव, दर्श-
पूर्णमासाभ्यां यजेतति याग प्राप्त एव । तत्र देवता न शक्या
विधातुम् । श्रुतिप्राप्ता हि तत्र देवता । इयं वाक्यात् प्रकरणाद्धा । तयो-
र्विकल्पो न न्याय्यः । स एष देवतायागसम्बन्धो विधीयमानः,
अक्रियमाणे यागे न शक्यः कर्तुमित्यनर्थकः स्यात् । क्रियमाणे तु
शक्यते । तस्मादभ्यसितव्यो यागः । प्रत्यभ्यासश्चादृष्टभेद इति । न
च यत् समित्सम्बन्धेन क्रियते, तत् तनूनपात्सम्बन्धेन । भिन्नत्वात्
तयोः । अतो न विकल्पः । प्रयोजनं- पूर्वपक्षे सकृत् प्रयोग इति,
सिद्धान्ते पुनः पुनः प्रयोग इति ॥२॥ समिदाद्यपूर्वभेदाधिकरणम् ॥ २ ॥

प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ ३ ॥

एवं हि समामनन्ति, यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमा-
स्याश्चाच्युतो भवति, तावब्रूतामग्नीषोमावास्यज्यैव तौ उपांशु
पौर्णमास्यां यजन्ति, ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्ण-
मास्ये प्रायच्छत्, ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्, ऐन्द्रं पयोऽमावास्याया-
मिति । तथा आधारमाधारयति, आज्यभागौ यजति, स्विष्टकृते
समवद्यति, पत्नीसंयाजान् यजति । समिष्टयजुर्जुहोति । तथा, य
एव विद्वान् पौर्णमासीं यजते, य एवं विद्वानमावास्यां यजते इति ।
तत्र सन्देहः । सर्वाण्येतानि समप्रधानानि, उत आग्नेयादीनि पयो-
ऽन्तानि प्रधानानि, आधारादीनि आरादुपकारकाण्यङ्गानि ? । तथा,
य एवं विद्वानित्येव संयुक्तौ प्रकृतानां कर्मणामनुवदितारौ । अथ
वा य एव विद्वान् पौर्णमासीं यजते, य एव विद्वानमावास्यां यजते
इत्यपूर्वया कर्मणां विधातारौ । तत्र इतरे गुणविधयः ? इति ।
किं प्राप्तम् । शब्दान्तरत्वादभ्यासाच्च समप्रधानानीति प्राप्ते, ब्रूमः ॥
प्रकरणं तु पौर्णमास्यां, प्रकृतानामाग्नेयादीनामनुवदितारौ पौर्णमा-
स्यमावास्यासंयुक्तौ । कुत ? रूपावचनात् । य एवं विद्वान् पौर्ण-
मासीसज्ञकं यागं यजत इति न सर्वे यागा उच्यन्ते । य पौर्ण-
मासीसज्ञकः स विधीयते । न चैतदेवमवगच्छामः, कीदृशमेवंसंज्ञ-
कस्य यागस्य रूपमिति । तेन किञ्चित् प्रतिपद्येमहि । अतो ब्रूमः ।
यद्यपूर्वस्य विधातारौ, अनर्थकाविति । अथ नु प्रकृतानामनुवदितारौ,

ततः सन्निहिताः पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्ता यागा इति गम्यते रूप-
म् । तत्रार्थवत्ता वचनस्य । कथं पुनरेकवचनान्तो बहूनां वाचको
भविष्यतीति यद्युच्यते समुदायशब्दतयाऽवकल्पिष्यते । रूपवन्तो हि
पूर्वप्रकृता यागा । तेषां च प्रचयशिष्ट समुदायोऽप्यास्ति । तदपेक्षो-
ऽयमरूपशब्दः । तस्मादकवचनान्तता न दोषः । भवति हि बहूनामेक-
वचनान्तः शब्दः समुदायापेक्षः । यथा, यूथं वनं कुलं परिषादिति ।
यदा आग्नेयादीनां समुदायवचनावेनौ, तदा दर्शपौर्णमासशब्देन ए-
त एवाभिधीयन्ते । तत एषां फलसम्बन्धः, फलवत्सन्निधेस्तु आघा-
रादीन्याराधुपकारकाणीति ॥ ३ ॥

विशेषदर्शनाच्च सर्वेषां समेषु ह्यप्रवृत्तिः स्यात् ॥४॥

यदि च सर्वाणि समप्रधानान्यभविष्यन्, न विकृतौ प्रयाजा दृश्यन्ताम् ।
दृश्यन्ते तु, प्रयाजं प्रयाजं कृष्णलं जुहोतीति । असत्याग्नेयगुणत्वे
प्रयाजस्य तन्नोपपद्यते । अतो न सर्वाणि समप्रधानानि ॥४॥ युक्तिः ॥

गुणस्तु श्रुतिसंयोगात् ॥ ५ ॥

नैतदस्ति, पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्तौ समुदायशब्दाविति । कि-
न्त्वपूर्वयो कर्मगोविधातारौ । तथा न लक्षणशब्दो भविष्यति । ननु
रूपं नास्ति । वाक्यान्तरेण रूपमवगमिष्यामः । पौर्णमास्यामाग्नेयो-
ऽष्टाकपालां भवतीति । यदेतत् पौर्णमासीनाम कर्म, तस्यैतद् रूपम् ।
अग्निदेवता, पुरोडाशो द्रव्यमिति । अत आग्नेयादिभिर्गुणो विधी-
यते इति ॥ ५ ॥ पूर्वपक्षः ॥

चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्राच्चोदिते हि त-
दर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येत ॥ ६ ॥

कर्मचोदना वा आग्नेयादय स्युः । कुतः ? । गुणानां युगपच्छासना-
त् । एकैव वाक्येनात्रानेको गुणो विधातुमिष्यते भवता । न च शब्दा-
न्तरेण चोदितं कर्मण्यनेको गुणः परस्परसम्बन्धे चाऽस्ति शक्य-
ते विधातुम् । कथम् । यदि तावत् पौर्णमास्यामष्टाकपालो भवती-
ति सम्बन्धो विवक्षितः, न तदाऽयमर्थोऽष्टाकपालः सत्तयाऽभिस-
म्बध्यते । इति कस्तर्ह्यष्टाकपालः । पौर्णमास्याऽभिसम्बध्यत इति तत्र
तदा भवतिर्वर्त्तने, तदानीमाग्नेय इत्ययमस्यान्तिकादप्युपनिपाति-

तो भवति सम्बन्धाभावान्नानेन सम्बन्धुमर्हति, अष्टाकपाल आग्नेयो भवतीति। अथाग्नेय पौर्णमास्यां भवतीति विवक्ष्यते । तदाग्नेयपुरोडाशयोरसम्बन्ध एव स्यात् । अथ पौर्णमास्यामष्टाकपालस्याग्नेयता विधीयते । वक्तव्यं, केन तस्यामष्टाकपालो विहित इति । अथ तस्यामाग्नेयस्याष्टाकपालता तथाप्येष दोषः । अथ पौर्णमासीत्युभाभ्यां सम्बद्ध्यतः । परस्परं द्रव्यदेवतयोरसम्बन्ध एव स्यात् । अथ द्रव्यदेवतं परस्परं विशिष्टे सत्यौ पौर्णमास्या सम्बद्ध्यतामिति युज्यते । आग्नेयोऽष्टाकपालो यः स पौर्णमास्यां भवतीति । तस्याऽप्रसिद्धत्वादेतदप्युक्तम् । अथ केनचिदग्नेये सङ्कल्पितः पौर्णमास्यां विधीयते । तथापि देवताया अविधानाद्रूपाभाव एव । अथाऽग्निर्देवता भविष्यतीति कश्चिद् ब्रूयात् स वक्तव्यः, मिथश्चानर्थसम्बन्ध इति न हि आग्नेयशब्दोऽनुवादो विधिश्च भवतीति। कल्पयिष्यामो देवतामिति चेन्न। असति विधाने देवताया अभावात्। सम्बन्धिशब्दोऽयं देवतेति । स एवाग्निरष्टाकपालस्य देवता, नाज्यस्यातस्मादवश्यमाग्नेयाष्टाकपालसम्बन्धो विधातव्यः । स एष यागो भवतीति तेन पौर्णमासीयागस्याऽपरो याग सम्बन्धी विधीयते, न द्रव्यं, देवता वा । न च यागस्य यागाऽन्तरं रूपं भवति । अतो रूपावचनात् पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्तौ नापूर्वयो कर्मणोर्विधातारौ । यत्तूक्तं, पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ लक्षणया प्रकृतान् यागाननुवदितुं शक्नुतो, नाञ्जस्येनेति । नैष दोषः । यदा आज्ञस्येन शब्दार्थो नावकल्पते, तदा लक्षणयाऽपि कल्प्यमान साधुर्भवति । यथा, अग्नौ तिष्ठति, अवष्टे तिष्ठति, अग्निसमीपे अवष्टसमीपे तिष्ठतीति भवति संव्यवहारः । लक्षणापि हि लौकिक्येवेति ॥ ६ ॥ ॥ उत्तरम् ॥

व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ ७ ॥

उग्राणि ह वा एतानि हवींषि अमावास्यायां सम्भ्रियन्ते, आग्नेयं प्रथममैन्द्रे उत्तरे इति समुच्चयं दर्शयति आग्नेयादीनां गुणत्वं विकल्प स्यात् । तत्राग्नेयं प्रथमम्, ऐन्द्रे उत्तरे द्वे इति व्यपदेशो नावकल्पेत । विकल्पे सम्भारपौर्वापर्यानुपपत्तिरिति ॥ ७ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८ ॥

लिङ्गं च दृश्यते, चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्वयन्ते, त्रेयादशमावा-

स्यायामिति॥८॥ यु०॥ आधाराद्याग्नेयादीनामङ्गाङ्गिभावाधिकरणम्॥३॥

पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात् ॥ ९ ॥

जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ उपांशुयाजमन्तरा यजतीति, विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय, प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय, अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वायेति । तत्र सन्देहः । उपांशुयाजमन्तरा यजतीति किं विष्णूादिगुणकानां प्रकृतानां यागानां समुदायस्य वाचकः, अथ वा अपूर्वस्य यागस्येति तत उच्यते । पौर्णमासीवदुपांशुयाजो भवितुमर्हति । कुत । नामसम्बन्धात् । नामसम्बद्धो हि विशिष्टो यागः श्रूयते उपांशुयाजसंज्ञकः । न च द्रव्यदेवते रूपं, प्रकृताश्चोपांशुगुणका यागा विद्यन्ते । तस्मात् समुदायशब्द इति ॥ ननुपांशुगुणक यागान्तरम् उपांशुत्वेन रूपेण रूपवद् विधीयते । न एवञ्जातीयक शब्द उपांशुविशिष्ट यागं शक्नोति वक्तुम् । उपांशुयाग इति हि तस्य वक्ता । चजो कुघिण्यतोरिति कुत्वेन भवितव्यम् । अव्युत्पन्न पुनरुपांशुयाजशब्दः । तस्मान्न रूपवद् यागान्तरम् । अथापि नामसयुक्तं यजतिसामान्यमेव, तथाप्यनुपदिष्टदेवताद्रव्यरूपं न यागान्तरं प्रतिपद्यमहि । नन्वेवं सति प्रकृतानामप्यवाचकः प्राप्नोति । मा भूदुपांशुयाजशब्दः, यजतिशब्दो भविष्यति । तथा सति उपांशुयाजशब्देऽप्यनुवादत्वादनाञ्जस्येऽपि न दोषः ॥ ९ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

चोदना वाऽप्रकृतत्वात् ॥ १० ॥

कर्मान्तरस्य वाचकः स्यात्, उपांशुयाजं यजतीति । कुत । प्रकृतानां यागानामभावात् । न चेत् प्रकृता विद्यन्ते, कस्य समुदायं वक्ष्यति । ननु इदानीमेवोक्तं विष्णूादिगुणकाः प्रकृता यागा विद्यन्ते इति । न विद्यन्ते । न हि ते विधया, विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्येवमाक्षयः । अर्थवादा हि ते । कथम् । अस्मिन् वाक्ये विध्यन्तरस्य भावात् । उपांशुयाजमन्तरा यजतीत्येतदेतस्मिन् वाक्ये विधीयते । यदीमेऽपि विधीयन्त, भिद्यते तर्हि वाक्यम् । अपि च यागस्य विष्णूादीनाञ्च सम्बन्धोऽत्र गम्यते वाक्ये, न च यागस्य विधानम् । ननु चोपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यत्राप्यन्तरालसम्बन्धोऽवगम्यते । बाढम् । स तु विधीयते उपांशुत्वादिसम्बन्धः । एकं हीदं वाक्यम् ।

नेकं विधातुमर्हति । कथम् । जामि वा एतद् यज्ञस्य क्रियते इत्येव-
मुपक्रम्य तद्वाक्यम्, अजामित्वायेत्येवमन्तम् । तस्य मध्ये समा-
म्नातं विष्णुादिवाक्यम् । तेन सम्बध्यमानं न वाक्यान्तरं भवितुमर्ह-
ति । तस्माद्, विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्येवमादयो न विधय, किं
तर्ह्यर्थवादाः । क पुनरर्थवादः । आग्नेयाग्नीषोमीययोर्निरन्तरं क्रिय-
माणयोर्जामितादोष उक्तः । तं भिषजितुम्, उपांशुयाजमन्तरा यज-
तीति विहितम् । कथं तेन भिषजिष्यते । तस्मिन् क्रियमाणे ज्ञायते
एव, यथा विष्णुर्यष्टव्यः प्रजापतिरग्नीषोमौ चेति । ततश्च व्यवधा-
नादजामिताऽवगम्यत एव । तेनाजामितार्थवादं वक्ष्यामीति विष्णुादि-
सम्बन्धोऽनूद्यते, न त्वन्तरालसम्बन्धस्यान्यत् प्रयोजनमस्त्यतो वि-
धानात् । कथं विष्णुादयो यष्टव्या इत्येतदवगम्यते । यष्टव्यान् अय-
ष्टव्यान् वा विष्णुादीनुपांशुयाजाभिष्टवाय सङ्गीर्त्तयतीति गम्यते ॥

तत्र केचित्तावदाहुः, प्राप्ता एवेति । कुत । शाखान्तरे विधा-
नादिति । यद्यप्यप्राप्तिस्तथाप्युपांशुत्वासामान्यात् प्रजापतिर्देवता
विष्णुश्चेत्यनुवादावेव । उपांशुधर्माणौ हि विष्णुप्रजापती । तस्माद्
यत्किञ्चित् प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते, तद् उपांश्वेव क्रियते इत्येवमा-
दिसङ्गीर्त्तनान्मन्त्रसमाम्नानाञ्च विष्णुमप्राप्तमपि प्राप्तमिव वदेत् ।
अग्नीषोमयोस्तु विधायकमुद्राह्रियते, एतावद्भूयातामग्नीषोमावाज्य-
स्यैव तावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति । तस्माद्यागान्तरम् ॥१०॥ सि०॥

गुणोपबन्धात् ॥ ११ ॥

यदुच्यते, न ज्ञायते, कतमोऽसावुपांशुयाजसंज्ञको याग इति ।
यस्यायं गुण उपबद्धः । उपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति । तस्मान्न दोषः
॥ ११ ॥ ॥ आशङ्कानिरासः ॥

प्राये वचनाच्च ॥ १२ ॥

प्रधानकर्मप्राये वचनं, प्रधानकर्मतामुपोडलयति । यथा, अग्र्य-
प्राये लिखितं दृष्ट्वा भवेदयमग्र्य इति मतिः । तस्मान्न समुदायशब्दः
इति ॥ १२ ॥ ॥ युक्तिः ॥ उपांशुयाजापूर्वताधिकरणम् ॥ ४ ॥

आधाराग्निहोत्रमरूपत्वात् ॥ १३ ॥

आधारमाधारयीति श्रूयते । तथा इमान्यपराणि, ऊर्ध्वमाधार-
यति, सन्ततमाधारयति, ऋजुमाधारयतीत्येवमादि । इदञ्च, अग्नि-

होत्रं जुहोति, तथा, दध्ना जुहोति, पयसा जुहोतीत्येवमादि । तत्र सन्देहः । किम् ऊर्ध्वमाधारयति, दध्ना जुहातीत्येवमादिभिर्गाद्याः होमाश्च विहिताः । तेषाम् आधारमाधारयति, अग्निहोत्रं जुहोतीत्येतौ समुदायानुवादौ, उतैतावेवापूर्वयाराधारहोमयोर्विधातारविति । किं तावत् प्राप्तम् । नापूर्वयोर्विधी इति । कुतः । अरूपत्वात् । न ह्यंतयो पूर्वेष्व्यो होमाघारेष्व्यो विशिष्टं रूपमस्ति । यत् कर्मान्तरमध्यवसेयम् । अतः प्रकृतत्वात् प्रकृतानुवादौ ॥ १३ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

संज्ञोपबन्धात् ॥ १४ ॥

संज्ञोपबन्धश्च भवति । अग्निहोत्रं नाम होमं जुहोतीति, आधारसंज्ञकं कर्म करोतीति संज्ञाविशिष्टावाधारहोमौ विधीयन्ते । न च विज्ञायन्ते, कोऽसावाधारो नाम कर्मविशेषः, कश्चाग्निहोत्रसंज्ञक इति । ननु विज्ञायते, आधारणमाधार, हवनं होमः । यद्वाधारणसामान्यं होमसामान्यश्च विधीयन्ते, विज्ञातपूर्वौ तर्ह्यवाधारहोमौ । तेनानुवादौ । अथाव्युत्पन्ना उभयोरपि संज्ञा, तथापि नाधाराग्निहोत्रसामान्यमुच्येत । विशेषाश्रयत्वात् संज्ञायाः । न च स विशेषो गम्यते इत्यपूर्वावाधारहोमविधीनामत्रकल्प्येते । अपिच कथं क्रिया साधनशब्देनोच्येत । ईप्सिततमं हि यत् साधनं तद् द्वितीयान्तेनोच्यते । क्रिया तिष्ठन्तेन । अनुवादपक्षे क्रियाणां समुत्थोऽर्थान्तरं तदीप्सिततमं साधनं भविष्यति ॥ १४ ॥

अप्रकृतत्वाच्च ॥ १५ ॥

न च प्रकृतमपि द्रव्यदेवतमाधारे विद्यते । येन रूपवान् स्यात् । तस्मादेतावपि समुदायशब्दाविति ॥ १५ ॥ ॥ युक्तिः ॥

चोदना वा शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्, तत्सन्निधेर्गुणार्थेन पुनःश्रुतिः ॥ १६ ॥

नचैतदस्ति, समुदायशब्दाविति । कर्मान्तरचोदने स्याताम् । कुतः । शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात् आधारयति, जुहोतीति । होमाधारौ प्रयोक्तव्याविति शब्दार्थः । तेन कर्मान्तरे विधीयेते इत्यवगच्छामः । आधाराग्निहोत्रशब्दौ च हवनाधारणसामान्यवगचिनौ प्रज्ञातौ । अतो नाविज्ञातार्थौ । तेन रूपवन्तौ सन्तौ विधीयेत ॥

यदुक्तम् । ऊर्ध्वमाधारयति, दध्ना जुहोति इत्येवमादिभिर्विहि-

तत्त्वादनुवादाविति । नैतदेवम् । न ह्येते होमाधारौ विधातुं शक्नुवन्ति । ऊर्ध्वमाधारयति, दध्ना जुहोतीति च । नैतदुक्तं भवति— आधार. कर्त्तव्य, हामः कर्त्तव्य इति, किं तर्हि ऊर्ध्वमाधारसम्बन्धः कर्त्तव्यः, दधिहोमसम्बन्धः कर्त्तव्य इति । तस्मादप्राप्तत्वान्नानुवादौ । ननु सम्बन्धे विहिते अर्थाद्धोमाधारौ भविष्यत । नैतदेवम् । अस्मिन् हि सति विधानेन सम्बन्धः । तस्मान्नार्थादापद्येते होमाधारौ, अतोऽपूर्वौ विधीयेते इति ब्रूम ॥

नन्वाधारयति, जुहोतीति होमाधारगतो व्यापार श्रूयते, न दध्यूर्ध्वतादिसम्बन्धः । सत्यं न श्रूयते । तत्सन्निधेर्गुणार्थेन व्यापारश्रवणमवकलिप्यते । ननु पदार्थान्तरगतं व्यापारं श्रुतिर्न शक्नोति वदितुम् । सत्यमेवमेतत्, स्वपदार्थगतं वक्ष्यति, तं तु स्वपदार्थं गुणशब्दो विशेषयति, स एव विशिष्टः प्रत्येष्यते इति भवेदेतद् विशिष्यात् स्वपदार्थं गुणशब्दो, न त्वेष गुणतो व्यापारः प्रतीयेत । तत्र किं भविष्यति । अव्याप्यमाणेऽपि गुणे शब्दार्थोऽवकल्प्यते भविष्यति । गुणवचनसाधनधिरिदानीं किमर्थः । अनर्थकस्तु । कथं पुनरनर्थको नाम वेदो भवितुमर्हति । सत्यर्थे नानर्थकः, असति त्वर्थे किमन्यदुच्येत । एवं तर्हि वाक्याद्भविष्यति, श्रुत्यर्थे सति न वाक्यार्थोऽवकल्प्यते । सत्यमेवमेतत् । अविवक्षिते त्ववकलिप्यते । कथमविवक्षा । गुणवचनस्य अप्रमादपाठात् । स्वपदार्थस्य च शब्दान्तरेण विहितत्वात् । तस्मात् सिद्धं, गुणार्थेन दध्ना जुहोतीत्येवमादीनां पुनः श्रुतिः । जुहोतेरुच्चारणं चानुवादो गुणसम्बन्धार्थः । यदि जुहोतीत्यनुवादः, केनेदानीं गुणो विधीयते दधिशब्देनेति मा वोचन । नन्विदानीमेव वाक्याद् गुणव्यापारो गम्यते इत्युक्तम् । सत्यमेवमेतत् । अविधीयमानस्तु कुतो गम्यते इति । प्रमाणमस्य नावगम्येन । असति प्रमाणे व्यामोहः स्यात् । एवं तर्हि विधायकौ जुहोत्याधारयतिशब्दौ । कस्य तर्ह्यनुवादः । धात्वर्थस्येति ब्रूम । यदि विधायकौ, पूर्वमेव विहिते स्वाऽर्थे, किमर्थं पुनरुच्चार्येते । वाक्यार्थो यस्तं विधातुमित्यदोषः । तस्मात् कर्मान्तरचोदने । यदुक्तं, नास्त्याधारे प्रकृतं द्रव्यदेवतमिति । किमेवं सति द्रव्यदेवतेन, यदा प्रसिद्धार्थाभिधानाभिज्ञातमवाप्त्यस्य रूपम् । अपि च, चतुर्गृहीतं वा एतद्भूतस्याधारमाधार्येत्याज्यमस्य द्रव्यं, मान्त्रवर्णिको देवताविधिः । इन्द्र ऊर्ध्वोऽध्वरो दिवि स्पृशतु

महतो यज्ञो यज्ञपते इन्द्रवान् स्वाहेत्याधारमाधारयतीति । एवमसा-
विन्द्रवान् यद्यस्य इन्द्रो देवता । तद् यदि देवताभिधानमेतदाधारस्य,
ततोऽनेनाधारः कृतो भवति । तस्मात् कर्म्मन्तरे, न समुदायशब्दा-
विति सिद्धम् ॥ १६ ॥ ॥ आ० नि० ॥ आधाराद्यपूर्वताधिकरणम् ॥५॥

द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः प्रकरणे ह्यनर्थको

द्रव्यसंयोगो न हि तस्य गुणार्थेन ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमं श्रूयते, या दीक्षितां यदग्नीषोमीयं पशुमालभते
इति । तत्रेदमामनन्ति । हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया, अथ
वक्षस इति । यथा सोमेन यजतेति । तत्राप्येन्द्रवायवं गृह्णाति,
मैत्रावरुणं गृह्णाति, आश्विनं गृह्णातीत्येवमादि । तत्र संशयः, किम-
वद्यति-गृह्णाति-चोदितानां कर्म्मणामेवालभतियजती समुदायस्या-
नुवदितारौ, अथापूर्वयोः कर्म्मणोर्विधातारविति । किं तावत् प्राप्तम् ।
समुदायस्येति । कुतः । ये इमे आलभतियजतिभ्यां कर्म्मणी विधी-
येयातामिति चिन्त्यन्ते, पूर्वमेव ते अवद्यति-गृह्णातिभ्यामवगमिते ।
न चावगमितोऽर्थो विधीयते । हृदयादीस्तु पशुशब्देनानुवदति,
सोमशब्देन च रसम् । तस्मात् सोमेन यजतेत्यनुवादो यजतिः ।
यजेत स्वर्गकाम इति फलसम्बन्धार्थः । पशुमालभेतेति चालभति-
रग्नीषोमसम्बन्धार्थः । अपि च, दशैतानध्वर्यु प्रातः सवने ग्रहान्
गृह्णातीति समुच्चयां हृदयते । तथा आश्विनो दशमो गृह्यते, तृतीयो
हृदयते इति च क्रमः । यदि चापूर्वौ यागौ विधीयेते, तत्र ऐन्द्रवायवा-
दिभिर्देवता विधीयेरन् । यथा, खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नाति
रोहितके बध्नातीति । तत्र क्रमसमुच्चयदर्शनेनोपसंख्येयाताम् । अथ
पुनरस्मिन् समुदायवचने, यजती सम्यगंतदवकलसं भवति । तस्मा-
त् समुदायानुवादौ ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ अपूर्वयोः कर्म्मणोर्विधानचो-
दने पशुसोमयोः कुतः । सोमशब्दः क्षीरिण्यां लतायां प्रसिद्धो, न
रसे, आकृतिवचनो हि सोमशब्दो न व्यक्तिवचनः । तथा शृङ्गिणि
पुच्छवति लोमशे चतुष्पदि द्रव्यविशेषे पशुशब्दमाकृतिवचनमुपच-
रन्ति । न चैवमाकृतिकद्रव्याः प्रकृता यागा विद्यन्ते । येषामिमौ
समुदायस्यानुवदितारौ भवेयानाम् । ननु पशुविकारो हृदयादि प-
शुशब्देनाग्नीषोमसम्बन्धार्थमनूद्यते । नैतदेवम् । पशुरग्नीषोमीयो

भवतीत्येतावदुच्यते, नायं प्रकृतो हृदयादिः पशुरिति । तत्र यदि, लौकिकस्य पशोर्ग्रहणं ततो मुख्यं पशुशब्दः । यदि हृदयादेः, ततो जघन्यां विकारसम्बन्धेन । तथा, सोमशब्दोऽपि विकारसम्बन्धेनानुवादः स्यात् । तस्मादपूर्वं कर्मणी विधीयेयातां, नानुवादौ । अथ इन्द्रवायवादिषु प्रकृतेषु यागेषु लता विधीयेतेति । उच्यते । न सा शक्या वाक्येन ऐन्द्रवायवी ज्ञातुम् । श्रुत्या हि रस ऐन्द्रवायवः । तस्माद् द्रव्यसयोगवचनं प्रकृतेषु यागेष्वपि सत्सु विधातुमनुवदितुं वा न शक्नुवन्ननर्थकः स्यात् । तस्मादपूर्वकर्मणी विधीयेयातां, न प्रकृतानामनुवादाविति ॥ १७ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

अचोदकाश्च संस्काराः ॥ १८ ॥

एवं तावत् प्रकृतेषु सत्स्वपि नानुवादावित्युक्तम् । अथेदानीं, प्रकृता एव यागा न सन्तीत्युच्यते । कुतः । अचोदका संस्काराः । न चैन्द्रवायवादिभिर्यागा विधीयन्ते । तेन ग्रहणमुपकल्पनमात्रं दृष्टार्थम्, उपकल्प्यमाने तु देवतासङ्कीर्तनमदृष्टाय । अत ऐन्द्रवायव गृह्णातीतीन्द्रवायुभ्यां सङ्कल्पयतीत्येतावदुक्तं भवति । तत्र यागमन्तरेण सङ्कल्पयतीत्येतन्न युज्यते इति यागः कल्प्येत । स एवाऽऽप्नोतां यागो यस्मिन् सति सङ्कल्पोऽवकल्प्येत । तस्मान्न, ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्येवमादिभिर्यागा विधीयेरन्, प्रकृतानां यागानामभावाच्च समुदायशब्दो यजतिः । तथा लभतिशब्द इति ॥ १८ ॥ ॥ आ० नि०

तद्देशात् कर्मणोऽभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वादनर्थकं हि

स्याद्देशो द्रव्यगुणीभावात् ॥ १९ ॥

पशौ वृत्ता कथा दशमे पुनरुद्धविष्यति । सोम इदानीं वर्त्तते । कथं क्रमसमुच्चयाविति । इन्द्रवायवाद्या देवता नैवं श्रूयन्ते । इन्द्रवायुभ्यां यागो निर्वर्त्तयितव्यः, मित्रावरुणाभ्यां यागो निर्वर्त्तयितव्य इति । यद्येवमश्रोष्यन्त, यागं प्रति देवता व्यकल्पिष्यन्त । केवलया हि देवतया तदा यागो निर्वर्त्तयते इति विहितमभविष्यत् । अथ पुनरिमा अदृष्टार्थं गृह्णातिसंस्कारं प्रति देवता विधीयन्ते । तत्रेन्द्रवायुसङ्कल्पादन्यो मित्रावरुणसङ्कल्पः । तेन गृह्णातौ तत्कृताददृष्टाददृष्टान्तरमुत्पादयति । एवमपरेष्वपि ग्रहणेषु तस्मात् समुच्चयः । ग्रहणन्तु नियतपरिमाणेपूर्ध्वपात्रेषु प्रादेशमात्रेषु नियतपरिमाणेषु-

दककलशेषु संस्कृतस्य दशमुष्टिपरिमितस्य कृत्स्नस्य सोमस्य नाव-
कल्पते । यद्यपि चावकल्पेन तथापि नित्यवद्विहितानां देवतानां विक-
ल्पपक्षे तावत्प्रयोगवचनो मा बाधीति अवयवग्रहणमेव न्याय्यम् । कृ-
त्स्नग्रहणे हि तदेवेन्द्रवायुभ्यां सङ्कल्पितं, तदेव मित्रावरुणाभ्यामिति
नावकल्पेत । तस्मात् कल्पनभेदात् पृगवास्थितः सोमो नानादेवत-
त्वादेव नैक्येन शक्यः कर्तुम् । न चासति देवतायागे देवताभ्यः
शक्यते सङ्कल्पयितुम् । तस्मादवश्यं यथा सङ्कल्पिता देवता यष्ट-
व्याः । तासु चंज्यमानासु ज्योतिष्टोमेन यजेतेति श्रुतो यागो निर्वृत्त
एव भवति । न देवतान्तरमाकाङ्क्षति । कृत्स्नेन च दशमुष्टिना सो-
मेन यागः श्रुतः, सोऽसति अभ्यासे नावकल्पत इति अर्थात् स गुणो भ-
विष्यतीत्यभ्यासतव्यो यागः । न ह्यनभ्यस्तः सर्वाभिर्देवताभिः सर्वेण
च सांमेन सम्पन्नो भविष्यति । तस्मिँश्चाभ्यस्यमाने क्रमसमुच्चयौ युक्ता-
वैव भवतः । तस्मात्तयोर्दर्शनं युज्यते एवेति ॥ १९ ॥ ॥ उपसंहारः ॥

संस्कारस्तु न भिद्येत, परार्थत्वाद् द्रव्यस्य

गुणभूतत्वात् ॥ २० ॥

यदप्युच्यते- यथा खा दिरे बध्नाति, पालाशे बध्नातीति खादिरा-
दयः संस्कारं विकल्पन्ते तद्वद्देवता विकल्पयिष्यन्ते इति । तच्च नैवं
युक्तम् । तत्र संस्कारमाभिनिर्वर्त्तयितुं खादिरादयः श्रूयन्ते । यदि च
इन्द्रवाय्वाद्या अपि ग्रहदेवता यागमाभिनिर्वर्त्तयितुं श्रूयेरस्ततोऽत्रा-
पि विकल्पः स्यात् । न त्वेता यागे श्रुताः । तस्मात् समुच्चयेन ॥
॥ २० ॥ आशङ्कानिरासः ॥ पशुसोमापूर्वताधिकरणम् ॥ ६ ॥

पृथक्निवेशात् संख्यया कर्मभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

अस्ति वाजपेयः, वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । तत्र प्राजा-
पत्याः पशवः । सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते सप्तदशो वै प्र-
जापतिः प्रजापतेराप्त्यै इयामास्तूपरा एकरूपा भवन्ति, एवमेव
हि प्रजापतिः समृद्धौ । तत्र संदिह्यते । किं सप्तदशैतानि कर्मा-
णि, अथ सप्तदशपशुगुणकमेकं कर्मेति । किं तावत् प्राप्तम् । एकं
कर्मेति । कुत । प्रजापतये सप्तदश पशवः सङ्कल्प्यन्ते, किमेकं या-
गमाभिनिर्वर्त्तयितुम् उत बहूनिति संशये, एकमिति न्याय्यम् । यो हि
बहून् यागान् कल्पयति, कल्पयत्यसावेकम् । तत्रैकस्मिन्नेव परिक्लृप्ते
सप्तदशानामेव पशूनां परिक्लृपनमुपपन्नं भवति । केन च द्वितीयादी-

न यागानवकल्पयेम । एवमल्पीयस्य हृष्टानुमानप्रसङ्गकल्पना भवति ।
 तस्मादेको यागः सप्तदशभिः पशुभिर्निर्वर्त्यते ॥
 एवं प्राप्ते ब्रूम ॥ संख्यया कर्मभेदो भवत् । पृथक्ते पशूनां सति सप्त-
 दशसंख्या निविशेत । तच्च पशूनां पृथक्त्वं बहुषु यागेष्ववकल्पते ।
 नैकस्मिन् । कथम् । एकादशभिरवदानैरसौ यागो निर्वर्त्तयितव्य-
 इत्येवं चोद्दकः प्रतिदिशति । तानि चैकस्मादेव पशोरवाप्यन्ते । तत्र
 द्वितीयादेरालम्भो नावदानसम्पादनाय भवितुमर्हति । एकमालङ्घ्य-
 मानमन्वालाङ्घ्येरन्नहृष्टार्थायापदे । तथा सत्यतदर्थत्वाच्च ते प्राजाप-
 त्या भवेयुः । तत्र प्राजापत्यानिति श्रवणमुपरुद्ध्येत । तेनैकस्मिन्
 पशौ पृथक्ते निवेशिनी सप्तदशसंख्या नावकल्पयेत । बहुषु यागेषु
 बहुभिरेवावदानगणैः प्रयोजनम् । तेन सप्तदशाङ्ग्यो यागेऽङ्ग्यः सप्त-
 दश पशूनुपाददीरन् तत्र संख्यासामञ्जस्यं भविष्यति । तस्मात्
 सप्तदश यागाः ॥ नन्वेकस्मिन्नपि यागे सप्तदशभिरवदानगणैर्यज्यते
 वचनात् । नैतदेवम् । पशुषु हिंसासंख्या श्रूयते, नावदानगणेषु ।
 अवदानानि हवींषि यागसाधनानि, न पश्वाकृतिः । सा ह्यवदानप्रकृ-
 तिद्रव्यं विशिषन्ती प्रकृतौ प्रधानस्योपकृतवतीति विकृतावप्यवदान-
 प्रकृतिद्रव्यं विशिषन्ती प्रधानस्योपकरिष्यति तत्र च पशोः सप्त-
 दशसंख्या विकारिका, नावदानगणस्य । तस्मादेकस्मै अवदानग-
 णायैकः पशुरालब्धव्यः प्राप्नोति । तत्र सप्तदशसंख्या नापपद्यते
 एवमेवावकल्पिष्यते । यदि शृङ्गाभिप्राया वर्णाभिप्राया रूपाभि-
 प्राया वा अभविष्यन् सप्तदशपशवः श्वेतः कृष्णो रोहित इत्येवमा-
 दयः तेषामन्यतमो गृह्यते इति । अथवा तूपराः शृङ्गिणः एकशृङ्गा
 इत्येवमादयस्तेषामन्यतम इति । ते हि श्यामास्तूपराः एकरूपाः श्रू-
 यन्ते । तदेषु बहुषु यागेषु उपपद्यते, नैकस्मिन् । तस्मात् सप्तदश
 यागा इति । प्रयोजनमेकस्मिन्नेष्टे दुष्टे कृत्स्नः पशुगण आवर्त्तत,
 एकमालङ्घ्यमानमन्वालाङ्घ्येन पूर्वपक्षे अहृष्टार्थम् । सिद्धान्ते एक एव
 पशुरावर्त्तते । न हि कर्मभेदे पशु पश्वन्तरमाकाङ्क्षतीति ॥ २१ ॥
 संख्याकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥ ७ ॥

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ २२ ॥

अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरिति । अत्र
 संदेहः । किमेभिर्नामधेयैः प्रकृतं ज्योतिष्टोमं सङ्गीत्य तत्र सहस्र-

दक्षिणादिगुणो विधीयते, अथ वा वक्ष्यमाणविशेषाणि कर्मान्तरा-
ण्युपदिश्यन्ते इति । किं प्राप्तम् । प्रकरणानुग्रहात् प्रकृतस्य गुण-
विधानमिति । ननु वाक्यसामर्थ्याज्ज्योतिरादीनामेते गुणा विधा-
यिष्यन्ते । नैष दोषः । ज्योतिष्टोमस्यैवैतानि वाचकानि । ज्योतिरिति
ज्योतिष्टोमस्य प्रतीकमुपादीयते, विश्वज्योतिरिति । त्रिवृदादीन्यस्य
ज्योतींषि वाक्यशेषसङ्कीर्तितानि । तानि सर्वाण्यस्य । तेनाऽसौ
विश्वज्योतिः सर्वज्योतिश्च ज्योतिष्टोम इत्येवं प्राप्तम् ॥ एवं प्राप्ते
ब्रूमः ॥ संज्ञा हि तिस्रो भेदिकाः तेषां ज्योतिराद्याः । उत्पत्तिवाक्ये
ह्येताः श्रूयन्ते । तासामिमाः पुनः श्रुतयः । तस्मादथैष ज्योतिरि-
त्यपूर्वस्य कर्मणो विधायकं वाक्यम् । अनुवादे हि सति अप्रवृत्ति-
विशेषकरमनर्थकं स्यात् । प्रकृतस्य च गुणविधाने विकल्पो भवेत् ।
तत्र पक्षे बाधः । न च ज्योतिरादयो ज्योतिष्टोमस्य वदितारः ।
समुदायान्तराणि ह्येतानि । न चावयवेन समानेन समुदायान्तरं
तदर्थमेव भवति । यथा शालाशब्दो गृहवचनः । तत्र न शालाशब्द-
सामान्यान्मालाशब्दादयोऽपि गृहवचना भवन्ति । यत्तु ज्योतिष्टोम-
स्य ज्योतिरिति प्रतीकमुपादीयते इति । प्रकरणसामर्थ्याच्च तत्र
ज्योतिष्टोमशब्देन परोक्षेणैकवाक्यता भवेत् । सा प्रत्यक्षं ज्योति-
शब्देन सहैकवाक्यतां बाधेत । न चैतन्न्याय्यम् । वाक्यं हि प्रकर-
णाद् बलीयः । अथ पुनरयं द्योतनार्थत्वाद्वा ज्योतिष्मत्त्वाद्वा कर्मा-
न्तरे वत्स्यति । यश्च त्रिवृदादीनि ज्योतींषि तेषां साकल्यवचनो,
विश्वज्योतिः सर्वज्योतिरिति चेन्नेति ब्रूमः ॥ न हि त्रिवृदादिषु
ज्योतिः शब्दः प्रसिद्धः । एवं ब्रुवन् प्रसिद्धिं बाधेत । यत्तु वाक्यशे-
षाज्ज्योतिःशब्दस्त्रिवृदादिवचन इति । तस्मिन्नेव वाक्ये स तत्र प्र-
युक्त इति गम्यते प्रमाणान्तरेण, न शब्देन । यत्र तु तत्प्रमाणान्तरं
नास्ति, न तत्र वर्तितुमर्हति । यथा सिंहो देवदत्त इति सिंहशब्दा
देवदत्तवचनं प्रमाणान्तरेण, न तु सिंहमालभेतेति यत्र, तत्र तु तत्
प्रमाणान्तरं नास्ति । तस्मान्न विश्वज्योतिः सर्वज्योतिरिति च
ज्योतिष्टोमस्य वदितारौ । न चेज्ज्योतिष्टोम उच्यते, सर्वाणि कर्मा-
न्तराणि ॥ २२ ॥ ॥ संज्ञाकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥ ८ ॥

गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥ २३ ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे समामनन्ति । तस्मै पयसि दध्यानयति
 सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति । तत्र सन्दिह्यते, किमा-
 मिक्षागुणके कर्मणि वाजिनं गुणविधिरुत तस्माद् वाजिनगुणक
 कर्मान्तरम् । किं प्राप्तम् । गुणविधिरिति । कुत. ? । वाजेनाग्नेन
 आमिक्षया वाजिनो विश्वेदेवास्ताननूद्य वाजिनं विधीयते तेनोभयं
 वैश्वदेवम्, आमिक्षा वाजिनं च । तस्मिन्नेव च कर्मणि वाजिन-
 गुणविधिः । यथा अग्निहोत्रं जुहोतीत्युक्ते, दध्ना जुहोति, पयसा
 जुहोतीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ गुणश्चाप्रकृतेन देवताभिधानेन सम्ब-
 ध्यमानः कर्मान्तरं विदध्यात् । समे हि तदैते वाक्ये भवतः । उभे
 अपि अपूर्वयोर्यागयोर्विधातृणी । कथं पुनरपूर्वदेवताभिधानं, यदे-
 दानीमेवोक्तं, विश्वेषां देवानामनुवादो वाजिनामिति । तदुच्यते । इह
 विश्वेषां देवानां देवतात्वं क्वचिच्छ्रुत्या, क्वचिद् वाक्येन । तद्धित-
 निर्देशे श्रुत्या, चतुर्थीनिर्देशे वाक्येन । यत्र श्रुत्या देवतात्वं, तत्रा-
 मिक्षया सहैकवाक्यत्वम् । यत्र चतुर्थी, तत्र वाजिनं । तत्रैषामे-
 कत्र श्रुत्या देवतात्वम् । वाक्येन द्रव्यविशेषसम्बन्धः । एकत्रोभय-
 मपि वाक्येन । तदिह देवतात्वं प्रति श्रुतिवाक्ययोर्विरोधः । विरो-
 धे च श्रुतिर्वलीयसी इत्यामिक्षावाक्ये देवतात्वं विश्वेषां देवानां,
 न वाजिनवाक्ये इत्यध्यवसीयते । तेनावगम्यते । अप्रकृतेन देवता-
 पदेनास्य सम्बन्ध इति । तस्मात् कर्मान्तरमिति ॥ २३ ॥ ॥ देवता-
 भेदकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अथ यदुपवर्णित, यथाऽग्निहोत्रं जुहोतीत्युक्ते दध्ना जुहोति इ-
 त्येवमादयो गुणविधय इति । तत्रोच्यते ।

अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेत ॥ २४ ॥

युक्तं यत् तत्र गुणविधानं, न तत्राप्रकृतेन केनचिद् गुणेन स-
 म्बन्धः । प्रकृतेन त्वस्ति यागेन । तस्मादनुपवर्णनमेतत् ॥

अथ वा अधिकरणान्तरम् । दध्ना जुहोतीत्येवमादीनि कर्मा-
 न्तराण, विकल्पपरिजिहीर्षयाऽवकल्प्यन्ते । तदेव तु कर्म जुहोती-
 ति शब्दादवगम्यते, न कर्मान्तरम् । तस्मात् तत्रैव गुणविधिः, व-
 चनाद्विकल्पश्चेति सिद्धम् ॥ २४ ॥ ॥ पूर्वाधिकरणशङ्कानिरासः ॥
 यद्वा द्रव्यविशेषानुक्तिकृतकर्मैक्याधिकरणम् ॥ १० ॥

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात् फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥२७॥

अग्निहोत्रं प्रकृत्य समामनन्ति, दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यंब-
मादि । तत्र संशयः । किमग्निहोत्रहोमाद्धोमान्तरं दध्यादिहोम उत
दध्यादेर्गुणात् फलमिति । किं प्राप्तम् । होमान्तरमिति । कुत । फल-
मिह श्रूयते । तच्च कर्मणो न्याय्यम् ॥ किं दृष्टं हि कर्मण फलम् ।
कृष्यादितो व्रीह्यादि । नेति ब्रूमः । न हेतुदृष्टेनानेन सिद्ध्यति ।
यदि दर्शनं हेतु फलज्ञाने, कृष्यादौ पदार्थे तद्दर्शनं, न होमे । अथ
कृषौ दृष्टमन्यत्रापि भवति । द्रव्यादपि प्रसज्यते । अथ कृषिसदृशाद्
भवतीत्युच्यते कृषिसदृशो होमः, क्रियात्वाद्, न द्रव्यम्, असदृश
हि तदिति । होमोऽप्यसदृशः । मन्त्रदेवतादिसाधनत्वाद्धोमस्य ला-
ङ्गलादिसाधनत्वाच्च कृषे । त्यागात्मकत्वाद्धोमस्य । पाटनात्मकत्वा-
च्च कृषे । अथ किञ्चित् सादृश्यं गृह्यते । द्रव्यस्यापि सदनित्यमि-
त्येवमादि किञ्चित् सादृश्यमस्ति । अथ द्रव्यादन्यत् सदृशतरमस्ती-
ति कृत्वा न द्रव्यं सदृशमत्युच्यते । होमादप्यन्यत् कृषे. सदृशतर-
मस्ति दृष्टार्थमिति कृत्वा 'होमोऽप्यसदृशः स्यात्' न चैतत्सिद्धं, यत्
क्वचिद् दृश्यते, तदन्यस्मिन् सदृशमात्रे अदृष्टमपि भवितुमर्हतीति ।
यद्धि यस्य कारणभूतं दृष्टं सिद्धे, तच्चैतत् साध्येऽपि, कारणभूतमित्य-
वगम्यते । भवति तत्तस्य साधकम् । यन्न ज्ञायते कारणभूतमिति
न तत् सदृशमपि साधकम् । तस्मात् सदृशमपि साधकमसाधक
वेति परीक्षितव्यमिति । अथ यत् कर्म तत् फलवद् दृष्टम् । होमोऽपि
कर्म । तेनापि फलवता भवितव्यमिति । उपरते कर्मणि द्रव्याणां
तत्संयोगानाञ्च द्रव्यान्तरं फलं दृष्टमिति द्रव्यमपि फलवत् स्यात् ।
अपिच कृषेर्नादृष्टमिति तत्सादृश्याद्धोमादपि नादृष्टं भवेत् । कृषिसा-
दृश्याद्वा व्रीहिरेव भवेद्, नेन्द्रियम् । तस्मान्नैवज्ञातीयकेष्वतद् भ-
वति दृष्टाददृष्टसिद्धिरिति । कथं तर्हि होमान्न्याय्यं फलमिति । उ-
च्यते । शब्देनावगम्यते तत्फलं, यत् फलमिति शब्द आह । ततो
न्याय्यं होमाच्च फलमिति श्रुत्या शब्देन गम्यते, दध्नः फलमिति
वाक्येन । श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी । तस्माद् होमात् फलमिति
न्याय्यम् । दध्नः फलमिति चान्याय्यम् ॥ अपि च दधि उभयमस-
मर्थं कर्तुं, फलं साधयितुं होमश्च । ननु कम्बलनिर्णेजनवदेतद्ग-

विष्यति । निर्णेजनं ह्युभयं करोति- कम्बलशुद्धिं, पादयोश्च निर्मल-
ताम् । न ब्रूम एकस्योभयं प्रयोजनमभिनिष्पादयितुं सामर्थ्यं नास्ती-
ति । किं तर्हि फले गुणभूतं दधि होमे चेत्येकं वाक्यं वदितुमसमर्थ-
मिति । यदि फलं दध्ना कुर्यादिति ब्रूयाद्, न दध्ना होममिति । अथ
दध्ना होमं साधयेदिति ब्रूयाञ्च फलमिति । उभयवचने भिद्येत वा-
क्यम् । अभिज्ञश्चेदमुपलभ्यते । तस्मान्न गुणात् फलमित्यग्निहोत्र-
होमादधिहोमः कर्मान्तरमिति ॥ २५ ॥ ॥ पूर्वपक्ष ॥

अतुल्यत्वात्तु वाक्ययोर्गुणं तस्य प्रतीयेत ॥ २६ ॥

तुशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । न कर्मान्तरं, किन्तु गुणात् फल-
मिति । कथम् । अतुल्ये ह्येते वाक्ये । अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम
इत्यत्र कर्मसमभिव्याहृतं फलं स्वर्गकामो होमेन कुर्यादिति । दध्ने-
न्द्रियकामस्य जुहुयादिति गुणसमभिव्याहृतम् । न ह्यत्र होम इन्द्रि-
याय कर्त्तव्य इति प्रतीयते, किं तर्हि- दध्ना होम इन्द्रियकामस्येति ।
होमस्य दधिसम्बन्ध इन्द्रियाय, न होमस्योत्पत्तिः । य इन्द्रियकामः
स्यात् स दध्ना होमं कुर्यादिति । कतमोऽत्र शब्दः पुरुषप्रयत्नस्य
वक्तेति । जुहुयादिति ब्रूमः ॥

ननु श्रुत्या होमसम्बद्धमेष पुरुषप्रयत्नं वदति, वाक्येन दधिस-
म्बन्धम् । न च, वाक्यं श्रुतिमपवाधितुमर्हति । न च युगपदुभयस-
म्बन्धो न विरुद्ध्यते । वाक्यं हि तथा भिद्येनेति । अत्रोच्यते । ये भ-
वदीयं पक्षमाश्रयेरस्ते श्रुतिमपवाधेरस्तराम् । अस्मदीये तु पुनः
पक्षे जुहुयादितिधात्वर्थः केवलोऽपवाधितो भवति । युष्मदीये तु कृ-
त्स्न एव दध्नेति शब्दः । तं चाप्रमाद्यन्तः समामनन्तीति गम्यते ।
नचैतत्प्रमत्तगीतमित्युक्तं- तुल्यं हि साम्प्रदायिकमिति । तस्मान्न क-
र्मसमभिव्याहृत फलम् । गुणसमभिव्याहृते तु न कश्चित् प्रमाद-
पाठः । अवश्यं हि, जुहुयादिति दध्नेन्द्रियकामयो सम्बन्धविधाना-
ऽर्थं वक्तव्यं भवति । ननूच्यमानेऽपि न केवलं करोत्यर्थोऽवगम्यते ।
केवले न वचःप्रयोजनम् । स च होमसम्बद्धः । तस्मादसमञ्जसमि-
ति । नेति ब्रूम' । होमसम्बद्धोऽप्यसौ करोत्यर्थ एव, केवलं त्वस्य
होमसम्बन्धे विशेष, न तु करोत्यर्थतां बाधते, इन्द्रियकामस्य होम-
सम्बद्धं प्रयत्नं दधिसम्बद्धं कुर्यादिति । नन्वेव सति स एव दो-
षः, होमसमभिव्याहृतं फलमिति । उच्यते । जुहुयादितिशब्दस्यै-

तत्सामर्थ्यं, यद्धोमविशिष्टं प्रयत्नमाह, न त्वत्र होम साधनत्वेन विधीयते । साध्यत्वेन विशिष्टस्तु प्रयत्नो वाक्येन दध्याश्रितोऽवगम्यते, अत एव च वृत्तिकारेणाक्तं, होममाश्रितो गुण फलं साधयिष्यतीति । यथा राजपुरुषो राजानमाश्रितो राजकर्म करोतीति । तस्माद्दध्न. फलं, य इन्द्रियकामः, स दध्ना कुर्यादिन्द्रियमिति । कथमिति । अनयाऽग्निहोत्रेतिकर्तव्यतयेति । कुत एतत् । फलसाधनस्य दध्न इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षत्वात् । अस्याश्च इतिकर्तव्यतायाः सन्निधानाच्चोदनालिङ्गस्य च जुहोत्यर्थस्य दर्शनात् । यस्मादेव चाऽयं जुहोत्यर्थोऽनुवादस्तस्मादविधायकः । न चान्यद्धोमस्य विधायकं नास्तीति तस्मान्न कर्मान्तरम् । तस्माद्दध्न. फलमिति । अथवा दधिशब्दस्य विवक्षितार्थत्वादधिहोममम्बन्धोऽयं वाक्येन विधीयते । तेन दध्नो होमेन सम्बध्यमानात् फलं भविष्यतीति ॥ २६ ॥ सिद्धान्तः ॥ दध्यादिद्रव्यसफलत्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

समेषु कर्मयुक्तं स्यात् ॥ २७ ॥

त्रिवृद्गनिष्टुद्गनिष्टोमस्तस्य वायव्यास्वेकविंशम् अग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेतेति । एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति । अत्रायमर्थः सांशयिकः । किं तस्यैवाग्निष्टुतोऽग्निष्टोमस्य गुणाद् वारवन्तीयात् पशवः फलम्, एतेन यजेतेत्यनुवादः । अथ किम्, एतेन यजेतेति कर्मान्तरमिति । किं प्राप्तम् । न कर्मान्तरं गुणात् फलमिति । कुतः । एतेन यजेतेति विदितस्यैतद्वचनं, नाऽविदितस्य । अतो न विध्यन्तरम् । पशुकाम एवं यजेतेत्युच्यते, न यजेतेति । कथं कृत्वा ? वारवन्तीयं कृत्वेति । अपिचैतस्यैवेति विस्पष्टम् अकर्मान्तरवचनम् । तस्माद् गुणात् फलमित्येवं प्राप्तम् ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । समेष्वेवजातीयकेषु भिन्नवाक्येषु कर्मयुक्तं फलं भवेत् । एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वेति । न ह्येतस्य रेवत्यः सन्ति, यास्वऽस्य वारवन्तीयं भवेत् । तत्र रेवत्यो भवन्ति, तासु च वारवन्तीयं विधीयेतेति वाक्यं भिद्येत । अथोच्येत— अस्य पूर्वा रेवतीरुपादाय तासु च वारवन्तीयं कृत्वा, एतेन यजेतेत्यनुवदतीति । तथाऽग्निष्टोमसामिति नावकल्पयेत् । अथाग्निष्टोमसामकार्यं भवतीत्युच्यते । एतस्यैवेत्येतद्विवक्षितं स्या-

तू । उभयस्मिन् विवक्ष्यमाणे भिद्येत वाक्यम् । तस्मात् कर्मान्तरम् ॥

अथ कर्मान्तरे कथमवाक्यभेदः । रेवतीषु ऋक्षु वारवन्तीयं साम कृत्वा पशुकामो यजेतत्यपूर्वो यागः सर्वैर्विशेषणैर्विशिष्टो विधीयते । तेनैकार्थत्वं विभागे च साकाङ्क्षत्वमित्येकवाक्यत्वमुपपद्यते । नन्वर्थभेदो यागश्चैवं ह्यपूर्वं कर्त्तव्यः । रेवतीषु वारवन्तीयम् अपूर्वमिति । नेति ब्रूम । निर्वृत्तवारवन्तीयरेवतीगुणको यागो विधीयते, न वारवन्तीयनिर्वृत्तः । अर्थाद् रेवतीषु वारवन्तीयमभिनिर्वर्त्स्यति । शक्यते च तन्निर्वर्त्तयितुम् । उच्यते । रेवतीनां वारवन्तीयस्य च सम्बन्धो न विहितः स्यात् । तत्र च रेवतीष्वन्यान्यपि सामानि भवन्त्यु । वारवन्तीयं चान्यास्वपि ऋक्षु । नैष दोषः । कृत्वेत्यभिनिर्वृत्त सम्बन्धो यागायोच्यते । तेन सम्बन्धो गम्यते । द्वावप्येतावर्थौ कृत्वेत्येष शब्दः शक्नोति वदितुमभिनिर्वृत्तिं पूर्वकालतां च । यथा शोणमानयेति रक्तगुणसम्बद्धोऽश्वः शब्देनैवानयतो विधीयते इति, न वाक्यभेदो भवति । एवमत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ नन्वेवमपि बहवोऽर्थाः, रेवत्यः, वारवन्तीयं, तत्सम्बन्धः, यागः, पशुकामश्चेति । नैष दोषः । बहवः श्रूयन्ते, एकोऽत्र विधीयते यागो विशिष्टः । ननु रेवत्योऽपि विधीयन्ते, वारवन्तीयमपि । यदि न विधीयेरन्नैव तद्विशिष्टो यागः प्रतीयेत । न ह्यविधाय विशेषणं, शक्यते विशिष्टो विधातुम् । तस्माद् बहुषु विधीयमानेषु नैकार्थ्यम् । अत्रोच्यते । अर्थ इति प्रयोजनमभिधीयते । यावन्ति पदान्येक प्रयोजनमभिनिर्वर्त्तयन्ति, तावन्त्येकं वाक्यम् । न चात्र बहूनि प्रयोजनानि । न ह्यत्रानेकस्याभिप्रेतस्यानेकं पदं विधायकमस्ति । रेवतीष्विति नैतत्केवलं रेवतीनां विधायकं, रेवतीषु वारवन्तीयमिति । अत्रापि पदद्वये वारवन्तीयशब्दो द्वितीयान्तः । नास्मात् सम्बन्धोऽभिप्रेतो गम्यत । प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात् । कृत्वेत्यपि करोतिने सम्बन्धमात्रे पर्यवसितः परप्रयोजनसम्बन्धमाह । एवं विशिष्टस्तु यजतिर्न परार्थः । तदेकमेषां पदार्थानां प्रयोजनम् । तस्मादेकवाक्यत्वम् गुणे पुन फले प्रकल्प्यमाने अग्निष्टोमसाम्नः कार्ये वारवन्तीयम् । एतस्य च यदग्निष्टोमसाम इति वाक्यभेदः स्यात् ॥ अथोच्यते, रेवत्यादिसर्वविशेषेण विशिष्टो याग एतस्याग्निष्टुतो विधीयेत । तथापि पशुकामसम्बन्धाद् भिद्येत वाक्यम् । अथैव-

मुच्येत, रेवतीषु कृतेन वारवन्तीयेन पशुकामो यजेतेति । नैवं शक्यम् । ऋगन्तरप्रगानाद्विशेषहानाद्वैगुण्यं स्यात् । नन्विदानीमेवोक्तं, शक्यते हि रेवतीषु वारवन्तीयं कर्तुमिति । सति वचने शक्यम् । अस्ति वचने न वारवन्तीयग्रहणेन दृश्यन्ते । वचनं तर्हि भविष्यति, पशुकामो रेवतीषु वारवन्तीयमभिनिवर्त्तयेत् । ततो यजेतेति यजतिरनुवादः । यदि वचनं रेवतीषु वारवन्तीयसम्बन्धस्य, सिद्धं कर्मान्तरं, नाग्निष्टुतो गुणविधिः । ननु ततो यजेतेति यागानुवादाद् यागेनास्याङ्गप्रयोजनसम्बन्धो भविष्यति । नैवं शक्यम् । यागं प्रत्यङ्गभावे विधीयमाने पशुकामं प्रत्यसम्बन्धः । उभयसम्बन्धे वाक्यं भिद्येत । अथ यागसम्बन्धोऽनुवादः, प्रकरणेन चाङ्गता । नेदमुपपन्नम् । प्रकरणाद्धि वाक्यं बलवत्तरम् । तस्मात् कर्मान्तरं, यागगुणकं वा रेवतीषु वारवन्तीयं, तद्गुणको वा यागः । तत्र यागपशुकामयोः सम्बन्धस्य विधात्री यजतेरुपरितनीं विभक्तिसुपलभामहे लिङ्गं, न तु रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धस्य विधायकं साक्षात्किञ्चिदुपलभ्यते । तस्मात् सर्वविशेषणविशिष्टो यागः पशुकामस्य विधीयते इति सिद्धम् ॥ अथ पुनर्विशिष्टं यागे विधीयमाने, तद् रेवतीषु वारवन्तीयं कथमग्निष्टोमसाम भवतीति । उच्यते । वचनादग्निष्टोमसाम्नः कार्यं भविष्यतीति । किमिव हि वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचनस्यातिभारः । अथ यदुक्तमेतस्यैवेति । अनन्तरापेक्षं वचनमिति तत्राप्यविरोधादेतद्धर्मकस्येति लक्षणाशब्दो भविष्यति । तस्मान्न गुणात् फलं कर्मान्तरमेवंधर्मकमिति, सिद्धं समेष्वेवञ्जातीयकेषु कर्मयुक्तं फलमिति ॥ २७ ॥ ॥ वारवन्तीयादीनां कर्मान्तरताधिकरणम् ॥ १२ ॥

सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधनं कामसंयोगः ॥ २८ ॥

यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः, स सौभरेण स्तुधीतः, सर्वे वै कामाः सौभरे इति समाप्ताय ततः समामनन्ति । हीयति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्, ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय, ऊ इति स्वर्गकामायेति । तत्र विचार्यते । किं सौभरं वृष्टेर्निमित्तं, हीयित्येतदपरं वृष्टेर्निमित्तम्, अथ सौभरमेव वृष्टेर्निमित्तम् । यदा तद् वृष्टेर्निमित्तं, तदा हीयति सौभरस्य निधनं कर्त्तव्यमिति । एवम्, ऊर्गित्यन्नाद्यकामस्य, ऊ इति स्वर्गकामस्य च तुल्यो विचारः । कथं निधनादपरं

फलं? कथं वा निधनव्यवस्थार्थं श्रवणमिति । यद्येवमभिसम्बन्धः क्रियते हीषिति वृष्टिकामाय कुर्यादिति, ततो निधनादपरं फलम् । अथैवमभिसम्बन्धः - हीषिति निधनं कुर्यादिति, तदा निधनव्यवस्थार्थं श्रवणम् । तदा वृष्टिकामायेति सौभरविशेषणं क्रियते, न हीषा सम्बन्धः ॥ किं तावत् प्राप्तम् ॥ सौभरे निधने अपरः कामो विधीयते इति । कुतः । पुरुषश्रुते । पुरुषप्रयत्नस्यात्र श्रवणं भवति, कुर्यादिति । तद् वृष्टिकामस्य हीषश्च सम्बन्धे कर्त्तव्ये वक्तव्यं भवति, न तु सौभरनिधनसम्बन्धे । तत्र हि साङ्गं सौभरं कुर्यादिति प्रयोगवचनसामर्थ्यादेव सिद्धम् । तस्मात् कुर्यादिति पुरुषप्रयत्नवचनादवगच्छामः । यतरस्मिन् पक्षे पुरुषप्रयत्नवचनमर्थवत् ततरोऽयं पक्ष इति तत्राऽस्मिन् पक्षे अर्थवद्, निधनादपरं फलमिति । तस्मात् सौभरे एकः कामः, भेदेन निधनादपि द्वितीयः काम इति ॥

अथवा वृष्टिकामायेति पुरुषश्रुतिः । वृष्टिं यः कामयते स पुरुषो वृष्टिकामशब्देनोच्यते । तदास्मिन् पक्षे श्रुतिर्विनियोकत्री । इतरस्मिन् पक्षे पुनर्बृष्टिकामशब्देन पुरुषवचनेन सता सौभरं लक्ष्येत । तथा लक्षणाशब्दः स्यात् । श्रुतिलक्षणाविषयं च श्रुतिनिर्याय्या, न लक्षणा । तस्मात् पश्यामो निधने द्वितीयः काम इति । एवञ्च फलभूयस्त्वं भविष्यति । तस्मान्निधने अपरः कामः ॥ २८ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

सर्वस्योक्तकामत्वात् तस्मिन् कामश्रुतिः स्यान्निधनार्था पुनःश्रुतिः ॥ २९ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न चैतदास्ति, यद्युक्तं - निधने अपरः काम इति । नैवं सम्बन्धः क्रियते - वृष्टिकामाय हीषिति कुर्यादिति । कथं तर्हि । हीषिति निधनं सौभरस्येति । कथम् ? । हीषो वृष्टिकामसम्बन्धे क्रियमाणे, निधनं कुर्यादिति सम्बन्धो न कृतः स्यात् । तत्र हीषिति निधनमिति नावकल्प्येत । तत्रोभयसम्बन्धे वाक्यभेदः । तत्र निधनशब्दः प्रमादसमाप्नात इति गम्यते । नचैवञ्चातीयकः प्रमादसमाप्नात इत्युक्तम् । तस्मात् हीषो वृष्टिकामेन सम्बन्धः । तेन न निधनादपरं फलम् ॥

अथ हीषो निधनसम्बन्धे कथम् अवाक्यभेदः ? इति । उच्यते । वृष्टिकामाय सौभरमस्त्येव । सौभरस्य निधनं सौभरप्राप्तिरस्त्येव ।

तत्र हीषिति कुर्यादित्येष एवार्थो विधीयते । तस्माद् वाक्यभेद इति । अतो निधनव्यवस्थेति गम्यते । एवमेव ऊर्गिति, ऊ इति च वदितव्यम् । सर्वस्य सौभरस्य ऊर्गृष्टिस्वर्गकामत्वाच्छक्यते काम-
वचनैः सौभरं लक्षयितुम् । किमर्थं लक्ष्यते ? इति निधनार्था पुनः
श्रुतिनिधनव्यवस्थां करिष्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ सौभर
निधनयोः कामैक्याधिकरणम् ॥ १३ ॥ इति श्रीभट्टशबरस्वामिनः
कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

गुणस्तु क्रतुसंयोगात् कर्मान्तरं प्रयोजयेत् संयोग-
स्याशेषभूत्वात् ॥ १ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । त
प्रकृत्य श्रूयते । यदि रथन्तरसामा सोमः स्याद् ऐन्द्रवायवाग्रान्
ग्रहान् गृह्णीयात्, यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्, यदि जगत्सामा आप्र-
यणाग्रानिति । तत्र सन्दिह्यते । किं ग्रहाग्रताविशेषो ज्योतिष्टोमस्य
विधीयते, उत कर्मान्तरस्य रथन्तरसाम्नां बृहत्साम्नश्चेति ? । यदि
रथन्तरसामग्रहणेन बृहत्सामग्रहणेन च ज्योतिष्टोमोऽभिधीयते,
ततस्तस्य ग्रहाग्रताविशेषः । अथ नाऽभिधीयते, ततः कर्मान्तरस्ये-
ति ॥ किं तावत् प्राप्तम् ॥ प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्येति प्राप्ते, उच्य-
ते ॥ गुणस्तु क्रतुसंयोगादिति ॥ तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतद-
स्ति, ज्योतिष्टोमस्येति । कुतः । क्रतुसंयोगात् । कथं तर्हि ? कर्मा-
न्तरस्येति । ननु ज्योतिष्टोमक्रतोरेवैष एवजातीयको वाद्, रथन्तर-
सामा बृहत्सामेति । नेति ब्रूमः । यदि न कृत्स्नक्रतुसंयोगो भवे-
ज्ज्योतिष्टोमस्य वादः । कृत्स्नक्रतुसंयोगस्त्वेष । कथं कृत्स्नक्रतु-
संयोगो भवति । कथं वा न कृत्स्नक्रतुसंयोग इति । यदि रथन्तर-
सत्ता वा, बृहत्सत्ता वा निमित्तं ग्रहाग्रताविशेषस्य, ततो न कृत्स्न-
क्रतुसंयोगः । रथन्तरं बृहद्वा यदि सामास्ति, ततः ऐन्द्रवायवाग्रता
शुक्राग्रता चेति, ततो ज्योतिष्टोमस्य गुणविधिः । अथ रथन्तरसाम-
सत्ता बृहत्सामसत्ता वा न निमित्तं, ततः कृत्स्नक्रतुसंयोगः । यदि
रथन्तरसामेति कोऽर्थः । अयमर्थः—

यदि रथन्तरसाम अस्य विशेषणं क्रतोरिति । कुतः एतत् ।

समासपदसामर्थ्यात् । समर्थानां हि पदानां समासो भवति- साम-
र्थ्यश्च भवति विशेषणविशेष्यभावे । असाधारणं च भवति विशेष-
णम् । तन्नायमर्थो- यदि रथन्तरमेव साम, बृहदेव वा नान्यद्वि-
ति । ज्योतिष्टोमस्य च बहूनि सामानि गायत्रादीनि । तस्मान्न ज्यो-
तिष्टोमस्य वाचकावेतौ शब्दाविति । तेन यद्यपि प्रकरणज्ज्योतिष्टो-
मस्य गुणविधिरिति गम्यते, तथापि तद् बाधित्वा वाक्येन रथन्तर-
साम्नो बृहत्साम्नश्च भवितुमर्हति ॥ ननु यथा ज्योतिष्टोमो न रथन्त-
रसामा, एवमन्योऽपि न रथन्तरसामा कश्चिदस्ति । उच्यते । कर्मन्तरं
रथन्तरसामकं कल्पयिष्यत्येतद्वाक्यम् । यदि रथन्तरसामा सोमः
स्यादिति । ननु नास्त्यत्र विधायक शब्दः । उच्यते, अस्ति य एषः
स्यादिति । आह । नैष विधातुं शक्नोति यदि शब्दसम्बन्धादविद्य-
मानस्य निमित्तार्थेनैवञ्जातीयकः शब्दो भवति, न विधानार्थेनेति ।
अत्र भ्रूमः । यदेतत् सयदिकं वाक्यम् । यदि रथन्तरसामा सोमः स्या-
दिति । अत्रावान्तरवाक्यमस्ति, रथन्तरसामा सोम स्यादिति ।
यदवान्तरवाक्यं तस्यान्योऽर्थोऽन्यश्च सयदिकस्य । सयदिको न
शक्नोति विधातुम् । यद् अवान्तरवाक्यं तद्विधास्यति । न च रथ-
न्तरसाम्नो बृहत्साम्नो वा भावो निमित्तत्वेन श्रूयमाणोऽप्यर्थवान्
भवति । तस्मादविवक्षितो यदिसम्बन्धः । तस्मिंश्चाविवक्षिते पद-
द्वयमिदं रथन्तरसामा सोमः स्यादिति शक्नोति रथन्तरसामानं
क्रतुं विधातुं, यदीत्यनर्थकम् ॥ अथ वा, यदि रोचेतेत्यध्याहारः ।
अथ वा, यथैतद्भवति- पयसा षाष्टिकं भुञ्जीत, यदि शालिं भुञ्जीत,
तत्र दध्युपसिञ्चेदिति । एवञ्जातीयकेन वाक्येन शालिभोजनं विहि-
तं भवति एवमत्रापि विहितं द्रष्टव्यम् । यदि रथन्तरसामा सोमः
स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयादिति । कथं पुनः शालिभोजनं
तेन वाक्येन विहितं भवतीति । उच्यते । व्यत्यासेन सम्बन्धः
कल्प्येत, यदि दध्युपसेचनमिच्छेच्छालिं भुञ्जीतेति ॥

ननु न खल्विच्छते परां लिङ्गविभक्तिमुपलभामहे, सिञ्चतेर्हि तां
परां समामनन्तीति । सिञ्चते खलु सा परा समुच्चरन्ती कमेरर्थं
गमयति । कामप्रवेदने हि तां मन्यामहे इति एवमिहापि यदैन्द्र-
वायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयादिति ग्रहीतुमिच्छेदित्यर्थः, ततो रथन्तर-
सामानं क्रतुं कुर्यादिति । नन्वेवं सतीच्छामात्रं भवेन्न ग्रहाग्रताविशेष-

विधानम् । उच्यते । यथास्मिँल्लौकिके वाक्ये- यदि दध्युपसेचनमिच्छे-
च्छालं भुञ्जीतेति दध्युपसेचनसङ्कीर्तनाद्दध्युपसिक्तं शालं भु-
ञ्जीतेति तेनैकवाक्यत्वाद् गम्यते, एवमत्रापि ग्रहाग्रताविशेषसङ्की-
र्तनात्तेनैकवाक्यत्वाद् ग्रहाग्रताविशिष्टा रथन्तरसामा गम्यते । अथ-
वाऽत्र हेतुहेतुमतोर्लिङ् रथन्तरसामा सोम ऐन्द्रवायवाग्राणां ग्रहा-
णां हेतुः कर्त्तव्य इति । तस्मात् कृत्स्नक्रतुसंयोगाद् गुण कर्मान्तरं
प्रयोजयेत् । एवं कृत्स्नक्रतुसंयोगोऽर्थवान् भविष्यति ॥ अपि च
पूर्वेण निमित्तेन भवितव्यं, परेण नैमित्तिकेन । कथम् ? । मति हि
निमित्ते नैमित्तिकं भवितुमर्हति, न असति । यच्च भविष्यत् तद् न
सत्, भविष्यच्च रथन्तरसाम, तत् कथं पूर्वकालस्य ग्रहाग्रताविशे-
षस्य निमित्तं भविष्यतीति । अपि च नि सन्दिग्धं जगत्सामा
कर्मान्तरं, तत्सामान्यादितरदपि कर्मान्तरमिति गम्यते । तस्मान्न
ज्योतिष्टोमस्य गुणविधानमिति ॥ १ ॥ पूर्वपक्षः ॥

एकस्य तु लिङ्भेदात् प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं
गुणवाक्यत्वात् ॥ २ ॥

तुशब्दात् पक्षोऽन्यथा भवति । नैतदस्ति, यदुक्तं- कृत्वन्तरमि-
ति । कथं तर्हि । ज्योतिष्टोमस्यैव ग्रहाग्रताविशेष इति । कुतः ।
प्रकरणसामर्थ्यात् । नन्वेतदुक्तं- वाक्यसामर्थ्यात् कृत्वन्तरस्य रथ-
न्तरसाम्नो बृहत्साम्नश्चति । परिहृतमेतज्ज्योतिष्टोम एव रथन्तर-
सामा बृहत्सामा चेति । पुनर्दूषितमनेकसामत्वाज्ज्योतिष्टोमस्य, वि-
शेषणं रथन्तरेण बृहता वा न प्रकल्पते इति । तदुच्यते । प्रकल्पते
विशेषणं, बृहद्रथन्तरयोर्वैकल्पिकत्वात् । भवति स प्रयोगः, यत्र
रथन्तरं नास्ति । भवति च स प्रयोगो विद्यमानरथन्तरसामक ।
तदेतद् रथन्तरं सत्तयैवासाधारणत्वाद् विशेषकम् । तस्माज्ज्योति-
ष्टोम एव रथन्तरसामा बृहत्सामा चेति ॥ अथ यदुक्तं- पूर्वेण निमि-
त्तेन भवितव्यमुत्तरेण नैमित्तिकेनेति । नैतत् । नियोगतो भवति हि
भविष्यदपि निमित्तम् । यथा वर्षिष्यतीति कृषिगृहकर्मानुष्ठानम् ।
अपि च तद् दृष्टम्, इदञ्च वाचनिक निमित्तम् । तद् यथावचनं
भवितुमर्हति । स्यादिति चेयं लिङ् त्रिष्वपि कालेषु भवति । तस्माद्
भविष्यदपि निमित्तम् । यत्तु जगत्सामेति कर्मान्तरं, तत्सामान्याद्

रथन्तरसामापि कर्मान्तरमिति । जगत्साम असम्भवात् कर्मान्तरं सम्भवति । रथन्तरसाम्नो बृहत्साम्नश्च ज्योतिष्टोमस्याभिधानम् । तस्मान्न कर्मान्तरमिति ॥ २ ॥ ॥ सि० ॥ ग्रहाग्रताया ज्योतिष्टोमाऽङ्गताधिकरणम् ॥ १ ॥

अवेष्टौ यज्ञसंयोगात् क्रतुप्रधानमुच्यते ॥ ३ ॥

अस्ति राजसूय , राजा राजसूयेन स्वराज्यकामो यजेतेति । तं प्रकृत्यामनन्ति- अवेष्टि नामेष्टिम् । आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणा इत्येवमादि । तां प्रकृत्य विधीयते । यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायानुतिमाहुतिं हुत्वाऽभिघारयेत्, यदि राजन्य ऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति ।

तत्र सन्दिह्यते । किं ब्राह्मणादीनां प्राप्तानां निमित्तार्थेन श्रवणम्, उत ब्राह्मणादीनामयं यागो विधीयते इति । कथं निमित्तार्थता भवेत्, कथं वा यागविधानमिति । यदि राजशब्दो ब्राह्मणादिष्वपि केनचित् प्रकारेण ततो निमित्तार्थता । अथ क्षत्रिय एव, ततः प्रापकाण्येवञ्जातीयकानि श्रवणानि ॥ किं तावत् प्राप्तम् ॥ निमित्तार्थतेति । तत एव तावदुपवर्ण्यते- यौगिको राजशब्द इति । राज्यं यस्य कर्म स राजा । किं पुनः राजकर्म ॥ जनपदपुरपरिरक्षणे, ततश्चोद्धरणे । राज्यशब्दमार्यावर्त्तनिवासिनः प्रयुञ्जन्ते । राज्ञः कर्म राज्यमिति चाभियुक्ता उपदिशन्ति । तेन मन्यामहे, यस्यैतत् कर्म स राजेति । यथा ये उदमेघं नाम कश्चित् पुरुषं नावेदिषु, तस्य तु पुत्रम् औदमेघिरित्येवं विदुः, शकनयुस्ते यस्तस्य पिता स उदमेघ इति कल्पयितुम् । उदमेघपुत्रस्यैव समभिध्याहारो भवतीति । एवं राज्ययोगाद् राजशब्द इति विज्ञायते ॥ ननु जनपदपुरपरिरक्षणवृत्तिमनुपजीवत्यपि क्षत्रिये राजशब्दमान्धाः प्रयुञ्जन्ते प्रयोक्तारः । न ब्रूम - न प्रयुञ्जन्ते इति । किं तर्हि- कर्मविशेषनिमित्तत्वाद् राजशब्दस्य, तद्यागादपि राजशब्दो भवतीत्येतदुपपादयाम । प्रयुञ्जन्ते च तद्युक्ते राजशब्दमक्षत्रियेऽपि तदस्मिन्नुपपन्ने प्रकरणवशाद् यदिशब्दसमभिध्याहाराच्च राजसूयस्यैव गुणविधानं भविष्यति, न ब्राह्मणस्य वैश्यस्य च कर्मान्तरं विधायिष्यतीति ॥ अथवा, असार्वलौकिकस्य प्रयोगस्य सार्वलौकिकेन प्रयोगेण विरुद्ध्यमानस्य अप्रामाण्यं स्यात् । अभ्युपगच्छन्ति हि ते जनपदिनः सार्वभौमं प्रयोगम् ।

अपिचाविप्रगीता लौकिका अर्था विप्रगतिभ्यः प्रत्ययिततरा भवन्ति
तथा आर्यावर्त्तनिवासिनां शब्दार्थोपायेष्वभियुक्तानामभिव्याहर-
तां कर्माणि चानुतिष्ठताम् अन्त्यजनपदवासिभ्यो म्लेच्छेभ्यः समी-
चीनतर आचारो भवति । तस्माद् यौगिको राजशब्दः, निमित्ता-
र्थानि श्रवणानि, राजसूयस्य गुणविधिर्न कर्मन्तरमिति ॥

एवं प्राप्तं ब्रूम ॥ अवेष्टौ तु खलु क्रतुप्रधानं ब्राह्मणादिश्रवणं
ब्राह्मणादीनामवेष्टियागं विधातुं न निमित्तार्थम् । कुत । अप्राप्तत्वा-
द् ब्राह्मणवैश्ययोः । कथमप्राप्तिः । क्षत्रियस्य राजसूयविधानात् ।
राजा राजसूयेन यजेतेति । ननूक्तं- यौगिको राजशब्द इति । एतद्-
प्ययुक्तम् । यतो जातिवचनं ज्ञातं । ननूभयाभिधाने यदिशब्दस-
म्बन्धात्, प्रकरणाच्च न कर्मन्तरविधानं न्याय्यमित्युक्तम् । अत्रो-
च्यते । नोभयाभिधानमवकल्पते । कुत । यदि तावज्जातिशब्दो
राजेति, ततस्तत्कर्मत्वाज्जनपदपरिपालने राज्यशब्दो भविष्यति ।
तेनार्यावर्त्तनिवासिनां प्रयोगो न विरोत्स्यते । अथ यदि राज्यशब्दः
परिपालने नित्यसम्बद्धो भविष्यति, ततस्तस्य कर्त्तेति राजशब्दः
क्षत्रियजातौ तन्निमित्तो भविष्यति । तत्रान्ध्राणां प्रयोगो न विरो-
त्स्यते । तस्मान्न प्रयोगदर्शनादुभावपि राजराज्यशब्दौ जातिपरि-
पालनाभ्यां नित्यसम्बद्धावित्यभ्युपगन्तव्यम् । को नु खलु निर्णयः ।
राजजानीयस्य कर्म इत्यतः परिपालनं राज्यशब्देनोच्यते । एवं
हि स्मरन्तोऽभियुक्ताः, तस्य कर्म इति ध्यञ्प्रत्ययं विदधति, न तु
तस्य कर्त्तेति प्रत्ययलोपं वा, प्रातिपदिकप्रत्यापत्तिं वा समामनन्ति ॥
तस्माद् राज्ञः कर्म राज्यं, न राज्यस्य कर्त्ता राजा ॥ ननु यो यो जन-
पदपुरपरिरक्षणं करोति, तं तु लोको राजशब्देन अभिवदति । उ-
च्यते । योगाल्लोकः प्रयुङ्क्ते । परिपालने राज्यशब्दः प्रसिद्ध इति । स
तु परिपालने राज्यशब्दो राजयांगादित्यस्माभिरुक्तम् । तस्माद्
राजशब्दः प्रसिद्धेर्मूलम् । तद्योगाद् राज्यशब्दः । तद्योगादपि
ब्राह्मणवैश्ययोः राजशब्दः प्रयुज्यते । न त्वेवं स्मरन्ति, राज्ययोगाद्
राजेति ॥ यत्तूक्तम्- अनुमानाद् राज्यस्य कर्त्ता यः स राजा, यथा
औदमेघे पिता उदमेघ इति । उच्यते । अनुमानात् प्रयोगो बलवान् ।
राज्यस्य कर्त्तारं राजा इत्यनुमिमीमहे । क्षत्रिये तु प्रत्यक्षं प्रयुज्जानान्
उपलभामहे । तथा योगमप्यनुमिमीमहे, राज्यस्य कर्त्ता राजेति ।

राज्ञः कर्म राज्यमिति तु स्मरन्ति । अनुमिमानाश्च स्मृतिमनुमिमते
स्म । स्मरन्तस्तु प्रत्यक्षमुपलभन्ते । तेन तत्र स्मृतिर्बलीयसीति ।
आह । यो यो राज्यं करोति, तत्र राजशब्दं प्रयुञ्जते । न यद् राज्ञः
कर्म तद्राज्यमिति । तेन मन्यामहे, राज्ययोगो राजशब्दप्रवृत्तौ नि-
मित्तं, न तु राजयोगो राज्यशब्दप्रवृत्ताविति । न ब्रूम - प्रयोगाद् वयं
राजयोगं राज्यशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमवगच्छाम इति । कथं तर्हि ।
स्मरणात् । प्रयोगाच्च स्मृतिर्बलीयसी । प्रयोगाच्च स्मृतिरनुमीयेत ॥
अपिच राज्ययोगस्य निमित्तता व्यभिचरति । जनपदपरिपालनमकु-
र्वत्यपि राजेत्यान्ध्रा वदन्तीत्युक्तम् । ननु राजयोगाद् राज्यमित्येत-
दपि व्यभिचरति । न हि राज्ञः स्पन्दितं निमिषितञ्च सर्वं राज्यमि-
त्युच्यते । यदि वयं प्रयोगान्निमित्तभावं ब्रूयाम, तत एवमुपालभ्ये-
महि । स्मृत्या तु वयं निमित्तभावं ब्रूम । तेन यद् यद् राजजाती-
यस्य कर्म जात्या विशेष्यते, तद् राज्यमित्यभ्युपगच्छाम । यत्तू-
क्तम्- आन्ध्रा अपि राज्ययोगाद् राजानमभ्युपगच्छन्तीति । परि-
हृतमेतत् । प्रयोगो दुर्बलः स्मृतेरिति । यदुक्तम्, आर्यावर्त्तनिवा-
सिनः प्रमाणमितरेभ्य आचारेभ्य इति । तुल्य शब्दप्रयोग आचारे-
ष्वित्युक्तम् । तस्माज्जातिनिमित्तो राजशब्दः । एवञ्चेद् यज्ञसंयोगात्
क्षत्रियस्य राजसूयेन, यागविधिरवेष्टिरिति ॥ ३ ॥ अवेष्टेः क्रत्वन्तरता-
ऽधिकरणम् ॥ २ ॥

आधाने सर्वशेषत्वात् ॥ ४ ॥

इदं समामनन्ति- वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निनादधीत, ग्रीष्मे राज्यन्य,
शरदि वैश्य इति । तत्र सन्दिह्यते । किं ब्राह्मणादिश्रवणं निमित्तार्थ-
ब्राह्मणादय आदधाना वसन्तादिष्वदधीरन्निति, उत ब्राह्मणादी-
नामाधानं विधीयते इति । कथं निमित्तार्थता स्यात् ? कथञ्चा-
ऽऽधानविधानमिति । यदि ब्राह्मणो वसन्ते इति पदद्वयं परस्पर-
सम्बद्ध, ततो निमित्तार्थं श्रवणम् । अथ ब्राह्मण आदधीत इति,
आधानविधानं ब्राह्मणस्य । एवं राजन्यादिष्वपि । किं तावत्
प्राप्तम् । निमित्तार्थं श्रवणमिति । कुत । निमित्तसरूपा एते
शब्दाः । किं निमित्तसारूप्यम् । ब्राह्मणादीनां वसन्तादिभिः
समुच्चारणम् । तच्चाविदितं वेद्यते इति । ननु ब्राह्मणादीनामादध-
तिनाप्यस्ति समुच्चारणम् । बाढमस्ति समुच्चारणं, न त्वमीषाम् ।

आधानसम्बन्धो न विदितः । केन प्राप्तो विदित इति । कामश्रुति-
भिः । का. कामश्रुतयः । अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः, दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादयः । कथमाभिः श्रुतिभिराधानं
प्राप्तमिति । उच्यते । सामर्थ्यात् । यथाऽग्निहोत्रमभिनिर्वर्त्यते, तथा
कुर्यात् । यथा दर्शपूर्णमासावभिनिर्वर्त्यते, तथा कुर्यात् । न च
गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनादिभ्यां विनैतानि कर्माणि सिद्ध्य-
न्ति । समामनन्ति हि— यदाहवनीये जुहोति, तेन सोऽस्याभीष्टः
प्रीतो भवतीत्येवमादि । तेन सामर्थ्यादेतदुक्तं भवति, आहवनीयादि
कर्त्तव्यमिति । तच्चाधानेन विना न सिद्ध्यतीत्याधानमपि कर्त्तव्यमि-
त्यवगम्यते । तत् केन कर्त्तव्यम् । यस्य कामश्रुतयः । ताश्चाविशेषे-
ण ब्राह्मणादीनाम् । तस्मादमीषामाधानसम्बन्धो विदित इति । अपि-
चोभाभ्यां ब्राह्मणादीनां सम्बन्धे विधीयमाने वाक्यं भिद्येत । न हि,
तदानीमेकोऽर्थो विधीयते । अतो निमित्तार्थाः श्रुतय इत्येवं प्राप्तम् ॥
एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ आधाने सर्वशेषत्वात् प्रापकाप्याधानस्यैतानि ध-
वणानि । कुतः । सर्वकर्मणां शेषभूतमाधानमिति न श्रुतिलिङ्गादीना-
मन्यतमेन उच्यते । किं तर्हि । अग्नीनां सर्वशेषत्वात्, तच्छेषत्वाच्च
आधानस्य । किमत । यद्येवम्, अग्नयः कामश्रुतिभिः प्राप्नुवन्ति,
नाधानमिति । नन्वग्नीनामभ्युपाय आधानमिति । उच्यते । नैते-
षामर्जने आधानमेवैकोऽभ्युपायः । किं तर्हि यथान्येषां द्रव्याणामु-
त्पादने क्रयणादयश्चाभ्युपाया, एवमग्नीनामपीति न नियोगत उ-
त्पादनमेव । तेन पक्षे आधानं प्राप्नोति, पक्षे न । यतरस्मिन् पक्षे अप्रा-
प्तिस्ततरः पक्ष उत्पत्तिं प्रयोजयिष्यति ब्राह्मणादीनामाधानस्य । ब्रा-
ह्मण आत्मार्थमादधीतेति । यदा एतद्वचनं तदा आत्मार्थमेवाहितां
आहवनीयादयो भवन्ति, नान्यथा । एवञ्च सति, न कृत्रिमेण याचि-
तेन वा कर्माण्यग्निहोत्रादीन्यनुष्ठातव्यानीति गम्यते । तेन अकृत्रि-
म एव केवलंऽग्निस्तेषां साधक इति निश्चीयते । कथञ्चात्मार्थता
आधानस्य गम्यते इति । कर्त्रभिप्राये हि क्रियाफले आदधीतेत्येतदा-
त्मनेपदं सम्भवति । असत्यस्मिन् वचने कामश्रुतिपरिग्रहे नाधान-
स्यात्मार्थता भवेत् ॥ अपिच सतीषु एतास्वाधानश्रुतिषु न काम-
श्रुतयः शक्नुवन्त्यपरमाधानश्रुतिं कल्पयितुम् । यथा प्राप्तस्याधान-
स्य पुनः श्रुतय एताः भवेयुः । असतीष्वेतास्वाधानश्रुतिमपरिगृह्णन्तः

कामश्रुतयोऽशक्यानग्निहोत्रादीन् वदन्तीति परिगृहीयुराधानश्रु-
निम् । सतीष्वेतासु येषामाधानमुक्तं, तान् अधिकृत्य उत्तरकालाः
कामश्रुतयो भवन्तीति गम्यते ॥

अत्राह । अस्ति केवलस्याधानस्य विधायिका श्रुतिः । एवं सप-
त्नं भ्रातृव्यमवर्त्ति सहते, य एवं विद्वानग्निमाधत्ते इति । तथा प्रा-
प्तस्य निमित्तार्थानि ब्राह्मणादीनां श्रवणानि भविष्यन्ति । उच्यते ।
सम्भारविधानार्था पुन श्रुतिरेषा । नेति ब्रूमः । भिन्नं हीदं वाक्यं स-
म्भारविधानवाक्यात् । अन्यो ह्यर्थ आधत्ते इति, अन्यः अप उपसृ-
जतीति । एकार्थविधाने ह्येकं वाक्यं भवति, भिन्नौ चेमावर्थौ । तस्मा-
दत्र वाक्यभेद इति ॥ उच्यते ॥ वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यस्यां
श्रुतौ सत्यां पुन श्रुतिः केवलस्याधानस्याविधायिका । अपामुपस-
र्जनं तु विधीयते । तदेकस्मिन्नर्थे विधीयमाने नानेकार्थं भवति ।
नन्वाधानस्यैतद्विधानम् । गुणार्था सा पुन श्रुतिः । नेति ब्रूम । सा
ब्राह्मणादिसम्बन्धा प्रथमा श्रुतिः । इयं केवला पुनःश्रुतिः । कुतः । सा
हि शब्देन विदधाति । तत्र लिङमुच्चरन्तीं पश्यामः । इयं प्रशस्तमा-
धानमित्याह । तत प्रशस्ततामाधानस्यानुमन्यामहे । एवञ्च, वसन्ते
ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्येषा विधायिका श्रुतिरिति ब्रूमहे । नैतत् प्रशं-
सावचनमस्मत्पक्षं बाधते । शक्यते ह्यन्येन विहितमन्येन प्रशस्त-
मिति वदितुम् । यदि त्वेतद् विधायकमित्युच्येत ततोऽस्मत्पक्षं वि-
रुद्ध्यत । कथम् । अज्ञातस्य ज्ञापनं विधानमेतत् । यदि प्रशंसाव-
चनेन अपूर्वं विज्ञाप्येत, तदा लिङा नापूर्वं ज्ञापितं भवेत् । तत्रापूर्व-
ज्ञापनवचनः शब्द उपरुद्ध्यत । न तु लिङा विहिते प्रशंसावचन-
मुपरुद्ध्यते । विहितेऽपि हि वाक्यान्तरेण प्रशंसावचनमवकल्पते
अपि च यल्लिङा विधानं तच्छ्रुत्या, वाक्येन तु प्रशंसा गम्यते । श्रु-
तिश्च वाक्याद् बलीयसी ॥

नन्विदमपि वाक्यं, ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति । उच्यते । स्वपदा-
र्थमत्र श्रुतिर्विदधात्याधानं ब्राह्मणादिसम्बन्धेन परपदार्थं प्रशंसति,
य एवं सपत्नं भ्रातृव्यम् अवर्त्ति सहते इति । नन्वनेकगुणविधानं
त्वया वाक्येनाध्यवसितं भवति । नैष दोषः । अगुणविधिपरं हि
वाक्यं भवत्यनेकगुणविधानमित्युक्तं, तद्गुणास्तु विधीयेरन्नाविभा-
गाद् विधार्थं न चेदन्येन शिष्टा इति । तस्माद् ब्राह्मणादिसंयुक्ता वि-

धायिका श्रुतिः । इयमपि केवलस्याधानस्य पुनः श्रुतिः सम्भारविधानमुपक्रमितुमिति सिद्धम् ॥

यदुक्तम्-अनेकगुणविधाने वाक्यं भिद्येतेति । यदीमौ गुणविधानविशिष्टौ विधीयेयातां, भवंद् वाक्यभेदः । द्वाभ्यान्तु विशेषणाभ्यां विशिष्टमेकमाधानं विधायिष्यते । तेन न भविष्यति वाक्यभेदः । तस्माद् ब्राह्मणादीनामाधानस्य प्रापकानि श्रवणानीतिसिद्धम् ॥ ४ ॥ आधानस्य विधेयत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अयनेषु चोदनान्तरं संज्ञोपबन्धात् ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्यामनन्ति- दाक्षायणयज्ञेन यजेत प्रजाकामः, साकम्प्रस्थार्यायेन यजेत पशुकामः, संक्रमयज्ञेन यजेताश्वकाम इति । तत्र सन्देहः । किं दर्शपूर्णमासयोरैव गुणात् फलम्, उक्त कर्मान्तरमेवञ्जातीयकमिति । किं प्राप्तम् । कर्मान्तरमिति । कुतः । संज्ञोपबन्धात् । यद्यपि प्रकरणाद् यजतिशब्दाच्च स एव पूर्वप्रकृतो याग इति गम्यते, तथापि नाऽसावेवंसङ्गक इति यागान्तरविधेर्यं गम्यते ॥ ५ ॥

अगुणाच्च कर्मचोदना ॥ ६ ॥

न चात्र गुण उपरुद्ध्यते कश्चिद् यद्विधानार्थं चोदना भवेत् । यदि च न यागान्तरम्, आनर्थक्यमेव । अपिच, यदि गुण उपरुद्ध्येत ततो यागगुणसम्बन्धो गम्यते इति तदनुष्ठानं विधीयेतेति । अनुबध्यमाने यागमात्रं गम्यते इति तदनुष्ठानं विहितं गम्यते ॥ ६ ॥

समाप्तं च फले वाक्यम् ॥ ७ ॥

इतश्च कर्मान्तरम् । कथम् । फले समाप्तं वाक्यम् । प्रजाकामो यजेतेति । प्रजाकामस्य याग उपायो विधीयते । विधीयते चेत् । कर्मान्तरम् ॥ ७ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

त्रिकारो वा प्रकरणात् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोरैवाधिकार एवञ्जातीयक स्याद् दाक्षायणयज्ञादिः । एवं प्रकरणमनुगृहीतं भवति ॥ ८ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ९ ॥

लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति । त्रिशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत यदि दाक्षायणयाजी स्यात् । अथो अपि पञ्चदशैव वर्षाणि

यजेत । अत्र हि एव सा सम्पद्यते । द्वे हि पौर्णमास्यौ यजेत द्वे
अमावस्ये । अत्र हि एव खलु सा सम्पद् भवतीति । यदि दाक्षायण-
यज्ञो दर्शपूर्णमासावेव, एवं तर्हि त्रिशत्सम्पदा प्रयोजनम् । तत-
स्तस्य त्रिशत्सम्पदनुग्रहो युज्यते । तस्मादपि न कर्मान्तरम् ॥ ९ ॥
सिद्धान्ते हेतुः ॥

गुणात् संज्ञोपबन्धः ॥ १० ॥

यद्युक्तं संज्ञोपबन्धात् कर्मान्तरमिति । यदि दाक्षायणशब्दो न
केनचिदपि प्रकारेण दर्शपूर्णमासवचनः शक्यते कल्पयितुं, तत
उच्येत कर्मान्तरमिति । शक्नोति त्वावृत्तिगुणसम्बन्धाद्वदितुम् ।
अयमित्यावृत्तिरुच्यते । दक्षस्य इमे दाक्षा, तेषामयनं दाक्षायण-
म् । कः पुनर्दक्ष । उत्साही । तथा साकम्प्रस्थाप्येऽपि, सहप्रस्थानं
गुणसम्बन्धः । एवं सर्वत्र । शक्यते चेद्दर्शपूर्णमासयोर्गुणसम्बन्धो
वदितुं, किमिति स एव यागः प्रतीयमानोऽन्य इत्युच्यते ? कि-
मिति वा प्रकरणं बाध्यते ॥ १० ॥

समाप्तिरविशिष्टा ॥ ११ ॥

यद्युक्तं फले वाक्यं समाप्तम् । प्रजाकामादेर्यागानुष्ठानं विधीय-
ते इति । नैवम् । अविशिष्टा फले समाप्तिः । यान्यन्यानि मुक्तसंश-
यानि गुणे फलस्य विधायकानि वाक्यानि गुणस्य फलवचनानि प-
र्यवसितानि । यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्येवमादीनि तैरेतद-
विशिष्टम् । अत्रापि हि गुणात् फलमुच्यते । कथं नैतदेवं सम्बध्यते,
प्रजाकामस्य यज्ञमनुतिष्ठेदिति । कथं तर्हि प्रजाकामस्य आवृत्तियज्ञ-
मनुतिष्ठेदित्यावृत्तियज्ञ इति यज्ञावृत्तिसम्बन्धोऽनुष्ठातव्यो निर्द्दिश्यते,
न यज्ञः । तस्मात् प्रकृतयोर्दर्शपूर्णमासयोर्गुणात् फलमुच्यते, न या-
गान्तरं विधीयते इति । एवं साकम्प्रस्थाप्ये संक्रमयज्ञे च द्रष्टव्य-
मिति ॥ ११ ॥ ॥ आ० नि० ॥ दाक्षायणादीनां गुणताधिकरणम् ॥ ४ ॥

संस्कारश्चाप्रकरणेऽकर्मशब्दत्वात् ॥ १२ ॥

अनारभ्याधीयते किञ्चित्- वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः,
सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः । दर्शपूर्णमासयोरप्यामनन्ति-
ईषामालभेत, चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं
दर्शपूर्णमासिके आलम्भे आलम्भो गुणविधिर्दर्शपूर्णमासिके च निर्वापे
निर्वापो गुणविधिरुत न प्रकृतिमपेक्षते, इतरश्चेतरश्चेति । यदा न

प्रकृतिमपेक्षते, तदापि किं यावदुक्ते उत यजिमती एते कर्मणी इति ॥
किं तावत् प्राप्तम् । प्रकृतयोरालम्भनिर्वापयोगुणविधी इति । कुत ?
अकर्मशब्दत्वात् ॥ नात्र कर्मणो विधायक शब्दोऽस्ति । ननु आ-
लभेत निर्वपेदिति च । नैतौ विधातारौ । अविदितस्यार्थस्य वक्ता
विधायको भवति । न चैतयोरविदितोऽर्थः । आलम्भः कर्त्तव्य, नि-
र्वापः कर्त्तव्य इति । तस्मादनुवादितारौ । किमर्थमनुवदतः । आल-
म्भने श्वेतं विधातुं, निर्वापे च चरुम् । तस्मान्नालम्भान्तरं निर्वापा-
न्तरं च । प्रकृतयोरेव गुणविधी इति ॥ १२ ॥ ॥ पूर्वपक्ष ॥

यावदुक्तं वा, कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् ॥ १३ ॥

न चैतदस्ति- प्राकृतयोर्गुणविधी इति । किं तर्हि, आलम्भान्तरं
विधीयते इति निर्वापान्तरञ्च । यदि आलम्भनिर्वापौ विधीयेते ततो
न प्राकृतौ तौ विहितौ । यदि न विधीयेते ततः प्राकृतौ लक्ष्येते ।
यावालम्भनिर्वापौ कर्त्तव्याविति । ततस्तौ लक्षयित्वा श्वेतो विधात-
व्यो भवति, चरुश्च । तौ च भूतिकामस्य ब्रह्मवर्चसकामस्य चेति
द्वावप्यर्थौ विधेयौ स्यातां, तत्र वाक्यं भिद्येत ।

अथवा योऽसौ विधायकः शब्दः स लक्षयितव्योपयुक्त इति विधा-
यकाभावादेकोऽप्यर्थो न शक्यते विधातुम् । अथ स एव लक्षयिष्य-
ति, तेनैव च विधायिष्यते गुण इति । न मिथो विधानलक्षणस-
म्बन्धोऽवकल्पते । अथ धात्वर्थोऽनुवादः, प्रत्ययो विधातुमिष्यते इ-
त्युच्यते, य आलम्भः स एतद्गुणः कर्त्तव्य इति । तथापि न प्राकृतो
लक्ष्येत । लौकिकोऽपि ह्यालम्भोऽस्ति । प्रत्ययार्थेऽनूद्यमाने प्राकृतो-
ऽनूद्येतेति । स हि कर्त्तव्यो निर्ज्ञातो, न लौकिकः । अतो न प्राकृ-
तानुवादो घटते इति यावदुक्तमालम्भमात्रं निर्वापमात्रं चाऽपूर्वं क-
र्त्तव्यम् । कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् । श्रुतिमूलं हि कर्मेत्युक्तं, चोदना-
लक्षणोऽर्थो धर्म इति । तस्मात् कर्मान्तरे ॥ १३ ॥ पूर्वपक्ष ॥

यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगादेतेषां कर्म-
सम्बन्धात् ॥ १४ ॥

यदुक्तं- न प्राकृतयोर्गुणविधी इति । एतद् गृह्णीम । यत्तुक्तम्-
आलम्भमात्रं विधीयते, निर्वापमात्रमिति । एतदपजानीमहे । यजिम-
ती एते कर्मणी इति । कुतः । द्रव्यफलभोक्तृसंयोगात् । द्रव्यदे-

वतासंयोगात् । द्रव्यदेवतासंयोगोऽत्र विधीयते, भूतिकामस्य ब्रह्म-
वर्चसकामस्य च । कथम् । न हिदमेव उच्यते । श्वेतमालभेतेति ।
यदि ह्येतावदेवोच्येत, ततः श्वेतालम्भसम्बन्धोऽनगम्यते । इह हि
श्वेतं वायव्यमालभेतेत्युच्यते । तेन श्वेतवायव्यसम्बन्धो विधीयते ।
यथा पटं वयेति पटवयनसम्बन्धो विधेयोऽवगम्यते । पटं दीर्घं व-
येति पटस्य दीर्घता विधीयते । दीर्घशब्दप्रयोगात् । एवमिहापि सौ-
र्यवायव्यशब्दप्रयोगाद् द्रव्यदेवताभिसम्बन्धो विधेय इति गम्यते ।
इतरथा देवताशब्दः प्रमादसमाप्नात इति गम्येत ॥ नन्वत्रापि
श्वेतं वायव्यं कुर्यात्, तं चालभेत इत्यर्थद्वयविधानाद् भिद्येतैव
वाक्यम् । नेति ब्रूमः । न ह्यालभेतेत्यस्यायमतिभारो, यद् द्रव्यदे-
वतासम्बन्धेन पुरुषप्रयत्नं घूयात्, तं चालभेतेत्यर्थविशिष्टम् । श्रुत्यै-
व हि पुरुषप्रयत्नो विशिष्टो गम्यते । वाक्येन च द्रव्यदेवताश्रय इति ।
नात्र द्वाभ्यां वाक्याभ्यां प्रयोजनम् । यथा रक्तमश्वं योजयेति । यदा
गुणविधिपरं भवति वाक्यं तदा द्वाभ्यां वाक्याभ्यां प्रयोजनं, गुण-
द्वयविधाने । अथ शोणमानयेत्युच्येत तत्र गुणविधिपरेऽपि वाक्ये
पर्यवसिते एव गुणद्वयविधानम् । श्रुत्यैव विशिष्टगुणद्रव्यस्य प्रती-
तत्वाद्, न भवत्येकस्य वाक्यस्यातिभारः । एवमिहापीति । सम्ब-
न्धश्च बहुभिः पदैर्विशिष्ट एक एवोच्यते इत्येकार्थत्वम् । विभज्य-
मानानि चाऽत्र पदानि साकाङ्क्षाणीत्युपपन्नम् एकवाक्यत्वम् । न च
यागमन्तरेण देवतायै द्रव्यं सङ्कुलितव्यमित्येष सम्बन्धोऽवकल्पते ।
तस्माद् यजिमती एते कर्मणी इति ॥ १४ ॥ सिद्धान्तः ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

लिङ्गं खल्वप्येतमर्थं दर्शयति । सोमारौद्रं चरुं निर्वपेदिति प्र-
कृत्य, परिश्रिते याजयेदिति परिश्रयणाविधिः । एतस्य वाक्ये यज-
तिशब्देन सङ्कीर्तनमवकल्पते । यदि यजिमती एते कर्मणी, अथ
प्रकृतौ गुणविधानं यावदुक्तं वा, यजतिशब्देनानुवादो नावकल्पे-
त । तस्माद् अवगच्छामां यजिमती इति ॥ १५ ॥ ॥ सिद्धान्ते हेतुः ॥
द्रव्यदेवतायुक्तानां यागान्तरताधिकरणम् ॥ ५ ॥

विशये प्राग्दर्शनात् ॥ १६ ॥

किमिहोदाहणम् । न तावत् सूत्रेणैव परिगृहीतम् । यथा अवेष्टौ

यज्ञसंयोगात् क्रतुप्रधानमुच्यते इति । नापि च साध्यं प्रतिज्ञातम् । यथा, अयनेषु चोदनान्तरम् । केवलं विशये संशये प्रायदर्शनं हेतुरिति निर्दिश्यते । कस्यायं हेतुरितं न विजानीमः । प्रकृतं यजिमदेतत् कर्मेति । तदपि न सम्बध्यमानमिव पश्यामः । तदेतद्गमकं सूत्रमेव तावदनर्थकम् ॥

अथ का अत्र प्रतिज्ञा, कश्च सन्देह इति वक्तव्यम् । वृत्तिकारवचनात् प्रतिज्ञां संशयं चावगच्छाम । अत्र भगवानाचार्य इदमुदाहृत्य वत्समालभेत, वत्सनिकान्ता हि पशव इतीमं संशयमुपन्यस्यति स्म । किं यजिमदभिधान एव आलभतिरुत्तालम्भमात्रवचन इति । उपपद्यते चैतदुदाहरणं, संशयश्च । तत्र च पूर्वपक्षं प्रतिजानीते स्म, यजिमदभिधान इति । इदन्तु प्रत्युदाहरणसूत्रं पूर्वस्याधिकरणस्य, नात्र पूर्वपक्षेणातीव प्रयोजनम् । तथापि पुरुषाणामुच्चावचबुद्धिविशेषान् आलोच्य भवति मन्दानां सामान्यतोदृष्टेनाप्याशङ्का । सापि निवर्त्तनीया । न हि मन्दविषेण वृश्चिकेनापि दष्टं म्रियेत न जातुचित् कदापि तत्र चिकित्सा नादरेण कर्त्तव्या भवेत् । अतस्त्वं निवर्त्तयितुं पूर्वपक्षमुपन्यस्यति स्म । आलभतिरस्माभिः प्राणिसंयुक्तो यजिमदभिधानो दृष्टः । अयमप्यालभति प्राणिसंयुक्त एव । तेनायमपि यजिमद्वचन एवेति भवति कस्यचिदाशङ्का । अथ वा यजिमदभिधानो दृष्ट आलभति. प्राणिसंयुक्तः । तस्यायमनुवादो वत्सविधानार्थः । तथाच फलं न कल्पयितव्यं भविष्यतीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूम ॥ अस्मिन् संशये आलम्भमात्रं संस्कारः । कुतः । प्रायदर्शनात् । यत्रान्यान्यपि संस्कारकर्माणि प्रायभूतानीत्युच्यन्ते । तत्रैतदपि श्रूयते । प्रायादपि चार्थनिश्चयो भवति । यथा, अग्न्यप्राये लिखितोऽग्न्य इति गम्यते । ननु लिङ्गं प्रायदर्शनम् । कथमनेन सिद्धिरिति । उच्यते । यथा प्रायदर्शनेन सिद्ध्यति, तथा वर्णयितव्यम् । कथञ्च प्रायदर्शनं हेतुः । न्यायतः प्राप्तौ सत्याम् । क पुनर्न्यायः । देवतासम्बन्धाभावान्न यागवचनोऽदृष्टार्थत्वाच्च वत्स आलभ्यमानो गां प्रस्नावयिष्यतीति । तस्मादेव न्यायप्राप्ते प्रायदर्शनं द्योतकं भवति । तस्मादालम्भमात्रं संस्कारः ॥ १६ ॥

अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ १७ ॥

अर्थवादश्च भवति । वत्सनिकान्ता हि पशव इति । यस्माद् वत्साप्रिया पशवस्तस्माद् वत्स आलब्धव्य इति । यदि गां प्रस्तावयितुमालभ्यते, तत्रैतद्वचनमवकल्पते । अथ संज्ञपयितुं, तत्रैव-
जातीयकं वचनं नोपपद्येत । तस्मादप्यालम्भमात्रं संस्कार इति सिद्धम् ॥ १७ ॥ ॥ वत्सालम्भादीनां संस्कारताधिकरणम् ॥ ६ ॥

संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थः श्रुतिसंयोगात् ॥ १८ ॥

अस्ति अग्निः । तत्र नैवारश्चरुर्भवतीत्युक्ता, यदेनश्चरुमुपदधातीति समामनन्ति । तत्र संदिह्यते । किं चरुर्यागार्थो यागं कृत्वा भवशिष्ट उपधातव्य, उत उपधानार्थ एवेति । यागार्थ इति ब्रूम । चरोर्हि प्रसिद्धं कार्यं यागो, नोपधानम् । उच्यते । यद्यपि यागार्थता चरोः प्रसिद्धा, तथापि देवतावचनसम्बन्धाभावाद् यजातिशब्दासम्बन्धाच्च न यागार्थतेति गम्यते । तदुच्यते तस्यैव वाक्यशेषे श्रूयते, बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यज्ञीवारा इति । तेन देवतावचनेन सन्निहितेनैकवाक्यता भविष्यतीति बृहस्पतिदेवताक उपधातव्य इति । तस्माद् यागार्थश्चरुरित्येवं प्राप्तम् ॥ एवं प्राप्ते ब्रूम ॥

संयुक्तस्त्वर्थशब्देन कार्यशब्देनोपदधातीति तदर्थ एव स्यादुपधानार्थ । उपदधातिनाचास्य प्रत्यक्षमेकवाक्यत्वम् । परोक्षं देवतावचनेनानुमेयम् । चरुमुपदधातीति हि प्रत्यक्षं वाक्यम् । बार्हस्पत्यमुपदधातीत्यानुमानिकम् । तस्मात् कृत्स्नश्चरुमुपधातव्यः । ततश्च किञ्चिदिज्यायां विनियुज्येत । तदन्यत्र श्रुतमन्यत्र कृतं भवेत् । यस्तु बार्हस्पत्या नीवारा इति । अर्थवाद स इति । यत्तूक्तं, प्रसिद्धा चरोर्यागार्थतेति । प्रसिद्धिर्वाक्येन बाध्यते । तस्मादुपधानार्थ इति सिद्धम् ॥ १८ ॥ ॥ नैवारचरोराधानार्थताऽधिकरणम् ॥ ७ ॥

पात्नीवते तु पूर्वत्वादवच्छेदः ॥ १९ ॥

त्वाष्ट्रं पात्नीवतं विधायेदमुच्यते, यत् पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्तीति । तत्र सन्देहः । किं त्वाष्ट्रस्य पर्यग्निकृतस्यैष उत्सर्गो विधीयते, उत तस्माद् यागान्तरमिति । यदि पर्यग्निकृतमुत्सृजन्तीतिपदद्वयं परस्परेण सम्बद्धं ततस्त्वाष्ट्रस्योत्सर्गः । अथ पात्नीवतशब्द उत्सृजातिना सम्बद्ध्येत, ततो यागान्तरम् । किं तावत् प्राप्तम् । यागान्तरमिति । कुत । पूर्वस्त्वाष्ट्रं पात्नीवतश्च । उभयीवशेषेणविशिष्टं कथं

प्राप्तीवतशब्देनानूद्येत । अपिच त्वाष्ट्रस्योत्सर्गे विधीयमाने पर्यग्निकृतमिति विशेषणं नावकल्पेत । अतो ब्रूमः । पर्यग्निकृतस्य प्राप्तीवतता विधीयते । स एव याग इति ॥ एवं प्राप्तं ब्रूमः ॥ न कर्मान्तरं, पूर्वस्यैवोत्सृजतिशब्देनावच्छेदो विधीयते । किमेवं भविष्यति । यजिमत्ता तावत् कल्पयितव्या न भविष्यति । उत्सृजतिशब्दश्च श्रुत्या उत्सर्गे विदधद् वाक्येन न बाधितो भविष्यति । कर्मान्तरपक्षे वाक्येन प्राप्तीवततायां विधीयमानायामर्थान् प्राप्त उत्सर्गो धातुनाऽनूद्येत । अपिच पर्यग्निकृतस्य प्राप्तीवतता पूर्वस्य विदितैव । सा विधातुं न शक्यते । तस्मात् पूर्वस्य कर्मणोऽवच्छेदः । यत्तुक्तं- त्वाष्ट्रस्योत्सर्गे विधीयमाने पर्यग्निकृतमिति विशेषणं तावन्नावकल्पेतेति । नैष दाषः । अतन्त्रमेवात्र प्राप्तीवतशब्दो, नाऽसौ विशेष्यते । अत एव त्वाष्ट्र प्राप्तीवत उभयविशेषणविशिष्टः केवलेन प्राप्तीवतशब्देन लक्षणयाऽनूद्येतेति न दोषः । तस्माद् अवच्छेद इति सिद्धम् ॥ १९ ॥ त्वाष्ट्रप्राप्तीवतस्य पर्यग्निकरणगुणकत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अद्रव्यत्वात् केवले कर्मशेषः स्यात् ॥ २० ॥

न कस्याचिदपि प्रकरणे श्रूयते- एष वै हविषा हविर्यजते योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते इति । तथा, परा वा एतस्यायुः प्राण इति योऽशु गृह्णातीति । तत्र सन्देहः । किं यागान्तरमेतद्ग्रहणकम्, उत ज्यातिष्टोमयागे ग्रहविधिरिति । किं प्राप्तम् । यागान्तरमिति । कुतः । अपूर्वनामधेयसंयोगात् । न प्रकृतावेतन्नामधेयको यागोऽस्ति, न ग्रहः कश्चिद् योऽभ्यस्येत । तस्माद् यागान्तरम् । ननु द्रव्यदेवतं न श्रूयते । मा भूद् द्रव्यदेवतं, साक्षादेव यजतिशब्दो विद्यते । तस्मात् कर्मान्तरमदाभ्यसंज्ञकम्, अंशुसंज्ञकं च याग करोतीत्येवं प्राप्तम् ॥

एव प्राप्ते ब्रूमः ॥ अद्रव्यदेवताके केवले नामधेये श्रूयमाणे ब्रूमः । ज्यातिष्टोमे एव ग्रहाभ्यासविशेषविधानमिति । कुत । एतत् तावद् ग्रहस्य नामधेयं, न यागस्य । ग्रहणेन साक्षात्सम्बन्धात् । व्यवहितत्वाद् यागस्य । अंशुरिति च मुक्तमंशयमेव ग्रहनामधेयम् । न च ग्रहभेदे यागभेदो भवति । न च द्रव्यदेवतं श्रूयते । यतो गृह्णातिर्यजिमद्वचना भवेत् । यदप्युक्तं- साक्षादत्र यजतिशब्दो विधायक इति । नैवं शक्यं कर्मान्तरं विधातुम् । विहितयागवचना हि सः ।

विशेषाभावात् । तस्माद् यजतिना ज्योतिष्टोम एवोच्यत, अंश्वदाश्व-
शब्दाश्वयामप्यपरौ ग्रहाश्वयासौ विधीयेते इति सिद्धम् ॥२०॥ अदाश्वया-
दीनां ग्रहनामताधिकरणम् ॥ ९ ॥

अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात् क्रतुशब्दः प्रतीयेत ॥ २१ ॥

अस्त्यग्नि । य एवं विद्वानग्निश्चिनुते इत्येवं विधाय श्रूयते-
अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनैवानुयजति, तमुक्थेन, तमतिरात्रेण, तं षोड-
शिनेत्येवमादि । तत्र सन्देहः । किमयमग्निशब्दो यागवचनो ज्योति-
ष्टोमादिभ्यः कर्मान्तरं, चिनुते इत्याख्यातेन विधीयते ? उत द्रव्य-
वचनो ज्योतिष्टोमादिषु गुणविधानमिति । किं प्राप्तम् । यागवचन
इति । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं हि दृश्यते । अग्ने स्तोत्रमग्ने
शस्त्रमिति । तथा, षडुपसदोऽग्ने चित्यस्य भवन्तीति । यस्य स्तोत्र-
शस्त्रमुपसदश्च तस्याग्निशब्दो वाचक इति गम्यते । यागस्यैतत् स-
र्वम् । तस्माद् यागवचन इति । ननु लिङ्गमसाधकं, प्राप्तिरुच्यता-
मिति । अत्रोच्यते । अथातोऽग्निष्टोमेनैवानुयजतीति यागमभिनिर्वर्त्त-
यतीत्युच्यते । तम् अग्निमिति विशिनष्टि । तस्मादग्निसंज्ञक इति ग-
म्यते । अनुशब्दोऽप्युपसर्गो यजतेर्विशेषक एवमुपपद्यते । यद्यग्नि-
र्वागः । तस्मात् क्रतुशब्दः प्रतीयेत ॥ २१ ॥ पूर्वपक्षः ॥

द्रव्यं वा स्याच्चोदनायास्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥

द्रव्यं वा अग्निशब्देनोच्येत । कतमद् द्रव्यम् । यदेतज्ज्वलनः
अत्र ह्येष प्रसिद्धः । चिनुते इत्येषा हि चोदना चयनार्था, न यजत्यर्थं
शक्नोति वदितुम् । चयनेनैनं संस्क्रुते चितौ स्थापयतीति । अनु-
शब्दश्च पश्चादर्थो भविष्यति । चयने निर्वृत्ते पश्चादग्निष्टोमेन यागेन
यजतीति ॥ २२ ॥

तत्संयोगात् क्रतुस्तदाख्यः स्यात्तेन धर्म-

विधानानि ॥ २३ ॥

यत्तु लिङ्गदर्शनमुक्तं यागवचनोऽग्निशब्द इति । तत् तेष्वेव
लिङ्गसंयुक्तेषु वचनेषु, न सर्वत्र । तेषु चित्याग्निसंयोगात् । यागे
लक्षणशब्दः । तेन क्रतुवचनानि तद्धर्मविधानानीत्यदोषः ॥ २३ ॥
॥ सिद्धान्तः ॥ अग्निचयनस्य सस्कारताधिकरणम् ॥ १० ॥

प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् ॥ २४ ॥

कुण्डपायिनामयने श्रूयते- मासमग्निहोत्रं जुहोति, मासं दर्श-
पूर्णमासाभ्यां यजते इत्येवमादि । तत्र संदिह्यते । किं नियते अग्नि-
होत्रं नियतयोश्च दर्शपूर्णमासयोर्मासो विधीयते कालः ? अथ किं
नियताग्निहोत्रान्नियताभ्याश्च दर्शपूर्णमासाभ्यां कर्मान्तरविधान-
मिति । किं तावत् प्राप्तम् । नियतेषु कालविधिरिति । कुतः । काल-
विधिसरूप एष शब्दो मासमिति । कथं कालविधिसरूपता । यद्-
ग्निहोत्रं जुहोतीति विदितं, मासमित्यविदितम् । एवञ्चाग्निहोत्रशब्दो
दर्शपूर्णमासशब्दश्च न अर्थान्तरवृत्तौ भविष्यतः । तस्मात् काल-
विधिः । ननु कुण्डपायिनामयनप्रकरणं बाध्यतैवम् । कामं बाध्यता-
म् । वाक्यं हि बलवत्तरम् ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रकरणान्तरे श्रूयमाणं
वाक्यं यस्य प्रकरणे, तस्य वाचकं भवितुमर्हति । ननु प्रत्यक्षोऽग्नि-
होत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च गुणविधिः । नेत्युच्यते । कथम् । उप-
सद्भिश्चरित्वेति ह्युक्तेऽदमभिधीयते- न चोपसदोऽग्निहोत्रस्य दर्श-
पूर्णमासयोश्च सन्ति । तस्मादशक्यस्तत्र मासविधिः । अथाच्येत-
उपसदोऽपि विधीयन्ते इति । तथा गुणविधानार्थेऽस्मिन् वाक्ये
अनेकगुणविधानाद् वाक्यं भिद्येत । अस्मिन् पक्षे पुनरतन्त्रम् ।
अग्निहोत्रशब्दो न कर्म विशेष्यति, तेन वाक्यभेदो न भविष्यति ।
तस्मात् कर्मान्तरमिति सिद्धम् ॥ २४ ॥ मासाग्निहोत्रादीनां कृत्व-
न्तरताधिकरणम् ॥ ११ ॥

फलं चाकर्मसन्निधौ ॥ २५ ॥

अनारभ्य किञ्चिच्छ्रूयते- आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद् रुक्मः,
अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम, ऐन्द्राग्नमे-
कादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इति । अत्र संदिह्यते । किं प्राकृ-
तेष्वग्नेयादिषु फलं विधीयते, उत प्राकृतेभ्यः कर्मान्तराण्येतानि ।
किं प्राप्तम् । प्राकृतेषु फलविधिरिति । कुतः । विदिता आग्नेयादयः
प्रत्यभिज्ञायन्ते । तस्मात् तेषामनुवादः फलसम्बन्धार्थ इति ॥ एवं
प्राप्ते ब्रूमः ॥ फलं च भेदकमकर्मसन्निधौ श्रूयमाणम् । कथम् । अनु-
वादे सति न शक्येत फलं विधातुम् । विधायकस्याभावात् । न हि
अविधीयमानो ह्युपायो रुचो भवतीति गम्यते । अपिच रुक्ममे अत्र
विधीयमाने । कामस्यानित्यत्वादाग्नेयादीनां नित्यत्वात् सम्बन्धो

माघकल्पेत् । एवं सर्वत्र । तस्मात् कर्मान्तराणि ॥ २५ ॥ ॥ आग्नेया-
द्विकाम्येष्ट्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

सन्निधौ त्वविभागात् फलार्थेन पुनः श्रुतिः ॥ २६ ॥

अस्त्यवेष्टि - आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवतीत्येवमादिः ।
तां प्रकृत्योच्यते, एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेदिति । तत्र सन्देहः । किं
कर्मान्तरमवेष्टे, उतावेष्टिरेवेति । किं प्राप्तम् । कर्मान्तरमिति । उक्तेन
न्यायेन । एवं प्राप्ते ब्रूमः । सन्निधौ फलार्थेन पुनः श्रुतिरवेष्टेरेव, न
कर्मान्तरमिति । कुतः । अविभागात् । एतयेत्येष शब्दो न शक्नोत्यवे-
ष्ट्या विभक्तं यागमन्यं वक्तुम् । सन्निहितस्य प्रतिनिर्देशक एष शब्दः ।
तस्मादवेष्टेरेवान्नाद्यकामस्य विधीयते इति । किं प्रयोजनम् । यद्य-
वेष्टिराग्नेयादीनि हवींषि।अथ कर्मान्तरम्, अन्यहविष्को याग इति ॥
॥ २६ ॥ ॥ अवेष्टेरन्नाद्यफलकत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

आग्नेयसूक्तहेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयेत ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासयो, आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां
चाच्युतां भवतीति विधाय पुनरुच्यते- आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावा-
स्यायां भवतीति । तत्र सन्देहः । किममावास्यायां द्विराग्नेयेन य-
ष्टव्य, उत सकृदिति । किं प्राप्तम् । आग्नेयसूक्तहेतुत्वादभ्यासेन प्र-
तीयते, एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यादिति ॥ २७ ॥ पूर्व० ॥

अविभागात् कर्मणा द्विरुक्तेर्न विधीयते ॥ २८ ॥

नैतदस्ति, पुनरभ्यासितव्य आग्नेय इति कुत । नाभ्यासस्य
वाचकः शब्दोऽस्तीति । नन्वाग्नेयः पुनरुच्चरितः परं कर्म विधास्य-
ति । नेति ब्रूमः । शब्दः पुनरुच्चरितो न पुनरर्थः कर्त्तव्य इति शक्नोति
वदितुम् । योऽस्य प्रथममुच्चरितस्याऽर्थः शतकृत्वांऽप्युच्चरितस्य स
एवार्थो भविष्यति, नान्यः । ननु विहितमेव पुनरविशिष्टं विदधदन
र्थको भवति । भवतु काममनर्थकत्वं, न त्वन्यं शक्नोति वदितुम् ।
भवेदुपपन्नमनर्थकत्वं, न त्वर्थान्तरवचनता । तस्मान्न द्विरभ्यस्ये-
तेति ॥ २८ ॥

अन्यार्था वा पुनःश्रुतिः ॥ २९ ॥

अथ वा, नानर्थिका पुनः श्रुतिः । अर्थवादार्था भविष्यतीत्युच्य-
ते । किमर्थवादेन प्रयोजनम् । यदा पूर्वैव वाक्येन सार्थवादकेन

विहित आग्नेयः कमन्यमर्थे विधातु श्रुतिः प्रयुज्येत श्रुतिमात्रं यन्न कस्याचिद्विधानार्थं तदनर्थकमित्युक्तम् । आम्नायस्य क्रियार्थत्वादार्थक्यमतदर्थानामिति । श्रुतश्चाश्रुतश्च तावानेव सोऽर्थः । यथा श्रुता च अश्रुता च देवता अङ्गभावं साधयति, एवमेतदिति । तदुच्यते- अन्यार्था वा पुनःश्रुतिः ॥ न आग्नेयं विध तुम् । ऐन्द्राग्नविधानार्था । आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवत्येव । न केवलेनाग्निना स साधुर्मवतीतीन्द्रसाहितोऽग्निः समीचीनतरः । तस्मादैन्द्राग्नः कर्त्तव्य इति ॥ २९ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ आग्नेयद्विरुक्तं स्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १४ ॥ इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वितीयस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥

यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥ १ ॥

बह्वृचब्राह्मणे श्रूयते- यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । अत्र संदेहः । किं कर्मधर्मोऽभ्यासो यावज्जीविकता, उत कर्त्तृधर्मो नियमश्चोद्यते यावज्जीविकतेति । कथं कर्मधर्मोऽभ्यासः, कथं वा कर्त्तृधर्मो नियमः इति । यदि जुहोतिरनुवादः, यावज्जीवमिति विधिस्ततः कर्मधर्मोऽभ्यासः । यदि विपरीतं, ततः कर्त्तृधर्मो नियमः इति । किं तावत् प्राप्तम् । कर्मधर्मोऽभ्यासः । कुतः । प्रकरणात् । यदीयं वचनव्यक्तिः । जुहोतियजतिशब्दावनुवादौ, यावज्जीवमिति च विधिस्ततः प्रकरणमनुगृह्यते । तस्मादभ्यासः । एवं कृत्वा सत्रसस्तवा युक्तो भविष्यति । जरामर्यं वा एतत् सत्रं यदग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासौ चेतः दीर्घकालसामान्यात् । तस्मादभ्यासः ॥ १ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगात् ॥ २ ॥

अत्र ब्रूमो, यावज्जीविकोऽभ्यासो न स्यात्, कर्त्तृधर्मो नियमश्चोद्यते इति । कुतः । श्रुतिसंयोगात् । एवं श्रुतिपरिच्छिन्नाऽर्थो भविष्यति । इतरथा लक्षणा स्यात् । कथम् । यावज्जीवनं, तावता कालेन कुर्यादिति । तदेतत् प्रदोषपरिसमाप्तमग्निहोत्रमनभ्यस्य, न शक्यते यावज्जीवनकालेन कर्तुम् । पौर्णमास्यमावास्यापरिसमाप्तौ च दर्शपूर्णमासौ यद्युच्येत, जीवनकालस्यैकदेशेऽपि कृतं तेन कालेन कृतं भव-

तीति । नैतदेवम् । अर्थप्राप्तं हि तद् न विधातव्यं शब्देन । जीवन-परिमितः कालो यस्तेन परिसमापयितव्यमित्यर्थादभ्यासः । स हि कर्त्तव्यतया श्रूयते । न चासौ जुहोति-यजतिभ्यामुच्यते । लक्षणया तु गम्यते । यावज्जीवं जुहुयात्, यावज्जीवमभ्यस्येदिति । श्रुतिश्च प्र-करणाद् बलीयसी । यदि इयं वचनव्यक्तिरस्य वाक्यस्य, यावज्जीव-मित्यनुवादो, जुहोति यजतीति च विधानमित्येवं यजतिजुहोति-शब्दौ स्वार्थावेव भविष्यतः, यावज्जीवशब्दोऽपि जीवनवचन एव, नाभ्यासलक्षणो भविष्यतीति जीवनं निमित्ते कर्म विधीयते । जीव-भेद्वु होतव्यमिति । जीवनं निमित्तं, न कालः । नियतनिमित्तत्वा-भियतं कर्म तेनोच्यते । कर्तुर्धर्मो नियमश्चोच्यते इति ॥ २ ॥ ॥ सि०॥

लिङ्गदर्शनाच्च कर्मधर्मे हि प्रक्रमेण नियम्येत

तत्रानर्थकमन्यत् स्यात् ॥ ३ ॥

लिङ्गश्च भवति । अपि ह वा एष स्वर्गाल्लोकाच्छ्रियते यो दर्श-पूर्णमासयाजी पौर्णमासीममावास्यां वा अतिपातयेदिति । कथं लि-ङ्गम् । कर्मधर्मे हि प्रक्रान्तं सत्रं यावज्जीवनकालेन परिसमाप्ये-त, न तत्र कालातिपातः स्यात् । तत्र चानर्थकमन्यत् स्यात् प्राय-श्चित्तादि विधीयमानम् ॥ ३ ॥

व्यपवर्गश्च दर्शयति कालश्चेत् कर्मभेदः स्यात् ॥ ४ ॥

व्यपवर्गस्य समापनस्य दर्शनं भवति, दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति । यदि दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमस्य कालोऽस्ति, व्यक्तं न यावज्जीवनकालेन तौ परिसमाप्येते । अथ जीवनं निमि-त्तम्, उपपद्यते कर्मभेदः । दर्शपूर्णमासौ परिसमाप्य सोमं कर्मा-न्तरं कुर्यादिति ॥ अपि च, आहिताग्निर्वा एष योऽग्निहोत्रं जुहोति न दर्शपूर्णमासौ यजेत, या आहुतिभाजो देवतास्ता अनुध्यायिनीः करोतीत्यनुध्यायिनीवचनं भवति । नियतो य आहुतिभागस्तस्मि-न् अदीयमाने अनुध्यायिनीवचनं भवति । यस्त्वनियत आहुतिभा-गस्तमनुध्यायन्ति, इदं नो भविष्यतीति । नियतश्च भागो नियम-पक्षे भवति, न काम्यपक्षे । कर्मधर्मे च काम्यमग्निहोत्रश्च दर्शपूर्ण-मासौ च । तस्मान्नियमपक्षः । अपि च श्रूयते—

जरामर्यं वा पतत् सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च, जरया ह वा

एताभ्यां निर्मुच्यते मृत्युना चेति जरामरणनिर्मोचनावधारणवचनं
च नियमपक्षे उपपद्यते । काम्यपक्षे ह्यप्रयोगादपि मुच्येत ॥ ४ ॥

अनित्यत्वात् नैवं स्यात् ॥ ५ ॥

तु-शब्दोऽन्वाचये इतश्च पश्याम, कर्तुर्धर्मो नियमश्चोद्यते इति ।
यदि पूर्वस्य होमस्य गुणविधिर्भवेत् स एवैक पूर्वोऽग्निहोत्रहोमा-
ऽनित्य स्यात्, कामसंयोगेन श्रुतां, नान्य काश्चान्नित्यः । तत्र लिङ्गं
विरुद्ध्यते । जरामर्यं वा एतत् सत्र यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ, ज-
रया वा एताभ्यां निर्मुच्यते मृत्युना चेति । कथं विरुद्ध्यते । जरा-
मरणनिर्मोचनावधारणवचनं नियमपक्षे उपपद्यते । काम्यपक्षे अप्र-
योगादपि मुच्येत ॥ ५ ॥

विरोधश्चापि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

इतश्च पश्यामो, न पूर्वाभ्यासो गुणश्चोद्यते इति । कुतः । विरो-
धात् । विरोधो भवति । दर्शपूर्णमासविकारा सौर्यादयोऽपि याव-
ज्जीवमभ्यसितव्या भवेयुः । सांऽनारभ्यार्थं प्रतिज्ञातः स्यात् । अ-
तोऽपि पश्यामो नियम इति । सत्रसंस्तवश्च सन्ततभावमुपपत्स्यते
॥ ६ ॥ हेतुः ॥

कर्तुस्तु धर्मनियमात् कालशास्त्रं निमित्तं स्यात् ॥ ७ ॥

यदि कर्तुर्धर्मो नियमश्चोद्येत, ततो जीवनं निमित्तम् । जीवने नि-
मित्ते कर्म विधीयते । तत्र प्रयोगे परिसमाप्तं कर्म । तथा व्यपवर्ग-
स्य दर्शनमवकल्लप्तम्भवति । तस्मात् कर्तुर्धर्मो नियमश्चोद्यते इति
सिद्धं भवति ॥ ७ ॥ युक्तिः ॥ यावज्जीविकाग्निहोत्राधिकरणम् ॥ १ ॥

नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाऽशक्तिसमाप्ति

वचनप्रायाश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छास्त्रान्तरेषु

कर्मभेदः स्यात् ॥ ८ ॥

इह शास्त्रान्तराण्युदाहरणम् । काठकं, कालापकं, पैप्पलादकम् ।
इत्येवमादीनि । तत्र सन्देहः । किमेकस्यां शास्त्रायां यत् कर्म अग्निहोत्रा-
दि श्रूयते, तच्छास्त्रान्तरे पुनः श्रूयमाणमिदं तस्माद्, उत न भिद्येत ।
भिद्येतेति पश्यामः । कुतः । नामभेदात् । एकं काठकं नाम, अन्यत्
कालापकं नाम । एवं नामभेदाद्भेदः । ननु ग्रन्थनामैतत् । सत्यम् ।

कर्मणामपीति ब्रूमः । कर्मभिरप्येवमादीनां सामानाधिकरण्यमेकविभ-
क्तित्वञ्चेति ॥ रूपभेदाच्च ॥ एकस्यां शाखायामग्नीषोमीयमेकादशकपा-
लमामनन्ति, एकस्यां द्वादशकपालम् । एवं भिन्नरूप, कथमिव न
कर्मन्तर भविष्यति ॥ धर्मविशेषाच्च ॥ कारीरीवाक्यान्यधीयानास्तै-
त्तिरीया भूमौ भोजनमाचरन्ति अपरे शाखिनो नाचरन्ति । तथा
अग्निमधीयाना. केचिदुपध्यायस्योदकुम्भानाहरन्ति, अपरे न । अश्व-
मेधमधीयाना केचिदश्वस्य घासमाहरन्ति, अपरे न । परेऽन्यं धर्म-
माचरन्ति । अश्वघासादरेकेषामुपकारम् आकाङ्क्षति अश्वमेधादि,
एकेषां नाकाङ्क्षति । स एवैक कथं नाकाङ्क्षेत, कथं वाऽन्यदाकाङ्क्षितुम्
अर्हति । अतो गम्यते-अन्यदिति ॥ पुनरुक्तिप्रसङ्गाच्च ॥ यदि सर्वशाखा-
प्रत्ययमेकं कर्म, एकस्यां शाखाया विहितस्य कर्मण. शाखान्तरे
वचनं पुनरुक्तमनर्थकं स्यात् । न तु भेदपक्षे एष दोषोऽस्ति । त-
स्मादपि कर्मभेदः ॥ निन्दावचनाच्च ॥ प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति
पुरोदयाज्जुह्वति ये अग्निहोत्रं दिवाकीर्त्यम् अदिवा कीर्त्तयन्त सूर्यो
ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषामिति केचिच्छाखिनोऽनुदितहोमं निन्दन्ति ।
अपरे पुनरुदितहोमं निन्दन्ति । यथाऽतिथये प्रदुतायान्नमाहरेयु-
स्तादृक् तद् यदि उदिते जुह्वतीति सर्वशाखाप्रत्यये विरुद्धं, न तु क-
र्मभेदे, तस्मादपि भेद इति ॥ अशक्तेश्च ॥ न शक्नुयुः खल्वपि स-
र्वशाखाप्रत्ययमुपसंहर्त्तुम् । तत्रानारभ्योऽर्थो विधीयते इति प्रतिज्ञा-
त भवेत् । शक्यन्तु कर्मभेदः । अतः कर्मभेद इति ॥ समाप्तिवच-
नाच्च ॥ असमाप्तेऽपि समाप्तेर्वचनं भवति । केचिदाहुः, अत्रास्माक-
माग्नि परिसमाप्यते इति । अपरेऽन्यपरिसमाप्तिं व्यपदिशन्ति । त-
देककर्मत्वे नोपपद्यते न हि तत्र च परिसमाप्येत, अन्यत्र न । भे-
दे तु युक्तम् । तस्माद् भेद इति ॥ प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ केचिद-
नुदितहोमव्यतिक्रम प्रायश्चित्तमामनन्ति, केचिदुदितहोमव्यतिक्र-
मे, वृद्धे च प्रायश्चित्तम् । नच कर्मैकत्वे उभयथा वृद्धिः सम्भवति ।
कर्मभेदे तु यदनुदिते होमकर्म, तदुदिते वृद्धमितरदप्युदिते । त-
स्मादपि भेदः ॥ अन्यार्थदर्शनाच्च ॥ इदं श्रूयते- यदि पुरा दिदीक्षा-
णा स्युः यदि वैषां गृहपतिः गृहपतेर्वानुसात्रिण इति, त एनमव
बृहत्सामान क्रतुमुपैयुरुपेतं ह्येषां रथन्तरम् । अथ यदि अदिदीक्षा-
णा इति इष्टवतामनिष्टपूर्वाणां च द्वादशाहे दर्शनमुपपद्यते यदि कर्म-

भेदः । एककर्मत्वेनावकल्पते । कथम् । ताण्ड्यके श्रूयते । एष
 वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो, य एतेनानिष्ट्वाऽध्याम्येन य-
 जेन गच्छेत्तत्पत्यमेव तज्जायेत प्रचामायते इति । तत् सर्वत्र स्यात् । त-
 त्रादिदीक्षाणां द्वादशाहे दर्शनं नोपपद्यते । तस्मादपि कर्मभेदः ॥
 अथापरं लिङ्गदर्शनम् ॥ यत्पक्षस्मिन्मितां पिबुयात् कनीयासं यज्ञक्रतु-
 मुपेयात् कनीयसीं प्रजां कनीयसः पशून् कनीयांऽन्नाद्यं पापीयान्
 स्यात्, अथ यदि वेदिसम्मितां मिनातीति पक्षस्मिन्माने प्रतिपिञ्चे
 वेदिसम्मानस्य दर्शनं भवति । तत्तु कर्मभेदे उपपद्यते । पार्श्विक-
 स्य वेदिसम्मानस्य दर्शनम् एककर्मत्वं नोपपद्यते । कथम् । एकं
 हि समामनन्ति । रथाक्षमात्राणि यूपान्तरालानि भवन्तीति । तत्
 सर्वत्र स्यात् । तत्र च नो पक्षस्मिन्मानं, नो वेदिसम्मानं स्यात् । वेदि-
 सम्मानदर्शनं नोपपद्यते । तस्मादपि कर्मभेदः ॥ अत्रश्च लिङ्ग-
 दर्शनम् ॥ केषांश्चिज्ज्योतिष्टोमे श्रूयते । द्वे सस्तुतानां विराजमनिरि-
 च्येते इति । परेषां तिस्रः सस्तुतानां विराजमनिरिच्यन्ते इति । एक-
 कर्मत्वं विरोधः । नानाकर्मत्वे कस्मिंश्चिज्ज्योतिष्टोमे द्वे, कस्मिं
 श्रित् तिस्रः । तस्मात् कर्मभेदः इति ॥ अपि च सारस्वते श्रूयते ।
 ये पुरोडाशिनस्ते उपविशन्ति ये सान्नायिनस्ते वत्सान् वारयन्ति ।
 सान्नायिन इष्टप्रथमयज्ञा । पुरोडाशिनो विपरीता । उभयेषां सार-
 स्वत दर्शनमवकल्पते कर्मभेदे । एककर्मत्वे सर्वेषां ज्योतिष्टोम-
 पूर्वत्व स्यात् । तत्र दर्शनं नोपपद्यते ॥ अपि च श्रूयते । उपहव्यो नि-
 रुक्तः, अग्निष्टोमो यज्ञः, रथन्तरसामा, अश्वः श्यावो दक्षिणा । परेषां
 श्रूयते । उपहव्योऽनिरुक्तः, उक्थो यज्ञो बृहत्सामा, अश्वः श्वेनो रुक्म-
 ललाटो दक्षिणेति । कर्मैकत्वं रथन्तरवचनं बृहद्वचनं चानर्थकम् ।
 शाखाद्वयप्रत्ययत्वात् । बृहत्सामा रथन्तरसामा वा स्यात् । स चायं
 प्रकृतित एवलुक्षणकः प्राप्तः । नानाकर्मत्वं त्वन्यो बृहत्सामाऽन्यो
 रथन्तरसामेति युक्तं भवति । तस्माच्छाखान्तरे कर्मभेदो भवितुम्
 अर्हति ॥ ८ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात् ॥ ९ ॥

नचैनदास्ति, यदुक्तं शाखान्तरेषु कर्मभेद इति । सर्वशाखाप्र-
 त्ययं सर्वब्राह्मणप्रत्ययश्चैकं कर्म । अर्थसंयोगस्याविशेषात् । तदेव

प्रयोजनमुद्दिश्य तदेव विधीयमानं प्रत्यभिजानीमः।रूपमप्यस्य तदेव
द्रव्यदेवतम् । पुरुषप्रयत्नश्च तादृश एव चोद्यते । नामधेयश्चाविशिष्टम् ।
तेन तदेव कर्म सर्वशाखादिष्विति प्रत्यय ॥ ९ ॥ सिद्धान्तः ॥

न नास्मा स्यादचोदनाभिधानत्वात् ॥ १० ॥

यदुक्तं नामभेद इति । परिहृतं तद् ग्रन्थनामन इति । अथ यदु-
क्तं, कर्मणोऽपि नामसामानाधिकरण्यदर्शनादिति । नैष दोषः ।
ग्रन्थसंयोगात् कर्म काठकादि, न कर्मसंयोगाद् ग्रन्थ काठकः ।
कथं गम्यते । यत् कर्म काठकादिसंयुक्तं तत् काठकादिशब्देनोच्य-
ते । किमतोऽपि यद् ग्रन्थसंयोगात् काठकं कालापकं कर्मोच्यते ।
एकत्वेऽपि काठकग्रन्थसंयोगात् काठकं कालापकग्रन्थसंयोगात् तु
कालापकं भविष्यति ॥ १० ॥ ॥ पूर्वपक्षनिरासः ॥

सर्वेषाञ्चैककर्म्यं स्यात् ॥ ११ ॥

यदि शब्दभेदाद्भेदो भवेत्, शब्दैक्यात्तर्हि कर्मैक्यं भवेत् । तत्र
काठकशब्दाभिधानादैक्यं भवेत् । अग्निहोत्रस्य दशपूर्णमासयाज्यो-
तिष्टोमस्य च तच्छब्दत्वात् । न चैतदेवम् । तस्मादपि अभेदः ॥११॥

कृतकं चाभिधानम् ॥ १२ ॥

इदानीन्तनश्चैतदभिधानं भवेत् । अस्य न पूर्वमासीद् । यतः प्र-
भृति काठस्य प्रकृष्टं वचनं, ततः प्रभृति प्रवृत्तम् । पूर्वं नासीद्भेदः,
इदानीं भेद इति विरुद्धम् ॥ १२ ॥ ॥ युक्तिः ॥

एकत्वेऽपि परम् ॥ १३ ॥

एककर्मत्वेऽपि रूपभेदो भवति वचनात् । न च वाचनिके रूप-
भेदे, असत्यामपि भेदबुद्धौ कर्मणो भेदोऽध्यवसीयेत ॥ १३ ॥

विद्यार्थां धर्मशास्त्रम् ॥ १४ ॥

अथ यो धर्मविशेष उक्तो विद्याग्रहणार्थः, स न कर्मण उपकार-
कः । कथं गम्यते । श्रुत्यादीनामभावाद् विद्यासंयोगाच्च न कर्मप्र-
युक्त इति ॥ १४ ॥ ॥ पूर्वपक्षनिरासः ॥

आग्नेयवत् पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥

अथ यदुक्तं—यथाऽमावास्यायामाग्नेयस्य पुनरुक्तदोषान्मध्यम
पक्षो निरस्त एवमयमपि तस्मादेव दोषात् कर्मैकत्वपक्षो निरसितव्यः

इति । एतत् परिहर्तव्यमित्याभाषान्तं सूत्रम् ॥ १५ ॥ ॥ आशङ्कन ॥

अद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाविशेषात् ॥ १६ ॥

नैव खल्वेतद् द्विर्वचनम् । स एवायमर्थः पुनः आवितोऽग्निहो-
त्रादिवहुकृत्वां बहुभिस्तु पुरुषैः । न चैकोऽर्थो बहुभिरुच्यमानः पुन-
रुक्तो भवति । यदि भवेद्, एकस्मिन्नेव वेदे बहुभिरुच्यमाने भवेत् ।
तस्मान्न बहुकर्मसमवायोऽयम्, एकमेवेदं कर्मेति ॥ १६ ॥ आ० नि० ॥

अर्थसन्निधेश्च ॥ १७ ॥

अर्थसन्निधेश्च शाखाशब्द उपपन्नो भविष्यति । शाखा इव
होमा शाखा । तद् यथा वृक्षस्य शाखाः, एवमिहापि वृक्षस्थानीय-
स्य वेदस्य शाखाः । किं शाखामारूप्यम् । यथा नानावस्थानम् ।
नचैकैकस्यां कृत्स्नं पुष्पं फलं सन्निहितम् । एवमिहापि, नैकैकस्यां
कृत्स्नं गुणकाण्डं सन्निहितमित्यर्थसन्निधेः शाखाशब्दोपपत्तिः ।
तस्मादप्येकं कर्मेति ॥ १७ ॥

न चैकं प्रति शिष्यते ॥ १८ ॥

न च यत् काठकेऽग्निहोत्रं तत् काठकमेवैक पुरुषं प्रति वि-
धीयते । तैत्तिरीयस्यापि तद्विहितमेव । पुरुषविशेषवचनाभावात्
यच्चाग्निहोत्रस्य किञ्चिदङ्गं विधीयते, सर्वावस्थस्य तदग्निहोत्रस्य ।
यच्च काठकस्याग्निहोत्रं तच्च तैत्तिरीयकस्येति । विशेषवचनाभावा-
त् । तस्मात् सर्वशाखाभिरिकं समाप्तं कर्मोच्यते इति ॥ १८ ॥

समाप्तिवच्च सप्रेक्षा ॥ १९ ॥

अत्रास्माकमग्निः परिसमाप्यते इत्युत्प्रेक्षितारो भवन्ति । अन्वा-
रोहेषु मैत्रायणीयानामग्निः परिसमाप्यते, अस्माकं तेषु न परिस-
माप्यते इति । यदि अन्यदेव मैत्रायणीयानामन्यच्च तेषां, कथं ते ब्रू-
युरेष्वस्माकं न परिसमाप्यते इति । एकत्वमुपपन्नं, तेषामपि हि तं
सन्ति ॥ १९ ॥ ॥ युक्तिः ॥

एकत्वंऽपि पराण निन्दाशक्तिसमाप्तिवचनानि ॥ २० ॥

न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रयुज्यते । किं तर्हि निन्दितादित-
रत् प्रशंसितुम् । तत्र न निन्दितस्य प्रतिषेधो गम्यते, किन्त्वितरस्य
विधिः । तत्र एकस्मिन्नाग्निहोत्रे द्वौ कालौ विहितौ विकल्प्येते ।
अतो न कश्चिद्विरोधः ॥

तथा असमर्थानामेकस्मिन्नपि वेदे विहितकृत्स्नमङ्गजानमुपसंहर्तुमशक्तिः । समर्थानान्तु सर्वशाखाभ्योऽप्यागमितमधिकं विधिमुपसंहर्तुं शक्तिरस्तीति तेनैककर्मत्वेऽपि न विरुद्धमिति ॥ तथैकस्मिन्नपि कर्मणि किञ्चिद् वस्तु समाप्तमिति कृत्वा समाप्तिशब्दः प्रयुज्यते । यथा आध्वर्यवे समाप्ते ज्योतिष्टोमस्य, समाप्तो ज्योतिष्टोम इति भवति ॥ २० ॥ ॥ पूर्वपक्षनिरासः ॥

प्रायश्चित्तं निमित्तेन ॥ २१ ॥

यदुक्तम्— उदितहोमस्यापि प्रायश्चित्तान्ता नावृद्धता गम्यते, अनुदितहोमस्यापि । तदेकत्वे विरुद्ध्यते । अविरुद्धं नानात्वे इति । तत् परिहर्तव्यम् ॥ आभाषान्तं सूत्रम् ॥ २१ ॥ ॥ आशङ्क्य ॥

प्रक्रमाद्वा नियोगेन ॥ २२ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैष दोषः । उदिते होष्यामीति प्रक्रान्ते अन्यथा क्रियमाणे भवति दोषः । तत्र प्रायश्चित्तस्य विषयो भविष्यतीति कर्मैकत्वेऽपि न दोषः ॥ २२ ॥ ॥ आशङ्क्यानिरासः ॥

समाप्तिः पूर्ववत्त्वाद् यथाज्ञाते प्रतीयेत ॥ २३ ॥

पूर्ववति समाप्तिवचनं भवति । यत् प्रारब्धं तत् परिसमाप्यते । तत्रास्माकं परिसमाप्तोऽग्निरिति योऽस्माभिर्ज्ञायते, परिसमाप्यते । प्रारब्धश्चेत्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

लिङ्गमविशिष्टं सर्वशेषत्वान्न हि तत्र कर्मचोदना तस्माद् द्वादशाहस्याहारव्यपदेशः स्यात् ॥ २४ ॥

यदुक्तम्— यदि पुरा दिदीक्षाणा इति द्वादशाहं इष्टप्रथमयज्ञानामनिष्टप्रथमयज्ञानां च दर्शनं कर्मभेदे उपपद्यते, न सर्वशाखाप्रत्ययैककर्मणीति । नैष दोषः । यदि दिदीक्षाणा द्वादशाहेन, अदिदीक्षाणा द्वादशाहेनेत्येवं तत् । न हि सामवेदे ज्योतिष्टोमस्य विधानम् । किमतोऽपि । यत्र विहितस्तत्रानूद्यते, तेन कर्मभेदेऽपि सर्वज्यातिष्टोमानामेष धर्मः प्राथम्यं नाम । अतो नानाकर्मपक्षेऽपि अवश्यं द्वादशाहस्य हारव्यपदेशः कल्पनीयस्तस्माददोषः ॥ २४ ॥

द्रव्ये चाचोदितत्वाद्विधीनामव्यवस्था स्यान्निर्देशाद् व्यवतिष्ठेत तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ २५ ॥

द्रव्ये चाग्नावचोदितत्वादेकादशिन्याः सम्मानपरिमाणं प्रति नैषा व्यवस्था स्यात् । नैवाग्नावेकादशिनी चोद्यते । कुत । पक्ष-सम्मानं वेदिसम्मानं वा स्यात् । द्वयमप्येतत् परार्थे कीर्त्यते, पक्षे-कादशिनीविधानार्थम् । यदि पक्षसम्मिता स्यादयं दोषः स्यात् । वेदिसम्माने न दोषो भवेत् । क एतत् सङ्कटमध्यवमानमर्हति । एकास्मिन् यूपे एकादश पशवो नियोक्तव्या इति । वाचस्तोमादिषु तु यूपैकादशिन्यामस्य नित्यानुवादत्वाद्वाक्ष्यमात्राण्येव यूपान्तरा-लानि भविष्यन्ति । नित्यानुवादत्वाच्चासत्यपि पक्षसम्मानं वेदि-सम्माने वैकादशिनीविधानार्थं वचनमुपपद्यत एवेति न दोषः ॥ २५ ॥

विहितप्रतिषेधात् पक्षेऽतिरेकः स्यात् ॥ २६ ॥

अतिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमिति विहितः षोडशी, नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमिति प्रतिषिद्धः । तेन पक्ष द्वयोः स्तोत्रीययोरति-रेकः, पक्षे तिसृणाम् तस्माददोषः । कथं पुनरयं द्वयोस्त्रिसृणां वा अतिरेकः । त्रिवृद् बहिष्पवमानं, तत्तावन्नवकम् । पञ्चदशान्याज्या-नि, तानि तावच्चत्वारि, तेन सा षष्टिः, पञ्चदशो माध्यन्दिन पव-मानः । तथा पञ्चदशसंख्यया सह पूर्वया च नवसंख्यया चतुरशी-ति । सप्तदशानि पृष्ठानि चत्वारि, सप्तदश आर्भवः पवमानः, पञ्च-सप्तदशकानि तानीति पञ्चाशीतिः । पूर्वया चतुरशीत्या सहैकोन-सप्ततिशतम् । एकविंशं यज्ञायज्ञियं, तयैकविंशत्या सह तस्य नव-तिशतं स्तोत्रिया इति ब्राह्मणवादः । अग्निष्टोममात्रमभिप्रेत्याच्यते, सा विराट् सम्पूर्णा विराडिति दर्शकाख्या । त्रय एकविंशका उक्थ-पर्याया, सा त्रिषष्टिः । एकविंश षोडशी । तयैकविंशत्या सह च-तुरशीतिः । पञ्चदशका रात्रिपर्यायास्त्रयः । तदैकैकपर्यायश्चतु-स्तोत्रः । तदशीतिशतं सम्पूर्णा विराट् । त्रिवृद्रथन्तर पञ्चसाम, तन्नवकम् । ततश्चतुरशीतेरेकं नवकमागच्छति । तथा तिस्रः सस्तु-तानां विराजमतिरिच्यन्ते । यदा षोडशी न गृह्यन्ते, तदा एकविंश-त्या विना द्वे संस्तुतानां विराजमतिरिच्येते । एवमेकैककर्मत्वेऽपि लिङ्गमुपपद्यते ॥ २६ ॥

सारस्वते विप्रतिषेधाद् यदेति स्यात् ॥ २७ ॥

यदुक्तं, पुरोडाशिनां सान्नायिनां च सारस्वते दर्शनं भवतीति ।

ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात् सर्वकर्मणां विप्रतिषिद्धमेतदिति । तेन यदा साध्नायिन इति कल्प्यते ॥ २७ ॥ ॥ पूर्वपक्षनिरासः ॥

उपह्वयेऽप्रतिप्रसवः ॥ २८ ॥

अथ यदुक्तं, उपह्वये बृहद्रथन्तरविधानं प्रकृतिप्राप्तमेव । एक-
कर्मत्वे प्रतिप्रसवतयाप्यसम्भवाद्विधीयमानमनर्थकं स्यादिति । तत्
पारहर्तव्यम् । आभाषान्तं सूत्रम् ॥ २८ ॥ ॥ आशङ्कः ॥

गुणार्था वा पुनः श्रुतिः ॥ २९ ॥

यदा रथन्तरसामा, तदा अश्व इवेतो दक्षिणा, यदा बृहत्सामा
तदा रुक्मललाट इति ॥ २९ ॥ ॥ आशङ्कानिरासः ॥

प्रत्ययश्चापि दर्शयति ॥ ३० ॥

यदा न सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति, कथमेकस्यां शाखायां
समास्नायतेऽन्यस्यां गुणो विधीयते । यथा मैत्रायणीयानां समिदा-
द्यः प्रयाजा न समाम्नायन्ते, अथ च गुणा श्रूयन्ते- ऋतवो वै प्र-
याजा समानीय होतव्या इति । तथा येषां शाखिनां, कुटुरसीत्य-
श्मादानमन्त्रो नाम्नातस्तेषामपि हि दृश्यते- कुक्कुटोऽसीत्यश्मा-
नमुपादत्ते, कुटुरसीति वेति । तस्मादेकं कर्मेति प्रतीम ॥ ३० ॥ युक्तिः

अपि वा क्रमसंयोगाद्विधिपृथक्त्वमेकस्यां

व्यवतिष्ठेत ॥ ३१ ॥

यो ह्यन्यशाखावस्थितान् विधीनुपसंहरति, स स्वशाखाहितं
क्रममुपरुणद्धीति । तेन शाखान्तरेषु कर्मभेद इति ॥ ३१ ॥ आ० ॥

विरोधिना त्वसंयोगादैककर्म्ये तत्संयोगाद्विधीनां

सर्वकर्मप्रत्ययः स्यात् ॥ ३२ ॥

उच्यते । नैष शाखन्तरविहितानामैककर्म्ये सति विरोधिना
संयोगः । न हि क्रमो वाक्येन विरुद्ध्यते । दुर्बलो हि क्रमः । बलव-
द्वाक्यम् । वाक्येन च शाखान्तरीयाणामुपसंहारः । तस्मात् सर्वशाखा-
प्रत्ययः सर्वब्राह्मणप्रत्ययश्चैकं कर्म चोद्यत इति सिद्धं भवति ॥
॥ ३२ ॥ आ० नि० ॥ सर्वशाखाप्रत्ययैककर्मताधिकरणम् ॥ २ ॥ इति
श्रीभट्टशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः
पादः ॥ २ ॥ ४ ॥ समाप्तोऽयं द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥

अथातः शेषलक्षणम् ॥ १ ॥

नानाकर्मलक्षणं वृत्तम् । अनन्तरं शेषलक्षणं वर्त्तयिष्यामः ।
कः शेषः, कंन हेतुना शेषः, कथञ्च विनियुज्यते ? इति । श्रुत्या-
दीनि च विनियोगे कारणानीति वक्ष्यते । तेषां च बलवदवलवत्ता ।
एतत्तात्पर्येणान्यदप्युपोद्धातादिना ॥ १ ॥ प्रतिज्ञाधिकरणम् ॥ १ ॥

शेषः परार्थत्वात् ॥ २ ॥

इह सूत्रे शेषस्य लक्षणं, येन च हेतुना शेष इत्युच्यते, तदुभय-
माख्यायते । य परस्योपकारे वर्त्तते, स शेष इत्युच्यते । तद् यथा ।
ये परार्थास्ते वक्तारो भवन्ति, शेषभूता वयमिहेति । ननु योऽपि प्र-
धानभूत सोऽपि कदाचित् परार्थे वर्त्तते । यथा उपाध्यायः प्रधान-
भूत शिष्याणां विद्याविनयाधाने वर्त्तते । सत्यं वर्त्तते । यस्तु अत्यन्तं
परार्थस्तं वयं शेष इति ब्रूमः । यथा, गर्भदासः कर्मार्थ एव स्वामिनो
ऽनडुँश्च क्रीयते, वक्ष्यतीत्येव । ननु गर्भदासस्यापि स्वामी संविदधानो-
गुणभावमायात् । नति ब्रूमः । आत्मन एवासौ संविदधानो गुणभावं
गच्छति । नान्तरीयकत्वाद् गर्भदासस्योपकरोति, अनडुहो वा । य-
स्त्वत्यन्तं परार्थस्तं वयं शेष इति ब्रूमः ॥ अथ तत्र किं वृत्तम् । यैस्तु
द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेतेति । तत्र अपूर्वार्थता व्यावर्तिता,
दृष्टप्रयोजनानामाख्यातानाम् । इह तु सर्वेषामेव शेषाणां लक्षणमुच्य-
ते ॥ २ ॥ ॥ शेषत्वकारणसहित-शेषलक्षणाधिकरणम् ॥ २ ॥

द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः ॥ ३ ॥

बादरिराचार्योऽत्र द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषशब्द इति मेने, न
यागफलपुरुषेषु । द्रव्यं क्रियार्थम् यदि प्रयोजनवती क्रिया, व्यक्त
सा द्रव्येण निर्वर्त्तयितव्या । तस्या निर्वृत्तिर्द्रव्याहते न भवतीति त-
न्निर्वृत्तये द्रव्यमेषितव्यं भवति । तस्मात् क्रियार्थं द्रव्यम् । गुणः श-
क्नोति विशिष्टं द्रव्यं चोदितं लक्षयितुम् । लक्षितेन च तेन प्रयोजनम् ।
विशिष्टस्य क्रियासाधनत्वात्, तस्मात् सोऽपि द्रव्यद्वारेण क्रियाया
उपकरोतीति क्रियार्थ एव । संस्कारो नाम स भवति यस्मिञ्जाते
पदार्थो भवति योग्यः कस्यचिदर्थस्य तेनापि क्रियायां कर्त्तव्यायां

प्रयोजनमिति सोऽपि परार्थः । तस्माद् द्रव्यगुणसंस्काराः परार्थ-
त्वाच्छेषभूताः, न तु यागफलपुरुषाः । यागस्तावत् कर्तव्यं पुरुष-
स्य । न हि तस्मिन्निर्वर्त्तितं किञ्चिद् अपरमस्ति कर्तव्यम् । स हि
पुरुषार्थः । यदन्यद् द्रव्यादि तत् तदर्थं तस्य शेषभूतम् । स तु न
किञ्चिदभिनिर्वर्त्तयितुं क्रियते । फलमपि न तेन क्रियते । तस्मिंस्तु
कृते स्वयमेव तद् भवति । तस्मिन् कृते फलमस्य भवतीत्येतावद्
गम्यते । नास्ति शब्दो, यागेन क्रियते फलमिति । तस्माद् यागो न
शेषभूतः कस्यचिदर्थस्य । फलमपि न पुरुषं प्रत्युपदिश्यते । यः स्वर्गं
कामयते स यागं कुर्यादित्येतावच्छब्देनोपदिश्यते, नात्मनः, पर-
स्य वति । स्वर्गं प्रतीच्छामात्रेण स्वर्गकाम इति भवति । तस्मात्
पुरुषं प्रति गुणभावेन न श्रूयतः स्वर्गः । तस्मात् सोऽपि न शेषभूतः ।
न चेत् फलयागौ गुणभावेन चोद्येते, कस्य पुरुषः प्रधानभूतो भव-
ति प्रत्यक्षश्चास्य द्रव्यत्वात् कर्म प्रति गुणभावः । तस्माद् द्रव्य-
गुणसंस्कारेष्वेव शेषभावं बादारमेन इति ॥ ३ ॥

कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् ॥ ४ ॥

जैमिनिस्तु खल्वाचार्यः कर्माण्यपि शेषभूतानि मन्यते स्म, न
बादरिरेवावधारणामनुमते । स हि दर्शयति, न यागः कर्तव्यतया
चोद्यते । फलकामस्य तु तत्साधनोपायत्वेनेति । एवं श्रुतोऽर्थः परि-
गृहीतो भावयति । अथेवाश्रयापदेशः । एतमेवार्थं षष्ठेऽध्याये सूत्रै-
रेव साधयिष्यति इह तु तत्सिद्धेनैव फलार्थत्वेन शेषभावं याग-
स्यागदयति स्म । तस्मादनवधारणा द्रव्यगुणसंस्काराः शेषभूताः ।
यागोऽपि शेषभूतः फलं प्रतीति ॥ ४ ॥

फलं च पुरुषार्थत्वात् ॥ ५ ॥

फलमपि पुरुषं प्रत्युपदिश्यते । यः स्वर्गं मे भवेदित्येवं कामय-
ते तस्य यागः । न यः स्वर्गः स आत्मानं लभेतेति । कुतः । आ-
त्मनोपदप्रयोगात् । कर्त्रभिप्रायः एतद् भवति । क्रियाफलमनुभवेत्
कथं पुरुष इति यागः प्रयुज्यते । तस्मात् फलं पुरुषार्थं यागाच्छ्रूय-
ते, नात्मनिर्वृत्यर्थम् । तस्माच्छेषभूतमिति ॥ ५ ॥

पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् ॥ ६ ॥

पुरुषोऽप्यौदुम्बरीसम्मानादिषु गुणभूतः श्रूयते । तस्मादनव-

धारणा एषा । द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्वं बादरिर्मेने इति ॥ अथ इ-
दानीमत्र शेषान् वृत्तिकारः परिनिश्चिकाय । द्रव्यगुणसंस्कारेष्वे-
व नियतो यजि प्रति शेषभावः । आपोक्षिक इतरेषाम् । यागस्य द्रव्यं
प्रति प्रधानभावः, फलं प्रति गुणभावः । फलस्य याग प्रति प्राधा-
न्य, पुरुषं प्रति गुणता । पुरुषस्य फलं प्रति प्रधानता, औदुम्बरीक्ष-
स्मानादि प्रति गुणत्वम् । तस्मात् संमता अवधारणा । द्रव्यगुण-
संस्कारा यागप्रति नियोगतो गुणभूता एवेति ॥ ६ ॥ ॥ शेषलक्ष्या-
धिकरणम् ॥ ३ ॥

तेषामर्थेन सम्बन्धः ॥ ७ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति ।
तत्र भूयन्ते धर्माः । निर्वपणं, प्रोक्षणम्, अवहननमित्येषमाद्य औ-
षधधर्मा । तथोत्पवनाविलापनग्रहणासादनादय आज्यधर्माः । तथा
शाखाहरण गवां प्रस्थापनं, गवां प्रस्तावनमित्येवमादयोऽपि साम्ना-
य्यस्य । तेषु सन्देहः । किं सर्वे, औषधे आज्ये साम्नाय्ये च कर्त्त-
व्याः, उत ये यत्र क्रियमाणा अर्थवन्तस्ते तत्र कर्त्तव्या इति ॥ ननु
संयुक्ता एवं भूयन्ते । यथा, व्रीहीनवहन्ति, तण्डुलान् पिनष्टीति ।
बाढ संयुक्ताः । अवघातादयस्तु पदार्था विधीयन्ते श्रुत्या । वाक्येन
एषां व्रीह्यादिसंयोगः । अतोऽस्ति संशयः । किं तावत् प्राप्तम् ॥ ते-
षामर्थेन सम्बन्धः ॥ अर्थेन प्रयोजनेन । ये यत्र क्रियमाणाः प्रयोजन-
वन्तस्ते तत्र कर्त्तव्याः । प्रथनादय आज्यसाम्नाय्ययोरनुपकारका
इति न तत्र करणीयाः । एवमुत्पवनादय औषधसाम्नाय्ययोः । शाखा-
हरणादय आज्यौषधयोः । ननु भूयन्ते सर्वे सर्वत्र । एतदेव न
जानीमः । भूयन्ते न भूयन्ते इति । तद्विचारयितव्यम् । यद्यपि भूये-
रैस्तथाप्यनुपकारकत्वाच्चैव कर्त्तव्या भवेयुः ॥ ७ ॥

विहितस्तु सर्वधर्मः स्यात् संयोगतोऽविशेषात्

प्रकरणाविशेषाच्च ॥ ८ ॥

उच्यते । योऽर्थात् प्राप्तः स्यात् स यत्र प्रयोजनं तत्रैव क्रियेत ।
शब्देन तु सर्वेऽमी पदार्था विहिता । तेन न यत्र केवलं प्रयोजनं
प्रत्यक्षं दृश्यते, तत्रैव कर्त्तव्याः । क तर्हि । यत्र यत्र विहिताः । ते
चामी सर्वत्र विहिता गम्यन्ते । कुत । संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणा

ऽविशेषाच्च । सर्वेषां तावदाज्यौषधसाम्नाय्यानामपूर्वेण साध्यसा-
धनसंयोगोऽविशिष्टः । यत्र क्रियमाणा अपूर्वस्य कृता भवन्तीति वि-
ज्ञायते । तथा प्रकरणमविशिष्टम् । यस्मिन् विहिता. सर्वेषां विहि-
ता भवन्तीति गम्यते । अतः सर्वे सर्वत्र कर्त्तव्याः । यत्त्वर्मा न सर्व-
त्रोपकुर्वन्तीति विधानसामर्थ्यात् सर्वत्रोपकारका इति गम्यते । स
चायमदृष्ट उपकारा भविष्यति ॥ ८ ॥ ॥ पूर्वपक्ष ॥

अर्थलोपादकर्म स्यात् ॥ ९ ॥

नैतत्, सर्वे सर्वत्र करणीया इति । ये यत्र नापकुर्वन्ति, न ते
तत्र क्रियामर्हन्तीत्युक्तमेव । ननु विधानसामर्थ्यात् सर्वे सर्वत्रोपक-
रिष्यन्ति । नेति ब्रूम ॥ ९ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

फलन्तु सहचेष्टया शब्दार्थोऽभावादिप्रयोगे
स्यात् ॥ १० ॥

नास्ति विधानं, येन सर्वे सर्वत्रोपकुर्वन्ति । न च प्रत्यक्षादिभि-
रुपकारमवगच्छामः । अर्थापत्तिरपि नियोगतस्तत्रैव भवेत् । यत्रैव
शब्देन चादना भवति, नान्यथा । यदि च प्रथनादीनामाज्यसाम्ना-
य्ययोरनुपकुर्वतामपि तत्प्रकरणे सामानायाऽनुपपन्नो भवेत्, ततो-
ऽर्थाददृष्ट उपकार कल्पयेत् । ते त्ववश्यं सामानानीया औषधार्थ-
म् । फल हि सहचेष्टयाऽवहननादिकयावगम्यते तुषविमोचनादि ।
प्रयोजनं च तेन । न तस्मादृते पुरोडाशः सिद्ध्यति । सति चास्मिन्
अर्थवान् प्रकरणे सामानायः । अर्थवति च तस्मिन्नादृष्टकल्पनार्थां
प्रमाणमस्तीत्यतो न शक्यं कल्पयितुम् । यदि च तत्र तण्डुलादिनि-
ष्पादनं दृष्टं नाभविष्यत् ततो विप्रयोगे तण्डुलादीनामभावानुपका-
रस्य शब्दार्थमात्रं दृष्टोपकारानपेक्षं कर्त्तव्यमित्याज्यसाम्नाय्ययोर-
पि क्रियमाणानामदृष्टमभविष्यत् । तस्माद् न प्रथनादयः सर्वत्र ।
एवम् उत्पवनादयः शास्त्राहरणादयश्च । तस्मान्न सर्वे सर्वत्र कर्त्त-
व्याः । प्रथनादयो नाज्यसाम्नाय्ययोः । औषधे एव ते । उत्पवना-
दय आज्यस्य नौषधसाम्नाय्ययोः । शास्त्राहरणादयश्च साम्नाय्यस्य
नाज्यौषधयोरिति सिद्धम् ॥ १० ॥ ॥ युक्तिः ॥ निर्वपणादीनामर्था-
ऽनुसारेण व्यवस्थितविषयताधिकरणम् ॥ ४ ॥

द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगात्सदर्थमेव चोद्येत ॥ ११ ॥

सो दर्शपूर्णमासौ । तत्र समामनन्ति । स्फुटश्च कपालानि च
अग्निहोत्रहवणी च शूर्पे च कृष्णाजिन च शम्भ्या च उलूखलश्च मुस-
लश्च इषद्युपला च । एतानि वै दश यज्ञायुधानीति । तत्र सन्दिह्यते ।
किं यो य इह शक्यते एभिः कर्तुं तस्मै तस्मै पदार्थायैतानि समा-
ज्ञातानि, उत यद्येन संयुक्तं तस्मा एवेति ।

किं तावत् प्राप्तम् । यद्येन शक्यमिति । कुत । एवं विधयो भविष्य-
न्ति तथार्थवन्त । इतरथा ते अनुवादा निष्प्रयोजना । प्रकरणा-
विशेषश्च सर्वपदार्थान् प्रति । यज्ञायुधानीति च यज्ञसंयोगोऽविशि-
ष्ट । तस्मात् सर्वे सर्वत्र इत्येवं प्राप्तम् ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ द्रव्यञ्चो-
त्पत्तिसंयोगात् तदर्थमेव चोद्यत ॥ यो येन पदार्थेन सहोत्पत्तिवा-
क्येन संयुक्तः स पदार्थस्तेनैव कर्तव्यः । यथा स्फुट्येनोद्धन्तीन्युद्ध-
ननार्थता स्फुट्यस्य वाक्येन । तदुद्धननं न स्फुटादन्येन कर्तव्यम् ।
यदा चैवं तदा प्राप्त एव स्फुट्य । तस्यायमनुवादो भवितुमर्हति ।
एतानि वै दश यज्ञायुधानीति । एवमेकैकस्यानुवादः । तेन तेन व-
चनेन प्राप्तस्य । यथा, कपालेषु श्रपयति, अग्निहोत्रहवण्या हर्षोषि
निर्वपति, शूर्पेण विविनक्ति, कृष्णाजिनमधस्तादुलूखलस्यावस्तृणा-
ति, शम्भ्यां इषद्युपदधति, उलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति, इषद्युपला-
भ्यां पिनष्टीति । प्रकरणात् सर्वाणि सर्वत्र प्राप्नुयुः, वचनात्तु यथा-
वचनम् । यज्ञायुधशब्दोऽपि सामान्येन प्रयोजनं विदधत् तद् वा-
क्येतैव । परोक्षं हि सामान्यवचनेन विशेषविधानं भवति, प्रत्यक्ष-
न्तु विशेषवचनेन विशेषविधानम् । तस्माद् यद् येनात्पत्या संयुक्त,
तत् तत्रैव विनियुज्यते इति सिद्धम् ॥ ११ ॥ स्फुटादीनां संयोगा-
नुसारेण व्यवस्थितत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात् ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमे क्रयं प्रकृत्य श्रूयते, अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या
सोमं क्रीणातीति । तत्र सन्देहः । किम् अरुणिमा कृत्स्नप्रकरणे
निविशेत्, उत क्रय एवैकहायन्यामिति । कथं पुनररुणया क्रीणाती-
त्येष विस्पष्टे क्रयसम्बन्धे गम्यमाने संशय इति । उच्यते । इह हि
गुणम् अरुणिमानममूर्त्तं सन्तं क्रियायाः करणमिति शब्द उपदि-
शात् । यत् करणाभिधायिन्या तृतीयाविभक्त्या सयुज्य निर्दिशति,

अरुणयेति । न चामूर्त्तोऽर्थः क्रियायाः साधनं भवितुमर्हति । अतो-
 ऽसम्बन्धं क्रीणातिनाऽरुणगुणस्यावगच्छाम । न च अशक्नीयमर्थे
 प्रमाणभूतः शब्दोऽभिधास्यतीत्येवं प्रकल्पना कदाचिदुपपद्येताऽपि ।
 केनाचित् प्रकारेण सम्बन्ध इति वचनप्रामाण्यप्रकारान्वेषणे बुद्धि-
 र्भवति । तद् यदि परं विचारयन्तः क्रियासम्बन्धसामर्थ्यमवग-
 मिष्यामः । एकवाक्यतया क्रय एवारुणिमानं निवेशयिष्यामः । अथ
 त्वप्रमाद्यद्विरन्विष्यमाणो न कथञ्चन सम्बन्ध उपपत्स्यते, ततो
 वाक्यभेदमभ्युपगम्य प्रकरणधर्ममेनमध्यवसास्यामः । तस्माद्वदयं
 विचारणीयमेतदिति ॥ किं तावत् प्राप्तम् । कृत्स्ने प्रकरणे निवेशः ।
 कस्मात् । संयोगतोऽविशेषात्, प्रकरणाविशेषाच्च । ननु प्रकरणाद्
 वाक्यं बलीयो भवतीत्येकवाक्यत्वादरुणिमाक्रयेण सम्भन्तस्यते इति ।
 नैतदेवमवगम्यते । न हि वचनशनेनाप्यनारभ्योऽर्थः शक्यो विधा-
 तुम् । यो हि द्रूयाद् उदकेन दग्धव्यमग्निना क्लेदयितव्यमिति, किं
 स. वचनप्रयोजनसामञ्जस्यमश्नुवीत । न चामूर्त्तोऽर्थः क्रियायाः सा-
 धनमुपपद्यते । तस्मादरुणया क्रीणातीति सम्बन्धाभावादेकवाक्यता
 न भवतीति ॥ ननु नैवायं गुणवचनः । किं तर्हि । द्रव्यवचनं कुतः ।
 स्त्रीलिङ्गसम्बन्धात् । द्रव्यविशेषा ह्येते स्त्री पुमान् नपुंसकमिति ।
 स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते, तस्मात् स्त्रीप्रत्ययो भवतीति स्त्रीप्र-
 त्ययश्चारुणयेत्युपलभामहे । तस्माद् द्रव्यवचनोऽरुणशब्द इति ।
 तदेतदपेशलम् । तदेव हि द्रव्यमरुणिना परिच्छिद्यमानमरुणाश-
 ब्दाभिधानीयतां लभते । तदेवान्यगुणकं नारुणशब्दः शक्नोत्यभि-
 धादितुम् । अरुणिमानमेष शब्दो न व्यभिचरति । व्यभिचरति पुन-
 र्द्रव्यम् । अव्यभिचारि च कारणं कारणवतामिष्टम् । अतोऽस्य गुणः
 स्वार्थ इति गम्यते । तदस्य प्रत्यक्षतो गुणवचनता गम्यते । स्त्रीप्र-
 त्ययदर्शनात् नूनम् अरुणा-प्रातिपदिकं द्रव्यवचनमित्यनुमानम् ।
 प्रत्यक्षश्चानुमानाद् बलीयः । तस्माद् गुणवचनं । कथं तर्हि स्त्रीप्र-
 त्ययसम्बन्धः । भवति हि गुणवचनस्यापि स्त्रीलिङ्गता । यथा चाऽरु-
 णा बुद्धिः, एवमरुणा इति । गुणवचनश्चेत् क्रीणातिना न सम्बद्ध्यते ।
 तस्माद् वाक्यभेदं कृत्वा प्रकरणे सर्वस्मिन्नेव सान्निवेश इति ॥

अथ यदि क्रीणातिना न सम्बद्ध्यते तस्मिन्नेव वाक्ये एक-
 हायनीशब्देन संभन्तस्यते, न भविष्यति वाक्यभेद इति । तन्न । केवलं

हि गुणमरुणशब्दोऽभिदधाति, न द्रव्यगुणौ । केवलञ्च द्रव्यमेक-
हायनीशब्दो, न गुणसहितमिति तयोः सम्बन्धस्य वाचिकां षष्ठी-
मन्तरेण कथं सम्बन्धो गम्यते । आह । अन्तरेणापि षष्ठीम् एक-
विभक्तिनिर्देशात् सामानाधिकरण्यमवगमिष्याम । यथा नीलमुत्पल-
मिति । तदुपपन्नं, रूपादरुणशब्दस्य गुणवचनता कल्पनीयत्वं कवि-
भक्तिसंयोगादेकहायनीशब्दसन्निधानाच्च तदेकवाक्यतामभ्युपगम्य
एकहायनीशब्दसामानाधिकरण्यम् । न च लिङ्गाद्वाक्यबलीयः । तस्मा-
दसदेतत् ॥ तत्रोच्यते ॥ यदा केवलगुणवचनतायां शब्दः प्रवृत्तमानो
नान्येन सम्बन्धे लभते, तदाऽनुपपन्नशक्तत्वादानर्थक्यं मा भूदिति
द्रव्यपरतामापद्यते । तस्यामवस्थायामेकविभक्तियुक्तेन एकहायनी-
शब्देन सन्निहितेनैकवाक्यतामापद्यमानः सामानाधिकरणो भवति ।
तथा च कृत्वा, नीलमुत्पलमित्युपपद्यते । स चायमरुणाशब्दस्तस्या-
मवस्थायां वर्तते । न हि अस्य स्वार्थमभिदधत इतां विच्छिन्नस्य
प्रकरणेऽप्यर्थवत्ता । कुत । येनैव हेतुना सम्बद्ध्यते, क्रीणातिना न ।
नामूर्त्तोऽर्थः क्रियायाः साधनं भवतीति । न च क्रियासाधनैर्द्रव्यैः ।
न हि केवलगुणवचनः शक्नोति द्रव्यमभिधातुमिति स एव हेतुः प्र-
करणसम्बन्धाभावोऽपि । तत्रापि सम्बध्यमानः क्रियाभिर्वा सम्ब-
द्ध्येत । तत्साधनैर्वा द्रव्यैः । तच्चोभयमप्यनुपपन्नम् । अतोऽनर्थकत्व-
परिजिहीर्षया सन्निहितेनैकहायनीशब्देनारुणाशब्दः सम्बद्ध्य-
ते । नास्ति वाक्यभेदः ॥ नैतदेवम् ॥ न ह्ययमरुणाशब्दः एकहायनी-
विशेषणं भवितुमर्हति । किं कारणम् । करणविभक्त्या तृतीयया स-
मुच्चरितोऽयं, तेनैतेन तृतीयाश्रुतिसामर्थ्यात् क्रियाविशेषणं न भवि-
तव्यम् । कारकाणां हि क्रियायाः सम्बन्धो न द्रव्येणेति स एव श्रुति-
सामर्थ्यात् क्रियाविशेषणमेकहायनीविशेषणम् । श्रुतिश्च वाक्याद्
बलीयसी । तस्मान्नास्यैकहायनीसम्बन्ध इति ॥ ननु च गुणस्य क्रि-
यासम्बन्धाभावादविवक्षिता कारकशक्तिरिति एकहायनीसम्बन्धा-
ऽयमध्यवसितः । एवमपि नोपपद्यते । यदि कारकाभिधानमविवक्षि-
तमिति गुणशब्देनैतेन द्रव्यमभिधातुमिष्यते, तदा प्रातिपदिका-
ऽर्थस्याव्यातिरेक इति प्रथमा विभक्तिः प्राप्नोति । न हि तृतीयान्तस्तम-
भिसम्बन्धं शक्नोति वक्तुम् । न चान्यथानुपपत्तिरित्यन्याऽस्यानुप-
पद्यमानोऽर्थः शक्यते कल्पयितुम् । यथा, अग्नौ तिष्ठति माणवक

इत्युक्ते ज्वलनेऽनुपपद्यमानो न अद्वे गवि वा कल्प्यते । अग्निसमी-
पवचन एवाध्यवसीयते । तद्वदिहाप्यप्रथमान्त शब्दो न कथञ्चिद-
प्यव्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थे भवितुमर्हतीति । तस्मात् काममनर्थको-
ऽवगम्यतां, नास्यैकहायनीसम्बन्धोऽध्यवसातव्यः । आह । न ब्रूमो,
न कारकमरुणाशब्देनाभिधीयते इति । व्यक्तमरुणगुणविशिष्टमेतेन
कारकमभिधीयते । कदाचिन्तु किञ्चित् विधित्सितं भवति, कदाचि-
दुपसर्जनीभूतांऽयौ विधित्सित, प्रधानीभूतोऽनुवादः । तद्यथा, द-
ण्डीत्युपसर्जनीभूतदण्डकपुरुषप्रधानकः शब्दोऽवगम्यते । कदाचिन्तु
निर्ज्ञाते पुरुषे दण्डगुणविधानार्थमुच्चार्यते । दण्डी प्रेषानन्वाहति ।
यथा, लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति । एवमिहापि यद्यनुप-
सर्जनभूतोऽरुणो गुण, प्रधानभूतं कारकम् । तथाप्यनूदिते कारके-
ऽरुणगुणविधानार्थं वचनं युज्यते । तस्माद् एकहायनीसम्बन्ध उप-
पद्यते, नास्ति वाक्यभेद इति ॥ नैतत्सारम् । अत्र हि एकाहायनी-
क्रीणात्योरनवबुद्ध सम्बन्ध बाधयितुमयमेकहायनीशब्द उच्चरितः ।
स एष कथमिवारुणाशब्देन सम्बद्ध्यते, तदेतदभिहितमपि पुनः पुन-
पर्यनुयुज्यते । कथं पुनरेकहायनीशब्दस्य क्रीणातिना, अरुणगुणेन
च समाने समभिव्याहारे क्रीणातिना सम्बन्धोऽभ्युपगमनीयो ? न
पुनरारुण्येनेति । शब्दप्रामाण्यात् । भवति हि क्रियासम्बन्धस्य
वाचिका विभक्तिरेकहायनीशब्दमनुनिविष्टा, न तु गुणसम्बन्धस्य
वाचिका । का पुन क्रियासम्बन्धस्य वाचिका, का वा गुणसम्बन्ध-
स्येति । कारकलक्षणा, क्रियासम्बन्धे विवक्षिते भवति द्वितीयादि ।
अविवक्षिते पुनः कारके सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी । न चात्र षष्ठी
पश्यामः । पश्यामस्तु खलु तृतीयाम् । अतः क्रीणातिना सम्बन्धमभ्यु-
पगच्छाम एकहायनीशब्दस्य, नारुणाशब्देनेति ॥ कथं तर्हि भवत्यत्र
सम्बन्धो, नीलमुत्पलमिति । उच्यते । भवति, न तु श्रुतिलक्षण, किं
तु वाक्यलक्षणः । उत्पलशब्दसन्निधाने तदपेक्षी नीलशब्दस्तेनैक-
वाक्यतामभ्युपगच्छन्नाजहत्स्वार्थवृत्तिरुत्पलविशेषाभिधानपर उच्चा-
र्यमाण सम्बन्धमभ्युपैति ॥

नन्विहापि वाक्यलक्षणस्तद्वदेवारुणिम्ना समं सम्बन्ध एकहा-
यन्या युज्यते । नन्ति ब्रूमः । श्रुतिर्हि वाक्याद् बलीयसी श्रुतिश्चास्याः
क्रियासम्बन्धमाह, न गुणसम्बन्धम् । यदि पुन श्रुतिसामर्थ्यात्

क्रियासम्बन्धोऽभ्युपगम्येत, एकवाक्यत्वादपि गुणसम्बन्धः । नैवं शक्यम् । यो ह्यन्येन सह सम्बन्द्धमुच्चार्यते, न तत्समीपगतोऽप्यन्यस्तेन सह सम्बन्द्धमर्हति । यथा, भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्येति भार्याविशेषणार्थमुच्चार्यमाणो राजशब्दो न पुरुषेण सम्बध्यते । तद्वदिह क्रियाविशेषणार्थम् उच्चार्यमाण एकहायनीशब्दो नारुणाशब्देन सम्बन्धमर्हति । आह । सत्यमेवमेतत् । असत्यामाकाङ्क्षायामानन्तर्यमकारणम् । सर्वत्र तु बोधिते पदार्थे वाक्यार्थ उपपद्यते, नान्यथा । सामान्यवृत्ति हि पदं, विशेषवृत्ति वाक्यम् । सामान्येनाभिप्रवृत्तानां पदार्थानां यद्विशेषोऽवस्थान स वाक्यार्थः । तदेतदुक्तं, तद्भूतानां क्रियार्थेन सामान्यायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति ॥ तन्न प्रत्यक्षादिभिः पदार्थो, वाक्यार्थः पुनरानुमानिकः । तदेतदवगम्यताम् । केवलस्वार्थवृत्ति पदमनुपदेशकमिति पदान्तरेण सन्निहितेनैकवाक्यत्वमभ्युपैति, नान्यथेति । तदिह यद्यप्येकहायनीशब्दः क्रीणातिना सम्बध्यमानः कृतार्थो न पदान्तरेण सम्बन्धमाकाङ्क्षति, अरुणाशब्दस्तु पदान्तरेण सम्बन्धमलभमानोऽनर्थक इत्येकहायनीशब्देनैकवाक्यतामभ्युपैति । ननूक्त- क्रियासम्बन्धार्थो, नारुणासम्बन्धार्थ इति । आह । अरुणाशब्दस्यानर्थक्यपरिहारायोभयसम्बन्धार्थ इति वदामः । अन्यार्थमपि कृतमन्यार्थमपि शक्नोति कर्तुम् । तद् यथा, शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते, ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते च । एवमिहापि क्रयसम्बन्धार्थमेकहायनीशब्द उच्चार्यमाणोऽरुणाशब्देन सह सम्बन्धन्त्यते, न किञ्चिद् दुष्यति । तस्मान्न वाक्यभेद इति । नैतदस्ति । यद्यप्ययमरुणाशब्दोऽनर्थको मा भूदित्येकहायन्या सम्बद्ध्येत, तथापि सर्वस्मिन् प्रकरणे निवेष्टुमर्हति । न चैन, सोमं क्रीणाति इत्येष शब्दः शक्नोति विशेष्टुम् । न ह्ययं विशेषणत्वेनोच्चार्यते, किं तर्ह्यपूर्वोऽयं विधीयते ॥

मन्वपूर्वोऽपि विधीयमान एकहायनीशब्दवदितरेण सम्बन्धन्त्यते । कथम् । प्रयोजनाय ह्युच्चार्यमाणः शब्दो येनार्थस्तस्मै तावत् प्रयोजनायावकल्प्यते । सन्निहितश्च बुद्धौ भवति । तेन बुद्धौ सन्निहितेन शक्यते साकाङ्क्षः शब्दः सम्बन्धयितुमिति । नैतदेवम् । यो ह्यसम्बद्ध्यमानोऽनर्थको भवति स सम्बद्ध्यते, नान्यः ।

कुत एतत् । सम्बध्यमाने हि सामान्यं विशेषे अवस्थाप्येत ।

तत्र वाक्येन श्रुतिः पीडिता स्यात् । न चायमसम्बद्ध्यमानः क्रीणा-
तिनाऽनर्थको भवति । प्रकरणगताभिरेकहायनीभिराभिसम्भन्तस्यते ॥

नन्वेतदुक्तम् । प्रकरणेऽप्यस्य सम्बन्धोऽनुपपन्न इति । नानुप-
पन्नः । एकस्मिन् वाक्येऽन्योऽर्थो विधीयमानो नान्येन सम्बध्यते
वचनव्यक्तिभेदात् । अन्या हि वचनव्यक्तिर्विधीयमानस्य, अन्या
गुणेन सम्बद्ध्यमानस्य । अज्ञातवज्ज्ञाप्यते विधीयमानोऽर्थो ज्ञातव-
दनूद्यते गुणसम्बन्धार्थम् । न च सकृदुच्चार्यमाणो ज्ञातवदज्ञातवश्च
भवितुमर्हति । एकहायनीशब्दः क्रये विधीयमानोऽज्ञातवत् स्यात् ।
अरुणाशब्देन सम्बध्यमानश्च ज्ञातवत् । वाक्यभेदे पुनर्न दोषो भव-
ति, प्रकरणे तु वाक्यान्तरैः क्रियाद्रव्यान्तराणि च प्राप्तानि । तैरिदं
वाक्यान्तरविहितं सम्बद्ध्यते । तत्रान्यस्मिन् विधीयते, अन्यस्मिन्
वाक्येऽनूद्यते इत्युपपन्नं भवति । तस्मात् संयोगतोऽविशेषात् प्रकर-
णाविशेषाच्च सर्वस्मिन् प्रकरणे द्रव्येषु निवेश इति ॥ एवं प्राप्ते
भूम ॥ अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यादिति । यत्रार्थैक-
त्वं श्रूयते द्रव्यगुणयोस्तत्र द्रव्यगुणावेकस्मिन् पदार्थे नियम्येयाता-
म् । कुतः ऐककर्म्यादेककार्यत्वात् । एकं हि कार्यं द्रव्यगुणयाः
श्रूयते क्रयसम्बन्धः । कथमेतदवगम्यते । एकवाक्यत्वात् । कथमे-
कवाक्यत्वम् । अरुणया पिङ्गाक्षया एकहायन्येति अपर्यवसितोऽर्थः
साकाङ्क्षत्वादभिधातृप्रतिपत्तोः । सोमं क्रीणातीति तु पर्यवस्यति ।
तयोरेव नैरुत्सुक्यात् । यद्येककार्यता, किमिति विकल्पो न भवति ।
नैतद्वम् । एकार्थास्तु विकल्पेरन्निति विकल्पधर्माणौ प्राप्नुत इत्य-
ऽयुक्तोऽयं पर्यनुयोगः । कथम् । पर्यनुयोगो नाम स भवति, यः
स्वपक्षं साधयति, विपक्षस्य च प्रतीपमाचरति । न च विकल्पो-
ऽस्मत्पक्षस्य प्रतीपमाचरति । क्रयेणारुणिमासम्बन्ध इत्येष नः पक्षः ।
न च विकल्पो नानाकार्यत्वात् ॥ नन्विदानीमेवोक्तम्— एकं का-
र्यमिति । तच्चापि विरुद्धम् । एवं हि पूर्वमभिहितम् । अमूर्त्तत्वात् ।
गुणो न क्रियया सम्बद्ध्यते इति । इदानीं विपरीतमभिधीयते । उभा-
र्थापि द्रव्यगुणावेकार्थौ क्रयमभिनिर्वर्त्तयत इति । उच्यते । नैतद्विरु-
द्धम् । न च विकल्पः, एकं कार्यम् । सामर्थ्यभेदस्तु । साक्षाद् हि
द्रव्यं क्रियां प्रत्युपकरोति, गुणस्तु विशिष्टानां साधनम् । यद्येवं न
तर्हि गुणः क्रियामभिनिर्वर्त्तयति, साधनस्यासौ विशेषक इति । नैत-

देवम् । गुणस्य क्रियामभिनिर्वर्त्तयत एतदेव सामर्थ्यं, यत् साधनं
निर्दिश्यात् । आकाङ्क्षति च क्रिया साधनविशेषणम् । चिह्नभूतो हि
गुणः साधनं लक्षयति । अस्ति चिह्नं न लक्ष्येत । कतमत् साधनं
क्रियाया इति । ततः क्रियां नाध्यवस्येम कर्तुमिति भवति क्रियासा-
धनं गुणः । न चैवं सति विकल्पो भवति । यथाऽधिकरणस्य कर्त्रा-
दीनाञ्च अधिकरणं हि कर्त्रादीनि धारयति । तान्यधार्यमाणानि न
शक्नुवन्ति क्रियामभिनिर्वर्त्तयितुम् । तथा कर्त्ता करणादीनि समा-
धत्ते । तान्यसमाहितानि न शक्नुवन्ति स्वं स्वमर्थमभिनिर्वर्त्तयितु-
म् । यस्मिँस्तु साधनोपकारे कार्य्ये, तस्मिन्नेवोपकारेऽन्यत् साधनं
विधीयते, तत्र विकल्पः । यथा व्रीहिभिर्यजेत, यवैर्यजेतति । उभये-
ऽपि तण्डुलनिर्वृत्त्यर्थाः । एवं तर्हि तदेवेदं सञ्ज्ञातम् । भवत्येकहायनी-
विधानं, तद्विशेषणञ्चारुणो गुणः । तत्र स एव दोषो वाक्यभेदः प्रस-
ज्येतेति । न ब्रूमोऽरुणाशब्द एकहायनीशब्देन सम्बद्ध्यते इति, किं
तर्हि-क्रीणातिनैव सम्बद्ध्यते । एवं हि श्रूयते-अरुणगुणेन क्रयम-
भिनिर्वर्त्तयेदिति । यथा च तेन निर्वर्त्त्यते, तथा यतितव्यं भवति ।
न चाविशिषन् साधनं, गुणः क्रियामभिनिर्वर्त्तयतीत्यर्थात् साधन-
विशेषणतां प्रतिपद्यते । यथा स्थाल्यां पचेदिति क्रियासाधनत्वेन
निर्दिष्टेऽर्थात् सम्भवने धारणे च स्थाली व्यापारयति तद्वदिहापि
द्रष्टव्यम् । तस्मान्नास्ति वाक्यभेदप्रसङ्ग इति ॥

नन्वेवमपि वाक्यं भिद्येत । कथम् । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्ति-
र्हृष्टेति । यथा देवदत्त-यज्ञदत्त-विष्णुमित्रा भोजयन्तामिति प्रत्येकं
भुजि. समाप्यते । यथा च, यस्य पिता पितामह सोमं न पिबेदिति ।
एवमिहाप्यरुणया क्रीणाति, एकहायन्या क्रीणातीति । नैतदस्म-
त्पक्षस्य बाधकम् । एवमपि क्रये एवारुणिमा निवेक्षयति, न सर्व-
स्मिन् प्रकरण इति । सत्यमेष दोषो न भवति, किन्त्वनरुणयाप्येक-
हायन्या क्रयं प्राप्नोति, अरुणया चानेकहायन्या । तत्र यदुक्तं द्र-
व्यगुणयोर्नियम इति, सा प्रतिज्ञा हीयते । न तर्हि ब्रूमो वाक्यभेद
इति । कथम् क्रयस्य हि द्रव्यारुणिमानावुपदिश्येते, न क्रयस्तयोः ।
न च प्रधानं प्रतिगुणं भिद्यते, प्रतिप्रधानं हि गुणो भिद्यते इति ।
अस्ति चायं दृष्टान्तः । समुद्राये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । यथा गर्गा
शतं दण्डयन्तामिति तथा अभिषुत्य द्रुत्वा भक्षयन्तीति । तस्मा-

उभयविशेषणविशिष्ट क्रयो विधीयते ॥ कथं पुनस्तस्मिँश्चेतरास्मिँ-
 श्च दृष्टान्ते सति एकान्तेनावधार्यते । समुदाय एव वाक्यपरिस-
 माप्तिर्न प्रत्यवयवमिति । अत्र ब्रूमः । इह द्रव्यारुणिमानावुभावपि
 क्रियासम्बद्धावुपलभ्येते परस्पररेणासम्बद्धौ । क्रयोऽपि द्रव्यारुणिम-
 भ्यां विशिष्ट उपलभ्यते, नान्यतरेण । तत्र यदि द्रव्यपरमरुणिमप-
 रं च भवति वचनामिदं, ततः प्रत्यवयवम् असंशयः क्रयसम्बन्धः ।
 अथ क्रयविधित्सयाऽभिधीयते, ततो यथैवायम् एकहायनीविशिष्ट
 एवम् अरुणिमविशिष्ट इति नियमत उभयसम्बन्धोऽभ्युपगमनीयः ।
 न चात्र द्रव्यारुणिमानावीप्सितौ । ईप्सितस्तु क्रयः । तेन हि ज्यो-
 तिष्ठोमद्रव्यं सोमं परिप्राप्यते । द्रव्यारुणिमानौ क्रयाथौ सन्तावी-
 प्सितौ स्यातां, नान्यथा । तस्मात् क्रयो विधीयते । स च नान्यतर-
 विशिष्टः प्रतीयते इति समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिह निश्चीयते ।
 यद्वा चैवं नदा नैकहायनी मुक्ताऽन्यद् द्रव्यं क्रयसाधनमस्ति । न च
 अरुणादन्यं साधनस्य विशेषको गुण इति नियमः सिद्धाः भवति ॥
 अथ वदामः । यदि क्रयस्य साधने गुणोऽभिसम्बन्धमुपैति, तदा
 वाक्ये भिन्नेऽपि क्रयसाधनत्वादरुणिमास्मिन् द्रव्ये न निवेक्ष्यते,
 किमर्थमेकवाक्यता प्रयत्नेन साध्यतः ? इति । तदेतदभिधीयते । भिन्ने
 हि वाक्ये एकहायनीसाधनकः क्रयोऽवबुद्धो भवति । अरुणासा-
 धनमपि क्रयान्तरम् । न तस्मिँश्चैकहायनीसाधने क्रये अरुणिमा
 विहितो भवति । तत्र यत् क्रयान्तरमरुणगुणविशिष्टं तत्रार्थात् प्राप्तम-
 न्यदपि साधनं भवति । तदपि विशिषन्नरुणो गुणस्तेन सम्बध्यते ।
 एकवाक्यत्वं तु तत् परिहृतं भवति । तस्मात् साधु अभिधीयते ।
 अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्याभियमः स्यादिति ॥ १२ ॥ आरुण्यादि-
 गुणानामसंकीर्णताऽधिकरणम् ॥ ६ ॥ आरुणन्यायः ॥

एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ १३ ॥

अस्ति ज्योतिष्ठोमः । य एवं विद्वान् सोमेन यजते इति । तत्र
 श्रूयते । दशापावत्रेण ग्रहं समाष्टीति । तथा अग्निहोत्रे श्रूयते, अग्ने-
 स्तृणाम्यपचिनोतीति । तथा दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । पुरोडाशं प-
 र्याग्नकरोतीति । तत्र सन्देहः । किमेकस्य ग्रहस्य, एकस्य अग्नेः,
 एकस्य पुरोडाशस्य च सम्मार्जनादि कर्तव्यम् ? उत सर्वेषां ग्रहा-

णां, सर्वेषामग्नीनां, सर्वेषां पुरोडाशानामिति । किं प्राप्तम् । एको
ग्रह, एकोऽग्नि, एक पुरोडाश इह ग्रहीतव्यः । कुत । श्रुतिसंयोगा-
त् । एकत्वश्रुतिसंयुक्ता एते पदार्थाः । एकं हि द्रव्यमेषु श्रूयते ।
शब्दलक्षणे च हि कर्मणि यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् ।
यथा पशुमालभेतेत्युक्तं एक एव पशु पुमाश्चालभ्यते । एवमत्राप्ये-
को ग्रह, सम्मार्जनीय, एकस्य अग्नेस्तृणान्यपचेयानि, एक, पुरो-
डाश पर्यग्निकर्तव्य इति १३ ॥ ॥ पूर्वपक्ष ॥

सर्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम् ॥ १४ ॥

नैतदस्ति । ग्रहादिष्वेकत्वयुक्तेष्वमी पदार्थाः कर्तव्या इति ।
सर्वे ग्रहाः संमार्ष्टव्याः, सर्वेऽग्नयोऽग्निभ्यस्तृणान्यपचेयानि, पुरोडाश-
मात्रञ्च पर्यग्निकर्तव्यमिति । कुत । ग्रहजात्या द्रव्यं लक्षयित्वा
सम्मार्गादि विधीयते । अविशिष्टञ्च लक्षण सर्वद्रव्येषु । तत्र न
गम्यते विशेषः । को ग्रहः संमार्ष्टव्यः, को नेति । सामान्यावगमा-
द्विशेषानवगमाच्च सर्वप्रत्ययः तथाऽग्निपुरोडाशानामपि । नन्वेक-
वचनं श्रूयते, तद्विशेषयति । नैतदस्ति । एकत्वं हि श्रूयमाणं ग्रहा-
दिष्वेकत्वं ब्रूयाद्, न द्वितीयादीन् प्रतिषेधेत् । एकत्वस्यासौ वा-
चको न द्वितीयाद् प्रतिषेधकः । तेनाप्रतिषेधे द्वितीयादीं साम-
न्यवचनेन प्राप्तं सम्मार्जनादि किमिति न क्रियेत ॥ तत्रेतत् स्यात्
एकवचनामह श्रूयमाणं प्राप्ते एवैकस्मिन् द्रव्ये, द्वितीयादिषु च, किं
मन्यत् कुर्यादन्यतः परिसंख्यायाः । न चेदेकवचनं पणिसञ्ज्ञीत
द्वितीयादीन्, अनर्थकमेव स्यात् । शक्नोति च द्वितीयादीन् निव-
र्त्तयितुम् यथा, अश्वाभिधानीमादत्तं इति गर्दभाभिधानं परिस-
ञ्छेत्, एवमत्रापि द्रष्टव्यमिति ॥ नैतदवमम् ॥ तत्र मन्त्रस्याभिधान्या-
श्च यः सम्बन्धस्तदभिधानपरं वचनम् । इमामगृह्णन्नित्यश्वाभिधा-
नीमिति । न अनेन मन्त्रेण, आदत्तं इति लिङ्गनैवादाने प्राप्तत्वा-
न्मन्त्रस्य परिसंख्या युक्ता । इह पुनर्यदेकवचनं द्रव्ये श्रूयते, तत्
श्रूयमाणमप्यावधीयमानत्वेन न निवर्त्तकं भवितुमर्हति । यथा क-
श्चिदंशेन निर्दिश्य ब्रूयात्, य एनं भक्षयेत् कश्चित् श्वामार्जारो वा,
स निवारयितव्य इति । तत्र यदि भक्षणं निमित्तत्वेन विधीयते, न
श्वामार्जारसम्बन्धस्ततः काकोऽप्यागच्छन् निवार्यते श्रूयमाणे-

ऽपि शुनिमार्जारे वा इवमार्जारसम्बन्धस्य निमित्तत्वेनाविधीयमान-
 त्वात् । एवमिहाप्येकत्वसम्बन्धस्य अविधीयमानत्वाच्छ्रूयमाणे-
 ऽप्येकत्वे ग्रहमात्रं संसृज्येतेति ॥ न चात्र द्रव्यैकत्वसम्बन्धाविधाय-
 क कश्चिच्छब्दोऽस्ति । ननु सम्मार्गीति । न ह्येतद् द्रव्यैकत्वसम्ब-
 न्धस्य विधायकम् । कस्य तर्हि । द्रव्यसंमार्गसम्बन्धस्य विधाय-
 कम् । एवं श्रुत्या स्वपदार्थो विहितो भवति । इतरथा वाक्येन पर-
 पदार्थो विधीयेत श्रुत्यसम्भवे च वाक्यं क्रमते, न सम्भवन्त्यां श्रुतौ ।
 अतोऽविधीयमानं विशेषणत्वेन एकत्वं, न द्वितीयादीन् प्रतिषेद्धुमर्ह-
 ति । एवं सति न द्वितीयादौ सम्मार्गादि क्रियमाणमचोदित भवति,
 प्रतिषिद्धं वा । यथैव हि तदेकस्य श्रुतमवगम्यते तथा द्वितीयादेरपि ॥
 अयं चापरो दोषः । न तदेकत्वं द्रव्यस्य सम्मार्गादौ विषये नियम्येत । न
 हि सम्मार्गादिर्यस्मिन् द्रव्ये एकत्वं नियम्येत तस्य विशेषणत्वेन भवति ।
 विधीयते ह्यत्र सम्मार्गादिः । न प्राप्तो लक्षणत्वेन द्रव्यस्याम्नायते । न हि
 यौगपद्येन विधातुं शक्यते, लक्षणत्वेन चोच्चारयितुम् । प्रसिद्धसम्ब-
 न्धो हि शक्नोति लक्षयितुम् । न चाविहित एवञ्जातीयकः शब्दा-
 वगम्य प्रसिद्धसम्बन्धो भवति । विधीयते च सम्मार्गादिः । तस्मा-
 न्न विशेषकः । न चेद् विशेषकः, न द्रव्ये एकत्वं नियम्यते इति श-
 क्यमाश्रयितुम् ॥ अथैकत्वं सम्मार्गं उच्यते । तत्रापि द्वयी गतिः
 स्यात् । एकत्वं प्रधानं, सम्मार्गो वा । तच्चोभयमप्यनुपपन्नम् ।
 तावदेकत्वस्य सम्मार्गः शक्यते कर्तुम् । न च द्रव्ये क्रियमाण एक-
 त्वस्योपकरोति केनचित् प्रकारेण । न चैकत्वस्योपकृतेन किञ्चित्
 प्रयोजनमस्ति । न हि तद्गुणभूतं श्रुतम् । अथैकत्वं सम्मार्गं प्रति
 गुणभूतमिति । तदपि न । कथम् । अमूर्त्तत्वात् । न हि तत् सम्मार्गं
 निष्पादयति । यद्यप्यन्यदमूर्त्तं क्रियां निष्पादयति साधनं विशिषत्,
 तथाप्येतन्न भवितुमर्हति । न ह्यत्र ग्रहः सम्मार्गार्थः, सम्मार्गोऽत्र
 ग्रहाय चोद्यते । स हि प्रयोजनवान्, कल्प्यप्रयोजन सम्मार्गः । यदि
 ग्रहः सम्मार्गस्योपकुर्व्यात् तदुपकारिण उपकरोतीति सम्मार्गस्यो-
 पकारकमेकत्वं भवेत् । न त्वेतदेवम् । तस्मादेकत्वसम्मार्गयोरस-
 म्बन्धः ॥ ननु प्रधानभूतमपि ग्रहादि सम्मार्गं निष्पादयत्येव । अत-
 स्तत्साधनं तच्च विशिषत् तदुपकारिष्यति । यथा इज्यार्थं दधनि प-
 यसि च प्रणीता धर्मा पाके उपकुर्वन्ति । परिधानार्थं च परिधौ

यूपधर्मा बन्धने । तस्मादयम् असमाधिरिति । अत्रोच्यते । न
 भूमः । अतर्क्ये साधके न शक्नुवन्त्युपकर्तुमात्र । किं तर्हि यदा
 प्रधानभूतं ग्रहादि लक्षणत्वेनोच्यते, न तदकत्वस्य ग्रहादिना सम्ब-
 न्धा, न सम्मार्गादिनिति । कथम् । यावदिह लक्षणत्वेन किञ्चिदुच्य-
 ते, संवादस्तत्र भवति । न तु तद्विधीयते विज्ञानाय । किमर्थं तर्ह्यु-
 च्यते । अन्यत्तस्य किञ्चिद् विधायिष्यते इति । तदेतद् ग्रहादि
 लक्षयित्वा तस्य सम्मार्गादि विधीयते । तद् यद्येकत्वसम्बन्धोऽपरो
 ग्रहद्रव्ये सम्मार्गादौ वा पदार्थे विधीयते, द्वयोः सम्बन्धयोर्विधानाद्
 भिद्येत वाक्यम् । अथोच्यते, ग्रहादि लक्षयित्वा तस्यैकत्वसम्बन्धो
 विधीयते, न सम्मार्गादिसम्बन्ध इति । तथाच सम्मार्गादीनामध्य-
 यनं प्रमाद इत्यभ्युपगत स्यात् । नचैतदेवम् । तस्मादुभाभ्यामक-
 वचनस्यासम्बन्ध इति । एवमेतदेकत्व ग्रहस्य न किञ्चिदुपकारं
 करोति, न सम्मार्गस्यैवमेव सदनूद्यते । तस्मान्नैतत् किञ्चिदपि कर्तुं
 विवक्ष्यते इति सर्वेषां ग्रहादीनां सम्मार्गादि कर्तव्यमिति । कुतः ।
 संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणाविशेषाच्च ॥ यद्यविवक्षितमेकत्वं, कथं
 तर्ह्येकवचनमुच्चार्यते । ननु बहुषु विवक्षितेषु बहुवचनेन भवितव्य-
 म् । उच्यते । न वयमेतद्विचारयामः— एकवचनमुच्चारयितव्यं, नो-
 च्चारयितव्यमिति । उच्चार्यमाणे सति किं प्रतिपत्तव्यम् । एकस्मि-
 न्नेव सम्मार्गादि ? उत सर्वेष्विति । तच्च सर्वेष्विति स्थापितम् । अ-
 पि च, न विभक्तेर्वचनमेवैकं प्रयोजनम् । किं तर्हि । कारकसम्ब-
 न्धोऽपि । अविवक्षिते एकत्वे कारकसम्बन्धार्थमस्योच्चारणं भविष्य-
 ति । तस्मान्नानर्थकम् ॥

अपि च, ग्रह प्रातिपदिकार्थ एकत्वं विभक्त्यर्थः । किमतो य-
 द्येवम् । एतदतो भवति । प्रातिपदिकार्थगतं हि विभक्ति स्वमर्थं
 श्रुत्यैव वदति । अथैवं सति किं न सम्मार्गेण सम्भन्तस्यते ? इति ।
 तेन हि सम्बध्यमानं वाक्येन सम्बद्धेत । न च श्रुत्याऽन्येन सम्बध्य-
 मानं वाक्येनाच्छिद्यान्येन सम्बन्धमर्हति । असम्बध्यमानस्त्वेकत्वेन
 सम्मार्गो यदि नैकत्वाविशिष्टः क्रियते, न किञ्चिद् विपन्न भवति ।
 नचैकत्वाविशिष्टः सम्मार्गादिग्रहादिमात्रस्य च विधीयते इति किमि-
 ति द्वितीयस्य तृतीयस्य च न क्रियेतेति ॥ १४ ॥

चोदिते तु परार्थत्वाद्यथाश्रुति प्रतीयेत ॥ १५ ॥

अथ यदुक्तं- यथा, पशुमालभेतेत्येक एव पशु पुंपशुश्चालभ्यते, एवमिदमपीति । अस्त्यत्र वैपरीत्यम् । इह ग्रहार्थं सम्मार्गः । तत्र पुनर्यागार्थं पशुः । किमेवं सति भवति । यो यागार्थं परिच्छिनत्ति स यागस्योपकरोति । अपरिच्छिन्नं न शक्यो यागः कर्तुमिति । न तु ग्रहेण केनचिद्विशिष्टेन सम्मार्गं कर्तव्यो यद् ग्रहं विशिषत् सम्मार्गस्योपकुर्यात् । पशोश्चैतदेकत्वं यागं प्रत्युपदिश्यते । ननुक्तं, प्रातिपदिकार्थगतं स्वमर्थं विभक्तिः श्रुत्यैवाभिवदतीति । यागे एतद् वाक्येन विधास्यति । तत्र वाक्याच्छ्रुतिर्वलीयसीत्युक्तम् । सत्यं, यत्र श्रौतोऽभिसम्बन्धो विवक्ष्यते । अविवक्ष्यमाणे च वाक्यावगतः सन्नपर्युदसितव्यो भवति । तस्मादेक पुंपशुश्चालभ्यते इति, ग्रहैकत्वं न सम्मार्गस्योपकरोतीति, न ग्रहं शक्नोति विशेषदुम् । तस्मादऽविवक्षितमिति ॥ १५ ॥ आ० नि० ॥ सर्वेषां ग्रहादीनां सम्मार्गाद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥ ग्रहैकत्वन्यायः ॥

संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥ १६ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र श्रूयते, दशापवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टीति । तत्रैषोऽर्थोऽधिगतः, सर्वे ग्रहाः सम्मार्जितव्या इति । इदमिदानीं संदिह्यते । किं चमसा अपि सम्मार्ष्टव्या, उत नेति ॥ किं तावत् प्राप्तम् ॥ चमसाद्यपि सर्वे सम्मार्ज्यमिति । कुत । सयोगतोऽविशेषात् प्रकरणाविशेषाच्चेति । यथैव हि ग्रहाणामपूर्वसम्बन्धः, एवं चमसानामपि । यथैव च ग्रहा अस्मिन् प्रकरणे, एवं चमसा अपि । तस्मात् सर्वत्र सम्मार्गः ॥ ननु ग्रहाः श्रूयन्ते, ते चमसानां निवर्तका भविष्यन्ति । उच्यते । प्रदर्शनार्थं ग्रहग्रहणं भविष्यति । ग्रहादि सोमपात्रम् । यस्मिन् गृह्यमाणः सोमो व्यवसिच्येतेत्येवमाशङ्क्यते, तत् सर्वं सम्मार्जितव्यम् । यथा भोजनकालो वर्तते, स्थालानि सम्मृज्यन्तामत्युक्ते, यानि यानि भोजने उपयोगमर्हन्ति, तानि तानि सर्वाणि सम्मृज्यन्ते । स्थालग्रहणं लक्षणार्थमिति गम्यते । एवमिहापि द्रव्यमिति ॥ उच्यते ॥ लाकेऽर्थलक्षणः संव्यवहारः । येन येनार्थं सम्मृष्टेन, उक्ताऽनुक्तो वा, स सम्मृज्येतैव । इह तु वेदे शब्दलक्षणः । शब्दश्च ग्रहस्य सम्मार्गमाह । तत्र किमर्थं श्रुतौ सम्भवन्त्यां ग्रहशब्दो लक्षणया कल्प्यते । उच्यते । सम्मार्ष्टीति सम्मार्गो पुरुष-

प्रयत्नं विधातुमेष शब्दः शक्नोति श्रवणेनैव, ग्रहसम्बन्धे तु वाक्येन ।
श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी । तस्मादलक्षणया ग्रहशब्दो वर्ण्यते, न
यथाश्रुत इति । तेन यो य सम्मार्जनसंस्कारार्हः स स सम्मार्जित-
व्यः । न ग्रहेष्वेव व्यवतिष्ठेत, एवञ्जातीयको गुण इति ॥१६॥ ॥ पूर्व ॥

व्यवस्था वाऽर्थस्य श्रुतिसंयोगात् तस्य शब्दप्रमाण-
त्वात् ॥ १७ ॥

व्यवतिष्ठेत वा ग्रहेष्वेव सम्मार्गो, न चमसेष्वपि प्रसज्येतेति ।
कुत । अर्थस्य श्रुतिसंयोगात् । श्रूयमाणो हि ग्रहो नोत्सृज्य ।
उत्सृज्यमाने श्रुतिरेव बाध्यते ग्रहमिति । प्रमत्तगीतं तत्रभवतामि-
त्यवगम्यत । न चैतन्न्याय्यम् । तस्माद् ग्रहशब्देन ग्रह लक्षयित्वा
तस्य सम्मार्गसम्बन्धां विधीयते । न चाविदधत् सम्मार्गं शक्नोति
तत्सम्बन्धं विधातुम् । अतो विदधात्येवैष शब्दः सम्मार्गम् । न च
श्रुतिर्बाधियते । कुत । सम्मार्गीति सम्मृजिगत पुरुषप्रयत्नं श्रुत्या
शक्नोति विधातुम् । न तत्र कश्चिद्विशेषः । उत्पाद्यमाने वा सम्मृजौ,
परे वा सम्बध्यमाने इति । तेन न ग्रहसम्बन्धेऽपि श्रुतिर्बाधिता
भवति । अतो ग्रहेष्वेव सम्मार्गो व्यवस्थातुमर्हतीति ।

नन्वपूर्वसंयोगाविशेषात् प्रकरणाविशेषाच्च चमसेष्वपि प्रस-
ज्यते, न ग्रहेष्वेवास्य विधानमित्युक्तम् । अत्रोच्यते । प्रकरणवद्भि-
रेकवाक्यतां कृत्वा शक्नोति तत्र विधातुम् । नाऽकृत्यैकवाक्यताम् ।
सा च प्रकरणाद् अनुमीयते । इयं पुनर्ग्रहशब्देन सह प्रत्यक्षा । त-
स्मान्न प्रकरणे विधानम् । ग्रहैकत्वसम्बन्धे पुनरुत्सृज्य स्वार्थे, न
शक्नोति विधातुम् । यदुक्तं, यथा स्थालानि सम्मृज्यन्तामिति लक्ष-
णा, तद्वद्विहापीनि । परिहृतमेतत् । लोके कर्मार्थं लक्षणं, शब्दलक्षणं
पुनर्वेद इति ॥ १७ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ चमसादौ सम्मार्गाद्यप्रयोगा-
धिकरणम् ॥ ८ ॥

आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ १८ ॥

वाजपेये श्रूयते, सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवतीति । तत्र
सन्देहः । किं सप्तदशारत्निता वाजपेयस्य ऊर्ध्वपात्रे निविशते, उत
पशोर्यूपे निविशते इति । किं तावत् प्राप्तम् । ऊर्ध्वपात्रे इति । कुत ।
वाजपेयस्य यूपभावात् । यद् वाजपेयस्यास्ति पात्रं यूपसदृशं तत्र

भवितुमर्हति । अस्ति च षोडशिपात्रम् । तच्च स्वादिरत्वादूर्ध्वत्वाच्च
यूपसदृशम् । तत्र निवेशे सति वाजपेयशब्द आञ्जस्येन भवति ।
इतरथा वाजपेयाङ्गं पशुयागे लक्षणया वाजपेयशब्दो वृत्त इति ग-
म्यते । ननु त्वत्पक्षेऽपि यूपशब्दो लक्षणयोर्ध्वपात्रे । उच्यते । सर्वथा
वयं लक्षणाशब्दान्मुच्यामहे । मत्पक्षे तु वाजपेयप्रकरणमनुगृह्यते
तस्मादूर्ध्वपात्रे निवेश इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ आनर्थक्यात् तदङ्गे
षु ॥ वाजपेयशब्दस्तावत् सोमयागविशेषवचन । तस्य साक्षादयूपेन
न प्रयोजनम् । अस्ति तु तस्याङ्गं पशुयागः । तस्य तु पशुं बन्दधु
यूपेन कार्यम् । साक्षाद्वाजपेययूपस्य याद सप्तदशारत्निता विधीय-
ते, तस्याभावादनर्थकमेव वचनं प्राप्नोति । तदनर्थकं मा भूदिति
यांऽस्य पशुयागे यूपस्तत्र निवेशमर्हति । ऊर्ध्वपात्रे च यूपशब्दो ल-
क्षणया स्यात् । नान्वतरस्मिन्नपि पक्षे वाजपेयशब्दो लक्षणयेति ।
नेति ब्रूमः । वाजपेये एव वाजपेयशब्दो भविष्यति । शक्यति च स
पशुयूपं विशेष्टम् । सोऽस्याङ्गम्योपकारकः । यश्च यस्योपकारिण
उपक्रांति, भवति स तस्य सम्बद्धो मुख्येनैव सम्बन्धेन । न चैका-
न्तरितम् इति कृत्वाऽसम्बद्धो भवति । यथा देवदत्तस्य नप्ता इति
पुत्रेण च असावन्तरितः । अथ च देवदत्तेन मुख्येनैव सम्बन्धेन स-
म्बद्धः । तस्मादेष एव पक्ष आश्रयणीयः । न हि एतस्मिन् पक्षे क-
श्चिदपि लक्षणाशब्दो भवतीति ॥ १८ ॥ ॥ सप्तदशारत्नितायाः पशु-
धर्मताधिकरणम् ॥ ९ ॥

कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ १९ ॥

दशपूर्णमासयोः प्रयाजवाक्ये श्रूयते, अभिक्राम जुहास्यभिजि-
त्या इति । तत्र सन्देहः । किमभिक्रमणं प्रयाजेष्वेव, निविशने, उत
कृत्स्ने प्रकरणे इति । किं तावत् प्राप्तम् । कर्तृगुणेऽभिक्रमणे ब्रूमः ।
वाक्यभेदः स्यादिति । कर्मणा कर्मणोऽसमवायात् । अभिक्रमण क-
र्म अमूर्त्तम्, न तत्कर्म हवनं साधयितुं शक्नोति, तस्मान्न तेनैकवा-
क्यतां याति । अतः सर्वास्मिन् प्रकरणे निविशने । सयोगतोऽविशेषा-
त् प्रकरणाविशेषाच्चेति ॥ नन्वेनैव हेतुनाऽन्यस्मिन्नपि न निवेक्ष्यते ।
उच्यते । अन्यत्र पुरुषैः सम्भन्तस्यते । ननु प्रयाजेष्वपि पुरुषैः
सम्बद्ध्येत । नैतदेवम् । जुहोतीति हवनं एष शब्दः पुरुषप्रयत्न वि-

दधातुं शक्नोति, न पुरुषाभिक्रमणसम्बन्धम् । नन्वन्यत्रापि पुरुषा-
भिक्रमणसम्बन्धस्याविधानम् । नैष दोषः । अन्यत्र प्रकरणाम्नाना-
दङ्गभावे निर्भाते प्रयोगवचनोऽस्य कर्त्तव्यतां वक्ष्यति । तस्मात् स-
र्वस्मिन् प्रकरणेऽभिक्रमणस्य निवेश इति ॥ १९ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि पूर्वेण ॥ २० ॥

नैतदस्ति । यदुक्तमभिक्रमणं प्रकरणे निविशते इति । प्रयाजे-
ष्वेव भवितुमर्हति । कुत । तैः सहास्यैकवाक्यता । यत् साकाङ्क्षमे-
तत् पूर्वेण पदेनासमाप्तं वाक्यम्, अभिक्रमं जुहोतीत्यत्र पर्यवस्य-
ति । प्रकरणाच्च वाक्यं बलवदिति प्रयाजेष्वेवाभिक्रमणं निविशते ।
नन्वाभिक्रमणममूर्त्तत्वाद्धोमनिर्वृत्तावसमर्थमित्युक्तम् । उच्यते । सा-
क्षादसमर्थे कर्त्त्रा सम्बध्यमानं शक्यति निर्वर्त्तयितुम् । कथम् । अभि-
क्रमणेन समासीदति आहवनीयं कर्त्ता, द्वयमभ्युपायभूत होमस्य ।
दूराद्वाऽभिप्रसार्य हस्ते जुहुयात्, समासीदेद् अन्वाभिक्रमणेन । त-
स्मादभिक्रमणमुपकरोति होमस्येत्यवगम्यते । अतः प्रयाजेष्वेव नि-
वेश इति ॥ २० ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ अभिक्रमणादीनां प्रयाजमात्राङ्गता-
ऽधिकरणम् ॥ १० ॥

संदिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सप्तमाष्टमयोर्ब्राह्मणानुवाकयो सामिधेन्य उ-
क्ताः, नवमे निविदः, दशमे काम्या सामिधेनीकल्पा । इदं काम-
स्यैतावतीरनुब्रूयात्, इदं कामस्यैतावतीरिति । एकादशे च यद्धोप-
धीतमास्नातम् । उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते इति । तत्र सं-
देहः । किं सामिधेनीरेवानुब्रूवाण उपव्ययेत, उत प्रकरणे सर्वानेव
पदार्थाननुतिष्ठता उपव्यातव्यमिति । कुतः सशयः । उपवीतं सामिधे-
नीनां प्रकरणे समास्नातम्, अथ निवृत्ते वा तासां प्रकरणे ? इति न
ज्ञायते ॥ ननु दर्शपूर्णमासयोरेव प्रकरणमिदम् । परप्रकरणे सामिधे-
न्यं श्रूयन्ते । सत्यं परप्रकरणे श्रूयन्ते, तथापि तासामवान्तरप्रकर-
णमपरम् । भवति हि, सामिधेनीरनुब्रूयादिति विशेषाकाङ्क्षं वचन-
म् । येन तत्सन्निधावभिधीयमानं तस्यति ज्ञायते ॥

कथं पुनर्निवृत्तं तासां प्रकरणमित्याशङ्क्यते । निवित्पदानि तासां
प्रकरणं व्यवदधतीति । यद्येवं, कथमनुवर्त्तते प्रकरणमित्याशङ्का ।

परस्तामिविदां सामिधेनीगुणा एव काम्या विधीयमानाः श्रूयन्ते,
यदनन्तरं यद्वोपवीतमाज्ञातं, तेनानिवृत्त सामिधेनीनां प्रकरणमिति
भवाति मति । अतः परप्रकरणे निविद् समुपनिपतिता न व्यवदधति
यथा द्वादशोपसत्ताऽहीनधर्मो ज्यातिष्टोमप्रकरणे इति । तेन भवति
सन्देहः ॥ अस्मिन् सन्देहे किं तावत् प्राप्तम् । सामिधेनीप्रकरणम्
अनिवृत्तम् । तत्र उपवीतसमाप्तामिति । कुत । काम्यानां सामिधेनी-
कल्पानामानन्तर्यवचनात् । हृदयमनुविपरिवर्त्तमानासु सामिधेनीषु
उपवीतमामनन्ति । कर्तुंश्च वासोविन्यासमात्रं गुणो भवत्युपवीतं
नाम । किं कुर्वता तत् कर्त्तव्यमिति भवति तत्र पदार्थाकाङ्क्षा । त-
त्र बुद्धौ सन्निहितेनाविप्रकृष्टेन सामिधेनीवाक्येनैकवाक्यतामुपगम्य
सामिधेनीषूपवीतमुपव्ययते इत्येष शब्दो विदधातीति गम्यते ॥
एव पाप्मे भूम ॥ नास्मिन् सन्देहे यस्त्वयोक्तः स निर्णयः । अस्मिन्
सन्देहे, वाक्यभेद इति निर्णय इति । कुत ? । व्यवयात् । इह
समाप्तस्य सानुबन्धस्य सामिधेनीवाक्यस्य, अस्य चापव्ययते इति
वचनस्य, निविदां विधायकन सामिधेनीभिरसम्बद्धेन ग्रन्थेन व्य-
वधानं भवति । यस्य च पर्यवसितेऽपि वचनं तत्सम्बद्धमेवार्थान्तरं
प्रक्रमन्ते, न तत्राननुवृत्त प्रकरणम् । आगच्छति हि तत्सम्बद्धा-
भिधाने हृदयम् । यत्र तु पर्यवसितं वचनं तत्सम्बद्धमेवार्थान्तरं
प्रक्रमन्ते, न तत्र बुद्धौ पूर्वं पदार्थं सन्निधीयते । न च बुद्धावसन्नि-
हितेनैकवाक्यता भवति द्वाभ्यां हि बुद्धाभ्यां पदार्थाभ्यां वाक्या-
र्थं सञ्जन्यते, नान्यतरेण । सन्निधौ समाज्ञानस्यैतदेव प्रयोजनम् ।
कथमुभाभ्यां पदार्थाभ्यां विशिष्टां बुद्धिमुत्पादयेयुरिति । अनन्तरा-
वबुद्धन सह वाक्यार्थं शक्यते कर्तुम् । असम्बद्धपदोच्चारणे च
नानन्तरावबुद्धो भवाति । तस्माद् व्यवहितेन सह नैकवाक्यता भवती-
ति ॥ अथान्येन प्रकारेण ध्यानादिना पूर्वपदार्थमवगम्य वाक्यार्थं स-
ञ्जनयद्, अवैदिकः स पुरुषबुद्धिपूर्वको वाक्यार्थो भवेत् । यथाऽन्य-
स्मादनुवाकादाख्यातपदं गृहीत्वान्यस्माच्च नामपदं यो वाक्यार्थः
सञ्जन्यते तादृशं तद् भवेद् यत्रान्येन ध्यानादिना पूर्वपदार्थम् अव-
गम्य वाक्यार्थं सञ्जनयेत् । तस्मात्तासम्बद्धार्थव्यवधाना एकवाक्य-
ता भवतीति निश्चीयते । तस्मान्न सामिधेनीभिरैकवाक्यता उपवीत-
स्येति । ननु सामिधेनीकल्पानामनन्तरबुद्धानां सन्निधावुपवीतमाज्ञा-

यते । तेन सामिधेनीभिः सम्भन्तस्यते इति । नेति ब्रूम । अतिवृत्त-
मेवहि सामिधेनीनां प्रकरणम् । निविन्पदव्यवधानात् । वाक्येन हि
सामिधेनीकल्पः काम्या सम्बन्धमुपगच्छन्ति, न प्रकरणमनुवर्त्त-
ते । न च पुनः कल्पवचनेन सामिधेन्यः प्रकृता भवन्ति । न हि त-
त्र तासां वचनं, कर्त्तव्या इति । किं तर्हि, संख्याभिः सम्बन्धयित-
व्या इति । तदपि वाक्येन, न प्रकरणेन । तत्राप्रकृतासु सामिधे-
नीषु यस्यैकवाक्यतां गुणस्य सामिधेनीभिर्नास्ति, न तस्य ताभिः ।
तस्मात् प्रकरणं तदनुष्ठेयं, तद् यज्ञोपवीतिनेति सिद्धम् ॥ २१ ॥ उप-
वीतस्य प्राकरणिकाङ्गताधिकरणम् ॥ ११ ॥

गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात् ॥ २२ ॥

अग्न्याधेये वारण-वैकङ्कतपात्राण्यहोमार्थानि होमार्थानि च श्रू-
यन्ते- तस्माद् वारणो वै यज्ञावचरः स्यात्, न त्वेतेन जुहुयात् ।
वैकङ्कतो यज्ञावचरः स्यात्, जुहुयादेतेनेति । न च वारणवैकङ्कता-
नां पात्राणामग्न्याधेयेन सम्बन्धः । कुतः । यज्ञावचरवचनात् । यज्ञ-
स्यैतानि पात्राणि, वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा भवन्ति । तत्रैष सन्दे-
हः । किं पवमानेष्टिषु निविशन्ते, उत दर्शपूर्णमासादिषु सर्वयागे-
ष्विति । किं तावत् प्राप्तम् । पवमानहविः श्विति । कुतः । उक्तमेतत् ।
प्रधानेऽसम्भवन् पदार्थस्तद्गुणे कल्प्यते इति । अग्न्याधेयप्रकर-
णे च समासनात् पवमानहविषां तद्गुणता । तस्मात् पवमान-
हविः श्वित्येवं प्राप्तम् ॥ एवं प्राप्ते ब्रूम ॥ गुणानां समत्वात् । पवमान-
हविषामग्न्याधेयस्य च न परस्परं सम्बन्धः । यथाऽऽधान-
मग्नेर्गुणः संस्कारार्थः एवं पवमानहर्वीष्यप्यग्नेरेव गुणभूतानि ।
कस्तत्र परस्परं सम्बन्धः इति । यदुक्तम्- आधानस्य प्रकरणे
समासनायन्ते इति । यद्यपि समासायन्ते तथापि प्रकरणं बाधित्वा वा-
क्येनाग्नेर्भवन्ति । किमिह वाक्यम् । यदाहवनीये जुहोति तेन सां-
ऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीति ॥ नन्वाहवनीयाऽत्र यागस्याधिकरणत्वेन
गुणभूतः श्रूयते । सत्यम्, अधिकरणमाहवनीयः । तथापि त्वाहव-
नीयार्थः एव यागः । प्रयोजनवत्त्वादाहवनीयस्य, निष्प्रयोजनत्वात्
पवमानहविषाम् । कथमेषां निष्प्रयोजनता । फलाश्रवणात् । कल्प्य
फलमिति चेत् । सत्यं कल्प्यम् । अग्निसंस्कारस्तु तत् फलं, न स्व-

र्गः । स्वर्गे कल्प्यमाने द्विरहष्टं कल्पयेत् । होमाच्च स्वर्गो भवति । त-
स्य चाहवनीयेनापरोऽष्टष्ट संस्कार इति । तस्मादग्न्यर्थता पवमान-
हविषाम् । नैषामाधानेन सम्बन्धः । तस्मान्नाधाने श्रूयमाणं, पवमान-
हविषां भवितुमर्हति । किं तर्हि ? सर्वयागेषु दर्शपूर्णमासप्रभृतिष्वा-
धानस्य प्रधानभूतेषु निवेश इति ॥ २२ ॥ वारणवैकङ्कतादिपात्राणां
कृत्स्नयागशुणताधिकरणम् ॥ १२ ॥ मिथोऽसंबन्धन्यायः ॥

मिथश्चानर्थसम्बन्धात् ॥ २३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । वार्त्रङ्गी पौर्णमास्यामनूचेते, वृधन्वती
अमावस्यायामिति । तत्र सन्देहः । किमनुवाक्या-द्वित्वस्य प्रधाने
निवेशः ? उताज्यभागयोरिति । किं तावत् प्राप्तम् । प्रधाने इति । कुतः
पौर्णमासीसमभिध्याहारादमावास्यासमभिध्याहाराच्च । प्रधानं पौर्ण-
मासी चामावस्या च, नाज्यभागौ । तस्मात् साक्षाद्वाक्यात् प्रधान-
स्येति प्राप्तम् ॥ तत्र ब्रूमः ॥ मिथः सह द्वाभ्यामनुवाक्याभ्यां न प्र-
धानस्य कार्य्यमस्ति । यत्र तु द्वे अनुवाक्ये, तत्र तयोर्वार्त्रङ्गता
वृधन्वता च विधीयते । प्रधानं चैका अनुवाक्या । तत्र द्वित्वं वार्त्र-
ङ्गतां वृधन्वतां च विदधद् वाक्यमिदमेत । आज्यभागयोस्तु द्वे प्रा-
प्ते, आग्नेयी सौमी च । तत्र वार्त्रङ्गतां वृधन्वतां केवलां शक्यति
विधातुम् । ननु प्रधानगामित्वेऽपि द्वयोः प्रधानयोर्द्वे अनुवाक्ये
आग्नेयस्याग्नीषोमीयस्य चेति । उच्यते । एका वार्त्रङ्गी आग्नेयी,
एका सौमी । तथा वृधन्वत्यौ । तत्र या आग्नेयी सा विधीयमाना
सम्बध्येत, न सौमी । अमावस्यायां तावन्नास्त्येव, पौर्णमास्यामप्य-
ग्नीषोमीये एव क्रियमाणे क्रियेत, तत्राप्येकदेवत्या न शक्नुयाद्देव-
ताद्वित्वे कार्य्यं कर्तुम् । अथोभे अग्नीषोमीये प्राप्ते इति । नैकस्य
यागस्य द्वाभ्यामनुवाक्याभ्यां प्रयोजनम् । उपादेयत्वेन ह्यनुवाक्या
चोद्यते । तत्रैकत्वं विवक्षितम् । तेन तत्रापि न द्वे । तस्मादाज्यभा-
गयोर्निवेश इति ॥ २३ ॥ ॥ वार्त्रङ्गानुवाक्यानामाज्यभागाङ्गता-
धिकरणम् ॥ १३ ॥ वार्त्रङ्गीन्यायः ॥

आनन्तर्यमचोदना ॥ २४ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते- मुष्टीकरोति, वाचं यच्छति, दीक्षितमावेदय-
तीति । तथा, हस्तावचनेनिके, उलपराजि स्तृणातीति । तत्र सन्दे-

ह । किं मुष्टीकरणं वाग्यमश्च आवेदनार्थम्, उत कृत्स्नप्रकरणे निवेश इति । तथा हस्तावनेजनं किमुलपराजि स्तरितुम्, उत प्रकरणे सर्वपदार्थान् कर्तुमिति । किं तावत् प्राप्तम् । हस्तावनेजनं हस्तसंस्कारार्थं, वाग्यमः पुरुषसंस्कारार्थः । आमन्त्रयमाण एकाग्रो भवति, पदार्थाननुतिष्ठति । तेन केषां केषां पदार्थानामिमे संस्कारावित्याकाङ्क्षाऽस्ति । सत्यामाकाङ्क्षायामानन्तर्येण निराकाङ्क्षीकरणम् । तस्मादानन्तर्यादावेदनार्थो वाग्यमो मुष्टीकरणश्च । हस्तावनेजनं चोलपराजि स्तरितुम् ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ सर्वे प्रकरणाधीतैः सम्बन्ध इति । कुत । वाक्यभेदात् । कथं वाक्यभेदः । अथद्वयस्याभिधानात् । न हि दीक्षितमावदयितुमिन्यस्मिन्नर्थे, आवेदयतीति । न च स्तरितुमित्यस्मिन्नर्थे, स्तृणातीति । स्तरणमपि विधीयतेऽवनेजनं च । मुष्टीकरणं वाग्यमश्च विधीयते, आवेदनश्च । न चैषा परस्परेण कश्चित् सम्बन्धोऽस्ति । न च पदार्थाकाङ्क्षायां सत्यामानन्तर्यमेकवाक्यत्वे कारणं भवति । तस्मात् प्रकरणधर्मा एवञ्जातीयकाः ॥ २४ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

वाक्यानाञ्च समाप्तत्वात् ॥ २५ ॥

स्वेन स्वेन पदसमूहेन परिपूर्णमेकं वाक्यम् । तथा अपरं, तथा सर्वाणि यान्युदाहृतानि । तस्माद् विस्पष्टमर्थद्वयं, विभागे च निराकाङ्क्षता । तेन वाक्यभेदः । अतः संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणाविशेषाच्च कृत्स्ने प्रकरणे निवेश इति ॥ २५ ॥ ॥ युक्तिः ॥ मुष्टीकरणादीनां कृत्स्नप्रकरणिकाङ्क्षताधिकरणम् ॥ १४ ॥

शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत मिथस्तेषामसम्बन्धात् ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः समाम्नायने-आग्नेय चतुर्धा करोतीति । तत्र सम्देहः । किमाग्नेयेऽग्नीषोमीये च ऐन्द्राग्ने च सर्वत्र चतुर्धाकरणं, किं चाऽऽग्नेये एवेति । किं प्राप्तम् । शेषश्चतुर्धाकरणम्, आग्नेयमिति द्वेधतागुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयते । अग्नीषोमीयेऽपि स्यादैन्द्राग्नेऽपि । कुतः । तावप्याग्नेयौ । यस्याग्निर्वेदता, अन्या च भवत्यसाग्नेयः । तवू यथा । या इदित्यस्य इदित्यस्य च माता, सा इदित्यस्य भवत्येवमिहापि । यद्याग्नेयस्याग्नीषोमीयस्य च पुरोडाशस्य मिथः

सम्बन्धो न भवेत्, तत आग्नेय एव चतुर्धाकरणं व्यवतिष्ठेत । भवति तु सम्बन्धः । तस्मादव्यवस्था । यथाग्नेयस्य मस्तकं विभज्य प्राशिन्नमवद्यतीति सर्वेभ्यः । प्राशिन्नावदानमेवं चतुर्धाकरणमपि ॥२६॥ पूर्वपक्षः ॥

व्यवस्था वाऽर्थसंयोगाल्लिङ्गस्यार्थेन सम्बन्धाल्लक्षार्था
गुणश्रुतिः ॥ २७ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । व्यवतिष्ठेत वा चतुर्धाकरणमाग्नेये एव, न साधारणं भवितुमर्हति । कुत । अर्थसंयोगात् । अग्निना देवतयाऽर्थेनैकदैवत्यस्य संयोगो, न द्विदैवत्यस्याग्नीषोमीयस्यैन्द्राग्नस्य चेति । कुतः । यस्य ह्यग्नीषोमौ देवता, उभयविशेषणविशिष्टं संकुल्य क्रियते । तस्याग्निः सोममपेक्षमाणो देवता, न निरपेक्षः । यस्य चाग्निः सोममपेक्षमाणो देवता, न तस्मात्तद्धित उत्पद्यते । समर्थानां हि स उच्यते । सापेक्षं चासमर्थम् । तस्मान्न तद्धितान्तेन निरपेक्षाग्निदैवत्येन द्विदैवत्यस्याभिधानम् । अतो यत्र निरपेक्षोऽग्निर्देवता, तत्रैव चतुर्धाकरणमिति । देवतालिङ्गस्य हि सामर्थ्येन संयोगो भवति तद्धितार्थस्य, नास्ति सामर्थ्यं ॥

अथ यदुक्तं, यथा प्राशिन्नावदानं सर्वेभ्यः क्रियते एवं चतुर्धाकरणमपीति । युक्तं प्राशिन्नावदानेन तत्रैव सम्बन्धः क्रियते । आग्नेयस्य प्राशिन्नमवद्यतीति । कथं नहि, आग्नेयस्य मस्तकं विभज्येति । एकं ह्येतद्वाक्यं प्राशिन्नमवद्यतीति, द्वितीयमाग्नेयस्य मस्तकं विभज्येति । तत्राग्नेयस्य मस्तकादवद्यतीति गम्यते । अन्यस्य मस्तकादन्यस्माद्वेत्यनियमः । यदि तु तत्र केवलाग्निदैवत्यो नाभविष्यत्, तदाऽऽनर्थक्यपरिहाराय द्विदैवत्योऽप्यग्रहिष्यत् ॥ यत्तु— इत्थस्य मातेति । युक्तं तन्नाव्यासङ्गि मातृत्वम् । ततो जाता इत्थः । एतावता सम्बन्धेन, मातेत्युच्यते । नात्र किञ्चिदपेक्ष्यते । स च तावांस्तत्र सम्बन्धोऽस्तीति इत्थस्य मातेति युक्तं वचनम् ॥ २७ ॥ सिद्धान्तः ॥ चतुर्धाकरणस्याग्नेयमात्राङ्गताऽधिकरणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीभट्टशबरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये तृतीयस्या-

ऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तस्मा-
दुत्पत्तिसम्बन्धोऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

इह मन्त्रा उदाहरणं, बहिर्देवसदनं दामीत्येवमादय । किं मुख्ये
एवाऽभिधेये मन्त्राणां विनियोगः ? उन गौणोऽपीति । क पुन-
मुख्य, को वा गौण इति । उच्यते । य शब्दादेवावगम्यते, स प्रथ-
माऽर्थो मुख्य । मुखमिव भवतीति मुख्य इत्युच्यते । यस्तु खलु प्र-
तीतादधात् केनचित् सम्बन्धेन गम्यते, स पश्चाद्भावजघनमिव
भवतीति जघन्य । गुणसम्बन्धाच्च गौण इति ॥ यद्येव सर्व एव
मुख्य । सर्वो हि शब्दाद् गम्यते यथैव ह्यग्निज्ज्वलतीत्युक्तं ज्वलन
सम्प्रत्यय, एवमेवाग्निमाणवक इति शब्द एव उच्चारितं माणवकं
सम्प्रत्यय । अथाच्येत, यस्मिन् निरुपपदाच्छब्दात् सम्प्रत्यय स
मुख्यः, यस्मिन् सोपपदात् स गौण इति । नैतद् युक्तम् । यस्य हि
शब्दस्य रूपं कस्यचिदर्थस्य निमित्तं, सोपपदस्यापि तदेव रूपं, नि-
रुपपदस्यापि । न च शक्य निमित्तं सति नैमित्तिकेन न भवितुम् ।
किमतः । यद्येवम्, इदं न शक्यते वदितुम् । उपपदादृते न सोऽर्थो
भवति । उपपदे तु सञ्जाते साऽर्थः सञ्जनिष्यते इति । न चासौ स-
मुदायार्थः शक्यते विज्ञातुम् । अन्वयव्यातिरेकाभ्यां हि विभागोऽव-
गम्यते । अथ वाक्यार्थोऽयमित्युच्यते । नैवं शक्यम् । न ह्यनन्वितः
पदार्थो भवति वाक्यार्थः तदेव दृश्यताम् । अग्निशब्द एवायं ज्वलन-
वचनः । अग्निशब्द एव माणवकस्याभिधातेति । तस्माच्च गौणो
मुख्य इति कश्चिद्विशेषः ।

अथोच्यत, य सुष्ठु प्रसिद्धः स मुख्य, यो मनागिव स गौण इति ।
इदमपि नोपपद्यते । प्रसिद्धिर्नाम प्रज्ञानम्, न च प्रज्ञाने कश्चिद्विशे-
षोऽस्ति । अथोच्येत, यस्य बहुश प्रयोगोऽस्ति स मुख्यः । अल्पशः
प्रयुज्यमानो गौण इति । नैतदेवम् । अल्पशोऽपि प्रयुज्यमानो नास्ति
सामर्थ्ये प्रत्याययेत् । अतः सोऽपि शब्दात् प्रतीयते इति मुख्य एव ॥
अत्रोच्यते ॥ अस्त्यत्र विशेषः । माणवको नाग्निशब्दात् प्रतीयते ।
कथमवगम्यते । उक्तम्, अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति । कथं न विपर्य-
य । उच्यते । अनादृत्यैव माणवकप्रत्ययज्वलनमग्निशब्दात् प्रतिय-

न्तो दृश्यन्ते, न त्वनादृत्य ज्वलनं, माणवकमग्निशब्दात् प्रतीयन्ति ।
 कुत एतत् । यो योऽग्निसदृशो विवक्ष्यते, तत्र तत्राग्निशब्दो नियत
 इति । अत एव विगतसादृश्यादयं तु दृश्यते । अतोऽग्निसादृश्य-
 मस्य प्रवृत्तौ निमित्तम् । न च ज्वलने अप्रतीते तत्सादृश्यं प्रतीयते ।
 तस्माज्ज्वलनस्याग्निशब्दो निमित्त, न माणवकस्य । तस्माज्ज्वलने
 मुख्यो, न माणवके । एवमेव तृणप्रत्ययस्य बर्हिः शब्दो निमित्तं, न
 तृणसदृशप्रत्ययस्य । तदेवं द्वैते सति मुख्यपरता शब्दस्य, उत
 गौणपरताऽपीति युक्तो विचारः ॥ किं तावत् प्राप्तम् ॥ मुख्ये गौणे च
 विनियोगः । कुत । उभयस्य शक्यत्वावुभयमपि बर्हिः शब्देन शक्य-
 ते प्रत्याययितुम्, तृणं च तृणसदृशं च, तृणं साक्षात्, तृणसदृशं
 तृणप्रत्ययेन । यच्च नाम दर्शपूर्णमासयोः साधनभूतेन बर्हिःशब्देन
 शक्यते प्रत्याययितुं तत् सर्वं प्रत्याययितव्यम् । विनिगमनायां हे-
 त्वभावात् ॥ अपि चैवमाश्रीयमाणे पूषाद्यनुमन्त्रणादीनि दर्शपूर्ण-
 मासाभ्यां नोत्कृष्यन्ते । तत्रैव गौणेनाभिधानेन प्रकृतां देवतामभि-
 वदिष्यन्ति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूम ॥ मुख्ये एव विनियोक्तव्यो मन्त्रो, न गौणे इति
 कुत । उभयाशक्यत्वात् । प्रकरणे हि समाप्नानात् प्रधानेनैकवाक्य-
 तामुपैति । तत्रैतदापतति, यच्छकनुयादनेन मन्त्रेण साधयितुं, तथा
 साधयेदिति । स चासावर्थाभिधानसयोगाच्छकनोत्युपकर्त्तुं न गौण-
 मर्थं शक्नोत्यभिधातुम् । तस्मान्न गौणे विनियोगः ॥

ननु मुख्यप्रत्ययाच्छक्यते गौणः प्रत्याययितुम् । सत्यमेतत् ।
 मुख्यप्रत्यायननैवास्य प्रयोजनवत्ता निवृत्तेति न गौणं प्रति विनियो-
 गं किञ्चित् प्रमाणमस्ति । मुख्ये विनियोगेन त्वानर्थक्यं परिह्रियते ।
 परिहृतं आनर्थक्ये न गौणाभिधानमापतात् । न ह्यनभिधाय मुख्यं,
 गौणमभिवर्त्ति शब्दः । अतः प्रमाणाभावाच्च गौणे विनियुज्येत ॥
 अपि च, गौणस्य प्रत्यायने सामर्थ्याद् बहवोऽभ्युपायाः प्राप्नुव-
 न्ति । सामर्थ्यं च शब्दैकदेश इत्युक्तम्, अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वा-
 दिति । तत्र मन्त्रे नियोगतो गौणं प्रति विनियुज्यमाने उपायान्तरं,
 विना प्रमाणेन बाध्येत । मन्त्राप्नानं प्रमाणमिति चेद् ? न तस्योपा-
 यान्तरनिवृत्तौ सामर्थ्यमस्ति । ननु मुख्येऽपि विनियुज्यमानस्यैष
 एव दोषः । नेत्युच्यते । यदि मुख्येऽपि न विनियुज्येत, नैव प्रधान-

स्योपकुर्यात् । तत्र चास्योत्पत्तिरनर्थिकैव स्यात् । तस्मादस्ति गौणे मुख्ये च विशेषः । अपि च, यो गौणे मन्त्रं विनियुङ्क्ते स वक्तव्य-किमर्थं मुख्यं प्रत्याययसीति । स चेत् ब्रूयाद्, नान्यथा गौणप्रत्ययोऽस्तीति । प्रतिब्रूयादेनम्-अन्येऽपि गौणप्रत्ययस्याऽप्युपायाः सन्तीति । अथ स एवमभियुक्तः प्रतिब्रूयाद्- मुख्यप्रत्ययोऽपि पाक्षिकोऽप्युपाय इति ब्रूयादेनं- न तर्हि नियांगतो गौणे विनियोजनीयः । यदा गौणप्रत्ययाय मुख्यमुपादत्ते, तदैतदापतितं भवति । मुख्य एव विनियोग इति । अर्थेन च प्रतीतेन प्रयोजनं, न प्रत्यायकेन मन्त्रेण । अतोऽन्येनाप्युपायेन गौण प्रत्याययितव्य । न स एव मन्त्र आदर्शव्य । अथापि मन्त्रेण प्रत्यायकेन प्रयोजनं स्यात् तथापि मुख्यप्रत्ययननैव निर्वृत्तं प्रयोजनमिति नतरां गौणे विनियुज्येत । तस्मान्मुख्यगौणयोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय इति सिद्धम् ॥ १ ॥

संस्कारकत्वादचोदितेन स्यात् ॥ २ ॥

अथ यदुक्त- पूषाद्यनुमन्त्रणादीनामुत्कर्षो न भविष्यतीति । युक्तस्तेषामुत्कर्षः । संस्कारको हि मन्त्रः । सोऽसति संस्कार्येऽनर्थक इति यत्रार्थवान् तत्र नाययिष्यते । न च कश्चिद्दोषो भविष्यति ॥ २ ॥ आ० नि० ॥ लवनप्रकाशकमन्त्राणां मुख्ये विनियोगाधिकरणम् ॥ १ ॥ बर्हिर्न्यायः ॥

वचनान्वयार्थमैन्द्री स्यात् ॥ ३ ॥

अग्नौ श्रूयते- निवेशनः सङ्गमनो वसूनामित्यैन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति । तत्र सन्देहः । किमिन्द्रस्योपस्थानं कर्त्तव्यमुत गार्हपत्यस्येति । कुतः पुनर्गार्हपत्यमुपतिष्ठते इत्येवं विस्पष्टे वचने संशय इति । उच्यते । यद्धि वाक्येनोपस्थानं तत् स्तुतिवचनेन संस्करणं, न समीपस्थानमात्रम् । न चैन्द्रेण मन्त्रेणाग्नेरभिधानं शक्यते कर्त्तुम् । अतो, गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति न गार्हपत्यार्थमुपस्थानमेतदिति जायत शङ्का । गार्हपत्यं उपस्थानार्थं भवेदिति । तादृशश्च शब्दो नास्ति, तृतीयान्तः सप्तम्यन्तो वा । तस्माद् विचारः, कथमुपपन्नं भवतीति ॥ किं तावत् प्राप्तम् ॥ सामर्थ्यादिन्द्रोपस्थानम् । अशक्यत्वाच्च गार्हपत्योपस्थानस्य । कथं द्वितीया विभक्तिरिति चेत् । अविबक्षितेप्सितार्था वा सम्बन्धमात्रप्रधाना । यद्वोपस्थानवि-

शेषणं सम्बन्धाद् गार्हपत्यशब्दः । तस्माद् गार्हपत्यविशिष्टमुपस्थान-
मिन्द्रार्थं कर्त्तव्यमिति । गार्हपत्यश्च देशेन विशिष्यान्मुख्यमेव कार्यं
मन्त्राणाम् ॥ एव प्राप्ते ब्रूम ॥ वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् । नैतदस्ति,
इन्द्रार्थमुपस्थानमिति, अथार्थमैन्द्री स्यात् । कुत । वचनसामर्थ्यात्
वचनमिदं भवति, ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति । गार्हपत्ये द्वितीया
विभक्तिः प्राधान्यमाह किमिव वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचन-
स्यातिभारः । तस्माद् गार्हपत्यार्थमुपस्थानम् ॥ ३ ॥

गुणाद्राप्यभिधानं स्यात् सम्बन्धस्याशास्त्रहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

अत्राह । नन्वेतदुक्तं-नैन्द्रेण मन्त्रेण गार्हपत्योपस्थानं भविष्य-
तीति । उच्यते । वचनाद् भविष्यति । आह । न वचनशतेनापि श-
क्यमेतत् । इन्द्रशब्देनाग्निं प्रत्याययेदिति ब्रुवन् विहन्येत । यथा
अग्निना सिञ्चयेदिति, उदकेन दीपयेदिति । न हि शास्त्रहेतुक श-
ब्दार्थयोः सम्बन्धो भवति । नित्याऽसौ लोकतोऽवगम्यते इत्युक्तम् ।
औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति । ननु शब्दलक्षणाऽपि भ-
वति शब्दार्थयोः सम्बन्धः कृत्रिमः । यथा देवदत्तो यज्ञदत्त इति ।
भवति काश्चिद् यत्र सम्बन्धस्य विधायकं वाक्यं भवति, न त्वेवाद्वा-
क्यं शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य विधायकं, गार्हपत्यरयेन्द्रशब्दो नामे-
ति । कथं तर्हि । सिद्धसम्बन्धेन इन्द्रशब्देन गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति ।
न च शक्यते परशब्देन परो वदितुम् । किमत्र वचनं करिष्यति ॥
अत्रोच्यते ॥ गुणाद् वाप्यभिधानं स्यात् सम्बन्धस्याऽशास्त्रहेतुत्वा-
दिति ॥ यद्यपि नेद वाक्यं शब्दार्थसम्बन्धस्य विधाने हेतुभूतं, तथा-
प्यनेनेन्द्रशब्देन शक्यं कर्तुं गार्हपत्याभिधानम् । कुतः । गुणसंयो-
गाद् गौणमिदमभिधानं भविष्यति । भवति हि गुणादप्यभिधानम् ।
यथा, सिंहा देवदत्तः, अग्निर्माणवक इति । एवमिहाप्यनैन्द्रे गार्ह-
पत्ये इन्द्रशब्दो भविष्यति । अस्ति तु चास्येन्द्रसादृश्यम् यथैव
इन्द्रो यज्ञसाधनमेवं गार्हपत्योऽपीति । अथवा इन्द्रतेरैश्वर्यकर्मण
इन्द्रो भवति । भवति च गार्हपत्यस्यापि स्वस्मिन् कार्ये ईश्वरत्वम् ।
तस्मादिन्द्रशब्देन यः प्रत्याय्यतेऽर्थः स प्रतीतः सादृश्याद् गार्हप-
त्यं प्रत्याययिष्यति, ऐश्वर्याद् वा प्रत्याययिष्यतीति न दोषः ॥ ४ ॥
आ० नि० ॥ इन्द्रप्रकाशकमन्त्राणां गार्हपत्यं विनियोगाधिकरणम् ॥

॥ २ ॥ गार्हपत्यन्यायः ॥

तथाह्वानमपीति चेत् ॥ ५ ॥

स्तां दर्शपूर्णमासौ, तत्रेदं समाम्नायते । हविष्कृदेहीति त्रिर-
वघ्नश्चाह्वयतीति । तत्र सन्देहः । किमेव मन्त्रोऽवहन्तिं प्रत्युपदिश्यते
उत हन्निरस्य कालं लक्षयतीति । कथं हन्तिं प्रत्युपदिश्यते, कथं
वा कालं लक्षयेत् ? यद्येवं सम्बन्धः क्रियेत— हविष्कृदेहीत्यवघ्न-
श्रिति, ततो हन्तिं प्रत्युपदिश्यते । अथावघ्नश्चाह्वयतीति, ततोऽस्य
कालं लक्षयतीति । किं तावत् प्राप्तम् ॥ तथा आह्वानमपि ॥ यथा
ऐन्द्री गार्हपत्यं प्रत्युपदिश्यते, एवमेव मन्त्रो हन्तिं प्रत्युपदिश्यते ।
एवं श्रुतिरनुगृहीता भवति । इतरथा लक्षणा स्यात् । हन्तिकालस्य
मन्त्रस्य च सम्बन्धो भवेत् । न हन्नेर्मन्त्रस्य । एवं च सत्याह्वय-
तीत्ययमनुवादः । आह्वानं करोति । यो हि, एहीति ब्रूते स आह्वय-
ति । तत्र केनचिद् गुणेन मन्त्रो हन्तिं प्रत्याययिष्यति । तस्मात्तदाह्वा-
ने विनियोक्तव्यः ॥ ५ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

न कालविधिश्चादितत्वात् ॥ ६ ॥

नैतदस्ति, हन्तिं प्रत्युपदिश्यते इति । किं तर्हि । काललक्षणा
स्यात् । कुत । त्रिराह्वयतीति त्रिरवघ्नश्च विधीयते । यद्यस्मिन्नेव वा-
क्ये मन्त्रो विधीयेत, अनेकगुणविधानाद् वाक्यम्भेद्यतः । तस्मा-
न्नैवमभिसम्बन्ध एवमवघ्नश्रितिः । कथं तर्हि । अवघ्नश्चाह्वयतीति ।
नन्वास्मिन्नपि पक्षे मन्त्रो विधीयते कालश्च । तत्र स एव दोषो भवेत् ।
नेति ब्रूमः । अवहननकाल एवार्थेन हविष्कृदाह्वानव्या । तत्रायमेव
सम्बन्धोऽनूद्यते, केवला तु त्रिरावृत्तिर्विधीयते । यत्तु काललक्षणा-
ऽर्थः शब्द इति । नैव दोषः । लौकिकी हि लक्षणा, मन्त्रोऽपि च
रूपादेवाह्वाने प्राप्तः, सोऽप्यनूद्यत एव । चादितश्च वाक्यान्तरंगा-
ऽवघातः शक्नोति कालं लक्षयितुम् । तस्मादाह्वानं विनियोक्तव्यम्
इति ॥ ६ ॥ ॥ सि० ॥

गुणाभावात् ॥ ७ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । अथ कस्मान्न गुणादवहन्तिं ब्रूते । हवि-
ष्करोति हि अवहन्ति । तस्माद् हविष्कृत् किमेवं भविष्यति । रूपा-
देवावहन्तौ मन्त्रे प्राप्ते केवलं त्रिरावृत्तिमेव वक्ष्यति, न भावयति

वाक्यभेद इति । अत्रोच्यते । गुणाभावाद् गौणमभिधानमवह-
न्तौ न सम्भवतीति । न ह्यसौ आहूतोऽस्मीत्यवगच्छति । तत्र अदृष्टा-
ऽर्थमाह्वानं स्यात् । यजमानस्य पत्न्यां हविष्कृति दृष्टार्थमाह्वानम् ।
तस्मान्न हन्तिमन्त्र इति ॥ ७ ॥ ॥ आ० नि० ॥

लिङ्गाच्च ॥ ८ ॥

लिङ्गं च भवति । वाग्वै हविष्कृद्वाचमेवैतदाह्वयतीति । न च
वाचोऽवहन्तिना सादृश्यमस्ति । अस्ति तु यजमानस्य पत्न्या । सा
हि स्त्री । वागिति च स्त्रीलिङ्गः । अवहन्तिस्तु न स्त्री, न पुमान्, न
नपुंसकमिति । नन्ववहन्तेरपि स्त्रीलिङ्ग शब्दोऽस्ति, क्रिया इति । अ-
त्र ब्रूमः । न नियोगतोऽवहन्तेः स्त्रीलिङ्ग शब्दः । पुल्लिङ्गोऽपि तस्या-
ऽस्ति, अवघात इति । नपुंसकलिङ्गोऽपि, कर्मेति । अपि च, पत्न्याः
स्वरूपेण सादृश्यम्, अवहन्ते पररूपेण शब्देन । तस्मात् पत्न्यां
हविष्कृति लिङ्गमनुरूपतरं भवति ॥ ८ ॥

विधिकोपश्चोपदेशो स्यात् ॥ ९ ॥

अवहन्तिमन्त्रे सति अस्मिन्मन्त्रे विध्यन्तरकोपः स्यात् । अप-
हतं रक्ष इत्यवहन्ति, अपहता यातुधाना इत्यवहन्तीति । तत्र पक्षे
अभावाभित्यवच्छ्रुतिरुपरुद्धेत । तस्मादवघ्नमिति काललक्षणार्थ
इति ॥ ९ ॥ युक्तिः ॥ आह्वानप्रकाशकमन्त्राणाम् आह्वाने विनियोगा-
ऽधिकरणम् ॥ ३ ॥

तथोत्थानविसर्जने ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते- उत्तिष्ठन्नन्वाह, अग्नीदग्नीन् विहरेति । त-
था, व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजतीति । तत्र सन्देहः । किमुत्थानं वाग्वि-
सर्जनं च प्रतिमन्त्रयोरुपदेशः, उत कालार्थः संयोग इति । अत्र
पूर्वाधिकरणन्यायोऽतिदिश्यते । यस्तत्र पूर्व पक्षः स इह पूर्व पक्षः ।
यस्तत्र सिद्धान्तः स इह सिद्धान्तः । अग्नीदग्नीनित्येवमुत्तिष्ठ-
न्नन्वाहेति । व्रतं कृणुतेत्येव वाचं विसृजतीति पूर्व पक्षः । लक्षणा-
ऽभावादुत्तिष्ठन्नन्वाहेति सिद्धान्ते सम्बन्धः । व्रतं कृणुतेत्युच्यमानं
वाचं विसृजतीति वाक्येन पूर्वः पक्षः । लिङ्गेन सिद्धान्तः ॥ यद्यपि च
शक्यते, उत्थानक्रिययाऽग्नीदग्नीन् विहरेति वक्तुम् । उत्थानेनाग्नि-
रिध्यते, विहिंश्च विहियते इति । व्रतं कृणुतेति च वागभिधानम् । त-

थाप्यदृष्टार्थे वचनं भवतीति न मन्त्रयोरुत्थानविसर्जनार्थता कल्प्ये-
त । कल्प्यमानायां च मन्त्रान्तरं विहितं बाध्येत । या पशूना-
मृषभो वाच इति । अपि चात्थानवाग्विसर्गौ प्रति मन्त्रौ विधीयमा-
नावदृष्टार्थौ स्याताम् । प्रेषणे तु दृष्टार्थौ । तत्, लक्षणैवात्र न्याय्या ॥
॥ १० ॥ ॥ ॥ अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्राणां तत्रैव विनियोगा-
धिकरणम् ॥ ४ ॥

सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयो श्रूयते, सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहर्गतीति । तत्र
सन्देहः । किं सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणं प्रत्युपदिश्यते, उत इयं काल-
लक्षणेति । तदुच्यते । काललक्षणेति । कुतः । सूक्तवाकस्य देवतास-
ङ्कीर्त्तनार्थत्वात् । प्रस्तरप्रहरणं च प्रत्यशक्ते, प्रस्तरस्य च स्रग्धार-
णार्थत्वात् ॥ ११ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाकस्मात् ॥ १२ ॥

उपदेशो वा प्रस्तरप्रहरणं प्रति मन्त्रस्य स्यात् । एव श्रुतिविहितो-
ऽर्थो भवति । सूक्तवाकेनेति करणविभक्तिसंयोगात् । इतरथा लक्षणा
स्यात्, सूक्तवाकेन लक्षणेन प्रस्तरं प्रहरेदिति । एवञ्च कृत्वा याज्या-
शब्द उपपन्नो भवति । सूक्तवाक एव याज्या, प्रस्तर आहुतिरि-
ति ॥ १२ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

स देवतार्थस्तत्संयोगात् ॥ १३ ॥

यदुक्तं- देवतासङ्कीर्त्तने सूक्तवाकः समर्थो, न प्रस्तरप्रहरणे
इति । उच्यते । न । देवतावचनं प्रहरणेन न सम्बन्ध्यते । प्रहरणं हि
यजिः । मन्त्रवर्णिकां देवताविधिः । एवमाभिसम्बन्धः । अग्निरिदं
हविरजुषतावीवृधत इत्येव देवतामनुक्रम्य, आशास्तेऽयं यजमान
इत्युक्त्वा, इदमिदमशास्ते इति च । यदनेन हविषा आशास्ते तदस्य
स्यादिति प्रस्तरं हविर्निर्दिशति । अग्न्यादींश्च देवताविशेषान् । तेन
प्रहरतिर्यजति । एवं सूक्तवाकेन प्रस्तरः प्रहर्तुं शक्यते, यदि प्रहरति-
र्यजतिरग्न्यादिदेवताकश्च । तस्मात् सूक्तवाकस्य हरतिसंयोगे-
ऽपि देवतार्थता घटते एव । यदि, अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत
इत्येवमाद्येव श्रूयेत, न, आशास्तेऽयं यजमान इत्येवमादीनि अपरा-
णि, ततोऽग्न्यादय एवेष्टानान्तरिना इत्येव पर्यवसितं वाक्यं भवेत्

यतस्तु खलु आशास्नेऽयं यजमान इत्येवमादीन्यपराणि श्रूयन्ते,
तेनेह पर्यवसानम् । अग्न्यादयः पुरोडाशादिभिरिष्टाः । अपर तु यज-
मान आशास्न । तदनेन प्रस्तरेण प्राप्नुयादिति ॥ ननु सत्स्वप्येतेषु
देवतामङ्गीर्त्तने एव पर्यवस्येत्, पुरोडाशादिभिरिष्टा अग्न्यादयः ।
तत एव यजमान आयुरादीन्यप्याशासानः प्राप्नुयादिति । उच्यते ।
उभयथा सम्बन्धे सति प्रहरणे विनियोक्तव्यः । लिङ्गं च न बाधितं
भविष्यति । वाक्यं चानुग्रहीष्यते शान्तिः ॥ अथ वाऽग्निरिदं हविरजुष-
तेति प्रस्तर एव हविर्निर्दिश्यते एवमिदमिति । सन्निहितवचनमु-
पपन्नं भविष्यतीति ॥ १३ ॥ ॥ पूर्वपक्षनिरासः ॥

प्रतिपात्तारातचत् स्विष्टकृद्धदत्तत् स्यात् ॥ १४ ॥

अथ स्तुग्धारणे विनियुक्तस्य प्रस्तरस्य प्रहरणं प्रतिपात्तिरित्यु-
च्यते । तत्र प्रतिवचनं, स्विष्टकृद्धदत्तत् स्यादिति । यथेज्यार्थात् पुरो-
डाशाद्, वचनप्रामाण्यात् स्विष्टकृदिज्यते, यागश्च स भवति । प्र-
तिपाद्यते च पुरोडाशः, एवं प्रतिपाद्येतैव हि प्रस्तरं यागश्च निर्व-
र्त्यते इति न दोषः । प्रतिपाद्यमानेऽपि हि त्यज्यते । प्रत्यक्षतः प्रति-
पाद्यते । वचनादिज्यां साधयतीत्येव गम्यते । तस्मात् सूक्तवाक प्र-
हरतिमन्त्र इति ॥ १४ ॥ ॥ आशङ्कानिरासः ॥ सूक्तवाकस्य प्रस्तर-
प्रहरणाङ्गनाधिकरणम् ॥ ५ ॥ प्रस्तरप्रहरणन्यायः ॥

कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः, सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति श्रूयते । तत्र
सन्देहः । किं पौर्णमास्यां कृत्स्नं सूक्तवाकं प्रयोक्तव्यं, कृत्स्नो-
ऽमावास्यायाम्, उत यथासामर्थ्यं निष्कृष्य यथायथं प्रयोग इति ।
तदुच्यते । उभयत्र सर्ववचनमिति । कुत । कृत्स्नो हि मन्त्रः, सूक्त-
वाक इत्युच्यते । स पदेनापि विना, सूक्तवाको न स्यात् । तत्र
सूक्तवाकेन न प्रहृतं भवेत् । तस्मादुभयत्र कृत्स्नः, सूक्तवाको वदि-
तव्यः ॥ १५ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् ॥ १६ ॥

ये पौर्णमासीदेवतावाचनशब्दान्ते पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्या,
नऽमावास्यायाम् । ये अमावास्यादेवतावाचिनस्ते अमावास्यायां, न
पौर्णमास्याम् । शेषभूतमर्थं सस्कुर्वन्ता मन्त्रा उपकुर्वन्ति, नान्यथे-

त्युक्तम् । तस्माद् ये यत्रोपकुर्वन्ति, ते तत्र प्रयोक्तव्या इति न कृत्स्नः पौर्णमास्यां, न कृत्स्नश्चामावास्यायामिति ॥ १६ ॥ ॥ स० ॥

वचनादिनि चेत् ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं वचनमिदं भविष्यति, सूक्तवाक्येन प्रहरतीति । तत्र पदेनापि ऊनन न सूक्तवाक्येन प्रहृतं भवेत् । कृत्स्नस्य हि सूक्तवाक्यस्योपदेश इति ॥ १७ ॥ ॥ आशङ्का ॥

तदुच्यते ॥

प्रकरणाविभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः ॥ १८ ॥

उभे पौर्णमास्यमावास्ये प्रति एष कृत्स्नशब्दः । उभयोः प्रकरणात् । उभयोरसौ कृत्स्न उच्यते, अवयवऽवयवे इति ॥ नैतदेवम् ॥ न हि सापेक्षाणाम् इतिकर्तव्यतया सम्बन्धः । न हि इतिकर्तव्यता एतद्विशिष्टा श्रूयते । इतिकर्तव्यतावशिष्टत्वेन गम्यन्ते । कुत । न हि इतिकर्तव्यतां प्रति कर्माणि विधीयन्ते । फलं प्रति तेषां विधिः । इतिकर्तव्यता तु कर्मणां विधीयते । तत्र सन्निधानाविशेषात्, कस्य किं विधीयते, कस्य नेति न गम्यते विशेषः । साधनत्वेन च सर्वेषां निर्देशादितिकर्तव्यतायाः सन्निधानाच्च, वचनाच्चास्य, प्रकरणलिङ्गस्याविशेषात् एकैकस्य कृत्स्न प्रकरण निराकाङ्क्षस्य, न सहायमपेक्षमाणस्य । तस्मादेकैकं प्रति कृत्स्नं सूक्तवाक्यं उपदिश्यते । संविभागऽपि प्रधानानां, कृत्स्न एव प्रयोक्तव्य इति यानि यत्रानर्थकानि पदानि, तान्यपि तत्र प्रयोक्तव्यानि । अदृष्टाय भविष्यन्ति । सूक्तवाक्येन प्रहरतीति वचनात् । नास्ति वचनस्यागिभारः । गुणेन वा केनचित्प्रधानेन तासां देवतानां निर्वर्त्तयिष्यन्तीति ॥ अत्रोच्यते नैतदेवम् । उक्तम् । मुख्यमेव कार्यं मन्त्राणां, न गौणमिति । सस्कारार्थत्वाद्देवोत्कर्षो न्याय्यः । न गौणमभिधानमिति । कस्तर्हि कृत्स्नसंयोगस्य समाधिरुच्यते ? इति । एष समाधिः । न ह्येतदेकं वाक्यं यः कृत्स्नः सूक्तवाक्यः । बहून्येतानि वाक्यानि । येषां प्रधानदेवताभिधायीनि पदानि मध्ये, साधारणानि तन्त्रपदानि पुरस्तादुच्चार्यन्ते, तथा परस्तात् यथा परस्तात् । यथाऽग्निरदं हविरजुषतावीवृधत महोज्यायीकृताग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतामित्येवमादीनि । तेषां पुरस्तात्तन्त्रम् । यथा, इदं द्यावापृथिवी-

इति । परस्तादपि, यथा, अस्यामृधेदिति । तान्येतानि सर्वाणि सूक्तवचनेन सूक्तवाकशब्दं लभन्ते । न च, तेषां समुदायः कश्चिदर्थं वदति । तस्मान्न समुदायः सूक्तवाकः । न च साक्षात्साधनम् । सूक्तवाकसामान्यस्यैकत्वात् । सूक्तवाको वर्त्तते इत्येकवचनं भवति । सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति तु येन केनाचित् सूक्तवाकेन प्रहियमाणं यथाश्रुतं कृतं भवति । तस्मान्न समुदायः सूक्तवाकः । यत्तु अमावास्यादेवतावाचीनि पदानि, न पौर्णमास्यां प्रयुज्यन्ते, न तत्र सूक्तवाकशब्दो बाध्यते । प्रकरणं तत्र लिङ्गेन बाधितम् । तच्च न्याय्यमेव तस्मात् पौर्णमास्याममावास्यायां च विभज्य सूक्तवाकं प्रयोक्तव्य इति ॥ १८ ॥ ॥ आ० नि० ॥ सूक्तवाकानामर्थानुसारेण विनियोगाधिकरणम् ॥ ६ ॥ सूक्तवाकन्याय ॥

लिङ्गक्रमसमाख्यानात् काम्ययुक्तं समाम्नातम् ॥ १९ ॥

इह काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमुदाहरणम् । इन्द्राग्नी रोचना दिव, प्रवर्षणिभ्य, इन्द्राग्नीनवति पुरः श्लथद्वृत्रमित्येवमाद्या ऋचः । अपरा अपि काम्या इष्टयः । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्, यस्य सजाता वियायु, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेद् भ्रातृव्यघान् अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं निर्वपेद् रुक्माम । अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं निर्वपेत् सपत्नमभिद्रोष्यन्नित्येवमाद्याः । तदेता याज्यानुवाक्याः प्रति सन्देहः । किं यावत् किञ्चिदैन्द्राग्नं कर्म, तत्र सर्वत्रानेन ऐन्द्राग्नेन याज्यानुवाक्यायुगलेन भवितव्यम्, उतैतस्यामेव ऐन्द्राग्न्यामिष्टौ काम्यायामिति । एवं वैश्वानरीययोर्याज्यानुवाक्ययोः । एवं सर्वत्र ॥ किं तावत् प्राप्तम् ॥ यावत् किञ्चिदैन्द्राग्नं वैश्वानरीयमग्नीषोमीयं जातवेदसं च सर्वत्रैता याज्यानुवाक्या भवेयुः । कुतः । लिङ्गात् । ननु क्रमसमाख्याने विशेषके भविष्यतः । सत्यम् । तथापि क्रमं समाख्यां च शक्नोति लिङ्गं बाधितुमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूम ॥ लिङ्गक्रमसमाख्यानात् तास्वेव काम्यास्वेता याज्यानुवाक्या इति गम्यते । य एव हि लिङ्गक्रम एषां कर्मणां, स एवासां याज्यानुवाक्यानाम् । तेन तासामेव ताः शेषभूता इति ॥

ननु लिङ्गं बलवत्तरमित्युक्तम् । सत्यमेतत् । इह तु समाख्या बलीयसी । न ह्येताः समाख्यानादृते एषां काम्यानां कर्मणां प्राप्नुव-

न्ति । न भिन्नदेशानां कर्मणाम् । कुतः । समाख्यामन्तरेण आसा-
म् ऋचां याज्यानुवाक्यात्वमेव न विज्ञायते, कुतो भिन्नदेशानां
कर्मणां याज्यानुवाक्या भविष्यन्ति ? इति । या चैषां समाख्या
सा काम्यानामेव याज्यानुवाक्यात्वमाचष्टे, न सर्वेषाम् । यदि समा-
ख्या नाद्रियते । याज्यानुवाक्यात्वमेवैषां न भवति । यदि आद्रियते,
तदा काम्यानामेव । एवं हि तत् समाख्यायते, काम्ययाज्यानुवा-
क्याकाण्डमिति ॥

अथ किमर्थमुभयमुपदिश्यते, लिङ्गक्रमादिति । समाख्यानादि-
ति च । अस्ति तत्र पाथिकृतीयं ज्ञातपतीयं च कर्म । सामिधेनी-
कार्यमप्यस्ति । याज्यानुवाक्याकार्यमपि । यदि लिङ्गक्रमादित्येता-
वदेवोच्येत, सामिधेनीकार्येऽपि लिङ्गेन तासां विनियोगः स्यात् ।
अथ किमर्थं लिङ्गक्रमौ व्यपदिश्यते । सर्वा याज्यानुवाक्याकार्ये एव
विनियुज्येरन्, सामिधेनीषु विनियोगो न स्यात् । अथ पुनः समाख्या-
नालिङ्गक्रमाच्च निवृत्ते याज्यानुवाक्याकार्ये, सामिधेनीषु विनियोगः
सिद्धो भवति, यथा आग्निवारुण्या इष्टे क्रमेऽतीते सौमारौद्री-
णामनागते, मनोऋचस्ता सामिधेनीषु धार्या इत्युच्यन्ते । तथा,
पृथुयाजास्तं सम्बाधे इति द्वे धार्ये कल्प्येते । तस्मादुभयं व्यप-
दिष्टव्यमिति ॥ १९ ॥ काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डानां काम्यमात्राङ्गता-
ऽधिकरणम् ॥ ७ ॥

आधिकारे च मन्त्रविधिरतदारुणेषु शिष्टत्वात् ॥२०॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते, ऐन्द्रया सवः,
वैष्णव्या हविर्धानमिति । तत्र सन्देहः । किं प्रकृताभिरेवलिङ्गवतीभि-
रुपस्थातव्यम्, उत दाशतयीभ्यः एवलिङ्गा आगमयितव्या ? इति ॥
किं तावत् प्राप्तम् प्रकरणे च मन्त्रा लिङ्गेन विधीयमानो दाशतयी-
भ्य एवागमायतव्यः, आग्नेयीत्येवमादिभिर्हि शक्या दाशतय्योऽभि-
वदितुम् । यश्चायं प्रकृतः, स कार्यान्तरे विनियुक्तो, न इहाप्युपदेश-
मर्हति । उपदिष्टोपदेशो हि न न्याय्य एवञ्जातीयकस्य । कथञ्जाती-
यकस्य ? । यः कस्मिंश्चिद्विशेषेणापदिष्टः । नासौ सामान्येन लिङ्गेन
अन्यत्रोपदेशमर्हति । कथम् । यदि तत् लिङ्गं तस्य लक्षणत्वेन, त-
त् स विशिष्टो लक्ष्येत, येनानेनैवलिङ्गेनतत् करोतीति । ततो नोपदि-

ष्टो भवति । अथोपदिश्यते, एवल्लिङ्गेन करोतीति । ततो न लक्ष्यते, तनोपदिष्टस्यैवञ्जातीयकस्यैवञ्जातीयक पुनरुपदेशो न न्याय्य । तस्माद् दाशतयीलिङ्गवन्तो मन्त्रा ग्रहीतव्या ॥ ननु प्रकरणसामर्थ्य-
तः प्रकृता ग्रहीतुं न्याय्याः । नत्स्युच्यते । लिङ्गं हि प्रकरणाद् बलीयः ।
आह विरोधे सति लिङ्गेन प्रकरण बाध्येत । न चैतयोर्विरोधः न
वयं प्रकरणमनुजिघृक्षन्तः प्रकृतं लिङ्गवन्तमुपाददाना लिङ्गमुपबाधे-
महि । यदि तु प्रकृतं विलिङ्गमुपाददमहि, ततो बाधेमहि लिङ्गम् ।
उभयं सम्पादयिष्यामः प्रकरणं लिङ्गञ्च । नैतद्वम् । लिङ्गेन प्रत्ययो
भवति । दाशतयेनापि कर्त्तव्यमिति । दाशतय्योऽपि हि आग्नेयीश-
ब्देन शक्यन्ते वदितुम् । स प्रत्ययो लिङ्गजनितो यन्मिथ्येति कल्प्य-
ते, तत् प्रकरणानुरोधात् । स चैतत् प्रकरणमनुरुद्ध्यते, मिथ्येति
कल्प्यते । अथ नानुरुद्ध्यते सम्यगिति, तस्माद् विरोधः । विरोधे
च प्रकरणदौर्बल्यम् ॥

उच्यते । तल्लिङ्गवत्ताऽनेनोपस्थानेनानुग्रहीतव्या, न दाशतयी
मन्त्रव्यक्तिः । सा च प्रकृते मन्त्रे उपादीयमाने निरवशेषा उपात्ता
भवति । दाशतय्यां पुनर्मन्त्रव्यक्तौ उपादीयमानायां प्रकरणाद् या
मन्त्रव्यक्तिः प्राप्नोति, सा बाधिता भवत्यऽसति विरोधे । न च इह
लिङ्गप्रकरणयोर्विरोधः, प्रकरणाद् व्यक्तिः प्रतीयते, लिङ्गात् सामा-
न्यम् । अन्या च व्यक्तिरन्यत् सामान्यम् । तस्मात् प्रकृतो लिङ्ग-
वानुपादेय इति । उच्यते । सत्यमेवमेतत् । प्रकृते उपादीयमाने प्र-
करणं न बाधितं भवति लिङ्गमप्यनुग्रहीतम् । लिङ्गजनितस्तु प्रत्यय-
कश्चिन्मिथ्येति कल्पितो भवति । ननु व्यक्तिरपदार्थः । कथं व्यक्ताव-
नुपादीयमानायां प्रत्ययो बाध्येत । उच्यते । एतदेव न विजानीमो,
लिङ्गवत्ताऽप्राङ्ग न वेति । किन्तु तद्धितनिर्देशोऽयम् । तत्र देवता-
या मन्त्रो लक्ष्यते । मन्त्रव्यक्तिर्हि साधनं, न सामान्यं नाम किञ्चि-
दपरम् । देवतैवात्र सामान्यं, यया साधनं लक्षयितव्यम् । न च ग-
म्यते विशेषः — अयमसौ मन्त्रो, नायमसाविति । अनवगम्यमाने विशे-
षे सर्वे तल्लिङ्गा ग्रहीतव्या इति । दाशतय्यामपि मन्त्रव्यक्तौ भव-
ति प्रत्ययः । स प्रकरणानुरोधेन बाध्येतेत्यन्याय्यम् । एव सति न
दाशतय्य एवोपादातव्या भवन्ति । प्रकृतमप्युपाददीरन् । नन्वेत-
दुक्तं— कार्यरान्तरे प्रकृतस्यापदेशः । नासावर्थान्तरे उपदेक्ष्यते इति ।

उच्यते । न नियोगतः स एवार्थान्तरे वर्तते । स चान्यश्च सामान्येन लिङ्गेन । नैव सति किञ्चिद् दुष्यति । नन्वेतद् दुष्यति । न । उभयमनुगृहीतं भवति लिङ्गप्रकरणञ्च । सत्यम् । नानुगृहीतं भवति । किन्त्वननुग्राह्यमेव प्रकरणं लिङ्गप्रत्ययविरुद्धात् । अपि च, न लिङ्गप्रकरणं वा अनुग्रहीतव्यमिति । नत्पारिच्छिन्ने प्रवृत्तिर्भवति यद्वगम्यते, एतत् फलवदिति । तत्र प्रवर्तते । किमतो यद्येवम् । एतदतो भवति । न लिङ्गमनुगृहीतं कचिदित्यपरस्मिन्स्तत्परिच्छिन्ने न प्रवृत्तिर्भवितुमर्हति । तस्माद्दाशतय्यो ग्रहीतव्या इति गम्यते ॥२०॥ पूर्व०॥

तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम् ॥ २१ ॥

तदाख्यो ज्योतिष्टोमसमाख्यात एव ग्रहीतव्यः । कुतः ॥ प्रकरणोपपत्तिभ्याम् ॥ प्रकृतो हि असौ । प्रकृतप्रत्ययश्च न्याय्य । कथम् । न ज्योतिष्टोमं प्रति मन्त्रस्य व्यापारविधानमुपपद्यते । प्राप्तत्वादेव । व्यापारविशेषविधानं तूपपद्यते । अप्राप्तत्वाद् व्यापारविशेषस्य । अनपेक्ष्य च प्रकरणं दाशतये विधीयमाने वाक्ये भिद्येत । उपस्थानञ्च कुर्यात् । तच्चैव लिङ्गेनिति ॥ २१ ॥ ॥ सि० ॥

अनर्थकश्चापदेशः स्यादसम्बन्धात् फलवता न त्र्युपस्थानं फलवत् ॥ २२ ॥

ननु च प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्योपकारकः स्यात् । त्र्युपस्थानज्ज्योतिष्टोमसम्बन्धो विवक्ष्येत, तदोपस्थानं ज्योतिष्टोमे उपदिश्येत । प्रकरणात्तेनैकवाक्यतामियात् । यदा तु खलूपस्थानस्य मन्त्रसम्बन्धो विवक्ष्यते सर्वोपस्थानेषु, तदामन्त्रं प्राप्नोति प्रकरणं बाधित्वान्न प्रकरणं विशेषकं भवितुमर्हति । उभयसम्बन्धे वाक्यभेदः । अस्मत्पक्षे न पुनरयं दोषः । येनाग्नेयेनैन्द्रेण वा ज्योतिष्टोमे व्यापारः क्रियते, तेनोपस्थानव्यापारविशेषः । तदा ज्योतिष्टोमिको विधीयते, अन्यत् सर्वमनूयत इति, न दोषो भवति । अथवा आग्नीध्र-हविर्धानसद् सम्बन्धमात्रं विधीयते, उपतिष्ठते इत्ययमनुवादः । अनेन मन्त्रेण आग्नीध्रमुपतिष्ठते इति समासीदति इत्यर्थः । तस्मात् प्रकृता मन्त्रा एवजातीयका उपादानव्या इति ॥ २२ ॥

सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् ॥ २३ ॥

यदप्युक्तमुपदिष्टा हि ते प्रकृताः कार्यान्तरे इति । तदुच्यते ।

उक्तोत्तरमेतत् । अपि च न केनचिद् नोपदिष्टाः, सर्वे वाचस्तोमे
आश्विने शस्यमानं सूर्येऽनुद्यति । तेन न प्रकृते कश्चिद्विशेष । त-
स्मात् प्रकृतस्यैव ग्रहणम् ॥ २३ ॥ युक्तिः ॥ आग्नीध्रोपस्थाने प्राकृ-
तानां मन्त्राणां विनियोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थताऽनुवाकस्य ॥ २४ ॥

भक्षमन्त्रः श्रूयते- भक्षे हि मा विश दीर्घायुत्वाय शन्तनुत्वाय
शयस्योषाय वर्चसे सुप्रजास्त्वाय । एहि वसो पुरोवसो प्रियो मे
हृदयोऽस्यश्विनोस्त्वा बाहुभ्यां सध्यासम् । नृचक्षस्न्त्वा देव सोम
सुचक्षा अवख्येषम् । हिन्व मे गात्रा हरिवोगणान्मे मा वितीतृष । शिवो
मे सप्तर्षीन् उपतिष्ठस्व मा मेऽवाङ्नाभिमतिगाः मन्द्राभिभूतिः केतु-
र्यज्ञानां वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यतु वसुमद्रणस्य रुद्रमद्रणस्य आदि-
त्यमद्रणस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातः सवनस्य माध्यन्दिनस्य
सवनस्य तृतीयसवनस्य गायत्रच्छन्दसस्त्रिष्टुप्छन्दसो जगच्छन्द-
सोऽग्निष्टुत इन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उप-
हृतस्योपहृतो भक्षयामि इत्येवमादि ॥

तत्र सन्देहः । किं कृत्स्न एषोऽनुवाको भक्षणे विनियोजनीयः,
उत कश्चिदस्यावयवोऽन्यत्रापीति । किं प्राप्तम् ॥ लिङ्गसमाख्यानाभ्यां
भक्षार्थताऽनुवाकस्य ॥ सर्वोऽनुवाको भक्षणे विनियोजनीयः । कुत ।
भक्षयामीत्येष शब्दो व्यक्तं भक्षणे विनियोजनीयः, भक्षणमेष शक्नोति
षदितुं, नान्यत् किञ्चित् । अन्यानि चास्य पदानि भक्षणविशेषणवच-
नान्येव, यत्र यत्र भक्षयामीति तत्र तत्र प्रयुज्यन्ते ॥ तन्वोहि वसो इ-
त्येवमादि, सध्यासमित्येवमन्तं ग्रहणार्थं, स्वेन पदसमूहेन परस्परा-
काङ्क्षिणैकार्थं, विभिन्नं भक्षणवाक्यात् । नृचक्षस्मित्येवमादि अवख्ये-
षमित्येवमन्तमवेक्षणवचनम् । हिन्व मे गात्रा हरिव इत्येवमादि च,
मा मेऽवाङ्नाभिमतिगा इत्येवमन्तं सम्यग्जरणार्थम् । तद् बहुत्वा-
दर्थानाम् । बहूनि वाक्यानि । कथमेतच्छक्यं वदितुं, सर्वमिदमेकं
वाक्यं भक्षणे विनियुज्यते इति ॥ लुच्यते ॥ सर्वाण्येतानि भक्षणवि-
शेषणानीत्युक्तम् । आह । एवमपि भिद्येत वाक्यविशेषणविशेष्या-
णां युगपद्वचनासम्भवात् । उच्यते । न विशेषणानि विवक्ष्यामो,
विशेषणैर्ग्रहणावेक्षणादिभिर्विशिष्ट एकोऽर्थो विवक्ष्यते । नैवं सम्यग्

भवति । विशेषणवचनानामविवक्षितस्वार्थवचनता, भक्षणविशेषण-
परता चेति । लक्षणया तु गम्यते । श्रुतिलक्षणाविवक्षे च श्रुतिन्या-
य्या, न लक्षणा । तस्मान्नैकं वाक्यमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ यद्यप्यमी
ग्रहणादयो बहवोऽर्था गम्यन्ते, न तु सर्वे ईप्सिता इति, भक्षणमे-
वैकं प्रत्याययितव्यम् । तद्धि श्रुतम् । विशेषणान्यश्रुतानि । न तै प्र-
तीतैः प्रयोजनम् । प्रयोजनं च यावतः पदसमूहस्यैक, तावदेकं वा-
क्यम् । तस्माद् विशिष्टभक्षणार्थमेतदेकं वाक्यमिति भक्षणे विनियो-
क्तव्यम् । समाख्यानं च भवति । भक्षाऽनुवाक इति । कृत्स्नश्चा-
ऽनुवाको, नावयवः ॥ ननु च समाख्या लौकिक शब्द कथं वैदिक-
मङ्गं नियंस्यतीति । यद्यपि लौकिकस्तथाप्यनादिस्तस्यानुवाकेन स-
म्बन्धः । किमतो यद्येवम् । एतदतो भवति । भक्षणमभिव्याहृत-
मनुवाकं ब्रूते । समभिव्याहारश्च सति सम्बन्धे भवति । यथा पा-
चको लावक इति । समभिव्याहारात् सम्बन्धमनुमास्यामहे । आ-
ह । नानुमानगम्य एवञ्चातीयकेष्वङ्गभावो, विधानादेवावगम्यते,
नान्यथा । न च समाख्या विधात्री । अत्रोच्यते । समाख्या सम्बन्धिनौ
बुद्धौ सन्निधिमुपनेष्यते, प्रयोगवचनो विधास्यतीति । तस्मात्
कृत्स्नोऽनुवाको भक्षणे विनियोक्तव्य इति ॥ २४ ॥ ॥ पूर्व० ॥

तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षोऽर्थस्य चोदितत्वात् ॥ २५ ॥

नैतदेवं, कृत्स्नोऽनुवाको भक्षणे विनियुज्यत इति, रूपाद् ग्रहण-
वाक्यं ग्रहणे विनियुज्येत, एहि इत्येवमादि सध्यासमित्येवमन्तम् ।
नृचक्षसमित्येवमादि च, अवख्येषमित्येवमन्त दर्शने । कुतः । मुख्यार्थ-
मेवं तद्वाक्यं भवति, इतरथा लक्षणार्थता स्यात् । मुख्यार्थता च
न्याय्या, न लक्ष्यार्थता ॥ उच्यते ॥ विशेषणानामभिधाने, न किञ्चि-
दस्ति प्रयोजनमित्युक्तम् । अत्रोच्यते । नैवैतानि विशेषणानि । पृथ-
गेवैतानि ग्रहणादीनि स्वैः स्वैर्वाक्यैरुच्यन्ते इति । कुतः । अस्ति हि
तैः प्रयोजनम् । चोदितानि हि तानि । कानिचित्तु पृथग्वाक्यैः, का-
निचिदर्थप्राप्तानि, तान्यवश्यं प्रकाशयितव्याने । तानि प्रकाशयिष्य-
न्त्येतानि वाक्यानि । रूपं चैषां तत्प्रकाशनसामर्थ्यम् । अतो नानार्थ-
त्वान्नैकं वाक्यमुच्यते । ननु भक्षणवाक्यशेषीभवितुमप्येषां रूपमि-
ति । उच्यते । बाढमस्ति रूपं, न तु तद्विशेषणान्येतानि कल्प्यन्ते ।

कस्य हेनोरदृष्टार्थानि तथा भवन्ति । उक्तैरनुक्तैर्वा विशेषणैस्तावा-
नेव सोऽर्थः । इतरथा ग्रहणादीनि प्रकाशयिष्यन्ति । तथा दृष्टार्थानि
भविष्यन्ति । तस्माद् रूपोपदेशाभ्यामपकर्षो भवेत् केषाञ्चिदत्र इति
॥ २५ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनि-
योगाधिकरणम् ॥ ९ ॥

गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रः स्यात्तयोरेकार्थ-
संयोगात् ॥ २६ ॥

भक्षानुवाके श्रूयते । मन्द्राभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वाग्जुषाणा सो-
मस्य तृप्यतु । वसुमद्गणस्य सोमदेवते मतिविद प्रातः सवनस्य
गायत्रच्छन्दसोऽग्निष्टुत इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्ष-
यामीति । तत्र सन्देहः, किं मन्द्रादि तृप्यत्वित्येवमन्त एको मन्त्रः,
वसुमद्गणादिरपरः ? उत मन्द्रादिर्भक्षयाम्यन्त एक एव मन्त्र
इति । किं तावत् प्राप्तम् । द्वौ मन्त्रौ, द्वौ ह्येतावर्थौ । अन्या तृप्तिर-
न्यद् भक्षणम् । ततोऽर्थभेदाद् वाक्यभेदः । तदुक्तम् । तस्य रूपो-
पदेशाभ्यामपकर्षोऽर्थस्य चोदितत्वादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । गुणा-
भिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रः स्यादिति । तृप्तिर्भक्षणविशेषणत्वेनाभि-
धीयते । भक्षयामि वाक् तप्स्यतीति ॥ ननु तृप्यत्वित्येषाऽन्य शब्दो
ऽन्यश्च तप्स्यतीति । एषा भविष्यन्ती क्रियायामुपपदभूतायां भव-
तीति । तत्र द्वयोः क्रिययोरस्ति सम्बन्धो भक्षयामि वाक् तप्स्यती-
ति । इह पुनर्भक्षयामि तृप्यत्विति नास्ति कश्चित् सम्बन्धः । उच्य-
ते । न ह्ययं विधौ तृप्यत्विति विज्ञायते । क्व तर्हि ? । प्रार्थनायां
वा प्राप्तकाले वा । यदि भक्षयामि वाक् तप्स्यतीत्येवमभिसम्बन्धः
क्रियते, यदि वा भक्षयामि वाचस्तर्पुं प्राप्तः काल इति । तेन विशेषण-
विशेष्यभावादेकार्थतायामेकवाक्यत्वे मन्त्रैक्यमुपपद्यते । ननु निरा-
काङ्क्षे एते वाक्ये भङ्क्ता रूपं साकाङ्क्षे क्रियेते । अत्रोच्यते । यद्य-
प्येते वाक्ये भिन्नार्थे निराकाङ्क्षे द्वावर्थावाभिवन्देयातां, तथापि भ-
क्षणस्य प्रकाशनं दृष्टं प्रयोजनं, न तर्पणस्येति कृत्वैकार्थ्यमेव भवेत् ।
किमङ्ग पुनर्गुणभावे गम्यमाने एवात्र । तस्माद् गुणाभिधानान्मन्द्रा-
दिरेकमन्त्रः स्यादिति ॥ २६ ॥ ॥ मन्द्राभिभूतिरित्यादेर्भक्षयामीत्य-
न्तस्यैकशस्त्रताधिकरणम् ॥ १० ॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेष्वनैन्द्राणा-
ममन्त्रत्वम् ॥ २७ ॥

एष एव मन्त्र उदाहरणम् । इह च प्रदानानि ऐन्द्राणि अनैन्द्रा-
णि च विद्यन्ते । तेषां भक्षणान्यपि सन्ति । तत्र सन्देहः । किमैन्द्रे-
ष्वनैन्द्रेषु च मन्त्रः ? उतैन्द्रेष्वेव मन्त्रः । अनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्ष-
णमिति । किं तावत् प्राप्तम् । अनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणमिति । कु-
त । समानविधानान्येतानि प्रदानानि तेष्विन्द्रपीतस्येत मन्त्रो-
ऽनिन्द्रपीतं न शक्नोति वदितुम् । न च समानप्रकरणे ऊह सम्भव-
ति । असति वचने अन्यार्थानभिधानात् । तस्मादमन्त्रकं भक्षणमेव-
जातीयकं भवति ॥ २७ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति ॥ २८ ॥

अथ वा यथादेवतमूहेन लक्षयतव्यम् । कस्मात् ध्रुवचमसा
हि प्रकृतिभूता । के पुनर्ध्रुवचमसाः । ये शुक्रामन्त्रिप्रचारे सवन-
मुखीयाः । ऐन्द्रास्ते भवन्ति । तेषां प्रकृतिभूतं प्रदानं, विकृतिभूता-
न्यन्यानि । कथमवगम्यते ? तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति । कथम् ।
अनुष्टुप्छन्दस इति षोडशिनि अतिरात्रं भक्षमन्त्रं नमतीति । किमत्र
दर्शनम् । नमतीति विपरिणामं दर्शयति ॥ ननु वचनमेतत् स्यात् ।
नेत्युच्यते, नैतत् नमतीति श्रूयते । कथं तर्ह्येव नमतीति, अनुष्टु-
प्छन्दस इति भक्षमन्त्रं नमतीति । स एष ऊहो विकारेषूपपद्यते ।
तस्मादेते विकाराः । अतोऽनैन्द्रेष्वपि चादकप्राप्तां मन्त्रं ऊहितव्यो
भवति । उच्यते । विकारा एते इति लिङ्गमपदिष्टम् । न्यायोऽभि-
धीयतामिति । उच्यते । ऐन्द्रः सोमो गृह्यते मीयत च । तेन ऐन्द्रेषु
सोमोऽनैन्द्रेषु सोम एव नास्तीति सर्वे सोमधर्मा ऐन्द्रेष्वेव, अधर्मका
इतरे साकाङ्क्षाः । कथं पुनर्ज्ञायते, ऐन्द्रः सोमो गृह्यते मीयत चेति ।
मन्त्रवर्णात् । इन्द्राय त्वा वसुमत इत्येवमादिर्मन्त्र ऐन्द्रं सोमं वदितुं
शक्नोतीति, नान्यम् । तस्मादैन्द्रं सोमम् । तेन ऐन्द्रेषु सोमधर्मा ।
अन्यानि तु प्रदानानि साकाङ्क्षाणि । अतो धर्मान् ग्रहीष्यन्तीति—
न्यायः । तस्माद् यथादेवतमूहितव्यो मन्त्र इति । एव स्थितं ता-
वदपर्यवसितम् । तत एवं सति चिन्तान्तरं वर्तिष्यते ॥ २८ ॥ ॥
सिद्धान्तः ॥ इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां सर्वेषु भक्षणेपूहेन विनियोगा-

ऽधिकरणम् ॥ ११ ॥

पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् ॥ २९ ॥

सन्ति पुनरभ्युन्नीता सोमा, शुक्रामन्थिप्रचारे एव सवनमुखीया । तेषां होतुर्वषट्कारेऽनुवषट्कारश्च चतुर्भिर्मध्यत कारिणां चमसैर्हुत्वा होत्रकाणां चमसैः सकृत्सकृद् वषट्कारे एव हुत्वा पुनः संशेषेष्वेव पात्रेषु सोमोऽभ्युन्नीतः । एवं हि तत्र अध्वर्युः सम्प्रेष्यति । मध्यतः कारिणां चमसाध्वर्यवो वषट्कृतेऽनुवषट्कृते जुहुत होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृद् हुत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्त्तध्वमिति । तत्र होत्रका नानादेवता यजन्ति । मैत्रावरुणो मित्रावरुणौ, मित्रं वयं हवामहे इति । ब्राह्मणाच्छंसी इन्द्रम्, इन्द्रं त्वा वृषभ वयमिति । पोता मरुतः, मरुतो यस्य हि क्षये इति । नेष्टा त्वष्टारं पत्नीश्च, अग्ने पत्नीः इहावह इति । आग्नीध्रोऽग्निम्, उक्षां नाय वशां नाय इति । तत्र तैश्चमसैः पूर्वस्मिन् वषट्कारे इन्द्र इष्टः । पुनरभ्युन्नीय मित्रावरुणाद्या देवता इष्टाः । शेषास्तत्रेन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां च । तत्र सन्देहः । किं प्रस्थितदेवतायाश्च इन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां चोपलक्षणमुतेन्द्रो नोपलक्षयितव्यः ? इति ॥ किं तावत् प्राप्तम् ॥ पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणम् । कस्मात् । द्विशेषत्वात् । चमसे चमसे तत्र द्वयोः शेषः । प्रकृतौ यस्यै हुतं, तच्छेषस्तत्पीत इत्युक्तम् । इहापि तद्वदेव वदितव्यम् । तस्मान्चमसे चमसे द्वयोरुपलक्षणम् ॥ २९ ॥

अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम् ॥ ३० ॥

अपनीतं प्रस्थितदेवतायाः शेषं मन्यामहे । कुतः । मित्रावरुणादिभ्यस्तत्पात्रस्थमभ्याश्राव्यते । कथमेतत् । उच्यते । मित्रावरुणादयो हीज्यन्ते । तद् यथा आचार्यशेषं देवदत्तो भुञ्जानो यदि शेषं पूर्णकायं प्रयच्छति । पूर्णको देवदत्तमुपलक्षयति । देवदत्तशेषं भुञ्जे इति, नाचार्यशेषम् । तस्मान्न प्रस्थितदेवतया इन्द्र उपलक्षयितव्य इति ॥ ३० ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

ग्रहणाद्वापनयः स्यात् ॥ ३१ ॥

नचैतदस्ति, इन्द्रो नोपलक्षणीय इति । तस्यापि ह्यसौ शेषः प्रत्यक्षमवगम्यते । नन्वपनीत इति । उच्यते । नासावपनीयते । सकृद्दधुताश्चमसानभिद्रोणकलशाद् गृह्णाति । संशेषश्चमसो लक्षणमन्य-

स्योन्नीयमानस्य । ततश्चमसस्थो होतुमुन्नेतव्यः प्रेषितो वा । यत्तु यक्ष्यमाणा देवता प्रति आश्रावित इति । उच्यते । आश्राव्यते तत्र देवताभ्यो, न त्विदं वा तद्वेति । तेन यद्धोतुं गृहीतं तद् आश्रावितमिति गम्यते । न चाऽऽश्रावणवेलायां देवताभिसम्बन्धः, यद् यद् देवताभिसम्बद्धं, तद् आश्राव्यते । तस्मादस्तीन्द्रशेषो लक्ष्यते च । अतः सर्वेषामुपलक्षणमिति । कृत्वाचिन्तैषा । नात्र प्रयोजनं वक्तव्यम् । पूर्वाधिकरणस्यैवेतत् प्रयोजनमवधार्यते ॥ ३१ ॥ सिद्धान्तः ॥ अङ्गुन्नीतसोमभक्षणे इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

पात्नीवते तु पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

अस्ति पात्नीवतो ग्रहः, यदुपांशु पात्रेणाग्रयणात् पात्नीवतं गृह्णातीति । द्विदेवत्यानां शेषा आग्रयणस्थाल्यामुपनीता । ततः पात्नीवतो गृह्यते । अथ हुते पात्नीवते तच्छेषे भक्ष्यमाणे भवति सन्देहः । किमिन्द्रवाय्वादय उपलक्षयितव्या, न वा ? इति । किं तावत् प्राप्तम् । उपलक्षयितव्याः । तेषामपि ह्यसा शेषो यथा प्रस्थितदेवताया इति ॥ ३२ ॥

ग्रहणाद्वापनीतं स्यात् ॥ ३३ ॥

अपनीयते हि स शेष इह, न यथापूर्ववत् । तत्र हि पात्रलक्षणत्वेन सङ्कीर्त्यते, न सोमो ग्राह्यत्वेन । इह त्वाग्रयणाद् गृह्णातीति स्थालीस्थः सोमो निर्दिश्यते होतुं यक्ष्यमाणदेवतां प्रति । ननु स्थाल्यामाग्रयणो नाग्रयणश्च । तत्र यस्तस्माद् आग्रयणाद् गृह्यते, स पात्नीवतः । यस्तु सम्पाताज्ञासौ पात्नीवत इति । उच्यते । आग्रयणोऽपादानं, तस्माद् योऽपैति आग्रयणो नाग्रयणो वा, स सर्वः पात्नीवतः । आग्रयणाच्चैष सर्वोऽपेनः ॥

नन्वनाग्रयणादप्यपेनः । नैष दोषः । आग्रयणात्तावदपेनः । तेनाऽसौ पूर्वदेवताभिः पीत इति न शक्यते वक्तुम् । यो हीन्द्रार्थस्य सोमस्यावयवः शेषः स इन्द्रपीत इति प्रकृतानुच्यते । इहापि तद्वदेव पूर्वदेवतार्थस्यावयवो वदितव्यः । ननु योऽसौ पूर्वदेवतार्थस्तस्यैवायमवयवः । नेति ब्रूमः । न हि हुतस्यावयवो दृश्यते । ननु प्रकृतान्वपि हुतस्यावयवो न दृश्यते । उच्यते । हुताहुतस्य समुदायस्य तत्राऽवयव उपलक्ष्यते तद्वतस्य । नन्विहापि समुदाय एवासीत्तदेवत्यः ।

तस्यैवायमवयवः । नेत्युच्यते । आसीदयं समुदायस्तद्देवत्यः,
इदानीं तस्यावयवोऽन्यदेवत्यो जातः । तेन समुदायस्तद्देवत्यत्वाद्-
पेतः । आह । पूर्वदेवतापीतस्यामावयव आसीत्तेन भूतपूर्वगत्या भ-
विष्यति । उच्यते । प्रकृतौ न भूतपूर्वगत्याभिधानं कृतम् । इहापि तद्व-
देव न कर्त्तव्यमिति । अपि चेन्द्रदेवत्यस्तत्रेन्द्रपीत इत्युक्तम् । अन-
पनीता च तस्येन्द्रदेवत्यता, अस्य पुनः पूर्वदेवतासम्बन्धोऽपगतः ।
तस्मान्नात्र पूर्वदेवता उपलक्षणीया इति ॥ ३३ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥
पालीवतभक्षणे इन्द्रादीनामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

त्वष्टारं तूपलक्षयेत् पानात् ॥ ३४ ॥

अस्ति पालीवतः सोमः । तत्र मन्त्रः, अग्नाइ पलीवन् सजूर्देवेन
त्वष्टा सामं पिबेति । तत्र सन्देहः । किं त्वष्टा उपलक्षयितव्यो, न वे-
ति । किं प्राप्तम् । उपलक्षयितव्यः । कुतः । पानात् । पानं श्रूयते
सजूर्देवय त्वष्टा सामं पिबेति । तेनायमग्नये पलीवते सह त्वष्टा दी-
यते इति गम्यते । यस्मै च येन सह दीयते, उभाभ्यां तद्दीयते । एवं
तत्सहदानं भवति यथा देवदत्ताय यज्ञदत्तेन सह शतं दीयतामि-
त्युक्ते, तत्रोभाभ्यामपि दीयते । तस्मात् त्वष्टोऽप्यसौ सोम इति
त्वष्टोपलक्षयितव्यः । असावपि इन्द्र इव पिबतीति ॥ ३४ ॥ पूर्व० ॥

अतुल्यत्वात् नैवं स्यात् ॥ ३५ ॥

नैतदेवम् । शब्दप्रमाणका वयम् । यच्छब्द आह, तदस्माकं प्र-
माणम् । शब्दश्चाग्ने पलीवत पानमाह, त्वष्टु सहभावमात्रम् ।
न ह्यनुष्ठीयमाने सहभाव सिद्ध्यतीति त्वष्टरि पानमनुमीयते । ननु
त्वष्टे पानञ्चोदितम् । सत्यं चोदितं मन्त्रवर्णेन, न चोदनया । चोदना
हि पालीवतं गृह्णातीति । लोके तु कार्यं दृष्ट्वा चोदितमनुष्ठीयत एव ।
लोकतश्चैतत्पारच्छिन्नं, नैवज्ञातीयकेन वाक्येन, त्वष्टु सोमः कृतो
भवतीति ॥ ३५ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ पालीवतशेषभक्षे त्वष्टुरनुपलक्षणी-
यताधिकरणम् ॥ १४ ॥

त्रिंशच्च परार्थत्वात् ॥ ३६ ॥

तस्मिन्नेव पालीवते मन्त्रः, पेभिरग्ने सरथं यह्यर्वाक् नानारथं
वा विभवो ह्यश्वाः । पलीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह माद-
यस्वेति । तत्र सन्देहः । किं त्रयास्त्रिशतो देवानामुपलक्षणं कर्त्तव्य-

म, उत नेति । किं प्राप्तम् । त्रयस्त्रिंशतं देवानुपलक्षयेत् । कथम् । दीयते हि सोमस्त्रयस्त्रिंशते देवेश्वरः । एवं हि, अग्निमग्नीदधीच्छति, आयाहि अग्नेऽर्वाचीनं, त्रयस्त्रिंशता देवैः सह समानं रथमधिष्ठाय नानारथैर्वा विभवन्ति हि ते अश्वाः । तदिदमनुष्वधमाबह त्रयस्त्रिंशतं पत्नीवतो देवान् आगमय तर्पय चेति । अत्र हि, अग्निमग्नीदधीच्छति त्रयस्त्रिंशतो देवानां तृप्तये इति गम्यते । यत्प्रधानश्चाऽत्र मन्त्रस्तत्परः सोमः । तस्मादुच्यते । त्रयस्त्रिंशद्देवा उपलक्षयितव्या इति ॥ ननु चोदनायां पत्नीवान् केवलोऽग्निर्वेवतात्वेन श्रूयते । सत्यम् । चोदनायां पत्नीवान् देवतात्वेन श्रूयते, न तु देवताभ्यस्तरे निषिद्ध्यते । किमतो यद्येवम् । एतदतो भवति । मान्त्रवर्णिकास्त्रयस्त्रिंशद्देवा अविरुद्धाश्चोदनायां प्रतीयन्ते इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूम ॥ न त्रयस्त्रिंशद्देवा उपलक्षयितव्या इति । नात्र मन्त्रे अग्निः आह्वाता परिवेष्टा वा तर्पयिता वा अभ्येष्यते । नात्र त्रयस्त्रिंशद्देवेष्विष्टेषु प्रयाजनं निर्वर्त्यते । कस्तर्हि यष्टव्यः । पत्नीवान् । कुत एतत् ? । स हि चोद्यते, पत्नीवतं गृह्णातीति । ननु मान्त्रवर्णिकानां त्रयस्त्रिंशतो देवानामत्र सङ्कीर्तनम् । उच्यते । परार्थत्वेन तां सङ्कीर्त्यन्ते कथम् । न हि अप्रक्तमग्नेस्तद्भवति । न च परकीयस्य दानमवकल्पते । तस्मात्, त्वममूभ्यस्त्रयस्त्रिंशद्देवताभ्यां देहीत्यसमञ्जसवचनम् । अग्नये त्वनेन दानमुक्तं भवति । कथम् । ईशानो हि विलम्भयति द्रव्यम् । तदिह विलम्भनं सङ्कीर्तयन्, त्वमस्य ईशान इति प्रत्याययति ॥

ननु मादयस्वेत्युच्यते, न विलम्भयेति । उच्यते । न हि माद्यन्ति देवताः । तस्मान्मदकरणसङ्कीर्तनमऽदृष्टाय स्यात् । दृष्टाय तु त्यागसङ्कीर्तनं लक्षणया । लक्षणा हि अदृष्टकल्पनाया ज्यायसी । प्रमाणाद् हि सा भवति । ननु त्यागेऽपि लक्ष्यमाणेऽग्निः कर्त्ता अधीष्यते । तदुच्यते । अग्नेरप्यध्वेषणाऽदृष्टायैव । तस्मादग्नेरैश्वर्यकरणमेतद् वाक्यं लक्षयतीति न्याय्यम् । अपि च पत्नीवते सोमश्चोद्यते, पत्नीवतं गृह्णातीति ॥

ननूक्तं, मान्त्रवर्णिकं न प्रतिषेधति चोदनेति । उच्यते । तदपि मान्त्रवर्णिकं नास्तीत्युक्तम् । अपि च । सामर्थ्यात् प्रतिषेधतीति गम्यते । न हि सापेक्षः पत्नीवच्छब्दः । तद्वितार्थेन सलक्ष्यते । तस्मा-

तु केवलः पत्नीवान् देवतेति । एतच्चोदनावशेन मन्त्रो घर्णनीयः । तस्माद् यथैवास्माभिर्वर्णितो मन्त्रस्तथैव भवितुमर्हतीति पत्नीवाग्-
ध्वाग्निः, अग्ने पत्नीवन्निति सामानाधिकरण्येन निर्दिश्यते । तस्मा-
दग्निरुपलक्षयितव्यो, न त्रयस्त्रिंशदेवता इति ॥ ३६ ॥ पत्नीवतशेष-
भक्षे त्रिंशतोऽनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १५ ॥

वषट्कारश्च कर्तृवत् ॥ ३७ ॥

अस्ति अनुवषट्कारदेवता । सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट् करोती-
ति । तत्र सन्देहः । किमनुवषट्कारदेवता उपलक्षयितव्या, न वेति ।
किं प्राप्तम् । उपलक्षयितव्येति, न तत्र पारार्थ्यं किञ्चित् पूर्ववदुप-
लक्ष्यते । तस्मादुपलक्षयितव्येति । एव प्राप्ते ब्रूमः । अनुवषट्कारदे-
वता नोपलक्षयितव्या । कर्तृवत् । यथा कर्त्ता नोपलक्ष्यते, होतृपीत-
स्याऽध्वर्युपीतस्येति । एवमेवानुवषट्कारदेवतापि । न हि सा प्रकृ-
तावुपलक्षिता । यच्च नाम प्रकृतौ कृतं, तदिह करणीयम् । तस्मान्नो-
पलक्षयितव्येति ॥ ३७ ॥ ॥ भक्षणेऽनुवषट्कारदेवताया अनुपलक्षणा-
धिकरणम् ॥ १६ ॥

छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥ ३८ ॥

स्थितादुत्तरमुच्यते । नैतदास्ति । यदुक्तमूहेन मन्त्रवद् भक्षणं क-
र्त्तव्यमिति । अमन्त्रकं भक्षणं कर्त्तव्यम् । कस्मात् । उच्यते । समान-
विधानत्वात् । नास्त्यत्र प्रकृतिविकृतिभावः । कथम् । प्रकरणस्य
तुल्यत्वात् । यल्लिङ्गमुक्तं, छन्दःप्रतिषेधः स इति उच्यते । तृतीय-
सवनत्वाज्जगतीच्छन्दस इति प्राप्तं, अनुष्टुप्छन्दस इति षोडशिनि
भक्षमन्त्रं नमतीति समानविधानेऽप्यवकल्पते । यत्तूक्तम् । ऐन्द्रः
सोमो गृह्यते मीयते चेति । नैते ऐन्द्रा अनैन्द्राश्च भिक्षा यागा ।
एकस्यैव एतेऽभ्यासविशेषा । न चाभ्यासविशेषाणां धर्माः । गुण-
त्वात् । सर्वे एते यागधर्मा । तेन कृत्स्ना यागस्य चोच्यन्ते सोमधर्मा,
सोमश्चेति । यच्च, इन्द्रो गृह्यते मीयते चेति । इन्द्रस्य मन्त्रास्नाना-
न्मन्त्रेण ग्रहणं प्रकाशयितव्यम् । इतरासां देवतानां ध्यानादिनेति ।
तस्मादनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणमिति ॥ ३८ ॥ अनैन्द्राणाममन्त्रक-
भक्षणाधिकरणम् ॥ कृत्वार्चन्तारूपम् ॥ १७ ॥

ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गभावात् स्यात् ॥ ३९ ॥

एवं स्थिते चिन्त्यते । अस्ति तत्रैन्द्राग्नः सोमः । ऐन्द्राग्नं गृह्णा-
तीति । तत्र सन्देहः । किं मन्त्रवद् भक्षणम्, अमन्त्रकं वा त किं प्राप्त-
म् । ऐन्द्राग्ने तु मन्त्र स्यात् । यस्य हि इन्द्राग्नी देवता तस्येन्द्र-
शक्यते हि स इन्द्रपीत इति व्यपदेशम् । यस्य हि अवयवान्तर-
मिन्द्रेण पीतं, स इन्द्रपीतः । तस्येन्द्राग्नभ्यां पिबद्भ्यां पीतमवयवा-
न्तरमिन्द्रेण । तस्मान्मन्त्रवद् भक्षणमिति ॥ ३९ ॥ पूर्व० ॥

एकस्मिन् वा देवतान्तराद्विभागवत् ॥ ४० ॥

नाऽस्यावयवान्तरम् इन्द्रेण पीयते । न चाऽवयवाऽन्तरेण इन्द्र-
पीतेन तत्पीतं भवति । तेन पीत इति लक्षणाशब्दोऽयम् । इन्द्रमु-
द्दिश्य य सङ्कुलिपते, इन्द्रो यस्य देवतंति । यथैव च साकाङ्क्षस्य
तद्वितार्थेन असम्बन्धः, एवं समासोऽपि इन्द्रपीतस्येति साकाङ्क्ष-
स्य नावकल्पते । तदुक्तं व्यवस्था वाऽर्थसंयोगादिति । आह । ननु
तेनैवाधिकरणेनैतद् गतं, किमर्थं पुनश्चिन्त्यते इति । उच्यते । यत् तत्र
विचारितं सिद्धमेव तत् कथं पुनर्विचार्यते । नैव साकाङ्क्षस्य देव-
तासम्बन्ध इति । नैवह देवतासम्बन्ध इति पूर्वः पक्षः । पानमात्र-
सम्बन्धोऽत्रेति । पानमात्रसम्बन्धेन यत्र द्वाभ्यां पीयते, तत्रैकेन
देवतासम्बन्ध इत्युत्तरः पक्षः । तस्मान्न पुनरुक्तमिति ॥ ४० ॥ ॥
सिद्धान्तः ॥ ऐन्द्राग्नभक्षस्यामन्त्रकताधिकरणम् ॥ १८ ॥

छन्दश्च देवतावत् ॥ ४१ ॥

अस्मिन् मन्त्रे गायत्रच्छन्दस इत्युच्यते । तत्र सन्देहः । कि-
मेकच्छन्दसि सामे मन्त्रः, उत नानाच्छन्दस्यपीति । उच्यते ॥ छन्द-
श्च देवतावत् ॥ यथा अन्यसहितेन्द्रे न मन्त्रः, एतन्मनेकच्छन्दस्के
सोमे न स्यान्मन्त्र इति । अत्रापि हि गायत्रच्छन्दस इति सविशेषणस्य
समासो नावकल्पते ॥ ४१ ॥ पूर्वपक्षः ॥

सर्वेषु वाऽभावादेकच्छन्दसः ॥ ४२ ॥

सर्वेषु वा मन्त्र स्यात् । कुतः । अभावादेकच्छन्दसः । नैव क-
श्चिदेकच्छन्दाः सोमोऽस्ति । तेन यथाभूतोऽयं, तथाभूतस्य छन्दो वि-
शेषणम् । तस्मादनेकच्छन्दस्के सोमे मन्त्र स्यादिति ॥ ४२ ॥ ॥
सिद्धान्तः ॥ गायत्रच्छन्दस इत्यदिमन्त्राणामनेकच्छन्दस्के विनि-
योगाऽधिकरणम् ॥ १९ ॥

सर्वेषां वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपानत्वात्

सवनाधिकारो हि ॥ ४३ ॥

यदुक्तम्, अनैन्द्राण ममन्त्रकं भक्षणमिति । तन्न । सर्वेषां सम-
न्त्रकं भक्षणमिति । यथासामानातश्च मन्त्र स्यात् । न इन्द्रपीत इति
सोम उच्यते । किं तर्हि । सवनम् । प्रातः सवनशब्देन सामानाधिकर-
ण्यात् । ननु सामेऽपि षष्ठी । सत्यमस्ति षष्ठी, न तु तेन सामाना-
धिकरण्यम् । नासाविन्द्रेण सोमः पीतः, नापीन्द्राय दत्तः । अन्य
एव पीतो दत्तो वा स गत एव । न चातीत समुदायो व्यपदिश्यते ।
प्रत्यक्षवचनो ह्ययं शब्दः । सवने तु न दोषः । इन्द्रपीतं भवति सवन-
म् । यत्रेन्द्रेण पीतम् । तस्मादनैन्द्रोऽपीन्द्रपीतसवनेऽन्तर्भवतीति
शक्यते मन्त्रेण वदितुम् । शक्यते चेत् समानविधाने कथमिव मन्त्रो
न भविष्यति । भक्त्या ह्यपीतः पीत इत्युच्यते । एवमेव ऐतिशायन
आचार्यो मन्यते स्म । अस्माकमप्येतदेव मतमाचार्यग्रहणम् । तस्माद्
आगतमिति तस्य सङ्कीर्त्यर्थम् ॥ ४३ ॥ ॥ एकादशाधिकरणोक्तस्यो-
पसंहारः ॥ इति श्रीशाबरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

अथ तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । उच्चैर्ऋचा क्रियते, उच्चैः साम्ना, उपांशु
यजुषेति । तत्र सन्देहः । किम् ऋगादिजातिमधिकृत्य एते शब्दा
प्रवृत्ताः, उत वेदमधिकृत्य ? इति । किं तावत् प्राप्तम् । जाताधिका-
रः स्यात् । कुत ॥ श्रुते ॥ एषां शब्दानां श्रवणादेव जातिः प्रतिप-
द्यामहे तेनापांशुत्वं जात्याधिकृत्या सम्बध्यते । वेदानामधिकारकः
शब्दो नास्तीति अपि च, ऋग्वेदव्यतिक्रान्तानाम् ऋचां यजुर्वेदे
उच्चैः प्रयागां भविष्यति । इतरथा तस्या एव ऋच उभौ धर्मौ वैक-
ल्पिकौ स्याताम् । तत्र पक्षे बाधः स्यात् । प्रकरणश्चेवमनुगृहीतं भ-
वति । इतरथा वेदसंयोगे सर्वस्मिन्नपि क्रतावुपांशुत्वं स्यात् । त-
स्माज्जाताधिकारा एते शब्दा इति ॥ १ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

वेदो वा प्रायदर्शनात् ॥ २ ॥

वेदं वा अधिकृत्य इदमुच्यते । कुतः । प्रायदर्शनात् । किमिदं प्रायदर्शनादिति । वेदप्राये वाक्ये वेदोपक्रमे निगम्यमाना इमे शब्दाः श्रूयन्ते । प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत् । स तपोऽतप्यत । तस्मात् तपस्तेपानात् त्रयो देवा असृज्यन्त अग्निर्वायुरादित्य । ते तपोऽतप्यन्त । तेऽयस्तेपानेऽयस्त्रयो वेदा असृज्यन्त । अग्नर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेदः आदित्यात् सामवेद इत्येवमुपक्रम्य निगमने इदं श्रूयते—
उच्चैर्ऋचा क्रियते, उच्चैः साम्ना, उपांशु यजुर्पति । एतस्मात् कारणादेभिः प्रकृतेरुपांश्वादि कर्त्तव्यं, न जात्या ऋगादिभिरित्युच्यते । कुत एतदवगम्यते । वाक्योपसंहारे श्रुतत्वात् । यस्माद्विद एते वेदा जातास्तस्मादेतैरुपांश्वादि कर्त्तव्यमिति । ऋगादाभिरपि वेदवचनैरेवोपसंहारेण भवितव्यम् । इतरथा वाक्यमव नावकल्पेत । तत्रानर्थका एव भवेयुः । तस्माद् वेदाधिकारा इति ॥ २ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

लिङ्गाच्च ॥ ३ ॥

लिङ्गमप्यस्मिन् अर्थे भवति । यथा ऋगादयः शब्दा शक्नुवन्ति वेदमभिवादितुमिति । ऋग्भिः प्रातर्दिवि देव इयते यजुर्वेदेन तिष्ठति मध्ये अह्नः, सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरशून्यैस्त्रिभिरिति सूर्यः इति द्वौ वेदौ सङ्कीर्त्य, ऋक्शब्द च त्रिषु पादेषु, चतुर्थे पादे उपसंहरति । बहुवचनेन, वेदैरशून्यैस्त्रिभिरिति सूर्य इति ऋक्शब्दं वेदवचनं दर्शयति । तस्मादपि पश्यामो वेदाधिकारा एते शब्दा इति ॥ ३ ॥

धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण सम्बन्धः ॥ ४ ॥

धर्मोपदेशश्च भवति साम्न, उच्चैः साम्नेति । स वेदाधिकारपक्षे युज्यते । जाताधिकारे तु ऋच उच्चैस्त्वन साम्न उच्चैस्त्व सिद्धम् । नास्य सामद्रव्येण सह सम्बन्धो वेदितव्यः । तस्मादपि वेदाधिकारा इति ॥ ४ ॥ ॥ युक्तिः ॥

त्रयीविद्याख्या च तद्विदि ॥ ५ ॥

त्रयी यस्य विद्या स त्रयीविद्यः । यस्मिन् वेदानधीते स एवं प्रख्यायते । त्रयीति चैष शब्द ऋक्सामयजुषु प्रसिद्धः । यदि ऋक्सामयजुषीति त्रयो वेदा उच्यन्ते, एवं तद्विदि त्रयीविद्याख्या युज्यते, भवति च । तस्माद् वेदाधिकारा एते ॥ ५ ॥

व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥

अथ यदुक्तम्, ऋग्वेदमतिक्रान्तानाम् ऋचां यजुर्वेदेऽप्युच्चैस्त्वं भविष्यतीति । तत्र मत्पक्षे यथाश्रुत प्रयोगो भविष्यतीति यदुक्तं, तत्र परिहर्तव्यमिति ॥ आभाषान्तं सूत्रम् ॥ ६ ॥ ॥ आ० ॥

न सर्वस्मिन्निवेशात् ॥ ७ ॥

नैष दोषः । सर्वस्मिन् ऋग्वेदे उच्चैस्त्वं, सर्वस्मिन्श्च यजुर्वेदे उपांशुत्वम् । तत्र यदि ऋग्वेदव्यतिक्रान्ताया ऋचो यजुर्वेदे उपांशुत्वं भवतीति । नैतद् दूष्यति । वेदधर्मः सन् ऋग्धर्म इति वेदस्य च न धर्मद्वयेन सम्बन्धः ॥ ७ ॥

वेदसंयोगान्न प्रकरणेन बाध्येत ॥ ८ ॥

यदुक्तं, प्रकरणमेवमनुगृहीतं भवतीति वेदसंयोगाद् वाक्येन प्रकरणं बाध्यमाने न दोषो भविष्यति ॥ ८ ॥ आ० नि० ॥ उच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मताधिकरणम् ॥ १ ॥

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः ॥ ९ ॥

अस्त्याधानं, य एवं विद्वानग्निमाधत्ते इति । तद् याजुर्वैदिकम् । तत्र सामगानमामनन्ति । य एव विद्वान् वारवन्तीयं गायति, य एवं विद्वान् यज्ञायज्ञीयं गायति, य एवं विद्वान् वामदेव्यं गायतीति । तत्र सन्देहः । किमाधाने सामगानमुच्चैः, उत उपांशु ? इति ॥ उच्चैरिति प्राप्तम् । कुत । सामवेदेनैतत् क्रियते यद् वारवन्तीयादिभिः । तस्मादुच्चैरन्तानि सामानि गेयानीति ॥ एवं प्राप्ते, ब्रूम ॥ गुणाऽनुरोधेन वा मुख्य व्यतिक्रमेद्, मुख्यानुरोधेन वा गुणमिति गुणो व्यतिक्रमितव्या न्याय्यः, मुख्यश्चानुग्रहीतव्य इति । कुत 'मुख्याऽर्थत्वाद् गुणस्य' गुणस्यानुष्ठानेन मुख्यः सगुणः कथं स्यादिति गुणे प्रवर्तते । गुणप्रवृत्त्या चेन्मुख्यस्य गुणहानिर्भवति, गुणप्रवृत्ती फलमेव नावाप्त भवति । अथ प्रधानं सगुणं करिष्यामीति गुणे प्रवर्तमानो गुणस्य गुणं विनिपातयति, नास्य स्वार्थो हीयते । नाऽसौ गुणं सगुणं कर्तुं प्रवर्तते । गुणश्च सामगानं, प्रधानमाधानम् । आधानस्य याजुर्वैदिकत्वात् । उपांशुता गुणः । स गुणधर्ममुच्चैस्त्वं सामवैदिकं बाधते तस्मादुपांशु सामानि गेयानीति ॥ ९ ॥ ॥ आधाने गानस्यापांशुताधिकरणम् ॥ २ ॥

भूयस्त्वेनोभयश्रुतिः ॥ १० ॥

यजुर्वेदे ज्योतिष्टोमं समामनन्ति, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजे-
तेति । तथा सामवेदेऽप्यस्यैवमेव समाम्नानम् । सकृच्च कृतायां बुद्धौ
द्वितीय गुणार्थं भ्रवणं भवति । तत्र सन्देहः । किं याजुर्वेदिकमाम्नानं
क्रियार्थं, सामवैदिकं गुणार्थम् ? उत विपरीतमिति । यतरच्चााम्नानं
क्रियार्थं तद्धर्मा भविष्यन्ति । किं तावत् प्राप्तम् । सामवैदिकं क्रि-
यार्थं याजुर्वेदिकं वेत्यनिश्चयो विशेषानवगमादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।
भूयस्त्वेन गुणानां परिच्छिद्येत । यत्र भूयांसो गुणाः समाम्नानास्तत्र
क्रियार्था चोदना इति गम्यते । यत्र हि कर्त्तव्यतया चोदना, तत्र इति-
कर्त्तव्यता आकाङ्क्ष्यते । यत्राकाङ्क्षिता इतिकर्त्तव्यता, तत्र इतिकर्त्त-
व्यतावचनं न्याय्यम् । ये च भूयांसो गुणा, सा इतिकर्त्तव्यता । तदिति-
कर्त्तव्यतालिङ्गेन कर्त्तव्यताचोदनामनुमिमीमहे । यथा बहुषु राजप्रतिमे-
षू रविष्टेषु यस्य श्वेत छत्र वाकव्यजनश्च, स राजेत्यवगम्यतेऽनाख्यातो-
ऽपि राजलिङ्गेन । एवं कर्त्तव्यतालिङ्गेन गुणानां भूयस्त्वेन ज्योतिष्टो-
मस्य याजुर्वेदिकस्य चोदना अनुमीयते । तस्माज्ज्योतिष्टोमस्यो-
पांशुः । यजुर्वेदेन हि ज्योतिष्टोमः क्रियते, यत्नेन चोद्यते ।
अचोदितं न शक्यते कर्तुमिति ॥ १० ॥ ॥ ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदि-
कताधिकरणम् ॥ ३ ॥

असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्त्तव्यतार्थित्वात् ॥ ११ ॥

उक्तानि विनियोगकारणानि श्रुतिर्लिङ्गं वाक्यमिति । श्रुतिः, ऐ-
न्द्र्या गार्हपत्यमिति द्वितीया विभक्तिः । लिङ्गं मन्त्रेषु वचनसामर्थ्यं
बहिर्देवसदनं दामीति । वाक्यम् अरुणया क्रीणातीति । अथ किमे-
तावन्त्येव विनियोगकारणानि ? नेत्युच्यते । किमपरं कारणमिति प्र-
श्ननैवोपक्रमः । भवति च प्रश्ननैवोपक्रमः । यथा, का नामेयं नदी । को
नामाय पर्वतः । किमिदं फलमिति । तदुच्यते ॥ असंयुक्तं प्रकरणा-
दितिकर्त्तव्यतार्थित्वात् ॥ यद् असंयुक्तं श्रुत्या लिङ्गेन वाक्येन वा तत्
प्रकरणाद्, इतिकर्त्तव्यतार्थित्वात् । यदितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षिणः स-
न्निधौ पूरणसमर्थमुपनिपतति यद् वचनं तत् तेन प्रकृतेन सहैकवा-
क्यतां याति । तस्मात् प्रकृते विनियुज्यते । किमिहोदाहरणं, किञ्च
प्रयोजनमिति । दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्य श्रूयते । समिधो यजति, तनू-
नपात यजति, इडो यजति बहिर्यजति, स्वाहाकारं यजति । तानि

तत्रैव प्रकरणसामर्थ्याद् विनियुज्यन्ते, न अग्निहोत्रे ज्योतिष्टोमे वा ॥
॥ ११ ॥ ॥ प्रकरणस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ४ ॥

क्रमश्च देशसामान्यत् ॥ १२ ॥

अथ किमेतावन्त्येव विनियोगकारणानि । नेत्युच्यते । किञ्च ॥ क्र-
मश्च देशसामान्यात् ॥ क्रमवतामानुपूर्व्येणोपदिश्यमानानां यस्य प-
र्याये यं धर्ममामनन्ति, तस्य तं प्रति आकाङ्क्षाऽनुमीयते । सत्या-
माकाङ्क्षायामेकवाक्यभावः । तस्मात्ततो विनियोग इति । किमिह
उदाहरणं, किञ्च प्रयोजनम् । आनुपूर्व्यवतां यागानामनुमन्त्रणेष्व-
ग्नातेषूपश्रुत्याजस्य क्रमे दब्धिर्नामास्मीति समाग्नातः । तस्याका-
ङ्क्षामुत्पाद्य तेनैकवाक्यतां यात्वा तत्रैव विनियोगमर्हतीति । तथा-
चैन्द्राग्नं कर्म वियातसजातस्यास्ति भ्रातृव्यवतः । तस्य याज्यानु-
वाक्यायुगलमप्याग्नायते ऐन्द्राग्नम्, इन्द्राग्नी रोचनादिषु प्रवर्षि-
णिष्य इत्येकम् । अथरम्, इन्द्राग्नी नवर्ति पुर श्रुथद्वृत्रमिति । तत्र
लिङ्गा द्विनियोगे सिद्धे विशेषविनियोगो भवति । पूर्वं युगल पूर्वस्यै-
न्द्राग्नस्य । उत्तरमुत्तरस्यति । एतदुदाहरणं प्रयोजनञ्चेति ॥ १२ ॥
क्रमस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ५ ॥

आख्या चैव तदर्थत्वात् ॥ १३ ॥

अथ किमेतावन्त्येव विनियोगकारणानीति । नेत्युच्यते । किञ्च,
समाख्या चैवं स्यात् । कथं विनियोगकारणमिति । समाख्या सति
सम्बन्धे भवति, यथा पाचको लावक इति । तत्र पाचकशब्दमुप-
लभ्य वृत्तिना अस्य सम्बन्ध इति गम्यते । एवं वेदोऽपीति । अकृत-
कायसम्बन्धं समाचक्षाण शब्दमुपलभ्य भवति सम्बन्धे तस्मिन्
सम्प्रत्ययः । किमिहोदाहरणं प्रयोजनं च । आध्वर्य्यवृत्तिमिति समाख्या-
तानि कर्माणि अध्वर्य्युणा कर्तव्यानि । हौत्रमिति च होत्रा । एतद्
उदाहरणं प्रयोजनञ्चेति ॥ १३ ॥ ॥ समाख्याया विनियोजकता-
धिकरणम् ॥ ६ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानां समवाये

पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ १४ ॥

उक्तानि विनियोगकारणानि । श्रुतिलिङ्गं वाक्यं प्रकरणं स्थानं
समाख्यानमिति । तेषां समवाये किं बलीय इति चिन्त्यते । एका-

ऽर्थवृत्तित्वाच्चाचो युगपदसम्बन्धाद् द्वयोर्द्वयो सम्प्रधारणा । नत्र श्रुतिलिङ्गयोः किं श्रुतिर्बलीयसी, आहोस्विलिङ्गमिति ? किं पुनरत्रोदाहरणम् । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति । अत्र चिन्त्यते । किमिन्द्रस्य गार्हपत्यस्य वोपस्थानं कर्त्तव्यमित्यनियमः, उत गार्हपत्यस्यैवेति । यदि तुल्यबले एतं कारणे तत्रा विकल्पः । अथ श्रुतिर्बलीयसी, गार्हपत्य एवोपस्थेयः ॥

का पुनरत्र श्रुतिः । किं लिङ्गम् । श्रुतिर्गार्हपत्यशब्दश्रवणम् । लिङ्गं पुनः, कदा च नस्तररीरसि नेन्द्रसश्चासि दाशुषे इतीन्द्रशब्दस्य विशिष्टदेवताभिधानसामर्थ्यम् अथ किं वाक्यं नाम ? संहृत्य अर्थमभिदधति पदानि वाक्यम् । यद्येवमिदमपि वाक्यम्-ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति, इदमपि- कदा च नस्तररीरसीति । उभयत्रापि सहृत्य अर्थमभिदधति पदानि । तेन वाक्यस्य चैषा सम्प्रधारणा, न श्रुतिलिङ्गयोः । यदि वा श्रुतिलिङ्गवाक्यानि विवेक्तव्यानि, इदं श्रुतिवाक्ययोरन्तरम्, इदं लिङ्गवाक्ययोरिति ॥ तदाभिधीयते ॥ यत् तावच्छब्दस्यार्थमभिधातुं सामर्थ्यं, तल्लिङ्गम् । यद्यस्यार्थमभिधानं शब्दस्य श्रवणमात्रादेवावगम्यते, स श्रुत्याऽवगम्यते श्रवणं श्रुतिः । एकार्थमनेकं पदं वाक्यामित्युक्तमेव । तदेतत् सर्वेष्वेव वाक्येषु समवेतं विविक्तञ्च दृश्यते । इह तावत् कदाच नस्तररीरसीत्यनेन मन्त्रेण इन्द्र उपस्थातव्य इति । नैतत् कस्याचिच्छब्दस्य श्रवणादेवावगम्यते । नापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चारितस्य सामर्थ्यमस्ति, येनैतद् अवगम्येत । एतस्यां खलु ऋचि इन्द्रशब्दो विद्यते, यो विशिष्टां देवतामवगमयितुं शक्नोति । तथा चावर्गमतया प्रयोजनमस्तीति, तेनेन्द्रोपस्थानं इन्द्रशब्दः प्रयुज्यते । तदेकवाक्यत्वाच्चावशिष्टानि पदानि, न त्वेवमस्यामृचि कस्यचिच्छब्दस्य सामर्थ्याद् गार्हपत्यस्योपस्थानं भवति । श्रवणादेव तु गार्हपत्यशब्दस्य वयमग्निं प्रतीमो, न लिङ्गात् । यदि तु लिङ्गं बलीयः, इन्द्र उपस्थातव्यः । यदि गार्हपत्यश्रवणं, ततो गार्हपत्यः ॥ एवं तर्हि लिङ्गवाक्यं विरुद्ध्यमाने इह सम्प्रधार्ये, न श्रुतिलिङ्गे । इन्द्रशब्दस्य विशिष्टदेवताभिधानसामर्थ्यादिन्द्रोपस्थानं, यदि लिङ्गं बलीयः । अथ नु वाक्यं, गार्हपत्य उपस्थेयः । वाक्यं ह्यनेन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति । नैतद्वचम् । यद्यप्येतद् वाक्यं श्रुतिरप्यत्रास्ति, या त्व-

अथ श्रुतिः सा लिङ्गेन विरुद्धयते, न यद् वाक्यम् । कथम् । बलीय-
स्यपि हि लिङ्गे, ऐन्द्रचोपतिष्ठते इत्येतद् गार्हपत्यशब्दन सहैक-
वाक्यतामुपैत्येव । यदि हि नोपेयात्, ततो लिङ्गेन विरुद्धयेत । य-
स्तु गार्हपत्यश्रवणादेवार्थं प्रतीयते, स लिङ्गे बलीयसि परित्यक्तो
भवति । नासावुपस्थानेन सम्बध्यते । तदा हि इन्द्रं गार्हपत्यशब्दो-
ऽभिवदेदग्निसमीपं वा । अथ नु श्रुतिः प्रमाणं भवति, ततो लिङ्गेन
अवगतमिन्द्रोपस्थानं बाध्येत । तस्माच्छ्रुतिलिङ्गयोरेवैष विरोधो,
न लिङ्गवाक्ययोरिति । अथ वा नात्रैकवाक्यत्वाद् इन्द्रप्राधान्यं गा-
र्हपत्यप्राधान्यं वोपस्थानस्य । कुतस्तर्हि । इन्द्रशब्दवत्त्वान्मन्त्रस्ये-
न्द्रप्राधान्यं, द्वितीयाविभक्तिश्रवणाद् गार्हपत्यप्राधान्यम् । तस्मा-
च्छ्रुतिलिङ्गयोर्विरोधः ॥ किं तावत् प्राप्तम् । तुल्यबले एते कारणे
इति । कथम् । इदमपि कारणम्, इदमपि, श्रुतिरपि लिङ्गमपि । न
हि विज्ञानस्य विज्ञानस्य च कश्चिद्विशेष उपलभ्यते रूपं प्रति, अस्य
भङ्गुरस्येव रूपम्, अस्य दृढस्येवेति । ननु लिङ्गस्य भङ्गुरस्येव रूपं,
सविचिकित्सो हि भवति लिङ्गात् प्रत्ययः । निर्विचिकित्सः श्रुतेः ।
नैतद् युक्तम् । यतो लिङ्गात् सविचिकित्सः प्रत्ययः । तस्य च श्रुते-
श्च नैव सम्प्रधारणास्ति । यतस्तु खलु लिङ्गान्निर्विचिकित्सः प्रत्ययः
स श्रुत्या विकल्पितुमर्हति । ननु नैव कदाचिल्लिङ्गान्निर्विचिकित्स-
प्रत्ययोऽस्ति । नैतदेवम् । एवं हि सति नैव लिङ्गं नाम किञ्चित्
प्रमाणमभविष्यत् । कामं मा भूत् प्रमाणं, भवति तु संशयो लिङ्ग-
परिज्ञातेष्वर्थेषु । यदि वा विस्पष्टमेवाप्रामाण्यं, न संशयः । कथम् ।
समर्थमेतदिममर्थमभिनिर्वर्त्तयितुमिति । लिङ्गादेतावद् अवगम्यते ।
न च यद् यस्य निर्वर्त्तनायालं, तदसत्येव वचने तन्निर्वर्त्तयितुमर्हति ।
तस्मान्न लिङ्गं विनियोजकमिति ॥

अत्राभिधीयते । प्रकरणवतोऽर्थस्य सन्निधाने यमर्थमामनन्ति-
स तस्य साधनभूत इत्येव गम्यते, कथं खलु उपकरिष्यतीति स-
न्दिह्यमाने भवति सामर्थ्यात् परिनिश्चयः । यत्रायं समर्थः, तत्र श-
क्यो विनियोजितुमिति । तस्माद् भवति लिङ्गं प्रमाणमिति । न च
लिङ्गप्रामाण्ये विनिगमनायां हेतुरस्ति । तस्मात् तुल्यबले एते
कारणे । कदा च नस्तररीरसीति लिङ्गादिन्द्र उपस्थातव्यं, श्रुतेर्गार्ह-
पत्य इति । अविरोधात् खल्वऽपीममेवार्थं प्रतिपद्यामहे । बलीया-

नपि हेतुर्विरुद्ध्यमानमवलीयांसं बाधितुमर्हति, नाविरुद्धम् । न च कश्चन विरोधां, यदिन्द्रमुपतिष्ठेतानेन मन्त्रेण, गार्हपत्यमपि ॥ नन्व-
ऽयमेव विरोधः । सकृदुपस्थान चोदितम्, अस्मकदभिनिवर्त्यते इति ।
उपस्थेयभेदात् प्रतिप्रधानमावर्त्तन्ते गुणा इति न्याय एवैष न विरो-
धः । अयं तर्हि विरोधः । गार्हपत्ये उपस्थायमाने अग्निवचन इन्द्र-
शब्दो गुणाक्रियायोग वाऽपेक्षमाणो भवितुमर्हति । इन्द्रं तूपस्थान-
व्ये निरपेक्ष इन्द्रवचन एव । गौणमुख्ययोश्च मुख्ये सम्प्रत्यय इति ।
नेति ब्रूम । विरोधे मुख्येन गौणो बाध्येत । न च कश्चिद् विरोधः ।
युगपदभिधाने हि विरुद्धेयाताम् । इह चान्यस्मिन् प्रयोगेऽग्निव-
चनोऽन्यस्मिन्निन्द्रवचनः । अतस्तुल्यबले एते कारणे इति ॥ एवं प्राप्ते
ब्रूम ॥ श्रुतिलिङ्गयो श्रुतिर्बलीयसी । कुत । अर्थविप्रकर्षात् । कि-
मिदमर्थविप्रकर्षादिति । अर्थस्य विप्रकर्षोऽर्थविप्रकर्षः । क पुनर्थः
श्रुत्यर्थः । गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति सन्निकृष्टः श्रुत्यर्थः, इन्द्र उपस्थेय
इति विप्रकृष्टः । कथम् । कदा च नस्तरीरसीत्यनेन मन्त्रेणन्द्र उप-
स्थातव्य इति न श्रूयते । सत्यपीन्द्राभिधानसामर्थ्ये वचनाभावा-
दनुपस्थानीय इन्द्र इत्येव गम्यते ॥ नन्विदमुक्तं, प्रकरणाम्नानाद-
ङ्गमित्यवगम्यते, सामर्थ्याद् विनियोग इति । नैतदस्ति । उक्तमेवैतत्
धर्मस्य शब्दमूलत्वाद् अशब्दमनपेक्षं स्यादिति । यदेतत् प्रकरणं
लिङ्गं च उभयमप्येतदशब्दम् । न चातिक्रान्तप्रत्यक्षविषये एवल्लु-
क्षणके अर्थे शब्दमन्तरेण परिच्छेदोऽवकल्पते । अतो मन्यामहे,
विप्रकृष्टं श्रुत्यर्थालिङ्गमिति । यद्येवं श्रुतिर्यत्र विरोधिनी न विद्यते,
तत्रापि न लिङ्गादथपरिच्छेदः । तत्रैतदेव नास्ति लिङ्गं प्रमाणमिति ।
कुत एवैतेन श्रुतिर्विरोत्स्यते इति । तत्र श्रुतिलिङ्गयोर्बलीयस्त्वं
प्रति सम्प्रधारणैव नोपपद्यते इति ब्रूम ॥ अत्रोच्यते । इतिकर्त्तव्य-
तार्थिनः प्रकरणवतोऽर्थस्य सन्निधावुपनिपतितो मन्त्र आम्नानसा-
मर्थ्यादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्य वाक्यशेषतामभ्युपेत्य एतेन मन्त्रेण
यजेतेति । किमुक्तं भवति । यागेन अभीप्सिते साध्यमानेऽनेन मन्त्रेणो-
पकुर्यादिति । न चान्तरणेन्द्राभिधानम्, अयं मन्त्र उपकर्त्तुं शक्नोति ।
तेनैतदुक्तं भवति । अनेन इन्द्रोऽभिधातव्य इति । अतः श्रुतिमूल
एवायमर्थः । यदि श्रुतिमूलो, न श्रुत्यन्तरेण बाधितुं शक्यः । तदेत-
ल्लिङ्गं यदि वा नैव प्रमाणम् । यदि वा श्रुत्या विकल्पितुमर्हतीति ।

नाप्यप्रमाणं भाविष्यति, नापि विकल्पिष्यते इति ब्रूमः । कथम् । श्रुति-
लक्षणोऽयमर्थ इत्युपपादितम् । तस्माद् नाप्रमाणम् । यतस्तु खल्वानु-
मानिकीमेकवाक्यतां लिङ्गसामर्थ्यं चापेक्ष्य श्रौतोऽयमर्थो यदि-
न्द्रस्थोपस्थानमनेन मन्त्रेणेत्यवगम्यते । प्रत्यक्षा तु श्रुतिगार्हपत्यमु-
पतिष्ठते इति । स एवाऽर्थविप्रकर्षः । प्रथमं तावलिङ्गज्ञानम् । ततः
सामर्थ्याच्छब्देनायमर्थोऽभिहितो भवति । तदेतच्छ्रुतिविरोधेनाव-
कल्पते । विस्पष्टं ह्यवगतमेतत् । अनेन मन्त्रेण गार्हपत्य उपस्थेय
इति तत्र विज्ञातमेतदेवमयमुपकरोति मन्त्र इत्येतस्मिंश्च निर्ज्ञाते
कृतसामर्थ्ययोर्वाक्यप्रकरणयोरनैतदेवं कल्पयितुं शक्यम् । इन्द्रोप-
स्थानं शब्देनाभिहितमिति । तस्मादर्थविप्रकर्षाच्छ्रुत्या लिङ्गं बाध्यते
इति ॥ विकल्पस्य चान्याय्यत्वात् ॥ अन्याय्यश्च विकल्पः । तत्र हि
अभावः पक्षे नित्यवच्च । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति श्रूयमाणे
यदभावः पक्षे परिकल्प्यते, तदश्रुतं भवति । श्रुतं च हीयते । यावौश्च
श्रुतस्यार्थस्यात्सर्गे दोषस्तावानश्रुतपरिकल्पनायाम् । उभयत्र हि
प्रसिद्धिर्बाध्यते । तस्मादन्याय्यत्वाद् विकल्पस्य श्रुतिलिङ्गयोः श्रु-
तिर्बलीयसीत्यवगच्छामः ॥

अथ यदुक्तं, सति विरोधे न्याय्यो बाधः । न चात्रास्ति विरोधः
इति । अयमस्ति विरोधः । यदकृतसामर्थ्ययोर्वाक्यप्रकरणयोरिन्द्रो-
पस्थानवाचिनी श्रुतिर्भवति । कृतसामर्थ्ययोस्तु नावकल्पते । न च
वाक्यप्रकरणाभ्यां युगपत् कृतसामर्थ्याभ्यामकृतसामर्थ्याभ्यां च
शक्यं भवितुम् । तस्माद् विरोधः । विरोधे च श्रुतिलिङ्गाद् बलीयसीति ॥

लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे किमुदाहरणम् ? । स्योनन्ते सदनं कृणोमि
घृतस्य धारया सुषेवं कल्पयामि । तस्मिन् सीदाऽमृते प्रतितिष्ठ
वीहीणां मेघ सुमनस्यमान इति । अत्र सन्देहः । किं कृत्स्नो मन्त्र
उपस्तरणं पुरोडाशासादने च प्रयोक्तव्यः । उत कल्पयाम्यन्त उ-
पस्तरणे, तस्मिन् सीदेत्येवमादि पुरोडाशासादने ? इति । यदि वाक्यं
बलीयः, ततः कृत्स्न उभयत्र । कथम् । सुषेवं कल्पयामीत्येतदपेक्ष्य ।
तस्मिन् सीदेत्येवमादिः पूर्वैकवाक्यतामुपैति । यत् कल्पयामि,
तस्मिन् सीदेति । अथ लिङ्गं बलीयः, ततः कल्पयाम्यन्त सदनकरणे ।
कथम् । स्योनन्ते सदनं कृणोमीति सदनकरणमभिवदितुमयमल-
मिति । तस्मिन् सीदेत्ययमपि पुरोडाशं सादयितुमिति सादने वि-

नियुज्यते ॥ किं तावत् प्राप्तम् । तुल्यबले एते कारणे इति । यथा लिङ्गं प्रति श्रुतेर्बलीयस्त्वमुक्तं, न तथा वाक्यं प्रति लिङ्गस्योच्यते । अथ वा वाक्यमेव लिङ्गाद् बलीयः । कुतः । तद्धि श्रुत्यापि बाध्यते । न च बलीयः कारणं शक्यते बाधितुम् । तेनास्य भङ्गुरतामध्यवस्याम् । यस्त्वेकेन बाध्यते, शक्योऽसावन्येनापि बाधितुमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । लिङ्गवाक्ययोर्लिङ्गं बलीय इति । कुतः । अर्थविप्रकर्षात् । कां-
ऽत्रार्थविप्रकर्षः । प्रकरणवत् । सन्निधावाप्तानाददर्शपूर्णमासाङ्गमयं मन्त्र इत्यवगम्यते । तस्मिन् सीदेति पुरोडाशासादनाभिधानसामर्थ्यात् सादने विनियुज्यमाने कृतसामर्थ्यं मन्त्राभिनमिति, नास्ति प्रमाणं येनोपस्तरणेऽपि विनियुज्येत । तथा, स्योनं ते सदनं कृणोमीत्येषो-
ऽपि प्रकरणाभिनानसामर्थ्यादेव दर्शपूर्णमासाङ्गनामापन्न सामर्थ्यादे-
वोपस्तरणे विनियोगात् कृतप्रयोजनां, न पुरोडाशासादने विनियोग-
मर्हति । न हि अस्मिन् विनियुज्यमानस्य किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति । एवमुपस्तरणे तस्मिन् सीदेत्यस्य नास्ति सामर्थ्यम् । पुरोडाशासा-
दनेऽपि, स्योनं ते इत्यस्य । पूर्वैकैकवाक्यतामुपेत्यापस्तरणं सामर्थ्य-
म् । पूर्वस्य परैकैकवाक्यत्वात् सादने, न तु स्वरूपेणोभयोः । तदे-
षोऽर्थविप्रकर्षः ॥ यत्तु, स्योनं त इत्यस्य प्रत्यक्षं सदनकर्मणोऽभि-
धानसामर्थ्यं, तद् मुख्यम् । तस्मिन् सीदेत्यस्य पुनः पूर्वैकैकवा-
क्यतामुपगतस्य भवति जघन्यम् । तदत्र पूर्वस्य मन्त्रस्याभिधान-
सामर्थ्यादुपस्तरणे विनियोग उक्तो भवतीति । सन्निकृष्टो लिङ्गस्य
श्रुत्यर्थः । उत्तरस्य तूपजनितेऽभिधानसामर्थ्यं ततः श्रुत्यर्थ इति लि-
ङ्गान्तरितो विप्रकृष्टो भवति । एवमुत्तरस्य सादने सन्निकृष्टः पूर्वस्य
च लिङ्गान्तरितः । तस्मादर्थविप्रकर्षाल्लिङ्गवाक्ययोर्लिङ्गं बलवत्तरम् ।
ततः स्योनमित्येष शब्दो यद्यप्युत्तरेण आकाङ्क्षित इति सादनेऽपि
प्रयोगमर्हति, तथापि भित्त्वा वाक्यमुपस्तरण एव विनियोक्तव्यः, त-
स्मिन् सीदेत्येष च सादने ॥ ननु स्योनं ते इत्यस्य शब्दस्य यथैवोप-
स्तरणाभिधानसामर्थ्यम्, एवमुत्तरेणैकवाक्यतामुपगन्तु सामर्थ्यम् ।
सामर्थ्यं च लिङ्गमित्युच्यते । तस्माद्भिद्यमाने वाक्य लिङ्गमेव बाधितं
भवतीति । सत्यमेवम् । एतदपि लिङ्गम् । लिङ्गमपि खल्वेतदेवल्लक्षण-
कं विप्रकृष्टार्थमेव भवति । लिङ्गादेकवाक्यता । तस्मादभिधानसाम-
र्थ्यम् । ततः श्रुत्यर्थ इति विप्रकृष्टार्थता । विप्रकृष्टार्थता च बाधने

हेतुभूतातस्मान्नोत्तरेणैकवाक्यतां यास्यतीति एवं तस्मिन् सीदेत्युत्तरं न पूर्वैणापि ॥ अपि चोत्तरेणैकवाक्यतामुपगतस्य न किञ्चिदपि दृष्टमस्ति कार्यम् । उपस्तरणप्रत्यायनन्तु दृष्टमाकुत । श्रुतत्वादुपस्तरणस्य सादनस्य चाएवमुत्तरस्य सादनप्रत्यायन, नतु पूर्वैकवाक्यतायाम् । न चैतौ पूर्वोत्तराभ्यामेकवाक्यतामन्तरेण पृथग् यथायथं कार्यं न कुरुत । तस्मात् पूर्व पूर्वत्र विनियोजनीय, उत्तर उत्तरत्रेति ॥

अथ यदुक्तं, श्रुत्यापि तद् बाधितमिति वाक्येनापि तद् बाधितव्यमिति नैतद्वचम् । न हि बाधितस्यान्येनापि बाधनमेव न्याय्यम् । बाधितं हि अनुग्रहीतव्यमर्थवत्त्वाय, श्रुतिं प्रति विप्रकृष्टार्थं, वाक्यं प्रति सन्निकृष्टार्थम् । तस्माल्लिङ्गं बलीय इति ॥

अथ वाक्यप्रकरणयोर्विरोधं कथमिति । किं पुनः प्रकरणं नाम । कर्त्तव्यस्येतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्य वचन प्रकरणम् । प्रारम्भो हि स तस्या वचनक्रियाया । स एष विध्यादिर्विध्यन्तापेक्ष । वाक्यं तूक्तमेव । तयोर्विरोधं किमुदाहरणम् । सूक्तवाकनिगदः । तत्र हि पौर्णमासी देवता अमावास्यादेवताश्चास्नाताः । ता परस्परेणैकवाक्यता नाभ्युपयन्ति । तत्र लिङ्गसामर्थ्यात् पौर्णमासीप्रयोगादिन्द्राग्निशब्द उत्क्रष्टव्योऽमावास्यायां प्रयोक्तव्य । अथेदानीं सन्दिह्यते । योऽस्य शेष, अवीवृधतां महोज्यायोऽक्रातामिति, स किं यावत्कृत्वः सूक्तवाक्ये समास्नातस्तावत्कृत्व उभयोः पौर्णमास्यमावास्ययोः प्रयोक्तव्य, प्रकरणं बलवत्तरमिति ? उत यत्रेन्द्राग्निशब्द उत्क्रष्टव्य नीतस्तत्रैव प्रयोक्तव्य, वाक्यं बलवत्तरमिति । एवं सर्वेषु संशयः ॥ किं तावत् प्राप्तम् । तुल्यबले एते कारणे इति । कुत । इतरत्रापि आकाङ्क्षा, इतरत्रापि । तुल्यायामाकाङ्क्षायां नास्ति विनिगमनायां हेतु, तस्मात्तुल्यबले इति । अथ वा वाक्यं दुर्बलम् । बाधितं हि तल्लिङ्गन ॥ इत्येवं प्राप्ते ब्रूम । प्रकरणाद् वाक्यं बलीयम् । कथम् । अर्थविप्रकर्षात् । कोऽत्रार्थविप्रकर्षः । वाक्ये एकैकं पदं विभज्यमानं साकाङ्क्षं भवति, कृत्स्न परिपूर्णं भवति । तत्र प्रत्यक्ष एकवाक्यभावः । प्रकरणं त्वप्रत्यक्ष । कथम् । इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्य समीपे उपनिपतितं पूर्णमिति तस्य प्रकृतस्य साकाङ्क्षत्वमगम्यते । नैकवाक्यभूतमित्यनुमीयते । एकवाक्यतया चाभिधानसामर्थ्यमवकल्प्य अभिहितोऽयमेवं भवतीति परिकल्पना । एषोऽत्रार्थविप्रकर्षो

यद् वाक्यस्य समासज्ञा श्रुतिः । प्रकरणस्य विप्रकृष्टा । तस्मात् सूक्तवाकेन प्रहरतीति पौर्णमासीदेवतावाचिनाम् अमावास्यादेवतावाचिनां च निष्कृष्य प्रयोगे तच्छेषाणामपि निष्कृष्य प्रयोगः । तेन यद्यपि प्रकरणसामर्थ्यात् पौर्णमासीदेवतापदशेषाणां अमावास्यादेवतावाचिभिः सहैकवाक्यताऽनुमीयते, प्रत्यक्षा त्वमावास्यादेवतापदैः सह । न च प्रत्यक्षविरोधेऽनुमानं सम्भवति । अर्थवति च प्रकरणे सञ्जातेन निराकाङ्क्षाणामाकाङ्क्षा शक्योपपादयितुम् ॥

अथ यदुक्तं, लिङ्गेनापि हि तद् बाध्यते । अतः प्रकरणेनापि बाधितव्यमिति । न, यदन्येनापि बाध्यते, तद् भङ्गुरमन्यत्रापीत्यवगन्तव्यम् । अथ भङ्गुरं, प्रमाणमेव नाभविष्यत् । किञ्चित् तु प्रति कस्यचित् प्रभावः । वाक्यस्य प्रकरणं प्रति बाधकशक्तिर्न तु लिङ्गं प्रति । लिङ्गं प्रति विप्रकृष्टार्थमेतत्, प्रकरणं प्रति सन्निकृष्टार्थम् । तेन वाक्येन प्रकरणं बाध्यते इति ॥

अथ प्रकरणस्य क्रमस्य च विरोधे किमुदाहरणम् । राजसूयप्रकरणेऽभिषेचनीयक्रमे शौन शेषाख्यानादि आम्नातम् । यदि प्रकरणं बलवत्, सर्वेषां तद्भूम् । यदि क्रमः, अभिषेचनीयस्यैव । किं तावत् प्राप्तम् । तुल्यबले एते कारणे इति । कुत । न तावद् विशेषमुपलभामहे, येनावगच्छाम इदं बलीय इति । तस्मात्तुल्यबले एते कारणे इति । अपि च प्रकरणं वाक्येन बाधितम् । तस्माद् बाध्येत क्रमेणापीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रकरणं क्रमाद् बलीयम् । कुत । अर्थविप्रकर्षात् । कोऽत्रार्थविप्रकर्षः । प्रकरणवतः साकाङ्क्षत्वात् तत्सन्निधानाज्ञातेन परिपूर्णेनाप्यवकल्पेतैकवाक्यत्वं, न तु क्रमवतः क्रमे आज्ञातेन । अनेकस्याज्ञायमानस्य सन्निधिविशेषाज्ञानमात्रं हि क्रमः । तत्र सन्निधिविशेषाज्ञानसामर्थ्यात् क्रमवतः सन्निधावाम्नातस्यानुपलभ्यमानमेव आकाङ्क्षावत्त्वम् अस्तीत्यवगन्तव्यम् । प्रकरणे तु प्रकरणवत् प्रत्यक्षम् । न च प्रकरणवता क्रमवता च यौगपद्येन एकवाक्यता सम्भवत्याम्नातस्योक्तं विरोधः । तत्र प्रकरणे प्रत्यक्षं साकाङ्क्षत्वम् । क्रम आनुमानिकं बाधितुमर्हति । साकाङ्क्षत्वादेकवाक्यत्वम् । एकवाक्यत्वादभिधानसामर्थ्यम् । सामर्थ्याच्छ्रुत्यर्थ इति सन्निकृष्टं प्रकरणस्य श्रुत्यर्थो, विप्रकृष्टं क्रमस्य । तस्मात् क्रमप्रकरणयोः प्रकरणं बलवत्तरमिति ॥ अथ यदुक्तं, वाक्येना-

अपि हि तद् बाधितम्, अतोऽन्येनापि तद् बाधितव्यमिति । नैतत् ।
बाधितस्यानुग्रहो न्याय्यो, न बाधितं बाधितव्यमिति ॥

अथ क्रमसमाख्ययाविरोधे किमुग्रहरणम् । किं बलवत्तरमिति ।
पौरोडाशिकमितिसमाख्याते काण्डे सान्नाय्यक्रमे शुन्धध्वं दैव्याय
कर्मणे इति शुन्धनार्थो मन्त्रः समाप्नात । तत्र सन्दिह्यते । किं स-
माख्यानस्य बलीयत्वात् पुरोडाशपात्राणां शुन्धने विनियोक्तव्यं, उत
क्रमस्य बलीयत्वात् सान्नाय्यपात्राणामिति । किं तावत् प्राप्तम् ।
तुल्यबले एते करण स्याताम् । कुतः । अविशेषात् । यदि वा समा-
ख्यैव बलीयसीं बाधितो हि क्रमः प्रकरणेनापीति ॥ एवं प्राप्ते धूमः ।
क्रमो बलीयान् । कुतः । अर्थविप्रकर्षात् । कः पुनरत्रार्थविप्रकर्षः ।
निर्ज्ञाते प्रकरणेन कनापि सहैकवाक्यत्वे यत्सन्निधावाम्नायते, त-
त्राकाङ्क्षां परिकल्प्य तेनैकवाक्यतेत्यवगम्यते । लौकिकश्च शब्दः
समाख्या । न च लोक एवंविधेष्वर्थेषु प्रमाणम् । तस्मात् क्रमो बली-
यानिति ॥ यद्येवं भवत्येकलक्षणकेषु क्रमेण विनियोगो, न त्वर्थविप्र-
कर्षात् क्रमो बलीयान् । कथम् । द्वयोर्हि प्रमाणयोरबलीयस्त्वं प्रति
सम्प्रधारणम् । नचैवं सति समाख्याप्रमाणम् । लौकिकत्वाच्छब्द-
स्य । पुरुषस्य प्रमाणता भवतीति । नैष दोषः । नात्राङ्गभावः पुरुष-
प्रामाण्याद् गम्यते । पौरोडाशिकशब्द एतस्य काण्डस्येत्येतदत्र
पुरुषप्रमाणकम् । भवति चास्मिन् अर्थे पुरुष प्रमाणम् । यथा सा-
न्नाय्यक्रमे आम्नानं पुरुषप्रमाणकम् । यथाप्रकरणमेकवाक्यत्वम् ।
चेदशब्दश्चायमिति । न हि एतेऽनिन्द्रियविषया अर्था उपपद्यन्ते ।
एष्वभियुक्तानां प्रामाण्यम् । ये त्वनिन्द्रियविषयास्तेष्वभियुक्ता न
प्रमाणम् । तस्मात् समाख्या कारणम् । कारणत्वं च सात बली-
यस्त्वं परीक्ष्यमिति ॥

उच्यते । अर्थविप्रकर्षस्तर्हि वक्तव्यः समाख्यायाः । अयमर्थवि-
प्रकर्षः । उपदिश्यते हि क्रमे समाप्नानात् सान्नाय्यसम्बन्धो, नोप-
निश्यते समाख्यायाम् । शब्दमुच्चार्यमाणमुपलभ्यार्थापत्त्या नूनम-
स्तीति कल्प्यते । तस्मात् पूर्ववद्वार्थविप्रकर्षात् क्रमेण समाख्या
बाध्यते इति ॥ अथ यत्तत्र तत्रोच्यते । इदमनेन बाध्यते, इदमनेन
इति । तत्र यद् बाध्यते, तत् किं बाधकविषयः प्राप्तम्, उत अपाप्त-
मिति । किं चातः । यद्यप्राप्तम्, किं बाध्यते । अथ प्राप्तम्, कथं

शक्येत बाधितुम् । प्राप्तं बाधकविषयं पूर्वविज्ञानमिति ब्रूम । क-
थम् सामान्यस्य कारणस्य विद्यमानत्वात् । अथ कथं निवर्त्तन ।
मिथ्याज्ञानमिति प्रत्ययान्तरं भवति । किन्तु खल्वमिथ्याज्ञानस्य
स्वरूपम् । यस्य बाधकः प्रत्ययां विमृश्यमाणस्यापि नापपद्यते,
न तन्मिथ्या । तदेतेषां श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पूर्वं
पूर्वं यत् कारणं तत् परं परं प्रति बलीयो भवति । नैतस्योत्पन्नस्य
विमृश्यमाणस्य बाधकं विज्ञानान्तरमस्ति । तस्मात् तेषां स-
मवाये विरोधे परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति ॥ १४ ॥ ॥ श्रुत्यादीनां
पूर्वपूर्वबलीयस्त्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अहीनो वा प्रकरणाद् गौणः ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य समामनन्ति, तिस्र एव साहस्योपसदो
द्वादशाहीनस्येति । तत्र सन्देहः । किं द्वादशोपसत्ता ज्योतिष्टोमे,
उत अहीने इति । किं तावत् प्राप्तम् । ज्योतिष्टोमे इति । कुतः । प्र-
करणात् । एवं प्रकरणमनुगृहीतं भवति । ननु वाक्येन बाध्यते । न
बाध्यते । अहीनशब्देन ज्योतिष्टोमं वक्ष्यामः । कुतः । न हीयते इति
अहीनः । दक्षिणया क्रतुकरणैर्वा फलेन वा न हीयते । तेन ज्योतिष्टो-
मोऽहीनः । वाशब्देन संशयो निवर्त्यते ॥ १५ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

असंयोगात्तु मुख्यस्य तस्मादपकृष्यते ॥ १६ ॥

अपकृष्येत द्वादशोपसत्ता । कुतः । असंयोगाज्ज्योतिष्टोमेन । क-
थमसंयोगः । अहीनेनैकवाक्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वात् । ननु ज्योतिष्टो-
मे एव गौणोऽहीनः । नेत्युच्यते । न हि मुख्यसम्भवे गौणग्रहणमर्ह-
ति । ननु नञ्समासो भविष्यति । नातं ब्रूमः । तथा सति आद्युदा-
त्ताऽहीनशब्दोऽभविष्यत् । मध्योदात्तस्त्वयम् । तस्मात् प्रकरण बा-
धित्वा अहीनस्य धर्मः ॥ अपि च व्यपदेशो भवति । तिस्र एव सा-
हस्योपसदो द्वादशाहीनस्येति । यद्यन्यः साहोऽन्यश्चाहीनः । तत
एव व्यपदेशोऽवकल्पने । विद्यते च व्यपदेशवचनम् । तस्माद् अहीनि-
स्येति ॥ १६ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ द्वादशोपसत्ताया अहीनाङ्गनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

द्वित्वबहुत्वयुक्तं वा चादनात्तस्य ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । युवं हि स्थ स्व पती इति । द्वयोर्यजमान-
योः प्रतिपदं कुर्यात् । एते असृग्रमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्य

इति । तत्र सन्देहः । ज्योतिष्टोमे एव निविशेते प्रतिपदौ, उत द्वियज्ञं कश्चित् कुलायार्दि बहुयज्ञश्च द्विरात्रादिमुत्क्रष्टव्ये इति । किं प्राप्तम् । द्वित्वबहुत्वयुक्ते, ज्योतिष्टोमेनासंयोगादुत्क्रष्टव्येयातां प्रतिपदौ । न हि ज्योतिष्टोमस्य द्वौ यजमानौ श्रूयेते, यथा कुलायस्य । एतेन राज-पुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामिति ॥ १७ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

पक्षेणार्थकृतस्येति चेत् ॥ १८ ॥

इतिचेत् पश्यसि, प्रतिपदाबुत्क्रष्टव्ये इति, नैतदेवम् । प्रकरणं हि बाध्येत । बाध्यताम् । असंयोगाद् द्वाभ्यां यजमानाभ्यां बहुभिश्च यजमानैर्ज्योतिष्टोमस्येति चेत् । असत्यपि वचनेऽर्थाद् द्वौ यजमानौ भविष्यत । य एको न शक्यति, ससहायः स उपक्रंस्यते । अवश्ययष्टव्ये सति यथा शक्यते, तथा यष्टव्यमिति । बाधित्वापि काश्चित् प्राप्तिं यजमानः सहायमुपादास्यते । एवं प्रकरणे प्रतिपदौ भविष्यत । तस्मान्नोत्क्रष्टव्ये इति ॥ १८ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

न प्रकृतेरेकसंयोगात् ॥ १९ ॥

प्रकृतिर्हि ज्योतिष्टोमः, प्रत्यक्षास्तत्र धर्मा आम्नाताः, न कुतश्चिद्व्योदकेन प्राप्यन्ते । किमतो यद्येवम् । प्रत्यक्षश्रुता न शक्या बाधितुम् । विकृतौ तु चोदकप्राप्ताः सन्त आनुमानिका बाध्येरन्ति । विवक्षितं हि ज्योतिष्टोमे कर्तुरेकत्वं प्रत्यक्षश्रुतं न सामर्थ्येन बाध्येत । यत्रापि हि अवश्यकर्तव्यता श्रूयते, तत्राप्येक एव यजमानः श्रूयते । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति । तस्माज्ज्योतिष्टोमाबुत्क्रष्टव्ये एते प्रतिपदाविति ॥ अथ कस्मात् पत्न्यभिप्रायमेतन्न भवति । एकस्यां पत्न्यां यजमाने च, युवं हि स्थः इति, द्वयोर्बहुषु वा पत्नीषु एते असृग्रमिन्दवः इति । यथा क्षौमे वसानावग्निमादधीयामिति क्षौमवसानपरं वचनमेवमिहापि प्रतिपद्विधानपरम् । उच्यते । असम्भवात् तत्र मुख्यस्य, लक्षणाशब्दः पुंसो वाचकः स्त्रियाम् । इह तु द्वियज्ञे बहुयज्ञे च सम्भवति न लक्षणाशब्दो भवितुमर्हति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति । यदप्येतद् द्विवचनं द्वयोर्यजमानयोरिति, अत्रापि य एकशेषः, पुमान् स्त्रियेति, असावपि लक्षणाशब्द एव । अपि च, उपास्मै गायता नर इति प्रतिपदोर्निरवकाशत्वमेव स्यात् तस्माबुत्क्रष्टव्ये एते प्रतिपदाविति सिद्धम् ॥ १९ ॥ ॥ पूर्वपक्षनिरासः ॥

कुलायादौ प्रतिपदोरुत्कर्षाधिकरणम् ॥ ९ ॥

जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति । तत्र संशयः । किमेतद्विधानं दर्शपूर्णमासयोः ? उत पशौ इति । कथं दर्शपूर्णमासयोः, कथं च पशौ इति । यदि जाघन्यां पत्नीसंयाजा विधीयन्ते तत उत्कर्षः । अथ पत्नीसंयाजेषु जाघनी विधीयते ततो दर्शपूर्णमासयोरेव । किं प्राप्तम् । उत्कर्षः । कुत एतदुत्कृष्यते । जाघन्यां पत्नीसंयाजा विधीयन्ते इति । कथम् । शब्दात् पत्नीसंयाजानां विधानं, वाक्येन जाघन्या । शब्दश्च बलवान् न वाक्यम् ॥ ननु पत्नीसंयाजा विहिता एव । सत्यं विहिताः, जाघन्यामिदानीं पुनर्विधीयन्ते । सा तत्सम्बद्धा कर्तव्येत्युच्यते । एवं सति दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजा विनापि जाघन्या न विगुणाः । जाघनी तु तत्र प्रतिपाद्यते । तस्माद् यत्र जाघनी प्रयोजनवती तत्र तस्याः प्रतिपत्तिः, पशौ च सा, न दर्शपूर्णमासयोः । एकदेशश्च जाघनी प्रतिपाद्यमाना न पशुं प्रयोक्ष्यते, तस्मादस्य विधानस्योत्कर्ष इति ॥ २० ॥ ॥ पूर्व० ॥

चोदना वाऽपूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

जाघनी वा पत्नीसंयाजानां गुणत्वेन विधीयते । कुतः । अपूर्वत्वात् । अप्राप्ता जाघनी पत्नीसंयाजानां गुणत्वेन । तत्र स्वशब्देन पत्नीसंयाजा विहिता जाघनीसम्बन्धस्तेषामविहितः । यत्र यत्र च सम्बन्धो विधीयते, तत्रान्यतरस्यान्यत्र विधानम् । सम्बन्धो नान्तरीयकः । यद्वा सम्बन्धस्य विधानं, नान्तरीयकौ सम्बन्धिनौ । यत्रोभौ लक्षणत्वेन, तत्र स्वशब्देन सम्बन्धो विधीयते । यत्र त्वन्यतरो लक्षणत्वेन, तत्रैकं लक्षयित्वाऽन्यतरो विधीयते, लक्षणत्वेन चात्र पत्नीसंयाजा । कथमवगम्यते पत्नीसम्बन्धान्न सर्वो यागः । कश्चिदेव तु लक्ष्यते यस्य पत्न्य साधनत्वेन ॥ अथ कस्मान्न जाघनीं लक्षयित्वा पत्नीसंयाजा विधीयन्ते । न अस्य अपूर्वस्य यागस्य पत्न्य शक्यन्ते विधातुम् । जाघन्यां तु लक्ष्यमाणायां यागे सपत्नीके विधीयमाने वाक्यं भिद्येत । अस्ति त्वत्र विहितः सपत्नीको यागो यः पत्नीभिर्लक्ष्यते । तस्माद् यागं लक्षयित्वा जाघनी विधीयते । यत्तु वाक्येन जाघनीविधानं श्रुत्या यागस्येति, तदिह यागवि-

धानं न सम्भवतीत्युक्तम् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्माज्जाघनीवि-
धानम् । एवञ्चद् दर्शपूर्णमासयोर्विना जाघन्या विगुण पक्षीसंयज-
याग' स्यात् । तस्मादनुत्कर्ष इति ॥ २१ ॥ सि० ॥

एकदेश इति चेत् ॥ २२ ॥

अथ यदुक्तम्, एकदेशो जाघनी न पशु प्रयोक्ष्यते । तस्मादु-
त्कर्ष इति तत् परिहर्तव्यम् ॥ २२ ॥ ॥ आभासः ॥

न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेः ॥ २३ ॥

न प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोजाघनी शास्त्रेणोच्यते । एवं पशोर्नि-
ष्पन्नया जाघन्या पक्षीसंयजा यष्टव्या इति । अविशिष्टा जाघनी वि-
धीयते । सा सम्भवति दर्शपूर्णमासयोः क्रीत्याप्यानीयमाना, तस्मा-
दनुत्कर्ष इति ॥ २३ ॥ ॥ आ० नि० ॥ जाघन्याः प्रकरणादनुत्कर्षा-
ऽधिकरणम् ॥ १० ॥

सन्तर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात् स्यात् ॥ २४ ॥

ज्योतिष्टोमे अभिषवणफलके प्रकृत्य श्रूयते, दीर्घसोमे सन्तृद्याद्
घृत्या इति । तत्र सन्देहः । किं सन्तर्दनं ज्योतिष्टोमे एव, आहोस्वि-
दीर्घकालेषु सोमेष्विति । उच्यते । नैतल्लुप्तार्थं प्रकृतौ, तस्मान्नोत्कृ-
ष्येतेति । आह । नन्वसन्तर्दनमपि श्रूयते असन्तृष्णं भवत इति ।
लुच्यते । क्रयणवद् विकल्पिष्यते । यथा, हिरण्येन क्रीणाति, गवा
क्रीणातीत्येवमादीनां विकल्पः । एवमत्रापि विकल्पो भविष्यति ।
सन्तर्दनम् असन्तर्दनं वा भविष्यतीति ॥ २४ ॥ ॥ पूर्वपक्षे पूर्वपक्षः ॥

उत्कर्षा वा ग्रहणाद्विशेषस्य ॥ २५ ॥

उत्कृष्यते वा सन्तर्दनम् । गृह्यते हि विशेषो, दीर्घसोमे सन्तृ-
द्यादिति । ज्योतिष्टोममपेक्ष्य सत्राणि कालतो दीर्घाणि भवन्ति ॥ २५ ॥
पूर्वपक्षे सिद्धान्तः ॥

कर्तृता वा विशेषस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ २६ ॥

नोत्कृष्येन वा सन्तर्दनं ज्योतिष्टोमात् । एवं प्रकरणमनुगृहीतं
भवति । दीर्घसोमशब्दश्च कर्तृतो भविष्यति । दीर्घस्य यजमानस्य
सोमो दीर्घसोम इति ॥ २६ ॥ ॥ आ० ॥

क्रतुतो वार्थवादानुपपत्तेः स्यात् ॥ २७ ॥

नचैतदस्ति, ज्योतिष्टोमे सन्निवेश इति । दीर्घकाले सोमे क्रियेत । क्रतुत एव दीर्घत्वं, न कर्तृत । कुतः । अथवादानुपपत्तेः । धृत्या इत्यर्थवादो भवति । धारणायेत्यर्थः । दीर्घकाले सोमे पुन पुनर्भावभिरभिहन्यमाने सोमाभिषवणफलकयोर्धारणशङ्कायां, धृत्या इत्यर्थवाद उपपद्यते । तस्मादुत्कर्ष इति ॥ २७ ॥ ॥ आ० नि० ॥

संस्थाश्च कर्तृवद्धारणार्थविशेषात् ॥ २८ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । कानि पदानि ? अथ किमर्थं संस्थासु न निवेशः । तथा सति प्रकरणमनुग्रहीतं भविष्यति । दीर्घसोमशब्दश्च । दीर्घकालो हि अग्निष्टोममपेक्ष्योक्त्यादिषु संस्थासु साम इति । उच्यते । न संस्थासु दीर्घकालत्वेऽपि सामेत्यर्थवाद उपपद्यते । तावानेव हि तत्र सोमो, दशमुष्टिर्मिमीते इति वचनात् । तत्र धारणं न विशेषः कश्चित् । तस्मादुत्कर्ष एव ॥ २८ ॥ पूर्वपक्षः ॥

उक्त्यादिषु वार्थस्य विग्रहानत्वात् ॥ २९ ॥

नचैतदस्ति, उत्कर्ष इति । प्रकरणानुग्रहादनुत्कर्षः । दीर्घसोमशब्दश्च दीर्घकालत्वादुपपद्यते । तत्राप्यधिकाऽग्निष्टोमात् सोमः । प्रदानानि हि विवर्द्धन्ते । तान्यविवृद्धे प्रदेये न शक्यानि विवर्द्धयितुम् । पूर्णे च ग्रहे ग्रहशब्दो भवति । तेन न शक्यानि न्यूनानि प्राणि ग्रहीतुम् । तस्माद्धारणाशङ्कायां धारणमाशंसितव्यं भवति । तत्र धृत्या इत्युपपद्यते इति ॥ २९ ॥ ॥ सि० ॥

अविशेषात् स्तुतिर्व्यर्थेति चेत् ॥ ३० ॥

इति चेत् पश्यासि, संस्थास्वपि अर्थवादोऽवकल्पते प्रदेयविवृद्ध्या इति । नैतदेवम् । व्यर्थैव हि स्तुतिर्भवेत् । कुतः । सोमाविशेषात् । यावानेवाग्निष्टोमे सोमस्तावानेवोक्त्यादिष्वपि संस्थासु । उक्त्यादिष्वपि दशमुष्टिरेव सोमो ग्रहीतव्यः । नन्वर्थात् प्रदेयं विवर्त्स्यतीति । दशमुष्टिः स कथं शक्येत विवर्द्धयितुम् । त्रिपर्वेति च पर्वसङ्ख्यानियमान्न शक्यो बहुपर्वग्रहीतुम् तस्माद्धारणाविशेषादर्थवादानुपपत्तिः संस्थासु स्यात् । तस्मादुत्कर्षः ॥ ३० ॥ ॥ आ० ॥

स्यादनित्यत्वात् ॥ ३१ ॥

नैतदस्ति । उत्कर्ष इति संस्थासु स्यात् । प्रकरणानुग्रहात् । अर्थाच्च प्रदेयविवृद्ध्या धारणाशङ्कायामर्थवाद उपपद्यते । केन प्रकारे-

ण प्रदेयं विवर्द्धिष्यते इति । विप्रकृष्टपर्वा सोमो ग्रहीष्यते । अपि च तृतीये सवनेऽशुरेकोऽभिषूयते । तस्य प्रमाणं च नास्मात्तम् । त-
मनेकपर्वाणं स्थूलपर्वाणं च ग्रहीष्यति । तेन प्रदेयविवृद्धिर्भविष्य-
ति । अतोऽर्थवादोऽवकलिप्यते । तस्मात् संस्थासु निवेश इति सि-
द्धम् ॥३१॥ आ० नि० ॥ सन्तर्दनस्य संस्थानिवेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सङ्ख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात् स्यात् ॥ ३२ ॥

ज्यातिष्टोमे प्रवर्ग्य प्रकृत्य सामान्नायते । न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात्
द्वितीये तृतीये वा प्रवृज्यादिति । तत्र सन्देहः । किं ज्यातिष्टोमे
सर्वेष्वेव प्रयोगेषु न प्रवर्जितव्यम्, उत प्रथमे प्रयोगे प्रतिषेध इति ।
किं तावत् प्राप्तम् । ज्यातिष्टोमे प्रतिषेधः । कुतः । यज्ञसंयोगात् ।
प्रथमशब्देन यज्ञोऽभिधीयते ज्यातिष्टोम । तस्य हि प्रथमसंयोग-
एवं सामान्नायते । एष वा व प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्यातिष्टोमो य-
एतेनानिष्ठा अथान्येन यजेतेति । यज्ञानां प्रथम इति कृत्वा प्रथमशब्देन
ज्यातिष्टोमोऽभिधीयते । एवञ्च प्रकरणमनुगृह्यते । यदि क्रतोरेष वा-
दः । तस्मात् सङ्ख्यायुक्तः प्रतिषेधो ज्यातिष्टोमस्य प्रवर्ग्य प्रतिषेधे-
दिति ॥ ३२ ॥ ॥ पूर्वपक्ष ॥

नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगाल्लिङ्गस्य तन्निमित्त-
त्वात् ॥ ३३ ॥

न चैतदस्ति । यज्ञस्य एष वाद इति । चतुर्वर्षे वेदेषु न, प्रथ-
मयज्ञ-इत्येवंसज्ञकः कश्चिद् यज्ञोऽस्ति । भवति तु प्रथमो यज्ञस्य
प्रयोगः । कर्तृसंयोगात् । पूर्वस्य द्वितीयादीनिपेक्ष्य प्रथमशब्दो भव-
ति । स प्रयोगस्योपपद्यते, न क्रतो । प्रयोगः श्रवणाद् गम्यते । क्रतुः
प्रयोगसम्बद्धत्वात्, श्रुतिश्च बलीयसी न लक्षणा । तस्मात् प्रथमे
प्रयोगे न प्रवर्जितव्यमिति ॥

अथ यदुक्तं, ज्यातिष्टोमेन सामानाधिकरण्यात् तद्वचन इति ।
लक्षणया सामानाधिकरण्यमिति तत् परिहृतम् । यत्तु प्रथमयज्ञ
इति यज्ञशब्देन सामानाधिकरण्यं, तदपि यज्ञशब्दस्य यागवचनत्वा-
दस्मत्पक्षस्य अबाधकम् ॥ ३३ ॥ सिद्धान्तः ॥ प्रवर्ग्यनिषेधस्य प्रथम-
प्रयोगविषयताधिकरणम् ॥ १२

पौष्णम्पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोदनात् प्रकृतौ ॥ ३४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः समामनन्ति । तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि स इति । तत्र सन्देहः । किं पौष्णं पेषणं प्रकृतौ, उत विकृताविति । किं प्राप्तम् । प्रकृताविति । कुतः । प्रकरणात् । ननु प्रकृतौ पूषणं न कस्यचिद् हविषो देवतां समामनन्तीति । उच्यते । प्राकृतीं काञ्चिद्देवतां पूषशब्दो वक्ष्यति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । यत्र पौष्णं हविस्ति, तत्र तस्य पेषणं विधातुं शक्यम् । न च प्रकृतौ पूषास्ति । तस्मादुत्क्रष्टव्यं पेषणमिति । यदुक्तं, काञ्चिद्देवतां पूषशब्दो वक्ष्यतीति । ब्रूयाद् यद्यन्यत्रापि मुख्यः पूषा न स्यात् । नन्वन्यत्र क्रियमाणे प्रकरणमुपरुद्धेत । उपरुद्धताम् । वाक्यं हि अस्योपरोधकम् । अथ वा नैवात्र सन्देहः । एवमेव प्राप्तमुच्यते । पौष्णं पेषणं विकृतौ, न प्रकृताविति । नास्ति पूष्णः प्रकृतौ चोदनेति । किमर्थं प्राप्तमुच्यते । उत्तरत्र कथा वर्त्तिष्यते ॥ ३४ ॥ ॥ पौष्णपेषणस्य विकृतौ विनियोगाधिकरणम् ॥ १३ ॥

तत्सर्वार्थमविशेषात् ॥ ३५ ॥

पौष्णं पेषणं प्रकृतौ श्रूयमाणं विकृतावित्युक्तम् । तत्र सन्देहः । किं चरौ पशौ पुरोडाशे च, उत चरावेवेति । किं तावत् प्राप्तम् । तत् सर्वत्र स्याच्चरौ पशौ पुरोडाशे च । कुतः । अविशेषात् । न कञ्चिद्विशेष आश्रीयते । तस्मात् सर्वत्रेति ॥ ३५ ॥ पूर्व० ॥

चरौ वाऽर्थोक्तं पुरोडाशेऽर्थविप्रतिषेधात् पशौ न स्यात् ॥ ३६ ॥

चरौ पौष्णं पेषणं विनियुज्येत । पुरोडाशे तावत् पेषणमर्थादेव प्राप्नोति । नैवान्यथा पुरोडाशो भवति । तदर्थं तावन्न वचनम् । पशौ च न स्यात् । हृदयादिषु पिष्यमाणेषु तेषामाकारविनाशः स्यात् । तत्र को दाषः । हृदयस्याग्रंऽवद्यतीति न हृदयादवदायिष्यते । तथान्यदप्यवदानं न यथाश्रुतादवदास्यते ॥ ननु शक्यते पिष्टेऽपि हृदयादिभ्यांऽवदातुम् । नेति ब्रूमः । आकारा हृदयादयो, न मांसानि । उक्तमेतद्, आकृतिः शब्दार्थ इति । यद्यपि पुनस्तदाकृतिकः क्रियते, तथाप्यस्योत्सादनप्रदेशं प्रति मुह्येयुः । तस्माच्चरौ पौष्णं पेषणं भविष्यतीत्येवमर्थं वचनम् ॥ ३६ ॥ ॥ सि० ॥

चरावपीति चेत् ॥ ३७ ॥

इति चेत् पश्यति भवान्, अर्थविप्रतिषेधान्न पश्वर्थमिति । ननु चरावत्यर्थविप्रतिषेधो, विशदसिद्धे ओदने चरुशब्दमुपचरन्ति, पिष्यमाणो हि पिष्टकं यवागूर्वा स्यात् खलिर्वा ॥ ३७ ॥ ॥ आ० ॥

न पक्तिनामत्वात् ॥ ३८ ॥

अत्रोच्यते सत्यं विशदसिद्धे ओदने चरुशब्दः प्रयुज्यते । विशदसिद्धश्चरुर्दीयते इति, न त्वस्य विशदसिद्धिर्निमित्तम् । यदि विशदसिद्धिर्निमित्तं स्याद्, न पिष्टसिद्धे प्रयुज्येत । तत्रापि हि प्रयुज्यते, पिष्टकचरु साध्यते इति । अतोऽन्यदेतयोः सामान्यं, तन्निमित्तम् । तदेतदुच्यते, न पक्तिनामत्वादिति । न चरौ विप्रतिषेधः । कथम् । पक्तिनामत्वात् । पक्तिनामैतत्-चरुरिति । अनवस्त्राविता-न्तरुष्मपाकेन अभिनिर्वर्त्यस्य भवति चरुशब्दो वाचकः । तेन पिष्टे ओदने विशदोदने च प्रयोक्तारो भवन्ति, चरुरिति । पक्षोक्तमेव प्रयोजनम् पूर्वपक्षे पशावपि पेषणम् । सिद्धान्ते चरावेव ॥ ३८ ॥ ॥ आ० नि० ॥ पौष्णपेषणस्य चरावेव निवेशाधिकरणम् ॥ १४ ॥

एकस्मिन्नेकसंयोगात् ॥ ३९ ॥

पौष्णं पेषणं विकृतौ भवति चरावेवेत्युक्तम् । अथेदानीं सन्दिह्यते । किमेकदेवत्ये पौष्णे एतद्भवति, उत द्विदेवत्येऽपीति । किं द्विदेवत्यं उदाहरणम् । राजसूये उत्तरे त्रिसंयुक्ते सौमापौष्णे एकादशकपाले ऐन्द्रापौष्णश्चरुः श्यावो दक्षिणा इति । तत्र ऐन्द्रापौष्ण उदाहरणम् । किं प्राप्तम् । एकदेवत्यस्यैव पेषणमिति । केवलसंयोगाद् यथा चतुर्धाकरणे ॥ ३९ ॥ ॥ सि० ॥

धर्मविप्रतिषेधाच्च ॥ ४० ॥

द्विदेवत्ये विप्रतिषिद्ध्यतः धर्मः । पूष्णः पेषणं, नेतरस्य । तत्र यदि पूष्णो भागः पिष्येत, अपिष्ट इतरस्य स्यात् । तत्र विषमः पाको भवेत् । पाकनिमित्तश्च चरुशब्दः स विप्रतिषिद्ध्येत । अथ अविरोधं मन्यमाना अपरस्यापि भागं पिष्युः, भागसंमोहः स्यात् । तत्र को दोषः । अन्यस्य भागोऽन्वस्मै अवदीयेत । तथा अयथाश्रुतं क्रियेत । तस्मादप्येकदेवत्यं पेषणमिति ॥ ४० ॥ ॥ हेतुः ॥

अपि वा सद्वितीयं स्यादेवतानिमित्तत्वात् ॥ ४१ ॥

देवतानिमित्तमेतत् पेषणं श्रूयते । पूषा प्रतिष्ठभागः कर्त्तव्यः

इति । स च द्विदेवत्येऽपि भागे पिष्यमाणे प्रपिष्टभागः कृतो भवति । न यथा चतुर्धाकरणे । तत्र हि तद्धितो निरपेक्षस्य भवति, न सद्भितीयस्य ऐन्द्रपीत इति समासोऽपि निरपेक्षस्य, न सद्भितीयस्य । इह तु प्रपिष्टशब्दस्य भागशब्देन सहान्यपदार्थो बहुव्रीहि समाम् । एषोऽपि समर्थयारेव, न त्वत्र द्विदेवत्ये कश्चिद्वञ्जातीयको दोषः । तस्मादेकदेवत्ये द्विदेवत्येऽपि वा चरावस्य भागः पेष्य एव ॥ ४१ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४२ ॥

लिङ्गमप्येवं भवति, तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हीति, देवतानिमित्तं पेषणमिति स्तुतिर्दर्शयति । तथा सौमापौष्णं चरुं निर्वपेन्नेमपिष्टं पशुकाम इति नेमपिष्टतां दर्शयति । तथा अर्द्धं पिष्टमर्द्धमपिष्टं भवति, द्विदेवत्यत्वायेति देवतानिमित्तमेव पेषणं दर्शयति । ॥ ४२ ॥ ॥ हेतु ॥

वचनात् सर्वपेषणं तं प्रति शास्त्रवत्त्वादर्थभावात्
द्विचरावपेषणं भवति ॥ ४३ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रं, नेमपिष्टं भवतीति । कस्मादेतद् न वचनमिति । उच्यते । यदि वचनमेतद् भवेत् सौमापौष्णमात्रमनूद्य सर्वत्र पेषणं विदध्याच्चरौ पशौ पुरोडाशे च । तत्र सौमापौष्णस्य चरुसम्बन्धे नेमपिष्टसम्बन्धे चोभयस्मिन् विधीयमाने वाक्यं भिद्येत । तस्माद् यो यः सौमापौष्णस्तत्र तत्र नेमपिष्टता । तं प्रति सौमापौष्णमात्रं प्रति शास्त्रवत्त्वमर्द्धपेषणस्य । पुरोडाशेऽर्थात् सर्वपेषणे प्राप्ते अर्थाभावाच्च पशौ चरौ वा अपेषणे प्राप्ते वचनमिदं भवेत् । तत्र चरुशब्दो न विवक्षितस्वार्थः स्यात् । प्रदर्शनार्थः कल्प्येत, पेषणानुवादपक्षे पुनर्नैष विरोधो भवति । तस्माद् भवत्येव लिङ्गम् । ननु अङ्गनाशभयात् पशोरपेषणम् । नेति ब्रूम । अर्द्धपेषणे न अङ्गनाशः । आपिष्टादवदास्यते । पेषणञ्चादृष्टार्थम् ॥ ४३ ॥ पूर्वपक्षे आशङ्कानिर्गासः ॥

एकस्मिन् वार्थधर्मत्वादैन्द्राग्नवदुभयान्न स्या-
दचोदिनत्वात् ॥ ४४ ॥

एक देवत्ये वा पौष्णं पेषणं भवितुमर्हति, न ऐन्द्रापौष्णे । कुतः । नैष देवताधर्मो विधीयते, पूष्णो भागः पिष्ट उपयोक्तव्य इति कस्य

तर्हि । अर्थस्य धर्मः । क पुनरर्थः । याग । कथमवगम्यते ? न देवताधर्म इति । उच्यते । न हि तस्य भागोऽस्ति । ननु यद् देवतायै दीयते, तत् तस्या भागो भवति । उच्यते । एतद् हि देवतामुद्दिश्य त्यज्यते । न च त्यागमात्रेण देवतास्वत्वं भवति परिग्रहणेन हि स्वस्वामिसम्बन्ध आपद्यते । न च परिगृहीतं देवतयेति । किञ्च, न प्रमाणमस्ति । यच्च यं भजते, स तस्य भागः । न च हविर्देवता भजते । तस्मान्नास्ति पूष्णो भागः । अथापि कथञ्चिद् भवेद् भागः, तथापि न देवताया धर्म पेषणं भवितुमर्हति । निष्प्रयोजनो हि तथा स्याद्, अयागधर्मत्वात् । कथं तर्हि प्रकरणान्तरे समाम्नातो यागधर्मो भविष्यतीति । उच्यते । वाक्यसंयोगात् । ननु च देवतया एष संयोगः श्रूयते, न यागेनेति । उच्यते । भागाभावादनर्थकत्वाच्च न देवतासंयोग इत्युक्तम् । तथापि तु यथा यागसम्बन्धो भवति, तथा वक्तव्यम् । तदुच्यते । अयमत्र पूष्णो भागो यः पूषणमुद्दिश्य त्यज्यते । यस्य द्रव्यस्य त्यागे पूषा देवता । न चैन्द्रापौष्णे भवति पूषा देवता, न स चरुः पूष्णः स्वत्वेन सम्बद्ध्यते । तस्मादैन्द्रापौष्णे न कञ्चिदस्ति पूष्णश्चरुणा सम्बन्धः । केवले तु पूषणि देवताभूते तस्मै सङ्कुलितो भागो भवति । कथम् । यमुद्दिश्य सङ्कुलपो भवति स तस्य भाग इति प्रसिद्धिरेषा । तेन यद्यपि पूषा स्वेनोच्चारणेन इन्द्रापूष्णोरुपकारकमुच्चारणं कुर्वन्नुपकारको भवेत्, तथापि न तस्य द्विदेवत्यो भाग इत्युच्यते । असङ्कुलपनात् । केवले पूषणि देवतायां चरोः पेषणं क्रियते, न ऐन्द्रापौष्णेषु द्विदेवत्येषु इति ॥ ४४ ॥ ॥ ॥ पूर्वपक्षानिरासः ॥

हेतुमात्रमदन्तत्वम् ॥ ४५ ॥

यदुक्तम्, अदन्तको हि इति देवताधर्मं दर्शयतीति । अर्थवाद एष इतरस्मिन्नपि पक्षे उपपद्यते ॥ ४५ ॥

वचनं परम् ॥ ४६ ॥

अथ अपरं यत्कारणमुक्तं, नेमपिष्टमिति द्विदेवत्ये पेषणं दर्शयति, अर्द्धपिष्टं भवत्यर्द्धमपिष्टं द्विदेवत्यत्वायेति, देवताधर्मं दर्शयतीति । अत्रोच्यते । एवं सति वचनमिदमप्राप्ते भवतीति । नन्वनेकार्थविधानमेकं वाक्यं प्राप्नोति । उच्यते । सति पक्षान्तरे अनेकार्थविधिः

पक्षान्तराश्रयणेन परिह्रियते । अस्ति पुन पक्षान्तरे उच्चारणानर्थक्य-
प्रसङ्गपरिजिहीर्षयाऽनेकार्थं वाक्यमभ्युपगन्तव्यं भवति । तस्मान्न
द्विदेवत्ये पेषणमिति सिद्धम् ॥४६॥ ॥ आशङ्कानिरासः ॥ पौष्णपेषण-
स्यैकदेवत्ये निवेशाऽधिकरणम् ॥ १५ ॥ इति श्रीशिवरस्वामिनः कृतौ
मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥ ३ ॥

अथ तृतीये अध्याये चतुर्थपादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

निर्वीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नातं, निर्वीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृ-
णामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते इति । निर्वीतं
मनुष्याणामित्यत्र सन्देहः । किमयं विधिरुतार्थवाद इति । यदा वि-
धिस्तदा किमयं पुरुषधर्म उत कर्मधर्मः । अथ यत्प्रकरणे म-
नुष्याणां तत्र विधिः, उत मनुष्यप्रधाने कर्मणि निविशते इति ॥
किं प्राप्तम् ? विधिर्मनुष्यधर्मश्चेति । यदि विधिरेवमपूर्वमर्थं विद-
धर्त्यवान् भवति । इतरथा अर्थवादमात्रमनर्थकम् । विधिश्चेत्
पुरुषधर्मो, निर्वीतं मनुष्याणामिति पुरुषप्रधानो निर्देशः । कथमवग-
म्यते ? नात्र मनुष्या विधीयन्ते, मनुष्याणां निर्वीतं विधीयते, न चा-
ऽविहितमङ्गं भवति । यदि मनुष्या अपि विधीयेरन् वाक्यं भिद्येत ।
तस्मान्निर्वीतं मनुष्याणामुपकारकम् ॥ ननु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयो-
रुपकारकम् । प्रकरणाद्धि वाक्यं बलवत्तरम् । अपि च गुणभूतेषु
मनुष्येषु कारकसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात् तृतीया भवेत् । षष्ठी
त्वेषा सम्बन्धलक्षणा । तत्र गुणभूतेषु मनुष्येषु मनुष्यग्रहणं नैव
कर्त्तव्यं स्यात् । मनुष्यैरेव तत् क्रियमाणं क्रियेत । मनुष्यप्रधानपक्षे
तु कर्त्तव्यम् ॥ १ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

अपदेशो वाऽर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥ २ ॥

अपदेश इति ज्ञायमानस्य वचनम् । स एष न विधिः । अनुवाद
एषः । कुत ? अर्थस्य विद्यमानत्वात् । प्राप्त एवार्थो, यन्निर्वीतं म-
नुष्याणाम् । निर्वीतं हि मनुष्याः प्रायशः स्वार्थं कुर्वन्ति । तस्माद्-
ऽनुवादः ॥ २ ॥ आशङ्कानिरासः ॥

विधिस्त्वपूर्वत्वात् स्यात् ॥ ३ ॥

विधिरेव भवेत् तथा प्रयोजनवान् । इतरथा वादमात्रमनर्थकम् ।

पूर्ववान् अनुवादो भवति । अयं त्वपूर्वो, यन्नियमेन निव्यातव्यमिति ॥ ३ ॥ ॥ आशङ्कानिरासः ॥

स प्रायात् कर्मधर्मः स्यात् ॥ ४ ॥

यदुक्तं विधिरिति, एतद् गृह्यते । यत्तु मनुष्यधर्म इति, तन्नानुमतम् । क्रतुधर्मोऽयं प्रकरणात् । प्रकृत्य एव हि कर्मप्रायेषु धर्मेषु कथ्यमानेष्वेतदभिधीयते । तस्मात् कर्मधर्मः ॥ ४ ॥

वाक्यशेषत्वात् ॥ ५ ॥

निवीत मनुष्याणामित्यस्य वाक्यशेषः समाख्या, आध्वर्यवमिति । यदि दर्शपूर्णमासयो शेषस्ततोऽध्वर्युणा कर्त्तव्यम् । तत्र समाख्याऽनुग्रहीष्यते ॥ ५ ॥

तत्प्रकरणे यत्तत्संयुक्तमविप्रतिषेधात् ॥ ६ ॥

उच्यते । प्रकरणात् समाख्यानाञ्च धर्मकर्मो विज्ञायते । वाक्यान्मनुष्यधर्मः । तस्मादुत्कर्षमर्हति । नेति ब्रूमः प्रकरणे एवाभिनिविशमानस्य मनुष्यप्रधानताऽवकलिप्यते । कथम् । यद्दर्शपूर्णमासयोर्मनुष्यप्रधानं, तत्र निवेक्ष्यतेऽन्वाहार्यकर्मणि । प्रकरणं चैवमनुग्रहीष्यते, वाक्यञ्च ॥ ६ ॥

तत्प्रधाने वा तुल्यवत् प्रसङ्ग्यानादितरस्य

तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥

नैतदस्ति, प्रकरणे निवेश इति । मनुष्यप्रधाने कर्मणि निवीतं स्यादातिथ्ये । कुत । तुल्यवत् प्रसङ्ग्यानात् । तुल्यानि चैतानि प्रसङ्ग्यायन्ते । यत्तावदुपवीतं देवतानामुपव्ययते इति, नत् प्रकृतयोर्दर्शपूर्णमासयोरुपवीतं विदधाति । यत् प्राचीनावीतं पितृणामिति, तत् पितृप्रधाने कर्मणि प्राचीनावीतं विदधाति । यदप्येतद्, निवीतं मनुष्याणामिति, तदप्यातिथ्ये निरपेक्षं विदधाति । कथं गम्यते ? मनुष्यप्रधाने विदधातीति । मनुष्याणामिति षष्ठ्यन्तेन सम्बन्धात् । मनुष्याणामेव प्राप्नोति, न मनुष्यप्रधाने । उच्यते । मनुष्याणां कल्प्यमानं फलं कल्पनीयम् । मनुष्यप्रधाने पुन षष्ठी भविष्यति, सम्बन्धश्चैवमवकलिप्यते, फलं चैवं न कल्पनीयम् । तदुक्तं, समेषु वाक्यभेदः स्यादिति ॥ ननु मनुष्यप्रधानेन सहैकवाक्यतां प्राप्तम्, पुन प्रकृताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामेकवाक्यतां या-

स्याति । न हि द्वौ सम्बन्धावेकस्मिन् वाक्ये विधीयेते । भिद्येत हि तथा वाक्यम् । इतरस्य मनुष्यग्रहणस्य निर्वीतसम्बन्धार्थत्वात्तेनैव सहैकवाक्यता भविष्यति । प्रत्यक्षेण शब्देन, तदेकवाक्यतया चार्थवत्त्वे सति न प्रकृतेनैकवाक्यताऽवकल्प्यते । तस्मात् प्रकरणं बाधित्वा आतिथ्ये निवेक्ष्यते इति ॥ ७ ॥ ॥ पूर्व० ॥

अर्थवादो वा प्रकरणात् ॥ ८ ॥

नैतदस्ति, विधिः स च मनुष्यप्रधाने कर्मणीति । मनुष्याणामिति मनुष्यसम्बन्धोऽत्र श्रूयते, न मनुष्यप्रधानेन कर्मणा सम्बन्धः । मनुष्यप्राधान्यं च सति फलं कल्पनीयम् । आतिथ्यकर्मणा त्वनिर्दिष्टेनाप्रकृतेनानुमेयेन संबद्ध्यत । तत्र को दोषः । प्रकरणदुत्कृष्येत सम्भवस्तत्र । कथं सम्भव इति चेत् । अर्थवाद एव । स प्रकृतं स्तुवन् प्रकरणे सम्भविष्यति, विधिः सन्नुत्कृष्येत । तस्मान्न विधिर्मनुष्यप्रधाने कर्मणीति ॥ ८ ॥ ॥ सि० ॥

विधिना चैकवाक्यत्वात् ॥ ९ ॥

इतश्च न विधिः । कुतः ॥ विधिनैकवाक्यत्वात् ॥ उपव्ययने देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते इत्येष विधिः । अनेनास्य सहैकवाक्यता भवति । यदीतरोऽपि विधिः स्याद् वाक्यं भिद्येत । न हि विधेः श्रैकवाक्यता भवति । वचनव्यक्तिभेदात् । तत्रैकवाक्यतारूपं बाध्येत । किमेकवाक्यतारूपम् । निर्वीतं मनुष्याणामिति प्राप्ताऽनुवादः । प्राप्तस्य किमर्थेन पुनर्वचनम् ? । उपवीतस्तुत्यर्थेन । कथमुपवीतस्तुति । निर्वीतमयोग्यं देवकर्मणि दर्शपूर्णमाससंज्ञके । मनुष्याणां हि तत् । तथा प्राचीनावीतं पितॄणां, न देवकर्मणि । उपवीतं तु तत्र योग्यम् । तस्मादुपव्यातव्यामिति । यथा, यादृशोऽस्य वेशस्तादृशो नटानां, यादृशो देवदत्तस्य तादृशां ब्राह्मणानामिति देवदत्तवेशप्रशंसार्थमितरवेशसङ्कीर्तनम् । एवमिहाप्युपव्यानस्तुत्यर्थेन निर्वीतसङ्कीर्तनम् । नास्त्यत्र विधायक शब्दो, निर्वीतं मनुष्याणां कर्त्तव्यमिति । आतिथ्यप्रयोगवचनं, तस्य कर्त्तव्यताविधायकमिति चेत् । नैतदेवम् । स्तुत्यर्थेनार्थवत्त्वे सति न शक्यं कल्पयितुम् । परोक्षं हि तदानर्थक्यपरिजिहीर्षया कल्प्येत । परिहृते त्वानर्थक्ये इह पुनर्न किञ्चित् कल्पनीयम् । तस्मादर्थवादः । एवञ्च

वाक्येनाविरुद्धं प्रकरणम् अर्थवद् भवति ॥९॥ ॥ युक्तिः ॥ निवीतस्या-
ऽर्थवादताधिकरणम् ॥ १ ॥

दिग्विभागश्च तद्वत् सम्बन्धस्यार्थहेतुत्वात् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते-प्राचीं देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः,
प्रतीचीं मनुष्या, उदीचीं मसुरा इति । अपरेषाम्, उदीचीं रुद्रा इति ।
तत्र सन्देहः । किं विधिरुतार्थवादः । विधिः सन् किं मनुष्यधर्मः,
उत कर्मधर्मः । अथ वा प्रकरणे मनुष्यप्रधाने कर्मणि निवेशः ?
किं वा आतिथ्ये इति ॥ किं तावत् प्राप्तम् ॥ दिग्विभागश्च तद्वत्
सम्बन्धस्यार्थहेतुत्वात् ॥ य एष दिग्विभागः, स निवीतवद् विचा-
र्यः । यो निवीते पूर्वपक्षः स इह पूर्वपक्षो, यो मध्यमः स मध्यमः,
यः सिद्धान्तः स सिद्धान्तः । अर्थवत्त्वाद् विधिर्मनुष्यसम्बन्धान्मनु-
ष्यधर्म इति पूर्वपक्षः । प्रत्यङ्मुखा उदङ्मुखा वा पृष्ठत आदित्यं
प्रांशु पदार्थाननुतिष्ठान्त । मनुष्या इत्यनुवादः । विधिरिव प्रकरणा-
नुग्रहाच्च ज्योतिष्टोमधर्मः । वाक्यप्रकरणानुग्रहाय ज्योतिष्टोमे म-
नुष्यप्रधाने दक्षिणाव्यापारे निवेश इत्यपरः पक्षः । भिन्नत्वाद् वा-
क्यानामातिथ्ये निवेश इति अपरं मतम् । अर्थवादोऽयं प्रकरणा-
ऽनुग्रहाय । प्राचीनवंशं करोतीत्यनेन विधिनैकवाक्यत्वस्य प्रत्यक्ष-
सिद्धत्वादिति सिद्धान्तः ॥१०॥ दिग्विभागस्याऽनुवादताधिकरणम् ॥२॥

पुरुषि दितपूर्णघृतविदग्धश्च तद्वत् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नातं, यत् पुरुषि दित तद्देवानां, यदन्तरा
तन्मनुष्याणां, यत् समूलं तत् पितृणामिति । तथा, यो विदग्धः
स नैर्ऋतः । यो श्रुतः स रौद्रः, य श्रुतः स सदेवत्यः । तस्माद्
अविदहता श्रपयितव्यं सदेवत्वायेति । ज्योतिष्टोमे श्रूयते—
यत् पूर्णं तन्मनुष्याणामुपरि, अधो देवनामधः पितृणामिति । तथा,
घृतं देवानां मस्तु पितृणां निष्पक्कं मनुष्याणामिति । तत्र मनुष्यस-
म्बद्धेषु, रौद्रे च सन्देहः । किं मनुष्याणां धर्मा विधयः, उत कर्म-
धर्मा अनुवादाः । अथ यत् प्रकरणं मनुष्यप्रधानं, रौद्रं च तत्र नि-
विशेरन्, उत आतिथ्ये, उत अर्थवादः ? इति ॥ किं तावत् प्राप्तम् ।
एतान्यपि तद्वत् । यो निवीते पूर्वः पक्षः, स एतेषां पूर्वः पक्षः । यो
मध्यमः स मध्यमः । यः सिद्धान्तः स एव सिद्धान्तः । अर्थवत्त्वा-

स्मनुष्यसम्बन्धाच्च विधयो मनुष्यधर्माश्चेति पूर्वः पक्षः । उपरि मूले
चानियमाह्लाघवम् । अश्रुतं रोगदत्वाद् रौद्रं, पूर्णेऽपि श्लक्ष्णत्वा-
ह्लाघवम् । एवं घृतं शिरसि निहितं मनुष्याणां सुखकरमेव । अर्थ-
प्राप्तत्वाद् अनुवाद इत्युत्तरः पक्षः । विधिः, कर्मधर्मप्रायात् स-
माख्यानाच्च कर्मधर्म इति पक्षः । अन्वाहार्ये दक्षिणासु चेति
वाक्यप्रकरणानुग्रहात् पक्षः । आतिथ्ये इति वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
अर्थवाद इति, प्रकरणाद् विधिनैकवाक्यत्वादिति । पर्व प्रतिलुना-
ति उपरि विलाद् गृह्णाति नवनीतेनाभ्यङ्गे अविद्वता अपथितव्य-
मित्येभिः सहैषामेकवाक्यभावः । तस्मादेते न विधयोऽर्थवादा
इति ॥ ११ ॥ पुरुषि दितादीनामनुवादताधिकरणम् ॥ ३ ॥

अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते, नानृतं वदेदिति । तत्र सन्देहः । कि-
मयं प्रतिषेधो दार्शपूर्णमासिकस्य पदार्थस्य प्रकरणे एव निवेशः,
अथ प्रायेण प्राप्तस्य कर्मण पुरुषं प्रति प्रतिषेधः, पुरुषधर्मोऽयम् ?
इति । किं प्राप्तम् । पुरुषधर्मः स्यात् । पुरुषस्यायमुपदिश्यते, न
दर्शपूर्णमासयोः । कुतः । पुरुषप्रयत्नस्य भवणात् । वदेदिति वदन-
मनुतिष्ठेदिति श्रुत्या गम्यते । तस्य पुरुषसम्बन्धः श्रुत्यैव । कर्मस-
म्बन्धः प्रकरणात् । श्रुतिश्च प्रकरणाद् बलीयसी । इतरथा वदनं
भवतीत्येतावत्यर्थे वदनमनुतिष्ठेदित्यविवक्षितस्वार्थः परार्थो वि-
ध्यर्थो भवेत् । पुरुषस्योपदेशो पुनर्विवक्षितस्वार्थ एव शब्दः । तस्मा-
त् पुरुषस्योपदेशः । यस्य चोपदेशस्तस्यायं प्रतिषेधः । स चायम-
र्थ उपनयनकाल एव पुरुषस्य प्रतिषिद्धः । तेन संयोगेन अयं नित्या-
ऽनुवादः ॥ नन्वेषा श्रुतिस्तस्याः स्मृतेर्मूलम् । नैषा तस्या मूलं भवि-
तुमर्हति । यदि इयं तन्मूलिका भवेत्, दर्शपूर्णमासयोरिति स्मर्येत ।
उपनयकाले एव चास्योपदेशारो भवन्ति । अपि च पुरुषधर्म इत्यु-
पदिशन्ति । तस्मान्नैषा स्मृतिरतः श्रुतेरिति ॥ १२ ॥ ॥ पूर्व० ॥

विधिर्वा संयोगान्तरात् ॥ १३ ॥

विधिर्वाऽयं दर्शपूर्णमासयोरानृतं वदेदिति, नाऽनुवादः । कुतः ॥
संयोगान्तरात् ॥ नियमानुष्ठानेन पुरुषस्य सम्बन्धः स्मर्यते, पदा-
ऽर्थप्रतिषेधेनेह संयोगः पुरुषस्य कथमन्यच्छ्रूयमाणमन्यस्यानुवा-

दो भवत्यति । तस्माद् विधिः प्रतिषेधस्यायम् । आह । गृह्णीम एत-
 द्, विधिरिति । पुरुषधर्म इति तु गृह्णीमः । पुरुषप्रयत्नस्य श्रुत-
 त्वात् । अत्र भ्रूमः । सर्वेष्वख्यातेषु क्रियानुष्ठानं श्रूयते, न कारकं
 किञ्चित् । कथमेतद् गम्यते । प्रत्ययाद्, यतः क्रियामनुष्ठेयां प्रतीमः ॥
 ननु कर्त्तारमपि प्रतियन्ति । सत्यं प्रतियन्ति, न तु शब्दात् । कुत-
 स्तर्हि । अर्थात् । यदा क्रिया अनुष्ठातव्या विधीयते, तदाऽर्थात्
 कारकव्यापारो गम्यते । यश्चार्थाद् गम्यते । न स श्रौतः । यश्च न श्रौ-
 तो न स वाक्याद् गम्यते कथमसौ प्रकरणं बाधिष्यते ॥ आह । प्र-
 कृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इत्याचार्य्योपदेशात् कर्त्ता शब्दार्थ-
 कर्म चेत्यवगम्यते । कर्त्तरि शप्, कर्मणि यगिति । प्रत्ययार्थं
 कर्त्तारं कर्म च समामनन्ति आचार्याः । तस्माच्छब्दार्थः कर्त्ता
 कर्म चेति ॥ उच्यते । न आचार्य्यवचनात् सूत्रकारवचनाद् वा श-
 ब्दार्थो भवति । प्रत्ययादसौ गम्यते । अनुष्ठेया च क्रिया प्रतीता स-
 ती कारकाणि प्रत्याययतीत्यवगतमेतत् । अपि च, नैव कर्त्ता प्रत्य-
 यार्थः कर्म वेति आचार्या आहुः । ननु कर्त्तरि कर्मणि च लकारः
 श्रूयते । नासौ कर्त्तरि कर्मणि वा श्रूयते । किन्त्वेकस्मिन्नेकवचनं,
 द्वयोर्द्विवचनं, बहुषु बहुवचनमिति तत्रापरं वचनम् । तत्रैवमभि-
 सम्बन्धः क्रियते- एकस्मिन् कर्त्तरि, द्वयोः कर्त्तृर्बहुषु कर्त्तृष्विति ।
 एवं कर्मण्येकत्वादिसम्बन्धः । तत्र नैवं भवति । कर्त्तरि भवति, ए-
 कस्मिन्नेकवचनं । कथं तर्हि । कर्त्तरि एकस्मिन्नेकवचनं, कर्त्तुरेकत्वे
 इत्यर्थः । एवं द्वित्वे बहुत्वे, कर्मणि च । एवं वर्ण्यमाने लौकिक-
 न्यायानुगतः सूत्रार्थो वर्णितो भवति । सूत्राक्षराणि च न्यायानुगता-
 नि भवन्ति । आगमोऽपि चायमेव । यदेकत्वादयो विभक्त्यर्थास्त-
 दा कर्मादयो विशेषणत्वेनेति ॥ नन्वेतदप्यास्ति । यदा कर्मादयो वि-
 भक्त्यर्थास्तदा एकत्वादयो विशेषणत्वेनेति । उच्यते । अर्थप्राप्ता हि
 कर्मादयस्ते न भवन्ति शब्दस्याभिधेयभूताः । न त्वेकत्वादयोऽर्था-
 त् प्राप्नुवन्ति । तेन ते शब्दार्थभूताः । तस्माद् यद्यपि विशेषण-
 मेकत्वादयस्तथापि विशेषणमेवाभिधीयते । यथा, हिरण्यमालिन
 ऋत्विज प्रचरन्तीति हिरण्यमालित्वं विशेषणत्वेन, तथापि तदेव
 विधीयते । तस्मात् कर्त्तुरेकत्वं शब्दार्थो, न कर्त्ता ॥ ननु कर्त्तुरेक-
 त्वादेकवचनं, कर्त्तुर्द्वित्वाद् द्विवचनं, कर्त्तुर्बहुत्वाद् बहुवचनम् । तेन

नूनं कर्त्ता शब्दाथे इति गम्यते । उच्यते । नैतदनुमानाच्छक्यम् । कर्त्ता अनुष्ठेयक्रियावगमादेवावगम्यते इति प्रत्यक्षम् । तत्तावत् केनचिन्न बाध्यते । एकवचननिर्देशे कर्त्रैकत्वं गम्यते, द्विवचननिर्देशे कर्त्तुर्द्वित्वं, बहुवचननिर्देशे कर्त्तृबहुत्वम् । तदपि प्रत्यक्षम् । कतरदत्रानुमानं बाधितुमर्हतीति । यथा आकृतिवचने शब्दे द्विवचने द्रव्यभेदोऽवगम्यते, एकवचने द्रव्यैकत्वम्, एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मान्न श्रौतः । न चेच्छ्रौता, न प्रकरणं बाधिष्यते ॥ यस्तु पुरुषप्रयत्नोऽनर्थको भवति कर्मधर्मपक्षे प्रयोगवचनेन कर्त्तव्यतावचनादिति । तदुच्यते । अङ्गं सत् प्रकरणेन गृह्येत । न चाविहितमङ्गं भवति । तस्मादङ्गत्वाय विधातव्यमस्मिन्नपि पक्षे । अतो मन्यामहे, प्राकरणिकस्यायं निषेध इति । तस्मात् तदङ्गं, यदनृतं तद् न वाच्यमिति । तेन यत् सङ्कल्पितं, तदङ्गं तदेव कर्त्तव्यम् । ब्रीहिमयं सङ्कल्प्य न यवमयं प्रदेयं ॥ आह । यदोभयोरपि पक्षयोर्नानृतं वदितव्यं, तदा को विचारेणार्थ इति । उच्यते पूर्वस्मिन् पक्षे पुरुषधर्मः । तत्र भ्रंशे स्मार्त्तं प्रायश्चित्तम् । सिद्धान्ते दर्शपूर्णमासधर्मः । तत्र भ्रंशे याजुर्वैदिकं प्रायश्चित्तम् ॥ १३ ॥ सिद्धान्तः ॥ अनृतवदननिषेधस्य क्रतुधर्मताधिकरणम् ॥ ४ ॥

अहीनवत् पुरुषस्तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, अङ्गिरसो वा इत उत्तमा सुवर्गे लोकमायन् तेऽप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयंस्तीर्थे स्नाति तीर्थमेव हि सजातानां भवतीति । दर्शपूर्णमासयोराम्नायते, तस्माज्जञ्जयमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति, प्राणा पानावेवात्मन्धत्ते इति । तत्र सन्देहः । किमयं धर्मः प्रकरणे निविशतं, उत पुरुषस्यापदिश्यते ? इति । किं तावत् प्राप्तम् । अहीनवत् पुरुषः । तदर्थत्वात् । एष विधिः प्रकरणादुत्कृष्येत । कुतः । पुरुषश्रुतेः । ब्रूयादिति पुरुषप्रयत्नस्य विवक्षितत्वात् ॥ ननु प्रकरणं बाध्यते । उच्यते । बाध्यतां प्रकरणं, वाक्यं त्वस्य बाधकम् । जञ्जयमानसंयोगात्, प्रकरणाद् दर्शपूर्णमासयोरुपदिश्यते इति गम्यते, वाक्याज्जञ्जयमानस्य । वाक्यञ्च प्रकरणाद् बलीयः । तस्मादुत्कृष्येतिति । फलमप्यामनन्ति, प्राणापानावेवात्मन्धत्ते इति । स च संबो गो बाध्यते । तस्मात् पुरुषधर्मः प्र-

करणादुत्कृष्येत । अहीनवत् । यथा अहीनसंयोगाद् द्वादशोपसत्ता
प्रकरणादुत्कृष्यते । एवं जञ्जञ्ज्यमानसंयोगान्मयि दक्षकतू इति व-
चनम् ॥ १४ ॥ ॥ पूर्व० ॥

प्रकरणाविशेषाद्वा तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्यवत् ॥ १५ ॥

न वोत्क्रष्टव्यम् । कुतः । प्रकरणविशेषात् । प्रकरणयुक्त एव ज-
ञ्जञ्ज्यमानो वचनेन संस्क्रियते । यथा यवादिद्रव्यं प्रोक्षणादिना ।
ननु न शक्नोति प्रकरणं जञ्जञ्ज्यमानशब्दमेकदेशेऽवस्थापयितुम् ।
वाक्यं हि प्रकरणाद् बलवत्तरमिति । उच्यते । न ब्रूमो जञ्जञ्ज्यमान-
शब्द प्रकरणेन अप्राकरणिकात् पुरुषाश्विवर्त्यते इति । किन्तु फलं
तत्र कल्पनीयम् । ननु प्रत्यक्षं श्रूयते फलं, प्राणापानावेवात्मन्धत्ते
इति । नेति ब्रूमः । नात्र विधायकं शब्दमुपलभामहे । य एष, प्राणा-
पानावेवात्मन्धत्ते इति । वर्त्तमानापदेश एष, न विधायक । स्तावक-
स्तु भवति मन्त्रवचनस्य । तस्माद्दर्शपूर्णमासाभ्यामन्यत्रैतन्न फलवत् ।
अतः पुरुषस्य दर्शपूर्णमासौ कुर्वतः संस्कारकर्म इति गम्यते ॥ आह ।
पुरुषसंस्कारकर्म इति गृह्यते, दर्शपूर्णमासावेव कुर्वत इत्येतद् न ।
कथम् । योऽपि ह्यन्यत्र दर्शपूर्णमासाभ्यां जञ्जञ्ज्यते, सोऽपि जञ्ज-
ञ्ज्यमानशब्देनोच्यते एव । न च प्रकरणेन व्यावर्त्यते इत्येतदुक्तम् ।
तस्मादुत्कृष्यते । अत्रोच्यते । नैव व्यावर्त्यते । संस्कृतेन तु तेन ना-
ऽस्ति प्रयोजनम् । ननु प्रकरणे पुरुषसंस्कारेणापि नास्ति प्रयोजनम् ।
उच्यते । संस्कृतपुरुषो दर्शपूर्णमासावनुष्ठास्यति । आह । उत्कर्षेऽपि
सति संस्कृतोऽन्यद् अनुष्ठास्यति । उच्यते । नान्यस्य संस्कारो गुणो
भवति । अप्रकृतत्वात् । आह । प्रकृतस्यापि न गुणः । वाक्येन पुरुष-
धर्म इत्यवगमात् । उच्यते । आनर्थक्यान्न पुरुषधर्मोऽवगम्यते ।
तस्मादस्य प्रकृताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामेकवाक्यता, नान्येन फल-
वतापि कर्मणा । प्रकरणाभावात् । तस्मान्नोत्कर्ष ॥ यत्तु प्रकरणे
निवेश । एतस्मिन् पक्षे ब्रूयादित्यनुष्ठानवचनमविवक्षितस्वार्थमिति ।
एवं सति अत्यनुवादो भविष्यति, न पुरुषसम्बन्धविधानस्य प्रयो-
जनमस्तीति ॥ १५ ॥ ॥ सि० ॥

व्यपदेशादपकृष्येत ॥ १६ ॥

अथ यदुपवर्णितं, द्वादशोपसत्ता यथोत्कृष्यते, तथेदमप्युत्क्रष्ट-

व्यमिति । उच्यते । तस्मिन् वाक्येन अहीनानां व्यपदिश्यते । फलव-
न्तश्च अहीनाः । न च तत्र ज्योतिष्टोमेऽहीनशब्दः । गौणत्वाद् व्यप-
देशाच्च । तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादश अहीनस्येति । ततो युक्त,
द्वादशोपसत्ता यत्र प्रकरणादुत्कृष्यते । न त्विह पुरुषसम्बन्धो नि-
प्रयोजनत्वात्, अन्यस्य च प्रयोजनवत्. प्रकरणेऽभावात् ॥ १६ ॥
॥ आ० नि० ॥ जञ्जभ्यमानधर्माणां प्रकरणे निवेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

शंयौ च सर्वपरिदानात् ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, देवा वै शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन् हव्यं नो
बह इति प्रकृत्य, वचनमिदं भवति— किं मे प्रजाया इति । तेऽब्रुवन् या
ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन यातयात्, यो निहनत् तं सहस्रेण यात-
यात्, यो लोहितं करवत् यावतः प्रस्कन्द्य पांशून् संगृह्णात् तावतः
संवत्सरान् पितृलोकं न प्रजानीयादिति । तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेद्
न हन्याद् न लोहितं कुर्यादिति ॥ तत्र सन्देहः । किं दर्शपूर्णमास-
योरवगोरणप्रतिषेधः, उत पुरुषस्य उपदिश्यते इति । किं प्राप्तम् ।
प्रकरणाद् दर्शपूर्णमासयोरवगोरणादिप्रतिषेधः । न दर्शपूर्णमासयो-
र्ब्राह्मणस्यावगोरितव्यं, वधो वा काय्यो, लोहितं वा प्रस्कन्दनीयम् ।
अन्य उपाय आस्थातव्य आनतये, तेनान्वाहार्येणानमन्तीति प्रकरणात्
प्राप्नोति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । शंयौ च प्रकरणादुत्कर्षः । कस्मात् ॥
सर्वपरिदानात् ॥ सर्वावस्थस्य ब्राह्मणस्यायं प्रतिषेधः उक्तः । दर्श-
पूर्णमासगतेनैव नावगोरणादि कर्त्तव्यमिति । ननु प्रकरणाद्दर्शपूर्ण-
मासधर्मोऽयम् । सत्यं प्रकरणात् । एव वाक्येन अवगुरमाणस्य
धर्मः, वाक्यञ्च प्रकरणाद् बलीयः ॥ ननु जञ्जभ्यमानस्येव प्रकरणं
निवेशो भवेत् । नेत्युच्यते । तत्र फलं कल्पनीयम् । इह क्लृप्तम् ।
अस्ति ह्यत्र विधायकविभक्तिः । शतेन यातयात्, सहस्रेण यातयात्,
स्वर्गं लोकं प्रजानीयादिति । तस्मादुत्कर्षः एवञ्जातीयकस्येति ॥ १७ ॥
॥ अवगोरणादीनां पुमर्थताधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्रागपरोधान्मलवद्वाससः ॥ १८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, मलवद्वाससा न संवदेत्, नास्या अघ्नम्
अघादिति । तत्र सन्देहः, किं मलवद्वाससा सह दर्शपूर्णमासाङ्ग-
स्य संवादस्य प्रतिषेधः, उत पुरुषस्य सर्वत्र प्रतिषेधः ? इति ।

किं प्राप्तम् ? प्रकरणाद् दर्शपूर्णमासयोः प्रतिषेधविधिः ॥ एवं प्राप्ते
 भूमः । मलवद्वाससा सह संवाद उत्कृष्येत । प्रकरणात् । कस्मात् ॥
 प्रागपरोधात् ॥ एवं श्रूयते, यस्य व्रत्येऽहनि पत्नी अनालम्भुका स्या-
 त् तामपरुष्य यजंत इति । पत्न्या च सह संवादोऽध्वयोर्दर्शपूर्ण-
 मासयोरस्ति, पत्नि एव ते लोक इति । प्रसज्यमानः प्रतिषिद्ध्येत ।
 स चाप्राप्त एव प्रागपरोधादपनीयतां यागमनुतिष्ठताम् । कथं संवा-
 दः प्रसज्येत । यतः प्रतिषेधमर्हेत् । तस्मादुत्कृष्येत मलवद्वाससा
 सह संवादः ॥ १८ ॥ ॥ सि० ॥

अन्नप्रतिषेधाच्च ॥ १९ ॥

अन्नप्रतिषेधश्च भवति । नास्या अन्नमद्यादभ्यञ्जनं वै स्त्रिया अन्न-
 मित्यपगमनप्रतिषेध एष विधीयते । स च प्रकरणे न प्रसक्त इति,
 प्रकरणादुत्कृष्ट पुरुषधर्म एष निश्चीयते ॥ १९ ॥ ॥ हेतुः ॥ मलव-
 द्वासस संवादानिषेधस्य पुरुषधर्मताधिकरणम् ॥ ७ ॥

अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् ॥ २० ॥

अनारभ्य श्रूयते, तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोऽस्य भ्रा-
 तृव्यो भवतीति । सुवाससा भवितव्यं रूपमेव विभर्त्ति इति । तत्र
 किं प्रकरणधर्मः, उत पुरुषधर्म इति संशयः । अत्रोच्यते ॥ अप्र-
 करणे तु तद्धर्मः, ततो विशेषात् पुरुषधर्म एव ज्ञातीयकः स्यात् ।
 कुतः । ततः प्रकरणाधीताद् विशेषोऽस्य । नायं प्रकरणाधीतः ।
 यदि अप्रकरणे सामानात्, सर्वप्रकरणधर्मः स्यात् । अप्रकरणे स-
 मामानानं न कश्चिद् विशेष कुर्यात् । तस्मादेव ज्ञातीयकः पुरुषधर्म
 इति ॥ २० ॥ ॥ सि० ॥

अद्रव्यत्वात्तु शेषः स्यात् ॥ २१ ॥

तुजब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न पुरुषधर्मो भवेत् । अग्निहोत्रादीनां
 शेषः स्यात् । कस्मात् । अद्रव्यत्वात् । नात्र द्रव्यदेवतं श्रूयते । त-
 च्छ्रवणाद् भार्यं यष्टव्यमिति परिकल्प्येत । असति तु द्रव्यदेवता-
 सम्बन्धे विभर्त्तिग्य धारणावचन संस्कारवाची । संस्कारश्च शेष-
 भूतस्यावकल्पते, नान्यथा । तस्मात् कर्मणामग्निहोत्रादीनां शेषः ।
 एवं सुवाससा भवितव्यमिति ॥ २१ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

वेदसंयोगात् ॥ २२ ॥

आध्वर्युवमिति वेदसंयोगः शेषभूतस्य युज्यते। शेषशेषभूतो हि अध्वर्युणा क्रियते, न पुरुषधर्मः । दर्शपूर्णमासादीनां हि कर्मणां साङ्गानामङ्गानामध्वर्युः कर्त्ता तस्मादपि कर्मधर्मा एवञ्जातीयका इति ॥२२॥

द्रव्यसंयोगाच्च ॥ २३ ॥

द्रव्यपरश्चात्र भवति निर्देशः । सुवर्णं भार्यमिति द्वितीयार्थसंयोगात् । द्रव्यसंस्कारश्च कर्मशब्दपक्षे प्रयोजनावान्, अनर्थकः पुरुषधर्मे ॥ २३ ॥ ॥ पूर्वपक्षे युक्तिः ॥

स्याद्वास्य संयोगवत् फलेन सम्बन्धस्तस्मात्

कर्मेति शायनः ॥ २४ ॥

स्याद् वा फलेन एवञ्जातीयकानां सम्बन्धः पुरुषधर्म इत्यर्थः । सुवर्णस्य वाससो वा धर्मो भवन् निष्प्रयोजनः स्यात् ॥ ननु संस्कृतेन सुवर्णेन वाससा च कर्म संत्स्यति । नैतदेवम् । सुवर्णस्याङ्गं न कर्मण उपकुर्व्यात् । श्रुत्यादीनामभावान्न कर्माङ्गम् । तस्माद्, सुवर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवतीत्येवमादिना एवञ्जातीयकानां फलेन सम्बन्धः ॥ ननु वर्त्तमानापदेशोऽयम् । सत्यमेवमेतत् । आनर्थक्यपरिहाराय फलचोदनया सम्बन्ध एषितव्यो भवति । अन्यस्माच्छेषितव्यादेकवाक्यगतस्य विपरिणामो लघीयान् । कुतः । प्रत्यक्षा तेनैकवाक्यता, परोक्षाऽन्येन । विपरिणामश्च वर्त्तमानकालस्याविवक्षा । सम्बन्धस्य च तात्पर्याध्यवसानम् । तस्मादेवञ्जातीयक प्रधानकर्मोपदेशः स्यात् । यथा प्रजापतिव्रतानां फलेन सम्बन्धः । एतावता हेनसाऽवियुक्तो भवतीति । एवमत्रापि द्रष्टव्यम् । तस्मादेवञ्जातीयकः पुरुषधर्म इति ॥ २४ ॥ ॥ पूर्वपक्षनिरासः ॥ सुवर्णधारणादीनां पुरुषधर्मताधिकरणम् ॥ ८ ॥

शेषोऽप्रकरणेऽविशेषात् सर्वकर्मणाम् ॥ २५ ॥

इह कर्मसंयुक्ता होमा जयादय उदाहरणम् । येन कर्मणा ईर्त्सेत् तत्र जयान् जुहुयात्, राष्ट्रभूतो जुहोतीति, अभ्यातानाञ्जुहोतीति । तत्रैते किं सर्वकर्मणां कृष्यादीनां शेषभूता, उत वैदिकानाम् अग्निहोत्रादीनामिति । शेषत्वं तु निज्ञातकर्मसम्बन्धात्, फलाश्रवणाच्च । किं तावत् प्राप्तम् । सर्वकर्मणां शेषा, विशेषानभिधानादिति ॥ २५ ॥ पूर्वपक्षः ॥

होमास्तु व्यवतिष्ठेरन्नावनीयसंयोगात् ॥ २६ ॥

नचैतदस्ति, सर्वकर्मणां कर्षणादीनामपि अङ्गभूता इति होमा एते । अतो व्यवतिष्ठेरन्, आहवनीयसंयोगो भवति होमेषु । यदाहवनीये जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीति । तेन यस्याहवनीयस्तस्यैते अङ्गम् । न च कृष्यादीन्याहवनीये वर्त्तन्ते । न चैषां गार्हपत्योऽस्ति । यत प्रणीते आहवनीयः स्यात् । तस्मान्न कर्षणादीनां जयादयः ॥ २६ ॥ ॥ सि० ॥

शेषश्च समाख्यानात् ॥ २७ ॥

इतश्च पश्यामो वैदिकानां शेषभूता इति । कुतः । समाख्यानात् । आध्वर्युवमिति हि समाख्याते वंदे जयादयः समास्नाता सन्तोऽध्वर्युणा करिष्यन्ते । कर्षणादिषु अध्वर्योरभावादनध्वर्युणापि क्रियमाणाः समाख्यां बाधेरन् । तस्माद् वैदिकानां शेषभूता इति ॥ २७ ॥ ॥ हेतु ॥ जयादीनां वैदिककर्माङ्गताधिकरणम् ॥ ९ ॥

दोषात्त्विष्टिलौकिके स्याच्छास्त्राद्धि वैदिके न दोषः
स्यात् ॥ २८ ॥

अस्त्यश्वप्रतिग्रहेष्टि - वरुणो वा एतं गृह्णाति, योऽश्वं प्रतिगृह्णाति, यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्, तावतो वारुणाश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति । तत्र सन्देहः । किं लौकिकेऽश्वप्रतिग्रहे इष्टिः, अथ वैदिके ? इति । कः पुनर्लौकिकोऽश्वप्रतिग्रहः, को वा वैदिक इति । लोके भिक्षमाणो वा अभिक्षमाणो वा यत्राश्वं लभते, तत्र लौकिकाश्वप्रतिग्रहः । वैदिकोऽपि, पौण्डरीकेऽश्वसहस्रं दक्षिणा ज्योतिष्टोमे गौश्चाश्वश्चेति ॥ तत्र उच्यते । वैदिकत्वसामान्याद् वैदिके इति प्राप्ते, उच्यते । दोषात्त्विष्टिलौकिके स्यात् । दोषो हि श्रूयते, वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णातीति । स चायमनुवादा यत्र दोषस्तत्राति । स च लौकिकेऽश्वप्रतिग्रहे शूद्रादन्यस्माद् वा पापकर्मण कृतो भवतीत्युपपद्यते । दोषसंयोगालौकिके इति गम्यते । आह । न दोषसङ्कुर्त्तनं प्रायश्चित्तविषयविशेषणं, किन्तु प्रायश्चित्तस्तुत्यर्थेन । उच्यते । दोषनिर्घातार्थं सत्येवं स्यात् । वरुणप्रमाचनमिदं कर्म तल्लौकिकं भवितुमर्हति, लोके वरुणग्रहणस्य विद्यमानत्वात् । वैदिके त्वश्वप्रतिग्रहे तन्न स्यात्, शास्त्राद्धि वचनेन तस्य कर्त्तव्यता-

ऽवगम्यते । यदि च ततः पापं स्याद्, न तस्य कर्त्तव्यतावगम्येत,
अकर्त्तव्यं हि पापफलम् ॥ ननु वैदिकेऽपि प्रतिग्रहे, अप्रतिग्राह्यात्
प्रतिगृह्यतः पापमस्ति । उच्यते । भवेदेवं, यदि प्रतिग्रहस्य कर्तुरिष्टि-
र्भवेत्, सा तु खलु यथा हेतुकर्तुस्तथोत्तराधिकरणे वक्ष्यामः । त-
स्मान्न वेदचोदितेऽश्वप्रतिग्रहे इष्टिरित्येतावदिह अधिकरणं सि-
द्धम् ॥ २८ ॥ ॥ पूर्व० ॥

अर्थवादो वाऽनुपपातात् तस्माद्यज्ञे प्रतीयेत ॥ २९ ॥

न चैतदस्ति, यदुक्तं, यः शूद्रादन्यस्माद् वा पापकृतो लोके-
ऽश्वं प्रतिगृह्णीयात् स एतामिष्टिं निर्वपेत् । स हि वरुणगृहीत इत्यु-
च्यते, जलोदरेण यो गृहीतो, यस्योदरं जलवृद्ध्या श्वयति । जलो-
दरमित्येव लोके तत् प्रसिद्धम् । न च तस्याश्वप्रतिग्रहो लौकिको
निदानमिति प्रतिज्ञायते । न चानेन विधीयते । तस्मान्नाऽश्वप्रतिग्र-
हाजलोदरोपपातः ॥ अथ पापं वरुणशब्देनोच्यते, वृणीते इत्येषा-
ऽभिप्राय इति । तदा प्रसिद्धौ त्यक्तायां क्लेशमात्रं, वृणवद्वरुणशब्देन
उच्यते । तत्र याज्ञेऽपि प्रतिग्रहे वरुणगृहीतः स्यात् । रक्षणपोषणवि-
चिकित्सादिना क्लेशेन नैष पक्षो व्यवलिष्टेत । लौकिकेऽश्वप्रतिग्रहे
इति प्रसिद्धिश्च बाध्येत । तस्मादर्थवाद एषः । यावद् वरुणगृहीतस्य
वरुणोन्मोचने श्रेयः, तावदेतेनेति उपमानेन एषा स्तुतिः । योऽस्य
प्रतिग्रहस्तद् वरुणग्रहणमिव, या इष्टिः सा तदुन्मोचनीवायथा वरुण-
गृहीतेन उन्मोचनमवश्यकर्त्तव्यं, तादृग्वैतदिति । तस्माद् यज्ञे प्रती-
येत । लौकिके हि फलं कल्पनीयम् । वैदिके यस्मिन्नश्वप्रतिग्रहस्त-
स्याङ्गभूता भविष्यति । तत्र प्रयोगवचनेन सहैकवाक्यता सम्बन्धाद्
अवकल्प्यमाना, परोक्षायाः फलवचनेन सहैकवाक्यताया लघीयसी
इति युक्तम्, इष्टिवैदिके दाने इति ॥ २९ ॥ सिद्धान्तः ॥ वैदिकाऽश्व-
प्रतिग्रहे इष्टिकर्त्तव्यताधिकरणम् ॥ १० ॥

अचोदितं च कर्मभेदात् ॥ ३० ॥

यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् । तावतो वारुणान् चतुष्कमालाभि-
र्वपेदिति । तत्रैतत् समधिगत, वैदिकं अश्वप्रतिग्रहे इष्टिरिति । अथे-
दानीं सन्दिह्यते । किं प्रतिग्रहकर्त्रा कर्त्तव्या, यस्मै दीयते । उत
हेतुकर्त्रा, यो ददातीति । किं प्राप्तम् ॥ अचोदितं च कर्मभेदात् ॥ न

दानस्य कर्तुरिष्टिश्चोद्यते । प्रतिग्रहकर्तुंस्तामवगच्छामः । वाचतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतश्चतुष्कपालान् वारुणाधिर्वपेदिति । तस्मात् प्रतिग्रहीता ऋत्विजा कर्त्तव्या इति ॥ ३० ॥ ॥ पूर्व० ॥

सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात् ॥ ३१ ॥

नैषा प्रतिग्रहकर्तुः, किं तर्हि हंतुकर्तुः स्यात् । कुतः । लिङ्गात् । किं लिङ्गम् । पूर्वपदानामुत्तरैः पदैर्यथार्थमभिसम्बन्धः । इदं श्रूयते । प्रजापतिर्वरुणायाऽश्वमनयदिति, प्रजापातरश्वस्य दाता कीर्त्तितः । वरुणः प्रतिग्रहीता, स स्वां देवतामार्च्छदिति । स इति सापेक्ष पूर्वप्रकृतं वाक्यशेषमपेक्षते । स इति प्रजापतिं प्रतिनिर्दिशतीति तेन सहैकवाक्यतां याति । सामानाधिकरण्याच्च प्रजापतेरेव प्रतिनिर्देशोऽवकल्पते, न तु वरुणस्य वैर्याधिकरण्यात् । स पर्यदीर्यत इत्येषोऽपि प्रजापतिमेव प्रतिनिर्दिशति पूर्वप्रकृतम् । तेन च सहैकवाक्यतां याति । स एवैतं वारुण चतुष्कपालमपश्यदिति प्रजापतिरेवेति निरवपत् प्रजापतिरेवेति, ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत प्रजापतिः । वरुण एतं गृह्णातीति हेत्वपदेशोऽयम् । यस्मादश्वं प्रजापतिर्वरुणाय अश्वं दत्त्वा परिदीर्णं, तस्माद् याऽश्वं प्रतिगृह्णाति प्रयच्छति तं वरुणो गृह्णाति, स परिदीर्यते इति । यतस्तु वारुणं प्रतिमुक्तस्तस्मादन्यनाप्यश्वं प्रयच्छता वारुणो निर्वसव्य इत्यश्वस्य दातुर्वारुणी इष्टिं प्रशस्येत कर्त्तव्या अनेनाख्यातेन । तस्मादश्वं दत्त्वा वारुणीमिष्टिं निर्वपेदिति ॥ आह । ननु योऽश्वं प्रतिगृह्णाति स निर्वपेदित्युच्यते । एवं सत्यन्यथापक्रान्ते वाक्येऽन्यथापसंहृते उपक्रमोऽप्यनर्थकः स्याद्, उपसंहारोऽपि । तस्मादुपक्रमं वा शब्दार्थ उपसंहारवशेन कल्पनीय, उपसंहारे वोपक्रमवशेन ? तत्र प्रजापतिर्वरुणाय अश्वमनयदिति, वरुणादश्वं प्रत्यगृह्णादिति उपसंहारानुरोधेन कल्पयेत् । यद्वोपक्रमवशेनोपसंहार, योऽश्वं प्रतिगृह्णातीति, योऽश्वं प्रतिग्राहयतीति । तत्र मुख्यं वा पूर्व चोदनाल्लोकवदिति प्रथममनुग्रहीतव्यं विरोधाभावात् । पश्चात्तन तु विरोधाल्लक्षणया कल्पनीयम् ॥ अपि च, प्रजापतिर्वरुणाय अश्वमनयदिति वरुणादश्वं प्रत्यगृह्णादिति बह्वसमञ्जसं कल्पयितव्यम् । प्रतिगृह्णातीत्येष शब्दः, प्रतिग्राहयतीत्येतमर्थं शक्नोति यथा कयाचिच्छक्त्या वक्तु-

म । यो हि तदाचरति, येन च क्रिया प्रणाख्यापि सिद्धयति, स त-
स्या क्रियायाः कर्त्तृति शक्यते वदितुम् । यथा षड्भिर्हलैः कर्ष-
तीति सविधानं कुर्वन् विलेखनमकुर्वन्नप्युच्यते । तत्समर्थमाचर-
ति इति । एवमिहापि स प्रतिग्रहसमर्थमाचरति यो ददाति । तस्मा-
द् ददत् प्रतिगृह्णातीति शक्यते वदितुम् । तस्मादध्यवधार्येदमव-
कल्यतम् । ददत् प्रतिगृह्णातीत्युच्यते, तस्य च वारुणी इष्टिरिति ॥३१॥
सिद्धान्तः ॥ दातुर्वारुणीष्ट्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

पानव्यापञ्च तद्वत् ॥ ३२ ॥

इदं समामनन्ति, सौमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामाकं सोमधामिन-
इति । तत्र सन्देहः । लौकिकस्य सोमपानस्य वमने सौमेन्द्रश्चरुः ?
उत वैदिकस्येति । किं लौकिकं सोमपानं, किञ्च वैदिकम् । उच्यते
वैदिकं सोमपानं ज्योतिष्टोमे तद्विकृतिषु च, लौकिकं सोमपानं य-
त् सप्तरात्रेषु दशरात्रेषु धातुसाम्यार्थमासेभ्यमाने सोमे । किं ता-
वत् प्राप्तम् ॥ पानव्यापञ्च तद्वत् ॥ लौकिके वमने इष्टिर्भवितुमर्ह-
ति, न वैदिके । तद्वद् इति पूर्वः पक्षः प्रतिनिर्दिष्टः । यथा तत्र
दांषसंयोगेन श्रवणाल्लौकिकंऽश्वप्रतिग्रहे इत्युक्तम् । एवमिहापि
दोषसंयोगेन श्रवणं भवति, इन्द्रियेण वा एष वीर्येण व्यृध्यते यः
सोमं पिबतीति लोके धातुसाम्यार्थमासेविते वमनेन विनष्टे धातु-
साम्यव्यापदा इन्द्रियेण व्यृद्धिरुपपद्यते । शास्त्राद्ध वैदिके न दोषः
स्यात् । तत्र, शेषः पातव्य इति शब्दाच्चोदितं निर्वृत्ते नास्ति दोषः ।
यद्यपि वम्यते, तथापि पानक्रिया तत्र निर्वर्त्तिता, कृतो वचनार्थ इति
न दोषः स्यात् । तस्माल्लौकिकस्य सोमपानस्य व्यापदि सौमेन्द्रः
स्यात् ॥ ३२ ॥ ॥ पूर्व० ॥

दोषात्तु वैदिके स्यादर्थोद्धि लौकिके न दोषः

स्यात् ॥ ३३ ॥

वैदिकस्य पानस्य व्यापदि भवितुमर्हति, न लौकिकस्य । क-
स्मात् । दोषात् । दोषसम्बन्धोऽत्र भूयते । इन्द्रियेण वा एष वीर्येण
व्यृध्यते इति । लौकिकं पुनर्धातुसाम्याद्यर्थं क्रियमाणे न किञ्चिद्
दुष्यति, वमनायैव हि तं पिबन्ति लोके । अथापि अयमर्थवादः, त-
थापि फलकल्पनापरीहाराय वैदिके एवेति कल्पना न्याय्या ॥ ३३ ॥

सिद्धान्तः ॥ वैदिकपानव्यापदि सौमेन्द्रचरुविधानाधिकरणम् ॥१२॥

तत्सर्वत्राविशेषात् ॥ ३४ ॥

तदेतत् सोमपानव्यापदि सौमेन्द्रं कर्म, सर्वत्र वमने स्यादार्त्वि-
जे याजमाने च । कुतः । अविशेषात् । न विशेषः कश्चिद् आश्रीयते ।
अस्य वमने स्यान्नास्येति । तस्मात् सर्वत्र भवेत् ॥ ३४ ॥ ॥ पूर्व० ॥

स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ॥ ३५ ॥

स्वामिनो वा वमने स्यात् । कुत । तदर्थत्वात् । तदर्थं कर्म
यजमानार्थम् । यत्र सोमो वम्यते, यत् त्वत्र सौमेन्द्रं कर्म । तदपि
तदर्थमेव । इदं हि सोमवामिन उपकाराय श्रूयते । तत् सोमवामिनो
यद् यजमानस्योपकर्तुं शक्नोति, नार्त्विजः । न हि तद् ऋत्विमर्थं कर्म,
यत्र सोमो वम्यते । अथोच्येत, सोमवामिनोऽध्वर्योर्होतुर्वा आत्मी-
या ऋत्विजस्तदीयेष्वग्निषु निर्वर्त्तयिष्यन्तीति । तथा सति यदि
वा व्यृद्धसोमस्य कर्मणो नाङ्गं, न सोमवामिनोऽध्वर्योः होतुर्वा ।
तत्र अत्यन्तगुणभूता अध्वर्यादयः स्वैर्ऋत्विग्भिः कारयन्तो न फलं
प्राप्नुवन्ति । तदर्थं च क्रियमाणं न यजमानस्य उपकारे वर्त्तते इति
न ऋत्विजो वमने क्रियेत ॥ ३५ ॥ ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३६ ॥

लिङ्गं च भवति, यजमानस्य सोमवामिन इति । कथम् । सोम-
पीथेन वा एष व्यृध्यते यः सोमं वमतीति । यजमानः सोमसंस्कारे
विनष्टे विगुणमस्य कर्मोति व्यृध्येत, न कथञ्चिद् ऋत्विजो व्यृद्धिः ।
ऋत्विजो यस्य सोमं वमन्तीति वमनेन सम्बन्धः स्याद्, न यः सोमं
वमतीति । तस्मादपि पश्यामो यजमानस्य वमने सौमेन्द्रमिति ॥
॥३६॥ हेतुः ॥ सौमेन्द्रचरोर्यजमानपानव्यापद्विषयताधिकरणम् ॥१३॥

सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात् ॥ ३७ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र समाम्नायते, यदाग्नेयोऽष्टाकपालो-
ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति । तत्र सन्देहः । किं
कृत्स्नं हविरग्नये प्रदातव्यम्, उत शेषयितव्यं किञ्चित्, किञ्चिद्
दातव्यमिति । किं प्राप्तम् । कृत्स्नं हविः प्रदीयेत । कुतः । तदर्थत्वा-
त्, पुरोडाश आग्नेय कर्त्तव्य इति वचनम् । तस्मात् सर्वं प्रदात-
व्यमिति ॥ ३७ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

निरवदानात्तु शेषः स्यात् ॥ ३८ ॥

निरुप्यावदानं निरवदानम् । तद्धि श्रूयते, द्विर्हविषोऽवद्यतीति ।
अपरमपि वचनं, द्यवदानं जुहोतीति । तेन द्यवदानमात्रं होतव्यम्,
अन्यत् परिशेषणीयम् ॥ ३८ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

उपायो वा तदर्थत्वात् ॥ ३९ ॥

न चैतदस्ति, द्यवदानमात्रं होतव्यमिति । यज्जुहोति तद् द्विर-
वखण्डनेन संस्कर्त्तव्यमिति होतव्ये द्विरवखण्डनमात्रं विधीयते, न
अद्विरवखण्डितस्य होमः प्रतिषिध्यते । कृत्स्नं च होतव्यमिति तदेवं
न्याय्यं, नान्यथा ॥ ३९ ॥ ॥ आशङ्क्यः ॥

**कृतत्वात्तु कर्मणः सकृत् स्याद् द्रव्यस्य गुणभूत-
त्वात् ॥ ४० ॥**

उच्यते । यदा द्विरवखण्डनविशिष्टं होमे श्रुतं, तदा सकृद्वदानं
यावच्छ्रुतं तत्सर्वं कृतम् । तदा नापरं द्रव्यमस्तीति पुनर्यागो न
ऽऽवर्त्तितव्यः । कथम् । तद्धि द्रव्यं यागनिर्वृत्त्यर्थं, न द्रव्यं यागेन
सम्बन्धयितव्यमिति । यदि हि यागेन हविः सम्बन्धयितव्यं स्यात्,
ततो यागेन द्यवदाने सम्बन्धिते अपरमपि सम्बन्धनीयमस्तीति, त-
त्सम्बन्धार्थं पुनर्याग आवर्त्तत । न तु यागो द्रव्यसम्बन्धार्थः । किं
तर्हि, द्रव्यं यागे गुणभूतं, यागः कथं निर्वृत्तिमुपेयादिति द्रव्यमुपा-
दीयते । तेन निर्वृत्ते यागे सिद्धे च पुरुषार्थे, न नियोगेन गुणानुरोधेन
प्रधानावृत्तिर्युक्तेति ॥

कथं न द्रव्यं प्रधानं, येनावृत्तिर्न भवेत् । यतो यागात् फलम् ।
भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते इति । न च यागेन
द्रव्यस्योपकारो निर्वर्त्यते प्रत्यक्षं कश्चित् । तस्माद् द्यवदानं हुत्वा
शेषयितव्यमिति । यत्तूक्तम् । आग्नेयं हविरिति वचनात्, सर्वं
होतव्यमिति गम्यते इति । तत्रानुमानिको होमसम्बन्धः । इह तु
प्रत्यक्षो द्विरवदाने । अपि चाकृत्स्नसम्बन्धोऽपि तद्धितस्योपपत्तिः ।
ततो ग्रहीतव्यमिति । सामान्यं खलवाग्नेय इति, द्यवदानं जुहोतीति
विशेषः । तस्माच्छेषयितव्यं किञ्चिदिति ॥ ४० ॥ ॥ आ० नि० ॥

शेषदर्शनाच्च ॥ ४१ ॥

शेषादिङामवद्यति शेषात् स्विष्टकृतं यजतीत्यनुवादादस्ति शेष इति पश्याम ॥ ४१ ॥ ॥ हेतुः ॥ आग्नेयाष्टाकपालचरोर्ध्ववदानमात्रस्य होतव्यताधिकरणम् ॥ १४ ॥

अप्रयोजकत्वादेकस्मात् क्रियेरञ्छेषस्य गुणभूतत्वात् ॥ ४२ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र शेषकार्याणि ऐडप्राशिन्नसौविष्टकृदादीनि । तत्र सन्देहः । किं हविषां हविषः कर्त्तव्यानि, उतैकस्माद्धविष इति । किं प्राप्तम् । अप्रयोजकत्वादेकस्मात् क्रियेरन् । अप्रयोजकानि शेषकार्याणि हविषाम् । यदि शेषकार्ये प्रयुक्तानि, भवेयुः सर्वाणि प्रयुक्तानीति सर्वेभ्यः क्रियेरन् । अन्यार्थानि त्वेतानि, नाऽवश्यं शेषकार्येषु विनियोक्तव्यानि । सन्निधानान्मु यतः कुतश्चिदनुष्ठातव्यानि । शेषा हि साधनममीषामिति ॥ ४२ ॥ ॥ पूर्वम् ॥

संस्कृतत्वाच्च ॥ ४३ ॥

सकृच्चैवञ्जातीयकेन शेषकार्येण संस्कृतं प्रधानमिति कृत्वा नाऽपरस्मादपि कर्त्तव्यमिति ॥ ४३ ॥ ॥ हेतुः ॥

सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात्, संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४४ ॥

सर्वेभ्यो वा हविर्भ्यः शेषकार्याणि कर्त्तव्यानि । कुतः । कारणाविशेषात् । यदेकस्य हविषः शेषकार्यक्रियायां कारणं, तत् सर्वेषाम् । स हि शेषः प्रतिपादयितव्यः । यस्यैव न प्रतिपाद्यते, तस्य तेन संस्कारेण वर्जनं स्यात् । तस्मात् सर्वेभ्यः कर्त्तव्यानीति ॥ ४४ ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४५ ॥

लिङ्गं च दृश्यते— देवा वै स्विष्टकृतमब्रुवन् हव्यं नो वह इति, सोऽब्रवीत् वर वृणं भागांऽस्त्विति, वृणीष्वेति तेऽब्रुवन्, सोऽब्रवीत् उत्तराङ्गादेव मह्यं सकृत् सकृदवद्यादिति वीप्सादर्शनम् । तस्मात् सर्वेभ्यः शेषकार्याणीति ॥ ४५ ॥ ॥ हेतुः ॥ सर्वशेषैः स्विष्टकृतनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १५ ॥

एकस्माच्चद् यथाकाम्यविशेषात् ॥ ४६ ॥

अथ कृत्वाचिन्ता । यदैकस्माद् भवेयुः, किं तदा यतः कुतश्चि-

दुत प्रथमादिति । किं प्राप्तम् । यत कुतश्चिदिति । कुत । न कश्चिद् विशेष आश्रीयते इति । तस्मादनियम इति ॥ ४६ ॥ पूर्व० ॥

मुख्याद्वा पूर्वकालत्वात् ॥ ४७ ॥

मुख्याद्वा कर्त्तव्यानि । कुतः । पूर्वकालत्वात् । ततः कर्त्तव्येषु नास्ति निमित्तविघातः । अस्ति निमित्तविघाते नैमित्तिकं कर्त्तव्यमिति । ततः कृतेषु द्वितीयादीनां निमित्तविघात इत्यक्रिया । तस्मान्मुख्यादं व क्रियेरन्निति ॥ ४७ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ प्राथमिकशेषात् स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १६ ॥

भक्षाश्रवणादानशब्दः परिक्रये ॥ ४८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदमध्वर्यो, इदमग्नीध इति । तत्र सन्देहः । किमयम् ऋत्विजां विभागः परिक्रयाय, उत भक्षणायोति । किं प्राप्तम् । परिक्रयार्थो विभागः । कुत । भक्षाश्रवणात् । न श्रूयते, भक्षयितव्यमिति । य एव श्रुतस्योत्सर्गे दोषः, स एवाश्रुतपरिकल्पनायाम् । कर्मकरेभ्यश्च दीयते । तस्मात् परिक्रय एव ॥ ४८ ॥ ॥ पूर्व० ॥

तत्संस्तवाच्च ॥ ४९ ॥

एषा वै दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणेति दक्षिणासंस्तवाच्च परिक्रयार्थं मन्यामहे ॥ ४९ ॥ हेतुः ॥

भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात् ॥ ५० ॥

भक्षार्थ एव विभागः । कुतः । दानस्याभावात् । कथमभावः । प्रभवता हि शक्यं दातुं, नाप्रभवता । कथं न प्रभुत्वम् । सङ्कल्पितं हि यजमानेन, देवतायै एतदिति । न च देवतायै सङ्कल्पितेन शिष्टाः स्वेनैव व्यवहरन्ति । तस्माच्छिष्टाचारमनुवर्त्तमानेन अशक्यं प्रभवितुम् । तस्मान्न परिक्रयः ॥ अथ यदुक्तं, न श्रूयते, भक्षयितव्यमिति । यावोश्च श्रुतस्योत्सर्गे दोषस्तावान् अश्रुतपरिकल्पनायामिति । उच्यते । इदं ब्रह्मण इत्येवमादिभिर्ब्रह्मादीनां भागैरभिसम्बन्धः । तत्र भागा ब्रह्मादीनामुपकुर्युर्ब्रह्मादयो वा भागानाम् । ब्रह्मादिभिर्भागानामुपकुर्वद्भिर्न किञ्चिद् दृष्टमस्ति, भागैस्तु ब्रह्मादीनामुपकारकैः शक्यते केनचित् प्रकारेण दृष्ट उपकारं कर्तुं भक्षयमाणैः । तस्माद् भक्षणाय विभाग इति । कः पुनरुपकार इति चेत्, तृप्तानां कर्मशेष-

परिसमापने सामर्थ्यं भवतीति ॥ ५० ॥

व्यादेशादानसंस्तुतिः ॥ ५१ ॥

अथ यद् दक्षिणासंस्तव इति व्यादेशसामान्यात्, तदपरिक्रयार्थेऽपि भविष्यतीति ॥ ५१ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ पुरोडाशविभागस्य भक्षार्थताधिकरणम् ॥ १७ ॥ इति श्रीशारभस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ तृतीये अध्याये पञ्चमः पादः ॥ ३ ॥ ५ ॥

आज्याच्च सर्वसंयोगात् ॥ १ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र श्रूयते-उत्तरार्द्धात् स्विष्टकृते समवद्यतीति । तथा इडामुपह्वयतीति तथा अन्यानि शेषकार्याणि । तत्र सन्देहः । किमाज्यादुपांशुयाजद्रव्यात् स्विष्टकृदिडमवदातव्यम्, उत न इति । किं प्राप्तम् । अवदातव्यमिति । कुतः । सर्वसंयोगात् । साधारणप्रकरणसमाप्तात् सर्वेषां शेषकार्याणि । अपि च सर्वसंयोगो भवति । तद्यत् सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यतीति । तस्मादाज्यादपि शेषकार्याणि क्रियन्ते ॥ १ ॥ पूर्वपक्षः ॥

कारणाच्च ॥ २ ॥

कारणं श्रूयते- देवा वै स्विष्टकृतमब्रुवन् हव्यं नो वह इति, सोऽब्रवीद्वरं वृषे भागो मेऽस्त्विति, वृणीष्वेत्यब्रुवन्, सोऽब्रवीदुत्तरार्द्धादेव मह्यं सकृत् सकृदवद्यादिति, तुल्यं कारणमन्येषाम् आज्यस्य चार्थवादे सङ्कीर्त्यते । तस्मादप्याज्याद् अवदातव्यमिति ॥ २ ॥

एकस्मिन् समवत्तशब्दात् ॥ ३ ॥

आदित्ये चरौ प्रायणीये श्रूयते, अग्नये स्विष्टकृते समवद्यतीति । आज्यादेकस्माच्च हविषोऽवद्यतीति, मिश्रस्य अन्येन हविषा समवद्यतीति । यदि चाज्यादपि स्विष्टकृतेऽवदीयेत, ततश्चोदकेन प्रायणीये आज्यावदाने क्रियमाणे समवद्यतीत्युपपद्यते । इतरथा चरोरेकस्माद् अवद्यतीत्यभविष्यत् ॥ ३ ॥

आज्ये च दर्शनात् स्विष्टकृदर्थवादस्य ॥ ४ ॥

ध्रौवे च आज्ये स्विष्टकृदर्थवादो भवति, अवदाय अवदाय ध्रुवां प्रत्यभिधारयति । स्विष्टकृतेऽवदाय न ध्रुवां प्रत्यभिधारयति ।

अ हि ततः परामाहुतिं यक्ष्यन् भवति इति, प्रत्यभिधारणस्य एतत् प्रयोजनं दर्शयति, ततः परामाहुतिं होष्यति इति । सौविष्टकृते वृत्ते ततः पराहुतिर्नास्ति इति न प्रत्यभिधार्येत । स्विष्टकृदर्थे ध्रुवायां भवति प्रत्यभिधारणमिति दर्शयति ॥ ४ ॥ ॥ हेतु ॥

अशेषत्वात् नैवं स्यात् सर्वादानादशेषता ॥ ५ ॥

नैव, ध्रौवाज्यात् स्विष्टकृदिङ्म अवदातव्यमिति । कस्मात् । अशेषत्वात् । कुतो न अस्य शेषः । सर्वादानात् ॥ ५ ॥ ॥ सि० ॥

साधारण्यान्न ध्रुवायां स्यात् ॥ ६ ॥

ननु उपांशुयाजार्थं गृहीते यद् ध्रुवायां शिष्टं, तत् शेषभूतम् । नैतत् । साधारणं हि तत्, उपांशुयाजाय, अन्येभ्यश्च प्रयोजनेभ्यः । यावद् आज्येन यष्टव्यं, तत् तद् आज्यं प्रयोजयति । यस्य यस्याज्यं, तस्य तस्यैवं ग्रहीतव्यं संस्कर्त्तव्यञ्चेति । तस्मात् साधारणं ध्रौवम् आज्यम् । दर्शयति च, सर्वस्मै वा एतद् यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायाम् आज्यम् इति । किमतो यद्येवम् इति । यत् साधारणम् उपांशुयाजाय अवत्तं ध्रुवायामाज्यं, तेन अन्यानि प्रयोजनानि कार्याणि, न तु तत् प्रतिपाद्यं, यद्धि कृतप्रयोजनम् आकीर्णकरमवतिष्ठते, तत्, प्रतिपादयितव्यमिति । क्वचिच्च, यत् प्रतिपादयितव्यं, तद् एवं प्रतिपादयितव्यम् । तस्माद् न ध्रुवायामुपांशुयाजस्य सौविष्टकृतश्च कश्चित् शेषः प्रतिपादनीयः । यथा यत्रैकस्यामुखायां बहूनामोदनः शृतो भवति, तत्र एकस्मिन् भुक्तवति, न तस्य शिष्टं भृत्येभ्यः प्रतिपादनीयमुखायामस्तीति गम्यते । प्रयोजनवद्धि तत् । एवमुपांशुयाजाज्येऽपि द्रष्टव्यमिति ॥ आह जुह्वां तर्हि आज्यस्य शेषो भविष्यति, यमसवत् । यथा चमसेषु ग्रहेषु च सोमस्य चोदनयेति ॥ ६ ॥

तत्र प्रत्याह--

अवत्तत्वाच्च जुह्वां तस्य च होमसंयोगात् ॥ ७ ॥

ध्रुवायां तावद् नास्ति शेष, उपांशुयाजस्य साधारणत्वादित्युक्तम् । अथ कस्मान्न जुह्वां यच्छिष्टं तेन शेषकार्यं, यथा होमाऽर्थे चमसे शेष इति । उच्यते । यज्जुह्वामवत्त तत् सर्वं होमेन सवत्, तस्माद् न जुह्वां शेषः ॥ ७ ॥ ॥ आ० नि० ॥

चमसवदिति चेत् ॥ ८ ॥

इति पुनर्यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम् ॥ ८ ॥ ॥ आभासः ॥

न चोदनाविरोधाद्धविःप्रकल्पनत्वाच्च ॥ ९ ॥

नैतदेवम् । कुतः । चोदनाविरोधात् । सोमस्याग्नेर्वीहीत्यनुवषट् करोतीति तत्र चोदना । अपि च, तत्रैन्द्रवायवं गृह्णातीत्येवमादीनि ग्रहणानि न सांमसंयुक्तानि, हविःप्रकल्पनान्येव । इह पुनर्होमसयोगः, चतुर्गृहीतं जुहोतीति ॥ ९ ॥

उत्पन्नाधिकारात् सति सर्ववचनम् ॥ १० ॥

अथ यदुक्तं, तत् यत्सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यतीति । उच्यते । उत्पन्नं शेषमधिकृत्य एतदुच्यते, न अविशेषणम् । तस्माद् ये इह शेषास्तेभ्यः सर्वेभ्य इति । यथा सर्वं ओदनो भुक्तः, सर्वे ब्राह्मणा भुक्तवन्त इति प्रकृतापेक्ष सर्वशब्दः, एवमत्रापि ॥ १० ॥

जातिविशेषात् परम् ॥ ११ ॥

अथ यदुक्तं, प्रायणीये कंवले चरौ समवत्तशब्दो नावकल्पते । यदि न तत्र चोदकंन आज्यादापि स्विष्टकृद्वदानमिति । उच्यते । असत्यप्याज्याच्छेषकार्ये समवत्तशब्दो जातिविशेषापेक्ष उपपद्यते, ओदनजातिमाज्यजातिं चापेक्ष्य । अनुनादो हि सः । यथासम्भवं चानुवादः कल्प्येत ॥ ११ ॥

अन्त्यमऽरेकार्थे ॥ १२ ॥

अथ यदुक्तं, स्विष्टकृदर्थे ध्रुवायामभिधारणं दर्शयतीति न तत् स्विष्टकृदर्थे, शेषाभावादित्युक्तम् । तस्मादयं तस्यार्थः । न हि तत्राहुतिं यक्ष्यन् भवतीति न रेक्ष्यते, ध्रुवातो यद्याहुतिरपरा होतव्या भवेत् । न च प्रत्यभिधार्येत । ध्रुवातः किल रिच्येत । न रेक्ष्यते । अपरस्या आहुतेरभावात् किं प्रत्यभिधारणेनेति ॥ १२ ॥ ॥ आ७ नि० ॥ ध्रुवाज्यादिभिः स्विष्टकृदादिशेषाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥

साकं प्रस्थायीये स्विष्टकृदिडञ्च तद्वत् ॥ १३ ॥

दशपूर्णमासयोः ध्रूयते, साकंप्रस्थायीयेन यजेतेति । तत्र सन्देहः । किं स्विष्टकृदिडमस्ति, नास्ति ? इति । अस्तीति ब्रूमः । कुतः । दशपूर्णमासविकारो हि साकंप्रस्थायीयमिति । एव प्राप्ते ब्रूमः । नास्तीति । कुतः । अशेषत्वात् । सर्वादानञ्च अशेषता । कथम् । एवं

तत्र श्रूयते । आज्यभागाभ्यां प्रचर्य आग्नेयेन पुरोडाशेनाग्नीध्रे
रुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिकामन्नाहति । नस्मान्न तत शेषकार्य-
मिति ॥ १३ ॥ साकम्प्रस्थायीये शेषकर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ २ ॥

सौत्रामण्याश्च ग्रहेषु ॥ १४ ॥

अस्ति सौत्रामणी । तत्र ग्रहाः श्रूयन्ते, आश्विनसारस्वतैन्द्रा ।
तत्र चोदकेन स्विष्टकृदिडं प्राप्तम् । अथ इदानीं सन्देहः । किं नि-
वर्त्तते, उत नेति । किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्यमिति । एवं
प्राप्ते ब्रूमः । सौत्रामण्यां च ग्रहेषु न कर्त्तव्यमिति चशब्देनातिदिश्य-
ते । कुतः । अशेषत्वात् सर्वादानादशेषता । तत्रापि हि ग्रहैरवं
होतुं प्रतिष्ठन्ते, यत् पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते इति । ग्रह-
स्थं खल्वपि तद् द्रव्यम् । अभिगृहीतमभ्यनुक्रममभ्याश्रावितं दं-
घतां प्रति । यथा, गृहीतान् ग्रहानृत्विज आददते, आश्विनमध्वर्युः,
सारस्वतं ब्रह्मा, ऐन्द्रं प्रतिप्रस्थातानि होमार्थमशेषदानं भवति ।
होमसंयोगश्चैषां श्रूयते । उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहाञ्जुहति, दक्षिणेऽग्नौ
सुराग्रहाञ्जुहतीति ॥ १४ ॥

तद्वच्च शेषवचनम् ॥ १५ ॥

एतमेव न्यायं, शेषवचनमुपोद्वलयति । उच्छिनाष्टि, न सर्वं जु-
होतीति । सर्वहोमे प्राप्ते प्रतिबन्धोऽवकल्पते । वाचनिकत्वाच्च स्वि-
ष्टकृदिडं न भवति । तस्यान्यत्रोपयोगवचनाद् ब्राह्मणं परिकीर्णी-
यादुच्छेषणस्य पातारमिति । अपरस्यापि शेषस्य वाचनिको विनि-
योगः, शतातृणायां विक्षारयन्तीति ॥ १५ ॥ युक्तिः ॥ सौत्रामण्यां
शेषकर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३ ॥

द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात् प्रति कर्म क्रियेरन् ॥ १६ ॥

अस्ति सर्वपृष्ठेष्टिः— इन्द्राय राथन्तराय, इन्द्राय बार्हताय, इन्द्रा-
य वैरूपाय, इन्द्राय वैराजाय, इन्द्राय शाकगयेति । तत्र पुरोडाशो
बहूनां कर्मणां साधारणः । तत्र सन्देहः । किं प्रति कर्म स्विष्टकृदि-
डं कर्त्तव्यं, सकृदेव वेति । किं प्राप्तम् । चोदनानुग्रहात् प्रति कर्म,
कर्त्तव्यम् । एकस्मिन्नपि द्रव्ये बहुत्वात् कर्मणाम् ॥ १६ ॥ ॥ पूर्व० ॥

अविभागाच्च शेषस्य सर्वान् प्रत्यबिशिष्टत्वात् ॥ १७ ॥

सकृदेव कर्त्तव्यमिति ब्रूमः ॥ अविभागाच्छेषस्य ॥ नात्र वि-

भागः सर्वेषां कर्मणां पुरोडाशस्य । उत्तरार्द्धात् स्विष्टकृदवदात-
व्यम् । एकश्चासौ उत्तरार्द्धः, ततोऽवदीयमाने न गम्यते विशेष ।
कस्यावत्तं, कस्य नेति । एवमिडायामपि । तस्मात् सकृद् अवदात-
व्यमिति ॥ १७ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ सर्वपृष्ठेष्टौ स्विष्टकृदिडादीनां सकृ-
दनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

ऐन्द्रवायवे तु वचनात् प्रतिकर्म भक्षः स्यात् ॥ १८ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र ऐ-
न्द्रवायवे ग्रहे सन्देहः । किं सकृद् भक्षणम्, उत द्विरिति सोमसं-
स्कारार्थत्वात् सकृदिति प्राप्ते ब्रूमः । ऐन्द्रवायवे द्विर्भक्षयितव्यमिति ।
कुतः ॥ वचनात् ॥ वचनमिदं भवति, द्विर्ऐन्द्रवायवस्य भक्षयति, द्वि-
र्ह्येतस्य वषट् करोतीति । नास्ति वचनस्यातिभारः ॥ १८ ॥ ऐन्द्रवायव-
ग्रहे द्वि.शेषभक्षणाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सोमेऽवचनाद्भक्षो न विद्यते ॥ १९ ॥

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति सोमान् । तेषु सन्देहः । किं तेषां शेषो
भक्षयितव्यः, उत नेति । किं प्राप्तम् । सोमे भक्षो न विद्यते । कस्मा-
त् ॥ न शक्यमसति वचने अध्यवसातुं भक्षणम् । तस्मात् सोम-
शेषो न भक्षयितव्य इति ॥ १९ ॥ ॥ पूर्व० ॥

स्याद् वाऽन्यार्थदर्शनात् ॥ २० ॥

भवेद् वा भक्षः । अन्यार्थे हि वचनं भक्षं दर्शयति । सर्वतःपरि-
हारमाश्विनं भक्षयति । भक्षिताप्यायितांश्चमसान् दक्षिणस्यानसो-
ऽवलम्बे सादयन्तीति । नासति भक्षणे एवञ्जातीयका भक्षविशेषाः
सम्भवन्ति ॥ २० ॥ ॥ सि० ॥

वचनानि त्वपूर्वत्वात्तस्माद् यथोपदेशं स्युः ॥ २१ ॥

ननु दशनमिदं, प्राप्तिर्वक्तव्या । उच्यते । वचनानि तर्हि
भविष्यन्ति । सर्वतःपरिहारमाश्विनं भक्षयति । तस्मात् सर्वा दिशः
शृणोतीति विशिष्टं भक्षणं विधीयते । अपूर्वत्वाद् भक्षानुवादो नाव-
कल्पते । अपिचैवमपूर्वमर्थं विदधतोऽर्थवत्ता भविष्यति । तस्माद्
यत्रैव विशिष्टं भक्षणं श्रूयते, तत्रैव भवति, नातिप्रसज्यते ॥ २१ ॥

॥ आ० नि० ॥ सोमे शेषभक्षणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

चमसेषु समाख्यानात् संयोगस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ २२ ॥

ज्योतिष्टोमे एव श्रूयते, प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातृणां प्रयजमानस्य प्रयन्तु सदस्यानामिति । तत्र सन्देहः । किं चमसिनामस्ति भक्षः, न ? इति । किं प्राप्तम् । नेति ब्रूम । नातिप्रसज्यते इत्युक्तम् ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । चमसेष्वस्ति भक्ष इति । कुतः ॥ समाख्यानात् ॥ होतुश्चमसो ब्रह्मणश्चमस उद्गातुश्चमस इति समाख्याया निर्दिश्यते । होता यत्र चमति चमिष्यति अचमीद्धा स होतुश्चमसः । यद्यत्र होता न चमेद्, न होतुश्चमसो भवेत् । तस्माच्चमतीति ॥ आह । काऽस्य लिङ्गस्य प्राप्तिरिति सामर्थ्यमिति ब्रूमः । होतुश्चमसेन प्रैतव्यम् । यदि चात्र होता न चमेद्, न शक्यं भवेद्धातुश्चमसेन प्रैतुम् । न चात्रान्यद् होता ओदनादि चमिष्यति । सोमचमस इति हि तं समाचक्षते । अपि च, न तद्धोतुर्द्रव्यं, यजमानस्य तद् द्रव्यम् । होतुस्तत्र चमनं कर्त्तव्यम् । सोमे च भक्ष्यमाणे तेन होमोऽवकल्पते । पवित्रं हि सोमो, न तस्मिन् भक्षिते पात्रं व्यापद्यते । तत्र चमसेन शक्यते होतुम् । वचनप्रामाण्यादुच्छिष्टेन होष्यतीति चेद्, नैतदेवम् । अस्ति अवकाशो वचनं बाधकं भवति । अस्ति चावकाशः सोमभक्षणम् । तस्माच्चमसिभिर्भक्षयितव्यः सोम इति ॥ अथ तक्षणादीन्याश्रीयेरन् । तथा सम्बन्धापह्नुवाद् अतश्चमसतैव स्यात्, द्रव्यान्तरं स्यात् । तस्माच्चाब्राह्मणस्य सोमं प्रतिषेधति । स यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं विभक्षयिषेत्, न्यग्रोधस्तिभीराहत्य ताः संपिष्य दधनि उन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत्, न सोममिति भक्षानिवृत्तिं दर्शयति । सा एषा भक्षाशङ्कैव सत्युपपद्यते, यदि चमसिनोऽस्ति भक्षः । तस्मादस्तीति मन्यामहे ॥ २२ ॥ ॥ चमसिनां शेषभक्षाधिकरणम् ॥ ७ ॥

उद्गातृचमसमेकः श्रुतिसंयोगात् ॥ २३ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रास्ति, प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातृणामिति । तत्रास्ति समाख्यानाद् भक्ष इत्युक्तम् । तत्र सन्देहः । किमेक एवैनं चमसमुद्गाता भक्षयेद्, उत सर्वे भक्षयेयुः । अथ सुब्रह्मण्यवर्जिताश्छन्दोगा भक्षयेयुः, अथ वा सह सुब्रह्मण्यनेति । किं तावत् प्राप्तम् । एको भक्षयेदुद्गातैव । कुतः ॥ श्रुतिसंयोगात् ॥ उद्गातैकः श्रुत्या संयुज्य-

ते । चमसेन प्रोद्गातृणामिति ॥ ननु बहुवचनं श्रूयते, तेन बहवो भक्षयेयुः । उच्यते । श्रूयते बहुवचन, तदुद्गातृप्रातिपदिकगतं, तद्विवक्षितं सवुद्गातृबहुत्वं ब्रूयात् । एकश्चोद्गाता, तत्र बहुत्वं श्रूयमाणमपि न शक्नुयादुद्गातृभेदं कर्तुम् । तस्माद् अविवक्षितं बहुवचनम् । अनुमानं हि एतद्, बहूनां चमस इति । कथम् । यद् बहुषु प्रातिपदिकं वर्तते, ततो बहुवचनं भवति । बहुवचनं तु ततो दृश्यते, प्रोद्गातृणामिति । तस्मान्नून, बहूनां चमस इत्यनुमानम् । प्रत्यक्षत्वेक उद्गाता, न द्वितीय, न तृतीयः । अनुमानाच्च प्रत्यक्षं कारणं बलवद् भवत् । तस्मादेकस्य चमस, स चोद्गातुरिति ॥ २३ ॥

सर्वे वा सर्वसंयोगात् ॥ २४ ॥

सर्वे वा भक्षयेयुः । एकस्मिन्नुद्गातरि भक्षयति बहुवचनं प्रमादादधीतमिति गम्यते । न हि तद् अनूद्यते, न विधीयते इति । ननु सर्वेष्वपि भक्षयत्सु उद्गातृशब्दः प्रमादो गम्यते । उच्यते । लक्षणाऽर्थोऽपि तावत् सम्भविष्यति, उद्गातृप्रभृतय इति ॥ २४ ॥

स्तोत्रकारिणां वा तत्संयोगाद् बहुश्रुतेः ॥ २५ ॥

उच्यते । नैतदस्मिन्, बहूनां चमस इति । कुतः । उद्गातृशब्दस्य चमसेन सम्बन्धः प्रत्यक्षेण वाक्येन । बहुवचनस्य पुनरुद्गातृशब्देन श्रुत्या सम्बन्धः । अन्येन ऋत्विजा तु बहुवचनस्य नैव काश्चिदस्ति सम्बन्धः । तस्माद् बहूनां चमस इत्यनुपपन्नमिति । अत्रोच्यते । शक्नोत्ययमुद्गातृशब्दो बहुत्वं धदितुं क्रियायोगेन, उद्गायन्ति इत्युद्गातारः । के ते प्रस्तांता उद्गाता प्रतिहर्ता इति । तदेतेन बहुवचननिर्देशेन आनुमानिकक्रियायोगनिमित्त उद्गातृशब्दो विवक्षित इत्यवगमिष्यामः । बहुवचनं हि एवमवकल्लसं भविष्यति, उद्गातृशब्दश्च । तस्मात् स्तोत्रकारिणां चमस इति ॥ २५ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

सर्वे तु वेदसंयोगात् कारणादेकदेशे स्यात् ॥ २६ ॥

सर्वे छन्दोगा सहसुब्रह्मण्या भक्षयेयुः । किमिति । गानसंयोगादिति नाय पक्ष उपपद्यते । कथम् । एकस्तत्राद्गानेन सम्बन्धः, इतरो गानेन । अन्यद्धि गानमन्यदुद्गानम् । गीर्तमात्र गानं लौकिकं वैदिकञ्च । द्वितीयं साम्नः पर्व, उत्पूर्वस्य गायन्तरभिधेयं प्रसिद्धम् । तत्रैक एवोद्गीथं करोतीत्येक एवादुगाता, न बहवः । तस्माद्गानसं-

योगाद् बहवो भविष्यन्तीत्येतदपि नोपपद्यते । कथं तर्हि ॥ वेदसं-
योगात् ॥ औदूगाग्रं नाम प्रवचनम् । तथा, औदूगात्राणि कर्माणि ।
औदूगात्रस्य कर्त्ता वा, अध्येता वोदूगातेत्युच्यते । कथम् ? । उदूगातु-
कर्म, औदूगात्रमिति प्रसिद्धम् । एवञ्चैद् व्यक्तम् । औदूगात्रस्य कर्त्ता,
उदूगातेति गम्यते । यस्योदूगाता प्रसिद्धस्तादृशिष्टं कर्म अनाख्या-
तमपि औदूगात्रमिति वदति । शब्दश्च, यस्य औदूगाग्रं प्रसिद्धं, स
तस्य कर्त्तारमुदूगातेति वदति, अनाख्यातमपि । यथा यस्योदमेघः
प्रसिद्धः, स तस्यानाख्यातमप्युदमेघमौघिरिति ब्रूते । यस्योदमेघः,
स तस्य पितरमनाख्यातमप्युदमेघ प्रतिपद्यते । एवमौदूगात्रसम्ब-
न्धादुपपद्यते उदूगातृशब्दः, प्रस्तातापि उदूगातापि प्रतिहर्त्तापि सु-
ब्रह्मण्योऽपि । एवं बहुवचनमुदूगातृशब्दश्चोभयमप्युपपन्नं भविष्य-
ति । न चान्य कश्चिद्दोषः ॥ तस्मादौदूगात्रेण सम्बद्धाश्चत्वार उदू-
गातृचमसं भक्षयेयुरिति । यत्र कारणमस्ति, तत्रापि सुब्रह्मण्या उदूगा-
तारः । यथोदूगातृशब्दो, विनिषद्योदूगातारः साम्ना स्तुवते इति
स्तोत्रकारिषु । यथेदमपि वचनम्, उदूगातारो नापव्याहरेयुरुत्तमा-
यामेपोत्तमा इति अपसुब्रह्मण्यानामव ॥ २६ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ उदू-
गातृणां सहसुब्रह्मण्येन भक्षाधिकरणम् ॥ ८ ॥

ग्रावस्तुतो भक्षो न विद्यतेऽनाम्नानात् ॥ २७ ॥

ज्योतिष्टोमे ग्रावस्तुन्नामहोतृपुरुषः । तत्र सन्देहः । किं स सोमं
भक्षयेद्, न ? इति । उच्यते । ग्रावस्तुद् न भक्षयेत् । कुतः । यतो-
ऽस्य भक्षं नामनन्ति । हारियोजने चमसिनामधिकार इति मन्यमान
एवं ह स्माह, नास्याम्नायते भक्ष इति ॥ २७ ॥ ॥ पूर्वम् ॥

हारियोजने वा सर्वसंयोगात् ॥ २८ ॥

हारियोजनस्य वा ग्रावस्तुनं भक्षयितारं मन्यामहे । एवं हि आ-
मनन्ति । यथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति । अथैतस्य हारि-
योजनस्य सर्वे एव लिप्सन्ते इति । यद्वा हारियोजनस्य सर्वे लि-
प्सन्ते, तदा ग्रावस्तुदपीति ॥ २८ ॥ ॥ सि० ॥

चमसिनां वा सन्निधानात् ॥ २९ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति ग्रावस्तुतो हारियोजने
भक्ष इति चमसिनां तत्राधिकारो, न सर्वोपाम् । कथम् । चमसिनामेव

विभागः । चमसिनोऽन्याँश्चमसान् यथाचमसं भक्षयन्ति इत्यनुद्य-
चमसिन एव वदति । अथैतस्य हारियोजनस्य सर्वं एव लिप्सन्ते
इति । एकं हीदं वाक्यम् । अथैतस्येत्यथशब्दप्रयोगादनन्तरवृत्तम-
ऽपेक्षते । अथ सर्वं एवेत्येवशब्दः, सामर्थ्यात् सर्वान् पूर्वप्रकृतानपेक्ष-
ते । अतो मन्यामहे-यथाचमसमन्याँश्चमसाँश्चमसिनो भक्षयन्तीत्य-
नेन पूर्वेण, अथैतस्य हारियोजनस्येत्येतस्य एकवाक्यता भवतीति ।
तेन चमसिनां सन्निहितानामेष विभागो, यथा चमसमन्यत्र, हारि-
योजने तु सर्वे एवेति ॥ २९ ॥ ॥ आ० ॥

सर्वेषां तु विधित्वात्तदर्थं चमसिश्रुतिः ॥ ३० ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, चमसिन एव हारियोज-
ने लिप्सन्ते इति । सर्वे तु विधीयन्ते हारियोजने । सर्वे भक्षयन्ती-
ति, न पुनश्चमसिन इति सम्बन्धः शक्यते विधातुम् । द्वौ हि सम्ब-
न्धावस्मिन् वाक्ये अपूर्वौ न शक्येते विधातुम् । तस्मादन्या वचन-
व्यक्तिः ॥ का पुनरसौ ? यथाचमसमन्याँश्चमसाँश्चमसिनो भक्षयन्ति
इत्यनुवादः । चमसिनश्चमसान् भक्षयन्त्येव । ते भक्षयन्तो यथा-
चमसमेव, अथैतस्य हारियोजनस्य न केवलं चमसिनः, सर्वे
एवेति । किमेव भविष्यति । सर्वशब्दश्च सर्वान् वदन् नैकदेशे क-
ल्पितो भविष्यति । न च द्वौ सम्बन्धावपूर्वौ एकस्मिन् वाक्ये भ-
विष्यतः । तस्माद् एष पक्षो ज्यायानिति तदर्थं हि एषा चमसिश्रु-
तिः । हारियोजनस्य प्रशंसार्था चमसिनः कीर्त्यन्ते हारियोजनं प्र-
शंसितुम् । कथम् । महाभागो हि हारियोजनः । यस्मात् तत्र स-
र्वे लिप्सन्ते, अन्याँश्चमसानेकैकः, न ते महाभागाः, न्यूना हारियो-
जनादिति ॥ ३० ॥ आ० नि० ॥ ग्रावस्तुतोऽपि सोमभक्षाधिकरणम् ॥ २ ॥

वषट्काराच्च भक्षयेत् ॥ ३१ ॥

अथ किं समाख्यैवैका भक्षकारणम् ? । नेति ब्रूमः । वषट्काराच्च
भक्षयन्तः । वषट्कारश्च भक्षणे निमित्तम् । कथम् । वचनात् । एवं
हि श्रूयते, वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इति । भक्षणस्य अप्राप्तत्वात् प्रा-
थम्यविधानार्थं एष शब्दः । प्राथम्यविशिष्टं भक्षणमेव विदधाति
इति ॥ ३१ ॥ वषट्करणस्य भक्षनिमित्तताधिकरणम् ॥ १० ॥

हामाभिषवाभ्याञ्च ॥ ३२ ॥

अपरमपि कारणं होमाभिषवौ । कथम् । हविर्धाने प्रावभिरभिषु-
त्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्तीति ।
न तावदेष क्रमो विधीयते । होमे निर्वृत्ते ततो भक्षणस्याप्राप्तत्वात् ।
द्वयोश्च क्रमयोर्विधानात् । अभिषुत्य हुत्वेति वाक्यमभिद्येत । अर्थेन
च प्राप्तत्वादस्य क्रमस्य । न ह्यकृते प्रयोजने कश्चित् प्रतिपादनमर्ह-
ति । न च भक्षणाङ्गभावेन होमाभिषवौ चोद्येते । अभिषवस्य होमा-
र्थत्वात् । होमस्य च फलार्थत्वात् । तस्माद् होमाभिषवयोः कर्तृणां
भक्षणं विधीयते । येऽभिषुण्वन्ति जुह्वति च, ते भक्षयन्ति इति ॥ ३२ ॥
होमाभिषवयोरपि भक्षनिमित्तताधिकरणम् ॥ ११ ॥

प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसानामव्यक्तः शेषे ॥ ३३ ॥

इदं श्रूयते, प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातृणामिति । तत्र
सन्देहः । चमसेषु होमाभिषवयो कर्त्तारो वषट्कर्त्तारश्च किं भक्ष-
येयुरुत नेति । किं प्राप्तम् । न भक्षयेयुः । प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसा-
नां चमसिनः प्रति । प्रैतु होतुश्चमस इत्येवमादिभिर्विशेषवचनैः, हो-
माभिषवकारिणां सामान्यवाक्येन, यः सामो भक्षणेन संस्कर्त्तव्यः
स चमसेषु चमसिभिरिति । अथेदानीमन्यन्निमित्तं क भविष्यति ।
अव्यक्तः सामान्यनिमित्तः क ? । शेषे भविष्यति, यत्र न चमसिनः
॥ ३३ ॥ ॥ पूर्व० ॥

स्याद् वा कारणभावादर्निर्देशश्चमसानां

कर्त्तुस्तद्वचनत्वात् ॥ ३४ ॥

स्याद् वा चमसेषु वषट्कर्त्रादीनां भक्षः । प्राप्यते हि तेषां त-
त्र कारणम् । न च प्रतिषिद्ध्यते । ननु चमसिनां प्रत्यक्षोपदेशान्नि-
वर्त्तेरन् । उच्यते । अनिर्देशश्चमसानां कर्त्तुस्तद्वचनत्वात् । प्रैतु
होतुश्चमस इत्येवमादयः शब्दा न शक्नुवन्ति वषट्कर्त्रादीन् प्र-
तिषेद्धुम् । उपदेष्टारो हि ते, न प्रतिषेद्धारः । तस्माद् वषट्कर्त्राद-
योऽपि चमसेषु भक्षयेयुः ॥ ३४ ॥ ॥ सि० ॥

चमसे चान्यदर्शनात् ॥ ३५ ॥

चमसे चान्याँश्चमसिनो दर्शयति । चमसाँश्चमसाध्वर्यवे प्रयच्छ-
ति । तान् स वषट्कर्त्रे हरतीति । एको हि स्वश्चमसो वषट्कर्त्रे हियते
तेन बहुहरणदर्शनं नावकल्पते । यदि वषट्कर्त्रादयो न चमसेषु

भक्षयेयुः । तस्माद् भक्षयन्तीति ॥ ३५ ॥ ॥ युक्तिः ॥ वषट्कर्त्रादीनां
चमसे सोमभक्षाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अथ यत्रैकस्मिन् पात्रे बहवो भक्षयन्ति, कस्तत्र क्रम इति । उच्यते—

एकपात्रे क्रमाद्ध्वर्युः पूर्वो भक्षयेत् ॥ ३६ ॥

तस्य हि क्रमो भक्षयितुं, यस्य हस्ते सोमः ॥ ३६ ॥ ॥ पूर्व० ॥

होता वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३७ ॥

होता वा पूर्वो भक्षयेत् ॥ मन्त्रवर्णात् ॥ मन्त्रवर्णो हि तथा, हो-
तुश्चित् पूर्वं हविरद्य माशत इति । तथा, होतेव नः प्रथमः पाही-
ति ॥ ३७ ॥ ॥ सि० ॥

वचनाच्च ॥ ३८ ॥

वचनमिदं भवति, वषट्कर्तुं प्रथमभक्ष इति । वचनमेवेदम् ।
न मन्तव्यम्, अनेकगुणविधानादविवक्षितं प्राथम्यमिति । अप्राप्त-
त्वात् प्राथम्यस्य, नायमनुवादः । विधिरेव । समासेन च विदधतो
नानेकगुणविधानं दुष्करम् ॥ ३८ ॥

कारणानुपूर्व्याच्च ॥ ३९ ॥

प्रथमं हि वषट्करणं निमित्तं होतु । ततो होमाऽध्वर्योर्निमि-
त्तम् । निमित्तानुपूर्व्याच्च नैमित्तिकानुपूर्व्ये क्रमानुरोधः ॥ ३९ ॥ ॥
हेतुः ॥ हांतुः प्रथमभक्षाधिकरणम् ॥ १३ ॥

वचनादनुज्ञातभक्षणम् ॥ ४० ॥

अथ य एकापात्रे सोमांस्नेकेन भक्षयते, किं तत्रानुज्ञाप्य अननु-
ज्ञाप्य वा भक्षयितव्यम्, उत अनुज्ञाप्यैवेति । लाघवादनियमे प्राप्ते ।
उच्यते । अनुज्ञाप्य भक्षयितव्यमिति । कस्मात् । वचनात् । इदं वचनं
भवति, तस्मात् सोमां नानुपहृतेन पेय इति । उपह्वानं चानुज्ञापनम् ।
प्राप्तिसूत्रमेतत् ॥ ४० ॥ भक्षस्यानुज्ञापूर्वकत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अथानुज्ञातेन भक्षयितव्यमिति स्थिते, किं लौकिकेन वचनेना-
नुज्ञापयितव्यम्, उत वैदिकेनेति । अनियमाल्लौकिकेनेति प्राप्ते उच्यते—

तदुपहृत उपहृत्यस्वेत्यनेनानुज्ञापयल्लिङ्गात् ॥ ४१ ॥

अनुज्ञापनलिङ्गोऽयं मन्त्रः ॥ लिङ्गात् ॥ अनुज्ञापनं समास्नातः,
सामर्थ्याद् विनियुज्यते । तत्र कृतार्थे लौकिको निवर्तते ॥ ४१ ॥
वैदिकवचनेनानुज्ञापनाधिकरणम् ॥ १५ ॥

तत्रार्थात् प्रतिवचनम् ॥ ४२ ॥

एतदवगतं, तदुपहृत उपहृत्यस्वेत्यनेनानुज्ञापयेदिति । अथ प्रतिवचने सन्देहः । किं लौकिकं प्रतिवचनमुत एतदेवेति । किं प्राप्तम् । एतद् वैदिकं, प्रश्ने विनियुक्तम् । लौकिकमन्यत् प्रतिवचनं भवितुमर्हति । एवं प्राप्ते ब्रूम । तत्रैतदेव प्रतिवचनमिति ।

ननु प्रश्नलिङ्गमेतद् उपहृत्यस्वेति । उच्यते । यदस्य पूर्वमुपहृत इति प्रतिवचनस्य समर्थं, तत् प्रतिवचनकार्यं भविष्यति । आह । विपरीतमेतत् समाम्नातम् । पूर्वं हि प्रश्ने भवितव्यं, तत् प्रतिवचनेन । उच्यते । अर्थात्, पूर्वं प्रतिवचनकार्यं भविष्यति । अर्थो हि क्रमाद् बलीयानिति ॥४२॥ वैदिकवाक्येन प्रतिवचनाधिकरणम् ॥१६॥

तदेकपात्राणां समवायात् ॥ ४३ ॥

इदं सन्दिह्यते । किं यः कश्चिद् अनुज्ञापयितव्यः ? उत समानपात्र इति । अविशेषाभिधानाद् यः कश्चिद् इति प्राप्ते । उच्यते । तत् खल्वनुज्ञापनमेकपात्राणां स्यात् । कुतः । अनुज्ञापनमिहाङ्गम् । अनुज्ञापनस्य चैतद्रूपम् । यत्रान्येन कर्त्तव्यमन्यश्चिकीर्षेत्, सोऽनुमन्यस्वेति ब्रूते, सहभोजनादि वा आचरितुकामश्चित्तमन्यस्यानुकूलयति । तदेतद् नानापात्रेषु नैव सम्भवति । न हि तत्रान्येन कर्त्तव्यम्, अन्यो वा चिकीर्षतीति । सहभोजनादौ वा पदार्थे सम्मानयति । एकपात्रे तु सोमे साधारणे संस्कर्त्तव्ये न्यायेन समो विभागः प्राप्नोति । तत्राविभज्य पीयमाने कदाचिदन्येन पातव्यमन्य पिबेत् । तत्रानुज्ञापनं सम्भवति, त्वया अर्द्धं पातव्यं, मया अर्द्धम् । कदाचिदहमभ्यधिकं न्यूनं वा पिबेयं, तदनुज्ञातुमर्हसीति । एकपात्रे वा पानं त्वया सहाचरन्नहं तव चित्तप्रसादनं व्याहन्यामिति सम्भवत्यनुज्ञापना । तस्मादेकपात्रेणैवैतत् स्यादिति ॥४३॥ ॥ एकपात्राणामनुज्ञापनाधिकरणम् ॥ १७ ॥

याज्यापनयेनापनीतो भक्षः प्रवरवत् ॥ ४४ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्र ऋतुयागेषु श्रूयते, यजमानस्य याज्या सोऽभिप्रेष्यति हातरेतद् यजेति, स्वयं वा निषद्य यजतीति । यदा स्वयं यजति, तदा सन्देहः । किमस्य भक्षोऽस्ति, नास्तीति । तदु-

उच्यते । याज्यायामपनीयमानायां नापनीयेत भक्षणम् । होतुरेव तु भक्षणं स्याद्, न यजमानस्येति । कुतः । अन्या हि याज्या, अन्यद् भक्षणम् । न चान्यस्मिन्नपनीयमानेऽन्यदपनीयते । यथा तस्यामेव याज्यायामपनीयमानायां प्रवरो नापनीयते, तद्वदेतदपीति ॥ ननु याज्याया अधि वषट्करोतीति, यत्र याज्या तत्र वषट्कारः । यत्र वषट्कारस्तत्र भक्षणमपीति । नेत्युच्यते । न तावद् याज्यायामवयवभूतो वषट्कारो, येन याज्याऽग्रहणेनाऽसौ न गृह्येत । यत्तु तस्या अधि वषट्करोति, अन्येनापि प्रयुज्यमानाया उपरि होता वषट् करिष्यति । याज्यापनयो हि वचनात् । न वषट्कारापनयः । यावद्वचनं, वाचनिकं भवत्येव । वचनं हि तद्विषयमेव ॥ ४४ ॥ ॥ पूर्व० ॥

यष्टुर्वा कारणागमात् ॥ ४५ ॥

यष्टुर्वा भक्षः स्यात् । कुतः ॥ कारणागमात् ॥ भक्षस्य कारणं वषट्कारः । स च याज्यायामागच्छन्त्यामागच्छति । एवं हि श्रूयते, याज्याया अधि वषट्करोतीति ॥ नन्वेतदुक्तं, यजमानेनापि प्रयुज्यमानायां होता अधि वषट्करोतीति । नैष समाधिः । अनवानता यष्टव्यं, वषट्कारेण यागः क्रियते, न याज्यामात्रेण । तस्माद् आ वषट्काराद् न अवानितव्यं यजमानेन । अन्यश्चेद् वषट् कुर्याद् अवान्याद् याजमानः । न च यजेत । यष्टव्ये चासौ चोद्यते । न याज्यामात्रवचने । स्वयं निषद्य यजतीति साङ्गस्य निषद्ययागे विधानात् ॥ ४५ ॥ ॥ सि० ॥

प्रवृत्तत्वात् प्रवरस्यानपायः ॥ ४६ ॥

अथ यदुक्तं, यथा प्रवरो नापनीयते, एवं भक्षोऽपीति । उच्यते । अशक्यत्वात् । प्रवरो नापनीयते । अतिक्रान्तो हि स कथमपनीयेत होतुः । भ्रष्टे चावसरे, अनुष्ठीयमानो यजमानस्य विगुणः स्यात् । न च विगुणः कथञ्चिदर्थं साधयेत् । नात्र चोदकेन प्राप्नोति । अथोच्येत, यच्छक्यं तच्चोदकेन प्रापितं, यद् न शक्यं तत् प्रापितमिति । प्रकृतिरियम् । अपूर्वस्यात्र विधानं, यादृशमुक्तं, तादृशं यदि शक्यते कर्त्तव्यम् । यदि न शक्यते, यत्रैव शक्यते तत्रैव कार्यम् । न यत्र विगुणमिति । तस्मात् प्रवरस्यानपायां युक्तो, न भक्षस्येति ॥ ४६ ॥ ॥ आ० नि० ॥ स्वययष्टुर्भक्षास्तित्ताधिकरणम् ॥ १८ ॥

फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः श्रुतिसंयोगात् ॥ ४७ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते- स यदि राजन्यं वा वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं विभक्षयिषेत्, न्यग्रोधस्तिभीराहृत्य ता सम्पिष्य दधानि उन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममिति । तत्र सन्देहः । किं फलचमसो भक्षविकारः, उत इज्याविकार इति । किं फलचमसं भक्षयेदित्यर्थः, उत फलचमसेन यजेतेति । किं प्राप्तम् । फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः । भक्षणेन हि श्रुतेन एकवाक्यता भवतीति । तमस्मै भक्षं प्रयच्छेदिति, न तेन यजेतेतिशब्दोऽस्ति । तस्माद् भक्षविकारः ॥ ४७ ॥ ॥ पूर्व० ॥

इज्याविकारो वा संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४८ ॥

इज्याविकारो वा फलचमसः । फलचमसेन यजेतेत्यर्थः । कथम् । यदेतद् भक्षणम् । एतत् सोमसंस्कारार्थं, फलचमसस्यापि यदि भक्षणं फलचमससंस्कारार्थं, फलचमसस्यान्यत्रानुपयोगादनर्थकम् । अथ भक्षणं प्रधानम् । तथा न सोममित्यनुवादो नावकल्पते । यदि त्विज्याविकारो भवेत्, ततः फलचमससंस्कारोऽवकल्पते । तस्मादिज्याविकारः ॥ आह । कथं यजिसम्बन्धेऽसति इज्याविकारो भविष्यतीति । उच्यते । अस्ति यजिसम्बन्धः । कथमिति । यदि राजन्यं वा वैश्यं वा याजयेद् न्यग्रोधस्तिभीः सम्पिष्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेद्, याजयितुमिति गम्यते । भक्षसम्बन्धे हि न पूर्वमुत्तरेण सम्बध्यते । यदि सोमं भक्षणेन संस्कर्तुमिच्छेन्न्यग्रोधस्तिभीः संस्कुर्यादिति । तस्मान्न भक्षणसम्बन्धः । यागो हि प्रकृतोऽस्ति, तेन सह सम्भन्तस्यते, न दोषो भविष्यति ॥ ननु तमस्मै भक्षं प्रयच्छेदिति वचनाद् भक्षसाधनमिति गम्यते, न यागसाधनमिति । भक्षशब्दानन्तर्यात् । उच्यते । श्रूयमाणे सम्बन्धे अनर्थकमिति कृत्वा प्रकृतसम्बन्ध इत्युच्यते । कथं तु भक्षसम्बन्ध इति । यद्धि यागद्रव्यं भक्षयितव्यं, तच्चोदकेन भवति, तस्माद् भक्षसम्बन्धं लभते, भक्षसम्बन्धेन च यागसम्बन्ध एव लक्ष्यते । यदि तेनेज्यते, ततः स भक्षो भवति । तस्माद् भक्षवचनात् सुतरां तेनेज्यते इति गम्यते । सैषा व्यवधारणकल्पना । तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत्, तमस्मै भक्षं कुर्यादित्यर्थः । यथा स भक्षो भवति, तथा कुर्यादिति । यदि च

तेनेज्यते, ततोऽयं भक्षो भवति । तस्मात् तेन यष्टव्यमिति ॥ ४८ ॥ सि० ॥

होमात् ॥ ४९ ॥

होमविशेषवचनं भवति, यदान्याँश्चमसाञ्जुहति अथैतस्य दर्भ-
तरुणकनोपहत्य जुहोति इति । इज्याविकारे सति दर्भतरुणकेनेति
जुहातौ गुणवचनमवकल्पते । तस्मादपीज्याविकारः ॥ ४९ ॥

चमसैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ५० ॥

यदान्याँश्चमसानुन्नयन्ति, अथैनं चमसमुन्नयन्तीति । इज्या-
विकारे सति उन्नयनदर्शनं युज्यते, न भक्षाविकारं । तस्मादपीज्या-
विकारः ॥ ५० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥

इतश्च पश्याम, इज्याविकार इति । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । किं
लिङ्गं भवति । सोमप्रतिषेधानुवादः । तमस्मै भक्षं प्रयच्छेद्, न सोम-
मिति । इज्याविकारे सति सोमो न भक्ष्यते । तस्मात् पश्याम
इज्याविकार इति ॥ ५१ ॥ ॥ हेतुः ॥ फलचमसस्य इज्याविकारता-
ऽधिकरणम् ॥ १९ ॥

अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् ॥ ५२ ॥

अस्ति राजसूये दशपेयः, तत्र श्रूयते । शतं ब्राह्मणाः सोमान्
भक्षयन्ति, दशदशैकैकचमसमनुप्रसर्पन्तीति । अत्र राजन्यचमसे
सन्देहः । किं तं राजन्या अनुप्रसर्पेयुः, उत ब्राह्मणा इति । किं प्रा-
प्तम् । राजन्या इति । कथम् । दशदशैकैकं चमसमनुप्रसर्पेयुरिति
अनुप्रसर्पतां सङ्ख्या विधीयते । एकस्यां राजन्यजातौ दशसङ्ख्या
विधीयते । राजन्यजातिः सैव । तेन तं दश राजन्या अनुप्रसर्पेयुः ।
एवं शत ब्राह्मणा राजन्याश्च । तेषु शतशब्दोऽनुवादः । अनुवाद-
सरूपश्च, शतं भक्षयन्तीति । तस्माद् राजन्या राजन्यचमसमनुप्रस-
र्पेयुरिति । कंचिदाहुः । ब्राह्मणराजन्यानामेकस्मिँश्चमसे भक्षणं
विरुद्ध्यते इति न स दोषः । न हि सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीति श्रूय-
ते ॥ ५२ ॥ ॥ पूर्व० ॥

ब्राह्मणा वा तुल्यशब्दत्वात् ॥ ५३ ॥

ब्राह्मणा वा राजन्यचमसमनुप्रसर्पेयुः । कथम् । शतं ब्राह्मणाः
सोमं भक्षयन्तीति विधिः श्रुत्या ब्राह्मणगतामेव सङ्ख्यामाह । तस्मात्

शतं ब्राह्मणाः । तेषां भक्षणार्थमनुप्रसर्पतामेकैकस्मिँश्चमसे दशद-
शोपदिश्यन्ते । तस्माद् ब्राह्मणशतस्य दश ब्राह्मणा राजन्यचमस-
मनुप्रसर्पेयुरिति ॥ ५३ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ ब्राह्मणानामेव राजन्यचमसा-
ऽनुप्रसर्पणाधिकरणम् ॥ २० ॥ इति श्रीशबरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये
तृतीयस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥ ५ ॥

अथ तृतीये अध्याये षष्ठः पादः ॥ ३ ॥ ६ ॥

सर्वार्थमप्रकरणात् ॥ १ ॥

अनारभ्य किञ्चिदुच्यते । यस्य खादिर रूवो भवति स छन्द-
सामेव रसेनावद्यति । सरसा अस्य आहुनयो भवन्ति । यस्य पर्ण-
मयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्येवमादि । तत्र सन्देहः ।
किं, खादिरता रूवे, पालाशता जुह्वां, प्रकृतौ निविशते ? उत प्रकृ-
तौ विकृतौ चेति । किं प्राप्तम् ॥ सर्वार्थम् अप्रकरणात् ॥ प्रकृतिवि-
कृत्यर्थमेवजातीयकम् । कुत । अप्रकरणात् । न कस्यचित् प्रकरणे
श्रूयन्ते । तानि वाक्येन सर्वत्र भवेयुरिति ॥ १ ॥ ॥ पूर्व० ॥

प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात् ॥ २ ॥

प्रकृतौ वा निविशेरन्नानारभ्यार्धातानि पात्राणि । कुत । अद्विरु-
क्तत्वात् । एवमद्विकं भविष्यतीति । द्विरुक्ततायां को दोषः । अ-
सम्भव इति ब्रूमः । याद्व प्रकृतौ विकृतौ च भवति अस्ति तत्
प्रकृतौ । प्रकृतौ चेदस्ति, चोदकेनैव विकृतिं प्राप्नोति । ततो नाना-
रभ्यविधिमाकाङ्क्षति । तस्मादनाकाङ्क्षितत्वादनारभ्य विधिर्न तत्र
विदधाति । तेन ब्रूमः । प्रकृत्यर्थ एवेति ॥ २ ॥ ॥ सि० ॥

तद्वर्जन्तु वचनप्राप्ते ॥ ३ ॥

अप्रकरणात् प्रकृतिविकृत्यर्थमेवेत्युच्यते । यत्तु, चोदकेन प्राप्नो-
तीति । अनारभ्यविधिना प्राप्ते न चोदकमाकाङ्क्षति । तस्मादनार-
भ्यविधिवर्जे चोदकः प्रापयिष्यति । अनारभ्यविधिवाक्येन प्रत्यक्षेण
रूवे खादिरता, चोदकवाक्येन आनुमानिकेन विकृतौ । आनुमानि-
काच्च प्रत्यक्षं बलवत् । तस्मात् प्रकृतिविकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिः ॥ ३ ॥

दर्शनादिति चेत् ॥ ४ ॥

यदि अनारभ्य विधिश्चोदकाद् बलीयान्, अनारभ्यविधिना प्रा-

तेन चोदकमाकाङ्क्षति । निराकाङ्क्षे वैकृते कर्मणि चोदको नैव प्राप्नोति । तत्र प्रयाजादीनां दर्शनं नैवोपपद्येत । इदं च प्रयाजादयः कश्चित्, प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति । अथ चोदको बलीयाँस्तत एतद्दर्शनमुपपद्यते । तस्मात् प्रकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिः ॥ ४ ॥ आ० ॥

न चोदनैकार्थ्यात् ॥ ५ ॥

न प्रकृत्यर्थः, सर्वार्थ इति ब्रूम' । अपकरणे सामानानात् । यदुक्तम्, अनारभ्य विधिना निराकाङ्क्षस्य न चोदक इति । तन्नोपपद्यते । न हि अनारभ्य विधिश्चोदनां निराकाङ्क्षीकरोति । प्राप्ते हि चोदके न स्रुवे खादिरता अनारभ्यविधिना शक्या विधातुम् । असति चोदकेऽनारभ्यविधिरपि नास्ति । न चानारभ्य विधि स्रुवं प्रापयति, तस्य च खादिरताम् । कुतः ॥ चोदनैकार्थ्यात् ॥ एकार्था हि चोदना, यस्य खादिरः स्रुवो भवतीति । न चात्र स्रुव खादिरता चोभयं विधीयते । स्रुवस्य सतः खादिरतामेष शब्द आह । स च चोदकेन प्राप्त । तस्मादस्ति चोदकः । स हि अनारभ्य विधिवाक्यस्य प्रत्यक्षत्वात् तं वर्जयित्वा अन्यं प्रापयति । तस्मात् प्रकृतिविकृत्यर्थोऽनारभ्य विधिः ॥ ५ ॥ ॥ आ० नि० ॥

उत्पत्तिरिति चेत् ॥ ६ ॥

इति चेत् पश्यसि, उत्पत्तिरेषां प्रकृतिविधिभिस्तुल्या, प्रकृतावद्भानि सङ्क्षेपेण विस्तारेण चोच्यन्ते । पञ्च प्रयाजान् यजतीति सङ्क्षेपेण । समिधो यजतीत्येवमादिना विस्तारेण । इहापि यस्य खादिरः स्रुवो भवति इत्येवमादिर्विस्तारः, यस्यैवंरूपः स्रुव इति सङ्क्षेपः । एवं रूप प्रकृतौ विधिर्दृष्टः, अयमप्येवंरूपः । तस्मात् प्राकृत इति सामान्यतो दृष्टानुमानम् । तस्मात् प्रकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिरिति ॥ ६ ॥ ॥ आ० ॥

न तुल्यत्वात् ॥ ७ ॥

नैतदेवम् । न हि एवञ्जातीयकं सामान्यतो दृष्टं साधकं भवति । केवलमत्र प्राकृतविधिसारूप्यं, न तु प्रकृतावेतद् भवतीति प्रमाणमस्ति । अपि च विकृतावपि सङ्क्षेपविस्ताराभ्यामद्भानि विधीयन्ते । तिस्र आहुतीर्जुहोतीति सङ्क्षेपः । आमनमस्यामनस्य देवा इति विस्तारः । अतो वैकृतैरप्यनारभ्यविधयस्तुल्याः । तस्मादयमहेतु प्रकृतिनिवेशस्य ॥ ७ ॥

चोदनार्थकात्स्नर्यात्तु मुखविप्रतिषेधात् प्रकृत्यर्थः ॥ ८ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न सर्वार्थोऽनारभ्यविधिः । प्रकृत्यर्थः स इति ब्रूमः । कुतः । चोदनार्थकात्स्नर्यात् । कृत्वा चोदकः प्रापयति, नानारभ्य विधिना वैकृतमपूर्वं निराकाङ्क्षम् । पात्राणां हि तद्वैकृत्येन, न यागानाम् । यागाश्चादनालिङ्गसंयोगात् प्रकृतिमपेक्षन्ते, तथा सहैकवाक्यतां यान्ति । प्राकृताश्च ताञ्च्छकनुवन्ति निराकाङ्क्षीकर्त्तुं, नाऽनारभ्यविधयः । तस्मादवश्यं चोदक उत्पादयितव्यः । स चेदुत्पाद्यते, नार्थोऽनारभ्यविधिना । न चासौ प्रकरणार्थिनामभावात् प्रवर्त्तमानोऽपि वैकृतेन यागेन सम्बद्ध्यते । तस्माद् वैकृतेन कर्मणा नानारभ्यविधिः सम्बद्ध्यते । तस्य वैकृतस्य मुख्यस्यानारभ्यविधिर्वाक्यशेषः । प्रकृतौ चेति प्रतिषेधे चोदकसामर्थ्यात् प्राकृते वाक्यशेषे प्राप्ते अनारभ्य विधिर्न भविष्यति । तस्माद् अनारभ्यविधिः प्रकृत्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ आ० नि० ॥ रूवादिषु स्वादिरतादिविधेः प्रकृतिगामिताधिकरणम् ॥ १ ॥

प्रकरणविशेषात्तु विकृतौ विरोधि स्यात् ॥ ९ ॥

अनारभ्य किञ्चित् सामिधेनीनां परिमाणमाज्ञातं, सप्तदश सामिधेनीरनुग्र्यादिति । तत्र सन्देहः । किमेतत् प्रकृतौ, उत विकृताविति । किं प्राप्तम् । पूर्वेण न्यायेन प्रकृताविति प्राप्तम् । प्रकृतौ च पाञ्चदश्यमाज्ञातं, तेन विकल्प इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । विकृतावेवजातीयको विधिः स्यात् । कस्मात् । प्रकृते पाञ्चदश्येन निराकाङ्क्षत्वात् । ननु विकल्पो भविष्यतीत्युक्तम् । प्रकरणविशेषात् पाञ्चदश्येन न विकल्पः । विषमशासनात् । विकृतौ तु आनुमानिक पाञ्चदश्यं बाधित्वा, अनारभ्यविधिवाक्येन प्रत्यक्षेण साप्तदश्यं निवक्ष्यते । अद्विरुक्तं चैतत् प्रयोगवचनमुपसंहरिष्यति । तस्मादेवजातीयकं विकृत्यर्थम् ॥ ९ ॥ ॥ सामिधेनीनां सप्तदशसंख्याया विकृतिगामिताऽधिकरणम् ॥ २ ॥

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोगविशेषात् ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोराज्ञातं, गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति । तथा, अग्नीषोमीये पशौ श्रूयते यूपं प्रकृत्य, वैल्वो ब्रह्मवर्चसकामेन कर्त्तव्य इति । एवजातीयकेषु सन्देहः । किं प्रकृतौ निवेशो, विकृतौ

वेति । किं प्राप्तम् । विकृताविति । प्रकृतिरन्येन पात्रेण यूपेन च निराकाङ्क्षा । एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतौ नैमित्तिकं निविशते । निमित्तसंयोगेन विधानात् । खादिरपालाशरौहितका अविशेषेणोक्ताः, समसश्च । गोदोहनं वैल्वश्च विशेषविहितौ । विशेषविधिना चाऽविशेषविधिर्बाध्यते । प्रकरणं सामान्य, निमित्तसंयोगो विशेषः । सामान्येन यत् प्राप्तोति तत् परोक्षं लक्षणया । यत्तु विशेषेण, तत् प्रत्यक्षं श्रुत्या । श्रुतिश्च लक्षणाया बलीयसी, प्रत्यक्षं च परोक्षात् । तस्मात् प्रकृतावेव स्यात् ॥ १० ॥ गोदोहनादीनां प्रकृतिगामिताधिकरणम् ॥ ३ ॥

इष्ट्यर्थमग्न्याधेयं प्रकरणात् ॥ ११ ॥

सन्ति पवमानेष्टय, अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेत्, अग्नये पावकायाग्नये शुचये इति । तासां प्रकरणं समास्रातं ब्राह्मणो वसन्तं अग्निमादधीतेति । तत्र सन्देहः । किम् अग्न्याधेयं पवमानेष्ट्यर्थम्, उत नेत । किं प्राप्तम् । इष्ट्यर्थमिति । कुतः ॥ प्रकरणात् ॥ तासां प्रकरणे श्रूयते । अतस्तदर्थम् ॥ ११ ॥ ॥ पूर्व० ॥

न वा तासां तदर्थत्वात् ॥ १२ ॥

पवमानेष्टयो हि अग्न्यर्थाः । यदि अग्निरिष्ट्यर्थः स्यात्, ततस्तदर्थमग्न्याधेयमिष्टीनामुपकुर्यात् । निष्फलास्तु इष्टयः । तदर्थमग्न्याधेयमपि निष्फलं स्यात् । कथं पुनरग्न्यर्थता पवमानेष्टीनाम् ? । निष्प्रयोजनत्वादेव, प्रयोजनवत्त्वाच्चाग्नीनाम् । भावयितव्या अपि यो भूतानामग्नीनामर्थेन क्रियेरन् । तस्मादग्न्याधेयं न पवमानेष्ट्यर्थम् ॥ १२ ॥ ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥

लिङ्गं दर्शयति, यथा अग्न्यर्था पवमानेष्टय इति । किं लिङ्गम् । जीर्यन्ति वा एष आहित पशुर्यदग्नि, तदेतान्येव अग्न्याधेयस्य हवीर्वापि सवत्सरे निर्वपेत् । तेन वा एष न जीर्यति । तेनैवं पुनर्नवं करोति तत्र सूक्ष्ममिति ॥ १३ ॥ ॥ युक्तिः ॥ आधानस्य पवमानेष्ट्यनङ्गताधिकरणम् ॥ ४ ॥

तत्प्रकृत्यर्थं यथान्येऽनारभ्यवादाः ॥ १४ ॥

तदेतदाधानं किं प्रकृत्यर्थम्, उत सर्वकर्मार्थमिति सन्देहः । किं प्राप्तम् । उच्यते तत् प्रकृत्यर्थम् । कथम् । यथाऽन्ये अनारभ्य-

वादाः प्रकृत्यर्था , तेनैव हेतुना ॥ १४ ॥ ॥ पूर्व० ॥

सर्वार्थे वाऽऽधानस्य स्वकालत्वात् ॥ १५ ॥

सर्वकर्मार्थे वाऽऽधानम् कोऽर्थः । सर्वकर्मार्थे यदग्निद्रव्यं, त-
दर्थमाधानं, न प्रकृत्यर्थम् । न प्रकृतीः प्रकृत्य भूयते । न च भ्रुत्याव-
योऽस्य सन्ति, येऽङ्गभावमुपपादयन्ति । अन्येष्वनारभ्य वाक्त्रेष्वन्य-
तो निर्जातऽङ्गभावं ततो विचारः । किं प्रकृतेरङ्गभूतानि विकृतेरिति ।
तस्मात्तेषु युक्तम् । इह त्वङ्गभावे न कारणमस्ति । तस्मादग्निप्रयु-
क्तमाधानं, न कर्मप्रयुक्तम् । सर्वकर्मार्था अग्नय इति सर्वार्थ-
मित्युच्यते ॥ अपि चास्य स्वतः कालो विधीयते, स न विधातव्यः ।
यदा ज्योतिष्टोमस्य प्रयोगस्तदा इदं कर्त्तव्यम् । तदा च वसन्तः ।
एवं यदा दर्शपूर्णमासयोः प्रयोगः, तदा कर्त्तव्यम् । तदा पौर्णमासी
अमावास्या वा । अप्रकृत्यर्थन्तु न प्रकृतिप्रयोगे क्रियेत । तत्र काल-
वचनं युक्तम् । तस्मान्न प्रकृत्यर्थम् ॥ १५ ॥ आधानस्य सर्वार्थता-
ऽधिकरणम् ॥ ५ ॥

तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवत् स्यात् ॥ १६ ॥

सन्ति पवमानेष्टयः, अग्नये पवमानायेत्येवमाद्याः । तत्र सन्दे-
हः । किं पवमानेष्टिसंस्कृतेऽग्नौ पवमानेष्टयः कर्त्तव्याः, उत नेति ।
किं प्राप्तम् । तासां खलु पवमानेष्टीनां पवमानेष्टिसंस्कृतोऽग्निः प्रकृ-
तितः स्यात् । कुतः । चोदकसामर्थ्यात्, प्रयाजवत् । यथा आसु
प्रयाजा भवन्ति चोदकेन, एवं पवमानेष्टिसंस्कृता अग्नयोऽपि भ-
वेयुः ॥ १६ ॥ ॥ पूर्व० ॥

न वा तासां तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥

न वा इष्टिसंस्कारोऽग्नीनां पवमानेष्टिषु स्यात् । कस्मात् । ता-
सां तदर्थत्वात् । ता. पवमानेष्टयोऽग्निसंस्कारार्था इत्युक्तम् । यच्च
नामाङ्गभूतं तच्छादकेन गृह्यते । अग्निप्रयुक्तश्च पवमानेष्टिसंस्कारो,
न दर्शपूर्णमासप्रयुक्तः । तेन न चोदकेनाकृष्यते । अपिच पवमाने-
ष्टय इष्टिसंस्कारवर्जितां प्रकृतिमपेक्षन्ते । अविहितत्वात्तस्यामघ-
स्थायां पवमानेष्टीनाम् ॥ १७ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ पवमानेष्टीनामसंस्कृते-
ऽग्नौ कर्त्तव्यताधिकरणम् ॥ ६ ॥

तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविशेषात् ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमे, पशुः अग्नीषोमीयो यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशु-
मालभते इति, तथा सवनीयोऽनुबन्ध्यश्च । सन्ति च पशुधर्माः—
उपाकरणम्, उपानयनम्, अक्षया बन्धो, यूपे नियोजनं, संज्ञपनं,
विशसनमित्येवमादय । ते, किं सर्वेषामग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्या-
नामुत अग्नीषोमीयस्य सवनीयस्य वा, उताग्नीषोमीयस्यैवेति ।
किं प्राप्तम् । अविशेषात् सर्वपशूनाम् । कथमविशेषः । ज्योतिष्टोम-
प्रकरणे सर्वे पशवः सामानाताः । तत्प्रकरणापन्नत्वात् सर्वे पशु-
धर्माः सम्बद्ध्यन्ते । न चैषां तत्र कश्चिद्विशेषः ॥ एवं प्राप्ते धूमः ।
सवनीयस्यैते धर्मा भवेयुः । तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः स्याद्, यदि
प्रकरणे विशेषो न भवेत् । भवति तु प्रकरणे विशेषः । सवनीया-
नां प्रकरणे पशुधर्माः सामानाताः । आग्नेयः पशुरग्निष्टोमे आल-
भ्यः । आग्नेयो हि अग्निष्टोमः । ऐन्द्राग्नः पशुरुक्थ्ये आलभ्यः । ऐन्द्रा-
ग्नानि हि उक्थ्यानि । ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनि आलभ्यः । ऐन्द्रो वै
वृष्णिः ऐन्द्र षोडशी । सारस्वती मेषी अतिरात्रे आलभ्या । वाग्
वै सरस्वती इति प्रकृत्य पशुधर्मा आम्नाताः । तस्मात् सवनीयस्य
प्रकरणाद् भवितुमर्हति ॥ १८ ॥

स्थानाच्च पूर्वस्य ॥ १९ ॥

यद्युक्तं, प्रकरणात् सवनीयार्था इति । एतद् गृहीतम् । क्रमाच्चा-
ग्नीषोमीयस्य । तस्य हि क्रमे औपवसथ्ये अहनि सामानातम् । त-
स्माद् द्वयोरपीति ॥ १९ ॥ ॥ पूर्व० ॥

श्वस्त्वेकेषां तत्र प्राक्श्रुतिर्गुणार्था ॥ २० ॥

एकेषां शास्त्रिणां श्वः सवनीयानामाम्नातम् । तदपेक्ष्य इयमेषां
गुणार्था पुनः श्रुतिः । क. पुनर्गुणो, यदर्थेषां श्रुतिः । उच्यते । पशु-
न् सङ्कीर्त्य, यथा वै मत्स्योऽविदितो जनमवधुनुते, एव वा एते
अप्रज्ञायमाना जनमवधुन्वते इति एषामविज्ञाने दोषमभिधाय, एभिः
कथं सवनानि पशुमन्तीति प्रश्नरूपकेण वपाप्रचारो गुणो विधीय-
ते । तदर्थेषां श्रुतिः । वपाप्रचारेणैकवाक्यत्वात् । किमतो यद्येवम् ।
न सवनीयानां प्रकरणेन पशुधर्माः, क्रमादग्नीषोमीयार्था एवेति ।
किं पुनस्तत् । इव आम्नातम् । आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं
परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति ॥ २० ॥ ॥ सि० ॥

तेनोत्कृष्टस्य कालविधिरिति चेत् ॥ २१ ॥

नैतदस्ति । क्रमादग्नीषोमीयार्था एवेति । प्रकरणात् सवनीया-
ऽर्था । पूर्वद्युरेवाम्नानं विधानार्थम् । आश्विनवाक्यं कालगुणविधाना-
ऽर्थम् । कथम् । तेन वपाप्रचारेण उत्कृष्टस्य काल एष विधीयते
प्रातः सवने वपाप्रचारे चोदिते सति पश्चालम्भोऽपि तत्रैव प्राप्नो-
ति । तत्र कालानियमं प्राप्ते आश्विनं ग्रहं गृहीत्वेति कालमात्रं वि-
धीयते । त्रिवृता यूपं परिवीयोपाकरोतीत्यनुवादः । इतरथा हि परि-
व्याणस्य कालो विधीयेत, उपाकरणस्य च । तत्रानेकगुणविधानाद्
वाक्यं भिद्येत । तस्मात् सवनीयार्थाः पशुधर्मा इति ॥ २१ ॥ ॥ आ० ॥

नैकदेशत्वात् ॥ २२ ॥

नैतदेवम्, अग्नीषोमीयार्था एवेति क्रमात् । आश्विनकालं हि
आम्नानं विधानार्थम् । गुणार्थे एतस्मिन् वाक्यं भिद्येत, न विधाना-
ऽर्थे । न हि वपाप्रचारेणोत्कृष्टस्य कालविधिः सम्भवति । एकदेशो
हि वपाद्रव्यम् । तेन सन्निपातिनो वपासंस्कारादुत्कर्षेणोपाकरणम् ॥
॥ २२ ॥ ॥ आ० नि० ॥

अर्थेनेति चेत् ॥ २३ ॥

आह । अर्थेन तर्हि उत्कृष्टस्य कालो विधीयते । मुष्टिना पिधाय
षपोद्धरणमासीत आ वपाहोमादिति श्रूयते । पूर्वद्युर्वपोद्धरणं मुष्टिना
पिधाय न शक्नुयादेतावन्तं कालमासीनेन अवस्थातुम् । अवश्य-
माहारविहारादयस्तेन कर्त्तव्या इति ॥ २३ ॥ ॥ आ० ॥

न श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ २४ ॥

नैतदेवं, श्रुतिविप्रतिषेधो भवेदेवम् । न च श्रुतिविप्रतिषेधः ।
तृणमुष्टिना पर्णमुष्टिना वा पिधायिष्यते । ननु आस्ते इत्युपवेशने
भवति । नाऽवश्यमुपवेशने एव, औदासीन्येऽपि दृश्यते । तद् यथा-
गृह्याणि परिगृह्य आस्ते, क्षेत्राणि परिगृह्य आस्ते इत्यनुपवेशनेऽपि
भवति व्यापारनिवृत्तौ । इहापि तृणमुष्टिना पर्णमुष्टिना वा पिधाय
आ वपाहोमादुदासिष्यते । तस्मादाश्विनकालमाम्नानं विधानार्थं,
न सवनीयानां प्रकरणे पशुधर्माः । तस्मान्न सवनीयार्थाः ॥ २४ ॥

स्थानात्तु पूर्वस्य संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ २५ ॥

नास्ति सवनीयानां प्रकरणमित्येवं सति पूर्वैव हेतुना स्थानेन

पूर्वस्याग्नीषोमीयस्य भवितुमर्हति । संस्कारोऽयं पशुयागप्रयुक्तः, न
ज्योतिष्टोमप्रयुक्तः । ज्योतिष्टोमप्रयुक्तत्वे न विशेषः पशूनां स्यात् ।
पशुयागा अपि हि धर्मान् प्रयोक्तुमपूर्वत्वात् समर्थाः प्रकरणवन्त-
श्च । तस्मात् क्रमादग्नीषोमीयधर्मा इति ॥ २५ ॥ ॥ उपसंहारः ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥

इतश्च पश्यामोऽग्नीषोमीयार्थाः पशुधर्मा इति । कुतः । लिङ्ग-
दर्शनात् । लिङ्गमस्मिन् अर्थे भवति । वपया प्रातःसवने चरन्ति,
पुरोडाशेन माध्यन्दिने सवने इति पशुपुरोडाशं दर्शयति । इतरथा
समानविधानेषु सर्वेषु पशुष्वग्नीषोमयोर्देवतयोः संस्कारार्थः सन्
पुरोडाशः सामर्थ्यादग्नीषोमीयस्य भवेद्, न सवनीयस्य । तयोर्देव-
तयोरभावात् । दर्शयति च । तस्मादग्नीषोमीयार्था इति ॥ २६ ॥ ॥ हेतुः ॥

अचोदना गुणार्थेन ॥ २७ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । आह । ननु छिद्रापिधानार्थः पशुपुरोडाशः ।
नेति घ्नम् । अचोदना गुणार्थेन । तस्य छिद्रापिधानार्थेन न चोदना ।
अर्थवादः स इत्युक्तम् । तस्माद्देवतासंस्कारार्थः । तस्मादग्नीषोमी-
यार्थत्वे, सवनीये पुरोडाशस्य दर्शनमुपपद्यते, न साधारण्ये । त-
स्मादग्नीषोमीयार्थाः पशुधर्मा इति ॥ २७ ॥ ॥ उपाकरणादीनाम-
ग्नीषोमीयधर्मताधिकरणम् ॥ ७ ॥

दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं श्रुतं स्यात् ॥ २८ ॥

अस्ति सायं दोहः । तथा अस्ति प्रातर्दोहः । सन्ति तु दोहधर्माः
शाखाहरणं, गवां प्रस्थापनं, प्रस्तावनं, गोदाहनमित्येवमादयः । ते किं
सायं दोहार्थाः, उत उभयार्था इति । किं तावत् प्राप्तम् । दोहयो-
स्तयोरसंयुक्तधर्मे श्रुतं भवेत् । कस्मात् सायं दोहस्य हि क्रमे औप-
वसथ्येऽहानि शाखाहरणादीन् समामनन्ति । तस्मिन्नेवाहनि सायं दोहः
तस्मात् क्रमात् सायं दोहार्थाः दोहधर्मा इति ॥ २८ ॥ ॥ पूर्व० ॥

प्रकरणाविभागाद्वा तत्संयुक्तस्य कालशास्त्रम् ॥ २९ ॥

प्रकरणं हि साधारणम् । यथैव दध्न्, एवं पयसः । क्रमाच्च
प्रकरणं बलवत्तरम् । तस्मादुभयार्थाः दोहधर्माः । अपिच, न सायं
दोहस्य पूर्वद्युराम्नातम् । क तर्हि ? उत्तरेद्युः । कथम् । एवमामनन्ति-
पेन्द्रं दध्यमावास्यायाम्, पेन्द्रं पयोऽमावास्यामिति । अमावास्यायां

हि उभयं साङ्गं चोद्यते । स एष सायं दोहोऽर्थात् पूर्वधुरनुष्ठीयते । स्वभाष एष दध्नो, यत् पूर्वधुरूपक्रान्तमपरेधुरभिनिर्वर्त्तते । तस्मात् सायं दोहस्य क्रमे आम्नाता इत्येतदेव तावन्नास्ति । अत उभयार्था दाहधर्मा इति ॥ २९ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ शास्त्राहरणादीनामुभयदोह-धर्मताधिकरणम् ॥ ८ ॥

तद्वत् सवनान्तरे ग्रहाम्नातम् ॥ ३० ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रैन्द्र-वायवाद्या ग्रहाः प्रातःसवने दश आम्नाताः । तत्र धर्मा श्रूयन्ते, उपोस्तेऽन्ये ग्रहाः साधन्ते, अनुपास्ते ध्रुवाः । दशापवित्रेण ग्रहं समा-र्होति । सन्त्यपरे माध्यन्दिने सवनं, अपरे तृतीयसवने ग्रहाः । तेषु माध्यन्दिनीयेषु तार्क्षीयेषु च सवनेषु सन्देहः । किं सर्वेषु ग्रहधर्माः कर्त्तव्याः, उत प्रातःसवने ये ग्रहास्तेष्विति । किं प्राप्तम् । प्रातःस-वनग्रहेषु भवेयुः । तेषां क्रमे समाम्नाताद्, नेतरेषाम् ॥ एवं प्राप्ते घ्नम् । सवनान्तरे प्रातःसवनान्माध्यन्दिने तृतीयसवने च ग्रहाम्नातं तद्वदेव भवितुमर्हति । सर्वेषां हि तुल्यं प्रकरणम् । यत्रैते धर्माः स-माम्नाता वाक्येन ग्रहमात्रस्य विधीयन्ते । क्रमाच्च वाक्यप्रकरणं बलीयसी । तस्मात् सर्वार्था ग्रहधर्मा इति ॥ ३० ॥ ॥ सावनादीनां सवनत्रयधर्मताधिकरणम् ॥ ९ ॥

रशना च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३१ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषो-मीयं पशुमालभते इति । तत्र रशना श्रूयते, रशनाधर्माश्च । त्रिवृद् भवति दर्भमयी भवति प्रपिष्टानां कर्त्तव्या चेति । तत्र सन्देहः । कि-मेते धर्मा अग्नीषोमीयरशनायाः सवनीयरशनायाश्च साधारणा ? उताग्नीषोमीयरशनाया एवेति । किं प्राप्तम् । प्रकरणादग्नीषोमीय-रशनाया इति ॥ एवं प्राप्ते घ्नम् । उभयो साधारणा इति । कुत ॥

लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं भवति । एवमाह, आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिधीयाग्नेयं पशुमुपाकरोतीति सवनीयपरिव्याणे रशनां दर्शयति । सा यदि साधारणी, तत एतद्दर्शनमवकल्पते । य-द्यग्नीषोमीयाया, ततोऽप्राकृतात् सवनीयपरिव्याणाभिवर्त्तते । स-वनीये च परिव्याणान्तरमप्राकृतं यत् त्रिवृत्त्वं दृश्यते । कथम् स-

यै आदिधर्मं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूपं परिष्वयतीति । तत्र यदि न साधारणी रशना, वाससा परिष्वयाणं प्राप्नोति । रशनां तु दर्शयति । तस्मात् साधारणी रशना, तत्साधारण्याच्च तद्धर्मा अपि साधारणाः । तदेतल्लिङ्गाद् रशनासाधारण्यम् । कोऽत्र खलु न्यायः ? इति । उच्यते । प्रकरणादग्नीषोमीयस्य, वाक्याद् यूपमात्रस्येति ॥ ३१ ॥ रशनात्रिवृत्त्वादीनां पशुधर्मताधिकरणम् ॥ १० ॥

आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैः सन्निधानात् ॥ ३२ ॥

दूराद् यच्छिष्यते ज्योतिष्टोमस्य, यथौपसदानुवाक्याकाण्डे अंश्वदाभ्यौ । तत्र सन्देहः । किं ज्योतिष्टोमसमाज्ञाता ग्रहधर्माः कर्त्तव्याः ? उत नेति । किं प्राप्तम् । न कर्त्तव्याः । असन्निधानात् । यथा, पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीति वचनान्मैत्रावरुणस्यैव श्रपणं, न सर्वेषाम् । एवमिदमपि धर्मजातं प्रकरणस्थानामेव, न सर्वेषामिति ॥ ३२ ॥ ॥ पूर्व० ॥

संयुक्तं वा तदर्थत्वाच्छेषस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३३ ॥

संयुक्तं वा धर्मैरेवजातीयकं स्यादप्रकरणस्थमपि । कुतः । यतः प्रकरणाद् वाक्यं बलीयः । नन्वन्यत्र क्रियमाणा ज्योतिष्टोमस्य नोपकुर्युः । उच्यते । उपकरिष्यन्ति । अंश्वदाभ्ययोस्तदर्थत्वाज्ज्योतिष्टोमार्थत्वाच्छेषोऽयं ग्रहधर्मः । ग्रहनिमित्तो ज्योतिष्टोमस्यापकारकः । यावान् ग्रहो ज्योतिष्टोमस्योपकरोति, तस्य सर्वस्य भवितुमर्हति । तस्माद् अंश्वदाभ्ययोरपि ग्रहधर्मा कर्त्तव्या इति ॥ ३३ ॥ सि० ॥

निर्देशाद् व्यवतिष्ठेत ॥ ३४ ॥

यदुक्तम्, यथा मैत्रावरुणं पयसा श्रीणातीति । तद् युक्तम् । श्रपणे वचनात् प्रकरण बाधित्वा व्यवस्थानम् । इह तु विपरीतम् । तत्र सर्वेषु ग्रहेषु प्रकरणं, विशिष्टेषु वाक्यम् । इह तु सर्वेषु ग्रहेषु वाक्यं, विशिष्टेषु प्रकरणम् । तस्मादप्रकरणस्थस्यापि धर्मा इति ॥ ३४ ॥ ॥ आ० नि० ॥ अंश्वदाभ्ययोरपि सादनादिधर्मवत्त्वाऽधिकरणम् ॥ ११ ॥

अग्न्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् ॥ ३५ ॥

अनारभ्याग्निमुच्यते । चित्रिणीरुपदधाति, वज्रिणीरुपदधाति, भूनेष्टका उपदधातीति । सन्ति तु प्रकरणे इष्टकाधर्माः । अखण्डा-

अकृष्णलामिष्टकां कुर्यादिति । तथा, भस्मना इष्टका संयुज्यादिति । तत्र सन्देहः । किमप्रकरणे समानानामिमे धर्माः कर्त्तव्याः ? उ-
त नेति । किं प्राप्तम् । न कर्त्तव्याः । कुतः । असन्निधानादिति प्रा-
प्ते । उच्यते । अग्न्यङ्गमेवजातीयक तद्वदेव स्याद्, यद्वद् ब्रह्माः । प्र-
करणाद्धि वाक्यं बलवत् । अमूषां चण्डकानामग्न्यर्थत्वात् ॥ ३५ ॥
चित्रिण्यादीष्टकानामग्न्यङ्गताधिकरणम् ॥ १२ ॥

नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यात् ॥ ३६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते- स यदि राजन्यं वा वैश्यं वा याजयेत्, स
यदि सोमं विभक्षयिषेत्, न्यग्रोधस्तिभीराहत्य ताः सम्पिष्य दध-
नि उन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत् सोममिति । ज्योतिष्टोमे सन्ति
सोमधर्मा, मानम् उपावहरणं कयोऽभिषव इत्येवमादयः । तत्र
सन्देहः । किं समानविधाना इमे धर्मा सोमस्य फलचमसस्य च ?
उत सोमधर्मा, फलचमसस्य तु तद्विकारत्वादिति । गुणकामानां
प्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वा प्रयोजनमधिकरणचिन्तायाः ॥

किं प्राप्तम् । समानविधाना. प्रकरणाविभागादिति प्राप्ते । उच्य-
ते । नैमित्तिकमेवजातीयकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यात् । कुतः । अतुल्य-
त्वात् । अतुल्यः सोमेन फलचमसः । सोमो नित्यवदाम्नातः । फल-
चमसो नैमित्तिकः । किमतः । यद्येवं, धर्मा अपि नित्यवदाम्नाताः
न शक्या अनित्यवत् कर्त्तुम् । यदि साधारणाः । तत्र अनारभ्यो-
ऽर्थो विधीयेत । अपि च नैमित्तिक फलचमसः । स सोमधर्मान्
गृह्णाति । तत्र धर्माः साधारणा सन्तो द्विरुक्ता इत्युच्येरन् । तस्मा-
द् असमानविधाना. ॥ ३६ ॥ मानोपावहरणादीनां सोममात्रधर्मता-
ऽधिकरणम् ॥ १३ ॥

प्रतिनिधिश्च तद्वत् ॥ ३७ ॥

अस्ति प्रतिनिधिः, श्रुते द्रव्येऽपचरति । यथा व्रीहिष्वपचरत्सु
नीवाराः । तत्र सन्देहः । किं नीवारा समानविधाना ? उत नेति ।
किं प्राप्तम् ॥ प्रतिनिधिश्च तद्वत् ॥ यथा नैमित्तिकं नित्येन असमान-
विधानम्, एवं प्रतिनिधिरतुल्यत्वात् । का अतुल्यता । व्रीहीणां
विहिताः, न नीवाराणाम् । इयम् अतुल्यता । व्रीहीणां विहिताः, नी-
वाराणाम् अर्थापर्या भवन्ति ॥ ३७ ॥ ॥ पूर्व० ॥

तद्वत् प्रयोजनैकत्वात् ॥ ३८ ॥

नैतदस्ति, असमानविधानं प्रतिनिधिरिति । तद्वत् स्याद्, यद्वत् श्रुतं । न प्रकृतिविकारभावः । कुत । व्रीहित्वं हि व्रीहिधर्माणां व्रीहिव्यक्तौ निमित्तं, न च, व्रीहित्वस्य, स्थाने नीवारत्वं भवतीति श्रूयते । तस्मान्न प्रकृतिविकारभावः । कथं तर्हि नीवारेषु धर्मा भवन्तीति । उच्यते । या व्रीहित्वेन परिच्छिन्ना व्रीहिव्यक्तयः, नीवारेषु ताः सन्ति । तासामर्थेन ते धर्मा क्रियन्ते । तासां च व्यक्तीनामन्वासां च व्रीहिगतानां तुल्य एव विधिः । का तुल्यता । उभयेऽपि व्रीहित्वलक्षिता इति । तस्मान्न समानविधाना इति ॥ ३८ ॥ ॥ सि० ॥

अत्रालक्षणत्वाच्च ॥ ३९ ॥

इतश्च न प्रतिनिधेः श्रुतेन सह प्रकृतिविकारभावः । कुतः ? । अत्रालक्षणत्वात् । अर्थाच्च प्रतिनिधि क्रियते, न चाऽर्थेनैतदवगन्तुं शक्यते । व्रीहित्वस्य स्थाने नीवारत्वं भवतीति । तस्मान्न प्रतिनिधेः श्रुतं सह प्रकृतिविकारभावो भवतीति ॥ ३९ ॥ ॥ युक्तिः ॥ प्रतिनिधिश्चपि मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १४ ॥

मिषमार्था गुणश्रुतिः ॥ ४० ॥

अथ यः श्रुतः प्रतिनिधिः । तत्र किं सामानविध्यमुत नेति । यथा, यदि सामं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयादिति । असामानविध्यमिति ब्रूमः । अभ्युतास्त्वचेतद्विपरीतम् । एव प्राप्तं, उच्यते ॥ नियमार्था गुणश्रुतिः ॥ अत्राप्यर्थलक्षण एव प्रतिनिधिः । सोमे अविद्यमाने सामसदृशं द्रव्यं प्राप्तम् । तत्र सुसदृशे द्रव्ये प्राप्ते ईषत् सदृशं नियम्यते । अन्वस्मिन् प्रतिनिधातव्येऽन्यत् प्रतिनिधीयते श्रुतस्य स्थाने । न यागद्रव्यत्वेन ॥ ४० ॥ ॥ श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु मुख्यधर्मानुष्ठानाऽधिकरणम् ॥ १५ ॥

संस्थास्तु समानविधानाः प्रकरणाविशेषात् ॥ ४१ ॥

आस्त ज्यातिष्टोमः । तत्र संस्थाः समाम्नाताः । अग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षाडशी, अनिरात्र इति । तत्र दीक्षणीयादयो धर्मा । तेषु सन्दहः । किं सर्वमस्थ ज्यातिष्टोमं प्रकृत्य दीक्षणीयादयो धर्मा उक्ताः, उताग्निष्टोमसंस्थामभिप्रेत्येति । किं प्राप्तम् । सर्वसंस्थासु

समानं विधानम् । कुतः । प्रकरणाविशेषात् । नास्ति प्रकरणे विशेषो येन ज्ञायेत अग्निष्टोमसंस्थ प्रकृत्य इति । तस्मात् समानविधाना-
संस्था इति ॥ ४१ ॥ ॥ पूर्व० ॥

व्यपदेशश्च तुल्यवत् ॥ ४२ ॥

तुल्य इव प्रकरणे व्यपदेशा भवति । यदि आग्निष्टोमो जुहोति, यदि उक्थ्यः परिधिमनक्ति, यदि अतिरात्र एतदेव बभ्रुर्जगत् हवि-
र्धानं प्रतिपद्येतेति सर्वावस्थस्य विशेषवचनाद् अवगम्यत । यद्यपि सा-
मान्यं, तदपि सर्वावस्थस्यैवेति, यदि हि न समानं विधानम्, अग्नि-
ष्टोमसंस्थस्यैव स्यात् । नेह अग्निष्टोम सङ्कीर्तयेद् । असङ्कीर्त्यमाने-
ऽपि धर्मसम्बन्धो भवतीति, सर्वावस्थस्य कीर्तनात् सर्वावस्थप्र-
करणमित्यवगच्छाम ॥ अपि च भूयते, आग्नेयमजमग्निष्टामे आल-
भेत, ऐन्द्राग्न द्वितीयमुक्थ्ये, एन्द्र वृष्णि तृतीयं षोडशिनीति । द्वि-
तीयस्य तृतीयस्य च दर्शन सामानावश्ये घटते । उक्थ्यं हि द्व मि-
मिसे स्त, अग्निष्टोमस्तोत्रमुक्थ्यस्तोत्रञ्चेति । तत्र द्वौ नैमित्तिकौ
आग्नेयः पशु, ऐन्द्राग्नश्चेति । तेन द्वितीयदर्शनं तत्र युज्यते । एवं
षोडशिनि अतिरात्र च प्रकृत्यविकारभावे तु प्रत्यक्षधुनैरेन्द्राग्नादि-
भिरतिदशेन प्राप्त आग्नेयो बाध्यत । तच्च द्वितीयादिदर्शनं नोपपद्ये-
त । भवति च । तस्मात् सर्वावस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य दीक्षणीयादयो
धर्मा इति ॥ ४२ ॥ ॥ युक्ति ॥

विकारास्तु कामसंयोगे नित्यस्य समत्वात् ॥ ४३ ॥

नैतदस्ति, समानविधाना इति । किं तर्हि उक्थ्यादयः संस्था-
विकारभूताः स्युः । अग्निष्टोमसंस्थस्य मुरीकृत्य दीक्षणीयादयो धर्मा
सामानाता । कुत । उक्थ्यादीनां कामसंयोगेन श्रवणात् । शुक्रकाम
उक्थ्यं गृह्णीयात्, षोडशिना वीर्यकाम स्तुवीत, अतिरात्रेण प्रजा-
कामं याजयेदिति । काम्यो गुणः श्रूयमाणो नित्यमर्थं विकृत्य निवि-
शते । कथम् । गुणादेवजातीयकं काम्यं फलनिर्वृत्तिः । पशुकाम
उक्थ्यं गृह्णीयाद्, न ज्योतिष्टोमकाम उक्थ्यग्रहणकामो वा यथा
पशवो भवन्ति, तथा गृह्णीयादित्यर्थः । कथमिति । तत्रावश्यमिति-
कर्त्तव्यता अपेक्षितव्या, सन्निधानान्नित्यस्येतिकर्त्तव्यतयेति गम्यते ।
कथं पुनर्येयमिति कर्त्तव्यता, सा नित्यस्येत्यवधार्यते, न पुनरस्यैव

काम्यस्य, साधारणी वेति । उच्यते । यत्र यत्र गुणे कामो भवति तत्र तत्र क्रियायां साध्यमानायां, नान्यथा । सा तत्रेतिकर्त्तव्यता या भक्तिकमुपनिपतति, सा साधनस्य वा साध्यस्य वेति सन्दिह्यमाना साध्यस्य भवितुमर्हति, नास्मै साध्यस्याभवन्ती साधनेन सम्बद्ध्यते । एवं हि स इतिकर्त्तव्यताविशेषश्चोद्यते । अनेन साधने साधकमुप-
 कुर्यादिति । न चास्ति स प्रकारो, येनासाध्यमानायां क्रियायां तत्र साधक कृतो भवेत् । तस्मात् साधकस्यापि इतिकर्त्तव्यताविशेष-
 मभ्युपगच्छता, साध्यस्यापीत्येतदभ्युपगमनीयम् । साध्यश्च ज्यो-
 तिष्टोमः, साधिकाः संस्थाः । तस्माज्ज्योतिष्टोमस्य तावत् सा इति-
 कर्त्तव्यतेति सिद्धम् ॥ अथ कस्मान्न साधारणी । नित्यवदाम्नानात्,
 यदैव ज्योतिष्टोम, तदैव दीक्षा । यदा तु ज्योतिष्टोमे पशुकामस्त-
 दोक्त्यसंस्थाः । सर्वदा ज्योतिष्टोमे धर्माः कर्त्तव्याः, एकदा तद्वक्त्य-
 संस्था । तत्र सर्वदा ज्योतिष्टोमस्य धर्माः कर्त्तव्याः । ते चोक्त्या-
 दिसंस्थस्य अर्थेनेति पूर्वमुत्तरेण विरुद्ध्यते, यदिसर्वदा नोक्त्यादी-
 नामर्थेन । अथोक्त्यादीनामर्थेन न सर्वदा, उभयं विप्रतिषिद्धम् ।
 तस्मान्न साधारणी । नित्यवदाम्नानं च यदि अनित्यस्य स्यात्,
 नित्यवदाम्नानं तद् अनित्यं क्रियेत । तत्र नित्यवदाम्नानं बाध्येत ।
 तस्मान्नित्यसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य, न काम्यस्योक्त्यादिसंस्थस्ये-
 ति ॥ ४३ ॥ ॥ सि० ॥

अपि वा द्विरुक्तत्वात् प्रकृतेर्भविष्यन्तीति ॥ ४४ ॥

नन्वाग्निष्टोमसंस्थापि काम्या भूयते । द्वे हि तत्र आम्नाते । एकं नित्यवद् एकं काम्यम् । तत्र द्वयोर्धाक्ययोः सामर्थ्यान्नित्य एव स-
 कामो भविष्यति । नित्यताविधातो नास्तीत्यग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योति-
 ष्टोमस्य दीक्षणीयादयो धर्मा भविष्यन्तीति ॥ ४४ ॥ ॥ युक्तिः ॥

वचनात्तु सप्रुच्यः ॥ ४५ ॥

अथ यदुक्तं, द्वितीयतृतीयदर्शनं समानविधित्वेऽवकल्पते, ना-
 न्यथेति । वचनं तद् भविष्यति, न दर्शनम् । ऐन्द्राग्न उक्त्ये द्विती-
 यो विधीयते । तथैन्द्र पोडशनि तृतीय ॥ ४५ ॥ ॥ आ० नि० ॥

प्रतिषेधाच्च पूर्वलिङ्गानाम् ॥ ४६ ॥

इतश्च पश्यामः प्रकृतिविकारभाव इति । कुतः । प्रतिषेधात् पूर्व-

लिङ्गानाम् । यदि अग्निष्टोमो जुहोति, यदि उक्थ्यः परिधिमनक्ति, न जुहांतीति होमाभावदर्शनं न स्यात् । प्राप्ते निमित्ते वचनप्रामाण्यात् सामान्यविधे ॥ ४६ ॥ ॥ युक्तिः ॥

गुणविशेषादेकस्य व्यपदेशः ॥ ४७ ॥

अथ यदुक्तं, व्यपदेश इति । एकस्यैवाधिकृतस्य यथोक्तेन न्यायेन अयमनाधिकृतेन गुणेन व्यपदेशः । अग्निष्टोमग्रहणश्चानुवाद इति ॥ ४७ ॥ ॥ आ० नि० ॥ दीक्षणीयादिधर्माणामग्निष्टोमाङ्गताधिकरणम् ॥ १६ ॥ इति श्रीशिवरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ३ ॥ ६ ॥

अथ तृतीये अध्याये सप्तमः पादः ॥ ३ ॥ ७ ॥

प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥ १ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र बर्हिर्दर्विर्धर्माश्च, तथा वेदिर्वेदिधर्माश्च । तत्र सन्देहः । किं बर्हिरादयो बर्हिरादिधर्माश्च प्रधानस्य, उत अङ्गप्रधानानामिति । किं तावत् प्राप्तम् ॥ प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥ प्रधानस्य एवञ्जातीयका धर्माः । कस्मात् ? । प्रकरणविशेषात् । प्रधानानां हि प्रकरणं, नाङ्गानाम् । प्रकरणेन चैषां सम्बन्धः । तस्मात् प्रधानस्य ॥ १ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् ॥ २ ॥

सर्वेषां वाऽङ्गप्रधानानामिमे धर्माः । नात्र शेषत्वं प्रकरणाद् भवति । उपकारलक्षणं हि तत् । यद् यस्योपकरोति, तत्तस्य शेषभूतम् । सर्वेषां चाङ्गप्रधानानामिमे धर्मा उपकुर्वन्ति । कथमवगम्यते ? । वाक्यात् । वेद्यां हवींषि आसादयतीति हविर्मात्रं वाक्याद् गम्यते । प्रधानहवींषि प्रकरणात् । वाक्यं च प्रकरणाद् बलीयः । तस्माद् बर्हिषि हवींष्यासादयतीति ॥ आह । यदि प्रकरणं वाक्येन बाध्यते, लोकेऽपि बर्हिषामिमे धर्मा उक्ता भवन्ति । तत्र को दोषः । सर्वे धर्मा कर्त्तव्या प्राप्नुवन्ति । उच्यते । प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरुपकारका एवेति गम्यते । तस्मात्लौकिकेषु न कर्त्तव्या एवं चेद्, अङ्गान्यपि न दर्शपूर्णमासशब्दकानि । तस्मात्तेष्वपि न प्राप्नुवन्ति । उच्यते । यद्यप्यङ्गानि न दर्शपूर्णमासशब्दकानि, दर्शपूर्णमासयोरुप-

कारकाणि । एषु क्रियमाणा धर्मा दर्शपूर्णमासयोरुपकारिष्यन्ति ।
तस्मादङ्गप्रधानेषु कर्त्तव्या इति ॥ २ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

आरादपीति चत् ॥ ३ ॥

पिण्डपितृयज्ञेऽपि बर्हिर्धर्मैर्युज्येत । सांऽपि दाते बर्हिषि वर्त्त-
ते । तस्य चाऽपि बर्हिषाऽस्ति प्रयोजनम् । तदप्याराच्छिष्टधर्मवत्
स्यात् ॥ ३ ॥ ॥ आशङ्क्य ॥

न तद् वाक्यं हि तदर्थत्वात् ॥ ४ ॥

न तस्य बर्हिरेतैर्धर्मैर्धर्मवत् । वाक्यं हि एक दर्शपूर्णमासाभ्यां
सह धर्माणाम् । तेन दर्शपूर्णमासयोरुपकारका धर्मा, यद् दर्शपूर्ण-
मासार्थं, तत्र प्राप्नुवन्ति, नान्यत्र । तस्मात् पिण्डपितृयज्ञबर्हिषां न
भविष्यन्ति ॥ ४ ॥ ॥ आ० नि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

लिङ्ग भवति । एवमाह । स वै ध्रुवामेवाग्रेऽभिधारयति, ततो
हि प्रथमावाज्यभागौ यक्ष्यन् भवतीत्यभिधारणस्य आज्यभागार्थतां
दर्शयति ॥ ५ ॥ ॥ हेतु ॥ बर्हिरादीनां दर्शपूर्णमासतदङ्गोभयाङ्गता-
ऽधिकरणम् ॥ १ ॥

फलसंयोगात् स्वामियुक्तं प्रधानस्य ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुणोर्वपन पयोव्रतानि तपश्चाम्नातानि ।
तेषु सन्देहः । किमङ्गप्रधानार्थानि, उत प्रधानार्थानि ? । किं
तावत् प्राप्तम् । अङ्गप्रधानार्थानीति पूर्वेण न्यायेन प्राप्तम् ॥ एवं
प्राप्ते ब्रूमः । स्वामियुक्तमतत् । तस्मात् प्रधानस्य । कस्मात् ।
फलसंयोगात् । पुरुषस्य यागन अयं सम्बन्धः । यागोऽपूवस्य
दाता । पुरुष प्रतिग्रहीता । नन्वपरोऽप्यस्ति सम्बन्धः । यागो नि-
र्वृत्य, पुरुषोऽग्निनिर्वर्त्तक इति । फलेन तु सम्बन्धो भविष्यती-
त्येवमर्थं पुरुषं श्रूयते न हि यागः स साधयति । यागः सप्तया स-
म्बन्धस्येति । किमिति तर्हि निर्वर्त्तयत फलं भवतीति । संस्का-
राश्च सस्कुर्वन्तीत्युच्यन्ते । यत् तस्य सम्कर्त्तव्यस्य प्रयोजनं, तत्र
स्वामर्थं जनयन्तीति । फलं च ग्रहीतुं पुरुषस्य प्रयोजनं, न याग-
माग्निनिर्वर्त्तयितुम् । तस्माद् ये पुरुषसंस्कारास्ते पुरुषं फलप्रति-
ग्रहणसमर्थं कुर्वन्ति, न यागानर्वात्तन्मर्थम् । आह । यदि याग-

निर्वृत्तौ न सामर्थ्यं जनयन्ति, कथं तर्हि यागधर्मास्ते भवन्ति । उच्यते । यागस्य स्वार्थं साधयतः साहाय्ये वर्तन्ते । कश्च तस्य स्वार्थः । यदस्य कर्त्ता फलेन सम्बद्ध्यते । तस्मात् स्वामिसंस्कारा प्रधानाऽर्था इति ॥ ६ ॥ ॥ स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्थताधिकरणम् ॥ २ ॥

चिकीर्षया च संयोगात् ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, षट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राची चतुर्विंशतिरग्रेण त्रिंशज्जघनेन इयति शक्यामहे इति । तत्र सन्देहः । किमेवा वेदिरङ्गप्रधानार्था, उत प्रधानार्था ? इति । किं तावत् प्राप्तम् । चिकीर्षया च संयोगात् प्रधानार्थेति । का चिकीर्षा । इयति शक्यामहे इति । यच्चिकीर्षितं, तस्यार्थेनैवा श्रूयते, शक्यामहे अस्यां कर्तुमिति । प्रधानं च तस्य चिकीर्षितं, नाङ्गानि । प्रधानं हि फलवद्, नाङ्गानि । आह । यदि अङ्गानि न चिकीर्षितानि, किमर्थं क्रियन्ते इति । उच्यते । अचिकीर्षितान्यप्यङ्गानि क्रियन्ते, यद्यपि तानि न चिकीर्ष्यन्ते, तथापि तैरचिकीर्षितैरन्यच्चिकीर्ष्यते । तस्मात् तानि क्रियन्ते इति । यच्चिकीर्षितं तस्य वेदि । तस्मात् प्रधानार्थेति । स्थितं तावदपर्यवसितम् ॥ ७ ॥ ॥ सौमिकवेद्यादीनामङ्गप्रधानाभयाङ्गताऽधिकरणस्य पूर्वपक्षः ॥

तथाभिधानेन ॥ ८ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र श्रूयते, चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पञ्चहोत्रा अमावास्यामिति । तत्र सन्देहः । किमङ्गप्रधानार्थमभिमर्शनमुत प्रधानार्थमिति । किं तावत् प्राप्तम् । प्रधानार्थमिति । प्रधाननामधेयश्चैतत् पौर्णमासी अमावास्यायेति च । तस्मात् प्रधानस्याभिमर्शनमिति ॥ ८ ॥ ॥ पूर्व० ॥

तद्युक्ते तु फलश्रुतिस्तस्मात् सर्वचिकीर्षा स्यात् ॥ ९ ॥

स्थितादुत्तरम् ॥ यदुक्तं प्रधानं चिकीर्षितं नाङ्गानि । तस्मात् प्रधानस्य वेदिरिति । तत्र । तद्युक्ते फलश्रुतिः । साङ्गात् फलं श्रूयते । तस्मात् साङ्गं चिकीर्षितम् । यद्यप्यङ्गानि न चिकीर्षितानि, तथापि वेद्यां कर्त्तव्यानि । अन्यथा न साङ्गं वेद्यां कृतं भवति ॥ ९ ॥ निरुक्ताऽधिकरणसिद्धान्तः ॥ ३ ॥

गुणाभिधानात् सवार्थमभिधानम् ॥ १० ॥

यदुक्तं, प्रधाननामत्वात् पौर्णमासीशब्दस्यामावास्याशब्दस्य च, प्रधानहविषामभिमर्शनमिति । नैतदेवम् । अङ्गहविषामप्यभिमर्शनं स्यात् । कुतः । गुणाभिधानात् । गुणोऽभिमर्शनमित्यभिधानं भवति । कतमत् तदभिधानम् । यद् गुणोऽभिमर्शनमिति ब्रूते । पौर्णमासीममावास्यामिति च द्वितीयान्तं पौर्णमास्यर्थमभिमर्शनं कर्त्तव्यम्, अमावास्यार्थमभिमर्शनं कर्त्तव्यमिति । अतो यत्र यत्र क्रियमाणं पौर्णमास्याममावास्यायां चोपकरोति, तत्र तत्र कर्त्तव्यम् । यद् यत् पौर्णमास्याममावास्यायां वाभिसम्बध्यते, साक्षात्, प्रणाड्या वा, तत्र तत्र क्रियमाणं तयोरुपकरोति । तस्मात् प्रधानहविषामङ्गहविषां च कर्त्तव्यमिति ॥ १० ॥ ॥ सि० ॥ अभिमर्शनस्याङ्गप्रधानोभयाङ्गताधिकरणम् ॥ ४ ॥

दीक्षादक्षिणं तु वचनात् प्रधानस्य ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमं दीक्षाः श्रूयन्ते । तिस्रो दीक्षा इति । तथा दक्षिणाः श्रूयन्ते । तस्य द्वादशशतं दक्षिणा इति । तत्र सन्देहः । किं दीक्षादक्षिणमङ्गप्रधानार्थमुत प्रधानानामिति । किं प्राप्तम् । पुरुषाणामङ्गप्रधानार्थत्वाद्दीक्षादक्षिणस्याङ्गप्रधानार्थतेति । एवं प्राप्ते ब्रूम । दीक्षादक्षिणं प्रधानस्य । कुतः । वचनात् । वचनं हि भवति । दीक्षाः सोमस्य, दक्षिणा सोमस्येति । न हि वचनस्यातिभारो नाम कचि-त् । तस्माद्दीक्षादक्षिणं वचनात् सोमस्येति ॥ ११ ॥

निवृत्तिदर्शनाच्च ॥ १२ ॥

निवृत्तिं दीक्षाणां दर्शयति । कथम् । अध्वर्यो यत् पशुना अयाक्षीरथ कास्य दीक्षेति, यत् षड्ढोतारं जुहोति सास्य दीक्षेति । असत्यामपि दीक्षायां वचनं भवति । तस्माद्, अङ्गानां दीक्षादक्षिणमिति ॥ १२ ॥ युक्तिः ॥ दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थताधिकरणम् ॥ ५ ॥

तथा यूपस्य वेदिः ॥ १३ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तत्र यूपं प्रकृत्य श्रूयते, वज्रो वै यूपो यदन्तर्वेदि मिनुयात्तन्निर्दहेत्, यद् बहिर्वेद्यनवरुद्धः स्यादर्द्धमन्तर्वेदि मिनोति अर्द्धं बहिर्वेदि अवरुद्धो भवति, न निर्दहतीति ॥ तत्र सन्देहः । किमन्तर्वेदि इति यूपाङ्गभावेन वेदिरुपदिश्यते ? उत अर्द्धम् अन्तर्वेदि

अर्द्धं बहिर्वेदीति देशलक्षणार्थम् उच्यते ? इति । कथं यूपऽङ्ग-
भावेन कथं वा देशलक्षणेति । यदि यूपार्द्धस्य वेद्यन्तरस्य च स-
म्बन्धो विवक्षितः, एवं वेदिसम्बद्धो यूपः कर्त्तव्यः, ततो यूपऽङ्गभा-
वेन । अथ यस्मिन् देशे मीयमानस्यार्द्धं वेद्यङ्ग्यन्तरे, अर्द्धं च बहिः,
स देश उपदिश्यते । ततो देशलक्षणा ॥ किं प्राप्तम् । तथा यूपस्य
वेदिर्यथा दीक्षादक्षिणं प्रधानस्य, तथा यूपस्य वेदिः, तथा यूपो मा-
तव्य, तथा मीयमानस्यार्द्धं वेद्यङ्ग्यन्तरे भवति । एवं वेदिश्रुतिरप्य-
नुग्रहीष्यते, इतरथा वेदिशब्दो लक्षयेद्देशम् । श्रुतिलक्षणाविषये श्रुति-
न्याय्या, न लक्षणा । तस्माद् यूपऽङ्गभावेन वेदिर्निर्दिश्यते ॥१३॥ पूर्व० ॥

देशमात्रं वाऽशिष्यणैकवाक्यत्वात् ॥ १४ ॥

देशमात्रं वा वेदिशब्देन लक्ष्यते, न वेदियूपऽङ्गम् । कुत ? ॥
अशिष्यणैकवाक्यत्वात् ॥ अर्द्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्द्धं बहिर्वेदीत्येतेनैक-
वाक्यता या, सा शासितव्येन, यदि देशलक्षणा । अथ यूपऽङ्ग-
भावेन वेद्या निर्देशः, ततो न शासितव्यो बहिर्वेदिर्निर्देशो भवति ।
वेद्यां यूपस्याङ्गभावेनोपदिश्यमानायाम्, अर्द्धं बहिर्वेदि इत्येतदुच्चार्य-
माणं न कस्मिंश्चित्तुपकारे वर्त्तते ॥ अथ बहिर्वेदिदेशमपि यूप-
ऽङ्गभावेनोपदिशेद्वाक्यमभिधेयम् । तस्माद् यूपऽङ्गभावेन वेद्या निर्देशो
बहिर्वेदिशब्दः सर्वथा न शासितव्यः । यदि तु देशलक्षणा, ततो
विशिष्टे देशे लक्ष्यमाणेऽवश्यवक्तव्यो बहिर्वेदिशब्दो भवति । अनु-
च्यमाने वेद्यङ्ग्यन्तरे यस्मिन् कस्मिंश्च प्रदेशे यूप इति गम्यते ।
अथ पुनर्बहिर्वेदिशब्दे श्रूयमाणे, यतरस्मिन् देशे मीयमानस्यार्द्धम-
न्तर्वेदि अर्द्धं बहिर्वेदि, स देशो लक्षयितुमिष्टो भवति । स च बहि-
र्वेदिशब्देन विना न शक्यते लक्षयितुमित्यवश्यं शासितव्यो भवति ।
तस्माद्देशलक्षणेति ॥ १४ ॥ सि० ॥ अन्तर्वेदेर्यूपानङ्गताधिकरणम् ॥६॥

सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्द्धानयोर्वचनात्

सामिधेनीनाम् ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, उत यत् सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति ।
हविर्द्धानयोर्यस्मिन् हविर्द्धाने सुन्वन्ति, तत् सामिधेनीभिः सम्ब-
न्धयेदित्यर्थः । तत्र सन्देहः । किं सामिधेनीनामङ्गभावेन हविर्द्धानं
चोच्यते, हविर्द्धानविशिष्टाः सामिधेन्योऽनुवक्तव्याः ? उत हवि-

र्धानेनामूषामनुच्यमानानां देशो लक्ष्यते ? इति । किं तावत् प्राप्त-
म् । सामिधेनीनामङ्गत्वेन हविर्धानं चोच्यते । यस्मिन् हविर्धाने
सुन्वन्ति, तत् सामिधेनीभिः सम्बन्धयेदिति । तेन हविर्धानसम्बन्धाः
सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति वचनात् सामिधेन्यङ्गभावं सति हवि-
र्धानश्रुतिरनुप्रदीप्यते । इतरथा देशं लक्षयेदिति । तस्मात् सामिधे-
न्यङ्गं हविर्धानम् ॥ १५ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥

देशमात्रं वा प्रत्यक्षं अर्थकर्म सोमस्य ॥ १६ ॥

देशलक्षणार्थं वा एतदुच्यते । यस्मिन् सुन्वन्ति, तस्मिन् देशे
सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति । प्रत्यक्षं हि अर्थकर्म सोमस्य तेन
क्रियते । दक्षिणे हविर्धाने सोममासादयतीति, सोमासादनार्थं ता-
वदेतदुपादेयम् । सामिधेन्योऽपि अग्निसामिन्धनार्थमुपादेया इति ।
इह त्वंतावच्छ्रूयते, यस्य हविर्धानस्य समीपे सुन्वन्ति तत्सम्ब-
न्धा सामिधेन्योऽपि अग्निसामिन्धनार्थमुपादेया इति । तत्र न ज्ञायते,
किं सामिधेन्यः सम्बन्धाः हविर्धानस्यापकुर्वन्ति ? किं हविर्धानं
सामिधेनीनामिति । तदुच्यते । सामिधेन्यस्तावद्धविर्धानस्य नोप-
कुर्वन्ति । न हि तावद् विधीयन्ते, सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति ।
किं तर्हि ? हविर्धानविशेषसम्बन्धस्तासां विधीयते । न चाविहित-
मङ्गं भवति । नाप्येवं विधीयते, हविर्धानमासामनुच्यमानानामुपा-
दातव्यं सम्बन्धयितुमिति । कथं तर्हि ? हविर्धानविशेषसम्बन्धः
सामिधेनीनां श्रूयते । हविर्धानसम्बन्धो विधीयते । न च सामिधेनी-
सम्बन्धो हविर्धानस्य प्राप्तः, यो विशेषार्थमनूद्यते । केन तर्हि हवि-
र्धानस्य सम्बन्धः । प्रत्यक्षं हि अर्थकर्म सोमस्य, न तु सामिधेनी-
कर्म प्रत्यक्षं हविर्धानस्य । भवति तु देशस्य सामिधेनीसम्बन्धः ।
अपरेण वेदिमिति होतुर्देशो लक्षितः । स उत्तरस्य दक्षिणस्य वा
हविर्धानस्य समासज्ञः । तत्र यत् सुन्वन्ति, तदन्वाहुरित्युपपद्यते
वचनम् । तस्माद्देशलक्षणार्थं हविर्धानग्रहणम् ॥

अथैवमाभिसम्बन्धः कस्माज्ज भवति । यस्मिन् हविर्धाने सुन्व-
न्ति, तस्य हविर्धानस्य सामिधेनीसम्बन्धः इति । नैवं शक्यम् । एवं
द्वावर्थौ विधातव्यौ भवतः । हविर्धानसम्बन्धो, हविर्धानविशेषसम्ब-

न्धश्च । तत्र वाक्यमभिद्यते । तस्मान्नैवमभिसम्बन्ध इति ॥१६॥ सि०॥

समाख्यानं च तद्वत् ॥ १७ ॥

समाख्यानं च तद्वदेव भवति । यथाऽन्माभिर्न्याय उपदिष्टः
सामार्थं हविर्धानमिति ॥१७॥ ॥ युक्तिः ॥ हविर्धानस्य सामिधेन्य-
ऽनङ्गताधिकरणम् ॥ ७ ॥

शास्त्रफलं प्रयात्कारि तल्लक्षणत्वात् तस्मात् स्वयं
प्रयोगे स्यात् ॥ १८ ॥

इह कर्माण्युदाहरणम् । अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकामः, दर्श-
पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति ।
तत्र सन्देहः । किमेतानि कर्माणि स्वयमनुष्ठानव्यानि, उतात्रोत्सर्ग-
मात्रं स्वयं कुर्यात्, शेषमन्यः स्वयं वा ? उत शेषमन्य एवेति । किं
प्राप्तम् । स्वयं प्रयोगे स्यात् । कुतः । यत् स्वयं प्रयुञ्जानस्य फलं
भवति । कथमवगम्यते ॥ तल्लक्षणत्वात् ॥ शब्दाऽस्याथस्य लक्षण,
स्वयं प्रयुञ्जानस्य फलं भवतीति । कतमं स शब्दः । स्वर्गकामो
यजेतेति यः स्वर्गं कामयते, स एवोच्यते, यागं कर्त्ता भवन् फलं
साधयेदिति । माङ्गे च कर्त्ता भवन् फलं प्राप्नोति । तस्मात् स्वयं-
प्रयोगे स्यात् ॥ १८ ॥

उत्सर्गे तु प्रधानत्वात् शेषकारी प्रधानस्य, तस्मा-
दन्यः स्वयं वा स्यात् ॥ १९ ॥

उत्सर्गे प्राधान्यमस्ति । कथम् । यः उत्सर्गं करोति तेन सर्वं कृतं
भवति । कथम् । परिक्रय उत्सर्गः । तेन आनताः सर्वे कुर्वन्ति ।
तस्माद् यः परिक्रयं करोति तेन स्वयमेव सर्वं कृतं भवति । तस्मा-
दुत्सर्गमात्रं स्वयं कुर्यात् । शेषमन्यः स्वयं वा ॥ १९ ॥ ॥ पूर्व० ॥

अन्यो वा स्यात् परिक्रयान्नादिप्रतिषेधात्
प्रत्यगात्मनि ॥ २० ॥

शेषस्यान्य एव स्यात् कर्त्ता । कुतः । परिक्रयस्याम्नानत्वात् ।
पुरुषानतिप्रकारेषु बहुषु प्राप्तेषु परिक्रयो नियतः । तस्मात् परिक्रये-
णानतैः सर्वे पदार्थाः कर्त्तव्या इति । विप्रतिषिद्धश्चात्मनि परिक्रयः ।
यदि स्वयं कुर्याद् अपरिक्रितेन कृतं स्यात् । तत्र परिक्रयः स्नानान-

र्थक्यम् । अहृष्टार्थो वा प्रतिज्ञायेत । तस्मादन्यैः परिक्रीतैः शेषाः
पदार्थाः कर्त्तव्या इति । उत्सर्गे तु स्वयं कुर्वता सर्वं स्वयं कृतं भ-
वति ॥ २० ॥ ॥ सि० ॥ अङ्गानामन्यद्वाराऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

तत्रार्थात् कर्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषात् ॥ २१ ॥

तत्र तैः परिक्रीतैः कर्त्तव्येष्वनियमेन कर्तृपरिमाणं स्यात् । कुतः ।
अविशेषात् । न कर्तृपरिमाणे विशेषः कश्चिदाम्नायते । अर्थेन
तत्परिमाणं यावद्भिरसावितिकर्त्तव्यता निर्वर्त्तते, तावतो वृणीते ॥
॥ २१ ॥ ॥ पूर्व० ॥

अपि वा श्रुतिभेदात् प्रतिनामधेयं स्युः ॥ २२ ॥

यावन्ति कर्त्तृनामधेयानि कर्म्मणि श्रूयन्ते, तावन्तो वरीतव्या
भिद्यन्ते । तानि च नामधेयश्रवणानि । तान् पुरोऽध्वर्युर्विभजति,
प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति, नेष्टा पत्नीमभ्युदायति, उन्नेता चमस्मा-
नुन्नयतीति । तथा प्रस्तोता प्रस्तौति, उद्गाता उद्गायति, प्रतिहर्त्ता
प्रतिहर्ति, सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यामाह, होता प्रातरनुवाकमनुब्रूत,
मैत्रावरुणः प्रेष्यति, चानुचाह, अच्छावाको यजति, ग्रावस्तुद् ग्राव
स्तोत्रीयामन्वाह । एतावद्भिः कर्म्मणि प्रयोजनम् । तेन तेऽवश्यमेता-
नि यथाश्रुतानि कर्त्तुं वरीतव्याः । एतद्व्यतिरिक्तोऽन्यः पदार्थो न
विद्यते । योऽपि वाक्येन नोपदिष्टः, स समाख्यया गम्यते । तस्मादे-
तावतो वृणीत इति ॥ २२ ॥ ॥ सि० ॥

एकस्य कर्मभेदादिति चेत् ॥ २३ ॥

एवं चेत् प्रतिज्ञायते, एतावतो वृणीत इति । तन्न । यो यस्तत्कर्म
करिष्यतीति सङ्कल्पते, स स तत्तच्छब्दाभिधेयो भवति । एकोऽपि
बहून् पदार्थान् कर्त्तुं बहुभिर्नामधेयैरुच्येत । तस्मादनियमः ॥ २३ ॥ आ० ॥

नोत्पत्तौ हि ॥ २४ ॥

नैतदेवम्, उत्पत्तौ पुरुषाणाम् । उत्पाद्यमानेषु पुरुषेषु नामधेया-
नि भिद्यन्ते । ब्रह्माणं वृणीते, होतारं वृणीते, उद्गातारं वृणीते, अध्वर्युं
वृणीते इत्येवमादि । तस्मात् कर्म्मणि तैरेवन्नामकैः प्रयोजनम् ।
अवश्य ते वरीतव्याः । तस्माद् एषां वरणे सङ्कीर्त्तनं न विधिः । प्र-
योजनस्याभावान्नानुवादः । न वेदे तावन्तो वरीतव्या इति ब्रूयात् ।
अनर्थकमेव स्यात् । शक्नोति चेदं प्रत्याययितुं सङ्ख्याविशेषम् । त-

स्माद् य सङ्ख्याविशेष एषां प्रतीयते तदर्थमेतद्वचनम् । तस्मात् षोडश कर्त्तारो वरीतव्या, सामस्तावत्कर्तृकश्च स्यात् । एव दर्श-
पूर्णमासयोरपि ॥ २४ ॥ ॥ आ० नि० ॥ परिक्रीतानाम् ऋत्विजां
संख्याविशेषनियमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

चमसाध्वर्यवश्च तैर्व्यपदेशात् ॥ २५ ॥

सन्ति ज्योतिष्टोमे चमसाध्वर्यवः । चमसाध्वर्यून् वृणीत इति ।
तेषु सन्देहः । किमेषामन्यतमाः, उतैतेभ्योऽन्ये ? इति । किं तावत्
प्राप्तम् । एतावतां संकीर्तनादेशामेवान्यतमा इति प्राप्ते, ब्रूमः ।
चमसाध्वर्यवश्चापरं भवेयुस्तैर्भ्योऽन्ये इति । कुतः । तैर्व्यपदेशात् ।
तैः परिगणितैरेषा व्यपदेशां भवति । मध्यत कारिणां चमसाध्वर्य-
वो, होत्रकाणां चमसाध्वर्यव इति ॥ ननु य एव प्रकृतास्ते चम-
साध्वर्यवो भवेयुः । नेति ब्रूमः । कुतः ॥ तैर्व्यपदेशात् ॥ मध्यत-
कारिणां चमसाध्वर्यवो होत्रकाणां चमसाध्वर्यव इति । षष्ठी
सम्बन्धे सति भवति । ऋत्विग्भिस्ते व्यपदिश्यन्तः । ऋत्विज-
स्तेषां स्वामिनो, न यजमानः । यजमानपुरुषेभ्यश्चैतऽन्य इति नः प्रति-
ज्ञातम् । न यजमानेन चमसाध्वर्यवं कर्त्तुं वरीतव्या, ऋत्विग्भि-
स्ते वरीतव्या इति । अपिचैषामुत्पत्तिवाक्ये एव भेदः । चमसा-
ध्वर्यून् वृणीत इति ॥ २५ ॥ चमसाध्वर्यूणां पृथक्काधिकरणम् ॥ १० ॥

उत्पत्तौ तु बहुश्रुतेः ॥ २६ ॥

तेष्वेव सन्देहः । किमनियमः, एको द्वौ बहवो वा ? उत बह-
व एवेति । अनियम इति प्राप्ते, उच्यते । बहव इति । कुतः ॥ उत्पत्तौ
बहुश्रुतेः ॥ चमसाध्वर्यव इत्येषामुत्पत्तौ बहुश्रुतिर्भवति । तस्माद्
बहव इति ॥ २६ ॥ चमसाध्वर्यूणां बहुत्वनियमाधिकरणम् ॥ ११ ॥

दशत्वं लिङ्गदर्शनात् ॥ २७ ॥

ज्योतिष्टोमे चमसाध्वर्यवः । ते च बहव इत्युक्तम् । कियन्नो
बहव इति सन्देहे । त्रयो बहुवचनसामर्थ्यादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ दशत्वं
लिङ्गदर्शनात् ॥ ते दश भवेयुः । तथाहि । लिङ्गं ज्योतिष्टोमविका-
रे दशपेये श्रूयते, दश चमसाध्वर्यवो दश दश एकैकं चमसमनु-
सर्पन्तीति । एतस्मात् कारणादशपेयो भवतीति ब्रुवन् दश चमसा-
ध्वर्यून् दर्शयति । यदि त्रयो भवेयुरेतद्दर्शनं नोपपद्यत ।

तस्मात् त्रीनतीत्येषा सङ्ख्या । यदि च दश न भवेयुर्नोपपद्येतैतद्दर्शनम् । तस्माद् भवन्ति दश । दश चैषां स्वामिनः । तस्मात् प्रयोजनभावादशसङ्ख्योपादीयते । तस्यां चोपादीयमानायामपरापि सङ्ख्याऽनुगृह्यते । तेनापि दश भवेयुः ॥ २७ ॥ ॥ चमसाध्वर्यूणां दशसंख्यानियमाधिकरणम् ॥ १२ ॥

शमिता च शब्दभेदात् ॥ २८ ॥

अस्ति शमिता, शमितारमुपनयीतति । स किं सङ्कीर्त्तितानामन्यतमः, उत अन्यस्तेभ्य इति । किं प्राप्तम् । तेषां वरणे सङ्कीर्त्तनात्, तेषामन्यतम इति प्राप्तं, उच्यते ॥ शमिता च शब्दभेदात् ॥ शब्दो भिद्यते । एवसंज्ञकेनैव कर्म कर्त्तव्यमिति । तस्मादेवंसंज्ञक उत्पादयितव्यः । अस्य सङ्कीर्त्तनात् सङ्ख्याविवृद्धिर्गम्यते । तस्मादन्य शमिता स्यात् अपि च, क्लोमा चोर्द्ध्वैककर्त्तनं च शमितुः । तद्ब्राह्मणाय दद्याद् यद्यब्राह्मणः स्यादिति अब्राह्मणाशङ्का भवति । सा ऋत्विजि नापपद्यते ॥ २८ ॥ ॥ पूर्वम् ॥

प्रकरणाद्धात्पत्यसंयोगात् ॥ २९ ॥

सत्यं सङ्ख्याविवृद्धिर्गम्यते, न तूत्पद्यमानेषु । या त्वनुत्पत्तिस्तेषु गम्यते, तत्रैकस्य कर्मभेदादित्येवमप्यवकल्पते यत्तुक्तम्, अब्राह्मणाशङ्का भवतीति । यजमानाभिप्राया सा, यदि अब्राह्मणो यजमानः स्यादिति । ननु यदि अब्राह्मणः स्यादिति प्रकृत शमिता सम्बध्यते । उच्यते । शमयतीति शमिता । यौगिक एव शब्दः प्रकृतेष्वप्यवकल्पते । शामित्रमप्याध्वर्यवे समाम्नानादध्वर्युणा कर्त्तव्यम् । तस्मात्, शमनादध्वर्युः शमिता । एव सति अप्रकृतो यजमानः सम्बध्यते ॥ २९ ॥ ॥ सि० ॥ शमितुरपृथक्त्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३० ॥

उपगतिप्रामेसन्त्युपगा नाम, तं शब्दभेदात् सङ्ख्याविवृद्धिं प्रत्याययन्तीत्यध्वर्यादिभ्यांऽन्ये इति प्राप्तं ब्रूमः । तेषामेव केचित् स्युरिति । कस्मात् । उत्पत्तौ परिगणनाद् यौगिकत्वाच्च शब्दस्य । लिङ्गमिदं भवति । नाध्वर्युरुपगायेदिति । यद्येभ्योऽन्ये भवेयुर्नाध्वर्युः प्रतिषेधेत् । अप्राप्तत्वात् । यतस्तु प्रतिषेधति, अतोऽवगच्छामः — उत्पत्तौ सङ्कीर्त्तितानामेवान्यतम इति ॥ ३० ॥ उपगाऽपृथक्त्वाऽधिकरणम् ॥ १४ ॥

विक्रयी त्वन्यः कर्मणोऽर्चादितत्वात् ॥ ३१ ॥

अस्ति सोमविक्रयी । तत्र सन्देहः । स किमध्वर्यादीनामन्यतमः, हतैश्वर्याऽन्य इति । किं प्राप्तम् । तेषां सङ्कीर्तनात्तेषामन्यतम इति प्राप्ते ब्रूमः । विक्रयी त्वन्य स्यादिति । विक्रयो न चाद्यते, क्रयश्चोद्यते । तत्र अर्थाद्विक्रयः । ज्योतिष्टोमस्य च पदार्थान् कर्तुमध्वर्यादय उत्पाद्यन्ते, न तु विक्रयो ज्योतिष्टोमस्य श्रूयते । तस्मान्नाध्वर्यादीनामन्यतम इति ॥ ३१ ॥ ॥ सोमविक्रेतुः पृथक्त्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

कर्मकार्यात् सर्वेषां ऋत्विक्तृमविशेषात् ॥ ३२ ॥

ये एते पुरुषा ज्योतिष्टोमस्य श्रूयन्ते, ते किं सर्वे एते ऋत्विजः, उत केचिदेषामिति । किं प्राप्तम् । सर्वे । कुत । कर्मकार्यात् । सर्वे यागस्य साधनं कुर्वन्ति, तस्मात् सर्वे ऋतौ यजन्ति । ये च ऋतौ यजन्ति ते ऋत्विजः । न कश्चिद्विशेष आश्रीयते— इमे एव ऋतौ यजन्तीति ऋत्विजः, इमे नेति । तस्मात् सर्वेषाम् ऋत्विक्त्वम् ॥ ननु परिसङ्ख्या श्रूयते, सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रताः सप्तदश ऋत्विज इति । उच्यते । परिसङ्ख्यायां बहवो दोषाः सन्तीत्यवयुत्यवादाऽयं भविष्यति ॥ ३२ ॥ ॥ पूर्वम् ॥

न वा परिसङ्ख्यानात् ॥ ३३ ॥

न वा सर्वे । कस्मात् ? ॥ परिसङ्ख्यानात् ॥ एवं हि श्रूयते, सौम्यस्य अध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदश ऋत्विज इति । स एष न विधिः । बहुतराणां प्राप्तत्वात् । नानुवादः । प्रयोजनाभावात् । न चेत् परिसङ्ख्यापि, आनर्थक्यमेव स्यात् । ननु परिसङ्ख्यायां स्वार्थहानं परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्च । उच्यते । स्वार्थहानमदोषः प्राप्तत्वात् । परार्थकल्पना च प्रत्ययात् । बहूनाम् ऋत्विक्त्वे ज्ञाते पुनः सप्तदशर्त्विज इत्युच्यते । सप्तदशभिर्ऋत्विक्शब्दस्य सम्बन्धः पुनः प्रकाश्यते, अधिकैश्च न प्रकाश्यते । तत्र विज्ञायते एतत्— ऋत्विक्शब्दस्य पुरुषैः सम्बन्धे पुनः प्रकाश्यमाने सप्तदशभ्योऽभ्यधिका वर्जिता इति गम्यते तत्र किं सप्तदशभिः सम्बन्धो विवक्षितः, किं वा अधिकानां वर्जनमिति । सप्तदशसम्बन्धस्याप्रयोजकत्वादधिकानां वर्जनं विवक्षितमिति गम्यते । आह । ननु प्रतिपिद्यमानेष्व-

ऽप्यधिकेषु प्रतिषेधो न प्राप्नोति । न हि ते ऋतौ न यजन्ति । न वा ऋतौ यजन्तो न ऋत्विजः स्युः । उच्यन्ते । सत्यम् । न, प्रतिषेधाद् ऋत्विक्शब्देन न सम्बद्ध्यते, किन्तु प्रतिषेधसामर्थ्याच्च ऋत्विक्कार्ये न भवन्ति । किं पुनर्ऋत्विक्कार्यम् । ऋत्विज उपवसन्तीति, ऋत्विजो वृणीते, ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा ददातीति । आह । यद्वात्विजां कार्ये, कथं तत् केषाञ्चिद्वात्विक्शब्दकानां न स्यात् । उच्यते । एवं तर्हि द्विविधोऽयं ऋत्विक्शब्दः— ऋतुयजननिमित्तो, वरणभरणनिमित्तश्च । तत्र यागनिमित्तस्य ग्रहणमनर्थकम् । तस्माद् वरणभरणनिमित्तां गृह्यते इति ॥ आह । नन्वितरतराश्रयमेवं भवति । ये ऋत्विजस्ते वरीतव्याः, ये क्रियन्ते ते ऋत्विज इति । तदितरेतराश्रयम् । उच्यते । न हि ऋत्विजो वृणीते इत्ययमर्थः, ऋत्विज सन्तो वरीतव्या इति । कथं तर्हि । वरणेन ऋत्विजः क्रियन्ते इति । एवं द्वितीयानिर्देशो युक्तो भविष्यति । अध्वर्युं वृणीते इत्येवैल्लक्षणः । दृष्टाऽर्थता च वरणस्य भविष्यति ॥ कथमात्मेच्छया अध्वर्युर्भवतीति चेत् कश्चिद् ब्रूयात्, भवतीति ब्रूयाम् । कथम् । एवंशब्दकेनाऽयं पदाऽर्थः कर्त्तव्य इति, नास्त्येवंशब्दकः । यश्च नास्ति, स यदि शक्यते कर्त्तुं, कर्त्तव्यो भवति । यथा, जुह्वा जुहोतीति अविद्यमाना जुहूः क्रियते । एवमेतदपि द्रष्टव्यम् । तत्रार्थादनियमेन ऋत्विक्शब्दसम्यन्धे कर्त्तव्ये, करणविशेषेण कर्त्तव्य इति नियम्यते । तस्मान्नेतरतराश्रयम् । तस्मात् सप्तदशैव ऋत्विज कर्त्तव्या इति परिसङ्ख्या । सप्तदश ऋत्विजः संस्कारैः कर्त्तव्या इति ॥ ३३ ॥ ॥ सि० ॥

पक्षेणेति चेत् ॥ ३४ ॥

एवं चेन्मन्यसे, यथोक्तपक्षेणैतदेवमुच्येत । अवयुत्यवादपक्षेण सप्तदशर्त्विज इति । तत् परिहर्त्तव्यम् ॥ ३४ ॥ ॥ आ० ॥

न सर्वेषामनधिकारः ॥ ३५ ॥

नैतदेवम् । नात्र सर्वेषां पुरुषाणां वचनं, यानधिकृत्य अवयुत्यवादो भविष्यति । यत्र परा सङ्ख्या कीर्त्यते तत्राऽवयुत्यवादो भवति । यथा द्वादशकपाले यदष्टाकपालो भवतीति । न चेह परा सङ्ख्या कीर्त्यते । तस्मान्नाऽवयुत्यवाद इति ॥ ३५ ॥ ॥ आ० नि० ॥ ऋत्विगितिनाम्नोऽसर्वगामिताधिकरणम् ॥ १६ ॥

नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् ॥ ३६ ॥

सप्तदश ऋत्विज इति समाधिगतम् । कतमे ते सप्तदश इति इदं चिन्त्यते । किं प्राप्तम् । अज्ञानम् । एवं प्राप्ते द्रूमः ॥ नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् । दक्षिणासम्बन्धेन नियम्येरन् । एव ह्या-
म्नायते । ऋत्विग्भ्यां दक्षिणां ददातीति । एवमभिधाय दक्षिणा-
दानक्रमपरे वाक्ये ब्रह्मादयः श्रूयन्ते । अग्नीधंऽग्रे ददातीति, ततो
ब्रह्मणे, ततोऽमुष्मै च अमुष्मै चेति केचिदेव विशिष्टाः श्रूयन्ते । एवं
ये श्रूयन्ते ते तावद् ऋत्विज । ततोऽभ्याधिका नान्ये भवितुमर्हन्ति ।
दक्षिणाभिर्नियम इति ॥ ३६ ॥

उक्त्वा च यजमानत्वं तेषां दीक्षाविधानात् ॥ ३७ ॥

यं ऋत्विजस्ते यजमाना इत्येवमभिधाय ब्रह्मादीनां दीक्षाक्रम-
परे च वाक्ये दीक्षां दर्शयति । कथम् । अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा
ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो होतारम् ।
ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वा अर्द्धिनो दीक्षयति, ब्राह्मणाच्छंसिनं
ब्रह्मणः, प्रस्तोतारम् उद्गातुः, मैत्रावरुणं होतुः । ततस्तं नेष्टा दीक्ष-
यित्वा तृतीयिनो दीक्षयति, अग्नीधं ब्रह्मणः, प्रतिहर्त्तारम् उद्गातुः,
अच्छावाकं होतुः । ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनां दीक्षयति,
पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यम् उद्गातुः, प्रावस्तुतं होतुः । ततस्तमन्यो
ब्राह्मणो दीक्षयति, ब्रह्मचारी वाचार्य्यप्रेषित इति । दीक्षा च यज-
मानसंस्कारः । तस्माद् ब्रह्मादयः ऋत्विजः सप्तदश इति ॥ ३७ ॥
युक्तिः ॥ दीक्षादक्षिणावाक्योक्तानामेव ब्रह्मादीनां सप्तदशत्विक्त्वा-
ऽधिकरणम् ॥ १७ ॥

स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् ॥ ३८ ॥

एतदुक्तं, सप्तदश ऋत्विज इति, ते च ब्रह्मादयः । तत्र सन्देहः ।
किमेषां सदस्यः सप्तदशः, उत गृहपतिः । किं तावत् प्राप्तम् । सद-
स्य इति । स हि कर्मकरः । इतरः स्वामी । यश्च कर्मकरः स परि-
क्रेतव्यः । ऋत्विजश्च परिक्रीयन्ते । तस्मात् सदस्यः सप्तदश ऋत्वि-
गिति । अपि च, तस्य चमसमामनन्ति वरणं च । ऋत्विगं वरीतव्यो
न स्वामी । तस्मात् सदस्यः सप्तदश इति प्राप्ते, उच्यते ॥ स्वामि-
सप्तदशाः कर्मसामान्यात् ॥ स्वामी एषां सप्तदशः स्यात् । कुतः ।

कर्मसामान्यात्, यज्ञे कर्त्तार ऋत्विजो भवन्ति । यज्ञे च कर्त्ता गृह-
पति, तस्माद् ऋत्विक् । यज्ञकर्मसामान्यात् । यदुक्त, तं समा-
मनन्ति, तस्य चमसमामनन्ति वरणं च । तस्मात् सदस्यः सप्तदश
इति । उच्यते । ब्रह्माणमेव ते समामनन्ति, वरणमपि चमसश्च
ब्रह्मण एव । स हि सदानि भव । तस्मात् स्वामिसप्तदशाः ॥ ३८ ॥
ऋत्विजां स्वामिसप्तदशत्वाधिकरणम् ॥ ३८ ॥

ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्नयश्च स्वकालत्वात् ॥ ३९ ॥

स्वामिसप्तदशा ज्योतिष्टोमस्य ऋत्विजः समधिगता । अत्रेदा-
नीमयं सन्देह । किं सर्वं पुरुषकार्यं तैः कार्यम्, अग्निभिश्च गार्ह-
पत्यादिभिरग्निकार्यम्, उत काचिद् व्यवस्थेति । किं तावत् प्राप्त-
म् ॥ ते सर्वार्थाः, प्रयुक्तत्वाद् अग्नयश्च स्वकालत्वात् ॥ ते वृताः
सर्वस्मै पुरुषकार्याय स्युः । अग्नयश्चाग्निकार्याय । कुत । तैः
कार्यैराकाङ्क्षितत्वात् । प्रति स्वं ग्रहणमेषामनुवादः, स्वकालत्वा-
दग्नयश्च सर्वार्था इति । समधिगतमेतत् ॥ ३९ ॥ अग्ने प्रकृतिवि-
कृतिसर्वार्थताधिकरणम् ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ आध्वर्यवादिष्वध्वर्यवादीनां
कर्तृतानियमाधिकरणस्य पूर्वपक्षः ॥

तत्संयोगात् कर्मणो व्यवस्था स्यात् संयोगस्या-

ऽर्थवत्त्वात् ॥ ४० ॥

तत्संयोगाद् विशिष्टपुरुषसंयोगाद् व्यवतिष्ठते । ये येन पुरुषेण
समाख्यायन्ते, ते तेन कर्त्तव्याः । एवं तेषां पुरुषसंयोगोऽर्थवान् भ-
विष्यति । आध्वर्यवमध्वर्युणा, हौत्रं होत्रा, औद्गात्रमुद्गात्रेति ॥ ४० ॥
सि० ॥ आध्वर्यवादिष्वेवाध्वर्यवादीनां कर्तृतानियमाधिकरणम् ॥ २० ॥

तस्योपदेशसमाख्यानेन निर्देशः ॥ ४१ ॥

किमेष एवोत्सर्गः, सर्वं समाख्यातं समाख्यातपुरुषैः कर्त्तव्यमि-
ति । नेति ब्रूमः । तस्योपदेशाद्विशेषसमाख्यानाच्च निर्देशः । यथोप-
देशः । तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाहेति । समाख्या, पोत्रीया
नेष्ट्रीयेति । एष समाख्यायाश्चापवाद इति ॥ ४१ ॥

तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४२ ॥

यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुब्रुवत उपशृणुयादिति होत्रे प्रातरनु-

वाके समाख्यया प्राप्तं होतारं दर्शयति । तथेदमपरं लिङ्गं भवति, उद्गीथ उद्गातृणाम् ऋच प्रणव उक्थशसिनां प्रतिहारो अध्वर्युणामिति समाख्याकृत भेदं दर्शयति । तथेदमपि लिङ्गं भवति । यो वाध्वर्योः स्वं वेद स्ववानव भवति । एतद् वाध्वर्योः स्वं यदाश्रावयतीति समाख्याकृतं नियमं दर्शयति ॥ ४२ ॥ ॥ समाख्याऽऽयात-कर्तृत्वस्यापि कचिद् बाधाधिकरणम् ॥ २१ ॥

प्रैषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् ॥ ४३ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तत्रेदं समामनन्ति । तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाहति । तत्र सशयः । किं सर्वानुवचनेषु सर्वप्रेषेषु च मैत्रावरुणः स्याद्, उत यत्रानुवचनं प्रैष इति । किं तावत् प्राप्तम् । सर्वाऽनुवचनेषु, अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष आश्रीयते । अस्मिन्ननुवचने मैत्रावरुणोऽस्मिन्नेति । तस्मात् सर्वानुवचनेषु सर्वप्रेषेषु च मैत्रावरुणः स्यात् ॥ ४४ ॥ ॥ पूर्व० ॥

पुराऽनुवाक्याधिकारो वा प्रैषसन्निधानात् ॥ ४४ ॥

पुराऽनुवाक्यां वा मैत्रावरुणाऽनुब्रूयात् । कुतः । यत्र प्रैषश्चानुवाक्या च सहोच्येते तत्र मैत्रावरुणः । यत्र केवलानुवाक्या न तत्र मैत्रावरुणः । यत्र वा केवलः प्रैषस्तत्रापि न । यत्रोभे समुच्चीयेते, तत्र स भवेत् । तथा हि समुच्चितयोस्तं समामनन्ति । तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चाऽनु चाहति । चशब्दात् समुच्चितयोरिति गम्यते ॥ ४५ ॥ ॥ सि० ॥

प्रातरनुवाके च होतृदर्शनात् ॥ ४५ ॥

इतश्च पश्यामो न सर्वानुवचनेषु मैत्रावरुण इति । कुतः । यतः प्रातरनुवाके होतारं दर्शयति । कथम् । यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुब्रुवत उपशृणुयात् तदाध्वर्युर्गृहीयादिति । तस्मान्न सर्वानुवचनेषु मैत्रावरुण इति ॥ ४५ ॥ ॥ युक्तं ॥ समुच्चितयारनुवचनप्रेषयोर्मैत्रावरुण-कर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ २२ ॥

चमसांश्चमसाध्वर्यवः समाख्यानात् ॥ ४६ ॥

सन्ति चमसाध्वर्यवस्तेषु सन्देहः । किं चमसाध्वर्यवश्चमसा-ञ्जुडुयुरुताध्वर्युरिति । चमसाध्वर्यव इति ब्रूमः । कस्मात् । चमसेषु

आध्वर्यवं ते कुर्वन्तीति चमसाध्वर्यवः । तस्मात्ते जुहुयुरिति ॥ ४६ ॥
॥ पूर्व० ॥

अध्वर्युर्वा तन्न्यायत्वात् ॥ ४७ ॥

अध्वर्युर्वा जुहुयात् । एष हि न्यायः । यदाध्वर्यवपदार्थमध्वर्यु-
कुर्याद्, आध्वर्यवश्च होम । तस्मादध्वर्युर्जुहुयात् । ननु चमसाध्व-
र्यव इति विशेषसमाख्यानाञ्चमसाध्वर्यवो होष्यन्तीति । नेत्युच्यते ।
चमसेष्वेतेऽध्वर्युवद्भवन्तीति चमसाध्वर्यव । यदि तैरध्वर्युर्जुहोति,
ततस्तैश्चमसाध्वर्युभिरपि होतव्यम् । यदि चमसाध्वर्यवो जुह्वति,
नाध्वर्युस्तदा ते न तद्वत् स्युश्चमसाध्वर्यवः । तस्मान्न जुहुयुरिति ॥
॥ ४७ ॥ ॥ सि० ॥

चमसे चान्यदर्शनात् ॥ ४८ ॥

चमसे चान्यं चमसाध्वर्योर्दर्शयति । कथम् । चमसोश्चमसा-
ऽध्वर्यवे प्रयच्छति, तान् स वषट्कर्त्रे हरति, अन्यो हुत्वा चमसाध्व-
र्यवे प्रयच्छतीति गम्यते । कथम् । स वषट्कर्त्रे हरति, भक्षयितु-
मिति गम्यते । तस्माद् हुतस्य चमसाध्वर्यवे प्रदानम् । यो जुहोति,
स प्रयच्छति । तस्मादन्यो जुहोतीति । अपिच । यो वाऽध्वर्योः स्वं
वेद स्ववानेव भवति । स्मृत्वा अध्वर्योः स्वं वायव्यमस्य स्वं चम-
सोऽस्य स्वमिति । न तावदस्य चमसः स्वम् । यजमानस्य हि सः ।
चमसोऽस्य स्वमिति ब्रुवन्नध्वर्योश्चमसेन होमं दर्शयति ॥४८॥ युक्तिः॥

अशक्तौ ते प्रतीयेरन् ॥ ४९ ॥

अथ कथं चमसाध्वर्यव इति समाख्यानम् । उच्यते । अशक्तौ
ते प्रतीयेरन् । यदा व्यापृतत्वान्न शक्नोति अध्वर्युर्होतुं तदा समाख्या-
सामर्थ्यात्ते होष्यन्ति ॥ ४९ ॥ ॥ आ० नि० ॥ चमसहोमेऽध्वर्यवोः
कर्तृताधिकरणम् ॥ २३ ॥

वेदोपदेशात् पूर्ववद्वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः ॥५०॥

अस्ति औद्गात्रे समाख्यातः श्येनः, आध्वर्यवे वाजपेय । तत्र
सन्देहः । किं श्येने उद्गाताभिरेव पदार्थाः कर्त्तव्याः, वाजपेये
अध्वर्युभिः ? उत उभयत्र नानाविधिभिरिति । किं प्राप्तम् ॥ वेदोपदेशा-
त् ॥ समाख्यानादित्यर्थः ॥ पूर्ववत् ॥ यथा, आध्वर्यवमिति समा-
ख्यानात् पदार्थानध्वर्युः कराति, एवमेव वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः ।

यो येन समाख्याते वेदे उपदिष्टस्तस्य पदार्थास्तेनैव कर्त्तव्या ।
साङ्ग स तत्रोपदिश्यते । तस्माच्छब्देन उद्गाताभिर्वाजपये चा-
ऽध्वर्युभिः पदार्था कर्त्तव्या इति ॥ ५० ॥ ॥ युक्त ॥

तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकारसामर्थ्यात् सहा-
ऽङ्गैरव्यक्तः शेषे ॥ ५१ ॥

तद्ग्रहणात् प्राकृतधर्मग्रहणाद् वा स्वधर्म चोदकप्राप्तैः सं-
युक्तः स्यात् । चादकसामर्थ्यात् सहाङ्गैः कुर्यादिति श्रूयते । तानि
चाङ्गानि ज्योतिष्टोमे सन्त्यपेक्ष्यन्ते । तत्र ज्योतिष्टोमे नानाविविजस्तैरस्य
सहैकवाक्यता । ननु प्रत्यक्षा समाख्या, चोदक आनुमानिक ।
उच्यते । सत्यं प्रत्यक्षा समाख्या । लौकिकी तु सा । तत्रानुमाय
वैदिकं शब्दं तेनैकवाक्यता स्यात् ।

चोदकेन पुनर्विप्रकृष्टाधीतया प्रत्यक्षया इतिकर्त्तव्यतया सहैकवा-
क्यता । तस्माच्चोदको बलवत्तरः ॥ यत्तूक्त, समाख्यानादिति । तत्रो-
च्यते । अव्यक्त शेषे समाख्यातो भविष्यति । यः पदार्थो न चोदकेन
प्राप्नोति, तत्र समाख्यया नियमो भविष्यति । यथा, श्येने कण्टकै-
र्वितुदन्तीति उद्गातारो वितोत्स्यन्ति, वाजपेये चोषपुटैरर्पयन्तीत्य-
ध्वर्यवोऽर्पयिष्यन्ति ॥ ५१ ॥ ॥ सि० ॥ श्येनवाजपेययोरनेककर्तृकता-
ऽधिकरणम् ॥ २४ ॥ ॥ इति श्रीशिवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये
तृतीयस्याध्यायस्य सप्तमः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥ ७ ॥

अथ तृतीय अध्याये अष्टमः पादः ॥ ३ ॥ ८ ॥

स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

अस्ति परिक्रयो, ज्योतिष्टोमे द्वादशशतं, दर्शपूर्णमासयोरन्वा-
हार्यम् । तत्र सन्देहः । किमध्वर्युणा परिक्रेतव्या ऋत्विजः ? उत स्वा-
मिनेति । किं प्राप्तम् । समाख्यानादध्वर्युणति प्राप्ते ब्रूमः । स्वामि-
कर्म परिक्रयः । कस्मात् । कर्मणस्तदर्थत्वात् । फलकामो हि यज-
मानः । यश्च फलकामस्तंन स्वयं कर्त्तव्यम् । स यदि परिक्रीणीते,
ततः स्वयं सर्वं करोतीति गम्यते । अथ न परिक्रीणीते न सर्वं कु-
र्यात् । तस्मात् स्वामी परिक्रीणीते इति ॥ १ ॥

वचनादितरेषां स्यात् ॥ १ ॥

किमेष एवोत्सर्गः । नेत्युच्यते ॥ वचनादितरेषां स्यात् ॥ यत्र वचनं भवति तत्र वचनप्रामाण्याद् भवति परिक्रयः । य एतामिष्टका-मुपदध्यात् स त्रीन् वरान् दद्यादिति ॥ २ ॥ ॥ क्रयस्य स्वामिकर्मता-ऽधिकरणम् ॥ १ ॥

संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं कर्मवद् व्यवतिष्ठेरन् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते— केशश्मश्रू वपते, दतो धावते, नखानि निक्रन्तते, स्नातीति । तत्र सन्देहः । किमेवजातीयका अध्वर्युणा कर्त्तव्याः, उत यजमानेनेति । किं प्राप्तम् ? । अध्वर्युणा कर्त्तव्या संस्कारा यथावेदं व्यवतिष्ठेरन् समाख्यानात् पुरुषेण कर्मवत् । यथा, अन्ये पदार्था यस्मिन् वेदे आम्नातास्तत्समाख्यातेन पुरुषेण क्रियन्ते, एवमेतेऽपीति ॥ ३ ॥ ॥ पूर्व ७ ॥

यजमानास्तु तत्प्रधानत्वात् कर्मवत् ॥ ४ ॥

यजमानेन वा कर्त्तव्याः । कुतः । पुरुषप्रधानत्वात् । कथं पुरुष-प्राधान्यम् । कर्त्रभिप्रायं क्रियाफल गम्यते, तस्मात् पुरुषस्य कर्म-करणसामर्थ्यमुपजनयन्ति । न च कश्चिद् येन कर्मकरणेन साम-र्थ्यमुपजन्यते तदर्थं पुरुषान् क्रीणातीति । ईप्सितंभ्यः पदार्थेभ्यः क्रीणाति । येन यस्य सामर्थ्यं भवति, तत् तेनैव कर्त्तव्यम् । कर्म-वत् । यथा प्रधानकर्माणि पुरुषार्थानि यजमानस्य भवन्त्येवमेत-दपीति ॥ ४ ॥ ॥ सि० ॥

व्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥

परस्मैपदव्यपदेशश्च भवति । तमभ्यनक्ति, शरेषीकयाऽनक्तीति च । अन्यां यजमानस्याञ्जनमभ्यञ्जनं करोतीति गम्यते ॥ ५ ॥ ॥ हेतुः ॥

गुणत्वे तस्य निर्देशः ॥ ६ ॥

यदुक्तं समाख्यानाद् यथावेदमिति । नैतदवम् । गुणत्वे तस्य निर्देशः । तत्र वयं समाख्यां नियामिकामिच्छामो, यत्र कर्मणः प्राधान्यम् । यदर्थं केनव्या पुरुषाः प्राप्तास्तत्र समाख्यया नियमः । कल्प्या हि सम्बन्धो वपनादिभिः पुरुषाणामदृष्टार्थत्वात् । कलूष

आरादुपकारकैः । न च क्लृप्ते उपपद्यमाने कल्प्यः शक्यः कल्प-
यितुम् । तस्मान्न पुरुषाप्राधान्ये समाख्या नियामिका स्यात् ॥ ६ ॥ आ० ॥

चोदनां प्रति भावाच्च ॥ ७ ॥

चोदनेत्यपूर्वं ब्रूमः । अपूर्वं प्रति संस्कारा विधीयन्ते ते ह्यस-
म्भवाद् द्रव्येषु कल्प्यन्ते । सन्निकृष्टद्रव्याभावे च विप्रकृष्टेषु भवे-
युः । यदा तु सन्निकृष्टे द्रव्ये सम्भवन्ति तदा न विप्रकृष्टेषु प्रयोक्त-
व्याः । कृतार्थत्वात् । तस्माद् याजमाना इति ॥ ७ ॥ ॥ हेतु ॥

अतुल्यत्वादसमानविधानाः स्युः ॥ ८ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । अथ कस्मान्न समानविधाना भवन्ति ? ।
अविशेषविधानाद्धि पुरुषमात्रस्य प्राप्नुवन्ति । तदुच्यते । नैतत् स-
मानं सर्वपुरुषाणां विधानम् । कुतः । अतुल्यत्वात् । अतुल्या एते
एतद्विधानं प्रति । का अतुल्यता । यद् यजमानस्य विहिता न ऋ-
त्विजाम् । कथं यजमानस्य विहिता इत्यवगम्यते । अर्थात् स्वयं प्र-
योगे स्यादिति ॥ नन्वविशेषाद् ऋत्विजामपि विहिताः । प्रयोजना-
ऽभावादविहिता इति पश्याम । कथं प्रयोजनाभावः । ऋत्विग्भि क्रिय-
माणा, न यजमानेन कृता न कारिताः । अतदर्थत्वात् परिक्रयस्य ।
स्वयंकृताश्च नार्थिन उपकुर्वन्ति । तस्मादप्रयोजनाः । अत ऋत्विजाम-
ऽविहिताः । एतदतुल्यत्वम् । तस्मान्न समानविधाना इति ॥ ८ ॥ ॥
आ० नि० ॥ वपनादिसंस्काराणां याजमानताधिकरणम् ॥ २ ॥

तपश्च फलसिद्धित्वाल्लोकवत् ॥ ९ ॥

तपः श्रूयते- द्यहं नाश्नाति, इयहं नाश्नातीति । तत्र सन्देहः ।
किमार्त्विजं तपः, याजमानमिति । किं प्राप्तम् । समाख्यानादार्त्विजं
तप इति प्राप्तम् । एव प्राप्ते ब्रूमः । याजमानं तप इति । कुतः । फल-
सिद्धित्वात् । फलसिद्ध्यर्थं तपः । तपःसिद्धस्य यागफलं सिद्ध्य-
ति । कथमेतदवगम्यते । दुःखं हि तपः । दुःखं चाधर्मफलम् ।
अधर्मो यागफलस्य प्रतिबन्धको भवति । अश्रेयस्करो हि स । त-
स्मिन् सति न श्रेयो भवितुमर्हति । तस्मात् सोऽपनंतव्य । फलभोगेन
च विरुद्ध्यते धर्माधर्मौ । तस्माद् दुःखफलभोगाय धर्मः श्रूयते । य-
त्तेन दुःखमुत्पादयितव्यमिदं तदिति । एव दृष्टार्थं भवति, नादृष्टं
कल्पयितव्यम् । तेन फलोपभोगेन क्षीणेऽधर्मेऽप्रतिबद्धो यागः फलं

दास्यतीति । फलसिद्धिश्च यजमानस्य कर्त्तव्या, नर्त्विजाम् । तस्माद्
याजमानं तप इति ॥ ९ ॥

वाक्यशेषश्च तद्वत् ॥ १० ॥

एतमेवार्थं वाक्यशेषोऽपि द्योतयति । यदा वै पुरुषे न किञ्चना-
न्तर्भवति, यदास्य कृष्णं चक्षुषां नश्यति, अथ मेध्यतम इति । यदा
अनशन तदा मेधार्ह इति । मेधश्च यज्ञो, यज्ञश्च त्याग । त्यागं कर्तुमर्ह-
तपसा क्रियते इति वाक्यशेषो भवति । त्यागी च यजमानः । तस्माद्
याजमान तप इति ॥ १० ॥ ॥ युक्तिः ॥

वचनादितरेषां स्यात् ॥ ११ ॥

किमेष एवोत्सर्गः, सर्वं तपो याजमानमिति ॥ वचनादितरेषा-
म् ॥ यत्र वचनं, तत्र ऋत्विजाम् । यथा सर्वे ऋत्विज उपवसन्ती-
ति ॥ ११ ॥ ॥ विशेषः ॥ तपसो याजमानताधिकरणम् ॥ ३ ॥

गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥

अथ यदुक्तं, समाख्यानादात्विजं तप इति । गुणत्वान्न समाख्य-
या गृह्याने । यत्र पुरुषस्य गुणभावस्तत्र समाख्या नियामिका ॥ एवं
वा श्येने श्रूयते-लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विज प्रचरन्तीति ।
तथा वाजपेये श्रूयते, हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्तीति । तत्र स-
न्देहः । किं श्येने उद्गातृभिर्लोहितोष्णीषता कर्त्तव्या, वाजपेये चा-
ऽध्वर्युभिर्हिरण्यमालित्वम् ? उत उभयमपि सर्वर्त्विजामिति । किं
तावत् प्राप्तम् । समाख्यानात् । श्येने उद्गातृभिर्वाजपेये अध्वर्युभि-
रिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात् । गुणो
लोहितांष्णीषता हिरण्यमालित्वं च पुरुषः प्रधानम् । अतो लोहित-
मुष्णीष हिरण्यमाला च पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयते, न कर्त्तव्यतया ।
तस्मात् पुरुषप्राधान्यम् । किमतो यद्येवं, पुरुषाणां प्रधानभावे समा-
ख्या न नियामिका इत्येतदुक्तम् । अपि च, गुणत्वश्रवणात् सर्व-
पुरुषाणामेव प्रधानमिति गम्यते । प्रधानसन्निधौ हि गुणः शिष्यमाण
प्रतिप्रधानमुपदिष्टो भवति । तत्र वचनेन प्राप्तं, कथं समाख्यया विद्य-
मानयापि नियन्तुं शक्येत । तस्मादुभयत्र सर्वर्त्विग्भिरेव ज्ञातीयको
धर्मः क्रियतेति ॥ १२ ॥ ॥ आकाङ्क्षानिरास ॥ लोहितोष्णीषता-
ऽऽदीनां सर्वर्त्विग्धर्मताधिकरणम् ॥ ४ ॥

तथा कामोऽर्थसंयोगात् ॥ १३ ॥

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति, यदि कामयेत वर्पेत् पर्जन्य इति नीचैः सद्यो मिनुयादिति । तत्र सन्देहः । किम् आर्त्विजः कामोऽथ याजमान इति । किमेवं, यदि कामयेताध्वर्युरिति ? उत यजमान इति पञ्च संशयः । किं प्राप्तम् । आर्त्विजः कामः । समाख्यानात् । अर्थी प्रकृतोऽध्वर्युः । स वाक्येन सम्बद्ध्यते, मिनुयादिति । तस्माद् आर्त्विजः काम इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । तथा कामः स्यात् । यथा तपः । याजमानः काम इत्यर्थः । कुतः । अर्थसंयोगात् । अर्थेन यागस्य साङ्गस्य, यजमानः फलेन सम्बद्ध्यते इति गम्यते । उपग्रहविशेषाज्ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्युपग्रहविशेषाच्च मिनुयादित्यध्वर्यु परार्थमिति गम्यते । अथ यदुक्तं, प्रकृतेनार्थिना सहैकवाक्यत्वादिति । उच्यते । एवमपि प्रकृतेन वाक्येन सहैकवाक्यता । यजमाने कामयमाने मिनुयादिति ॥ १३ ॥

व्यपदेशादितरेषां स्यात् ॥ १४ ॥

यत्र भवति व्यपदेशस्तत्रार्त्विजः कामो भवति । यथा, उद्गाता आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते, तमागायतीति । यद्यात्मने इति यजमानायेति परिकल्प्येत, यजमानग्रहणं वाशब्दश्च न समर्थितौ स्याताम् । तस्माद् यजमानव्यपदेशादात्मानमेवोद्गाता प्रतिनिर्दिशतीति गम्यते ॥ १४ ॥ ॥ विशेषः ॥ ॥ वृष्टिकामनाया याजमानताधिकरणम् ॥

मन्त्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत् ॥ १५ ॥

इहैवज्ञातीयका मन्त्रा उदाहरणम्— आयुर्दा अग्ने आयुर्मे देहीति, वर्चोदा अग्ने असि वर्चो मे देहीति । एषु सन्देहः । किम् आर्त्विजा उत याजमाना इति । समाख्यानादार्त्विजा इति प्राप्तम् ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । मन्त्राश्चैते तद्वद् भवेयुर्यथा कामः । एवमात्माभिधायिपदं युक्तं भवति । आयुर्मे, वर्चो मे इति । आयुर्वर्च इत्येवमादिभिः कर्मफलमभिधीयते । अग्ने त्वं कर्मफलं मे साधयेति । तदिह कर्मफलमुत्साहार्थं सङ्कीर्त्यते । यजमानश्च तेन उत्सहते, नान्यः । यद् ऋत्विजः कर्मफलं, न तदर्थोऽग्निः । सिद्धं हि तत् । यद्यजमानस्य तदर्थोऽग्निः । तच्चासिद्धम् । सद् आशासितव्यं, यदुत्साहं जनय-

त्यऽवैगुण्याय । ऋत्विगपि सिद्धे यदुत्सहते, तद् यजमानस्यैव कर्म-
फलायोत्सहते । तत्रात्माभिधायिपदं नावकल्पनं । यजमाने चात्मा-
ऽभिधायिपदं कल्प्यमानमगौणं भवति, तस्माद् याजमानाः ॥ १५ ॥

विप्रयोगे च दर्शनात् ॥ १६ ॥

विप्रयोगे चाग्नीनां प्रवासं उपस्थानमस्ति । इह एव सन् तत्र
सन्तं त्वाग्ने इति । न च प्रोषितोऽग्निभ्य ऋत्विग् भवति । कर्मकुर्वत
एष वाचक शब्दः । भवति तु यजमानोऽग्निभ्यः प्रोषितोऽपि । यज-
मान संविधाय सोऽग्निहोत्राय प्रवसति । शक्यते च विदेशस्थेनापि
त्यागः कर्तुम् । स एव प्राषितस्योपस्थानविशेषं ब्रुवन् यजमानस्यो-
पस्थानं दर्शयति । तेनैव एवज्जातीयका यजमानस्य भवेयुरिति ॥
१६ ॥ ॥ युक्ति ॥ आयुर्दादिमन्त्राणां याजमानताधिकरणम् ॥ ६ ॥

द्व्याम्नातेषूभौ द्व्याम्नानस्यार्थवत्त्वात् ॥ १७ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र द्व्याम्नाता मन्त्रा अध्वर्यवे काण्डे
याजमाने च । आज्यं यैर्गृह्यते पञ्चानां त्वा वातानां यन्त्राय धर्तृाय
गृह्णामीत्येवमादय । तथा स्रुग्व्यूहनमन्त्रा । स्रुचौ व्यूहति, वाजस्य
मा प्रसवेनेति । तत्र सन्देहः । किं ते उभाभ्यामपि कर्त्तव्या उत
अध्वर्युणैवेति । किं प्राप्तम् । समाख्यानाद् अध्वर्यवा इति । इति प्राप्ते,
उच्यते । उभावपि तान् प्रयुञ्जीयातामिति । कुतः । द्व्याम्नानस्यार्थ-
वत्त्वात् । द्वाभ्यां समाख्यानाद् द्वावपि कर्त्तारौ गम्येते तस्माद् द्वौ
ब्रूयाताम् । अध्वर्यु- एतेन प्रकाशितमनुष्ठास्यामीति । यजमानो—
न प्रमदिष्यामीति ॥ १७ ॥ द्व्याम्नातस्योभयप्रयोज्यताधिकरणम् ॥ ७ ॥

ज्ञाते च वाचनं न ह्यविद्वान् विहितोऽस्ति ॥ १८ ॥

वाजपेथे श्रूयते- कल्हसीर्यजमानं वाचयति, उज्जिसतीर्यजमानं
वाचयतीति । अत्र सन्देहः । किं ज्ञश्चाज्ञश्च सर्वौ वाचयितव्य, उत
ज्ञ एवेति । किं प्राप्तम् । अविशेषाज्ज्ञश्चाज्ञश्चेति । इति प्राप्ते, ब्रूम । ज्ञ
एवेति । कुतः । न ह्यविद्वान् विहितोऽस्ति । यो ह्यविद्वान्नासावधि-
कृतः । सामर्थ्याभावात् । ननु प्रयोगकाले शिक्षित्वा प्रयोक्ष्यते, सा-
मर्थ्यादधिक्रियेतेति । नेति ब्रूम । वेदाध्ययनादुत्तरकाले प्रयोगः
श्रूयते । न प्रयोगश्रुतिगृहीतं वेदाध्ययनम् । कुतः । अनारभ्य कर्म-
णि वेदे श्रूयते । तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति । सत्यतस्मिन् व-

चने, अग्निहोत्र जुहुयादित्येवमादिभिर्वेदोऽध्येतव्य इत्येतदुक्तं भवतीति न शक्यते कल्पयितुम् । तत्र होममात्रे चोदिते वेदाध्यायी शक्त इत्याधिक्रियते, नाविद्वान् । क्रियता पुनर्विदितेन विद्वानधिक्रियते ? इति । यावता विदितेन शक्ता भवति यथोक्तं क्रतुमभिनिर्वर्त्तयितुम् । तस्मात् तावद् यो वेद स तेन क्रतुनाऽधिक्रियते ॥ ननु वेदमधीयीतति वचनात् कुत्सना वेदोऽध्येतव्य इति भवति, न वेदाऽवयवेनाधिक्रियते इति । उच्यते । क्रतूनां ज्ञानार्थं वेदाध्ययनं कार्यम् । तत्रान्यस्मिन् क्रतौ कर्त्तव्येऽन्यक्रतुज्ञानं न दृष्टाय भवति । तस्मात् क्रत्वन्तरज्ञानमधिकारे नाकर्त्तव्यम् । क्रत्वन्तरज्ञानाय क्रत्वन्तरग्रन्थः सर्वे क्रतवः कथं ज्ञायेरन् । पृथक् पृथगिति कुत्सनस्य वेदस्याध्ययनं श्रूयते । तस्मात् स्वपदार्थज्ञाऽधिक्रियतेति । तेनास्वपदार्थज्ञस्य कर्मैव नास्ति । कथमसौ वाच्येत तस्मात् साध्वभिधीयते । ज्ञ एव वाच्यितव्य इति ॥ १८ ॥ अभिज्ञस्यैव वाच्यितव्यताधिकरणम् ॥ ८ ॥

याजमाने समाख्यानात् कर्माणि याजमानं स्युः ॥१९॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र कर्माण्याम्नातानि द्वादश- घत्सं चांपावसृजति, उखाश्चाधिभ्रवति, अत्र च हन्ति, दृग्दुपले च समाहन्ति, अधि च वपते, कपालानि चोपदधाति, पुरांङ्गां च अधिभ्रवति आज्यं च, स्तम्बयजुश्च हरति अभि च गृह्णाति, वेदिं परिगृह्णाति, पत्नीं च सन्नहति, प्रोक्षणीश्चासादयति आज्यं च । तानि द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोरिति । अत्र सन्देहः । किमेतान्यध्वर्योः कर्माणि, उत यजमानस्येति । किं प्राप्तम् । याजमाने समाख्यानात् कर्माणि याजमानं स्युः । विशेषसमाख्यानाद् याजमानानीति गम्यते । यथा पोत्रीयं नेष्ट्रीयमिति ॥ १९ ॥ ॥ पूर्वम् ॥

अध्वर्युर्वा तदर्थो हि न्यायपूर्वं समाख्यानम् ॥२०॥

अध्वर्युर्वा कुर्यादेतानि । तदर्थो हि अध्वर्युः परिकीर्त इति समाख्यानाद् अवगम्यते । आध्वर्यवे एव सर्वे इमे पदार्था समाख्याता । याजमाने एषां द्वन्द्वतोच्यते । द्वन्द्वता च समभ्यासक्रिया । तत्राध्वर्युः पदार्थान् करिष्यति, यजमानेनापि समभ्यासीकरणमित्येतदशक्यम् । तत्र अङ्गुणविराधे च तादर्थ्यादिति द्वन्द्वतागुणो

बाधितव्यः । तस्मादाध्वर्यवा एते पदार्था इति ॥ यदुक्तं, समाख्याना-
दिति । तत् परिहर्तव्यम् । उच्यते । न्यायपूर्वं समाख्यानं, समा-
ख्यानाद् यजमानेन द्वन्द्वता सम्पादयितव्या । इदं चेदं च सम्पाद-
येति यजमानो ब्रूयात् । केषुचिच्चात्र पदार्थेषु यजमानस्यानुमन्त्रण-
म् । तन्निमित्ता समाख्या भविष्यात् । अपूर्वं त्वपकृष्येत । यदुक्तं,
यथा पोत्रीयं, नेष्ट्रीयमिति, एवमत्रापीति । तदुच्यते । युक्तम् । तत्र वि-
शेषसमाख्यानात् । इह तु द्वन्द्वता याजमानीया, पदार्थास्तु आध्व-
ध्वर्यवा एव । तस्माद् अदोषः ॥ २० ॥ सि० ॥ ॥ द्वादशद्वन्द्वानाम्
आध्वर्यवत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधे करणः, समवायविशेषादितरमन्य-
स्तेषां यतो विशेषः स्यात् ॥ २१ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्निषोमीयः । तस्य यूपस्य परिव्याणे
मन्त्रौ । एकः— अध्वर्योः परिवीरसीति करणः । अपरो— होतुर्युवा
सुवासा इति क्रियमाणानुवादी । तयोश्चोदकपरम्परया कुण्डपायि-
नामयनं प्राप्तयोर्भवति सन्देहः । कः पुनरसौ । तत्र ऋत्विक्समास
आम्नातः, यो होता सोऽध्वर्युरिति । किं करणमाध्वर्यवं होता कु-
र्यात् ? किं हौत्रं क्रियमाणानुवादिनमिति । किं प्राप्तम् । अनियम
इति ॥ इति प्राप्ते, उच्यते । विप्रतिषेधे करणः स्याद् आध्वर्यवः
परिवीरसी इति । न क्रियमाणानुवादी, होतुर्युवा सुवासा इति । कु-
तः । समवायविशेषात् । द्वौ तत्र समवायौ होतुश्चोदकेन हौत्रेषु,
प्रत्यक्षश्रवणेन आध्वर्यवेषु, यो होता सोऽध्वर्युरिति । एवं प्रत्यक्षम-
ऽध्वर्योः कार्यं चोद्यते । प्रत्यक्षं चानुमानाद् बलीयः । तस्माद् आध्व-
र्यवं करणं परिवीरसीति होता कुर्यात् । अथ हौत्रं विरुद्धं कः कु-
र्यात् । इतरमन्य । तेषां यतो विशेषः स्यात् । अन्यो होतृपुरुष एव
स्यात् । यस्याव्यापृतता, प्राधान्यविशेषो वा ॥ २१ ॥ होतुराध्वर्यव-
करणमन्त्रानुष्ठानृत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

प्रैषेषु च पराधिकारात् ॥ २२ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र प्रैषः समाम्नातः । प्रोक्षणीरासादय,
इध्मा बर्हिरुपसादय, स्रुचः । सम्मृङ्गि, पत्नीं सन्नह्य आज्येनावेही-
ति । तत्र सन्देहः । किं य एव प्रैषे, स एव प्रैषार्थे ? उतान्यश्च प्रैषे-

ऽन्यश्च प्रैषार्थे इति । किं प्राप्तम् । एक एव प्रैषप्रैषार्थयोरिति । कु-
त । समाख्यानात् । अन्य इति चाश्रुतत्वात् ॥ नन्वात्मनः प्रैषो वि-
प्रतिषिद्ध्यते । उच्यते । न प्रैषो भविष्यति । प्राप्तकाले लोटं वक्ष्या-
मः । आह । प्राप्तकालेऽपि सति युष्मदादिष्वेवोपपदेषु मध्यमादयो
व्यवस्थिताः । न पुरुषसङ्कुरां भवति । उच्यते । सत्यां विवक्षायां
युष्मदादिषु मध्यमादयः । यदा तव प्राप्त काल इति विवक्ष्यते,
तदा युष्मद्येव मध्यमो नास्मदि शेषे वा । यदा खलु क्रियायाः प्रा-
प्तः काल इत्येतावद् विवक्ष्यते, न तव मम वेति, न तदा युष्मदादी-
नामनुरोधेन मध्यमादयो भवितुमर्हन्ति । न चेदं युगपद् विवक्षितुं
शक्यते । पदार्थस्य प्राप्तः कालः, तव चेति । भिद्येत हि तथा वा-
क्यम् । तेन, यदि वा निर्ज्ञाते पदार्थकाले तव काल इति शक्यते वदितुं,
यदि वा तवेति निर्ज्ञाते पदार्थस्य काल इति । तत्र पदाऽर्थस्य का-
लो वदितव्यो, न तु युष्मदर्थस्य । तेन हि स्मृतेन प्रयोजनम् । स
हि कर्त्तव्य इत्यवगतो, न तु युष्मदर्थस्तथा । तस्मात् समाख्या-
नादध्वर्योरेव प्रैषप्रैषार्थौ इति । इति प्राप्ते, ब्रूमः । प्रैषेष्वन्योऽन्यस्त-
दर्थेष्विति । कुत । पराधिकारात् । परस्मिन् हि प्रैषे उपपद्यते,
नात्मनीति । आह । ननूक्तं प्राप्तकाले भविष्यतीति । उच्यते । न,
सम्भवति प्रैषे, प्राप्तकालता न्याय्या । तस्या हि युष्मदर्थो गम्य-
मानो न विवक्षित इत्युच्यते, सम्भवति चात्र प्रैषार्थः । तस्मात् प्रैषः ।
प्रैषश्चेद्, अन्य प्रैषार्थ इति सिद्धम् ॥ २२ ॥ प्रैषप्रैषार्थयोः पृथक्कर्तृ-
कत्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अध्वर्युस्तु दर्शनात् ॥ २३ ॥

अथैवं गते, इति सन्दिह्यते । किमध्वर्युरग्नीधं प्रैष्येद्, उताग्नीद-
ध्वर्युमिति । अनियमोऽविशेषादिति प्राप्ते, ब्रूमः । अध्वर्युरुक्तप्रैषार्थ-
कारी स्यात् । कुतः । दर्शनात् । दर्शनं भवति, तिर्यञ्चं स्फयं धारयन्
यदन्वञ्चं धारयन् वज्रो वै स्फयो वज्रेणाध्वर्युं क्षिण्वीतेति । यः
प्रेष्यति तस्य हस्ते स्फयः । स्फयेनाध्वर्युं क्षिण्वीतेत्यन्यमध्वर्युं प्रेषका-
द्वशर्यति । तस्मादग्नीदध्वर्युं प्रैष्येदिति ॥ २३ ॥ ॥ पूर्व० ॥

गौणा वा कर्मसामान्यात् ॥ २४ ॥

नैतदस्ति, अग्नीधः प्रैषोऽध्वर्यो प्रैषार्थ इति । किं खलु अध्वर्यु-

रेवाग्नीध्रं प्रेष्येत् । एवमध्वर्युणा प्रैषः प्रैषार्थश्चोभावपि कृतौ भविष्यत । तत्र आध्वर्यवमिति समाख्याऽनुगृहीष्यते । तस्मादध्वर्युरेव मुख्यः स्यात् । किमस्य मुख्यत्वम् ? । यदनेन सर्वं कर्त्तव्यं समाख्यानादिति । अथ यदुक्तमध्वर्युः प्रचरिता दृश्यत इति । तदुच्यते । सत्यं दृश्यते । न त्वस्य प्रैषार्थकरणे प्रमाणमस्ति चिन्त्यमानम् । तस्मादेतन्मिथ्यादर्शनम् । यस्य हि दर्शनस्य प्रमाणं नास्ति, व्यामोहः स । तथा शुक्तिकायां रजतविज्ञानम् । अस्ति तु अग्नीध्रः प्रैषार्थकरणे प्रमाणम् । तस्माद् अग्नीध्रः प्रचरिता । प्रचरितरि चाऽध्वर्युशब्दो दृश्यते । तस्माद् गौणः, आध्वर्यवे वेदे सामानातान् पदार्थान् करातीति कृत्वाऽध्वर्युरित्युच्यते, आग्नीध्र इति । तस्माद् आध्वर्यवः प्रैषः, आग्नीध्रः प्रैषार्थ इति ॥ २४ ॥ सि० ॥ प्रैषप्रैषार्थयोर्यथाक्रममाध्वर्यवाग्नीध्रताधिकरणम् ॥ १२ ॥

ऋत्विक्फलं करणेष्वर्थवत्त्वात् ॥ २५ ॥

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु इति पूर्वमग्निं गृह्णातीति । तत्र सन्देहः, किम् ऋत्विक् फलमाशासितव्यम्, अग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु इति ? उत यजमानस्यति । किं प्राप्तम् । अध्वर्योरेवेति । कुत । एवं श्रुतिराहता भविष्यति । इतरथा लक्षणा स्यात् । आत्मना यजमानं लक्षयेत् । तस्माद् ऋत्विक्फलमाशासितव्यमिति । कोऽर्थः । अनया समिधा धार्यमाणेऽग्नौ यागः सम्भविष्यति । तत्र विहवेषु स्पर्द्धास्थानेषु अहं वर्चस्वी भविष्यामीत्यऽध्वर्योर्वचनम् । एवमुत्साही भविष्यतीति ॥ २५ ॥ ॥ पूर्व० ॥

स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ॥ २६ ॥

यजमानस्य वा वचनं, तदर्थत्वात् कर्मणः । यजमानार्थं हिदिं कर्म साङ्गम् । उपग्रहविशेषात्, साङ्गस्यास्य प्रयोजनं यजमानस्य फलनिष्पत्तिर्नाध्वर्योः सुप्रचारितुरपि यशः । किमतो यद्येवं फलसङ्कीर्त्तनात् फलकर्त्तव्यता गम्यते । तदेतद्गन्त्यन्वाधानं यजमानस्य फलसङ्कीर्त्तनं क्रियमाणेऽनेन मन्त्रेण फलसम्बन्धात् प्रकाशितं कृतं भवति, नाऽध्वर्युयशः कीर्त्तनेन । तस्माद् यजमानफलमाशासितव्यमिति । अथ कस्मान्न यजमान एव मन्त्रो भवतीति । उच्यते । अग्न्यन्वाधानं समाख्यया आध्वर्यवम् । तच्चैवंगुणो मन्त्रो करोत्या-

ध्वर्यवः । स उच्यतेऽनेन मन्त्रेणेति । तस्माद् वाध्वर्यवो मन्त्रः । मम वर्चोऽस्त्वित्यपि यजमानस्य वर्चो ममेति व्यपदिशति लक्षणया । यथा, राजनि जयं वर्त्तमानं सैनिका अस्माकमिति व्यपदिशन्त्येवम् ॥ २६ ॥ ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २७ ॥

लिङ्गमप्यमुमर्थं दर्शयति । एवं हि आह । यां वै काञ्चन ऋत्विज आशिषमाशासतं यजमानस्यैव संत्याशिषो यजमानार्थकतां दर्शयति । तस्मादपि ब्रूमां यजमानफलमाशासितव्यमिति । पक्षोक्तमेव प्रयोजनमिति ॥ २७ ॥ ॥ हेतु ॥ करणमन्त्रेषु स्वामिफलस्याशासितव्यताधिकरणम् ॥ १३ ॥ वर्चोन्यायः ॥

कर्मार्थन्तु फलन्तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वात् ॥ २८ ॥

इदं समधिगतं, करणेषु मन्त्रेषु स्वामिन फलमाशासितव्यमिति । किमेष एवोत्सर्गः । नेत्याह क्वचित् ऋत्विजामपि फलमाशासितव्यमिति, यत्र कर्मार्थं फलम् । यथा, अग्नाविष्णू मावक्रमिषं विजिहाथां मा मा सन्ताप्तमिति । असन्ततोऽध्वर्युः कर्म शक्नोति कर्त्तुम् । कर्मसिद्धिर्यजमानस्योपकारिकेति ऋत्विक्फलमाशासितव्यमन्त्रेति ॥ २८ ॥

व्यपदेशाच्च ॥ २९ ॥

यत्र च व्यपदेशो भवति, तत्रार्त्विजम् । दक्षिणस्य हविर्द्धानस्याधस्ताच्चत्वार उपरवा प्रावेशमुखाः प्रादेशान्तरालाः । तत्र हस्तौ प्रवेश्याध्वर्युर्यजमानमाह, किमन्त्रेति । स आह, भद्रमिति । तन्नौ सहेत्यध्वर्युः प्रत्याहेति व्यपदेशो भवत्यध्वर्योर्यजमानस्य च । तन्नौ सहेत्युभयोर्वचनमध्वर्युयजमानयो । तस्मादध्वर्युफलमाशासितव्यमन्त्रेति ॥ २९ ॥ ॥ ॥ करणमन्त्रेषु कर्मार्थफलस्य ऋत्विग्धर्मताऽधिकरणम् ॥ १४ ॥

द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात् सर्वकर्मणाम् ॥ ३० ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वर्हिर्धर्मा वेदिधर्माश्च । तेषु स्मद्देह । किमङ्गप्रधानार्था, उत प्रधानार्था इति । प्रकरणात् प्रधानार्था इति । इति प्राप्ते, उच्यते । नैवं, द्रव्यसंस्कारोऽङ्गप्रधानार्थो, यथा व्याख्यानमेवोत्तरविवक्षया प्राप्तिरेषा क्रियते इति ॥ ३० ॥ द्रव्यसंस्कारस्याङ्ग-

प्रधानार्थताधिकरणम् ॥ १५ ॥

निर्देशात्तु विकृतापूर्वस्यानधिकारः ॥ ३१ ॥

ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो, यां दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशु-
मालभते इति । तत्र श्रूयते । बर्हिषा यूपावटमवस्तृणाति, आज्यं न
यूपमनकीति । तत्र संशयः । किं तयोराज्यबर्हिषोराज्यबर्हिर्धर्मा
प्राकृता कर्त्तव्या, उत नेति । किं प्राप्तम् । कर्त्तव्या इति । कुतः ।
वाक्यं हि बर्हिर्मात्रस्याज्यमात्रस्य च धर्माणां विधायकम् । तदिहा-
ऽपि वाक्यं चोदकेन प्राप्तम् । न चैतद्बर्हिराज्यं निष्प्रयोजनम् । त-
स्मादत्र धर्माः क्रियेरन्निति ॥ एवं प्राप्ते भ्रूमः । निर्देशाद् विकृता-
वऽपूर्वस्यानधिकारः । निर्दिष्टा एते धर्माः प्रकृतौ । यत्र प्रधानस्यो-
पकुर्वन्ति प्राकृतकार्ययोराज्यबर्हिषोः । ये च प्रधानस्योपकारिणो
धर्मास्ते इहातिदिश्यन्ते । प्रधानं हि चोदकोऽपेक्षते, न धर्मान् ।
प्रधानस्य हि चोदकेन सामान्यं, न धर्माणाम् । अपि च । न अन्या-
ऽर्थ इति ज्ञातेन सन्निहितेनाप्येकवाक्यता भवति अन्यसम्बन्धोपप-
त्तौ सत्याम् । यथा भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्येति । किमङ्ग पुन-
र्विप्रकृष्टेन, निर्ज्ञातं खल्वङ्गत्वं प्रधानापेक्षायां भवति । केवलमिहा-
ऽतिदेशः क्रियते । पदार्थापेक्षायामङ्गत्वमपि साधयितव्यं स्यात् ।
धर्माश्चापेक्ष्यमाणाः साधारणा भवेयुः । तथा ऊहो नावकल्पेत ।
लिङ्गविशेषदर्शनाच्च वषट्कारेण धर्माः । तत्र दर्शनं नोपपद्येत । व-
षया प्रातः सवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यन्दिने सवने इति । त-
था न पिता वर्धते, न माता, न नाभिः, प्राणो हि स इति । तस्माद्
यद्द्वारा प्रकृतौ कृता, तद्द्वारैव विकृतौ, नान्यद्वारा । न च यूपा-
वटस्तरणं प्रकृतावस्ति यूपाञ्जनं वा । तस्मान्न तत्र प्राकृता धर्मा
भवेयुर्पूर्वत्वात् ॥ ३१ ॥ ॥ अपूर्वप्राकृतधर्माणां विकृतावसम्बन्धा-
ऽधिकरणम् ॥ १६ ॥

विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः शेषे ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, समावप्रच्छिन्नाग्रौ धर्मौ प्रादेशमा-
ग्रौ पावत्रं करोति, तथा अरत्तिमात्रे विधृती करोतीति । तत्र सं-
शयः । किं वेदिस्तरणार्थाद् बर्हिषो विधृती पवित्रे, उतान्यत
इति । किं तावत् प्राप्तम् । वेदिस्तरणार्थाद् बर्हिषः कार्ये । किं कार-

णम् । तद्धि प्रकृतं, धर्माश्चाविशेषात् सर्ववर्हिषामर्थेन । तस्मात् तत इति प्राप्ते । ब्रूमः । अन्यतः क्रियेत । कुत । विरोधात् । कथं विरोधः । श्रूयते हि, त्रिधा तु पञ्चधा तु वा वेदींस्तृणातीति । तद्व्येनास्तीर्यते, कथं तद्विधृति पवित्रं क्रियेत । न हि सम्भवत्येकं स्तरणाय विधृतिपवित्राय च । तदेतदुपदिष्टवचनमनेकगुणत्वं चोभे अप्यसम्भविनी प्रतिज्ञाते स्याताम् । तस्मान्न ततः क्रियेतेति । यदि न ततः, कुतस्तर्हि । अव्यक्त एवञ्जातीयकः शेषः । अस्ति तत्र परिभोजनीयं नाम बर्हि, ततः कर्त्तव्यम् ॥ ३२ ॥ ॥ विधृतिपवित्रयोः परिभोजनीयवर्हिषा कर्त्तव्यताधिकरणम् ॥ १७ ॥

अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमानसंयोगात् ॥ ३३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रे निदधाति, धाना आश्विनपात्रे, पयस्यां मैत्रावरुणपात्रे इति । तत्र संशयः । किमन्यत एवं क्रियेत, उत प्रकृतेभ्य इति । किं प्राप्तम् । पूर्वेण न्यायेनाऽन्यत इति । तत्रोच्यते । तत एकदेशस्यापनयः । कुतः । विद्यमानसंयोगात् । विद्यते हि तत्र पुरोडाशो धानाः पयस्या च । तत्संयोग एव न्याय्यो नान्यसंयोग इति । पुरोडाशादीनामेव संस्कारो, नेन्द्रवायवादीनाम् । कुतः । पुरोडाशादिषु द्वितीयादर्शनात् । प्रत्यक्षश्चैकदेशापनयेन उपकारो, नेन्द्रवायवादिसम्बन्धेन । एवं प्रकृतानुग्रहो भविष्यति । तस्मात् प्रकृतस्योपदेशेन तत् क्रियेत । न चात्रोपदिष्टो देश आशङ्क्योऽनेकगुणभावश्चान्येन शकलेन होमोऽन्यश्च प्रतिपाद्यते इति ॥ ३३ ॥ ॥ प्राकृतपुरोडाशादीनां निधानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

विकृतौ सर्वार्थः शेषः प्रकृतिवत् ॥ ३४ ॥

इदमामनन्ति । यज्ञार्थवर्णं वै काम्या इष्टयः, ता उपांशु कर्त्तव्या इति । अत्र संशयः । किमङ्गप्रधानार्थमुपांशुत्वम्, उत प्रधानार्थमिति । किं प्राप्तम् । विकृतौ सर्वार्थः शेषः स्यात् । अविशेषादङ्गानां प्रधानानां च प्रकृतिवत् । यथा प्रकृतौ वेदिधर्मा आज्यधर्माश्चाङ्गप्रधानार्थाः, एवमत्रापि ॥ ३४ ॥ पूर्व० ॥

मुख्यार्थो वाऽङ्गस्याचोदितत्वात् ॥ ३५ ॥

प्रधानार्थो वा एष विकृतिषु स्यात् । एवमिदं सर्वार्थमुच्येत, प्रकरणं बाधित्वा वाक्येनाङ्गप्रधानार्थमिति । तदेवेदानीं वाक्यं वि-

शेषितं, काम्या इष्टय इति । काम्याश्च प्रधानयागाः, अङ्गयागाः प्रधानार्था । तस्माद् अङ्गमचोदितम् । यत् कामेन फलवञ्चोद्यते, तदेवानया उपांशुत्वेतिकर्तव्यतयाऽनुबद्ध्यते । तस्मात् प्रधानार्थमुपांशुत्वम् ॥ ३५ ॥ ॥ सि० ॥ काम्येष्टिषूपांशुत्वधर्मस्य प्रधानार्थताऽधिकरणम् ॥ १९ ॥

सन्निधानविशेषादसम्भवे तदङ्गानाम् ॥ ३६ ॥

इयेने श्रूयते, दृतनवनीतमाज्यमिति । तत्र सन्देहः । किं नवनीतं प्रधानस्य, उताङ्गानामिति । किं प्राप्तम् । प्रधानस्य । तस्य हि प्रकरणमिति वचनप्रामाण्यान्नवनीतेन प्रधानं निर्वर्तयितव्यमिति । एवं प्राप्तं द्रूमः । असम्भवे एतस्मिंस्तदङ्गानां इयेनाङ्गानां स्यात् । कथमसम्भवः ? । सोमद्रव्यकत्वात् प्रधानस्य । ननु वचनान्नवनीतं भविष्यति । न इयेने नवनीतं भवतीत्येष वाक्यार्थः । कस्तर्हि ? । इयेने नवनीतमाज्यं भवतीति नवनीताज्यसम्बन्धो विधीयते, इयेनाज्यसम्बन्धोऽनूद्यते । न च साक्षाच्छेद्यनस्याज्यसम्बन्धोऽस्ति, इयेनाङ्गानां तु विद्यते । यस्यास्ति, तस्यानूद्य नवनीतं विधीयते सन्निधानविशेषात् ॥ ३६ ॥

आधानेऽपि तथेति चेत् ॥ ३७ ॥

एवं चेद् दृश्यते, इयेनाङ्गानां नवनीतमिति, आधानेऽपि पवमानेष्टिषु स्यात् । ता अपि हि इयेनस्योपकुर्वन्ति, तत्संस्कृतेऽग्नौ इयेनो निर्वर्तने इति ॥ ३७ ॥ ॥ आ० ॥

नाप्रकरणत्वादङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३८ ॥

न इयेनस्य प्रकरणे पवमानेष्टयोऽग्न्याधानं वा श्रूयते । किमतो यद्येवम्, आधानस्य च इयेनस्य च न कश्चिदास्ति सम्बन्धः, अग्नीनामाधानम्, अग्नयश्च इयेनस्य । तस्मान्न पवमानहाविःषु नवनीतम् । नैतच्छेदेनाङ्गत्वे निमित्तं, यदाधानमग्नीनामुपकरोति । यदि प्रकरणादीनामन्यतमदस्ति, तन्निमित्तं भवेत् । तस्मान्न इयेनाग्न्याधानयोः सम्बन्धोऽस्तीति ॥ ३८ ॥ आ० नि० ॥ इयेनाङ्गानां नवनीताऽऽज्यताधिकरणम् ॥ २० ॥

तत्काले वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ३९ ॥

इदमिदानीं सन्दिह्यते, किं सुत्याकालानामङ्गानां नवनीतमुत

सर्वेषामिति । सुत्याकालानां स्यात् । लिङ्गदर्शनात् । इदं श्रूयते । सह पशूनालभते इति । तत्र पुनर्वचनम्-अग्नीषोमीयस्य स्थानेऽग्नीषोमीयः पुरोडाशः, अनुबन्ध्यायाः स्थाने मैत्रावरुणीयस्यति द्वे स्थाने शून्ये दर्शयति । तेनाऽवगम्यते इयेनस्य वचनं सुत्याकालानामङ्गानां विशेषं विदधातीति ॥ १९ ॥ ॥ पूर्व० ॥

सर्वेषां चाऽविशेषात् ॥ ४० ॥

सर्वेषामेव चाङ्गानां नवनीतं स्यात् । कुतः । अविशेषात् । असति विशेषे सर्वेषामप्यङ्गानामिति ॥ ४० ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥

न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम् ॥ ४१ ॥

यद्युक्तं लिङ्गं, तत्परिहरणीयम् । नास्ति तावत् प्रमाणं यच्छ्रयेनस्य वचनं सुत्याकालानामङ्गानामिति । किन्तु दर्शनम् । तदप्रमाणमूलत्वान्मिथ्यादर्शनं मृगतृष्णावत् । कथं तु मध्ये पशूनामालम्भ इति । न्यायात् । को न्यायः । क्रमानुग्रहः । एवं वचनवर्जितः क्रमोऽनुगृहीतो भवतीति । तस्मात् सर्वेषामङ्गानां नवनीतमिति ॥ ४१ ॥ आ० नि० ॥ सर्वेषामेव इयेनाङ्गानां नवनीताज्यताधिकरणम् ॥ २१ ॥

मांसन्तु सवनीयानां चोदनाविशेषात् ॥ ४२ ॥

शाक्यानामयनं षट्त्रिंशत्संवत्सरम् । तत्रेदं ममामनन्ति- संस्थिते संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मृगयां याति, स तत्र यान् मृगान् हन्ति, तेषां तरसाः पुरोडाशाः सवनीया भवन्तीति । तत्र सन्देहः । किं सवनीयानामन्येषाञ्च सम्भवतां पुरोडाशानां स्थाने तरसा, उत सवनीयानामेवेति । किं प्राप्तम् । सर्वपुरोडाशानां मांसमयता स्यात् । न शक्यते पुरोडाशानां च मांसमयता विधातुम् । सवनीयशब्देन च पुरोडाशान् विशेषयितुम् । भिद्येत हि तथा वाक्यम् । तस्मात् सर्वपुरोडाशानां मांसमयतेति । इति प्राप्ते, उच्यते ॥ मांसं तु सवनीयानां स्यात् । तरसा सवनीया भवन्तीति तरससवनीयसम्बन्धो विधीयते, तरसा पुरोडाशा भवन्ति इत्ययं त्वनूद्यते । कुत एतत् । सर्वपुरोडाशेषु सवनीयशब्दोऽनुवादो न घटते, पुरोडाशशब्दस्तु सवनीयेष्ववकल्पते । तस्मात् पुरोडाशशब्दोऽनुवाद इति । तस्मात् सवनीयानां धानादीनां स्थाने मांसं चोदनाविशेषादिति ॥ ४२ ॥

भक्तिरसन्निधावन्याय्येतिचेत् ॥ ४३ ॥

इति चेत् पश्यासि, सवनीयेषु पुरोडाशशब्दोऽनुवादो भविष्य-
तीति । घानादिषु पुरोडाशशब्दो न वर्तते । भक्तिश्चान्याय्या मुख्ये
सम्भवति ॥ ४३ ॥ ॥ आ० ॥

स्यात् प्रकृतिलिङ्गत्वाद् वैराजवत् ॥ ४४ ॥

प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे घानादिष्वयं पुरोडाशशब्दो भाक्तः, सन्नि-
हिते प्रयुक्तः । इहापि भाक्त एव प्रयोक्ष्यते । अत्रापि हि सवनीयश-
ब्देन ते सन्निहिताः । प्रकृतौ लिङ्गसमवायाच्छब्दप्रवृत्तिर्विकृतावपि
तथैव । यथा, छत्रिणो गच्छन्ति, ध्वजिनो गच्छन्तीति । यथा उक्थ्यो
वैरूपसामा एकविंशः षोडशी वैराजसामा इति प्रकृतिलिङ्गेन साम-
शब्देन वैरूपपृष्ठो वैराजपृष्ठ इति गम्यते । एवमिहापि सवनीयानां
मांसमयतेति ॥ ४४ ॥ ॥ आ० नि० ॥ ॥ सवनीयानां मांसमयता-
ऽधिकरणम् ॥ २२ ॥

इति श्रीशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये तृतीयस्या-

ऽध्यायस्याऽष्टमश्ररणः ॥ ३ ॥ ८ ॥ सम्पूर्णश्च

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

शाबरभाष्ये तृतीयाध्यायचतुर्थखण्डे नवमसूत्रानन्तरं
पण्णां सूत्राणां व्याख्या नोपलब्धेति तेषां
वार्तिकमेव मुद्रितं वेदितव्यम् ॥

उपवीतं लिङ्गदर्शनात् सर्वधर्मः स्यात् ॥ १ ॥

अतः परं षट् सूत्राणि भाष्यकारेण न लिखितानि तत्र व्याख्या-
तारो विवदन्ते । केचिदाहुर्विस्मृतानि । लिखितो ग्रन्थः प्रलीन
इत्यपरे । फलगुत्वादुपेक्षितानीत्यन्ये । अनापेक्षत्वादित्यपरे । तथाच,
दिग्विभागश्च तद्वदिति निवीताधिकरणातिदेशस्तद्धानन्तर्यादुपपद्य-
त इति । वृत्त्यन्तरकारैस्तु सर्वैर्व्याख्यातानि । सन्ति च जैमिनेरे-
वम्प्रकाराण्यप्यनत्यन्तसारभूतानि सूत्राणि । व्यवहितातिदेशाश्च
पानव्यापञ्च तद्वदित्यादिष्वाश्रिताः । तस्मात् सूत्रमात्रं व्याख्येय-
म् । तत्र कैश्चिच्छीष्यधिकरणानि कल्पितानि । अत्रैश्वर्यत्वारि । प्रथमं
तावदिदं चिन्त्यते । यदेतत्पूर्वाधिकरणे दर्शपूर्णमासयोर्विधीयमान-
त्वेनोपवीतमुदाहृतं तत्र सन्देहः । किं तद्दर्शपूर्णमासयोरेवावतिष्ठते
अथ वा सर्वकर्मार्थमिति । ये त्वधिकरणत्रयं समर्थयन्ते तेषामेवं
सन्देहः । किं दर्शपूर्णमासयोरवस्थान विधिश्चाथ सर्वकर्मार्थत्वमनु-
वादश्चेति॥किं प्राप्तम् । सर्वधर्मः स्यात् । कुत ॥ कर्मान्तरेऽनुवादोऽस्य
सिद्धवद्यः प्रतीयते * सोऽन्यथानुपपत्त्यैतां लिङ्गत्वात् प्रक्रियां जये-
त्॥मृताग्निहोत्रे हि पितृदेवत्ये श्रूयते, प्राचीनावीती दोहयेत्, यज्ञोप-
वीती हि देवेश्यो दोहयतीति । तद्यदि सर्वार्थमुपवीतं ततोऽयं पित्र्ये-
ऽग्निहोत्रसम्बन्धी नित्यवद् यज्ञोपवीताऽनुवादोऽवकल्पते । न चाऽयं
दर्शपूर्णमासस्थस्यैवानुवादः । विप्रकृष्टत्वात् । हेतुवन्निगदार्थवादान-
र्थक्याच्च । यदि हि तस्मिन्नेव कर्मण्यन्यावस्थेयं धर्मो भवति, ततश्च
तदवस्थापरिजिहीर्षया हेतुवन्निगदोऽवकल्पते । न तु ऋत्वन्तरस्थं
परिहर्त्तव्यमत्यन्तविप्रकर्षेणैवाप्रसक्तत्वात् । न च देवेश्य इति बहु-
वचनं दर्शपूर्णमासयोरवकल्पते । वैकल्पिकेन्द्रमहेन्द्रैकदेवत्यत्वात्
सान्नाय्यस्य । अग्निहोत्रे तु सायम्प्रातर्देवतालोचनेनोपपन्नं बहुन्वम् ।
तस्मादग्निहोत्रस्थोपवीतानुवादान्यथानुपपत्तेः सर्वधर्मत्वमिति ॥१॥

न वा प्रकरणात्तस्य दर्शनम् ॥ २ ॥

न वा सर्वधर्मः । कुतः । प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासार्थत्वप्रतीतेः । अथ यदुक्तं लिङ्गदर्शनादिति । परिहृतं तत् । तस्यैवैतद्दर्शनं दर्शपूर्णमासस्यस्येति । सन्निकृष्टानुवादासम्भवे च विप्रकृष्टानुवादोऽप्याश्रीयते । यथाप्राप्त्यपेक्षो हि स भवति । बहुवचनं चाविवक्षितम् । अथ वा प्रकृतिविकृतिदेवतालोचनेनोपपत्स्यते । ततश्चायमर्थो भवति । यस्माद्देवयुक्तकर्मान्तरधर्मोऽयमतः पित्र्येऽग्निहोत्रे न कर्त्तव्य इति ॥ २ ॥ ॥ उपवीतस्य दर्शपूर्णमासाङ्गताधिकरणम् ॥ १ ॥

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् ॥ ३ ॥

तदेवोदाहरणमुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति । तत्र विधिरनुवाद इति सन्देहः । कथं पुनरनवधारिते विधित्वे सर्वार्थत्वदर्शपूर्णमासार्थत्वविचारो वृत्तः । सिद्धेन व्यवहारादिदमर्थतोऽधिकरणं पूर्वं द्रष्टव्यम् । किं प्राप्तम् । अनुवाद इति । कुतः ॥ स्मृतिभिः पुरुषो नित्यं कृतो यज्ञोपवीतवान् * वर्त्तमानापदेशश्च न विधावुपपद्यते ॥ नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीतीति हि सर्वदा यज्ञोपवीतं प्राप्तं कृतावप्यस्ति । न चैष विधिसरूपः शब्दः । तस्मादनुवाद इति । एवञ्च निवीतप्राचीनावीताभ्यामवैलक्षण्यं भविष्यतीत्येवं प्राप्ते ब्रूम ॥ विधिरेष भवेदेवमपूर्वोऽर्थो विधास्यते * सर्वानुवादो व्यर्थो हि स्तुतेश्च विधिकल्पना ॥ न हि समस्तानुवादवाक्यस्य किञ्चित् फलमस्ति । निवीतप्राचीनावीतसङ्कीर्त्तनमपि च विधीयमानोपवीतस्तुत्यर्थत्वेनैवार्थवद्भविष्यति । वर्त्तमानापदेशानामपि च तदाभासत्वात्प्रयोगवचनाऽर्थवादपञ्चमलकारेभ्यो विधिशक्तिर्व्याख्याता । तस्माद्विधिः । यत्तु स्मृतेरेव प्राप्तमिति । तत्राप्यपूर्वत्वादिदमेवोत्तरम् । अन्य एव ह्यसौ पुरुषधर्म प्राप्तोऽन्यश्चायमपूर्वः क्रतुधर्मो विधीयते । तस्मान्नानुवादः । अस्य च प्रयोजनं कर्त्रधिकरणे वक्ष्यामः । एवं वा, यत्तु मृताग्निहोत्रे श्रूयते— प्राचीनावीती दोहयेत् । यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीति । तत्रैवं विचार्यते । किमिदमहीनस्थितमिव द्वादशत्वं दर्शपूर्णमासगतमेव स्तुत्यर्थमुक्तम् ? उत जीवदग्निहोत्रे विधानार्थमिति । किं प्राप्तम् । ततः पूर्ववदेव सूत्रं व्याख्यातव्यम् । एवञ्च सति प्रकरणबहुवचनयोरनुग्रहो भविष्यति । तस्मात् सत्यप्यनुवादसरूपत्वेऽर्थवत्त्वाय प्रयोगवचनादिभ्यो विधित्वं कल्पनीयम् । एतस्मिन् व्या-

स्थाने स्थितं तावदपर्यवसितमित्येवमुत्तरमधिकरणमारब्धव्यम् ॥ ३ ॥
उपवीतस्य विधित्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

उदक्कं वाऽपूर्वत्वात् ॥ ४ ॥

तस्मिन्नेव मृताग्निहोत्रे श्रूयते । ये पुरोदक्षां दर्भोस्तान् दक्षिणा-
ऽग्रांस्तृणीयादिति । केचित्तु महापितृयज्ञे श्रूयत इत्युदाहरन्ति । तत्र, ये
पुरोदक्ष इत्यत्र सन्देहः । किं विधिरनुवाद इति । किं प्राप्तम् । ततश्च
शब्देनान्वादिश्यते । अयमपि विधिरपूर्वत्वादिति । प्राप्तिपूर्वको ह्यनु-
वादो भवति । न चास्य पुरुषार्थतयाऽपि प्राप्तिरस्ति । न चाऽस्य स्तुत्य-
ऽर्थताऽपि युज्यते । हिशब्दाद्यप्रयोगात् । तस्मात् सिद्धवदुक्ताऽन्यथा-
ऽनुपपत्त्यैवास्यापि विधित्वमिति ॥ ४ ॥

सतो वा लिङ्गदर्शनम् ॥ ५ ॥

आचारप्राप्तस्योदगग्रत्वस्य द्योतकमात्रं लिङ्गदर्शनमेतन्न विधिः ।
कुतः ॥ लिङ्गादिरहिते वाक्ये तदा विधिरूपयते * न कथञ्चिद्वदा
युक्त्या प्राप्तिर्लेशोऽपि गम्यते ॥ यच्छब्दयोगादाख्याततद्विशेषरहित-
त्वाच्च स्फुटमिहानुवादत्वमवधारितम् । तद्यथा कथञ्चिदपि प्राप्तौ
सत्यां नातिक्रमितव्यम् । अस्ति चात्र प्राप्तिरग्रवन्ति प्रागग्राणि उ-
दगग्राणि वाऽपवर्गवन्ति प्रागपवर्गाण्युदगपवर्गाणि वेति स्मृतेः । त-
स्मात्तत्समानार्थ एवायं सिद्धवदनुवादः । तथैव च स्तुत्यर्थः । पुरा
द्येतदुक्तं, न तु साम्प्रतं मृतावस्थायामिति । स्थितादप्येतदेवोत्तरम् ।
हिशब्दवदाख्यातेन यतः कुतश्चित् प्राप्तेरपेक्षितत्वात् । प्रकरणे च
तदभावात् किमनवगम्यमानमेव विधित्वं कल्पितम् ? उत यत्र तत्रस्था
प्राप्तिराश्रीयतामिति । तत्र प्राप्त्याश्रयणमपेक्षितं, न तु विधित्वमिति
तदेव ज्यायः । प्रकरणबहुवचनयोश्चोक्तम्, अस्त्येव चान्योऽत्र विधि-
रिति नानर्थक्यम् ॥ तस्मादनुवाद इति नित्येऽग्निहोत्रे दोहे, विना-
ऽप्युपवीतेनाऽवैगुण्यम् ॥ ५ ॥ ॥ उपवीतोदगग्रत्वयोरनुवादता-
ऽधिकरणम् ॥ ३ ॥

विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात् ॥ ६ ॥

इदानीमेवंविधशब्दाभावेऽनुवादत्वस्यातिप्रसक्तस्याऽपवाद आ-
रभ्यते । तत्रैव दिष्टगताग्निहोत्रे महापितृयज्ञे वा श्रूयते, अधस्तात्स-
मिधं धारयन्ननुद्वेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति । तत्रोपरि हि

देवेभ्य इत्यत्र पूर्ववदेव विध्यनुवादत्वसन्देहे हिशब्दयोगाद् वर्त्त-
 मानापदेशाद्विध्यन्तरेण चैकवाक्यत्वादाचारतश्च प्राप्तेरनुवाद इति
 प्राप्नोति । कथमाचारत प्राप्तिरिति चेत् । उच्यते ॥ सर्वमभ्यर्हितं
 द्रव्यं प्रच्छादनमपेक्षते * यत्र कचन च प्राप्ते समित्तत्र नियम्यते ॥
 देवार्थस्य स्रुचि प्रक्षिप्तस्य हविष आहवनीयदेश नीयमानस्यावश्य-
 मेव हस्तो वाऽन्यद्वा किञ्चिद् द्रव्यम् आचारादुपरि दातव्यम् । तत्र
 प्रत्यासत्ते समिन्नियम्यते । स्रुग्दण्डे समिधमुपगृह्यानुद्रवतीति
 चास्यापि विधराचारापेक्षितार्थविधानादेतदेव फल विज्ञायते । त-
 स्मादुपरिधारयतीति प्राप्तस्योपवीतादेरिवानुवाद । सतो वा लिङ्ग-
 दर्शनमिति प्राप्ते, अभिधीयते ॥ धारणे विधिरेव स्याद् न हि प्राप्ति
 कुतश्चन * समित्प्रच्छादनाशक्तेर्नाचारादुपरिस्थिता ॥ सत्यमाचारात्
 प्रच्छादनं कर्त्तव्यं, न तु तत्र समित् पक्षेऽपि प्राप्नोति या सन्निधोर्नि-
 यम्येत । हस्ताद्येव हि तत्र योग्यत्वात् प्राप्नुयान्न समित् । ननु च
 सोमचमसादीनां वचनसामर्थ्याद्या काचिदानत्यर्थता भवत्येवमत्रापि
 या काचित् प्रच्छिस्तिर्भविष्यतीति । भवेदेव यदि तदीयदक्षिणासंयोग-
 वदिहापि प्रच्छादनसंयोग श्रूयेत । न तु श्रूयते । उपसद्ब्रह्मात्रविधा-
 नात् । यदि सोमचमसेऽपि दक्षिणासंयोगरहित दानमात्रमश्रोष्यत
 ततो नैवानत्यर्थत्वमाश्रयिष्यतास्रुग्दण्ड इति च देशनियमात् सुतरां
 हविष प्रागसौ धारयितव्या । तेनोपरिधारणमप्राप्तम् ॥ न चाऽप्राप्तं
 हेतुवन्निगदेन वर्त्तमानापदेशेन वाऽनुवादितुं शक्यम् । अतोऽस्य
 व्यवधारणकल्पनयाऽनुवादस्वरूपत्व भङ्क्ता वाक्य भित्त्वा विधि-
 त्वमाश्रीयते । पित्र्ये होमेऽधस्तात् स्रुग्दण्डस्य समिद्धारयितव्या ।
 दैवे च पुनरुपरिष्ठादिति । विधित्वे चैवमादीनामुक्त कल्पनाप्रकारः ।
 तस्माद्विधिरिति ॥ ६ ॥ ॥ समिद्धारणस्य विधिताधिकरणम् ॥ ४ ॥

श्रीहरिः ।

मीमांसादर्शनम् ।

श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् ।

चतुर्थप्रभृति-षष्ठाध्यायपर्यन्तम् । ४-६ ।

पं० रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

चौखम्भासंस्कृतपुस्तकालयाऽध्यक्ष-

हरिदासात्मजहरिकृष्णदासगुप्तेन

स्वकीये विद्याविलास यन्त्रे

संमुद्रितम् ।

—:०:—

MÎMÂNSÂDARŚANA,

With the commentary of Sabara swami.

FOUR TO SIX CHAPTERS.

Edited by

Pandita Ratna Gopâla Bhatta

PRINTED AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS,

BY HARIKRISHNA DÂSA GUPTA.

BENARES CITY.

1910.

श्रीहरिः ।

मीमांसादर्शनाधिकरणसूची ॥ अ० ४ । ५ । ६ ॥

अधिकरणसंख्या ।

पृष्ठसंख्या ।

१	प्रतिज्ञाऽधिकरणम्	१
२	क्रत्वर्थपुरुषार्थलक्षणाधिकरणं वर्णकान्तरद्वयसहितम्	३
३	प्रजापतिव्रतानां पुरुषार्थताधिकरणम् . .	५
४	यज्ञायुधानामनुवादताधिकरणम्	६
५	पश्वेकत्वादेर्विवक्षाधिकरणम्	८
६	लिङ्गस्य विवक्षितत्वाऽधिकरणम्	९
७	आश्रयिणामदृष्टार्थताधिकरणम्	१०
८	प्रतिज्ञाधिकरणम् .	१०
९	तप्ते पयसि दध्यानयनस्यामिक्षाप्रयुक्तताधिकरणम् ..	१२
१०	गवाऽऽनयनस्य पदकर्माप्रयुक्तताधिकरणम् ..	१२
११	कपालानां तुषोपवापाप्रयुक्तताधिकरणम् .	१३
१२	शकृल्लोहितयोः पशावप्रयोक्तृत्वाऽधिकरणम्	१३
१३	पुरोडाशस्य स्विष्टकृदप्रयुक्तताऽधिकरणम् . .	१५
१४	अभिधारणे शेषधारणतत्पात्रयोरननुष्ठानाधिकरणम् .	१७
१५	समानयनस्याज्यधर्मप्रयोजकताधिकरणम् . .	१८
१६	औपभृतजौहवयोः क्रमेणोभयानुभयार्थताऽधिकरणम्	१९
१७	उपभृति द्विचतुर्गृहीताचरणाधिकरणम् ॥ अ० ४ । पा० १ ॥	२१
१	स्वरोश्छेदनाद्यप्रयोजकताऽधिकरणम्	२४
२	शाखाया आहार्यताधिकरणम्	२६
३	छेदनस्य शाखाप्रयुक्तताऽधिकरणम्	२७
४	शाखाप्रहरणस्य प्रतिपत्तिकर्मताऽधिकरणम् ...	२८
५	निनयनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ..	२९
६	दण्डदानस्याऽर्थकर्मताऽधिकरणम् ..	३०
७	प्रासनस्य प्रतिपत्तिकर्मताऽधिकरणम्	३०
८	अवभृथगमनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ...	३१
९	कर्तृदेशकालविधीनां नियमार्थताधिकरणम् ...	३२
१०	द्रव्यगुणविधानस्य नियमार्थताधिकरणम् ...	३२
११	अवघातादिसंस्कारविधानस्य नियमार्थताधिकरणम्	३२
१२	यागस्वरूपनिरूपणाऽधिकरणम्	३३
१३	होमस्वरूपनिरूपणाधिकरणम्	३३

१४ बर्हिष आतिथ्यादिसाधारण्याधिकरणम् ॥ अ० ४ । पा० २ ॥ ३४

१	द्रव्यसंस्कारकर्मणां क्रत्वर्थताधिकरणम्	३७
२	नैमित्तिकानां बार्हद्गिरादीनामनित्याऽर्थत्वाधिकरणम्			३९
३	दध्यादेर्नित्यनैमित्तिकोभयार्थताधिकरणम्	३९
४	पयोव्रतादीनां क्रतुधर्मताऽधिकरणम्	४०
५	विश्वजिदादीनां सफलत्वाऽधिकरणम्	४२
६	विश्वजिदादीनामेकफलताऽधिकरणम्	४३
७	विश्वजिदादीनां स्वर्गफलताधिकरणम्	४३
८	रात्रिसत्रस्यार्थवादिकफलकत्वाधिकरणम्	४४
९	काम्यानां यथोक्तकाम्यफलकत्वाधिकरणम्	४६
१०	दर्शपूर्णमासादीनां सर्वकामार्थताधिकरणम्		...	४६
११	दर्शपूर्णमासादीनां प्रतिफलं पृथगनुष्ठानाधिकरणम्	...		४७
१२	काम्यानामैहिकामुष्मिकफलवत्त्वाधिकरणम्		...	४८
१३	सौत्रामण्यादीनां चयनाद्यङ्गताधिकरणम्	४८
१४	वैमृधादेः पौर्णमास्याद्यङ्गताधिकरणम्	४९
१५	अनुयाजादीनामाग्निमारुतोर्ध्वकालताधिकरणम्	...		४९
१६	सोमादीनां दर्शपूर्णमासोत्तरकालताद्यधिकरणम्	...		५०
१७	वैश्वानरेष्टेः पुत्रगतफलकत्वाऽधिकरणम्	५१
१८	वैश्वानरेष्टेर्जातकर्मात्तरकालताधिकरणम्	५२
१९	सौत्रामण्याद्यङ्गानां स्वकालकर्त्तव्यताधिकरणम्		...	५३

॥ अ० ४ । पा० ३ ॥

१	राजसूयेज्यानां विदेवनाद्यङ्गकत्वाधिकरणम्	...		५३
२	विदेवनस्य कृत्स्नराजसूयाङ्गताधिकरणम्	५४
३	सौम्यादीनामुपसत्कालकत्वाधिकरणम्	५५
४	आमनहोमानां सांग्रहायण्यङ्गताधिकरणम्	५५
५	दधिग्रहस्य नित्यताधिकरणम्	५६
६	वैश्वानरस्य नैमित्तिकत्वाधिकरणम्	५७
७	षष्ठ्याश्चितेनैमित्तिकत्वाधिकरणम्	५९
८	पिण्डपितृयज्ञस्यानङ्गताधिकरणम्	६०
९	रशनाया यूपाङ्गताधिकरणम्	६१
१०	स्वरोः पश्वङ्गताऽधिकरणम्	६२

११	आधारादीनामङ्गताऽधिकरणम्	६५
१२	ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयादीनामङ्गताधिकरणम् ॥ अ० ४ । पा० ४ ॥	६६
१	क्रमनियमाधिकरणं वर्णकत्रयसहितम्	६७
२	क्रमस्य कचिदार्थिकत्वाऽधिकरणम्	६८
३	क्रमस्य कचिदनियमाधिकरणम्	६८
४	क्रमस्य कचित् पाठानुसारिताधिकरणम्	७०
५	क्रमस्य कचित् प्रथमप्रवृत्त्यनुसारिताधिकरणम्	७१
६	क्रमस्य कचित् स्थानानुसारिताऽधिकरणम्	७१
७	अङ्गक्रमस्य मुख्यक्रमानुसारिताधिकरणम्	७२
८	अङ्गेषु मुख्यक्रमापेक्षया पाठस्य बलवत्त्वाधिकरणम्	७२
९	ब्राह्मणपाठान्मन्त्रपाठस्य बलीयस्त्वाधिकरणम्	७२
१०	प्रयोगवचनाच्चोदकस्य बलवत्त्वाधिकरणम्	७३
११	विकृतौ कचित् प्रकृतिधर्मानतिदेशाधिकरणम्	७४
१२	अनुयाजाद्युत्कर्षप्रयाजान्तापकर्षाधिकरणम्	७५
१३	प्रवृत्त्या प्रोक्षणादीनां सौमिकपूर्वभाविताधिकरणम्	७५
१४	वैकृतयूपकर्ममात्रापकर्षाधिकरणम्	७६
१५	दक्षिणाग्निकहोमानपकर्षाधिकरणम्	७६
१६	पुरोडाशाभिवासनान्तस्य दर्शेऽनपकर्षाऽधिकरणम्	७७
१७	सान्तपनीयाया अग्निहोत्रानुत्कर्षकताधिकरणम्	७८
१८	उक्थ्यानुरोधेन षोडश्युत्कर्षाधिकरणम् ॥ अ० ५ । पा० १ ॥	७८
१	वाजपेयपशूनां सर्वेषामेकदोषाकरणादिधर्मानुष्ठानाधिकरणम्	७९
२	सहस्राश्वप्रतिग्रहणस्थले एकैकस्यैकदा सर्वधर्मानुष्ठाना- ऽधिकरणम्	७९
३	मुष्टिकपालादीनां समुदायानुसमयाधिकरणम्	८०
४	अवदानस्य प्रदानान्तानुसमयाधिकरणम्	८०
५	अञ्जनादेः परिव्याणान्तानुसमयाधिकरणम्	८१
६	दैवताद्यवदानेषु पदार्थानुसमयाधिकरणम्	८२
७	नानाबीजेष्टौ उलूखलादीनां तन्त्रताधिकरणम्	८२
८	अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानुयाजयोः पात्रभेदाधिकरणम्	८३
९	नारिष्टहोमस्योपहोमपूर्वताधिकरणम्	८४
१०	विदेवनादीनामभिषेकपूर्वताऽधिकरणम्	८४

११	सावित्रहोमादीनां दीक्षणीयापूर्वप्रयोगाधिकरणम् . .	८४
१२	याजमानसंस्काराणां रुक्मप्रतिमोकात् पूर्वभाविताधिकरणम्	८५
	अ० ५ । पा० २ ॥	

१	प्रयाजादीनामेकादशादिसंख्यायाः सर्वसम्पाद्यताधिकरणम्	८६
२	प्रथमादीनां तिसृणामुपसदां स्वस्थानावृत्त्याधिकरणम्	८६
३	सामिधेनीष्वागन्तूनामन्ते निवेशाऽधिकरणम् ...	८७
४	बहिष्पवमाने आगन्तूनां पर्यासोत्तरकालताधिकरणम्	८८
५	तत्रैवागन्तूनां साम्नां मध्ये निवेशाधिकरणम् . .	८९
६	ग्रहेष्टकादीनां क्रत्वग्निशेषताधिकरणम्	८९
७	चित्रिण्यादीनां मध्यमचित्तौ उपधानाधिकरणम् ...	९०
८	लोकस्पृणातः पूर्वं चित्रिण्याद्युपधानाधिकरणम् . .	९०
९	इष्टिसंस्कृताऽग्नावग्निहोत्राद्यनुष्ठानाधिकरणम् ..	९१
१०	अग्निचिद्वर्पणादिव्रतानां क्रत्वन्तेऽनुष्ठानाधिकरणम् ...	९२
११	दीक्षाया इष्टिसिद्धताधिकरणम्	९३
१२	कास्येष्टीनामनियमेनानुष्ठानाधिकरणम्	९४
१३	यज्ञानामग्निष्टोमपूर्वकताधिकरणम्	९५
१४	ज्योतिष्टोमविकाराणामग्निष्टोमपूर्वकताधिकरणम् . .	९६
१५	सर्वेषामेकानेकस्तोमकानामग्निष्टोमपूर्वकताधिकरणम् ..	९६
	अ० ५ । पा० ३ ॥	

१	पाठक्रमापेक्षया श्रुत्यर्थयोर्वलवत्त्वाधिकरणम् ...	९७
२	मुख्यक्रमेणाग्नेयस्य पूर्वमवदानाद्यनुष्ठानाऽधिकरणम्...	९८
३	इष्टिसोमयोः पौर्वापर्यानियमाधिकरणम्	९९
४	ब्राह्मणस्यापीष्टिसोमयोः पौर्वापर्यानियमाधिकरणम् ।	१०१
५	नर्तुं प्रतीक्षेदित्यादिना सोमकालबाधाधिकरणम् ...	१०१
६	आज्यस्य सोमादनुत्कर्षाधिकरणम्	१०२
७	विकृतानामैन्द्राग्नादीनां सद्यस्कालताधिकरणम्	१०३
८	सोमात् सान्नाय्यविकारादीनामुत्कर्षाधिकरणम् ..	१०३
९	सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासात् पूर्वं कर्त्तव्यताधिकरणम्	१०४
	अ० ५ । पा० ४ ॥	

१	यागादिकर्मणां स्वर्गादिफलसाधनताधिकरणम् ...	१०८
२	यागादिषु मनुष्यस्यैवाधिकाराधिकरणम्	११०

३	यागादिषु स्त्रीपुंसयोरुभयोरधिकाराधिकरणम्	...	११४
४	यागे दम्पत्योः सहाधिकाराधिकरणम्	...	११६
५	एकस्यैव पुंस आधानाधिकाराधिकरणम्	...	११९
६	पत्न्या यावदुक्ताशीर्ब्रह्मचर्यादावेवाधिकाराधिकरणम्		१२०
७	यागे शूद्रस्यानधिकाराधिकरणम्	...	१२३
८	यागे निर्धनस्याधिकाराधिकरणम्	...	१२४
९	यागेऽङ्गहीनस्याप्यधिकाराऽधिकरणम्	...	१२४
१०	अचिकित्स्याङ्गवैकल्यस्य यागानधिकाराधिकरणम्	...	१२५
११	दर्शपूर्णमासयोस्त्यागैर्यस्यैवाऽधिकाराधिकरणम्	...	१२५
१२	चातुवर्णातिरिक्तस्य रथकारस्याधानेऽधिकाराधिकरणम्		१२७
१३	त्रैवर्णिकभिन्नस्य निपादस्य रौद्रयागेऽधिकाराधिकरणम्		१२७

अ० ६ । पा० १ ॥

१	सत्रे प्रत्येकस्य सत्रिणः फलसम्बन्धाधिकरणम्	...	१२९
२	दर्शादौ कर्त्रैक्यनियमाधिकरणम्	...	१३२
३	आरब्धकाम्यकर्मणोऽपि समाप्तिनियमाधिकरणम्	..	१३४
४	आरब्धलौकिककर्मणः समाप्तेरनियमाधिकरणम्	..	२३५
५	प्रतिषिद्धकर्मणामनुष्ठानेऽनिष्ठापाताऽधिकरणम्	...	१३६
६	गुर्वनुगमनादीनामुपनयनोत्तरकालकर्तव्यताधिकरणम्		१३७
७	अग्निहोत्रादियावज्जीवकर्मणां स्वकालमात्रकर्तव्यता- ऽधिकरणम्	१३८
८	अग्निहोत्रादीनां स्वकालावृत्त्या आवृत्त्यधिकरणम्	...	१३८
९	दर्शादौ भेदाद्यावृत्त्या होमावृत्त्यधिकरणम्	...	१३९
१०	गुर्वनुगमनादीनां प्रतिनिमित्तमावृत्त्यधिकरणम्	...	१३९
११	ऋणत्रयापाकरणस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां नित्यता- ऽधिकरणम् ॥ अ० ६ । पा० २ ॥	१४०
१	नित्ये यथाशक्त्यङ्गानुष्ठानाधिकरणम्	...	१४२
२	अङ्गवैकल्ये काम्यस्य निष्फलत्वाधिकरणम्		१४३
३	द्रव्यभेदेऽपि कर्मभेदाधिकरणम्	...	१४४
४	नित्यकर्मणोऽनित्यप्रारब्धकर्मणश्च द्रव्याऽपचारे प्रतिनिधिना समापनाधिकरणम्	१४५
५	देवतामन्त्रक्रियाणामपचारे प्रतिनिध्यभावाऽधिकरणम्		१४६

६	प्रतिषिद्धद्रव्यस्य प्रतिनिधित्वाभावाधिकरणम् ...	१४६
७	स्वामिनः प्रतिनिध्यभावाधिकरणम्	१४७
८	सत्रे कस्यचित् स्वामिनोऽपचारे प्रतिनिध्यादानाधिकरणम्	१४७
९	सत्रे प्रतिनिहितस्यास्वामित्वाधिकरणम्	१४८
१०	सत्रे प्रतिनिहितस्य यजमानधर्मग्राहित्वाधिकरणम्	१४८
११	श्रुतद्रव्यापचारे तत्सदृशस्यैव प्रतिनिधित्वाधिकरणम्	१४९
१२	द्रव्यापचारे वैकल्पिकद्रव्यान्तरानुपादानाधिकरणम्	१५०
१३	पूतीकस्य सोमप्रतिनिधित्वाधिकरणम्	१५०
१४	प्रतिनिध्यपचारे उपात्तद्रव्यसदृशस्य पुनः प्रतिनिधित्वा- ऽधिकरणम्	१५०
१५	श्रुतस्यापि प्रतिनिधेरपचारे उपात्तसदृशस्य पुनः प्रतिनिधित्वाऽधिकरणम्	१५१
१६	मुख्यापचारे तत्प्राप्तौ तस्यैवोपादानाधिकरणम् ...	१५१
१७	प्रतिनिधिना प्रारब्धे कर्मणि श्रुतद्रव्यलाभेऽपि प्रतिनिधिनैव समापनाधिकरणम्	१५२
१८	सत्यपि संस्कारयोग्ये अमुख्ये मुख्यस्यैवोपादानाधिकरणम्	१५२
१९	प्रयोजनायोग्यस्य मुख्यस्य सत्त्वेऽपि प्रतिनिध्यादाना- ऽधिकरणम्	१५२
२०	प्रधाननिर्वाहकत्वे अङ्गनिर्वाहापर्याप्तस्यापि मुख्यस्योपादाना- ऽधिकरणम् ॥ अ० ६ । पा० ३ ॥	१५३
१	अवत्तनाशे पुनरवदानार्थं प्रतिनिध्यादानाधिकरणम्	१५४
२	स्विष्टकृदर्थस्यावत्तस्य नाशे अपुनरवदानाधिकरणम्	१५४
३	ऋत्विजामेव शेषभक्षणाधिकरणम्	१५६
४	कृत्स्नैकदेशभेदे प्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणम्	१५७
५	क्षामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणम् . . .	१५९
६	एकहविरार्तावपि पञ्चशरावनिर्वापाधिकरणम् ...	१६३
७	होमाभिषवोभयकर्तुरेव भक्षणाधिकरणम्	१६४
८	पुनराधानं प्रति वह्न्यनुगमद्वयस्य निमित्तताधिकरणम्	१६४
९	पञ्चशरावनिर्वापस्य कर्मान्तरताधिकरणम् ...	१६५
१०	पञ्चशरावयागस्य नैमित्तिकदर्शयागाङ्गताधिकरणम्	१६६
११	सत्रायागूर्याप्रवृत्तस्य विश्वजिदावश्यकताधिकरणम्	१६७

१२ बर्हिषेत्यादिश्रुतव्रतकालविधानार्थताऽधिकरणम् ...	१६८
१३ बर्हिषेत्याद्युक्तकालस्य सन्नयदसन्नयदुभयसाधारणता- ऽधिकरणम्	१६९
१४ सहशास्त्रयेत्यस्य कालविधानार्थताऽधिकरणम् .	१७१

अ० ६ । पा० ४ ॥

१ दर्शोऽभ्युदयेष्टो नैमित्तिकदेवताऽपनयाधिकरणम् ...	१७४
२ उपांशुयागेऽपि देवतापनयाधिकरणम्	१७४
३ अनिरुप्तेऽप्यभ्युदयेष्ट्याधिकरणम्	१७५
४ अनिरुप्तेऽभ्युदये वेकृतीभ्यो निर्वापाधिकरणम् ...	१७६
५ किञ्चिन्निरुप्तेऽभ्युदयेऽवशिष्टस्य तूष्णीं निर्वापाधिकरणम्	१७७
६ सन्नयदसन्नयदुभयस्यैवाभ्युदये प्रायश्चित्ताधिकरणम्	१७८
७ सत्राय प्रवृत्तमात्रस्य विश्वजिदधिकरणम् ...	१७८
८ दीक्षापरिमाणस्य द्वादशाहत्वनियमाधिकरणम् ...	१७९
९ गवामयने माघपौर्णमास्याः पुरस्ताद्दीक्षाऽधिकरणम्	१८०
१० दीक्षोत्कर्षे तन्नियमानामप्युत्कर्षाधिकरणम्	१८१
११ ज्योतिष्टोमोत्कर्षे प्रतिहोमाननुष्ठानाऽधिकरणम् ...	१८२
१२ उदवसानीयोत्कर्षेऽपि प्रतिहोमाननुष्ठानाधिकरणम्	१८२
१३ प्रतिहोमे सायमग्निहोत्रप्रभृत्यारभ्याऽधिकरणम् ...	१८२
१४ षोडशिसंस्थे प्रातरग्निहोत्रप्रभृत्यनुष्ठानाऽधिकरणम्	१८३
१५ भेदनादिनिमित्तकहोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गताधिकरणम्	१८३
१६ व्यापन्नशब्दार्थनिर्णयाधिकरणम्	१८४
१७ अपच्छेदयौगपद्येऽपि प्रायश्चित्ताधिकरणम् ...	१८४
१८ यौगपद्येऽदाक्षिण्ये सर्वस्वदाक्षिण्यविकल्पाधिकरणम्	१८५
१९ आनुपूर्व्येणापच्छेदे उत्तरापच्छेदनिमित्तप्रायश्चित्तानुष्ठाना- ऽधिकरणम्	१८६
२० उद्गातुरुत्तरापच्छेदेऽपि सर्वस्वदक्षिणादानाधिकरणम्	१८६
२१ अहर्गणेऽपच्छेदे न सर्वेषामावर्तनाधिकरणम् ...	१८७

अ० ६ । पा० ५ ॥

१ सत्रे समानकल्पानां सहाधिकाराधिकरणम् ...	१९०
२ भिन्नकल्पयोरपि राजपुरोहितयोः कुलाययज्ञे- ऽधिकारामिधकरण	१९१

३	सत्रे ब्राह्मणमात्रस्याधिकाराधिकरणम् . . .	१९३
४	सत्रे विश्वामित्रतत्समानकल्पानामेवाधिकाराधिकरणम्	१९४
५	सत्रे आहिताग्नेरेवाधिकाराधिकरणम्	१९५
६	जुह्वादीनां साधारण्याधिकरणम्	१९६
७	विकृतसप्तदशसामिधेनीषु वर्णत्रयाऽधिकाराधिकरणम्	१९७
	अ० ६ । पा० ६ ॥	

१	विश्वजिति पित्रादीनामदेयत्वाधिकरणम् . . .	१९८
२	विश्वजिति पृथिव्या अदेयत्वाधिकरणम्	१९८
३	विश्वजिति अश्वादीनामदेयताधिकरणम्	१९९
४	विश्वजिति विद्यमानानामेव सर्वस्वानां दानाधिकरणम्	१९९
५	विश्वजिति धर्मार्थसेवकशूद्रस्यादेयताधिकरणम् ...	२००
६	विश्वजिति दक्षिणाकाले विद्यमानानामेव सर्वस्वानां देय- ताधिकरणम्	२००
७	विश्वजिति दक्षिणादानोत्तराङ्गानामनुष्ठानाधिकरणम्	२०१
८	अहर्गर्णस्थेऽपि विश्वजिति सर्वस्वदानाधिकरणम् .	२०२
९	विश्वजिति द्वादशशतन्यूनधनस्यानधिकाराऽधिकरणम्	२०३
१०	आधानेऽपरिमितं देयमित्यनेन सहस्रान्तरविधाना- ऽधिकरणम्	२०४
११	अपरिमितशब्देन सहस्राऽधिकस्य ग्रहणाऽधिकरणम्	२०४
१२	इति ह स्मेत्यादिपरकृतिपुराकल्पानामर्थवादताधिकरणम्	२०६
१३	सहस्रसंवत्सरशब्दस्य सहस्रदिनपरताऽधिकरणम्	२०९
	अ० ६ । पा० ७ ॥	

१	अनाहिताग्नेरेव चतुर्होतृहोमाधिकाराधिकरणम् . .	२१२
२	अनाहिताग्निषूपनयनहोमाधिकरणम्	२१४
३	अनाहितेऽग्नौ स्थपतीष्ट्याधिकरणम्	२१४
४	अनाहितेऽग्नाववकीर्णिपश्चनुष्ठानाधिकरणम् ...	२१५
५	दैवकर्मणामुदगयनादिकालताऽधिकरणम्	२१५
६	पित्र्यकर्मणोऽपरपक्षादिकालताधिकरणम् ...	२१५
७	ज्योतिष्टोमाङ्ग्याच्चाक्रययोर्नित्यताधिकरणम् . .	२१६
८	ज्योतिष्टोमादिषु पयोव्रतादीनामपि नित्यताधिकरणम्	२१७
९	अपररात्रे व्रतस्यानियमाधिकरणम्	२१७
१०	छागस्यैवाग्नीषोमीयपशुताधिकरणम् ॥ अ० ६ । पा० ८ ॥	२२१

श्रीगणेशाय नम ।

अथ मीमांसादर्शने शाबरभाष्ये चतुर्थे अध्याये

प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा ॥ १ ॥

तृतीयेऽध्याये श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानै शेषविनि-
योगलक्षणमुक्तम् । इहं दानीं क्रत्वर्थपुरुषार्थौ जिज्ञास्यते । क. क्रत्व-
र्थः । कः पुरुषार्थ इति । यापि प्रयोजकाप्रयोजकफलविध्यर्थवादा-
ऽङ्गप्रधानचिन्ता, साऽपि क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासैव । कथम् । अङ्गं
क्रत्वर्थः, प्रधान पुरुषार्थः । फलविधिः पुरुषार्थः, अर्थवाद क्रत्वर्थः ।
प्रयोजकः कश्चित् पुरुषार्थोऽप्रयोजक क्रत्वर्थः । तस्मात् क्रत्वर्थ-
पुरुषार्थयोर्जिज्ञासेति सूत्रितम् । तत्र, अथात शब्दौ प्रथमे एवाध्याये
प्रथमसूत्रे वर्णितौ । अथेति प्रकृतं शेषविनियोगलक्षणमपेक्षते । अतः
इति क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासाविशेषं प्रकुरुते । क्रतवे यः स क्रत्वर्थः ।
पुरुषाय यः स पुरुषार्थः । जिज्ञासाशब्दोऽपि तत्रैव समधिगतः ।
ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति । तदेतत् प्रतिज्ञासूत्रं, क्रत्वर्थपुरुषार्थयो-
र्जिज्ञासेति ॥ १ ॥ ॥ प्रतिज्ञाऽधिकरणम् ॥ १ ॥

यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थलक्षणा-
ऽविभक्तत्वात् ॥ २ ॥

अथ किलक्षण क्रत्वर्थः, किलक्षण पुरुषार्थ इति लक्षणं वाच्य-
म् । तथा हि लघीयसी प्रतिपत्तिः, पृष्ठाकोट्येन उपदेशे गरीयसी ।
तदुच्यते । यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, यस्मिन् कृते पदार्थे पुरुषस्य
प्रीतिर्भवति स पुरुषार्थः पदार्थः । कुतः । तस्य लिप्सा अर्थेन च
भवति, न शास्त्रेण । क्रत्वर्थो हि शास्त्राद् अवगम्यते, नान्यथा । अवि-
भक्तो हि पुरुषार्थः प्रीत्या । यो यः प्रीतिसाधनः स पुरुषार्थः पुरुषा-
ऽर्थे लक्षिते तद्विपरीतः क्रत्वर्थः इति क्रत्वर्थस्य लक्षणं सिद्धम् ॥ ॥
प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

एवं वा सूत्रं वर्ण्यते । दर्शपूर्णमासयोराम्नायते । अनतिदृश्यं
स्तृणार्ति, अनतिदृश्यमेवैनं प्रजया पशुभिः करोतीति । तथा, आहा-

य्यपुरीषां पशुकामस्य वेदिं कुर्यात्, वत्सजानुं पशुकामस्य वेदं कुर्यात्, गोदोहनं पशुकामस्य प्रणयेदित्येवमादीनि । तत्र संशयः । किमेवञ्जातीयकाः क्रत्वर्थाः, उत पुरुषार्था इति । किं प्राप्तम् । क्रत्वर्था इति । कुत । प्रत्यक्ष उपकारस्तेभ्यो दृश्यते क्रतोः, पुरीषहरण वेदिस्तरणं च । तदुक्तं, द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिरिति । तस्मात् क्रत्वर्थाः इत्येवं प्राप्तम् ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य स पुरुषार्थ एवेति । प्रीतिस्तेभ्यो निर्वर्त्तते । तस्मादते पुरुषार्था इति । ननु प्रत्यक्ष उपकारः क्रतोर्दृश्यते इत्युक्तम् । उच्यते । सत्यं दृश्यते, न तु क्रतोरुपकाराय एष्य सङ्कीर्त्तितेभ्यः फलेभ्य एते श्रूयन्ते । न च य उपकरोति स शेषः । यस्तु यदर्थः श्रूयते स तस्य शेष इत्युक्तं, शेष परार्थत्वादिति ॥ ॥ द्वितीयवर्णकम् ॥ २ ॥

एव वा, द्रव्यार्जनमुदाहरणम् । इह द्रव्यार्जनं तैस्तैर्नियमैः श्रूयते । ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना, राजन्यस्य जयादिना, वैश्यस्य कृष्यादिना । तत्र सन्देहः । किं क्रत्वर्थो द्रव्यपरिग्रहः, उत पुरुषार्थ इति । किं प्राप्तम् । क्रत्वर्थो नियमात् । यद्येष पुरुषार्थ स्यान्नियमोऽनर्थको भवेत् । प्रत्यक्षेण तदवगम्यते । नियमादनियमाच्चार्जितं द्रव्यं पुरुषं प्रीणयतीति । तस्मात् क्रत्वर्थः । कामश्रुतिभिश्चास्य सहैकवाक्यता दृष्टा । इतरथाऽनुमेयेन फलवाक्येन सहैकवाक्यतां यायात् । लिङ्गं चापि भवति । अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, यस्याहिताग्ने सतोऽग्निर्गृहान् दहेत्, यस्य हिरण्यं नश्येदाग्नेयादीनि निर्वपेदित्येवमादि । तद्धि द्रव्योपघाते चोच्यते । यदि द्रव्यपरिग्रहः कर्मार्थस्तत एतदपि सति सम्बन्धे कर्मार्थमित्युच्यते । इतरथाऽसति सम्बन्धे कर्मार्थमित्यनुमीयते । फलं चास्य कल्प्येत । तस्माद् यजतिश्रुतिगृहीतं द्रव्यार्जनं येन विना यागो न निर्वर्त्तते, स यागस्य श्रुत्या परिगृहीत इति गम्यते । तस्मात् क्रत्वर्थ इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । पुरुषार्थ इति । एतस्मिन् कृते पदार्थे प्रीतिः पुरुषस्य भवति, तस्मादस्य लिप्सा अर्थलक्षणा शरीरधारणार्था । यस्य शरीरं ध्रियते, व्यक्तं तस्यास्ति द्रव्यम् । शरीरिणश्च यागः श्रूयत । तस्माद् विद्यमानद्रव्यस्य विनियोग उच्यते । न द्रव्यार्जनं श्रुतिगृहीतं, विनापि हि द्रव्यार्जनञ्चनञ्चन शब्दस्य यागो निर्वर्त्तत एव । तस्मात् पुरुषार्थो द्रव्यपरिग्रहः । अपि च, यदि शास्त्रात् कर्मार्थं द्रव्यार्जनं, त-

आन्यत्र विनियुज्येत तथार्जितम् । तत्र सर्वतन्त्रपरिलोपः स्यात् । अपि च, उपक्रान्तानि सर्वकर्माणि द्रव्यार्जनेन भवेयुः । तत्रैतन्नाप-
पद्यते । अपि वा एष सुवर्गाल्लोकाच्छिद्यते, यो दर्शपूर्णमासयाजी
सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वा अतिपातयेदिति । एवञ्च सति, प्र-
योगकालाद् बहिरेतद्भङ्गं सदानुपकारकं स्यात् । न चाऽऽधानवद्
भवितुमर्हति । तत्र हि वचनं, वसन्तेऽग्निमादधीतेति । न चैतद्भङ्गम् ॥

अथ यदुक्तं, नियमवचनमनर्थकं, पुरुषार्थे द्रव्यपरिग्रहे सतीति ।
उच्यते । नैतावता पुरुषार्थता व्यावर्त्तते । प्रत्यक्षा हि सा । त्वया च
परोक्षं युक्तिबुद्ध्या व्यपदिश्यते । न च परोक्षं प्रत्यक्षस्य बाधकं
भवति । तस्मान्नियमवचनात् काममपरमदृष्टं कल्प्येत, न तु दृष्टहा-
नम् । तस्माद् यत् पुरुषस्य प्रयोजनं प्रीतिः, तदर्थं धनस्यार्जनमि-
त्येवं च सति, ब्रीहिणा यागः कर्त्तव्यः, प्रीत्यर्थमर्जितेन वा क्रत्वर्थ-
मर्जितेन वा । नात्र कश्चिद् विशेषः । प्रीत्यर्थमुपार्जितोऽपि ब्रीहिः
ब्रीहिरेव, कर्मार्थमुपार्जितोऽपि ब्रीहि ब्रीहिरेव । तस्मान्न प्रयोगचो-
दनागृहीतं द्रव्यार्जनम् ॥

अथ यदुक्तम्, अनुमेयेनाप्रकृतेन वा शब्देन युष्मत्पक्षे तु निय-
मस्यैकवाक्यता, अस्मत्पक्षे तु दृष्टेन प्रयोगवचनेनेति । नैष दोषः ।
अस्मत्पक्षेऽपि दृष्टेन भुजिना, न फलवचनेन । कथं तर्हि । नियमाद्-
ऽदृष्टं भवतीति गम्यते । यथैव भवदीये पक्षे । आह । अस्मत्पक्षे फल-
वत एकवाक्यभावात् फलवत उपकरोतीति गम्यते । उच्यते । अ-
स्मत्पक्षेऽपि फलवत एवैकवाक्यभावः । एतावांस्तु विशेषः । तव
श्रुतं फलं, मम तु दृष्टमिति ॥

अथ यत्तिलङ्गमुक्तं, गृहदाहादिषु कर्म श्रूयते इति । तत्रोच्यते ।
यद्यपि न क्रत्वर्थे द्रव्यार्जनं, तथापि दाहे निमित्ते फलाय
वा कर्माङ्गभावाय वा जामवत्यादीनां विधानमुपपद्यते एव ।
तस्मात् पुरुषार्थे द्रव्यार्जनं, प्रीत्या हि तदविभक्तमिति ॥२॥ तृतीयवर्ण-
कम् ॥३॥ क्रत्वर्थपुरुषार्थलक्षणाधिकरणं वर्णकान्तरद्वयसहितम् ॥२॥

तदुत्सर्गं कर्माणि पुरुषार्थाय शास्त्रस्याऽनति-

शङ्कात्वान्न च द्रव्यं चिकीर्ष्यते तेनार्थनाभि-

सम्बन्धात् क्रियायां पुरुषश्रुतिः ॥ ३ ॥

इह प्रजापतिव्रतानि उदाहरणम् । नोद्यन्तमादित्यमीक्षेत नास्तं यन्तमित्यादीनि । तत्र सन्देहः । किं क्रत्वर्थानि प्रजापतिव्रतानि उत पुरुषार्थानीति । किं प्राप्तम् । क्रत्वर्थानीति । कुतः । एवं हि फलं न कल्पयितव्यं भविष्यतीति । ननु श्रूयते एवैतेषां फलमेतावता हैनसाऽयुक्तो भवतीति । उच्यते । नैतत् फलपरं वचनं, वक्तृमानापदेश एवैष शब्द इति । तेन यत्रादित्य ईक्षितव्यः प्राप्तस्तत्रायं प्रतिषेधः । उद्यतोऽस्तंयतश्च नियमो वा स्यात् कश्चित् कर्माङ्गभूतः ॥ एवं प्राप्तं घ्नमः ॥ तदुत्सर्गे ॥ प्रीत्युत्सर्गेऽपि कर्माणि पुरुषार्थाय भवेयुरेवञ्जातीयकानि । कर्तुरेतानि उपदिश्यन्ते, न कर्मण । अर्थप्राप्तेन कर्त्रा सम्बन्धो यः, स विधित्सितः । न कर्मसम्बन्धोऽविद्यमान एव । शास्त्रं चानतिगड्गं पितृमातृवचनादपि प्रमाणतरम् । स्वयं हि तेन प्रत्येति । इन्द्रियस्थानीयं हि तत् । न चैवमादिभिर्द्रव्यस्य कश्चिद् दृष्ट उपकारः साध्यते । तस्मात् तेन पुरुषार्थेनाऽभिसयोगात् क्रियायामेवञ्जातीयकायां पुरुषः श्रूयते । अपि च पुरुषप्रयत्नः पदार्थविधिमात्रं लक्षयितुमुच्चार्येत । स्वयमविवक्षितः स्यात् ॥

अथ यदुक्तं, यत्रादित्यस्येक्षणं प्राप्तं, तत्रोद्यतोऽस्तंयतश्च प्रतिषेध इति । सत्यं प्रतिषेधो न्याय्यः । तथा श्रुतिरनुगृह्येत, इतरथा नियमो लक्ष्येतेति । किन्त्वह नियमः शब्देन श्रूयते, तस्य व्रतमिति तेन नियम एव — नोद्यन् आदित्य ईक्षितव्य इति । अपि चैतावता हैनसाऽयुक्तो भवतीति पुरुषसम्बद्धो दोषः कीर्त्यते, न कर्मसम्बद्धः । तस्मात् पुरुषार्थानि प्रजापतिव्रतानीति । गोलक्षणान्यप्येवमेव कर्त्तरीकर्णं कर्त्तव्या इत्येवमादीनि ॥ ३ ॥

आविशेषात्तु शास्त्रस्य यथाश्रुतिफलानि स्युः ॥ ४ ॥

उच्यते । यद्येवम्, इमान्यपि पुरुषार्थानि स्युः । समिधो यजति, तनूनपातं यजति, नानृतं वदेदित्येवमादीनि । अत्रापि पुरुषप्रयत्नसङ्कीर्त्तनम्, अत्रापि न द्रव्यं चिकीर्ष्यते इति ॥ ४ ॥ ॥ आ० ॥

अपिवा कारणाग्रहणे तदर्थमर्थस्यानभिसम्बन्धात् ॥ ५ ॥

अपि वा नैतदस्ति, समिदादीन्यपि पुरुषार्थानि प्राप्नुवन्तीति । कारणाग्रहणे पुरुषार्थानि प्रजापतिव्रतानि भवेयुः । न तत्र श्रुत्यादिकं किञ्चित् कारणं गृह्यते, येन कर्मणामङ्गभूतानीति गम्यते ।

तस्मात् तानि पुरुषार्थानि । अर्थस्य कर्मणो नाऽभिसम्बन्धः प्रजापतिव्रतैः । इह तु समिदादीनां प्रकरणं नाम कारणं गृह्यते । येन कर्मार्थानीति विज्ञायते । तस्माद् विषम उपन्यासः । पुरुषप्रयत्नश्चैवं सत्यऽनुवादः ॥ ५ ॥ आ० नि० ॥

तथा च लोकभूतेषु ॥ ६ ॥

लोकेऽपि, निष्पन्नकार्यादिषु प्रयोजनवत्सु यद् असंयुक्तं फलेन श्रूयते, तत् तदङ्गं विज्ञायते इति मन्यमाना उपचासं जपं वोपदिश्यैव कृतिनो मन्यन्ते, न ब्रुवते, इदमस्य प्रयोजनवतोऽङ्गमिति । तथाचाऽपरेऽपि मन्यमाना न दुरुक्तं मन्यन्ते । तस्मात् समिदादीनि कर्माङ्गानि, न प्रजापतिव्रतानीति सिद्धम् ॥ ६ ॥ युक्तिः ॥ प्रजापतिव्रतानां पुरुषार्थताधिकरणम् ॥ ३ ॥

द्रव्याणि त्वविशेषेणानर्थक्यात् प्रदीयेरन् ॥ ७ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तन्नाम्नायते, स्फ्यश्च कपालानि च अग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च मुसलं च दृषधोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानीति । तत्र संशयः । किमेतानि द्रव्याणि प्रदातव्यानि, उत स्वेन स्वेनार्थेन सम्बन्धनीयानि । तदेतत्सिद्धयर्थमिदं चिन्तनीयम् । किमेष विधिः, उत अनुवाद इति । विधौ सति प्रदानमनुवादे सति यथार्थसम्बन्धः । किं प्राप्तम् । विधिरिति । तथा हि प्रवृत्तौ विशेषः, इतरथा वादमात्रमनर्थकम् । प्रदाने चैषां यज्ञायुधशब्दोऽनुगृहीतः । यज्ञस्यायुधानि यज्ञस्य साधनानीति । इतरथा उद्धननादीनामायुधानि भवयुः श्रवणेन, लक्षणया यज्ञस्य । संख्या चैवमवकल्पते । यागेनैकेन सम्बन्धात् । इतरथा नानाऽर्थसम्बन्धाद्दशेति संख्या नावकल्पते । तस्मात् प्रदीयेरन् । अविशेषेण विहितं प्रकरणेन प्रधानस्य भवितुमर्हति ॥ ७ ॥ ॥ पूर्व० ॥

स्वेन त्वर्थेन सम्बन्धो द्रव्याणां पृथगर्थत्वा-

तस्माद् यथाश्रुति स्युः ॥ ८ ॥

न चैतदास्ति विधिः, प्रदेयानीति । अनुवादः । प्राप्तत्वात् । स्फ्येनोद्धन्ति कपालेषु श्रपयत्यग्निहोत्रहवण्यां निर्वपति शूर्पेण विनक्ति, कृष्णाजिनमुलूखलस्याधस्तादवस्तृणाति, शम्यायां दृषदमुपदधाति, प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्याम् । अवहन्ति, प्रोक्षिताभ्यां

दृषदुपलभ्यां पिनष्टीत्येवं स्वेन स्वेन वाक्येनोद्धननादिषु प्राप्नुवन्ति ।
प्राप्तानां वचनमनुवादः । प्रकरणमपि वाक्येन बाध्यते, यज्ञायुध-
शब्दश्चानुवादपक्षे न्याय्यो, न विधिपक्षे । गौणां हि स आयुधशब्दः
स्फुट्यादिषु, संख्यापि पाठाभिप्राया भविष्यति । विरूपं चैतदुद्ध-
ननादिभि स्फुट्यादीनि प्रयुक्तानीति । भवति हि तत्र विधिः ।
स्फुट्येनोद्धन्तीत्येवमादि । न तु यज्ञायुधानि कर्त्तव्यानीति । तस्माद्
उद्धननादिषु वाक्येन प्राप्तानामनुवाद इति ॥ ८ ॥ सि० ॥

चोद्यन्ते चार्थकर्मसु ॥ ९ ॥

अर्थकर्मसु चोद्यन्ते पुरोडाशादीनि, तान्यपि विकल्पेन । तत्र
पक्षे बाधो, न समुच्चयः । पुरोडाशादीनां निरपेक्षाणां यजिभम्बन्धा-
त्, स्फुट्यादीनां च । एवं वा चोद्यन्त, चार्थकर्मसु चोद्यन्त, परि-
धानीये कर्मणि, आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति । यदि
प्रदीयेरस्तत्र न भवेयु । तस्मादपि न प्रदातव्यानीति ॥ ९ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥

लिङ्गदर्शनेन च, चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो दूयन्ते, त्रयोद-
शमावास्यायामिति । तस्मादप्यनुवाद इति ॥ १० ॥ युक्ति ॥ यज्ञायुधा-
नामनुवादताधिकरणम् ॥ ४ ॥

तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूत्वात् ॥ ११ ॥

अस्ति ज्यातिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो, यो वीक्षितो, यदग्नीषोमीयं
पशुमालभते इति । तथा, अनड्वाहौ युनक्तीति । तथा अश्वमेधे,
वसन्ताय कपिञ्जलानालभते इति । तत्र सन्देहः । किं विवक्षित-
मेकत्वं द्वित्वं बहुत्वं च, उताऽविवक्षितमिति ? । तत्रैकत्वमयज्ञाङ्ग-
भूत, न विवक्षितमित्यर्थः । अर्थस्य गुणभूतत्वात् । न आलम्भस्य
गुणभूता संख्या नियोजनस्य वा । कस्य तर्हि ? । पशोरनड्वाहो-
कपिञ्जलाना च । विभक्तिर्हि श्रुत्या प्रातिपदिकार्थगतं संख्यार्थं ब्रूते ।
वाक्येन सा यज्ञाङ्ग ब्रूयात् । वाक्याच्च श्रुतिर्बलीयसी । तस्माच्च
यज्ञाङ्ग विवक्षितमिति ॥ आह । मा भूद् यज्ञाङ्गम् । पश्वादीनामङ्गम-
ऽविवक्षितं तथापीति । उच्यते । न पश्वादीनामङ्गनोक्तनानुक्तेन वा कि-
ञ्चित् प्रयोजनमस्ति, यज्ञाङ्गेन ह्यऽविपक्षेण प्रयोजनम् । विपक्षेऽपि हि
पश्वाद्यङ्गे अविगुण एव क्रतुर्भवति । यज्ञाच्च फलं, न पश्वादे । तस्मात्

पश्वादेर्गुणेन अज्ञातेन ज्ञातेन वा न किञ्चित् प्रयोजनमस्तीति न तद् विवक्षितम् । यच्चि प्रयोजनवत् तद् विवक्षितमित्युच्यते ॥ ११ ॥ पूर्व० ॥

एकश्रुतित्वाच्च ॥ १२ ॥

भवति च किञ्चिद् वचनं, येन विज्ञायते न तद् विवक्षितमिति । यदि सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यादिति । यदि हि विवक्षितं भवेद् नैकामिति ब्रूयात् । गामित्येकवचनस्य विवक्षितत्वात् । तथा, अवीं द्वे धेनू द्वे इत्यत्रापि द्वे इति वचनं ज्ञापकम् । अविवक्षितम्, अवी इति द्वित्वमिति । ग्रीन् ललामानित्यत्रापि ग्रीनिति वचनं लिङ्गं, ललामानिति बहुवचनमविवक्षितमिति ॥ १२ ॥

प्रतीयते इति चेत् ॥ १३ ॥

एवं चेत् पश्यसि, अविवक्षिता संख्येति । तन्न । प्रतीयते हि संख्या आख्यातवचनस्याङ्गभूता । यथा पशुमानयेत्युक्ते एक एवानीयते । पशु इति द्वौ । पशूनिति बहव आनीयन्ते, यश्च प्रतीयते स शब्दार्थः । तस्माद् यज्ञस्याङ्गभूता संख्यात शब्दाद् गम्यते । न च शब्दाद् गम्यमानम् ऋते कारणाद् अविवक्षितं भवति ॥ १३ ॥ आ० ॥

नाशब्द तत्प्रमाणत्वात् पूर्ववत् ॥ १४ ॥

नतैदेवं, सत्यं प्रतीयते, न त्वय शब्दार्थो, व्यामोहादेषा प्रतीतिः । कुत एतत् । वाक्याच्च यज्ञाङ्गमित्यवगम्यते । वाक्यं च श्रुत्या बाध्यते । तस्मादशब्दार्थोऽयं यज्ञ एकत्वादीति । अशब्दार्थोऽपि हि प्रतीयते । यथा, पूर्वो धावतीति, स पूर्व इत्युच्यते । यस्य अपरोऽस्ति, तेन पूर्व इत्युक्ते अपरो गम्यते । न त्वपरो, धावतीति श्रवणात् प्रतीयते । एवमिहापि पशुमित्येकत्वं गम्यते, न तु यज्ञे । यथैव हि पूर्वमित्युक्तेऽपरो गम्यते एव केवलं, न तु स विधीयते कस्मिंश्चिदर्थे । एवमिहापि संख्या प्रतीयते एव केवलं, न तु कर्त्तव्यतया यज्ञे विधीयते न पशौ ॥ कथं न पशौ विधीयते इति चेत् । विधायकस्याभावात् । आख्यातशब्दो विधायको भविष्यतीत्येतदपि नोपपद्यते, द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य स विधायक सन् आलभते इति न संख्यासंख्येयसम्बन्धं विधातुमर्हतीति । भिद्येत हि तथा वाक्यम् । तस्माद् विवक्षिता संख्या इति ॥ १४ ॥ आ० नि० ॥

शब्दवत्तूपलभ्यते तदागमे हि तद् दृश्यते तस्य
ज्ञानं यथान्येषाम् ॥ १५ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति । न यज्ञे संख्याशब्देन श्रू-
यते इति । आख्यातवाच्ये हि अर्थे उपलभ्यते, लोके पशुमानयेत्यं-
कवचने सति एकत्वपशुविशिष्टमानयनं प्रतीयते । पशू आनयेति द्वि-
त्वविशिष्टं गम्यते । तत्र हि एकत्वमपैति, द्वित्वमुपजायते । यस्य
चागमे यदुपजायते, स तस्यार्थ इति गम्यते । तस्य ज्ञानं, यथान्ये-
षां शब्दानाम् । अश्वमानयेति उक्ते अश्वानयनं प्रतीयते । गामान-
येति गवानयनम् । तत्राश्वोऽपैति गौश्रोपजायते, तेन ज्ञायते,
अश्वशब्दस्याश्वोऽर्थो गोशब्दस्य गौरिति ॥ यदुक्तं, श्रुत्या वाक्या-
ऽर्थो बाध्यते इति । उच्यते । न श्रुतिर्भूते, वाक्यार्थो नास्तीति । केव-
लं तु प्रातिपदिकार्थगतां संख्यामाह । तादृशी संख्या वाक्येन यज्ञे
विधीयते । प्रातिपदिकार्थो हि आख्यातवाच्येन सम्बद्ध्यते, विभक्त्य-
ऽर्थोऽपि । तथाहि । तद्विशेषणविशिष्ट आलम्भो गम्यते । तत्रैकार्थत्वा-
देकवाक्यमवकल्पते । पशौ हि संख्यायां विधीयमानायामेक आख्या-
तशब्दो न शक्नुयादाख्यातार्थं विधातुं, संख्यासंख्येयसम्बन्धं च ।
तस्माद् यज्ञे विवक्षिता संख्येति ॥ १५ ॥ सि० ॥

तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥ १६ ॥

किम् ? इति । कर्णा याम्या अवलिप्ता रौद्रा, नभोरूपा पार्जन्या ।
तेषामैन्द्राग्नो दशम इति । यदि त्रित्वं विवक्षितं तदा ऐन्द्राग्नो द-
शमो भवति । तथा कृष्णा भौमा, धूम्रा आन्तरिक्षा, बृहन्तो दिव्याः
शबला वैद्युता, सिद्धास्तारका इति प्रकृत्य आह, अर्द्धमासानां वा
एतद् रूपं यत् पञ्चदशिन इति । तस्मादपि पश्यामो, विवक्षिता
संख्येति । यत्तूक्तम् । एकां गामित्यविवक्षां दर्शयतीति । अत्रोच्यते ।
गोसंख्यासम्बन्धं विधातुमेतदुच्यते । इतरथा हि । गोदक्षिणासम्ब-
न्धो विहितो गम्येत । तस्माद् विवक्षितेऽपि वाच्यमेतत् । अवी द्वे
धेनू द्वे त्रीन् ललामानिति चानुवादाः ॥ १६ ॥ ॥ युक्तिः ॥ पञ्चेक-
त्वादेर्विवक्षाधिकरणम् ॥ ५ ॥ पञ्चेकत्वन्यायः ॥

तथा च लिङ्गम् ॥ १७ ॥

एवं च कृत्वा समानश्रुतिकं लिङ्गमपि विवक्षितं भविष्यति । त-

त्रेदं दर्शनमुपपद्यते । वसन्ते प्रातराग्नेयीं कृष्णग्रीवामालभते, ग्रीष्मे माध्यन्दिने सिंहीमैन्द्रीं शरदि अपराह्णे श्वेतां बार्हस्पत्यामिति । तत्र श्रूयते । गर्भिणयो भवन्तीति । गर्भः स्त्रीणां गुणः । तेन स्त्रियो दर्शयतीति भविष्यति । तथा अश्व ऋषभो वृष्णिर्वस्तु पुरुष इति, ते प्राजापत्या इति । तत्र श्रूयते । मुष्करा भवन्ति सेन्द्रियत्वायंति । मुष्करत्वं पुंसां गुणः । तेन पुंप्राप्तिं दर्शयतीति ॥ अधिकरणान्तरं वा । तथा च लिङ्गमिति । संख्याधिकरणं लिङ्गाधिकरणेऽतिदिश्यते । लिङ्गमविवक्षितम् । श्रुत्या वाक्यस्य वाधितत्वात् । न च विवक्षितमिव श्रूयते इति, भवति लिङ्गम् । स्त्री गौः सोमक्रयणीति स्त्रीवचनात् सोमक्रयणीत्याविवक्षितमेव लिङ्गं प्रतीयते । ननु कथं मृगीमानयेति न मृग आनीयते । नैवम् । अशब्दं तु तत्र, पूर्वो धावतीति यथा । लिङ्गं विवक्षितं वा वाक्यार्थस्य श्रुत्याऽप्रतिषिद्धत्वात् । तथा च लिङ्गं, गर्भिणयो भवन्तीति । तथा च, मुष्करा भवन्तीति । यदुक्तं, स्त्री गौः सोमक्रयणीति । तत्र स्त्रीत्यविवक्षितम् । तथा प्राजापत्ये पुरुषान् हस्तिन आलभते इति पुरुषग्रहणमविवक्षितम् । विस्पष्टो हि न्याय उक्तो लिङ्गविवक्षायाम् । तस्माद् विवक्षितं लिङ्गमिति ॥ १७ ॥ ॥ युक्तिः ॥ पूर्वाऽधिकरणांशः ॥ लिङ्गस्य विवक्षितत्वाऽधिकरणं च ॥ ६ ॥

आश्रयिष्वविशेषेण भावोऽर्थः प्रतीयेत ॥ १८ ॥

अत्राश्रयिणः पदार्था उदाहरणम् । उत्तमः प्रयाजः पशुपुरोडाशः स्विष्टकृदित्येते यागा उदाहरणम् । एषु सन्देहः । किं यजिमात्रं संस्कारां देवतायाः, उत यजिना अदृष्टं देवतायाः क्रियते इति । किं प्राप्तम् । आश्रयिषु अविशेषेण भावोऽर्थः प्रतीयते इत्याश्रयिष्वेवञ्जातीयकेष्वपूर्वस्य भावोऽर्थः प्रत्येतव्योऽविशेषादन्यैराख्यातशब्दैः । यजति ददाति जुहोतीति । उक्तमेतद् भूतं भव्यायां पदिश्यते इति ॥ १८ ॥

चोदनायान्तवनारम्भो विभक्तत्वान्न ह्यन्येन

विधीयते ॥ १९ ॥

अस्यां तु चोदनायामनारम्भोऽपूर्वस्य । विभक्तोऽयमाख्यातशब्दो, यो दृष्टार्थस्ततो नापूर्वम् । यः खल्वदृष्टार्थस्ततोऽपूर्वमिति । दृष्टार्थश्चायम् । अस्मिन् हि यागे क्रियमाणे देवता स्मर्यन्ते, स्विष्टकृ-

त्यपि द्रव्यं प्रतिपाद्यते । न चान्येन शब्देनात्र अपूर्वं विधीयते । तस्माद् यजिमात्रं संस्कार इति ॥ १९ ॥ ॥ आ० ॥

स्याद्वा द्रव्यचिकीर्षायां भावोऽर्थे च गुणभूतता-

ऽऽश्रयाद्धि गुणीभावः ॥ २० ॥

स्याद् वा अपूर्वमतः, सत्यामपि देवताचिकीर्षायां, तस्मिन् देवतासंस्कारार्थे गुणभूतता यागस्य द्रव्यप्रतिपादनेन च । मन्त्रेण तत्र देवता स्मर्यते । तस्मिन् मन्त्रेण दृष्टेऽर्थे क्रियमाणे त्यागोऽपरोऽदृष्टार्थः श्रूयते । तस्य न किञ्चिद् दृष्टमस्ति । देवताश्रयात्तु देवतागतं तदपूर्वमिति गम्यते ॥ २० ॥ ॥ सि० ॥ आश्रयिणामदृष्टार्थताधिकरणम् ॥ ७ ॥

अर्थे समवैषम्यतो द्रव्यकर्मणाम् ॥ २१ ॥

अतिक्रान्तस्तृतीयविषयः । अतः प्रभृति द्रव्याणां कर्मणां चार्थे प्रयोजने समवैषम्यं वक्ष्यते । क्वचित् साम्यं, क्वचिद् वैषम्यम् । आमिक्षावाजिनयोर्वैषम्यं, क्रयपांशूनां वैषम्यं, दण्डस्य मैत्रावरुणधारणे यजमानधारणे च साम्यम् । एवं तत्र तत्र द्रष्टव्यं साम्यं वैषम्यं चेति ॥ २१ ॥ ॥ प्रतिज्ञाधिकरणम् ॥ ८ ॥

एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात् ॥ २२ ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे श्रूयते, तप्ते पयसि दध्यानयति, सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति । तत्र सन्देहः । किं तप्ते पयसि दध्यानयनमामिक्षा प्रयोजयति, न वाजिनम्, उत उभयमिति । किं प्राप्तम् ? । उभयामिति । कुत । यस्मिन् कृते, यन्निष्पद्यते प्रयोजनवत्, तत् तस्य प्रयोजकमिति गम्यते । दध्यानयने च कृते उभयं निष्पद्यते । आमिक्षापि । तत एव वाजिनमपि । तत्रान्यतरार्थं क्रियेत, यदि विनिगमनायां हेतुर्भवेत् । अगम्यमाने विशेषे उभयार्थमानयनमिति गम्यते । तस्मादेका असौ उभाभ्यामपि प्रयोजिता निष्पत्तिरिति ॥ २२ ॥ ॥ पूर्व० ॥

संस्मर्गस्तन्निष्पत्तेराभिज्ञा वा प्रधानं स्यात् ॥ २३ ॥

नैतदस्ति, उभयं प्रयोजकमिति । आमिक्षा प्रयोजनी । कुतः । नात्र यद्वाधिययोऽयां निर्वर्त्यते, तद्धविः । यदि तद्धविः स्यादुभयं ताभ्यामेव निष्पद्यते इति गम्येत विशेषः । किं तर्हि हविरिति । पयो

दधिसंसृष्टम् । कुत एतत् । सा वैश्वदेवीत्युच्यते, न ततो यन्नि-
ष्पद्यते इति ॥ ननु स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद् आमिक्षा हविः । सा च ततो
निष्पद्यते । वाजिनश्च हविः । तदपि निष्पद्यते इति । नेत्युच्यते ।
तदेव हि पयः । तप्तं दधिसंयुक्तमामिक्षा भवति । तस्मात् स्त्रीलिङ्गम्
अदोषः । आह । यदि पयो दधिसंसृष्टं हविः । किं तर्हि । उच्यते ।
आमिक्षा प्रयोजिकेति । उच्यते । आमिक्षायां दधिपयसी विद्येते, न
वाजिने । कथमवगम्यते । संसर्गरसनिरूप्यते । तत्र हि दधिपयसो-
संसृष्टयो रस उपलभ्यते, तेन तत्र दधिपयसी इत्यनुमानं भवति ।
वाजिने तिक्तकटुको रसः ॥ आह । तप्ते पयसि दधाने अनाग्ने
उभयं भवति । दधना च पयः संसृज्यते वाजिनाश्च विविच्यत । तत्र
संसर्गश्चिकीर्षितो, न विवेक इति । कुत एतत् उच्यते । शाब्दः
संसर्गो दधना, अशाब्दो वाजिनेन विवेकः पयस इति । सर्वनाम च
पूर्वोक्तेन शब्दनैकवाक्यतां याति । इतरस्मिन् पक्षे पयसि दधान-
यनं वाजिनविवेकलक्षणार्थं स्यात् । श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिन्या-
य्या । तस्माद् आमिक्षार्थं दधानयनम् । आमिक्षाशब्दश्चात्रानुवादः ।
आमिक्षैव सा भवति यत्र तप्ते पयसि दधानीयते । तस्मादामिक्षा
प्रयोक्त्री, वाजिनमप्रयोजकमिति ॥ २३ ॥ ॥ सि० ॥

मुख्यशब्दाभिसंस्तवाच्च ॥ २४ ॥

न चोभयं प्रयोजकं न्याय्यम् । नात्र वचनमस्ति । इदं प्रयोजक-
मिदं नेति । असति प्रयोजकेऽनर्थकं भवतीति प्रयोजकं कल्प्यते ।
तत्रैकस्मिन्नपि प्रयोजके सिद्धेऽर्थवति उपदेशे नान्यदपि प्रयोजकं
भवितुमर्हति । न च न गम्यते विशेषः । कथं गम्यते । मुख्यशब्दा-
भिसंस्तवान्मुख्यशब्दः संस्तोतुं न्याय्य इति । प्राथम्यात् तस्य तावत्
प्रयोजकत्वज्ञानम् । तस्मिन् सति प्रयोजके, परिक्षतत्वादानर्थक्यस्य,
न द्वितीयमपि प्रयोजकम् । प्रथमा च आमिक्षा, द्वितीयं वाजिनम् ।
तस्मादामिक्षा प्रयोक्त्री ॥ अपि च मुख्यशब्देन चामिक्षा स्तूयते ।
मिथुनं वै दधि च श्रुतं च अथ यत् संसृष्टं मण्डमिव मस्तिवत्
परि च दृश्ये गर्भ एव स इति, गर्भस्तुता आमिक्षा । मिथुनस्य
च गर्भः प्रयोजको, न गर्भोदकम् । तस्मादपि आमिक्षा प्रयोजिकेति
मन्यामहे । किं भवति प्रयोजनम् । यद्युभयं प्रयोजकं, वाजिने नष्टे,

पुनस्तप्ते पयसि दधि आनेतव्यम् । अथ वाजिनम् अप्रयोजकं, नष्टे वाजिनं लांषां दध्यानयनस्य ॥ २४ ॥ हेतुः ॥ तप्तं पयसि दध्यानयन-
स्याऽऽमिक्षाप्रयुक्तताधिकरणम् ॥ ९ ॥ वाजिनन्यायः ॥

पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात् ॥ २५ ॥

ज्यांतिष्टोमे श्रूयते, अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाती-
ति । तत्रेदमपरं श्रूयते । षट्पदान्यनुनिष्क्रामतीति । तथा, सप्तमं
पदं गृह्णातीति । इदमपरम् । यर्हि हविर्दाने प्राची प्रवर्त्तयेयुस्तर्हि
तेनाक्षमञ्ज्यादिति । तत्र सन्देहः । किं सोमक्रयण्यानयनं पद-
पांस्वर्थम् ? उत क्रयप्रयुक्तमिति । किं प्राप्तम् । नयनावुभयं निष्पद्यते,
क्रय पद च । तस्मादुभयं प्रयोजकम् । न हि गम्यते विशेष इति ।
तदुक्तम् । एकनिष्पत्तं सर्वं समं स्यादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूम' । पद-
कर्म अप्रयोजकमिति । कुत । यस्मान्नयनं क्रयार्थम् । न हि नयन-
मन्तरेण विशिष्टे देशे क्रय उपपद्यते । तस्मात् क्रयेण तावन्नयनं
प्रयुक्तमिति गम्यते । क्रयप्रयुक्तं चेद्, न पदप्रयुक्तमपि भवितुमर्हति ।

अपि चैकहायन्याः पदपांसवो ग्रहीतव्या इति नास्ति शब्दः ।
ननु प्रकृतैकहायनी पदपांसुग्रहणवाक्येन सम्भन्तस्यते । नेति । ब्रूम ।
एकहायन्या क्रीणातीति विशिष्टेन वाक्येन क्रये उपदिष्टा एकहाय-
नी प्रकृतत्वात् पदपांसुवाक्येन सम्बद्ध्यते, प्रकरणाच्च वाक्यं बली-
य । अथेदानीमेकहायनी क्रयणार्थं सङ्कीर्त्तिता सती सन्निहित-
त्वात् प्रसङ्गमुपजीवता पदपांसुवाक्येन सम्बद्ध्येत । याऽसौ परार्था,
एतस्याः पदं ग्राह्यमिति । तस्मात् क्रयप्रयुक्तं नयनम्, अप्रयोजकं
पदमिति ॥ किं पुनश्चिन्तायाः प्रयोजनम् । यद्युभयम् । एकहायनी-
नयनस्य प्रयोजकम् । यदैकहायन्याः सप्तमं पदं ग्रावणि निधीयते,
तदा पुनरेकहायनी नीयेत सप्तमाय पदाय । यदा पदं न प्रयोजकं,
तदा नैकहायनी पुनः षट्पदान्यनुनिष्क्रामयितव्येति ॥ २५ ॥ ॥ गवा-
ऽऽनयनस्य पदकर्माप्रयुक्तताधिकरणम् ॥ १० ॥

अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता संयोगस्य त-

न्निमित्तत्वात्तदर्थो हि विधीयते ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, कपालेषु पुरोडाशं श्रपयतीति । तथा, पुरोडाश-
कपालेन तुषानुपवपतीति । तत्र संदेहः । किमुभयं कपालानि प्रयो-

जयति पुरोडाशश्रपणं तुषोपवापश्च, उत श्रपणं प्रयोजकं, न तुषोपवाप इति । किं प्राप्तम् । विनिगमनायां हेतोरभावाद्बुभयमिति प्राप्तेऽुच्यते अर्थाभिधानं प्रयोजनसम्बद्धमभिधानं यस्य यथा पुरोडाशकपालमिति पुरोडाशार्थं कपालं पुरोडाशकपालम् । कथमेतदवगम्यते । पुरोडाशस्तावत् तस्मिन् काले नास्ति, येन वर्तमानः सम्बन्धः कपालेन स्यात् । तेनैव हेतुना न भूतः । स एष कपालस्य पुरोडाशेन भविष्यता सम्बन्धः । भविष्यता सम्बन्धश्च तन्निमित्तस्य भवति । तस्मात् पुरोडाशेन प्रयुक्तं यत् कपालं, तेन तुषा उपवसव्या इति । एवञ्च सति चरौ पुरोडाशाभावे यदा तुषानुपवप्तुं कपालमुपादीयते, न तत् पुरोडाशकपालं स्यात् । न चेन्न तेन तुषा उपवसव्या भवन्ति । तस्मान्न तुषोपवापः कपालानां प्रयोजकः । प्रयोजकं तु श्रपणमिति ॥ २६ ॥ कपालानां तुषोपवापाप्रयुक्तताधिकरणम् ॥ ११ ॥

पशावनालम्भालोहितशकृतोरकर्मत्वम् ॥ २७ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीय । तत्र भ्रूयते । हृदयस्याग्नेऽवद्यत्थं जिह्वाया इत्येवमादि । तथा, लोहितं निरस्यति, शकृत्संप्रविद्धयति, स्थविमतो बर्हिरलङ्कापास्यतीति । तत्र सन्देहः । किं हृदयादिभिरवदानैरिज्या पशो प्रयोक्ता, उत शकृत्संप्रव्याधो लोहितनिरसनं च तदपि प्रयोजकमिति । किं प्राप्तम् । एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात् । उभयं प्रयोजकमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । पशौ शकृल्लोहितयोरप्रयोजकत्वम् । न हि तदर्थः पशोरालम्भः । शकृत्संप्रविद्धयति लोहितमपास्यतीत्युच्यते । न पशोरन्यस्य वेति । पशुरग्नीषोमीयो वाक्येन । यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । शकृल्लोहिते पशोः प्रकरणेन भवेतां, प्रकरणं च वाक्येन बाध्यते । नन्वेते शकृल्लोहिते प्रतिपाद्येते, तेन यागार्थस्य पशोर्नान्यस्येति निश्चयः । एवञ्चेद् अप्रयोजके शकृल्लोहिते इति । किं भवति प्रयोजनम् । साम्ये सति शकृल्लोहिताभावेऽन्य पशुरालम्भनीयः, शकृल्लोहितयोरप्रयोजकत्वे लोपः ॥ २७ ॥ ॥ शकृल्लोहितयोः पशावप्रयोक्तृत्वाऽधिकरणम् ॥ १२ ॥

एकदेशद्रव्यश्चोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात् ॥ २८ ॥

दर्शापूर्णमासयोः भ्रूयते, उत्तरार्द्धात् स्विष्टकृते समवद्यतीति ।

तत्र सन्देहः । किं पुरोडाशस्याग्नेययाग 'प्रयोजकः, स्विष्टकृदप्र-
योजक ? उत उभयमिति । किं प्राप्तम् । एकानपत्तेः सर्वे समं स्या-
दिति । एवं प्राप्ते भ्रूम । एकदेशद्रव्यश्चैवजातीयकोऽप्रयोजका भवेत् ।
कुतः । विद्यमानसयोगात् । नैकदेशकर्मावयविनं प्रयुङ्क्तं । विद्य-
मानस्यावयविन एकदेश उपादातव्य इति । तत्रार्थो भवति । नाव-
यविनमुपाददीतेति । यथेश्चुखण्डमस्मै प्रयच्छ, मोदकशकलमस्मै प्र-
यच्छेति, नेश्चुमुपाददीतेति गम्यते । सत इक्षो खण्डमुपाददीत, सतो
मोदकाच्छकलमुपाददीतेति । तस्मादन्यार्थं द्रव्यं तस्योत्तरार्द्धाद्
अवदेयम् । अस्ति चाग्न्यर्थः पुरोडाशः । तस्मात् स्विष्टकृदप्रयोजक
इति ॥ २८ ॥ सि० ॥

निर्देशात्तस्यान्यदर्थीदिति चेत् ॥ २९ ॥

इति चेत् पश्यस्मि, अप्रयोजकः पुरोडाशस्य स्विष्टकृदिति । नै-
तदेवम् । अग्निं प्रति निर्देशात् तस्य पुरोडाशस्य स्विष्टकृदर्थमन्यः
पुरोडाश उत्पादयितव्यो यस्योत्तरार्द्धात् स्विष्टकृदिज्यते । तस्या-
ऽग्नय सङ्कल्पितस्य नेष्टे यजमान । कथमसौ तदन्यस्यै देवतायै
दद्यात् । कथमग्निं प्रति निर्देश इति । इदं श्रूयते, अङ्गिरसां वा इत
उत्तमा सुवर्गं लोकमायस्ते यज्ञवास्त्वभ्यायंस्तं पुरोडाशं कूर्मं भू-
त्वा सर्पन्तमपश्यंस्तमब्रुवन् इन्द्राय धियस्व बृहस्पतय धियस्व
आदित्याय धियस्व स नाधियत तमब्रुवन् अग्नये धियस्वेति सो-
ऽधियत । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पार्णमास्यां चाच्युतो
भवतीति । तस्मात्तेन स्विष्टकृतो न सम्बन्धः । एवं चेत्तस्मादन्यद्
द्रव्यमर्थादुत्पादयितव्यम् । न ह्यनुत्पन्नस्य द्रव्यस्योत्तरार्द्धो भव-
तीति ॥ २९ ॥ आ० ॥

न शेषसन्निधानात् ॥ ३० ॥

नैतदेवं, सन्निहितो हि शेषः । यस्मिन्ननुत्पाद्यमानेऽर्थो न सि-
द्ध्यति, सोऽर्थादुत्पाद्यते । सन्निहिते च शेषे सति सिद्ध्यति उत्त-
रार्द्धाद् ग्रहणम् । तस्मान्नार्थाद् द्रव्यमुत्पादयितव्यं, यदेवान्यार्थं द्र-
व्यं सन्निहितं तस्यैवात्तरार्द्धाद्द्रहीतव्यम् । उत्तरार्द्धमात्रं हि स्विष्ट-
कृतं श्रूयते, नामुष्य द्रव्यस्यति । न चैतावता व्यवहारो भवति ।
सर्वो हि कस्यचिदुत्तरार्द्धः । स एष सन्निहितमपेक्षते । सन्निहितं

च परार्थम् । तस्मात् परार्थाद् द्रव्यात् स्विष्टकृदिज्या । अतश्च अप्रयोजिकेति । यदुक्तम् । अनीशा अनेन न शक्यं दातुमिति । तदुच्यते । वाचनिक एव शेषप्रतिपादनार्थं उत्सर्गः । स शक्यं कर्तुम् । दानं हि उत्सर्गपूर्वकः परस्य स्वत्वसम्बन्धः । स न शक्योऽनीशा अनेन ॥ ३० ॥ आ० ॥ नि० ॥

कर्मकार्यात् ॥ ३१ ॥

कर्मनिमित्तश्च स्विष्टकृतो भाग इति श्रूयते । कथम् । देवा वै स्विष्टकृतमब्रुवन् हव्यं नो वहति । सांऽब्रवीद्वरं वृणै भागामेऽस्त्विति । वृणीष्वेत्यब्रुवन् । सांऽब्रवीद् उत्तरारक्षादेव मया सकृत्सकृदवद्यादिति कर्म कुर्वतो भागोऽयमुत्तरारक्षादिति स्तुतिर्भवति । यद्याग्नेयस्यांत्तरारक्षादित्युच्यते । ततोऽस्ति कर्मार्थेन भागेन सादृश्यमिदं, तदाग्नयं हव्यं यत् किल वहसीति । तत्र सति सादृश्ये स्तुतिरुपपद्यते । प्रयोजकत्वे चासति सादृश्ये स्तुतिसामञ्जस्यं न स्यात् । तस्मादप्रयोजकः पुरोडाशस्य स्विष्टकृद्याग इति ॥ ३१ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३२ ॥

लिङ्गमपि भवति तद् यत् सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यति । तस्मादिदमुदरं विश्वरूपमन्नं समवधीयते इति । यदि परार्थाद् द्रव्यात् सन्निहितादिज्यते तदा तत्सन्निधानाविशेषात् सर्वेभ्योऽवधीयत इत्युपपद्यते । प्रयोजकत्वे त्वेकस्मादेवावधीयेत । तस्मादप्यप्रयोजकः ॥ तथेदमपरं लिङ्गं, शेषादिङ्गमवद्यति शेषात् स्विष्टकृतं यजतीति । नन्वयं विधिः स्यात् । नेति ब्रूमः । नात्र विधिविभक्तिर्वर्त्तमानापदेशो ह्ययमिति ॥ ३२ ॥ ॥ युक्तिः ॥ पुरोडाशस्य स्विष्टकृदप्रयुक्तताऽधिकरणम् ॥ १३ ॥

अभिधारणे विप्रकर्षादनुयाजवत् पात्रभेदः स्यात् ॥ ३३ ॥

अस्ति वाजपेयो, वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । तत्र श्रूयते, सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते, सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै इति । प्राजापत्यानां क्रतुपशूनां च समुच्चयो वक्ष्यते । प्राजापत्येषु चाम्नानादिति । अस्ति तु प्रकृतौ, प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयतीति । तत्र सन्देहः । किं प्राजापत्यानां वपा अभिधारयितुं प्रयाजशेषस्य धारणार्थं पात्रमपरमुत्पादयितव्यं, ततस्तेन प्राजापत्यानां वपा अभिधारयितव्याः ? उत न शेषो धारयितव्यः, नैव ततः

प्राजापत्यानां वपा अभिघारणीया इति । किं प्राप्तम् । अभिघारणे प्रयाजशेषधारणार्थं पात्रमुत्पाद्यते । प्रातःसवने च प्रयाजशेषो वि-
प्रकृष्टकाले माध्यन्दिने सवने, ब्रह्मसामकाले प्राजापत्यानामालम्भः
श्रूयते । तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति । ब्रह्मसाम्न्यालभते इति । व्या-
पृता च जुहूर्भवति । तस्मात् पात्रान्तरमुत्पादनीयमिति । यथाऽनु-
याजेषु पृषदाज्यधारणार्थं पात्रमुत्पाद्यते, पृषदाज्येनानुयाजान् यज-
तीति वचनात् । एवमन्नापीति ॥ ३३ ॥ पूर्व० ॥

न वाऽपात्रत्वादपात्रत्वं त्वेकदेशत्वात् ॥ ३४ ॥

न वा प्राजापत्यानां वपा अभिघार्याः । कुतः । शेषाभावात् ।
कथं शेषाभाव इति चेत् । अपात्रत्वात् । कथमपात्रता । एकदेश-
त्वात् । प्रयाजार्थस्य हि गृहीतस्याज्यस्य स एकदेशः शेषः । किमतो
यद्येवम् । एकदेशव्यापारः श्रूयमाणो नावयविनमुपादेयत्वेन चोद-
यति । आह । उत्पत्तिं न चोदयेत् । धारणमुत्पन्नस्यार्थाद् भविष्य-
तीति । उच्यते । एकदेशत्वादभिघारणं द्रव्यमेव न प्रयुङ्क्ते इत्यु-
च्यते । कृतार्थस्य द्रव्यस्यायमेकदेशः प्रतिपाद्यते, नाभिघारणमर्थ-
कर्म । ननु हविषां, द्वितीयानिर्देशात् प्राधान्यं स्यात् । नेत्युच्यते ।
अदृष्टो हि हविषामुपकारः कल्पयेत् । आज्यप्राधान्ये पुनर्जुह्वा रिक्तत्वं
दृष्टं प्रयोजनम् । आज्यभागार्थेन आज्येन असंसर्गा, जुह्वा रिक्तया
प्रयोजनं, नाभिघृतेन हविषा । तस्मात् प्राजापत्यानामभिघारिता-
भिर्वपाभिः प्रयोजनमेव नास्ति, किमर्थं शेषो धार्यते इति ॥ ३४ ॥ सि० ॥

हेतुत्वाच्च सहप्रयोगस्य ॥ ३५ ॥

हेतुत्वाच्चाभिघारणस्य । सहालभते इति स्तुतिर्भवति । तीर्थं वै
प्रातः सवनं, यत् प्रातःसवने पशव आलभ्यन्ते, तीर्थं एवैतानालभते,
सयोनित्वायाथो वपानामभिघृतत्वायेत्यर्थान्तरेण वपाभिघारणमनु-
गृह्णन्नेहास्तीति दर्शयति ॥ ३५ ॥

अभावदर्शनाच्च ॥ ३६ ॥

अभावं खल्वप्याभिघारणस्य दर्शयति, सव्या वा एतर्हि वपा
यर्हि अनभिघृता, ब्रह्म वै ब्रह्मसाम, यद् ब्रह्मसाम्न्यालभते तेन
असव्याः, तेन अभिघृता इति । सव्यशब्दो रूक्षे भाष्यते । सव्या
वपा इत्यनभिघृततां दर्शयति ॥ ३६ ॥ ॥ हेतुः ॥

सति सव्यवचनम् ॥ ३७ ॥

आह नैतद्दर्शनं, सत्येव हि अभिधारणे भवत्येतत् सव्यवचनम् । अस्ति हि वपाया अन्यदभिधारणम् । उपस्तृणात्याज्यं हिरण्यशक-
लं, वपा हिरण्यशकलं ततोऽभिधारयतीति । तस्मिन् सति कथं
सव्या भवेयुः । ब्रूते च । तस्मान्नैतच्छक्यमवगन्तुम् । रुक्षास्ता वपा
दृश्यन्ते इति तेन नूनमभिधारणं प्रयाजशेषेणास्तीति । सत्यस्मिन्नभि-
धारणे प्रत्यक्षे रुक्षास्ता इति दर्शनं व्यामोह इति ॥ ३७ ॥ ॥ पूर्व० ॥

न तस्येति चेत् ॥ ३८ ॥

एवं चेद् दृश्यते, सत्यभिधारणे सव्या इति वचनमलिङ्गमिति ।
नालिङ्गं, तस्यैतद्वचनं यत् स्नेहनं करोति । कतमत् तत् । यत् प्रथ-
मम् । प्रथमं हि स्नेहनं करोति, न द्वितीयम् । स्निग्धस्य तद् भव-
ति । न च स्निग्धस्य स्नेहनं क्रियते, यथा भवति लोके वादो, यद्-
स्माभिः कान्ताराभिर्गतैर्देवदत्तस्य गृहे स्निग्धं भुक्तं, तेन वयमरुक्षा
कृता इति । सत्स्वप्यन्येषु स्निग्धेष्वेव भोजनेष्वेवं तस्याऽरुक्षकरण-
स्याभावाद् रुक्षा इति वचनमुपपद्यते, अस्मिंस्तु सति नोपपद्यते ।
तस्मादपि प्रयाजशेषेणाभिधारणं प्राजापत्यानां नास्तीति ॥ ३८ ॥

स्यात्तस्य मुख्यत्वात् ॥ ३९ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । यदि प्रथमस्याभावात् सव्या इति वचनं
भवत्यनुपपन्नं, तर्ह्यन्यस्य प्रथमस्य विद्यमानत्वात् । कतमत् तत् ।
यच्छ्रूयमाणाया अपरमुद्घासिताया । अत्रोच्यते । स्यात्तस्य मुख्यत्वा-
त् । यत् प्रयाजशेषेणाभिधारणम् । तस्यैवाभावादेतदुपपद्यते । सत्यपि
श्रूयमाणाया अभिधारणे उद्घासितायाश्च । यत् तावच्छ्रूयमाणाया-
स्तदग्नेरर्चीषि दहन्ति, यदुद्घासितायास्तदग्न्यवयवा ऊष्मावयवा-
श्च नाशयन्ति । सैषा रुक्षैव । इदन्तु प्रयाजशेषेण शीतायाः क्रियते ।
तत् स्नेहयति । तेन स्निग्धाया प्रदानकालमभिधारणं यत्, तन्न
स्नेहयति । तदिदं स्नेहनस्याभिधारणस्याभावात् सव्यतावचन-
मुपपद्यते इति उक्तम् । तस्मान्न प्रयाजशेषां धार्यते इति ॥ ३९ ॥ ॥
आ०नि०॥ अभिधारणे शेषधारणतत्पात्रयोरननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १४ ॥

समानयनं तु मुख्यं स्याल्लिङ्गदर्शनात् ॥ ४० ॥

दर्शपूर्णमासयो भूयते, अतिहायेडो बर्हिः प्रति समानयतीति ।

तत्र सन्देह । किं समानयनमाज्यस्य धर्माणां च प्रयोजकमुताप्रयो-
जकमिति । किं प्राप्तम् । अप्रयोजकमिति । कुतः । प्रयाजानुयाजा-
र्थस्याज्यस्यायमेकदेशः समानीयते इति पूर्वेण न्यायेनाऽप्रयोजक-
ता प्राप्ता । तदुच्यते ॥ मुख्यं समानयनं लिङ्गदर्शनात् ॥ किं लिङ्ग-
म् । चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति । न ह्यत्रानुयाजान् यक्ष्यन् भवती-
त्यातिथ्यायां श्रूयते । यदि प्रयाजार्थं समानयनं, ततस्तत्रैकं चतुर्गृ-
हीतं समानीयते । एकमप्यनुयाजानां भवति । ततश्चातिथ्येडां ता
सन्तिष्ठते इत्यनुयाजाभावे उपभृति समानयनार्थमेकं चतुर्गृहीतं
ग्राह्यं, न त्वनुयाजार्थम् । तत्र बहूनां चतुर्गृहीतानां दर्शनमुपपद्यते ।
इतरथा हि अनुयाजाभावे नैवोपभृति चतुर्गृह्यत । तत्र चतुर्गृहीता-
नीति बहुवचनं नोपपद्यते । तस्मात् प्रयोजकं समानयनमिति ॥ ननु
लिङ्गमुपदिश्यते । का प्राप्तिः । उच्यते । दृष्टं तत्र प्रयोजनम् ।
प्रयाजौ द्वौ यष्टव्यौ । तत्र जुह्वामाज्येन प्रयोजनं नोपभृति रिक्ताया-
म् । उपभृतो रेचनमदृष्टार्थं, जुह्वां निधानं दृष्टार्थमेव । तेन प्रयाजहो-
मार्थमाज्यसमानयनमौपभृतमाज्यं प्रयोजयति । तदपि हि प्रयाजा-
ऽर्थमनुयाजार्थञ्चेति वक्ष्यते ॥ ४० ॥

वचने हि हेत्वसामर्थ्ये ॥ ४१ ॥

अथ कस्मान्न वचनमेतत्, चतुर्गृहीतान्याज्यानीति । उच्यते ।
वचने हि हेतुरसमर्थितः स्यात् । न हि अत्रानुयाजाद् यक्ष्यन् भव-
तीति । यदा समानयनं न प्रयाजार्थमिति गम्यते, तदा वचनम् ।
यदा वचनं, तदा नानुयाजाभावो हेतुः । असति हेतौ, न ह्यत्रानुया-
जान् यक्ष्यन् भवतीति हेतुवन्निगदो नोपपद्यत । तस्मात् प्रयाजार्थं
समानयनं प्रयोजकमौपभृतस्याज्यस्य । किं भवति प्रयोजनम् । प्रया-
जार्थं समानयनं यावत् प्रयाजार्थं, तावत् सर्वं समानेयमर्द्धमौपभृत-
स्य अप्रयोजकत्वे न नियोगतोऽर्द्धं यावत् तावद् वा ॥ ४१ ॥ आ०नि०॥
समानयनस्याज्यधर्मप्रयोजकताधिकरणम् ॥ १५ ॥

तत्रोत्पत्तिरविभक्ता स्यात् ॥ ४२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टावुपभृति गृह्णाती-
ति । तत्र सन्देहः । किं जौहवमौपभृतं चोभयमुभयार्थं- प्रयाजे-
ध्यश्चानुयाजेभ्यश्च, उत जौहवं प्रयाजेभ्यः, औपभृतमनुयाजेभ्यः ?

अथवा औपभृतं प्रयाजेभ्योऽनुयाजेभ्यश्चेति । किं प्राप्तम् । उभय-
मुभयार्थम् । कुतः । यद् यदाज्येन क्रियते, तस्मै भवितुमर्हत्यविशे-
षात् ॥ ४२ ॥ ॥पूर्व० ॥

तत्र जौहवमनुयाजप्रतिषेधार्थम् ॥ ४३ ॥

नैवम् । उभयमुभयार्थमिति । जौहव प्रयाजार्थम्, औपभृतमुभ-
यार्थम् । कथम् । यज्जुह्वां गृह्णाति, ऋतुभ्यस्तद् गृह्णाति, ऋतवो वै
प्रयाजा इति जौहववचनमनुयाजप्रतिषेधार्थं प्रयाजान् सङ्कुर्त्तयति ॥
आह । ननु नास्त्यत्रानुयाजप्रतिषेधार्थं वचनम् । यदेतत् प्रयाजेभ्य-
स्तद् गृह्णातीति । प्रयाजेपूपदेशकमेतत् । नास्त्यस्यानुयाजप्रतिषेधे
सामर्थ्यमिति । उच्यते । न ब्रूमः । प्रतिषेधकमे ।दिति । किं तूत्पत्ति-
वाक्ये आज्यानां नैव प्रयाजनाभिसम्बन्धः । अनन वचनेन प्रयाज-
प्रयोजनता क्रियते जौहवस्य । अनुयाजप्रयोजनताऽस्य वचनाभा-
वादेव न गम्यते इति । अनुयाजप्रतिषेधार्थं वचनमित्युच्यते ॥ ४३ ॥ सि०

औपभृतं तथेति चेत् ॥ ४४ ॥

इति चेद् दृश्यते, जौहवमनुयाजेभ्यः प्रतिषिद्ध्यते, औपभृतमुभ-
यार्थमिति । भवतु जौहव प्रयाजार्थं, न त्वौपभृतमुभयार्थम् । तदपि
तथा स्याद् यथा जौहवम् । कथम् । एतदप्यनुयाजार्थमेव श्रूयते,
यदुपभृति गृह्णाति अनुयाजेभ्यस्तद् गृह्णाति । छन्दांसि ह्यनुयाजा
इति अनुयाजार्थताऽस्येति ॥ ४४ ॥ ॥ आ० ॥

स्याज्जुह्वप्रतिषेधान्नित्यानुवादः ॥ ४५ ॥

नैतदेवमुभयार्थं ह्यौपभृतम् । एवं हि श्रूयते । यदष्टावुपभृति
गृह्णाति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तद् गृह्णातीति । ननूक्तमनुयाजेभ्यस्तद्
गृह्णातीत्यनुयाजार्थताऽस्येति । उच्यते । जुह्वप्रतिषेधान्नित्यानुवादः ।
उभयस्मिन्नौपभृते जौहवे चाभयार्थं प्राप्तं जौहवमनुयाजेभ्यः प्रति-
षिद्धं, नौपभृतम् । तदौपभृतस्योभयार्थतायां सत्यामनुयाजार्थता-
वचनं नित्यानुवादो भवितुमर्हति, न शक्नोति प्रयाजार्थतां प्रतिषे-
द्धुम् । प्रत्यक्षश्रुता हि सा । तस्मादौपभृतमुभयार्थम् । समानयनं
च ततो जुह्वां श्रूयते । तस्मादपि प्रयाजार्थता न शक्या बाधितुम् ॥
॥ ४५ ॥ ॥ आ० नि० ॥ औपभृतजौहवयो क्रमेणोभयानुभयार्थता-
ऽधिकरणम् ॥ १६ ॥

तदष्टसंख्यं श्रवणात् ॥ ४६ ॥

अष्टावुपभृति गृह्णातीति श्रूयते । तत्र सन्देहः । किं तदौपभृत-
माज्यमष्टसंख्येन ग्रहणेन संस्क्रियते, उत चतु संख्या गुणभूता द्व-
योर्ग्रहणयोरिति । किं तावत् प्राप्तम् । अष्टसंख्या गुणभूता, न चतु-
संख्ये द्वे इति । कुत ॥ श्रवणात् ॥ अष्टसंख्या श्रूयते । चतु संख्या
अष्टसंख्यया लक्ष्यते । श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिनिर्याय्या, तस्माद्
अष्टसंख्यं ग्रहणमेतदिति ॥ ४६ ॥ ॥ पूर्व० ॥

अनुग्रहाच्च जौहवस्य ॥ ४७ ॥

अनुग्रहवाद्भवति । चतुर्गृहीतं वा एतद्भूतस्य आधारमा-
घार्यं त्रिरितः प्राचीनं प्रयाजान् यजति समानयते चतुर्गृहीतत्वाये-
ति चतुर्गृहीतानुग्रह कथं स्यादिति । किं चतुर्गृहीतं भवति समान-
यनेन ? । नेति ब्रूमः । चतुर्गृहीतं प्रथममेव तत् । आघारेऽप्याधारिते,
यद् अत्रशिष्टं चतु संख्यमेव तस्य ग्रहणमासीत् । किं तर्हि चतुर्गृ-
हीतत्वायेति । चतुर्गृहीतस्यानुग्रहार्थम् । अल्पं हि चतुर्गृहीतं होमा-
यापर्याप्तं तत्पर्याप्तं कथं स्यादिति । एवं चतुर्गृहीतशब्देनाल्पमिति
लक्ष्यते । अल्पत्वं च बहुत्व कस्यचिदपेक्ष्य भवति । यदि ह्यौपभृतमष्टसं-
ख्यमेवं चतुर्गृहीतमल्पं भवति । तत्र चतुर्गृहीतशब्देन अल्पता शक्यते
लक्षयितुम् । तस्मादपि पश्याम, औपभृते अष्टसंख्या गुणभूते-
ति ॥ ४७ ॥ युक्तिः ॥

द्वयोस्तु हेतुसामर्थ्यं श्रवणं च समानयने ॥ ४८ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । द्वे एते चतुर्गृहीते । एवं हेतुः सम-
र्थितो भवति । आतिथ्यायां चतुर्गृहीतानि आज्यानि भवन्ति । न हि
अत्रानुयाजान् यक्ष्यन् भवतीति । असत्स्वप्यनुयाजेष्वेतदष्टगृहीतमे-
षौपभृतं भवेत् । यदाऽष्टसंख्या गुणभूता, न तदा द्वयोश्चतुर्गृहीतयोः
सतोश्चतुर्गृहीतानि आज्यानीति बहुवचनमाज्येषूपपद्यते । तस्माच्चतु-
र्गृहीते द्वे इति ॥ आह, लिङ्गमेतत् । प्राप्तिरुच्यतामिति । तदभिधी-
यते । अनारभ्योच्यते, चतुर्गृहीतं जुहोतीति सर्वहोमेषु । तेन प्रया-
जानुयाजेष्वपि न तदष्टगृहीतेन शक्यते बाधितुम् । नानाविषयत्वा-
त् । अष्टगृहीतं हि ग्रहणे, चतुर्गृहीतं हि होमे । अस्ति हि सम्भवो
यद् अष्टगृहीतं गृह्येत, चतुर्गृहीतं हूयेत । तदेतदिह अष्टत्वं ग्रहणे

भवति । कथं द्वे चतुर्गृहीते होमे सम्पादयेत् ? तस्माद् द्वे एते चतुर्गृहीते, अष्टगृहीते गृह्यमाणे गृह्येते द्वे न अगृहीत्वा अष्टगृहीतं कश्चित् सम्पादयेत् । तस्माद् द्वे एते चतुर्गृहीते इति ॥ अथ यदुक्तमष्टगृहीतं भूयते । श्रुतिश्च लक्षणाया गरीयसीत्युच्यते । उक्तमस्माभिरष्टसंख्यायाः प्रयोजनं, कथं द्वे चतुर्गृहीतं स्यातामिति । अपिचाष्टावुपभृति गृह्णातीत्युपभृति समानीते द्वे चतुर्गृहीते कथं स्यातामिति । इतरथाऽसत्यष्टशब्दे नानापात्रयोर्गृह्येयाताम् । तस्मादष्टशब्दश्रवणमदोषः । साध्वेतत् । द्वे चतुर्गृहीते उपभृतीति । प्रयोजनं, द्वयोश्चतुर्गृहीतयोः सतो समानयनेऽर्द्धं समानेतव्यं भवति । अष्टगृहीते सति न नियोगतोऽर्द्धम् । तथा यत्रानुयाजार्थं न ग्रहणं, तत्राप्यष्टगृहीतम् । यथा पूर्वं पक्षः । यथा च सिद्धान्तस्तथा चातुर्मास्येषु चतुर्गृहीतमुपभृति भवतीति ॥४८॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ उपभृति द्विचतुर्गृहीताचरणाऽधिकरणम् ॥ १७ ॥ ॥ इति श्रीशिवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥ १ ॥ प्रयोजकपादोऽयम् ॥

अथ चतुर्थे अध्याये द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

स्वरुस्त्वनेकनिष्पत्तिः स्वकर्मशब्दत्वात् ॥ १ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तत्रेदमास्नातम् । खादिरे बध्नाति, पालाशे बध्नाति, रोहिते बध्नातीति । तत्सन्निधाविदमपरमास्नायते । स्वरुणा पशुमनक्ति, यूपस्य स्वरुं करोतीति ॥

अथेदानीमिदं सन्दिह्यते, किं भेदेन यूपान् स्वरुरुत्पादयितव्यं, उत यूपं क्रियमाणमनुनिष्पन्नः शकलो ग्रहीतव्यः ? इति । तत्रेदं तावन्नः परीक्ष्यं, किं छेदनाद्युत्पत्तेः प्रयोजकः स्वरुः, उताप्रयोजकः ? । प्रयोजकश्चेद् भेदेन यूपान्निष्पाद्येत । न चेत् प्रयोजको, यूपं निष्पद्यमानमनुनिष्पन्नः शकलो ग्रहीष्यते इति । स कथं प्रयोजकः स्यात् । कथं वा न प्रयोजक इति । यद्येषा वचनव्यक्तिः, स्वरुशब्दवाच्यं भाव्यते । कथम् । जंघणादिना इतिकर्तव्यताविशेषेणेति । ततः, स्वरुणा पशुमनक्तीति स स्वरुरित्यवगतो ग्रहीष्यते । ततः प्रयोजकः । अथैवं विज्ञायते, स्वरुणा पशुमनक्तीति । अनवगतः

स्वरुः । एतावद्स्य विज्ञायतेऽञ्जन तेन क्रियते इति । इदमपि, यूपस्य स्वरुं करोतीति यूपैकदेशं स्वरुकार्येऽञ्जने विनियुङ्क्ते इति ततोऽप्रयोजक ॥ किं तावत् प्राप्तम् । स्वरुस्त्वनेकनिष्पत्तिः स्वरुशब्दत्वात् । स्वरुर्न यूपनैकनिष्पत्तिः स्यात् । यूपमनपेक्षमाणस्य स्वरु-जोषणादिनोत्पत्तिः । कुतः । स्वरुशब्दत्वात् । स्वरुः हि अस्य कर्म-शब्द स्वरुताया विधायको भवति, स्वरुं करोतीति । एवञ्च यूप-काष्ठावयवस्य स्वरुत्वं क्रियते इति । यूपस्य स्वरुं करोतीति लक्षणया यूपशब्दः, खदिराद्यवयवस्येत्यर्थः । कुतः । स्वरुत्वभावना हि श्रुत्या गम्यते । स्वरुं करोतीति, स्वरुमुत्पादयतीति । यूपावयवोपादानं वाक्येन । वाक्याच्च श्रुतिर्बलीयसीति । तस्मादेवं सति न नियोगतो यूपकाष्ठादेव स्वरुमुत्पादयितव्यः । निरपेक्षादन्यस्मादपि वृक्षात् कर्त्तव्यो भेदेनति ॥ १ ॥ ॥ पूर्व० ॥

जात्यन्तराच्च शङ्कते ॥ २ ॥

इतश्च निरपेक्षस्य स्वरुरुत्पत्तिरिति गम्यते । कुतः । जात्यन्तरा-दपि आशङ्क्य भवति, वृक्षान्तरात् । कथम् । नान्यस्य स्वरुं कुर्यात्, यद्यन्यस्य वृक्षस्य स्वरुं कुर्यादन्येऽस्य लोकमन्वारोद्देश्यः, यूपस्य स्वरुं करोतीति । न हि यूपमनुनिष्पन्नस्य ग्रहणे जात्यन्तराशङ्का-ऽवकल्पते । यूपशकलो हि स्वरुकार्ये तदानीं विनियुज्येत । तस्मा-दपि भेदेन यूपात् स्वरुमुत्पादयितव्य इति ॥ २ ॥ ॥ युक्तिः ॥

तदेकदेशो वा स्वरुत्वस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । यूपैकदेशो हि यूपमनुनिष्पन्नः श-कलो ग्रहीतव्य इति । कस्मात् । एवमास्नायते । यद्यन्यस्य वृक्षस्य स्वरुं कुर्यादन्येऽस्य लोकमन्वारोद्देश्यः । यूपस्य स्वरुं करोतीति । न चात्रायमर्थो विधीयते, स्वरुमुत्पादयतीति । किं तर्हि । स्वरुकार्ये कर्तुं यमुपादत्तं, तं यूयादिति । कुतः । स्वरुत्वस्य तन्निमित्तत्वात् । स्वरुत्वमत्र श्रूयते स्वरुः । यूपस्य स्वरुं करोतीति । कस्यात्मीयम् ? यूपस्येति । आत्मीयश्च समुदायस्यैकदेशो भवति । तस्मादिदमुच्यते । अप्राणिनः षष्ठी पञ्चम्यर्थे भवति । यथा शाकस्य देहि, शाकाद्देही-ति । तथा कच्चित् तृतीयार्थे— घृतस्य यजति, घृतेन यजति । पञ्चम्यर्थे— घृताद् यजति, घृतस्य यजतीति । द्वितीयार्थे वा— सोमस्य

पिबति, सोमं पिबति, सोमात् पिबतीति ॥ ननूक्तं, यूपवयवोऽत्र वाक्येन विधीयते, श्रुत्या स्वरोरुत्पत्तिः, श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसीति । उच्यते । सत्यम् । एवं यूपस्येति तु शब्दोऽविवक्षितार्थो भवति । तत्र श्रुतिरपि बाध्यते, वाक्यमपि । न त्वस्मत्पक्षे किञ्चिद् अविवक्षितार्थं स्वरं करोतीति स्वार्थं एवानुवादो भविष्यतीति । यूपशकलो विधायिष्यते । स्वरुशब्दश्चाञ्जनार्थेन शकले उपचरित इति गम्यते । अवयवप्रसिद्धिश्चैतमर्थं गमयिष्यति । भवति हि ब्राह्मणम्— अथ कस्मात् स्वरुर्नाम । एतस्माद् वेपोऽवच्छिद्यते । तदस्यैतत् स्वरुमिवारुर्भवति । तस्मात् स्वरुर्नामेति ॥ ३ ॥ ॥ सि० ॥

शकलश्रुतेश्च ॥ ४ ॥

इतश्च यूपमनुनिष्पन्नस्य ग्रहणम् । कुतः । शकलश्रुतेः । शकलश्रुतिर्भवति स्वरः । यः प्रथमः शकलः परापतेत्, स स्वरः कार्य्य इति । शकलश्चैकदेशः । एकदेशश्चाप्रयोजकः । सम्बन्धिशब्दत्वात् । तावता च व्यवहारात् समुदायापेक्षिणः । तत्र प्रकरणादन्यार्थेन खदिरादिना जोषणादिकर्मविशिष्टेन यागार्थेन प्रकृतेनास्यैकवाक्यता । यूपाय खदिरादि जोषयते, छिनत्ति, तक्षति च । तत्र यः शकलः प्रथमः परापतितस्तं च स्वरुमञ्जनार्थं करोतीति । स्वरुशब्दं च तत्रानुवदन्नेवोपचरति । तस्मान्नैतदस्ति पृथङ्निष्पत्तिः स्वरुरिति । येनान्यस्मादपि वृक्षादिति शङ्क्यते । तस्माज्जात्यन्तराशङ्कावचनं नित्यानुवादो यूपशकलस्तुत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रतियूपं च दर्शनात् ॥ ५ ॥

इतश्च न पृथङ्निष्पत्तिः स्वरुः । कुतः । एकादशिन्यां, प्रतियूपं च दर्शनात् । यथाऽनुपूर्वं स्वरुभिः पशून् समज्य मध्यमे रशनागुणे स्वे स्वे स्वं स्वं यूपशकलमुपगूहतीति स्वरुबहुत्वं दर्शयति । यदि च स्वरुः पृथङ्निष्पत्तिः स्यादेक एवैकादशिन्यां तन्त्रेण कार्य्यं साधयेत् । यूपमनुनिष्पन्नस्य तु ग्रहणे प्रकृतौ स्वयूपशकलेनाऽञ्जनं कृतमित्येकादशिन्यामपि चोदकं स्वयूपशकलमेव प्रापयतीति बहुत्वमुपपन्नं भवति । स्वयूपशकलग्रहणं च प्राकृतस्य ग्रहणादध्यवसीयते । यादृशोऽसौ प्राकृतस्तादृशोऽसौ ग्रहीतव्यो, न विशिष्ट इति । तस्मात् स्वरुरुत्पत्तेर्न प्रयोजक इति ॥ ५ ॥ युक्तिः ॥

आदाने करोतिशब्दः ॥ ६ ॥

अथ यदुक्तमुत्पत्तिरस्य शब्देनोच्यते, स्वरुं करोतीति । एवञ्च करोतिशब्दोऽवकलिप्यते इति । उच्यते । आदाने करोतिशब्दो भविष्यति । स्वरुं करोति, स्वरुमादत्ते इति । यथा काष्ठानि करोति, गोमयानि करोतीति आदाने करोतिशब्दो भवति, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ आ० नि० ॥ स्वरोच्छेदनाद्यप्रयोजकताऽधिकरणम् ॥ १ ॥

स्वरुस्त्वनेकनिष्पत्तिः स्वकर्मशब्दत्वात् ॥ १ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीय । तत्र श्रूयते, स्वरुणा पशुमनक्तीति । अथैष सन्देहः । किं स्वरुरुत्पत्तिं प्रयोजयति, उत यूपमनुनिष्पन्नस्य ग्रहणमिति । किं प्राप्तम् । स्वरुस्त्वनेकनिष्पत्तिः स्यात् । प्रयोजयत्युत्पत्तिमिति । कुतः । स्वोऽस्य कर्मशब्दो भवति । स्वरुं करोतीति स्वरुमुत्पादयतीत्यर्थः । एवञ्चेद् उत्पत्तिरस्य शब्दवती । तस्मान्नैकया निष्पत्त्या यूपश्च स्वरुश्च निष्पाद्यते इति ॥ १ ॥ पूर्व०

जात्यन्तराच्च शङ्कते ॥ २ ॥

यदि यूपमनुनिष्पन्नस्य ग्रहणं भवेत्, यूपकाष्ठस्यैव स्वरुः स्यात् । अन्यवृक्षाशङ्का नोपपद्येत, भवति च । यद्यन्यस्य वृक्षस्य स्वरुं कुर्यादन्येऽस्य लोकमन्वारोहेयुर्यूपस्य स्वरुं करोतीति । तस्मादपि पश्यामः, प्रयोजक स्वरुरिति ॥ २ ॥ ॥ युक्ति ॥

तदेकदेशो वा स्वरुत्वात्तस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३ ॥

यूपमनुनिष्पन्नो वा गृह्येत स्वरुः, तदेकदेशो हि एष । षष्ठीनिर्देशाद्, यूपस्य स्वरुं करोतीति । यदि हि छेदनमुभयार्थं स्यान्न स्वरुयूपयोः कश्चित् सम्बन्धो भवेत् । तत्र षष्ठी नोपपद्येत । अस्ति तु षष्ठी । तस्माद् यूपैकदेशः स्वरुः, अवयवो यूपस्य । स्वरुर्नामैकदेशः कर्त्तव्यः, यथा पुरोडाशशकलमिति ॥ ३ ॥ सि० ॥

शकलश्रुतेश्च ॥ ४ ॥

शकलश्रुतिश्च भवति, यः प्रथमः शकलः परापतेत् स स्वरुः कार्य्य इति । एकदेशाश्चाऽप्रयोजका भवन्ति । नैकदेशे श्रूयमाणे अवयवी कर्त्तव्य इति शब्दो भवति । विद्यमानस्याऽवयविन एकदेशो गृह्यते । तस्मादप्यऽप्रयोजकः ॥ ४ ॥

प्रतियूपं च दर्शनात् ॥ ५ ॥

प्रतियूपं च खल्वपि स्वरवो दृश्यन्ते एकादशिन्याम् । यथाऽनु-
पूर्वं स्वरुभि पशून् समज्य मध्यमे रशनागुणे स्वे स्वे स्वं स्वं यूप-
शकलमुपगूहतीति । स यदि स्वरुमान् यूपं कार्यं इत्यर्थं, स्वरुं
करोतीति । तता बहूनां स्वरूपां दर्शनमुपपद्यते । प्रयोजकत्वे स्वरः
एक एव समञ्जनार्थं स्वररूपाद्यते । तस्मात् प्रयोजक इति ॥५॥ युक्तिः ॥

आदाने करोतिशब्दः ॥ ६ ॥

अथ यदुक्तम्, उत्पत्तिरस्य शब्देनाभिधीयते स्वरुं करोतीति ।
करोतिशब्दश्चावकल्पित इति । उच्यते । आदाने करोतिशब्दो भ-
विष्यति, स्वरुं करोतीति स्वरुमादत्ते इति । यथा काष्ठानि करो-
ति, गोमयानि करोतीत्यादाने करोतिशब्दो भवत्येवमिहापि द्रष्ट-
व्यम् ॥ ६ ॥ आ० नि० ॥ पूर्वाधिकरणसंक्षेपार्थं ॥

शाखायां तत्प्रधानत्वात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते शाखामधिकृत्य, प्राचीमाहरत्युदीचीमा-
हरति प्रागुदीचीमाहरतीति । तत्र सन्देहः । किमयं दिग्वादः, उत
शाखावादः इति । दिग्वादः इति प्राप्तम् । तथा श्रुतिशब्दः, शाखावा-
दे लक्षणेति । तस्मादिग्वादः इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । शाखावादः इति ।
कुतः । यदि तावदयमर्थः, प्राची दिगाहर्त्तव्येति । ततोऽशक्योऽर्थः ।
अथ प्राचीं दिशं प्रत्याहरणीयेति, ततः का आहर्त्तव्येति । वाक्ये
शाखाशब्दस्याभावादानुपपन्नाऽयं सम्बन्धः । अथ प्रकृता शाखेति,
ततः प्राचीशब्देन तस्या एवाभिसम्बन्धो न्याय्यः । कुतः । प्रत्यक्षा
हि प्राचीशब्देन हरतेरेकवाक्यता । प्रकरणाच्छाखाशब्देन भवेत् ।
उभयथाऽत्र प्राचीशब्दो लक्षणया प्रकृतां वा शाखां लक्षयेद्दिशो
वाऽनीप्सितत्वात् । विहारदेशमीप्सितमयुक्तम् ॥ अपि च, प्राची-
ति सम्बन्धिशब्दोऽयम् । सम्बन्धिशब्दाश्च सर्वे सापेक्षा विना पदा-
न्तरेण न परिपूर्णमर्थमभिवदन्ति । सामान्यपदार्थसम्बन्धं च संव्य-
वहारानुपपत्तिः । सर्वस्यैव देशस्य कुतश्चित् प्राग्भावात् । तथा
शाखाशब्दोऽपि सम्बन्धिशब्दो, वृक्षस्येत्येतदपेक्षते । यदा वृक्षस्येत्ये-
तदपेक्षते, तदा वृक्षस्य शाखा प्राची उदीची प्रागुदीची वेति भ-
वति सम्बन्धः । तथाच संव्यवहारोऽवकल्पते । यत्तु शाखावादं ल-

क्षणेति उच्यते । भवति लक्षणयापि शब्दार्थः । तस्माच्छाखावाद् इति ॥
॥ ७ ॥ शाखाया आहार्यताधिकरणम् ॥ २ ॥

शाखायां तत्प्रधानत्वादुपवेषेण विभागः स्याद्
वैषम्यं तत् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः समाम्नायते, मूलतः शाखां परिवारस्योपवेषं
करोतीति । तत्रायमर्थः. सांशयिकः । किं शाखाछेदनस्योभयं प्रयो-
जकं—शाखा उपवेषश्च, उत शाखा प्रयोजिका उपवेषोऽनुनिष्पादी-
ति । किं प्राप्तम् । उभयं छेदनाभिस्पद्यते । शाखा शाखामूलं चोभयं
च प्रयोजनवत् । अग्रेण वत्सापाकरणादि करिष्यते, मूलत उपवे-
षः । तेन विशेषाभावादुभयं प्रयोजकमिति प्राप्ते, उच्यते । शाखा-
यां ब्रूमः ॥ तत्प्रधानत्वात् ॥ शाखाप्रधानत्वादुपवेषेण विभागो भवे-
त् । शाखामनुनिष्पन्नो गृह्येत । कथं तत्प्रधान्यम् । शाखां परिवार-
स्येति द्वितीयानिर्देशात् । ननूपवेषं करोतीत्यपि द्वितीया । उच्यते ।
नाऽसौ परिवारस्यते कर्म । कस्य तर्हि । करोते. ॥ आह । कस्मादेव-
मभिसम्बन्धो न भवति । शाखां परिवारस्य मूलत उपवेषं करो-
तीति । शाखाशब्दश्च यथैव अग्रे तथा मूलेऽपि । तत्र अयमर्थः । छे-
दनेनाग्रमूले विभजेत् । किं प्रयोजनम् । विभज्य मूलमुपवेषं करिष्या-
मीति । उच्यते । नैवम् । व्यवहितकल्पना हि एवं भवेत् । अव्यव-
धानेन शाखार्थे परिवारसनम् । वृत्ते तस्मिन्नुपवेषकरणम् ॥ ननु
प्रकृतत्वान्मूलमुपवेषशब्देन सम्बद्ध्यते । उच्यते । उभयसम्बन्धे
विरोधः । विरोधे च प्रकरणाद् वाक्यं बलीयः । अथ सन्निहितेन स-
म्बद्ध्यते, तथापि शाखाप्रयुक्तेनेत्यापतति । सिद्धमेवोपवेषो न प्रयो-
जयति छेदनमिति । एतदत्र वैषम्यम् ॥ ८ ॥

श्रुत्यपायाच्च ॥ ९ ॥

शाखया वत्सानपाकरोति, शाखया गा प्रापयति, शाखया
दोहयतीत्येवमादिषु शाखाग्रहणेषु नोपवेषस्य व्यापारस्ततः शाखा-
शब्दोऽपैति । न हि तन्मूलं शाखेत्याचक्षते । किमतो यत्रैवं, यत्र शाखा-
शब्दस्तदर्थं छेदनम् । द्वितीयानिर्देशात् । अथापि मूले शाखाशब्दो
भवेद्, एवमपि शाखाशब्दोपदिष्टेषु न मूलम् । अमूलपरिवारसित-
त्वात् । यच्चैवं संस्कृतया शाखया क्रियते, तदर्थं छेदनम् । न चोप-

धानं मूलपरिवासितया क्रियते । तस्मान्न तदर्थं छेदनम् । किं भवति प्रयोजनम् । पौर्णमास्यामपि शाखोत्पाद्या । यथा पूर्वः पक्षः । यथा सिद्धान्तः । तथा नोत्पादयितव्येति ॥ ९ ॥ ॥ छेदनस्य शाखाप्रयुक्तताऽधिकरणम् ॥ ३ ॥

हरणे तु जुहोतिर्योगसामान्याद् द्रव्याणां
चार्थशेषत्वात् ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति । तत्र सन्देहः । किं शाखाप्रहरणं प्रतिपत्तिकर्म, उतार्थकमेति । किं प्राप्तम् । हरणे तु जुहोतिः स्यात् । अर्थकर्म इत्यर्थः । कुत । योगसामान्यात् । योगोऽस्याः समानः प्रस्तरेण, सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति । सहयोगे यत्र तृतीया तस्य गुणभावो, यत्र द्वितीया तस्य प्राधान्यम् । प्रस्तरे च विस्पष्टो यजि । शाखापि तस्मिन्नेव यजौ प्रस्तरस्य विशेषणं, समानयोगित्वात् ॥ आह ॥ ननु तत्र तत्र गुणभूता शाखा । तस्याः प्रतिपत्तिन्याय्या । इतरथाऽनेकगुणभावः प्रसज्येतेति । उच्यते । द्रव्याणां चार्थशेषत्वादुत्पत्त्या चिकीर्षितस्य शेषभूतान्येव द्रव्याण्यपदिश्यन्ते भूतं भव्यायोपदिश्यते इति । तस्मादनेकगुणतैव द्रव्याणां न्याय्येति ॥ १० ॥ ॥ पूर्व० ॥

प्रतिपत्तिर्वा शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ ११ ॥

प्रतिपत्तिर्वा शाखाप्रहरणम् । शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् । शब्दोऽत्र शाखाप्रधानः । कथम् । द्वितीयाश्रवणात् । नन्वन्यत्रैव सा द्वितीया, प्रस्तरे, न शाखायाम् । उच्यते । प्रस्तरे द्वितीयार्थः शाखायामपि कथम् । तुल्ययोगात् सह शाखया, एवं प्रस्तरः प्रहतो भवति । यदि शाखापि प्रहियते । तेन तुल्ययोगे सहशब्दोऽयम् । यदि प्रस्तरः प्रहरणे प्रधानः, शाखापि प्रस्तरविशेषणं, तर्हि तुल्ययोगः । तस्माद् यः प्रस्तरे द्वितीयार्थः, स शाखायामपि । अतः शाखा प्रधानम् । अपिच तत्र तत्र शाखा गुणभूता । तस्यामन्यत्र उपदिश्यमानायामनेकगुणभावः । तत्र को दोषः । दृष्टं कार्यं हित्वा अदृष्टं कल्प्येत । कृतप्रयोजनायाः शाखाया अपनयनेन वेदिविवेचनात् सुखप्रचारे दृष्टं कार्यं, न तु प्रहरणे किञ्चित् सूक्ष्ममपि दृष्टमस्ति । तस्मात् प्रतिपत्तिन्याय्या ॥ आह । ननु तृतीयाश्रवणात् परार्थेन शाखाप्रहरणेन भवितुं न्याय्य-

म् । उच्यते । भवेदेतन्न्याय्यं, यदि निर्ज्ञातकाला शाखा स्यात् । त-
त प्रस्तरस्य कालपरिच्छेदाय कीर्त्यमाना परार्था उच्चार्येत । इह
पुनरेतद्विपरीतम् । निर्ज्ञातकालः प्रस्तरोऽनिर्ज्ञातकाला शाखा । त-
स्मात् सत्यपि तृतीयाश्रवणे प्रस्तर एव शाखायाः कालं परिच्छे-
त्स्यति । यथा द्वितीयानिर्दिष्टस्तथा शाखा द्विष्टया । यथा तृतीयानि-
र्दिष्टा तथा प्रस्तर । सामर्थ्यं हि बलवत्तरमिति ॥ ११ ॥ सि० ॥

अर्थेऽपीति चत् ॥ १२ ॥

आह । ननु गुणभावेऽपि द्वितीया भवति । यथा सक्तु मारुतैक-
कपालेषु ॥ १२ ॥ आ० ॥

न तस्यानधिकारादर्थस्य च कृतत्वात् ॥ १३ ॥

नैतत् सक्तादिभिस्तुल्यम् । तस्य सक्तादेरन्यत्रानधिकारात् ।
इह च शाखायाऽन्यस्यार्थस्य कृतत्वाद् वत्सापाकरणादेः । आह ।
ननु पुनरुक्तमेतत्— सक्तादीनां प्रदर्शनं समाधिश्चेति । उच्यते ।
न पुनरुक्तता महान् दोषः । बहुकृत्वोऽपि पथ्यं वेदितव्यं भवति ।
ग्रन्थभयेन पुनरुक्तं नेच्छन्ति । अर्थाग्रहणात्तु विज्ञयत पुनः पुनरभि-
धीयमानं बहु मन्यन्ते एव । किं चिन्तायाः प्रयोजनम् । यदि अर्थकर्म
पौर्णमास्यामपि शाखोत्पाद्या, अथ प्रतिपत्तिर्नोत्पादयितव्येति ॥ १३ ॥
आ० नि० ॥ शाखाप्रहरणस्य प्रतिपत्तिकर्मताऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

उत्पत्त्यसंयोगात् प्रणीतानामाज्यवद्विभागः
स्यात् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नायते, अपः प्रणयत्यापो वै श्रद्धा श्रद्धामेवा-
लभ्य यजते इति । उभयत्र च प्रणीतानां व्यापारः । प्रणीताभिर्हवीं-
षि संयौतीति । तथा, अन्तर्वेदि प्रणीताः निनयतीति । तत्र सन्देहः ।
किमुभयमासां प्रयोजकं सयवनं निनयनं च ? उत सयवनार्थानां
निनयनं प्रतिपत्तिरिति । किं प्राप्तम् । उत्पत्तिसंयोगां नासां केनचित्
प्रयोजनेन । उभाभ्यामुत्पन्नानां संयोगः । तस्मान्न गम्यते विशेषः ।
अगम्यमाने विशेषे उभयार्थानां विभागोऽयं, कश्चिद् यागः सयवनं,
कश्चिन्नियने इति आज्यवत् । यथा सर्वस्मै वा एतद् यज्ञाय गृह्यते
यद् भुवायामाज्यमिति ॥ १४ ॥ ॥ पूर्व० ॥

संयवनार्थानां वा प्रतिपत्तिरितरासां तत्प्र-
धानत्वात् ॥ १५ ॥

संयवनार्थाः प्रणीताः । कुतः । तृतीयानिर्देशात् । संयवनेऽपि
गुणभावो, द्वितीयानिर्देशाच्च निनयने प्राधान्यम् । चिन्तायाः प्रयो-
जनं— पुरोडाशाभावे प्रणीतानामभावो, यथा पयस्यायाम् ॥ १५ ॥
सि० ॥ निनयनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ॥ ५ ॥

प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं कृतार्थत्वात् ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामत् । यज्ञायातिष्ठमाना
सा वनस्पतीन् प्राविशत् । सैषा वाग् वनस्पतिषु वदति । या दुन्दुभौ
या च तूणवे या च वीणायाम् । यद् दीक्षिताय दण्डं प्रयच्छति वाच-
मेवावरुन्धे, क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति, मैत्रावरुणाय
दण्डं प्रयच्छतीत्येतदुदाहरणम् । तत्र संशयः । किं दीक्षितधारणे
शेषभूतस्य दण्डस्य मैत्रावरुणधारणं प्रतिपत्तिः ? अथवा अर्थकर्म-
ति । किं प्राप्तम् । मैत्रावरुणाय दण्डदानं प्रतिपत्तिः । कुतः । दीक्षित-
धारणे कृतार्थत्वात् । दण्डेन दीक्षयन्तीति शेषभूतस्यान्यत्र व्या-
पारः प्रतिपत्तिन्याय्या । यथा, चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति
कण्डूयने शेषभूतायाः प्रासनं प्रतिपत्तिः । एवमत्रापि द्रष्टव्यम् । द्वि-
तीया च दण्डे विभक्तिः । तस्मात् प्राधान्यमिति ॥ १६ ॥ ॥ पूर्व० ॥

अर्थकर्म वा कर्तृसंयोगात् स्रग्वत् ॥ १७ ॥

अर्थकर्म वा स्यात् । कुत । कर्तृसंयोगात् । कर्तृसंयोगो भवति ।
मैत्रावरुणाय दण्डमिति । कर्तृदण्डसंयोगो भवति । तस्मिँश्च दण्डो
गुणभूतः । पुरुषः प्रधानभूतः । पुरुषं हि स प्रचरितुं समर्थं करोति ।
कथम् । यथा पूर्वं तमोऽवगाहतेऽपि सर्पति गां च सर्पे च वारयति,
अवलम्बनं च भवति । अतः पुरुषप्राधान्यान्न प्रतिपत्तिः । स्रग्वच्च
द्रष्टव्यम् । यथा स्रजमुद्रात्ने ददातीत्यऽसत्यप्युपकारे पुरुषस्य प्रयो-
जनवत्त्वाच्चिप्रयोजनत्वाच्च स्रजो भवति पुरुषप्राधान्यम् । एवमिहा-
पि द्रष्टव्यम् । तस्मान्न प्रतिपत्तिरिति ॥ अथ यदुक्तं, द्वितीयाश्रवणा-
दण्डप्राधान्यमिति । उच्यते । तथा युक्तं चानीप्सितमिति द्वितीया
द्रष्टव्या । कुत । मैत्रावरुणे चतुर्थीनिर्देशात् । सम्प्रदाने हि चतुर्थी
भवति । सम्प्रदानं च कर्मणा अभिप्रेयते । तत्र दण्डादभिप्रेततरो

मैत्रावरुण इति गम्यते ॥ १७ ॥ ॥ सि० ॥

कर्मयुक्ते च दर्शनात् ॥ १८ ॥

दण्डी प्रैषानन्वाहेत्यनूद्यते । तेन प्रचरतो दण्डं प्रदर्शयति । तद् अर्थकर्मणि सत्युपपद्यते । प्रतिपत्तौ तु दण्डो मैत्रावरुणाय दत्तस्त-
तोऽपवृज्येत । कृतं च कर्त्तव्यमिति न तेन प्रयोजनमिति न धार्ये-
त । तत्रैतद्दर्शनं नोपपद्यते । तथा, अहिस्त्वां दशतीति मैत्रावरुणं
ब्रूयात् अहिरिव श्लेष इति । तथा, मुशल्यन्वाहेति । मुशलशब्दश्च
दण्डप्रसिद्धः । यथा, कः नु खलु मुशालिनो माणवका गङ्गामवन-
रेयुरिति । तस्मादप्यर्थकर्म ॥ १८ ॥ युक्तिः ॥ दण्डदानस्याऽर्थकर्मता-
ऽधिकरणम् ॥ ६ ॥

उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तच्छ्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्था-

न्तरगमने शेषत्वात् प्रतिपत्तिः स्यात् ॥ १९ ॥

यदुक्तं, यथा कृष्णविषाणाप्रासनमिति । तत्रोच्यते । युक्तं तत्रो-
त्पद्यमानं यद् येन प्रयोजनं सम्बद्धमुत्पद्यते, तत् तदर्थमेव न्या-
यम् । तस्यान्यत्र गमने प्रतिपत्तिरित्येतदुपपद्यते, यदि न दृष्टं प्रयो-
जनं भवति । इह तु दृष्टं प्रयोजनं मैत्रावरुणस्य धारणे । तस्माद्वि-
षममेतत् ॥ अथवा अधिकरणान्तरं, विषाणाया कण्डूयनं प्रासनं
च उभयमपि प्रयोजकमिति पूर्व पक्षः । एकनिष्पत्तिं सर्वं समं स्या
दिति । उत्तर पक्षः, कण्डूयनं तृतीयानिर्देशाद् विषाणाया गुण-
भावः । प्रासने च द्वितीयानिर्देशादन्यत्र च कृतार्थत्वात् प्राधान्यमि-
ति ॥ १९ ॥ प्रासनस्य प्रतिपत्तिकर्मताऽधिकरणम् ॥ ७ ॥ पूर्वाधिकरणे
आशङ्कानिरासः ॥

सौमिके च कृतार्थत्वात् ॥ २० ॥

आस्त ज्यातिष्टोमेऽवभृथो, वारुणेनैककपालेन अवभृथमभ्यवप-
न्तीति । तत्राग्नायने, वरुणगृहीत वा एतद् यज्ञस्य यदृजीषं यदग्रा-
वाण यदीन्वुचरो यदभिषवणफलकं, तस्माद् यत्किञ्चित् सोमलिप्तं
द्रव्यं तेन अवभृथं यन्तीति । तत्र संशयः । किं सोमलिप्तानां द्रव्या-
णामवभृथगमनं प्रतिपत्तिः, अथवा अर्थकर्ममिति । किं तावत् प्राप्त-
म् । प्रतिपत्तिरिति कुत । कृतार्थत्वात् । कृतार्थान्येतानि द्रव्या-
णि तत्र तत्र, तेषामवभृथगमनं प्रतिपत्तिर्न्याय्या ॥ २० ॥ सि० ॥

अर्थकर्म वाभिधानसंयोगात् ॥ २१ ॥

अर्थकर्म वा, अभिधानेन संयोगात् ॥ तेन, अवभृथं यन्तीति । तेन अवभृथसंज्ञकं निष्पादयन्तीति । तृतीया तेनेति, द्वितीया अवभृथमिति । तस्मात् सोमलिप्तं गुणभूतमवभृथं प्रधानभूत इति ॥ २१ ॥ पूर्व०

प्रतिपत्तिर्वा तन्न्यायत्वाद्देशार्थावभृथश्रुतिः ॥ २२ ॥

प्रतिपत्तिर्वा । कुत । तन्न्यायत्वादेव । एष हि न्यायो, यदन्यत्र कृतार्थमन्यत्र प्रातपाद्यत । तदिह यदि सोमलिप्तं द्रव्यमवभृथे करणं विधीयते ततोऽर्थकर्म, अथ सोमलिप्तेन यानं विधीयते तत प्रतिपत्तिः । न ह्यत्र सोमलिप्तं विधीयतेऽवभृथे । तथा सति अवभृथसोमलिप्तसम्बन्धोऽव्यवहन्तीत्यनेनाख्यातेन विधीयेत । तत्र वाक्येन विधानं स्याद्, न तु श्रुत्या । यानंऽमुना विधीयमाने श्रुत्या विधानम् । तत्परिगृहीतं भवति । श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी । तस्मात् प्रतिपत्तिः । अथ यदुक्तम्. अर्थकर्मं अभिधानेन संयोगादिति । तत्र ध्रुमः । एवं सति देशार्थावभृथश्रुतिः । अवभृथं यन्तीत्यवभृथेन देशं लक्षयति । यस्मिन् देशेऽवभृथस्तं देशं यन्तीति । तस्मात् प्रतिपत्तिरिति ॥ २२ ॥ उत्तरम् ॥ अवभृथगमनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ॥ ८ ॥

कर्तृदेशकालानामचोदनं प्रयोगे नित्यसमवायात् ॥ २३ ॥

इदं श्रूयते, पशुबन्धस्य यज्ञक्रतोः षड् ऋत्विजः, दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रतोश्चत्वार ऋत्विजः, चातुर्मास्यानां क्रतूनां पञ्च ऋत्विजः, अग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतोरेक ऋत्विक्, सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतो सप्तदश ऋत्विजः । तथा, समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममावास्ययेति । तत्र सन्देहः । किं कर्तृदेशकाला विधीयन्ते, उतानूद्यन्ते इति । किं तावत् प्राप्तम् । कर्तृदेशकालानामचोदनमनुवादः । कुतः । प्रयोगे नित्यसमवायात् । प्रयोगे नित्यसमवेता एते इति । न ऋते कर्तृदेशकालेभ्यः प्रयोगः सिद्ध्यति । तेन प्रयोगचोदनायैव प्राप्तानामनुवादः । ननु विषमादिप्रतिषेधार्थमेतद्वचनं भविष्यति । नेति ध्रुमः । उपदेशकमेव ज्ञातीयकं वचनं, न प्रतिषेधकम् । तस्मादनुवाद इति ॥ २३ ॥ ॥ पूर्व० ॥

नियमार्था वा श्रुतिः ॥ २४ ॥

उच्यते, न चैतदस्त्यनुवाद इति । अनुवादमात्रमनर्थकम् । यदि विधिः, एवमपूर्वमर्थे प्रकरिष्यति । तस्माद् विधिरिति । ननु प्रयोगा-
ऽङ्गत्वात् प्राप्त एवेति । उच्यते । नियमार्था श्रुतिर्भविष्यति । कोऽयं
नियमः । अनियतस्य नियतता । प्रयोगाङ्गतया सर्वे देशा प्राप्नुव-
न्ति, न तु समुच्चयेन । यदा समो, न तदा विषमः । यदा विषमो,
न तदा समः । स एष समः प्राप्तश्चाप्राप्तश्च । यदा न प्राप्तः, स
पक्षो विधिं प्रयोजयति । अतो विषमचिकीर्षायामपि समो विधीयते ।
तस्माद् विषमस्याप्राप्तिर्विधौ सति भवतीति समो विधीयते । एव-
मितरेष्वपि । तस्माद् विधिरिति ॥ २४ ॥ ॥ सि० ॥ कर्तृदेशकाल-
विधीनां नियमार्थताधिकरणम् ॥ ९ ॥

तथा द्रव्येषु गुणश्रुतिरुत्पत्तिसंयोगात् ॥ २५ ॥

अधिकरणप्रदेशोऽयम् । इदमामनन्ति । वायव्यं श्वेतमालभेत
भूतिकामः । यथा, सोमारौद्रं घृते चरुं निर्वपेत् शुक्लानां व्रीहीणां
ब्रह्मवर्चसकामः, यथा नैऋतं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणामिति
तत्र सन्देहः । किं इवेतादिवर्णो विधीयते, उत अनूद्यते इति । किं
प्राप्तम् । अनूद्यते । द्रव्यश्रुतिगृहीतत्वात् । विधिर्वा, पक्षे प्राप्तस्य
नियमार्थ इति । पक्षोक्तं प्रयोजनमुभयोरप्यधिकरणयोः ॥ २५ ॥ ॥
द्रव्यगुणविधानस्य नियमार्थताधिकरणम् ॥ १० ॥

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ २६ ॥

अयमप्यधिकरणप्रदेशः । दर्शपूर्णमासयो भूयते । व्रीहीनवह-
न्ति, तण्डुलान् पिनष्टीति । तत् किमिमौ विधौ, उतानुवादौ ? इति
संशयेऽर्थप्राप्तत्वादनुवादाविति प्राप्ते नियमार्थत्वाद् विधी इति ॥ २६ ॥
अवघातादिसंस्कारविधानस्य नियमार्थताधिकरणम् ॥ ११ ॥

यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये

कृतार्थत्वात् ॥ २७ ॥

शेषविनियोग उक्तः । किं तत् प्रधानं ? यस्यैते शेषा इति ।
उच्यते । यजति ददाति जुहोतीत्येव लक्षणम् । अथ किलक्षणको यज-
तिजुहांतिर्ददातिश्च ? इति । यजतिचोदना तावद् द्रव्यदेवताक्रियम् ।

द्रव्यं, देवता च, तस्य द्रव्यस्य क्रिया, यया तयोः सम्बन्धो भवति । समुदाये समुदितेष्वेषु यजतिशब्दो भवति । लोके, इष्टोऽनेन पशुपतिरिति । तेन मन्यामहे, द्रव्यदेवताक्रियस्यार्थस्य यजतिशब्देन प्रत्यायनं क्रियते इति । लक्षणकर्मणि प्रयोजनं न वक्तव्यम् । ज्ञानमेवात्र प्रयोजनमिति ॥२७॥ ॥ यागस्वरूपनिरूपणाधिकरणम् ॥१२॥

तदुक्ते श्रवणाज्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात् ॥२८॥

अथ किलक्षणको जुहोतिरिति । तदुक्तं यजत्युक्तेऽर्थे जुहोतिः श्रूयते, आसेचनाधिके । तस्माद् यजतिरेवासेचनाधिको जुहोतिः । हुतमनेनेत्येवञ्जातीयके वक्तारो भवन्ति लोके । वेदेऽपि यजतिचोदितं जुहोतिना अनुवदति । सग्रामिणं चतुर्होत्रा याजयेत् चतुर्गृहीतमाज्यं कृत्वा चतुर्होतारं व्याचक्षीत, पूर्वेण ग्रहेणार्द्धं जुहुयादुत्तरेणार्द्धमिति ॥ अथ ददाति. किलक्षणक इति । आत्मनः स्वत्वव्यावृत्तिः, परस्य स्वत्वेन सम्बन्धः । यजति-ददाति-जुहोतिषु सर्वेषुत्सर्गः समानः । तत्र यजतिर्देवतामुद्दिश्योत्सर्गमात्रं, जुहोतिरासेचनाधिकः, ददातिरुत्सर्गपूर्वकः परस्वत्वेन सम्बन्ध इत्येष एषां विशेष इति ॥ २८ ॥ ॥ होमस्वरूपनिरूपणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

विधेः कर्मापवर्गित्वादर्थान्तरे विधिप्रदेशः स्यात् ॥२९॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, यद् आतिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां, तदग्नीषोमीयस्येति । तत्र सन्देहः । किं परद्रव्यस्योपदेशः १ उत निरिष्टिकस्य २ अथवा धर्माविधिप्रदेशः ३, अथवा द्रव्यसाधारण्यमिति । किं प्राप्तम् । १ परद्रव्यस्य उपदेशः । कुतः । परद्रव्यस्योपदेशसदृशः शब्दो, यद् आतिथ्यायां तदुपसदामिति । यथा, यो देवदत्तस्य गौः स विष्णुमित्रस्य कर्त्तव्य इति देवदत्तादाच्छिद्य विष्णुमित्राय दीयते इति । अतः परद्रव्यस्योपदेश इति । न चैतदस्ति । तथा सति आतिथ्यायां तस्य विधानं यत् पूर्वं, तदनर्थकं स्यात् ॥ २ एवं तर्हि निरिष्टिकस्योपदेशः । तेन आतिथ्यायां यद् विहितम्, आतिथ्यायां यदुपाप्तमिति । तथा सत्यर्थवद् आतिथ्यायां तद् वचनम् । निरिष्टिकेन तूपसदः कर्त्तव्या भवन्ति । न चैष शिष्टानामाचारो, न च सर्वे चोदकप्राप्ता धर्मा भवेयुः । अतो ब्रूमः, ३ विधेः कर्मापवर्गित्वादर्थान्तरे विधिप्रदेशः स्यात् ॥ तद् बर्हिः परिसमाप्तायामातिथ्यायाम-

पवृक्तं, पूर्वं तदातिथ्यायाः, उपसत्काले आतिथ्यासम्बन्धस्तस्य नास्ति । भूतपूर्वेण आतिथ्यया कर्मणा लक्ष्येत । लक्षणाशब्दश्च न न्याय्य । तस्मादातिथ्याबहिर्ष आज्ञस्याभावाद् यद्धर्मकमातिथ्याबहिर्षस्तद्धर्मकमुपसदामग्नीषोमीयस्य चेति न्याय्यम् ॥ २९ ॥ ॥ पूर्व० ॥

अपि वोत्पत्तिसंयोगादर्थसम्बन्धोऽविशिष्टानां

प्रयोगैकत्वहेतुः स्यात् ॥ ३० ॥

अपि वेति पक्षो व्यावर्तते । उत्पत्तिसंयोग एवैषोऽस्य बहिर्षः । यदि हि उत्पन्नमातिथ्यायां बहिर्विशिष्टं स्यात्, तस्य धर्मा औपसदे बहिर्षि अतिदिश्येरन्, न तु तदस्ति केनचिद् वाक्येन । एवं प्रकृत्य, बहिर्षो विशेषो वक्ष्यते । आश्ववाल प्रस्तर, विधृती चैक्ष्वयौ इति । तेन, न परविहितं बहिर्रुच्यते, न निरिष्टिकं, न कुतश्चिद्धर्मा प्रतिदिश्यन्ते । किं तर्हि । साधारणमग्नीषां बहिर्रुच्यते । यदातिथ्यायां विधीयते, तदेवोपसदाम् । अग्नीषोमीयस्य च विधीयते इति अविशिष्टानां बहिर्षा संयोग एकेन सर्वेषाम् । यद् आदौ बहिर्लूयते, तल्लवनं सर्वेषामर्थेन, साधारणो बहिर्षः प्रयोगः । एवं श्रुतिः शब्दस्य परिगृहीता भविष्यति । इतरथा धर्मलक्षणा भवेत् । श्रुतिलक्षणा-विशये च श्रुतिन्याय्या न लक्षणा । तस्मात् त्रयाणां साधारणं बहिर्षरिति, पक्षोक्तं प्रयोजनम् ॥ ३० ॥ सि० ॥ बहिर्ष आतिथ्यादिसाधारण्या-ऽधिकरणम् ॥ १४ ॥ इति श्रीशबरस्वामिन कृतौ मीमांसाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

अथ चतुर्थे अध्याये तृतीयः पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥

द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः

स्यात् ॥ १ ॥

यस्य खादिरः स्रुवो भवति स छन्दसामेव रसेनावद्यति सरसा अस्य आहुतयो भवन्ति । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति, न स पापं श्लोकं शृणोतीति । यस्याश्वत्थी उपभृद् भवति ब्रह्मणैवास्यान्नमवरुन्धे । यस्य वैकल्लुनी ध्रुवा भवति प्रत्यंवास्याहुतयस्तिष्ठन्ति । अथो प्रैव जायते यस्यैवंरूपाः स्रुवा भवन्ति । सर्वाण्येवैनं रूपाणि पशूनामुपतिष्ठन्ते, नास्य अपरूपमात्मन् जायते इति । तथा ज्योतिष्टोमसंस्कारे

फलश्रुतिः।यदाङ्गे चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते । तथा, केशश्मश्रू वपते दतो धावते नखानि निकृन्तति स्नाति, मृता वा एषा त्वगमेध्यं वा-
ऽस्यैतदात्मनि शमलं तदेवोपहतं मेध्य एव मेधमेवमुपैति । कर्मणि फलं श्रूयते । अभीषू वा एतौ यज्ञस्य यदाधारौ, चक्षुषी वा एतौ यज्ञस्य यदाज्यभागौ, यत् प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते, वर्म वा एतद् यज्ञस्य क्रियते, वर्म यजमानस्य भ्रातृव्यस्याभिभूत्यै इति ॥ अत्र स-
न्देहः । किमिमे फलविधयः, उतार्थवादा इति । किं प्राप्तम् । फलवि-
धयः । प्रवृत्तिविशेषकरत्वात् फलविधेः । यथा, खादिरं वीर्यकामस्य
यूपं कुर्यात्, पालाशं ब्रह्मवर्चसकामस्य, वैलवमन्नाद्यकामस्येति ।
यथैते फलविधयः, एवमिहापि द्रष्टव्यम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । फलार्थ-
वादा इति । कुत । परार्थत्वात् । कृत्वर्थान्येतानि । जुहुः प्रदानं
गुणभूता, उपभृवुपधारणे, स्तुवा आज्यधारणे, अञ्जनवपनादि च
यजमाने, आधारावाज्यभागौ प्रयाजानुयाज्याग्नेयादिषु । यदि फले-
ऽपि गुणभावः स्याद्, अन्यत्रोपदिष्टानामन्यत्र पुनर्गुणभाव उपदिष्ट
इति प्रतिज्ञायेत । न चैतन्न्याय्यम् । परार्थता हि गुणभावः । कृत्व-
र्थता चैषां शब्देन, जुह्वा जुहोति जुह्वा होममभिनिर्वर्त्तयतीति । एवं
सर्वत्र । तस्मान्नैते पुरुषार्थाः ॥ १ ॥ ॥ सि० ॥

उत्पत्तेश्चातत्प्रधानत्वात् ॥ २ ॥

अथोच्येत । पुरुषमपि प्रति गुणभाव उपदिष्टो, यस्य पर्णमयी
जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्यवमादिभिर्वाक्यैरिति । तच्च
न । कस्मात् । उत्पत्तेरतत्प्रधानत्वात् । तत्र, पालाश्या जुह्वा अपाप-
श्लोकश्रवणं क्रियते इति न कश्चिच्छब्द आह । एतावच्छ्रूयते,
यस्यासौ भवात्, न स पापं श्लोकं शृणोतीति । एतावदत्र शब्देन
गम्यते, यस्यैवल्लक्षणा जुहूस्तस्य अपापश्लोकश्रवणमिति । तत्र, जुह्वा
तत् क्रियते, जुहूर्वा तदर्थेति । नैतच्छब्द आह ॥ नन्वनुमानादेतद्
गम्यते । ध्रुव पालाश्या जुह्वा तत् क्रियते, यतस्तस्यां सत्यां तद्
भवतीति । अत्रोच्यते न । एवञ्जानीयकं कार्यकारणत्वेऽनुमानं भ-
वति । कार्यकारणसम्बन्धो नाम स भवति, यस्मिन् सति यद् भव-
ति, यस्मिंश्चास्ति यन्न भवति, तत्रैव कार्यकारणसम्बन्धः । इह तु
तद्भावे भावो ज्ञातो, नाभावेऽभावः । यस्य पालाशी न भवति तस्य

अपापश्लोकश्रवणं नास्तीति । नैवञ्जातीयकः शब्दोऽस्ति । तेन न नि-
योगतोऽवगम्यते, तेनेदं क्रियते इति । लक्षणमेतत् पुरुषस्य गम्यते ।
तस्मान्नानुमानम् ॥ अपिच । यस्यापि जुहुः पालाशी भवति, तस्यापि
पापश्लोकश्रवणं भवति । कथमवगम्यते । प्रत्यक्षतः । नन्वेवं सति
अग्निहोत्रेणापि फलं न साध्येत । न हुतमात्रेण फलं दृश्यते इति ।
नैष दोषः । न हि तत्रोच्यते, तावतैव फलं भवतीति । इह तु वर्त्त-
मानायां जुहुःसत्तायां वर्त्तमानस्य पापश्लोकश्रवणस्य प्रतिषेधः । त-
स्मान्न तत्रानुमानम्, इदं कार्यमिदं कारणमिति । अग्निहोत्रादिषु तु
शब्देनैव कार्यकारणसम्बन्ध उच्यते । तस्मात् तत्र तत्कालेऽदृश्यमाने-
ऽपि फले, कालान्तरे फलं भविष्यतीति गम्यते, न त्वेवञ्जातीयकेषु ।
तस्मान्नैवञ्जातीयकेभ्यः फलमस्तीति ॥ ननु यस्य पालाशी जुहुर्भवति,
न स पापं श्लोकं शृणोतीत्येवमुक्ते तत एव तत् फलं भवतीति गम्यते ।
तस्माद्दिहापि कालान्तरे फलं भविष्यतीति । उच्यते । सत्यं गम्यते ।
प्रमाणं तत्र किमिति विचारयाम । न तावत् प्रत्यक्षं, नानुमानं, नेत-
रद् दृष्टविषयमुपमानादि । नां खल्वपि शब्द इत्येतदुक्तम् । वाक्यार्थो-
ऽपि पदार्थोपजनितो भवति, नान्यथा । तदुक्तं, तद्भूतानां क्रियार्थेन
समाप्ताय इति । तस्माद्प्रमाणमूलत्वान्मिथ्याविज्ञानमेतत् । लौ-
किकेषु वाक्येषु । अथैवं गम्यते । तानि हि विज्ञातेऽर्थे प्रयुज्यमाना-
नि अध्याहार्यपदानि गौणानि विपरिणतव्यवहितार्थानि च प्रयुज्य-
न्ते । तस्मात् तत्सादृश्याद् वचनागम्येष्वप्यर्थेषु भवन्ति तत्त्वरूपो मि-
थ्याप्रत्ययः । यथा मृगतृष्णादिषु ॥ अपि च, वर्त्तमानापदेशोऽयम् ।
न चायमर्थो वर्त्तमानः । तस्मान्न खादिररूवादिसद्भावे तत् फलं
भवेत् । तदेवमापतति । खादिरादौ सति भवति तत् फलं, नापि भ-
वति । असत्यापि भवति वा न वा इति । नैवं विज्ञायते । कुतस्तत्
फलमिति । तस्मादेवञ्जातीयकेष्वस्वरितेषु न कश्चित् प्रवृत्तिर्न कुत-
श्चिन्निवृत्तिरित्यानर्थक्यमक्रियार्थत्वात् । अर्थवादे तु सति भवति
प्रयोजनं खादिरादेः, रूवादिषु कर्मार्थेषु प्रयोजनवत्सु । यद्येषां क्रतुं
प्रति प्रयोजनवत्ता न स्यात्, तत एतदेव फलं कयाचिच्छब्दवृत्त्या,
भवेद् वा न वा इति विचार्येत । सति तु पारार्थ्ये नैव काचिच्छब्द-
प्रवृत्तिराभ्यितुं शक्यते । कैमर्थ्ये हि सा कल्प्येत । तस्मादेवञ्जातीय-
का अथवादाः । अर्थवादत्वे चाऽवर्त्तमानं वर्त्तमानशब्दः प्रशंसार्थ

उपपत्स्यते ॥ २ ॥ ॥ युक्तिः ॥

फलं तु तत्प्रधानायाम् ॥ ३ ॥

अथ यदुक्तं, यथा- खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्याद् वैल्वमन्नाद्य-
कामस्य पालाशं ब्रह्मवर्चसकामस्येति । युक्तं तेषु । विधिविभक्तिः
कुर्यादिति वीर्यखादिरसम्बन्धस्य विधात्री । न च वर्त्तमानापदेशि-
नी । तस्मात् तत्राऽविरोध इति । एवं हि पदवाक्यार्थन्यायविदः
श्लोकमामनन्ति—

कुर्यात् क्रियेत कर्त्तव्यं भवेत् स्यादिति पञ्चमम् ।

एतत् स्यात् सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम्, इति ॥ विधि-
विभक्तिं हि विधायिकां लिङ्गं मन्यमानाः श्लोकमिमं समामनन्ति ।
अस्ति चात्र विधिविभक्तिः । तस्मादनुपवर्णनमेतदिति ॥ ३ ॥ ॥
आ० नि० ॥ द्रव्यसंस्कारकर्मणां क्रत्वर्थताधिकरणम् ॥ १ ॥

नैमित्तिके विकारत्वात् क्रतुप्रधानमन्यत् स्यात् ॥ ४ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे नैमित्तिकं- बार्हद्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम
कुर्यात्, पार्थुरश्मां राजन्यस्य, रायोवाजीयं वैश्यस्येति । तथाऽग्नौ
नैमित्तिकं- साहस्रं प्रथमं चिन्वानश्चिन्वीत, द्विसाहस्रं द्वितीयं त्रि-
साहस्रं तृतीयमिति । तथा दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते- गोदोहनेन पशु-
कामस्य प्रणयेत्, कांस्येन ब्रह्मवर्चसकामस्य, मार्त्तिकेन प्रतिष्ठा-
कामस्येत्येतानि नैमित्तिकानि । तेषु सन्देहः । किमेतान्येव नैमित्तिक-
कानि नित्यार्थे, उतान्यत् । तत्र तत्र नित्यार्थे इति ॥

किं प्राप्तमेतान्येव ? इति । कुतः । अत्र ब्रह्मसामादिभिरवश्यं भवि-
तव्यम् । चोदितानि हि तानि । सन्निहितानि साधनानि आकाङ्क्षन्ति ।
न चैषां सन्ति विहितानि साधनानि । समीपतश्च नैमित्तिकान्युप-
निपतन्ति । तैः प्रकृतैः सन्निहितैरेतानि निराकाङ्क्षीक्रियन्ते इत्येत-
न्न्याय्यम् । कथम् । नैमित्तिकं हि सन्निहितं वाक्याद् अवगम्यते,
नान्यच्छ्रूयतं । यावांश्च श्रुतस्योत्सर्गे दोषस्तावानेव अश्रुतकल्प-
नायाम् ॥ आह । ननु निमित्तार्थानि तानि प्रकृतानि । उच्यते । नैष
दोषः । अन्यार्थमपि प्रकृतमन्येन सम्बद्ध्यते । यथा, शाल्यर्थे कुल्याः
प्रणीयन्ते । ताभ्यश्च पानीयं पीयते । उपस्पृश्यते च । एवमिहापि
द्रष्टव्यम् । अथवाऽस्त्येवात्र अवान्तरवाक्यम् । यथा, गोदोहनेन प्र-

णयेदिति । तदकामसम्बद्धं गोदोहनेन प्रणयनं प्रापयति । न च शक्यं श्रुतमुत्सृष्टुम् । योऽप्ययं पशुकामस्येति शब्दः, स पशुकामसम्बन्धं शक्नुयात् कर्तुं, नाऽवान्तरवाक्यस्यार्थं निवारयितुम् । न च गम्यमानं, विना कारणनाविवक्षितमिति शक्यं वदितुम् । भवन्ति च द्विष्टानि वाक्यानि । यथा श्वेतो धावति, अलम्बुसानां यातेति । तस्मान्नैमित्तिकान्येव नित्यार्थे भवितुमर्हन्तीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । नैमित्तिके श्रूयमाणे क्रत्वर्थमन्यत् स्यादिति । कुत । विकारत्वात् विशेषे श्रुतत्वादित्यर्थः । विशेषे हि तत्र नैमित्तिकं श्रूयते । तद् अस्मति तस्मिन् विशेषे न भवितुमर्हति । यदुक्तम्, अवश्यकर्त्तव्यानीति । नैष दोषः । अवश्यङ्कर्त्तव्यत्वात् करिष्यन्ते । यत्तु नान्यदेषां विहितं साधनमिति । सामान्यविहितं भविष्यतीति न दोषः । किन्तु तत् ? । अभीवर्त्तो ब्रह्मसाम अष्टादशमन्त्रगतोऽग्निः वारणं प्रणयनपात्रम् । अथ यदुक्तं, सन्निहिते प्रकृतैर्नैमित्तिकैर्ब्रह्मसामादीनि सम्भत्स्यन्ते इति । नति ब्रूमः । न हि बार्हद्विरादीनां प्रकरणम् । अथोच्येत, प्रकृतैः स्तोत्रादिभिः सम्बद्ध्यन्ते इति । एतदपि नोपपद्यते । यद्यपि प्रकृतानि नित्यानि स्तोत्रादीनि, तथापि वाक्येन निमित्तसंयोगे श्रूयन्ते बार्हद्विरादीनि । वाक्यं च प्रकरणाद् बलीयः । यदुक्तं, सान्नधानाद्वाक्यादवगतोऽयमर्थः इति । नैवञ्जातीयको वाक्यार्थः सामान्य पदार्थं बाधितुमर्हति । निमित्तसंयोगे हि बार्हद्विरादीनामर्थवत्ता । तस्मात् तत्र तत्रान्यन्नैमित्तिकादिति ॥ अथ यदुक्तम्-अवान्तरवाक्येन गोदोहनमपि प्रापितं न शक्यमुत्सृष्टुम् ऋते कारणादविवक्षितं कल्पयितुम् । द्विष्ट हि तद् भवतीति । उच्यते । कारणादविवक्षितम् । किं कारणम् । न हीदं युगपद् भवति, परिपूर्णेन चार्थाभिधानमवान्तरवाक्येन चेति । कथम् । प्रणयतीति प्रपूर्वे नयतौ विधिविभक्तिः स्वपदगतमर्थं श्रुत्या विदधाति । प्रणयनादिसम्बन्धमपि गोदोहनादि श्रुत्या, वाक्येन च । यस्तु फलस्य गोदोहनादेश्च सम्बन्धः, स हित्वा श्रुत्यर्थं केवलेन वाक्येन । अथ प्रणयनस्य गोदोहनादिसम्बन्धं, गोदोहनादेश्च फलेन सम्बन्धं वदतीत्युच्यते । न द्वार्थाभिधानाद् भिद्येत नितरां वाक्यम् । न चैतन्न्याय्यम् ॥ यत्तु, श्वेतो धावतीत्येवमादि, भवेत् तत्र विशेषानवगमादभयार्थावगातिः । इह तु गम्यते विशेषः कमिपदोच्चारणम् । नह

श्रौतोऽर्थः । मन्येत यदि गोदोहनादे क्रियासम्बन्धो विवक्ष्यते, कमिपदं प्रमादो भवेत् । न चाऽयं प्रमादः । नैवाऽवान्तरवाक्यार्थे विवक्षिते कमिपदसम्बन्धोऽवकल्पते । तस्मान्न द्विष्टं वाक्यम् । गोदोहनादि-कमिसम्बन्ध एवात्राभिधीयते, न नित्यकार्ये भवितुमर्हतीति । एव सर्वत्र ॥ ४ ॥ ॥ नैमित्तिकाना बार्हद्विरादीनामनित्याऽर्थत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् ॥ ५ ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते, दध्ना जुहोतीति । पुनश्च दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति । तथा अग्नीषोमीय पशावाम्नायते, खादिरे बध्नातीति, पुनश्च खादिरवीर्यकामस्य यूप कुर्यादिति । तत्र सन्देहः । किमत्राऽप्यन्यन्नित्यार्थमुत नैमित्तिकमेवेति । किं प्राप्तम् । पूर्वेण न्यायेनान्यदिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । एकस्योभयत्वे नित्यत्वे नैमित्तिकत्वे च संयोगपृथक्त्वं कारणम् । तदिह संयोगपृथक्त्वमस्ति । एकः संयोगो दध्ना जुहोतीति, एको दध्नेन्द्रियकामस्येति । तथैक — खादिरे बध्नातीति, अपरः— खादिरं वीर्यकामस्येति । तस्मान्नित्यार्थे कामाय च दधि-खादिरादीति ॥ ५ ॥ ॥ सि० ॥

शेष इति चेत् ॥ ६ ॥

इति चेत् पश्यसि, कस्मान्न पूर्वस्यायमपि शेषो भवति । यदेतदुक्तं— दध्ना जुहोति, खादिरे बध्नातीति । तस्यैव तु दध्नः फलमिन्द्रियं, तथा खादिरस्य वीर्यम् । तच्चेदं चैकं वाक्यमिति ॥ ६ ॥ आ० ॥

नार्थपृथक्तात् ॥ ७ ॥

नैतदेवं, पृथगेतावर्थौ— यश्च दधिहोमसयोगो यश्च दधीन्द्रियसंयोगः । तथा खादिरस्य बध्नातिना संयोगो वीर्येण च । द्वावेतावर्थौ, द्वावपि च विधित्सितौ । अर्थैकत्वाच्चैकं वाक्यं समधिगतम् । इहाऽर्थद्वयेन भिद्येत वाक्यम् । कथम् । जुहोतिसममिव्याहृता विधिविभक्तिः । असम्भवे श्रौतस्य होमविधानस्य, गुणः सममिव्याहृतं त्रिधातुमर्हति । तदसम्भवं गुणफलसम्बन्धम् । तत्र हि अत्यन्ताय श्रुतिरुत्सृष्टा वाक्यानुरोधेन स्यात् । न च युगपत् सम्भवाम्भवौ सम्भवतः । तस्माद् यदेव नैमित्तिकं तदेव नित्यार्थमिति ॥ ७ ॥ आ० नि० ॥ दध्यादेर्नित्यनैमित्तिकोभयार्थताधिकरणम् ॥ ५ ॥ संयोग-

पृथक्त्वन्यायः ॥

द्रव्याणां तु क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः स्यात् ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति- पयोव्रतं ब्राह्मणस्य, यवागूराजन्य-
स्य, आमिक्षा वैश्यस्येति । तत्र सन्देहः । किमयं पुरुषधर्मः, उत क्र-
तोरिति । प्रकरणं बाधित्वा वाक्येन विनियुक्तः पुरुषस्येति । एवं
प्राप्ते ब्रूमः । पुरुषाणां क्रियार्थानां शरीरधारणार्थो बलकरणार्थश्चा-
यं संस्कारो व्रतं नाम । स क्रतुधर्मो भवितुमर्हति, प्रकरणानुग्रहा-
य । ननु वाक्यात् पुरुषधर्म इति । नेति ब्रूमः । तथा सति फल क-
ल्प्यं, क्लृप्तमितरत्र । प्रयोगवचनेनोपसंहृतं हि तत् प्रधानस्य । त-
स्मात् क्रतुधर्मः ॥ ८ ॥ सि० ॥

पृथक्त्वाद् व्यवतिष्ठेत ॥ ९ ॥

अथ पुरुषसंयोगः किमर्थः । व्यवस्थापनार्थ इति ब्रूमः । पयो-
व्रतं ज्योतिष्टोमस्य भवति । तत्तु ब्राह्मणकर्त्तृकस्यैव, नान्यकर्त्तृक-
स्येति । एवं सर्वत्र ॥ ९ ॥ ॥ युक्ति ॥ पयोव्रतादीनां क्रतुधर्मता-
ऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

चोदनायां फलाश्रुतेः कर्ममात्रं विधीयेत न ह्यशब्दं
प्रतीयते ॥ १० ॥

इदमामनन्ति-तस्मात् पितृभ्यः पूर्वद्युः करोतीति । तथा सर्वेभ्यो
वा एष देवेभ्य सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्य आत्मानमागुरते,
यः सत्रायागुरते, स विश्वजिता अतिरात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्वस्तोमेन
सर्ववेदसदक्षिणेन यजेतेत्येवँल्लक्षणके श्रुते भवति सन्देहः । किं नि-
ष्फलमेतत् कर्ममात्रम्, उत सफलमिति । किं प्राप्तम् । निष्फलमि-
ति । कुतः । फलाश्रुतेः । शब्दप्रमाणके कर्मण्येवञ्जातीयके, न हि
अशब्दं प्रतीयते ॥ ननु वैदिकानि कर्माणि फलवन्ति भवन्तीत्येवमु-
क्तम् । उच्यते । फलदर्शनात्तानि फलवन्तीत्युक्तम् । न वैदिकत्वा-
त् । एवं तर्हि कर्त्तव्यतावगमात् फलवन्तीत्यध्यवस्यामः । सुखफलं
हि कर्त्तव्यं भवतीति । उच्यते । प्रत्यक्षविरुद्धमेवञ्जातीयकस्य क-
र्त्तव्यत्वम् । साक्षाद्धि तद् दुःखफलमवगच्छामः । न चैवञ्जातीयकं
प्रत्यक्षविरुद्धं वचनं प्रमाणं भवति । यथाऽम्बुनि मज्जन्त्यलाबूनि, शि-
लाः प्लवन्ते, पावकः शीत इति । अपिचानुमानादत्र सुखफलता । य-

स्मात् कर्त्तव्यमतः सुखफलमिति । प्रत्यक्षं चानुमानाद् बलीय । त-
स्मान्निष्फलमेवञ्जातीयकमिति ॥ एव हि अत्र फलं कल्प्येत । यद्येतत्
फलवद्, एवमुपदेशोऽर्थवान् भवतीति । उच्यते । कामं वाक्यमन-
र्थकमिति न्याय्यं वचनं भवेत् । भवन्ति ह्यनर्थकान्यपि वचनानि, दश
दाडिमानि षडपूपा इत्येवञ्जातीयकानि । ननु विश्वजिद् व्यापार सुख-
फल इति । उत्तरसुखफल हि भवत्यपूर्वं, न व्यापार । नचायमपूर्वस्य
कर्त्तव्यतामाह । फलकर्त्तव्यतायां हि सत्यां तदवगम्यते । वाक्यार्थश्च
फलस्य कर्त्तव्यतामाह, न पदार्थः । न चात्र फलसम्बद्धं वाक्यमस्ति ।
तस्मान्नायमपूर्वस्य विधायकः शब्दः । व्यापारमात्रमेव विदधाति ।
स च व्यापारो न तदात्वे सुखफलो, नापि आयत्याम् । भङ्गित्वात् ।
तत्रापूर्वं कल्पयित्वा फलमवगम्येत । फलं च कल्पयित्वा अपूर्वम् ।
एवमितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । तस्मा-
न्निष्फलमेवञ्जातीयकमिति ॥ आह । अध्याहरिष्यामहे फलवचनम् ।
उच्यते । न शक्यं परिपूर्णं वाक्ये अध्याहर्त्तुम् । परिपूर्णं हीदं वाक्य,
विश्वजिद् यागः कर्त्तव्य इति । न किञ्चित् पदमस्ति साकाङ्क्षं, येन
अध्याहृत्य फलं सम्बद्ध्येत । यथा अक्षेमेऽपि पथि भवति विप्रलम्भक
उपदेश । क्षेमेऽयं, यथा गच्छतु भवान् अनेनेति । परिपूर्णमेवेदं
वाक्यं, नाध्याहारमर्हति विप्रलम्भककर्त्तृकम् । एवमिदमपि परिपूर्णं
वाक्यं नाध्याहारमर्हति । अपिचाध्याह्रियमाणेनैवेदं वाक्यं सम्ब-
द्ध्येत । विश्वजिद् याग कर्त्तव्यः । इदं च फलं भवतीति । द्वावि-
मावर्थौ । एकार्थं च वाक्यं समधिगतम् । तस्मादनर्थकमेवञ्जातीयकं
कर्मेति ॥ १० ॥

अपि वाम्नानसामर्थ्याच्चोदनार्थेन गम्येतार्थानां

ह्यर्थवत्त्वेन वचनानि प्रतीयन्तेऽर्थतो ह्य-

समर्थानामानन्तर्येऽप्यसम्बन्धस्त-

स्माच्छ्रुत्येकदेशः सः ॥ ११ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । न चैतदस्ति, अफलमिति । फलचो-
दना अर्थेन गम्येत । कतमेन अर्थेन । कर्त्तव्यतावचनेन । आह । ननु
व्यापारस्य प्रत्यक्षविरुद्धा कर्त्तव्यता । न व्यापारस्योच्यते । कस्य
तर्हि । व्यापारेणान्यस्य कस्यचिदिति । भवति तेनेदानीं वाक्यं

साकाङ्क्षम् । तत्राध्याहारोऽवकल्पते । भवति चाध्याहारेणापि कल्प-
ना । यथा, द्वारं द्वारमित्युक्ते, संव्रियतामपाव्रियतामिति । कथं पुन-
रवगम्यते, इहाध्याहारेण कल्पयितव्यमिति । आम्नानसामर्थ्यात् ।
एवमिदमाम्नानमर्थवद् भविष्यति । शक्नोति च अर्थमवगमयितुम् ।
तस्मान्नानर्थकम् ॥

ननु यत् पदमध्याह्रियते तत् पौरुषेयम् । तेनावगतं चाप्रमाण-
म् । उच्यते । नापूर्वमध्याहरिष्याम । वैदिकेनैवास्य, सहान्यत्र स-
माम्नातेनैकवाक्यतामध्यवस्यामः । आह । नैवं शक्यम् । अन्तिका-
दुपनिपतितं हि पदं वाक्यार्थमुपजनयितुमलं भवति, न दूरादवति-
ष्ठमानम् । अत्रोच्यते । व्यवहितमपि हिं पराणुद्य व्यवधायकम् । आ-
नन्तर्येण मनसि विपरिवर्त्तमानम् अलमेव भवति विशेषमुपजनयि-
तुम् । यथा-

इत पश्यसि धावन्तं दूरे जातं वनस्पतिम् ।

त्वां ब्रवीमि विशलाक्षि ! या पिनक्षि जरद्भवम्, इति इत-
पश्यसि-शब्दो बुद्धा भवति । सः, दूरे जातं वनस्पतिमेतै पदैर्व्य-
वहितेन जरद्भवमित्यनेन शब्देन व्यवधायकानि अपोद्य सम्ब-
द्ध्यमान सम्बद्ध्यन्ते । अर्थानां हि अर्थवत्त्वेन हेतुना व्यवहितान्यपि
वचनानि सम्बद्ध्यन्ते । यानि पुनरर्थनो ह्यऽसमर्थानि । तान्यानन्तर्ये-
ऽपि सति न परस्परेण सम्बन्धमर्हन्ति । यथा, या पिनक्षि जरद्भवमि-
त्येवमादीनि । तस्मान्न पौरुषेयता भविष्यति । आह । नन्वत्रापि अ-
पेक्षा पौरुषेयी । उच्यते । नापेक्षा वेदे । वेदार्थप्रतिपत्तावभ्युपाय एव
भवति । अनन्तरापेक्षायाम् असम्भवन्त्यामास्मानसामर्थ्यादितरापेक्षा
वृत्तिराश्रीयते । तस्माच्छ्रुत्येकदेशः सः । फलकामपदं दूरेऽपि सत्
तस्य वाक्यस्यैकदेशभूतमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ॥ सि० ॥

वाक्यार्थश्च गुणार्थवत् ॥ १२ ॥

इन्द्राय राज्ञे शूकर इति । यथा वाक्यान्तरस्थेन विधिशब्देन
गुणविधानं भवति, एवं फलविधानमपि भवितुमर्हतीति । यथा,
वरुणो वा एतमग्रे प्रत्यगृह्णादिति व्यवधारणकल्पना । एवमिदमपि
द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥ युक्तिः ॥ विश्वजिदादीनां सफलत्वाऽधिकरणम् ॥ ५ ॥

तत्सर्वार्थमनादेशात् ॥ १३ ॥

तस्मात् पितृभ्य पूर्वद्युः करोतीति । विश्वजिता यजतेति फल-
वद् एवंविधं कर्मेत्येतत् समधिगतम् । इदं तु सान्दिह्यते । किं सर्व-
फलमेतत् कर्म, उतैकफलमिति । किं प्राप्तम् । तत् सर्वार्थमिति ।
कुत । अनादेशात् । न किञ्चिदिह अतिदिश्यते । इदं नाम फल-
मिति । अस्ति चेद् विज्ञायेत । तस्मात् सर्वार्थमविशेषात् ॥ १३ ॥ पूर्व० ॥

एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ १४ ॥

एकं फलं स्याद्, न वा सर्वार्थम् । कुतः । चोदनैकत्वात् । सा-
काङ्क्षत्वादेतदर्थिपदेन सम्बद्ध्यते इत्युक्तम् । यच्चेनेकेनापि सम्बद्धं
शक्नोति, तदंकेन सम्बद्ध्यते । एकेन सम्बद्धं सन्निराकाङ्क्षं भवति । न
तदपरेणापि सम्बन्धमर्हति । तस्मादेकैव कर्तव्यताचोदना न्याय्या ।
तस्मादेकफलमेति ॥ १४ ॥ ॥ सि० ॥ विश्वजिदादीनामेकफलता-
धिकरणम् ॥ ६ ॥

स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १५ ॥

एवञ्जातीयकेष्वेवांदाहरणेष्वेतत् समधिगतम्, एकं फलमिति ।
इदमिदानीं सन्दिह्यते । किं यत्किञ्चिद् उत स्वर्ग इति । यत्किञ्चिदिति
प्राप्तम् । विशेषानभिधानात्, तत् उच्यते । स स्वर्गः स्यात् सर्वान्
प्रत्यविशिष्टत्वात् । सर्वे हि पुरुषाः स्वर्गकामाः । कुत एतत् । प्रीति-
र्हि स्वर्गः । सर्वश्च प्रीतिं प्रार्थयते । किमतो यद्येवम् । अविशेष-
वचनः शब्दो न विशेषे व्यवस्थापितो भविष्यति । यजेत कुर्या-
दिति । तस्मात् स्वर्गफलमेवञ्जातीयकमिति ॥ १५ ॥ ॥ सि० ॥

प्रत्ययाच्च ॥ १६ ॥

भवति चानादिष्टफले कर्मणि स्वर्ग फलमिति प्रत्ययो लोके ।
एवमुच्यते । आरामकृद्देवदत्तः, नियताऽस्य स्वर्गः । तडागकृद्देवदत्तः
नियतोऽस्य स्वर्ग इति । किमतो यद्येवम् ? । इत्थमनेन न्यायेन स्वर्गे
सम्प्रत्ययो भवति । यस्मात् स्वर्गफलेषु कर्मसु कर्तव्येषु फलवचनं
नैवोच्चारयन्ति, गम्यते एवेति । तस्मादपि अवगच्छाम । एवञ्जाती-
यकेषु स्वर्ग फलमिति ॥ १६ ॥ ॥ युक्तिः ॥ विश्वजिदादीनां स्वर्ग-
फलताधिकरणम् ॥ ७ ॥ इदमधिकरणत्रय विश्वजिन्न्यायः ॥

ऋतौ फलार्थवादमद्भवत् कार्ष्णाजिनिः ॥ १७ ॥

रात्रीः प्रकृत्य श्रूयते, प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते, य एता उपयन्ति ।

ब्रह्मवर्चस्विनोऽन्नादा भवन्ति, य एता उपयन्तीति । तत्र सन्देहः । किं ते फलार्थवादाः, उत फलविधय इति । किं प्राप्तम् । फलार्थवादा इति कार्ष्णाजिनिर्मेने । कुतः । फलार्थवादसरूपा एते शब्दा इति । किं सारूप्यम् । विधिविभक्तेरभावः । अङ्गवत् । यथा, यस्य खादिरः स्रुवो भवति स च्छन्दसामेव रसेनावद्यतीत्येवमादिषु ॥१७॥ ॥पूर्व०॥

फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात् ॥ १८ ॥

आत्रेयः पुनराचार्य एवञ्जातीयकेश्यः फलमस्तीति मेने, न फलार्थवाद इति । कुत । अश्रुतफलत्वेऽप्यमीषां फलचोदनया वाक्य-शेषभूतया भवितव्यम् । तस्माद् अन्या व्यवहिता सती अव्यवहिता कल्पनीया । इयं त्वव्यवहिता कल्पतैव । प्रतिष्ठया ब्रह्मवर्चससत्तया च समभिव्याहार आसां प्रत्यक्षः । विधिविभक्तिमात्रमन्यतोऽपेक्ष्यम् । आह । कथं केवलं विधिविभक्तिमात्रमन्यतां भविष्यति । यदनेन प्रतिष्ठादिना धात्वर्थेन सम्भन्तस्यते इति । उच्यते । सह धात्वर्थेन भविष्यति, न केवलम् । तस्माददोषः । अथ वा रात्रीणां या विधायिका विभक्तिः, सा इममपि प्रतिष्ठादिविशेषं विधास्यति प्रयोगवचनेन । स्तुतिर्वा सह प्रतिष्ठादिभिर्विधात्री भविष्यतीति ॥ १८ ॥ सि० ॥

अङ्गेषु स्तुतिः परार्थत्वात् ॥ १९ ॥

अथ यदुक्तं, यथा यस्य खादिरः स्रुवो भवतीत्येवमादिषु फलश्रुतिः अर्थवादो भवति, एवमिहापि स्यादिति । युक्तं तत्र फलार्थवादः । फलविध्यसम्भवात्, फलार्थवादसम्भवाच्च । तदुक्तं, द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् ॥ १९ ॥ आ०नि०॥ रात्रिसत्रस्यार्थवादिकफलकत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥ रात्रिसत्रन्यायः ॥ काम्ये कर्मणि नित्यः स्वर्गो यथा यज्ञाङ्गे क्रत्वर्थः ॥२०॥

काम्यानि कर्माण्युदाहरणम् । सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्येवमादीनीति । तत्र सन्देहः । किमेषां स्वर्गं फलं कामश्च, उत काम एवेति । किं प्राप्तम् । काम्ये कर्मणि नित्यः स्वर्गः स्यात् । कथम् । सर्वपुरुषार्थाभिधायी सामान्यवचनः शब्दो न विशेषे अवस्थापितो भवति । शक्यते हि अस्य दूरस्थेनापि स्वर्गकामशब्देन सम्बन्धः । आह । ननु विशेषकः शब्दः श्रूयते, ब्रह्मवर्चसकाम इति । नैष विशेषकः । उपाधिकर एषः । यथा काष्ठान्याहर्तुं प्रस्थित उच्यते,

भवता शाकमपि आहर्त्तव्यमिति । काष्ठाहरणं शाकाहरणमुपाधिः क्रियते इति । किमिदमुपाधिः क्रियत इति । काष्ठाहरणाधिकारसमीपे द्वितीयं कर्मोपधीयते । सति काष्ठाहरणे, इदमपरं कर्त्तव्यमिति । एवमिहापि स्वर्गफले फलमपरमुपधीयते, ब्रह्मवर्च्चसकामो यागेन स्वर्गमभिनिर्वर्त्तयेदिति । न हि तत्र ब्रह्मवर्च्चसफलवचनं स्वर्गफलस्य प्रतिषेधकम् । यथा यज्ञाऽङ्गे क्रत्वर्थः । गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति । यः पशुकामः स गोदोहनेन प्रणयनमभिनिर्वर्त्तयेदिति ॥ २० ॥ पूर्व० ॥

वीते च कारणे नियमात् ॥ २१ ॥

वीते च कारणे, वीतायां फलेच्छायामाप्ते वा फले समाप्तिनियमो दृश्यते । वृष्टिकामेष्ट्यां, यदि वर्षेत् तावत्येव जुहुयात्, यदि न वर्षेत् श्वोभूतं जुहुयादिति । यदि न स्वर्गः, किमर्थः समाप्तिनियमो भवेत् । तस्मान्नित्यं स्वर्ग इति ॥ २१ ॥ युक्तिः ॥

कामो वा तत्संयोगेन चोद्यते ॥ २२ ॥

कामो वा फलं भवेद्, न स्वर्गः । तत्संयोगेनास्य चोदनं भवति, न स्वर्गकामसंयोगेन । आनुमानिकोऽस्य स्वर्गकामेन एकवाक्यभावः । प्रत्यक्षस्तु कामवचनेन । प्रत्यक्षं चानुमानाद् बलीयः । तस्मात् काम एव फलमिति ॥ २२ ॥ सि० ॥

अङ्गे गुणत्वात् ॥ २३ ॥

अथ यदुक्तं, यथा यज्ञाङ्गे इति । युक्तम् । अङ्गे गुणत्वात् । प्रत्यक्षस्तत्र क्रतुना संयोगः, कामेन च । यः पशुकामः स्यात् स गोदोहनेन प्रणयनमभिनिर्वर्त्तयेदिति । न त्वत्र प्रत्यक्षं शब्दोऽस्ति । यो ब्रह्मवर्च्चसकामः स्यात्, स यागेन स्वर्गमभिनिर्वर्त्तयेदिति । कथं तर्हि । यो ब्रह्मवर्च्चसकामः स्यात्, स तद् यागेन निर्वर्त्तयेदिति । तस्मान्नाङ्गवद् भवितुमर्हतीति ॥ २३ ॥

वीते च नियमस्तदर्थम् ॥ २४ ॥

अथ यदुक्तं, वीतायां फलेच्छायामवाप्ते वा फले समाप्तिनियमो दृश्यते इति । तत्र ब्रूमः । वीते नियमस्तदर्थम् । वीते नियमो भवति, तस्मै प्रयोजनाय । कस्मै । शिष्टाविगर्हणाय । उपक्रम्य अपरिसमापयतस्तदनन्तरमेवैनं शिष्टा विगर्हयेयुः, प्राक्रमिकोऽयं कापुरुष इति वदन्तः । ये हि देवेभ्यः सङ्कल्प्य हविः, न यागमभिनिर्वर्त्त-

यन्ति, तान् शिष्टा विगर्हन्ते । तस्मादवश्यं समापयितव्यम् । तत्रै-
तद्दर्शनं युक्तं भविष्यति । यदि वर्षेत् तावत्येव जुहुयादिति । तस्मा-
त् काम्यानां काम एव फलमिति ॥ २४ ॥ आ० नि० ॥ काम्यानां
यथोक्तकाम्यफलकत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सार्वकाम्यमङ्गकामैः प्रकरणात् ॥ २५ ॥

इदमाग्नायते-एकस्मै वा अन्या इष्टयः कामाय आह्रियन्ते, सर्वे-
भ्यो दर्शपूर्णमासौ, एकस्मै वान्ये क्रतव कामाय आह्रियन्ते, सर्वे-
भ्यो ज्योतिष्टोम इति । तत्र सन्देहः । किमङ्गकामैरङ्गाङ्गकामैश्च सहा-
स्यानुवादः, अथवा विधिरिति । किं प्राप्तम् । अनुवाद इति । यदे-
तत् सार्वकाम्यं, तदनूद्यते । अङ्गकामैश्च अङ्गाङ्गकामैश्च सह । स-
न्ति हि अङ्गकामाश्चाङ्गाङ्गकामाश्च । यथा, आहार्यपुगीषां पशुकाम-
स्य वेदिं कुर्यात्, खननपुरीषां प्रतिष्ठाकामस्येत्येवमादय । तथा,
यदि कामयेत् वर्षेत् पर्जन्य इति नीचै सदो मिनुयादिति । तद् वि-
हितमेवेदमभिधीयते इत्यनुवादं न्याय्यं मन्यामहे ॥ २५ ॥ पूर्व० ॥

फलपदेशो वा प्रधानशब्दसंप्रयोगात् ॥ २६ ॥

फलविधिर्वा । कुतः । प्रधानशब्देन फलसंयोगो भवति । सर्वे-
भ्यो दर्शपूर्णमासौ, सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इति च । प्रधानाभिधानेन
च प्रधानस्य सर्वफलवत्ता विहिता । तस्मान्नानुवादः । अथाऽङ्ग-
कामान् अङ्गाङ्गकामांश्चापेक्षते, तथा लक्षणाशब्द स्यात् । श्रुतिश्च
लक्षणाया गरीयसी । तस्मात् प्रयोगवचनेन विधिरिति ॥ २६ ॥ ॥
सि० ॥ दर्शपूर्णमासादीनां सर्वकामार्थताधिकरणम् ॥ १० ॥

तत्र सर्वेऽविशेषात् ॥ २७ ॥

एतज्जातीयकेष्वेवोदाहरणेष्वेतदुक्तं, प्रधाने सर्वकामानां विधि-
रिति । इदमिदानीं सन्दिह्यते । किं सकृत्प्रयोगे सर्वे कामा, उत
पर्यायेणेति । किं प्राप्तम् । सकृत्प्रयोगे सर्वे कामा इति । कथम् ।
सर्वेषां कामानां दर्शपूर्णमासौ निमित्तं, ज्योतिष्टोमश्चेति । निमित्तं
चेत् सर्वेषां कामानां, कोऽत्र खलु कामो न भविष्यति ? इति । त-
स्माद् यौगपद्येन सर्वे कामा इति ॥ २७ ॥ ॥ पूर्व० ॥

योगसिद्धिर्वाभिस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात् ॥ २८ ॥

न चैतदस्ति, सर्वे युगपत् कामा इति । पर्यायो योगसिद्धिः ।

पर्यायेण भवेयुः कामा इति । कुत । अर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात् । अर्था इमे कामा नाम, न सर्वे एव युगपदुत्पद्यन्ते । असम्भवो युगपदुत्पत्तिः सर्वेषां, विरोधात् । अथ वा, उत्पत्त्यसंयोगित्वादिति । न । कामानामेतदुत्पत्तिवचनम् । उत्पन्नानां लक्षणत्वेन वचनम् । ये सर्वे कामास्तेभ्यो दर्शपूर्णमासौ ज्यातिष्टोमश्चेति । न सर्वे कामाः कर्मणः श्रूयन्ते, ये सर्वे कामास्तेभ्यो हि कर्म विधीयते । तस्मान्न कामानां साहित्यं गम्यते इति ॥ २८ ॥ सि० ॥ दर्शपूर्णमासादीनां प्रतिफलं पृथगनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥ योगसिद्धिन्याय ॥ इदमधिकरणद्वयं दर्शपूर्णमासन्याय ॥

तत्र सर्वेऽविशेषात् ॥ २७ ॥

काम्यानि कर्माण्युदाहरणम् । सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसं कामं, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः, चित्रया यजेत पशुकामं, वैश्वदेवीं सांयहायणीं निर्वपेद् ग्रामकामं इति । तेषु सन्देहः । किमिह लोके कामा, उतामुष्मिल्लोके इति । किं प्राप्तम् । तन्नामुष्मिल्लोके कामाः । अविशेषात् । यथा स्वर्गः, एवमिमेऽपि । न हि अनन्तरनिवृत्ते कर्मणि फलमुपलभ्यते पश्वादि । यच्चानन्तरमुपलभ्यते, तत् तत इति विज्ञायते । यथा यत्कालं मर्दनं, तत्कालं मर्दनसुखम् । यच्च कालान्तरे उपलभ्यते, तस्याप्यन्यदेव कारणं प्रत्यक्षम् । शरीरग्रहणस्य तु नादृष्टादृते किञ्चित् कारणमस्ति । तस्माद् विशिष्टेन्द्रियशरीरादि फलं पशुसम्बन्धसमर्थं पशुफलात् कर्मणां भवतीत्येवं बोद्धव्यम् । तद्धि दर्शयति । कैकयो यज्ञं विवित्सन् दालभ्यमुवाच । अनया मा राष्ट्रप्रतिपादनीयया इष्ट्या याजयेति । सोऽब्रवीत् । न वै सोम्य राष्ट्रप्रतिपादनीयां वेत्थ, अमुष्मै कामाय यज्ञा आह्वियन्ते इति जन्मान्तरफलतां दर्शयति । तस्माज्जन्मान्तरफलानि काम्यानीति ॥ २७ ॥ पूर्व० ॥

योगसिद्धिर्वार्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात् ॥ २८ ॥

इहैवैषां सिद्धिर्योगस्याउत्पत्त्या योगो न सम्भवति । यः पशुभ्यः कामयते स एतेन यागेन कुर्यादिति । नात्रैतद् गम्यते, इह जन्मनि न सम्भवतीति । यच्चानन्तरं नोपलभ्यते इति । तन्न । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां न गम्यते । शब्देन त्वस्ति गतिः । यत्तु कालान्तरेऽन्य-

तू कारणमिति । नैष दोषः । अन्यदपि भविष्यति. एतदपि । यच्चा-
ऽमुष्मै कामाय यज्ञा आह्नियन्ते इति । अत्रोच्यते । एवमस्य ऋषेर्मत-
म् । इह यस्य फलं तेन त्वां न याजयामि, यस्यामुत्र फलं तेन च
याजयिष्यामीति । तस्मादेतत् परिहृतमिति ॥ २८ ॥ सि० ॥ काम्या-
नामैहिकामुष्मिकफलवत्त्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥ वर्णकान्तरम् ॥

समवाये चोदनासंयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥ २९ ॥

अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत, वाजपेयेन इष्ट्वा बृहस्पतिसवेन
यजेतेति । तत्र सन्देहः । किमङ्गप्रयोजनसम्बन्ध एष, उत कालार्थः
संयोग इति । अङ्गप्रयोजनसम्बन्ध इति ब्रूमः । एवं हि श्रुतिविनि-
युक्तोऽर्थः । इतरथा कालो लक्ष्येत । श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिन्या-
य्या, न लक्षणा । तस्मादङ्गप्रयोजनसम्बन्धं सौत्रामणी, वाजपेयाङ्गं बृहस्पतिसव
इति ॥ २९ ॥ ॥ सि० ॥

***कालश्रुतौ काल इति चेत् ॥ ३० ॥**

एवं चेत् पश्यसि, अङ्गप्रयोजनसम्बन्ध इति । अथ कालविधानं
कस्मान्न भवति । कालविधिरूपो हि शब्दः, चित्वा चयनेऽभिनिर्वृत्ते
इति ॥ ३० ॥ आ० ॥

नासमवायात् प्रयोजनेन स्यात् ॥ ३१ ॥

नैतदेवम् । असमवायात् । शब्दप्रयोजनेन शब्दार्थेनेत्यर्थः । शब्दार्थ-
श्रयणम् । तेन असमवायः स्यात् सौत्रामण्या वाजपेयेन च बृहस्पति-
सवस्य । प्रकरणां च बाध्येत । अग्निप्रकरणे श्रूयमाणोऽग्नेर्धर्मो
गम्यते यागः । वाजपेयप्रकरणे च वाजपेयस्य । इतरथा, तयोः
प्रकरणेऽन्यस्य धर्मः कालो गम्येत । तस्मादङ्गप्रयोजनसम्बन्ध
इति ॥ ३१ ॥ आ० नि० ॥ सौत्रामण्यादीनां चयनाद्यङ्गताधिकरणम् ॥ १३ ॥

उभयार्थमिति चेत् ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्व-
पतीति । तत्र सन्देहः । किमुभयाङ्गं वैमृधः, कालार्थं पौर्णमासी-
संयोगः ? उताङ्गप्रयोजनसम्बन्ध इति । किं प्राप्तम् । एवं चेदुभया-
ऽर्थो वैमृधः । कुतः । प्रकरणे उभयोरामानसामर्थ्यात् । कालविधि-
सारूप्याच्च संस्थाप्येति ॥ ३२ ॥ पूर्व० ॥

न शब्दैकत्वात् ॥ ३३ ॥

एकः शब्दः, अनुनिर्वपतीति, एकस्मिन्नेव वाक्ये न द्वौ सम्बन्धौ शक्नोति विधातुम् । वैमृधस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां, पूर्णमासी-कालेन च । एकार्थत्वाद्धि एक वाक्यं समाधिगतम् ॥ ३३ ॥ सि० ॥

प्रकरणादिति चेत् ॥ ३४ ॥

प्रकरणादिति यदुक्तं, तत् परिहर्तव्यम् ॥ ३४ ॥ आ० ॥

नोत्पत्तिसंयोगात् ॥ ३५ ॥

नैतदेवम्, एतदेव वैमृधस्योत्पत्तिवाक्यम् । तद्दर्शपूर्णमासाभ्यां वा प्रकरणादेकवाक्यभावमियात् । प्रत्यक्षं वा पौर्णमास्या । तत्र प्रत्यक्षसंयोगः प्रकरणाद् बलवान् । प्रत्यक्षश्च पौर्णमास्या संयोगः, परोक्ष कालेन । तस्मात् पौर्णमास्या अङ्गं वैमृध इति ॥ ३५ ॥ सि० ॥ वैमृधादे पौर्णमास्याद्यङ्गताधिकरणम् ॥ १४ ॥

अनुत्पत्तौ तु कालः स्यात् प्रयोजनेन सम्बन्धात् ॥ ३६ ॥

ज्योतिष्टोमं श्रूयते— आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति, प्रहृत्य परिधीञ्जुहोति हारियोजनमिति । तत्र सन्देहः । किमङ्गं विधीयते, उत काल इति । अङ्गविधाने श्रुतिः, कालविधाने लक्षणा । तस्मादङ्गविधानमिति प्राप्तं ब्रूमः । अनुत्पत्तिवाक्ये कालः स्यात् । आग्निमारुतं सोमाङ्गम्, अनुयाजा पशवङ्गम् । तत्र न तयोः परस्परेण सम्बन्धः । तथा परिधयः पशवङ्गं, हारियोजनम् अन्यदेव प्रधानम् । अनुयाज आग्निमारुतं च प्राप्तम् । आनन्तर्यमेव तयोर्न प्राप्तम् । तद् विधीयते । तथा, हारियोजनस्य परिधिप्रहरणस्य च । एवञ्च सति, न हारियोजनस्य परिधिप्रहरणेन कश्चिदुपकारः क्रियते, हारियोजनेन वा परिधिप्रहरणस्य । ननु परिधिप्रहरणस्यापरिष्टाद्भावेन तस्य उपक्रियेत्येति । उच्यते । न हि उपरिभावार्थः परिधिप्रहरणमनुष्ठेयम् । विद्यते एवेतत् पश्वर्थम् । तस्मिन् सति तस्योपरिभावो विद्यते एवेति । तस्मात् कालार्थः सम्बन्ध इति ॥ ३६ ॥ अनुयाजादीनामाग्निमारुतोर्ध्वकालताधिकरणम् ॥ १५ ॥

उत्पत्तिकालविषये कालः स्याद् वाक्यस्य तत्प्र-

धानत्वात् ॥ ३७ ॥

इदमाज्ञायते, दर्शपूर्णमासौ इष्ट्वा सोमेन यजेतेति । तत्र सन्देहः । किमेतदङ्गस्य विधानम्, उत कालस्येति । किं प्राप्तम् । श्रुतेरङ्गस्येति प्राप्ते उच्यते । अस्मिन् कालाङ्गविधानसंशये काल स्यात् । वाक्यस्य तत्प्रधानत्वात् । कालप्रधानं ह्येतद् वाक्यं, न यागविधानपरम् । अतत्परताऽस्य । रूपावचनात् । कथं रूपाऽवचनम् । देवताभावात् । कथमभावः । अश्रुतत्वात् । या हि यस्य श्रूयते, सा तस्य देवता भवति । श्रुत्या हि देवता गम्यते, न प्रत्यक्षादिभिः । तस्मान्नापूर्वस्य यागस्य विधानम् । कालार्थं अनुवादे नाऽयं दोषः । विहितदेवताको हि अनूद्यते । तस्मादत्र कालार्थं सम्बन्ध इति । तच्च दर्शयति- एष वै देवरथो यद् दर्शपूर्णमासौ, यद्दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजते, रथस्पष्ट एवावसाने वरे देवानामवस्यतीति । प्रदर्शिते मार्गे रथेन यातुं सुखं भवति । एवं दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यष्टुं सुखं भवति । दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि तस्य दीक्षणीयादीनि स्वभ्यस्तानि भवन्ति । एवम् अर्थवादोऽर्थवान् भवति ॥ ३७ ॥ सोमादीनां दर्शपूर्णमासोत्तरकालताद्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

फलसंयोगस्त्वचोदिते न स्यादशेषभूतत्वात् ॥ ३८ ॥

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते इति । तत्र सन्देहः । किमात्मनि श्रेयसाय, उत पुत्रनि.श्रेयसायेति । आत्मनि श्रेयसायेति ब्रूम । नेमानि फलदानि परस्य भवन्ति कर्माणि । कुत । आधाने आत्मनेपदानिर्देशात् । यथा, यद्येकं कपालं नश्यदेको मासः संवत्सरस्यापेतः स्यात् । अथ यजमानः प्रमीयेत द्वावापृथिवीयम् एककपालं निर्वपेत् । यदि द्वे नश्येयातां द्वौ मासौ संवत्सरस्य अपेतौ स्याताम् । अथ यजमानः प्रमीयेत आश्विनं द्विकपालं निर्वपेत् । सङ्ख्यायोद्भासयति यजमानस्य गोपीथायेति । कपालनाशे निमित्ते आत्मनि श्रेयसफलं कर्म दर्शयति । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मादात्मनि श्रेयसमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । फलसंयोगो न स्यात् पितुः । फलवचनं शेषभूतं पुत्रस्य न पितुः । कथम् । एवं श्रूयते, वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते । यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति । यन्नवकपालो भवति त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति । यद् एकादशकपालं त्रिष्टुभैवास्मिन् इन्द्रियं दधाति । यद्

द्वाशकपालो जगत्तैवास्मिन् पशून् दधाति । यस्मिञ्जाते एतामिष्टिं निर्वपति, पूत एव स तेजस्वी अन्नाद् इन्द्रियावी पशुमान् भवतीति । यो जातस्तत्र फलं श्रूयते । नास्ति वचनस्यातिभारः । तस्मात् पुत्रस्य फलमिति । यदुक्तं, न परस्य फलदान्येतानि कर्माणीति । तदुच्यते । यत् पुत्रस्य फलम्, आत्मनः सा प्रीतिः । तस्मादात्मनेपदं न विरु-
द्ध्यते । एतामेवात्मनः प्रीतिमभिप्रेत्य भवति वचनम् । आत्मा वै पुत्र इति ॥ अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादभिजायसे * आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरद्. शतम्, इति ॥ ३८ ॥

एवं वा—

अङ्गानान्तूपघातसंयोगो निमित्तार्थः ॥ ३९ ॥

अथ यदुक्तं, यद्येकं कपालं नश्येदित्येवमादि । तत्रोच्यते । अङ्गा-
नामुपघातसंयोगो निमित्तार्थ उपपद्यते, नान्यथा । न हि कपालं नष्टे तदन्वेषणार्था इष्टिर्युक्ता । न हि काकिन्यां नष्टायां तदन्वेषणं कार्षा-
पणेन क्रियते ॥ ३९ ॥ ॥ आ० नि० ॥ वैश्वानरेष्टः पुत्रगतफलकत्वा-
ऽधिकरणम् ॥ १७ ॥

अङ्गानान्तूपघातसंयोगो निमित्तार्थः ॥ ३९ ॥

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते इति । तत्र सन्देहः । किं जातमात्रे, उत कृते जातकर्मणीति । जातमात्रे इति ब्रूमः । स-
म्प्राप्ते हि निमित्ते नैमित्तिकेन भवितव्यम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । कृते जातकर्मणीति । कुतः । सामर्थ्यात् । कृते हि जातकर्मणि प्राशनं तस्य विधीयते । यदि प्राग् जातकर्मणः इष्टि क्रियते, प्राशनकालो विप्र-
कृष्येत । तत्रास्य शरीरधारणं न स्यात् । अथ यदुक्तं, सम्प्राप्ते निमित्ते हि नैमित्तिकेन भवितव्यमिति । उच्यते । अङ्गानामुपघातसंयोगो निमित्तार्थः । उपघातः पुत्रजन्म, तद् भूतं निमित्तम् । न तत्कालो-
ऽङ्गम् । तच्च निमित्तम् । कृतेऽपि जातकर्मणि नापैति । इतरस्मिन् पक्षे कालोऽपेयात् । लक्षणा चास्मिन् पक्षे स्यात् । तस्मात् कृते जातकर्म-
णीति ॥ अथ किमन्तर्द्देशाहे यस्मिन् कस्मिन् वा अहनि, उत स्वका-
ले इति । किं प्राप्तम् । यस्मिन् कस्मिन् वा अहनीति । एवमनियमः प्राप्तः । अत्रोच्यते । पौर्णमास्याममावास्यायां वा । कुतः । श्रुतेः । एवं हि श्रूयते । य इष्ट्वा पशुना सोमेन वा यजेत, स पौर्णमास्याममावा-

स्यायां वा यजेतेति । नातिभारो वचनस्य इतरस्मिन् पक्षे कालोऽपे-
यात् । लक्षणाप्यस्मिन् पक्षे स्यात् । अन्यस्यां तिथावन्तर्दशाहे वा
कुर्वन् सर्वाण्यङ्गानि उपसंहर्तुं न शक्नुयात् । कालं शौचञ्च नोप-
सङ्गृह्णीयात् । तस्मादतीते दशाहे पौर्णमास्याममावास्यायां वा कु-
र्यादिति ॥ ३९ ॥ ॥ वैश्वानरं रष्ट्रेर्जातकर्मोत्तरकालताधिकरणम् ॥ १८ ॥
इदमधिकरणद्वयं जातेष्टिन्याय ॥

प्रधानेनाभिसयोगादङ्गानां मुख्यकालत्वम् ॥ ४० ॥

अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत, वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन
यजेतेति । अङ्गप्रयोजनसम्बन्ध इत्युक्तम् । एतादिदानीं सन्दिह्यते ।
किं चितमात्रे, तन्त्रमध्ये एव कर्त्तव्यम् ? उत स्वकाले कर्त्तव्यमिति ।
तथा वाजपेये किं बृहस्पतिसवे, उत स्वकाले इति । मुख्यकालत्वम-
नयोः स्यात् । कुतः । प्रधानकालत्वादङ्गानाम् । एको हि कालः प्रधा-
नानामङ्गानां चेति वक्ष्यते । अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्ये-
रन्निति । अग्निचयनं कृत्वा न तावत्येव स्थातव्यं, सौत्रामणी-
संज्ञकोऽपरो यागः कर्त्तव्य इति । तथा वाजपेयमभिनिर्वर्त्य नैतावता
कृती स्यात्, बृहस्पतिसवसंज्ञकं यागमभिनिर्वर्त्येदिति ॥ ४० ॥ पूर्वम् ॥

अपवृत्ते तु चोदना तत्सामान्यात् स्वकाले
स्थात् ॥ ४१ ॥

अपवृत्ते यागे चोद्यते यागान्तरमिदम् । अपवृत्तिश्च सर्वेषु या-
गाङ्गेषु अकृतेषु न भवात् । न यथा भवान् मन्यते यागमात्रं निर्वृत्ते
इति । कुतः । करणविभक्त्या सयोगात् । वाजपेयेन इष्ट्या वाजपेयेन
फलस्य व्यापारं कृत्वा साङ्गेन च व्यापारो गम्यते, न निरङ्गेन । भवेत्
तन्त्रमध्य प्रयोगो यदि वाजपेयमभिनिर्वर्त्येतीप्सितभावो वाजपेयस्य
स्यात् । ततः प्रधानमात्रं वाजपेयसंज्ञकमभिनिर्वर्त्येति गम्येत, न त्वेव-
मस्ति । तस्माद् यथोक्तानि सर्वाण्यङ्गानि कृत्वेत्यर्थः । एवञ्चेद्,
निर्वृत्ते प्रयागे अतिक्रान्ते वाजपेयकाले यागः प्रयुज्यते । तस्य चोदना-
सामान्याज्ज्योतिष्टौमिके विध्यन्ते प्राप्तिस्वेन चोदकप्राप्तेन कालेन
भवितव्यम् । सौत्रामण्याश्चोदनासामान्याद्दर्शपूर्णमासकालेनेति ॥
आह । वाजपेये तावद् इष्ट्वा इति वचनाद् यागमभिनिर्वर्त्येति गम्यते ।
अग्नौ तु नापपद्यते । तत्र चित्वा इति वचनाच्चयनमभिनिर्वर्त्येत्यर्थः ।

स्यात् । उच्यते । नैतदेवम् । अग्निं चित्वेति हि श्रूयते । अग्निश्चयनेन संस्कृत्य इत्यर्थः । अग्निरिति ज्वलनोऽभिधीयते । न तस्य स्थलस्थापनमात्रमुपकारः । यदि स्थलस्थिते यागो भवति, ततश्चयनेन अग्निरुपकारोऽस्ति । तमभिनिर्वर्त्येति स्थलस्थितेऽग्नौ यागमभिनिर्वर्त्येति गम्यते । यावत् स्थलस्थितेऽग्नौ यागो न भवति, न तावदग्निश्चयनेनोपक्रियते । येनाग्निर्यजमानस्योपकरोति, सोऽग्निरुपकारो न स्थलस्थापनमात्रम् । तस्मात् तत्रापि यागमभिनिर्वर्त्येति गम्यते ॥ ४१ ॥ ॥ सि० ॥ सौत्रामण्याद्यङ्गानां स्वकालकर्तव्यताधिकरणम् ॥ १९ ॥ ॥ इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थे अध्याये चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥

प्रकरणशब्दसामान्याच्चोदनानामनङ्गत्वम् ॥ १ ॥

सन्त्यनुमत्यादीन्यैष्टिकानि कर्माणि । मूलादयः पशवः, पवित्रादयः सोमाः, वाल्मीकवपायां होम इत्येवमादीनि दार्विहोमिकानि । तथा, यष्टौर्ही दीव्यति, राजन्यं जिनाति, शौनःशेफमाख्यापयति अभिषिच्यते इति । एतेषां सन्निधौ श्रूयते । राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । स एष रूपवतां सन्निधावरूपः शब्दः श्रूयमाणः समुदायवाचकः समाधिगतः । तत्र सन्देहः । किं सर्वेषामनुमत्यादीनां समुदायस्य राजसूयशब्दो वाचकः, उत केषांश्चिद्वाचकः केषांश्चिन्नेति । किं प्राप्तम् । सर्वेषां वाचकः इति । कुत । प्रकरणशब्दसामान्यात् । प्रकरणशब्दः सर्वेषां समानो राजसूयेनेति । राजा तत्र सूयते तस्माद् राजसूयः । राज्ञो वा यज्ञो राजसूयः । तत् प्रकरणसन्निधाने सति, विशेषाभावे च सर्वेषां वाचको भवितुमर्हति । यश्च राजसूयशब्दितस्तत् फलं भवति । तस्मात्सर्वाणि प्रधानानीति ॥ १ ॥ पूर्व०

अपि बाङ्गमनिज्याः स्युस्ततो विशिष्टत्वात् ॥ २ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । या अनिज्यास्ता अङ्गं, यथा विदेवनाऽऽदयः । राजसूयसंज्ञकेन यागेन स्वाराज्यं कुर्यादित्युच्यमाने यागेनैव स्वाराज्यं साध्यते, न अयागेन । अयागाश्च विदेवनादयः । तस्मादङ्गं भवेयुरिज्यानां फलवतीनां श्रूयमाणा इति ॥ २ ॥ सि० ॥ राजसूयज्यानां विदेवनाद्यङ्गकत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

मध्यस्थं यस्य तन्मध्ये ॥ ३ ॥

राजसूयेऽभिषेचनीयमध्ये यथैही दीव्यतीति विदेवनादयः समा-
म्नाता । ते किमभिषेचनीयस्याऽङ्गम्, उत कृत्स्नस्य राजसूय-
स्येति सशयः । उच्यते । मध्यास्त्रनादभिषेचनीयस्येति । तथा आ-
नन्तर्यमनुग्रहीष्यते इति ॥ ३ ॥ पूर्व० ॥

सर्वासां वा समत्वाच्चोदनातः स्यान्न हि तस्य

प्रकरणं देशार्थमुच्यते मध्ये ॥ ४ ॥

सर्वासां चानुमत्यादीनां चोदनानामङ्गं विदेनादि स्यात् । कुत ।
चोदनातः समत्वात् । समाना एता अनुमत्याद्याश्चोदनाः । ता
सर्वा, फलवत्यश्च प्रधानभूता । सर्वासामासां प्रकरणम् । न हि
अभिषेचनीयस्य केवलस्य । कामादाभिषेचनीयस्य प्राप्नुवन्ति । प्र-
करणात् सर्वासाम् । प्रकरणं च क्रमाद् बलीयः । तस्मान्नाभिषेचनी-
यस्य केवलस्येति । अभिषेचनीयस्य तु मध्ये स्थानं विदेवनादीनां,
तत्र क्रियमाणा सर्वासामुपकुर्वन्तीति ॥ ४ ॥ सि० ॥ विदेवनस्य
कृत्स्नराजसूयाङ्गताधिकरणम् ॥ २ ॥

प्रकरणाविभागे च विप्रतिषिद्धं ह्युभयम् ॥ ५ ॥

राजसूये उपसदः प्रकृत्य श्रूयते । पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रच-
रन्ति, अन्तरा त्वाष्ट्रेण, उपरिष्ठाद् वैष्णव्येन । तत्र सन्देहः । किमु-
पसदङ्गं सौम्यादयः, उत उपसत्काला इति । उपसदङ्गमिति ब्रूमः ।
कुत । उपसत्संयोगस्य श्रुतत्वात् । कालविधौ सति लक्षणा स्या-
त् । तस्मादुपसदङ्गमिति ॥ ननु कालवदङ्गं भविष्यति । तथा स-
त्युभयमनुगृह्यत । उपसत्संयोगश्च । पुरस्तादिति च कालाभिधा-
नम् । उपसच्छब्दसंयोगादुपसदङ्गता भविष्यति । पुरस्ताच्छब्द-
सामर्थ्याच्च पूर्वादिषु प्रयोग इति । उच्यते । विप्रतिषिद्धं ह्युभयं, न
शक्नोत्युपसदमित्येष शब्दः सौम्यादीश्च विशेषदुर्मेकस्मिन् वाक्ये,
पूर्वादीश्च । भिद्येत हि तथा वाक्यम् । तस्मान्न बलवदङ्गम् ॥ ५ ॥ पूर्व०

अपि वा कालमात्रं स्याददर्शनाद्विशेषस्य ॥ ६ ॥

अपि वानि पक्षव्यावृत्तिः । कालमात्रं स्यात् । नाङ्गप्रयोजनसम्ब-
न्धः । कुत । अदर्शनाद्विशेषस्य । नान्यैः कालाभिधानैरस्य कश्चिद्

विशेषो लक्ष्यते । आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्येवमादिभिः ।
अत्रापि हि सौम्यादयो विहिता, उपसन्दोऽपि । इदमानुपूर्व्यमाविहित-
म् । तद् विधीयते । तस्मात् कालमात्रमिति ॥ ६ ॥ ॥ सि० ॥ ॥
सौम्यादीनामु सत्कालकत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

फलवद्भोक्तहेतुत्वादितरस्य प्रधानं स्यात् ॥ ७ ॥

वैश्वदेवी साङ्ग्रहायणी निर्वेदेद् ग्रामकाम इति । तत्र आगन-
होमाः श्रूयन्ते । आमनस्य इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति । अत्र स-
न्देहः । किं समप्रधानभूता आमनहोमा साङ्ग्रहायणीष्ट्या, उताङ्गं
तस्या इति । किं प्राप्तम् । समप्रधानभूता इति । कुतः । तुल्यहेतु-
त्वादितरस्य । तुल्यं हि यजिमत्त्वम् । नन्वफला होमा । उच्यते ।
ग्रामकाम इत्यत्रानुपज्ज्यते । तस्मात् समप्रधानभूता इति ॥ एव प्राप्ते
ब्रूमः । फलवद् वा उक्तहेतुत्वादितरस्य प्रधानं स्यात् । न चैतद-
स्ति । समप्रधानभूता होमा इष्ट्या इति । फलवद् हि अफलस्य प्र-
धानम् । फलवती चेष्टि । अफला होमा ॥ ननूक्तम्— अनुपङ्गो भ-
विष्यतीति । उच्यते । नानुपङ्गं प्राप्नोति । कुतः । व्यवयात् । तदु-
क्तं, व्यवयान्नानुपज्ज्येतेति । केन व्यवय । परिधिमन्त्रैः । उग्रो-
ऽस्युग्रस्त्वं देवेष्वध्युग्रोऽहं सजातेषु भूयास प्रिय सजातानामुग्र-
श्चेत्ता वसुधैदित्येवमादिभिः । एताननुक्रम्य, आमनस्येति तिस्र
आहुतीर्जुहोतीत्यामनन्ति । तस्मात् साङ्ग्रहायण्या अङ्गम् आमन-
होमा इति ॥ ७ ॥ आमनहोमानां साङ्ग्रहायण्यङ्गताधिकरणम् ॥ ४ ॥

दधिग्रहो नैमित्तिकः श्रुतिसंयोगात् ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते— यां वै काश्चिदध्वर्युश्च यजमानश्च देवताम-
न्तरितस्तस्या आवृश्चेत्, यत् प्राजापत्यं दधिग्रहं गृह्णाति, शमयत्येवै-
नामिति । तत्र सन्देहः । किं नित्यो दधिग्रहः, उत नैमित्तिक इति ।
किं प्राप्तम् । दधिग्रहो नैमित्तिकः स्यात् । श्रुतिसंयोगात् । देवता-
ऽन्तराये निमित्ते श्रूयते । न च नित्योऽन्तरायः । तस्मान्नैमित्तिक
इति ॥ ८ ॥

नित्यश्च ज्येष्ठशब्दात् ॥ ९ ॥

यदुक्तं, नैमित्तिक इति तद् गृह्यते, किन्तु नित्यश्च । कुतः । ज्येष्ठ-
शब्दात् । ज्येष्ठशब्दो भवति । ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणां यस्यैष गृह्यते,

ज्यैष्ठ्यमेव गच्छतीति । ज्यैष्ठ्यशब्दश्च प्राधान्ये प्राथम्ये वा स्यात् । एष प्रथमो, न प्रधानम् । यदि नित्य, एवं प्रशस्यत्वादुपपद्यते । न जातु चलाचलं हि प्रशंसन्ति । तस्मान्नित्यश्च नैमित्तिकश्चेति विनापि निमित्तेन ग्रहीतव्यो, निमित्तेनापि पुनरिति ॥ ९ ॥ ॥ पूर्व० ॥

सार्वरूप्याच्च ॥ १० ॥

सार्वरूपता च श्रूयते । सर्वेषां वा एतद्देवानां रूपं यदेष ग्रहो यस्य एष गृह्यते सर्वाण्येवैनं रूपाणि पशूनामुपतिष्ठन्ते इति । न हि देवतारूपमस्माकं किञ्चिदन्यत् प्रत्यक्षम्, अन्यदतो नित्यत्वात् । तस्मादपि नित्यश्च नैमित्तिकश्चेति ॥ १० ॥ ॥ युक्तिः ॥

नित्यो वा स्यादर्थवादस्तयोः कर्मण्यसम्बन्धा-

भङ्गित्वाच्चान्तरायस्य ॥ ११ ॥

तदुक्तं, नित्यो नैमित्तिकश्चेति । तत्र नित्य एव स्यात् । ज्यैष्ठ्यशब्दात् सार्वरूप्याच्च । यदुक्तं, देवतान्तराये निमित्ते श्रूयते इति । न देवतान्तरायो निमित्तत्वेन गम्यते । तयोरध्वर्युयजमानयोः कर्मण्यन्तरायेण असम्बन्धात् । न ह्येतच्छ्रूयते, अध्वर्युणा देवता अन्तरितव्या यजमानेन वेति । अनित्यो हि अन्तरायः । न चैवंशब्दोऽस्ति अन्तराये सति दधिग्रहो ग्रहीतव्य इति । विनैव संयोगेन दधिग्रहस्य ग्रहणम् । अन्तरायसमाधानं त्वस्य प्रयोजनमिति । तदेतन्नित्यवद् ग्रहणम्, अनित्यं प्रयोजनम् । नित्यं गृह्णीयाद् अनित्यमन्तरायं समाधातुमिति नावकल्पते । तत्र प्रयोजने अनित्यत्वाद् ग्रहणे नित्यवच्छ्रुतिर्बाध्येत । अर्थवादत्वे तु न बाध्यते । न हि तद् अन्तरायं समाधातुं गृह्यते । अन्यदेव प्रयोजनमस्यास्तीति प्रशंसितुमभिधीयते । दधिग्रहस्य तु सोमाङ्गतैव प्रयोजनमिति ॥ भङ्गित्वाच्चान्तरायस्य । भङ्गी चान्तराय अनित्यो नित्यप्रशंसार्थं सङ्कीर्त्यते । तस्मान्नैष दोषः । नित्य एव दधिग्रह इति ॥ ११ ॥ सि० ॥ ॥ दधिग्रहस्य नित्यताधिकरणम् ॥ ५ ॥

वैश्वानरश्च नित्यः स्थान्नित्यैः समानसंख्यत्वात् ॥ १२ ॥

अस्ति अग्निः, य एवं विद्वानग्निश्चिनुते इति । तत्र श्रूयते । यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाग्निश्चिनुते, यथा सामिगर्भो विपद्यते तादृगेव तदार्त्तिमार्च्छेत् । वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेत् ।

संवत्सरो वाग्निर्वैश्वानरो यथा संवत्सरमाप्त्वा काले आगते वि-
जायते । एवमेव संवत्सरमाप्त्वा काले आगतेऽग्निश्चिनुते । नार्त्ति-
मृच्छेदिति । एषा वाग्ने प्रिया तनूर्यद् वैश्वानरः । प्रियामेवास्य
तनूमवरुन्धे इति । तत्र सन्देहः । किं नित्यो वैश्वानरः, अथ नैमि-
त्तिक इति । किं प्राप्तम् । अत्रापि नित्य एव अर्थवादः । उख्यस्य
संवत्सराभरणेन कृतो दोषो वैश्वानरेण विहन्यते इति । नित्यैश्चास्य
समानसङ्ख्यत्वं भवति । त्रीण्येतानि हवींषि भवन्ति । त्रय इमे
लोका एषां लोकानामारोहायेति, लोकानां हविषां सामान्यं नास्ति ।
यदि यथा लोका नित्यास्त्रय एवमिमानि हवींषि नित्यानि त्रीणि ।
एवं लोकैः संस्तवो घटते । तस्मान्नित्यो वैश्वानर इति ॥१२॥ पूर्व० ॥

पक्षे वोत्पन्नसंयोगात् ॥ १३ ॥

उत्पन्नस्य निमित्ते उख्याभरणे निर्घातेन संयोगः । नाऽसंयुक्त-
स्योत्पन्नस्य दोषनिर्घातप्रयोजनता । तस्मादिह न दधिग्रहवद् विरो-
धोऽस्ति । तेन नार्थवादो, नैमित्तिक इति ॥ अथ यदुक्तं, लोकैः समान-
सङ्ख्यत्वं नित्यत्वादुपपद्यते, नान्यथेति । तत्र ब्रूम । त्रित्वाल्लोकानां
हविषां च सामान्यादर्थवादो भविष्यतीति ॥ १३ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥
वैश्वानरस्य नैमित्तिकत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

षट्चितिः पूर्ववत्त्वात् ॥ १४ ॥

अस्ति अग्निः, य एवं विद्वानग्निश्चिनुते इति । तत्र श्रूयते, सं-
वत्सरो वा एनं प्रतिष्ठायै नुदति योऽग्निश्चित्वा न प्रतितिष्ठति । पञ्च
पूर्वाश्चितयो भवन्ति । अथ षष्ठीश्चितिं चिनुते इति । तत्र सन्देहः ।
किं योऽयं नित्य एवाग्निः स एवायं षट्चितिक उच्यते, उत एक-
चितिको नैमित्तिक इति । किं प्राप्तम् । तस्मिन्नेव नित्ये अग्नौ षष्ठी
चितिरेषा विधीयते । नित्यायामेव षष्ठ्यामेषोऽर्थवादः । योऽपि न
प्रतिष्ठार्हः, सोऽप्यनया षष्ठ्या चित्या प्रतिष्ठातुमर्हतीति चितिप्रशं-
सा । किमर्थमेवं वर्ण्यते । षष्ठीशब्दश्रवणात् । षण्णां हि पूरणी
षष्ठी । एकस्यां हि चितौ षष्ठीशब्दो न सामञ्जस्येन स्यात् । तस्मात्
षट्चितिकोऽग्निर्नित्य इति ॥ १४ ॥ ॥ पूर्व० ॥

ताभिश्च तुल्यसङ्ख्यानात् ॥ १५ ॥

ताभिश्च पूर्वाभिरस्यास्तुल्यवत् प्रसङ्ख्यानं भवति । कथम् ।

इयं वाव प्रथमा चितिः, ओषधयः पुरीषम् । अन्तरीक्षं वाव द्वितीया चितिः, वयांसि पुरीषम् । असौ वाव तृतीया चितिः, नक्षत्राणि पुरीषम् । यज्ञो वाव चतुर्थी चितिः, दक्षिणा पुरीषम् । यजमानो वाव पञ्चमी चितिः, प्रजा पुरीषम् । संवत्सरो वाव षष्ठी चितिः, ऋतव पुरीषमिति । तुल्यानां च तुल्यवद् अनुक्रमण भवति । यथा, देवा ऋषयो गन्धर्वास्तेऽन्यत आसन् । असुरा रक्षांसि पिशाचाः तेऽन्यत आसन्निति । तुल्यवच्चामूषां चितीनामनुक्रमणमनया षष्ठ्या । तस्मादेतया, तत्तुल्यया भवितव्यम् । यदि च यस्मिन्नेव क्रतौ तास्तस्मिन्नेवैषा, तत एताभिस्तुल्या । तस्माद् अपि स एव नित्योऽग्नि षट्चितिक इति ॥ १५ ॥

अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ १६ ॥

अर्थवादश्च भवति, षट् चितयो भवन्ति, षट् पुरीषाणि, तानि द्वादश सम्पद्यन्ते, द्वादश मासाः संवत्सरः, संवत्सर एव प्रतितिष्ठतीति । तदेकचितिके अग्नौ न सामञ्जस्येन वचनं भवति । तस्मान्नित्य एव षट्चितिकः ॥ १६ ॥ ॥ युक्तिः ॥

एकचितिर्वा स्यादपवृक्ते हि चोद्यते निमित्तेन ॥ १७ ॥

एकचितिर्वा नैमित्तिकः स्यात् । कुतः । अपवृक्ते हि यागे चोद्यते, अप्रतिष्ठया निमित्तेन । यो न प्रतितिष्ठति तस्यैषा चितिरुच्यते नैमित्तिकी । सा न नित्या भवितुमर्हति ॥ अपि चापवृक्ते यागे चोद्यते सा, न वर्त्तमाने भवितुमर्हति । ननु चित्वेति चयने निर्वृत्ते, न यागे । उच्यते । नैतत् पदार्थे निर्वृत्ते चित्वेति । किं तर्हि । वाक्यार्थोऽग्नि चित्वेति अग्नेश्चयनेनार्थमभिनिर्वर्त्यते । कृते च यागे चयनेन अग्नेरर्थो निर्वर्त्तितो भवति, नान्यथा । षष्ठीशब्दश्च, पञ्च पूर्वाश्रितय उक्तास्ता अपेक्षयावकलिप्यते । तस्मान्निर्वृत्ते यागे इत्युच्यते । तस्माद् वचनादेकचितिरग्निः ॥ १७ ॥ ॥ सि० ॥

विप्रतिषेधात्ताभिः समानमङ्ग्यत्वम् ॥ १८ ॥

द्वयोः सूत्रयोरिदमुत्तरं, ताभिश्च तुल्यसङ्ख्यानाद् अर्थवादोपपत्तेश्चेति । ताभिर्नित्यगभिः समानमङ्ग्यत्वं भविष्यति । अर्थवादश्चोपपत्स्यते । पञ्च पूर्वाश्रितयो भवन्ति, याभिरसौ चितिभिर्न प्रतितिष्ठते, अथेयं षष्ठी प्रतिष्ठार्थमिति । ताश्च सपुरीषा अपेक्ष्य द्वादशत्वेन

संस्तवो भविष्यति । विप्रतिषेधादेकस्य षट्सङ्ख्याया षादशसङ्ख्यायाश्चेति । अतुल्यानामपि तुल्यवद् अनुक्रमण भवति । यदा, देवा मनुष्या, पितरस्तेऽन्यत आसन्निति ॥१८॥आ०नि०॥षष्ठ्याश्चिते-
नैमित्तिकत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्यात् ॥ १९ ॥

अस्ति आमावास्ये कर्मणि पितृयज्ञ । अमावास्यायामपराह्णे पिण्ड-
पितृयज्ञेन चरन्तीति । तत्र संशयः । किम् आमावास्यास्य कर्मणः
पिण्डपितृयज्ञोऽङ्गम्, उत अनङ्गमिति । किं प्राप्तम् । अङ्ग, फलवत्स-
न्निधानान्निष्क्रयवचनाश्च ॥ आह । ननु फलवत्सन्निधावफल तदङ्गं
भवति । फलवच्चेद कल्प्येत स्वर्गेणेति । उच्यते । सत्यम् । अमावा-
स्ययैकवाक्यत्वान्न शक्य स्वर्ग, कल्पयितुमिति । आह । कालवचन-
त्वान्न कर्मणैकवाक्यत्व सम्भवतीति । उच्यते । लक्षणयापि तावत्
कर्मैकवाक्यता सम्भवति । स्वर्गे कल्प्ये न लक्षणा, न श्रुति । एव-
श्चामनन्ति, यत् पितृभ्यः पूर्वद्युः करोति, पितृभ्य एतद् यज्ञ निष्क्रीय
यजमानो देवेभ्यः प्रतनुते इति । अमावास्यां प्रति निष्क्रेतुं च श्रूयते ।
तस्मात् तदङ्गभूतमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूम । पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्ग
स्यात् । अनङ्गभूतः पिण्डपितृयज्ञः । कस्मात् । स्वकालत्वात् ।
स्वशब्दाभिहितेन कालेन अस्य सम्बन्धो, न कर्मणा लक्षितेनेति ।
यथा, दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति । यथा, तदेतत् पुरस्ता-
दुपसदां सौम्येन चरन्तीति । अत्र काले एवायं मुख्य शब्दो, न क-
र्मणि । कर्मणि लक्षणा । श्रुतिश्च लक्षणाया बलीयसी । यच्चाक्तं लक्षणया
कर्मैकवाक्यता भविष्यतीति । तच्च न । कस्मात् । अनुवादे हि
लक्षणा न्याय्या, न विधौ । विधिश्चायम् । तस्मान्नामावास्याकर्मणा
सम्बन्धः । एकस्मिन् काले द्वे कर्मणि परस्परं सन्धे इति ॥१९॥सि०

तुल्यवच्च प्रसङ्ग्यानात् ॥ २० ॥

तुल्यवच्चान्यै प्रयानैः प्रसङ्ग्यायते । चत्वारो वै महायज्ञा —
अग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासौ, ज्योतिष्टोमः, पिण्डपितृयज्ञ इति महायज्ञ-
स्तुल्यवत् प्रसङ्ग्यायते । काऽस्य महायज्ञता स्यात् । अन्यत फल-
वत्तायाः । तस्मादनङ्गम् ॥ २० ॥

प्रतिषिद्धे च दर्शनात् ॥ २१ ॥

इतश्चाऽनङ्गम् । प्रतिषिद्धे अमावास्ये पिण्डपितृयज्ञं दर्शयति । पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवान्, नामावास्यां, हत्वा भ्रातृव्यम् अमावास्यया यजेत, पिण्डपितृयज्ञेनैव अमावास्यायां प्रीणातीति । असत्याममावास्यायां पिण्डपितृयज्ञं दर्शयति । तदनङ्गत्वे उपपद्यते । तस्मादपि नाङ्गं पिण्डपितृयज्ञ इति ॥

किं प्रयोजनं चिन्ताया । यदि पौर्णमास्यामाधानं, ततोऽनन्तराया-
याममावास्यायां न क्रियते, यथा पूर्वपक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्त-
स्तथा कर्त्तव्यः । इदमपरं प्रयोजनम् । कुण्डपायिनामयने मासमग्नि-
होत्रं जुहोति, मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । यथा पूर्वः पक्षस्त-
था कर्त्तव्यः पिण्डपितृयज्ञः । यथा सिद्धान्तस्तथा न कर्त्तव्य इति ।
श्लोकमपि उदाहरन्ति—

आधानं पौर्णमास्यां चेद् वृत्ते दर्शं करिष्यते ।

अनङ्गं पितृयज्ञश्चेत् तत्रैव न करिष्यते, इति ॥ २१ ॥ ॥ युक्तिः ॥
पिण्डपितृयज्ञस्यानङ्गताधिकरणम् ॥ ८ ॥

पश्वङ्गं रशना स्यात्तदागमे विधानात् ॥ २२ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूषः परिवीथ
आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति । तत्र संशयः । किं पश्वङ्गं रशना
उत यूपाङ्गमिति । किं प्राप्तम् । पश्वङ्गम् । कुतः । तदागमे वि-
धानात् । पश्वागमे हि विधीयते । पशुना अस्याः सम्बन्धः उत्पत्ति-
वाक्ये श्रूयते, परिव्याणं कृत्वा उपाकरोति पशुं नान्यथेति । एवं
श्रुतिर्भवति । कालवचने लक्षणा स्यात् । परिव्याणेन कालो लक्ष्येते-
ति ॥ २२ ॥ ॥ पूर्वम् ॥

यूपाङ्गं वा तत्संस्कारात् ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रत्यक्षो हि यूपस्य संस्कारः । रशना हि या च या-
वती च द्रढिम्नो मात्रां यूपस्य सञ्जनयति, द्रढिम्ना च प्रयोजनं यू-
पस्य । तस्माद् यूपस्यैव द्रढिम्ने रशना स्यात् । द्वितीया च विभ-
क्तिस्तत्प्राधान्ये एव भवति । रशनायां च तृतीया । तृतीया च गुण-
त्वे तस्याः । तस्माद् यूपाङ्गम् । यत्तु— तदागमे विधानादित्युक्तं, त-
त्परिहर्त्तव्यम् । उच्यते । तदागमे विधानं वाक्यम् । द्वितीया च वि-
भक्तिः । श्रुतिः प्रत्यक्षं च, वाक्यं बाधेयातामिति । यत्तु लक्षणेति ।

श्रुत्यसम्भवे लक्षणापि न्याय्यैव ॥ २३ ॥ सि० ॥

अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥ २४ ॥

एवञ्च मन्त्रार्थवादोऽर्थवान् भविष्यति । युवा सुवासाः परिवीत आगात् स उ श्रेयान् भवन्ति जायमानः । तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्वो मनसा देवयन्त इति । तस्माद् यूपाङ्गं रशनेति ॥ किं प्रयोजनं चिन्तायाः । अग्नौ श्रूयते । एकयूपे एकादश पशवो नियोज्या इति । प्रतिपशु रशना कार्या । यदि पूर्वः पक्षः । सिद्धान्ते द्वैरशन्यमेव । श्लोकमप्युदाहरन्ति ॥ पश्वङ्गं रशना चेद् यद्येकस्मिन् बहुन् नियुञ्जीत * प्रतिपशु रशना कार्या यूपे चेद् द्वैरशन्यं स्याद्, इति ॥ २४ ॥ ॥ युक्तिः ॥ रशनाया यूपाङ्गताऽधिकरणम् ॥ ९ ॥

स्वरुश्चाप्येकदेशत्वात् ॥ २५ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीय सोमाङ्गभूतो यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तत्र श्रूयते । स्वरुणा स्वधितिना च पशुमनक्तीति । तत्र सन्देहः । किं यूपाङ्गं स्वरुरुत पश्वङ्गमिति । किं प्राप्तम् । यूपाङ्गमिति ब्रूमः । कुतः । एकदेशत्वात् । एकदेशः स्वरुर्यूपस्येति श्रूयते । यूपस्य स्वरुं करोतीति । स्वरुमन्तं यूपं कुर्यादित्यर्थः । एवं स यूपो भवतीति । यथा चषालम् ॥ २५ ॥ पूर्व० ॥

निष्क्रयश्च तदङ्गवत् ॥ २६ ॥

यूपाङ्गमिव स्वरुं निष्क्रयवादो दर्शयति । अपश्यन् ह स्म वै पुरा ऋषयो ये यूपं प्रापयन्ति, सम्भज्य स्तुवन्ते मन्यन्ते, यज्ञवैशसाय वा इदं कर्मेति ते प्रस्तरं स्तुवन्निष्क्रयम् अपश्यन्. यूपस्य स्वरुम् अयज्ञवैशसायेति निष्क्रयश्रवणात् तदङ्गता विज्ञायते । तस्माद् यूपाङ्गमिति ॥ २६ ॥ ॥ युक्तिः ॥

पश्वङ्गं वार्थकर्मत्वात् ॥ २७ ॥

पश्वङ्गं वा । तस्य हि अङ्गनार्थेन स्वरुणा प्रयोजनम् । तथा हि श्रूयते । स्वरुणा पशुमनक्तीति । तदङ्गनं पशोः, स्वरोरुत्पत्तिं प्रयोजयति । यदि तदर्थं एषः स्वरुस्ततो दृष्टं प्रयोजनम् । अथ यूपार्थः, अदृष्टं प्रयोजनं ततः कल्प्यम् । तस्मात् पश्वङ्गमिति ॥ २७ ॥ ॥ सि० ॥

भक्त्या निष्क्रयवादः स्यात् ॥ २८ ॥

कया भक्त्या । एवमाह । यूपः किलाग्नौ प्रक्षेप्तव्यः । यत् स्वरुः
पक्षिप्यते । तेन यूपः प्रक्षिप्यते इति । स एष निष्क्रय इव भवति ।
अन्यया भक्त्या स्तुतिरिति ॥ किं भवति प्रयोजनम् । एकयूपे एका-
दश पशवो यदा नियुज्यन्ते, तदैकस्यैव पशोः समञ्जनम् । पूर्वस्मिन्
पक्षे । सर्वेषां सिद्धान्ते । श्लोकश्च भवति — स्वरुर्यूपाङ्गमिति चेदेक-
स्यैव समञ्जनम् * बहूनामेकयूपत्वं सर्वेषां तु समञ्जनम्, इति ॥
२८ ॥ ॥ आ० नि० ॥ स्वरुः पञ्चङ्गताऽधिकरणम् ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोरिज्याः प्रधानान्यविशेषात् ॥ २९ ॥

स्तौ दर्शपूर्णमासौ । तत्र श्रूयन्ते आग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयाजै-
न्द्राग्नसान्नाय्ययागा । तथा, अघारावाज्यभागौ, प्रयाजानुयाजाः,
पत्नीमयाजा, समिष्टयजुः, स्विष्टकृदिति । तत्र सन्देहः । किं सर्वे
यागा प्रधानभूता, उत केचिद् गुणभूता इति । किं प्राप्तम् । दर्श-
पूर्णमासयोर्यावत्य इज्यास्ता सर्वा प्रधानभूता इति । यजेत स्वर्ग-
काम इत्यविशेषण यागेभ्यः फलं श्रूयते । फलवच्च प्रधानम् । सर्वे
चामी यागा । तस्मात् सर्वे प्रधानभूता इति ॥ २९ ॥ पूर्व० ॥

अपि चाङ्गानि कानिचिद् येष्वङ्गत्वेन संस्तुतिः

सामान्यो ह्यभिसंस्तवः ॥ ३० ॥

अपि वा कानिचिदङ्गानि भवयुः । कानि पुनस्तानि । येष्वङ्गत्वेन
संस्तुतिः । यथा अभीषू वा एतौ यज्ञस्य यदाघारौ, चक्षुषी वा एतौ
यज्ञस्य यदाज्यभागौ । यत् प्रयाजानुयाजाश्चेज्यन्ते वर्म्म वा एतद् यज्ञ-
स्य क्रियते, वर्म्म वा यजमानस्य भ्रातृव्यस्याभिभूत्यै इति । अभीषू
रथस्याङ्ग, चक्षुषी चक्षुष्मत, वर्म्म वर्म्मवतः । सामान्यो हि अभि-
संस्तवो युक्तः । यदि चाङ्गानि तानि संस्तुतानि, ततः संस्तवोऽर्थ-
वान् भवति । तस्मादङ्गसंस्तुतान्यङ्गानीति ॥ ३० ॥ ॥ सि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥

एवं च कृत्वाऽन्यार्थदर्शनमुपपन्नं भवति । प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं
जुहोतीति । न च प्रयाजान् यजति, न चानुयाजान् यजतीति च
॥ ३१ ॥ ॥ युक्तिः ॥

अवशिष्टन्तु कारणं प्रधानेषु गुणस्य विद्यमानत्वात् ॥ ३२ ॥

अविशिष्टमेतत् कारणं संस्तवो नाम । आग्नेयादीनामप्यङ्गत्वेन संस्तुतिरस्ति । शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदाग्नेयो, हृदयमुपांशुयागः, पादावग्नीषोमीय इति । शिर शिरस्वतोऽङ्गं, हृदयं हृदयवतः, पादौ पादवत इति सर्वस्यैवाऽङ्गत्वेन संस्तुतिरिति सर्वमेवाऽङ्गं प्राप्नाति । तत् प्रधानं न स्यात् । असति प्रधाने कस्याङ्गमातस्मान्नैतदङ्गमिति ॥ ३२

नानुक्तेऽन्यार्थदर्शनं परार्थत्वात् ॥ ३३ ॥

अथ यदुक्तम् अन्यार्थदर्शनं परार्थत्वाद् न तत्साधकं भवति । परार्थं हि तद् वाक्यं, न दृश्यमानस्य प्रयाजादेः प्रापणार्थम् । तस्मादन्यदस्य प्रमाणमन्वेष्टव्यं, श्रुत्यन्तरं न्यायो वा । तस्मिन्नसति, मृगतृष्णादर्शनमिव तद् भवति । संस्तुतिरप्यसति न्याये असाधिकैव ॥ ३३ ॥ ॥ युक्ति ॥

पृथक्त्वे त्वभिधानयोर्निवेशः श्रुतितो व्यपदेशाच्च

तत्पुनर्मुख्यलक्षणं यत् फलवत्त्वं, तत्सन्निधाव-

ऽसंयुक्तं तदङ्गं स्यादभागित्वात्कारणस्या-

ऽश्रुतश्चान्यसम्बन्धः ॥ ३४ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । यदुक्तं, सर्वाणि समप्रधानानीति । नैतदेवम् । दर्शपूर्णमासशब्दवाच्यानि प्रधानानि कर्माणि । कुतः । फलसंयोगात् । दर्शपूर्णमासशब्दकंभ्यः फलं श्रूयते, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । कानि पुनर्दर्शपूर्णमासशब्दकानि । येषां वचने पौर्णमासीशब्दोऽमावास्याशब्दो वा आग्नेयादीनि तानि । नन्वमावास्याशब्दकानां नैव फलं श्रूयते । उच्यते । पृथक्त्वे समुदाययोर्निवेश एतयोरभिधानयोः । पौर्णमासीति च, अमावास्या इति च । त्रिष्वग्नेयादिषु यः समुदायस्तत्र पौर्णमासीशब्दः । इतरेष्वमावास्याशब्दः । कथं पौर्णमासी अमावास्या इति च द्विशब्दः श्रूयते । द्वयैवद् व्यपदेशाच्च । कथं तद्व्यपदेशः । द्विवचननिर्देशात् । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति । एकार्थो च दर्शमावास्याशब्दौ । कथम् । दर्शो वा एतयोः पूर्वः, पूर्णमास उत्तरस्नयोरथ यत् पूर्णमासं पूर्वमारभते तदयथापूर्वं प्रक्रियते । दर्शपूर्णमासमारभमाणं सरस्वत्यै चरुं निर्वपेत्, सरस्वते द्वादशकपालममावास्या वै सरस्वती, पूर्ण-

मासः सरस्वान् । उभावेतौ यथापूर्वं कल्पयित्त्वारभते ऋद्धौ ऋध्नो-
त्येवाथो मिथुनत्वायेति । तत्र दर्शशब्देन प्रकृत्या अमावास्याशब्देन
ब्रुवन्नेकार्थतां दर्शयति । शक्यते च चन्द्रस्यादर्शनेन अमावास्या दर्श
इति लक्षयितुम् । यथा चक्षुषोरभावे सति चक्षुष्मानिति चक्षुर्भ्यां
लक्ष्यते । एतस्माद् व्यपदेशाच्च श्रुतितश्च, लोके श्रवणाद्, एकार्थता-
मेवाध्यवस्यामः । तत्र पुनर्मुख्यलक्षणं यत् फलवत्त्वम् । यदन्यत्
तत्सन्निधौ श्रूयते, तत् तदङ्गम् । कथम् । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य स-
न्निधौ श्रूयमाणम्, इतिकर्तव्यताविशेषणत्वेन परिपूरणसमर्थं तदङ्गं
भवितुमर्हति । अकल्प्यमाने वाक्यशेषे फलं कल्पयितव्यं स्यादिति ॥
आह । ननु दर्शपूर्णमासफलमेवात्रानुषज्यते । उच्यते । शक्यमनु-
षक्तुं, किन्तु दर्शपूर्णमासवाक्यं साकाङ्क्षमेव स्यात् । अन्या अस्य
इतिकर्तव्यता अश्रुता कल्पयेत् । एषामपि प्रयाजादीनामन्या कल्पयेत्
एतदितिकर्तव्यता अवगम्यमाना उत्सृज्येत । तेनाऽङ्गत्वं, कारणं
भागीति । एषामन्येन फलेन सम्बन्धोऽश्रुतः । तस्मान्न सर्वाणि सम-
प्रधानानि, आधारादीनि गुणकर्माणीति ॥ ३४ ॥ ॥

गुणाश्च नामसंयुक्ता विधीयन्ते नाङ्गेषूपपद्यन्ते ॥ ३५ ॥

नामविशेषसंयुक्ताश्च गुणविशेषा विधीयन्ते । यथा, चतुर्होत्रा
पूर्णमासीमभिमृषेत् पञ्चहोत्रा अमावास्यामिति सर्वेषु प्रधानेषु । अ-
स्मिन् समुदाये चतुर्होत्रा, अस्मिन् पञ्चहोत्रा इतिविभागाविज्ञाना-
च्चेदं नोपपद्येत । भवति चैवल्लक्षणकं गुणविधानम् । तस्मादस्म-
त्पक्ष एवेति । अपि चाङ्गत्वेन आधारादीनां संस्तुतिरूपपन्ना भविष्य-
ति ॥ ३५ ॥ ॥ युक्तिः ॥

तुल्या च कारणश्रुतिरन्यैरङ्गाङ्गिसम्बन्धः ॥ ३६ ॥

अथ यदुक्तम्— आग्नेयादीनामप्यङ्गत्वेन संस्तुतिरङ्गत्वं ख्याप-
येदिति । तत्र परिहर्तव्यम् ॥ ३६ ॥ ॥ आ० ॥

उत्पत्तावभिसम्बन्धस्तस्मादङ्गोपदेशः स्यात् ॥ ३७ ॥

नैष दोषः । प्रधानानामप्येषां सतामुत्पत्त्यपेक्षा शिरआदिस्तुति-
र्भविष्यतीति । जायमानस्य हि पुरुषस्याग्रे शिरां जायते, मध्ये मध्यं,
पश्चात् पादौ । एवमाग्नेयोऽग्रतः, उपांशुयाजो मध्ये, अग्नीषोमीयः
पश्चादिति । एतस्मात् सामान्यादेषा स्तुतिरिति ॥ ३७ ॥ ॥ आ० नि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३८ ॥

चतुर्दश पूर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते, त्रयोदशामावास्यायामिति । इतरथा न चतुर्दश पूर्णमास्यामाहुतयो भवेयुः । न वा अमावास्यायां त्रयोदशेति । तस्मादाग्नेयादीनि प्रधानानि, आधारादीन्यङ्गानीति सिद्धम् ॥ ३८ ॥ ॥ युक्तिः ॥ आधारादीनामङ्गताऽधिकरणम् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं हि कारणम् ॥ ३९ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमो, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र दीक्षणीयादयश्च यागा विद्यन्ते, सौत्ये चाहनि सोमयागः । तत्र संदेहः । किमत्र यागमात्रं प्रधानम्, उत सोमयाग इति । किं प्राप्तम् । ज्योतिष्टोमे तुल्यानि सर्वाणि भवेयुः । कुत । अविशिष्टं हि कारणम् । यागात् फलं श्रूयते । सर्वे चामी यागाः । फलवच्च प्रधानम् । तस्माज्ज्योतिष्टोमे सर्वे यागाः प्रधानमिति ॥ ३९ ॥ पूर्वम् ॥

गुणानान्तूत्पत्तिवाक्येन सम्बन्धात् कारणश्रुतिस्तस्मात् सोमः प्रधानं स्यात् ॥ ४० ॥

गुणानां तु उत्पत्तिवाक्येन सम्बन्धो भवति । केषां गुणानाम् ? । ज्योतिषां स्तोमानाम् । कतमेन उत्पत्तिवाक्येन सम्बन्धो भवति । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति ज्योतिष्टोमाद् यागात् स्वर्गः श्रूयते, न यागमात्रात् । यत्र च ज्योतींषि स्तोमाः, स ज्योतिष्टोमः । कस्य ज्योतींषि स्तोमाः । सोमयागस्येति ब्रूमः । एवं हि आम्नायते । कतमानि वा एतानि ज्योतींषि, ये एते तस्य स्तोमास्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशा । एतानि वा ज्योतींषि । तान्येतस्य स्तोमा इति । सोमयागस्य स्तोमा अङ्गम् । समभिव्याहारात् । ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वा उन्नीय स्तोत्रमुपाकरोतीति, ते च स्तोमास्त्रिवृदादयः । कथम् । त्रिवृद् वहिष्पवमानं, पञ्चदशान्याज्यानीत्येवमादिभिः श्रवणैः ॥ तस्मात् त्रिवृदादिस्तोमकः सोमयागः । स ज्योतिष्टोम इति । यश्च ज्योतिष्टोमस्ततः फलम् । यतश्च फलं तदेव प्रधानमिति । कथं पुनस्त्रिवृदादयो ज्योतींषि । उच्यते । भवन्तु वा ज्योतींषि, मा भूवन्, ज्यातिः शब्देन तावदुक्तानि । वचनमात्रेणाऽपि शब्दो भवति, विशेषतो लक्षणायाम् । अपि च द्योततेर्वा दीप्ति-कर्मणो ज्योतिःशब्दं लभन्ते । द्योत्यते हि तैः शब्दैर्द्योतयन्तीति वा-

स्तुत्याम् । तस्मात् सोमयागो ज्योतिष्टोमः । स च प्रधानं, गुणभूता दीक्षणीयादय इति ॥ ४० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनात् ॥ ४१ ॥

शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदीक्षणीया इत्येवमादि च लिङ्गं दृश्य-
ते । तथा गुणाश्च ज्योतिष्टोमविकारे दीक्षणीयादयो दृश्यन्ते । चतु-
र्विंशतिमानं हिरण्यं दीक्षणीयायां दद्यात् । प्रायणीयायां द्वे चतुर्विं-
शतिमाने इति तुल्यत्वे न प्रवर्त्तयिष्यन्ते दीक्षणीयादय । तस्माद-
ऽपि सोमयागः प्रधानमिति ॥ ४१ ॥ सि० ॥ ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयादीना-
मङ्गताधिकरणम् ॥ १२ ॥ इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये
चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥ समाप्तश्चायमध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमे अध्याये प्रथमः पादः ॥ ५ ॥ १ ॥

श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात् ॥ १ ॥

चतुर्थेऽध्याये प्रयोजकाप्रयोजकलक्षणं वृत्तम् । तन्न प्रस्मर्त्तव्य-
म् । इहेदानीं क्रमनियमलक्षणमुच्यते । तत् श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिकाण्ड-
मुख्यैर्वक्ष्यते । श्रुत्यादीनां च बलाबलम् । आदितस्तु श्रुतिक्रमाश्चि-
न्त्यते । किं यथाश्रुति पदार्थानां क्रम आस्थेय , उतानियमेनेति । किं
प्राप्तम् । एकत्वात् कर्त्तुरनेकत्वाच्च पदार्थानाम्, अवश्यम्भाविनि क्रमे
लाघवात् प्रयोगप्रांशुभावाच्चानियम इत्येवं प्राप्ते ब्रूम ॥ श्रुतिलक्षण-
मानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वादिति । श्रुतिग्रहणम् अक्षराणां, तन्निमित्तं
यस्य क्रमस्य, स साधु क्रम । श्रुतिप्रमाणका हि वैदिका अर्था ।
नैषामन्यत् प्रमाणमस्तीत्युक्तम् । किमिहोदाहरणम् । सत्रे दीक्षाक्रम
ये ऋत्विजस्ते यजमाना इत्युक्ता, तेषां दीक्षाक्रमं विधत्ते । अध्वर्यु-
र्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो
होतारम् । ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वा अर्द्धिनो दीक्षयति,
ब्राह्मणाच्छसिनं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारमुद्गातु, मैत्रावरुणं होतुः । ततस्तं
नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति, आग्नीध्रं ब्रह्मणः, प्रतिहर्त्तार-
मुद्गातु, अच्छावाकं होतु । ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्ष-
यति, पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यमुद्गातु, ग्रावस्तुतं होतुः । ततस्त-
मन्यो ब्राह्मणा दीक्षयति, ब्रह्मचारी वा आचार्यप्रेषित इति । अनिय-

मेन क्रमः कर्त्तव्यो, यथा पूर्वः पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः । एष एव क्रमः कर्त्तव्य इति ॥ तत्राह । अन्याय्यं श्रुतिवचनमिति । उच्यते । किमयं न साधु । न, न साधुरिति ब्रूमः । न्याय्यं तर्हि । न ब्रूमो, न साधु क्रम इति । किं तर्हि । उक्तस्य पुनर्वचनमन्याय्यमिति । उच्यते । साधोर्वचनं बहुशोऽप्युच्यमानं न्याय्यमेव । असाधोस्तु सकृदप्यन्याय्यम् । आह । सकृद्वचनेन ज्ञानस्य पुनर्वचने न प्रयोजनमस्तीति । उच्यते । भवति अपस्मरणमपि प्रयोजनमित्युक्तम् । वृत्तिकारेण तत् कार्यमिति चेत् । सूत्रकारस्याप्यविशेषो वृत्तिकारेण ॥ प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

अथ वा अर्थान्तरमेवेदम् । तत्र हि अन्य एव संशयो विचारो निर्णयश्च । श्रुतिप्रमाणको धर्मः, अन्यप्रमाणक इति संशयः । प्रत्यक्षादीनामधिगम्य निमित्तत्वान्न तत्प्रमाणक, अतीन्द्रियत्वाच्चोदनालक्षण इति विचारः । चोदनालक्षण एवेति निर्णयः । इह तु सिद्धे तत्प्रामाण्ये व्यवहारक्रमस्य साधुत्वावधारणम् ॥ द्वितीयवर्णकम् ॥ २ ॥

अथ वा श्रुतिविचारोऽयम् । किं पदार्थाः कर्त्तव्याः ? इति विधानं, किं वा क्रमो विधीयते इति । अनेकार्थविधानानुपपत्तं क्रमेऽनुवादः पदार्थानां विधिः । अवदानवाक्येष्विव पदार्थविधानं श्रुत्या, क्रमविधानं वाक्येन । तस्मान्न क्रमो विधीयते इति पूर्वः पक्षः । नन्ववदानवाक्येषु क्रमो विधीयते । सत्यं विधीयते । पाठेन, न श्रुत्या । ये ऋत्विजस्ते यजमाना इति तु, दीक्षायाः प्राप्तत्वात् क्रमविधानार्था श्रुतिरिति सिद्धान्तः । तस्मादपुनरुक्तमिति ॥ १ ॥ तृतीयवर्णकम् ॥ ३ ॥ ॥ क्रमनियमाधिकरणं वर्णकत्रयसहितम् ॥ १ ॥ श्रुतिवलीयस्त्वन्यायः ॥

अर्थाच्च ॥ २ ॥

किमेष एवोत्सर्गः । सर्वत्र श्रुतिवशेनैव भवितुमर्हतीति । उक्तं हि, चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अर्थाच्च सामर्थ्याच्च क्रमो विधीयते इति । गुणभूतो हि पदार्थानां क्रमो भवति । यश्च यस्य निर्वर्त्यमानस्योपकरोति स तस्य गुणभूतः । यस्मिंश्चाश्रीयमाणे पदार्थे एव न सम्पद्यते, न स गुणभूतः । विनापि तेन न वैगुण्यम् । एवं प्रत्यक्षः क्रमस्य गुणभावो यत्र, तत्रार्थेन स एवाश्र-

यितव्यः । यथा जाते वर ददाति । जातमञ्जलिना गृह्णाति । जातमभि-
प्राणितीति । अर्थात् पूर्वमभिप्राणितव्यं, ततोऽञ्जलिना ग्रहीतव्यः,
ततो वरो देय इति । तथा विमोकः पूर्वमाप्नातः, पश्चात्तद्योगः ।
अर्थाद् विपरीत कार्यः । याज्यानुवाक्ये तु विपर्ययेणाप्नाते विपर्य-
येण कर्त्तव्ये । नात्र पाठक्रमो मीयते । यतो देवतोपलक्षणार्थाऽनुवा-
क्या, प्रदानार्था याज्या । अग्निहोत्रं जुहोतीति पूर्वमाप्नातम् । ओदनं
पचतीति पश्चात् । असम्भवात् पूर्वमोदनं पक्तव्यम् । प्रैषप्रैषार्थौ तु
विपर्ययेण आप्नातौ । तौ च विपर्ययेण कर्त्तव्यौ ॥ २ ॥ ॥ क्रमस्य
कचिदार्थिकत्वाऽधिकरणम् ॥ २ ॥

अनियमोऽन्यत्र ॥ ३ ॥

अन्यस्मिन् विषये क्रमस्य नियमो नास्ति । यथा दर्शपूर्णमास-
योर्याजमानानां प्रयाजानुमन्त्रणादीनां नानाशाखान्तरसमाप्नातानां,
वसन्तमृतूनां प्रीणामीत्येवमादीनाम्, एको ममेत्येवमादीनाञ्च ॥ ३ ॥
॥ क्रमस्य कचिदनियमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात् ॥४॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नातं— समिधो यजति, तनूनपातं यजति,
इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजतीति । तत्र संशयः । कि-
मनियतेनैव क्रमेणैषामनुष्ठानम्, उत, यः पाठक्रमः स एव नियम्येते-
ति । किं प्राप्तम् । नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादनियम इति ॥ एवं
प्राप्ते ब्रूम । क्रमेणैव नियम्येतैकस्मिन् क्रताविति । कुतः । तद्गुण-
त्वात् । तद्गुणत्वं हि गम्यते पदार्थानाम् । यथा, स्नायादनुलिम्पेद्
भुञ्जीतेति च क्रमेणानुष्ठानमवगम्यते वाक्यात् पदार्थानाम् । यथा
चाहुष्टार्थेषूपदिश्यमानेषु कश्चिद् ब्रूयात्— देवाय धूपो देयः, पुष्पा-
ण्यवकरितव्यानि, चन्दनेनानुलेप्तव्यः, उपहारोऽस्मै उपहर्त्तव्यः, एवं
कृते देवस्तुष्यतीति । तमन्य प्रतिब्रूते— नैतदेवं, न प्रथमं धूपो दा-
तव्यः, प्रथमं पुष्पाणि अवकरितव्यानीति । एवं मन्यते, धूपदान-
स्य प्राथम्यमनेनोक्तमिति । तस्माद् वाचनिक एषाम् एष क्रम
इति ॥ ४ ॥ सि० ॥

अशाब्द इति चेत् स्याद्वाक्यशब्दत्वात् ॥ ५ ॥

इति चेत् पश्यसि, अथैवं गम्यमाने अशाब्द एव क्रमः । कथम्

पदार्थपूर्वकां वाक्यार्थः । पदेभ्यश्च पदार्था एवावगम्यन्ते, न क्रमः ।
स्यादेतदेवं, यदि पदार्थानां समूहस्य श्रवणं प्रत्यायकमर्थस्य स्यात् ।
न तु समुदायः प्रत्यायक इत्युक्तं, तद्भूतानां क्रियार्थेन सामानाय
इत्यत्र । तस्मात् क्रमस्य वाचकशब्दाभावाद् व्यामोह एष क्रमोऽव-
गम्यते । एवञ्चापूर्वासत्तिरनुग्रहीष्यते । इतरथा सापि विप्रकृष्येत
घटीयन्त्र इव । दर्शयिष्यति च । हृदयस्याग्रेऽवद्यति, अथ जिह्वाया,
अथ वक्षस इति । यदि नियामक. पाठक्रमस्ततो न विधातव्यमेतत् ।
नियामकं हि पाठक्रमे पाठक्रमादेव प्राप्नुयात् ॥ ५ ॥ ॥ आ० ॥

अर्थकृते वानुमानं स्यात्, कृत्वेकत्वे परार्थत्वात् स्वेन
त्वर्थेन सम्बन्धस्तस्मात् स्वशब्दमुच्येत ॥ ६ ॥

एकस्मिन् कृतावेकत्वात् कर्तुरनेकस्मिन् पदार्थेऽर्थकृतत्वात् क्रम-
स्य । तत्रैष एव क्रमो नियम्येतानुमानेन । कुत । परार्थत्वाद् वेद-
स्य । परार्थो हि वेदो यद् यदनेन शक्यते कर्तुं तस्मै तस्मै प्रयोजना-
यैव सामानायते । शक्यते च अनेन पदार्थो विधातुं, शक्यते
च क्रियाकाले प्रतिपत्तुम् । तस्माद् वेदः पदार्थोऽथ विधातुमुपादे-
यः । क्रियाकाले च प्रतिपत्तुं न शक्यते विशेषः । विधातुमयं स-
मानायते, न प्रतिपत्तुमिति । अगम्यमाने विशेषे उभयार्थमुपादीय-
त इति गम्यते । प्रतिपत्तुं चानेन क्रमेण शक्यते, नान्येन । अत एव
च कृत्वा पाठक्रमापचारे विनष्ट इत्युच्यते । इतरथा हि यद् यस्य
प्रयोजनं, तस्मिन् निर्वर्त्तमाने एव किं नष्टं स्यात् । अदृष्टं कल्प्येत
तच्चान्याय्यं दृष्टे सति । तस्मात् स्वशब्दः क्रमः । य एव पदार्थानां
वाचकः शब्दः, स एव क्रमस्यापि ॥ ६ ॥ आ० नि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ७ ॥

एवञ्चान्यार्थं दर्शयति, व्यत्यस्तमृतव्या उपदधाति । व्यत्यस्तं
षोडशिनं शंसति । आश्विनो दशमो गृह्यते । तं तृतीयं जुहोतीति ।
यद्यनियमेनोपधानं शंसनं च व्यत्यस्तवचनमनर्थकं स्यात् । न हि
कथञ्चिद्व्यत्यास इति । तथा आश्विनस्य तृतीयस्य होमानुवादो
नावकल्प्येत, यदि पाठक्रमेण नियम इति । तथा, अभिचरता प्रति-
लोमं होतव्यम् । प्राणानेवास्य प्रतीच. प्रतियौतीति कचित् प्रतिलोमं
विदधदनुलोमं दर्शयति । तदुपपद्यते यदि पाठक्रमेण प्रयोगः । इतरथा,

सर्वमनुलोमं स्यात्, प्रतिलोमदर्शनं नोपपद्येत । तथा चतुर्थोत्तमयोः
प्रतिसमानयतीत्युक्ते सति, अतिहायेडो बहिर् प्रतिसमानयतीत्युच्यते ।
तेन बहिर्षश्चतुर्थतां दर्शयति । सा पाठक्रमे नियामकेऽवकल्पते
॥७॥ युक्तिः ॥ क्रमस्य क्वचित् पाठानुसारिताधिकरणम् ॥ ४ ॥ पाठ-
क्रमन्याय ॥

प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात् ॥ ८ ॥

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते इति श्रूयते । तेषु
पशुषु चोदकप्राप्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः । तत्र प्रथमः पदार्थो यतः
कुतश्चिदारब्धव्य । द्वितीयादिषु भवति संशयः । किं तत एव द्वि-
तीयोऽपि पदार्थ आरब्धव्यः, उत द्वितीयादिष्वनियम इति । किं ताव-
त् प्राप्तम् । नियमकारिण शास्त्रस्याभावादनियम इति ॥

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । यतः पूर्वं आरब्धस्तत एव द्वितीयादयोऽपि प-
दार्था आरब्धव्या इति । कुतः एतत् ॥ तदुपक्रमात् । सर्वे हि पदा-
र्था प्रधानकालान्न विप्रकृष्टव्या । प्रधानं हि चिकीर्षितम् + कृतं वा
तेषां निमित्तम् । सहवचनं हि भवति + पदार्थे सह प्रधानं कर्त्तव्यमि-
ति । बहुपदार्थसमाम्नात्त्ववश्यम्भावी विप्रकर्षः । तथापि तु याव-
द्भिर्नाव्यवहितः शक्य पदार्थः कर्त्तुं तावद्भिर्व्यवधानमवश्यं कर्त्त-
व्यं, ततोऽभ्यधिकेन न व्यवधातव्यमिति । यदि द्वितीयं पदार्थमन्य-
त आरभेत, ततोऽधिकैरपि व्यवद्ध्यत् । तथा प्रयोगवचनं बाधे-
त । ननु तथा सति कश्चिदलैर्व्यवहिता भविष्यति । उच्यते । अ-
नुमतानां व्यवधायकानां त्यागेन कश्चिदभ्यधिको गुणो भवतीति ।
तस्माद् यतः पूर्वपदार्थ आरब्धस्तत एवोत्तर आरम्भणीय इति ॥
॥ ८ ॥ ॥ सि० ॥

सर्वमिति चेत् ॥ ९ ॥

इति चेत् पश्यसि, प्रधानाविप्रकर्षेण प्रयोगवचनानुग्रह इति । सर्वं
तर्हि गुणकाण्डमेकस्मिन्नपवर्जयितव्यम् । यथा सौर्यादिषु ॥९॥ आ०

नाकृतत्वात् ॥ १० ॥

नैतदेवम् । सहप्रयोग एव हि नानुष्ठितः स्यात् ॥१०॥ आ० नि० ॥

ऋत्वन्तरवदिति चेत् ॥ ११ ॥

अथ यदुक्तं, यथा कृत्वन्तरेषु सौख्यादिष्विति । तत् परिहर्त्त-
व्यम् ॥ ११ ॥ आ० ॥

नासमवायात् ॥ १२ ॥

नृतेषामर्थात् क्रमः प्राप्नोति, यो नियम्येत । अङ्गाऽऽश्रयो हि
नियमो भवितुमर्हति । अनङ्गसमाश्रयस्य स्वयमङ्गता कल्प्येत ॥ १२ ॥
आ० नि० ॥ क्रमस्य क्वचित् प्रथमप्रवृत्त्यनुसारिताधिकरणम् ॥ ५ ॥
प्रावर्तिकक्रमन्यायः ॥

स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ १३ ॥

एकविंशेन अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेनौजस्कामं,
त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाममित्येवमादि श्रूयते तत्र आगमेन सङ्ख्या-
पुरणमिति वक्ष्यते । तत्रागमे क्रियमाणे, किमनियमजक्रमाः सर्वा ऋच
आगमयितव्या, उत काण्डक्रमेभ्य इति । किं प्राप्तम् । अनियमेनेति ।
कुतः । अतिरात्रे त्रिनवादिशब्दार्थेनैताः प्राप्नुवन्ति । तत्रैतासां प्रा-
प्नुवतीनां पाठक्रमो नास्तीति । एवं प्राप्ते उच्यते । यदासां समाम्नाये
स्थानं, तेनैताः अत्र नियम्यन्ते । याः पूर्वं समाम्नातास्ताः पूर्वमेव प्रयो-
क्तव्याः । आनुपूर्व्यस्य हि दृष्टमेतत् प्रयोजनम् । यदुत्तरस्फुरणं तदपि
चिकीर्षितमेवेति । त्रिनवादिशब्दैरातिरात्रे यौगपद्येनासां प्राप्ते पाठ-
क्रमस्याविषय इत्यधिकरणान्तरमिति भवति मतिः । समाम्नायपाठ-
क्रमादेवात्र नियम इति पुनरुक्तता गम्यते इत्यन्यथा वर्ण्यते—

स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ १३ ॥

साद्यस्त्रे श्रूयते, सह पशूनालभते इति । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः ।
सवनीयकाले त्रयाणामालम्भ इति । अथात्र पाठक्रमात्, कि-
मग्निषोमीय पूर्वमालम्ब्यः, उत स्थानक्रमात् पूर्वं सवनीय इति ।
किं प्राप्तम् । पूर्वमग्नीषोमीय इति । कुतः । पाठक्रमात् ।
एवं प्राप्ते ब्रूमः । सवनीय पूर्वं, स्थानात् । यदि पूर्वमग्नीषोमीयः
स्यात्, सवनीयस्थानं व्याहन्येत । आश्विनं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं
परिवीयेति । नन्वितरत्रापि पाठक्रमो बाध्येत । बाध्यताम् । तस्य हि
प्रतिषेधार्थं सहशब्दं समाम्नातः । अप्रतिषिद्धं चाश्विनग्रहस्थान-
म् । तन्न बाधितव्यम् ॥ १३ ॥ ॥ क्रमस्य क्वचित् स्थानानुसारिता-
ऽधिकरणम् ॥ ६ ॥

मुख्यक्रमेण वाङ्मानां तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥

सारस्वतौ भवतः । एतद् वै दैव्यं मिथुनमिति श्रूयते । तत्र स-
न्देहः । किं स्त्रीदेवत्यस्य प्रथमं धर्मा, उत पुंदेवत्यस्येति । नियम-
कारिणः शास्त्रस्याभावादनियम इति प्राप्ते ब्रूम । मुख्यक्रमेण वा
नियमः स्यादिति स्त्रीदेवत्यस्य हि पूर्वं याज्यानुवाक्ययोः सामाना-
नम् । प्रणो देवी सरस्वतीति । तस्मात् स्त्रीदेवत्यस्य पूर्वं प्रदानेन
भवितव्यम् । तस्मात् स्त्रीदेवत्यस्य पूर्वं धर्माः कार्याः । तथा हि
प्रधानकालता भवत्यङ्गानाम् । इतरथा, यैः पदार्थैर्व्यवधानं साम-
र्थ्यादनुज्ञातं, तेष्व्योऽधिकैरपि व्यवधानं स्यात् ॥ १४ ॥ ॥ अङ्गक्रमस्य
मुख्यक्रमानुसारिताधिकरणम् ॥ ७ ॥

प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वाद् यथाक्रमं प्रतीयेत ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पूर्वमौषधधर्माः सामानाताः, तत आज्यस्य ।
तत्र सन्देहः । किमग्नीषोमीयधर्माणां मुख्यक्रमेण पूर्वमाज्यस्य
धर्माः कर्त्तव्याः, उत यथापाठमिति । मुख्यक्रमानुग्रहेण आज्यस्य
पूर्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतौ यथापाठं प्रतीयेत । स्वशब्दो हि तेषां
पाठक्रमः । सोऽन्यथा क्रियमाणे बाधितः स्यात् । सहत्वस्य पुनरुप-
संग्राहकः प्रयोगवचनः स्वक्रमेण पदार्थे सन्निकृष्यमाणे न बा-
धितो भविष्यति । अपि च पाठक्रमे स्वशब्दः, स्वाध्यायोऽध्येतव्य
इति । मुख्यक्रमेण प्रयोगवचनैकवाक्यता सूक्ष्मा ॥ १५ ॥ ॥ अङ्गेषु
मुख्यक्रमापेक्षया पाठस्य बलवत्त्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात् प्रयोगरूपसामर्थ्यात्

तस्मादुत्पत्तिदेशः सः ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरग्नेयस्य पूर्वं मन्त्रपाठः, उत्तरो ब्राह्मणस्य । तत्र
सन्देहः । कतमः पाठो बलीयानिति । उच्यते । अनियमः । नियम-
कारिणः शास्त्रस्याभावादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । मन्त्रपाठो बलीयान् ।
कुतः । प्रयोगरूपसामर्थ्यात् । प्रयोगाय मन्त्रस्य रूपसामर्थ्यम् । तदस्य
सामर्थ्यं, येन मन्त्रः प्रयुज्यते । तस्य च प्रयुज्यमानस्य क्रमो दृष्टाय
भवति । ननु च ब्राह्मणपाठस्यापि तदेव प्रयोजनम् । उच्यते । उत्पत्ति-
देशः सः । अपरमपि तस्य प्रयोजनं कर्मोत्पत्त्यर्थं भविष्यति ॥ १६ ॥
ब्राह्मणपाठान्मन्त्रपाठस्य बलीयस्त्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

तद्वचनाद्विकृतौ यथाप्रधानं स्यात् ॥ १७ ॥

अस्ति अध्वरकल्पा नामोष्टि, आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्, सरस्वती आज्यभागा स्याद् बार्हस्पत्यश्चरुरिति । तत्र सन्देहः । किमाग्नेयविकारस्य बार्हस्पत्यस्य पूर्वं धर्माः कार्य्या । चोदको बलवत्तरः प्रयोगवचनात् ? उत उपांशुयाजविकारस्य प्रयोगवचनो बलवत्तरश्चोदकादिति । किं प्राप्तम् । विकृतौ अस्यां, यथा-प्रधानं स्यात् । तद्वचनात् । तेषां साक्षाद्वचनक्रमो विकृतौ तेन सन्निहितानाम् । उपसंहारकः प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्षः । तद्धर्माणां चानुमानिकश्चोदकेन हि स प्राप्त । तस्मात् प्रत्यक्षः प्रयोगवचनो बलवत्तरः । तत्र चोदक आनुमानिको बाध्यते ॥ १७ ॥ पूर्व० ॥

विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथाप्रकृति ॥ १८ ॥

मुख्याङ्गक्रमविप्रतिपत्तौ वा, यथा प्रकृतौ तथैव विकृतौ भवितुमर्हतीति । कुत । प्रकृत्यन्वयात् । यादृशा प्रकृतौ धर्मास्तादृशा एव विकृतौ भवितुमर्हन्तीति मुख्यक्रमेण क्रियमाणा न प्रकृतिवत् कृतास्यु । चोदको हि प्रयोगवचनाद् बलवत्तरः । स हि उत्पादयति प्रापयति च । प्रापितान् अभिसमीक्ष्य प्रयोगवचन उपसंहरति । स प्राप्तेषूत्पन्न प्राप्तिनिमित्तक उत्तरकालं पूर्वप्राप्तं न बाधितुमर्हति चोदकं, प्रत्यक्षाऽपि सन् । बहिरङ्गत्वाद् यथाप्राप्तानेवोपसंहरिष्यति । तस्मात् पूर्वं बार्हस्पत्यस्य धर्मा, तत आज्यस्येति ॥ १८ ॥ सि० ॥ प्रयोगवचनाच्चोदकस्य बलवत्त्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

विकृतिः प्रकृतिधर्मत्वात्तत्काला स्याद्यथाशिष्टम् ॥ १९ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधस्तृतीयं पर्व । तस्यावयवा, अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालो, मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुः, मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनमिति । तत्र सन्देहः । किमता द्व्यहकाला इष्टयः, उत सद्यःकाला इति । किं प्राप्तम् विकृतिस्तत्काला भवितुमर्हतीति यथाशिष्टम् । यथा प्रकृतिरुक्ता, तथा विकृतिः स्यात् प्रकृतिधर्मा हि सा । तस्माद् या विकृतिः, सा द्व्यहकाला भवितुमर्हतीति ॥ १९ ॥ पूर्व० ॥

अपि वा क्रमकालसंयुक्ता सद्यः क्रियेन तत्र विधे-

रनुमानाद् प्रकृतिधर्मलोपः स्यात् ॥ २० ॥

अहः कालेषु ये पदार्था उच्यन्ते, प्रातर्मध्यन्दिने सायमिति । क्रमेण ते एकस्मिन्नहनीति प्रतीयन्ते । यथा देवदत्तं प्रातरूपं भक्षयति, मध्यन्दिने विविधमन्नमश्नाति, अपराह्णे मोदकान् भक्षयतीति । एकस्मिन्नहनीति गम्यते । तस्मात् सद्यस्काला एवञ्जातीयका विकृतयः । द्यौहकाल्यं हि चोदकप्राप्तमानुमानिकं, प्रत्यक्षरूपया सद्यस्कालतया बाध्येत ॥ २० ॥ ॥ सि० ॥

कालोत्कर्ष इति चेत् ॥ २१ ॥

इति चेत् पश्यसि- प्रातः साङ्गं श्रूयते, तथा मध्यन्दिने सायं चेति । उत्कर्षो भविष्यति । यथैतेषु कालेषु साङ्गम् । न च द्यौहकालताया बाधः । एकस्याहं प्रातरनीकवन्तमुपक्रंस्यते । द्वितीयस्य प्रातर्यक्ष्यते । एवं सान्तपनीया पूर्वद्युर्मध्यन्दिनं उपक्रंस्यते । अपरेद्युर्मध्यन्दिने यक्ष्यते । तथा गृहमेधीये सायमुपक्रमणं पूर्वद्युः, सायं यागोऽपरेद्युरिति । ननु वाक्यादेकमहर्गम्यत इत्युक्तम् । उच्यते । पदार्थसामर्थ्यजनितो हि वाक्यार्थो भवति । न चान्न पदार्थसामर्थ्यमस्ति, येनैकमहर्गम्येत ॥ २१ ॥ ॥ आ० ॥

न तत्सम्बन्धात् ॥ २२ ॥

नैतदेवम् । कस्मात् । तत्सम्बन्धात् । एककालसम्बद्धानि प्रधानानि अङ्गैः सह श्रूयन्ते । कथम् । साङ्गं हि प्रधानं प्रातः काले श्रूयते, तथा मध्यन्दिने सायं च । न अङ्गानि प्रातः कालादिषु । तत्राऽन्यकालेष्वङ्गेष्वन्यकालेषु च प्रधानेषु न साङ्गं तेषु कालेषु कृतं स्यात् । तस्मात् सद्यस्काला एवता विकृतय इति । अपि च, द्यौहं साकमेधैरिति श्रूयते । तत् सद्यस्कालासूपपद्यते ॥ २२ ॥ आ० नि० ॥ विकृतौ क्वचित् प्रकृतिधर्मानानिदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥ साकमेधीयन्यायः ॥

अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्यथोक्तमुत्कर्षे स्यात् ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, आग्निमारुतादूर्ध्वम् अनुयाजैश्चरन्तीत्युत्कर्षः । तथाऽग्नीषोमीये पशौ, तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीत्यपकर्षः । तत्र सन्देहः । किमुत्कर्षे अनुयाजमात्रमुत्कृष्यते, अपकर्षे च प्रयाजमात्रम् ? उत उत्कर्षेऽनुयाजादि, अपकर्षे च प्रयाजान्तमिति । किं तावत् प्राप्तम् । यावदुक्तमुत्कर्षापकर्षयोः स्यात् । कुत । अङ्गानां मुख्यकालत्वात् । एवमन्येषां प्रधानकालता भविष्यतीति । तत्र सहत्वस्य प्रापकः प्र-

योगवचनोऽनुग्रहीष्यते ॥ २३ ॥ ॥ पूर्व० ॥

तदादि वाभिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षे स्यात् ॥ २४ ॥

तदादि उत्कर्षे, तदन्तमपकर्षे गम्येत । कुत । अभिसम्बन्धात् । यदनुयाजानां परस्तात् समाप्तायते, तत् प्रधानादन्तर प्रयोगवचनेन प्राप्तं बाधित्वा पाठसामर्थ्यादनुयाजेभ्य परस्तात् क्रियते । तथा यस्ततः पर, स ततः परस्तादेवमेक उत्कृष्यमाण सर्वे गुणकाण्डमुत्कर्षति । तथाऽपकृष्यमाणोऽपकर्षतीति ॥ २४ ॥ ॥ सि० ॥ अनुयाजाद्युत्कर्षप्रयाजान्तापकर्षाधिकरणम् ॥ १२ ॥ तदादितदन्तन्याय ॥

प्रवृत्त्या कृतकालानाम् ॥ २५ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते प्रातरनुवाककाले, प्रतिप्रस्थातः सवनीयान् निर्वपस्वेति प्रेष्यतीति सवनीयानां निर्वपकालः । अस्ति च बहिष्पवमाने स्तुते, अग्नीदग्नीन् विहर बर्हिस्तृणीहि पुरोडाशानलङ्कुर्विति । तत्र सन्देहः । किं प्रातरनुवाककाले सवनीयान् निरूप्य प्रचरणीहोमादयः सौमिकाः पदार्थाः, उत पौरोडाशाः प्रागलङ्कुरणादिति । किं प्रातम् । अनियमः । नियमकारिण शास्त्रस्याभावादत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रवृत्त्या कृतकालानाम् ज्ञातकालानां पदार्थानां प्रवृत्त्या नियमः स्यात् । प्रयुज्यमानमेव हि पूर्वपदार्थमभिनियच्छति । स तस्य परस्तात् समाप्तात्, परस्तात् कर्तव्यः । सौमिकस्य तु पदार्थस्य प्रचरणीहोमस्य वचनात् क्रमो बाधितः । अलङ्कुरणं च बहिष्पवमानस्य परस्तात् समाप्तात् । तस्मात् तस्य पूर्वपदार्थो निर्वपणादीनामन्तः । तत उत्तरे सौमिकपदार्थाः कर्तव्या इति ॥ २५ ॥

शब्दविप्रतिषेधाच्च ॥ २६ ॥

शब्दश्च विप्रतिषिध्यते । अलङ्कुर्वित्युक्तः प्रोक्षणादीन् प्रतिपद्येत । अस्मत्पक्षे तु, अलङ्कुर्वित्युक्ते अलङ्कुरणमव प्रतिपत्स्यते । तत्रालङ्कुरणे प्राप्तकाले प्राप्तकालवचनो लाङ्गन्तोऽनुग्रहीष्यते । तस्मादत्र प्रावृत्तिकः क्रम इति ॥ २६ ॥ युक्तिः ॥ प्रवृत्त्या प्रोक्षणादीनां सौमिकपूर्वभाविताधिकरणम् ॥ १३ ॥

असंयोगात्तु वैकृतं तदेवं प्रतिकृष्येत ॥ २७ ॥

अस्ति दर्शपूर्णमासप्रकृतिकं पशावग्नीषोमीये वैकृतं यूपकर्म । तत् प्रतिकृष्यते दीक्षासु यूपं छिनत्तीति । तत् प्रतिकृष्यमाणमर्वा-

चीनान्यप्यग्नीषोमीयप्रणयनादीनि प्रतिकर्षति ? उत नेति संशये । प्रतिकर्षति । सम्बन्धादिति गम्यते ॥ तथा प्राप्ते ब्रूम । विकृतावश्य-
धिकं यत्, तत् प्रतिकृष्यमाण ततोऽर्वाचीनान्यपि अग्नीषोमीयप्रण-
यनादीनि न प्रतिक्रष्टुमर्हति । कथम् । असंयोगात् । पाशुकं यूप-
कर्म । ततः प्राचीनं सौमिकम् । न तयो परस्परं सम्बन्धः । न
सौमिक पदार्थः पाशुकस्योपकारकः पशोर्वा । यदि हि तयोरुप-
कारक स्यात्, ततस्तस्योपकुर्वत क्रमोऽप्यस्य साहाय्यं कुर्वन् गुण-
भूतः स्यात् । न त्वेतदस्ति । तस्माद् नैषां परस्परं क्रमे नियमः ।
अतो यूपमात्रं प्रतिकृष्यते । अपि च यूपमात्रं प्रतिकृष्य कृतार्थं
शब्दे सौमिकानां स्वक्रमबाधो न भविष्यतीति ॥ २७ ॥ वैकृतयूप-
कर्ममात्रापकर्षाधिकरणम् ॥ १४ ॥ यूपकर्मन्यायः ॥

प्रासङ्गिकं च नोत्कर्षेदसंयोगात् ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्यनुयाजा
उत्कृष्यमाणा दाक्षिणाग्निकौ होमौ उत्कर्षन्ति, न ? इति संशयः ।
सम्बन्धादुत्कर्षन्ति, इति प्राप्ते उच्यते । नैतावुत्क्रष्टुमर्हन्ति ये तयो
स्वे अनुयाजा, सम्बद्धास्ते । न प्रयुक्ताः परकीयै । तेषामर्थो निर्व-
र्त्तित इति । पदार्थानां च क्रमो भवति, न पदार्थप्रयोजनानाम् ।
यौगपद्येन हि पदार्था उपकुर्वन्तीति वक्ष्याम । पदार्थानां चोत्पत्तिः
क्रमवती । पृथक्शब्दत्वादुत्पत्तेः । न पदार्थप्रयोजनस्य युगपत्प्रयोग-
वचनेन अभिहितत्वान् । अतोऽनुयाजोत्पत्तेरुत्कर्षिकाया अभा-
वाद् दाक्षिणाग्निकौ होमौ नोत्कृष्येयातामिति । अपि चानुयाज-
मात्रमुत्कृष्य कृतार्थं शब्दे दाक्षिणाग्निकयोर्होमयोः स्वक्रमबाधो न
भविष्यतीति ॥ २८ ॥ दाक्षिणाग्निकहोमानपकर्षाधिकरणम् ॥ १५ ॥

तथाऽपूर्वम् ॥ २९ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वेदि, हविरभिवासनोत्तरकाले समाम्नाता । सा-
ऽमावास्यायां प्रतिकृष्यते । पूर्वद्युरमावास्यायां वेदिं करोतीति । सा
त्वपकृष्यमाणा ततोऽर्वाचीनान् पदार्थानपकर्षति ? नेति संशयः ।
उच्यते । सम्बन्धात् प्रतिकर्षतीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तथाऽपूर्वम् । अप्र-
कृतिपूर्विकायाममावास्यायां वेदिकरणं पूर्वद्युराम्नातम् । उभयोरपि
श्वोभूते हविरभिवासनम् । अभिवासनं कृत्वा अमावास्यायां वेदिः

कर्त्तव्य इति, न श्रुत्यादीनामन्यतमत् कारणमस्ति । तस्मान्नाभिवा-
सनान्ताः प्रतिक्रष्टव्या इति । अभिवासने चापकृष्यमाणे हवींष भ-
स्मीभवेयुः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ पुरोडाशाभिवासनान्तस्य दर्शेऽनपकर्षा-
ऽधिकरणम् ॥ १६ ॥

सान्तपनीया तूत्कर्षेदग्निहोत्रं सवनवद्वैगुण्यात् ॥ ३० ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधावयवः सान्तपनीया नाम इष्टिः— मरुद्भ्यः
सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुं निर्वपतीति । सा दैवान्मानुषाद् वा प्र-
तिबन्धादुत्कृष्यमाणा अग्निहोत्रमुत्कर्षेन्न वेति संशये । उच्यते ।
सान्तपनीया तूत्कर्षेदग्निहोत्रं सवनवद् वैगुण्यात् । यदि नोत्कर्षेद्
अग्निहोत्रसवनेऽग्निहोत्रकाले उद्धृते अग्नावग्निहोत्रं विगुणं स्यात् ।
तस्मादुत्कृष्टव्यं, सवनवत् । यथा प्रातः सवनं दैवान्मानुषाद् वा प्र-
तिबन्धादुत्कृष्यमाणं मध्यन्दिनं सवनमुत्कर्षतीति । एवमत्रापि
द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥ पूर्व० ॥

अव्यवायाच्च ॥ ३१ ॥

एवं सान्तपनीयमग्निहोत्रेण न व्यवहितं भविष्यतीति । तत्र क्र-
मोऽनुग्रहीष्यते । क्रमभेदे च दोषः श्रूयते । अप वा एतद् यज्ञाच्छिद्य-
ते, यदन्यस्य तन्त्रे विततेऽन्यस्य तन्त्रं प्रतीयते इति ॥ ३१ ॥ युक्तिः ॥

असम्बन्धात् नोत्कर्षेत् ॥ ३२ ॥

नाग्निहोत्रस्य सान्तपनीया अङ्गं, न सान्तपनीयाया वा अग्नि-
होत्रम् । तेन नासावग्निहोत्रस्य परस्तात् कर्त्तव्या । अतो नाग्निहोत्र-
मुत्कृष्टव्यम् ॥ ३२ ॥ सि० ॥

प्रापणाच्च निमित्तस्य ॥ ३३ ॥

प्राप्तं चाग्निहोत्रस्य निमित्तम् । सायं जुहोति, प्रातर्जुहोति, उदि-
ते जुहोति, अनुदिते जुहोति, प्रथमास्तामिते जुहोति, सन्धौ जुहोति,
नक्षत्राणि दृष्ट्वा जुहोतीति । तन्नातिक्रामितव्यम् । तस्मादपि नोत्क-
र्षः । यदुक्तं, वैगुण्यमिति । उत्कर्षेऽपि वैगुण्यं कालान्यत्वात् ।
अङ्गप्राप्तेर्जन्य कालविधिर्बाध्यतामिति चेन्न । कालस्य निमित्तत्वा-
त् । तदपाये अश्रुतमेव सर्वं क्रियेत । निमित्तं चानुपादेयत्वेन श्रव-
णात् । सप्तमी हि आधारादिष्वसम्भवान्निमित्तसप्तमी द्रष्टव्या
॥ ३३ ॥ युक्तिः ॥

अथ यदुक्तं सवनवदुत्क्रष्टव्यमिति । तदुच्यते—

सम्बन्धात् सवनोत्कर्षः ॥ ३४ ॥

सम्बद्धं हि सवन सवनेन । एकक्रतुसम्बन्धात्तदुत्क्रष्टव्यते ॥ ३४ ॥
आ० ॥ नि० ॥ सान्तपनीयायाअग्निहोत्रानुत्कर्षकताधिकरणम् ॥ १७ ॥

षोडशी चोक्तथ्यसंयोगात् ॥ ३५ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, षोडशिनं प्रकृत्य, तं पराश्रमुक्तथ्येभ्यो विगृह्णा-
तीति । यदा दैवान्मानुषाद् वा प्रतिबन्धादुक्तथ्यान्युत्क्रष्टव्यन्ते, किं त-
दा षोडश्युत्क्रष्टव्यो, नेति भवति संशयः । किं प्राप्तम् । नोत्क्रष्ट-
व्य । कुतः । एवं स्तोत्रं स्वस्मिन् काले षोडशिनः कृतं भविष्यतीति ।
समयाध्युषिते सूर्ये षोडशिनस्तोत्रमुपाकरोतीति । तस्मादनुत्कर्ष इति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूम । षोडशी चोत्क्रष्टव्यः । कस्मात् । उक्तथ्यसंयोगा-
त् । उक्तथ्यसंयोगो हि षोडशिनो भवति, तं पराश्रमुक्तथ्येभ्यो विगृह्णा-
तीति । तस्मादुत्क्रष्टव्यः षोडशी । यदुक्तं, षोडशिनस्तोत्रकालेन
अवर्जनं भविष्यतीति । उच्यते । स्तोत्रक्रममनुरुद्ध्यमानस्य प्रधान-
क्रमो विरुद्धेत । तस्मान्न स्तोत्रक्रमोऽनुरोद्धव्यः । उभयं न शक्य-
मनुग्रहीतुम् । ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोच्चीय स्तोत्रमुपाकरोतीति
श्रूयते । तस्मादुत्क्रष्टव्यः षोडशीति ॥ ३५ ॥ उक्तथ्यानुरोधेन षोडश्यु-
त्कर्षाधिकरणम् ॥ १८ ॥ इति श्रीशबरस्वामिन कृतौ मीमांसाभाष्ये
पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५ ॥ १ ॥

अथ पञ्चमे अध्याये द्वितीयः पादः ॥ ५ ॥ २ ॥

सन्निपाते प्रधानानामेकैकस्य गुणानां सर्वकर्म
स्यात् ॥ १ ॥

वाजपेये, सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते इति श्रूयते अग्नी-
षोमीये च पशौ पशुधर्मा समाम्नाताश्चोदकेन प्राप्ता । तेषु संशयः ।
किमेकस्यादेरारभ्य धर्मान् सर्वान् कृत्वा द्वितीयस्य पुनरादित उप-
क्रमितव्या ? अथ प्रथमस्तावत् सर्वेषां कर्त्तव्यस्ततो द्वितीय इति ।
किं प्राप्तम् । एकैकस्य सर्वेऽपवर्जयितव्या इति । कुतः । प्रधानास-
त्तेरनुग्रहाय । इतरथा प्रधानासत्तिर्विप्रकृष्येत । यथा बहुष्वश्वेषु
प्रतिगृहीतेषु ये पुरोडाशास्तेषु नैकजातीयानुसमयः, एवमिहापीति
॥ १ ॥ ॥ पूर्व० ॥

सर्वेषां वैकजातीयं कृतानुपूर्वत्वात् ॥ २ ॥

एकजातीयानुसमयः कर्त्तव्यः । किमेवं भविष्यति ? । सहत्वमनुग्रहीष्यते । तत्सहत्वं श्रूयते । वैश्वदेवीं कृत्वा पशुभिश्चरन्तीति । एकस्मिन् काले पशूनां प्रचारः ॥ नन्वेवं सति पूर्वस्य पदार्थस्योत्तरः पदार्थः पश्वन्तरव्यापारेण व्यवधीयते । नैष दोषः । एवमपि कृतमेव आनुपूर्व्यम् । योऽसौ पश्वन्तरे व्यापारः स एवासौ, न पदार्थान्तरम् । पदार्थान्तरेण व्यवधानं भवति ॥ २ ॥ ॥ सि० ॥

कारणादभ्यावृत्तिः ॥ ३ ॥

अथ यदुक्तं, बहुषु पुरोडाशेषु नैकजातीयानुसमय इति । तत् परिहर्त्तव्यम् । अत्रोच्यते । युक्तं तत्र, यत् कारणादभ्यावृत्तिः । एकजातीयानुसमये हि क्रियमाणे सहस्रस्याधिश्रयणे कृते प्रथमः शुष्येत् । तस्य च प्रथमं न शक्येन कर्तुम् ॥ ३ ॥ ॥ आ० नि० ॥ वाजपेयपशूनां सर्वेषामेकदोषाकरणादिधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥ पदार्थानुसमयन्यायः ॥

अथ वा अधिकरणान्तरम् ॥

कारणादभ्यावृत्तिः ॥ ३ ॥

अनेकसहस्राश्वप्रतिग्रहे तन्त्रानुष्ठानमिति पूर्वः पक्षः । काण्डानुसमयोऽभ्युपेतव्य इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥ ॥ सहस्राश्वप्रतिग्रहणस्थले एकैकस्यैकदा सर्वधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ २ ॥ काण्डानुसमयन्यायः ॥

मुष्टिकपालावदानाञ्जनाभ्यञ्जनवपनपावनेषु चैकेन ॥ ४ ॥

मुष्ट्यादिषु संशयः । किं मुष्टिना अनुसमयः, उत चतुर्भिर्मुष्टिभिरिति । किं प्राप्तम् । मुष्टिनेति । कुत । एकमुष्टिनिर्वापो हि एक पदार्थो, न चतुर्मुष्टिनिर्वापः । कथम् । एकस्मिन् मुष्टौ निरुप्ते यतीभावः पर्यवस्यति । न शक्यं वदितुम् । न किञ्चिन्निरुप्तमिति । न च निरुप्ते निर्वापो न कृतः स्यात् । न च मुष्टिमात्रेण निरुप्तेन न प्रयोजनम् । न हि एकस्मिन्ननिरुप्ते चत्वारः सम्भवन्ति । मुष्टिसमानाधिकरणो हि चतुःशब्दः । तस्मान्मुष्टिना अनुसमयः कार्यः । एवं, कपालानुपदधातीति । तथा, मध्यादवद्यति पूर्वाद्धादवद्यति । तथा अङ्क्तेऽभ्यङ्क्ते वपति पाचयतीति ॥ ४ ॥ पूर्व० ॥

सर्वाणि त्वेककार्यत्वाद्देशां तद्गुणत्वात् ॥ ५ ॥

सर्वाणि तु समाप्यानुसमेयान्नैकमुष्टिनिर्वापः पदार्थः । चतुःसंख्यत्वा-
न्निर्वापस्य । कथं चतुःसङ्ख्याता । चतुःशब्दस्य निर्वपतिना सम्बन्धात् ।
एवं सह कर्मणा, अनेकगुणविधानं न्याय्यम् । इतरथा, मुष्टिसम्बन्धे
सति वाक्यभेदः प्रसज्येत । अनिर्वापाङ्गं च स्यात् । तथोपधानादि-
ष्वपि, अष्टाकपालम् एकादशकपालं निर्वपतीति निर्देशात् । द्विरवद्य-
ति त्रिरभ्यङ्क्ते एकविंशत्या पावयतीति सङ्ख्यादीनां क्रियागुणत्वं
भवति । तस्मात् समुदायेनानुसमय इति ॥ ५ ॥ ॥ सि० ॥ मुष्टि-
कपालादीनां समुदायानुसमयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

संयुक्ते तु प्रक्रमात्तदङ्गं स्यादितरस्य तदर्थत्वात् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, द्विर्हविषोऽवद्यति इति । तत्र संशयः ।
किमवदानेनानुसमयः, उतावदानेन प्रदानान्तेनेति । किं प्राप्तम् । अव-
दानेनेति ब्रूम । कुतः । पृथक्पदार्थत्वात् । पृथक्पदार्थो हि अवदानम् ।
यतीभावस्य पर्यवसानात् । अवद्यतिवचनात् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । संयु-
क्ते तु प्रक्रमात् तदङ्गं स्यात् । इतरस्य तदर्थत्वात् । नावदानं पृथक्
पदार्थः । प्रदानस्य स उपक्रमः । इतरथा अवद्यतेरदृष्टार्थता स्यात् ।
सङ्ख्याविशेषविधानार्थं च पुनर्वचनम् । तस्मात् पदार्थावयवोऽव-
दानम् । न चावयवसहत्वं प्रयोगवचनेनोच्यते । तस्मात् प्रदानान्तेना-
नुसमय इति ॥ ६ ॥ अवदानस्य प्रदानान्तानुसमयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

वचनात्तु परिव्याणान्तमञ्जनादि स्यात् ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशौ यूपस्याञ्जनाद्याः पदार्थाः श्रूयन्ते ।
तेषु यूपैकादशिन्यां प्राप्तेषु संशयः । किमञ्जनादीनामेकैकेनानुसम-
यः, उताञ्जनादिना परिव्याणान्तेनेति । किं प्राप्तम् । परिव्याणान्तम्
अञ्जनादि स्यात् । कुतः ? वचनात् । वचनमिदं भवति । अञ्जनादि
यजमानो यूपं नावसृजेत् आ परिव्याणादिति । न च शक्यं बहुष्व-
ञ्जनादिना अनुसमयः कर्तुं, न चाऽनवस्रष्टुम् । तस्मात् परिव्याणा-
न्तेनानुसमयः ॥ ७ ॥ सि० ॥

कारणाद्धानवसर्गः स्याद् यथा पात्रवृद्धिः ॥ ८ ॥

सहत्वस्य प्रापकः प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते इति पदार्थेन अनुस-
मयः । अनवसर्गश्च प्रकृतावर्थात् कृतः । साहाय्यं यजमानेन अध्वर्योः ।

एवं दृष्टार्थताऽनवसर्गस्याइतरथा अदृष्टार्थता स्यात् । न चार्थात् कृतं चोदक प्रापयति । तस्माद् यूपान्तरेणोच्छ्रयितव्येन कारणेनावसृजेत् । यथा पृषदाज्येन अनुयाजान् यजतीत्यर्थात्तस्य धारणार्थं पात्रमिद्यते ॥ ८ ॥ पूर्व० ॥

न वा शब्दकृतत्वान्न्यायमात्रमितरदर्थात् पात्र-
विवृद्धिः ॥ ९ ॥

न वैतत्पदार्थेन अनुसमय इति । परिव्याणान्तेन पदार्थकाण्डेन अनुसमयः स्यात् । शब्दकृतं हि प्रकृतौ अनवसर्जनम् । शक्नोति हि ऋतेऽपि यजमानाद् अध्वर्युर्यूपमुच्छ्रयितुम् । सौकर्यमिति चेद् विधि-
शब्दो, बाध्येत दृष्टार्थता । एव हि नियम्येन भोजने प्राङ्मुखता इव । अतोऽसम्भवात्, पदार्थकाण्डेन अनुसमयः प्रयोगवचनस्य च न्याय-
मात्रत्वम् । चोदकस्ततो बलीयान् । पात्रविवृद्धिस्त्वर्थात् कर्त्तव्या ॥९॥पूर्वपक्षनिरासः॥अञ्जनादेः परिव्याणान्तानुसमयाधिकरणम्॥५॥

पशुगणे तस्य तस्यापवर्जयेत् पश्वेकत्वात् ॥ १० ॥

वाजपेये प्राजापत्या. पशवः । तेषु सन्देहः । किमेकैकस्य पशो-
दैवतान्यवदाय ततः सौविष्टकृतानि, तत ऐडानि । अथ दैवतैर्दैवता-
नामनुसमय, सौविष्टकृतैः सौविष्टकृतानाम्, ऐडैरैडानामिति । कि-
तावत् प्राप्तम् । एकैकस्य कृत्स्नानि अवदाय ततो होतव्यम् । प्रकृतौ
वचनात् । एतत्कृतं प्राजापत्येष्वपि चोदकेनैव प्राप्नोति ॥१०॥पूर्व०॥

दैवतैर्वैककर्म्यात् ॥ ११ ॥

नैतदेवम् । दैवतैर्दैवतानां, सौविष्टकृतैः सौविष्टकृतानाम्, ऐडैरै-
डानामिति । कस्मात् । ऐककर्म्यात् । एवं सङ्कृतं भवति । यच्च व-
चनात् प्रकृतौ कृत्स्नावदानमिति । दैवतानि अवदाय न तावति एव
होतव्यम् । सौविष्टकृतानि अवदेयानि । सौविष्टकृतानि अवदाय न
तावत्येव होतव्यम् । ऐडानि अवदेयानीति प्रकृतौ श्रूयते । तदिह दै-
वतैर्दैवतानामनुसमयं कुर्वन्नैनं प्राकृतं धर्मं बाधेत । दैवतानि अव-
दाय नैव जुहोति, सौविष्टकृतानि अवद्यतीति । अथ सौविष्टकृतान्य-
वदाय नैव जुहोति । ऐडानि अवद्यतीति । तस्मात् पदार्थमात्रेणानु-
समय इति ॥ ११ ॥ सि० ॥

मन्त्रस्य चार्थवत्त्वात् ॥ १२ ॥

एवं मनोतामन्त्रस्तन्त्रं भविष्यति । इतरथा पर्यायेणैव स्यात् । तस्माद्देवतेर्देवतानां, सौविष्टकृतैः सौविष्टकृतानाम्, ऐडैरैडानामिति ॥ १२ ॥ ॥ युक्ति ॥ देवताद्यवदानेषु पदार्थानुसमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

नानाबीजेष्वेकमुलूखलं विभवात् ॥ १३ ॥

अस्ति राजसूये नानाबीजेष्टि । अग्नये गृहपतये सुतीनामष्टा-
कपालं निर्वपेत्, सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्येवमादि । अ-
स्ति तु तत्र प्राकृतोऽवहन्ति । तत्र सन्देहः । किं तत्रैकमुलूखलं पर्या-
येण, उत यौगपद्येन बहूनीति । कुतः संशयः । यदि कृष्णाजिनाध-
स्तरणादय पृथक् पदार्थास्ततो भेदः । अथ कृष्णाजिनास्तरणा-
दिस्तण्डुलनिर्वृत्यन्त एकः पदार्थस्ततस्तन्त्रमिति । किं तावत् प्रा-
प्तम् । एकमिति । कुतः । पर्यायेण विभवात् । एकस्योपादानेन सिद्धे-
र्द्वितीयस्योपादानमनर्थकं स्यात् । तस्मात् तन्त्रमिति ॥ १३ ॥ सि० ॥

विवृद्धिर्वा नियमानुपूर्वस्य तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥

विवृद्धिरुलूखलानां स्यात् । नियतं हि आनुपूर्व्यं पाठकृतं सहत्वे
सति उपपद्यते । पदार्थानां चानुसमयः । पृथक्पदार्थाश्चाधस्तरणा-
दयो यतीभावस्य पर्यवसानाद् अधस्तरणादिभिश्च पदैरभिधानात् ।
तस्माद् विवृद्धिरिति ॥ १४ ॥ ॥ पूर्व० ॥

एकं वा तण्डुलभावाद्धन्तेस्तदर्थत्वात् ॥ १५ ॥

एकं वा उलूखल पर्यायेण स्यात् । एको ह्यधस्तरणादिस्तण्डुल-
पर्यन्तः पदार्थः । स्तरणादिहन्तेरुपक्रम फलीकरणान्तश्च तस्यैव
शेषः । यतो हन्तिस्तण्डुलनिष्पत्त्यर्थः, एव स्तरणादीनां हन्तेश्च
नादृष्टार्थता भविष्यति । तस्मात् तन्त्रमिति ॥ १५ ॥ ॥ उत्तरम् ॥
नानाबीजेष्टौ उलूखलादीनां तन्त्रताधिकरणम् ॥ ७ ॥

विकारे त्वनुयाजानां पात्रभेदोऽर्थभेदात् स्यात् ॥ १६ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । तत्र श्रूयते, पृषदाज्येना-
ऽनुयाजान् यजतीति । तत्र सन्देहः । किं प्रयाजानुयाजानामेकं पात्र-
माज्यस्य पृषदाज्यस्य च धारणार्थम्, उत भिद्यते ? । किं प्राप्तम् ।
एकमिति । कुतः । प्रकृतावेकं, प्रकृतिवद् ब्रूहापि एकेन भवितव्यम् ।

एवं प्राप्ते, ब्रूम. । पात्रभेद स्यात् । कुत । अर्थभेदात् । शुद्धस्य प्र-
याजा अर्थः । पृषतोऽप्यनुयाजा. । पृषति गृह्यमाणे प्रयाजानां वैगुण्यं,
शुद्धेऽनुयाजानाम् । न चैकस्मिन् पात्रे विविक्तं शक्यं कर्तुम् ।
मर्यादायामपि क्रियमाणाया प्रदीयमानं संसृज्येत । अपि चाकारभे-
दादुपभृत उपभृत्त्वं विहन्येत । प्राणिमात्रपुष्करा हि सा, एकपुष्क-
रा च । अथोच्येत, पृषदाज्यमप्याज्यमेवेति न मिश्रत्वं दोषायेति ।
नैतदेवम् । प्रकृतावुत्पवनावेक्षणयोः प्रयोजनमेतद् यदाज्यस्यापरेण
द्रव्येणासंसर्गः । एव चेदनुपपन्नं, यत् प्रयाजा पृषदाज्येनेज्येरन्नि-
ति । अपि च । एवं सति अवश्यं हविषः काचिन्मात्राऽपनीयते ।
न च शक्यं प्रयाजकार्येऽवसितेऽनुयाजार्थं ग्रहीतुम् । प्रकृतावेककालं
ग्रहणम् । इहाप्येककालमेव कर्त्तव्यम् । तस्मात् पात्रभेद इति ॥१६॥
अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानुयाजयोः पात्रभेदाधिकरणम् ॥ ८ ॥

प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वाद्पूर्वमन्ते स्यान्न ह्यर्चादितस्य

शेषाम्नायम् ॥ १७ ॥

अग्नौ नक्षत्रेष्ट्यां श्रूयते— अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपेत्, सोऽत्र जुहोति, अग्नये स्वाहा, कृत्तिकाभ्यः स्वाहा
इत्येवमादिहोमाः समाम्नाताः । सन्ति तु प्रकृतौ नारिष्टहोमाः । तत्र
सन्देहः । किं नारिष्टहोमाः पूर्वम्, उत उपहोमा इति संशये । उच्य-
ते । प्राकृतं पूर्वं, वैकृतमन्ते स्यादिति । कुतः । चोदितस्य परिपूर्णस्य
शेषः आम्नायते । यथा जातस्य पुत्रस्य क्रीडनकम् ॥ १७ ॥ ॥ सि० ॥

मुख्यानन्तर्यमात्रेयस्तेन तुल्यश्रुतित्वादशब्दत्वात्

प्राकृतानां व्यवयः स्यात् ॥ १८ ॥

आत्रेयो मन्यते स्म, मुख्यानन्तर्यं वैकृतस्य, पश्चात्तु प्राकृतं प्रयु-
ज्येत । प्रधानानन्तरं विकृतस्य पाठः प्रत्यक्षः । तस्मात् पूर्वमुपहोमा-
स्ततो नारिष्टहोमा इति । प्राकृतानां व्यवयः स्यात् । यतस्तेन श्रूय-
न्ते ॥ १८ ॥ ॥ पूर्व० ॥

अन्ते तु वादरायणस्तेषां प्रधानशब्दत्वात् ॥१९॥

वादरायणस्त्वाचार्यो मन्यते स्म । अन्ते वैकृतानां प्रयोग इति ।
कुतः । प्रधानशब्दगृहीतत्वात् । प्राकृतानामङ्गानां प्रधानशब्दगृहीत-

त्वम् । तत्प्रधानशब्दगृहीतानि हि प्राकृतान्यङ्गानि । तस्माच्च प्रधान-
शब्दात् परमेतत् । सोऽत्र जुहोति अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्य-
स्वाहा इत्येवमादि । तस्मात् प्रत्यक्षादेव क्रमान्नारिष्टहोमेभ्यः पराञ्च
उपहोमा इति ॥ १९ ॥ ॥ उत्तरम् ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २० ॥

अन्यार्थोऽपि चैतमर्थं दर्शयति । अध्वरस्य पूर्वमथाग्नेरुपप्रैत्येतत्
कर्म, यदग्निकर्मेति । पश्चात् समाम्नातस्य पश्चात् प्रयोगं दर्शयति ॥
॥ २० ॥ ॥ युक्तिः ॥ नारिष्टहोमस्योपहोमपूर्वताधिकरणम् ॥ ९ ॥

कृतदेशात्तुपूर्वेषां स देशः स्यात्तेन प्रत्यक्षसंयोगा-

न्यायमात्रमितरत् ॥ २१ ॥

राजसूये श्रूयते, अक्षैर्दीव्यति शौनःशेफमाख्यापयति, अभिषि-
च्यते इति । तत्र सन्देहः । किं देवतादीनामन्ते प्रयोगः, उत अभिषे-
कात् पूर्वम् ? इति । किं प्राप्तम् ? अन्ते तु बादरायण इत्यन्ते प्रयो-
गः कर्त्तव्य इति । एवं प्राप्ते ब्रूम । कृतदेशाद् अभिषेकात् पूर्व तु प्र-
योगः । कृतदेशां हि अभिषेकः । माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यते इति
प्रत्यक्षानुग्रहायाभिषेकात् पूर्व प्रयोक्तव्यम् । न्यायमात्रमितरत् ।
अन्ते तु बादरायण इति ॥ २१ ॥ ॥ विदेवनादीनामभिषेकपूर्वता-
ऽधिकरणम् ॥ १० ॥

प्राकृताच्च पुरस्ताद्यत् ॥ २२ ॥

अस्ति अग्निः, य एवं विद्वानग्निश्चिनुते इति । तत्र दीक्षणीयायाः
पूर्वं सावित्रहोमाः, उखासम्भरणम्, इष्टका, पशुश्चेत्येतदाम्नातम् ।
किं तदेव पूर्वं कर्त्तव्यम्, उत दीक्षणीया ? इति । किं प्राप्तम् ? वैकृ-
तानामन्ते प्रयोगः । अन्ते तु बादरायण इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । पूर्व
सावित्रहोमाः, इष्टका, पशुरुखासम्भरणं च । कुतः ? प्रत्यक्षपाठात् ।
पुनस्तत्र दीक्षणीया आमनाता, तस्याश्च पुरस्तात् सावित्रहोमा इष्ट-
काः पशुरुखासम्भरणं च । तस्मात् तेषां पूर्व प्रयोग इति ॥ २२ ॥ ॥
सावित्रहोमादीनां दीक्षणीयापूर्वप्रयोगाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सन्निपातश्चेद् यथोक्तमन्ते स्यात् ॥ २३ ॥

अग्नौ दीक्षणीयाया परतो रुक्मप्रतिमोचनादि आम्नातम् । त-
स्मिन्नेव क्रमे चोदकेन दीक्षितसंस्काराः प्राप्ताः । तत्र सन्देहः । कि-

मनियमः, उत पूर्वं रुक्मप्रतिमोचनादि, उत दीक्षितसंस्कारा इति । किं प्राप्तम् । अनियमः । अथ वा, यथा प्रत्यक्षपाठक्रमादीक्षणीयायाः पुरत उखासम्भरणादयः, एवं रुक्मप्रतिमोचनादीनीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । दीक्षितसंस्काराः पूर्वं कर्त्तव्या इति । कुतः । दीक्षणीयां प्रति य. पाठक्रम, यथा च चांदक, तथोभयेऽपि परस्तादीक्षणीयायाः कार्या. । यस्तेषां परस्परापेक्ष क्रमस्तत्र न कश्चिदुखासम्भरणस्येव प्रत्यक्ष. पाठक्रम पूर्वत्वं साधयति । अस्ति तु संस्काराणां प्रकृतौ पूर्वं पाठः, विकृतौ रुक्मप्रतिमोचनस्योत्तर. । तेन यथोक्त एव क्रमः स्यात् । अन्ते वैकृतमिति । अथ किमर्थं सन्निपात आशङ्क्यते ? । नन्वयं सन्निपात एव व्यक्तः । असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमेतत् । यथा—
ईजाना बहुभिर्यज्ञैर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

शास्त्राणि चेत् प्रमाणं स्युः. प्राप्तास्ते परमां गतिमिति । तस्माद् न दोष इति ॥२३॥ याजमानसंस्काराणां रुक्मप्रतिमोकात् पूर्वभाविता-
ऽधिकरणम् ॥१२॥ इति श्रीवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये पञ्चमस्य
अध्यायस्य द्वितीय. पादः ॥ ५ ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे अध्याये तृतीयः पादः ॥ ५ ॥ ३ ॥

विवृद्धिः कर्मभेदात् पृषदाज्यवत्तस्य तस्योप-
दिश्येत ॥ १ ॥

अग्नीषोमीये पशौ श्रूयते, एकादश प्रयाजान् यजति एकादशा-
ऽनुयाजान् यजतीति । चातुर्मास्येषु नव प्रयाजान् यजति नव अनुया-
जान् यजतीति । अग्नौ श्रूयते, षडुपसद इति । तत्र सन्देहः । किं प्र-
तिप्रयाजमेकादशसङ्ख्या प्रत्यनुयाजं च । तथा चातुर्मास्येषु नव-
सङ्ख्या, तथा अग्नौ चोपसत्सु षट्सङ्ख्या, उत सर्वसम्पाद्या सङ्ख्या
इति । किं प्राप्तम् । प्रतिप्रधानं सङ्ख्या भिद्यते इति । कुतः । भिन्नानि हि
तानि कर्माणि । तानि च प्रधानानि प्रति, सङ्ख्या श्रूयते । प्रधानस-
न्निधौ च गुणः शिष्यमाणः प्रतिप्रधानमभिद्यते । यथा पृषदाज्येना-
ऽनुयाजान् यजतीति प्रत्यनुयाजं पृषत्ता गुणो भिद्यते । एवमिहा-
ऽपीति ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

अपि वा सर्वसङ्ख्यत्वाद्विकारः प्रतीयेत ॥ २ ॥

सर्वसम्पाद्या सङ्ख्या कल्पयेत् । कुतः । पृथक्त्वनिवेशिनी हि सङ्ख्या असति पृथक्त्वेऽभ्यासेन कल्पयेत्, यावत्सम्भवो भेदस्य, तावत्तयेवाभ्यस्येत । यावति सम्भवति तावति पृथक्त्वनिवेश एव न्याय्यः । तस्मात् सपाद्यैव सङ्ख्या । यत्तु पृषदाज्यादिति । न । पृष-
जा एकस्य न संभवति । न असौ पृथक्त्वनिवेशिनी । न चैकस्य क्रियमाणा सर्वेषां तन्त्रेणोपकरोतीति । तस्माद् अवश्यं भेत्तव्या । तन्त्रेण तूपकरोति सङ्ख्या । इतरापेक्षा हि सा भवति । एवं सति सहत्वस्य प्रापक प्रयांगवचनोऽनुग्रहीष्यते इति ॥ २ ॥ ॥ सि० ॥ ॥
प्रयाजादीनामेकादशादिसंख्यायाः सर्वसम्पाद्यताधिकरणम् ॥ १ ॥

स्वस्थानात्तु विवृद्धेरन् कृतानुपूर्व्यत्वात् ॥ ३ ॥

उपसत्सु सन्देहः । किमावृत्तिर्दण्डकलितवत् ? उत स्वस्थाना-
द् विवर्द्धन्ते इति । किं तावत् प्राप्तम् । आवर्त्तनीयानामर्थानामेष
धर्मो यदुत दण्डकलितवत् । यो हि उच्यते, त्रिरनुवाक पठ्यतामिति
स आदित आरभ्य परिसमाप्य पुनरादित आरभ्यते । तस्माद्दण्ड-
कलितवदावृत्तिः ॥ एव प्राप्तं ब्रूमः । स्वस्थानाद् विवर्द्धितुमर्हति ।
कुतः । कृतानुपूर्व्यत्वात् । कृतमानुपूर्व्यमुपसत्सु । प्रथमां कृत्वा म-
ध्यमा कर्त्तव्या, तत उत्तमेति । तत्र यदि दण्डकलितवदावृत्तिः
स्याद्, उत्तमां कृत्वा पुनराद्याया अभ्यासे क्रियमाणेऽस्थाने सा वि-
वृद्धिः कृता भवति । स्वस्थानविवृद्धौ नैष दोषः । तस्मात् स्वस्थाने
विवृद्धिरिति ॥ ३ ॥ प्रथमादीनां तिसृणामुपसदां स्वस्थानावृत्यधि-
करणम् ॥ २ ॥

समिद्ध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण धाय्याः स्यु-

र्द्यावापृथिव्योरन्तराले समर्हणात् ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयो सामिधेन्यः सामिधेनीरन्वाहेति । तत्र काम्याः
सामिधेनीकल्पा, एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्येत्येवमादयः ।
तत्र आगमेन सङ्ख्यापूरणं वक्ष्यते । तत्र सन्देहः । किमागन्तूनाम-
न्ते निवेशः, उत समिद्ध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण निवेश इति ।
किं तावत् प्राप्तम् । अन्ते निवेशः । अन्ते तु बादरायण, इत्यनेन
न्यायेनेति । एव प्राप्तं ब्रूमः । समिद्ध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण
निवेश इति । कुतः । द्यावापृथिव्योरन्तराले समर्हणात् सस्तवादि-

त्यर्थः । इयं वै समिद्ध्यमानवती, असौ समिद्धवती । यदन्तरा, तद् धाय्या इत्यन्तरिक्षसंस्तुतेऽस्मिन्नन्तराल विधीयन्ते । तस्मान्नान्ते स्युरिति ॥ ४ ॥ पूर्व० ॥

तच्छब्दो वा ॥ ५ ॥

अथ वा या धाय्याशब्दिकास्तास्तत्र भवितुमर्हन्ति । तेन शब्देन तत्र सस्तवः । सस्तवाच्च विधानम् । यथा, पृथुपाजवन्यौ धाय्यं उष्णिक्कुभौ धाय्ये इति । काः पुनरेता धाय्या इति नाम । नाऽस्य शब्दस्य प्रसिद्धिमुपलभामहे । उच्यते । सामिधेन्यो धाय्या । कुत । एवं हि भगवतः पाणिनेर्वचनम्- पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु इति । अस्माद् वचनाच्छ्रुतिमनुमिमीमहे । कतमासु सामिधेनीषु इति । उच्यते । अविशेषात् सर्वास्विति गम्यते । इह तु समिद्ध्यमानवती समिद्धवती चान्तरेण धाय्याः स्युरिति । सर्वासु सामिधेनीषु सतीषु धाय्यावचनाद् विशिष्टानां सामिधेनीनां धाय्याशब्द इति गम्यते । ननु पाणिनिवचनादविशेषेण सर्वा धाय्याः । नेत्याह । विशिष्टास्वपि वचनमुपपद्यते एव । यदि विशिष्टास्ततः का इति । उच्यते । यासु धाय्याशब्दः श्रूयते, तास्तावद् धाय्याः । तासु च धाय्यासु सतीषु वचनमर्थवद् भवति । अर्थवति च सति वचनं न अन्या धाय्या । प्रमाणाभावादिति ॥५॥ सि० ॥

उष्णिक्कुभोरन्ते दर्शनात् ॥ ६ ॥

उष्णिक्कुभोश्चान्ते प्रयोगो दृश्यते । यज्जगत्या परिदध्यादन्तं यज्ञं गच्छेत् । अथ यत्रिष्टुभा परिदधाति नान्तं गच्छतीति । ननु त्रिष्टुबत्रान्ते दृश्यते, न उष्णिक्कुभाविति । उच्यते । त्रिष्टुभमंवाऽयम् उष्णिक्कुभाविति ब्रूते । कथम् । त्रिष्टुभो वीर्यमित्येवमन्ते संस्तुतेस्त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यदुष्णिक्कुभाविति कारणे कार्यवदुपचार कृत ॥ ६ ॥ युक्तिः ॥ सामिधेनीष्वागन्तूनामन्ते निवेशाऽधिकरणम् ॥ ३ ॥

स्तोमविवृद्धौ बहिष्पवमाने पुरस्तात् पर्यासादागन्तवः

स्युस्तथाहि दृष्टं द्वादशाहे ॥ ७ ॥

सन्ति विवृद्धस्तोमकाः क्रतव । एकविंशत अतिरात्रेण प्रजा-

कामं याजयेयुस्त्रिणवेन ओजस्कामं त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाममिति । तत्र आगमेन सङ्ख्यापूरणं वक्ष्यते । अथ बहिष्पवमाने वैकृतेष्वानीयमानेषु भवति संशयः । किं वैकृतानामन्ते निवेशः । उत प्राक् पर्यासादिति । किं प्राप्तम् । पुरस्तात् पर्यासादागन्तवः स्युः । तथा हि दृष्टं द्वादशाहे । स्तोत्रियानुरूपौ तृचौ भवतः । वृषण्वन्तस्तृचा भवन्ति । तृच उत्तमः पर्यास इति । इहापि प्राक्पर्यासादागन्तुभिर्भवितव्यम् ॥ ७ ॥ ॥ पूर्व० ॥

पर्यास इति चान्ताख्या ॥ ८ ॥

पर्यासशब्दश्चान्तवचनो लोके दृश्यते । यथा- क्षेत्रपर्यास , नदीपर्यास इति । एवं पर्यासोऽन्ते कृतो भविष्यति ॥ ८ ॥ ॥ युक्तिः ॥

अन्ते वा तदुक्तम् ॥ ९ ॥

अन्ते वा एवञ्जातीयकं वैकृतं स्यात् । उक्तम् । अन्ते तु बादरायण इति ॥ ९ ॥ ॥ सि० ॥

वचनात्तु द्वादशाहे ॥ १० ॥

अथ यदुक्तम् । तथाहि दृष्टं द्वादशाहे इति । तत् परिहर्त्तव्यम् । अत्रोच्यते । वचनाद् द्वादशाहे भवति । स्तोत्रियानुरूपौ तृचौ भवतः । वृषण्वन्तस्तृचा भवन्ति, तृच उत्तमः पर्यास इति । न हि वचनक्यातिभारोऽस्ति ॥ १० ॥

अतद्विकारश्च ॥ ११ ॥

न चायं तद्विकारः, यत्ततो धर्मान् गृहीयादिति ॥ ११ ॥

तद्विकारेऽप्यपूर्वत्वात् ॥ १२ ॥

योऽपि तद्विकारस्तत्राप्यन्ते एव निवेशः । कुतः । अपूर्वत्वात् । वृषण्वतां तृचानां वृषण्वन्त एव प्राक्पर्यासात् । यावद् वचनं वाचनिकं, न सदृशमुपसङ्क्रामति ॥ १२ ॥ ॥ युक्तिः ॥ बहिष्पवमाने आगन्तूनां पर्यासोत्तरकालताधिकरणम् ॥ ४ ॥

अन्ते तूत्तरयोर्द्ध्यत् ॥ १३ ॥

इहापि विवृद्धस्तोमकाः क्रतव उदाहरणम् । तत्रोत्तरयोः पवमानयोः साम्नामागम इति वक्ष्यते । तत्र आगम्यमानेषु सामसु सन्देहः । किं तेषामन्ते निवेशः, उत गायत्रीबृहत्यऽनुष्टुप्स्विति । किं

प्राप्तम् । अन्ते उत्तरयोर्दध्यात् । उक्तोऽत्र न्यायः— अन्ते तु बादरा-
यण इति । तस्माद् अन्ते निवेश इति ॥ १३ ॥

अपि वा गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्सु वचनात् ॥ १४ ॥

गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्सु निवेश । कस्मात् । वचनात् । त्रीणि ह
वै यज्ञस्योदराणि गायत्रीबृहत्यनुष्टुबिति । अत्र ह्येव आवपन्ति अत
एवोद्वपन्तीति वचनेन अस्त्युपालम्भः । तस्मान्नैषामन्ते निवेश इति ॥
॥ १४ ॥ ॥ सि० ॥ तत्रैवागन्तूनां साम्नां मध्ये निवेशाधिकरणम् ॥५॥

ग्रहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनचितिशेषः स्यात् ॥ १५ ॥

औपानुवाक्ये काण्डे ग्रहा इष्टकाश्च समाम्नाताः । एष वै हविषा
हविर्यजते, यो दाभ्यं गृहात्वा सोमाय यजते इति । तथा, परा वा
एतस्यायुः प्राण एति योऽंशुं गृह्णातीति । तथा इष्टकाश्चित्रिणीरुप-
दधाति, वज्रिणीरुपदधाति, भूतेष्टका उपदधातीति । तत्र सन्देहः ।
किं ग्रहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनशेषश्चितिशेषश्च । अथ किं क्रतुशेषो-
ऽग्निशेषश्चेति । किं प्राप्तम् । सवनचितिशेषः । कुत । ग्रहैः सवना-
न्यारभ्यन्ते, इष्टकाभिश्चितयः । यच्च येनारभ्यते तत्तदङ्गम् ॥१५॥ पूर्व०

क्रत्वग्निशेषो वा चोदितत्वादचोदनानुपूर्वस्य ॥ १६ ॥

क्रत्वग्निशेषः स्यात् । कुतः ? चोदितत्वात् । अग्निश्चेतव्यः श्रूयते ।
य एवं विद्वानग्निं चिनुते इति । न चितिश्वेतव्या । इष्टकाचयनेन
अग्निश्चेतव्यः श्रूयते । अग्निमिति द्वितीयानिर्देशात् । तथा यो दाभ्यं
गृहीत्वा सोमाय यजते इति । अदाभ्यस्य यजतिना सम्बन्धः । तथा
अंशोः । तस्मात् सकृद् यागसम्बन्धं कृत्वा कृतार्थः शब्दो भवति,
श्रुतं सम्बन्धमभिनिर्वर्त्य । तथा सकृदग्निसम्बन्धं कृत्वा कृतो मन्ये-
त । अचोदना चितिसवनयोः । न हि ते कर्त्तव्यतया चोद्येते । परार्थे
हि तयोः श्रवणम् । किं प्रयोजनम् । सवनचितिशेषत्वे, प्रतिसवनं
ग्रहणं, प्रतिचिति चेष्टकोपधानम् । क्रत्वग्निशेषत्वे सकृद् ग्रहणोप-
धाने ॥ १६ ॥ ॥ सि० ॥ ग्रहेष्टकादीनां क्रत्वग्निशेषताधिकरणम् ॥६॥

अन्ते स्युरव्यवायात् ॥ १७ ॥

औपानुवाक्ये श्रूयते । चित्रिणीरुपदधाति, वज्रिणीरुपदधाती-
ति । तत्र सन्देहः । किमेताः पञ्चम्यां चितावुपधेया, उत मध्यमा-

यामिति । किं प्राप्तम् । पञ्चम्यामेवेष्टकाः कृतक्रमाः । अन्या नैताभि-
र्व्यवेष्यन्ते ॥ १७ ॥ ॥ पूर्व० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १८ ॥

आवपनं वा उत्तमा चितिः । अन्या इष्टका उपदधातीति ॥ १८ ॥
युक्तिः ॥

मध्यमायान्तु वचनात् ब्राह्मणवन्त्यः ॥ १९ ॥

नैवैता अन्त्यायां चितौ । कस्यां तर्हि । मध्यमायाम् । कुतः ।
ब्राह्मणवत्य एता इष्टका । तासां मध्यमा चितिराम्नायते । यां वै का-
श्चिद् ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्, तां मध्यमायां चितावुपद-
ध्यादिति । ननु सर्वा एवेष्टका ब्राह्मणवत्य । नेत्याह । अपरा लिङ्गक्र-
मात् समाख्यानाच्च । तस्मादेता नान्ते स्युरिति ॥ १९ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥
चित्रिण्यादीनां मध्यमचितौ उपधानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

प्राग्लोकम्पृणायास्तस्याः सम्पूरणार्थत्वात् ॥ २० ॥

औपानुवाक्ये काण्डे इष्टकाः समाप्ताः ।— वज्रिणीरुपदधाति,
चित्रिणीरुपदधाति, भूनेष्टका उपदधातीति । तत्रेदं समधिगतं, म-
ध्यमायां चितावुपधेया इति । तत्र सन्देहः । किं प्राग् लोकम्पृणा-
या, उत पश्चादिति । किं प्राप्तम् । अन्ते तु बादरायण इति । एवं
प्राप्ते उच्यते । प्राग् लोकम्पृणायाः । तस्याः सम्पूरणार्थत्वात् । स-
म्पूरणार्थता तस्याः श्रूयते— यदेवास्योनं, यच्छिद्रं, तदनया पूरयति,
लोकम्पृणं च्छिद्रम्पृण इति । अपूर्वत्वाद् वार्थस्य, विधिरेवायं सं-
स्तवेनेति गम्यते । तस्मात् प्राग् लोकम्पृणायाः स्यात् ॥ २० ॥ ॥
लोकम्पृणातः पूर्वं चित्रिण्याद्युपधानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संस्कृते कर्म संस्कारणान्तदर्थत्वात् ॥ २१ ॥

आधाने सन्ति पवमानेष्टयः । सन्ति च नियतानि कर्माण्यग्नि-
होत्रादीनि । अनियतानि चैन्द्राग्नादीनि । तत्र सन्देहः । किं पवमाने-
ष्टीः कृत्वा कर्माणि प्रतिपत्तव्यानि, उत आहितमात्रेष्वग्निष्विति । किं
प्राप्तम् । आहितमात्रेष्विति । कुतः । आहितमात्रेष्वसावग्निषु कर्माणि
कर्तुं समर्थो भवति । यथा, आहिताग्निर्न क्लिन्नं दार्वदध्यादिति ।
दर्शयति च, अग्निं वै सृष्टमग्निहोत्रेणानुद्रवन्तीत्याहितमात्रेष्वग्निहोत्रं

दर्शयति । तस्मान्न पवमानेष्टयः प्रतीक्षितव्या इति ॥ एवं प्राप्ते
ब्रूमः । पवमानेष्टिभिः संस्कृतेष्वग्निषु कर्माणि वर्त्तेरन् । कुतः । सं-
स्काराणां तदर्थत्वात् । संस्कारशब्दा एत आहवनीयादयः । संस्का-
रस्य कस्यचिद्भावेन, आहवनीयादिषु प्रतिपत्तिः स्यात् । तस्मात्
संस्कृतेषु अग्निषु कर्माणीति ॥ २१ ॥ ॥ पूर्व० ॥

अनन्तरं व्रतं तद्भूतत्वात् ॥ २२ ॥

यत्तु, आहिताग्निर्न क्लृप्तं दार्वीदध्यादित्येवमादि । युक्तम् ।
यद् आहितमात्रेषु क्रियते, आहिताग्नेस्तद् व्रतमुच्यते । स च
आहितमात्रेषु आहिताग्निः संवृत्तः । तस्मादनन्तरं व्रतं स्यात् । तद्भू-
तत्वात् ॥ २२ ॥ आ० नि० ॥

पूर्वं च लिङ्गदर्शनात् ॥ २३ ॥

अथ यदुक्तम्, आहितमात्रेष्वग्निहोत्रं दर्शयति, पूर्वमिष्टिभ्यः
इति । तस्य क परिहारः ? इत्याभाषान्तं सूत्रम् ॥ २३ ॥ आभासः ॥

अर्थवादो वाऽर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥ २४ ॥

अर्थवाद एष । कुत । अर्थस्य विद्यमानत्वात् । विद्यमानो हि
तत्रान्य एवाग्निहोत्रहोमः । कथं होतव्यम्, अग्निहोत्रं न होतव्यम् ?
इति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः । यद् यजुषा जुहुयाद् अयथापूर्वमाहुती
जुहुयात् । यदि न जुहुयाद् अग्निः परापतेत् । तूष्णीमेव होतव्यमि-
ति । तस्य तूष्णीहोमस्य प्रशंसार्थोऽयमर्थवादः ॥ २४ ॥ ॥ उत्तरम् ॥

न्यायविप्रतिषेधाच्च ॥ २५ ॥

न्यायविप्रतिषेधश्च भवेत् । यद्यनन्तरमग्निहोत्रादयः स्युः । यः
पूर्वोक्तो न्यायः, स विप्रतिषिद्धेत । न वा तासां तदर्थत्वादिति ।
तस्मात् संस्कृते कर्माणि भवेयुरिति ॥ २५ ॥ ॥ युक्तिः ॥ इष्टिसंस्कृता-
ऽग्नावग्निहोत्राद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सञ्चिते त्वग्निचिद्युक्तं प्रापणान्निमित्तस्य ॥ २६ ॥

अग्निचिद् वर्षति न धावेन्न स्त्रियमुपेयात् । तस्माद् अग्निचि-
ता पक्षिणो न अशितव्या इत्येवमादयः पदार्था श्रूयन्ते । तेषु सन्देहः
किं सञ्चितमात्रे प्रतिपत्तव्या, उत क्रत्वन्ते ? इति । किं प्राप्तम् ।
सञ्चितमात्रं एवेति । अग्निः यञ्चितवान् सोऽग्निचिदिति तस्य श्रूय-
माणाञ्चितवतोऽनन्तरमेव प्राप्नुवन्ति । प्राप्ते निमित्ते नैमित्तिककर्त्त-

व्यम् । तस्मादनन्तरमेव ॥ २६ ॥ ॥ पूर्व० ॥

क्रत्वन्ते वा प्रयोगवचनाभावात् ॥ २७ ॥

प्रयोगवचनो हि अत्र तान् पदार्थान् प्रापयति, येषां क्रत्वर्थत्वम् । न चैषां क्रत्वर्थत्वमस्ति । पुरुषार्था ह्येते । कथम् । प्रतिषेधे पुरुषः श्रूयते । वर्षति न धावेन्न स्त्रियमुपेयादित्येवमादि । न च क्रत्वर्था एते प्रसक्ताः, येन प्रतिषेध क्रतोरुपकुर्यात् ॥ २७ ॥ ॥ सि० ॥

ननु पुरुषार्था अपि चितवत श्रवणाच्चयनानन्तरं प्राप्ताः । नेति ब्रूम.—

अग्नेः कर्मत्वनिर्देशात् ॥ २८ ॥

अग्न्यर्थं चयनं तत् । यदग्ने. स्वङ्कार्यं कुर्वतः साहाय्ये वर्त्तते, तत् तदर्थम् । कश्च तस्य स्वार्थः । यागसिद्धिः । सिद्धे च यागे चयनेन उपकृतं भवति । तस्मात् सिद्धे यागेऽग्निचित् । तेन क्रत्वन्ते इति ॥ २८ ॥ युक्तिः ॥ अग्निचिद्वर्षणादिब्रतानां क्रत्वन्तेऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥

परेणावेदनादीक्षितः स्यात् सर्वैर्दीक्षाभि-
सम्बन्धात् ॥ २९ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, आग्नौ वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति । तथा दण्डेन दीक्षयति, मेखलया दीक्षयति, कृष्णाजिनेन दीक्षयतीत्येवमादि । तत्र सन्देहः । किं सर्वैर्दीक्षितो भवति, अथवा इष्ट्यन्ते दीक्षित इति । किं तावत् प्राप्तम् । सर्वैरिति । कुतः । दीक्षाऽभिसम्बन्धात् । दीक्षासम्बन्धो भवति, दण्डेन दीक्षयति, दीक्षामस्य करोतीत्यर्थः । यदि इष्ट्यन्ते दीक्षितः स्यात् कथमस्य दण्डेन दीक्षां कुर्यात् । तेन इष्ट्या न दीक्षितः । न चाऽस्य इष्ट्यन्ते दीक्षितशब्दं पश्यामः । आवेदने त्वस्य दीक्षितशब्दः । तस्मान्न तावति दीक्षितः स्यात् । न च सम्भवति समुच्चये विकल्पो न्याय्यः । पक्षे बाधः स्यात् । तत्र प्रयोगवचनो बाध्येत । तस्माद् भिन्नेष्वपि दीक्षासम्बन्धवाक्येषु प्रयोगवचनेन सहैकवाक्यतेत्यावेदनकाले दीक्षितः स्यात् ॥ २९ ॥ ॥ पूर्व० ॥

इष्ट्यन्ते वा तदर्थं ह्यविशेषार्थसम्बन्धात् ॥ ३० ॥

इष्ट्यन्ते वा दीक्षितः स्यात् । तदर्थं हि सा दीक्षणार्था । कथम् ।

दीक्षिष्यमाणस्य अदीक्षितस्य सा भवति । यदि तस्या उत्तरकाले दीक्षितः, एवं सा दीक्षिष्यमाणस्य । तस्माद् वाक्यादवगम्यते । भवति तदा दीक्षित इति । दीक्षाकरणे पदार्थे निर्वृत्ते किमिति न दीक्षितः स्यात् । वाक्यं हि निरपेक्षं दीक्षित इति ज्ञापयति ॥ यत्तु, दीक्षासम्बन्धो दण्डेन दीक्षयतीति कथं स दीक्षितत्वे स्यादिति दण्डेनैवं सम्पादयतीत्यवगच्छाम । यत्तु अनन्तरं दीक्षितशब्दो नास्तीति । न शब्दस्याप्रयोगोऽर्थाभावे हेतुः । सत्यप्यर्थे तदवसराभावान्न प्रयुज्यते शब्दः । अन्येन च दीक्षित इत्यवगम्यते वाक्येन । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति । यच्चावेदनकाले दीक्षितशब्द इति । इष्ट्यन्तेऽपि दीक्षितस्यासावविरुद्धः । प्रयोगवचनश्चाविरुद्धः । यत एकं दीक्षाकरणमन्यैर्दीक्षितं सम्पादयतीति गम्यते ॥ ३० ॥ सि० ॥

समाख्यानं च तद्वत् ॥ ३१ ॥

इतश्च पश्याम, इष्टिर्दीक्षणार्था, इष्ट्यन्ते च प्रवृत्तिरिति । कस्मात् । समाख्यानं च तद्वदिति यद्वन्न्याय उपदिष्टः । कथम् ? । दीक्षणीया इति तादर्थ्यकरी समाख्या भवति । यथा- स्नानीयं, भोजनीयश्चेति । तस्माच्च पश्याम - इष्टिर्दीक्षणार्था, इष्ट्यन्ते च प्रवृत्तिरिति ॥ ३१ ॥ युक्तिः ॥ दीक्षाया इष्टिसिद्धताधिकरणम् ॥ ११ ॥

अङ्गवत् क्रतूनामानुपूर्व्यम् ॥ ३२ ॥

इह काम्या इष्टय उदाहरणम् । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदित्येवमादयः । गवादयः सोमाः । सौम्यादयः पशवः । तत्र सन्देहः । किं येन क्रमेणाधीतास्तेनैव क्रमेण प्रयोक्तव्याः, उतानियम इति । किं तावत् प्राप्तम् । क्रतूनामानुपूर्व्यं यत् पाठे, तदेव प्रयोगे भवितुमर्हति । एवं पाठक्रमोऽनुगृहीतो भविष्यति । इतरथा पाठक्रमो बाध्येत । तन्मा भूदिति क्रमेणानुष्ठातव्यम् ॥ ३२ ॥ ॥ पूर्व० ॥

न चाऽसम्बन्धात् ॥ ३३ ॥

न चाऽयं क्रमो नियम्येत । कुतः । असम्बन्धात् । पृथक् पृथगेषां कर्मणां प्रयोगवचनानि । तानि स्वपदार्थानामुपसंहारकाणि । यो यस्य नोपकारकः, स तस्य न क्रमेण, नोत्क्रमेण । यो यस्योपकरोति कस्यचित् तस्योपकुर्वतः क्रमः साहाय्ये वर्तते । न चैतानि कर्माणि

अन्योऽन्यस्योपकुर्वन्ति । तस्मान्नैषां क्रमः साहाय्ये वर्त्तते । तस्मा-
दसम्बन्ध इति ॥ ३३ ॥ ॥ सि० ॥

काम्यत्वाच्च ॥ ३४ ॥

काम्यानि चैतानि कर्माणि । कामाश्च न क्रमेणोत्पद्यन्ते । तेन
निमित्तस्याक्रमत्वान्न क्रमवन्त इति ॥ ३४ ॥ युक्ति ॥

आनर्थक्यान्नेति चेत् ॥ ३५ ॥

इति यदुक्तं पूर्वपक्षे, तदेव पुनरुच्यते परिहर्तुम् । एवं क्रमेण
पाठोऽर्थवान् भविष्यतीति । एतदाभाषान्तं सूत्रम् ॥ ३५ ॥ ॥ आ० ॥

स्याद्विद्यार्थत्वाद्यथा परेषु सर्वस्वारात् ॥ ३६ ॥

स्यादर्थवान् कमपाठः । असत्यपि प्रयोगे क्रमे, विद्याग्रहणार्थ-
त्वात् कर्मावबोधनार्थायां विद्यायां क्रमनियमादृष्टं तदाश्रयमेव भ-
विष्यतीति । यथा, त्वत्पक्षे परेषु सर्वस्वारात् । यस्यापि क्रमोऽङ्ग-
मिति पक्षस्तस्यापि सर्वस्वारात् परेषां सर्वस्वारेण यः क्रमस्तस्या-
ऽदृष्टार्थता अवश्यं कल्पनीया ॥ ३६ ॥ ॥ आ० नि० ॥ काम्येष्टीना-
मनियमेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

य एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणात् ॥ ३७ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, एष वाव प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः, य
एतेनानिष्ठाऽथान्येन यजेत गर्त्तपत्यमेव तज्जायते प्र वा मीयते इति ।
तत्र सन्देहः । य एतेनेति कस्यायं वाद इति प्रश्नेन एवोपक्रमः ।
उच्यते । य एतेनेत्यग्निष्टोमस्य वादः । कुतः । प्रकरणात् । तस्य
हि प्रकरणे भवत्येतद्वचनम् । प्रकृतवाचीनि च सर्वनामानि भव-
न्ति ॥ ३७ ॥ ॥ सि० ॥

लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥

लिङ्गमपि भवति । तत्र श्रूयते । यस्य नवतिशतं स्तोत्रीया इति ।
अग्निष्टोमस्य हि भवन्ति नवतिशतं स्तोत्रीयाः । कथम् । त्रिवृद्
बहिष्पवमानं, पञ्चदशान्याज्यानि, तानि चत्वारि । सा एकोनसप्त-
तिः । पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमानः । तेन चतुरशीतिः । सप्तदशा-
नि पृष्ठानि, तानि चत्वारि । साऽष्टषष्टिः । चतुरशीत्या सह द्वि-
पञ्चाशच्छतम् । सप्तदश आर्भवः पवमानः । तेन षष्ट्यधिकं शतं नव
च । एकविंशं यज्ञायज्ञीयमिति तदेतन्नवतिशतमग्निष्टोमस्य । तस्मा-

दृष्यग्निष्टोम. ॥३८॥ हेतुः ॥ यज्ञानामग्निष्टोमपूर्वकताधिकरणम् ॥१३॥

अथान्येनेति संस्थानां सन्निधानात् ॥ ३९ ॥

अथान्येनेति किं संस्थानां वादः, अथ ज्योतिष्टोमविकाराणामे-
वैकाहादीनामिति । किं तावत् प्राप्तम् । संस्थानामिति । कुतः । सन्नि-
धानात् । सन्निहिता स्तस्मिन् प्रकरणे संस्था । तासां वादः ।
प्रकरणानुग्रहाय ॥ ३९ ॥ पूव० ॥

तत्प्रकृतेर्वापत्तिविहारौ हि न तुल्येषूपपद्येते ॥ ४० ॥

तत्प्रकृतेर्वा गवादेर्वादः स्यात् । आपत्तिविहारौ हि प्रकृतिवि-
कारमात्रेषूपपद्येते, न तुल्यशब्देष्वेव ज्योतिष्टोमशब्दकेषु । नैवम-
भिसम्बन्ध क्रियते । अथान्येन ज्योतिष्टोमशब्दकेनेति । कथं तर्हि ।
अन्येनेति प्रकृतादितरद् ब्रवीति । न स ज्योतिष्टोमेन विशिष्यते । न
हि शब्दस्यार्थं समीपगतेन कृतप्रयोजनेनैकदेशेऽवस्थापयितव्यो
भवति । न हि वाक्येन श्रुतिर्बाध्यते । अथ, ज्योतिष्टोमादन्येनेत्यभि-
सम्बध्यते, ततो नतरां संस्थावादः । कथं पुनरापत्तिविहारौ । प्रजा-
पतिर्वा अग्निष्टोम, स उत्तरानेकाहानसृजतेति सृष्ट्वा अब्रुवन् । न
वै स्वेनात्मना प्रभवाम इति । तेऽयं स्वातन्त्र्यं प्रायच्छत् । तथा च
ते प्राभवन् तत् । यथा वा इदमग्नेर्जातादध्यग्नयो विहियन्ते । एवं
वा, एतस्माद् यज्ञादन्ये यज्ञक्रतवो विहियन्ते । यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञ-
क्रतुमापद्यते, स तं दीपयति, य पञ्चदशं स तं, य सप्तदशं स तं,
य एकविंशं स तमित्येवमाहुरेको यज्ञ इति । एते वै सर्वे ज्योतिष्टो-
मा भवन्तीति । एवं वैकृतानां सङ्कीर्त्तनात्, तेषामेव वाद इति ग-
म्यते । कथम् । अथान्येनेति योऽसावन्यस्तत्र प्राकृतान् धर्मान् वि-
हृतान् दर्शयति । अतो मन्यामहे, यस्यातो विहृतिः, तेनान्येनेति ॥४०॥

प्रशंसा वा विहरणाभावात् ॥ ४१ ॥

यद्येवं न तर्हि तद्विकाराणां वादः । तत्र न विहारो नापत्ति प्र-
करणादिभिः । ते धर्मा ज्योतिष्टोमस्य । यदि हि गवाद्यो विहियेरन्
प्रकरणादीनि बाध्येरन् । तदापत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा । प्रशंसा त्वेषा ।
आपत्तिविहाराभावात् ॥ ४१ ॥ ॥ आ० ॥

विधिप्रत्ययाद्वा न ह्येकस्मात् प्रशंसा स्यात् ॥ ४२ ॥

अत्रोच्यते, यद्यप्यापत्तिविहारौ न विधीयेते, ते तथापि चोद-

केन विधीयेते । ये प्रकृतौ कर्त्तव्यास्ते चोदकवचनाद् विकृतावपि कर्त्तव्या गम्यन्ते । तदापत्तिविहाराविव यत्र भवतस्तेनान्येनेति गम्यते । न हि अकस्मात् प्रशंसा स्यात् । योऽसावन्य, स कथमनया प्रशंसया लक्ष्येतेत्येवमर्था प्रशंसा ॥ ४२ ॥ आ० नि० ॥ ज्योतिष्टोमविकाराणामग्निष्टोमपूर्वकताधिकरणम् ॥ १४ ॥

एकस्तोमे वा क्रतुसंयोगात् ॥ ४३ ॥

य एतेनानिष्ठा, अथान्येन यजेतेति श्रूयते । तत्र एषोऽर्थः समधिगत । तद्विकाराणां वाद इति । अथेदानीं सन्दिह्यते । किमेकस्तोमकस्य, अनेकस्तोमकस्य चेति । किं प्राप्तम् । एकस्तोमकस्य वादः । कुतः । क्रतुसंयोगात् । एकस्तोमे क्रतुसंयोगो भवति । यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति, य पञ्चदशं स तं, यः सप्तदशं स तं, यः एकविंशं स तम् । त्रिवृदादय एकस्तोमकाः । तस्मात् तेषां वाद इति ॥ ४३ ॥ ॥ पूर्व० ॥

सर्वेषां वा चोदनाविशेषात् प्रशंसा स्तोमानाम् ॥ ४४ ॥

सर्वेषां चैव वादः, एकस्तोमकानामनेकस्तोमकानां च । कुतः । अविशेषवचनादन्यशब्दस्य । नन्वेकस्तोमकाः क्रतवः सङ्कीर्त्यन्ते । सत्यं सङ्कीर्त्यन्ते । प्रशंसार्थं, न विशेषार्थम् । कः पुनः प्रशंसार्थः । यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति, चोदकप्राप्ता धर्मो अक्षयस्ताः प्रकृतौ, विकृतौ सुखं प्रतिपद्यन्ते ॥ ४४ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ सर्वेषामेकानेकस्तोमकानामग्निष्टोमपूर्वकताधिकरणम् ॥ १५ ॥ ॥ इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ५ ॥ ३ ॥

अथ पञ्चमे अध्याये चतुर्थः पादः ॥ ५ ॥ ४ ॥

क्रमको योऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्च ॥ १ ॥

इह पाठक्रमस्य श्रुत्यर्थक्रमाभ्यां सह बाधां प्रति विचारणम् । किं पाठक्रमस्ताभ्यां तुल्य, उत बाध्यते इति । किं प्राप्तम् । तुल्यबलावेतौ । पाठोऽपि हि कारणं श्रुत्यर्थावपि । न च प्रामाण्ये कश्चिद् विशेषोऽस्ति । तस्मादनियम इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । पाठक्रमो हि बाध्यते श्रुत्या अर्थेन च । कुतः । श्रुतिविशेषाद् अर्थपरत्वाच्च । श्रु-

तिविशेषः क । यत्र श्रवणं तत्र प्रत्यक्षं कारणम् । पाठक्रमस्त्वानु-
मानिकः । पाठक्रमेण स्मरणम् । एवमभिनिर्वर्त्तयितव्यमित्यवगम्यते ।
तस्यार्थवत्त्वेनैकयोपपत्त्या तस्यैवानुष्ठानं, श्रुत्या पुनरनुष्ठानमेव । एवं
भवतीति प्रत्यक्षादवगम्यते । तथाऽर्थेन । कुतः ? । अर्थपरत्वात् ।
अर्थार्थं हि सर्व प्रधानार्थं, प्रधानमभिनिर्वर्त्तयतीति सर्वं क्रियते ।
तस्मात् पाठस्ताभ्यां बाध्यते ॥ किमुदाहरणं प्रयोजनं च । श्रुत्याम्,
आश्विनो दशमो गृह्यते, तं तृतीयं जुह्वति । अत्र पाठक्रमस्य बली-
यस्त्वे तृतीयस्य ग्रहणं, सिद्धान्ते तु दशमस्य । अर्थे, अग्निहोत्र-
होमः पूर्वमाग्नायते, पश्चाच्छ्रपणम् । एवं कर्त्तव्यं, यदि पाठो
बलवान् । सिद्धान्ते श्रपणं पूर्व, ततो होमः ॥ १ ॥ ॥ पाठक्रमापेक्षया
श्रुत्यर्थयोर्बलवत्त्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

अवदानाभिधारणासादनेष्वानुपूर्व्यं प्रवृत्त्या
स्यात् ॥ २ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र पूर्वं दध्नी धर्माः समाग्नाताः, पश्चा-
दाग्नेयस्य । प्रदानं चाग्नेयस्य पूर्वम् । तत्र सन्देहः । किं प्रावृत्तिकेन
क्रमेण पूर्वं दध्नीऽवदानाभिधारणासादनानि, उत मुख्यक्रमेण पूर्वमा-
ग्नेयस्येति । किं प्राप्तम् । अनियम इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अवदाना-
दिषु प्रावृत्तिकेन पूर्वं दध्नी इति । कुतः । एवमनुज्ञातेभ्यो व्यवधाय-
केभ्यो नाभ्यधिकोऽन्यो वा व्यवधायक कल्पितो भविष्यति । दर्शय-
ति च दध्नी पूर्वमेव देयमिति ॥ २ ॥ ॥ पूर्वम् ॥

यथाप्रदानं वा तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥

यथाप्रदानं वा कर्त्तव्यानि । यस्य प्रदानं पूर्वं तस्यावदानानि पूर्वम् ।
तस्माद् आग्नेयस्य । कुत । प्रदानचोदनागृहीतत्वाद् अवदानादीना-
म् । प्रदानोपक्रमा एते, न पृथक्पदार्था एते इत्युक्तम् । अभिधारण-
मवदानं च तस्य प्रदानचिकीर्षयैव क्रियते । आसादनमपि प्रदाना-
ऽर्थमेव आसन्नकरणम् । एवं दृष्टार्थता भवति । तस्मान्मुख्यक्रमेणा-
ऽङ्गानां प्रयोग इति ॥ यत्तु दध्नी पूर्वं प्रवृत्तिरिति । अर्थात् पूर्वं प्रवृ-
त्तिः, न पाठात् । प्रावृत्तिकाञ्च मुख्यक्रमो बलीयान्, मुख्यक्रमे गृह्य-
माणे प्रथम एकः पदार्थो विप्रकृष्टकालः स्यात् । प्रावृत्तिकं पुनर्गृह्य-
माणे सर्वेषां विप्रकर्षः । तस्मान्मुख्यक्रमो बलीयानिति । अथ यल्लिङ्ग-

मुक्तं, दध्नः पूर्वमवदेयमिति । अत्रोच्यते । श्रुताभिप्रायमेतद् भविष्य-
ति । तस्माददोषः ॥ ३ ॥ ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

लिङ्गमप्यस्मिन् अर्थे भवति । स वै ध्रुवामेवाग्नेऽभिधारयति,
ततो हि प्रथमावाज्यभागौ यक्ष्यन् भवतीति । तस्मादापि मुख्यक्रमेण
नियम इति ॥४॥ ॥ युक्ति ॥ मुख्यक्रमेणाग्नेयस्य पूर्वमवदानाद्यनुष्ठाना-
ऽधिकरणम् ॥ २ ॥

वचनादिष्टिपूर्वत्वम् ॥ ५ ॥

इष्टिपूर्वत्वं सामानातम् । तत्र सन्देहः । किमिष्टिपूर्वत्वं, सोम-
पूर्वत्वं वा विकल्पः, अथवा इष्टिपूर्वत्वमेवेति । किं प्राप्तम् । इष्टिपूर्व-
त्वमेव स्यात् । कुतः । वचनात् । वचनमिदं भवति । एष वै देवरथो
यद्दर्शपूर्णमासौ, यो दर्शपूर्णमासाविष्टा सांमेन यजते, रथस्पष्ट एवा-
वसाने वरे देवानामवस्यतीति । नास्ति वचनस्यातिभारः । तस्मा-
दिष्टिपूर्वत्वमेवेति ॥ ५ ॥ युक्तिः ॥

सोमश्चैकेषामग्न्याधेयस्यर्तुनक्षत्रातिक्रमवचना-

त्तदन्तेनानर्थकं हि स्यात् ॥ ६ ॥

इष्टिपूर्वत्वमित्येतद् गृह्णीमः । किन्तु सोमश्चैकेषां पुरो दर्शपूर्ण-
मासयोः स्यात् । कुतः । अग्न्याधेयस्य ऋतुनक्षत्रातिक्रमवचनात् । यः
सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीत, नर्तु स प्रतीक्षेद् न नक्षत्रमिति । यः
सोमयागं ऋतुमादधीत, स न प्रतीक्षेत नक्षत्रं नाप्यर्तुं तावत्येवादधी-
तेति आनन्तर्यमुच्यते । इतरथा, ऋतुनक्षत्रातिक्रमवचनमनर्थकं
स्यात् । आनन्तर्येऽनपेक्ष्यमाणे यस्यैव ऋतुनक्षत्रे उक्ते तस्यैव तयोर-
नादर कीर्तितः स्यात् । तस्मादस्ति सोमाधानयोरानन्तर्यमिति ।
अपि च विस्पष्टा चाद्यतनी विभक्तिः, सोमेन यक्ष्यमाण इति । सा
च न इष्टिपूर्वत्वमनुज्ञाय विवक्ष्यते, न तदाऽद्यतनकालविवक्षा । तत्रायं
शब्दो विप्रतिषिद्धेत । तस्माद् आनन्तर्यविवक्षेत्यवगम्यते ॥६॥ सि०

तदर्थवचनाच्च नाविशेषात्तदर्थत्वम् ॥ ७ ॥

इतश्च सोमाधानयोरानन्तर्यम् । कुतः । तदर्थवचनात् । यः सो-
मेन यजेत सोऽग्निमादधीतेति च सर्वैरप्यसौ यक्ष्यमाणोऽग्निमाधत्ते
सोमेन अग्निहोत्रादिभिश्च । न असति सोमस्य विशेषे सोमार्थता

स्यात् । अयमसौ विशेषः स्यात् । यदानन्तर्यं सोमाधानयोरिति ॥७॥

अयक्ष्यमाणस्य च पवमानहविषां कालनिर्देशा-

दानन्तर्याद्विशङ्का स्यात् ॥ ८ ॥

सोमेन अयक्ष्यमाणस्य च पवमानहविषां कालो निर्दिश्यते । यः सोमेन अयक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत, स पुरा संवत्सराद् हवीषि निर्वपेदिति । न खलु कश्चिदयक्ष्यमाण । सर्वस्य विहितत्वात् । तस्मादनन्तरमयक्ष्यमाण इति गम्यते ॥ ८ ॥ युक्तिः ॥

इष्टिरयक्ष्यमाणस्य तादर्थ्यं सोमपूर्वत्वम् ॥ ९ ॥

इदं प्रयोजनसूत्रं वर्ण्यते । क्षीणमधिकरणम् । किं प्रयोजनं चिन्ताया । इष्टिरयक्ष्यमाणस्य सोमेन निरभिसन्धिके आधाने । तदर्थत्वे तु सोमपूर्वत्वम् । सोमार्थतायां त्वाधानस्य सोमपूर्वत्वं स्यात् ॥ ९ ॥ ॥ इष्टिसोमयोः पौर्वापर्यायनियमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

उत्कर्षाद् ब्राह्मणस्य सोमः स्यात् ॥ १० ॥

अस्ति आधानं, तत्रैषोऽर्थः समाधिगतः । इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं चेति । इदानीं सन्देहः । किं त्रयाणां वर्णानामिष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं वा, उत ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव, उत केवला पौर्णमासी उत्कृष्यते, ब्राह्मणस्य उभौ कल्पौ ? इति । अथ वा कर्मन्तरमिदं यदूर्ध्वं सोमात् । अथैकं हविरुत्कृष्यते, ब्राह्मणस्योभावेव कल्पाविति । किं प्राप्तम् । त्रयाणां वर्णानामिष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं वा । कुतः ? । अविशेषात् । न कश्चिद् विशेषमवगच्छाम । एवं प्राप्ते ब्रूमः । ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वं स्यात् । कस्मात् । उत्कर्षात् । उत्कर्षो हि श्रूयते । आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया, स सोमेनेष्टा अग्नीषोमीयो भवति । यदेवादः पौर्णमासं हविस्तत्र हि अनुनिर्वपेत् । तर्हि उभयदेवत्यो भवतीति । किमिव हि वचनं न कुर्यात् । तस्माद् ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेवेति ॥ १० ॥ ॥ पूर्व० ॥

पौर्णमासी वा श्रुतिसंयोगात् ॥ ११ ॥

यदुक्तं, ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेवेति । तन्न । तस्याप्युभौ कल्पौ । कुतः । अविशेषात् । न हि कल्पयोर्ब्राह्मणस्य कश्चिद्विशेष आम्नायते । नन्विदानीमेवोक्तं, ब्राह्मणस्योत्कर्ष इति । नेति ब्रूमः । पौर्ण

मासीमात्रस्य तत्रोत्कर्षः । श्रुतिसंयोगः पौर्णमास्याः । तत्र यदेवाद्-
पौर्णमासं हविरिति । यावद्वचनं वाचनिकं, तत्र न न्यायः क्रमते ।
तुल्ययोरेकदेशे उत्कृष्टे नूनमपरोऽप्येकदेश उत्कृष्यते इति ॥११॥ सि०॥

सर्वस्य वैकर्म्यात् ॥ १२ ॥

यदुच्यते केवला पौर्णमासी उत्कृष्यत इति । तन्न । कृत्स्नस्य
दर्शपूर्णमासकर्मण उत्कर्षः । एवं फलेन सम्बन्धः । इतरथा न स्यात्
फलम् । एकदेशत्वात् पौर्णमास्याः केवलायामुत्कृष्यमाणायामवशि-
ष्टस्य पूर्वत्र क्रियमाणस्य न फलं स्यात् । एकदेशत्वाद् अफलत्वा-
च्चाक्तमपि न क्रियेत । समुदाये चोत्कृष्यमाणे भवति फलम् । तस्माद्
अर्थात् समुदायस्योत्कर्षः, एवं कृत्स्नोपदेशोऽर्थवान् भविष्यतीति ।
तस्मात् सर्वस्योत्कर्षः । सोमपूर्वत्वमेव ब्राह्मणस्येति ॥ १२ ॥

स्याद्वा विधिस्तदर्थेन ॥ १३ ॥

नैतदस्ति, यदेवं समुदायस्यासति वचने उत्कर्षः परिकल्प्येत,
तस्मादन्यदेवैवन्नामकं कर्म ऊर्ध्वं सोमात् स्यात् । एवम् एकांश-
स्याश्रुते फलं न कल्पयितव्यं भविष्यति । नामधेयन्तु द्वयोः कर्म-
णोरेकम् । अक्षा. पादा माषा इति । यथा पौर्णमासधर्मकं वा क-
र्मान्तरं चोद्यते इति कर्मविधानं, श्रुतेरेतद् भवति । तद् वाक्यस्य
बाधकम् । तस्मात् कर्मान्तरमिति ॥ १३ ॥ ॥ पूर्व० ॥

प्रकरणात् कालः स्यात् ॥ १४ ॥

कर्मान्तरस्यैतद्वाचकमिति प्रमाणाभावः । प्रकृतस्य कर्मणो वा-
चकमिति प्रत्यक्षमायच्च सप्रमाणकं, तद् ग्राह्यम् । अन्यायश्चानेकार्थ-
वम् । धर्मग्रहणे लक्षणाशब्दः श्रुतिसम्भवे कल्प्यः स्यात् । अपि
चास्य रूपं न गम्यते । रूपावचनान्न कर्मान्तरम् । तस्मात् प्रसिद्धेन
नाम्ना प्रकृतस्य कर्मणो ग्रहणं कालविधानार्थं स्यात् । फलवत्त्वाच्च
कृत्स्नस्योत्कर्षः । ब्राह्मणस्य च तथैव । यत्तु, श्रुतिर्वाक्याद् बलीयसी-
ति । अत्रोच्यते । यत्र फलं न श्रूयते, वाक्यार्थोऽपि तावत् तत्र गृ-
ह्यते । न चेह फलस्य श्रवणमस्ति । कल्प्यं फलमिति यदुच्यते, न
तत् फलवचनमन्तरेण । तत्र फलवचनः शब्दः कल्प्येत । तेन च
सहैकवाक्यता कालवचनेन तु सह प्रत्यक्षेणैकवाक्यतेति । तस्मान्न
कर्मान्तरम् । स्थितं तावदपर्यवसितमधिकरणम् ॥ १४ ॥ ॥ सि० ॥

ब्राह्मणस्यापीष्टिसोमयोः पौर्वापर्यानियमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

स्वकाले स्यादविप्रतिषेधात् ॥ १५ ॥

यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत, नर्तुं स प्रतीक्षेद् न नक्षत्र-
मिति । अत्र सन्देहः । किमाधानस्यायं कालविशेषबाधः, उत सोम-
स्येति । किं प्राप्तम् । आधानस्य कालबाधः । स्वकाले स्यात् सोमः ।
कुतः । अविप्रतिषेधात् । अङ्गमाधानम् । तस्य कालबाधो न्याय्यः, न
प्रधानस्य । अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति वक्ष्यते ॥ १५ ॥ पूर्व० ॥

अपनयो वाऽऽधानस्य सर्वकालत्वात् ॥ १६ ॥

अपनयो वा आधानात् सोमकालस्य स्यात् । कुतः । आधानस्य
सर्वकालत्वात् । नैवाधाने कश्चित् कालनियमोऽस्ति, यदहरेवैर्न
श्रद्धोपनमेत् तदहरादधीत इति । अप्राप्तमेव तदाधानस्य । यत्
प्रतिषिध्यते । तस्मात् सोमस्य कालबाध इति ॥ १६ ॥

पौर्णमास्यूर्ध्वं सोमाद् ब्राह्मणस्य वचनात् ॥ १७ ॥

स्थितादुत्तरम् । न वा एतदस्ति । कृत्स्नौ दर्शपूर्णमासौ उत्कृ-
ष्येते । ऊर्ध्वं सोमात् । केवला पौर्णमासी उत्कृष्यते । कुतः । वच-
नात् । वचनमिदम् । यदेवादः पौर्णमासं हविस्तत्तर्ह्यनुनिर्वपेदिति ।
नास्ति वचनस्यातिभारः । तस्मात् पौर्णमासीमात्रमुत्कृष्येत । यत्तु
फलं नास्तीति । समुदायादेव फलं भविष्यतीति । वचनादेवं विज्ञा-
नात् । तस्माददोषः ॥ १७ ॥

एवं शब्दसामर्थ्यात् प्राक् कृत्स्नविधानात् ॥ १८ ॥

एकं वा हविरुत्कृष्येत, न कृत्स्ना पौर्णमासी । कुतः । शब्दसा-
मर्थ्यात् । एकं हविरुत्कृष्टुं, शब्दः समर्थः । यदेवादः पौर्णमास ह-
विरिति श्रूयते । यावद्वचनं वाचनिकं, ताद्वचनेनोत्कृष्टुं शक्यते, ना-
ऽन्यदपि । प्राक् सोमात् कृत्स्नं विधीयते । ततो यद् वचनेनोत्कृष्यते,
तदूर्ध्वं सोमात्, यन्नोत्कृष्यते, तत् प्राग्भावितुमर्हति । तस्मादेकं
हविरुत्कृष्टव्यम् । ब्राह्मणस्योभौ कल्पाविति ॥ १८ ॥ ॥ सि० ॥ नर्तुं
प्रतीक्षेदित्यादिना सोमकालबाधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

पुरोडाशस्त्वनिर्देशे तद्युक्ते देवताभावात् ॥ १९ ॥

इदं श्रूयते । अग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया स सोमेन इष्ट्वा अग्नीषोमी-

यो भवति । यदेवादः पौर्णमासं हविस्तत्तर्ह्यनुनिर्वपेत् । तर्ह्युभय-
देवत्यो भवतीति । यस्मात् तस्मिन् काले सोऽग्नीषोमीयो भवति,
न प्राचीने काले, तस्माद् अदो हविरनुनिर्वपेदिति । अग्नीषोमीयत्वं
विधाय द्विदेवताकत्वं हेतुत्वेन निर्दिश्यते । तस्मादग्नीषोमीयं हवि-
र्हेतुमत् स्यात्, नान्यदेवताकम् । तदा असौ अग्नीषोमौ यष्टुमर्हति,
न प्राक् । सास्य देवता इति भवति पुरुषस्यापि यष्टुर्देवताभिसम्बन्धः ।
तस्मात् पुरोडाशाग्नीषोमीयो, नान्यद्विविरिति सिद्धम् ॥ १९ ॥ सि० ॥

आज्यमपीति चेत् ॥ २० ॥

इति चेत् पश्यसि अग्नीषोमीयत्वात् पुरोडाश इति । आज्यम-
पि हि अग्नीषोमीयम् । तस्मात् तदप्युत्कृष्येत ॥ २० ॥ आ० ॥

न मिश्रदेवतत्वादैनद्राग्नवत् ॥ २१ ॥

मिश्रदेवतं हि आज्यम् अग्नीषोमीयं प्राजापत्यं, वैष्णवमिति च ।
पुरोडाशस्त्वग्नीषोमीय एव । न त्वत्र मिश्रदेवतस्य वादः । मिश्र-
देवतस्य हि प्रागपि भावोऽवकल्प्यते । यद्यपि तदानीं यजमानो ना-
ऽग्नीषोमीयस्तद्देवताईः, तथापि आज्यं हविः करिष्यत्येव । प्राजापतिं
यक्ष्यति, विष्णुं वा । तस्मात् तस्योर्ध्वभावे न एष हेतुरग्नीषोमीयत्वं
नाम । यथा चतुर्द्धाकरणं मिश्रदेवतत्वादैनद्राग्ने न भवति, तद्वत्तत्र
आग्नेय इति ऐन्द्राग्नो न शक्यते वदितुम् । तद्धित साकाङ्क्षान्नो-
त्पद्यते इति । एवमिहाग्नीषोमीयशब्देन न शक्यमाज्यं वदितुम् ।
अग्नीषोमीयो हि असौ । तस्माच्छक्यं प्राग् यजमानेन कर्तुमिति । त-
स्मान्न तस्योत्कर्षेऽग्नीषोमीयता यजमानस्य हेतुरिति । मिश्रदेवतस्य
ग्रहणसामान्यादेन्द्राग्नवदित्युक्तम् ॥ २१ ॥ आ० नि० ॥ आज्यस्य
सोमादनुत्कर्षाधिकरणम् ॥ ६ ॥

विकृतेः प्रकृतिकालत्वात् सद्यस्कालोत्तरा विकृति-
स्तयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ २२ ॥

इह वैकृतानि कर्माण्युदाहरणम् । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं
निर्वपेदित्येवमादीनि । तत्र सन्देहः । किमेता विकृतयः सद्यस्कालाः,
उत द्यहकालाः ? इति । किं प्राप्तम् । विकृतिः प्राकृतान् धर्माश्चोद-
केन गृह्णाति । अतस्ते धर्मा आनुमानिका । पौर्णमासी चान्य कालः ।
स यदि वा प्रकृत्या गृह्येत, यदि वा विकृत्या, असम्भवेऽन्यतरस्याः

कालस्त्यक्तव्य. तत्रानुमानिको विकृतस्य त्यज्यतां, न प्रत्यक्षश्रुतः प्राकृतस्येति न्याय्यम् । तस्मात् सद्यस्काला एता विकृतयो भवेयुरिति ॥ २२ ॥ ॥ सि० ॥

द्वैयहकाल्ये तु यथान्यायम् ॥ २३ ॥

द्वैयहकाल्ये क्रियमाणे यथान्यायं कृतं भवति । तस्माद् द्वैयहकाल्यं स्यात् । चोदकस्तथाऽनुगृहीतो भवति । प्रकृतौ हि श्रूयते । पूर्वद्युरग्निं गृह्णाति । उत्तरमहर्देवतां यजेतेति । तस्माद् द्यहकालमेकमभिनिर्वर्त्य, तदहरेवोपक्रम्यापरेद्युः परिसमापयेत् ॥ २३ ॥ ॥ पूर्व०

वचनाद्वैककाल्यं स्यात् ॥ २४ ॥

नैतदेवं, द्यहकाला विकृतयो भवेयुरिति । सद्यस्काला स्युः । कस्मात् । वचनमिदं भवति, य इष्ट्या पशुना सामेन आग्रयणेन वा यक्ष्यमाणः स पौर्णमास्याममावास्यायां वा यजेतेति । साङ्गस्यैतद्वचनम् । तस्मात् साङ्गं पौर्णमास्याममावास्यायां वा कुर्वीतेति गम्यते । तेन सद्यस्काला विकृतयः ॥ २४ ॥ उत्तरम् ॥ विकृतानामैन्द्राग्नादीनां सद्यस्कालताधिकरणम् ॥ ७ ॥

सान्नाय्याग्निषोमीयविकारा ऊर्ध्वं सोमात्

प्रकृतिवत् ॥ २५ ॥

इह सान्नाय्यविकाराश्च अग्नीषोमीयविकाराश्च उदाहरणम् । सान्नाय्यविकारास्तावत् । यथा, आमिक्षा पशुरिति, अग्नीषोमीयमेकादशकपालं, निर्वपेच्छचामाकं, ब्राह्मणो वसन्ते ब्रह्मवर्चसकाम इत्येवमादयः । तत्र सन्देहः । किमेते प्रागूर्ध्वं च सोमात् । उत ऊर्ध्वमिति । किं प्राप्तम् । प्रागूर्ध्वं च विशेषानवगमात् । एवं प्राप्ते ब्रूम । ऊर्ध्वं सोमात् स्युरिति । प्रकृतिर्हि एषामूर्ध्वं सोमात् । चोदकेन एभिरपि ऊर्ध्वं सोमाद् भवितव्यम् । सान्नाय्यस्योर्ध्वं सोमाद् वचनेन, असोमयाजी सन्नयेदिति । अग्नीषोमीयस्यापि, आग्नेयो ब्राह्मणो देवतया स सोमेन इष्टा भवति, यदेवादः पौर्णमास हविः, तत्तर्ह्यनुनिर्वपेदिति, तर्हि स उभयदेवत्यो भवतीति । तद्विकृतिरपि सोमादूर्ध्वं भवितुमर्हति ॥ २५ ॥ सोमात् सान्नाय्यविकारादीनामुत्कर्षाधिकरणम् ॥ ८ ॥

तथा सोमविकारा दर्शपूर्णमासाभ्याम् ॥ २६ ॥

सोमविकारा गवादय एकाहाः । तेषु सन्देहः । किं दर्शपूर्णमा-
सात् प्रागूर्ध्वं च प्रयोक्तव्याः, उत ऊर्ध्वमिति ? । किं प्राप्तम् ? ।
अनियम , अविशेषात् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । तथा सोमविकारा दर्शपूर्ण-
मासाभ्यामूर्ध्वं स्युः । ज्योतिष्टोमो दर्शपूर्णमासाभ्यामूर्ध्वं भवति ।
दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति । चोदकेनैष धर्मो गवादिष्व-
प्येकाहेषु प्राप्नोति । तस्मात् तेऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यामूर्ध्वं कर्त्तव्या
इति ॥ २६ ॥ सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासात् पूर्व कर्त्तव्यताऽधिकर-
णम् ॥ ९ ॥ इति श्रीशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ५ ॥ ४ ॥ समाप्तश्च पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठे अध्याये प्रथमः पादः ॥ ६ ॥ १ ॥

द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेतेत्येवमादि समास्त्रायते । तत्र सन्देहः । किं स्वर्गो गुणतः, कर्म
प्रधानतः । उत कर्म गुणतः, स्वर्ग प्रधानत इति । कुतः संशयः ।
इह स्वर्गकामोऽपि निर्दिश्यते, यजेतेत्यपि । अत्र स्वर्गकामयागयो-
सम्बन्धो गम्यते । तस्मिंश्च सम्बन्धे किं यागः साधनत्वेन सम्बद्ध्यते,
उत साध्यत्वेनेति भवति विचारणा ॥

तत्र यदि स्वर्गकामस्य पुरुषस्य यागः कर्त्तव्यतया चोद्यते, स्वर्गकामेन
यागः कर्त्तव्य इति, स्वर्गेच्छाविशिष्टस्य स सिद्ध्यतीति गम्यते । स्व-
र्गेच्छा तत्र पुरुषस्य यागं प्रत्युपदिश्यते । तेन तस्य स सिद्ध्यति,
नान्यस्य इति । यः स्वर्गकामः, स शक्नोति पुरुषो यागं साधयितुम् ॥
अथ स्वर्गकामस्य कामः कर्त्तव्यतया चोद्यते, ततो यागविशिष्टा
कर्त्तव्यतेति यागः साधकोऽभ्युपगम्यते । स चायमुभयोरप्यर्थ एत-
स्मादुच्चरिताद्वाक्याद् गम्यते । यागो वा कर्त्तव्य , कामो वेति । न
चैतद् यौगपद्येन सम्भवति । यदा कामो, न तदा यागः । यदा यागो,
न तदा कामः । वचनव्यक्तिभेदादुपपन्न संशयः ॥

तथेदमपरं सन्दिग्धम् । किं प्रीतिः स्वर्गः ? उत द्रव्यमिति ।
यदि द्रव्यं स्वर्गस्ततः प्रधानं कर्म, द्रव्यं गुणभूतम् । अथ प्रीतिः
स्वर्गस्ततो यागो गुणभूतः, स्वर्गः प्रधानम् ? इति । कुतः संशयः ।
नास्त्यत्र कामस्य गुणत्वेन प्रधान्येन वा श्रुतिः । सम्बन्धमात्रं त्वस्य

यागेन गम्यते । द्रव्यस्य तु कर्मार्थता स्वभावतः । पुरुषप्रयत्नस्य च फलार्थता ॥ किं तावत् प्राप्तम् । स्वर्गो गुणतः, कर्म प्रधानत इति । तत्र तावद्वर्णयन्ति । द्रव्यं स्वर्ग इति । कथमवगम्यते । सर्वेषामेव शब्दानामर्थज्ञाने लौकिक प्रयोगोऽभ्युपायः । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे द्रव्यवचनः स्वर्गशब्दो लक्ष्यते । कौशिकानि सूक्ष्माणि वासांसि स्वर्गः, चन्दनानि स्वर्गः, द्व्यष्टवर्षा स्त्रिय स्वर्ग इति । यद् यत् प्रीतिमद् द्रव्यं, तत्तत् स्वर्गशब्देनोच्यते । तेन सामानाधिकरण्यात् प्रीतिमद् द्रव्यं स्वर्ग इति मन्यामहे । उपमानाच्छब्दप्रवृत्तिरिति चेत् । न हि कस्मिंश्चिदनुपमिते लोके प्रसिद्धः, यस्यैतदुपमानं स्यात् । तस्मान्नोपमानम् । अतो द्रव्यं स्वर्ग इति ॥ नेत्याह । प्रीतिः स्वर्ग इति । न द्रव्यम् । व्यभिचारान् । तदेव हि द्रव्यं कस्याश्चिदवस्थायां न स्वर्गशब्दोऽभिदधाति । प्रीतिं तु कस्याश्चिदवस्थायां न नाऽभिदधाति । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतदवगम्यते— प्रीतौ स्वर्गशब्दो वर्तते इति ॥ नैतदस्ति, प्रीतेरभिधायकः स्वर्गशब्द इति । कुत । विशेषणत्वात् । यद् विशेषण, न तच्छब्देनोच्यते । तद् यथा, दण्डीति दण्डनिमित्तः पुरुषवचनः । दण्डोऽस्य निमित्तं, नाभिधेयः । एवमेष न प्रीतिवचनः । प्रीतिसाधनवचनस्त्वेष स्वर्गशब्द इति ॥ ननु स्वर्गशब्दो लोके प्रसिद्धो विशिष्टे देशे । यस्मिन्नोष्णं, न शीतं, न क्षुद्रं, न तृष्णा, न अरति, न ग्लानिः, पुण्यकृत एव प्रेत्य तत्र गच्छन्ति, नान्ये । अत्रोच्यते । यदि तत्र केचिदमृत्वा गच्छन्ति, तत आगच्छन्ति अजनित्वा, तर्हि स प्रत्यक्षो देश एवञ्जातीयको, न त्वनुमानाद् गम्यते ॥ ननु चान्ये सिद्धाः केचिद् दृष्टवन्तः, ते चाऽऽख्यातवन्त इति चेद् । न तत्र प्रमाणमस्ति, सिद्धा एवञ्जातीयकाः सन्ति, ते च दृष्टाऽऽचक्षीरन्निति । तस्मादेवञ्जातीयको देश एव नास्ति ॥ ननु च लोकादाख्यानैभ्यो वेदाच्चावगम्यते, देश एवञ्जातीयकः स्वर्ग इति । तन्न । पुरुषाणामेवंविधेन देशेनाऽसम्बन्धादऽप्रमाणं वचः । आख्यानमपि पुरुषप्रणीतत्वाद्नादरणीयम् । वैदिकमपि स्वर्गाख्यानं विधिपरं नास्त्येव । भवति तु विध्यन्तरेणैकवाक्यभूतं स्तुतिपरम् । यद्यपि केवलसुखश्रवणार्थापत्त्या तादृशो देशः स्यात्, तथाप्यस्मत्पक्षस्याविरोधः । प्रीतिसाधने स्वर्गशब्द इति । तेन देशेन व्यवहाराभावात् कुतस्तस्याभिधायकः स्वर्गशब्दो भविष्यती-

ति । यदा प्रीतिमद् द्रव्यं स्वर्गस्तदा ब्रूमः । द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्ध इति । यागोऽत्र कर्त्तव्य इति श्रूयते स्वर्गकामस्य । तत्रावश्यं स्वर्गस्य यागस्य च सम्बन्धः । तत्र भूतं द्रव्यम् । भव्यं कर्म । भूतस्य च भव्यार्थता न्याय्या । दृष्टार्थत्वात् । न तु भव्यस्य भूतार्थता । तत्र दृष्ट उपकारस्त्यज्येत ॥ कथं पुनरवगम्यते, यागः कर्त्तव्यतया चोच्यते इति । यदा कामस्यापि कर्त्तव्यताऽस्माद् वाक्याद् अवगम्यते, उच्यते, कामस्य कर्त्तव्यता वाक्यात् । यज्यर्थस्य कर्त्तव्यता श्रुते । श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी । तस्मादयमर्थः । स्वर्गकामो यागं कुर्यादिति । स्वर्गकामस्य यागः कर्त्तव्य इति । कर्त्तव्यश्च सुखवान् । स्वकर्त्तव्यो दुःखवान् । कर्त्तव्य इति चैनं ब्रूते । तस्मात् सुखफलो यागो भविष्यति, स तु यस्येच्छा तस्य सिद्ध्यति, नान्यस्येति गम्यते । तेन स्वर्गेच्छा यागस्य गुणभूता । स्वर्गस्यापि कर्मणो द्रव्येच्छा भवति गुणभूता । तथा द्रव्यमानेतुं यतते दृष्टेनैव द्वारेण । इह तु स्वर्गसंज्ञकद्रव्येच्छैव नियम्यते । यथैव सा गुणभूता प्राप्ता । तथैव सती नियम्यते, दृष्टेनैव द्वारेण, नादृष्टेनोपकारेण । तेन स्वर्गेच्छया गुणभूतया स्वर्गद्रव्यं प्रति यतिष्यते यागं साधयितुम् । अथाप्यदृष्टेन तथापि न दोषः ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

असाधकं तु तादर्थ्यात् ॥ २ ॥

तुशब्देन पक्षो व्यावर्त्यते । तत एतावत् तावद् वर्णयन्ति, प्रीतिः स्वर्ग इति । कुतः । एवमुक्तं भवता । प्रीतिविशिष्टे द्रव्ये स्वर्गशब्दो वर्त्तते इति । यद्येवं, पूर्वं तर्हि प्रीतौ वर्त्तितुमर्हति । तां हि स न व्यभिचरति । व्यभिचरति पुनर्द्रव्यम् । यस्यैव प्रीतिसाधनस्य द्रव्यस्य वक्ता स्वर्गशब्दस्तदेवं यदा न प्रीतिसाधनं भवति, तदा न स्वर्गशब्देनाभिधीयते । तस्मात् प्रीतिवचनोऽयम् । यत्तुक्तं दण्डिशब्दवदिति । सोऽपि प्रतीते शब्दादृण्डे, दण्डिनि प्रत्ययमादधाति । अन्तर्गतस्तत्र दण्डशब्दः । स दण्डस्य वाचकः । इह पुनः स्वर्गशब्द एव प्रीतेरभिधाता ॥ प्रीतिवचनश्चेद् यागो गुणभूतः, प्रीतिः प्रधानम् । कुतः । तादर्थ्यात् पुरुषप्रयत्नस्य । प्रीत्यर्थं हि पुरुषो यतते । तेन न प्रीतिर्यागसाधनमिति विज्ञायते । द्रव्यं हि यागसाधनम् । न ऋते द्रव्याद् यागो भवति । यस्माद् द्रव्यदेवताक्रिये यजतिशब्दो वर्त्तत ।

असत्यामपि प्रीत्यां भवति याग । यदि च यागो न प्रीत्यर्थो भवेद्
असाधकं कर्म भवेत् । साधयितारं नाधिगच्छेत् । यो हि प्रीत्यर्थः,
स साध्यते, नान्यः ॥ ननु कर्त्तव्यतया याग श्रूयते । उच्यते । सत्यं
कर्त्तव्यतया श्रूयते, कामोऽपि कर्त्तव्यतयाऽवगम्यते । आह । श्रुत्या
यागस्य, वाक्येन कामस्य । न चोभयोः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उच्य-
ते । यद्यपि याग कर्त्तव्यः श्रूयते, तथापि न कर्त्तव्यः । सुखद क-
र्त्तव्यो भवति । दुःखदो याग । तस्मात् प्रत्यक्षेणाऽकर्त्तव्यः । प्रत्यक्षेण
च दुःखदः । कर्त्तव्यतावचनादनुमानेन सुखदो भवतीति । उच्य-
ते । अनुमानं च प्रत्यक्षविरोधान्न प्रमाणम् । तस्मादकर्त्तव्यो यागः ।
यदि न प्रीत्यर्थः ॥

अथान्येन फलवचनेन सम्भन्तस्यते इति । उच्यते । स-
म्बद्ध्यमानोऽप्यविधीयमानो न समीपवचनमात्रेण फलवान् विज्ञायते ।
तस्मादनर्थको भा भूदिति स्वर्गस्य कर्त्तव्यता गम्यते । पुरुषप्रयत्नश्च
यागविशिष्ट इति यागस्तस्य करण स्यात् । तस्मात् सुष्ठूक्तं, यागो
गुणभूतः, स्वर्गः प्रधानभूत इति ॥ २ ॥ सि० ॥

प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात् कर्मतो ह्यभिसम्बन्ध-
स्तस्मात् कर्मोपदेशः स्यात् ॥ ३ ॥

न केवलमानर्थक्यभयाद् यागस्य गुणभावं ब्रूमः । किं तर्हि,
स्वर्गसंज्ञकमर्थं प्रति करणत्वेन यागो विधीयते । ननु यागः कर्त्त-
व्यतया श्रुत्या विधीयते । सत्यमेवम् । आनर्थक्यं तु तथा भवति ।
स्वर्गं प्रत्यविहिते यागे, स्वर्गकामस्तस्मिन् निष्फले विधीयमानोऽपि
निष्प्रयोजनः स्यात् । तत्रास्यापदेशवैयर्थ्यम् । द्वयोश्च विधीयमान-
योः परस्परणासम्बद्धयोर्वाक्यभेदप्रसङ्गः । अतो न स्वर्गकामपदेन
स्वार्थो विधीयते । किं तर्हि, उद्दिश्यते । तत्र वाक्याद् अवगतस्य
कामस्य कर्त्तव्यताऽवगम्यते, यागस्य च करणता । एवञ्च यागक-
र्त्तव्यतायां न प्रत्यक्षविरोधो भविष्यति । तस्मात् कर्मोपदेशः स्यात् ।
कर्म स्वर्गं प्रत्युपदिश्यते, न स्वर्गः कर्म प्रति ॥ किमतो यदि स्वर्गो
नोपदिश्यते ? । एतदतो भवति । न ह्यनुपदिष्टोऽनर्थप्राप्तश्च गुणो
भवति । तस्मात् स्वर्गः प्रधानतः, कर्म गुणत इति ॥ अपिच । यस्य
स्वर्ग इष्टः स्यात् स यागं निर्वर्त्तयेदित्यसम्बद्धमिव । अन्यदिच्छति,

अन्यत् करोतीति । अथ मतं, ततः स्वर्गो भवतीति सम्बन्धादिर्द-
गम्यते इति । न शब्दप्रमाणकानामन्तरेण शब्दमवगतिन्याय्या । वा-
क्यादेवास्मादिमं सम्बन्धमवगच्छामः । यथा, काष्ठान्याहर्तुकामो-
ऽरण्यं गच्छेदिति यदि ब्रूयाद्, ब्रूयादेतत्- दृष्टं तत्र प्रमाणान्तरेणा-
ऽरण्यगमनस्य काष्ठाहरणसामर्थ्यमिति ॥ अथ मन्यते, उपदेशानर्थक्यं
भा भूदित्यर्थापत्तिर्भविष्यतीति । उच्यते । नोपदेशानर्थक्यस्यैतत्
सामर्थ्यं, यदन्तरेण फलवचनं यागस्य प्रीति फलमवगम्येत । काम-
मस्यानर्थक्यं भवतु, न जातुचित् सामर्थ्यमस्य जायते । न हि द-
ग्धुकामस्योदकोपादानमसति दाहेऽनर्थकमिति दहनशक्तिमस्य ज-
नयेत् । अथ वा स्वर्गकामस्य यागो विधीयते इति पक्षान्तरावलम्बेन
अस्यार्थवत्ता भविष्यति ॥

ननु इतरस्मिन्नपि पक्षे स्वर्गकामस्य यागो विधीयते, न यागात्
स्वर्गः । नैतदेवम् । तस्मिन् खलु पक्षे स्वर्गं प्रार्थयमानस्यानुष्ठानम-
नूद्य यागस्तस्योपायत्वेन विधीयते इति न दोषः । तदनुष्ठानं स्वर्गं
प्रतीति नास्ति वचनमिति चेत् । इष्टमर्थं प्रत्यनुष्ठानं भवति । स्वर्ग-
कामस्य च स्वर्ग इष्टः । तदनुष्ठानविशेषग्रहणार्थमेव स्वर्गकामवि-
शेषणग्रहणमिति निरवद्यम् । तस्मात्, स्वर्गकामस्य यागकर्मोपदेशः
स्यात् । अतः स्वर्गः प्रधानतः कर्म गुणत इति स्वर्गकाममधिकृत्य,
यजेतेति वचनमित्यधिकारलक्षणमिदं सिद्धं भवति ॥ ३ ॥ ॥ युक्तिः ॥
यागादिकर्मणां स्वर्गादिफलसाधनताधिकरणम् ॥ १ ॥ अधिकारन्यायः ॥

फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात् ॥ ४ ॥

इदमामनन्ति । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्योतिष्टो-
मेन स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादि । तत्र सन्देहः । किं यावत् किञ्चित्
सत्त्वं तत् सर्वमधिकृत्य एतदुच्यते, उत समर्थमधिकृत्य ? इति ।
किं प्राप्तम् । सर्वाधिकारः । अविशेषात् । ननु वृक्षादयो न किञ्चित्
कामयन्ते । कथं तेषामधिकारः स्यात् । उच्यते । मा भूदचेतनाना-
म् । तिरश्चस्त्वधिकृत्य यजेतेति ब्रूयात् । ननु तिर्यञ्चोऽपि न किञ्चित्
कामयन्ते । नेति ब्रूमः । कामयन्ते सुखम् । एवं हि दृश्यते, घर्मोप-
तप्ताश्छायामुपसर्पन्ति, शीतेन पीडिता आतपम् ॥ आह । ननु तिर्य-
ञ्च आसन्नं फलं चेतयन्ते न कालान्तरफलं प्रार्थयन्ते । कालान्तर-

फलानि च वैदिकानि कर्माणि । उच्यते । कालान्तरेऽपि फलं
कामयमाना लक्ष्यन्ते । शुनश्चतुर्दश्यामुपवसतः पश्याम । इयेनां-
श्च । ऽष्टम्याम् । न चैषां व्याध्याशङ्का । नियतनिमित्तत्वात् । नाना-
ऽऽहाराणामपि तस्मिन् काले दर्शनात् । समानाहाराणामप्यन्यस्मिन्
काले अदर्शनात् । लिङ्गानि च वेदे भवन्ति । देवा वै सत्रमासते-
त्येवमादीनि देवतानाम् ऋषीणां वनस्पतीनामधिकारं दर्शयन्ति ॥
ननु कात्स्न्येन विधिमुपसंहर्तुं न शक्नुवन्तीत्यनधिकृता । उच्यते ।
यागं कर्तुं शक्नुवन्ति केचित् । तस्माद् यजेतेत्येवमादीन्यधिकरिष्य-
न्ति शक्नुवन्तः । विष्णुक्रमादिवचनानि त्वशक्तान्नाधिकरिष्यन्ति ।
तत्र योऽनुपदिष्टविष्णुक्रमादिकं स केवलं यागं करिष्यति । कस्तस्य
दोषः । द्रव्यपरिग्रहोऽपि, देवग्रामः, हस्तिग्रामः, ऋषभस्य ग्राम इ-
त्युच्चार्यादस्त्येवेति । तस्मादमनुष्याणामपि शक्नुवतामधिकार इति
॥ ४ ॥ ॥ पूर्व० ॥

कर्तुं चाश्रुतिसंयोगाद्विधिः कात्स्न्येन गम्यते ॥ ५ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न चैतदस्ति, तिर्यगादीनामप्यधि-
कार इति । कस्य तर्हि । यः समर्थः कृत्स्नं कर्माभिनिर्वर्त्तयितुम् । न
चैते शक्नुवन्ति तिर्यगादयः कृत्स्नं कर्माभिनिर्वर्त्तयितुम् । तस्मा-
देषां न सुखस्याऽप्युपायः कर्म इति । कथं यो न शक्यते कर्तुं, सो-
ऽप्युपायः स्यादिति । न देवानाम् । देवतान्तराभावात् । न हि आ-
त्मानमुद्दिश्य त्यागः सम्भवति । त्याग एवासौ न स्यात् । न ऋषी-
णाम् । आर्षेयाभावात् । न भृगवादयो भृगूनादिभिः सगोत्रा भवन्ति ।
न चैषां सामर्थ्यं प्रत्यक्षम् । अपि च तिर्यश्चो न कालान्तरफलेन
अर्पितः । आसन्नं हि कामयन्ते ॥

ननु चाक्तः, कालान्तरफलार्थिनस्तिरश्चः पश्यामः, शुनः इयेनांश्चतु-
र्दश्यामष्टम्यां चापवसत इति । उच्यते । न जन्मान्तरफलार्थिन उपव-
सन्ति । कथमवगम्यते । वेदाध्ययनाभावात् । ये वेदमधीयते ते एतद्विदुः
इदं कर्म कृत्वा इदं फलममुत्र प्राप्नोतीति । न चैते वेदमधीयते ।
नापि स्मृतिशस्त्राणि । नाप्यन्येऽप्योऽवगच्छन्ति । तस्मान्न विदन्ति
धर्मम् । अविद्वांसः कथमनुतिष्ठन्त्युः । तस्मान्न धर्मायोपवसन्तीति ॥

किमर्थं तर्ह्येषामुपवासः । उच्यते । रोगादरुचिरेषाम् । कथं पुनर्नियते काले रोगो भवति । उच्यते । नियतकाला अपि रोगा भवन्ति । यथा तृतीयकाश्चातुर्थकाश्चेति । तस्मान्मनुष्याणामधिकार इति । न च तिरश्चां द्रव्यपरिग्रहः । न हि एते द्रव्यं स्वेच्छया उपयुञ्जाना दृश्यन्ते । तस्मादनीशाना धनस्य । यत्तु, देवग्रामो हस्तिग्राम इति । उपचारमात्रं तत् । तस्मादपि न तिरश्चामधिकार इति ॥ यानि पुनर्लिङ्गानि, देवा वै सत्रगासतेत्येवमादीनि अर्थवादास्ते विधिप्ररोचना-
ऽर्थाः । विद्यते हि विधिरन्य स्तेषु सर्वेषु न च विधेर्विधिनैकवाक्य-
भावो भवति । वचनव्यक्तिभेदात् । स्तुतिस्तु सा । इत्थं नाम सत्राणि आसितञ्ज्यानि, यत् कृतकृत्या अपि आसते देवा, आसन्नचेतना अपि तिर्यश्च, अचेतना अपि वनस्पतयः, किमङ्ग पुनर्विद्वांसो मनुष्या इति ॥

ननु विष्णुक्रमादिष्वनधिकृता केवलं यागं करिष्यन्ति । नैवम् । गुणा यागं प्रत्युपदिश्यन्ते, न कर्त्तार प्रति । तेन यागमात्रे क्रियमाणे वैगुण्यमिति न फलसम्बन्धः स्यात् । कथं पुनर्यागं प्रत्युपदिश्यते ? इति चेद्, इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्य यागवचनस्यान्तिकादुपनिपातताः शक्नुवन्ति तं निराकाङ्क्षीकर्तुम् । इतरथा हि कर्तृनधिकुर्वत्सु गुणवचनेष्वनिवृत्ताकाङ्क्ष फलवचनमनर्थकमेव स्यात् । अनुपङ्गश्च फलवचनमभविष्यत् । तत्र साकाङ्क्षत्वाद् वाक्यमुपरोत्स्यते । अथेतदेव - - - - - समर्थानां सगुणं कर्म विधास्यति, असमर्थानां विगुणमिति । तन्न । सकृदुच्चारणे उभयशक्तिविरोधाद् वाक्यम्भिद्येत । साकाङ्क्षं हि तदितिकर्त्तव्यतां प्रति । तस्मात् साङ्गयागोपदेशः स इति निरङ्गयागोपदेशाभावः । तस्मान्मनुष्याणामेव अधिकार इति ॥ प्रयोजनं पक्षोक्तं केचिदाहुः । सहस्रसंवत्सरं न नियोगतो दिवसेषु कल्पयितव्यम् । पूर्वपक्षे तदायुषां देवतादीनां सम्भवतीति । सिद्धान्ते तत्र सम्भवदपि दिवसेष्वेवावकल्पयितव्यमिति । तत्तूपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ ५ ॥ सि० ॥ यागादिषु मनुष्यस्यैवाधिकाराधिकरणम् ॥ २ ॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमैतिशायनः ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादि समाप्तायते । तत्र सन्देहः । किं स्वर्गकामं पुमांसमधिकृत्य यजेतेत्येष शब्द उच्चरितः । अथ वाऽनियमः, स्त्रियं पुमांसं च ? इति । किं प्राप्तम् । पुंलिङ्गमधिकृतं

मेने ऐतिशायनः । कुत । लिङ्गविशेषनिर्देशात् । पुंलिङ्गेन विशेषण निर्देशो भवति, स्वर्गकामो यजेतेति । तस्मात् पुमानुक्तो यजेतेति, न स्त्री ॥ ६ ॥ पूर्व० ॥

तदुक्तित्वाच्च दोषश्रुतिरविज्ञाते ॥ ७ ॥

अविज्ञाते गर्भे हते ऋणहत्यानुवादो भवति । तस्मादविज्ञातेन गर्भेण हतेन ऋणहा भवतीति । ऋणहा पापकृत्तमः । यश्चोभयो-
र्लोकयोरुपकरोति, तस्य हन्ता ऋणहा । यज्ञहन्ता ऋणहा । स यज्ञ-
साधनवधकारी । तस्माद् यज्ञं ऋणशब्देन अभिदधाति । स हि
विभर्त्ति वा सर्वं, भूति वा आनयति । अतो ऋणहा यज्ञवधकारी ।
स पुंयुक्तत्वादनुवादोऽवकल्पते । अविज्ञाते गर्भे हन्यमाने कदाचित्
पुमान् हन्येतातत्र यज्ञाधिकृतस्य हतत्वाच्च यज्ञवधो ऋणहत्या स्यात् ।
इतरथा यद्युभयोरधिकारस्ततो विज्ञाते चाविज्ञाते च यज्ञवधः स्यात् ।
तत्राविज्ञातग्रहणमतन्त्रमिति कल्प्येत । तस्माद्विवाक्षिता पुंलिङ्गस्य
वाचिका विभक्तिरिति ॥ तथा, आत्रेयीं हत्वा ऋणहा भवति ।
आत्रेयीमापन्नगर्भमाहुः । अत्र = कुक्षौ अस्या विद्यते इत्यात्रेयी । त-
स्मादपि पुंसोऽधिकारो गम्यते । यथा, पशुमालभेतेति पुंशुरेवाल-
भ्यते । लिङ्गविशेषनिर्देशात् । एवमिहापि द्रष्टव्यमिति ॥ ७ ॥ युक्तिः ॥

एवं प्राप्तं ब्रूमः—

जातिं तु बादरायणोऽविशेषात् तस्मात् स्त्र्यपि
प्रतीयेत जात्यर्थस्याविशिष्टत्वात् ॥ ८ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, पुंसोऽधिकार इति । जातिं
तु बादरायणोऽधिकृतां मन्यते स्म । आह । किमयं स्वर्गकाम इति
जातिशब्दः समाधगतः । नेत्याह । कथं तर्हि । यौगिक, स्वर्गेच्छा-
योगेन वर्त्तते । केन तर्हि शब्देन जातिरुक्ता या अधिकृतेति गम्यते ?
नैव च वयं ब्रूमो, जातिवचन इह शब्दोऽधिकारक इति । किन्तर्हि ।
स्वर्गकामशब्देनाभावपि स्त्रीपुंसावधिक्रियते इति । अतो न विवाक्षतं
पुंलिङ्गमिति । कुत । अविशेषात् । न हि शक्नोत्येषा विभक्तिः स्वर्ग-
काम लिङ्गेन विशेष्युम् । कथम् । लक्षणत्वेन श्रवणात् । स्वर्गे कामो
यस्य, तमेष लक्ष्यार्थः शब्दः । तेन लक्षणेनाधिकृतो यजेतेति शब्देन
उच्यते । तत्र लक्षणमविशिष्टं स्त्रियां पुंसि च । तस्माच्छब्देनोभाव-

ऽपि स्त्रीपुंसावधिकृताविति गम्यते । तत्र केनाधिकारः स्त्रिया निव-
र्त्यते । विभक्त्या इति चेत् । तन्न । कस्मात् । पुंवचनत्वात् । स्त्रीनि-
वृत्तावशक्तिः । पुंसो विभक्त्या पुनर्वचनमनर्थकमिति चेद् न । आन-
र्थक्येऽपि स्त्रीनिवृत्तेरभावः । परिसङ्ख्यायां स्वार्थहानि परार्थक-
ल्पना प्राप्तबाधश्च । न चानर्थक्यम् । निर्देशार्थत्वात् । तस्मात्
ह्यपि प्रतीयेत जात्यर्थस्याविशिष्टत्वात् ॥ ८ ॥ सि० ॥

चोदितत्वाद् यथाश्रुति ॥ ९ ॥

अथ यदुक्तं, पशुमालभेतेति पुंशुरालभ्यते । पुंलिङ्गवचनसाम-
र्थ्यात् । एवमिहापि पुंलिङ्गवचनसामर्थ्यात् पुमानधिक्रियते यागव-
चनेनेति । तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । नात्र जातिद्रव्यस्य लक्षण-
त्वेन श्रूयते । यदि हि लक्षणत्वेन श्रूयेत, तत स्त्रिया अपि याग
उक्तो न पुंवचनेन विवर्त्येत । इदं तु पशुत्वं यागस्य विशेषणत्वेन
श्रूयते । तत्र पशुत्वस्य यागस्य च सम्बन्धो, न द्रव्ययागयोः । यथा
पशुत्वं यागसम्बद्धमेवं पुस्त्वमेकत्वं च । सोऽयम् अनेकविशेषणवि-
शिष्टो याग श्रूयते । स यथाश्रुति एव कर्त्तव्य । उपादेयत्वेन चादि-
तत्वात् ॥ यच्च दोषश्रुतिरविज्ञाते गर्भे हते आत्रेय्यां च पुंयुक्तत्वेनेति ।
तत् परिहर्त्तव्यम् । अत्रोच्यते । अविज्ञातेन गर्भेणेत्यनुवाद प्रशं-
सार्थः । आत्रेयी च न हन्तव्येति । इत्थं गर्भो न हन्तव्यः । यदऽव्य-
क्तेनाप्येनस्वी भवति । पुंलिङ्गविभक्ति श्रूयमाणा न शक्नोति स्त्रियं
निवर्त्तयितुम् । किमङ्ग पुनरविज्ञातगर्भवचनं लिङ्गम् । तथा गोत्र-
प्रशंसार्थमात्रेय्या अवधसङ्कीर्त्तनम् । न चापन्नसत्त्वा आत्रेयी । गोत्रं
हि एतत् । न हि अत्रशब्दादयं तद्धित उत्पन्नः । समर्थानां हि त-
द्धित उत्पद्यते । न च अत्र-शब्दस्य सामर्थ्यमस्ति ॥ ९ ॥ आ० नि० ॥

द्रव्यत्वात् पुंसां स्याद् द्रव्यसंयुक्तं क्रयविक्रयाभ्याम-

द्रव्यत्वं स्त्रीणां द्रव्यैः समानयोगित्वात् ॥ १० ॥

पुंसां तु स्यादधिकारः । द्रव्यवत्त्वात् । द्रव्यवन्तो हि पुमांसो
न स्त्रियः । द्रव्यसंयुक्तं चैतत् कर्म । व्रीहिभिर्यजत, यवैर्यजतत्येव-
मादि । कथम् अद्रव्यत्वं स्त्रीणाम् । क्रयविक्रयाभ्याम् । क्रयविक्रय-
संयुक्ता हि स्त्रियः । पित्रा विक्रीयन्ते । भर्त्रा क्रीयन्ते । विक्रीत-
त्वाच्च पितृधनानामनीशिन्यः । क्रीतत्वाच्च भर्तृधनानाम् । विक्रयो

हि श्रूयते । शतमधिरथं दुहितृमते दद्यात्, आर्षे गोमिथुनमिति ।
न चैतद् दृष्टार्थं सति आनमनेऽदृष्टार्थं भावितुमर्हति । एवं द्रव्यै-
समानयोगित्वं स्त्रीणाम् ॥ १० ॥ पूर्वम् ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ११ ॥

या पत्या क्रीता सत्यथान्यैश्चरतीति क्रीतता दर्शयति ॥ ११ ॥ उदाहरणम् ॥

तादर्थ्यात् कर्मतादर्थ्यम् ॥ १२ ॥

आह । यदनया भक्तोपसर्पणेन वा कर्त्तनेन वा धनमुपार्जितं, तेन
यक्ष्यते इति । उच्यते । तदप्यस्या न स्वम् । यदा हि साऽन्यस्य स्व-
भूता, तदा यत् तदीयं तदपि तस्यैव । अपिच, स्वामिनस्तया कर्म
कृतव्यम् । न तत् परित्यज्य स्वकर्माहतिं कर्तुम् । यत्तयाऽन्येन प्र-
कारेणोपाज्यते, तत् पत्युरेव स्व भावितुमर्हतीति । एवञ्च स्मरति—
भार्या दासश्च पुत्रश्च निर्द्धना सवे एव ते ।

यत्ते समाधिगच्छन्ति, यस्य ते तस्य तद्धनमिति ॥ १२ ॥ आ० नि०

फलोत्साहाविशेषात् ॥ १३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न चैतदस्ति । निर्द्धना स्त्रीति । द्रव्य-
वती । हे सा । फलोत्साहाविशेषात् । स्मृतिप्रामाण्याद् अस्वया तथा
भावितव्यं, फलार्थिन्यापि । श्रुतिविशेषात् फलार्थिन्या यष्टव्यम् ।
यदि स्मृतिमनुरुद्ध्यमाना परवशा निर्द्धना च स्यात्, यजंतेत्युक्ते
सति न यजत । तत्र स्मृत्या श्रुतिर्बाध्येत । न चैतन्न्याय्यम् । तस्मात्
फलार्थिनी सती स्मृतिमप्रमाणिकृत्य द्रव्यं परिगृह्णीयाद् यजेत चेति
॥ १३ ॥ उत्तरम् ॥

अर्थेन च समवेतत्वात् ॥ १४ ॥

अर्थेन चास्याः समवेतत्वं भवति । एवं दानकाले संवादः क्रिय-
ते— धर्मे च अर्थे च कामे च नाऽतचरितव्येति । यत्तूच्यते । भार्या-
ऽऽदयो निर्द्धना इति । समयमाणमपि निर्धनत्वमन्याय्यमेव । श्रुति-
विरोधात् । तस्मादस्यातन्व्यमनन प्रकारेणाच्यते, सव्यवहारप्र-
सिद्ध्यर्थम् ॥ १४ ॥ युक्तः ॥

क्रयस्य धर्ममात्रत्वम् ॥ १५ ॥

यत्तु क्रयः श्रूयते । धर्ममात्रं तु तत् । नासौ क्रय इति । क्रयो हि

उच्चनीचपण्यपणो भवति । नियतं त्विदं दानम् । शतमधिरथं, शो-
भनामशोभनाश्च कन्यां प्रति । स्मार्त्तं च श्रुतिविरुद्धं विक्रयं नानुम-
न्यन्ते । तस्माद् अविक्रयोऽयमिति ॥ १५ ॥ ॥ आ० नि० ॥

स्ववत्तामपि दर्शयति ॥ १६ ॥

पत्नी वै पारिणयस्य ईष्टे पत्यैव गतमनुमतं क्रियते । तथा
भसदा पत्नी संयाजयन्ति । भसद्वीर्या हि पत्नयः । भसदा वा एता-
परगृहाणामैश्वर्यमवरुन्धते इति ॥ १६ ॥ युक्तिः ॥ यागादिषु स्त्रीपुंस-
योरुभयोरधिकाराधिकरणम् ॥ ३ ॥

स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात् ॥ १७ ॥

स्ववन्तावुभावपि दम्पती इत्येवं तावत् स्थितम् । तत्र सन्देहः ।
किं पृथक् पत्नी यजेत, पृथग् यजमानः ? उत सम्भूय यजेयातामि-
ति । किं प्राप्तम् । पृथक्त्वेन । कुतः । एकवचनस्य विवक्षितत्वात् ।
उपादेयत्वेन कर्त्ता यजेतेति श्रूयते । तस्मादैकवचनं विवक्ष्यते ।
यथा न द्वौ पुरुषौ सम्भूय यजेयातां, तथाऽत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ एवं
प्राप्ते ब्रूमः । स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात् । वचनात्तयो सहक्रि-
या । एवं हि स्मरन्ति, धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्येति ।
तथा सहधर्मश्चरितव्यः सहापत्यमुत्पायितव्यमिति । उच्यते । स्मृति-
वचनेन न श्रुतिवचनं युक्तं बाधितुम् । नेति ब्रूमः । इह किञ्चित्
कर्म स्त्रीपुंसकर्तृकमेव । यथा दर्शपूर्णमासौ ज्यातिष्टोम इति । यत्र
पत्न्यवेक्षितेन यजमानावेक्षितेन चाज्येन होम उच्यते, तत्रान्यतरा-
ऽभावे वैगुण्यम् ॥

ननु पुंसो यजमानस्य यजमानावेक्षितमाज्यं, स्त्रिया यजमाना-
याः पत्न्यवेक्षितं भविष्यतीति । नेत्याह । न अयमीक्षितृसंस्कारः ।
ईक्षितुः संस्कारो यदि, तदैवं स्यात् । आज्यसंस्कारश्चायम् । गुण-
भूतौ ईक्षितारौ । तत्रान्यतरापाये नियतं वैगुण्यम् । सर्वाङ्गापसंहा-
री च प्रयोगवचनः । तत्रैतत् स्यात् । स्त्री यजमाना पुमांसं परिक्रेष्य-
त्याज्यस्येक्षितारं, पुमांश्च स्त्रियन्त्ववेक्षित्रीमिति । तच्च न । पत्नीति
हि यज्ञस्य स्वामिनीत्युच्यते, न क्रीता । पत्नीति सम्बन्धिशब्दो-
ऽयम् । यजमान इति च स्वामी, न क्रीतः । तस्मात् स्त्रीपुंसयोरैकमे-
वजातीयकं कर्मेति ॥ तत्र श्रुतिसामर्थ्याद् यः कश्चिद् यथा कथा-

चित् सह सम्भूय यजेतेति प्राप्ते, इदमुच्यते- यस्त्वया कश्चिद् धर्मः कथाचित् सह कर्त्तव्यः, सोऽनया सहति । तेन न श्रुतिविरोधः स्मृतेरिति गम्यते । अथ यदुक्तं, केवलस्य पुंसोऽधिकारः, केवलायाश्च स्त्रियाः । यजेतेत्येकवचनस्य विवक्षितत्वादिति । तत् परिहर्त्तव्यम् । इदं तावदयं प्रष्टव्यम् । यजेतेत्येकवचने विवक्षिते, कथं षोडशभिर्ऋत्विग्भिः सह यागो भवतीति । एवमुच्यते, प्रतिकारकं क्रियाभेदः । याजमानानेव पदार्थान् परिक्रयादीन् कुर्वन्, यजते इत्युच्यते यजमानः । आध्वर्युवानेव कुर्वन् अध्वर्युर्यजतीत्येवमुच्यते । यथा सम्भरणमेव कुर्वती स्थाली पक्तिं करोतीत्युच्यते । यस्य च कारकस्य य आत्मीयो व्यापारः, स एकवचने विवक्षिते एकेन कर्त्तव्यो भवतीति । एव चेद् यावान् व्यापारो यजमानस्य स तावान्, न सम्भूय कर्त्तव्यः । एकेनैको याजमानोऽपरेणापरः । द्वादशे वा शते एकेन षट्पञ्चाशत्, अपरणापि षट्पञ्चाशदिनि । इह तु पत्नीव्यापारोऽन्य एव । न तत्र पत्नी प्रवर्त्तमाना यजमानस्यैकत्वं विहन्ति । यथाऽध्वर्युराध्वर्युवेषु प्रवर्त्तमानोऽवश्यं च सह पत्न्या यष्टव्यम् । मध्यकं हि दम्पत्योर्धनम् । तत्र यागोऽनश्यं सह पत्न्या कर्त्तव्यः । इतरथाऽन्यतरानिच्छाया त्याग एव न संवर्त्तत । तथा हि द्वितीयया पत्न्या विना त्यागो नैवावकल्पते । यस्य द्वितीया पत्न्यस्ति, तत्र कर्त्तव्यार्थान् एका करिष्यति । कर्तृसंस्कारार्थेषु नैव दोषः । सम्भवन्ति हि तानि सर्वत्रेति ॥ १७ ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १८ ॥

लिङ्गं खल्वपि दृश्यते । योक्त्रेण पत्नीं सन्नहति मेखलया यजमानं मिथुनत्वायेति । यदि स्त्रीपुंसावेकत्र, योक्त्रस्य मेखलायाश्च विभागो वाक्याद् गम्यते । मिथुनसस्तवश्च । तदेतत् स्त्रीपुंससाधनके कर्मण्युपपद्यते, नान्यथा ॥ १८ ॥ युक्तिः ॥

क्रीतत्वात्तु भक्त्या स्वामित्वमुच्यते ॥ १९ ॥

स्थितादुत्तरमुच्यते । तुगब्दः पक्षः व्यावर्त्तयति । नैतदास्ति । यदुक्तं स्ववती स्त्रीति । क्रीता हि सा । दृष्टार्थत्वादधिरथशतदानस्य । अतो यदस्या स्वामित्वमुच्यते, तद् भक्त्या । यथा, पूर्णकोऽस्माकं बलीवर्दानामीष्टे इति । एवं पत्न्यापि पारिणयस्य ईष्टे इति ॥ १९ ॥ पूर्व०

फलार्थित्वात् स्वामित्वेनाभिसम्बन्धः ॥ २० ॥

नैतदस्ति । क्रयो मुख्यो, गौणं स्वामित्वमिति । फलार्थिनी हि सा, स्मृतिर्नादरिष्यते । स्मृत्यनुराधादस्वा स्यात् । स्ववती धृत्यनुराधात् ॥ २० ॥

फलवत्तां च दर्शयति ॥ २१ ॥

सं पत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतां यज्ञस्य धुर्य्या युक्तावभूताम् । सञ्ज्ञानानौ विजहीताम् । अरातीर्दिवि ज्योतिरजग्मारमतामिति द-
म्भ-त्योंः फलं दर्शयति । तस्मादप्युभौ अधिकृताविति सिद्धम् ॥ २१ ॥
उत्तरम् ॥ यागं दम्पत्योः सहाधिकाराधिकरणम् ॥ ४ ॥

द्वाधानं च द्वियज्ञवत् ॥ २२ ॥

अस्त्याधानं, य एवं विद्वानग्निमाधत्त इति । तत्रेदमामनन्ति, क्षौमे वसानावग्निमादधीयातामिति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं द्वौ पुरुषावादधीयाताम्, उतैक पुरुष इति । कथं संशयः । उच्यते । इहैतच्छ्रूयते, वसानावादधीयातामिति । तत्र वचनमर्थप्राप्तं पुनः श्रूयते । तत् किं पुंलिङ्गसम्बन्धार्थमुत क्षौमविध्यर्थमिति । उभयार्विच-
मानत्वाद् भवति संशयः । यदि लिङ्गसम्बन्धार्थमुभौ पुरुषावाधास्येते । अथ क्षौमसम्बन्धार्थं तत एकः । किं प्राप्तम् । द्वाधानन्तु द्वियज्ञवत् स्यात् । यथा, एतेन द्वौ राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजयातामिति द्वयोः पुरुषयोर्द्वियज्ञो भवति । एवं द्वाधान द्वयोः पुरुषयोः स्यात् । ततोऽविशेषाद्, वसानौ इति श्रवणादेव पुरुषौ गम्येते । न पदान्तर-
गतेन क्षौमेणास्य सम्बन्धः । श्रुत्यवगत हि श्रवणाद् अवगतम् । प-
दान्तरसम्बन्धं वाक्याद् अवगतम् । श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी । वसानशब्दगतश्चाऽर्थ आधानेन सम्बद्ध्यते, न क्षौमशब्दगतः ॥ आह वसानौ इति नायं केवलं पुंलिङ्ग एव । स्त्रीपुंसयोरप्यभिधायको भ-
वति । यथा कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटौ । शूकरश्च शूकरी च शूकराविति । एवं वसानश्च वसाना च वसानौ स्यातामिति । अत्रो-
च्यते । यत्र न अर्थः प्रकरणं वा विशेषकं, विधायकश्च शब्दो, नास्त्य-
ऽनुवादस्तत्र द्वौ पुमांसौ गम्येते । यथा द्वावानयेत्युक्तः पुमांसावान-
याति । द्वे आनयेति स्त्रियौ । तेन स्त्रियो वाचकमेकारान्त द्विवचन-
मिति गम्यते । औकारान्तमपि द्वयोः पुंनोर्वाचकमिति । यत्र द्वौ

स्त्रीपुंसयोः प्रयुज्यमानमौकारान्तं दृश्यते, तत्र किं पुमान् सद्वितीय-
स्तस्य निमित्तम् ? उत स्त्री सद्वितीयेति । उच्यते । पुंसि सद्वितीये
दृष्ट । यथा ब्राह्मणावानयेति । इहापि पुमान् सद्वितीयोऽर्थः । तस्मा-
त् पुंनिमित्तमिति गम्यते ॥ अत्राह । प्रयोगो यदि दृष्ट प्रमाणं, द्वयोः
पुंसोर्दृष्टः, कथमेकस्मिन् स्यात् । अत्रोच्यते । पुंसि च द्वित्वे च
दृष्ट इति शक्यते वदितुं, न द्वयोर्द्रव्ययोरिति । पुंभावं द्वित्वं चैष
शब्दो न व्यभिचरति । द्रव्यं पुनर्व्यभिचरति । अपि च युगपदधि-
करणवचनताया द्वन्द्वस्मृतेर्द्विवचनबहुवचनोपपत्तेश्च । प्रमित्रयो-
र्वरुणयोरिति च दर्शनात् । इतरेतरयोगे चार्थे समासविधानाद् द्वन्द्वा-
ऽपवादत्वाच्चैकशेषस्य । यथैव खदिरौ च धवलौ चेति निदर्शनं
क्रियते, एवमत्रापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् पुंसि द्वित्वे च वर्त्तते इति
गम्यते । न च स्त्रीद्वित्वे दृष्टः ॥ अत्राह । नन्वत्रैव दर्शनात्, स्त्रीपुंस-
योर्वाचक इति गम्यते । अत्रोच्यते । उक्तमेतत् । अन्यायश्चानेका-
र्थत्वमिति पुमान् सद्वितीयोऽस्यार्थो भविष्यति । स्त्रीपुंसौ चेत्यन्या-
यम् । अथेदानीं सद्वितीयस्य पुंसो विधौ कोऽन्यः सहाय इति ।
स्त्रिया अनभिधेयत्वाद्, अवश्यम्भावित्वाच्च द्वितीयस्य । अपरः स-
द्वितीयः पुमान्, एवमितरोऽपीतरेण सद्वितीयः, इतरोऽपीतरेणेति
द्वौ पुमांसावुपादीयेते । तस्मादिह द्वौ पुमांसावाधाने विधीयेते
इत्युच्यते ॥

ननु स्त्रीपुंसयोर्वाचकमौकारान्तं द्विवचनं स्मरन्ति । नैषा स्मृति-
रस्तीति ब्रूम । आह । भगवतः पाणिनेर्वचनात् स्मृतिमनुमास्या-
महे । पुमान् स्त्रिया इति । उच्यते । न पाणिनेर्वचनं, कुक्कुटौ इति
औकारः स्त्रीपुंसयोर्वाचक इति । कथन्तर्हि । यत्र स्त्रीपुंसयो सह-
वचनं, तत्र सद्वितीयो वा पुमानिति कृत्वा अकारान्तस्य औकारः
प्रप्नोति । सद्वितीया वा स्त्रीति कृत्वा एकारः । पुंशब्दस्तत्र साधुर्न
स्त्रीशब्द इति पाणिनेर्वचनम् । पुमान् शिष्यते इति च ब्रूते । तेन सु-
तरां गम्यते, पुंसोर्वाचक औकार इति । तस्माद् द्वयोः पुंसोरधिकारः
इति ॥

ननु क्षौमविधानपरमेतद् वाक्यम् । क्षौमसम्बन्धस्यार्थवत्त्वात् ।
इतरथा क्षौमवचनमनर्थकं स्यात् । अत्रोच्यते । वसानावादधीयाता-
मित्यस्ति सम्बन्धः । न क्षौमे आदधीयातामिति । तस्मात् सन्निकृष्ट-

मपि न तत्सम्बद्धमधानेन । आह । वसानशब्देन सह सम्बद्धमान-
मर्थवद् भविष्यति । वसानसन्निकृष्टे अपि क्षौमे न विधीयेते, विधा-
यकस्य शब्दस्याभावात् । न हि वसानशब्दो विधायको, न क्षौमशब्दो,
ज्ञानयोः समुदायः । कस्तर्हि विधातुं शक्नोति ? । आदधीयाता-
मित्यत्र या लिङ् ॥ आह । सा खलु विधास्यति ? । उच्यते । सा
स्वशब्दगतमाधानं शक्नोति विधातुम् । श्रवणाद् विहितत्वादाधान-
स्य । अनर्थक्ये, वसानौ इति शक्नोति वाक्येन विधातुम् । भवति
हि वसानयोराधानसम्बन्धः । तत्र नात्यन्ताय स्वार्थः परित्यक्तो
भवति । क्षौमवसानसम्बन्धे तु विधातव्ये, आदधीयातामित्याधान-
मुत्सृज्य विदधानोऽत्यन्ताय श्रुतिं जह्यात् । आधानसन्निकृष्टे च
लिङ्गे विधातव्ये श्रुतिर्विप्रकृष्टं न क्षौमवसानसम्बन्धं विधातुमुत्सह-
ते । अर्थविप्रकर्षात् । अपि चोत्सृज्य श्रुतिं, क्षौमवसानसम्बन्धे
विधीयमाने क्षौमं वसानस्याङ्गं स्यान्नाधानस्य । तत्र क्षौमाभावेऽपि
नाधानं विगुणमिति क्षौमाभावेऽप्याधानं स्यात् ॥ आह । वसानगुण-
तायां तर्हि कोऽर्थो विवक्ष्यते । उच्यते । न कश्चित् । अत एवास्य
पक्षस्य परित्यागः । आह । क्षौमवसानश्रवणमिदानीं कथमिति ।
उच्यते । न शक्यते उभयं विधातुं, क्षौमं लिङ्गं च । भिद्येत हि तथा
वाक्यम् । तस्मादक्षौमयोः क्षौमशब्दोऽनुवादः । अर्थप्राप्ते च वसने
वसानौ पुमांसावित्यर्थः । ते च प्रायेण विचेष्टमानस्य मलिने क्षौमस-
दृशे भवतः । विचेष्टमानस्य वा शब्दवती भवत इति । तस्माद्वयोः
पुंसोरधिकार इति ॥ २२ ॥ पूर्व० ॥

गुणस्य तु विधानत्वात् पत्न्या द्वितीयशब्दः

स्यात् ॥ २३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति । यदुक्तं द्वौ पुरुषौ आद-
धीयातामिति । एक एवादधीत । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेति ।
एकवचनं हि विवक्षितम् । तस्मादेक एव आदधीत । नन्विदं वचनं द्वौ
पुमांसावादधीयातामिति । नेत्याह । गुणस्य तु विधानत्वात् क्षौम-
विधानमस्मिन् वाक्ये न्याय्यम् । तथा हि अपूर्वोऽर्थो विहितो भव-
ति । गम्यते हि विशेषनियमः । इतरथा क्षौमवचनमनुवादमात्रं
स्यात् । वादमात्रं चानर्थकम् । पक्षे चानुवादः । न चैकपक्षवचनं

एव शब्दः । गौणत्वे च साधारणं सादृश्यम् । तस्मात् प्रमादाध्य-
यनमवगम्येत विनैव हेतुना ॥ आह । ननु पुमांसौ विधेयौ । तद्विधाने
च न क्षौमविधानम् । वाक्यभेदो हि तथा स्यात् । श्रुतिगम्यौ च
पुमांसौ, वाक्यगम्यं च क्षौमं बाधेयातामिति । अत्रोच्यते । न पुमां-
सौ विधेयौ । प्राप्त एवात्र सद्वितीयं पुमान् । सोऽनूद्यते । कथम् ।
एकोऽत्र पुमान् श्रूयते । तस्य पत्न्या द्वितीयशब्दः स्यात् । न च यत्
प्राग् वचनाद् गम्यते, तद् विधेयं भवति । तस्मात् क्षौमविधानं, न
वाक्यभेदो भवति ॥ यदुच्यते, न क्षौमस्य विधायकोऽस्तीति । तदु-
च्यते । आदधीयातामिति तद्विधास्यति । नन्वेतदाधानं श्रुत्या विधातुं
समर्थं, नान्यदिति । उच्यते । शब्दान्तरेण विहितत्वादाधानस्य न
विधायकं, विहितत्वाच्च पुंसः सद्वितीयस्य तस्यापि न विधायकम् ।
अतस्तदसम्भवात् क्षौमस्य विधायिका लिङ् भविष्यति । वाक्य-
सामर्थ्यात् । यत्त्वस्मिन् पक्षेऽत्यन्ताय स्वार्थं जहातीति । नात्यन्ताय
हास्याते । आधाने चासः क्षौमं कुर्यादिति । अस्मिन् पक्षे पुंशब्दः
स्त्रीपुंसयोर्वृत्त इति गम्यते । अस्ति हि तत्र तस्य निमित्तं पुमान् स-
द्वितीयः । एवमादि च दृष्ट्वा भगवता पाणिनिना सूत्रं प्रणीतं, पुमान्
स्त्रिया इति । तस्य विषयः पुंशब्दः शिष्यमाणः साधुर्भवति, न
स्त्रीशब्दः इति । तस्मादेकः पुमानाधीतः, न द्वाविति ॥ २३ ॥ सि० ॥
एकस्यैव पुंसः आधानाधिकाराधिकरणम् ॥ ५ ॥

तस्या यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यमतुल्यत्वात् ॥ २४ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेतेत्यवमादिष्वेतदुक्तं स्त्रीपुंसयोः सहाधिकार इति । अथेदानीं
सन्दिह्यते । किं सर्वं याजमानं पत्न्या कर्तव्यम्, उत यावदुक्तमा-
शीर्ब्रह्मचर्यं चेति । किं प्राप्तम् । सर्वं याजमानं पत्न्या स्यात् । सापि
हि यजमाना । तुल्यत्वात् । तस्मात् सर्वं तस्या इति ॥ एवं प्राप्ते
ब्रूमः । तस्या यावदुक्तं स्यात् । वचनप्रामाण्यात् । आशीः ब्रह्मचर्यं च
स्यात् । कस्मात् । अतुल्यत्वात् । अतुल्या हि स्त्रीपुंसाः । यजमानः
पुमान् विद्वांश्च, पत्नी स्त्री च अविद्या च ॥ किमतः ? यद्येवं हि एत-
दतुल्यत्वम् । एतदतो भवति । क्रत्वर्थेषु यानि याजमानानि श्रवणानि,
तेषूपदेयत्वेन श्रवणाद् विवक्षितं लिङ्गम् । तेन तेषु पत्नी न स्यात् ।
यानि च क्रत्वर्थानि समन्त्रकाणि तेष्वविद्यत्वात् पत्नी न स्यात् ।

तत् पत्न्या अध्ययनस्य प्रयोजकं स्यादिति यद्युच्येत । तन्न । अस-
त्यपि प्रयोजकत्वे तस्य निर्वृत्तिर्भविष्यति । अस्ति हि तस्य पुमान्
निर्वर्त्तक । यच्च क्रत्वर्थे, तदेकेन येन केनचिन्निर्वर्त्तयितव्यम् । त-
स्मात् प्रतिषिद्धस्य पत्न्या अध्ययनस्य पुनः प्रसवे, न किञ्चिदस्ति
प्रमाणम् । अतस्तदपि पत्नी न कुर्यात् । यास्त्वाशिषो, यच्च ब्रह्मचर्यं,
तत् पुरुषं प्रति गुणभूतम् । न तत्रान्यतरेण कृते सिद्ध्यति । अन्य-
तरस्य हि संस्कारो हीयेत । न च तत्रोपादेयत्वेन यजमानस्य श्र-
वणम् । तस्माद्विलङ्गमप्यविवक्षितम् । अत आशीर्ब्रह्मचर्यं चोभयो-
रपि स्यात् । यच्चाहत्य उच्यते । यथा, पत्न्या आज्यमवेक्षते इति ।
तस्मादतुल्यत्वादसमानविधाना पत्नी यजमानेन भवितुमर्हतीति ॥
॥२४॥ पत्न्या यावदुक्ताशीर्ब्रह्मचर्यादावेवाधिकाराधिकरणम् ॥ ६ ॥

चातुर्वर्ण्यमविशेषात् ॥ २५ ॥

अग्निहोत्रादीनि कर्माण्युदाहरणम् । तेषु सन्देहः । किं चतुर्णां
वर्णानां तानि भवेयुः, उत अपशूद्राणां त्रयाणां वर्णानामिति । किं
तावत् प्राप्तम् । चातुर्वर्ण्यमधिकृत्य, यजेत, जुहुयादित्येवमादि शब्द-
मुच्चरति वेदः । कुतः । अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष उपादीय-
ते । तस्माच्छूद्रो न निवर्त्तते ॥ २५ ॥ पूर्व० ॥

निर्देशाद्वा त्रयाणां स्यादग्न्याधेये ह्यसम्बन्धः क्रतुषु

ब्राह्मणश्रुतिरित्यात्रेयः ॥ २६ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । त्रयाणामधिकारः स्यात् । कुतः ।
अग्न्याधेये निर्देशात् । अग्न्याधेये त्रयाणां निर्देशो भवति । वसन्ते
ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्य इति । शूद्रस्या-
धाने श्रुतिर्नास्तीत्यनग्निः शूद्रोऽसमर्थोऽग्निहोत्रादि निर्वर्त्तयितुम् ।
तस्मादग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्येवमादिषु शूद्रस्य प्रापिका
श्रुतिर्नास्ति । ब्राह्मणादीनेवाधिकृत्य सा प्रवर्त्तते । ते हि समर्थाः ।
अग्निमत्त्वात् । आहवनीयादयो न शूद्रस्य । अविधानात् । संस्कार-
शब्दत्वाच्चाहवनीयादीनाम् । तस्मादनधिकृतोऽग्निहोत्रादिषु शूद्र
इत्यात्रेयो मन्यते स्म ॥ २६ ॥ सि० ॥

निमित्तार्थेन वादरिस्तस्मात् सर्वाधिकारं
स्यात् ॥ २७ ॥

यदुक्तम् । अनधिकारः शूद्रस्येति । तन्न । सर्वं हि अर्थिनमधि-
कृत्य यजेतेत्युच्यते । सोऽसति प्रतिषेधवचने शूद्राश्च व्यावर्त्तते ।
यत्त्वसमर्थोऽग्न्यभावादिति । स्यादेवास्यग्निरर्थप्राप्तः । कामश्रुति-
परिगृहीतत्वात् ॥ अत्राह । नन्वग्न्याधेयचोदना ब्राह्मणादिसंयुक्ता,
न शूद्रस्येति । उच्यते । निमित्तार्थेन ताः श्रुतयो न प्रापिकाः । कथ-
म् । निमित्तस्वाभावा एते शब्दाः । ब्राह्मण आदधानो वसन्ते,
राजन्यो ग्रीष्मे, वैश्यः शरदीति ब्राह्मणादीनां वसन्तादिभिः सम्ब-
न्धो गम्यते । तेन वसन्तादिसम्बन्धार्था ब्राह्मणादय इत्येव गम्यते ।
तथा च आदधातिर्न वाक्येन शूद्राद् व्यावर्त्तितो भविष्यति । तस्माद्
बादरिः सर्वाधिकारं शास्त्रं मन्यते स्मेति गम्यते ॥ २७ ॥ पूर्व० ॥

अपि वान्यार्थदर्शनाद् यथाश्रुति प्रतीयेत ॥ २८ ॥

अपि वेति पक्षो व्यावर्त्त्यते । यथाश्रुत्येव प्रतीयेत । ब्राह्मणादयो
हि आधाने श्रूयन्ते । तेन ब्राह्मणादिकर्तृकमाधानम् । वसन्तादिश्रव-
णाच्च वसन्तादिकालकम् । तथा च इदं शूद्रवर्जितानामेवानुक्रमणं
भवति । बार्हद्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात्, पार्थुरश्यं राजन्यस्य,
शयोवाजीयं वैश्यस्येति । शूद्रस्य साम नाऽऽमनन्ति । तथा, पयो व्रतं
ब्राह्मणस्य, यवागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्येति । तथा आधाने अष्टसु
प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, एकादशसु राजन्य, द्वादशसु वैश्य
इति । एवमब्रह्मसामकमव्रतकमप्रक्रमकं च शूद्रस्य प्रयुक्तमपि कर्म
निष्फलं स्यात् । तस्मान्न शूद्रो जुहुयाद् यजेद् वा ॥ २८ ॥ उत्तरम् ॥

निर्देशात्तु पक्षे स्यात् ॥ २९ ॥

नैतदेवम् । शूद्रस्याग्न्यभावादनधिकारोऽग्निहोत्रादिष्विति ।
अस्ति हि शूद्रस्याधानम् । य एवं विद्वानग्निमाधत्ते इति शास्त्रं सा-
मान्येन । इदमपि निमित्तार्थं भविष्यति । तस्मात् सर्वाधिकारं शास्त्रं
भवितुमर्हतीति ॥ २९ ॥ पूर्व० ॥

वैगुण्यान्नेतिष्वेत् ॥ ३० ॥

अथ यदुक्तं, अब्रह्मसामकमव्रतकमप्रक्रमकं च शूद्रस्य कर्म प्र-
युक्तमपि फलं न साधयेद् विगुणमिति, तत् परिहर्त्तव्यम् ॥ ३० ॥ आ० ॥

न काम्यत्वात् ॥ ३१ ॥

नैष परिहारः । काम्यत्वात् । कामयिष्यते शूद्रः । अभीवर्त्तं नाम

ब्रह्मसाम । तद्धि अनारभ्य किञ्चिद् आमनातमविशेषेण । चक्षुर्विमित
आदध्यादिति अनियतप्रक्रमेषु शूद्रस्य नियम्यते । व्रतेऽपि, मस्तु
शूद्रस्येति सम्बन्धदर्शनादध्यवसीयते । मस्तु एव शूद्रस्य । तस्मा-
च्चातुर्वर्ण्यमधिक्रियेत ॥ ३१ ॥

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ३२ ॥

व्रते च विशेषोऽवगम्यते तत्प्राधान्यम् । पुरुषप्राधान्यं हि व्रते ।
किमतो, यत् पुरुषप्रधानता । एतदतो भवति । पुरुषप्रधान- संस्कारो
न शक्नोत्यनुपसह्यमाणस्तस्याधिकारं व्यावर्त्तयितुम् । तत् कथ-
मिति । यजतंति हि स्वर्गकामेऽभिधीयमाने तत्काम- शूद्रो, नाभिहि-
ते इति कथं गम्यते । किं हि स यागस्य पुरुषनिर्वर्त्त्यं न निर्वर्त्तय-
ति । व्रतमिति चेत् । न । सामर्थ्योपजननाय हि तद् यस्यैवोच्येत,
तस्यैव तेन विना न सामर्थ्यं, नान्यस्य । एवमेव हि व्रतस्याङ्गभावो,
यत् कर्त्तार समर्थं करोति । यस्य तु तेन न प्रयोजनं, स तदनपेक्ष्यैव
यागमभिनिर्वर्त्तयति । तस्मादप्यशूद्रवर्जनम् ॥ ३२ ॥ युक्तिः ॥

अपि वा वेदनिर्देशादपशूद्राणां प्रतीयेत ॥ ३३ ॥

एवं न प्रापकाणि श्रवणानीत्युक्तम् । शक्यते तु वक्तुं प्रापकाणी-
ति । न च सूत्रकारेण तद् व्यपदिष्टं, नैमित्तिकेष्वपि तेषु सत्सु शक्य
एव शूद्रपर्युदासो वक्तुमिति, न तदाहृतम् । हेत्वन्तरं व्यपदिष्टम् ।
अपि चेति पक्षव्यावर्त्तनम् । एवमपि सति नैमित्तिकेऽपि ब्राह्मणादि-
श्रवणे सति अपशूद्राणामेवाधिकारः । कुतः । वेदनिर्देशात् । वेदं हि
त्रयाणां निर्देशो भवति । वसन्ते ब्राह्मणमुपनयति, ग्रीष्मे राजन्यं,
वर्षासु वैश्यमिति । वेदाभावादसमर्थः शूद्रो यष्टुम् । तस्मान्नाधि-
क्रियेत ॥ ३३ ॥ उत्तरम् ॥

गुणार्थित्वान्नेति चेत् ॥ ३४ ॥

गुणेनाध्ययनेन अर्थः । शूद्रोऽनुपनीतः स्वयमुपेत्याध्येष्यते ।
तथाऽस्य सामर्थ्यं जनिष्यते इति ॥ ३४ ॥ आ० ॥

संस्कारस्य तदर्थत्वाद् विद्यायां पुरुषश्रुतिः ॥ ३५ ॥

उच्यते । विद्यायामेवैषा पुरुषश्रुतिः । उपनयनस्य संस्कारस्य
तदर्थत्वात् । विद्यार्थमुपाध्यायस्य समीपमानीयते, नादृष्टार्थं, कुड्यं
वा कर्त्तुम् । सैषा विद्यायां पुरुषश्रुतिः । कथमवगम्यते । आचार्य-

करणमेतदभिधीयते । कुत । आत्मनेपददर्शनात् । नयतिराचार्य्य-
करणे वर्त्तते । तदर्थसम्बन्धादुपनयनमाचार्य्यकरणप्रयुक्तम् । वेदा-
ध्यापनेन चाचार्य्यो भवति । तस्माद् वेदाध्ययने ब्राह्मणादयः श्रुताः ।
शूद्रस्य न श्रुतं वेदाध्ययनम् । अतोऽवेदत्वादसमर्थः शूद्रो नाधि-
क्रियते इति ॥ ३५ ॥ आ० ॥

विद्यानिर्देशान्नेतिचेत् ॥ ३६ ॥

इति चेत् पश्यसि, अवैद्यत्वादसामर्थ्यादनधिकृत शूद्र इति ।
नैष दोषः । विद्यानिर्देशात् । विद्यां निर्देक्ष्यति । अनुक्तमप्यध्येष्यते इति
शक्यते हि अनुक्तमप्यध्येतुम् । तस्माच्चातुर्वर्ग्यस्याप्यधिकारः ॥ ३६ ॥

अवैद्यत्वादभावः कर्मणि स्यात् ॥ ३७ ॥

न चैतदस्ति । शूद्रोऽध्येष्यते इति । प्रतिषिद्धमस्याध्ययनं, शूद्रेण
नाध्येतव्यमिति । अधीयानस्याप्यध्ययनं सफलं न भवति, दोषश्च
जायते । अतोऽवैद्यः शूद्रः । अस्याभावः कर्मणीति सिद्धम् ॥ अथापि
वैद्यत्वेन सिद्ध्येत्, तथाप्यनशित्वादभावः कर्मणि स्यात् । अथ कथ-
मनशितेति । प्रापकाणि हि ब्राह्मणादीनामाधाने वाक्यानि । ननु य-
एवं विद्वानग्निमाधत्ते इत्याधानस्य विधायकम् । तत्र ब्राह्मणस्य,
वसन्ते अग्निमादधीतेति निमित्तार्थानि वचनानीति गम्यते । अत्रो-
च्यते । ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेति श्रुत्या विधानं गम्यते । य एवं वि-
द्वानग्निमाधत्ते इति स्तुत्या । तदानुमानिकं प्रत्यक्षश्रुताद् दुर्बलम् ।
तस्मात् प्रापकाणि वचनानि । अतः शूद्रस्यानधिकारः ॥ ३७ ॥ आ० नि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३८ ॥

अन्यार्थदर्शनं च भवति । यथा शूद्रस्य नाध्ययनमिति । किं लिङ्गं
भवति ॥ यद्यु वा एतत् इमंशानं यत् शूद्रः । तस्मात् शूद्रसमीपे न
अध्येयमित्यनध्ययनं शूद्रस्य दर्शयति । तस्मादपशूद्राणामधिकारः ।
नन्वाहवनीयाद्विनापि, यागो वचनप्रामाण्याच्छूद्रस्य विधीयते ।
उच्यते । नाऽत्र यागसद्भावो विधीयते स्वर्गकामस्य, किं तर्हि स्वर्गफलता
विशिष्टस्य यागस्य । तस्मादसम्भवः शूद्रस्याग्निहोत्रादिषु ॥ ३८ ॥
युक्तिः ॥ यागे शूद्रस्यानधिकाराधिकरणम् ॥ ७ ॥

अग्राणां द्रव्यसम्पन्नः कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् ॥ ३९ ॥

अग्निहोत्रादिष्वेव सन्देहः । किमद्रव्यस्याधिकारो न ? इत्युच्यते । त्रयाणां द्रव्यसम्पन्नोऽधिक्रियेत, नाऽद्रव्यः । कुतः । न हि शक्तो-
त्यद्रव्यो द्रव्यसंयुक्तं कर्मानुष्ठातुम् । तस्मादद्रव्यस्यानधिकारः ॥
॥ ३९ ॥ ॥ पूर्वम् ॥

अनित्यत्वात् नैवं स्यादर्थार्द्धि द्रव्यसंयोगः ॥ ४० ॥

नैवं स्यात् । यदुक्तमद्रव्यस्यानधिकार इति । कुतः । अनित्य-
त्वात् । अनित्यो द्रव्यसंयोगः । न हि कश्चिज्जात्या अद्रव्य एवं
पुरुषः । अस्त्युपायो येन द्रव्यवान् भवति । यः शक्नोति यष्टुं, तस्य
यजंतेति वाचको भवति । यो न कथञ्चिदपि शक्नोति यागमभिनिर्व-
र्त्तयितुं, तं नाधिकरोति यजेत—शब्दः । यस्तु केनचित् प्रकारेण
शक्नोति, न तं वजंयित्वा प्रवर्त्तते । अर्थाच्च द्रव्यसंयोगो भविष्यति ।
जीविष्यति विना धनेनेत्येतदनुपपन्नम् । तस्मादर्थार्द्धि द्रव्यसंयोगः
॥ ४० ॥ सिद्धान्तः ॥ यागे निर्धनस्याधिकाराधिकरणम् ॥ ८ ॥

अङ्गहीनश्च तद्धर्मा ॥ ४१ ॥

अग्निहोत्रादिष्वेवाङ्गहीनं प्रति सन्देहः । किमसावधिक्रियते, उत
नेति । तत्राप्यधिकरणातिदेशः । असमर्थ इति कृत्वा पूर्वं पक्षः ।
शक्तेर्विद्यमानत्वादुत्तरः । तदिदमभिधीयते, अङ्गहीनश्च तद्धर्मा ।
किं धर्मा ? अद्रव्यधर्मा इति ॥ ४१ ॥ यागेऽङ्गहीनस्याप्यधिकाराऽधि-
करणम् ॥ ९ ॥

उत्पत्तौ नित्यसंयोगात् ॥ ४२ ॥

यस्य त्वप्रतिसमाधेयमङ्गवैकल्यं तं प्रति विचारः । किमधिक्रि-
यते, न ? इति । पूर्वाधिकरणेन अधिक्रियते इति प्राप्ते ब्रूमः । नाधि-
क्रियते इति । कुतः । शक्त्यभावात् । नासौ केनचित्पि प्रकारेण
शक्नोति यष्टुम् । तस्मात्तस्याऽधिकारो न गम्यते ॥ ननु यच्छक्नोति
तत्राधिक्रियत इति चक्षुर्विकलो विना आज्यावेक्षणेन, विना विष्णुकर्मैः
पङ्क्तुः, विना प्रैषादिश्रवणेन च बधिरः । एतान् पदार्थान् प्रति चक्षुर्विक-
लादीनामनधिकार इति । नेत्युच्यते । न आज्यावेक्षणादि पुरुष प्रति
निर्दिश्यते । यदि हि तं प्रति निर्दिश्येत ततो विकलोऽप्यधिक्रियेत ।
कर्तुं प्रति एषामुपदेशः, प्रकरणाविशेषात् । पुरुषस्य चाख्यातनान-
भिधानादिति । उक्तमेतद्, विधिर्वा संयोगान्तरादित्यत्र । तैश्च विना

विगुणं कर्म प्रयुक्तमपि न फलं साधयेत् । तस्मात्तस्यानधिकारः
॥ ४२ ॥ अचिकित्स्याद्भ्रूवैकल्यस्य यागानविकाराधिकरणम् ॥ १० ॥

अध्यार्षेयस्य हानं स्यात् ॥ ४३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते- आर्षेयं वृणीते, एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन् वृणीते, न चतुरो वृणीते, न पञ्चातिवृणीते इति । तत्र सन्देहः । किम् अध्यार्षेयस्य अधिकारः, उत नेति । किं प्राप्तम् । अध्यार्षेयोऽप्यधिक्रियते इति । कुतः । आर्षेयं वृणीते इति सामान्यवचनम् । तस्मादेकं वरिष्यति द्वौ वा । तच्च दर्शयति— एकं वृणीते द्वौ वृणीते इति । तथा प्रतिषेधति, न चतुरो वृणीते इति न पञ्चातिवृणीते इति । न हि अप्राप्तस्य प्रतिषेधोऽवकल्पते । तस्मादध्यार्षेयोऽप्यधिक्रियेत ॥ एवं प्राप्ते ब्रूम । यो न अध्यार्षेयः स नाधिक्रियेत । कुतः ? । त्रीन् वृणीते इति विशेषवचनात् । विधिश्च अप्राप्तत्वात् । नन्वेकं वृणीते इत्यपि विशेषवचनमस्ति । नेत्युच्यते । विधायिकाया विभक्तेरभावात् । ननु स्तुत्या विधास्यन्ते । यथा, त्रीन्, वृणीते इति । उच्यते । त्रयाणामेव स्तुतिः । सा त्रित्वं विधास्यति । एकं वृणीते इत्यवयुत्यनुवादोऽयं त्रयाणामेव । तत्रापि त्रित्वमेव श्रूयते विधातुम् । एवमेकवाक्येन विधानं भविष्यतीति । न चतुरो वृणीते, न पञ्चातिवृणीते इति नित्यानुवादो भविष्यति । तस्मात् अध्यार्षेयस्य अधिकारो, नान्यस्येति ॥ ४३ ॥ दर्शपूर्णमासयोः अध्यार्षेयस्यैवाधिकाराधिकरणम् ॥ ११ ॥

वचनाद्रथकारस्याधानेऽस्य सर्वशेषत्वात् ॥ ४४ ॥

आधाने श्रूयते, वर्षासु रथकार आदधीतेति । तत्र सन्देहः । किं त्रैवर्णिकानामन्यतमो रथकारः, आहोस्वित् अत्रैवर्णिक इति । किं प्राप्तम् । रथकारस्य अत्रैवर्णिकस्याधानमेतत् । कुतः । वचनात् । न हि वचनस्य किञ्चिदकृत्यमस्ति । सर्वशेषश्चात्रैवर्णिक आधाने । ब्राह्मणराजन्यविशामुक्तमाधानम् । परिशेषादत्रैवर्णिको रथकारः स्यात् ॥ ४४ ॥ सि० ॥

न्याय्यो वा कर्मसंयोगाच्छूद्रस्य प्रतिषिद्धत्वात् ॥ ४५ ॥

न्याय्यो वा स्यात् त्रैवर्णिको रथकारः, रथकर्मणा विशेषेणोच्यते । शूद्रो हि असमर्थत्वात् प्रतिषिद्धः । तस्मात् त्रैवर्णिको रथ-

कारः स्यात् ॥ ४५ ॥ पूर्व० ॥

अकर्मत्वात् नैवं स्यात् ॥ ४६ ॥

नास्ति त्रैवर्णिको रथकारः । प्रतिषिद्धं हि तस्य शिल्पोपजीवित्वम् । अत्रैवर्णिकस्त्वास्ति । तस्माद् वचनप्रामाण्यात् स आधास्यते ॥ ४६ ॥ उत्तरम् ॥

आनर्थक्यं च संयोगात् ॥ ४७ ॥

ब्राह्मणादिषु वसन्तादयो नियताः । तान् प्रति वर्षा उच्यमाना अप्यसम्बन्धादानर्थक्यं प्राप्नुयुः । तस्माद्त्रैवर्णिको रथकार इति ॥ ४७ ॥ युक्तिः ॥

गुणार्थेनेति चेत् ॥ ४८ ॥

एवं चेत् पश्यसि, नास्ति त्रैवर्णिको रथकारः । प्रतिषिद्धत्वाच्छिल्पोपजीवित्वस्येति गुणार्थेन कश्चिद्भविष्यति रथकारो वैतथ्येन । तस्येदमाधानं विज्ञायते ॥ ४८ ॥ आ० ॥

उक्तमनिमित्तत्वम् ॥ ४९ ॥

उक्तमेतदस्माभिः, न निमित्तार्थान्येतानि श्रवणानीति । किमतो यदि न निमित्तार्थानि ॥ एतदतो भवति, प्रापकाणीति । प्रापितत्वात् तेषामाधानस्य, पुनः प्रापकमनर्थकम् । तेन यस्याप्राप्तं, तस्य भविष्यतीति । अथोच्येत, एतदेकं निमित्तार्थं भविष्यतीति । नैतदेवमवकल्पते । वसन्तादिसंयुक्तं तत् कथमिव वर्षाभिः सम्बद्ध्येत । अपि च । प्रापकपक्षे आधानं विधीयते श्रुत्या । निमित्तपक्षे पुनर्वर्षा विधातव्या, वाक्येन । श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसीति । तस्माद्त्रैवर्णिकस्येदमाधानमिति ॥ ४९ ॥ आ० नि० ॥

सौधन्वनास्तु हीनत्वान्मन्त्रवर्णात् प्रतीयेरन् ॥ ५० ॥

न तु सर्व एवाऽत्रैवर्णिको रथकारः । सौधन्वनाः इत्येष जातिवचनः शब्दः । सौधन्वना नाम जातिरभिधीयते । हीनास्तु किञ्चित् त्रैवर्णिकेभ्यः । जात्यन्तरं, न तु शूद्राः, न वैश्या, न क्षत्रियाः । तेषामिदमाधानम् । कथमवगम्यते । प्रसिद्धेर्मन्त्रवर्णाच्च । मन्त्रवर्णो हि भवति । सौधन्वना ऋभव शूरचक्षस इति । ऋभूणान्त्विति रथकारस्याधानमन्त्रः । तस्मात् सौधन्वनां ऋभव इति । ऋभवश्च रथकाराः । अपिच, नेमि नयन्ति ऋभवो यथा इति ये नेमि नयन्ति ते

ऋभव इत्युच्यन्ते । रथकाराश्च नेमिं नयन्ति । तस्मादत्रैवर्णिकाना-
मशूद्राणामेतदाधानमिति ॥ ५० ॥ द्वितीयसिद्धान्तः ॥ चातुर्वर्णाति-
रिक्तस्य रथकारस्याधानेऽधिकाराधिकरणम् ॥ १२ ॥ रथकारन्याय ॥

स्थपतिर्निषादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात् ॥ ५१ ॥

वास्तुमध्ये रौद्रं चरुं निर्वपेद् यत्र रुद्रः प्रजाः शमयेदित्येता-
मिष्टिं प्रकृत्य उच्यते । एतया निषादस्थपति याजयेदिति । निषाद-
स्थपतिं प्रति सन्देहः । किमधिकृतानामन्यतमः, उतान्य एवेति ।
अन्यतम इति ब्रूमः । स हि समर्थः । विद्वत्त्वाद्ग्निसत्त्वाच्च । अन्यो-
ऽविद्वत्त्वादनग्नित्वाद्समर्थ इति ॥

ननु निषादस्थपतिशब्दस्तत्र नोपपद्यते । उच्यते । न, नोपपद्य-
ते । निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीसमासो भविष्यति, श्रेष्ठो निषा-
दानाम् । तस्मादधिकृताधिकारमेतच्छास्त्रमिति । एवं प्राप्ते ब्रूम ।
स्थपतिर्निषादः स्यात् । शब्दसामर्थ्यान्निषाद एव स्थपतिर्भावितुमर्ह-
ति ? । कस्मात् । शब्दसामर्थ्यात् । निषादं हि निषादशब्दः शक्नो-
ति वदितुं श्रवणेनैव । निषादानां तु स्थपतिं लक्षणया ब्रूयात् । श्रुति-
लक्षणाविषये च श्रुतिन्याय्या, न लक्षणा । अथोच्यते, नैष दोषः ।
निषादशब्दो निषादवचन एव । षष्ठी सम्बन्धस्य वाचिकेति । तन्न ।
षष्ठ्यश्रवणात् । नाऽत्र षष्ठी शृणुम । आह । लोपसामर्थ्यात्
षष्ठ्यर्थोऽवगम्यते इति । सत्यमवगम्यते । न तु लोपेन । केन तर्हि ।
निषादशब्दलक्षणया । तस्याश्च दौर्बल्यमित्युक्तम् । समानाधिकरण-
समासस्तु बलीयान् । तत्र हि स्वार्थे शब्दो वृत्तौ भवतः । द्विती-
या च विभक्तिस्तन्त्रेणोभाङ्यां सम्बद्ध्यते । तेन द्वितीयानिर्दिष्टो
निषादो गम्यते । तत्र षष्ठ्यर्थं कल्पयन्नश्रुतं गृह्णीयान् । तस्मान्निषाद
एव स्थपतिः स्यात् ॥ ५१ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५२ ॥

लिङ्गं दृश्यते । कूटं दक्षिणा इति निषादस्य द्रव्यं दर्शयति ।
कूटं हि निषादानामेवोपकारकं, न आर्याणाम् । एवं स्वमेव तन्निषा-
दानामिति ॥ ५२ ॥ त्रैवर्णिकभिन्नस्य निषादस्य रौद्रयागेऽधिका-
राधिकरणम् ॥ १३ ॥ निषादस्थपतिन्यायः ॥ इति श्रीशबरस्वामिनः
कृतौ मीमांसाभाष्ये षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६ ॥ १ ॥

अथ षष्ठे अध्याये द्वितीयः पादः ॥ ६ ॥ २ ॥

पुरुषार्थसिद्धित्वात्तस्य तस्याधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेद् ऋद्धिकामा उपेयुः । तथा तत्र तत्रैवङ्गामा सत्रमुपेयुः, सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमा सत्रमासी-
रन्निति । तेषु सन्देहः । किं तस्य तस्य कृत्स्नेन फलेन अर्थिनः सत्रे-
ऽधिकारः ? उत पर्षदोऽर्थिन्या अधिकार इति । आह । नन्वर्थिनो
बहुसंख्याविशिष्टा निर्दिश्यन्ते, कथमेषामेकशोऽधिकारो भविष्य-
तीति । उच्यते । ऋद्धिकामा इत्येवमादि विधीयमानम् ऋद्धि-
लक्षितेषु समस्तेषु व्यस्तेषु च प्राप्तं न शक्यं बहुवचनेन विशेषेऽव-
स्थापयितुम् । तेन तं तमधिकुर्यात्, पर्षदं वेति भवति सन्देहः ॥

किं तावत् प्राप्तम् । एकैको न समर्थो बहुकर्तृकं सत्रं रचयितु-
म् । पर्षदं तु कर्त्रीमार्थिनीनवगच्छामः । न चाकर्तुं फलं भवति । न
चकः कर्त्ता उच्यते । तस्मात् समस्तानां फलम् । एकैकस्य फला-
ऽवयवः । मध्यकं स्यात् कृत्स्नं फलमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । तस्य
तस्यार्थिनः कृत्स्नं फलं सत्रानिवर्त्तते । कुत । पुरुषार्थस्यैकैकस्य
सिद्धिर्यतो भवति । सह क्रियमाणे सर्वे एकैक पुरुषार्थं साधयन्ति
तन्त्रेण । कर्तृणां फलं च भवति । एकैकश्चात्र कर्त्ता ॥ आह । नन्वे-
तदुक्तमेकैका न शक्नोति बहुकर्तृकं कर्तुमिति । उच्यते । शक्नोत्येकै-
कस्य स्वातन्त्र्यविवक्षायाम् । यदा एकैकः स्वातन्त्र्येण प्रवर्त्तते,
तदाऽन्यान् सङ्ख्यानिर्वृत्यर्थं सामादिभिः प्रयोक्ष्यते । एवमेक पुरुषा-
र्थं साधयति, इतर इतरश्चातेन सर्वे कर्त्तारः सव्यपेक्षा भविष्यन्ति ।
सर्वे ज्ञेयः कर्त्तारः, पृथक्पृथगेव फलेन सम्भन्तस्यन्ते ॥ १ ॥ सि० ॥

अपि चोत्पत्तिसंयोगो यथा स्यात् सत्त्वदर्शनं

तथा भावो विभागे स्यात् ॥ २ ॥

अपि च, नैतद्विरुद्धम् । यदेकं कर्म बहुभिः क्रियत इति । यद्यु-
च्येत । विरुद्धम् । एकेन कर्मणि कृते द्वितीयः किं कुर्यादिति । अत्रो-
च्यते । पर्यायेण । क्रियायामेवं दोषः । तन्त्रेण तु क्रियायां भवति
क्वचित् सम्भवः । यथा स्यात् सत्त्वदर्शनं तथा भावो विभागे स्यात् ।
यथा एकैकस्य सत्त्वस्य हस्तिनोऽश्वस्य वा दर्शनमेकैकेन कृत्स्नम्-

ऽभिनिर्वर्त्यते । एवमेव सत्रे तन्त्रभावो भवेत् । सर्वेषां मध्यकं द्व-
व्यम् । मध्यकस्याऽऽहवनीयस्योपरि अध्वर्युरपविद्ध्याति । तत्र सर्वे
कर्त्तारस्तन्त्रेण भवन्ति ॥ न चात्रोत्पन्नसंयोगः । उत्पत्त्यैव तु सङ्ख्य-
या कर्म संयुज्यते । यदि हि उत्पन्नं संयुज्येत, ततोऽनेकसम्ब-
न्धार्थमिति वचनं गम्येत । उत्पत्तिसंयोगे त्वेतन्नास्ति । तस्मादेकै-
कस्य कृत्स्नेन फलेनाऽभिसम्बन्ध इति ॥ २ ॥ युक्तिः ॥ सत्रे प्रत्ये-
कस्य सत्रिणः फलसम्बन्धाधिकरणम् ॥ १ ॥

प्रयोगे पुरुषश्रुतेर्यथाकामी प्रयोगे स्यात् ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेतेति श्रूयते । अत्र सन्देहः । किमनियमेन एको द्वौ बहवो वा यजे-
रन्, अथैक एव यजेतेति । ननु तृतीये उक्तं, शास्त्रफलं प्रयोक्तरी-
ति । यदा प्रयोक्तरि, तदा विवक्षितमेकत्वं यथा, तथा वक्ष्यामः ।
इह तु तदेवाक्षिप्यते । पुनश्च निर्णेष्यते इति ॥

किं प्राप्तम् ? यथाकामी प्रयोगे स्यात् । कुत ? । पुरुषश्रुतेः ।
पुरुषः श्रूयते । पुरुषे यागं श्रावयित्वा कृतार्थः शब्दः एकस्य द्वयो-
र्बहूनां वा यागं न वारयति । नाऽसौ पुरुषो यागे श्रूयते, यागमभिनि-
र्वर्त्तयेद्, यागेन वा फलमभिनिर्वर्त्तयेदिति । कथन्तर्हि । यागेन फलं
प्राप्नुयादिति । यागस्य वा फलनिर्वृत्तेर्वा नाङ्गं पुरुषः । यदि हि
अङ्गमभविष्यद् यागे फलनिर्वृत्तौ वा, तदा संख्या गुणभूता तदङ्गं
पुरुषं परिच्छिन्द्यात् । अथ पुनरनङ्गीभूतं प्रकाशयल्लक्षणत्वेनैव पुरुषे-
ऽभिसम्बद्धेन, न गुणवचनतया । तत्र चाविवक्षितं सङ्ख्यावचनम् ।
यावान् अर्थी समर्थश्च तावन्तं सर्वमधिकृत्य एतदुच्यमानं न श-
क्यते एकेन वचनेन विशेषयितुम् । कथञ्च पुरुषप्राधान्यम् । न
फलोत्पत्त्या किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, न यागोत्पत्त्या । आत्मा तु
फलसम्बद्धः सर्वस्येष्टः । तदर्थं कर्म कर्त्तव्यम् । इतरथोच्यमानमपि
न क्रियेत । तत्र वचनानर्थक्यं स्यात् । तस्माद् यथाकाम्यं स्यादेको
द्वौ बहवो वा यजेरन्निति । तथाच दर्शयति, युवं हि स्थः स्वर्पती
इति । द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यादिति । एते असृग्रमिन्दव इति
बहुभ्यो यजमानेभ्य इति द्वयोर्बहूनां च यागं प्रदर्शयति ॥३॥ पूर्व० ॥

प्रत्यर्थं श्रुतिभाव इति चेत् ॥ ४ ॥

इति चेत् । इदं चेत् पश्यसि— प्रत्यर्थं श्रुतिभावः स्यात्, याग-
मभिर्निर्वर्त्तयेत् ततश्च फलं प्राप्नुयादिति । कुतः ? । एतदुभयं हि
एतस्माद् अवगम्यते । कतरदत्र जहीम इति नाध्यवस्याम । तस्माद्
उभयमपि प्रत्येतव्यम् । आह । नन्वनेकार्थवचनता न न्याय्येति । उ-
च्यते । यद् अवगम्यते तन्न्याय्यम् । उभयं च प्रतीयते । तस्मादुभ-
यार्थवचनतैव न्याय्या । यागं प्रति च गुणभावाद् विवक्षितमेकव-
चनम् ॥ ४ ॥ आ० ॥

तादर्थ्ये न गुणार्थताऽनुक्तेऽर्थान्तरत्वात् कर्तुः
प्रधानभूतत्वात् ॥ ५ ॥

नैतदेवं, तादर्थ्ये पुरुषे प्रधानभूते सति न अङ्गभूत पुरुषः प्रती-
यते । अनुक्ते हि न्याये न प्रतीमोऽर्थान्तरम् । यतो गुणभावात् प्रधान-
भावः । प्रधानभूतश्चात्र कर्त्ता । वचनस्यार्थवत्त्वात् । अतो न गुण-
भावः कर्तुरवकल्पते । चोदनैकत्वात् । एका हि विधायिका चोदना ।
सा यदि फलोत्पत्तिं वा यागोत्पत्तिं विधत्ते, तदा कर्त्ता न स्वार्थेन ।
यदा पुनः स्वार्थेन, तदा यागः फलं वा तादर्थ्येन । न चैतद् यौगप-
द्येन भवति, स्वार्थं एकस्तदर्थं इतरो वैपरीत्येन वेति । यथोभाङ्ग्यां
बाहुभ्यामिपूनस्यति देवदत्त इति । गम्यते, न च यौगपद्येन । यदा
दाक्षिणेनास्यति, तदा सव्येन धनुःपृष्ठं नमयति, न तेनाप्यस्यतीति
गम्यते । तत्र व्यापृतत्वात् । एवं यदा पुरुषप्राधान्यं, तदा यागस्य
फलस्य वा गुणभावो गम्यते । तत्र व्यापृतत्वान्न तयोः प्राधान्यमपि
गम्यते । तस्मान्न यागे फले वा पुरुषस्य गुणभावः । अतो यथाकाम्यं
स्याद्, एको द्वौ बहवो वा यजरेन्निति ॥ ५ ॥ आ०नि० ॥

अपि वा कामसंयोगे सम्बन्धात् प्रयोगायोपदिश्येत
प्रत्यर्थं हि विधिश्रुतिर्विषाणावत् ॥ ६ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । प्रयोगायोपदिश्येत कर्त्ता, न स्वार्थेन ।
कथम् । यजेतेत्यस्यार्थः, यागं कुर्याद्, यागेन वा कुर्यादिति । सत्ता-
ऽभिव्यक्तिमात्रं गम्यते, न फलस्य कर्त्ता धाता वा । स्वर्गकामशब्द-
श्च स्वर्गकाममात्रे वर्त्तते, न विशेषमवलम्बते, आत्मन परस्य वेति ।
शब्दप्रमाणकाश्च वयमीदृशेष्वर्थेषु । कथन्तर्हि कामस्यात्मसम्बन्धो-
ऽवगम्यते । सम्बन्धात् । फलकामोऽनुक्तेऽपि शब्देन आत्मन एव

फलं कामयते, न परस्य । यत्र तूभावर्थो वक्तव्यो भवतः, प्रत्यर्थं तत्र विधिः श्रूयते । यथा कृष्णविषाणया कण्डूयति, चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति । यत्रैवं द्वे श्रुती विधाड्यौ भवतस्तत्र गुणभावः प्राधान्यं च गम्यते । न त्वत्रैवं द्वे विधायिके श्रुती विद्यन्ते । गुणभूतस्तु पुरुषः श्रूयते भावयेदिति । तत्र यज्यर्थः करणं कर्म वा । सम्बन्धात्तु एव प्राधान्यं, न कस्यचित् सुखेन उत्पन्नेन प्रयोजनम् । सुखसम्बन्धेन अत्मनस्तु कृत्यम् । तस्मात् सम्बन्धात् पुरुषप्राधान्यं गम्यते, न श्रुते । अतो गुणभूतस्य पुरुषस्य सङ्ख्या विवक्षितेति ॥ ६ ॥ सि० ॥

अन्यस्य स्यादिति चेत् ॥ ७ ॥

इति चेद् भवान् पश्यति, एवं सति यदि स्वर्गकामोऽन्यस्यापि स्वर्गं कामयमानो भवति । अन्यस्य स्वर्गं कामयमानोऽपि अन्यो यजेत । तत्र पूर्वोक्तो न्यायः प्रत्युद्धृतो भवति, शास्त्रफलं प्रयोक्तीति ॥ ७ ॥ आ० ॥

अन्यार्थेनाभिसम्बन्धः ॥ ८ ॥

न परस्य स्वर्गकाम इत्येवं न यजेत, न अन्यस्य स्वर्गकामशब्दो न वाचक इति । कथं तर्हि । फलमसौ न प्राप्नोतीति । कथं पुनः फलस्याप्राप्तिः । उपग्रहविशेषश्रवणात् । यजेतेति । यद्वा आधाने । राक्षसो वसन्तेऽग्निमादधीतेति । तदा तु कामश्रुतावुपग्रहोऽनुवादः ॥ ८ ॥ आ० नि० ॥

फलकामो निमित्तमिति चेत् ॥ ९ ॥

एवञ्चेद् भवान् मन्यते, न स्वर्गकामशब्दो न वाचक इति । अन्यो न यजेत फलाभावात् । नास्य याग इति । सूक्तवाकफलाऽर्थित्वा तर्हि यजेत । आशास्तेऽयं यजमानः, आयुराशास्ते इति प्रयोजयितारं निर्देक्ष्यति होता । फलविधिश्च सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति विधानात् । यदि फलविधिरयं मान्त्रवर्णिकस्तर्हि सूक्तवाकेन प्रस्तरः प्रहृता भवति । इतरथा अदृष्टं कल्पयेत् । तस्माद् आनुषङ्गिकफलार्थमन्यस्य स्वर्गकामोऽन्यो यजेतेति ॥ ९ ॥ आ० ॥

न नित्यत्वात् ॥ १० ॥

नैतदस्ति । यस्यैव प्रधानकर्मफलं, तस्यैवानुषङ्गिकमपि भवितुमर्हति । एवं स्वार्थेन आधानं कृतं भवति । न हि आधानस्य

स्वार्थतायामस्ति विशेषः । प्रधानफलं वा आनुषङ्गिकं वा सर्वमेव
आधातरि समवेतुमर्हति । नित्यकाम्यता च विरुद्धेत । यद्यायुरादि-
कामो यजेत, न तर्हि नित्यम् । यदि नित्यं न आयुरादिकामः ।
तस्मान्नावस्थितो न्याय प्रत्युद्गृह्येत । न च पुरुष प्रधानभूतश्चोद्य-
ते । गुणभावान्वयस्य विवक्षितमेकत्वम् । तस्मादेक एव यजेत ॥
॥ १० ॥ आ० नि० ॥

कर्म तथेति चेत् ॥ ११ ॥

अथ यदुक्तं, द्वयोर्पहूनाश्च यागं दर्शयति । युवं हि स्थः स्वःपती
इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात् । एते असृग्रमिन्दव इति
बहुभ्यो यजमानेभ्यः प्रतिपदं कुर्यादिति । द्वियजमानके बहुयज-
मानके च कर्मणि प्रतिपद्विधानं कर्म तथा युक्तं स्यादिति । तत् परिह-
र्तव्यम् ॥ ११ ॥ आ० ॥

न समवायात् ॥ १२ ॥

नैतदेवम् । समवेतं हि कर्म विद्यते द्वाभ्यां यजमानाभ्यां बहुभि-
श्च यजमानैः । वचनेन । यथा अहीनाः । तेषु प्रतिपद्विधानमर्थवद्
भविष्यति । तस्मादेको यजेतेति ॥ १२ ॥ ॥ आ० नि० ॥ दर्शादौ
कर्त्रेक्यनियमाधिकरणम् ॥ २ ॥

प्रक्रमात्तु नियम्येतारम्भस्य क्रियानिमित्तत्वात् ॥ १३ ॥

प्रजाकामो यजेत, ग्रामकामो यजेतेत्येवमादि कर्म समाप्नायते ।
तत्र सन्देहः । किं प्रक्रान्तं नियोगतः समापनीयम्, उतेच्छया कार्यं
हेयं वेति । किं प्राप्तम् । नियोगतः परिसमापयितव्यमिति । कुतः ।
एवं हि श्रूयते । इदङ्गमो यजेतेति । एवं तस्याऽऽख्यातस्यार्थमुपदि-
शन्ति । उपक्रममभूति अपवर्गपर्यन्तमाहेति । उपक्रमादारभ्य याव-
त् परिसमाप्तिरित्येतावान् व्यापारविशेषस्तस्यार्थो, न यथा पाक-
स्त्याग इति । तत्र हि पाकसत्तामात्रं निर्दिश्यते, न आरभ्य परिस-
मापयितव्यमिति । एवञ्चाऽऽख्यातार्थं लौकिका अपि प्रतिपद्यन्ते ।
तत्र न आरम्भे पुरुषप्रयत्नश्चोद्यते इति गम्यते । यतश्चोदितं न नि-
योगत आरभन्ते । नियोगतः पुनः परिसमापयन्ति । तेन नोभे आर-
म्भपरिसमाप्ती शब्दार्थः । किन्तर्हि । परिसमाप्तिः शब्दार्थः । परि-
समाप्त्यामर्थप्राप्तत्वादारम्भस्य ।

तस्मात् परिसमाप्ति शब्दार्थ इति गम्यते । सा चेच्छब्दार्थः, सा कर्त्तव्यतया चोद्यते । आरम्भे नास्ति कर्त्तव्यतावचनम् । तेन न नियोगत आरम्भः । नियोगतस्तु परिसमाप्तिः । तेनोपक्रान्ते कर्मणि यदि वीयात् फलेच्छा, अवाप्नोति वा फलं, तस्यामप्यवस्थायां कर्त्तव्यमेवोपक्रान्तस्य परिसमापनम् ॥ नन्वर्थिनो योऽर्थः, सोऽत्र कर्त्तव्यतयोच्यते । नैतदेवम् । वाक्यार्थो हि स भवति । यागस्य तु कर्त्तव्यता श्रुत्या गम्यते । तस्माद् ग्रामकामेन याग आरब्धः परिसमापनीयः । ग्रामादिकामनावचनं निमित्तत्वेन तदा भवति । निमित्तं चोत्पन्ने यत् कर्त्तव्यमित्युच्यते तद् विनष्टेऽपि निमित्ते कर्त्तव्यमेव । उपक्रान्तस्य समापनं कर्त्तव्यमिति चोद्यते । तद् विनष्टेऽपि निमित्ते कर्त्तव्यम् । न हि तद्विनष्टमनुत्पन्नं भवति । उत्पत्तिश्च निमित्तं, न भावः । तस्माद् वीतायामपि फलेच्छायामुपक्रान्तं परिसमापयितव्यम् । क्रियाया हि निमित्तमारम्भः । सोऽपि परिसमाप्तेरिति ॥१३॥ सि० ॥

फलार्थित्वाद्वाऽनियमो यथानुपक्रान्ते ॥ १४ ॥

वाशब्द पक्षं व्यावर्त्तयति । अनियमो वा । कस्मात् । फलार्थित्वात् । फलार्थिनं फलं चिकीर्षमाणस्योपायोऽयं विधीयते, न कर्त्तव्यता । सा हि विधीयमाना फलस्य वा यागस्य वा स्यात् । फलस्य न तावद् वक्तव्या । न हि यो यत् कामयते तस्य तत्कर्त्तव्यता उपदेष्टव्या । वेदैवासौ मयैवैतत् कर्त्तव्यमिति । उपायं तु न वेद, तमाकाङ्क्षते । इदमुपदिश्यते, याग उपाय इति यागेन क्रियते इति । न च यागस्य कर्त्तव्यता । प्रत्यक्षविरोधात् । प्रत्यक्षस्तु क्लेशो यागः । यदि यागेनान्यस्य कर्त्तव्यता, तदा न विरोधः । यागकर्त्तव्यतायां फलं कल्प्यम् । न च कल्प्यमानस्य प्रमाणमस्ति । कर्त्तव्योपदेशश्च शक्यादिष्वर्थेषु भवति । तस्माद् न यागः कर्त्तव्यः । फलकामस्य यदिष्टं तत् कर्त्तव्यमनूद्य यथाप्राप्तं यागस्य साधनता विधीयते । तेन नावश्यं समापनीयं भवति । यथाऽनुपक्रान्तं नावश्योपक्रमितव्यम् एवमुपक्रान्तं नावश्यं समापयितव्यम् । यत्तु वाक्यार्थः श्रुत्या बाध्यते इति । यत्र श्रुत्यर्थो न सम्भवति, तत्र वाक्यार्थो गृह्यते इत्युक्तमेव । तस्मादनियमः ॥ १४ ॥ पूर्व० ॥

नियमो वा तन्निमित्तत्वात् कर्त्तुस्तत्कारणं स्यात् ॥१५॥

आरम्भो हि निमित्तं समाप्तेः । कथम् । तत् कर्तुं कारणं स्यात् । किं कारणम् । सत्यसङ्कल्पता । यो हि आरब्धमेवज्ञातीयकं समापयति, न तं शिष्टा विगर्हन्ते । प्राक्रमिकोऽयम् असंव्यवहार्य इति शिष्टविगर्हणा च दोषः । तस्माद् आरभ्य समापयितव्यम् । आह । शिष्टाः पुनः किमर्थं विगर्हन्ते इति । उच्यते । विगर्हन्ते तावत्, किं नो विदितेन कारणेनेति ॥ १५ ॥ ॥ उत्तरम् ॥ आरब्धकार्यकर्मणोऽपि समाप्तिनियमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

लोके कर्माणि वेदवत्ततोऽधिपुरुषज्ञानम् ॥ १६ ॥

केनचिद् गृहमुपक्रान्तं भवति, शकटं, रथो वा । वीता अस्य फलेच्छा, अवामोति वा फलम् । तत्र सन्देहः । किं तेन नियोगतः परिसमापयितव्यम्, उतेच्छयोत्सृष्टव्यमपीति । किं प्राप्तम् ? । लोके कर्माण्येवज्ञातीयकान्युपक्रम्य परिसमापयितव्यानि । यथैव वैदिकानि तथैव तानि नियोगतः परिसमापनीयानि । कुतः । ततोऽधिपुरुषज्ञानम् । ततस्तत्पुरुषज्ञानं भवितुमर्हति । कुतः । शास्त्रात् । आम्नायते हि तक्षणां शास्त्रम् । तत्रापि देवताव्यापारोऽङ्गीक्रियते । पूर्वस्यां दिशि एता देवताः, इतरासु एता इति । यदि शास्त्रकृते देवताव्यापारे उपक्रमापरिसमाप्यमाने शिष्टविगर्हणम्, एवमिहापि भवितुमर्हति ॥ १६ ॥ पूर्व० ॥

अपराधेऽपि च तैः शास्त्रम् ॥ १७ ॥

तेषां च लौकिकानामपराधे तैस्तक्षभिः प्रायश्चित्तशास्त्रमाम्नायते । आरे भग्ने इन्द्रबाहुर्वद्धव्यः । पायसं च ब्राह्मणो भोजयितव्य इति । प्रायश्चित्तं च यद्यदृष्टार्थं, न शास्त्रादते । अथ प्रसङ्गपरिहारार्थं, ततोऽप्यादतमेव तदिति गम्यते ॥ १७ ॥ युक्तिः ॥

अशास्त्रा तूपसम्प्राप्तिः शास्त्रं स्यान्न प्रकल्पकं तस्मादर्थेन गम्येताप्राप्ते वा शास्त्रमर्थवत् ॥ १८ ॥

तुलब्ध पक्षे व्यावर्त्तयति । अशास्त्रा त्वेषामुपसम्प्राप्तिरिति ब्रूमः । स्मृतेरस्याः शास्त्रं भवता अनुमीयते । न शास्त्रमन्तरेण स्मृतिः । न च स्मृतिः । न च स्मृतिमन्तरेण तक्षणां ग्रन्थ उपपद्यते इति । अतः उच्यते, भवत्यत्र स्मृतिरेवमिदं गृहादि कर्म रमणीयं भवतीति । न-

ऽस्मात् कर्मणोऽदृष्टं किञ्चिदिति । या चासौ रमणीयता साऽन्तरेणा-
ऽपि शास्त्रं शक्या ज्ञातुम् । ज्ञात्वा च स्मर्यते । तस्मान्नास्याः स्मृतेः
शास्त्रं प्रकल्प्यम् । यद्यन्तरेण शास्त्रं, न प्राप्येत, ततः शास्त्रमत्रा-
ऽर्थवदिति प्रकल्प्येत । तस्मान्नेदं शास्त्रोक्तम् । शास्त्रोक्ते च सामिकृते
त्यक्तेऽत्यन्तं शिष्टा गर्हन्ते, देवताश्रये च । नन्वत्रापि देवताः परिगृ-
हीताः, अस्यां दिशि इयं देवता यक्ष्यतेऽस्यामियमिति । उच्यते ।
पुरुषमनु देवता शिष्टाः स्मरन्ति, न गृह्मनु । तस्माद्दोष इति ॥ १८ ॥
सिद्धान्तः ॥ आरब्धलौकिककर्मणः समाप्तरनियमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

प्रतिषेधेष्वकर्मत्वात् क्रिया स्यात् प्रतिषिद्धानां

विभक्तत्वादकर्मणाम् ॥ १९ ॥

इदं हि उपदिशन्ति । न कलञ्जं भक्षयितव्यम्, न लशुनं न गृञ्जनं
चेति । तत्र सन्देहः । किमेवजातीयकं फलकामेन न भक्षयित-
व्यम्, निष्कामेण आद्यम्, अथवा नियोगतो वर्जयितव्यमेवेति ।
किं प्राप्तम् । फलार्थिना न भक्षयितव्यम् । अनर्थिनोऽनियम इति ।
कुतः । नियमो ह्ययमुच्यते, इदं न भक्षयितव्यमिति । एवमुक्ते द्वयमा-
पतति । यदि वा अभक्षणं कर्त्तव्यमिति, यदि वा भक्षणं न कर्त्तव्य-
मिति । यदि नञ्विशिष्टं भक्षणं कर्त्तव्यमित्यभ्युपगम्यते, ततोऽभक्ष-
णं श्रुत्या तव्यो विदधाति । नञ् भक्षयतिविशेषणम् । तद्व्यापारा-
च्च कर्त्तव्यतया नञ् न सम्बद्ध्यते । अथ नञर्थः, ततो वाक्येन वि-
धानम् । भक्षयतिश्च नञ्विशेषणम् । श्रुतिश्च वाक्याद् बली-
यसी । तस्माद्भक्षणं कर्त्तव्यमिति गम्यते ।

अभक्षणं च भक्षणाभावः । न तस्य कर्त्तव्यताऽस्ति । तस्माद् यस्तत्र
मानसो व्यापारः, स इह उपदिश्यते । येनोपायेन नञ्विशिष्टं भक्ष-
णं भवति । पूर्वं नञ्भक्षयत्योः सम्बन्धः । ततो विधानम् । यथा,
नोद्यन्तमादित्यमीक्षेतेत्येवमादिषु प्रजापतिव्रतेषु कुर्वत फलम्, अ-
कुर्वतो न फलं न दोषः । एवमिहापि, विभक्तत्वादकर्मणाम् । नात्र
कर्म प्रतिषिद्ध्यते । अकर्ममात्रमुपदिश्यते । अन्यच्चि कर्म भक्षणं
प्रतिषिद्ध्यमानम्, अन्यदकर्म मानसः सङ्कल्प इति ॥ १९ ॥ पूर्व० ॥

शास्त्राणां त्वर्थवत्त्वेन पुरुषार्थो विधीयते तयोरसम-

वायित्वात्तादर्थ्ये विध्यतिक्रमः ॥ २० ॥

उपवर्णनापरिहारस्तावदुच्यते । युक्तं यत् प्रजापतिव्रतेषु शा-
स्त्राणामर्थवत्त्वेन पुरुषार्थो विधीयते । तत्र नियम कर्त्तव्यतयोप-
दिश्यते । यश्च कर्त्तव्यः, स कल्याणोदयः । यो न कर्त्तव्यः स पापो-
दयः । कथं पुनः प्रजापतिव्रतेषु नियम कर्त्तव्यतया चोच्यते ? इति ।
उच्यते । तस्य व्रतमिति प्रकृत्य प्रजापतिव्रतानि समाप्तातानि । व्रत-
मिति च मानसं कर्म्मोच्यते । इदं न करिष्यामीति यः सङ्कल्प ।
कतमस्तद् व्रतम् । नोद्यन्तमादित्यमीक्षेतेति, यथा तदीक्षणं न भवति,
तथा मानसो व्यापारः कर्त्तव्यः । तस्य च पालनम् । तत्र तस्मात्
पुरुषार्थोऽस्तीत्यवगन्तव्यम् । तत्र चैतान्येव प्रकृत्य उच्यते । एता-
वता हैनसाऽयुक्तो भवतीति । एतावता कृतेन अयुक्त एनसा भवती-
ति ॥ अथेह तयोरसमवायित्वम् । इह क्रिया प्रतिषिध्यते, न अक्रि-
योपदिश्यते । न हि कलञ्जं भक्षयन् प्रतिषेधविधिं नातिक्रामति । इह
पुनरादित्यं पश्यन् नातिक्रामति विधिम् । न हि तस्य दर्शनं प्रति-
षिद्धम् । नियमस्तत्रोपादिष्ट । यस्तं नियमं करोति, स फलेन सम्ब-
ध्यते । इह तु प्रतिषिध्यते कलञ्जादि ।

कथमवगम्यते । नात्र तस्य, व्रतमिति प्रकृत्य वचनमस्ति । न च न
भक्षयितव्यमित्यस्य मानसो व्यापारोऽर्थः । भक्षयितव्यमिति च
भक्षणं कर्त्तव्यं शब्देनोच्यते । न इति तत् प्रतिषिध्यते श्रुत्यैव । एवं
प्रसिद्धोऽर्थोऽनुगृहीतो भवति । इतरथा लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणा-
विषये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा । तस्मादिह प्रतिषेधः ॥ उच्य-
ते । अस्तु प्रतिषिद्धं नाम दोषः । अत्र न श्रूयते । तस्मात् प्रतिषिद्ध-
मप्यनुष्ठातव्यमिति । कल्पयिष्यते इति चेन्न प्रमाणाभावात् । अर्था-
पत्तिः प्रमाणम् । उपदेशवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति यद्युच्येत । नैतदेवम् ।
व्यर्थोऽपि हि उपदेशोऽज्ञानात् सम्भवति । तस्मान्न कल्प्यो दोषः
इति । उच्यते । सत्यं न कल्पनीयः । किन्तु क्लृप्त एव । कथम् । अ-
नन्तरमेवैनं शिष्टा वर्जयेयुः, पतितः कर्मफलेभ्य इति वदन्तः । महो-
श्चैष दोषो, यच्छिष्टा वर्जयन्ति । तस्मान्नियोगतः कलञ्जादि न भक्ष-
यितव्यमिति । यथा, न सर्पायाङ्गुलिं दद्यात्, तत्र दोषदर्शनान्नियो-
गतो न सर्पायाङ्गुलिर्दीयते, कण्टको वा न पादेनाधिष्ठीयते । एवमि-
दमपीति ॥ २० ॥ सिद्धान्तः ॥ प्रतिषिद्धकर्मणामनुष्ठानेऽनिष्ठापाता-
धिकरणम् ॥ ५ ॥ कलञ्जन्यायः ॥

तस्मिँस्तु शिष्यमाणानि जननेन प्रवर्त्तेरन् ॥ २१ ॥

इह स्मार्त्ता पदार्था उदाहरणम् । प्रत्युपस्थितनियमाश्चाचाराः । गुरुरनुगन्तव्योऽभिवादयितव्यश्च । वृद्धवयाः प्रत्युत्थेय सम्मन्तव्य-
श्रुति । तत्र सन्देहः । किं जातमात्राणामिमे पदार्था उतोपनीताना-
मिति । किं प्राप्तम् । अविशेषोपदेशाज्जातमात्राणाम् । कुतः ? पुरुषे
ते शिष्यन्ते, जातमात्रश्च पुरुषो भवति । तस्माज्जातमात्राणामिमे
पदार्था इति ॥ २१ ॥ पूर्व० ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन प्रवर्त्तेरन् ॥ २२ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । उपायेन प्रवर्त्तेरन् । उपनयनेन सह प्र-
वर्त्तेरन् । वेदतुल्यत्वात् । वेदतुल्या हि स्मृति । वैदिका एव पदा-
र्थाः स्मर्यन्ते इत्युक्तम् । वैदिकाश्च पदार्था उपनयनोत्तरकाले समा-
स्नाताः । स्मार्त्ताश्चैते वैदिका एव । तस्मादुपनयनोत्तरकाला एते
इति ॥ २२ ॥ सिद्धान्तः ॥ गुर्वनुगमनादीनामुपनयनोत्तरकालकर्त-
व्यताधिकरणम् ॥ ६ ॥

अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात् पुरुषार्थो विधीयते ॥ २३ ॥

इदमामनन्ति, यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति, यावज्जीवं दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां यजेतेति पुरुषार्थोऽयं यागो विधीयते । नायमभ्यासः कर्म-
शेष इत्युक्तम् । इहेदानीं सन्दिह्यते । किं सातत्येन होतव्यम्, उत
न सातत्येनेति । किं प्राप्तम् । पुरुषं प्रत्युपदिष्टत्वात् सातत्येन । अयं
पुरुष इति सातत्येनानुष्ठातव्यम् । ननु प्रदोषमग्निहोत्रं होतव्यं,
व्युष्टायां प्रातरिति श्रूयते । पौर्णमास्यां पौर्णमासेन यजेत, अमावा-
स्यायामामावास्येन यजेतेति । नैष सर्वाङ्गोपसंहारेण प्रयोगः । अतः
कालमात्रेण हीने दोषः ॥ २३ ॥

तस्मिन्नसम्भवन्नर्थात् ॥ २४ ॥

नैतदस्ति, यत्, जुहुधि जुहुधीत्येव होतव्यमिति । यथा शक्नोति,
तथा जुहुयादित्युच्यते । न च सातत्येन शक्यते । अवश्यमनेन आहार-
विहाराः कर्त्तव्याः । तस्मादर्थविरुद्धेषु कालेषु होतव्यमिति ॥ २४ ॥ पूर्व०

न कालेभ्य उपदिश्यन्ते ॥ २५ ॥

न चैतदस्ति । यदुक्तम्, अर्थाविरुद्धेषु कालेषु सततं होतव्यमिति । काल एषः श्रूयते । प्रदोषमग्निहोत्रं होतव्यं, व्युष्टायां प्रातरिति । तथा, पौर्णमास्यां पौर्णमासेन यजेत, अमावास्यायामामावास्येन यजेतेति । तस्मान्न सातत्यमिति । आह । ननु विगुणस्यापि प्रयोगाच्च काल आदरणीय इति । अत्रोच्यते । न कालो गुणः । निमित्तं होतदित्युक्तम् । तस्मादन्येषु कालेष्वविहितत्वात् कृतमप्यकृतं स्यात् । तस्मादाश्रितकालस्य यावज्जीवं प्रयोग इति ॥ २५ ॥ सि० ॥

दर्शनात् काललिङ्गानां कालविधानम् ॥ २६ ॥

लिङ्गं च भवति, अप वा एष स्वर्गाल्लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन् पूर्णमासीममावास्यां वा अतिपातयेदिति । यदि सर्वस्मिन् काले होमस्तदा कस्यातिपत्तिः स्यात् । तस्मादपि न सततमभ्यासः ॥ २६ ॥ युक्तिः ॥ अग्निहोत्रादियावज्जीवकर्मणां स्वकालमात्रकर्तव्यताधिकरणम् ॥ ७ ॥ अग्निहोत्रन्यायः ॥

तेषामौत्पत्तिकत्वादागमेन प्रवर्त्तत ॥ २७ ॥

प्रदोषे अग्निहोत्रं होतव्यम्, व्युष्टायां प्रातरिति । तथा पौर्णमास्यां पौर्णमासेन यजेतामावास्यायामामावास्येन यजेतेति । तत्र सन्देहः । किं सकृत् प्रदोषे होतव्यम्, उत प्रदोषे प्रदोषे इति । तथा सकृद्व्युष्टायां प्रातः ? उत व्युष्टायां व्युष्टायामिति । तथा किं सकृत् पौर्णमास्याममावास्यायां वा, उत आगते आगते काले इति । किं प्राप्तम् । सकृत् कृत्वा कृतार्थः शब्दो, न नियमः पौनःपुन्ये ॥ इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । आगमेन प्रवर्त्तत । आगते आगते काले प्रयोगः कर्त्तव्य इति । कुतः । तेषामौत्पत्तिकत्वात् । उत्पद्यमानं कर्म कालसंयुक्तमेवोत्पद्यते । तदुक्तं, निमित्तार्थाः कालश्रुतय इति । निमित्ते च संप्राप्ते नैमित्तिकोऽर्थः कर्त्तव्यो भवति । तस्माद् आगते आगते काले प्रयोगः कर्त्तव्यः ॥ २७ ॥ सि० ॥

तथा हि लिङ्गदर्शनम् ॥ २८ ॥

अप वा एष स्वर्गाल्लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन् पौर्णमासीममावास्यां वा अतिपातयेदिति । आगते आगते काले प्रयोगं दर्शयति ॥ २८ ॥ युक्तिः ॥ अग्निहोत्रादीनां स्वकालावृत्त्या आवृत्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

तैथान्तःक्रतुप्रयुक्तानि ॥ २९ ॥

भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोति इति दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । तत्र सन्देहः । सकृद् भिन्ने स्कन्ने च हुत्वा कृतार्थः, उत भिन्ने भिन्ने स्कन्ने स्कन्ने चेति । तत्राऽधिकरणातिदेशः । य. पूर्वत्र पूर्व. पक्षः स इह पूर्वः, य उत्तरः स इहोत्तर इति । सकृत् कृत्वा कृतार्थ इति पूर्वः पक्षः । निमित्तत्वात् पुनः प्रयोग इत्युत्तरः ॥ २९ ॥ दर्शादौ भेदाद्यावृत्त्या होमावृत्त्याधिकरणम् ॥ ९ ॥

आचाराद् गृह्यमाणेषु तथा स्यात् पुरुषार्थत्वात् ॥ ३० ॥

गुरुरनुगन्तव्योऽभिवादयितव्यश्च, वृद्धवया. प्रत्युत्थेयः सम्मन्तव्यश्चेति । तत्र सन्देहः । किमागते आगते गुरौ वृद्धवयसि च यदुक्तं तत् कर्त्तव्यम्, उत सकृत्कृते कृतार्थतेति । आचाराद् गृह्यमाणेषु तथा स्यात् पुरुषार्थत्वादित्यधिकरणातिदेशः । तत्र य. पूर्व. पक्षः स इह पूर्वः, य उत्तरः स उत्तरः । सकृत्कृत्वा कृतार्थ इति पूर्वः पक्षः । निमित्तत्वात् पुनः प्रयोग इत्युत्तरः ॥ ३० ॥ गुर्वनुगमनादीनां प्रतिनिमित्तमावृत्त्याधिकरणम् ॥ १० ॥

ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगात् ॥ ३१ ॥

इदं श्रूयते । सोमेन यजेत, गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत, प्रजामुत्पादयेदिति । तत्र सन्देहः । किं नित्यान्येतानि, उतानित्यानीति । किं प्राप्तम् । कामसंयोगादनित्यानि ॥ इति प्राप्ते उच्यते । ब्राह्मणादीनां सोमादीनि नित्यानीति । कुतः । ऋणवाक्येन हि संयोगो भवति । जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते, यज्ञेन देवेभ्यः, ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः, प्रजया पितृभ्यः इति । स वै तर्ह्यनृणो यदा यज्वा ब्रह्मचारी प्रजावानिति । ऋणसंस्तवोऽवश्यकर्त्तव्यानां भवति । तस्मान्नित्यानीति ॥ ननु लिङ्गमसाधकं, न्याय उच्यतां, यस्यैतद् द्योतकमिति । उच्यते । अकामसंयुक्तानि एषां पृथग् वाक्यानि भवन्ति । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत, यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । तथा विद्यामधीयीत । तथा प्रजा उत्पादयितव्या इति । एवं नित्यतायाः प्राप्ताया इदं लिङ्गं भवतीति ॥ अथवा अयमन्योऽर्थः । ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगात् । सोमादयो नियताः किं ब्राह्मणस्यैव, राजन्यवैश्य-

योरनियताः, उत सर्वेषां नियता इति । किं प्राप्तम् । ब्राह्मणस्यैव नियता नेतरयोरिति । कुतः । एवं श्रूयते । जायमानो ह वै ब्राह्मण इति । ब्राह्मणस्य नियमो दृश्यते, नेतरयोः । ब्राह्मणसङ्कीर्त्तनात् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । सर्वेषां नियमः । कुतः । अविशेषेण नियमविधानं यत्, तदऽकामसंयुक्तं वचनं नियामकम् । तद् अविशिष्टं सर्वेषाम् । तस्मात् सर्वेषां नियम इति ॥ ननु, जायमानो ह वै ब्राह्मण इति ब्राह्मणस्य सङ्कीर्त्तनम् । उच्यते । भवत्यस्मिन् वचने ब्राह्मणसङ्कीर्त्तनं, न त्वेतन्नियमस्य विधायकम् । एतैरकामसंयुक्तैर्वचनैर्विहितस्य नियमस्यानुवादोऽयमवदानस्तुत्यर्थः । तस्मान्नात्र ब्राह्मणसङ्कीर्त्तनेन राजन्यस्य वैश्यस्य वाऽनियमो विज्ञायते । ब्राह्मणग्रहणं तु प्रदर्शनार्थम् । जायमानो ब्राह्मणो राजन्या वैश्यो वेति । तथा जायमानो जातश्चेति ॥ ३१ ॥ ऋणत्रयापाकरणस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां नित्यताधिकरणम् ॥ ११ ॥ इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये षष्ठ्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६ ॥ २ ॥

अथ षष्ठे अध्याये तृतीयः पादः ॥ ६ ॥ ३ ॥

सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात् तथाभूतोपदेशात् ॥ १ ॥

बह्वृचब्राह्मणे श्रूयते । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । नित्यमग्निहोत्रं नित्यौ च दर्शपूर्णमासौ । तत्र यदेतत् कामश्रवणादन्यदकामश्रवणं द्वितीयं, तत्र सन्देहः ॥ किं यः कात्स्न्येन विधिमुपसंहर्त्तुं शक्नोति तस्यैवाऽधिकारः ? उत विशुणमपि तत् प्रयोक्तव्यमिति । एकादशे कामसंयुक्ते प्रथमे श्रवणे चिन्तयिष्यते साङ्गे । इह नित्ये श्रवणे द्वितीये इति ॥ किं प्राप्तम् । सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात् । तथाभूतोपदेशात् । कात्स्न्येन विधिमुपसंहर्त्तुं शक्नोति, स एवानुतिष्ठेत् । तथाभूतोपदेशात् । यथाभूतं हि तत् कामसंयुक्तं श्रुतं, तथाभूतमेव नित्यमप्युपदिश्यते । तस्मात् सर्वाङ्गोपहारेण प्रयोगः कर्त्तव्यः । दर्शपूर्णमासशब्दश्च साङ्गस्यैव वाचकः । कथम् । पौर्णमास्याममावास्यायां च साङ्गं विधीयते । यश्च पौर्णमास्यां विहितं, सा च पौर्णमासी । यदमावास्यायां विहितं, सा चामावास्या इति । साङ्गममावास्यायां विहितं, पौर्णमास्यां च । तस्मात् साङ्गं दर्शपूर्णमासशब्देनोच्यते इति जैमिनिर्मन्यतेस्म ॥ १ ॥ पूर्व०

अपि वाऽप्येकदेशे स्यात् प्रधाने ह्यर्थनिर्वृत्तिर्गुण-
मात्रमितरत्तदर्थत्वात् ॥ २ ॥

अपिवेति पक्षव्यावृत्तिः । अप्येकदेशेऽङ्गानां स्यादेव प्रयोगः ।
यतः साङ्गस्याप्यनङ्गस्यापि प्रयुज्यमानस्य प्रधानादेवायमर्थो निष्पद्य-
ते । गुणमात्रं सर्वाङ्गप्रयोगेण भवति । को गुणः । साङ्गात् स्वर्गा-
ऽभिनिर्वृत्तिः, प्रधानमात्रादिदमन्यत् फलम् । तस्मात् स्वर्गप्राप्त्यर्थं
संपूर्णाङ्गं करिष्यामीत्यारब्धम् । यदि कानिचिद् अङ्गानि न शक्नोति
कर्तुं, तथाप्यस्मादेकदेशाङ्गगुणयुक्तात् प्रधानात् फलं भविष्यति ।
तस्मात् प्रधानमात्रस्य प्रयोगमाह, नाङ्गानाम् । दर्शपूर्णसशब्दको-
ऽग्निहोत्रशब्दकश्च प्रधानपदार्थोऽन्यान्यङ्गानि तदर्थानीति ॥ २ ॥ सि०॥

तदकर्मणि च दोषस्तस्मात्ततो विशेषः स्यात्

प्रधानेनाभिसम्बन्धात् ॥ ३ ॥

प्रधानातिक्रमे दोषः श्रूयते, अप वा एष स्वर्गाल्लोकाच्छ्रित्यते यो
दर्शपूर्णमासयाजी सन् पौर्णमासीममावास्यां वाऽतिपातयेदिति प्र-
धानातिक्रमे दोषं ब्रुवन्तस्य नित्यतां दर्शयति ॥ ३ ॥ युक्तिः ॥

कर्माभेदं तु जैमिनिः प्रयोगवचनैकत्वात् सर्वेषा-

मुपदेशः स्यादिति ॥ ४ ॥

यदुक्तं, नास्ति भेदः । इमान्यङ्गानि, इमानि प्रधानानीति । प्रयोग-
वचनैकत्वादिति जैमिनिराह स्म । सर्वेषामुपदेशकः । पौर्णमास्यां
पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममावास्याया यजेतेति ॥ ४ ॥ आ० ॥

अर्थस्य व्यपवर्गित्वादेकस्यापि प्रयोगे स्याद्

यथा क्रत्वन्तरेषु ॥ ५ ॥

एकाङ्गप्रयोगेऽपि स्याद् विगुणादपि फलमित्यर्थः । कुतः । अर्थस्य
व्यपवर्गित्वात् । व्यपवृक्तमङ्गेषु प्रधानम् । अग्निहोत्रसंज्ञकादर्श-
पूर्णमाससंज्ञकाच्च फलमिह भवति । तद्धि कर्तव्यतयोपदिश्यते ।
यत् पौर्णमास्यामुपदिष्टं सा पौर्णमासी, यदमावास्यायां सा अमावा-
स्या । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवती-
ति । तस्मादग्नये पुरोडाशोऽग्नीषोमाभ्यां च, आज्यं चाग्नीषोमा-
दिभ्यः पौर्णमास्याम्, आग्नेयसान्नाय्यादीनाममावास्यायाम् ॥ यदुक्तं,

पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममावास्या यजेतेति साङ्गस्य विधानात् साङ्गं दर्शपूर्णमासशब्देनाभिधीयते इति । नैतदेवम् । सिद्धे हि दर्शार्थे पौर्णमासार्थे च साङ्गं फले विधीयते । तस्मान्न साङ्गमग्निहोत्रपदवाच्यं दर्शपौर्णमासपदवाच्यञ्च । यच्च अग्निहोत्रं तदिह चोद्यते कर्त्तव्यतया, यौ च दर्शपूर्णमासौ । तस्माद् विगुणमपि कर्त्तव्यमेवाग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च । यथा क्रत्वन्तरेषु प्रकृतिविकृतिषु परस्य धर्माः परस्य न भवन्ति, एवं न कामसंयुक्तस्य धर्मा नित्यस्य भवितुमर्हन्ति ॥ ५ ॥ आ० नि० ॥

विध्यपराधे च दर्शनात् समाप्तेः ॥ ६ ॥

विध्यपराधेषु च समाप्तिं दर्शयति । तदेव यादृक् तादृग् होतव्यमिति विगुणस्य समाप्तिं दर्शयति ॥ ६ ॥

प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ ७ ॥

विध्यपराधे च प्रायश्चित्तानि विधीयन्ते निमित्ते कर्माङ्गभूतानि । यथा, भिक्षे जुहोतीति । विगुणे निष्फले सति कस्याङ्गभूतैः प्रयोजनं स्यात् । तस्माद् विगुणानामपि प्रयोगः कर्त्तव्य इति ॥ ७ ॥ युक्तिः ॥ नित्ये यथाशक्त्यङ्गानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥

काम्येषु चैवमर्थित्वात् ॥ ८ ॥

ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः, सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः, वैश्वदेवीं सांग्राहायणीं निर्वपेद् ग्रामकाम इत्येवमादिषु सन्देहः । किं विगुणमपि फलवद्, उताविगुणमेव फलवदिति । किं प्राप्तम् । काम्येषु चैवं स्याद्, विगुणमपि फलवदिति । कुतः । अर्थित्वात् । यदि विगुणमपि फलवदेवमर्थिमात्रमधिकृतं भविष्यति । अन्यथा सामान्यशब्दोऽन्तरेण विशेषं, विशेषेऽवस्थापितो भविष्यति । असमर्थत्वान्नाधिक्रियते इति चेत् । साङ्गं न समर्थः कर्त्तुम् । प्रधानमात्रं तु शक्नोति । प्रधानमात्रेऽधिकरिष्यति ॥ ८ ॥ पूर्व० ॥

असंयोगात् नैवं स्याद् विधेः शब्दप्रमाणत्वात् ॥ ९ ॥

तुशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । नैवं स्यात् । यदुक्तं विगुणमपि फलवदिति । असंयोगात् प्रधानमात्रस्य फलेन । साङ्गाद्धि फलं श्रूयते प्रधानाद्, न केवलात् । तेन यद्यपि केवलमुच्यते, तथापि नैवञ्जातीयकं तत् कुर्यात् । न केवलस्य फलेन संयोग इति । शब्दप्रमाणक-

अथ अयमर्थो विधीयते । शब्दश्च साङ्गात् फलमाहेति वक्ष्यामः ।
तस्मान्न विगुणं कर्म कर्त्तव्यमेवञ्जातीयकमिति ॥ ९ ॥ सि० ॥

अकर्मणि चाप्रत्यवायात् ॥ १० ॥

न चात्र प्रधानमात्रस्याकर्मणि प्रत्यवाय उच्यते, यथा दर्शपूर्ण-
मासयोः । तस्मादपि न विगुणमेवैलक्षणकं कर्म प्रयोक्तव्यमिति ॥
॥ १० ॥ युक्तिः ॥ अङ्गवैकल्ये काम्यस्य निष्फलत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

क्रियाणामाश्रितत्वाद् द्रव्यान्तरे विभागः स्यात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयाग पुरोडाशेनोक्तः । स च पुरोडाशो ब्रीहिमयः
कर्त्तव्य इति श्रूयते । तत्रैतच्चिन्त्यते । यदि नीवारमयेन पुरोडाशेन
यागः क्रियेत, किं स एव यागः स्यादुतान्य इति । किं प्राप्तम् ? ।
द्रव्यान्तरे विभागः स्यात् । अन्यो याग । कुतः ? । आश्रितत्वात् ।
आश्रयभेदाद्धि गम्यते विशेषः । अयमन्यो नीवाराश्रयो ब्रीह्याश्रया-
दिति । आश्रयभेदस्तावद् विस्पष्ट एव । तद्भेदाद् रूपमपि भिन्नं
गम्यते । तस्मादन्यो यागो द्रव्यान्तर, इति ॥ ११ ॥ पूर्व० ॥

अपि वाऽव्यतिरेकाद्रूपशब्दाविभागाच्च गोत्ववदैक-
कर्म्यं स्यान्नामधेयं च सत्त्ववत् ॥ १२ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । ऐककर्म्यं स्याद् द्रव्यान्तरेऽपि । यदा
क्रिया भवति चलनं पतनं वा, तदापि तावानेव सोऽर्थो, न च काश्चि-
त् तत्र व्यतिरिक्तो विशेषो हीनो वा । खल्वप्यन्यदेव रूपम् । न च
शब्दान्तरं वाचकम् ॥ नन्वाश्रयभेदो विस्पष्टः । उच्यते । भिन्नमेव वय-
माश्रयं प्रतिजानीमहे, न तु तद्भेदादाश्रितस्य भेदः । अन्यत्वात् ।
न हि, स्रजि वाससि वा भिन्ने तद्भेदात् पुरुषभेदो गम्यते । सोऽपि
तस्यात्मा भिन्न इति चेत् । नैतदेवम् । विशेषमुपलभमानैरेवं शक्यं
वक्तुम् । न चास्य विशेष उपलभ्यते ॥ नन्वयमेव विशेषो यद्, ए-
कोऽपि विनष्टः, एकोऽपि वर्त्तते । न विनष्ट इति यदुच्यते । तन्न । प्रा-
गस्योपलम्भनात् सत्त्वे प्रमाणं नास्ति । तस्माद् विनष्टः । न च प्र-
त्यभिज्ञायते, तद्द्रव्यातिरिक्तः । भेदानुपलम्भात् । कथं तर्हि चल-
तीति प्रत्यय इति चेत् । उच्यते । देशान्तरे सम्प्रतिपत्तिदर्शनात् ।
तद् देशान्तरं गच्छदागच्छच्च चलतीत्युच्यते । तत्र गन्तापि प्रत्यक्षो,
देशान्तरमपि । तेन गत इति चोच्यते, आगत इति चोच्यते ।

सत्यं विनष्टादविनष्टोऽन्य । योऽपि त्वसावन्य', सोऽपि यजतिशब्द-
वाच्य एव । यजतिसामान्यं न भिद्यते । न च शब्देन नोच्यते । त-
स्माद् योऽपि नीवारैर्यागं कुर्यात्, तेनापि चोदितमेव कृतम् । चोदि-
तं च कुर्वत ईप्सितं भवति, नापूर्वकृतम् । नामधेयं च दर्शयति,
दर्श इति वा पूर्णमास इति वाऽस्यैव सामान्यस्य नामधेयं, न व्यक्ती-
नाम् । किं प्रयोजनं चिन्ताया' । उत्तरेणाधिकरणेनैतद् विचार्यते
॥ १२ ॥ सिद्धान्त ॥ द्रव्यभेदेऽपि कर्माभेदाधिकरणम् ॥ ३ ॥

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावे नागमोऽन्यस्याशिष्ट-
त्वात् ॥ १३ ॥

अग्निहोत्रादीनि नित्यानि कर्माण्युदाहरणम् । तेषु श्रुतद्रव्याप-
चारे भवति सन्देहः । किं प्रतिनिधिमुपादाय प्रयोगः कर्त्तव्यः, उत
तदन्तं कर्मोत्सृष्टव्यमिति । किं प्राप्तम् । शिष्टस्याभावे न आगमो-
ऽन्यस्य । तदन्तमेवोत्सृष्टव्यम् । कुतः । अशिष्टत्वात् । यद् ब्रीहियव-
गुणकं श्रुतं फलवत्, तद् नीवारगुणकं क्रियमाणमफलकं भवति ।
तस्मात् तदन्तमेवोत्सृष्टव्यमिति ॥ १३ ॥ पूर्व० ॥

क्वचिद्विधानाच्च ॥ १४ ॥

क्वचिद् विधीयते। यदि सोमं न विन्देत् पूतीकानभिषुणुयादिति ।
यदि च प्रतिनिधिमुपादाय प्रयोगः कर्त्तव्यः स्याद्, न विधीयेत । विधी-
यते तु । तस्माद् यच्च न विधीयते, न तत्र प्रतिनिधिरिति ॥ १४ ॥ युक्तिः

आगमो वा चोदनार्थाविशेषात् ॥ १५ ॥

आगमो वा प्रतिनिधेयस्य द्रव्यस्य । कुतः । चोदनार्थाविशेषा-
त् । यजतिचोदनाचोदितो हि अर्थो, न विशिष्यते ब्रीहिभिर्नीवारैर्वा
क्रियमाणः । यागश्चावश्यकर्त्तव्यो नित्येष्वनित्येषु च प्रारब्धेषु ॥ १५ ॥

नियमार्थः क्वचिद्विधिः ॥ १६ ॥

अथ यदुक्तं, क्वचिद् विधानादिति । उच्यते । नियमार्थः क्वचिद्
विधिः । सोमाभावे बहुषु सदृशेषु प्राप्तेषु नियमः क्रियते । पूतीका
एवाभिषोतव्या इति । तस्मात् प्रतिनिधिमुपादाय प्रयोगः कर्त्तव्य
इति ॥ १६ ॥ युक्तिः ॥

तन्नित्यं तच्चिकीर्षा हि ॥ १७ ॥

कथं पुनरिदमवगम्यते, नियमार्थमेव तद्वचनमिति । उच्यते ।
यतः प्राप्ता पूतीकाः । कथं च ते प्राप्ताः । तच्चिकीर्षा हि । तत्र सा-
दृश्यचिकीर्षेत्येतद् वक्ष्यामः । तच्चिकीर्षया च प्राप्ता पूतीकाः । त-
स्मात्तन्नित्यं, वचनमेतन्नियमाय नित्यमिति गम्यते ॥ १७ ॥ ॥
आ० नि० ॥ नित्यकर्मणोऽनित्यप्रारब्धकर्मणश्च द्रव्याऽपचारे प्रति-
निधिना समापनाधिकरणम् ॥ ४ ॥

न देवताग्निशब्दक्रियमन्यार्थसंयोगात् ॥ १८ ॥

देवताः, आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्येवमाद्याः । अग्निः, यद् आहवनीये
जुह्वति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीति । शब्दो मन्त्रः, बर्हिर्देवसदनं
दामीत्येवमादिः । क्रिया, समिधो यजति, तनूनपातं यजतीत्येव-
माद्याः । तत्र सन्देहः । देवताग्निशब्दक्रियाणामपचारे प्रतिनिधि-
रूपादेयः, उत नेति । किं प्राप्तम् । पूर्वाधिकरणन्यायेन प्रतिनिध्याया-
ऽन्यत् प्रयोगः कर्त्तव्य इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ न देवताग्निशब्दक्रियाणा-
मपचारे प्रतिनिधिना भवितव्यमिति । कुतः । अन्यार्थसंयोगात् ।
प्रतिनिधीयमानमन्यदेतेऽयः । अन्यच्च तेषामर्थं न शक्नुयात् कर्तुम् ।
कश्च तेषामर्थः । देवता तावदुद्देशेन अर्थं साधयति । अग्निमुद्दिश्या-
ऽष्टाकपाल पौर्णमास्याममावास्यायां च त्यज्यते । यच्चान्येषु हविषु
विहितं, न ततो दर्शपूर्णमासौ भवतः । तत्रान्या उद्दिश्यमाना न श्रु-
ताया उद्देश्याया अर्थं कुर्यात् । न हि अन्यस्यामुद्दिश्यमानायां दर्श-
पूर्णमासौ भवतः । तस्मान्न देवता प्रतिनिधीयते ॥

तथा, यद् आहवनीये जुह्वतीत्याहवनीयापचारे नान्योऽग्निः प्र-
तिनिधातव्योऽन्यद् वा द्रव्यमिति । कुतः । अन्यार्थसंयोगात् । प्रति-
निधीयमानमाहवनीयकार्यं न वर्त्तते । कथम् । अदृष्टमाहवनीयस्य
कार्यम् । आहवनीयस्योपरि त्यज्यमाने यद् भवति, न तदन्यस्योपरि ।
न हि, यजतिशब्देन सामर्थ्यात् तद् गृह्यते, यस्योपरि त्यज्यते । न
हि उपरि त्यज्यमानस्य देशं किञ्चिदुपकरोतीति । तस्मान्नाग्नेः
प्रतिनिधिः ॥

तथा मन्त्रापचारे नान्यो मन्त्रः प्रतिनिधीयते । मन्त्रस्य हि एत-
त् प्रयोजनं, यत् स्मारयति क्रियां साधनं वा अस्ति स्मरणे न क्रि-
या संवर्त्तते । तद् अपचरिते मन्त्रे यदि तस्यार्थेऽन्यं शब्दमुच्चारयति

पूर्वं प्रतीतेऽर्थे शब्दमुच्चारयन्न शब्देनार्थं प्रतीयात् । अथ प्रतीतमपि पुन प्रतिनिधिशब्दोच्चारणेन प्रतीयाच्छब्दात् प्रतीतिं कुर्यात् । एवञ्च प्रतिनिधिशब्दोच्चारणानुरोधोऽनर्थकः स्यात् । न हि शब्देन प्रत्यापयितव्यमिति किञ्चित् प्रमाणमस्ति । यदस्ति, तद् विशेषेणैवाऽनेन शब्देन बहिरादिनेत्येवम् । तदभावे शब्दान्तरानुरोधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मान्न शब्दस्य प्रतिनिधिः ॥ क्रियापचारे न क्रियान्तरम् । अन्यार्थसंयोगात् । समिद्वयजिमन्तौ दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यौ । तौ अन्यस्यां क्रियमाणायां न तद्वन्तौ भवतः । तस्मात् क्रियायां न प्रतिनिधिरिति ॥ १८ ॥ सि० ॥

देवतायां च तदर्थत्वात् ॥ १९ ॥

देवतायामपरो विशेषो येन न प्रतिनिधीयते । देवता नाम यदर्थं किञ्चिच्चोद्यते सा । अन्या तस्याः स्थाने प्रतिनिधीयमाना न देवता स्यात् । चोदिता हि देवता भवति, नाचोदिता । सम्बन्धिशब्दश्चैष । या यदर्थं चोद्यते, सा तस्यैव देवता, नाऽन्यस्य । देवता इति सम्बन्धिशब्दो, न जातिशब्दः । तस्मादपि न देवतायाः प्रतिनिधिरिति ॥ १९ ॥ युक्तिः ॥ देवतामन्त्रक्रियाणामपचारे प्रतिनिध्यभावाऽधिकरणम् ॥ ५ ॥

प्रतिषिद्धं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः ॥ २० ॥

अथ यत् प्रतिषिद्धम्, अयज्ञिया वै वरकाः कोद्रवाः, अयज्ञिया वै माषा इति । किं तच्छ्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधातव्यम्, उत नेति । किं प्राप्तम् । प्रतिनिधेयमिति । आगमो वा चोदनार्थाविशेषादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रतिषिद्धं च न प्रतिनिधातव्यमिति । अविशेषेण हि एतदुच्यते, न यज्ञार्हा माषा वरकाः कोद्रवाश्चेति । यज्ञसम्बन्ध एषां प्रतिषिध्यते । नैते यज्ञाङ्गभावं नेतव्या इति । प्रतिनिधीयमानाश्चाऽङ्गभावं नीता स्युः । तस्मान्नैते प्रतिनिधातव्या इति ॥ २० ॥ प्रतिषिद्धद्रव्यस्य प्रतिनिधित्वाभावाधिकरणम् ॥ ६ ॥

तथा स्वामिनः फलसमवायात् फलस्य कर्म-

योगित्वात् ॥ २१ ॥

अग्निहोत्रादीनि कर्माण्युदाहरणम् । तेषु स्वामिन्यपचरति सन्देहः । किमन्यः प्रतिनिधातव्यो, न ? इति । किं प्राप्तम् । प्रतिनिधात-

व्य इति । कुत । आगमो वा चोदनार्थाविशेषादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । तथा स्वामिनः स्यात् । कोऽर्थः । न प्रतिनिधिः । कुतः । फलसमवा-
यात् । योऽर्थो स्वत्यागेन ऋत्विज परिक्रीणीते, यश्च स्वं प्रदेयं त्य-
जति स स्वामी । यदि स प्रतिनिधीयते, स्वामिना यत् कर्त्तव्यं तत्
सर्वं कुर्यात् । तत् सर्वं कुर्वन् स्वाम्येव स्याद्, न प्रतिनिधिः । स
एव हि फलेन सम्बद्ध्यते । य उत्सर्गं करोति, स फलवान् भवति ।
तदुक्तं, शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति । तस्मान्न स्वामिनः प्रतिनिधिरिति
॥ २१ ॥ स्वामिनः प्रतिनिध्यभावाधिकरणम् ॥ ७ ॥

बहूनां तु प्रवृत्तेऽन्यमागमयेदवैगुण्यात् ॥ २२ ॥

सत्राण्युदाहरणम् । सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति । तेषु क-
स्मिंश्चित् स्वामिनि अपचरति सन्देहः । किं तत्रान्यः प्रतिनिधात-
व्यः, उत नेति । किं प्राप्तम् । न स्वामिनः प्रतिनिधिरिति । एवं प्राप्ते
ब्रूमः । बहूनां यजमानानां प्रवृत्ते कर्मणि, अपचरिते कस्मिंश्चित् स्वा-
मिनि अन्यमागमयेत् । कुतः । एवमवैगुण्यं भवतीति । स्वामिगता
सप्तदशादिसङ्ख्या तत्राङ्गम् । तथा विना कर्म विगुणम् । तत्सम्पा-
दनायान्य आगमयितव्यः ॥ ननु स्वामिगता सङ्ख्या, न त्वागम्यमानः
स्वामीति वक्ष्यामः । तेन अशक्यैव सा सङ्ख्या उपादातुमिति । उ-
च्यते । स्वामिगता न हि भविष्यति । न हि सा शक्या कर्त्तुमिति ।
इदं तु शक्यं कर्त्तुम् । ये स्वामिनां पदार्थाः, ते इह सप्तदशावरैः
कर्त्तव्या इत्येतदुपपादितं भविष्यति । तस्मात् प्रतिनिधातव्यं तत्रेति
॥ २२ ॥ सत्रे कस्यचित् स्वामिनोऽपचारे प्रतिनिध्यादानाधिकरणम्
॥ ८ ॥ सत्रन्याय ॥

स स्वामी स्यात् तत्संयोगात् ॥ २३ ॥

तस्मिन् आगम्यमाने इदानीं सन्देहः । किमसौ स्वामी, उत
कर्मकर इति । किं प्राप्तम् । स स्वामी स्यात् । कस्मात् । तत्संयोगा-
त् । तेन स्वामित्वेन संयोगः । यो हि असौ आनीयते, स स्वामी
क्रियते । स्वामिनि अपचरितेऽन्यो यदि स्वामी क्रियते, ततः स प्र-
तिनिधिः कृतो भवति । तस्मात् स्वामीति ॥ २३ ॥ पूर्व० ॥

कर्मकरो वा भूतत्वात् ॥ २४ ॥

कर्मकरो वा स स्यात् । कुतः । भूतत्वात् । भूतो हि असौ तैः

शिष्टैः स्वामिभिः प्रयुक्तः । परिक्रीयमाणो न स्वामी भवति । यः फलं प्राप्नोति, स स्वामी । यः परस्योपकारे वर्तते, स कर्मकरः । नैवासौ फलं प्राप्नोति । कुतः । यो हि आरभ्य परिसमापयति, स फलवान् । एष हि आख्यातार्थः । स हि उपक्रमप्रभृति अपवर्गपर्यन्तमाह । ननु तेऽपि तत्र विगुणं कुर्वन्ति । सप्तदशानां स्वामिनाम-
ऽभावात् । तस्मात्तेऽपि न स्वामिनः । नो चेत् स्वामिनः, न फलं प्राप्नुवन्ति । उच्यते । न सप्तदशावराः फलसमवाये भवेयुरिति श्रूयते । न सङ्ख्या फलपरिग्रहे गुणभूता । किन्तर्हि । पदार्थेषु । सप्तदशावरै-
र्याजमानाः पदार्थाः कर्त्तव्या इति । ते च प्रतिनिहितेन क्रियन्ते । अफलत्वेऽपि च सत्यं सङ्कल्पं कर्त्तुमन्यमानयन्ति । आनीयमानस्य च न तेन प्रयोजनम् ॥ २४ ॥ सि० ॥

तस्मिंश्च फलदर्शनात् ॥ २५ ॥

तस्मिंश्च दिष्टां गतिं गते फलं दर्शयति, यो दीक्षितानां प्रमीयेत अपि तस्य फलमिति । तस्मात् कर्मकर इति ॥ २५ ॥ युक्तिः ॥ सत्रे प्रतिनिहितस्यास्वामित्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

स तद्धर्मा स्यात् कर्मसंयोगात् ॥ २६ ॥

बहूनां कस्मिंश्चिदपचरिते प्रतिनिधेयोऽन्य इत्येतत् समाधिगतम् । इदमिदानीं तत्र सन्दिग्धम् । किमसौ स्वामिधर्मा स्यात्, उत ऋत्विग्धर्मा । किं प्राप्तम् । ऋत्विग्धर्मा । कुतः । परार्थे हि स यजति । यश्च परार्थे यजति, स ऋत्विगिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । स तद्धर्मा स्यात् । स्वामिधर्मा । तस्य हि कार्ये श्रूयते । यश्च यस्य कार्यमधितिष्ठति स तद्धर्मे सम्बद्ध्यते । यथा स्तुग्धर्मे स्वधितिरिति ॥ २६ ॥ सत्रे प्रतिनिहितस्य यजमानधर्मग्राहित्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

सामान्यं तच्चिकीर्षा हि ॥ २७ ॥

श्रुते द्रव्ये अपचरति प्रतिनिधिमुपादाय प्रयोक्तव्यमिति स्थितम् । तत्र सन्देहः । किं यत्किञ्चिद् द्रव्यमुपादाय प्रयोगं कर्त्तव्यः, उत सदृशमिति । किं प्राप्तम् । यत्किञ्चिदुपादायेति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । सामान्यं यत्र गृह्यते, तदुपादातव्यं सदृशमिति । कुत ? । सर्वे हि आकृतिवचनाः शब्दाः । आकृतिश्च यद्यप्यङ्गभावेन श्रूयते, तथापि न साक्षात् तस्याः क्रियां प्रत्यङ्गभावः । यत्तु क्रियासाधनं द्रव्यमर्था-

दङ्गभूतं प्राप्तं तत् परिच्छिन्दती क्रियायामङ्गभावंयाति.व्यक्तेश्च आकृ-
त्वा विशेषाः परिच्छिद्यन्ते । ते विशषा अङ्गभूताः । अथ तस्यामाकृ-
त्वावपचरितायामर्थप्राप्तं द्रव्य ग्रहीतव्यमेव । यस्मिंश्च सदृशे गृह्यमा-
णे तेषां विशषाणां केचित् संगृहीता भवन्ति, स तत्र लाभो लभ्यते
इति तत्सदृशं द्रव्यमुपादातव्यं भवति । तस्माद् ग्रीहीणामपचारे
नीवारा' प्रतिनिधेया इति ॥२५॥ श्रुतद्रव्यापचारे तत्सदृशस्यैव प्रति-
निधित्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

निर्देशात्तु विकल्पे यत् प्रवृत्तम् ॥ २८ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे, पशुरग्निषोमीय', यो दीक्षितो यदग्निषोमी-
यं पशुमालभते इति । तत्र श्रूयते । खादिरे पशुं बध्नाति पालाशे ब-
ध्नाति रौहितके बध्नातीति । तत्र कदाचिन् खदिरगुणके प्रयोगे आ-
रब्धे खदिरो विनष्टः । तत्र सन्देहः । किं वैकल्पिकस्योपादानमुत
खदिरसदृशस्येति । किं प्राप्तम् । वैकल्पिकस्येति । कुतः । स हि
श्रुतः । खदिरसदृशो न श्रूयते । तस्माद् वैकल्पिकस्योपादानमिति ॥
एवं प्राप्ते ब्रूमः । विकल्पे यत् प्रवृत्तं, तत्सदृशमुपादेयम् । यत् प्रवृत्तं
यस्मिन् प्रयोगे, तन्निर्दिष्टम् । तदङ्गभूतं, वैकल्पिकमनङ्गम् । आश्रित-
खदिरे प्रयोगे पलाशरौहितकावनङ्गभूतौ । तौ न शक्येते यदा खदिर-
स्तदैव कर्त्तुम् । अशक्यं चाश्रुतम् । तस्मादाश्रितखदिरे प्रयोगे इतरौ
नोपादेयौ।अनङ्गभूतत्वात् खदिरस्य सदृशमन्वेष इत्यमिति ॥२८॥ सि०

अशब्दमिति चेत् ॥ २९ ॥

इति चेत् पश्यसि, खदिरसदृशमुपादेयमिति । अशब्दमेव कृतं
भवति । तस्माच्छब्दवत्त्वाद् वैकल्पिकमुपादेयम् ॥ २९ ॥ आ० ॥

नानङ्गत्वात् ॥ ३० ॥

नैतदेवम् । अनङ्गं तस्मिन् प्रयोगे वैकल्पिकम् । आश्रितखदिरो
हि स प्रयोगो, यो निर्दिष्टः । तस्य निर्देशादितरावश्रुतौ।ननु निर्देशा-
भावेऽङ्गभावविरोधः । तेन श्रुताविति । किमतः । यद्येवं, यदोपा-
त्तस्याभावस्तदा श्रवणम् । नैतदेवम् । नैमित्तिकं हि तथा प्रतिज्ञाये-
त । सति वचने निमित्ते, अस्ति खदिरे इतरौ श्रुताविति । तत्र को
दोषः । स एवापेक्षितोऽनपेक्षितश्चेति विरोधो भवेत् । संस्काराश्च
खदिरे कर्त्तव्याः । खदिरसदृशे तद्बुद्ध्या गृह्यमाणे श्रुतबुद्ध्या कृता

भवन्ति । वैकल्पिकेन तु श्रुतेन असम्बद्धाः । तस्मादुपात्तसदृशौ
प्राप्त इति ॥३०॥ आ० नि० ॥ द्रव्यापचारे वैकल्पिकद्रव्यान्तरानुपा-
दानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

वचनाच्चान्याय्यमभावे तत्सामान्येन प्रतिनिधि-

रभावादितरस्य ॥ ३१ ॥

इदमाम्नन्ति यदि न सोमं विन्देत् पूतीकानभिषुणुयदिति ।
तत्र सन्देहः । किमयमभावं निमित्ते विधिरुत प्रतिनिधिनियम इति ।
किं प्राप्तम् । अभावे विधिरिति । कुत । विधानात् । न हि प्रतिनिधि-
विधीयते । साध्यसिद्धये साधनं स्वयमेवोपादीयते । इदं तु विधी-
यते । तत् कल्पान्तरपक्षे अर्थवद् भवति । तस्मान्न प्रतिनिधिरित्ये-
व प्राप्ते ब्रूमः । प्रतिनिधि स्यात् । कुत । विनष्टे हि साधने साध्य-
सिद्ध्यर्थे साधनान्तरमुपादीयते । श्रुतस्याभावात् । नन्वन्याय्याः पू-
तीकाः । अन्यद्धि सदृशान्तरमस्तीति । तदुच्यते । वचनात् । सदृ-
शं प्राप्तं, बहुषु वा असदृशेषु पूतीका अल्पसदृशा नियम्यन्ते । कथ-
म् । तद्धि प्रक्रान्तं कर्म अवश्यं कर्त्तव्यम् । तस्यामवस्थायामन्तरेणै-
व वचनं प्रतिनिधेयं द्रव्यान्तरं प्राप्तमेव । प्राप्ते वचनं न विधिरिति
गम्यते । प्राप्तस्यानुवादो भवितुमर्हति । किमर्थमनुवाद इति चेत् ।
उच्यते । अल्पसादृश्यमप्राप्तम् । तद्विधानार्थमनुवादः । प्रयोजन प-
क्षोक्तम् । प्रतिनिधिपक्षे सोमसदृशस्योपादानं पूतीकविनाशे द्रव्या-
न्तरविधौ पूतीकसदृशमुपादेयम् ॥ ३१ ॥ पूतीकस्य सोमप्रतिनिधि-
त्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

न प्रतिनिधौ समत्वात् ॥ ३२ ॥

इदं विचार्यते । श्रुते द्रव्ये उपात्ते अपचरिते प्रतिनिधिमुपादाय
प्रयोगः प्राप्तः । यदा सोऽपि विनष्टः प्रतिनिहितस्तदा किं प्रतिनिधि-
सदृशमुपादेयम्, उत उपात्तस्य विनष्टस्योपात्तः । किं प्राप्तम् । प्रति-
निहिते विनष्टे तत्सदृशमुपादेयं पूर्वेण न्यायत । एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रति-
निधौ न स्यात् प्रतिनिधिरिति । कुतः । समत्वात्, यथैवासौ पूर्वः
प्रतिनिहितः श्रुतचिकीर्षया, न प्रतिनिधिचिकीर्षया । एवमयमपि
श्रुतचिकीर्षया, न प्रतिनिधिचिकीर्षया । तस्मान्न प्रतिनिधिसदृशमुपा-
देयम् । उपात्तनष्टस्यैव सदृशोऽन्वेषितव्य इति ॥३२॥ प्रतिनिध्यपचारे

उपात्तद्रव्यसदृशस्य पुन प्रतिनिधित्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

स्याच्छ्रुतिलक्षणे नियतत्वात् ॥ ३३ ॥

अथ श्रुतिलक्षणे कथम् । यथा, यदि सोमं न विन्देत् पूतीकान-
भिषुणुयादिति । पूतीकेषु विनष्टेषु पूतीकसदृशमुपादेयमुत सोमस-
दृशमिति । किं प्राप्तम् । स्याच्छ्रुतिलक्षणे प्रतिनिधौ प्रतिनिधिसद-
ृशस्योपादानं कर्त्तव्यम् । सोमाभावे पूतीकव्यक्तयो विहिताः । स
चायं श्रुतः सोमाभावः । तस्मात् पूतीकव्यक्तय उपादेया इति ॥
॥ ३३ ॥ पूर्व० ॥

न तदीप्सा हि ॥ ३४ ॥

नैतदेवम् । न हि पूतीकव्यक्तीनामीप्सा । पूतीकेषु यत् सोम-
सादृश्यं, तन्निश्चयते । तथा हि पूतीकविधानं दृष्टार्थम् । असदृश-
विधाने अदृष्टं कल्पयेत् । अतो यस्मिंस्तदपूतीकसदृशोऽपि द्रव्ये
भवति तद् ग्रहीतव्यं, न पूतीकसादृश्यमाद्रियतेति ॥ ३४ ॥ सिद्धान्तः
श्रुतस्यापि प्रतिनिधेरपचारे उपात्तसदृशस्य पुनः प्रतिनिधित्वा-
धिकरणम् ॥ १५ ॥

मुख्याधिगमे मुख्यमागमो हि तदभावात् ॥ ३५ ॥

अथ यत्र विनष्टे श्रुते प्रतिनिधिमुपादातुं प्रस्थितो मुख्यमेवाप-
लभते, तत्र किं प्रतिनिधिमैवोपाददीत, उत तमेव मुख्यमिति । किं
तावत् प्राप्तम् । प्रतिनिधिरुपादातव्य इति । एवं सङ्कल्पितवानसौ
प्रतिनिधिमुपाददान एव सत्यसङ्कल्पो भवति । तस्मात् प्रतिनिधात-
व्यमिति । एवं प्राप्तं ब्रूमः । मुख्याधिगमे तमेवोपाददीत । अभावे हि
श्रुतस्यानुकल्पः प्रतिनिधिः । श्रुते हि सकला व्यक्तयः । प्रतिनिधौ
विकला । अथ यदुक्तं, सङ्कल्पभेददोष इति । श्रुतेष्वसौ शिष्टविगर्ह-
णार्था वा ॥ ३५ ॥ मुख्यापचार तत्प्राप्तौ तस्यैवोपादानाधिकरणम् ॥ १६ ॥

प्रवृत्तेऽपीति चेत् ॥ ३६ ॥

अथाग्निहोत्रादिषु कर्मसु श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधौ उपात्त कृ-
तेषु केषुचित् संस्कारेषु यदि तदेव श्रुतमुपलभ्येत । किं श्रुतमुपा-
दीयत, उत तेनैव प्रतिनिहितेन समापयितव्यमिति । किं प्राप्तम् ।
श्रुतमुपादीयेत प्रवृत्तेऽपि । तदुक्तम्, आगमो हि तदभावादिति । त-
स्मान्न न प्रतिनिधातव्यमिति ॥ ३६ ॥ पूर्व० ॥

नानर्थकत्वात् ॥ ३७ ॥

नैतदेवम् । येन हि खदिराभावे कदरे पशुर्नियुक्तो भवति, अथ खदिरमुपलभते, प्रवृत्तेऽर्थे किं खदिरेण कुर्यात् । अर्थार्थं हि खदिरोपादानं, न खदिरोपादानार्थमेव । तस्मान्न श्रुतमुपादीयेत ॥ ३७ ॥
सिद्धान्तः ॥ प्रतिनिधिना प्रारब्धे कर्मणि श्रुतद्रव्यलाभेऽपि प्रतिनिधिनैव समापनाधिकरणम् ॥ १७ ॥

द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थत्वात् ॥ ३८ ॥

प्रवृत्ते पशुकर्मणि, यूपकाले अस्ति महत्कदरं द्रव्यं तक्षणादिसंस्कारक्षमम् । अस्ति खदिरद्रव्यमनेवञ्जातीयकम् । तत्र किमुपादेयमिति । संस्कारा न परिलोप्यन्ते इति कदर उपादीयेतेति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यमित्याद्रियेरन्, न संस्कारान् । कुतः । तदर्थत्वात् । संस्कारा हि द्रव्यं कर्मयोग्यं कुर्वन्ति । तत्र संस्कारपरिलोपे द्रव्यमपि तावद् गृह्यते । द्रव्याभावे न द्रव्यं, न संस्काराः । द्रव्यं तेषां द्वारम् । वचनप्रामाण्यात् । तदभावे नष्टद्वारं नापूर्वं गच्छेयुः । तस्मात् खदिरमुपाददीरन्निति ॥ ३८ ॥ सत्यपि संस्कारयोग्ये अमुख्ये मुख्यस्यैवोपादानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो द्रव्याभावे तदुत्पत्तेर्द्रव्याणामर्थशेषत्वात् ॥ ३९ ॥

अस्ति यूपकाले खदिरलता पशोरप्रागल्भ्ये न समर्था । कदरद्रव्यं तु तत्समर्थम् । तत्र सन्देहः । किमुपादेयं खदिरद्रव्यम्, उत कदरद्रव्यमिति । खदिरद्रव्यमित्याह । तद्धि श्रुतम् । तदुपाददानः शास्त्रविहितं करोति । प्रतिनिधौ अश्रुतकारी स्यात् । तस्मान्न प्रतिनिधातव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अर्थद्रव्यविरोधे अर्थं प्रति आदर्शव्यम् । तदर्थं हि द्रव्योपादानं नियोजनात् । अप्रागल्भ्यं पशोर्भविष्यतीति, न द्रव्यमेव उपादीयेतेति । कदरमुपाददानो द्रव्यश्रुतिं बाधते । अर्थं त्वनुगृह्णाति । खदिरलतामुपाददान उभयं बाधते । तस्मात् कदरद्रव्यमुपादेयम् । द्रव्याभावे हि तदुत्पत्तिरिति प्रतिनिधेरुत्पत्तिरुक्ता । द्रव्याणि अर्थं प्राग् शेषभूतानि ॥ ३९ ॥ प्रयोजनायोग्यस्य मुख्यस्य सत्त्वेऽपि प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ॥ १९ ॥

विधिरप्येकदेशे स्यात् ॥ ४० ॥

सन्ति ब्रीहय , यावन्तो द्व्यवदानमात्रं निर्वर्त्तयन्ति । तथा सन्ति । नीवाराः शेषकार्याणामपि पर्याप्ताः । तत्र किमुपादेयमिति । किं प्राप्तम् । अपि एकदेशे द्व्यवदानमात्रेऽपि निर्वर्त्त्यमाने प्रतिनिधिरुपादेय । किं कारणम् । शेषकार्याणां सम्पत्तिर्भविष्यतीति ४०॥ पूर्व०

अपि वाऽर्थस्य शक्यत्वादेकदेशेन निर्वर्त्तैतार्थानाम-

ऽविभक्तत्वाद्गुणमात्रमितरत्तदर्थत्वात् ॥ ४१ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । एकदेशेन ब्रीहीणां प्रधानमात्रं निर्वर्त्तयितव्यम् । कुतः । अर्थस्य शक्यत्वात् । योऽत्रार्थो, येन कार्यं तत्तावन्निर्वर्त्त्यते । शेषकार्याणि यदि न शक्यानि, नाङ्गानुरोधेन प्रधानस्य गुणो बाधितव्यः । तद्व्यङ्गं, यत् प्रधानस्योपकरोति, न यदपकारे वर्त्तते । तत्र च शेषकार्याणि क्रियमाणानि प्रधाने ब्रीहित्वं गुणं विहन्युः । ब्रीहित्वं च प्रधाने साक्षादङ्गभूतं श्रूयते, ब्रीहिभिर्यजेतेति । तस्मान्न तेष्वनुरोधः कार्यः । अस्ति ह्यङ्गप्रधानविभागे एतदेवं स्यात् । अस्ति हि असौ । तस्मान्न प्रतिनिधिरिति । तथाचाऽन्यार्थदर्शनमपि भवति, तदेव यादृक् तादृग् होतव्यमिति ॥ ४१ ॥ सिद्धान्तः ॥ प्रधाननिर्वाहकत्वे अङ्गनिर्वाहापर्याप्तस्यापि मुख्यस्योपादानाधिकरणम् ॥ २० ॥ इति श्रीशबरस्वामिन कृतौ मीमांसाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६ ॥ ३ ॥

अथ षष्ठे अध्याये चतुर्थः पादः ॥ ६ ॥ ४ ॥

शेषाद् द्व्यवदाननाशे स्यात्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वाऽच्युतो भवतीति । तत्र यदि द्व्यवदानमात्रमुद्धृतं व्यापद्यते, किं शेषात् पुनरवदेयं, न ? इति भवति संशयः । किं प्राप्तम् । द्व्यवदाननाशे शेषात् पुनरवदेयम् । कुतः । तदर्थत्वात् । अग्न्यर्थे हि तद्भाविः । अग्नये यागो निर्वर्त्तयितव्य इति । तदवदाने विनष्टे यागः कर्त्तव्य एवावतिष्ठते । प्रयोजनं च यागेन । स च आग्नेयेन क्रियमाणः श्रुत एवाभिनिर्वर्त्तितो भवतीति किमिति न क्रियेत । तस्माच्छेषाद् अवदातव्यमिति ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

निर्देशाद्वान्यदागमयेत् ॥ २ ॥

अथ वा अन्यद् हविरागमयेद्, न शेषाद् अवदातव्यम् । कुतः । निर्देशात् । निर्देशो हि भवति । मध्यात् पूर्वाद्धाद् अवदेयमिति । द्यवदानं न होमसम्बद्धम् । द्यवदानं जुहोतीति । तत्रान्यच्छिष्टं मध्यस्य पूर्वाद्धस्य विशेषणार्थम् । यच्च तद्धोमसयुक्तं तद्विनष्टम् । तच्छेषेण क्रियमाणममध्येनापूर्वाद्धेन च कृतं स्यात् । नन्ववस्ते यच्छिष्टं ततो मध्यात् पूर्वाद्धाच्च ग्रहीष्यते । उच्यते । कृत्स्नस्य यन्मध्ये पूर्वाद्धं च तच्चोदितं, नेतरस्य ॥

अथ वा निर्देशादिति । विनष्टे हि अन्यद् द्रव्यं निर्दिश्यते । यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुर्वा अपहरेयुर्वा आज्येन ता देवताः परिसङ्ख्याय यजेरन्निति हविषो नाशो आज्यं प्राप्तम् । तेन न शेषाद् अवदातव्यमिति ॥

अपर आह । शेषनिर्देशादिति । निर्दिश्यते हि तच्छिष्टमपरेभ्यः शेषकार्येभ्य इति । तन्नोपपद्यते । न हि तानि शेषकार्याणि हवींषि प्रयोजयन्ति । न च अनिवृत्तप्रयोजनं हविरन्यत्र प्रतिपाद्यम् । तस्मान्नायमर्थः ॥ २ ॥ सिद्धान्तः ॥ अवत्तनाशे पुनरवदानार्थं प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ॥ १ ॥

अपि वा शेषभाजां स्याद्विशिष्टकारणत्वात् ॥ ३ ॥

अथ स्विष्टकृदर्थमवत्तं यदि विनश्यति, तत्र किं शेषाद् अवदेयम्, उत नेति । किं प्राप्तम् । पुनः शेषाद् अवदेयमिति । कुतः ? । नात्र कृत्स्नस्योत्तरार्द्धादवदीयते । कस्य तर्हि । सन्निहितस्य । सति हि प्रयोजने सन्निहितस्य अवदेयमिति । तस्माद् अवदीयमाने श्रुतं कृतं भवति । तस्माच्छेषाद् अवदेयमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । शेषभाजां स्याल्लोपः । कुतः । विशिष्टकारणत्वात् । विशिष्टं हि कारणं तस्यावदाने, कथं प्रतिपाद्यतेति । प्रतिपत्तिश्च विविक्तकरणेन उपकरोति । तस्य विविक्तकरणाय प्रतिपाद्यमानस्य नियमोऽयं स्विष्टकृद्धोमेन प्रतिपादयितव्यः । तथा हि स प्रतिपादितो भवति । स यदि हामायोद्धृतो विपद्येत, कृते विंवके न पुनर्ग्रहणं प्रयोजयेत् । प्रतिपाद्यमानश्च स्विष्टकृद्धोमेन प्रतिपादयितव्य इति । प्रतिपाद्यमानाऽभावाल्लोप एव स्विष्टकृतः स्यात् । प्रधाने कृते शिष्टं सर्वशेषकार्यसाधारणम् । तत्रैकस्योद्धृतौ शिष्टमन्यत्र प्रतिपादनीयम् ॥ ३ ॥ स्विष्टकृदर्थस्यावत्तस्य नास्ते अपुनरवदानाधिकरणम् ॥ २ ॥

निर्देशाच्छेषभक्षोऽन्यैः प्रधानवत् ॥ ४ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र भक्षाः प्राशिन्न-चतुर्द्धाकरण-शंयु-
वाककाला । तेषु सन्देहः । किमन्ये एव तेषां भक्षयितार, उत प्र-
करणगता इति । किं प्राप्तम् । शेषभक्षोऽन्यैरप्रकरणस्थैः कर्तव्यः ।
कुत । निर्देशात् । निर्देश्यन्ते ह्यध्वर्यादय इडाभक्षे । यजमानपञ्चमा
इडां भक्षयन्तीति सर्वेषु भक्षयितृषु प्राप्तेषु परिसङ्ख्यानाथो निर्देशः
क्रियते । इडामेवैते भक्षयेयुरिति । यथा आग्नेयोऽष्टाकपाल इति
सर्वस्मिन्नवयविनि यागानियमे प्राप्ते द्व्यवदानमात्रं श्रूयते । विधिर्वा
न, प्राप्तत्वात् । नानुवादोऽनर्थकत्वात् । परिसङ्ख्या त्वर्थवत्त्वाय ।
एवमेषां परिसङ्ख्येति । अपि च यदि प्रकृता एव भक्षयेयुः, अश्वमेधे
दोषः स्यात् । बहुत्वाद् भक्षाणां, भक्षयन्तो म्रियेरन् ॥ ४ ॥ पूर्व० ॥

सर्वैर्वा समवायात् स्यात् ॥ ५ ॥

सर्वैर्वा प्रकृतैरेव भक्षयेत । तद्धि भक्षणं पुरुषसंस्कारार्थम् । पुरुषाः
संस्कृताः प्रचरिष्यन्तीति । तेषु विनिगमनाया अभावाद् यावन्तः
प्रकरणे समवेतास्तं सर्वे भक्षयेयुरिति ॥ ५ ॥ सि० ॥

निर्देशस्य गुणार्थत्वम् ॥ ६ ॥

अथ यदुक्तं, निर्देशादिति । गुणार्थः स । । अन्ये कर्मकरत्वादेव
प्राप्ताः । तत्र यजमानस्तेषां पञ्चमो वचनान्निर्दिश्यते । तत्प्राप्त्यर्थं
चेदं वचनम् । ततो न परिसङ्ख्या ॥ ६ ॥

प्रधाने श्रुतिलक्षणम् ॥ ७ ॥

यत्तु द्व्यवदानमात्रं प्रधाने निर्दिश्यते, तद् वचनप्रामाण्यात्
परिसङ्ख्यानार्थम् । न हि तत्र कस्यचिदपूर्वस्य विधिः । इह यजमानो
विधीयते । विधिपरिसङ्ख्यासंशये विधिर्ज्यायान् । तत्र स्वार्थे शब्दः ।
परिसङ्ख्यायां त्रयो दोषा — स्वार्थहानमस्वार्थपरिग्रहः, प्राप्तबाध-
श्चेति । तस्मात् प्राकृता एव भक्षयेयुरिति ॥ ७ ॥ ॥ आ० नि० ॥

अर्थवदिति चेत् ॥ ८ ॥

अथ यदुक्तम्— अश्वमेधे विरोधः स्याद्, बहुत्वाद्भक्षाणामिति ।
तत् परिहर्तव्यम् ॥ ८ ॥ आ० ॥

न चोदनाविरोधात् ॥ ९ ॥

अश्वमेधे न सर्वं भक्षयिष्यन्ति । अर्थात् सर्वं भक्षयन्तोऽश्वमेधं न समापयेयुः । तत्राऽश्वमेधश्रुतिः प्रत्यक्षा । सा विरुद्ध्यमाना चोदक-
प्राप्तं सर्वभक्षणं बाधते । प्रकृतौ तु न विरोधः । तस्मात् सर्वं प्रकृता
भक्षयेयुरिति ॥९॥ आ० नि० ॥ ऋत्विजामेव शेषभक्षणाधिकरणम् ३ ॥

अर्थसमवायात् प्रायश्चित्तमेकदेशेऽपि ॥ १० ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्राऽऽमनन्ति । भिन्ने जुहोति, स्कन्ने जुहो-
तीति । तत्र सन्देहः । किं कृत्स्ने भिन्ने स्कन्ने च प्रायश्चित्तम्, उतैक-
देशेऽपि भिन्ने स्कन्ने चेति । किं पुनः सर्वभिन्नं, किमेकदेशभिन्नमिति ।
चूर्णीकृतमयोग्यं प्रयोजनाय, कृत्स्नभिन्नम् । यच्छकले विगतेऽपि प्र-
योजनसमर्थम्, तदेकदेशभिन्नमिति । किं प्राप्तम् । एकदेशभिन्नेऽपि
प्रायश्चित्तम् । कस्मात् । अर्थसमवायात् । समवेतं तत्र भेदनम् ।
एकदेशभिन्नमपि भिन्नमिति । एवं प्राप्ते निमित्ते नैमित्तिकं कर्त्तव्यं
भवति ॥ १० ॥ सि० ॥

न त्वशेषे वैगुण्यात्तदर्थं हि ॥ ११ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न अशेषे भिन्ने प्रायश्चित्तं स्यात् ।
विनष्टसंस्कारार्थं हि प्रायश्चित्तम् । कुतः । एतद्भेदनवता प्रयोजनम-
स्ति, न होमेन । तेन संस्कृतेन प्रयोगः करिष्यते इति प्रायश्चित्तं
क्रियते । न च तेन चूर्णीकृतेन प्रयोगः शक्यते कर्त्तुम् । तस्मात्
प्रायश्चित्तमनर्थकम् । एकदेशभिन्नेन तु संस्कृतेन शक्यते प्रयोगः ।
तस्माद् एकदेशभिन्ने प्रायश्चित्तं स्यादिति ॥ ११ ॥ पूर्व० ॥

स्याद्वा प्राप्तनिमित्तत्वादतद्धर्मो नित्यसंयोगात्

हि तस्य गुणार्थेनानित्यत्वात् ॥ १२ ॥

स्याद्वा प्रायश्चित्तं, कृत्स्नभिन्नेऽपि । कुतः । प्राप्तनिमित्तत्वात् ।
प्राप्तं हि निमित्तं भेदनम् । प्राप्ते च निमित्ते नैमित्तिकं कर्त्तव्यम् ।
यच्चोक्तम् । व्यापन्नसंस्कारार्थं प्रायश्चित्तमिति । नायं तस्य धर्मः ।
कुतः । नित्यसंयोगात् । नित्यवद् होमः । अनित्यं हि भेदनम् । न हि
नित्यमनित्यस्योपकर्त्तुं चोद्यते । यदि नित्यं दर्शपूर्णमासयोरङ्गं ना-
ऽनित्यस्योपकाराय । कुतः । कदाचिदनित्यं नैव स्यात् । तत्र कथं त-
स्योपकारकं भवेत् । तत्र को दोषः । न शक्यं नित्येन उपकर्त्तुम् ।
तेन नित्यमुपकुर्यादिति वचनं प्रलाप एव । अथ नैमित्तिकं, न दोषो

भवंति । तस्माद् अस्मत्पक्ष एव । अस्मिन् पक्षे यदा भिन्नं, तदा होमः । यदा न भिन्नं, तदा नैव होमो विधीयते । भवदीये पक्षे भवति दोषः । नित्यानित्ययोर्नास्ति सम्बन्ध इति । तस्माद् भिन्नमात्रे प्रायश्चित्तमिति ॥ १२ ॥ उत्तरम् ॥

गुणानाञ्च परार्थत्वाद्भेदनाद् व्यपाश्रयः स्यात् ॥ १३ ॥

असति वचने न गुणो गुणार्थो भवितुमर्हति । प्रकरणतः सर्वं प्रधानार्थम् । भिन्नमपि होमोऽपि । न च भिन्नमाधारभावेनोपदिश्यते । भिन्नस्याधारभावे हि न होमान्तरं विधीयेत । प्रधानस्यैव हि तदा भिन्नो गुण इति गम्यते । तत्र आहवनीयसंयोगो बाध्येत । वचनाद्विकल्प इति चेन्न । निमित्तत्वेन सम्भवात् । होमस्य च श्रुत्या विहितत्वात् । यदा होमो विधीयते, तदा श्रुत्या । यदा भिन्नो गुणस्तदा वाक्येन । तस्मान्नाधारो भिन्नः । यद्युच्येत, निमित्तपक्षेऽपि न होमान्तरं, प्रकृतस्यैव होमस्य निमित्तं विधीयेतेति । तन्न । अनुपादीयमानं हि निमित्तमित्युच्यते । यदि हि विधीयेत, निमित्तमेव तन्न स्यात् । यदि च यस्यापि निमित्तं सोऽप्युद्दिश्येत, तत्र द्वयोरुद्दिश्यमानयोः सम्बन्ध एव न स्यात् । न चात्र भेदनं कुर्यादिति विधीयते । भेदने निर्वृत्ते यदन्यच्छ्रूयते, तद् विधीयते ॥ १३ ॥ युक्तिः ॥

भेदार्थमिति चेत् ॥ १४ ॥

अथोच्येत, एवमुपायं तत्कपालं सन्धीयते । गायत्र्या त्वा शताक्षर्या सन्धीयतेति तत्कपालं संदध्यामिति । तत्र वक्ष्यामः ॥ १४ ॥ आ० ॥

शेषभूतत्वात् ॥ १५ ॥

न भेदनस्य शेषभूतं युज्यते, न तत् सन्धातुं शक्यते होमेन मन्त्रेण वा । मृदापि सन्धीयमानस्य भिन्नबुद्धिर्नैवापेयात् ॥ १५ ॥ आ० नि० ॥

अनर्थकश्च सर्वनाशे स्यात् ॥ १६ ॥

सर्वनाशे च श्रूयते, भिन्नं कपालमप्सु प्रवहन्तीति । तत्रानर्थकः संस्कारः । ननु तदुद्धृत्योपधायिष्यते । नेति ब्रूमः । अन्यदुपदधातीति हि आमनन्ति । तस्माद् नैमित्तिकं कर्माङ्गं भिन्ने जुहोतीति ॥ १६ ॥ युक्तिः ॥ कृत्स्नैकदेशभेदे प्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

क्षामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यावर्जनीयत्वात् ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते— अथ यस्य पुरोडाशौ क्षायतस्तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति । यदा तद्धवि सन्तिष्ठेत अथ तदेव हविर्निर्वपेत् । यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति । तत्र सन्देहः । किं सर्वक्षामे प्रायश्चित्तम्, उतैकदेशे क्षामे इति । किं प्राप्तम् । प्राप्तिनिमित्तत्वात् कृत्स्ने वा एकदेशे वा । एवं प्राप्ते ब्रूम । क्षामे तु सर्वदाहे स्यादिति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, क्षामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तं स्यात् । कुतः । एकदेशस्यावर्जनीयत्वात् । न शक्यते एकदेशक्षमता वर्जयितुम् । नियतमग्निसंयोगे दाहस्य सूक्ष्मा अवयवा क्षीयन्ते । तत्रेणु च कपालेष्वधः पाकार्थं पुरोडाशोऽधिश्रीयते, उपरि चाङ्गारा अभ्युह्यन्ते । तद्वर्जनीयं, निमित्तत्वेनापि श्रूयमाणं नित्यमेव स्यात् । तत्र यस्येति निमित्तश्रवणं विवक्षितं स्यात् । तस्मात् सर्वक्षामे प्रायश्चित्तमिति ॥ १७ ॥ आ० ॥

दर्शनादेकदेशे स्यात् ॥ १८ ॥

न चैतदस्ति । सर्वदाहं प्रायश्चित्तमिति, एकदेशे क्षायति भवितुमर्हति । निमित्तं हि उपसम्प्राप्तं क्षाणं नाम । एकदेशक्षाणमपि क्षाणमेव । यदि तत्र न क्रियते, श्रुतं न क्रियेत । न चैतद् युक्तम् । अपि च दर्शयति । यदा तद्धवि सन्तिष्ठेत, अथैतदेव हविर्निर्वपेदिति, तेनैव हविषा संस्थानं दर्शयति । तत् सर्वक्षाणे नावकल्पते । तस्मादेकदेशे एव क्षायति प्रायश्चित्तमिति ॥ १८ ॥ आ० ॥

अन्येन चैतच्छास्त्राद्धि कारणप्राप्तिः ॥ १९ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न चैतदस्ति, यदुक्तम्, एकदेशोऽपि क्षायति प्रायश्चित्तमिति । किं तर्हि । कृत्स्नक्षामे एव प्रायश्चित्तम् । उपसम्प्राप्तं हि निमित्तं, यच्छास्त्रोक्तपुरोडाशौ क्षायत इति । कृत्स्नस्य क्षातिर्नावयवस्य । न चैकदेशक्षामे । तस्यावर्जनीयत्वात् । अथ यदुक्तं, क्षामेण हविषा समाप्तिर्दृश्यते, यदा तद्धविः सन्तिष्ठेतेति । उच्यते । संस्थाने निमित्ते प्रायश्चित्तम् । यदाप्यन्येनापि हविषा तत् संस्थाप्यते, तदापि प्रायश्चित्तमिति न दोषः ॥ १९ ॥ आ० नि० ॥

तद्धविःशब्दान्नेति चेत् ॥ २० ॥

एवं चेदुच्यते, अन्येन हविषा यदा संस्थाप्यते इति । नैवम् । तद्धविःशब्दात् । तद्धविःशब्दोऽत्र भवति । यदा तद् हविः सन्तिष्ठे-

तेति । अत्रान्येन हविषा संस्थाप्यमाने तद्धविःशब्दो नावकल्प्येतिति ॥ २० ॥ आ० ॥

स्यादन्यायत्वादिज्यागामी हविःशब्दस्तल्लिङ्ग-
संयोगात् ॥ २१ ॥

स्यादिज्यागामी हविःशब्दः । तद्धविः सन्तिष्ठेत तद्धविष्कं कर्म सन्तिष्ठेतेति । ननु मुख्याभावे गौणो गृह्यते, नान्यथेति । उच्यते । मुख्याभाव एवायम् । कथम् । यदा सन्तिष्ठेत, तत् कर्म तेन हविषेति वाक्यमभिधेयम् । अवाचकं च स्यात् । कर्मैव हि सन्तिष्ठते, न हविः । तेन निमित्तम् । तद् हविरित्यनुवादः । अनुवादश्चेदन्यहविष्केऽपि कर्मणि संस्थिते प्रायश्चित्तमिति गम्यते । कथं पुनर्हविःशब्दः कर्मणि वर्तते इति । तल्लिङ्गसंयोगात् । हविःसम्बद्धं कर्म हविःशब्देन हविःसम्बन्धाद् अवगम्यते । यथा प्रसह्यकारितया देवदत्तसम्बद्धया लक्ष्यते सिंहः । एवं हविषापि कर्म लक्ष्यते । तस्मात् कृत्स्नक्षामे प्रायश्चित्तमिति ॥ २१ ॥ आ० नि० ॥ क्षामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ५ ॥ क्षामेष्टिन्याय ॥

यथाश्रुतीतिचेत् ॥ २२ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते । तत्रेदमस्ति वचनं, यस्योभयं हविरार्त्तिमाच्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदिति । तत्र सन्देहः । किमुभयस्मिन्नार्त्ते पञ्चशरावो निर्वप्य, उत अन्यतरस्मिन्निति । किं प्राप्तम् । इति चेत् पश्यसि, एवञ्जातीयके एकस्मिन्निति ॥ तत्र ब्रूमः । उभयोरिति । कुतः । यथाश्रुतिं भवितुमर्हति । यद् यच्छ्रूयते, तद् अवगम्यते । उभयोश्चार्त्तौ श्रूयते । श्रूयमाणं च विवक्षितं न्याय्यम् । इतरथा यावदेव हविरिति तावदेवोभयं हविरिति स्यात् । तस्मादुभयोरार्त्तौ पञ्चशराव इति ॥ २२ ॥ पूर्व० ॥

न तल्लक्षणत्वादुपपातो हि कारणम् ॥ २३ ॥

नैतदेवम् । उपपातो हि आर्त्तिसम्बद्धं द्रव्यं, तत् कारणम् । तस्य लक्षणं हविरार्त्तिम् । तद् व्यस्तं समस्तं च निमित्तम् । न हि उभयशब्देन शक्यं विशेषम् । विशिष्यमाणे हि वाक्यमभिधेयम् । हविष आर्त्तौ पञ्चशरावः । स चोभयस्य हविष इति ॥ आह । यदि

विशेषणं न मृष्यते, हविषाऽपि ते विशेषणं न प्राप्नोति । तदभिधी-
यते । मृष्यामहे हविषा विशेषणम् । अविशेष्यमाणेऽनर्थकं स्यात् ।
यस्यार्त्तिमाच्छेदित्यविशेषे यत्किञ्चिदिति गम्यते । तत्र सर्वस्यैव
किञ्चिदार्त्तिमृच्छति । अन्ततश्चरितं निमिषित चिन्तितमिति । तत्र
यस्येति निमित्तवचनं नित्यमनुपपन्न गम्यते । तस्मादवश्यमार्त्तिर्वि-
शेष्यया । सा च हविषा विशिष्यते । तथा हविरार्त्तिसम्बन्धनिवृत्ति-
निमित्त पञ्चशरावस्य । शक्नोति हि श्रुत्या तं सम्बन्धं वक्तुम् ।
हविरुभयसम्बन्धं तु वाक्येन ब्रूयात् । दुर्बलं च वाक्यं श्रुतेः ॥

ननु हविरार्त्तिसम्बन्धोऽपि वाक्येनैव । उच्यते । आर्त्तिनिवृत्ति-
रपि तत्र गम्यते । सा च श्रुत्या । हविरुभयसम्बन्धेऽत्यन्तं श्रुतिरव-
हीयते । तस्मान्न तत्सम्बन्धो निर्वर्त्यमानो निर्दिश्यते इति । कथं त-
र्हि उभयशब्द । उभयमिति नित्यानुवादः । एकस्मिन्नप्यार्त्तेऽपर-
स्मिन्नपि । तस्मादुक्तं, यस्योभयं हविरार्त्तिमाच्छेदित्यिति ॥

अथ कस्मान्न पदद्वयविशिष्टा आर्त्तिनिमित्तं प्रतीयते इति, य-
स्योभयगुणविशिष्टं हविरार्त्तिमाच्छेदित्यिति । अत्रोच्यते । कथं ताव-
द् भवान् मन्यते— विशिष्टेन अर्थेन विशिष्टा आर्त्तिनिमित्तम् ? इति ।
आह । विशिष्टार्थस्य सन्निधानाद् विशिष्टोऽर्थ आर्त्तिसन्निहितः । किं
पुनः स्याद्, यद्येवं भवेत् ? तत् उभयविशिष्टा आर्त्तिनिमित्तमिति
गम्यते । अत्रोच्यते । इदं तावद्देवानाम्प्रियः प्रष्टव्यः । यस्यापि हि
विशिष्टार्थ आर्त्तिसन्निहितो भवति, किं तस्याविशिष्टो दण्डे परा-
णुच्यते । किमतो यन्न पराणुच्यते । एतदनो भवति । अविशिष्टगताप्या-
र्त्तिनिमित्तं पञ्चशरावस्य भवति । ननूभयशब्दो हविर्विशेष्यति ।
न । हविःशब्देनासम्बद्ध्यमानस्तन्न शक्नोति विशेषणम् । आनन्तर्यात्
सम्भन्तस्यते तर्हि । तथापि न समर्थः । न हि असौ निवृत्ति प्रयोज-
यति ॥ आह । विशेषवचनत्वात् तन्निवर्त्तको भविष्यति । यथा शुक्ला
गौरानीयतामिति । न एवमभिहिते कृष्णामानयन्ति । शुक्लशब्दः
एनां गां कृष्णादिभ्यो निवर्त्तयति । उच्यते । विषम उपन्यासः । न
तत्र गवाकृत्या द्रव्यं लक्षयित्वा तस्यानयनमुच्यते । तत्रापि चेदेव-
मभविष्यद्, नैवैनां शुक्लशब्दो व्यशेष्यत । उभयविशेषणविशिष्टं तु
तत्रानयनं प्रधानमुच्यते । इह पुनरार्त्तिहविष्वलक्षिते द्रव्ये पञ्चशरा-
वः । किं पुनः कारणं, प्रधानभूते आख्यातार्थे संहृत्य विशेषणं भव-

ति, परार्थे पुनर्वियुज्येति । उच्यते । प्रधानभूते आकृतिकुणो वा त-
त्सम्बन्धार्थमुच्यते, तत्रोभयविशेषणविशिष्ट एकस्माद् वाक्याद्
अवगम्यते । तद्विशिष्टं च कृत्वा कृती भवति । अन्यतरविशिष्टं कु-
र्वन्नश्रुतं कुर्यात् । यत्र पुनराकृतिलक्षिते द्रव्ये आख्यातार्थं कीर्त्य-
ते, तत्र सर्वेष्वेव तज्जातीयेषु उक्तो भवति । न तत्रैकस्मिन् निवृत्ते
कृतं मन्येत । अपरस्मिन्नपि हि आकृतिलक्षिते तदुक्तमेव । तत्राक्त-
म्, अप्रतिषिद्धं च किमिति न क्रियेत ? । आख्यातार्थे पुनः प्रधाने
न तस्य आकृतिलक्षितेन सम्बन्धः । तत्र तदाकृतिकान्तरंऽनुपसंहिय-
माणेऽपि कृतमेव प्रधानम् । सगुणं च प्रधानं भवति । न च किञ्चि-
च्छ्रुतं हीयतेति । तस्मात् तत्र विशेषणं युक्तं, न त्विह तथा । इह
हि हावराकृतकस्य द्रव्यस्यार्त्तौ पञ्चशराव इत्युक्तम् । तन्न शक्यं
विशेषवचनेन प्रतिषेधावाचकन निवर्त्तयितुम् ॥

अपिचोभयशब्दे हविषा सम्बद्ध्यमानेऽपि नैवोभयविशिष्टा आर्त्तिः
प्रतीयते । किं कारणम् । हविषोभयशब्दः सम्बद्ध्यते, न, आर्त्तिमाच्छे-
दित्यनेन पदेन । तत्र सन्निहितेऽप्युभयशब्दे हविःशब्दस्य यावान्
अर्थः, तावतैवार्त्तिः सम्बद्ध्यते । अविशिष्टश्च तत्रार्थः । तस्मान्नोभ-
यविशिष्टा आर्त्तिर्निमित्तमिति ॥

अधार्त्त्याश्रयविभक्तियोगादुभयशब्दस्य, उभयविशिष्टा आर्त्ति-
रित्युच्यते । तन्न । विभक्तिसंयोगो हि हविर्विशेषणमुभयशब्दं श-
क्नुयात् कर्तुम् । समभिव्याहारान्नार्त्तिविशेषणम् । न हि अस्या-
र्त्त्या हविर्विशिष्टस्य समभिव्याहारोऽस्ति । अथोच्यते । असत्यपि
समभिव्याहारे आर्त्तिशब्दसन्निधानात् तद्विशिष्टैवार्त्तिः प्रत्येष्यते
इति । तन्न । असत्यां हि आकाङ्क्षायां सन्निधानमकारणं भवति ।
यथा, भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति । एकवाक्यगतत्वात् तद्वि-
शिष्टं गम्यते इति चेत् । नैतदेवम् । एकस्मिन्नपि वाक्ये तदवयवभूत-
स्यानपेक्षितस्य नैव भवति सम्बन्धः । यथा, अश्वेन व्रजति श्वेतेन पटेन
आवृत इति, नानपेक्षितस्याश्वस्य श्वेत्यं विशेषणं भवति ॥ अथोच्यते,
आर्त्तिविशिष्टेन हविषा उभयस्य सम्बन्ध इति । तदपि नोपपद्यते ।
न हि, आर्त्तिमाच्छेदिति हविर्विशेषणत्वेनोपादीयते । किन्तर्हि ? पञ्च-
शरावस्य निमित्तत्वेन । हविरार्त्तेरुभयपञ्चशरावसम्बन्धे यौगपद्येन
अप्युपगम्यमाने वाक्यमभिद्येत ॥ अथ हविराकृतिलक्षितेन सम्बद्ध-

माच्छेदिति पुनर्हविर्विशिष्टेनोभयशब्देन सम्बद्ध्येत । तथापि वाक्यं भिद्येत । तस्मान्नोभयविशिष्टा आर्त्तिर्निमित्तम् ॥ आह । यथैव आख्यातार्थप्राधान्ये उभयविशिष्टा उच्यते इति नान्यतरविशिष्टा निमित्तं गम्यते, एवम् इतरस्मिन्नपि पक्षे उभयविशेषणविशिष्टा सो-
च्यते इति । यद्यपि स्वेन आत्मनाऽविशिष्टा, तथाप्यन्यतरविशिष्टा भवन्ती न निमित्तं भवितुमर्हतीति, को विशेष ? इति । तदभिधीय-
ते । मत्पक्षे उपादेयत्वेन विशेषणद्वयं, त्वत्पक्षे पुनर्लक्षणत्वेन । आह । किमतो यल्लक्षणत्वेन ? । उच्यते । एतदतो भवति । हविराकृत्या लक्ष्यते द्रव्यम् । तस्य किञ्चिद् वक्तव्यमिति तदलक्षितमुच्यमानं न विज्ञायेत कस्य स्यादिति । अथ वा सर्वस्यैव द्रव्यस्येति गम्येत । तस्मिन्नुभयस्मिन्नप्यविशिष्टे सति तस्याश्रयं लक्षयितुं हविराकृ-
तिरुच्यते । तत्र द्वयमापतति । यद् हविराकृतिकं तदार्त्तमिति । यद्वा यद् हविराकृतिकं, तदुभयमिति । यदि तावद् यद् हविराकृतिकं त-
दार्त्तमित्यपेक्ष्यते, ततो हविराकृतिकमुभयमनुभयं वा आर्त्तं निमित्तं गम्यते । अथ यद् हविराकृतिकं तद् उभयमिति ततो न आर्त्ति-
हविषा विशेष्यते । हविषा अविशिष्टमाणायामारत्तौ उभयशब्दो हविर्विशेष्यतीति नैतदवकल्पते । कथमिति । एवं किल विशेष्येत,
यद् हविराकृतिकमुभयमिति । तत्र पुनर्वक्तव्यं, यद् हविराकृतिकम् । उभयं, तच्चेदार्त्तमिति । कथं तेन विशिष्टेन आर्त्तिः सम्बद्ध्येतेति । न पुनरुभयहविःशब्दौ च आर्त्तिविशेषणार्थमुच्चार्य्येयाताम् । अथ पुन-
रुच्चारणं न क्रियते, तथा यद्यपि हविःशब्दस्तन्त्रेण आर्त्युभयाश्रय-
लक्षणार्थं नोच्चार्य्येत । अविशिष्टमारत्तेर्लक्षणं स्याद्, अविशिष्टमुभय-
स्य । विशिष्टे इष्टे पुनरुच्चारणं कर्त्तव्यम् । तत्र वाक्यभेदः ॥ एव-
मुभयशब्दो यदि आच्छतिना सम्बद्ध्येत न हविर्विशिष्टं स्यात् । तत्रा-
ऽविशिष्टस्य हविष आर्त्तिर्निमित्तं स्यात् । अथ हविःशब्देन सम्बद्ध्येत,
पुनरार्त्तिसम्बन्धार्थं हविःशब्दसहितमुच्चार्य्येत । तच्चैतदिति ॥

उपादेयत्वे पुनर्नान्योन्यविशेषणत्वेन प्रयोजनम् । द्वयमपि आर्त्तिं विशेषदुमुच्चार्य्येत । तत्र नान्यतरविशिष्टा आर्त्तिं निमित्तं भविष्य-
ति । लक्षणत्वे त्वन्यतरविशिष्टा भवतीत्येष विशेषः ।

अपि च, सर्वस्यैव पदस्य पदान्तरसम्बन्धे सति च, शब्दादृते तृतीयेन पदेन सत्यां गतौ सन्निहितेनापि सम्बन्धो न युक्तः । न हि भवति,

भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यत्र राजा पुरुषविशेषणम् । अस-
त्यान्तु गताबुपादेयस्यानेकस्यापि प्रधानेन सम्बन्धोऽवकल्पते व्य-
वहितेनापि । व्यवधानादर्थो बलीयानिति । लक्षणत्वे तु लक्षणद्वयसंनि-
पातेऽवश्यं हेयेऽन्यतमस्मिन् व्यवहितो गुणो वा हातव्यो भवति ॥२३॥
सिद्धान्तः ॥ एकहविरार्तावपि पञ्चशरावनिर्वापाधिकरणम् ॥ ६ ॥

होमाभिषवभक्षणं च तद्वत् ॥ २४ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा
प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्तीति । तत्रान्येन वचनेनाभिषव
उक्तो यजतिना होमः । तौ तावन्न विधीयेते । न च तयोः क्रमः ।
अर्थादेव हि स प्राप्तः । तस्माद् एककर्तृकं होमाभिषवाभ्यां भक्षणं
विधीयते । अभिषवे कृते होमे च तत्कर्तृभिर्भक्षणं कर्त्तव्यमिति ।
तत्र एष सन्देहः । किमुभयं यः कुर्यात् स एव भक्षयेत् ? उतान्य-
तरेणापि भक्षणमिति । किं प्राप्तम् । होमाभिषवभक्षणं च तद्वत् ।
तद्वदेव स्याद्, यद्वद्धविष आर्त्तिः । कथम् । नैतदेवं सम्बद्ध्यते ।
अभिषुत्य ततो हुत्वा ततो भक्षयेदिति । नानेन अभिषवस्य होमस्य
च क्रमः कीर्त्यते । अभिषुत्य ये जुह्वति, ते भक्षयन्तीति । वाक्यं हि
एवमभिद्येत । अभिषुत्य भक्षयन्ति, हुत्वा भक्षयन्तीति । तस्माद्धोमा-
भिषवयोः परस्परेण सम्बन्धो नास्तीत्येकेनापि भक्षणं सम्बद्ध्येत ।
अपरेणापि, अभिषुत्य भक्षयन्तीति । तस्मादन्यतरेण निमित्तेन भक्षणं
भवतीति ॥ २४ ॥ पूर्वम् ॥

उभाभ्यां वा न हि तयोर्धर्मशास्त्रम् ॥ २५ ॥

उभाभ्यां वा निमित्ताभ्यां भक्षयेत् । न भक्षणं होमाभिषवयो-
र्धर्मो विधीयते किं हि स्याद् यदि तयोर्धर्मो विधीयेत ? होमाभिषवौ
प्रधानमिति भक्षणं गुणः प्रतिप्रधानं भिद्येत । अथ पुनरुभाभ्यां नि-
मित्ताभ्यां भक्षणं विधीयते । तस्मिन् विहिते एकोऽर्थो विहितो भव-
ति । तेनैकं वाक्यम् । तदेतावति पर्यवसितं भवति । अभिषुत्य
हुत्वा भक्षयन्तीति । तत्रैतद्वान्तरं वाक्यं, हुत्वा भक्षयन्तीति । न च
महावाक्ये सति अवान्तरवाक्यं प्रमाणं भवति । पदाऽन्तरस्य
बाधनात् । यथा, नोद्यन्तमादित्यमीक्षेतेति प्रतिषेधो गम्यते महावा-
क्याद्, अवान्तरवाक्यादीक्षणविधानम् । तस्मादन्यतरनिमित्तं भक्ष-

णमश्रुतम् । महावाक्यादिदमवगम्यते । द्वे निमित्ते भक्षणस्येति ।
भक्षणश्चान्यथा कुर्वञ्छ्रुतं परित्यजेत् । तस्मादुभाभ्यां भक्षणमिति
॥ २५ ॥ सिद्धान्तः ॥ होमाभिषवोभयकर्तुरेव भक्षणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पुनराधेयमोदनवत् ॥ २६ ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते, यस्योभावनुगतावग्नी अभिनिम्लोचेत्, यस्य
वाऽभ्युदियात् पुनराधेयमेव तस्य प्रायश्चित्तिरिति । तत्र सन्देहः ।
किमन्यतरानुगमने पुनराधेयम्, उतोभयानुगमने ? इति । किं प्राप्त-
म् । पुनराधेयमोदनवत् स्यात् । यथा पञ्चशरावोऽन्यतरस्य आर्त्तौ
भवति । एवं पुनराधेयमन्यतरानुगमने भवितुमर्हति, वाक्यभेदप्रस-
ङ्गादिति । यथा, इह यक्ष्ये, इह सुकृतं करिष्यामीत्येवमेवाभिसम्बन्ध
इति ॥ २६ ॥ पूर्वम् ॥

द्रव्योत्पत्तेर्वोभयोः स्यात् ॥ २७ ॥

द्रव्ये विनष्टे तस्यैव द्रव्यस्योत्पत्तिरत्र प्रायश्चित्तम् । तस्य दृष्टं
प्रयोजनं, कथं द्रव्यं भवेदिति पुनराधानं क्रियते । तत्रैष धर्मो, द्वा-
वग्नी सह उत्पद्येते, न पृथक्त्वेन । तत्रान्यतरानुगमने न शक्यते एक
आधातुं विगुणं स्यात् । अथ द्वितीयमप्यादधीत । स यदि तावदा-
हवनीयः । तत्राहवनीयोऽन्यो होमार्थो विद्यते एवेति न स होमाय
स्यात् । यश्च होमार्थमुत्पाद्यते स आहवनीयः । यत एष संस्कारश-
ब्दः । संस्कारशब्दश्चैकेनापि संस्कारेण विना न भवति । एषोऽपि च
संस्कारः । यद् होमार्थता । यदाहवनीये जुहोतीति श्रूयते । तदेक-
स्मिन्ननुगते, एकस्मिन्नाधीयमाने वैगुण्यम् । द्वयोरपि हि वैगुण्यमे-
व । तस्मान्नैकस्मिन्ननुगते पुनराधेयमशक्यत्वादिति ॥ २७ ॥ सि० ॥
पुनराधानं प्रति वह्न्यनुगमद्वयस्य निमित्तताधिकरणम् ॥ ८ ॥

पञ्चशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः स्यात् ॥ २८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छेदैन्द्रं पञ्चश-
रावमोदनं निर्वपेदिति । तत्र सन्देहः । किं हविषि आर्त्ते पञ्चशरावः
प्रतिनिधिः, उत निमित्ते कर्मान्तरमिति । कथं प्रतिनिधिः, कथं कर्मा-
न्तरमिति ? । यद्येवमभिसम्बन्धो भवति, पञ्चशराव निर्वपेत्
कुर्यादिति, ततः सान्नाय्यस्य कार्ये पञ्चशरावः प्रतिनिधिरिति ।
अथ न पञ्चशरावो निर्वपतिना, किन्तु देवतया सम्बद्ध्यते पञ्चशरावः

मैन्द्रं कुर्यादिति, ततो निमित्ते यजतिर्विधीयते ॥ किं तावत् प्राप्त-
म् । पञ्चशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः स्यात् । पञ्चशराव साम्रा-
ज्यस्य प्रतिनिधिः । कुतः । द्रव्यश्रुतेः । द्रव्यस्य निर्वापे श्रवणं, नेन्द्र-
सम्बन्धः । कुतः । एवं निर्वापविधिर्भविष्यति तत्र श्रुतिर्विधायिका ।
इतरथा द्रव्यदेवतासम्बन्धे वाक्यं स्यात् । तत्र दुर्बलं श्रुते । तस्मात्
प्रतिनिधिरिति ॥ २८ ॥ पूर्व० ॥

चोदना वा द्रव्यदेवताविधिरवाच्ये हि ॥ २९ ॥

निमित्ते वा यजतिः कर्मान्तरं, द्रव्यदेवताविधिः । द्रव्यदेवत-
मिह श्रूयते, पञ्चशरावमैन्द्रं कुर्यादिति । इतरथा हि ऐन्द्रमिति
प्रमादपाठोऽवगम्येत । ऐन्द्रमाहेन्द्रयोर्वा अयथार्थानुवादः । ऐन्द्र-
मिति स्यात् । अवाच्ये हि ते देवते । ऐन्द्रशब्देन इन्द्रो महेन्द्रश्च न
शक्योऽनुवादितुम् । विशेषणत्वे वाक्यभेदः । ननु श्रुतिर्वलीयसी-
त्युक्तम् । सत्यमेवम् । किन्त्वितरस्मिन् पक्षे बाध्यतेतरां श्रुतिः ।
ऐन्द्रशब्दस्यातन्त्रत्वात् ॥ २९ ॥ सिद्धान्तः ॥ पञ्चशरावनिर्वापस्य
कर्मान्तरताधिकरणम् ॥ ९ ॥

स प्रत्यामनेत् स्थानात् ॥ ३० ॥

स एष नैमित्तिको यागः, किममावास्यां प्रति आमनेत्, न ? इति ।
किं प्राप्तम् । स प्रत्यामनेत्, स्थानात् । स एष यागोऽमावास्यां प्रति
आम्नातुमर्हति । कुतः ? । स्थानात्, यागे विनष्टे याग एष श्रूयमाणो
यदि न नष्टस्याङ्गं, ततोऽर्थवान् भवति । अथाङ्गं, निष्प्रयोजनस्याथ
क्रियमाणं निष्प्रयोजनमेव भवितुमर्हति । विगुणं च निष्प्रयोजनमे-
व । विनष्टमामावास्यमिति प्रत्यक्षम् । इदमपि कर्त्तव्यमिति शाब्द-
म् । यद् विनष्टं, तन्निष्फलमिति न कर्त्तव्यम् । इदं च कर्त्तव्यमिति
प्रत्याज्ञायोऽवगम्यते ॥ ३० ॥

अङ्गविधिर्वा निमित्तसंयोगात् ॥ ३१ ॥

अङ्गं वा एतद् विधीयते, हविष आर्त्तौ निमित्ते याग श्रूयते ।
तत्र त्रयमापतति । यद्वा निमित्ते स्वतन्त्रं कल्प्यं फलम् । यद्वा अमा-
वास्याया यत् कार्यं तदस्य । यद्वा तस्याङ्गमिति । स्वप्रधानं
तावन्न । कल्प्यत्वात् फलस्य । नामावास्यायाः कार्ये । किं
कारणम् । अश्रवणात् । नैवं श्रूयते । तस्या कार्ये वर्त्तते इति कर्त्त-

व्योपदेशेनापि नान्यतमाध्यवसानं त्रिष्वेषु पक्षेषु । तेषु च पक्षेषु वि-
वक्षितेषु कर्त्तव्योपदेशोऽवकल्प्यते ॥ नन्वेवमभिसम्बन्धो भविष्य-
ति-यस्योभय हविरार्त्तिमाच्छेत् स एतेन यागेन साधयेद्, यत् सा-
धयितुकामः । किञ्चासौ साधयितुकामो, यदमावास्यायाः फलमिति ।
अत्रोच्यते । फलपदेन सम्बन्धाभावात् सम्बन्धस्य विधायकं वाक्य-
म् । श्रुत्या च यागकर्त्तव्यता विधीयते । सा च वाक्याद् बलीयसी ।
तस्मान्न तत्कार्यं वर्त्तते इति । किं तर्हि प्रयोजनम् । तस्या अमावा-
स्याया अङ्गम् । नन्वेतदपि नास्ति तस्या अङ्गमिति । तत्रोच्यते । त-
त्सम्बन्धेन समाप्तानात् तत्प्रयोगवशनेन गृह्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यां
फलं साधयेत् सर्वैरङ्गैः सह । अस्यां च आर्त्तौ एष याग इतिकर्त्त-
व्यता इति । तस्मादेवमवगम्यते- विनष्टे हविषि आमावस्यं यन्न
शक्नोति स्वकार्यं कर्त्तुं, तदनया इतिकर्त्तव्यतया सहितं शक्नोतीति ।
तस्मान्निमित्ते कर्म्मङ्गमिति ॥ ३१ ॥ सिद्धान्तः ॥ पञ्चशरावयागस्य
नैमित्तिकदर्शयागाङ्गताधिकरणम् ॥ १० ॥

विश्वजित्त्वप्रवृत्ते भावः कर्मणि स्यात् ॥ ३२ ॥

एतदाम्नायते, सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्य आ-
ज्ञानमागुरते, यः सत्राय आगुरते, विश्वजिता अतिरात्रेण सर्वपृष्ठेन
सर्ववेदसक्षिणेन यजेत, सर्वाभ्य एष देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्य
आत्मानं निष्क्रीणीते इति । सत्राय आगुरणे निमित्ते विश्वजित्
श्रूयते । तत्र सन्देहः । किं सत्राय आगूर्यं यः सत्रं प्रयुङ्क्ते, तस्य
विश्वजित्, उत यो न प्रयुङ्क्ते तस्येति । किं तावत् प्राप्तम् । यश्च
प्रयुङ्क्ते, यश्च नेत्यविशेषात् । अथवा प्रयुञ्जानस्य । कुतः । निमित्ते
कर्म्मङ्गमेवजातीयकमित्युक्तम् । तदप्रयुज्यमानस्य कथमङ्गं स्यादि-
ति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । विश्वजित्त्वं अप्रवृत्ते भवेत् । सत्रस्य क्रिया-
या अभावे विश्वजित् । किं कारणम् । एवं हि श्रूयते, यः सत्राय
आगुरते स विश्वजिता अतिरात्रेण यजेनेति । यः सत्रं करिष्यामी-
त्येवमागुरते स विश्वजिता यागेन साधयेदिति । यदर्थमसौ, सत्रं क-
र्त्तुमिच्छति, तदर्थमिति गम्यते । कथम्, य आगुरते, स तेन यजे-
त । यागेन निर्वर्त्तयेदिति वाक्यार्थो गम्यते, न यागं निर्वर्त्तयेदिति ।
कुतः । यागस्य गुणत्वेन श्रवणात् । कथं तस्य गुणत्वम् । तृतीया-

निर्देशात् । प्राधान्ये हि फलं कल्प्येत । इतरस्मिंस्तु पक्षे प्रत्यक्षाद् वाक्यात् फलावगमः ॥ ३२ ॥ सि० ॥

निष्क्रयवादाच्च ॥ ३३ ॥

एवं तत्र श्रूयते, सर्वाङ्ग्यो वा एष देवताङ्ग्य सर्वेङ्ग्यः पृष्ठेङ्ग्यो यदात्मानं निष्क्रीणीते इति । निष्क्रयद्वारेण च संस्तवः प्रवृत्ते न युज्यते । तस्मादप्रवृत्ते विश्वजिदिति । अथ कस्मान्नैवमभिसम्बन्धः क्रियते- आगूर्य्य सत्राग विश्वजिता यजेतेति । विश्वजितः सत्रस्य च सम्बन्धो विज्ञायेत । आगोरणवेलायामिति । नैवम् । आगोरण-विशेषणं हि सत्रं सत्रविश्वजित्सम्बन्धे व्यवहितकल्पना स्यात् । श्रुतिश्च पुरुषेण विश्वजितं सम्बन्धयति, विश्वजिता यजेत पुरुष इति, न सत्रेण । सत्रस्य विश्वजिद् याग इति, आगूर्य्य इति च । एवं श्रवणमर्थवद् भवति । सत्राङ्गत्वे त्वर्थप्राप्तं न वक्तव्यम् । न च आगूर्य्य यजेतेत्यागोरणानन्तर्य्यं शक्यं विधातुम् । अशब्दार्थो हि तदा आश्रीयेत । समानकर्तृकता हि शब्दवती । पूर्वकालभावस्य चार्थप्राप्तत्वान्न वक्तव्यता । तस्माद् आगूर्य्य इत्यत्रैव विश्वजितः सम्बन्धः । स चेद्, आगूर्य्य, न सत्रेण यजेत यस्य विश्वजिदिति ॥ ३३ ॥ युक्तिः ॥ सत्रायागूर्याप्रवृत्तस्य विश्वजिदावश्यकताधिकरणम् ॥ ११ ॥

वत्ससंयोगे व्रतचोदना स्यात् ॥ ३४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, बर्हिषा वै पौर्णमासे व्रतमुपयन्ति, वत्सेन अमावास्यायामिति । तत्र सन्देहः । किं वत्ससाधनकं व्रतं विधीयते, उत व्रतस्य काल इति । अथ वत्सो व्रताङ्गमिति । किं प्राप्तम् । वत्ससाधनकं व्रतं विधीयते ? इति । अमावास्यायां वत्सैर्व्रतं कुर्यादिति ? । वत्सव्रतसंयोगोऽपूर्वः, स विधीयते । तस्मिंश्च विधीयमाने उभयमपि विहितं भवति वत्सो व्रतञ्च ॥ ३४ ॥ पूर्व० ॥

कालो वोत्पन्नसंयोगाद् यथोक्तस्य ॥ ३५ ॥

यथोक्तस्य वचनान्तरेण प्राप्तस्य कालोऽयं विधीयते । कुतः । उत्पन्नसंयोगात् । उत्पन्नसंयोगोऽयं व्रतस्य, नोत्पत्तिसंयोगः । कथम् । अमाषममांसं बहुसर्पिष्कं व्रतं व्रतयन्तीति विहितं पूर्वं व्रतम् । अप्रज्ञातश्च कालः । तस्मात् कालविधिरिति ॥ ३५ ॥ सि० ॥

अर्थापरिमाणाच्च ॥ ३६ ॥

न च शक्योऽत्रार्थः परिमातुम् । वत्सेन व्रतमुपयन्तीति किं वत्सोऽत्र व्रतयितव्य ? एवं वत्सेन व्रतमुपगतं भवति । किं वत्सेन हस्तस्थानीयेन व्रतयितव्यमिति । एवं तदुपेतं भवति । उत वत्सं सन्निधाय तदुपेयादिति ? । नैव व्यवतिष्ठते शास्त्रार्थः । करणं हि एतन्निर्दिष्टम् । नेतिकर्त्तव्यता । एतावदुक्तम् । वत्ससाधनं व्रतं कुर्यात् । कथमित्येतदविशेषाकाङ्क्षमेवावतिष्ठेत । नैव अर्थः परिच्छिद्यते । व्रते किं वत्सेन क्रियते इति । अथवा यद्वा तदेति । तथा वत्सो व्रतेन सम्बद्ध्यमान इष्टः स्यात् । अपरार्थतामापद्येत । परार्थतां चास्य द्योतयति विभक्तिस्तृतीया । साधकतमे हि सा भवति । तस्मादपि कालार्थः संयोगः ॥ ३६ ॥ युक्तिः ॥

वत्सस्तु श्रुतिसंयोगात्तदङ्गं स्यात् ॥ ३७ ॥

यदुक्तं, निहितत्वाद् व्रतस्यानुवाद इति । सत्यमेतत् । यत्तूक्तं, कालविधानार्थ इति । तन्न । वत्सस्तदङ्गत्वेन विधीयते । कुतः । श्रुतिसंयोगात् । वत्सेऽङ्गे विधीयमाने श्रुतिनिमित्तं, काले लक्षणशब्दः स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिन्याय्या । तस्मादङ्गं वत्स इति ॥ ३७ ॥ पूर्व० ॥

कालस्तु स्यादचोदना ॥ ३८ ॥

कालस्त्वेष निर्दिश्यते, न वत्सोऽङ्गं विधीयते । नैषा चोदना । बर्हिषा वै पौर्णमासे व्रतमुपयन्ति । वत्सेनामावास्यायामिति । कथमवगम्यते । विधिनैकवाक्यत्वात् । परस्ताच्च विधिः समाप्तायते । पुरा वत्सानामुपाकर्त्तोर्दम्पती अश्रीयतामिति । यदि एषोऽपि विधिः स्याद्, वाक्यमिदमेत । अनुवादश्च तथाभूतस्यार्थस्य भवति । न च वत्साङ्गता अप्राप्ता । अप्राप्तस्तु कालः ॥ ३८ ॥ उत्तरम् ॥

अनर्थकश्च कर्मसंयोगे ॥ ३९ ॥

न च शक्यो वत्सोऽत्र व्रतयितुम् । कर्मसंयोगे वत्सेन न अर्थः शक्यते कश्चित् कर्त्तुम् । तस्मादपि न वत्सोऽङ्गम् ॥ ३९ ॥

अवचनाच्च स्वशब्दस्य ॥ ४० ॥

न च एतदुच्यते, विश्वस्य अपितं वत्सं व्रतयिष्यते इति । न चास्यार्थस्य स्वशब्दः श्रूयते । वत्स इत्याकृतिशब्दो मांसे न वर्त्तते । तस्माद् एष काल इति ॥ ४० ॥ युक्तिः ॥ बर्हिषेत्यादिश्रुतव्रतकाल-

विधानार्थताऽधिकरणम् ॥ १२ ॥

कालश्चेत् सन्नयत्पक्षे तल्लिङ्गसंयोगात् ॥ ४१ ॥

कालार्थः संयोग इत्येतत् समधिगतम् । इदानीं सन्देहः । किं सन्नयत्पक्षे एव कालः, उत असन्नयतोऽपीति । किं प्राप्तम् । सन्नयत्पक्षे कुतः ? । एवं श्रूयते । पुरा वत्सानामपाकत्रोरिति । न चासन्नयतो वत्सापाकरणमास्त । तस्मात् सन्नयत्पक्षे एव कालः । अपाकरणं लिङ्गमिति ॥ ४१ ॥ पूर्व० ॥

कालार्थत्वाद्बोभयोः प्रतीयेत ॥ ४२ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न सन्नयत्पक्ष एव । असन्नयतोऽप्येष कालः स्यात् । कुतः । कालार्थत्वात् । न वत्सापाकरणेन व्रते किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । कालेन तु प्रयोजनम् । येन च तत्र प्रयोजनं, स लक्ष्यते । कथं पुनर्वत्सापाकरणं कालार्थमिति । परार्थत्वात् । पयसे हि ते अपाक्रियन्ते । तथाहि दृष्टार्थता भवति । इतरथा अदृष्टार्थता स्यात् । तस्मान्नोपादेयत्वेन वत्सापाकरणं श्रूयते इति । यत्तूक्तं, तल्लिङ्गसंयोगात् सन्नयत्पक्षे एवेति । तन्न । असन्नयतोऽपि कालाहानात् । यस्यापि न साक्षाद्यं, तस्यापि वत्सापाकरणमेव न स्यात्, न तु वत्सापाकरणकालोऽपि । कालेन च नः प्रयोजनं, न वत्सापाकरणेन । यथा शङ्खवेलायामागन्तव्यमिति । यस्मिन्नपि ग्रामे शङ्खे न आध्मायते तस्मिन्नपि स तथा कालोऽस्तीति, न आगमनं परिहास्यते । एवमिहाप्यसत्यपि वत्सापाकरणे तत्काले भिद्यमाने व्रतं तस्मिन् काले न परिहास्यते इति ॥ ४२ ॥ सिद्धान्तः ॥ बहिषे-
त्याद्युक्तकालस्य सन्नयदसन्नयदुभयसाधारणताधिकरणम् ॥ १३ ॥

प्रस्तरे शाखा श्रयणवत् ॥ ४३ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र श्रूयते । सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति । तत्र सन्देहः । किं शाखा प्रस्तरस्याङ्गभूता, अङ्गप्रयोजनसम्बन्धस्तयोः । अथ कालार्थः संयोगः, प्रस्तरप्रहरणकाले शाखा प्रहर्त्तव्या ? इति । किं प्राप्तम् । प्रस्तरे शाखा श्रयणवत् । प्रस्तरस्याङ्गभूता शाखा । कुत । सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति । सहयुक्तेऽप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति । सा च शाखायां तृतीया । तस्मात् प्रस्तरस्य शाखा गुणभूता । प्रस्तरे च द्वितीया । सहयोगे च

तृतीया । तृतीया गुणतो, द्वितीया प्रधानतः । ननु न शाखाया प्रस्तर-
स्य कश्चिदुपकारः क्रियते । सत्यं न दृष्टं क्रियते किन्तु अदृष्टं क्रियते ।
श्रयणवत् । यथा पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीति द्वितीयातृतीया-
संयोगाददृष्टश्चोपकारो गम्यते । एवमिहापीति ॥ ४३ ॥ पूर्व०

कालविधिर्वोभयोर्विद्यमानत्वात् ॥ ४४ ॥

कालविधिर्वा स्यात् । कुतः । उभयोर्विद्यमानत्वात् । प्रस्तरस्ता-
वत् स्वरुधारणार्थः प्राप्तो विद्यते । तस्य प्रहरणमपि विशिष्टे काले वा-
क्यान्तरेण विहितम् । ततः शाखायाः प्रतिपादनार्थं, तस्यैतत् पुनर्व-
चनम् । उच्यते । भवतु प्रस्तरस्य पुनर्वचनम् । शाखा त्वत्र विधीयते
इति । उच्यते । उभयोरपि विद्यमानत्वात् । शाखा पूर्व विहिता
वत्सापाकरणार्था । इदानीं पुनः किं गुणभूता चोद्यते, उत प्रति-
पाद्यते इति । प्रतिपाद्यमानायां दृष्टं प्रयोजनम् । देशवियोगात् प्रचरि-
तुमवकाशः स्यात् । या यावती च मात्रा, देशान्तरसंयोगस्य न दृष्टं
किञ्चिदस्ति । तस्मात् प्रहरणं प्रतिपत्तिस्तस्याः । तस्मात् परतः प्रयो-
जनाभावात् कालनियमः क्रियते । ननु तृतीया अप्रधाने भवति, सा
च शाखायाम् । अत्रोच्यते । या असौ शाखायां तृतीया, सा द्विती-
यार्थे । या च प्रस्तरे द्वितीया, सा तृतीयार्थे । कथमवगम्यते । सह-
योगे एकस्मिन् काले उभयमपि प्रहर्त्तव्यमिति । अत्र यस्य निर्ज्ञातः
कालस्तस्यानुवादः । यस्य त्वनिर्ज्ञातस्तस्य विधिः । शाखायाश्च अनि-
र्ज्ञातः, प्रस्तरस्य निर्ज्ञातः । तस्य पुनरुच्चारणमनिर्ज्ञातार्थम् । तदप्रधा-
नम् । इतरस्योच्चारणं प्रधानम् । प्राधान्यं च द्वितीयार्थः । तत्र तृती-
या । पारार्थ्यमपि तृतीयार्थः । तत्र द्वितीया । तस्मादयथार्थं विभक्ति-
वचनम् ॥ ४४ ॥ सि० ॥

अतत्संस्कारार्थत्वाच्च ॥ ४५ ॥

न च शाखाया प्रस्तरस्योपकारो दृष्टः क्रियते । काष्ठं दह्यमानस्य
तृणस्य नोपकारे वर्त्तते । तृणं तु काष्ठस्योपकुर्व्यात् । तस्मान्न शाखा
प्रस्तरार्था ॥ ४५ ॥

तस्माच्च विप्रयोगे स्यात् ॥ ४६ ॥

किं भवति प्रयोजनम् । यदि प्रस्तरस्य गुणभूता, तथापि प्रस्तर-
प्रहारकाले शाखा प्रतिपाद्यते इति । उच्यते । यदि प्रस्तरस्य प्रद्वि-

यमाणस्याङ्गभूता शाखा, ततो विना प्रस्तरेण, न प्रहर्त्तव्या भवति ।
अथाङ्गभूता, विनापि प्रस्तरेण प्रहर्त्तव्या । अस्माभिरुक्तं प्रस्तरकाले
प्रहर्त्तव्या इति । तस्माच्च विप्रयोगे स्यात् तस्मादेव कारणात् प्रस्तर-
विप्रयोगेऽपि शाखायाः प्रहरणं स्यादिति ॥ ४६ ॥ युक्तिः ॥

उपवेषश्च पक्षे स्यात् ॥ ४७ ॥

यथा पूर्व. पक्ष । तथा सति, सान्नाय्ये सति असति च शाखा
विद्यते इति उपवेष. सति च असति च स्यात् । यथा तु सिद्धान्त,
तथा सान्नाय्यपक्षे शाखा सती हि प्रतिपाद्यत इति । तत्रैवोपवेषो
नान्यत्रेति ॥ ४७ ॥ ॥ पूर्व० ॥ सहशाखयेत्यस्य कालविधानार्थता-
ऽधिकरणम् ॥ १४ ॥ इति श्रीशिवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये
षष्ठ्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ६ ॥ ४ ॥

अथ षष्ठे अध्याये पञ्चमः पादः ॥ ६ ॥ ५ ॥

अभ्युदये कालापराधादिज्याचोदना स्याद् यथा
पञ्चशरावे ॥ १ ॥

इदमामनन्ति, वि वा एवं प्रजया पशुभिरर्द्धयति, वर्द्धयत्यस्य
भ्रातृव्यं, यस्य हविर्निरुतं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान्
विभजेद्, ये मध्यमा स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
पेत्, ये स्थविष्ठास्तान् इन्द्राय प्रदात्रे दध्नश्चरुं, ये क्षोदिष्ठास्तान्
विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति । तत्र सन्देहः । किं कालापराधे
यागान्तरमिदं चोद्यते, उत तेष्वेव प्रकृतेषु कर्मसु निमित्ते देवताप-
नय इति ॥ किं प्राप्तम् । अभ्युदये य. कालापराधस्तत्रेज्याचोदना
स्यात् । कथम् । पुरोडाशमग्नये दात्रे मध्यमान् कुर्वते, ये स्थविष्ठाः
तान् इन्द्राय प्रदात्रे दधनि चरुं कुर्यात्, क्षोदिष्ठान् विष्णवे शिपि-
विष्टायेति । यजतिस्तु फलभोक्तृसंयोगादिति विधानं गम्यते । यथा
पञ्चशरावे द्रव्यदेवतासम्बन्धेन कर्मान्तरं गम्यते । यथा पशुकामेष्ट्यां,
य. पशुकाम स्यात् सोऽमावास्यायामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यात्, ये स्थ-
विष्ठास्तानग्नये सनिमनेऽष्टाकपालं निर्वपेत्, ये मध्यमास्तान् विष्णवे
शिपिविष्टाय शृते चरुम्, येऽणिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दध्नश्चरुमिति ।
एवमिहापीति । अपि च न प्रकृते द्रव्ये देवता श्रूयते । शृते चरु-
मिति हि तत्र भवति वचनम् । न च अभ्युदयकाले श्रपणं कृतमस्ति ।

तस्मात् कर्मान्तरम् ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

अपनयो वा विद्यमानत्वात् ॥ २ ॥

देवतापनयो वा । कुतः । विद्यमानत्वात् । विद्यन्ते हि कर्माणि प्रकृतानि । तेषु विद्यमानेषु पुनर्देवतासम्बन्धो हविषो नोपपद्यते । यस्यानुपपत्त्या यागः कल्पयेत् । तस्मान्न यागान्तरम् । तेष्वेव हविःषु देवतान्तराणि विधीयन्ते ॥ २ ॥ सि० ॥

तद्रूपत्वाच्च शब्दानाम् ॥ ३ ॥

देवतापनयसरूपाश्चामी शब्दा भवन्ति । ये मध्यमास्तेषां देवतान्तरं विधीयते । तत्र द्रव्यं प्राप्तम् । अप्राप्ता देवता विधीयते । कथं पुनर्देवताविधानार्थं नानेकगुणविधानदोषो जायेत ? इति । उच्यते । नैवात्रानेको गुणो विधीयते कस्मिंश्चिद् वाक्ये । तण्डुलान् विभजेदित्यत्र तावद् विभागमात्रं विधीयते । अन्यत् सर्वमनूद्यते । तस्माद् अदोषः । ये मध्यमास्तेषामग्निर्देवता विधीयते, अन्यत् पुरोडाशादि अनूद्यते । ये स्थाविष्ठास्तेषां दधिसहितानामिन्द्रो देवताऽस्मिन् वाक्ये विधीयते । तत्रार्थप्राप्ते श्रपणे सति चरुता, सह सप्तम्यर्थेन अर्थप्राप्तेनैवास्मिन् वाक्येऽनूद्यते । ये क्षोदिष्ठास्तेषां शृतसहितानां विष्णुः शिपिविष्टो देवता विधीयते, अन्यत् सर्वमनूद्यते । तस्माद् अदोषः ॥ ३ ॥

आतश्चनाभ्यासस्य दर्शनात् ॥ ४ ॥

आतश्चनाभ्यासश्च दर्शयति । कथम् । एवं श्रूयते—यदि विभीषा-दभिमोक्षेयतीति महारात्रे हवींषि निर्वपेत् । फलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीत । अर्द्धं दधि हविरातश्चनार्थं निदध्यात् । अर्द्धं न । यद्यभ्युदियात् अनेनातच्य प्रचरेत् । यद्यु न । ब्राह्मणं भोजयेदिति । यदि कर्मान्तरमुपादेयत्वेन तदा तण्डुला दधि शृतं च । तस्मात्क्षौ-किकानि उपादेयानि । न ह्येष तदा प्रकृतानां व्यापारः । तत्राविनष्टे दधनि अपरेद्युरामावास्ये क्रियमाणे विद्यते दधीति न आतश्चनमावर्त्तत । तस्यामेवाभ्युदितेष्टौ दधि विद्यते इति नातश्चनं स्यात् । अथ निमित्ते देवतापनयस्ततस्तस्मिन् दधनि चरुः कृत इति । पुनरामाव-स्ये दोहे आतश्चनेन कार्यम् । एवमातश्चनाभ्यासस्य दर्शनं देवताविधाने युज्यते इति ॥ ४ ॥ युक्तिः ॥

अपूर्वत्वाद्विधानं स्यात् ॥ ५ ॥

अथ यदुक्तं, यथा पशुकामेष्ट्यां कर्म्मन्तरं, यः पशुकामः स्यात्, सोऽमावास्यामिष्ट्या वत्सानपाकुर्यादिति । तत् परिहर्त्तव्यम् । तत्रोच्यते । युक्तं, यत् तत्र कर्म्मन्तरविधानम् । कुत । अपूर्वत्वान्न तत्र कश्चित् पूर्वप्राप्तो यागो विद्यते । सोऽमावास्यामिष्ट्येति हि परिसमाप्ते तस्मिन्निदमारभ्यते तत्र द्रव्यदेवतासयुक्तो निर्वपतिशब्दो नान्तरेणोत्सर्गः, द्रव्यदेवतयोः सम्बन्धो विद्यते इति यजार्तिं गमयति । न त्विह एवम् । इह हि याग प्रकृतो गम्यते । तस्मिन्नेव विद्यमानस्य द्रव्यस्य देवतासम्बन्धमात्रं विधीयते इति न दोषो भवति ॥ ५ ॥

पयोदोषात् पञ्चशरावेऽदुष्टं हीतरत् ॥ ६ ॥

अथ यदुपवर्णितं, यथा पञ्चशरावे कर्म्मन्तरं विधीयते, एवमिहापीति । तत् परिहर्त्तव्यमिति । अत्रोच्यते । युक्तं पञ्चशरावे कर्म्मन्तरम् । दुष्टं हि तत्र द्रव्यम् । यस्य देवता विधीयते तत्रावश्य द्रव्यमुपादेयत्वेन चोदयितव्यम् । तस्मिन्नुपादीयमाने देवतान्तरे चापूर्वः सम्बन्धो विधीयते, तद् यागान्तरं भवतीति । इतरदिह द्रव्यमदुष्टम् । तदनूद्य प्रकृते यागे देवता विधीयते इत्युक्तम् । तस्माद् अदोष इति ॥ ६ ॥ आ० नि० ॥

सान्नाय्येऽपि तथेति चेत् ॥ ७ ॥

एवं चेत् पश्यसि, सान्नाय्येऽपि दोषः । तदपि हि अभ्युदये तत्कालापभ्रंशाद् दुष्टमिति ॥ ७ ॥ आ० ॥

न तस्यादुष्टत्वादविशिष्टं हि कारणम् ॥ ८ ॥

नैतदेवम् । पञ्चशरावे हि दुष्टं द्रव्यम् । इह तादृशमेवावतिष्ठते । ननु कालापभ्रंशेन दुष्टम् । न दुष्यति । अविशिष्टं हि कारणम् । अभ्युदये प्रायश्चित्तविधानं दुष्टेऽप्युपपद्यते । कालापराधेऽदुष्टेऽपि तत्काले हि अभिप्रवृत्तस्य शक्यते देवताविधानं, न तु विनष्टस्य ॥ ८ ॥

लक्षणार्था श्रुतश्रुतिः ॥ ९ ॥

अथ यदुक्तं, न प्रकृते द्रव्ये देवता श्रूयते, श्रुते चरुमिति । तत्र भवति वचनम् । न चाभ्युदयकाले श्रपणं कृतमस्तीति । तत् परिहर्त्तव्यम् । अत्रोच्यते । लक्षणार्था इयं श्रुतश्रुतिः । धर्मलक्षणार्था श्रुते ।

श्रुतसहचरितधर्मक इति ॥ ९ ॥ आ० नि० ॥ दर्शेऽभ्युदयेष्टौ नैमि-
त्तिकदेवताऽपनयाधिकरणम् ॥ १ ॥

उपांशुयाजेऽवचनात् यथाप्रकृति ॥ १० ॥

तस्मिन्नेवाभ्युदये संशयः । किमुपांशुयागेऽपि देवतापनयो भवे-
त्, न ? इति । किं प्राप्तम् । उपांशुयाजी यथाप्रकृति स्यात् । कस्मात्तु
अवचनात् । यथा अमीषु वचनं, मध्यमानामग्नये दात्रे पुरोडाशाः,
स्थविष्ठानाम् इन्द्राय प्रदात्रे दधेनि चरुः, क्षादिष्ठानां विष्णवे शिपि-
विष्ठाय श्रुते चरुरिति । नैतदुपांशुयाजेऽस्ति । तस्मात् स यथादेवतं
स्यात् ॥ १० ॥ पूर्व० ॥

अपनयो वा प्रवृत्त्या यथेतरेषाम् ॥ ११ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । उपांशुयाजस्यापनयः । केन कारणेन ।
प्रवृत्त्या । अकाले तन्त्रप्रवृत्तिर्देवतापनयस्य कारणम् । कुतः । न
हि अत्र अभ्युदये सति तण्डुला विभागार्थमुपादीयन्ते । किं तर्हि ।
अभ्युदितस्य हविषो विभाग उच्यते । अभ्युदयेनापराह्लस्येति । कथ-
मवगम्यते । यस्य अभ्युदियादितिविशेषश्रवणात् । सर्वस्यैव हि अप-
राधेन अभ्युदेति, अपराधश्च अकाले तन्त्रप्रवृत्तिः । एवञ्च सति न
तद्विस्तण्डुलैः शक्यं विशेष्टुम् । तस्मादुपांशुयागस्यापि विभागः ।
अत्रैवा तण्डुलान् विभजेदिति हि अनेन वाक्येन देवतापनयः क्रियते ।
विधिर्हि अत्र, विभजेदिति । विभागं कुर्यादित्यर्थः । कथमिति । वि-
भागे विशेषपराण्युत्तराणि वाक्यानि । इदमिदं च द्रव्यमस्यै देवता-
यै, इदमिदं चास्यै इति । यस्य द्रव्यस्य विशेषविभागो नास्ति, त-
स्यापि विभजेदिति सामान्यविभागः । तस्माद् यथैवेतरेषां विभागः,
एवमुपांशुयाजस्यापीति । अथवा उपांशुयाजद्रव्यात् पूर्वेण वाक्येन
अपनीता, न देवता । तदपरेण वाक्येन देवतान्तरे संयोजितम् ।
तस्मात् प्रहीणमेव तत् ॥ ११ ॥ सिद्धान्तः ॥ उपांशुयागेऽपि देवता-
पनयाधिकरणम् ॥ २ ॥

निरुप्ते स्यात् तत्संयोगात् ॥ १२ ॥

अस्मिन्नेवादाहरणे संशयः । किं यदि निरुप्तेऽभ्युदयोऽवगम्यते,
तदाऽभ्युदितोष्टिः ? उत अनिरुप्तेऽपीति । किं प्राप्तम् । निरुप्तेऽवगते
अभ्युदितोष्टिः स्यात् । कुतः । तत्संयोगात् । निर्वापसयोगो हि भवति ।

यस्य हविर्निरुप्तमिति । तस्मादनिरुप्ते नैतद्विधानमिति ॥१२॥ पूर्व० ॥

प्रवृत्ते वा प्रापणान्निमित्तस्य ॥ १३ ॥

वा-शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । अकाले तन्त्रप्रवृत्तिमात्रे स्यादेतद्विधानम् । प्राप्तं हि तावत्येव निमित्तं, यस्य हविरभ्युदेतीति हविर्ग्रहणं लक्षणत्वेन । यस्य हविरभ्युदेतीति हविर्लक्षित उदयो निमित्तं प्रवृत्तं हविर्लक्षयति, नोदासीनम् । तस्माद् हविरभ्युदेतीत्युच्यमाने प्रवृत्तं हविरभ्युदेतीति गम्यते । न हि तद् निरुप्तमित्येतेन शक्यं विशेषयितुम् । भिद्येत हि तदा वाक्यम् । यस्य हविर्निरुप्तं, न अनिरुप्तमित्येवमपेक्ष्यमाणे हविरभ्युदेतीति न शक्यते विधातुम् । तस्मादनिरुप्तंऽपीष्टिरिति ॥ १३ ॥ सि० ॥

लक्षणमात्रमितरत् ॥ १४ ॥

अथ यदुक्तं, निरुप्तसंयोगो भवति । यस्य हविर्निरुप्तमिति । लक्षणमात्रमेतद् निरुप्तमिति । कस्मिंश्चित् पदार्थे तस्य प्रवृत्ते इत्यर्थः ॥ १४ ॥ आ० नि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १५ ॥

अन्यार्थोऽपि चैतमर्थं दर्शयति, स यद्यगृहीतं हविरभ्युदियात्, प्रज्ञानमेव । तदैषा व्रतचर्या । यत् पूर्वद्युर्दुग्धं दधि हविरातश्चनं तत् कुर्वन्ति, प्रतिमुञ्चन्ति वत्सान्, तानेव तत् पुनरपाकुर्वन्ति, तान्ऽपराह्णे पर्णशाखया अपाकरोति । तद् यथैवाद प्रज्ञातमामावास्यं हविरेवमेव तद् यद्यु व्रतचर्या वा नोदाशंसेत, गृहीतं वा हविरभ्युदियादितरथा तर्हि कुर्यात्, एतानेव तण्डुलान् सकृत्फलीकृतानिति, अगृहीते हविषि अन्यं विधिं ब्रुवन् गृहीतेऽप्यनिरुप्ते वाऽभ्युदये प्रायश्चित्तं दर्शयति ॥१५॥ युक्ति ॥ अनिरुप्तेऽप्यभ्युदयेष्ट्यधिकरणम् ॥३॥

अनिरुप्तेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्याश्मरथ्य-

स्तण्डुलभूतेष्वपनयात् ॥ १६ ॥

प्रवृत्तमात्र निमित्तमिति स्थितम् । नैमित्तिकस्तु देवतापनयो देवतान्तरसयोगश्च । किं निर्वापोत्तरकालं तण्डुलावस्थे हविषि कर्त्तव्यो निर्वापस्तु प्राकृतीभ्य एव स्यात्, ज्ञातेऽभ्युदये ? उत वैकृतीभ्य एवेति संशयः । किं तावत् प्राप्तम् । अनिरुप्तऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते स्म । कुतः । तण्डुलभूतेषु

अपनयात् । तण्डुलभूतेषु अपनय. श्रूयते । यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् विभजेदित्यभ्युदयावगमादनन्तरं तण्डुलविभागमाह । सोऽतण्डुलभूतषु नावकल्पते । तस्मादऽनिरुप्ते तण्डुलाभावादनपनीता देवता. प्राकृत्य इति प्राकृतीभ्य एव निर्वपेदिति ॥ १६ ॥

व्यूर्ध्वभागभ्यस्त्वालेखनस्तत्कारित्वाद्देवतापनयस्य ॥ १७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । व्यूर्ध्वं या भजन्ते कर्म, ताभ्यो निर्वपेदिति आलेखन-आचार्यो मन्यते स्म । कुत । तत्कारित्वाद्देवतापनयस्य । यस्मादकाले तन्त्रप्रवृत्तिकारितो देवतापनयस्तस्मादपनीता देवतेति व्यूर्ध्वभागभ्यो निर्वप्यव्या ॥ १७ ॥ सिद्धान्तः ॥ अनिरुप्तेऽभ्युदये वैकृतीभ्यो निर्वापाधिकरणम् ॥ ४ ॥

विनिरुप्ते न मुष्टीनामपनयस्तद्गुणत्वात् ॥ १८ ॥

अथ प्रारब्धे चतुर्मुष्टिनिर्वापे अपरिसमाप्ते भवति संशयः-यन्निरुप्तं तन्निरुप्तमेव, अवशिष्टं किं प्राकृतीभ्यो निर्वप्यव्यं, किं वैकृतीभ्यः, उत तूष्णीमेवेति । किं प्राप्तम् । विनिरुप्ते सामिनिरुप्ते इत्यर्थः । न तत्र देवतापनयः स्यात् । कुतः । तद्गुणत्वात् । निर्वापस्य गुणो देवता, न मुष्टीनाम् । स च निर्वापस्तद्देवताकः । कुतः । चतुःसङ्ख्यापूरणार्थत्वाद् अभ्यासमात्रं कर्त्तव्यम् । तच्चाभ्यासमात्रं पुन क्रियते, पूर्वमेव कृते तस्मिन्निर्वापे न देवता अपनीता । स एवायं पुन क्रियते । पुनरपि क्रियमाणस्य अनपनीतैव देवता भावितुमर्हतीति प्राकृतीभ्य एव निर्वप्यव्यम् । न चोत्तरो मुष्टिः पृथक् पदार्थो, येन देवताऽपनयो भवेत् । कृतस्य निर्वापस्य सङ्ख्यापूरणमेतत् क्रियते । तस्मादनपनय इति ॥ १८ ॥

अप्राकृतेन हि संयोगस्तत्स्थानीयत्वात् ॥ १९ ॥

न प्राकृतीभ्यो निर्वप्यव्यम् । काभ्यस्तर्हि । वैकृतीभ्यः । कुतः । अप्राकृतेन देवताविशेषेण संयोगः श्रूयते, नाऽधिकृतेन । त्रेधा तण्डुलान् विभजेदिति प्राकृतीभ्य आच्छिद्य वैकृतीभ्यो निर्वप्यव्यो विधीयते । ता इदानीं तत्स्थानीयाः । तस्माद् विनिरुप्ते निवृत्ता देवता अन्याः, अन्याश्चोपजाता । तस्माद् वैकृतीनां संयोगेन निर्वापः शेषः कर्त्तव्य इति ॥ १९ ॥ पूर्वम् ॥

अभावाच्चेतरस्य स्यात् ॥ २० ॥

अभावादितरस्यार्द्धस्य देवतासंयुक्तस्य, न निर्वापो भवति देव-
तासंयुक्तः । यदि निर्वापोऽर्द्धम् अन्यदेवत्योऽर्द्धोऽप्यन्यस्यै देवतायै,
नैव निर्वाप इतरदेवताको वा इतरदेवताको वा । तस्मात् तूष्णीमेव
निर्वस्यम् । अवश्यमन्यतरत् सङ्कल्पभेदो भवति ॥ २० ॥ सिद्धा-
न्तः ॥ किञ्चिन्निरुतेऽभ्युदयेऽवशिष्टस्य तूष्णीं निर्वापाधिकरणम् ॥ ५॥

सान्नाय्यसंयोगान्नासन्नयतः स्यात् ॥ २१ ॥

अभ्युदितेष्टिरेवोदाहरणम् । तत्र श्रूयते, दधनि चरुम्, श्रुते
चरुमिति । तत्र सन्देहः । किं सन्नयतो भवति अभ्युदये प्रायश्चित्तम्,
उत अविशेषेणेति । किं प्राप्तम् । सन्नयत अभ्युदये प्रायश्चित्तम् ।
कुतः । सान्नाय्यसंयोगात् । सान्नाय्यसंयोगो हि भवति । श्रुते चरु-
म्, दधनि चरुमिति । श्रुताद्यभावान्नासन्नयतो भवितुमर्हति । वैगुण्यं
हि तथा स्यात् ॥ २१ ॥ पूर्व० ॥

औषधसंयोगाद्बोभयोः ॥ २२ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । उभयोरपि स्यात् । न केवलस्य स-
न्नयत । औषधसंयोगात् । ये मध्यमा ये स्थविष्ठा ये क्षोदिष्ठा इति
भवति औषधसंयोगः । स च शक्याऽसन्नयताऽपीति । तस्मान्नासति
कारणेऽसन्नयतो निवर्त्तेत । उभयोरपि पक्षयोः प्रायश्चित्तमिति ॥ २२ ॥

वैगुण्यान्नेति चेत् ॥ २३ ॥

इति यदुक्तम्, असन्नयतो दध्नः श्रुतस्य चाभावात्तदधिकरणता ना-
स्ति । तस्माद्वैगुण्यं तस्मिन् पक्षे इति । तत् परिहर्त्तव्यमिति ॥ २३ ॥ आ०

नातत्संस्कारत्वात् ॥ २४ ॥

नैतदेवम् । न हि दधि अधिकरणश्चरोः श्रपणे श्रूयते । किन्तु
यथा स्थविष्ठा इन्द्राय प्रदाने, एवं दध्यपि देवतासम्बन्धार्थं विधीयते,
न चरुसम्बन्धार्थमिति । भिद्येत हि तथा वाक्यं, स्थविष्ठा देवतायै,
दधनि च ते कर्त्तव्या इति । सप्तमीसंयोगस्तु प्राप्तेऽर्थेऽनुवादः । त-
स्माद्विवक्षितं तेषां साहित्यम् । लक्षणत्वेन हि ते श्रूयन्ते इति ।
न हि पयो दधि च नास्तीति स्थविष्ठानां न देवतापनयो भवति । अ-
सन्नयतोऽप्यर्थाद् आप्सु श्रपयिष्यते इति ॥ २४ ॥ आ० नि० ॥ सन्न-

यदसन्नयदुभयस्यैवाभ्युदये प्रायश्चित्ताधिकरणम् ॥ ६ ॥

साभ्युत्थाने विश्वजित् क्रीते विभागसंयोगात् ॥ २५ ॥

इदमामनन्ति, यदि सत्राय दीक्षिता अथ साभ्युत्तिष्ठेरन्, सोम-
मपभज्य विश्वजिता अतिरात्रेण सर्वस्तोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदस-
दक्षिणेन यजेरन्निति । तत्र सन्देहः । किं क्रीतराजकस्योत्थाने विश्व-
जिद्, उत प्रवृत्तमात्रस्येति । किं प्राप्तम् । साभ्युत्थाने विश्वजित्
क्रीते स्यात् । कुत । विभागसंयोगात् । सोममपभज्य विश्वजिता
यजेरन्निति । ये हि अक्रीते राजनि उत्तिष्ठन्ति, तेषां सोमविभागा-
भावाद् वैगुण्यं स्यात् । तस्मात् क्रीतराजका उत्तिष्ठन्तो विश्वजितं
कुर्युः ॥ २५ ॥ पूर्व० ॥

प्रवृत्ते वा प्रापणान्निमित्तस्य ॥ २६ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । प्रवृत्तमात्रस्योत्थाने स्यात् । कुतः ।
प्रापणान्निमित्तस्य । साभ्युत्थानं निमित्तं विश्वजितः । तच्च प्राप्तम् ।
न च तच्छक्यं विशेषयितुम् । क्रीते सोमे साभ्युत्थानमिति ॥ २६ ॥ सि०

आदेशार्थेतरा श्रुतिः ॥ २७ ॥

अथ यदुक्तम्, अक्रीते राजन्युत्तिष्ठन्तो विभागाभावाद् विगुणं
कुर्युरिति । तत् परिहर्त्तव्यम् । अत्राह्यते । न विभागो विधीयते ।
भिद्यंत हि तथा वाक्यम् । साभ्युत्थाने विश्वजिता यजेरन्, सोमस्य
तु अपभागं कृत्वेति । तेन अपभज्य इति अनुवादः । कथं प्राप्तिरिति
चेत् । अर्थादुत्तिष्ठतां विभागो भवति धनस्य । सोऽयं सर्वद्रव्याणां
विभागः । सोमविभागेन लक्ष्यते । सोमं विभज्यान्यानि च द्रव्याणीति
आदेशार्था इतरा श्रुतिर्भवति । तस्मात् क्रीते च अक्रीते च राजनि
उत्तिष्ठतां विश्वजिदिति ॥ २७ ॥ आ० नि० ॥ सत्राय प्रवृत्तमात्रस्य
विश्वजिदधिकरणम् ॥ ७ ॥

दीक्षापरिमाणे यथाकाम्यविशेषात् ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते, एका दीक्षा तिस्र उपसदः पञ्चमीं
प्रसुत इति । तिस्रो दीक्षाः, द्वादश दीक्षा इति बहूनि दीक्षापरिमा-
णानि आम्नातानि । तेषु सन्देहः । किमनियमो, यद्वा तद्वा परिमा-
णमुपादेयम् ? उत द्वादशदीक्षा इति । किं प्राप्तम् । दीक्षापरिमाणे
यथाकामी स्यात् । नास्ति नियमः । कुतः । अविशेषात् । न कश्चन

विशेष उपादीयते । तस्माद् यत्किञ्चित् परिमाणमुपादेयमिति ॥
॥ २८ ॥ पूर्व० ॥

द्वादशाहस्तु लिङ्गात् स्यात् ॥ २९ ॥

द्वादशाह एव परिमाणमुपादीयेत । कुतः । लिङ्गात् सामर्थ्या-
दित्यर्थः । किं सामर्थ्यम् । द्वादशरात्रीर्दीक्षितो भूतिं वन्वीतेति नि-
त्यवदास्नायते, न पाक्षिकम् । तदेव नित्यं कुर्वन्न शक्नोत्यन्यत्परिमा-
णमुपादातुम् । तस्माद् द्वादशाह एव परिमाणं नियम्येत । अन्यानि
परिमाणानि विवृता भविष्यन्तीति नैषामानर्थक्यमिति ॥ २९ ॥ ॥
सिद्धान्तः ॥ दीक्षापरिमाणस्य द्वादशाहत्वनियमाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पौर्णमास्यामनियमोऽविशेषात् ॥ ३० ॥

गवामयने श्रूयते, पुरस्तात् पौर्णमास्याश्चतुरहे दीक्षेरन्निति । तत्र
सन्देहः । कस्याः पौर्णमास्या इति । किं प्राप्तम् । पौर्णमास्यामनियम
इति । कुत । अविशेषात् । नात्र कश्चिद् विशेषवचन-शब्द उपादी-
यते ॥ ३० ॥

आनन्तर्यात्तु चैत्री स्यात् ॥ ३१ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतद्, अनियम इति । चैत्री, पौर्ण-
मासी तु भवेत् । कुतः । आनन्तर्यात् । पौर्णमासीमुक्त्वाऽनन्तरं वा-
क्यशेषे चैत्री सङ्कीर्त्यते । पुरस्तात् पौर्णमास्याश्चतुरहे दीक्षेरन् ।
ऋतुमुखं वा एषा पौर्णमासी संवत्सरस्य, या चैत्री पौर्णमासीति ।
अत्र, सन्दिग्धेषु वाक्यशेषाद् इति चैत्री नियम्येत ॥ ३१ ॥

माघी वैकाष्टकाश्रुतेः ॥ ३२ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न चैतदस्ति चैत्री इति । किं तर्हि
माघी इति । कुतः । एकाष्टकाश्रुतेः । क्रये हि एकाष्टकाश्रुतिर्भवति ।
तेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते इति । तस्मान्माघ्याः पुरस्ताच्चतुरहे
दीक्षितस्यैकाष्टकायां क्रयः शक्यते कर्तुं, न चैत्र्याः । तदेतत् साम-
र्थ्यं नाम लिङ्गम् । तद् वाक्यस्य बाधकं भवति । तस्मान्माघी पौर्ण-
मासीति ॥ ३२ ॥ सि० ॥

अन्या अपीति चेत् ॥ ३३ ॥

इतिचेत् पश्यसि, माघी पौर्णमासी, एवमेकाष्टकायां क्रयः स-
म्पत्स्यते इति । तद् न । असर्वा अष्टस्य एकाष्टका, द्वादश एकाष्टका

इति । तेन न दोषः ॥ ३३ ॥ आ० ॥

न भक्तित्वादेशा हि लोके ॥ ३४ ॥

नैतदेवं, भाक्तो हि अन्यासु अष्टमीषु एकाष्टकाशब्दः ? एषा हि मुख्या । या माध्यां वृत्तायाम् ? मुख्यगौणयोश्च मुख्ये सम्प्रत्ययः ? तस्मान्माध्येव पौर्णमासीति ॥ ३४ ॥ आ० नि० ॥

दीक्षापराधे चानुग्रहात् ॥ ३५ ॥

एकाष्टकायां दीक्षेरन् । एषा वै संवत्सरस्य पत्नी, यदेकाष्टका इत्युक्ता पुनः, चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्या दीक्षां विधाय तेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते । तेनैकाष्टकां नच्छवद् कुर्वन्तीति, दीक्षातः प्रच्युतामेकाष्टकां क्रयेण तु गृह्णन् माध्या. पौर्णमास्या अधिकारं दर्शयति । अस्याश्च माध्यामष्टम्यामभीज्यमानायां भवति मन्त्र । यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रीं धेनुमिवायतीम् * संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गली इति । अष्टकायै सुराधसे स्वाहा इति । याऽसौ माध्यष्टमी, तामेकाष्टकां दर्शयति ॥ ३५ ॥ पूर्व० ॥

उत्थाने चानुप्ररोहात् ॥ ३६ ॥

उत्थाने चानुप्ररोहं दर्शयति । तानुत्तिष्ठत औषधयो वनस्पतयोऽनुत्तिष्ठन्तीति वसन्ते उत्थानं दर्शयति । तस्मिन् औषधयो वनस्पतयश्चोत्तिष्ठन्ति । तस्मादपि सा नियम्यते ॥ ३६ ॥

अस्यां च सर्वलिङ्गानि ॥ ३७ ॥

आर्त्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते, य एकाष्टकायां दीक्षन्ते इति । आर्त्ता यस्मिन् काले भवन्ति, स आर्त्तः कालः । शीतेन च आर्त्ता भवन्ति । तस्मान्माध्यष्टमी एकाष्टका इति । तथा, व्यस्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते, य एकाष्टकायां दीक्षन्ते इति । अयनपरिवृत्तिर्व्यस्तशब्देनोच्यते । तथा अपो नाभिनन्दन्तोऽवभृथमभ्यवयन्ति इति चैत्र्यां दीक्षिता अभिनन्दन्तोऽभ्यवेयुः । तस्मादपि माघी पौर्णमासीति ॥ ३७ ॥ युक्तिः ॥ गवामयने माघपौर्णमास्या पुरस्ताद्दीक्षाऽधिकरणम् ॥ ९ ॥

दीक्षाकालस्य शिष्टत्वादतिक्रमे नियतानाम-

ऽनुत्कर्षः प्राप्तकालत्वात् ॥ ३८ ॥

इदं श्रूयते, तस्माद्दीक्षितो न ददाति न पचति न जुहोतीति ज्योतिष्टोमे समामनन्ति । यदि तु दैवान्मानुषाद् वा प्रतिबलादीक्षा-काल उत्कृष्यते, तत्र सन्देहः । किं दानहोमपाकानामुत्कर्षः ? उत नेति । किं प्राप्तम् । अनुत्कर्षः । नियता हि दान-होम-पाकाः । याव-ज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्येवमादिभिः श्रुतिभिस्तेषाम् अपवादो, येषु अहःसु साङ्गा ज्योतिष्टोमो विहितस्तावन्ति अहानि मुक्त्वा अन्येषु अहस्सु कर्त्तव्याः, ज्योतिष्टोमविधानकालात् परतोऽप्रतिषिद्धा । तस्मात् कर्त्तव्याः । प्राप्तो हि तेषां काल इति ॥ ३८ ॥

उत्कर्षो वा दीक्षितत्वादविशिष्टं हि कारणम् ॥ ३९ ॥

वा शब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । यदुक्तम्, नैषामुत्कर्ष इति । नै-तदेवम् । उत्कृष्टव्याः । कुतः । दीक्षितत्वात् । दीक्षितस्य ते प्रतिषि-द्धाः, न दीक्षितो यस्मिन् काले । लक्षणा हि एवं स्यात् । यथा तु वयं ब्रूमस्तथा श्रुतिः कारणम् । प्राक् चावभृथाद् अयं दीक्षित एव । अवि-शिष्टं हि कारणम् । यदेव ज्योतिष्टोमविधानकाले, तदेव अतिक्रान्ते-ऽपि । उभयत्र हि दीक्षितत्वं हि कारणम् । तस्मात् तेषामुत्कर्ष इति ॥ ३९ ॥ सिद्धान्तः ॥ दीक्षोत्कर्षे तन्नियमानामप्युत्कर्षाधिकरणम् ॥ १० ॥

तत्र प्रतिहोमो न विद्यते यथा पूर्वेषाम् ॥ ४० ॥

तत्रोत्कृष्यमाणे ज्योतिष्टोमे, अकृतेषु होमेषु किं परिसङ्ख्याय होमाः कर्त्तव्याः, उत नेति । किं प्राप्तम् । परिसङ्ख्याय होमाः क्रिये-रन् । किं कारणम् । अवश्यकर्त्तव्यतया हि ते विहिता होमाः । अति-पन्ना अपि कर्त्तव्या एव । तथाहि एषामवश्यकर्त्तव्यताऽनुगृहीता भ-विष्यति । प्रधानमात्रं तु नियतं, नात्र कालानुरोधः कर्त्तव्यः । नदी-वेगस्थानीयत्वात् । यद्यपि अतिक्रान्ता कालाः । अतिक्रान्तानां परि-सङ्ख्याय प्रधानमार्त्राणि कर्त्तव्यानि । यथा अवश्यकर्त्तव्यं भुक्ति-भृतकदानादि, यदतिक्रान्तं भवति, तत् परिसङ्ख्याय क्रियते, एव-मिदमपीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । तत्र प्रतिहोमो न विद्यते । यथा पूर्व-ेषाम् । कर्त्तव्यमकृत्वा कुर्याद्, नाऽकर्त्तव्यम् । अकर्त्तव्याश्चैते । प्रति-षिद्धत्वात् । यथा पूर्वेषामसति कालातिक्रमे अकृतानां न प्रतिहोमः । एवमेषामपीति ॥ ४० ॥

कालप्राधान्याच्च ॥ ४१ ॥

कालप्राधान्यं च भवति । निमित्तत्वेन तस्य श्रुतत्वात् । तदभावे विहितमेव न भवति । प्रधानमात्रं यद्यपि नियम्येत, तथापि निमित्ते काले । स च नदीवेगस्थानीयः कालोऽतिक्रान्तः । अतो न प्रतिहोमः कर्त्तव्य इति ॥ ४१ ॥ युक्तिः ॥ ज्योतिष्टोमोत्कर्षे प्रतिहोमाननुष्ठाना-
ऽधिकरणम् ॥ ११ ॥

प्रतिषेधाच्चोर्ध्वमवभृथादिष्टेः ॥ ४२ ॥

ऊर्ध्वमवभृथाद् आ उदवसानीयाया इष्टेर्ये होमास्तेष्वतिपन्नेषु दैवेन मानुषेण वा प्रतिवलेन भवति संशयः । किं प्रतिहोमः कर्त्तव्यः ? उत नेति । किं प्राप्तम् । कर्त्तव्य इति । उन्मुक्तदीक्षो हि स तदा भवति । दीक्षाणामुन्मोचनार्थो हि अवभृथ । तस्मात् कर्त्तव्यास्ते न कृता इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । ऊर्ध्वमवभृथात्, आ उदवसानीयाया इष्टेः, अतिपन्नानां न प्रतिहोमः स्यात् । कुत । प्रतिषेधात् । प्रतिषेधो हि भवति । एतया पुनराधेयसम्मितया इष्ट्या अग्निहोत्रं होतव्यमिति । प्रागुदवसानीयायाः, होमस्य प्रतिषेधः । यावदुदवसानीयो-
त्कृष्यते, तावत् प्रतिषेधः । एवं श्रुतिः । इतरथा लक्षणा स्यात् । तस्मादकर्त्तव्याः । ते न कृता इति, न स्यात् प्रतिहोम इति ॥ ४२ ॥
उदवसानीयोत्कर्षेऽपि प्रतिहोमाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

प्रतिहोमश्चेत् सायमग्निहोत्रप्रभृतीनि

हृयेरन् ॥ ४३ ॥

एतेषु एवोदाहरणेषु भवति संशयः । किं प्रतिहोमे सायमग्निहोत्र-
प्रभृतीनि आरभ्येरन्, उत प्रातरग्निहोत्रप्रभृतीनीति । ननु नास्त्ये-
व प्रतिहोम इति स्थितम् । उच्यते । अस्तीति कृत्वा चिन्तयामः ।
कृत्वा चिन्तेयम् । अन्येषु सदृशन्यायेषूदाहरणेषु अस्याः प्रयोजनम-
स्तीति चिन्त्यते । किं प्राप्तम् । अनियमः । अर्थकृतत्वात् । एवं प्रा-
प्ते ब्रूमः । यदि प्रतिहोमः क्रियते, सायमग्निहोत्रादारभ्य अतिपन्ना-
नि, तेनैवानुपूर्व्येण प्रतिहोतव्यानीति ॥ ४३ ॥ प्रतिहोमे सायमग्निहोत्र-
प्रभृत्यारभ्याऽधिकरणम् ॥ १३ ॥

प्रातस्तु षोडशिनि ॥ ४४ ॥

षोडशिसंस्थे सोमेऽतिपन्नेषु होमेषु, सन्देहः । किं सायमग्नि-
होत्रेणेति, उत प्रातरिति । किं प्राप्तम् । सायमग्निहोत्रेणेति पूर्वस्मिन्

अधिकरणे उक्तम् । उत्सर्गेण सर्वत्रैवमिति प्राप्तम् । तथा प्राप्ते उ-
च्यते । प्रातस्तु षोडशिनि, षोडशिसंस्थे प्रातरग्निहोत्रादीनि अति-
पन्नानीति प्रातरग्निहोत्रादेव समारभ्याणीति ॥ ४४ ॥ षोडशिसंस्थे
प्रातरग्निहोत्रप्रभृत्यनुष्ठानाऽधिकरणम् ॥ १४ ॥

प्रायश्चित्तमधिकारे सर्वत्र दोषसामान्यात् ॥ ४५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीति । तत्र
किं दर्शपूर्णमासयोरेवैतद् भिन्ने स्कन्ने च प्रायश्चित्तम्, उत यत्र
भिद्यते स्कन्दति चेति । किं प्राप्तम् । प्रकरणे यत् प्रायश्चित्तमेवञ्जा-
तीयकं किञ्चिदुत्पन्नं, तत् सर्वत्र यत्र यत्र भिद्यते स्कन्दति वा, तत्र
तत्र स्यात् । कस्मात् । दोषसामान्यात् । समानं निमित्तं स्कन्दनं
भेदनं वा । स एवात्र दोष इत्यभिप्रेतम् । प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोः
प्रायश्चित्तम् । वाक्यादन्यत्रापि । प्रकरणाच्च वाक्यं बलीयः । तस्मात्
सर्वत्र स्कन्ने भिन्ने च प्रायश्चित्तमिति ॥ ४५ ॥ पूर्व० ॥

प्रकरणे वा शब्दहेतुत्वात् ॥ ४६ ॥

प्रकरणे एव भिन्ने स्कन्ने वा प्रायश्चित्तम् । कुतः । शब्दहेतुत्वात् ।
तेन प्राकृतेन अर्थेन सहैकवाक्यता एषा होमानाम् । ततो होमवतो
यागस्य प्रत्यायने प्रकृतो यजेतेति शब्दो हेतुः । एवञ्चेत् नदुपकारेण
अर्थवान् भविष्यतीति । इतरथा विना वाक्येन, फलं कल्पयितव्यं
स्यात् । तस्माद् वाक्यं फलाभावेनैव बाधितमिति कृत्वा प्रकरण-
मनुग्रहीतव्यमिति ॥ ४६ ॥

अतद्विकारश्च ॥ ४७ ॥

न च तद्विकारोऽग्निहोत्रं, ज्योतिष्टोमो वा । न दर्शपूर्णमासवि-
कारः । यदि तद्विकारो भवेत्, तत्रापि स्कन्ने भिन्ने वा प्रायश्चित्तं
स्यादिति ॥ ४७ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ भेदनादिनिमित्तकहोमस्य दर्शपूर्ण-
मासाङ्गताधिकरणम् ॥ १५ ॥

व्यापन्नस्याप्सु गतौ यद्भोज्यमाय्याणां तत्

प्रतीयेत ॥ ४८ ॥

व्यापन्नमप्सु प्रहरतीति श्रूयते । किं व्यापन्नमित्युच्यते ? इति ।
तद्भिधीयते । व्यापन्नं, दूषितं येन कार्येण क्रियते । किं तत् ।

अदभोज्यमार्याणां केशकीटावपन्नमन्येन वोपघातेनोपहतं, तद् व्यापन्नमिति ॥ ४८ ॥ व्यापन्नशब्दार्थनिर्णयाधिकरणम् ॥ १६ ॥

विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं यौगपद्ये न विद्यते ॥ ४९ ॥

प्रस्तोत्रुद्गात्रोरुद्गातृप्रतिहर्त्रोर्वा यत्रापच्छेदः, किं तत्र प्रायश्चित्तं स्याद्, न ? इति भवति संशयः । किं तावत् प्राप्तम् । प्रायश्चित्तं यौगपद्ये न विद्यते । कुतः । विभागश्रुतेः । विभक्तेऽपच्छेदे प्रायश्चित्तमामनन्ति । अपच्छेदश्चायं विभागः । स उभाभ्यां साध्यते । इह द्वैकेन साध्यमाने श्रूयते प्रायश्चित्तमुद्गात्रा प्रतिहर्त्ता वा । न च यदऽपरेण सह क्रियते, तत् केवलेन कृतं भवति । यदि हि केवलेन कृतं स्यात् तेन कृतं स्यात्, तेन कृतम् । अपरः किं कुर्यात् । तस्मान्न युगपदपच्छिन्नयोः प्रायश्चित्तमिति ॥ ४९ ॥ पूर्व० ॥

स्याद्वा प्राप्तिनिमित्तत्वात् कालमात्रमेकम् ॥ ५० ॥

स्याद्वा प्रायश्चित्तं यौगपद्येऽपि । प्राप्तं हि निमित्तमपच्छेद उद्गातु प्रतिहर्त्तुश्च । यत्र हि द्वयोरपच्छेदः । तत्र द्वावप्यपच्छिन्नौ, एकोऽप्यपरोऽपि । संयुक्तस्य हि पृथग्भावोऽपच्छेदः । स चोभयस्थोऽपि । एकेनापि तत्रापच्छेदः क्रियतेऽनपेक्ष्य अपरम्, अपरेणापि । कालमात्रन्तु तत्रैकम् । न च कालैक्यादपच्छेदयोरैक्यं भवति । तस्मात् प्रायश्चित्तं युगपदपच्छेदेऽपि ॥ ५० ॥ सिद्धान्तः ॥ अपच्छेदयौगपद्येऽपि प्रायश्चित्ताधिकरणम् ॥ १७ ॥

तत्र विप्रतिषेधाद्विकल्पः स्यात् ॥ ५१ ॥

यद्युद्गातृप्रतिहर्त्तोर्युगपदपच्छेदो भवति, तत्र सन्देहः । किम् अदाक्षिण्यं, सर्वस्वं वा विकल्पः ? उत समुच्चय इति । किं प्राप्तम् । तत्र विप्रतिषेधाद्विकल्पः स्यात् । विरुद्धौ हि एतौ कल्पौ । सर्वस्वमदाक्षिण्यं च । तस्माद् विकल्पो भवितुमर्हति ॥ ५१ ॥ सि० ॥

प्रयोगान्तरे वोभयानुग्रहः स्यात् ॥ ५२ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न चैतदस्ति, विकल्प इति । उभयोर्विधानात् । सर्वाङ्गोपसंहारी प्रयोगवचन एवमुपपद्यते । विकल्पे हि पक्षे बाधः । तस्मात् समुच्चयः । अथ यदुक्तं, विरोधाद् विकल्प इति । उच्यते । प्रयोगान्तरे वा उभयानुग्रहः स्यात् । तेन पुनः, यजेतेत्युच्यते । द्विस्तस्य प्रयोगः । तत्रैकस्मिन् प्रयोगे एकः कल्पः । अ-

न्यस्मिन्नपरो भविष्यति । एवमविरोधः । तस्मादुभयं प्रायश्चित्तमि-
ति ॥ ५२ ॥ पूर्व० ॥

न चैकसंयोगात् ॥ ५३ ॥

न चैतदेवम् । कुतः । एकसंयोगात् । स एव यागः पुनः क्रियेत,
यदि अन्यतरेण विना वैगुण्यमित्यऽवधार्येत । सर्वस्वे क्रियमाणे
अदाक्षिण्याभावाद् विगुणः स्यात् । नान्यस्मिन् प्रयोगे क्रियमाणेऽन्य-
प्रयोगोऽनुगृह्यते । न चादाक्षिण्यस्य सर्वस्वदानस्य च प्राधान्यं गुण-
वता प्रयोगेण कर्म सम्बन्धयितव्यम् । तस्माद् विकल्पः ॥ ५३ ॥
उत्तरम् ॥ यौगपद्येऽदाक्षिण्ये सर्वस्वदाक्षिण्यविकल्पाधिकरणम् ॥ १८ ॥

पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत् ॥ ५४ ॥

यत्र आनुपूर्वेण भवत्यपच्छेदस्तत्र किं पूर्वनिमित्तं प्रायश्चित्तम्
उत उत्तरनिमित्तमिति भवति संशयः । किं प्राप्तम्, पूर्वस्य बलीय-
स्त्वम् । पूर्वापच्छेदे यन्नैमित्तिकं प्राप्तम्, तस्मिन् सति तद्विरुद्धं न
शक्यं कर्तुम् । न चाशक्यमुपदेशार्हं भवति । पूर्वविज्ञानं प्राप्तमिति
न संशयः । तस्मात् तदविरोधेनान्यत् कार्यं न विरुद्धम् । क तर्हि
तत् स्यात् । यत्र केवलं निमित्तम् । तस्मात् पूर्वविज्ञानं बलवत् ॥
एवं प्राप्ते ब्रूमः । पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं स्यात् । कुतः ? । आख्यातेन
हि योऽर्थः कर्त्तव्य इत्युच्यते, तत्रैतदनुबद्धं, यथा शक्येत तथेति ।
तत् पूर्वविज्ञानबाधेन शक्यते, नान्यथा । तेन पूर्वविज्ञान बाधित्वा
इदं कर्त्तव्यमिति भवति शब्दार्थः । ननु पूर्वविज्ञाने इदमुपपद्यते ।
यदन्यद् विरोधकं विज्ञानं भविष्यति, तन्मिथ्येति । अभूतं हि तन्न
शक्यमाश्रयितुम् । इदं नाम तदिति । न चाप्रतिषिद्धे तस्मिन् न पूर्व-
विज्ञानं सम्भवति । तस्मादप्रतिषिद्धं भविष्यद्, यदा तु तद् भवति,
तदा पूर्वविज्ञानं बाधमानमेवोत्पद्यते । तदिदानीं बाधितं न शक्नोत्यु-
त्तरं बाधितुमिति । प्रकृतिवत् । यद् हि प्राकृतं वैकृतेन बाध्यते, तत्रा-
ऽप्येतदेव कारणम् । न अबाधित्वा पूर्वविज्ञानं वैकृतं सम्भवतीति ।
प्राकृतं च पूर्वम् । यतो विकृतौ तदपेक्षा ॥

प्रत्यक्षत्वाद् वैकृतमानुमानिकं प्राकृतं बाधते इति चेत् । प्रत्यक्ष-
त्वेऽपि सति नैव बाधेत । यदि यथावर्णितोऽयमाख्यातार्थो न भवेत् ।
सति पूर्वविज्ञाने अशक्यत्वात् प्राकृतं बाधेतैव । तस्मात् परबलीय-

स्त्वं न्याय्यमेवेति ॥ ५४ ॥ आनुपूर्व्येणापच्छेदे उत्तरापच्छेदनिमित्त-
प्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १९ ॥

यद्युद्गाता जघन्यः स्यात् पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्याद्
यथेतरस्मिन् ॥ ५५ ॥

यदा प्रतिहर्तुः पूर्वमपच्छेदस्तत उद्गातुस्तत्र अदाक्षिणेन इष्ट्वा
पुनर्यष्टव्यम् । तत्र सन्देहः । पुनर्यागे किं द्वादशशतं दातव्यमुत स-
र्वस्वमिति । किं प्राप्तम् । द्वादशशतम् । कुतः । एव हि आम्नायते ।
तत्र तद् दद्यात्, यत् पूर्वस्मिन् दास्यन् स्यात् । पूर्वस्मिंश्च प्रयोगे
ज्योतिष्टोमदक्षिणैव प्राप्ता । तस्माद् द्वादशशतमिति ॥ एवं प्राप्ते
ब्रूमः । तत्र पुनर्यज्ञे सर्वं दद्यात् । यथा इतरस्मिन् पूर्वस्मिन्नहनि
सर्वस्वम् । कथं तत्र सर्वस्वमिति चेत् । प्रतिहर्तुरपच्छेदात्, प्रति-
हर्त्तरि अपच्छिन्ने द्वादशशतं बाधित्वा सर्वस्वं दास्यन् भवति । ननु
पूर्वस्मिन् अहनि द्वादशशतमप्यसौ दास्यन्नासीत् । सत्यं, सर्वस्व-
दानेन तु उभयं प्रदत्तं भवति । तस्मात्तद्देयम् । ननु अर्वांगपि द्वा-
दशशतात् सर्वस्वम् । नैतदेवम् । अधिकृते द्वादशशते सर्वस्वमप्य-
ऽधिकं भवति । अपि च पूर्वस्मिन्नहनि नैव द्वादशशतं दास्यन् भव-
तीति । एतावद् दास्यन्निति । उच्यते । यस्योत्तरकाले तावद्दानं
भवति । न च पूर्वस्मिन्नहनि द्वादशशतं दीयते । तस्मान्न तद्दास्य-
न्नित्यवगम्यते । मिथ्याबुद्धिः सा, तत्त्वेन व्यवहारः ॥

ननु च सर्वस्वमपि प्रतिषिद्धं भवति । तदप्यसौ न दास्यन्निति ।
साऽप्यस्य मिथ्याबुद्धिः । नेत्याह । साध्यासस्य ज्योतिष्टोमस्य प्र-
योगः । तत्र प्रथमप्रयोगे अदाक्षिण्यविरोधात् सर्वस्वं बाध्यते । द्वितीय-
प्रयोगे तद्दानं चोद्यते । तत्र विरोधो नास्ति । तस्यैव यज्ञस्य स एव
प्रयोगः, प्रतिहर्त्ता च तस्मिन्नपच्छिन्न इति द्वादशशतं बाधित्वा
सर्वस्वमेव दास्यन् भवति । तस्मात् सर्वस्वं तत्र देयमिति ॥ ५५ ॥
उद्गातुरुत्तरापच्छेदेऽपि सर्वस्वदक्षिणादानाधिकरणम् ॥ २० ॥

अहर्गणे यस्मिन्नपच्छेदस्तदावर्त्तत कर्मपृथक्कात् ॥ ५६ ॥

अहर्गणे यदा भवति कस्मिंश्चिदहनि उद्गातुरपच्छेदस्तदा
सन्देहः । किं कृत्स्नोऽहर्गण आवर्त्तते, उत तदेवाऽहरिति । किं प्रा-
प्तम् । कृत्स्नोऽहर्गणः । कुतः । अपरैरहोभिर्विना, तदा विगुणं भवति ।

तस्माद् गण एवावर्त्तेतेति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । यस्मिन्नपच्छेदस्तदेव आवर्त्तेत । कुतः । कर्मपृथक्त्वात् । पृथगेतानि कर्माणि, नान्यदहः अन्यस्य गुणभूतम् । इष्टा इति च याग परिसमाप्येति गम्यते, न साऽङ्गमिति । यान्यहरन्तराणि साहाय्येनोपकरिष्यन्ति, विद्यन्त एव तानि । अतः साहाय्यं करिष्यन्तीति । तस्मात् तदेवावर्त्तेत ॥ ५६ ॥ अहर्गणेऽपच्छेदे न सर्वेषामावर्तनाधिकरणम् ॥ २१ ॥ इति श्रीशिवर-
स्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥६॥५॥

अथ षष्ठे अध्याये षष्ठः पादः ॥ ६ ॥ ६ ॥

सन्निपातेऽवैगुण्यात् प्रकृतिवत्तुल्यकल्पा यजेरन् ॥ १ ॥

सत्राण्युदाहरणम् । सप्तदशावराः सत्रमासीरन् य एवं विद्वांसः सत्रमासते य एवं विद्वांसः सत्रमुपयन्तीति । तत्र सन्देहः । किं समानकल्पानां भिन्नकल्पानां च सहाधिकारः, उत समानकल्पानामेवेति । के पुनः समानकल्पाः । राजन्यात्रिवध्यश्चवसिष्ठवन्यशुनकानां कण्वकश्यपसङ्कृतीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः । तनूनपादितरेषाम् । एवं केचिन्नाराशंसकल्पा, केचित् तनूनपात्कल्पाः । तत्र किं तावत् प्राप्तम् । सन्निपाते बहूनां यजमानानां ये एव तुल्यास्त एव सह सत्रमासीरन् । कुतः । अवैगुण्यात् । इतरथा यस्य कल्पो नोपसंह्रियेत, तस्य वैगुण्यं स्यात् । यथा प्रकृतावेव विना सादृगुण्येन फलाभावः, एवमिहापीति ॥ १ ॥ सि० ॥

वचनाद्वा शिरोवत् स्यात् ॥ २ ॥

वाशब्दात् पक्षो विपरिवर्त्तते । न चैतदस्ति, भिन्नकल्पानामधिकार इति तेऽप्यधिक्रियेरन् । कुतः । अविशेषेण सर्वेषां यजमानानां प्राप्तिः । न च भिन्नकल्पानां प्रतिषेधः । ननु वैगुण्यं भिन्नकल्पानाम् । अत्रोच्यते । वचनात् । सामान्यवचनेन भिन्नकल्पा अपि गृहीताः । तत्र शिरोवद् बाधः स्यात् । यथा, पुरुषशीर्षमुपदधातीतिवचनसामर्थ्याच्छ्वशिरसां स्पर्शनं स्मृतिविप्रतिषिद्धमपि क्रियते, एवमिहापि । अथ वा आशिरवत् । यथा ऋतपेये घृतव्रतो भवतीतिवचनाद् व्रतदुहि निवृत्तायामन्यामाशिरे गां कल्पयन्ति । एवमेतदपि वचनाद् भविष्यति ॥ २ ॥ पूर्व० ॥

न वाऽनारभ्यवादत्वात् ॥ ३ ॥

नैतदस्ति, यदुक्तं— भिन्नकल्पानामप्यधिकार इति । समानकल्पा एव अधिक्रियेरन् । कुत । अवैगुण्यात् । अथ यदुक्तं, वचनाद् वैगुण्येनापि सेत्स्यतीति । तन्न । अनारभ्यवादत्वात् । तद्धि वचनात् प्रकल्प्यते । यस्मिन् अकल्प्यमाने वचनमनर्थकं भवति । यदि हि आरभ्य भिन्नकल्पान् एतदुच्येत, ततो वचनमनर्थकं भवतीति भिन्नकल्पानामपि सन्नमभ्युपगम्येत, न त्वारभ्य भिन्नकल्पान् एतदुच्यते । समानकल्पेष्वर्थवत्ताऽस्य वचनस्य भविष्यति । तस्मान्नभिन्नकल्पानामधिकार इति ॥ ३ ॥ उत्तरम् ॥

स्याद्वा यज्ञार्थत्वादौदुम्बरीवत् ॥ ४ ॥

स्याद् वा भिन्नकल्पानामधिकारः । कुत । यज्ञार्थत्वात् कल्पस्य । वसिष्ठादीनां नाराशंसकल्पो यज्ञस्य साधकः । स च यज्ञसर्वेषां साधारणः । परकल्पेनापि सिद्ध सिद्धो भवति । यथा, यजमानेन सम्मायौदुम्बरीं परिवासयन्तीति यस्य कस्यचित् परिमाणेन सिद्धो यज्ञोऽन्येषामपि सिद्धो भवति । उच्यते । ननु प्रयाजस्य वाक्येन पुरुषसम्बन्धः । स च प्रकरणप्राप्तां यागार्थतां बाधिष्यते इति । नेति ब्रूम । फलं हि तदा कल्पयितव्यम् । नन्वितरथाप्यऽदृष्टमवश्यं कल्पनीयम् । तत्रोच्यते । सत्यं कल्पनीयम् । प्रमाणेन तु प्रयोगवचनैकवाक्येन । द्वितीये तु पक्षे कल्पयित्वा शब्दं, तेनैकवाक्यता स्यात् । अथोच्यते । क्वचित् समास्नातेन सहैकवाक्यता भविष्यति । तथाप्यप्रकृतेन व्यवहितेन च कल्प्यमाना प्रकृतकल्पनाया गुरुतरा स्यात् ॥ ४ ॥ आ० ॥

न तत्प्रधानत्वात् ॥ ५ ॥

नैतदेवम् । तत्प्रधानत्वात् । पुरुषार्थो हि एव कल्पः । कथम् । वसिष्ठादीनां नाराशंसो यज्ञाङ्गमिति । यच्च यस्य यज्ञाङ्गं, तेन सह फलदं कर्म तस्य भवति । तनैवमभिसम्बन्धः क्रियते । वसिष्ठानां नाराशंसेन सहितं कर्म फलदं भवतीति ॥ ५ ॥

औदुम्बर्याः परार्थत्वात् कपालवत् ॥ ६ ॥

अथ यदुपवर्णितं, तथा औदुम्बरी तथेह इति । पारार्थ्यमौदुम्बर्याः । यजमानो गुणत्वेन श्रूयते । ननु तत्रापि प्रयोगवचनः पुरुषप्राधान्यं कुर्यात् । नैष दोषः । एकैनापि यजमानेन सम्यक्ता चेयं

सर्वेषां यजमानसम्मिता भवति । न त्विह एकस्य संगृहीते सर्वेषां संगृहीत । तस्मादौदुम्बर्या. पारार्थ्ये, कपालवत् । यथा, पुरोडाशकपालेन तुषा उपवपन्तीति परार्थकपालेन तुषा उपवपन्त्या इत्युपादीयते । एवमेतदपीति ॥ ६ ॥ आ० नि० ॥

अन्येनापीति चेत् ॥ ७ ॥

एवं चेद् भवान् पश्यति, यजमानेन सम्मानं, तत् प्रयोजनं स्वेन अन्येन वा यजमानेनेति । तथा प्रयोगान्तरे यो यजमानस्तेनापि सम्मानं प्राप्नोति ॥ ७ ॥ आ० ॥

नैकत्वात्तस्य चानधिकाराच्छब्दस्य

चाविभक्तत्वात् ॥ ८ ॥

अत्रोच्यते । न प्रयोगान्तरस्य यजमान. प्रसज्यते । न तु यजमानशब्दे कश्चिद्विशेषो, यतो यजमानशब्दाद् व्यवस्था स्यात् । किं तर्हि, एकत्वस्य विवक्षितत्वात्तद्वाङ्मयां याजमानानि कर्त्तव्यानीति, नान्य आनीयते । आह । अन्य एव तर्हि सर्वयाजमानेषु भवतु । नैवम् । कामिनं हि अधिकृत्य साङ्गस्य यागस्य वचनम् । यजमानशब्दश्चाविभक्त इह औदुम्बर्या सम्माने । तस्मान्नान्यां भविष्यति ॥ ८ ॥ आ० नि०

सन्निपातात्तु निमित्तविधातः स्याद् बृहद्रथन्तर-

वद्विभक्तशिष्टत्वाद् वसिष्ठनिर्वर्त्ये ॥ ९ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । बहुषु यजमानेषु सन्निपातान्निमित्तविधातः स्यात् । कुतः । विभक्तशिष्टत्वात् । वसिष्ठनिर्वर्त्ये प्रयोगे नाराशंसो नैमित्तिक । अन्यस्मिन्स्तनूनपान्नैमित्तिकः । यत्रेदानीमुभये कर्त्तार ससहायेन, तत्र निर्वृत्तिर्न केवलं । तस्मान्न केवल. कर्त्ता । न चेद् वासिष्ठ केवल कर्त्ता, तस्मात् तन्निमित्तं तत्र न कर्त्तव्यम् । न चेतरे निमित्तमुभयोरप्यन्योन्येन विधात । बृहद्रथन्तरवत् । तद् यथा, बृहद्रथन्तरं पृष्ठं भवतीति न बृहत्साधनकं न रथन्तरसाधनकमिति । नैव तत्र बृहन्निमित्तं भवति, न रथन्तरं वा । एवमिहापीति ॥ ९ ॥ आ०

अपि वा कृत्स्नसंयोगादविधातः प्रतीयते

स्वामित्वेनाभिसम्बन्धात् ॥ १० ॥

अपि वेति पक्षं व्यावर्त्तयति । कृत्स्नं प्रति केवलस्य कर्त्तृत्वेन

संयोगो भवति । तस्माद् अविघातो नैमित्तिकानाम् । कथं पुनः
कात्स्न्येन कर्त्तव्यत्वम् । स्वामित्वेनाभिसम्बन्धात् । कर्म प्रति स्वा-
मित्वेन केवलानां वसिष्ठादीनामभिसम्बन्धो भवति । कर्म पुरुषा-
णामुपकारकम् । तद्धि एकैकस्य शक्नोति फलं निर्वर्त्तयितुम् । त-
स्मादकैकः कृत्स्नस्य कर्त्तेति तन्नैमित्तिकं सर्वं प्राप्नोति । यथा,
तुण्डमात्रे दीयतामिति । यद्यपि सा तुण्ड-डपित्थयोर्माता, तथापि
तस्यै दीयते । कात्स्न्येन हि तस्य सा माता भवति । न हि व्यासज्ज्य-
ते मातृत्वम् । तद्वदिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मादसमानकल्पानामनधि-
कारः ॥ १० ॥

साम्नोः कर्मवृद्धैकदेशेन संयोगे गुणत्वेनाभि-

सम्बन्धस्तस्मात्तत्र विघातः स्यात् ॥ ११ ॥

अथ यदुक्तं, बृहद्रथन्तरवदिति तत् परिहरणीयम् । बृहद्रथन्तर-
योः साम्नोर्नैमित्तिककर्मवृद्धैकदेशेन संयोगो भवति । तत्र हि उभ-
योः साधकत्वं, नैकस्य । स्तोत्रैकदेशेन तु तत्र साम्नोः सम्बन्धो, न
कृत्स्नेन स्तोत्रेण । गुणत्वेन हि तत्र साम श्रूयते । स्तोत्रं प्राधान्येन ।
तस्मात् तत्र विघातः स्यात् ॥ ११ ॥ आ० नि० ॥ सत्रे समानकल्पानां
सहाधिकाराधिकरणम् ॥ १ ॥

वचनात्तु द्विसंयोगस्तस्मादेकस्य पाणित्वम् ॥ १२ ॥

इदं समामनन्ति, एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाता-
मिति । तत्र सन्देहः । किं राज्ञो द्वौ पुरोहितौ यजेयाताम्, उत राजा
च पुरोहितश्चेति । किं प्राप्तम् । राज्ञो द्वौ पुरोहिताविति । कुतः ।
पुरोहितशब्दात् परं द्विवचनं श्रूयते, तच्छब्दवाच्यस्य द्वित्वं शक्नो-
ति वदितुम् । पुरोहितश्च तच्छब्दवाच्यः श्रुत्या, न राजा । पुरोहित-
वचनः पुरोहितशब्दः । लक्षणया युगपदधिकरणवचनतायां हि तद्
भवति । नन्वेकस्य द्वौ पुरोहितौ न स्तः । पुरोहितं वृणीत इति हि
उपादीयमानस्य विवक्षितमेकत्वमिति । उच्यते । वचनादेतद् भवि-
ष्यति । किं हि वचनं न कल्पयेत् । एतेनैव कारणेन द्वौ भविष्यतः ।
यथा वचनेन अञ्जलिना जुहोतीत्येकस्यैव द्वौ पाणी भवतो, यद्यपि
संन्योऽप्राप्तस्तथापीति ॥ १२ ॥ पूर्व० ॥

अर्थाभावात्तु नैवं स्यात् ॥ १३ ॥

तुशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । नैवं स्यात् । द्वौ पुरोहिताविति ।
कृतः । अर्थाभावात् । नैवायम् अर्थोऽस्ति । द्वौ पुरोहितौ इति । ए-
कस्य राज्ञ एक एव पुरोहित उपादेयत्वेन हि श्रूयते । पुरोहितं करो-
तीति, एकत्वं विवक्षितम् । ननु वचनादित्युक्तम् । उच्यते । न तु
वचनादेतच्छक्यम् । संस्कारनिमित्तत्वात् पुरोहितशब्दस्य । क्रिय-
माणोऽपि न पुरोहित स्यात् ॥ १३ ॥ उत्तरम् ॥

अर्थानाञ्च विभक्तत्वान्न तच्छ्रुतेन सम्बन्धः ॥ १४ ॥

अर्थानाञ्च विभक्तत्वं श्रूयते । तेज संस्तवो ब्राह्मणस्य, वीर्यसं-
स्तवो राजन्यस्य । ताभ्यां वर्णाभ्यां तेन तेन फलेन सम्बन्धोऽनूद्यते ।
तस्मादपि न द्वौ पुरोहिताविति ॥ १४ ॥ युक्तिः ॥

पाणेः प्रत्यङ्गभावादसम्बन्धः प्रतीयेत ॥ १५ ॥

अथ यदुक्तम्, एतस्मादेव कारणादेकस्यैव पुरुषस्य द्वौ पाणी भवत
इति । युक्तं तत्र । पाणे प्रत्यङ्गभूतत्वात् । अञ्जलिं प्रत्यङ्गभूतो दक्षिणस्य
पाणे. सव्य पाणिः । तेन विना अञ्जलिरेव न भवति । न हि द्वाभ्यां
दक्षिणाभ्यामञ्जलिरित्युच्यते । तस्माद् राजा च पुरोहितश्च स्यात् ।
ननु तत्र राजपुरोहितश्च राजपुरोहितश्च राजपुरोहितौ यजेयातामिति ।
उच्यते । न तौ सायुज्यकामौ भवतः । स राजा पुरोहितेन सहैककार्यो
भवति, न तु पुरोहितः पुरोहितेन । उभावपि तौ हि राजानमभि-
चरन्तौ पुरोहितावित्युच्येते । न हि ताविच्छन्तौ । संस्कारशब्दो
हि पुरोहित इति । ननु लक्षणा भवति भवत्पक्षे । उच्यते । श्रुत्यभा-
वे लक्षणयापि व्यवहारो भवति । यथा, अग्नौ तिष्ठत्यवटे तिष्ठतीति ।
तस्माद् राजा च पुरोहितश्च राजपुरोहिताविति ॥ १५ ॥ आ० नि० ॥
भिन्नकल्पयोरपि राजपुरोहितयोः कुलाययज्ञेऽधिकाराधिकरणम् ॥ २॥

सत्राणि सर्ववर्णानामविशेषात् ॥ १६ ॥

इह सत्राण्युदाहरणम् । य एवं विद्वांसः सत्रमासते, य एवं वि-
द्वांसः समुपयन्तीति । तत्र सन्देहः । किं सत्राणि त्रयाणामपि
वर्णानाम्, उत ब्राह्मणानामेवेति । किं प्राप्तम् । सत्राणि सर्ववर्णानां
भवेयुरिति । कस्मात् । अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष आश्रीयते ।
अमीषां वर्णानां सत्राणि भवन्ति, अमीषां नेति । तस्मात् त्रयाणामपि
वर्णानामधिकार इति ॥ १६ ॥ पूर्व० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च पश्यामः, त्रयाणां मन्त्राणीति । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । किं लिङ्गं भवति । एवमाह । बार्हद्विरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात्, पार्थुरश्मं राजन्यस्य, रायोवाजीयं वैश्यस्येति द्वादशाहे भवति वचनं ब्रह्मसमविधानपरम् । तस्मिन् राजन्यवैश्यानां दर्शनं भवति । तस्मादपि सर्ववर्णानामधिकार इति ॥ १७ ॥ युक्तिः ॥

ब्राह्मणानां चैतर्योरातिर्विज्याभावात् ॥ १८ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न चैतदस्ति, त्रयाणामपि वर्णानामिति । किं तर्हि ब्राह्मणानामेव स्यात् । कुतः । इतर्योरातिर्विज्याभावात् । इतरयोर्हि वर्णयो राजन्यवैश्ययोरातिर्विज्यं प्रतिषिद्धम् । स्वयमेव आतिर्विज्यं विना विगुणत्वम् । तस्माद् ब्राह्मणानामेव स्यात् ॥ १८ ॥ सि०

वचनादिति चेत् ॥ १९ ॥

इति चेत् पश्यसि, राजन्यवैश्ययोर्वैगुण्यमापद्यते इति । वचनाद् यजमानाः सन्त ऋत्विजो भविष्यन्ति । ये यजमानास्ते ऋत्विज इति । के पुनर्यजमाना । ये तत्र फलं कामयमाना सत्रकर्मणि प्रवृत्तास्ते राजन्या अपि वैश्या अपि । तेषाम् ऋत्विक्कर्म विधीयते । तत्रैतत् स्याद्, येषामातिर्विज्यं शक्यं कर्तुं तेषामेव तद् ब्राह्मणानाम् । प्रतिषिद्धं हि राजन्यवैश्यानां, न तेषामिदमातिर्विज्यविधानमिति । नैतदेवम् । यथैव ब्राह्मणानां यजमानानामप्राप्तं वचनविधानाद् भवति, एवमब्राह्मणानामपि यजमानानां वचनप्रामाण्यादेव भवितुमर्हतीति । तस्मादातिर्विज्यसंस्कृता राजन्यवैश्या अपि सत्रमासीरन्निति ॥ १९ ॥ आ० ॥

न स्वामित्वं हि विधीयते ॥ २० ॥

नैतदेवम् । स्वामित्वमनेन वचनेन विधीयते । एवङ्गामाः सत्रमासीरन्निति विधीयते, न आतिर्विज्यम् । अथ ये यजमानास्ते ऋत्विज इत्यनेन वचनेन विहितमातिर्विज्यमिति । उच्यते । तदपि न । कथम् । नात्रैषा वचनव्यक्तिः । ये यजमाना इत्युद्देशपदम्, ऋत्विजः इति विधेयपदम् । तथा हि सति आतिर्विज्यमङ्गं यजमानसंस्कारकं विधीयेत, न यजमाना आतिर्विज्यस्याङ्गम् । तत्र प्राकृतार्थता नैषामातिर्विज्यानां स्यात् । संस्कारश्चादृष्टः कल्पयेत् । स च यजमानः,

विषय इति पुनरदृष्टम् । तस्मान्न यजमानानां सतामार्त्विज्याः पदार्था विधीयन्ते । किन्तर्हि । आर्त्विजानां पदार्थानामनन्यकर्तृकता । एषा च वचनव्यक्तिः । ऋत्विज इत्युद्देशपदम् । ते इति विधीयते । ये यजमानास्त एव ऋत्विजो भवन्ति, नान्ये इत्यार्त्विजेषु पदार्थेषु यजमानाः कर्तारो विधीयन्ते । प्रत्यास्नानात् । अन्ये निवर्त्तन्ते । एवं सति प्राकृतप्रयोजना एव आर्त्विजाः पदार्था । न यजमानसंस्कार अदृष्टो विधीयते इति । यजमानकर्तृकल्पनायामप्येषामदृष्टमिति यदि कल्प्येत तत्र ब्रूमः । इतरस्मिन्नपि पक्षे यजमानविषयः सोऽदृष्ट संस्कार इति अवश्यं कल्पनीयम् । यश्चोभयोः पक्षयोर्दोषो, न तमेकश्चोद्यो भवति ॥ २० ॥ आ० नि० ॥

गार्हपते वा स्यातामविप्रतिषेधात् ॥ २१ ॥

गार्हपते पदार्थे राजन्यवैश्यौ भविष्यतः । न च तत्रार्त्विजप्रयोजनम् । तस्मादविप्रतिषेधस्तेषामिति ॥ २१ ॥ आ० ॥

न वा कल्पविरोधात् ॥ २२ ॥

न चैतदस्ति, गार्हपते वा पदार्थे राजन्यवैश्यौ इति । कल्पविरोधो हि स्यात् । यजमानचमस सोममय एकेषां, फलमयचमस एकेषाम् । तथा, ब्रह्मसाम बार्हद्विरं ब्राह्मणानां, पार्थुरश्मं राजन्यानां शयोवाजीयं वैश्यानाम् । तस्माद् गार्हपते निवेश इत्येतदपि नास्ति ॥ २२ ॥

सामित्वादितरेषामहीने लिङ्गदर्शनम् ॥ २३ ॥

अथ यदुक्तं, लिङ्गदर्शनादिति । तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । अहीनमेव सत्रशब्देन वक्ष्यति । यतः स्वामित्वम् ऋत्विजां विधीयते । अतः ऋत्विजां स्वामित्वाद् राजन्यवैश्यानां सत्रं नावकल्पते इति । तस्माद् अहीने लिङ्गदर्शनम् ॥ २३ ॥ आ० नि० ॥ सत्रे ब्राह्मणमात्रस्याधिकाराधिकरणम् ॥ ३ ॥

वासिष्ठानां वा ब्रह्मत्वनियमात् ॥ २४ ॥

एतत् समधिगतं— ब्राह्मणानामेव सत्रं, न राजन्यवैश्यानामिति । अथेदानीमिदं सन्दिग्धं, किं सर्वेषां ब्राह्मणानामुत वासिष्ठानां सः, उत भृगुशुनकवासिष्ठान् वर्जयित्वा अन्येषामिति । किं प्राप्तम् । सर्वेषामविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष आश्रीयते, अमीषां ब्राह्मणानां सत्रममीषां नेति । तस्मात् सर्वेषामिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । वासिष्ठानां

ब्रह्मत्वस्य नियमाद् । वासिष्ठानां सत्रं स्यान्नान्येषाम् । कुत । ब्रह्म-
त्वस्य नियमो भवति । वासिष्ठो ब्रह्मा भवतीत्यतो वासिष्ठानां, तत्स-
मानकल्पानाञ्च सत्रं स्यादिति ॥ २४ ॥

सर्वेषां वा प्रतिप्रसवात् ॥ २५ ॥

सर्वेषां वा सत्रं स्यात् । अविशेषात् । ननु वासिष्ठो ब्रह्मेत्युच्यते ।
नेत्याह । पुनः प्रतिसूयते । य एव कश्चन स्तोमभागमधीयीत स एव
ब्रह्मा भवेदिति । वासिष्ठोपदेश इदानीं किमर्थं इति चेत् । स्तोम-
भागप्रशंसार्थः । स्तोमभागानधीयानोऽवासिष्ठोऽपि वासिष्ठकार्यं
क्षमर्थः कर्तुमिति ॥ २५ ॥ पूर्व० ॥

विश्वामित्रस्य हौत्रनियमाद् भृगुशुनकवासिष्ठाना-
मनधिकारः ॥ २६ ॥

भृगवादीनामनधिकारः स्यात् । कुतः । वैश्वामित्रस्य हौत्रं निय-
म्यते । विश्वामित्रो होता भवतीति । तस्माद् वैश्वामित्राणां, तैश्च
समानकल्पानामधिकार इति ॥ २६ ॥ सिद्धान्तः ॥ सूत्रे विश्वामित्र-
तत्समानकल्पानामेवाधिकाराधिकरणम् ॥ ४ ॥

विहारस्य प्रभुत्वादनग्नीनामपि स्यात् ॥ २७ ॥

सत्राण्येवोदाहरणम् । य एवं विद्वांसः सत्रमासते, य एवं
विद्वांसः सत्रमुपयन्तीति । तेषु सन्देहः । किं साग्नीनामनग्नीनाञ्च
तानि भवन्ति, उत साग्नीनामेवेति । किं प्राप्तम् । साग्नीनामनग्नी-
नाञ्च । कुतः । विहारस्य प्रभुत्वात् । प्रभवति हि परकीयोऽपि विहारः
सर्वेषामुपकर्तुम् । कर्त्तव्यो हि तेन सिद्ध्यतीति स यदीयेन तदी-
येन वा सिद्धिमुपैति । तस्मादनग्नीनामपि भवितुमर्हतीति ॥ २७ ॥ पूर्व० ॥

सारस्वते च दर्शनात् ॥ २८ ॥

सारस्वते च सत्रे भवति दर्शनम् । पररथैर्वा एते स्वर्गं लोकं
यन्ति, येऽनाहिताग्नयः सत्रमासते इति । अनाहिताग्नीनां सत्रं दर्श-
यति । तस्मादपि सर्वेषाम् ॥ २८ ॥

प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ २९ ॥

प्रायश्चित्तं विधीयते, अस्य ये विविचयेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व-
पेद् यस्याहिताग्नेरन्यैरग्निभिरग्नयः संसृज्येरन्निति । संसर्गेऽग्नीनां

प्रायश्चित्तं दर्शयति । स एवं स्यादनाहितैः, नान्यथा । तस्मादप्यन-
ग्नीनां सत्राणीति ॥ २९ ॥ युक्तिः ॥

साग्नीनां वेष्टिपूर्वत्वात् ॥ ३० ॥

साग्नीनां वा सत्राणि, नानग्नीनाम् । कस्मात् । इष्टिपूर्वत्वात् ।
इष्टिपूर्वत्वं सोमानामग्नातम् । दर्शपूर्णमासौ इष्ट्वा सोमेन यजेतेति
उद्योतिष्टोमस्येष्टिपूर्वत्वम् । तच्चादकपरम्परया सत्राणि प्रति प्राप्तम् ।
तस्मादनग्नीनां तानि भवेयुरिति ॥ ३० ॥ सि० ॥

स्वार्थेन च प्रयुक्तत्वात् ॥ ३१ ॥

स्वार्थेन चाग्नयः प्रयुक्ता । कथम् । उपग्रहविशेषात् । उपग्रह-
विशेषो हि भवति, अग्नीनादधीतेति । तस्मादन्यस्याग्निभिरन्यस्य न
सिद्धिः । यद्यपि क्रत्वर्था अग्नय इति ॥ ३१ ॥

सन्निवापं च दर्शयति ॥ ३२ ॥

सावित्राणि होष्यन्तः, सन्निवपेरन्निति । तेनापि साग्नयः सत्रा-
ण्युपासते इति गम्यते । एवं लिङ्गपरिहारौ अशिष्टेऽधिकरणेऽन्यच्चि-
न्त्यते ॥ ३२ ॥ युक्तिः ॥ सत्रे आहिताग्नेरेवाधिकाराधिकरणम् ॥ ५ ॥

जुह्वादीनामप्रयुक्तत्वात् सन्देहे यथाकामी

प्रतीयेत ॥ ३३ ॥

किं जुह्वादीनि पात्राणि कस्यचिदेव यजमानस्य, उपादाय प्रयो-
गं कर्त्तव्यं, उत अन्यानि साधारणानि कर्त्तव्यानि ? । किं प्राप्तम् ।
यस्य कस्यचिदेव यजमानस्य उपादाय प्रयोगः कर्त्तव्यः । कुतः । न
हि स्वं पात्रं यजमानः प्रयुङ्क्ते । स्वेन पात्रेण प्रयोगः कर्त्तव्य इति ।
तस्मात् परकीयपात्रैरन्ये यजेरन्निति ॥ ३३ ॥ पूर्व० ॥

अपि चान्यानि पात्राणि साधारणानि कुर्वीरन्

विप्रतिषेधाच्छास्त्रकृतत्वात् ॥ ३४ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । नैतदेवम् । अन्यानि हि पात्राणि साधारणानि
कर्त्तव्यानि । कस्मात् । विप्रतिषेधात् । विप्रतिषेधो भवति । कदाचित्तानि
पात्राण्युपात्तानि भवेयुः । अथ मरणं कस्यचिद् यजमानस्यापद्येत,
तत्र विप्रतिषेधः स्यात् । आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति ।
अदि तं तैर्दहेयुः, इतरेषां यज्ञो विरुद्ध्येत । अथ तैर्यज्ञं समापयेयु-

रितरस्य शरीरसंस्काराः परिलुप्येरन् । अन्येषु पुनः साधारणेषूप-
दीयमानेषु न किञ्चिदपि विरुद्ध्येत । तस्मात् तथा कार्यमिति ॥
॥ ३४ ॥ सि० ॥

प्रायश्चित्तमापदि स्यात् ॥ ३५ ॥

अथेदानीं पूर्वोक्तस्य लिङ्गस्य परिहार उच्यते । प्रायश्चित्तमस्म-
त्पक्षे परिकल्पिष्यते । कथम् । अरण्ये कान्तारे गच्छतां स्थितानां वा
दस्युभयात्, श्वापदभयाद् वा त्रासे जाते दावाग्निना वा संसृज्येरन्
मिथो वा स विषयः प्रायश्चित्तस्य भविष्यतीति ॥ ३५ ॥ आ० नि० ॥
जुह्वादीनां साधारण्याधिकरणम् ॥ ६ ॥

पुरुषकल्पेन वा विकृतौ कर्तृनियमः स्याद्यज्ञस्य

तद्गुणत्वाद्भावादितरान् प्रत्येकास्मिन्नाधि-

कारः स्यात् ॥ ३६ ॥

अध्वरकल्पा उदाहरणम् । आग्रयणेष्टि. पशुरित्येवैल्लक्षणकानि
कर्माणि । येषु सप्तदश सामिधेन्यस्तेषु सन्देहः । किं त्रयाणामपि
वर्णानामेभि कर्मभिरधिकारः, उत वैश्यस्यैवेति । किं प्राप्तम् । एत-
स्यां विकृतौ पुरुषकल्पेन कर्त्ता नियम्येत । कुत । यज्ञोऽयमध्वरक-
ल्पादिरेतत्सङ्ख्यागुणकः । इयं च सङ्ख्या वैश्यस्योक्ता । तेन वैश्य
एव एतत् कर्म कृत्स्नं कर्त्तुं समर्थः । सप्तदशगुणकमेतत् कर्म । तच्च
साप्तदश्यमवैश्येन क्रियमाणमसाधु । इतरान् प्रति हि तन्न चोद्यते ।
तेन यजेतेत्यसामर्थ्याद् ब्राह्मणक्षत्रियान्नाधिकरिष्यतीति ॥ ३६ ॥ पूर्व० ॥

लिङ्गाच्चेज्याविशेषवत् ॥ ३७ ॥

लिङ्गं च भवति यथा वैश्यस्य साप्तदश्यमिति, सप्तदशो वैश्य
इति । तेन वैश्यस्य साप्तदश्यमतो वैश्यस्यैवजातीयकानि कर्माणि ।
यथा इज्याविशेषा वैश्यस्य भवति । वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेतेति ।
वैश्यसम्बन्धात् । एवं साप्तदश्यं तस्यैवेति ॥ ३७ ॥ युक्तिः ॥

न वा संयोगपृथक्काहुणस्येज्याप्रधानत्वादसंयुक्ता

हि चोदना ॥ ३८ ॥

न चैतदस्ति । पृथगेतौ संयोगौ । एकं वाक्यं सप्तदश वैश्यस्या-
नुब्रूयादिति वाक्यान्तरम् । अध्वरकल्पादिषु सप्तदशानुब्रूयादिति ।

स च गुण इज्याप्रधानो भवति, न इज्या गुणार्था । किमतः ? । यद्येवं यत्रेज्या, तत्र तद्गुणेन भवितव्यम् । न यत्र गुणस्तत्र इज्या-
या वैश्यस्य गुणानुरोधेन इज्यापि । त्रयाणां वर्णानामिज्या । सा तत्र
गुणमाकाङ्क्षतीति । अपिचेज्या गुणभूतस्यापरा चोदना । न सा
वैश्यसंयुक्ता । सा त्ववैश्यकं गुणं प्रत्याययति । प्रथमं सवैश्यकमिति
चेन्न । वैश्यस्य प्रधानत्वात् । प्रधानभूतस्तत्र वैश्यः श्रूयते । तस्मात्
सर्वाधिकारः ॥ ३८ ॥

इज्यायां तद्गुणत्वाद्विशेषेण नियम्येत ॥ ३९ ॥

अथ यदुक्तं, वैश्यस्तोमे यथा तथेहापीति । युक्तं तत्र । इज्या
वैश्यस्य श्रूयते । तत्र वाचनिकेनैव विशेषेण नियम्येत । तस्मात्
तत्रादोष इति ॥ ३९ ॥ युक्तिः ॥ विकृतसप्तदशसामिधेनीषु वर्ण-
त्रयाऽधिकाराधिकरणम् ॥ ७ ॥ इति श्रीशबरस्वामिन कृतौ मीमांसा-
भाष्ये षष्ठ्याध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥ ६ ॥

अथ षष्ठे अध्याये सप्तमः पादः ॥ ६ ॥ ७ ॥

स्वदाने सर्वमविशेषात् ॥ १ ॥

इदमामनन्ति विश्वजिति, सर्वस्वं ददातीति । तत्र सन्देहः । किं
यावत् किञ्चित् स्वशब्देनोच्यते, यथा माता पिता इत्येवमाद्यपि सर्वं
देयम् ? उत यत्र प्रभुत्वयोगेन स्वशब्दस्तदेव देयमिति । किं प्राप्तम् ।
अविशेषात् । माता पिता इत्येवमाद्यपि दातव्यम् । ननु दानमित्युच्यते
स्वत्वनिवृत्तिः, परस्वत्वापादनं च । तत्र पित्रादीनामशक्यं स्व-
त्वं निवर्त्तयितुम् । न हि कथञ्चित् पिता न पिता भवति । उ-
च्यते । सत्यं न असौ न पिता भवति । शक्यते तु परविधेयः कर्त्तु-
म् । परस्वत्वापादनं च दानम् । अर्थाच्च स्वत्वत्यागः । तस्मात् सर्वं
देयमिति ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

यस्य वा प्रभुः स्यादितरस्याशक्यत्वात् ॥ २ ॥

वाशब्देन पक्षो विपरिवर्त्तते । यस्य प्रभुत्वयोगेन स्वत्वं तदेव
देयं नेतरत् । कस्मात् । प्रभुत्वयोगिनः शक्यत्वात् । इतरस्य चाश-
क्यत्वात् । न हि पित्रादीनां शक्यते स्वत्वं परित्यक्तुम् ॥ ननु चोक्तं,
परविधेयीकरणं तस्य शक्यमिति । उच्यते । प्रभुत्वयोगिनः स्वस्या-

ऽत्र दीयमानस्य सर्वत्वमुच्यते । नाऽप्रभुत्वयोगिनः स्वस्य दानम् । न चैतन्न्याय्यं, यत् पित्रादीनां परिचारकत्वम् । यस्य चैतन्न्याय्यमपि भवेत्, स दद्यादपि । अत्राह । ननु यत्र स्वशब्दो वर्तते, तद्देयमित्युक्ते पित्रादयो दातव्या गम्यन्ते । तस्मात् तान् प्रति प्रभुत्वाय स्मृति बाधित्वापि यतितव्यमिति । अत्रोच्यते । स्वशब्दोऽयमात्मीयधन-ज्ञातीनां प्रत्येकं वाचको, न समुदायस्य । तन्नात्मीये सर्वतायां कृतायां कृते शास्त्रार्थे न अशक्येषु ज्ञातिषु सर्वता कल्पनीया, नापि स्मृतिर्बाधितव्या । अपि च गवादीनामात्मीयानां चोदकेन प्राप्तौ सत्यामवश्यमात्मीयगता सर्वता उपादेया । तस्याश्रोपात्तायां कृतः शास्त्रार्थ इति ज्ञातीनामुपादाने न किञ्चित् कारणमस्ति । तस्मान्न पित्रादयो देयाः । तस्माद्यत्रैव प्रभुत्वयोगेन स्वत्वं, तदेव देयमिति ॥ २ ॥ सिद्धान्तः ॥ विश्वजिति पित्रादीनामदेयत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

न भूमिः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

अत्रैव सर्वदाने संशयः । किं भूमिर्देया ? नेति । का पुनर्भूमिरत्राभिप्रेता । यदेतन्मृदारब्धं द्रव्यान्तरं पृथिवीगोलकं, न क्षेत्रमात्रं मृत्तिका वा । तत्र किं प्राप्तम् । अविशेषाद्देया । प्रभुत्वसम्बन्धेन हि तत्र स्वशब्दो वर्तते । शक्यते च मानसेन व्यापारेण स्वस्य स्वता निवर्त्तयितुमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । न भूमिर्देया इति । कुतः । क्षेत्राणामीशितारो मनुष्या इत्यन्ते, न कृत्स्नस्य पृथिवीगोलकस्येति ॥ आह । य इदानीं सार्वभौमः, स तर्हि दास्याति । सोऽपि नेति ब्रूमः । कुतः । यावता भोगेन सार्वभौमो भूमेरीष्टे, तावता अन्योऽपि । न तत्र कश्चिद्विशेषः । सार्वभौमत्वेऽस्य त्वेतदधिकं, यदसौ पृथिव्यां सम्भूतानां व्रीह्यादीनां रक्षणेन निर्विष्टस्य कस्यचिद् भागस्य ईष्टे, न भूमेः । तन्निर्विष्टाश्च ये मनुष्यास्तैरन्यत् सर्वप्राणिनां धारणविक्रमणादि यद् भूमिकृतं, तत्रेशित्वं प्रति न कश्चिद्विशेषः । तस्मान्न भूमिर्देया ॥ ३ ॥ विश्वजिति पृथिव्या अदेयत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

अकार्यत्वाच्च ततः पुनर्विशेषः स्यात् ॥ ४ ॥

विश्वजित्येव सन्देहः । किमश्वादयो देयाः, न ? इति । किं प्राप्तम् । सर्वस्य विहितत्वाद्, देया अश्वा इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । यस्य च दानमकार्यं, तच्च न देयम् । यथा अश्वानाम् । तेषां हि दान-

मकार्यम् । एष हि विशेषोऽश्वानामन्येभ्यो द्रव्येभ्यो, यदेषां दानं प्रतिषिध्यते, न केसरिणो ददाति, न उभयतोदतः प्रतिगृह्णातीति विश्वजिति एव समाप्नायते । तस्मान्न अश्वा देया इति ॥ ४ ॥ विश्वजिति अश्वादीनामदेयताधिकरणम् ॥ ३ ॥

नित्यत्वाच्चानित्यैर्नास्ति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

विश्वजित्येव सन्देहः । सर्वस्वं ददाति इति । किमर्जयित्वोपकरणानि यावन्ति मनुष्यस्य, यावन्ति च शक्नोत्युपार्जयितुं, सर्वाणि तानि दद्यात् कृतभाण्डादीनि, उत यान्येवास्य विद्यन्ते, तानि सर्वाणि देयानि, न अविद्यमानानि कर्त्तव्यानि ? इति । कुतः संशयः । उभयथा वचनव्यक्तेः सम्भवात् । यदि वा एवं वचनं व्यज्यते, यानि सर्वाणि स्वानि । कानि तानि । यानि पुरुषस्योपकारकाणि शयनादीनि । तानि सर्वाणि दद्यादिति विधीयते । यद्वा यानि स्वानि पुरुषस्य दाने शक्यानि, तानि सर्वाणीति सर्वत्वं विधीयते । यदि दानं विधीयते, ततोऽप्राप्तदानानां कृतभाण्डकानामपि दानम् । अथ सर्वता विधीयते, ततो विद्यमानानामेव ॥ किं तावत् प्राप्तम् । कृतभाण्डकानि देयानीति । तथा दानविधाने श्रुतिरनुगृह्यते, इतरथा वाक्यम् । तयोश्च श्रुतिर्बलीयसी । तस्मात् कृतभाण्डकानि देयानीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । नित्यत्वाच्च अनित्यैर्नास्ति सम्बन्धः । चशब्दोऽन्वादेशे, न अश्वा दातव्या इत्युक्तम् । कृतभाण्डकानि च न देयानीति । नित्यं हि विश्वजिति दानं चोदकेन प्राप्तमनूयते । अनित्यानि च कृतभाण्डकानि न शक्यानि सर्वाणि विश्वजिति क्रियमाणे उपसंहर्त्तुम् । तत्र कृतभाण्डकानां केषाञ्चिदुत्पत्ति विश्वजिति दानं प्रतीक्षेत । नैमित्तिकं तत् स्याद्, न नित्यम् । नित्यवच्च तत्, चोदकेन विधीयते, न निमित्तसयोगेन । तस्मादवश्यमेतदभ्युपगन्तव्यम् । साकल्यं देयानां प्राप्तानां विधीयते इति श्रुत्यसम्भवे च वाक्यार्थो ग्रहीतव्य एव भवति । तस्मान्न कृतभाण्डकानि दातव्यानि ॥ ५ ॥ विश्वजिति विद्यमानानामेव सर्वस्वानां दानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

शूद्रश्च धर्मशास्त्रत्वात् ॥ ६ ॥

विश्वजित्येव सन्दिह्यते । किं परिचारकः शूद्रो देयः, न ? इति । किं प्राप्तम् । सर्वस्य स्वस्य विहितत्वाद्देय इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।

शूद्रश्च न देय इत्यन्वादेशः । कुतः । धर्मशास्त्रत्वात् । धर्मशासनो-
पनतत्वात् तस्य । एवमसौ तस्मै त्रैवर्णिकायोपनत इमं शुश्रूषमाणो
धर्मेण सम्भन्तस्यते इति । सोऽन्यस्मै दीयमानो नेच्छेदपि । न
चानिच्छतस्तस्य स प्रभवति । न च बलात् स्वीकर्त्तव्य । यस्त्व-
न्यायेन स्वीकुर्यात्, स दद्यादपि । धर्मोपनतमात्रेण तु न शक्यो
दातुम् ॥६॥ विश्वजिति धर्मार्थसेवकशूद्रस्यादेयताधिकरणम् ॥ ५ ॥

दक्षिणाकाले यत्त्वं तत्प्रतीयेत तद्दानसंयोगात् ॥७॥

विश्वजित्येव सन्देहः । किं प्राग्दक्षिणाकालाद् विद्यमानं नियो-
गतो दक्षिणाकाले निधातव्यम्, ऊर्ध्वं च दक्षिणाकालाद् भविष्यद्-
ऽनागतमपि दक्षिणाकाले देयम् ? उत यदेव दक्षिणाकाले विद्यते
तदेव देयमिति । किं प्राप्तम् । यस्यापि प्रागूर्ध्वं च स्वता, तदपि
देयम् । स्वमात्रस्य दानविधानात् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । दक्षिणाकाले
यत्त्वं विद्यते तदेव देयं, न यत् प्रागूर्ध्वं च । कुतः । स्वस्यात्र
दानमनूद्य साकल्यं विधीयते । तच्च दानं दक्षिणाकाले प्राप्तत्वात्
तस्मिन्नेव कालेऽनूद्यते । तस्माद्दक्षिणाकाल एव विद्यमानं देयमि-
ति ॥ ७ ॥ विश्वजिति दक्षिणाकाले विद्यमानानामेव सर्वस्वानां
देयताधिकरणम् ॥ ६ ॥

अशेषत्वात्तदन्तः स्यात् कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् ॥८॥

तस्मिन्नेव विश्वजिति सन्देहः । किं दक्षिणाकाले एव विश्व-
जिदुत्सृष्टव्यः, उत न सर्वं दातव्यं, परिसमापनीयः ? इति । किं
प्राप्तम् । उत्सृष्टव्य इति । कुतः । अशेषत्वात् । कथमशेषता । विश्व-
जिति सर्वस्वं ददातीति । न च शक्यमन्तरेण द्रव्यं, परिसमापयि-
तुम् । तस्मात्तदन्तः स्यात् ॥ ८ ॥

अपि वा शेषकर्म स्यात् क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥९॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । शेषकर्म स्यात् । न सर्वस्वं दक्षिणा-
काले देयं, यावता तत् कर्म परिसमाप्यते, तावच्छेषयितव्यम् ।
कुत । क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । क्रतो परिसमाप्तिः प्रत्यक्षशिष्टा ।
विश्वजिता यजेतेति विश्वजितमुपक्रम्य, परिसमापयेदित्यर्थः ।
परिसमापयता यच्छक्यते दातुं, तावत् सर्वमित्यर्थः । तस्मान्न तद-
न्तमुत्सृष्टव्यमिति ॥ ९ ॥ पूर्व० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १० ॥

एवञ्च कृत्वाऽन्यार्थदर्शनमुपपद्यते । अवभृथादुदेत्य वत्सत्वच-
माच्छादयतीति शेषे सति अवकल्पते ॥ १० ॥ युक्तिः ॥

अशेषं तु समञ्जसादानेन शेषकर्म स्यात् ॥ ११ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । एतत् समञ्जसाभूतं, यद् अशेषं
प्रदीयते इति । एवं सर्वस्वं ददातीति शब्द उपपन्नो भवतीति । यत्तु
प्रत्यक्षा समाप्तिरिति । तत्र ब्रूमः । आदानेन शेषकर्म भविष्यतीति ॥ ११ ॥

उच्यते—

नादानस्य नित्यत्वात् ॥ १२ ॥

आदानं त्वनित्यम् । नित्यं च शेषकर्म । न हि तयोः सम्बन्धो-
ऽवकल्पते । तस्माच्छेषयितव्यं किञ्चिदिति ॥ १२ ॥ आ० नि० ॥

दीक्षासु तु विनिर्देशादक्रत्वर्थेन संयोगस्तस्माद्

अविरोधः स्यात् ॥ १३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति किञ्चिच्छेषयितव्यमिति ।
दीक्षासु तु विनिर्देशो भवति, प्रकृतौ एव ज्योतिष्टोमे । स इह चोद-
केन प्राप्तः । इदं क्रत्वर्थमिदं भक्ष्यार्थमिदम् आनमनायेति । तदिह
यद् आनमनाय दातव्यं, तस्यायं विकारः सर्वता नाम । कुत एतत् ।
यतः स्वं ददातीत्यनूद्यते, सर्वतैव विधीयते । तेन, न अदातव्यस्य दानं
विधीयते । न च भक्ष्यार्थं क्रत्वर्थं च दातव्यम् । तस्मादविरोधो भ-
विष्यतीति ॥ १३ ॥ सिद्धान्तः ॥ विश्वजिति दक्षिणादानोत्तराङ्गा-
नामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अहर्गणे च तद्धर्मा स्यात् सर्वेषामविशेषात् ॥ १४ ॥

अस्त्यहर्गणोऽष्टरात्रः । अथैतस्याष्टरात्रस्य विश्वजिदभिजितौ
एकाहावभितः, उभयतो ज्योतिर्मध्ये षडह, पशुकामो हि एतेन य-
जेतेति । तत्र सन्देहः । किमहर्गणस्थस्यापि सर्वस्वमेव दक्षिणा
स्याद् ? आहो द्वादशं शतमिति । किं प्राप्तम् । सर्वस्वम् । कुतः ।
सर्वेषां विश्वजितामविशेषाद् य एव प्रकृतौ विश्वजितो धर्मः, स
एव चास्य चोदकेन भविष्यति । तस्मात् सर्वस्वं देयमिति ॥ १४ ॥ सि०

द्वादशशतं वा प्रकृतिवत् ॥ १५ ॥

द्वादशशतं वा देयमिति । प्रकृतिवत् कर्त्तव्यम् । ज्योतिष्टोमश्च प्रकृतिः । तत्र धर्मा विहिताः, न विश्वजिति कृत्स्ना प्रतीयन्ते । तस्माद् द्वादशशतमत्र देयमिति ॥ १५ ॥ पूर्व० ॥

अतद्गुणत्वाच्च नैवं स्यात् ॥ १६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैवं भवितुमर्हति । कुत । नैव यतो विश्वजितो गुणो द्वादशशतम् । नामधेयेन हि अत्र धर्मग्रहणम् । तस्माद् विश्वजितो भविष्यति, न ज्योतिष्टोमादिति ॥ १६ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १७ ॥

लिङ्गं खल्वपि दर्शयति । किं लिङ्गं भवतीति । एवमाह । हीयते वा एष पशुभिर्यो विश्वजिति सर्वं न ददातीति नियतं सर्वस्वदानं दर्शयत्यहर्गणे ॥ १७ ॥ ॥ युक्तिः ॥ अहर्गणस्थेऽपि विश्वजिति सर्वस्वदानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

विकारः सन्नुभयतोऽविशेषात् ॥ १८ ॥

विश्वजिति सर्वस्वं ददातीति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं यस्य द्वादशशतम् अधिकम्, ऊनं वा विद्यते तस्यापि विश्वजिता अधिकारः ? उत यस्य सकलमधिकं वा तस्यैवेति । किं प्राप्तम् । विकारः सन्नुभयतोऽविशेषात् । न विशेष कश्चिदाश्रीयते । यस्य द्वादशशतमधिकम्, ऊनं वाऽस्तीति । तस्मात् सर्वस्य विश्वजिता अधिकार इति ॥ १८ ॥ पूर्व० ॥

अधिकं वा प्रतिप्रसवात् ॥ १९ ॥

न चैतदस्ति, सर्वस्य विश्वजिता अधिकार इति । कस्य तर्हि । यस्य द्वादशशतमस्ति, अधिकं वेति । कुतः । प्रतिप्रसवात् । प्रतिप्रसवो हि ज्योतिष्टोमे सर्वस्वस्योच्यते । द्वादशशतं विधाय आह, एतावता वा व ऋत्विज आनेया अपि वा सर्वस्वेनेति । यद्येतावता नेच्छेयुः, सर्वस्वेनाप्यानमयितव्या इति । तद्यदि द्वादशेन शतेन नेच्छन्ति नेच्छन्तितरां ततो न्यूनेन । तस्माद् द्वादशशतं ज्योतिष्टोमे । यद्वा सर्वस्वम् । तदिहोभयमपि प्राप्तम् । तत्रैकः पक्षो नियम्यते, सर्वस्वं देयमिति । स एष न विधिः । प्राप्तत्वात् । अनियतप्राप्तस्तु नियम्यते । स चेन्नियम्यते, यादृशस्तत्र, तादृश एवेह । तत्र च द्वादशशतमाधिकं वा सर्वस्वम् । इहापि तद्वदेव । तस्मान्न न्यूनधनस्य अधिकार

इति ॥ १९ ॥ सि० ॥

अनुग्रहाच्च पादवत् ॥ २० ॥

चशब्देन अन्वाचयः । इतश्च अधिकं सर्वस्वम् । अधिके हि दीयमाने तदन्तर्गतत्वाद् द्वादशशतमपि दत्तं भवति । पादवत् । यथा, कार्षापणे दीयमाने पादोऽपि दत्तो भवति । एवमिहापीति ॥ २० ॥ युक्तिः ॥ विश्वजिति द्वादशशतन्यूनधनस्यानधिकाराऽधिकरणम् ॥ ९ ॥

अपरिमिते शिष्टस्य सङ्ख्याप्रतिषेध-

स्तच्छ्रुतित्वात् ॥ २१ ॥

आधाने श्रूयते— एका देया, षड् देया, द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः, शतं देयं, सहस्रं देयम्, अपरिमितं देयमिति । तत्र सन्देहः । किं यत् परिमितमेका देयेत्येवमादि, तन्न दातव्यमिति प्रतिषेधो विधीयते ? उत अपरिमितं नाम किञ्चित् तस्य दानं विधीयते इति । किं प्राप्तम् । अपरिमिते श्रूयमाणे ब्रूमः । शिष्टस्यैकादेः सङ्ख्येयस्य या सङ्ख्या, सा प्रतिषिध्यते । कुतः । तच्छ्रुतित्वात् परिमितशब्द-श्रवणाद् गणितमवगम्यते । तच्चैकादिकम् । तस्य नशब्देन प्रतिषेधः क्रियते । तत्र श्रुतोऽर्थः कृतो भवति । इतरथा अपरिमितशब्दे प्रसिद्धिस्त्यज्येत । लक्षणया बहुत्वमस्यार्थः कल्प्येत । तस्मात् परिमितस्य प्रतिषेध इति ॥ २१ ॥ पूर्व० ॥

कल्पान्तरं वा तुल्यवत् प्रसङ्ख्यानत् ॥ २२ ॥

कल्पान्तरं वा स्यात् । अपरो दानकल्पो विधीयते । यथा एका देयेति दानविधिकल्पः । एवम् एषोऽपि दानविधिकल्प एव स्यात् । तेन हि पूर्वेण, तुल्यमेव इदं प्रसङ्ख्यान्यते । का अस्य पूर्वेण तुल्यता । प्रतिज्ञातस्यार्थस्यावगमिका श्रुतिरस्तीति । पूर्वत्र हि देयशब्दश्रुत्या दानं विधीयते इति । इहापि देयशब्दश्रुतिः । सा श्रूयमाणा शक्नोति दानं विधातुम् । प्रतिषेधे हि विधीयमाने वाक्यस्य व्यापारः । तच्च दुर्बलं श्रुतिं प्रति । तस्मात् कल्पान्तरम् । यच्चापरिमितशब्दे प्रसिद्धिर्बाध्यते इति, समुदायप्रसिद्धिरवयवप्रसिद्धेर्बाधिकैव समधिगता ॥ ननु नात्र प्रसिद्धिः । लक्षणेयम् । यद् बहु, तद् न शक्यं परिमातुम् । तस्मादपरिमितत्वेन लक्ष्यते बहुत्वमिति । तच्च नानेकस्मिन्नशक्य-

परिमाणे सति बहुषु रूढः । अपरिमितमस्य धनम् । बहु इति गम्य-
ते । यथा, कुशल , प्रवीण इति बहुषु कुशानां लातुर्गुणेषु सत्सु
निपुणतायामेव कुशलशब्दो रोहाद्रूढिशब्द एव भवति । बहुषु च
वीणावादस्य गुणेषु सत्सु निपुण एव प्रवीणशब्दो वर्त्तमानो रूढ
इत्युच्यते । तस्मात् सत्यपि लक्षणात्वे श्रुतिसामर्थ्याद् रोहति शब्दः ।
तस्मात् समुदायप्रसिद्ध्या अपरिमितशब्देऽवयवप्रसिद्धिर्बाध्यते ।
अश्वकर्णशब्दवत् । अतः कल्पान्तरमिति ॥ २२ ॥ सिद्धान्त ॥
आधानेऽपरिमितं देयमित्यनेन सङ्ख्यानन्तरविधानाधिकरणम् ॥ १० ॥

अनियमोऽविशेषात् ॥ २३ ॥

अपरिमिते कल्पान्तरमिति समधिगतम् । अथेदानीं सन्दिह्यते ।
किं सहस्रादूनमपरिमितम्, उत सहस्रादधिकमिति । किं तावत्
प्राप्तम् । अनियमोऽविशेषात् । न कश्चिदिह बहुत्वे विशेषमाश्रीयते,
सहस्रादूनमधिकं वेति । अनाश्रीयमाणे यथा कृतं तथा साधु । त-
स्मादनियम ॥ २३ ॥ पूर्व० ॥

अधिकं वा स्याद्बह्वर्थत्वादितरेषां सन्निधानात् ॥ २४ ॥

वा इति पक्षव्यावृत्तिः । नैतदस्ति । अधिकम् ऊनं वा सह-
स्रादिति । किं तर्हि । अधिकमेवेति । कुत । बह्वर्थत्वादपरिमितशब्द-
स्य । बहुषु हीनशब्दमुपचरन्तीत्येतदुक्तम् । बहुत्वं चाऽऽपेक्षिकं, कि-
ञ्चिदपेक्ष्य ततोऽधिकं बहु इत्युच्यते । असत्यामपेक्षायामपरिपूर्णमे-
तत् । यथा पुत्र इति किञ्चिदपेक्ष्य भवति, नान्यथा । तत्र प्रकृतं सन्निहि-
तं चापेक्ष्य निर्णयः । सहस्रं च सन्निहितम् । तस्मात् ततोऽधिक-
मपरिमितमिति ॥ २४ ॥

अर्थवादश्च तद्वत् ॥ २५ ॥

कथमेवम् । तत्रोत्कृष्टं वै अपरिमितमिति तदूनतां सहस्रस्य
दर्शयति ॥ २५ ॥ युक्तिः ॥ अपरिमितशब्देन सहस्राऽधिकस्य ग्रहणा-
ऽधिकरणम् ॥ ११ ॥

परकृतिपुराकल्पं च मनुष्यधर्मः स्यादर्थाय

ह्यनुकीर्त्तनम् ॥ २६ ॥

इह परकृतयः पुराकल्पाश्चोदाहरणम् । यथा, इति ह स्माह
बर्कुर्वाणिर्माषान्मे पञ्चत न वा एतेषां हविर्गृह्णन्तीति । पुराकल्पः,

उत्सुकैर्ह स्म पूर्वं समाजग्मुस्तान् ह असुरा रक्षांसि निर्जघ्नुरित्येव-
मादयः । तेषु सन्देहः । किमेते मनुष्यधर्मा विधयः, उत तद्गोत्राणा-
म् । अथ वा अर्थवादा इति । किं तावत् प्राप्तम् । मनुष्यधर्मा विध-
य इति । कुतः । अर्थाय प्रयोजनाय अनुकीर्त्तनमेतद् भवति । कर्तृ-
मनुष्यसम्बन्धकीर्त्तनेन क्रिया प्रशस्ता भवति । प्रशस्तं च प्रति-
पाद्यम् । स एष विधिरेव, अनेन प्रकारेण । अतः परैरपि मनुष्यैः
कर्त्तव्य इति गम्यते ॥ २६ ॥

तद्युक्ते च प्रतिषेधात् ॥ २७ ॥

एवञ्जातीयकस्य विधेः प्रतिषेधो भवति । तदु तथा न कुर्यादि-
ति । प्रसक्तस्य च प्रतिषेधो न्याय्यः । तस्मादपि विधय इति ॥ २७ ॥

निर्देशाद्वा तद्धर्मः स्यात् पञ्चावत्तवत् ॥ २८ ॥

मनुष्यधर्मोऽयं विधिरेवञ्जातीयक इति गृह्यते । तत्र तु विशिष्ट-
गोत्राणां निर्देशात् तेषामेव धर्म इति गम्यते । स्तुत्या हि अयं
कर्त्तव्य इति ज्ञायते । स च विशिष्टगोत्राणां श्रूयते । तस्मात् तद्गोत्राणा-
मेव कर्त्तव्यः । पञ्चावत्तवत् । यथा, पञ्चावत्तं जमदग्नीनामिति
तद्गोत्राणामेव भवति, एवमिहाऽपीति ॥ २८ ॥

विधौ तु वेदसंयोगादुपदेशः स्यात् ॥ २९ ॥

तुशब्दादेषोऽपि पक्षो व्यावर्त्तते । विधौ एतेषामुपदेशः स्यात् ।
विधौ वेदेन स्तुतिनिर्देशः कृतः । न विध्याश्रये पुरुषे । पुरुषग्रहणं
विधिप्रशंसार्थम् । विधिरिति क्रियामाह । एतस्याः क्रियाया भावो य-
स्मादनेन पुरुषेण क्रियते तस्मात् साधुरिति । न त्वत्र पुरुषः क्रिया-
सम्बन्धेन निर्दिश्यते, किन्तु स्तोतव्यत्वेन । कुत एतत् । स्तुतिपद-
स्यान्यस्याभावात् । अपि च क्रियानिर्देशे श्रुत्या विधानम् । क्रिया-
पुरुषसम्बन्धनिर्देशे वाक्येन । अतश्च दुर्बलम् । तस्मात् पुरुषमात्र-
स्य विधानं प्राप्नोति, न तद्गोत्राणामिति ॥ २९ ॥ पूर्वम् ॥

अर्थवादो वा विधिशेषत्वात्तस्मान्नित्या-

ऽनुवादः स्यात् ॥ ३० ॥

एषोऽपि पक्षो वाशब्दाद् विनिवृत्तः । नायं तद्गोत्राणां विधिः, न
मनुष्यमात्रस्य वा विधिः, विधिरेव वेति । अयमर्थवादस्तु । कुत ।

विधिशेषत्वात् । अन्यं त्वत्र विधिमामनन्ति । परकृत्युदाहरणे तावत्, तस्मादारण्यमेवाश्रीयादिति । पुराकल्पोदाहरणे, गृहपतेरेवाग्निषु निर्मथ्य निर्वपेरन्निति । न च द्वयोर्विध्योरेकवाक्यभावोऽस्ति । विधिना हि सम्बद्ध्यमानयोः परकृतिपुराकल्पवचनयोरन्या वचनव्यक्तिः । अन्या तु स्तुत्यर्थप्रवृत्तयो । न चोभयं यौगपद्येन सम्भवति । तस्मादर्थवाद इति ॥ ३० ॥ सिद्धान्तः ॥ इति ह स्मेत्यादिपरकृतिपुराकल्पानामर्थवादताधिकरणम् ॥ १२ ॥

सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसम्भवान्मनुष्येषु ॥ ३१ ॥

अस्ति सहस्रसंवत्सरं, पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृत. संवत्सराः, पञ्चपञ्चाशत. पञ्चदशा, पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशा., पञ्चपञ्चाशत एकविंश विंशसृजामयनं सहस्रसंवत्सरमिति । तत्र सन्देहः । किं ये सहस्राऽऽयुषस्तेषामनेन अधिकारः, उत मनुष्याणामिति । यदापि मनुष्याणां तदापि बहवो विकल्पाः वक्ष्यमाणाः, अथवा दिवसेषु संवत्सरशब्दः? इति । किं प्राप्तम् । सहस्रायुषां भवितुमर्हति । कुत । असम्भवान्मनुष्येषु । न मनुष्याणामेतावदायुर्विद्यते । गन्धर्वादयस्त्वेतावदायुष इति भवति स्मृतिः । उपचारोऽन्यार्थदर्शनं च । प्रजापतिं वै प्रजाः सृजमानं पाप्मा मृत्युरभिजघान, स तपोऽतप्यत, सहस्रसंवत्सरान् पाप्मानं विजिहासन्निति । विस्पष्टं चेदं सहस्रसंवत्सरम् । तस्मान्न मनुष्याणामिति ॥ ३१ ॥

अपि वा तदधिकारान्मनुष्यधर्मः स्यात् ॥ ३२ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । न गन्धर्वादीनाम् । मनुष्याणामेव अधिकार इति । कुत । तदधिकारात् । मनुष्याधिकारं शास्त्रं समधिगतमिति । ते हि शक्नुवन्ति कात्स्न्येन यथोदितं विधिमुपसंहर्तुमिति । आह । ननु नैतावदायुषो मनुष्याः । उच्यते । रसायनैरायुर्दीर्घं प्राप्स्यन्तीति ॥ ३२ ॥ पूर्वम् ॥

नासामर्थ्यात् ॥ ३३ ॥

न रसायनानामेतत् सामर्थ्यं दृष्टं, येन सहस्रसंवत्सरं जीवेयुः । एतानि हि अग्नेर्वर्द्धकानि, वलीपलितस्य नाशकानि स्वरवर्णप्रसादकानि, मेधाजनानि । नैतावदायुषो दातृणि दृश्यन्ते । ननु स्वरवर्णप्रसादादिदर्शनादेव ज्योर्जीवनमप्यनुमास्यते । नेति ब्रूमः । शतायुर्वै

पुरुष इत्यनुवादः । स एवं ज्योर्जीवे न अवकल्पते । अत्रोच्य-
ते । शतान्यायुरस्येति विग्रहीष्यामः । नैवं सङ्ख्याशब्दानां समास
इष्यते । न च गमकानि भवन्ति । द्विवचनबहुवचनान्तानामसमास
इति चाभियुक्तवचनात् ॥ ३३ ॥

सम्बन्धादर्शनात् ॥ ३४ ॥

न हि एतावदायुषा रसायनानां सम्बन्धो दृष्टपूर्वः । न च सम्ब-
न्धादर्शनेऽनुमानमस्ति । ननु सामान्यतो दृष्टं भविष्यति । दृश्यन्ते
तावद् अल्पस्य स्थिरभावस्य कारकाणि । एवमभ्यस्यमानानि वीर्य-
वत्तमानि स्थिरशरीरतामुत्पादयिष्यन्ति । शतायुः पुरुष इति स-
त्यपि वचने, अधिकं जीवनं दृश्यते एवेति । अत्रोच्यते । न अयमे-
कान्तः । कदाचिद् याश्च यावन्तीश्च शरीरस्थिरतामुत्पादयेयुः, न प्रा-
गप्यदृष्टकालाम् । यथा प्रक्रामन्तोऽभ्यासात् प्रक्रमाणां वृद्धेर्याश्च
यावन्तीश्च मात्रां प्राप्नुवन्ति, न त्वभ्यस्यन्तः पुरुषायुषेणापि योजन-
मात्रं प्रक्रमेयुः । एवमिहापि सम्बन्धाभावात् सहस्रायुष्ट्वं प्राप्नुयु-
र्न वेति सन्दिग्धम् । सन्दिग्धं चेत्, सामान्यतो दृष्टं न प्रमाणम् । न
चादृष्टोऽर्थः प्रमाणमन्तरेण, शक्योऽभ्युपगन्तुम् । तस्मादसंशयं,
नैतावदायुषः सन्तीति पुरुषवचनेनोक्तम् । कथं तर्हि ? इति ॥ ३४ ॥
पूर्वपक्षनिरासः ॥

**स कुलकल्पः स्यादिति कार्ष्णाजिनिरेकस्मि-
न्नसम्भवात् ॥ ३५ ॥**

स मनुष्याधिकारपक्षे कुलकल्पो भविष्यतीत्येवं कार्ष्णाजिनि-
राचार्यो मन्यते स्म । कुतः । एकस्मिन्नसम्भवात् । पुरुषाणामिद-
मनुशासनम् । न चैतदेकः शक्नोति पारयितुम् । यथा शक्यते, तथा
पारयितव्यमिति गम्यमाने, बहवः शक्नुवन्तः प्रवर्त्तेरन् । अन्येऽपि
तत्कुलीना अन्येनारब्धं समापयेयुरिति ॥ ३५ ॥ पूर्वम् ॥

अपि वा कृत्स्नसंयोगादेकस्यैव प्रयोगः स्यात् ॥ ३६ ॥

शास्त्रफलं हि प्रयोक्तारि समधिगतम् । यश्च कात्स्न्येन विधि-
मुपसंहर्त्तुं समर्थः स एव अधिक्रियते इति । तस्मान्न कुलकल्पोऽव-
कल्प्यते । कथं तर्हि । सम्प्रदायमात्रेण धर्मः इत्यध्यवसीयते । एवं
श्रूयते । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति । एवं तर्हि एतदध्यवसेयम् । वचन-

प्रामाण्यादेतत् कर्म कुर्वताम् आयुर्वर्द्धते इति । तच्च न । प्रमाणा-
भावात् । न हि एतस्मिन् अर्थे वाक्यमन्यद्वा प्रमाणमस्ति । नन्वर्था-
पत्तिः, अन्यथा आनर्थक्यं भविष्यतीति । उच्यते । न आनर्थक्य-
म् । अध्ययनादेव हि अदृष्टं भविष्यति । तथा हि सामान्येन अदृष्टं
कल्पयितुं लघीयो, न तु कर्मणा आयुर्वर्द्धते इति विशेषादृष्टकल्पना ।
अथ वा आनर्थक्यमेव अङ्गुपगम्येत, न अयुक्ति फलं कल्प्यम् । अ-
थोच्येत— अर्द्धतृतीयानि दीक्षिष्यन्ते, चतुर्भिर्वर्षैः समाप्यन्ते इति ।
एवमपि नियतपरिमाणं हीयते, चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशावरा
सत्रमासीरन्निति । वचनस्य तु आनर्थक्यपरिहाराय परिमाणं हाप-
यिष्यते इति चेत् । तदयुक्तम् । अध्ययनात् फलमस्ति । तस्मान्नैषा
कल्पनेति ॥ ३६ ॥ पूर्वपक्षनिरासः ॥

कथं तर्हि ? । एवम्—

विप्रतिषेधात्तु गुणग्रन्थतरः स्यादिति लावुकायनः ॥ ३७ ॥

अन्यतरोऽत्र गौणः शब्दः स्यात् । यदि वा असंवत्सरे संवत्सर-
शब्दः । यदि वा पञ्चपञ्चाशतः—इति शब्दो गौण इति । कुत एतत् ।
विप्रतिषेधात् । विप्रतिषेधो हि भवति, उभयस्मिन् विहिते । कथ-
म् । वाक्यं हि भिद्येत । यदि पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृत, न संवत्सराः ।
अथ संवत्सरास्त्रिवृतः, न पञ्चपञ्चाशतः । तस्माद् विरोधादन्यतरद्
वचनं गौणमिति लावुकायन आचार्यो मन्यते स्म । आचार्यग्रहणं
पूजार्थं, नात्मनः प्रतिषेधार्थम् ॥ ३७ ॥

संवत्सरो विचालित्वात् ॥ ३८ ॥

एतदुक्तम्, अन्यतरद् गौणमिति । तदवधारयितव्यम् । तदुच्य-
ते, संवत्सरवचनं गौणम् इति । कुतः ? । विचालित्वात् । विचाली
हि संवत्सरशब्दः सावनोऽपि गणितदिवसकः, शीतोष्णवर्षालक्षणो-
ऽपि, चान्द्रमसोऽपि । स एवंलक्षणकोऽनुवादः शक्यते कल्पयितुम् ।
पञ्चपञ्चाशत इत्ययन्तु व्यक्तपरिमाणस्यार्थस्य वाचकः, एकेनाऽप्युने
न भवति ॥ ३८ ॥ सिद्धान्ते उपक्रमः ॥

सा प्रकृतिः स्यादधिकारात् ॥ ३९ ॥

गवामयने मासाः प्रकृताः, मासेषु च संवत्सरशब्द उक्तः । यो
वै मासः संवत्सर इति । तस्मात् पञ्चपञ्चाशतो मासा इति । ननु

एतस्मिन् पक्षे सहस्रसंवत्सरशब्दो न अवकल्पते । उच्यते । नामधेय-
मेतत् सहस्रसंवत्सरशब्द इति, न गुणविधिः । नामधेयं च न वि-
धीयते । अविधीयमानञ्च येन केनचिद् अवकल्प्यते ॥

नैषोऽपि पक्षो युज्यते । अत्रापि हि स एव दोषः । न तावज्जीवन-
मस्ति, यावतैतद् अवकल्प्येत, दाराग्निकालसोमपूर्वत्वापेक्षयेति ।
तेनैतास्मिंश्च क्रियमाणेऽपरिसमाप्ते एवायु पर्युपयुक्तं स्यात् । तथाच
अध्ययनादेव अदृष्टं कल्प्येत । एवं तर्हि, द्वादशाहः प्रकृतिरिति
पञ्चपञ्चाशतो द्वादशाहा भविष्यन्ति इति । तथाच दृश्यते, द्वादश वै
रात्रयः संवत्सरस्य प्रतिमा इति । तत्र स दोषो न भविष्यति । नैवम् ।
तत्र संवत्सरशब्दस्य साक्षात् प्रतिमाशब्देन संयोगात् । अपि च,
पञ्चपञ्चाशत्स्त्रिवृत इत्युक्तम् । त्रिवृच्छब्दश्च द्वादशाहे दिवसे दृष्टः,
न द्वादशरात्रे । तस्माद् नैवम् ॥ ३९ ॥ पूर्वम् ॥

अहानि वाभिसङ्ख्यत्वात् ॥ ४० ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न चैतदस्ति । पञ्चपञ्चाशतो द्वा-
दशरात्रा इति । अहान्येव त्रिवृच्छब्देनाख्यायन्ते । तस्मादहःसु संव-
त्सरशब्द इति । अथवा, वाशब्दः पक्षान्तरं व्यावर्त्तयति । न पञ्च-
पञ्चाशतो मासाः, किन्तर्हि दिवसा । द्वादशाहे त्रिवृद् अहः प्रकृत-
म् । तत्र संवत्सरशब्दो दृश्यते । आदित्यो वा सर्व ऋतवः, स यदै-
वोदेत्यथ वसन्तो, यदा सङ्गवोऽथ ग्रीष्मो, यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा,
यदाऽपराह्णोऽथ शरत्, यदाऽस्तमेत्ययं हेमन्तशिशिरौ इति सर्वान्
ऋतून् अहनि सम्पादयति । सर्वे च ऋतवः संवत्सरः । तस्माद्
अहः संवत्सरशब्देनोच्यते । अपिच पञ्चपञ्चाशत्स्त्रिवृत इति त्रिवृतां
पञ्चपञ्चाशत्त्वम् । न च द्वादशरात्रस्त्रिवृत । एकं हि द्वादशाहे त्रिवृद्
अहः । न तत्र त्रिवृत्सङ्ख्याया द्वादशरात्रेण मुख्यया वृत्त्या सामाना-
धिकरण्यम् । त्रिवृदहःसम्बन्धलक्षणया स्याद् अभिसङ्ख्यं त्रिवृदहः ।
तेन श्रुत्यैव सामानाधिकरण्यम् । श्रुतिश्च लक्षणाया ज्यायसी ।
तस्मात् पञ्चपञ्चाशदहानि संवत्सर स्यादिति ॥ ४० ॥ सिद्धान्तः ॥
सहस्रसंवत्सरशब्दस्य सहस्रदिनपरताऽधिकरणम् ॥ १३ ॥ इति श्री-
शबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये षष्ठस्य अध्यायस्य सप्तमः पादः
संपूर्णः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अथ षष्ठे अध्याये अष्टम पादः ॥ ६ ॥ ८ ॥

इष्टिपूर्वत्वादक्रतुशेषो होमः संस्कृतेष्वग्निषु स्यादपूर्वो-
ऽप्याधानस्य सर्वशेषत्वात् ॥ १ ॥

इह चतुर्होतृष्वाग्नायते, प्रजाकामं चतुर्होत्रा याजयेच्चतुर्गृहीत-
माज्यं गृहीत्वा चतुर्होतारं व्याचक्षीत पूर्वेण ग्रहेणार्द्धं जुहुयात्,
तदुत्तरेणार्द्धम् इति । तत्र संदेहः । किं पवमानेष्टिसंस्कृतेषु अग्निषु
एवमादयः, उत असंस्कृतेष्वपि ? । तथा पक्षान्तराश्रयणमपि वक्ष्य-
माणं विचारयिष्यते । किं तावत् प्राप्तम् ? संस्कृतेषु अग्निषु एवञ्जा-
तीयकोऽक्रतुशेषोऽपि होमः स्यात् । यद्यप्यपूर्वा दर्विहोमा न कुत-
श्चिद्धर्मान् आकाङ्क्षन्ति, तथाप्याहवनीयादयो होमादीन् आकाङ्क्ष-
न्ति, यदाहवनीये जुहोति, तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवति इत्येव-
मादिभिः श्रुतिभिः । एवमिष्टिपूर्वत्वात् सर्वहोमानां, संस्कृताग्नि-
वृत्तित्वम् एवञ्जातीयकानाम् इति ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

इष्टित्वेन तु संस्तवश्चतुर्होतृनसंस्कृतेषु दर्शयति ॥२॥

तुशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । चतुर्होतृहोमा असंस्कृतेषु अग्निषु
भवेयुः । तथा हि दर्शयति । एषा वा अनाहिताग्नेरिष्टिर्यच्चतुर्होतार
इति । अनाहिताग्नेरिष्टयो न विद्यन्ते । ये त्वेते चतुर्होतारस्तस्यैषैव
इष्टिरिति । अनाहिताग्नेरेवञ्जातीयकान् दर्शयति । तस्माद् असंस्कृ-
तेषु भवेयुः ॥ २ ॥ उत्तरम् ॥

ननु लिङ्गमसाधकं, प्राप्तिर्वक्तव्येति । तदुच्यते—

उपदेशस्त्वपूर्वत्वात् ॥ ३ ॥

एवं तर्हि, अक्रतुशेषाणां विधिरेषा भविष्यति । एषा अनाहिता-
ग्नेः क्रिया इति । एवमर्थवद्भचनं भविष्यति । वादमात्रमनर्थकं भव-
ति । अस्य चास्ति विधिसामर्थ्यम् । तस्माद् विधिरसंस्कृतेष्विति ॥
॥ ३ ॥ युक्तिः ॥

स सर्वेषामविशेषात् ॥ ४ ॥

आह । एतद् गृह्यते विधिरिति । यत्तु, अक्रतुशेषाणामिति ।
तत्र । सर्वेषां क्रतुशेषाणामक्रतुशेषाणां च चतुर्होतृहोमानाम् । कुतः ।
अविशेषात् । न क्रतुशेषाणामेवायं धर्म उच्यते । न अक्रतुशेषाणा-
मिति । तस्मात् सर्वेषाम् ॥ ४ ॥ पूर्व० ॥

अपि वा क्रत्वभावादनाहिताग्नेरशेषभूतनिर्देशः ॥५॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । अक्रतुशेषाणामेवायं धर्मो, न क्रतुशेषाणाम् । कुतः । अनाहिताग्नेः क्रत्वभावात् । न हि अनाहिताग्नेः क्रतवः सन्ति । न च क्रत्वङ्गं केवलं प्रयुज्यमानं कस्मैचित् प्रयोजनाय स्यात् । न च अस्य अन्यत् फलं प्रकल्प्येत । प्रमाणाभावात् । वचनस्य हि अन्यदपि प्रयोजनमस्ति । न च, अनेन वचनेन शक्यतेऽनाहिताग्नेः क्रतु कल्पयितुम् । तस्माद् अक्रतुशेषाणाम् अयं धर्म इति ॥ ५ ॥ सि० ॥

जपो वानग्निसंयोगात् ॥ ६ ॥

वाशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । न असंस्कृतेषु अग्निषु एवञ्जातीयका होमाः स्युः । कुतः ? । आधानस्य सर्वशेषत्वात् । ननु वचनमिदम्, एषा अनाहिताग्नेरिष्टिरिति । न इति ब्रूमः । जपार्थवाद एष भविष्यति । ये जपरूपास्तेषाम् अर्थवादो न सर्वेषां चतुर्होतॄणाम् । एवं यदाहवनीये जुहोति इत्येवमादीनां वचनानाम् अर्थवत्ता भविष्यति ॥ ६ ॥ आ० ॥

इष्टित्वेन तु संस्तुते होमः स्यादनारभ्याग्निसंयोगादितरेषामवाच्यत्वात् ॥ ७ ॥

यदुक्तम् एषा वा अनाहिताग्नेः क्रिया इष्टितुल्या इति जपानाम् एष वाद् इति । तन्न । नैषा वचनव्यक्तिः । यैषा अनाहिताग्ने क्रिया, सा इष्टितुल्या इति । किङ्कारणम् ? । सादृश्यमात्रानुवादोऽनर्थकः स्यात् । इतरस्मिन् पक्षे विधिरर्थवान् । येयम् इष्टिः, एषा अनाहिताग्नेरिति, तदिष्टिसंस्तवाद्धोमानामेव वाद् । कथम् ? । इष्टिर्यागः, स एवासेचनाधिको होमः । यदुक्तं, सर्वहोमार्थ आहवनीय इति । तन्न चतुर्होतृनेवाधिकृत्य उच्यते, किन्त्वविशेषेण होमान् । स चतुर्होतृष्वसम्भवादन्वेषु भविष्यति । चतुर्होतृषु चानाहिताग्नेरुच्यमानेष्वहवनीयो नाङ्गमिति ॥ ७ ॥ उत्तरम् ॥

उभयोः पितृयज्ञवत् ॥ ८ ॥

नैतदस्ति, अनाहिताग्नेरेव चतुर्होतार इति । उभयो स्युः । पितृयज्ञवत् । यथा पितृयज्ञ आहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च । एवं चतुर्होतारोऽपि । कथमवगम्यते । वर्णितमेतत् । यदा अनुवादपक्षस्तदा आहि-

ताग्नेः । यदा विधिपक्षः, तदा अनाहिताग्नेः । उभयथा वचनव्यक्ति-
प्रतीयते । न च प्रतीयमानोऽर्थः शक्यतेऽपह्नोतुम् । तस्मादुभयोश्चतु-
र्होतार इति ॥ ८ ॥ आ० ॥

निर्देशो वानाहिताग्नेरनारभ्याग्निसंयोगात् ॥ ९ ॥

न चैतदस्ति, उभयोश्चतुर्होतारो भवेयुरिति । कथम् । एष ह्यना-
हिताग्निनिर्देशः । एषा वा इष्टिरनाहिताग्नेरिति वचनेन अधिकृतः,
न आहिताग्निः । निर्देशसामर्थ्यात् । अर्थवादे चोपक्षीणं तत्रैव न
विरुद्ध्यते इति । यदाहवनीये जुहोतीति वचनं न चतुर्होतृनेव अधि-
कृत्य उच्यते इत्युक्तम् । तस्मादनाहिताग्नेरेवजातीयका होमाः ॥
॥ ९ ॥ उत्तरम् ॥

पितृयज्ञे संयुक्तस्य पुनर्वचनम् ॥ १० ॥

अथ यदुक्तं, पितृयज्ञवदिति । युक्तं पितृयज्ञे । तत्र आहिताग्नि-
संयुक्तस्य पुनरेतद्वचनं भवति । अप्यनाहिताग्निना कार्य्य इति । एत-
द्वचनमनाहिताग्नेरपीति । अनाहिताग्नौ अन्वाहार्य्यकं करोति । इह
तथा नास्ति वचनम् । नियोगत एको निर्देशः । एषा वा अनाहिता-
ग्नेरिति । नात्र अपिशब्दोऽस्ति । तस्मात् पितृयज्ञेन अतुल्यमेतत् ॥ १० ॥
आ० नि० ॥ अनाहिताग्नेरेव चतुर्होतृहोमाधिकाराधिकरणम् ॥ १ ॥

उपनयन्नादधीत होमसंयोगात् ॥ ११ ॥

इदमामनन्ति, उपनयस्तिस्मृभिर्जुहुयादिति । तत्र सन्देहः । किमयं
होम आधानसंस्कृतेष्वग्निषु, उतासंस्कृतेषु ? । इति । किं प्राप्तम् ।
उपनयन्नादधीतेति । कुतः । होमसंयोगाद् आहवनीयस्य । यदाहव-
नीये जुहोति, तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीति । तस्माद् आधानो-
त्तरकाला एते होमा इति स्थितिः ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

स्थपतीष्टिवल्लौकिके वा विद्याकर्मानुपूर्वत्वात् ॥ १२ ॥

न चैतदस्ति, आधायैवजातीयकं होतव्यमिति । किं तर्हि । लौ-
किके एव प्रवर्त्ततेति । कुतः । विद्याकर्मानुपूर्वत्वात् । विद्याग्रहणा-
ऽर्था इमे होमाः । विद्यावतश्च आधानेन अधिकारः । सामर्थ्यात् । अतः
आधानोत्तरकालता नैषामवकल्पते । यथा स्थपतीष्ट्याम् ॥ १२ ॥ सि० ॥

आधानञ्च भार्य्यासंयुक्तम् ॥ १३ ॥

आधानं च भार्य्यासंयुक्तं श्रूयते । विद्याग्रहणोत्तरकालश्च दार-

संग्रह । तस्मादपि नावकल्पते पूर्वकालता आधानस्य ॥१३॥ युक्तिः ॥

अकर्म चोर्ध्वमाधानात्तत्समवायो हि कर्मभिः ॥१४॥

अत्राह । या पूर्वमाधानाद् दारक्रिया. सा कर्मार्था भविष्यति ।
अचनान्नोर्ध्वमाधानादपत्यार्था । द्वयोरपि कालयोः, पिण्डपितृयज्ञव-
न्नैष दोषो भविष्यतीति । अत्रोच्यते । अकर्म च दारक्रिया, या
आधानोत्तरकाले । कुत । आहवनीयादिसमवायो हि कर्मभिर्भवति ।
स्वार्थे चाग्नय आधातव्या इति नियमः । तस्मादुभयस्मिन्नपि काले
दारसंग्रह इत्येतन्नास्ति ॥ १४ ॥ आ० नि० ॥

आद्धवदितिचेत् ॥ १५ ॥

अत्राह । यथा पिण्डपितृयज्ञ आहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च भवति,
एवं दारसंग्रहोऽपीति यदुक्तं, तत् परिहर्त्तव्यम् ॥ १५ ॥ आ० ॥

न श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ १६ ॥

नैवम् । श्रुतिविप्रतिषेधो हि भवति । एवं क्रियमाणे दारकर्मणि
विद्याग्रहणोत्तरकालं श्रूयमाणं पूर्वं क्रियत इति विप्रतिषिद्धम् । अर्था-
दन्यदेवेदमितिचेत् । न अर्थप्राप्तस्यैव कालनियम एव । उपनयनं
च कर्मार्थम् । तद् द्वितीयस्यां विप्रतिषिद्ध्येत ॥ १६ ॥ आ० नि० ॥

सर्वार्थत्वाच्च पुत्तार्थो न प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥

अथोच्येत, प्रागाधानाच्च कर्मार्था एव, ऊर्ध्वं च अपत्यार्था एवा-
स्य भविष्यति । तेनैवं सति अस्य न किञ्चिद् विरोत्स्यते इति । उ-
च्यते । नैतदेवम् । सर्वार्था हि सा न केवलमपत्याथतामेष्यति ।
तदुक्तम् । फलात्साहाविशेषादिति । तस्मादपि न द्विर्दारसंग्रह ।
अपि चैवं स्मर्यते । धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्येति । एवं
सति अतिचरिता स्यात् । अतो न द्विर्दारसंग्रहः । एकैव भार्या
कर्मार्था अपत्यार्था च । तस्याश्च विद्याग्रहणोत्तरकालता । अतो न
आधानसंस्कृतेष्वेते होमा इति ॥ १७ ॥ आ० नि० ॥ तथा, पूर्व० ॥

सोमपानात्तु प्रापणं द्वितीयस्य तस्मादुपयच्छेत् ॥१८॥

गृह्यते एतत् । प्रागुपनयनाद् नास्ति पत्नीति । यदुक्तम्— एकैव
पत्नीति । तन्न मृष्यते । यथैव स्मृतिः, धर्मे च अर्थे च कामे च ना-
तिचरितव्येति । कर्मप्रजासम्पन्ने दारे नान्यां कुर्वीतेति च । एव-

मिदमपि स्मर्यते एव । अन्यतरापाये अन्यां कुर्वीतेति । तस्माद्
यस्य न धर्मसम्पन्ना, न प्रजासम्पन्ना वा पत्नी, सोऽन्यां कुर्वीतेति ।
सोमपानादिति चार्थवादं व्यपदिशति स्म । सोमपो न द्वितीयां जाया-
मभ्यषूयते इति द्वितीयामपि जायां दर्शयति ॥१८॥ पूर्वपक्षनिरासः ॥

पितृयज्ञे तु दर्शनात् प्रागाधानात् प्रतीयेत ॥ १९ ॥

अथ कथं पितृयज्ञस्य द्वौ कालौ ? इति । उच्यते । वचनं हि तत्र
दृश्यते । अप्यनाहिताग्निना कार्य्य इति । तस्मात् प्रागाधानात् पितृ-
यज्ञ इति ॥१९॥ आ० नि० ॥ अनाहिताग्निषूपनयनहोमाधिकरणम् ॥२॥

स्थपतीष्टिः प्रयाजवदग्न्याधेयं प्रयोजयेत्तादर्थ्या-
च्छापवृज्जयेत् ॥ २० ॥

अस्ति स्थपतीष्टिः । एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति । तत्र सन्दे-
हः । किमाधानसंस्कृतेष्वग्निषु स्याद्, उत लौकिकेष्विति । किं प्राप्त-
म् । संस्कृतेष्विति । कथम् । यदाहवनीये जुहोतीत्येवमादिवचनात् ।
ननु शूद्रस्य आहवनीयाभावान्नास्ति तस्य श्रुतिरिति । उच्यते । सा
हि आहवनीयं प्रयोजयेत् । यथा प्रयाजान् अश्रुतान् प्रयोजयति ।
एवं चोदकसामर्थ्यादिति । तादर्थ्याच्छापवृज्जयेत् । स्थपतीष्ट्यर्थं च
आहिता अग्नयः । तस्यामपवृक्तायामपवृज्जयेरन् । धारणं हि तेषां
दृष्टकार्य्यमाप्नातम् । अतिक्रान्ते कार्य्यं न स्यादिति ॥ २० ॥ पूर्व०

अपि वा लौकिकेऽग्नौ स्यादाधानस्यासर्व-
शेषत्वात् ॥ २१ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । लौकिकेष्वग्निषु स्याद्, न संस्कृतेषु ।
कुतः । आधानस्यासर्वशेषत्वात् । सर्वकर्मशेषभूता अग्नयः । तदङ्ग-
माधानं, न कर्माङ्गम् । श्रुत्यादीनामभावान्न कर्मप्रयुक्तता आधानस्य
वाक्यसामर्थ्याच्च अग्निप्रयुक्तत्वम् । यच्च दर्शपूर्णमासप्रयुक्तं, तच्चो-
दकेन प्राप्यते, न द्रव्यप्रयुक्तम् । तस्माल्लौकिकेष्वग्निषु स्थपतीष्टिरि-
ति ॥ २१ ॥ सिद्धान्तः ॥ अनाहितेऽग्नौ स्थपतीष्ट्याधिकरणम् ॥ ३ ॥

अवकीर्णिपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वात् ॥२२॥

अस्त्यवकीर्णिपशुः । ब्रह्मचार्य्यवकीर्णी नैर्ऋतं गर्हभमालभेते-

ति । तत्र सन्देहः । किं तदर्थमाधानं कर्त्तव्यम्, उत लौकिकेष्वग्निषु तद्वर्त्ततेति । अवकीर्णि-पशुश्च तद्वदित्यधिकरणातिदेशः । पूर्वस्य अधिकरणस्य यः पूर्वः पक्षः, सोऽत्र पूर्वः पक्षः । यः सिद्धान्तः, स सिद्धान्तः । सर्वार्थम् आधानम् । तस्माद् आहिताग्निष्विति पूर्वः पक्षः । आधानस्याप्राप्तकालत्वादिति सिद्धान्तः । अप्राप्तोऽयम् आधानस्य काल इत्येतदुक्तम् । तस्मादिदमपि कर्मलौकिकेष्विति ॥२२॥ अनाहितेऽग्नाववकीर्णिपश्वनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

उदगयनपूर्वपक्षाहःपुण्याहेषु दैवानि स्मृति-
रूपान्यार्थदर्शनात् ॥ २३ ॥

दैवानि कर्माणि उदाहरणमुपनयनप्रभृतीनि । तत्र सन्देहः । किमनियते काले दैवानि कर्त्तव्यानि, उत उदगयन-पूर्वपक्षाहः-पुण्याहेष्विति । अनियते इति प्राप्ते उदगयनादिष्वित्युच्यते । कुतः । एवं स्मरन्ति, तेषु कालेषु दैवानीति । रूपार्थवादश्च । एतद्वै देवानां रूपं, यदुदगयनं, पूर्वपक्षोऽहरिति । न च वयं देवादीनां रूपं विद्मः । अथ त्वेषु कालेषु दैवानि क्रियन्ते, तत एतेन सम्बन्धेन रूपवचनमवकल्पते । अन्यार्थं च वाक्यमेतद् दर्शयति । पूर्वाह्नो वै देवानां, मध्यन्दिनो मनुष्याणाम्, अपराह्णः पितॄणामिति । तस्माद् एतेषु कालेषु दैवानि स्युरिति ॥ २३ ॥ सि० ॥

अहनि च कर्मसाकल्यम् ॥ २४ ॥

अहनि च विशेषः । सकलं कर्म अहन्येव शक्यते कर्त्तुमिति, न रात्रौ करिष्यति ॥ २४ ॥ युक्तिः ॥ दैवकर्मणामुदगयनादिकालता-धिकरणम् ॥ ५ ॥

इतरेषु तु पित्र्याणि ॥ २५ ॥

श्राद्धादीनि अपरपक्षे अपराह्णे च । स्मृतिरूपान्यार्थदर्शनात् ॥ २५ ॥ पित्र्यकर्मणोऽपरपक्षादिकालताधिकरणम् ॥ ६ ॥

याच्ञाक्रयणमविद्यमाने लोकवत् ॥ २६ ॥

इदं समाप्तायते ज्योतिष्टोमे, द्वादश रात्रीर्दीक्षितो भृतिं वन्वी-तेति । तथा, सोमं क्रीणातीति । तत्र सन्देहः । किं यस्य न विद्यते भृतिः, तेन वनितव्या ? यस्य च न विद्यते सोमः, तेन क्रेतव्यः ?

उत उभयापि सति चासति च । किं प्राप्तम् । याचञाक्रयणमविद्यमाने भृतिधने सोमे च स्यात् । कस्मात् । द्रव्यसद्भावार्यं याचञाक्रयणम् । तद् विद्यमानेऽनर्थकम् । अनर्थकं चोक्तमपि न कर्त्तव्यम् । तस्माद-
ऽविद्यमाने भवेत् । लोकवत् । यथा यस्य लोके नास्ति द्रव्यं, स या-
चते क्रीणाति च । एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥ पूर्व० ॥

नियतं वार्थवत्त्वात् स्यात् ॥ २७ ॥

नियतं वा याचञाक्रयणं, तद्विद्यमाने अविद्यमाने च द्रव्ये स्यात् । एवं याचञाक्रयणमर्थवद् भवति । ज्योतिष्टोमप्रयुक्तं हि तच्छ्रूयते । न द्रव्यप्रयुक्तम् । तच्च नित्यं ज्योतिष्टोमस्य । नैवं वचनं भवति, यदा द्रव्यं नास्ति तदा कर्त्तव्यमिति । ज्योतिष्टोमस्य च नित्यमङ्गमुक्तं, द्रव्याभावो निमित्तमुक्तमिति परिकल्प्येत । कल्पनायां शब्दो बा-
ध्येत । अतो याचञाक्रयणसंस्कृतं द्रव्यमिहोपयोक्तव्यम् । अन्यथा वैगुण्यं भवति । तस्मात् सति चासति च द्रव्ये याचञाक्रयणमनुष्ठा-
तव्यमिति । अथ यदुक्तं, लोकवदिति । लोके कर्म अर्थलक्षणं भव-
ति, न शब्दलक्षणम् । यथा अर्थस्तथा क्रियते, न यथा शब्दः । वेदे तु शब्देनैव अर्थोऽवगम्यते, तथैव अनुष्ठेयमिति । तस्माद् विद्यमाने-
ऽपि कर्त्तव्यम् ॥ २७ ॥ सिद्धान्तः ॥ ज्योतिष्टोमाङ्गयाचञाक्रययो-
र्नित्यताधिकरणम् ॥ ७ ॥

तथा भक्षप्रैषाच्छादनसंज्ञप्तहोमद्वेषम् ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, पयो व्रतं ब्राह्मणस्य, यवागूराजन्यस्य आमिक्षा वैश्यस्येति । तथा दर्शपूर्णमासयोः प्रैष प्रोक्षणीरासादय इध्मं बर्हिरुपसादय स्रुच संमृडिढ पत्नीं सन्नह्याज्येनोदेहि इति । तथा वाजपेये श्रूयते । दर्भभयं वासो भवतीति । पशौ संज्ञप्त-
होमः । यत् पशुर्मायुमकृतोरो वा पद्भिराहत अग्निर्मा तस्मा-
देनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहस इति । तथा, योऽस्मान् द्वेष्टि यश्च वयं द्विष्म इति वचनम् । एतानि उदाहरणवचनानि ॥ तेषु सन्देहः । किं यस्यापरं भोजनं न विद्यते, स पयो व्रतयेत्, यवागूमामिक्षां वा उत विद्यमानेऽपीति । तथा यो प्रेषित प्रैषार्थं न प्रतिपद्यते, स प्रेषि-
तव्यः ? उत प्रतिपद्यमानोऽपीति । तथा, यस्य सूत्रमयं वासो नास्ति, स दर्भभयं परिद्धीत, उत विद्यमानेऽपीति । तथा यस्य पशुर्मायुं

कुर्यात्, उरो वा पादौ वा हन्यात्, स एतेन मन्त्रेण जुहुयात् ? उ-
ताऽन्योऽपीति । तथा, यो द्वेष्टि कश्चिद् अन्येन च द्विष्यते स एव
मन्त्रं ब्रूयात्, योऽस्मान् द्वेष्टीति ? उत अद्विषन् अद्विष्यमाणश्चापीति॥

तत्र अधिकरणातिदेशोऽयम् । तत्र यः पूर्वस्मिन्नधिकरणे पूर्वः
पक्षः, स इह पूर्वः पक्षः । यस्तत्र सिद्धान्तः स इह सिद्धान्तः । अविद्य-
माने कुर्यादिति पूर्वः पक्षः । नियतं वार्थवत्त्वादित्युत्तरः । स एवात्र
न्यायो, यः पूर्वत्र ॥ २८ ॥ ॥ ज्योतिष्टोमादिषु पयोव्रतादीनामपि
नित्यताधिकरणम् ॥ ८ ॥

अनर्थकं त्वनित्यं स्यात् ॥ २९ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, मध्यन्दिनेऽपररात्रे वा व्रतं व्रतयतीति । तत्र
संदेहः । किं नियतमपररात्रे व्रतम्, उतानियतमिति । किं प्राप्तम् ।
नियतं चार्थवत्त्वात् स्यादिति । तत्रैवं प्राप्ते ब्रूमः । अनर्थकं त्वनित्यं
स्यात् । यदैवं मन्येत, अस्मिन् काले व्रतं मे जरिष्यतीति, तदा
व्रतयेत् । यदा तु खलु मन्येत, न सम्यग् जरिष्यतीति, तदा तद्
व्रतं क्रियमाणमनर्थकं स्यात् । यदि ह्यजीर्णेन यजमानो म्रियेत, तदा
तन्त्रलोपः । तन्त्रलोपे च सर्वलोपः । तस्मादनियतं तस्मिन् काले व्रतं
व्रतयितव्यमिति ॥ २९ ॥ अपररात्रे व्रतस्यानियमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

पशुचोदनायामनियमोऽविशेषात् ॥ ३० ॥

ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमा-
लभते इति । तत्र सन्देहः । किं यः कश्चित् पशुरालम्भनीयः, उत
छाग इति । वक्ष्यमाणेन अभिप्रायेण भवति संशयः । नन्वेकेषामाम्ना-
यते, अजोऽग्नीषोमीय इति । सर्वशाखाप्रत्ययं चैकं कर्मेति । अत्रोच्य-
ते । प्रतिशाखं भिन्नानि कर्माणीति कृत्वा चिन्ता । किं तावत् प्रा-
प्तम् । पशुचोदनायामनियमः । उत्सर्गे कर्त्तव्ये द्रव्यं शक्यते उत्सर्गं,
न पशुत्वम् । द्रव्यं हि साधकम् । अतोऽत्र द्रव्यमन्तरेण, उत्सर्गो
न सम्भवतीति द्रव्यमुपादीयते । तस्मिन्नुपादीयमाने अनियमः ।
यत्किञ्चिदुत्सर्गव्यमिति । कुत एतत् । अविशेषात् । न हि पशु-
त्वसम्बद्धेषु कश्चिद्विशेष उपलभ्यते । तस्माद् यः कश्चित् पशु-
रिति ॥ ३० ॥ पूर्व० ॥

छागो वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३१ ॥

वाशब्द पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति । यत्र कचन द्रव्ये पशुत्व-
मुपादेयमिति । अस्ति उत्सृष्टव्यस्य नियमकारणं मन्त्रवर्णः ।
अग्नये छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति । छागप्रकाशनसमर्थो मन्त्र-
वर्णः समाम्नायते । यदि छागो नोपादेयस्ततस्तत्प्रकाशनसमर्थस्यो-
पादानमनर्थवत् । तेनावगम्यते, छागमधिकृत्य उत्सर्गं विदधातीति ।
मान्त्रवर्णिको द्रव्यनियमविधिरिति ॥ ३१ ॥ सि० ॥

न चोदनाविरोधात् ॥ ३२ ॥

नैतदेवम् । न शक्नोति मन्त्रवर्णश्चोदनायां प्रत्यर्थिन्यां द्रव्यं नि-
यन्तुम् । यत्र हि द्रव्यस्य प्रकाशकं न श्रूयते, तत्राप्रकाशितमेव त-
त् कर्त्तव्यमिति । तस्मान्न मन्त्रवर्णात् प्रकाश्यनियमविधिः कल्प्य-
ते । एवमत्र प्रकाश्यं प्रकाशयितव्यमिति । अत्र पुनः शब्देन अवग-
म्यते, पशुत्वेन प्रकाशयितव्यमिति । तस्मान्न मन्त्रवर्णस्तत्सद्भावे
समर्थः । मन्त्रवर्णाद्धि कल्प्या प्रयोगवचनश्रुतिः । इह क्लृप्ता प्रयोग-
वचनेन उपसंहर्त्तव्या । अन्य एव पशुशब्दस्यार्थः पशुत्वम् । अन्यो
मन्त्रवर्णेन नियम्यते छाग । तस्मान्न मन्त्रवर्णश्चोदनाविरोधेन
नियन्तुमर्हतीति ॥ ३२ ॥ आ० ॥

आर्षेयवदिति चेत् ॥ ३३ ॥

इति चेत् पश्यासि, न पशुत्वमन्येभ्यः पशुभ्य आच्छेदव्यमिति ।
यथा, आर्षेयं वृणीते, त्रीन् वृणीते इति । सामान्यश्रुतिस्त्रिष्वेवाव-
तिष्ठते इति, त्रित्वं विशेषो विवक्षितो, नान्ये विवक्षिता इति । एव-
मिहापि पशुत्वं छागं प्रकल्पयितुं विवक्षितं, नाऽन्यान् विशेषानिति
॥ ३३ ॥ आ० नि० ॥

न तत्र ह्यचोदितत्वात् ॥ ३४ ॥

नैतदेवम् । तत्र हि अचोदितं द्रव्यमुत्सृष्टव्यं मन्त्रवर्णे । वरणे
पुनश्चोदितम् । तत्र त्रित्वसङ्ख्यासम्बन्धस्य वरणे चोदितत्वा-
न्नान्या सङ्ख्या क्रियते । आर्षेयशब्दादपि नाऽनार्षेयम् । त्रिशब्दस्य हि
तत् सामर्थ्यं, येन आर्षेयशब्दो विशिष्टसङ्ख्याविषयो नियम्यते ।
इह न मन्त्रस्य सामर्थ्यम् । तस्मादनियम इति ॥ ३४ ॥ आ० ॥

नियमो वैकार्थ्यं ह्यर्थभेदाद्भेदः पृथक्केना-

ऽभिधानात् ॥ ३५ ॥

नियमो वा । ऐकार्थ्यं हि पशुच्छागशब्दयोः सामान्यं पशुरिति । छागादयो विशेषा उच्यन्ते । कथम् । तैः सामानाधिकरण्यात् । पशुश्छागः, पशुरुष्ट्रः, पशुर्मेष, पशुरुक्त्र इति । एवं सति न मन्त्रवर्णं पशुशब्देन विरुद्ध्यते । तेन छागोऽप्यालब्धव्यश्चोदितः । मन्त्रवर्णे उपादीयमाने इदमवगम्यते । छागं विवक्षित्वाऽयं पशुशब्द उच्चरित इति, नान्यान् विशेषानिति । छागोपकरणमस्योपदंशितम् । यदुपदंशने पशुशब्दश्छागाभिप्राय इति गम्यते । यथा युगवरत्रे उपदंशिते, ईषाचक्रादिसन्निधानेचेद् अक्षमानयत्युच्यते, तदा यानाऽक्षमधिकृत्य ब्रूते इति गम्यते, न तु विदेवनाक्षमिति । यदि हि अर्थभेदो भवेत् पशुच्छागशब्दयोः पृथक्केनाभिधानं, ततो भेदः स्याद्, न छाग एव नियम्येत । अविहितश्छागार्थ इत्यश्वोपादानम् । अपि च, छागपक्षे तं मन्त्रवर्णः प्रकाशयेत् । छागार्थाऽभिधाने पुनः पशुशब्दस्य, छागप्राप्तावन्येषामप्राप्तिरित्यन्यस्मिन् प्राप्ते लिङ्गेन नियमः क्रियते इति ॥ ३५ ॥ आ० नि० ॥

अनियमो वार्थान्तरत्वादन्यत्वं व्यतिरेकशब्द-

भेदाभ्याम् ॥ ३६ ॥

अनियमो वा । यः कश्चित् पशुरुपादेयः । अर्थान्तरत्वात् । अर्थान्तरं पशुत्वम् । अर्थान्तरं छागत्वम् । अर्थयोरत्र सामानाधिकरण्यं, न शब्दयोः । कथं पुनरर्थान्तरं गम्यते । व्यतिरेकाच्छब्दभेदाच्च । व्यतिरेको हि भवति । कश्चित् पशुर्न छागः । तथा, छागः पशुरिति शब्दभेदः । शब्दभेदादेवार्थभेदो न्याय्यः । एकस्मिन् वाक्ये समावायात्, पशुं छागमानयेति । इतरथा, अन्यतरेण कृतार्थत्वादन्यतरो वाक्ये न समावेयात् । समवैति च । तस्मादन्यत् पशुत्वम्, अन्यच्छागत्वम् । तस्मादनियमः । यः कश्चित् पशुरुपादेय इति ॥

तत्रोत्सूत्रिका पक्षव्यावृत्तिः । अन्यत्वेऽपि सति नियम एव । कुतः । मन्त्रस्य प्रयोगवचनेन गृहीतत्वात् । मन्त्रसाधनं हि कर्म इति गम्यते । यदि छागमुपादास्यामहे, सगुणं कर्म शक्याम कर्तुं मन्त्रमुपाददानाः । मन्त्रस्य अपाक्षिकत्वात् । अथान्यम् उपादास्यामहे ।

मन्त्रस्य विषयाभावान्मन्त्रमपजहतो न सगुणं कर्म निर्वर्तयेम । अतो न च श्रुतिं बाधामहे । अन्यस्मिन् पशुशब्दो वर्तते इति । न चान्यमुपादास्यामहे वैगुण्याद्विष्यतः । तस्माच्छाग एवोपादातव्य इति ॥ अनु अश्वमुपाददाना नैव मन्त्रवर्णमपहास्यामः । स एवाश्वश्छागो भविष्यति । यश्छिन्नगमनोऽश्वः स छागः । छिदेर्गमेश्च छागशब्दः प्रसिद्धः ॥ ३६ ॥

रूपाल्लिङ्गाच्च ॥ ३७ ॥

क्वचिन्मुष्करा भविष्यन्तीति श्रूयते । यद्यन्तरेण वचनममुष्करास्तदेदमुपपद्यते । तस्माच्छिन्नगमनोऽश्वोऽपि छाग इति कर्माख्या भविष्यति ॥ ३७ ॥ आ० ॥

अत्रोच्यते—

छागे न कर्माख्या रूपलिङ्गाभ्याम् ॥ ३८ ॥

छागे कर्माख्या रूपलिङ्गाभ्यां नावकल्पते । न हि छागशब्दश्छिन्नगमनवचनः । समुदायो हि असौ पृथगर्थान्तरे प्रसिद्धो, नाऽसौ अवयवप्रसिद्ध्या बाधितव्यः । तस्मान्नाश्वश्छागः ॥ ३८ ॥

रूपान्यत्वान्न जातिशब्दः स्यात् ॥ ३९ ॥

इदमन्यपदोत्तरं सूत्रम् । अथ कस्मान्न वयोवचनो भवति । वयोवचना ह्येते शब्दाः— छागश्छागलो बस्त इति । तेनाश्वोऽपि वयोवचनो भविष्यतीति । उच्यते । नैतदेवम् । सत्यं वयोवचनम् । अजापतिगतं तु वयो वदितुं शक्नोति । यथा, शोण इति वर्णवचनोऽश्वजातिगतं वर्णं वदति, न अन्यम् । तस्माद् रूपान्यत्वान्नवयोमात्रवचनम्, किन्तु जातिशब्दः स्यात् । जात्याश्रयं वयो वदेत् । अतश्छाग एव नियम्यते ॥ ३९ ॥

विकारो नौत्पत्तिकत्वात् ॥ ४० ॥

इदमपि पदोत्तरम् । इह अश्वादीनां विकारश्छागशब्दः । किञ्चिदश्वादीनामुच्चार्यते, न किञ्चिद् अन्यदेव । तस्माद् अश्वोऽपि छाग इति । न औत्पत्तिकत्वात् । औत्पत्तिको हि नामिनाम्नोः सम्बन्ध इत्युक्तम् । न आख्याविकारः सम्भवतीति । तस्मान्नाश्वश्छागः । अतश्छाग एवोपादातव्य इति ॥ ४० ॥

स नैमित्तिकः पशोर्गुणस्याचोदितत्वात् ॥ ४१ ॥

पदोत्तरमेवेदं सूत्रम् । अथ कस्मान्न छिद्रनिमित्तश्छागशब्दो भवति । एवं श्रूयते । शुषिरो वा एतर्हि पशुः । यर्हि वपामुत्खिदन्तीति । नेत्युच्यते । छिद्रत्वस्य गुणस्य पशोरचोदितत्वात् । अव्यङ्गं पशुमालभेतेति हि चोद्यते । तस्मादच्छिद्रः पशुः । न च अवयवप्रसिद्ध्या समुदायप्रसिद्धिर्बाध्यत इत्युक्तमेव । तस्माच्छाग एवोपादेयो नाश्वादय इति ॥ ४१ ॥ ॥ आ० नि० ॥

जातेर्वा तत्प्रायवचनार्थवत्त्वाभ्याम् ॥ ४२ ॥

वाशब्दः अवधारणायाम् । यस्माद् अवयवप्रसिद्ध्या समुदायप्रसिद्धिर्न बाध्यते । तस्माज्जातेरेव छागशब्दो वाचकः । एवं समुदायस्यार्थवत्ता अनुगृहीता भविष्यतीति तत्प्रायवचनमुपपद्यते । विश्वेषां देवानामुस्त्राणां छागानां मेषाणां वपानां मेदसोऽनुब्रूहीति जातिप्राये वचनमुपपद्यते । प्रायेणापि हि नियमः क्रियते । यथा अग्न्यप्राये लिखितं दृष्ट्वा अग्न्योऽयमिति बुद्धिर्भवति । तस्माच्छाग एवोपादातव्य इति । कृत्वा चिन्तायां प्रयोजनं न वक्तव्यम् ॥ ४२ ॥ सिद्धान्तः ॥ छागस्यैवाग्नीषोमीयपशुताधिकरणम् ॥ १० ॥ कृत्वाचिन्तारूपमिदम् ॥

इति श्रीशबरस्वामिन कृतौ मीमांसाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य
अष्टमः पादः ॥ ६ ॥ ८ ॥ अध्यायश्च समाप्तः ॥ ६ ॥

संपूर्णोऽयं पूर्वः षट्कः ॥

श्रीहरिः ।

मीमांसादर्शनम् ।

श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् ।

सप्तमप्रभृति-नवमाध्यायपर्यन्तम् । ७-९ ।

पं० रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

चौखम्भासंस्कृतपुस्तकालयाऽध्यक्ष-

हरिदासात्मजहरिकृष्णदासगुप्तेन

स्वकीये विद्याविलास यन्त्रे

संमुद्रितम् ।

—:०:—

MÎMÂNSÂDARŚANA,

With the commentary of Sabara swami,

SEVEN TO NINE CHAPTERS.

Edited by

Pandita Ratna Gopāla Bhatta.

PRINTED AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS,

BY HARIKRISHNA DÂSA GUPTA.

BENARES CITY.

1910.

श्रीहरिः ।

मीमांसादर्शनाधिकरणसूची ॥ अ० ७ । ८ । ९ ॥

अधिकरणसंख्या ।

पृष्ठसंख्या ।

१	प्रयाजादिधर्माणामपूर्वप्रयुक्तताधिकरणम् ...	८
२	समानमितरच्छेदेनेति श्रुत्या इषौ श्येनीयविशेषधर्मा- ऽतिदेशाधिकरणम् ...	१०
३	एतद्ब्राह्मणानीत्यादीनां पञ्चहविःषु सार्थवादविध्यति- देशाधिकरणम् ...	११
४	एतद्ब्राह्मण इत्यनेन एककपालैन्द्राग्नयोः सार्थवाद- विध्यतिदेशाऽधिकरणम् ...	११
५	साकमेधे वारुणप्राधासिकैककपालातिदेशाऽधिकरणम्	१२

अ० ७ । पा० १ ॥

१	रथन्तरादिशब्दस्य गानविशेषार्थताधिकरणम् ...	२०
---	--	----

अ० ७ । पा० २ ॥

१	अग्निहोत्रादिनाम्ना धर्मातिदेशाधिकरणम् ...	२२
२	प्रायणीयेति नाम्ना धर्मानतिदेशाधिकरणम् ...	२३
३	सर्वपृष्ठशब्देन षट्पृष्ठानामतिदेशाधिकरणम् ...	२४
४	अवभृथनाम्ना सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ...	२५
५	वारुणप्राधासिकावभृथस्य तुषनिष्कासद्रव्यकत्वाधिकरणम्	२६
६	वैष्णवशब्दादातिथ्ये धर्मानतिदेशाधिकरणम् ...	२७
७	निर्मन्थ्यादिशब्दैर्धर्मानतिदेशाधिकरणम् ...	२७
८	द्वयोः प्रणयन्तीत्यनेन सौमिकधर्मानतिदेशाधिकरणम्	२८
९	द्वयोः प्रणयन्तीत्यनेन मध्यमयोर्द्वयोः प्रणयनाधिकरणम्	३०
१०	स्वरसामादिशब्देन धर्मातिदेशाधिकरणम् ...	३१
११	वासो ददातीत्यादौ वासआदिशब्दानामाकृतिनिमित्तता- ऽधिकरणम् ...	३२
१२	गर्गत्रिरात्रे लौकिकेऽग्नौ उपनिधानाऽधिकरणम् ...	३२
१३	उपशयो यूपो भवतीत्यादौ यूपशब्दस्य संस्काराप्रयोजकता- ऽधिकरणम् ...	३३
१४	पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते इत्यादौ पृष्ठशब्दस्य ऋद्रव्यवाचिताधिकरणम्	३५

अ० ७ । पा० ३ ॥

१	सौर्ये चरौ इतिकर्तव्यतावत्त्वाऽधिकरणम्	३६
२	सौर्ये चरौ वैदिकेतिकर्तव्यताधिकरणम्	४२
३	गवामयने ऐकाहिकेतिकर्तव्यतानुष्ठानाधिकरणम् ...	४५

अ० ७ । पा० ४ ॥

१	प्रतिज्ञाधिकरणम्	४६
२	विशेषकर्मणो धर्मातिदेशाधिकरणम्	४७
३	सोमे ऐष्टिकधर्मानतिदेशाधिकरणम्	४८
४	ऐन्द्राग्नादौ ऐष्टिकधर्मातिदेशाऽधिकरणम् ...	४९
५	अग्नीषोमीयपशौ दार्शपौर्णमासिकधर्मातिदेशाधिकरणम्	४९
६	सवनीयादिपशौ अग्नीषोमीयधर्मातिदेशाधिकरणम् ...	५०
७	ऐकादशिनपशौ सवनधर्मातिदेशाधिकरणम् ...	५०
८	पशुगणेषु ऐकादशिनधर्मातिदेशाधिकरणम् ...	५१
९	अव्यक्तयजतौ सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ...	५१
१०	अहर्गणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ...	५१
११	संवत्सरसत्रेषु गवामयनिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ...	५२
१२	निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्मातिदेशाधिकरणम्	५२
१३	फलादीनामनतिदेशाधिकरणम्	५३
१४	गुणकामानां गोदोहनादीनामनतिदेशाऽधिकरणम् ...	५४
१५	सौर्ये चरावभिमर्शनद्वयस्य विकल्पाधिकरणम् ...	५५
१६	सौर्ये चरावाग्नेयधर्मातिदेशाधिकरणम्	५६
१७	हविर्देवतयोः संनिपाते हविःसामान्यस्य बलीयस्त्वा- ऽधिकरणम्	५८
१८	शतकृष्णलाख्यहिरण्ये औषधधर्मातिदेशाधिकरणम्	५९
१९	मधूदके उपांशुयाजीयाऽऽज्यधर्मातिदेशाधिकरणम्	५९

अ० ८ पा० १ ॥

१	ऐष्टिकसौत्रामण्योरैष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ...	६१
२	पशौ सान्नाय्यधर्मातिदेशाधिकरणम्	६२
३	पशौ पयोधर्मातिदेशाधिकरणम्	६२
४	आमिक्षायां पयोधर्मातिदेशाधिकरणम्	६३
५	द्वादशाहे सत्राऽहीनयोर्व्यवस्थया धर्मातिदेशाधिकरणम्	६५

६	पञ्चदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥
	अ० ८ । पा० २ ॥				६६
१	शुचिदेवते आग्नेयस्याग्नावैष्णवे च अग्नीषोमीयस्य धर्मातिदेशाऽधिकरणम्	६७
२	जनकसप्तरात्रे त्रिवृत्स्वहःसु द्वादशाहधर्मातिदेशाधिकरणम्				६८
३	षट्त्रिंशद्रात्रे षडहधर्मातिदेशाधिकरणम्		६९
४	संस्थागणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणम्		७०
५	शतोकथ्यादौ ज्योतिष्टोमात् स्तोत्रोपचयाधिकरणम्...				७०
६	गायत्रमेतदहर्भवतीत्यादावुत्पत्तिगायत्रीणामागमा- ऽधिकरणम् ॥ अ० ८ । पा० ३ ॥	७७
१	दर्विहोमशब्दस्य कर्मनामधेयताधिकरणम्		७७
२	दर्विहोमशब्दस्य लौकिकवैदिकोभयकर्मनामधेयता- ऽधिकरणम्	७८
३	दर्विहोमशब्दस्य होमनामधेयताधिकरणम्		७८
४	दर्विहोमशब्दस्य गुणविधिपरत्वनिराकरणाधिकरणम्				७९
५	दर्विहोमशब्दस्यापूर्वताधिकरणम् ॥ अ० ८ । पा० ४ ॥				८५
१	अग्निहोत्रादिषु उक्तानां धर्माणामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम्				८७
२	प्रोक्षणस्यापूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम्...	९०
२	उच्चावचध्वनेः परमापूर्वप्रयुक्तताधिकरणम्		९१
३	फलदेवतासम्बद्धधर्माणामप्यपूर्वप्रयुक्तताधिकरणम्				९२
४	धर्माणामदेवताप्रयुक्तत्वाधिकरणम्		९८
५	प्रोक्षणादीनामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम्		१०१
६	अग्निष्टोमे उपांशुत्वस्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्तत्वाधिकरणम्				१०४
७	इष्टकासु सकृद्विकर्षणाद्यनुष्ठानाधिकरणम्		१०६
८	उत्तमान्यानामह्नां पत्नीसंयाजासंस्थाधिकरणम्		१०८
९	त्रिः प्रथमामन्वाहेत्यादिषु स्थानधर्मताधिकरणम्		११०
१०	यावज्जीवदर्शपूर्णमासयोरारम्भणीयेष्टेः सकृदनुष्ठाना- ऽधिकरणम्	१११
१०	आरम्भणीयेष्टेः पुरुषसंस्कारताधिकरणम्		११२
११	निर्वापमन्त्रे सवित्रादिशब्दानामनूहाधिकरणम्		११४
१२	अग्नये जुष्टमिति मन्त्रे अग्निशब्दस्य विकृतावूहाधिकरणम्				११५

१२	तण्डुलावापमन्त्रे धान्यशब्दस्योहाधिकरणम्	...	११५
१३	इडोपह्वानमन्त्रे यज्ञपतिशब्दस्यानूहाधिकरणम्	..	११६
१४	प्रहरणकरणसूक्तवाके यजमानशब्दस्योहाधिकरणम्		११७
१५	सुब्रह्मण्याह्वाननिगादे हरिवच्छब्दस्यानूहाधिकरणम्		११९
१५	तस्यै श्रुतमिति मन्त्रेऽनूहाधिकरणम्	१२०
१६	सारस्वत्यां मेष्यामग्निगुवचनाभावाऽधिकरणम्	...	१२२
१७	यज्ञायज्ञीये गिराशब्दस्य स्थाने इरापदस्यैव कर्तव्यता- ऽधिकरणम्	१२३
१८	इरापदस्य प्रगीतताधिकरणम् ॥ अ० ९ । पा० १ ॥		१२४
१	गीतीनां सामनामताधिकरणम्	१२५
१	ऊहग्रन्थस्य पौरुषेयताधिकरणम्	१२६
२	साम्न ऋक्संस्कारकर्मताधिकरणम्	१२९
३	तृचे प्रत्यृचं कृत्स्नसाम्नः समापनाधिकरणम्	...	१३२
४	समास्वेव तिसृषु ऋक्षु गानाधिकरणम्	१३२
५	उत्तरयोर्गायतीत्यत्र उत्तराग्रन्थसमर्धीतयोरेव ऋचो- र्ग्रहणाधिकरणम्	१३३
५	अतिजगत्यामभ्यस्यमानायां त्रिशोकगानाधिकरणम्		१३४
६	बृहतीपङ्क्तयोरेव प्रग्रथनेन रथन्तरस्य गानाधिकरणम्		१३६
६	बृहतीविस्तारपङ्क्तयोः प्रग्रथनेन रौरवयौधाजयसाम्नोर्गाना- ऽधिकरणम्	१३८
६	अनुष्टुब्गायज्योः प्रग्रथनेन श्यावाश्वान्धीगवयोर्गाना- ऽधिकरणम्	१३९
६	पादप्रग्रथनेन ब्रह्मसामगानाधिकरणम्	१४०
७	गीतिसंपादकानामक्षरविकारादीनां विकल्पाधिकरणम्		१४०
८	ऋचा स्तुवते साम्ना स्तुवते इति विधिना साम्नैव- स्तवविधानाधिकरणम्	१४१
८	अयं सहस्रमानव इत्यृचा प्रगीतयैव आहवनीयोपस्थाना- ऽधिकरणम्	१४२
८	अग्निर्मूर्द्धेत्यादियाज्यानुवाक्यादीनां तानेन प्रयोगाधिकरणम्		१४३
९	रथन्तरमुत्तरयोर्गायतीत्यादौ उत्तरावर्णवशेन गाना- ऽधिकरणम्	१४४

१०	उत्तरयोः स्तोभातिदेशाधिकरणम्	१४५
११	स्तोभलक्षणाधिकरणम्	१४६
१२	नीवारादिषु प्रोक्षणावघातादिधर्मानुष्ठाधिकरणम्	१४७
१३	परिधौ यूपधर्मानुष्ठानाधिकरणम्	१४८
१४	श्रुतादौ प्रणीताधर्मानुष्ठानाधिकरणम्	१४९
१५	बृहद्रथन्तरयोर्धर्मव्यवस्थाधिकरणम्	१५०
१६	कण्वरथन्तरे बृहद्रथन्तरधर्मसमुच्चयाधिकरणम्	१५०
१७	द्विसामके बृहद्रथन्तरधर्मयोर्व्यवस्थाधिकरणम्	१५१
१८	सौर्यादिषु पार्वणहोमाद्यननुष्ठानाधिकरणम्	१५२
१९	दर्शपौर्णमासयोर्होमद्वयस्य व्यवस्थाधिकरणम्	१५३
२०	समिदादीनां यागनामधेयताधिकरणम् ॥ अ० ९ पा० २ ॥	१५४
१	विकृतौ मन्त्रगतब्रीह्यादिशब्दानामूहाधिकरणम्	१५५
२	पौण्डरीकेषु हविःषु स्तरणमन्त्रस्योहाधिकरणम्	१५७
३	अग्नीषोमीयपशौ लौकिकयूपस्पर्शप्रायश्चित्ताधिकरणम्	१५८
४	द्विपशुयागे पाशमन्त्रयोरेकवचनान्तपदयोर्द्विवचनान्तेनोहा- ऽधिकरणम्	१६१
५	अग्नीषोमीयपशौ पाशैकत्वपाशबहुत्वाभिधायिमन्त्रयो- र्विकल्पाधिकरणम्	१६३
६	दर्शपूर्णमासयोर्द्विपत्नीके प्रयोगे पत्नीं सन्नह्येति मन्त्रस्यानूहा- ऽधिकरणम्	१६३
७	द्विपत्नीके विकृतियागेऽपि, पत्नीं सन्नह्येति मन्त्रस्यानूहा- ऽधिकरणम्	१६४
८	सवनीयपशूनामग्नीषोमीयसमानविधानत्वे, प्रास्मै अस्मि- न्निति मन्त्रे अनूहाधिकरणम्	१६४
९	नीवाराणां ब्रीहिप्रतिनिधित्वे मन्त्रे ब्रीहिशब्दस्यानूहा- ऽधिकरणम्	१६५
१०	द्विपशुयागे, सूर्यं चक्षुर्गमयतादिति मन्त्राणामनूहाधिकरणम्	१६६
११	द्विपशुयागे अभिगुप्रैषे, एकधेत्यस्य शब्दस्याभ्यासा- ऽधिकरणम्	१६७
१२	द्विपश्वादिपशुविकृतौ मेधपतिशब्दस्य देवतानुसारेणोहा- ऽधिकरणम्	१७०

१३ बहुदेवपशौ अपि एकवचनान्तमेधपतिशब्दस्य विकल्पा-	
ऽधिकरणम्	१७०
१४ एकादशिन्यामेकवचनान्तमेधपतिशब्दस्योहाधिकरणम्	१७१
अ० ९ । पा० ३ ॥	
१ षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय इत्यादौ समस्योहाधिकरणम्	१७६
२ चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्यनेन आश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य चतु-	
स्त्रिंशद्वङ्क्रिरूपविशेषवचनाधिकरणम्	१७७
३ आश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य, न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूया-	
दित्यनेन समस्ताया एव ऋचो निषेधाधिकरणम्	१७८
४ अग्नीषोमीयपशाबुरुकशब्देन वपाभिधानाधिकरणम्	१७९
५ अग्निगौ प्रशसा बाहू इत्यत्र प्रशसाशब्दस्य प्रशंसापरत्वा-	
ऽधिकरणम्	१८०
६ अग्निगौ श्येनमस्य वक्ष इत्यादौ श्येनादिशब्दानां कात्स्न्य-	
वचनाधिकरणम्	१८१
७ दर्शार्थोद्धृतान्गिलोपे प्रायश्चित्तरूपज्योतिष्मत्या अननुष्ठाना-	
ऽधिकरणम्	१८२
८ धार्योद्धाने प्रायश्चित्तरूपज्योतिष्मत्यननुष्ठानाधिकरणम्	१८३
९ दर्शार्थस्योद्धरणस्यामन्त्रकत्वाधिकरणम्	१८४
१० प्रायणीयचरौ प्रदानधर्माणामननुष्ठानाधिकरणम्	१८७
११ अभ्युदयेष्टौ दधिशृतयोः प्रदेयधर्माऽनुष्ठानाधिकरणम्	१८८
१२ पशुकामेष्टौ दधिशृतयोः प्रदेयधर्माननुष्ठानाधिकरणम्	१८९
१३ ज्योतिष्टोमे श्रयणानां प्रदेयधर्माननुष्ठानाधिकरणम्	१९०
१४ अश्वमेधे, ईशानाय परस्वत इत्यनेन यागान्तरविधाना-	
ऽधिकरणम्	१९२
१५ आज्येन शेषं संस्थापयतीत्यनेन कर्मान्तरविधाना-	
ऽधिकरणम् ॥ अ० ९ । पा० ४ ॥	१९४

अथोत्तरषट्के मीमांसादर्शने शाबरभाष्ये

सप्तमस्य अध्यायस्य प्रथम पाद ॥ ७ ॥ १ ॥

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाधिकारं
भावः स्यात् ॥ १ ॥

पूर्वेण अध्यायषट्केन प्रत्यक्षविहितधर्माणां कर्मणां दर्शपूर्ण-
मासादीनाम् इतिकर्तव्यता चिन्तिता । उत्तरेणेदानीम् अविहितेति-
कर्तव्यताकेष्वेन्द्राग्नादिषु चिन्तयितुमिष्यते । तत्र यदि दर्शपूर्ण-
मासादीनां प्रकरणे ये विहिता धर्मास्ते सर्वकर्मसु विहिता भवन्ति ।
ततस्तैरेव धर्मैरेन्द्राग्नादयोऽपि धर्मवन्त उक्तास्तथा कर्तव्याश्चेति,
न अर्थ उत्तरेण षट्केन । अथ ये यस्य प्रकरणे उच्यन्ते, ते तत्रैव
उक्ता भवन्ति । ततोऽधर्मकाणि ऐन्द्राग्नादीनि । तेषु चिन्ता भवति ।
किमेषां धर्मा सन्ति, उत नेति । यदा च सन्ति, तदा, के ? कियन्तो
वा ? कथं चानुष्ठातव्या ? इति । तदर्थमुत्तर षट्कं प्रवर्त्तनीय ॥

तत्र सप्तमेन तावत् सन्ति धर्मा इत्युच्यते । अष्टमेन च इमे
अस्येति । इत्थं प्रयोक्तव्या इति नवमेन । दशमैकादशद्वादशैरेता-
वन्त प्रयोक्तव्या, न अतोऽधिका इति ॥

तत्रेदं विचार्यते, किं यजिप्रयुक्ता एते धर्मा । कथं यजिर्गुण-
वान् स्यादित्येवमर्थमाप्नायन्ते ? आहोस्विद् अपूर्वप्रयुक्ता । कथं-
मपूर्वं स्यादिति । यदि यजिप्रयुक्तास्ततः सर्वार्था । अथ अपूर्वप्र-
युक्तास्ततो यथाप्रकरणं व्यवतिष्ठन्ते । किं पुनरत्र युक्तम् । अपूर्व-
प्रयुक्ता इति । अपूर्वं हि फलवत् । अफलो यजि । फलवन्ति च प्रया-
सा विधीयमानोऽर्थवान् भवति । तस्मादपूर्वप्रयुक्ता धर्मा । अतः
परमाचार्यस्य सूत्रोपन्यासः ॥ श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे
यथाधिकार भावः स्यादिति । मुख्यानि अपूर्वाणि । तानि हि फलव-
त्त्वात् प्रधानानि । प्रधाने च मुख्यशब्दः । तेषां भेद उक्तः शब्दा-
न्तरादिभिर्हेतुभिः । तस्मिन् मुख्यभेदे सति यथाधिकार भावः स्या-
च्छेषाणाम् । ये यस्य अपूर्वस्य अधिकारे प्रकरणे शिष्यन्ते, ते तस्यैव

भवेयुः । श्रुतिप्रमाणत्वात् । अयमस्यापूर्वस्य शेषः । अयमस्येत्यत्र श्रुतिरेव प्रमाणं क्रमते । न प्रत्यक्षादीनामन्यतमत् । श्रुत्या च ये यस्य प्रकरणे श्रूयन्ते, ते तस्यैव भवितुमर्हन्ति । न चान्यस्योक्तोऽर्थोऽन्यस्य भवति । न हि यद्देवदत्तस्य ग्रामाच्छादनादिकं, तद्यज्ञदत्तस्य भवति । तस्माद् यथाप्रकरणं व्यवस्था धर्माणाम् ॥ १ ॥ सिद्धान्तः ॥

उत्पत्त्यर्थाविभागाद्वा सत्त्ववदैकधर्म्यं स्यात् ॥ २ ॥

अथ वा, नैतदेवं, यथाप्रकरणं धर्माणां व्यवस्था इति । कथं तर्हि । ऐकधर्म्यं स्यादिति । समानधर्मता । सर्वे धर्माः सर्वार्थाः । कुतः । उत्पत्त्यर्थाविभागात् । उत्पत्तिरिति यजि ब्रूमः । अपूर्वस्थोत्पादनात् । अर्थ इति अपूर्वं ब्रूमः । यजिप्रयोजनत्वात् । तयोरविभागः । सर्वाण्यपूर्वाणि यजिमन्ति । यजिसयोगेन धर्माः शिष्यन्ते । यजेतेत्युक्ता उक्ताः । ते यजौ न सम्भवन्ति । तस्य अफलत्वात् । तत्र असम्भवन्तस्तत्सम्बद्धेषु अपूर्वेषु विज्ञायन्ते । स च यजिसम्बन्धः सर्वेषामपूर्वाणां तुल्यः । तस्मात् सर्वार्था भवन्ति । सत्त्वधर्मवत् । यथा सत्त्वधर्माः, गौर्न पदा स्पृष्टव्य इति गोत्वसम्बन्धेन श्रूयमाणास्तत्रासम्भवन्तस्तत्सम्बद्धेषु पिण्डेषु विज्ञायन्ते । तस्य च गोत्वसम्बन्धस्याविशेषात् सर्वगवीषु शुक्लनीलकपिलकपोतिकासु भवन्ति । एवमिहापि ॥

उच्यते । विषम उपन्यासः । तत्र गोसामान्यसम्बन्धेन धर्मा विधीयन्ते । गौर्न पदा स्पृष्टव्य इति । इह पुनर्यजिविशेषसम्बन्धेन धर्मा विधीयन्ते । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति, ज्योतिष्टोमेन यजेतेति । विशिष्टयजिसम्बद्धे एव अपूर्वं भवितुमर्हन्ति, न सर्वत्रेति । तत्र ब्रूमः दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्र न शक्यन्ते यागविशेषे धर्मा विधातुम् । किं कारणम् । यदा यजौ धर्मा विधीयन्ते, तदा यजिरनूद्यते । यजेतेत्यमिति । यदि यजिर्विधीयेत, न धर्मैः सम्बद्धेत । न हि द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परेण सम्बन्धो भवति । अनुवादश्च सन् अविशेषात् सर्वयागानुवादः । तस्मात् सर्वार्था धर्माः ॥ ननु दर्शपूर्णमासशब्दो विशेषको भविष्यति । न दर्शपूर्णमासशब्दः शक्नोति यागं विशेष्युम् । अयं हि विधिर्वा स्याद्, अनुवादो वा । यदानुवादस्तदा धर्मसम्बन्धार्थः । स च धर्मसम्बन्धो यागानुवादेनैव तयोः सिद्धः ॥

ननु निवृत्तिकरो भविष्यति । दर्शपूर्णमासौ एवेत्थं कुर्याद्, नान्यान् इति । नैवं शक्यम् । यत् कारणं, न तस्यान्यनिवृत्तिरर्थः । ननु परिसङ्ख्यया करिष्यति । नात्र परिसङ्ख्यया युज्यते । यदि अन्येन वाक्येन यागमात्रे धर्मप्रसङ्गः कृतः स्यात्, तत एतत् पुनर्वचनं परिसङ्ख्यां कुर्यात् । अथ पुनरसति प्रसङ्गे अनेनैव प्रसङ्गोऽनेनैव निवृत्तिरित्यतिभार एकस्यैव वाक्यस्य भवति ॥

एवं तर्हि, न अत्र यजेतेति शब्दो धर्मविधिभिः सम्बद्ध्यते, यजेत इत्थमिति । केन तर्हि ? दर्शपूर्णमासशब्देन । प्रत्यक्षो हि तेनास्य संयोगः । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । परोक्षो धर्मविधिभिः । कस्तदा वाक्यार्थः । दर्शपूर्णमासौ कुर्यादिति । नैवं शक्यम् । एवं सति धर्मा असम्बद्धाः पारिप्लवा भवन्ति । कथं कृत्वा । येयमाख्यातिका विभक्ति - यजेतेति । सा दर्शपूर्णमासयोः कर्त्तव्यतां विदधाति । तत्र कथं यागमात्रेण यागविशेषेण वा धर्मसम्बन्धः स्यात् । विधायिका विभक्तिर्नास्तीत्यसम्बद्धा धर्मा भवन्ति ॥ नैष दोषः । न वयं वाक्येन धर्माणां सम्बन्धं करिष्यामः । केन तर्हि । प्रकरणेन । कथम् । कर्त्तव्यतायां चोदितायामितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा भवति । कथं कुर्यादिति । प्रकरणेन धर्माः सम्बद्ध्यन्ते, इत्थं कुर्यादिति नैवं शक्यम् । यदा हि दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यतया चोद्येते, तदा इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा एव नास्ति । प्रज्ञातैतिकर्त्तव्यतात्वात्तयोः । असत्याश्चेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रकरणमेव नास्ति । एवं हि उक्तम् । असंयुक्तं प्रकरणदितिकर्त्तव्यतार्थित्वादिति ॥ एवं तर्हि, नैवात्र यागे धर्मा विधीयन्ते । नापि दर्शपूर्णमासयोः कर्त्तव्यतोच्यते । किन्तर्हि ? दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति पदद्वयेन विशिष्टं यागमनूद्यात्र धर्मा विधीयन्ते । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्थमिति । एवमपि दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यनुवादो न युज्यते । तृतीयार्थस्यासिद्धत्वात् । पूर्ववान् अनुवादो भवति । अपूर्वश्च तृतीयार्थः । सोऽवश्यं विधातव्यः । तस्मिन् विधीयमानेऽन्यदेवासम्बद्धमापद्यते । दर्शपूर्णमासौ यजेः करणमिति । तस्मात् स एव प्रथमः पक्षोऽस्तु । यागानुवादेन धर्माणां विधिरिति ॥

ननु तत्रापि दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतन्न सम्बद्ध्यते । ननु सम्भन्तस्यते । कालवचनः सन् प्रायिको नित्यानुवादो भविष्यति । प्रायेण यागानां दर्शपूर्णमासकालत्वात् । तृतीया च कालस्य अर्थकृतं गुण-

भावमालोच्योपपद्यते । तथा चेत् सर्वे धर्माः सर्वार्था भवन्ति ॥ २ ॥
पूर्वपक्षः ॥

चोदनाशेषभावाद्वा तद्भेदाद् व्यवतिष्ठेरन्नु-
त्पत्तेर्गुणभूतत्वात् ॥ ३ ॥

कर्मचोदनायाः शेषभूतो धर्मसमाम्नाय , एकदेशभूत इत्यर्थः ।
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, अनया अग्न्यन्वाधानादिकया इतिकर्त्तव्य-
तयेति । तस्यां चोदनायां यजेर्गुणभावः श्रूयते । दर्शपूर्णमासशब्दो
यजिवचनः । करणभावोऽत्र यजे श्रूयते । दर्शपूर्णमासाख्येन याग-
समुदायेनान्यत् कुर्यादिति । यत् ततोऽन्यत् तत् कर्त्तव्यतया
चोद्यते, न यजि । अपूर्वं च तत् । ननु फलमत्र वाक्ये श्रूयते । स्वर्ग-
कामो यजेतेति । तत् कर्त्तव्यं स्यात् । सत्यं श्रूयते, न तु तद् यजिना
क्रियते । विनष्टे यजौ तद्भवति । अपूर्वं तु तेन क्रियते । तस्मात्
तस्य कर्त्तव्यतोच्यते । यस्य कर्त्तव्यता तद् इतिकर्त्तव्यतया सम्बद्ध्य-
ते । तस्मादपूर्वार्था धर्माः । तेषां चापूर्वाणां भेदः । अतस्तद्भेदाद्
यथाप्रकरणं व्यवतिष्ठन्ते धर्मा इति ॥

अथैतस्मिन् पक्षे कथं दर्शपूर्णमासशब्देन यागो विशेष्यते ? ।
उच्यते । नैवात्र यागो विशेष्यते । किं तर्हि । अपूर्वभावनैव उभयपद-
विशिष्टोच्यते । यथा अरुणया पिङ्गाक्षया एकहायन्या सोमं क्रीणा-
तीति । विषम उपन्यासः । तत्र ह्यन्यद् द्रव्यम्, अन्यो गुणः । तेन
तत्रोभयविशेषणत्वं युज्यते । इह पुनर्यागः एव तौ दर्शपूर्णमासौ ।
तेनेहोभयविशेषणत्वं न युज्यते । उच्यते । इहापि यजेतेति सामान्यं,
दर्शपूर्णमासौ इति विशेषः । अन्यच्च सामान्यमन्यो विशेषः ॥ एव-
मपि श्रुत्या सामान्येन भावना, वाक्याद् विशेषेण । न चैतद् युगप-
द्भवतीति । एवं तर्हि, नैवात्र श्रुत्यर्थः परिगृह्यते । किन्तर्हि ? वा-
क्यार्थः । किङ्कारणम् । श्रुत्यर्थे परिगृह्यमाणे दर्शपूर्णमासशब्दोऽन-
र्थको भवति । यजतिश्चानुवादः । यजत्यात्मकत्वाददर्शपूर्णमासयोः ।
यजतिसामानाधिकरण्याच्च दर्शपूर्णमासशब्दस्य ॥ ३ ॥ उत्तरम् ॥

सत्त्वे लक्षणसंयोगात् सार्वत्रिकं प्रतीयेत ॥ ४ ॥

यत्तु सत्त्ववदिति । अत्र गवाकृतौ धर्मः श्रूयते । आकृतेः पदा-
ऽर्थत्वात् । न च तत्र सम्भवति । अतोऽसौ आकृतिः सहचारि-

पिण्डलक्षणार्था विशायते । यथा गङ्गायां गाव इति । तच्च साहचर्यं सर्वपिण्डानामविशिष्टमिति, सर्वपिण्डेषु विहितं भवति । तस्मात् तत् सार्वत्रिकं प्रतीयेत । इह तु यजेर्गुणभावेन श्रवणाद् नैव यजौ धर्माः श्रूयन्ते । किं तर्हि ? अपूर्व इत्येवमपदिष्टो हेतुः । तस्मादनुपन्यासः सत्त्ववदिति ॥ ४ ॥ आशङ्कानिरासः ॥

अविभागात् नैवं स्यात् ॥ ५ ॥

अथ तु-शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नैतदेवम्— अपूर्वप्रयुक्ता धर्मा इति । यजिप्रयुक्ता एव । कुतः । अविभागात् । यजिना अविभागो धर्माणाम् । प्रत्यक्षं केचिद् द्रव्ये श्रूयन्ते, केचिद् देवतायां, केचिन्मन्त्रेषु । एष च यजिः । यद् द्रव्यं देवतामुद्दिश्य मन्त्रेण त्यज्यते, स एष प्रत्यक्षो यजिना सम्बन्धो धर्माणाम् । अपूर्वेण त्वानुमानिकः । फलेऽपि यजेः प्रत्यक्षश्रुतो गुणभावः, स्वर्गकामो यजेतेति । अनुमानिकोऽपूर्वेण । अनुमानाच्च प्रत्यक्षं बलीयः । तस्माद् यज्यर्था धर्माः । ननु यजिर्भङ्गित्वात् कालान्तरे फलं दातुमसमर्थः । तत्र कृता धर्मा असमर्था एव भवन्तीत्युक्तम् । अत्र स्थितस्य न्यायस्य आक्षेपेण प्रत्ययस्थानं क्रियते । तैलपानवदेतद्भविष्यति । यथा तैलपानं घृतपानं वा भङ्गित्वेऽपि सति कालान्तरे मेधास्मृतिबलपुष्ट्यादीनि फलानि करोति । एवं यजिरपि करिष्यति, किं नोऽदृष्टाश्रुतेनापूर्वेण कल्पितेनेति ॥ ५ ॥ आ० ॥

द्वयर्थत्वं च विप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥

एवञ्च सति सर्वे धर्माः सर्वार्था भवन्ति । तथाचैन्द्राग्नादिषु प्रयाजादयः सन्ति । तत्र सौख्ये कर्मणि प्रयाजानां दर्शनमुपपद्यते । प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति । इतरथा प्रयाजाश्च विधातव्याः । प्रयाजेषु च कृष्णलहोमः । तथा च द्वयर्थं तत् स्यात् । द्वयर्थत्वं च विप्रतिषिद्धम् । तस्माद् यजिप्रयुक्ता धर्मा इति ॥ ६ ॥ युक्तिः ॥

उत्पत्तौ विध्यभावाद्वा चोदनायां प्रवृत्तिः स्यात्

ततश्च कर्मभेदः स्यात् ॥ ७ ॥

नैतदेवं, यजिप्रयुक्ता धर्मा इति । चोदनायां प्रवृत्तिः स्यात् । चोदनेत्यपूर्वं ब्रूमः । चोदनार्थत्वाद् अपूर्वार्थत्वात् अपूर्वप्रयुक्ता धर्माः । फलवत्त्वादित्युक्तो हेतुः । यच्च, प्रत्यक्षो यजिसम्बन्धो धर्माणामिति ।

अत्र ब्रूम । उत्पत्तौ विध्यभावात् । उत्पत्तिरिति यजि ब्रूमः । उत्पत्तौ यजौ नास्ति विधिः । यज्यर्था धर्मा इति । केवलं यजौ श्रूयन्ते, क्रियन्ते च । नैतावता तदर्थो भवन्ति । यथा, वाससि रागः श्रूयते । वासो रञ्जयतीति, वाससि च क्रियते । न चाऽसौ तदर्थः । रुज्यर्थः पुरुषार्थो वा भवति । एवमिहापि यजौ श्रूयमाणाः क्रियमाणाश्च अपूर्वार्था भवेयुर्र्थवत्त्वाय । ततश्च कर्मभेदः स्यात् । यतोऽपूर्वाऽर्था इति । यत्तु, यजे प्रत्यक्षं, फले गुणभाव इति । न कृत्वा अपूर्वं भवतीति, प्राणालिको विज्ञायते । प्रणाड्यापि च येन क्रियते तत् कारणं भवति । यथा, गोमयैः पचति, तुषपक्का भवन्तीति । यत्तु तैलपानवद् यजितः फलं भवतीति । अत्र ब्रूम । तैलपानस्यापि न कालान्तरे फलं भवति । धातुसाम्यं तस्य फलम् । तच्च तत्कालमेव । यच्च फलं बलपुष्ट्यादि, तत् सम्यगाहारपरिणामाद्भवति । तस्माद्विषम उपन्यासः ॥ ७ ॥ आ० नि० ॥

यदि वाऽप्यभिधानवत् सामान्यात् सर्वधर्मः स्यात् ॥ ८ ॥

यद्यप्यपूर्वं प्रयोजकं धर्माणां, तथापि सर्वधर्मः स्यात् स स पदार्थः । अभिधानवत् सामान्यात् । अभिधानं तावदेतेषां समानम् । अपूर्वमित्याभिधानवद् धर्मेणापि अस्य समानेन भवितव्यम् । वाहीकवत् । यथा, वाहीकोऽतिथिरागतः, यवान्नमस्मै प्रक्रियतामित्युक्ते, यो यो वाहीकस्तस्य तस्य यवान्नं क्रियते । यथा वा, अक्ष्यामये मुद्गौदनो भोक्तव्यः, उदरामये पयः पातव्यमिति । सर्वत्र च हि अक्ष्यामये मुद्गौदनो भुज्यते, उदरामयेऽपि पयः पीयते । एवमिहापि एकस्य अपूर्वस्य ये धर्मा श्रुतास्ते सर्वापूर्वाणां भवितुमर्हन्ति । अपि च, अरुणपराशरा नाम शाखिनः । तेषां परिचरेषु स्मृतिरूपं ब्राह्मणं भवति । ये दर्शपूर्णमासयोर्धर्मास्ते सर्वेष्टीनामग्नीषोमीयस्य च इत्यारभ्य, यावत्सर्वा प्रकृतिविकृतयोऽनुक्तान्ता इति । तच्चानुक्रमणमेतमेव न्यायं सूचयति । तस्मादपूर्वप्रयुक्तत्वेऽपि सर्वे धर्माः सर्वार्था इति ॥ ८ ॥ आ० ॥

अर्थस्य त्वविभक्तत्वात्तथा स्यादभिधानेषु पूर्ववत्त्वात्

प्रयोगस्य कर्मणः शब्दभाव्यत्वाद्विभागा-

च्छेषाणामप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ९ ॥

उपवर्णनापरिहारस्तावदुच्यते । यदुक्तं, वाहीकवदिति । अत्र
ब्रूमः । अर्थस्य त्वविभत्वात्तथा स्यादभिधानेषु । अर्थो वाहीकत्वम् ।
तद्देशसम्बन्धः, सोऽविभक्तः । सर्ववाहीकेष्वनुगत इत्यर्थः । तन्निमित्त-
श्च प्रीतिविशेषो, न पुरुषनिमित्तः । कथं ज्ञायते । पूर्ववत्त्वात् प्रयोग-
स्य । पूर्ववान् अत्र प्रयोगः । बहुशो वाहीकाश्च अवाहीकाश्च भोजिताः
तत्र अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञातमेतत् । देशनिमित्तेय यवान्नप्रियता,
न पुरुषनिमित्ता । तस्मात्तथा स्याद् वाहीकादिष्वभिधानेषु । अथेह
कर्मणः शब्दभाव्यत्वम् । नान्यतः शक्यमेतज्ज्ञातुं, कस्यापूर्वस्य धर्मा
इति । शब्देन च व्यवस्थिता विज्ञाता धर्मा । अपूर्वाणां च विभागः
अतः शेषाणामन्यत्र विहितानामन्यत्राप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ९ ॥ आ० नि० ॥

स्मृतिरिति चेत् ॥ १० ॥

अथ यदुक्तं, स्मृतिरिति । तस्य क परिहारः ? ॥ १० ॥ आ० ॥

न पूर्ववत्त्वात् ॥ ११ ॥

पूर्ववती हीयं स्मृतिः । चोदकं धर्मग्राहकं वक्ष्यति । विध्यन्तो वा
प्रकृतिवदिति । तेन प्रापितानां धर्माणामयमनुवादः । एतन्न्यायपूर्वि-
का, नाप्राप्तानां विधायिका । यत् कारण, व्यवस्था धर्माणामेतेन
न्यायेन भवति ॥ ११ ॥ आ० नि० ॥

अर्थस्य शब्दभाव्यत्वात् प्रकरणनिबन्धना-

च्छब्दादेवान्यत्र भावः स्यात् ॥ १२ ॥

इदं निगमनसूत्रम् । निगमनं च प्रतिज्ञाया हेतोश्च पुनर्वचनम् ।
तदिदमुच्यते । यस्मादेवं, तस्मादर्थस्य अग्न्यन्वाधानादे शब्दभाव्य-
त्वात्, प्रतिप्रकरणं च निबन्धनाच्छब्दादेव अन्यत्र भावः स्यात् ।
यथा, गन्धर्वाप्सरसो वा एतमुन्मादयन्ति य उन्माद्यत्येता वै गन्धर्वा-
प्सरसो यद्वाष्ट्रभृतम् । तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहेति जुहोतीत्यग्नि-
प्रकरणे उत्पन्नानां राष्ट्रभृतामुद्वाहे उपदेशः । एतेषां राष्ट्रभृतो जुहो-
त्यभ्यातानां जुहोतीति । असत्येतास्मिन् वचने यथाधिकारं व्यवति-
ष्ठेरन् धर्मा इति । एवञ्च सति अधर्मकाणि ऐन्द्राग्नादीनि । तदर्थमु-
त्तरोऽध्यायषट्कः प्रारब्धव्य इति ॥

तत्र सप्तमेन तावदैन्द्राग्नादीनां कर्मणां धर्मा सन्तीत्युच्यते । ते
चातिदेशेनेति । अतिदेशो नाम ये परत्र विहिता धर्मास्तमतीत्यान्यत्र

तेषां देश । यथा, देवदत्तस्य भोजनविधिं कृत्वा शालिसूपमांसापूपै-
र्देवदत्तो भोजयितव्य इति । तमेव विधिं यज्ञदत्तेऽतिदिशति, देव-
दत्तवद् यज्ञदत्तो भोजयितव्य इति । श्लोकमपि उदाहरन्ति—

प्रकृतात् कर्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्मसु ।

धर्मप्रदेशो येन स्यात् सोऽतिदेश इति स्थितिः, इति ॥ स च
नाम्ना वचनेन वा । तत्र नाम त्रिविधमातिदेशकं, कर्मनाम, संस्कार-
नाम, यौगिकमिति । वचनं पुनर्द्विविधं, प्रत्यक्षश्रुतमानुमानिकं च ।
तयोरानुमानिकमुपरिष्ठाद् वक्ष्यते । प्रत्यक्षश्रुतं त्विदानीमेव चिन्त्यते
॥ १२ ॥ उपसंहारः ॥ प्रयाजादिधर्माणामपूर्वप्रयुक्तताधिकरणम् ॥ १॥

अस्तीषुनामैकाहः । अपरः श्येन । तौ द्वावप्याभिचारिकौ । तत्र
इषौ कांश्चिद्धर्मान् विधाय आह, समानमितरच्छयेनेनेति । एतच्चि-
न्त्यते । किमयमनुवादः, विधिः ? इति । यदि विधिस्ततोऽतिदेश ।
श्येनधर्मान् इषौ अतिदिशति । अथानुवादस्ततो नेति । तत्र किं प्राप्त-
म् ? । तत्र सूत्रेणैवोपक्रम्यते—

समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः स्यात् ॥ १३ ॥

समानमितरच्छयेनेनेति । अत्रोत्पन्नाधिकारः स्यात् । अनुवाद
इत्यर्थः । कुत ? । पूर्ववत्त्वात् । अयमिषु पूर्ववान्, ज्योतिष्टोमपूर्व-
क । ज्यौतिष्टोमिकोऽत्र विध्यन्त इत्यर्थः । अत्र चोदकेनोत्पन्ना ज्यौ-
तिष्टोमिका धर्माः सन्ति । श्येनोऽपि ज्योतिष्टोमपूर्वक । तत्रापि ते
सन्ति । ये इषौ श्येने च समाना भवन्ति, तानधिकृत्य अयं वादो
युज्यते । तस्मादुत्पन्नाधिकारत्वादनुवादः ॥

किञ्च । इतरदिति चाभावे नोपपद्यते । इतरशब्दश्चासन्निहिते-
ऽनुपपन्नः सन्निहित एव भवति । यथा, इतर आधारो दीयताम् ।
इतरः कम्बलो दीयतामिति सन्निहितो दीयते, न प्रावारमात्रं कम्बल-
मात्रं वा । ज्यौतिष्टोमिकाश्च सन्निहिताः । तस्मात् तेषां वादः । तेषां
चेदमनुवादः । विहिता हि ते चोदकेनेति ॥ १३ ॥ पूर्व० ॥

श्येनस्येति चेत् ॥ १४ ॥

इतिचेत् पश्यसि, ज्यौतिष्टोमिकानामनुवाद इति । नैवम् । श्येन-
स्य वैशेषिकाणां लोहितोष्णीषादीनां धर्माणां विधिः । कुत । श्येन-
ग्रहणसामर्थ्यात् । एवं श्येनग्रहणमर्थवद् भविष्यति, धर्मान् विशेष-

षयत् । इतरथा अनर्थकं स्यात् । सर्वेषां हि एकाहाहीनसत्राणां ते समानाः । तत्र यावदुक्तं स्यात्, समानमितरदिति, तावदेव, समानमितरच्छेनेनेति ॥ १४ ॥ पूर्वपक्षे आशङ्क्यः ॥

नासन्निधानात् ॥ १५ ॥

नायं श्येनवैशेषिकाणां वादो युज्यते । कस्मात् । असन्निधानात् । अयमितरशब्दः सन्निहिते भवति । न च श्येनशब्देन वैशेषिका इषौ सन्निहिताः । यत्तु, श्येनशब्दो वैशेषिको भवतीति । विधिपक्षे अवैशेषिकत्वं दोषः स्यात् । अनुवादपक्षे तु नैव कश्चिद् विधीयते, किं विशेषयिष्यति ? । ज्यौतिष्टोमिकास्तु सर्वसाधारणाः सन्तः श्येनस्यापि भवन्तीत्यनुवादो युज्यते । तस्माज्ज्यौतिष्टोमिकानामेवानुवादः ॥ १५ ॥ पूर्वपक्षे आशङ्क्यानिरासः ॥

अपि वा यद्यपूर्वत्वादितरदधिकार्थे ज्यौतिष्टोमिकाद्विधेस्तद्वाचकं समानं स्यात् ॥ १६ ॥

अपि वेति पक्षान्तरपरिग्रहे । विधिरयं श्येनवैशेषिकाणां, ज्यौतिष्टोमिकानामनुवादः । कुतः । अपूर्वत्वात् । एवमपूर्वमर्थं विधास्यति । तथा प्रवृत्तिविशेषकरो भविष्यति । अनुवादः सन् अप्रवृत्तिविशेषकरोऽनर्थकः स्यात् । नन्वितरशब्दोऽयं सन्निहिते भवति । उच्यते । इतरदधिकार्थे, समानमितरत्, समानमधिकमित्यर्थः ॥ ननु सन्निहितवचनोऽयं न अधिकार्थ इति । उच्यते । न केवलमयं सन्निहितवचन एव । पूर्वोक्तसदृशमसन्निहितमपि ब्रूते । अवशिष्टं च । यदा हि वस्त्राण्यनुक्रम्य इतरशब्दः प्रयुज्यते, देवदत्ताय कम्बलो दीयतां, विष्णुमित्राय कौशेयं, यज्ञदत्ताय क्षौमम्, इतरश्चैत्रायेति । तदा वस्त्रमेव प्रदीयते, न हिरण्यं रजतं वा । इह ज्यौतिष्टोमिकेभ्योऽधिकान् धर्माननुक्रम्य इतरशब्दः प्रयुक्तः । तेन अत्राप्यधिकानेव वक्तुमर्हति । तथा अधिकवचनो भवति ॥ अथ ज्यौतिष्टोमिकान् ब्रूते । तथा सन्निहितवचनं । तत्रावश्यमन्यतरद्धेयम् । यदि अधिकार्थतां हित्वा सन्निहितार्थता आश्रीयते, अनुवादमात्रमनर्थकं भवति । श्येनशब्दश्चाविवक्षितार्थः । अथ सन्निहितार्थतां हित्वा अधिकाऽर्थता गृह्यते, न कश्चिद्दोषो भवति । तस्मात् सूत्रकार आह । इतरदधिकार्थे इति । अतो ज्यौतिष्टोमिकाद्विधेरधिकाः श्येनवैशेषि-

का ये, ते इह अतिदिश्यन्ते । तद्वाचकं समानं स्यात् । समानशब्दः
स्यादित्यर्थः । भवति श्येनशब्दश्च विवक्षितः ॥ १६ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥
समानमितरच्छ्येनेनेति श्रुत्या इषौ श्येनीयविशेषधर्मातिदेशाधिकरण-
म् ॥ २ ॥

चातुर्मास्यानां वैश्वदेवे आग्नेयादीनि हवीषि सार्थवादवाक्यैर्वि-
हितानि । धर्माश्च तेषामुक्ताः । वरुणप्रघासेषु केवलानि हवीषि
आम्नाय, यद्वैश्वदेविकानां ब्राह्मणं, तत्तेषामतिदिश्यते । एतद्ब्राह्म-
णान्येव पञ्च हवीषि, यद्ब्राह्मणानीतराणीति । तत्र किमर्थवाद-
मात्रस्यायमतिदेशः, उत सार्थवादकस्य सविधिकस्य काण्डस्येति ।
कथं पुनरर्थवादमात्रस्याऽतिदेशो भवति ? । यथा, पम्पाकुलायप्रति-
माश्च वृक्षा इति । के पुनर्विधयः, के अर्थवादाः ? । त्रेधा सन्नद्धं बर्हि-
र्भवति, त्रेधा सन्नद्ध इध्मः । नव प्रयाजा नवानुयाजा इत्येवमादयो
विधयः । वार्त्रघ्नानि वा एतानि हवीषीत्यर्थवादाः ॥ तत्रेदमुच्यते—

पञ्चसञ्चरेष्वर्थवादातिदेशः सन्निधानात् ॥ १७ ॥

पञ्च तानि हवीषि सर्वपर्वसु सञ्चरन्तीति पञ्चसञ्चराणीत्युच्य-
न्ते । तेषु पञ्चसञ्चरेष्वर्थवादमात्रस्यातिदेश इति । कुतः । सन्निधानात् ।
हविषां सन्निहिता अर्थवादाः । विधिभिरेकवाक्यसम्बद्धत्वान्न धर्म-
विधयः । किमतः । अत एतद्भवति, यत् पूर्वेषां ब्राह्मणमिति व्यपदे-
शो युज्यते । तद्धि तेषां ब्राह्मणं, येन विधीयन्ते । कोऽन्यो हविषां
ब्राह्मणस्य च सम्बन्धोऽन्यत्र विधेयविधायकभावात् । अर्थवादैश्चै-
तानि विधीयन्ते, न धर्मविधिभिः । धर्मविधिभिस्तु यानि विधीयन्ते,
न तानि हवीषि । तस्मादर्थवादानामतिदेशो, न धर्मविधीनाम् ।
अपिच वरुणप्रघासेष्वपि केचिद् वैश्वदेविका धर्मा विधीयन्ते । यथा
अग्निं मथ्नन्ति प्रसुवो भवन्तीति । तेषामतिदेशेन विहितानां पुनरा-
म्नानमनर्थकं स्यात् । यदि विधयोऽतिदिश्येरन् । तस्मादर्थवादाति-
देश इति ॥ १७ ॥ पूर्व० ॥

सर्वस्य वैकशब्धात् ॥ १८ ॥

नैतदेवम्, अर्थवादमात्रस्यातिदेश इति, सविधिकस्य सार्थवाद-
कस्य काण्डस्यातिदेश इति । कुतः । ऐकशब्धात् । समानशब्दत्वा-
दित्यर्थः । समानोऽयं ब्राह्मणमिति शब्दो विधीनामर्थवादानां च । स

यथाऽर्थवादान् गृह्णात्येवं विधीनपि गृह्णातिचेत्, तानप्यतिदिशति ।
यत्तु विधीनां हविर्भिः सम्बन्धो नास्तीति । विधेयविधायकसम्बन्धो
नास्ति, उपकारलक्षणः सम्बन्धो भविष्यति । क उपकारः । यदेषा-
मङ्गानि विदधाति । अस्तिचेत् सम्बन्धो, ब्राह्मणशब्दश्रुत्या सर्वाति-
देशो न्याय्य इति ॥ १८ ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १९ ॥

लिङ्गं च विधीनामतिदेशं दर्शयति । किं लिङ्गम् । वरुणप्रघासेषु
त्रिंशदाहुतयो वाजिनो यजन्त्याहुतीनां सम्पत्त्यै त्रिंशत्वायेति वरुण-
प्रघासे त्रिंशतमाहुतीर्दर्शयति । यदि विधयो नातिदिश्येरन्, ता
न स्युः । तस्मादतिदिश्यन्ते ॥ १९ ॥ युक्तिः ॥

विहितान्नानान्नेति चेत् ॥ २० ॥

विहितान्नानादिति यदुक्तं, तस्य कः परिहारः । आभाषान्तं
सूत्रम् ॥ २० ॥ आ० ॥

नेतरार्थत्वात् ॥ २१ ॥

अत्रोच्यते, विध्यतिदेशेऽपि सति नाग्निमन्थनादीनामन्नानमन-
र्थकम् । इतरस्य हविषोऽर्थेन भविष्यति दक्षिणवैहारिकस्य मारुत्याः ।
तस्मान्नैतज्ज्ञापकं विधीनामनतिदेशस्य भविष्यति ॥ २१ ॥ आ० नि० ॥
एतद्ब्राह्मणानीत्यादीनां पञ्चहविःषु सार्थवादविध्यतिदेशाधिकरणम् ॥ ३

एककपालैन्द्राग्नौ च तद्वत् ॥ २२ ॥

वैश्वदेवे एककपाल आम्नातः, द्यावापृथिवीय एककपाल इति ।
वरुणप्रघासेष्वपि, काय एककपाल इति । तत्रापि, ऐन्द्राग्नौ द्वा-
दशकपालो मारुत्यामिक्षा इति । तथा साकमेधेष्वप्येककपालैन्द्रा-
ग्नावाम्नातौ । ऐन्द्राग्न एकादशकपाल इन्द्राय वृत्रघ्ने चरुर्वैश्वकर्मण
एककपाल इति । तत्रेदम् आम्नातम् । एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्नः, एत-
द्ब्राह्मण एककपालो यद्ब्राह्मण इतर इतरश्चेति । तत्रेदमुच्यते ।
एककपालैन्द्राग्नौ च तद्वत् । यद्वत् पञ्चसञ्चराणि । अत्रापि स-
विधिकस्य सार्थवादकस्य काण्डस्यातिदेशः । तेनैव न्यायेनेति ।
प्राप्तिसूत्रमेतदुत्तरचिन्तार्थम् ॥ २२ ॥ एतद्ब्राह्मण इत्यनेन एकक-
पालैन्द्राग्नयोः सार्थवादविध्यतिदेशाऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिराग्रयणे सर्व-

होमापरिवृत्तिदर्शनादवभृथे च सकृद्-

द्व्यवदानस्य वचनात् ॥ २३ ॥

साकमेधे श्रूयते, एतद्ब्राह्मण एककपाल इति । तत्र चिन्त्यते । वैश्वदेविकस्यैककपालस्येदं ग्रहणम्, उत वारुणप्राधासिकस्येति । किं प्राप्तम् । वैश्वदेविकस्येति ब्रूमः । किं कारणम् । तस्य विहिता धर्माः अलङ्कृत्यअभिपूर्य्य उपांशु यष्टव्य, आवि पृष्टः कार्य्य इत्येवमादयः । वारुणप्राधासिकस्त्वधर्मकः । यस्य विहिता धर्मास्तत्रैतद् युज्यते वक्तुं, तद्वदिदं कर्त्तव्यमिति । तस्माद् वैश्वदेविकस्य ग्रहणम् ॥ नन्वेन्द्राग्नसमुच्चारणादेककपालोऽपि वारुणप्राधासिक एव स्यात् । नावश्यमेकपर्वणोरेव समुच्चारणेन भवितव्यं, नानापर्वणोरपि समुच्चारणमविरुद्धम् । तस्माद् वैश्वदेविकस्य ग्रहणम् । इति प्राप्ते उच्यते । वारुणप्राधासिकस्यैककपालस्य ग्रहणमिति । कुतः । तत एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिः । कथं ज्ञायते । आग्रयणे सर्वहोमापरिवृत्तिदर्शनात् । आग्रयणे द्यावापृथिवीयस्यैककपालस्य सर्वहोममपर्यावृत्तिं च दर्शयति । यत् सर्वहुतं करोति सा त्वेका परिचक्षा, हुतो हुत पर्यावर्त्तते सा द्वितीया । आज्यस्यैव द्यावापृथिव्यौ यजेतेति आज्ययागविधिपरे वाक्ये एककपालस्य सर्वहोममपर्यावृत्तिं च प्राप्तां दर्शयति । एतस्माद्दर्शनाद् अवभृथे च सकृद्द्व्यवदानस्य वचनाद्, अवभृथे च अवधारणं भवति । इदमैककपालस्य द्विरवद्यतीति । तेन ज्ञायते, नूनमन्यत्र न द्विरवदानमिति । तच्चैतत् सर्वं वैश्वदेविके एककपाले विहितम् । तस्मादेककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिः । किमतः ? । साकमेधिकेऽप्येककपाले वैश्वदेविका धर्माः प्राप्तास्तेषामतिदेशोऽनर्थकः । वारुणप्राधासिकस्य ये धर्मा वैशेषिका अप्राप्तास्तेषामतिदेशोऽर्थवान् । तस्माद् वारुणप्राधासिकस्य एककपालस्येदं ग्रहणमिति । उच्यते । लिङ्गमेतत् । कुतः प्राप्तिरिति । प्राप्तिमुत्तरत्र वक्ष्याम । स्वरसामैककपालामिक्षं चेत्यत्र । के पुनस्ते धर्माः । हिरण्यमय्यः ररुचः शमीमय्यो वेत्येवमादयः ॥ २३ ॥ साकमेधे वारुणप्राधासिकैककपालातिदेशाऽधिकरणम् ॥ ५ ॥ इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये सप्तमस्याऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ७ ॥ १ ॥

अथ सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ७ ॥ २ ॥

साम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथाशिष्टम् ॥ १ ॥

इदं श्रूयते- रथन्तरमुत्तरयोगीयति, कवतीषु रथन्तरं गायती-
त्येवमादीनि सामान्नायन्ते । तत्र चिन्ता । किमिह अतिदिश्यते इति ।
ननु यद् रथन्तरादिभिः शब्दैरुच्यते, तदतिदिश्यते । बाढम् । तदेव
तु न ज्ञायते, किमेभिः शब्दैरुच्यते इति । ननु सिद्धमेतद् गीतिषु
सामाख्या इति । तथा सिद्धस्य आक्षेपः करिष्यते । स एव तु निर्ण-
यो भविष्यति । यदि स एव निर्णयः, किमर्थं आक्षेपः ? । दाढ्यार्थः ।
स्थूणानिखननवत् । तत्र किं प्राप्तम् । तदुच्यते । सस्तोभस्वरकाला-
भ्यासविकारायां हिङ्गारप्रणवप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनवत्या-
मृचि गीतौ सामशब्दोऽभियुक्तैरुपचर्यते । तस्मात् संशयः । उच्यते ।
ननु गीतौ सत्यां भावाद् गानाख्यस्य संस्कारकर्मणो वाचका एते
शब्दा इत्युक्तम् । तदेवेदमुक्तमाक्षिप्यते । नेमे संस्कारस्य वाचका ।
किं कारणम् । अकर्मकाले प्रयोगात् । अकर्मकाले साम प्रयुज्यते ।
न च संस्कारकर्माणि प्रोक्षणावक्षेपणपर्यग्निकरणादीन्यकर्मकाले
प्रयुज्यन्ते । प्रयोजनाभावात् । अथ नु मन्त्रा एते, ततोऽन्वहं स्वाध्या-
योऽध्येतव्य इति नियमादकर्मकाले प्रयोगो युज्यते । तस्माद् ऋचां
नामानि ॥ किञ्च, संज्ञाभेदात् । संज्ञाभेदश्च भवति, रथन्तरं बृहदि-
त्येवमादि । स एकत्वात् संस्कारकर्मणोऽनर्थकः । एकेनैव हि तदा
पर्याप्तम् । यथा गीतिरिति । अथ ऋचां नामानि । ततस्तासां भेदात्
संज्ञापृथक्त्वं युक्तम् ॥ अपिच । यदि गानं रथन्तरं गानं च बृहत् ।
इदं रथन्तरमिदं बृहदिति पृथक्त्वेन संज्ञानिवेशो नोपपद्यते । ऋङ्-
नामत्वे तूपपद्यते ॥

किञ्च, विकारपृथक्त्वात् । प्रतिसाम च विकारपृथक्त्वात् ।
प्रतिसाम च विकारपृथक्त्वं दृश्यते । तद् एकत्वाद् गानस्यानुपपन्न-
म् । संस्कारभेदे हि विकारपृथक्त्वं दृष्टम् । तद् यथा, अवहन्तेस्त-
ण्डुलीभावः, पिषेश्चूर्णनम् । न तु एकस्य तण्डुलीभावश्चूर्णनं च ।
अथ ऋङ्नामानि एतानि । तत ऋचां भेदाद्विकारपृथक्त्वं युज्यते ।
तस्माद् ऋङ्नामानीति । तत उत्तरं पठति । साम्नोऽभिधानशब्देन
प्रवृत्तिः स्याद्यथाशिष्टमिति । साम्नोऽभिधानशब्देन यथाशिष्टं प्रवृत्तिः

स्यात् । यच्छिष्टं प्रवक्तृभिः शिष्येभ्यः । किञ्च शिष्टम् ? स्तोभादिविशिष्टा
ऋक् साम । सा प्रवर्त्तत । किं कारणम् । तस्या रथन्तरादि नामधे-
यमिति ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

शब्दैस्त्वर्थविधित्वादर्थान्तरेऽप्रवृत्तिः स्यात् पृथग्-
भावात् क्रियाया ह्यभिसम्बन्धः ॥ २ ॥

तुशब्दः पक्षनिवृत्तौ । न त्वेवं स्याद्, ऋचः प्रवृत्तिरिति । कथम् ।
इह कवतीषु रथन्तरं गायतीति कवतीनां वा कार्य्ये अभिवत्योऽति-
दिश्येरन्, कवतीनां वा उपरि आचार्य्याधेयभावेन ? । तत्र कार्य्ये
तावदतिदेशो न घटते । कुतः ? । शब्दैरर्थविधित्वात् । शब्दानामर्थ-
विधानं कार्य्यम् । न च, कवतीषु रथन्तरं गायतीति कवतीभिर्यो-
ऽर्थोऽभिधीयते. तमभिवत्यः शक्नुवन्ति वक्तुम् । तस्मान्न कार्य्याति-
देशः । आधेयत्वेऽपि न सम्भवति । पृथग्भावात् । न हि शब्दः शब्दे
समवैति, पृथगेवावतिष्ठते । अभि त्वा, कया न इति । क्रियाया हि
गानक्रियायाः शब्देन अभिसम्बन्धा भवेद् न शब्दस्य । तस्मादाधे-
यत्वेनापि नातिदेशः । अतो नायमृचः प्रदेश इति ॥२॥ पूर्वपक्षनिरासः ॥

स्वार्थे वा स्यात् प्रयोजनं क्रियायास्तदङ्ग-
भावेनोपदिश्येरन् ॥ ३ ॥

स्वार्थे वा प्रवर्त्तमाना अभिवत्यः कवतीनामङ्गभावेनोपदिश्येरन् ।
कथं पुनः कवतीषु गायतीत्यङ्गभावः शक्य उपदेष्टुम् ? । शक्यो
यथा, येन कर्मणेत्सेत्तत्र जयान् जुहुयादिति । किं पुनः प्रयोजनं
कवतीनामभिवत्यो निर्वपन्तीति ? । उच्यते । प्रयोजनमदृष्टं कल्प्यम् ।
कुतः ? । क्रियायाः । यस्मात् क्रिया श्रूयते । कवतीषु रथन्तरं गाय-
तीति । यथा प्रयाजादीनां प्रयोजनं क्रियाया ॥ उच्यते । अयमेवा-
ऽस्मिन् पक्षे दोषो, यत् प्रयोजनं क्रियायाः कल्पयितव्यम् । तस्माद-
यमपि पक्षो दुःश्लिष्टः ॥ ३ ॥

शब्दमात्रमिति चेत् ॥ ४ ॥

इति चेत् पश्यसि, कवत्यङ्गभावेन अभिवतीनामुपदेशो दुःश्लिष्टः
इति । तेन तर्हि शब्दमात्रं प्रदिश्यताम् । रथन्तरशब्दं कवतीषु प्रयु-
ज्जीत । कवती रथन्तरशब्देन अभिलपेदिति । किं कारणम् ! शब्दे

उच्चरिते, तत्र तावन्मुख्या प्रतिपत्तिः । शब्दे कार्य्यस्य असम्भवात्, अर्थे कार्य्यं विज्ञायते । यथा गामानयेति । इह तु शब्दे एव कार्य्यं सम्भवति, न अर्थे । अतोऽत्र शब्दं विज्ञास्यामः ॥ ४ ॥ पूर्व० ॥

नौत्पत्तिकत्वात् ॥ ५ ॥

पूर्वस्मादेष वादः पापीयान् । कस्मात् । औत्पत्तिकत्वात् । औत्पत्तिको हि नामिनाम्नो सम्बन्धः । यः शब्दो यस्मिन् अर्थे औत्पत्तिकेन सम्बन्धेन प्रसिद्धो, न स ततोऽन्यं प्रत्याययितुं शक्नोति । न हि गोशब्देन अश्वोऽभिधातुं शक्यते ॥ ५ ॥ पूर्व० नि० ॥

शास्त्रञ्चैवमनर्थकं स्यात् ॥ ६ ॥

एवञ्च सति अतिदेशशास्त्रमनर्थकं स्यात् । अशक्यार्थत्वात् । तस्मान्न शब्दस्यापि प्रदेशो युक्तः । वृत्तिकारस्तु मेने, गानशास्त्रमौक्थिक्यमनर्थकं स्यादिति । तस्याभिप्रायः, सत्याङ्गतौ नैतावान् प्रयासः शिष्टानामफलोऽभ्युपगन्तुं न्याय्य इति ॥ ६ ॥ युक्तिः ॥

स्वरस्येति चेत् ॥ ७ ॥

इति चेत् पश्यसि, नाम्नोऽतिदेशोऽयुक्तः इति । तेन तर्हि, स्वरस्यातिदेशो भवतु । स्वरः सामशब्देन लोकेऽभिधीयते । सुसामा देवदत्त इति । सुस्वरो देवदत्त इति । स्वरो घोषो नाद इति समानार्थाः । स सामशब्देनोच्यते । साम च रथन्तरम् । तस्मात् तस्याऽतिदेशः ॥ ७ ॥ पूर्व० ॥

नार्थाभावाच्छ्रुतेरसम्बन्धः ॥ ८ ॥

नैतदेवं, स्वरस्यातिदेश इति । कुतः । अर्थाभावात् । अर्थस्याऽभावात् । अर्थस्य अभिवर्तीस्वरस्य कवतीष्वभावात् । नन्वसन्नेव असौ अतिदेशेन भाव्यते । उच्यते । भावयितुमपि न शक्यते । न हि अभिवर्त्यक्षराणामभिव्यञ्जको नादः कवतीषु भावयितुं शक्यः । यदि भाव्येत, न कवत्यो भवेयुः । न चेद् भाव्यते, न भूतः । कवतीषु रथन्तरं गायतीत्येतस्याः श्रुते, पदान्तरेणाभिसम्बन्धो न स्यात् । तस्मान्न स्वरस्यातिदेशः ॥ ८ ॥ पूर्व० नि० ॥

स्वरस्तूत्पत्तिषु स्यान्मात्रावर्णाविभक्तत्वात् ॥ ९ ॥

तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । यद्यभिवर्तीस्वरस्य कवतीषु प्रदेशो

नोपपद्यते, अनुवादो भवतु । कवतीषु रथन्तरं गायतीति । कथम् । तदुच्यते । इह कवतीषु रथन्तरं गायतीत्यस्य वाक्यस्य द्वे वचन-
व्यक्ती भवत । कवतीषु यद् रथन्तरं, तद् गायतीत्येका । रथन्तरं
यत्, तत् कवतीषु गायतीत्यपरा । तयोर्येषा द्वितीया, रथन्तरं यत्त-
त् कवतीषु गायतीति । सा स्वरस्य सामत्वे न सम्भवतीत्युक्तम् ।
न हि अभिवतीस्वरः कवतीषु समावेशयितुं शक्य इति । पूर्वा तु स-
म्भवति । कवतीषु यद् रथन्तरं, तद् गायतीति ॥ ननु साऽपि न
सम्भवति । न हि कवतीषु रथन्तरमस्ति । अतः परमुच्यते । स्वर-
स्तूत्पत्तिषु स्यात् । स्वरस्त्वभिवतीस्वरः, कवतीनाम् उत्पत्तिषु
उच्चारणेषु स्यात् । कथम् । मात्रावर्णाविभक्तत्वात् । बहवो मात्रावर्णा-
श्चाभिवतीनां कवतीनां च अविभक्ता अभिवतीष्वपि विद्यन्ते, कव-
तीष्वपि । सोऽसावभिवतीस्वरः कवतीषु साधारणवर्णसमवेतो विद्य-
ते । तस्यानुवादोऽयं घटते । कवतीषु रथन्तरं गायतीति । तस्मात्
स्वरस्यानुवादः ॥ ९ ॥ पूर्व० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥

लिङ्गं च दृश्यते, एतस्मिन् अर्थे । अस्ति रथन्तरमुत्तरयोरिति ।
किं तल्लिङ्गं भवति । एवमाह । रथन्तरमुत्तरयोर्न पश्यामीति विश्वा-
मित्रस्तपस्तेपे, बृहदुत्तरयोर्न पश्यामीति वसिष्ठ इति । यच्च विद्यमानं
न दृश्यते, तद्दर्शनाय यत्नः क्रियते । यथा घटं न पश्यामीति प्रदीपं
करोति, न शशविषाणं न पश्यामीति । तस्मादस्त्युत्तरयो रथन्तरं
बृहच्च । तयोरनुवाद इति ॥ १० ॥ युक्तिः ॥

अश्रुतेस्तु विकारस्योत्तरासु यथाश्रुति ॥ ११ ॥

तुंशब्दः पक्षं व्यार्त्तयति । नैतदेवम् । स्वरस्यानुवाद इति । कुतः ।
एवं सति उत्तरासु विकारो न कश्चिच्छ्रुतो भवति । तदा उत्तरा
यथाश्रुता प्रयोक्तव्याः । यथा स्वाध्यायकाले श्रुता । तत्र रथन्तरमु-
त्तरयोर्गायतीत्येतदनुवादमात्रमप्रवृत्तिविशेषकरमनर्थकमेवापद्यत ।
अतो न स्वरस्यानुवादो युक्तः ॥ ११ ॥ पूर्व० नि० ॥

शब्दानां सामञ्जस्यम् ॥ १२ ॥

रथन्तरादीनां च सामशब्दानामसामञ्जस्यं स्यात् । रथन्तरमुत्त-
रयोः, बृहदुत्तरयोरिति । कथम् । तदुच्यते । अयं रथन्तरशब्दो बृह-

च्छब्दो वा स्वरस्य सामशब्दत्वे स्वरसमुदाये आनुपूर्व्या व्यवस्थिते स्वरविशेषे प्रयुक्तः । स एकदेशे भिन्नानुपूर्वे वा असमञ्जसो भवति । तस्मान्नैतद् युक्तम् । स्वरस्य सामशब्दः । तस्य चानुवाद इति ॥ अत्राह । एवं भवता सर्वे पक्षा निरुद्धाः । ततः किमप्रवृत्तिरेव ? इति । उच्यते । ऋच एव प्रदेशो भवतु । ननूक्तं, न शक्या ऋच ऋगन्तरे प्रदेश्टुमिति । बाढं, देशलक्षणा भविष्यति । कवतीषु रथन्तरं गायतीत्युच्यते । न च शक्यते कवतीषु रथन्तरं गातुम् । तत्र देशलक्षणा भवति । कवतीदेशे इति । यथा, अग्नौ तिष्ठति, कूपे तिष्ठति इति । धर्मलक्षणा वा स्यात् । रथन्तरधर्मा वा कवतीषु रथन्तरशब्देनातिदिश्यन्ते । यथा रथन्तरे प्रस्तूयमाने पृथिवीं मनसा ध्यायेदित्येवमादयः । यथा आचार्ये प्रोषिते, आचार्यानी भवतामाचार्य इत्याचार्यश्रूपा आचार्यान्यामतिदिश्यते ॥१२॥ युक्ति ॥ तथा, पूर्व०

अपि तु कर्मशब्दः स्याद्भावोऽर्थः प्रसिद्धग्रहण-

त्वाद्धिकारो ह्यविशिष्टोऽन्यैः ॥ १३ ॥

अपि तु नैवं स्याद् ऋच सामशब्दः । तस्याश्च प्रदेश इति । तथा देशलक्षणा धर्मलक्षणा वाऽऽश्रयणीया । अगतिश्चैषा यल्लक्षणापरिग्रहः । किन्तर्हि ? कर्मशब्दः स्यात् । रथन्तरादिर्गानाख्यस्य संस्कारकर्मणो वाचकः । कुतः । उक्तो न्यायो, गीतिषु सामाख्या इत्यत्र । तत्र गीतिविशिष्टायाम् ऋचि एष शब्दो दृष्टः । न चागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुत्पद्यते । तस्माद् विशेषणं तावदभिधीयते । विशेषणप्रत्ययाच्च सहचरिते विशिष्टे प्रत्ययः । अतो नास्ति ऋचः शब्देन संस्पर्श इति । तेनैव न्यायेन गीतिनामधेयमिति ब्रूमः ॥ किञ्च, प्रसिद्धग्रहणत्वात् । अयं च गायतीति शब्दो गानक्रियायां प्रसिद्धः । का पुनरसौ । शब्दस्योच्चारणविशेषः । गायति गानं करोतीति । तद्ग्रहणश्च रथन्तरादिशब्दः । तद्वचन इत्यर्थः । तेन समुच्चारणाद् द्वितीयासामर्थ्याच्च । यथा, आसारितकं गायतीति, वर्द्धमानकं गायतीति ॥ ननु शब्दवचनेनापि समुच्चारणं भवति, गाथां गायति, ऋचं गायतीति । सत्यम् । विपरिणम्य तु शब्दं, गानेन ऋचं संस्करोतीति । यथानिपतितेन अर्थेन न सम्बद्ध्यते गानं करोति ऋचमिति । तस्माद् गीतिवचनः ॥ इतश्च गीतिवचनः ।

कुतः । विकारो हि अविशिष्टोऽन्यैः । विकारश्चात्र ऋग्द्रव्यस्य दृश्यते । ह्रस्वानामक्षराणां दीर्घता, दीर्घाणां च ह्रस्वत्वम् । विवृतानां संवृतत्वं, संवृतानां विवृतत्वम् । सोऽविशिष्टोऽन्यैः संस्कारकर्मभिः । यथा अवहन्तिना ब्रीहीणां तण्डुलीभावः, पिषिणा तण्डुलानां पिष्टीभावः । तस्माच्छब्दानां संस्कारो गानाख्यो रथन्तरादिभिः शब्दैरुच्यते । तस्यायं प्रदेशो, रथन्तरमुत्तरयोगायतीत्येवमादिः ॥१३॥सि०॥

अद्रव्यश्चापि दृश्यते ॥ १४ ॥

अपि च अद्रव्यं साम दृश्यते । द्रव्यशब्दश्छन्दोगैर्ऋक्षु आचरितः । अद्रव्यम् अनृचमित्यर्थः । अनृचं साम दृश्यते, प्रजापतेर्हृदयमनृचं गायतीति । प्रजापतिहृदयं नाम साम । तद् अनृचि उत्पन्नम् । यदि ऋचि सामशब्दः, कथं प्रजापतिहृदयमनृचं स्यात् । अथ गीतेः सामशब्दस्ततो विनापि ऋचा गीतिर्भवति । तत्रैतदुपपद्यते । प्रजापतेर्हृदयमनृचं गायतीति । तस्मादपि गीतिः साम ॥१४॥युक्तिः॥

ननूक्तं, संस्कारकर्मत्वेऽनर्थकोऽकर्मकाले प्रयोग इति । तत्र ब्रूम - तस्य च क्रिया ग्रहणार्था नानार्थेषु विरूपित्वादर्थो

ह्यासामलौकिको विधानात् ॥ १५ ॥

तस्य क्रिया अकर्मकाले ग्रहणार्था शिक्षितुमभ्यसितुं च । नानार्थेषु नानाभूतेषु अर्थेषु भिन्नेष्वित्यर्थः । विरूपित्वात् । आश्रयभेदाद् विविधरूपं यद् गानं भवति । तत् प्रत्यृचं शिक्षितव्यमभ्यसितव्यं च प्रयोगप्राशुभावाय । भूमिरधिकवत् । तद् यथा, भूमिरधिको भूमौ रथमालिख्य योग्यां करोति । सा तस्य योग्या प्रयोगकाले सौकर्यमुत्पादयति । अर्थो ह्यासां रथन्तरादिसंज्ञानां न लौकिके व्यवहारे सिद्धः । यथा अवहन्त्यादीनाम् । कुतः । विधानात् । विधीयते ह्यसौ शिष्योपाध्यायसम्बन्धेन । एवं रूपं रथन्तरं भवतीति । न लौकिको विज्ञायते । तस्मान्नपरिचोदनैषा । अकर्मकाले प्रयोगादिति ॥ १५ ॥

अथ यदुक्तं, संज्ञापृथक्त्वादिति । तत्रोच्यते—

तस्मिन् संज्ञाविशेषाः स्युर्विकारपृथक्त्वात् ॥ १६ ॥

तस्मिन्नेकस्मिन्नपि गानाख्ये संस्कारे संज्ञाविशेषा भवेयुः । कुतः विकारपृथक्त्वात् । तुल्येऽपि गाने विशेषो भवति । गानविशेषाच्च संज्ञापृथक्त्वम् । यथा, आसारितकं, वर्द्धमानकमिति । अन्यथा-

लक्षणा आसारितकगीतिः, अन्यथालक्षणा वर्द्धमानकगीतिः । एव-
मिहापि अन्यथालक्षणा रथन्तरगीतिः, अन्यथालक्षणा बृहद्गीतिः ।
तस्मात् संज्ञापृथक्त्वम् ॥ १६ ॥ आ० नि० ॥

योनिशस्याश्च तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते ॥ १७ ॥

योनिश्चासौ शस्या च योनिशस्या । योनिशस्याश्च ऋचः, तुल्य-
वद् इतराभिरयोनिशस्याभिर्विधीयन्ते । याम्याः शंसति, शिपिविष्ट-
वन्ती शंसति, रथन्तरस्य योनिमनुशंसति, बृहतो योनिमनुशंसती-
ति । का तत्र तुल्यता । शंसतिशब्देनाभिधानात् । इह एतौ स्तौति-
शंसतिशब्दौ समानेऽपि स्तुत्यर्थत्वे व्यवस्थितविषयौ । प्रगीतेषु मन्त्र-
वाक्येषु स्तौतिशब्दः, अप्रगीतेषु शंसतिशब्दः । यथा प्र उ गं शंसति,
निष्केवल्यं शंसतीति । आज्यैः स्तुवते, पृष्ठैः स्तुवते इति । अतः
शंसतिशब्देन विधानादप्रगीताम् ऋचं रथन्तरस्य योनिं दर्शयति ।
यदि च गीतिः रथन्तरं, ततस्तस्य अप्रगीता ऋग् योनिः । अन्यथाऽयं
व्यपदेशो नोपपद्यते । रथन्तरस्य योनिमिति । तस्माद् गीतिषु
सामाख्या ॥ १७ ॥

अयोनौ चापि दृश्यते अतथायोनि ॥ १८ ॥

अयोनौ च साम दृश्यते । स्याल्यां सकृत्ववधीयते इत्याहुयद्
बृहद् गायत्रीषु क्रियतेऽपि चैनां रुजति । न चास्यां सम्भवतीति ।
बृहतो बृहती योनिः । तस्य गायत्रीषु प्राप्तिर्नास्ति । यदि ऋचः साम-
शब्दः । अथ नु गीतेः । ततः सा बृहद्गीतिर्गायत्रीषु वचनात् प्राप्ता ।
तस्या अयमनुवादो घटते, यद् बृहद् गायत्रीषु क्रियते इति । अतथा-
योनि च साम दर्शयति । यादृशी यस्य योनिस्ततोऽन्यादृशे यो वै
विच्छन्दसि सामोहति स ऋचं संश्रुणाति, साम वा विलिशति,
साम संश्रुणाति, ऋचं विलिशतीति । यतरद् वर्षीयस्तस्य विलेशः ।
यतरद् वर्षीयस्तस्य संशयः । तत्र गीतौ एव साम्नि युज्यते, न ऋचि ।
ऊहतिशब्दश्च गीतावेव समर्थः, न ऋचि । ऋक् चेत्, सैव यथाम्नायं
पठ्यते । तत्र नास्त्यूहप्रसङ्गः । तस्मादपि गीतौ सामशब्दः ॥ १८ ॥
युक्तिः ॥

ऐकार्थ्यं नास्ति वैरूप्यमिति चेत् ॥ १९ ॥

यदुक्तं, तस्य क्रिया ग्रहणार्था इति । तत्र परिचोद्यते । ऐकार्थ्यं

नास्ति वैरूप्यमिति । रथन्तरगीतेर्बृहद्गीतिरर्थान्तरम् । तेन रथन्तर-
गीतौ गृहीतायां बृहद्गीतिरगृहीता भवतीति युक्तो रथन्तरे गृहीते
बृहतः शिक्षार्थमकर्मकाले प्रयोगः । रथन्तरगीतेस्त्वेक एवार्थः । तस्य
योन्यां प्रयोगे शिक्षिते पुनरुत्तरासु न शिक्षितव्यम् । तासु अकर्मका-
ले प्रयोगः संस्कारकर्मत्वे न युक्तो भवति । तस्मान्न संस्कारस्य
सामशब्द इति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ॥१९॥ आ० ॥

स्यादर्थान्तरेष्वनिष्पत्तेर्यथा पाके ॥ २० ॥

स्याद् वैरूप्यम् । कुत एतत् । अर्थान्तरेषु अनिष्पत्तेः । ऋगन्तरेषु
आश्रयभेदात् । यथा पाके । यथा एक एव अयमर्थः पाको नाम ।
तस्यार्थान्तरे वैरूप्यं भवति । अन्यथालक्षण ओदनस्य पाकः,
अन्यथालक्षणो गुडस्य । येन ओदनपाको गृहीतो, न असौ
अशिक्षित्वा गुडं पक्तुं जानाति । तस्मात् तस्याप्यकर्मकाले प्रयोग
उपपद्यते ॥ २० ॥ आ० नि० ॥

शब्दानाञ्च सामञ्जस्यम् ॥ २१ ॥

एवञ्च सामशब्दानाम् ऋक्शब्दानां च सामञ्जस्यं भवति । कव-
तीषु रथन्तरं गायतीति कवतीशब्दः, ऋच एव वक्ष्यति, रथन्तर-
शब्दश्च साम । इतरथा कवतीशब्दे वा देशलक्षणा स्यात् । रथन्तर-
शब्दे वा धर्मलक्षणा । तस्माद् गीतौ सामशब्द इति ॥ २१ ॥ युक्तिः ॥
रथन्तरादिशब्दस्य गानविशेषार्थताधिकरणम् ॥ १ ॥ इति श्रीशबर-
स्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ७ ॥ २ ॥

अथ सप्तमस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ७ ॥ ३ ॥

उक्तं क्रियाभिधानंतच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात् ॥ १ ॥

नाम्ना धर्मप्रदेशं वक्ष्याम इत्यादौ प्रतिज्ञातं सोऽयमुच्यते ।
कुण्डपायिनामयने श्रूयते, मासमग्निहोत्रं जुह्वतीति । तत्रैतत् सम-
धिगतं, नैयमिकादग्निहोत्रात् कर्मान्तरमेतदिति । अधुना अग्निहोत्र-
शब्दश्चिन्त्यते । कथमयं प्रयुक्त इति, तदर्थमारभ्यते । उक्तं क्रिया-
भिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यादिति । उक्तमादौ, क्रिया-
भिधानं कर्मनामधेयम्, अग्निहोत्रशब्द इति— तत्प्रख्यं चान्यशास्त्र-
मित्यत्र । तस्यान्यत्र श्रुतौ कौण्डपायिनामयनीये जुहोतौ विधिप्रदेशः
स्याद् धर्मप्रदेशः । नैयमिकस्याग्निहोत्रस्य ये धर्मास्तेऽस्मिन्ननेन

नाम्नाऽतिदिश्येरन् । किङ्कारणम् । उच्यते । परशब्दोऽयं परत्र वृत्तः । परशब्दस्य परत्र वृत्तौ तद्वद्भावो गम्यते । स यत्र विज्ञातो भवति तत्रानूद्यते । यथा, सिंहो देवदत्त इति । यत्राविज्ञातस्तत्र विधीयते । यथा, अमी पिष्टपिण्डा सिंहाः क्रियन्तामिति । इह चाविज्ञातोऽस्य जुहोतेरग्निहोत्रवद्भावः । तस्मात् स विधीयते । मासमग्निहोत्रं जुहोतीति, अग्निहोत्रवज्जुहोतीति । कथं पुनरसति वतिप्रत्यये वत्य-
ऽर्थः शक्योऽवगन्तुमिति उच्यते । साहचर्यात् । अग्निहोत्रशब्दोऽयं कर्मणा सम्बद्धस्तत्सहचरितदोहनादिधर्मवत्तां लक्षणया शक्नोति गमयितुम् । शक्नोति चेद् गमयितुम्, प्रदेष्टुमपि शक्नोति । एव-
मन्तरेणापि वति, वत्यर्थः शक्योऽवगन्तुमिति ॥ १ ॥ सि० ॥

अपूर्वे वापि भागित्वात् ॥ २ ॥

वा अपि इति विपर्ययासेन प्रयुक्ते । अपि वा इत्यर्थः । अपि वा अपूर्वे एते उभे कर्मणी स्याताम् । न कौण्डपायिनामयनीयो जुहोति-
नैयमिकपूर्वः । साधारणं च नामधेयमुभयो । कुत । भागित्वात् । अयमपि जुहोतिर्भागी एतस्य नामधेयस्य । यथैव तत्राग्निहोत्रं जुहो-
तीति समुच्चारणम्, एवमिहापि । तत्र तुल्ये समुच्चारणे तस्यैवैत-
न्नामधेयम् । नास्येत्यत्र विशेषहेतुर्नास्ति । तस्मादुभयोः साधारणं नामेति नास्ति धर्मप्रदेशः ॥ २ ॥ पूर्व० ॥

नैतद् युक्तम् । कुत ?

नास्नस्त्वौत्पत्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

औत्पत्तिको हि नामिनाम्नोः सम्बन्धः । यन्नाम यस्मिन् अर्थे औत्पत्तिकेन सम्बन्धेन प्रसिद्धं, तस्मिन्नेव सदा विज्ञेयं, नान्यत्र च । तथा अव्यवस्थायां शब्दार्थे विश्वासो न स्यात् । उक्तम् । अन्याय-
श्चानेकार्थत्वमिति । यदा च नोभयार्थस्तदा नैयमिकं तावद् आह । तत्सादृश्यविधानार्थं चेतरत्रापि प्रयोग उपपद्यते इति नास्तीतराभि-
धानत्वे हेतुः । तस्माद् विधिप्रदेशः स्यात् ॥ ३ ॥ उत्तरम् ॥

अत्राह । कस्मात् पुनस्तन्नामधेयमिदमिह प्रयुक्तमित्युच्यते, न पुनरेतन्नामधेयं तत्रेति । तत आह—

प्रत्यक्षाद् गुणसंयोगात् क्रियाभिधानं स्यात्तद-
भावेऽप्रसिद्धं स्यात् ॥ ४ ॥

नैयमिकेऽग्निहोत्रे प्रत्यक्षो गुणसंयोगः । प्रत्यक्षविहिता धर्माः सन्ति । इत्थं दोग्धि, इत्थं श्रपयति, चतुरुन्नयति, खादिरी अग्निहोत्र-समिद्भवति, इत्थं जुहोति । एवं प्रत्यक्षाद् गुणसंयोगान्नैयमिकस्य तद् नामधेयमिह प्रयुज्यमानं दोहनादि क्रियाभिधानं स्यात् । धर्मप्रदेश-कमित्यर्थः । अस्य पुनर्जुहोतेर्न केचिद् धर्माः सन्ति । तदभावे तेषां धर्माणामभावे अप्रसिद्धं स्यात् । न प्रज्ञायेत, किमर्थमयमग्निहोत्र-शब्द इह प्रयुक्त इति ॥

एवं वा । प्रत्यक्षो गुणसंयोगो, नैयमिकस्य द्रव्यदेवतासंयोगः । दध्ना जुहोति, पयसा जुहोति, अग्नये च प्रजापतये च सायं जुहो-तीति । एतस्मात् प्रत्यक्षाद्गुणसंयोगात् क्रियाभिधानं स्यात् । कर्म-नामधेयम् । इत्थंरूपो जुहोतिरग्निहोत्राख्य इति । अथेतरजुहोते रूपं नास्ति । तदभावेऽप्रसिद्धं स्याद्, न ज्ञायेत कीदृशं तदग्निहोत्र-मिति ॥ ननु मासोऽस्य रूपं भविष्यति । न मासः कर्माङ्गं, कर्त्तृ-धर्मः सः । अपि च । अग्निहोत्रं तु मासे विधीयते, न मासेन अग्नि-होत्रं रूप्यते । तस्मान्नैयमिकस्यैतन्नामधेयमितरत्र तद्वदतिदेश इति ॥ ४ ॥ आ०नि० ॥ अग्निहोत्रादिनाम्ना धर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥

किमेष एवोत्सर्गः । सर्वे कर्मनाम, अन्यत्र श्रूयमाणं धर्माणां ग्राहकमिति । एवं खलु प्राप्तम् । एवं प्राप्ते इदम् आरभ्यते—

अपि वा सत्रकर्मणि गुणार्थेषा श्रुतिः स्यात् ॥ ५ ॥

गवामयने श्रूयते, वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयम् अहर्भवती-ति । अस्ति तु द्वादशाहे प्रथमम् अहः प्रायणीयं नाम । प्रायणीयो-ऽतिरात्रे इति । तयोर्नानात्वं तेनैव न्यायेन सिद्धम् । प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वमिति । तत्रायं प्रायणीयशब्दः परत्रापि श्रूयमाणो न धर्माणां ग्राहकः । किन्तर्हि ? गुणार्थेषा श्रुतिः । कथम् । लक्षणया नामधेयं धर्माणां ग्राहकमुक्तम् । असति च श्रुत्यर्थे लक्षणार्थो ग्राह्यः । इह तु श्रुत्यर्थ एव सम्भवति । गुणार्थ एष शब्दः । गुणेन क्रिया-योगेनातस्मिन् कर्मणि श्रुत्यैव प्रयुज्यते । प्रयन्ति अनेनेति प्रायणीयं, प्रवर्त्ततेऽनेन सत्रमिति । वाक्यशेषश्चास्यैतमेवार्थमाह । ज्योतिरेव पुरस्ताद्धातीति । येन ज्योतिः प्रायणीयं भवति, तेन ज्योतिः पुर-स्तात् क्रियते इत्यर्थो, ज्योतिरेव पुरस्ताद् दधातीति । तस्मान्नाय-

मतिदेशः ॥ ५ ॥ प्रायणीयेति नाम्ना धर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ २ ॥

विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वाज्ज्यौतिष्टोमिकानि

पृष्ठान्यस्ति च पृष्ठशब्दः ॥ ६ ॥

विश्वजित् सर्वपृष्ठो भवतीति श्रूयते । तत्र विचार्यते । किमय-
मनुवादः, विधिः ? इति । किं प्राप्तम् । अनुवाद इति । कुतः । यो
हि असर्वपृष्ठस्तस्य सर्वपृष्ठता विधेया । यस्तु सर्वपृष्ठ एव, तस्य
तथा किं विहितया । अयं च सर्वपृष्ठ एव । कथम् । तत्पूर्वकत्वात् ।
ज्यौतिष्टोमपूर्वकत्वात् । ज्यौतिष्टोमिकानि स्तोत्राणि अत्र प्राप्यन्ते ।
तेषु माहेन्द्रस्तोत्रादीनि चत्वारि सन्ति । तानि सर्वाणि अस्य । तैरयं
सर्वपृष्ठो भवति । ननु न तानि पृष्ठानि । उच्यते । अस्ति च पृष्ठ-
शब्दः । तेषु अस्ति पृष्ठशब्दः । सप्तदशानि पृष्ठानीति । तस्मादनुवादः
॥ ६ ॥ पूर्व० ॥

षड्हाद्वा तत्र हि चोदनाः ॥ ७ ॥

नायमनुवादः, किन्तर्हि । विधिः । अनुवादोऽप्रवृत्तिविशेषकरोऽन-
र्थकः स्यात् । अपि च ज्यौतिष्टोमे न पृष्ठबहुत्वमस्ति, यस्यायमनुवादः
स्यात् । षडहे तु तदास्ति । तत्र हि चोदना, पृष्ठानां रथन्तरं पृष्ठं भव-
तीत्येवमाद्याः । तस्मात् षडहिकानामतिदेशको विधिरिति ॥ ७ ॥ सि०

लिङ्गाच्च ॥ ८ ॥

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति । पवमाने रथन्तरं करोत्यार्भवे बृहत् ।
मध्ये इतराणि । वैरूपं होतुः साम, वैराजं मैत्रावरुणस्य, रैवतं ब्राह्म-
णाच्छंसिनः, शाकरमच्छावाकस्येति विनिवेशपरे वाक्ये षडहिकानि
पृष्ठानि दर्शयति ॥ ८ ॥ युक्तिः ॥

उत्पन्नाधिकारो ज्यौतिष्टोमः ॥ ९ ॥

अथ यदुक्तम्, अस्ति च पृष्ठशब्द इति । तत्र ब्रूम । न त्वेष
औत्पत्तिकः पृष्ठशब्दः । उत्पन्नानां स्तोत्राणामसौ अधिकारः । या-
न्येतानि पृष्ठानीति । ज्ञाते च तेषां पृष्ठत्वे, तदुपपद्यते न च तत्र ज्ञात-
म् । कथं तर्हि अयमनुवादः । लिङ्गसमवायात् । एकं तत्र माहेन्द्र-
स्तोत्रमिति । षडहिकानां पुनः पृष्ठत्वं ज्ञातम् । कथम् । तत्र हि
चोदनेत्युक्तम् । तेषां वादे, श्रौत पृष्ठशब्दस्यार्थः परिगृहीतो भवति ।

इतरथा लाक्षणिकः । तस्मात् षाड्हिकानां प्रदंश इति ॥९॥आ०नि०॥

द्वयोर्विधिरिति चेत् ॥ १० ॥

इति चेत् पश्यसि, षाड्हिकानां पृष्ठानां विधिरिति । नैतद् युक्तम् । किं कारणम् । द्विकर एवं सर्वपृष्ठशब्दोऽभ्युपगम्यते । पृष्ठानि च विदधाति । तेषां च सर्वत्वम् । अस्तु । को दोषः । असम्भव इत्याह । यदि पृष्ठशब्दः पृष्ठानि विदधाति, सर्वशब्देन न शक्यते विशेषयितुम् । अथानुवदति, तथा शक्यते । पृष्ठानि त्वविहितानि भवन्ति । तेषु असत्सु कस्येदं सर्वत्वं विधीयते । उभयक्रियायाश्च असम्भवः ॥ अथात्र बृहदूरथन्तरयोर्विकल्पेन प्राप्तयोः सामस्त्यं केवलं विधीयते, सर्वपृष्ठो भवतीति । उभे अपि बृहदूरथन्तरे भवतो, नैकमिति । ततोऽयं दोषो न भवति । तस्माद् द्वयोरधिकारः ॥१०॥आ०

न व्यर्थत्वात् सर्वशब्दस्य ॥ ११ ॥

नैवमेतत् । कुतः । व्यर्थत्वात् सर्वशब्दस्य । एवं सति सर्वशब्दो व्यर्थो भवति अर्थशून्यः । अयं हि बहुविषयो द्वयोर्न युज्यते । षाड्हिकानां तु विधाने नैष दोषः । ननु च तत्रापि द्विकर शब्दो भविष्यति । उच्यते । न भविष्यति । सर्वत्वं केवलं पृष्ठानां विधास्यति, न पृष्ठानि । ननूक्तं, पृष्ठेष्वसत्सु कस्येदं सर्वत्वं विधीयते ? इति । उच्यते । पृष्ठानां सर्वत्वं हि विहितम् । तत् सम्पादयितव्यम् । न च पृष्ठान्यऽकुर्वता तत् सम्पादयितुं शक्यते । तत्रार्थात् पृष्ठानि करिष्यति । एवं न द्वर्थः शब्दो भविष्यति । सर्वशब्दश्च समर्थितः । तस्मात् षाड्हिकानामतिदेश इति ॥ ११ ॥ आ० नि० ॥ सर्वपृष्ठशब्देन षट्-पृष्ठानामतिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तथावभृथः सोमात् ॥ १२ ॥

वरुणप्रधासेषु श्रूयते । वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीति । तत्र सन्देहः । किं दार्शपूर्णमासिके अपां व्युत्सेके तुषनिष्कासं विधीयते, उत सौमिकादवभृथाद्धर्मातिदेश इति । किं युक्तम् । दार्शपूर्णमासिके गुणविधिः । एवं सन्निहितप्रत्ययोऽनुगृह्यते । सन्निहितो हि असौ चोदकेन प्रापितः । ननु नासौ अवभृथः । उच्यते । अस्ति तत्रावभृथशब्द इति । एष वै दार्शपूर्णमासयोरवभृथ इति । एवं प्राप्ते इदमाह ॥ तथाऽवभृथः सोमात् ॥ यथा षड्हात् पृष्ठानाम्

अतिदेशः । एवं सौमिकाद् अवभृथादिह धर्मातिदेशः । कुतः । अभि-
हितो न्यायः । उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्या-
दिति ॥ १२ ॥ सि० ॥

प्रकृतेरिति चेत् ॥ १३ ॥

अथ यदुक्तं, दार्शपूर्णमासिके अवभृथे गुणविधिर्भवत्विति ।
तस्य कः परिहारः ? इत्याभाषान्तं सूत्रम् ॥ १३ ॥ आ० ॥

न भक्तित्वात् ॥ १४ ॥

नैतद् युक्तम् । कुतः । यतो नास्ति दर्शपूर्णमासयोरवभृथः । नन्वेव
एव दर्शपूर्णमासयोरवभृथ इति श्रूयते । सत्यं श्रूयते, न त्वेवमव-
भृथत्वमस्य भवति । कथम् । उच्यते । एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथ
इत्येतस्य वाक्यस्य द्वयी वचनव्यक्तिः । निर्ज्ञातावभृथत्वस्य पदार्थस्य
वा दर्शपूर्णमाससम्बन्ध उच्यते । यथा देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पुत्र इति
निर्ज्ञातपुत्रत्वस्य देवदत्तस्य यज्ञदत्तसम्बन्ध उच्यते । निर्ज्ञातसम्बन्ध-
स्य वा अनिर्ज्ञातावभृथत्वस्य अवभृथत्वम् । यथा, अयमाग्नौ यज्ञदत्तस्य
पुत्र इति । निर्ज्ञातयज्ञदत्तसम्बन्धस्याग्नपुत्रत्वमुच्यते । तदस्यापां
व्युत्सेकस्य दर्शपूर्णमाससम्बन्धः प्रकरणान्निर्ज्ञातो, न अवभृथत्वम् ।
अतोऽस्यावभृथत्वमुच्यते । न चायमवभृथः ॥ नन्वयमप्यवभृथो भ-
वतु । नैतद् युक्तम् । अन्यायो हि अनेकार्थत्वम् । कथं तर्हि शब्द-
प्रयोगः । सादृश्यात् । किं सादृश्यम् । अप्सु सम्बन्धः । स एष
भक्त्या प्रशंसावादोऽपां व्युत्सेकस्य, अवभृथ इवायमिति । यथा आग्ने
पुत्रवादः । तस्मान्नास्ति दर्शपूर्णमासयोरवभृथः । अतो नात्र गुण-
विधिः ॥ १४ ॥ आ० नि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति । एवमाह । नायुर्दो
जुहोति, न साम गायति, न वा गमनमन्त्रं जपतीति । सौमिकाव-
भृथधर्माणां प्रतिषेधं ब्रुवन् तद्धर्मप्राप्तिं दर्शयति । तस्मात् सौमिकाद्
अवभृथाद्धर्मप्रदेश इति ॥ १५ ॥ ॥ युक्तिः ॥ अवभृथनाम्ना सौमिक-
धर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

द्रव्यादेशो तद्द्रव्यः श्रुतिसंयोगात् पुरोडाश-

स्त्वनादेशो तत्प्रकृतित्वात् ॥ १६ ॥

वारुणप्राधासिकोऽवभृथः सौमिकाद् अवभृथाद्धर्माणां ग्राहक इत्युक्तम् । तत्रेदं चिन्त्यते । किं पुरोडाशद्रव्यकोऽसौ, उत तुषनिष्कासद्रव्यक इति । कुतः । नाम्ना पुरोडाशः प्राप्यते । ननु प्रत्यक्षश्रुतं तुषनिष्कासम् । सत्यं प्रत्यक्षश्रुतं, न तु शक्यते विधातुम् । अवभृथोऽत्र विधीयते । अवभृथं यन्तीति । यदि तुषनिष्कासमपरं विधीयते, ततो वाक्यं भिद्येत । अवभृथं यन्ति । तच्च तुषनिष्कासेनेति । तुषनिष्कासश्रवणमिदानीं किमर्थम् । अनर्थकम् । सम्बन्धाभावात् ॥ एवं प्राप्ते ब्रूम । द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः । द्रव्यादेश एतस्मिंस्तुषनिष्कासेन अवभृथं यन्तीति । तद्द्रव्यः स्यात्, तुषनिष्कासद्रव्यः । कुतः । श्रुतिसंयोगात् । तुषनिष्कासप्रत्यक्षश्रुतं, पुरोडाशस्त्वानुमानिकोऽतिदेशेन प्राप्यते ॥

ननु पुरोडाशोऽपि प्रत्यक्षश्रुतो नाम्ना । यद्यपि प्रत्यक्षश्रुतः, सामान्येन तु प्राप्यते । तुषनिष्कासं तु विशेषेण बाध्यते च सामान्यं विशेषेण । अपिच लक्षणया पुरोडाशो गम्यते, श्रुत्या तुषनिष्कासम् । श्रुतिलक्षणयोश्च श्रुतिन्याय्या । तस्मात् तुषनिष्कासद्रव्यक इति । अथ यदुक्तं, न सम्बध्यतेऽवभृथेन तुषनिष्कासम् । वाक्यभेदप्रसङ्गादिति । तत्र ब्रूम । यद्यवभृथं विहाय तुषनिष्कासं विधीयते, ततो वाक्यभेदः स्यात् । तुषनिष्कासद्रव्यकोऽपूर्वोऽवभृथश्चोद्यते । तथा, सगुणकर्मविधानमविरुद्धम् । अविधीयमाने च तुषनिष्कासे तद्ग्रहणमनर्थकमेव स्यात् । तस्मात्तुषनिष्कासद्रव्यकः । पुरोडाशस्त्वनादेशे तत्प्रकृतित्वात् । यद्यत्र प्रत्यक्षश्रुतं न द्रव्यं स्यात्, ततः पुरोडाशस्तुषप्रकृतित्वात् स्यात् । अत्र तु प्रत्यक्षश्रुतं तुषनिष्कासम् । तस्मान्न पुरोडाशः ॥ १६ ॥ वारुणप्राधासिकावभृथस्य तुषनिष्कासद्रव्यकत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

आतिथ्ये श्रूयते, वैष्णवो नवकपालो भवतीति । तथा राजसूये, पूर्वस्मिंस्त्रिसंयुक्ते वैष्णवस्त्रिकपाल इति । तत्र विचारः । योऽयं त्रिसंयुक्तं वैष्णवस्त्रिकपाल इति वैष्णवशब्दः, अयम् आतिथ्यधर्माणां ग्राहको, न ? इति । किं युक्तम् । ग्राहक इति । कुतः । विहितधर्मके कर्मणि दृष्टः शब्दोऽन्यस्मिन् अविहिते श्रूयमाणो ग्राहकः इत्युक्तम् । उक्तं क्रियाभिधानम् इति । तत्रायमपि विहितधर्मकः आतिथ्ये दृष्टः । इदानीमविहितधर्मके त्रिसंयुक्ते दृश्यते । तस्माद्

धर्माणां ग्राहक इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—

गुणविधिस्तु न गृहीयात् समत्वात् ॥ १७ ॥

गुणविधिरयम्, आतिथ्यस्य गुणं विष्णुदेवतासंयोगं विदधाति । स एष धर्मान् ग्रहीतुं न शक्नोति । कुतः । समत्वात् । समो हि अयमातिथ्ये त्रिसंयुक्ते च । यथा तत्र विष्णुदेवतां विदधाति । एवमत्रापि । श्रुत्यर्थासम्भवाच्च लक्षणया धर्माणां ग्राहक कल्प्यते । इह च प्रत्यक्षश्रुत्यर्थ एव सम्भवति देवताविधिः । तस्मान्नायं ग्राहक इति ॥ १७ ॥ वैष्णवशब्दादातिथ्ये धर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

निर्मन्थ्यादिषु चैवम् ॥ १८ ॥

पशौ अग्नीषोमीये धर्मवान् निर्मन्थ्योऽग्निराम्नातः । साध्या वै देवा इत्यारभ्य अग्नौ श्रूयते, निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीति । तथा, दर्शपूर्णमासयोर्बर्हिराज्ये धर्मवती । पशौ श्रूयते, बर्हिषा यूपवटम-वस्तृणातीति, आज्येन यूपमनक्तीति । तत्र सन्देहः । किं निर्मन्थ्या-दयः शब्दा धर्माणां ग्राहकाः, न ? इति । तत्र अधिकरणातिदेशः क्रियते । निर्मन्थ्यादिषु चैवम् । यथा वैष्णवशब्दे । अत्राप्ययं यौगि-को निर्मन्थ्यशब्दः, सद्योनिर्मथितमग्निमाह । तथा बर्हिराज्यमिति द्रव्यशब्दौ । ते द्वयोऽपि स्वार्थं विधाय कृतार्था भवन्ति, धर्मान् ग्रहीतुं न शक्नुवन्ति । तस्मान्न ग्राहकाः ॥ १८ ॥ निर्मन्थ्यादिशब्दै-र्धर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

चातुर्मास्येषु श्रूयते— द्वयोः प्रणयन्ति, तस्माद् द्वाभ्यामेतीति । अस्ति तु सोमे प्रणयनं धर्मवत् । तथा दर्शपूर्णमासयोरधर्मकम् । तत्र सन्देहः । किं सौमिकमेतत् प्रणयनम्, उत दार्शपौर्णमासिकमिति । तत्र सूत्रेणैवोपक्रमः—

प्रणयनन्तु सौमिकमवाच्यं हीतरत् ॥ १९ ॥

सौमिकमेतत् प्रणयनम् । किं कारणम् । अवाच्यं हीतरद् दार्श-पौर्णमासिकम् । चोदकेन प्राप्तत्वात् । कथं पुनरयं प्रणयतिशब्दः, प्रणयनमात्रवचनं सन् सौमिकं प्रणयनविशेषं शक्नोति वक्तुम् । लक्षणयेति ब्रूमः । तीर्थशब्दवत् । तद् यथा तीर्थशब्दस्तीर्थमात्रव-चनः सस्तीर्थविशेषं धर्मसाधनं कदाचिद् ब्रूते, तीर्थयात्रां गत इति ॥ १९ ॥ पूर्व० ॥

उत्तरवेदिप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २० ॥

न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपवयन्ति न सुनासीरीये इति । प्राप्तिपूर्वो हि प्रतिषेधो भवति, सौमिके च प्रणयने उत्तरवेदिर्न दार्शपौर्णमासिके ॥ २० ॥ युक्तिः ॥

प्राकृतं वाऽनामत्वात् ॥ २१ ॥

प्राकृतं वा एतत् प्रणयनं, दार्शपौर्णमासिकम् । कुतः । अनामत्वात् । प्रणयनशब्दः सौमिकस्य प्रणयनस्य न नामधेयम् । नैतत् तस्य वाचकमित्यर्थः । यद्ययं तस्य वाचकः स्यात्, ततस्तदिह ब्रूयात् । इदं तु पदार्थनामधेयं, पदार्थस्य प्राङ्मनयनस्य वाचकम् । तदिह शक्नोत्यग्नेः प्राचीनं नयनं वक्तुम् । तच्चह अस्त्येव । तस्मात् तस्य वाचकः । एवं सन्निहितप्रत्ययो न बाधितो भवति ॥

अथ यदुक्तं, तीर्थशब्दवद् भविष्यतीति । अत्र ब्रूमः । तीर्थशब्दोऽपि तीर्थमात्रमेव ब्रूते । तीर्थयात्रां गत इति तु उक्त्वा कानिचित्तीर्थानि अनुक्रान्तानि । यतोऽसौ तद्विशिष्टार्थो विज्ञायते । यत्र तु केवलः प्रयुज्यते, तत्र तीर्थमात्रमेव ब्रूते । यथा, तीर्थे स्नाति तीर्थमेव हि समानानां भवतीति । अपि च सम्भवति श्रुत्यर्थे, लक्षणाऽर्थोऽग्राह्यः । सम्भवति चात्र श्रुत्यर्थः । तस्मान्न लक्षणार्थो ग्राह्य इति ॥ २१ ॥ सि० ॥

परिसङ्ख्यार्थं श्रवणं गुणार्थमर्थवादो वा ॥ २२ ॥

तत्राह । यदुक्तम्— अवाच्यं हीतरदिति । तस्य कः परिहारः । उच्यते । परिसङ्ख्यार्थं वा स्यात् । द्वयोः प्रणयन्ति, न चतुर्विंशति । गुणार्थम् । अर्थवादार्थं वा । तस्माद् द्वाभ्यामेतीति । तत्र परिसङ्ख्यार्थां तावत् त्रयो दोषाः । गुणोऽपि न कश्चिद् विधीयते । परिशेषादर्थवादार्थम् । नन्वर्थवादोऽपि निष्प्रयोजनः । प्रणयनस्य प्राप्तत्वात् । अर्थवादस्य प्रयोजनमुत्तरस्मिन्नधिकरणे वक्ष्याम । मध्यमयोर्वा गत्यर्थवादादिति ॥ २२ ॥ आ० नि० ॥ द्वयोः प्रणयन्तीत्यनेन सौमिकधर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधात् ॥ २३ ॥

द्वयोः प्रणयन्तीति श्रूयते । तत्र सन्देहः । कतरयोर्द्वयोरिति । अनियमे प्राप्ते, उच्यते । प्रथमोत्तमयोः प्रणयनम् । कुतः । उत्तर-

वेदिप्रतिषेधात् । तत्रोत्तरवेदि प्रतिषिद्ध्यते । न वैश्वदेवे उत्तरवेदि-
मुपवयन्तीति, न सुनासीरीये इति । अस्मिन् प्रणयने उत्तरवेद्या-
मग्निनिधानं विहितम् । अतो यत्र प्रणयनं, तत्रोत्तरवेदिप्राप्तिः ।
प्राप्तौ च सत्यां प्रतिषेधः । प्रथमोत्तरयोश्चासौ । तस्मात् तयोः प्रणयन-
मिति ॥ २३ ॥ पूर्व० ॥

मध्यमयोर्वा गत्यर्थवादात् ॥ २४ ॥

मध्यमयोर्वा पर्वणोः प्रणयनम् । कुत । गत्यर्थवादात् । गत्यर्थ-
वादेनैतद् द्वयोः प्रणयनमुच्यते । तस्माद् द्वाभ्यामेतीति । ऊरू सं-
स्तुते वा एते पर्वणोः, ऊरू वा एतौ यज्ञस्य, यद् वरुणप्रघासाश्च
साकमेधाश्चेति । ऊरू च गमनसाधने तत्रैवं स्तुतिसम्बन्धो विज्ञा-
यते । ऊरू यज्ञस्य, वरुणप्रघासाश्च साकमेधाश्चेति, तयार्द्वयोः प्रण-
यन्ति । तस्माद् द्वाभ्यामूरुभ्यां यज्ञं समाप्तिं याति । प्रणयनेन हि
तौ बलवन्तौ भवतः । अङ्गभूयस्त्वादिति । एतत् तदर्थवादस्य प्रयो-
जनम् ॥ २४ ॥ सि० ॥

अथ यदुक्तम्, उत्तरवेदिप्रतिषेधादिति । तत्र ब्रूमः—

औत्तरवेदिकोऽनारभ्यवादप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

अनारभ्य कश्चित् पर्वविशेषं चातुर्मास्येषूत्तरवेदिराम्नाता—
उपात्रं वपन्तीति । तस्यानारभ्य विधेरयं प्रतिषेधः । ननु वरुणप्रघा-
सानां गुणवाक्यप्राप्तौ एव अयं तेषामेव अत्र इति वादः स्यात् । नै-
तदेवम् । प्रकरणाच्चातुर्मास्यानामेव । यदि वरुणप्रघासानां वादः
स्यात्, तत्र प्रतिषेधे त्रीण्यापि पर्वणि उत्कीर्त्तयेत् । अथोच्येत, द्वयोः
पर्वणोर्वादो भवत्विति । अत्र ब्रूमः । न द्वयोः पर्वणोः प्रकरणं, चातुर्मा-
स्यानां वा प्रकरणं, वरुणप्रघासानां वा । वरुणप्रघासानां द्वयोः प्र-
करणे पर्वणोरुत्कीर्त्तनं प्रतिषेधे न स्यात् । तस्माच्चातुर्मास्यानामेव
वादः । नन्वेवमपि अर्थवादेनैतज्ज्ञातं, मध्यमयोः प्रणयनमिति ।
किमर्थं प्राप्तस्य प्रणयनस्य पुनः श्रवणमिति । अत्र प्रयोजनं नोक्तम् ।
अस्ति प्रयोजनेऽन्यस्मिन् परिसङ्ख्यार्थमेव भवति । तत्र दोषा
उक्ताः । तस्माद् गुणार्थमेवैतच्छ्रवणम् । ननु नास्ति कश्चिद् गुणः ?
उच्यते । गुणः श्रूयते, उत्तरवेद्यामग्निनिधानम् । तस्मात् तदर्थः

पुनः श्रुतिः ॥ २५ ॥ आ० नि० ॥ द्वयोः प्रणयन्तीत्यनेन मध्यमयोर्द्वयोः प्रणयनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

स्वरसामैककपालामिक्षाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ २६ ॥

गवामयने श्रूयते, अभितो दिवाकीर्त्यमहस्त्रयः स्वरसामानो भवन्तीति । तेषां विशेषधर्मा आम्नाताः । यथा, सप्तदशा भवन्ति, सन्ततयाऽतिग्राह्या गृह्यन्ते इत्येवमादयः । पुनरन्यत्र श्रूयते, पृष्ठयः षडहो द्वौ स्वरसामानौ इति । तथा वैश्वदेवे श्रूयते, द्यावापृथिव्य एककपाल इति । तत्र आम्नाता विशेषधर्माः, सर्वहुतं जुहोत्यपर्यावर्त्तयज्जुहोतीति । पुनरपरत्र, काय एककपाल इति । तत्रैव श्रूयते । वैश्वदेव्यामिक्षा इति । तत्रापि विशेषधर्माः केचिद् आम्नाताः । पुनरन्यत्र, मैत्रावरुणी आमिक्षा इति । तत्र सन्देहः । किं स्वरसामशब्दोऽन्यत्र श्रूयमाणो गवामयनिकेभ्यः स्वरसामभ्यो धर्माणां ग्राहकः ? उत नेति । एवमेककपाल मिक्षाशब्दावपि ॥

तत्र गुणविधिस्तु न गृह्णीयात् । समत्वादित्यग्रहणे प्राप्ते, इदमुच्यते । स्वरसामैककपालामिक्षाश्च धर्माणां ग्राहकम् । किं कारणम् । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं तत्र तादृशं दृश्यते । येन ज्ञायते, सर्वे एते धर्माणां ग्राहका इति । स्वरसामसु तावत् पृष्ठयः षडहो द्वौ स्वरसामानौ इत्युक्त्वा आह । तत्र यत्तृतीयं सप्तदशमहस्तत् त्रयस्त्रिंशस्य स्थानमभिपर्याहरन्ति, स उत्तराणां स्तोमानामव्यवायाय त्रयाणां च सप्तदशानाम् अनूचीनताया इति । यद्येतौ स्वरसामानौ, गवामायनिकानां धर्माणां ग्राहकौ, तत्रैतावपि सप्तदशौ । तथाऽत्र त्रयः सप्तदशा अनूचीना भवन्ति । तत्रैतद्वचनं युज्यते । त्रयाणां सप्तदशानामनूचीनताया इति ॥ तथा आग्रयणे, द्यावापृथिव्यमेककपालं विधाय आह, यत् सर्वहुतं करोति, सा त्वेका परिचक्षा, हुतो हुनः पर्यावर्त्तते सा द्वितीया । आज्यस्यैव द्यावापृथिव्यौ यजेतेति आज्यविधिपरे वाक्ये सर्वहोममपर्यावृत्तिश्च वैश्वदेविकौ धर्मौ प्राप्तौ दर्शयति ॥ तथा मैत्रावरुण्यामामिक्षायां न वाजिनेन प्रचरन्तीति वाजिनेज्यां वैश्वदेविकं धर्मं प्रतिषेधस्ततो धर्मप्राप्तिं दर्शयति । एतेभ्यो लिङ्गेभ्य एतज्ज्ञायते, यथास्वं धर्माणां ग्राहका इति । प्रतिपत्त्यर्थकर्म वाजिनेज्यां स्विष्टकृत्तुल्यां मत्वा एतदुक्तम् । आह । लिङ्ग-

मपदिष्टम् । कुतः प्राप्तिरिति ? । उच्यते । लक्षणया प्राप्तिर्लिङ्गाच्च
लक्षणापरिग्रहः ॥ २६ ॥ सि० ॥

चोदनासामान्याद्वा ॥ २७ ॥

स्वरसामत्वसामान्याद्, एककपालत्वसामान्याद्, आमिक्षासा-
मान्याद्वा यस्य लिङ्गम्, अर्थसंयोगादित्यनेन प्राप्तिरिति ॥ २७ ॥
हेतुः ॥ स्वरसामादिशब्देन धर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १० ॥

क्वचिच्छ्रूयते—वासो ददाति, अनो ददातीति । तत्र विचा-
र्यते । किं वाससोऽनसश्च क्रिया प्राप्यते, उत नेति । तत्राह । एवं
तावद् नः परीक्ष्यम् । किं कर्मनिमित्तावेतौ शब्दौ, उत आकृतिनि-
मित्ताविति । यदि कर्मनिमित्तौ, ततः प्राप्यते । अथाकृतिनिमित्तौ,
ततो न ? इति । किं तावत् प्राप्तम् । कर्मनिमित्ताविति । कुतः । कर्मा-
गमे तद्दर्शनात् । यदा तस्मिन् द्रव्ये दारुणि सूत्रे वा दारुकारेण
तन्तुवायेन वा कर्म कृतं भवति, तदैतौ शब्दौ प्रवर्त्तन्ते, न प्राक् । अतो
विज्ञायते, कर्मनिमित्ताविति । यदा कर्मनिमित्तौ, तदेतदारभ्यते—

कर्मजे कर्म यूपवत् ॥ २८ ॥

कर्मजे एतस्मिन् वासआदौ द्रव्ये श्रूयमाणे, कर्म प्राप्यते । कथ-
म् । यूपवत् । यथा यूपशब्दो जोषणादिक्रियानिमित्तः । स यत्र
श्रूयते, तत्र जोषणाद्या क्रियाः प्राप्यन्ते । एवमिहापीति ॥ २८ ॥ पूर्व० ॥

रूपं वाऽशेषभूतत्वात् ॥ २९ ॥

अत्रोच्यते, नैतौ कर्मनिमित्तौ । किं कारणम् । ये नैमित्तिकाः
शब्दाः, ते निमित्तमुपलभ्य प्रयुज्यन्ते । यथा दण्डी छत्रीति । इमौ
त्वनुपलभ्य क्रियाम्, आकृतिमात्रे प्रयुज्यन्ते । तस्मान्नैतौ क्रियानि-
मित्ताविति । अत्रोच्यते । आकृत्या क्रियामनुमाय ततः शब्दं प्रयुङ्क्ते
इति । अत्र ब्रूमः । प्रत्यक्षां निमित्ततां गम्यमानामुत्सृज्य, अदृष्टायां
क्रियायां निमित्तत्वकल्पनायां हेतुर्नास्तीति । यत्तूक्तं, क्रियोत्तरकालं
प्रवृत्तिदर्शनादिति । अत्र ब्रूमः । प्राक् क्रियाया आकृतिरनभिव्यक्ता ।
सा क्रिया अभिव्यज्यते । यतः क्रियोत्तरकालं शब्दप्रयोगः । त-
स्मादाकृतिनिमित्तौ । यदैवं, तदा सिद्धं रूपं देयम् । कुतः । अशेष-
भूतत्वात् । नात्र क्रिया शेषभूता । क्रियावाचिनः शब्दस्याभावात् ।
यूपे तु प्रत्यक्षविहिता जोषणाद्याः क्रियाः । यूपवदिति । अतुल्योप-

म्यासः ॥२९॥ सिद्धान्तः ॥ वासो ददातीत्यादौ वासआदिशब्दाना-
माकृतिनिमित्तताधिकरणम् ॥ ११ ॥

विशये लौकिकः स्यात् सर्वार्थत्वात् ॥ ३० ॥

गर्गत्रिरात्रे आज्यदोहानि सामानि प्रकृत्य श्रूयते, अग्निमुपनिधाय
स्तुवते इति । अत्र विशयः । किं लौकिकोऽग्निरुपनिधेयः, उत वैदि-
क इति । किं प्राप्तम् । वैदिक इति । कुतः । सर्वकर्मार्थ उत्पन्नोऽसौ ।
यानि अहं कर्माणि करिष्ये यैश्चास्मि अधिकृत इति । अतो वैदिक
उपनिधेय इति । एवं प्राप्ते उच्यते । विशये लौकिकः स्यात् । सर्वा-
ऽर्थत्वात् । एतस्मिन् विशये, लौकिकं वैदिकम् ? इति, लौकिकः
स्यात् ॥ ३० ॥ सि० ॥

अथ यदुक्त, वैदिकं सर्वकर्मार्थमुत्पन्नम् । तस्मात् तदुपनिधेय-
मिति । अत्र ब्रूमः—

न वैदिकमर्थनिर्देशात् ॥ ३१ ॥

न वैदिकमग्निद्रव्यं शास्त्रेणोत्पादितम् । तस्य शास्त्रेणैव कार्य्यं
निर्दिष्टम् । यदाहवनीये जुहोतीत्यारभ्य तस्मिन् सर्वार्थे कल्प्यमाने
निर्देशोऽनर्थकः स्यात् । तस्माल्लौकिकोऽग्निरुपनिधेयः । सर्वार्थत्व-
श्रैषां स्वे स्वे कार्य्ये वर्त्तमानानां भविष्यति । एवमुभयमविरुद्धम् ।
सर्वार्थत्वं निर्देशश्चेति ॥ ३१ ॥ पूर्वपक्षनिरासः ॥

अथ धैषण्या अग्नयः कस्मान्नोपनिधीयन्ते ? । अत्रोच्यते—

तथोत्पत्तिरितरेषां समत्वात् ॥ ३२ ॥

इतरेषामप्यग्नीनां धैषण्यानां तथोत्पत्तिः, न सर्वार्थ इत्यर्थः ।
कुतः । समत्वात् । एतेऽपि इतरैरग्निभिः समा । एतेषामपि निर्दिष्टं
कार्य्यं, प्रागासीनो धिषण्यान् आधारयतीति । अतस्ते नोपनिधेया
इति ॥ ३२ ॥ ॥ आ० नि० ॥ गर्गत्रिरात्रे लौकिकेऽग्नौ उपनिधाना-
धिकरणम् ॥ १२ ॥

संस्कृतं स्यात्तच्छब्दत्वात् ॥ ३३ ॥

एकादशिन्यां श्रूयते, उपशयो यूपो भवतीति । तत्र सन्देहः ।
किमेतदुपशयद्रव्यं संस्कृतं, जोषणादयः संस्कारा अत्र कर्त्तव्या ?
उत नेति । किं युक्तम् । संस्कृतं स्यात् । कर्त्तव्या अत्र जोषणादयः
संस्काराः । कुतः । तच्छब्दत्वात् । अयं यूपशब्दः संस्कारनिमित्तः ।

स एषोऽसत्सु संस्कारेषु नोपपद्यते । तस्मात्ते कार्या इति ॥ ३३ ॥ पूर्व० ॥

भक्त्या वाऽयज्ञशेषत्वाद् गुणानामभिधानत्वात् ॥ ३४ ॥

न वा कर्त्तव्या । कुतः । अयज्ञशेषत्वात् । एते संस्कारा अस्मिन् काष्ठे क्रियन्ते । एतेन द्वारेण, यजतिना सम्भत्स्यन्ते । इत्थं संस्कृते काष्ठे नियुक्तेन पशुना यजिः क्रियमाणोऽपूर्वं निर्वर्त्तयति । अस्मिन् ओपशये न पशुर्नियुज्यते, तत्र कृताः संस्कारा अनर्थकाः स्युः । ननु वचनसामर्थ्याद्दृष्टार्था भविष्यन्ति । उच्यते । नात्र वचनं, यूपः कर्त्तव्य इति । वर्त्तमानापदेशोऽयम् । ननु वर्त्तमानापदेशोऽपि न घटते संस्काराणामभावे । उच्यते । भक्त्या भविष्यति । यथा, यजमानो वै यूप इति । आह । तत्र सादृश्यात् । इह पुनः कथमिति । उच्यते । गुणानामभिधानत्वात् । यूपगुणानां यूपसंस्काराणामभिधानत्वाद् यूपसंस्कारा । तत्र केचिदर्थप्राप्ताश्छेदनादयस्तूष्णीङ्कृताः सन्ति । तैरयमभिधीयते, यूप इति, अयूपः सन् । यथा स्नाता कन्या अनलङ्कृता मालागुणेनापि अलङ्कृता इति । एवमेकदेशेनापि संस्काराणां, संस्कृत इति स्तुत्याऽभिधीयते ॥ ३४ ॥ उपशयो यूपो भवतीत्यादौ यूपशब्दस्य संस्काराप्रयोजकताधिकरणम् ॥ ३३ ॥

अग्नौ श्रूयते, पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते इति । तत्र चिन्त्यते । किं पृष्ठधर्माः कर्त्तव्याः, उत नेति । के पुनस्ते । सामान्यधर्मा — हिङ्गारादयः, विशेषधर्मा — रथन्तरे प्रस्तूयमाने, पृथिवीं मनसा ध्यायद् बृहति समुद्रमित्येवमादयः । किं तावत् प्राप्तम् । तत आह । एतत् तावद् न । परीक्ष्यम् । किमयं पृष्ठशब्दः कर्मणो वाचकः, उत द्रव्यस्येति । ननु सिद्धमेतत् कर्मणामधेयं पृष्ठशब्द इति, यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसम्बन्ध इत्यत्र । तास्वेव चोदनास्वेतदुक्तम् — सप्तदशानि पृष्ठानि, वैरूपं पृष्ठं, वैराजं पृष्ठमिति । इदानीं, पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते इत्यस्यां चिन्त्यते । किं पुनरत्र युक्तम् । तत आह—

कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात् तथाभूतोपदेशात् ॥ ३५ ॥

कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात् । कुतः । तथाभूतोपदेशात् । तथाभूतः सन्नुपदेशः । यत्रायं पृष्ठशब्दः कर्मणामधिगतस्तथाभूतोऽयमपि । किमस्य तथात्वम् । पृष्ठशब्दसामान्यम् । पृष्ठशब्दस्तत्र कर्मवचनो-
धिगतः । स एवायम् । तस्मादिहापि तद्वचन एवावगन्तव्यः । विशेष-

षाभावात् । यद्यन्यार्थः कल्प्येत, एकः शब्दोऽनेकार्थः स्यात् । तत्र को दोषः । शब्दे उच्चरिते संशयः स्याद्, न अर्थप्रत्यय । तत्र व्यवहारो न सिद्ध्येत् । व्यवहारार्थश्च शब्दप्रयोगः । कारणान्तरंच प्रकरणाद्यपेक्ष्यम् । एकार्थत्वे तु निरपेक्षोऽर्थप्रत्ययः । तस्मादनेकार्थत्वमन्याय्यम् । तस्मात् कर्मनाम पृष्ठशब्दः । यदा कर्मनाम, तदा यदि तावत् तानि कर्माणीहोपदिश्यन्ते, तत्र उत्पत्तिरेषामनर्थिका । अथ मा भूदेष दोष इत्येतदुपस्थानं, तत्र विज्ञायते । तत इदं प्रकरणं बाध्येत । तस्मात् सादृश्यविधिरयम् । पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते । पृष्ठसदृशैः कर्मभिरुपतिष्ठन्ते इति । तत्सादृश्यं च धर्मैर्भवति । तस्मात् कर्त्तव्या धर्मा इति ॥ ३५ ॥ पूर्व० ॥

अभिधानोपदेशाद्वा विप्रतिषेधाद् द्रव्येषु

पृष्ठशब्दः स्यात् ॥ ३६ ॥

न चैतदेवं, कर्मणः पृष्ठशब्द इति । किन्तर्हि । द्रव्येषु पृष्ठशब्दः स्यात् । ऋग्द्रव्येषु अभित्वा शूर नो नुम इत्येवमादीनाम् ऋचां वाचकः । कुतः । अभिधानोपदेशात् । अभिधानोपदेशोऽयं पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते इति । पृष्ठैरभिधधातीत्यर्थः । कथं पुनरयमुपस्थानवचनोऽभिधानार्थः शक्यो विज्ञातुम् । उच्यते । उपग्रहविशेषान्मन्त्रकरणे उपतिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । मन्त्रस्त्वभिधानस्य करणं, नोपस्थानस्य । उपस्थानं शरीरेण क्रियते, मनसा वा । तस्मादभिधानार्थः । स एष विप्रतिषेधः । यदि पृष्ठशब्दः कर्मसु कल्प्यते, आत्मनेपदं बाध्यते । न हि तदा मन्त्रः करणं भवति । अथ आत्मनेपदमनुरुद्ध्यते, उपस्थानविप्रतिषेधस्तदा अभिधानार्थता आपतति । तत्र आत्मनेपदानुरोधो न्याय्यः । पृष्ठशब्दो हि लक्षणया पृष्ठसाधनं मन्त्रं ब्रुवन् अर्थवान् । आत्मनेपदं तु मन्त्रकरणेनैवोपपद्यते । अतः पृष्ठसाधनेषु मन्त्रेषु पृष्ठशब्दः ॥ आह । नैतद् युक्तम् । उपस्थानार्थता हि श्रुत्या उपतिष्ठतेः । आत्मनेपदाल्लिङ्गादभिधानार्थता । न च लिङ्गेन श्रुतिर्बाधितव्या । उच्यते । नैवात्र श्रुतिर्बाध्यते । स्वार्थमेवोपतिष्ठतिराह समीपस्थानम् । तत्त्वभिधानाय । अभिधानं निर्वर्त्तयितुम् । अग्निसमीपे तिष्ठेदिति तिष्ठतिराह आत्मनेपदात् । ततोऽविरोधः ॥ आह । एवमप्यभिधानस्य मन्त्रः करणं, नोपतिष्ठतेः । तत्रासम्बन्ध एवोपस्थानस्य मन्त्रेण । तथा, पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते इतिसमुच्चारणमनर्थकं स्यात् । उच्य-

ते । अभिधानमभिनिर्वर्त्तयन् मन्त्र उपस्थानस्य करणं भवति । यतो-
ऽस्य प्रयोजनं निर्वर्त्तयति । न हि निष्प्रयोजनमनुष्ठीयते । तस्माद्
मन्त्रेष्वेव पृष्ठशब्दः । मन्त्रेषु चेद्, नास्ति धर्माणां प्राप्तिः । न हि
मन्त्राणां प्राप्तिर्न हि मन्त्राणां धर्माः । अधर्मकास्त इति ॥ ३६ ॥ ॥
सिद्धान्तः ॥ पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते इत्यादौ पृष्ठशब्दस्य ऋग्द्रव्यवाचि-
ताधिकरणम् ॥ १४ ॥ इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये
सप्तमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ७ ॥ ३ ॥

अथ सप्तमस्य अध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ७ ॥ ४ ॥

इतिकर्त्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वम् ॥ १ ॥

अनारभ्य किञ्चिच्छ्रूयते, सौख्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम
इति । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः । यागोऽयं चोद्यते इति । यजतिस्तु
द्रव्यफलभोक्तृसंयोगादेपां कर्मसम्बन्धाद् इति । तथेदमप्युक्तं, कर्म-
फलयो सम्बन्धे कर्म गुणत फलं प्रधानत इति । प्रत्यर्थं चाभिसं-
योगात् । कर्मतो हि अभिसम्बन्धः । तस्मात् कर्मोपदेशः स्याद्—
इति । इदमपि चोक्तं, यजिरपूर्वं साधयति । ततश्चापूर्वात् कालान्तरे
फलं भवतीति, चोदना पुनरारम्भः — इत्यत्र । एवमेतस्मिन् सति,
सौख्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्र सौख्ययागेन अपूर्वं कृत्वा
ब्रह्मवर्चसं साधयेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्येवं विज्ञायते ॥ आह । यत्र
तृतीयायुक्तो यजिस्तत्र युक्तो गुणभावाऽभ्युपगमः । यथा, ज्योतिष्ठो-
मेन स्वर्गकामो यजेतेति । इह त्वसत्यां तृतीयायां कथं तृतीयार्थो
गम्यते इति । उच्यते । किमत्र तृतीयानिर्दिष्टेन यजिना कार्यम् ?
यदा स्वभावसिद्धः कर्मणां फलं प्रति गुणभावः । यत्राप्यसौ श्रुत-
स्तत्राप्यकिञ्चित्कर एव । गतार्थत्वात् । तथा, यत्रापि द्वितीया
श्रुतिः । यथाऽग्निहोत्रं जुहुयादिति । तत्रापि विभक्तिव्यत्ययो वा
ईप्सितत्वस्य वाऽविवक्षा कामं वा आनर्थक्यं स्याद्, न तु कथञ्चि-
दपि कर्मणः प्रति गुणभावः शक्योऽपहोतुम् । तस्माद् यागेनापूर्व-
साधनमत्रोच्यते । तत्र यागो विज्ञायते । लौकिकोऽसौ पदार्थः । तेन
तु कथमपूर्वं साध्यते इत्येतद् न विज्ञायते । इह तु यागेन अपूर्वं
साधयेदित्येतावदेवोक्तम् । कथं साधयेदिति कर्त्तव्यता नोक्ता ।
येषां चार्थानां ज्ञायत एवेतिकर्त्तव्यता, तेषां कर्त्तव्यत्वमात्रमुपदिश्य-

ते । यथा ओदनं पचेदिति । येषां तु न ज्ञायते, ते सह इतिकर्त्तव्यतया एवोपदिश्यन्ते । यथा दर्शपूर्णमासौ । एवं चेद् नूनं ज्ञायते, यागेन अपूर्वनिर्वृत्तौ इतिकर्त्तव्यता यस्मादुक्ता, तस्मान्न्यूनमसावस्तीति ॥
आह । यद्यस्ति लोके, ततो ज्ञायेतैव । अथ नास्त्येव, कथं शक्या ज्ञातुमिति । उच्यते । बाढमस्ति लौकिकी वैदिकी च । लौकिकी तावत् पार्वणस्थालीपाकादिषु, वैदिकी दर्शपूर्णमासादिषु । यदि तत्पूर्वा एताश्चोदनास्तदपेक्षाः सौर्ययागेनापूर्वं साधयेद् यथाज्ञातया इतिकर्त्तव्यतयेति । ततो युक्त इतिकर्त्तव्यताया अविधिः । न च विधीयते । अत इतिकर्त्तव्यताया अविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वं, विहितेति-
कर्त्तव्यताकत्वमिति ॥

अथ ये आहुः— यजेत यागं कुर्यादिति । जुहुयाद् होमं कुर्यादिति । तेषां, किं नैव धर्माकाङ्क्षा भवति ? । भवतीति ब्रूमः । यद्यपि, प्रज्ञातेतिकर्त्तव्यतो यजिर्द्रव्यं देवतां प्रत्युत्सृज्यते इति । तथापि यदा फलार्थः क्रियते, तदा धर्मान् आकाङ्क्षति । न हि अधर्मकात् फलं भवति । कथं ज्ञायते । यो हि अमेध्यं द्रव्यमुच्छिष्टः शयानो वा प्रौढपादो वामेन हस्तेन वा, पादेन, यथाकथञ्चिद्देवतायै उत्सृजति, तस्य फलं न भवतीति शिष्टाः स्मरन्ति । यस्तु मेध्यं द्रव्यं शुचौ देशे प्रयतः प्राङ्मुखो दक्षिणेन हस्तेन समाहितमना मन्त्रवन्नियमवच्छादेवतायै उत्सृजति, तस्य फलं भवतीति स्मरन्ति । तस्माद् यावान् यजतिः फलायाम्नायते, स सर्वो धर्मान् आकाङ्क्षति । अतस्तेषामप्यस्ति धर्माकाङ्क्षा । सत्यामाकाङ्क्षायां सन्निहितैर्धर्मैरविप्रतिषिद्धः सम्बन्धः प्रकृतौ त्वानुमानिकैः ॥ १ ॥ सौर्ये चरौ इतिकर्त्तव्यतावत्त्वा-
ऽधिकरणम् ॥ १ ॥

स लौकिकः स्याद् दृष्टप्रवृत्तित्वात् ॥ २ ॥

अधुनैवं चिन्त्यते । किमनियमः । लौकिकी वैदिकी वा इति कर्त्तव्यता, उत लौकिकी एव, आहोस्विद् वैदिकीति । अत्र विशेषाभावादनियमे प्राप्ते, उच्यते । स लौकिकः स्यात् । स खलु कर्त्तव्यतोपायो लौकिकः स्यात् । कुत ? । दृष्टप्रवृत्तित्वात् । दृष्टा हि अस्य तत्र तत्र प्रवृत्तिः । यथा पार्वणस्थालीपाके अष्टकाचरौ आग्रहायणीयकर्मणि, इत्येव यत्र यागेन अपूर्वं साध्यते, तत्र तत्रास्य प्रवृत्ति-

ईष्टा । अतोऽन्वयाद् विज्ञायते, यागस्यापूर्वं साधयतोऽयमुपाय इति ।
अयञ्चापि यागः । तस्मादस्यापि स एवाभ्युपायः ॥ २ ॥ पूर्व० ॥

वचनात्तु ततोऽन्यत्वम् ॥ ३ ॥

आह, किमेष एवोत्सर्गः । सर्वत्र लौकिकीतिकर्त्तव्यतेति । एवं
खलु प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः, वचनात्तु ततोऽन्यत्वमिति । यत्र प्रत्यक्षं
वचनं वैदिक्या, तत्र न लौकिकी स्यात् । वचनसामर्थ्याद् वैदिकी
एव स्यात् । यथोपसत्सु गृहमेधीये च ॥ ३ ॥ आ० नि० ॥

लिङ्गेन वा नियम्येत लिङ्गस्य तद्गुणत्वात् ॥ ४ ॥

लिङ्गेन वा इतिकर्त्तव्यता नियम्येत । कनरा । यस्या लिङ्गम् । वैदि-
क्याश्च लिङ्गम् । तस्माद् वैदिकी । किं पुनर्लिङ्गम् । सौख्ये तावच्चरौ
भूयते, प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति । तथा ऐन्द्रबार्हस्पते, अर्द्धं बर्हिषो
लुनाति, अर्द्धं न, स्वयन्दितमर्द्धं वेद्याङ्कुरोत्यर्द्धं न इति । तथा पितृ-
यज्ञे न होतारं वृणीते न आर्पेयमिति । एतैर्लिङ्गैर्ज्ञायते वैदिकी इति-
कर्त्तव्यतेति । कथम् । तद्गुणत्वात् । एते हि प्रयाजादयो वैदिकस्य
अपूर्वस्य गुणाः । यदि च तदीयेतिकर्त्तव्यता प्रवर्त्तिता, तत एतेषु
कर्मसु एते सन्ति । तत्रैतानि वचनान्युपपद्यन्ते, प्रयाजे प्रयाजे
कृष्णलं जुहोतीत्येवमादीनि । तस्माद्वैदिकीइतिकर्त्तव्यता नियम्येत
॥ ४ ॥ सि० ॥

अपिवाऽन्यायपूर्वत्वाद्यत्र नित्यानुवादवचनानि स्युः ॥ ५ ॥

अपिवा नैवं स्याद्, वैदिकी इतिकर्त्तव्यतेति । यत्कारणम् एतै-
र्लिङ्गैर्न शक्यते वैदिकी नियन्तुम् । कुतः । अन्यायपूर्वत्वात् । न्याय-
पूर्वकं हि वचनं तत्साधकं भवति । न चैतानि न्यायपूर्वाणि । न हि
वैदिक्याः प्रवृत्तिर्युक्ता । निबद्धा हि सा प्रकरणादिभिः कारणैर्दर्श-
पूर्णमासादिषु । कथं तर्हि एतानि लिङ्गानि । उच्यते । यत्र नित्या-
ऽनुवादवचनानि स्युः । इह तावद्, अर्द्धं बर्हिषो लुनाति अर्द्धं न इति,
बर्हिर्यत्रैव भविष्यति । यत्कारणं, सतो बर्हिष उच्यते । न चेहास्ति
बर्हिः । न होतारं वृणीते न आर्पेयमिति नित्यानुवादो भविष्यति ॥
ननु नित्यानुवादः सन् अनर्थको भवति । किं क्रियतां, यस्यार्थो
नास्ति । प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीतिवचनं प्रयाजानां भविष्यति ।
कथं पुनरत्र प्रयाजाश्च कृष्णलहोमश्च शक्यो वक्तुम् । भिद्यते हि

तथा वाक्यम् । एवं तर्हि न प्रयाजान् वक्ष्यति । प्रयाजे कृष्णलहोमं विधास्यति । न चासत्सु प्रयाजेषु कृष्णलहोमः शक्यते कर्तुमिति-
ऽर्थात् प्रयाजान् करिष्यति । तस्मान्न लिङ्गेन वैदिक्या नियमः ।
यथोक्तेन न्यायेन लौकिकीतिकर्त्तव्यतेति ॥ ५ ॥

मिथो विप्रतिषेधाच्च गुणानां यथार्थकल्पना स्यात् ॥६॥

तत्राह । अथ कस्मान्नोभे अपि इतिकर्त्तव्यते सह प्रवर्त्तते इति ।
किमेवं भविष्यति । एवं तुल्यापेक्षा कर्मणामन्यतरतो न बाधिता
भवति । उच्यते । सह प्रवृत्तौ एकया चेत् कर्मनिरपेक्षं कृतं, द्विती-
यस्याः प्रवृत्तिर्विप्रतिषिद्धा । अतो मिथः प्रवृत्तेर्विप्रतिषेधाद् यथार्थ-
कल्पना स्यात् । एकस्याः प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । कथमेकस्याः प्रवृत्ते-
र्धर्माणां यथार्थकल्पना भवति । ये धर्मा येषु कार्येषु प्रकृतौ उत्पन्ना-
स्ते इहापि तेष्वेव भवन्ति । इतरथा द्वितीयस्या धर्मा अयथार्थाः
भवेयुः पूर्वैर्धर्मैः । तेषां कार्याणां निर्वर्त्तितत्वात् । एवमेकस्याः
प्रवृत्तेर्यथार्थकल्पना भवति । अतो यथार्थकल्पना स्यादित्यनेन एक-
स्याः प्रवृत्तिरित्युक्तं भवेत् । एकस्याः प्रवृत्तौ यथोक्तेनैव न्यायेन
लौकिक्या प्रवृत्तिरिति ॥ ६ ॥ आ० ॥

**भागित्वात्तु नियम्येत गुणानामभिधानत्वात्सम्बन्धा-
दभिधानवद् यथा धेनुः किशोरेण ॥ ७ ॥**

तुशब्दः पक्षनिवृत्तौ । न त्वेवं स्यात्, लौकिकी इतिकर्त्तव्यतेति ।
किन्तर्हि वैदिकी नियम्येत । कुतः । भागित्वात् । वैदिकी अपि भा-
गिनी प्रवृत्तिः । साऽपि हि अपूर्वस्य इतिकर्त्तव्यता । समाने च भा-
गित्वे उभयोर्वैदिकी एव स्यात् । गुणानामभिधानत्वात् । गुणा एते
प्रयाजादयः सौर्यादिषु दृश्यमाना अभिधायका भवन्त्येतस्यार्थस्य ।
यथा वैदिकी अत्रेतिकर्त्तव्यतेति बोधका भवन्तीत्यर्थः ॥

कस्मात् ? । सम्बन्धात् । एते हि तयेतिकर्त्तव्यतया सम्बद्धाः ।
अतः साहचर्यात् तां गमयन्ति । अभिधानवत् । यथा कौण्डपायि-
नामयने अग्निहोत्रमित्यभिधानं कर्मणो वाचकम् । तत् कर्म सह-
चरितान् धर्मानानयति । तेष्वसत्सु एतदभिधानमिह न युज्यते इति
तेषां धर्माणां तत्र भावो विज्ञायते । एवम् इहाऽपि प्रयाजादीनां

दर्शनमसत्यां वैदिक्यां न युज्यते इति, तस्या अपीह भावो विज्ञा-
स्यते । नन्वसति न्याये लिङ्गमकारणम् । सत्यमेवम् । उक्तस्तु न्यायो
भागित्वादिति । यत्तु दृष्टप्रवृत्तिलौकिकीति । तत्र ब्रूमः । यद्यपि दृष्ट-
प्रवृत्तिः स्यात्, तथापि वैदिकी एव नियम्येत । कथम् । यथा धेनुः
किशोरेण । तद् यथा, कृष्णकिशोरा धेनुरिति । यद्यपि धेनुशब्दो
गोधेन्वां दृष्टप्रवृत्तिस्तथाप्यभिधानसामान्यादश्वधेन्वामपि भागीति
किशोरेण लिङ्गेन अश्वधेन्वां विज्ञायते । एवमिहापि यद्यपि लौकिकी
दृष्टप्रवृत्तिः, तथापि इतिकर्तव्यतासामान्येन भागित्वालिङ्गेन वैदिकी
विज्ञेया ॥ ७ ॥ आ० नि० ॥

उत्पत्तीनां समत्वाद्वा यथाधिकारं भावः स्यात् ॥ ८ ॥

अथ वा नैव लिङ्गेन नियम इति । कुतः । उत्पत्तीनां समत्वात् ।
धर्माणां प्रयाजादीनामुत्पत्तयः समाः, सर्वेषामग्नेयाद्यङ्गभावेन, न
परस्पराङ्गत्वेन । किमतः । यदि प्रयाजादीनामनुयाजादयोऽङ्गानि
स्युस्ततो यत्र प्रधानं, तत्र अङ्गानीति प्रयाजदर्शनेन अनुयाजादयो-
ऽनुमीयेरन् । यदा तु समप्रधाना एते, तदा प्रयाजदर्शनेन कामं प्र-
याजा अनुमीयेरन्, प्रयाजधर्मा वा । न त्वनुयाजादयः । तस्मा-
लिङ्गमनियामकम् । यत्तु, अभिधानवदिति । अत्र ब्रूमः । युक्तं तत्र ।
तत्र हि परशब्दः परत्र प्रयुक्तः सन् धर्मानितिदिशतीत्युक्तम् ॥ अपि
च, विधिरसौ । अग्निहोत्रवद्धोतव्यमिति । अयं पुनरनुवादः । तेनात्र
प्रयाजादीनामैव नास्ति प्राप्तिः, कुतोऽनुयाजादीनाम् । तस्माद् विषम
उपन्यासः, अभिधानवदिति । अतो यथाधिकारं भावः स्यात् । ये
धर्मा यस्यापूर्वस्याधिकारे आम्नातास्ते तत्रैव भवेयुः ॥ ८ ॥

एवं तर्हि, सौख्यं चरुं निर्वपेदित्यनेनाख्यातेन प्रधानस्य विधानो-
त्पत्तिः, शेषाणां च वचनं भवतु । कथं कृत्वा । न अनङ्गं प्रधानमुच्य-
मानं कस्मैचित् प्रयोजनाय कल्पते इति । तेन च प्रापितानामङ्गाना-
मेतेभ्यो लिङ्गेभ्यो विशेषावधारणं भविष्यति । तत्रेदमुच्यते—

उत्पत्तिशेषवचनं च विप्रतिषिद्धमेकस्मिन् ॥ ९ ॥

एकस्मिन् शब्दे प्रधानस्योत्पत्तिरङ्गानां च वचनं न सम्भव-
ति । किङ्कारणम् । उत्पन्नं हि प्रधानमङ्गानपेक्षते । अपेक्षया च तानि
पृथगन्ते । तस्मान्नैतदपि युक्तम् । यदि च निर्वपेदित्यनेन शब्देन

अङ्गान्यपि विधीयेरस्ततस्तेषामपि फलसम्बन्धः स्यात् । तथा
अङ्गत्वमेव व्याहन्येत । ततोऽयमपि वादो न घटते । तस्माद् यथोक्तो
लौकिक एवाभ्युपायः ॥ ९ ॥ आ० ॥

विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्त्तन्त तथा हि
लिङ्गदर्शनम् ॥ १० ॥

विध्यन्तो वा सौर्यादिकायां चोदनायां प्रवर्त्तन्त, न धर्मा लौ-
किकाः । कः पुनरयं विध्यन्तो नाम । विधेरन्तो विध्यन्तः । अथ
विधिः कः । यद् वाक्यमुपलभ्य, पुरुषः कस्मिंश्चिदर्थे प्रवर्त्तते, कुत-
श्चिद् वा निवर्त्तते स विधिः । विधीयते ह्यनेनार्थः । यथा लोके,
देवदत्त गामभ्याज शुक्लामिति । तस्य अभ्याजेत्यादिः । इतरोऽन्तः ।
वेदेऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति विध्यादिः । विध्यन्तोऽपि प्रधान-
विधिवर्जितं कृत्स्नं पौरोडाशिकं ब्राह्मणम् । तेन समेतोऽयं विध्या-
दिर्विशिष्टापूर्वनिवृत्तिं प्रति पुरुषं प्रवर्त्तयति । तस्मात् सोऽस्यान्तः ।
तथा, सोमेन यजेतेति विध्यादिः । सौमिकमपि ब्राह्मणं विध्यन्तः ।
एष विध्यन्तो नाम । एतेषु च सौर्यादिषु विध्यादिरस्ति, विध्यन्तो
नास्ति । एतेष्वपि स विध्यन्तः कल्प्येत । कथं कृत्वा । अपरिपूर्णं
यद् वाक्यं, तदध्याहारेण वा पूर्येत, व्यवहितकल्पनया वा । तत्रा-
ध्याहाराद् व्यवहितकल्पना उपायसी । अध्याहारे हि अश्रुतः कल्प्ये-
त । इतरत्र श्रुतेन सम्बन्धः । तस्माद् व्यवहितो ब्राह्मणावयवोऽस्य
परिपूरकः कल्प्यते । यथा, वसन्ताय कपिञ्जलानालभते, ग्रीष्माय
कलविङ्गानालभते इति । तेन वैदिकी इतिकर्तव्यता प्राप्यते ॥ यदि
तद् ब्राह्मणमस्यान्तः कल्प्यते, तत्र न भवति । तदेतन्मयूरनृत्यमा-
पद्यते । तद् यथा मयूरस्य नृत्यतोऽन्यदपात्रियतेऽन्यत् संव्रियते ।
एवमिहापीदं संव्रियते तदपात्रियते । नैष दोषः । प्रत्यक्षस्तस्य तत्र
भावः । इह पुनरानुमानिकः । न चानुमानिकं प्रत्यक्षं बाधते । इह
तर्हि न प्राप्नोति । प्रत्यक्षविरोधात् । स्यादेवं, यदि विरोधः स्यात् ।
न त्वस्ति विरोधः । तथापि भविष्यति, इहापि तदेतदुक्तं, विध्यन्तो
वा प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्त्तन्तेति ॥ उच्यते । प्रकृतिवदिति किम् ।
आह । अष्टमे प्रकृतिनियमं करिष्यति । इमनस्य प्रकृतिरिति । तदुच्य-
ते, विध्यन्तो वा प्रकृतेरिव प्रवर्त्तन्त । या या तस्य कर्मणः प्रकृतिरिति

यस्याग्नेयः प्रकृतिस्तस्याग्नेयादेव । यस्याग्नीषोमीयस्तस्याग्नीषोमीया-
दित्येवं सर्वत्र ॥

अथ कस्मान्न लौकिको विध्यन्तः कल्प्यते । उच्यते । लौकि-
कस्य विधेरभावाद् विध्यन्त एव नास्ति । कुतस्तत्कल्पनेति । आह ।
लौकिकी इतिकर्तव्यता प्राप्यतां, किं विध्यन्तकल्पनयेति । उच्यते ।
वैदिकी हि अत्रेतिकर्तव्यता, न लौकिकी । कस्मात् । तथा हि लिङ्ग-
दर्शनं प्रयाजादि समर्थितं भवति ॥ १० ॥ आ० नि० ॥

लिङ्गहेतुत्वादलिङ्गे लौकिकं स्यात् ॥ ११ ॥

यदि लिङ्गाद् वैदिकोऽभ्युपायो भवति, तेन तर्हि अलिङ्गे लौकिकं
स्यात् । यत्र कर्मणि किञ्चिल्लिङ्गं नास्ति, तत्र लौकिकं स्याद् विधान-
म् । यथा, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेद् यस्य सजातावीयुरि-
ति ॥ ११ ॥ आ० ॥

लिङ्गस्य पूर्ववत्त्वाच्चोदनाशब्दसामान्यादेकेनापि

निरूप्येत यथा स्थालीपुलाकेन ॥ १२ ॥

अत्रोच्यते । स्यादेवं, यदि लिङ्गहेतुको वैदिक उपायः स्यात् ।
न त्वसौ लिङ्गहेतुकः । किंहेतुकस्तु । विध्यन्तहेतुकः । विध्यन्तोऽपि
न्यायपूर्व । स च न्यायस्तुल्य सर्वेषां कर्मणां वैकृतानां लिङ्गवतां
च । कुतः । चोदनाशब्दसामान्यात् । कर्मचोदनायां शब्दः समानः ।
सर्वत्र विध्यादिरस्ति, न विध्यन्तः । तुल्यश्च अपेक्षया अन्यत्र
श्रुतेन विध्यन्तेन सम्बन्धः । तदेतद् न्यायपूर्वकं लिङ्गमकत्रापि
दृश्यमानं, तुल्यन्यायानां सर्वेषां धर्मवत्तां ज्ञापयति । यथा स्थाल्यां
तुल्यपाकानां पुलाकानामेकमुपमृद्यान्येषामपि सिद्धतां जानाति ।
तुल्यो हेतुरस्य चान्येषां च सिद्धत्वस्येति । तस्मात् सर्वत्र
वैदिकी इतिकर्तव्यता ॥ अथ यदुक्तं, दृष्टप्रवृत्तिलौकिकी इतिकर्त-
व्यतेति । अत्र ब्रूमः । सामान्यतो दृष्टमेतदुपदिश्यते । सामान्यतो
दृष्टं च यदव्यभिचारि, तत् प्रमाणम् । सव्यभिचारं चैतत् । दृष्टा हि
गणयागादयोऽनेवमिति कर्तव्यताकाः । तस्माद् दृष्टप्रवृत्तित्वादित्य-
हेतुः ॥ यत्तु वैदिक्या भागित्वात् तत्पूर्वकाणि लिङ्गानि भविष्यन्ती-
ति । अत्र ब्रूमः । भागित्वस्यापूर्वतिकर्तव्यताकत्वं किल हेतुः । त-
द्भावश्च तस्याः शब्दपूर्वः । शब्देन च दर्शपूर्णमासयोरसौ विज्ञायते,

न सर्वत्रेति । तस्मान्न भागित्वम् । अतो विध्यन्तेनैवेतिकर्तव्यता प्राप्यते, नान्यथा । अथ कस्मादेतानि वैकृतानि वाक्यानि न्यूनान्येव नानुमन्यन्ते, किमेभिः पूरितैः ? । न्यूनानि अनर्थकानि भवन्ति । भवन्तु, को दोषः । शिष्टैरेषां सम्परिग्रहो न युज्यते । प्रमादाद् भविष्यतीति । नास्त्यऽक्षरे मात्रायां वा प्रमादः । कुत एतावति ग्रन्थे भविष्यति । कथम् । तुल्यं च साम्प्रदायिकम्- इत्युक्तम् । व्यामोहोऽपि विदुषां युगसहस्राणि बहूनि नानुवर्त्तत । युज्यते चैषामपेक्षया पूरणम् । तस्मादूनानि नानुमन्यन्ते । अतो वैदिकी इतिकर्तव्यतेति सिद्धम् ॥ १२ ॥ आ० नि० ॥ सौर्ये चरौ वैदिकेतिकर्तव्यताधिकरणम् ॥ २ ॥

द्वादशाहिकमहर्गणे तत्प्रकृतित्वादैकाहिकमधिका-

ऽऽगमात्तदाख्यं स्यादेकाहवत् ॥ १३ ॥

प्रजाकामा गवामयनम् उपेयुरिति सत्रं विधाय आम्नायते । ज्योतिर्गौरायुरिति । गवामयने द्वादशाहिको विध्यन्त इति वक्ष्यति । गणेषु द्वादशाहस्येति । तत्र चोदकेन द्वादशाहिका धर्माः प्राप्यन्ते । एकाहानामपि यथास्वं नामभिः प्रातिस्विकाः । ये तत्र द्वादशाहिका ऐकाहिकैरविरुद्धा, ते यथाप्राप्तं क्रियन्ते । विरुद्धेषु संशयः । किं द्वादशाहिको धर्मः कर्तव्यः, उत ऐकाहिक इति । किं प्राप्तम् । तत्र सूत्रेणैवोपक्रमः । द्वादशाहिकमहर्गणे तत्प्रकृतित्वात् । द्वादशाहप्रकृतित्वाद् विध्यन्तेनैव प्राप्यन्ते ॥ नन्वेवं नामधेयं बाध्यते । न बाधिष्यते नामधेयं ज्योतिरादि । अधिकागमाद् भविष्यति । ये ज्योतिष्टौमिकेऽधिके । स्तोत्रशस्त्रविकारास्तदागमात् । एकाहवत् । यथा तस्मिन्नेव ज्योतिषि एकाहे ज्योतिःशब्दोऽधिकागमाद् भवति । सत्सु ज्योतिष्टौमिकेषु ज्योतिष्टोमेऽभावात् । अधिकधर्माऽर्थोऽयं शब्दः । न चाधिकानां द्वादशाहिकैर्विरोधोऽस्ति । तस्माद् द्वादशाहिकं धर्मजातं विरुद्धं कर्तव्यमिति ॥

अधिकागमात्तदाख्यं स्यादेकाहवदित्येतस्यापरा व्याख्या । ये द्वादशाहे अधिका ऐकाहिकेऽधिके । केचिद् धर्मा उच्यन्ते । अभिप्लवोऽन्वहं भवति, गोरिवीतमन्वहं भवतीति । तेषामधिकानामागमात् तदाख्यं स्यात् । एतद् द्वादशाहिकमहर्गणोत्तराख्यमायुराख्यं वा ।

कथम् । एकाहवत् । यथा तस्मिन्नेवैकाहेऽयं ज्योतिरादिशब्दो ज्यौ-
तिष्टौमिकेभ्योऽधिकेषु वैशेषिकेषु धर्मेषु आगतेषु भवति, एवमिहा-
ऽप्यधिकागमसामान्याद् गौणो भविष्यति । यथा षाड़हिकानां पृष्ठानां
भावादेकाहो विश्वजित् षड़ह इत्युक्तम् । तमेकाहं षड़ह इत्याचक्षते
इति । एवमिहापि । गौणश्चेद् न प्रापकः । तस्मान्नास्ति नामधेया-
द्धर्मप्राप्तिरिति ॥ १३ ॥ पूर्व० ॥

लिङ्गाच्च ॥ १४ ॥

लिङ्गाच्चैतज्ज्ञायते, यथा द्वादशाहिकं कर्त्तव्यमिति । किं लिङ्गं
भवति । द्वाभ्यां लोमावद्यति द्वाभ्यां त्वच द्वाभ्यामसृग् द्वाभ्यां मां-
समिति । एवं षड् द्विकाननुक्रम्याह । यद् द्वादशोपसदो भवन्ति,
आत्मानमेतन्निरवद्यते इति द्वादशाहिकं धर्मं द्वादशोपसत्त्वं दर्श-
यति । तदुपपद्यते । द्वादशाहिकं धर्मजातं विरोधि कर्त्तव्यम् । इत-
रथा च ऐकाहिकं षडुपसत्त्वं स्यात् । तस्मात् पश्यामो, द्वादशा-
हिकं कर्त्तव्यमिति । तथेदमपरं लिङ्गम् । यस्यातिरिक्तमेकादशि-
न्यामालभेरन् न प्रियं भ्रातृव्यमतिरिच्येत । अथ यद् द्वौ द्वौ पशू
समस्येयुः, कनीय आयुः कुर्वीरन् । यद्येते ब्राह्मणवन्तः पशव आल-
भन्ते न अप्रियं भ्रातृव्यमत्यतिरिच्येत न कनीय आयुः कुर्वीतेति,
एकादशिन्यां विहार द्वादशाहिकं धर्मं दर्शयति । कथम् । विहारे
सति अतिरेकः पशूनामापद्यते ! अतिरेकभयाच्च द्वयोर्द्वयो समासः ।
एकाहधर्मप्राप्तौ विहारो न स्यात् । तत्रैतद्दर्शनं न युज्यते । तस्माद्
द्वादशाहिकं कार्यम् ॥ १४ ॥ युक्तिः ॥

न वा ऋत्वभिधानादधिकानामशब्दत्वम् ॥ १५ ॥

न वा द्वादशाहिकं कार्यम् । किं तर्हि । ऐकाहिकम् । किं कार-
णम् । चोदकेन द्वादशाहिकं प्राप्नोति, नामधेयेन ऐकाहिकम् ।
नामधेयं च चोदकाद् बलीयः । कुत । प्रत्यक्षत्वात् । प्रत्यक्षं नाम-
धेयं, चोदकं त्वानुमानिकम् । ननु विध्यन्तोऽपि प्रत्यक्षः । सत्यं प्र-
कृतौ प्रत्यक्षो विध्यन्तो, विकृतौ त्वानुमानिकः । नामधेयं पुनर्विकृ-
तावपि प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षं चानुमानाद् बलीयः । तस्मादैकाहिकं का-
र्यम् ॥ नन्वधिकार्थं नामधेयमित्युक्तम् । अत्रोच्यते, अधिकानाम-
शब्दत्वम् । अधिकानां शब्दो नास्ति । इमे ज्योतिरादयः शब्दाः

कर्मनामधेयानीत्युक्तम् । अपि वा नामधेयं स्याद्, यदुत्पत्तावपूर्वम-
ऽविधायकत्वादिति । यत्तु, अधिकागमात्तदाख्यं स्यादिति । तत्र ब्रूमः ।
वचनादधिकागमो, न नामधेयेन । यत्तु, तेष्वसत्सु शब्दस्याभावा-
दिति । नैते कदाचिदायुरादिषु न सन्ति । कथं तेषामभावे शब्द-
स्याभावो दृष्टः । यत्तु, ज्योतिष्टोमे नास्ति ज्योतिरादि शब्द इति ।
कर्मान्तरत्वात् । ज्योतिष्टोमे आयुरादिः शब्दो नास्ति, न धर्माभावात् ।
तस्मादैकाहिकं विरुद्धं धर्मजातं कर्त्तव्यमिति । अधिकागमात्
तदाख्यं स्यात् । एकाहवदित्येतस्य द्वितीयव्याख्यापरिहारः । गौणः
सन्ननुवादमात्रमनर्थकं स्यात् । तस्मात् पूर्वोक्तेन न्यायेन नामधेयं
धर्माणां प्रापकमिति ॥ १५ ॥ सि० ॥

लिङ्गं सङ्घातधर्मः स्यात्तदर्थपत्तेर्द्रव्यवत् ॥ १६ ॥

अथ यल्लिङ्गमुपदिष्टं, द्वादशोपसत्त्वदर्शनं, तस्य परिहार उच्य-
ते । लिङ्गं सङ्घातधर्मः स्यात् । लिङ्गमेतत् सङ्घातधर्मः स्यात् । द्वाद-
शाहोऽहःसङ्घातः । स फलाय चोद्यते । द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयु-
रिति । गवामयनमपि अहःसङ्घातान्तरम् । तस्मिन्नेव कार्य्ये फल-
सिद्धौ विधीयते । तस्य तत्कार्य्यापत्त्या द्वादशाहधर्मान् गृह्णाति, न
चोदकेन । द्रव्यवत् । यथा द्रव्ये व्रीहौ धर्माः श्रुतास्ते तत्कार्य्यापन्नेषु
प्रतिनिधिभूतेषु प्राप्यन्ते, न चोदकेन । तद्वत् ॥ १६ ॥ पूर्वपक्षलिङ्ग-
निरासे पूर्वपक्षः ॥

न वार्थधर्मत्वात् सङ्घातस्य गुणत्वात् ॥ १७ ॥

नैतद् युक्तम् । कुतः । अर्थधर्मत्वात् । अपूर्वधर्मत्वादित्यर्थः ।
अपूर्वधर्मो द्वादशोपसत्त्वं, न सङ्घातधर्मः । कस्मात् । सङ्घातस्य
गुणत्वात् । अहानि अत्र प्रधानानि । द्वादशाहेनेति द्वादशत्वं तेषां
गुणः । विशेषणमित्यर्थः । विशेष्ये एव कार्य्यं प्रतीयते, न विशेष-
णे । यथा राजपुरुष आनीयतामित्युक्ते पुरुष आनीयते, न राजा ।
यथा च, मृष्टं भुङ्क्ते देवदत्त इत्युक्ते, न शाकं सूपो वा प्रतीयते ।
यदेव प्रधानं तत् प्रतीयते । किमतः । अतोऽहानि फलवन्ति, न स-
ङ्घातः । फलवतश्च धर्माः । तस्मान्न द्वादशोपसत्त्वं सङ्घातधर्मः ।
एवञ्चेद् न गवामयने कार्य्यापत्तिर्तौ धर्माः प्राप्यन्ते । अतोऽपरिहारो-
ऽयम् ॥ १७ ॥ पूर्वपक्षलिङ्गनिरासे उत्तरपक्षः ॥

अर्थापत्तेर्द्रव्येषु धर्मलाभः स्यात् ॥ १८ ॥

यदुक्तं, द्रव्यवदिति । युक्तं द्रव्येषु । तत्र हि त्रीहिकार्यापन्ना
नीवाराः कार्यापत्तितस्तद्धर्माल्लभन्ते । इह पुनर्द्वादशोपसत्त्वं नैव
सङ्घातधर्म इत्यपदिष्टो हेतुः । तस्माददृष्टान्तो द्रव्यवदिति ॥ १८ ॥

आह । कथन्तर्हीदं लिङ्गदर्शनम् ? । अत्रोच्यते,

प्रवृत्त्या नियतस्य लिङ्गदर्शनम् ॥ १९ ॥

गवामयने द्वादशाहिकं प्रथममहः । प्रायणीयोऽतिरात्रः । तस्य
धर्मो द्वादशोपसत्त्वम् । तदुपादाने मुख्यस्यानुग्रहः । षडुपसत्त्वोपा-
दाने जघन्यानां ज्योतिरादीनां, मुख्यस्य प्राप्तकालमनुग्रहमतिक्रमितुं
किञ्चित् कार्यं नास्ति । अतस्तदनुग्रहार्थं द्वादशोपसत्त्वं भवति ।
तथा मुख्यया प्रवृत्त्या नियतस्यैतद्दर्शनं, न चोदकप्राप्त्या । यस्मा-
च्चोदको नामधेयादबलः । वक्ष्यति च, विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये
भूयसां स्यात् सधर्मत्वम् । मुख्यं वाऽपूर्वचोदनाल्लोकवदिति ॥ १९ ॥

अथ यद् द्वितीयं लिङ्गदर्शनमुक्तम्, एकादशिन्यां विहारदर्शन-
म् । तत्रोच्यते—

विहारदर्शनं विशिष्टस्यानारभ्यवादानां प्रकृ-
त्यर्थत्वात् ॥ २० ॥

अनारभ्यैकादशिन्यां विहारः शिष्टः । तदादिप्रभवाः पशवः
स्युः । तथा तानेवानूचीनान् अहरहरालभेरन्, आग्नेयमेव प्रथमे-
ऽहनि आलभेरन्, सारस्वती मेषीं द्वितीये, सौम्यं बभ्रुं तृतीये,
वारुणमन्ततः । अथ पुनः पर्यावर्त्तेष्वग्नेयमेव प्रथमेऽहन्यालभेरन्,
सारस्वती मेषीं द्वितीये, सौम्यं बभ्रुं तृतीये, वारुणमन्ततः इति । तद्
अनारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वाज्ज्योतिष्टोमं प्रविष्टम् । तत्राहं बहुत्य-
स्याभावादसम्भवादपरां प्रकृतिं द्वादशाहमागतम् । तत्रापि पुन-
र्ज्योतिरादीनां पर्यावर्त्तेषु इत्येतद् न युज्यते इति तृतीयां प्रकृतिं
गवामयने प्रविष्टम् । एवमागतस्य एतद्दर्शनमिति ॥२०॥ पूर्वपक्षलिङ्ग-
निरासः ॥ गवामयने ऐकाहिकेति कर्त्तव्यतानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ ७ ॥ ४ ॥ सम्पूर्णोऽयं

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ८ ॥ १ ॥

अथ विशेषलक्षणम् ॥ १ ॥

एव तावत् सप्तमेन अध्यायेन सामान्यतोऽतिदेशलक्षणमुक्तम् । अविहितधर्मकेष्वैन्द्राग्न्यादिषु कर्मसु विहितधर्मकेभ्यो दर्शपूर्णमासादिभ्यो धर्मा अतिदिश्यन्ते इति । तत्र चिन्ता भवति । किमेकस्मिन् कर्मणि सर्वकर्मसु धर्मातिदेशः, उत्तैकस्मादिति । अविशेषात् सर्वेभ्य इति प्राप्तम् । एकेन तु निराकाङ्क्षीकृते कर्मणि द्वितीयधर्मप्राप्तौ किञ्चित् कारणं नास्ति । सत्यम् । तदेव तु न ज्ञायते । कस्मिन् कस्येति । तदर्थं विशेषलक्षणं वक्तव्यमस्मिन्नस्येति । तदिदमध्यायादौ प्रतिज्ञायते । अथ विशेषलक्षणमिति । अथेदानीं वृत्तात् सामान्यातिदेशलक्षणादनन्तरं, विशेषलक्षणं वक्ष्यामः । तदुच्यमानं यथाकालं बोद्धव्यमिति ॥ १ ॥ प्रतिज्ञाधिकरणम् ॥ १ ॥

तदेतत् सङ्क्षेपेणैवोच्यते—

यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥ २ ॥

यस्य वैदिकस्य विध्यन्तस्य लिङ्गं किञ्चित्, शब्दगतम् अर्थगतं वा वैकृत्यां कर्मचोदनायां, तद्गुणवाक्ये वा दृश्यते । नत्र स विध्यन्तः स्यात् । कुतः । अर्थसंयोगात् । तस्यार्थस्य लिङ्गस्य तेन विध्यन्तविशेषणेन संयोगोऽनुभूतपूर्वः । संयोगिनोश्चान्यतरो दृश्यमान उत्तरमदृश्यमानमध्यनुमानाद् बुद्धौ सन्निधापयति । अभिधानवत् । यथाऽग्निहोत्रमित्यभिधानं कौण्डपायिने श्रूयमाणं नैयमिकाग्निहोत्रधर्मान् बुद्धौ सन्निधापयति । किमतोऽत्र । एतदतो भवति । अपूर्वं यद् वाक्यं, तत् पूरणसमर्थेन अवयवेन बुद्धौ सन्निहितेनैकवाक्यतां याति । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति विध्यादिः, कथमिति विध्यन्तापेक्ष । अग्न्यन्वाधानादिविधानकाण्डेन, पाठाद् बुद्धौ सन्निहितेन एकवाक्यतां याति । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यमिति । एवं विध्यन्तापेक्षो यो वैकृतो विध्यादिः, सोऽपि वैदिकेन विध्यन्तेनानुमानाद्बुद्धौ सन्निहितेनैकवाक्यतां यास्यति । यथा सौख्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति । तत्र कथमिति विध्यन्तापेक्षायामनेकविध्यन्तसन्निपाते असाधारणेन निर्वपति-शब्देन दार्शपूर्णमासिकविध्यन्तसंयोगिना लिङ्गेन तदीयो विध्यन्तः प्रसज्यते । तत्रापि

आग्नेयाद्यनेकापूर्वविध्यन्तप्रसङ्गे, एकदेवतात्वेन वा ओषधिना वा असाधारणेन लिङ्गेनाग्नेयविध्यन्तो नियम्यते । तदेतदेवं विज्ञायते । सौर्यं चरुं निर्वपेद् आग्नेयवत् । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदग्नीषोमीयवत् । सर्वत्रैवम् । प्रतिपदाख्याने तु गौरवं परिहरद्भिर्वृत्तिकारैः सर्वसामान्यः शब्दः परिगृहीतः प्रकृतिवदिति । एवं यत्र सूक्ष्ममपि किञ्चित् सामान्यं, शब्दो वा अर्थो वा हविर्देवतादि तदू-
शुणा वा रूपादय उपलभ्येरन्, तत्र तदीयो विध्यन्तः कल्प्यः । तदे-
तत् संक्षेपेणात्रैव सर्वमुक्तम् । शिष्यहितार्थमुत्तरः प्रपञ्चः । श्लोकम-
प्युदाहरन्ति—

वितीर्य हि महज्जालमृपि संक्षिप्य चाब्रवीत् ।

इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम्, इति ॥ २ ॥

सिद्धान्तः ॥ विशेषकर्मणो धर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ २ ॥

प्रवृत्तित्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते । तत्र विध्यन्तं प्रति चिन्ता । कुतोऽस्मिन् विध्यन्तः स्यादिति । तदुच्यते । प्रवृत्तित्वा-
दिष्टे सोमे प्रवृत्तिः स्यात् । दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः सोमे स्यात् ।
कुतः । प्रवृत्तित्वात् । दीक्षणीयादिषु इष्टिषु दार्शपौर्णमासिको वि-
ध्यन्तः प्रवृत्तः । दीक्षणीयायाम् आतिथ्यायां प्रायणीयायां पशौ च ।
तदनन्तरं सोमः । तत्रापि स एव प्रवृत्त्या विज्ञायते । यथा, देव-
दत्तो भोजयितव्यः, विष्णुमित्रो भोजयितव्यः, माठरः कौण्डिन्यो
भारद्वाज इत्युत्तरेष्वपि भोजयितव्य इति प्रवृत्त्या अनुबद्ध्यते । त-
स्मादैष्टिकः सोमे विध्यन्तः ॥ ३ ॥ पूर्वम् ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

तस्यैकशतं प्रयाजानुयाजा इति च ऐष्टिका धर्माः सोमे दृश्य-
न्ते । तस्माच्चास्मिन् ऐष्टिको विध्यन्तः ॥ ४ ॥ युक्तिः ॥

कृत्स्नविधानाद्वाऽपूर्वत्वम् ॥ ५ ॥

अपूर्वत्वमेव हि सोमे । स न कुतश्चिद् धर्मान् गृह्णाति । कुतः ।
कृत्स्नविधानात् । इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वम् उक्तम् । वि-
हितेतिकर्तव्यतश्चायम् । तस्मादपूर्वः ॥ ५ ॥ सि० ॥

स्रुगभिधारणाभावस्य च नित्यानुवादात् ॥ ६ ॥

स्रुगभिधारणस्य चाभावानुवादः सोमे भवति । घृतं वै देवावज्ञं कृत्वा सोममग्नन् स्रुचौ बाहू । तस्मात् स्रुचि सोमहविर्नासाद्यते । न सोममाज्येनाभिधारयन्तीति । तदुपपद्यते । यद्यपूर्व सोमः, अथ दर्शपूर्णमासप्रकृति स्यात् । आद्येनाभिधार्य स्रुग्भ्यां हूयेत । तत्रैनदर्शनं नोपपद्यते तस्मादपूर्वः ॥ ६ ॥ युक्तिः ॥

विधिरितिचेत् ॥ ७ ॥

इतिचेत् पश्यासि, स्रुगभिधारणाभावानुवाददर्शनादपूर्वः सोम इति । अथ कस्माद्दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वेन प्राप्तस्य स्रुगभिधारणस्य प्रतिषेधकोऽयं विधिर्न भवति ? इति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ॥ ७ ॥ आ० ॥

न वाक्यशेषत्वात् ॥ ८ ॥

नायं विधिः । कस्मात् । वाक्यशेषत्वात् । अन्योऽत्र विधिरा-
ग्नातः । तदाह । अंशुरंशुस्ते देव सोमाप्यायतामिति । तस्य वाक्य-
शेषोऽयम् । कथं ज्ञायते । तेन आकाङ्क्षितत्वात् । अवधिषुर्वा एतत्
सोमं यदभिषुण्वन्ति । यदस्य स्रुचौ बाहू कुर्वन्ति । यच्चाज्यमन्ति-
कमकार्षुः । यदाह, अंशुरंशुस्ते देव सोमाप्यायतामिति । यदेवास्या-
दातुं क्षुरमक्षुरस्तदाप्याययन्तीति । यद्ययमपि विधिः स्याद् वाक्य-
भिभेदेत । तस्मान्न विधिः ॥ ८ ॥ आ० नि० ॥

शङ्कते चानुपोषणात् ॥ ९ ॥

सोमे शङ्कते, यदनुपोष्य प्रयायाद् ग्रीववद्धमेनममुष्मिल्लोके ने-
नीयेरन्निति । दार्शपौर्णमासिके विध्यन्ते सति, नियतमुपोषणं स्यात् ।
तदाऽनुपोषणाशङ्क न युज्यते । तस्मादपूर्वः ॥ ९ ॥

दर्शनमैष्टिकानां स्यात् ॥ १० ॥

यच्च प्रयाजानुयाजानां दर्शनं, लिङ्गत्वेनोपदिष्टं, तस्यैकशतं
प्रयाजानुयाजा इति । तद् दीक्षणीयादीनां सोमाङ्गभूतानां कर्मणां ये
प्रयाजानुयाजास्तेषां समुच्चयवचनम् । किं कारणम् । सोमस्याऽपूर्व-
त्वात् । तेषां च तावतां, तत्र भावात् । अङ्गाङ्गमपि च तस्येति श-
क्यते वक्तुम् । यथा वाजपेयस्य यूप इति । तस्मादपूर्वः सोमः ॥ १० ॥
आ० नि० ॥ सोमे ऐष्टिकधर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ११ ॥

इष्टय उदाहरणम्, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्येवमाद्याः । तत्र सन्देहः । किं दार्शपौर्णमासिको वा, सौमिको वा विध्यन्तः ? उत दार्शपौर्णमासिक एवेति । किं प्राप्तम् । अनियमः । दर्शपूर्णमासयोरपि विध्यन्तोऽस्ति सोमेऽपि । इमाश्चेष्टयो विध्यन्ता-
ऽपेक्षाः । एकेन च विध्यन्तेन भवितव्यमित्युक्तम् । न च गृह्यतेऽन्य-
तरनियमे विशेष । तस्मादनियमः ॥

एवं प्राप्ते उच्यते । इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः । हेतुर्नोक्तः प्रज्ञात इति । क. पुनरसौ । चोदनायां प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । किं पुनस्तत् प्रकृतिलिङ्गम् । तद्धितेन देवतोपदेश. कपालवत्ता निर्वपति-
शब्दाश्च, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदिति । इतरत्रापि तथैव ऐन्द्राग्नो द्वादशकपाल इति । निर्वपतिरप्यग्निहोत्रहवण्या हवीपि निर्वपतीति । प्रकृतिलिङ्गेन च विध्यन्तविशेष उक्तः— यस्य लिङ्ग-
मर्थसंयोगाद् इति । तस्माद् दार्शपौर्णमासिकस्तासु विध्यन्तः । तच्च दर्शयति प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति । अलिङ्गास्त्रपि स्थालीपुलाकवत् सिद्धि ॥ ११ ॥ ऐन्द्राग्नौ ऐष्टिकधर्मातिदेशा-
ऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

पशौ च लिङ्गदर्शनात् ॥ १२ ॥

पशौ अग्नीषोमीये चिन्त्यते । किं दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः ? उत सौमिक इति । किं प्राप्तम् । तथैव पूर्वपक्षः । तत्रोत्तरमभिधी-
यते । पशौ च लिङ्गदर्शनात् । पशौ च दार्शपौर्णमासिक एव विध्यन्तः । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । एकादश प्रयाजान् एकादशानु-
याजानिति । तथा सौवमाघार्य जुह्वा पशुमनक्तीति । ननु लिङ्गमप-
दिष्टं, कुतः प्राप्तिः । चादनासामान्यात् । किं सामान्यम् । व्यक्तचोदन-
त्वम् । का व्यक्तिः । द्रव्यदेवतावत्ता, अग्नीषोमीयं पशुमिति । इत-
रद् ऐन्द्रं पय इति । अव्यक्तचोदनस्तु सोमः ॥ १२ ॥ अग्नीषोमीय-
पशौ दार्शपौर्णमासिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

दैक्षस्य चेतरेषु ॥ १३ ॥

इह पशुबन्धा उदाहरणम् । सवनीयो निरुद्ध पशुः, सौम्या-
दयश्च । तेषु किं दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः, उत दैक्षस्येति । दैक्ष इत्यग्नीषोमीय उच्यते । दीक्षासम्बन्धात् । किं प्राप्तम् । यथोक्तेन

न्यायेन दार्शपौर्णमासिक इति । तथा प्राप्ते उच्यते । दैक्षस्य चेतरेषु पशुषु सवनीयादिष्वग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः । आलभतिचोदनासामान्यात्, पशुत्वचोदनासामान्याच्च । तच्च दर्शयति— वपया प्रातः सवने चरन्ति, पुरोडाशेन मध्यन्दिनेऽङ्गैस्तृतीयसवने इति वपा-पुरोडाशाङ्गप्रचारं दर्शयति । भेदेन च तथा क्वचिद्, औदुम्बरो यूपो भवतीति यूपं दर्शयति । तस्मादग्नीषोमीयः पशूनां प्रकृतिः ॥ १३ ॥ सवनीयादिपशौ अग्नीषोमीयधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

ऐकादशिनेषु सौत्यस्य द्वैरशन्यस्य दर्शनात् ॥ १४ ॥

ऐकादशिनाः पशव उदाहरणम् । कृष्णशीर्षा आग्नेय इत्या-रभ्य आम्नाताः । अन्येषां च आग्नेयेन वापयति, मिथुनं सारस्वत्या करोति, प्रजनयति सौम्येनेति । तेषु सन्देहः । किमग्नीषोमीयविध्य-न्त, उत सवनीयविध्यन्त इति । किं प्राप्तम् । पूर्वोक्तेन न्यायेना-ऽग्नीषोमीयस्य ॥

इति प्राप्ते उच्यते । ऐकादशिनेषु सौत्यस्य । सौत्य इति सुत्या-कालत्वात् सवनीयमाहुः । तदीयो विध्यन्त ऐकादशिनेषु । कुतः । द्वैरशन्यस्य दर्शनात् । अग्निष्ठा द्वे द्वे रशने आदाय द्वाभ्यां रशना-भ्यामेकैकं यूपं परिव्ययतीति । अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे ऐकैकरशन्यं स्यात् ॥ अथ वचनमिदं कस्मान्न भवति । अग्निष्ठा द्वे द्वे रशने आदाये-त्येतदत्र विधीयते । यदि रशनाद्वित्वमपि विधीयते, तदा वाक्यं भिद्यते । तस्मात् तदनूद्यते । ननु लिङ्गमपदिष्टं, कुतः प्राप्तिः । उच्य-ते । समाने पशुत्वे सुत्याकालता वैशेषिकं लिङ्गम् । ततः प्राप्तिः ॥ ॥ १४ ॥ ऐकादशिनपशौ सवनधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात् प्रतिपशु यूपदर्शनात् ॥ १५ ॥

इह पशुगणा उदाहरणम् । वसन्ते ललामांस्त्रीन् वृषभानालभते । तथा, मैत्रं श्वेतमालभेत, चारुणं कृष्णमपां च ओषधीनां च सन्धौ अन्नकाम इति । तत्र विचार्यते । किमग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः, उत ऐकादशिनानामिति । यथोक्तेन न्यायेनाग्नीषोमीयस्य ॥

एवं प्राप्ते उच्यते । तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात् । तेषामैकादशिनानां प्रवृत्तिः पशुगणेषु स्यात् । कुतः । प्रतिपशु यूपदर्शनात् । यत्र त्रिषु यूपेषु आलभेत बहिर्द्धाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात्, भ्रातृव्यमस्य

जनयेदेकयूप आलभेतेति यूपत्रित्वं प्रतिषिद्धैकं यूपं सौत्रामण्यां विदधाति । तदुपपद्यते, यदि ऐकादशिनविध्यन्तः । तत्र हि प्रतिपशु यूपाः । अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे एक एव यूपः स्यात् । तत्रैतन्नोपपद्यते । तस्मादैकादशिनानां विध्यन्तः पशुगणेषु ॥ १५ ॥ पशुगणेषु ऐकादशिनधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अव्यक्तासु तु सोमस्य ॥ १६ ॥

इदं श्रूयते, अभिजिता यजेतेति । एवञ्जातीयका यजतयः । तेषु विध्यन्तचिन्ता । किमेषु सौमिको विध्यन्तः, उत दार्शपौर्णमासिक इति । अविशेषादनियमे प्राप्ते । उच्यते । अव्यक्तासु तु सोमस्य । का अव्यक्तता । द्रव्यदेवतस्याभावः । द्रव्यदेवतेन हि यागोऽभिव्यज्यते । एताश्चाद्रव्यदेवताश्चोदनाः । अभिजिता यजेतेति । एतासु अव्यक्तासु सौमिको विध्यन्तः स्यात् । कुतः । अव्यक्तसामान्यात् । सोमोऽप्यव्यक्तचोदनः । ज्योतिष्टोमेन यजेतेति । ननु सोमेन यजेतेत्येषा व्यक्तचोदना । तथापि देवताया अभावादव्यक्तता । तथा च, दूणाशेन यजेतेत्यव्यक्तचोदिते, दीक्षणीयादीनि सोमाङ्गानि दर्शयति दीक्षणीयायां द्वादशमानं हिरण्यं दक्षिणा । चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायामिति । तस्मात् तासु सौमिको विध्यन्तः ॥ १६ ॥ अव्यक्तयजतौ सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ९ ॥

गणेषु द्वादशाहस्य ॥ १७ ॥

इह अहर्गणा उदाहरणम्, द्विरात्रादयः शतरात्रपर्यन्ताः । तेषु सन्देहः । किं ज्योतिष्टोमिको विध्यन्तः, उत द्वादशाहिक इति । पूर्वेण न्यायेन सौमिके प्राप्ते, उच्यते । गणेषु द्वादशाहिको विध्यन्त इति । कुतः । चोदनासामान्यात् । द्वादशाहेन यजेत, द्विरात्रेण यजेतेति । अहःशब्दोऽप्यहोरात्रवचनः । रात्रिशब्दोऽपि । एतच्छब्दगतं लिङ्गम् । अर्थगतमपि गणत्वम् । गण एव सङ्घातधर्मेण गणमनुब्रवीतुं समर्थो, नैकाहः । द्वाभ्यां लोमावद्यति द्वाभ्यां मांसमिति च । एतदारभ्य द्वादशोपसत्त्वं द्वादशाहिकं धर्मं गवामयने दर्शयति । तस्मादहर्गणानां द्वादशाहः प्रकृतिः ॥ १७ ॥ अहर्गणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १० ॥

गव्यस्य च तदादिषु ॥ १८ ॥

इह संवत्सरसत्राण्युदाहरणम्, आदित्यानामयनप्रभृतीनि । तेषु चिन्ता, किं द्वादशाहिको विध्यन्तः, उत गवामयनिक इति । पूर्वोक्तेन न्यायेन द्वादशाहिके प्राप्तेऽभिधीयते । गव्यस्य च तदादिषु । गव्यमिति, गवामयनं ब्रूमः । गोसम्बन्धात् । गावो वा एतत् सत्रमासत इति । तस्य विध्यन्तस्तदादिषु संवत्सरसत्रेषु स्यात् । कुतः । संवत्सरसामान्यात् । पत्नय उपगायन्तीति च महाव्रतिकं धर्मं संवत्सरसत्रे दर्शयति । ऋत्विज उपगायन्तीति च सहस्रसंवत्सरे ॥ १८ ॥ संवत्सरसत्रेषु गवामयनिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १९ ॥

निकायिनाश्च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १९ ॥

निकाय- इति सङ्घात औत्तराध्वर्येणावस्थित उच्यते । स एषां, ते निकायिनः । यथा साहस्राः साद्यस्क्राः । तेषां पूर्वस्य केचिद् धर्मा आस्तात् । उत्तरे त्वधर्मका । तत्र चिन्त्यते । किं ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्तः, उत प्रथमस्य निकायिन इति । अव्यक्तचोदनत्वाज्ज्योतिष्टोमस्य ॥ इति प्राप्ते, उच्यते । निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् । कुत । निकायित्वसामान्यात् । साहस्राणां साहस्रसामान्यात् । साद्यस्क्राणां साद्यस्कधर्मसामान्यात् । एवं सर्वत्र पूर्वस्मिंश्च साहस्रे सहस्रं दक्षिणामास्त्रायोत्तरस्मिन् दर्शयति । यावदस्य साहस्रस्योत्तरा गौ समाहिता भवति, तावदस्माल्लोकादसौ लोक इति । तथा पूर्वस्मिन् साद्यस्के साण्डस्त्रिसंवत्सर सोमक्रयणः स्पर्द्धमानानामित्याम्नाये उत्तरस्मिन्नपि तमेव दर्शयति । स्त्री गौः सोमक्रयणी व्यावृत्ता हि एषां स्पर्द्धिता इति । तस्मात् पूर्वस्योत्तरेषु धर्माः ॥ १९ ॥ निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १२ ॥

कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात् फलनियमकर्तृसमुदाय-

स्यानन्वयस्तद्वन्धनत्वात् ॥ २० ॥

इह फलनियमकर्तृसमुदाया उदाहरणम् । फलं स्वर्गः, नियमो यावज्जीविकोऽश्वासः, कर्त्ता स्वर्गकामः, समुदायो दर्शपूर्णमासाविति । तत्र चिन्त्यते । किं फलनियमकर्तृसमुदायानां सौर्यादिषु प्रवृत्तिः, न ? इति । किं प्राप्तम् । इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः स्याद्-इत्यनेन न्यायेन प्रवृत्तिरिति प्राप्तम् । तथा प्राप्ते उच्यते । फलनियमकर्तृसमुदायस्याप्रवृत्तिः । कुतः । कर्मणोऽप्रवृत्तित्वात् तद्वन्धनत्वाच्च फलादीनां

कर्म तावन्न प्रवर्त्तते । किङ्कारणम् । विध्यन्तेन धर्माः प्रवर्त्तन्ते । न च कर्म विध्यन्तविहितं, विध्यादिविहितं तत् । तस्मान्न प्रवर्त्तते । तस्याऽप्रवृत्तित्वात् फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयोऽप्रवृत्तिरित्यर्थः । कुतः ? । तद्वन्धनत्वात् । फलं तावत् । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । दर्शपूर्णमाससंयुक्तं श्रुतम् । तद् यत्र दर्शपूर्णमासौ, तत्र भवितुमर्हति । न च सौर्यादिषु तौ स्त । अतः स्वर्गस्यापि तत्राभावः । एवं नियमोऽपि कर्मबन्धनः । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । स दर्शपूर्णमासाभावे कथं स्यात् । तथा कर्त्ता कर्मबन्धनः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति । सोऽपि कथं तयोरसतो स्यात् । समुदायोऽप्याग्नेयादीनाम् । तानि सौर्यादिषु न सन्तीति तत्समुदाय कथं तत्र भवेत् । तस्मात् तेषामप्रवृत्तिः ॥२०॥ सि०

प्रवृत्तौ चापि तादर्थ्यात् ॥ २१ ॥

अपि च धर्माणां प्रवृत्तिः कर्मार्था, कर्मण उपकर्त्तुम् । न च फलादीनि कर्मण उपकुर्वन्ति । फलं तावत् पुरुषस्यापकरोति, न कर्मणः । उक्तं हि, फलं च पुरुषार्थत्वादिति । नियमोऽपिन कर्मधर्मः । कर्तृधर्मोऽसावित्युक्तम् । कर्त्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद् इति । तथा कर्त्ता स्वर्गकामो, न कर्मार्थः । कर्म स्वर्गकामार्थम्, न हि स्वर्गकामः कर्मण उपदिश्यते । स्वर्गकामो यजेतेति । किं तर्हि । कर्म स्वर्गकामस्योपदिश्यते । स्वर्गकामो यजेत, नान्यत् कुर्यादिति । तथा समुदायो न कर्मार्थः । फलार्थोऽसौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । एवमेतेषां कर्मणोऽनुपकारकत्वात्, प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात् । तस्मान्न प्रवर्त्तेरन् ॥ २१ ॥ युक्तिः ॥

अश्रुतित्वाच्च ॥ २२ ॥

अत्राह । यदि दर्शपूर्णमाससंयोगात् फलादीनामप्रवृत्तिः, प्रयाजादीनामपि तत्सम्बन्धादप्रवृत्तिः प्राप्ता । तान्यपि हि तत्संयुक्तानीति । उच्यते । यद्यपि तानि दर्शपूर्णमासयोः श्रुतानि, विध्यन्तेन तु सौर्यादिष्वप्यतिदिष्टानि । फलादीनि तु न विध्यन्तेनातिदिश्यन्ते । तेषां यदि प्रत्यक्षा प्रवर्त्तिका श्रुतिः स्यात्, ततः प्रवर्त्तेरन् । न चासावस्ति । तस्मादश्रुतित्वान्न प्रवर्त्तन्ते ॥ २२ ॥ आ० नि० ॥ फलादीनामनतिदेशाधिकरणम् ॥ १३ ॥

गुणकामेष्वश्रितत्वात् प्रवृत्तिः स्यात् ॥ २३ ॥

इह गुणकामा उदाहरणं— गोदोहनेन प्रणयेत् पशुकामस्य, उपास्मै गायता नर इति, ग्रामकामाय प्रतिपदं कुर्यादित्येवमादयः । तत्र विचार्यते । किं गुणकामानां वैकृतेषु प्रवृत्तिः, उत नेति । ततः सूत्रेणैवोपक्रमः । गुणकामेष्वश्रितत्वात् प्रवृत्तिः स्यात् । प्रवृत्तिर्गुणकामानाम् । कुतः । आश्रितत्वात् । गोदोहनं प्रणयनाश्रितं गोदोहनेन प्रणयेदिति । तच्च प्रणयनं प्रवर्त्तते । आश्रये च प्रवर्त्तमाने तदाश्रितमपि प्रवर्त्तते । यथापटे आकृष्यमाणे तदाश्रितं चित्रमप्याकृष्यते । यथा च चमसः प्रवर्त्तते । यथा च, खादिरं वीर्यकामाय यूपं कुर्यादिति । एवं गोदोहनमपि प्रवर्त्तते । गोदोहने च प्रवर्त्तमाने तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्त्तितुमर्हति । तस्माद् गुणकामानां प्रवृत्तिः ॥ २३ ॥ पूर्व० ॥

निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ॥ २४ ॥

निवृत्तिर्वा गुणकामानामप्रवृत्तिः । कुतः । कर्मभेदात् । कार्यभेदादित्यर्थः । अन्यत् कार्यं गोदोहनस्य, अन्यच्चमसस्य । चमसः क्रत्वर्थो, गोदोहनं तु पुरुषार्थः । तदुक्तं— यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थलक्षणाऽविभक्तत्वादित्यत्र । अक्रत्वर्थः । किमर्थं प्रवर्त्तते । क्रतूपकाराय हि तस्य प्रवृत्तिः । एवं प्रतिपदः । तस्मान्न प्रवर्त्तेरन् गुणकामाः ॥ २४ ॥ सि० ॥

यत्तूपन्यस्तं, यथा खादिरं वीर्यकामाय यूपं कुर्यादित्यत्र प्रवृत्तिरेवमत्रापीति । तत्र ब्रूम —

अपि वाऽतद्विकारत्वात् क्रत्वर्थत्वात् प्रवृत्तिः
स्यात् ॥ २५ ॥

अपि वा, एवंविधेषु प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः । अतद्विकारत्वात् । न खादिरः क्रत्वर्थविकारः । अयमपि क्रत्वर्थ एव । तदुक्तम् — एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति । क्रत्वर्थश्चेत् पलाशवत् प्रवर्त्तते । तस्मिंश्च प्रवर्त्तमाने तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्त्तते । खादिरेण हि स सिद्ध्यति । स च खादिरोऽस्ति । तस्मात् कामं साधयिष्यति ॥ २५ ॥ पूर्वपक्षयुक्तिनिरासः ॥ ॥ गुणकामानां गोदोहनादीनामनतिदेशाऽधिकरणम् ॥ १४ ॥

एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि चोदनैकत्वात् ॥ २६ ॥

सौख्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति श्रूयते । अस्ति तु प्रकृ-
त्तावभिमर्शनद्वयं, चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्राऽमावा-
स्यामिति । तदिह चोदकेन प्राप्यते । तत्र संशयः । किं सौख्यं यदा
पौर्णमास्यां प्रयुज्यते तदा चतुर्होत्राऽभिन्नष्टव्यः, यदाऽमावास्यायां
तदा पञ्चहोत्रा ? उत्तोभयत्र विकल्पः । चतुर्होत्रा वा पञ्चहोत्रा वा ?
इति । किं प्राप्तम् । व्यवस्थेति । कुतः । चोदकानुग्रहात् प्रकृतौ व्य-
वस्था कृता । इहापि चोदकौ व्यवस्थां प्रापयति ॥

एवं प्राप्ते उच्यते । एकस्मिन् कर्मण्यत्र सौख्यविकल्पः । कुत ।
अविभागो हि चोदनैकत्वात् एकैषा चोदना । सौख्यं चरुं निर्वपेद्
ब्रह्मवर्चसकाम इति । तत्राविभागो भवतु । उभावप्यभिमर्शने प्रा-
प्येते । तयोरेकार्थत्वात् समुच्चयो न सम्भवति । तस्माद् विकल्पः ।
यत्तु, प्रकृतौ व्यवस्थेति । नासौ कालकृता । किं तर्हि ? समुदायकृता ।
न च सौख्यं तौ समुदायौ स्त ॥ यद्येवमभिमर्शनमेव तर्हि न प्राप्नो-
ति । तयोः समुदाययोरभावादिति । अत्रोच्यते । न प्राप्नोति । यदि
समुदाययोरभिमर्शनमुच्येत । तयोस्त्वनभिन्नष्टव्यत्वात् समुदायि-
नां तदुच्यते लक्षणया । समुदायिविकारश्च सौख्यः । तस्मात् तत्रा-
पि चोदकः प्रापयति तत् ॥ २६ ॥ ॥ सौख्यं चरावभिमर्शनद्वयस्य
विकल्पाधिकरणम् ॥ १५ ॥

लिङ्गसाधारण्याद्विकल्पः स्यात् ॥ २७ ॥

सौख्यं कर्मणि दार्शपौर्णमासिको विध्यन्त इत्युक्तम्— इष्टिषु
दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिरिति । सन्ति तु तत्र कर्माणि आग्नेयादीनि ।
तत्र विचारः । किं यस्य कस्यचिद् दार्शपौर्णमासिकस्य कर्मणः सौ-
ख्यं विध्यन्त, उताग्नेयस्येति । किं प्राप्तम् । विकल्पः । कुत । लिङ्ग-
साधारण्यात् । सौख्यं दार्शपौर्णमासिकविध्यन्तप्राप्तौ यल्लिङ्गमुपदिष्टं,
प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति तत् साधारणं सर्वेषां विध्यन्ते स-
म्भवति । न च समुच्चयः । तस्माद् विकल्पः ॥ २७ ॥ पूर्व० ॥

ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत पूर्ववत्त्वाद् विकारो हि ॥ २८ ॥

आग्नेयस्य विध्यन्तो नियम्येत । कुतः । ऐकार्थ्यात् । एकदेवत-
त्वादित्यर्थः । आग्नेय एकदेवत्यः । सौख्योऽपि । तेनैकदेवतत्वेन
लिङ्गेन आग्नेयविध्यन्तो नियम्येत । पूर्ववत्त्वात् । पूर्ववानयं सौख्यः ।

पूर्वत्राभिहितं विध्यन्तमपेक्षते । विकारो हि । विकृतिरेषा । सर्वा-
श्च विकृतयः पूर्ववत्यः । चोदनावाक्यानामसमाप्तत्वात् । तत्र लिङ्गेन
विध्यन्तनियमो भवतीत्युक्तम् । अस्तिचैकदेवतत्वं लिङ्गम् । तेनाग्नेय-
विध्यन्तः ॥ २८ ॥ सि० ॥

अश्रुतित्वान्नेतिचेत् ॥ २९ ॥

अत्राह । स्यादेतदेवं, यद्यत्रैकत्वं श्रूयते । न तु श्रूयते । कथम् ।
तद्धितेनायं निर्देशः । सौर्यमिति, तथा आग्नेयमिति । तत्र वचन-
व्यक्तिर्न ज्ञायते, किं सूर्यो देवता अस्य, उत सूर्यो च सूर्याश्चेति ।
तथा आग्नेयेऽपि ॥ २९ ॥ आ० ॥

स्याल्लिङ्गभावात् ॥ ३० ॥

स्याद् व्यवस्थितिरेकत्वस्य । कुतः । लिङ्गभावात् । लिङ्गमत्रास्ति ।
किम् । वाक्यशेषे एकत्वं श्रूयते, सौर्यं तावदमुमेव आदित्यं स्वेन
भागधेयेनोपधावति, स एवैनं ब्रह्मवर्चसङ्गमयतीति । आग्नेयेऽपि,
अङ्गिरसो वा इत उत्तमाः स्वर्गमायंस्ते यज्ञवास्त्वश्यायंस्ते पुरोडाशं
कूर्मं भूत्वा प्रसर्पन्तमपश्यंस्तमब्रुवन् इन्द्राय ध्रियस्व बृहस्पतये ध्रि-
यस्व विश्वेभ्यो देवेभ्यो ध्रियस्वेति । स तानाह न ध्रिये । तमब्रुवन्
अग्नये ध्रियस्वेति । सोऽब्रवीत्, ध्रियेऽहम् । यदाग्नेयोऽष्टाकपालो-
ऽमावास्यायां पूर्णमास्यां चाच्युतो भवति । अग्निमेव स्वेन भागधेयेन
समर्द्धयतीति ॥ ३० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥

अनुवाक्यायामेकत्वश्रवणम्, अग्निर्ह मूर्ध्ना दिव इत्याग्नेये, उदु-
त्यञ्जातवेदसमिति सौर्यं । ननु पुनरुक्तमेतल्लिङ्गद्वयोपदर्शनमिति ।
तदुच्यते । नैतत् पुनरुक्तम् । एकमत्र चोदनागतम्, एकं मन्त्रगतम् ।
चोदनागतं प्रापकं, मन्त्रगतं प्राप्तस्य द्योतकमिति ॥ ३१ ॥ आ० नि० ॥
सौर्यं चरावाग्नेयधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १६ ॥

विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्य-
त्वात् ॥ ३२ ॥

इदं श्रूयते, ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेदिति, आग्नेयं पय इति ।
तत्र सन्देहः । किं देवतासामान्यादैन्द्रपुरोडाशसाम्नाय्यस्य विध्यन्तः,
आग्नेये च पयसि औषधस्य, देवतासामान्यबलवत्तरम् ? अथ हविः-

सामान्यादुत्तरत्र साम्नाय्यस्य, पूर्वत्र औषधस्य, हविःसामान्यं बली-
य ? इति ॥ किं प्राप्तम् । उच्यते । देवतासामान्यं बलीय इति ।
कुतः । मुख्यत्वात् । मुख्यनियन्त्रिता देवता । ऐन्द्रमाग्नेयमिति ।
जघन्यनियन्त्रितं हविः । तयोर्विराधे मुख्याऽनुग्रहो न्याय्यः । मुख्य-
स्य अविरुद्धप्रवृत्तित्वात् । जघन्यस्य तु मुख्येन विरुद्धा प्रवृत्तिः ।
तस्माद्देवतासामान्यं बलीय इति प्राप्ते ब्रूमः । विप्रतिपत्तौ हविषा
नियम्येत । विप्रतिपत्तौ एतस्यां हविर्देवतयोः, हविषा विध्यन्तो निय-
म्येत । कुतः । कर्मणस्तदुपाख्यत्वात् । कर्म देवतां प्रति द्रव्यस्योत्स-
र्गः । स च हविः पूपाख्यायते, उपलभ्यते इत्यर्थः । हविस्त्यज्यमानं
दृश्यते । किमतः । अतो हविः कर्मणः प्रत्यासन्नम् । प्रत्यासत्तिश्च
ल्लिङ्गम् । ननु देवताऽपि यागेन सम्बद्धा । न तथा विना यागो भवति ।
उच्यते । सत्यं सम्बद्धा । आरादुपकारिणी तु सा । नाऽसौ त्यज्यते ।
तस्माद् बहिरङ्गम् । अतो हविःसामान्यं बलीयः ॥ ३२ ॥ सि० ॥

तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ३३ ॥

तेन च हविषा संयुज्य कर्म चोद्यते । ऐन्द्रम्, आग्नेयमिति
हविःप्रधानः शब्दः । किमतः । अतो हविरत्र बुद्धौ सन्निहितं, तल्लिङ्गं
भवति । यथा धूमो बुद्धिविषयतामापन्नोऽग्नेर्लिङ्गं, न विद्यमानः ॥
॥ ३३ ॥ युक्तिः ॥

ननु देवताऽप्यत्र श्रूयते, ऐन्द्रमाग्नेयमिति । उच्यते—

गुणत्वेन देवताश्रुतिः ॥ ३४ ॥

विशेषणत्वेन देवता श्रूयते, हविर्विशेष्यत्वेन । विशेष्यं च बुद्धौ सन्नि-
हितं भवति, न विशेषणम् । तद्विशेष्यं विशेष्य निवर्त्तते । कथं ज्ञायते ।
विशेष्यानुबन्धसंयोगात् । यथा राजपुरुषः पूज्य इत्युक्ते पुरुषः पूज्यो
गम्यते, न राजा । एवमिहापि । ऐन्द्रं पय इत्युक्ते हविर्बुद्धौ सन्नि-
धीयते, न देवता । यच्च बुद्धौ सन्निहितं, तल्लिङ्गमित्युक्तम् । तस्माद्
हविःसामान्यं बलीयः । अत ऐन्द्रे पुरोडाशे आग्नेयस्य विध्यन्तः ।
आग्नेये च पयसि साम्नाय्यस्येति ॥

गुणत्वेन देवताश्रुतिरित्येतस्य सूत्रस्यापरा व्याख्या । इदं पदोत्तरं
सूत्रम् । यदुक्तं हविःसामान्यं बलीय इति । नैतद् युक्तम्, देवता-
सामान्यं बलीय इति । कुतः । सर्वोऽयं प्रयासो देवताराधनार्थ एव ।

साऽस्य प्रसन्ना फलं ददाति । एवं श्रूयते । तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति । यश्चेन्द्रस्य प्रसादनोपाय इति ज्ञातः, पुनरपि इन्द्रे प्रसादयितव्ये स एवास्थेयो भवति । तस्माद्देवतासामान्यं बलीय इति ॥ अत्र ब्रूम । स्यादेतदेवं, यदि देवतात फलं स्यात् । यागात्तु फलं, स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते । यत्तु, तृप्त एवैनमिन्द्र इति । तन्नेदमुच्यते । गुणत्वेन देवताश्रुतिः । यागे गुणभूता देवता । तस्या दातृत्वं स्तुत्योच्यते । यथा, अमात्येन मे ग्रामो दत्तः, सेनापतिना मे ग्रामो दत्त इति । न च अमात्यः सेनापतिर्वा ग्रामस्य प्रभवति । राजैव प्रभवति । इतरस्मिन् गुणभूते स्तुत्या दातृत्ववादः । तस्माद् यथोक्तेनैव न्यायेन हविःसामान्यमेव बलीय इति ॥ ३४ ॥ भा० नि० ॥ हविर्देवतयोः संनिपाते हविःसामान्यस्य बलीयस्त्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

हिरण्यमाज्यधर्मं तेजस्त्वात् ॥ ३५ ॥

प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेत्, शतकृष्णलमायुष्काम इति श्रूयते । तद् हिरण्यमाज्यधर्मं । स्यात् । उपांशुयाजविध्यन्तस्तत्र भवेत् । कुतः । तेजस्त्वसामान्यात् । तेजस्त्वं सामान्यम् । हिरण्यमश्मनां तेजः । आज्यमपि गवां सार इत्यर्थः । अथवा हिरण्यमपि तेजस्वित्वा-दुज्ज्वलम् । आज्यमपि स्निग्धत्वादुज्ज्वलमेव । तस्मात् सामान्या-दुपांशुयाजधर्मा शतकृष्णलश्चरुः ॥ ३५ ॥ पूर्व० ॥

धर्मानुग्रहाच्च ॥ ३६ ॥

हिरण्ये च बहव आज्यधर्मा अनुगृह्यन्ते अवेक्षणादयः । औषध-धर्मास्तु हीयेरन् अवहन्त्यादयः । तस्मादपि आज्यधर्माः ॥ ३६ ॥

औषधं वा विशदत्वात् ॥ ३७ ॥

अथवा औषधस्य हिरण्ये विध्यन्तः । कुतः ? । विशदत्वात् । हिरण्यमपि विशदम्, औषधमपि विशदम् । कः पुनरनयो सामान्य-योर्विशेषः । न खलु कश्चित् । किन्तु विशदत्वस्य कारणद्वयमुपोद्ध-लक, तेजस्वितायास्तद्धर्मानुग्रह एकः ॥ ३७ ॥ सि० ॥

चरुशब्दाच्च ॥ ३८ ॥

चरुशब्दश्चात्र भवति, प्राजापत्यं चरुमिति । चरुशब्दश्च औषध-स्य वक्ता, तद् बलवद् औषधस्य लिङ्गम् ॥ ३८ ॥

तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः ॥ ३९ ॥

तस्मिँश्चाज्ये श्रपणं श्रूयते, घृते श्रपयतीति । किमतः । अत एतद्भवति । औषधविध्यन्तेन श्रपणं प्राप्यते । तत्र केवलमाज्यं विधायिष्यते । आज्यविध्यन्ते तु श्रपणमाज्यं च विधीयेयाताम् । तथा वाक्यमभिद्येत ॥

तस्मिँश्च श्रपणश्रुतेरित्येतस्यापरा व्याख्या । आह । साक्षादेव इहाज्यं श्रूयते । तस्मात् तस्य विध्यन्त इति । तत उत्तरमिदम् । तस्मिँश्च श्रपणश्रुतेः । दार्शपौर्णमासिकं श्रपणं तस्मिँश्च आज्ये श्रूयते । गुणगतं तत्सामान्यम् । हविर्गतं तु वैशद्यं, चरुशब्दश्च । तस्मात् ते बलवती ॥ ३९ ॥ युक्तिः ॥ शतकृष्णलाख्याहिरण्ये औषधधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १८ ॥

मधूदके द्रवसामान्यात् पयोविकारः स्यात् ॥ ४० ॥

चित्रायामिष्टौ श्रूयते, दधि मधु घृतं धाना उदकं तण्डुला, तत्ससृष्टं प्राजापत्यं भवतीति । तत्र, मधूदके पयोविकारः स्यात् । कुत । द्रवसामान्यात् । द्रवे च मधूदके पयोऽद्रवम् ॥ ४० ॥ पूर्व० ॥

आज्यं वा वर्णसामान्यात् ॥ ४१ ॥

आज्यं वा इमे विकुर्याताम्, उपांशुयाजस्य तयोर्विध्यन्तः स्यात् । कुतः । वर्णसामान्यात् । समानवर्णे मधूदके आज्येन ॥ ४१ ॥ सि० ॥

धर्मानुग्रहाच्च ॥ ४२ ॥

आज्यधर्माश्च बहवो मधूदकयोः शक्याः कर्तुमुत्पवनादयो, न तु पयोधर्मा दोहनादयः ॥ ४२ ॥ युक्तिः ॥

पूर्वस्य चाविशिष्टत्वात् ॥ ४३ ॥

यत्तु पूर्वं कारणमुक्तम् । द्रवत्वसामान्यं तदविशिष्टम् । आज्यमपि अग्निसंयोगाद् द्रवीभवति तस्मादुपांशुयाजविध्यन्तो मधूदकयोरिति ॥ ४३ ॥ मधूदके उपांशुयाजीयाऽऽज्यधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १९ ॥ इति श्रीभट्टशबरस्वामिन कृतौ मीमांसाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ८ ॥ १ ॥

अथ अष्टमस्य अध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ८ ॥ २ ॥

वाजिने सोमपूर्वत्वं सौत्रामण्याञ्च ग्रहेषु
ताच्छब्द्यात् ॥ १ ॥

चातुर्मास्येषु वाजिनेज्या श्रुता । वाजिभ्यो वाजिनमिति । सौ-
त्रामण्यां च सुरा ग्रहाः । आश्विनं ग्रहं गृह्णाति, सारस्वतमैन्द्रमि-
ति । तत्र संशयः । किमुभयो सौमिको विध्यन्तः, उत दार्शपौर्ण-
मासिक इति । तदुच्यते । वाजिने सौत्रामण्यां च ग्रहेषु सोमपूर्वत्व-
म् । सौमिको विध्यन्तः । कुतः । ताच्छब्दात् सोमशब्दत्वात् । सोम-
शब्दस्त्वत्र श्रूयते, सोमो वै वाजिनं सुरा सोम इति । न तावद्वाजिनं
सोमो, न सुरा । न च तयोः सोमेन सादृश्यमस्ति । सादृश्याच्च पर-
शब्दः परत्र प्रवर्तते । तस्मात् सादृश्यमत्र विधीयते । सादृश्यं चात्र
सोमधर्मत्वकृतं शक्यं विधातुं, नान्यत् । स एष नाम्ना धर्मातिदेशो,
न विध्यन्तेन । यथा, कौण्डपायिनामयने अग्निहोत्रे ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

अनुवषट्काराच्च ॥ २ ॥

अनुवषट्कारं च सोमधर्मे दर्शयति, वाजिनस्याग्ने वीहीत्यनु-
वषट्करोति, सुराया वीहीत्यनुवषट्करोतीति ॥ २ ॥ युक्तिः ॥

समुपहूय भक्षणाच्च ॥ ३ ॥

समुपहूय भक्षणं च सोमधर्मः । तत्र दृश्यते । शेषं समं वा
विभज्य समुपहूय भक्षयन्तीति ॥ ३ ॥ युक्तिः ॥

क्रयणश्रयणपुरोरुगुपयामग्रहणासादन-

वासोपनहनश्च तद्वत् ॥ ४ ॥

क्रयणादींश्च सोमधर्मान् सुरायां दर्शयति, सीसेन क्लीबात्,
क्रय्या कुवलसक्तुभिराश्विनं क्रीणातीति । एका पुरोरुक्, एका याज्या ।
उपयामगृहीतोऽस्यच्छिद्राय त्वाऽच्छिद्रेणाश्विनं ग्रहं गृह्णाति ।
गृहीत्वा आसादयति । त्रिरात्रं संहता वसन्ति । क्षौमे वाससी उप-
नद्धानि तोकमानि शष्पाणि भवन्तीति । विधौ सति अनेकार्थानि
वाक्यानि स्युः । क्रयादीन् सीसकादींश्च विदधति । तस्मादुभयोः
सौमिको विध्यन्तः ॥ ४ ॥ युक्तिः ॥

हविषा वा नियम्येत तद्विकारत्वात् ॥ ५ ॥

हविःसामान्येन वा, अत्र दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तो नियम्येत ।
कुतः । तद्विकारत्वात् । दार्शपौर्णमासिकस्य हविषो विकार सुरा-
वाजिने । औषधविकृतिः सुरा, सन्नाय्यविकृतं वाजिनम् ॥ ५ ॥ सि० ॥

प्रशंसा सोमशब्दः ॥ ६ ॥

अथ यदुक्तं, ताच्छब्दादिति । तत्र ब्रूमः । प्रशंसार्थोऽयं सोम-
शब्दो, न विध्यर्थः । विधायकस्याभावात् । सोमो वै वाजिनं, सुरा
सोम इति । प्रकृष्टफलवत्त्वात् सोमस्य । तद्भावेन सुरावाजिनयोः
प्रशंसा । यथा, सिंहो देवदत्त इति पुरुषस्य । तस्मान्नायं नाम्ना धर्मा-
तिदेशः ॥ ६ ॥ पूर्वपक्षयुक्तिनिरासः ॥

वचनानीतराणि ॥ ७ ॥

इतराणि तु सीसक्रयादीनि वाचनिकानि । प्राप्तेरभावात् ।
अगत्या च वाक्यानामनेकार्थता, सगुणकर्मविधानेन ॥ ७ ॥ पूर्व० ॥

व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ ८ ॥

शष्पैरेव दीक्षणीयामप्नोति । तोक्मभिः प्रायणीयां, सिंहलोमभि-
रातिथ्यामिति । सोमविकारत्वे प्रत्यक्षमेव दीक्षणीयादीनि प्राप्नुयुः ।
प्राप्तानां शष्पादिभिस्तदातिवचनं नोपपद्यते ॥ ८ ॥ युक्तिः ॥

पशुपुरोडाशस्य च लिङ्गदर्शनम् ॥ ९ ॥

पशुपुरोडाशता च ग्रहाणां श्रूयते, नैतेषां पशूनां पुरोडाशा
विद्यन्ते । ग्रहपुरोडाशा ह्येते पशव इति । तन्न तावदत्र ग्रहाः पुरो-
डाशाः । ग्रहा एव ते । यदि तु पुरोडाशधर्मकास्तत एतदुपपद्यते ।
तस्मात् पुरोडाशिकस्तेषु विध्यन्तः ॥ ९ ॥ लिङ्गम् ॥ ॥ ऐष्टिक-
सौत्रामण्योरैष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥

पशुः पुरोडाशविकारः स्यादेवतासामान्यात् ॥ १० ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । यो दीक्षितो, यदग्नीषो-
मीयं पशुमालभते इति । तत्र सन्देहः । किं पशुः पुरोडाशविकारः,
उत सान्नाय्यविकार इति । किं प्राप्तम् । पशुः पुरोडाशविकारः स्या-
त् । कुतः । देवतासामान्यात् । अग्नीषोमीयः पशुः । पुरोडाशोऽपि
तद्देवत्य एव ॥ १० ॥ पूर्व० ॥

प्रोक्षणाच्च ॥ ११ ॥

प्रोक्षणं पुरोडाशधर्मं पशौ दर्शयति । अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यो जुष्टं
प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्षतीति ॥ ११ ॥

पर्यग्निकरणाच्च ॥ १२ ॥

पर्यग्निकरणमपि पुरोडाशधर्मः । तदपि पशौ दृश्यते । आहुव-
नीयादुल्मुकेन पशुं पर्यग्निकरोतीति । तस्मात् पुरोडाशविकारः ॥
॥ १२ ॥ हेतुः ॥

सान्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वात् ॥ १३ ॥

सान्नाय्यं वा पशुर्विकुर्यान्नपुरोडाशम् । कुतः । तत्प्रभवत्वात् ।
पशुतः सान्नाय्यं प्रभवति, पशुश्च । तन्मिथः प्रत्यासन्नम् । प्रत्या-
सत्तिश्च लिङ्गम् । हविःसामान्यं च देवतासामान्याद् बलीय इत्यु-
क्तम् ॥ १३ ॥ सि० ॥

तस्य च पात्रदर्शनात् ॥ १४ ॥

तस्य च सान्नाय्यस्य यत् पात्रम् उखा, सा पशौ दृश्यते । यदि
पशुरुखायां पचेदिति ॥ १४ ॥ युक्तिः ॥ पशौ सान्नाय्यधर्मातिदेशा-
धिकरणम् ॥ २ ॥

दध्नः स्यान्मूर्तिसामान्यात् ॥ १५ ॥

सान्नाय्यविकारोऽपि दध्नो विकार स्यात् पशुः, न पयसः ।
कुतः । मूर्तिसामान्यात् । घनत्वं मूर्तिः ॥ १५ ॥ पूर्व० ॥

पयो वा कालसामान्यात् ॥ १६ ॥

पयो वा पशुर्विकुर्याद् न दधि । सद्यःकालं पशुः, पयोऽपि सद्यः-
कालम् । दधि तु द्यहकालम् । पयोऽन्तरितं, तद् बहिरङ्गम् ॥ १६ ॥ सि०

पश्वानन्तर्यात् ॥ १७ ॥

पशोश्च पयोऽनन्तरं, तत् प्रत्यासन्नं, न दधि ॥ १७ ॥

द्रवत्वं चाविशिष्टम् ॥ १८ ॥

द्रवत्वं पशुपयसोः समानम् । पशुरपि द्रवति, पयोऽपि । त-
स्मात् पयोविकारः पशुः ॥ १८ ॥ युक्तिः ॥ पशौ पयोधर्मातिदेशा-
धिकरणम् ॥ ३ ॥

आमिक्षोभयभाव्यत्वादुभयविकारः स्यात् ॥ १९ ॥

वैश्वदेवी आमिक्षा उभयोर्दधिपयसोर्विकारः स्यात् । उभयभा-
व्यत्वात् । उभाभ्यां हि सा भाव्यते । तत्र न युज्यते, विशषोऽस्यैव,
नेतरस्येति । तस्मादुभयोः ॥ १९ ॥ पूर्व० ॥

एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ २० ॥

एकं वा विकुर्याद् दधि पयो वा, नोभे । चोदनैकत्वात् । एकैषा चोदना, वैश्वदेव्यामिक्षा इति । सा एकेन विध्यन्तेन निराकाङ्क्षी-
क्रियते । तस्मादेकं विकुर्यात् ॥ २० ॥ सि० ॥

यत्तु, न युज्यते विशेष इति । तत्रोच्यते—

दधिसङ्घातसामान्यात् ॥ २१ ॥

संहतं दधि, आमिक्षाऽपि संहता । पयो द्रवम् । एष विशेषः ।
तस्माद्दधो विकार इति ॥ २१ ॥ पूर्व० ॥

पयो वा तत्प्रधानत्वाल्लोकवदध्नस्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥

पयो वा आमिक्षया विक्रियते, न दधि । पयःप्रधानत्वाद् । अस्य
च संसर्गस्य । किं प्राधान्यं पयसः । भूयस्त्वम् । प्रभूतं तत्र पयः,
अल्पं दधि । दध्नश्च तदर्थत्वात् । दधि च तत्र पयो घनीभावयितु-
मुपादीयते । लोकवत् । लोकेऽपि पय एव घनीभावयितुं दधि उपा-
दीयते । कथम् । दध्यऽभावेऽन्येनाम्लेनापि काञ्जिकादिना क्रियते ।
तत्रापि चामिक्षाशब्दो भवति । दधिनियमोऽम्लं हि अदृष्टार्थः ।
तस्मात् पय एवाम्लसंयोगेन घनीभूतमामिक्षा इत्युच्यते । पयश्चेद्
आमिक्षा, पयस एव विकारो न्याय्यः ॥ २२ ॥ सि० ॥

धर्मानुग्रहाच्च ॥ २३ ॥

सद्यःकालता धर्मं पयोविकारत्वेनानुग्रहीष्यते । वैश्वदेवस्य
सद्यःकालत्वात् । दधिविकारत्वे बाध्येत । वैश्वदेवोऽपि द्व्यहकालः
क्रियेत । तथा तस्य धर्मो बाध्येत । सद्योभावं च दर्शयति । जुषन्तं
युज्यं पय इति । यदि दधो विकारः स्यात् । तथा द्व्यहकालभावे
दातव्यं, न कथञ्चन पयः स्यात् । तत्रैतद्दर्शनं नोपपद्यते । तस्मात्
पयोविकारश्चामिक्षा, दध्नश्चाधर्मकत्वम् ॥ २३ ॥ युक्तिः ॥ आमिक्षा-
यां पयोधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सत्रमहीनश्च द्वादशाहस्तस्योभयथा प्रवृत्तिरैक-
कर्म्यात् ॥ २४ ॥

द्वादशाहोऽहर्गण , प्रायणीयोऽतिरात्रः, पृष्ठयः षडहः । त्रयश्छ-
न्दोमा अविवाक्यमह , उदयनीयोऽतिरात्र इति । स उभयसंज्ञकः,
सत्रमहीनश्च । कथं ज्ञायते । अभियुक्तानामुपदेशात् । एवं ह्युपादि-
शान्ति । सत्रमहीनश्च द्वादशाह इति । शब्दार्थाभिगमे चाभियुक्तोप-

देश प्रमाणम् । संज्ञाव्यवस्थया च तस्य धर्मा आम्नाताः । एको
 द्वौ बहवोऽपि वा अहीनेन यजेरन् । तान् दीक्षिता याजयेयुः । गृहपति-
 सप्तदशाः स्वयमृत्विजां ब्राह्मणाः सत्रमुपेयुरित्येवमादयः । धर्मभेदा-
 ष्च संज्ञाव्यवस्था । यथा, ब्राह्मण, परिव्राट्, वानप्रस्थ इति । तद् दशमे-
 ऽध्याये वक्ष्यते- द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपायिचोदनेन यजमान-
 बहुत्वे सत्रशब्दाभिसंयोगात् ॥ यजतिचोदनादहीनत्वं स्वामिनां
 चास्थितपरिमाणत्वाद्, इति ॥ स द्विरात्रादिष्वहर्गणेषु प्रवर्त्तते इत्युक्तं-
 गणेषु द्वादशाहस्य इति । तत्र सन्दिह्यते । किमुभयप्रकारोऽसौ विकृतौ
 प्रवर्त्तते, उत व्यवस्थया, कचिदहीनभूतः, कचित् सत्रभूतः ? इति । किं
 प्राप्तम् । तस्योभयथा प्रवृत्तिः स्यात् । ऐककर्म्यात् । उभयविधस्तत्र
 प्रवर्त्तत । कुतः । ऐककर्म्यात् । एकमिदं कर्म उभयविधमित्युक्त-
 म् । न तस्य प्रवृत्तौ विशेषो गृह्यते, इहैवंविधः, इह नेति । तस्मादुभ-
 यविधः प्रवर्त्तत । नन्वेकाचेद् विधा प्रवृत्ता, द्वितीयया कार्यं नास्ति ।
 ऐककर्म्याद् विकल्पो भविष्यति । यथा आग्नेयविकारेष्वभिमर्शन-
 स्य ॥ २४ ॥ पूर्व० ॥

अपि वा यजतिश्रुतेरहीनभूतप्रवृत्तिः स्यात्

प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात् ॥ २५ ॥

अपि वा नैतदेवम् । सर्वत्रोभयथा प्रवृत्तिरिति । यत्र यजति-
 श्रूयते, तत्राहीनभूतस्य प्रवृत्तिः । पारिशेष्यात् । यत्रासनोपायि-
 चोदना, तत्र सत्रभूतस्य । कस्मात् । प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात् । प्रकृत्या
 हि विकृतिस्तुल्यशब्दा भवति । तस्माच्चोदनासामान्यात् प्रकृति-
 नियमः । अहीनभूतश्च यजतिचोदनः । द्वादशाहेन प्रजाकामो य-
 जेतेति । सत्रभूत आसनोपायिचोदनः । द्वादशाहम् ऋद्धिकामा
 उपेयुः, द्वादशाहम् ऋद्धिकामा उपासीरन्निति ॥ २५ ॥ सि० ॥

द्विरात्रादीनामैकादशरात्रादहीनत्वं यजति-

चोदनात् ॥ २६ ॥

अत्राह । के पुनस्तेऽहर्गणा यजतिचोदनाः, येषु अहीनभूतः प्र-
 वर्त्तते ? के वा आसनोपायिचोदनाः, येषु सत्रभूत इति । तदुच्य-
 ते । द्विरात्रादीनामैकादशरात्रादहीनत्वम् । तत्राऽहीनभूतः प्रवर्त्तते ।
 तेषां यजतिशब्देन चोदनात् । द्विरात्रेण यजेत इति ॥ २६ ॥

अथोदशरात्रादिषु सत्रभूतस्तेष्ववासनोपायि-
चोदनात् ॥ २७ ॥

अथोदशरात्रम् ऋद्धिकामा उपेयुश्चतुर्दशरात्रं प्रतिष्ठाकामा
उपासीरन्निति सुहृद्भूत्वा आचष्टे ॥

एवं वा । यस्माद् यजतिचोदनोऽहीनस्तस्माद्द्विरात्रादीनामपि अहीन-
त्वम् । तेऽपि हि यजतिचोदनाः । यस्मादासनोपायिचोदनं सत्रं, तस्मा-
अथोदशरात्रादीनि सत्राणि । तान्यपि तच्चोदनानीति ॥ २७ ॥ आ० नि० ॥

लिङ्गाच्च ॥ २८ ॥

अग्निष्टोमो वै प्रजापतिः स उत्तरानेकाहानसृजत । तमेतं द्वि-
रात्रादयोऽहर्गणा ऊचुस्त्वमस्मान् मा हासीरिति । तदेषामहीनत्व-
मिति द्विरात्रादीनामहीनत्वं दर्शयति ॥ २८ ॥ युक्तिः ॥ द्वादशाहे
सत्राऽहीनयोर्व्यवस्थया धर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात् पञ्चदशरात्रस्याहीनत्वं
कुण्डपायिनामयनस्य च तद्भूतेष्वहीनत्वस्य
दर्शनात् ॥ २९ ॥

पञ्चदशरात्रं, कुण्डपायिनामयनं च उभावपि अहीनौ । कस्मा-
त् । अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात् । उभावपि एतौ अन्यतरतोऽतिरात्रौ तेन
अहीनौ इति । पञ्चदशरात्रस्तावत्, त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्त्रिरात्रो
दशरात्र उदनीयोऽतिरात्र इति । कुण्डपायिनामयनमपि, मासमग्नि-
होत्रं जुह्वतीत्यारभ्य, यावद् दशरात्रो महाव्रतमुदयनीयोऽतिरात्र
इति । यश्चान्यतरतोऽतिरात्रः, सः अहीनः । कथं ज्ञायते ? । तद्भूतेषु
अहीनत्वस्य दर्शनात् । तद्भूतेषु अन्यतरतोऽतिरात्रभूतेष्वहीनत्वं
श्रूयते । यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेन अहीन इति ॥ २९ ॥ पूर्व० ॥

अहीनवचनाच्च ॥ ३० ॥

अहीन इति चायं पञ्चदशरात्रः प्रत्यक्षमुक्तः । यदन्यतरतोऽति-
रात्रस्तेनाहीन इति । तस्मादपि अहीन इति ॥ ३० ॥ युक्तिः ॥

सत्रे वोपायिचोदनात् ॥ ३१ ॥

सत्रे वा एते, न अहीनौ । कुतः । उपायिचोदनात् । ये एव भूति-
कार्यमिच्छन्तस्त एनं पञ्चदशरात्रमुपेयुः । कुण्डपायिनामयनेऽपि,

भूतिकामा उपेयुरिति । क पुनरेतयोर्लिङ्गयोर्विशेषः । चोदनागत-
मेकं, वाक्यान्तरगतमन्यच्च । चोदनागतं यत् तदन्तरङ्गं भवति,
बहिरङ्गमितरत् । अयं चापरो विशेषः । अहीनलिङ्गेन च नित्येन
अहीनस्य संस्तुतिर्नोपपद्यते । उपपत्त्यैतदहीनत्वमुच्यते । यदन्यतर-
तोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति । सा यदि तावदुपपत्ति साधिका, ततो-
ऽन्तरेणापि वचनं, सिद्धमहीनत्वम् । अथ न साधिका, उच्यमान-
मपि न सिद्ध्यति । तस्मान्नैतद् वचनम् । किन्तर्हि अनुवादोऽयं स्तु-
त्यर्थः । स्तुतिश्च, नित्येनाहीनलिङ्गेनान्यतरतोऽतिरात्रत्वेन अहीनस्य
नोपपद्यते । यत्कारणं, सर्व एवाहीनोऽन्यतरतोऽतिरात्र । सत्रस्य
तूपपद्यते येन तावदयमन्यतरतोऽतिरात्र । तेनाऽहीनः । आत्मना च
सत्रम् । अत उभयात्मा विशिष्टोऽयमन्येभ्यः सत्रेभ्य इति ॥३१॥ सि०॥

सत्रलिङ्गञ्च दर्शयति ॥ ३२ ॥

सत्रलिङ्गं च कुण्डपायिनामयने दर्शयति । गृहपतिर्गृहपतिः
सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्य इति । गृहपतिर्हि सत्रे आम्नातः । गृहपतिसप्त-
दशाः सत्रमुपेयुरिति । सत्रे च तेनार्थः क्रत्वर्थान् याजमानान् क-
र्तुम् । अन्येषां यजमानानां व्यावृत्तत्वात् । तस्मात् सत्रे एवैते इति ॥
३२ ॥ युक्तिः ॥ पञ्चदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥
इति श्रीभट्टशबरस्वामिन कृतौ मीमांसाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ ८ ॥ २ ॥

अथ अष्टमस्य अध्यायस्य तृतीय पाद ॥ ८ ॥ ३ ॥

हविर्गणे परमुत्तरस्य देशसामान्यात् ॥ १ ॥

इह हविर्गणा उदाहरणम् । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं नि-
र्वपेत्, सारस्वतं चरुम्, बार्हस्पत्यं चरुम्, अग्नये पावकाय अग्नये
शुचये इत्येवमादयः । तत्र चिन्त्यते । किं शुचिदेवतस्याग्नीषोमीय-
विध्यन्तः, आग्नावैष्णवस्यापि आग्नेयविध्यन्तः ? उत विपर्यय
इति । किं प्राप्तम् । हविर्गणे परं शुचिदेवतम् उत्तरस्याग्नीषोमीयस्य
विकारः । पूर्वमप्याग्नावैष्णवं, पूर्वस्याग्नेयस्य विकारः । कुतः । देश-
सामान्यात् । क्रमसामान्यादित्यर्थः । इह शुचिदेवतो द्वितीयः ।
प्रकृतावप्यग्नीषोमीयो द्वितीयः । इतरत्रापि आग्नावैष्णवः प्रथमः ।

प्रकृतावपि आग्नेयः प्रथमः । देशसामान्येन लिङ्गेन परमुत्तरस्य,
पूर्वं पूर्वस्य विकारः ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

देवतया वा नियम्येन शब्दवत्त्वादितरस्याऽश्रुति-
त्वात् ॥ २ ॥

न वा देशनियमः स्यात् । किन्तर्हि । देवतया । देवतासामा-
न्यात् । कुत । शब्दवती देवता । आग्नावैष्णवमग्नये शुचये इति ।
इतरस्य देशस्य अश्रुतित्वात् । देशो न श्रूयते । किन्तर्हि । प्रचयाद्
गम्यते । किमतः ? । एतदतो भवति । देवताप्रत्यय कर्मचोदनाया-
मनन्तरत्वान्मुख्य । इतरस्तु पौर्वापर्यापेक्षया उत्पद्यते । तस्मा-
ज्जघन्यः । मुख्यानुग्रहश्च न्याय्यः । अतः शुचिदेवत्ये आग्नेयस्य
विध्यन्तः । आग्नावैष्णवे च अग्नीषोमीयस्य ॥ २ ॥ सिद्धान्तः ॥
शुचिदेवते आग्नेयस्याग्नावैष्णवे च अग्नीषोमीयस्य धर्मातिदेशा-
ऽधिकरणम् ॥ १ ॥

गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः प्रतीये-
ताग्नेयवत् ॥ ३ ॥

जनकसप्तरात्रे श्रूयते, चत्वारि त्रिवृन्ति अहानि भवन्तीति ।
तथान्यत्र श्रूयते, नव त्रिवृन्त्यहानि भवन्तीति । तत्र सन्देहः । किं
पार्ष्टिकस्य प्रथमस्यायमभ्यासः, उत नानाहां द्वादशाहिकानां स्तोम-
विधिरिति ? । किं प्राप्तम् । गणचोदनायां यस्य लिङ्गं, तदा-
वृत्तिः प्रतीयेताग्नेयवत् । गणचोदनायामेवंविधायां यस्य लिङ्गं
पार्ष्टिकस्य प्रथमस्याहस्त्रिवृत्त्वं, तस्यैवाऽऽवृत्तिः प्रतीयेत । चोदना-
सामान्यात् । आग्नेयवत् । तद् यथा, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये
इति देवतैक्याच्चोदनासामान्यादाग्नेयस्य विध्यन्ताभ्यासः । एव-
मिहापि ॥ ३ ॥ पूर्व० ॥

नानाहानि वा सङ्घातत्वात् प्रवृत्तिलिङ्गेन चोदनात् ॥४॥

नानाहानि वा द्वादशाहिकानि प्रवर्त्तेरन्, न पार्ष्टिकं प्रथममह ।
कस्मात् । सङ्घातत्वात् । सङ्घात एष उच्यते, चत्वारि त्रिवृन्ति
अहानीति । पृथक्निवेशिनी हि चत्वारि इति सङ्ख्या, पृथक्त्वेन अहां
भवतीति । सन्ति च तत्र सप्तरात्रे चोदनया प्रवृत्तानि नानाहानि
द्वादशाहिकानि चत्वारि । तान्यनूद्य त्रिवृत्त्वं विधातुं शक्यते, न तु

त्रिवृन्ति बहून्यहान्यनूद्य तत्र चतुःसंख्या विधीयते ॥ ४ ॥ सि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥

चत्वारि त्रिवृन्ति अहानि अग्निष्टोममुख्यानीति । येषामग्निष्टोमः प्रथम, इतरेऽनग्निष्टोमाः, त एवमुक्तं प्रतीयन्ते, न ये सर्वे अग्निष्टोमाः । यथा, अयोमुख्यं पिण्डच्छेदनमित्युक्ते न सर्वायसं प्रतीयते । यदि च त्रिवृतोऽभ्यासः स्यात्, सर्वे अग्निष्टोमा भवेयुः । अग्निष्टोमो हि असौ । तस्माद् द्वादशाहिकानां चोदकप्राप्तानामहानां त्रिवृत्ता विधीयते । एवं नव त्रिवृन्ति अहानि भवन्तीति ॥ ५ ॥ युक्तिः ॥ जनकसप्तरात्रे त्रिवृत्स्वहःसु द्वादशाहधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ २ ॥

कालाभ्यासेऽपि बादरिः कर्मभेदात् ॥ ६ ॥

कचित् कर्मविशेषे श्रूयते । षडहा भवन्ति, चत्वारो भवन्ति, पञ्चहा भवन्ति । तत्र सन्देहः । किं द्वादशाहिकानामहानां प्रवृत्तिः, उत षडहस्येति । किं प्राप्तम् । कालाभ्यासेऽपि बादरिः । षडहकालाभ्यासेऽप्येतस्मिन् श्रूयमाणे बादरिराचार्यो द्वादशाहिकानामहानां प्रवृत्तिं मन्यते स्म । कुतः । कर्मभेदात् । षडहशब्देनात्र अहर्मितानि षट्सौत्यानि कर्माण्युच्यन्ते । तेषां च षट्कानां भेदो गम्यते । चत्वारः षडहा इति पृथक्त्वनिवेशात् सङ्ख्यायाः । यद्येकस्यैव कर्मषट्कस्य पार्थिकस्याभिप्लविकस्य वा अभ्यासः कल्प्येत, ततश्चतुःषडहा इति स्यात् । अथ पुनश्चत्वार षडहा इत्युक्ते चतुर्विंशत्यहानि प्रतीयन्ते, सा अहःसङ्ख्यातचोदना प्रकृतिलिङ्गत्वाद् द्वादशाहिकीमहःप्रवृत्तिं गृह्णाति । तस्मान्नानाहानां द्वादशाहिकानां प्रवृत्तिः ॥ ६ ॥ पूर्व० ॥

तदावृत्तिं तु जैमिनिरहामप्रत्यक्षसङ्ख्यत्वात् ॥ ७ ॥

तदावृत्तिं, पार्थिकस्यैव प्रज्ञातस्य षडहस्यावृत्तिं जैमिनिराचार्यो मेने । कुत । अहामप्रत्यक्षसङ्ख्यत्वात् । चतुर्विंशतिरहामप्रत्यक्षा सङ्ख्या अनुमानाद् गम्यते । तस्याश्च षडहचतुष्टयेनैव अनुमानम् । तेन पूर्वं तावत् षडहचतुष्टयमेव प्रत्येति । तत् समाहृत्य चतुर्विंशतिसङ्ख्याम् । यथा, पूर्वं धूमं प्रतिपद्यते, पश्चादग्निम् । यश्च धूमप्रत्ययेनैव कृतार्थो भवति नासौ अग्निप्रत्ययमाद्रियते । इहाऽपि षडहप्रत्ययादेव तत्प्रवृत्तिः प्रसज्यते । तथा च कृतार्थः, किं चतुर्विंशतिसङ्ख्याया प्रतीतया करिष्यति । तस्मात् षडहाभ्यासः ॥

अथ यदुक्तं, पृथक्कनिवेशिनी सङ्ख्या आवृत्तौ बाध्येतेति । तत्र ब्रूमः । षडह इति प्रज्ञातः षडहः सन्निहितो गृह्यते । तस्य चतुःसङ्ख्यासम्बन्धः साक्षान्नास्तीत्यावृत्त्या भविष्यति । यथा, उपसदां प्रयाजानुयाजानां च । यस्यापि चतुर्विंशतिरात्रश्चत्वारः षडह इत्येवं चोद्यते, तस्यापि दशरात्रे प्रवर्त्तमाने आवृत्त्यैव सङ्ख्यापूरणम् । भिक्षानां षडहानामभावात् । यश्चोभयोर्दोषो नासावेकं पक्षं निवर्त्तयति ॥ ७ ॥ सिद्धान्तः ॥ षट्त्रिंशद्वात्रे षडहधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतलक्षण-
ग्रहणात् ॥ ८ ॥

इह संस्थागणा उदाहरणम् । अग्निष्टोम पञ्चोक्थ्य, शताग्निष्टोमं भवति, शतातिरात्रं भवतीत्येवमादयः । अत्र चिन्त्यते । किं ज्योतिष्टोमस्यायमभ्यासः, उतैवसङ्ख्यानां संस्थाविशिष्टानामहं वाद इति । किं प्राप्तम् । संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत । तस्यैव प्राकृतस्य ज्योतिष्टोमस्यायमभ्यासः । कुतः । कृतलक्षणग्रहणात् । तस्यैतत् कृतं लक्षणम् । अग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, अतिरात्र इति तत्संयोगेनैताः संस्था उत्पन्नाः । स ताभिः शक्यते लक्षयितुम् । तच्च लक्षयित्वा सङ्ख्यां केवलां विधास्यति । नानाहं तु वादे संस्था सङ्ख्या चोभयं विधीयते । उक्थ्या संस्था भवन्तीति । ते च पञ्च भवन्तीति । तथा वाक्यमभिद्यते । तस्माज्ज्योतिष्टोमाभ्यासः ॥ ८ ॥ पूर्व ० ॥

अधिकाराद्वा प्रकृतिस्तद्विशिष्टा स्यादभिधानस्य
तन्निमित्तत्वात् ॥ ९ ॥

नैतदेवं ज्योतिष्टोमाभ्यास इति । कथं तर्हि । प्रकृतिस्तद्विशिष्टा स्यात् । द्वादशाहिकानि अहानि संस्थाविशिष्टानि स्युः । कस्मात् । अधिकारात् । तान्यत्र चोदकेन अधिकृतानि । एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति ॥ ननु प्रत्यक्षविहितो ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमादिभिः शब्दैः । नेत्याह । कथम् ? । अभिधानस्य तन्निमित्तत्वात् । अग्निष्टोमाभिधानं संस्थानिमित्तं, न ज्योतिष्टोमाभिधायकम् । तत्संस्थं क्रतुं वदितुं शक्नोति, न ज्योतिष्टोममेव । यत्तु अनेकार्थमिति । नानेकार्थं भविष्यति । गणचोदनया प्राप्तानामहं पञ्चानां संस्थामात्रं विधायिष्यते । शताग्निष्टोममित्यपि समास उभयविशेषणविशिष्टं गणमाह ।

स एक एवार्थः । यथा, लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति । पृथक्क-
निवेशिनी चैवं सङ्ख्या अनुगृहीता भविष्यति । तस्माद् द्वादशा-
हिकानां नानाहं वादः ॥ ९ ॥ सिद्धान्तः ॥ संस्थागणेषु द्वादशाहिक-
धर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात् ॥ १० ॥

शतोक्थ्यं भवति शतातिरात्रं भवतीति श्रूयते । तत्र द्वादशाहिकानि
अहानि प्रवर्तन्ते । तानि च प्रायेणोक्थ्यसंस्थानि । द्वौ अग्निष्टोमौ
शतोक्थ्यं भवतीत्युक्तेरग्निष्टोमयोरुक्थ्यस्तोत्रोपचयः प्राप्तः । शताति-
रात्रं भवतीति सर्वेषु रात्रिपर्यायोपचयः । तत्र चिन्त्यते । किं
द्वादशाहादुपचयः कर्त्तव्यः, उत ज्योतिष्टोमादिति । किं प्राप्तम् ।
गणादुपचयः । कुतः । तत्प्रकृतित्वात् । द्वादशाहप्रकृतय एतेऽर्हगणा-
स्तेषु द्वादशाहिको विध्यन्तः प्राप्यते । यदि द्वादशाहादुपचयः, एवं
चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्माद् गणादुपचयः ॥ १० ॥ पूर्वम् ॥

एकाहाद्वा तेषां समत्वात् स्यात् ॥ ११ ॥

एकाहाद्वा ज्योतिष्टोमादुपचयो, न द्वादशाहात् । कस्मात् । तेषां
समत्वात् । द्वादशाहिकानामहामितैरैकैकैः समत्वं भवति । तान्य-
प्यन्यतः संस्थामकाङ्क्षन्ति, इमान्यपि । न च भिक्षुका भिक्षुकादा-
काङ्क्षन्ति सत्यन्यस्मिन् प्रसवसमर्थेऽभिक्षुके । किमेतदुक्तं भवति ।
द्वादशाहे संस्थास्तोत्राण्यनाम्नातानीत्यतो यत्रान्नातानि तत आ-
काङ्क्षन्ति । वैकृतेष्वहं सु तानि नाम्नातानीति । तस्माद् वैकृतान्यपि
अहानि यत्र विहितानि तत एवाकाङ्क्षितुमर्हन्ति । ज्योतिष्टोमे च
तान्याम्नातानि । तस्माज्ज्योतिष्टोमादुपचयः ॥ ११ ॥ सिद्धान्तः ॥
शतोक्थ्यादौ ज्योतिष्टोमात् स्तोत्रोपचयाधिकरणम् ॥ ५ ॥

गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः प्रकृत्यधिकारात् सङ्ख्या-

त्वादग्निष्टोमवदव्यतिरेकात्तदाख्यत्वम् ॥ १२ ॥

उपचयश्चिन्तितः । अपचय इदानीं चिन्त्यते । इदं श्रूयते । वाज-
पेयेनेष्टा बृहस्पतिसवेन यजेतेति । तत्रेदं समाम्नातं, गायत्रमेतदह-
र्भवतीति । अत्र विचार्यते । किं प्राकृतीनां त्रिष्टुब्जगतीनामक्षराव-
लोपं कृत्वा गायत्रं तदहः कर्त्तव्यम् ? उतोत्पत्तिगायत्रीणां दशत-
यीष्य आगमं कृत्वेति । अत्र सूत्रेणैवोपक्रमः । गायत्रीषु प्राकृतीना-

भवच्छेदः । गायत्रीषु श्रूयमाणासु गायत्रमेतदर्हभवतीति, प्राकृतीनां त्रिष्टुब्जगतीनामवच्छेदोऽक्षरावलोपः कर्त्तव्यः । कुत । प्रकृत्य-
धिकारात् । चोदकेनात्र प्राकृत्यस्त्रिष्टुब्जगत्यः प्राप्ता अधिकृता
विद्यन्ते । यद्यन्यासामृचामागमः क्रियेत, प्राकृतः प्रत्ययो बाध्येत ॥ ननु
प्रत्यक्षश्रुता गायत्र्यः । ताभिश्चोदकप्राप्ता इतरा बाधितव्याः । ने-
त्याह । कस्मात् । सङ्ख्यात्वात् । अयं गायत्रीशब्दः संख्यावाचकः ।
कथं ज्ञायते । अव्यतिरेकाच्चतुर्विंशतिसंख्यामेष न व्यभिचरति । न
क्वचिच्चतुर्विंशतिसंख्याया विना दृष्टश्चतुर्विंशतिसंख्याहीनासु त्रिष्टु-
ब्जगतीषु न कदाचिद् भवति । तस्मात् संख्याशब्दोऽयम् । संख्या-
शब्दश्चेदक्षरावलोपः कर्त्तव्यः । अभिष्टोभवत् । यथा, शताभिष्टोमं
भवतीत्युक्तं द्वादशाहिकानामहामुक्थ्यावलोपः क्रियते । एवमिहापि
॥ १२ ॥ पूर्व० ॥

तन्नित्यवच्च पृथक्सतीषु तद्वचनम् ॥ १३ ॥

तन्नित्यवत् सङ्ख्यामात्रं ब्रुवन्तं गायत्रीशब्दं मत्वा, पृथक्सतीषु
पृथग्भूतासु गायत्रीभ्यो जगतीषु अगायत्रीषु तद्वचनं भवति गायत्री-
वचनं भवति । ये हि द्वे गायत्र्यौ, सा एका जगतीति । यदि सं-
ख्यायां गायत्रीशब्दस्ततो जगत्यां द्वे चतुर्विंशतिसङ्ख्ये इत्येतद्वचन-
मुपपद्यते । अथ ऋचः, ततो द्वे ऋचौ जगत्यां न स्त इति एतद्वचन-
मनुपपन्नं स्यात् । तस्मादपि सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः । तथेदम-
परं च दर्शनम् । तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्री करोतीति ॥ १३ ॥

न विंशतौ दशोतिचेत् ॥ १४ ॥

अथ कश्चिद् ब्रूयाद्, न विंशतौ दशसङ्ख्याऽस्ति । न सङ्ख्या
सङ्ख्यान्तरं वर्त्तते । गुणो हि सङ्ख्या । न च गुणा गुणेषु वर्त्तन्ते ।
एवमष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्यायां चतुर्विंशतिसङ्ख्या नास्ति । तस्मात्
सङ्ख्यार्थेऽपि गायत्रीशब्दे एका जगती द्वे गायत्र्यौ इत्येतदनुपपन्न-
मेव । षष्ठोभयोर्दोषो नासावेकस्य वाच्यः ॥ १४ ॥ आ० ॥

एकसङ्ख्यमेव स्यात् ॥ १५ ॥

अत्रोच्यते । न ब्रूमः, सङ्ख्यायां सङ्ख्या वर्त्तते इति । किं
तर्हि । अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्यापरिच्छिन्नेष्वक्षरेषु अवयवभूते द्वे
चतुर्विंशतिसङ्ख्ये, न तु द्वे ऋचौ इति । न च सङ्ख्या सङ्ख्या-

न्तरं निवर्त्तयति । यदि निवर्त्तयेद् ऐकसङ्ख्यमेव स्यात् । यस्य दश गावस्तस्य द्वौ पञ्चकौ गवामित्येतद्वचनं न स्यात् । भवति च तत् । तस्माद् न संख्या संख्यान्तरं निवर्त्तयति ॥

एवं वा । न विंशतौ दशेति चेत् । यद्यपि संख्यायां गायत्री-शब्दः, एवमपि नाक्षरावलोपः कर्त्तव्यः । किं कारणम् । विंशतौ दश विद्यन्ते । किमत । इदं तावदतः । येन विंशतिरुपात्ता, उपात्तास्तेन दश भवन्ति । एवं येन त्रिष्टुब्जगत्यः प्रयुक्ताः, प्रयुक्तास्तेन तदन्तर्गता गायत्र्यो भवन्ति । तस्मादविकारेण प्रयोगः । एवं चोदकाऽनुग्रहश्च भवति । गायत्रं चाहः कृतं भवति । ऐकसङ्ख्यमेव स्यात् । अत्राह, जगत्यां त्रिष्टुभि चोपात्तायां न गायत्र्य उपात्ता भवन्ति । कथम् । साधनं परिच्छिन्दती संख्या कर्मणि अङ्गीभवति । न जगत्या, त्रिष्टुभो वा अवयवः साधनम् । किं तर्हि । त्रिष्टुब्जगत्यः ॥ अथोच्येत, गायत्रमेतदहर्भवतीतिवचनादवयव एवात्र साधनमिति । तथा सति अक्षरावलोप एव प्राप्नोति । उत्तरस्यावयवस्यानङ्गत्वात् । न च अनङ्गेऽनुपादीयमाने चोदको बाध्यते । तस्माद् यदुक्तं, यद्यपि संख्यायां गायत्रीशब्दः, एवमपि अविकारेण प्रयोग इति । एतदयुक्तम् । दर्शयति । न चोत्तरस्यां संख्यायामुपात्तायां पूर्वाः संख्या उपात्ता भवन्तीति । यद्यमेका च दश च शतं च सहस्रं च परार्द्धं चेति सर्वसंख्या अनुक्रामति । यदि चोत्तरस्यां संख्यायामुपात्तायां पूर्वाः संख्या उपात्ता भवन्ति ऐकसङ्ख्यमेव स्यात् । एकैवापरार्द्धसंख्या भवेत् । सा हि सर्वाभ्य उत्तरा । यतस्तु एकाद्या अपि अनुक्रान्ताः । अतो विज्ञायते, न उत्तरस्यां संख्यायामुपात्तायां पूर्वाः संख्या उपात्ता भवन्तीति ॥ १५ ॥ आ० नि० ॥

गुणाद्वा द्रव्यशब्दः स्यादसर्वविषयत्वात् ॥ १६ ॥

नैतदेवं, संख्यायां गायत्रीशब्द इति । कथं तर्हि । गुणाद् द्रव्य-शब्दः स्यात् । चतुर्विंशत्यक्षरयुक्तस्य द्रव्यस्य वाचकः । कस्मात् । असर्वविषयत्वात् । यदि संख्याशब्दः स्यात् सर्वसिंश्चतुर्विंशति-संख्यासंख्येये वर्त्तत गोयूथादौ । न च वर्त्तते । तस्मान्न संख्याशब्दः ॥ १६ ॥ सि० ॥

गोत्ववच्च समन्वयः ॥ १७ ॥

यथा, गौरिति सत्यपि गमननिमित्ते सामान्यद्रव्याऽभिधाने
स्वास्नादिमित्येव समन्वयो, नान्यत्रेति तद्वचन एव गोशब्दो विज्ञायते ।
एवमयमपि ऋग्वचन एव विज्ञातुं न्याय्यः ॥ १७ ॥

संख्यायाश्च शब्दवत्त्वात् ॥ १८ ॥

चतुर्विंशतिसंख्यावाचकः शब्दोऽस्ति, चतुर्विंशतिरिति । न
अस्यापरेण गायत्रीशब्देन अर्थः । संज्ञाया व्यवहारार्थत्वादेकेन
व्यवहारसिद्धेः ॥ १८ ॥

इतरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ १९ ॥

इतरस्य ऋग्द्रव्यस्याश्रुतित्वाद् । अशब्दत्वादित्यर्थः । तस्या-
ऽपि व्यवहारार्थेन संज्ञाशब्देन प्रयोजनम् । तत्रायं गायत्रीशब्दोऽर्थ-
वान् भवति । संख्यायां निष्प्रयोजनः । तस्मादपि ऋक्शब्दो न्याय्यः
अतो गायत्रीणाम् ऋचामागमः कर्त्तव्य इति ॥ १९ ॥ युक्तिः ॥

द्रव्यान्तरे निवेशादुक्त्यलोपैर्विशिष्टं स्यात् ॥ २० ॥

यदुपवर्णितम्, अग्निष्टोमवदिति । तत्र ब्रूमः । अग्निष्टोमशब्द-
स्य द्रव्यान्तरे कस्मिंश्चिन्निवेशो नास्ति । यथा गायत्रीशब्द ऋग्-
द्रव्ये । अयं हि केवलाग्निष्टोमान्ततां ब्रूते । न चोक्त्यलोपमन्तरेण,
द्वादशाहिकानामहामग्निष्टोमान्तता भवतीति अवश्यकार्यं उक्त्य-
लोपः । अयं पुनर्गायत्रीशब्द ऋग्द्रव्यस्य वाचक इत्युक्तम् । न च
अक्षरावलोपेन तद् ऋग्द्रव्यं प्राप्यते । तस्माद्विषमोऽयमुपन्यास
इति ॥ २० ॥ पूर्वपक्षयुक्तिनिरासः ॥

अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ २१ ॥

अशास्त्रलक्षणानि चोक्त्यस्तोत्राणि शताग्निष्टोमे, तानि शास्त्र-
लक्षणया अग्निष्टोमान्ततया बाध्यन्ते । इह पुनर्विपरीतं, शास्त्रलक्षणा
गायत्र्यः, आनुमानिक्यस्त्रिष्टुब्जगत्य । ता न शक्नुवन्ति गायत्रीं
बाधितुम् ॥ २१ ॥ युक्तिः ॥

उत्पत्तिनामधेयत्वाद् भक्त्या पृथक्सतीषु स्यात् ॥ २२ ॥

अथ यदुक्तं, संख्यायां गायत्रीशब्दो दृष्टः । ये हि द्वे गायत्र्यौ,
सैका जगतीति । तस्य कः परिहारः । उच्यते । औत्पत्तिकमेतद्
ऋचो नामधेयमित्युक्तम् । अत उत्पत्तिनामधेयत्वाद् योऽयं जग-
त्यवयवे चतुर्विंशत्यक्षरे पदसञ्चये प्रयोगः, स भक्त्या विज्ञेयः । न

हि एकस्य शब्दस्यानेकार्थता सत्यां गतौ न्याय्या । कया पुनर्भक्त्या ? परिमाणसामान्यात् । यत् परिमाणं द्वयोर्गायत्र्योः तदेकस्या जगत्याः । अत एतदुक्तम् । ये हि द्वे गायत्र्यौ, सा एका जगतीति । यथा, यौ द्वौ कौरवौ स एको बाहीक इति । एतच्च गायत्रीद्वयप्रशंसार्थं वचनम् । कथम् । इदं श्रूयते, द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां वैश्यस्येति । तदेतदयुक्तमिवोच्यते । जगत्या वैश्यस्य कार्यम् । जागतो हि वैश्यः । तदेतद् द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां क्रियते । जगत्यैव तत् कृतं भवति । ये हि द्वे गायत्र्यौ सा एका जगतीति । तस्मादहेतुरयं सङ्ख्यार्थत्वे गायत्रीशब्दस्य ॥ २२ ॥ पूर्वपक्षयुक्तिनिरासः ॥

वचनमिति चेत् ॥ २३ ॥

शक्यं तावत् तद्वैतद् वक्तुं, यत्रानुवादो गायत्रीशब्दः । यत्र तु विधिस्तत्र कथम् । यथा, तिस्रोऽनुष्टुभ, चतस्रो गायत्री. करोति इति । क' पुनर्विधौ विशेषः । विधौ शब्दार्थेन व्यवहारो भवति । तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्र्यो न शक्याः कर्तुम् । शक्यास्तु चतस्रश्चतुर्विंशतयः । तस्मात् तत्र संख्यायां गायत्रीशब्द इति ॥ २३ ॥ आ०

अथ ब्रूमः—

यावदुक्तम् ॥ २४ ॥

इहैवैकत्र संख्यार्थो, नान्यत्र । कचिद्दर्शनात् । आह । यद्येवं न सङ्ख्यवचन, कथमिह सङ्ख्यार्थो जातः ? इति । उच्यते । लक्षणयाऽपि विधानं भवति । यथा लोके, अमी पिष्टपिण्डा सिंहा. क्रियन्तामिति । वेदेऽपि, पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते इति । न च तत्र सिंहशब्दः प्रतिकृतिवचनो दृष्ट इति । अन्यत्रापि प्रतिकृतिवचनो विज्ञायते । पृष्ठशब्दो वा मन्त्रवचनः । न च लक्षणया प्रयोगे अशब्दार्थः परिच्छिद्यते । यत् कारणं, स्वार्थे एव वर्तमानोऽर्थान्तरं लक्षयति । स्वार्थं जहद् नैव लक्षयेत् । तस्मादयमपि अहेतुः ॥ २४ ॥ आ० नि० ॥

अपूर्वे च विकल्पः स्याद्यदि संख्याविधानम् ॥ २५ ॥

अपूर्वे च दर्शपूर्णमासकर्मणि विकल्पः स्याद्, यदि संख्यायां गायत्रीशब्दः । तत्र हि श्रूयते, गायत्र्या परिदध्यादिति । एवं श्रुते आजुहोतायाश्चतुर्विंशत्यक्षरस्य पदसञ्चयस्य च विकल्पः स्यात् । विकल्पे पक्षे आजुहोताया बाधः । स चायुक्तः सत्यां गतौ ।

तस्मादपि नैतत् संख्याविधानम् ॥ २५ ॥ युक्तिः ॥

ऋग्गुणत्वान्नेतिचेत् ॥ २६ ॥

अत्रोच्यते । न प्रकृतौ विकल्पो भविष्यति । कुतः । ऋग्गुणत्वा-
त् । ऋग्गुणो हि तत्र प्रयोगोऽङ्गीकृतः । ऋचस्तस्य सामिधेन्य आ-
स्नाताः । यदि अनृचा परिदधीत, ऋग्गुणत्वं बाध्येत । तस्मात् तत्र
आजुहोतयैव परिधास्यति । तथा सति गायत्र्या परिहितं भविष्य-
ति । ऋग्गुणत्वं चोपगृहीतम् ॥ २६ ॥ आ० ॥

तथा पूर्ववति स्यात् ॥ २७ ॥

पूर्ववति अपि बृहस्पतिसवे तथा स्याद् यथा अपूर्वे । अत्रापि
ऋग्गुणक प्रयोगोऽङ्गीकृतश्चोदकेन । तत्रापि ऋक्षु उपादीयमानासु
गायत्रं चैव अहः कृतं भवति । ऋग्गुणकत्वं च न बाधितम् । तस्मा-
न्नाक्षरावल्लोप ॥ २७ ॥ आ० नि० ॥

गुणावेशश्च सर्वत्र ॥ २८ ॥

तुशब्दस्य स्थाने चशब्दः । दृष्टश्च तुशब्दस्यार्थे चशब्दः । यथा,
किञ्चेह भवतीति । गुणस्य चतुर्विंशतिसंख्यायाः सर्वत्रावेशः कृत्स्ना-
यामाजुहोतायां, नावयवे । अतस्तस्यामुपादीयमानायाम् ऋग्गुण-
त्व चोपगृहीतं भवति, संख्या च । बृहस्पतिसवे पुनर्या ऋच-
श्चोदकेन अङ्गीकृताः, तासामवयवे चतुर्विंशतिसंख्या निविष्टा । त-
स्मिन्नुपादीयमाने ऋग्गुणत्वमनुपात्तं भवति । प्रकृतिगायत्रीषु तू-
पात्तं भवति । तस्मान्न संख्याविधाने गायत्रीशब्दे प्रकृतिगायत्रीणा-
मागमः प्राप्नोति ॥

अपर आह । इदं तावदयं संख्यावादी प्रष्टव्यम् । कस्मादक्षर-
गतायामेव संख्यायां भवानवस्थितो, न पुनरन्यसंख्येयगतायामपि ।
ग्रहगतायां चमसगतायां वा ? । यावताऽविशेषेण श्रुतं, गायत्रमेतद्-
हर्भवतीति । एवं सति सर्वत्र गुणावेशः प्राप्नोति ॥ २८ ॥ युक्तिः ॥

निष्पन्नग्रहणान्नेतिचेत् ॥ २९ ॥

स चेद् ब्रूयाद्, यत्रायं निष्पन्नो, गायत्रीशब्दः प्रसिद्ध इत्यर्थः ।
तस्य ग्रहणं न्याय्यम् । अयं च अक्षरगतायामेव संख्यायां प्रसिद्धो
न सर्वत्र । तस्मान्न सर्वसंख्येयगतो गृह्यते इति ॥ २९ ॥ आ० ॥

स वक्तव्यः—

तथेहापि स्यात् ॥ ३० ॥

यथा अक्षरगतायामेव संख्यायां दृष्टो, नान्यत्र । एवम् ऋक्षु एव दृष्टो, नान्यस्मिंश्चतुर्विंशत्यक्षरे गद्ये वा । यथा चाऽक्षरेष्वेव दृष्ट इति नानक्षरे विज्ञायते । एवम् ऋक्षु दृष्ट इति नानृक्षु विज्ञातुं न्याय्यः ॥ अत्राह । यद्यप्ययम् ऋक्षु गायत्रीशब्दः, एवमप्यक्षरावलोपः कार्यः । किङ्कारणम् । प्रकृत्युपबन्धनात् । चोदकेनात्र प्राकृत्यस्त्रिष्टुब्जगत्य प्रापिता । ता इमा नोज्झिता भविष्यन्ति । गायत्रीशब्दश्च सङ्ख्यासामान्यात् शक्नोति तदवयवान् वक्तुम् । एवमुभौ विधी अनुगृहीतौ भविष्यतः— प्राकृतो वैकृतश्चेति ॥ ३० ॥

अत उत्तरं पठति—

यदि वाऽविशये नियमः प्रकृत्युपबन्धाच्छरेष्वपि
प्रसिद्धः स्यात् ॥ ३१ ॥

यदि अविशये अशस्येऽपि गायत्रीषु विहितासु प्रकृत्युपबन्धनाद्गायत्र्यां गायत्रीशब्दः कल्प्यते, शरेष्वपि, शरमयं बर्हिर्भवतीति कुशेषु शरशब्दः कल्पयितव्यः । कौशमेव बर्हिः कार्यम् । वक्तव्यो वा विशेषः ॥ ३१ ॥ आ० नि० ॥

दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३२ ॥

अयं विशेषो दृष्टः । चतुर्विंशतिसंख्यायामक्षरगतायां गायत्रीशब्दस्य प्रयोगः । ये द्वे गायत्र्यौ सैका जगतीति । तेन शक्यते कल्पयितुम् ॥ ३२ ॥ आ० ॥

तथा शरेष्वपि ॥ ३३ ॥

शरशब्दस्यापि कुशेषु प्रयोगो दृश्यते, शरवणमेवेदं कुशवनमिति ॥ ३३ ॥ आ० नि० ॥

भक्त्येति चेत् ॥ ३४ ॥

अत्रोच्यते । स तत्र शरशब्दो भाक्तः प्रयुज्यते । दीर्घत्वात् पृथुपन्नत्वात् सादृश्यवादोऽसौ, शरवणमेवेदं कुशवनमिति स्वार्थे वक्तमानः सादृश्यं गमयति । स्वार्थं जहत् कथं गमयेत् । तस्माच्छरेष्वेव तत्र शरशब्दस्य प्रयोगो, न कुशेष्विति ॥ ३४ ॥ आ० ॥

तथेतरस्मिन् ॥ ३५ ॥

तथेतरस्मिन्नपि ये द्वे गायत्र्यौ सैका जगतीति भाक्तएव गायत्री-
शब्द इत्युक्तम् । सोऽपि स्वार्थ एव वर्त्तमानस्तत्सदृशं गमयतीति
ऋक्षेव प्रयुक्तो, न संख्यायाम् । तस्मान्न संख्यायां गायत्रीशब्दः ।
अतो नाक्षरावलोप कर्त्तव्य ॥ ३५ ॥ आ० नि० ॥

अर्थस्य चासमाप्तत्वान्न तासामेकदेशे स्यात् ॥ ३६ ॥

अपि च त्रिष्टुब्जगतीनामेकदेशे वाक्यमपरिसमाप्तं भवति । न
च्चापरिसमाप्तेन वाक्येन अर्थ कश्चिदभिधीयते । अर्थाभिधानार्थश्च
मन्त्रप्रयोगः । तत्र मन्त्रप्रयोग एव अनर्थकः स्यात् । तस्मान्न तासां
त्रिष्टुब्जगतीनामेकदेशे गायत्रीशब्दः स्यात् । तस्मादुत्पत्तिगायत्री-
णामेव दाशतयीभ्य आगमः कर्त्तव्य इति ॥ ३६ ॥ युक्तिः ॥ गायत्र-
मेतदहर्भवतीत्यादावुत्पत्तिगायत्रीणामागमाधिकरणम् ॥ ५ ॥ इति
श्रीभट्टशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्येऽष्टमस्य अध्यायस्य तृतीयः
पादः समाप्तः ॥ ८ ॥ ३ ॥

अथ अष्टमस्य अध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ८ ॥ ४ ॥

दर्विहोमो यज्ञाभिधानं होमसंयोगात् ॥ १ ॥

यदेकया जुहुयात्, दर्विहोमं कुर्यादिति श्रूयते । अस्मिन् दर्वि-
होमशब्दे भवति संशयः । किं गुणविधिः, उत कर्मनामधेयम् ?
इति । किं प्राप्तम् । दर्विहोमो यज्ञाभिधानं, कर्मनामधेयमित्यर्थः ।
कुतः । होमसंयोगात् । होमशब्दोऽत्र श्रूयते । तत्प्रधानश्चायं समा-
सः । दर्विशब्द उपसर्जनं, होमश्च कर्म । अथवा जुहुयादिति कर्मो-
च्यते । तेन समुच्चितो यदेकया जुहुयादिति । तस्मात् कर्मनामधेयं
स्थितं तावत् । ततोऽर्थान्तरं प्रक्रियते ॥ १ ॥ दर्विहोमशब्दस्य कर्म-
नामधेयताधिकरणम् ॥ १ ॥

स लौकिकानां स्यात् कर्त्तुस्तदाख्यत्वात् ॥ २ ॥

यदा कर्मनामधेयं, तदा चिन्त्यते, किं लौकिकानां स्मार्त्तानां
कर्मणामष्टकादीनां नामधेयं दर्विहोमशब्दः? उत सर्वेषामेव लौकिका-
नां वैदिकानाञ्चेति । किं प्राप्तम् । स लौकिकानां स्यात् । स खलु
दर्विहोमशब्दो लौकिकानां कर्मणां नामधेयं स्यात् । कुत । कर्त्तु-
स्तदाख्यत्वात् । तेषां कर्त्ता, तेन दर्विहोमशब्देन समाख्यायते ।

शिनीनां दार्विहोमिको ब्राह्मणः, अम्बष्ठानां दार्विहोमिको ब्राह्मण इति ।
यश्च यत् करोति स तेन आख्यायते । यथा, लावक, पावक इति ।
यदि चाष्टकादीनां नामधेयमेतत्, ततस्तेषां कर्मणां कर्त्ता दार्वि-
होमिकसमाख्यामर्हतीति । तस्माल्लौकिकानां नामधेयम् ॥२॥ पूर्व० ॥

सर्वेषां वा दर्शनाद्वास्तुहोमे ॥ ३ ॥

सर्वेषां लौकिकानां वैदिकानाञ्च नामधेयमेतत् । न लौकिकाना-
मेव । कस्मात् । दर्शनाद् वास्तुहोमे । वास्तुहोमे हि वैदिके दार्विहोम-
त्वं दर्शयति । यदेकया जुहुयाद् दार्विहोमं कुर्यात् । पुरोऽनुवाक्या-
मनूच्य याज्यया जुहोति सदेवतत्वायेति ॥ ननु विपरीतमेतद्दर्शनं,
यदेकया जुहुयाद् दार्विहोमं कुर्यात् । अदार्विहोमं सन्तमित्यापद्यते ।
यदि दार्विहोम एवासौ, तत एकया द्वाभ्यां च हूयमानो दार्विहोम
एव भवति । तत्रैतद्दर्शनं नोपपद्यते । यदेकया जुहुयाद् दार्विहोमं
कुर्यादिति ॥ अत्रोच्यते । यदि लौकिकानामेव नामधेयं, न वैदिका-
नाम् । तत एकयापि हूयमानोऽसौ नैव दार्विहोमो भवति । अलौकि-
कत्वात् तत्रैतद्वचनं नोपपद्यते । यदेकया जुहुयाद् दार्विहोमं कुर्या-
दिति । तस्माज्ज्ञापकत्वात् वैदिकानां दार्विहोमत्वे । एवमपि ज्ञापक-
मुक्तम् । कुतः प्राप्तिः । उच्यते । होमशब्दस्य सामान्याभिधायि-
त्वात् प्राप्तिः । तस्माल्लौकिकवैदिकानां नामधेयमेतत् ॥३॥ सिद्धान्तः ॥
दार्विहोमशब्दस्य लौकिकवैदिकोभयकर्मनामधेयताधिकरणम् ॥ २ ॥

जुहोतिचोदनानां वा तत्संयोगात् ॥ ४ ॥

लौकिकानां वैदिकानाञ्च नामधेयं दार्विहोमशब्द इति स्थितम् ।
इदानीं चिन्त्यते । किं यजतिचोदनानां जुहोतिचोदनानाञ्च सर्वेषां
नामधेयम्, उत जुहोतिचोदनानामेवेति । अविशेषात् सर्वेषामिति
प्राप्ते, उच्यते । जुहोतीनां नामधेयं, न यजतीनाम् । कुतः । तत्संयो-
गात् । होमशब्दसंयोगात् । अयं होमशब्दो जुहोतेर्वाचको, न यज-
तेः । यजतौ लक्षणया स्यात् । तस्माज्जुहोतिनामधेयम् ॥ ४ ॥ दार्वि-
होमशब्दस्य होमनामधेयताधिकरणम् ॥ ३ ॥

द्रव्योपदेशाद्वा गुणाभिधानं स्यात् ॥ ५ ॥

स्थितादुत्तरमुच्यते, यदुक्तं कर्मनामधेयं दार्विहोम इति । तन्न ।
किं तर्हि । गुणाभिधानं स्यात् । गुणविधिरित्यर्थः । कुतः । द्रव्योप-

देशात् । द्रव्योपदेशोऽवगम्यते, दर्व्या होमो दर्विहोम इति । एवमेतौ दर्विहोमशब्दौ यथाप्रसिद्धिकल्पितौ भविष्यत । तस्माद् गुणविधिः ॥ ५ ॥ पूर्व० ॥

न लौकिकानामाचारग्रहणत्वाच्छब्दवतां
चान्यार्थविधानात् ॥ ६ ॥

नायं गुणविधिर्युज्यते । किं कारणम् । लौकिकानां तावदाचार-
मृहीता दर्विः । त्वग्विलया मूलदण्डया दर्व्या जुहोतीति । सा न
विधातव्या । श्रौतानामप्यन्यानि होमार्थानि पात्राण्याम्नातानि ।
स्रुवेण जुहोति, चमसेन जुहोतीति । तै सह दर्वेर्विकल्पः स्यात् ।
स चान्याय्य । यत्कारणं स्रुवादीनां विधायकः शब्दोऽस्ति । स्रुवेण
जुहोतीति । न तु दर्वे । तत्र हि अनुमानिको विधिशब्दः ॥६॥ सि०॥

दर्शनाच्चान्यपात्रस्य ॥ ७ ॥

अन्यच्च पात्रं दर्विहोमे दृश्यते । भूतेभ्यस्त्वेत्यपूर्वा स्रुवमुद्र-
मृह्णातीति । तस्मान्न गुणविधिः ॥ ७ ॥ युक्तिः ॥

तथाग्निहविषोः ॥ ८ ॥

अथोच्येत, अग्निहविषोः कार्ये दर्विर्भविष्यति । दर्वौ होमो
दर्विहोमो, दर्वेर्वा होमो दर्विहोम इति । तत्र ब्रूम । तथाग्निहविषोर-
पि । यथा पात्रकार्ये दर्विर्न युज्यते, तथाग्निहविषोः कार्येऽपि ।
तत्राप्याहवनीय आधारत्वेन विहित । यद् आहवनीये जुहोतीति ।
अन्यच्च प्रदेयत्वेन पुरोडाशादि । तस्मादग्निहविषोरपि कार्ये न
दर्वेर्निवेशः ॥ ८ ॥ आ० नि० ॥

उक्तश्रार्थसम्बन्धः ॥ ९ ॥

उक्तं चास्माभिरग्ने कार्येऽन्यद् द्रव्यमसमर्थम् । दहनपठनप्र-
काशनकर्म अग्नेः । न चैतत् कार्यमन्यद् द्रव्यं शक्नोति कर्तुमिति ।
तस्मान्नाग्निकार्ये दर्वेरूपदेशः । अतो न गुणविधिः । कर्मनामधेय-
मेव दर्विहोमशब्द इति ॥ ९ ॥ युक्तिः ॥ दर्विहोमशब्दस्य गुणविधि-
परत्वनिराकरणाधिकरणम् ॥ ४ ॥

दर्विहोमशब्दः कर्मनामधेयमित्युक्तम् । तत्र चिन्त्यते । किम-
पूर्वा दर्विहोमाः, उत कुतश्चिद्धर्मग्राहिण इति । किं प्राप्तम् । नापूर्वा
इति । कुतः । इतिकर्तव्यताऽविधे । अविहितेतिकर्तव्यताकं कर्म

विहितेतिकर्तव्यताकाद् धर्मान् गृह्णातीत्युक्तम् । अविहितेतिकर्तव्य-
ताकाश्रामी । तस्मात् पूर्ववन्त इति । यदैतदेवं, तदैतदापतति । किं
पूर्वाः ? इति । अत्रोच्यते—

तस्मिन् सोमः प्रवर्त्तताव्यक्तत्वात् ॥ १० ॥

तस्मिन् खलु दर्विहोमे सोमः प्रवर्त्तत । सौमिको विध्यन्तः
स्यात् । कुत । अव्यक्तत्वात् । अव्यक्तचोदनः सोमः । अमी अपिच
अव्यक्तचोदनाः । भिन्ने जुहोतीति । अतश्चोदनासामान्यात् सौमिको
विध्यन्त इति ॥ १० ॥ पूर्व० ॥

न वा स्वाहाकारेण संयोगाद्वषट्कारस्य च

निर्देशात्तन्त्रे तेन विप्रतिषेधात् ॥ ११ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नात्र सौमिको विध्यन्तो न्याय्यः ।
किं कारणम् । स्वाहाकारेण संयोगात् । स्वाहाकारेण संयुक्ता दर्वि-
होमाः । पृथिव्यै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहेति । किमतः । वषट्कारस्य
निर्देशात्तन्त्रे तेन च विप्रतिषेधः । तन्त्रे च सौमिके वषट्कारो नि-
र्दिष्टः । तेनास्य विप्रतिषेधः । उभयो प्रदानार्थत्वात् । यदि सौमिको
विध्यन्त, ततो वषट्कारेण भवितव्यम् । तत्रैतत् स्वाहाकाराम्नान-
मनर्थकं स्यात् । अथ विकल्पः क्रियते, तथाप्युभयोः पक्षे बाधः ।
अथ त्वपूर्वा दर्विहोमाः, नैषविरोधो भविष्यति । तस्मादपूर्वा ॥ ११ ॥ सि०

शब्दान्तरत्वात् ॥ १२ ॥

शब्दान्तरं च यजतिशब्दाज्जुहोतिशब्दः । यजतिचोदनश्च सोमः ।
दर्विहोमाः पुनर्जुहोतिचोदनाः । चोदनासामान्येन च धर्मप्राप्ति-
रिष्यते । तस्मादप्ययुक्ता सौमिकी धर्मप्राप्तिः । नन्वव्यक्तत्वाच्चो-
दनासामान्यमुक्तम् । अत्रोच्यते । सामान्येऽव्यक्तत्वे, यजतिशब्दो
विशेषलिङ्गम् । तेन यजिमतीष्वव्यक्तासु धर्मनियमः । यथा समाने
औषधगुणत्वे देवतैकत्वेन विशेषलिङ्गेन सौर्यकर्मणि आग्नेय-
विध्यन्त इति ॥ १२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥

लिङ्गदर्शनाच्चैतद्विश्रयते, नात्र सौमिको विध्यन्त इति । औदु-
म्बरीहोमे हि स्वाहाकारं विधाय आज्यविधिपरे वाक्ये दर्शयति ।
घृतेन द्यावापृथिवी आपृणेत्यन्तरा कणा जुहोति । आ मूलाद् अवस्मा-

वयति । भूमिगते स्वाहा करोतीति । यद्यत्र सौमिको विध्यन्त स्या-
द् वषट्कारस्ततो भवेद्, न स्वाहाकारः ॥ १३ ॥ हेतुः ॥

उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा साप्तदश्यं तत्राविप्रति-
षिद्धा पुनः प्रवृत्तिर्लिङ्गदर्शनात् पशुवत् ॥१४॥

लिङ्गदर्शनस्य परिहार उच्यते । यदुक्तम् । औदुम्बरीहोमे सिद्ध-
वत् स्वाहाकारस्य दर्शनान्न सौमिको विध्यन्त इति । अत्र ब्रूमः ।
उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा साप्तदश्यम् । तद् यथा, साप्तदश्यम-
नारभ्याधीतं सप्तदश सामिधेनीरन्वाहति । अनारभ्यवादानां प्रकृ-
त्यर्थत्वाद्दर्शपूर्णमासावगतम् । ततः प्राकरणिकेन पाञ्चदश्येन वा-
धितंसद् विकृत्यर्थं जानमेवमयं स्वाहाकारोऽनारभ्याधीतः । स्वाहा-
कारेण वषट्कारेण वा देवेभ्यो हवि प्रदीयते इति । तेनैव न्यायेन
प्रकृतिं निविविक्षुः सोमं दर्शपूर्णमासौ च । ततस्तथैव वषट्का-
रेणोपरुद्धः । तद्वर्जमन्यानि प्रदानान्युपसंक्रामति । तत्र अविप्रति-
षिद्धा सोमधर्मप्रवृत्तिः । पशुवत् । तद्यथा पशौ साप्तदश्ये श्रूय-
माणे न दार्शपौर्णमासिकी तत्र प्रवृत्तिर्विप्रतिषिध्यते । वाचनिकत्वा-
त् साप्तदशस्य । एवमिहापि वाचनिकत्वात्, स्वाहाकारं प्रति लिङ्ग-
दर्शनान्न सौमिकधर्मप्रवृत्तिर्विप्रतिषिध्यते । पुनः शब्दश्चानर्थकः ।
यथा किं पुनरिदमिति ॥ १४ ॥ आ० ॥

अनुत्तरार्थो वार्थवत्त्वादानर्थक्याद्धि प्राकृतस्योप-
रोधः स्यात् ॥ १५ ॥

यदुक्तम्, उत्तरार्थः स्वाहाकार इति । तन्न । कुतः । अनुत्तरार्थः ।
अर्थवत्त्वात् । प्रकृतौ एवास्यार्थवत्त्वं नारिष्टहोमेषु । पार्वणहोमयो-
श्च पूर्णमासाय सुराधसे स्वाहा इति । अनर्थकत्वाद्धि प्राकृतस्यो-
परोधः स्यात् । यदि प्रकृतौ अनर्थकः स्यात् स्वाहाकारः, ततः
प्राकृतस्य वषट्कारस्य विकृतौ प्राप्तस्यानारभ्यवादेन स्यादुपरोधः,
वषट्कारबाध इत्यर्थः । न त्वस्यानर्थक्यम् । तस्मान्नोत्तरार्थः । न
चेदुत्तरार्थः, लिङ्गमेवैतद् भवति । असोमपूर्वत्वे दर्विहोमानां, भूमि-
गते स्वाहा करोतीति ॥ १५ ॥ आ० नि० ॥

न प्रकृतावपीतिचेत् ॥ १६ ॥

एवं चेत् पश्यसि, नारिष्टहोमेषु पार्वणहोमयोश्च स्वाहाकारस्य

निवेश इति । प्रकृतौ अपि नारिष्टहोमादौ नास्य निवेशो घटते । तत्रापि वषट्कार एव प्राप्नोति । स हि अविशेषेण दर्शपूर्णमासयोर्विहितः । द्व्यक्षरो वषट्कार एव वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञे अन्वायस्ते इति । ननु स्वाहाकारोऽपि प्रत्यक्षं पठितः । सत्यं पठितः । वषट्कारस्तु विहितः । अतश्चोदना इति । नास्य यज्ञो व्यथते प्रजापतौ यज्ञेन प्रतितिष्ठतीति स्वाहाकारं पाठेन प्राप्तं बाध्यते । पाठे हि अनुमानिको विधिः प्रत्यक्षेण विधिना बाध्यते । न चेत् तत्रापि निवेशः, उत्तरार्थ एव स्वाहाकारो भवति विकृत्यर्थः ॥ १६ ॥ आ० ॥

उक्तं समवाये पारदौर्बल्यम् ॥ १७ ॥

अत्राह । नैतद् युक्तं, वषट्कारेण स्वाहाकारो बाध्यते इति । कुतः । यत उक्तं श्रुत्यादीनां समवाये परस्य दुर्बलत्वम् । इह च वाक्यप्रकरणयोः सन्निपातः । प्रकरणेन वषट्कार प्राप्नोति । नारिष्टहोमेषु तन्मन्त्रपदैरेकवाक्यत्वात् स्वाहाकारः । वाक्यं च प्रकरणाद्बलीयः । ननु स्वाहाकारस्योपरिष्ठात् प्रदानार्थो वषट्कारः प्रयोक्ष्यते । न खलु स्वाहाकारेणैव प्रदानं निर्वर्त्तितम् । कथमविहितः प्रदानार्थे स्वाहाकारः प्रदानार्थं निर्वर्त्तयिष्यति ? विहितश्च कथं स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयते ? इति ॥ ननूभयोः स्वाहाकारवषट्कारयोः प्रकृतावाप्तानादनारभ्य वादस्यानर्थक्यम् । अत उच्यते, प्रदानार्थतामनयोर्विधास्यति । तस्मान्न सोमप्रकृतयो दर्विहोमाः ॥ १७ ॥ आ० नि० ॥

तच्चोदना वेष्टेः प्रवृत्तिर्त्वाद्विधिः स्यात् ॥ १८ ॥

वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । तच्चोदना वा । तदित्यनेन दर्विहोमाः प्रतिनिर्दिश्यन्ते । जुहोतिचोदना ये दर्शपूर्णमासयोरङ्गकर्मविशेषास्ते दर्विहोमेषु प्रवर्त्तन्तः । के पुनस्तं । नारिष्टहोमाः । कस्मात् कारणात् । ते हि प्रवृत्तधर्माणः, सर्वेष्टिषु सर्वपशुबन्धेषु प्रवर्त्तमाना दृष्टाः । यस्य च यो धर्मः प्रायेण दृष्टः, स तस्यादृश्यमानोऽप्यनुमीयते । यथा यः परार्थान् प्रायेण करोति, अन्यस्मिन्नपि परार्थकरणे स एव सम्भाव्यते । तस्मात् तेषां प्रवृत्तिः ॥ १८ ॥ पूर्व० ॥

शब्दसामर्थ्याच्च ॥ १९ ॥

शब्दसामर्थ्यं च । चोदनासामान्यं, दर्विहोमानां, नारिष्टहोमेषुपि

हि जुहोतिचोदना । नारिष्टाञ्जुहोति, भिन्ने जुहोतीति । चोदना-
सामान्याद्धर्मप्राप्तिः ॥ १९ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २० ॥

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति । यथा नारिष्टहोमपूर्वत्वं दर्विहोमाना-
मिति । किं लिङ्गं भवति । अग्निहोत्रे श्रूयते, यदि कीटोऽवपद्येता-
न्तःपरिधि निनयेदिति । तथा अग्नौ श्रूयते, अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्रा-
णि जुहोतीति । परिधयो वेदिश्चाङ्गप्रधानार्थत्वान्नारिष्टहोमाङ्गम् ।
यदि तेषां धर्मा प्रवर्त्तन्, तत एतद्दर्शनमुपपद्यते । तस्मात् तेषां
प्रवृत्तिः ॥ २० ॥ हेतुः ॥

तत्राभावस्य हेतुत्वाद् गुणार्थं स्याददर्शनम् ॥ २१ ॥

यदेतद् गुणार्थं नारिष्टहोमार्थं दर्शनमुपदिष्टं, नारिष्टहोमानां
प्रवृत्तावित्यर्थः । अदर्शनं तद्, असाधकमित्यर्थः । कुतः । तत्राभावस्य
हेतुत्वात् । इयम्बकेषु अप्रतिष्ठिता वै इयम्बका इत्याहु । नेध्मा बर्हि-
संनह्यते, न प्रयाजा इज्यन्ते, नानुयाजा इज्यन्ते, न सामिधेनीरन्वाहेति
अप्रतिष्ठितत्वं इयम्बकाणां प्रतिज्ञाय तदुपपादनार्थमिध्मादीनामभावो
हेतुत्वेनोपदिश्यते । यदि च नारिष्टहोमाः प्रवर्त्तन्, ततोऽङ्गप्रधाना-
ऽर्थत्वादिध्माबर्हिषो, सामिधेनीनां च इयम्बकेषु भाव एव स्यात् ।
तत्रायं तदभावोऽसत्त्वाद् हेतुत्वेन न युज्यते । तस्मान्नारिष्टहोमाना-
मप्रवृत्तिः ॥ २१ ॥ उत्तरम् ॥

विधिरितिचेत् ॥ २२ ॥

इति चेत् पश्यासि, दर्शनमेतदिति । अथ कस्माद् विधिर्न भवति
नारिष्टहोमप्रकृतित्वात् । प्राप्तानामिध्मादीनां प्रतिषेधको विधिः सन्
अपूर्वमर्थं विधास्यति । अनुवादोऽप्रवृत्तिविशेषकरोऽनर्थकः स्यात् ।
स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ॥ २२ ॥ आ० ॥

न वाक्यशेषत्वाद् गुणार्थं च समाधानं नाना-
त्वेनोपपद्यते ॥ २३ ॥

नायं विधिर्युज्यते । किं कारणम् । अन्योऽत्र विधिरास्नात ।
आदित्यं घृते चरुं निर्वपेत्, पुनरेत्य गृहेष्विति । तस्य वाक्यशेषो-
ऽयम् । कथं ज्ञायते । तेन आकाङ्क्षितत्वात् । अप्रतिष्ठिता वै इयम्ब-
का इति दोषमनुकीर्त्य इदं श्रूयते- आदित्यं घृते चरुं निर्वपेत्

पुनरेत्य गृहेष्विति । इयं वा अदितिरियं प्रतिष्ठा यद् आदित्योऽस्या-
मेव प्रतितिष्ठतीति । तदेतत् नस्य दोषस्य परिहारार्थमिति विज्ञाय-
ते । अतस्तेन सहैकवाक्यतां याति । तन्मध्ये च ये इध्माद्यभाववचना-
स्तेऽपि तच्छेषा एव समुच्चारणान्न्याय्याः । ते यदि विधय कल्पे-
रन् पृथग्वाक्यानि भवेयुः, तत्रैकवाक्यरूपं बाध्येत । व्यग्रहितकल्पना
च स्यात् । नचैषां विधायकत्वम् । अनुवादस्वरूपत्वात् । तस्मान्न
विधयः । अथ कोऽत्र विशेषो, यत् समाने लिङ्गत्वे अन्तःपरिधि
दर्शनमसाधकमितरत् साधकम् ? इति । विशेषमुपरिष्ठाद् वक्ष्या-
मः ॥ २३ ॥ आ० नि० ॥

येषां वाऽपरयोर्होमस्तेषां स्यादविरोधात् ॥ २४ ॥

येषां वा यागानामपरयो अग्न्योर्होमः, तेषां प्रवृत्तिः स्यात् ।
पत्नीसंयाजानामित्यर्थः । कुतः । अविरोधात् । तत्र विरोधो नास्ति,
यो नारिष्टहोमानां प्रवृत्तावुक्तः । तत्राभावस्य हेतुत्वादिति । तेषां हि
इध्मा बर्हिः सामिधेन्यश्च नैवाङ्गम् । तदभावदर्शनं तत्र न विरुद्ध्यते ।
प्रवृत्तिधर्माणस्तेऽपि जुहोतिचोदनाश्च । सह पत्न्या जुहोतीति ।
तस्मात् तेषां प्रवृत्तिः ॥ २४ ॥ पूर्व० ॥

तत्रौषधानि चोद्यन्ते तानि स्थानेन गम्येरन् ॥ २५ ॥

नैतद् युक्तम् । किं कारणम् । यतस्तत्रौषधानि चोद्यन्ते दर्वि-
होमे । यथा त्र्यम्बकेषु पुरोडाश करम्भपात्राणि तण्डुला इत्येवमा-
दीनि । तानि स्थानेन गम्येरन् । आज्यस्थानापत्त्या आज्यधर्माः
प्राप्येरन् । ते न शक्यास्तत्रानुष्ठातुम् । अनुष्ठीयमाना वा अकृतकार्याः
स्युः । तत्र चोदको बाध्येत । तस्मान्न तेषां प्रवृत्तौ किञ्चित् प्रयो-
जनमस्ति । याज्यानुवाक्ये अपि मन्त्रान्तरेण निवर्त्येते, वषट्कारः
स्वाहाकारेण ॥ २५ ॥ उत्तरम् ॥

लिङ्गाद्वा शेषहोमयोः ॥ २६ ॥

पिष्टलेप-फलीकरणहोमयोर्वा प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः । लिङ्गात् ।
औषधसामान्यात् । यश्च पत्नीसंयाजानां प्रवृत्तौ दोष उक्तो धर्मा-
णामानर्थक्यं, तदत्र नास्ति । तत्र औषधधर्मा निर्वपणादयः शक्याः
कर्तुम् । तस्मात्तयोः प्रवृत्तिरिति ॥ २६ ॥ पूर्व० ॥

प्रतिपत्ती तु ते भवतस्तस्मादतद्विकारत्वम् ॥ २७ ॥

न त्वेतदेवम् । कुतः । यतः प्रतिपत्तिकर्मणी एतौ होमौ । दर्वि-
होमाश्च प्रधानकर्माणि । तेषां दूरतो भेदः । सामान्यतश्च धर्मप्रा-
प्तिरिष्यते । यच्चोक्तम्, औषधधर्माः शक्यास्तत्र कर्तुमिति । प्रति-
पत्तित्वादप्रयोजकौ एव निर्वपणादीनां धर्माणाम् । अतस्तत्प्रकृतित्वं
तेनैव न्यायेन नोपपन्नम् । नापि प्रयोजनवत् । तस्मादेतदप्ययुक्तम् ।
एवं न कुतश्चिदपि दर्विहोमानां धर्मप्राप्तियुज्यते । तस्मादपूर्वम् ॥
॥ २७ ॥ उत्तरम्

सन्निपाते विरोधिनामप्रवृत्तिः प्रतीयेत विध्युत्पत्ति-
व्यवस्थानादर्थस्यापरिणेतत्वाद् वचनादति-
देशः स्यात् ॥ २८ ॥

अथ कस्मादुभयपक्षसाधनानामपि लिङ्गानामभावे अवृत्तिरेव
प्रतीयते, न पुनः प्रवृत्तिः ? इति । उच्यते । सन्निपाते विरोधिनामतेषां
लिङ्गानां प्रवृत्तिः प्रत्येतुं न न्याय्या । कुतः । विध्युत्पत्तिव्यवस्थानात् ।
विधीनामुत्पत्तिः पाठः । स च व्यवस्थितः । केचिद्दर्शपूर्णमासयोः
पठ्यन्ते, केचित् सोमे । तेषामर्थस्यापरिणेतत्वम् । यत्र पठितास्ततो-
ऽन्यत्र परिणीयमानेषु प्रकरणं बाध्यते । तस्मादप्रवृत्तिः प्रतीयेत ॥
तत्राह । किमेष एवोत्सर्गः सर्वत्राप्राप्तिः ? इति । एवं खलु प्राप्ते, उच्यते ।
वचनादतिदेशः स्यात् । यथा राष्ट्रभृतामुद्वाहकर्मसु । असति एवं-
विधे वचने अपूर्वा इति । अथ ये लिङ्गे अपदिष्टे, यदि कीटोऽवपद्ये-
त, अन्तःपरिधिं निनयेत्, अन्तर्वेदिं तिष्ठन् सावित्राणि जुहोतीति ।
तयोः कः समाधिः । उच्यते । अन्यायपूर्वत्वाल्लक्षणया वादः स वि-
ज्ञायते । अन्तःपरिधिदेशे अन्तर्वेदिदेशे इति । परिधीनां वेदेश्च तत्राभा-
वात् । यथा रजनी मे कण्डूयति, तिलको मे स्पन्दते इति । रागाभावे
तिलकाभावे च तद्देशलक्षणया भवन्ति वक्तार इति ॥ २८ ॥ आ० नि० ॥
दर्विहोमशब्दस्यापूर्वताधिकरणम् ॥ ५ ॥

इति श्रीभट्टशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये

अष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः

सम्पूर्णः ॥ ८ ॥ ४ ॥

समाप्तश्चायमष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ९ ॥ १ ॥

यज्ञकर्म प्रधानं तद्धि चोदनाभूतं तस्य द्रव्येषु
संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

अष्टमेऽध्याये विशेषातिदेशलक्षणं वृत्तम् । इदानीमूहलक्षणं वर्त्तयिष्यामः । त्रिविधश्च ऊहः । मन्त्रसाम. संस्कारविषयः । स इह प्राधान्येन वक्ष्यते । अन्यदपि किञ्चिदुपोद्धातेन प्रसङ्गेन च । आदितस्त्वयमर्थश्चिन्त्यते लक्षणसिद्धयर्थम् । अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ ज्योतिष्टोमश्चोदाहरणम् । तत्र पृथग्धर्माः सामानाताः । तेषु संशयः । किं ते अपूर्वप्रयुक्ताः ? उत यजिप्रयुक्ता इति । अपूर्वप्रयुक्तेषु सत्सु ऊहः सिद्ध्यति । यजिप्रयुक्तेषु तु सङ्करो धर्माणाम् । कथामिव । सर्वे हि ते यजतयः । यजतिसामान्ये यजतिशब्दवाच्ये धर्मा विधीयमानाः सर्वत्र भवितुमर्हन्ति । अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु, तदीयविशेषे विधीयमाना अन्यस्मिन्नपि तदीयविशेषापन्ने भविष्यन्ति । तस्मात् तत्र ऊह सिद्धो भवति ॥ नन्वेतत् सर्वं सप्तमे विचारितं, निर्णीतं च । उच्यते । पुनस्तदेव स्मार्यते, उत्तरचिन्ताविवक्षया । अथवा तत्र योऽर्थो नोक्तः, तद्विवक्षयेदमुच्यते । कश्चासौ । तस्य द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वादिति । एतेन चेह प्रयोजनमूहं विवक्षितः । एवं हि स सिद्ध्यति । तत्रैतन्नोक्तम् । नैतेन तत्र प्रयोजनमिति । तत्रत्या एतावती चिन्ता । किं प्रतिप्रकरणं नियता धर्माः ? उत सर्वे सर्वत्रेति । तद् अपूर्वप्रयुक्तत्वे यजिप्रयुक्तत्वे च सिद्ध्यति, न द्रव्यसंस्कारस्यापूर्वार्थत्वे । तत्त्वित्वात् सिद्धम् । तत्रापूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धौ व्यवहारार्थमसूत्रितमुपादीयते । तस्मादपुनरुक्तम् ॥ ॥ प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

अथवा, अन्यामेव चिन्तामिह वक्ष्यामः । किं यजिनिमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः ? उत अपूर्वनिमित्ता अपूर्वप्रयुक्ताश्चेति । इदानीं तु, यजिप्रयुक्ताः ? अपूर्वप्रयुक्ता वा इति चिन्त्यते । किं तावत् प्राप्तम् । यजिप्रयुक्ता इति । कुतः । यजिशब्देनेतिकर्तव्यताया अभिसम्बन्धात् । एवं यागं कुर्यात् । एवं यागेन कुर्यादिति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः । यजत्यर्थस्य यत् कार्यं, तत् प्रधानम् । तद्धि कर्तव्यतया चोद्यते । यत्र कर्तव्यता, तत्रैवेतिकर्तव्यता । अथ यदुक्तं, यजतिशब्देनाभिसंयोगो धर्माणामिति । तदुच्यते । तस्य द्रव्येषु

यजतौ च यः संस्कारः, स तत्प्रयुक्तः अपूर्वप्रयुक्तः । तदर्थत्वात् । यजतेर्द्रव्याणां च तदीयत्वेन धर्मैराभिसम्बन्धो, न स्वेनात्मना । न हि धात्वर्थस्य च धर्माणां च परस्परेण आकाङ्क्षा विद्यते । प्रत्यया-
ऽर्थेन हि इतिकर्त्तव्यता आकाङ्क्ष्यते । कर्त्तव्यं कथमिति, न यजिः
कीदृशः ? इति । तस्माद् यत् कर्त्तव्यं, तस्यैवेतिकर्त्तव्यतया सम्ब-
न्धः । अपूर्वं च तत् । तस्मादपूर्वप्रयुक्ता इति ॥ ॥ द्वितीयवर्णकम् ॥ २ ॥

एवं वा । एतेष्वेवोदाहरणेष्विति चिन्त्यते । किं यजिनिमित्ता धर्मा
अपूर्वप्रयुक्ता ? उत अपूर्वं प्रयोजकं निमित्तं चेति । किं प्राप्तमायजिर्नि-
मित्तम्, अपूर्वं प्रयोजकमिति । कुतः । नैकस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभाव-
श्चोपपद्यते । यदर्थं हि क्रियन्ते धर्मास्तत् प्रयोजकम् । यस्मिन् सति
क्रियन्ते, तन्निमित्तम् । न चैकस्मिन् शब्द अपूर्वायैते, अपूर्वं च भवन्तीति
शक्यं वदितुम् । अन्या हि वचनव्यक्तिरपूर्वार्थेषु, अन्या चापूर्वं सती-
ति । यजिनिमित्तत्वे तु शब्दोऽवकल्पते । एवं यागेन कुर्यादिति ।
यागे सति अपूर्वस्योपकारकाणि, असति अनुपकारकाणि अङ्गा-
नीति । तस्माद् यजिर्निमित्तम्, अपूर्वं तु प्रयोजकमिति ॥ एवं प्राप्ते
ब्रूमः । यज्ञकर्म प्रधानं, यजतेः कार्यम् । तद्धि फलवच्चोद्यते । तदी-
येषु द्रव्येषु यजतौ च यः संस्कारः, सोऽपूर्वप्रयुक्तः । तदर्थस्ते इति
कृत्वा क्रियन्ते, न यज्यर्थेन तेषामभिसम्बन्धः । प्रयोगवचनेनैते प्र-
त्ययार्थेन सम्बध्यन्ते । स हि साकाङ्क्षो, न धात्वर्थः । तस्मादपूर्व-
प्रयुक्ता अपूर्वनिमित्ताश्च । यदुक्तम् । अपूर्वस्य प्रयोजकत्वं निमित्त-
भावश्च नोपपद्यते । वचनव्यक्तिभेदादिति । तत्रोच्यते । प्रयोजकत्वं
वाचनिकम् । निमित्तभावश्च नैव वचनाद्भविष्यतीति । यद्धि येन प्र-
युज्यते, भवति तत् तस्य निमित्तम् । यथा, आरामपोषकस्यारामो
वेतनदाने प्रयोजको निमित्तं च । आरामे सति तस्मै वेतनं दीय-
ते । वेतनसम्बन्धो भवति आरामं रक्षितुम् । तस्माद् धर्माणामपूर्व-
मेव प्रयोजकं निमित्तं चेति ॥ १ ॥ तृतीयवर्णकम् ॥ ३ ॥ अग्निहोत्रा-
दिषु उक्तानां धर्माणामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ वर्णकान्तरद्वय-
सहितम् ॥ १ ॥

संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासौ प्रति समामनन्ति, प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसला-
भ्यामवहन्ति । प्रोक्षिताभ्यां दृषदुपलाभ्यां पिनष्टीति । तत्रायमर्थः

सांशयिक । किं प्रोक्षणं हन्तिपिषिप्रयुक्तम्, उतापूर्वप्रयुक्तमिति । किं प्राप्तम् । संस्कारे हन्तिपिष्याख्ये प्रयुज्यमानस्य प्रोक्षणस्य तत्प्रयुक्तता स्यात् । संस्कारप्रयुक्तता । संस्कारौ हि हन्तिपिषी । कुत एतत्प्रयुक्ततेति । तादर्थ्यात् । यद्धि येन कर्त्तव्यं भवति, तत् तस्य प्रयोजकम् । यदि अपूर्वमनेन क्रियते, ततोऽस्यापूर्वं प्रयोजकम् । यदि हन्तिपिषी, ततस्तौ प्रयोजकौ । प्रकरणाच्चापूर्वं कर्त्तव्यं गम्यते । वाक्याद् हन्तिपिषी । वाक्यं च प्रकरणाद् बलीय इति ॥

ननु हन्तिपिष्योऽक्रियमाणमपूर्वार्थं भविष्यति । तत्र प्रकरणं च वाक्यं चोभयमप्यनुग्रहीष्यते । उच्यते । न शक्यमुभयमनुग्रहीतुम् । न प्रकरणसमास्नायमात्रेण प्रकरणवतोऽर्थेन समास्नातमिति गम्यते । प्रकरणसमास्नानात् प्रकृतेनैकवाक्यता भवति । ततस्तादर्थ्यमवगम्यते । इह तु प्रत्यक्षाभ्यां हन्तिपिषिभ्यां प्रोक्षणस्यैकवाक्यता । सा प्रकृतेनैकवाक्यतां परोक्षां बाधेत । न च द्वाभ्यामपि सहैकवाक्यता स्यात् । यदा एकेनैकवाक्यता, तदा तेन निराकाङ्क्षस्य नान्येनाप्येकवाक्यता कल्प्यते । तस्मात् प्रकृतेन एकवाक्यत्वाभावान्नापूर्वार्थं प्रोक्षणम् ॥ आह । ननु हन्तिपिषी अपूर्वार्थौ । तदर्थं प्रोक्षणम् । तस्मादपूर्वस्योपकारकमिति । उच्यते । भवति प्रणाड्या उपकारकम् । न त्वपूर्वप्रयुक्तम् । द्विविधं हि अङ्गम् अङ्गस्योपकारकं भवति । किञ्चिद् अपूर्वस्यैतदङ्गं विशिष्टमित्यनेन कारणेनाङ्गेन सम्बद्ध्यते, किञ्चिदनपेक्ष्यैवापूर्वसम्बन्धं, स्वरूपेणैव कारणेन सम्बद्ध्यते । यद् अपूर्वसम्बन्धं कारणत्वेनोपादाय धर्मजातमङ्गविशेषेण सम्बद्ध्यते, तद् अपूर्वप्रयुक्तं भवति । तादृशं च विकृतौ अर्थान्तरे तत्कार्यपक्षं ऊहितव्यं भवति । तत्र पुन स्वरूपमङ्गस्य धर्मसम्बन्धे कारणं भवति । तत् स्वरूपप्रयुक्तम् । तत्र यद्यपि तेन धर्मवता अपूर्वं साध्यते । तत्र साध्यमानमपूर्वं न धर्मस्य प्रयोगहेतुभूतं भवति, न तत् प्रयोजकं, तस्य स्वरूपं विद्यते इति न धर्मः प्रयुज्यते । तत्र विकृतौ अर्थान्तरे तद्रूपाभावाद् ऊहो नावकल्पते । एवं सति वाक्यान्निर्णयः । यदि वाक्यमपूर्वस्य कारणतां वदति, ततोऽपूर्वप्रयुक्तम् । अथाङ्गस्य, ततोऽङ्गप्रयुक्तम् । तच्चोक्तप्रकरणादपूर्वप्रयुक्तं स्यात् । वाक्यास्तु अङ्गप्रयुक्तता इति । तस्माद् हन्तिपिषिप्रयुक्तं प्रोक्षणमिति । यत्र यत्र हन्तिपिषी प्रयुज्यन्ते, तत्र तत्रैवन्धर्मकौ भवत इति ॥ २ ॥ पूर्व० ॥

तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मसम्बन्धस्तस्माद्यज्ञ-
प्रयुक्तं स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न त्वेतदस्ति, हन्तिपिषिप्रयुक्तं प्रोक्ष-
णमिति । तेन तु अर्थेन हन्तिना पिषिणा वा । यस्मादपूर्वस्य संयोगः,
तस्मात् तस्य प्रोक्षणसम्बन्धः । अपूर्वसाधनविशेषकारितः प्रोक्षण-
संस्कारेण सम्बन्धो, न हन्तिपिषिकारितः । कथम् । निष्प्रयोजनौ
हन्तिपिषी । यदि तत्प्रयुक्तं प्रोक्षणम् । तदपि निष्प्रयोजनम् । अतो
न तत्प्रयुक्तम् ॥ आह । अपूर्वस्योपकारकौ हन्तिपिषी न निष्प्रयो-
जनाविति । उच्यते । न प्रोक्षणस्यापूर्वस्य कश्चिदस्ति सम्बन्धः ।
यदि प्रोक्षणं न क्रियते, न हन्तिपिषी अपूर्वस्य साधनभावं न गच्छ-
तः । तस्माद् यद्यपि हन्तिपिषी अपूर्वस्य उपकारकौ, तथापि ता-
भ्यां सम्बद्ध्यमानं प्रोक्षणमनर्थकमेव ॥

अथोच्यते, यदर्थं हन्तिपिषी उपादीयेते, तत् प्रोक्षणसम्बद्धौ
शक्नुतः कर्त्तुं, नान्यथेति । उच्यते । नैवञ्जातीयकः शब्दोऽस्तीति ।
तत्राह । अयमेव शब्दएतमर्थमभिवदतीति । कथम् । प्रोक्षिताभ्या-
मवहन्ति, प्रोक्षिताभ्यां पिनष्टीति यद् हन्तिपिषिभ्यां क्रियते, तत् प्रो-
क्षणसम्बद्धाभ्यामिति हन्तिपिषिकार्येण प्रोक्षणं सम्बद्ध्यते, न ता-
भ्यामिति । उच्यते । नैतदेवम् । यदि यद् हन्तिपिषिभ्यां क्रियते, तत्
प्रोक्षणेन अभिसम्बद्ध्यते, सम्बन्ध एव प्रोक्षणस्य न स्यात् । तद् हि
ताभ्यामभिनिर्वर्त्यते । किमपरं, तत् प्रोक्षणमभिनिर्वर्त्तयेत् । अथ
प्रोक्षिताभ्यामपूर्वं क्रियते इति सम्बन्धः । न तर्हि हन्तिना पिषिणा
वा । अथ तत्सम्बन्धोऽप्युच्यते इति । अनेकसम्बन्धे वाक्यमभिद्येत ।
तस्माद् हन्तिपिषिभ्यां प्रोक्षणं सम्बद्ध्यमानमप्रयोजनमिति प्रकरणा-
दपूर्वेण सम्बद्ध्यते ॥

नन्वेवं हन्तिपिषिसम्बन्धो नावकल्पयेत । अवकल्पिष्यते इति ब्रूमः ।
कथम् । इह अवघातं प्रति यतमानस्य द्वयं निष्पद्यते । अवहन्ति-
रूपं, तण्डुलनिर्वृत्तिश्च । प्रणाड्या चापूर्वभावनाविशेषः । तण्डुल-
निर्वृत्तिर्हि अपूर्वोपकारः । सोऽवहन्तिक्रियया चिकीर्षितः । तेन
प्रोक्षणस्य सम्बन्धः । यद्यपि अवहन्तिरूपेण सम्बद्ध्यमाने प्रोक्षणे

श्रुत्या सम्बन्धो भवति । तथापि तत्र निष्प्रयोजनत्वाल्लक्षणैव आश्री-
यते । लक्षणा हि प्रत्यक्षा । सा अदृष्टकल्पनाया ज्यायसी । न च
अवहन्तिरारादुपकारकोऽपूर्वं निष्पादयति । दृष्टमुपकारं कुर्वन्नदृष्टेन
सामर्थ्येन समीचीनं करोतीति गम्यते । यद्यपि च निष्पादयेत्, तथा
ऽप्युपकारेण असम्बध्यमानं प्रोक्षणं केवलावहन्तिमम्बन्धेन अन-
र्थकमेव स्यात् । अतोऽवहन्तिलक्षितेनोपकारविशेषेणास्य सम्बन्धः ।
तस्मादनवहन्तिरपि यस्तत्कार्य्यापन्नस्तत्र प्रोक्षणं भवत्येव । यथा-
नखनिर्भिन्ने चरणौ नखेषु । तस्मादपूर्वप्रयुक्त एवञ्जातीयको धर्मः
इति ॥ ३ ॥ सिद्धान्तः ॥ प्रोक्षणस्यापूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

एवं वा । अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्रेदं समाप्नायते । यावत्या
वाचा कामयेत, तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात् । मन्द्रं प्रायणीयायां,
मन्द्रतरमातिथ्यायाम्, उपांशु उपसत्सु इति । तत्रायमर्थः सांशयि-
कः । किं परमापूर्वप्रयुक्ता एते धर्माः, उत दीक्षणीयाद्यपूर्वप्रयुक्ता
इति । किं प्राप्तम् । परमापूर्वसंस्कारे दीक्षणीयाद्यपूर्वं युज्यमानस्य
अस्य धर्मस्य परमापूर्वार्थत्वाद्दीक्षणीयादीनां परमापूर्वार्थतैव स्या-
त् । परमापूर्वं हि फलवत् । यत् कर्त्तव्यतयाऽभिसम्बद्ध्यते, तदेव
धर्मैरभिसम्बद्ध्यते, नाङ्गापूर्वम् । निष्प्रयोजनं हि तदिति ॥

तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मलम्बन्धस्तस्माद्यज्ञ-

प्रयुक्तं स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥

तेन त्वर्थेन दीक्षणीयादिना, यस्मात् परमापूर्वस्य सम्बन्धः, त-
स्मात् परमापूर्वमेवञ्जातीयकेन धर्मेण धर्मवत् । तस्मादङ्गयज्ञप्रयु-
क्तमेवञ्जातीयकं धर्मजातम् । तथा श्रुतिः शब्दो भवति । इतरस्मिन्
पक्षे लक्षणा स्यात् । न च प्रायणीयाद्यपूर्वं निष्प्रयोजनम् । ज्योति-
ष्टोमस्य हि तदुपकारकम् । न च तद् विना एवञ्जातीयकेन धर्मेण
प्रायणीयाद्यपूर्वं सिद्धम् । अवहन्तिपिषिवत् ॥ यदुच्यते, विनैव
धर्मेण तद् अपूर्वं भविष्यतीति । तन्न । कुतः । तदपि ह्यपूर्वं शब्दा-
देवावगम्यते । अस्तीति प्राक् शब्दादन्येन प्रमाणेनोपसङ्ग्यायते । एव-
ञ्जातीयके च शब्दप्रमाणके यच्छब्द आह, तदस्माकं प्रमाणम् । शब्द-
श्च प्रायणीयाद्यपूर्वस्योपकारकमिमं धर्ममाह, न परमापूर्वस्य ।
वचनप्रामाण्यात् ॥ एवञ्चापरमापूर्वनिष्पत्तेरजरम् अविनाशि चात्र

धर्मः प्रतिष्ठितो न परमापूर्वं संक्रमिष्यति । एवमपि प्रयोजनसमर्थः । तस्मादेवजातीयकं धर्मजातमङ्गापूर्वप्रयुक्तमेवेति ॥

किं भवति प्रयोजनमितरस्मिन्नितरस्मिन् वा पक्षे ? इति । उच्यते । अश्वमेधे समाम्नायते, त्रैधातवीया दीक्षणीया भवतीति । यदि परमापूर्वप्रयुक्त एवजातीयको धर्मः, ततस्तस्योपकारविशेषे निबद्ध इति । तत्कार्यापन्नायां त्रैधातव्यायां भविष्यति । अथ आग्नावैष्णवापूर्वप्रयुक्तस्ततो नैदमाग्नावैष्णवापूर्वमिति तत्र त्रैधातव्यापूर्वं न तेन धर्मेण सम्भन्तस्यते इति ॥ ३ ॥ सिद्धान्तः ॥ उच्चावचध्वनेः परमापूर्वप्रयुक्तताधिकरणम् ॥ २ ॥ वर्णकान्तरम् ॥

फलदेवतयोश्च ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासौ स्त, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र फलसम्बद्धो धर्मो देवतासम्बद्धश्च श्रूयते । फलसम्बद्धस्तावत्, अगन्म स्वः सं ज्योतिषा भूमा इति । देवतासम्बद्धोऽपि, अग्नेरुज्जितिमनूजेषं सोमस्य उज्जितिमनूजेषमित्यादि । तत्र संशयः । किं स्वर्गसम्बद्धस्य कर्मणः स्वर्ग एव प्रयोजकः, अग्न्यादिसम्बद्धस्य अग्न्यादय एव ? उतोभयत्रापि अपूर्वं प्रयोजकमिति । यद्येवमभिसम्बन्धः क्रियते, गताः स्मः स्वर्गम् अग्न्यादीनां च उज्जितिमनूजेषमिति । ततः स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्त । अथैवं क्रियते, आगता दर्शपूर्णमासफलं, दर्शपूर्णमासदेवताश्च उज्जितिमनूजेषमिति । ततोऽपूर्वप्रयुक्तः । किं प्राप्तम् । स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्त इति । कुतः । मन्त्राम्नानसामर्थ्यात् । यस्य मन्त्रो वाचकः, स इह वदितव्य इति गम्यते । श्रुत्या च स्वर्गाग्न्यादीनां वाचको मन्त्रः । लक्षणया दर्शपूर्णमासफलदेवतयोः । तस्माद् यत् फलदेवतमिति समधिगतं स्वर्गाग्न्यादि, तत्प्रयुक्तो धर्मः स्यादिति ॥ ४ ॥ पूर्व० ॥

न चोदनातो हि तादृगुण्यम् ॥ ५ ॥

नैतदास्ति, स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्त इति । चोदनातस्तादृगुण्यं स्यात् । यत् फलवच्चोद्यते, तदितिकर्तव्यतया अनुबध्यते । अपूर्वं च फलवत्, न स्वर्गाग्न्यादि । तदर्थं वचनं सदृष्टार्थं कल्पयेत् । लक्षणया चापूर्वफलदेवतावचनेऽदृष्टोऽर्थः स्यात् । प्रोत्साहनात् । एतस्मिन् पक्षान्तरे दृष्टे सति न स्वर्गाग्न्यादिवचनस्यापूर्वस्य कल्पना न्याय्या ।

शब्दार्थस्य च फलदेवतात्वेन सम्प्रतिपन्नत्वाल्लक्षणा अदृष्टा । तस्मादपूर्वप्रयुक्त एवञ्जातीयको धर्म इति ॥ किं भवति विचारस्य प्रयोजनम् । यथा पूर्वं पक्षः । सौख्ये कर्मणि अविकारेण मन्त्रः प्रयोक्तव्य । यथा तर्हि सिद्धान्तः । ऊहेन अगन्म ब्रह्मवर्चसं सूर्यस्य उज्जितिमनूज्जेषमिति फले पर्यवसितम् । देवतायामुत्तरा चिन्ता वर्त्तिष्यते ॥५॥ उत्तरम् ॥ फलदेवतासम्बद्धधर्माणामप्यपूर्वप्रयुक्तताधिकरणम् ॥३॥

देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात् ॥६॥

नैतदस्ति, अग्न्यादयोऽप्रयोजका इति । सर्वा देवता सर्वेषां धर्माणां प्रयोजिका भवितुमर्हन्ति । कुतः । भोजनस्य तदर्थत्वात् । भोजनं हीदं देवताया, यागो नाम । भोज्यं द्रव्यं देवतायै प्रदीयते । सा भोक्ष्यते इति । देवतासम्प्रदानको हि अयं यागः श्रूयते । सम्प्रदानं च नाम कर्मणोऽपि ईप्सिततमादभिप्रेततरम् । तस्मान्नगुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते द्रव्यकर्मणी । अपि च यागो नाम देवतापूजा । पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्यते । तदेतदतिथिवद् द्रष्टव्यम् । यथा यावत्किञ्चिदतिथेः परिचरणं, सर्वं तदतिथिप्रयुक्तम् । एवमिदमपीति ॥

आह । नन्वेवं ब्रुवता, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते चेत्यभ्युपगतं भवति । उच्यते । बाढम् । विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च । कुतः । स्मृतेः, उपचाराद्, अन्यार्थदर्शनाच्च । एवं हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवता इति । स्मृतिश्च नः प्रमाणम् । तथा विग्रहवतीं देवतामुपचरन्ति । यमं दण्डहस्तमालिखन्ति, कथयन्ति च । तथा वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तम् । उपचारादपि स्मृतेर्द्रष्टुमानं कल्पयामः । तथाऽन्यार्थवचनं, विग्रहवतीं देवतां दर्शयति । जगृम्भा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तमिति । पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणः सव्यश्च हस्तो भवति । तथा, इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत् संगृम्भा मघवन् काशिरित्ते इति । काशिर्मुष्टिः । सोऽपि पुरुषविग्रहस्यैवोपपद्यते । तथा, तुविश्रीवो वयोदरः सुबाहुरन्धसो मदे । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते इति, श्रीवा उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति । तस्माद् विग्रहवती देवता इति भुङ्क्ते च । कथमवगम्यते । स्मृतेः, उपचाराद्, अन्यार्थदर्शनाच्च । एवं स्मरन्ति, भुङ्क्ते देवता इति । तथा चैनां भुञ्जाना-

मिवोपचरन्ति यदस्यै विविधानुपचारानुपहरन्ति । तथाचान्यार्थ-
वचनं भुञ्जानां देवतां गमयति । अद्धीन्द्र पिव च प्रस्थितस्येति ।
तथा च, विश्वासनानि जठरेषु धत्ते इति, एकया प्रति घा पिवत्साकं
सरांसि त्रिंशतमिति ॥ आह । न देवता भुङ्क्ते । यदि च भुञ्जीत
देवतायै हविः प्रत्तं क्षीयेत । उच्यते । अन्नरसभोजिनी देवता मधु-
करीवद् अवगम्यते । कथम् । देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति ।
तस्मादन्नरसं भुङ्क्ते देवतेति गम्यते ॥ ६ ॥ पूर्व० ॥

आर्थपत्याच्च ॥ ७ ॥

यदि कस्यचिदर्थस्य ईशाना देवता उपचर्यमाणा च प्रसीदेत्,
ततस्तदाराधनार्थमियं देवतापूजा अभिनिर्वर्त्येत । न चैतदुभयमपि
अस्तीति । तदुच्यते । अर्थपतिर्देवतेति । कथमवगम्यते । स्मृतेः, उप-
चाराद्, अन्यार्थदर्शनाच्च । हि स्मरन्ति । अर्थानामीष्टे देवतेति ।
तथा, देवग्रामो देवक्षेत्रमित्युपचारस्तामेव स्मृतिं द्रढयति । तथा
अन्यार्थवचनमीशानां देवतां दर्शयति । इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथि-
व्याम् इन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानाम् । इन्द्रो वृधामिन्द्र इन्मेधि-
राणामिन्द्रः क्षेमे योगे हव्ये इन्द्र इति । तथा, ईशानमस्य जगतः
स्वम् ईशमीशानमिन्द्र तस्थुषे इति ॥

तथा, स्मृत्युपचाराभ्यां प्रसीदतीत्युपगच्छामः । एवं हि स्मर-
न्ति, प्रसीदति देवतेति । तथोपचरन्ति— प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः, पु-
त्रोऽस्य जातः । प्रसन्नोऽस्य वैश्रवणो, धनमनेन लब्धमिति । तथा-
ऽन्यार्थदर्शनं भवति । आहुतिभिरिव हुतादो देवान् प्रीणातीति ।
तस्मै प्रीता इषमूर्जे नियच्छन्तीति ॥ ७ ॥

ततश्च तेन सम्बन्धः ॥ ८ ॥

ततो देवतायास्तेन फलेन सम्बन्धः परिचरितुर्भवति । यो देव-
तामिज्यया परिचरति, तं सा फलेन सम्बन्धाति । कथमेतद् अवग-
म्यते । स्मृत्युपचाराभ्याम् । स्मरन्ति हि । देवता यष्टुः फलं ददा-
तीति । तामेवोपचारेण स्मृतिं द्रढयति । पशुपतिरनेनोपचरितः,
पुत्रोऽनेन लब्ध इति । तथा, अन्यार्थदर्शनमिममेवार्थं दर्शयति । स
इत् जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वा जम्भरते धना नृभिः ।
देवानां य पितरमा विवासति श्रद्धासना हविषा ब्रह्मणस्पतिमिति ।

तथा, तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति । तस्माद् हविर्दानेन गुणवचनैश्च देवता आराध्यते, सा प्रीता सती फलं प्रयच्छति । येन कर्मणा अग्निराराधितस्तस्य फलस्य ईष्टे, तत् कर्त्रे प्रयच्छति, न तत् सूर्यः प्रदातुमर्हति । वचनादेतद् अवगम्यते, कः किं प्रयच्छतीति । यथा अग्नौ वचनं, न तत् सूर्ये ॥ ८ ॥ युक्तिः ॥

अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्याद् गुणत्वे देवताश्रुतिः ॥ ९ ॥

अपि वेति पक्षो व्यावर्तते । न चैतदस्ति, यदुक्तं देवता प्रयोजिकेति । यज्ञकर्म प्रधानं स्यात् । यजतेर्जातमपूर्वम् । कुतः । शब्दपूर्वत्वात् । यद्धिफलं ददाति, तत् प्रयोजकमिदं फलं ददातीत्येतज्ज्ञानं शब्दपूर्वकं न प्रत्यक्षादिभिरवगम्यते । शब्दश्च यजतिवाच्यात् फलमाह, न देवतायाः । कथमवगम्यते ? । दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेन निर्देशः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तथा, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । यजत्यर्थस्य हि स्वर्गकामेन समभिव्याहारो न देवतायाः ॥ ननु द्रव्यदेवताक्रियं यजत्यर्थः । सत्यमेवम् । किन्तु गुणत्वे देवताश्रुतिः । द्रव्यदेवतं हि भूतं, भावयितव्यो यजत्यर्थः । भूतभव्यसमुच्चारेण च भूतं भव्यायोपदिश्यते, तस्मान्न देवता प्रयोजिका ॥

अथ यदुक्तं, कर्मण ईप्सितादभिप्रेततरमिति । नास्याभिप्रेततामपह्नुमहे । तद्धितशब्देन चतुर्थ्या वा संयुक्तस्य देवतार्थस्य वाक्यादभिप्रेतताऽवगम्यते । फलसंयोगस्तु वाक्यादेव यजत्यर्थस्य । तस्य च श्रुत्या करणताऽवगम्यते, न देवताया । तत्र यद्यपि देवतार्थता यागस्य गम्यते, फलार्थताऽपि तेन न प्रतिषिध्यते । फलं च पुरुषार्थः । पुरुषार्था च नः प्रवृत्तिः । न चासौ देवतायाः । तस्मान्न देवताप्रयुक्ता प्रवर्त्तिष्यामहे । या तु सम्प्रदानस्याभिप्रेतता सा फलवतो यजेः साधनत्वे सत्युपपद्यते ॥

यच्च, यजिर्देवतापूजा सा पूज्यमानप्रधाना लोके लक्ष्यते इति । न लोकवदिह भावितव्यम् । इह पूज्यमानपूजा प्रधानम् । यद्धि फलवत्, तत् प्रयोजकम् । तस्माद् यज्ञकर्म प्रयोजकम् । अपिचैतस्मिन् पक्षे विग्रहवती देवता, भुङ्क्ते चेत्यध्यवसनीयं भवति । न हि अविग्रहायै अभुञ्जतायै च दानं भोजनं वा सम्भवतीति ॥

यच्चोक्तं- स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्विग्रहवती, भुङ्क्ते चेति । तन्न । स्मृतेर्मन्त्रार्थवादमूलत्वात् । मन्त्रेभ्यश्चार्थवादेभ्यश्च स्मृतिमूलं विज्ञानमुत्पद्यते इति प्रत्यक्षमवगम्यते । ते च मन्त्रार्थवादा नैवम्परा इत्येतद् वक्ष्यामः ॥ आह । यदि नैवम्परा, न तर्हि मन्त्रार्थवादमूलं तद्विज्ञानमिति । उच्यते । ये आलोचनामात्रेण मन्त्रार्थवादान् पश्यन्ति, तेषां तत् स्मृतिमूलम् । ये पुनर्निपुणतः पश्यन्ति, तेषां तद् बाधितमपि च कस्यचित् स्मृतिमूलं भवति । तस्मात् तत एव स्मृतिः, उपचारोऽपि स्मृतिमूल एव । यत्स्वन्यार्थदर्शनमुक्तं- जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तमिति । नैतदेवम्परम्, इन्द्रस्य हस्तो विद्यते इति । यस्तस्य दक्षिणो हस्तस्तं वयं गृहीतवन्त इति । तस्माद् वाक्यादिन्द्रस्य हस्तसत्ता न प्रतीयते ॥ आह । यदि त्वसौ नास्ति, वयं ते हस्तं गृहीतवन्त इत्येवं नावकल्पते इति हस्तसत्ताऽध्यवसीयते । अस्त्यसौ हस्तो, वयं यं गृहीतवन्त इति । तन्नोपपद्यते । यद्यप्यस्य हस्तो भवेत्, तथापि न तमुपगृहीतवन्त इति प्रत्यक्षमेतत् । तथाऽप्येतन्नावकल्पत एव । तत्रैतदसम्बद्धं वाऽवकल्पयितव्यं, स्तुतिर्वा । तच्च सत्पक्षेऽपि तुल्यम् ॥

अथैवमुच्यते, तस्यैतद्वचनं यो गृहीतवोस्तस्य हस्तमिति । उच्यते । नैतदध्यवसेयम् । आदिमत्तादोषो वेदस्य प्रसज्येत । न च गृहीतवान् आसीदित्युच्यते । प्रमाणाभावात् । एतस्मादेव वचनादर्थान् कल्प्यते हस्तग्रहीतेति चेत् । तन्न । अयथार्थस्याप्युच्चारणं सम्भवत्येव यतः । यथा, दश दाडिमानि षड्पूपा इति । यस्यापि च एष पक्षो, विग्रहवान् इन्द्र इति । तस्यापि इन्द्रशब्देन आमन्त्रणं सम्बोधनार्थं, सम्बोधनमनुवचनाय । तत्र सम्बद्ध इत्यवगते अनुवचनं न्याय्यम् । न चासौ केनचित् प्रकारेण सम्बद्ध इत्यवगम्यते । अनवगते सम्बोधनं व्यर्थम् । वचनप्रामाण्यात् सम्बुध्यते इत्येवं गम्यते इति चेत् । उक्तम् । अदृष्टकल्पनायां हस्तादिकल्पनानुपपत्तिरिति । न चासौ सम्बुद्ध इत्यवधार्यते । प्रमाणाभावात् । तस्मात् सम्बोधनवचनं न सम्बोधनाय, निर्देशार्थमेव । अविग्रहपक्षेऽपि तन्निर्देशार्थमेव भविष्यति । तत्रामन्त्रितविभक्तिवचनं स्तुतये । एवमिदं देवताख्यं साधयितृ तमं, यच्चेतनादिवत् सम्बुध्य साधयतीति चेतनवदिवोपचर्यमाणः सम्बुद्धिशब्देनामन्त्र्यते । तथा सम्बो-

धनशब्देन निर्दिश्योच्यते, गृहीतवन्तो वयं तव हस्तम् । त्वदाश्रया वयमित्यर्थः । अस्माभिरिन्द्रकर्म कर्त्तव्यमित्येतदनेन स्मार्यते ॥

तथा इमे द्यावापृथिव्यौ दूरे अपारे यत् संगृह्णासि मघवन्नहो ते पूजितो मुष्टिरिति सन्तमिव मुष्टिं स्तुत्यर्थेन वदति । तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति । नेदं वचनम्, इत् महान् काशिरस्ति । किन्तर्हि, यस्तव काशिः, स महानिति । अन्यार्थस्तव काशिरस्तीति, अन्यस्तव काशिर्महानिति । सता हि स्तुतिरुपपद्यते इति चेत् । नैतत् । नियोगतो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्नास्ति संयोगः, पौरुषविधिकैरङ्गैस्तस्यापि स्तुतिर्भवति । यथा, एते वदन्ति शतवत् सहस्रवदभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः । विष्टी ग्रावाणः सुकृत सुकृत्यथा होतुश्चित् पूर्वं हविरद्यमाशत इति । तथा, सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनमिति । तस्मान्न श्रुतिवचनादर्थोपपत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवतायाः । तथा, तुविग्रीव इन्द्र इति नैतद् युक्तं भवति, ग्रीवावान् इन्द्र इति । किन्तर्हि, याऽस्य ग्रीवा सा महती । ग्रीवासत्त्वे नास्ति प्रमाणम् । न च ग्रीवास्तुतिरर्थोपपत्तिः । अपुरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्तेः ॥

अपि च, इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते इत्येताभ्यां पदाभ्यामिन्द्रशब्दः सम्बद्धो न शक्नोति तुविग्रीवादिभिः सम्बन्धं यातुम् । द्विरुच्चारणमस्य प्रसज्यते । तुविग्रीवावान् इन्द्रो वेदितव्य, वृत्राणि च इन्द्रो हन्तीति । तथा हि सति भिद्येत । अभिन्नं च वाक्यमुपलभ्यते । तदेवमवकल्पते । यदि तुविग्रीवादयोऽस्य नोपदिश्यन्ते इति स्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यते तुविग्रीवादिः । अन्धसो मदे ईदृशो वृत्राणि हन्ति इति । एषा तु वचनव्यक्तिः । वृत्रवधोपदेशपरमिदं वचनमिति । यदपि वचनं- बाहू ते इन्द्र रोमशौ, अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले इति । तदपि बाहू रोमशत्वमक्ष्णोश्च पैङ्गल्यमाह, न बाहुसत्तामक्षिसत्तां च । यदपि अक्षिसत्तां वदतीति गम्यते । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमीति । तदपि न चक्षुः सम्बन्धार्थं, चक्षुष्मते ब्रवीमीति वचनसम्बन्धार्थम् । तत् सतीमिव चक्षुष्मत्तां स्तुत्यर्थमुच्चारयति । कुत । एतद् अवगम्यते । चतुर्थीनिर्देशात् । यदि प्रातिपदिकार्थोऽध्यवसीयते, तथा वाक्यमभिद्येत । चक्षुष्मानित्येवं च उद्दिश्येत । चक्षुष्मते ते ब्रवीमीति च । तस्मान्न किञ्चिदन्यार्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायामिदं व्यापयतीति । न च इदं भोजनम् । न हि देवता भुङ्क्ते । तस्माद्

भोजनस्य तदर्थत्वादिति तद् असद्वचनम् ॥

यदपि स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्ते इति । तद् अविग्रहत्वेन प्रत्युक्तम् । अपि च, भुञ्जानायै देवतायै प्रत्त हविः क्षीयेत । न च मधुकरीवदन्नरसभोजिन्यो देवता इति प्रमाणमस्ति । मधुकरीषु प्रत्यक्षम् । न च तद्वद् देवतायाम् । तस्मान्न भुङ्क्ते देवतेति । यदुक्तं, देवतायै हविः प्रत्त नीरसं भवतीति । नैष दांषः । वातोपहतं नीर-सम्भवतीति, शीतीभूतं च । न चासौ कस्यचिदर्थस्य ईष्टे । अनीशा कथं दास्यति ? इति ॥

यदुक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैरीशाना देवतेत्यवगम्यते इति । तन्न । स्मृतेर्मन्त्रार्थवादमूलत्वादित्युक्तम् । उपचारोऽपि देवग्रामो देवक्षेत्रमिति । उपचारमात्रम् । यो यदभिप्रेतं विनियोक्तुमर्हति, तत्तस्य स्वम् । न च ग्रामं क्षेत्रं वा यथाभिप्रायं विनियुङ्क्तं देवता । तस्मान्न सम्प्रयच्छतीति । देवपरिचारकाणान्तु ततो भूतिर्भवति, देवतामुद्दिश्य यत् त्यक्तम् ॥

यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनमीशानां देवतां ख्यापयति, इन्द्रो दिव इन्द्र ईशो इत्येवमादीति । तत् प्रत्यक्षामनीशानां देवतामुपलभ्य अध्यवस्याम, भाक्त एष शब्द इति । तत्राह, वचनप्रामाण्यादेवा-स्येशानताऽवगम्यते, यद्देवल्लोका अर्थान् विनियुञ्जते, तद्देवताभिप्रा-यादेव इत्यध्यवस्याम इति । तन्न । प्रत्यक्षात् प्रमाणाद्देवतापरिचार-काणामभिप्राय इत्यवगम्यते । स न शक्यो बाधितुम् । येऽपि देव-तामीशानां वर्णयन्ति, तेऽपि नापह्नुवन्ते परिचारकाणामभिप्रायम् । किं चाहुः, तथा देवता करोति, यथा परिचारकाणामभिप्रायो भव-तीति । न च स ईशानो भवति यः पराभिप्रायमनुरुद्ध्यते, यस्य न स्वाभिप्रायाद् विनियोगो भवति ॥ अपि च, न चैतद्वचनम् । वर्त्त-मानकालोपदेशत्वात्, प्रत्यक्षविरोधात् स्तुतिवादोऽवधार्यते । स्तु-तिवादे च सम्भवति, न वचनप्रामाण्यादीशिष्यते इति गम्यते । न च देवता फलेन सम्बध्नाति, या तदर्थं परिचर्येत ॥ यदुक्तं, स्मृ-त्युपचारान्यार्थदर्शनैर्ददाति प्रसीदति चेति । तन्न स्मृत्युपचारयो-रुक्तं, यदन्यार्थदर्शनं तस्मै प्रीता इषमूर्जं प्रयच्छतीति । तन्न । अन्य-स्य विधेराम्नानात् । दक्षिणतः सम्परिहर्त्तव्या इत्याहेति । तथा तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति । अत्रैन्द्रस्य हविषो विधा-

नम् । तस्माद्देवता न प्रयोजिकेति ॥ ९ ॥ सि० ॥

अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्तस्य

प्रीतिप्रधानत्वात् ॥ १० ॥

यदुक्तम्, अतिथिवदिति । तत् परिहर्त्तव्यम् । आतिथ्यमतिथि-
प्रयुक्तं स्यात् । आतिथ्ये हि तत्प्रीतिर्विधीयते । अतिथि. परिच-
रितव्य. । यथा प्रीयते तथा कर्त्तव्यमिति । दानं भोजनं वा कार्य-
मिति । यद्यदतिथ्ये रोचते, तत् कर्त्तव्यम् । यत् तस्मै न रोचते,
न तद् बलात्कारयितव्यमिति । इह तु कर्मणि अभावः प्रीतिविधा-
नस्य । तस्माद् विषममतिथिनेति ॥ १० ॥ युक्तिनिरासः ॥ धर्माणा-
मदेवताप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

द्रव्यसङ्ख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, व्रीहीन् प्रोक्षन्तीति । तत्रैव व्रीन् परि-
धीन् तिष्ठ. समिध इति मन्त्रम् । चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्
पञ्चहोत्रा अमावास्यामिति चतुर्मास्यानां द्वितीये पर्वणि वरुणप्रधा-
सेष्वाम्नायते । शूर्पेण जुहोति तेन हि अन्नं क्रियते इति । तत्र संशयः ।
किं द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः, उता पूर्वप्रयुक्ता
इति । किं तावत् प्राप्तम् । द्रव्यादिप्रयुक्ता इति । इह व्रीहीन् प्रोक्षन्तीति प्र-
करणेनापूर्वप्रयुक्तता स्याद्वाक्येन द्रव्यप्रयुक्तता । द्रव्येण हि प्रोक्षणस्य
समभिव्याहारः । तस्मिन्नापि समभिव्याहारे द्रव्यगता द्वितीया वि-
भक्तिः प्रोक्षणस्य द्रव्यप्रयुक्ततां वदति ॥ तथा, व्रीन् परिधीनिति य-
त् त्रिशब्दस्याभिधेयं, तदिह मन्त्रास्मानसामर्थ्याद् वदितव्यमिति
गम्यते । सङ्ख्या स त्रिशब्दस्यार्थः । तस्याः श्रुतिर्वाचिका । तत्स-
म्बद्धे अपूर्वे लक्षणा स्यात् । यावन्तः परिधयस्तावन्तो वक्तव्या इति ॥
तथा हेतुना धर्मः सयुज्यते वाक्येन, शूर्पेण जुहोतीति । किं कार-
णम् । यतः, तेन अन्नं क्रियते । तद्धोमेन सम्बद्धव्यमन्नकरणद्रव्यं
होमे विधीयते । प्रकरणादपूर्वप्रयुक्तता स्यात् । यस्मादनेन होमेन
अपूर्वं क्रियते, तस्माद् एतत् शूर्पेण निर्वर्त्तयितव्यमिति । प्रकरणाद्
वाक्यं बलीयः । अतः प्रकरणं बाध्येत । येन येन द्रव्येण दर्विपिठरा-
दिनाप्यन्नं क्रियते, तेन तेन होमः कर्त्तव्य इत्येवमन्नकरणं सगुणं भ-
वतीति ॥

ननु प्रथमे अध्याये प्रतिषिद्धा हेत्वर्थता । शूर्पस्यार्थवद्दोऽयमित्युक्तम् । सत्यमुक्तम् । अपूर्वप्रयुक्ततायां हि सिद्धायां नैकस्मिन् वाक्ये होमे शूर्पविधानं, हेतुविधानं चावकल्पते इत्यर्थवादः प्रकल्पते, नान्यथा । चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पञ्चहोत्रा अमावास्यामिति समुदायसमभिव्याहाराद् वाक्येन तत्प्रयुक्तता, प्रकरणसामर्थ्याल्लक्षणया अपूर्वसमभिव्याहाराद् अवगतामपूर्वप्रयुक्ततां बाधते । तस्माद् द्रव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः ॥ ११ ॥ पूर्व० ॥

अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥

अपूर्वप्रयुक्ते एवञ्जातीयके धर्मे सति द्रव्येण च धर्मव्यवस्था न स्यात् । पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति, सक्तुभिर्मथितं धानाभिर्हारियोजनं हिरण्येन शुक्रमाज्येन पाल्नीवतमिति । यस्मान्मैत्रावरुणोऽपूर्वस्य, तस्मात् पयसा श्रयितव्य इति । ऐन्द्रवायवोऽप्यपूर्वस्य । सोऽपि पयसा श्रयितव्यः प्राप्नोति । एवं सर्वाणि श्रयणादीनि सर्वेषां ग्रहाणाम् । तत्र मैत्रावरुणादिग्रहणमविवक्षितं स्यात् । तस्मादपि द्रव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादय इति ॥ १२ ॥ युक्तिः ॥

अर्थो वा स्यात् प्रयोजनमितरेषामचोदनात्तस्य

च गुणभूतत्वात् ॥ १३ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न द्रव्यादिप्रयुक्ता भवेयुः । किन्तर्हि । अर्थ एषां प्रयोजनम् । अर्थ इति अपूर्वं ब्रूम । तदर्थस्ते । तद्धि कर्त्तव्यतया श्रूयते । तदितिकर्त्तव्यतया अनुबद्ध्यते । इतरेषां द्रव्यादीनां कर्त्तव्यतया न चोदना । किन्तर्हि । अर्थस्य गुणभूतत्वेन । अर्थे प्रति अपूर्वं प्रति गुणभूतानामेषां श्रवणम् । किमतः । यद्येवम्, अकर्त्तव्यानामितिकर्त्तव्यतया नास्ति सम्बन्ध इति ॥

ननु ब्रीह्यादिसमभिव्याहारात् तैर्हि सम्बन्धः । तत्र द्वितीयया ब्रीहिसमुदायप्रयुक्तता गम्यते । लिङ्गवाक्याभ्यां सङ्ख्याहेतुप्रयुक्तता नेत्याह । एवं सति फलं कल्पनीयं स्यात् । तस्मादपूर्वप्रयुक्तता ॥

नन्वेवमपि सति अपूर्वोपकारः कल्पयितव्यः । सत्य कल्पयितव्य । प्रकृतेन तु एकवाक्यतां नीत्वा । त्वत्पक्षे त्वप्रकृतेन फलवचनेनैकवाक्यता स्यात् ॥

ननु प्रकरणं वाक्यस्य श्रुतेर्वा न बाधकम् । सत्यमबाधकम् ।

फलाभावात्तु भवदीयः पक्षो मुच्यते । तस्मिन्नानर्थक्येन अविवक्षिते प्रकरणवता प्रयोगवचनेन अपरिपन्थि प्रोक्षाणादि विधायिष्यते । आह । अपूर्वसम्बन्धेऽपि तदीयैर्ब्रीह्यादिभिरेष धर्मः प्रयुज्यते । किमेतत् । किमेवं भविष्यति ? । द्रव्यादिसम्बन्धश्चैवं हि नावज्ञातो भविष्यति । फलं च न कल्पयितव्यम् । उच्यते । नैवं शक्यम् । ब्रीहीन् प्रोक्षतीति हि ब्रीहिजातिर्निर्दिश्यते । ब्रीहिद्रव्यलक्षणार्था वा, अपूर्वसाधनविशेषलक्षणार्था वा । अन्यतरलक्षणया कृतार्था इति, नोभयलक्षणार्था स्यात् । द्रव्यलक्षणे वा । तत्र च लक्षणैव दोषः । फलकल्पना इति कृत्वा साधनविशेषलक्षणार्था जातिरवसीयते । ब्रीहिजातिलक्षितं यत् साधनं, किं तत् । यतस्तण्डुला भवन्ति, तत् प्रोक्षितव्यमिति तण्डुलनिर्वृत्तिकरता हि तत्र साधनत्वं, न द्रव्यता । एवं सङ्ख्यादिष्वपि योजयितव्यम् । तस्मादपूर्वप्रयुक्तता प्रोक्षणादीनामिति ॥ १३ ॥ सि० ॥

अपूर्वत्वाद् व्यवस्था स्यात् ॥ १४ ॥

अथ यदुक्तम्, अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यादिति । साधनविशेषलक्षणार्था जातिरित्येवं सति व्यवस्था भविष्यति । मैत्रावरुणेन यत् क्रियते, तत्र पयःश्रयणं, न तद् ऐन्द्रवायवेन । अतो न मैत्रावरुणापूर्वाद् ऐन्द्रवायवस्य धर्माः । अपूर्वो हि ऐन्द्रवायवः । तस्माद् अपूर्वत्वाद् व्यवस्था स्यादिति ॥ १४ ॥ पूर्वपक्षनिरासः ॥

तत्प्रयुक्तत्वे च धर्मस्य सर्वविषयत्वम् ॥ १५ ॥

यश्च मन्यते, द्रव्यादिप्रयुक्ता प्रोक्षणादयो धर्मा इति । तस्य सर्वविषयता धर्मस्य प्राप्नोति । येऽपि भक्तार्था ब्रीहयस्तेऽप्येवं प्रोक्षितव्याः प्राप्नुवन्ति । न चैतत् त्वयापीष्यते । तस्मादयमस्मिन् पक्षे दोष इति ॥ १५ ॥ पूर्वपक्षयुक्तिनिरासः ॥

तद्युक्तस्येति चेत् ॥ १६ ॥

इति चेत् पश्यसि, सर्वविषयता धर्मस्य भविष्यतीति । तद्युक्तस्य प्रकरणयुक्तस्य भविष्यति । एवं प्रकरणमनुगृह्यते । न च सर्वविषयता धर्मस्येति ॥ १६ ॥ आ० ॥

नाश्रुतित्वात् ॥ १७ ॥

नैतदेवम् । न हि श्रूयते, करणयुक्ता ब्रीहयो निर्वसव्याः प्रोक्षित-

व्याश्चेति । ननु प्रकरणानुग्रहायैतदध्यवसानम् । नेत्याह । न हि वाक्येन बाधितं प्रकरणम् उत्सहते धर्मान् नियन्तुम् । अथापि न बाध्यते, तथापि न प्रकरणस्य विशेषणं सामर्थ्यमस्ति । कर्तव्यतया हि तत् क्रियमाणं चोद्यते इति न प्रसिद्धसम्बन्धमिव विशेषणत्वेन । तस्मान्न प्रकृतयागविशेषितानां ब्रीहीणां निर्वाप प्रोक्षणं वा चोद्यते इति ॥ १७ ॥ आ० नि० ॥

अधिकारादिति चेत् ॥ १८ ॥

इति चेत् पश्यसि, न प्रकरणं विशेषकं ब्रीहीणामिति । बाढम् । अधिकाराज्ज्ञास्यत्यध्वर्युः । इमे भक्तार्थाः, इमे कार्यार्थाः । तत्र कार्यार्थान् प्रोक्षिष्यतीति ॥ १८ ॥ आ० ॥

तुल्येषु नाधिकारः स्यादचोदितश्च सम्बन्धः

पृथक्सतां यज्ञार्थेनाभिसम्बन्धस्तस्माद्

यज्ञप्रयोजनम् ॥ १९ ॥

तुल्या एते ब्रीहयः । ये एव भक्तार्थास्ते एव कर्मार्थाः, न पृथक् केचित् कर्मार्था नाम । ननु ये निरुक्तास्ते कर्मार्थाः । सत्यं भवेदेतत् । प्रोक्षणादिषु दोषो न स्यात् । निर्वापे तु दोषः । न तत्र केचन प्रकृता विद्यन्ते, पृथक्सतां यज्ञार्थेन निर्वापः श्रूयते । कथम् । अपरेण गार्हपत्यं प्रागीपम् अनोऽवस्थितं भवति । तस्य दक्षिणं चक्रमारुह्यानसोऽधि निर्वपतीति । तस्माद्धर्मस्य सर्वविषयत्वं प्राप्नोत्येव । पूर्वेण हेतुना अपूर्वप्रयुक्तत्वं प्रोक्षणादीनामिति ॥ १९ ॥ सिद्धान्तः ॥ प्रोक्षणादीनामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

देशबद्धमुपांशुत्वं तेषां स्याच्छ्रुतिनिर्देशात्तस्य

च तत्र भावात् ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे समाम्नायते— त्सरा वा एषा यज्ञस्य, तस्माद् यत्किञ्चित् प्राचीनमग्नीषोमीयात् तेन उपांशु चरन्तीति । तदत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं प्राग् अग्नीषोमीयाद् यानि कर्माणि, तत्प्रयुक्तमुपांशुत्वम्, उत परमापूर्वप्रयुक्तमिति । किं प्राप्तम् । प्रागग्नीषोमीयाद् यानि अङ्गापूर्वाणि आरादुपकारकाणि, यच्च प्रधानद्रव्यसंस्कारकं, तत्प्रयुक्तोऽयं धर्मः । योऽयं देशसम्बद्धः । कुत एतत् । श्रुतिनिर्देशा-

तत् । मय्यादया देशलक्षिता ये पदार्थाः, ते श्रुत्या एतेन धर्मेण सम्ब-
द्धाः । ये एतस्मिन् देशे पदार्थास्तेरूपांशु चरन्तीति ॥ ननु वाक्येनैष
धर्मो विनियुक्तो, न श्रुत्या । न ब्रूमो, न वाक्येनेति । किन्तर्हि । श्रुतेना-
ऽस्यैकवाक्यता, न प्रकृतेन, लक्षितेन, कल्पितेन वेति । उच्यते ।
गृहीम एतदङ्गापूर्वाणामयं धर्म इति, न तु प्रधानद्रव्यस्य संस्कारकं
यदपूर्वं तस्यापीति । कतमं तत् । यत् प्रधानद्रव्यसंस्कारकं पूर्वस्मि-
न् देशे अस्तीति । उच्यते । तस्य च तत्र भावात् । तस्यैवञ्जातीय-
कस्य पूर्वस्मिन् देशे भावात् । अस्ति हि सोमपरिवहणीयं नाम
सूक्तम् । तस्माद् देशधर्मो भविष्यतीति । यथा प्रणीताः प्रणेष्यन्
वाचं यच्छति, तां सह विष्कृता विसृजतीति । अस्मिन् देशे
ये पदार्थास्तेषां धर्मो वाग्यमो, न प्रधानापूर्वस्य । एवमिदमप्युपांशु-
मिति ॥ २० ॥ सि० ॥

यज्ञस्य वा तत्संयोगात् ॥ २१ ॥

वाशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । नैतदस्ति । तद्देशानां धर्म इति ।
कस्य तर्हि । परमापूर्वस्येति । कुतः । तत्संयोगात् । तत्संयोगो भव-
ति । यज्ञस्य संयोगः । त्सरा वा एषा यज्ञस्य यत् प्राचीनमग्नीषोमी-
यादिति, यज्ञस्य यत् प्राचीनमिति सम्बन्धो, न त्सरा वा यज्ञस्ये-
ति । कुतः । प्राचीनं विशिषन् यज्ञस्येति शब्दो विधिपदशेषो भव-
ति । ततः प्रवृत्तिविशेषकरो भविष्यति । इतरथा अर्थवादशेषः स-
न्ननर्थकः स्यात् । वादमात्रं ह्यनर्थकम् इति । प्राचीनमिति च यज्ञ-
भागं श्रुत्या वदति । लक्षयति च तद्गतान् पदार्थान् । श्रुतिलक्षणा-
विशये च श्रुतिन्याय्या स्यात् । तस्मात् प्राग्देशस्यैष धर्मः । तेना-
स्य श्रुत्या संयोगः । न प्राग्देशगतानां पदार्थानां तैरस्य लक्षणया स-
म्बन्धः स्यात् ॥ अथाप्यर्थवादपदशेषो यज्ञस्येति स्यात्, तथापि
प्राग्देश श्रुत्या धर्मेण सम्बध्यते । प्राग्देशगता पदार्था लक्षणयेति
यज्ञप्रयुक्तैव न्याय्या ॥ अपिच प्रत्यक्ष उपकारः परमापूर्वस्य लक्ष्य-
ते । यत् प्राचीनमग्नीषोमीयात्, तदुपांशुत्वेन शिथिलप्रयत्न प्रचर-
न्निखिलं सुखं बहुवृत्तान्तं सौत्यमहर्निर्वत्स्यति । तस्मात् परमापूर्व-
प्रयुक्तमुपांशुत्वमिति ॥ २१ ॥ पूर्व० ॥

अनुवादश्च तदर्थवत् ॥ २२ ॥

अनुवादश्च तद्देशपदार्थस्यैव भवति । त्सरा वा एषा यज्ञ-
स्य यत्प्राचीनमग्नीषोमीयादिति । त्सरा नाम छद्मगतिः । यथा श-
कुनिग्राहकस्य शकुनिं जिघृक्षतश्छद्मना गतिर्भवति । शनैः पद-
न्यासो, दृष्टिप्राणिधानम्, अंशब्दकरणञ्च । कथमनवबुद्धः शकुनिर्गृह्ये-
तेति । एवमिहापि अनवबुद्धमिव ग्रहीतुं यज्ञं प्रच्छन्नगतिरुपांशुत्वं
नाम । यथा शकुनिग्राहकस्य यस्मिन् देशे शनैः पदन्यासो न स
तद्देशार्थः । अपितु तद्देशाभिगतस्य शकुनेरर्थेन क्रियते । एवमिहा-
ऽपि उपांशुत्वं न तद्देशानां पदार्थानामर्थेन क्रियते, तद्देशाभिगतस्य
यज्ञस्यार्थेन गम्यते । यस्तु त्सराशब्दं यज्ञविशेष्यं मन्यते, तस्य सु-
तरामर्थवादः परमापूर्वप्रयुक्ततां दर्शयति । यज्ञस्यैषा त्सरेति । यथा
शकुनेः त्सरा, एवं यज्ञस्येति ॥ २२ ॥ पूर्वपक्षे युक्तिः ॥

प्रणीतादि तथेति चेत् ॥ २३ ॥

इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ॥ २३ ॥ आ० ॥

न यज्ञस्याश्रुतित्वात् ॥ २४ ॥

नैतदेवं, तद्देशपदार्थप्रयुक्ततैव स्याद्, न परमापूर्वप्रयुक्ततेति ।
नात्र पदार्थानां यज्ञभागविशेष्यता वाग्यमसम्बन्धेनावगम्यते । यज्ञ-
स्याश्रुतित्वात् । नात्र सम्बन्धो यज्ञशब्दः श्रूयते । नन्विदानीमेवोक्तं,
यज्ञं तनिष्यन्तौ अध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छत इति । उच्यते । त-
द्देशपदार्थप्रयुक्ततायामप्येतदवकल्पते । कथम् । यज्ञं विस्तारयितुं
वाचं यच्छतः । तौ वाचंयमौ सन्तौ अविक्षिप्यमाणचेतस्कौ, पदार्थे-
षु क्रियमाणेषु अप्रमाद्यन्तौ तथा करिष्येते, यथा, न कश्चित् पदार्थः
पदार्थावयवो वा हीयते । अध्वर्युर्वाग्यमेन अनन्यचेतस्को न पदा-
र्थान् प्रमादयिष्यति । यजमानश्चैवं वाग्यमेन अनन्यचेतस्कः प्रमाद-
यिष्यन्तं तं बोधयिष्यति । अङ्गैरप्यनन्तरीयमाणैर्यज्ञो विस्तार्यते, न
केवलैः स्वैरवयवैरङ्गैश्च विस्तारयितुं वाग्यम् शक्नोति । अस्मिन्
काले क्रियमाणो न स्वेनात्मना । यज्ञसंयोगश्चात्र विस्तारसम्बद्धः ।
तस्मादङ्गप्रयुक्ततायामप्युपपद्यते, यदध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छतः,
तत् प्रजापतिभूयङ्गतौ यज्ञं तन्वाते इति दृष्टेन कारणेन, न अदृष्टेनेति
वर्तमानकालापदेशादवगम्यते । यथा वयं वाग्यमेन तायमानं यज्ञं
विश्रुतयेति ॥ २४ ॥ आ० नि० ॥

तद्देशानां वा सङ्घातस्याचोदितत्वात् ॥ २५ ॥

स्थितादुत्तरम् । वाशब्दात् पक्षं विपरिवर्त्तयेत् । नैतदस्ति, परमापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वमिति । कथन्तर्हि । प्राचीनमग्नीषोमीयाद् ये पदार्थास्तत्प्रयुक्तम् । कुतः । सङ्घातस्याचोदितत्वात् । सङ्घात इति ग्रहयज्यभ्याससङ्घातं ब्रूमः । न तस्यायं भाग उपांशुत्वेन सम्बद्ध इति चोदना । नैवं सम्बन्धः क्रियते, यज्ञस्य यत् प्राचीनमिति । कथं तर्हि । त्सरा वा एषा यज्ञस्येति । कुतः । तस्मादितिपदेन व्यवधानात् ॥ अथापि प्राचीनेन सम्बन्धः । एवमपि न परमापूर्वप्रयुक्तम् । न हि यदित्यनेन देशोऽभिसम्बद्ध्यते । किन्तर्हि । देशगताः पदार्थाः । यदि देशोऽभिसम्बद्ध्यत, यत् प्राचीनमग्नीषोमीयादिति भवेद्, न यत्किञ्चिदिति । वीप्सायां हि एतद्भवति । वीप्सा च बहुषु भवति, नैकस्मिन् । एकश्च देशो, बहवस्तत्र पदार्थाः । तस्मात् पदार्थानामुपांशुत्वेन सम्बन्धो न तद्देशस्येति । कथं पुनर्वीप्साऽवगम्यते इति । यदित्यनेन लक्ष्यते । किमित्यज्ञानवचनम् । विशेषाश्चाज्ञाता ज्ञातुमिष्टाः प्रतीयन्ते । बहुषु च सामान्यं विशेषाश्च भवन्ति । तस्मात्तद्देशाः पदार्था वीप्सया लक्ष्यन्ते, ते च उपांशुत्वेन सम्बध्यन्ते इति ॥ ननु दीक्षणीयादिष्वन्यो धर्म उक्तः । यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात् प्रायणीयायां मन्द्रतरमातिथ्यायामुपांशुपसत्स्विति । कथं तत्रोपांशुत्वं कर्तुं शक्यमिति । उच्यते । स धर्म प्रधानेषु भविष्यति । दीक्षणीयादिषु प्रधानशब्दोपबन्धत्वात् । उपांशुत्वं प्रधानवर्जितेष्वङ्गेषु निवेक्ष्यते । सामान्यापदेशात् ॥

प्रयोजनं, कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुह्वतीत्येवमादीनि प्रागग्नीषोमीयाद्, एषूपांशुत्वसम्बन्धो भवति । यथा पूर्व पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, न सम्बन्धः ॥ २५ ॥ उत्तरम् ॥ अग्निष्टोमे उपांशुत्वस्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अग्निधर्मः प्रतीष्टकं सङ्घातात् पौर्णमासीवत् ॥ २६ ॥

अस्ति अग्निः, य एवं विद्वान् अग्निं चिनुते इति । तत्रैव समाम्नायते । हिरण्यशकलसहस्रेणार्ग्निं प्रोक्षति, दध्ना मधुमिश्रेणार्ग्निं प्रोक्षति, वेतसशाखयाऽवकाभिश्चार्ग्निं विकर्षति, मण्डूकेनार्ग्निं विकर्षति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । प्रतीष्टकं किं विकर्षणं प्रोक्षणं च

कर्त्तव्यम् ? अथ सकृदेव कर्त्तव्यमिति । तत्रैवं तावद्विचार्यते । किमिष्टकासमुदायेऽग्निशब्दः, उत तद्रव्यतिरिक्ते द्रव्यान्तरे इति । यदि समुदाये, ततस्तल्लक्षितानामिष्टकानामगम्यमाने विशेषे सर्वासां प्रोक्षणं विकर्षणञ्च । यदा च द्रव्यान्तरे, ततः सकृदेवेति । किं प्राप्तम् । प्रतीष्टकमिति । कुत । समुदाये हि अग्निशब्दो वर्त्तते । कथमवगम्यते । द्रव्यान्तरस्याभावात् । द्रव्यान्तरमेवान्यद् नास्ति, कोऽग्निशब्देनाभिधीयेत ? कस्मिन्नग्निर्निधीयेतेति । कथं पुनर्नास्तीति गम्यते । द्रव्यान्तरवैलक्षण्यात् । तत्र हि द्रव्यान्तरमस्तीति गम्यते, यत्रैकस्मिन्नवयवे गृहीत्वा कृष्यमाणे कृत्स्न कृष्यते । कोऽभिप्रायः । यद्येकोऽवयवो हस्तेन संयुक्तः कृष्यते, न द्रव्यान्तरम् । कः प्रसङ्गः । यत्तत्र द्वितीयोऽप्यवयवः कृष्येतेति । अथ द्रव्यान्तरमपि तत्र कृष्यते, तत्र द्रव्यान्तरस्य समवायिनामवयवानामपि निर्भागात् कर्षणमुपपन्नम् । न च संयुक्तसंयोगस्य द्रव्यान्तरादृते धर्म एषोऽवकल्पते । न हि अवद्धे काष्ठपूलके काष्ठे एकस्मिन्नाकृष्यमाणे काष्ठान्तराणि कृष्यन्ते । यत्र हि परस्परव्यतिषद्भजनिता एका बुद्धिर्भवति, नावयवबुद्धिर्दृश्यते, नापि केनचिदनुमानेन अनुमीयते, तत्र द्रव्यान्तरं जातमित्युच्यते । इह तु या एवेष्टका गृहीत्वा कृष्यते, सैवागच्छति, नेष्टकान्तराणि । सन्धिश्च लक्ष्यते । तेन नावयवसंयूतिरस्तीति गम्यते । तस्मान्नास्ति द्रव्यान्तरम् । तत्रेष्टकाभिरग्निं चिनुते इति चयनमात्रमिष्टकाभिः कर्त्तव्यम् । न चयनमात्रेण कृतेन किञ्चिद् दृष्टमस्ति । तस्मादग्निनिधानार्थानामिष्टकानां चयनसमुदायोपलक्षितानामगम्यमाने विशेषे सर्वासामेव प्रोक्षणं विकर्षणं च कर्त्तव्यम् । पौर्णमासीवत् । यथा, य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजते इति आग्नेयादथ एव क्रियन्ते, नार्थान्तरं किञ्चित् । एवमिहापीति ॥ २६ ॥ पूर्व० ॥

अग्नेर्वा स्याद् द्रव्यैकत्वादितरासां तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

वाशब्दात् पक्षो विपरिवर्त्तते । नैतदस्ति, प्रतीष्टकं कर्त्तव्यमिति । कथन्तर्हि । सकृदेवेति । तत एतद् वर्ण्यते, द्रव्यान्तरमिष्टकाभिः क्रियते । तत्राग्निर्निधातव्यः । तत्र चाग्निशब्दो वर्त्तते इति । कथम् । परार्थेनेष्टकानां निर्देशात् । इष्टकाभिरग्निं चिनुते इति तृतीयया विभक्त्या

पाराध्यमिष्टकानामवगम्यते । यदि चयनमात्रमत्रोच्यते, तदिष्टका-
संस्कारार्थमवगम्यते । तत्र द्वितीयया विभक्त्या संयोगः स्यात् ।
तृतीयया संयोगो बाध्येत । तस्मादिष्टकाभिरन्यत् क्रियते । तत्राग्नि-
निधातव्यः । तदर्थो इष्टकाश्चयनं वेति ॥ आह । नन्वेतदुक्तं, तस्या-
भावादयमन्य. पक्षः परिगृह्यते इति । अत्रोच्यते । नाभावः । प्रत्यक्षा
तत्रैकबुद्धिः । सा बह्वीष्विष्टकासु नावकल्पते । न चावयवसन्धि-
र्दृश्यते पुरीषच्छन्नानाम् । तस्मात् पक्षानामसंयोगेऽप्येकबुद्धेरुत्पादा-
देकमिष्टकाभ्यो व्यतिरिक्तं द्रव्यमग्निनिधानार्थमस्ति । यदि वा इष्ट-
कासंस्यूतिरप्येकबुद्धेरेवावगम्यते । यत्तु एकाकर्षणेन कृत्स्नाकर्ष-
णमिति । सत्यं, संस्यूतौ तत्र विच्छेदः क्रियते । द्विविधानि हि द्रव्या-
णि, स्थावराणि जङ्गमानि च । तत्र स्थावरेषु विच्छेदो भवति । य-
था, वनस्पतौ पर्णे गृहीत्वा कृष्यमाणे न कृत्स्नः कृष्यते, स्थावर-
त्वात् । एवमिदमपि स्थावरं हीदमग्निद्रव्यम् । तस्मात् सकृदेव प्रो-
क्षणं विकर्षणञ्च कर्त्तव्यमिति ॥ २७ ॥ सि० ॥

चोदनासमुदायात्तु पौर्णमास्यां तथा स्यात् ॥ २८ ॥

अथ यदुक्तं, य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमा-
वास्यां यजते इति । नात्र आग्नेयादिभ्यः किञ्चिदर्थान्तरम् । तथेहा-
ऽपीति । उच्यते । युक्तं पौर्णमास्यां तथाभावः । चोदनासमुदायो हि
तत्र कर्म । न च कर्मसाध्यं विद्यते । इह तु द्रव्यान्तरमस्तीत्युक्तम् ।
तस्माद्वैषम्यं पौर्णमास्येति ॥ २८ ॥ आ० नि० ॥ इष्टकासु सकृद्वि-
कर्षणाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पत्नीसंयाजान्तत्वं सर्वेषामविशेषात् ॥ २९ ॥

अस्ति अहर्गणः, द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति । तत्र श्रूय-
ते । पत्नीसंयाजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते इति । तत्रायमर्थः सांश-
यिकः । किं सर्वेषामह्नां पत्नीसंयाजान्तत्वम् ? उत प्रागुत्तमादिति ।
दशमं वर्जयित्वा सन्देहः क्रियते । तस्य हि मानसान्तता वचनेनो-
क्ता । किं तावत् प्राप्तम् । सर्वेषामह्नामिति । कुतः ? । अविशेषात् ।
अविशेषेणोच्यते, पत्नीसंयाजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते इति । न च
कश्चिद्विशेष आश्रीयते । तस्मात् सर्वेषामिति ॥ २९ ॥ पूर्व० ॥

लिङ्गाद्वा प्रागुत्तमात् ॥ ३० ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । प्रागुत्तमादहः पत्नीसंयाजान्तता स्यात् । कुतः । लिङ्गात् । लिङ्गं भवति । पत्नीसंयाजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते, न बहिरनुप्रहरति, असंस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति । यस्मिन्नहन्यसंस्थितो यज्ञस्तस्मिन् पत्नीसंयाजान्ततां दर्शयति । कथम् । हेत्वर्थेन असंस्था निर्दिश्यते । यस्मादिमानि असंस्थितानि अहानि, तस्मादेषु पत्नीसंयाजान्ततेति । संस्थितिश्चान्त्येऽहानि । अपिच, येषु अह सु पत्नीसंयाजान्तता, तेषु असंस्था दृश्यते कीर्त्यमाना । तस्मादसंस्थायाः पत्नीसंयाजान्ततायाश्च सामानाधिकरण्यम् । असंस्थाश्च प्रागुत्तमाद् दृष्ट्वा, प्रागुत्तमादेव पत्नीसंयाजान्ततामध्यवस्यामः ॥ ३० ॥ सि० ॥

अनुवादो वा दीक्षा यथा नक्तसंस्थापनस्य ॥ ३१ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, प्रागुत्तमात् पत्नीसंयाजान्तता स्यादिति । किन्तर्हि । सर्वेषामविशेषात् । यदुक्तं, येषु पत्नीसंयाजान्तता, तेषु असंस्था दृश्यते । तस्मादसंस्थायाः प्रागुत्तमादहः पत्नीसंयाजान्ततां नियच्छाम इति । नैतदेवम् । न हीदं विधिमूलं दर्शनम् । नान्यप्रमाणमूलम् । अतो मृगतृष्णारूपमेतद्दर्शनम् ॥ यदप्यसंस्था हेतुरिति, तदपि न स्यात् । उक्तं हि— स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वाद् इति । न च सामानाधिकरण्यमसंस्थापत्नीसंयाजान्ततयोः । पत्नीसंयाजान्तता सर्वेषामह्नां शब्देन गम्यते । असंस्था पुनर्न्यायेन प्रागुत्तमादहः । यदेतदसंस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति । अर्थवाद एष पत्नीसंयाजान्ततास्तुत्यर्थः । तथाहि । असंस्थितो यज्ञश्चिरेण संस्थास्यते इत्यालोच्यते । यस्माच्चिरेण संस्थास्यते तस्मादवलुप्यतां, पत्नीसंयाजान्तानि अहानि भवन्तिवति । सन्तिष्ठमानेष्वेवाऽह सु असंस्थावचनं पत्नीसंयाजान्तताप्रशंसार्थम् । संस्थावन्ति हि तानि अहानि । अवभृथादय एषां शेषाः पदार्थाः करिष्यन्ते । यथा दीक्षोन्मोचनवचनं नक्तसंस्थापनस्यार्थवादः । एवमेतद् द्रष्टव्यम् । वरुणपाशाभ्यां वा एषो निधीयते यो दीक्षितोऽहोरात्रे वै वरुणपाशौ यद्विवा संस्थापयेद् अनुन्मुक्तो वरुणपाशाभ्यां स्यात् । नक्तं संस्थाप्यो वरुणपाशाभ्यामेवोन्मुच्यते आत्मनो हिंसाया इति । अनुन्मुक्तः स वरुणपाशाभ्यां, न तावद्दीक्षया मुच्यते । अवभृथो हि

दीक्षोन्माचनार्थ । अथवा । उच्यते । वरुणपाशाभ्यामिव निर्मुच्यत
इति बहवो नियमास्तदानीं विसृज्यन्ते, यानालोच्य एष वादो भव-
ति । एवमिहापि चिरेण संस्थामालोच्य असंस्थितवचनं भवती-
ति ॥ ३१ ॥ आ० ॥

स्याद्वाऽनारभ्यविधानादन्ते लिङ्गविरोधात् ॥ ३२॥

वाशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । भवेद्वा प्रागुत्तमात् पत्नीसंया-
जान्तता । न हि आरभ्य उत्तममह, एष विधीयते । कथन्तर्हि ।
सामान्येन पत्नीसंयाजान्तानि अहानि भवन्तीति । तत्रान्ते लिङ्गवि-
रोधो भवति । का पुनर्न्यायेन प्राप्तिरिति । पत्नीसंयाजान्तानि अहा-
नि सन्तिष्ठन्ते इति । तेनैतदुक्तं भवति, शिष्टमवलुप्यते इति । सन्ति-
ष्ठन्ते नानुष्ठीयन्त इति । कर्तुर्व्यापार एषु उपरमतीति । तेषु सह-
क्रियमाणेषु अह.सु अवश्यं कस्मिंश्चित् पदार्थे अवस्थाय अवश्य-
मपरस्य अह. पदार्था अनुष्ठातव्याः । तन्नानियमे प्राप्ते पत्नीसंयाजान्ते
संस्थातव्यमिति नियम्यते । तस्यावस्थानस्यैतत् प्रयोजनम् कथमह-
रन्तरस्य पदार्थानुष्ठानेन यौगपद्यमनुगृह्येतेति । एतद्धि दृष्टमव-
स्थानकार्थम् । यस्मिन्नैतद् दृष्टं, न शक्यं कल्पयितुं तत्रादृष्टम् । तत्र
न पत्नीसंयाजान्तता । तच्चान्त्यस्य प्रयोजनं न विद्यते । तस्मात्
प्रागन्त्यात् पत्नीसंयाजान्ततेति न्यायेन प्राप्ते लिङ्गदर्शनम्, असंस्थि-
तो हि तर्हि यज्ञ इति ॥ ३२ ॥ आ० नि० ॥ उत्तमान्यानामह्नां पत्नी-
संयाजासंस्थाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात् स्थानधर्मः

स्यात् ॥ ३३ ॥

स्तौ दर्शपूर्णमासौ । तत्र सामिधेनीः प्रकृत्य उच्यते, त्रिः प्रथमा-
मन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाहेति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिक । किम् ऋग्धर्म
एषः, यत्र तत्रस्था प्र वो वाजा त्रिरभ्यसितव्या ? उत स्थानधर्मः, या
अन्याऽपि प्रथममुच्यते सा त्रिरभ्यसितव्या ? इति । कुत संशयः ।
उभयथोपपत्तेः । यद्येवमभिसम्बन्धः क्रियते, या असौ उच्चारितानां
सामिधेनीनां प्रथममुच्चारिता, सा त्रिरभ्यसितव्येति । ततः प्र वो
वाजाया ऋचो धर्मः । अथैवं विज्ञायते, प्राथम्यसंयुक्तं त्रिर्ब्रूयादिति,
ततो वचनस्य स्थानधर्मता ॥

किं तावत् प्राप्तम् । ऋचो धर्म इति । कुतः । प्राथम्यस्य व्यक्त्या सम्बन्धात् । व्यक्तेरभ्यासेन । कथमवगम्यते । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । व्यक्तिविशेषो हि स्त्री नाम । यदि तद्विशेषणं प्राथम्यं स्यात्, ततो लिङ्गविशेषनिर्देशोऽवकल्पते । साऽपि स्त्री अभ्यासेन सम्भन्तस्यते । अथ प्रथममनुब्रुवता त्रिरभ्यसितव्यमिति ततो व्यक्तिविशेषो न विवक्ष्येत । तत्र स्त्रीलिङ्गविशेषनिर्देशो नोपपद्यते । अपि च वाक्यभेदः प्रसज्येत । प्रथममुक्तं त्रिरभ्यसितव्यं, प्रथममुक्ता ऋक् त्रिरभ्यसितव्येति । मत्पक्षे पुन प्राथम्यलक्षिताया ऋचो धर्म उच्यते । तत्रैकार्थविधाने न भवेद्वाक्यभेदः । अपिच श्रुत्या प्राथम्येन स्त्री सम्ब्रूयते । वाक्यनाभ्यासः । तस्माद् ऋग्धर्मो यत्र तत्रस्था प्र वा वाजा त्रिरभ्यसितव्येति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूम । योऽयं सामिधेनीनां प्रथमायास्त्रिरभ्यास उच्यते स प्रथमस्थाननिमित्तो धर्मो, न ऋच कस्याश्चिज्जातिनिमित्तः । कुतः ? । न हि कृत्स्नेऽपि ऋग्वेदे प्रथमा नाम काचिद् ऋग् विद्यते, या त्रिरभ्यस्येत । तत्र प्राथम्यम् ऋग्लक्षणार्थं स्यात् । इतरस्मिन् पक्षे श्रुतिर्न लक्षणा । श्रुतिश्च ज्यायसी लक्षणायाः । तस्मादस्मत्पक्षः ॥ अथ यदुक्तं, स्त्रीलिङ्गसम्बन्धादस्मत्पक्ष एव श्रुतिः, वाक्यं च न भिद्यते । स्त्रीलिङ्गोपपत्तेश्चेति ॥

अत्रोच्यते । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यविशेष्यमाणायामपि व्यक्तौ यदवश्यं प्राप्तं लिङ्गं, तद् आश्रयभूतं गुणस्य भवति । अविधित्सितेऽपि तस्मिँलिङ्गविशेषनिर्देशोऽनुवादभूतो भवत्येव । यथा, शुक्लं पुमान्, शुक्ला स्त्री, शुक्लं नपुंसकम् । शुक्ल एकः, शुक्लौ द्वौ, शुक्ला बहव इति । शुक्लां शाटीमानयेति । यद्यपि शाट्याद्यानयनं न विधीयते, शुक्लसम्बन्धमात्रविधित्सा भवति, न तत्र लिङ्गेन विशेषणं क्रियते । तथापि अनुवादभूतः स्त्रीलिङ्गनिर्देशो भवत्येव । शुक्लामानयेति । अनुवादभूतत्वाच्च न वाक्यभेदो भविष्यति । एवञ्च सति, यद्यपि प्राथम्यस्य स्त्रीलिङ्गसम्बन्धः श्रौतस्तथापि प्राथम्यस्यैवाभ्यासेन सम्बन्धो न लिङ्गस्य । यदि लिङ्गस्यैतेन सम्बन्धोऽभिधीयते, प्राथम्यस्यानुवादता कल्प्येत । प्राथम्यसम्बन्धेऽप्यभिधीयमाने वाक्यं भिद्येत । अपि च, नैवात्र विवदितव्यम् । प्रातिपदिकविशेषणं हि स्त्रीशब्दः । स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते, ततश्चाबादय इति । न विशेषणस्य पदान्तरेण सम्बन्धो

भवति । यथा राजपुरुषो गच्छतीति । यदा तु प्राथम्यस्याभ्यासेन सम्बन्धः, तत्र प्राप्तमनूयते स्त्रीत्वम् । यानि सामिधेनीषु वचनानि, ऋचस्ताः । स्त्रीलिङ्गश्च ऋक्शब्दः । तत्र यत् प्रथमं वचनं, तस्याश्रयः ऋक् । गुणवचनानाञ्च शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्य- विशेषितायामप्यृचि स्त्रीलिङ्गं भविष्यतीति । यत् प्रथमवचनं, तत् त्रिराहेति । स्त्री च सा ऋक् सामिधेनी । तस्मात् त्रिः प्रथमाम- न्वाहेति प्राप्तस्य लिङ्गस्यानुवादः । त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां ता- पञ्चदश सम्पद्यन्ते इति पञ्चदशानां सामिधेनीनां सम्पत्तये त्रिर्वचन- मुच्यमानं परिपूर्णाया ऋचो भवति, न ऋगवयवस्य । परिपूर्णा च समिन्धनवती न ऋगवयव । तस्मात् प्राप्तानुवादो लिङ्गस्येति प्राथ- म्यस्य धर्मो न ऋचः ॥ ३३ ॥ सिद्धान्तः ॥ त्रिः प्रथमामन्वाहेत्यादिषु स्थानधर्मताधिकरणम् ॥ ९ ॥

इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्त्ततारम्भणीया ॥ ३४ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । त- आरम्भणीया इष्टिः समाप्ता । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्व- पेत् सरस्वत्यै चरुं सरस्वते द्वादशकपालमग्नये भगिनेऽष्टाकपालं निर्वपेद् यः कामयेतान्नाद्यः स्यामिति नित्यवदेके भगिनमामनन्ति । आवृत्तिश्च दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । तत्रेष्ट्यावृत्तौ सन्देहः । किमारम्भणीयाऽप्यावर्त्तते, न ? इति । किं प्राप्तम् । आवर्त्ततेति । असकृदेव कर्त्तव्येति । कुतः । एवं प्रयोगवचनोऽगृहीतो भविष्यति । प्रयाजवत् । यथाऽङ्गभूताः प्रयाजा आवर्त्तन्ते, एवमङ्गभूता आरम्भणीयाऽप्यावर्त्तन्तः ॥ ३४ ॥ पूर्वम् ॥

सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगादेकः पुनरारम्भो याव-

जीवप्रयोगात् ॥ ३५ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, यदुक्तमारम्भणीया आव- र्त्ततेति । सकृदेव कर्त्तव्या । कुतः । आरम्भसंयोगात् । दर्शपूर्णमास- थोरारम्भेण संयुज्यते । साधारणश्च सर्वेषां प्रयोगाणामारम्भः । कथम् । अग्नीनाधाय सर्वं । सङ्कुलपयति । पर्वणि पर्वणि मया दर्श- पूर्णमासौ कर्त्तव्याविति । एवञ्च अध्यवसायः दर्शपूर्णमासौ कर्त्त- व्याविति, आरम्भणीया क्रियते । एष एवास्य आरम्भो यदध्यवसानं

नाम । तच्च साधारणं सर्वेषां प्रयोगाणाम् । यावज्जीवप्रयोगात् ।
अथापि प्रथमं प्रवर्त्तनमारम्भस्तथापि प्रथमप्रवृत्तेन सर्वे प्रयोगाः
कृता भवन्ति । तस्मात् सकृदारम्भणीया कर्त्तव्येति ॥ ३५ ॥ ॥ ॥
सिद्धान्तः ॥ यावज्जीवदर्शपूर्णमासयोरारम्भणीयेष्टेः सकृदनुष्ठानाधि-
करणम् ॥ १० ॥

एवं वा —

इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्त्ततारम्भणीया ॥ ३४ ॥

यस्तु प्रथमः पदार्थ आरम्भ इति, तत्रैष संशयः । किं दर्शपूर्ण-
मासयोरारम्भमाणयोरारम्भणीया प्रथमं पदार्थं सम्यञ्च करोति, उत
पुरुषस्यारम्भमाणस्य प्रथमं दर्शपूर्णमासयोः प्रवर्त्तमानस्यारम्भणीया
कर्त्तारमारम्भणयोग्यं करोति ? । किं प्राप्तम् । दर्शपूर्णमासयोः
प्रकरणात् तयोरारम्भे स्यात् । पुरुषसम्बन्धे फलं कल्पयितव्यम् ।
तस्माद्दर्शपूर्णमासारम्भे । एवञ्चेद् आरम्भभेदादिष्ट्यावृत्तौ प्रत्यार-
म्भं स्यात् । यथा प्रयोगावृत्तौ प्रयाजाः ॥ ३४ ॥ पूर्व० ॥

सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगादेकः पुनरारम्भो यावज्जीव-
प्रयोगात् ॥ ३५ ॥

सकृद्वा भवितुमर्हति । कुतः । पुरुषारम्भसंयोगात् । पुरुषे दर्श-
पूर्णमासावारम्भमाणे विधीयते । कुतः । निर्वपेदिति हि श्रुत्या कर्त्तृ-
सम्बन्धः क्रियते, तत्र पुरुषप्रयत्नवचनं विवक्षितस्वार्थं भवति । इत-
रथा पदार्थमात्रे विधित्सितं कर्त्तुः प्रयत्नवचनमविवक्षितं स्यात् ।
प्रयोगवचनप्राप्तमेवानूद्यते । यत्तु, कर्त्तृसम्बन्धे फलं कल्पयितव्यम् ।
तत्र कल्पयिष्यते । कृतारम्भणीयाकः पुरुष प्रयोगवचनेन ग्रहीष्य-
ते । एवञ्चेदेकस्मिन्नेव आरम्भे कृतारम्भणीयाके कृते पुरुषे तत्र प्र-
योगाद् यावज्जीवं प्रयोगे कृतारम्भणीयाकः पुरुषो भवति । प्रथमं
दर्शपूर्णमासौ आरम्भमाणः कृतारम्भणीयाको जातः । द्वितीयादि-
ष्वपि प्रयोगेषु दर्शपूर्णमासौ आरम्भ्यमानः कृतारम्भणीयाको जातः
इति योग्य एव भविष्यति ॥ अथोच्यते, समानेऽहनि आरम्भ्यमानः
इति भवति । न च द्वितीयादिषु प्रयोगेषु समानेऽहनि कृतारम्भ-
णीयाकोऽस्माविति । अत्रोच्यते । द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेषु समाने
एव अहनि दर्शपूर्णमासावारम्भ्यमानोऽसौ कृतारम्भणीयाको जातः

इति योग्य एव भविष्यति ॥ ३५ ॥ सिद्धान्तः ॥ आरम्भणीयेष्टेः
पुरुषसंस्कारताधिकरणम् ॥ १० ॥

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तत्रा-
ऽचोदितप्राप्तश्चोदिताभिधानात् ॥ ३६ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र निर्वाणमन्त्र । देवस्य त्वा भवितुः प्रसवे-
ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति । तत्रैषोऽर्थः
सांशयिकः । किं सवित्राऽश्विपूषशब्दानां विकृतौ ऊह , उत अनूह
इति । तत एतच्चावत् परीक्ष्यते । कर्मणि समवेतमर्थमेते शब्दा अ-
भिदधति, उतासमवेतमिति । यदि समवेतमूहिष्यन्ते । अथासमवे-
तम् । अविकृता. प्रयोक्ष्यन्ते । तदुभयमपि सह परीक्ष्यते । किं ताव-
न्नः प्रतिभाति । तत्र समवेतमभिवदन्तीति । कुतः । एतद्धि मन्त्रपदा-
नां दृष्टं प्रयोजनं, यत् समवेतमर्थं प्रकाशयन्तीति । तत्रासमवेतार्थ-
प्रकाशने न किञ्चिदपि दृष्टं प्रयोजनम् । समवेतानान्तु प्रकाशने
दृष्टमस्ति । तद्यदि समवेताभिधायिन एते शब्दास्ततः प्रयोजवन्त ।
कथं पुनः समवेताभिधायिनः । यदि नाम सवित्रादयः शब्दा
अग्न्यादीनां वाचका भवेयुः, यदि वा सवित्रादयो देवताविशेषा दर्श-
पूर्णमासयोः स्युः, तन्मन्त्रपदानामदृष्टार्थता मा भूदित्यन्यतरदध्यव-
सीयते । मान्त्रवर्णिको वा देवताविधिः । सवित्रादयो वा शब्दा
अग्न्यादीनां वाचका भवेयुः । तस्मादर्थवत्त्वादन्यतरदध्यवसेयम् ॥
अत्राह । ननु अग्नये जुष्टमित्यत्रावयवभूताः सवित्रादयोऽग्न्यादीनां
वचना अपि सन्तोऽग्न्यादिभिः प्रकाशिताया देवताया न किञ्चिद-
प्यधिक कुर्युः । नो खल्वपि सवित्रादिवचना एव मान्त्रवर्णिकाः
शक्नुवन्त्युपकर्तुम् । अत्रोच्यते । पृथग्वाक्यानि एतानि भविष्यन्ति ।
तेषां, जुष्टं निर्वपामीति साधारणोऽनुषङ्गः । तानि वाक्यानि दर्श-
पूर्णमासयोर्गुणभूतानि । यद्येतद्देवत्यानि अत्र हवींषि विद्यन्ते, ततो-
ऽवकल्पन्ते, इत्यर्थापत्त्या मान्त्रवर्णिकयो देवता विधीयन्ते । अग्न्या-
दिवचनं तावत् सवित्रादीनाम् । पृथग्वाक्यानि वा अग्निवाक्येन
वैकल्पिकानीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । नैवमादीनि ऊहितव्यानीति ।
अचोदित ऊहो न प्राप्नोति । चोदिताभिधानान्मन्त्रस्येति । तत एत-
द्वर्ण्यते । असमवेताभिधायिनः सवित्रादय इति कथम् । न ह्यत्र

सवित्रादिदेवत्यं कर्म चोद्यते । न च अग्न्यादीनामर्थेषु सवित्रादयः शब्दा प्रसिद्धा ॥ अत्राह । नन्वर्थापत्त्या अन्यतरदध्यवसीयेतेत्युक्तम् । सति एतद्देवत्ये कर्मणि सवित्रादिवाक्यानि उपपद्यन्ते । अग्निवचनत्वे वा सति, या हविषो देवता, सा मन्त्रवचनेन प्रकाशयितव्या । सवित्रादयश्च शब्दा निर्वापवाक्ये प्रकाशनार्थाः । ते हविर्देवतां प्रकाशयन्त उपपद्यन्ते, नान्यथेति । अग्न्यादयश्च हविर्देवता इति तद्वचना इत्यध्यवसीयते । अत्रोच्यते । यदि अकल्प्यमाने आनर्थक्यमेषां स्यात्ततोऽन्यतरत् कल्पयेत् । अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावो भवतीति । न त्वेवमकल्प्यमानेऽप्यानर्थक्यम् । तस्मान्न अन्यतरस्यापि कल्पने किञ्चिदस्ति प्रमाणम् । न च चोद्यन्ते एतच्छब्दिका देवता । तत्राचोदितमप्राप्तमूहं चोदिताभिधानात् ॥ ३६ ॥ सि० ॥

अथ यदुक्तं, प्रत्यायकेन शब्देन प्रकाश्यन्तेऽत्र देवताः । तत्राऽप्यश्रुतानां प्रकाशने न किञ्चिदस्ति प्रयोजनमिति । तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—

ततश्चावचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्ज्यते ॥ ३७ ॥

ततश्च तेन कारणेन अश्रुतानां वचनं न क्रियते, सवित्रादिभिः शब्दैः । केन तर्हि कारणेन क्रियते । इतरार्थं प्रयुज्ज्यते । निर्वापस्तुत्यर्थम् । देवस्य सवितुः प्रसवे देवेन सवित्रा यजमानेन प्रसूते, उदिते वा सवितरि, अश्विनोर्बाहुभ्यां परिक्रयमभिप्रेत्य यजमानयोर्दम्पत्योर्बाहुभ्याम्, अश्विनौ हि तौ अग्न्याधेये अश्वदानेन अशितवन्तौ वा तद्वयश्चफलमश्नुवाते । तद्बाहू इति स्वौ बाहू व्यपदिशति । देवताध्वर्वोर्वा अश्विनोरेतौ बाहू इति । पूषणन्तु यजमानमेव मन्यते पुष्णाते । एवं सर्वे निर्वापविशेषप्रकाशनार्थाः ॥ अत्राह । कस्माद् न उत्कृष्टाः सवित्रादयः शब्दा प्रकरणान्तरे सवितारमश्विनौ पूषणश्चाभिवदन्ति ? । लिङ्गेन तत् उत्कृष्यमाणाः प्रकरणं बाधितुमर्हन्ति । अत्रोच्यते । सवित्रादयः परविशेषणं विभक्तिश्रुत्या क्रियन्ते । प्रातिपदिकार्थस्तु अव्यतिरिक्त इति गम्यते । तत्र लिङ्गं श्रुत्या बाध्यते । लिङ्गं हि प्रातिपदिकार्थप्रकाशनं देवतार्थमिति कृत्वा इह देवताभावाद् यत्र देवता तत्रोत्कर्षति । विभक्तिश्रुतिस्तु प्राति-

पदिकाऽर्थे पदार्थान्तरविशेषणं ज्ञापयति । तच्चेहास्ति पदान्तरम् ।
 श्रुतिश्च लिङ्गाद् बलीयसी । तस्मान्नोत्कर्षः ॥ आह । यदा सवित्रा-
 दयो यजमानपराः, तदा सत्रे कथमनूह इति । उच्यते । जोषणार्थ-
 मिदं वाक्यं, नानुज्ञापनार्थम् । अजोषितस्य जोषणं कर्त्तव्यम् । तत्र
 दृष्टोऽर्थः । अनुज्ञापनं पूर्वं वृणानेन कृतं, तददृष्टार्थमापद्येत । अपिच ।
 जुष्टं निर्वपामीति जोषणकरणं निर्वपामीति भावशब्देनोच्यते ।
 सवितुः प्रसवे इत्यनुज्ञानिर्वृत्तापरविशेषणार्थं कीर्त्यते । अननुज्ञात-
 मपि निर्वपणं शब्दार्थं कुर्यादेव, न त्वजोषितेन यागः श्रूयते ।
 तस्माज्जोषणार्थत्वात् परार्थाः सवित्रादयः शब्दा नोहिष्यन्ते इति ॥
 ॥३७॥आ०नि०॥ निर्वापमन्त्रे सवित्रादिशब्दानामनूहाधिकरणम् ॥११॥

गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥

तस्मिन्नेव वाक्ये दर्शपूर्णमासयोः, अग्नये जुष्टं निर्वपामीति समा-
 म्नायते । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किमग्निशब्दोऽपि विकृतौ नोह्यते,
 सोऽपि न समवेतवचनः । उत ऊहितव्यः, समवेतवचनो हि सः ? इति ।
 किं प्राप्तम् । एवं चेत्तत्र संशयः, सोऽपि गुणशब्दस्तथैवासमवेतवचनः
 कुतः । सवित्रादयोऽस्मिन् वाक्येऽसमवेतवचनाः । यद्यग्निशब्दोऽपि
 असमवेतवचनः, एवमवैलक्षण्यं भविष्यति । अवैलक्षण्यञ्च न्याय्य-
 म् । यदि समानं कारणं, तेन न्यायेन अवैलक्षण्यमुच्यते । समानञ्च
 इह कारणं, य एषां शब्दानामर्थः, स इह प्रयोगे नास्तीति । अग्नये
 जुष्टं निर्वपामीत्यस्यापि योऽर्थः, स इह नास्ति । अग्नये जुष्टं निर्वपा-
 मीत्यनेन जुष्टस्य निर्वाप उच्यते । न चेह जुष्टस्य निर्वापोऽस्ति ।
 अजुष्टं चेह निर्वप्यम् । निर्वापेणैव तज्जोष्यते । तस्मान्न समवेतव-
 चनः । तस्याप्यश्रुतार्थस्य वचनमुत्तरार्थं प्रयुज्येत निर्वापस्तुत्यर्थेने-
 ति । तस्मादेतदपि विकृतौ नोहितव्यमिति ॥ ३८ ॥ पूर्व० ॥

न समवायात् ॥ ३९ ॥

नैतदेवम्, समवेतवचनो हि अग्नये जुष्टं निर्वपामीति । नन्वेत-
 दुक्तं, जुष्टस्यात्र निर्वाप उच्यते । नच जुष्टं निर्वप्यमिति । अत्रो-
 च्यते । नैव जुष्टस्य निर्वाप एतेन वाक्येनोच्यते । किन्तर्हि । निर्वा-
 पेण जुष्टकरणम् । अग्नये जुष्टं करोमीति । एव हि दृष्टार्थं भवतीति ।
 अतोऽतुल्यकारणत्वाद् वैलक्षण्यमेव न्याय्यम् । तस्मात् समवेत-

वचनोऽग्निशब्द ऊहितव्यश्च विकृताविति ॥ ३९ ॥ सिद्धान्तः ॥
अग्नये जुष्टमिति मन्त्रे अग्निशब्दस्य विकृतावूहाधिकरणम् ॥ १२ ॥

एवं वा—

गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, धान्यमसि धिनुहि देवानिति हृषादि
आवपतीति ॥ तत्र धान्यशब्दं प्रति संशयः किं समवेतवचनः, न
वा ? इति । किं प्राप्तम् । योऽयं गुणवचनशब्द इव लक्ष्यते धान्यश-
ब्दः, नासौ समवेतवचनः स्यात् । धान्यशब्दो हि धान्यमभिवदति,
न तु धान्यमोप्यते । सतुषे हि धान्यशब्दो वर्तते । तण्डुलेष्वेव ओ-
प्यमानेषु धान्यप्रकाशनं क्रियते । तद् असमवेतस्य प्रकाशने अदृष्टं
यथा स्यादिति । तस्मादविकृतिषु नोहितव्यमिति ॥ ३८ ॥ पूर्व० ॥

न समवायात् ॥ ३९ ॥

नैतदेवम् । समवेतो हि धान्यशब्दार्थः । स हि तण्डुलेषु वर्त-
ते । तद्विकारत्वाल्लक्षणया । यथा काशिकेषु शालयो भुज्यन्ते,
गावः पीयन्ते इति श्रुत्युपादानेऽदृष्ट कल्पयितव्यमिति लक्षणाशब्दः
परिकल्प्यते । तस्मात् समवेतवचनः । विकारे च ऊहितव्य इति ॥
प्रयोजनमस्ति । शाक्यानामयनं षट्त्रिंशत्संवत्सरम् । तत्रेदं समाप्ता-
यते । संस्थिते संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मृगयां याति, स तत्र यान् मृगा-
न् हन्ति तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति । तत्राविकारेण
धान्यमसि धिनुहि देवानिति प्रयोगः कर्त्तव्यः । यथा पूर्वः पक्षः ।
यथा सिद्धान्तः । ऊहः कर्त्तव्यः । मांसमसि धिनुहि देवानिति ॥
३९ ॥ सिद्धान्तः ॥ तण्डुलावापमन्त्रे धान्यशब्दस्योहाधिकरणम् ॥ १२ ॥

चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदविकारः स्यात् ॥ ४० ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति ।
तत्र इडानिगद, इडोपहूता इत्येवमादिः । तत्रेदमाप्तायते । दैव्या
अध्वर्यव उपहूता उपहूता मनुष्या य इमं यज्ञमवान् ये च यज्ञपतिं
वर्द्धानिति । तन्नायमर्थः सांशयिकः । किं बहुयजमानके यज्ञपतिशब्द
ऊहितव्यः ? उताविकारेण प्रयोक्तव्य इति ॥ तत्रेदं तावत् परीक्ष्यते ।
किं समवेतवचनो यज्ञपतिशब्दः, उतासमवेतवचन इति । कथं
समवेतवचनः । यदि यज्ञपतिवृद्धिवचनं यज्ञपतेरुपकारकं, ततः सम-

वेताभिधायी । अथैतत् स्तुत्यर्थे, ततो न समवेताभिधायी ॥ किं प्रा-
प्तम् । ऊहितव्यः, समवेताभिधायी । कथम् । यज्ञपतिवृद्धिवचनाद्
यज्ञपतयः प्रोत्सहन्ते । इडापदानपेक्षैश्च पदैर्यज्ञपतिवृद्धिरभिधीय-
ते । तस्मान्मुख्यः प्रत्ययः । इडास्तुतौ जघन्यः । तस्मादर्थविप्रकर्षा-
न् इडास्तुतिः । अतो यज्ञपतिशब्द ऊहितव्यः । यस्यैव वृद्धिर्नोच्य-
ते, स एवोत्साहसंस्कारेण संस्कृतो न स्यात् । तस्मात् सर्वे वृद्धि-
संस्कारार्थे वदितव्याः । सर्वेषु वदितव्येषु बहुवचनम् ॥ एवं प्राप्ते
ब्रूमः । चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदविकारः स्यात् । चोदितमपि
यत् समवेतं परार्थे चिकीर्ष्यते न स्वसंस्कारार्थे, तदप्यविकारेण प्र-
युज्यते । तद् नोहितव्यं स्यात् । परार्थत्वात् । अत्र हि यज्ञपतिवचनं
वृद्धिविशेषणार्थं, वृद्धिवचनश्च इडास्तुत्यर्थम् । कथमवगम्यते ।
इडोपह्वानेनैकवाक्यत्वात् । इडाप्रकरणाच्च ।

अथ यदुक्तं— गम्यते, इडापदानपेक्षं यज्ञपतिवृद्धिवचनं तेषा-
मुत्साहकम् । उपहूता मनुष्या ये यज्ञपतिं वर्द्धयेयुरिति । अत्रोच्य-
ते । स यो हैवं विद्वानिडया चरतीत्यभिधाय, अथ प्रतिपद्यते इडो-
पहूतोपहूतेडोपास्मा इडाह्वयामि इडोपहूता इत्याह । तेनावगम्यते,
यस्यैष आरम्भ स इडाया मन्त्र इति । तन्मध्यपतितश्च उपहूता
मनुष्या इत्येवमादि, यज्ञपतिं वर्द्धान् इत्यन्तः । तस्मादिडामुपह्वतुं
वदितव्य इति वाक्यादवगम्यते । समर्थश्च इडोपह्वाने । यजमानन्तु
प्रोत्साहयितुं वदितव्य इति नास्ति वाक्यम् । केवलं वदितुं साम-
र्थ्यमस्ति । न च सामर्थ्यमात्रेण वाक्यादृते विनियोगा भवन्ति ।
इडाप्रकरणं चैवमनुगृहीतं भविष्यतीति । इडया च सहैकवाक्यता ।
तस्मादियं वचनव्यक्तिः, उपहूता मनुष्या ये यज्ञपतिं वर्द्धयितुं सम-
र्था इति । तत्र यज्ञपतिविशिष्टा वृद्धिर्वक्तव्येति । एकस्मिन्नपि यज-
माने कीर्त्तिते भवति विशेषणकार्यम् । तस्माद् अविकारः स्याद्
विधिवत् । यथा यत्र यजमानो गुणभूतो विधीयते, तत्र येनकेनचि-
द् यजमानेन स विधि सिद्ध्यति । यथा, यजमानसाम्मितौदुम्बरी
भवति । शुक्रं यजमानोऽन्वारभते इति ॥ ४० ॥ इडोपह्वानमन्त्रे यज्ञ-
पतिशब्दस्यानूहाधिकरणम् ॥ १३ ॥

विकारस्तत्प्रधाने स्यात् ॥ ४१ ॥

अस्ति दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकः । सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरती-
ति । तत्रेदं समाम्नायते । अयं यजमान आयुराशास्ते इति । तत्राय-
मर्थः सांशयिकः । किं बहुकर्तृके विकारे यजमानशब्द ऊहितव्यः,
उत नेति । किं प्राप्तम् । अविकारेण प्रयोक्तव्यः । तथा सामर्थ्यमनु-
गृह्यते । न चायं समवेतवचनः । परार्थेन हि अत्र यजमान आयुरा-
शास्ते इति आयुराशासनेन यजमानस्य न कश्चिद् दृष्टोऽर्थः सञ्जन्यते ।
तस्माद् आयुराशासनमदृष्टार्थम् । यजमानविशिष्टा आशीरेकेनापि
यजमानेन कीर्तितेन यथा श्रुता, तथा कृता भवति । यथा यजमानेन
सम्मितौदुम्बरी भवतीति । तथैतत् । तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्य-
मिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । विकार स्यादूहः । तत्प्रधाने यजमानप्रधाने
कथं यजमानप्राधान्यम् । एवं श्रूयते । सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति ।
यदि सूक्तवाक प्रस्तरप्रहरणे तत्साधनं तत्फलं वा प्रकाशयति ।
ततः सूक्तवाकेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति । प्रहरणफलमायुराशासनं
कल्पितम् । यजमान आयुराशास्ते, एतेन कर्मणेति यजमानेन प्रस्तरः
प्रहृतो भवति । तत्र य एव यजमान फलं प्रति प्रधानभूतो न सङ्की-
र्त्यते, तेन न प्रहृतं स्यात् । तस्मात् सर्वे समवेताः सङ्कीर्तयितव्याः ।
सर्वेषु च कीर्त्यमानेषु बहुवचनं भवति । तस्मादूहो यजमानस्येति ॥
॥ ४१ ॥ प्रहरणकरणसूक्तवाके यजमानशब्दस्य ऊहाधिकरणम् ॥ १४ ॥

असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४२ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र सुब्रह्मण्यानिगदः समाम्नात । इन्द्र
आगच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष इत्येवमादि । अग्निष्टुति च
श्रूयते । आग्नेयी सुब्रह्मण्या भवतीति । तत्रेन्द्रशब्दस्य स्थाने ऊहः
क्रियते । अथेदानीं हरिव आगच्छ इत्येवमादिषु संशयः । ऊहितव्यं,
न ? इति । किं प्राप्तम् । तद्विशिष्टं प्रतीयेत । तेन विशिष्टम् । इन्द्र-
पदस्थाने ऊहः । एतेन विशेषेण विशिष्टमविकृतमेव वचनं प्रतीयेत ।
कुतः । असंयोगात् तदर्थेषु । नैषां शब्दानां तेष्वर्थेषु संयोगः, हरि-
वत्तादिषु, न हरिवदादयः समवेता इन्द्रे विद्यन्ते गुणाः । प्रमाणा-
भावात् । अविद्यमानास्तस्योच्यन्ते । एवं श्रुत्या अर्थः प्रतिज्ञातो भव-
ति । इतरथा लक्षणा स्यात् । न हरिवत्तादय उच्येरन् । हरिवत्तादि-
भिः सोऽस्य गुणो लक्ष्यते । अथासमवेतवचना मुख्यार्था एव भवि-

पश्यन्ति, आत्मीयं गुणं न लक्षयिष्यन्तीत्युच्येत । तथा अस्मत्पक्ष एव । तस्माददृष्टार्थं गुण उच्यत इति अविकारेण प्रयोगः स्यात् । तत्रैवं वचनव्यक्तिर्भवति । इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ इति हरिवदादीन् अस्य गुणानारोपयति । हरिवदादिभिः सम्बद्ध्यमान इन्द्रोऽभ्युदयकारी भवति । शक्यते चाग्निरपि तै सम्बन्धयितुम् । तस्मादविकारेण गुणानां प्रयोगः ॥ अथोच्यते, अस्मादेव सामानाधिकरण्यवचनादिन्द्रे एते गुणा विद्यन्ते इति । तन्न । अविद्यमानेष्वपि स्तुत्याऽस्य सामानाधिकरण्यवचनमुपपद्येतैव । यथा इन्द्रो बृहस्पतिर्देवदत्त इति ॥ ४२ ॥ सि० ॥

कर्माभावादेवमिति चेत् ॥ ४३ ॥

इति चेद् भवान् पश्यति, अविकारेण हरिवदादीनां वचनमिति । कर्माभावादेवं स्यात् । यद्येते गुणा इन्द्रे न भवेयुः । कर्मजास्तु एते गुणा इन्द्रस्य विद्यन्ते । हरिव आगच्छेति । पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी ताभ्यां ह्येष सर्वं हरतीति । मेधातिथेर्मेष इति मेधातिथि हि काण्वायनं मेषो भूत्वा जहार । वृषणश्वस्य मेनका नाम दुहिता बभूव, तामिन्द्रश्चकमे । गौरावस्कन्दन् इति, गौरमृगो भूत्वा अरण्याद्राजानं सोमं पिबतीति वचनैरिमे गुणा इन्द्रस्याख्यायन्ते । तस्मात् समवेतवचना हरिवदादयः शब्दा । तथासतीन्द्रप्रत्ययायोच्चार्यन्ते इति नादृष्टकल्पना भविष्यति । तत्रैवं वचनव्यक्तिः । इन्द्र आगच्छ, हरिव आगच्छ इति । हरिवत्तादिगुण एव यस्त्वं स आगच्छेति । लक्षणा च अदृष्टकल्पनाया ज्यायसी । तस्मादूहितव्या हरिवदादयः शब्दा इति ॥ ४३ ॥ आ० ॥

न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥

नैतदेवम् । परार्था हि हरिवदादयः शब्दा इन्द्रस्तुत्यर्थाः । स्तुत्ये हरिवदादिसम्बन्धोऽस्य क्रियते । तत् पुरस्तादेवोपवर्णितम् । स्तुत्यर्थश्चाग्नेरप्येतैरभिसम्बन्धः शक्यते कर्तुम् । यत्तूक्तं, समवेता गुणा इन्द्रस्य विद्यन्ते, पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी इत्येवमादिभिर्वचनैरवगता इति । तन्न । न हीमानि वचनानीन्द्रस्य सम्बन्धिनौ हरी विदधति । न ह्येवमभिसम्बन्धः क्रियते, यावेतौ पूर्वपक्षापरपक्षौ ताविन्द्रस्य हरी इति । तन्न हि हेतुरुपदिश्यते । ताभ्यां ह्येष सर्वं

हरतीति । न हीदं प्रसिद्धं, ताभ्यामिन्द्रः सर्वं हरतीति । सिद्धो हि हेतुर्भवति, न प्रसाध्य । यथा तु इमौ हर्तारौ प्रसिद्धौ, कालेन सर्व-
मपक्षीयते इति, तथा नेन्द्रस्याग्नेश्च कश्चिद्विशेषः । तत्र एभिरभि-
धानमग्नेः प्राप्नोत्येव ॥ अथ इन्द्रस्य हर्तृत्वं विधीयत इत्युच्यते । तथा
च वाक्यं भिद्येत । इन्द्रस्यैतौ हरी इत्येतदपि विधातव्यम् । अथैतन्न
विधीयते, तथा स एव दोषः । नास्त्यग्नेरिन्द्रस्य वा विशेष इति ।
अथ पूर्वपक्षापरपक्षाविन्द्रस्येति विधीयते, तौ च हरी । तस्मादिन्द्रो
हरिवानिति । तथा हेत्वप्रसिद्ध्यादिः स एव दोषः । न च विधीय-
माने वैशब्दो भवति । प्रसिद्धवचनो ह्येष दृष्टः । न वै स्त्रेणानि सख्यानि
सन्तीति यथा ॥

तथा मेधातिथेर्मेष इत्येवमादि इतिहासवचनमिव प्रतिभाति ।
इतिहासे च विधौ सति आदिमत्तादोषो वेदस्य प्रसज्येत । अस्तित्व-
ति चेत् । तथा सति तस्याप्रामाण्यान्मेधातिथेर्हि काण्वायनस्य मेष
इत्यप्रसिद्धिः । सर्वत्र च निगदविधानम् । तत्रापरस्मिन् विधीय-
माने वाक्यभेदप्रसङ्गः । तस्मान्नैते गुणा इन्द्रे विद्यन्ते इति अस-
मवेतवचनत्वादविकारेण प्रयोग इति ॥ तदेतद् न रोच्यन्ते याज्ञि-
का । ऊहं कुर्वन्ति । अग्न आगच्छ रोहिताश्व बृहद्भानो धूमकेतो
जातवेदो विचर्षण इति ॥ ४४ ॥ आ० नि० ॥ सुब्रह्मण्याह्वाननिगदे
हरिवच्छब्दस्यानूहाधिकरणम् ॥ १५ ॥

अथेदमन्यदुदाह्रियते—

असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४२ ॥

अस्ति साद्यस्क. । तत्रेदं समामनन्ति । साण्डस्त्रिवत्सः सोमक्र-
यण इति । अस्ति तु प्रकृतावेकहायनी क्रयार्था । तत्रेदमाज्ञायते ।
इयं गौस्तया ते क्रीणामि तस्यै शृतं तस्यै शर. तस्यै दधि तस्यै म-
स्तु तस्या आतश्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै
वाजिनमिति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र सन्देहः । किं गोशब्द-
स्थाने ऊहं कृत्वाऽवशिष्टानां पदानामविकारः ? उत सर्वेषामूह इति ।
किं प्राप्तम् । गोपदार्थविशिष्टमेवोहवचनं स्यात् । तस्यै शृतमित्येव-
मादीनामविकारः, असंयोगाच्छ्रुतादिभिरर्थैः । तेषामेकहायन्याम्,
एकहायनीत्वादेव । न हि एकहायनी दुग्धे, तस्यामसमवेतं वदन्ति
एते । तस्मात् साण्डेऽपि अविकारेण प्रयोक्तव्या इति ॥ ४२ ॥ सि० ॥

कर्माभावादेवमिति चेत् ॥ ४३ ॥

इति चेद् एवं भवान्मन्यते, नैकहायन्यामेते समवेतान् अर्थान् अभिवदन्तीति । भवेदेतदेवं, यद्येकहायन्या इमे गुणा न भवेयुः, कालान्तरे तु तस्या उपपद्यन्ते, न तु साण्डस्य । भविष्यत्कालवचना अप्येते प्ररोचनार्था भवन्ति । तस्यै श्रुतं भविष्यति । तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्या इति ॥ ४३ ॥ आ० ॥

न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥

नैतदेवम् । अविकारेण प्रयोक्तव्या इति । असमवेतवचना ह्येते नैकहायन्या भवन्ति । एकहायनीत्वादेव । अथोच्यते, कालान्तरे भविष्यन्तीति । साण्डेऽपि कालान्तरे भवितुमर्हन्ति । साण्डादपि हि या धेनुर्जनिष्यते, सा धोक्ष्यते इति । तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्या इति ॥ ४४ ॥ आ० नि० ॥ तस्यै श्रुतमिति मन्त्रेऽनूहाधिकरणम् ॥ १५ ॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेष्वप्राप्ता

सारस्वती स्त्रीत्वात् ॥ ४५ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र पशवः समाप्ताः । आग्नेयः पशुरग्निष्टोमे आलब्धव्य ऐन्द्राग्न पशुरुक्थ्ये ऐन्द्रावृष्णिः । षाण्डशिनि सारस्वती मेषी अतिरात्रे इति । अस्ति तु अग्नीषोमीयेऽधिगुप्रैषः । उपनयत मेध्यादुर आशासाना मेधपनिभ्यां मेन्ध इति । तत्र सन्देहः । किं सारस्वत्यां मेध्यामधिगुवचनं कर्त्तव्यं, न ? इति । नन्व-ऽग्नीषोमीयार्थं तत्, चोदकेनेह प्राप्तमिति । अत्रोच्यते । सर्वेषां समानो विधिरिति कृत्वा चिन्ता ॥ किं तावत् प्राप्तम् । समानविधानेष्वेषु पशुषु अप्राप्ता सारस्वती मेषी अधिगुवचनम् । कुतः । लिङ्गविशेषनिर्देशात् । विशिष्टलिङ्गो हि अधिगुवचनेन निर्दिष्टः । प्रास्मा अग्नि भरता इति पुंशब्दः । स्त्रीत्वं चास्याः । न च पुंवचनं स्त्रियमभिवदितुमलं भवति शब्दः । तस्मादधिगुवचनम् । अप्राप्ता सारस्वती मेषीति ॥ ४५ ॥ सि० ॥

पश्वभिधानाद्वा तद्धि चोदनाभूतं पुंविषयं

पुनः पशुत्वम् ॥ ४६ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति । अप्राप्ता सारस्वती, अधिगुवचनमिति । तस्यामप्यधिगुवचनं स्यात् । कुतः । प्रकरणात् ।

समानं प्रकरणं सर्वेषां पशूनामिति कृत्वा चिन्त्यते । तेन सारस्वत्या अपि प्राप्नोतीति । लिङ्गविशेषादयुक्तं तस्यामिति यदुच्यते, तन्न । पश्वभिधानात् । अस्ति तत्र पशुत्वं सन्निहितम् । तदभिप्रेत्य, प्रास्मा अग्निं भरता पशव इति ब्रूयात् । तद्धि चोदनाभूतं, सर्वनामशब्दस्य पुंविषयत्वम् । तत् पशुशब्देनोच्यते । अस्ति च तद् मेष्याम् । तदभिप्रेत्य पशुशब्दसमानाधिकरणं सर्वनामशब्दं समुच्चारयिष्यति । एवं प्रकरणमनुग्रहीष्यते । तस्मात् प्राप्नुयात् सारस्वती अधिगुवचनमिति ॥ ४६ ॥ पूर्व० ॥

विशेषो वा तदर्थनिर्देशात् ॥ ४७ ॥

वाशब्द एतं पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, प्राप्नुयात् सारस्वती अधिगुवचनमिति । अयमन्य पक्षः । न प्राप्नुयादिति । कुतः । विशेषो वा तदर्थनिर्देशात् । पुमर्थं ह्येष शब्दो निर्देष्टुं शक्नोति । स्त्रीलिङ्गश्चायमर्थो मेषीति । स्त्रियं पुशब्दो न शक्नोत्यभिवदितुमिति प्रथम एव पक्षं संकीर्त्तितः । केवलं परपक्षस्यानवकलृप्तिर्वक्तव्यम् । ॥ ४७ ॥ उत्तरम् ॥

पशुत्वं चैकशब्दात् ॥ ४८ ॥

अथ यदुक्तं, पशुत्वाभिप्रायमेतद्वचनम् । एको हि शब्दः पशुत्वस्य च पशोश्च । तन प्रास्मै पशव इत्यभिसम्बन्धो भविष्यतीति । तत् परिहर्त्तव्यमिति ॥ ४८ ॥ आ० ॥

यथोक्तं वा सन्निधात् ॥ ४९ ॥

यथोक्तं स्यादधिगुवचनम् । अप्राप्ता सारस्वती । कुतः । पूर्वस्मादेव कारणालिङ्गविरोधादिति । यदुक्तं, पशुशब्दसमानाधिकरणः सर्वनामशब्दः प्रयोक्ष्यते इति । तन्न । कुतः । सन्निधानात् । सन्निहितवचनो हि सर्वनामशब्दः । उच्चरितमात्रो य पदार्थः शब्देन सन्निहितः, तेन सम्बद्ध्यते । अथ तस्मिन्नसति लिङ्गादिसर्वविशेषणविशिष्टे रूपेण सन्निहिते प्रयुज्यते । सन्निधाने न एकेन विशेषणेन विशिष्टां व्यक्तिमभिवदितुं शक्नोति । सन्निधानात्तत्रैकं सामान्यमाश्रीयते, नान्यत् किञ्चित् पशुत्वादि । तत्रोच्चार्यमाणे पशुशब्दे शब्देन व्यक्तेर्निष्कृष्टे पशुत्वे अस्मै पशव इति शक्यते सम्बन्धः कर्तुम् । अनुच्चार्यमाणे तु लिङ्गविशेषवचनः प्राप्नोति । तस्मादप्राप्ता

सारस्वती अधिगुवचनमिति कृत्वा चिन्तेयम् । अत्र प्रयोजनं न वक्तव्यम् । किमग्नीषोमीयार्थाः पशुधर्माः ? उत साधारणा इत्यस्मिन्नधिकरणे प्रयोजनाय विचारोऽयम् । यदि साधारणाः पशुधर्मास्ततः सारस्वती अधिगुवचनमप्राप्ता, अथाग्नीषोमीयधर्मा ततोऽस्याम अधिगुवचनमूहेन प्राप्यते । न च प्रयोजनस्य प्रयोजनं वक्तव्यम् ॥ ४९ ॥ ॥ आ० नि० ॥ सारस्वत्यां मेष्यामधिगुवचनाभावाऽधिकरणम् ॥ १६ ॥

आम्नातादन्यदधिकारे वचनाद्विकारः स्यात् ॥५०॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र यज्ञायज्ञीयं प्रकृत्य आमनन्ति- न गिरा गिरेति ब्रूयात्, यद्विरा गिरेति ब्रूयात्, आत्मानं तदुद्गातोद्विरेदैरं कृत्वोद्वेयमिति । तत्र संशयः । किम् इरापदं गिरापदं वा कर्त्तव्यम्, अथ वा इरापदमेव ? इति । किं प्राप्तम् । यत्र अधिकारे आम्नातादन्यदुच्यते, तद्विकारभूतं स्यात् । ज्योतिष्टोमाधिकारे आम्नाताद् गिरापदादन्यदुच्यते इरापदम् । तद् विशेषे उच्यमानं सामान्येन प्राप्तं गिरापदं बाधेत ॥ ५० ॥ सि० ॥

द्वैधं वा तुल्यहेतुत्वात् सामान्याद्विकल्पः स्यात् ॥५१॥

वाशब्द पक्षं व्यावर्त्तयति । न इरापदं नियम्येत । द्वैधं स्यात् । द्वौ प्रकारौ स्यातामित्यर्थः । कौ द्वौ प्रकारौ । इरापदवचनं, गिरापदवचनञ्च । तुल्यो हि हेतुः । गिरापदमाम्नातम् । तद्वत्ता साम्ना ज्योतिष्टोमः साधयितव्य इत्येतदप्यवगम्यते । इरापदेन साधयितव्यमित्येतदपि । समानार्थं चैते द्वे पदे । एकमपि स्तुत्यर्थमपरमपि । तस्माद् विकल्पः स्यात् । इरापदं गिरापदं वेति ॥ ५१ ॥ पूर्व० ॥

उपदेशाच्च साम्नः ॥ ५२ ॥

अत्राह । नैतयोस्तुल्यता विद्यते । गिरापदे सामान्नमात्रं, न कर्त्तव्यता विधीयते । इरापदे तु कर्त्तव्यता विधीयते । तन्न । कुतः । उपदेशात् साम्नः । उपदिश्यते हि साम । यज्ञायज्ञीयेन स्तुवन्तीति । गिरापदवच्च यज्ञायज्ञीयम् । तस्मिन्नुपदिश्यमाने गिरापदमप्युपदिष्टं भवति । तस्माद्विकल्प इति ॥ ५२ ॥ युक्तिः ॥

नियमो वा श्रुतिविशेषादितरत् साप्तदश्यवत् ॥ ५३ ॥

नियमो वा स्याद् इरापदस्य । कुतः । श्रुतिविशेषात् । श्रुति-

विशेषेण इरापदमुपदिष्टम् । ऐरं कृत्वेति । सामान्येन गिरापदम् । तत्कथं साम्न उच्यते ? । गिरापदस्य पाठमात्रं, न कर्त्तव्यता । न त्वन्यथा साम कृतं भवतीत्यर्थापत्त्या गिरापदस्य कर्त्तव्यता कल्प्यते । इरापदस्य पुनः श्रुत्यैव कर्त्तव्यता । तेन साम्न सिद्धे नास्त्य-
ऽर्थापत्तिर्गिरापदस्य । अथ यः सामान्येनोपदिष्टस्तस्य को विषयः । तदुच्यते । इतरत् साप्तदश्यवदिति । गिरापदमुपदिश्यते । तद्यथा साप्तदश्यं, तथा स्यात् । विकृतिषु साप्तदश्यं निविशते । इतरदपि विकृतीरभिनिवेश्टुमर्हतीति ॥ ५३ ॥ उत्तरम् ॥ यज्ञायज्ञीये गिरा-
शब्दस्य स्थाने इरापदस्यैव कर्त्तव्यताधिकरणम् ॥ १७ ॥

अप्रगाणाच्छब्दान्यत्वे तथाभूतोपदेशः स्यात् ॥५४॥

ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीयं प्रकृत्य आमनन्ति । न गिरा गिरेति ब्रूयात्, यद्गिरा गिरेति ब्रूयात् । आत्मानमेव तदुद्गाता उद्गिरेदैरं कृत्वोद्गोयमिति । ज्योतिष्टोमे गिरापदस्य स्थाने इरापदं कर्त्तव्यमिति समधिगतम् । इदानीमिदं सन्दिह्यम् । किं प्रगीतमिरापदं कर्त्तव्यम्, उत अप्रगीतमिति । किं प्राप्तम् । गिरापदादन्यस्मिन् शब्दे श्रूयमाणे ब्रूमः । अप्रगीतमिरापदं कर्त्तव्यम् । कुत । अप्रगाणात् । न हि तद् अप्रगीतमुपदिश्यते । सर्वं हि यद् यथाभूतमुपदिश्यते, तत् तथाभूतमुपयोक्तव्यम् ॥ ननु नैव तद् अप्रगीतमुच्चार्यते । तद्धित-
शब्देन अयं निर्देशः क्रियते । तेन स्वरविशेषः कश्चिन्निर्दिष्टो भवति । अत्रोच्यते । यद्यपि चास्ति स्वरविशेषः । अन्ये तु गीतिविकारा आर्हभावादयो न निर्दिश्यन्ते । अविकृतात् तद्धित उत्पादितः । तस्माद् अविकृतं प्रयोक्तव्यम् । अथोच्यते । तद्भूतनिर्देशोऽविवक्षित इति । उच्यते । अविवक्षायां न किञ्चित् । विवक्षायान्तु निर्देश एव कारणम् । तस्मादप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति ॥ ५४ ॥ पूर्वम् ॥

यत्स्थाने वा तद्गीतिः स्यात् पदान्यत्वप्रधान-
त्वात् ॥ ५५ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । यस्य पदस्य स्थाने इरापदं प्रयुज्यते, तस्य पदस्य या गीति सा इरापदे स्यात् । कुतः । पदान्यत्वप्रधानत्वात् । पदान्यत्वप्रधानं हीदं वाक्यम् । गिरापदस्य स्थाने इरापदं भवतीति । नाप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति । अन्या हि वचनव्यक्ति-

इरापदस्य विशेषे विधीयमाने, अन्या इरापदे । एवं हि श्रूयते । इरापदस्य विकारं कृत्वोद्गेयमिति । तत्रानेन प्रकारेण इरापदं विधीयते, नान्यं प्रगानादिरापदस्य विकारं ब्रूयात् । न गिरापदस्येत्येतत् तद्धितेनोच्यते । नाप्रगीतस्य इरापदस्य विकारस्तद्धितशब्देनाध्यवसीयते । पश्चात्तद्धितार्थो विकारं ब्रूयादिति असावनूद्यते एव । य प्रकृत्यर्थ इरापदस्येति, स विधीयते । तेन पदान्यत्वपरमेतद्वचनं, न गीत्यनन्वयपरम् । गीतिर्हि विकारः सामान्यान्निर्दिश्यते ॥ ५५ ॥ सि० ॥

गानसंयोगाच्च ॥ ५६ ॥

गानसंयोगो भवति, उद्गेयमा इरा चा दाक्षासा इति इरागानं दर्शयति ॥ ५६ ॥ युक्ति ॥

वचनमिति चेत् ॥ ५७ ॥

इति चेत् पश्यसि, गानदर्शनमेतद्वचतीति । नैवं, वचनं भविष्यति, उद्गेयमा इरा चा दाक्षासा इति ॥ ५७ ॥ आ० ॥

न तत्प्रधानत्वात् ॥ ५८ ॥

नैतदेवम् । तत्प्रधानं हीदं वाक्यम् । किम्प्रधानम् । इरापदप्रधानम् । निर्देशात् । न गीतिप्रधानम् । अनिर्देशादित्युक्तम् । तथा इरापदस्यार्थवादो भवति, न गीते । इरामहं यजमानं ददानि इतिपदस्य चायमर्थवादो, न गीतेः । तस्मात् प्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति ॥ किं भवति प्रयोजनं चिन्तायाः, नात्र कश्चिद्विशेषः ? अन्यस्मिन्नेतत्सदृशे प्रयोजनमस्ति, न प्रप्रेति ब्रूयात्, प्रप्रीति ब्रूयात् । यदि पूर्वः पक्षः, प्रप्रपदं वा वक्तव्यम् । प्रप्रीपदं वा । यदि सिद्धान्तः, प्रप्रीपदमेव वक्तव्यमिति ॥ ५८ ॥ आ० नि० ॥ इरापदस्य प्रगीतताधिकरणम् ॥ १८ ॥ इति श्रीभट्टशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये नवमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ९ ॥ १ ॥

अथ नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ९ ॥ २ ॥

सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥

सन्ति सामानि, रथन्तरं बृहद् वैरूपं वैराजं शाक्रं रैवतमिति अभित्वा शूर नो नुम इत्येवमादिषु । तत्रैषोऽर्थः सन्दिह्यते । किं प्रगीता एते मन्त्राः सामानि, उत गीतय सामानीति । ननु सिद्धं,

गीतिषु सामाख्येति । उच्यते । तत्र द्वितीयेऽध्याये मन्त्रगते भावशब्दे चोदकत्वं प्रति विचार्यमाणे मन्त्राभावाशङ्कायां मन्त्रसद्भावोपपादनाय, तच्चोदकेषु मन्त्राख्या इति कृते लक्षणं, अहे बुद्धिय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रयीविदा विदुः, ऋचो यजूंषि सामानीति ऋगादीनां विभागाय प्रसक्तानुप्रसक्तं लक्षणं गीतिषु सामाख्या इत्युक्तम् । तत्र यदि प्रगीतो मन्त्रः साम, यदि वा गीतिमात्रम् । उभयथापि ऋग्यजुषाभ्यामन्यत्सामेति सिद्धे विभागे न विवेकाय प्रयत्नः । प्रयोजनाभावात् । इह तु प्रगीते मन्त्रेऽन्यत् कर्म, गीतिमात्रेऽन्यदिति विवेकाय प्रयत्यते ॥

आह । नन्वेतदपि सिद्धं, गानकर्मणो वाचकः सामशब्द इति । उच्यते । तदेव पुनरभिधीयते, स्मरणाय, उत्तरमधिकरणं चिन्तयितुम् ॥ गीतिः सामेति स्थिते इदं चिन्त्यते । गीतिषु ऋच प्रधानभूताः ? उत, गुणभूता इति । आह । नैव स्मरणाय पूर्वपक्षोद्धरणम् । न हि मन्त्राः सामानीत्येषोऽर्थः स्मर्त्तव्यः । अत्रोच्यते । पूर्वपक्षेऽपि सिद्धान्तस्मरणार्थमेवोपादीयते । यत् प्रगीतं मन्त्रवाक्यं तत्सामेत्येवं पूर्वपक्षं कृत्वा गीतिमात्रं सामेति स्थापितम् । तस्मिन् स्थिते अयमुत्तरो विचारः कर्त्तव्यः । गीतिषु किम् ऋचः प्रधानभूताः, उत गुणभूता इति ॥ किं प्राप्तम् । एके मन्यन्ते, प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेति । कुतः । स्मृत्युपदेशाभ्याम् । एवं हि स्मरन्ति । प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेति । तत्रभवन्तश्छान्दसा । एवञ्चोपदिशन्ति शिष्येभ्यः । आह । ननु यदेव स्मरन्ति, तदेवोपदिशन्ति । नैवं सति उपदेशो हेत्वन्तरमिति । उच्यते । बाढम् । अन्यथा तर्हि उपदेशं वर्णयामः । अयमुपदेशः । अहे बुद्धिय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रयीविदा विदुः, ऋचो यजूंषि सामानीति । मन्त्रप्रकारः कश्चित् सामानीति मन्त्रोपदेशो भवति । तस्मादुपदेशान्मन्त्राः सामानीत्यवगच्छामः ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥

तस्यैतस्य पक्षस्योक्तो दोषः सप्तमे । ऋचः प्रदेशो नोपपद्यते कवतीषु रथन्तरं गायतीति । देशलक्षणा धर्मलक्षणा वा प्राप्नोतीति । तस्माद्गीतयः सामानि, न प्रगीतानि मन्त्रवाक्यानीति ॥ २ ॥ सिद्धान्तः ॥ गीतीनां सामनामनाधिकरणम् ॥ १ ॥

एवं वा—

सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥

इदं सन्दिह्यते, षोऽयम् ऊहो नाम, कया नश्चित्र आभुवो वा इति । किमयमप्यार्षो नित्यः, उत, चिन्तयित्वा-प्रगीत ? । किं प्राप्तम् । एतानि ऊहसामानि मन्त्रभूतानि आर्षाणि नित्यानीति एकेमन्यन्ते । कुतः । स्मृत्युपदेशाभ्याम् । एवं हि स्मरन्ति । मन्त्रभूतानि आर्षाणि नित्यानीति । उपदिशन्ति च, एवंविधमेव शिष्येभ्यः ॥ आह । ननु यदेव स्मरन्ति, तदेवोपदिशन्ति । बाढम् । अयमन्य उपदेशो वर्ण्यते, ऊहश्चिकीर्षित इति ब्राह्मणमुपदिशन्ति । चिकीर्षित इति च इष्ट उच्यते । इच्छायां हि सन् विधीयते । यदि चायम् अपुरुष-बुद्धिपूर्वको वेदतुल्यः, तत इष्टः । अथ पुरुषप्रणीतस्ततो न प्रमाणम् । यज्ञे चाचिकीर्षितो न प्रयोक्तव्यः । चिकीर्षित इति च शब्दो भवति । तस्मान्नित्य ऊह इति ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥

तदेतदुक्तदोषं भवद्वचनम् । भवतैव हेतुं वर्णयता अस्योक्तो दोषः । ऊहश्चिकीर्षित इति । ऊहश्चिकीर्षित इत्यनित्ये एतद्वचति । यदुक्तम्, इष्टे चिकीर्षितशब्दो भवति । इच्छायां हि सन् विधीयते इति । उच्यते । सत्यम् । इष्टं कर्तुं यद्धि क्रियते, तत् कर्तुमिष्टं भवतीति । तस्माद् अनित्य ऊहः । यदुक्तं, स्मृतेर्नित्यतेति । नैषा स्मृतिः प्रमाणम् । दृष्टमूला ह्येषा । भवति हि वचनम् । कवतीषु रथन्तरं गायतीति । तस्माद् अतिदेशवचनान्न्यायेनैवं गातव्यमिति वाचनिकं प्रथमं विज्ञानम् । तत एषा स्मृतिः । तस्मादप्रमाणं, कृत्रिम ऊह इति । किं भवति प्रयोजनम् । न्यायविरुद्धमपि प्रमाणम् । यथापूर्वः पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, न्यायविरुद्धमप्रमाणम् ॥ २ ॥ सिद्धान्तः ॥ ऊहग्रन्थस्य पौरुषेयताधिकरणम् ॥ १ ॥

कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ ३ ॥

तान्येवोदाहरणानि । तेष्वयमर्थः समधिगतः । गीतिः सामशब्देन उच्यते इति । तत इदमिदानीं सन्दिह्यते । किं सा गीतिः, ऋचः प्रति प्रधानभूता ? उत गुणभूतेति । ननु सिद्धं— संस्कारकर्मणः सामशब्दो वाचक इति, अपि तु कर्मशब्दः स्यात् भावोऽर्थः प्रसिद्ध-ग्रहणत्वाद् इति । उच्यते । सत्यमाक्षेपेण प्रवर्त्तते । स एव निर्णयो

भविष्यति । किं प्राप्तम् । तेनैवाधिकरणेन संस्कारकमेति ॥ तथा प्राप्ते ब्रूम । प्रधानकर्म वा सामशब्देनोच्यते इति । किं कारणम् । प्रधानविधिलक्षणं हि अत्रास्ति द्वितीया विभक्तिः— रथन्तरं गायतीति । तस्मात् प्रधानकमेति । अपिच । कर्मकाले गानं भवति । तद् यदि द्रव्यसंस्कारार्थं, संस्कृतं द्रव्यमदृष्टेन संस्कारेण, न कर्मकाले पुनः संस्कर्तुं शक्यम् । न हि स्निग्धस्य स्नेहनं शक्यं कर्तुं, पिष्टस्य वा पेषणम् । स एषोऽग्नीनामिवाभ्युपगन्तव्यः । अकर्मकाले क्रियमाणः संस्कारो भवतीति । अस्मत्पक्षे पुनः प्रधानकर्म फलाय भविष्यति । तत्राविप्रतिषिद्धमकर्मकाले गानम् ॥ अपिच, श्रावण्यां पौर्णमास्यां व्रतान्युपाकृत्य, अर्द्धपञ्चमान् मासान् स्वाध्यायमधीयीतेति । तदेषां फलाय भविष्यति । इतरथा पुरुषाणामुपदिश्यमानं कर्मणां कल्पयेत् । तस्मादपि प्रधानकमेति ॥ ३ ॥ पूर्व० ॥

तादृग्द्रव्यं वचनात् पाकयज्ञवत् ॥ ४ ॥

आह । प्रधानकमेत्युच्यते । न चैतत् प्रधानकर्म । न हीदं फलदम् । फलकल्पनायां चाश्रुतं कल्पयेत् । तेन यागं प्रति गुणभूतम् । यदि न गुणभूतं, किमस्य द्रव्यम्, यत् प्रति प्रधानभूतमेतत् ? । तदुच्यते । ऋग्द्रव्यम् । ऋग् अस्य द्रव्यस्थानीया । यथाऽन्यस्य कर्मणो द्रव्यं साधकम्, एवमस्य ऋक् साधिका । तस्माद् ऋचं प्रति प्रधानभूतमेतत् । भूतं हि भव्यायोपदिश्यते । कथं पुनरेतद् ऋग्द्रव्यम् । वचनात् । वचनमिदं भवति । ऋचि साम गायतीति । यथा पाकयज्ञेषु तत्तद्वाचनिकं द्रव्यं भवति, लाजाः, धानाः, तण्डुलाः आज्यामिति । एवमिहापि ऋग् द्रव्यम् । वचनादिति ॥४॥ आ०नि० ॥

तत्राविप्रतिषिद्धो द्रव्यान्तरे व्यतिरेकः प्रदेशश्च ॥ ५ ॥

आह । या ऋगस्य वचनेनोच्यते, तद् द्रव्यमेतद् भवति । कथं द्रव्यव्यतिरेके सति द्रव्यान्तरे प्रदेशे च तदिदं साम ? इति । अत्रोच्यते । अविप्रतिषिद्धमेतत् । गीतिमात्रं हि सामेति । द्रव्यमस्य निर्वर्त्तकं वाचनिकम् । तत् सामान्यविहितं, विशेषविहितेन द्रव्यान्तरेण बाध्यते । यदत्र द्रव्यव्यतिरिक्तं गीतिमात्रं, तदेव बृहद्वा रथन्तरं वेति न दोषो भवति । तस्मात् प्रधानकर्म सामेति ॥ ५ ॥ युक्तिः ॥

शब्दार्थत्वात् नैवं स्यात् ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवं भवितुमर्हति, प्रधानकर्म सामेति । गुणकर्म स्यात् । कुतः । शब्दार्थत्वात् । शब्दस्योपकारकं साम प्रत्यक्षमुपलभ्यते । साम्निक्रियमाणे ऋगक्षराणि उच्चार्यन्ते । तस्मिन् सति नादृष्टं कल्पनीयम् ॥ ६ ॥ सि० ॥

परार्थत्वाच्च शब्दानाम् ॥ ७ ॥

परार्थाश्च शब्दाः स्तुत्यर्थाः । स्तुतिर्हि चोदिता, आज्यं स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते इति साम्नः ऋगक्षरैरुच्चार्यमाणैः प्रत्यक्षा अवगम्यते । ततः स्तुत्यर्थाया ऋचः सत्याः सामार्थता परिकल्प्येत । कल्पनायाश्च प्रमाणं नास्ति । तस्मादपि साम गुणभूतमिति ॥ ७ ॥

असम्बन्धश्च कर्मणा शब्दयोः पृथगर्थत्वात् ॥ ८ ॥

इतश्च गुणभूतं साम । कुतः । असम्बन्धश्च साम्नः स्तोत्रेण स्यात् । तस्य प्रधानभावेन स्तुतिः साम्न उपदिश्येत, न सामस्तुतेः । तत्र बृहत् पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवतीति वचनं बाध्येत । रथन्तरगुणकं पृष्ठं भवतीत्येतदेवमुपदिश्यते । तद् ऋगर्थं साम्नमवकल्पते । प्रत्यक्षं हि तदा पृष्ठस्योपकारं साम करोति । यदस्य वाचकं प्रकाशयति शब्दं, तद् रथन्तरपृष्ठशब्दयोः सामानाधिकरण्यादेकार्थत्वे शक्यं विज्ञातुम् । पृथगर्थत्वे तु असम्बन्धः स्यात् । तस्माद् ऋचः साम गुणभूतमिति ॥ ८ ॥ युक्तिः ॥

संस्कारश्चाप्रकरणेऽग्निवत् स्यात् प्रयुक्तत्वात् ॥ ९ ॥

अथ यदुक्तं, कर्मकाले गानम् ऋचः संस्कारकमग्न्याधानमिव कल्प्येत । प्रयुक्तत्वादिति । तत् परिहर्त्तव्यम् ॥ ९ ॥ आ० ॥

अकार्यत्वाच्च शब्दानामप्रयोगः प्रतीयेत ॥ १० ॥

यदि हि अकर्मकाले गानं कृतं, कर्मकालं यावत् तिष्ठेद् न विनश्येत् । ततः पुनरप्रयोगः प्रतीयेत । यदि वा पुनर्न शक्येत कर्मकाले गानं कर्त्तुं, तथाप्यप्रयोगः स्यात् । शक्यन्ते तु प्रगीताः शब्दाः पुनः प्रयोक्तुम् । तस्मादकर्मकाले प्रयुक्ता असाधका इति कर्मकाले प्रयुज्येरन् । तस्मान्न दोषो भविष्यतीति ॥ १० ॥ आ० नि० ॥

आश्रितत्वाच्च ॥ ११ ॥

अपिच कर्मकालाश्रितं गानं दर्शयति । औदुम्बरीं स्पृष्ट्वानपाश्रित उद्गातोद्गायेदिति । सदस्यौदुम्बरी मध्यमा स्थूणा भवति ।

तां स्पृष्ट्वा इति ब्रुवन् सदसि गानं दर्शयति । तस्मान्न अकर्मकाल-
मग्न्याधानवत् कल्पयितव्यमिति ॥ ११ ॥ युक्तिः ॥

प्रयुज्यत इति चेत् ॥ १२ ॥

अथ यदुक्तम्, अर्द्धपञ्चमान्मासान् अध्ययनं प्रयुज्यते, तत्
फलाय भविष्यतीति । तत् परिहर्तव्यम् ॥ १२ ॥ आ० ॥

ग्रहणार्थं प्रयुज्येत ॥ १३ ॥

न हि फलाय भवितुमर्हति । तथाहि अदृष्टं कल्पयेत् । दृश्यतेऽत्र
प्रयोजनम् । यत्तावदुपाध्यायः शिष्यसन्निधावधीते, तद् ग्रहणार्थम् ।
यच्छिष्यस्तद् धारणार्थम् । ग्रहणधारणे प्रयोगार्थं भूमिरथिकवत्,
शुष्केष्टिवद्वा । तद् यथा, भूमिरथिको भूमौ रथमालिख्य शिक्षां
करोति, संग्रामे प्राशुभावो भवितेति । यथा च छात्र शुष्केष्टीः प्रयु-
ङ्क्ते, प्रयोगे प्राशुकर्मा भविताऽस्मीति । एवमेतद् द्रष्टव्यम् । तस्माद्
दृष्टे सति नादृष्टायाध्ययनम् । तस्मात् संस्कारकर्म सामेति ॥ १३ ॥
आ० नि० ॥ साम्न ऋक्संस्कारकर्मताधिकरणम् ॥ २ ॥

तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे सामान्नायते । तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्री-
यमिति । अत्रायमर्थः सांशयिकः । किं तिसृषु ऋशु व्यासज्ज्य गानं
कर्त्तव्यम् ? उत प्रतिऋचं, समाप्तं गानं कर्त्तव्यमिति । किं प्राप्तम् ।
व्यासज्ज्येति । कुत । श्रुतिनिर्देशात् । एवं श्रूयते । एकं साम तृचे
क्रियते इति । साम्नि क्रियमाणे, निर्वृत्तौ गुणभूता त्रिसंख्या ऋग्-
गता श्रूयते । तत्र यद्येकस्यामृचि उपक्रम्य तस्याश्चैतत् परिसमा-
पयेयुः, न त्रिसंख्यया साधनमस्य क्रियमाणस्य परिच्छिन्नु । एक-
संख्यापरिच्छिन्नं क्रियमाणं स्यात् । तत्र श्रुतिर्बाध्येत । तद् यथा,
अयं घटस्त्रिषु नागदन्तकेषु स्थाप्यतामित्युक्ते व्यासज्ज्य स्थाप्यते,
न पर्यायण । एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥ ननु पर्यायेऽप्येवञ्जातीयकः
शब्दो भवति । यथा, त्रिषु कुलेषु देवदत्तो भुङ्क्ते इत्युक्ते न यौगपद्य-
मवगम्यते । पर्यायेणापि भुञ्जाने भवत्येष वादः । एवमिहापि पर्या-
येण प्राप्नोतीति । अत्रोच्यते । न तत्र त्रिसंख्या भुजिं प्रत्युपदिश्यते,
येनैतदेवं भवति । तत्र कुलशब्देन सम्बद्ध्यते । त्रिषु कुलेषु, न द्वयो-
रेकस्मिन् वेति । यदा भुजिनिर्वृत्तिं प्रत्युपदिश्यते, तदा यौगपद्येनैव

भोजयितव्यः । इह तु त्रिसङ्ख्या क्रियते इत्यनेन सम्बद्ध्यते । एवं सति क्रियायां त्रिसङ्ख्या विहिता भवति । तत्र स्वपदगतस्य किञ्चिद्विधायकेन विहितं भवति । इतरथा ऋच सङ्ख्यायाश्च सम्बन्धस्य पदान्तरगतेन शब्देन भावनोच्येत । तथा, अर्थविप्रकर्षं स्यात् । तस्मात् सामनिर्वृत्तिं प्रति त्रिसङ्ख्या उच्यते ॥ आह । ननु त्रिसङ्ख्या ऋक्शब्देनैवात्र सम्बद्ध्यते । अन्यथा अस्ति सामर्थ्यं समास एव न स्यादिति । अत्रोच्यते । न ब्रूमो न सम्बद्ध्यते इति । सम्बद्ध्यते एव । समासश्च भवति । स तु समासशब्दः सामनिर्वृत्तावुपयुज्यते इति । तत्र त्रिशब्दस्य ऋक्शब्दस्य चार्थो निर्वृत्तावुपदिष्टो भवति । साम निर्वर्तयितव्यम् । एवं तास्तिस्त्र ऋचो भवन्ति, न न्यूना इति । इतरस्मिन् पक्षेऽभ्यासस्त्रिसङ्ख्याया सम्बद्ध्येत । तत्र साम क्रियते इति लक्षणा स्यात् । अभ्यासनिर्वृत्तौ सामनिर्वृत्तिशब्दो भवेत् । तस्माद् व्यासज्ज्य गानं कर्त्तव्यम् ॥ १४ ॥ पूर्वम् ॥

शब्दार्थत्वाद्विकारस्य ॥ १५ ॥

इतश्च पश्याम । तृचे व्यासज्ज्य साम गातव्यमिति । कुतः । शब्दार्थोऽयं सामसंज्ञको विकारः । ऋचो गुणभूत इत्यर्थः । स यदि व्यासज्ज्य क्रियते, बहून्यक्षराणि अविकृतानि भवन्ति । तत्रायं चोदकोऽनुग्रहीष्यते । तस्माद् व्यासज्ज्य गातव्यम् ॥ १५ ॥

दर्शयति च ॥ १६ ॥

ऋक्सामौ वाव मिथुनीसम्भवावेति । सोऽब्रवीन् वै त्वं ममालमसि जायार्थं वेदो मम महिमेति । ते द्वे भूत्वोचतु । सोऽब्रवीत् । न युत्रां ममालं स्वो जायार्थं वेदो मम महिमेति तास्तिस्त्रो भूत्वोचु । मिथुनीसम्भवामेति । सोऽब्रवीत् सम्भवामेति । तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति । नैका स्तोत्रीया साम्नः सम्भवति । नापि द्वे तिस्रः सम्भवन्तीति व्यासज्ज्य गानं दर्शयति ॥ १६ ॥ युक्तिः ॥

वाक्यानां तु विभक्तत्वात् प्रतिशब्दं समाप्तिः

स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । वाक्यानि विभक्तानि त्रीणि एतानि । यास्तिस्त्र ऋचस्तत्रैकैका ऋक् कृत्स्नेन पदग्रामेण काञ्चित् स्तुतिमभिनिर्वर्त्तयति, न ऋगन्तरेण सह कञ्चिदर्थं संस्तौति । तत्र साम,

ऋचं संस्तवमभिनिर्वर्त्तयन्त्या गुणभावं गच्छत् साहाय्यं करोति । तत्र यदि व्यासज्ज्य गीयेत, न ऋचः स्तुतिमभिनिर्वर्त्तयन्त्याः साम उपकारकं स्यात् । न हि सामावयव. साम भवतीति । न च ऋक्-समुदायेन कश्चिदर्थः स्तूयते, यत्र सामसम्बद्धा स्तुतिं कुर्यात् । ऋक् स्तुतिं करोति, सा न सामसम्बद्धा । य ऋक्समुदायः साम-सम्बद्धः स स्तुतिं न करोति । तत्र प्रत्यृचं साम्नि परिसमाप्ते क्रियमाणे सामवता शब्देन स्तुतिः कृता भवति । सामसंस्कारस्य स्तुति-भावनार्थत्वात् प्रत्यृचं परिसमाप्तं गानं कर्त्तव्यमिति ॥ १७ ॥ सि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १८ ॥

अन्यार्थमपि वाक्यमेतमर्थं दर्शयति । अष्टाक्षरेण प्रथमायामृचि प्रस्तौति द्व्यक्षरेणोत्तरयोरिति प्रस्तावे भेदं दर्शयति । तथाच, एका वा अस्योत्तमा स्तोत्रीया तामुद्गृह्योद्गायेदिति उद्गीथभेदं दर्शयति । तस्मादपि प्रत्यृचं गानं कर्त्तव्यमिति ॥ अर्धर्चप्रगीतेष्वपि ऋच्येव गानं कर्त्तव्यम् । अपरिपूर्णं तद्वाक्यं अर्धर्चं भवति । ऋचि तु परि-पूर्यत इति । पादप्रगीतेषु पाद एव गानं कर्त्तव्यमिति । पाद एव हि तत्परिपूर्णं वाक्यम् । यथा, गोष्ठे वासिष्ठ इति । एवं यावति परिपूर्णं वाक्यं, तावति साम परिसमापयितव्यम् । क्वचित् पादेऽपि पूर्णं वाक्यम् ऋच्यपि क्वचिद्वर्धर्चंऽपि परिपूर्णम् । यत्र यथा परिपूर्णं, तत्र तथा गातव्यमिति ॥ १८ ॥

अनवानोपदेशश्च तद्वत् ॥ १९ ॥

अनवानोपदेशश्च तद्वद् युक्तो भविष्यति । यथाऽस्माभिर्न्याय उपदिष्टः । अनवानं गायतीति । शक्यते अनवानं, प्रत्यृचं परिसमाप-यितुम् । न तु तिसृषु व्यासज्ज्य शक्यते ॥ अपि च स्वाध्यायकाले प्रत्यृचं गानं परिसमापितं, स्वाध्यायकाले चाभ्यासः, प्रयोगकाले कथं प्राशुता स्यादिति । तद्यदि प्रयोगकाले प्रत्यृचं गानं कर्त्तव्यं, ततः स्वाध्यायकाले तदभ्यासो युक्तः । तस्मादपि प्रत्यृचं गेय-मिति ॥ १९ ॥ युक्तिः ॥

अभ्यासेनेतरा श्रुतिः ॥ २० ॥

अथ यदुक्तं, तस्मादेकं साम तृचे क्रियते इति । तासु अभ्यासेन इतरा श्रुतिर्द्रष्टव्या । पर्यायेणेत्यर्थः । न ह्यत्र ऋक् सामनिर्वर्त्यर्थमु-

पादीयते । तस्माद् न शक्यमिदं वक्तुम् । सामनिर्वृत्तिसाधनीभूता-
मृचं त्रिशब्दः परिच्छेत्स्यतीति । साम स्तोत्रस्य गुणभूतं निर्दिश्य-
ते । रथन्तरं पृष्ठं भवति, बृहत् पृष्ठं भवतीत्येवमादि । तत्र प्रत्यृचं
न्यायेन गानं प्राप्तं, न सामनिर्वृत्त्या संख्या सम्बद्ध्यते । किं तर्हि ।
ऋग्भिः । तत्रान्यथा नावकल्पते इति अभ्यासो लक्ष्यते । तिसृष्वभ्य-
सितव्यं सामेति । यथा, त्रिषु कुलेषु देवदत्तो भोजयितव्य इति ।
यदा त्रिसंख्या कुलैः सम्बद्ध्यते, तदाऽभ्यासो लक्ष्यते । एवमिहापि
द्रष्टव्यम् । तस्मात् प्रत्यृचं परिसमाप्तं गानं कर्त्तव्यमिति ॥ २० ॥
आ० नि० ॥ तृचे प्रत्यृचं कृत्स्नसाम्न समापनाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २१ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रैतत्
सामन्नायते । तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति । तत्रैतत्
समधिगतम् । प्रत्यृचं परिसमाप्तं गेयमिति । इदमन्यत् सांशयिकम् ।
समासु विषमासु वा गेयम् ? उत समास्वेवेति । किं तावन्नः प्रति-
भाति । नियामकस्य शास्त्रस्याभावादनियम इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ।
समास्वेव गेयं, न नानाच्छन्दस्कास्विंति । किमेवं भविष्यति । गीतेः
संशर-विलेशौ न भविष्यतः । यदि न्यूनच्छन्दस्का ऋच उपादास्या-
महे, गीति संश्रुणीयाम । अथ अधिकच्छन्दस्काः, ततो गीतिं विले-
शयाम । उभयथा चार्षे बाधेमहि । समासु तु उपादीयमानासु न
किञ्चिद् दुष्यति । तस्मात् समासु गानं कर्त्तव्यमिति । अपिच त्रि-
शब्दोपचारः समासु युक्तो भविष्यति । समाने हि कस्मिंश्चिदाश्रीय-
माणे सङ्ख्याव्यवहारो भवति ॥ २१ ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

लिङ्गं खल्वप्यस्मिन्नर्थे पश्यामः । स्थाल्यां सक्तवधीयते सम्भ-
वतीत्याहुः, यद् बृहद् गायत्रीषु क्रियते ऋक्त्वेनान्तरुजतीति, न
चास्यां सम्भवतीति विच्छन्दस्कासु दोषं ब्रुवन् समानच्छन्दस्कासु गानं
दर्शयति ॥ २२ ॥ युक्तिः ॥ समास्वेव तिसृषु ऋक्षु गानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात् प्रतीयेत ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमे सामानन्ति । रथन्तरमुत्तरयोर्गायति, बृहदुत्तरयो-
र्गायति, कवतीषु रथन्तरं गायति, यद्योन्यां गायति, तदुत्तरयो-

गायतीति । तत्रैतत् समधिगतम् । समासु गेयमिति । अथेदानीमिदं
संदिह्यते । किं योन्युत्तरयोर्वा, उत्तराग्रन्थसमधीतयोर्वा गेयम् ?
उतोत्तराग्रन्थसमधीते एव उपादातव्ये इति । किं प्राप्तम् । नियम-
कारिणः शास्त्रस्याभावादनियम इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । नैमित्तिकं
तूत्तरात्वमुत्तराग्रन्थसमधीतासूपपद्यते इति । कुत । समाख्यानात् ।
प्रकृतत्वाच्चोत्तराग्रन्थसमधीतानाम् ॥ आह । द्वाभ्यामपि समाख्याप्र-
करणाभ्यां वाक्यं बलीयस्तस्मादनियम एव प्राप्नोति । अत्रोच्यते । सर्वे
हि सम्बन्धिशब्दाः पदान्तरमनपेक्षमाणा न कश्चिदप्यर्थमाहुः । त-
स्मादपेक्षितं पदान्तरं, तत् प्रकृतं सन्निहितं वा । इतरथा अपरिपूर्णार्थं
वाक्यमनभिधायकमेव कस्यचिदर्थस्य स्यात् । संज्ञासंज्ञिग्रहणे न पुन
पदान्तरमपेक्षते । श्रुत्यैव परिपूर्णार्थो गृह्यते । तस्मान्न सम्बन्धि-
शब्दोऽध्यवसानीयः । उत्तरासंज्ञैवोपादातव्येति । न हि संज्ञासु
गृह्यमाणासु पदान्तरानन्तर्यमपेक्षितव्यं भवति ॥ २३ ॥ सि० ॥

ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥

तास्वेव चोत्तराग्रन्थसमधीतासु साम अभ्यसितव्यम् । एवमे-
कार्थता तृचशब्दस्य भविष्यति । एकं कश्चित् सामान्यविशेषमाश्रि-
त्य तृचशब्दमुपचरन्ति । एतदेवमुक्तम् । यद्विशेषे कस्मिंश्चित् सं-
ख्या भवति, इतरथा हि सर्वत्र सर्वसंख्या भवेयुः । तथाहि संव्य-
वहाराभावः स्यात् । तस्मात् समानच्छन्दस्कासु समानदेवताकासु
च तृचशब्दोपचारादुत्तराग्रन्थसमधीता एव ग्रहीतव्या इति ॥ २४ ॥
युक्तिः ॥ उत्तरयोर्गायतीत्यत्र उत्तराग्रन्थसमधीतयोरेव ऋचोर्ग्रहणा-
ऽधिकरणम् ॥ ५ ॥ प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

एवं वा—

तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २५ ॥

अस्ति द्वादशाहः, द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति । तत्र
चतुर्थेऽहनि त्रैशोकं नाम साम अतिजगत्यामुत्पन्नम् । अतिजगती,
विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरं सज्जुस्ततश्चुरिन्द्रञ्जनुश्च राजसे ।
क्रत्वा वरिस्थं वरामुरीमुतोग्रमोजिष्ठं तवसं तरस्विनम् । उत्तरे द्वे
बृहत्यौ । तयोः पूर्वा, नेमिं नमन्ति चक्षसा मेषं विप्रा अभिस्वरा ।
सुदीतयो वो अद्रूहोऽपि कर्णे तरस्विनः समृकभिः । उत्तरा, समी

रेभासो अस्वरन्निन्द्रं सोमस्य पीतये । स्वर्पति यदी बृधे । धृतव्रतौ
ह्योजसा समूतिभिरिति । तत्रैषोऽर्थः । सांशयिक । किमन्ये अति-
जगत्यौ उपादाय समासु गेयम् ? उत ये एव ते उत्तरे बृहत्यौ, एते
एव उपादाय विषमास्वेव गातव्यमिति । किं प्राप्तम् । संशरविलेशौ
मा भूतामित्यन्ये उत्पत्तिजगत्याबुपादाय एतत्साम समास्वेव अश्व
सितव्यमिति ॥ २१ ॥ पूर्व० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

लिङ्गं खल्वप्यस्मिन्नर्थे दर्शयति । अतिजगतीषु स्तुवन्तीति ।
किं लिङ्गम् । अतिजगतीष्विति बहुवचनम् । तस्मादन्ये अतिजगत्यौ
उपादातव्ये इति ॥ २२ ॥ युक्तिः ॥

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात् प्रतीयेत ॥ २३ ॥

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यादुत्तरापाठनिमित्तमानन्तर्ये सति
प्रतीयेत । श्रुतिर्हि वाक्यादबलीयसीति प्रकृतत्वादुत्तरे बृहत्यौ एव-
मनुग्रहीष्येते । तस्मान्नान्ये आदातव्ये इति ॥ २३ ॥ सि० ॥

ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥

एवञ्च समानदेवताके त्रैशोके तृच इति तृचशब्दोपचारो युक्तो
भविष्यति । तस्मादपि नान्ये उपादातव्ये इति । अत्राह । अथ यदु-
क्तम्, अतिजगतीषु स्तुवन्तीति शब्दोपचारादतिजगतीबहुत्वं दर्शय-
तीति । तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । तदभ्यास एव द्रष्टव्यः ।
षोडश्यभ्यासः । एकविंशः षोडशी इति एकविंशतिकृत्व षोडशिनि
अभ्यस्यमाने त्रैशोकाभ्यासः । तत्र सप्तकृत्वोऽतिजगत्यामभ्यस्यमाना-
यामतिजगतीषु स्तुवन्तीति वचनमुपपत्स्यते इति ॥ २४ ॥ युक्तिः ॥
अतिजगत्यामभ्यस्यमानायां त्रिशोकगानाधिकरणम् ॥ ५ ॥ द्वितीय-
वर्णकम् ॥ २ ॥

प्रागाधिकं तु ॥ २५ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, बृहत् पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवतीति ।
रथन्तरस्य योनिर्बृहती, अभि त्वा शूर नोनुमो दुग्धा इव धेनवः ।
ईशानमस्य जगतः स्वर्द्धृशमीशानमिन्द्र तस्थुष । उत्तरा पङ्क्तिः,
न त्वावान् अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । अश्वाय-
न्तो मधवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे । बृहतो योनिर्बृहत्येव,

त्वामिद्धि इवामहे साता वाजस्य कारवः । त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं
नरस्त्वां काष्ठास्वर्वत । उत्तरा पङ्क्तिरेव, स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त
धृष्णुया महःस्तवानो आद्रिवः । गामश्व रथ्यमिन्द्र सङ्किर सत्रा वा-
जन्न जिग्युषे इति । तयोर्वैच्छन्दस्कं गानमाप्नायते, न वै बृहद्रथन्तर-
मेकच्छन्दो यच्चैतयोः पूर्वा बृहती ककुभावुत्तरे इति ॥ तत्रायमर्थः
सांशयिकः । किमन्ये उत्पत्तिककुभावागमय्य गातव्यम्, उत, या-
ऽसौ पूर्वा बृहती, उत्तरा च पङ्क्तिस्तयो प्रग्रथनेन तृचकर्म कृत्वा
ककुभावुत्तराकारं गानं कर्त्तव्यम् ? इति । किं प्राप्तम् । उत्पत्तिककु-
भावागमयितव्ये इति । कुतः । एवमन्यासां ककुभामुत्पत्तिरथर्वती
भविष्यति, यदि ताः ककुप्कार्य्यं प्रयुज्यन्ते ॥ आह । ननु वाचस्तोमे
तासामर्थवत्ता भविष्यति । उच्यते । सत्यमर्थवत्ता तत्र भविष्यति ।
ककुप्कार्य्यार्थताऽपि तु गम्यते । सा नापहोतव्येति ॥ एवं प्राप्ते
ब्रूमः । प्रागाधिकं तु । तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । प्रागाधिकं सामगानं
कर्त्तव्यमिति । याऽसौ पूर्वा बृहती, उत्तरा च पङ्क्तिस्तयोः प्रग्रथनं
कर्त्तव्यम् । एवं हि स्मरन्ति । काकुभः प्रगाथ इति । आह । ननु
ककुभि अनाद्यायां काकुभ इति न प्राप्नोतीति । उच्यते । तस्येदमिति,
तत्र भव इति वा न दोषः ॥ २५ ॥ सि० ॥

स्वे च ॥ २६ ॥

एवञ्च स्वे च्छदसि गानं कृतं भवति । उत्तरापाठेन हि अत्रैषा
पङ्क्तिरुपदर्शिता तृचकर्मणि । तत्र प्रकृतहानं अप्रकृतप्रक्रिया च न
कृता भविष्यति । तस्मादपि तयोः प्रग्रथनं कर्त्तव्यमिति ॥ २६ ॥

प्रगाथे च ॥ २७ ॥

एवञ्चात्र प्रगाथशब्द उपपन्नो भवति । प्रकर्षे हि प्रशब्दो द्योत-
यति । प्रकर्षेण यत्र गानं, स प्रगाथः । कश्च प्रकर्षः । यत् किञ्चित्
पुनर्गायति । तस्मादपि प्रकृतयोः प्रग्रथनं कर्त्तव्यमिति ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

अव्यतिरेकेण च सर्वत्र लिङ्गं दर्शयति । कथमिदमव्यतिरेकेणे-
ति । यत् प्रकृतयोरेव प्रग्रथनमुपपद्यते, न प्रकृतव्यतिरेकेणेति । किं
लिङ्गं भवति । एवमाह । एषा वै प्रतिष्ठिता बृहती या पुन पदा तद्य-
त्पादं पुनरारभते तस्माद् वत्सो मानरमभि हिङ्करोतीति । पुनः

पादारम्भः प्रग्रथने उपपद्यते, नान्यथा । तस्माद्याऽसौ पूर्वा बृहती, उत्तरा च पङ्क्तिः, तयोः प्रग्रथनेन तृचकर्म कृत्वा ककुबुत्तराकारं गानं कर्त्तव्यमिति ॥ २८ ॥ युक्तिः ॥ बृहतीपङ्क्त्योरेव प्रग्रथनेन रथ-न्तरस्य गानाधिकरणम् ॥ ६ ॥ ॥ प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

एवं वा—

प्रागाधिकं तु ॥ २५ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र त्रिच्छन्दा आवापो माध्यन्दिनः पवमानः पञ्चसामा, गायत्रामहीयवे गायत्रे तृचे भवतो रौरवयौधाजये बार्हते तृचे औशनसमन्त्यं त्रिष्टु-प्स्विती । यदेतद् रौरवं यौधाजयश्च द्वे सामनी, तयोः पूर्वा बृहती । पुनान सोम धारयापो वसानो अर्षासि । आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्युत्सो देव हिरण्मयः । उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः । दुहान ऊध-र्द्दिव्यं मधु प्रियं प्रत्नं सधस्थमासदत् । आपृच्छय धरुणं वाज्यर्षति नृभिर्धौतो विचक्षणः । तदत्र संशयः । किमन्ययोरुत्पत्ति-बृहत्योरा-गमं कृत्वा समासु गानं कर्त्तव्यम्, उत, याऽसौ पूर्वा बृहती, उत्तरा च विष्टारपङ्क्तिस्तयोः प्रग्रथनेन तृचकर्म कृत्वा बृहतीकारं गानं कर्त्त-व्यम् ? इति ॥ किं प्राप्तम् । अन्ये बृहत्यावागमयितव्ये इति । कुत । एवमृचामुत्पत्तिरर्थवती भविष्यतीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रागाधिकं तु तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । प्रागाधिकं सामगानं कर्त्तव्यं, नोत्पत्ति-बृहत्यावागमयितव्ये । प्रकृतयोरेव प्रग्रथनं कर्त्तव्यम् । एव हि स्म-रन्ति । बार्हतः प्रगाथ इति । उत्पत्तिबृहत्योरानीयमानयोः प्रगाथो न स्यात् । तत्र स्मृतिर्बाध्येत । तस्मात् प्रकृतयोः प्रग्रथनं कर्त्तव्य-मिति ॥ २५ ॥ सि० ॥

स्वे च ॥ २६ ॥

एवञ्च स्वे च्छन्दसि प्रकृते गानं भविष्यति, न प्रकृतहानमप्रकृत-प्रक्रिया । तस्मादपि नान्ये बृहत्यौ आगमयितव्ये इति ॥ २६ ॥

प्रगाथे च ॥ २७ ॥

एवञ्च प्रगाथशब्द उपपन्नो भविष्यति । स हि प्रकर्षे गानस्य भवति । प्रकर्षश्चेह पुनःपादे उपादीयमानं भवति । तस्मादपि नान्ये बृहत्यौ उपादातव्ये इति ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

अव्यतिरेकेण च लिङ्गं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति । एवमाह, षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यन्दिनं सवनमिति । कथं कृत्वा लिङ्गम् । यदि प्र-
ग्रथनेन बृहतीकारङ्गानं क्रियते, ततः सर्वस्मिन् सवने या ऋचः स-
माम्नातास्ताः षष्टिर्भवन्ति । इतरथा उत्पत्तिबृहत्योरानीयमानयो-
रभ्यधिका भवेयुः । तदिदं निर्दिश्यते, गायत्रामहीयवे गायत्रे तृचे
भवतः । ता षड्गायत्र्यः । रौरव-यौधाजये बार्हते, ता अपि षड्बृह-
त्यः । औशनसमन्त्यं त्रिष्टुप्सु । ता अपि तिस्रस्त्रिष्टुभः । अथ होतुः
पृष्ठे बृहति रथन्तरे वा सप्तदशस्तोमे क्रियमाणे पञ्च बृहत्यो भवन्ति ।
द्वादश च ककुभ ॥ कथम् ? । एषा हि तत्र तत्र विष्टुतिः । पञ्चभ्यो
हिङ्करोति, स तिसृभिः, स एकया स एकया । पञ्चभ्यो हिङ्करोति,
स एकया, स तिसृभिः, स एकया । सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया, स
तिसृभिः, तिसृभिरिति ॥

तत्र बृहतीभिस्तिसृभिः प्रथममेकया च ककुभा, पुनश्चैकया ककुभा ।
ततः पुनरेकया बृहत्या तिसृभिः ककुभिः, एकया च ककुभा । एवं
चतस्रा बृहत्य षट् ककुभ । ततः पुनः, एकया बृहत्या, पुनश्च तिसृभिः
ककुभिः, पुनश्च तिसृभिः ककुभिरिति । एवं पञ्च बृहत्यो द्वादश
ककुभ इति । ताभिश्च बृहतीभिः सहैकादश बृहत्या भवन्ति । ततः
षण्णां गायत्रीणां चतस्रां गायत्र्या द्वादशभिः ककुभिर्द्वादश बृहत्यो
भवन्ति । एवं त्रयोविंशतिर्बृहत्यः । ततो वामदेव्ये सप्तदशका गाय-
त्र्यः । पावमानीभ्यां द्वाभ्यां गायत्रीभ्यामवशिष्टाभ्यां सहैकोनविंश-
तिगायत्र्यो भवन्ति । ततो नौधसकालेययोरैकत्र सप्तदश बृहत्य,
एकत्र सप्तपञ्चाशता गायत्रीपादैः सह सप्तपञ्चाशद् बृहत्यः सप्तप-
ञ्चाशत् त्रिष्टुभा भवन्ति । पावमानीभिस्त्रिष्टुभा सह षष्टिस्त्रिष्टुभ
इति सिद्धं भवति ॥ अथ बृहद्रथन्तरयोरुत्पात्तककुभोरागम क्रियते
तत्र या. सवने साम्नाता, ता. षष्टिर्भवन्ति । ये ते द्वे सवने
ककुभौ असाम्नाते आनीयेते, तयोर्द्वादशकृत्वः प्रयोगः । तन सा
षाष्टः पूर्यते । यास्ता ऋचः सवने साम्नातास्ता इह सवनशब्देन
उच्यन्ते, न कर्मणि सवनशब्दप्रयोगः । तत्र हि त्रिषु सवनेषु बह्व्य-
स्त्रिष्टुभो भवेयुः, न षष्टिस्त्रिष्टुभा माध्यन्दिनं सवनमिति । तस्मा-
द्याऽसौ पूर्वा बृहती उत्तरा च विष्टारपङ्क्तिस्तत्र प्रगाथं कृत्वा गा-

तव्यमिति ॥ २८ ॥ युक्ति ॥ बृहतीविस्तारपङ्क्तयोः प्रग्रथनेन रौरव
यौधाजयसाम्नोर्गानाधिकरणम् ॥ ६ ॥ द्वितीयवर्णकम् ॥ २ ॥

एवं वा —

प्रागाधिकं तु ॥ २५ ॥

पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः पवमान सप्तसामा, गायत्रसंहिते
गायत्रे तृचे भवत, श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे, उष्णिहि सफ,
ककुभि पौष्कलं, कावमन्त्यञ्जगतीष्विति । यदेतत्, श्यावाश्वमान्धी-
गवश्च द्वे सामनी, तयोः पूर्वा अनुष्टुप्, पुरोजिती वो अन्धसः सुता-
य मादयित्तवे । अप श्वानं श्रथिष्टन सखायो दीर्घजिह्वम् । उत्तरे द्वे
गायत्र्यौ, यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः । इन्दुरश्वो न
कृत्व्य । तं दुरोषमभी नरः सोमं विश्वस्या धिया । यज्ञं हिन्वन्ति
आद्विभिरिति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किमन्ययोरुत्पत्त्यनुष्टुभो-
रागमं कृत्वा समास्तु गानं कर्त्तव्यम् ? अथ वा याऽसौ पूर्वाऽनुष्टुप्,
उत्तरे च गायत्र्यौ, तयोः प्रग्रथनेन तृचकर्म कृत्वा अनुष्टुप्कारं
गानं कर्त्तव्यम् ? इति ॥ किं प्राप्तम् । अन्ये अनुष्टुभावागमयितव्ये
इति । कुत एतत् । एवं तासामुत्पत्तिरर्थवती भविष्यति । एवं प्राप्ते
ब्रूम । प्रागाधिकं तु । प्रागाधिकं गानं कर्त्तव्यम् । एवं हि स्मरन्ति ।
अनुष्टुभ प्रगाथ इति । प्रगाथता स्मर्यमाणा नापहोतव्या ॥ २५ ॥ सि० ॥

स्वे च ॥ २६ ॥

एवं स्वे गानं भविष्यति । तत्र प्रकृतमनुग्रहीष्यते । नाप्रकृतप्र-
क्रिया भविष्यति ॥ २६ ॥

प्रगाथे च ॥ २७ ॥

प्रगाथशब्दश्चोपपत्स्यते पुनः पादे गीयमाने ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

अव्यतिरेकेण च लिङ्गं भवति । एवमाह, चतुर्विंशतिर्जगत्य-
स्तृतीयसवनम्, एका ककुबिति । तन्निर्दिश्यते । पञ्चच्छन्दा आवाप
आर्भवः पवमानः सप्तसामा, गायत्रसंहिते गायत्रे तृचे भवतः । ता
षड् गायत्र्यस्तिस्रो जगत्यो भवन्ति । श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे,
तयोः पूर्वा अनुष्टुप्, उत्तरे गायत्र्यौ । तत्र प्रग्रथनेन क्रियमाणे द्वयोः
साम्नोः षडनुष्टुभ, ताश्चतस्रो जगत्य, पूर्वाभिः सह सप्त । उष्णिहि

सफं, ककुभि पौष्कलम् । एकमपि एकस्यामृचि, अपरमप्येक-
स्याम् । ते द्वे उष्णिक्ककुभौ । सैका जगती । गायत्रीपादैश्च पूर्वा-
भिः सहाष्टौ जगत्यः । कावे तिस्रो जगत्य । ताभि सहैकादश भ-
वन्ति । एकविंश यज्ञायज्ञीयम् । तत्र पूर्वा बृहती, उत्तरा विष्टारप-
ङ्क्तिः । तत ककुभावुत्तरे कृत्वा प्रगाथः क्रियते । एकविंशे च स्तोमे
क्रियमाणे सप्त बृहत्यो भवन्ति । चतुर्दश ककुभः । या सप्त बृहत्यः,
ता पञ्च जगत्यः । पूर्वाभिः सह षोडश । एकश्चात्र जगतीपादः ।
पूर्वेण गायत्रीपादेन सह विंशतिरक्षराणि । अथ चतुर्दशसु ककुप्सु
या द्वादश ककुभः, ता सप्त जगत्यः । पूर्वाभि सह त्रयोविंशतिः ।
ये द्वे ककुभौ शिष्टे, सैका जगती गायत्रीपादश्च । पूर्वाभिः सह चतु-
र्विंशतिर्जगत्यः । गायत्रीपादः पूर्वैर्विंशत्यक्षरैः सह ककुब् भवति ।
एवं प्रगाथे क्रियमाणे चतुर्विंशतिर्जगत्यः । एका च ककुप् । अथ
प्रगाथो न क्रियते, ततः श्यावाश्वान्धीगवयोरुत्तरत्रानुष्टुभोरागमाद्
यज्ञायज्ञीये उत्पत्तिककुभोरागमान्नैषा संख्या सम्पद्यते । तस्मात्
प्रग्रथनेन गानं कर्त्तव्यमिति ॥ २८ ॥ युक्तिः ॥ अनुष्टुब्गायज्योः
प्रग्रथनेन श्यावाश्वान्धीगवयोर्गानाधिकरणम् ॥६॥ तृतीवर्णकम् ॥३॥

एवं वा— गवामयने ब्रह्मसाम प्रकृत्य समामनन्ति । चतु शत-
मैन्द्रा बार्हताः प्रगाथास्त्रयस्त्रिंशतं च सतोबार्हतास्त्रिका इति । तत्र
सन्देहः । किं द्वयोर्द्वयोर्ऋचोः प्रगाथं कृत्वा गातव्यम् ? उत तिसृषु
ऋक्षु गातव्यमिति । किं प्राप्तम् । तिसृषु ऋक्षु इति । कुत । एवं प्र-
कृतौ श्रूयते तस्मादेकं साम तृचे क्रियते इति । तदिह चोदकेन
प्राप्तम् । तस्मात्तिसृषु गातव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—

प्रागाथिकं तु ॥ २५ ॥

स्वे च ॥ २६ ॥

प्रगाथे च ॥ २७ ॥

द्वयोर्द्वयोर्ऋचोर्गेयम् । एवं स्वे गानं कृतं भविष्यति । कस्मिन्
स्वे । प्रगाथे । कथं प्रगाथः स्वः । विहितो हि गवामयने ब्रह्मसाम
प्रकृत्य । तस्माद् ब्रह्मसाम्न स्व प्रगाथः । प्रगाथशब्देन च वचनात्
स्वः प्रगाथ इत्युच्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

भवति हि लिङ्गदर्शनं, पञ्चसुमाः सुबार्हताः प्रगाथा आप्यन्ते इति । तच्च प्रग्रथने युज्यते, न तृचगाने । कथम् । चतुस्तुरं हि शतं ते प्रगाथाः । तत्र बृहद्रथन्तरयोज्योतिष्ठोमे प्रगाथद्वयम् । नौधसकालेययोरपि । तत्रैव प्रगाथद्वयम् । इन्द्रक्रतुः प्रगाथ उत्तरस्मिन् यक्षसि भवति । त एते नवनवतिः प्रगाथा शिष्टा अभिप्लवेषु कर्त्तव्याः । पृष्ठेषु सतोबृहत्यो विधीयन्ते । अभिप्लवानां तृतीये दिवसे सतोबृहत्यः । एवमवाशिष्टानि अभिप्लवानां शतमहानि । तेषामन्त्ये सतोबृहत्यः । अन्येषु नवनवतौ दिवसेषु नवनवति प्रगाथाः । आप्यन्ते इति लिङ्गमप्युपपन्नं भवति । तृचे पुनर्गाने क्रियमाणे षट्षष्टिस्तृचास्त्रिषु सप्ताधिकेषु मासेषु समाप्येरन् । तदेतस्मालिलिङ्गदर्शनात् प्रगाथे गानं कर्त्तव्यमिति मन्यते ॥ आह । अथ कस्मान्न प्रथमतृचे गानं कृत्वा ततस्तस्मात् तृचादेकामृचमादायान्ये द्वे ऋचौ गृहीत्वा तृचे गानं क्रियते ? । तथा हि तृचगानप्रापी चोदकोऽनुगृहीतो भवति । लिङ्गञ्चोपपत्स्यते । पञ्चसुमाः सुबार्हताः प्रगाथा आप्यन्ते इति उच्यते । अव्यतिरेकेण लिङ्गं दर्शयति । अन्या ऋचो भवन्ति । तदेव सामेति । तस्माद् द्वयोर्द्वयोर्ऋचोः प्रगाथं कृत्वा गानं कर्त्तव्यमिति ॥ २८ ॥ युक्तिः ॥ पादप्रग्रथनेन ब्रह्मसामगानाधिकरणम् ॥ ६ ॥ चतुर्थवर्णकम् ॥ ४ ॥

अर्थैकत्वाद् विकल्पः स्यात् ॥ २९ ॥

सामवेदे सहस्रं गीत्युपायाः । आह । के इमे गीत्युपाया नाम । उच्यते । गीतिर्नाम क्रिया । सा आश्रयन्तरप्रयत्नजनितस्वरविशेषाणामभिव्यञ्जिका । सा सामशब्दाभिलप्या । सा नियतपरिमाणे ऋचि च गीयते । तत्सम्पादनार्थं ऋक्षु अक्षरविकारो विश्लेषो विकर्षणमभ्यासो विरामः स्तोभ इत्येवमादयः सर्वे समधिगताः सामान्नायन्ते । तेषु संशयः । किं समुच्चीयन्ते, उत विकल्प्यन्ते इति । किं तावन्नः प्रतिभाति । सर्वेषां सामान्नानात् सर्वाङ्गोपसंहारित्वाच्च प्रयोगवचनस्य, समुच्चीयेरन्निति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यादिति । एकार्था हि गीत्युपायाः । गीतिः कथं निर्वर्त्ततेति प्रयुज्यन्ते । तत्रान्यतरेण भिन्नी गीतौ निर्वृत्तायां नेतरे प्रयोगमर्हन्ति । तस्माद्विकल्प इति ॥ २९ ॥ गीतिसंपादकानामक्षरविकारादीनां विकल्पाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यादृक्सामयोस्तदर्थत्वात् ॥ ३० ॥

क्वचित्कर्मविशेषे श्रूयते, ऋचा स्तुवते साम्ना स्तुवते यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन् यत् साम्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन् य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीतेति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किमृचा वा स्तोतव्यं, साम्ना वा ? उत साम्नैवेति । किं तावत् प्राप्तम् । विकल्पः । ऋचा वा साम्ना वा । भिन्नमिदं वाक्यं दृश्यते । यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्निति । ऋचा स्तवे क्रियमाणेऽसुरा अन्ववगता इति । परिपूर्णमेतावति वाक्यं पश्यामः । एवमर्थमिदं सङ्कीर्त्यते । कथं नाम गम्यते ऋचा स्तोतव्यमिति । किमर्थम् । यस्मिन् कर्मविशेषे श्रूयते, तस्याङ्गं यथा स्तात् । तच्च प्रयोगसामर्थ्यात् प्रयोगवचनेन गम्यते इति ॥ नन्वसुरसङ्कीर्त्तनान्निन्दैषा । नेत्याह । न वयं निन्दितान् अनिन्दितान् वा असुरान् विद्मः । सङ्कीर्त्तनात् कर्त्तव्यतामव्यवस्यामः । एवं साम्ना स्तुवते इति पृथग्वाक्यम् । तस्माद्विकल्पः । ऋक्सामयोः स्तुत्यर्थत्वादुभयोरप्येकं कार्यम् । स्तुतिर्हि निर्वर्त्तयितव्येति, तदन्यतरेण सिद्ध्यतीति विकल्पः ॥ ३० ॥ पूर्व० ॥

वचनाद्विनिर्योगः स्यात् ॥ ३१ ॥

नैतदस्ति, विकल्प इति । साम्नो विनिर्योगः स्यात् । कुतः । तस्येह विनियोजकं वचनमस्ति । यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन् । य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीतेति साम्ना स्तुतिः प्रशस्यते प्रत्यक्षेण प्रशंसावचनेन । इतरथा कल्प्या स्यात् । ऋचा स्तवने असुरा अनुगताः । तस्माद् ऋचा स्तोतव्यमिति । अथ साम्ना स्तवः प्रशस्यते, ततो यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्नितीतरप्रशंसार्था निन्दैषा न किञ्चिद् विकल्पयिष्यते इति । कथं निन्दावचनमेतदिति गम्यते । इतरस्तुतिवचनात् । तस्मात् साम्नैव स्तोतव्यमिति ॥ ३१ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ ऋचा स्तुवते साम्ना स्तुवते इति विधिना साम्नैव स्तवविधानाधिकरणम् ॥ ८ ॥ प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यादृक्सामयोस्तदर्थत्वात् ॥ ३० ॥

क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते । अयं सहस्रमानव इत्येतया आहवनीयमुपतिष्ठते इति । अत्रायमर्थः सांशयिकः । किमप्रगीतया उपस्थातव्यम्, उत प्रगीतयेति । किं प्राप्तम् । प्रगीतया अप्रगीतया वा ।

कुतः । अविशेषोपदेशात् । प्रगीताऽप्यसौ इयमेव ऋक् । अप्रगीताऽप्यमेव । उभयथा हि तां समामनन्ति । तस्मान्न विशेष आदर्त्तव्य इति न चेद्विशेष, स्तुतिपरत्वाद् ऋक्सामयोर्विकल्प इति ॥३०॥ पूर्व०॥

एवं प्राप्ते ब्रूम —

वचनाद्विनिधोगः स्यात् ॥ ३१ ॥

प्रगीतैव विनियुज्येत, नाप्रगीता । कुतः । वचनात् । किं वचनम् । अयं सहस्रमानव इत्येतया इति प्रकृतवचनशब्दः । प्रगीता च सामवेदे प्रकृता । सा, एतया इति सम्बद्ध्यते । नन्वप्रगीताऽपि तत्र पठ्यते । सत्यम् । प्रगाणसम्बन्धार्था तु सा । न ह्यपठितायां प्रगाणं शक्यते कर्तुमिति ऋक् सामार्थे । ऋचोऽध्ययनं सामार्थं गम्यते । न ह्यन्तरेण ऋचं, सामनिर्वृत्तिर्भवति । अन्तरेणापि तु साम, ऋक् निर्वर्त्यते । न ऋक् साम आकाङ्क्षते इति । तस्मादेवं सामवेदे, उपतिष्ठते वा, स्तौति वेत्युक्ते प्रगीतायामेव ऋचि सम्प्रत्ययो भवति, नाप्रगीतायाम् ॥

आह । यदि प्रगीतायां सम्प्रत्ययः प्रकरणाद्, वचनादप्रगीतायाम् । अप्रगीताऽपि हि शाखान्तरे समाम्नायते । सा प्रकरणं बाधित्वा वाक्येन गृह्येतेति । उच्यते । न वाक्येन ऋक् गृह्यते । प्रतीकग्रहणं ह्येतत् । अयं सहस्रमानव इत्येतयेति पुनः प्रकृताया ऋचो वाचको मुख्य ऋक्शब्दः । त्वत्पक्षे प्रतीकग्रहस्य लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या, न लक्षणा । तस्मात् प्रगीतया उपस्थातव्यमिति ॥ ३१ ॥ सिद्धान्तः ॥ अयं सहस्रमानव इत्युक्त्वा प्रगीतयैव आहवनीयोपस्थानाधिकरणम् ॥ ८ ॥ द्वितीयवर्णकम् ॥ २ ॥

अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यादृक्सामयोस्तदर्थत्वात् ॥३०॥

इह केचित् त्रैस्वर्येणाम्नायन्ते, केचिच्चातुःस्वर्येण । आह । ये इमे चातुःस्वर्येणाधीयन्ते, किं ते, उदात्तानुदात्तस्वरितेभ्योऽधिकमपरं स्वरं कुर्वन्ति ? नेत्याह । तेषामप्येते एव स्वरा, येऽन्येषाम् । किं नु कुर्वन्ति । एकं स्वरान्तरमुत्क्रम्याधीयन्ते । तत्र सन्देहः । किं समुच्चयस्त्रैस्वर्यादीनाम्, उत विकल्प इति । किम्प्राप्तम् । सर्वाङ्गोपसंहारित्वात् प्रयोगवचनस्य, समुच्चय इति । एवम्प्राप्ते ब्रूमः । अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् । एकोऽर्थः । सर्वेषां त्रैस्वर्यादीनामध्ययननिर्वृत्तिः । तस्माद्विकल्पः ॥ ३० ॥ पूर्व० ॥

वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥

वचनमिदं भवति स्मृत्यनुमितम् । तानो यज्ञकर्मणि इति । तस्मात्तानेन प्रयोगः कर्त्तव्यः । अथ त्रैस्वर्यादीनां किमर्थं समाप्नानमिति । उच्यते । अर्थावबोधनार्थं भविष्यति ॥ ३१ ॥ सिद्धान्तः ॥ अग्निर्मूर्द्धेत्यादियाज्यानुवाक्यादीनां तानेन प्रयोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥ तृतीयवर्णकम् ॥ ३ ॥

सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्याच्छास्त्रकृतत्वात् ॥ ३२ ॥

इदमाप्नायते, रथन्तरमुत्तरयोर्गायति, यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति, कवतीषु रथन्तरं गायति, विराट्सु वामदेव्यमिति । तत्र सन्देहः । किमुत्तरावर्णवशेन गातव्यं, किं योनिवर्णवशेन ? । कथमुत्तरावर्णवशेन गीतं भवति ? कथं वा योनिवर्णवशेनेति । उच्यते । किञ्चिदुदाहरणं गृहीत्वा व्याख्यास्यामः । यदा तावद् वृद्धं तालव्यमाई भवति इति योनौ यस्मिन् भागे आईभाव कृतस्तस्मिन्नेव भागे उत्तरासु आईभावः क्रियते । ततो योनिवर्णवशेन गीतं भवति । अथ भागान्तरे वृद्ध तालव्यं दृष्ट्वा आईभावः क्रियते, तत उत्तरावर्णवशेन गीतं भवति ॥

किं पुनरत्र कर्त्तव्यम् । योनिवर्णवशेनेति । कथम् । यावति भागे एकारस्य योनौ आईभावः कृतस्तत्र विचारयामः । किं तत्र कृतमिति । एकारो नोच्चारितः, ईकाराकारौ आगमिताविति । एवञ्चेदुत्तरास्वपि तावत्येव भागे यो वर्णः, स नोच्चारयितव्यः । ईकाराकारौ आगमयितव्याविति । एवं, यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गीतं भवति । तस्माद्योनिवर्णवशेन गातव्यमिति । अपिचैवं गीतिर्न प्रणङ्गयति, इतरथा क्वचित् प्रणश्येद् यत्र महती गीतिरल्पेषु अक्षरेषु गीयते । तत्र व्यक्तं प्रणश्यति यद्युत्तराक्षरवशेन क्रियते । तस्माद्योन्यक्षरवशेन कर्त्तव्यम् ॥ अपिच क्वचिदुपरुध्यते यत्राक्रमे आईभावभागवर्णः । आर्षञ्च क्वचिदुपरुध्यते । यत्र प्राकृत आगमो नैव क्रियते, तत्र स्वाध्यायकाले गानेन च कर्मकालं गानमविरुद्धं कर्त्तव्यम् । तस्माद्योन्यक्षरवशेन कर्त्तव्यमिति सामप्रदेशे विकार आईभावादि । तदपेक्षो योन्यपेक्षः । एतत्, शास्त्रेण कृतं, यद्योन्यां तदुत्तरयोरिति । यावति सामभागे योनौ आईभावः कृतस्तावत्येवोत्तरासु कर्त्तव्यः ॥ ३२ ॥ पूर्वम् ॥

वर्णे तु बादरिर्घथाद्रव्यं द्रव्यव्यतिरेकात् ॥ ३३ ॥

उत्तरावर्णवशेन कर्त्तव्यं बादरिर्मन्यते स्म, न योनिभागवशेन । कुतः । योऽसौ प्रकृतौ आईभाव कृतो, नासौ आगमः । न च तत्र एकारलोपः । किं तर्हि एकारो नाम अवर्णम् इवर्णश्च । अवर्णं संवृतम्, इवर्णं विवृतम्, उभे अपि च दीर्घे । ताभ्यामसाधुभ्यां सन्ध्यक्षरं साधु जन्यते । तत्र प्रकृतौ अकारेकारौ विश्लेषितौ, नाऽपूर्वावागमितौ । गुणस्तु तयोः कश्चिदपूर्व कृतः । सर्वत्रात्र प्रमाणं प्रत्यक्षम् । तद्यत्र, तावति भागेऽन्यो वर्णो भवति, न सन्ध्यक्षरं, तत्र संश्लेषाभावे विश्लेषो न शक्यः कर्त्तुम् । अन्यस्मिन् भागे यत्र सन्ध्यक्षरं भवति, तत्र तद्वशाद्विश्लेषः क्रियते । एवं, यद्योन्यां तदुत्तरयोः कृतं भवति । योन्यां हि संश्लिष्टयोर्विश्लेषः कृतः । इहापि संश्लिष्टयोर्विश्लेषः । इतरथा व्यतिरिक्तं कल्पितं स्यात् ॥ अथ यदुक्तं, गीति प्रणङ्गयतीति । न प्रणङ्गयतीति । विनामं कृत्वा अनक्षरं गायिष्यते । संश्लेषाभावाच्चाशक्यो विश्लेषः कर्त्तुम् । आर्षक्रमौ नोपरोत्स्येते ॥ ३३ ॥ सिद्धान्तः ॥ रथन्तरमुत्तरयोर्गायतीत्यादौ उत्तरावर्णवशेन गानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

स्तोभस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिमृगवत् ॥ ३४ ॥

कवतीषु रथन्तरं गायति, रथन्तरमुत्तरयोर्गायति, यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीति । तत्रोत्तरावर्णवशेन गातव्यमित्येतत्समधिगतम् । अथेदानीमिह सन्दिह्यते । किं स्तोभाः प्रदिश्यन्ते, न ? इति । किं प्राप्तम् । न प्रदिश्यन्ते इति । कुतः । गीतिर्हि साम, न स्तोभाः । या गीति सा प्रदिश्यते । यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीति गायतिशब्दसम्बन्धात् । अपि च दिक्शब्दार्थैरसम्बध्यमानः स्तोभोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादपि न प्रदिश्येत । अपिच क्वचिद् भवति वचनम् । ऐन्द्रायामवभृथसाम गायतीति । तत्रानुपपत्तिर्भवेत् । शीतकर्मा हीन्द्रोवाक्यशेषेभ्योऽवगम्यते । तस्य तपतीत्यनेन सम्बन्धो न स्यात् । तस्मात् स्तोभस्य ऋगन्तरे निवृत्तिः । यथा ऋगक्षराणामगीति-त्वान्निवृत्तिरेवं स्तोभाक्षराणामपीति ॥ ३४ ॥ पूर्वम् ॥

सर्वातिदेशस्तु सामान्याल्लोकवद्विकारः स्यात् ॥ ३५ ॥

नैतदस्ति, स्तोभानां निवृत्तिरिति । सर्वातिदेशो हि भवति ।

ऋक्-स्तोम-स्वर-कालाभ्यासविशिष्टाया गीतेः सामशब्दो वाचकः ।
कथमवगम्यते । तत्र प्रयोगात् । यदि स्तोभा निवर्त्तेरन्, तत्कृतो
विशेषो नोपसंगृहीतः स्यात् । तत्र शब्दो बाध्येत । तस्मात् स्तोभाः
प्रदिश्येरन् । यत्तुक्तम्, ऋक्शब्दार्थैरसम्बद्ध्यमाना स्तोभा अनर्थका
भवेयुः । अत्र ब्रूमः । लोकवन्न अनर्थका भविष्यन्ति । तद्यथा लोके
गायनैरङ्गवस्तुकानि यानि नाम प्रक्षिप्यन्ते तानि गीतिकालगणना-
ऽर्थानि, नार्थसम्बन्धायोच्चार्यन्ते । सुखं ह्यक्षरैर्गीतिकालः परिच्छिद्य-
ते । तद्वद् इहापि कालपरिच्छेदार्थानि स्तोभाक्षराण्यनुवर्त्तेरन्निति
॥ ३५ ॥ सि० ॥

अन्वयश्चापि दर्शयति ॥ ३६ ॥

अन्वयतश्चापि स्तोभान् दर्शयति । यत्रार्चिकानि पदानि निवर्त्त-
न्ते, स्तोभा गेह्याश्चानुयन्तीति । स्तोभाः स्तोभा एव । गेह्याः स्वरा ।
तस्मादपि स्तोभाः प्रदिश्यन्ते ॥ ३६ ॥ युक्तिः ॥

निवृत्तिर्वाऽर्थलोपात् ॥ ३७ ॥

वाशब्दात् पक्षो विनिवर्त्तते । निवृत्तिः, अग्निष्टपतीत्येवञ्जातीय-
कानां स्तोभानाम् । शीतकर्मा हीन्द्रो वाक्यशेषे उपलभ्यते । न तेनै-
वञ्जातीयकाः स्तोभाः सम्बद्ध्येरन्निति । अन्वयात् सम्बद्ध्यन्ते लोक-
वदिति यदुक्तं, तत् परिहर्त्तव्यम् ॥ ३७ ॥ आ० ॥

अन्वयो वार्थवादः स्यात् ॥ ३८ ॥

अन्वीयुर्वा एवञ्जातीयकाः स्तोभाः । न हि वयमिन्द्ररूपं प्रत्यक्ष-
मुपलभामहे । यच्च वाक्यशेषवचनं, सोऽर्थवादः ॥ ३८ ॥ आ० नि० ॥
उत्तरयोः स्तोभातिदेशाधिकरणम् ॥ १० ॥

अधिकश्च विवर्णश्च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वात् ॥ ३९ ॥

अथ कः स्तोभो नाम । तस्य लक्षणं कर्त्तव्यम् । उच्यते । यः ऋग-
ऽक्षरेभ्योऽधिको, न च तैः सवर्णः स स्तोभो नाम । ईदृशे हि लौकि-
काः स्तोभशब्दमुपचरन्तीति । तद्यथा देवदत्तेन सभायां परं प्रल-
पता बहुस्तोभं कथितमिति । यदर्थवचनेभ्योऽधिकं विवर्णश्च, तद्
आलोच्य एवंवक्तारो भवन्ति । लक्षणकर्मणः प्रयोजनं न वक्तव्यम् ।
लक्षणकर्मणो हि तदेव प्रयोजनं, यल्लक्षितो भविष्यतीति । किमर्थ-
मुभयं सूत्रितम् ? नन्वन्यतरत् पर्याप्तम्, अधिकमिति वा विवर्ण-

मिति वेति । नेत्याह । भवति हि किञ्चिदधिकं, न विवर्णम् । यथा अभ्यासश्चाद्रिश्चाद्रिरिति । तथा किञ्चिद् विवर्णं, नाधिकम् । यथा विकारः, ओग्नाइ इति तस्मादुभयं सूत्रयितव्यमिति ॥ ३९ ॥ स्तोम-
लक्षणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

धर्मस्यार्थकृतत्वाद्द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रमप्रतिषेधे

चोदनानुबन्धः समवायात् ॥ ४० ॥

वाजपेये श्रूयते । बार्हस्पत्यश्चरुं नैवारं सप्तदशशरावं निर्वपती-
ति । अस्ति च प्रकृतौ व्रीहिषु प्रोक्षणम् । तदनीवारेषु भवति, न वेति
संशयः । तथा, उद्गीथा वा एतर्हि वाग्रवति यर्हि पृष्ठः षडहः सन्तिष्ठ-
ते, न बहु वदेन्नान्यं पृच्छेन्नान्यस्मै ब्रूयात् । संस्थिते षडहे मध्वाश-
येद् घृतं वा इति मध्वशने घृताशने च षडहधर्मा भवन्ति वा, न
भवन्तीति संशयः । तथा राजसूये श्रूयते, नैऋतश्चरुं नखावपूतानां
परिवृत्यै ग्रहे इति । अस्ति प्रकृतौ उलूखलमुसलयोः प्रोक्षणम् । प्रोक्षि-
ताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्तीति । तद् नखेषु भवति, न भवति ?
इति संशयः । तथा चातुर्मास्येषु श्रूयते । परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति
परिधौ यूपधर्माः कर्त्तव्याः, न कर्त्तव्याः ? इति संशयः । तथा, न
गिरा गिरति ब्रूयाद्यदि गिरा गिरेति यादात्मानं तदुद्गातोद्गिरेद् ऐरं
कृत्वोद्देयमिति, इरापदे गिरापदधर्मा भवन्ति ? न भवन्तीति संशयः ॥
किं तावत् प्राप्तम् । व्रीह्यादिषु उक्ता धर्मा, न नीवारादिषु । तस्मात्तेषु
न भवेयुरिति । एवं प्राप्ते ब्रूम । नीवारादिषु चोदनानुबन्धः स्यात् ।
समवैति हि तेषु स प्राकृतो धर्मः । प्रकृतौ तावदपूर्वप्रयुक्तोऽसौ
न व्रीह्यादिप्रयुक्तः । येनापूर्वस्य विशिष्टोऽयं साधनविशेषस्तत्रैव
धर्मो, न व्रीह्यादाविति समाधिगतमेतत् । नीवारादयश्च व्रीह्यादि-
कार्यकारिण इत्यवगम्यते । नीवारस्य भावचोदना । नैवारश्चरुः कर्त्त-
व्य इति । स च नान्येन प्रकारेण नीवारो यागस्योपकरोति, वर्ज-
यित्वा तण्डुलनिर्वृत्तिम् । स प्रत्यक्षेणावगम्यते, व्रीहिकार्यं वर्त्तने
इति । तस्माद् व्रीहिधर्मा नीवारे भवेयुरिति ॥ एवं षडहेनोपासीते-
ति चोदनायां सत्यां यदा षडहः सन्तिष्ठते, न षडहेनोपास्यते इत्य-
र्थः । मधुघृताभ्यामुपासीतेति गम्यते । यस्य भावे यस्य निवृत्तिस्त-
त्तस्य स्थानेऽवगम्यते । षडहनिवृत्तौ मध्वशनं ब्रुवन् षडहकार्यं व-

दतीति गम्यते । तस्मात् षडहधर्मो व्रतं नियमो वा मध्वशने भव-
तीति । यागाभावात्तन्निमित्ता ग्रहा न प्रवर्तन्ते । ग्रहं वा गृहीत्वा
चमसं बोक्षीय स्तोत्रमुपाकरोतीति ग्रहचमसाभावात् स्तोत्राभावः ।
स्तुतमनुशंसतीति स्तोत्राभावादस्याभावः । स्वनाभावात् सवनीया
न प्रवर्तन्ते, इत्येवमादि न प्रवर्तन्ते । व्रतानि नियमाश्च प्रवर्तन्ते
इति ॥ यच्चान्यदनर्थलुप्तं न नखावपूतानामिति । नान्यथा नखावपू-
ता भवन्ति । यदि न तैस्तुषा विपूयन्ते, तस्मात्तुषाविमोचने नखाः
श्रुता इति गम्यते । अतश्चोलूखलमुसलधर्मैः सम्बद्ध्यन्ते इति ॥

तथा परिधिर्यूपकार्ये वर्तते इति विस्पष्टमेव वचनं, परिधौ
पशुं नियुञ्जन्तीति । तस्मात्तद्धर्मकः परिधिः स्यादिति ॥ तथा
न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्देयमिति नैतौ द्वावपि विधीयेते
प्रतिषेधः, इरापदश्च । तथा हि वाक्यं भिद्येत । न च, इरापदमप्राप्त-
त्वादनुद्यते । प्रतिषेधे त्वनुवादः सम्भवति । यदा इरापदं तदा व्य-
क्तं गिरापदं न भवतीति । एकवाक्यरूपश्च गम्यते । यस्माद्गिरापद-
स्यायं दोषस्तस्माद्गिरापदं ब्रूयादिति । भिन्नवाक्यरूपे त्वाश्रीयमाणे
भूयसी अदृष्टानुमानकल्पना स्यात् । न ह्यात्मानं गिरेदिति दोषो वि-
धीयते । शरीरं गिरितुमसम्भवः । परमात्मन्यदोषः । वाक्यभेदस्तु
स्थित एव । तस्माद् गिरापदोच्चारणमिरापदस्य तत्कार्यपत्तिषु
दर्शनार्थं, न गिरा गिरेति कृत्वोद्गायेदिति । तस्माद्गिरापदधर्मा इरा-
पदे भवेयुरिति सर्वत्र पर्यवसितम् । परिधौ अनन्तरा कथा वर्तिष्य-
ते ॥ ४० ॥ नीवारादिषु प्रोक्षणावघातादिधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिस्तत्कृतत्वात् स्यात् ॥ ४१ ॥

चातुर्मास्येष्वाम्नायते । मध्यमे पर्वणि परिधौ पशुं नियुञ्जन्ती-
ति । तत्रोक्तं, यूपधर्मा परिधौ कर्त्तव्या इति । तद्विपरिवर्तते । ते
न कर्त्तव्याः । तदुत्पत्तेः परिधेराहवनीयपरिधानार्थोत्पत्तेर्यूपधर्मा
निवर्त्तेरन् । तत्कृता हि ते अपूर्वप्रयुक्तपशुबन्धनद्वारेण अपूर्वं गच्छ-
न्ति । तत्र यद् बन्धनस्याङ्गभूतमिति श्रुतं तद् बन्धनार्थमेव द्रव्यमु-
त्पन्नम् । यच्चाहवनीयपरिधानार्थमुत्पन्नं, तस्मिन् पराङ्गभूते बन्धनं
कृतं भवति । न तद्धर्माणां द्वारं भवितुमर्हति । न हि तत्र क्रियमाणाः
पशोः कृता भवन्ति । न पाशुकस्य । अपिच सत्वक्कः परिधिरनु-

च्छ्रयश्च यूपधर्मैः परिधित्वाद् हीयेत । यूपयाज्यमानायेति च शब्द ऊह्येत । तत्रायं बाधितः स्यात् । तस्मात् परिधौ यूपधर्मा न स्युरिति ॥ ४१ ॥ पूर्व० ॥

आवेदयेरन् वार्थवत्त्वात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४२ ॥

आवेदयेरन् वा यूपधर्माः परिधौ । बन्धनोपकारसाधने हि विधीयन्ते । यश्च परार्थो बन्धनं नयति निष्पादयति, करोत्यसौ बन्धनोपकारम् । अयश्च संस्कारो बन्धनं निष्पादयति, तदर्थोत्पत्तिम् अतदर्थोत्पत्तिं वा नापेक्षते । तस्मात्परिधौ यूपधर्माः कर्त्तव्या इति ॥ यदुक्तम्, अनुच्छ्रयश्च सत्वक्कश्च परिधिरिति । अत्रोच्यते । ये परिधित्वाविरोधिना यूपधर्मास्ते करिष्यन्ते, न विरुद्धा इति ॥ ४२ ॥ सि० ॥

आख्या चैवं तदावेशाद् विकृतौ स्यादपूर्वत्वात् ॥ ४३ ॥

अथ यदुक्तं, यूपयाज्यमानायेति शब्द ऊहितव्यः स्यादिति । अत्रोच्यते । नाहितव्यो भविष्यति । धर्मावेशाद् आख्या अपि यूप इति भविष्यति । धर्मनिबद्धा हि सा यथैव यूपे, तथा परिधावापि भवितुमर्हति । तस्मान्नोहिष्यते यूपशब्द इति ॥ ४३ ॥ आ० नि० ॥ परिधौ यूपधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १३ ॥

परार्थेन त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४४ ॥

वि वा एनं प्रजया पशुभिरर्द्धयति वर्द्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अश्रुदेति स त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्, ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । य स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं ये क्षोदिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम् । शृते चरुं दधश्चरुमित्येवमुदाहरणम् । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं शृते दधि प्रणीता धर्माः कर्त्तव्याः ? उत न कर्त्तव्या इति । किं प्राप्तम् । न कर्त्तव्या इति । परार्थमेतत् प्रदानार्थमिति, न प्रणीतार्थम् । दधि च तण्डुलविभागश्च एको भाग इन्द्राय प्रदात्रे दातव्यः । शृतश्च तण्डुलविभागश्च विष्णवे शिपिविष्टाय, न श्रपणार्थं दधि पयो वा विधीयते । तत्र हि सप्तमीसंयोगोऽनुवाद एव । न च प्रणीताकार्ये विधीयते दधि पयो वा । तस्मात् प्रणीतानां धर्मैर्न संयुज्येते । न हि प्रणीतानां दधश्च अर्थसामान्यं किञ्चिदस्ति । तदर्थश्चायं संस्कारः, श्रपणद्वारकः । तस्मान्न प्रणीताधर्माः पयसि दधानि

वा भवेयुरिति ॥ ४४ ॥ पूर्व० ॥

क्रियेरन् वाऽर्थनिर्वृत्तेः ॥ ४५ ॥

नचैतदस्ति, प्रणीताधर्मा दधिपयसोर्न कर्त्तव्या इति । अपणसा-
धने हि ते विधीयन्ते, न अपणार्थमुत्पन्ने द्रव्ये, येनार्थो निवर्त्तते
तत्र ते अपूर्वप्रयुक्तत्वात् क्रियन्ते । क्रियते च दधिपयोभ्यां अपणम् ।
तस्मात् तद्धर्मैः संयोगः स्यात् ॥ ४५ ॥ सिद्धान्तः ॥ श्रुतादौ प्रणीता-
धर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १४ ॥

एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ ४६ ॥

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति, बृहत्पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवतीति ।
व्यक्तो हि बृहद्रथन्तरयोर्विकल्पः । यस्मिन् कार्ये रथन्तरं प्रवर्त्तते
तस्मिन्नेव कार्ये बृहत्पृष्ठसिद्धिद्वारेण धर्मा विहिताः । तस्माद्
बृहद्धर्मा रथन्तरधर्माश्चोभयत्र कर्त्तव्या इति । बृहद्ग्रहणं रथन्तर-
ग्रहणञ्च लक्षणाऽर्थं भविष्यति ॥ ४६ ॥ पूर्व० ॥

निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन् ॥ ४७ ॥

निर्देशाद्वा रथन्तरे रथन्तरधर्माः कर्त्तव्याः । नोच्चैर्गेयं, न च
बलवद् गेयम् । रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलेत् स्वर्देशं प्रतिवीक्षते-
त्येवमादयः । बृहद्धर्माश्च, बृहति उच्चैर्गेयं, बृहति गीयमाने समुद्रं
मनसा ध्यायेदित्येवमादयः । एवं निर्देशोऽर्थवान् भविष्यति । इतरथा
रथन्तरग्रहणञ्च बृहद्ग्रहणञ्च प्रदर्शनार्थं स्यात् । तथा लक्षणा भवेत् ।
न च श्रुतिसम्भवे लक्षणा न्याय्या । यदुच्यते, अर्थकत्वाद् बृहद्रथ-
न्तरयोरिति । सत्यमेकोऽर्थः पृष्ठसिद्धिः । एतदप्यस्ति । अन्यथा बृह-
ता साध्यते पृष्ठम् । अन्यथा रथन्तरेणेति । यथा पर्वणि विभज्यमाने
द्वावप्युपायौ । यथा द्वौ पुरुषौ अन्तयोर्गृहीत्वा आकर्षतः । यद्वा
तीक्ष्णेन शस्त्रेण च्छेदनम् । तत्र यच्छस्त्रस्य तीक्ष्णीकरणं द्रव्यं त-
च्छेदनाभ्युपाये सम्बद्ध्यते, नाकर्षणाभ्युपाये तदर्थपन्नेऽपि । एवं
बृहद्धर्मा रथन्तरे तदर्थपन्ने भवेयुर्वा न वेति जायते विचारणा ।
तत्र निर्देशसामर्थ्यादिदमवगच्छामः । अन्यथा बृहत्साधयति । अ-
न्यथा रथन्तरमिति । प्रत्यक्षं खल्वपि अन्यदुपलभामहे । रथन्तरं
शूरादिकां संस्तुतिं कुर्वत् पृष्ठं साधयति । बृहत् चित्रादिकाम् । तस्मा-
द्बृहद्रथन्तरधर्माः शूरादिकायां स्तुतौ निर्वद्धा रथन्तरे प्रस्तूयमाने भवे-

युर्न बृहति । बृहद्धर्मा अपि चित्रादिकायां स्तुतौ निवद्धा बृहति भवेयुः, न रथन्तरे । तस्माद् व्यवस्था धर्माणामिति ॥ ४७ ॥ सिद्धान्तः ॥ बृहद्रथन्तरयोर्धर्मव्यवस्थाधिकरणम् ॥ १५ ॥

अप्राकृते तद्विकाराद्विरोधादव्यवतिष्ठेरन् ॥ ४८ ॥

अस्ति वैश्यस्तोमः । वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेतेति । तद्वेदमास्नायते । कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवतीति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं कण्वरथन्तरेऽन्यतरस्य रथन्तरस्य बृहतो वा धर्माः कर्त्तव्याः ? उतोभयोरपीति । किं प्राप्तम् । अन्यतरस्येति । कुत । एवं हि उक्तम् । रथन्तरस्य राथन्तरा भवन्ति । बृहतो बृहद्धर्मा इति निर्देशसामर्थ्यादिति । तद्विशेषेऽनुच्यमाने यावदुक्तं तावत् प्राप्तमिति । तस्मादन्यतरस्य धर्माः कर्त्तव्या इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । अप्राकृते कण्वरथन्तरे तद्विकाराद् यस्मात् कण्वरथन्तरमुभयोः कार्यं वर्त्तते, तस्मादुभयधर्माल्लभेत । न हि विकृतौ निर्देशोऽस्ति यथा प्रकृतौ । अर्थापत्तिरिह भवन्ति । चोदकेन कण्वरथन्तरमुभयोरर्थापन्नम् । तस्मादुभयधर्माल्लभेत । ये तु विरुद्धा धर्माः, तद्यथा उच्चैर्गेयं बलवद्वेयमित्येवजातीयका विरोधाद् व्यवतिष्ठेरन् । अविरुद्धेषु समुच्चयः ॥ ४८ ॥ कण्वरथन्तरे बृहद्रथन्तरधर्मसमुच्चयाधिकरणम् ॥ १६ ॥

उभयसाम्नि चैवमेकार्थात्ते ॥ ४९ ॥

सन्ति उभयसामानः क्रतवः । संसव उभे कुर्यात् गोसव उभे कुर्यात् । अपवितावपि एकाहे उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यादिति श्रूयते । सन्ति तु प्रकृतौ बृहद्धर्मा रथन्तरधर्माश्च । ते इह चोदकेन प्राप्यन्ते तत्र संशयः । किमुभयसाम्नि उभयधर्माः कर्त्तव्याः ? अथवा इहापि तथैव व्यवतिष्ठेरन्निति । किं प्राप्तम् । उभयसाम्नि चैवं स्यात् । यथा कण्वरथन्तरे । उभे हि अत्र सामनी पृष्ठकार्यं वर्त्तते, नैकैकम् । तस्मान्नैकैकधर्माल्लभेत । उभे हि अत्र संहते, उभे धर्मैः संयुज्येयाताम् । उभे हि ते संहते, एकार्थापन्ने पृष्ठकार्यं वर्त्तते इति ॥ ४९ ॥ पूर्व०

स्वार्थत्वाद्वा व्यवस्था स्यात् प्रकृतिवत् ॥ ५० ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न चैतदस्ति बृहद्रथन्तरयोः संहतयोरुभये धर्माः कर्त्तव्या इति । रथन्तरे रथन्तरधर्मा बृहति बृहद्धर्मा । कुतः ? । स्वार्थत्वाद् धर्माणाम् । रथन्तरधर्मा रथन्तरार्थाः,

बृहद्धर्मा बृहदर्थः । साम्नोश्चैते धर्मा, न पृष्ठस्य । तच्च साम प्रयुज्यते
रथन्तरं बृहद्वा । रथन्तरे प्रयुज्यमाने तद्धर्मा. प्रयोक्तव्याः । बृहत्यपि
प्रयुज्यमाने बृहद्धर्माः । सामप्रयुक्ता एवैते धर्मा. । साम्नापि हि दृष्ट-
मदृष्टञ्च क्रियते । तस्मात् सामापि धर्मप्रयोजने समर्थम् । अतो व्य-
वस्था धर्माणां प्रकृतिवत् । यथा प्रकृते रथन्तरे प्रयुज्यमाने तदङ्गं प्र-
युज्यते । बृहति तदङ्गम् । एवमिहापीति ॥ ५० ॥ सिद्धान्तः ॥ द्वि-
सामके बृहद्रथन्तरधर्मयोर्व्यवस्थाधिकरणम् ॥ १७ ॥

पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगा-

त्तदभीज्या हि ॥ ५१ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्रेदं समामनन्ति । स्रुवेण पार्वणौ जुहो-
तीति । सौर्यादिषु वैकृतेषु कर्मसु भवति सन्देहः । किं तेषु पार्वण-
होमौ कर्त्तव्यौ, न वा ? इति । तत इदं तावत् परीक्ष्यम् । किं का-
लाभीज्या पार्वणहोमौ, उत समुदायाभीज्या ? इति । कालाभीज्या-
यां तयो प्रवृत्तिः । समुदायाभीज्यायामप्रवृत्तिः । कुतः सशयः ।
उभयत्र प्रसिद्धे । उभयत्र हि पर्वशब्दो लोके प्रसिद्धः काले समु-
दाये च आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः । किं तावत् प्राप्तम् । का-
लाभीज्या इति । ततः कालगता प्रसिद्धिर्व्यपदिश्यते ॥ एवं प्राप्ते
ब्रूमः । पार्वणयोर्वैकृतेषु कर्मसु अप्रवृत्तिः । कुतः । समुदायार्थसंयो-
गात् । ततः समुदाये प्रसिद्धिर्व्यपदिश्यते । काले प्रसिद्धिं परिहरि-
ष्याम इति । अतः समुदायवाचित्वात् पर्वशब्दस्य समुदायस्याभि-
यष्टव्यत्वाद् वैकृतेष्वप्रवृत्तिरिति ॥ ५१ ॥ सि० ॥

कालस्येति चेत् ॥ ५२ ॥

इति चेत् पश्यसि, कालस्य पर्वशब्दो वाचकः । तस्मात् काला-
भीज्येति । तत् परिहर्त्तव्यम् । आभाषान्तं सूत्रं परेण विशेष्य-
ते ॥ ५२ ॥ आ० ॥

नाप्रकरणत्वात् ॥ ५३ ॥

नास्ति कालस्य प्रकरणम्, अस्ति तु समुदायस्य । तस्मात् प्र-
करणेन विशेषेण समुदायवाची गृह्यते, न कालवाची । अत्राह । न
प्रकरणेन शक्यते पर्वशब्दस्य कालवाचितां वाधितुम् । दुर्बलं हि
लिङ्गात् प्रकरणम् । उच्यते । नायमुभयत्र पर्वशब्दो वर्त्तते । यदि

कालवचनस्तत्सम्बन्धात् समुदाये गम्यते । यदि वा समुदाये, यदि वा समुदायवचनस्तत्सम्बन्धात् काले । अन्यतरवचनो युक्तो, नोभयवचनः । तत्र समुदायवचने कल्प्यमाने प्रकरणमनुगृहीतं भवति ॥ अपि च, पृणाते पर्वशब्दः । पृणातिश्च दाने प्रसिद्धः । दानानि च समुदायाः । तस्मात् समुदायाभीज्या । एवं शब्दावयवप्रसिद्धिरनुगृहीता भवतीति । तस्माद्वैकृतेषु पार्वणयोरप्रवृत्तिः ॥ ५३ ॥ आ० नि० ॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ५४ ॥

मन्त्रवर्णाच्च फलवदनुवादो भविष्यति । ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे । अमावास्या सुभगा सुशेवा इति च । तस्मादपि समुदायाभीज्येति ॥ ५४ ॥ युक्तिः ॥

तदभावेऽग्निवादिनि चेत् ॥ ५५ ॥

नैतदस्ति, यदुक्तं वैकृतेष्वप्रवृत्तिरिति । तदभावेऽपि यद्यपि समुदायवचनोऽयम् । न च वैकृतेष्वयमस्ति समुदायः । तथापि पार्वणहोमौ भवेतामेव । कुतः । अन्या एवंशब्दिका देवता भविष्यन्ति । समुदायो वाऽसन्निहितोऽपि यक्ष्यते, सौर्याद्युपकारार्थेन । यथा, अग्निमग्न आवह इति सन्निहितोऽसन्निहितो वा अग्निर्यागार्थेनावाह्यते । एवमिहापीति ॥ ५५ ॥ आ० ॥

नाधिकारिकत्वात् ॥ ५६ ॥

नैतदेवम् । आधिकारिकं हीदं वचनम् । अधिकारे भवं, यस्याधिकारस्तस्य गुणं विदधातीति । आग्नेयादीनाञ्चाधिकारः । ते चाऽऽ देवताः । तेषां होमो देवतार्थः । एवं यत्र सा देवता नास्ति, तत्र तदर्थो होमो न करिष्यते । तस्मात् पार्वणहोमयोर्वैकृतेभ्यो निवृत्तिः ॥ ५६ ॥ आ० नि० ॥ सौर्यादिषु पार्वणहोमाद्यननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

उभयोरविशेषात् ॥ ५७ ॥

इदमिदानीं संदिह्यते । किमुभौ होमौ पौर्णमास्याममावास्यायाञ्च ? उत पौर्णमासीहोमः पौर्णमास्याम्, अमावास्याहोमोऽमावास्यायामिति । किं प्राप्तम् । उभावप्युभयत्र । कुतः । उभयोर्हि प्रकरणे उभावप्यास्नातौ । तस्मादुभयत्र भवितुमर्हतः ॥ ५७ ॥ पूर्व० ॥

यदभीज्या वा तद्विषयो ॥ ५८ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, उभयमुभयत्रेति । यद-
भीज्या, स तत्र भवेत् । तस्य हि स उपकारकः । अनुपकारक इत-
रस्य । न चानुपकारकः कर्त्तव्यः । समुदायप्रधानावत्र होमावित्यु-
क्तम् । तस्माद्यदभीज्या, तद्विषयौ भवेतामिति ॥ ५८ ॥ सिद्धान्तः ॥
दर्शपूर्णमासयोर्होमद्वयस्य व्यवस्थाधिकरणम् ॥ १९ ॥

प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ ५९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजा आम्नाता, समिधो यजति तनूनपातं
यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीति । तत्र संशयः
क्रियते । किं समिधो यजतीत्यादिशब्दैः समिदादयो देवताविशेषा
विधीयन्ते, एतान् समिदादीन् यजतीति । किं वा न प्रकृतैः समि-
दादिभिः सम्बन्ध उपदीयते, एवंशब्दिका देवता न प्रकृतौ उपदि-
श्यन्ते इति ॥ किं तावत् प्राप्तम् । प्रकृतानां समिदादीनां यागो विधी-
यते । समिदादयश्च देवता वाक्यसम्बन्धादिति । एवं प्रकृतैः समि-
दादिभिः सम्बन्धे क्रियमाणे प्रकरणानुग्रहो भविष्यति । तस्मात्
प्रयाजेऽपि प्रकृता देवता भवितुमर्हतीति । देवता प्राधान्यञ्च यथा
पार्वणहोमे इति ॥ ५९ ॥ आ० नि० ॥

नाचोदितत्वात् ॥ ६० ॥

नैतदेवम् । नात्र समिदादयश्चोद्यन्ते देवतात्वेन । कुत । द्विती-
यानिर्द्देशात् । तद्धितनिर्द्देशेन वा देवता चोद्यते, चतुर्थ्यन्तनिर्द्देशेन
वा । तत्र हि तादर्थ्यं गम्यते । तादर्थ्यं च सति देवता भवति । न
देवता नाम जात्या काचित् । सैव कस्यचिद्रूपस्य देवता, सैव ना-
न्यस्य । यस्य यां प्रति तादर्थ्यं, सा तस्य देवता । द्वितीया हीप्सित-
तमे कारके भवति । तत्र न द्रव्यस्य तादर्थ्यं गम्यते । तस्मान्न द्वि-
तीयान्तेन देवताविधानम् ॥ अत्राह । तादर्थ्यं कल्पयिष्यामः । यथा
विष्णुं यजति वरुणं यजतीति । अत्र न विष्णुर्वरुणो वा यागः । ना-
ऽपि यागादर्थान्तरं यागस्य कारकं यदीप्सितं, तद् द्वितीययाऽभिधी-
यते । तेन तत्र कल्प्यते तादर्थ्यम् । शब्दान्तरेण वा विहितं गम्यते ।
इह तु न शब्दान्तरविहितम् । न चैवं शक्यं परिकल्पयितुम् । न च
यागस्य कारकत्वेन सम्भवति । समिदादिशब्दकत्वात्तु यजीनां
समिदादयः शब्दा वाचका उपपद्यन्ते । क्रियायां चेप्सितायामिष्यते
द्वितीया । यथा पाकं पचतीति । तस्मात् समिधो यजतीत्ययमर्थः,

समिद्यजिं कर्त्तव्य इति । यदा च यजि प्रति अनुष्ठानं चोद्यते, तदा यजिरुपदिष्टो भवति । यदि पुनरत्र देवता उपदिश्येत, उपदिष्टे यजौ देवतोपदिश्येत । तत्रोपदिष्टोपदेशे वाक्यं भिद्येत । तस्मान्न देवतोपदेशः । यदा न देवतोपदेशस्तदा मान्त्रवर्णिको देवताविधिः । तदा सोपादेयत्वादेवंशब्दिका देवताश्चोद्यन्ते । तस्मान्मान्त्रवर्णिको देवताविधिः ॥ ६० ॥ सिद्धान्तः ॥ समिदादीनां यागनामधेयताधिकरणम् ॥ २० ॥ इत्याचार्य्यशबरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये नवमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ९ ॥ २ ॥

अथ नवमेऽध्याये तृतीयः पादः ॥ ९ ॥ ३ ॥

प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानां तथोत्तरस्यां ततौ

तत्प्रकृतित्वादर्थे चाकार्यत्वात् ॥ १ ॥

वैकृतानि कर्माणि उदाहरणम् । सूर्य्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इति । चित्रया यजेत पशुकाम इति । वैश्वदेवीं साग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकाम इति । अस्ति तु प्रकृतौ निर्वापमन्त्रः । अग्नये जुष्टं निर्वपामीति । तथा इन्द्राय मरुत्वते, नैवारमेकादशकपालं निर्वपेदिति । अस्ति तु प्रकृतौ ब्रीहिलिङ्गो मन्त्रः । स्योनन्ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ ब्रीहीणां मेघ सुमनस्यमान इति । तच्चैतच्च विकृतौ चोदकप्राप्तं सन्दिह्यते । किम् अविकारेण प्रयोक्तव्यम्, उतोहेनेति ॥ किं प्राप्तम् । अविकारेणेति । तथा, आर्षमनुगृह्यते । यत् प्रकृतौ कर्त्तव्यं, तद्विकृताविति । प्रकृतौ चाग्निब्रीहिशब्दौ प्रयुक्तौ । तस्माद्विकृतावपि तावेव प्रयोक्तव्याविति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । सत्यं प्रकृतौ यथा उत्पत्तिवचनमर्थानां कृतं मन्त्रे, तथोत्तरस्यामपि ततौ विकृतौ तेनैव मन्त्रेण वचनं कर्त्तव्यम् । तत्प्रकृतित्वात् ॥ तथा प्राप्ते इदमुच्यते । नैतदेवम् । अर्थे चाकार्यत्वाद् इति । एतावदर्थो अग्निब्रीहिशब्दौ सूर्य्यं नैवारश्च नाभिदध्याताम् । चशब्दोऽत्र तुशब्दस्यार्थः । मन्त्राणां चार्थवचनं कार्य्यं, न स्वरूपम् । स्वरूपे ह्यदृष्टं कल्पयितव्यम् । अर्थवचनेन हृष्ट उपकारः । तस्माद् ऊहितव्यौ इति ॥ १ ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥

लिङ्गं खल्वपि अस्मिन्नर्थे भवति । न माता वर्द्धते न पिता न भ्राता न सखा इति । प्रत्यक्षं, भ्रातर सखायश्च वर्द्धमानं पश्यामः । अतो नार्थवृद्धिप्रतिषेधसंवादोऽयम् । शब्दवृद्धिप्रतिषेधस्तु । न भ्रातृशब्दो वर्द्धते, न सखिशब्द इति । का च तयोर्वृद्धिः । वर्णान्तरोपजननं सा । एकस्मिन् भ्रातेति, द्वयोर्भ्रातराविति । एतदुक्तं भवति । न भ्रातृशब्द ऊह्यते, न सखिशब्दश्चेति । अतोऽवगम्यते, अन्ये ऊह्यन्ते इति । यथा, न भवन्तः समाजं गच्छन्ति, न भवन्तः प्रेक्षका भवन्तीत्युक्ते नूनमन्ये गच्छन्तीति गम्यते । एवमिहापि, न भ्राता ऊह्यते, न सखा इत्युक्ते नूनमन्ये ऊह्यन्ते इति लिङ्गदर्शनम् । स्थितं तावद् अपर्यवसितमिव, अन्तरा चिन्तान्तरं वर्त्तिष्यते ॥२॥ युक्तिः ॥ विकृतौ मन्त्रगतव्रीह्यादिशब्दानामूहाधिकरणम् ॥ १ ॥

जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥

इदमामनन्ति । मौद्गं चरुं निर्वपेत् श्रियै श्रीकाम इति । तत्रेदं विधीयते । पुण्डरीकाणि बर्हीषि भवन्तीति । अस्ति प्रकृतौ मन्त्र । स्तृणीत बर्हिः परिधत्त वेदिं जयामि मा हिंसीरमुपाशयाना दर्मैः स्तृणीत हरितः सुपणैः निष्का ह्येते यजमानस्य ब्रध्न इति । इह चोदकेन प्राप्तः । अत्र दर्मैरिति जातिशब्दः । हरितैरिति नैमित्तिको गुणशब्दः । तत्र संशयः । किं जातिशब्द ऊहितव्यः, नैमित्तिकः अविकारेण प्रयोक्तव्यः ? उतोभावपि यथास्थानमूहितव्यौ ? जातिशब्दः स्तरणे, नैमित्तिकः स्तरणसाधने द्रव्ये इति । तत एवं तावत् परीक्ष्यम् । किमयं हरितशब्दो हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते, उत स्तरणद्रव्यगुणाभिधित्सयेति । कश्चात्र विशेषः । यदि दर्भाणां हरितगुणसम्बन्धो वक्तव्यः, व्यक्तमसावदृष्टोऽर्थः । तदा पुण्डरीकाणामपि अदृष्टायैव हरितसम्बन्धो वचनीयो भवतीत्यविकारेण प्रयोक्तव्यः । अथ स्तरणद्रव्यगुणविवक्षया प्रयुज्यते, तत्र पुण्डरीकाणामपि स्वगुणो वक्तव्यो भविष्यति । तदेतद् द्वयमपि हरितशब्दादवगम्यते । किन्तु विवक्षितमिति संशयः ॥ किं तावत् प्राप्तम् । अविकारेण प्रयोक्तव्य इति । तत एतत्तावच्चिन्त्यते । हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते इति । कुतः । हरितशब्दस्य मन्त्रे भावात् । न हि यो यो द्रव्यगुणः सोऽवश्यवचनीयो भवति । यस्य यस्य तु वाचको मन्त्रे शब्दो-

ऽस्ति, स गुणो वक्तव्य इति गम्यते । हरितगुणस्य वाचको मन्त्रो-
ऽस्ति । तस्माद् हरितगुणो वक्तव्य इति ॥

ननु स एव स्तरणद्रव्यगुणस्य वाचकः । नेत्याह । न ह्यस्मौ स्तरण-
द्रव्यगुण इत्यनेन कारणेन हरितशब्देनोच्यते । कथं तर्हि । हरित-
त्वयोगाद् हरितशब्देनोच्यते । स एव हारित्यं श्रुत्या अभिदधाति,
लक्षणया स्तरणद्रव्यगुणम् । श्रुतिश्च लक्षणाया ज्यायसी । तस्मा-
द्धरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते, विकृतौ न ऊहितव्य इति ॥ एवं प्राप्ते
ब्रूम । जातिशब्दो नैमित्तिकश्च उभावप्यूहितव्यौ । तत एतद्वर्ण्यते ।
स्तरणद्रव्यस्य गुणविवक्षया प्रयुज्यते इति । यद्यपि हारित्यं श्रुत्या
हरितशब्दोऽभिवदति, तथापि हरितगुणवचनमनर्थकम् । अदृष्टं हि
तत्र कल्पनीयं स्यात् । तच्चाशक्यं दृष्टे सम्भवति । स्तरणद्रव्यगुणन्तु
लक्षणयाऽभिवदति । तद्वचने अदृष्टं प्रयोजनं स्तरणद्रव्यप्रत्यायनम् ।
एवञ्चेदिहापि स्तरणद्रव्यस्य पुण्डरीकस्य गुण प्रत्याययितव्यः । त-
स्मात्तद्वाचक ऊहितव्यो रक्तशब्द इति ॥ ३ ॥ सि० ॥

तत एव अन्तरागर्भिणीन्यायो भवतीत्यन्यथा सूत्रं वर्ण्यते—

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥

जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥

इति । इतश्च पश्यामो विकृतावूह कर्त्तव्य इति । कुतः । लिङ्गं
दृश्यते । किं लिङ्गं भवति । एवमाह । विश्वेषां देवानामुस्त्राणां छा-
गानां वपानां मेदसोऽनुब्रूहीति । जातिशब्दानामूहितानां समुच्चारणं
भवति । नन्मन्त्राणामर्थवचनपक्षे एव कल्प्यते । ऊहे क्रियमाणे अन-
र्थपरत्वे अग्निच्छागशब्दावेव प्रयुज्येयानाम् । तत्रामीषामक्रिया-
ऽर्थानां वचनमनर्थकमेव स्यात् । न चात्रैते शब्दा विधीयन्ते, विधा-
यकस्याभावात् । ननु प्रयोगवचनेन विधायिष्यन्ते । एवं तर्हि अदृष्टा-
ऽर्थतादोषः । तस्मादस्ति ऊह इति ॥ २ ॥ युक्तिः ॥ ३ ॥ सिद्धान्तः ॥

अविकारमेके नार्षत्वात् ॥ ४ ॥

एके पुनराचार्या अविकारमनुमन्यन्ते । अस्मिन्नर्थे लिङ्गं वक्ष्य-
ति । तस्येयं प्राप्तिः क्रियते । यदि हि ऊह्येत, आर्षश्चोदको बाध्येत ।
तस्मादनूह इति ॥ ४ ॥ पूर्व० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

लिङ्गमस्मिन्नर्थे दृश्यते । अग्नेये वैकृते पशौ आम्नायते । अग्नेये छागस्य वपायाया मेदसोऽनुब्रूहीति । ऊहपक्षे न विधातव्यं स्यात् । विधीयते तु । तस्मादनूह इति । अपिचेदमपरं लिङ्गमग्नीषोमीये पशौ श्रूयते । यत्किं यूपमुस्पृशेत्, एष ते वायो इति ब्रूयात् । यदि द्वौ, एतौ ते वायू इति । यदि बहून्, एते ते वायव इति । यद्यूहो भवेद् एतदपि प्राप्तत्वान्न विधातव्यं स्यात् । विधीयते तु । तस्मादप्यनूह इति ॥ ५ ॥ युक्तिः ॥

विकारो वा तदुक्तहेतुः ॥ ६ ॥

वाशब्देन पक्षो व्यावर्त्यते । यदुक्तमविकार इति । तन्न । ऊहः स्यात् । अस्मिन्नर्थे पूर्वोक्तो हेतुः । अर्थे चाकार्यत्वादिति । मन्त्रार्थे ह्यनुरुध्यते चोदको, न मन्त्राक्षराणि । अर्थपराणि हि तानि, न स्वरूपप्रधानानि । तस्मादूहः स्यात् पूर्वैव हेतुना । केवलं लिङ्गपरिहारो वक्तव्यः ॥ ६ ॥ उत्तरम् ॥

लिङ्गं मन्त्रचिकीर्षार्थम् ॥ ७ ॥

यल्लिङ्गमुक्तम्, अग्नेये छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति । तन्मन्त्रचिकीर्षया विधीयते । इतरथा ऊहितत्वादमन्त्रः स्यात् । तस्मात् पुनर्वचनम् ॥ ७ ॥ आ० नि० ॥

नियमो बोभयभागित्वात् ॥ ८ ॥

यल्लिङ्गमुक्तम्, एष ते वायो इति । तत् परिहितम् । यदि हि एतन्नो ज्ञेयम्, यदि द्वावुपस्पृशेत्, यदि बहून्, सर्वे इमे मन्त्रा एकयूपे भवेयुः । उभयमपि मा प्रकृतौ भूदिति नियमः क्रियते । यदि द्वावुपस्पृशेत्, एतौ ते वायू इति ब्रूयात्, यदि बहून्, एते ते वायव इति ब्रूयात् । तस्मादेतदप्यलिङ्गमिति ॥ ८ ॥ आ० नि० ॥ पौण्डरीकेषु हविषु स्तरणमन्त्रस्योहाधिकरणम् ॥ २ ॥

लौकिके दोषसंयोगादपवृक्ते हि चोद्यते निमित्तेन

प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ ९ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्राग्नीषोमीये पशौ आम्नायते । यदि एकं यूपमुपस्पृशेदेष ते वायो इति ब्रूयाद्यदि द्वावेतौ ते वायू इति, यदि बहून् एते ते वायव इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । लौकिके वैदिके च यूपोपस्पर्शने प्रायश्चित्तम् ? उत वैदिके, अथ वा लौकिके इति ।

किं प्राप्तम् । लौकिके वैदिके वाऽनियम इति । कथम् ? । विशेषा-
नाश्रयणात् । न हि विशेष आश्रीयते लौकिके वैदिके वेति, तस्मा-
दनियम इति । वैदिके वा । तथाहि अस्य मन्त्रस्य समीपगतेन प्र-
योजनाभिसम्बन्धो भविष्यति । इतरथा दूरगतेनाप्रकृतेन परोक्ष
सम्बन्धः स्यात् । तस्माद् वैदिके यूपोपस्पर्शने इदं प्रायश्चित्तमिति ॥
एवं प्राप्ते ब्रूमः । लौकिके उपस्पर्शने भवितुमर्हति, न वैदिके । कुतः ।
एवं दोषसयुक्तं हि श्रूयते इदं प्रायश्चित्तम् । यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्ट-
मामुञ्चते, यद्युपमुपस्पृशेद्यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते तस्माद्यूपो नोपस्पृ-
श्य इत्यभिधाय, यद्येकं यूपमुपस्पृशेदिति सामान्नायते । तस्माद्यत्र
दोषस्तत्र प्रायश्चित्तमिति । लौकिके च दोषो, न वैदिके । वैदिके
हि अञ्जनमुपच्छ्रयणं च कर्त्तव्यमुक्तम् । न तत् कर्त्तव्यं सद् अक-
र्त्तव्यं भविष्यति । सावकाशश्चोपस्पर्शनप्रतिषेधवचनं लौकिकं
अविरुद्धं भविष्यति ॥

अपि च अपवृक्ते कर्मणि चोद्यते निमित्तेन । कथम् । यूपो वै यज्ञस्य
दुरिष्टमामुञ्चते इति । यत् किल यज्ञे दुरिष्टं तद्यूप आमुञ्चते, यत् सुकृतं
तद्यजमान इति । सर्वमिदं प्रशंसार्थं, न विधिपदान्तरेण सम्बद्ध्यते ।
इष्टशब्द एवैको विधिपदै सम्बन्धमुपैति । प्रशंसापदैरपि सम्बध्यमान
इह सन्निहितो भवति । सन्निहितत्वाच्च पदान्तरैः सम्बद्ध्यते । यथा
दण्डो मनोहरो रमणीयश्च प्रहर शीघ्रमिति रमणीयमनोहर-सम्बन्धे-
ऽपि सति सन्निहितत्वात् प्रहर शीघ्रमित्येतैः पदैः सम्बद्ध्यते । एव-
मिष्टशब्दोऽपि सन्निहितत्वात् सम्बध्यते । इष्टे यदि यूपमुपस्पृशेदेष
ते वायो इत्येवमादि ब्रूयादिति । सोऽयमिष्ट इत्यपवर्गस्य वक्ता शब्दः ।
अपवृक्ते चेदुपस्पर्शनं मन्त्रस्य निमित्तं, व्यक्तं न वैदिकम् । तस्मात्लौ-
किके यूपोपस्पर्शने प्रायश्चित्तं, न प्रकृतौ वैदिके अभागित्वात् प्रति-
षेधस्यापवर्गस्य च वैदिके न सम्भवतीति ॥ ९ ॥ अग्नीषोमीयपशौ
लौकिकयूपस्पर्शप्रायश्चित्ताधिकरणम् ॥ ३ ॥

अन्यायस्त्विकारेणादृष्टप्रतिघातित्वादावि-

शेषाच्च तेनास्य ॥ १० ॥

अस्ति पशुरग्नीषोमीयः । यो दीक्षिता यदग्नीषोमीयं पशुमाल-
भते इति । तत्र पशौकत्वाभिधायी मन्त्रः । अदितिः पशुं प्रमुमांक्त-

तमिति । तथा पाशबहुत्वाभिधायी, अदितिः पाशान् प्रमुमोक्तंता-
निति । प्रकृतौ तयोः समुच्चयं वक्ष्यति । अस्ति द्विपशुर्विकृतिः । मैत्रं
श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां च सन्धावन्नकाम इति ।
तत्र चोदकेन पाशाभिधायिनौ मन्त्रौ प्राप्तौ । तयो संशयः । किं बहु-
वचनान्तोऽविकारेण प्रवर्तते एकवचनान्तस्य निवृत्तिः ? उत बहु-
वचनान्तो निवर्तते, एकवचनान्त ऊहितव्यः ? उत उभयोरपि प्रवृ-
त्तिरभिधानविप्रतिपत्तिश्च ? उतैकवचनान्त ऊहितव्यो, बहुवचना-
न्तोऽपि निवर्तते ? ॥ किं प्राप्तम् । अन्यायस्त्वविकारेण । अन्यायनिगदो
बहुवचनान्तोऽविकारेण प्रवर्तते । एकवचनान्तो निवर्तितुमर्हति ।
कुतः । नास्यैकस्मिन् पाशे प्रवर्तमानस्य दृष्टः प्रतिघातः । यथैक-
स्मिन् पाशे प्रवर्तते, तथा द्वयोरपि प्रवर्तितुमर्हति । नासौ एकस्य
वाचकः, न द्वयोः । एवमार्पश्चोदकाऽनुगृहीतो भविष्यति । इतरथा
हि ऊह्यमाने यथाप्रकृति मन्त्रो न कृतः स्यात् । न द्वयोः पाशयोः,
एकस्मिन्श्च पाशे कश्चिद् विशेषोऽस्ति । तस्माद् अविकारेण बहु-
वचनान्तः प्रयुज्यते, एकवचनान्तस्य निवृत्तिरिति ॥ १० ॥

विकारो वा तदर्थत्वात् ॥ ११ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । विकारो वा स्यात् । एकवचनान्त
ऊहेन प्रवर्तते, बहुवचनान्तनिवृत्तिरिति । कुतः । तदर्थत्वात् । यौ पाशौ
विकृतौ वक्तव्यौ, तौ च प्रयोगवचनानुग्रहाद् यौगपद्येन, न पर्या-
येण । तत्र न गम्यते विशेषः । पाशशब्दे उच्चरिते कस्य पाशस्या-
ऽभिधानं, कस्य नेति । अविशेषाद् द्वयोरपि पाशयोः । तत्र तयोः क-
र्मत्वाभिसम्बन्धं द्वितीयाद्विवचनमेव शक्नोति वदितुं नान्यत् । त-
स्माद् द्विवचनमूह्येताबहुवचनमेकवचनं च निवर्तितुमर्हत इति ॥ ११ ॥

अपि त्वन्यायसम्बन्धात् प्रकृतिवत् परेष्वपि

यथार्थं स्यात् ॥ १२ ॥

अपि त्विति पक्षो व्यावर्त्तयते, न बहुवचनं निवर्त्येत । यथा प्रकृ-
तौ बहुवचनान्तमेकवचनान्तं च प्रवृत्तम् । अन्यायसम्बन्धाद् बहु-
वचनान्तम् । एवं विकृतावपि एकवचनान्तं, द्विवचनान्तमूह्येत । अ-
न्यायसम्बन्धाच्च बहुवचनान्तं प्रवर्त्तत । यदि प्रकृतौ प्रातिपदिकार्थ-
मात्रं पक्षे प्रकाशितं, विकृतावपि तत्र पक्षे प्रकाशयितव्यम् । अथ

बहुवचनान्तेनैकत्वमुक्तम्, इहापि बहुवचनान्तेन द्वित्वं वक्तव्यम् ।
तस्मादभिधानविप्रतिपत्तिः कर्त्तव्या इति ॥ १२ ॥ पूर्व० ॥

यथार्थं त्वन्यायस्याचोदितत्वात् ॥ १३ ॥

तुशब्दस्तमपि पक्षं व्यावर्त्तयति । नाभिधानविप्रतिपत्तिः कर्त्त-
व्येति । किं तर्हि । यथार्थं द्विवचनमूहितव्यं, बहुवचनमेकवचनं च
निवर्त्तयाताम् । तद्धि द्विपाशाभिधायिनः पाशशब्दात् परं बहुवचन-
मेकवचनं वा न शक्नोति कर्मसम्बन्धं वदितुम् । लोको हि शब्दा-
ऽर्थावगमे प्रमाणम् । नच लोके द्वयोरर्थयोर्बहुवचनान्तः एकवचनान्तो
वा प्रवर्त्तमानो दृश्यते । तस्मादूहेन द्वयोः पाशयोर्बहुवचनान्तः एक-
वचनान्तो वा प्रयोक्तव्यः ॥ १३ ॥ सि० ॥

कथं प्रकृतौ एकस्मिन् पाशे बहुवचनान्तः इति चेत्—

छन्दसि तु यथादृष्टम् ॥ १४ ॥

यावद्दर्शनं प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम् । छन्दसि न दर्शनमतिक्र-
मितव्यम् । यो हि दर्शनमतिक्रम्यान्यदपि कल्पयेत्, न तेन छान्दसं
कृतं स्यात्, न लौकिकं, नापि लक्षणसिद्धम् । यदुक्तं, चोदकेनाभि-
धानविप्रतिपत्तिश्चोद्यते इति । नैतदेवम् । अन्यायस्याचोदितत्वात् ।
न हि चोदकोऽन्याय्यामभिधानविप्रतिपत्तिमभिप्रापयति । किं कार-
णम् । प्रकृतावेकत्वात् । पाशस्य प्रकृतत्वाच्च बहुवचनान्तस्य प्रत्य-
क्षाऽभिधानविप्रतिपत्तिः । केयमभिधानविप्रतिपत्तिर्नाम । यदन्यथा-
ऽभिधानम्, अन्यथा अभिधेयम् । नच प्रकृतौ एकस्मिन् बहुवचनान्तं
प्रयुक्तमभिधानविप्रतिपत्तिं कर्त्तुम् । किं तर्हि । यत् तेन शक्यते,
तत् कर्त्तुम् । किञ्चानेन शक्यते ? । अस्य सिद्धे प्रयोगेऽर्थमन्विच्छ-
न्तो, यदवगम्यते तदर्थः शब्द इत्यवधारयामः । अस्माच्च पाशद्रव्य-
स्य मोचनेन सम्बन्धोऽवगम्यते, तदर्थता शब्दस्य भवितुमर्हति । न
एकत्वेन बहुत्वेन वा प्रयोजनम् । इह तु विकृतौ पाशस्य च पाशस्य
च यौगपद्येन मोचनेन सम्बन्धो वदितव्यः । बहुवचनञ्च द्वयोः पा-
शयोरन्याय्यम् । तस्याभिधाने इह पुनर्न प्रयोगः । किन्तु प्रयोग एव
चिन्त्यते । क. शब्दः प्रयोक्तव्य इति । तत्र प्रयोगेऽस्मदायत्ते किमि-
त्यवाचकं प्रयोक्ष्यामहे विद्यमाने वाचके । न चायं द्वयोश्छन्दसि
दृष्टो बहुवचनान्तः । सोऽयं मन्त्रः प्रयुज्यमानोऽपभ्रश एव स्यान्न

छान्दसः । न च बहुवचनं द्वित्वप्रत्ययार्थं लभ्यते लौकिके वैदिके च । न चाभिधित्सिते द्वित्वे द्वयोर्बहुवचनं भवति । तद्यथा देवदत्त-
यज्ञदत्ताभ्यां कर्त्तव्यमिति देवदत्तयज्ञदत्तशब्दद्वयादेव द्वित्वं प्राप्तं,
न विभक्त्या विधित्स्यते । तथापि द्विवचनमेव भवति, न बहुवचन-
म् । तस्माद् विकृतावूहितव्यमिति ॥ १४ ॥ आ० नि० ॥ द्विपशुयागे
पाशमन्त्रयोरेकवचनान्तबहुवचनान्तपदयोर्द्विवचनान्तेनोहाधिकरण-
म् ॥ ४ ॥

विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात् समत्वाद् गुणे त्व-
न्यायकल्पनैकदेशत्वात् ॥ १५ ॥

अस्ति पशुरग्नीषोमीयः । यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते
इति । तत्र पाशैकत्वाभिधायी पाशबहुत्वाभिधायी च मन्त्रौ समा-
म्नातौ । तयो किमेकत्वाभिधायी प्रकरणे निविशते, बहुत्वाभिधायी
प्रकरणादुत्कृष्यते ? उत उभावपि प्रकरणमभिनिविशेते इति । किं
प्राप्तम् । बहुत्वाभिधायी उत्क्रष्टव्य इति । कुत ? बहूनां हि स पाशानां
मोचकः । न च प्रकरणे बहवः पाशाः सन्ति । तस्मात् प्रकरणे
असम्बध्यमानो यत्र बहवः पाशास्तत्र नीयेत । यथा, युवं हि स्थः
स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यादिति । एते असृग्रमि-
न्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्य प्रतिपदं कुर्यादिति प्रतिपद्विधानमु-
त्कृष्यते । यथा च पौष्णसावित्र—सारस्वत—द्यावापृथिवीयाद्यनुम-
न्त्रणानि उत्कृष्यन्ते, एवं पाशबहुत्वाभिधाय्यपीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूम ।
विप्रतिपत्तौ एतस्यां का विप्रतिपत्तिः । यत् प्रकृतावेक पाश, पाश-
बहुत्वाभिधायी च मन्त्रः । एतस्यां विप्रतिपत्तौ किं मन्त्र उत्कृष्यते,
न ? इति । उच्यते । नोत्क्रष्टव्यः । ननु प्रकृतौ अन्यो मन्त्र ? । उ-
च्यते । तेन सह विकल्पो भविष्यति । कुत । पाशप्रातिपदिकार्थस्य
प्रकृतौ विद्यमानत्वादुत्कर्षो न न्याय्यः । ननु बहुपाशवचन एष
मन्त्रः । प्रकृतौ त्वेक पाश । तस्मात् तत्र न सम्भवतीति । उच्यते ।
बहूनप्यसौ पाशान् वदन् बहुत्वाधिष्ठानं द्रव्यं प्रकाशयत्येव । यदि
न प्रकाशयेद्, न पाशविशिष्टं बहुत्वं गम्येत । प्रकाशयति चेत् ताव-
ता न. प्रयोजनम् । तस्य हि उन्मोचनं क्रियते, न बहुत्वस्य, पाशाकृते-
र्वा । तस्मात् तस्य प्रकाशनं कर्त्तव्यम् । तत् प्रातिपदिकेन करिष्यते,

नोत्क्रष्यते । अस्त्येव ह्येकवचनान्तं प्रातिपदिकम् । तत्तस्य प्रकाशनं करिष्यति इति । अत्रोच्यते । न हीदं तस्मादन्यत् । यद्येकवचनान्तं प्रातिपदिकं न उत्क्रष्यते प्रकरणादित्युच्यते, सिद्धस्तर्ह्यनुत्कर्षस्तदेवेदमिति ॥ ननु बहुवचनस्य बहुपाशकप्रयोगेऽर्थवत्ता । तस्मादुत्क्रष्टव्यम् । तदुत्क्रष्यमाणमेकदेशत्वात् प्रातिपदिकमुत्कर्षतीति । उच्यते । गुणे त्वन्यायकल्पना स्यादिति, न प्रधाने । गुणश्च विभक्त्यर्थः । प्रधानं प्रातिपदिकार्थं । प्रातिपदिकार्थविशेषो विभक्त्याऽभिधीयते । सति प्रातिपदिकार्थे विभक्त्यर्थेन भवितव्यम् । न च विकृतौ प्रातिपदिकमस्ति । अनारभ्याप्यभिहितं प्रकृतिं प्रविशति । किमङ्ग पुनः प्रकृतावेवाभिहितम् । तस्माद्यत्र प्रातिपदिकार्थस्तत्र विभक्त्यर्थो भविष्यति ॥

ननु विकृतावपि चोदकेन प्राप्तं प्रातिपदिकं, प्रातिपदिकार्थश्चोच्यते । बाढम् । विप्रकृष्टस्तु चोदकः । बहुवचनसमर्थकं प्रातिपदिकं चोदको नोत्क्रक्ष्यति । तस्मात् प्रातिपदिकमेकदेशत्वाद् बहुवचनमाक्रक्ष्यतीति । न च प्रकृतौ अनर्थकमेव बहुवचनं, पाशाकृतिकस्य हि तदुन्मोचने कर्मसम्बन्धं करोति । तस्माद् गुणे बहुवचने अन्यायकल्पना, न प्रधाने प्रातिपदिकार्थे इति । किं पुनरन्याय्यम् । यद् बहुत्वं गम्यमानमविवक्षितमित्युच्यते । तत् कल्प्यतां, न तु प्रकृतौ प्रातिपदिकस्य प्रातिपदिकार्थाभिधानमन्याय्यं कल्पयितव्यम् । अस्य हि गुणस्यावाच्यमेव वैकृतं बहुत्वं सन्निधानाभावात् । तस्मात् प्रकृतौ बहुवचनान्तस्यापि निवेश इति ॥ १५ ॥ सि० ॥

प्रकरणविशेषाच्च ॥ १६ ॥

प्रकरणविशेषाच्चैतदध्यवसीयते, प्रातिपदिकं बहुवचनमाकर्षति, न प्रातिपदिकं बहुवचनेनोत्क्रष्यते इति । प्रकृतौ प्रातिपदिकार्थो विद्यते अग्नीषोमीये पशौ बहुवचनार्थो विकृतिषु । तस्मादपि बहुवचनान्तस्य प्रकृतौ निवेश इति ॥ १६ ॥ युक्तिः ॥

उत्कर्षो वा द्वियज्ञवदिति यदुक्तं, तत् परिहर्त्तव्यम् ॥

अर्थाभावात् नैवं स्याद् गुणमात्रमितरत् ॥ १७ ॥

युक्तं यत् प्रातिपद्विधानमुत्क्रष्यते, नास्ति प्रकृतौ यजमानद्वित्वं यजमानबहुत्वं वा । तत्र न भवेद्विषय एतयोः प्रातिपदोः । इह तु

गुणमात्रं नास्ति बहुत्वम् । अन्यन्तु बहुवचनस्य प्रयोजनं, मुचिना सम्बन्धः । नचानेकप्रयोजनमन्यतमेन प्रयोजनेन न प्रयुज्यते । न हि उल्का प्रकाशनेनाप्रयुज्यमाना भस्मना न प्रयुज्यते । तस्माद् विषमं प्रतिपदूष्यामिदमिति ॥ १७ ॥ आ० नि० ॥

द्यावोस्तथेतिचेत् ॥ १८ ॥

अथ यदुक्तं, द्यावापृथिवीयादीनामनुमन्त्रणानां यथा उत्कर्ष-
स्तथाऽस्येति । तत् परिहर्तव्यम् ॥ १८ ॥ आ० ॥

नोत्पत्तिशब्दत्वात् ॥ १९ ॥

नैतदनुमन्त्रणेन तुल्यम् । न हि दर्शपूर्णमासयोर्द्यावापृथिव्या-
दीनामुत्पत्तौ शब्दोऽस्ति । अस्ति त्विह पाशस्योत्पत्तौ शब्दः । त-
स्माद् विषममनुमन्त्रणेनेति ॥ १९ ॥ आ० नि० ॥ अग्नीषोमीयपशौ
पाशैकत्वपाशबहुत्वाभिधायिमन्त्रयोर्विकल्पाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अपूर्वे त्वविकारोऽप्रदेशात् प्रतीयेत ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, प्रोक्षणीरासादयेध्मं बहिरूपसादय
सुचः संमृड्ढि पत्नीं सन्नह्य आज्येनोदेहीति । तत्र, पत्नीं सन्नह्येति
चिन्त्यते । अस्ति हि यजमान एकपत्नीको बहुपत्नीकश्च । तत्र सर्वस्य
प्रयोगमधिकृत्य पत्नीशब्द उच्चरतीति एतत्पाशाधिकरणेनैव निर्णीतम् ।
इदन्तु सन्दिह्यते । किं द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रयोगे ऊहितव्यः
पत्नीशब्दः ? उत नेति । किं प्राप्तम् । अभिधानार्थत्वान्त्राणामूहित-
व्य इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । अपूर्वे तु अप्रकृतिपूर्वके कर्मणि अविका-
रेण प्रयुज्येत । कुतः । ईकारान्तं हीदं पत्नीमात्रस्य वाचकम् । तत्र
द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रयोगे पत्नीशब्दे उपादीयमाने द्विवचनं
बहुवचनं च सामर्थ्यात् प्राप्नोति सन्नहनसम्बन्धं कर्तुम् । सामानान-
सामर्थ्यात्तु एकवचनेन क्रियते । नचात्र द्वित्वं बहुत्वं वा विवक्ष्य-
ते । लक्षणत्वेन हि पत्नीशब्दस्य श्रवणात् । न चैकपत्नीकात् प्रयोगा-
द् द्विपत्नीके प्रयोगेऽतिदेशो भवति । यथा तत्र सङ्ख्या उक्ता तद्व-
दिहापीति । तस्मादविकारेण पत्नीशब्दस्य प्रयोगः । अथापि कथ-
ञ्चिदेकत्वं विवक्ष्येत, तथापि द्विपत्नीके प्रयोगे सम्प्रतिपत्त्यभावादे-
कवचनार्थमेकवचनम् । तदनेकपत्नीके प्रयोगे अविरुद्धमित्यविकारेण
प्रयुज्यते इति ॥ २० ॥ दर्शपूर्णमासयोर्द्विपत्नीके प्रयोगे पत्नीं सन्नह्ये-

ति मन्त्रस्यानूहाधिकरणम् ॥ ६ ॥

विकृतौ चापि तद्वचनात् ॥ २१ ॥

अथेदानीं विकृतौ पत्नीशब्दश्चिन्त्यते । किं द्विपत्नीके बहुपत्नी-
के च प्रयोगे ऊहितव्यो, न ? इति । द्विवाची बहुवाची वा पत्नीशब्दो
द्विवचनं बहुवचनञ्चोपाददानं प्रकृतौ सामान्यानेन बाधित इह समा-
स्नानाभावादुपादातुमर्हतीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । विकृतावपि अविका-
रेण प्रयोक्तव्य इति । कुतः । तद्वचनात् । यत् प्रकृतौ तद् विकृतौ
कर्त्तव्यमिति तद्वचनम् । प्रकृतौ चैकत्वमविवक्षितमिहापि द्वित्वं बहु-
त्वमेकत्वञ्च न विवक्षितव्यमिति । तस्मादविकारः । अथवा तदेव
विवक्षितम् । तदनेकपत्नीकेऽपि अविरुद्धमित्यविकार एवावसीय-
ते ॥ २१ ॥ द्विपत्नीके विकृतियागेऽपि, पत्नीं सन्नह्येति मन्त्रस्यानूहा-
धिकरणम् ॥ ७ ॥

अधिगुः सवनीयेषु तद्वत् समानविधानाश्चेत् ॥ २२ ॥

अस्ति सोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशु-
मालभते इति । तत्राधिगौ इदं समाम्नायते । प्रास्मा अग्नि भरतस्तृ-
णीत बर्हिर्न्वेनं माता मन्यतामनु पिताऽनु भ्राता इत्येवमादि । य-
दा तु अग्नीषोमीयाः सवनीयाश्च समानविधानाः, तदेदं विचार्यते ।
किमाधिगौ प्रास्मै इत्येवमादि पदमूहितव्यम् ? उत नेति । किं प्राप्त-
म् । ततोऽतिदेशः क्रियते । अधिगौ तद्वदिति । तत्र यः पत्न्याधि-
करणे पूर्वपक्षः स इह पूर्वपक्षः । यः सिद्धान्तः स इह सिद्धान्तः ।
ऊह इति पूर्वपक्षः । अविकार इति सिद्धान्तः ॥ २२ ॥ सवनीयपशूना-
मग्नीषोमीयसमानविधानत्वे, प्रास्मै अस्मिन्निति मन्त्रे अनूहा-
धिकरणम् ॥ ८ ॥

प्रतिनिधौ चाविकारात् ॥ २३ ॥

अस्ति प्रतिनिधिः श्रुते द्रव्येऽपचरात् । आगमो वा चोदनार्था-
विशेषादिति । स च सदृशः सामान्यं तच्चिकीर्षेति । तद् यदा
व्रीहिषु अपचरत्सु नीवारा उपादीयन्ते प्रतिनिधित्वेन, तदा व्रीहि-
मन्त्रो यः समाम्नातः, स्योनं ते सदनं कृणोमि । घृतस्य धारया सु-
शेवं कल्पयामि तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेधसुमनस्य-
मान इति । तं प्रति सन्देहः । किं नीवारेषु व्रीहिशब्दस्य ऊहेन प्र-

योगः ? उताविकारेणेति । किं प्राप्तम् । अविकारेण ब्रीहिशब्द प्रयु-
ज्यमान कार्यवतो नीवारान् न शक्नोति प्रकाशयितुमिति तेषु प्रका-
शयितव्येषु नीवारशब्दः प्रयोक्तव्यो भवति । तस्माद् ऊहः कर्त्त-
व्य इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूम । प्रतिनिधौ च अविकारात् प्रतिनिधौ चे-
ति ऊहो न कर्त्तव्य इत्यनुकृष्यते । किमेवं भविष्यति । एवमविकारो
भविष्यति । तत्रार्थमनुग्रहीष्यते । तस्मादनूहः ॥ २३ ॥ सि० ॥

अनाम्नानादशब्दत्वमभावाच्चेतरस्य स्यात् ॥ २४ ॥

न चैतदस्ति अनूह इति । एवमनूहो भवेत् । यदि तस्मिन् मन्त्रे
ब्रीहिशब्दो नास्मात् स्याद्, अभावाच्चेतरस्य यदि नेदं नीवाराख्यं
स्यात् । न चेदमुभयमस्ति । तस्मादभिधानसिद्धये ऊहित-
व्यो नीवारशब्द इति ॥ २४ ॥ सा० ॥

तादर्थ्याद्वा तदाख्यं स्यात् संस्कारैरविशिष्ट-
त्वात् ॥ २५ ॥

वाशब्द पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति । ऊह इति । अविकारेण
प्रयोगः । कुत । तादर्थ्यात् । तादर्थ्यं ब्रीह्यर्थता नीवाराणाम् । ये
ब्रीहिप्रोक्षणादयः संस्कारा क्रियन्ते । संस्कारैरविशिष्टश्चास्य ब्रीहि-
शब्दो यथा धान्येषु ब्रीहिलक्षितेषु भवति, एवमेतेष्वपि नीवारेषु ।
तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्य इति ॥ २५ ॥ आ० नि० ॥

उक्तञ्च तत्त्वमस्य ॥ २६ ॥

कथं पुनर्ज्ञायते, यो यो ब्रीहिगतो विशेषः स नीवारेष्विति ? ।
उक्तञ्च तत्त्वमस्य । उक्तोऽस्य विशेषस्य तद्भावः षष्ठेऽध्याये, सामा-
न्यं तच्चिकीर्षा इति । तस्मादप्यविकारः ॥ २६ ॥ युक्तिः ॥ नीवाराणां
ब्रीहिप्रतिनिधित्वे मन्त्रे ब्रीहिशब्दस्यानूहाधिकरणम् ॥ ९ ॥

संसर्गिषु चार्थस्थास्थितपरिमाणत्वात् ॥ २७ ॥

सन्त्याग्निगुप्त्रैषे संसर्गिणोऽर्थाः । तद्यथा चक्षुः प्राण इत्येवमादयः ।
सूर्यं चक्षुर्गमयताद्वातं प्राणमन्ववसृजतादिति । द्विपद्वादिषु पशु-
गणेषु किमूहितव्यः ? उत, नेत्युच्यते । नन्वन्यायनिगदत्वादेवायं
नोहितव्यः । द्वयोश्चक्षुषोरेकवचनान्तो यतः श्रूयते । उच्यते । नाय-
मग्निगौ अधिष्ठानयोः सूर्यगमनमाह । न हि अधिष्ठाने सूर्यं गच्छ-
त । तेजोरश्मिवचनस्त्वयम् । एकञ्च तत्तेजः । तस्मान्नायमन्याय-

निगदः । द्विपश्वादिषु च वैकृतेषु प्रयोगेषु मैत्रं श्वेतमालभेत
वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां च सन्धावन्नकाम इत्येवमादिषु पशु-
भेदात्तेजसो भेदे गम्यमाने ऊहः स्यादिति प्राप्नोति । नन्वेकस्मिन्नपि
पशावधिष्ठानभेदेन भिन्ने एव तेजसी । नेत्युच्यते । सूर्य्यमस्य चक्षु-
र्गमयतादिति । यत् पशोस्तेजस्तद् हि विवक्षितम् । नाधिष्ठानभेदः ।
पश्वन्तरेषु पशुतेजोभेदादूह इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । संसर्गिषु चा-
ऽर्थस्यास्थितपरिमाणत्वात् । संसर्गिषु अर्थेषु यद्यपि पशुभेदस्तथापि
रश्मीनां संसर्ग एवैकीभूतास्तेषां रश्मयः । यथैव पानीयस्य तैलस्य
घृतस्य वा स्तत्का नानादेशेषु भिन्ना समानदेशे एकीभूता भवन्ति
तद्वद्रश्मयः । तस्मादेकवचनान्तस्तेषां वाचक इत्यनूहः स्यात् ॥ २७ ॥ सि०

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

लिङ्गं खल्वपि भवति, यथा संसर्गिणो नोह्यन्ते इति । न माता
वर्द्धते न मज्जा न नाभि प्राणो हि स इति प्राणस्य सिद्धमनूहं हेतु-
त्वेनोपदिशति । तस्मात् संसर्गिणो नोह्यन्ते इति ॥ २८ ॥ युक्तिः ॥
द्विपशुयागे सूर्यं चक्षुर्गमयतादिति मन्त्राणामनूहाधिकरणम् ॥ १० ॥

एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं स्यात् ॥ २९ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं
पशुमालभते इति । तत्राभिगुप्रैषे समाम्नायते । एकधाऽस्य त्वचमा-
च्छ्रयतादिति । तद्विकृतौ द्विपश्वादिषु सन्दिह्यते । किमभ्यसितव्यं ?
उताविकारेण प्रयोक्तव्य इति । किं प्राप्तम् । एकधेत्ययमभ्यसितव्यः ।
कुत । एकसंयोगादेकस्त्वचः प्रकार आच्छ्रयता कर्त्तव्य इति । तत्र
द्वयोर्वह्नीषु वा त्वक्षु उत्कृत्यमानासु नैकः प्रकारो भवति । पर्यायेण
हि तां पशुभ्योऽपाच्छ्रन्ति । एकस्यां त्वचि अपाच्छ्रयमानायामेकेन
प्रकारेणापाच्छ्रेयुस्तस्मादसर्वाविषयो भवति अविकृतः शब्दः प्रयुज्य-
मानस्तस्मादभ्यसितव्य इति ॥ २९ ॥ सि० ॥

अविकारो वा बहूनामेककर्मवत् ॥ ३० ॥

वाशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । नैतदस्ति । अभ्यसितव्य इति ।
अविकारेण प्रयोक्तव्य इति । कुतः । ऐक्यवचन एव शब्दः । एकी-
कुरु एषां त्वच इति ॥

किं तत्र ऐक्यम्, एककालोपदेशो वा, एकदेशोपदेशो वा ? ।

बहूनामेककर्मवत् । यथा बहूनामेककाले कर्माणि भवन्ति, एक-
धा गाः पाययतीति । एवमिहापि ऐक्यं त्वचः कुर्विति । बहूनां
तु एकीकरणं शक्यते कर्तुं, नैकस्यास्त्वचः । तस्माद्बह्वीषु त्वक्षु
एकीकरणमेकधाशब्दो वदतीत्यवसेयम् ॥ ३० ॥ पूर्व० ॥

सकृत्त्वं त्वैक्यं स्यादेकत्वात्त्वचोऽनभिप्रेतं तत्प्रकृति-
त्वात् परेष्वभ्यासेन विवृद्धावभिधानं स्यात् ॥ ३१ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नाविकारः । अभ्यासितव्यः शब्द
इति । एककाले कर्मण्यभिधीयमाने सहत्वं त्वचामभिहितं भवति ।
तत्प्रकृतावेकस्यां त्वचि असम्भवादनभिप्रेतं तत्प्रकृतित्वादुत्तरासां
ततीनां परेषु वर्द्धमानेषु पशुषु अभ्यासेन अभिधानं स्यात् ॥ ३१ ॥
उत्तरम् ॥ द्विपशुयागे अधिगुप्रैषे एकधेत्यस्य शब्दस्याभ्यासा-
ऽधिकरणम् ॥ ११ ॥

मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवायात् सर्वत्र
च प्रयुक्तत्वात् तस्य चान्यायनिगदत्वात्
सर्वत्रैवाविकारः स्यात् ॥ ३२ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीये पशावधिगुप्रैषे मेधपतिशब्द एक-
वन्निगदः । परेषां शास्त्रिणां द्विवन्निगदः । तं प्रति संशयो भवति ।
द्विपश्वादिषु पशुगणेषु किमविकारेण इतरश्चेतरश्च प्रयोक्तव्यः ? उत
स्वामिपर ऊहः कर्त्तव्यः, उत देवतापर इति । किं प्राप्तम् । अविका-
रः । कुत । मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य, स्वामी मेधपतिर्देवता च ।
स्वामिना पशुर्देवताभ्यां दत्तः सङ्कल्पितः । मेधपतये स्वामिनेऽप्यसौ
भवति । तस्य कार्यं करिष्यतीति । देवताभ्यामपि ताभ्यामुत्स्रक्ष्यते
इति । त्रयाणामपि हि तं मेधं प्रति आधिपत्येन समवायोऽस्ति ।
सर्वत्र च आधिपत्ये पतिशब्दः प्रयुक्त आ हिमवत, आ च कुमा-
रीभ्यः । स एष त्रयाणामेकवचनान्तो वाचको द्विवचनान्तश्च । यथा
प्रकृतावविवक्षितैकत्वोऽविवक्षितद्वित्वश्च सम्बन्धमात्रनिबन्धनः । एवं
सर्वासु विकृतिषु । तस्मान्न विक्रियेत ॥ ३२ ॥

अपि वा द्विसमवायोऽर्थान्यत्वे यथासंख्यं
प्रयोगः स्यात् ॥ ३३ ॥

अपि वा नैतदेवम् । तयोरिह समवाय , एकवन्निगदस्य, द्विवन्निगदस्य च । तयारेकवन्निगद स्वामिनि प्रयोक्ष्यते, येषां समाम्नात । येषां द्विवन्निगद. समाम्नातस्तेषां सदेवते वक्ष्यति । तस्माद्विकृतौ ब-
ह्वीषु देवतासु द्विवन्निगद ऊहेन प्रवर्त्तिष्यते । यजमानेष्वेकवन्निगद ऊहिष्यते । एवं यथासख्यं प्रयांगो भविष्यति ॥ ३३ ॥

स्वामिनो वैकशब्द्यादुत्कर्षो देवतायां स्यात्
पत्न्यां द्वितीयशब्दः स्यात् ॥ ३४ ॥

वाशब्द पक्षं व्यावर्त्तयति । स्वामिदेवतयोरुभयोर्वाचक इति । नैत-
देवम् । एक एव मेधपतिशब्दः । यस्माद् द्विवचनं, यस्माद् एकव-
चनं, स एव न स्वामिदेवतयोर्वाचको भविष्यति । नन्वेकोऽपि मेध-
पतिरपरोऽपि प्रतीयते । कथमवाचक इत्युच्यते । यदा स्वामिनस्त-
दा मेधपतये यो मेधस्तं मेध्यादुर उपनयतेति सम्बन्धः । यदा देव-
तावचनस्तदा मेधपतये उपनयत मेध्यादुर इति सम्बन्धः । स एष
सकृदुच्चरित उभाभ्यां पदाभ्यां न सम्बन्धुमुत्सहते । वचनव्यक्तिभे-
दाद् वाक्यभेदः प्रसज्यते । तस्मात् स्वामिनो वाचक इति अध्यव-
सीयते ॥ अथ किमर्थं न देवतावचनः कल्प्यते । तथा हि कल्प्यमा-
ने एकवन्निगदे उत्कृष्येत एकदेवत्यः क्रतुः । तत्र प्रकरणं बाध्येत ।
यजमानवचने पुनः कल्प्यमाने न द्विवन्निगद उत्कृष्येत । तत्रैव यज-
मानयोर्दम्पत्योर्वाचको भविष्यति । तस्मात् प्रकरणानुग्रहाय स्वामि-
वचनः कल्प्यते । स्वामिपरस्योहो भविष्यतीति ॥ ३४ ॥ पूर्व० ॥

देवता तु तदाशीष्वात् सम्प्राप्तत्वात् स्वामिन्यन-
र्थिका स्यात् ॥ ३५ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न स्वामिवचनो देवतापरो भवि-
ष्यति । कुतः । तदाशीष्वात् । आशासाना मेधपतये मेधमिति देव-
ताभ्यां हविराशास्यते । मेधपतिभ्यां मेधमाशासाना उपनयत
ताभ्यामिति । यजमानं प्रत्याशासानानुकीर्त्तनमनर्थकम्, अकर्त्तव्यञ्च ।
स प्राप्त एव स्वामिनं, मेधः किमर्थमाशास्यते । न च तेन नित्यमेव
स्वामिसम्बद्धेन प्रयोजनम् । याग एव हि न संवर्त्तते । तस्माद्देवता-
वचनो मेधपतिशब्द इति ॥ ३५ ॥

उत्सर्गाच्च भक्त्या तस्मिन् पतित्वं स्यात् ॥ ३६ ॥

उत्सृष्टश्च यजमानेन नायं ममेति । केवलं परकीयो रक्ष्यते । कालेन देवतया सम्भन्त्यते इति । कः पुनरस्य देवतया सम्बन्धः । यत्तामुद्दिश्य परिग्रहोऽस्य त्यज्यते । स च यागात् प्राकृतः । तस्माद् यागात् परार्थं द्रव्यं नात्मीयं परित्यज्य आस्ते । आत्मप्रधानं यत्तदात्मीयं, न यं प्रति आत्मा गुणभूतस्तादृशेषु भक्त्या पतित्वं भवति । तस्माद् देवतयोरेव तत्र मुख्यं मेधपतित्वं, भाक्तं स्वामिन इति ॥ ३६ ॥ युक्तिः ॥

उत्कृष्येतैकसंयुक्तो द्विदेवते सम्भवात् ॥ ३७ ॥

इति यदुक्तं, तत् परिहर्तव्यम् ॥ ३७ ॥ आ० ॥

एकस्तु समवायात्तस्य तल्लक्षणत्वात् ॥ ३८ ॥

अत्रोच्यते । यौ हि तौ द्वावग्नीषोमौ तयोर्गणे मेधपतिशब्दः । स चात्र देवतासमवेतस्तस्मिन् कर्मणि एकस्मै गणाय मेध उपनयत इत्युच्यते । तस्मादेकवचनान्तो गणवाची मेधपतिशब्दो नोत्कृष्यते इति ॥ ३८ ॥

संसर्गित्वाच्च तस्मात्तेन विकल्पः स्यात् ॥ ३९ ॥

अयं चान्यः परिहारः । संसर्गी अयमर्थो देवता नाम । द्वौ अर्थौ संसृष्टौ कदाचिदेका देवता भवति । यदि द्वयाय परिकल्पितं किञ्चिद् द्रव्यं, तत्र द्वयं देवता भवति । द्वावर्थौ संसृष्टौ एकतां यातः । तस्मादेकवचनान्तोऽपि प्रकरणमभिनिविशते पूर्वेण च सह विकल्पेत इति ॥ ३९ ॥ आ० नि० ॥

एकत्वंऽपि गुणानपाद्यात् ॥ ४० ॥

अन्वारुह्य वचनमिदम् । मा तावद् भूदिहैकत्वमर्थः । तथापि प्रकरणमनुप्रविशेतैव एकवचनान्तः । प्रातिपदिकं हि तस्य विद्यमानार्थम् । एकवचनञ्चोपनयनसम्बन्धार्थम् । एकत्वं वा अविवक्षितम् । तस्मान्न प्रकरणादुत्कृष्येतेति । अथोच्यते, एकत्वविशिष्टस्य विभक्तिः सम्बन्धं ब्रवीतीति । तथाप्यस्मत्पक्ष उपपद्यतेतराम् । सर्वोऽपि ह्येकत्वसम्बद्ध इति । अथ सम्बन्धं करोति एकत्वञ्च ब्रवीतीति । न तेन विशिनष्टि अविवक्षितत्वादविरुद्धं भविष्यतीति । अथोच्यते । अविवक्षितेऽपि वचने एकत्वसम्बन्धे एकवचनं भवति, नान्यत्रेति । तथा

मेधपतिगतमेकत्वमस्य भविष्यति । ततः सोऽनुवदिष्यते । तस्माद्-
दोष इति ॥ ४० ॥ युक्तिः ॥ द्विपश्वादिपशुविकृतौ मेधपतिशब्दस्य
देवतानुसारेणोहाधिकरणम् ॥ १२ ॥

नियमो बहुदेवते विकारः स्यात् ॥ ४१ ॥

अस्ति बहुदेवत्यः पशुः । स एतान् पशूनादित्येभ्यः कामाय आ-
लभते इति । तथा वैश्वदेवं धूम्रमालभेतेति । अस्ति तु प्रकृतौ अग्नी-
षोमीये द्विवग्निगद एकवग्निगदश्च मेधपतिशब्दश्चोदकप्राप्तः सन्दि-
ह्यते । किं द्विवग्निगद ऊहितव्यः । एकवग्निगदो निवर्त्तते ? उत उ-
भावपि परस्परेण विकल्पमानौ निविशेयातामिति । किं तावत् प्रा-
प्तम् । द्विवग्निगदः समवेताभिधायित्वाद्ऊहितव्यः । एकवग्निगदो-
ऽशक्नुवन्नभिधातुमित्येतावता दर्शनेन निवर्त्तते एष नियमः । आह ।
ननु प्रकृतौ द्वित्वस्याविवक्षितत्वादविकारेण प्रयोगः प्राप्नोतीति ।
उच्यते । अविशेषकमत्र द्वित्वं, नतु तत्र समवेतं न गम्यते । न च गम्य-
मानं निष्प्रयोजनम् । अन्यसंख्यापरिच्छेदेन पुनः संख्येयमुपस्थापयति ।
तदस्य दृष्टमेव प्रयोजनम् । तस्माद् बहुष्वप्यूहो भवतीति ॥ ४१ ॥ पूर्वम् ॥

विकल्पो वा प्रकृतिवत् ॥ ४२ ॥

यदुक्तं द्विवचनान्त ऊहितव्य इति । तद् गृह्णीमः । यत्त्वेकवचना-
न्तो निवर्त्ततेति । तन्न । एकवचनान्तोऽपि प्रकृतिवदिह द्विवचना-
न्तेन विकल्पितुमर्हति । उक्तं हि गणाभिप्रायं तत् प्रकृतौ । संसर्गि-
त्वाद्वा देवतानामिति । तद्वदिहापि गणाभिप्रायात् संसर्गित्वाद्वा देव-
तानां विकल्पेन निवेक्ष्यते इति ॥ ४२ ॥ सिद्धान्तः ॥ बहुदेवपशौ
अपि एकवचनान्तमेधपतिशब्दस्य विकल्पाधिकरणम् ॥ १३ ॥

अर्थान्तरे विकारः स्याद्देवतापृथक्त्वादेकाभि-

समवायात् स्यात् ॥ ४३ ॥

अस्त्येकादशिनी, प्रैषाग्नेयेन वापयति मिथुनं सारस्वत्या करोति
रेतः सौम्येन दधाति प्रजनयति पौष्णेनेत्येवमादि । अस्ति च प्रकृतौ
अग्निगुप्रैषे एकवग्निगदो द्विवग्निगदश्च मेधपतिशब्दः । तस्येह चोद-
कप्राप्तिश्चिन्त्यते । द्विवग्निगद ऊहितव्य एव । अथैकवग्निगदः किम्
अविकारेण प्रवर्त्तते, उत निवर्त्तते ? । किं प्राप्तम् । विकल्पो वा प्रकृ-
तिवदिति । एवं प्राप्ते भ्रूमः । विकार एवैकादशिन्यां, न विकल्पः ।

तत एकवचनान्तेन निवर्तितव्यम् । कुतः । देवतापृथक्त्वात् । पृथगत्र देवता । अन्यस्य पशोरन्या देवता, अन्यस्यान्येत्येवं, नात्र गणो देवतात्वेन । तदभावात् संसर्गित्वमपि नास्ति । प्रकृतौ च एतद्वचनं कारणम् । एकवचनान्तस्य निवेशे न तदभावादिहास्ति प्रवृत्तिः । यच्चोक्तम्, एकत्वेऽपि गुणानपायादिति । परपक्षमन्वारुह्य तद्वचनं, न स्वपक्षः । तस्माददोष इति ॥ ४३ ॥ एकादाशिन्यामेकवचनान्तमेध-पतिशब्दस्योहाधिकरणम् ॥ १४ ॥ इत्याचार्यशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये नवमस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ९ ॥ ३ ॥

अथ नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ९ ॥ ४ ॥

षड्विंशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृतित्वाद्गणस्य
प्रविभक्तत्वादविकारे हि तासामकात्स्न्येना-
ऽभिसम्बन्धो विकारान्न समासः स्याद-
ऽसंयोगाच्च सर्वाभिः ॥ १ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तत्राग्निगुप्तैषे इदमाम्नायते— षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय इति । तच्चोदकेन द्विपश्वादीन् पशुगणान् सम्प्राप्तम् । मैत्रं श्वेतमालभते वारुणं कृष्णमपाश्रौषधीनाञ्च सन्धावन्नकाम इत्येवमादिषु । अयमर्थः सांशयिकः । किं षड्विंशतिशब्दोऽभ्यसितव्यः ? किमविकारेण प्रयोक्तव्यः, किं वचनमात्रमूहितव्यम् ? अथ अस्य पदाभ्यासः ? उत समस्य वचनमिति । किं प्राप्तम् । षड्विंशतिशब्दोऽभ्यसितव्यः । द्विपश्वादिषु पशुगणेषु प्रकृतावेकस्य पशोः षड्विंशतिर्वङ्क्रय उक्ताः । इह स गुणः प्रविभक्तः । पशौ पशौ षड्विंशतिर्वङ्क्रयः । तत्र यदि अविकारेण प्रयुज्येत, न कृत्वा वङ्क्रीरभिवदेत् । अथ समस्य वचनं क्रियते, तथा षड्विंशतिशब्दो निवर्तितः । तत्रार्थः बाधितं स्यात् । न च सर्वाभिर्वङ्क्रिभिः पशोः सम्बन्धोऽस्ति । पशुद्वयस्य ताभिः सम्बन्धः । न च पशुद्वयं पशुः ॥ ननु पशो कार्यं यः पशोः स्थाने, स वङ्क्रिभिः सम्बन्धयितव्यः । तथा हि प्रकृतौ वचनं कृतं, समस्ताभिर्वङ्क्रिभिः पशुद्वयस्य सम्बन्धे कृते एकैकस्य षड्विंशत्या सम्बन्धः प्रत्यायितः स्यात् । अत्रोच्यते ।

नैवम् । प्रकृतौ साक्षात् षड्विंशत्या पशुसम्बन्धः । इह परसंख्यया सम्बन्धे क्रियमाणे परोक्षयाऽवयवसंख्यया सम्बन्धः आनुमानिकः स्यात् । न च नियोगतः षड्विंशत्या एकैकस्य सम्बन्धः प्रत्यायितः स्यात् । पञ्चविंशतिरेकस्य सप्तविंशतिरेकस्येदृशमपि तत्र गम्यते । न चैवं प्रकृतावभिधानं कृतम् । तस्मादभ्यसितव्य इति ॥१॥ पूर्व० ॥

अभ्यासेऽपि तथेति चेत् ॥ २ ॥

इतिचेद् भवान् पश्यति, समासवचने अप्राकृतः शब्द उच्चरितो भवतीति । अभ्यासेऽपि अनभ्यस्तं प्रकृतौ वचनम् । इह साभ्यास-मप्राकृतं स्यात् ॥ २ ॥ आ० ॥

न गुणादर्थकृतत्वाच्च ॥ ३ ॥

नैष दोषः । गुण एष शब्दस्याभ्यासो नाम । स मत्पक्षे अप्राकृतः । त्वत्पक्षे पुनः शब्द एव । अङ्गगुणाविरोधे च तादर्थ्यादित्युक्तम् । अर्थाच्च मयैतदश्रुतमुपादीयते, प्रविभक्तं गुणं वक्तुम् । यच्च श्रुत-चिकीर्षयाऽश्रुतं क्रियते, इष्यते एव तदस्माभिः । तस्माददोषः ॥ ३ ॥ आ० नि० ॥

समासेऽपि तथेति चेत् ॥ ४ ॥

इतिचेत् पश्यसि, अभ्यासवचने चोदकोऽनुगृहीतो भविष्यति । कात्स्न्येन वङ्क्रयो वक्ष्यन्ते इति । समासेऽपि चोदकानुग्रहः । का-त्स्न्येन वङ्क्रीणामभिधानाद् । अपिच समासवचने यौगपद्यवचनात् प्रयोगवचनोऽनुगृहीतो भविष्यति । तस्मात् समभ्यसितव्या वङ्क्रय इति ॥ ४ ॥ आ० ॥

नासम्भवात् ॥ ५ ॥

नैतदेवम् । मम चोदकोऽनुगृहीतः षड्विंशतिशब्दप्रयोगात् । तव प्रयोगवचनः समस्य वचनात् । न च सम्भवति चोदके प्रयोगवचनं प्रत्यादत्तव्यम् । बलीयान् हि चोदकः । स हि धर्माणामुत्पादकः प्रापकश्च । प्रयोगवचनः प्राप्तानामुपसङ्गाहकः । स उत्तरकालेऽर्थ-विप्रकर्षाद् दुर्बलः । तस्मादभ्यसितव्यं वचनमिति ॥ ५ ॥ आ० नि० ॥

स्वाभिश्च वचनं प्रकृतौ तथेह स्यात् ॥ ६ ॥

स्वाभिश्च वङ्क्रिभिः पशुरूपलक्षितः प्रकृतौ । इहापि तथैवोप-लक्षयितव्यः । सोऽभ्यासवचने शक्यते । समासवचने हि परसंख्या

समुदायस्योक्ता भवति, न स्वाभिः पशव उपलक्षिता भवन्ति । तस्मा-
दसदेतत् ॥ ६ ॥ युक्तिः ॥

वङ्क्रीणान्तु प्रधानत्वात् समासेनाभिधानं स्यात्
प्राधान्यमधिगोस्तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवम् । अभ्यसितव्यः षड्-
विंशतिशब्द इति । किं तर्हि । समस्य वदितव्या वङ्कय इति ।
कुतः ? । तत्र वङ्क्रीणां प्रधानत्वात् । प्राधान्यं हि तासाम् । प्र-
कृतौ षड्विंशतिरेता वङ्कय इति अभिसम्बन्धः । तत्रेप्सितः षड्विं-
शतिरस्येति वङ्कयो गणिताः । न ताभिर्गणिताभिः पशुरूपलक्षि-
तः । किं कारणम् । वङ्क्रीभिर्गणिताभिर्दृष्टं प्रयोजनं, कृत्स्नं पा-
श्वमुद्धरिष्यते इति । न तु वङ्क्रीभिर्गणिताभिः पशावुपलक्ष्यमाणे
किञ्चिद् दृष्टमभ्यधिकं भवति । तस्मान्न पशुसम्बन्धो विवक्षितः ।
एवं प्राधान्यं वङ्क्रीणाम् । अधिगोर्वङ्कयर्थत्वान्न तस्य सङ्ख्यापशु-
सम्बन्धः प्रयोजनम् । तस्मात् समस्य वचनं कर्त्तव्यम् । एतावत्त्वं
प्रकृतौ उक्तमिति विवृतौ एतावत्तैव वक्तव्येति । तस्मात् समस्य-
वचनं कर्त्तव्यमिति ॥ ७ ॥ उत्तरम् ॥

तासाञ्च कृत्स्नवचनात् ॥ ८ ॥

तासाञ्च वङ्क्रीणामिदं कात्स्न्यमुच्यते, न पशूनाम् । ता अनुष्ठयो-
श्चावयतादिति । षड्विंशतिवङ्कयस्ताः प्रयत्नेन उद्धर्त्तव्या इति ।
इतरथा षड्विंशतिरस्य वङ्कयस्तं प्रयत्नेन किञ्चित् कुर्यादित्येव-
मभिसम्बन्धो भवेत् । यद्धि लक्ष्यते, तद्विकार्यसम्बन्धार्थं प्रति-
निर्दिश्यते । तदिह षड्विंशतिरस्य वङ्कयस्ता इति वङ्क्रीणां प्रति-
निर्देशः कार्यार्थः । तस्मात्तासां प्राधान्यमिति ॥ ८ ॥ युक्तिः ॥

अपि त्वऽसन्निपातित्वात् पत्नीवदाम्नातेना-
ऽभिधानं स्यात् ॥ ९ ॥

अपित्विति पक्षव्यावृत्तिः । नैतदेवं, समसितव्या वङ्कय इति ।
किं तर्हि । अविकृत षड्विंशतिशब्दः प्रयोक्तव्यः । कुतः । असन्निपा-
तित्वात् । असन्निपाती ह्यधिगुः, न करणत्वेन निर्दिश्यते । यदि हि
करणत्वेन निर्दिश्येत, ततोऽनेन प्रकाशितं कर्त्तव्यं, न ध्यानेनेति

मन्त्रान्तेन कर्मसन्निपातः स्यात् । तत्राशक्यमविकृतेन यौगपद्यं कर्त्तु-
मिति विक्रियेत, अभ्यस्येत वा । अथ पुनरेतदकरणं, क्रियमाणानु-
धादिनयनकालमधिगुवचनमनेकस्मिन् पशौ चोदकेनात्र निपतितम् ।
तत्रैषां स्वसङ्ख्यावतीर्वङ्क्रीरभिवदितुमशक्यं विप्रतिपत्तिरूपं तत् ।
तस्मान्न तद्वङ्क्रीणामियत्ता वदितव्या । किं तर्हि । षड्विंशतिस-
ङ्ख्यायाः सम्बन्धः कर्त्तव्यः । यथा द्विपत्नीके बहुपत्नीके वा प्रयोगे
पत्नीशब्द एकवचनान्तो न सङ्ख्याया पत्नीः परिच्छिनत्ति । किं तर्हि ।
एकत्वेन सम्बध्नाति । एवमिहापि । तस्मादविकारेण प्रयोग । एव-
मविकारे आर्षमनुग्रहीष्यते इति ॥ ९ ॥ पूर्व० ॥

विकारस्तु प्रदेशत्वाद् यजमानवत् ॥ १० ॥

तुशब्दात् पक्षो विपारिवर्त्तते । नाविकारः । ऊह कर्त्तव्य इति ।
यद्यत्संख्येषु आहत्य तत्संख्योच्चार्यते, तत्र वचनप्रामाण्याद् विप्रति-
पन्नसङ्ख्याकस्य शब्दस्य प्रयुज्यमानस्य अदृष्टोऽर्थोऽभ्युपगम्यते । यथा
प्रकृतौ पत्नीशब्दस्य, न तु इहाहत्य षड्विंशतिशब्दोऽनेकस्मिन् पशौ
प्रयुज्यते । किन्तु चोदकेनेह प्राकृतवचनं प्राप्यते । तत्र यद् न्याय्यं तच्चो-
दक प्रापयिष्यति, नाहत्य षड्विंशतिशब्दम् । किं तद् न्याय्यम् । यत्
प्रकृतौ विवक्षितम् । प्रकृतौ च वङ्क्रीणामियत्ता कथिता । तस्मादिह
साप्रदिश्यते ॥ नन्वेतदुक्तं नाधिगो. करणत्वेन निर्देश इति । यदा च
न करणं, तदा कथमयं वङ्क्रीयत्तावचनः । श्रुत्या षड्विंशतिसङ्ख्या-
वचन एव भवितुमर्हतीति । उच्यते । यद्यपि नास्य तृतीयया निर्दे-
शः, तथापि प्रयोगवचनेनोपगृहीतः साधको भवन् कमन्यं दृष्टमुप-
कारं करिष्यति, अन्यतोऽवदानप्रकाशनात् । अत्रोच्यते । नास्या-
वदानैरभिसम्बन्धः प्रकृतियागप्रयोगवचनो यागेन सम्बध्नाति । तत्र
च हविष्कङ्क्रीर्त्तनं दृष्ट प्रयोजनम् । षड्विंशतिशब्दोऽपि तत्श्रुतये
भविष्यतीति । नैतदेवमिति ब्रूम । प्रकरणाद् यागमात्रेण अभिसम्ब-
न्धे सति ऋत्विजां प्रैष इति गम्यते । लिङ्गात्तु शमितृप्रैषमेनमध्य-
वस्याम् । तथारूपाणि ह्यत्र वाक्यानि, दैव्याः शमितार उपहृता
मनुष्या आरभध्वमिति । तथा षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्ठयो-
क्त्यावयतादिति । तस्माद् वङ्क्रीयत्तावचन एव, न षड्विंशति-
सङ्ख्यावचनः । यथा यजमानपदे एकयजमानवाचिनि स्वसङ्ख्या-

मात्रैकवचनमिति कृत्वा द्वियजमानके च प्रयोगे स्वसङ्ख्यावचन-
प्रदेशाद् ऊहः क्रियते । एवमिहापीति ॥ १० ॥ उत्तरम् ॥

अपूर्वत्वात्तथा पत्न्याम् ॥ ११ ॥

यदुक्तं पत्नीवदिति । युक्तं पत्न्यां न तत्रैकपत्नीके यजमाने पत्नी-
शब्दः समास्रातः । द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रदेशाद् भवति । यथा
एकस्याः पत्न्याः स्वसङ्ख्यावचन । एवं द्वयोर्बहूनां च स्वसङ्ख्या-
वचन इति । तस्माद्वैषम्यं पत्न्याम् ॥ ११ ॥ युक्तिः ॥

अनाम्नातस्त्वविकारात् संख्यासु सर्वगामित्वात् ॥ १२ ॥

तुशब्दोऽन्यं पक्षमवतारयति, न समस्य-वचनं सङ्ख्योह. स्या-
दिति । यथा समास्रातं षड्विंशतिप्रातिपदिकं प्रयोक्तव्यम् । एव-
मविकारे आर्षानुग्रहो भविष्यति । प्रविभक्तं गुणमभिवदितुं वचन-
मूहिष्यते । षड्विंशती एतयोर्वङ्क्रय इति । ननु षड्विंशती इत्यभि-
धाने वङ्क्रीणां प्रथमा न प्राप्नोति । उच्यते । यद्वा षड्विंशतिगुणः
प्राधान्येन विवक्षितो भवति, तद्विशेषणार्थं सङ्ख्येयमुच्चार्यते ।
तदा प्रथमान्तेनापि लक्षणया सङ्ख्या विशेष्यते । यथा, इन्द्राग्नी देवते
इति । यदा दिवैरैश्वर्य्यकर्मणोऽर्थो गुणो विवक्षितो भवति, तदैकवच-
नान्तमेव इन्द्राग्नी इति शब्दो लक्षणया विशिनष्टि । तथा च प्रयोगो
दृश्यते । पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृत संवत्सरा. पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशा
पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशा पञ्चपञ्चाशत एकविंशा इति सङ्ख्यावचनः
शब्दस्त्रिवृत इत्यनेन लक्षणया विशेष्यते । यथा, देवदत्तयज्ञदत्तविष्णु-
मित्राः पर्षदिति । एवं षड्विंशती वङ्क्रय इति । एवमविकारं च भ-
विष्यति । वङ्क्रिगामी च षड्विंशतिशब्दो भविष्यतीति ॥ १२ ॥ पूर्व०

सङ्ख्या त्वेवं प्रधानं स्याद्वङ्क्रयः पुनः प्रधानम् ॥ १३ ॥

सत्यमुपपद्यत एव वचनं, षड्विंशती वङ्क्रय इति । संख्या-
प्रधानस्त्वेवं निर्देश कृतो भवति । षड्विंशतिगुणः प्राधान्येन वि-
वक्षितः । तद्विशेषणत्वेन वङ्क्रीणामुच्चारणम् । वङ्क्रयः पुनः प्रकृतौ
प्रधानं, न सङ्ख्या । तदुक्तं, प्राधान्यमभिगोस्तदर्थत्वात् । तासां कृत्स्न-
वचनादिति । तदेवं न प्रकृतिवदभिधानं कृतं भवेत् । तत्र चोदक
एव बाध्येत । तस्मात् समसितव्यमेव वचनमिति ॥ १३ ॥ उत्तरम् ॥

अनाम्नातवचनमवचनेन हि वङ्क्रीणां स्यान्निर्देशः ॥ १४ ॥

न खल्वप्यस्मिन् पक्षे सर्वमेवास्मात्मुच्यते, अनास्मात्तवचनमपि प्रतीयते इति षड्विंशती षड्विंशतय इति । अथ द्विवचनं बहुवचनं वा अनार्षं, तथा न क्रियते, न तासां वङ्क्रीणां कात्स्न्येनाभिधानं स्यात् ॥ १४ ॥ युक्तिः ॥

अभ्यासो वाऽविकारात् ॥ १५ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न समासवचनम् । अभ्यासः स्यात् । एवमविकारो भविष्यति । तत्रार्थचोदकावनुग्रहीष्येते । सर्वं समास्मात् कृतं भविष्यति । केवलमस्यशब्दोऽभ्यसिष्यते । कृत्स्नाश्च वङ्कयोऽभिहिता भविष्यन्ति ॥ १५ ॥ पूर्व० ॥

पशुस्त्वेवं प्रधानं स्यादभ्यासस्य तन्निमित्तत्वात्

तस्मात् समासशब्दः स्यात् ॥ १६ ॥

तुशब्देनावधार्यते । नैतदेवं, समस्य-वचनमेवेति । कथम् ? । एवं सति पशुः प्राधान्येनात्र निर्दिष्टः स्यात् । पशोः पशोः षड्विंशतिः षड्विंशतिर्वङ्कयो न कश्चिद् अषड्विंशतिवङ्कः पशुरिति पशोः सङ्ख्यासम्बन्धेऽभिधित्सते एवं वचनं भवति । न च पशु-सङ्ख्यासम्बन्धः प्रकृतौ विवक्षित इत्युक्तम् । इयत्ता वङ्क्रीणां प्रकृतौ वक्तव्या । इहापि सैव चोदकेन प्रदिश्यते । तेन नाभ्यासः । स हि पशुनिमित्तकः । तस्मात् समस्य-वचनं वङ्क्रीणां कर्त्तव्यमिति ॥ १६ ॥ सि० ॥ षड्विंशतिरस्य वङ्कय इत्यादौ समस्योहाधिकरणम् ॥ १ ॥

अश्वस्य चतुस्त्रिंशत्तस्य वचनाद्वैशेषिकम् ॥ १७ ॥

अस्त्यश्वमेधः । तत्र सवनीयः पशुः, अश्वस्तूपरगोमृगौ च । अस्ति तु प्रकृतौ अग्नीषामीये षड्विंशतिरस्य वङ्कय इति वचनम् । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्राश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्कयः । तूपरगोमृगयोः षड्विंशतिः । अस्ति तु ऋक् समास्मात् । चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः संमतिः । अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्परुनुधुष्याविशस्ता इति । तदिदं सन्दिह्यते । किमश्वस्य वैशेषिकमिदं वचनं कर्त्तव्यं, तूपरगोमृगयोः समासेन ? उत सर्वेषामेव समासवचनम् । किं प्राप्तम् । अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्कयस्तस्य वैशेषिकमिदं वचनं कर्त्तव्यम् । कस्मात् । वचनात् । एवं चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोरित्येतद् वचनमर्थवदिति । इतरथा एतद्

वचनमर्थकं स्यात् । तस्माद्वैशेषिकमश्वस्येति ॥ १७ ॥ चतुस्त्रिंश-
द्वाजिन इत्यनेन आश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्क्रिरूप-
विशेषवचनाधिकरणम् ॥ २ ॥

तत् प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते सा चतुस्त्रिंश-
द्वाच्यत्वात् ॥ १८ ॥

तत् प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते, प्रकृतौ यत् कृतं वचनं तत्
कर्त्तव्यमिति । कथम् । न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव
ब्रूयादिति, सा नियुज्यमाना चतुस्त्रिंशद्वाच्यत्वाद् वारयति शब्दम् ।
तस्मात् प्रतिषिद्धत्वाद्वैशेषिक वचनं न कर्त्तव्य, सामासिकं वचनं
कर्त्तव्यम् ॥ ननु षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति वचनात् प्रतिषिद्धेऽपि
वैशेषिकमेव वचनं कर्त्तव्यमिति । नेत्युच्यते, न ह्ययं षड्विंशतिशब्दो
विधीयते । किं तर्हि । यथाप्राप्तिवचनमनूयते । कथमवगम्यते । एव-
कारकरणात् । यथाप्राप्ते एवकारकरणम् । न च षड्विंशतिशब्दः
प्राप्तः । षड्विंशतिसङ्ख्याभिधानं प्रकृतौ कृतमिहापि तदेव प्राप्तम् ।
षड्विंशतिशब्देन तत् प्रकृतौ लक्षितमिहापि षड्विंशतिशब्दस्त-
ल्लक्षणार्थमेवाञ्चारितः । षड्विंशतिसङ्ख्यापरेऽनेकोऽर्थो विधीयते ।
चतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधः । षड्विंशतिसंख्यावचनञ्च । तत्र वाक्यं भिद्येत ।
भिद्यमाने एकवाक्यरूपं बाध्येत । किं तत् । साकाङ्क्षत्वम् । न चतु-
स्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति । एतद्धि वचनं चतु-
स्त्रिंशद्वचनाभावे प्राप्तमेव सत् कर्त्तव्यतया प्रतिषेधं प्रशंसितुमुच्चा-
र्यते । तदेवमेकवाक्यतामापद्यते । सैकवाक्यता संख्यापरे बाधिता
स्यात् । अनेकार्थविधानश्चान्याय्यम् एकार्थविधाने सम्भवति ।
भूयसी हि तत्रादृष्टकल्पना स्यात् । तस्माद्यथाप्राप्तवचनं कर्त्तव्य-
मिति ॥ १८ ॥ सि० ॥

ऋक्वा स्यादास्मात्तत्वादविकल्पश्च न्याय्यः ॥ १९ ॥

आस्माता हि ऋक् प्रतिषिद्धा च । तस्मादश्वस्य वैशेषिकं वचनं
स्यात् । तथा च अविकल्पो भविष्यति । अविकल्पश्च न्याय्यः । वि-
कल्पे विरुद्धं वचनमन्योन्येन भवति । भवतीति चेद्, न प्रतिषेधः ।
नेति चेद्, न विधिः । तस्माद्वैशेषिकं वचनं कर्त्तव्यम् ॥ १९ ॥ पूर्व० ॥

तस्यां तु वचनादैरवत् पदविकारः स्यात् ॥ २० ॥

अथ यदुक्तम्, ऋक् तत्र प्रतिषिद्ध्यते इति । नैतदेवम् । तस्यां वचनात् पदविकार स्यात् । वचनं हि भवति, न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति । तत्र चतुस्त्रिंशत्पदं श्रुत्या प्रतिषिद्ध्यते । ऋग् लक्षणया प्रतिषिद्ध्यते । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिन्याय्या । तस्माद्वैशेषिकं वचनं कर्त्तव्यमिति ॥ २० ॥ आ० नि० ॥

सर्वप्रतिषेधो वाऽसंयोगात् पदेन स्यात् ॥ २१ ॥

सर्वस्या एव वा ऋच प्रतिषेधोऽयं, न चतुस्त्रिंशत्पदस्य । कस्मात् । पदेन असंयोगात् । चतुस्त्रिंशत्पदेन ऋच संयोगो न स्याद्, विना तस्मात् पदात् । नैव ऋक्शेषो वङ्किगणनं कुर्यात् ॥ अथ षड्विंशतिपदेन सम्बद्ध्येत, तथापि नाश्ववङ्क्रीसंख्यां ब्रूयात् । तव ह्यष्टोऽर्थो नावकल्पेत । ऊनश्च वाक्यमर्थं न साधयेत् । ऊने च वाक्ये दोषश्रवणात् । मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमऽर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रु स्वरतोऽपराधादिति । चतुस्त्रिंशत्पदं चेह अनर्थकं स्यात् । तस्मात् समस्य वचनं कर्त्तव्यम् । ऋचश्च विध्यन्तरेण विहितत्वाद्वैशेषिकं वचनमिति ॥ २१ ॥ उत्तरम् ॥ आश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य, न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयादित्यनेन समस्ताया एव ऋचो निषेधाधिकरणम् ॥ ३ ॥

वनिष्टुसन्निधानादुरूकेण वपाभिधानम् ॥ २२ ॥

ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीये पशौ अध्रिगौ वचनं, वनिष्टुमस्य मा राविष्टोरूकं मन्यमाना इति । तत्रोरूकशब्दं प्रति विचार । किं वनिष्टुमस्य मा राविष्टोरूकसदृशं मन्यमानाः ? उत उरूकं वपां मन्यमाना वनिष्टुं मा राविष्टेति । किं प्राप्तम् । वनिष्टुमूरूकं मन्यमाना इति । कथमूरूकशब्द उरूकवचन ? । रलयो समानवृत्तित्वात् । पर्यङ्कः पल्यङ्कः, रोमाणि लोमानि, अङ्गुरिः अङ्गुलिः । उरूकसदृशत्वाच्च वनिष्टोः, वपायाश्चाप्रसिद्धेः ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । उरूकशब्देन वपाभिधानं स्यात् । वपां मन्यमाना वनिष्टुं मा राविष्टेत्येषा बुद्धिः क्रियमाणा दृष्टार्था । भवति हि वनिष्टुसन्निधानाद् व्यामोहेन वनिष्टोर्लवनप्रसङ्गः । तं च निवर्त्तयन्नेष शब्दो दृष्टप्रयोजनो भवति । न हि वनिष्टुर्न लवितव्य एव । वपोद्धरणकाले वपां मन्यमानैर्न लवितव्यः । इतरस्मिन् पक्षे वनिष्टुं मा राविष्टेति लवितव्ये वनिष्टौ अन-

र्थक प्रतिषेधः । उलूकसदृशवचनञ्चअदृष्टार्थम् । कथं पुनर्वपायामप्र-
युक्तो वपां प्रत्याययिष्यति उरुकशब्दः ? इति । उच्यते । अवयवप्र-
सिद्ध्या उरुशब्दस्तावद्विस्तीर्णवचनो दृष्टः । तद्यथा उरु राजाङ्गण-
म्, उरु तैलिकाङ्गणमिति । तथा, उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्या-
य पन्था मन्वंत वा उ इति । तथा उरु विष्णो विक्रमस्व इति । इहा-
ऽपि स विस्तीर्णवचन एव । तथा कशशब्दो मेदासि प्रसिद्धः । यथा,
कशवाहिनो रथा । मेदोवाहिन इति गम्यते । तस्यैकदेशः कशब्दः
समुदायप्रत्ययमादधाति । मेदस्विनी तस्य वपा, न विस्तीर्णं मेदो
मन्यमानेन तत्सन्निकृष्टो वनिष्टुर्लवितव्य इति वपावचनता सिद्धा
भवति । किं भवति प्रयोजनम् । वनिष्टुवचनपक्षे उपमानस्य उरुक-
शब्दस्य अनूह । वपावचनपक्षे उरुशब्द ऊहितव्यः कशब्दश्चेति
उरूणी के, उरूणि कानि । अथ वा उरूके, उरूकानि, यदि समासाभिप्राय
॥ २२ ॥ अग्नीषोमीयपशावुरुकशब्देन वपाभिधानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

प्रशसाऽस्याभिधानम् ॥ २३ ॥

तस्मिन्नेवाग्निगावाम्नायते, प्रशसा बाहू इति । तत्र सन्देहः ।
किं प्रशसा बाहू कृणुतात्, प्रशसेति तृतीयान्तः । प्रशसा बाहू ग्रही-
तव्याविति ? उत प्रशसेति द्विवचनम्, आकारे विभक्तेः कृते प्रशस्तौ
बाहू कर्त्तव्याविति ? । किं प्राप्तम् । प्रशसाऽस्याभिधानम् । असौ हि
शासशब्दः प्रसिद्धः । तथाहि तमनुवदति । दश प्रयाजानिष्ट्वाह
शासमाहरति । अस्मि वै शासमाचक्षते इति । अनर्थिका च बाह्वो
स्तुतिः । स्तुतौ बाहू किमप्यदृष्ट कुरुत इति मान्त्रवर्णिकं तयोर्देवतात्वं
कल्पितं स्यात् । तच्चायुक्तमन्यस्मिन् पक्षे सति । तथा शौन शेफे
भवति दर्शनम् । अतस्त्वामग्निं शासहस्तं शासेन विशसनत्वान्न
द्रष्टुमुत्सहे इति । तस्मादसिना प्रशसेति गम्यते ॥ २३ ॥ पूर्व० ॥

बाहुप्रशंसा वा ॥ २४ ॥

अथ वा बाहुप्रशंसैषा । प्रशसा बाहू कृणुतात् प्रशस्तौ बाहूच्छे-
त्तव्याविति । तथा प्रशसाशब्दस्य दृष्टार्थता भविष्यतीति । कात्स्न्येन
हि बाह्वोः प्रशस्तता । कृत्स्नौ बाहू उद्धरतेत्यर्थः । कृत्स्नौ च बाहू
उद्धर्त्तव्याविति । इतरस्मिन् पक्षे स्वधितिना विशसनं क्रियते, असे-
श्च घाचक शब्द उच्चार्यते । यदि वा मान्त्रवर्णिकं द्रव्यं विधीयते

असिना बाहू छेत्तव्यौ इति । तच्चायुक्तं विधिविहिते स्वधितौ सति ।
न च न प्रशस्तौ बाहू । ताभ्यां पशुर्हि गच्छति । अवनम्य च शमी-
करीरे भक्षयति । तस्माद् बाहुप्रशमा । किं भवति प्रयोजनम् ।
अश्वमेधे शतं राजता हरितत्सरवोऽस्यः । तत्रासिपर ऊहां भवति ।
यथा पूर्वं पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, तथा बाहुपरणोहेन भवित-
व्यम् २ ॥४॥ सिद्धान्तः ॥ अधिगौ प्रशसा बहू इत्यत्र प्रशसाशब्द-
स्य प्रशंसापरत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

इयेनशलाकश्यपकवषस्नेकपर्णेष्वकृतिवचनं

प्रसिद्धसन्निधानात् ॥ २५ ॥

अस्मिन्नेवाधिगाविदमाम्नायते, इयेनमस्य वक्षः कृणुतात्, शला-
दोषणी कश्यपेवांसौ कवषोरू स्नेकपर्णाष्टीवन्त इति । एषु संशयः ।
किमाकृतिवचनमेषु भवति । उत कात्स्न्योद्धरणमिति । किं प्राप्तम् ।
प्रसिद्धसन्निधानादाकृतिवचनम् । इह प्रसिद्धस्य सन्निधौ यदभिधी-
यते, किञ्चिदिदं कर्त्तव्यमिति तत्राकृतिवचनं गम्यते । यथा, अमी
पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामिति, अर्जुनबदरा मेखलाः क्रियन्ता-
मिति सिंहाकृतिवचनं मेखलाकृतिवचनञ्च गम्यते । एवं इयेनाकृति-
वक्षः कर्त्तव्यं, शलाकृती दोषणी, कश्यपाकृती अंसौ, कवपाकृती
ऊरू, करवीरपर्णाकृती अष्टीवन्ताविति ॥ २५ ॥

कात्स्न्यं वा स्यात्तथाभावात् ॥ २६ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न चैतदस्ति, आकृतिवचन इति ।
किन्तर्हि । कृत्स्नोद्धरणं विवक्षितम् । कृत्स्नानि उद्धृतानि एतानि
एतदाकृतिकानि भवन्ति । यथा इयेनाद्याकृतिकानि भवन्ति तथैतानि
कुरुत, कृत्स्नानि उद्धरतेत्ययमर्थोऽवगम्यते । लक्षणयेदं चोद्यमानं
दृष्टार्थं भवति । कृत्स्नोद्धृतैर्हि तैः प्रयोजनम् । तथाहि तदाकृतिका-
नामवत्त्वं भवति । इतरथाऽतदाकृतिकानामवद्यात् । तस्मात् कात्स्न्य-
मवगम्यत इति ॥ २६ ॥ सि० ॥

अधिगोश्च तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

अधिगुश्चाङ्गानामुद्धरणार्थः । अङ्गानां कात्स्न्येनोद्धरणं कथं स्या-
दित्येवमर्थः । कथम् । एवं हि भवति वचनम् । गात्रं गात्रमस्यानूनं
कृणुतादिति । तस्मादपि इयेनादिभिः कृत्स्नोद्धरणं गम्यत इति ।

प्रयोजनं पक्षोक्तम् ॥ २७ ॥ युक्तिः ॥ अग्निगौ श्येनमस्य वक्ष इत्यादौ श्येनादिशब्दानां कात्स्न्यवचनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वात्तदर्थं
हि विधीयते ॥ २८ ॥

अस्ति अग्निहोत्रम् । य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीति । तत्रेदमा-
स्नायते । अग्नये ज्योतिष्मतेऽष्टाकपालं निर्वपेद् यस्याग्निरुद्धृतोऽहुते-
ऽग्निहोत्र उद्धायादिति । यदि तु दर्शार्थेन पौर्णमासार्थेन वा अग्निरु-
द्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्रे उद्धायात्, किं ज्योतिष्मती कर्त्तव्या, न ? इति ।
किं प्राप्तम् । कर्त्तव्येति । कुतः । उपसम्प्राप्तं हि निमित्तम् । भवित-
व्यं नैमित्तिकेनेति । अग्निरसौ उद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्रे उद्धातः । एता-
वच्च निमित्तं ज्योतिष्मत्या । तस्मात् सा कर्त्तव्येति । न चात्र शब्दो-
ऽस्ति अग्निहोत्रार्थमुद्धृते उद्धाते कार्येति तस्मादपि कर्त्तव्या ॥ एवं
प्राप्ते ब्रूम, प्रासङ्गिके एवंलक्षणकेऽग्रावनुगते प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्य-
म् । परार्थं हि तदुद्धरणं कृतम् । दर्शपूर्णमासार्थम् । अग्निहोत्रार्थं
चाद्धृते व्यापन्ने तदास्नातम् । तस्मान्न कर्त्तव्यम् । आह । ननूक्तं, ना-
स्त्यत्र शब्दः, अग्निहोत्रार्थमुद्धृतेऽनुगते प्रायश्चित्तमिति । अत्रोच्य-
ते । यद्यपि नास्त्येवञ्जातीयकः शब्दः, तथाप्यग्निहोत्रार्थमेवोद्धृते-
ऽनुगते प्रायश्चित्तं गम्यते । कथम् । अग्निहोत्रप्रकरणे एतदास्नात-
मिति, अग्निहोत्रप्रकरणे आस्नानात्तस्योपकारकमिति गम्यते । नाग्नि-
होत्रविशिष्टमुद्धरणम् । स्वार्थं हि सर्वं क्रियते, न परविशेषणार्थेन ।
अत्रोच्यते । अग्निसम्बद्धमेतत् प्रायश्चित्तमुच्यते, नोद्वानसम्बन्धम् ।
किमतो यद्येवम् । यद्युद्वानसम्बद्धं भवेद्, उद्वानस्याऽनङ्गत्वान्नैतदु-
द्वानार्थमिति गम्यते । प्रकृते नाग्निहोत्रेण प्रयोजनेन सम्बध्यते ।
अग्निसम्बन्धे पुनर्गुणत्वादग्नेस्तेनैव प्रायश्चित्तस्य प्रयोजनसम्बन्धः ।
तत्रैवमुद्धृतो व्यापन्नो भवति । यदि स प्रयोजनं नाभिनिर्वर्त्तयति ।
तत्राग्निहोत्रार्थस्योद्धरणस्याग्निहोत्रनिर्वृत्तिः प्रयोजनम् । दर्शपूर्ण-
मासार्थस्य दर्शपूर्णमासनिर्वृत्तिः । उद्धृतश्चानुगतं स्वस्मै प्रयोज-
नायायोग्यं प्रायश्चित्तेन योग्यं क्रियते । तच्च योग्यं कुर्वन् प्रायश्चित्त-
मग्निहोत्रस्योपकरोति । यस्तूद्धृतो दर्शपूर्णमासप्रयोजनः, तं योग्यं
कुर्वन्नग्निहोत्रस्योपकुर्व्यात् । यस्त्वाग्निहोत्रार्थमुद्धृतः, तं योग्यं कु-

वन्नग्निहोत्रायोपकरोति । तस्मादग्निहोत्रार्थमुद्धृतं प्रायश्चित्तम् ।
 कथं पुनर्ज्ञायते । अग्निना प्रायश्चित्तस्य सम्बन्धो, नोद्धानेनेति ।
 अग्निविशिष्टेन उद्धानेन सम्बन्ध इति श्रुत्या गम्यते । उद्धानपरीतेना-
 ऽग्निनेति वाक्येन । श्रुतेर्वाक्यादबलीयस्त्वादुद्धानसम्बन्धः प्राप्नोतीति ।
 उच्यते । उद्धानसम्बन्धस्यापरिहार्यत्वाद् यस्योद्वायादित्यविवक्षि-
 तमेव प्राप्नोति । अदृष्टार्थत्वान्न अनाकाङ्क्षितेन सम्बन्धः । तदुद्धान-
 परीतेऽग्नौ प्रायश्चित्तेन सम्बद्ध्यमाने व्यापत्तौ सत्यामाकाङ्क्षितेन
 सम्बन्धो, दृष्टार्थता च । तस्मादुद्धानपरीतोऽग्निः प्रायश्चित्तेन सम्ब-
 द्ध्यत इति । दर्शपूर्णमासार्थमुद्धृतो यत्रानुगच्छति तत्राग्निहोत्रस्य
 परकीयोऽग्निर्व्यापन्नः । परकीयश्चाद्धरणमिति तत्र प्रायश्चित्तं न
 स्यात् । अपि च लिङ्गं भवति । किमिति । यस्याग्निरुद्धृतोऽग्निहोत्र
 इत्यनुवादः । विधौ हि एतस्मिन् सति वाक्यभेदप्रसङ्गः । यद्यग्नि-
 होत्रप्रयोजनमुद्धरणं, ततोऽकृतप्रयोजनमिति विवक्षायाम् अहुतेऽग्नि-
 होत्रे इति वचनमनुवदितुमुपपद्यते । तस्मादपि अग्निहोत्रप्रयोजने
 उद्धृतोऽनुगते प्रायश्चित्तं भवितुमर्हतीति । किन्तर्हि तदा कर्त्तव्य-
 म् । अविशेषविहितमग्नेरुपशमे प्रसज्ज्यादिति ॥ २८ ॥ दर्शार्थो-
 द्धृताग्निलोपे प्रायश्चित्तरूपज्योतिष्मत्या अननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

धारणे च परार्थत्वात् ॥ २९ ॥

इदमास्नायते, धार्यो गतश्चिय आहवनीय इति अस्यानुगमे प्राय-
 श्चित्तम् । अग्नये ज्योतिष्मतेऽष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुते-
 ऽग्निहोत्र उद्वायादिति । तत्रैषांऽर्थः सांशयिकः । यदा धार्योऽग्नि-
 रनुगच्छति, तदाकिमिदं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं, न ? । किं प्राप्तम् । क-
 र्त्तव्यमिति । उपसम्प्राप्तं, हि निमित्तम् । एतावदिह निमित्तम् ।
 अग्निरग्निहोत्रार्थमुद्धृतः कृतप्रयोजन उद्वातीति । तच्चेह सर्वं प्राप्त-
 म् । तस्मात् कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तमिति । ननु सर्वकर्मार्थमेतद्, न
 केवलायाग्निहोत्राय । उच्यते । यदि सर्वकर्मार्थं, समुदायार्थं तद्, न
 केवलस्यार्थेन भवतीत्युच्यते । यत्तु एकैकस्मै इत्येवं सर्वार्थं तत्,
 सर्वेभ्योऽपि प्रयुक्तमग्निहोत्राय प्रयुक्तं भवति । न चेदं सर्वकर्म-
 समुदायार्थम् । समुदायस्याचोदितत्वात् साधनानि प्रत्याकाङ्क्षाभावः ।
 एकैकं तत्र कर्मोद्धरणमाकाङ्क्षति । तस्मात् सर्वार्थमपि सदाग्निहोत्रार्थं

भवति । एवञ्चेद् अनुगमनप्रायश्चित्तं प्राप्नोतीति । यथा पर्युक्षणं परिसमूहनं तृणापवय इत्येवमादय पदार्था धार्य्येऽग्नावहन्यहनि क्रियन्ते, एवं प्रायश्चित्तमपि क्रियेत ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । धारणे च गतश्रियोऽनुगमने इदं प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यम् । कुत । परार्थत्वात् । न हि तदाऽग्निहोत्रार्थमुद्धरणं यस्मिन् काले भवत्यसौ गतश्रीः । तत्रान्यार्थमुद्धृतोऽग्निः सर्वार्थं धार्य्यते । उद्धरणं तु तद् एकस्मै एव प्रयोजनाय । धारणं तु सर्वकर्मार्थम् । न च धारणेऽग्निहोत्रार्थेऽनुगमने प्रायश्चित्तं विहितम् । किं तर्हि । उद्धरणं । परकीयं चात्रोद्धरणं, परार्थमुद्धरणम् । यदर्थमुद्धरणं तदर्थमुद्धृतेऽपि तत् प्रायश्चित्तम् । तस्मान्न तत्रेदं प्रायश्चित्तमिति ॥ २९ ॥ सि० ॥

क्रियार्थत्वादितरेषु कर्म स्यात् ॥ ३० ॥

अथ यदुक्तं, परिसमूहनं पर्युक्षणमित्येवमादय पदार्था धार्य्येऽपि क्रियन्ते । एवं प्रायश्चित्तमपीति । अत्रोच्यते । युक्तं तत् । परिसमूहनादीनि क्रियन्ते । चोदितानि हि तानि । संस्कारार्थत्वेन शक्यानि च, अकृतप्रयोजनानि च । उद्धरणं तु कृतप्रयोजनत्वान्निवृत्तम् । नियतदेशकालत्वाच्चाशक्यम् । तस्मादिदमतुल्यं प्रायश्चित्तेन ॥ ३० ॥ आ० नि० ॥ धार्य्योद्धाने प्रायश्चित्तरूपज्योतिष्मत्यननुष्ठानाऽधिकरणम् ॥ ८ ॥

न तूत्पन्ने यस्य चोदनाऽप्राप्तकालत्वात् ॥ ३१ ॥

अस्त्यग्निहोत्रे उद्धरणमन्त्रः, वाचा त्वा होत्रा प्राणेन उद्गात्रा इत्येवमादिः । तत्रायमर्थः सांशयिकः । यद्दर्शपूर्णमासार्थेनोद्धरणं क्रियते, किं तत्रैष मन्त्र कर्त्तव्यो, न ? इति ॥ किं प्राप्तम् । दर्शपूर्णमासार्थमप्युद्धृतेऽग्नौ अग्निहोत्रं हूयत एव । तत्र चेन्मन्त्रो न क्रियते, अमन्त्रोद्धृतेऽग्निहोत्रं प्रवर्त्तते । तस्मान्मन्त्रेण तदुद्धरणं कर्त्तव्यम् । अथोच्येत, कालाभावे विगुणत्वादुद्धरणं नाग्निहोत्रस्येति । तन्न । कालमात्रं हि अपगतम् । उद्धरणं तु विगुणमप्यग्निहोत्रस्य भविष्यतीति । एवञ्चेत् समन्त्रकं कर्त्तव्यमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । परार्थमुत्पन्नेऽग्नौ यस्याग्निहोत्रं प्रवर्त्तते । चोदनेति कर्म ब्रूमः । न तत्र मन्त्रः कर्त्तव्य इति । न तदग्निहोत्रस्योद्धरणम् । अतः परकीये उद्धरणे न कर्त्तव्यमिति । उच्यते । ननूक्तं, विगुणमुद्धरणमग्निहोत्र-

स्यैव भविष्यति, न गुणाभावे प्रधानाभावोऽपीति । अत्रोच्यते । न गुणः कालः । निमित्तमसौ भवतीत्येतदुक्तम् । अतो निमित्ताभावे क्रियमाणमश्रुतं कृतं भवति । तस्मान्न तदुद्धरणमग्निहोत्रस्येति । न चेदुद्धरणमग्निहोत्रस्य, तस्मादत्र मन्त्रो न कर्त्तव्यः । कृतोऽपि ह्य-
ऽसावनर्थक इति ॥३१॥ दर्शार्थस्योद्धरणस्यामन्त्रकत्वाधिकरणम् ॥९॥

प्रदानदर्शनं श्रयणे तद्धर्मभोजनार्थत्वात् संसर्गाच्च मधूदकवत् ॥ ३२ ॥

ज्योतिष्टोमे समाम्नायते, आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुरिति तत्र सन्देहः । किं प्रदानार्था पयोधर्माः पयसि कर्त्तव्या, उत नेति । यदि प्रदानार्थमेतत् पयः, ततः कर्त्तव्या । अथ श्रयणार्थं, न कर्त्तव्या । कथं संशयः । सप्तमीनिर्देशाच्छ्रयणार्थं पय इति गम्यते । देवतासम्बद्धस्य तु चरोरधिकरणे पयसि, श्रूयमाणे वाक्यभेदाशङ्का । अतः संशयः ॥ किं तावत् प्राप्तम् । प्रदानार्थमिति । कथम् । आदित्यश्चरुर्भवति । स च पयसीत्येवमनेकार्थावधाने वाक्यं भिद्यते । द्वावपि चेहार्थौ, अतो वाक्यादवगम्येते । यद्यन्यतरदेवतयोर्विधीयते तदाऽन्यतरदविधीयमानं गम्यते । अतो न वाक्यभेदः । यथा च न वाक्यभेदस्तथा आश्रयितव्यम् । तत्राधिकरणसम्बन्धे विधीयमाने देवतासम्बन्धावगतिर्नावकल्पते, प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वात् । देवतासम्बन्धे तु विधीयमाने हि ये निर्दिश्येते चरुपयसी, तयोर्निर्देशसामर्थ्याद्वाक्येन संसृष्टं गम्यते । तच्च देवतया सम्बद्ध्यते । तत्रार्थात् पयआधारश्चरुर्भवति ॥ आह । वाक्येन द्वे चरुपयसी गम्येते । न तयोः संसर्गः । उच्यते । यदा द्वे गम्येते, तदा प्रयोगवचनेन यौगपद्यमेतयोर्गम्यते । तत्रार्थात् संसर्गः । एकत्वाच्च वाक्यस्य समुच्चयः । तेनात्र निर्देश एव विवक्षितो, नाधिकरणसम्बन्धा गम्यमानोऽपि विधीयते । एवं तु निर्देश क्रियते । संसृष्टे चरुपयसी कथं गम्येयातामिति । तत्र चरुसंसृष्टं पयश्चरौ त्यज्यमाने नियतं त्यज्यते । तदस्य प्रदानदर्शनं भवति । पयसा श्रयमाणस्य तस्य प्रदानं कथं स्यादिति सप्तमी निर्दिश्यते । तस्माद् भोजनार्थं यागार्थमेतत् पयः । भोजनमिति सारूप्याद् यागमाह । तस्माच्च पयः प्रदानार्थं पयोधर्मैः सम्बद्ध्यते ॥ आह । न त्यागमात्रं यागः । देवतामुद्दिश्य यस्त्यागः

स यागो भवति । उच्यते । अयमप्यदिति देवताम् उद्दिश्य त्यागः क्रियते इति ॥ आह । न पयसाऽदितिर्देवता । न ह्युद्देशमात्रेण देवता भवति । या यस्य श्रूयते सा तस्य देवतेति । चरोश्चैषा श्रूयते, न पयसः । उच्यते । उभयस्य निर्देशात् । उभयेन देवता सम्बद्ध्यते । संसृष्टेन मधूदकवत् । यथा दधि मधु घृतं धाना उदकं, तत् संसृष्टं प्राजापत्यमिति भवति । एवमेवेदं द्रष्टव्यम् । यद्यपि सप्तमीनिर्दिष्टं, सप्तम्यर्थस्याविधित्सितत्वान्निर्देशमात्रस्य विवक्षितत्वात् । यथौदने दधि दत्वा अश्ववहर्त्तव्यमिति ओदनस्य निर्देशमात्रं विवक्ष्यते, नाऽधिकरणत्वम् । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् प्रदानार्थं पयः । प्रदानार्थाश्च पयोधर्मा कर्त्तव्या इति ॥ ३२ ॥ पूर्वम् ॥

संस्कारप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ ३३ ॥

एवञ्च कृत्वा प्रदेयसंस्काराणां केषाञ्चित् प्रतिषेध उपपन्नो भवति । अयजुषा वत्सानपाकरोति, अपवित्रवति गां दोहयतीति प्राप्ते हि प्रतिषेधो न्याय्य इति ॥ ३३ ॥

तत्प्रतिषेधे च तथाभूतस्य वर्जनात् ॥ ३४ ॥

तत्प्रतिषेधे पयःप्रतिषेधे तथाभूतमपि लोके वर्ज्यते । पयसा सिक्तं, पयः शृतञ्च । नचैष श्रयणार्थस्य, द्रव्यस्य धर्मः । यथा श्रयणार्थं पानीयम् । तत्प्रतिषेधे तैले पीते पानीयं न पातव्यमिति विलेप्यं यवागूश्च पीयते । न च तथाभूतस्य वर्जनात् पयो लोके एवं भवति । भोजनार्थं हि तत् । यथा हि लोके पयः, तद्वदिहापि भवितुमर्हतीति सामान्यतो दृष्टं व्यपदिष्टम् ॥ ३४ ॥ युक्तिः ॥

अधर्मत्वमप्रदानात् प्रणीतार्थे विधानादतुल्य-
त्वादसंसर्गः ॥ ३५ ॥

अधर्मत्वं तु पयसः । नास्य प्रदेयपयोधर्मा भवेयुरित्यर्थः । कुतः अप्रदानात् । न हीदं प्रदीयते । ननु चरौ प्रदीयमाने प्रदायिष्यत इत्येवमर्थं पयसि श्रयणमुच्यते । नेत्याह । शृतञ्चरु कथं स्यादित्येवमर्थं हि तज्ज्ञायते । शृतैस्तण्डुलैः प्रयोजनमस्ति । न ह्यन्यथा चरुर्भवतीति । न तु प्रप्तेन पयसा नैतद्वातव्यं श्रूयते । कथम् । प्रणीतार्थे विधानात् । ननु वाक्यभेद एवं भवतीति परिहापित एष पक्षः । संसृष्टमत्र हविर्भवतीत्युक्तम् । उच्यते । अतुल्यत्वादसंसर्गः । अतुल्ये

चरूपयसी । प्रत्यक्षतोऽधिकरणत्वेन पयः श्रूयते । प्रदेयत्वेन चरुः । पयसो यद्वाक्येन प्रदेयत्वं गम्यते, तदधिकरणश्रुत्या बाध्यते । यत्तु वाक्यभेदप्रसङ्ग इति । तन्न । न हि पयसि चरुरिति सम्बन्धो भविष्यति । कथन्तर्हि । पयसि आदित्य इति । उभावादित्यशब्देन सम्भन्तस्येते । आदित्यः पयसि, आदित्यश्चरुरिति उभौ चरूपय शब्दौ आदित्यप्रधानावित्येकं वाक्यं भविष्यति, न वाक्यभेदप्रसङ्गः । पय-
आधार आदित्यो भविष्यति । तस्मान्न पयसि प्रदेयधर्मा भवितुमर्ह-
न्ति ॥ ३५ ॥ सि० ॥

परो नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३६ ॥

अथ यल्लिङ्गमुक्तम्, अयजुषा वत्सानपाकरोति, अपवित्रवति गां दोहयतीति । नैतत् । एवं सति अस्यार्थस्य साधकं भवति । किन्त-
र्हि । एतन्नित्यानुवादकम् । नित्यमेतमर्थं सन्तमनुवदति । नैवाप्रदेय-
त्वाद् अयजुषा वत्सा अपाक्रियन्ते । न पवित्रवति गौर्दुह्यते । ननु
नित्यानुवादोऽनर्थकः । उच्यते । न वयं प्रयोजनवत्तामप्रयोजनवत्तां
वा विचारयामः । किमेतस्माद्वाक्याद्गम्यते ? इति परीक्षामहे । अस्मा-
च्च वाक्यादिदं गम्यते, न यजुषा वत्सा अपाक्रियन्ते, न पवित्रवति
गौर्दुह्यते इति । तच्चास्य अप्रदेयत्वादप्राप्तं यजुः पवित्रं वेति ॥ ३६ ॥

विहितप्रतिषेधो वा ॥ ३७ ॥

अथवा, विहितस्यैव प्रतिषेधो द्रष्टव्यः । विहितं केषाञ्चिद्, यजुषा
वत्सानपाकरोति, पवित्रवति गां दोहयतीति । तस्य प्रतिषेधोऽर्थवानेव
भवतीति ॥ ३७ ॥ आ० नि० ॥

वर्जने गुणभावित्वात्तदुक्तप्रतिषेधात् स्यात्

कारणात् केवलाशनम् ॥ ३८ ॥

अथ यदुक्तं, पयःप्रतिषेधे पयसा सिक्तं पयसा संसृष्टं च वर्ज्य-
ते इति । तत्र ब्रूमः । युक्तं हि लोके यत्संसृष्टस्य वर्जनं, तदेव हि तत्र
प्रतिषिद्ध्यते । नित्यं ह्युपसर्जनीभूतं भोजने पयः प्रचरति । यच्च प्र-
चरति, तत्प्रतिषेधोऽर्थवान् यद् न प्रचरति, तस्य ह्यप्रसङ्गात् प्रति-
षेधोऽनर्थकः । ननु केवलमपि लोके पयः उपभुज्यते । उच्यते । कार-
णात् केवलाशनं, व्रतमौषधं वा यस्य स केवलमुपयुङ्क्ते । न त्वे-
तत् प्रचुरम् । तस्मात् प्रायेण गुणभूतत्वात् पयसः, पयोयुक्तमेव

न भक्षयितव्यमित्येवमर्थः पयःप्रतिषेध उच्यते ॥ ३८ ॥ आ० नि० ॥

व्रतधर्माच्च लेपचत् ॥ ३९ ॥

अथ कस्मान्नायमन्यः परिहार उच्यते । व्रतवदेतद् द्रष्टव्यमिति । यथा ब्रह्मचारिणा मांसं न भक्षयितव्यमित्युक्ते दर्विगतमपि लेपं वर्जयन्ति एवमिहापि पयो न पातव्यमित्युक्ते पयसा सिक्तं पयसा संस्पृष्टं वर्जयिष्यन्तीति ॥ ३९ ॥ आ० ॥

रसप्रतिषेधो वा पुरुषधर्मत्वात् ॥ ४० ॥

न वा एष परिहारः । परिहारान्तरनिवृत्त्यर्थो वाशब्दः । कुतः । पुरुषधर्मत्वाद् व्रतस्य । अदृष्टार्थं ब्रह्मचारिणो मांसाभक्षणम् । तत्र तावदपि यो भक्षयति, यावति मांसरसमात्रं विदितं भवति, तस्यापि दोषो, न श्लेष्मप्रकोपादि किञ्चिद् दृष्टमपेक्षते । नतु पयःप्रतिषेधे तथा । तस्मात् पूर्व एव परिहार इति ॥ ४० ॥ आ० नि० ॥ प्रायणीयचरौ प्रदानधर्माणामननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥

अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मा स्यात् प्रवृत्तत्वात् ॥ ४१ ॥

इदं समाम्नायते, वि वा एन प्रजया पशुभिरर्द्धयति वर्द्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्त्रे मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, ये ष्यविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति । शृते चरुं दधंश्चरुमित्येतदुदाहरणम् । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं शृते दधनि च इज्यार्थाः पयोधर्माः कर्त्तव्याः? उत नेति । किं प्राप्तम् । न कर्त्तव्या इति । कुतः । अप्रदानार्थत्वात् । प्रणीतार्थे विधानादतुल्यत्वाच्च चरुणा न संसर्ग इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । अभ्युदये निमित्ते योऽयं दोहो देवताया अपनीतः. स स्वधर्मा स्यात् । इज्यार्थाश्च तत्र पयोदधिधर्माः कर्त्तव्याः । कुतः । इज्यार्थमेव हि तत् पयो दधि च प्रवृत्तम् । यतश्चेज्यार्थम्, अतोऽस्येज्यार्थाः प्रवृत्ता एव धर्माः । तद्धर्माणां प्रवृत्तावस्ति कारणं, निवृत्तौ नास्ति ॥ ननु प्रणीतार्थे दधिपयसी विधीयेते । नेत्याह । वाक्यं हि तदा भिद्येत । चरौ देवतार्थे, चर्वर्थयोश्च दधिपयसोः । आह । ननु चरोरपि देवतासम्बन्धो दधिपयसोरपि तथा, न भविष्याति वाक्यभेद इति । नैवं शक्यम् । विभागः कर्त्तव्य इति । पूर्ववाक्यं वृत्तम् । त्रेधा तण्डुलान्

विभजेदिति । तदनन्तरं विभागविशेषपरमिदं भवति वाक्यम् । ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं, येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्ठाया शृते चरुमिति । अत्राविशेषाद्दधिपयसोरपि विभागो वक्तव्यः । यदि च दधिपयसी विभक्तव्ये सति प्रणीतार्थे अप्युच्येयातां, ततो भिद्येत वाक्यम् । अतो नैतयोः प्रणीतार्थे विधानम् । अविधीयमाने च सप्तम्यर्थे प्रातिपदिकार्थो देवतया सम्भन्तस्येते । वाक्यसामर्थ्यात् उभे च दधिपयसी देवतया सम्भन्तस्येते चरुणा सह । दधानि चरुरेको भाग इन्द्राय प्रदात्रे भवतीति । यथा विभज्यमानेषु नानाद्रव्येषु उच्येत । रुक्मपात्र्यां समाहार्या मणय । एको भागो देवदत्तस्य । रजतपात्र्यां सुवर्णं निहितम् । अपरो भागो विष्णुमित्रस्येति सह पात्रीभ्यां द्वौ भागौ गम्येते । विभागविशेषपरत्वाद्वाक्यस्य । पात्र्याश्च विभक्तत्वाद्नुवादश्च सप्तम्यर्थो गम्यते । एवमिहापि विभागपरत्वादेव वाक्यस्यास्य, विभक्तत्वाच्च दधिपयसोरेको भाग इति गम्यते । अर्थप्राप्तत्वाच्च सप्तम्यर्थोऽनुवादो भविष्यति । तस्मात् प्रदानार्थे दधिपयसी । प्रदानार्थाश्च दधिपयसोर्धर्माः कर्त्तव्याः ॥ ४१ ॥

शृतोपदेशाच्च ॥ ४२ ॥

इतश्च प्रदानार्थे दधि पयसि च इज्यार्था धर्माः कर्त्तव्या इति । कुत । सिद्धवच्छृतोपदेशो भवति । शृते चरुं दधंश्चरुमिति । स सत्सु धर्मेषूपपद्यते । इतरथा श्रयणं न क्रियेतेति । तत्र सिद्धवच्छृतोपदेशो नावकल्पेत । तस्मादपि पश्याम इज्यार्था दधिपयसोर्धर्माः कर्त्तव्या इति ॥ ४२ ॥ युक्तिः ॥ अभ्युदयेष्टौ दधिशृतयोः प्रदेयधर्माऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अपनयो वार्थान्तरे विधानाच्चरूपयोवत् ॥ ४३ ॥

अस्ति पशुकामेष्टिः, यः पशुकामः स्यात् सोऽमावास्यामिष्ठा वत्सानपाकुर्व्यात् । ये क्षोदिष्ठास्तानग्नये सनिमतेऽष्टाकपालं निर्वपेद्, ये मध्यमास्तान् विष्णवे शिपिविष्ठाया शृते चरुं, ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुमिति । शृते चरुं, दधंश्चरुमित्येतदुदाहरणम् । अत्र सन्देहः । किं शृते दधानि चेज्यार्था दधिपयोधर्माः कर्त्तव्याः ? उत नेति । किं प्राप्तम् । पूर्वेणाधिकरणेन कर्त्तव्या इति । समाना हि श्रुतिर्भवतीति । सिद्धवच्च शृतोपदेशः सत्सु प्रदानार्थेषु धर्मेषूप-

पद्यते ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । अपनयो वा धर्माणां भवेत् । अर्थान्तरे ह्येत-
त्पयो विधीयते । दधि च श्रयणार्थे, न प्रदानार्थे । सप्तमीसंयोगा-
च्चरूपयोवत् । यथा प्रायणीये चरौ पयसि प्रदेयधर्मा न क्रियन्ते
सप्तमीसंयोगात् । एवमिहापि ॥ ४३ ॥ सि० ॥

लक्षणार्था श्रुतश्रुतिः ॥ ४४ ॥

अथ यदुक्तं सिद्धवच्छृतोपदेशो भवतीति । नैष दोषः । श्रयणेन
द्रव्यं लक्षयिष्यति । अर्थप्राप्तं हि चरौ श्रयणं, तत्सम्बद्धं लक्ष्यते ।
श्रयणवति द्रव्ये चरुरिति । तस्मात् प्रदेयधर्मा न भवेयुरिति ॥ ४४ ॥
आ० नि० ॥ पशुकामेष्टौ दधिश्रुतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

श्रयणानां त्वपूर्वत्वात् प्रदानार्थे विधानं

स्यात् ॥ ४५ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति सक्तुभिर्मन्थिनं
धानाभिर्हारियोजनं हिरण्येन शुक्रमाज्येन पाल्नीवतम् । तत्र संशयः ।
किं श्रयणानां प्रदेयधर्मा भवन्ति ? उत नेति । कुतः संशयः । यदि
प्रदेयानि श्रयणानि, तत एषु प्रदेयधर्मा भवन्ति, अथ न प्रदेयानि,
न भवन्तीति । किं प्राप्तम् । प्रदेयानि प्रदेयधर्मैः सम्बद्धेरन्निति ।
श्रयणाद्धि द्वयं जायते । पयोमिश्रश्च सोमो भवति । समिश्रे च हूय-
माने पयोऽपि होमेन सम्बद्ध्यते । यदि पयोमिश्रश्च सोमो भवति,
तत्र सोमस्य पयसा मिश्रमानस्य न कश्चिदुपकारं पश्यामः । यागे
तु उपकारो भवति निवृत्तिर्नाम । यदि होमेन सम्भन्त्स्यत इति मिश्र-
णाभिप्रायः । तत उपकारक मिश्रणं दृष्टेनोपकारेण । श्रुतो हि गुण-
वान् यागः प्रत्यक्षः पयसा निर्वर्त्यत इति । सोमोपकारः कल्प्य-
स्यात् । तस्मात् पयसा सोमो मिश्र्यते । स मिश्रितः प्रयोगवचनेन
कथं सम्बद्ध्यत इति । न च प्राकृतं मिश्रणं केनचिद्द्रव्येण प्राप्तम् ।
यत्रेदं द्रव्यान्तरं पयो विधीयते इति । अपूर्वत्वात् सोमस्य । तस्मात्
प्रदानार्थस्य पयसो विधानं स्यात् । प्रदेयपयोधर्माश्चात्र कर्तव्या
इति ॥ ४५ ॥ पूर्व० ॥

गुणो वा श्रयणार्थत्वात् ॥ ४६ ॥

वा-शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । गुणभूतं पयः स्यात् सोमस्य, न
प्रदेयद्रव्यम् । प्रदेयत्वेनाश्रवणात् । सोमार्थेन च श्रुतत्वात् ॥ ४६ ॥ सि०

अनिर्देशाच्च ॥ ४७ ॥

न होमे प्रयोगवचनेन वा अस्य सम्बन्धः । अनिर्देशः परार्थत्वात् । न च प्रत्यक्षेणापि पयस्त्यागे यागनिर्वृत्तिः पयसा । प्रत्यक्षदेवतासम्बद्धा हि त्यागो यागः । न चात्र पयसो देवतासम्बन्धः । मैत्रावरुणं ग्रहं गृह्णातीति वचनं, न मैत्रावरुणं पय इति । तस्माद् दृष्टोपकाराभावाद् अदृष्टः सोममिश्रणे सोमसंस्कारोऽभ्युपगम्यते । तस्मान्न प्रदेयधर्मैः सम्बद्ध्यत इति ॥ ४७ ॥

श्रुतेश्च तत्प्रधानत्वात् ॥ ४८ ॥

इतश्च सोमार्थं पयः । कुतः । श्रुतिर्हि सोमप्रधाना भवति । द्वितीयाविभक्तिः श्रूयते । तस्माच्छ्रयणेन सोम एवेप्स्यत इति ॥ ४८ ॥

अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥ ४९ ॥

अर्थवादश्च श्रयणस्य सोमार्थस्य भवति । स मित्रोऽब्रवीत् पयसैव मे सोमं श्रीणन्निति । न हि भवति पयो मे दद्युरिति । कथं तर्हि । सोमं पयसा सस्कुर्व्युरिति । तस्मादपि सोमार्थं श्रयणम् ॥ ४९ ॥

संस्कारं प्रति भावाच्च तस्मादप्यप्रधानं स्यात् ॥ ५० ॥

संस्कारं प्रति श्रयणवचनं भवति । यत्र संस्काराः श्रूयन्ते तत्रेदं श्रूयते । पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीत्येवमादि । तस्मात् संस्कारप्राये श्रवणादयमपि संस्कार एवेति गम्यते । भवति हि प्रायोवृत्त्या तद्बुद्धिः । यथाऽग्न्यप्राये लिखितोऽग्न्य इति गम्यते । तस्मात् प्रदेयधर्मैर्न सम्बद्ध्यत इति ॥ ५० ॥ युक्तिः ॥ ज्योतिष्टोमे श्रयणानां प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवत् ॥ ५१ ॥

अश्वमेधे समामनन्ति, ईशानाय परस्वत आलभन्तेति । तत्प्रकृत्य श्रूयते, पर्यग्निकृतान् आरण्यानुत्सृजन्तीति । संशयः । किमारण्यानामालम्भ उत्सर्गार्थ एव, द्रव्योत्सर्गश्च, अथ किं कर्मशेषप्रतिषेधः । पर्यग्निकरणान्तैः संस्कृता उत्सृष्टव्याः ? इति । किं प्राप्तम् । द्रव्योत्सर्गोऽयम्, आलम्भश्च उत्सर्गार्थ एवेति । कुतः । एवमुत्सर्गमप्राप्तं विदधत् तस्य सत्तां ब्रुवन् श्रुत्या वक्ष्यति । इतरथा उत्सर्गं प्राप्तमनुवदेत् । वाक्यार्थस्य प्रतिषेधस्य सत्तां ब्रूयात् प्रत्ययः । श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी । एवञ्च सति देवतासम्बन्धो ग्रहणे । ईशान-

मुद्दिश्य परस्वन्त आलब्धव्याः । पर्यग्निकरणं कृत्वा त्यक्तव्या इति । उपधानवत् । यथा, एतत् खलु साक्षादन्नं य एष चरुर्न एनं चरुमुपदधातीत्युपधानार्थमेव चरोरुपादानम् । एवमिहाप्युत्सर्गार्थ एवालम्भो भविष्यति ॥ ५१ ॥ पूर्व० ॥

शेषप्रतिषेधोऽर्थाभावादिडान्तवत् ॥ ५२ ॥

कर्मशेषप्रतिषेधो वाऽस्मिन् वाक्ये उच्यते । कुत ? । अर्थाभावात् । ईशानाय परस्वन्त आलम्भेनेत्यस्य वाक्यस्य न कश्चिदर्थो भवेद् यद्युत्सर्गार्थ आलम्भः स्यात् । कथम् । आलम्भकाल एवाध्वर्युर्जानीयाद्, नेमे ईशानाय दास्यन्त इति । तस्यैवं जानतो नैवं सङ्कल्पो भवति, ईशानाय दातुं ग्रहीतव्या इति । अशक्यार्थत्वादनर्थकमिदं वाक्यं भवति । स एष सङ्कल्प एवमवकल्पते, यदीशानाय दातव्याः । तस्मादालम्भवचनेन शब्देन दानमेव विधीयते इति गम्यते । यदा च दानं विधीयते, तदा पर्यग्निकृतानुत्सृजन्तीत्युत्सर्गमनूद्य, एवमुत्सृजन्तीति विशेषविधानार्थं भवति शास्त्रम् । कथं पुनरत्र विशेषो विधीयते, किं कालः पर्यग्निकरणे । एतस्मिन् काले उत्सृजन्तीति । नेत्याह । नात्र कालवचनं शब्दः श्रूयते । काले च विधीयमाने कालान्तरं प्रतिषिध्यते न अङ्गान्तराणि । अथ किं पर्यग्निकरणवदुत्सृष्टव्यमिति ? । तदपि नास्ति । न ह्यत्र पर्यग्निकरणभावना कीर्त्यते । तस्याश्च सत्यां पर्यग्निकरणात् प्राञ्चः पराञ्चश्चार्थाः सर्वे प्रतिषिध्येरन् । कथं तर्हि । निर्वृत्ते पर्यग्निकरणे उत्सृष्टव्य इति । किमेतस्यामवस्थायामिति । नेत्याह । चोदकादेवैतत् प्राप्तम् । एतदवस्थः पशुरुत्सर्जनीय इति । अवस्थान्तरप्रतिषेधस्य च नायं शब्दो वाचकः । चोदकप्राप्ते हि काले उत्सृज्यमाने कृतपर्यग्निकरण एवासौ भवति । यदि तु अवस्थायाः प्रतिषेधः स्यात्, पर्यग्निकरणादूर्ध्वमुत्सर्गात् प्राक् पदार्थाः प्रतिषिध्येरन्, न पराञ्चः । कस्तर्ह्यर्थः । पर्यग्निकरणे कृते यादृशो भवति तादृशस्त्याज्य इति । ननु चोदकेनैव तदङ्गोऽसौ प्राप्तः । उच्यते । पुनरस्यैतदङ्गवत्ता श्रूयते, अङ्गान्तरपरिसङ्ख्यार्थम् । एतैरेव अङ्गैरङ्गवानुस्रष्टव्यः । एवं चोदकप्राप्तानि परिसङ्ख्यायन्ते, नान्यानि अङ्गानि भवन्तीति । कथमेष शब्द एवं परिसङ्ख्यातुं शक्नोतीति चेत् । शक्नोतीति ब्रूम । कथम् ? । प्रत्यक्षेण

वाक्येन तैरङ्गैर्निराकाङ्क्षीकृते प्रधाने शेषैरङ्गैः सह चोदकेन परोक्षा-
सती एकवाक्यता न भविष्यतीति । तस्मात् कर्मशेषप्रतिषेध इति
॥ ५२ ॥ सि० ॥

पूर्ववत्त्वाच्च शब्दस्य संस्थापयतीति चाप्रवृत्ते
नोपपद्यते ॥ ५३ ॥

पूर्ववांश्च भवति शब्दो यागप्रवृत्तिपूर्वकः । आज्येन शेषं संस्थाप-
यतीति । यदि याग एव प्रारब्धस्ततः संस्थापयतीति समाप्तिसाह-
स्यादुपपद्यते । यागस्य हीदं यागान्तरं समाप्त्या सदृशम् । यदि हि
पूर्वो न याग प्रवृत्तः स्यादुत्सर्गमात्रं न तस्य यागः समाप्त्या सदृशः ।
तत्र संस्थापयतीति नोपपद्यते । तस्मादपि शेषकर्मप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

प्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात् प्रतिषेधे संस्काराणामकर्म-

स्यात्तत्कारितत्वाद्यथा प्रयाजप्रतिषेधे

ग्रहणमाज्यस्य ॥ ५४ ॥

इदं प्रयोजनसूत्रम् । यदि द्रव्योत्सर्गो विधीयते ततः संस्कारा-
णामकर्म स्यात् । कुतः । संस्कारप्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात् । तत्प्रतिषेधे
यज्ञाभावे किमिति संस्काराः क्रियेरन् । यज्ञकारिता हि ते । यथा प्र-
याजाभावे तदर्थमाज्यं न गृह्यते, ग्रहणमाज्यस्य न क्रियते । अप्रया-
जास्ता अननुयाजा इति यत्र श्रूयते तत्र प्रयाजाभावे तदर्थमाज्यं
न गृह्यते । एवमिहापि संस्कारा न कर्त्तव्या इति ॥ ५४ ॥ युक्तिः ॥

क्रिया वा स्यादवच्छेदादकर्म सर्वहानं स्यात् ॥ ५५ ॥

यदा तु कर्मशेषप्रतिषेधपक्षस्तदापि किं न कर्त्तव्याः संस्का-
राः ? इति । नैतद्वम् । क्रिया स्यादवच्छेदपक्षे । यागो हि तदा भ-
वति । तस्मात् सर्वे यागपदार्था कर्त्तव्याः । यदि न यागो भवेत्
ततोऽकर्म । संस्काराणां सर्वहानं स्यात् । यागस्तु तदा भवति । त-
स्मात् कर्मशेषप्रतिषेधपक्षे सर्वं कर्त्तव्यमिति ॥ ५५ ॥ आ० नि० ॥ अश्व-
मेधे, ईशानाय परस्वत इत्यनेन यागान्तरविधानाधिकरणम् ॥ १४ ॥

आज्यसंस्थाप्रतिनिधिः स्याद् द्रव्योत्सर्गात् ॥ ५६ ॥

पर्याग्निकृतं पाल्नीवतमुत्सृजतीति प्रकृत्य श्रूयते । आज्येन शेषं
संस्थापयतीति । तत्र सन्देहः । किमाज्यं पूर्वास्मिन् प्रतिनिधीभूत-

म् ? अथ वा आज्यद्रव्यकं पूर्वस्मात् कर्मान्तरं विधीयते ? इति । किं प्राप्तम् । प्रतिनिधिरिति । कुतः । पाल्नीवतमितिद्रव्यमुच्यते । उत्सृजतीति तत्रैवोत्सर्गः श्रूयते । शेषमित्युपयुक्तेतरद् विद्यमानं गम्यते । तद् आज्येन संस्थापयतीति पशोः कार्ये आज्यं श्रुतं भवतीति । ननु पूर्वकर्म परिसमाप्तमित्युक्तम् । अत्रोच्यते । द्रव्योत्सर्गवचने प्रत्यक्षे, शेषशब्दे वाऽपरिहृत पुनरसमाप्तं पूर्वकर्मेत्याशङ्क्यते । तस्मात् प्रतिनिधीयते आज्यमित्याशङ्कामहे । संस्थापयतीति चापूर्वे नोपपद्यते ॥ ५६ ॥ पूर्व० ॥

इतश्चाशङ्कामहे—

समाप्तिवचनात् ॥ ५७ ॥

समाप्तिवचनमिदं भवति, संस्थापयतीति । तेन मन्यामहे । यत् पूर्व पशुना आरब्धं तदुत्सृष्टे पशावाज्येन परिसमाप्यते इति । अपूर्वस्यात्र कर्मण उच्यमानस्यारम्भ एव वक्तव्यो भवति । यतस्त्वनभिधायारम्भं परिसमाप्तिरेवोच्यते । ततोऽवगच्छाम, पूर्वस्यैव परिसमाप्तिर्नापूर्वकर्म चोद्यत इति ॥ ५७ ॥ युक्तिः ॥

चोदना वा कर्मोत्सर्गादन्यैः स्यादविशिष्टत्वात् ॥ ५८ ॥

कर्मान्तरचोदना वा । कुतः । पूर्वस्य कर्मणः परिसमाप्तत्वात् । ननूक्तं द्रव्योत्सर्गे शेषवचने वाऽपरिहृते पूर्वकर्मणोऽसमाप्तिराशङ्किता भवति । अत्रोच्यते । इदं द्वयमपि परिहृतम् । संस्थापयतीति प्रकृतेन पाल्नीवतशब्देन सम्बध्यते । तत्रायमर्थः । पाल्नीवतं संस्थापयतीति । स एष यागो विधीयते । संपूर्वश्च स्थापयति प्रयुज्यते । अवश्यं कश्चिद् धातुः पूर्वो भावनावचनस्य प्रयोक्तव्य इति तत्राविरुद्धो भावनायामुच्यमानायामर्थप्राप्तः संस्थापयतिरालभतिरिव प्रयुज्यते । शेषशब्दश्चैव सादृश्यात् प्रयुज्यते । द्रव्योत्सर्गश्चाऽविरुद्ध एव यागे उच्यमाने । तस्माद् यथाऽन्ये निर्वपत्यादयः कर्मान्तरविधाने भवन्ति, एवं तैरविशिष्टत्वात् संस्थापयतिरपि भवितुमर्हतीति ॥ ५८ ॥ सि०॥

अनिज्याश्च वनस्पतेः प्रसिद्धां तेन दर्शयति ॥ ५९ ॥

प्रसिद्धां वनस्पतेरनिज्याम् । अत एव पठति । कथम् । यत् त्वष्टारश्च वनस्पतिमावाहयस्यथ वैनौ यक्ष्यसि त्वाष्ट्रो नवमो प्रयाजंज्या

वानस्पत्या दशम्यत्रैवैताविष्टौ विद्यादित्यङ्गान्तरेणाऽनुग्रहं ब्रुवन्
वनस्पतीज्याया अभाव दर्शयति । शेषपरिसमाप्तौ सत्यां वनस्प-
ति जुहोतीति । अथ परिसमाप्तं पूर्वं कर्म, ततो लुप्ता स्यात् । तत्रा-
ऽभावदर्शनमुपपद्यते । तस्मात् पूर्वकर्म परिसमाप्तम् । इदमपि कर्मा-
न्तरमिति ॥ ५९ ॥ युक्तिः ॥

संस्था तद्देवतत्वात् स्यात् ॥ ६० ॥

अथ यदुक्तं, संस्थापयतीति च अपूर्वं नोपपद्यते इति । तत् प-
रिहर्त्तव्यम् । अत्रोच्यते । असंस्थायां संस्थावचनमेतत् । तदपि पूर्वं
पात्नीवतमिति समानदेवत्वात् समाप्तिसादृश्यं ज्ञायते । तत्र तत्पात्नी-
वतमारब्धमिह परिसमाप्तमिति । स एष सादृश्यात् संस्थापयती-
ति शब्दोऽवकल्पत इति ॥ ६० ॥ आ० नि० ॥ आज्येन शेष संस्था-
पयतीत्यनेन कर्मान्तरविधानाधिकरणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीभट्टशबरस्वामिन कृतौ मीमांसाभाष्ये नवमस्य

अध्यायस्य चतुर्थं पादः ॥ ९ ॥ ४ ॥

सम्पूर्णश्राध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीहरिः ।

मीमांसादर्शनम् ।

श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् ।

दशमाप्रभृति-द्वादशाध्यायपर्यन्तम् । १०-१२ ।

पं० रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

चौखम्भासंस्कृतपुस्तकालयाऽध्यक्ष-

हरिदासात्मजहरिकृष्णदासगुप्तेन

स्वकीये विद्याविलास यन्त्रे

संमुद्रितम् ।

MÎMÂNSÂDARŚANA,

With the commentary of Sabara swami.

TEN TO TWELVE CHAPTERS.

Edited by

Pandita Ratna Gopâla Bhatta.

PRINTED AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS,

BY HARIKRISHNA DÂSA GUPTA.

BENARES CITY.

1910.

श्रीहरिः ।

मीमांसादर्शनाधिकरणसूची ॥ अ० १० । ११ । १२ ॥

अधिकरणसंख्या ।

पृष्ठसंख्या ।

१	विकृतौ लुप्तार्थानां प्राकृतानां बाधाधिकरणम्	...	२
१	कृष्णलेऽवहन्तिबाधाऽधिकरणम्	३
२	दीक्षणीयादिषु आरम्भणीयाबाधाधिकरणम्	...	५
३	अनुयज्ञादिषु आरम्भणीयाबाधाधिकरणम्	६
४	आरम्भणीयायाम् आरम्भणीयाबाधाधिकरणम्	...	७
५	खलेवाल्यां यूपानुतिबाधाऽधिकरणम्	७
६	साद्यस्के स्थाण्वानुतिबाधाधिकरणम्	९
७	उत्तमप्रयाजस्य संस्कारकर्मताऽधिकरणम्	१०
८	अग्नियागस्यारादुपकारकताधिकरणम्	११
९	पशुपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारकताधिकरणम्	१६
१०	सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र चरुशब्दस्यौदनवाचिताधिकरणम्	...	१९
११	सौर्यचरोः स्थाल्यामेव पाकाधिकरणम्	२१
१२	सौर्यचरौ पेषणाभावाधिकरणम्	२१
१३	सौर्यचरौ संयवनाभावाधिकरणम्	...	२१
१४	सौर्यचरौ संवपनाभावाधिकरणम्	...	२१
१५	सौर्यचरौ संतापनाभावाधिकरणम्	...	२२
१६	सौर्यचरावुपधानाभावाधिकरणम्	...	२२
१७	सौर्यचरौ पृथुश्लक्षणाभावाधिकरणम्	...	२२
१८	सौर्यचरावभ्यूहाभावाधिकरणम्	२२
१९	सौर्यचराववज्ज्वलनाभावाधिकरणम्	...	२२
२०	सौर्यचरौ व्युद्धृत्यासादनाभावाधिकरणम्	...	२३

अ० १० । पा० १ ॥

१	कृष्णले चरौ पाकानुष्ठानाधिकरणम्	२३
२	कृष्णले उपस्तरणाऽभिघारणयोरभावाधिकरणम्	२६
३	कृष्णलचरौ भक्षसद्भावाऽधिकरणम्	२७
४	कृष्णलचरौ एकधा ब्रह्मणे चरतीत्यनेन सहपरिहारविधाना- ऽधिकरणम्	२८

५	कृष्णलक्षरौ ब्रह्मणे सर्वभक्षभागार्पणाधिकरणम् ...	२९
६	भक्षभागानां स्वस्वकाले ब्रह्मणा भक्षणाधिकरणम् ...	२९
७	ब्रह्मभक्षे चतुर्धाकरणादीनामभावाधिकरणम् ...	२९
८	ज्योतिष्टोमे ऋत्विग्दानस्यानत्यर्थताऽधिकरणम् ...	३१
९	ज्योतिष्टोमे भक्षस्य प्रतिपत्त्यर्थताधिकरणम् ...	३२
१०	सत्रे ऋत्विग्वरणाभावाधिकरणम्	३३
११	सत्रे परिक्रयाभावाधिकरणम्	३३
१२	उदवसानीयस्य सन्नानङ्गतया तत्र दानस्य परिक्रयार्थता- ऽधिकरणम्	३४
१३	उदवसानीये सत्रिभ्योऽन्येषाम् ऋत्विक्त्वाधिकरणम्	३५
१४	उदवसानीयस्य ऋत्विजामेकैकेनानुष्ठानाधिकरणम् ...	३७
१५	कामेष्टौ दानस्यादृष्टाऽर्थताधिकरणम् ...	३७
१६	दर्शपूर्णमासयोर्द्विष्याय दानस्यादृष्टार्थताधिकरणम् ...	३८
१७	जीवतामस्थियज्ञाधिकरणम्	४०
१८	अस्थियज्ञे अस्थनां जपाद्यननुष्ठानाधिकरणम् ...	४०
१९	औदुम्बरीमानशुक्रस्पर्शानुष्ठानाधिकरणम्	४१
२०	अस्थियज्ञे अस्थनां काम्यकर्माद्यननुष्ठानाधिकरणम् ...	४१
२१	अस्थियज्ञे अस्थनां सूक्तवाकगताशासनाननुष्ठानाधिकरणम्	४२
२२	अस्थियज्ञे होतृकामाभावाधिकरणम्	४३
२३	यजमानस्य दिष्टगतावपि सर्वस्वारस्य समापना- ऽधिकरणम्	४४
२४	यजमानस्य दिष्टगतौ सर्वस्वारस्य शुक्रस्पर्शादियोग्या- ऽङ्गाद्यनुष्ठानाधिकरणम्	४५
२५	सर्वस्वारे यजमानस्य दिष्टगतावपि आयुराशंसना- ऽधिकरणम्	४५
२६	द्वादशाहे ऋतुयाज्याद्यनुष्ठानाधिकरणम्	४६
२७	पवमानेष्टौ निर्वापानुष्ठानाधिकरणम्	४६
२८	वाजपेये मुष्टिलोपाधिकरणम्	४८
२९	धेनुमालभेतेत्यादिश्रुतौ धेन्वादिशब्दानां गोवाचित्वा- ऽधिकरणम्	४९
३०	वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यनेन अजस्यैवालम्भनाधिकरणम्	४९

३१	साद्यस्के चित्रायां च खलेवाल्यास्तण्डुलस्य च यथाक्रमं खादिरत्वव्रैहत्वानियमाधिकरणम्	...	५०
३२	खलेवाल्यां तक्षणाद्यननुष्ठानाधिकरणम्	...	५१
३३	खलेवाल्यां पर्यूहणादिसंस्काराणामनुष्ठानाधिकरणम्	...	५२
३४	महापितृयज्ञे धानासु अवघातानुष्ठानाधिकरणम्	...	५२

अ० १० । पा० २ ॥

१	पश्वादौ सामिधेन्यादिप्राकृतेतिकर्तव्यताऽनुष्ठाना- ऽधिकरणम्	...	५६
२	वायव्यपशौ हिरण्यगर्भ इत्यादिमन्त्रस्योत्तरस्मिन्नाधारे गुणत्वाधिकरणम्	...	५८
३	चातुर्मास्येषु सोमेष्वासादननियोजनयोः प्राकृतगुण- विधित्वाधिकरणम्	...	६०
४	अग्निचयने प्राकृतवैकृतोभयदीक्षाहुतीनामनुष्ठाना- ऽधिकरणम्	...	६२
५	पुनराधानेऽग्न्याधानदक्षिणानां निवृत्त्यऽधिकरणम्	...	६४
६	आग्रयणे वासोवत्साभ्यामन्वाहार्यस्य निवृत्त्यधिकरणम्	...	६४
७	आग्रयणे वासोवत्सयोरन्वाहार्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम्	...	६५
८	आग्रयणे वत्से पाकाभावाधिकरणम्	...	६५
९	आग्रयणे वाससि पाकाभावाधिकरणम्	...	६५
१०	आग्रयणे वासोवत्सयोरभिघारणाभावाधिकरणम्	...	६५
११	ज्योतिष्टोमे गवामेव द्वादशशतस्य दक्षिणात्वाधिकरणम्	...	६९
१२	तस्य द्वादशशतं दक्षिणा इत्यनेन पशुगवसंख्याभिधाना- ऽधिकरणम्	...	७१
१३	विभज्य गोदक्षिणाया दानाधिकरणम्	...	७२
१४	ज्योतिष्टोमे समाख्याऽनुसारेण दक्षिणाविभागा- ऽधिकरणम्	...	७३
१५	भूनामैकाहे, तस्य धेनुरित्यनेन कृत्स्नक्रतुदक्षिणा- बाधाधिकरणम्	...	७५
१६	साद्यस्के त्रिवत्सेन सर्वेषां क्रयार्थानां बाधाधिकरणम्	...	७७
१७	यस्य सोममपहरेयुरित्यादौ, एकां गामित्यादेना गोगत- संख्याबाधाधिकरणम्	...	७७

१८ अश्वमेधे प्राकाशावित्यनेनाध्वर्युभागबाधाधिकरणम्	७९.
१९ उपहव्ये अश्वेन कृत्स्नक्रतुदाक्षिण्यस्य बाधाधिकरणम्	८०
२० ऋतपेये सोमचमसेन कृत्स्नक्रतुदाक्षिण्यबाधाधिकरणम्	८१
२० सोमचमसेन कृत्स्नदक्षिणापुरुषान्तरयोर्बाधाधिकरणम्	८२
२१ वाजपेये रथस्य भागनियामकताधिकरणम्	
अ० १० । पा० ३ ॥	८३
१ अग्न्यादौ नारिष्टहोमादिभिर्नक्षत्रेष्ट्यादीनां समुच्चयाधिकरणम्	८५
२ शरमयबर्हिषा कौशवर्हिर्बाधिकरणम्	८५
२ वाजपेये रथघोषदुन्दुभिघोषाभ्यां दर्भमन्त्रयो- रुभयोरेवबाधाऽधिकरणम्	८६
३ बृहस्पतिसवादौ बार्हस्पत्यग्रहादिभिः प्राकृतेन्द्रवायवादि- ग्रहाणां समुच्चयाधिकरणम्	८८
४ वाजपेये प्राजापत्यपशुभिः क्रतुपशूनां समुच्चयाधिकरणम्	८९
५ सांग्रहणीष्टौ आमनहोमैरनुयाजानां समुच्चयाऽधिकरणम्	८९
६ महाव्रते ऋत्विगुपगानस्य पत्न्युपगानेन समुच्चयाधिकरणम्	९०
७ अञ्जनाभ्यञ्जने नवनीताऽभ्यञ्जनस्य गौगुलवाभ्यञ्जनादिभिः समुच्चयाधिकरणम्	९१
८ महाव्रते अहतवाससस्तार्यादिभिः समुच्चयाऽधिकरणम्	९२
९ महाव्रते रथन्तरादिसाम्नां श्लोकादिसामभिः समुच्चया- ऽधिकरणम्	९३
९ विकृतिविशेषे प्राकृतसाम्नां कौत्सादिभिर्बाधाधिकरणम्	९४
१० कौत्सादिभिर्व्यवस्थया एकादिबाधाधिकरणम्	९५
११ विवृद्धाऽविवृद्धस्तोमकक्रतुषु यथाक्रमं प्राकृतसामबाधा- ऽधिकरणम्	९६
१२ पवमान एव विवृद्धाविवृद्धस्तोमकक्रतूनां सामावापो- द्वापाधिकरणम्	९६
१३ यागादौ विधिशब्देनैव देवताभिधानाधिकरणम्	९८
१४ अतिदेशस्थलेऽपि विधिशब्देनैव देवताऽभिधानाधिकरणम्	९९
१५ आधानेऽग्नेः सगुणेनाभिधानाधिकरणम्	१००
१६ आधानाज्ययोरग्नेर्निर्गुणेनाऽभिधानाधिकरणम्	१०१
१७ गवानुबन्धनपृषदाज्यहोमयोर्विधिशब्दाभ्यामेव उस्त्रा-	

वनस्पतिशब्दाभ्यामभिधानाधिकरणम्	१०३
१८ अवभृथे अग्नीवरुणयोः सस्विष्टकृच्छब्देनाभिधाना- ऽधिकरणम्	१०४
१९ अग्नीषोमीयपशौ सर्वत्रैव प्रयोगे निर्गुणेनाग्निशब्देनाग्ने- रभिधानाऽधिकरणम्	१०४
२० अनुयाजेषु स्विष्टकृद्यागस्य संस्कारकर्मताधिकरणम्			१०५
२१ दर्शपूर्णमासयोर्याज्यापुरोऽनुवाक्ययोः संस्कारकर्मता- ऽधिकरणम्	१०५
२२ मनोतायामूहाभावाधिकरणम्	१०६
२३ कण्वरथन्तरस्य स्वयोनौ गानाधिकरणम्	१०७
२४ कण्वरथन्तरस्य स्वयोन्युत्तरयोगानाधिकरणम्	१०८
२५ अग्निष्टुति स्तुतशस्त्रयोरविकाराधिकरणम्	१०८
२६ चातुर्मास्येषु आज्यशब्दस्याविकारेणावाहनाधिकरणम्			११२

अ० १० । पा० ४ ॥

१ एकदेशग्रहणे प्राथमिकानामेव ग्रहणाऽधिकरणम्		११४
२ एकत्रिके आद्ये तृचे गानाधिकरणम्	..	११५
३ एकस्याम् ऋचि धूर्गानाधिकरणम्	..	११५
४ द्विरात्रादिषु दशरात्रस्य विध्यन्तानुष्ठानाधिकरणम्	.	११६
५ सप्तभिराधुनोतीत्यनेनाग्नौ धूननाद्यर्थानां मन्त्राणा- मनियमेनोपादानाधिकरणम्	..	११६
६ विवृद्धस्तोमके अप्राकृतानां साम्नामागमाधिकरणम्...		११९
७ बहिष्पवमाने ऋगागमाधिकरणम्	...	११९
८ सामिधेनीष्ववशिष्टानामागमेन सख्यापूरणाधिकरणम्		१२१
९ षोडशिनं प्राकृतत्वाधिकरणम्	...	१२३
११ तृतीयसवन एव षोडशिग्रहणाधिकरणम्	..	१२४
१० आग्रयणादेव षोडशिग्रहणाधिकरणम्	..	१२५
१२ षोडशिग्रहस्य सस्तोत्रशस्त्रताधिकरणम्	...	१२६
१३ अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिनः परिसंख्याधिकरणम्	...	१२७
१४ नानाऽहीने षोडशिग्रहणाधिकरणम्	...	१२८
१५ विकृतौ ग्रहाणामाग्रयणाग्रताया अधिकरणम्	...	१२९
१५ जगत्सामेति शब्देन विधुवतो ग्रहणाधिकरणम्	...	१२९

१६	संसवे उपवत्यग्रियवत्योरभावाधिकरणम्	१३०
१७	ऐन्द्रवायवस्य सर्वादावप्रतिकर्षाधिकरणम्	१३१
१८	कामसंयोगेऽपि ऐन्द्रवायवस्यादावप्रतिषेधाधिकरणम्	१३२
१९	आश्विनाग्रादीनां ग्रहाणां प्रतिकर्षाधिकरणम्	१३३
२०	आश्विनादीनां ग्रहाणामैन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षा- ऽधिकरणम्	१३४
२१	सादनस्यापि प्रतिकर्षाधिकरणम्.	१३४
२२	प्रदानस्याऽप्रतिकर्षाधिकरणम्	१३५
२३	ज्यनीकायामैन्द्रवायवाग्रतोक्तेः समानविध्यर्थताधिकरणम्	१३५
२४	व्यूढद्वादशाहस्य समूढविकारत्वाधिकरणम् ...	१३७
२५	संवत्सरसत्रेऽनीकानां विवृद्ध्याधिकरणम्	१३९
२६	व्यूढे मन्त्राणां छन्दोव्यतिक्रमाधिकरणम्	१४०

अ० १० । पा० ५ ॥

१	रथन्तरादीनां साम्नां तृचे गानाधिकरणम् ...	१४१
२	स्वर्दृक्शब्देन वीक्षणस्य कालार्थताऽधिकरणम् ...	१४४
३	गवामयानिके पृष्ठ्यपडहे बृहद्रथन्तरयोर्विभागाधिकरणम्	१४६
४	प्रायणीयोदयनीययोरैकादशिनानां विभागाधिकरणम्	१४८
५	विश्वजित् सर्वपृष्ठ इत्यत्रैकस्यैव पृष्ठदेशे निवेशा- ऽधिकरणम्	१४८
६	वैरूपसामवैराजसाम्नोः पृष्ठकार्ये निवेशाधिकरणम्	१५०
७	त्रिवृदग्निष्टोम इत्यत्र स्तोमगतसंख्याविकाराधिकरणम्	१५१
८	उभयसाम्नि बृहद्रथन्तरयोः समुच्चयाधिकरणम्	१५३
९	मध्वशनघृताशनयोः षडहान्तेऽनुष्ठानाधिकरणम् ...	१५४
१०	षडहावृत्तावपि मध्वशनघृताशनयोः सकृदनुष्ठाना- ऽधिकरणम्	१५५
११	गवामयने मध्वशनघृताशनयोः प्रतिमासमावृत्त्यधिकरणम्	१५६
१२	द्वादशाहे सत्रिभिरपि मध्वशनाधिकरणम्	१५७
१३	मानसस्य दशमाहाङ्गताऽधिकरणम्	१६१
१४	सत्रस्य बहुकर्तृकत्वाधिकरणम्	१६२
१५	सत्रे यजमानानामेव ऋत्विक्त्वाधिकरणम्	१६५
१६	सत्राहीनयोर्विवेकाधिकरणम्	१६६

१७ पौण्डरीके सकृदेव दक्षिणादानाधिकरणम्	१६८
१८ पौण्डरीके सर्वासां दक्षिणानां विभज्य नयनाधिकरणम्	१६९
१९ मनोर्क्च इत्यनेन यावदर्थम् ऋचामुपादानाधिकरणम्	१७१
२० वाससि मानोपावहरणयोरनुष्ठानाधिकरणम् ...	१७२
२१ अहर्गणेऽर्थाद् वासोऽन्तरोत्पादनाधिकरणम् ...	१७२
२२ उपावहरणार्थमेव वसोऽन्तरोत्पादनाधिकरणम् ...	१७३

अ० १० । पा० ६ ॥

१ ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्गं हविर्भेदाऽधिकरणम्	१७४
२ पशोर्हृदयादिभिरेवाङ्गविशेषैर्यागानुष्ठानाधिकरणम् ...	१७७
३ ज्योतिष्टोमेऽनिज्याशेषैस्त्र्यङ्गैः स्विष्टकृद्धोमाऽधिकरणम्	१७८
४ अध्यध्न्यामिडाभक्षविकारताधिकरणम्	१८०
५ वनिष्ठोर्भक्षविकारताधिकरणम्	१८०
६ मैत्रावरुणस्यापि शेषभक्षास्तित्वाधिकरणम् ..	१८१
७ मैत्रावरुणस्यैकभागताऽधिकरणम्	१८१
८ प्रतिप्रस्थातुर्भक्षाभावाधिकरणम्	१८२
९ आज्यभागौ यजतीत्यनेन अपूर्वगृहमेधीयविधाना- ऽधिकरणम्	१८६
१० गृहमेधीये स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानाधिकरणम्	१८७
११ गृहमेधीये प्राशिन्नादिभक्षणाभावाधिकरणम् ...	१८८
१२ प्रायणीयातिथ्ययोः शंखिवडान्ततानियमाधिकरणम् ...	१८८
१३ प्रायणीयातिथ्ययोः पूर्वाभ्यामेव शंखिवडाभ्यां संस्था- ऽधिकरणम्	१९०
१४ षडुपसद उपसाद्यन्ते इत्यादिना अपूर्वोपसत्कर्मविधाना- ऽधिकरणम्	१९१
१५ वारुणेनैककपालेनेत्यादिना अपूर्वस्यावभृथस्य विधाना- ऽधिकरणम्	१९३
१६ वाजपेयादौ यूपदीनां खादिरत्वादिनियमाधिकरणम्	१९४
१७ काम्येष्टिषु प्राकृतद्रव्यदेवतस्य निवृत्त्याधिकरणम् ...	१९५
१८ सौमापौष्णपशौ खादिरयूपस्य नियमाधिकरणम् ..	१९६
१९ ब्रह्मवर्चसकामैर्वीहिभिरेव यागाधिकरणम् . .	१९८

२० पञ्चावत्तैव वपा कार्येत्यनेनाङ्गेष्वपि पञ्चावत्तविधाना- ऽधिकरणम् ॥ अ० १० । पा० ७ ॥	१९९
१ प्रदेशानारभ्यविधानयोर्निषेधस्य पर्युदासताधिकरणम्	२०१
२ न तौ पशौ करोतीत्यादिनिषेधस्यार्थवादताऽधिकरणम्	२०२
३ नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमित्यादिनिषेधस्य विकल्परूपता- ऽधिकरणम्	२०२
४ अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्चेत्यानिषेधस्यार्थवादताधिकरणम्	२०४
५ त्रैयम्बकादावभिधारणानभिधारणादीनामर्थवादता- ऽधिकरणम्	२०५
६ आधाने उपवादस्य विकल्परूपताऽधिकरणम्	२०६
७ दीक्षितो न ददातीत्यादिनिषेधस्य पर्युदासताधिकरणम्	२०६
८ वर्त्महोमादिभिराहवनीयस्य बाधाधिकरणम्	२०८
९ वैमृधादिषु साप्तदश्यविधेर्वाक्यशेषताधिकरणम्	२१०
१० पृथिव्यै स्वाहा इत्यादिविधिना अविहितस्वाहाकारेषु प्रदानेषु स्वाहाकारविधानाधिकरणम्	२१०
११ अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशाधिकरणम्	२११
१२ उपस्तरणाऽभिधारणाभ्यां सहैव चतुरवदानाधिकरणम्	२१३
१३ उपांशुयागेऽपि चतुरवत्तस्यावश्यकताधिकरणम्	२१४
१४ दर्शपूर्णमासयोराग्नेयैन्द्राग्नयोरनुवादताधिकरणम्	२१८
१५ उपांशुयाजस्य ध्रौवाज्यद्रव्यताधिकरणम्	२१९
१६ उपांशुयाजस्य प्रकृतदेवतानियमाधिकरणम्	२१९
१७ उपांशुयाजस्य विष्ण्वादिदेवताकत्वपौर्णमासीकर्तव्यत्वयो- रधिकरणम्	२२२
१८ एकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजाधिकरणम्	२२५

अ० १० । पा० ८ ॥

१ आग्नेयादीनां समुदितानां तन्त्रेण स्वर्गफलकत्वाऽधिकरणम्	२३०
२ अङ्गानामेककार्याधिकरणम्	२३२
३ दर्शपूर्णमासादिकाम्यकर्मणां सर्वाङ्गोपसंहाराधिकरणम्	२३५
४ काम्यकर्मणः फलाधिक्यायासकृदनुष्ठानाऽधिकरणम्	२३७
५ अङ्गस्यानभ्यासाऽधिकरणम्	२३८
६ प्रयाजाद्यङ्गस्य सकृदनुष्ठानाधिकरणम्	२४१

७	कपिञ्जलाधिकरणम्	२४४
८	उत्तरादोहनानुवादाऽधिकरणम्	२४६
९	आधारादीनामङ्गाङ्गानां तन्त्राधिकरणम्	२५०
१०	कृष्णग्रीवस्य भेदेन ग्रहणाधिकरणम् ॥ अ० ११ । पा० १ ॥	२५१
१	आग्नेयादीनां न देशकालादितन्त्रताधिकरणम्	२५२
२	अङ्गानां प्रधानदेशादिनियमाधिकरणम्	२५५
३	राजसूयादावङ्गावृत्त्यधिकरणम्	२५७
४	आग्नावैष्णवाद्यङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम्	२५९
५	वसाहोमे भेदेनाऽनुष्ठानाधिकरणम्	२५९
६	यूपाहुतौ तन्त्राधिकरणम्	२६१
७	अवभृथाधिकरणम्	२६२
८	वरुणप्रघासादिषु विहाराधिकरणम्	२६४
९	कर्तृतन्त्रताधिकरणम्	२६७
१०	अपराग्नितन्त्रताऽभावाधिकरणम्	२६७
११	पर्याग्निकृतोत्सर्गाधिकरणम्	२६८
१२	पञ्चशारदीयाधिकरणम्	२७०
१३	दशपेयाधिकरणम्	२७१
१४	वरुणप्राघासेऽवभृथाधिकरणम्	२७३
१५	उदयनीयाधिकरणम् ॥ अ० ११ । पा० २ ॥	२७५
१	वेद्याद्यङ्गानां प्रधानकालाद्यन्यकालत्वाद्यधिकरणम्	२७५
२	आधानादेस्तन्त्रताधिकरणम्	२७६
३	अग्नीषोमीयादिपशौ यूपतन्त्रताधिकरणम्	२७७
४	यूपसंस्कारतन्त्रताधिकरणम्	२७८
५	स्वरुतन्त्रताधिकरणम्	२८०
६	कृष्णविषाणाप्रासनाधिकरणम्	२८१
७	वाग्विसर्गाधिकरणम्	२८२
८	पशुपुरोडाशयोस्तन्त्रताधिकरणम्	२८२
९	अग्नियोगाधिकरणम्	२८३
१०	सुब्रह्मण्याह्वानाधिकरणम्	२८६
११	पात्रधारणाधिकरणम्	२८९
१२	देशकर्तृपात्रतन्त्रताधिकरणम्	२८९

१३	सोमप्रचाराधिकरणम्	२९१
१४	सूक्तवाकाधिकरणम् ॥ अ० ११ । पा० ३ ॥	२९२
१	अङ्गतन्त्रताऽधिकरणम्	२९३
२	उपक्रमे वृतकर्तृनियमाधिकरणम्	२९४
३	अवेष्टावङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम्	२९५
४	काम्यपवमानेष्टिभेदाधिकरणम्	२९६
५	द्वादशाहे दीक्षाद्यधिकरणम्	२९९
६	प्रधानापृथक्कालाङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम्	२९९
७	ऊहरूपतन्त्रवापाधिकरणम्	३०१
८	पशौ कुम्भ्यादीनां तन्त्रताधिकरणम्	३०२
९	पाककालभेदाद् वसानां पात्रभेदाधिकरणम्	३०३
१०	कपालभेदाधिकरणम्	३०३
११	अवघातार्थमन्त्राणां तन्त्रताधिकरणम्	३०४
१२	नानाबीजेष्टौ मन्त्रभेदाधिकरणम्	३०५
१३	निर्वापादिषु मन्त्रभेदाधिकरणम्	३०५
१४	वेदिप्रोक्षणे मन्त्रतन्त्रताधिकरणम्	३०६
१५	प्रत्यङ्गं कण्डूयने मन्त्रतन्त्रताधिकरणम्	३०६
१६	स्वप्नदीतरणादिमन्त्रतन्त्रताधिकरणम्	३०७
१७	प्रयाणे मन्त्रतन्त्रताधिकरणम्	३०७
१८	उपरवमन्त्रभेदाधिकरणम्	३०८
१९	हविष्कृदादिमन्त्रभेदाऽधिकरणम् ॥ अ० ११ । पा० ४ ॥	३०९
१	पशुपुरोडाशाऽधिकरणम्	३१३
२	पशुपुरोडाशे आज्यभागाधिकरणम्	३१४
३	सोमे वेद्यऽभेदाधिकरणम्	३१४
४	दार्शिकपात्राधिकरणम्	३१५
५	शामित्रे पशुपुरोडाशाधिकरणम्	३१६
६	प्राजहिते श्रपणाधिकरणम्	३१६
७	हविर्द्धानयोर्निर्वापाधिकरणम्	३१७
८	अनोऽन्तराधिकरणम्	३१७
९	दीक्षाजागरणभेदाधिकरणम्	३१७
१०	विहारपृथक्त्वे तन्त्रावापाधिकरणम्	३१८

११ सोमेऽग्न्याधानाधिकरणम्	३१८
१२ दार्शपौर्णमासिकव्रताधिकरणम्	३१९
१३ देवतापरिग्रहाधिकरणम्	३२०
१४ पत्नीसन्नहनाधिकरणम्	३२०
१५ आरण्यभोजनाधिकरणम्	३२१
१६ शेषभक्षाधिकरणम्	३२१
१७ परिक्रयाधिकरणम्	३२१
१८ होतृवरणाधिकरणम्	३२३
१९ बर्हिःप्रोक्षणाधिकरणम्	३२४
२० तत्र स्तरणमन्त्रस्याऽप्रसङ्गाधिकरणम्	३२४
२१ सन्नहनहरणमन्त्राधिकरणम् ॥ अ० १२ । पा० १ ॥	३२५
१ विहारे लौकिककार्यप्रतिषेधाधिकरणम्	३२७
२ पशुपुरोडाशाधिकरणम्	३२७
३ सवनीये हविष्कृदाह्वानाधिकरणम्	३२८
४ निशि यज्ञाधिकरणम्	३२९
५ वेद्युद्धननाधिकरणम्	३२९
६ इध्मबर्हिराधिकरणम्	३३०
७ देवताऽर्थाऽग्न्यन्वाधानाधिकरणम्	३३०
८ आरण्यार्णयाधिकरणम्	३३१
९ विगतिविद्धधर्माणां समवाये भूयसां सधर्मकत्वा- ऽधिकरणम्	३३१
१० तुल्यग्न्यानां मुख्यधर्मग्रहणाऽधिकरणम्	३३२
११ ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयाधिकरणम्	३३२
१२ परिष्काधिकरणम्	३३३
१३ सवनीयपुरोडाशाधिकरणम्	३३५
१४ सामान्यतन्त्रयोः प्रकृतिविकृत्योर्विकृतितन्त्रताऽधिकरणम्	३३५
१५ आग्रयणेष्ट्याधिकरणम् ॥ अ० १२ । पा० २ ॥	३३६
१ विश्वजिति वत्सत्वगाधिकरणम्	३३७
२ अनुनिर्वाप्याधिकरणम्	३३९
३ आधारे ऋजुत्वादिसमुच्चयाधिकरणम्	३३९
४ विकल्पऽधिकरणम्	३४०

५	प्रायश्चित्ताधिकरणम्	३४१
६	अनध्याये मन्त्रपाठाधिकरणम्	३४२
७	मन्त्रस्वराधिकरणम्	३४३
८	कर्मसु मन्त्रकरणप्रयोगाधिकरणम्		३४३
९	वसुधाराधिकरणम्	३४४
१०	आधाराधिकरणम्	३४४
११	मन्त्रसन्निपाते विकल्पाधिकरणम्	३४४
१२	मन्त्रसमुच्चयाधिकरणम्	३४५
१३	उरु प्रथस्वेतिमन्त्रे विकल्पाधिकरणम्		३४६
१४	वषट्कारे समुच्चयाधिकरणम्	॥ अ० १२ । पा० ३ ॥			३४७
१	जपसमुच्चयाऽधिकरणम्	३४८
२	याज्यानुवाक्यासु विकल्पाधिकरणम्		३४९
३	सोमक्रयद्रव्यसमुच्चयाधिकरणम्	३५०
४	गुदोपयजनसमुच्चयाधिकरणम्	३५०
५	आधाने दक्षिणासंख्याविकल्पाधिकरणम्	...			३५१
६	जाघनीविकल्पाधिकरणम्	३५३
७	उखाग्निविकल्पाधिकरणम्		३५५
८	उख्याग्नेराहवनीयत्वाधिकरणम्	३५६
९	उख्याग्नेर्नित्यधारणाभावाऽधिकरणम्	३५६
१०	सत्राहीनयोरेकैककृतत्वे सर्वेषां करणाधिकरणम्		३५७
११	सत्रे याजमानकर्मणा सर्वेषां कर्तव्यताधिकरणम्	..			३५८
१२	आर्त्विज्ये ब्राह्मणमात्राधिकाराधिकरणम्				३६०

अथ दशमेऽध्याये प्रथमः पादः ॥ १० ॥ १ ॥

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

ऊहो वृत्तः । बाधाऽयुच्चयमिदानीं वर्त्तयिष्याम । बाधो नाम यदेवेदमिति निश्चितं विज्ञानं, कारणान्तरेण मिथ्येति कथ्यते । तथा-
ऽयुच्चयो यदिदमिह भवतीति विज्ञायते । अपरमपि भवतीति विज्ञा-
नम् । तत्रायमर्थः प्रथमं परीक्ष्यते । किं सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्त्तव्यम् ?
उत किञ्चिद् बाध्यत इति । किं तावत् प्राप्तम् । विधेः प्राकृतस्य प्र-
करणान्तरे विकृतौ यतो भवत्यविशेषेणातिदेशः । अतो यच्च याव-
च्च प्राकृतं धर्मजातं तत्सर्वं विकृतौ कर्त्तव्यं, यदप्यर्थलुप्तम् । कुतः ।
वचनेन हीदं सर्वं प्राप्यते । न च वचनस्यातिभारोऽस्ति प्रापयतः ।
कथं वचनमिति गम्यते । सर्वास्वेव वैकृतीषु देशनासु प्राकृतं धर्म-
जातमपेक्ष्यते वाक्यशेषत्वेन । तद्यथैव प्राकृत्यां देशनायामनुषज्य-
ते, एवं वैकृत्यामपि । न कश्चिद्विशेषोऽस्ति । तत्र यथा कृष्णलानां
पाकोऽप्राकृतार्थोऽपि वचनप्रामाण्यात् क्रियते, एवमवहन्त्यादि अप्रा-
कृतार्थमपि सर्वं कर्त्तव्यमिति ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

अपि बाभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत
तादर्थ्यात् ॥ २ ॥

अपिवेति पक्षव्यावृत्तिः । नैतदास्ति । सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्त्त-
व्यमिति । कचिदभिधानसंस्कारद्रव्यं निवर्त्तितुमर्हति यल्लुप्तार्थम् ।
कुत एतत् । अभिधानसंस्कारद्रव्यं हि प्रयोजने सति क्रियते, ना-
ऽप्रयोजनम् । अन्यस्मै प्रयोजनाय तदास्त्रायते, न स्वार्थम् ॥ ननु चोक्तं
लुप्तार्थमपि क्रियते वचनप्रामाण्याद्यथा कृष्णले पाकः । नेत्याह ।
नास्ति लुप्तार्थस्य देशकं वचनम् । न वैकृतं कर्म प्राकृतैरङ्गपदार्थैः
सहैकवाक्यतां याति । नैवं विज्ञायते, यागेन फलं कुर्यात् । कथम् ।
प्राकृतैरङ्गैरिति । कथन्तर्हि । यथा प्राकृतेन यागेन फलं साधितम-
भूत् तथेति । कुत एतत् । यागगतो हि व्यापारविशेषस्तेनापेक्ष्यते,
न व्यापारमात्रम् । यागगतश्च व्यापारः प्राकृते यागे प्रयोगवचनेन

कल्पितः, सङ्गृहीतश्च विद्यते । स शक्योऽपेक्षितुम् । स चाकाङ्क्षितो निराकाङ्क्षश्च शक्नोति कर्तुमिति । अङ्गेष्वप्यपेक्ष्यमाणेषु न यागगतो विकृतौ व्यापारविशेषः कल्प्यः स्यात् । इतरथा लक्षणा स्यात् । यथा, दण्डेन युध्यते इति वचने न दण्डिरूपं शब्देनाभिहितम् । यदि तु तेन लक्षितेन प्रयोजनं स्यात्, शक्यते तेन लक्षयितुम् । एवमिहाप्यङ्गवत्त्वं यागगतो विशेषो नाङ्गेष्वपेक्ष्यमाणेषु शब्दाभिहितो भवति । लक्षणया तु कल्प्यते । लक्षणायाश्च शब्दो बाध्येत । अथ शब्दो मा बाधीति यागगतो विशेषो नैवापेक्ष्येत, अङ्गान्येवापेक्ष्येरन् । ततः, कथमिति इतिकर्तव्यताविशेषं प्रति वैकृतस्य कर्मणश्चोदकशब्दो निवृत्ताकाङ्क्ष एवावतिष्ठेत् । अङ्गैरपि चापरेतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्ष्येत । गम्यमाना च प्राकृतयागेतिकर्तव्यता उत्सृज्येत । प्राकृतानां प्राङ्गानां प्रकरणेऽर्थवतां दुर्लभो वैकृतेन कर्मणा एकवाक्यभावोऽप्युपगम्येत । सर्वं चैतदन्याय्यम् । तस्मादेवमभिसम्बन्ध क्रियते । यथा प्राकृतेन यागेन फलं साध्यते, तथैवैतेनापीति ॥ किमतो यद्येवम् । एतदतो भवति । प्राकृतान्यङ्गानि यस्मै प्रयोजनाय प्रकृतौ भवन्ति, नासति तस्मिन् प्रयोजने विकृतौ चोदितानि भवन्ति । तस्माल्लुप्तप्राकृतप्रयोजनं न चोदकश्चोदयतीति ॥ २ ॥ सि० ॥

तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

अथ यदुक्तं, यथा कृष्णलेषु लुप्तप्राकृतप्रयोजनोऽपि पाको वचनप्रामाण्यात् क्रियते, एवमन्यदपि क्रियेतेति । तन्न । न हि कृष्णलेषु पाकश्चोदकेन प्राप्नोति । प्रत्यक्षं हि तत्र वचनम् । घृते श्रपयतीति । न तत् प्राकृतप्रयोजनं पाकमाह । तत्र वचनप्रामाण्याददृष्टार्थः पाकः । यदि च तत्र प्रत्यक्षवचनं नाभविष्यत्, तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् पाकोऽपि नाभविष्यदेव । तस्मादनुपवर्णनं पाकवदिति ।

किं भवति प्रयोजनम् ? कतरद्वा वैकृतमुदाह्रियते ? इति । कचिच्छ्रूयते, स्वयंदितं बर्हिर्भवतीति । तत्र प्राकृतं द्रव्यं निवर्त्तते । स्वयंकृता वेदिर्भवतीति उद्धनन-खनन-परिलेखनानि निवर्त्तन्ते । स्वयंशीर्णा शाखा भवतीति असिद्रव्यं निवर्त्तते । मन्त्राश्चैतेषु निवर्त्तन्ते ॥ ३ ॥ आ० नि० ॥ विकृतौ लुप्तार्थानां प्राकृतानां बाधाधिकरणम् ॥ १ ॥ प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

एवं वा—

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

इति । अस्ति प्राजापत्यश्चरुः । प्राजापत्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णल-
मायुष्काम इति । तत्रैतद्विशिष्टमुदाहरणमङ्गीकृत्य एतदेव सर्वं
चिन्त्यते । किं कृष्णलेष्ववहन्ति कर्त्तव्यः ? न ? इति । विधे प्रकर-
णान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यादिति पूर्वः पक्षः, कर्त्तव्यः । यथा
तेषामेव पाक इति ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

अपिवाऽभिधानसंस्कारद्रव्यम् ॥ २ ॥

इति सिद्धान्तो, न कर्त्तव्य इति ॥ २ ॥ सिद्धान्तः ॥

तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

इत्युपवर्णनापरिहार ॥ ३ ॥ आ० नि० ॥ कृष्णलेऽवहन्तिबाधा-
ऽधिकरणम् ॥ १ ॥ द्वितीयवर्णकम् ॥ २ ॥

एवं वा । वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद् भ्रातृव्यवाँस्तं बर्हिःषदं कृत्वा
शम्यया स्फचं न व्यूहेदिदमहममुं चामुं च व्यूहामीति यं द्विष्यात् तं
ध्यायेत् । यदधोऽवमृद्येत यच्च स्फच आश्लिष्येत् तद्विष्णव उरु-
क्रमायावद्येदिति । तत्र संशयः । किं विष्णुरुक्रम आवाहयिव्य ?
उत नेति । किं प्राप्तम् ? ।

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

आवाहयितव्यः । ननु स्फचे कदाचिन्न वा आश्लिष्येदपि, न वा
अधोऽवमृद्येत । तत्रावाहनं कृतमनर्थकं स्यात् । न च वचनबलादा-
श्लेषयितव्यमवमर्दयितव्यं वा । न ह्युपादेयत्वेनाश्लिष्टमवमृदितं वा
श्रूयते । न च विष्णोरुक्रमस्य यागोऽर्थकर्म । किन्तर्हि, आश्लेषणेना-
ऽवमर्दनेन च लक्षितमनेन प्रकारेण आहवनीये प्रतिपाद्यते । तथा हि
दृष्टमपनयने तस्य प्रयोजनं भवति स्फचादिसंशोधनम् । इतरथा
हि यागाददृष्टं कल्प्येत । ननु यागाददृष्टमवश्यं कल्पनीयम् । द्रव्य-
प्रतिपादनद्वारं तत् ॥ अत्रोच्यते । लुप्तार्थमपि कर्त्तव्यम् । यथा
कृष्णले चरौ पाकः । अपि च कदाचिदाश्लिष्येत, अधश्चावमृद्येत ।
तत्रान्तरिते आवाहने वैगुण्यमापद्येत । तत्राप्रमाद्यद्भिरावाहयितव्या
देवता, यदि स्फच आश्लिष्यते अधश्चावमर्दिष्यते । न आवाहनमङ्गम्
अन्तरा ईष्यते । स्वकाले हि आवाहनेन देवता स्मर्यमाणा साध्वी

भवतीति, न स्वकालोत्तरकाले । तत्र हि अर्थप्राप्तममन्त्रकं स्मरणम् ।
अथ स्फुर्यो नोपश्लेक्ष्यते, न वा अधोऽवमर्दिष्यते तदा कृतेऽप्या-
वाहने न किञ्चिद् दुष्यति । नैवं मन्तव्यम् । यथा राजा अमात्यो वा
ब्राह्मणो वा परिचरितुं निमन्त्रित आहूतोऽपरिचर्यमाणो विमानि-
तमात्मानं मन्यमानोऽपचरिष्यतीत्याशङ्क्यते । एवं देवताऽपीति, न
तत्र देवता आहूयते । आहूता सती हविरुपयोक्ष्यते, तत्स्पर्श्यति च । तृप्ता
प्रसत्स्यति । प्रसन्ना सती फलेन संयोक्ष्यतीति । तदेतन्नवमे सिद्धम् ।
तस्मान्न दोष आवाहितायामनिज्यमानायाम् ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

अपि चाभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत तादर्थ्यात् ॥ २ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । एषोऽभिधानसंस्कारो निवर्त्तते ।
कुत । अभिधानसंस्कारो द्रव्यं वा सति प्रयोजने क्रियते, नान्यथा ।
तद् वर्णितम् । यदप्युक्तम् । कदाचित् श्लिष्येत अवमृद्येत वा । तत्रा-
वाहनं नान्तरा ईष्यते इति । नैष दोषः । अन्तरितमेतदनन्तरितेनैव
तुल्यम् । यदा आवाहनस्य कालो, न तदा उरुक्रमयागस्य निमित्त-
मापतितम् । आपतिते हि निमित्ते तस्य प्रयोगो भविष्यति । न
ह्यनाश्लिष्टम् अनवमृदितं वा तत्र प्रतिपादयितव्यम् । न चारब्धे
प्रयोगे कृतमुपकारकं भवति । तस्माद् विष्णुरुरुक्रमो नावाहयित-
व्य इति ॥ २ ॥ सि० ॥

तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

इत्युपवर्णनापरिहार उक्तः ॥ ३ ॥ आ० नि० ॥ वैश्वदेवे चरौ
विष्णोरावाहनबाधाधिकरणम् ॥ १ ॥ तृतीयवर्णकम् ॥ ३ ॥

इष्टिरारम्भसंयोगादङ्गभूतान्निवर्त्ततारम्भस्य प्रधान-
संयोगात् ॥ ४ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमो, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र दर्श-
पूर्णमासप्रकृतिकानि कर्माणि दीक्षणीयादीनि आग्नावैष्णवमेका-
दशकपालं निर्वपेदित्येवमादीनि । अस्तु तु प्रकृतौ आरम्भणीयाः ।
आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारम्भमाणः सर-
स्वत्यै चरुं सरस्वते द्वादशकपालमग्नये भगिने अष्टाकपालं निर्वपेद्
यः कामयेत भग्यन्नादः स्यामिति । नित्यवदेके भगिनमामनन्ति । तत्र
सन्देहः । किं दीक्षणीयादिषु आरम्भणीया कर्त्तव्या ? उत नेति । किं

प्राप्तम् । सर्वे प्राकृतं विकृतौ कर्त्तव्यम् । विधे प्रकरणान्तरेऽति-
देशात् सर्वकर्म स्यादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । इष्टिरारम्भणीया ज्यो-
तिष्टोमाङ्गभूताद् दर्शपूर्णमासप्रकृतिकादीक्षणीयादेः कर्मराशेर्निव-
र्त्तते । किं कारणम् । योऽत्रारम्भः स ज्योतिष्टोमस्य, न दीक्षणीयादेः ।
कुतः । आरम्भो हि प्रथम पदार्थः स्यात् । प्रथमं वा पुरुषस्य प्रवर्त्त-
नम् । यदि प्रथमः पदार्थः, स ऋत्विगानमनं देवयजनजोषणं वा ।
तदिह ज्योतिष्टोमस्याङ्गं ऋतोरर्थेन कृतं स दीक्षणीयादीनामर्थं सा-
धयति, न पुनस्तेषां कर्त्तव्यम् । लुप्तमेव तत् । तस्मिन् लुप्ते आरम्भे
तत्सिद्ध्यर्थो धर्मः आरम्भणीयाख्यो लुप्येत । अथ प्रथमप्रवर्त्तनम्
आरम्भः । औदासीन्याद् व्यावृत्तिः । पुरुषस्य व्यापृतता । तदा ज्यो-
तिष्टोमं साङ्गं कर्त्तुमसावौदासीन्याद् व्यावृत्तो ज्योतिष्टोमिकेन प्रथ-
मेन पदार्थेन । स ततः प्रभृति आ साङ्गज्योतिष्टोमसमाप्तेर्व्यापृत
एव न पुनरुदासीनो भवति । यतो व्यावृत्तो भवति । साङ्गज्योति-
ष्टोमारम्भेणैव प्रवृत्तो दीक्षणीयादिष्विति लुप्येत एवैषामारम्भः । त-
स्मिन् लुप्ते आरम्भणीया पदार्थः आरम्भसिद्ध्यर्थो लुप्येत ॥ नन्वङ्ग-
भूतस्य दीक्षणीयादेरन्य आरम्भो जातः । नेत्याह । ऋत्विगानमनं
देवयजनजोषणादि वा प्रथमं वा पुरुषस्य प्रवर्त्तनमारम्भः । प्रथमश्च
प्रवृत्तोऽसौ ज्योतिष्टोमार्थमेव । अथायमन्यः प्रथमः पदार्थो दीक्षणीया-
देर्जात इत्युच्यते । तथापि न तस्यारम्भणीया प्रकृतावुक्तेति तस्मा-
दङ्गभूतात् पदार्थादारम्भणीया निवर्त्तते । अपि च दीक्षणीयैव
ज्योतिष्टोमे आरम्भार्थः सिद्ध्यति । एवं हि श्रूयते । आग्नावैष्णवमेका-
दशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणोऽग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवता-
श्चैव यज्ञश्चारभते अग्निः प्रथमो देवतानां विष्णुः परमो यद्वाग्ना-
वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवताश्चैव यज्ञश्चोभयतः परिगृह्या-
ऽवरुन्धे इति ॥ ४ ॥ दीक्षणीयादिषु आरम्भणीयाबाधाधिकरणम् ॥ २ ॥

प्रधानाच्चान्यसंयुक्तात् सर्वारम्भान्निवर्त्ततानङ्गत्वात् ॥ ५ ॥

अस्ति राजसूय, राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । तत्रेष्टि-
पशुसोमदर्विहोमाः प्रधानभूताः । ऐष्टिकेष्वनुमत्यादिषु संशयः ।
किम् आरम्भणीया कर्त्तव्या, न ? इति । किं प्राप्तम् । कर्त्तव्या ।
विधे कारणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यादिति ॥

एवं प्राप्ते धूमः । प्रधानाच्च अपरप्रधानसंयुक्ताश्वित्तुमर्हति ।
कुतः । सर्वारम्भार्थेन तत्र ज्योतिष्टोमः समाप्तायते । अग्निष्टोमं
प्रथममाहरतीति । स प्राकृतानां प्रधानानामेकैकस्य तन्त्रेण समा-
प्तातो भवितुमर्हति । एकैकस्य ह्यत्र प्रधानस्य तन्त्रेण साधारणं
प्रकरणम् । तेनानुमत्यादीनाम् आरम्भार्थे सिद्धे, नारम्भणीया भ-
वितुमर्हतीति ॥ ५ ॥ अनुयक्षादिषु आरम्भणीयाबाधाधिकरणम् ॥३॥

तस्यां तु स्यात् प्रयाजवत् ॥ ६ ॥

अस्त्यारम्भणीया इष्टि, आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्श-
पूर्णमासावारभमाण, सरस्वत्यै चरुं, सरस्वते द्वादशकपालम्,
अग्नये भगिनेऽष्टाकपालं य कामयेत भग्यन्नाद् स्यामिति नित्यव-
देके भगिनमामनन्ति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किमारम्भणीयाया-
मारम्भणीया कर्त्तव्या, उत नेति । किं प्राप्तम् । तस्यां तु स्यात् प्र-
याजवत् । संशयनिवृत्त्यर्थं तुशब्दः । न खलु संशयोऽस्ति । आर-
म्भणीयायामारम्भणीया भवितुमर्हति । कुन । विधेः प्रकरणान्तरे-
ऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यादिति । यथा प्रयाजा एवमारम्भणीयापीति ।
आह । ननु तस्या अप्यर्थे अन्या आरम्भणीया, तस्या अप्यर्थे अन्या
आरम्भणीया, तस्या अप्यर्थेऽन्येत्येवमारम्भणीया न व्यवतिष्ठेत् ।
व्यवस्थितेन च शास्त्रार्थेन भवितव्यम् । अत्रोच्यते । सर्वास्वेव अन-
वस्थासु सामर्थ्येन व्यवस्था भविष्यति ॥ ६ ॥ पूर्व० ॥

न वाऽङ्गभूतत्वात् ॥ ७ ॥

न वेति पक्ष प्रतिपिद्यते । न स्यादारम्भणीयायामारम्भणीयेति ।
कुत । अङ्गभूता हि सा दर्शपूर्णमासयोः । अङ्गभूतस्य च प्रधाना-
रम्भेणैव सिद्धिरित्युक्तम् ॥ आरम्भणीयाप्रवृत्तेन दर्शपूर्णमासां क-
र्त्तव्यौ । अतः प्रकृतिवदारम्भणीयापि आरम्भणीयाप्रवृत्तेन कर्त्तव्ये-
ति । तस्मात् किल आरम्भणीयायामारम्भणीया स्यात् । तच्च नैवम् ।
अकृत्वाप्यन्यामारम्भणीयायामारम्भणीयां कुर्वन्नारम्भणीयाप्रवृत्त एव
करोतीति गम्यते । तस्मान्नारम्भणीयायामारम्भणीया स्यात् । अपि-
च जलबुद्बुदवद् अव्यवस्था आरम्भणीयायां वाक्येन गम्यमाना सा-
मर्थ्येन बाध्येत । अस्मत्पक्षे नाव्यवस्था, न बाधः । तस्मान्नारम्भ-
णीयायामारम्भणीया इति ॥ ७ ॥ सि० ॥

एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

इतश्च पश्यामः, एवमेवेति । कुतः । एकं हीदं वाक्यं यदा आरम्भणीयां विदधाति, तदा नासौ दर्शपूर्णमासयोर्विहिता । तामविहितामिव दर्शपूर्णमासयोर्विदध्यात् । विहितामिव चारम्भणीयायामतिदिशेत् । नैतत् कर्तुमलंभवति सकृदुच्चरितम् । तस्मादप्यारम्भणीयायामारम्भणीया नास्ति ॥ ८ ॥ युक्तिः ॥ आरम्भणीयायाम् आरम्भणीयाबाधाधिकरणम् ॥ ४ ॥

कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावान्निवर्त्तत

तादर्थ्यं श्रुतिसंयोगात् ॥ ९ ॥

तस्मिन्नेव ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तत्रेदमास्नायते । यूपमच्छेप्यता होतव्यम् । न हि दीक्षितस्याग्नौ जुहोति । आज्यं चारणिं चादाय यूपस्यान्तिके अग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति । साद्यस्के श्रूयते । खलेवाल्या यूपो भवतीति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं साद्यस्के खलेवाल्यां यूपाहुतिः कर्त्तव्या, न ? इति । किं प्राप्तम् । कर्त्तव्या । विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूम । कर्म चैतद्द्रव्यसंयोगार्थं यूप एवमादिभिः संस्कारैर्भविष्यतीति क्रियते । यूपं प्राप्तुमेष्यत एतच्छ्रूयते । तेनास्य संस्कारस्य श्रुतिसंयोगेन यूपार्थता । अच्छब्दो हि आप्तुमित्यर्थे वर्त्तते । न चात्र यूपेन प्रयोजनम् । अयूपे हि खलेवाल्या पशुर्वध्यते । तस्मात् तत्र यूपकरणार्था यूपाहुत्यादयः संस्कारा अर्थलोपान्निवर्त्तितुमर्हन्तीति । तस्मान्नास्ति खलेवाल्यां यूपाहुतिरिति ॥ ९ ॥ खलेवाल्यां यूपाहुतिबाधाऽधिकरणम् ॥ ५ ॥

स्थाणौ तु देशमात्रत्वादनिवृत्तिः प्रतीयेत ॥ १० ॥

तस्मिन्नेवाग्नीषोमीये पशौ श्रूयते, स्थाणौ स्थाण्वाहुतिं जुहोतीति । ततः साद्यस्केऽयमर्थः सांशयिको भवति । किं साद्यस्के स्थाण्वाहुतिः कर्त्तव्या, न ? इति । तत्र एतत्तावन्न परीक्ष्यम् । किमारादुपकारकं कर्म स्थाण्वाहुति, उत यूपसंस्कार इति । यद्यारादुपकारकं कर्म तदा कर्त्तव्या । अथ यूपसंस्कारो निवर्त्ततेति । कथमारादुपकारकं कर्म स्यात्, कथं वा यूपसंस्कार इति । यद्येवमभि-

संबन्ध क्रियते, यूपमच्छेद्यता स्थाण्वाहुतिः कर्त्तव्येति, ततो यूप-
संस्कारः । अथ यूपमच्छेद्यतेति प्रकृतेन न सम्यद्भ्येत, तदा आरा-
दुपकारकं कर्मेति । किं तावत् प्राप्तम् । आरादुपकारकं कर्मेति ।
एतद्विज्ञातं कर्मणां प्रयोजनम् । भूतं हि तावद् भव्यार्थमिति ॥

अपि च निवृत्तप्रयोजनेन स्थाणुना सम्यद्भ्यमाना आहुतिः कि-
मिव यूपस्य उपकारिष्यति । सम्यद्ब्रूहि क्रियमाणं सम्यन्धनि उप-
कुर्यात् । व्यावृत्तो हि यूपात् स्थाणुः । अपिच तन्त्रमेकादशिन्यां
यूपाहुतिर्भाविष्यति, यद्यारादुपकारकं कर्म स्यात् । तथा हि नाश्रुतो-
ऽभ्यासः कल्पयिष्यते । अपिच अविशिष्टेन वाक्येन स्थाणौ स्थाण्वा-
हुतिः श्रूयते । सा च प्रकरणेन यूपवश्चनस्थाणुविशेषे कल्प्येत ।
तस्मादारादुपकारकं कर्म स्थाण्वाहुतिः सात्त्विकं च कर्त्तव्या चा-
दकानुग्रहायेति । एवं प्राप्तम् ॥ १० ॥ पूर्व० ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः —

अपि वा शेषभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयेत ॥ ११ ॥

अपि चेति पक्षव्यावृत्तिः । यूपसंस्कारः प्रतीयेत । कुतः । प्रकरण-
विशेषाद् यूपमच्छेद्यत स्थाण्वाहुतिर्विधीयत इति गम्यते । यो
हि मन्यते अविशिष्टेन वाक्येन स्थाणुदेशमात्रे विधीयत इति, फलं
तस्य कल्पनीयं भवति । योऽपि मन्यते प्रकरणादारादुपकारकमग्नी-
षोमीयस्य भवतीति, तस्यापि प्रकरणसामान्यं प्रकरणविशेषेण बा-
ध्येत । कर्मशेषभूतश्च यूपः प्रयोजनवत्त्वात् । तेन सम्यद्भ्यमाना
अदृष्टार्थापि आरादुपकारिका सती कल्प्यप्रयोजना स्यात् । अतः
प्रसिद्धिर्न्यायेन बाध्येत । यथा अश्वकर्ण इति । निवृत्तप्रयोजने चापि
स्थाणौ यूपाद् व्यावृत्ते च यूपीयाऽसाविति कृत्वा तत्र क्रियमाणा
यूपाहुतिर्यूपसम्यद्भा कृता भवतीति तदा ब्रश्चने क्रियते । यथा शि-
रसा धारितायाः स्रजः शिरसोऽवतारितायाः देवदत्तीया असाविति
कृत्वा शुचिदेशनिधानादि संस्कार एषितव्यो भवति । एवं स्थाण्वा-
हुतिरपि एकादशिन्यां चान्तिकदेशस्याविवक्षितत्वात् तन्त्रं यूपा-
हुतिर्भाविष्यत्येव । तस्मात् संस्कारपक्ष एव ज्यायान् ॥ ११ ॥ सि० ॥

समाख्यानञ्च तद्वत् ॥ १२ ॥

स्थाण्वाहुतिरिति च समाख्यान स्थाणुप्रधानाया इवाहुतेर्भवती-

ति । कथं षष्ठीसमासोऽयम् । कर्मणि षष्ठी । ईप्सिततमञ्च कर्म । सप्तमीसमासो लक्षणापेत इति कृत्वा नादर्त्तव्यो भवति ॥ १२ ॥

मन्त्रवर्णश्च तद्वत् ॥ १३ ॥

इतश्च पश्यामः संस्कारकमेति । यतो मन्त्रवर्णोऽपि तद्वद् भवति । अतस्त्वं देववनस्पते शतवल्शो विरोह इति । यस्त्वं मया वृक्कणः, सोऽत आब्रश्चनाद् बहुप्रकारो विरोहेति यूपमिवाद्वियमाणो मन्त्रवर्णो भवति । तस्मादपि संस्कारकर्म खलेवाल्यां न कर्त्तव्यमिति ॥ १३ ॥ युक्तिः ॥ साद्यस्के स्थाण्वाहुतिबाधाधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्रयाजे च तन्न्यायत्वात् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते उत्तम प्रयाजः । स्वाहाकारं यजतीति । तत्र संशयः । किम् उत्तम प्रयाज आरादुपकारकं कर्म ? उत संस्कारकर्म इति । तत एतत् तावत् परीक्ष्यते । किम् ? आज्यभागादिषु या देवता यष्टव्यास्ता एवात्र देवता ? उत अन्यास्ताभ्यो देवताभ्य इति । कथमन्या देवता. ? कथं वा प्रकृता. स्युरिति । यदि स्वाहाकारं यजतीति देवताविधानं, ततोऽन्या प्रकृताभ्यो देवता । अथ ये यजामहे, स्वाहाग्निमिति निगदेन मन्त्रवर्णिको देवताविधिस्ततः प्रकृता देवता इति ॥ किं प्राप्तम् । आरादुपकारकं कर्मेति । तदेतद् वर्ण्यते । अन्या देवता स्वाहाकारं यजतीत्यनेन विधीयते । एवं वचनप्राप्ता भविष्यति । इतरथा मन्त्रवर्णिकी कल्पयितव्या भवेत् । नन्वन्या अग्न्यादिशब्दैर्न शक्यते वदितुम् । तत्रायं ये यजामहे स्वाहाग्निमिति मन्त्रवर्णोऽपि विप्रतिपिद्धेत । अत्रोच्यते । नैतद्विप्रतिपिद्धम् । अनेकस्याप्येकः शब्दो भवति वाचकः । तद्यथा मातेति मातरमपि वदति, मातारमपि । माता च परमं दैवतं, समा च पुत्रेष्वित्येतैरुपबद्ध्यमानो जननीवचनोऽवगम्यते । माता समः क्षिप्रश्चेत्येभिरप्यनुबद्ध्यमानो धान्यस्य मातुर्वाचकः । एवं मन्त्रेऽप्यग्न्यादयः स्वाहाकारदेवताके यागे प्रयुज्यमानास्तद्वाचिनोऽवगम्येरन् । तथा सति प्रज्ञातं यागस्य कार्यमनुगृहीतम्, आरादुपक्रिया । तस्मादारादुपकारकं कर्म उत्तमः प्रयाज इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रयाजे च तन्न्यायत्वाद् उत्तमधस्तात् स्थाण्वाहुतिः संस्कारकमेति इहापि चशब्देनान्वादिश्यते, उत्तमः प्रयाजः संस्कारकमेति । तत

एतत्तावद्वर्णयन्ति । या आज्यभागादिषु देवता यष्टव्यास्ता एव इह देवता इति । कुतः । स्वाहाकारस्य देवतासंयोगाभावात् । तद्धितेन वा देवतासंयोगो विज्ञायते, चतुर्थ्यन्तेन वा । न चेह तद्धितो न चतुर्थी । अतो न देवताविधिः । यागसामानाधिकरण्यं च द्वितीयया गम्यते । तस्माद् यागवचन-स्वाहाकारशब्दो यथा समिदादय इति ॥ आह । यदि द्वितीयया संयोगात् तं यागवचनं मन्यसे, आरादुपकारकस्तर्हि यागः । ईप्सिततमे हि द्वितीयाविभक्तिर्भवतीति । अब्रूच्यते । एवमेव प्राप्ते वदाम् । तन्न्यायत्वादिति । स एव न्याय इह, य-स्थाण्वाहुतौ । अपि वा शेषभूतत्वात्तत्संस्कार प्रतीयेत इति । शेष-भूताश्चाज्यभागादिष्वग्न्यादयः । तदर्थो याग-सन् प्रयोजनवान् भवति । इतरस्मिन् पक्षे यागो निष्प्रयोजन स्यात् । तदर्थं देवता-ऽभिधानमपि निष्प्रयोजनं स्यात् । सत्यां च देवतासंस्कारशङ्कायां यागप्रयोजनं कल्पयितुं न शक्यते । तथाऽग्न्यादीनां सम्भवति स्वार्थे अहृष्टा स्वाहाकारवचनता न शक्या कल्पयितुम् । तस्माद् देवता-संस्कारार्थमुत्तमः प्रयाज । देवतास्मरणसंस्कारद्वारं चाहृष्टमपि तस्माद् यागाद् भवतीति ॥ १४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

लिङ्गमप्यस्मिन्नर्थे भवति । किं लिङ्गम् । संप्रतिपन्नदेवताकञ्चा-तुर्मास्येषूत्तमप्रयाजस्य निगदो दृश्यते । स्वाहाग्निं स्वाहा सामं स्वाहा सवितारं स्वाहा सरस्वतीं स्वाहा पूषणमित्येवल्लक्षणकः । स देवतासंस्कारपक्षेऽवकल्पते । इतरस्मिन्नहृष्टार्थः स्यात् । तस्मादपि देवतासंस्कार उत्तमः प्रयाज-स्यात् । प्रयोजनं विप्रतिपन्नदेवताकेषु सौर्यादिकर्मसु प्राकृतानि देवतापदानि न निवर्तन्ते पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु निवर्तन्ते ॥ १५ ॥ हेतुः ॥ उत्तमप्रयाजस्य संस्कारकर्मता-ऽधिकरणम् ॥ ७ ॥

तथाज्यभागाग्निरपीतिचेत् ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासौ स्तो, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रे-दमाज्ञायते । आज्यभागौ यजतीति । इदं चापरं श्रूयते । तौ होचतुः किमावयोस्ततः स्यादिति । यस्यै कस्यैचिद्देवतायै हविर्निर्वपस्तद्वा पुरस्तादाज्यस्य यजन्निति तस्माद्यस्यै कस्यैचिद्देवतायै हविर्निर्वपन्ति

ते पुरस्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति तौ न सौम्येऽध्वरे न पशौ
इति । तत्रैतत् सन्दिह्यते । यदाज्यभागयोरग्नीषोमाविज्येते, किं तत्रा-
ऽग्नियोगो देवतासंस्कारार्थ उत आरादुपकारक इति । किं प्राप्तम् ।
इति चेत् सन्देहं पश्यसि, तथा आज्यभागान्निरपि स्याद् यथोत्तमः
प्रयाजः । अपि वा शेषभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेतेति ॥ १६ ॥ पूर्व० ॥

व्यपदेशाद्देवतान्तरम् ॥ १७ ॥

न चैतदस्ति । देवतासंस्कार आज्यभागयोरिति, किन्तर्हि, आरा-
दुपक्रिया । कुतः । व्यपदेशाद् अवगम्यते । प्रधानाग्नेर्देवतान्तरमिह
इज्यत इति । कोऽसौ व्यपदेशः । अग्निमग्न आवह सोममावह अग्नि-
मावह इति । कथमस्मिन्नावहने एतावत्यश्च देवता इज्येरन्निति ।
एवमावाहनेन देवतासु अव्यामोहार्थं परिगण्यमानासु द्विरग्निशब्देन
परिगणनं कृतम् । तद्देवतान्तरेऽवकल्पते । इतरथा हि सङ्ख्यावृद्ध्या
व्यामुह्येत । गणनं चोभयोरपि पक्षयोस्तुल्यम् । अपि च त्वत्पक्षे
सौमव्यवधानाद् गणने क्रमो बाध्येत । अपि च असकृद्वचनं शब्देना-
ऽनुबध्यमानमन्यमिव व्यपदिशति । यथा ब्राह्मण आगतो वृषल आग-
तो ब्राह्मण अगत इति द्वयोरिव ब्राह्मणयोर्भवति गणनावादः । एव-
मिहापि द्वयोरिव अग्न्योर्भवति वादः ॥ १७ ॥ सि० ॥

स एष व्यपदेशो भवति लिङ्गं, प्राप्तिस्तु वक्तव्या । सोच्यते—

समत्वाच्च ॥ १८ ॥

इयं प्राप्तिः । समोऽत्र देवतया यागः । देवतापि श्रुता प्रधानयागे ।
यागोऽपि वाक्यान्तरे । आज्यभागौ यजतीति । तदिहोभयोर्याग-
देवतयोः प्रयोजनवतोर्देवताया यागार्थता न्याय्या । प्रज्ञातं ह्यारा-
दुपकारकत्वं यागस्येति । न हि देवतां विना यागो भवति । तेन स
देवतामाकाङ्क्षति, न तु प्रधानदेवता यागान्तरमाकाङ्क्षति । यच्च येना-
काङ्क्ष्यते तत् तदर्थं भवति । तस्माद् देवता यागार्था । अपिच आ-
रादुपकारकैः कर्मभिः साम्यं भवति । कथम् । अभीषू वा एतौ यज्ञ-
स्य यदाघारौ चक्षुषी वा एतौ यदाज्यभागौ यत् प्रयाजा इज्यन्ते वर्म
वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्यस्य अभिभूत्यै इति ॥
१८ ॥ हेतु ॥ अग्नियागस्यारादुपकारकताधिकरणम् ॥ ८ ॥

पशावपीतिचेत् ॥ १९ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । आ सोमं वहन्त्यग्निना प्र-
तिनिष्ठान्ति तौ सम्भवन्तौ यजमानमभिसम्भवतो वरुणपाशाभ्यां वा
एवोऽभिधीयते यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते वरुणपाशा-
भ्यामेव मुच्यते इति । तत्रेदं समामनन्ति । अग्नीषोमीयस्य
वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपति । तत्र सन्देहः ।
किं पशुपुरोडाशयाग आरादुपकारकः ? उत देवतासंस्कारार्थ इति ।
किं तावत् प्राप्तम् । ततः प्रयाजाधिकरणे पराजितोऽपि हेतुः केनचि-
दपरेण विशेषेण पुनरनुप्राण्यत इति पुनरुपदिश्यते, पशावपीति
चेत् । इति चेत् पश्यसि, किम् आरादुपकारको, देवतासंस्कारः ?
इति । पशावप्यारादुपकारकः स्यात् । एतद्धि कर्मणां प्रसिद्धं कार्य-
म् । अग्निषोमीयमिति च गुणभूतदेवताकस्तद्धितशब्दो भवति । प-
शावपि तद्धित एव शब्दो वाक्यशेषेण बलवता ज्वलनवचनो व्यप-
दिश्यते, न नियोगतस्तद्वचनः पशुपुरोडाशे । अतः प्रसिद्धे आरादुप-
कारकत्वम् ॥ १९ ॥ पूर्वम् ॥

न तद्भूतवचनात् ॥ २० ॥

नेति प्रतिषेधकः शब्दः । आ सोमं वहन्ति अग्निना प्रतितिष्ठ-
न्तीत्यर्थवादवचन एव । यद्यर्थवादवचनादन्या पशौ देवता, अन्या
पुरोडाशयागे इति गम्यते । अर्थवादवचनादेव सैवेत्यवगन्तव्या ।
एवं ह्याह । यद्देवत्य पशुस्तद्देवत्यः पशुपुरोडाश इति । तस्मादर्थ-
वादसाम्ये देवतासंस्कार इति गम्यते ॥ २० ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २१ ॥

इतश्च पश्यामः संस्कारकर्म पशुपुरोडाश इति । कुतः ? । लिङ्ग-
मप्येतमर्थं दर्शयति । इन्द्राय वज्रिणे वृषभमालभेत्यस्य पशोः
पुरोडाशस्य क्रमे सम्प्रतिपन्नदेवताकं याज्यानुवाक्याद्वयं समास्नात-
म् । इन्द्रं स्नुहि वज्रिणं स्तोमपृष्ठं स्नुहि शूर वज्रिणं सुप्रतीतिमिति
च तत् संस्कारपक्षेऽवकल्पते, नान्यथा । तस्मात् पशुदेवतासंस्का-
रार्थः पुरोडाशयाग इति ॥ २१ ॥ हेतुः ॥

गुणो वा स्यात् कपालवद् गुणभूतविकाराच्च ॥ २२ ॥

विशेषविवक्षया पुनस्तमेव हेतुं व्यपदिशति । वाशब्देन पक्षं व्या-
वर्त्तयति । गुणः स्याद् देवता । एवमारादुपकारकत्वप्रसिद्धिरनु-

अहीष्यते । अनेकगुणभावश्च कपालवद्भविष्यति । यथा कपालं श्रयणे-
ऽपि तुषोपवपनेऽपि । एवमग्नीषोमावप्यभिन्नौ पशुयागे पुरोडाशयागे
च गुणभूतौ भविष्यतः । एवञ्चसति दार्शपौर्णमासिकयोरग्नीषोमयो-
गुणभावेन यागे द्वारभूतयोः कर्म आम्नातम् । इह गुणभूतयोरेवावि-
रोधेन भविष्यति, इतरथा प्रधानभूतयोरन्यकार्ययोर्न प्राप्नुयात् ।
दृश्यते चानिरुक्तः स्विष्टकृदिति । तस्मादप्यारादुपक्रिया । अपिच
सौत्रामण्यामादिवनसारस्वतसुत्रामदेवताकेषु पशुषु ऐन्द्रावरुणसा-
वित्राः पुरोडाशाः पशुप्रकरणान्नोत्कृष्यन्ते । संस्कारपक्षे उत्कृष्येर-
न् । छिद्रापिधानार्थतायाश्च उक्तमर्थवादत्वम् । तस्मादप्यारा-
दुपक्रिया ॥ २२ ॥ पूर्व० ॥

अपि वा शेषभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेत स्वाहा-

कारवदङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ २३ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । न आरादुपकारकं कर्म । तत्संस्का-
रः प्रतीयेत, देवतासंस्कार इति । कुतः । शेषभूतत्वाद् देवतायाः प्र-
योजनवत्त्वम् । तस्माद्यथा स्वाहाकारयजिर्निष्प्रयोजन इति देवता-
संस्कार प्रतीयते, एवमिहापि । अङ्गानामर्थसंयोगात् । अर्थेन प्र-
योजनेन संयोग इह गम्यते वाक्येन । तेन न आरादुपकारकम् । आ-
रादुपकारकेभ्यः सामवायिकानि अङ्गानि वरीयांसि भवन्तीति । य-
दुक्तम् । गुणभूतदेवताकेन तद्धितशब्देन निर्देश इति । प्रधानभूतदेवता-
केनाप्येवञ्जातीयकेन शब्देन सम्बन्धे विधीयमाने निर्देशो भवति ।
अपिच, दृष्टकार्यमष्टाद् बलीयः । तस्मात् संस्कारकमेति ॥ २३ ॥
उत्तरम् ॥

व्यूद्धवचनञ्च विप्रतिपत्तौ तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥

इतश्च संस्कारकमेति । सौत्रामण्यां पशुपुरोडाशदेवताविप्रति-
पत्तौ व्यूद्धवचनं देवतासंस्कारे एवावकल्पते । यद्वै सौत्रामण्यां व्यू-
द्धं तदस्याः समृद्धं यदन्यदेवत्याः पशुपुरोडाशा भवन्ति, अन्य-
देवत्याः पशव इति ॥ २४ ॥ युक्तिः ॥

गुणेऽपीतिचेत् ॥ २५ ॥

एवञ्चेत् पश्यसि, संस्कारपक्षे व्यूद्धवचनमवकल्पत इति । तन्न ।
संस्कारपक्षेऽपि व्यूद्धवचनं नावकल्पते । न हि तत्र किञ्चिद् व्यूद्धं,

विप्रतिपन्नदेवताकैरेव पुरोडाशैस्तत्कर्म समृद्धतरं भवति । एवं ह्याह । यद् अन्यदेवत्याः पुरोडाशा भवन्ति, अन्यदेवत्याः पशव इति, तदस्यां समृद्धं भवतीति । यश्चोभयोः पक्षयोर्दोषः, न तमेकश्चाद्यो भवति । यथैव हि संस्कारपक्षे व्युद्धवचनमर्थवाद एवमितरस्मिन्नपि पक्षेऽर्थवादो भविष्यति ॥ २५ ॥ आ० ॥

नासंहानात् कपालवत् ॥ २६ ॥

नैतदेवं, भवदीये पक्षे न किञ्चिदपि हीनम् । यथैवैकेन कपालेन तुषेषु उप्यमानेषु अन्येषां कपालानां न किञ्चिद्धीयते । एवमन्यया देवतया पशुपुरोडाशयागे निर्वर्त्यमाने न किञ्चित् पशुदेवतायां हीयते । तत्राव्युद्धे एव व्युद्धवचनं भवति । मदीये तु पक्षे देवताप्रकाशनमङ्गभूतं हीयते । अन्यदेतदुच्यते । यद् व्युद्धमपि समृद्धं भवतीति । अहीने तु व्युद्धशब्दे उच्चरिते न शब्दार्थो गृहीत इति ॥ २६ ॥ आ० नि० ॥

ग्रहाणाञ्च सम्प्रतिपत्तौ तद्वचनं तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

इतश्च संस्कारकर्मेति । सौत्रामण्यां सम्प्रतिपन्नदेवताकेषु ग्रहेषु तद्वचनं भवति । पुरोडाशवचनम् । नैतेषां पशूनां पुरोडाशा विद्यन्ते । ग्रहपुरोडाशा ह्येते पशव इति । न तावन्न विद्यन्ते । विप्रतिपन्नदेवताकैस्तु संस्काराभावमालोच्य एवमुच्यते । ग्रहा एषां पुरोडाशाः, ग्रहपुरोडाशा ह्येते इति । किं तेषां पुरोडाशैः सामान्यम् । यदेते देवतासंस्कारार्थाः । यदि पुरोडाशा अपि देवतासंस्कारार्था एवमेतदवकल्पते । तस्मात् संस्कारपक्ष एव श्रेयान् ॥ २७ ॥

ग्रहाभावे च तद्वचनम् ॥ २८ ॥

एवं श्रूयते, नैतस्य पशोर्ग्रहं गृह्णन्ति पुरोडाशवानेय पशुरिति । पशुपुरोडाशवत्ताहेतुकं ग्रहाभावं ब्रुवन् ग्रहपुरोडाशयोरेकार्थतां दर्शयति । तत्र ग्रहस्य देवतासंस्कारार्थता विज्ञाता, यदि पुरोडाशोऽपि देवतासंस्कारार्थ एवमेतदवकल्पते ॥ २८ ॥

देवतायाश्च हेतुत्वं प्रसिद्धं तेन दर्शयति ॥ २९ ॥

इतश्च पश्यामः संस्कारकर्मेति । एवं ह्याम्नायते, अग्निभ्यः कामेभ्यः पशव आलभ्यन्ते, कामा वा अग्नय आग्नेयाः पुरोडाशा भवन्ति, आग्नेया हि पशव इति । पशुदेवताहेतुकान् पुरोडाशान् ब्रुवन्

देवतासंस्कारार्थतां पुरोडाशानां दर्शयति ॥ २९ ॥ युक्तिः ॥

अविरुद्धोपपत्तिरर्थापत्तेः श्रुतवद् गुणभूतविकारः

स्यात् ॥ ३० ॥

अथ यदुक्तं, गुणभूतयोर्धर्मः प्रधानभूतयोरग्नीषोमयोर्न स्यादिति । उच्यते । अविरुद्धा प्रधानभूतयोरप्यग्नीषोमयोर्धर्माणामुपपत्तिः । कुतः । अर्थापत्तेः । प्रधानभूतावपि प्राकृतं कार्यं यागनिर्वृत्तिं कुर्वाणौ द्वारभूताविति धर्मैर्योक्ष्येते श्रुतवत् । यथा श्रुते चरुं, दध्नां अरुमिति प्रदानार्थं दधिश्रुते प्रणीताकार्यं कुर्वाते इति धर्मैर्युज्येते । न च दोषो भवति ॥ ३० ॥

स द्वयर्थः स्यादुभयोः श्रुतिभूतत्वाद् विप्रतिपत्तौ ता-

दर्थार्थद्विकारत्वमुक्तं तस्यार्थवादत्वम् ॥ ३१ ॥

अथ यदुक्तम्, ऐन्द्रवारुणसावित्राणां पुरोडाशानां सौत्रामणीप्रकरणादुत्कर्षः प्राप्नोति । तत्रेदमुच्यते । स द्वयर्थो यागो देवतासंस्कारार्थश्छिद्रापिधानार्थश्च । उभयोरर्थयोः श्रुतिभूतत्वात् । अतो विप्रतिपन्नदेवताकेषु छिद्रापिधानार्थतया प्रकरणादुत्कर्षो न भविष्यति । तत्प्रकरणगत एवायं विकारो भविष्यति । तस्याप्युक्तम् ॥ ३१ ॥

अर्थवादत्वमिति यदुक्तं, तत्रेदमुच्यते—

विप्रतिपत्तौ तासामाख्याविकारः स्यात् ॥ ३२ ॥

एवं तर्हि अनेन प्रकारेण प्रकरणादनुत्कर्षः । देवतासंस्कारस्तावत् प्रकरणादुत्कर्षेण न शक्यते बाधितुम् । तत्र सौत्रामण्यां सम्प्रतिपन्नदेवताका एव चोदकेन पुरोडाशा प्राप्ताः । तत्रेन्द्रादयः शब्दाः पशुदेवतानामेव वाचकाः । कथम् । एकदेशा हि तेषामिमे वर्णान्तरसाहिता उच्चारिता इति गम्यते । शक्नुवन्ति ह्येकदेशाः समुदायिन समुदायं प्रत्याख्य समुदायार्थान् गमयितुम् । यथा गाव्यादयः । यथा च सरस्वतीदेवताके निगदे, सरस्वति देवनिदो निवर्हय प्रजां विश्वस्य वृसयस्य मायिन इति । वृसयशब्दो बृहच्छब्दार्थं गमयति । किमर्थं पुनरेवं कल्प्यते ? । यतो देवतान्तराणि पशुदेवतासंस्कारार्थेषु यागेषु प्रत्याख्यमानानि अनर्थकानि भवेयुः । तस्मात् पशुदेवतानामाख्याविकाराः पुरोडाशदेवताशब्दा इति ॥ ३२ ॥ आ० नि०

अभ्यासो वा प्रयाजवदेकदेशोऽन्यदेवत्यः ॥ ३३ ॥

संस्कारपक्षे एव, वाशब्दो युक्तिं व्यावर्त्तयति । न पक्षे, न वा आख्याविकारः । संस्कारपक्षेऽन्यथानुपपद्यमाने आख्याविकारा भवन्ति । अनाख्याविकारेष्वपि संस्कारपक्षोऽवकल्पत एव । कथम् । अभ्यास एव पुरोडाशयागस्य भविष्यति । तत्र हि चोदकेन पशुदेवता च प्राप्नोति पुरोडाशश्च । पशुदेवताया अन्यद् द्रव्यं विधीयते ग्रहः । पुरोडाशस्यान्या देवता । यागस्त्वविकृत एव तिष्ठति । स पशुदेवतासम्बद्धश्चैव कर्त्तव्यो ग्रहसम्बद्धश्च । तदुभयमप्यनश्यस्ते यागे न सम्भवतीत्यर्थादभ्यस्यते यागः । तस्य एकदेशोऽन्यदेवत्यः प्रयाजवत् । तद्यथा, पशौ पञ्चानां प्रयाजानां चोदकेन प्राप्तानामेकदेशसङ्ख्या विधीयते । सा चान्तरेणाभ्यासं नावकल्पत इत्यभ्यस्यन्ते प्रयाजाः । तेषामभ्यस्यमानानामेकदेशे अन्या देवता वुरउपासा इत्येवमादयः । एवमिहाप्यभ्यास पुरोडाशयागस्य । तस्मादनुत्कर्षः संस्कारपक्षेऽपीति ॥३३॥ युक्तिः॥ पशुपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारकताधिकरणम् ॥ ९ ॥

चरुर्हविर्विकारः स्यादिज्यासंयोगात् ॥ ३४ ॥

चरु श्रूयते । सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति । सौर्यं आग्नेयविकार इत्येतत्समधिगतम् । सामान्याद्वा नियम्येत पूर्ववत्त्वाद्विकारो हि इति । तत्रैपोऽर्थः सांशयिकः । किं चरु. कपालविकार., हविर्विकारः ? इति । यदा हविर्विकारस्तदा किं स्थाल्या हविर्विक्रियते ? उत ओदनेनेति । किं तावत् प्राप्तम् । हविर्विकारः स्यादिति । कुतः । इज्यासंयोगात् । तद्धितार्थो विधीयते चरोः । सौर्यं चरुं निर्वपेदिति । एवमिज्यार्थश्चरुः । तस्माद्धविर्विकार इति ॥ ३४ ॥ सि० ॥

प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च ॥ ३५ ॥

एवं स्थिते विशेष उच्यते । हविर्विकारः । प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च स्थाल्या हविर्विकारः क्रियते । प्रसिद्धस्य ग्रहणं न्याय्यम् । प्रसिद्धश्च स्थाल्यां चरुशब्दः, आ हिमवतः, आ च कुमारीभ्यः प्रयुज्यमानो वृष्टः । तस्मात् स्थाल्या हविर्विक्रियते इति ॥ ३५ ॥ पूर्व० ॥

ओदनो वान्नसंयोगात् ॥ ३६ ॥

ओदनेऽपि चरुशब्दः प्रयुज्यते । तत्रोदनस्यैव ग्रहणं न्याय्यं, न स्थाल्याः । कुतः । अदनीयसंयोगात् । अदनीयेन हि द्रव्येण देवता-
यागमाचरन्ति शिष्टाः, नानदनीयेन । तत्रभवतामाचारात् । तेषां स्मृ-
तिरनुमीयते, स्मृतेः श्रुतिः । तस्मादोदनेन हविर्विक्रियते इति ॥
॥ ३६ ॥ उत्तरम् ॥

न द्वयर्थत्वात् ॥ ३७ ॥

न ओदनस्य वाचकश्चरुशब्दः । कुतः । द्वयर्थं एवं स भवेत् ।
स्थाल्यां हि स प्रसिद्धः समाधिगतः । तस्मादोदने लक्षणाशब्द-
स्तत्संयोगादित्येवं मन्तव्यम् । अन्यायो ह्येवञ्जातीयकेष्वनेकार्थभावः ।
तस्मात् स्थाल्या हविर्विक्रियते इति । यदुक्तम् । अदनीयेन
शिष्टा देवतायागमाचरन्तीति ध्रुवमेषां स्मृतिरिति । उच्यते ।
अनुमानमेतत् प्रत्यक्षेण वचनेन बाध्यते । वचनादवगम्यते स्थाल्या
यागः कर्तव्य इति । कथम् । तस्यां हि चरुशब्दः प्रसिद्धः । न
असौ आचारानुरोधेन लक्षणाशब्दः कल्पनीयः । कल्प्यमाने वा
आचारेण शब्दो बाध्येत । न चैतन्न्याय्यम् । शब्दानुरोधेन हि व्यामोहा-
दाचार इति कल्पयितुं न्याय्यम् । यथा शूलैश्च मासरेण चावभृथ-
मभ्यवयन्तीति । प्राजापत्यं चरुं निर्वपेत् शतकृष्णलमायुष्काम
इति च ॥ ३७ ॥ आ० ॥

कपालविकारो वा विशयेऽर्थोपपत्तिभ्याम् ॥ ३८ ॥

हविर्विकारपक्षो न सिद्ध्यति । स्थाल्या विकारे स्मृतिहेतुराचा-
राच्छ्रुतिराशङ्कते । ओदनेन विकारे स्थालीसंयोगाल्लक्षणाशब्द आ-
शङ्क्यः । अस्ति चान्या गतिः । कपालविकारो भवेदिति । तस्माद्वा-
शब्देन पक्षं व्यावर्त्य कपालविकारश्चरुरिति ब्रूमः । कपालविकारो-
ऽप्यर्थः सूर्यस्य । तेन सौर्य इति शक्यते व्यपदेश्यम् । उपपत्तिश्चा-
स्ति । शक्यते स्थाल्यां श्रपयितुम् । तस्माद्द्विविकारपक्षे संशये
कपालविकार आश्रयणीयः ॥ ३८ ॥ पूर्व० ॥

गुणमुख्यविशेषाच्च ॥ ३९ ॥

अस्ति च गुणमुख्ययोर्विशेषः । गुणो बाधितव्यो न्याय्यो, न
मुख्यः । तदुक्तम्, अङ्गगुणविरोधे च तादृश्याद् इति ॥ ३९ ॥

तच्छ्रुतौ चान्यहविष्ठात् ॥ ४० ॥

चरुश्रुतौ चान्यद्भविर्दर्शयति । प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छत-
कृष्णलमायुष्काम इति । शतकृष्णलानि हविः । चरुरेषां सम्बन्धी ।
चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यवद्यतीति कृष्णलानां हविष्काम ॥ ४० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४१ ॥

एवं हि आह । मारुतं चरुं निर्वपेत् पृश्नीनां दुग्धे प्रैयङ्गवं ग्राम-
काम इति । मृण्मयो हि चरुर्न प्रियङ्गुविकारः । तस्माद् अन्यद्भविः ।
चरुरपि कपालविकार इति ॥ ४१ ॥ युक्तिः ॥

ओदना वा प्रयुक्तत्वात् ॥ ४२ ॥

हविर्विकार एवात्र चरुस्तद्धितसंयोगाद्भवगम्यते । सौर्यश्चरुः
कर्त्तव्य इति । यदि पुरोडाश उत्सृज्येत, चरुस्तत्त्वष्टयोऽवगम्यमानो
बाध्येन । सूर्यसम्बद्धो हि चरुः कर्त्तव्यः । तस्मिन् शक्ये सौर्यस-
म्बद्धः क्रियेत, न शक्ये । यदा च हविर्विक्रियते, तदा ओदनेन ।
ओदने हि चरुशब्दः प्रसिद्धः, आ हिमवतः, आ च कुमारीभ्यः । तत्र
ओदनीयसंयोगो युक्तो भविष्यति ॥

यत्तु, ह्यर्थत्वमन्याय्यमिति । अन्याय्यमेव ह्यर्थत्वम् । तत्र कुत
एतत् स्थालीसंयोगेन ओदने भविष्यतीति, न पुनरोदनसंयोगात्
स्थाल्यां स्यात् । स्मरन्ति च पाके चरुशब्दम् । अनवस्त्रावितान्त-
रूपमपक्वो विशदसिद्ध ओदनश्चरुरिति । तदुक्तं, न पक्तिनामत्वाद्
इति । आचाराच्च स्मृतिर्बलीयसी । तस्मादोदने चरुशब्दः । ओदनेन
हविर्विक्रियत इति । तत्रायमप्यर्थोऽनदनीयेन यागो भविष्यतीति ।
अपि च सूर्यस्यान्यद्रव्यं नैवास्ति येन चरु सम्बद्ध्येत । चांदकप्राप्तः
पुरोडाश इति चेत् । नैतदेवम् । कर्मचोदनायां हि निष्पन्नायां
चोदको भवति । प्राक् चरुशब्दवचनात् यजतिचांदना । द्रव्यदेवता-
सम्बन्धो हि यज्यर्थः । तेन चोदनाविधिशेषश्चरुशब्दो न पुरोडाश-
विशेषणं भवति । जघन्यत्वाच्चोदकस्येति ॥ ४२ ॥ आ० ॥ तथा,
पूर्व० नि० ॥

अपूर्वव्यपदेशाच्च ॥ ४३ ॥

इतश्च पश्यामः, ओदनेन हविर्विक्रियत इति । कुतः । अपूर्वव्य-
पदेशो भवति । एवं ह्याह । पुरोडाशेन वै देवा अस्मिँल्लोक आध्नु-
वंश्चरुणामुष्मिँल्लोके इति । पुरोडाशेन आध्नीति चरुणामुष्मिन्निति ।

यदि स्थाल्यां चरुशब्दः कपालविकारश्चरुः । ततो यस्मिन्नेव पक्षे पुरोडाशस्तस्मिन्नेव पक्षे चरुः । पुरोडाशेन वै देवा अस्मिँल्लोके आर्धुवन्निति चरुणा अस्मिँल्लोक इति गम्यते । तत्र चरणामुष्मिन्नित्यन्यवद् व्यपदेशो नावकल्पते । तस्मादप्योदनेन हविर्विक्रियत इति ॥ ४३ ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४४ ॥

एवञ्च कृत्वा लिङ्गदर्शनमप्युपपन्नं भविष्यति । कथम् ? । आदित्यः प्रायणीयश्चरुः, आदित्य उदयनीय इति । तत्रैतच्छ्रूयते । आज्यस्यैव चरुमभिपूर्य चतुर आज्यभागान् यजति । पथ्यां स्वस्तिमिष्ट्वाग्नीषोमौ यजति । अग्नीषोमाविष्ट्वा सवितारं यजति । अदितिमोदनेनेति । चतुर्षु आज्यभागेषु विधिः । अदितेरादित्यश्चरुरिति प्राप्तत्वादनुवादः । तत्र चरुमोदनशब्देन ब्रुवन् ओदनेन हविर्विक्रियत इति दर्शयति । तथा इदमपरं लिङ्गं भवति । यदि तण्डुलो विद्यते आमं तद्धविः स्यादिति । तण्डुले हविः शब्दं ब्रुवन्नोदनेन हविर्विक्रियत इति दर्शयति ॥ ४४ ॥ युक्तिः ॥ सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र चरुशब्दस्योदनवाचिताधिकरणम् ॥ १० ॥

स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतित्वात् ॥ ४५ ॥

अस्ति चरुः, सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति । अत्रैषोऽर्थः समधिगतः । ओदनेन हविर्विक्रियत इति । स इदानीमोदनः कः पक्त्व्यः ? इति भवति संशयः । किं तावत् प्राप्तम् । न नियमः स्यात्, कपालेष्वेवेति । अर्थप्राप्ते यस्मिन् कस्मिँश्चिद् द्रव्ये पच्येत । यदि हि कपालं चोदकेन प्राप्येत, कपालवच्चोदकेन सङ्ख्यापि प्राप्येत । न हि प्रकृतौ कपालेषु श्रपयितव्यमित्येव चोदना । किं तर्हि । अष्टा-कपालो भवतीति सङ्ख्यायां प्राप्यमाणायामष्टाकपालतास्य चोदिता भवति, नान्यथा । न चैवं सङ्ख्या प्राप्यते । न हि बहुषु कपालेषु पुरोडाशवदोदनं पक्तुं शक्यः । केवले च कपाले प्राप्यमाणे यासावष्टाकपालता चोदिता सा नैव प्राप्येत । अतो यस्मिन् कस्मिँश्चिद् अर्थप्राप्ते द्रव्ये पक्त्व्यश्चरुरिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतित्वात् । स एव चरुः कपाल एव स्यात् । एवं प्रकृतिवच्छब्दोऽनुगृहीतो भवति । न चान्यत् किञ्चिद् द्रव्य-

मास्त्रायते । तस्मान्नियमः ॥ ४५ ॥ पूर्व० ॥

सङ्ख्या चापि कपालवदिति यदुक्तं, तत् परिहर्त्तव्यम् ॥

एकस्मिन् वा विप्रतिषेधात् ॥ ४६ ॥

यदि बहुषु कपालेषु न शक्यते चरुं पक्तुं, विप्रतिषेधादेकस्मिन् पक्तव्यः । यदेतदुच्यते, अष्टाकपालो भवतीत्येतदुक्तं भवति—
अष्टसु कपालेषु श्रपयितव्य इति । तन्न । यदि अष्टत्वं विरोधान्न प्राप्य-
ते, तत् कपालमविरोधात् प्राप्येत ॥ ४६ ॥ आ० नि० ॥

न वार्थान्तरसंयोगादपूपे पाकसंयुक्तं धारणार्थं

चरौ भवति तत्रार्थात् पात्रलाभः स्या-

दनियमोऽविशेषात् ॥ ४७ ॥

न वा कपालेषु पक्तव्यः । कुतः । अर्थान्तरसंयोगात् । अपूप-
पाके यत् कपालमुपादीयते, तद्गतेनोष्मणाऽपूपस्य निर्वर्त्तकः पाको
यथा स्यादिति । तत्र कपालं चरोरुपादीयमानं उदकधारणार्थं यदु-
ष्मणा उदकगतेन ओदनपाको निर्वर्त्त्यते, स ओदनपाको न कपाल-
गतेन ऊष्मणा निर्वर्त्तते । तत्रोदकधारणार्थं कपालमुपादीयमानं
न प्राकृतकार्यं स्यादिति चोदको नैवानुगृह्यते । तस्माद् अर्थात्
पात्रलाभः स्यादितितद्, अविशेषाद् न नियम्येत, किं तदिति ॥ ४७ ॥ पूर्व०

चरौ वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ४८ ॥

स्थाल्यां वा श्रपणं क्रियेत । लिङ्गं हि भवति । यासु स्थालीषु
सोमा. स्युस्ते चरवः स्युरिति । सोमस्थालीषु चरुं पक्तव्यं ब्रुवन् वि-
शेषेण स्थालीं चरुस्थापनार्थं दर्शयति ॥ आह, दर्शनमिदं व्यपदिश्यते
प्राप्तिरुच्यतामिति । अत्रोच्यते । स्थाल्यां स चरुसंज्ञकः पाको निर्व-
र्त्त्यते, न कटाहे कपाले वा । तस्मात् स्थाल्यां चरुः पक्तव्य इति ।
किं भवति प्रयोजनं, यदि कपालविकारश्चरुर्यदि वा ओदनेन हवि-
र्विक्रियते ? इति । यदि कपालविकारः, तस्मिन् पेपणमनर्थलोपात्
कर्त्तव्यम् । अथ ओदनेन हविर्विक्रियते, अक्रिया पेपणस्य अपूपहेतु-
त्वात् । पिण्डार्थत्वाच्च संयवनं पूर्वपक्षे कर्त्तव्यं, न सिद्धान्ते । सं-
वपनमप्येवम् । सन्तापनञ्च अधस्ताच्छ्रपणार्थं पूर्वपक्षे कर्त्तव्यं, न
सिद्धान्ते । उपधानञ्चैवमेव । पृथुश्लक्षणे च पूर्वपक्षे कर्त्तव्ये, न

सिद्धान्ते । अभ्यूहश्चाङ्गाराणां पूर्वपक्षे कर्त्तव्यो, न सिद्धान्ते । उपरि-
पाकार्थत्वात् । अवज्वलनमप्येवमेव । व्युद्धृत्यासादनं पूर्वपक्षे
अर्थात् कर्त्तव्यम् । अर्थो नास्तीति न सिद्धान्ते । अर्थात् कृतं हि
व्युद्धृत्यासादनं, न शब्दप्राप्तम् । अर्थाच्च कृतं न चोदकः प्रापयति ॥
॥ ४८ ॥ सिद्धान्तः ॥ सौर्यचरो स्थाल्यामेव पाकाधिकरणम् ॥ ११ ॥

एवं वा, पृथगधिकरणानि पेषणादीनि । अस्ति चरुः । सौर्यं
चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति । ओदनेन हविर्विक्रियते, इत्येतत्
समधिगतम् । तत्रैतत् संदिह्यते । किं चरौ पेषणं कर्त्तव्यं, न ? इति ।
किं प्राप्तम् ।

तस्मिन् पेषणमनर्थलोपात् स्यात् ॥ ४९ ॥

शक्यते हि तण्डुलेषु पेषणं कर्त्तुम् ॥ ४९ ॥ पूर्व० ॥

अक्रिया वा अपूपहेतुत्वात् ॥ ५० ॥

यद्यपि शक्यते, तथापि न क्रियते । अपूपः पेषणेन विना न
निर्वर्त्तते, ओदनस्तु विनैव पेषणेन भवति । कामं पेषणेन व्याहन्यते ।
पिष्टकं यवागूर्वा स्यात् खलिर्वा । तस्माच्चरौ पेषणं निवर्त्तेत ॥ ५० ॥
सिद्धान्तः ॥ सौर्यचरौ पेषणाभावाधिकरणम् ॥ १२ ॥

पिण्डार्थत्वाच्च संयवनम् ॥ ५१ ॥

चरुरेवोदाहरणम् । प्रकृतौ श्रूयते, प्रणीताभिर्हवींषि संयौतीति ।
तदिह चरौ संयवनं कर्त्तव्यं, न ? इति । कर्त्तव्यम् । शक्यते हि क-
र्त्तुमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः, शक्यमपि न क्रियते, पिण्डार्थं हि तत् ।
पिण्डेन च अपूपस्य प्रयोजनं, न चरौ ॥ ५१ ॥ सौर्यचरौ संयवना-
भावाधिकरणम् ॥ १३ ॥

संवपनञ्च तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥

सौर्य एव चरुदाहरणम् । प्रकृतौ श्रूयते, सवितृप्रसूत इत्येवैनं
देवताभिः संवपतीति । इह चरौ सन्देहः । संवपनं कर्त्तव्यं, न ?
इति । किं प्राप्तम् । शक्यत्वाच्चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्यमिति । एवं प्राप्ते
ब्रूमः । संयवितुं हि तत् प्रकृतौ क्रियते, न चरौः संवपनव्येन प्रयोजन-
म् ॥ ५२ ॥ सौर्यचरौ संवपनाभावाधिकरणम् ॥ १४ ॥

सन्तापनमधःश्रपणात् ॥ ५३ ॥

चरावेव च सन्देहः । प्रकृतौ सन्तापनं कपालानामस्ति, वसूनां

रुद्राणामादित्यानां भृगूणामङ्गिरसां घर्मस्य तपसा तप्यध्वमिति ।
चरौ सन्तापनं कर्त्तव्यं, न ? इति सन्देहः । प्रकृतिवद्वचनात् क-
र्त्तव्यमिति प्राप्तम् । अधःपाकार्यं हि तत् । तस्माच्च चरौ चोदकः
प्रापयति ॥ ५३ ॥ सौर्यचरौ संतापनाभावाधिकरणम् ॥ १५ ॥

उपधानञ्च तादर्थ्यात् ॥ ५४ ॥

चरावेव कपालोपधानं प्रति सन्देहः । कर्त्तव्यं ? न ? इति । प्र-
कृतिवद्वचनात् प्राप्तम् । अधःपाकार्यत्वाच्चिवर्त्तते इति ॥ ५४ ॥ सौर्य-
चरावुपधानाभावाधिकरणम् ॥ १६ ॥

पृथुश्लक्षणे वानपूपत्वात् ॥ ५५ ॥

पृथुश्लक्षणे च प्रति चरोरेव सन्देहः । प्रकृतौ श्रूयते, उरः प्रथा
उरः प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति । सं ते तन्वा तनू सृज्यतामिति त्रि-
भिः परिमार्ष्टि । तदुभयं चरौ कर्त्तव्यं, न ? इति । चोदकानुग्रहा-
य कर्त्तव्यमिति प्राप्ते । अनपूपत्वात् तद् निवर्त्तते ॥ ५५ ॥ सौर्यचरौ
पृथुश्लक्षणाभावाधिकरणम् ॥ १७ ॥

अभ्यूहश्चोपरिपाकार्यत्वात् ॥ ५६ ॥

प्रकृतौ श्रूयते, वेदेन भस्मनाङ्गारान् अभ्यूहतीति । तत् सौर्यं
चरौ कर्त्तव्यं, न ? इति सन्देहः । प्रकृतिवद्वचनात् कर्त्तव्यमिति प्रा-
प्तं ब्रूमः । उपरिपाकार्यं हि तत् पुरोडाशस्यावकल्पते, न चरोरिति
निवर्त्तते ॥ ५६ ॥ सौर्यचरावभ्यूहाभावाधिकरणम् ॥ १८ ॥

तथाऽवज्वलनम् ॥ ५७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयन्त, दर्भपिञ्जलैरज्वलयतीति । सौर्यं चरौ
सन्देहः । किं तत् कर्त्तव्यं, न ? इति । किं प्राप्तम् । प्रकृतिवद्वच-
नात् कर्त्तव्यम् । उपरिपाकार्यत्वाच्चिवर्त्तते इति ॥ ५७ ॥ सौर्यचराव-
वज्वलनाभावाधिकरणम् ॥ १९ ॥

व्युद्धृत्यासादनञ्च प्रकृतावश्रुतित्वात् ॥ ५८ ॥

प्रकृतौ श्रूयते, अन्तर्वेद्यां हवीष्यासादयतीति । तत् प्रकृतौ
कपालेभ्यो व्युद्धृत्यासादनं क्रियते । सौर्यं चरौ सन्देहः । किं
स्थाल्या व्युत्थाप्य चरुरासादयितव्यः ? उत व्युत्थानं न कर्त्तव्यमिति ।
प्रकृतौ कृतत्वाच्चरावपि कर्त्तव्यमिति प्राप्तम् । तदुच्यते । व्युद्धृ-

त्यासादनञ्च प्रकृतावश्रुतित्वात् । प्रकृतौ न भ्रूयते । कपालेभ्यो व्यु-
द्धृत्यासादयितव्यः पुरोडाश इति । अर्थात् स व्युद्ध्रियते । यच्चा-
र्थात् कृतं न स चोदनार्थः । तस्माच्चरौ व्युद्धरणं न कर्त्तव्यम् । अपि
चोद्धरणे क्रियमाणे कपित्थवत् परिशोष्य उद्ध्रियेत । तत्र पात्रभेदः
स्यात् । तस्माद् व्युद्धृत्यासादनं चरौ न कर्त्तव्यमिति ॥ ५८ ॥
सौर्यचरौ व्युद्धृत्यासादनाभावाधिकरणम् ॥ २० ॥

इति भट्टश्रीशबरस्वामिन कृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्य
अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १० ॥ १ ॥

अथ दशमे अध्याये द्वितीयः पादः ॥ १० ॥ २ ॥

कृष्णलेख्यर्थलोपादपाकः स्यात् ॥ १ ॥

प्राजापत्यं चरुं निर्वपेद् घृते शतकृष्णलमायुष्काम इति । तत्र
सन्देहः । किं चोदकेन पाकः प्राप्यते कर्त्तव्यश्च । उत न प्राप्यते,
न कर्त्तव्यः ? इति । किं तावत् प्राप्तम् । कृष्णलेषु पाको न स्यात् ।
प्रकृतौ हि पुरोडाशार्थः पाकः । इहान्तरेणपि पाकं, कृष्णांलानि
कृष्णलान्येव भवन्ति । तस्मान्न प्राप्यते । अतो न कर्त्तव्य इति ॥ १ ॥ पूर्व०

स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात् प्रदानवत् ॥ २ ॥

स्याद्वा पाकः । चोदकेन तु न प्राप्यते । प्रत्यक्षन्तु अस्य शासनं,
घृते श्रपयतीति । प्राकृतस्य कार्यस्यार्थे न भवति, वचनप्रामाण्या-
ददृष्टार्थो भवति । यथा तेषामेवानदनीयानां प्रत्यक्षशासनात् प्र-
दानम् । एवं पाकोऽपीति ॥ २ ॥ सिद्धान्तः ॥ कृष्णले चरौ पाका-
ऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥

उपस्तरणाभिधारणयोरमृतार्थत्वादकर्म स्यात् ॥ ३ ॥

कृष्णलचरावेव सन्देहः । ये प्रकृतावुपस्तरणाभिधारणे, यदुप-
स्तृणात्यभिधारयत्यमृताहुतिमेवैनां करोतीति । ते उपस्तरणाभि-
धारणे कृष्णलचरौ कर्त्तव्ये, न ? इति एष संशयः । किं प्राप्तम् ।
उपस्तरणाभिधारणयोर्न क्रिया । कुतः । अमृतार्थत्वात् । अमृतार्थ-
त्वेन हि ते क्रियेते । यदुपस्तृणात्यभिधारयति अमृताहुतिमेवैनां क-
रोतीति अमृतेनोपमिमानः स्वादुभावार्थानां तयोर्दर्शयति । न च
कृष्णलेषु स्वादुभावः सम्भवति । तस्माद् अक्रियेति ॥ ३ ॥ सि० ॥

क्रियेत वार्थवादत्वात्तयोः संसर्गहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

क्रियेत वा उपस्तरणमभिघारणञ्च । विधेः प्रकारान्तरेऽतिदेशा-
त् सर्वकर्म स्यादिति । यदुक्तं, स्वादुत्वाय ते क्रियेते इति । न स्वा-
दुतार्थं प्रकृतौ भुतः । स्वादु. कर्त्तव्य इति । तस्मादर्थवादः । अमृ-
ताहुतिर्मेवनां करोतीति । संसर्गमात्रमाज्यस्य क्रियते हविषश्च ।
तच्च कृष्णलेष्वपि शक्यं कर्त्तुम् । तस्मादनिवृत्तिः ॥ ४ ॥ पूर्वं ॥

अकर्म वा चतुर्भिराप्तिवचनात् सह पूर्णं

पुनश्चतुरवत्तम् ॥ ५ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । अक्रिया तयोरिति । कुतः । चतुर्भि-
राप्तिवचनात् । चत्वारिकृष्णलान्यवद्यतीति । कोऽभिप्रायः । चत्वारि
कृष्णलानि चत्वारि अवदानानि । एकैकं कृष्णलम्, एकैकस्यावदानस्य
स्थाने । तेनोपस्तरणाभिघारणयोर्निवृत्तिः । तथा चाप्तिवचनं भवति ।
चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति चतुरवत्तस्याप्यर्थः इति । अविद्यमानस्या-
र्थान्तरेणानुग्रहो भवति । तस्मान्निवृत्तिरेतयोः । सह पुनरुपस्तरणा-
भिघारणाभ्यां पूर्णं चतुरवत्तमेव स्यात् । तत्राप्तिवचनं व्याहन्येत ॥
॥ ५ ॥ उत्तरम् ॥

क्रिया वा मुख्यावदानपरिमाणान्त सामान्यात्

तद्गुणत्वम् ॥ ६ ॥

क्रिया वा तयोश्चोदकानुग्रहाय । मुख्यावदानस्य हि प्रकृतौ परि-
माणमुक्तम् । अद्भुष्टपर्वमात्रं देवतानामवद्यतीति । इहापि कृष्णल-
शब्दः परिमाणवचनः श्रूयते । स चतुःसङ्ख्ययाऽनुबद्ध्यते, चत्वारि
कृष्णलान्यवद्यतीति । न यानि चत्वारि अवदानानि तानि कृष्णल-
परिमाणानि भवन्तीति । हिरण्यपरिमाणवचन एव कृष्णलशब्दो
नाज्यस्य परिमाणं वदितुमुत्सहते । तच्च परिमाणं न द्रव्यं निवर्त्तय-
ति । न हि द्रव्यकार्येषु गुणो वर्त्तितुमर्हति । परिमाणं यत् प्राकृतं
तस्य कार्यं वर्त्तमानं तन्निवर्त्तयेत् । यथा, इदं दधि घृतं शाकम् इमे
शालयः, देवदत्तो भोज्यतां देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्तैलेनेति । तैलं हि
भोजने स्नेहनेनोपकरोति, तत्स्नेहनार्थप्राकृतं निवर्त्तयितुमर्हति घृतं,
न शाकं दधि च ओदनं वा । एवमिहापि परिमाणं मुख्यावदान परि-

मिमीते, न द्रव्यं निवर्त्तयेत् । प्रकरणात्तु मुख्यपरिमाणं स्याद्, न उपस्तरणाभिधारणयोः । तस्मात्तयोरनिवृत्तिरिति ॥ ६ ॥ पूर्व० ॥

तेषां चैकावदानत्वात् ॥ ७ ॥

चतुर्णां चैकावदानतां दर्शयति । चत्वारि कृष्णलान्येकमवदानमिति । इतरथा चत्वारि अवदानानि अभविष्यन् । तत्रैकावदानवचनमुपरोत्स्यते । तस्मादप्यनिवृत्तिरिति ॥ ७ ॥ युक्तिः ॥

आप्तिः संख्यासमानत्वात् ॥ ८ ॥

अथ यदुक्तम्, आप्तिवचनं भवतीति, चतु सङ्ख्यासंस्तुतिरेषा । एवं चतुःसङ्ख्याया माहात्म्यं यदेकस्मिन्नवदाने चत्वारि अवदानानि भवन्तीति । यथा, यद्वैश्वदेवः प्रातःसवने गृह्यते, प्रातःसवने वा एतद्वैश्वदेवयज्ञं संस्थापयतीति वैश्वदेवसंस्तुतिर्न अन्यसवननिवृत्तिः । एवमिहापि चतु सङ्ख्यासंस्तवो, नोपस्तरणाभिधारणयोर्निवृत्तिरिति ॥ ८ ॥ परिहारः ॥

सतोस्त्वाप्तिवचनं व्यर्थम् ॥ ९ ॥

तुशब्द एनं चतु सङ्ख्यासंस्तवं व्यावर्त्तयति । न हि विद्यमानयोरुपस्तरणाभिधारणयोस्तदाप्तिवचनेन कश्चित् संस्तवोऽस्ति । यद्य-
ऽविद्यमानमापयतीत्युच्यते, ततो गुणवानित्युक्तो भवति । तत्र संस्तूयते । अथ विद्यमानमापयतीति अनर्थको भवतीत्युक्तं भवति, न संस्तवः । तस्माद्विद्यमानयोरुपस्तरणाभिधारणयोरपि आप्तिवचनं व्यर्थमेव । अन्यः परिहारो वक्तव्यः ॥ ९ ॥

विकल्पस्त्वेकावदानत्वात् ॥ १० ॥

तुशब्द आप्तिवचनान्निवृत्तिरुपस्तरणाभिधारणयोरित्येतन्निवर्त्तयति । यथा भवान् ब्रूते, आप्तिवचनालिङ्गान्निवृत्तिरेतयोरिति, एवमेकावदानवचनालिङ्गादनिवृत्तिरेतयोरिति लिङ्गविकल्पः । लिङ्गविकल्पाच्च नैकान्ततां निवृत्तिमाप्तिवचनं कर्त्तुमर्हति ॥ १० ॥ परिहारः ॥

सर्वविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं हविषो हीतरस्य स्यादपि

वा स्विष्टकृतः स्यादितरस्यान्याय्यत्वात् ॥ ११ ॥

तुशब्द आप्तिवचनं बाधते । आप्तिवचने बाधिते सति चतुर्षु कृष्णलेषु सर्वावदानविकारेष्वभ्यासोऽनर्थकः स्यात् । चत्वारि

चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति समृद्धौ इति । अस्मत्पक्षे पुनरितरस्यविर्द्धि-
तीयमवदानमपेक्षयाभ्यासोऽवकलिप्यते । अथ मतम्, एतन्ममापि
स्विष्टकृतमपेक्षयाभ्यासे भवतीति । तन्नैवम् । इतरस्य स्विष्टकृतो-
ऽपेक्षणमन्याय्यम् । प्रकरणात् प्रधानमभिसम्बद्ध्यने वचनेन । न च
स्विष्टकृतः प्रकरणम् । चोदकेन हि स प्राप्यते । तस्मात् त्वत्पक्षे-
ऽभ्यासोऽनर्थक एव । उपस्तरणाभिधारणे कर्त्तव्ये एव ॥ ११ ॥
परिहारनिरामः ॥

अकर्म वा संसर्गार्थनिवृत्तित्वात् तस्मादाप्ति-
समर्थत्वम् ॥ १२ ॥

अक्रिया उपस्तरणाभिधारणयोः कुतः । संसर्गं स्फुटि पुरोडाश-
चूर्णानां सूक्ष्माणां मा भूदिति । उपस्तरणेन स्फुटं स्निग्धीक्रियते,
अभिधारणेन हविः स्फुटि असंयुक्तं कृत्स्नं यथा अग्नौ पतेदिति । न
तु विशदस्य कृष्णलस्य स्फुटि संयोगो भवति, यन्निमित्तमुपस्तरण-
मभिधारणञ्च स्नेहनार्थं सुवर्णस्य क्रियेत । तस्मात् प्राकृतस्य प्रयो-
जनस्य निवृत्तत्वात् कृष्णलषु उपस्तरणाभिधारणे निवर्तितुमर्हतः ।
एवञ्चाप्तिवचनमुपपन्नं भविष्यति । चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति चतु-
रवत्तस्याप्त्यै इति ॥ १२ ॥ पूर्वपक्षोत्तरपक्षौ ॥ कृष्णले उपस्तरणा-
भिधारणयोरभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

भक्षाणान्तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात् ॥ १३ ॥

शतकृष्णलश्चरुदाहरणम् । सन्ति प्रकृतौ भक्षाः, इडाप्राशिन्न-
चतुर्द्धाकरणशंयुवाककालाः । तेषु संशयः । कृष्णलचरौ ते भक्षाः
कर्त्तव्याः ? उत न ? । किं प्राप्तम् । न कर्त्तव्याः । प्रीत्यर्थं हि प्रकृतौ
ते कृता, सामर्थ्यं जनयिष्यन्तीति । न तु हिरण्यं प्रीतिमुत्पादयति
भक्ष्यमाणम् । अतो न कर्त्तव्याः ॥ १३ ॥ पूर्व० ॥

स्याद्वा निर्द्धानदर्शनात् ॥ १४ ॥

स्याद्वा हिरण्यस्य भक्षः । भक्षणविशेषदर्शनात् । निरवघयन्तो
भक्षयन्ति चुक्षुषाकारं भक्षयन्तीति प्राप्ते भक्षे केवलं भक्षोपायं वि-
धास्यति शब्द इति । इतरथा भक्षोपायं भक्षणञ्च विकृतौ विद्ध्यताम् ।
तत्र वाक्यं भिद्येत । तस्माच्चोदकेन प्राप्यते भक्ष इति ॥ १४ ॥ सि० ॥

वचनं वाज्यभक्षस्य प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ १५ ॥

न त्वेतदस्ति, प्राप्यन्ते भक्षा इति । अर्थलोपादेशां निवृत्तिः । यस्तु, भक्षणे विशेषवचनं भवतीति । वचनादेतदाज्यस्य भविष्यति । निरवधयन्तो भक्षयन्त्याज्यमिति, चुक्षुषाकारं भक्षयन्त्याज्यमिति । निर्वर्णनं चुक्षुषाकारं चार्थप्राप्तं भक्षयमाणस्यानूद्यत इति न वाक्य-
भेदः ॥ १५ ॥ आ० ॥

वचनं वा हिरण्यस्य प्रदानवदाज्यस्य गुणभूत-
त्वात् ॥ १६ ॥

सत्यम् । वचनमेतद्विरण्यस्य, न त्वाज्यस्य । कुतः । भक्षयन्ती-
त्येतावच्छ्रूयते । नेदं वा तद्वा इति । तत्र यन्निर्दिष्टं प्रकृतं, तस्य तेन
सम्बन्धो भवतीति । हिरण्यं चात्र निर्दिश्यते, नाज्यम् । कथम् ।
प्राजापत्यं चरुं निर्वपेदुघृतं शतकृष्णलमिति शतकृष्णलश्चरुत्र कार्य-
सम्बन्धार्थमुच्यते । तद्विशेषणार्थेन घृतं, नस्वनिर्देशार्थेन । तस्माच्चरु
रेवं शब्दान्तरैः सम्बध्यते, न घृतम् । तद्यथा एष दण्ड इष्टकाकूटे
तिष्ठति प्रहरानेनेति; दण्डेनेति गम्यते, नेष्टकाकूटेनेति । एवमिहापि
चरुर्भक्षणवचनेन सम्बध्यते, न घृतम् । तस्माच्चरोर्भक्षणं प्रदानवत् ।
यथा तेषामेव कृष्णलानाम् अनदनीयानां प्रदानं क्रियते, एवमत्रा-
ऽपि द्रष्टव्यमिति ॥ १६ ॥ ॥ आ० नि० ॥ कृष्णलचरौ भक्षसद्भावा-
ऽधिकरणम् ॥ ३ ॥

एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षाणां प्रकृतौ
विहृतत्वात् ॥ १७ ॥

तत्रैव श्रूयते, एकधा ब्रह्मणे परिहरतीति । तत्र सन्देहः । किमे-
तत् सहत्वम् ? उत सकृत्त्वमिति । किं प्राप्तम् । सकृत्त्वं वा, सहत्वं
वा, अनियम इति । कुतः । एकप्रकारवचन एकधेति शब्दः । सकृ-
त्वमप्येकः प्रकारः, सहत्वमपि । तद्यथा, यः सकृद् गा. प्रापयति स
एकधा प्रापयतीत्युच्यते । योऽपि सह प्रापयति सोऽप्येकधा प्रापय-
तीति । तस्मात् सकृत्त्वं सहत्वं वा कर्त्तव्यमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ।
एकधा ब्रह्मणे परिहरतीति । सहेति गम्यते । एवं ब्रह्मभक्षस्याब्रह्म-
भक्षस्यापि परिहारः कृतो भविष्यति । इतरस्मिन् पक्षे कस्यचिद्
ब्रह्मभक्षस्य परिहारो न क्रियेत । तत्र प्राकृतः प्रयोगवचनो बाध्येत ।

विहृताश्चामी भक्षा प्रकृतौ । ते इह चोदकेन विहृता एव प्राप्ता । तत्र सहत्ववचन एकधाशब्दोऽवकल्पते । ननु वाचनिक इह भक्षोऽप्राकृतः, न प्राकृता विहृता. प्राप्तुमर्हन्तीति । उच्यते । पुरुषसंस्कारार्थत्वेन न प्राप्नुवन्ति, द्रव्यसंस्कारार्थत्वेन तु प्राप्नुवन्तीति । यदि प्राप्नुवन्ति, किमर्थं तर्हि वचनम् ? इति । भक्षोपायविधानार्थम् । ननु निर्द्धानं चुश्रुषाकरण वाऽर्थप्राप्तम् । अर्थप्राप्तत्वादानुवादः । उच्यते । न नियमेन प्राप्यते । नियमार्थश्च विधीयते इति ॥ १७ ॥ कृष्णलचरौ एकधा ब्रह्मणे चरतीत्यनेन सहपरिहारविधानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सर्वत्वं च तेषामधिकारात् स्यात् ॥ १८ ॥

कृष्णलचरुरेवोदाहरणम् । तत्र श्रूयते । सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति । तत्र सन्देहः । किं ब्रह्मभक्षाणामेवैष परिहारः, उत पुरुषेभ्यः शेषापनय इति । कथं ब्रह्मभक्षाणां परिहारः ? कथं वा शेषापनय इति । यदि ब्रह्मणं परिहरतीत्यनूद्य सर्वमिति विधीयते, ब्रह्मणे सर्वमिति वानूद्य परिहरतीति विधीयते, ततो ब्रह्मभक्षाणां परिहारः । अथ सर्वमिति लक्षयित्वा ब्रह्मणे परिहरतीति विधीयते, परिहरतीति वा लक्षयित्वा सर्वं ब्रह्मणे इति । ततः शेषापनयः । किं प्राप्तम् । सर्वत्वं ब्रह्मभक्षाणां स्यात् । कुतः । ब्रह्मणे परिहरतीति प्राप्तमेव न विधीयते । सर्वपरिहारस्तु अप्राप्तः । तस्य विधानं भवितुमर्हति ॥

अथ वा अस्त्येव ब्रह्मणे सर्वो भागः । तत्र कस्यचिद्भागस्यपि परिहारः प्राप्तः, कस्यचिन्न प्राप्तः । यस्य च न प्राप्तस्तस्य परिहारो विधीयते । तस्मादधिकृतानां ब्रह्मभक्षाणामेव वाद इति ॥ १८ ॥ पूर्व० ॥

पुरुषापनयो वा तेषामवाच्यत्वात् ॥ १९ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । पुरुषापनयः स्यात् । यद्येवमुच्येत । यद् ब्रह्मणे परिहरति, तत् सर्वमिति । सर्वमेव हि तद्विधानमनर्थकं स्यात् । अथ यद् ब्रह्मणे, तत् सर्वं परिहरतीति । विशेष्यस्यानिर्देशाद् न ब्रह्मशब्दो विशेषणम् । अथ यद् ब्रह्मणे, सर्वं तत् परिहरतीति । एवमपि विशेष्यो नैव निर्दिष्टः स्यात् । यत् सर्वं तत् परिहरतीति । नैव वचनमर्हति । सर्वं हि सर्वम् । ततश्च विशेषयितव्यम् । तस्मात् सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति ब्रह्मसम्बन्धः सर्वस्य विधीयते चरोः । एवं न किञ्चिदनर्थकम् । तस्मात् पुरुषेभ्यः शेषापनय इति ॥ १९ ॥ सि०

कृष्णलचरौ ब्रह्मणे सर्वभक्षभಾಗार्पणाधिकरणम् ॥ ५ ॥

पुरुषापनयात् स्वकालत्वम् ॥ २० ॥

तत्रैव सन्देहः । समाधिगते शेषापनये किमेकस्मिन् काले सर्वे भक्षा भक्षयितव्या, उत स्वस्मिन् स्वस्मिन् काले ? इति । किं प्राप्तम् । भक्षयितुं तत्परिहरणं क्रियते । अतो यद् भक्षणाय परिहृतं तदनन्तरं भक्षयितव्यमेव ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः, पुरुषापनयात् स्वकालत्वमिति । पुरुषापनयं कृत्वा कृतार्थः शब्दः स्वकालतां भक्षणानां न निवारयति । तस्माद्यथाकालमेव भक्षयितव्या इति ॥ २० ॥ ॥ भक्षभಾಗानां स्वस्वकाले ब्रह्मणा भक्षणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ २१ ॥

तत्रैवेदं चिन्त्यते । प्रकृतौ व्यादेश आम्नातः । इदं ब्रह्मण इदं होतुरिदमध्वर्योरिदमग्नीध इति । स इह कर्त्तव्यो ? न कर्त्तव्य इति संशयः । चादकप्राप्त्या कर्त्तव्य इति यस्य बुद्धिः स्यात्, तस्य निवृत्त्यर्थं सूत्रम् । प्रकृतौ बहूनां सम्बन्धः कर्त्तव्यः । स विभागमन्तरेण सिद्ध्यतीति विभागो बहुसम्बन्धाय क्रियते । इह तु सर्वं ब्रह्मणं परिहरणीत्येकस्मै सर्वश्चरुः । तत्र विभागेन न प्रयोजनम् । क्रियमाणोऽपि न प्राकृतार्थः स्यात् । अदृष्टार्थमेव क्रियेत । तस्मात् कृष्णलचरौ न व्यादेश इति ॥ २१ ॥ ब्रह्मभक्षे चतुर्धाकरणादीनामभावाधिकरणम् ७

ऋत्विग्दानं धर्ममात्रार्थं स्याददातिसामर्थ्यात् ॥ २२ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रेदं समामनन्ति, गौश्च अश्वश्च अश्वतरश्च गर्दभाश्च अजाश्च अवयश्च व्रीहयश्च यत्राश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा । इदं चापरं श्रूयते । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति । तत्र संशयः । किं दानं धर्ममात्रम् ? उत ऋत्विगानमनमिति । किं प्राप्तम् । ऋत्विग्दानं धर्ममात्रं स्यात् तस्य हि कर्त्तव्यता श्रूयते । ददातिकर्त्तव्यता अस्माच्छब्दाद् गम्यते । ऋत्विगानमनं कर्त्तव्यं वाक्याद्गम्यते । श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी । लांकेऽपि अदृष्टार्थेनैव ददानेर्गम्यते इति सामर्थ्यादेव नानमनादि । अपि च कर्माननुरूपमपि दाक्षिण्यं कर्त्तव्यं चक्ष्यते । त्रैवातव्यायां सहस्रमृषेयं सामचमस । अपि च यत्रोच्चनीचवर्णीपणं क्रियते स परिक्रयो भवति, न यत्र नियतपरिमाणं दान-

म् । तस्माद्धर्ममात्रं दानम् । अपि च नियमवन्मन्त्रवच्च क्रियते । तददृष्टार्थत्वेनापकल्पते । कचिच्च श्रूयते । दण्डः, उपानहौ, शुष्का इति, सा हि दाक्षिणा इति । को हि दण्डेनानमेतु ? । तस्माद् धर्म-
मात्रं दानमिति ॥ २२ ॥ पूर्व० ॥

परिक्रयार्थं वा कर्मसंयोगाल्लोकवत् ॥ २३ ॥

परिक्रयार्थं वा दानम् । कुतः । कर्मसंयोगात् । कर्मसंयुक्तेभ्य श्रूयते । ऋत्विग्भ्यो दाक्षिणां ददातीति । तत्र दृष्टं प्रयोजनमुत्सृज्य न शक्यमदृष्टं कल्पयितुम् । यदपि नियमाददृष्टं, तदपि दृष्टद्वारमेव । अनेन नियतेन नियतगुणकेन दानेनानम्यमाना ऋत्विजोऽभ्युदयकारिणो भवन्ति । कथम् । आनमने गुणभूतस्त्यागश्चाद्यते, न प्रधान-
भूतः । वाक्यार्थश्चावश्यं ग्रहीतव्यः । इतरथा ऋत्विग्भ्य इत्येतदेव पदमनर्थकं स्यात् । अगृह्यमाणे सुतरां श्रुतिर्बाध्येत । यच्च, न क-
र्मानुरूपं दाक्षिण्यमिति । नैतावतादृष्टाऽर्थः सन्नपहनूयते । नियमाद् दृष्टद्वारमदृष्टमित्युक्तमेव । वचनप्रामाण्याच्च दण्डोऽवगम्यते । अपि च भवति तत्र या च यावती चानमनमात्रा । लोकेऽपि हि काष्ठवाह-
प्रभृतिभ्यो यद्दीयते, तदसङ्कीर्त्तितेऽपि परिक्रये आनमनार्थमेव भवति । तस्मात् परिक्रयार्थं दाक्षिणादानमिति ॥ २३ ॥ सि० ॥

दाक्षिणायुक्तवचनाच्च ॥ २४ ॥

दाक्षिणायुक्तवचनाच्च लिङ्गात् परिक्रयार्थं दानमिति पश्यामः । दाक्षिणायुक्ता वहन्ति ऋत्विज इति ॥ २४ ॥

न चान्येनानम्येत परिक्रयात् कर्मणः

परार्थत्वात् ॥ २५ ॥

इतश्च परिक्रयार्थं दानमिति । कुतः । नान्तरेण परिक्रयं, परार्थं परः प्रवर्त्तते । ननु सामादयोऽपि प्रवर्त्तनोपाया । न ब्रूमो, न प्रवर्त्त-
नोपाया इति । किन्तर्हि । परिक्रयः प्रत्यक्षमाग्नात् इति । अतस्तेनैव परिक्रेतव्या, नान्येनेति ॥ २५ ॥

परिक्रीतवचनाच्च ॥ २६ ॥

परिक्रीतवचनं भवति, तेनायमर्थो द्योत्यते । दीक्षितमदीक्षिता दाक्षिणापरिक्रीता ऋत्विजो याजयन्तीति । तस्मादपि परिक्रयार्थं दानमिति ॥ २६ ॥

सनिवन्येव भृतिवचनात् ॥ २७ ॥

सनिवनिप्राप्तं सनिवन्यं याच्ञाप्राप्तमित्यर्थं तस्मिन् भृतिवचनं भवति । यज्ञो वै देवतानां न समभवत्, तं भृत्या समभावयन् । यद् भृतिं वनुते, यज्ञस्य भृत्यै द्वादशरात्रीर्दोक्षितो भृतिं वप्स्वीतेति । यज्ञार्थं यद् भिक्षितं ऋत्विजं परिक्रेतुम्, अन्यच्च यज्ञार्थं साधयितुं, तस्मिन्नेव भृतिवचनम् । भृतिश्च कर्मकरेभ्य आनत्यर्थं यद्दीयते । तस्मादपि परिक्रयार्थम् ऋत्विग्भ्यो दानमिति ॥ २७ ॥

नैष्कर्तृकेण संस्तवाच्च ॥ २८ ॥

नैष्कर्तृकेण च संस्तवो भवति । यथा वै दारुहारो नैष्कर्तृको निष्कर्त्तनभूतः कर्मयोगे वर्त्तते, एवं वा एते यज्ञस्य ऋत्विज इति । नैष्कर्तृको दारुहार । यथाऽसौ, एवम् ऋत्विज इति ब्रुवन् परिक्रयार्थं दानं दर्शयति ॥ २८ ॥ युक्तिः ॥ ज्योतिष्टोमे ऋत्विग्दानस्यानत्यर्थता-
ऽधिकरणम् ॥ ८ ॥

शेषभक्षाश्च तद्वत् ॥ २९ ॥

सन्ति शेषभक्षा ज्योतिष्टोमे दर्शपूर्णमासयोश्च । यथा वषट्कार-
निमित्ता होमाभिपवनिमित्ताश्च । तथा इडाप्राशिन्नचतुर्द्धाकरण-
शंयुवाककालाः । तेषु संशयः । किं ते परिक्रयार्था ? उत न इति ।
किं प्राप्तम् । शेषभक्षाश्च तद्वद् भवितुमर्हन्ति, यद्वद् दक्षिणादानम् ।
प्रीतिं हि करोति भक्षणं, प्रीत्या चानमन्ति । तस्मात् परिक्रयार्थाः
शेषभक्षा इति ॥ २९ ॥ पूर्व० ॥

संस्कारो वा द्रव्यस्य परार्थत्वात् ॥ ३० ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न परिक्रयार्थं भक्षणम् । द्रव्यसं-
स्कारार्थमिति । कुतः । यज्ञार्थेन हि द्रव्यमुत्पन्नं प्रयोजनवत् । यदि
तस्य संस्कारार्थं भक्षणं, ततस्तदपि प्रयोजनवत् । दक्षिणाद्धा-
न्मध्याच्चावयतीत्येवमादि चैकदेशवचनं प्रकृतशेषापेक्षं भवति, न
द्रव्यस्योत्पादकम् । तस्माद् द्रव्यस्य भक्षणमुच्यते, न भक्षणार्थं
द्रव्यमुपादीयते । प्रकृतस्य च भक्षणम् । तस्मात् संस्कारार्थमिति
गम्यते ॥ ३० ॥ सि० ॥

शेषे च समत्वात् ॥ ३१ ॥

अपि च यच्छेषं द्रव्यं, तद् देवतायै सङ्कल्पितं यजमानेन न

स्वयमुपयोक्तव्यमिति । तस्मान्न तस्योपयोक्तुम् ऋत्विज ईशते,
नो खल्वपि यजमानः । साम्यमत्र यजमानस्य ऋत्विग्भिः । परिक्री-
णानश्च स्वीकुर्याद् द्रव्यम् । तत्रास्य देवतार्थः सङ्कल्प एव नाव-
कल्पते । तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षणमिति ॥ ३१ ॥

स्वामिनि च दर्शनात् तत्सामान्यादितरेषां

तथात्वम् ॥ ३२ ॥

स्वामिनि च भक्षणं दृश्यते । यजमानपञ्चमाः समुपहृता इडां
भक्षयन्तीति । यजमानस्य असंशयम् अपरिक्रय । तत्सामान्यादि-
तरेषामपि न परिक्रय । कथम् । एवं सति नैव विज्ञायते, इडाभक्ष-
णेन यजमानपञ्चमाः परिक्रीयन्त इति । किं तत् सामान्यम् । द्वितीया
विभक्तिः । तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षणमिति ॥ ३२ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥

एवमन्यार्थदर्शनमिदमुपपन्नं भवति । कुण्डपायिनामयने अत्स-
रुकैश्चमसै सोमान् भक्षयन्तीति प्राप्ते भक्षे विशेषः श्रूयते- अत्सरु-
कौरिति । एवं सत्रेषु भक्षणं दृश्यते । तत्परिक्रयार्थत्वे नावकल्पते ।
तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षणमिति ॥ ३३ ॥ युक्तिः ॥ ज्योतिष्टोमे
भक्षस्य प्रतिपत्त्यर्थताधिकरणम् ॥ ९ ॥

वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात् सत्रे न स्यात् स्व-

कर्मत्वात् ॥ ३४ ॥

सन्ति द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राणि, द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयु-
रित्येवमादीनि । अस्ति च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे वरणम् । अग्निर्मे होता स
मे होता होतस्त्वं मे होतामीति होतारमित्येवमादीति । तत् सत्रेषु
सन्दिह्यते । किं कर्त्तव्यं, न ? इति । तत् एतत् तावन्नः परीक्ष्यम् । किं प्रकृ-
तौ धर्ममात्रं वरणम्, उत परिक्रयार्थमिति । यदि धर्ममात्रं, प्रकृतौ
सत्रेषु कर्त्तव्यम् । अथ परिक्रयार्थं, न कर्त्तव्यमिति । किं प्राप्तम् ।
मन्त्रवन्नियमवच्चेति कृत्वा धर्ममात्रम् । तस्मात् सत्रेषु कर्त्तव्यमिति ॥
एवं प्राप्ते ब्रूमः । वरणमृत्विजां सत्रेषु न स्यात् । न कर्त्तव्यमिति ।
स्वार्थं हि तेषां कर्म । न च कश्चिदात्मानं वृणीते । प्रकृतौ चानमनाऽर्थं
वरणं दृष्टप्रयोजनामिति न शक्यमदृष्टं कल्पयितुम् । तस्मात् सत्रेषु

वरणं न स्यादिति ॥ ३४ ॥ सत्रे ऋत्विग्वरणाभावाधिकरणम् ॥ १० ॥

परिक्रयश्च तादर्थ्यात् ॥ ३५ ॥

परिक्रयश्च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे आम्नात । गौश्च अश्वश्चाश्वतर-
श्च गर्दभश्च अजाश्च अवयश्च ब्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य
द्वादशशतं दक्षिणा इति । तद्दक्षिण्यं सत्रे चोदकेन प्राप्तं किं कर्त्तव्यं
निवृत्तं वा इति संशयः । किं प्राप्तम् । कर्त्तव्यं परिक्रयश्चोदकानु-
ग्रहाय । अपि च तत्र गवादयः प्रतिपिद्धयन्ते, न ह्यत्र गौर्दीयते, न
घासो न हिरण्यमिति । तत् सति परिक्रयेऽवकल्पते । एव प्राप्तं ब्रूमः,
परिक्रयश्च तादर्थ्यादिति । परिक्रयश्च न कर्त्तव्यः । उक्तमधस्ताद्
वरणं सत्रेषु न कर्त्तव्यमिति । परिक्रयश्चेति च-शब्देनान्वादेशः
क्रियते, न कर्त्तव्यः परिक्रयः । कुतः । आत्मार्थत्वात् । न कश्चिद्
आत्मानं परिक्रीणीते इति ॥ ३५ ॥

प्रतिषेधश्च कर्मवत् ॥ ३६ ॥

प्राप्तौ सत्यां प्रातर्षेधोऽवकल्पते इति यदुक्तं, तत् परिहर्त्त-
व्यम् ॥ ३६ ॥ आ० ॥

स्याद्वा प्रासर्पिकस्य धर्ममात्रत्वात् ॥ ३७ ॥

प्रतिषेध उपपद्यत इत्यर्थः । कस्य । प्रासर्पिकस्य दानस्येति ।
धर्ममात्रं हि तत् सत्रेषु चोदकप्राप्तं, तन्निवर्त्तते । तस्मादुपपन्नः प्र-
तिषेध इति ॥ ३७ ॥ पूर्व० ॥

न दक्षिणाशब्दात् तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३८ ॥

नायं प्रासर्पिकस्य प्रतिषेधः । दक्षिणा-शब्दात् । दक्षिणाशब्दो
ह्यत्र भवति । अर्द्धाक्षिणानि सत्राण्याहुः । न हि अत्र गौर्दीयते, न
घासो न हिरण्यमिति । दक्षिणाशब्दश्च परिक्रयाऽर्थो भवति । तत्र
हि श्रूयते । गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च ब्रीहयश्च
यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा इति । ऋत्विग्दानं
दक्षिणा, न प्रासर्पिकम् । तस्यैवासौ प्रतिषेधो, न प्रासर्पिकस्य ।
तस्मान्नित्यप्राप्तस्यैवानुवादोऽसौ न सत्रेषु दक्षिणा इति ॥ ३८ ॥
सिद्धान्तः ॥ सत्रं परिक्रयाभावाधिकरणम् ॥ ११ ॥

उदवसानीयः सत्रधर्मा स्यात् तदङ्गत्वात्तत्र

दानं धर्ममात्रं स्यात् ॥ ३९ ॥

अस्ति उदवसानीय । सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्निति । तत्रैषोऽर्थः साशयिकः । दक्षिणादानं धर्ममात्रम् ? उत परिक्रयार्थमिति । तथा इदमपरं द्वैतम् । किं सत्रा-
ऽङ्गमुदवसानीय, न ? इति । यदि सत्राङ्गं, धर्ममात्र दानम् । अथ न सत्राङ्गं, परिक्रयार्थमिति । किं प्राप्तम् । सत्राङ्गमिति । कुतः । सत्र-
प्रकरणात् । सत्रं परिसमाप्य कर्त्तव्यमिति श्रूयते । सत्रप्रकरणा-
त् सत्रं लक्षयित्वेति गम्यते । उदवसानीयश्च सत्रस्य विधीयते इति ।
सत्रस्य च फलार्थत्वान्नोदवसानीयार्थता गम्यते । न च सत्रोदव-
सानकाले उदवसानीयः । लक्षणा हि तथा स्यात् । अनङ्गत्वे च
फलं कल्पयितव्यम् । तस्मादानन्तर्यादेकवाक्यतासम्बन्धाच्च सत्रा-
ऽङ्गमुदवसानीयः । सत्रं यथोक्तं परिसमाप्य न सन्तोष्यम् । न
तावत् कृत्वा कृतिता मन्तव्या । इदमपरं तस्याङ्गं कर्त्तव्यमुदवसा-
नीय इत्येवमभिसम्बन्धः क्रियते । यथा अग्निं चित्वा सौत्रामण्या
यजेत, वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवनेन यजेतिति । तस्मात् सत्राङ्गम् ।
एवञ्चेत् सत्राङ्गस्य सत्रस्य स्वयंकर्तृकत्वाद् धर्ममात्रं तत्र दानम् ।
सत्रधर्मा उदवसानीय इति ॥ ३९ ॥ पूर्व० ॥

न त्वेतत्प्रकृतित्वाद्भिभक्तचोदितत्वाच्च ॥ ४० ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवं, धर्ममात्रमत्र दानमिति ।
किं तर्हि । परिक्रयार्थमिति । कुतः । नैतत् सत्राङ्गम् । विभक्तचोदित-
त्वात् । नैतद् बृहस्पतिसवेन सौत्रामण्या च तुल्यम् । तत्रैवं श्रूयते ।
यथोक्ताङ्गं कृत्वा नैव सन्तोष्यमिदमपरं तस्य कर्त्तव्यमिति । इह
पुनः सत्रमुत्सृज्य उदवसानीयः कर्त्तव्य इति । सत्रादुदवसाय उ-
त्थायेत्यर्थः । तत्रान्योऽर्थः क्ताशब्दस्य । यथोदितं निर्वर्त्य न प्रहात-
व्यम् । उत्पूर्वस्य अवपूर्वस्य स्यते । प्रहायेत्यर्थः । प्रहाणे इह क्ता-
शब्दस्तत्र पुनरनुष्ठानानन्तर्ये । तस्माद् विभक्तचोदितत्वान्न सत्राङ्गं,
न च सत्रप्रकृतिकम् । तस्मादत्र दानं परिक्रयार्थमिति ॥ ४० ॥
सिद्धान्तः ॥ उदवसानीयस्य सत्रानङ्गतया तत्र दानस्य परिक्रयार्थता
ऽधिकरणम् ॥ १२ ॥

तेषां तु वचनाद् द्विषज्ञवत् सहप्रयोगः स्यात् ॥ ४१ ॥

इदमेवोदाहरणं, सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टोमेन

सहस्रदक्षिणेन यजेरन्निति । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः । न सत्राङ्गं पृष्ठ-
शमनीय इति । अथेदानीमिदं सन्दिह्यते । किं संहृत्य तैस्तत् कर्त्त-
व्यम् ? उत एकैकेनेति । किं प्राप्तम् । संहृत्य इति । कुतः । उपा-
देयत्वेन यागे चोद्यमानस्य बहुत्वस्य श्रवणात् । स चेदेकेन क्रि-
येत, बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगो न स्याद् द्वियज्ञवत् । यथा, एतेन राज-
पुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामिति । यद्यपि राजपुरोहितौ लक्षण-
त्वेन श्रूयेते, एवमपि यजेयातामिति याग उपादेयत्वेन । यागे च
एतत् कर्तृद्वित्वं श्रूयते, यजेयातामिति । तद्वत् पृष्ठशमनीयेन यजेर-
न्निति । तस्मात् संहृत्य पृष्ठशमनीयं प्रयुञ्जीरन्निति ॥ ४१ ॥ पूर्व० ॥

एवं स्थितं तावदपर्यवसितम् । अन्तराचिन्तान्तरस्य सूत्रं ता-
वद्वर्णयिष्यामः—

तत्रान्यानृत्विजो वृणीरन् ॥ ४२ ॥

अस्मिन्नेवोदाहरणे एषोऽर्थः सांशयिकः । किं त एव सत्रिण
ऋत्विजः ? उतान्ये वा वरीतव्या इति । किं प्राप्तम् । त एव । कु-
तः । समानकर्तृकता हि गम्यते । उदवसाय यजेरन्निति । य एव
उदवसातारस्त एव यष्टार इति भवति प्रत्ययः । यथैव वचनप्रामा-
ण्याच्चोदकप्राप्तामेककर्तृकतां बाधित्वा बहुकर्तृकता भवति, एवं
चोदकप्राप्तानन्यानृत्विजो बाधित्वा वचनप्रामाण्यात् त एव भवितु-
मर्हन्तीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । तत्रान्यानृत्विजो वृणीरन्निति । न हि
पृष्ठशमनीये ये सत्रादुदवसातारस्ते कर्त्तारो विधीयन्ते । न तेषामु-
पादेयत्वेन चोदनेत्युक्तम् । न चाविहितमङ्गं भवति । न चानङ्गे हीने
विगुणता काचिद् भवति । सन्ति च चोदकप्राप्ता अन्ये ऋत्विजः ।
अपि चात्र यावति कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलं, तावति त एव कर्त्तारः
तदेतदुपग्रहविशेषादवगम्यते । न च ऋत्विज प्रति यागस्य
कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलम् । तस्मान्नार्त्विज्ये त एव कर्त्तारः । प्रधान-
यागे तावत्कर्तृन् अवगच्छामः । ऋत्विज पुनरन्ये वरीतव्या इति ॥
॥ ४२ ॥ उदवसानीये सत्रिभ्योऽन्येषाम् ऋत्विक्त्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥
अन्तराचिन्ता ॥

एकैकशस्त्वविप्रतिषेधात् प्रकृतेश्चैकसंयोगात् ॥ ४३ ॥

स्थितादुत्तरम् । तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न पृष्ठशमनीयं सह-

त्य प्रयुञ्जीरन् । किं तर्हि । एकैकशः । कुतः । अविप्रतिषेधात् । उदवसानेन हि पुरुषा लक्ष्यन्ते । ये सत्रादुदवस्यन्तीति । तत्र चैकोऽप्युदवसाता भवति । ये चोदवसानलक्षितास्तेषां याग इत्येकैकस्याऽपि यागो विहितो भवति । न च केनचित् प्रतिपिद्ध्यते । तस्मादेकैकोऽपि यजेत । ननु बहूनां प्रयोग उच्यते । तेनैकैकस्य न भवति । नैष दोषः । एकैकस्यापि न वार्यते । तेन चोदकसामर्थ्यादेकैकश एव यजेतेति ॥ आह । बहुसंयुक्तः प्रयोग एकैकेन न शक्यते कर्तुमिति । एवमपि न दोषः । नात्र बहुवचनं विधीयते । ये सत्रादुदवसातारस्तेषामेव यागः । ते च बहवः । तेषां बहूनामत्र प्राप्तानामयमनुवादः । एकैकशेनापि च ते उदवसातारः । तस्मात्तेषां तथैव यागो भविष्यति, यथैवोदवसाने तेषामसंहतानां बहुवचनम्, एवं यागेऽपि असंहतानामेव भविष्यति ॥ अत्रोच्यते । न बहुवचनमनुवादः । अप्राप्तत्वात् । न हि बहुवचनं यागे प्राप्तं, यदनूद्येत । नन्विदानीमेवोक्तमुदवसातृणां यागः । ते च बहव इति । उच्यते । बहुत्वं तेषामुदवसाने, न यागे । ननु वाक्यसामर्थ्याद्यागेऽपि भविष्यति । नेत्याह । परिपूर्णं हि पदं पदान्तरमाकाङ्क्षति । ततो वाक्यं भवति । अयञ्च यागः । प्रागेव बहुवचनेन सम्बन्धः । न तस्यामवस्थायां वाक्येनोदवसातारप्राप्ताः । उपादत्ते तु तदा बहुत्वम् । ततो बहुवचनसंयुक्तः पदान्तरगतान् उदवसातृनपेक्षते । तस्माद् बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगः कर्त्तव्यः । यथा द्वियज्ञे सत्रेषु चेति ॥ आह । नैतदेवम् । यत्र केनचित्प्रकारेणाऽनुवादः सम्भवति तत्रानुवादो वा स्याद्, विधिर्वेति । यद्यप्यपूर्वत्वादन्यत्र विधिर्ज्यायाननुवादात् । तथाप्यत्रानुवाद एव बहुत्वस्य भवितुमर्हति । तथा हि यागसम्बन्धो बहूनां न कृतो भवति । तत्र दृष्टमेव प्रयोजनं, इतरस्मिन् पक्षे बहुत्वस्य यागसम्बन्धे अदृष्टं कल्पनीयं स्यात् । तस्मादनुवाद इति ॥ आह । द्वियज्ञेऽपि तर्ह्येवमेव प्राप्नोति सत्रेषु चेति । अत्रोच्यते । अस्त्यत्र विशेषः । उदवसाय यजेरन्निति । राजपुरोहितौ यजेयाताम्, ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्निति । यत्र कत्वान्त शब्दो भवति तत्र द्वौ प्रयोगौ गम्येते । समानाश्च कर्त्तारः श्रवणादेव । तत्रोत्तरप्रयोगवचनेन केवलो धात्वर्थो विधीयते । तदाश्रयः प्रयोगः, कर्त्तारश्च । तद्वता च सङ्ख्या । एवं सर्वमेतत् । धात्वर्थे विधीयमाने प्राप्तमेवानूद्यते । द्वियज्ञे सत्रेषु च

धात्वर्थो विधीयते, प्रयोगोऽपि, कर्त्तारः, तद्वता च सङ्ख्येति सर्व-
मेव तत्रा प्राप्तम् । न हि राजपुरोहितावित्येष शक्नोति प्रयोगं वदितु-
म् । तत्र च कर्तृत्वं तद्वताश्च सङ्ख्याम् । तथा ऋद्धिकामा इति ।
तस्मादेवजातीयकेषु संख्या उपादेयत्वेन श्रूयते । अतो द्वियज्ञादिषु
नानुवादस्तेषु बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगः कर्त्तव्यः । इह तु न तथा । त-
स्मादेकैकः पृष्ठशमनीयेन यजेतेति ॥ ४३ ॥ सिद्धान्तः ॥ उदवसा-
नीयस्य ऋत्विजामेकैकेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १४ ॥

कामेष्टौ च दानशब्दात् ॥ ४४ ॥

अस्ति सारस्वते सत्रे कामेष्टिः, प्लाक्षं प्रस्रवणं प्राश्याग्नये कामा-
याष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपति तस्यामश्वां पुरुषीं च धेनुके दत्त्वा
प्रति यमुनामवभृथमभ्यवयन्तीति । तत्र संशयः । किं परिक्रयार्थं
दानम् ? उत धर्ममात्रमिति । पृष्ठशमनीये च सत्रस्यानङ्गभूते परि-
क्रयार्थं दानमित्युक्तम् । अथेदानीमङ्गभूतायां कामेष्टौ चिन्त्यते । तत्र
किं तावत् प्राप्तम् । यथा पृष्ठशमनीये परिक्रयार्थम्, एवमिहापीति
चशब्देनान्वादिश्यते । कुतः । दानशब्दात् । दानशब्दो भवति । त-
स्यामश्वां पुरुषीं च धेनुके दत्त्वा इति । दानशब्दः कर्मकरेषु सत्सु
परिक्रयार्थं इत्युक्तम् ॥ न चैतत्सत्रम् । सत्रस्याङ्गभूतमेतत् । प्रकर-
णाच्च सत्रस्य स्वयङ्कर्तृकता, नाङ्गानाम् । तच्चोदकप्राप्तैर्ऋत्विग्भिः
सगुणं सत् सत्रस्योपकारकं भवति । अन्यैर्ऋत्विग्भिर्विना विगुणं
सत्रस्य नोपकुर्व्यात् । तस्मादत्र दानं परिक्रयार्थमिति ॥ ४४ ॥ पूर्व० ॥

वचनं वा सत्रत्वात् ॥ ४५ ॥

वाशब्दात् पक्षो व्यावर्त्यते । नात्र परिक्रयार्थं दानं धर्ममात्रमि-
ति । कुतः । सत्रत्वात् । सत्रे हि आनतिर्निवृत्ता । आह । नैतत् सत्रं,
सत्राङ्गमित्युक्तम् । उच्यते । न सत्रम् । सत्राङ्गं तु सत्रमध्यपतितम् ।
सत्रस्य च साङ्गस्य स्वयं कर्तृकता । तस्यां क्रियमाणायां सिद्धा
अस्या इष्टे, कर्त्तार । तत्र आनत्या न प्रयोजनम् । धूयमाणं तु दानं
धर्ममात्रं भवितुमर्हतीति ॥ ४५ ॥ सिद्धान्तः ॥ कामेष्टौ दानस्यादृष्टा-
ऽर्थताधिकरणम् ॥ १५ ॥

द्वेष्ये चाचोदनादक्षिणापनयः स्यात् ॥ ४६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिदमाग्नायते, यदि पत्नीः संयाजयन् कपाल-

मभिजुहुयाद् वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् । तस्यैकहायनो गौ-
र्दक्षिणा । तं स द्वेष्याय दद्यादिति । तत्र संशयः । किं परिक्रयार्थमेक-
हायनस्य दानम् ? उत धर्ममात्रमिति । किं प्राप्तम् । दक्षिणाशब्दात्
परिक्रयार्थमिति । परिक्रयार्थे हि दक्षिणाशब्दो भवति । एवं प्राप्ते
ब्रूमः । द्वेष्ये च धर्ममात्रं दानमिति चशब्देन अन्वादिश्यते । कुतः ।
अचोदनाद् द्वेष्यस्य ऋत्विजः । न हि द्वेष्य ऋत्विग् भवति । ऋत्वि-
गाचार्य्यौ नातिचरितव्यौ इति । यदा परिक्रेतव्येनैव कर्त्रा प्रयोजनं
नास्ति, तदा किं दक्षिणाशब्दं करिष्यति । अपि च परिक्रयार्थे सति
दक्षिणाशब्दः स्यात् । चोदकप्राप्तोऽन्वाहार्य्योऽपनीयेत, तत्र चोदको
बाध्येत । तस्माद्धर्ममात्रमेकहायनस्य दानमनृत्विजे दातव्यमिति ॥
॥ ४६ ॥ दर्शपूर्णमासयोर्द्वेष्याय दानस्यादृष्टार्थताधिकरणम् ॥ १६ ॥

अस्थियज्ञोऽविप्रतिषेधादितरेषां स्याद्विप्रति-

षेधादस्थाम् ॥ ४७ ॥

इदमाप्नायते, यदि सन्दीक्षितानां प्रमीयेत तं दग्ध्वा कृष्णाजिने
अस्थान्युपनह्य योऽस्य नेदिष्ठस्तं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यजे-
रन् । ततः संवत्सरे अस्थीनि याजयेदिति । योऽयं संवत्सरे यज्ञः, स
सन्दिह्यते किमस्थामुत जीवताम् ? इति । किं तावत् प्राप्तम् । सा-
मानाधिकरण्यादस्थामिति । किं सामानाधिकरण्यम् । याजयते-
रस्थीनि कर्मभूतानि ॥

नन्वस्थीन्यचेतनानि न शक्नुवन्ति स्वयं तन्त्रयितुं, कथं तानि
क्रियायां कर्तृणि भवेयुः ? इति । उच्यते । प्रयोज्यता तेषां श्रूयते ।
ततोऽन्ये प्रयोजयितार । ते एतानि क्रियां कारयिष्यन्तीति ॥ आह ।
न हि अकुर्वन्ति कारयतीति भवति । कर्तुर्हि प्रयोजको हेतुः । न चै-
तानि कात्स्न्येन क्रियामुपसंहर्तुं शक्नुवन्तीति । उच्यते । वचन-
प्रामाण्याद् यावद् यजमानं कारयितुं शक्यन्ते तावत् कारयिष्यन्ते,
औदुम्बरीसम्मानं शुक्रान्वारम्भणमित्येवमादीनि ॥ आह । प्रधानमेव
न शक्नुवन्ति, नाङ्गानि कुर्वन्ति याजमानानि भवन्तीति । अत्रो-
च्यते । वचनसामर्थ्यात् तच्छब्दव्यं ऋत्विजः प्रतिग्रहीष्यन्ति त-
द्दक्षिणास्तत्परिक्रीता । तत् त्यक्ष्यन्ति । ईदृशो द्रव्यत्यागो वाचनिको
भविष्यतीति । आह । एवं वर्ण्यमाने याजयितृणामेव कर्तृत्वमुपदिष्टं

भवति, नास्थनामिति । उच्यते । यष्टृणामेवैतेन प्रकारेण कर्तृत्वमुप-
दिश्यते । न ह्यकर्त्तरि कारयतीति भवति । हेतुकर्तृत्वं चास्थनां यागे
सति प्राप्तमेवानुद्यते । यथा, ग्रामकामं संयाजयेदिति ग्रामकामो
यजेतेति विधीयते । हेतुत्वं च प्राप्तानुवादमात्रम् । तच्च दर्शयति,
स्तोत्रे अस्थिकुम्भमुपदधातीति । अस्थनामेव यजमानत्वं दृश्यते ।
तस्माद् अस्थनां यज्ञो न जीवताम् ॥ इति प्राप्ते ब्रूमः । अस्थियज्ञ
इतरेषां जीवतां स्यात् । तेषामविप्रतिषिद्धो यज्ञः । अस्थनां विप्रति-
षिद्ध्यते । त्यागो नाम मनसा क्रियते, न चास्थनामस्ति मनः । यदुक्तम्,
ऋत्विजः शवद्रव्यं दक्षिणां प्रतिगृह्य तत्परिक्रीतास्त्यागं कुर्वन्तीति ।
ईदृशो वाचानिकस्त्यागो भवतीति । नैतदेवम् । न हि यजेतेत्युक्ते
अशक्नुवत्सु वचनप्रामाण्यादन्यो यज्यर्थो भवति । यागं कुर्वीतेति
हि तद्वचनं, नान्यो यज्यर्थ इति । न च वचनप्रामाण्यादेतद्भवति,
यच्छवद्रव्यं तद् गृह्यते । न हि तद् अस्थिभिर्दत्तं भवति । न चासति
दाने परिक्रयः । न च गौणोऽर्थो विधिशब्दादवगम्यते । अन्येन हि
प्रमाणेन परिच्छिन्नेऽर्थे गौणः शब्दः सम्बद्ध्यते । यथा, गौरनुबन्ध्य
इति गोजातिविशिष्टः पशुरनुबद्ध्यते, न वाहीकः । गौरयं वाहीक
इति तु संवादे वाहीके गौणः शब्दः प्रवर्त्तते । तस्मान्न त्यागविधाने
अन्यो यज्यर्थः स्यात् । न चास्थां द्रव्यं स्वं सम्भवति, यद् ऋत्विजो
गृहीत्वा वयमनेन परिक्रीता इति मन्येरन् । तस्मान्न कथञ्चन अस्थी-
नि यष्टृणि भवन्ति । अतो न विवक्षितं सामानाधिकरण्यमिति ॥
आह । सम्बद्धवचनादनर्थकं तर्हीदं वाक्यम् । नेति ब्रूमः । न हि गम्य-
माने अर्थे अनर्थकं भवति । ततः संवत्सरे याजयेदित्येतावतो
वाक्यात् कश्चिदर्थोऽवगम्यते, स इह विवक्षितः । अस्थीनि याजये-
दित्येष सम्बन्धो न विधीयते । आह । किमस्थीनीति प्रमादपाठः ? ।
न च प्रमादपाठ इति ब्रूमः । न हि स एवाप्रमादपाठो यो विधानार्थो
मुख्यार्थश्च । अनुवदन्नप्यर्थं लक्षणयापि ब्रुवन् वाक्ये समवायं गच्छ-
ति । न च प्रमादपाठो भवति । तत्र, अस्थीनीत्येष शब्दो विदधत्
स्वमर्थं मुख्यया वृत्त्या ब्रुवन् वाक्ये न समवैति । अनुवदंस्तु लक्षणया
समवेष्ट्यति । ततः संवत्सरे याजयेदिति जीवतः प्रकृतान् वक्ष्यति ।
तत्रास्थिशब्दो वर्त्तिष्यते लक्षणया । ततः संवत्सरेऽस्थिमतो याज-
येदिति । के तेऽस्थिमन्तः ? । ये तेन सह यष्टुं प्रक्रान्ता । तस्माद्

यस्य तानि अस्थीनि तैरस्थिभिः स शक्यते लक्षयितुम् । तस्माज्जीव-
तां यज्ञ इति ॥ ४७ ॥ सि० ॥

यावदुक्तमुपयोगः स्यात् ॥ ४८ ॥

अथ यदुक्तमस्थनां याजमानं दर्शयति, स्तोत्रेऽस्थिकुम्भमुपद-
धातीति । नैतद् याजमानम् । न हि अस्थीनि यजन्ते इत्युक्तम् ।
अतो वचनप्रामाण्यादेतत् कर्म याजमानसरूपं भवति । यावति वचनं
तावत्येव तद् भवितुमर्हति, न तत् सर्वं याजमानं शक्नोति लक्षयि-
तुम् । तस्माज्जीवतामेव यज्ञ इति । ४८ ॥ आ० नि० ॥ जीवतामस्थि-
यज्ञाधिकरणम् ॥ १७ ॥

यदि तु वचनात्तेषां जपसंस्कारमर्थलुप्तं सेष्टि
तदर्थत्वात् ॥ ४९ ॥

इह जपसंस्कारमिष्टिश्च चिन्त्यते । तत्र सूत्रेतरार्द्धेन जपसंस्का-
रं चिन्त्यते, शेषेणापीष्टिः । जपाः यत्र जपतीति चोदनाः, संस्काराः
केशश्मश्रु वपतीत्येवमादयः । किमस्थनां जपसंस्कारं कर्त्तव्यं, न ?
इति संशयः । ननु नैवास्थनां यज्ञो जीवतामसावित्युक्तम् । अत्रोच्य-
ते । कृत्वा चिन्तैषा । अस्थनामिति कृत्वा चिन्त्यते । अनेन प्रकारेण
पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनं विचार्यते । यदि अस्थनां यज्ञः स्यात्, किं
जपसंस्कारं क्रियते, न ? इति ।

किं तावत् प्राप्तम् । विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यादित्यनेन
न्यायेन कर्त्तव्यमिति ॥ एव प्राप्ते ब्रूमः । यदि तु वचनात्तेषामस्थनां
यज्ञः स्यात् । तेषां जपसंस्कारं लुप्तार्थं निवर्त्तत । न तैः शक्यं जपि-
तुं, नापि केशश्मश्रु वप्तुम् । अशक्यञ्च चोदको न प्रापयति । अत्र
सूत्रोत्तरार्द्धे, सेष्टि तदर्थत्वादिति । दीक्षणीया इष्टि कर्त्तव्या, न ?
इति विचारः । किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्या ॥ एव प्राप्ते
ब्रूमः । सहेष्ट्या जपसंस्कारं न कर्त्तव्यम्, इष्टिर्लुप्येतेति । कुतः । तद-
ऽर्था हि सा । यजमानो दीक्षा ग्रहीष्यतीति । दीक्षां च व्रतानि । निय-
माश्च मानसं कर्म । न चैषां मनोऽस्ति दीक्षाग्रहणार्था चेष्टिः संयोगा-
ज्ज्ञायते । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति ।
तस्मादिष्टिरपि निवर्त्ततेति । क्रत्वर्थं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् ॥ ४९ ॥
अस्थियज्ञे अस्थनां जपाद्यननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

अस्थियज्ञे ण्वेदं सन्दिह्यते । यजमानेन सम्मितौदुम्बरी भवति । तथा शुक्रं यजमानोऽन्वारभते इति । अस्थनां यागे सति किमेवञ्जातीयकं कर्त्तव्यं, न ? इति । किं प्राप्तम् । अचेतनानामस्थनां सर्वक्रियासु स्वातन्त्र्यं नास्ति । तस्मादौदुम्बरीसम्माने शुक्रान्वारम्भणे च नास्थीनि कर्त्तृणि भवेयुरिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूम । क्रत्वर्थन्तु क्रियेत । गुणभूतत्वात् यत् क्रत्वर्थमेवञ्जातीयकं तत् क्रियेत । गुणभूतत्वात् । गुणभूतस्तत्र यजमानः । यजमानपरिमाणसम्मितया औदुम्बर्या प्रयोजनम् । यजमानान्वारब्धेन च शुक्रेण अचेतनेनैव च परिमीयते । शुक्रश्चान्वारभ्यते । तस्मादेवञ्जातीयकं कर्त्तव्यमिति ॥ ४९ ॥ ॥ औदुम्बरीमानशुक्रस्पर्शानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १९ ॥ कृत्वाचिन्ता ॥

काम्यानि तु न विद्यन्ते कामाज्ञानाद् यथेतर-

स्थानुच्यमानानि ॥ ५० ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र श्रूयते । यदि कामयते वर्षेत् पर्जन्य इति, नीचैः सदो मिनुयादित्येवमादि । तदिह चोदकेन प्राप्तं काम्यं कर्त्तव्यं, न ? इति सन्दिह्यते । चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्यमिति ॥ नन्व-ऽस्थीनि न किञ्चित् कामयन्ते । यजमानकामनिमित्तकाश्चैवञ्जातीयाः पदार्थाः । अत्रोच्यते । नात्र यजमानेन कामयमानेन प्रयोजनम् । एषोऽत्रार्थो, नीचैः सदसि मीयमाने वृष्टिर्भवति । तद्यदि वृष्ट्या प्रयोजनं, नीचैः सदो मातव्यं, वृष्टिः प्रयोजनवती भविष्यतीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूम । काम्यान्वेवञ्जातीयकानि न कर्त्तव्यानि । कुतः । यदि यजमानो वृष्टिं कामयेत् नीचैः सदसि मीयमाने वृष्टिर्भवति । यजमानफलदं हि उपग्रहविशेषात् साङ्गं कर्म, नान्येषां कामयितॄणां दातुमर्हतीति । न च वृष्टियजमानस्य फलमिति विज्ञायते । यथेतरस्य जीवतो यजमानस्य विद्यमानेऽपि कामोऽनुच्यमानो न भवति । किमङ्ग पुनरस्थां, येषां काम एव नास्ति । तस्मात् काम्यानि न कर्त्तव्यानीति ॥ ५० ॥ अस्थियज्ञे अस्थां काम्यकर्माद्यननुष्ठानाधिकरणम् ॥ २० ॥ कृत्वा चिन्ता ॥

ईहार्थाश्चाभावात् सूक्तवाकवत् ॥ ५१ ॥

सन्ति अस्थियज्ञे दर्शपूर्णमासप्रकृतिकानि चोदकप्राप्तानि प्रायणीयादीनि, तेषु चोदकप्राप्तः सूक्तवाकः । तत्रेमानि, अयं यजमान

आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते विश्वं प्रियमाशास्ते यदनेन हविषा-
ऽऽशास्ते तदश्यात् तद्ध्यात् तदस्मै देवा रासन्तामिति । किमिमा-
नि कर्त्तव्यानि, न कर्त्तव्यानि ? इत्येवोऽर्थः सन्दिह्यते । किं तावत्
प्राप्तम् । ईहार्था ये कामाः सूक्तवाके श्रूयन्ते, तेषां न स्युः । किं
कारणम् । अभावात् कामयितुः । न हि अस्थीनि कामयन्ते इत्येत-
दुक्तम् । तस्मान्न कर्त्तव्यानि । सूक्तवाके इति सूत्रयितव्ये, सूक्तवाक-
वदिति सूत्रितम् ॥

कथमेवं वर्ण्यते इति । उच्यते । ईहार्थाः सूक्तवाकाह्याः । अहं
वतिर्द्रष्टव्यः । यथा छन्दो व्यतिक्रमाद्यूढे भक्षपदमानपरिधिकपालम् ।
मन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत् स्यादिति । तस्मान्न सूत्रोपालम्भः ॥५१॥

‘स्युर्वा अर्थवादत्वात्’ ॥ ५२ ॥

न चैतदस्ति, यदुक्तं भवता अस्थामीहार्थाः कामा न कर्त्तव्या
इति । स्युर्वा अर्थवादत्वात् । स्युर्वा एते कामाः । कस्मात् । अर्थ-
वादत्वात् । अर्थवादा एते आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते इति ।
नैते विधयः, अर्थवादा एते । अर्थवादत्वाच्च तेषां क्रियां चोदकः
प्रापयति । एवं चोदकानुग्रहो भवति । तस्मात् पश्यामः । ईहार्थाः
कामाः कर्त्तव्या इति ॥५२॥ पूर्व० ॥

नेच्छाभिधानात् तदभावादितरस्मिन् ॥ ५३ ॥

न चैतदस्ति, यदुक्तं भवता ईहार्थाः कामाः कर्त्तव्या इति । क-
स्मात् । इच्छाभिधानात् । इच्छाभिधाना एते कामाः । आयुराशास्ते
दिव्यं धामाशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते इतीच्छायामुत्पन्नायां प्रयु-
ज्यन्ते । य एतान् कामान् इच्छेत् । स चेह यजमानो नास्ति । अचे-
तनावन्ति एतानि अस्थीनि । अस्थामिच्छा न विद्यते । तदभावाद्
अस्थामिच्छाया अभावाद्, इतरस्मिन् जीवति एते कामा भविष्यन्ति,
नास्थिषु । तस्मात् पश्यामोऽस्थामीहार्थाः कामा न कर्त्तव्या इति ॥
ननु एतेऽर्थवादा इत्युक्ताः । अत्रोच्यते । नैते अर्थवादाः । विधय एते ।
एवञ्चेत् परिहृतमेतद् भवति । तस्माद् यदुक्तं भवता, अस्थामीहा-
र्थाः कामा कर्त्तव्या इति । नैतदेवम् । न कर्त्तव्याः । नेच्छाभिधाना-
त् तदभावादितरस्मिन् ॥ ५३ ॥ सिद्धान्तः ॥ अस्थियज्ञे अस्थां सूक्त-
वाकगताशासनाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ २१ ॥

स्युर्वा होतृकामाः ॥ ५४ ॥

द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राणि उदाहरणम् । तानि प्रकृत्य श्रूयते । ततः संवत्सरे अस्थीनि याजयेदिति । चोदकप्राप्तानि दीक्षाप्रभृतीनि कर्माणि श्रूयन्ते । सन्ति च प्रकृतौ होतृकामाः । यं कामयेत अपशुमान् स्यादिति, पराचीं तस्यैडामुपह्वयेत, अपशुमानेव भवति यं कामयते प्रमायुकः स्यादिति, तस्योच्चैस्तरां वषट् कुर्यात् । यं कामयेत पापीयान् स्यादिति नीचैस्तरां तस्य याज्यया वषट्कुर्यात् । यं कामयेत वर्षीयान् स्यादिति उच्चैस्तरां तस्य याज्यया वषट्कुर्यादिति । एवं तत्र संशयः क्रियते । किमस्थां होतृकामाः कर्त्तव्याः ? अथ वा न कर्त्तव्या इति । ननु जीवतां यज्ञ इत्युक्तम् ॥ अत्रोच्यते । अस्थां यज्ञ इत्येवं कृत्वा चिन्ता प्रवर्तते । तत्र सूत्रेणैवोपक्रमः क्रियते । स्युर्होतृकामाः । एतेऽस्थां कर्त्तव्याः स्युः । कस्मात् । चोदकः प्रापयति । एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्मात् पश्यामो होतृकामाः कर्त्तव्या इति ॥ ५४ ॥ पूर्वम् ॥

न तदाशीष्ठात् ॥ ५५ ॥

न चैतदस्ति, यदुक्तं भवता होतृकामाः कर्त्तव्या इति । न कर्त्तव्याः । कस्मात् । तदाशीष्ठात् । तदाशीरेषा भवति । यजमानाशीरेषा । यां वै काञ्चन यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशासते सा सर्वा यजमानस्येति यजमानविषयतामाशिषो दर्शयति । स चेह यजमानो नास्ति । अचेतनानि अस्थीनि । अस्थनां कामयितुं सामर्थ्यं नास्ति । अर्थी समर्थश्चाधिक्रियते इत्युक्तम् । कर्त्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद् विधिः कात्स्न्येन गम्येतेति । तस्मात् पश्यामोऽस्थनां होतृकामा न कर्त्तव्या इति । क्षीणा कृत्वा चिन्ता । प्रयोजनं नोच्यते । न तदाशीष्ठात् ॥ ५५ ॥ सिद्धान्तः ॥ अस्थियज्ञे होतृकामाभावाधिकरणम् ॥ २२ ॥

सर्वस्वारस्य दिष्टगतौ समापनं न विद्यते

कर्मणो जीवसंयोगात् ॥ ५६ ॥

अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः शुनःकर्णोऽग्निष्टोमः । मरणकामो ह्येतेन यजेत, यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियामिति । तत्र संशयः । किं दिष्टगते यजमाने तदन्तं कर्म उत्सृष्टव्यम् ? उत परिसमापयितव्यमिति । किं तावत् प्राप्तम् । सर्वस्वारे दिष्टगतौ यजमानस्य सत्यां

तदन्तं कर्म उत्सृष्टव्यम् । कर्मणो जीवसंयोगात् । जीवता हि शक्यं, नाजीवता । तस्मादिदमर्थादापद्यते, सर्वस्वारेण दिष्टगत्यन्तं यजेते-
ति ॥ ५६ ॥ पूर्व० ॥

स्याद्वोभयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ५७ ॥

स्याद्वा तस्य परिसमाप्तिः । उभयं हि प्रत्यक्षशिष्टम् । क्रतुः, प-
रिसमाप्तिश्च । मरणकामो हि एतेन यजेतेत्यारभ्य परिसमापयित-
व्यमित्याख्यातार्थः । तेन समाप्तिराख्यातेनैवोक्ता भवति । अपि चेद-
माप्नायते । आर्भवे प्रस्तूयमाने औदुम्बरीं परितोऽदशेन वाससा
परिवेष्ट्य ब्राह्मणाः परिसमापयत मे यज्ञमिति सम्प्रेष्याग्निं विशती-
ति । यदि प्रैषमात्रं स्यात्, अदृष्टार्थं भवेत् । तस्मात् सम्प्रेषणद्वार-
लक्षणया परिसमाप्तिरेव विधीयते । यथा, यदि सोममपहरेयुः वि-
धावतेच्छतेति ब्रूयादिति । अथ यदुक्तं, जीवन् कर्त्ता भवति, न मृत
इति । नेत्युच्यते, जीवता वचनं प्रोक्तम् । आरब्धं परिसमापयतेति ।
अतस्तत्कृतैवासौ परिसमाप्तिः ॥ अत्राह । यदासौ प्रयुक्तवांस्तदा ता-
वत् परिसमाप्तिस्तेन न कृता । यदा परिसमाप्तिस्तदासौ नास्ति । कः
परिसमाप्ते कर्त्ता ? इति । अत्रोच्यते । मुक्तसंशयेनैतत् तुल्यम् ।
यद्भवान् मुक्तसंशयं जीवन्तं कर्त्तारं मन्यते । तेनैतत् तुल्यम् । यो-
ऽपि परिसमापयतेति प्रेष्य परिसमाप्तिकाले जीवति, तस्यापि जीवनं
परिसमापनकालेऽनुपकारकं, पूर्वप्रेषादेवास्य कर्तृत्वमुपपद्यते इति ।
स च पूर्वप्रेषो जीवतोऽजीवतश्च तुल्यः । तस्माज्जीवान्निव अयमपि
कर्त्तेति । अथोच्येत । जीवतः सत्त्वात् कर्तृत्वमुपपद्यते इति । एत-
दपि तुल्यमेव । जीवतोऽपि पुरुषः कर्त्ता, न शरीरम् । स च पतिते-
ऽपि शरीरे पुरुषोऽस्ति । तस्मात् स एव परिसमाप्तौ कर्त्तेति । अथो-
च्येत । याजमानासम्भवादशक्यं हि दिष्टगतौ उत्तरं तन्त्रं कर्त्तुम् ।
अतस्तच्चोदको न प्रापयतीति । नैतदेवम् । याजमानवर्जं प्रापयिष्यति
सः । तस्माददोषः । अथ वा, प्रत्यक्षमेव परिसमाप्तेर्वचनं, ब्राह्मणा-
संस्थापयत मे यज्ञमिति । तत्सामर्थ्यादेव याजमानं भविष्यति ॥५७॥
सिद्धान्तः ॥ यजमानस्य दिष्टगतावपि सर्वस्वारस्य समापनाधिकर-
णम् ॥ २३ ॥

गते कर्मास्थियज्ञवत् ॥ ५८ ॥

अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः शुनः कर्णोऽग्निष्टोमः । मरणकामो हि एतेन
यजेत, यः कामयेत अनामयः स्वर्गं लोकमियामिति । तत्र दिष्टगतौ
यजमानस्य सत्यां किं कर्त्तव्यम्, ? इति प्रश्नः । भवति चादर्शयि-
त्वापि द्वौ पक्षौ, प्रश्नेनोपक्रमः । पक्षद्वयेऽपि प्रतिभाति भवति संश-
यः । सर्वाप्रसिद्धावपि भवति । यथा को नामायं पर्वतः ? का नामैर्यं
नदी ? किमिदं फलम् ? इति । तदभिधीयते । गते कर्म, अस्थियज्ञवत् ।
दिष्टां गतिं गते यजमाने अस्थियज्ञवत् कर्म भविष्यति । यथा अस्थि-
यज्ञे क्रत्वर्थं क्रियते, नान्यद् अस्थिभिः । एवं दिष्टामपि गतिं गते
क्रत्वर्थं शवेन कारयितव्यं, नान्यत् । यथा, शुक्रं यजमानोऽन्वारभते,
यजमानेन सम्मिता औदुम्बरी भवतीति ॥ ५८ ॥ यजमानस्य दिष्टगतौ
सर्वस्वारस्य शुक्रस्पर्शादियोग्याङ्गाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २४ ॥

जीवत्यवचनमायुराशिषस्तदर्थत्वात् ॥ ५९ ॥

सर्वस्वारे एव जीवति यजमाने भवत्येव संशयः । आशास्ते यज-
मान इति किमायुराशीर्वक्तव्या ? उत नेति । किं प्राप्तम् । जीवति
अवचनमायुराशिषः । कुत । तदर्थत्वात् । यत्रायुराशास्ते यजमान-
स्तत्र प्रस्तरं प्रयच्छत । एवङ्गमो यजमान इत्यावेदयितव्यं भवति ।
तद् यजमान कथं प्राप्नुयादिति । स चायमत्र यजमानो विपरीत-
कामो, मरणकामः । तस्मादायुराशीस्तत्र न वक्तव्या ॥ ५९ ॥ पूर्वम् ॥

वचनं वा भागित्वात् प्राग् यथोक्तात् ॥ ६० ॥

उच्यते । वक्तव्या आयुराशी । भागी हि आयुराशीर्वादः । आ-
र्भवे प्रस्तूयमाने यजमानस्य दिष्टा गतिः प्रार्थयितव्या भवति । प्रागा-
र्भवकालादायुराशास्ते यजमानः । आर्भवकालं यावज्जीव्यासमिति ।
चोदकश्चैवमनुग्रहीष्यते । तस्मादत्रापि आयुराशीर्वक्तव्येति ॥ ६० ॥
सिद्धान्तः ॥ सर्वस्वारे यजमानस्य दिष्टगतावपि आयुराशंसनाधि-
करणम् ॥ २५ ॥

क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् ॥ ६१ ॥

अस्ति द्वादशाहः । द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति । अस्ति
तत्र चोदकप्राप्तं धर्ममात्रं किञ्चित् । यथा ऋतुयाज्या, वरणम्,
आत्रेयहिरण्यदानञ्च । तत्र संशयः । किं धर्ममात्रं कार्यं, न ? इति ।
किं प्राप्तम् । स्वयङ्कर्तृकत्वात् सत्रस्य, वरणं दानञ्च निवर्त्तते इत्यु-

क्तम् । न चान्यद्वचनमस्ति, कर्त्तव्यमिति । यावानेव श्रुतस्योत्सर्गे
दोषस्तावान् अश्रुतकल्पनायाम् । तस्मान्न कर्त्तव्यमिति ॥ एवं प्राप्तं
ब्रूम । क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् । यद्धि वरणं दानं वा, न भवत्यान-
त्यर्थं, तत् स्वयङ्कर्तृकेऽपि न विरोधमुपैति । तस्माच्चोदकानुग्रहाय
क्रिया स्यादिति ॥ ६१ ॥ द्वादशाहे ऋतुयाज्याद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २६ ॥

गुणलोपे च मुख्यस्य ॥ ६२ ॥

सन्ति अग्न्याधाने पवमानेष्टयः । योऽग्नये पवमानाय पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्नये पावकायाग्नये शुचये इति । तत्र
चोदकेन प्राप्तमग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपेदिति । तन्न तावदग्नि-
होत्रस्य कालः । तस्मादग्निहोत्रहवणी नास्ति पवमानेष्टिषु । तद-
ऽभावे किं निर्वापोऽपि न कर्त्तव्यः ? उत कर्त्तव्य इति । किं प्राप्तम् ।
यथाश्रुतोऽसौ न शक्यते कर्त्तुम् । न चायथाश्रुतेन कृतेन किञ्चिद-
स्ति प्रयोजनम् । तस्माद्विगुणत्वात् कर्त्तव्य इति ॥

एवं प्राप्तं ब्रूम । गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादिति । गुणो-
ऽग्निहोत्रहवणी । प्रधानं निर्वापः । यदि निर्वापो न सम्भवेत्, तत-
स्तदसम्भवादग्निहोत्रहवण्यपि न सम्भवतीति निवर्त्तेत । न तु गुण-
लोपे मुख्यं न सम्भवतीति । तस्मान्निर्वापः कर्त्तव्यः । अग्निहोत्र-
हवणीसाधनता च तस्य न सम्भवतीति निवर्त्तते ॥ ६२ ॥ पवमानेष्टौ
निर्वापानुष्ठानाधिकरणम् ॥ २७ ॥

मुष्टिलोपात्तु संख्यालोपस्तद्गुणत्वात् स्यात् ॥ ६३ ॥

अस्ति वाजपेयः । शरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति ।
तत्र श्रूयते । नैवारः सप्तदशशरावः क्षीरे चरुर्भवतीति । अस्ति तु
प्रकृतौ सङ्ख्या मुष्टयश्च । चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति । उभयं चोदकेन
प्राप्तम् । तत्र संशयः । किं सङ्ख्यानुग्रहो मुष्टिलोपः, उत मुष्टयनुग्रहः
सङ्ख्यालोपः ? अथवा किं संख्यालोपः ? अथवा किं सङ्ख्याया मुष्टीनाञ्च
लोपः ? अथवा अन्यतरलोपः ? इति । किं प्राप्तम् । अन्यतरलोप इति
यदि वा मुष्टिषु, यदि वा सङ्ख्यायाम् । कुतः । नियमकारिणः शब्द-
स्याऽभावादनियम इति ॥ एव प्राप्तं ब्रूमः । मुष्टिलोपः स्यात्, सङ्ख्यानु-
ग्रहश्चेति । कुतः । मुख्यत्वात् सङ्ख्याया । पूर्वं हि सङ्ख्या निपतति ।
सा पूर्वमेवावगम्यते, न तदवगमकाले सङ्ख्याविज्ञानस्य परिपन्थि

किञ्चिद्विज्ञानमस्ति । तस्मिन्निष्प्रतिद्वन्द्वे सङ्ख्याविज्ञाने प्राप्ते मुष्टि-
विज्ञानमापताति । तत् सङ्ख्याविज्ञानपरिपन्थितां नाचरितुमर्हति ।
तस्माज्जघन्यत्वान्मुष्टीनां लोपः । मुख्यार्थत्वात् सङ्ख्यानुग्रहः । तदु-
क्तं, मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवद् इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । मुष्टिलोपेन
सङ्ख्या लोपमर्हतीति । कुतः । तद्गुणत्वात् । मुष्टिगुणो हि सङ्ख्या
श्रूयते । चतुरो मुष्टीरिति । चतुः सङ्ख्याविशिष्टा मुष्टयः कथं
भवेयुरिति सङ्ख्या उच्चार्यते, न स्वार्थे । तस्मात् सङ्ख्या पूर्वनि-
र्दिष्टा अनिर्दिष्टेव । सा हि परविशेषणार्थमेवोच्चार्यते । तेन नैव तस्या
अनुग्रहः कार्यः । मुष्टिलोपे सति तदधिकरणा सङ्ख्या अधिकरणा-
ऽभावाच्चिवर्त्तते । अन्याधिकरणायां क्रियमाणायां न प्रकृतिवत् कृता
स्यात् । सङ्ख्यालोपे पुनर्मुष्टयो निर्वापाधिकरणाः श्रूयमाणा अधि-
करणानिवृत्त्या न निवर्त्स्यन्ति । तस्मान्मुष्टिगुणत्वात् सङ्ख्या निवर्त्तते,
न मुष्टयः । तदुक्तम् । गुणविरोधे च तादर्थ्यादिति ॥ ६३ ॥ पूर्व० ॥

न निर्वापशेषत्वात् ॥ ६४ ॥

नैतदेवम् । न सङ्ख्या मुष्टिषु श्रूयते । यदि मुष्टिषु श्रूयेत, तद्-
गुणत्वान्निवर्त्तते । क तर्हि श्रूयते । निर्वापे । कथम् । नैवमभिसम्ब-
न्धः क्रियते, चतुरो मुष्टीरिति । कथं तर्हि, चतुरो निर्वपतीति ।
मुष्टिगुणः सङ्ख्यागुणश्च निर्वापो निर्दिश्यते । क्रियासम्बन्धे हि
द्वितीया विभक्तिर्भवति । कथम् । कारकविभक्तिर्हि सा । कारकं
क्रियाया एव भवति, न द्रव्यस्य । अतश्चतुःसङ्ख्या श्रुत्या अवगता
निर्वापस्य, वाक्येन मुष्टीनाम् । वाक्याच्च श्रुतिर्बलीयसी । तस्मा-
न्मुख्यानुग्रहान्मुष्टिलोप एवेति ॥ ६४ ॥ सि० ॥

संख्या तु चोदनां प्रति सामान्यात् तद्विकारः

संयोगाच्च परं मुष्टेः ॥ ६५ ॥

तुगब्द एतं पक्षं व्यावर्त्तयति । न सङ्ख्यानुग्रहो मुष्टिलोप इति ।
किं तर्हि । सङ्ख्यायां सङ्ख्या निवर्त्तते, शरावैश्च मुष्टयः । कथम् ।
सामान्यात् । निर्वापसाधनं द्रव्यं प्रकृतौ मुष्टयः । तासां परिच्छेदि-
का चतुःसङ्ख्या, इह सप्तदशसङ्ख्याकः शरावद्रव्यकश्चरुर्भवतीति
श्रूयते । तत्र मापनार्थं मुष्टिद्रव्यं मापनार्थं शरावैर्निवर्त्तते । तत्परि-
च्छेदनार्था चतुःसङ्ख्या परिच्छेदनार्था सप्तदशसङ्ख्या निवर्त्तते ।

तद्यथा इदं दधि घृतं शाकमिमे शालय, देवदत्तो भोजयितव्यः,
देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्तैलेनेति भोजने यद् घृतेन शक्यते कर्तुं तत्
तैलेन क्रियते । तस्माद् यद्यपि न श्रूयते तैलेन स्नेहयितव्यमिति,
तथापि समानकार्यत्वात् तैलं घृतस्य विनिवर्त्तकं भवति । एवं स-
ङ्ख्यापरिच्छेदं कुर्वती परिच्छेदिकाया एव सङ्ख्याया निवर्त्तिका
भवितुमर्हति । परं च शरावद्रव्यं मुष्टेर्निवर्त्तकं संयोगात् । तस्मात्
प्राकृती सङ्ख्या प्राकृतं च द्रव्यं निवर्त्तते ॥ ६५ ॥ पूर्व० ॥

न चोदनाभिसम्बन्धात् प्राकृतौ संस्कारयोगात् ॥ ६६ ॥

नैतदेवम् । चोदनेति यागं ब्रूमः । यागसम्बद्धा हि सप्तदश-
सङ्ख्या शरावद्रव्यञ्च । प्रकृतौ निर्वापसंस्कारसम्बद्धा चतुःसङ्ख्या
मुष्टिद्रव्यञ्च । न चान्यत्र क्रियमाणं समानकार्यमप्यन्यत्र निवर्त्तकं
भवति । यस्य हि प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तस्य कार्यमभिनिवर्त्त्यते, तेन
च यागे क्रियमाणे निर्वापकार्यं निवर्त्त्यते । तस्मान्निर्वापप्राप्तं किञ्चि-
दपि अनेन न निवर्त्त्यत इति । विरोधात्तु चतुर्भिर्मुष्टिभिर्निरूप्यमाणं
द्रव्यं न सप्तदशशरावं भवति । तस्माद्विरोधाद् अन्यतरं निवर्त्त्यते
द्रव्यं सङ्ख्या वा । तत्र चतुःसङ्ख्यानुग्रहान्मुष्टिलोपो न्याय्यतर
इति ॥ ६६ ॥ सिद्धान्तः ॥ वाजपेये मुष्टिलोपाधिकरणम् ॥ २८ ॥

औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्यादकार्यत्वात् ॥ ६७ ॥

क्वचिच्छ्रूयते, द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत मारुतं वत्समैन्द्रम्
ऋषभमिति । तदत्र संशयः । किमजाधेनुवत्सर्पभा ? उत गाव
इति । किं प्राप्तम् । चांदकानुग्रहाय अजा इति । गुणनिमित्तास्ते शब्दाः ।
स गुणश्चोदकेन प्राप्ते द्रव्ये आवेशयितव्यः । ननु गवि गुणमाहुस्ते
शब्दाः । सत्यं गवि आहुः । न तु गौरत्र प्रत्यक्षेण वचनेन, चोदकेन
वा । स एष गुणवचनो यद्यपि श्रुत्या गोऽधिष्ठानं गुणं वदति, वाक्येन
आलम्भद्रव्यमास्कन्दति । तथापि गोद्रव्यस्याभावाद् आलम्भतिवाक्य-
मेव गृह्यते, न श्रुतिः ॥ अपि च धानवयोवचना एते शब्दाः । गुणा-
श्चामूर्त्तत्वाद् न क्रियया सम्बद्ध्यन्ते । द्रव्येणैषां सम्बन्धो भवति ।
चोदकप्राप्तञ्च द्रव्यम् । तेनैषां सामानाधिकरण्यम् । यथा अवी
द्वे धेनू ददाति, तस्य पुरुषी धेनुर्दक्षिणा । तथा अजर्षभस्य अजिन-
मवस्तृणातीति । धानवयोवचनः शब्दस्तदेकवाक्यगतेनैव द्रव्येण

सम्बद्ध्यते । एवमिहापि चोदकप्राप्तेन द्रव्येण सम्भन्त्यत इति । तस्मादजा धेनुवत्सर्षभा इति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूम । औत्पत्तिके एतस्मिन्नुत्पत्त्यैव जातिविशिष्टे गुणशब्दे द्रव्यतो विकार स्यात् । द्रव्यमपि विकुर्याद्, न गुणमात्रम् । यदेतज्जातिविशिष्टं धानं वयश्च, न तद् अजपशुषु शक्यं कर्तुम् । गोपशुष्वेव तद् भवति । नन्वत्र यदपि स्याच्छक्यमावेशयितुं, तद् आवेशयिष्यते । यन्न शक्यं, तत् प्रमादिष्यते । यथा अजा धेनुवत्सर्षभा इति । उच्यते । विस्पष्टस्तत्र अजशब्देन धेन्वादीनामेकवाक्यभावः । इह चोदकेन अजद्रव्यम् । चोदकश्च विरोधे सति नाजद्रव्यं प्रापयति । न च धेन्वादीनां द्रव्येण सम्बन्धः । कारकविभक्तिरेषा आलम्भेन सम्बन्धं करोति । गवि सा च श्रुतिः । द्रव्यसम्बन्धो वाक्येन स्यात् । तच्च दुर्बलं श्रुतेः । तस्मिंश्च जातिविशिष्टे गुणे आलम्भसंयुक्ते सति न शक्यमजाद्रव्येण भवितुम् । न च चोदकापेक्षया प्रत्यक्षा जातिरुत्सृष्टुं शक्यते । तस्माद् गावो धेन्वादयो भविष्यन्तीति ॥ ६७ ॥ धेनुमालभेतेत्यादिश्रुतौ धेन्वादिशब्दानां गोवाचिताधिकरणम् ॥ २९ ॥

नैमित्तिके तु कार्यत्वात् प्रकृतेः स्यात्तदापत्तेः ॥ ६८ ॥

इदमामनन्ति, नायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति । अत्र संशयः । किमिहापि नाजः पशुः कर्तव्यः ? उत अजः पशुरिति । उच्यते । औत्पत्तिकोऽयं श्वेतगुणसम्बन्धे श्वेतशब्दः । अतो यः कश्चिच्छ्वेतगुणसम्बद्धः, स आलम्भ्यः । न हि श्वेतशब्दः प्रत्यक्षः । सन् कुतश्चिच्छ्वेतद्रव्याच्चोदकेन निवर्त्तयितव्यः । तस्मादजो गौरन्यो वा श्वेत आलम्भव्य इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूम । नैमित्तिके एतस्मिच्छ्वेतगुणनिमित्तके द्रव्ये श्वेतशब्दे सति गुणमात्रं विक्रियते । न ह्यत्र जातिविशिष्टं द्रव्यं प्रतीयते । यदेवालम्भसाधनभूतं तदेव परिच्छेत्तव्यम्, इत्येतद्वाक्यादवगम्यते । यच्चास्य चोदकप्राप्तं द्रव्यं साधनमविरुद्ध्यमानं श्रुत्या प्राप्नोति, तदयं श्वेतशब्दः परिच्छेत्स्यति । नन्वजादन्यान्यपि द्रव्याणि परिच्छेत्तुमयं शक्नोति । न ब्रूमो- न शक्नोति । न तेन परिच्छिन्नेन प्रयोजनमस्ति । तस्मात् प्रत्यक्षोऽपि श्वेतशब्दश्छागमेव परिच्छिन्न्यान्नान्यं पशुमिति ॥ ६८ ॥ नायव्यं श्वेतमालभेतेत्यनेन अजस्यैवालम्भनाधिकरणम् ॥ ३० ॥

विप्रतिषेधे तद्वचनात् प्राकृतगुणलोपः स्यात्

तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ६९ ॥

साद्यस्के श्रूयते, खलेवाली यूपो भवतीति । तत्र सन्देहः । किं खादिरश्चोदकेन प्राप्यते, स खलेवाली कर्त्तव्यः ? अथ न प्राप्यते, खादिरी अखादिरी वा खलेवाली स्याद् ? इति । तथा चित्रायां श्रूयते । दधि मधु घृतमायो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यं भवतीति । तत्रापि सन्देहः । किं ब्रीहयश्चोदकेन प्राप्यन्ते, ब्रैहास्तण्डुलाः कर्त्तव्याः ? उत न प्राप्यन्ते, ब्रैहा अब्रैहा वा तण्डुला उपादातव्याः ? इति ॥ किं तावत् प्राप्तम् । खादिरादि. खलेवाली कर्त्तव्या, ब्रैहास्तण्डुलाः कर्त्तव्याः । चोदकेन खादिरादयो ब्रीहयश्च प्राप्नुवन्ति । एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति । तेषां प्राप्तानां खलेवालीत्वं विधीयते । यो यूपः स खलेवाली कर्त्तव्य इति । शक्यते हि यूपः खलेवाली कर्त्तुं, न खलेवाली केनचित् प्रकारेण यूपो भवति । खादिरादीनां हि काष्ठानां सस्कारैर्यूप क्रियते छेदनादिभिः, न त्वन्येषाम् । तत्र यूपो भवतीति यूपकार्यं भवतीत्युक्तं स्यात् । तथा लक्षणाशब्दो भवेत् । ब्रीहीणामपि तण्डुलाश्चोदकेन प्राप्ता एव । तेषां तद्भूतानां पिष्टभावं प्रत्याख्याय देवतासम्बन्ध क्रियते । तस्मात् खादिरादयः खलेवाली-त्वमापादयितव्याः । ब्रीहयश्च तण्डुलभावमापादयितव्या इति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः । विप्रतिषेधे एतस्मिन् प्राकृतस्य गुणस्य लोपः स्यात् । कथं विप्रतिषेधः । तद्वचनात् । खलेवाल्या यूपता विधी-यते, न यूपस्य खलवालीता । तथा अव्यवहितेन भवतिना सम्बन्धात् प्रत्यक्षं वाक्यम् । इतरथा व्यवहितेन परोक्षं स्यात् । खले-वालीशब्दश्च यः खले वारणे प्रवर्त्तते तस्य वाचकः । तथाभूतश्च यूपकार्यं विनियुज्यते । या खलेवाली स यूप इति । शक्यते च यूप-कार्यं विनियोक्तुम् । यत्तु यूपशब्दः कार्यलक्षणार्थ इति । व्यवधानाल्लक्षणापि ज्यायसी । प्रत्यक्षं हि लक्षणायां, परोक्षं व्यवधाने वाक्यम् । तस्माद् यज्जातीयस्य वृक्षस्य खलवाली कृता, तज्जातीयस्य यूपकार्यं विनियोक्तव्या । नैनां चोदको विशेषेऽवस्थापयितुं शक्नोति । प्रत्यक्षा हि श्रुतिः । तथा चोदकेन बाधिता स्यात् । तस्मान्न खादि-रादिनियम इति ॥ ६९ ॥ साद्यस्के चित्रायां च खलेवाल्यास्तण्डुलस्य

च यथाक्रमं खादिरत्ववैहत्वानियमाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

परेषां प्रतिषेधः स्यात् ॥ ७० ॥

खलेवाल्यामेव संशयः । किं तक्षणं जोषणमुच्छ्रयणमित्येवमा-
दयः पदार्थाः कर्त्तव्याः, न ? इति । किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाय
कर्त्तव्या इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूम, परेषां प्रतिषेधः स्यादिति । तथाभू-
तस्य हि यूपकार्ये विनियोगे कृते कृतः शास्त्रार्थो भवति । कृते
शास्त्रार्थे स अपरस्मै गुणाय यतितव्यम् । अपिच तक्षणादीनि यूप-
कारणानि । न चात्र यूपे योजनम् । अयूपो हि यूपकार्ये विनियो-
जयितव्यः । तस्मात् तक्षणादयो न कर्त्तव्या इति ॥ ७० ॥ सि० ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ७१ ॥

इतश्च न कर्त्तव्याः । विप्रतिषेधः कृतो भवेत्, क्रियमाणेषु तस्याः
खलेवाल्याः । यत् काष्ठं खले वारणप्रवृत्तं, सा खलेवाली । तादृश्ये-
षोपादातव्या । तक्षणे क्रियमाणे सा विनश्येत्, द्रव्यान्तरं जायेत ।
यद् न खले वारणे प्रवृत्तम् । जोषणं तु भ्रष्टावसरमेव । जोषितं तद्
अन्यार्थेनैव । वृक्षाणां हि जोषणं, न तु विकारस्य । उच्छ्रयणं चो-
च्छ्रिताया अशक्यमेव । तस्मात्तक्षणादयो न कर्त्तव्या इति ॥ ७१ ॥
हेतुः ॥ खलेवाल्यां तक्षणाद्यननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३२ ॥

अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात् ॥ ७२ ॥

खलेवाल्यामेव सन्देहः । किं मैत्रावरुणदण्डेन भूमेः समक्रिया,
अद्भिरवसेचनं, बलवद्वधानमञ्जनमित्येवमादयः पदार्थाः कर्त्तव्याः,
उत न ? इति । किं प्राप्तम् । न कर्त्तव्या इति । परेषां प्रतिषेधः स्या-
दित्युक्तम् । यादृशः खले वारणे वर्त्तते, तादृश एव यूपकार्ये विनियो-
क्तव्यः अयूपः । यूपार्थाश्च चोदकप्राप्ताः संस्कारास्तस्मिन्निवर्त्तेरन्निति
एवं प्राप्तं ब्रूमः । अर्थाभावे कार्याभावे यदि खले वाल्यास्तैः सं-
स्कारैः कार्यं न भवति, ततो यूपत्वमेव तेषां निमित्तं स्यात्, खले-
वाल्यां न भवेयुः । इह पुनर्भूमेः समक्रियया अद्भिरवसेचनेन बल-
वद्वधानेन च कार्यमस्ति दार्ढ्यम् । शिथिला हि सा खले वारणे न
भवति । न च खलेवालीत्वमुपपन्नं । तस्मात् कर्त्तव्याः । अञ्जन-
मपि अनुपघातकं चोदकप्राप्तं, क्रियमाणमधिकाय गुणाय स्यान्न दो-
षाय । तस्मात् तदपि कर्त्तव्यमिति ॥ ७२ ॥ खलेवाल्यां पर्यूहणादि-

संस्काराणामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३३ ॥

अर्थेन च विपर्यासे तादर्थ्यात्तत्त्वमेव स्यात् ॥ ७३ ॥

अस्ति महापितृयज्ञ, सोमाय पितृमते षट्कपालं पितृभ्यो बर्हि-
षद्भ्यो धाना पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्यायै दुग्धे मन्थमिति ।
धाना इत्यत्र सन्देहः । किं धानासु हन्ति कर्त्तव्यः ? उत नेति ।
किं प्राप्तम् । न कर्त्तव्य इति । कुतः । विघातात् । क्रियमाणे हन्तौ
धानात्वं विहन्येत, सक्तवो हि भवेयुः । तस्मान्न कर्त्तव्या इति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः । उक्तमविघातकमधिकाय गुणाय कर्त्तव्यम्,
अञ्जनवदिति । आह । अञ्जनमविघातकं, हन्तिस्तु धानात्वं विह-
न्तीति । अत्रोच्यते । यथा न विघातकं भवति, तथा करिष्यते । वि-
पर्यसिष्यते तथा, न विहनिष्यते । विपर्यासे क्रममात्रं न कृतं भव-
ति, पदार्थस्तु न निवर्त्तते । तदुक्तं, गुणलोपे च मुख्यक्रिया भवती-
ति । तस्मात् पूर्वं हन्ति कृत्वा पाकः कार्यः । तत्र हि हन्ति पाका-
ऽर्थो भविष्यति, न धानात्वं विहनिष्यते इति ॥ ७३ ॥ महापितृयज्ञे
धानासु अवघातानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३४ ॥ इति भट्टश्रीशबरस्वामि-
विरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १० ॥ २ ॥

अथ दशमे अध्याये तृतीयः पादः ॥ १० ॥ ३ ॥

विकृतौ शब्दवत्त्वात् प्रधानस्य गुणानामधिको-
त्पत्तिः सन्निधानात् ॥ १ ॥

अस्ति सोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशु-
मालभते इति । तत्रेदं समाम्नायते । एकादश प्रयाजान् यजत्ये-
कादशानुयजान् यजतीति । तथा चातुर्मास्यानि चातुर्मास्यैः
स्वर्गकामो यजेतेति । तत्राप्याम्नायते, नव प्रयाजान् यजति
नवानुयाजानिति । तथा वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति । त-
त्राप्याम्नायते । हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रं इत्याधारमाधारयति । तथा
अवभृथे श्रूयते, अप्सु नृणां प्रास्थाधारमाधारयतीति । तदेतेषु संश-
यः । किं प्राकृतोत्तिकर्त्तव्यता न प्राप्यते, अप्राप्तायां कर्मान्तराण्येतानि
चोद्यन्ते ? अथ वा प्राप्यते, प्राप्तायां गुणविधयः ? इति । किं प्राप्तम् ।
न प्राप्यते इति । विकृतौ तस्यां तस्यां शब्दवत् प्रधानं नाङ्गानि ।

तस्माद्ग्रीषोमीयादिषु गुणकर्मणामधिकानामुत्पत्तिः । यजति, आधारमाधारयतीति च कर्मान्तराण्येतानि विधीयन्ते । तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भवति । तैरेव च तानि साङ्गानि जायन्ते । तस्मात् प्राकृती इतिकर्त्तव्यता न प्राप्यते । सन्निहिता हि सा प्रकृतौ, न प्रकृतिं सन्निहितामतिक्रमिष्यतीति ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

प्रकृतिवत्तस्य चानुपरोधः ॥ २ ॥

एवञ्च नोपरोधो भविष्यति । क उपरोधः । प्रकृतिवदिति कल्पना । स चोदकशब्दो न दूरे सतीमिमामनेकवाक्यव्यवहितां प्रकृतिमपेक्षिष्यते । तस्मात् कर्मान्तराणि चोद्यन्ते । प्रयाजयागान् करोति, नव करोति, आधारं करोति, हिरण्यगर्भं समवर्त्तताग्रे इति करोतीति ॥ २ ॥ युक्ति ॥

चोदनाप्रभुत्वाच्च ॥ ३ ॥

इदं परिचोदनोत्तरं सूत्रम् । नन्वेषां कर्म चोदयितुं सामर्थ्यं नास्ति । कथमिति । नैतस्माद्वाक्यादिदमवगम्यते, यागं करोतीति । कथं तर्हि । यागे एकादशसङ्ख्यां करोतीति । यागे गुणवत्तां भावयतीति गुणशब्दश्रवणात् । यागसत्तायां भाव्यमानायां गुणशब्दश्रवणमनर्थकं स्यात् । तस्माद् गुणविधिस्वरूपा एते शब्दा इति ॥ अत्रोच्यते । अस्त्येतेषां चोदनाप्रभुत्वे सामर्थ्यम् । प्रभवन्त्येते कर्म चोदयितुम् । कुत । आख्यातशब्दा ह्येते । आख्यातशब्दाश्च कर्मणश्चोदकाः समधिगताः भावार्थाः कर्मशब्दाः, इति । त एते सगुणं कर्म चोदयिष्यन्ति । यागः कर्त्तव्यः, एकादशसङ्ख्या चेत्येवं सर्वत्र । तस्मात् कर्मणश्चोदका एते शब्दाः । इतिकर्त्तव्यता न प्राप्नोतीति ॥ ३ ॥ आ० नि० ॥

प्रधानं त्वङ्गसंयुक्तं तथाभूतमपूर्वं स्यात् तस्य

विध्युपलक्षणात् सर्वो हि पूर्ववान् वि-

धिरविशेषात् प्रवर्त्तितः ॥ ४ ॥

न त्वेतदस्ति, इतिकर्त्तव्यता न प्राप्यते कर्मान्तराणीति । प्रधानं प्राकृतमङ्गसंयुक्तं तथाभूतमपूर्वमपि वैकृतं स्यात् । उक्तमेतद्विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्त्तते तथाहि लिङ्गदर्शनम् इति । तस्य प्राकृतस्य कर्मणो विधिर्वैकृतेषु कर्मसु केषुचिदुपलक्ष्यते । त-

स्मात् सर्वो वैकृतो विधिः पूर्ववान् प्रकृतिपूर्वकः । अविशेषात् प्रवर्तितश्चोदकादवगम्यते । तस्मादिहापि प्राकृती इतिकर्त्तव्यता प्राप्यते । यदुच्यते, प्रयाजादिभिर्निराकाङ्क्षत्वात् प्राकृती इतिकर्त्तव्यता न प्राप्यते इति । स्यादेतदेवं, यदि यागो विधीयते । यागे हि विधीयमाने एकादश, नव, हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्येतानि पदान्यनर्थकानि भवेयुः । न च शक्यते वदितुमेकादशादीनि अनूद्यन्ते इति । अपूर्वाणि हि तानि अवश्यं विधातव्यानि । तानि च वाक्येन यागे । अथ यागो विधीयते, यागे च सङ्ख्या, तथा वाक्यं भिद्येत । तस्माद् इतिकर्त्तव्यतायां प्राप्तायां गुणविधय एते इति ॥ ४ ॥ सि० ॥

न चाङ्गविधिरनङ्गे स्यात् ॥ ५ ॥

इतश्च गुणविधय इति । न ह्यनङ्गे कर्मणि अङ्गस्य विशेषविधिः स्यात् । भवात् च विशेषविधिः । आश्ववालः प्रस्तर इति । न हि असति प्रस्तरं प्रस्तरविशेष शिष्येत । यथा यस्य नास्ति पुत्रो, न तस्य पुत्रस्य क्रीडनकानि क्रियन्ते । एवमिहापि प्रस्तरस्याश्ववालता न विधीयेत । तस्माद् गुणविधय इति ॥ ५ ॥

कर्मणश्चैकशब्द्यात् सन्निधाने विधेराख्यासंयोगो

गुणेन तद्विकारः स्याच्छब्दस्य विधिगामि-

त्वाद् गुणस्य चोपदेश्यत्वात् ॥ ६ ॥

अयं त्वपरो विशेषः, प्रधानकर्मणो गुणकर्मणश्चैकशब्द्यात् । प्रयोगवचनेन हि एकेन शब्देनाङ्गप्रधानान्युच्यन्ते । तस्मात् प्रधानवचने सन्निहितानि अङ्गानि । तेषु सन्निहितेषु गुणविधेर्नाम गृहीत्वा अभिसम्बन्धो भवति । य प्रयाजसंज्ञको याग, तत्र गुण इति । एवं सर्वत्र यागे गुणेन तद्विकारः स्यात् । संख्यया मन्त्रेण च संख्यान्तरं मन्त्रान्तरश्च त्रिक्रियेत । प्रयाजादिविधिगामी हि शब्दः । गुणश्चापदेष्टव्यः । नानर्थकं पुनर्वचनम् । तस्माद् इतिकर्त्तव्यता प्राप्यते । प्राप्तायां गुणविधय इति ॥ ६ ॥

अकार्यत्वाच्च नाम्नः ॥ ७ ॥

न च शक्यते वदितुं, नामनामिसम्बन्धोऽयं विधीयते इति । अन्या हि वचनव्यक्तिः शब्दार्थसम्बन्धे विधीयमाने भवति । एकादश यागान् करोति । ते च प्रयाजानुयाजसंज्ञका भवन्तीति । वाक्यं हि

अस्यां वचनव्यक्तौ भिद्येत । अथ पुनरेषां प्रसिद्धनामकानामुच्चारणं गुणविधानार्थं, तस्मादपि इतिकर्तव्यता प्राप्यते, गुणविधयश्चैते इति ॥ ७ ॥ युक्तिः ॥

तुल्या च प्रभुता गुणे ॥ ८ ॥

इदं पदेभ्यः कञ्यश्चिदुत्तरं सूत्रम् । कानि तानि पदानि ? यदुक्तं, प्रयाजानुयाजा अस्मिन्निहिता, न शक्यते तेषां गुणो विधातुमिति । तत्र परिहर्तव्यम् ॥ अत्रोच्यते । तुल्या ह्येषा प्रभुता गुणान् प्रति चोदकस्य, प्राकृतान् गुणान् इह प्रापयिष्यति । ते च प्राप्ता गुणविधानपरे वाक्ये इह सङ्कीर्त्यन्ते । यद्वा उत्पाद्य प्रापयिष्यति । ते गुणवचनेन सम्भन्तस्यन्ते इति । तत्रोत्पन्नानां प्राप्तिलङ्घीयसी । प्राकृतान् प्राप्य कृतार्थं शब्दो नापूर्वान् उत्पादयितुं शक्नोति । इदमधुनातनवचनमुत्पादकमिति चेत् । नैतदेवम् । गुणसम्बन्धार्थमेव तद् । गुणवचनस्य श्रवणात् । तस्मादपि प्राप्तेषु गुणविधय इति ॥ अथ यदुक्तम्, आख्यातशब्दा एते कर्मणो विधायकाः । भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत इति । तुल्या एषां प्रभुता आख्यातशब्दानाम् । ये हि शक्नुवन्ति गुणवचनसहिता गुणं कर्म च विधातुं, शक्नुवन्तितरां ते केवलं गुणं विधातुम् । यो हि पाषाणान् भक्षयति, ईषत्करास्तस्य मुद्गशङ्कुल्य इति । तस्मादपि गुणविधयइति ॥८॥

सर्वमेवं प्रधानमितिचेत् ॥ ९ ॥

इति चेत् पश्यसि, आख्यातशब्दोऽयं गुणं विधास्यतीति । एवं सति सर्वं प्रधानम् । आख्यातशब्दवाच्यत्वादिति ॥ ९ ॥ आ० नि०॥

तथाभूतेन संयोगाद्यथार्थविधयः स्युः ॥ १० ॥

न हि आख्यातशब्दाभिधानेन प्रधानभूतो गुणभूतो वा अर्थो भवति । यः स्वभावतो गुणभूतोऽर्थः, नासौ आख्याताभिधानेन प्रधाने भूतो भवति । तथाभूतेन संयोगे सति आख्यातशब्दभूतेन यथार्थविधयो भवेयुः । यत् प्रधानं तत् प्रधानमेव, यद् गुणभूतं तद् गुणभूतमेवेति ॥ १० ॥ आशङ्कानिरासे युक्तिः ॥

विधित्वं चाविशिष्टमेवं प्राकृतानां वैकृतैः कर्मणा

योगात्तस्मात् सर्वं प्रधानार्थम् ॥ ११ ॥

इतश्च पश्यामो गुणविधय इति । कुतः । विधित्वं चाविशिष्टम् ।

प्राकृतानां वैकृतैरर्थवादकर्मणा योगो न विशिष्यते । अग्निं स्विष्टकृतं यजति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै इति । प्रकृतौ य एव, स एव विकृतावर्थ-वादो भवति । अग्निं स्विष्टकृतं यजति यज्ञमेव प्रतिष्ठापयतीति । तथा चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ इति प्रकृतौ, आज्यभागौ यजति चक्षुषी एव नान्तरेति इति विकृतौ । तस्मात् सर्वमेवजाती-यकं प्रधानार्थं, विकृतौ गुणभूतमिति ॥ ११ ॥

समत्वाच्च तदुत्पत्तेः संस्कारैरधिकारः स्यात् ॥ १२ ॥

इतश्च पश्यामो न सर्वं प्रधानं, प्रधानार्थमपि किञ्चिदस्तीति । समा हि उत्पत्तिक्रमता प्रयाजानुयाजानाम् । येनैव क्रमेण प्रकृतौ प्रयाजानुयाजानां संस्काराणामधिकारस्तेनैव क्रमेण विकृतौ दृश्यते । कथम् । प्रजापतिर्यज्ञमसृजत स आज्यं पुरस्तादसृजत पशुं मध्य-त पृषदाज्यं पश्चादिति । तस्मादाज्येन पुरस्तात् प्रयाजा वर्तन्ते पशुना मध्यतः पृषदाज्येन पश्चादनुयाजा वर्तन्ते इति प्रयाजानु-याजानां स्वक्रमाणां दर्शनं प्रधानार्थत्वे सति उपपद्यते, न प्रधानत्वे । तस्मान्न सर्वं प्रधानं, प्रधानार्थमपि किञ्चिदस्तीति ॥ १२ ॥ युक्तिः ॥ पश्यादौ सामिधन्यादिप्राकृतेतिकर्तव्यताऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥

हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् ॥ १३ ॥

अस्ति वायव्यः पशुः, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति । तन्न श्रूयते । हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्याधारमाधारयतीति । त-त्रायमर्थः समधिगतः । प्राप्ते एवाधारे गुणविधिरयमिति । इदन्तु चिन्त्यते । किं पूर्वस्मिन्नाधारे गुणविधिः ? उत, उत्तरस्मिन्निति । किं प्राप्तम् । हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् । पूर्वस्य आधारस्य गुण-विधिरयम् । कुतः । मन्त्रलिङ्गात् । एवं मन्त्रार्थो भवति । हिरण्य-गर्भः समवर्त्तताग्रे इत्याधारमाधारयतीत्यत्र मन्त्रे इदमस्ति वचनं, भूतस्य जातः पतिरेक आसीदिति । एक इति च प्रजापतेरभिधान-मिति । स हि प्रजोत्पत्तिसम्भवात् प्राक्, प्रजोत्पत्तेरेकसङ्ख्या-युक्त इति गम्यते । स एष मन्त्रः प्रजापतिमभिवादितुं शक्नोति । प्राजा-पत्यश्च पूर्व आधारः । तत्रायं समर्थः कार्यं निर्वर्त्तयितुं, नोत्तरस्मिन् । अतः पूर्वस्य गुणविधिरिति ॥ १३ ॥ पूर्व० ॥

प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १४ ॥

प्रकृतिवदिति चोदकस्यानुपरोधो भविष्यति । उत्तरस्य आधार-
स्य मन्त्रानपनयात् । इतरथा अपनीयेत, ऊर्ध्वोऽध्वर इति मन्त्र ।
तस्मादपि पूर्वस्य गुणविधिरिति ॥ १४ ॥ युक्तिः ॥

उत्तरस्य वा मन्त्रार्थित्वात् ॥ १५ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न पूर्वस्य गुणविधिरिति । किं तर्हि ।
उत्तरस्य गुणो विधीयते । तस्य मन्त्रेणार्थो, न पूर्वस्य । कथम् । एव-
माप्नायते । हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्याधारयतीति । कोऽर्थः ।
आधारे एतामृचमुच्चारयतीति । सा उच्चारिता विशिष्टं श्रौतं विज्ञान-
मङ्गभूतं करोति । कस्मै देवाय हविषा विधेम इति । एकस्मै देवा-
येत्यर्थः । एकारलोपेन एतच्छब्दविज्ञानाद् एतदर्थप्रत्ययो भवति,
एकस्मै देवाय हविर्दातव्यमिति । न च पूर्वस्मिन्नाधारे श्रौतं विज्ञान-
मङ्गभूतमस्ति । तत्र कल्पयितव्यं स्यात् । श्रौतं विज्ञानमङ्गभूतं भव-
तीति । तच्च हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्येतेन कर्त्तव्यमिति । कल्प-
नायां न प्रमाणमस्ति । इदं हि वाक्यं मन्त्रकार्यविशेषस्य विधायकं,
न मन्त्रकार्यसामान्यस्य नियामकम् । सामान्यं मन्त्रकार्यं पाक्षिकम् ।
तस्मिन् पाक्षिके मन्त्रकार्ये विशेषविधानमिति चेत् । आनर्थक्यम्,
अस्मत्पक्षपरिग्रहश्च, उपदेशस्य चार्थवत्त्वम् । जौहवाधारविषयत्वा-
त् । तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति ॥

यदुक्तं, प्रजापतिवचनोऽयं मन्त्र इन्द्रमभिवदितुं न शक्तो भवि-
ष्यतीति । नैतदेवम् । यथा हि प्रजापतिरेक इति संस्तुतः प्रजापति-
शब्दत्वात् । एकोऽसौ प्राक् प्रजोत्पत्तेरिति प्रजापतिरेक आसीदित्यु-
च्यते । एवमिन्द्रोऽपि, ऐश्वर्य्यवचनत्वादिन्द्रशब्दस्य, सर्वमुत्पादायि-
तुमयम् अजमिति संस्तूयते । क ईस्तवत् कः पृणात् को यजाते यदुग्र-
मिन्मघवा विश्वहावेत् । पादाविव प्रहरन्नन्यमन्यं कृणोति पूर्वम-
परं शचीभिः (ऋ० ६ म० ४७ सू०) इति । तथा, क उ नु ते महि-
मनः समस्यास्मत् पूर्व ऋषयोऽन्तमायुः । यन्मातरश्च पितरश्च साक-
मयजनयथा स्तन्वा स्वाया. (ऋ० १० म० ५४ सू०) इति । क
ईस्तवत् कः पृणात् को यजाते इति । ऐन्द्रे सूक्ते वचनादैन्द्री ऋक् ।
क एनं शक्नोति स्तोतुं, को वाऽस्मै ददाति, को वा यजतीति सर्वत्रा-
ऽनवकलृप्ति । अयमेव सर्वमिदं करोति । यथा गच्छन् कश्चित् पूर्व-

पादमपरं करोति, अपरञ्च पूर्वम् । एवमयमिदं सर्वं करोतीति । अयं चेत् सर्वं करोतीति, प्राक् करणादेकः । तथा, क उ नु ते महिम्नः समस्य इति, केऽस्य सकलस्य महिम्नः अस्मत्पूर्वेऽप्यृषयोऽन्तं प्राप्तुं शक्नुवन्ति, यन्मातापितरावपि स्वस्माच्छरीराज्जनयसीति माता-पितृभ्यामपि पूर्वः, किमुत अन्यस्माज्जनादिति सिद्धमेकत्वमस्येति । सोऽपि प्राक् सर्वोत्पत्तेः, एक एव । अत इन्द्राभिधायिन्येषा ऋक्, तस्मादविरोधः ॥ १५ ॥ सि० ॥

विध्यतिदेशात्तच्छ्रुतौ विकारः स्याद् गुणा-
नामुपदेश्यत्वात् ॥ १६ ॥

गुणविधिरयमुपदिश्यते, आधारश्रुतौ । स तन्मन्त्रस्य विकारः स्यात् । उपदेश्यो हि मन्त्रविशेषोऽत्र उत्तरस्मिन्नाधारः, यच्छ्रुतं मन्त्र-विशेषविज्ञानम्, ऊर्ध्वोऽध्वरो दिविस्पृशमहूतो यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रा-वान् बृहद्भावी हि मधोर्धृतस्य स्वाहा इति । तदङ्गभूतमुपकार-कस्य विज्ञानस्य साधनमिति इन्द्राय हविर्दातव्यम् । इह तु हिरण्य-गर्भ इति विज्ञानं श्रुतं, श्रुतस्य प्राकृतस्य विज्ञानस्य कार्यं विधातु-मर्हति सामर्थ्यात् । इदं दधि घृतं शाकमिमे शालयः, देवदत्तो भोज-यितव्यः । देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्तैलेनेति भोजने तैलमुपकारकं श्रूय-माणं, यस्य प्राकृतस्य कार्यमभिनिर्वर्त्तयितुं शक्नोति, तस्य कार्यं वि-नियुज्यते घृतस्य । सामान्यं हि अस्य स्नेहनसामर्थ्यं घृतेनेति । इहा-ऽपि मन्त्र उच्चार्यमाणः प्राकृते श्रुतविज्ञाने विशेषमुत्पादयति । तच्चोत्तरस्मिन्नङ्गभूतं तदर्थविज्ञानस्य साधकं, न पूर्वस्मिन् । तस्मा-दुत्तरस्य गुणविविरिति ॥ १६ ॥

पूर्वस्मिंश्चामन्त्रत्वदर्शनात् ॥ १७ ॥

पूर्वस्मिंश्चाधारे अमन्त्रत्वमेव दर्शयति, स्वाहेति करोति, मन्त्रञ्च न आहेति । तस्मादप्युत्तरस्य गुणविधिरिति ॥ १७ ॥
युक्तिः ॥ वायव्यपशौ हिरण्यगर्भ इत्यादिमन्त्रस्योत्तरस्मिन्नाधारे गुणत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

संस्कारे तु क्रियान्तरं तस्य विधायकत्वात् ॥ १८ ॥

सन्ति चातुर्मास्याः सोमाः । तत्र श्रूयते, उत्करे वाजिनमासाद-यन्ति, परिधौ पशुं नियुञ्जन्तीति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किमेत-

दासादनान्तरं नियोजनान्तरञ्च ? उत प्राकृतयोरसादननियोजनयो-
गुणविधिः, इतरश्चेतरश्चेति । तत्रैतत्तावन्न. परीक्ष्यम् । किं धर्म-
मात्रमासादनं नियोजनञ्च, उत दृष्टकार्यमिति । यदि धर्ममात्रं, ततः
क्रियान्तरम् । अथ दृष्टकार्यं, ततो गुणविधिरिति । तत उभयं स-
न्दिग्धमित्युभयं संहत्य परीक्ष्यते । किं धर्ममात्रमितरश्चेतरञ्च क्रिया-
न्तरम्, उत दृष्टकार्यं गुणविधिः ? इति ॥ किं प्राप्तम् । तुङ्गत्वात्
सीक्षणाग्रत्वाच्चोत्करस्य दृष्टं कार्यमासादनं न शक्यं कर्तुम् । तथोप-
शयत्वात् परिधेर्दृष्टकार्यकं नियोजनमशक्यं कर्तुम् । तस्माद् धर्म-
मात्रम् । यथा सौत्रामणीप्रकरणे, ब्राह्मणस्य मूर्द्धनि आसादयतीति
धर्ममात्रमासादनम् । एवमिहापि धर्ममात्रं चेत् क्रियान्तरम् । तथा
च सति आसादानं नियोजनञ्च विधायिष्यते । तत्र श्रुत्या विहितं
भविष्यति । इतरथा वाक्यं विधायकं स्यात् । अपि च अस्मत्पक्षे
आसादननियोजने गुणविधिलक्षणार्थं न भविष्यतः । भवत्पक्षे तु
गुणविधिं लक्षयेयाताम् । तस्मात् क्रियान्तरम् इतरदितरञ्च । तस्य
विधायकत्वात् । स्वपदगतस्य भावप्रत्ययस्य पदोत्तरस्य न यथा आघारे
गुणविधिस्तथाऽस्मिन् संस्कारे आसादननियोजनाख्ये ॥१८॥ पूर्व० ॥

प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १९ ॥

एवञ्च प्राकृतस्य धर्मस्य प्रापकश्चोदको नोपरोत्स्यते । वेद्यां
हवींष्यासादयति, यूपे पशु नियुञ्जन्तीति । तस्मादपि क्रियान्तरमि-
ति ॥ १९ ॥ युक्तिः ॥

विधेस्तु तत्र भावात् सन्देहे यस्य शब्दस्तदर्थः

स्यात् ॥ २० ॥

तुशब्द पक्षं व्यावर्त्तयति । नासादनान्तरं नियोजनान्तरं चेति ।
किं तर्हि । प्राकृतयोरसादननियोजनयोर्गुणविधिः । तत्रैतद्वर्ण्यते ।
दृष्टकार्यके आसादननियोजने इति । कुतः । कार्यस्य दृष्टत्वात् ।
आसादनं समीपानयनम् । तस्य होमनिर्वृत्तिर्दृष्टं प्रयोजनम् । नियो-
जनस्यापि पश्वनपगमः । एवं चेत्, तस्माद् गुणविधिरितरश्च इत-
रश्च । कुतः । विधेरासादननियोजनविधेस्तत्र दृष्टत्वात्, चोदकेन
तत्र प्राप्तत्वात् । सन्देहे, तत्र गुणविधिः कर्मान्तरमिति । न कर्मा-
न्तरविधानं युक्तम् । अज्ञातस्य हि ज्ञापनं विधिः । ज्ञाते च चोदकेन

आसादननियोजने । तस्माद् यस्य गुणस्य चोदकः शब्दस्तदर्थतया उच्चारणं स्यात् । तस्माद् गुणविधिरिति । अथ यदुक्तं, श्रुतिरेवं विधायिका, त्वत्पक्षे तु वाक्यमिति । उच्यते । यद्यपि वाक्यं, तथापि अल्पीयसी अदृष्टानुमानकल्पना भविष्यतीति । यावता केवलस्य गुणस्य विधीयमानस्य, न गुणस्य कर्मसहितस्येति ॥ २० ॥ सि० ॥

संस्कारसामर्थ्याद्विधिसंयोगाच्च ॥ २१ ॥

अथ यदुक्तं, तीक्ष्णाग्रत्वादुत्करस्य, उपशयत्वाच्च परिधेः, दृष्ट-
कार्ये आसादननियोजने न शक्येते कर्तुमिति । अत्रोच्यते । यथा
शक्येते उत्करे च परिधौ च आसादननियोजने कर्तुं, तथा करिष्य-
ते । पृथ्वग्रमुत्करं करिष्याम । महान्तश्च परिधिम् । अतः पृथ्वग्रत-
या स्थविम्ना च गुणेन संयोगादासादननियोजनसंस्कारसामर्थ्यं भ-
विष्यति । तस्मान्न कर्मन्तरमिति ॥ २१ ॥ आ० नि० ॥

विप्रतिषेधात् क्रियाप्रकरणे स्यात् ॥ २२ ॥

अथ यदुक्तं, यथा सौत्रामणीप्रकरणे धर्ममात्रमासादनम्, एव-
मिहापीति । तत्परिहर्त्तव्यम् । अत्रोच्यते । सौत्रामणीप्रकरणे विप्रति-
षेधाच्च शक्यं दृष्टकार्यकमासादनं कर्तुम् । तस्मात् क्रियामात्रमदृष्ट-
कार्यकं सौत्रामणीप्रकरणे स्यात्, न त्विह दृष्टकार्यकमशक्यम् । तस्मा-
द् गुणविधिः ॥ २२ ॥ युक्तिनिरासः ॥ चातुर्मास्येषु सोमेष्वसादन-
नियोजनयोः प्राकृतगुणविधित्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

षड्भिर्दीक्षयतीति तासां मन्त्रविकारः श्रुति-

संयोगात् ॥ २३ ॥

अस्ति अग्निः, य एवं विद्वानग्निं चिनुते इति । तत्र दीक्षाहुतयः
प्राकृत्यो वैकृत्यश्च । आकूतिमग्निं प्रयुज स्वाहा, मनो मेधामग्निं प्र-
युज स्वाहा, चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुज स्वाहा, वाचा विधृतिमग्निं
प्रयुज स्वाहा, प्रजापतये मनवे स्वाहा, अग्नये वैश्वानराय स्वाहा,
विश्वेदेवस्य नेतुर्मर्तो वृणोत सख्यम् । विश्वे राय इषुध्यसि द्युम्वृणी-
त पुष्यसे स्वाहा इति प्राकृत्यः । तथा वैकृत्यः । आकूत्यै प्रयुजंऽग्नये स्वाहा,
मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा, दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा, सरस्वत्यै
पूष्णेऽग्नये स्वाहा, आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवी उर्वन्त-
रिक्षं बृहस्पतिर्नो हविषा विधातु स्वाहा, विश्वे देवस्य नेतुर्मर्तो वृ-

णीत सख्यं विश्वे राय इषुध्यसि द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा इति ।
एताः प्रकृत्य समामनन्ति, षड्भिर्दीक्षयतीति । तत्र संशयः । किं
वैकृतीनां प्रयोग, प्राकृतीनां निवृत्तिः । अथ वा समुच्चयः प्राकृतीनां
वैकृतीनाञ्च ? इति । किं प्राप्तम् । षड्भिर्दीक्षयतीति तासां प्राकृतीनां
आहुतीनां मन्त्रविकारः स्यात् । वैकृतैर्मन्त्रैः प्राकृता निवर्त्तेरन् ।
श्रुतिसंयोगात् । प्रत्यक्षश्रुतिसंयोगो विकृतानाम् । षड् वैकृता मन्त्राः
षट्शब्देन वैकृता गृह्यन्ते । तस्मात् प्राकृतानां बाधो न समुच्चयः
इति ॥ २३ ॥ पूर्व० ॥

अभ्यासात्तु प्रधानस्य ॥ २४ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । प्राकृतानां बाध इति । न बाधः ।
समुच्चयः । कुतः । सम्भवात् । यत्र हि प्राकृतवैकृतयोर्युगपद् न
सम्भवः, तत्र वैकृतेन प्राकृतं बाध्यते । समुच्चये हि आवृत्तिः
स्यात् प्रधानस्येति । यत्र पुनरावृत्तिः श्रुता कर्त्तव्यैव, तत्र नैष दोषो
भवति । आवृत्तिः प्राप्नोतीति । इह चावृत्तिः श्रूयते प्रधानस्य होम-
स्य । द्वादश जुहोतीति । अतः सम्भवात् समुच्चय इति ॥ २४ ॥ सि० ॥

आवृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात् ॥ २५ ॥

नैतदस्ति, समुच्चय इति । प्रत्यक्षश्रुतैर्वैकृतैश्चोदप्राप्ताः प्राकृता बा-
ध्येरन् । अथ यदुक्तं, सम्भवे सति न बाधितव्या इति । अत्रोच्यते ।
नास्ति सम्भवः । कथम् । वैकृताः षड् मन्त्रा अग्नौ प्राकृतेषु होमेषु
प्रत्यक्षेण श्रवणेन विधीयन्ते । ते चेद्धोमाः, वैकृतैर्मन्त्रैर्भावितव्यम् ।
अभ्यासे सति पुनस्त एव होमा भवन्ति । ते चेद्धोमाः, वैकृतैरेव
मन्त्रैर्भावितव्यम् । तस्माद् आवृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात् । अतः प्राकृता
बाध्येरन्नेवेति ॥ २५ ॥ आ० ॥

अपि वा प्रतिमन्त्रत्वात् प्राकृतानामहानिः

स्यादन्यायश्च कृतेऽभ्यासः ॥ २६ ॥ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । प्रतिमन्त्रम् आहुतयो भवन्ति । अभ्या-
साच्च द्वादशता प्राकृता अपि मन्त्राश्चोदकेन प्राप्ताः । वैकृता अपि
श्रवणेन । सर्वाङ्गग्राही च प्रयोगवचन उभयान् सङ्गृह्णाति । समु-
च्चयासम्भवे च बाधविकल्पौ, न सम्भवति समुच्चये । बाधे हि चो-
दकप्राप्तिरपहनूयेत । न च होमनिर्वृत्तौ निष्कृष्टा वैकृताः श्रूयन्ते । तेन

होमश्चेदापतितस्ततो वैकृताश्च साधका इत्यध्यवसेयम् । दीक्षणे हि ते वैकृता श्रूयन्ते । षड्भिर्दीक्षयतीति । होमप्रयोगवचनस्तु प्रदानार्थान् स्वाहाकारान्तान् सामर्थ्येन सन्निहितान् गृह्णाति । उभये च प्राकृता वैकृताश्च सन्निहिताः । तस्मान्न विनिगमनायां हेतुरस्ति । इमान् सङ्गृह्णाति, इमान्नेति । न च प्रधानावृत्तिरिह दोषो भवतीत्युक्तमेव । तस्मात् प्राकृतानां मन्त्राणामहानम् । अपि च अन्यायश्च कृतेऽभ्यासः । सकृद्वैकृता मन्त्रा पठ्यन्ते । तैर्दीक्षित सम्पादयितव्य इति । सकृत्सम्पादिते तैर्दीक्षिते कृतेऽर्थे पुनरभ्यासो न न्याय्यः । तस्मादपि प्राकृतानामहानमिति ॥ २६ ॥ आ० नि० ॥

पौर्वापर्यश्चाभ्यासे नोपपद्यते नैमित्तिकत्वात् ॥ २७ ॥

अपि च पूर्वापरशब्दौ भवतः । षट् पूर्वाञ्जुहोति षडुत्तराञ्जुहोतीति । न च वैकृतानां केवलानामभ्यस्यमानानां पूर्वापरता उपपद्यते । नैमित्तिकत्वात् । पूर्वनिमित्तो हि उत्तरशब्दः, उत्तरनिमित्तश्च पूर्वशब्दः । तस्मादपि प्राकृतानामहानमिति ॥ २७ ॥

तत्पृथक्कञ्च दर्शयति ॥ २८ ॥

इतश्च पश्यामो- न निवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः । तासामाहुतीनां पृथक्कं दर्शयति । उभयीर्जुहोति आग्निकीश्चाध्वरिकीश्चति । यद्युभयेषां मन्त्राणां समुच्चयस्ततस्तेशामाग्निकत्वात् आध्वरिकत्वाच्च भवत्येष निर्देशः । इतरथा सर्वा एवाग्निक्यो भवेयुः । तत्र पृथक्कं नोपपद्येत । भवति च पृथक्कम् । तस्मादनिवृत्तिः, समुच्चय इति ॥ २८ ॥

न चाविशेषाद् व्यपदेशः स्यात् ॥ २९ ॥

इतश्चानिवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः । व्यपदेशात् । व्यपदेशो भवति । अध्वरस्य पूर्वमथाग्नेरुपाग्नि ह्यंतत्कर्म यदाग्निकर्म इति । पूर्वमध्वरस्य अथाग्नेरिति व्यपदेशः समुच्चयेऽवकल्पते, नासति विशेषे । तस्मात् समुच्चय इति ॥ २९ ॥ युक्तिः ॥ अग्निचयने प्राकृतवैकृतोभयदीक्षाहुतीनामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे दक्षिणा-

दानमधिकं स्याद्वाक्यसंयोगात् ॥ ३० ॥

अस्ति पुनराधानं निमित्ते श्रूयते । भाग्ययशःश्रीकामानां पुनरादधीत । योऽग्नीनाधाय भाग्यज्यानि पुत्रज्यानि वा जीयेत स पुनरा-

दधीतेति । तत्र श्रूयते । पुनरुत्स्यूतं वासो दक्षिणा पुनरुत्सृष्टोऽनङ्वा-
निति । तथा, आधाने दक्षिणा-एका देया षड् देया द्वादश देयाश्चतु-
विंशतिर्देयाः शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देयमिति । तत्र संश-
यः । किं पुनराधानेऽग्न्याधानदक्षिणानामनिवृत्तिः, समुच्चयः । अथा-
ग्न्याधेयदक्षिणानां निवृत्तिः ? इति । किं प्राप्तम् । अग्न्याधेयस्य नै-
मित्तिके पुनराधेये दक्षिणादानमधिकं स्यात् । प्राकृतीनामनिवृत्तिः
समुच्चय इति । कुत । एकस्मिन् वाक्ये उभयो दृश्यन्ते । उभयी-
र्ददाति, अग्न्याधेयिकीश्च पुनराधेयिकीश्चेति । तस्मादनिवृत्तिः, स-
मुच्चय इति ॥ ३० ॥ पूर्व० ॥

शिष्टत्वाच्चेतरासां यथास्थानम् ॥ ३१ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । कथं चोदकप्राप्तस्य प्रत्यक्षश्रुतस्य समु-
च्चयो भविष्यति ? अत्रोच्यते । शिष्टत्वादितरासां, प्राकृतीनां वचन-
प्रामाण्याद् यथास्थानं समुच्चयो भविष्यतीति । प्रत्यक्षं हीदमनु-
शासनम् । आग्न्याधेयिकीर्दत्त्वा पुनराधेयिकीर्ददातीति । तस्मान्न
बाधः प्राकृतीनां, समुच्चय इति ॥ ३१ ॥ युक्तिः ॥

विकारस्त्वप्रकरणे हि काम्यानि ॥ ३२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न तु समुच्चयो विकार इति । कुतः ।
काम्यं ह्येतत् पुनराधेयं श्रूयते । तद् असति प्राकृते प्रकरणे आस्मान-
मवकल्पते, न सति । यत्तत्रोच्यते वैकृतं, तत् प्राकृतं बाधत इत्यर्थः ।
काम्यो वा नैमित्तिको वा अर्थो नित्यमर्थं विकृत्य निविशते । यथा
अक्ष्यामये मुहूर्त्तौदनभोजनं निवातशय्या चेति नित्यं शय्यासनं भोज-
नञ्च विकरोति । प्रत्यक्षं हि वैकृतम् । आनुमानिकञ्च प्राकृतम् । त-
स्माद् वैकृतेन बाध्यते । अथ यदुक्तं, वचनप्रामाण्यात् प्राकृत्यो भ-
विष्यन्तीति । अत्रोच्यते । ता उभयीर्ददातीति नात्र विधिविभक्ति-
रस्ति । वर्त्तमानापदेशोऽयम् । प्रमाणान्तरमादायापि अयमर्थः प्रा-
पित । उभयीर्दक्षिणा ददाति, अग्न्याधेयिकी. पुनराधेयिकीश्च ।
अग्न्याधेये अग्न्याधेयिकी., पुनराधेये पुनराधेयिकीः । तदेतद् भू-
तानुवादमात्रम् । तस्मात् प्राकृतीनां निवृत्तिरिति ॥ ३२ ॥ सि० ॥

शङ्कते च निवृत्तेरुभयत्वं हि श्रूयते ॥ ३३ ॥

इतश्च प्राकृतीनां निवृत्तिः । कुतः । निवृत्त्याशङ्कादर्शनात् शङ्कते

हि निवृत्तेरिति गम्यते । कथम् । उभयत्वं हि श्रूयते । यद् वैकृतीर्द-
दाति दक्षिणा उभययोऽपि तेन दक्षिणाः प्रप्ता भवन्ति । ननु उभययो-
ऽपि प्रदीयन्ते, यत उभययोऽपि प्रप्ता भवन्तीत्याह । अग्न्याधेयिकी
हि अग्न्याधेये, पुनराधेयिक्यः पुनराधेये । तस्मात् प्राकृतीनां निवृ-
त्तिरिति ॥ ३३ ॥ युक्तिः ॥ पुनराधानेऽग्न्याधानदक्षिणानां निवृत्त्य-
ऽधिकरणम् ॥ ५ ॥

वासो वत्सञ्च सामान्यात् ॥ ३४ ॥

आग्रयणं भवति, हुताद्याय यजमानस्यापराभवाय नवानामै-
न्द्राग्न. पुराणानामग्नेयः सौम्यः श्यामाको वैश्वदेवः पयसि चरुः
द्यावापृथिवीय एककपाल इति । तत्र श्रूयते । वासो दक्षिणा वत्सः
प्रथमजो दक्षिणा इति । अस्ति तु प्रकृतौ अन्वाहार्य्यो दक्षिणेति ।
स इह चोदकेन प्राप्यते । तदत्र संशयः । किं वासो वत्समन्वाहा-
र्य्यस्य निवर्त्तकम् ? उतानिवर्त्तकमिति । किं प्राप्तम् ? । चोदकानु-
ग्रहाद् विरोधाभावाच्चानिवर्त्तकमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । वासो
वत्सञ्च सामान्यात् । उक्तमधस्तात् । आधानदक्षिणानां पुनराधेये
निवृत्तिरिति । च-शब्देनान्वादेशः क्रियते । अन्वाहार्य्यस्य निवृत्तिः ।
कुतः । कार्यसामान्यात् । दक्षिणाकार्ये अन्वाहार्य्य. प्रकृतौ । इह
वासो वत्सं तस्मिन् कार्ये । दक्षिणाशब्दश्रवणात् । तस्मान्न समुच्च-
यो, निवृत्तिरिति । प्राप्तिर्वा उत्तरविवक्षया क्रियते इति ॥ ३४ ॥
आग्रयणे वासोवत्साभ्यामन्वाहार्य्यस्य निवृत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

अर्थापत्तेस्तद्धर्मा स्यान्निमित्ताख्याभिसंयोगात् ॥ ३५ ॥

तत्रैव वाससि वत्से च संशयः । अन्वाहार्य्यधर्माः कर्त्तव्याः ?
उत न ? इति । किं प्राप्तम् । न तावद् न्याय उच्यते । कर्त्तव्या इति ।
तेनाकर्त्तव्या इति मन्यामहे इति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः । अर्थापत्तेस्तद्धर्मा वत्सः स्यात् । तद्धर्मकञ्च
वास. साधनविशेषनिबन्धना हि ते धर्माः, नान्वाहार्य्यनिबन्धनाः ।
तस्माद् अन्यस्मिन्नपि तत्कार्यापन्ने भवितुमर्हन्तीति । कथं पुनर्वासो
वत्सं तत्कार्यापन्नम् ? इति । निमित्ततयाऽऽख्याय परिक्रयेण दक्षिणे-
ति तयाऽभिसंयोगो भवति । वासो दक्षिणा वत्स. प्रथमजो दक्षिणा
इति । तस्माद्वासोवत्सावन्वाहार्य्यधर्मकौ स्यातामिति ॥ ३५ ॥

आग्रयणे वासोवत्सयोरन्वाहार्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

दाने पाकोऽर्थलक्षणः ॥ ३६ ॥

तत्रैव, वत्सः प्रथमजो दक्षिणा इति । तत्रैतत् समाधिगतं, अन्वा-
हार्यधर्माः कर्त्तव्या इति । तदत्र संशयः । किं वत्से पाकं कर्त्तव्यः,
उत न ? इति । किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाच्छ्रूयत्वाच्च कर्त्तव्य इति ॥
एवं प्राप्ते ब्रूमः । वत्सस्य दाने पाको न कर्त्तव्यः । अपक्वो हि वत्सो
वत्स एव । वत्सश्च श्रूयते, न मांसम् । परिक्रयाय च श्रूयते, न
पुरुषसंस्काराय । तस्माच्चोदकः पाकं न प्रापयति । तद्यदि पाक
क्रियेत, अश्रुतः प्राणिवध आचारविरुद्धोऽनुष्ठीयेत । तस्मात् पाको
न कार्यः ॥ ३६ ॥ आग्रयणे वत्से पाकाभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पाकस्य चान्नकारितत्वात् ॥ ३७ ॥

तत्रैव श्रूयते, वासो दक्षिणा इति । तत्रायमर्थः. समाधिगतः ।
अन्वाहार्यधर्मा कर्त्तव्या इति । अथ पाकः कर्त्तव्यः, न ? इति सं-
शयः । अर्थापत्तेः कर्त्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः । न कर्त्तव्यः । अन्नकारि-
तत्वादिति । अन्नकारितो हि पाकः । न च वासोऽन्नम् । न तत्र
पाकः शक्यते कर्त्तुम् । तस्मात् तत्र पाको न कर्त्तव्य इति ॥ ३७ ॥
आग्रयणे वाससि पाकाभावाधिकरणम् ॥ ९ ॥

तथाभिधारणस्य ॥ ३८ ॥

आग्रयणे श्रूयते, वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणा इति ।
तत्रायमर्थः समाधिगतः । अन्वाहार्यधर्मा वाससि वत्से च कर्त्तव्या
इति । अथायमर्थः. सांशयिकः, किमभिधारणं कर्त्तव्यं, न ? इति ।
किं तावत् प्राप्तम् । अर्थापत्तेः कर्त्तव्यमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । तथा-
ऽभिधारणस्य । किम् । अक्रियेति, अभिधारणं हि अन्वाहार्ये स्वादिस्ने
क्रियते । स्वादिमा हि ओदनस्य परिक्रये उपकरोति । न च वाससि
वत्से च स्वादिम्ना प्रयोजनम् । तस्मात् तत्राभिधारणं न स्यादिति
॥ ३८ ॥ आग्रयणे वासोवत्सयोरभिधारणाभावाधिकरणम् ॥ १० ॥

द्रव्यविधिसन्निधौ सङ्ख्या तेषां गुणत्वात् स्यात् ॥ ३९ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रैवाग्नायते,
गौश्चाश्वश्च अश्वतरश्च गर्दभश्च अजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च
तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा इति । तत्र संशयः । किमे-

कैकस्य गवादेर्द्रव्यस्य द्वादशशतम्, उतैकस्य द्रव्यस्य । यदा एकस्य, तदा किमनियमो यस्य कस्यचित् ? उत माषाणाम् । अथ वा सर्व-सम्पादनी इयं सङ्ख्या ? उतैकजातीयस्य । यदा एकजातीयस्य, तदा किमनियमः, यस्य कस्यचित् ? उत पशूनाम् । यदा पशूनां, तदा किमनियमः, येषां केषाञ्चित् ? उत गवामिति । एते पक्षा भविष्यन्तीति । किं तावत् प्राप्तम् । द्रव्याणां विधीयमानानां सन्निधौ । केषां द्रव्याणाम् । गवादीनाम् । क्व विधीयमानानाम् ? । दक्षिणासम्बन्धे संख्या समाम्नाता । तस्य द्वादशशतं दक्षिणा इति । तेषां गवादीनामेकैकस्य सङ्ख्या स्यात् । कुतः ? । गुणतः सङ्ख्या विधीयते, गवादीनि प्रधानतः । कथम् । नैवमभिसम्बन्ध क्रियते, द्वादशशतं स्यादिति । कथं तर्हि द्वादशशतं तस्येति । एवं तस्य ग्रहणमर्थवद् भवति । इतरथा तद् अनर्थकं चानुवादो वा स्यात् । एकवचनमपि प्रकृतापेक्षं लक्षणया अनूयेत । प्रधानसन्निधौ च गुणः शिष्यमाणः । प्रतिप्रधानं भिद्येतेति । अस्ति चैतया सङ्ख्याया प्रयाजनम् । गवादीनि द्रव्याणि तत्संख्यानि कर्तव्यानि । तत्र न गम्यते विशेषः । किमेतत्सङ्ख्यं कर्त्तव्यं, किं न ? इति । यदेव द्रव्यं नैतत्सङ्ख्यं स्यात्, तत् प्रतिश्रुति बाध्येत । तस्मादेकैकमेतया सम्बद्धव्यमिति ॥ ३९ ॥

समत्वात्तु गुणानामेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ ४० ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । तस्य तस्य द्वादशशतमिति, नैतदेवमेकस्य कस्यचिद् द्वादशशतं स्यात् । कुतः । समत्वाद् गुणानाम् । गवादयोऽपि हि दक्षिणासम्बद्धाः, सङ्ख्यापि । न गवादीनां सङ्ख्या विधीयते । दक्षिणा तु सङ्ख्याविशिष्टा चोद्यते, न गवादयः ॥ कुतः । सङ्ख्याया दक्षिण्येन अभिसम्बन्धे सति अनियतसङ्ख्यानां गवादीनां दक्षिणासम्बन्धेनानर्थक्यमेव सङ्ख्यायाः स्यात् । सङ्ख्येयसामानाधिकरण्याच्च तच्छब्दस्य बहुवचनं प्रसज्येत । गवादिषु तस्य द्वादशशतमिति चैकवचनं न स्यात् । तस्माद् यस्य कस्यचित् परिक्रयसाधनस्य द्रव्यस्यैतस्यां सङ्ख्यायां कृतायामेतत्सङ्ख्यः परिक्रयः कृतो भवति । तस्मादेकस्य सङ्ख्या, नैकैकस्य । एवमेकवचनश्रवणं युक्तरूपं भविष्यति ॥ ननु लक्षणत्वात् तस्य शब्दस्याविवक्षितं वचनम् । उच्यते । अविवक्षितेऽपि वचने या

सङ्ख्यानूद्यते, तेन वचनेन भवितव्यम् । यथा लक्षणत्वेनाप्युच्यमाने ब्राह्मणजातीयो न हन्तव्य इति न द्विवचनान्तेन निर्देशो भवति- ब्राह्मणौ न हन्तव्यौ इति । आह । जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनं भवति । बहुषु वा एकवचनं भवति, न त्वेकस्मिन् बहुषु च द्विवचनं भवति । तेनात्र बहुवचनान्तेन निर्देशः, एकवचनान्तेन वा बहुषु निर्देशो भवति । अत्रोच्यते । जात्याख्यायामेतदेवं भवति । न च तच्छब्देन जातिरभिधीयते । सन्निहितव्यक्तिवचन एष भवति । तस्मादेकस्य कस्यचित्सङ्ख्या इति ॥ ४० ॥

यस्य वा सन्निधाने स्याद्वाक्यतो ह्यभि-

सम्बन्धः ॥ ४१ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । यदा एकस्य सङ्ख्यासम्बन्धः, तदा अनियमः । य. कश्चिद्, विशेषाश्रवणादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूम । यस्य वा सन्निधाने स्यात् । यस्य शब्दस्य सन्निधाने सङ्ख्याशब्द उच्चरितः, सोऽर्थः सङ्ख्याविशिष्टः प्रतीयेत । अनन्तरमुच्चरितेन हि सहैकवाक्यता भवति । कुतः । अनन्तरसम्बद्धं हि विशेषण विज्ञानं विशेषणं शक्नोति, न हि व्यवहितम् । व्यवहिताश्च गवादयो माषैः । वाक्य-श्च प्रकरणाद् बलीयः । तस्मान्माषाः सङ्ख्याया सम्बन्धेरन्निति ॥ ४१ ॥

असंयुक्ता तु तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते तस्मात्

सर्वाधिकारः स्यात् ॥ ४२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । माषाः सङ्ख्यायुक्ता इति । नैतदेवम् । सर्वव्यापिनी सङ्ख्या स्यात् । सर्वैर्गवादिभिः सम्पाद्येत । असंयुक्ता केवलैर्माषैः सङ्ख्या । तुल्यवदितराभिर्द्रव्यश्रुतिभिर्माषाः श्रूयन्ते । कथम् । तिलाश्च माषाश्चेति च-शब्देन तिलैः सहिता माषा इति गम्यते । गवादिभिः सहितानां सङ्ख्यासम्बन्धः । च-शब्दश्रुति-रर्थान्तरसम्बन्धमेषामाह । च-शब्दश्रवणस्यैतत्सामर्थ्यम् । यस्माच्च-शब्दः पर उच्चार्यते । तस्यार्थान्तरसम्बन्धं श्रुत्यैवाह, न वाक्येन । यदि हि वाक्येन स्यात्, पुरस्तादप्युच्चार्यमाण एतमर्थं कुर्यात् । सङ्ख्या तु वाक्येन सम्बद्ध्यते । यदि च पूर्वं न चार्थोऽवकल्पेत, च-शब्दश्रवणमनर्थकं स्यात् । न हि असावुत्तरकाले सम्बद्ध्यते, सङ्ख्या-सम्बन्धे अभिनिर्वृत्ते । तस्य द्वादशशतं चेति अन्य एवावगम्येत ।

द्वादशशतमन्यच्च किञ्चिदिति । न च तदन्यत् किञ्चिदुच्चार्यते । तस्मात् पूर्वं च-योगः, पश्चात् सङ्ख्यासम्बन्धः । समर्थतराणि समानविभक्तीनि, दुर्बलो विविभक्तिः ॥

अपि च समानविभक्तीनि समर्थतराणि । तेषां हि आशुतरा आवृत्तिः । विलम्बिता विविभक्तीनाम् । स्वार्थे समानविभक्तीनि समर्थतराणि प्रथमान्तानि भवन्ति । परपदार्थं पृच्छन्तो विशिनष्टि । तस्मात् समुच्चितानि वा इतरेतरयुक्तानि वा सङ्ख्येयानि सङ्ख्यया सम्बद्ध्यन्ते । समाहारो वैपां सङ्ख्यया युक्तः । तस्मात् सर्वैः संख्या सम्पादयितव्या । किमेवं भविष्यति । सङ्ख्यासम्बन्धे न कश्चिद्वर्जितो भविष्यति । विनिगमनायां हेत्वभावे यमेव सङ्ख्यासम्बन्धो वर्जयेत्, तत्रैव प्रत्ययो बाध्येत । तस्माद्गवादिराशिः सङ्ख्ययैतया सम्बद्ध्येतेति ॥ ४२ ॥

असंयोगाद्विधिश्रुतावेकजाताधिकारः स्याच्छ्रुत्या-

कोपात् क्रतोः ॥ ४३ ॥

नैतदास्ति, सर्वसम्पादनीया सङ्ख्या इति । असंयोगाद्विधिश्रुतौ सर्वसम्पादने सम्बन्धो नास्ति । न श्रूयते, गवादिराशे सङ्ख्या भवतीति । न गवादिराशिः शब्देन निर्दिश्यते, यः सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्येत । गवादयस्तु शब्देनोक्ताः । तेन ते सर्वनाम्ना प्रतिनिर्देशमर्हन्ति, न चात्र गवादीनां प्राधान्यमित्युक्तम् । दाक्षिण्येन हि सङ्ख्या सम्बध्यत इति संख्याविशेषणं सर्वनामशब्दः सङ्ख्यां विशेषणमुपादीयते । तत्रैकवचनं विवक्षितमेव । तत्रैपां नानाजातीयानां निर्दिष्टानामन्यतमदेकं प्रतिनिर्देशेन सङ्ख्याविशेषणमुपादीयते । तस्मान्नानाजातीयानां निर्दिष्टानामेकं स्यात् । स एकजातीय एव भवति । तस्माद्, एकजाताऽधिकारः इति सूत्रितम् । किमेवं भविष्यति । एवमेकश्रुतिर्न कोपिता भविष्यति । इतरथा वाक्येन द्रव्यस्य भवन्ती प्रवृत्तिविशेषमकुर्वती नाप्रवृत्तिविशेषकरा प्रकरणवशेन क्रतोः कल्पिता भविष्यति । तस्य क्रतोर्द्वादशशतं दक्षिणा इति । तस्माद् एकजातीयस्य द्वादशशतं दक्षिणा इति ॥४३॥ सि० ॥

शब्दार्थश्चापि लोकवत् ॥ ४४ ॥

अपि च लोकवदेतद् द्रष्टव्यम् । लोके हि निर्विशेषिते सङ्ख्या-

शब्दे उच्चरिते, एकजातीये प्रत्ययो भवति । कुतः ? । अन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः । असति एकस्मिन् जातिविशेषे, सर्वत्रान्यैः सह परार्द्धसङ्ख्या निविष्टा । परार्द्धस्य चावान्तरसङ्ख्याभिः संव्यवहार क्रियते । येषामेकेन केनचित् सम्बन्धस्तेषां तमेकं सम्बन्धिनमपेक्ष्य सङ्ख्या निविशते । स तत्रैकः सम्बन्धी वक्तव्यः । प्रकृतो वा ग्रहीतव्यः । अर्थाद्वा य आपद्येत, स उपादेय । इह च प्रकृता नानाजातीया । तेषामन्यतमः सङ्ख्यया सम्बद्धः स्यादिति । यथा, शतमाभ्यां दीयतामिति एकजातीयानां शतं, न भिन्नजातीयानाम् । यथा द्रव्यं गुणः कर्मावयव इत्येवमादीनाम् ॥ ४४ ॥ युक्तिः ॥ ज्योतिष्टोमे गवामेव द्वादशशतस्य दक्षिणात्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सा पशूनामुत्पत्तितो विभागात् ॥ ४५ ॥

एकजातीयस्य सङ्ख्येत्येतत्समधिगतम् । सा पशूनाम् ? उत माषाणामिति अनियमे प्राप्ते उच्यते । पशूनामिति । कुतः । उत्पत्तितो विभागात् । औत्पत्तिकेन विभागेन पशवः संव्यवहारेषु सङ्ख्यायन्ते । पञ्चभिरश्वैः क्रीतः, पञ्चभिर्गोभिः क्रीत इति । न व्रीह्यादीनामौत्पत्तिकेन विभागेन संव्यवहारेषु संख्या सङ्कीर्त्यते । निगदाभिप्राया मानाभिप्राया वा भवति । न हि भवति, पञ्चभिर्मर्षैः क्रीत इति । पञ्चभिर्मर्षाणामाढकैर्द्रौणैर्वा कुडवैर्वा खारीभिर्वेति भवति । तत्र आढकादिभिरनुच्चार्यमाणैः साकाङ्क्षमेव वाक्यमपरिपूर्णमप्रमाणमर्थस्य कस्य चित् ॥ अथ माषाणामपि औत्पत्तिकेन विभागेन कस्मादिह परिक्रयो न क्रियते ? इति । अत्रोच्यते । मूलस्य सतः परिक्रये विशेष उच्यते, द्वादशशतं दक्षिणा इति । न च द्वादशशतं व्रीह्यादिबीजानां, भृतित्वेन ऋत्विजामवकल्पते । त्रिभिः प्रकारैर्भृतिर्भवति-व्यापारतः, फलतो, वचनत इति । व्यापारस्तावन्न माषबीजानां द्वादशशतं भृति । कर्म कुर्वाणा हि कर्मकराः पादिकमप्यहर्लभन्ते । फलानुरूप्यं नैव ज्ञायते । वचनं तु भृतौ सत्यां परिमाणविशेषपरं भवति । यत्र हि पादिकमप्यहर्न लभ्यते, न सा दक्षिणा भवति । न हि सा तस्मिन् कर्मणि दक्षं करोति । स्नेहाद्वा अन्येन वा प्रकारेण कृत्स्नमहः कर्म कुर्याद्, न व्रीहीणां द्वादशशतेन प्रोत्साहितः ॥ आह । यः कश्चित् कस्याश्चिदवस्थायां व्रीहीणां द्वादशशतेन प्रोत्साह्यते, तस्य किं सा दक्षिणा भवेत् ? । नेति ब्रूमः । दक्षकरणी

हि दक्षिणा । दक्षश्च बलम् । या न आशितम्भवं करोति, नासौ बल-
करणी । तस्माद् या न आशितम्भवा, नासौ दक्षिणा । आशितम्भ-
वाया आधिक्यं वचनस्य विषय ॥ आह । व्रीहिबीजानामपि द्वादश-
शतं याश्च यावती बलमात्रां करोति । अत्रोच्यते । आपेक्षिकमिदं
बलं नाम । स एव हि पुरुषः कश्चित् प्रति बलीयान्, कश्चित् प्रति
अबलः । तत्र यावदाशितम्भवं नास्ति, तावद् अबलता । बलवत्तरो
हि आशितेन भवतीति आशितम्भवादूर्ध्वं बलकरणम् । तस्मादाशित-
म्भवं यद् द्रव्यं, सा भृतिः, सा दक्षिणा । ततोऽधिकं दक्षिणात्वे
सिद्धे वचनप्रामाण्याद् भवति । विकृतौ ऋतपेये वचनप्रामाण्या-
दल्पबलकरणमपि दक्षिणायाः स्थाने विधीयते सोमचमसः । स आ-
श्रयात् सिद्ध्यति । पशवस्तु सर्वे मुख्यबलकरणे समर्थाः । तेषु सत्सु
न व्रीह्यादिवीजानि सङ्ख्यया सम्भन्तस्यन्ते इति ॥ ४५ ॥ सि० ॥

अनियमोऽविशेषात् ॥ ४६ ॥

यदा पशूनां द्वादशशतं, तदा अनियमो गवादीनां, अन्यतमस्य
कस्यचिद् द्वादशशतम् । एवमनियमे लाघवं भविष्यति । प्रयोग-
प्राशुभावश्च । तत्राधिकारशास्त्रं महाविषयं भविष्यतीति ॥ ४६ ॥ पूर्व०

भागित्वाद्वा गवां स्यात् ॥ ४७ ॥

वाशब्दोऽनियमं व्यावर्त्तयति । गवां द्वादशशतं स्यात् । कुत ? ।
भागित्वात् । भागवत्यो हि गावो महाभागाः । महति उपकारवर्त्तन्ते
इत्यर्थः । एवमृत्विजामुपकारभूयस्त्वं भविष्यति । ऋत्विजाश्च उप-
कार कर्त्तव्यः । महत्तमे हिते उपकारे वर्त्तन्ते, उपकुर्वतां चापक-
र्त्तव्यमिति सदाचारः । एवं सदाचारोऽनुगृहीतो भविष्यति । यदि
महाभागानां भूयसी सङ्ख्या दीयते । गावश्च महाभागाः । तस्मात्
तासां द्वादशशतम् । अश्वा उपकारकतरा भवेयुः । यद्येषां दान-
प्रतिग्रहविक्रया न प्रतिषिद्ध्येरन् । न केसरिणो ददाति, नोभयतोदतः
प्रतिगृह्णातीति श्रुतिः । स्मर्यते च, नाश्वं विक्रीणीते इति । तस्माद्
द्वादशशतं गवां स्यात् ॥ ४७ ॥ सि० ॥

प्रत्ययात् ॥ ४८ ॥

अतश्च गवां सङ्ख्या । कुतः ? । प्रत्ययात् । सङ्ख्यासम्पादना-
ऽर्थमुपादीयमानेषु प्रकृतेषु ग्रन्थेन उपायेन स्मर्यमाणेषु पूर्व गाव

प्रतीयन्ते । अतस्ताः सङ्ख्यया सम्बद्ध्यन्ते । न च तत्र विरोध क-
श्चिदस्ति । गोषु सम्बद्धासु न पुनरश्वादयः सम्बद्ध्यन्ते । एकजातीयो
हि सम्बद्धव्यः । स च सम्बद्ध इति । तस्माद् गवांसङ्ख्या ॥ ४८ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४९ ॥

लिङ्गं खलु एतमर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति । एवमाह, सहस्रं
दक्षिणा । सहस्रं स्तोत्रीया यावदस्य साहस्रस्य उत्तराधरा गौर्गवि
प्रतिष्ठिता तावदस्माल्लोकादसौ लोक इति गा. प्राप्ता दर्शयति ।
तथा तां वा एतां शवलीं समामनन्ति । इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे
ज्योतिरदिति सरस्वति महि विश्रुति, एता ते अघ्न्ये नामानि देवेभ्यो
मा सुकृतं कृतादिति गवामेतानि नामानि । सहस्रतमीश्व दक्षिणा-
मेवमाह । एतानि ते नामानि इति । यदि सा गौः, एवमेतदवक-
ल्पते । तस्मादपि गवांसङ्ख्या इति ॥ ४९ ॥ युक्तिः ॥ तस्य द्वादश-
शतं दक्षिणा इत्यनेन पशुगवसंख्याभिधानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

तत्र दानं विभागेन प्रदानानां पृथक्कात् ॥ ५० ॥

ज्योतिष्टोमे गवादयो दक्षिणा । तत्रैषोऽर्थः. समधिगतः । गवांसङ्ख्या इति । अथेदानीमिदं सन्दिह्यते । किं यस्य यावान् भाग आभजति, स्वयमेव यजमानेन विभज्य तस्य तावान् कल्पयितव्यः, उत परिषदैव विभज्यत इति । किं प्राप्तम् । अनियमो विभज्याविभज्य वा दातव्यम् । एतावच्छ्रूयते, दातव्यमिति । न, विभज्याविभज्य वेति । तस्मादनियम इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । विभज्य दातव्यमिति । दातव्यस्यैव तद्रूपं, यत् स्वत्वपरित्यागेन परस्वत्वापादनम् । तच्च यजमानेन स्वयं कर्त्तव्यम् । तस्मात् स्वयं प्रयोगे स्यादिति । यो यस्यांश आभजति, स तस्मै अनिर्दिष्टो न शक्यते तेन सम्बन्धयितुम् । तेन यस्तं निर्दिशति स दानमभिनिर्वर्त्तयति । यजमानेन च दानं निर्वर्त्तयितव्यम् । तस्माद् यजमानो विभज्य निर्दिशेत्, प्रदानानां पृथक्कात् । असति विभागे न शक्यः स्वेन भागेन सम्बन्धः कर्त्तुम् । तस्माद्विभज्य दक्षिणा दातव्येति ॥ ५० ॥ सि० ॥

परिक्रयाच्च लोकवत् ॥ ५१ ॥

अस्ति च परिक्रयार्थं दानं, न धर्ममात्रम् । परिक्रयार्थञ्च भर्त्रा भृत्येन सह पणितव्यम् । यदि च परिषदं प्रत्युच्येत, परिषच्च वि-

भजेत, न स्वामिना सह अपणिष्यत । तत्र परिक्रय एव नाभाविष्यत् । यथा लोके काष्ठवाहप्रभृतिभ्यो यद्दीयते, तत्र काष्ठवाहाः स्वामिना सह पणन्ते । तेभ्यः स्वामी विभज्य निर्दिशति, इदं तुभ्यमिदं तुभ्यमिति । तद्वदिहापि द्रष्टव्यम् । तस्माद्विभज्य दक्षिणा दातव्येति ॥ ५१ ॥

विभागश्चापि दर्शयति ॥ ५२ ॥

अपि च दर्शयति विभागं, यद् विभागाभिधायिनं मन्त्रमामनन्ति । तुथो वो विश्ववेदा विभजतु इति । कृष्णाजिनेन वित्रास्य दक्षिणां ददातीति । तथा अग्नीधेऽग्रे ददाति, अग्निमुखानेव पितॄन् प्रीणाति । ब्रह्मणे ददाति प्रसृतेभ्यो ददाति प्रसृत्यै । होत्रे ददाति । नेष्ट्रे ददाति । हविर्द्धान् आसीनेभ्य अध्वर्युभ्यो ददाति । उद्गातृभ्यो ददाति । अन्तःसदसि आसीनेभ्यो यथाश्रद्ध प्रासर्पकेभ्यो ददातीति । एवं विभागदर्शनमुपपद्यते । तस्माद्विभज्य दातव्यमिति ॥ ५२ ॥ युक्तिः ॥ विभज्य गोदक्षिणाया दानाधिकरणम् ॥ १३ ॥

समं स्यादश्रुतित्वात् ॥ ५३ ॥

ज्योतिष्टोमे समाम्नायते, गौश्चाश्वश्च अश्वतरश्चेति । तत्रायमर्थः समधिगतः । विभज्य दातव्यमिति । इदमिदानीं सांशयिकम् । किं समो विभागः, उत कर्मकृतं वैषम्यम् । उत शब्दकृतम् ? इति । किं प्राप्तम् । समो भागः स्याद् अश्रुतित्वाद् विशेषस्य । यत्र विशेषो न श्रूयते, तत्र समो विभागो भवितुमर्हति । कथमिव । एकस्मै सर्वं दातव्यं प्राप्नोति । यद्यपरस्मै दातव्यं न भवति । तत्र यावति एकस्मै दीयमाने नान्यः संविभज्यते, तावत् तस्मै एकस्मै न दातव्यम् । अविशिष्टं दातव्यम् । एवमेकैकस्मै । तस्माद्विशेषाश्रवणात् समं देयमिति ॥ ५३ ॥

अपि वा कर्मवैषम्यात् ॥ ५४ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । न समं स्यात् । कर्मकृतं वैषम्यं भवेत् । यो बहु कर्म करोति, तस्मै बह्वी भूतिर्दीयते । तस्मात् कर्मानुरूप्येण वैषम्यमिति ॥ ५४ ॥ पूर्व० ॥

**अतुल्याः स्युः परिक्रये विषमाख्या विधिश्रुतौ
परिक्रयान्न कर्मण्युपपद्यते दर्शनाद्विशेषस्य
तथाभ्युदये ॥ ५५ ॥**

न चैतदस्ति, कर्मकृतं वैषम्यमिति । किं तर्हि । उपकारकृत् । स उपकार श्रुत्या विज्ञायते । तस्माच्छ्रुतिकृतं वैषम्यम् । तेन अतुल्याः परिक्रये भवेयुः । विषमा हि एषामाख्या । कोचिदर्द्धिनः, कोचित् तृतीयिन, कोचित् पादिन । येषामर्द्धं ते अर्द्धिनः । कथं च तेषामर्द्धं भवति ? । यदि तेष्यः अर्द्धं दीयते । एवं तृतीयिनः, पादिन इति च दीक्षा विधिश्रुतौ समाख्यायन्ते । सा परिक्रयात् कर्मकृते वैषम्ये नोपपद्यते । क पुनरयं विशेषो दृश्यते । अभ्युदये । अभ्युदय इति अभ्युदयफलम् । ऋद्धिफलं द्वादशाहं ब्रूमः । अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो होतारम् । ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वाऽर्द्धिनो दीक्षयति । ब्रह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारमुद्गातुः, मैत्रावरुणं होतुः । ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति । अग्नीध्रं ब्रह्मणः, प्रतिहर्त्तारमुद्गातुः, अच्छावाकं होतुः । ततस्तम् उन्नता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति । पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यमुद्गातुः, ग्रावस्तुतं होतुः । ततस्तमन्यो दीक्षयति ब्रह्मचारी वा आचार्य्यप्रेषित इति । अर्द्धिनस्तृतीयिनः, पादिन इति द्वादशाहे अनुवादः । यदि प्रकृतौ यथासमाख्यममीषामिमे भागास्ततो द्वादशाहे दर्शनमुपपद्यते । तस्मादर्द्ध्यादिभिः समाख्यानात् समाख्याश्रुतिकृतं वैषम्यं भवितुमर्हतीति ॥५५॥ सिद्धान्तः ॥ ज्योतिष्टोमे समाख्या-
ऽनुसारेण दक्षिणाविभागाधिकरणम् ॥ १४ ॥

तस्य धेनुरिति गवाम्प्रकृतौ विभक्तचोदितत्वात् सामान्यात्तद्विकारः स्याद्यथेष्टिर्गुणशब्देन ॥ ५६ ॥

इदमामनन्ति, अथैष भूर्वैश्वदेवस्त्रिवृदेव सर्वस्तस्य विश्ववत्यस्तोत्रीया धेनुर्दक्षिणा इति । अत्र सन्देहः । किं धेनुर्गवां निवर्त्तिका, उत कृत्स्नाया दक्षिणाया इति । तत्रेदं तावत् परीक्ष्यम् । किं प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यम्, उत समस्तमिति । तत इदं तच्च संहत्याधिकरणं क्रियते । किं प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यं, धेनुर्गवां निवर्त्तिका ? उत अविभक्त, कृत्स्नाया दक्षिणाया निवर्त्तिका ? इति किं प्राप्तम् । तस्य धेनुरिति श्रूयमाणे ब्रूमः । धेनुर्गवां निवर्त्तिका इति ॥

तत एतत्तावद् विचार्यते । प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यमिति । किमिदं विभक्तमिति । गवादीनामेकैकं द्रव्यं दक्षिणा इति । कथम् ।

गौश्च अश्वश्च अश्वतरश्च दक्षिणा इति प्रकृतौ गवादिभिर्दक्षिणा-
शब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते । निर्दिष्टा हि गवाद्यो, न तेषां समुदायः ।
चशब्दः समुच्चयार्थो भवति, न तु समुच्चयस्य निर्देशकः । परपद-
विशेषणार्थं तु समुच्चयमुपादत्ते । यदि हि निर्दिशत्, क्रियागुणैः स-
मुच्चयः सम्बद्ध्येत । समुच्चयः शोभनः, समुच्चयो द्रष्टव्य इति यथा
भवति; एवं, च शोभनः, च द्रष्टव्य इति वा भविष्यति । तथा
यथेह समुच्चययोः षष्ठी भवति, धवखादिरयोः समुच्चय इति । एवं
धवः खदिरश्चेत्यत्रापि अभविष्यत् । न तु भवति । तस्मान्न चशब्दः
समुच्चयं निर्दिशति । श्रुत्या निर्दिष्टं च एकवाक्यता न्याय्या, न
गवादिलक्षितेन समुदायेन । तस्माद् गौर्दक्षिणा, अश्वो दक्षिणेत्येवं
सम्बन्धः । लक्षयित्वा हि गवादींस्तेषां दक्षिणात्वं विधीयते । तच्च गुण-
भूतं प्रतिप्रधानं भिद्येत । चशब्दश्चैवं समर्थितो, भविष्यति गौर्दक्षिणा
अश्वश्च दक्षिणा इति । न गौरश्वादिसहितो गवादीनां वा समाहार
इति ॥ यदि विभक्तं दाक्षिण्यं, तदा प्राप्ता गौर्दाक्षिण्ये । पुनर्विशेषा-
ऽर्थमुच्चार्यते, धेनुर्दक्षिणा इति । याऽसौ गौर्दक्षिणा सा धेनुरिति
अन्यासां दक्षिणानामविकारेण, यथाप्रकृतिभावेन चोदकानुग्रहो भ-
विष्यति । शब्देनैव गवि एष गुण उच्यते धेनुत्वं नाम । गौरेव हि
धेनुर्नान्या । यथेष्टिर्गुणशब्देन, सौर्यं निर्वपेदिति सूर्यसम्बन्धं कुर्या-
त् । द्रव्यस्येति विवक्षिते निर्वपणाश्रय एव प्रयोगः । शब्देन निर्दिश्यते
इति । सनिर्वपणकात् प्रयोगादनेन निर्वपणशब्देन ऐष्टिको विध्यन्तो
नियम्यते । एवमिहापि गोर्गुणवचनेन धेनुशब्देन गोदक्षिणाविकारः
क्रियते, नान्या दक्षिणा विक्रियते इति ॥ ५६ ॥ पूर्व० ॥

सर्वस्य वा क्रतुसंयोगादेकत्वं दक्षिणार्थस्य गुणानां
कार्यैकत्वादर्थे विकृतौ श्रुतिभूतं स्यात् तस्मात्

समवायाद्धि कर्माभिः ॥ ५७ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । सर्वस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्ति-
का धेनुरिति प्रतिज्ञायते । तत्रैतद्वर्ण्यते समस्तं दाक्षिण्यमिति । कि-
मिदं समस्तं दाक्षिण्यम् ? इति । न प्रतिद्रव्यं दक्षिणाशब्दः सम्ब-
द्ध्येत, गौर्दक्षिणा, अश्वो दक्षिणा, अश्वतरो दक्षिणा इति । कथं तर्हि
गवाद्यो दक्षिणेति । न हि गवादीनुद्दिश्य, दक्षिणासम्बन्धो वि-

धीयते । ये गवाद्यस्ते दक्षिणा इति । तथा हि दक्षिणाशब्दो गवा-
दीन् दक्षिणासम्बन्धविधानार्थं यौगपद्येन अन्तर्गतसम्बन्धमभि-
वदन् बहुवचनान्तः स्यात् । गवाद्यो दक्षिणा इति । यथा अग्नीषोमौ
देवते प्राणापानौ अभिसमभवतामिति । गुणवचनानां शब्दाना-
माश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । कथं तर्हि, दक्षिणामुद्दिश्य गवा-
द्यो विधीयन्ते । का दक्षिणा । गवाद्य इति । दक्षिणा नाम दक्षते-
रुत्साहकर्मणः । दक्षिणा उत्साहिका इति । एकः स गुणः । स च प्रा-
धान्येन विवक्षितः । तद्विशेषणत्वेन गवाद्यः । गुणवचनानां
शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति, न द्रव्यवचनानामाश्रित-
गुणवशेन । यथा विश्वे देवा देवता इति । का पुनर्दक्षिणा । गौश्च
अश्वश्च अश्वतरश्चेति दक्षिणाशब्दो दाने सम्बद्ध्यते । ऋत्विग्भ्यो
ददातीति, न गवाद्यः । एको हि दक्षिणानामर्थः । ऋत्विजामानम-
नम् । सकृच्च आनतास्ते भवन्ति, भूय आनमनेन अर्थो नास्ति,
गवादीनामपि गुणानामेकं कार्यं दक्षिणात्वम् ॥ यदा समस्तं दक्षिण्यं,
तदा विकृतौ भुवि तस्मिन् प्राकृते अर्थे धेनुः श्रुतिभूता । सा च प्रा-
कृतं कार्यमभिनिर्वर्त्तयति । क्रतुसंयोगेन हि श्रूयते तस्य क्रतोर्धेनु-
र्दक्षिणा इति । तस्मिन्निर्वृत्ते सर्वं चोदकप्राप्तमानुमानिकं निवर्त्तते ।
तथा समवायाद्धि कर्मभिर्ऋत्विजः सम्बद्ध्यन्ते श्रुतिभूतया ॥ अपि च
चशब्दश्रुत्या ससहायं गोद्रव्यमिति प्रतीयते । दक्षिणासम्बन्धोऽस्य
वाक्येन । श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी । तस्मात् पूर्वं चयोगः, पश्चात्
दक्षिणासम्बन्धः । इतरेतरयुक्ता दक्षिणात्वेन सम्बद्ध्यन्ते गवाद्योऽर्थाः ।
तस्मात् कृत्स्नस्य क्रतुर्दक्षिण्यस्य निवर्त्तिका धेनुरिति ॥ ५७ ॥ सि० ॥

चोदनानामनाश्रयालिङ्गेन नियमः स्यात् ॥ ५८ ॥

यदुक्तं, यथेष्टिर्गुणशब्देनेति । अत्रोच्यते, आग्नेयोपांशुयाजाग्नी-
षोमीयानां प्राकृतानां सौर्यार्यमणप्राजापत्यनैर्ऋतीनां चोदनानां न
किञ्चिद् एकं कार्यं, यद्वैकृती चोदना आश्रयेत् । तत्र वक्ष्यते, एकस्य
कर्मणो वैकृतं कर्म विध्यन्तं गृह्णातीति । तत्र कस्य ग्रहीष्यति ? इति
सन्देहे युक्तो लिङ्गेन नियमः । इह तु अदिष्टो हेतुः । गवादीनामेकं
कार्यं दक्षिणात्वम्, । तस्मिंश्च धेनुः श्रुतिभूता चोदकप्राप्तान् निव-
र्त्तयितुमर्हतीति ॥ ५८ ॥ आ० नि० ॥ भूनामैकाहे, तस्य धेनुरित्यनेन
कृत्स्नक्रतुर्दक्षिणाबाधाधिकरणम् ॥ १५ ॥

एका पञ्चेति धेनुवत् ॥ ५९ ॥

यस्य सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यादभिदग्धे पञ्च गा इति । अत्र सन्देहः । एका पञ्च च गावः श्रूयमाणाः किं कृत्स्नस्य क्रतु-
दाक्षिण्यस्य निवर्त्तिकाः ? उत गवामिति । किं प्राप्तम् । एका पञ्चेति
धेनुवत् । यथा धेनुः कृत्स्नस्य निवर्त्तिका, एवमेका पञ्च च भवेयुः ।
दक्षिणासम्बन्धो हि तासां प्रत्यक्षः श्रूयते । तेन ताः प्राकृतीनां
कार्यमभिनिर्वर्त्तयन्ति, प्राकृत्यश्च आनुमानिक्यो निवर्त्तन्त इति
॥ ५९ ॥ पूर्व० ॥

इदं तावदपर्यवसितं तिष्ठतु । अथाधिकरणान्तरं प्रस्तूयते—

त्रिवत्सश्च ॥ ६० ॥

अस्ति साद्यस्के साण्डस्त्रिवत्स सोमक्रयण स्पर्द्धमानानामिति ।
सन्ति क्रयार्थानि द्रव्याणि चोदकप्राप्तानि । अजया क्रीणाति, हिर-
ण्येन क्रीणाति, ऋषभेण क्रीणाति, अश्वशफेन क्रीणाति, वाससा
क्रीणाति इत्येवमादीनि । तत्र संशयः । किं त्रिवत्स ऋषभस्य निव-
र्त्तकः ? अथ वा सर्वेषां क्रयार्थानां द्रव्याणामिति । किं प्राप्तम् ।
ऋषभस्य निवर्त्तक इति । कुत । पुङ्गवत्वात् । पुङ्गवत्वेन सामान्येन,
पुङ्गवोऽसौ विधीयते । कुतः पुङ्गवत्वम् ? । साण्डश्रवणात् । तस्माद्
ऋषभस्य निवर्त्तक इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ त्रिवत्सश्च ॥ किम् ? ।
कृत्स्नस्य क्रयार्थस्य निवर्त्तक इति । प्रत्यक्षः स क्रीणातिना सम्बद्ध्यते,
तेन चोदकप्राप्तं निवर्त्तयति । तस्मात् कृत्स्नस्य क्रयार्थस्य निवर्त्तक
इति ॥ ६० ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ६१ ॥

एवञ्च कृत्वा लिङ्गं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति ? । एवमाह ।
अपरस्मिन् साद्यस्के स्त्री गौः । सोमक्रयणी व्यावृत्ता ह्येषां स्पर्द्धा
इति । यदि सर्वस्य क्रयार्थस्य निवर्त्तिका स्त्री गौः, ततः सैव एका-
किनी केन सह स्पर्द्धिष्यते ? इति । इतरथा सर्वस्यानिवर्त्तिकायां
सङ्घस्य स्पर्द्धा भवेत् । तत्रास्यां वर्त्तमानायां स्पर्द्धायां व्यावृत्ता ह्येषां
स्पर्द्धा इति नोपपद्यते । तस्मात् सर्वस्य निवर्त्तिकेति । त्रिवत्सोऽपि
तत्समानश्रुतिः । सोऽपि च सर्वस्य निवर्त्तक इति ॥

एवं वा, यदि त्रिवत्सः सर्वेषां निवर्त्तकस्तदा तमपबाधमाना

साद्यस्कान्तरे स्त्रीगवी श्रूयमाणा केवला स्यात् । तत्र व्यावृत्ता ह्येषां स्पर्द्धा इति दर्शनमुपपद्यते । इतरथा हि केवलस्य ऋषभस्यापवाधि-
तारं त्रिवत्सं निवर्त्तयन्ती सङ्ख्यमध्यपतिता स्पर्द्धेताऽपि । तत्र व्यावृ-
त्ता ह्येषां स्पर्द्धा इति वचनं नावकल्पते । अतः कृत्स्नस्य क्रतुर्दक्षि-
ण्यस्य निवर्त्तकस्त्रिवत्स इति ॥ ६१ ॥ युक्तिः ॥ साद्यस्के त्रिवत्सेन
सर्वेषां क्रयार्थानां बाधाधिकरणम् ॥ १६ ॥

तत्र एवमन्तरागर्भिणीन्यायो भवतीति अन्यथा सूत्रं वर्ण्यते ।
इतश्च एका पञ्च च कृत्स्नस्य क्रतुर्दक्षिण्यस्य निवर्त्तिका त्रिवत्सश्च ।
तथा च लिङ्गदर्शनम् । एवमेतत्समानश्रुतिस्त्रिवत्सोऽपि सर्वस्य
निवर्त्तकः प्राप्नोति । तदेतद्दर्शनमुपपत्स्यते । व्यावृत्ता ह्येषां स्पर्द्धा इति ॥

एके तु श्रुतिभूतत्वात् सङ्ख्यया गवां
लिङ्गविशेषेण ॥ ६२ ॥

स्थितादुत्तरम् । यदुक्तम्, एका पञ्च च कृत्स्नस्य क्रतुर्दक्षिण्य-
स्य निवर्त्तकेति । एतन्न । एके तु अर्था निवर्त्तन्ते, एके गावो निव-
र्त्तन्ते, अश्वादयो न निवर्त्तन्ते । एका देया पञ्च देया इति य एष
नियमः, स गोविषयः । कुतः । गोविशिष्टया सङ्ख्यया सम्बन्धात् ।
यदेतद् एकां ददाति पञ्च ददातीति । नैवमभिसम्बन्धः क्रियते ।
एकां दक्षिणां ददातीति । कथं तर्हि एकां गामिति । गोसङ्ख्यासम्ब-
न्धो हि मुख्यत्वाद् बलीयान् ॥

अपिच गोशब्देन सह संख्यायाः प्रत्यक्ष सम्बन्धः । गोशब्दव्यव-
धानात् परोक्षो दक्षिणाशब्देन । गोशब्दश्चैवं मुख्यार्थो भवति । इतर-
था लक्षणा स्यात् । एकां गामश्वादि चेति । तेन गवां लिङ्गविशेषेण
सङ्ख्या गोषु निविशते । एवञ्च सर्वेषामनिवृत्तावश्वादीनां यथा
प्रकृतिभावे चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्मादेका पञ्च च गवां नि-
वर्त्तिका इति ॥ ६२ ॥ सिद्धान्तः ॥ यस्य सोममपहरेयुरित्यादौ, एकां
गामित्यादिना गोगतसंख्याबाधाधिकरणम् ॥ १७ ॥

प्राकाशौ तथेति चेत् ॥ ६३ ॥

अश्वमेधे श्रूयते, हिरण्ययौ प्राकाशावध्वर्यवे ददातीति । तत्रै-
षोऽर्थः सांशयिकः । किं प्राकाशौ कृत्स्नस्य क्रतुर्दक्षिण्यस्य निवर्त्त-
कौ ? उताध्वर्युभागस्य निवर्त्तकाविति । कुत संशयः । इह प्राकाशा-

वित्येष यदि ददातिना सम्बद्ध्यते, ततः कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तकः । अथाध्वर्युणा, तदा अध्वर्युभागस्य । किं प्राप्तम् । कृत्स्नस्येति । तत्र एतद्वर्ण्यते, प्राकाशाविति शब्दो ददातिना सम्बद्ध्यत इति । कुतः । एवं ददातिसम्बन्धविधाने श्रुतिरनुगृहीता । अध्वर्युणा सम्बन्धे वाक्यम् । अपि च प्राकाशाविति द्वितीया कारकविभक्तिः सामर्थ्यादेवाख्यानेन सम्बद्ध्यते, न नाम्ना । तस्माद् ददातिना सम्बन्धः । अध्वर्युसम्बन्धे चाध्वर्युशब्दात् षष्ठी अभविष्यत् । तस्मादपि ददातिना सम्बन्धः । ददाति लक्षयित्वा प्राकाशौ विधीयेते । तत्र न शक्यो ददातिरध्वर्युणा विशेषदुम् । वाक्यं हि तदा भिद्येत । अपि च विशेषणे सत्यपि यदि ददातिरविशिष्ट पदान्तरेण सम्बद्ध्यते, अविशिष्ट एव कार्ये प्राप्नोति । प्रयुज्यमानमपि हि विशेषणमशक्तं न विशेष्यं विशिनष्टि । तस्माद् योऽध्वरं युनक्ति, सोऽध्वर्युरिहाभिप्रेतः । अतः कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तकौ प्राकाशाविति ॥ ६३॥पूर्व०॥

अपि त्ववयवार्थत्वाद् विभक्तप्रकृतित्वाद्
गुणेदन्ताविकारः स्यात् ॥ ६४ ॥

अपि त्विति पक्षव्यावृत्तिः । दक्षिणावयवकार्यार्थौ प्राकाशौ, न कृत्स्नदक्षिणाकार्यार्थौ । विभक्ता हि तेषां भागा अध्वर्यादीनाम् । अयमध्वर्योभागः, इमे अन्येषामिति । तस्माद् गुणेदन्ताविकारः स्यात् । किमिदं गुणेदन्ताविकार इति । गुणस्य इदन्ता गुणेदन्ता । इदम्भाव इदन्ता । गुणेदन्ताया विकारो गुणेदन्ताविकारः । अध्वर्योभागस्य निवर्त्तकौ प्राकाशौ । कथमिव । एकमिदं हि वाक्यम् । हिरण्मयौ प्राकाशौ इति । नेयं प्रथमा, नापि दक्षिणाशब्देन सम्बन्धो, येन दक्षिणाकार्ये वर्त्तयताम् । का तर्ह्येषा । द्वितीया, ददातिनैव सम्बद्ध्यते । तदेकं वाक्यं, हिरण्मयौ प्राकाशावध्वर्यवे ददातीति । अध्वर्युसम्प्रदानकेन ददातिना एतयोः सम्बन्धः । तस्मात्तत्राध्वर्युददातिभागं निवर्त्तयतः । यद्वा सर्वविशेषणविशिष्टो ददातिरपूर्वो विधीयते । दृष्टार्थत्वादध्वर्योरन्यान् आनत्यर्थान् प्रत्याख्यास्यति ॥

अथ यदुक्तं, प्राकाशयोर्ददातिसम्बन्धो विधीयत इति । तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भविष्यतीति । नासौ वाक्यानपेक्षिणी श्रुतिः । असति ददातिना आनन्तर्ये नावकल्पते । यदप्युच्यते, कारकविभक्ति-

राख्यातेन सम्बन्धयोग्या इति । योग्यत्वं दर्शनेन बाध्यते । दृश्य-
ते त्वानन्तर्यं प्राकाशयोरध्वर्युशब्देन । यदप्युक्तं, तत्सम्बन्धे षष्ठी
अभविष्यदिति । सत्यं प्राप्नोति षष्ठी, न तु तदभावे सम्बन्धो नास्ति
अध्वर्युणा । गम्यते हि स वाक्येन । आह । चतुर्थीश्रुतिरत्र या,
सा वाक्यमपबाधिष्यते इति । न अविधीयमाना बाधितुमुत्सहते ।
कथं तर्हि अविधित्सिते सम्प्रदाने श्रूयते ? इति । सामर्थ्यप्राप्तस्या-
नुवादेनेति । तस्माददोषः । उक्तं वा सर्वविशेषणविशिष्टं दानं वि-
धीयत इति । एवमन्येषामनिवृत्तौ यथाप्रकृतिभावे चोदकानुग्रहो
भविष्यति । तस्मादध्वर्युभागस्य निवर्त्तकौ प्राकाशाविति ॥ ६४ ॥
सिद्धान्त ॥ अश्वमेधे प्राकाशावित्यनेनाध्वर्युभागबाधाधिकरणम् ॥ ६८ ॥

धेनुवच्चाश्वदक्षिणा, स ब्रह्मण इति पुरुषापनयो
यथा हिरण्यस्य ॥ ६५ ॥

अस्ति उपहव्यः, उपहव्यो अनिरुक्तस्तेनाभिशस्यमानं याजये-
त् । अग्निष्टोमो यज्ञः पञ्चदशस्तोमो रथन्तरसामाश्वः श्वतो दक्षि-
णा । उपहव्यो निरुक्तः । तेनाभिशस्यमानं याजयेत् । उक्थ्यो यज्ञः
सप्तदशस्तोमो बृहत्पृष्ठः अश्वः श्यावो रुक्मललाटो दक्षिणा । तत्र
श्रूयते, स ह्यनिरुक्तः स ब्रह्मणे देय इति । तत्र सन्देहः । किमश्वो
ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः ? उत कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्येति । किं प्रा-
प्तम् । ब्रह्मभागस्य निवर्त्तक इति । कुतः । कर्तृसम्बन्धाद् अवयवा-
ऽर्थत्वाद् विभक्तप्रकृतित्वाच्च गुणेदन्ताविकारः स्यात् । स्रग्वत् ।
यथा, स्रजमुदूगात्रे ददातीति उदूगातृभागस्य निवर्त्तिका स्रक्, न
कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य । एवमिहापीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । धेनु-
वद् अश्वदक्षिणा स्यात्, कृत्स्नस्य निवर्त्तिका इति । कुतः । दक्षिणा-
शब्दसम्बन्धात् । अश्वः श्यावो रुक्मललाटो दक्षिणा इति प्रत्यक्ष-
श्रुतेनाश्वेन आनमनं कर्त्तव्यम् । एवञ्चेद् आनुमानिकं निवर्त्तितु-
मर्हति । ननु कर्तृसम्बन्धोऽस्य श्रूयते, स ह्यनिरुक्तः स ब्रह्मणे देय
इति । उच्यते । एकेन वाक्येन देशकप्राप्तानां निवृत्तिः । द्वितीयेन
वाक्येन विनिवृत्तौ सत्यां पुरुषापनयः क्रियते । यथा, हिरण्यस्य सर्वं
ब्रह्मणे परिहरतीति । तस्मात् कृत्स्नस्य निवर्त्तकोऽश्व इति ॥ ६५ ॥ सि०

एके तु कर्तृसंयोगात् स्रग्वत्तस्य लिङ्गविशेषेण ॥ ६६ ॥

अथ यदुक्तम्- एके अर्था निवर्त्तन्ते, कर्तृसंयोगाल्लिङ्गविशेषेण स्रग्वदिति । तत् परिहर्त्तव्यम् ॥ ६६ ॥ आ० ॥

अपि वा तदधिकाराद्धिरण्यवद्विकारः स्यात् ॥ ६७ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । तदधिकाराद्दक्षिणाधिकाराद्दक्षिणा-
शब्देन दक्षिणामधिकृत्याश्वसम्बन्धः कृतः । तस्मात् कृत्स्नदक्षिणा-
विकारोऽश्वः । अतो हिरण्यवदेव भवति, न स्रग्वत् ॥ ६७ ॥ आ० नि०
उपह्वये अश्वेन कृत्स्नक्रतुदाक्षिण्यस्य बाधाधिकरणम् ॥ १५ ॥

तथा च सोमचमसः ॥ ६८ ॥

ऋतपेये श्रूयते, औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा स प्रियाय
सगोत्राय ब्रह्मणे देयः इति । तत्र सन्देहः । किं ब्रह्मभागस्य निवर्त्त-
कः सोमचमसः, उत कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य ? । किं प्राप्तम् ।
तथा सोमचमसः स्यात् । यथा स्रग् उदूगात्रे तद्भागस्य निवर्त्तिका,
उदूगातृसंयोगात् । एवं ब्रह्मसंयोगाद् ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोम-
चमसः ॥ ६८ ॥ पूर्व० ॥

सर्वविकारो वा क्रत्वर्थे प्रतिषेधात् पशूनाम् ॥ ६९ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः । किं तर्हि
कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य । कथमवगम्यते । पशुप्रतिषेधानुवादात् ।
एवमाग्नायतं, ऋतं वै सोमोऽनृतं पशवो यत् पशून् दद्यात् सोऽनृतं
कुर्यात् । औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा इति । पशुदानमपोद्य
सोमचमसो विधीयते । यः पशून् दद्यात् तस्यैष दापो भवेत् ।
एतस्मान्न पशवो दातव्या इति वक्तव्ये तमेवार्थमुक्तं मन्यमानः ।
सोमचमसो दक्षिणा इत्याह । सोमचमसदानेन पशवो न दीयन्त
इति गम्यते । तदेवं कृत्स्नस्य निवर्त्तकोऽवकल्पते । ब्रह्मदानस्य निव-
र्त्तके सति अन्येभ्यः पशवो दीयेरन् । तस्मात् कृत्स्नस्य निवर्त्तकः
इति ॥ ६९ ॥ सि० ॥

ब्रह्मदानेऽविशिष्टमिति चेत् ॥ ७० ॥

इति चेत् पश्यसि पशुदानविप्रतिषेधात् कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्य-
स्य निवर्त्तक इति । ब्रह्मदानेऽप्येतदवकल्पते । ब्रह्मणे सोमचमसो
देयः । यः पशून् दद्यात् स ब्रह्मणे इति गम्यते । तस्मान्न नियोगतः
कृत्स्नस्यैव क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तके पशुप्रतिषेधानुवादोऽवकल्पते ।

ब्रह्मणे दानेऽपि तदुपपद्यते इति ॥ ७० ॥ आ० ॥

उत्सर्गस्य क्रत्वर्थत्वात् प्रतिषिद्धस्य कर्म स्थान्न च गौणः
प्रयोजनमर्थः स दक्षिणानां स्यात् ॥ ७१ ॥

न चैतदस्ति, ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोमचमस इति । कृत्स्नस्य
क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तकः स्यात् । अस्य सामचमसस्य य उत्सर्गः,
स क्रत्वर्थः स्यात् । दक्षिणाशब्देन हि सम्बद्ध्यते, सोमचमसो दक्षिणा
इति । न च प्रकृतावेकैको गवादिर्दक्षिणा । उक्तमेवेदं, गवादीनां
समुदाये दक्षिणाशब्द इति । तदेवं सोमचमसदानेन प्रति-
षिद्धेषु पशुषु यदि ब्रह्मदानेऽप्येतदविशिष्टमिति कृत्वा अन्येभ्यः
पशवो दीयेरन् प्रतिषिद्धं क्रियेत । यो हि ब्रह्मभागो न सा दक्षिणा ।
दक्षिणावयवो हि सः । दक्षिणावयवे दक्षिणाशब्दो निविशमानो
गौण स्यात् । न च विद्यमाने मुख्ये गौण उपादीयते । सोमचमसस्य
हि प्रयोजनं दक्षिणानिवृत्तिः । सर्वेषाम ऋत्विजाम आनमनं प्रयोजनं
दक्षिणानां न ब्रह्मदानम् । तस्मात् कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निव-
र्त्तकः सोमचमस इति ॥ ७१ ॥ आ० नि० ॥

यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥

सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात् ॥ ७३ ॥

प्रयोजनसूत्रद्वयमिदम् । यदि तु ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोम-
चमसः, ततो ब्रह्मभागोना सा दक्षिणा । एतेन विकारेण अन्या दीये-
रन् यथा पूर्व पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, तथा सर्वं निवर्त्तते । त-
स्मिन् निवर्त्तिते, ततः पुरुषापनय क्रियते । स ब्रह्मणे देय इति ।
तासां दक्षिणानां क्रतुप्रधानत्वं भवति । सर्वर्त्विगानमनेन हि क्रतुः
सिद्ध्यति, न ब्रह्मानत्या केवलया । सोमचमसेन च सा सर्वानति । कृतेति
नान्यत् किञ्चन दीयेत । एतत्प्रयोजनं भवत्येव पक्षोक्तं यथोपवर्णित-
मिति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ऋतपेये सोमचमसेन कृत्स्नक्रतुदाक्षिण्यबाधा-
धिकरणम् ॥ २० ॥ प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

एवं वा—

यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥

ऋतपेये श्रूयते, औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा । स प्रियाय

सगोत्राय ब्रह्मणे देय इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं ब्रह्मभागेनोनं दातव्यम् ? उत सोमचमस एव केवलो दातव्य इति । ननु सोमचमसो दक्षिणेत्येष सम्बन्ध इत्युक्तम् । तत्रोच्यते । सोमचमसो ब्रह्मण इत्येष सम्बन्ध इति कृत्वा चिन्ता । यद्येवं, ब्रह्मण. सोमचमस इति सम्बन्धो विवक्षितः, सोमचमसेन ब्रह्मभागो निवर्त्तितोऽवशिष्टं दातव्यं तदूनो विकारः स्यादिति ॥ ७२ ॥ पूर्व० ॥

सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात् ॥ ७३ ॥

सर्वं वा सोमचमसेन निवर्त्त्येत । कुत । सोमचमसो दक्षिणा इत्येष सम्बन्धः प्रत्यक्षः । तेन निवर्त्तिते सर्वस्मिन् दक्षिण्ये पुरुषापनय एव क्रियते । तासां क्रतुप्रधानत्वात् । दक्षिणानां सोमचमसो यः क्रतुदक्षिणा, स सर्वं क्रतुदक्षिण्यं निवर्त्तयतीति ॥ ७३ ॥ सिद्धान्तः ॥ सोमचमसेन कृत्स्नदक्षिणापुरुषान्तरयोर्वाधाधिकरणम् ॥२०॥ वर्णकान्तरम् ॥

यजुर्युक्ते त्वध्वर्योर्दक्षिणा विकारः स्यात् ॥ ७४ ॥

अस्ति वाजपेयः । तत्रेदं समाप्नायते, यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददातीति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं यजुर्युक्तोऽध्वर्योर्भागस्य निवर्त्तकः ? किं भागे नियम इति । किं प्राप्तम् । यजुर्युक्ते दक्षिणा तु अध्वर्योर्विकारः स्यात् । तुशब्दः संशयव्यावृत्त्यर्थः । न खलु संशयोऽस्ति । यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति, नान्यदिति गम्यते । स रथोऽध्वर्युभागं निवर्त्त्य कृतार्थोऽवशिष्टानां चोदकप्राप्तानां निवृत्तिं न शक्नोति कर्तुम् । नैवमभिसम्बन्धः क्रियते । यजुर्युक्तं रथं वाजपेये ददातीति । येन क्रतुसंयोगो गम्यते । कुतः । प्रकृतो हि वाजपेयः । अध्वर्युः पुनर्वाक्येन श्रूयते । वाक्यं पुनः प्रकरणाद् बलीयः । तस्मादध्वर्युभागस्य निवर्त्तको रथ इति ॥ ७४ ॥

अपि वा श्रुतिभूतत्वात् सर्वासां तस्य भागो
निगम्यते ॥ ७५ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । श्रुतिभूता हि सर्वे रथाः सामान्येन वचनेन । सप्त सप्तदशकानि ददातीति । सप्तरथ रथाः, सप्तदश निष्काः, सप्तदश दास्यः, सप्तदश च युग्मानि, सप्तदश गवां शतानि, यवसो वयस्यश्च सप्तदश इति । तेनाविशेषेण सप्तदश रथाः

सर्वेषां प्राप्ता विभक्तव्याः । तत्र न ज्ञायते कस्य को रथः ?, तद्वाध्व-
योर्यजुर्युक्तः पक्षे प्राप्तः स नियम्यते । यजुर्युक्तमध्वर्यवे ददाति, न
अन्यं, न चान्यस्मै । एवम् ऋग्भिर्युक्तं होत्रे, नान्यं, न चान्यस्मै ।
सामभिर्युक्तमुद्गात्रे ददाति, नान्यं, न चान्यस्मै । तत्र पक्षे विधानार्थं
यजुर्युक्तग्रहणं, न अध्वर्योर्भागं निवर्त्तयितुमुत्सहते । तस्या-
ऽनिवृत्तौ चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्मादध्वर्योर्भागे रथो नियम्य-
ते, न तद्भागं निवर्त्तयतीति ॥ ७५ ॥ वाजपेये रथस्य भागनियामक-
ताधिकरणम् ॥ २१ ॥ ॥ इति श्रीभट्टशबरस्वामिविरचिते मीमांसा-
भाष्ये दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १० ॥ ३ ॥

अथ दशमाध्याये चतुर्थः पादः ॥ १० ॥ ४ ॥

प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं विकृताव-
धिकं स्यात् ॥ १ ॥

अस्ति अग्निः, य एवं विद्वानग्निं चिनुते इति । तत्र नक्षत्रेष्टिः ।
अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । सोऽनु जुहोति ।
अग्नये स्वाहा, कृत्तिकाभ्यः स्वाहा, अम्बायै स्वाहा, नियतये स्वाहा,
अम्रपत्न्यै स्वाहा, निवर्गपत्न्यै स्वाहा, निपुणिकायै स्वाहा इति । सन्ति
तु प्रकृतौ नारिष्टहोमाः । नारिष्टान् होमाञ्जुहोतीति । तत्र संशयः ।
किं नारिष्टहोमानां निवृत्तिः, अथवाऽनिवृत्तिः, समुच्चयः ? इति । तथा
इयेने श्रूयते, लोहितोष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विजः प्रचरन्ती-
ति । अस्ति प्रकृतौ, निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवा-
नामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते इति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् ।
तत्र संशयः । किमुपवीतस्य निवृत्तिः ? उतानिवृत्तिः, समुच्चयः ?
इति । तथा पृष्ठये षडहे श्रूयते । मध्वाशयंदू घृतं वेति । अस्ति तु
प्रकृतौ, पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येति । त-
दिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशयः । किं तस्य निवृत्तिः ? उतानि-
वृत्तिः समुच्चयः ? इति ॥ किं प्राप्तम् । तस्य निवृत्तिरिति । प्रत्यक्ष-
श्रुता उपहोमादयश्चोदकप्राप्तानामनुमानिकानां निवर्त्तका इति । अपि
च प्रकृतिलिङ्गासंयोगो भवति, जुहोति, निवीताः, प्रचरन्ति, आश-

येदिति । यथा, शरमयं बर्हिर्भवतीति शराः कुशान्निवर्त्तयन्ति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूम, अनिवृत्ति, समुच्चय इति । कुतः । प्रकृतिलिङ्गा-
ऽसंयोगात् । प्रकृतेन लिङ्गेन कार्येण संयोग एषामुपहोमादीनां ना-
स्ति । स हि प्रत्यक्षदर्शनेन वा भवति । यथा नैवारश्चरुरिति ।
अभावे विधानेन वा भवति । यथा, जुहूषा वा एतर्हिवाग्भवति यर्हि
पृष्ठयः षडह. सन्तिष्ठते । न बहु वदेन्नान्यं पृच्छेन्नान्यस्मै प्रब्रूयाद् मधु
आशयेद् घृतं वा इति । विकारेण वा । यथा, नैर्ऋतश्चरुर्नखावपूतानामि-
ति । स्वशब्देन वा भवति । यथा, परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति । प्रतिषेधेन
वा भवति । यथा, न गिरा गिरेति ब्रूयात् । यो गिरा गिरेति ब्रूयादा-
त्मानं तदुद्गाता गिरेदैरं कृत्वोद्देयमिति । अन्येन वा, येनावगम्यते
प्राकृते कार्यमभिनिर्वर्त्तयतीति । तदिह न किञ्चिदप्यस्ति । न चैता-
वता निवृत्तिः । इदं प्रत्यक्षश्रुतम्, इदं चोदकेन प्राप्तमिति । प्रकृति-
लिङ्गसंयोगे निवृत्तिर्भवति, नान्यथा ॥

नन्विदानीमेवोक्तम् । भवतीह प्रकृतिलिङ्गसंयोगः जुहोति, नि-
वीता, प्रचरन्ति, आशयेदिति । उच्यते । प्रकृतानां जुहोत्यादीनां
जुहोत्याद्यन्तराणि इमानि विधीयन्ते । तत्र तावज्जुहोतिरदृष्टार्थः ।
कथमसौ गम्येत प्राकृतस्यार्थं वर्त्तत इति । तथा, उपवीतमदृष्टार्थं,
कथं तस्य कार्यं निवीतं वर्त्तत इति गम्यते । तथा व्रतं वृत्त्यर्थम् ।
मध्वशनं घृताशनञ्च तस्मिन्नर्थे वर्त्तत इत्येतन्न ज्ञायत एव । तस्मान्ना-
स्ति प्रकृतिलिङ्गसंयोगः ॥ अथोच्यते, नैवोपहोमा जुहोत्यन्तरं, प्रकृ-
ते होमे मन्त्रो विधीयते इति । तच्च न । विधायकस्याभावात् । सो-
ऽनु जुहोतीति परिसमाप्ते वाक्ये केवलस्य मन्त्रस्याज्ञानं, नास्ति व-
चनम् । एवं जुहोतीति । भिन्नान्येतानि वाक्यानि । सोऽनु जुहो-
तीति विधिवाक्यम् । अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा इत्येवमा-
दीनि मन्त्रवाक्यानि । तस्मान्न मन्त्रविधानार्थं जुहोतेः पुनः श्रवणम् ।
होमविधानार्थं श्रुतिर्विधायिका भवति, मन्त्रविधाने वाक्यम् । तस्मा-
दपि न मन्त्रविधानम् । अतः समुच्चयः । उभयमपि प्रमाणेन प्राप्त-
म् । प्रत्यक्षश्रवणं प्रमाणं, चोदकोऽपि प्रमाणम् । नानाकार्यत्वाच्चैतयो-
र्विरोधः । तस्माद्यथा, प्रयाजादीन् बाधन्ते, एवं नारिष्टहोमानपि
न बाधेरन् । अत एवज्ञातीयकं कर्मसंस्कारं विकृतावधिकं स्या-
दिति ॥ १ ॥ सि० ॥

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत

प्रकृतिसन्निधानात् ॥ २ ॥

अथ यदुक्तं, शरमयं बर्हिर्भवतीति यथा शराः कुशान् निवर्त्तयन्ति, एवमिहापीति । अत्रोच्यते । युक्तं शरमये । भवति हि तत्र प्रकृतिलिङ्गेन संयोगः । बर्हिःशब्देन, एवंविशिष्टं वा बर्हिर्भवति । शरा वा बर्हिष कार्ये वर्त्तन्त इति । इह तु प्रकृतिलिङ्गासंयोगः । तस्माद्विषमं बर्हिषेति ॥ २ ॥ आ० नि० ॥ अग्न्यादौ नारिष्टहोमादिभिर्नक्षत्रेष्ट्यादीनां समुच्चयाधिकरणम् ॥ १ ॥

एवं वा—

प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं विकृताव-

धिकं स्यात् ॥ १ ॥

इदमाम्नायते, सोमरौद्रं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणामभिचरन् इति । तत्रेदं श्रूयते । शरमयं बर्हिर्भवतीति । तत्र संशयः । किं कौशं निवर्त्तते, न ? इति । किं प्राप्तम् । उभयस्य प्रमाणावगतत्वात् समुच्चयः ॥ १ ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत

प्रकृतिसन्निधानात् ॥ २ ॥

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत इति । अस्ति हि तत्र प्रकृतिलिङ्गेन बर्हिःशब्देन संयोगः । तस्मात् प्राकृतस्य निवृत्तिरिति ॥ २ ॥ ॥ सिद्धान्ताशङ्कानिरासौ ॥ शरमयबर्हिषा कौशबर्हिर्बाधाधिकरणम् ॥ १ ॥ प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

एवं वा—

प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं

विकृतावधिकं स्यात् ॥ १ ॥

अस्ति वाजपेयः । शरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । तत्र श्रूयते । रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति । दुन्दुभिघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोतीति । अस्ति च प्रकृतौ, उपाधर्त्तध्वमिति दर्भाभ्यां स्तोत्रमुपाकरोतीति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशयः । किं रथघोषेण दुन्दुभिघोषेण यो नादः स मन्त्रस्य निवर्त्तकः, यद्

द्रव्यं तद् दर्भयोः ? उतोभयमुभयस्य निवर्त्तकमिति । किं प्राप्तम् । शब्दत्वेन सामान्येन नादो मन्त्रस्य निवर्त्तक , द्रव्यत्वेन द्रव्यं दर्भयोः । ननु तत्पुरुषनिर्देशोऽयम् । तेन परार्थेन रथस्य घोषविशेषणत्वेनोच्चारणं, न स्वकार्येण निर्देशः ॥ अत्रोच्यते । द्वन्द्वनिर्देशोऽपि ईदृशो भवति । तत्रायमप्यर्थः, न रथः परार्थ उच्चरिष्यते । श्रुतिर्हि तथा हीयेत, लक्षणा च स्यात् । चोदनालिङ्गसंयोगश्च बाध्येत । तस्माद् घोषो मन्त्रस्य निवर्त्तको द्रव्य दर्भयोरिति ॥ १ ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत

प्रकृतिसन्निधानात् ॥ २ ॥

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत; उभयस्य चोदनालिङ्गसंयोगो नैककस्य । रथघोषेणेति श्रूयते, न रथेन घोषेण चेति । रथविशिष्टो घोषो लक्षणं स्तोत्रोपाकरणस्य । प्रकृतौ दर्भौ लक्षणं, मन्त्रश्च । ननु इदानीमेवोक्तं द्वन्द्वनिर्देशो भविष्यतीति । नैतद्वचं, द्विवचनं हि तथा स्यात् । एकवचनेन च निर्देशः । तेनैकां लक्षणं, स च घोषः । तेन हि समभिव्याहारस्तृतीयाया । ननु समुदायेन समभिव्याहारो भविष्यति । न हि समुदायस्य । अशब्दार्थत्वात् । अथ समुदायो निर्दिश्येत, ततोऽभ्युपगतमुभयस्य निवर्त्तकमिति । ननु मन्त्रो वाचक एव उपावर्त्तध्वमिति । नेत्युच्यते । उपावर्त्तनमात्रस्याऽभिधायको मन्त्रः । न चोपावर्त्तनमात्रं स्तोत्रोपाकरणम् । अथाप्यभिधानं स्यात्, तथापि तस्य निवर्त्तकः । लक्षणेनोपाकर्त्तव्यमिति प्रत्यक्षा श्रुतिः । अभिधानेनोपाकर्त्तव्यमिति चोदकः । श्रुतिश्च चोदकाद्बलीयसी । तस्मादुभयस्य निवर्त्तको रथघोषो दुन्दुभिघोषश्चेति ! किं भविष्यति प्रयोजनम् । यदि रथो न घोषविशेषणम्, अरथविशिष्टोऽपि घोषस्तत्रोपाकरणं लक्षयेदिति ॥ २ ॥ सिद्धान्ताशङ्कानिरासौ ॥ वाजपेये रथघोषदुन्दुभिघोषाभ्यां दर्भमन्त्रयोरुभयोरैव बाधाऽधिकरणम् ॥ २ ॥ द्वितीयवर्णकम् ॥ २ ॥

सर्वत्र तु ग्रहाम्नामधिकं स्यात् प्रकृतिवत् ॥ ३ ॥

बृहस्पतिसवे श्रूयते । बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णाति, विष्णुवत्यर्के ग्रहं गृह्णातीति । महान्नते शुक्रग्रहं गृह्णातीति । अश्वमेधे सौवर्णराज-

ताभ्यां महिमानौ ग्रहौ गृह्णातीति । सन्ति तु प्रकृतौ ऐन्द्रवायवादयो
ग्रहाः । त इह चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संशयः । वैकृतैस्ते निवर्त्यन्ते,
उतानिवृत्तिः, समुच्चयः ? इति । किं प्राप्तम् । प्रत्यक्षश्रुता वैकृताश्चो-
दकप्राप्तान् प्राकृतान् निवर्त्तयितुमर्हन्ति । अस्ति हि तेषां प्रकृति-
लिङ्गेन ग्रहशब्देन संयोग इति ॥ एव प्राप्ते ब्रूमः । तत्र तत्र सर्वत्र ग्रहा-
ज्ञानमधिकं भवितुमर्हति । प्राकृतस्यानिवृत्तिरिति । कुतः । उभयेषां
प्रमाणावगतत्वात् । चोदकोऽपि प्रमाणं, प्रत्यक्षश्रवणमपि । ग्रहशब्दः
प्रकृतिलिङ्गमिति चेत् । नैवम् । यदि ग्रहशब्दमुच्चार्य गुणो विधीयते,
ततः प्राकृता एव ग्रहा गुणविकृता भवेयुः । अथ ग्रहसम्बन्धेनाऽग्रहो
विधीयते, ततो ग्रहकार्ये वृत्तिर्न इति प्राकृतं निवर्त्तयेत् । यथा, खलेवाली
यूप इति । अन्यः पुनरेष ग्रहशब्दो ग्रहणवचनः । अर्के नाम ग्रह गृह्णा-
ति, महिमानौ नाम ग्रहौ गृह्णातीति । अत्रापूर्वा ग्रहणक्रिया विधी-
यते । तस्मान्न ग्रहशब्दश्चोदनालिङ्गमेकार्थानां हि विकल्पो वा बाधो
वा भवति । न चैषां वैकृतैरेकार्थता ॥ ननु यागनिवृत्त्यर्था सर्वे, तेनै-
षामेकार्थतेति । उच्यते । याग प्रति सहत्यकारिण एते, न निरपेक्ष
एकैक एषां साधकः । न ह्येषां पृथक्तेन यागसम्बन्धः, अर्केण यजे-
त, शुकेण यजेतेति । कथन्तर्हि । प्रयोगवचन एषां ग्राहकः । स च
सन्निहितानाम् । न च सन्निधानं विशेषोऽस्ति । तस्मात् सर्वेषां प्रा-
कृतानां वैकृतानाञ्च संग्राहकः प्रकृतिवत् । यथा प्रकृतौ ऐन्द्रवायव-
ग्रहणं चोदितं, मैत्रावरुणग्रहणं पुनश्चोद्यते । विभागश्चाह्वयार्थः
संस्कारो देवतादेशश्च । अदृष्टत्वात् कार्यस्य, न ज्ञायते पूर्व उत्तरस्य
कार्यं भवतीति । प्रयोगवचनग्रहणाञ्च समुच्चयो, न केवलं मैत्रावरुणा-
दिभिः सह अप्रकरणाधीताभ्यामंश्वदाभ्यामपि । एव विकृतावपि स-
मुच्चयो भवितुमर्हति ॥ आह । ननु ग्रहं सङ्कीर्त्य गुणो विधीयते, अश्व-
मेधे सौवर्णराजताभ्यामिति । अत्रोच्यते । न तौ प्राकृतौ ग्रहौ सज्ञा
चोत्पत्तिसंयोगादिति ग्रहकर्मणी भिद्यते ॥ आह । इह तर्हि बार्ह-
स्पत्यं गृह्णातीति देवताविधानार्थं स्यात् । उच्यते । ग्रहे विधीयमाने
श्रुतिरनुगृहीता । देवतायां वाक्यम् । श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी ॥

आह । आग्नेयवत् । यथा अग्निष्टुति आग्नेया ग्रहा भवन्तीति
देवताविधानं भवति, एवमेकवचनान्तेनापि । तस्याविवक्षितत्वात् ।
यथा ग्रहं समार्प्येति सर्वग्रहाणां सम्मार्गोऽभिधीयते, एवमिहापि

सर्वग्रहाणां देवता विधीयते । अत्रोच्यते । उक्तमेतच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वादिति । आग्नेया ग्रहा भवन्तीति तु वाक्यमविरुद्धं श्रुत्या । न हि तत्राग्नेयं ग्रहं गृह्णातीति । आग्नेयसत्ता तत्र वाक्येन श्रुत्यविरुद्धेन चोद्यमाना युक्तैवेति । तस्मात् प्राकृतेभ्यो व्यतिरिक्तो बार्हस्पत्यः समुच्चीयते । यथा प्रकृतौ अंशुं गृह्णाति, अदाभ्यं गृह्णातीति अप्राकरणिकौ प्राकरणिकैः समुच्चीयेते, एवमिहापि वैकृताः समुच्चीयेरन्निति ॥३॥ सि०

अधिकैश्चैकवाक्यत्वात् ॥ ४ ॥

इतश्च पश्यामः समुच्चय इति । कुतः । निःसन्दिग्धैश्च अधिकैः सुराग्रहैरेकवाक्यत्वं भवति । कथम् । सप्तदश एते ग्रहा गृह्यन्ते द्वये प्राजापत्याः सोमग्रहाः सुराग्रहाश्च । अत्र व्यक्तमधिका सुराग्रहाः । तेषु गृह्यन्ते इति ग्रहणं चोद्यते, नानूद्यते । सकृदुच्चरितो गृह्यन्ते-इति शब्दः । सोमग्रहैरपि सम्बद्ध्यते । तस्माच्चोदनान्तरं ग्रहाणामनेन असन्दिग्धेन अन्यदप्येवमेवावगम्यते ॥ ४ ॥ युक्तिः ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति । किम् । विरण्यो वा एष यज्ञक्रतुर्यद् वाजपेयः । अतीव ह्यग्निष्टोमं कामत्युक्थ्यमति षोडशिनं नातिरात्रमाप्नोतीति । विरण्यशब्दो विस्तीर्णो भवति । यथा, विरण्यानि अरण्यानि, विस्तीर्णानीति गम्यते । यदि समुच्चयः । एवं विस्तीर्णता, बाधायां नोपपद्यते । तस्मादपि समुच्चय इति ॥ ५ ॥ हेतुः ॥ बृहस्पतिसवादौ बार्हस्पत्यग्रहादिभिः प्राकृतेन्द्रवायवादिग्रहाणां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्राजापत्येषु चाम्नानात् ॥ ६ ॥

अस्ति वाजपेयः, वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । तत्र प्राजापत्या पशवः, सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते इति । सन्ति तु प्रकृतौ क्रतुपशवः । ते इह चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संशयः । किं ते प्राजापत्यैः क्रतुपशवो बाध्यन्ते, उत समुच्चीयन्ते इति । किं प्राप्तम् । प्रत्यक्षाः प्राजापत्याश्चोदकप्राप्तान् क्रतुपशून् बाधेरन्निति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्राजापत्येषु च समुच्चयः स्यात् । चशब्दोऽन्वाचयार्थः । आम्नायन्ते हि क्रतुपशवः । ब्रह्मवादिनो वदन्ति, नाग्निष्टोमो नोक्थ्यो न षोडशी नातिरात्र इति । अथ कस्माद् वाजपेयेन सर्वे यज्ञक्रतवो-

ऽवरुद्ध्यन्ते, पशुभिरिति ब्रूयात् । यदाग्नेयं पशुमालभतेऽग्निष्टोमे तेनावरुन्धे ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यम्, ऐन्द्रेण षोडशिनं, सारस्वत्याऽतिरात्रं मारुत्या बृहत्स्तोत्रमेतावन्तो वै यज्ञक्रतवस्तान् पशुभिरेवावरुन्धे इति समुच्चयं दर्शयति । ननु दर्शनमिदमुपादिश्यते, कोऽत्र न्यायः ? इति । उच्यते । प्रकृतिलिङ्गासंयोगः । ननु पशुशब्दः प्रकृतिलिङ्गम् । नेत्याह । नात्र पशुमनूद्य देवता विधीयते, सङ्ख्याश्रवणात् । सङ्ख्यादेवताश्रवणात् कर्मान्तरं चेदमुक्तम् । पृथक्कनिवेशात् सङ्ख्याया कर्मभेदः स्यादिति । अतो ग्रहाणामिव समुच्चयो भवितुमर्हतीति ॥ ६ ॥
 वाजपेये प्राजापत्यपशुभिः क्रतुपशूनां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

आमने लिङ्गदर्शनात् ॥ ७ ॥

अस्ति साङ्ग्रहणीष्टिः, वैश्वदेवीं साङ्ग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकाम इति । तत्र श्रूयते । आमनमस्या देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति । सन्ति तु प्रकृतौ त्रयोऽनुयाजाः, तेऽत्र चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संशयः किमामनहोमैरनुयाजा निवर्त्तन्ते, उत तैः समुच्चीयन्ते इति । किं प्राप्तम् । प्रत्यक्षश्रुतैरामनहोमैरानुमानिका अनुयाजा निवर्त्येरन् । अपि च त्रित्वं प्रकृतिलिङ्गयोगो भवति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । आमने समुच्चयः स्यात् । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं हि इममर्थं दर्शयति । किं लिङ्गम् । बहिरात्मा वै प्रयाजानुयाजा आत्मा देवता यत् प्रयाजाऽनुयाजानां पुरस्ताद्वा उपरिष्ठाद्वा जुहुयाद्बहिरात्मानं सजातानामादधीत, अथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातानामात्मानं धत्ते इति अनुयाजानाम् अनिवृत्तिं दर्शयति । आह । ननु त्रित्वं प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । नेत्याह । न हि सङ्ख्यामात्रमनूद्य शक्यते गुणो विधातुम् । न हि कस्यचित् काचित् सङ्ख्या न भवति । तस्मान्न सङ्ख्या प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । लिङ्गदर्शनं त्विदमपदिष्टं, प्राप्तिरत्र वक्तव्येति । उच्यते । आहुतीर्जुहोतीति श्रुत्या आहुतिसत्ता, वाक्येन मन्त्रविधानं, त्रिसङ्ख्या चानुवादत्वेनावकल्पते । सङ्ख्यामन्त्रवन्ति तु यागान्तराणि विधीयन्ते । तेषां चोभयप्रमाणावगतत्वात् समुच्चयो न्याय्य इति ॥ ७ ॥ सांग्रहणीष्टौ आमनहोमैरनुयाजानां समुच्चयाऽधिकरणम् ॥ ५ ॥

उपगेषु शरवत् स्यात् प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥ ८ ॥

महाव्रते श्रूयते, पत्न्य उपगायन्ति, पिच्छोलाभिरुपगायन्ति, काण्डवीणादिभिरुपगायन्ति, आपाटलिकाभिरुपगायन्तीति । अस्ति तु प्रकृतौ ऋत्विज उपगायन्तीति । तदिह चोदकेन प्राप्यते । तत्रायमर्थः सांशयिका भवति । किं पत्नीभिः, उपगायन्तीति ऋत्विज उपगायन्तो निवर्त्यन्ते, उत न निवर्त्यन्ते ? इति । तत्रैतत् तावच्चिन्त्यते । किं गानोपगानमेतत्, उत वादित्रोपगानम् ? इति । तत्रापि द्वैतं, किं गानस्योपगानं गानोपगानम् । उत गानमेवोपगानं गानोपगानम् ? इति । किं तावत् प्राप्तम् । प्राकृतं निवर्त्यते इति । तत इदं वर्ण्यते । गानस्योपगानमिति । पत्न्यो गायतां गानमुपचिन्वन्ति इति, गानं प्राप्तमेव प्राकृतम् । उपचय उपसर्गार्थो विधीयते । तस्माद् गानस्योपगानमिति ॥

अथ वा गानमेवोपगानं, गानशब्दो हि शारीर्य्या गीतौ प्रसिद्धः । तस्माद् गानमेतदुपगानं, गानस्य वोपगानमिति । यदा एतयोरन्यतरं, तदा ऋत्विक्कार्ये पत्न्यो वर्तन्ते । अतः प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तं निवर्त्यते शक्यम् । यथा शरमयं बहिर्भवतीति शरा प्रत्यक्षश्रुताश्चोदकप्राप्तान् दर्भान् निवर्तयन्ति, एवमिहापीति ॥ ८ ॥ पूर्व ० ॥

आनर्थक्यात् त्वधिकं स्यात् ॥ ९ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, न निवृत्तिरिति । समुच्चयः स्यात् । तत एतच्चिन्त्यते । वादित्रस्यैतदुपगानम् । अस्ति ह्यत्र वादित्रम् । दिक्षु दुन्दुभयो नदन्तीत्येवमादि । तस्योपगानं वादित्रस्योपगानम् । कथम् । प्रत्ययेन हि श्रुत्या धात्वर्थस्य सत्ता उच्यते । विप्रकृष्टा उपसर्गार्थस्य सत्ता अर्थविप्रकर्षाद् दुर्बला भवति । तस्मादुपसर्गार्थसत्ताविधानं धात्वर्थसत्ताविधानेन बाध्यते ॥

अथ वा वादित्रमिदमुपगानम् । एवं ह्याह । पत्न्य उपगायन्ति काण्डवीणादिभिरुपगायन्तीति । काण्डवीणादिभिर्वादित्रमुपगानं भवति, भवति च तन्त्रीगाने गानशब्दः । तस्माद् वादित्रमुपगानम् । तत्र यद्येवं वादित्रस्योपगानं, यदि वा वादित्रमुपगानम् । उभयथा प्राकृतादर्थान्तरे भवति । तस्मात् समुच्चयः । कुतः । आनर्थक्यात् । एवं चोदकानर्थक्यं न भविष्यति । चोदकोऽनुग्रहीष्यतीत्यर्थः । तस्मात् समुच्चय इति ॥ ९ ॥ सिद्धान्तः ॥ महाव्रते ऋत्विगुपगानस्य

पत्न्युपगानेन समुच्चयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

संस्कारे चान्यसंयोगात् ॥ १० ॥

अस्ति अञ्जनाभ्यञ्जनो नाम एकोनपञ्चाशद्रात्रः । तत्रेदं समा-
प्नोते । गौगुलवेन प्रातःसवने समञ्जते अभि वाञ्जते पैलुदारवेण
माध्यन्दिने सवने सौगन्धिकेन तृतीयसवने इति । अस्ति तु प्रकृतौ
नवनीतेनाभ्यञ्जनम् । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशयः । किं तद्
वैकृतेन बाध्यते, उत नेति । किं प्राप्तम् । प्रत्यक्षश्रुतत्वाद्, वैकृतेषु
अञ्जते अभि वाञ्जते इति च, प्रकृतिलिङ्गसंयोगाद्बाध्यते इति । आह ।
ननु सुत्याकालमञ्जनमभ्यञ्जनञ्च सत्रे, दीक्षाकाले नवनीतेनाभ्यञ्जनं
प्रकृतौ, अन्यकालत्वात् प्रयोजनान्तरे वर्त्तते इति बाधो न स्यात् ।
उच्यते । प्रयाजवदन्यकालमपि तत्कार्यमेव द्रष्टव्यम् । कालमात्र-
मन्यत्, पदार्थस्तु स एव । यथा तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीति तिष्ठति
पशौ प्रयाजा वर्त्तमानाः प्राकृतकार्यका एव भवन्ति, एवमिहापि
द्रष्टव्यम् ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ संस्कारे अञ्जनेऽभ्यञ्जने च प्राकृतेन सह
समुच्चयः स्यात् । कुतः । अन्यसंयोगात् । अन्यकालमिदं कार्य-
न्तरे वर्त्तते, एवं चोदकोऽनुग्रहीष्यते । तस्मात्समुच्चय इति ॥ १० ॥ सि०

प्रयाजवदिति चेत् ॥ ११ ॥

इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ॥ ११ ॥ आ० ॥

नार्थान्यत्वात् ॥ १२ ॥

न च प्रयाजवद् भवितुमर्हतीति । कुतः । अर्थान्यत्वात् । स्नेहना-
ऽर्थमादौ नवनीतं सुखप्रचाराय । प्रवृत्ते कार्ये सुत्याकालं गौगुल-
वेनाभ्यञ्जनं विरूक्षीकरणार्थं प्रत्यक्षं कार्यान्तरं वर्त्तत इति, न
प्राकृतं निवर्त्तयितुमर्हति ॥ १२ ॥ आ० नि० ॥ अञ्जनाभ्यञ्जने नवनीता-
ऽभ्यञ्जनस्य गौगुलवाभ्यञ्जनादिभिः समुच्चयाधिकरणम् ॥ ७ ॥

आच्छादने त्वैकार्थ्यात् प्राकृतस्य विकारः

स्यात् ॥ १३ ॥

महाव्रते श्रूयते, तार्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नी इति ।
अस्ति तु प्रकृतौ, अहतवासः परिधत्ते इति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् ।
तत्र संशयः । किम् अहतस्य वाससो निवृत्तिः, न ? इति । किं प्राप्त-
म् । आच्छादने तु प्राकृतस्य विकारः स्यात् । कुतः । ऐकार्थ्यात् ।

एको ह्यर्थः प्राकृतस्य वैकृतस्य च कौपीनमाच्छादयितुं, प्रकृतौ वि-
कृतौ च प्रच्छादनं क्रियते । तस्मात् प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तं निव-
र्त्तत ॥ १३ ॥ पूर्व० ॥

अधिकं वान्यार्थत्वात् ॥ १४ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । अधिकमिदं प्राकृताद्वाससो भवितु-
मर्हतीति । कुतः । तद् हि निवर्त्तकं भवति, यदनिवर्त्यं न शक्नोति
निवेष्टुम् । यस्तु अनिवर्त्यापि शक्नोति भवितुं, न तद् निवर्त्तयति ।
तद् हि निवर्त्तयदप्रतिषेधकं सञ्चोदकं प्राप्तं बाधेत । ननु कौपीन-
प्रच्छादने परिधत्ते इति भवति, नान्यकार्यके । उच्यते । नैतदेवम् ।
उपरिवाससोऽपि कार्यं परिधत्ते इति भवति । तद्यथा, कम्बलं परि-
धत्ते, रौरवं परिधत्ते इति । सर्वतो धत्ते परिधत्त इति अवयवप्र-
सिद्ध्या भवति । तस्मादहतस्य वाससो न निवृत्तिः, समुच्चय इति
॥ १४ ॥ सि० ॥

समुच्चयश्च दर्शयति ॥ १५ ॥

समुच्चयश्च वासःशब्देन बहुवचनान्तेन दर्शयति, वासांसि
धाराही चोपानहौ विमुञ्चतीति, कृष्णविषाणया वासांसि विभ्रंसयति,
ततोऽध्वर्युः परिधत्ते इति । तस्मादपि पश्यामः, अनिवृत्तिः समुच्चय
इति ॥ १५ ॥ युक्तिः ॥ महाव्रते अहतवाससस्तार्यादिभिः समुच्चया-
ऽधिकरणम् ॥ ८ ॥

सामस्वर्थान्तरश्रुतेरविकारः प्रतीयेत ॥ १६ ॥

महाव्रते श्रूयते, श्लोकेन पुरस्तात् सदसः स्तुवते अनुश्लोकेन
पश्चात् सदसः क्रौञ्चेन चात्वालमवेक्ष्यमाण इति । सन्ति तु प्राकृ-
तानि सामानि इह चोदकेन प्राप्तानि । तत्र संशयः । किं प्राकृतानां
साम्नां निवृत्तिः, उत अनिवृत्तिः, समुच्चयः ? इति । किं प्राप्तम् ।
स्तुवते इति प्रकृतिलिङ्गसंयोगे प्रत्यक्षश्रुते चोदकप्राप्तानि सामानि
निवर्त्यन्ते इति । यथा, कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वसिष्ठस्य
जनित्रे भवतः, शुद्धाशुद्धीये भवतः, भर्गयशसी भवतः । क्रौञ्चानि
भवन्तीति श्रुतेषु चोदकप्राप्तानि निवर्त्यन्ते, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥ एवं
प्राप्ते ब्रूमः । सामसु श्लोकेन पुरस्तात् स्तुवते इत्येवमादि श्रूयमाणेषु प्राकृ-
तानामविकारः प्रतीयेत । कुतः । अर्थान्तरश्रुतेः । अर्थान्तरेण हि सम्बन्धः

श्रूयते, पुरस्तात् सदसः स्तुवते इत्येवमादिषु । यच्च पदं केनचित्पदेन सम्बद्ध्यते विशेषणत्वेन, न तत् पदान्तरेण सहसम्बन्धमर्हति सकृदु-
च्चारितम् । यथा, भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्येति भार्याविशेषण-
त्वेनोच्चार्यमाणो राज्ञः इति शब्दो न पुनः पुरुषशब्देन सम्बद्ध्यत
इति । एवं, पुरस्तात् सदसः स्तुवते इत्यनेन सम्बद्ध्यमानो न पुनः
श्लोकेन स्तुवते इति सम्बन्धमर्हति ॥

यदि स्तुतौ देशसत्ता विधीयते, श्लोकेन चेति अनूद्येत, तत उप-
पद्येत एक वाक्यमिति । यदा तु पुनर्देशसत्ता विहिता तदा परिपूर्ण
वाक्यं, श्लोकेन चेत्येतदपि विधातव्यम्, तदा पुनर्विधिप्रत्ययो
हृदयमानेतव्यः । हृदयमानेतुमुच्चारयितव्यः । न चोच्चारितः ।
तस्मादनुच्चारितो वा कल्पयितव्यः, उच्चारणं वा कल्पयितव्य-
म् । कल्पनायाश्च शब्दो बाध्येत । तस्मान्नैवम् । कथं तर्हि ? देश-
सामविशिष्टा स्तुतिः श्रुत्या विधीयते । न चैकेन केनचित् सम्बन्धे
विहिते, परिपूर्णं वाक्ये पुनरपरं वाक्यं कल्पयितव्यं भवति । उभय-
विशेषणविशिष्टा हि स्तुतिः श्रुत्या यदा विहिता तदा परिपूर्णं वा-
क्यम् । न तदा पुनरपरेण केनचित् सम्बन्धः कल्पयितव्यो भवति,
यदर्थं किञ्चिद् द्विरुच्चार्येत । तस्मात् स्तुत्यन्तरमिदं विधीयते, न
प्राकृतं निवर्त्यते, समुच्चय इति ॥ १६ ॥

अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात् प्राकृतस्य विकारः

स्यात् ॥ १७ ॥

अथ यदुपवर्णितं, यथा कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वशिष्ठस्य
जनित्रे भवत इत्येवमादिभिरिव प्राकृतानां निवृत्तिरिति । तत् परि-
हर्तव्यम् । अत्रोच्यते, युक्तमत्र यत् प्राकृतं निवर्त्यते । अत्र हि अर्थान्-
तरं न श्रूयते, प्राकृतस्यैव शेषः श्रूयते । तस्मात् तत्र वैकृतेन प्रत्यक्ष-
श्रुतेन प्राकृतस्य निवृत्तिरिति । इह तु अर्थान्तरश्रवणाद् वाक्यभेद-
प्रसङ्गादनिवृत्तिरित्युक्तम् ॥ १७ ॥ युक्तिः ॥ महाव्रते रथन्तरादिसाम्नां
श्लोकादिसामभिः समुच्चयाधिकरणम् ॥ ९ ॥ प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

एवं वा- कचिच्छ्रूयते, कौत्सं भवति, काण्वं भवति, व-
शिष्ठस्य जनित्रे भवत, शुद्धाशुद्धीये भवत, भर्गयशसी भवतः,
क्रौञ्चानि भवन्तीति । सन्ति तु प्रकृतौ सामानि तत्र चोदकेन प्राप्ता-

मि । किं तानि निवर्त्यन्ते, न ? इत्येवोऽर्थः सन्दिह्यते । किं प्राप्तम् । अनिवृत्तिः, समुच्चय इति । कुत । साममात्रं विधीयते, न स्तुवते इति प्रकृतिलिङ्गसंयोगोऽस्ति । तस्मादधिकमिति ॥

एवं प्राप्तं ब्रूम -

अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात् प्राकृतस्य विकारः

स्यात् ॥ १७ ॥

तुल्यं पक्षं व्यावर्त्तयति, अश्रूयमाणेऽप्यर्थे प्राकृतस्य विकारः स्यात् । शेषभूतं हि प्रकृतौ साम । इदमपि साम श्रूयते । तत् साम-त्वेन सामान्येन साम्नः कार्यं भवितुमर्हति । तद्यथा- दधि घृतं शाकं शालय, देवदत्तो भोजयितव्य, देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्तेलेनेति । यद्यपि तैलं स्नेहयितव्य इति न श्रूयते, तथापि स्नेहने एव तैलं भवति । तत्समर्थत्वात् । एव यद्यपि साम्ना ऋक् संस्कृतेत्येति न श्रूयते, एवमपि तत्समर्थत्वात् साम ऋक्संस्कारे एव भवितुमर्हति ॥ १७ ॥ विकृतिविशेषे प्राकृतसाम्नां कौत्सादिभिर्बाधाधिकरण-म् ॥ ९ ॥ द्वितीयवर्णकम् ॥ २ ॥

सर्वेषामविशेषात् ॥ १८ ॥

कचिच्छ्रूयते- कौत्स भवति, काण्वं भवति, वशिष्ठस्य जनित्रे भवत, शुद्धाशुद्धीये भवत, भर्गयशसी भवत, कौश्रानि भवन्तीति । सन्ति तु प्राकृतानि सामानि । तत्र चादकेन प्राप्तानि । तानि प्राकृतानां निवर्त्तकानीत्येतत् समधिगतम् । अर्थेवोऽर्थः सन्दिह्यते । किं सर्वाणि सर्वेषां निवर्त्तकानि, अथ किमेकमेकस्य, द्वे द्वयोः, बहूनि बहूनामिति । किं तावत् प्राप्तम् । सर्वाणि सर्वेषामिति । कुतः । विशेषाभावात् । न हि विशेषः कश्चिदस्ति येनावगम्यते, इदमस्य निवर्त्तकं, नान्यस्येति । तस्मात् सर्वं सर्वस्य निवर्त्तकमिति ॥ १८ ॥ पूर्वम् ॥

एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात् प्रकृतेश्चाविकारात् ॥ १९ ॥

न चैतदास्ति, सर्वाणि सर्वेषां निवर्त्तकानीति । एकमेकस्य, द्वे द्वयोः, बहूनि बहूनामिति । कुतः । श्रुतिसामर्थ्यात् । कौत्सं भवति काण्वं भवतीति एकमेकस्य निवृत्तिं कृत्वा श्रुतिः समर्था अर्थवतीति । एवं वशिष्ठस्य जनित्रे भवत, शुद्धाशुद्धीये भवतो, भर्गयशसी भवत इति द्वयोर्निवृत्तौ कृतायां श्रुतिसामर्थ्यमनुगृहीतं भवति । तथा

क्रौञ्चानि भवन्तीति त्रिभिस्त्रीणि निवर्त्य कृतसामर्थ्या श्रुतिर्भवति । यद्येकस्मिन् श्रुते एकमेव निवर्त्यते, ततो यावत्येव असौ अङ्गीकृता प्राकृती सामसङ्ख्या तावत्येव भवति, एवं सर्वत्र । किमेवं भविष्यति ? । प्रकृतेरविकार प्राकृतानामवशिष्टानां साम्नां ग्रहणं भविष्यति । तत्र चोदकोऽनुग्रहीष्यते । तस्मादेकम् एकस्य निवर्तकं, द्वे द्वयोः, बहूनि बहूनामिति ॥ १९ ॥ सिद्धान्तः ॥ कौत्सादिभिर्व्यवस्थया एकादिबाधाधिकरणम् ॥ १० ॥

स्तोमविवृद्धौ त्वधिकं स्यादविवृद्धौ द्रव्यविकारः

स्यादितरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ २० ॥

सन्ति विवृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च क्रतवः । एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकाम याजयेत् त्रिणवैनौजस्कामं, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाममिति । तथा द्वात्रिंशाः पवमाना अभिषेचनीयस्य । तत्र नव राजसामानि, एकादश राजसामानि, बलौघश्रवसे वशिष्ठस्य जनिजनित्रे च साकम्प्रवेदनान्याहुः । शुद्धाशुद्धीये च संश्रवोपपदे चोमे । तथा रथहविर्धाने पुनःस्तोमस्य यज्ञस्य, तथा अपचितिवस्य पुनःस्तोमस्य यज्ञस्य ॥

पुनःस्तोमस्य सवनं मध्यमं द्वादशं स्मृतम् ।

कार्यो नवदशस्तोमावभिन सवने उभे, इति ॥

तदत्र क्वचित् प्राकृती स्तोत्रसङ्ख्या विवृद्धा, क्वचिद्धीना । तत्र सन्देहः । किं विकृतौ विवृद्धौ हानौ च प्राकृतानां साम्नां निवृत्तिः ? उत हानौ निवृत्तिः, विवृद्धावनिवृत्तिरिति । किं प्राप्तम् । उभयत्र निवृत्तिः । प्रत्यक्षश्रुतेन हि चादकप्राप्तं निवर्त्यते । साम्नां चोत्पत्तिरर्थवती भविष्यति अपूर्वेषु क्रियमाणेष्विति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । स्तोमविवृद्धौ अनिवृत्तिराधिक्यं स्यात् । कुतः ॥ आगमेन हि साम्नां सङ्ख्यापूरणं वक्ष्यते । आगमेन वा स्यादभ्यासस्याश्रुतित्वाद् इति । एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति । अविवृद्धौ तु प्राकृतं निवर्त्येत । यावता निवृत्तेन सा सङ्ख्या पूर्यते, तावत् प्राकृतं बाधितव्यम् । अन्यत् प्राकृतमेव स्यात् । कुतः । इतरस्य अश्रुतित्वात् । इतर न श्रूयते, आगमः कर्तव्य इति । सङ्ख्यामात्रं श्रूयते । तस्मादविवृद्धस्तोमकेषु अनिवृत्तिः । हीनस्तोमकेषु यावदर्थं निवर्तयितव्यम् । अथ यदुक्तं,

साम्नामुत्पत्तिरर्थवती भविष्यतीति । उच्यते । बाध्यताम् आर्षं चोदकेन, गुणमात्रमविशिष्टार्षम् । गुणश्चोदक, इति ॥ २० ॥ विवृद्धा-
ऽविवृद्धस्तोमकक्रतुषु यथाक्रमं प्राकृतसामबाधाधिकरणम् ॥ ११ ॥

पवमाने स्यातां तस्मिन्नावापोद्धापदर्शनात् ॥ २१ ॥

इह विवृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च क्रतव उदाहरणम् । त एव ये पूर्वस्मिन्नधिकरणे उदाहृताः । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः । वि-
वृद्धस्तोमकेष्वनिवृत्तिरविवृद्धस्तोमकेषु निवृत्तिरिति । अथेदानीमिदं
सन्दिह्यते । किं यस्मिन् कस्मिंश्चिदावापौ यत कुतश्चिदुद्धापः ? उत
पवमानेष्वेवावापोद्धापविति । किं प्राप्तम् । अविशेषादनियम इति ॥
एवं प्राप्ते ब्रूमः । पवमाने आवापोद्धापौ स्यातामिति । कुतः । अस्मि-
न्नेव हि तौ दृश्येते, त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहती अनु-
ष्टुप् । अत्र ह्येवावपन्ति, अत एवोद्धपन्तीति ॥ २१ ॥

ननु दर्शनमिदं, प्राप्तिरुच्यताम् । उच्यते—

वचनानि त्वपूर्वत्वात् ॥ २२ ॥

असति न्याये वचनान्येव एतानि कल्प्यन्ते । तस्मात् पवमान
एवापोद्धापस्थानमिति ॥ २२ ॥ पवमान एव विवृद्धाविवृद्धस्तोमक-
क्रतूनां सामावापोद्धापधिकरणम् ॥ १२ ॥

विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदना ॥ २३ ॥

तौ दर्शपूर्णमासौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजंत इति ।
तत्रेदमाप्नायते । यदाग्नेयोऽष्टाकपालो अमावास्यायां पौर्णमास्यां
चाच्युतो भवतीति । सन्ति चाग्नेरभिधानानि, अग्नि शुचिः पावकः
धूमकेतुः कृशानुर्वैश्वानरः शशिङ्खल इत्येवमादीनि । तत्र सन्दे-
हः । वाचिषु निगमेषु किं येन केनचिदग्ने शब्देनाभिधानं कर्त्तव्य-
म् ? उत विधिशब्देनाग्निशब्देनेति । किं प्राप्तम् ॥ येन केनचि-
दिति । कुत । अग्न्यर्थनिर्देशात् । अग्न्यर्थेन पुरोडाशः संबद्धव्यः ।
अग्न्यर्था देवता कर्त्तव्या, त्यागकाले उद्देष्टव्या । सा येन शब्देन श-
क्यते उद्देष्टुं, तेनोद्देशनीया । सा एषां शब्दानामन्यतमेन शक्या
उद्देष्टुम् । तस्माद् येन केनचिद् वाचिषु निगमेषूद्देशः कर्त्तव्य
इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । विधिशब्देनैव अग्निशब्देनोद्देष्टव्या, नान्येन

शुच्यादिना इति । कुतः । तेन चोदना, तेन विधिशब्देनास्य हविषः सम्बन्धश्चोदना भवति । कथमिव ? । आग्नेय कर्त्तव्य इत्यग्नि-
रस्य देवता कर्त्तव्येत्यर्थः ॥

का पुनरियं देवता नाम ? । एकं तावन्मतं, या एता इतिहास-
पुराणेष्वग्न्याद्याः सङ्कीर्त्यन्ते नाकसदस्ता देवता इति ॥ उच्यते । ता-
सु देवतासु अहरादीनां शार्दूलादीनां वा न संग्रहः । स्मर्यते च
कालवाचिनां देवतात्वं, कालेभ्यो भवति, मासो देवता संवत्सरो
देवता इति ॥

अपरं मतं, येषु देवताशब्दो मन्त्रब्राह्मणे श्रूयते, अग्निर्देवता
घातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता इत्येवमादिषु, तेऽत्र देवता-
शब्देनोच्यन्ते इति ॥ तत्राप्यहरादीनामनुपसंग्रह एव । किञ्च सा-
मान्यवचनस्य शब्दस्य लौकिके व्यवहारे अभावादर्थस्याप्रसिद्धिः
स्यात् । तस्मात् सूक्तभाजो हविर्भाजश्च देवताः । काः सूक्तभाजः ? ।
इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सम्महेमा मनीषया । भद्रा हि नः
प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव (ऋ० १९।४म०) इति ।
हविर्भाजः, आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्, अग्नीषोमीयमष्टाकपाल-
मिति । आह । यदि हविर्भाजो देवताः कपालानामपि देवतात्वं
प्राप्नोति । तान्यपि हविर्भाजि । एवं तर्हि सा हविर्भाग् देवता, यां
प्रति तादर्थ्यं हविषः । सूक्तस्याप्येवमेव । अत्र हि देवताशब्दः स्म-
र्यते । अग्निदेवत्यं सूक्तम्, अग्निदेवत्यं हविरिति । तथा अतिथि-
देवत्यं पितृदेवत्यमिति । एवं मूर्त्तानाममूर्त्तानां चेतनानामचेतनानां
श्रुत्या काश्चदर्थं प्रति तादर्थ्येन सङ्कल्पनीयानां देवतात्वं भविष्यति ।
सामान्यवचनत्वं चोपपत्स्यते ॥ केमतः ? । यद्येवं, यस्या वाचकं
शब्दमुद्दिश्य स्मृत्वा वा हविस्त्यक्ष्यामीति सङ्कल्पः क्रियते, सा
देवता भवति तत्र ॥

नन्वेवं सति सुतरां येन केनचिदग्नेः शब्देन निर्देशः करणीयः ।
अत्रोच्यते । भवेदेतदेवं, यद्यग्निशब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चार्येत । अर्थो-
ऽपि हविः सम्बन्धार्थं प्रत्याययेत् । न त्वत्राग्निशब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थ-
मुच्चार्यते । यत्र ह्यर्थं कार्यमासाद्यते, तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थो भ-
वति, यत्रार्थे न प्रयोजनम् । यत्र पुनः शब्दे एव कार्यं, तत्र कार्य-
सम्बन्धार्थः शब्द एव प्रत्यापयितव्यः । देवतायाश्च यज्ञसाधनभावो न

रूपेण भवति । केन तर्हि । सम्बन्धिना शब्देन । यथा अध्वर्यु-
 र्हस्नाभ्यामुपकरोति, एवं देवता शब्देनोपकरोति । यथा होतुः पाणौ
 द्विलेपेनोपस्तृणातीति पाणिसम्बन्धेऽपि होतैवोपकरोति, एवं स-
 म्बन्धिना शब्देन उपकुर्वती देवता उपकारिणी गम्यते । देवताया-
 मप्युपकारिण्यां चादितायां शब्दस्यैव यज्ञ समवायः । तस्मान्न
 शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चारितः । स चार्थः पुनः शब्दं प्रत्याययेदिति
 लक्षितलक्षणा हि तथा स्यात् । किं तर्हि । शब्द एव हविषा सम्बद्ध्य-
 ते । तत्सम्बन्धादर्थोऽपि देवता भविष्यति । यस्य हि शब्दो हविषा
 तादर्थ्येन सम्बद्ध्यते, सा देवता । शब्दे कार्यस्यासम्भवादर्थे कार्यं
 विज्ञायते । इह तु शब्द एव कार्यं सम्भवति । तस्मान्नार्थप्रत्यायनार्थं
 शब्द इति । तदुक्तं वृत्तिकारेण । न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थसम्प्रत्य-
 यस्तस्मादर्थनिष्पत्तिरिति । एवं चेदग्निशब्देन हविषः सम्बन्धो,
 नास्ति प्रसङ्गः शुच्यादीनां शब्दानामिति । तस्मान्मन्त्रत्वे विधि-
 शब्द उपादातव्य इति ॥ उच्यते । नन्वेवं शब्द एव देवता प्राप्नोति ।
 अत्रोच्यते । नैतदस्माभिः परिहर्तव्यम् । न हीदमुच्यमानमस्मत्पक्षं
 बाधते, सुतरां शुच्यादीनामप्रसङ्ग इति ॥ २३ ॥

शेषाणां चादनैकत्वात्तस्मात्सर्वत्र श्रूयते ॥ २४ ॥

इतश्च विधिशब्देन वाचिषु वचनं कर्तव्यम् । कुत । शेषाणां
 मन्त्राणामेक शब्दः । य एवासौ विधिशब्दः, स एव सर्वत्र श्रूयते
 अपाट्कारे उज्जित्यां स्वाहाकारे च । अपाळग्ने प्रिया धामानि
 अपाट् सोमस्य प्रिया धामानि अपाळिन्द्रस्य प्रिया धामानि इति
 अपाट्कारे । अग्नेरुज्जितिमनूजेपं सोमस्योज्जितिमनूजेपमित्युज्जि-
 त्याम् । स्वाहाऽग्निं स्वाहा सोममित्येवमादि स्वाहाकारे । एवञ्च
 नित्यवच्छ्रूयमाणा अपाक्षिका भविष्यन्ति, यथाऽस्माभिर्न्यायो-
 ऽपदिष्टः । तस्माद् विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यादिति ॥ २४ ॥
 युक्तिः ॥ यागादौ विधिशब्देनैव देवताभिधानाधिकरणम् ॥ १३ ॥

तथोत्तरस्यां ततो तत्प्रकृतित्वात् ॥ २५ ॥

अस्ति चरुः, सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवच्चसकाम इति । सन्ति
 सूर्यस्याभिधानानि । सूर्य आदित्यां भास्करः सविता दिवाकर इति
 तत्र किं वाचिषु निगमेषु येन केनचिच्छब्देनाभिधानं कर्तव्यम्, उत

विधिशब्देन सूर्यशब्देनेति । किं प्राप्तम् । अग्निशब्दसंयुक्तास्ते प्रकृतौ निगमा इह चोदकेन प्राप्ताः, न सूर्यशब्देनेति । सूर्यशब्दा हि चरौ, न उज्जित्यादिषु । ते यथार्थं विपरिणमयितव्या । सूर्यार्थश्च तेषु सङ्कीर्तयितव्यः । स च येन केनचित् सूर्यवाचिना शब्देन सङ्कीर्त्यते । तस्मादनियमः । ये च प्रकृतावग्निशब्दसंयुक्ता निगमास्ते इह-उदाहरणं, न असंयुक्ता ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वादिति । यथा प्रकृतौ, तथा उत्तरस्यां ततौ विकृतौ कर्त्तव्याः । तत्प्रकृतित्वात् तेषाम् । चादकानुग्रहाय प्रकृतौ च विधिशब्दाभिप्रायोऽग्निशब्दः प्रयुक्तो, नाग्न्यभिधानपरः । इहापि तत्प्रकृतित्वाद् विधिशब्दाभिप्रायेणैव निगमाः प्रयोक्तव्याः । न चायं चरुणा सूर्यशब्दस्य सम्बन्धः । किं तर्हि । प्रयोगेण । सूर्यं निर्वर्त्तयेदिति प्रयोगेण सम्बन्धो, न सूर्यश्चरुरिति । कारकविभक्तिर्हि द्वितीया । सा आख्यातेन सम्बध्यते । तस्मात्तत्रापि सूर्यशब्देन संयुक्ता कर्त्तव्या इति ॥ २५ ॥ अतिदेशस्थलेऽपि विधिशब्देनैव देवताऽभिधानाधिकरणम् ॥ २४ ॥

प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं स्यात् ॥ २६ ॥

अस्ति आधानं, य एवं विद्वानग्निमाधत्ते इति । तत्र पवमानहवींषि श्रूयन्ते । अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेत्, अग्नये पावकायाग्नये शुचये इति । तत्र संशयः क्रियते । किं सगुणमग्नेरभिधानं कर्त्तव्यम्, उत निर्गुणमिति । किं प्राप्तम् । प्राकृतस्य निर्गुणस्य सगुणेनाभिधानं कर्त्तव्यमिति ॥ २६ ॥ सि० ॥

अविकारो वा अर्थशब्दानपायात् स्याद्

द्रव्यवत् ॥ २७ ॥

अविकारो वा स्याद्, निर्गुणमभिधानम् । कुतः । अर्थशब्दानपायात् । एवं शब्दोऽर्थश्चानपेतो भवति । य एव असौ अग्निः, स एव पवमानः, पावकः शुचिश्च । या देवता निर्देष्टव्या, सा निर्दिष्टैव भवति । असत्यपि गुणवचने, द्रव्यवत् । यथा, सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजावशा, वायव्यामालभेत भूतिकाम इति । अजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि छागाशब्देन वाचिषु निगमा भवन्ति । अर्थः शब्दोऽनपेत इति कृत्वा । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मान्निर्गुणेन अभिधानं कर्त्तव्यमिति ॥ २७ ॥ पूर्व० ॥

तथारम्भासमवायाद्वा चोदितेनाभिधानं स्या-
 दर्थस्य श्रुतिसमवायित्वादवचने च गुण-
 शास्त्रमनर्थकं स्यात् ॥ २८ ॥

अथ वा, चोदितेन, सगुणेनाभिधीयेत । कुतः । आरम्भासमवा-
 यात् । न हि आरम्भेण देवता कर्मणि समवैति, न स्वेन रूपेण देव-
 ताया कर्मणि साधनभाव इत्युक्तम् । यदि हि रूपेण समवेयात्,
 तथा सति अग्निशब्देन पवमानोऽपि प्रत्याख्यते इति गुणाभिधानं न
 क्रियेत । कथं तर्हि साधनभावः । श्रुतिसमवायित्वाद् देवतार्थस्य ।
 देवताशब्दस्य च हविषश्च सम्बन्धः साक्षादुच्यते । यस्य शब्दस्य
 सम्बन्धः, स शब्दो वदितव्यः । एवमसौ सम्बन्धः कृतो भवति ।
 यदि च गुणाभिधानं न क्रियते,* गुणशास्त्रमनर्थकं स्यात् । एवम-
 ऽर्थे हि तत्र शब्द उच्चार्यते, कथमसौ कर्मणि सम्बद्धेत इति । तत्र
 यदि गुणा न सम्बन्धीयात्, गुणवचनवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात् स-
 गुणेनाभिधानं कर्त्तव्यमिति ॥ २८ ॥ उत्तरम् ॥

द्रव्येष्वारम्भगामिन्वादर्थे विकारः सामर्थ्यात् ॥ २९ ॥

अथ यदुक्तं द्रव्यवदिति, सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजावशा,
 वायव्यामालमेत भूतिकाम इति । अजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि
 छागाशब्देन निगमा वाचिषु भवन्तीति यदुक्तं, तत् परिहर्त्तव्यम् ।
 अत्रोच्यते । युक्तं द्रव्येष्वारम्भसमवायः । रूपेण समवाय गच्छति
 द्रव्यम् । तत्र छागाशब्देन या असौ आलब्धा यदि वशा यद्यवशा,
 तत्र साऽभिधीयत इति गम्यते । तस्मादर्थे साधने सति अविकारे-
 ऽप्यर्थे वचनसामर्थ्यमुपपद्यत इति विना गुणवचनेन, अभिधानं स्या-
 द्बोदकानुग्रहाय । इह श्रुतिसमवायित्वादवश्यं चोदकप्राप्तस्य वि-
 कारः कर्त्तव्य इति ॥ २९ ॥ आधानेऽग्नेः सगुणेनाभिधानाधिकर-
 णम् ॥ १५ ॥

बुधन्वान् पवमानवह्निशेषनिर्देशात् ॥ ३० ॥

अस्ति आधानं, य एवं विद्वानग्निमाधत्ते इति । तत्र पवमानेष्ट-
 यः । अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्ग्नये पाचकाया-
 ऽग्नये शुचये इति । तत्राज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते, बुधन्वान् आग्नेयः
 कार्यः, पाचकवान् सौम्य इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं स-

शुणमग्नेरभिधानं कर्त्तव्यम्, उत निर्गुणमिति ॥ तत्रैवं तावत् परीक्ष्यते किं देवतानिर्देशोऽयं ? मन्त्रनिर्देशः ? इति । देवतानिर्देशे सति स-
शुणमभिधानं, मन्त्रनिर्देशे निर्गुणमिति । किं तावत् प्राप्तम् । सगुणम-
भिधानमिति । तत्रैतद्वर्ण्यते, देवतानिर्देश इति । कुत । रूपत एव
मन्त्राणां प्राप्तत्वाद् विधानमनर्थकं देवता पुनर्न प्राप्नोति । तस्या वि-
धानमर्थवद् भवति । बुधन्वान् आग्नेयः कर्त्तव्य इति देवतया बुधन्वद्-
शुणयुक्ता भवति बुधन्वान् आग्नेयः । तस्मात् सगुणमभिधानम् ।
यथा पावमानेष्टिषु अग्निः पवमान इति । एवमत्रापि अग्निर्बुधन्वा-
निति विशेषनिर्देशोऽर्थवान् भविष्यति । तस्मात् सगुणमभिधान-
मिति ॥ ३० ॥ पूर्वम् ॥

मन्त्रविशेषनिर्देशान्न देवताविकारः स्यात् ॥ ३१ ॥

न चैतदेवं, सगुणमभिधानमिति । निर्गुणं कर्त्तव्यम् । तत्रैतद्
वर्णयन्ति, मन्त्रविशेषनिर्देशोऽयमिति । कुत । मन्त्रविशेषरूपोऽयं श-
ब्दः । आग्नेयो यो विशिष्टाग्निविशिष्टः स बुधन्वान् कर्त्तव्यो, नाग्निः ।
अथाग्निर्बुधन्वान् क्रियते, तत्र बुधन्वानग्निर्देवता स्यात् । तत्राग्नेय इति
सापेक्षे तद्विधाननिर्देशो न स्यात् । न हि सविशेषणानां वृत्तिर्भवति ।
न खल्वपि वृत्तस्य विशेषणं प्रयुज्यते । तस्मान्नाग्नेर्विशेषणं बुधन्वत्ता ।
कस्तर्हि बुधन्वत्तया विशेष्यते । आग्नेयः । तस्य बुधो मन्त्रः, तेना-
ऽसौ बुधन्वान् भवति यागः । अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्य-
मिति । अथ वा मन्त्र एवाभिसम्बद्ध्यते, बुधन्वान् आग्नेय इति ॥

अथ यदुक्तं, रूपादेव मन्त्रः प्राप्नोति, न विधातव्य इति । उच्यते
यः कश्चिद्गुण्यभिधानो मन्त्रः प्राप्नोति । तन्निषेधार्थमिदमुच्यते ।
बुधन्वान् कर्त्तव्यः, अग्निं स्तोमेन बोधयेति । एवं चेद् न देवतावि-
शेषणम् । तस्मान्निर्गुणमभिधानं देवताया कर्त्तव्यम् । एवं चोदका-
ऽनुग्रहो भविष्यति ॥ ३१ ॥ सिद्धान्तः ॥ आधानाज्ययोरग्नेर्निर्गुणना-
ऽभिधानाधिकरणम् ॥ १६ ॥

विधिनिगमभेदात् प्रकृतौ तत्प्रकृतित्वा-

द्विकृतावपि भेदः स्यात् ॥ ३२ ॥

अस्ति ज्यातिष्टोमः । तत्र श्रूयते, गौरनुबन्धयोऽजोऽग्नीषोमीय
इति । सन्ति तु गौराभिधानानि- उस्मा उस्त्रिया अही मही अदितिरिला

इति । तत्र संशयः । किं निगमेषु केनचिदेव शब्देन गोरभिधानं कर्त्तव्यम् ? अथ वा विधिशब्देन कर्त्तव्यमिति ॥ तथा पृषदाज्येन वनस्पतिं यजतीति । सन्ति वनस्पतेरभिधानानि, वृक्ष पादपो द्रुमो नग इति । तत्र संशयः । किं निगमेषु केनचिदेव शब्देन वनस्पतेरभिधानं कर्त्तव्यम् ? अथ वा विधिशब्देनेति । किं प्राप्तम् । केनचिदेवेति । कुतः । विधिनिगमभेदात् प्रकृतौ, विधिनिगमभेदः कुतः । यां दीक्षितो यदग्नीषोमीय पशुमालभते इति विधौ । मन्त्रे, छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति । इहापि चोदकेन यत् प्राकृतं, तत् प्राप्यते । विधिनिगमभेदश्च प्रकृतावस्ति । तस्मात् स प्राप्यते छागशब्दः । प्रकृतौ कुतः स न शक्यते गवि कर्त्तुम् । विधिनिगमभेदस्तु शक्यते । तस्माद् उस्त्रादीनामन्यतमेन वाचिषु वचनं कर्त्तव्यम् ॥ तथा, अग्निं स्विष्टकृतं यजतीति विधौ निगमेष्वपि, प्रीहि देवमुशतो यविष्ठ विद्वन् ऋतूः ऋतुपते यजेह । ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वं होतृणामस्या यजिष्ठ इति । विधिनिगमभेदः प्रकृतौ कुतः । स्विष्टकृद्विकारश्च वनस्पतिरिति सङ्क्षेपे वक्ष्यते । तस्मात् तत्रापि विधिनिगमभेदः कर्त्तव्यः । अतो यत्र केनचिद् वनस्पत्यभिधानेन निर्देशः कर्त्तव्यः । तत्प्रकृतित्वादिति ॥ ३२ ॥ पूर्व० ॥

यथोक्तं वा विप्रतिपत्तेर्न चोदना ॥ ३३ ॥

यथोक्तेन वा शब्देन वचनं कर्त्तव्यं, गोरुस्त्राशब्देन । स हि तत्राग्नात् । उस्त्रायै वपायै मेदसोऽनुब्रूहीति । आह । मन्त्राग्नात् न वचनमस्ति । अनेन कर्त्तव्यमिति । वचनं पुनश्चोदको विधिभिन्नेन वक्तव्यमिति । नैतदेवम् । न विप्रतिपत्तिः चोदकः प्रापयति । न हि यत् प्रकृतावस्ति तद्विकृतौ कर्त्तव्यमिति केनचित् प्राप्यते । किन्तु यत् प्रकृतौ चिकीर्षितं शब्देनाभिहितं, न अर्थात् प्राप्तं, तत् चोदकः प्रापयति । न च प्रकृतौ विधिनिगमभेदो विवक्षितः । छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीत्येतद्वक्तव्यमिति विधीयते । तत्रार्थाद् विधिनिगमभेदो जातः । छागशब्दविधानं श्रुत्या गम्यते । विधिनिगमभेदो लक्षणया । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिनिर्याय्या, न लक्षणा । तस्माच्च येन केनचिदाभिधानम् । आग्नात्सामर्थ्यादुस्त्राशब्देन । तथा पृषदाज्ये देवतायां यां विधिशब्द उक्तः, तेन वचनं कर्त्तव्यम् । विधिनिगम-

विप्रतिपत्तिर्न चोद्यते । तस्माद् वनस्पतिशब्देन निर्देशः कर्त्तव्य इति ॥३३॥ सिद्धान्तः ॥ गवानुबन्धनपृषदाज्यहोमयोर्विधिशब्दाभ्यामेव उस्त्रावनस्पतिशब्दाभ्यामभिधानाधिकरणम् ॥ १७ ॥

स्विष्टकृद्देवतान्यत्वे तच्छब्दत्वान्निवर्त्तत ॥ ३४ ॥

अस्ति अवभृथः, वारुणेनैककपालेनावभृथं यन्तीति । तत्रेदमा-
म्नायते, अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजतीति । तत्रायमर्थः सांशायिकः ।
किं निगमेऽस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यम् ? उत सस्विष्टकृच्छब्दक-
मिति । तन्नैव तावत् परीक्ष्यते । किं सांविज्ञायिक स्विष्टकृच्छब्दः ?
उत स्विष्टं करोतीति एतेन गुणेन प्रवृत्त इति गौणो न रूढः ? इति ।
यदि रूढः, अस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यम् । अथ व्युत्पाद्यते,
ततः सस्विष्टकृच्छब्दकम् । किं प्राप्तम् । सांविज्ञायिक, न व्युत्पाद्यते
इति । कुत । न तावत् स्विष्टं कृतवान् । अथ च तस्मिन्नव काले
स्विष्टकृदित्युच्यते, स्विष्टकृतं यजतीति । न ह्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ
प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ भवतः । अग्निरेव स्विष्टकृच्छब्देनोच्यते ।
तयोर्यः स्विष्टं कृतवान् । यदा सांविज्ञायिकः, तदा अस्विष्टकृच्छब्दकं
वचनं कर्त्तव्यम् । कुतः । अग्नेर्हि देवताया असौ वाचको, नाग्नीवरुण-
योः । विकृतौ अग्नेर्देवताया अभावादग्नीवरुणाभ्यां निवर्त्येत ।
तस्मादस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यमिति ॥ ३४ ॥ पूर्व० ॥

संयोगो वा अर्थापत्तेरभिधानस्य कर्मजत्वात् ॥ ३५ ॥

न चैतदस्ति, अस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यमिति । किं
तर्हि सस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यम् ? इति । तत एतद्
वर्ण्यते । गौणमिदमभिधानमिति । स्विष्टकरणात् स्विष्टकृद् इति
गम्यते । गम्यमानं न न्यायम् । अविवक्षितं कल्पयितुम् । क्रियानिमित्त-
त्वमवयवशब्देभ्यो गम्यते । समुदायस्य चाग्नौ अप्रयोगाल्लोके-
ऽग्न्यभिधानत्वं नाध्यवसीयते । तस्मान्न सांविज्ञायिकः । एवं चेत्
सस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यम् । अर्थापत्तेः । अग्नेरर्थे अग्नी-
वरुणौ श्रूयेते । अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजतीति । क्रियासंयोगित्वा-
च्च शक्नोति स्विष्टकृच्छब्दोऽग्निवरुणौ वक्तुम् । तस्मात् सस्विष्टकृ-
च्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यमिति । अथ यदुक्तं—स्विष्टं कृतवतिचैष शब्दो,
न चाग्निः स्विष्टं कृतवानिति । अत्र ब्रूम मत्पक्षे भूतकालता हीयेत,

त्वत्पक्षे सा च संपपदश्च धात्वर्थः । अग्निं च ततः पूर्वान् यागान-
पेक्ष्य स्विष्टकृतवानग्निः ॥ ३५ ॥ सिद्धान्तः ॥ अवभृथे अग्नीवरुणयो
र्मस्विष्टकृत्यवर्नाभिधानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सगुणस्य गुणलोपे निगमेषु यावदुक्तं स्यात् ॥ ३६ ॥

अस्ति सं मे पशुरग्नीषोमीयः । तत्र श्रूयते । अग्नीषोमीयस्य व-
पया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति । तत्र स्विष्टकृति
गुणलोपः श्रूयते । अग्निं यजतीति । तदत्र संशयः । किं याग एव
स्विष्टकृतो गुणलोपः, अवशिष्टेषु निगमेषु यथा प्रकृतिभावः ? उत सर्व-
त्रैव गुणलोप इति । किं प्राप्तम् । स्विष्टकृतोऽग्नेः सगुणस्य गुणलोपे
श्रूयमाणे ब्रह्म । यत्रैवोच्यते, गुणलोपस्तत्रैव स्यात् । यागे चोच्यते, अग्निं
यजतीति । यागे गुणलोप उच्यमाने यदि सर्वनिगमेषु गुणलोपोऽध्य-
वसीयेत, अश्रुत कल्प्येत । यावांश्च श्रुतस्यात्सर्गे दापः, तावान्
अश्रुतकल्पनायाम् । तस्माद् याग एव लोपः स्याद्, न सर्वेषु निग-
मेष्विति ॥ ३६ ॥ पूर्वम् ॥

सर्वस्य वैककर्म्यात् ॥ ३७ ॥

सर्वस्य वा निगमस्यस्यापि स्विष्टकृतोऽग्निशब्दस्य गुणो लुप्ये-
त । कुतः । एककर्म्यात् । नैव स्विष्टकृत्यागे एव गुणो लुप्येत, किं
तर्हि यागप्रयोगे । कथम् । अग्निं यजतीति प्रयोगवचन एव शब्दः,
सर्वस्मिन् स्विष्टकृत्यागप्रयोगे लुप्येत, अन्येऽपि हि स्विष्टकृन्निगदाः
स्विष्टकृत्याग एव । तस्मात् सर्वत्र लोप इति ॥ ३७ ॥ सिद्धान्तः ॥
अग्नीषोमीयपशौ सर्वत्रैव प्रयोगे निर्गुणेनाग्निशब्देनाग्नेरभिधाना-
दधिकरणम् ॥ १९ ॥

स्विष्टकृदावापिकोऽनुयाजे स्यात् प्रयोजन-

वदङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ ३८ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासां । तत्र स्विष्टकृत् । अनुयाजेष्वग्निं स्विष्टकृतं
यजतीति । तत्र सन्देहः । किं स्विष्टकृत्यागोऽनुयाजेष्वारादुपकारकः,
उत संस्कारक इति । किं प्राप्तम् । आरादुपकारक इति । कुतः ।
एतद्धि कर्मणां प्रसिद्धं कार्यं, यद् आरादुपक्रिया । तथा हि भूतस्य
भव्यार्थता भविष्यति, श्रुत्या च विधानम् । इतरथा भव्यस्य भूता-
ऽर्थता स्याद्, वाक्येन च विधानम् । तस्मादारादुपक्रियेति ॥ एवं

प्राप्ते ब्रूमः । स्विष्टकृदावापिक स्याद्, न बाह्य । किमिदम् आवापिक इति । आज्यभागस्विष्टकृतौ अन्तरा आवापः स्थानम् । तत्र भव आवापिक । बहिरावापादनुयाजस्तान्त्रिक । या तु स्विष्टकृद्देवता तत्र, सैवासौ प्रधानदेवता आवापिकी । तस्मादावापिक इत्युच्यते । यदा चैवं, तदा संस्कारकर्म स्यात् । तथा प्रयोजनवद् भवति, प्रयोजनवतांऽग्नेरुपकरोतीति । अपि च द्विविधानि अङ्गानि । आरादुपकारकाणि, सामवायिकानि च । आरादुपकारकेभ्य सामवायिकानि गरीयांसि । तत्र हि साक्षाद्वाक्यम् । आरादुपकारकेषु प्रकृतेन परोक्षेणैकवाक्यता स्यात् । तस्मात् संस्कारकर्मैति ॥ ३८ ॥ अनुयाजेषु स्विष्टकृदयागस्य संस्कारकर्मताधिकरणम् ॥ २० ॥

अन्वाहेति च शस्त्रवत् कर्म स्याच्चोदनान्तरात् ॥ ३९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, याज्यामन्वाह पुरोनुवाक्यामन्वाह इति । तत्र संशयः । किं याज्यापुरोऽनुवाक्यानुवचनं प्रधानकर्म ? उत संस्कारकर्म ? इति । किं प्राप्तम् ? । अन्वाहेति प्रधानकर्म स्यात् । कुतः ? । चोदनान्तरात् । यदि संस्कारकर्म ततोऽस्वरूपादेव तयोर्वचनं प्राप्नोति । पुनरन्वाहेति वचनमनर्थकम् । प्रधानकर्मत्वे तु वक्तव्यम् । न ह्यन्यथा तस्य कर्त्तव्यता गम्यते इति । अतः श्रुत्या कर्त्तव्यतावगमात् प्रधानकर्मैति । शस्त्रवत् । यथा स्तोत्रशस्त्रे स्तौति शंसतीति कर्त्तव्यतावगमात् प्रधानकर्मणाऽप्यमिहापि द्रष्टव्यम् ॥ ३९ ॥ पूर्व० ॥

संस्कारो वा चोदितस्य शब्दवचनार्थत्वात् ॥ ४० ॥

संस्कारकर्म वा स्यात् । कुतः । चोदितस्य अर्थरय यः शब्दः, स तद्वचनार्थो भवति । स तस्य दृष्टोऽर्थः । तस्मिन् सति अदृष्टकल्पनायां हेतुर्नास्ति । तस्मात् संस्कारकर्मैति । अवाच्यत्वान्नेति चेदिति यदुक्तं, तत् परिहर्त्तव्यम् ॥ ४० ॥ सि० ॥

स्याद्गुणार्थत्वात् ॥ ४१ ॥

स्याद् उपपद्येत अन्वाहेति वचनम् । कुतः । गुणार्थत्वात् । तिष्ठन् याज्यामन्वाह, आसीनः पुरोनुवाक्यामन्वाहेति स्थानासनगुणाऽर्थे पुनर्वचनमुपपद्यते । तस्मात् संस्कारकर्मणी याज्यापुरोऽनुवाक्ये इति ॥ ४१ ॥ आ० नि० ॥ दर्शपूर्णमासयोर्याज्यापुरोऽनुवाक्ययोः सं-

स्कारकर्मताधिकरणम् ॥ २१ ॥

मनोतायां तु वचनादविकारः स्यात् ॥ ४२ ॥

अस्ति वायव्य पशु, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति । अस्ति तु प्रकृतावग्निषोमीये पशौ मनोतामन्त्रः । त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता अस्याधियो अभवोदस्महोता इति । स इह चोदकेन प्राप्यते । तत्र सन्देहः । किं यथादेवतमूहितव्यो मनोतामन्त्रः, अथ वा अविकारेण प्रयोक्तव्य इति । उच्यते । ननु प्रकृतावन्यायनिगदोऽयम् । अग्नीषोमौ हि प्रकृतौ देवता, अयमप्याग्नेयः । असमवेताभिधानाद् अविकारेण प्रयोक्तव्य । अत्रोच्यते सत्यमग्नीषोमौ देवता प्रकृतौ, तौ तु अग्निश्च सोमश्च । तत्राग्निरदेवता, न त्वसमवेत । अग्निप्रत्ययेन या अत्र देवता सा प्रतीयते । अयमिह वायुर्देवताकार्ये श्रूयते । स देवताकार्ये श्रूयमाणोऽग्निर्कार्यमपि करोति देवताप्रत्ययम् । तस्मात्तदर्थपक्षेस्तद्धर्मा स्यात् (१० । ३ । ३५ सू०) । तस्माद् यथादेवतं मनोतामन्त्रः प्रयोक्तव्य इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । मनोतायां तु वचनादविकारः स्यादिति । वचनमिदं भवति । यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुः । आग्नेय्येव मनोता कार्या इति । किमिव वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचनस्यातिभारः । तस्मादविकारेण मनोतामन्त्रः प्रयोक्तव्य इति ॥ ४२ ॥ मनोतायामूहाभावाधिकरणम् ॥ २२ ॥

पृष्ठार्थेऽन्यद्वथन्तरात् तद्योनिपर्वत्वात् स्यादृचां

प्रविभक्तत्वात् ॥ ४३ ॥

अस्ति वैश्यस्तोम, वैश्या वैश्यस्तोमेन यजेतेति । तत्र श्रूयते, कण्वरथन्तरं भवतीति । उभयविकारः कण्वरथन्तरमित्युक्तम् । अप्राकृते तद्विकाराद् विरोधाद् व्यवतिष्ठेरन्निति । तत्र संशयः । किं रथन्तरयोनौ बृहद्योनौ वा अनियमेन कण्वरथन्तरं गेयम् ? उत रथन्तरयोनौ, अथ वा स्वयोनौ ? इति । किं प्राप्तम् । चोदकेन अनियमः । लाघवं हि तथा भवति । ततः प्रयोगप्राशुभावः ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । पृष्ठार्थे यदेतद् अन्यद् रथन्तरात् कण्वरथन्तरं श्रूयते, तद् रथन्तरयोनौ स्यात् । ज्योतिष्टोमपूर्वकां हि वैश्यस्तोमः । ज्योतिष्टोमे रथन्तरयोनौ पृष्ठं कृतम् । ननु बृहद्योनावपि तत्र कृतम् । नैवम् । ऋचां प्रविभक्तत्वाद् ऋचां प्रविभाग इह गम्यते । यथा रथन्तरयोनि-

भवतीति । कुतः । कण्वरथन्तरे रथन्तरशब्दः श्रूयते । तेन गम्यते रथन्तरविशेषः कण्वरथन्तरमिति । अर्थान्तरे कण्वरथन्तरशब्दो भवेद्, यदि रथन्तरधर्मा न भवेयुः । तेषु सत्सु यूपवदुपपद्यते । यथा औदुम्बरो यूपो भवतीति । न हि औदुम्बरो यूपद्रव्यं प्रकृतौ संकीर्तितम् । धर्मनिमित्तस्त्वयं शब्द उपपद्यते । एवमिहापि धर्मनिमित्त कण्वरथन्तरे रथन्तरशब्दो भवति, नान्यथेति ॥ ४३ ॥ पूर्व०

स्वयोनौ वा सर्वाख्यत्वात् ॥ ४४ ॥

न चैतदस्ति, रथन्तरयोनौ गीयेनेति । किन्तर्हि, स्वयोनौ । कुतः सर्वाख्यत्वात् । सर्वविशेषणविशिष्टस्य हि रथन्तरशब्दो वाचकः । प्रस्तोवोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनवत् सर्वस्य सस्तोभस्वरकालाऽऽयासस्य कण्वरथन्तरमित्याख्या भवति । तस्माद् योनिरपि विशेषणम् । अपि च अर्थान्तरे कण्वरथन्तरे रथन्तरशब्द कल्प्य स्यात् । तस्मात् स्वयोनौ गेयमिति ॥ ४४ ॥ सि० ॥

यूपवदिति चेत् ॥ ४५ ॥

इति चेत् पश्यसि, स्वयोनौ गेयमिति रथन्तरशब्दः तेनोपपद्यते । स हि रथन्तरधर्मेषु सत्सु यूपवदुपपद्यते इति ॥ ४५ ॥ आ० ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ४६ ॥

नैतदेवम् । कर्मसंयोगात् काष्ठस्य यूपता । न हि लोके यूप इति संज्ञातः कश्चिद् वृक्षोऽस्ति । यत्र ते संस्काराः, स यूपः । तस्माद् औदुम्बरो यूपो भवतीति संस्कारनिमित्तः । इह पुनरवविशेषणविशिष्ट कण्वरथन्तरशब्दो लोक एवास्ति । नासौ कण्वानां रथन्तरं कण्वरथन्तरमित्येवं कृत्वा उच्यते । रथन्तरत्वे कण्वसम्बन्धे वा अस्य विधीयमाने वाक्यभेदः प्रसज्येत । तस्मात् सांविज्ञायिकः कण्वरथन्तरशब्दः । अत एव स्वयोनौ गीयते ॥ ४६ ॥ आ० नि० ॥ कण्वरथन्तरस्य स्वयोनौ गानाधिकरणम् ॥ २३ ॥

कार्यत्वादुत्तरयोर्यथाप्रकृति ॥ ४७ ॥

कण्वरथन्तर एव भवति संशयः । उत्तरयोर्गायन्तीति । किं रथन्तरयोन्युत्तरयोः, बृहद्योन्युत्तरयोर्वा गेयम् ? उत स्वयोन्युत्तरयोरिति । किं प्राप्तम् । बृहद्योन्युत्तरयोर्वा रथन्तरयोन्युत्तरयोर्वा इति । कुतः । चोदकानुग्रहात् । न तत्रैष दोषो भवति स्वयोनि-

विशिष्टं कण्वरथन्तरमिति । उत्तरयोर्हि यत्कार्यं, तत्र स्वयोनिरवश्यं
हातव्या भवति । तस्मात् प्रकरणमपेक्षितव्यमिति ॥ ४७ ॥ पूर्व० ॥

समानदेवते वा तृचस्याविभागात् ॥ ४८ ॥

न चैतदस्ति, बृहद्योन्युत्तरयोः, रथन्तरयोन्युत्तरयोर्वा गेयमिति ।
किं तर्हि । स्वयोन्युत्तरयां । कुतः । तृचशब्दात् । समानच्छन्दसि
समानदेवताके च अविशेषितस्तृचशब्दो भवतीत्युक्तम् । अतः
श्रुत्या चोदको वाध्यत इति स्वयोन्युत्तरयार्गागेयमिति ॥ ४८ ॥ सिद्धा-
न्तः ॥ कण्वरथन्तरस्य स्वयोन्युत्तरयार्गाताधिकरणम् ॥ २४ ॥

ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वा-

दविकारः स्यात् ॥ ४९ ॥

अस्ति अग्निष्टुदेकाह । तत्र श्रूयते, आग्नेयाग्रहा भवन्तीति । तत्र
सन्देहः । किं प्राकृतयोः स्तोत्रशस्त्रयोर्यथादेवतमूहः, उत अविकार
इति । ऊहबुद्धिं व्यावर्त्तयितुमिदमभिधीयते । ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुत-
शस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यात्, प्रधानकर्मत्वादिति । कस्य पुन-
रेषा बुद्धिः स्याद्, य निवर्त्तयेत् ? । यां मन्दधीर्मन्यते आभधानं स-
त्स्यतीति । मन्दधियामपि चापदेशः क्रियमाणः फलवान् भवति ।
अपि च कश्चिदपेक्ष्य सर्वे मन्दधियः । अथ तु न परितोष एव, त-
तोऽन्यथा वर्ण्यते । यत्तद् वृत्तमधिकरणं द्वितीयेऽध्यायः । तस्येह प्र-
योजनसूत्रं, ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः
स्याद् इति । यदि संस्कारकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे किं भवति प्रयोजनम् ?
अग्निष्टुदेकाहे यथादेवतमूहः । अथ प्रधानकर्मणी, ततो ग्रहाणां
देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यादिति ॥ ४९ ॥ सि० ॥
अग्निष्टुति स्तुतशस्त्रयोरविकाराधिकरणम् ॥ २५ ॥

उभयपानात् पृषदाज्ये दध्नः स्यादुपलक्षणं

निगमेषु पातव्यस्योपलक्षणात् ॥ ५० ॥

सन्ति चातुर्मास्यानि, चातुर्मास्यै स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रानु-
याजान् प्रकृत्य समामनन्ति, पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति । अस्ति
तु प्रकृतौ आवाहनं, देवान् आज्यपान् आवह इति । तदिह चोदकेन
प्राप्तम् । तत्र संशयः । किमविकारेणावाहनं कर्त्तव्यम् ? उत ऊहेने-
ति । यदा ऊहेन, तदा किम् आज्यपान् दधिपानिति कर्त्तव्यम् ? उत

दधिपानिति ? अथ वा पृषदाज्यपानिति ? । किं प्राप्तम् । दध्नोऽपि उपलक्षणं स्याद् आज्यस्यापि । कस्मात् । उभयपानात् । उभयं हि तद् देवतामुद्दिश्य त्यज्यते । यच्च त्यज्यते, तत् पीयत इति मन्त्रेणा-
क्तम् । यच्च पातव्यं तदुपलक्षितं, प्रकृतौ आज्यपानिति । इह आ-
ज्यस्यार्थे दधिसर्पिषी श्रूयेते । अथ पृषदाज्यं गृह्णाति, द्वयं वा इदं
सर्पिश्चैव दधि च, द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं, मिथुनमेवैतत् प्रजननं
क्रियते इति । तुल्यं दधि आज्येन उच्चार्यते । तस्माद् उभयमप्युप-
लक्षयितव्यं दधि च आज्यं चेति ॥ ५० ॥ पूर्व० ॥ १ ॥

न वा परार्थत्वाद्यज्ञपतिवत् ॥ ५१ ॥

न वा एतदेवं, दधि उपलक्षयितव्यमिति । कुतः । परार्थत्वात् ।
परार्थे हि पातव्यं द्रव्यं, पातृणामुपलक्षणम् । तत्राज्येन चेदुपलक्ष्य-
ते, कृतोऽर्थ इति न पुनर्दध्ना उपलक्षयितव्यम् । यज्ञपतिवत् । यथा
इमं यज्ञवान्ये च यज्ञपतिं वर्द्धानिति । यज्ञपतिर्मनुष्याणां होतृणां प्र-
शंसार्थो, न स्वार्थं कीर्त्यन् इति अविकारेण प्रयुज्यते । न सर्वान्
यजमानान् प्रत्याहर । एवमिहापि पातव्यं पातुर्लक्षणार्थं प्रयुज्यते
न स्वार्थम् । तत्रैकेनापि येन कनचिल्लक्षिताः पातार इति कृत्वा न
द्वितीयः प्रयोक्तव्य इति ॥ ५१ ॥ पूर्व० नि० ॥ १ ॥

स्याद्वा आवाहनस्य तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥

स्याद् दध्ना उपलक्षणं, न यज्ञपतिवत् । यज्ञपतिशब्दो हि न स्वा-
र्थमुच्चार्यते, इडास्तुत्यर्थेन स उच्यते । आवाहनं पुनः स्मरणार्थम् ।
तत्र पातापि स्मर्त्तव्यं, पेयमपि । तस्माच्चोदकानुग्रहाय पेयान्तरमु-
पलक्षयितव्यमिति ॥ ५२ ॥ आ० ॥

न वा संस्कारशब्दत्वात् ॥ ५३ ॥

न वा दधि उपलक्षयितव्यम् । संस्कारशब्दोऽत्र विद्यते आज्य-
स्य, पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति । पृषदाज्येन चित्रेणेत्यर्थः । सं-
स्कारेण हि मिश्रणे संस्कृतं चित्रमाज्यं भवति । तां च चित्रतामस्य
प्रत्यक्षतो दधि उत्पादयति । तस्मात् परार्थं चित्रासञ्जनार्थं न
पातव्यम् । अतो नापलक्षयितव्यमिति ॥ ५३ ॥ आ० नि० ॥

स्याद्वा द्रव्याभिधानात् ॥ ५४ ॥

स्याद्वा दधि उपलक्षणम् । द्रव्यं हि दधि तुल्यमाज्येन प्रधान-
भूतमुपदिश्यते इत्युक्तमस्माभिः । अथ पृषदाज्यं गृह्णाति, द्वयं वा
इदं सर्पिश्चैव दधि च, द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं, मिथुनमेवैतत् प्रज-
ननं क्रियते इति । किं पृषदाज्यं गृह्णाते ?, सर्पिश्चैव दधि चेति ।
सर्पिषा दध्ना च याग कर्त्तव्य इत्यर्थः । पृषदाज्यमिति न द्रव्यान्तर-
मुच्यते । तस्माद् दधि उपलक्षयितव्यमिति ॥ ५४ ॥ आ० ॥

दध्नुस्तु गुणभूतत्वादाज्यपा निगमाः स्युर्गुणत्वं
श्रुतेराज्यप्रधानत्वात् ॥ ५५ ॥

न चैतदस्ति, तुल्यं दधि आज्येन, प्रधानभूतमिति । ग्रहणे हि
तत्तुल्यमाज्येन, न यागे । यागो हि आज्येन चित्रेण श्रूयते, तस्मा-
च्छ्रुतेराज्यप्रधानत्वाद् यागं प्रतिगुणभूतं दधि स्यात् । न हि, ग्रहणं
श्रूयमाण यागे श्रुतं भवतीति । दधि ग्रहणं श्रूयमाण न यागार्थं
भवति । तत्र श्रुत्या आज्यं करणं, दधि वाक्येनेति । किमर्थं तर्हि
तत्र दधिग्रहणम् । गृह्यमाणेन प्रत्यक्षतश्चिन्ममाज्यं भवतीति । तस्मा-
दाज्यपा निगमाः स्युर्न दध्नु उपलक्षणं कर्त्तव्यमिति ॥ ५५ ॥ सि० ॥

दधि वा स्यात् प्रधानमाज्ये प्रथमान्त्य-
संयोगात् ॥ ५६ ॥

न चैतदस्ति, आज्यपा निगमा भवेद्युरिति न दध्नु उपलक्षणं क-
र्त्तव्यमिति । दधिपानित्येव कर्त्तव्य, दधि एवात्र प्रधानम् । कुतः ।
आज्ये प्रथमान्त्यसंयोगात् । प्रथमसंयोग उपस्तरणम्, अन्त्यसंयो-
गोऽभिधारणम् । यदि च सत्रे यजेत द्विरुपस्तृणीयात् सकृदभिधा-
रयेद् ओषधयो वै प्रियङ्गव ओषधिष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयतीति य-
दि प्रावृषि यजेत सकृदुपस्तृणीयाद् द्विरभिधारयेद् वृष्ट्यैव पशून्
अभिजिघर्त्सीति, उपस्तरणमन्यत् तत्र निधापयितुं क्रियते । परार्थेन
एव तत्र शब्दार्थो, न ग्रहणमात्रम् । ग्रहणेनान्यस्याधिकरणसंस्कारं
उपस्तृणातीति शब्दो वर्त्तते । तथा, अभिधारयतीति न ग्रहणमात्र-
मभिधारणम् । अन्यस्याभिमुखेनाभिधारयतीति गम्यते । सोऽन्य
आज्यसयुक्तं कथं स्यादिति । तदुपस्तरणाभिधारणशब्दाभ्यां दधि
प्रधानभूतं गम्यते । आज्यमपि तस्य गुणभूतम् । तस्माद्दध्नु एवाप-
लक्षणं कर्त्तव्यं, न आज्यस्येति ॥ ५६ ॥ पूर्व० ॥ २ ॥

अपि वाज्यप्रधानत्वाद्गुणार्थे व्यपदेशे भक्त्या

संस्कारशब्दः स्यात् ॥ ५७ ॥

अपि वा नैतदेवं- दधि प्रधानं तदुपलक्षयितव्यमिति । आज्य-
मेव प्रधानं, तद्धि प्रयोजनवत् । यागसम्बन्धात् । पृषदाज्येनानुजान्
यजतीति । यत् तेनोपस्तीर्यते तत्र द्वय निष्पद्यते । तच्चैवावत्त भवति,
दधि चोपस्तीर्णम् । तत्र शब्दादाधेयस्याधारसंस्कारोऽवगम्यते
दधिसंस्कारः, न तु संस्कृतस्य प्रयोजनं दध् । प्रत्यक्षा तु चित्रता
निर्वर्त्यमाना लक्ष्यते । तथा च प्रयोजनम् । पृषद्धि तदाज्यं श्रूयते ।
न च याग दधि करणं भवितुमर्हति वाक्यप्राप्तम्, आज्ये श्रुतिप्राप्ते
प्रत्यर्थिनि । तस्मादुपस्तरणमाज्यग्रहणार्थमेव । ततो दधिग्रहणं भ-
विष्यतीति अर्थादाधेयाधारसम्बन्धे उपस्तरणमिव तद् भवतीति
भाक्त उपस्तृणाति प्रयुक्तः । तथाभिधारयति । तस्मात् सकृद्
द्विरित्यतस्य गुणस्यार्थे व्यपदेशे भक्त्या एव संस्कारशब्द उपस्तृ-
णाति, अभिधारयति, ओषधिष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयति, वृष्ट्यैव पशू-
नभिजिघर्त्सतीति च । तस्माद् आज्यपा निगमा एव भवेयुरिति ॥
॥ ५७ ॥ पूर्व० नि० ॥ २ ॥

अपि वाख्याविकारत्वात्तेन स्यादुपलक्षणम् ॥ ५८ ॥

अपि वा इति पक्षव्यावृत्तिः । न आज्यपा निगमा भवेयुः, पृष-
दाज्यपानिति वक्तव्यम् । कुतः । आख्याविकार एव भवति । दधि-
सर्पिषोरत्र संसर्गं क्रियते । तत्र यो गुण उपजायते तद्गुणयुक्त-
स्य संसृष्टस्य आख्याविशेषा भवति पृषदाज्यामिति । तथा रागः
खाडवः सुरा इति । तत्र हि उपचरितमेकं शब्दमुपलक्षयामः । उप-
चाराश्च अभिधानाभिधेयसम्बन्धो गम्यते, तेन च यागनिवृत्ति श्रूय-
ते, पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति । तस्मादेवमुपलक्षयितव्यं, पृष-
दाज्यपानिति ॥ ५८ ॥ पूर्व० ॥ ३ ॥

न वा स्याद् गुणशास्त्रत्वात् ॥ ५९ ॥

नैतदेवं स्यात्, संसृष्टस्य रागवत् पृषदाज्यशब्दो वाचक उप-
चारादिति । सत्यमुपचरितोऽयं तत्र । स तूपचारो लोकादेवावग-
तः । स गुण आज्यं भवतीति गम्यते । कुतः । आज्यशब्द सर्पिषो
वाचकः । पृषच्छब्दश्चित्रस्य । तद्यथा पृषद्रज्जु पृषन्मणिः पृषन्मृग

इति । तयोरुच्चरितयोश्चित्राज्याभिधानं गम्यते । तस्मात् तत्रैव स उपचार उपपन्नः । अतश्चाज्यस्यैवोपलक्षणं चित्रमचित्रं वा आज्य-
म् आज्यशब्देनाभिधीयत एवेति ॥ ५९ ॥ पूर्व० नि० ॥ ३ ॥ चातु-
र्मास्येषु आज्यशब्दस्याविकारेणावाहनाधिकरणम् ॥ २६ ॥

इति श्रीभट्टशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमस्य
अध्यायस्य चतुर्थं पादः ॥ १० ॥ ४ ॥

अथ दशमाध्याये पञ्चमः पादः ॥ १० ॥ ५ ॥

आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणेष्वगमवदन्त्यलोपः
स्यात् ॥ १ ॥

द्यावापृथिवीयमेककपालम्, आश्विनं द्विकपालं, वैष्णवं त्रिक-
पालमित्यादि एकदेशवचनम् । समस्तवचनमपि भवति । आग्नेय-
मष्टकपालं निर्वपेदिति । तथा द्विरात्रेण यजेत, त्रिरात्रेण यजेत,
चतुरात्रेण यजेत, पञ्चरात्रेण यजेत, षड्रात्रेण यजेत, सप्तरात्रेण
यजेत अष्टरात्रेण यजेत, नवरात्रेण यजेत, दशरात्रेण यजेत,
एकादशरात्रेण यजेतेत्येकदेशग्रहणम् । समस्तग्रहणमपि भवति,
द्वादशाहनं प्रजाकामं याजयेत् । तथा, एकां सामिधेनीमन्वाह
तिस्रः सामिधेनीरन्वाह इति एकदेशग्रहणम् । समस्तग्रहणमपि
भवति, पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह इति । तदत्र संशयः । किं
सर्वेष्वेव आद्योपादानम् ? अन्त्यलोपश्च, उत विकल्प इति ।
किं प्राप्तम् । आनुपूर्व्यवतां क्रमवतामेकदेशग्रहणे ब्रूमः । अन्त्य-
लोप आद्योपादानश्चेति । किं कारणम् । मुख्यमाद्य, जघन्यमन्त्य-
म् । मुख्यजघन्ययोरन्यतरस्मिन् लोपव्ये जघन्या लुप्येत । मुख्यो हि
अनुग्रहीतव्यः । तदुक्तं, मुख्यं वाऽपूर्वचोदनाल्लोकवद् इति । आगम-
वत् । यथा, समाजेषु समासेषु च ये आगन्तवो भवन्ति । ते पूर्वो-
पविष्टाननुपमृद्यैव निविशन्ते, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥

इतश्च आद्योपादानमन्त्यलोपश्चेति । कुतः । लिङ्गमप्येवं भवति ।
लुप्येत वा एतत् षष्ठमहो यत् पञ्चाहानुपयन्ति, लुप्येत वा एतत्
षष्ठं कपालं यत् पञ्चकपालं निर्वपतन्तीति षष्ठस्य लोपं दर्शयति, न
प्रथमस्य ॥ २ ॥ युक्तिः ॥

विकल्पो वा समत्वात् ॥ ३ ॥

नैतदस्ति, आद्योपादानमिति, किन्तर्हि विकल्पः । आद्यमन्त्यं वा उपादातव्यमिति । कुतः । समत्वात् । समो हि अन्त्यलोप आद्यलोपेन । न हि आदिलोपे श्रुति, नो खल्वपि अन्त्यलोपे । मुख्ये जघन्ये वा उपादीयमाने प्राकृतमुपात्तं भवति । न हि विशेषश्रुतिरस्ति, मुख्यमुपादातव्यमिति । तस्मादनियम इति ॥ ३ ॥ पूर्व० ॥

क्रमादुपजनोऽन्ते स्यात् ॥ ४ ॥

अथ यदुक्तं, समाजेषु समासेषु चागन्तुर्जनो यथा वास्तव्यान् अनुपमृद्यैव निविशते एवमिहापीति । युक्तं, यद्वास्तव्यैराक्रान्ते देशे आगन्तुर्जनोऽसंभवादन्ते निविशते । इह तु अनाक्रान्ते चिन्त्यते, के प्रथममाक्रमेयुरिति । तेनात्र न केषाञ्चित् क्रमो विरुद्ध इति ॥ ४ ॥ आ० नि०

लिङ्गमविशिष्टं सङ्ख्याया हि तद् वचनम् ॥ ५ ॥

अथ यल्लिङ्गमुक्तं, लुप्येत वा एतत् षष्ठमह -इति षष्ठस्य लोपं दर्शयति, नाद्यस्येति । तद् अविशिष्ट विकल्पेऽपि । सङ्ख्याया हि षष्ठमिति पूरणवचनं भवति, यस्मिन् कस्मिंश्चिदपगते येन प्रथमेन मध्येन अन्त्येन वा सङ्ख्या पूर्यते, तत् षष्ठम् । यथा षष्ठो भ्रातृणां न दृश्यते इति, कनीयसि ज्येष्ठे मध्ये वा अदृश्यमाने भवति । एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ आ० नि० ॥

आदितो वा प्रवृत्तिः स्यादारम्भस्य तदादित्वाद्

वचनादन्त्यविधिः स्यात् ॥ ६ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, आदितः प्रवृत्तिर्भवितुमर्हति । कुतः । आरम्भस्य तदादित्वात् । आरम्भो हि तेषाम् आनुपूर्व्यवताम् आदितो न्याय्यः । पूर्वेण हि उपक्रान्तो द्वितीयादिः कर्त्तव्यः । स इह प्रथममेव क्रियमाणोऽनुपक्रान्तः केनचित् क्रियेत । पूर्वो हि पदार्थः क्रियमाण उत्तरं पदार्थमभिनियच्छति । यः पुनराद्यः पदार्थः सोऽनुपक्रान्त एवान्येन कर्त्तव्यः । तस्मिन्नेव प्रथममुपादीयमाने नानुपक्रमदोषो भविष्यति । तस्मात् सर्वत्रैवं, ये क्रमवन्त आरब्धव्या, ते प्रथमादुपक्रमितव्या इति ॥ अपि च, प्रथमस्य निमित्तमुपसम्प्राप्तम् । न च विरोधोऽस्ति तदादिषु कृतेषु । अन्त्यानां निमित्तेऽपि

प्राप्ते, परिपूर्णत्वात् पदार्थानां, लोपो न विरुद्धः । तस्मादाद्योपादान-
मन्त्यलोपश्चेति । अथैवं न्यायेन प्राप्ते, यत्र वचनं भवति, तत्रा-
ऽपनीय मध्यममपि, विधिर्भवति । यथा, अपबर्हिष प्रयाजान् यजति ।
अपबर्हिषावनुयाजौ यजतीति । विना वचनं, अन्त्यलोप एव न्या-
य्य इति ॥ ६ ॥ पूर्व० नि० ॥ एकदेशग्रहणं प्राथमिकानामेव ग्रहणा-
ऽधिकरणम् ॥ १ ॥

एकत्रिके तृचादिषु माध्यन्दिने छन्दसां श्रुति-
भूतत्वात् ॥ ७ ॥

अस्ति एकत्रिक क्रतु, अथैव एकत्रिक । तस्यैकस्यां बहिष्पव-
मानं, तिसृषु होतुराज्यम् । एकस्यां मैत्रावरुणस्य, तिसृषु ब्राह्मणा-
च्छसिन । एकस्यामच्छावाकस्य, तिसृषु माध्यन्दिनः पवमान इति ।
तदत्र माध्यन्दिने पवमाने संशयः । किं तृचाद्यासु गानं कर्त्तव्यम्,
उत आद्ये तृचे ? इति । किं प्राप्तम् । एकत्रिके क्रतौ माध्यन्दिने पव-
माने तृचाद्यासु स्तोत्रियासु गानं स्यात् । कुत । छन्दसां श्रुतिभूत-
त्वात्, श्रुतिभूतानि हि त्रीणि छन्दांसि प्रकृतौ, त्रिच्छन्दा आवापः,
माध्यन्दिनः पवमानः पञ्चसामेति । तानि इह चादकेनैव प्राप्तानि ।
तानि एवमुपसंहर्तुं शक्यन्ते । यदि तृचाद्यासु गानम् । तस्मात्
तृचाद्यासु इति ॥ ७ ॥ पूर्व० ॥

आदितां वा तन्न्यायत्वादितरस्यानुमानिकत्वात् ॥ ८ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । आद्ये तृचे गानं कर्त्तव्यम् । एष
हि न्यायः, क्रम एवमनुगृहीतो भवति । इतरस्य छन्दोऽनुग्रहस्य
प्राकृतत्वादिह आनुमानिकत्वं भवति ॥ आह । ननु क्रमोऽपि प्राकृ-
तत्वादानुमानिकः । उच्यते । उभयोरानुमानिकयाः क्रमानुग्रहो
ज्यायान् भवति । कथम् । तत्र हि प्रथमे गायत्रे छन्दसि अभिनि-
वृत्ते द्वितीया स्तोत्रीया प्रारब्धा, प्रथमारम्भेण हि पदार्थः क्रियमाण
उत्तरं पदार्थमभिनिवृत्तिं चक्रेति । अप्रवृत्ते कस्मिंश्चित् पदार्थे सर्वं
वैकल्पिकं प्राप्नोति, न प्रवृत्ते । प्रवृत्ते हि ततोऽन्यदशक्तत्वादप्राप्तम् ।
प्रारब्धस्य च क्रिया प्राप्ता । तस्यामवस्थायामुभयप्राप्त्यभावादविक-
ल्पः । अत्र किं तदेव प्रारब्धं परिसमाप्यताम्, अथान्यद् अप्राप्त-
मारभ्यतामिति । तत् परिसमापयच्छ्रुतं करोति, परित्यजच्छ्रुतं

जहातीति प्रारब्धं परिसमापनीयं गम्यते । अथेदानीं तस्मिन्निवृत्ते
वैकल्पिकं कृतार्थत्वाद् अप्राप्तम् । तस्मात् क्रमानुग्रहो न्याय्यो
न छन्दोऽनुग्रह इति ॥ तत्राह । ननु गायत्रेण छन्दसा पूर्वं क्रिय-
माणेन उत्तरकालं त्रैष्टुभमप्युपक्रान्तं भवति । उच्यते । सत्यमुप-
क्रान्ते भवति, न तु द्वितीयां तृतीयामकृत्वा । अथ तयो पूर्णे तृचे नैव
छन्दसां प्रयाजनम् । तस्मात् प्रत्यक्षत्वात् पूर्वया स्तोत्रीयया उत्तरयोः
स्तोत्रीययोः क्रमस्य, क्रमानुग्रहो ज्यायाश्च छन्दोऽनुग्रह इति ॥८॥सि०

यथानिवेशश्च प्रकृतिवत् सङ्ख्यामात्रविकारत्वात् ॥९॥

इतश्चाद्ये तृचे गेयमिति । कुत । यथानिवेशं प्रकृतिवत्, शब्देन
प्राप्तासु स्तोत्रीयासु तिसृषु माध्यन्दिन इति सङ्ख्यामात्रस्य प्रत्याम्नायो
न क्रमस्य । आह । ननु यथा क्रमस्य न प्रत्याम्नाय , एवं छन्दसाम-
पि । उच्यते । सत्यमेवमेतत् । मुख्यस्तु क्रमानुग्रहः, जघन्यश्छन्द-
साम् । तस्मादपि आद्ये तृचे गातव्यमिति ॥ ९ ॥ युक्तिः ॥ एकत्रिकं
आद्ये तृच गानाधिकरणम् ॥ २ ॥

त्रिकस्तृचे धुर्ये स्यात् ॥ १० ॥

अस्ति एकत्रिक क्रतु , अथैष एकत्रिकः । तस्य एकस्यां बहिष्पव-
मानं, तिसृषु होतुराज्यम् । एकस्यां मैत्रावरुणस्य, तिसृषु ब्राह्मणा-
च्छंसिनः । एकस्यामच्छावाकस्य तिसृषु माध्यन्दिनः पवमान इति ।
सन्ति तु धुरि सामानि । तेषु संशयः । किं, तृचे गेयानि, उतैकस्याम्
ऋचि ? इति । किं प्राप्तम् । त्रिकः स्तोमस्तृचे स्याद् धुरि सामसु ।
एव तृचप्रापकश्चादकोऽनुग्रहीष्यते । तस्मात् तृचे गेयमिति ॥१०॥पूर्व०

एकस्यां वा स्तोमस्यावृत्तिधर्मत्वात् ॥ ११ ॥

एकस्यां वा ऋचि गेयं, स्तोमस्य हि तत्रावृत्तिधर्मता भवति ।
वचनप्रामाण्यात् । इदं भवति वचनम् — आवृत्त धूर्षु स्तुवते, पुनरा-
वृत्तं पृष्ठैरुपतिष्ठते इति । किमिव वचनं न कुर्यात् । तस्माद् धुरि
सामसु एकस्यामृचि गेयमिति ॥ ११ ॥ सिद्धान्तः ॥ एकस्याम् ऋचि
धूर्गानाधिकरणम् ॥ ३ ॥

चोदनासु त्वपूर्वत्वान्निर्ज्ञेन धर्मनियमः स्यात् ॥ १२ ॥

सन्ति द्विरात्रादयोऽहर्गणाः, द्विरात्रेण यजेतेत्येवमादयः । तेषु
किं कृत्स्नस्य द्वादशाहस्य विध्यन्त प्रवर्तते, उत प्रायणीयोदथनीयो

वर्जयित्वा दशरात्रस्य ? इति । किं प्राप्तम् । अविशेषात् कृत्स्नस्येति ॥
एवं प्राप्ते ब्रूमः । चोदनासु तासु प्रायणीयोदयनीययोः पूर्वत्वेनास-
म्भवाद् दशरात्रस्य विध्यन्तः प्रवर्तन्ते । केन हेतुना । लिङ्गेन विध्य-
न्तो नियम्येत । किं लिङ्गं भवति । एवमाह- यत् प्रथमं तद् द्वितीयं,
यद् द्वितीयं तत् तृतीयं जगतीमन्तर्गच्छतीति । एवं ज्ञापयति, यत्
प्रथमं द्विरात्रस्य, तद् द्वितीयं द्वादशाहस्य गायत्रम् । यद् द्वितीयं
द्विरात्रस्य, तत् तृतीयं त्रैष्टुभं जगतीमन्तर्गच्छतीति षडहतृतीयं
जागतम् अहः अन्तरीयमाण दर्शयन् दशरात्रस्य प्रवृत्तिं दर्शय-
ति । यत् प्रथममिति द्विरात्रस्य वाद्, प्रकरणात् । तत् तृतीयमिति
द्वादशाहस्य, द्विरात्रे तृतीयाभावात् । अपि चेदमपरं लिङ्गं, गायत्रं
प्रथममहस्त्रैष्टुभं द्वितीयं जगतीमन्तर्गच्छतीति, अन्तरायं षडहतृतीयं
जागतं दर्शयति । तस्माद्दशरात्रस्य प्रवृत्तिः ॥ १२ ॥ सि० ॥

प्राप्तिस्तु रात्रिशब्दसम्बन्धात् ॥ १३ ॥

द्विरात्रेण यजेतेति रात्रिशब्दः । इहापि दशरात्र इति स एव । तदे-
तस्मात् प्रकृतिलिङ्गाद्दशरात्रस्य विध्यन्त इति प्राप्ते लिङ्गदर्शनम् ॥ १३ ॥
उपसंहारः ॥ द्विरात्रादिषु दशरात्रस्य विध्यन्तानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अपूर्वासु तु सङ्ख्यासु विकल्पः स्यात्

सर्वासामर्थवत्त्वात् ॥ १४ ॥

अग्नौ तु आधूननार्था मन्त्रा, वेशीनां त्वापत्मन्नाधूनोमीत्येव-
मादयः । तान् प्रकृत्य श्रूयन्ते, सप्तभिराधूनीतीति । तथा अग्नौ
वपनार्था मन्त्रा, या ओषधीरित्येवमादयः । तानपि प्रकृत्य श्रूयन्ते,
चतुर्दशभिर्वपतीति । तत्र संशयः । किमाद्योपादानम्? उत अनियमः
इति । किं प्राप्तम् । आद्योपादानम् । आदितो वा तन्न्यायत्वाद्
इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । अपूर्वासु तु सङ्ख्यासु अप्रकृतिपूर्विकासु
श्रूयमाणासु ब्रूमः । विकल्पः स्यात् । एवं सर्वासां सङ्ख्यानामर्थवत्त्वं
भविष्यति । आद्योपादाने हि केषांश्चन्मन्त्राणामुत्पत्तिरनर्थिकं
स्यात् । गम्यते च ताभिर्वपनम् । प्रकरणात् । या हि प्रकृतिपूर्विका
भवन्ति, तासां प्राकृतप्रयोगेणार्थवत्ता । आनर्थक्येन च कारणेन
मुख्यातिक्रमः सङ्ख्यायाः ॥ १४ ॥ सप्तभिराधूनीतीत्यनेनाग्नौ धूनना-
द्यर्थानां मन्त्राणामनियमनोपादानाधिकरणम् ॥ ५ ॥

स्तोमविवृद्धौ प्राकृतानामभ्यासेन सङ्ख्यापूरण-

मविकारात् सङ्ख्यायां गुणशब्दत्वा-

दन्यस्य चाश्रुतित्वात् ॥ १५ ॥

इह विवृद्धस्तोमका क्रतव उदाहरणम् । एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेनौजस्कामं, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाममिति । तत्रायं संशयः । किं प्राकृतानां साम्नामभ्यासेन सङ्ख्या पूरयितव्या ? उत अप्राकृतानामागमेनेति । किं प्राप्तम् । अनियमः । अविशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः । स्तोमविवृद्धौ अभ्यासेन सङ्ख्या पूर्यते । एवं हि प्रकृतग्रहणम् । इतरथा अप्रकृतक्रियेति । सङ्ख्या हि प्राकृतानां प्रधानभूतानां साम्नां गुणभावेनोच्यते, न प्राधान्येन । न चान्यत् सामद्रव्यं श्रुत्या विधीयते । यावांश्च श्रुतस्यार्थस्योत्सर्गे दोषस्तावान् अश्रुतकल्पनायाम् । तस्मादभ्यासितव्यानि प्राकृतानि सामानि । यथा धुरि सामानीति ॥ १५ ॥

आगमेन चाऽभ्यासस्याश्रुतित्वात् ॥ १६ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । अप्राकृतानां साम्नामागमेन सङ्ख्या पूरयितव्या इति । कुतः । अभ्यासो न हि श्रूयते, एतावच्छ्रूयते, एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदिति । यावांश्च श्रुतस्योत्सर्गे दोषः । तावानश्रुतकल्पनायाम् ॥ ननु आगमोऽपि न श्रूयते । उच्यते । उभयस्मिन्नश्रूयमाणे आगमो न्याय्यः । एवमागमपूरिता सङ्ख्या समञ्जसा भविष्यति । इतरथा अभ्यासपूरिता असमञ्जसा स्यात् । तस्मादागमेन पूरयितव्येति ॥ १६ ॥ सि० ॥

सङ्ख्यायाश्च पृथक्निवेशात् ॥ १७ ॥

इतश्चागमेनेति । कुतः । पृथक्निवेशिनी हि सङ्ख्या । यथा अष्टौ घटा इति । अभ्यासेनापृथक् स्यात् । तस्मादागमेन पूरयितव्या इति ॥ १७ ॥

पराक्शब्दत्वात् ॥ १८ ॥

इतश्चागमेनेति । कुतः । पराक्शब्दो हि भवति । पराग् बहिष्पवमानेन स्तुवन्तीति । स च अनभ्यासस्य वाचकः । यथा पराचीः सामिधेनीरन्वाह इति, अनभ्यस्ता इति गम्यते । तस्मादप्यागमः ॥ १८ ॥

उक्ताविकाराच्च ॥ १९ ॥

इतश्चागमः । एवमुक्तसंयोगविकारो भवति । किमिदम् अविकार इति ? । अपुनर्वचनम् । तत्र जामितादोषो न भविष्यति । अभ्यासे हि स स्यात् । जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदेकं भूयः क्रियेतेति ॥ १९ ॥ युक्तिः ॥

अश्रुतित्वान्नेति चेत् ॥ २० ॥

इति चेत्, इति पुनर्यदुक्तम् आगमोऽपि नैव श्रूयते इति । तत् परिहर्तव्यम् ॥ २० ॥ आ० ॥

स्यादर्थचोदितानां परिमाणशास्त्रम् ॥ २१ ॥

अर्थेन सामानि चोद्यन्ते । कतमेनार्थेन । एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदित्येवमादीनां वाक्यानामर्थेनेति । न हि अनागम्यमानेषु सामसु एताः सङ्ख्याः सामञ्जस्येन सम्भवन्ति । तस्माद् अर्थचोदितानामिदं परिमाणशासनं कृतार्थः शब्द एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदिति अर्थप्राप्तमागमं न शक्नोति वारयितुम् । तस्मादागमेन पूरणमिति ॥ २१ ॥ आ० नि० ॥

आवापवचनं चाभ्यासे नोपपद्यते ॥ २२ ॥

इतश्चागम इति पश्यामः । आवापवचनं हि भवति । त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहती अनुष्टुप् । अत्र हि एवावपन्ति, अत एवोद्धपन्तीति । एतदभ्यासे नावकल्पते । तस्मादप्यागम इति ॥ २२ ॥

साम्नां चोत्पत्तिसामर्थ्यात् ॥ २३ ॥

इतश्चागमः । कुतः । साम्नां हि एवमुत्पत्तिरर्थवती भवति—

दश सामसहस्राणि शतानि च चतुर्दश ।

साङ्गानि सरहस्यानि यानि गायन्ति सामगाः ॥

अशीतिशतमाग्नेयं पवमानं चतु शतम् ।

ऐन्द्रं स्यात् सप्तविंशानि यानि गायन्ति सामगाः, इति ॥ इतरथा एषां साम्नामुत्पत्तिरनर्थिका स्यात् । तस्मादप्यागम इति ॥ २३ ॥ युक्तिः ॥

धूर्येष्वपीति चेत् ॥ २४ ॥

अथ यदुपवर्णितं, यथा धूरिसामस्त्विति । तत् परिहर्तव्यम् ॥ २४ ॥ आ० ॥

नावृत्तिधर्मत्वात् ॥ २५ ॥

नैतदेवं युक्तं, धुरि सामसु आवृत्तिधर्मकाणि हि तानि । वचन-
प्रामाण्यात् । इदं तत्र वचनम् । आवृत्तं धूर्षु स्तुवतं, पुनरावृत्तं पृष्ठै-
रुपतिष्ठते इति । वचनात् तत्र क्रियते । तद्वदिह वचनं नास्ति । त-
स्माद् विषममेतदुपवर्णनम् । अत्र आगमेन सङ्ख्या पूरयितव्येति
सम्यगेतदिति ॥ २५ ॥ ॥ आ० नि० ॥ विवृद्धस्तोमके अप्राकृतानां
साम्नामागमाधिकरणम् ॥ ६ ॥

बहिष्पवमाने तु ऋगागमः सामैकत्वात् ॥ २६ ॥

विवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु संशयः । बहिष्पवमाने किं साम्नामाग-
मः ? अभ्यासः ? इति । पूर्वेण न्यायेनागम इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ।
बहिष्पवमाने तु नैवम् । ऋगागमस्तत्रति । कुत । सामैकत्वात् । क-
थम् । यदुत्तरयोः पवमानयोस्तृचाय तृचाय हिङ्करोति । अथ क-
स्माद् बहिष्पवमाने सकृदेव हिङ्करोतीति ॥ एकं हि तत्र सामेति
ब्रूयात् । स्वारमेव गायत्रमिति वचनात् । सामैकत्वे ज्ञाते ऋगागमेन
सङ्ख्या पूरयितव्येति । सामापि अभ्यासितव्यमिति ॥ २६ ॥ बहि-
ष्पवमाने ऋगागमाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अभ्यासेन तु सङ्ख्यापूरणं सामिधेनीष्वभ्यास-
प्रकृतित्वात् ॥ २७ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र काम्याः सामिधेनीकल्पा । एकविंश-
तिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य । चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद् ब्रह्मवर्चस-
कामस्य । एकविंशतिश्चानुब्रूयाद् अन्नकामस्य, द्वाविंशतिमनुब्रूयात्
प्रतिष्ठाकामस्य । षड्विंशतिमनुब्रूयात् पशुकामस्येत्येवमादयः । त-
त्रायमर्थः सांशयिकः । किं सामिधेनीष्वगमन सङ्ख्या पूरयितव्या,
उत अभ्यासेन, उत यावदुक्तमभ्यस्य शेषमागमेन ? इति । किं प्रा-
प्तम् । पूर्वेण न्यायेनागम इति । अपि च अविशेषोऽर्थः । अभ्यासेन
हि पूर्यमाणा न सामञ्जस्येन स्यात् । तस्मादागम इति ॥ एवं प्राप्ते
ब्रूमः । अभ्यासेन तु सङ्ख्यापूरणमिति । तुशब्दः पक्षव्यावर्तकः ।
नागमः । किं तर्हि अभ्यासः । कुतः । अभ्यासप्रकृतित्वात् । प्रकृतौ
अभ्यासेन सङ्ख्यापूरिता । त्रि. प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति । कथ-
म् । पञ्चदश सामिधेन्य इति श्रुतिः । एकादश च साम्नाताः । त-
त्र अभ्यासेनागमेन वा सङ्ख्यायां पूरयितव्यायाम् अभ्यास उक्तः ।

त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमामिति । अनेन नियमेन प्रथमोत्तमयो-
रभ्यासः कर्त्तव्य इति । यावत्कृत्वस्तयोरभ्यासे क्रियमाणे पञ्चदश-
सङ्ख्या पूर्यते, तावत्कृत्वोऽभ्यसितव्यम्, इत्येतदभिप्रायं त्रित्वम् ।
तथा हि दृष्टार्थता । त्रिसङ्ख्याभिप्राये अदृष्टं कल्प्यं स्यात् । तस्माद्
इहापि तत्प्रकृतित्वाद्यावत्कृत्वोऽभ्यस्यमानयोर्यथोदिता सङ्ख्या पूर्य-
ते, तावत्कृत्वोऽभ्यसितव्यमिति ॥ २७ ॥ पूर्वम् ॥

अविशेषान्नेति चेत् ॥ २८ ॥

इति यदुक्तं तत् परिहर्त्तव्यम् ॥ २८ ॥ आ ० ॥

स्यात्तद्धर्मत्वात् प्रकृतिवदभ्यस्येत आ सङ्ख्या

पूरणात् ॥ २९ ॥

स्यादभ्यासः । कुत । प्रकृतिधर्मत्वं हि विकृतेः । तस्माद् आ सङ्ख्या-
पूरणादभ्यसितव्यम् । एवं प्रकृतिवत् कृतं भविष्यति । चोदका-
ऽनुरोधेन अभ्याससामञ्जस्यमभ्युपगन्तव्यम् । तस्मादभ्यास इति
॥ २९ ॥ आ० नि० ॥

यावदुक्तं वा कृतपरिमाणत्वात् ॥ ३० ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैवम् । आ सङ्ख्यापूरणात् प्रथमो-
त्तमे अभ्यसितव्ये इति । यावदुक्तमभ्यस्य अवशिष्टानामागमेन पूर-
यितव्या सङ्ख्येति । कुतः । कृतपरिमाणत्वादभ्यासस्य । कृतं ह्यभ्या-
सस्य परिमाणम् । त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमामिति । त्रिसङ्ख्या
चाभ्यासेन विवक्षिता, न पूरणी सङ्ख्या । तथा श्रुतिः परिगृहीता
स्यात् । इतरथा लक्षणा ॥

अथ यदुक्तं, दृष्टार्थता चैवं भवतीति । नैतदेवम् । आदर्त्तव्यो हि
त्रित्वानुरोधः । द्विचतुष्केणापि हि सङ्ख्या पूर्यते । तथापि प्रथमो-
त्तमयोस्त्रिरभ्यासोऽनुष्ठेयः । तेन सङ्ख्या पूरयितव्येति । इहापि तेनैव
अभ्यासेन सङ्ख्या पूर्यते । भवति हि सोऽप्यत्र सङ्ख्यापूरणः । प्र-
कृतौ प्रथमोत्तमे च त्रिरभ्यस्तं । सङ्ख्या च पूरिता । इहापि तद्वदेव
कर्त्तव्यम् । प्रथमोत्तमे च त्रिरभ्यसितव्ये । सङ्ख्या च पूरयितव्या ।
न प्रकृतावेव शब्दार्थो गम्यते, अनेनाभ्यासेन सङ्ख्या पूरयितव्येति ।
अभ्यासः कर्त्तव्य इति वचनादवगम्यते । सङ्ख्या पूरयितव्येति
सामर्थ्यात् । सा च प्रकृतौ अर्थादनेन पूरिता । यश्चार्थात् कृतो, न

स चोदनार्थः । तस्मान्नानेनाभ्यासेन सङ्ख्या पूरयितव्येति चोदक
आह । एवं चेद् यावदुक्तमभ्यस्य अवशिष्टानामागम इति॥३०॥ सि० ॥

अधिकानाञ्च दर्शनात् ॥ ३१ ॥

इतश्चागम इति । अधिकदर्शनं हि भवति । न जगत्या परिदध्या-
त् । यज्जगत्या परिदध्यात् । तच्छ्रद्धांसि गमयेत् । त्रिष्टुभा परिद-
धातीति । अभ्यासे च जगतीपरिधानाशङ्का नावकल्पते । तस्मा-
दप्यागम इति ॥ ३१ ॥ युक्तिः ॥

कर्मस्वपीति चेत् ॥ ३२ ॥

इति चेत् पश्यासि, यावदुक्तमभ्यस्य अधिका आगमयेदिति,
धुरि सामकर्मस्वपि एवमेव स्यादिति ॥ ३२ ॥

न चोदितत्वात् ॥ ३३ ॥

नैतदेवं, धुरिसामकर्मसु युक्तम् । चोदितस्तत्राभ्यासः । आवृत्तं धूर्षु
स्तुवते, पुनरावृत्तं पृष्ठैरुपतिष्ठते इति । इह तद्वचनं नास्ति । तस्माद्या-
वदुक्तम् अभ्यस्य अवशिष्टानामागमेन सङ्ख्या पूरयितव्येति ॥ ३३ ॥
आ०नि०॥ सामिधेनीष्ववशिष्टानामागमेन संख्यापूरणाधिकरणम् ॥८॥

षोडशिनो वैकृतत्वं तत्र कृत्स्नविधानात् ॥ ३४ ॥

अस्ति षोडशी ज्योतिष्टोमं प्रकृत्याम्नातः— य एवं विद्वानेतं
षोडशिनं गृह्णाति, भवत्यात्मना, परास्य भ्रातृव्यो भवतीति । तत्र सं-
शयः । किमेष प्राकृतो, वैकृत ? इति । कथम् । प्राकृतः । ज्योतिष्टोमं
प्रकृत्य आम्नानाद् वैकृतो, विकृतौ वचनात् । मध्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य
गृह्यते इति । प्रकृतावपि वचनमस्त्येवेत्याशङ्क्य, अग्निष्टोमे राजन्यस्य
गृह्णीयादतिरात्रे ब्राह्मणस्येति । विकृतावपि वचनसामर्थ्याद्विकृतौ
अतिरात्रे स्यादित्याशङ्क्यते । प्रकृतावाम्नानात् । प्रकृतौ चातिरात्रस्य
भावात् प्राकृत इत्याशङ्क्य । तस्मात् संशयः ॥ किं प्राप्तम् । षोडशिनो
वैकृतत्वं स्यात् । कुतः । तत्र कृत्स्नविधानात् । विकृतावसौ कृत्स्नो
विधीयते । कथम् । य एवं विद्वानेतं षोडशिनं गृह्णीत इत्यभिधाय
मध्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य गृह्यते इति विधीयते । प्रकरणाच्च वाक्यं
बलीय । एवं वाक्येन प्रकरणे बाधिते, अतिरात्रे ब्राह्मणस्येति वचनं
वैकृते अतिरात्रे इति गम्यते । तेन यद्यपि ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य विधाना-
द्विकृतावसौ न कृत्स्न आम्नातः, तथापि कृत्स्न एव विकृतौ वि-

हितो भवति । तस्माद् विकृतिषु परिगणितासु षोडशी ग्रहीतव्यो,
न प्रकृताविति ॥ ३४ ॥ पूर्व० ॥

प्रकृतौ चाभावदर्शनात् ॥ ३५ ॥

इतश्च वैकृत इति । कुतः । प्रकृतौ अभावो दृश्यते । कथम् । द्वे
संस्तुतानां विराजमतिरिच्येते इति अभावे षोडशिन । द्वे स्तोत्रीये
विराजमतिरिच्येते इति वर्णितं द्वितीयेऽध्याये (२अ० ४ पा० २६ सू०)
तस्मादपि वैकृतः षोडशीति ॥ ३५ ॥

अथज्ञवचनाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च वैकृत स्यात् । एवं हि भवति वचनम् । न षोडशी नाम
यज्ञोऽस्तीत्याहुरिति । न तावद् नास्ति षोडशी ज्योतिष्टोमे प्रकृतौ ।
इदं भवति वचनम् । यदि ज्योतिष्टोमे नास्ति, एवमुपपद्यते । तस्मा-
दपि वैकृत इति गम्यते ॥ ३६ ॥ युक्तिः ॥

प्रकृतौ वा शिष्टत्वात् ॥ ३७ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति वैकृतः षोडशीति । प्राकृत-
स्यात् । कुतः । प्रकृत्यां हि ज्योतिष्टोमे आम्नातः । प्रकरणाच्च ज्योति-
ष्टोमेनैकवाक्यता स्यात् । सा विकृतावप्युच्यमानस्य नापैति । न हीदं
वचनं प्रकृतौ प्रतिषेधकम् । किं तर्हि विकृतावुपदेशकम् । तस्मात्
प्रकृतौ शिष्टाप्रतिषिद्धत्वात् षोडशी भवितुमर्हतीति ॥

अपि च न केवलं प्रकरणमस्य साधकम् । किं तर्हि वाक्यमपि
तथेति । अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादतिरात्रे ब्राह्मणस्येति । न चेदं
प्रकृतौ सम्भवद् वैकृतऽतिरात्रे शक्यते कल्पयितुम् । तस्मात् प्राकृतः
षोडशीति ॥ ३७ ॥ सि० ॥

प्रकृतिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥

प्रकृतौ भवति दर्शनमस्य षोडशिनः । तिस्रः संस्तुतानां विराज-
मतिरिच्यन्ते इति । उक्तमेतत् । षोडशिनि गृह्यमाणे तिसृणां स्तोत्री-
याणां दर्शनमवकल्पत इति । तस्मात् प्राकृतः षोडशीति ॥ ३८ ॥ युक्तिः

आम्नातं परिसंख्यार्थम् ॥ ३९ ॥

अथ यदुक्तं, वैकृतस्तत्र कृत्स्नविधानादिति । तदुक्तम् । प्रकृ-
तावप्रतिषेधक तद्वचनमिति । अथ चोदकेन प्राप्तौ किमर्थं पुनरुच्य-
ते इति । अविशेषण हि तद्वचनं प्रकृतावभिधाय अग्निष्टोमे राजन्य-

स्य, ब्राह्मणस्य चातिरात्रे इति धाक्येनोक्तम् । तद्विकारार्थमेवं प्राप्नो-
ति परिसङ्ख्यानम् । तदर्थमुच्यते । अनतिरात्रेऽप्यनग्निष्टोमेऽपि
कथं गृह्यते ? । मध्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य गृह्यते इति ॥ ३९ ॥

उक्तमभावदर्शनम् ॥ ४० ॥

अथ यदुक्तं, प्रकृतौ षोडशी न दृश्यते, द्वे संस्तुतानां विराजिम-
तिरिच्येते इति । तदुक्तम् । अभावदर्शनाद् वैकल्पिकः षोडशी, न
विहितप्रतिषेधात् पक्षेऽतिरेक इति ॥ ४० ॥

गुणादयज्ञत्वम् ॥ ४१ ॥

अथ यदुक्तम् । अयज्ञवचनाद् न प्रकृतौ षोडशीति । तदुक्तम् ।
शिष्टत्वात् प्रकृतौ गृह्यते इति । कथं त्वयज्ञवचनम् । वैकल्पिकत्वा-
त् । पक्षे स यज्ञो नास्तीति भक्त्या अयज्ञ इत्युच्यते । तस्मात् प्राकृत-
षोडशीति । प्रयोजनं, पूर्वपक्षे प्रकृतौ न गृह्यते, गृह्यते सिद्धान्ते
॥ ४१ ॥ आ० नि० ॥ षोडशिनं प्राकृतत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

तस्याग्रयणाद् ग्रहणम् ॥ ४२ ॥

अस्ति षोडशी । य एवं विद्वानेतं षोडशिनं गृह्णाति, भवत्यात्मना
परास्य भ्रातृव्यो भवतीति । तत्रायमर्थः समधिगतः । प्राकृतः षोड-
शीति । अथेदानीमिदं सन्दिह्यते । किमसौ आग्रयणादुक्त्याच्च ग्रही-
तव्य इति ? उत, आग्रयणादेवति । किं प्राप्तम् । तस्याग्रयणाद् ग्रह-
णम् । कुतः । वचनात् । आग्रयणाद् गृह्णाति षोडशिनमिति ॥ ४२ ॥

उक्त्याच्च वचनात् ॥ ४३ ॥

गृह्णीम एतत्, आग्रयणाद् ग्रहीतव्यः षोडशीति । किन्तु उ-
क्त्याच्च ग्रहीतव्यः । कुतः । वचनात् । वचनमिदं भवति । उक्त्याद्
गृह्णाति षोडशिनमिति । किमिदं वचनं न कुर्यात् । तस्मादुक्त्या-
ग्रयणाभ्यां ग्रहीतव्य इति ॥ ४३ ॥ पूर्व० ॥

तदेतदपर्यवसितं तिष्ठतु तावत् । अथेदानीमेतच्चिन्त्यते-

तृतीयसवने वचनात् स्यात् ॥ ४४ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र श्रूयते । यः षोडशी गृह्यते इन्द्रियमे-
व वीर्यमात्म धत्ते इति । तत्र संशयः । किं सवने सवने ग्रहीत-
व्यः ? उत, तृतीयसवने इति । किं प्राप्तम् । सवनं सवने इति । कु-
तः । प्रतिसवनं हि श्रूयते, गृह्णाति षोडशिनमिति । शब्दलक्षणे च

कर्मणि शब्दो न प्रमाणम् । तस्मात् सवने सवने षोडशी गृह्यते इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूम । तृतीयसवने स्यादस्य ग्रहणमिति । कुतः । वचनात् । भवति हि वचनम् । तृतीयसवने आग्रयणाद् गृह्णाति षोडशिनमिति वचनं न प्रमाणम् । तस्मात् तृतीयसवने ग्रहीतव्य इति । अथ यदुक्तं, प्रतिसवनं षोडशिग्रहणमिति । तृतीयसवनग्रहण-स्तुत्यर्थं तत् । कथम् । प्रातः सवने गृह्य । तेजो वै प्रातःसवनम् । तेजस एव वज्रं निर्म्मिमीते । माध्यन्दिने सवने गृह्यः । तेजो वै माध्यन्दिनं सवनम् । तेजस एव वज्रं निर्म्मिमीते तृतीयसवने गृह्य । पशवो वै तृतीयसवनम् । पशुभ्य एव वज्रं निर्म्मिमीते । यत् प्रातः-सवने गृह्णीयाद् वज्रं उत्तरे सवने व्यतिरिच्येत । यन्माध्यन्दिने मध्यत, वज्रं निहन्यात् । तृतीयसवने गृह्य । तत् सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति न पूर्वं सवने आर्त्तिं नीत इति ॥ ४४ ॥ तृतीयसवन एव षोडशिग्रहणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अनभ्यासे पराक्शब्दस्य तादर्थ्यात् ॥ ४५ ॥

स्थितादुच्यते । इतश्च पश्याम । उक्थ्याञ्च ग्रहीतव्य इति । कुत । यत् पराश्चमुक्थ्यान्निगृह्णाति षोडशिनमिति । उक्थ्यान्निगृह्णातीति सम्बन्धो, नोक्थ्यात् । पराश्चमिति । कुतः । अनभ्यासे पराक्शब्दो वर्तते । कुत । तादर्थ्यात् । तादर्थ्यं हि अस्यावगम्यते । पराचीः सामिधेनीरन्वाह । अनभ्यस्ताः सामिधेनीरन्वाहेति । यथा, अनभ्यासवचनं सन् नोक्थ्येन सम्बद्ध्यते । न हि भवति सम्बन्धः । उक्थ्यादनभ्यस्तमिति । कथं तर्हि । उक्थ्यान्निगृह्णातितमनभ्यस्तमिति । तस्मादप्युक्थ्याग्रयणाभ्यां ग्रहीतव्य इति ॥ ४५ ॥ १० दशमाधिकरणपूर्वपक्षयुक्तिः ॥ १ ॥

उक्थ्याविच्छेदवचनत्वात् ॥ ४६ ॥

इतश्चोक्थ्यादपि ग्रहीतव्य इति । कुतः । उक्थ्याविच्छेदवचनं भवति । विच्छिन्दन्ति ह वा एतदुक्थ्यं यदुक्थ्यानि षोडशिनश्च ततः प्रणयन्तीति । प्रणयतिना सम्बन्धाद्विस्पष्टमपादानं दर्शयति । तस्मादप्युभाभ्यां ग्रहीतव्य इति ॥ ४६ ॥ युक्तिः ॥ २ ॥

आग्रयणाद्वा पराक्शब्दस्य देशवाचित्वात्
पुनराधेयवत् ॥ ४७ ॥

आग्रयणाद् एव वा ग्रहीतव्यः । नोक्थ्यात् । कुतः । यदाग्रयणाद् गृह्णाति षोडशिनमिति वचनाद्, न शक्य आग्रयणात् कृत्स्नो गृह्यमाण उक्थ्याद् ग्रहीतुमिति । अगतिका ह्येषा गतिः । यत् कृत्स्नसंयोगे सति विकल्पसमुच्चयौ स्याताम् । सत्यां हि गतौ न तौ आश्रयणीयौ स्त । अस्ति चात्र गतिः । कथम् । पराक्शब्दस्य देशवाचित्वात् । दिग्देशकालवचनो हि पराक्शब्दो भवति । तथा सति उक्थ्यात् पराश्रमिति सम्बन्धो भविष्यति, न कृत्स्नसंयोगो विरोत्स्यते । यथा, पराश्रमग्न्याध्यात् पुनरादधातीति कालसंयोगे पञ्चमी, नापादाने । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मादप्याग्रयणादेव ग्रहीतव्य इति ॥ ४७ ॥ १० दशमाधिकरणपूर्वपक्षोत्तरम् ॥

विच्छेदः स्तोमसामान्यात् ॥ ४८ ॥

अथ यदुक्तं, विच्छेदवचनादपादानदर्शनमिति । नैतदेवम् । विच्छेदः स्तोमसामान्याद् भवति । विच्छिन्दन्ति वा एतदुक्थ्यं यदुक्थ्यानि षोडशिनश्च ततः प्रणयन्तीति । एकविंशस्तोमत्वादुक्थ्यविग्रह इव षोडशी इति । तत्र पूर्वयांविच्छिन्न एवोच्यते । ततः प्रणयन्तीति । इयमपि कालसम्बन्ध एव पञ्चमी, नापादाने । तस्माद् आग्रयणादेव ग्रहीतव्यः षोडशी ॥ ४८ ॥ आ० नि० ॥ आग्रयणादेव षोडशिग्रहणाधिकरणम् ॥ १० ॥

उक्थ्याऽग्निष्टोमसंयोगादस्तुतशस्त्रः स्यात्

सति हि संस्थान्यत्वम् ॥ ४९ ॥

षोडशिनि प्रकृते इदमाम्नायते, अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादप्युक्थ्ये ग्राह्य इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किमस्तोत्रशस्त्रः षोडशी ? उत सस्तोत्रशस्त्र इति । किं प्राप्तम् । अस्तोत्रशस्त्रः स्यात् कुतः । उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगात् । उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगो भवति । अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादप्युक्थ्ये ग्राह्य इति । अग्निष्टोमसंस्थे उक्थसंस्थे च षोडशी ग्रहीतव्य इत्युच्यते । एवमग्निष्टोमसंस्थोऽसौ क्रतुर्भवति । यद्यत्र स ग्रहो गृह्यते, यदि च तत्र स्तोत्रं शस्त्रं वा क्रियते । सति हि स्तोत्रे शस्त्रे वा षोडशिना स्तोमेन सन्तिष्ठेत । तत्राग्निष्टोमसंस्थो न स्यात् । उक्थ्यसंस्थश्च । तत्रेदं वचनमुपरुद्धेत । अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादप्युक्थ्ये ग्राह्य इति । अग्निष्टोम-

विशिष्टे ज्योतिष्टोमे स उच्यते, अग्निष्टोमस्यैवाङ्गम् । न हि यागः
स्तुतशस्त्रयोरङ्गं भवति । फलवत्त्वाद् यागस्य । अफलत्वाच्चेतरयोः
अग्निष्टोमश्चासौ ज्योतिष्टोमसंस्थोऽनेन भवति, नान्यथा । तस्मा-
दस्तोत्रशस्त्र स्यादिति ॥ ४९ ॥ पूर्व० ॥

सस्तुतशस्त्रो वा तदङ्गत्वात् ॥ ५० ॥

सस्तुतशस्त्रो वा षोडशी । कुतः । तदङ्गत्वात् । यागस्य हि
स्तोत्रशस्त्रे अङ्गभूते ग्रहग्रहणनिमित्ते । कथम् । ग्रहं वा गृहीत्वा
चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोतीत्युपसम्प्राप्ते निमित्ते भवितव्यं नैमि-
त्तिकेन । तस्मात् सस्तुतशस्त्र. षोडशी स्यात् ॥ ५० ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥

लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति, सस्तुतशस्त्र. षोडशीति । कथम् ।
ऊर्ध्वा वा अन्ये यज्ञकतव सन्तिष्ठन्ते तिर्य्यञ्चोऽन्ये । ये होतारमभि-
सन्तिष्ठन्ते, ते ऊर्ध्वाः । ये वा अच्छावाकं, ते तिर्य्यञ्च । कथं कृत्वा
एतद्विङ्गम् । एतदुक्तं भवति । द्वये एव यज्ञकतवो भवन्ति ये होतार-
मभिसन्तिष्ठन्ते ये चाच्छावाकम् । यदि सस्तोत्रशस्त्र षोडशीति तत
एवम् । अन्यथा अयं षोडशी अध्वर्युमभिसन्तिष्ठेत । तस्मादपि स-
स्तोत्रशस्त्र. षोडशी ॥ ५१ ॥ हेतु ॥

वचनात् संस्थान्यत्वम् ॥ ५२ ॥

अथ यदुक्तं, सति हि संस्थान्यत्वमिति । वचनादेवं भविष्यति ।
अग्निष्टामान्तं यदुक्तं तस्य वचनादयमन्योऽन्तो विधीयते । किमिव
वचने न कुर्यात् । तस्मादपि सस्तोत्रशस्त्र इति ॥ ५२ ॥ आ० नि० ॥
षोडशिग्रहस्य सस्तोत्रशस्त्रताधिकरणम् ॥ १२ ॥

अभावादतिरात्रेषु गृह्यते ॥ ५३ ॥

अस्ति अङ्गिरसां द्विरात्रः । तत्रेदमाम्नायते, वैखानसम्पूर्वेद्युः
साम भवति षोडश्युत्तरे इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किमत्र षोड-
शिनो विधानम् ? उत प्राप्तस्य परिसङ्ख्यानमिति । किं प्राप्तम् ।
अप्राप्तस्य विधानम् । आनुमानिकश्चादकः । स विहिते न प्रापयति ।
विहितश्च, उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते इत्यनेन वचनेन । तस्माच्चो-
दको न प्रापयतीति अप्राप्तस्य विधानमिति गम्यते ॥ ५३ ॥ पूर्व० ॥

अन्वयो वानारभ्यविधानात् ॥ ५४ ॥

अन्वयो वा षोडशिनोऽप्यस्मिन् क्रतौ परिसङ्ख्यार्थमिदं श्रवणं, वैखानसं साम पूर्वेद्युर्भवति षोडश्युत्तरे इति । कथमन्वयः । अनारभ्यविधानात् । कतमोऽनारभ्यविधिः । उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते इति । तेन प्राप्ते उपसंहारः क्रियते । यदेतद् द्विरात्रस्योत्तरे गृह्यते इति । एतदङ्गिरसां द्विरात्रस्य गृह्यते, नान्यत्रेति ।

अथ वा एव प्राप्तम्, अभावादतिरात्रेषु गृह्यते इति । यदेतत् प्राकृतमतिरात्रेषु षोडशिग्रहणं, वैकल्पिकं तद् विकल्पेनैव सर्वद्विरात्रेषु प्राप्तं नियम्येत, उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते इति । तस्योपसंहारे कृतेऽन्यद्विरात्रेषु अभावः । अभावादाङ्गिरसां द्विरात्रे नियतो गृह्यते षोडशी उत्तरे इति । अन्वयो वा अनारभ्यविधानात्, अन्वितानि षोडशिना सर्वद्विरात्रेषूत्तराणि अहानि । प्रत्यक्षश्रवणादुत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते इति अनारभ्यविधानेन । ननूपसंहारः परिसङ्ख्या वा षोडशी उत्तरे इति । उच्यते । न शक्यं प्रत्यक्षश्रवणं परिसङ्ख्यातुं विशेषवचनेन । त्रयो हि दोषाः प्रादुःष्युः—अस्वार्थग्रहणं, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्च । न चोपसंहारः । भिन्नत्वाद्वाक्ययोः । किमर्थं तर्हीदं षोडश्युत्तरे इति । नैवैतद्विधानं षोडशिनः । किन्तर्हि वैखानसस्य साम्नः । वैखानसः तत् साम पूर्वेद्युर्भवतीति विधीयते । उत्तरं षोडशीत्यनूद्यते । अनारभ्यविधानेन प्राप्तत्वात् । तस्मात् प्राप्तस्य षोडशिनो ग्रहणमिति ॥ ५४ ॥ सिद्धान्तः ॥ अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिनः परिसङ्ख्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यत इत्यभ्यासेन

प्रतीयेत भोजनवत् ॥ ५५ ॥

षोडशिनं प्रकृत्य आमनन्ति, चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यते इति । अत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किमेकस्मिन्नहीने चतुर्थे दिवसे षोडशी अभ्यसितव्यः ? उतैकस्मादहीनादहीनान्तरे चतुर्थेऽहनि गृह्यते इत्येवमभ्यसितव्य इति । किं प्राप्तम् । एकस्मिन्नभ्यसितव्य इति । कुतः । अहीनस्यैकस्येत्युच्यते, नानाऽहीनेषु चेदिष्यते, सा लक्षणा भवति । अस्मिन् पक्षे श्रुतिः । अपिच वीप्सानर्थक्यं नानाहीनेषु चेत् स्यात् । चतुर्थेऽहनि अहीनस्येत्येतावतैव तत् सिद्ध्यति । एकस्मिन्स्तु वीप्सा अर्थवती भवति । तस्मादेकस्मिन्नहीने अभ्यसितव्यः ।

भोजनवत् । यथा चतुर्थेचतुर्थेऽहनि देवदत्तो भुङ्क्ते इति चतुर्थे भु-
क्त्वा ततश्चतुर्थे गम्यते एकस्मिन् पक्षे इति । एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।
तस्माद् एकस्मिन्नहीन इति ॥ ५५ ॥ पूर्व० ॥

अपि वा सङ्ख्यावत्त्वान्नानाऽहीनेषु गृह्यते पक्ष-
वदेकस्मिन् संख्यार्थभावात् ॥ ५६ ॥

नानाहीनेषु वा चतुर्थेऽहनि गृह्यते, एवं सङ्ख्यावद्ग्रहणं भवति,
चतुर्थेऽहनि इति । एकस्मिन्नहीने एकं चतुर्थमहः, अन्यदष्टमं भव-
ति । यदुक्तं, श्रुतिशब्दो भविष्यतीति अहीन इति । भवति सा हि
श्रुतिः । न च तया श्रुत्या किञ्चित् सिद्ध्यति । चतुर्थस्याभावात् ।
अस्मत्पक्षे लक्षणा । तया तु सिद्ध्यति । अपि च, न लक्षणा, सामा-
न्याभिप्रायमेकवचनम् । यदुक्तं, वीप्सानर्थक्यमिति । न आनर्थक्य-
मापततीत्यशब्दार्थः कल्पनीयः । तस्माद् नानाहीनेषु ग्रहीतव्य इति ।
पक्षवत् । यथा, पञ्चम्यां पञ्चम्यां भुङ्क्ते इति पक्षान्तरं गम्यते ।
एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मान्नानाहीनेषु ग्रहीतव्य इति ॥ ५६ ॥ सि० ॥

भोजने तत्सङ्ख्यं स्यात् ॥ ५७ ॥

यत्तु भोजनवदित्युक्तम्, अर्थात् तत् तस्माच्चतुर्थादप्यन्यच्चतुर्थं
तत्र कल्प्यते । चतुर्थादारभ्य यान्यहानि, तेषां चतुर्थमहीनस्य तद-
ऽष्टमम् । शब्दलक्षणे कर्मणि शब्दाभिहितं गम्यते, न लोकाभिप्रायः ।
तस्माद् युक्तं भोजने लोकाभिप्रायानुष्ठानम् । अहीने तु शब्दाभिहितं
गम्यते ॥ ५७ ॥ आ० नि० ॥ नानाऽहीने षोडशिग्रहणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

जगत्साम्नि सामाभावाद् ऋक्तः साम

तदाख्यं स्यात् ॥ ५८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवा-
ऽग्नान् ग्रहान् गृह्णीयात्, यदि बृहत्सामा शुक्राग्नान्, यदि जगत्सामा
आग्रयणाग्रानिति । आग्रयणाग्रानित्येतदुदाहरणम् । तत्र संशयः ।
किमाग्रयणाग्रतायाः प्रकृतौ निवेशः ? उत विकृताविति । किं प्रा-
प्तम् । प्रकरणानुग्रहात् प्रकृतौ इति । यदि जगत्सामा इति ज्योति-
ष्टोम एवोच्यते, येन केनचिदभिसम्बन्धेन गुणेन क्रियया वा ॥ एवं
प्राप्ते ब्रूमः, जगत्साम्नि श्रूयमाणेऽपि ऋक्तः साम तदाख्यमिति

अध्यवसीयते । कुतः । सामाभावात् । न हि, कृत्स्नेऽपि सामवेदे जग-
न्नाम सामास्ति । तस्माद्यत्र जगत्यामुत्पन्नं साम स जगत्सामा । स
विषुवान् । ननु शुक्राग्रो विषुवानित्युच्यते । नैष दोषः । स कामाय
भविष्यति । तस्माद्विकृतौ विषुवति निवेश इति ॥ ५८ ॥ विकृतौ
ग्रहाणामाग्रयणाग्रताया अधिकरणम् ॥ १५ ॥ प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

एवं वा—

जगत्साम्नि सामाभावाद् ऋक्तः साम

तदाख्यं स्यात् ॥ ५८ ॥

यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयाद् इत्येतदेवोदा-
हरणम् । तत्र सशयः । किमन्यतरसामा जगत्सामा, रथन्तरसामा
बृहत्सामा वा ? किमुभयसामा जगत्सामा ? किं रथन्तरसामा जग-
त्सामा ? किं यत्र जगत्यामुत्पन्नं साम जगत्सामा ? इति । किं प्राप्त-
म् । अन्यतरसामा इति । कुतः । विशेषानवगमात् । ज्योतिष्टोमस्य
प्रकृतत्वात् । तस्य च अन्यतरसामत्वात् । एवं प्राप्तम् । अथवा उभ-
यसामा जगत्सामा, जगच्छब्दः कृत्स्नवाची । कृत्स्नपृष्ठता च ज्यो-
तिष्टोमे उभयसामत्वे, अन्यतरसामत्वे जगच्छब्दस्याविशेषणत्वाद्-
ऽविवक्षा प्रसज्येत । तस्मादुभयसामा । अथ वा रथन्तरसामा जग-
त्सामा । तत्र हि ऋचि जगच्छब्दो विद्यते । ईशानमस्य जगतः स्व-
र्हशमिति । यदि चोभयसामा जगत्सामा भवेत्, कृतकरो विधिरन-
र्थकः स्यात् । तेन नैतयोः समुच्चयः प्रकृतौ । तस्माद् रथन्तरसामै-
व जगत्सामा इति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः । यत्र जगत्यामुत्पन्नं साम स जगत्सामा इति ।
तथा हि श्रुतिः, इतरथा रथन्तरसामानि अध्यवसीयमाने ऋचा पदं
लक्ष्यते, पदेन साम, सैषा लक्षितलक्षणा स्यात् । तस्माज्जगत्यां यत्र
साम, स जगत्सामा । ऋक्तो जगदाख्यं साम, स्याद्विषुवति । ननु
शुक्राग्रो विषुवानित्युच्यते । नैष दोषः । स कामाय भविष्यति । त-
स्माद्विषुवति विकृतौ निवेश इति ॥ ५८ ॥ जगत्सामेति शब्देन विषु-
वतो ग्रहणाधिकरणम् ॥ १५ ॥ द्वितीयवर्णकम् ॥ २ ॥

उभयसाम्नि नैमित्तिकं विकल्पेन समत्वात् स्यात् ॥ ५९ ॥

सन्ति उभयसामानः क्रतवः, संसव उभे कुर्यात् । अपचि-

तावप्येकाहे श्रूयते, उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यादिति । तत्रास्ति रथन्तर-
निमित्तकं बृहन्निमित्तकञ्च, उपवर्ती रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्या-
दग्रियवर्ती बृहत्पृष्ठस्येति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं रथन्तरनि-
मित्तकं बृहन्निमित्तकं वा कार्यं, विकल्पः ? अथ वा रथन्तरनिमित्तकं
कर्त्तव्यम् ? अथ वाऽन्यनिमित्तकमेव कर्त्तव्यम् ? । किं प्राप्तम् ।
अन्यतरनिमित्तकं कर्त्तव्यं, विकल्पः ? इति । कुतः । समा प्राप्तिः,
विरुद्धश्च समुच्चयः । न हि विनिगमनायां हेतुरस्ति— एवन्निमित्तकं
कर्त्तव्यं, नैवान्निमित्तकम् इति । न च द्वे प्रतिपदौ शक्येते कर्त्तुम् ।
तस्माद्विकल्पः ॥ ५९ ॥ पूर्व० ॥ १ ॥

मुख्येन वा नियम्येत ॥ ६० ॥

यदुक्तं— समा प्राप्तिः, नास्ति विनिगमनायां हेतुरिति । अस्ती-
ति ब्रूमः । मुख्यत्व नाम रथन्तरस्य प्रथमाधीतत्वम् । तदुक्तं, मुख्यं
वा पूर्वचोदनाल्लोकवद्, इति ॥ ६० ॥ पूर्व० ॥ २ ॥

निमित्तविधाताद् वा क्रतुयुक्तस्य कर्म स्यात् ॥ ६१ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । द्वयोरपि निमित्तयोर्विधातः स्या-
त्, क्रतुनिमित्तमेवाश्रीयते । तथा सति नैतद्रथन्तरपृष्ठं, न बृहत्पृष्ठं
बृहद्रथन्तराभ्यामुमाभ्यां तत्र पृष्ठनिर्वृत्तिः । तस्माद् नोपवती प्रति-
पत्, नाग्रियवती अन्यैव क्रतुनिमित्ता भवितुमर्हतीति ॥ ६१ ॥ सि०॥
संसवे उपवत्यग्रियवत्योरभावाधिकरणम् ॥ १६ ॥

ऐन्द्रवायवस्याग्रवचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥ ६२ ॥

ज्योतिष्टोमं श्रूयते, वाग् वा ऐन्द्रवायवो यद् ऐन्द्रवायवाग्रा
ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवावरुन्धे इति । तत्र संशयः । किमैन्द्रवायव-
स्य सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात्, उपांश्वन्तर्यामाभ्यामपि पूर्वं ग्रहीत-
व्यः ? उत शुक्रामन्थिभ्यां पूर्वं ग्रहणमिति । किं प्राप्तम् । ऐन्द्र-
वायवस्य सर्वादितः प्रतिकर्षः इति । कुतः । अग्रवचनात् ।
अग्रताऽत्र विधीयते, ऐन्द्रवायवाग्रं गृह्णातीति ऐन्द्रवायवमग्रे कुर्या-
देषामिति । अविशेषात् सर्व एव ऐन्द्रवायवाग्रा कर्त्तव्याः । यदि
आदितः प्रतिकर्षो न क्रियेत, उपांश्वन्तर्यामौ ऐन्द्रवायवाग्रौ न
स्याताम् । आदितस्तु प्रतिकर्षे क्रियमाणे सर्वे ऐन्द्रवायवाग्रा कृता
भवन्ति । न चात्र ऐन्द्रवायवस्याग्रता विधीयते । यदि विधीयेत,

यान् काँश्चित् प्रति ऐन्द्रवायवस्य अग्रतायां कृतं कर्त्तव्यं स्यात् ।
अथ पुनरन्येषां ग्रहाणामैन्द्रवायवाग्रता धर्म उच्यते, तस्मात् सर्वेषां
धर्मः कर्त्तव्य इत्यादित् प्रतिकर्षः स्यात् । कथं पुनरवगम्यते, सर्व-
ेषामेवायं धर्मः ? इति । ऐन्द्रवायवाग्रान् कुर्यादिति निर्देशात् । नात्र
ग्रहस्य कर्त्तव्यता उच्यते । तदग्रा कर्त्तव्या इति श्रूयते । अग्रता
परार्था, न स्वार्था विज्ञायते । तस्मात् सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात्
॥ ६२ ॥ पूर्व० ॥

अपि वा धर्माविशेषात् तद्धर्माणां स्वस्थाने

प्रकरणादग्रत्वमुच्यते ॥ ६३ ॥

अपि वा इति पक्षव्यावृत्तिः । न सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात् । किं
तर्हि, स्वस्थानस्य ग्रहणम् । कुतः । नात्र तदग्रता विधीयते, वाक्यं हि
तदा अनुगृह्यते । किन्तर्हि, तदग्रानां ग्रहणं विधीयते । तथा हि श्रुति-
रनुगृहीता भवति । यदि रथन्तरसामा सोमः स्याद् ये ऐन्द्रवायवा-
ऽग्रा ग्रहाः समाप्तास्तास्तेषामनेनानुपूर्व्येण ऐन्द्रवायवादितया धर्म-
विशेषेण तद्धर्माणां प्रकृतानां ग्रहणं विधीयते, स्वे स्थाने ये ग्रहा
ऐन्द्रवायवाग्रा, तान् प्रकृत्य ग्रहणविधिरिति न सर्वादितः प्रतिकर्षः
इति ॥ ६३ ॥ सि० ॥

धारासंयोगाच्च ॥ ६४ ॥

अपि च, धारासंयोगो भवति ऐन्द्रवायवादिवाक्ये, अण्वा अव्य-
वच्छिन्नया धारया गृह्णातीति । तस्माद्धाराग्रहास्ते । तदग्रान् अधि-
कृत्य ग्रहणं विधीयते इति ॥ ६४ ॥ युक्तिः ॥ ऐन्द्रवायवस्य सर्वादाव-
प्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ १७ ॥

कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥ ६५ ॥

अथ यत्र कामसंयोगे वचनमैन्द्रवायवस्य, ऐन्द्रवायवाग्रान्
ग्रहान् गृह्णीयाद्, यः कामयेत यथापूर्वं प्रजा प्रकल्पेरन्निति । तत्र
किं, सर्वादितः स प्रतिकर्षः ? उत तत्रापि स्वक्रमस्थस्य ग्रहणमिति ।
किं प्राप्तम् । पूर्वणाधिकरणेन स्वक्रमस्थस्येति ॥ तथा प्राप्ते ब्रूमः ।
कामसंयोगे तु सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात् । कुतः । वचनात् । वचनं
हि भवति, ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयाद् यः कामयेत यथा-
पूर्वं प्रजाः प्रकल्पेरन्निति । तत्र सर्वादितः प्रतिकर्षेऽर्थवदग्रतायां

विधीयमानायाम् । अप्रवृत्तिविशेषकरं तद् अग्राणां ग्रहणे विधीय-
माने । तस्मात् सर्वादितः प्रतिकर्ष इति ॥ ६५ ॥ पूर्व० ॥

तद्देशानां वाग्रसंयोगात् तद्युक्तं कामशास्त्रं
स्यान्नित्यसंयोगात् ॥ ६६ ॥

न चैतदस्ति, यद्युक्तं सर्वादितः प्रतिकर्ष इति । स्वक्रमस्थस्य
ग्रहणे क्रमानुग्रहो भविष्यति । तस्मात् स्वक्रमस्थस्येति । यद्युक्तम्,
अग्रताभिधानादादितः प्रतिकर्ष इति । तन्न । तद्देशानां धारादशाना-
मैन्द्रवायवाग्राणामयमुपदेशः । तद्युक्तानां तदग्राणां ग्रहणेन कामः
साध्येत । श्रुतिरेवमनुगृह्यते । त्वत्पक्षे वाक्यम् । श्रुतिश्च वाक्या-
द्वलीयसी । अथ यद्युक्तम्, अप्रवृत्तिविशेषकरं ग्रहणविधाविति । तत्र
संयोगपृथक्तात् । एकोऽत्र नित्यस्य कामसंयोगः । ग्रहणेन कामं
साधयेत् । अपरो नित्यसंयोगः । ये ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहास्तान् गृह्णी-
यादिति । तस्मादस्ति प्रवृत्तिविशेषः । अतस्तद्देशसंयुक्तं कामसा-
धनमेतत् । तस्मात् स्वक्रमस्थस्य ग्रहणमिति ॥ ६६ ॥ सिद्धान्तः ॥
कामसंयोगेऽपि ऐन्द्रवायवस्यादावप्रतिषेधाधिकरणम् ॥ १८ ॥

परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत् स्यात् तदादिषु ॥ ६७ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र ऐन्द्रवायवात् परे ग्रहाः कामाय श्रू-
यन्ते- आश्विनाग्रान् गृह्णीयादामयाविनः, शुक्राग्रान् गृह्णीयादभि-
चरतः, मन्थ्यग्रान् गृह्णीयादभिचर्यमाणस्येति । तत्र संशयः । कि-
मेतेष्वपि स्वक्रमस्थानां ग्रहणम्, उत सर्वादितः प्रतिकर्षः कर्त्तव्य
इति । किं प्राप्तम् । परेषु च ऐन्द्रवायवात्, परेष्वेवमादिषु ग्रहणेषु
अग्रशब्दः पूर्ववत् स्यात् स्वक्रमस्थग्रहणमिति । यस्य यस्याग्रता
श्रूयते, तदग्राणां कामसंयोग इति ॥ ६७ ॥

प्रतिकर्षो वा नित्यार्थेनाग्रस्य तदसंयोगात् ॥ ६८ ॥

प्रागैन्द्रवायवात् प्रतिकर्षः स्यात् । कुतः । न हि अत्र नित्यार्थेन
कामस्य संयोगो भवति । यदि हि नित्ये कामो भवेत्, आश्विनाग्रान्
मन्थ्यग्रानित्यग्रशब्दोऽस्य नापपद्येत । न हि, तस्मिन् वचने सति
प्रवृत्तेः कश्चिद्विशेष उपलभ्यते, प्रागैन्द्रवायवात् पुनः प्रतिकर्षे
वचनमर्थवद् भवति । अपि च प्रकृतास्ते ग्रहाः । तेषामाश्विनाग्रता
शुक्राग्रता विधीयते । तस्माद् आदितः प्रतिकर्ष इति ॥ ६८ ॥

प्रतिकर्षश्च दर्शयति ॥ ६९ ॥

धारयेयुस्तं यं कामाय गृहीयुः, ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत्
तं यं कामाय गृहीयुरिति कामाय गृहीते धार्यमाणे ऐन्द्रवायवस्य
ग्रहणं दर्शयति । तस्मात् सर्वादितः प्रतिकर्ष इति ॥ ६९ ॥ युक्तिः ॥
आश्विनाग्रादीनां ग्रहाणां प्रतिकर्षाऽधिकरणम् ॥ १९ ॥

पुरस्तादैन्द्रवायवस्याग्रस्य कृतदेशत्वात् ॥ ७० ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्रैन्द्रवायवात् परे ग्रहाः कामाय श्रूयन्ते,
आश्विनाग्रान् गृहीयादामयाचिनः । शुक्राग्रानभिचरतः । मन्थ्यग्रा-
नभिचर्यमाणस्येति । तेषां स्वक्रमस्थानां ग्रहणं, प्रतिकर्ष इति सम-
धिगतमेतत् । अथेदानीमिदं सन्दिह्यते । किं सर्वादितः प्रतिकर्षः,
यतः कुतश्चिद्वा ? उत्तैन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्ष इति । किं प्राप्त-
म् । नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादनियम इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ।
पुरस्तादैन्द्रवायवस्य प्रतिकर्ष इति । कुतः । अग्रस्य कृतदेशत्वात् ।
एषोऽग्रस्य देशो विज्ञातो, यदुपांश्वन्तर्यामाभ्यामूर्ध्वं, पुरस्ताच्चैन्द्र-
वायवस्य । कथमिव कृत्वा । पूर्वेण वचनेन ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहाः प्रकृ-
ताः, यदि रथन्तरसामा सोम स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृहीया-
दिति । तत्रैन्द्रवायवाग्रानुद्दिश्य तेषां ग्रहणं विहितम् । तेनैव विहि-
तत्वान्न पुनराश्विनाग्रेषु शुक्राग्रेषु मन्थ्यग्रेषु च ग्रहणं विधीयते ।
अतो वाक्येन तदग्रताविधीयते । सा पुनरैन्द्रवायवाग्राणां प्रकृतत्वा-
दभिचरतः शुक्राग्रान् किं कुर्यात् । गृहीयादिति प्रकृतेनाभिसम्ब-
ध्यते । शुक्राग्रान् ग्रहानिति नास्ति सम्बन्धो ग्रहणशब्दाभावात् ।
केन तर्हि सम्बन्धः । प्रकृतेनैन्द्रवायवाग्रशब्देन, शुक्राग्रान् गृहीयाद्,
ऐन्द्रवायवाग्रानिति । के ते ग्रहाः ? इति तत्रोक्तम् । तस्मादैन्द्रवाय-
वस्य पुरस्तात् प्रतिकर्ष इति ॥ ७० ॥ सि० ॥

तुल्यधर्मत्वाच्च ॥ ७१ ॥

तुल्यधर्माश्चैते ऐन्द्रवायवाग्रैः । तत्र धारासंयोगो दृश्यते । त-
स्माद् धाराग्रहानुद्दिश्यैतदग्रता विधीयते ॥ ७१ ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ७२ ॥

धारयेयुस्तं यं कामाय गृहीयुः । ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत् ।
अथ तं सादयेद् यं कामाय गृहीयुरिति काम्यस्य धारणानन्तरमैन्द्र-

वायवस्य ग्रहणं दर्शयति । तस्मादैन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्ष इति ॥ ७२ ॥ युक्तिः ॥ आश्विनादीनां ग्रहाणामैन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ २० ॥

सादनं चापि शेषत्वात् ॥ ७३ ॥

इदमाम्नायते- आश्विनाग्रान् गृहीयादामयाविनः, शुक्राग्रान् गृहीयादभिचरतः, मन्थ्यग्रान् गृहीयादभिचर्यमाणस्येति । पुरस्तादैन्द्रवायवस्य प्रतिकर्ष इत्युक्तम् । तत्रायमर्थः सांशयिक । किं सादनमपि प्रतिकृष्यते, न ? इति । अवचनान्नेति ब्रूमः । शब्दप्रमाणका वयम् । शब्दश्च ग्रहणस्य प्रतिकर्षमाह, न सादनस्य । तस्मान्न सादनं प्रतिकृष्यत इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । सादनमपि प्रतिकृष्यत इति । कुतः । ग्रहणशेषो हि सादनम् । ग्रहणं हि प्रदानार्थम् । तदनेकस्य द्रव्यस्य युगपत् प्राप्तमसादयित्वा न शक्यं युगपद् होमार्थं कर्तुम् । सादनेन ग्रहणं होमयोग्यं भवति । तस्माद् ग्रहणशेषः सादनमिति ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणेऽवश्यं प्रतिकृष्टव्यमिति ॥ ७३ ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ७४ ॥

लिङ्गमपि दृश्यते, यथा सादनं प्रतिकृष्यते इति । किं लिङ्गम् । धारयेयुस्तं यं कामाय गृहीयुः । ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत्, अथ तं सादयेद् यं कामाय गृहीयुरिति सादनस्यापि प्रतिकर्षं दर्शयति ॥ ७४ ॥ युक्तिः ॥ सादनस्यापि प्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ २१ ॥

प्रदानञ्चापि सादनवद् ॥ ७५ ॥

इदमाम्नायते- आश्विनाग्रान् गृह्णाति आमयाविनः, शुक्राग्रान् अभिचरतः, मन्थ्यग्रान् अभिचर्यमाणस्येति । तत्र ग्रहणं प्रतिकृष्यमाणे सादनं प्रतिकृष्यते इत्युक्तम् । अथेदानीमिदं सन्दिह्यते- ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणे प्रदानं प्रतिकृष्यते ? न ? इति । किं प्राप्तम् । प्रतिकृष्यते इति । कुतः । सम्बन्धात् । सम्बद्धं हि ग्रहणं प्रदानञ्च । प्रदातुं हि तद् गृह्यते । तथा हि दृष्टार्थं तद् भवति । इतरथा यत् सादनादूर्ध्वं तदऽदृष्टार्थं भवेत् । न चेदमदृष्टार्थम् । तस्मादितरस्मिन् काले प्रदानं क्रियते । तत्र ग्रहणं कर्तव्यम् । एवं चेद् यत्र ग्रहणं तत्र प्रदानमपि भवितुमर्हतीति सम्बन्धात् । सादनवत् । यथा ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणे सादनं प्रतिकृष्यते, एवं प्रदानमपीति ॥ ७५ ॥ पूर्व० ॥

न वा प्रधानत्वाच्छेषत्वात् सादनं तथा ॥ ७६ ॥

न चैतदस्ति, प्रदानं प्रतिकृष्यत इति । प्रधानं हि तत् । न हि तद् ग्रहणस्योपकारकम् । तस्मान्न प्रतिकृष्यते । यदुक्तं, सादनवदिति । शेषो हि सादनम् । तस्मात् प्रतिकृष्यते ॥ ७६ ॥ प्रदानस्याऽप्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ २२ ॥

ज्यनीकायां न्यायोक्तेष्वाम्नां गुणार्थं स्यात् ॥ ७७ ॥

अस्ति द्वादशाहे ज्यनीका, ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, दशमं चाह., अथेतरेषां नवानामहामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममह, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रमिति । तत्र प्रथमद्वितीययोरहोरैन्द्रवायवाग्रता शुक्राग्रता च श्रूयते । सा चोदकेनैव तयोः प्राप्ता, रथन्तरसामत्वाद् बृहत्सामत्वाच्चातत्र सन्देहः । किमुदितमनुवदितुं पुन श्रूयते ? किमन्यत् परिसङ्ख्यातुम् ? उतार्थवादाथम् ? अथवा समानविध्यर्थम् ? । किं प्राप्तम् । अर्थवादायेति । कुत । उदितमनुवदितुं हि उच्यमाने प्रवृत्तिविशेषक्रिया नास्ति । त्रिदोषा परिसङ्ख्या । तस्मादर्थवादायेति । कः पुनरत्र गुणवादः ? । औचित्यमाग्रयणाग्रत्वं हि तृतीयेऽहनि न्याय्यम् । कथमिव । प्रथमद्वितीययोरहोरैन्द्रवायवाग्रता च उदिता, न तृतीयेऽहनि । तत्र त्वाग्रयणाग्रता न्याय्या इति ॥ ७७ ॥ पूर्व० ॥

अपि बाहर्गणेष्वग्निवत् समानविधानं स्यात् ॥ ७८ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः, न गुणार्थं श्रवणं, समानविध्यर्थमिति । न शक्यं वदितुं चोदकेन प्राप्तम् । तत्र पुनर्वचनमनर्थकम् । तस्मात् तदन्यार्थमिति । कथन्तर्हि शक्यम् । वाक्येनेदं ज्योतिष्टोमे रथन्तरसाम्नि प्रवृत्तं चोदकेन प्राप्यते । तस्मात् समानविधिकं करिष्यामीति पुनरुच्यते । अग्निवत् । यथा अथातोऽग्निष्टोमेनैवानुयजति, तमुक्थेन, तमतिरात्रेण, तं चतूरात्रेण, तं पञ्चरात्रेण, तं सप्तरात्रेण, तमष्टरात्रेण, तं नवरात्रेण, तं दशरात्रेण, तमेकादशरात्रेणेति । प्रयोजनं पक्षोक्तं, न परिसङ्ख्या भवतीति ॥ ७८ ॥ सिद्धान्तः ॥ ज्यनीकायामैन्द्रवायवाग्रतोक्तेः समानविध्यर्थताधिकरणम् ॥ २३ ॥

द्वादशाहस्य व्यूढसमूढत्वं पृष्ठवत् समानविधानं
स्यात् ॥ ७९ ॥

द्विविधो द्वादशाहः, व्यूढः समूढश्च । समूढस्तावत् । ऐन्द्रवा-
यवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, दशमः चाहः, अथेतरेषां नवानामह्नामै-
न्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवा-
यवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ
शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रमिति । अथ व्यूढः, ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणी-
योदयनीयौ, अथेतरेषां दशानामह्नामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ
शुक्राग्रम्, अथ द्वे आग्रयणाग्रे, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ द्वे शुक्राग्रे,
अथाग्रयणाग्रम्, अथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे इति । तत्र सन्देहः । किमुभय-
प्रकारं अपि द्वादशाहः प्रकृत्य धर्मा आस्ताता ? उत समूढं प्रकृत्य
आस्तातास्तद्विकागो व्यूढ इति । किं प्राप्तम् । द्वादशाहस्य व्यूढ-
समूढत्वं समानविधानं स्यात् । कुतः । उभयप्रकारस्य प्रकृतत्वाद्
न गम्यते विशेषः, कस्य धर्माः, कस्य नेति । तस्मात् समानविधानौ ।
पृष्ठवत् । यथा बृहद्रथन्तरे पृष्ठे प्रकरणस्य तुल्यत्वात् समानधर्मणी,
एवं व्यूढसमूढं स्यादिति ॥ ७९ ॥ पूर्व० ॥

व्यूढो वा लिङ्गदर्शनात् समूढविकारः ॥ ८० ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न व्यूढसमूढौ समानविधानौ,
किन्तु व्यूढः समूढविकारः स्यात् । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गमिदं
भवति, ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहरिति व्यूढे श्रूयते ।
न च व्यूढः चतुर्थेऽहनि ऐन्द्रवायवाग्रता । का तर्हि आग्रयणाग्रता ।
तत्र ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनमिति वचनं नावकल्पते । यदि,
व्यूढः समूढविकारः, ततः प्रकृतिमपेक्ष्योपपद्यते वाक्, ऐन्द्रवायवस्य
एतदायतनं प्राप्तम् । तत्र आग्रयणस्याच्यते इति । तस्माल्लिङ्गदर्शनाद्
व्यूढः समूढविकार इति ॥ ८० ॥ सि० ॥

कामसंयोगात् ॥ ८१ ॥

यः कामयेत बहु स्यां प्रजायेयेति काम्यो वा नैमित्तिको वा नित्य-
मर्थे विकृत्य निविशते, यथाऽश्वाभये मुद्रादनभोजनं निवानशय्या
चेति ॥ ८१ ॥ युक्तिः ॥

तस्योभयथा प्रवृत्तिरैककर्म्यात् ॥ ८२ ॥

इदं प्रयोजनसूत्रम् । तस्य उभयप्रकारस्याहर्गणेषु प्रवृत्तिरवि-
शेषेण । ऐककर्म्यात् । यथा पूर्व पक्ष । यथा तर्हि सिद्धान्तः । यत्र
वचनं लिङ्गश्च तत्र व्यूढः प्रवर्त्तते, अन्यत्राविशेषेण समूढ इति ॥
८२ ॥ प्रयोजनम् ॥ व्यूढद्वादशाहस्य समूढविकारत्वाधिकरणम् ॥ २४

एकादशिनवत् त्र्यनीका परिवृत्तिः स्यात् ॥ ८३ ॥

द्वादशाहे समाप्तायते- ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ,
दशमं चाह, अथेतरेषां नवानामहामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममह, अथ
शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्,
अथाग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाऽग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथ आग्र-
यणाग्रमिति । तद् गवामयने चादकेन प्राप्तम् । तत्र बहूनि त्र्य-
नीकानि परिवर्त्तयितव्यानि । तत्रार्थप्राप्तोऽभ्यासः । अथेदानीमभ्या-
से सन्देहः, किं दण्डकलितवदभ्यासः कर्त्तव्यः ? उत स्वस्थानवि-
वृद्धिरिति । कथं दण्डकलितवत् स्यात्, कथं वा स्वस्थानविवृद्धि-
रिति । यदि अहामधिकारस्तत आद्येषु नवसु अहःसु परिसमाप्तेषु
शिष्टेष्वपि त्र्यनीकां चादकं प्रापयतीति उपस्थितमिदं भवतीति,
ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममह, अथ शुक्राग्रमिति । तेष्वपि नवसु परिस-
माप्तषु पुनरिदमेवोपनिष्ठते, ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहारिति । एवं दण्ड-
कलितवदावृत्तिः । अथाहरधिकारो नास्ति, तत प्रायणीयोदयनीययो-
रन्तरं नवभिरनीकैः पूरितमिति गवामयनेऽपि नवभिरनीकैः पूरयित-
व्यं स्यात् । तत्र पूर्णे पुनरावृत्तिर्नास्तीति दण्डकलितवद् न स्यात् ।
न च वृद्ध्या विना तदन्तरं पूर्यते इति स्वस्थानविवृद्धिरागतेति ॥

किं पुन प्राप्तम् । दण्डकलितवदावृत्तिरिति । तत्रैतद्वर्ण्यते,
अहरधिकारोऽत्रेति । एवं हि आप्तायते-ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममह,
अथ शुक्राग्रम् । प्रकृतत्वादहरिति गम्यते । तस्मादहरधिकारः । अतो-
ऽत्रगच्छाम, दण्डकलितवदावृत्तिरिति । आवृत्तिन्यायानां दण्ड-
कलितं न्याय्यम् । तथा क्रमानुगृहो भवति । तद्यथा, कश्चिदुच्यते-
अनुवाकस्त्रिः पठ्यतामिति । दण्डकलितवदसौपठ्यते, क्रमानुगृहाय ।
एवमिहापि द्रष्टव्यम् । यथास्मिन्नेव गवामयने एकादशिनी अभ्यस्य-
माना दण्डकलितवदभ्यस्यत, न स्वस्थानविवृद्ध्येति ॥ ८३ ॥ पूर्व० ॥

स्वस्थानविवृद्धिर्वा अहामप्रत्यक्षसङ्ख्यत्वात् ॥ ८४ ॥

स्वस्थानविवृद्धिर्वा, न दण्डकलितवदावृत्तिः । तत्र इदं वर्ण्यते, नाहरधिकार इति । कुतः । अहामप्रत्यक्षसङ्ख्यत्वात् । अप्रत्यक्षा अहां सङ्ख्या नवानामहामिति । ऐन्द्रवायवाग्मिति च विधीयमानमिति । कथमहर्न विधीयते इति । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथमं भवति । तच्च अहः, नाहः सङ्घात इति वाक्यं भिद्येत । तस्मादनुवादमात्रमहर्ग्रहणम् । एवञ्चेत् क्रमानुग्रहाय स्वस्थानविवृद्धिराश्रयणीया । आग्रयणाग्रान् कृत्वा ऐन्द्रवायवाग्माः कर्त्तव्या इति ॥ ८४ ॥ सि० ॥

पृष्ठ्यावृत्तौ चाग्रयणस्य दर्शनात् त्रयस्त्रिंशो परि
वृत्तौ पुनरैन्द्रवायवः स्यात् ॥ ८५ ॥

इतश्च पश्यामः, स्वस्थानविवृद्धिरिति । कुतः । उत्तरस्मिन् पक्षसि पृष्ठ्यावृत्तौ आग्रयणाग्रताया दर्शनं भवति त्रयस्त्रिंशोऽहनि । कथम् । जगती वै च्छन्दांसि प्रत्यवरोहन्ति आग्रयणं वै ग्रहाः, बृहत् पृष्ठानि, त्रयस्त्रिंशं स्तोमा इति । तदेतत् स्वस्थानविवृद्धाववकल्पते, न दण्डकलितवदावृत्तौ । कथम् । पूर्वस्मिन् पक्षसि ज्यनीका त्रिः परिवर्त्तते, तस्मिन्ननावृत्तैव सा आग्रयणाग्रेषु परिसमाप्यते, उत्तरमपि पक्षो व्यावृत्तमिति कृत्वा आग्रयणाग्रेषु आरभ्यते । तत्र प्रथमे नवमभागे त्रयस्त्रिंशमहरिति कृत्वा तदाग्रयणाग् भवति । तत्रैतद्दर्शनमुपपद्यते । दण्डकलितवत् पुनरावृत्तौ सत्यां तदैन्द्रवायवाग् स्यात् कथम् । त्रिवृत आरभ्य नवकैरहसु सङ्कुल्यमानेषु पूर्वस्मिन् पक्षसि सप्त परिशिष्यन्ते । तत्र सप्तमे ऐन्द्रवायवाग्रता, शुक्राग्रे विषुवान्, आग्रयणाग् प्रथम स्वरसामा, ततो विश्वजिदिति ज्यनीका समाप्ता । त्रयस्त्रिंशमहरैन्द्रवायवाग् प्राप्नोति । तत्रैतद्दर्शनं विरुद्ध्यते । तस्मात् स्वस्थानविवृद्धिरिति ॥ ८५ ॥ युक्तिः ॥

वचनात् परिवृत्तिरैकादशिनेषु ॥ ८६ ॥

अथ यदुक्तम्, ऐकादशिनवदिति । युक्तं, यद् ऐकादशिनेषु दण्डकलितवदावृत्तिरिति । वचनं हि तद्भवति । वारुणमन्ततः पुनः पर्यावृत्तेषु आग्रयमेव प्रथमेऽहनि आलभेतति वचनाद् दण्डकलितवदावृत्तिः पुनः पर्यावृत्तं भवति । सा द्वादशाहे असम्भवन्ती गवा-

मयनं विशति । किमिव वचनं न कुर्यात् । न हि वचनस्यातिभारो-
ऽस्ति ॥ ८६ ॥ आ० नि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८७ ॥

लिङ्गं खलु अप्येवमर्थं दर्शयति, यथा दण्डकलितवद् ऐकादशिना
आवर्त्तन्ते इति प्राणा वा एकादशिना यदेकादशिनीभिरीयुरहानि
अतिरिच्यन्ते पशवो वा इति । स्वस्थानविवृद्धौ नास्त्यतिरेकः,
दण्डकलितवदावृत्तौ न्यूनताऽतिरिक्तता वा भवति । तस्मादपि
पश्यामः, ऐकादशिनेषु दण्डकलितवदावृत्तिरिति ॥ ८७ ॥ हेतुः ॥ सं-
वत्सरसत्रेऽनीकानां विवृद्ध्यधिकरणम् ॥ २५ ॥

छन्दोव्यतिक्रमाद् व्यूढे भक्ष-पवमान-परिधि-

कपालस्य मन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत्

स्यात् ॥ ८८ ॥

अस्ति द्वादशाहः, समूढो व्यूढश्च । तत्र व्यूढः, ऐन्द्रवायवाग्रौ
प्रायणीयोदयनीयौ, अथेतरेषां दशानामहाम् ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः,
अथ शुक्राग्रम्, अथ द्वे आगूयणाग्रे, तथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ द्वे
शुक्राग्रे, अथागूयणाग्रम्, अथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे इति ॥ तत्र व्यूढे इदं
समामनन्ति, छन्दांसि वाऽन्योन्यस्य लोकमभिधायन्ति गायत्री
त्रिष्टुभः त्रिष्टुब् जगत्या जगती गायत्या इति । तत्र सन्ति भक्ष-
पवमानपरिधिकपालानि । भक्षास्तावद्, भक्षे हि मा विश दीर्घायु-
त्वाय शन्तनुत्वाय एहि वसो पुरोवसो प्रियो मे हृदये भवाऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां सध्यासं वसुमद्रणस्य रुद्रवद् गणस्यादित्यवद् गणस्य
सोमदेवते मतिविदः प्रातःसवनस्य माध्यन्दिनसवनस्य तृतीयसवन-
स्य गायत्रच्छन्दसस्त्रिष्टुप्छन्दसो जगतीच्छन्दसोऽग्निष्टुत इन्द्र-
पीतस्य मधुमन उपहूत उपहूतस्य भक्षयामीति । तथा पवमानः,
श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दाः सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दाः सखासि जगती-
च्छन्दा, अनु त्वारभे स्वस्ति मा संपारय इति च । तथा परिधयः,
गायत्रो मध्यम परिधिः, त्रैष्टुभो दक्षिणो जागत उत्तर इति । तथा
कपालानि अष्टाकपालः प्रातःसवने एकादशकपालो माध्यन्दिनीयो
द्वादशकपालस्तार्क्षीयसवनिक इति । तत्र सन्देहः । किं छन्दोव्यति-
क्रमे व्यतिक्रमो भक्षमन्त्राणां, भक्षणस्य च, पवमानमन्त्राणां पवमान-

स्य च, तथा परिधीनां कपालानाञ्च, अथ वा मन्त्राणां छन्दोव्यतिक्रमः ? इति, किं प्राप्तम् । मन्त्राणां मन्त्रार्थानाञ्च । कुतः । अविशेषवचनात् । अविशेषेण भवति वचनम् । छन्दांसि वा अन्योन्यस्य लोकमभिधायन्ति गायत्री त्रिष्टुभः त्रिष्टुब्जगत्या जगती गायत्र्या इति । न विशेषः श्रूयते मन्त्राणां व्यतिक्रम इति । तस्मान्मन्त्राणाम् अर्थानाञ्चेति । अतो मध्यम परिधिर्दक्षिणस्थाने स्थापयितव्यः, दक्षिण उत्तरस्य, उत्तरो मध्यमस्येति । अष्टाकपालो माध्यन्दिनीयकार्यः, एकादशकपालस्तार्त्तीयसवनिक द्वादशकपाल प्रातः सवनीय इति । तथा प्रातः सवनीयस्य भक्षो माध्यन्दिनस्य भक्षणस्य स्थाने भक्षयितव्यः, माध्यन्दिनस्तार्त्तीयसवनिकस्य, तार्त्तीयसवनप्रातः सवनीयस्येति । तथा बहिष्पवमानो माध्यन्दिनस्य पवमानस्य लोके माध्यन्दिन आर्भवस्य आर्भवो बहिष्पवमानस्येति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । नाविशेषेण छन्दसां व्यतिक्रमः स्यात् । मन्त्रगतो हि एष व्यतिक्रमः । मन्त्रगतान्येव व्यतिक्रमेयुः । किं कारणम् । शक्यन्ते मन्त्रगतानि विपर्ययितुं भक्षादयः पुनर्विपर्ययस्ता अपि त एवेति । माध्यन्दिनस्य भक्षस्य कालेऽपि प्रातः सवनीयो भक्षो भक्ष्यमाणो नैव त्रैष्टुभः कृतः स्यात् । एवं सर्वत्र । कथम् । स्वकालेऽपि हि असौ न गायत्र, गायत्री हि त्रिष्टुभः स्थानमभ्येति नागायत्री । न भक्षादयो गायत्रादयः । तस्मादसम्भवो भक्षादीनां व्यतिक्रमणस्य । मन्त्रगतानि तु छन्दांसि शक्नुवन्ति अन्योन्यस्य लोकं व्यतिक्रमयितुम् । तस्मान्मन्त्रगतानां छन्दसां व्यतिक्रम इति ॥ ८८ ॥ व्यूढे मन्त्राणां छन्दोव्यतिक्रमाधिकरणम् ॥ २६ ॥

इति श्रीभट्टशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ १० ॥ ५ ॥

अथ दशमाध्याये षष्ठः पादः ॥ १० ॥ ६ ॥

एकर्चस्थानि यज्ञे स्युः स्वाध्यायवत् ॥ १ ॥

सामानि उदाहरणम् । रथन्तरं बृहद् वैरूपं वैराजं शाकुरं रैवतमिति । तत्र संशयः । किमेकस्याम् ऋचि गानं कर्त्तव्यम् ? उत तृच इति । किं प्राप्तम् । एकर्चस्थानि यज्ञे स्युः । एकस्यामृचि गातव्या-

नि । एवं स्वाध्याये गीतानि । यथा स्वाध्याये गीतानि, तथा कर्मणि गातव्यानि । कर्मणि स्वाध्याये च अवैलक्षण्यं न्याय्यम् । कर्माणि कर्तुं स्वाध्यायमभ्यस्यन्ति । अतो यथा अभ्यस्तं तत्र प्रयोक्तव्यम् । तस्मादेकस्याम् ऋचि गीयेरन् । एकचोत्पत्तीनि उदाहरणं, न तृचोत्पत्तीनि । यथाह सिमा-सन्तनि-यतय-एवागपत्य शाकरवर्णमिति ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

तृचे वा लिङ्गदर्शनात् ॥ २ ॥

न चैतदेवम्, एकस्यामेव गातव्यानीति । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं भवति । एवमाह, अष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋचः प्रस्तौति द्व्यक्षरेणोत्तरयोरिति । न हि एकस्याम् ऋचि प्रथमोत्तरासम्बन्धो भवति । तस्मात् तृचे गातव्यानीति । अथेदमपरं लिङ्गम् । ऋक् साम उवाच मिथुनीसम्भवावेति, सोऽब्रवीत् न वै त्वं ममालमसि जायात्वे वेदो मे महिमेति । ते द्वे भूत्वा ऊचतुः, सोऽब्रवीन्नैव वां ममालंस्थो जायात्वे वेदो मे महिमेति । तास्तिष्ठो भूत्वा ऊचुः, सोऽब्रवीत् सम्भवाम इति । तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति ॥ आह, लिङ्गमिदं, प्राप्तिरुच्यतामिति । तदाभिधीयते । कृत्स्नेऽपि ऋग्वेदे न प्रथमा नाम काचिद्गस्ति, तथा उत्तरे इति, व्यवस्थाकृतं प्रथमात्वम्, उत्तरात्वमिति प्रथमाया ऋचोऽष्टाक्षरेण प्रस्तोतव्यं, द्व्यक्षरेण चोत्तरयोरिति । तस्मिन् वचने सति ऋचस्त्रित्वमापद्यते । तथा, यद्यपि अनुवादसरूपोऽयं शब्दः, तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति तथापि ऋक् साम उवाच इति पुरस्तादर्थवादप्ररोचनया विदधातीति गम्यते । तदुक्तं, वचनानि त्वपूर्वत्वात् (३अ० ५पा० २१ सू०) इति ॥२॥ सिद्धान्तः ॥ रथन्तरादीनां साम्नां तृचे गानाधिकरणम् ॥१॥

स्वर्दृशं प्रति वीक्षणं कालमात्रं परार्थत्वात् ॥ ३ ॥

ईश्वरं वै रथन्तरमुद्गातुश्चक्षुः । प्रमथिता रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलेत् स्वर्दृशं प्रति वीक्षेत । अत्र संशयः । किं स्वर्दृशं प्रति वीक्षणम् अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः, उत कालार्थं संयोगः ? इति । तत एतावत् तानन्नः परीक्ष्यं, किं रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलदित्यस्य शेषः । स्वर्दृशं प्रति वीक्षेतेति, उत, स्वर्दृशमित्येवमादि पृथग्वाक्यमिति । किं प्राप्तम् । अङ्गप्रयोजनसम्बन्ध इति पृथग्वाक्यमिति ।

कुत । भेदेनावगमात् । भिन्नमिदमुपलभ्यते, स्वर्हं प्रति वीक्षेतेति । ननु अभिन्नमपि लक्ष्यते, रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलेदिति विधाय, स्वर्हं प्रति वीक्षेतेत्यनुवदतीति । उच्यते । उभयावगतौ भेदो ग्रहीतव्यः । स भेदो गृह्यमाणेन तेन विरुद्ध्यते । अन्यतरगतिस्तु विध्यनुवादयोर्विरोधात् । तत्र विधिन्याय्योऽपूर्वत्वात् । वादमात्रं ह्यनर्थकम् (१ अ० २ पा० १९ सू०) विध्यवगमाच्च । विधिश्चावगम्यते, वीक्षेतेति । श्रुतिश्चैवमनुगृह्यते, स्वर्हं प्रति वीक्षेतेति स्वर्हक्शब्दं प्रति वीक्षणार्थो विधीयते । स्वर्हक्शब्देन सह वीक्षणस्य साक्षात्सम्बन्धः । इतरथा स्वर्हक्शब्दः कालं लक्ष्येत् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिन्याय्या । तस्माद्भङ्गप्रयोजनसम्बन्धः ॥

अथ वा, स्वर्हं प्रति वीक्षेतेत्येवमङ्गप्रयोजनसम्बन्धः । स्वर्हक्शब्दो वीक्षणस्य साधनमिति । तथा लिङ्गमप्यनुगृहीतं भवति । स्वर्हक्शब्दश्रवणाद् वाक्यमपि । तस्माद्भङ्गप्रयोजनसम्बन्ध एवेति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः । स्वर्हं प्रति वीक्षणं कालमात्रं स्यात् परार्थत्वात् । नैतदेवम् अङ्गप्रयोजनसम्बन्ध इति । किन्तर्हि । स्वर्हक्शब्देन वीक्षणस्य कालार्थः सम्बन्धः स्यात् । कुतः । परार्थत्वात् साम्नः । रथन्तरं पृष्ठं भवतीति पृष्ठस्तुतौ हि सामं विनियुज्यते । तच्च सामं पदानां स्तुतिं निर्वर्त्तयतां संश्लेषादिभिर्विशेषैः स्तुतिपदाक्षराण्युपदर्शयत् स्तुतिमभिनिर्वर्त्तयतीत्युच्यते । एवंचेत् साम्नि स्तुतौ विनियुज्यमाने यानि, तानि परस्परसव्यपेक्षाणि ऋक्पदानि स्तुतौ विनियुक्तानि सम्भवन्तीत्यतः स्वर्हक्शब्दस्य तन्मध्यपाठात् स्तुतौ विनियोग उक्तो भवतीत्यतः परार्थत्वादिह कालार्थः संयोग इति अध्यवसीयते ॥

ननु मन्त्रे सामान्नात्मात्रं, रथन्तरोपदेशाच्च पदोपदेशमानुमानिकं बाधित्वा एतद्वाक्यं प्रत्यक्षमङ्गप्रयोजनसम्बन्धमेव प्रकल्पयेदिति ॥ उच्यते । तद्धि बाधकं भवति । यद्बाधमानमप्रयोजनं भवति । न चैतद्बाधमानमनर्थकं, क्रियासु कालपरिच्छेदेनार्थवत्त्वात् । मन्त्रे सामान्नात्मा मथ्यात् । सामोपदेशाच्च स्तुतिसम्बन्धः साक्षात् । वाक्यात् क्रियाकारकसम्बन्धः । उभयाः प्रमाणावगतत्वादुभयसम्बन्धो न विरुद्ध्यते इति बहुच्येत । तन्न । यो हि मन्त्रवाक्याद् व्यवच्छिन्नस्य क्रियाकारकसम्बन्धमवगच्छति, नाऽसौ सकृदुच्चरितस्य

स्तुतिसम्बन्धमप्यवगच्छति । यद्यवगच्छेत्, पुनरुच्चारयेद् नान्यथा । तस्मात् तस्यामेव स्तुतौ क्रियासम्बन्ध कारकसम्बन्धो, न स्तुति-सम्बन्धे । कारकविशेषणाभावात् । तदेवं मन्त्रात्मनानस्य सामोपदेश-वाक्यस्य स्वरुहं प्रति वीक्ष्यतेत्यस्याविरोधे साधिते कालार्थः संयोग इति । अत उच्यते, कालार्थ संयोग इति ॥

अथ यदुक्तं, भेदाभेदयोर्भेदो ग्रहीतव्यः । विध्यनुवादयोर्विधि-ज्यायान् । विधिप्रत्ययदर्शनाच्चैवमेवावगम्यते इति । अत्र ब्रूमः । सत्यं, विध्यनुवादयोर्विधिज्यायान्, अपूर्वार्थप्रकल्पकत्वादिति । यदि तु प्रमाणान्तरप्राप्तिर्नावगम्यते । यत्र तु पदान्तरादर्थद्वारा प्राप्तिरव-गम्यतेऽर्थस्य । तत्र प्रमाणान्तरप्रतीतित्वाच्छब्द उच्चारणनुवाद इत्यव-गम्यते । अत्र च स्वार्थप्रवृत्त्या पुरुषस्य दर्शनमस्ति, नापश्यन् पुरुषं क्रियासु व्यापारमुपगन्तुमुत्सहते, इत्यर्थप्राप्ते विधिप्रत्ययोऽप्यनुवाद इत्यवगम्यते । ननु रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलेदिति प्रत्यक्षवाक्य-मर्थप्राप्तं पुरुषस्य दर्शन बाधेत । यथा प्रजापतिव्रतानि पौरुषेयी स्वेच्छाप्रवृत्तिं वचनसामर्थ्याभिरुन्धन्ति तद्वदिति । नेत्यवगम्यते । कथम् । क्रियाप्रारम्भसम्बन्धाद् रथन्तरे प्रस्तूयमाने इत्युच्यते । त-दतीते प्रस्तावे वचनार्थस्य कृतार्थत्वादर्थप्राप्तं न वारयितुमर्हति ॥

अथ यदुक्तं, स्वरुहशब्दवीक्षणयोर्वाक्येन सम्बन्ध इति, वाक्या-ऽर्थत्वाद् वृत्तिप्रयोगाच्च लिङ्गाद्दर्शनक्रियासामर्थ्यमस्तीति । अत्र ब्रूमः । प्रतिशब्दः कर्मप्रवचनीयत्वात् स्वरुहशब्दस्य लक्षणतामाचष्टे श्रुत्यैव, श्रुतिश्च लिङ्गवाक्यार्वाधिका समधिगतैष । अथ वा, नात्र वाक्यं बाध्येत । वाक्यं हि सम्बन्धप्रत्यायकं, यथासम्भैवमनेकविधः सम्बन्धो वाक्याद् गम्यते । क्वचित् क्रियाकारकसम्बन्धः, क्वचिद्वि-शेषणविशेष्यसम्बन्धः, क्वचिलक्ष्यलक्षणसम्बन्धः, इत्येवम्प्रकाराः, सम्बन्धविशेषा इति । तत्रेह लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः प्रयोजनप्रयुक्त इति गृह्यते एव सम्बन्धविशेष इति, न वाक्यं बाध्यते । अथा लोके, वृक्षं प्रति विद्योतते इति न विद्योतनस्य वृक्षस्य च साध्यसाधनभावो गम्यते इति । अन्यत प्रवृत्तस्य विद्योतनस्य वृक्षश्चिह्नभावाय उपा-दीयते इति । तद्वदिहापि पुरुषार्थतया प्रवृत्तस्य दर्शनस्य स्वरुहशब्दो लक्षणतयोपादीयते इति न वाक्यानर्थक्यम् । न हि लक्ष्यलक्षण-योरनुच्चार्यमाणयोः सम्बन्धोऽवगम्यते इति ॥

यदपि, दृशिप्रयोगाल्लिङ्गानुग्रह इति । तदपि न समर्थमिवेप्सितस्यार्थस्य पश्याम. । स्वार्थो हि दृशिः प्रयुज्यमानो दर्शनमवगमयेद् न परार्थः । स्वर्हक्शब्दे तु सोपपदो दृशिः कर्तृत्वे गुणभूतोऽवगम्यते कर्त्ता तु प्रधानभूतः । न च कर्त्ता प्रत्याख्यमानो वीक्षणलिङ्गत्वेन कल्प्यते, दृशेरत्यन्तपारतन्त्र्यात्, कर्त्रभिधानश्च सन्नयं नैव वीक्षतिना सामञ्जस्येन सम्बन्धमुपैति । यदि तावदयमर्थ उपदिश्यते, स्वर्हशं वीक्षेतेति, कोऽसौ स्वर्हः, यं प्रति वीक्षणमुपदिष्टम् ? इत्यविजानन्तो नैव क्रियामध्यवस्येयम् । अथायमर्थः, स्वर्हशा वीक्षणं निर्वर्त्तयेदिति । तथाप्यप्रज्ञानात् स एव दोषः । तदेवम्प्रकारे सम्बन्धे आञ्जस्येनाऽऽयुपगम्यमाने न लिङ्गं न च वाक्यमनुगृह्यते । लक्षणसम्बन्धेऽनुवीक्षणस्यैतदुच्चारणकाले वीक्षेतेति भवति कयाचिद् युक्त्या सम्बन्धः । स्तुतिसम्बन्धश्च कर्त्रभिधानस्यापि सतो न विरुद्ध्यते । सामानाधिकरण्यादीशानेन विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धम् अङ्गुपैति, ईशानं स्वर्हशं तस्थुष इति । अतो वदामः, स्तुत्यर्थस्य सतः स्वर्हशं प्रति वीक्षेतेत्यत्र कालार्थः सम्बन्ध इति ॥ किं भवति प्रयोजनम् ? । अङ्गाङ्गिसम्बन्धे सति, यदा रथन्तरमुत्तरयोर्गायतीत्यातदेशः, तदैतदुपतिष्ठते, रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलेदिति । उत्तरयोस्तु स्वर्हक्शब्दाभावाद्दर्शनानियमः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु लक्षणसम्बन्धे सति तावति भागे कालाहानात् स्वर्हशं प्रति वीक्षेतेति नियमः सिद्धो भवति ॥ ३ ॥ स्वर्हक्शब्देन वीक्षणस्य कालार्थताऽधिकरणम् ॥ २ ॥

पृष्ठयस्य युगपद्विधेरेकाहवद् द्विसामत्वम् ॥ ४ ॥

इदमास्त्रायते, पृष्ठयः षडहो बृहद्रथन्तरसामा इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किमहरहद्विसामकं कर्त्तव्यम् ? उत केषुचिदहःसु रथन्तरं केषुचिद् बृहद् ? इति । कुतः संशयः ? । यद्येते समस्ते सामनी, यदि विभक्तं, उभयथा पृष्ठयः षडहो बृहद्रथन्तरसामा इति शब्दोऽवकल्पते । तत्रैव विचारः । किं द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरयं, बृहद्रथन्तरं सामनी यस्येति ? उतानेकपदो बहुव्रीहिः, बृहदस्य, रथन्तरमस्येति । यदि द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः, प्रत्यहं समस्ते सामनी, अनेकपदे बहुव्रीहौ विभक्त इति ॥ किं तावत् प्राप्तम् । समस्ते इति । तत एतद् वर्ण्यते । द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरिति । कुतः । बृहद्रथन्तरशब्दयो-

रानन्तर्याद् वृत्तिपक्षस्याश्रितत्वात् । वृत्तिपक्षे च समासस्य नित्य-
त्वात् । द्वन्द्वे च स्वार्थाभिधानाच्छ्रुत्यनुग्रहोऽन्तरङ्गता च । इतरथा
च उभयमपि बाध्येत । अतो द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः । एवं चेत्, प्रत्यहं
समस्ते सामनी भवेताम् । कुत । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य भावाद् यत्र
रथन्तरं तत्र बृहत्साहितम् । स एष युगपद्विधिर्यदितरेतरयोग ।
तस्मात् प्रत्यहं समस्ते इति । एकाहवत् । तथा ज्योगामयाविन उभे
कुर्यात् संसवे उभे कुर्यात्, अपचितावपि एकाहे बृहद्रथन्तरे कुर्याद्
इति ॥ ४ ॥ पूर्व० ॥

विभक्ते वा समस्तविधानात् तद्विभागे

विप्रतिषिद्धम् ॥ ५ ॥

न चैतदस्ति, अहरहर्द्विसामकमिति । केषुचिदहसु रथन्तरं,
केषुचिद् बृहत्, न समस्ते सामनी विधीयेते । कुतः । यद्युभयोरपि
पक्षयोर्बृहद्रथन्तरसामेतिशब्दोऽवकल्पते, विभक्ते सामनी इति न्या-
य्यम् । कुतः । प्रकृतावेकेन साम्ना पृष्ठं साधितम् । विकृतावपि एकेन
साधितव्यं, चोदकानुग्रहाय । तथा च सति बृहन्निमित्तं रथन्तर-
निमित्तञ्च सकलमभिनिर्वर्त्तयिष्यते ॥

अथ बृहद्रथन्तरसमुदायः पृष्ठं साधयति, न बृहत्साधनं, न रथ-
न्तरं साधनमिति तन्निमित्तं न प्रकल्पेत । तत्र चोदकापरोधः स्या-
त् । न केवलं तन्निमित्तं न प्रकल्पते, बृहत्पृष्ठताऽपि न प्रकल्पते, रथ-
न्तरपृष्ठताऽपि । तत्र वैषम्यात् स्यादन्यदेव प्रयोगान्तरम् ॥ अपि च
समस्तं पृष्ठमित्युपचर्यमाणं लक्षितं बृहत्पृष्ठं भवति, रथन्तरं पृष्ठं
भवतीति, तत्समुदायाभिधाने लिङ्गम् । अपि च बृहच्छब्दः साम-
शब्देन सम्बन्धमपेक्ष्यमाणो न रथन्तरशब्देन सम्बद्धः स्यात् । आ-
नन्तर्यञ्च तुल्यं रथन्तरशब्दस्य सामशब्देन । अपि च वृत्तिपक्षा-
श्रये सुतरां द्वन्द्वपदेन असामर्थ्यम् । न चैष नियोगो वृत्तिपक्षे
नित्यः समास इति । विभाषां हि स्म भगवान् पाणिनिरधीते ।
सामशब्दश्रुतिश्च बृहद्रथन्तरयोर्लक्षणतामाचष्टे । तस्मादसमस्ते
सामनी स्यातामिति । एतच्चोक्तमेव विभागेऽपि साम्नोरविप्रतिषिद्धो
बृहद्रथन्तरसामशब्द इति । यथा, मासं घृततैलाभ्यां देवदत्तो भो-
जयितव्य इत्युक्तोऽर्द्धं मासं घृतेनार्द्धं मासं तैलेन । एवमपि शब्दो-

ऽवकल्पते । एकाहे तु एकत्वादेव विभागासम्भवात् समस्ते ज्योगा-
मयाविन उभे कुर्यादिति ॥ ५ ॥ सिद्धान्तः ॥ मघामयनिके पृष्ठ्य-
षडहे बृहद्रथन्तरयोर्विभागाधिकरणम् ॥ ३ ॥

समासस्त्वैकादशिनेषु तत्प्रकृतित्वात् ॥ ६ ॥

इदमाप्नायते, ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरा-
लभेनेति । तत्र संशयः । किमेकादश प्रायणीये, पुनस्त एकादश
उदयनीये, आहोस्वित् केचित् पशव प्रायणीये केचिदुदयनीये ? इति ।
समानत्वान्निर्देशस्य, संशयः । किं प्राप्तम् । तुशब्दः संशयनिवृत्त्य-
र्थः । समास एव ऐकादशिनेषु, सर्वे प्रायणीये, सर्वे पुनरुदयनीये
भवितुमर्हन्ति । कुतः । तत्प्रकृतित्वात् । प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे समस्ता-
नामैकादशिनानामालम्भः, इहापि समासश्चादकः प्रापयति । अपि
च लक्षणत्वेन प्रायणीयमुदयनीयं वा अहः श्रूयते । तत्र प्रायणीये
सर्वे विहिता भवन्ति, न गम्यते विशेषः । के इह ऐकादशिनानां वि-
हिताः ? इति, तथोदयनीये । तस्मात् समासस्तत्र ॥ ६ ॥ पूर्व० ॥

विहारप्रतिषेधाच्च ॥ ७ ॥

विहारप्रतिषेधश्चायम्, ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरति-
रात्रयोरालभेरिति । अन्वहमेकैकमालभेतेति विहारः प्राप्तः । तत्रै-
कः पशुः प्रायणीये प्राप्त एव । अन्येऽन्येषु अहः सु । ततोऽनेन किं
क्रियते ? येऽन्येषु अहः सु, ते प्रतिपिद्व्यन्ते, प्रायणीये च ते सर्वे
भवन्तीति । तथोदयनीये । तस्मात् सर्वे प्रायणीये भवितुमर्हन्तीति
॥ ७ ॥ युक्तिः ॥

श्रुतितो वा लोकवद्विभागः स्यात् ॥ ८ ॥

घाशब्देन पक्षं व्यावर्त्तयति, नैतदस्ति समास इति । विभाग-
स्यात् । कुतः । द्वित्वश्रुतितः । द्वित्वश्रुतिर्हि भवति, प्रायणीयोदय-
नीययोरिति । सा च इदानीमुपादेयत्वेन, न लक्षणतया । कुतः ।
एकादशिनीविधौ सन्निहिते वचनादेकादशिनीं विधाय पुनः श्रुत्या
तां लक्षयित्वा प्रयोजनविधित्सया एतदभिधीयते । प्रायणीयोदयनी-
ययोरिति । तत्र द्वन्द्वभाविनोः प्राधान्यात् सत्यामपेक्षायां भवति
समासः । समासे च इतरेतरयोगाद् न एकादशिनी केवले प्राय-
णीये । सा उदयनीययुक्तं भवितुमर्हति, तद्वदुदयनीयेऽपि । तस्मात्

समुदाये वाक्यपरिसमाप्ति । यदि पुनर्नोपादेयत्वेन अश्रोष्येतां, नत्र द्वन्द्वभाविनोरप्राधान्यम्, अप्राधान्येऽस्त्यामाकाङ्क्षायां न समासो भविष्यति । तत्र प्रत्यकं वाक्यपरिसमाप्तिः स्यात् । उपादेयत्वेम तु एतच्छ्रूयते । तस्माद्विभाग इति । लोकवत् । यथा, लोके शतं देवदत्तयज्ञदत्तयोर्दीयतामित्युक्ते समासार्थो विधीयते, यदेतच्छतं, तदेतयोर्दीयतामिति । द्वन्द्वश्रुतिविधानसामर्थ्याच्छतं विभज्यते, एवमेकादशिन्यपि विभज्येतेति ॥ ८ ॥ सि० ॥

विहारप्रकृतित्वाच्च ॥ ९ ॥

इतश्च विभाग । कुत । विहार प्रकृत । एकादशिन्यामन्वहमेकैकमालभेतेति । तस्यैव विकार । एकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरालभेतेति । यावच्छक्यं तावद्विहारस्यानुग्रहीतव्यम् ॥ ९ ॥ युक्ति ॥

विशये च तदासत्तेः ॥ १० ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । आह । यदि विहारोऽभिप्रेयते, तत्रैकत्र पञ्च आलब्धव्याः, एकत्र षट् । तत्रैकदेशो न निर्णयिते, किं प्रायणीये किमुदयनीये ? इति । अनिर्णयनानध्यवसानम् । अनध्यवस्यतोऽप्रवृत्तिः, तत्रोपदेशवैयर्थ्यं स्यादिति । अत्रोच्यते । विशये एतस्मिन् संशये प्रकृत्यासत्तिर्मुख्येनानुगृह्येत । तत्र प्रायणीये पञ्च आलभ्यन्ते, षड् उदयनीये इति अध्यवस्याम् ॥ १० ॥ आ० नि० ॥

त्रयस्तथेतिचेत् ॥ ११ ॥

इति चेत् पश्यासि प्रत्यासत्तिर्मुख्येनानुग्रहीतव्येति । तस्मात् त्रय एव प्रायणीये आलब्धव्या, यावत्सु बहुवचनमविरुद्धं भवतीति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण प्रतिचोदयत्येवम् ॥ ११ ॥ आ०

न समत्वात् प्रयाजवत् ॥ १२ ॥

नैतदेवम् । कुतः । समत्वात् । यदा प्रायणीयोदयनीययोरितरेतरापेक्षयोरैकादशिना विधीयन्ते, न सर्वेऽन्यतरस्मिन् केवले कर्त्तव्यास्तदपेक्षया कात्स्न्यं बाधितं भवति । तत्र यावद्भिरन्यतरत्र भवद्भिरवश्यं बाधितव्यं तावद्भिरनुज्ञातो बाधः । अत एव साम्येनैव विभागः प्रयाजानामिव । यथा षडागन्तवः प्रयाजाः प्रथमोत्तमयोर्विकारभूताः साम्येन प्रविभज्यन्ते, एवमिहापि यावत्सु साम्यं भवति,

तावतः साम्येन विभज्य अभ्यधिक उदयनीये आलप्स्यते प्रत्यासत्ति-
मुख्येनानुग्रहीष्यते इति तस्माददोषः ॥ १२ ॥ आ० नि० ॥ प्रायणी-
योदयनीययोरैकादशिनानां विभागाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात्तेषां स्यादेकदेशत्वं पृष्ठस्य
कृतदेशत्वात् ॥ १३ ॥

इदमाप्नायते, विश्वजित् सर्वपृष्ठ इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः ।
किं सर्वेषां पृष्ठदेशे निवेशः, उतैकस्य पृष्ठदेशे अन्येषामन्यत्र ? इति ।
किं प्राप्तम् । सर्वपृष्ठे एतस्मिन् सर्वेषां साम्नां पृष्ठदेशे निवेशः । क.
पुनः पृष्ठदेशः । ऊर्ध्वं माध्यन्दिनपवमानात्, प्राग्नं मैत्रावरुणसाम्नां,
इदमन्तरालं पृष्ठदेशः । स एवैको देशः स्यात् सर्वेषां साम्नाम् ।
कुतः । पृष्ठशब्दात् । पृष्ठकार्ये वर्तमानस्य वा अयं कृतो देशः । त-
स्मात् सर्वेषां पृष्ठदेशे निवेशः ॥ १३ ॥ पूर्व० ॥

विधेस्तु विप्रकर्षः स्यात् ॥ १४ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, एवं न्यायेन प्राप्तं वचनादन्यथा भ-
वितुमर्हति । एकस्य पृष्ठकार्ये विधिरन्येषां परिसामकार्ये । कथम् ।
पवमानं रथन्तरं करोति आर्भवे बृहत् मध्य इतराणि वैरूपं होतु
पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम शाक्रं मैत्रावरुणसाम रैवतमच्छावाकसाम
इति । एवमेकस्य पृष्ठकार्ये विधानमर्थवद् भविष्यति । यदीतरेषां
सामकार्ये विशेषः । इतरथा एकस्य पृष्ठकार्ये विधानं नोपपद्यते,
यन्मा भूदित्यतः पश्यामः, एकस्य पृष्ठकार्ये निवेशः, अन्येषां परि-
सामकार्ये इति ॥ १४ ॥ सिद्धान्तः ॥ विश्वजित् सर्वपृष्ठ इत्यत्रैकस्यैव
पृष्ठदेशे निवेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

वैरूपसामा क्रतुसंयोगात् त्रिवृद्धदेकसामा स्यात् ॥ १५ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्रोक्त्यः षोडशी च संस्थाविशेषः । तत्र
श्रूयते । उक्त्यो वैरूपसामा एकविंशः षोडशी वैराजसामा
इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं वैरूपं वैराजश्च कृत्स्ने क्रतौ
निविशेते, उत पृष्ठकार्ये इति । किं प्राप्तम् । कृत्स्ने क्रतौ वैरूपमेकं
साम स्यात्, षोडशिनि वैराजम् । कुतः । कृत्स्नक्रतुसंयोगात् । अ-
विशेषेण कृत्स्ने क्रतौ वैरूपसाम विधीयते, वैराजश्च । तन्न विशेषे-
ऽवस्थातुमर्हति पृष्ठकार्ये, त्रिवृद्धत् । यथा, त्रिवृद्धिष्टोमः, त्रिवृत्स्तोमः

कृत्स्ने क्रतौ भवति, एवमिमे अपि सामनी कृत्स्नयोः क्रत्वोर्भवे-
ताम् । यथा वा, धेनुरथैष भूर्वैश्वदेवः त्रिवृदेव सर्वस्तस्य विश्व-
वत्य स्तोत्रिया धेनुर्दक्षिणा इति कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य कार्ये
धेनुः संयोगात् । एवमिमे अपि सामनी भवितुमर्हतः ॥ १५ ॥ पूर्व० ॥

पृष्ठार्थं वा प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥ १६ ॥

पृष्ठकार्यं वा सामनी विधीयते । कथम् । वैरूपसामा वैराज-
सामेति सामशब्देन प्रकृतिलिङ्गेन बहुव्रीहिरवगम्यते, न वैरूपं साम
विधीयते वैराजश्च । किन्तर्हि, वैरूपसामता वैराजसामता च क्रतोः ।
क्रतुसंयोगो हि भवति, न स्तोत्रसंयोगः । एकस्मिन्नपि च स्तोत्रे
वैरूपे वैराजे च भवति वैरूपसामता वैराजसामता च क्रतोः ।
कुत । यदि हि स्तोत्रे साम विधीयते स्तोत्राविशेषात् सर्वस्तोत्रेषु
भवेद्, न त्वेतदेवम् । तस्मादेकस्मिन् स्तोत्रे वैरूपे वैराजे च भवति,
वैरूपसामता वैराजसामता चेति । यदैकस्मिंस्तदा पृष्ठकार्यं स्यातां,
वैरूपसामता हि गुणा विधीयमानः । वैराजसामताऽत्र एवञ्जातीय-
कस्य गुणस्य कार्यं भवितुमर्हति, प्रकृतौ च बृहत्सामता रथन्तर-
सामता चैवञ्जातीयका । तदिह प्रकृतिलिङ्गसंयोगेन वैरूपसामतया
वैराजसामतया च पृष्ठकार्यं वृत्तिरवगम्यते यस्य लिङ्गमर्थसंयोगा-
दभिधानवदित्यनेन न्यायेन । तस्मादिमे सामनी पृष्ठकार्यं निविशेया-
तामिति ॥ १६ ॥ सि० ॥

त्रिवृद्वदिति चेत् ॥ १७ ॥

इति चेद् इति यदुक्तं, यथा त्रिवृदग्निष्टोम इति त्रिवृत्त्वं कृत्स्ने
क्रतौ निविशते, एवमिहापीति । तत् परिहरणीयम् ॥ १७ ॥ आ० ॥

न प्रकृताचकृत्स्नसंयोगात् ॥ १८ ॥

नैतदेवम्, इह वैरूपवैराजयोः प्रकृतिलिङ्गेनाकृत्स्नसंयोगो गम्य-
ते । नैवं त्रिवृति कश्चित् प्रकृतिलिङ्गेन संयोगोऽस्ति येनाकृत्स्नता
अवगम्येत । ततो विशेषस्त्रिवृतः सामभ्याम् ॥ १८ ॥ आ० नि० ॥

विधित्वान्नेति चेत् ॥ १९ ॥

इति चेत् इति यदुक्तं, यथा धेनुविधिर्भुवि कृत्स्नस्य क्रतु-
दाक्षिण्यस्य कार्यं भवति, एवं सामनी अपीति ॥ १९ ॥ आ० ॥

स्याद् विशये तन्व्यायत्वात् कर्माविभागात् ॥ २० ॥

स्याद् धेनुर्भुवि कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तयित्री । सा हि कृत्स्नं क्रतुदाक्षिण्यं निवर्त्तयेत्, किं वा न ? इत्येतस्मिन् संशये एवं न्याय्यं कृत्स्नं निवर्त्तयेत् । कुतः । कर्माविभागात् । अविभक्तं हि दक्षिणाकार्यं कात्स्न्येन वा दाक्षिण्येन क्रियेत धेन्वा वेति । दक्षिणाकार्यं हि धेनु श्रूयते, धेनुर्दक्षिणा इति । अतस्तत्र युक्तम् । इह प्रकृतिलिङ्गसंयोग इत्यपदिष्टो हेतुः । तस्मादेतदपि विषमम् ॥ २० ॥ आ० नि०

प्रकृतेश्चाविकारात् ॥ २१ ॥

इतश्च न कृत्स्नक्रतुसंयोगः । कुतः । प्रकृतेरविकारात् । एवं बहु प्राकृतमविकृतं भविष्यति । तत्र चोदकोऽनुग्रहीष्यते । अतोऽपि न कृत्स्नक्रतुसंयोगः साम्नोरिति ॥ २१ ॥ युक्तिः ॥ वैरूपसामवैराजसाम्नोः पृष्ठकार्यं निवेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

त्रिवृति सङ्ख्यात्वेन सर्वसङ्ख्याविकारः स्यात् ॥ २२ ॥

एवं श्रूयते, त्रिवृदग्निष्टोम इति । तत्र संशयः । किं त्रिवृत्सङ्ख्या अग्निष्टोमस्य साधनमात्रम्, उत स्तोमविषया नियम्यन्ते ? इति । किं प्राप्तम् । त्रिवृद् भवतीति श्रूयमाणे सङ्ख्यामात्रविकारः स्यात् । कुतः । त्रिवृच्छब्दो लोके त्रित्वसम्बद्धं प्रयुक्तः । यथा त्रिवृद्रज्जुस्त्रिवृन्मणिरिति । इहापि त्रिवृदग्निष्टोम इति त्रित्वसम्बद्धोऽग्निष्टोमः कार्य इत्युच्यते । तच्च त्रित्वमग्निष्टोमसाधनपरिच्छेदद्वारेण तत्सम्बद्धमित्युक्तं भवति, न साक्षात् । गुणत्वात् सङ्ख्यायाः । न च ह सङ्ख्येयविशेष कश्चित् तदीय उपादीयते । तदविशेषाद् यावान् कश्चिदग्निष्टोमसम्बद्ध सङ्ख्यायाः परिच्छेत्तव्यं सर्वं परिस्रञ्च्यते सङ्ख्यात्वेन सामान्येन तत्सङ्ख्यां विकुर्यात् । यथा दधिघृतशालिभिर्देवदत्तो भोजयितव्यो, देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्तैलेत्युक्तं स्नेहनसामान्यात् तैल स्नेहनकार्ये एव विनियुज्यते, न ओदनकार्ये, इत्येवं सङ्ख्यापि सङ्ख्याकार्ये एव विनियुज्यते ॥ २२ ॥ पूर्व० ॥

स्तोमस्य वा तल्लिङ्गत्वात् ॥ २३ ॥

न चैतदस्ति सर्वसङ्ख्याविकार इति । किन्तर्हि । स्तोमगतामेव सङ्ख्यां विकुर्यात् । कथम् । स्तोमविषये त्रिवृच्छब्दस्यान्यत्र दर्शनात् । यथा । त्रिवृद्बहिष्पवमान इत्यत्र स्तोमविषयता परिच्छिन्ना,

एवं त्रिवृदग्निष्टोम इत्यत्रापि स एव शब्द उच्चरितस्तमेव सम्बन्धिन-
मनुमानाद् बुद्धौ सन्निधापयेत् । अतः स्तोमलिङ्गत्वात् तद्गतामेव
सङ्ख्यां विकुर्यात् ॥

अत्राभिधीयते । नैतद्युक्तम् । सङ्ख्याशब्दा हि अनियतवृत्तयो
भवन्ति । ते हि येन येन सम्बद्ध्यन्ते सङ्ख्येयेन तं तं परिसञ्चक्ष्यते ।
तथा चोपदर्शितमेव त्रिवृद्रज्जुस्त्रिवृन्मणिरिति । तस्माद् बहिष्पव-
मानेन सामानाधिकरण्यात् स्तोत्रं परिसञ्चष्टे, अन्यत्रापि यो य परिस-
सङ्ख्यातव्यो भविष्यति, तं तं परिसङ्ख्यास्यतीत्यतः स्तोमलिङ्गत्व-
मप्यहेतुर्नियमस्येति ॥

अत्राभिधीयते । अयमिह त्रिवृच्छब्दोऽतीत्य लौकिकमर्थं विशिष्ट-
सङ्ख्येये आचरितः । यथा त्रिवृद्बहिष्पवमान इति स्तोमविषयिण्यां
नवसङ्ख्यायां त्रिवृद्बहिष्पवमान इत्यभिधाय नव स्तोत्रिया उ-
च्यन्ते, तेन तासु वर्त्तत इति गम्यते । तथा परस्मिन्नपि दृश्यते ।
त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता स्तोमेन सम्मिता नव प्रकृतिरग्निष्टोमस्येति
नवानां कपालानां स्त्रिवृता स्तोमेन सम्मानं वदन् त्रिवृच्छब्दस्य तत्र
प्रसिद्धिं दर्शयतीति । अतः प्रसिद्धवदाचारात्, सामानाधिकरण्य-
दर्शनाच्च अयमस्यार्थ इति निश्चीयते । लोकेऽपि सामानाधिकरण्य-
प्रयोगाद्वा आचाराद्वाऽर्थावसानं भवति, यथाऽयं देवदत्त इति । तस्मा-
दयं त्रिवृच्छब्दो विशिष्टसङ्ख्यासङ्ख्येयविषयोऽन्यत्र दृष्ट इति इहापि
प्रयुज्यमानो यत्र दृष्टस्तमेव लिङ्गाद् बुद्धौ सन्निधापयतीत्यतः स्तोम-
विषयो नियम्येत । यदुक्तं, सङ्ख्या ह्यनियतविषया सर्वत्र सम्बन्ध-
मुपयाति । एतद् अवयवार्थनिराकरणात् समुदायाङ्गीकरणाच्च
परिहृतमेवेति । एवमन्यगतानां सङ्ख्यानामनिवृत्तौ चोदकानुग्रहो
भविष्यतीति ॥ २३ ॥ सिद्धान्तः ॥ त्रिवृदाग्निष्टोम इत्यत्र स्तोमगत-
संख्याविकाराधिकरणम् ॥ ७ ॥

उभयसाम्नि विश्वजिह्वद्विभागः स्यात् ॥ २४ ॥

सन्ति उभयसामान क्रतवः । ससव उभे कुर्यादपचितावप्ये-
काहे उभे कुर्यादिति । तत्र संशयः । किं बृहद्रथन्तरे विभक्ते भव-
तः, उत समस्तौ ? इति । कुत समस्तता अवगम्यते, कुतो वा व्य-
स्ततेति । उच्यते । एतदेव वचनमुभयमर्थमुद्रासयति । कथम् ? ।

उभाभ्यां क्रतु सम्बन्धयितव्य । ते यदि समस्ते अथवा व्यस्ते भवतः, उभयाऽपि क्रतुस्ताभ्यां सम्बद्धो भवति । तत्रोभयथा प्रतिभाति वचने किं युक्तम् ? । व्यस्ते इति । कुतः ? । प्रकृतौ हि बृहद्रथन्तराभ्यामन्यतरेण पृष्ठं साधितमिहापि प्रकृतिवच्चोदकाऽनुग्रहायान्यतरेण साधयितव्यमवगम्यते । एवञ्च पृष्ठसम्बद्धानां कर्मणां कात्स्न्येन प्रवृत्तौ चोदकाऽनुग्रहीष्यते, उभयो पृष्ठं साधयतोरन्योन्येन विहितत्वात् प्रयोगान्तरमापद्येत, न रथन्तरं पृष्ठं, न बृहत् पृष्ठमिति उभयथाऽपि वचनार्थोपपत्तौ न चोदकबाधाय कारणमस्ति । तस्माद् यथा न विश्वजिति बृहदादीनां सर्वेषामेकत्र निवेशः, एवमिहापीति ॥ २४ ॥ पूर्व० ॥

पृष्ठार्थे चाऽतदर्थत्वात् ॥ २५ ॥

नैतदस्ति, विभक्ते इति । किन्तर्हि । समस्ते सामनी स्याताम् । कुत । प्रकृतौ हि बृहद्रथन्तराभ्यां विकल्पमानाभ्यां पृष्ठं साधितम् । इह इदानीं विकृतौ तयोरधिगतदेशयोर्विकल्परूपेणैव प्राप्तयो केवलमेतद्वचनं सामस्त्यविधानार्थम् । उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यादिति । एवञ्च सामस्त्यं भवति, यदि ते सामनी परस्परं न जहीतः । उपादेयत्वेन चानयोः श्रुतत्वाद् द्वित्वश्रुतिः समासश्रुतिश्च विवक्षितैव । तेन यत्र बृहत्, तत्र रथन्तरसहितं, न केवलमिति ॥ तत्रैतत् स्यात्, प्रधानाक्रियापेक्षमनयोः साहित्यम् । तत्र व्यस्तयोरपि क्रियमाणयोः साहित्यं न विरुद्ध्यते । यथा देवदत्तयजदत्तयोः पाकेन समस्तयोरपि संयोगे उच्यमाने एकः किञ्चित्करोति अपरोऽपि किञ्चित् । न यदेकेन कृतं, तदेव अपरः करोति । तद्वदेकं साम किञ्चित् तत्रोभयमभिनिर्वर्त्तयिष्यति द्वितीयमप्यपरम् । प्रधानोपकारापेक्षं साहित्यमिति समस्तसंयोगो न विरोत्स्यते इति ॥ तत्राभिधीयते यत्र परस्परसव्यपेक्षयोर्योगो भवति, तत्रैतदेव न्याय्यम् । येन क्रियावयवेन आरम्भण मध्येन अवसानेन वा योगः, तेन सहितयोर्न पृथक्शः । कुतः । यथैवानेनोपकर्त्तव्यमित्यवगम्यते, एवमितरसहितेनेति । यत्तु, लोके कारकसामस्त्येऽप्यभिहिते भेदेन व्यापारदर्शनमिति । अर्थासम्भवादसौ । न हि उखायामधिश्रीयमाणायां भूयोऽधिभ्रयणं शक्यते कर्त्तुमित्यर्थविरोधाद् न करोति, न तु शब्देनासौ

तत्र न चोदितः । यद्यत् कर्त्तव्यं तत्तत्सहिताभ्यामेव, नान्यथा । इह तु नासम्भवः । बृहद्रथन्तरयोर्हि ऋक्संस्कारत्वेन विनियोगात् । ते च शक्नुतः सहिते पृष्ठं संस्कर्त्तुमित्यतस्तयोः साहित्यमेव युक्तम् । यदुक्तम्, उभयथा सम्भवे चोदकानुग्रहो न्याय्य इति धर्मकात्स्न्ये निमित्तविघातश्च न भविष्यति । तत्र प्रत्यक्षात् समस्तविधानाच्चोदके बाध्यमाने न दोषो भवति ॥ २५ ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥

लिङ्गश्च दर्शयति, यथा समस्तयोः प्रयोगो न व्यस्तयोरिति । किं लिङ्गम् । एवमाह, महावृक्षौ वै बृहद्रथन्तरे निधनेन समाप्येते यन्महावृक्षौ समृच्छेते । न ह्यत्र विभग्नं प्रभग्नमिति निधनभेदवचनादेकस्थानता अवगम्यते । यदि भिन्नदेशे स्याताम्, अर्थादेव तत्र निधनभेदः सिद्धः । अथ तु सहिते भवतस्ततो निधनभेदवचनमर्थवद् भवति । तस्मादप्यभेदः । तथा अपरं लिङ्गं, पूर्वाह्णो वै रथन्तरम्, अपराह्णो बृहदिति एकेनाह्णा अभिसम्बन्धादेकस्थानतां दर्शयति । तस्मात् समस्तयोः पृष्ठदेशे निवेश इति ॥ २६ ॥ युक्तिः ॥ उभय-
साग्नि बृहद्रथन्तरयोः समुच्चयाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पृष्ठे रसभोजनमावृत्ते संस्थिते त्रयस्त्रिंशोऽहनि

स्थात् तदानन्तर्यात् प्रकृतिवत् ॥ २७ ॥

क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते, पृष्ठ्य षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भण इति । द्वादशाहे वचनं, संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मधु आशयेद् घृतं वा इति । तदिदं मध्वशनं घृताशनञ्च चोदकप्राप्तं सत् सन्दिह्यते । किं त्रयस्त्रिंशान्ते कर्त्तव्यम्, उत षडहान्ते इति । किं प्राप्तम् । ततः सूत्रेणैवोपक्रमः, पृष्ठे रसभोजनमावृत्ते षडहे त्रयस्त्रिंशोऽहनि संस्थिते कार्यम् । कुतः । तदानन्तर्यात् । प्रकृतौ त्रयस्त्रिंशानन्तरं रसभोजनं वृत्तं, प्रकृतिवदिहापि कुर्वाणो यदि त्रयस्त्रिंशानन्तरं करोति, चोदकमनुगृह्णाति । अथ त्वन्यस्याहोऽनन्तरं कुर्याच्चोदकं बाधेत । आनन्तर्यं हि क्रमः । स च विशेषसम्बन्धे कारणमिति समधिगतम् । एतदानन्तर्यञ्च रसभोजनस्य, त्रयस्त्रिंशेन सह दृष्टमित्यतस्त्रयस्त्रिंशानन्तरं क्रियत इति ॥ २७ ॥ पूर्व० ॥

अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ २८ ॥

न चैतदस्ति, त्रयस्त्रिंशानन्तरं रसभोजनमिति । किन्तर्हि । षडहान्ते स्यात् । कुत । संस्थिते षडहे इत्युच्यते, न संस्थिते त्रयस्त्रिंशे इति । षडहाभिगमलक्षिते पर्यवसानं, न त्रयस्त्रिंशाद्युपलक्षिते । षडहश्च षडहसु पर्यवसिता भवति, नैकस्मिँस्त्रयस्त्रिंशोऽहनि । यदुक्तं, त्रयस्त्रिंशानन्तर्यदर्शनात् प्रकृतिवदिहापि तदानन्तर्यं एव भोजनं भवितव्यमिति । नैतद्युक्तम् । तत्र ह्यर्थात् त्रयस्त्रिंशानन्तर्यं वृत्तम् । कुतः । तस्मिन्नहनि तत्र द्वादशाहं षडहं पर्यवसित इति । इहापि यत्र पर्यवस्यति तत्र भोजनं भविष्यति । ततः षडहावसानलक्षितेन भोजनस्य सम्बन्धः, संस्थितेषडह इति । न त्रयस्त्रिंशावसानलक्षितेनेति । यत्तु क्रमः कारण विशेषसम्बन्धे इति । सन्त्यं कारणं, न तु बलीयसा प्रमाणेन यत्र विरुद्ध्यते । इह तु वाक्येन षडहावसानं विधीयते इत्युक्तम् । तस्माद्वाक्येन विशेषसम्बन्धे सति न आनन्तर्यमात्रं कारणम् । अतः षडहान्ते भोजनं स्यादिति ॥ २८ ॥ सिद्धान्तः ॥ मध्वशनघृताशनयोः षडहान्तेऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् ॥ २९ ॥

आवृत्तं पृष्ठ्य षडहमुपयन्तीति श्रूयते । तत्रैतत् चादिकेन प्राप्यते संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाशयेद् घृतं वेति । तत् सन्दिह्यते । किं षडहावृत्त्या आवर्त्तनं भोजनम् ? उत षडहान्ते सकृदेव क्रियेतेति किं प्राप्तम् । षडहावृत्तौ सत्यामावर्त्तत भोजनम् । कुतः । कर्मण पुन पुनः प्रयोगात् । तद्धि कर्म पुनरावर्त्तते । तदावृत्त्या यदपि तत्सम्बद्धं तदप्यावर्त्तते । यथा स्तोत्रशस्त्रादि षडहसम्बद्धमावर्त्तते, एवं षडहसम्बन्धि भोजनमप्यावर्त्ततेति ॥ २९ ॥ पूर्वम् ॥

अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ ३० ॥

न चैतदस्ति, यदुक्तं, षडहावृत्त्या भोजनमप्यावर्त्ततेति, किन्तर्हि षडहान्ते सकृदेवानुष्ठीयेत । कुतः । कृतकालत्वात् कृतो हि भोजनस्य कालः । संस्थिते षडहे इति । संस्थानं, पर्यवसानं, षडहगतस्य व्यापारस्योपरम् । न च पुन षडहं कुर्वाणः षडहगताद् व्यापारादुपरत इत्युच्यते । न चानुपरतौ कर्त्तुं षडहं सन्तिष्ठते । संस्था हि क्रियां प्रति औदासीन्यं, व्यापारान्तरकरणं वा, पूर्वम्मात्रं कर्मणः । न च पुनः षडहं कुर्वाण औदासीन्यं भजते । न च व्यापारान्तरं कराति ।

तस्यैव कर्मण आवृत्तिं करोति । अतोऽपर्यवसितः । अपर्यवसिते च संस्थाभावादश्रुतमव प्राशनमिति न क्रियते ॥

यदुक्तं, यथा अन्ये षडहधर्माः स्तोत्रशस्त्रादय आवर्त्तन्ते, तद्वत् प्राशनमप्यावर्त्ततेति । नैतद्युक्तम् । ते हि अह.सम्बद्धाः । तेषामहामावृत्तिरिति स्तोत्रादीनामावृत्तिरिति युक्तम् । न हि तेऽहसु अवसानसंयोगेन चोद्यन्ते । इह तु अवसानसंयोगेन भोजनस्य चोदना इत्युक्तो हेतुः । तस्मान्न भोजनस्यावृत्तिर्युक्तेति ॥ अपि च यद्येतद् भोजन षडहाङ्गं भवेत्, ततः प्रधानावृत्त्या आवर्त्तत । न चैतदङ्गम् । कुतः । अङ्गत्वप्रख्यापकस्य कारणस्याभावात् प्रकरणादङ्गता स्याद्, वाक्यसंयोगाद्वा, प्रत्यक्षोपकारदर्शनाद्वा । एतेषाञ्चेह न किञ्चित् कारणं पश्यामः । प्रकरणं तावद् द्वादशाहस्य, न षडहस्य । वाक्यसंयोगोऽपि संस्थिते षडहे इति षडहस्य संस्थायां भोजनमाचष्टे । संस्थितश्चैवं षडहो भवति । यद्यस्य न किञ्चिदपरम् अङ्गजातं परिशिष्यते । न च, मध्वशनघृताशने प्रत्यक्षेणोपकुरुतः षडहस्य । कुतः । निवृत्ते करणात्, कामं यथा च यावत्या च तर्पणमात्रया कर्तृणां यानि पुरस्तात् कर्माणि वर्त्तन्ते, तेषां सामर्थ्योपजनेनोपकुर्यात् । नातिवृत्तस्य षडहस्येति । यान्यपि क्रमादीनि कारणानि, तान्यपि प्रमाणान्तरसम्बन्धमुपादाय विशेषसम्बन्धे कारणानि भवन्ति, न केवलानि । तस्मात् षडहाऽवसानलक्षिते काले पुरुषाणां भोजनक्रिया विधीयते इत्यतो नावर्त्तत भोजनमिति ॥ ३० ॥ सिद्धान्तः ॥ षडहावृत्तावपि मध्वशनघृताशनयोः सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥

आवृत्तिस्तु व्यवहये कालभेदात् स्यात् ॥ ३१ ॥

गवामयने श्रूयते, चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः पृष्ठयः षडह स मासः स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः स पञ्चमः । तत्रैतत् चोदकेन प्राप्तम् । संस्थिते पृष्ठये षडहे मध्वाशयेद् घृतं वेति । तत्र सन्दिह्यते । किं प्रतिमासमावर्त्तते रसभोजनम् ? उत सर्वान्ते सकृदेव कार्यमिति । किं पुनर्युक्तम् । उक्तेन न्यायेन सकृदिति । सर्वान्ते ह्यऽसौ षडहगताद् व्यापारादुपरमते, न प्राक् । अर्वागसौ कृत्वापि षडहं, पुनः षडहाय प्रयतत एव । न चासौ षडहः संस्थितो भवति, य-

दि पुनस्तदर्थं प्रयतत एव । सर्वान्ते तु न पुनः प्रयत्ने, इत्यतः सर्वान्ते कुर्यादित्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । आवृत्तिस्तु व्यवसाये कालभेदात् स्यात् । आवृत्तिरस्य भोजनस्य स्यात्, न सकृत् क्रिया । कुतः । निमित्तावृत्ते, षडहसंस्था निमित्तम् । स च षडह पुनरावर्त्तते । तस्मिन्नावर्त्तमाने संस्था निमित्तमावर्त्तने इत्यतः आवर्त्तते ॥

यदुक्तं-सर्वान्ते हि असौ षडहादुपरतो भवति, न प्राक् । कृत्वाऽप्यसौ पुनस्तदर्थं प्रयतत एवेति । अत्राभिधीयते । यद्यप्यसौ पुनः प्रवर्त्तते, तथापि तं परिसमाप्य पुनरारभते । पुनश्च परिसमापयति, न यथावृत्ते षडहे । तत्र ह्यनुपरतस्य पृष्ठ्यस्यावृत्तिः । इह चतुर्भिरभिप्लवैर्व्यवधीयते । तेनोत्तरक्रियान्तरव्यवधानात् पृष्ठ्यगतो व्यापारः पर्यवसित इति गृह्यते विशेषः । न च तस्मिन्नपर्यवसिते क्रियान्तरं शक्यं कर्तुम् । उभयप्रकारश्चान्तःक्रियायाः, कृत्वा औद्दाम्नीन्य, क्रियान्तरव्यवधानश्चेत्युक्तमेव । तस्मात् प्रतिमासं व्यवधानं पृष्ठ्य आवर्त्तते । तस्मिन्नावर्त्तमाने संस्थानिमित्तं भोजनमप्यावर्त्तते इति । अतः प्रतिमासमावर्त्तत इति ॥ ३१ ॥ गवामयने मध्वशनघृतशनयोः प्रतिमासमावृत्त्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात् ॥ ३२ ॥

द्वादशाहे श्रूयते, संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाशयेद् घृतं वेति । तत्र संशयः । किं सत्रिभिर्मधु भक्षयितव्यं, न ? इति । किं प्राप्तम् । नेति । कुतः । दीक्षिता हि ते ब्रह्मचारिणः । ब्रह्मचारिणाश्च मधु प्रतिबिद्ध्यते । मधु मांसञ्च वर्जयेदिति । तस्मान्न प्राश्नीयुरिति । ननु एतद्वचनं, सामान्यं प्रतिषेधं बाधेत न बाधते इति ब्रूमः । कथम् । यद्यबाधमानमेतद्, द्वादशाहेऽनर्थकं भवेत्, ततो बाधेत । न त्वनर्थकम् । कथम् । उभयविधं द्वादशाहमङ्गीकृत्योभयमाशितव्यं घृतं मधु वा तत्र सत्रिणां घृतप्राशनं भविष्यति, अहीने मधुन प्राशनम् ऋत्विजाम् । एवमुभयं द्वादशाहसम्बद्धं भविष्यति त्रिपयभेदेन । न च विरुद्धस्याचारो भविष्यतीति । तस्मान्न प्राश्नीयुरिति ॥ ३२ ॥ पूर्वम् ॥

प्राश्येत यज्ञार्थत्वात् ॥ ३३ ॥

न चैतदस्ति, सत्रिभिर्मधु न भक्षयितव्यमिति । किन्तर्हि । भक्षयितव्यम् । कथम् । अविशेषणोच्यते कर्तृमात्रस्य । उभयप्रकार-

मङ्गीकृत्य द्वादशाहं, संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाशयेद् घृतं वेति ।
उभयं विकल्पेन, न कर्तृव्यवस्थया । तस्मात् सत्रिणोऽपि मधु भक्ष-
येयुः ॥ यत्तूक्तं, विषयभेदेनार्थवत्त्वाद् न बाधो न्याय्य, द्वादशाहा-
ऽङ्गभावश्चैवं सति न विरोत्स्यते इति । अत्रोच्यते । षडहे अतिवृत्ते
सत्रसम्बद्धेऽहीनसंबद्धे वा अविशेषेण मध्वशने घृताशने चोच्यमाने-
ऽत्र केन व्यवस्थां ब्रूमः । विरोधेनेति चेद्, न । विषयभेदेन विधिप्रति-
षेधयोः सामानात् । पुरुषाथन प्रतिषेधः । कर्माङ्गत्वेन विधानम् । यदि
च प्रतिषेधबलीयस्त्वमिहाङ्गीक्रियते, वचनमनर्थकमेव स्यात् । पक्षे-
ऽर्थवत्तेति चेद्, न । नानाविषयत्वात् । तुल्यार्थयोर्हि तुल्यविषय-
योर्विकल्पो भवति, न नानार्थयोः । नानार्थता चेहाधिगम्यते । कुतः ।
विधेः कर्मसाद्गुण्यप्रयोजनत्वात् । प्रतिषेधस्यापि नियमानुष्ठानात्
पुरुषस्यादृष्टसिद्धिरिति । तस्मात् प्राश्नीयुरिति ॥ ३३ ॥ सिद्धान्तः ॥
द्वादशाहे सत्रिभिरपि मध्वशनाधिकरणम् ॥ १२ ॥

मानसमहरन्तरं स्याद् भेदव्यपदेशात् ॥ ३४ ॥

द्वादशाहे श्रूयते, अनया त्वा पात्रेण समुद्ररसया प्रजापतये
जुष्टं गृह्णामीति, प्राजापत्यं मनो ग्रहं गृह्णातीति । तत्र संशयः । किं
मानसमहर्द्वादशाहादहरन्तरम् ? उताहरङ्गमिति । तत्रेह कानि-
चिद्भेदकारणानि प्रतिभान्ति, तानि निराचिकीर्षन् आचार्य उपन्य-
स्यति, मानसमहरन्तरं स्यादिति । कुतः । भेदेन व्यपदेशात् । द्वाद-
शाहाद् भेदेन व्यपदिश्यते । कथम् ? । वाग्वै द्वादशाहो मनो मान-
समिति द्वादशाहानन्तर्भूतं मानसं व्यपदिशति । वाग्वै द्वादशाह इति
वाक्संस्तवात् । मनो मानसमिति च मन संस्तवात् । यथा वाङ्-
मनसयोर्भेदो वस्तुतोऽवगम्यते, एवमेतयोरपि द्वादशाहमानसयोः ।
यतः पृथक् सति भेदेन व्यपदेशो भवति, नान्यथा । अतो भिद्यते
एतदहरिति व्यपदेशाद्गम्यते ॥ ३४ ॥ पूर्वम् ॥

तेन च संस्तवात् ॥ ३५ ॥

इतश्च अहरन्तरमिति । कुतः । तेन च मानसेनाहा द्वादशाहः
संस्तूयते । कथम् । विधूतानि ह वै द्वादशाहस्य गतरसानि छन्दां-
सि । तानि मानसेनैव आप्याययन्तीति । द्वादशाहस्य यानि गतरसा-
नि छन्दांसि, तानि मानसेनाप्याययन्तीति ब्रुवन् भिन्नं द्वादशाहा-

दर्शयति । कथम् । संस्तवात् । न हि तेनैवात्मना तस्य संस्तुति-
र्भवाति । कुतः । अत्यन्तभेदात् स्तुतिस्तुत्ययो । न हि देवदत्तो देव-
दत्तेन स्तूयते । भिक्षुः शिरःपाण्यादिभिः संस्तूयते । तद्वदिहापि द्वाद-
शाहो मानसेन स्तूयते इति संस्तवादभेदोऽधिगम्यते इति ॥३५॥ युक्तिः

अहरन्ताच्च परेण चोदना ॥ ३६ ॥

इतश्च अहरन्तरमेवेति गम्यते । कुतः । द्वादशाहिकादहरन्तात्
परेण चोद्यते, पत्नीः संयाज्य प्राञ्च उदत्य मानसाय प्रसर्पन्तीति ।
तद्यदि द्वादशाहिकस्याहं गुणविधिर्भवेद् द्वादशाहिकी पत्नीसंयाजा-
न्तता स्यात् । अथ त्वहरन्तरं भवति, ततो द्वादशाहिकानामयं
धर्मो, नान्यस्येति न दोषो भविष्यति । अतोऽपि वैलक्षण्याद् अहर-
न्तरसिद्धिरिति गम्यते ॥ ३६ ॥ युक्तिः ॥

पक्षे सङ्ख्या सहस्रवत् ॥ ३७ ॥

परिचोदनापरिहारोऽयम् । किमियं परिचोदना । नन्वेवं द्वादशाह
इति त्रयोदशसु अहःसु नोपपद्यते । अत्रोच्यते । यदा प्रमाणान्तरेण
शब्द एतावति अर्थे प्रयुक्त इति गम्यते तदा सङ्ख्यासन्निकर्षात्
त्रयोदशसु गुणवृत्त्या प्रयोगः सेत्स्यति । यथा अतिरात्रः सहस्रम्
अहानि अतिरात्रेण सहस्रसाध्येन यजेतेति अधिकेऽपि सहस्रे
सहस्रशब्दो दृष्टः । तद्वदिहापि अधिके भविष्यति । अथ वा कर्मगण-
नामधेयमेतद्, द्वादशाह इति । यावन्ति कर्माण्यङ्गीकृत्य प्रयुक्तस्ता-
वतां वाचक इति निश्चीयते । सर्वाणि प्रकरणादङ्गीकृत्य प्रयोगात्
सर्वेषां वाचको भविष्यतीति न दोषः ॥ ३७ ॥ आ० जि० ॥

अहरङ्गं चांशुवचोदनाभावात् ॥ ३८ ॥

दशमस्याहो गुणस्य विधिः स्याद्, न अहरन्तरचोदना । कुतः ।
अहरन्तरप्रकल्पकस्य वचनस्याभावात् । कथम् । एवं तावच्छ्रूयते ।
अनया त्वा पात्रेण समुद्ररसया प्रजापतये जुष्टं गृह्णामीति प्राजापत्यं
मनोऽग्रहं गृह्णातीति, दशममहरङ्गीकृत्य ग्रहचोदनैषा । गृह्णातीति
संस्कारविधानात् । न च संस्कारभेदे कर्मभेदो भवति । अचोदका-
श्च संस्कारा इत्युक्तम् । यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र (२ अ०
१ पा० ३ अ०) कर्म न प्रधानमिति । यथा अंश्वदाश्वौ विधीयमानौ
न कर्म भिन्तः । यस्मिन् कर्मणि भवतस्तत्रापरो ग्रहाश्यासाविति

विज्ञायेते, न कर्मान्तरे इति । यदि चाहरङ्गमेतद् भवति, न कर्मान्तर-
म् । एवमल्पीयसी एव अदृष्टानुमानप्रसङ्गकल्पना भविष्यति ।
प्रकृतसम्बन्धश्च, न अप्रकृतप्रक्रिया क्रियान्तरस्य । अतो न अहरन्तर-
म् । दशमे एष अहनि गुणविधिरिति ॥ ३८ ॥ सि० ॥

दशमविसर्गवचनाच्च ॥ ३९ ॥

इतश्च न अहरन्तरं, तत्रैव गुणविधि । कुतः । दशमविसर्गवचनात् ।
दशमविसर्गवचनं हि भवति । एष वै दशमस्याहो विसर्गो यन्मानस-
मिति । एष दशमस्य विसर्गोऽन्तो यन्मानसमिति ब्रुवन्, अन्तोऽय-
मन्तवतो दशमस्य, न स्वतन्त्रमतत् कर्मेति दर्शयति । तस्मादपि
दशमस्याङ्गं, नार्थान्तरमिति गम्यते ॥ ३९ ॥

दशमेऽह्निति च तद्गुणशास्त्रात् ॥ ४० ॥

इतश्चाङ्गम् । कथम् । एवं गुणशास्त्रं युक्तं भविष्यति, दशमे-
ऽहनि मानसाय प्रसर्पन्तीति । दशमेऽहनि सार्पराक्षीभिर्ऋग्भिः स्तु-
वन्तीति दशमस्याह प्रधानभावेन निर्देशाद् ग्रहस्याधेयभावेन । त-
त्स्तौत्रस्य गुणोऽयं दशमस्य, नार्थान्तरमिति गम्यते ॥ ४० ॥

सङ्ख्यासामञ्जस्यात् ॥ ४१ ॥

यदि च गुणोऽयम्, एवं सङ्ख्या समञ्जसा भविष्यति, द्वादशाह
इति । इतरथा त्रयोदशसु द्वादशाह इत्यसमञ्जसं सङ्ख्यावचनं
स्यात् । अवाच्यत्वात् । यदुक्तं, गुणवृत्त्या सहस्रसाध्यवद् भविष्य-
तीति । तदनुपपन्नम् । कुतः । तत्र हि प्रमाणान्तरेण सङ्ख्यावग-
मादधिके सहस्रशब्दो गौण्या वृत्त्या प्रयुक्त इति निश्चीयते । न त्विह
सङ्ख्यातिरिक्ते प्रमाणमस्ति, येन गौणीयं वृत्तिराश्रीयेत । यदप्ये-
तद्, अनया त्वा पात्रेणेति वचनं, तदपि ग्रहसंस्कारविधानाद्दशमे-
ऽहनि यागाभ्यासं विधत्ते, न कर्मान्तरमिति समधिगतम् । एवञ्चेद्,
नैतत् प्रत्यक्षवचनमहरन्तरप्रकल्पकं, नान्यत् प्रमाणान्तरं प्रापकं,
येन संख्येयेऽतिरिक्ते शब्दप्रयोग इत्यध्यवस्यामः । तस्माद् नेह गौण्या
वृत्त्या प्रयोग इति ॥

यदपि, कर्मगणनामधेयत्वात् प्रकरणवशेन तावतामङ्गीकरणाद्
नामधेयरूपेण चावृत्तिर्भविष्यतीति । तदपि न युक्तम् । सत्यं कर्म-
गणनामधेयमेतत्, न त्वयथार्थसमन्वयेन । द्वादशैतानि कर्माण्यहोभि

परिमितानि एकत्र समाहृतानीत्यनेन रूपेण तत्कर्मगणस्य नामधेयं, न वर्णानुपूर्व्यमात्रेणेति । तथा हि सर्वेष्वेव कर्मनामधेयेषु अर्थसमन्वयेनानुवादभूतो नामशब्दो वर्तते, न लौकिकार्थतिरस्कारेण परिभाषामात्रेण वृद्धिगुणवत् । यथा, अग्निहोत्रं, श्येनः, ज्योतिष्टोम इति । एवं द्वादशाह इत्यर्थान्वयेन नामधेयं, न अर्थाभावेनेति । तस्मादपरिचोदनैषा ॥ ४१ ॥

पश्वतिरेके चैकस्य भावात् ॥ ४२ ॥

इतश्चाहरङ्गमिति विज्ञायते । कुत । पश्वतिरेकेण एकस्यातिरेकं दर्शयति, न द्वयोः । कथम् । यः पशुरतिरिच्येत स ऐन्द्राग्न कार्य इति एकादशिनीं द्वादशाहं विधाय विहृतायामेकस्यातिरेकं दर्शयति । तन्न तावदतिरिच्यते, एको न भवति । कथम् । एकादश पशवः, द्वादश अहानि । एकस्यातिरेकं ब्रुवन् द्वादशैतानि अहानीति गमयति । यदि त्रयोदश अहानि स्युर्द्वयोरभावः स्याद्, नैकस्येति । तस्मादप्यहरङ्ग न कर्मान्तरमिति ॥ ४२ ॥ युक्तिः ॥

स्तुतिव्यपदेशमङ्गेन विप्रतिषिद्धं व्रतवत् ॥ ४३ ॥

अस्मिन् सूत्रे द्वयोः सूत्रयोः परिहार उच्यते । यदुक्तं, मानसमहरन्तरं भेदेन व्यपदेशात् । तेन च मानसेन संस्तव इव भेदः । न हि आत्मनैव आत्मा संस्तूयते इति । अत्राभिधीयते । नैतद् विप्रतिषिद्धम् । अङ्गनापि समुदायस्य स्तुतिर्दृष्टा । यथा महाव्रतधर्मेण संवत्सरसत्रस्य । यन्ति वा एते मिथुनाद् ये संवत्सरमुपयन्ति । अन्तर्वेदि मिथुनौ सम्भवतस्तेनैव मिथुना न यन्तीति समुदायदोषमभिधाय तदवयवभूतस्य महाव्रतस्य धर्मेणानुजिघृक्षन् समुदायस्यावयवधर्मेण स्तुतिं दर्शयति । लोकेऽप्यवयवधर्मेणावयवी संस्तूयत एवेति । यथा दीर्घैः केशैः शोभनो देवदत्त इति । तद्वदिहापि द्वादशाहः संस्ताविष्यते इति न दोषः ॥ ४३ ॥

वचनादतदन्तत्वम् ॥ ४४ ॥

यदुक्तं- यद्यहरन्तरमेतद्, एवं द्वादशाहधर्मवैलक्षण्यं मानसान्तता युक्ता भविष्यति, न तदङ्गत्वे, पत्नीसंयाजान्तता भवेदिति । अत्र वदामः । वचनादतदन्तत्वं भविष्यति, द्वादशाहिकानामह्नां सामान्येन पत्नीसंयाजान्तता, विशेषेण तु दशमस्याहो मानसान्तता

उच्यते । पत्नीः संयाज्य प्राञ्च उदेत्य मानसाय प्रसर्पन्तीति । नास्ति वचनस्यातिभारः । तस्मादप्यदोषः । अतो दशमस्याहो मानसमङ्गं न स्वतन्त्रमिति ॥४४॥ आ० नि०॥ मानसस्य दशमाहाङ्गताऽधिकरणम् ॥ १३ ॥

सत्रमेकः प्रकृतिवत् ॥ ४५ ॥

इह द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राणि उदाहरणम् । तत्र संशयः । किं सत्रमेकः प्रयुञ्जीत, उत बहवः ? । किं प्राप्तम् । एकः । कुतः । प्रकृतिवत् । ज्योतिष्टोमे एकः कर्त्ता । तत्प्रकृतित्वाच्चोदकानुग्रहाय सत्रमेक एव प्रयुञ्जीतेति । ननु बहवः श्रूयन्ते, य एवंविद्वांसः सत्रमासते, य एवंविद्वांसः सत्रमुपयन्तीति । उच्यते । कामिनां सत्रं विधीयते । ते च परस्परनिरपेक्षा बहव एव । ते यद्येकैकशयेनापि कुर्वन्ति तथापि सत्रक्रियामभिसमीक्ष्य बहव एव कुर्वन्तीति बहुवचनं भविष्यति । यथा लोके पृथक्केनापि कुर्वाणानां बहुवचनं दृश्यते, देवश्चेद् वषेद् बहवः कृषिं कुर्युः, सस्यं चेत् सम्पद्येत बहवो ब्राह्मणा यजेरन्निति । तथा वेदेऽपि प्रयोगदर्शनं, सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन्निति । एवमत्रापि, आसीरन्, उपेयुरिति बहुवचनं भविष्यतीति ॥ ४५ ॥ पूर्व० ॥

वचनात्तु बहूनां स्यात् ॥ ४६ ॥

नैतदस्ति, एको यजेत, न बहव इति । किन्तर्हि । बहवो यजेरन् । कुतः । वचनात् । वचनमिदं भवति । आसीरन् उपेयुरिति । बहुत्वसम्बद्धः प्रयोगो विधीयते । स प्रत्यक्षवचनाच्चोदकप्राप्तामेककर्त्तृकतां बाधेतेति ॥ ४६ ॥ सि० ॥

अपदेशः स्यादितिचेत् ॥ ४७ ॥

यदुक्तं, सामान्यक्रियासम्बन्धमभिसमीक्ष्य लोकवद् बहुवचनशब्दप्रयोगो भविष्यति । यथा, कृषिं कुर्युरिति । वेदेऽपि दर्शनं, पृष्ठशमनीयेन यजेरन्निति बहुवचनं भवति, एवमत्रापीति । तत् परिहर्तव्यम् ॥ ४७ ॥ आ० ॥

नैकव्यपदेशात् ॥ ४८ ॥

नैतत् सत्रे उपपद्यते, एककर्त्तृकमिति । कुतः । एकव्यपदेशात् । कथम् । एवमाह । एष वै कुणपमत्ति यः सत्रे प्रतिगृह्णाति । एक एव

यजेतेति, सत्रमपोद्य अन्यस्यैककर्तृकतां विदधत् तस्य बहुकर्तृकतां गमयति । यत्त लोकवदिति । तत्र युक्तम् । लोकेऽन्यतः प्रवृत्तस्यार्थस्य अनुवादभूतः शब्द उच्चार्यमाणः सामान्याक्रियासम्बन्धाभिसमीक्षया उच्चरित इति गम्यते । यदपि उदवसानीयवदिति तदपि उदवसानीये युक्तम् । तत्र हि भिन्नानि उदवसानानि उपलक्ष्य क्रियामात्रं विधीयते, तद्वहुत्वञ्च समानकर्तृकत्वादेव प्राप्तमनूद्यते इत्युक्तमेव । इह तु शब्दपूर्विका क्रियाप्रवृत्तिः । शब्दश्च बहुत्वविशिष्टं प्रयोगं सन्निभिरभिसम्बन्धयति । अतः शब्दप्रामाण्यादुपादीयमानायां क्रियाया बहुत्व विवक्षितमिति बहवः प्रयुञ्जीरन्निति ॥४८॥ आ० नि०

सन्निवापश्च दर्शयति ॥ ४९ ॥

इतश्च बहव एव यजेरन्निति । कुतः । सन्निवापदर्शनात् । बहूनामग्नीनामेकत्र सन्निवापमाह । पञ्चभिः पशुभिर्यक्ष्यमाणः सन्निवपेरन्, सावित्राणि होष्यन्तः सन्निवपेरन्निति । यदि संहत्य कुर्वन्ति, एवमग्नीनां सन्निवाप उपपद्यते । अथ त्वेकैकश्येन कुर्युः, सन्निवापदर्शनं नोपपद्यते । तस्मादपि गम्यते बहूनां सत्रमिति ॥ ४९ ॥

बहूनामिति चैकस्मिन् विशेषवचनं व्यर्थम् ॥ ५० ॥

इतश्च पश्यामः, सम्भूय प्रयोग इति । कुतः ? । एवं श्रूयते । यो वै बहूनां यजमानानां गृहपतिः, स सत्रस्य प्रत्येता, स हि भूयिष्ठाम ऋद्धिमाध्नोतीति । एकस्मिन् गृहपतौ बहुभिर्यजमानैः सह प्रवृत्ते फलविशेषं ब्रुवन् बहूनां सहप्रयोगं दर्शयति । इतरथा एकस्मिन् यजमाने कर्त्तुरेकत्वात् फलैकत्वाच्च सामान्यविशेषभावानुपपत्तेः फलविशेषवचनं व्यर्थं स्यात् । अस्ति तु फलविशेषवचनम् । तस्मादपि गम्यते बहव एव यजेरन्निति ॥ ५० ॥ युक्तिः ॥ सत्रस्य बहुकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अन्ये स्युर्ऋत्विजः प्रकृतिवत् ॥ ५१ ॥

इह सत्राण्येवोदाहरणम् । तेषु बहवः कर्त्तार इत्युक्तम् । इदमिदानीं सन्दिह्यते । किं त एव सन्निभः ऋत्विजः, उतान्ये उपादातव्या इति । किं प्राप्तम् । अन्ये उपादातव्या ऋत्विजः । कुतः । ज्योतिष्टोमे हि प्रकृतौ अन्ये कर्त्तार उपादेयाः समाम्नाताः । तद्वदिहापि सन्निभिः प्रकृतिवत् कुर्वाणैश्चोदकानुग्रहाय अन्ये एवोपादेया इति ।

एवं प्रकृतिवत् कृतं भविष्यतीति ॥ ५१ ॥ पूर्व० ॥

अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधान-

संयोगात्तेषां स्याद्यजमानत्वम् ॥ ५२ ॥

नैतदस्ति, अन्ये ऋत्विज इति । यजमाना एव ऋत्विजः स्युः । कुतः । ऋत्विजामभिधानसंयोगात् । यजमानसंस्कारो हि दीक्षा-पदार्थोऽध्वर्यादिसमाख्यासंयोगेन कर्मनिमित्तेन प्रसिद्धिरूपेणा-भिधाय विधीयमानो यजमानानां तेषामाध्वर्यवादिस्म्बन्धमव-बोधयति । कथम् । यदि ते तान् पदार्थान् कुर्वन्ति एवं ते नौमात्ति-कीभिराख्याभिर्युज्यन्ते, नान्यथेति । अतोऽवगम्यते, अस्ति तैः पदा-ऽर्थैरभिसम्बन्ध इति । किं तद्वचनम् । अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ततो होतारं तत उद्गातारमित्युपक्रम्य सर्वर्त्विजः उपक्रान्ता दीक्षास्म्बन्धेन । तस्माद्गम्यते यजमाना एव आर्त्विज्ये स्युर्नान्ये इति ॥ ५२ ॥ सि० ॥

कर्तृसंस्कारो वचनादाधातृवदिति चेत् ॥ ५३ ॥

इति चेद् मन्यसे, यजमाना एव ऋत्विजः स्युरिति । तन्न यु-क्तम् । प्रकृतौ हि यजमानादन्ये प्रकृतिवदिहापि यजमानेभ्योऽन्यैरेव भवितव्यमिति पूर्व एव पक्षो व्यपदिश्यते । केवलं तु पूर्वोक्तस्य परिहारो वक्तव्यः । स उच्यते । कर्तृसंस्कारो वचनादाधातृवद् भविष्यति । कथम् । एतावदेव श्रूयते, अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयतीति । तद् यदि भिन्ना अपि कर्तारो भवन्ति तान् आत्मीयाभिः संज्ञाभिरुपलक्ष्य वचनसामर्थ्याद् दीक्षासंस्कारस्तेषां विधीयते इति नानुपपन्नम् । आधातृवत् । यथाऽन्यत्राप्यृत्विजां सं-स्कारो विधीयते आधाने, यस्तं श्वोऽग्निमाधास्यत् स्यात् स एतां रात्रिं व्रतञ्चरेदिति । न मांसमश्रीयान्न स्त्रियमुपेयादिति वचनादध्व-र्योर्नियमो विधीयते । तथा ज्योतिष्टोमे सर्वर्त्विज उपवसन्तीति ऋत्विजामुपवासो विधीयते । तद्वदिहापि ऋत्विजामेष संस्कारो भविष्यति ॥ ५३ ॥ आ० ॥

स्याद्विशये तन्न्यायत्वात् प्रकृतिवत् ॥ ५४ ॥

नैतदस्ति, अन्ये ऋत्विज इति । किन्तर्हि यजमाना एव ऋत्वि-

ज स्यु । कुत । एतस्मिन् संशये, त एव वा यजमाना ऋत्विजः,
अन्ये वा भिक्षा ? इति । त एवेति न्याय्यम् । उक्तोऽत्र न्याय ।
अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधानसंयोगादिति । अनेन न्यायेन
पश्यामः, ते एवेति । यदुक्तम्, आधानवत्तत्संस्कार ऋत्विजां भवि-
ष्यतीति । तदनुपपन्नम् । कथम् ? । अप्राकृतप्रयोजनावा दीक्षा
ऋत्विजां विधीयते । प्रकृतिवद्वा प्राकृतकार्यका सती यजमानबहुत्वा-
त् क्रमपरतया सङ्कीर्त्येत । प्राप्तायाः सङ्कीर्त्तनं लघीयम् । क्रममात्र-
विधानात् । ऋत्विक्संस्कारे सति अदृष्टकल्पना, अधिकार्थविधान-
श्च । तस्मात् प्राप्तायाश्चोदकेन सङ्कीर्त्तनं, न अप्राप्तविधानमिति ।
यत्तु, यथा ऋत्विजामुपवासविधानम्, आधातुश्च व्रतविधानं, तद्व-
दिहापीति । तत्र युक्तम् । विस्पष्टं वचनम् । ऋत्विज उपवसन्ति,
स तां रात्रिं व्रतश्चरेदिति । न च तत्रापूर्वत्वात् प्राप्त्याशङ्कम् । त-
स्मात् तत्र विधानम् ॥ ५४ ॥ आ० नि० ॥

स्वाम्याख्याः स्युर्गृहपतिवदिति चेत् ॥ ५५ ॥

परिचोदनासूत्रमेतत् । अथ कस्माद् न स्वाम्याख्या एता अध्व-
र्याद्या भवन्ति गृहपतिवत् ? इति । किमेवं भविष्यति । एवं चोदक-
प्राप्ताऽन्यकर्तृकता न बाधिता भविष्यति । अध्वर्याद्याश्च समा-
ख्या गृहपतिवद् यजमानाभिधानतयाऽर्थवत्यो भविष्यन्तीति स्थिते
अर्थे सूत्रेण पारचोदयति ॥ ५५ ॥ आ० ॥

न प्रसिद्धग्रहणत्वादसंयुक्तस्य तद्धर्मण ॥ ५६ ॥

नैतद् युक्तं, स्वाम्याख्या एता गृहपतिवदिति । कुतः । प्रसिद्ध-
ग्रहणत्वात् । आध्वर्यवादिर्कर्म कुर्वाणेषु हि कर्तृषु कर्मनिमित्ता
एता आख्याः प्रसिद्धाः, न याजमानं कुर्वाणेषु, यजमानानामभिः
क्रियाभिरसंयुक्तानां भविष्यन्तीत्यनुपपन्नम् । कथं गृहपतिरित्या-
ख्या ? । उच्यते । असंयुक्तस्य ऋत्विगधर्मण स्वामिन एवाख्या गृह-
पतिरिति । अपि चावयवप्रसिद्ध्यापि गृहपतिशब्दस्य पतिर्वाच्य
इति यजमानाभिधेयता उपपत्स्यते । प्रकृतावपि स्वामिनि चायं प्र-
युक्तः, गृहपतिर्यजेतेति । न त्वध्वर्याद्या स्वामिनि केनचिदपि प्र-
कारेण तत्क्रियासंयुक्ता उपपद्यन्ते, इत्यन्यक्रियासम्बन्धात् ता
भिद्यन्ते इति । बहूनामिति च तुल्येषु विशेषवचनं नोपपद्यते ॥

इतश्च आर्त्विजेषु यजमाना एव । कुतः । एवमाह । यो वै बहू-
नां यजमानानां गृहपतिः स त्वस्य प्रत्येता स हि भूयिष्ठामृद्धिमाधो-
तीति एकस्मिन् गृहपतिरिति विशेषवचनमसमानत्वे सति उपपद्य-
ते, नान्यथा । यदि सर्वे गृहपतिकर्म कुर्युर्न कर्मान्तरं, ततो विशे-
षाभावाद् गृहमतौ विशेषवचनानुपपत्तिः स्यात् । अथ तु इतरे उभयं
कुर्वन्ति, गृहपतिर्याजमानमेव, ततो विशेषवचनं युक्तं भवति ।
तस्माद्विशेषवचनात् ते एव ऋत्विज इति गम्यते ॥ ५६ ॥ आ० नि० ॥

दीक्षितादीक्षितव्यपदेशश्च नोपपद्यते अर्थयोर्नित्य-
भावित्वात् ॥ ५७ ॥

इतश्च स्वयङ्कर्तृकाणि सत्राणीत्यवगम्यते । कुतः । दीक्षितादीक्षि-
तव्यपदेशात् । एवमाह । दीक्षिताः सत्रैर्यजन्ते, अदीक्षिता अहीनैर्य-
जन्तीति । एनौ च नियतावेवार्थौ । दीक्षिता स्वार्थं यजन्ते, याजका-
य अपि अदीक्षिता याजयन्तीति । अहीने सत्रे चैतयोरर्थयोर्विशेषा-
भावाद् व्यपदेशानुपपत्तिः स्यात् । अथ तु सत्रे यावत् कार्यं तत् सर्वं
दीक्षितैरेव, क्रियते अहीने चादीक्षितैः, ततो व्यपदेश उपपद्यते, ना-
न्यथा । अतो व्यपदेशादवगच्छामः, अस्ति सत्रे स्वयङ्कर्तृत्वमिति ॥ ५७ ॥

अदक्षिणत्वाच्च ॥ ५८ ॥

इतश्च स्वयङ्कर्तृकं सत्रम् । कुतः । अदक्षिणत्वात् । अदक्षिणानि
सत्राणि आहु । न ह्यत्र गौर्दीयते न वासो न हिरण्यमिति दक्षिणा-
भावदर्शनं स्वयङ्कर्तृकत्वे उपपद्यते, नान्यथा । परकर्तृकत्वे हि दक्षिणा-
भावो नोपपद्यते । न हि कश्चिद्वते स्वार्थात् परार्थं परः प्रवर्त्तते ।
तस्मादपि गम्यते स्वयङ्कर्तृकाणि सत्राणीति ॥ ५८ ॥ सिद्धान्ते युक्तिः ॥
सत्रे यजमानानामेव ऋत्विक्त्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपायिचोदनेन यजमान-
बहुत्वेन च सत्रशब्दाभिसंयोगात् ॥ ५९ ॥

द्वादशाह एवोदाहरणम् । उक्तञ्च पूर्वं सत्रमहीनञ्च द्वादशाह
इति । तस्येदानीं द्विप्रकारस्य लक्षणमन्वाख्यायते, एवंलक्षणको
द्वादशाहः सत्रम्, एवंलक्षणकोऽहीन इति । तद्विवेकज्ञानार्थमिद-
मुच्यते, आसनोपायिचोदनया यजमानबहुत्वेन च सत्रत्वमवगम्यते ।

एते चोदने भासते, उपयन्तीति हि नित्यं सत्रसम्बद्धे दृष्टे । य एवं विद्वांसः सत्रमासते, य एवं विद्वांसः सत्रमुपयन्तीति । यजमान-बहुत्वेन च, चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति । तत्सहचरितलिङ्गदर्शनात् । सहचरिते प्रत्ययो भवतीति ॥ ५९ ॥

यजतिचोदनादहीनत्वं स्वामिनां चाऽस्थित-

परिमाणत्वात् ॥ ६० ॥

अथ किंलक्षणकोऽहीनः ? इति । तदुच्यते । यत्र यजतिचोदना, अनियतञ्च कर्तृपरिमाणं तत्र अहीन इति निश्चीयते । अहीनानां यजतिचोदनया विधानं, द्विराद्वेण यजेतेत्येवमादि । कर्तृपरिमाणञ्च एषामनियतम् । सत्राणान्तु नियतं परिमाणं बहवः । एवंलक्षणस्य च लक्षणे लक्षितं प्रयोजनं नान्यन्मृग्यमिति ॥ ६० ॥ सिद्धान्तः ॥ सत्राहीनयोर्विवेकाधिकरणम् ॥ १६ ॥

अहीने दक्षिणाशास्त्रं गुणत्वात् प्रत्यहं

कर्मभेदः स्यात् ॥ ६१ ॥

अस्ति पौण्डरीक एकादशरात्र, पौण्डरीकेण एकादशरात्रेण स्वाराज्यकामो यजेतेति । तत्र श्रूयते । अयुतं पौण्डरीकं दद्यादश्व-सहस्रमेकादशमिति । तत्र सन्दिह्यते । किं प्रत्यहमयुतम् अश्व-सहस्रञ्च दातव्यम् ? उतैकमेवायुतमश्वसहस्रञ्च सकृदिति । किं प्राप्तम् । अहीने दक्षिणाशास्त्रं प्रत्यहं भिद्येत । कुतः । गुणत्वाद् दक्षिणा-या, प्रधानत्वाच्चाह्वाम् । समुदायशब्देन समुदायीनि अहानि उपलक्ष्य दक्षिणा गुणो विधीयमानः प्रतिप्रधानं भिद्येत । यथा ग-णाय स्नानम्, उपलेपनं वा विधीयमानं गणिनां भवति । एवमत्रापि द्रष्टव्यम् । प्रतिकर्मावसायी च चोदक एवमनुग्रहीष्यते । दक्षिणाभूय-स्त्वाच्च फलभूयस्त्वं भविष्यति । अतोऽवगम्यते भेद इति ॥ ६१ ॥ पूर्व०

सर्वस्य वैकर्म्यात् ॥ ६२ ॥

न चैतदस्ति, प्रत्यहं दक्षिणाभेद इति । एकमेवायुतं सहस्रं च दीयते । कुतः । ऐककर्म्यात् । एकं हि दक्षिणानां कार्यम् । ऋत्विगा-नमनम् । आनतिश्च साङ्गक्रतुनिर्वृत्तये कृतेति । अन्तरा न तथा प्रयो-जनमस्तीति न भूयः क्रियते । यत्तु अङ्गभूयस्त्वेन फलभूयस्त्वमिति

तद् अङ्गत्वे प्रज्ञाते भवति, नान्यथा । समुदायाङ्गश्च दक्षिणा, नावय-
चाङ्गमित्युक्तम् । अथ यदुक्तं, प्रतिकर्मावसायी चोदकः प्रतिकर्म
प्रापयतीति । प्रत्यक्षवचनात् समुदायाङ्गीकरणेन च दक्षिणानां वि-
धानमिति चोदकां बाधित इति न दोषः ॥ ६२ ॥ आ० ॥

पृषदाज्यवद्वाऽहं गुणशास्त्रं स्यात् ॥ ६३ ॥

न चैतत्, सकृदेव दातव्यमिति । किं तर्हि । भेदेन । कुत । प्र-
त्यहं दक्षिणानां प्राप्तानामयं विशेष उच्यमानः प्रत्यहमेव भवितुमर्ह-
तीति । पृषदाज्यवत् । यथा पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति पृषत्ता
गुणो विधीयमानः प्रत्यनुयाजं भिद्यते, एवमत्रापि द्रष्टव्यमिति ॥ ६३ ॥
आ० नि० ॥

ज्यौतिष्टोम्यस्तु दक्षिणाः सर्वासामेककर्मत्वात्

प्रकृतिवत्तस्मान्नासां विकारः स्यात् ॥ ६४ ॥

न चैतदस्ति, भेद इति । किन्तर्हि । तन्त्रेण सकृदेव । कथम् ।
ज्यौतिष्टोम्यो हि दक्षिणा साङ्गं कर्मराशिमङ्गीकृत्य दीयन्ते, तथा-
भूतानाञ्च तासां समुदायानत्यर्थानां प्राप्तानामयं विशेष उच्यते ।
सहस्रमयुतमिति विशेष उच्यमानो या इह दक्षिणा दीयन्ते तासामयं
विकार इति गमयति । एकत्वम् आनतेर्न वारयति । तस्मात् सकृद्
दातव्यमिति । यत्तु, अनुयाजवदिति । युक्तम् । यद् अनुयाजेषु
द्रव्यस्य भेद इति । यागे हि द्रव्यं गुणभूतं चोद्यते । तद् यागानां
भेदादन्यस्य क्रियमाणं नान्यस्योपकरोतीति भिद्यते । इह त्वेका आन-
तिरित्युक्तम् । तस्माद्विषमो दृष्टान्त इति ॥ ६४ ॥ आ० ॥

द्वादशाहे वचनात् प्रत्यहं दक्षिणाभेदस्तत्प्रकृतित्वात्

परेषु तासां संख्याविकारः स्यात् ॥ ६५ ॥

न चैतदस्ति, सकृदातव्यमिति । प्रत्यहमयं विशेषो भिद्यते ।
कुत । द्वादशाहे हि प्रत्यक्षं वचनम्, अन्वहं द्वादशशतं ददातीति ।
पौण्डरीकश्च द्वादशाहप्रकृतिः । तस्मात् पौण्डरीके प्रत्यहं चोदक-
प्राप्त्या प्रसक्तानां दक्षिणानामयं विशेष उच्यमानस्तथैव कर्मावयव-
सम्बद्धानां विकार इति गम्यते । ततो भेदेन दक्षिणानां विशेष इति
॥ ६५ ॥ आ० नि० ॥

परिक्रयाविभागाद्वा समस्तस्य विकारः स्यात् ॥६६॥

न चैतदस्ति, दक्षिणाभेद इति । किन्तर्हि । सकृदेव दक्षिणा दीये-
तेति । कुतः । परिक्रयाविभागात् । समस्ता दक्षिणा विक्रियेरन् ।
कृत्स्नं हि क्रतुमङ्गीकृत्य दक्षिणा विधीयन्ते । कथम् । तावत् पुरुषा-
र्थत्वात् । यत् फलवत्, तत् पुरुषस्य चिकीर्षितम् । तच्च कुर्वाण-
स्य, सहायान् उपाददानस्यायं विशेष उच्यते परिक्रयः । न चाव-
यवः फलवान्, समुदायात् फलनिष्पत्तेः । समुदायं चाङ्गीकृत्य परि-
क्रयः क्रियमाणः, आ समुदायनिर्वृत्ते परिक्रयः कृत इति अन्तरा न
भूयः क्रियते ॥ अपि च । पौण्डरीकशब्दसंयोगेन परिक्रयविशेष
उच्यमानस्तच्छब्दवाच्यस्यैव भवतीति गम्यते । समुदायश्च पौण्डरीक-
शब्दवाच्यो, नावयवः । स हि समुदायशब्देन लक्ष्यते । तत्र लक्षणै-
व दोषः । असम्भवे हि लक्षणा आश्रीयते । न चेहासम्भवः । अतः
समुदायमङ्गीकृत्य सकृदेव ऋत्विजो व्रियेरन्निति । तस्मात् सकृत्
परिक्रय इति । सकृद्दाने च प्रयोगवचनानुग्रहः । प्रयोगप्राशुभावाच्च
महाविषयता शास्त्रस्येति । तस्मादप्येतदेव न्याय्यमिति ॥ ६६ ॥ सि०

भेदस्तु गुणसंयोगात् ॥ ६७ ॥

यत्तुक्तं, द्वादशाहप्रकृतित्वात् पौण्डरीकस्य । तत्र च द्वादशाहे
दक्षिणाभेदात् तथाभूताया एवेह विशेष उच्यते इति । तत् परिहर्त्तव्य-
म् । अत्रोच्यते । तत्राप्येकत्वात् क्रतोः, एक एव परिक्रयः । भेदस्तु
वचनात् सुत्यासम्बन्धप्रयोजनो दक्षिणासंस्कारप्रयोजनश्च, न त-
स्मिन् भिद्यमाने परिक्रयैकत्वं भिद्यत इति ॥ ६७ ॥ ॥ आ० नि० ॥
पौण्डरीके सकृदेव दक्षिणादानाधिकरणम् । १७ ॥

प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत् सर्वासां सर्वशेष-
त्वात् ॥ ६८ ॥

पौण्डरीक एवोदाहरणम् । तत्रैतत्समधिगतं, सकृदेव परिक्रय
इति । अस्ति तु प्रकृतौ, माध्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्ते इति ।
तत्र संशयः । किं सर्वासां कात्स्न्येन प्रत्यहं नयनम्, उत सकृन्नयन-
म्, अथ वा प्रविभज्य नयनम् ? इति । किं प्राप्तम् ?, प्रत्यहं सर्वा-
सां संस्कारः स्यात् । कुतः ? । प्रकृतिवत् । प्रकृतौ हि सकला दक्षिणाः
तस्मिन् काले संस्कृताः । इहापि तद्वदेव सकलाः संस्कृता इति ।

कथम् । अहां प्राधान्यात् । तद्गुणभावाच्च दक्षिणानाम् । सर्वा एताः सर्वेषामहां शेषभूताः । शेषभूतस्य चार्थस्य य. संस्कारः, स तेन तेन अहां प्रयुज्यते इति । तस्मात् प्रत्यहं सर्वसंस्कारः ॥ ६८ ॥

एकार्थत्वान्नेति चेत् ॥ ६९ ॥

न चैतदस्ति, प्रत्यहं सर्वसंस्कार इति । किन्तर्हि ? । सकृदेव संस्कारः स्यात् । कुतः । एकार्थत्वादक्षिणानाम् । एकं कार्यमानमनं, तासाञ्च नयनादिसंस्कारसंस्कृतानां प्रत्यर्पणं कार्यम् । एकस्मिन्नपि च अहनि तत्संस्कारसंस्कृतानां दीयमानासु कृतश्चोदनाऽर्थ इति भूय संस्कारेण प्रयोजनं नास्ति । तस्मात् सकृत् संस्क्रियेरन्निति ॥ ६९ ॥

स्यादुत्पत्तौ कालभेदात् ॥ ७० ॥

न चैतदस्ति, सकृत्संस्कार इति । किन्तर्हि । प्रत्यहम् । कुतः । उत्पत्तौ कालभेदात् । उत्पत्तौ दक्षिणानां विशिष्टकालसम्बन्धः श्रूयते । तस्मात् त्रिष्टुभो लोके माध्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्ते इति । सर्वाश्चैताः सर्वेषामहां शेषभूताः । तेषाञ्चाहां माध्यन्दिनानि सवनानि भिद्यन्ते । तत्र च अगम्यमानविशेषत्वाद् यस्य माध्यन्दिने सवने न संस्क्रियेरन्, तस्यैव संस्कारलोपः स्यात् । प्रयोगभेदात् । न च अन्यत्र संस्क्रियमाणा अन्यत्र संस्कृता भवन्ति । तस्माद् भेदेन संस्क्रियेरन्निति ॥ ७० ॥ पूर्व०नि० ॥

विभज्य तु संस्कारवचनाद् द्वादशाहवत् ॥ ७१ ॥

न चैतदस्ति, समस्तानां प्रत्यहं संस्कार इति । किन्तर्हि । विभज्य संस्क्रियेरन् । कुतः । वचनात् । द्वादशाहे प्रत्यहं नयनादिसंस्कारो वचनात् क्रियते । अन्वहं द्वादशशतं ददातीति । पौण्डरीक-श्च द्वादशाहप्रकृतिः, न ज्योतिष्टोमप्रकृतिः । तस्मात् परिक्रयैकत्वेऽपि सति वचनाद् भेदेन संस्कार इति ॥ ७१ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ पौण्डरीके सर्वासां दक्षिणानां विभज्य नयनाधिकरणम् ॥ १८ ॥

लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशो सर्वत्र प्रत्ययः स्याल्लिङ्गस्य

सर्वगामित्वादाग्नेयवत् ॥ ७२ ॥

क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते, मनोऋचः सामिधेन्यो भवन्तीति, तत्र संशयः । किं यावत्यो मनुलिङ्गा ऋचः, ताः सर्वा द्वादशतयीभ्य

आनीय सामिधेनीषु विनियोक्तव्याः ? उत काश्चिदेव, न सर्वा इति । किं प्राप्तम् । सर्वा एवल्लिङ्गा उपादेयाः । कुत । लिङ्गस्य सर्वगामित्वात् । इहैतावच्छ्रूयते मनोऋचः सामिधेन्यो भवन्तीति । मनुशब्दसंयोगो हि लक्षणम् ऋचामुपादीयमानानाम् । मनुसम्बन्धेन च शब्द उपलक्षयन् यावतीषु सम्भवन्तु, तावतीरविशेषाच्छ्रुत्वात्युपलक्षयितुम् । एतच्च वचनं लिङ्गमात्रसम्बन्धेन विनियोजकं, न इयत्तापरिच्छिन्नानां विशेषकम् । तस्मादविशेषात् सर्वास्तल्लिङ्गवत्य उपादेयाः । आग्नेयवत् । यथा, ऋजीषाणामग्नेयेन संवत्सरमुपधाने, आसीत् सूक्तेन सूक्तस्य अविच्छेदायेति आग्नेयेन सूक्तेनेत्युक्तम् । यावन्ति आग्नेयानि सूक्तानि दाशतयानि, सर्वैरिष्टका उपधीयन्ते । एवमिहापि मनुलिङ्गाभिः सामिधेनीकार्यं कर्तव्यमिति । यथा वा अहर्गणे ऋजीषमप्सु प्रास्यतीति, सर्वेषामह्नां यद् ऋजीषम् अविशेषात् तत् सर्वं प्रास्यते । तद्वदिहाप्यविशेषात् सर्वासामुपादानमिति ॥ ७२ ॥ पूर्व० ॥

यावदर्थे वाऽर्थशेषत्वादल्पेन परिमाणं स्यात्
तस्मिंश्च लिङ्गसामर्थ्यम् ॥ ७३ ॥

न चैनदस्ति, सर्वासां मनुलिङ्गानां दाशतयीनामागम इति । किन्तर्हि । यावदर्थमुपादेया इति । कुतः । अर्थशेषत्वात् । कार्यशेषभावेन हि सामिधेनीनामुपादानम् । तच्च कार्यमल्पाभिरपि सिद्ध्यतीति । सिद्धत्वात् कार्यस्य । यद्यपि लक्षिताः सन्ति अपरा ऋचः, तथापि प्रयोजनाभावाद् नैवोपादीयन्ते इति ॥ ननु कार्यशेषभावः सर्वत्र वाचनिकः, इहापि प्रत्यक्षवचनाल्लिङ्गपरिच्छिन्ना सामिधेन्यो विधीयन्ते इति सर्वासां विधानं भविष्यतीति । अत्राभिधीयते । सत्यं सर्वत्र वाचनिकः शेषभावः, न त्विह सामिधेन्यो विधीयन्ते । किन्तर्हि । चोदकप्राप्तानामियत्तापरिच्छिन्नानां केवलमनेन विशेष उच्यते, मनोऋच इति । सोऽयं विशेष उच्यमानो यावत्य उपन्यस्ताः, ता एव विशेष्य कृतार्थत्वाद् व्यावर्तन्ते, नापरा अपि तल्लिङ्गाः प्रसज्ज्यन्ते । तस्माल्लिङ्गवतीनां निवतानामुपादानं न सर्वासाम् । इति । न च लिङ्गवतीनां भावाद् गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिर्याय्या । एवञ्च लाघवं प्रयोगप्राशुभावश्च भविष्यतीति । अपि चास्मिन् पक्षे

लिङ्गमपि समर्थमेव । कथम् । लिङ्गं हि लक्षणत्वेन सामिधेनीनामु-
च्यते । तत्र यद्यपि न ताल्लिङ्गाः सर्वा उपादीयन्ते, यास्त्वह प्रयु-
ज्यन्ते तास्तल्लिङ्गा एव, नान्यलिङ्गाः, तथापि लिङ्गमनुगृहीतमेव, न
बाधितमिति । तस्माद् यावदर्थमुपादानं न सर्वासामिति ॥७३॥ सि०॥

आग्नेये कृत्स्नविधिः ॥ ७४ ॥

यदुक्तं, यथा आग्नेयैः सूक्तैरिष्टका उपदधाति इत्युक्ते सर्वाणि
लिङ्गविशिष्टानि उपादीयन्ते, न कानिचित् । एवमत्रापि द्रष्टव्यमि-
ति । तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । युक्तमाग्नेयेषु कृत्स्नविधानम् ।
कुतः । इष्टकाबहुत्वात्, प्रतिसूक्तमुपधातीति वचनाद् बह्वीनामुपधेया-
नां सूक्तालपत्वात् कात्स्न्येनोपादानमविरुद्धम् । इह तु इयत्ताप-
रिमितानां विशेष उच्यते, इत्युपदिष्टो हेतुः । तस्मादयमिह अदृष्टान्त
इति ॥ ७४ ॥

ऋजीषस्य प्रधानत्वादहर्गणे सर्वस्य प्रतिपत्तिः स्यात् ॥७५॥

यदप्युक्तम्, अहर्गणे यथा ऋजीषस्य कृत्स्नस्याप्सु प्राशनम्,
एवमत्रापि अविशेषात् सर्वासामुपादानमिति । तत् परिहर्तव्यम् ।
अत्रोच्यते । ऋजीषस्य प्रधानत्वाद् युक्तम्, ऋजीषस्य अविशेषात्
प्रतिपत्तिरियम् अभिधीयते । सा सर्वस्य ऋजीषस्य स्यात् । यस्य न
क्रियेत, तस्य संस्कारपरिलोपः स्यात् । तस्मात् सर्वेषामहं यद् ऋ-
जीषं, तत् सर्वं प्रास्यते । इह तु अर्थशेषत्वादित्युपदिष्टो हेतुः । त-
स्माद् विषममेतद् ऋजीषेणेति ॥ ७५ ॥ आ० नि० ॥ मनोऋच इत्य-
नेन यावदर्थम् ऋचामुपादानाधिकरणम् ॥ १९ ॥

वाससि मानोपावहरणे प्रकृतौ सोमस्य
वचनात् ॥ ७६ ॥

ज्योतिष्टोमे मानोपावहरणे समास्राते । तत्र संशयः । किं यत्र-
क्वचिद् मानं, येन केनचिदुपावहरणं कार्यम्, उत, वाससि मानं
वाससा चोपावहरणमिति । किं प्राप्तम् । अर्थाद् यत्र क्वचिन्मानं,
येन केनचिदुपावहरणम् । एवञ्च अनियमे लाघवं प्रयोगप्राशुभावश्च
भविष्यतीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । वाससि मानं वाससा चोपावहरणश्च
कार्यम् । कुतः ? । वचनात् । वचनमिदं भवति । वाससि मिनोति,
वाससा च उपावहरतीति वचनस्य सामर्थ्यान्नियम्येत ॥

अथ वा, नैवात्र संशयः । वचनाद् वाससि मानं वाससा चोपा-
वहरणम् । एवं प्राप्तमुत्तरविवक्षया कीर्त्यते, विशेषं चिन्तयितुम् ।
यच्च प्राप्तमुत्तरविवक्षया कीर्त्यते, न तत्र पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां प्रयोजन-
मिति ॥ ७६ ॥ वाससि मानोपावहरणयोरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २० ॥

नत्राहर्गणेऽर्थाद्वासः प्रकृतिः स्यात् ॥ ७७ ॥

अस्ति द्वादशाहः । तत्र चोदकप्राप्तमुपावहरणं, वाससा उपा-
वहरतीति । तत्र संशयः । किमुपावहरणार्थमन्यद्वास उत्पाद्यम् ?
उत नेति । किं प्राप्तम् । नोत्पाद्यम् । कुत । न वचनमस्ति । अन्यद्
भेदेनोत्पाद्यमिति । वचनाद्वत् न प्रतीमो भेदेनोत्पत्तिम् । तस्मान्नो-
त्पाद्यमिति ॥ एवं प्राप्ते भ्रूमः । अहर्गणेऽर्थाद्वास उत्पाद्यम् । कथम् ।
अहर्बहुत्वात् । बहूनि अहानि । तत्र चोदकेनैतत् प्राप्यते । वाससा
उपावहरतीति । भेदेन चानुत्पाद्यमाने उपावहरणार्थ एव न सिद्ध्य-
त् । तस्मादुत्पादयितव्यमिति ॥ ७७ ॥ अहर्गणेऽर्थाद् वासोऽन्तरो-
त्पादनाधिकरणम् ॥ २१ ॥

मानं प्रत्युत्पादयेत् प्रकृतौ तेन दर्शना-
दुपावहरणस्य ॥ ७८ ॥

तत्रैवाहर्गणे चिन्त्यते । उक्तमेतद्, अर्थाद् वास उत्पाद्यमिति ।
तत्र संशयः । किं मानं प्रति उत्पाद्यम् ? उतोपावहरणं प्रति उत्पा-
द्यमिति । किं प्राप्तम् । मानं प्रति उत्पाद्यते । कुत । प्रकृतौ तेन
दर्शनादुपावहरणस्य । ज्योतिष्टोमं यस्मिन् मीयन्ते तेनैवोपावहरणं
क्रियते । प्रकृतिवच्च विकृतौ, चोदकानुग्रहाय तस्मिन्नेव काले उत्पा-
द्यमिति ॥ ७८ ॥ पूर्वम् ॥

हरणे वा श्रुत्यसंयोगादर्थोद्विकृतौ तेन ॥ ७९ ॥

न चैतदस्ति, मानं प्रति उत्पाद्यमिति । किन्तर्हि । हरणं प्रति
उत्पाद्यम् । कथम् । श्रुत्यसंयोगात् । न हि श्रूयते, मानं प्रति उत्पा-
द्यमिति । श्रुत्यभावाच्च नैकान्ततोऽध्यवसीयते, अत्रैवेति । यस्य चार्थः
प्रयोजकः, स प्रयोजनप्रयुक्तत्वात् तत्काल एव न्याय्यो, नान्यकाल
इति । हरणकाले चानेन प्रयोजनमिति हरणे एव न्याय्यमुत्पादयितु-
मिति । यदुक्तं, प्रकृतौ माने यद् वासस्तस्य हरणे दर्शनादिह चोदका-
नुग्रहाय तत्कालमेवोत्पाद्यमिति । तत् परिहर्तव्यम् । अत्राच्यते ।

न श्रूयते, तेनैव वाससा उपावहरणं कर्त्तव्यमिति । किन्तु अर्थान्न तेन क्रियते । एकत्वादहः । न हि तद्वासोऽन्यत्र व्यापृतमिति तेनैव क्रियते । यच्चार्थात् कृतं, न तत् चोदकः प्रापयति । अवाचनिकत्वात् । न चेह तदेव वास उभयार्थं सम्भवति । अहर्बहुत्वात् । तस्माद् हरणकाले एव उत्पाद्यमिति ॥ ७९ ॥ सिद्धान्तः ॥ उपावहरणार्थमेव वासोऽन्तरोत्पादनाधिकरणम् ॥ २२ ॥

इति श्रीभट्टशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये

दशमाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ १० ॥ ६ ॥

अथ दशमाध्याये सप्तमः पादः ॥ १० ॥ ७ ॥

पशोरेकहविष्टं समस्तचोदितत्वात् ॥ १ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तत्र संशयः । किं कृत्स्नः पशुरेक हवि ? उत प्रत्यङ्गं हविर्भेद इति । किं प्राप्तम् । कृत्स्नः पशुरेकं हविरिति । कुतः । समस्तस्य चोदितत्वात् । समस्तो हि पशुरग्नीषोमौ प्रति चोद्यते, न पृथग् अङ्गानामग्नीषोमीयता । तस्मात् पश्वाकृतित्वाद् द्रव्याद् अवदायाग्नीषोमाभ्यां दातव्यम् । अङ्गहविष्टे पशुशब्दे लक्षणा स्यात् । तस्मात् कृत्स्नः पशुरेकं हविः । तच्च दर्शयति । अथो खल्वाहुः, कापेया दक्षिणस्य पूर्वं पदस्यावदेयं, तत् सर्वस्य पशोरवत्तं भवतीति । अथो खल्वाहु, गोपायना दक्षिणस्य पूर्वं पदस्यावदेयं, तत्सर्वस्य पशोरवत्तं भवतीति कृत्स्नस्य पशोरवदानं दर्शयति । तस्मादपि । कृत्स्नः पशुरेकं हविरिति ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

प्रत्यङ्गं वा ग्रहवदङ्गानां पृथक्प्रकल्पनत्वात् ॥ २ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, कृत्स्नः पशुरेकं हविरिति । किन्तर्हि । प्रत्यङ्गं हविर्भेदः । कुतः । पृथक्प्रकल्पनत्वात् । पृथग्ङ्गानि प्रकल्पन्ते । हृदयस्याग्रेऽवद्यति जिह्वाया अवद्यति वक्षसोऽवद्यति दोष्णोरवद्यति पार्श्वयोरवद्यति गुदस्यावद्यति । हृदयाकृतिकादिभ्योऽवदानं श्रूयते, नैतद् अविशसिते पशौ सम्भवति । तस्माद् हृदयाद्यर्थेन विशसितव्यः पशुः । तस्मिंश्च विशस्यमाने पश्वाकृतिर्न भवति । तदेवमापतति । पश्वाकृत्या यागस्य क्रियमाणस्योपकुर्यात् । तां पश्वाकृतिमन्तर्धाय च न शक्यते साक्षाद् यागद्रव्यं परिच्छेत्तुम् ।

तस्मात् प्रणाड्या सा आकृतिरूपकर्तुमर्हतीति पश्वाकृतिकस्य द्रव्य-
हृदयादीनि यानि, तानि हवींषि । नेऽभ्योऽवदाय प्रदातव्यमिति
प्रहवत् । यथा, सोमे ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णाति,
आश्विनं गृह्णातीति पृथक्कल्पनत्वात् सोमरसो हविः, न सोमलता
एवमत्रापि द्रष्टव्यम् । समस्तचोदना तु अङ्गहविष्टेऽपि प्रणाड्या अव-
कल्पत एव । अथ यद्दर्शनमुक्तं, तत् सुतरामनेकहविष्टे उपपद्यते ।
कथम् । कृत्स्नपशोरवदानमन्येनानुजिघृक्षन् न कृत्स्नस्य पशोरवदी-
यते इति दर्शयति ॥ २ ॥ सिद्धान्तः ॥ ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्गं हविर्भेदा-
ऽधिकरणम् ॥ १ ॥

हविर्भेदात् कर्मणोऽभ्यासस्तस्मात्तेभ्योऽवदानं
स्यात् ॥ ३ ॥

प्रत्यङ्गं हविर्भेद इत्येतत् समधिगतम् । इदमिदानीं सन्निह्यते ।
किं येन केनचिदङ्गेन हविषा यागो निवर्त्तयितव्यः ? उत सर्वेभ्यो-
ऽवदातव्यम् ? अथ वा परिसङ्ख्या केनचिदिति । किं प्राप्तम् । सर्वे-
भ्योऽवदातव्यमिदमवदानकर्म अभ्यासितव्यमिति । कुतः । हविर्भे-
दात् । भिक्षानि हवींषि हृदयादीनि यानि अवदाने सङ्कीर्तितानि,
अवशिष्टानि च पश्वाकृत्या प्रणाड्या परिच्छिन्नानि । तेभ्यः सर्वे-
भ्योऽवदातव्यम् । पश्वाकृत्या हि केचिद्विशेषाः परिच्छिद्यन्ते । तद्
यदि एकस्मादङ्गाद् अवदीयेत, न पश्वाकृतिपरिच्छिन्नाः सर्वे विशेषा
उपसंगृह्येरन् । तत्र पश्वाकृत्या अङ्गभावो न कृतः स्यात् । अनेक-
विशेषणविशिष्टे हि मांसराशि परिच्छिन्दती अङ्गभावं नीता भवति,
नान्यथा । एकहविष्टे हि पश्वाकृतिपरिच्छिन्नाङ्गराशेः सर्वावदाना-
ऽनभ्यासेनैव यथाश्रुतादेव अवस्तं भवति । पृथक्प्रकल्पितेषु अङ्गेषु
एकस्मादङ्गाद् अवद्यन् कांश्चिद् विशेषाज्जह्यात् । अभ्यास्यंस्तु अव-
दानानि सर्वान् विशेषान् परिगृह्णाति । तस्मात् सर्वेभ्योऽवदातव्य-
मिति ॥ आह । ननु पश्वाकृतिपरिच्छिन्नानां विशेषाणां यागार्थत्वाद्
अन्यतमेन यागः सिद्ध्येत । उच्यते । सिद्ध्येदेव, यदि विशेषाणां
यागसम्बन्धः श्रूयेत । पश्वाकृतेस्तु श्रूयते । तस्माद्विशेषेषु गृह्यमा-
नेषु अङ्गभावः कृतो भवतीति तदर्थं प्रयोगवचनेन विशेषा गृह्यन्ते,
नावगम्यते विशेषः । को वा विशेषो गृहीतः, को वा नेति । अतः

सर्वे गृह्यन्ते प्रयोगवचनानुग्रहाय । यश्च विशेषो न गृहीतः, तेन विनापि यथाश्रुतमेव भवतीति कल्प्यमाने तस्य पक्षकृत्या परिच्छेदे न कश्चिदप्यधिकोऽर्थोऽङ्गीकृतो भवतीत्यनादरस्तं प्रत्याश्रितः स्यात् । तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेयं हृदयादिभ्योऽवशिष्टाच्चेति ॥ ३ ॥ पूर्व० ॥

आज्यभागवद्धा निर्देशात् परिसङ्ख्या स्यात् ॥ ४ ॥

हृदयादिभ्योऽवदातव्यं नावशिष्टात् । कुतः । तेषां निर्देशान्निर्दिश्यन्ते हृदयादीनि । एकादश वैतानि पशोरवदानानीति । तन्न प्राप्तत्वादेवैषामेष विधिर्न सम्भवतीति । अनर्थक्यान्नानुवादः । निर्गुणश्च पुन श्रवणमिति इतरेषामश्रुतानां परिसङ्ख्यायक भवति । यथा, न गन्तव्यं न भोक्तव्यमिति च विस्पष्टं प्रतिषेधः, एवमेव परिसङ्ख्यायां प्रतिषेधः क्रियते । आज्यभागवत् । यथा गृहमेधीये, पञ्चमे पक्षे आज्यभागग्रहणं परिसङ्ख्यामिति युक्तम् । एवमिहापि प्राप्नोति । तस्मात् परिसङ्ख्याच्चेति ॥ ४ ॥ उत्तरम् ॥

तेषां वा व्यवदानत्वं विवक्षन्नाभिनिर्दिशेत्

पशोः पञ्चावदानत्वात् ॥ ५ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न चैतदस्ति, परिसङ्ख्याच्चेति । तन्न हि त्रयो दोषाः— स्वार्थग्रहाणं, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्च । यद्युक्तं निर्देशादिति । नैतदेवम् । तेषां हृदयादीनां व्यवदानत्वं विवक्षन्नाभिनिर्दिशेत् । नैवं वचनव्यक्तिर्भवति । एकादशैव पशोरवदानानि, नाभ्यधिकानि । यानि अवदानानि तानि द्विर्द्विरवद्यतीति । कथन्तर्हि । एकादश द्विर्द्विरवद्यतीति । कुतः ? । नात्र अवदानमनूद्यते । अप्राप्तत्वात् । कथमप्राप्तिः । पशोः पञ्चावदानत्वात् । पञ्चावदानत्वं हि पशोः श्रूयते । तस्मान्नानुवादः । एतानि द्विर्द्विरवद्यतीति । एतेषां द्विरवदानं विधाय कृतार्थः शब्दो भवति । अवशिष्टानां त्यागं न वारयति । तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेयमिति ॥ ५ ॥ पूर्व० ॥

अंसशिरोऽनूकसक्थिप्रतिषेधश्च तदन्यपरिस-

ङ्ख्यानेऽनर्थकः स्यात् प्रदानत्वात् तेषां

निरवदानप्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥

इतश्च न परिसङ्ख्या । कुतः । अंसशिरोऽनूकसक्थिप्रतिषेधात् ।

एवमेतेषां प्रतिषेध उपपद्यते, यदि न परिसङ्ख्यानं भवति, भवति च सः । नांसयोरवद्यति न शिरसो नानूकस्य नापरसकथ्योरिति । परिसङ्ख्याने अंसशिराऽनूकसकथनां प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अथ तु न परिसङ्ख्या, ततः प्रदानत्वाद् यानि अंसादीनि, तेषां निरवदानं प्रतिषिध्यते । किमिदं निरवदानमिति । निष्कृष्य तस्मादङ्गाद् अवदानं निरवदानम् । द्विरवद्यतीति तत् प्रतिषिध्यते इति । अतः सर्वैरेवाङ्गैरिज्या क्रियते इति ॥ ६ ॥ युक्तिः ॥

अपि वा परिसङ्ख्या स्यादनवदानीयशब्दत्वात् ॥ ७ ॥

अपि चेति पक्षव्यावृत्तिः । परिसङ्ख्या एव स्यात् । नैव सर्वेभ्योऽवदातव्यम् । कुतः । पुन श्रवणस्यार्थवत्त्वात् । ननु त्रिदोषा परिसङ्ख्येत्युक्तम् । उच्यते । नात्रायं दोषो भवति । कथम् । अवदानं हि चादकं होमार्थं प्राप्नोति । इह तस्य हृद्यादिभिः सम्बन्धः क्रियते । तेन हृद्यादीनि वाक्येन होमसम्बद्धानि भवन्ति, नान्यानि अङ्गानि पश्वाकृतैर्देवतासम्बन्धीनि । न चैतस्मिन् प्रत्यक्षे हृद्यादिवाक्ये सति पश्वाकृतैर्देवतासम्बन्धोऽन्येषामङ्गानां होमसाधनत्वेनोपपद्यते । हृद्यादिष्वपि एवमाकृतिकाद् गृह्यमाणेषु आकृतैर्देवतासम्बन्ध उपपद्यत एव । तस्मादन्यानि अङ्गानि परिसङ्ख्यायन्ते ॥ अपि च अनवदानीयशब्दो भवति । मारुत्यान् अनवदानीयान् सुराग्रहांश्च आजि-सृद्भ्यो हरतीति । यदि परिसङ्ख्या, ततः किञ्चिदङ्गमनवदानीयं भवति । इतरथा सर्वमवदानीयं स्यात् । अनवदानीयशब्दो नोपपद्यते । तस्मात् परिसङ्ख्याति । ननु शृङ्गखुराभिप्रायमनवदानीयं भविष्यति । नैत्युच्यते । अनवदानीयं हि तत् । अनवदानीयहरणे आजिसृद्भ्य इति चतुर्थी नोपपद्यते । न हि शृङ्गखुरेण आजिसृतोऽभिप्रेयन्तः । स्यादेतत् । परिक्रयार्थं तद् भविष्यतीति । उक्तमेतत् । न देवताद्रव्येण स्वकार्याणि कर्त्तव्यानीति । तस्मान्न शृङ्गखुराभिप्रायम् ॥ ७ ॥

अब्राह्मणे च दर्शनात् ॥ ८ ॥

इतश्च परिसङ्ख्येति । कुतः । अब्राह्मणे हि भक्षं दर्शयति । कथम् । ककुभो राजपुत्रः प्राश्नाति ध्रुवगोप इति ककुभो भक्षं दर्शयति । इतरथा यागे प्रवृत्तस्यादर्शनं स्यात् । सर्वप्रदानं भवेत् । निरव-

दानप्रतिषेधात् । तस्मादपि परिसङ्ख्येति ॥ ८ ॥

श्रुताश्रुतोपदेशाच्च तेषामुत्सर्गवदयज्ञशेषत्वम् ॥ ९ ॥

इतश्च परिसङ्ख्येति । कुत । श्रुताश्रुतोपदेशात् । श्रुताश्रुतोपदेशो हि भवति, द्वयानि अङ्गानि अभिमृशति श्रुतानि अश्रुतानि चेति । यदि न परिसङ्ख्या, सर्वेषां श्रपण स्यात्, अश्रुतदर्शनं नोपपद्येत । परिसङ्ख्याने तु सति हृदयादिभ्योऽन्येषाम् अयज्ञशेषत्वं, यथा पर्यग्निकृतं पालीवतमुत्सृजन्तीति । तेषां तत्र श्रपणं न स्यात् । अश्रुतदर्शनं चोपपद्यते । तस्मादपि परिसङ्ख्येति ॥ ९ ॥ युक्तिः पशोर्हृदयादिभिरेवाङ्गविशेषैर्यागानुष्ठानाधिकरणम् ॥ २ ॥

इज्याशेषात् स्विष्टकृदिज्येत प्रकृतिवत् ॥ १० ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति । अस्ति तत्र चोदकप्राप्तः स्विष्टकृत् । इहैवं श्रूयते । त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजतीति । तत्र संशयः । किम्, इज्याशेषेभ्यस्त्रिभ्योऽङ्गैर्भ्यः स्विष्टकृता यष्टव्यम्, उत अनिज्याशेषेभ्यः । किं प्राप्तम् । इज्याशेषेभ्य इति । कुत । एवं प्रकृतिवच्छब्दानुग्रहो भविष्यति । त्रीणि अङ्गानि यानि इज्याशेषभूतानि । तेभ्य इज्यायां क्रियमाणायां त्रिशब्दोऽप्यनुगृहीतो भवति ॥ १० ॥ पूर्व० ॥

त्र्यङ्गैर्वा शरबद् विकारः स्यात् ॥ ११ ॥

अनिज्याशेषैस्त्र्यङ्गैरिज्येत, एष विकारः स्याद्, न त्रीणि यानि कानिचिदङ्गानि । यदि यैः कैश्चित्त्रिभिरङ्गैरिज्या कर्त्तव्येत्यभ्युपगम्येत, तत्राङ्गैरिति न विधीयेत । प्राप्तत्वादेव । त्रित्वार्थं विधानं स्यात् । त्रिभिरिज्येतेति । तत्र त्रिशब्दोऽङ्गशब्देनासमर्थ एव स्यात्, असामर्थ्ये समासो नोपपद्येत ॥ अपि च असत्यां त्रयाणामङ्गानामेकस्यां साधारण्यां क्रियायामेकस्मिन् वा साधारणे गुणे त्रिशब्दस्याङ्गशब्देन विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावात् सामर्थ्यं न विद्यते । यानि त्रीण्यङ्गानि त्रित्वसम्बद्धानि तानि त्र्यङ्गानीति । अस्ति विशेषे व्यवहाराभावात् साकाङ्क्षं भवति ॥ कतमानि त्र्यङ्गानीति । त्वत्पक्षेऽपि कथम् । तदुच्यते, समाहार एष समासः । येषां समाहार उक्त एकक्रियागुणसम्बन्धो वा, तानि त्र्यङ्गानि । एषाश्च समाहार उच्यते । यद्गोष्ण पूर्वार्द्धादग्नये समवद्यति, गुदस्य मध्यतः, श्रोण्या जघनत

इति । समवदानं समाहारः, एकेन अग्निना गुणेन सम्बन्धः, एकया च समवद्यति क्रियया । तस्मादूपेतानि व्यङ्ग्यानि, एतानि चानिज्याशेषाणि । अतो वचनप्रामाण्यादनिज्याशेषैस्व्यङ्गैः स्विष्टकृदिज्येतेति । शरवत् । यथा शरमयं बहिरिति वचनप्रामाण्याच्छरैः कुशा बाध्यन्ते, एवमिहापीज्याशेषता बाधिस्यते इति ॥

आह, इज्याशेषाणां प्रतिपत्तिरेषा । न चान्येन इज्यायां क्रियमाणायामेतत् प्रतिपादितं भवति । तस्मादिज्याशेषाणां कार्य्ये अवर्त्तमानानि नेज्याशेषविकारभूतानि भवितुमर्हन्तीति । अत्रोच्यते । यद्यपि प्रतिपाद्यन्ते तथापि नान्यथा । तस्यां निर्वृत्तौ इज्याशेषैः कर्त्तव्यायामनिज्याशेषाणि विधीयन्ते । एतानि तत्र प्रतिपादयितव्यानि । एतान्यपि हि कृतकार्य्याणि प्रतिपादयितव्यान्येव । यानि तु शेषभूतानि तानीह प्रतिषिद्धानि यथाकाममन्यत्र प्रतिपादयिष्यन्ते इति ॥ ११ ॥ सि० ॥ ज्योतिष्टोमेऽनिज्याशेषैस्व्यङ्गैः स्विष्टकृद्ग्रामाऽधिकरणम् ॥ ३ ॥

अध्युध्नी तु होतुर्भक्षवदिडाभक्षविकारः स्यात् ॥ १२ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तत्रेदमाप्तायते, अध्युध्नीं होत्रे हरन्तीति । तत्राऽयमर्थः सांशयिकः । किमध्युध्नी होतृभक्षस्य विकारः, उताविकारो होतुर्नियम्यते ? इति कथं विकारः स्यात् । कथं नियम्यते ? इति । यदि अध्युध्नी विधीयते, होत्रे हरन्तीत्येतदनुद्यते, ततो विकारः । अथ अध्युध्नीमुद्दिश्य होत्रे हरन्तीति विधीयते, ततो नियमः । किं प्राप्तम् । होतृभक्षस्य विकारः स्यात् । कुतः । अपूर्वा अध्युध्नी अद्वैतशेषत्वाद्विडाभक्षे न प्राप्ता, सा न शक्या अनुवादितुम् । अतो विधीयते, होतृभागहरणोऽध्युध्नी भवन्ती होतृहरणं प्रत्यक्षा, आनुमानिकमिडाभक्षं निवर्त्तयतीति । व्यङ्ग्यवत् । यथा अनिज्याशेषैस्व्यङ्गैरिज्याशेषाणि निवर्त्तन्ते, तद्वत् ॥ १२ ॥ पूर्वपक्षे पूर्वपक्षः ॥

शेषे वा समवैति तस्माद्रथवन्नियमः स्यात् ॥ १३ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । इडाभक्षविकार इति । कथं स्याद्विडाभक्षविकारः, यद्यपूर्वा अध्युध्नी स्यात् ? । सा हि इडायां समवैति । कथम् । अनस्थिभिरिडां वर्त्तयन्तीति तस्या हरणं प्राप्तं, होतृ-

सम्बन्धो न प्राप्तः । स विधीयते । यामिमामध्युध्नीं हरन्ति, तां होत्रे नान्यस्मै इति । होत्रे त्वन्यं भक्षं कुर्वन्तीति । अपि च होत्रे हरन्तीत्यानन्तर्यादू एकवाक्यता प्रत्यक्षा । इतरतरस्मिन् पक्षे, अध्युध्नीं हरन्तीति च होतृशब्दव्यवधानात् कल्पयितव्या भवेत् । तस्माद् भागे नियमः । रथवत् । यथा, यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददातीति रथस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वादव्यवधानाच्चाध्वर्युभागे नियमः । एवमिहापि होतृभागे नियम इति ॥ १३ ॥ पूर्वपक्षे उत्तरपक्षः ॥

अशास्त्रत्वात् नैवं स्यात् ॥ १४ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न भागे नियमः । इडाभक्षविकार इति । कुतः । नास्ति शास्त्रं, येन इडाभक्षे अध्युध्नी स्यात् । नन्विदमुक्तम्, अनस्थिभिरिडां वर्द्धयन्तीति । उच्यते । अनुवादस्वरूपत्वादस्य । प्राप्तत्वाच्च अनस्थिकानां वचनान्तरेण । अथ यधूष्परिशिष्यते तत्समवत्त घान्यामानयति तद् हृदयं प्रास्यति जिह्वां वक्षस्तनिममतस्तेस्तेस्या वनिष्ठुमिति । अनुवाद इति गम्यते । न चात्र अध्युध्नी कीर्यते । तस्मादप्राप्ता । अप्राप्ता चेद् होतृहरणमुद्दिश्य विधीयते । यत्तु व्यवधानादप्राप्तैव एकवाक्यता कल्पयितव्येति । अपूर्वत्वादध्युध्ना अनुवादाभावेऽनर्थकत्वपरिहाराय कल्पयिष्यामः । एवञ्च स्वपदगतं हरणं विहितं भविष्यतीति । इतरथा तु होत्रेऽध्युध्नीसम्बन्धो विधीयते, न स्वपदगतहरणम् । तस्मादपि भक्षविकारः ॥ १४ ॥ सि० ॥

अपि वा दानमात्रं स्याद् भक्षशब्दानभि-

सम्बन्धात् ॥ १५ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । यदा एवं, न वचनान्तरेण इडाभक्षेऽध्युध्नी प्राप्ता, साऽपूर्वा हर्त्तव्या विधीयते । न तर्हि भक्षविकारः । दानमात्रमेतद् होत्रे अध्युध्नीं हरन्तीति । नात्र भक्षशब्देन अभिसंयोगो विधीयते । तस्मान्न भक्षविकार इति ॥ १५ ॥ पूर्व० ॥

दातुस्त्वविद्यमानत्वादिडाभक्षविकारः स्या-

च्छेषं प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । दानमात्रमेतद् न भक्षविकार इति । नैतद्दानम् । दातुरभावात् । पशुर्हि एवं सङ्कल्पित । यागं वर्जयित्वा

नान्यत् स्वकार्यमनेन कार्यमिति । तेन स्वाभ्यभावाद्दानं नास्ति । कथं स्वाभ्यभावः । शेष प्रत्यावशिष्टत्वात् । शेषं प्रति यथा यजमानस्तथा होता । उभावपि न प्रभवतो द्रव्यस्येति नास्ति दानम् । अथ कथं भक्षशब्दानभिसंयोगे भक्ष । चतुर्थी तादर्थ्ये भवति । होत्रर्था अध्यधी । तथा होता अभिप्रेयते, होत्रे सा होतुरुपकराति, सा भक्षमाणा सामर्थ्यजननस्य दृष्टस्य लाभाय । यथा च यावत्या च मात्रयोपकारिणी भवति । तत्र चतुर्थीश्रुतिरनुगृह्यते । इतरथा हि अदृश्यमाने उपकारे चतुर्थीश्रुतिर्विधीयते । तस्मादिडाभक्षविकार इति ॥ १६ ॥ उत्तरम् ॥ अध्यध्यामिडाभक्षविकारताधिकरणम् ॥४॥

अग्नीधश्च वनिष्ठुरध्यधीवत् ॥ १७ ॥

तत्रैवाग्नीषोमीये पशौ श्रूयते, वनिष्ठुरग्नीधे इति तत्र अधिकरणप्रदेशः । तत्र यः संशयः, स इहापि । किं वनिष्ठुरग्नीधे, विकारां भक्षस्य, उत तस्य भागनियमः ? इति । ततः स एव पूर्वपक्षः । अपूर्वत्वाद् विधीयते । तस्माद्विकार इति । तस्य तदेवोत्तरम् । वचनान्तरेण प्राप्तत्वाद् भागनियम इति । ततस्तदेवोच्यते । अनस्थिभिरिडां वर्द्धयन्तीत्यनुपात्तत्वाद्प्राप्तां वनिष्ठुर्विधीयते इति ॥ अत्राह । ननु वनिष्ठुरपि तत्र सङ्कीर्तनात् प्राप्त एवेति । अत्रोच्यते । वनिष्ठु प्रास्यतीत्येतावत् तत्र । तेन इडायां प्रासनमात्रं तस्य विधीयते इडासंस्कारार्थेन । नाऽसौ इडा न तस्य भक्षशब्दसंयोगः । तस्मात् प्रासनमात्रं, न तस्य भक्षे प्राप्तिः । पूर्वस्मिन् वचने न चतुर्थीसम्बन्धः, तस्यैतदग्नीधे इति । चतुर्थीसम्बन्धेन भक्षणं विधीयते । तस्मात् पूर्वेण अधिकरणेन अतुल्याशङ्कायां तुल्यता सूत्रेणातिदिश्यते । सर्वेष्वेव अधिकरणप्रदेशेषु अतुल्याशङ्का निवर्त्यते ॥१७॥ वनिष्ठोर्भक्षविकारताधिकरणम् ॥ ५ ॥

अप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वम् ॥ १८ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमं पशुरग्नीषोमीयः । यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । अस्ति तत्र मैत्रावरुण ऋत्विक् । ते प्रति-सन्देहः । किं तस्य चोदकप्राप्तः शेषभक्षोऽस्ति, न ? इति । किं प्राप्तम् । अप्राकृतोऽसौ, न तस्य भक्षे क्रियमाणे प्रकृतिवत् कृतं भवति । तस्मादप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वम् ॥ १८ ॥ पूर्वं ॥

स्याद्वा होत्रध्वर्युविकारत्वात्तयोः कर्माभि-

सम्बन्धात् ॥ १९ ॥

स्याद्वा मैत्रावरुणभक्षः । प्रेषेषु असौ अध्वर्युविकारः । अनुवचनेषु होतुः । तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाह इति । अतस्तस्य तयोः कर्माभिसम्बन्धादर्थपत्त्या भक्षं लभते । तस्मात् सभक्षः स्यादिति ॥१९॥ सिद्धान्तः ॥ मैत्रावरुणस्यापि शेषभक्षास्तित्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

द्विभागः स्याद् द्विकर्मत्वात् ॥ २० ॥

अथेदानीं मैत्रावरुणमेव प्रति भवति सन्देहः । किं द्विभागो मैत्रावरुणः ? उत्तैकभाग इति । किं प्राप्तम् । द्विभागः स्यात् । अध्वर्युविकारत्वादध्वर्युभागं प्राप्नोति, होतृविकारत्वाद् होतृभागं प्राप्नोति । तस्माद् द्विभागः स्यादिति ॥ २० ॥ पूर्व० ॥

एकत्वाद्वैकभागः स्याद्भागस्याश्रुतिभूतत्वात् ॥ २१ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न द्विभागः स्यात् । एकभागो भवेदिति । कुतः । भागस्याश्रुतिभूतत्वादिति । नेह अध्वर्युभागो मैत्रावरुणस्य श्रूयते, नापि होतृभागः । यदि ह्युभौ श्रूयेयाताम्, एकेन भागेन कृतेऽपि संस्कारे द्वितीयोऽपि वचनप्रामाण्यात् स्यात् । चोदकेन तयोः प्राप्तिर्गम्यते । तत्रैकत्वान्मैत्रावरुणस्य, एकेनैव भागेन यावती प्राकृती शक्तिः सा कृतेति द्वितीयभागं चोदको न प्रापयति । तस्माद् एकभागः स्यादिति ॥२१॥ सिद्धान्तः ॥ मैत्रावरुणस्यैकभागताऽधिकरणम् ॥ ७ ॥

प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपणात् ॥ २२ ॥

अग्नीषोमीये एव पशौ प्रतिप्रस्थाता नाम ऋत्विक् श्रूयते । तं प्रति सन्देहः । किं तस्य शेषभक्षो भवेद्, न ? इति । किं प्राप्तम् । भवेदिति । कुतः । वपां हि श्रपयन्नध्वर्युकर्म करोति, प्रतिप्रस्थाता वपां श्रपयतीति । तस्मात् स्यादस्य भक्ष इति ॥ २२ ॥

अभक्षो वा कर्मभेदात्तस्याः सर्वप्रदानत्वात् ॥ २३ ॥

अभक्षः स्यात् प्रतिप्रस्थाता । कुतः । यस्मिन् यागे स अध्वर्योर्विकारः । तस्य द्रव्यशेषो नास्ति । वपामसौ श्रपयति । तस्याः सर्व-

प्रदानत्वम् । तत्र शेषाभावात् किं भक्षयेत् । यत्र शेषोऽस्ति हृदया-
दिषु अंशेषु, न तत्रासौ अध्वर्योर्विकारः । अन्यद्धि वपापूर्वम् अङ्गा-
ऽपूर्वात् । चोदकेन च यस्यापूर्वस्य शेषः प्रतिपाद्यते, तस्य तत्कर्म-
करे भक्षः । एवं हि तस्योपकारको भवतीति । अन्यकर्मकरे भक्षयति
तदुपकाराभावादनङ्गं स्यात् । तस्मान्नान्यकर्मणि भक्षणं चोदक-
प्रापयतीति ॥

ननु अङ्गेष्वपि प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युर्विकारः । स हि अवदानं क-
रोति । दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाता अवद्यतीति । यस्यां शाखाया-
मेतन्नास्ति, तत्रैषा विचारणा । अथ वा अन्यकार्यमेतद् अवदानम्,
अन्यकार्यकं प्राकृतम् । तत्र प्रकृतौ यजतिशब्देन प्रदानारम्भेऽवदाने
गृहीते द्विसङ्ख्या केवला श्रूयते, नावद्यत्यर्थः । इह पुनः प्रतिप्रस्थातु-
रवदानं चोद्यते, नारम्भः । यदत्रावदानं भविष्यति, स प्रदानारम्भः ।
तत्र प्रकृतौ प्रदाने चिकीर्षिते अर्थादध्वर्युरचोदितोऽवदानं निर्वर्त्तय-
ति । तेन वा अन्येन वा तत् कर्त्तव्यम् । सन्निधानादध्वर्युरेव करो-
ति, न नियोगतस्तत् तत्राध्वर्युकर्म । यच्चार्थात् कृतं, न तच्चोदकः
प्रापयति । अर्थादेव तदिहाध्वर्युणा अन्येन वा कर्त्तव्यं, प्रतिप्रस्थातु-
र्वचनं नियमार्थम् । तस्मान्नावद्यन्नपि प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युकर्मणि
वर्त्तते इति न अस्याङ्गेषु भक्षः स्यात् ॥२३॥ सिद्धान्तः ॥ प्रतिप्रस्थातु-
र्भक्षाभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

विकृतौ प्राकृतस्य विधेरग्रहणात् पुनःश्रुति-

रनर्थिका स्यात् ॥ २४ ॥

चातुर्मास्येषु श्रूयते, मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे साय-
मोदने इति । तत्रेदं समामनन्ति, आज्यभागौ यजतीति । तत्र संश-
यः । किं चोदकेन प्राप्तयोराज्यभागयोरनुवादमात्रमेतत्, किं वा
चोदकेन अनेन च द्वाभ्यामेकं कर्म चोद्यते, किं वाऽर्थवादार्थं ग्रह-
णम्, उत अधिकयोः कर्मान्तरयोरुत्पत्तिः, अथ परिसङ्ख्यार्थम्,
अथ वा आज्यभागौ वर्जयित्वाऽन्यच्चोदकः प्रापयति, अथ वा चोद-
केन आज्यभागावेव प्राप्यते, चोदक एव वा नास्ति, अपूर्वो गृहमे-
धीयः ? इति । किं प्राप्तम् । विकृतौ एतस्यां प्राकृतयोराज्यभागयो-
प्राप्तयोर्गृह्यमाणयोः पुनःश्रवणमनर्थान्तरं स्यात् । अनुवादमात्रमेव

सुहृद्भूत्वा आचार्य उपदिशति स्म, न अर्थान्तरशङ्कया खेदितव्यं मनः, ज्ञातमेतद् अनुवादमात्रमेतदित्यन्यच्चिन्त्यतामिति । कथम् । तद्धि गम्यते, अन्यच्च नावगम्यते इति । यथाऽस्मिन् गृहे ये ब्राह्मणास्ते आनीयन्तां, देवदत्तो यज्ञदत्तो विष्णुमित्र इति भवन्ति लोकेऽनुवादमात्रस्य वक्तार । एवमेतदपीति ॥ २४ ॥

अपिवाग्नेयवद् द्विशब्दत्वं स्यात् ॥ २५ ॥

यदि हि एतावदेवास्य सामर्थ्यं गम्येत उदितमनुवदितुं, ततोऽस्य नान्योऽर्थः स्यात् । अथ तु अन्यदपि कर्तुमस्य सामर्थ्यमस्ति, ततः कथमर्थान्तरशङ्का न भवतीति । अस्ति च सामर्थ्यं, चोदकेन अनेन च द्वाभ्यां संहत्यैकोऽर्थः उच्यते । गृहमेधीयो हि भवति प्रकृतिवत् । किं तत् सादृश्यम् । आज्यभागौ यजतीति । प्रकृताविदं श्रूयते, आज्यभागौ यजति । एवं प्राकृतेन यागेन स्वकार्यं करोतीति । इह पुनराज्यभागौ यजतीति । स प्रकारोऽतिदिश्यते । एवमनेन प्रकारेण यागः स्वकार्यं करोति । यथा द्वाभ्यां शब्दाभ्यामेकोऽर्थः उच्यते । आग्नेयवत् । आवाहने अग्निमग्न आवह इति य एवं सम्बोध्यते, स एवोच्यते, आत्मानमावह इति । यथा वा, एष दण्डो, दण्डेन प्रहरेति द्वाभ्यामेक एव दण्डः उच्यते । एवमिहापि प्राकृतौ, आज्यभागौ यजतीति विकृतावपरेण आज्यभागवचनेन तद्वन्तं गृहमेधीयं करोतीति वाक्यं पूर्यते, न यागान्तरं चोद्यते । नाऽपि चोदकप्राप्तस्यानुवादमात्रमिति ॥ २५ ॥

न वा शब्दपृथक्तात् ॥ २६ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदाग्नेयावाहनेन तुल्यम् । तत्र हि अग्ने आवहेत्येतावता आवोढा अग्निरुक्तः । अग्निमावहेत्येतावता वोढव्योऽग्निरुच्यते । न ताभ्यामेकोऽर्थः क्रियते । इह तु प्रकृतिवदित्येकेनैव वचनेन आज्यभागवत्ताऽवगम्यते । पुनराज्यभागौ यजतीति कृतकरं शास्त्रमनर्थकं स्यात् । तस्मादनुवादमात्रमित्यध्यवसातव्यम् । नन्वनुवादोऽनर्थकः । नेत्युच्यते । अर्थवादार्थेन भविष्यति, आज्यभागौ यजति यज्ञताया इति । यदेतत् प्रकृतिवत् करोति । तथा कुर्वन् आज्यभागौ पक्षयति । तत्र यज्ञता सम्पत्स्यते इति ॥ २६ ॥

अधिकं वार्थवत्त्वात् स्यादर्थवादगुणाभावे वचना-

दविकारे तेषु हि तादर्थ्यं स्यादपूर्वत्वात् ॥ २७ ॥

अथवा अधिकयोः कर्मान्तरयोरुत्पत्तिः । नानुवाद इति । आज्य-
भागावत्र क्रियेते एवेति । किन्तर्हि उपदिश्येते, यागावत्र कर्तव्या-
विति । कुतः । अनुवादमात्रं हि अनर्थकम् । शब्दपृथक्त्वात् द्वाभ्या-
मेकं कर्मोच्यते । अथ कस्माद् न अर्थवादार्थता गुणार्थता विका-
रार्थता वा भवति ? इति । उच्यते । अर्थवादासङ्कीर्तनाच्चात्रार्थ-
वादार्थता । नन्वत्र यज्ञताया इत्यर्थवादः सङ्कीर्त्यते । उच्यते । न
वाक्यान्तरेण विहितेऽर्थे वाक्यान्तरेण अर्थवादेन किञ्चित् प्रयोजन-
मस्ति । तस्माद्यागान्तरविधानार्थ एवायं नार्थवादः । ननु यागा-
न्तरं नास्ति आज्यभागसंज्ञकम् । उच्यते । आज्यभागधर्मकं भविष्य-
ति । न च, गुणसङ्कीर्तनमस्ति, यथा अप्सुमन्तौ आज्यभागौ
यजतीति । नचान्यो वचनप्रकारोऽस्ति । यथा नान्यामाहुतिं पुरस्ता-
ज्जुहुयादिति प्रतिषिद्धप्रसवार्थं यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादिति
निन्दित्वा स्तुवेणाधारयतीति वचनम् । तेषु हि सत्सु एवमर्थवत्ता
स्यात् । तस्मात् कर्मान्तरवचनम् अपूर्वत्वात् । एवमपूर्वमर्थं करिष्य-
ति । इतरथा न विशिष्टोत्पत्तिः स्यात् । किं पुनरत्र कर्मान्तरे लक्षण-
मिति ? एकस्यैव पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यादिति । अतः
क्रमेण प्रधानयागादुपरिष्ठादपरौ यागौ आज्यभागधर्मकौ विधीयेते ।
अज्ञातौ ज्ञाप्येते इत्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रतिषेधः स्यादिति चेत् ॥ २८ ॥

इति चेत् पश्यसि, कर्मान्तरचोदनेति । तन्न । तस्य आज्यभागौ
इति नामसङ्कीर्तने सति अनाज्यभागौ न शक्यौ प्रतिपत्तुम् । त-
द्धर्मकत्वे सति लक्षणशब्दः । आज्यभागौ इति विशेषस्याविवक्षा
स्यात् । तस्मान्न कर्मान्तरवचनं, किन्तु परिसङ्ख्यया प्रतिषेधः स्यात् ।
यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति शशादीनां पञ्चानां कीर्तनादन्येषां
भक्षणं प्रतिषिध्यते इत्ययमर्थो वाक्येन गम्यत इति । एवमिहापि
अन्येषामङ्गानां प्रतिषेधो भविष्यतीति ॥ २८ ॥ पूर्व० ॥

नाश्रुतत्वात् ॥ २९ ॥

न हि अत्र प्रतिषेधवाचि किञ्चित् पदं श्रूयते । नापि इतरङ्गाव-
चनम् । न चासम्प्रतिपन्नपदार्थको वाक्यार्थः प्रमाणं भवति । पदा-

ऽर्थो हि वाक्यार्थस्य मूलं, नास्य पृथक् मिद्धिरस्तीति । तदुक्तं, तद्भू-
तानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वाद् इति । तस्मान्न प्रति
षेधः । तत्र हि त्रयो दोषाः—अस्वार्थग्रहणं, परार्थकल्पना, प्राप्तबाध-
श्च । तस्मात् कर्मान्तवचनमेतादिति ॥ २९ ॥ पूर्व० नि० ॥

अग्रहणादिति चेत् ॥ ३० ॥

इति चेत् पश्यसि कर्मान्तरचोदनेति । उक्तस्तत्र दोषः स
एव महान् । तस्मात् किं भवतु ? आज्यभागयोः स्वशब्देन ग्रहण-
म् । अन्येषामङ्गानां चोदकेन । स्वशब्देनाज्यभागौ गृहीतौ दृष्ट्वा
चोदकस्तौ न प्रापयति । अन्यानि अङ्गानि अगृहीतानि प्रापयिष्य-
तीति । किमेव भविष्यति ? इति । संहत्यकारिता न कल्पयिष्यते,
चोदकप्राप्तयोर्वाक्यान्तरेणार्थवादवचनमनर्थकं न प्रतिज्ञातं भविष्य-
ति । विस्पष्टं संज्ञाग्रहणेन पुनः श्रुतिरित्येतन्न कर्मान्तरं कल्पयिष्य-
ते । यथा देवदत्तोऽत्र तिष्ठतीत्युक्ते न तिष्ठन्नेव तिष्ठतीत्युक्तं, एता-
वता देवदत्ताख्योऽयमभिधीयत इति गम्यते । न च परिसङ्ख्यात्रि-
दोषा सती कल्पिता भविष्यति । तस्माच्चोदकेन अगृहीतावाज्य-
भागौ गृहीताविति ॥

आह, कस्मादिदं गौरवमाश्रितम् । यदि हि प्रत्यक्षमाज्यभागौ
न गृहीतौ स्यातां, चोदक एष तौ शक्नुयाद् ग्रहीतुं, प्रत्यक्षवचनेन
चोदकग्रहणाशक्तौ गौरवे किं प्रयोजनमिति । उच्यते । न गौरवस्य
किञ्चित् साधु प्रयोजनं, न तु गौरवेण यत् कृतं तन्न कृतं भव-
ति । गौरवस्य तु दोषोऽस्ति । न तु दोषोऽपि सति चोदक आज्य-
भागौ गृह्णाति । यः परिहारेण पथा ग्रामं गच्छति, परिहारदोषमसौ
प्राप्नोति, न तु ग्रामगमनं न भवति । तस्माद् अग्रहणादाज्यभागयो-
र्ग्रहणमिति ॥ ३० ॥ पूर्व० ॥

न तुल्यत्वात् ॥ ३१ ॥

नैतदेवम् । यदि हि चोदकः पृथक् पृथक् प्राकृतान् पदार्थान्
अपेक्षेत, तत्र आज्यभागौ गृहीताविति कृत्वा तौ नापेक्षेत । अन्यांश्च
गृह्णीयात् । न त्वसौ पृथक् पृथक् पदार्थानपेक्षते । किन्तु प्राकृतम-
पूर्वमपेक्षते यद्वत् तेन, तद्वदनेनेति । तस्मिन्नपेक्ष्यमाणे आज्यभाग-
वत्तापि अपेक्षिता भवति । तत्रैतदेवमागच्छति, कृतकरं शास्त्रमन-

र्थकं भवतीति । तस्मादन्यैरङ्गैस्तुल्यत्वान्न चोदकेनागृहीतयोराज्य-
भागयोर्ग्रहणमिति ॥ ३१ ॥ पूर्व० नि० ॥

तथा तद्ग्रहणे स्यात् ॥ ३२ ॥

अथ यद्युच्येत, आज्यभागावेव चोदकेन गृहीतौ प्रकृतिवद्
गृहमेधीयो भवति । कथमाज्यभागौ यजति ? एवमिति । यथा सप्त-
दश सामिधेन्यो भवन्ति अध्वरकल्पादिष्विति वाक्यशेषाद् न अन्या-
सु इष्टिषु साप्तदश्यम् । यथा शिशपामानय वृक्षमिति नान्योऽपि
वृक्ष आनीयेत, शिशपैव वृक्षशब्देन गृहीता भवति । एवमिहापि
चोदकेनाज्यभागावेव गृहीताविति द्रष्टव्यम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । तथा
तद्ग्रहणे स्यात् । तुल्यमग्रहणेन तद् ग्रहणम् । पृथक्पदार्थापेक्षिणि
चोदके स्यात् । अग्रहणमन्येषामङ्गानां, प्राकृतापूर्वापेक्षिणि तु नैत-
दुपपद्यत इति ॥ ३२ ॥ पूर्वपक्षतन्निरासौ ॥

अपूर्वतान्तु दर्शयेद् ग्रहणस्यार्थत्वात् ॥ ३३ ॥

एवं तर्ह्यपूर्वो गृहमेधीय । कुतः ? ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् ।
एवं ग्रहणमाज्यभागौ यजतीति अर्थवद्भाविष्यति । पूर्ववत्त्वे तद् अन-
र्थकं स्यात् । आज्यभागाभ्यां प्रत्यक्षभूताभ्यां गृहमेधीयो निराकाङ्क्षो
न चोदकेन अन्यानि अङ्गानि गृह्णातीति । यस्यान्तु विकृतावपूर्व
किञ्चिदङ्गमुक्तं, न तेन सह एकवाक्यतामगत्वा प्राकृतानि अङ्गानि
गृह्णातीति । कुतः । केन प्रकारेण कुर्यादिति तस्याकाङ्क्षा न किं
कुर्यादिति । प्रकृतौ चाङ्गावत्ता नाम प्रकारो विदित प्रयोगवचनेन
च आकाङ्क्ष्यते, न तु विकृतावङ्गवत्ता क्लृप्ता । सा कल्पयित्वा आ-
काङ्क्षिता भवति । न च क्लृप्तामुज्झित्वा कल्पनीयसम्बन्धो न्याय्यः ।
तस्मात् तत्रापि चोदकेन अङ्गानि गृह्यन्त इति । गृहीतेषु च प्राकृ-
तेषु वैकृतानामङ्गानां विधानमनर्थकं मा भूदिति तेषामङ्गानां कल्प-
यित्वा सर्वाङ्गोपसंहारिणा प्रयोगवचनेन संग्रहः कियत एवेति ॥ ३३ ॥
सिद्धान्तः ॥ आज्यभागौ यजतीत्यनेन अपूर्वगृहमेधीयविधानाधि-
करणम् ॥ ९ ॥

ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् ॥ ३४ ॥

गृहमेधीय एवोदाहरणम् । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः । आज्यभा-
गाभ्यामेतद् निराकाङ्क्षमन्याङ्गानि न गृह्णातीति । तदुच्यते । किमेष

एवोत्सर्गः, सर्वाण्येवान्यानि अङ्गानि न गृह्णातीति । एवं खलु प्राप्ते, उच्यते । ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् । तत एवमुक्तम्, अङ्गानि नान्यानि गृह्णातीति अंगम्यमाने विशेषे न गृह्णीयात् । गम्यते चाऽत्र विशेषः । प्रत्यक्षविहितत्वादाज्यभागयोरिति । अतो यस्य यस्य प्रत्यक्षवचन सर्वेषु तेषु पुनर्गम्यते विशेषस्तस्माद् यावदुक्तं स्यात् । यथा अग्नये समवद्यतीति, ईडामुपह्वयतीति ॥ ३४ ॥ गृहमेधीये स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १७ ॥

स्विष्टकृद्भक्षप्रतिषेधः स्यात्तुल्यकारणत्वात् ॥ ३५ ॥

अस्ति गृहमेधीयः । तत्रैषोऽर्थः । समधिगतः, अपूर्वो गृहमेधीय इति । तत्रेदमामनन्ति, अग्निं स्विष्टकृतं यजतीति । तत्रेदं सन्दिह्यते । किमन्येषां शेषकार्याणां भक्षणस्य च परिसङ्ख्यायकः स्विष्टकृच्छब्दः, उत नेति । आह, ननु अपूर्वत्वाद् गृहमेधीयस्य नैव शेषभक्षा विद्यन्ते । अत्रोच्यते । पूर्ववान् गृहमेधीय इति कृत्वा चिन्तेयम् । पूर्वस्य अधिकरणस्य प्रयोजनं चिन्त्यते । यदि परिसङ्ख्या भवेद्, आज्यभागाभ्यां यागाः परिसङ्ख्यायेरन्, नान्ये इति । इदमपि प्रयोजनं भवति । स्विष्टकृच्छ्रवणेन शेषभक्षाः परिसङ्ख्यायन्ते, न ? इति । किं प्राप्तम् । स्विष्टकृति श्रूयमाणे परिसङ्ख्या स्याद्भक्षाणाम् । कुतः । तुल्यकारणत्वात् । तुल्यं हि कारणं स्विष्टकृतो भक्षाणाञ्च । उभयमपि शेषसंस्कारार्थम् । तत्र वचनादयं शेषसंस्कारो भवति, नान्य इति प्रतिषिद्धयेरन् भक्षा ॥ ३५ ॥ सि० ॥

अप्रतिषेधो वा दर्शनादिडायां स्यात् ॥ ३६ ॥

यथैव स्विष्टकृच्छ्रवणेऽन्येषां शेषकार्याणामदर्शनमिति शेषभक्षा न सन्तीत्युच्यते, एवं भक्षणदर्शनाद्भक्षाः सन्तीति गम्यते । दर्शनाऽदर्शनयोश्च दर्शनं प्रमाणम् । किं तद्दर्शनम् । ईडामुपह्वयतीत्युपह्वानं ह्यनुज्ञापनम् । तत् सति भक्षणे भवति, नासति । तस्मान्न प्रतिषेधः ॥ ३६ ॥ पूर्व० ॥

प्रतिषेधो वा विधिपूर्वस्य दर्शनात् ॥ ३७ ॥

प्रतिषेधो वा, तुल्यकारणेन हि प्रत्यक्षश्रुतेन आनुमानिकं बाध्यते । अथ यद्दर्शनमुक्तं, तद्विधिपूर्वस्य भक्षस्य भविष्यति । एवं ह्याम्नायते । अथ ईडामेवावद्यति न प्राशिन्नमुपह्वय प्राश्नातीति तस्य दर्श-

नम् । कृत्वा चिन्तायाः प्रयोजनं न वक्तव्यम् । पूर्वाधिकरणस्य हि तत् प्रयोजनम् । न च प्रयोजनस्य प्रयोजनमुच्यते यत् प्रयोक्तव्यं तच्च पूर्वाधिकरणम् ॥ ३७ ॥ उत्तरम् ॥ गृहमेधीये प्राशिन्नादिभक्षणाभावाधिकरणम् ॥ ११ ॥

शंखिविडान्तत्वे विकल्पः स्यात् परेषु पत्न्यनु-
याजप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥ ३८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, शंखवन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते न पत्नीः सं-
याजयन्तीति । इडान्ता आतिथ्या सन्तिष्ठते नानुयाजान् यजतीति ।
तत्र संशयः । प्रायणीया किं शंखवन्ता, कृत्स्नसंस्था वा, उत शंख-
न्तैव ? तथा आतिथ्या किमिडान्ता, कृत्स्नसंस्था वा, उतेडान्तैव ।
किं प्राप्तम् । शंखिविडान्तत्वे विकल्पः स्यादिति । कुत । पत्न्यनुयाज-
स्य प्रतिषेधात् । शंखवन्ता सन्तिष्ठते इति तावद् व्यक्तमेव वचन-
म् । अपरमपि वचनं न पत्नीः संयाजयन्तीति । यदि शंखवन्तैव
नित्यं, पत्न्यनुयाजप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात् पत्न्यनुयाजप्रति-
षेधेन कृत्स्नसंस्थानमुच्यते । कथम् । प्रायणीयायां पत्नीमयाजान्
केवलान् न करोति, नान्यं न करोतीति । तथा आतिथ्यायामनुया-
जान् केवलान् न करोति, नान्यं न करोतीति, अकर्त्तव्यपारसङ्ख्याना-
र्थमेवेदं भिन्नमेव वाक्यद्वयं पूर्वाभ्यां वाक्याभ्यामिति ॥ ३८ ॥ पूर्व० ॥

नित्यानुवादो वा कर्मणः स्यादशब्दत्वात् ॥ ३९ ॥

न त्वेतदस्ति, विकल्प इति । एक एव कल्पः शंखिविडान्तत्वम् ।
तत्र हि विशिष्टं वचनम् । द्वितीयः कल्पो नास्त्येव । न हि तस्य वचन-
मस्ति । न च पत्न्यनुयाजप्रतिषेधकः कृत्स्नसंस्थानवाचकम् । कि-
न्तर्हि । तन्नित्यानुवादः । नित्यप्राप्तमनुवर्तते । यथा, नान्तरिक्षे न
दिवि अग्निश्चेतव्य इति पूर्वाभ्यां सहैकवाक्यतेवानयोः । शंखवन्ता
प्रायणीया सन्तिष्ठते न पत्नीः संयाजयन्तीति । तथैडान्ता आतिथ्या
सन्तिष्ठते । नानुयाजान् यजन्तीति । अत्र यत्नलाघवेन स्तुतिः । ननु
प्रतिषेधवचनः कृत्स्नसंस्थानं वदेत् । य एव हि श्रुतस्यार्थस्योत्सर्गो
दोषः स एवाश्रुतकल्पनायाम् । तस्माच्छंखिविडान्ततैव स्यादिति ॥ ३९ ॥
सिद्धान्तः ॥ प्रायणीयातिथ्ययोः शंखिविडान्ततानियमाधिकरणम् ॥ १२

प्रतिषेधार्थवत्त्वाच्चोत्तरस्य परस्तात् प्रतिषेधः

स्यात् ॥ ४० ॥

इदमेवोदाहरणं, शंय्वन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते न पत्नीः संयाज-
यन्तीति । इडान्ता आतिथ्या सन्तिष्ठते नानुजान् यजतीति । तत्र
द्वौ शंयू द्वे इडे इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं परेण शंयुना
शंय्वन्ता सन्तिष्ठते ? उत पूर्वेण । एवं, किं परया इडया इडान्ता
सन्तिष्ठते ? उत पूर्वेणेति । किं प्राप्तम् । पूर्वाभ्यां शंय्विडाभ्यामिति ।
कुतः । पूर्वाभ्यामपि संस्थापयता श्रुत्यर्थः कृतो भवतीति । कृते च
शब्दार्थे कस्मादुत्तरान् पदार्थान् कुर्यादिति । उच्यते । उत्तराभ्या-
मपि संस्थापयञ्छब्दार्थमेव करोति । तत्र नियमात् पूर्वाभ्यां संस्था-
पयन्न शब्दार्थं परिच्छिन्द्यात् । शब्दार्थं परिच्छेत्स्यामः । यदि उत्त-
राभ्यामपि संस्थापनं शब्दो वक्ष्यति, ततस्ताभ्यां संस्थापयन् भूयां-
समुपकारं लप्स्यते । तस्मादनियमः । पूर्वाभ्यामुत्तराभ्यां वेति ॥ एवं
प्राप्ते ब्रूमः । उत्तराभ्यामिति । कुतः । निषेधार्थवत्त्वात् । तदैव पत्नी-
संयाजस्यानुयाजस्य च प्रतिषेधोऽर्थवान् भवति । यद्युत्तराभ्यां न
संस्थाप्येत, नैव पत्नीसंयाजानुयाजौ प्राप्नुतः । तस्मादुत्तराभ्यामिति ।
ननु च प्रतिषेधस्य नित्यानुवादत्वमुक्तम् । उच्यते । न सत्यां गतौ
न्याय्यम् । तस्मान्न पूर्वाभ्यामिति । उच्यते । लिङ्गमेतदुपदिष्टम् । न
च लिङ्गं साधकं भवति । प्राप्तिरुच्यतामिति । पक्षेऽपि हि लिङ्गस्या-
ऽर्थवत्ता स्यात् । अत्रोच्यते । इयं प्राप्तिः । यदा विशेषो नावगम्यते,
शंयुरन्ते यस्या अङ्गरीते, सा शंय्वन्ता । एवम् इडान्ता । सैषा
अङ्गरीतिर्विधीयते । शंय्वन्ता इडान्ता च । सा च विधीयमाना
अन्यानि अङ्गानि परिसञ्चष्टे । कथम् । शय्वन्तया अङ्गरीत्या इडान्त-
या च सङ्कीर्त्यमानया शंय्विडान्ततायां सत्यामन्यान्यङ्गानि च ना-
काङ्क्षन्ते । अनाकाङ्क्षमाणानि च नैकवाक्यतां यान्ति । अतो-
ऽप्राप्तानीति गम्यते । नन्वेव सति पूर्वाभ्यां शंय्विडान्ततान् कश्चिदर्थ-
मधिकं साधयतीति । उच्यते । नैष दोषः । न हि तस्यार्थे पृथग्वाक्यं,
यस्यानर्थक्यं परिजिहीर्ष्यते । अस्य वाक्यस्योत्तरान्तता प्रयोजनं,
तस्मादुत्तराभ्यां संस्था स्यादिति ॥ ४० ॥ पूर्व० ॥

प्राप्तेर्वा पूर्वस्य वचनादतिक्रमः स्यात् ॥ ४१ ॥

नैतदस्ति, उत्तराश्यां शंखिवडाश्यां सन्तिष्ठते इति । पूर्वाश्यामेव ।
कुतः । मेह शंखवन्ताया अङ्गरीतेर्भावो विधीयते, इडान्तायाश्च । किं
तर्हि । संस्था विधीयते । शंखिवडान्ता सन्तिष्ठते, प्रवर्त्तमाना शंखि-
डान्ता च जाता सन्तिष्ठते, न प्रवर्त्तते । तिष्ठत्स्वेव कर्तृषु सन्तिष्ठ-
तीत्युच्यते । तत्र पूर्वाश्यामुत्तराश्यामिति विशेषेऽनवगम्यमाने पूर्वा-
श्याश्च न प्रवर्त्तत, उत्तराश्याश्च । तदेव तत्र पूर्वाश्यामेव संस्थाने
कृतं भवति । प्रतिषेधश्च नित्यानुवाद इत्युक्तम् ॥ ४१ ॥ सि० ॥

प्रतिषेधस्य त्वरायुक्तत्वात्तस्य च नान्यदेशत्वम् ॥ ४२ ॥

इतश्च पूर्वाश्यां परं न कर्त्तव्यमिति । कुतः । त्वरायुक्तो हि प्रति-
षेधोऽयं कृतः । कथम् । देवासुराः सत्यमभजन्त । अर्द्धं देवाः सत्यस्या-
भजन्त अर्द्धमसुराः । तदसुरैः सत्यमनूच्यमानं देवानपाक्रामत् ।
ते प्रायणीयं निरवपन् । तच्छय्वन्तमासीत् । अथ असुरा यज्ञमायं-
स्तनो यज्ञः तत्त्वर इति । तमेवं कृत्वा त्वरितमाद्रियन्ते इति ।
तथा, आतिथ्यं निरवदंस्तदिडान्तमासीदथा सुरा यज्ञमायंस्तनो
यज्ञः तत्त्वरः इति । तदिडान्तमेव कृत्वा त्वरितमाद्रियन्ते इति । त्वरा-
कृतश्च पूर्वमपेक्षन्ते, नोत्तरम् । तस्मान्नान्यो देशः प्रतिषेधस्य । त-
स्माच्च पूर्वाश्यामेव शंखिवडाश्यां परं न कर्त्तव्यमिति ॥ ४२ ॥ युक्तिः ॥
प्रायणीयातिथ्ययोः पूर्वाश्यामेव शंखिवडाश्यां संस्थाधिकरणम् ॥ ४३

उपसत्सु यावदुक्तमकर्म स्यात् ॥ ४३ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्रेदमाप्नायते । षडुपसद उपसाद्यन्ते
इति । ता प्रकृत्य आमनन्ति । अप्रयाजास्ता अननुयाजा इति । तत्र
संशयः । किं यावत् प्रतिषिद्धं तावन्न कर्त्तव्यम्, अन्यत् सर्वं कर्त्त-
व्यम्, अथ यावदुपदिष्टं तावत् कर्त्तव्यम्, अन्यत् सर्वं न कर्त्तव्य-
म् । अथापूर्वा उपसदः ? इति । किं प्राप्तम् । उपसत्सु यावदुक्तं न
कर्त्तव्यम् । अप्रयाजास्ता अननुयाजा इति प्रयाजानुयाजानां प्र-
तिषेधं कृत्वा कृतार्थः शब्दोऽवशिष्टांश्चोदकप्राप्तान् न धारयति ।
तस्माद्विशिष्टं सर्वं कर्त्तव्यमिति ॥ ४३ ॥ पूर्व० ॥

स्रौवेण वा गुणत्वाच्छेषप्रतिषेधः स्यात् ॥ ४४ ॥

न चैतदस्ति, प्रतिषिद्धं वर्जयित्वा सर्वं कर्त्तव्यमिति । यावदु-
पदिष्टं कर्त्तव्यम् । स्रौवेण आधारेण सर्वमन्यत् परिसङ्ख्यायते ।

अविशिष्टो ह्यसौ सौव आधारः पुनराग्नायते । न तत्र कश्चिद् गुणो विशिष्टः श्रूयते । तस्मात्तेन तत् परिसङ्ख्यायते ॥ ४४ ॥ पूर्व० ॥

अप्रतिषिद्धं वा प्रतिषिध्य प्रतिप्रसवात् ॥ ४५ ॥

न चैतदस्ति- यावदुक्तं कर्त्तव्यम्, अवशिष्टं नेति । किन्तर्हि । सर्वं कर्त्तव्यं प्रतिषिद्धं वर्जयित्वेति । एवं हि श्रूयते, अप्रयाजास्ता अननुयाजास्ता इति । एवं प्रतिषेधं कृत्वा कृतार्थः शब्दो नान्यस्य बाधको भवितुमर्हति । यदुक्तं, निर्गुणं सौवाधारश्रवणमिति । प्रतिप्रसवोऽयं न परिसङ्ख्या । एवं श्रूयते, नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयाद् यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादन्यन्मुखं कुर्यात् स्रुवेणाधारमाधारयतीति, नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् प्राकृतिकीभ्यः । एता हि आधारादिका आहुतयः सर्वेष्टीनां मुखं, यदन्यामाहुतिमौपसदीमग्न्यादिकां जुहुयादन्यन्मुखं कुर्यात् । तस्मात् स्रुवेणाधारयतीति । आधारादिकान्याहुतीर्जुहोतीत्याधारादीनामभावमाशङ्क्य पुनः प्रतिप्रसवोऽयम् । आधारमाधारयति इति, नान्यत् करोति । किन्तर्हि, आधारयति, न नाधारयतीति । तस्मान्न परिसङ्ख्या । प्रतिषिद्धं वर्जयित्वा सर्वं कर्त्तव्यमिति ॥ ४५ ॥ पूर्व० नि० ॥

अनिज्या वा शेषस्य मुख्यदेवतानभीज्यत्वात् ॥ ४६ ॥

अथ वा अपूर्वा उपसद्, अनिज्या प्राकृतस्य शेषस्य । नित्याऽनुवादोऽयम्, अप्रयाजास्ता अननुयाजा इति । मुख्यदेवतामनभीज्यामुपदिश्य प्रधानदेवता विधीयन्ते । नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयाद् अग्नेय्या अग्निर्हि मुखमित्यभिधाय, यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयाद् वैकृतीमन्यन्मुखं कुर्यादाग्नेय्या अग्निर्हि मुखं स्रुवेण आधारमाधारयति नान्यं यजते अग्निमनीकं सोमं शल्यं विष्णुतेजनमिति । तदेतदाधारेण निराकाङ्क्षीकृतं, नान्येन प्रकृताङ्गेन सहैकवाक्यतामेति । अतः प्राप्ता मुख्यदेवता अनभीज्या अत्रोपदिश्यन्ते नान्यं यजति । तस्मादग्निः प्रथम इज्यते इति ॥ ४६ ॥ ॥ सि० ॥ षडुपसद् उपसाद्यन्ते इत्यादिना अपूर्वोपसत्कर्मविधानाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अवभृथे बर्हिषः प्रतिषेधाच्छेषकर्म स्यात् ॥ ४७ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमेऽवभृथः वारुणेनैककपालेनावभृथमभ्यवयन्तीति । तत्रैतदाग्नायते । अपवर्हिषः प्रयाजान् यजति । अपवर्हिषौ

अनुयाजौ यजतीति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं बर्हिर्मात्रं वर्जयि-
त्वा अन्यत् सर्वं कर्त्तव्यम् ? उत, आज्यभागाभ्यामन्यत् परिसङ्ख्या-
यते । अथ वाऽपूर्वोऽवभृथ इति । किं प्राप्तम् । बर्हिर्मात्रं वर्जयित्वा
शेषकर्म स्यात् । कुतः ? । बर्हिःप्रतिषेधात् । अपबर्हिषौ अनुयाजौ
यजतीति बर्हिर्मात्रं प्रतिषिद्ध्यकृतार्थः शब्दोऽन्यच्चोदकप्राप्तं न शक्नो-
ति वारयितुम् । तस्मादन्यत् स्यादिति । ननु आज्यभागौ यजती-
ति परिसङ्ख्यायार्थं ग्रहणम् । अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजतीति गुणार्थं
तन्मन्यते स्म ॥ ४७ ॥ पूर्व० ॥

आज्यभागयोर्वा गुणत्वाच्छेषप्रतिषेधः स्यात् ॥ ४८ ॥

न चैतदस्ति, शेषकर्म कर्त्तव्यमिति । किन्तर्हि शेषप्रतिषेधः
स्यात् । कुतः । आज्यभागयोः श्रवणात् । अप्सुमन्तावाज्यभागौ यज-
तीति । ननु अप्सुमन्तागुणकविधानार्थं तदित्युक्तम् । नेत्याह । लिङ्ग-
क्रमाभ्यां प्राप्तावेव अप्सुमन्ता, अपस्वग्ने सधिष्टव अप्सु मे सोमो
अब्रवीदिति । ताभ्यामेतौ आज्यभागौ अप्सुमन्तावेव, निर्गुणमेवेदं
वचनमितरेषामङ्गानां परिसङ्ख्यायकं भवितुमर्हति । यत्तु, अपबर्हिषः
प्रयाजान् अपबर्हिषौ अनुयाजौ यजतीति । परिसङ्ख्यातानां प्रयाजा-
नाम् अनुयाजयोश्च विधानार्थं भवतीति । तस्माच्छेषाणामेवाङ्गानां
परिसङ्ख्येति ॥ ४८ ॥ पूर्व० ॥

प्रयाजानां त्वेकदेशप्रतिषेधाद् वाक्यशेषत्वं

तस्मान्निन्यानुवादः स्यात् ॥ ४९ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न चैतदस्ति, परिसङ्ख्येति । त्रि-
दोषा परिसङ्ख्या इत्युक्तम् । किञ्च, अपबर्हिषः प्रयाजान् यजतीति
वाक्यशेषो नावकल्पते । यदि प्रयाजान् यजतीत्येष विधिस्तदा बर्हिः-
प्रयाजोऽपि प्राप्नोति । तत्र अपबर्हिष इत्येतन्नोपपद्यते । अथ बर्हिषः
प्रतिषेधः । प्रयाजानां विधिर्नावकल्पते । तत्राप्राप्तस्य बर्हिषः प्रतिषेधो-
ऽनुपपन्नः । उभयविधाने वाक्यं भिद्येत । वाक्यशेषो नोपपद्यते ।
एकश्चेदं वाक्यम् । तस्मान्न शेषपरिसङ्ख्या ॥ ४९ ॥ पूर्व० नि० ॥

आज्यभागयोर्ग्रहणं नित्यानुवादो गृहमेधीय-

वत् स्यात् ॥ ५० ॥

अथ वा अपूर्वोऽवभृथः । यद्वद् गृहमेधीयः, तद्वत् स्यात् । आज्यभागाभ्यां प्रत्यक्षश्रुताभ्यामेकवाक्यतामित्वा निराकाङ्क्षो नान्यैः प्राकृतैरेकवाक्यतामेति । तस्मादपूर्वोऽवभृथ इति ॥५०॥ सि०॥ वारुणेनैककपालेनेत्यादिना अपूर्वस्यावभृथस्य विधानाधिकरणम् ॥१५

विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्याद् ग्रहणस्यार्थवत्त्वा-

च्छरवच्च श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ ५१ ॥

अस्ति वाजपेय, शरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । अत्र श्रूयते । खादिरो यूपो भवतीति । तत्र संशयः । किं खादिरो वा, पालाशो वा, रौहितको वा ? उत खादिर एवेति । तथाऽन्यत्र श्रूयते, बृहत् पृष्ठं, भवतीति । तत्र संशयः । किं बृहद्वा पृष्ठं, रथन्तरं वा ? उत, बृहदेवेति । त्रैधातव्यायां श्रूयते, यवमयो मध्यम इति । तत्र संशयः । किं यवमयो वा, ब्रीहिमयो वा ? उत यवमय एवेति । सर्वेष्वेषु किं प्राप्तम् । विरोधिनामन्यतमस्मिञ्छरुयमाणे नियमः स्यात् । खादिर एव यूपः, बृहदेव पृष्ठं, यवमय एव मध्यम इति । कुतः । ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् । एवं बृहत्खादिरयवानां ग्रहणमर्थवद्भविष्यति, इतरथा प्राप्तानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् । श्रुत्या विशिष्टाः खादिरादयश्चोदकप्राप्तान् पालाशादीन् बाधेरन् । शरवत् । यथा शरमयं बर्हिर्भवतीति शरेषु श्रुतेषु कुशा निवर्तन्ते, एवमिहापीति ॥ ५१ ॥ सि० ॥

उभयप्रदेशान्नेति चेत् ॥ ५२ ॥

इति चेत् पश्यसि, उभयं हि प्रदिशति चोदकं, खादिरं पालाशश्च, बृहद् रथन्तरश्च, ब्रीहिन् यवांश्च । केनेदानीं चोदकेन तुल्ये प्रदेशे सति पालाशादयो निवर्तिताः ? । खादिरग्रहणमशक्तं परिसङ्ख्यातुम् । त्रिदोषत्वात् परिसङ्ख्याया इत्युक्तम् । तस्मान्न नियमो विकल्प एवेति ॥ ५२ ॥ पूर्व० ॥

शरेष्वपीति चेत् ॥ ५३ ॥

यद्युभयप्रदेशादुभयं भवतीत्यध्यवसीयते, शरेष्वपि श्रुतेषु कुशा नैव निवर्त्तेरन्निति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति स्म ॥ ५३ ॥ आ० ॥

विरोध्यग्रहणात्तथा शरेष्विति चेत् ॥ ५४ ॥

इति चेत् पश्यास, एष न्याय उच्यमानः शरेष्वपि दोषं प्रस-
जयतीति । न शरेषु किञ्चन दोक्ष्यति । तत्र कुशा निवर्त्तन्त इति त-
था स्यात् । कुतः । विरोध्यग्रहणात् । न हि विरोधिषु शरेषु अङ्गी-
क्रियमाणेषु कुशाः शक्या अङ्गत्वेनोपादातुम् । तस्मात् कुशा निव-
र्त्तन्ते इति ॥ ५४ ॥ आ० नि० ॥

तथेतरस्मिन् ॥ ५५ ॥

तथा इतरस्मिन्नपि खदिरादौ विरोधिनि अङ्गीक्रियमाणे न शक्याः
पलाशादयोऽङ्गत्वेनोपादातुम् । तस्मान्निवर्त्तिष्यन्त इति ॥ ५५ ॥ आ० ॥

श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ ५६ ॥

इति चेत् पश्यसि, विरोध्यग्रहणात् पलाशादीनां निवृत्तिर्भवि-
ष्यतीति । चोदकश्रुतेरानर्थक्यं स्यात् । प्रापयति हि चोदकः पला-
शादीनि । स हि तुल्यः खदिरादिषु पलाशादिषु वा । तदुक्तम्-
अग्रहणादिति चेन्न तुल्यत्वादिति । न च शक्यं वक्तुं, खदिरादिभिः
प्रयोगवचन एकवाक्यतामेतीति बध्नाति । प्रयोगवचनेन हि स श्रूय-
माणः परम्परया पशुयागं यास्यतीति । अथेदानीं यागप्रयोगवचन-
स्तद्विशिष्टान् यागान् यास्यति । तेषु पलाशादयो विशेषाश्चोदक-
प्राप्ता न खदिरादिभिर्निवर्त्तिताः । तस्माद्विकल्प इति ॥ ५६ ॥ आ० नि० ॥

ग्रहणस्यार्थवत्त्वादुभयोरप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ५७ ॥

बध्नाति, प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्षश्रुतेन खदिरेणैकवाक्यतामे-
ति । तस्मिन् निराकाङ्क्षे न पलाशः प्रवर्त्तिष्यते । तस्मात् खदिरवि-
शिष्टः पशुयागो यागप्रयोगवचनेन गृहीतो, न पलाशविशिष्टः । त-
स्मात् खदिरस्यैव वृत्तिर्नोभयोः । एवं रथन्तरे यवमये च । तस्मात्
खदिरादीनां नियमः । नैष पलाशादिभिर्विकल्प इति ॥ ५७ ॥ उत्त-
रम् ॥ वाजपेयादौ यूपादीनां खदिरत्वादिनियमाधिकरणम् ॥ १६ ॥

सर्वासाञ्च गुणानामर्थवत्त्वाद् ग्रहणमप्रवृत्ते

स्यात् ॥ ५८ ॥

काम्या इष्टयः श्रूयन्ते । आग्नेयमकष्टापालं निर्वपेद्रुक्कामः,
अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेच्छ्यामाकं ब्रह्मवर्चसकामः, ऐन्द्र-

मेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इति । तत्रैतेषु यागेषु अयमर्थः सांशयिकः । किं प्राकृतं द्रव्यदेवतं निवर्त्तते ? उत न निवर्त्तते इति । सर्वासामेवजातीयकानां चोदनानामुत्पन्नानां द्रव्यदेवतेनैव सहोत्पत्तिः । तस्योत्तरकालं चोदकः । तस्मादगृहीतद्रव्यदेवते चोदकेन, विधिनैव प्राप्ते द्रव्यदेवतं प्रति निराकाङ्क्षे यागे अवशिष्टानि अङ्गानि चोदकः प्रापयिष्यतीति । अथ यदुक्तम्, अग्रहणाद् ग्रहणम् (१० । ७ । ३० सूत्रे) इति । तदिह सिद्धम् ॥ ५८ ॥ सि० ॥

अधिकं स्यादिति चेत् ॥ ५९ ॥

इति चेत् पश्यासि, विधिना प्राप्तत्वादवशिष्टानि चोदकः प्रापयिष्यतीति । नैतदेवम् । अधिकं स्यात् । उक्तमेतत् (१० । ७ । ६१ सूत्रे) तुल्यश्चोदकः सर्वेषु अङ्गेषु । न हि स पदार्थमाकाङ्क्षति । पदार्थकृतं प्रकारमाकाङ्क्षति, तस्माद् द्रव्यदेवतमपि चोदकः प्रापयति । प्राप्ते वचनप्रामाण्यादधिकं भाविष्यति । एकं वचनप्रापितम्, अन्यच्चोदकेनेति ॥ ५९ ॥ पूर्व० ॥

नार्थाभावात् ॥ ६० ॥

नैतदेवम्, अधिकं कर्त्तव्यमिति । कुतः । अर्थाभावात् । प्रयोजनाभावादित्यर्थः । सत्यं चोदकप्राप्तं प्रत्यक्षश्रुत्या न प्रतिषिद्धं द्रव्यदेवतं, किन्तु परार्थं तद् यागनिवृत्तये । स च याग एकेनैव द्रव्येणैकया देवतया निवर्त्तयितव्यः श्रूयते । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्भुक्काम इत्येवमादि । तस्मिन् सहायापेक्षे कल्प्यमाने निर्देशो बाध्येत । अथ तेन निवर्त्तते, चोदकप्रापितस्य न किञ्चिदस्ति प्रयोजनमिति तच्छ्रुतमपि सिद्धत्वात् प्रयोजनस्य, न करिष्यते ॥ ६० ॥ उत्तरम् ॥ काम्येष्टिषु प्राकृतद्रव्यदेवतस्य निवृत्त्यधिकरणम् ॥ १७ ॥

तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ हि

विकल्पः स्यात् ॥ ६१ ॥

कचित् कर्मविशेषे श्रूयते, औदुम्बरो यूपो भवति । तत्र संशयः । किं प्राकृतमत्र यूपद्रव्यं बाध्यते ? उत प्राप्यते इति । किं प्राप्तम् । एकार्थविकारे अस्मिन् औदुम्बरे, एकार्थश्चासौ खदिरादिभिः, विकारश्च । तत्र प्राकृतस्य खदिरादेरप्रवृत्तिः । यथा प्राकृतस्य द्रव्यदेवतस्य पूर्वस्मिन्नधिकरणे । तथाऽस्मिन् खदिरस्य यूपद्रव्यस्याप्रवृत्तिः ।

प्रवृत्तौ हि तस्य विषमशिष्टो विकल्पः स्याच्चोदकप्राप्तस्य प्रत्यक्ष-
श्रुतस्य च । न चैष न्याय्यः । तस्मादप्रवृत्तिः ॥ ६१ ॥ सि० ॥

यावच्छ्रुतीति चेत् ॥ ६२ ॥

इति चेत् पश्यसि, विकल्पः सदोष इति । समुच्चयो भवतु ।
उभयस्मिन् सह नियुज्यतां पशुः । तदा चादकानुग्रहो भविष्यति
॥ ६२ ॥ पूर्व० ॥

न प्रकृतावशब्दत्वात् ॥ ६३ ॥

नैतदेवं, केवले हि औदुम्बरे नियोजनं श्रूयते, केवले खादिरे
प्रकृतौ, खादिरे बध्नातीति । उभयस्मिंश्च बन्धनद्रव्यं न प्राकृतं
वाक्यं, न च प्रत्यक्षश्रुतम् । तेन समुच्चयस्य प्रमाणमेव नास्ति । अतः
प्राकृतं यूपद्रव्यं निवर्त्तते इति ॥ ६३ ॥ उत्तरम् ॥ सौमार्पौष्णपशौ
खादिरयूपस्य नियमाधिकरणम् ॥ १८ ॥

विकृतौ त्वनियमः स्यात् पृषदाज्यवद् ग्रहणस्य

गुणार्थत्वादुभयोश्च प्रदिष्टत्वाद् गुणशास्त्रं

यदेति स्यात् ॥ ६४ ॥

सौमारौद्रं घृते चरुं निर्वपेच्छुक्लानां व्रीहीणां ब्रह्मवर्चसकामः,
सौमारौद्रं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणामभिचरन्, नैर्ऋतं चरुं
निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणां, सौर्यं चरुं निर्वपेच्छुक्लानां व्रीहीणामि-
ति । तत्र संशयः । किं व्रीहिभिर्यवैर्वा यष्टव्यम्, उत व्रीहिभिरेव ।
किं प्राप्तम् । विकृतौ तु विरोधिनामन्यतमस्मिन् गृह्यमाणे अनियमः
स्यात् । व्रीहिभिर्यवैर्वेति । कुतः । ग्रहणस्य गुणार्थत्वात् । तस्य हि
व्रीहेर्ग्रहणं गुणार्थं, न यागसम्बन्धार्थम् । शुक्ला व्रीहयो भवन्ति,
यागस्तूभाभ्यामपीति । यथा पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति आज्यं
पृषत्तासम्बन्धार्थं भवति । एवमिहापि व्रीहयः शुक्लगुणसम्ब-
न्धार्थाः, न यागसम्बन्धेन अन्यपरिसङ्ख्यानार्थाः । तथा यद्यपि
चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्य्या इत्येतच्छ्रवणमुपपद्यते।
यद्येवञ्जातीयकेन प्राकृतं न निवर्त्त्येत । ततः पञ्चावत्तैन चतुरवत्तै-
ऽनिवर्त्तिते यद्यपि चतुरवत्ती इति दर्शनं युक्तं भवति । न चानर्थको
गुणोपदेशो भवति । उभयोः प्रदिष्टत्वात् । उभये व्रीहियवाश्चोदकेन
प्राप्ता विकल्पन्ते । यदा व्रीहयः, तदा गुणशास्त्रम् । अव्रीहिपक्षे

असम्भवादर्थान्निवर्त्तत । तस्माद्विकल्प इति ॥ ६४ ॥ पूर्व० ॥

ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ ६५ ॥

एकार्था हि ब्रीहियवाः । तत्र ब्रीहीणां श्रुतत्वाद् यवा नैव प्रा-
प्नुवन्ति । ननूक्तं गुणसम्बन्धार्था हि ब्रीहय इति । नैतदेवम् । यदि
गुणसम्बन्धार्था भवेयुस्ततो न नियमः स्यात् । न तु गुणसम्बन्धा-
र्था । विकारसम्बन्धे हि षष्ठी भवेद् व्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थे । तेन
विकारविशेषणं श्रुत्या भवति, गुणविशेषणं वाक्येन । श्रुतिश्च
वाक्याद्बलीयसीति । तस्माच्छ्रुत्या ब्रीहयो यागेन सम्बद्ध्यमानाः
समानार्थान् यवान्निवर्त्तयेयुः ॥ ६५ ॥ सि० ॥

विरोधित्वाच्च लोकवत् ॥ ६६ ॥

विरोधिनश्चैते । कथम् । ये हि एकस्मिन् कार्ये विकल्पेन साधकाः
श्रूयन्ते, ते परस्परेण विरोधिनो भवन्ति । विरोधिनाश्च न सह-
प्रवृत्तिः । लोकवत् । यथा, मत्स्यान् न पयसा समश्नीयादिति । य-
द्यपि सगुणा मत्स्या भवन्ति तथापि पयसा सह न समश्न्यन्ते । त-
स्मात् सगुणा अपि ब्रीहयो यवान्निवर्त्तयन्त्येव ॥ ६६ ॥ युक्तिः ॥

क्रतोश्च तद्गुणत्वात् ॥ ६७ ॥

यदि ब्रीहीणां विकारेण सम्बन्धः, कथमेषां गुणेनापि सम्बन्धो
भविष्यति ? इति । अत्रोच्यते । नैवैषां गुणेन सम्बन्धः श्रुत्या
वाक्येन वा, नापि गुणस्य ब्रीहिभिः । कथं तर्हि । क्रतोस्तद्गुणत्वात् ।
क्रतुरयं शुक्लगुणः श्रूयते, कृष्णगुणश्च । तत्रैकवाक्यत्वादेकस्मिन्
क्रतावर्थेन द्रव्यगुणौ सम्बद्ध्यन्ते । तेनार्थभेदोऽपि परिहृतो भवति ॥
॥ ६७ ॥ आ० नि० ॥

विरोधिनाश्च तच्छ्रुतावशब्दत्वाद्विकल्पः

स्यात् ॥ ६८ ॥

विरोधिनाश्च अन्यतमस्मिन् प्रत्यक्षे श्रूयमाणेऽन्यस्मिन् चोदक-
प्राप्ते अशब्दत्वात् प्रत्यक्षे विरोधिनि सति चोदकस्यान्याय्यो वि-
कल्पः स्यात् । तस्मादपि नियमः ॥ ६८ ॥ युक्तिः ॥

पृषदाज्ये समुच्चयाद् ग्रहणस्य गुणार्थत्वम् ॥ ६९ ॥

पृषदाज्ये तु युक्तम् । न हि तत्र केनचिद्विरोध आज्यस्य । तेन

न पाक्षिकमाज्यम् । ततस्तत्र दध्ना आज्यसमुच्चयः । यतः पृषत्ता-
सञ्जनार्थं दधि । तेन न पाक्षिकं दधि आज्येन च समुच्चय इति ॥
॥ ६९ ॥ आ० नि० ॥

यद्यपि चतुरवत्तीति तु नियमे नोपपद्यते ॥ ७० ॥

अथ यदुक्तं, यद्येवञ्जातीयकेषु नियमो भवेत्, यद्यपि चतुरवत्ती
इति चतुरवत्तदर्शनं नोपपद्यते इति । तत्परिहर्तव्यमिति ॥ ७० ॥ आ०

क्रत्वन्तरे वा तन्न्यायत्वात् कर्मभेदात् ॥ ७१ ॥

क्रत्वन्तरे एव वा, दर्शपूर्णमासयोश्चतुरवत्तदर्शनं भविष्यति ।
यद्यपि दर्शपूर्णमासयोश्चतुरवत्ती यजमानः, तथापि पश्चावत्तैव वषा
भवतीति, अन्यस्मिन् कर्मणि चतुरवत्तम् । अन्यस्मिन् पश्चावत्तम् ।
यद्यप्येवञ्जातीयकेषु नियमस्तथापि चतुरवत्तदर्शनमुपपद्यत इति ॥
॥ ७१ ॥ आ० नि० ॥ ब्रह्मवर्चसकामैर्ब्राह्मिभिरेव यागाधिकरणम् ॥ १९

यथाश्रुतीति चेत् ॥ ७२ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीय
पशुमालभते इति । तत्रेदमाप्नायते, यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः
पश्चावत्तैव वषा कार्येति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं वषायां श्रूय-
माणं पश्चावत्तमङ्गाऽपूर्वं चतुरवत्तं निवर्त्तयति ? उत नेति । किं प्रा-
प्तम् । इति चेत् सशयः, न इति । कुत । यस्मिन् श्रूयते पश्चावत्तं
तत्रैव चतुरवत्तं निवर्त्तयति, नान्यत्र । यथा क्रत्वन्तरे न निवर्त्तय-
ति, । एवमङ्गापूर्वेष्वपि पश्चावत्तश्रुतिर्न निवर्त्तयितुमर्हति ॥ ७२ ॥ पूर्व०

न चोदनैकत्वात् ॥ ७३ ॥

नैतदेवम् । एका ह्येषा चोदना, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशु-
मालभते इति । तत्र प्रकरणे पश्चावत्तं श्रुतम् । अतः प्रकरणादङ्गापूर्वं
भविष्यति । आह । ननु वाक्याद्वषायां भवितुमर्हतीति । नैत्युच्यते ।
वषा हि द्रव्यम् । न तत्सम्बन्धे प्रयोजनमस्तीति । उच्यते । पश्चा-
वत्ततां वषाप्रयोगवचन उपसंहरिष्यति । तथा न दोषा भविष्यती-
ति । अत्रोच्यते । एवं सत्यपि अङ्गापूर्वं पश्चावत्तं सिद्धेयम् । कथम् ।
एका हि सा चोदना । अङ्गयागो वषायागश्च । तेन चेत् पश्चावत्तं
सम्बध्यते, तदा अङ्गेष्वपि भवितुमर्हति । ननु च वषासम्बन्धाद्
वषैव पश्चावत्ता, नाङ्गानीति । उच्यते । नैतदेवं वचनं, वषैव पश्चा-

वसेति । कथन्तर्हि । पञ्चावत्तैव वपेति । यत एवकारकरणं ततो-
ऽन्यत्रावधारणम् । न चाविशेषेण या पञ्चावत्तप्राप्तिः सा शक्या वपा-
सम्बन्धेन निवर्त्तयितुम् । निवर्त्तकस्य शब्दस्याभावात् । तस्मादङ्गेषु
न चतुरवत्तम् ॥ अपि चैवञ्जातीयकेषु अङ्गेषु पञ्चावत्ते जाते ततो-
ऽपरा चोदना । तानि द्विर्द्विरवद्यन्तीति, वपाग्रहणं तत्र हविर्लक्षणा-
ऽर्थे, प्राथम्याद् अवसरप्राप्तं श्रूयते । विधित्सिते हि तस्मिन् वाक्य-
भेदप्रसङ्गः । तस्मादङ्गेष्वपि पञ्चावत्तमेवेति ॥ ७३ ॥ सिद्धान्तः ॥
पञ्चावत्तैव वपा कार्येत्यनेनाङ्गेष्वपि पञ्चावत्तविधानाधिकरणम् ॥ २० ॥

इति श्रीभट्टशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशम-
स्याध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ १० ॥ ७ ॥

अथ दशमाध्याये अष्टमः पादः ॥ १० ॥ ८ ॥

प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारभ्यविधाने च प्राप्तप्रतिषिद्ध-
त्वाद् विकल्पः स्यात् ॥ १ ॥

प्रतिषेधः श्रूयते चोदकेन प्रदिष्टे धर्मे कचिद् अनारभ्य
वादेन प्राप्ते । चोदकेन प्रदिष्टे महापितृयज्ञे, न होतारं वृणीते
नार्षेयमिति । तथा, अनारभ्यवादेन प्राप्ते, ओश्चावयेति चतु-
रक्षरम्, अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं, यजेति द्व्यक्षरं, ये यजामहे
इति पञ्चाक्षरम् । द्व्यक्षरो वषट्कारः, एष वै प्रजापतिः सप्तदशो
यज्ञेषु अन्वायत्ते इति । ततो नानुयाजेषु ये यजामहं करोमीति । तत्रा-
ऽयमर्थः सांशयिकः । किं प्रदेशानारभ्यवादयोः प्रतिषेधः, स च वि-
कल्पः ? उत पर्युदास इति । किं प्राप्तम् । विकल्प इति । प्राप्तिप्रति-
षेधयोः प्रमाणवत्त्वात् । उभौ हि प्राप्तिप्रतिषेधौ प्रमाणवन्तौ । प्राप्ति-
स्तावत् प्रमाणवती । महापितृयज्ञेन यजेत प्रकृतिवदिति । तथा,
एष वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञेष्वन्वायत्ते इति भवति वाक्यं प्राप्तेः,
प्रतिषेधमनपेक्ष्यमाणं प्रमाणभूतम् । तथा, प्रतिषेधः प्रमाणवान्, न
होतारं वृणीते नार्षेयं, मृत्योरेवैनानुत्सृजतीति । तथा, नानुयाजेषु
ये यजामहं करोमीति । सर्वेषु यजिषु ये यजामहक्रिया प्राप्ता, न
करोत्यनुयाजेष्विति प्रतिषिध्यते । ये यजामहः कर्त्तव्य इतिवचनात्
सयेयजामहकः प्रयोगः फलवानिति गम्यते । न कर्त्तव्यो ये यजा-

महे इति वचनादयेयजामहंकः प्रयोग फलवानिति गम्यते । उभयोः प्रामाण्यादुभयथापि फलमिति गम्यते । तस्माद् विकल्पः । एवं होत्रार्पेयवरणेऽपि । तस्मात् प्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ १ ॥ पूर्व०

अर्थप्राप्तवदिति चेत् ॥ २ ॥

इति चेद् अवगम्यते, विकल्पः स्यादिति । तन्न । अर्थप्राप्तवत् स्यात् । तद्यथा लोके अर्थप्राप्ते यत्र प्रतिषेधो भवति, न विषं भक्षयितव्यं, न सर्पाय अङ्गुलिर्देया, न कण्टकः पादेनाऽधिष्ठेय इति । अक्रियैव तस्यार्थस्य भवति, न विकल्पः । तेन मन्यामहे, विधिप्रतिषेधयोः प्रतिषेधो बलीयानिति । प्राप्ते हि विधौ प्रतिषेधो भवति । येन च नाम प्राप्ते यदुच्यते तत् तस्य बाधकं भवति । तस्मादक्रियैवानुयाजेषु ये यजामहस्य, महापितृयज्ञे च होत्रार्पेयवरणस्येति ॥ २ ॥ आ० ॥

न तुल्यहेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणम् ॥ ३ ॥

नैतदेवम् । तुल्यो हि हेतुरिह प्राप्ते, प्रतिषेधस्य च । उभयं शब्दलक्षणं, प्राप्तिरपि प्रतिषेधोऽपि । प्राप्तिरपि प्रतिषेधे प्राप्ते, प्रतिषेधोऽपि प्राप्तौ प्राप्तायाम् । लोके पुनरुभयम् अर्थलक्षणं प्रत्यक्षतो गम्यमानं गुणदोषकरम् । तत्र विधिप्रतिषेधयोर्यतरो गुणवान् सोऽनुष्ठीयते । न तु शब्दलक्षणे गुणदोषौ शक्येते अवगन्तुम् । तस्माद् यद्यद्वाक्येन प्राप्तं, तत्तदुभयमवधार्येत । उभौ च प्राप्तिप्रतिषेधौ प्राप्नुत । तस्माद् विकल्पस्तत्र तत्रेति ॥ ३ ॥ आ० नि० ॥

अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य

विधीनामेकदेशः स्यात् ॥ ४ ॥

अपि त्विति पक्षव्यावृत्तिः । वाक्यशेषः प्रतिषेधप्रदेशानारभ्यवादयोः । नैवमभिसम्बन्धः, अनुयाजेषु ये यजामहो न कर्त्तव्य इति । कथन्तर्हि । नानुयाजेष्विति, नशब्दाऽनुयाजशब्देन सम्बद्ध्यते, न करोतिना । किमतां, यद्येवम् । नानुयाजेष्वित्येतावदपरिपूर्णं वाक्यम् । तत्साकाङ्क्षं पूर्ववाक्यैकदेशेन सम्भन्तस्यते । यदेतद् ये यजामहं करोतीत्युक्तं, तद् नानुयाजेषु । यावदुक्तं स्यात् । अनुयाजवर्जितेषु यजतिषु ये यजामहं करोतीति । तस्माद्विधिरेव पर्युदस्तानुयाजकां, नास्ति प्रतिषेध इति न विकल्पो भविष्यति । महापितृयज्ञेऽपि

प्रकृतिवदितिवचनाद् होत्रार्पणवरणमिह कर्त्तव्यं प्राप्तम् । तदुच्यते । प्रकृतिवत् कर्त्तव्यं, वरणं वर्जयित्वेति । नशब्दोऽत्र वृणीतेरर्थेन सम्बद्ध्यते । प्रत्ययार्थस्तु अनुवादः । यदत्र प्रकृतिवत् कर्त्तव्यं तद् वरणं वर्जयित्वेति ॥

किमर्थं पुनरनुयाजैर्वृद्धात्वर्थेन च नशब्दः सम्बद्ध्यते इति । उच्यते । अन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य । अन्याय्यो हि विकल्पः । कथम् । इह यजतिषु ये यजामहं करोतीत्युच्यते । यद्येवमवगम्यते, न शक्यं स विना ये यजामहेन यजतिरभिनिर्वर्त्तयितुम् । तत्र प्रतिषेधवचनमनर्थकम् । प्रतिषेधेऽपि विज्ञाते विधिवचनमनर्थकम् । तस्मादन्याय्यो विकल्पः । नन्वन्यतरस्य विधेरानर्थक्यप्रसङ्गाद्विकल्प आश्रयणीयो भवति । उच्यते । यत्रान्यतरदानर्थक्यमापद्यते, कल्पेताऽपि तत्र विकल्पः, यत्र न केनचिदपि प्रकारेणार्थवत्ता सम्भवति । इह तु अनुयाजसम्बन्धपर्युदासेनार्थवत्ता । तस्मान्न विकल्पः ॥

आह । नन्वनुयाजसम्बन्धे नशब्दस्य समासः प्राप्नोति । नित्यो हि अस्य नशब्दस्य सुबन्तसम्बन्धेन समास इति वार्त्तिककारो भगवान् कात्यायनो मन्यते स्म । वावचनानर्थक्यश्च स्वभावसिद्धत्वादिति । नेति भगवान् पाणिनिः । स हि विभाषा इति प्रकृत्य ईदृशं समासमुक्तवान् । सद्वादित्वाच्च पाणिनेर्वचनं प्रमाणम् । असद्वादित्वान्न कात्यायनस्य । असद्वादी हि विद्यमानमपि अनुपलभ्य ब्रूयात् । तस्मात् पर्युदास इति ॥ ४ ॥ सिद्धान्तः ॥ प्रदेशानारभ्यविधानयोर्निषेधस्य पर्युदासताधिकरणम् ॥ १ ॥

अपूर्वे चार्थवादः स्यात् ॥ ५ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्राज्यभागौ प्रकृत्य समामनन्ति, न तौ पशौ करोति न सोमे इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं पर्युदासः, उत प्रतिषेधः, अथवाऽर्थवादः ? इति । किं प्राप्तम् । यथा पूर्वत्र पर्युदासस्तथा तावत् पर्युदासो नावकल्पते । कथम् । दर्शपूर्णमासयोरतच्छ्रूयते । तत्र कः प्रसङ्गो यत् सोमे स्यात् । यदि सोमः पर्युदस्येत, सम्बन्ध एव न स्यात् । सोमवर्जितयोर्दर्शपूर्णमासयोरिति । तस्माच्चोदकप्राप्तयो सोमे प्रतिषेधः । नन्वपूर्वः सोमः । नैव तत्र चोदकेनाज्यभागौ प्राप्नुतः । उच्यते । लक्षणार्थः सोमशब्दो भविष्य-

ति । सौमिकेषु दीक्षणीयादिषु पशुबन्धमात्रे च न कर्त्तव्याविति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः । अपूर्वे चार्थवादः स्यादिति । अपूर्वे सोमे नैव आज्यभागौ प्राप्नुतस्तस्मान्न प्रतिषेधः । अथ दीक्षणीयादीन् सोम-शब्दो लक्षयति । तत्रायमेव दोषो भवति यल्लक्षणा । अपि च प्राप्त-प्रतिषिद्धत्वादीक्षणीयादिषु विकल्पः प्राप्नोति । विकल्पश्चान्याय्य इत्युक्तम् । तस्मादसम्भवति अस्मिन् विकल्पो भविष्यति । सम्भव-ति चायं, तौ न पशौ करोतीत्यस्यार्थवादत्वेन । क पुनरत्र ? । प्रशं-सार्थः । सोमे आज्यभागौ न क्रियेते पशावपीति । नद्यथा आदित्यो यूष इति अञ्जने कृते तेजः सामान्याबुच्यते । एवमिहापि पशौ आज्य-भागौ कथं न क्रियेयातामिति । तदर्थं प्रशंसेति ॥ ५ ॥ न तौ पशौ करोतीत्यादिनिषेधस्यार्थवादताऽधिकरणम् ॥ २ ॥

शिष्टा तु प्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥

आह । प्रथमेऽधिकरणे नशब्दः पर्युदासार्थः, द्वितीयं त्वर्थवादा-र्थः । अथ किलक्षणकः प्रतिषेध इति । लक्षणमुच्यते । शिष्टा तु प्रतिषेधः स्यात् । यथा नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमिति । न तत्र शक्यं वक्तुं पर्युदास इति । सम्बन्ध एव हि न स्यात् । अतिरात्र-वर्जितातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमिति । नापि कस्यचिदर्थवादत्वेन सम्भवति । तस्माद् न गृह्णातीत्यत्र सम्बन्धः ॥

ननु परस्परं विरुद्धौ विधिप्रतिषेधौ न सम्भवतः । उच्यते । वचनप्रामाण्यात् प्रतिषेधां विधिं बाधित्वा भविष्यति । विधिरपि प्रतिषेधम् । नान्या गतिरस्तीति पक्षे मिथ्याप्रत्ययः कल्पयिष्यते । तदा विधिर्यदा न प्रतिषेधः, तदा प्रतिषेधो यदा न विधिरिति । ननु सर्वदा विधिः प्रतिषेधश्च प्राप्नोति । उच्यते । उक्तमेतद् वचनप्रामा-ण्याद् विरोधाच्च मिथ्याप्रत्ययः प्रयोगवचन एकं कल्पं गृहीत्वा न द्वितीयमपि गृह्णातीति । तस्मादन्यतरेण कल्पेन सिद्ध्यतीति । ननु कल्पान्तरभावे वैगुण्यम् । अत्रोच्यते । सत्यं वैगुण्यम् । वैगुण्येऽपि तत्सिद्धिरेव वाक्यात् प्रमाणादवगम्यते । तस्माददोषः । यत्र पुन-रन्या वचनव्यक्तिरस्ति वाक्यस्य, तत्र न विकल्पो भवति । यथा नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीति ॥ ६ ॥ नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिन-मित्यादिनिषेधस्य विकल्परूपताधिकरणम् ॥ ३ ॥

न चेदन्यं प्रकल्पयेत् प्रकल्पार्थवादः स्यादान-
र्थक्यात् परसामर्थ्याच्च ॥ ७ ॥

इदं समाम्नायते अग्निहोत्रे, जर्त्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद् गवेधुक-
यवाग्वा वा जुहुयाद् न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति न आरण्यानिति ।
अथो खल्वाहुरनाहुतिर्वैजर्त्तिलाश्च, गवेधुकाश्च पयसा अग्निहोत्रं
जुह्यादिति । अत्र सन्देहः । किं जर्त्तिलयवाग्वा गवेधुकयवाग्वा
वा जुहोतीति विधिः, अनाहुतिर्वैजर्त्तिलाश्च गवेधुकाश्चेति प्रति-
षेधः ? अथ वा उभौ एतावर्थवादार्थौ, पयसा अग्निहोत्रं जुहोतीति
विधिः ? इति । किं प्राप्तम् । जर्त्तिलयवाग्वा इति विधिः । विधिशब्द-
स्य प्रत्यक्षत्वात् । अनाहुतिरित्यपि प्रतिषेधः । पयसा अग्निहोत्रं
जुहोतीति अपरो विधिः, प्रत्यक्षत्वादेव । एवं सति विकल्पः ।
जर्त्तिलयवाग्वा गवेधुकयवाग्वा वा होतव्यं, न वा ताभ्यां, पयसा
होतव्यमिति । न चात्र पर्युदासोऽवकल्पते । न हि नशब्दस्य जर्त्तिल-
यावाग्वा गवेधुकयवाग्वा वा सामर्थ्यमस्ति । आहुतिशब्देन सह
समस्तत्वात् । कल्प्यमाने वा सामर्थ्ये सम्बन्ध एव न स्यात् ।
अजर्त्तिलयवाग्वा जर्त्तिलयवाग्वा जुहोतीति । अनर्थकश्च पर्युदासे
विधिर्भवेत् । कृत्स्नस्य पर्युदस्तत्वात् । क्षीरविधाने च पर्युदासान-
र्थक्यम् । जर्त्तिलगवेधुकानामप्राप्तत्वात् । तस्माद्विकल्प इति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः । भवेदर्थप्रतिषेधेन विकल्पः । न चेदन्यं विधिं
प्रकल्पयेत् । पयसा अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य विधेः प्रकल्पसौ गवेधुक-
होमवचनमनाहुतिवचनमप्यर्थवादार्थः स्यात् । अनर्थक्यात् । अन-
र्थको हि भवति तदा प्रतिषेधः, यदा हि पयसा जुहोति । अर्था-
देव तदाऽनाहुतिर्जर्त्तिला गवेधुकाश्च भवन्ति । अथ कथमसावना-
हुतिः, या यज्ञे हूयते ? । परसामर्थ्याच्च । परेण च पयसा अग्निहोत्रं
जुहोतीत्यनेन विधिना सामर्थ्यं जर्त्तिलगवेधुकविधेः प्रतिषेधस्य च
भवति । तस्मात् सर्वमेकं वाक्यम् । कथम् । जर्त्तिलयवाग्वा जुहु-
याद् गवेधुकयवाग्वा वा इति साक्षान्निन्दावचनेनैवैतत् सम्बध्यते,
अनाहुतिर्वैजर्त्तिलाश्च गवेधुकाश्चेति या च तन्निन्दा, सा पयो-
विधिप्रशसार्था । कथम् । जर्त्तिलगवेधुकाहुतिर्गुणवती । न तत्र
ग्राम्याः पशवो हिंस्यन्ते, न आरण्याः । एवमपि गुणवती पयोहोमं

प्रति अनाहुतिरेव । एवं पयोहोमो गुणवत्तर इति । जर्त्तिलयवाग्वा जुहुयादिति न कर्त्तव्यार्थे कीर्त्यते, किन्तर्हि प्रतिपेदूधुम् । कर्त्तव्यो-
पदेशे हि कल्पनीयं किञ्चित् । प्रतिपेधसम्बन्धे प्रत्यक्षनिन्दया इतर-
स्तुतिः । आनन्तर्यानुग्रहश्च । यथा, विषं भक्षयितव्यं न कदाचि-
दिति विषभक्षणस्य कर्त्तव्यता प्रतिपेधसम्बन्धार्थे कीर्त्यते, नानु-
ष्ठानाय । एवमहापि द्रष्टव्यमिति ॥७॥ अनाहुतिर्न जर्त्तिलाश्रेत्यादि-
निपेधस्यार्थवादताधिकरणम् ॥ ४ ॥

पूर्वैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ८ ॥

चातुर्मास्येषु त्रैयम्बकानधिकृत्य समामनन्ति, अभिघार्याः ना-
भिघार्या इति मीमांसन्ते, यदभिघारयेद् रुद्रायास्ये पशूनाभिदध्या-
त् । यथाभिघारयेन्न रुद्रायास्ये पशूनाभिदध्यात् । अथो खल्वाहुरभि-
घार्या एव । न हि हविरनाभिघृतमस्तीति । तथा, होतव्यमग्निहोत्रं न
होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिन, यदि जुहुयाद् यथा पूर्वमाहुती-
जुहुयात्, यन्न जुहुयादग्निः परापतेत्, तूष्णीमेव होतव्यं, यथापूर्व-
माहुतीजुहोति, नाग्निः परापततीति । अत्रायमर्थः सांशयिकः ।
किमभिघारयितव्यास्त्रैयम्बकाः ? उत नाभिघारयितव्या ? इति ।
होतव्यमग्निहोत्रम् ?, न होतव्यं वा विधिप्रतिपेधावतां । इह, नार्थ-
वादार्थमेतयोः सङ्कुर्त्तनम् ? इति । किं तावत् प्राप्तम् । विधिप्रतिपेधा-
विति ब्रूमः । तद्रूपत्वात् । विधिप्रतिपेधयार्हि प्रत्यक्षं रूपमुपलभ्यते ।
श्रुत्या चानुष्ठानार्थता प्रतिपेधार्थता चावगम्यते । वाक्यादर्थवादा-
र्थता श्रुतिश्च वाक्याद्वलीयसी । न च पर्युदासोऽवकल्पते । तस्माद्
अग्निहोत्रं होतव्यं न होतव्यं वा । यदा होतव्यं, तदा तूष्णीं त्रैयम्बका
अभिघारयितव्याः, न चाभिघारयितव्या । यदा पुनरभिघारयितव्याः,
तदाभिघारयितव्यवचनमर्थवादार्थं प्रतिपेधसङ्कुर्त्तनादभावाशङ्कनायां
पुनरुच्यते इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः—

पूर्वाधिकरणोदाहरणैस्तुल्यकालानीमान्युदाहरणानि । का तुल्यकाल-
ता । पूर्वं विधिप्रतिपेधावभिधाय उत्तरं तयोरभिसम्बन्धः कि-
यते इति । तदेतत् पूर्वाधिकरणेनैव तुल्यम् । यौ विधिप्रतिपेधां
श्रूयेते, न तौ अनुष्ठानं वर्जयितुं वा । किन्तर्हि, मीमांसितुम् । एवमाह,
अभिघार्या नाभिघार्या इति मीमांसन्ते । तथा होतव्यमग्निहोत्रं, न
होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिन इति । मीमांसा चैतरेविधिप्रशंसार्था ।

तथा प्रत्यक्षः शब्दार्थेन सम्बन्धः । न किञ्चित् कल्पनीयम् । विधिप्रति-
षेधयोर्हि किञ्चित् कल्पनीयं स्यात् । यदभिधारयेद् रुद्रायास्ये पशू-
नभिदध्यादिति । इदमभिधारणं गुणवत्तरं, यद् ईदृशोऽपि दोषो
नाद्रियत इति । तथा यज्जुहुयाद् यथापूर्वमाहुतीज्जुहुयात्, यन्न
जुहुयादग्निः परापतेदिति त्थं तूष्णीं होमः प्रशस्तः । यदस्मिन्
क्रियमाणे उभावपि दोषौ परिहृतौ भवत इति ॥ ८ ॥ त्रैयम्बकादा-
वभिधारणानभिधारणादीनामर्थवादताधिकरणम् ॥ ६ ॥

उपवादश्च तद्वत् ॥ ९ ॥

अस्त्याधानम् । तत्रेदमामनन्ति । य एवं विद्वान् वारवन्तीयं गायति,
य एवं विद्वान् यज्ञायज्ञीयं गायति, य एवं विद्वान् वामदेव्यं गायती-
ति । तत्रेदमाप्नायते । उपवीता वा एतस्याग्नयो भवन्ति यस्याग्न्या-
घेये ब्रह्मा सामानि गायतीति । तत्रायमर्थं सांशयिकः । किमयमु-
पवादः प्रतिषेधार्थं ? उत पर्युदासार्थः ? उतार्थवादार्थः ? इति ।
किं प्राप्तम् । न पर्युदासः । ब्रह्मणोऽप्राप्तत्वात् । असतो वचनमर्थ-
वादार्थं भवति । यथा प्रजापतिर्वा एक आसीत् स आत्मनो वपा-
मुदखिदिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । न ब्रह्मण उपवादः कस्यचिदर्थवादः
सम्भवति । न च वाक्यान्तरस्थेनार्थवादेन किञ्चिदपि प्रयोजन-
मस्ति । तस्मादुपवादस्तद्वत् । किञ्च तत् । यथाऽतिरात्रे गृह्णाति
षोडशिनमिति, विधाय प्रतिषेधार्थं स्यात् । कथम् । ब्रह्मणो गानं नैव
प्राप्तमिति ब्रह्मगानप्रतिषेधार्थं वचनं नावकल्पते । तस्माद् ब्रह्मग्रहण-
मविवक्षितम् । सामगानप्रतिषेध एवैष स्यात् । ब्रह्मशब्दः प्रमाद-
पाठ इति चेत् । नैतदेवम् । ब्राह्मणवाचित्वादुद्गात्रभिधानं भविष्य-
ति ॥ ९ ॥ सि० ॥

प्रतिषेधादकर्मैति चेत् ॥ १० ॥

इति चेद् दृश्यते, सामगानस्यैव निन्देति । अकर्म सामगानस्य ।
न हि निन्दितं कर्त्तव्यं भवतीति ॥ १० ॥ आ० ॥

न शब्दपूर्वत्वात् ॥ ११ ॥

नैतदेवम् । यथैव हि निन्दया न कर्त्तव्यमिति गम्यते, एवमुपादेय-
तथा कर्त्तव्यमिति गम्यते । न चान्यत् कर्त्तव्यमिति कश्चिद् विधिः
प्रकल्पते, यस्य प्रशंसार्थं निन्देत । तस्मादनुष्ठातुं विधिः, वर्ज-

यितुमुपवाद इति ॥ ११ ॥ आ० नि० ॥ आधाने उपवादस्य विकल्पता-
ऽधिकरणम् ॥ ६ ॥

दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात्

सर्वदानहोमपाकप्रतिषेधः स्यात् ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीति ।
अत्रैषोऽर्थः सांशयिक । किं सर्वदानहोमपाकानां प्रतिषेधः, उता-
ऽक्रतुयुक्तानाम्, अथवा क्रतुयुक्तानामपि चोदकप्राप्तानां प्रतिषेधः,
अथवा पर्युदासः ? इति । किं प्राप्तम् । सर्वदानहोमपाकानां प्रतिषेधः ।
कुत । अविशेषात् । नास्ति विशेषवचन शब्दः । तस्मात् सर्वेषां
प्रतिषेध इति ॥ १२ ॥ पूर्व० ॥

अक्रतुयुक्तानां वा धर्मः स्यात् क्रतोः प्रत्यक्ष-

शिष्टत्वात् ॥ १३ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न सर्वेषां प्रतिषेधः । केषां तर्हि ।
अक्रतुयुक्तानां धर्मः स्यात् । कुत । क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । प्रत्यक्षं
हि श्रुतौ दानादीनां शासनमस्ति । तस्मात् प्रत्यक्षं वर्जयित्वा प्रति-
षेधः स्यात् ॥ १३ ॥ पूर्व० ॥

तस्य वाप्यानुमानिकमविशेषात् ॥ १४ ॥

अपि वा तस्य क्रतोर्यद् आनुमानिकं चोदकप्राप्तं, तत् प्रतिपिद्ध्यते ।
आनुमानिकं हि तन्नाप्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षश्रुतश्च प्रतिषेधः ॥ १४ ॥ पूर्व० ॥

अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्

प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् ॥ १५ ॥

तुशब्दोऽवधारणायाम् । वाक्यशेषः स्यात् प्रतिषेधः । उक्ताना-
मविशेषेण दानादीनां ज्योतिष्टोमिके पर्युदासेन प्रतिषेधो वाक्यशेषः
स्यात् । अहरहर्दद्यादित्यस्य शेषो, न दीक्षित इति । एवं होमपाक-
वाक्ययोरपि । अस्ति पर्युदासे प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् । स चा-
ऽन्याय्य इत्युक्तम् । तस्मात् पर्युदास इति ॥ १५ ॥ सिद्धान्तः ॥ दीक्षितो
न ददातीत्यादिनिषेधस्य पर्युदासताधिकरणम् ॥ ७ ॥

अविशेषेण यच्छास्त्रमन्याय्यत्वाद् विकल्पस्य तत्

सन्दिग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्यात् ॥ १६ ॥

इदं समामनन्ति ज्योतिष्टोमे, वर्त्मनि जुहोतीति । राजसूये वल्मीकवपामुपगृह्य जुहुयादिति । इदमपि श्रूयते, यद् आहवनीये जुहति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं ज्योतिष्टोमे वर्त्मनि होतव्यं, राजसूये वल्मीकवपायाम् ? उत विकल्प एतयोराहवनीयेनेति । किं प्राप्तम् । होमार्थत्वात् तावद्वर्त्म-वल्मीकवपयोः, समुच्चयो न प्राप्त । अन्यतरेण होमनिर्वृत्ते कृतत्वा-त् । होमार्थता चैतयोः प्रतिज्ञायेत । कुतः । भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यार्थं भवति । न च बाधोऽत्यन्तमेव वर्त्मविषयः । आहवनीय-होमोऽपन्हुतो भवति । विकल्पे, पक्षे तावदनुगृह्यते इति ॥ एवं प्राप्ते भूमः । अविशेषेण यच्छास्त्रं तस्य आराद्विशेषशिष्टं स्यात् । यद् वि-शेषेण शिष्यते, तदस्य दूरं स्यात् । असम्बद्धमित्यर्थः । सन्दिग्धं हि तत् । कथमिव । यदि सामान्यं विशेषलक्षणार्थं, ततो विशेषेऽपि प्राप्तम् । अथ न लक्षणार्थं, ततो न प्राप्तम् । एवं सन्दिग्धम् । अथ वा, सामान्यं विशेषेण विरुद्धत इत्येवं सन्दिग्धम् । अथ वा, सा-मान्यं तस्मिँश्च विशेषे अन्यस्मिँश्चेत्येवं सन्दिग्धम् । तत् सामान्य-विधानं विशेषविधौ न स्यात् । किं कारणम् । अन्याय्यत्वाद् विकल्पस्य । कथमन्याय्यो विकल्पः । अत्रोच्यते । यदि वर्त्माद्य-धिकरणता एषु होमेषु श्रूयते, स पक्षे न भवतीति विकल्पमाश्रय-ता प्रमाणापेता कल्पयितव्या । अथ वर्त्माद्यधिकरणता एषु न श्रूय-ते, ततः पक्षे सा भवतीति प्रमाणापेता । वर्त्मग्रहणश्च श्रूयमाण-विवक्षितं स्यात् । अथोच्येत, अर्थात् पक्षेभावः । स चार्थो होमनिर्वृत्ति-राहवनीयेनेति । तन्न । यदि होमनिर्वृत्तिमात्रं कर्त्तव्यम् । तत-आहवनीयेनाप्यर्थात् सिद्ध्येत । इह तु वर्त्माद्यधिकरणताऽपि विधी-यते । सा आहवनीये उपादीयमाने नोपसह्रियेत । अनुपसंहारे च प्रयोगवचनो बाध्येत ॥ अत्रोच्यते-

यद्यपि वर्त्माद्यधिकरणतापि विधीयते, होमेगुणभूतत्वाद्धोमं समीचीनं करोतीति तत्रानुपसंहारोऽपि न दोषः । अधिकरणान्तरेण समीचीनो भविष्यतीति । तस्माद्विकल्प एवेति । नेत्युच्यते । वर्त्मादिहोम-सम्बन्धोऽत्र विधीयते । स च प्रधानभूतः, न होमः । तस्मिन्ननुपसं-ह्रियमाणे न यथाश्रुतं कृतं स्यात् ॥ अत्रोच्यते । सम्बन्धेऽपि विधीय-माने द्वयं विधीयते । एक साध्यम्, एकं साधनम् । यत् साध्यं, तत्

प्रधानम् । स च होमः । तस्माद् विकल्पः । सम्बन्धेऽपि च श्रूय-
माणेऽवश्योपादातव्यो भवति होमः । होमश्चेद् आहवनीयः प्राप्नोत्ये-
वेति । तन्न । आहवनीयस्यानङ्गत्वात् । कथमनङ्गत्वम् । विशेषेषु अ-
प्राप्ते । कथमप्राप्तिः । वर्त्माद्यधिकरणतायां सत्यामाहवनीयाधिकरण-
ताया ज्ञानं करणं च प्रत्यसम्भवात् । यद्धि वर्त्माद्यधिकरणमिति
ज्ञायते, न तद् आहवनीयाधिकरणं शक्यं ज्ञातुं कर्तुं वा ॥ आह ।
यथा शक्यते तथा कर्त्तव्यमित्याख्यातार्थो भविष्यति । तस्माद्वर्त्मा-
दि बाधित्वा आहवनीयो भविष्यतीति । उच्यते । स्यादेतदेवं, यदि
वर्त्मादिबाधामन्तरेणाहवनीयोपदेशो नावकल्पेत । द्वेधा हि शक्यते
कर्तुं, वर्त्मादि बाधित्वा परिहृत्य वा । अत्र बाधायां वर्त्मनीति प्रत्ययो-
ऽपह्नोतव्यो भवति । तस्मात् परिहारः श्रेयानिति । आह । परी-
हारेऽपि आहवनीयो भवतीति प्रत्ययोऽपहनूयेत । अपह्नीष्यामहे ।
भवत्याहवनीयप्रत्ययः । अशक्योऽसौ कर्तुमित्यपि किं न भवति ।
अशक्यं न करिष्यते । आह । योऽयं सामान्यप्रत्ययः उच्यते, स स-
र्वेषु विशेषेषु कार्यमासञ्जतिः । एवं चेद्वर्त्मादिहोमेषु चान्यत्र च
तेनाहवनीयो विहितः । तत्र, यो वर्त्मादिहोमे आहवनीयप्रत्ययः स न
शक्यः परिहर्तुमतो वर्त्मादिहोमं बाधित्वाऽवतिष्ठेतेति ॥

अत्रोच्यते । नैतदेवम् । न हि सामान्यवार्त्ता शब्दो विशेषानभि-
वदति । यदि चाभिवदेद्, अद्यजाते गवि नावकल्पेत । पूर्वदर्शना-
भावात् । सामान्ये च दृष्टपूर्वत्वादवकल्पते । तस्मान्न सामान्यं वि-
शेषानभिवदति । तस्मान्न वर्त्मादिहोमे आहवनीयप्रत्ययः । अभिव-
दन् वा न मुख्यया वृत्त्याऽभिवदेत् । कथं तर्हि लक्षणया । लक्षणा च
श्रुत्या बाध्येत । तस्माद् वर्त्मादिहोमे श्रुत्या वर्त्मादिषु प्राप्तेष्वशक्य
आहवनीयो विज्ञातुं कर्तुं चेति ॥ आह । ननु विपरीतमप्येतत् स्यात्
आहवनीये प्राप्ते वर्त्मादिप्रत्ययो न शक्य इति । भवेदेवं, किन्तु
विशेषे वर्त्मादिप्रत्ययः श्रौतः, आहवनीयप्रत्ययो लक्षणया । तत्र
श्रुतिप्रत्ययो बलीयानित्युक्तम् । ननु सामान्येऽप्याहवनीयप्रत्ययः
श्रौतः । उच्यते । वर्त्मादिप्रत्ययोऽपि सामान्ये श्रौतः । होमे हि स
विशिष्टे विधीयते, नाहोमे एतद्विशेषयति । तस्माद्वर्त्मादिहोमं वर्ज-
यित्वाऽन्येषु होमेषु आहवनीयः करिष्यते इति ॥ १६ ॥ वर्त्महोमा-
दिभिराहवनीयस्य बाधाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अप्रकरणे तु यच्छास्त्रं विशेषे श्रूयमाणमविकृत-
माज्यभागवत् प्राकृतप्रतिषेधार्थम् ॥ १७ ॥

अनारभ्य किञ्चिदाम्नायते, सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति । तत् प्रकृतौ विशेषविहितेन पाञ्चदश्येन बाधितं सर्वविकृतीरनुप्राप्तं कासुचिद् विकृतिषु पुनः श्रूयते । वैमृधेऽध्वरकल्पायां पशौ चातुर्मास्येषु मित्रविन्दायां त्रैधातव्यायामाग्रयणेष्ट्यामिति । तासु विकृतिष्वस्य श्रवणं किमर्थमिति विचार्यते । किं प्राप्तम् । अप्रकरणे यच्छास्त्रमास्नातं विकृतिविशेषे पुनरविकृतं श्रूयते, तत् प्राकृतमङ्गजातं प्रतिषेद्धुं, वैमृधादिषु सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति, नान्यत् प्राकृतं कुर्यादिति । न चैवं विज्ञायते, वैमृधादिष्वेव साप्तदश्यं, नान्यासु विकृतिष्विति । तासु तत् प्रत्यक्षेण वाक्येन श्रुतं न शक्यं बाधितुम् ॥ १७ ॥ पूर्व० ॥

विकारे तु तदर्थं स्यात् ॥ १८ ॥

यदि तु सामिधेनीनां विकारः कश्चिच्छ्रूयेत, ततो विकारार्थमास्नातमिति गम्यते । न तु विकारः श्रूयते । तस्मात् प्राकृतप्रतिषेधार्थमेवेति ॥ १८ ॥ युक्तिः ॥

वाक्यशेषो वा क्रतुना ग्रहणात् स्यादनारभ्य-
विधानस्य ॥ १९ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । वाक्यशेषोऽयं वैमृधादिषु अनारभ्यविधानस्य । सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादेतासु विकृतिष्विति । तेन अन्यासु विकृतिषु न स्यात् । ननु प्रत्यक्षश्रुतमन्यासु विकृतिषु तद् न शक्यं बाधितुम् । उच्यते । सत्यं प्रत्यक्षश्रुतं सामिधेनीषु, न तु तत् क्रतुना गृह्यते । क्रतुसम्बन्धाभावात्, प्रयोगवचनोऽपि न गृह्णाति, सति वैमृधादिसम्बन्धकरे वाक्ये । यदेतत् साप्तदश्यमनारभ्योक्तं, तद् वैमृधादीनामङ्गमिति प्रत्यक्षं वाक्यं, तस्मान्नान्या विकृतयस्तद् गृह्णन्ति । अक्रतुग्रहणे च सति सामिधेनीनां साप्तदश्यं निष्फलत्वात् क्रियेत । तस्मादनारभ्यविधेर्वैमृधादिषु वाक्यशेषः । आह । ननु वाक्यभेदो भवति । सामिधेन्यः सप्तदश भवन्ति । ताश्च वैमृधादिष्विति । उच्यते । द्वे एते वाक्ये । पूर्वेण वाक्येन योऽर्थः

उक्तस्तस्यैव विशेषः परेण वाक्येन विधीयते इति वाक्यशेष इत्यु-
च्यते इति ॥ १९ ॥ सिद्धान्तः ॥ वैमृधादिषु साप्तदश्यविधेर्वाक्य-
शेषताधिकरणम् ॥ ९ ॥

मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वं गुणोपदेशात् स्यात् ॥ २० ॥

दर्विहोमं प्रकृत्य श्रूयते पृथिव्यै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा वाय-
वे स्वाहा इति । अस्ति च अनारभ्य वचनं, वषट्कारेण वा स्वाहा-
कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते इति । तत्र सन्देहः । किं तस्यायं
वाक्यशेषः, स्वाहाकारेण अन्नं प्रदीयते देवेभ्य इत्येतस्मिन् दर्विहोमे
पृथिव्यै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा इति ? उत नार्यं वाक्यशेषः,
येष्वपि प्रदानेषु स्वाहाकारो नाम्नातस्तेष्वपि स्वाहाकारः ? इति ।
किं प्राप्तम् । अनन्तरवृत्तेनाधिकरणेन वाक्यशेष इति ॥ एवं प्राप्ते
भूम । मन्त्रेषु वाक्यशेषत्वं, न स्यात् । न हि विधायकाविधायक-
वाक्ययोरेकवाक्यत्वं भवति । विधायकं ब्राह्मणम्, अविधायको
मन्त्रः । अपि च, अनन्तराधिकरणे न क्रतुसम्बन्धोऽस्ति । इह तु
सम्बन्धो गम्यते । वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते
इति । प्रदानं ह्यत्र प्रधानकर्म । अपि च, गुणोपदेशो भवति । तस्मिन्
दर्विहोमे पृथिव्यै स्वाहा इत्येवं समुच्चारणं भवति, न स्वाहा पृथिव्यै
इति । तस्मादन्येष्वपि दर्विहोमेषु स्वाहाकारोऽस्तीति ॥ २० ॥ सि० ॥

अनाम्नाते च दर्शनात् ॥ २१ ॥

यत्रापि दर्विहोमे नाम्नायते स्वाहाकारः, तत्रापि कचिद्द्रव्यते ।
घृतेन द्यावापृथिवी आपृणेत्यामिति औदुम्बर्य्या विशाग्रे जुहोति
आन्त्रान् अवस्त्रावयति भूमिप्राप्ते स्वाहाकरोतीति प्राप्तं स्वाहाकारं
दर्शयति ॥ २१ ॥ युक्तिः ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ २२ ॥

कचिच्च प्रतिषेधो भवति, न स्वाहेति वचनं करोति मन्त्र च ना-
हेति । प्राप्तिपूर्वकः प्रतिषेधो भवतीति अवाक्यशेषता अध्यवर्त्तीयत
॥ २२ ॥ युक्तिः ॥ पृथिव्यै स्वाहा इत्यादिविधिना अविहितस्वाहा-
कारेषु प्रदानेषु स्वाहाकारविधानाधिकरणम् ॥ १० ॥

अग्न्यातिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः स्यात् ॥ २३ ॥

इदमाम्नायते, य एवंविद्वानग्निं चिनुते इति । तथा उपष्टम्भनं

वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्या इति । तत्र सन्देहः । किमग्न्यतिग्राह्यं विकृतौ चोदकः प्रापयति, उत नेति । किं प्राप्तम् । अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावप्रवृत्तिरिति । अग्निश्चातिग्राह्याश्चाग्न्यतिग्राह्यम् । तद् विकृतौ न प्रवर्त्तते । कुतः । विकृतावुपदेशात् । विकृतौ हि तदुपदिश्यते । अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजति, तमुक्थेन तमतिरात्रेण तं चतुरात्रेण तं पञ्चरात्रेण तं षड्भरात्रेण तं सप्तरात्रेण तमष्टरात्रेण तं नवरात्रेण तं दशरात्रेणति । तथा यत् पृष्ठयेति गृह्णीयात् प्राञ्चं यज्ञं पृष्ठानि संगृह्णीयुः, यदुक्थेति गृह्णीयादिति न नूनमग्न्यतिग्राह्यं चोदकः प्रापयति, यत् साक्षात्कस्याश्चिद् विकृतौ चोद्यते इति ॥२३॥ पूर्व० ॥

मासिग्रहणञ्च तद्वत् ॥ २४ ॥

इदञ्चाग्नायते, मासिं मासि अतिग्राह्या गृह्यन्ते इति । यदि चोदकः प्रापयेद् न मासि मास्यतिगृह्यन्ते इत्युपदेशः स्यात् ॥ २४ ॥ युक्तिः ॥

ग्रहणं वा तुल्यत्वात् ॥ २५ ॥

गृह्यते वा चोदकेनाग्न्यतिग्राह्यं, न हि अस्यान्यैरङ्गैरस्ति विशेषः । अन्यानि अङ्गानि गृह्णाति एतद् न गृह्णातीति नैतदवकल्पते ॥२५॥सि०

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥

लिङ्गं खल्वपि दृश्यते, कङ्कचितं चिन्वीत शीर्षचितं चिन्वीत यः कामयेत सुशीर्षा अस्मिँल्लोके सम्भवेयमिति । तथा पञ्चैन्द्रानतिग्राह्यान् गृह्णातीति । कङ्ककारतामैन्द्रताञ्च विशेषं ब्रुवन्नग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतौ प्राप्तिं दर्शयति ॥ २६ ॥ युक्तिः ॥

ग्रहणं समानविधानं स्यात् ॥ २७ ॥

अथ यदुक्तं, विकृतावुपदिश्य इति । तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । यस्यां विकृतावुपदिश्यते, तस्यां प्रकृतौ च समानः स विधिः । अवशिष्टासु विकृतिषु चोदकः प्रापयतीति ॥२७॥ आ० नि० ॥

मासिग्रहणमभ्यासप्रतिषेधार्थम् ॥ २८ ॥

अथ मासि ग्रहणं कथमिति । तद् अभ्यासप्रतिषेधार्थम् । न अहन्यहनि गृह्यन्ते, मासि मासि गृह्यन्ते इति ॥ २८ ॥ ॥ आ० नि० ॥ अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

उत्पत्तितादर्थ्याच्चतुरवत्तं प्रधानस्य होमसंयोगादधिक-
माज्यमतुल्यत्वाल्लोकवदुत्पत्तेर्गुणभूतत्वात् ॥ २९ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायने, चतुरवत्तं जुहोतीति । तत्रायमर्थः
सांशयिकः । किं सहोपस्तरणाभिधारणाभ्यां चतुरवत्तम्, उत प्रधान-
द्रव्यादेव चतुरवदातव्यम् । अधिकमुपस्तरणमभिधारणञ्च ? इति ।
किं प्राप्तम् । प्रधानद्रव्यादेव चतुरवदातव्यम् । कुतः । उत्पत्तिता-
दर्थ्यात् । पुरोडाशोत्पत्तेर्होमार्थता भवति । यदाग्नेयोऽष्टाकपालो-
ऽमात्रास्यायां पौर्णमास्याश्चाच्युतो भवतीति । यज्जुहोति तच्चतुरवत्तं
कर्त्तव्यम् । पुरोडाशश्च होमार्थो नोपस्तरणाभिधारणे । तस्मात् पुरो-
डाशस्य चतुरवदातव्यमिति । अधिकमाज्यं स्यात् । अतुल्य हि तत्
पुरोडाशेन । पुरोडाशे होमार्थं तद् गुणभूतमाज्यम् । तेन यद्यपि सह
आज्येन षडवत्तं भवति, तथापि होमे चतुरवत्तमेव कृतम् । यथा
लोके, प्रस्थभुग्देवदत्त इत्युच्यते । यद्यपि सूपशाकादिभिरधिक,
प्रस्थो भवति, तथापि भुजौ प्रस्थौ निर्दिश्यते, व्यञ्जनानि ओदनार्थानि
॥ २९ ॥ पूर्व० ॥

तत्संस्कारश्रुतेश्च ॥ ३० ॥

प्रधानावदानसंस्कारार्थेन चोपस्तरणाभिधारणे श्रूयेते । यदुप-
स्तृणाति अभिधारयति अमृताहुतिमेवैनां करोतीति । तेनोपस्तरणा-
भिधारणसंयुक्तं प्रधानद्रव्याच्चतुरवत्तं होतव्यमिति गम्यते ॥ ३० ॥ युक्तिः

ताभ्यां वा सह स्विष्टकृतः सकृत्त्वे द्विरभिधारणेन

तदाप्तिवचनात् ॥ ३१ ॥

ताभ्यां वा सह द्विर्हविषोऽवदाय चतुरवत्तं कर्त्तव्यम् । कुत ।
स्विष्टकृतः सकृत्त्वे द्विरभिधारणेन तदाप्तिवचनं भवति । सकृदुप-
स्तृणाति सकृदवद्यति द्विरभिधारयति चतुरवत्तस्याप्त्यै इति द्विर-
भिधारणेन चतुरवत्तं पूर्णं दर्शयति । इतरथा षडवत्तं तेन पूर्येत ।
आह । दर्शनमेतत् । प्राप्तिरुच्यतामिति । अत्रोच्यते । चतुरवत्तं होमे
श्रूयते, चतुरवत्तं जुहोतीति । न होमार्थं पुरोडाशे साक्षाद्यं वा ।
नैवं श्रूयते, यद् होमार्थं द्रव्यं तच्चतुरवत्तं कुर्यादिति । चतुरवत्तं
श्रूयमाणं होमेनाऽसम्बद्ध्यमानमनर्थकं स्यात् ॥ अथोच्यते । प्रयोग-
वचनग्रहणादर्थवद् भविष्यति । तन्न । साक्षाद् होमसम्बन्धे वचने

सति चतुरवत्तं जुहोतीति नान्यत् प्रयोगवचनग्रहणं कल्पते । अस्मिंश्च साक्षाद्वचने तदर्थान् अवत्तं, नातदर्थान् इति न विशेषः श्रूयते । तदर्थान् तदर्थान् चतुरवत्तं न संयुक्तं द्रव्यं होतव्यम् । एवञ्च श्रुतिः परिगृह्यते । इतरस्मिन् पक्षे वाक्यं परिगृह्येत । द्विर्हविषोऽवद्यतीति च विकल्पः स्यात् । यदि हविश्चतुरवत्तं दीयेत, तथा इदमपरं श्रवणमसदनुवादभूतं स्यात् । चतुरवत्तं वा विकल्पयेत् । अभावाच्च पक्षे विकल्पो न न्याय्यः स्यात् । तस्मात् सहोपस्तरणाभिधारणाभ्यां चतुरवत्तमिति ॥ ३१ ॥ सि० ॥

तुल्यवच्चाभिधाय सर्वेषु भक्त्यनुक्रमणात् ॥ ३२ ॥

चत्वारि वा एतानि देवदधानि अवदानानि यदुपस्तृणाति तदनुवाक्यायै यत् पूर्वमवदानं तद्याज्यायै यदुत्तरं तद्देवतायै यदभिधारयति तद्वषट्कारायेति चतुरवत्तस्य चत्वारि अवदानानि संकीर्त्य अनुवाक्यादिभिर्भक्तिवादेन अवयवशः संकीर्तयन्नुपस्तरणादीनि दर्शयति । तस्मात् सहोपस्तरणाभिधारणाभ्यां चतुरवत्तमिति । दधशब्दो भागधेयवचनः । तद्यथा, कङ्कटकाय दधं, नापिताय दधमिति । देवदधानि देवभागा इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ युक्तिः ॥ उपस्तराभिधारणाभ्यां सहैव चतुरवदानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

साप्तदश्यवन्नियम्येत ॥ ३३ ॥

दर्शपूर्णमासयोरुपांशुयाजोऽस्ति । तत्र, चतुरवत्तं जुहोतीति । तत्र संशयः । किमुपांशुयाजे चतुरवत्तं कर्त्तव्यम् ? उत नेति । किंप्राप्तम् ? । साप्तदश्यवन्नियम्येत । यथा साप्तदश्यमनारभ्याधीतं परिगणितासु विकृतिषु पुनः श्रूयमाणं वाक्यशेषात्तास्वैव नियम्यते । एवमिदमपि चतुरवत्तमुपस्तरणाभिधारणाश्रयत्वाद् यत्र ते, तत्रैव नियम्येत औषधसाम्नाय्ययोः । उपांशुयाजे न स्यादिति ॥ ३३ ॥ पूर्व०

हविषो वा गुणभूतत्वात्तथाभूतविवक्षा स्यात् ॥ ३४ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, नोपांशुयाजे चतुरवत्तमिति । होमे चतुरवत्तं गुणो विधीयते । स उपांशुयाजहोमेषु स्यात् । अत्रापि चतुरवत्तव्यम् । अथ यदुक्तम् । औषधसाम्नाय्ययोरेव चतुरवत्तमुपस्तरणाभिधारणाश्रयत्वादिति । नोपस्तरणाभिधारणवचनं चतुरवत्तस्य वाक्यशेषभूतम् । यथा सप्तदशसामिधेनी-

रनुग्रूयादिति मित्रविन्दादिषु, सप्तदशानुक्रममादिति । नैयमिह चतु-
रवद्येत्, कथमुपस्तृणीयात्, अभिघारयेच्चेति । कथं तर्हि । चतुर-
वदानसंगुक्तं द्रव्य जुहुयाद्, हविश्चोपस्तृणीयाद्, अभिघारयेच्चेति ।
यत्र हविष उपस्तीर्यमाणऽभिघार्यमाणे च चतुरवत्तयुक्त प्रदान भ-
वति तत्र न प्रधानद्रव्याच्चतुरवदानव्यम् । यत्र पुन प्रधानद्रव्या-
च्चतुरवखण्डनमन्तरेण न चतुरवत्तं भवति, तत्र प्रधानद्रव्याच्चतुरव-
दातव्यम् । चतुरवत्तभूतमिह होतव्यं विवक्ष्यते, न इतस्ततो वा चतु-
रवदातव्यमिति । तस्मादुपांशुयाजेऽपि चतुरवत्तं कर्त्तव्यमिति ॥३४॥
सिद्धान्तः ॥ उपांशुयागेऽपि चतुरवत्तस्यावश्यकताधिकरणम् ॥१३॥

पुरोडाशाभ्यामित्याधिकृतानां पुरोडाशयोरुप-

देशस्तच्छ्रुतित्वाद्देश्यस्तामवत् ॥३५॥

दर्शपूर्णमासयोरिदमाग्नायनं । पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं
याजयेत्, यावेतावाग्नेयश्चैन्द्राग्नश्चेति । तत्रैष संशयः । किमधिकार-
श्रुतिवाक्यशेषोऽयम् । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्याभ्यां
पुरोडाशाभ्यामसोमयाजीति । अथ किमधिकयोः कर्मान्तरयोरुप-
त्तिः ? । अपराभ्यामेवजातीयकाभ्यां पुरोडाशाभ्यां यजेतेति । अथ
वा, अङ्गकर्त्तृरुपदेशः । आभ्यां पुरोडाशाभ्याम् ऋत्विग् याजयेद-
ति । अथ वा, असोमयागकाले आभ्या यजेतेति कालोपदेशः । उतै-
न्द्राग्नस्य विधिः । आग्नेयस्य चानुवादः । अथ वोभयोरनुवाद इत्येते
पक्षाः ॥

किं तावत् प्राप्तम् । अधिकारशेष इति । यदेतत् स्वर्गकामो
यजेतेति । तस्य शेषः । आभ्यां पुरोडाशाभ्यामसोमयाजी स्वर्गकामो
यजेतेति । कुतः । तच्छ्रुतित्वात् । तच्छ्रुतिमन्तो हि पुरोडाशौ
शब्देनानूद्यन्ते । तेन नाभ्याधिकौ । असोमयाजिनश्च कर्त्तुर्व्यापार
आभ्यां सम्ब्रूयते श्रुत्या, न कालः । स हि लक्ष्येन । श्रुतिश्च लक्षणा-
या गरीयसी । तत्र सोमयाजिनो वा न पुरोडाशौ, असोमयाजिनो
वा न साम्नाय्यम् । यदि पुरोडाशावाधिकृत्य असोमयाजी विधीयते,
ततो नासोमयाजी साम्नाय्ये । तत्रैवकारः समर्थितो भवति । पुरो-
डाशाभ्यां केवलाभ्यामसोमयाजी, न साम्नाय्येनेति । अथासोमयाजिन-
मधिकृत्य पुरोडाशौ विधीयेते, तथा न सोमयाजिनः पुरोडाशौ ।

तत्रास्थाने एवशब्दो भवति । पुरोडाशाभ्यामसोमयाजिनमेवेति ।
यथा—

यमेव विद्या शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

यस्ते न द्रुह्येत् कतमञ्चनाह तस्मै मां ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्, इति॥

यं शुचिमेव विद्या इति वदितव्ये यमेव विद्या. शुचिर्मति । एव-
मत्रापि । तदुभयोरपि वचनव्यक्त्योरधिकारश्रुतिवाक्यशेष इत्युभय-
थाऽयं पूर्वपक्षो भवति । यथा वैश्यस्तोमोऽधिकारश्रुतिशेषः । वैश्यो
वैश्यस्तोमेन यजेतेति । तद्वदत्राप्यधिकारश्रुतिशेष एवेति ॥३५॥पूर्व०॥

न त्वनित्याधिकारोऽस्ति विधौ नित्येन सम्बन्ध-

स्तस्मादवाक्यशेषत्वम् ॥ ३६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवम् । अधिकारवाक्यशेष
इति । नित्यौ हि दर्शपूर्णमासौ । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते-
ति । नित्यौ च तन्नेमौ पुरोडाशौ फलं प्रति सहकारिणौ । तावानित्य-
मसोमयाजिनं प्रति विधीयेते इत्यनुपपन्नम् । कथम् । नित्यौ हि
दर्शपूर्णमासयोर्भाविष्यत. । यश्चासोमयाजी तस्योपकरिष्यत इति
नोपपद्यंत । पुरोडाशविधेर्नित्येन दर्शपूर्णमाससमुदायेन सम्बन्धः ।
तस्माद् नासोमयाज्यधिकारश्रुतिवाक्यशेषः । किं तर्हि । अधिक-
यो. कर्मान्तरयोरुत्पत्तिरिति । नैवमभिसम्बन्धः क्रियते । यावतौ
पुरोडाशौ दर्शपूर्णमासयोर्विहितौ, तौ प्रति असोमयाजी विधीयते
इति । कथन्तर्हि । असोमयाजी य. स्वर्गकाम स आग्नेयं कुर्यादै-
न्द्राग्नश्चत्थेते कर्मणी विधीयेते, विधीयेतेचेत् पूर्वाभ्यां कर्मान्तरे।तत्र
यावतौ इत्यनुवादवचनं धर्मापेक्षं भविष्यति । यथा एतस्यैव रेवतीषु
वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वेति । एवशब्दश्च पुनरित्यस्मिन्नर्थे
भाविष्यति यथा क्षीरेण भुक्त्वा देवदत्त क्षीरेणैव भुञ्जीतेति । भु-
ञ्जीतैवेति पुनरिति गम्यते । एवमिहापि सोमयाजिनश्चाऽसोमयाजिन-
श्च दर्शपूर्णमासविधानेन विहितौ पुरोडाशौ पुनरसोमयाजिनस्तौ वि-
धीयेते । पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिन याजयेदिति । तद्धर्मकाभ्या-
मिति गम्यत ॥ ३६ ॥ पूर्व० ॥

सति च नैकदेशेन कर्त्तुः प्रधानभूतत्वात् ॥ ३७ ॥

सति च अधिकारशेषे पुरोडाशयोरसोमयाजिकर्तृसम्बन्धो

नोपपद्यते । अधिकारशेषे हि प्रधानभूतः कर्त्ता निर्दिश्यते । न चा-
सति फले प्रधानभाव उपपद्यते । न च दर्शपूर्णमासैकदेशभूतौ
पुरोडाशौ फलस्य साधकौ भवतः । न च वचनप्रामाण्यात् फलं
कल्पयिष्यते । वचनव्यक्त्यन्तरस्य भावात् । तस्मादपि नास्त्यधिकार-
शेष इति ॥ ३७ ॥ युक्तिः ॥

कृत्स्नत्वात्तु तथा स्तोमे ॥ ३८ ॥

यदुपवर्णितं, वैश्यस्तोमवदिति । युक्तं वैश्यस्तोमे । कृत्स्नो वैश्य-
स्तोमा न कस्यचिदेकदेशः । तत्र फलं सम्भवति । न चात्र फलं
सम्भवति । न चात्र किञ्चिदेकं नित्यमनित्येन सम्बद्ध्यते । तस्माद्वै-
षम्यं वैश्यस्तोमेन ॥ ३८ ॥ आ० नि० ॥

कर्त्तुः स्यादिति चेत् ॥ ३९ ॥

इति चेद् मन्यसे, नाधिकारश्रुतिशेषोऽवकल्पते इति । तत्रोच्य-
ते । कर्मान्तरयोरुत्पत्तिर्नावकल्पते । यावेतौ इति व्यपेक्षावचनं
लक्षणया कल्पेत । कथं तर्हीदमिति । अङ्गकर्त्तुरुपदेशः । अङ्गे य
कर्त्ता, न प्रधाने । याजयेदिति हेतुकर्त्तुरेवैतत् प्रत्यक्षं वचनं, लक्षण-
या यजे कर्त्तुः । अपि च नित्यानित्ययोर्विरुद्धः सम्बन्धोऽभ्युपगतो
न भविष्यति । न चैकदेशस्य फलं कल्पयिष्यते । असोमयाजी
पुरोडाशाभ्यां याजयितव्य इति याजयितुरुपदेशोऽभ्युदयाय भविष्य-
ति ॥ ३९ ॥ पूर्व० ॥

न गुणार्थत्वात् प्राप्ते च नोपदेशार्थः ॥ ४० ॥

नैतद्वचम् । अङ्गकर्त्तुरुपदेश इति । अङ्गकर्त्ता हि प्रधानकर्त्तुरेव
क्रियोपदेशेन गुणभूतः प्राप्नोति । न चास्य फलं श्रूयते । न च क-
ल्पयितुं शक्यमुपग्रहविशेषात् । न च, प्राप्तस्य पुनरुपदेशे किञ्चि-
दस्ति प्रयोजनम् । अर्थप्राप्तस्य त्वनुवादः पुरोडाशयोर्यागं विधा-
तुम् । न च परिसंख्या । त्रिंदाषत्वात् । सोमयाजिनश्च विना अङ्ग-
कर्त्ता, असम्भवात् । तस्मात् कर्मान्तरयोरुत्पत्तिरिति ॥ ४० ॥ पूर्व० नि०

कर्मणोस्तु प्रकरणे तन्न्यायत्वाद् गुणानां लिङ्गेन

कालशास्त्रं स्यात् ॥ ४१ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नाधिकयोः कर्मान्तरयोरुत्पत्तिरिति ।
एतयोः कर्मणोः प्रकरणे काल उच्यते । न असोमयाजिनं कर्त्तारं

प्रति पुरोडाशौ विधीयेयाताम् । कुतः । तन्न्यायत्वात् । स हि न्यायः, योऽसावुक्तः । अपि वा कालमात्रं स्याद् अदर्शनाद्विशेषस्य (४आ०४पा० ६ सू०) इति । इहापि स एव न्यायः । असोमयागकाले दर्शपूर्ण-मासयोरेतौ पुरोडाशौ भवत इति । किमेवं भविष्यति । फलकल्पनादोषो न भविष्यति । यदा समुदाये व्यापारिष्यते तदा सर्वेषां संहतानां फलं भविष्यति । शक्यते चासोमयागेन विशेषलिङ्गेन कालो लक्षयितुम् । तस्मिन् काले पुरोडाशाभ्यामेव यजेत, न सान्नाय्येनेति ॥४१॥ पूर्व०॥

यदि तु सान्नाय्यं सोमयाजिनो न ताभ्यां समवायो-
ऽस्ति विभक्तकालत्वात् ॥ ४२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । यदि सान्नाय्यं सोमयाजिन, न कालार्थं श्रवणं भवितुमर्हति । सान्नाय्यं च सोमयाजिन एव । अनाशङ्किते तस्मिन्नाशङ्कितवचनम् । यथा, शास्त्राणि चेत् प्रमाणं स्यु-र्गतास्ते परमाङ्गतिम् * इति ॥

एवं हि श्रूयते, नासोमयाजी सन्नयेदिति । एवं सति न कालार्थं श्रवणम् । कथम् । नैव ताभ्यां पुरोडाशाभ्यां सान्नाय्यस्य समवायः प्राप्तः । विभक्तकालत्वात् । प्राक् सोमयागात् पुरोडाशौ, ऊर्ध्वं सान्नाय्यं प्राप्तमेव । न तदर्थं यतितव्यम् । तस्माद् न कालार्थं विभक्तकालार्थं श्रवणं कर्मान्तरचोदनैवेति ॥ ४२ ॥ पूर्व० नि० ॥

अपि वा विहितत्वाद्गुणार्थायां पुनः श्रुतौ सन्देहे
श्रुतिर्द्विदेवतार्था स्याद्यथानभिप्रेतस्तथाग्नेयो
दर्शनादेकदेवते ॥ ४३ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । नैतत् कर्मान्तरचोदनेति, अनुवादः आग्नेयस्य । विहितत्वात् । विहितो हि असावुभयत्र, यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति । ऐन्द्राग्न्यस्य भवति विधिः । उभयत्राविहितत्वात् । स यत्र न प्राप्नोति । पौर्णमास्या-मैन्द्राग्नविधानार्था एषा श्रुतिः । यथानभिप्रेतस्तथाग्नेय उच्चरितः । विधानं चाभयत्र । तस्य दर्शनं च, आग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति । तथा साकंप्रस्थाप्य आज्यभागाभ्यां प्रचर्य आग्नेयेन पुरोडाशेनेति ॥४३॥ पूर्व० ॥

विधिं तु बादरायणः ॥ ४४ ॥

तुशब्द एतमपि पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवम् । आग्नेयेऽनुवादः । ऐन्द्राग्नं विधिरिति । उभयोः कालविधिः स्यात् । कुत । बादरायण आचार्यो मन्यते स्म । प्रागपि सोमयागात् साध्नाय्यविधिरिति । असोमयाजिनांऽपि साध्नाय्यं श्रूयते । तदु सं नयेदिति । तथा तथेह स्माहुर्गोपायनाः साध्नाय्यमेवासोमयाजिनः । तस्मात् कालार्थं सं-योग इति ॥ ४४ ॥ पूर्व० नि० ॥

प्रतिषिद्धविज्ञानाद्वा ॥ ४५ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, कालविधिरिति, नाप्य-ऽधिकयोः कर्मणोरुत्पत्तिः, न वा आग्नेयस्यानुवादः, ऐन्द्राग्नस्य विधिः । किन्तर्हि । उभयोरनुवादः । कथम् । सोमयाजिनः साध्नाय्य-विधानार्थमेतद्वाक्यम् । अतो नैन्द्राग्नस्यापि विधिः । भिद्येत हि तदा वाक्यम् । एवमभिसम्बन्धः क्रियते । असोमयाजिनः पुरोडाशा-वेतौ यौ प्राप्तौ, सोमयाजिनः साध्नाय्यमपरमपीति । पुरोडाशा-भ्यामेवासोमयाजिनं याजयेत् । यौ एतौ आग्नेयश्च ऐन्द्राग्नश्च, साध्नाय्येन सोमयाजिनमिति एवमेकेन वाक्येन सोमयाजिनः सा-ध्नाय्यं विधीयते । अपरेणापि वाक्येनासोमयाजिनः । तस्मादुभयो-रप्यनुवाद इति ॥ ४५ ॥ सि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४६ ॥

अन्यार्थोऽपि चैतमर्थं दर्शयति, न कर्मन्तरे इति । कथम् । चतु-र्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्वयन्ते त्रयोदशमावास्यायामिति । कर्म-न्तरोत्पत्तावश्यधिका आहुतयो भवेयुरिति ॥ ४६ ॥ युक्तिः ॥ दर्शपूर्ण-मासयोराम्नेयेन्द्राग्नयोरनुवादताधिकरणम् ॥ १४ ॥

उपांशुयाजमन्तरा यजतीति हविलिङ्गाश्रुति-

त्वाद् यथाकामी प्रतीयेत ॥ ४७ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायने, उपांशुयाजमन्तरा यजतीति । तत्र द्रव्यं प्रति सन्देहः । किम् अनियमः ? उत नियतं किञ्चिद् द्रव्यमि-ति । किं प्राप्तम् । न किञ्चिद् हवीरूपं श्रूयते । तस्माद् यथाकामी प्रतीयेत । तत्रोच्यते । श्रूयते हवीरूपम् । आज्यस्यैव नाबुपांशु पौर्ण-मास्यां यजन्निति । तस्मादाज्यद्रव्यकं स्यात् । उच्यते । एवमप्यनिय-

म । यत्किञ्चिदाज्यं गृहीत्वा इज्येतेति ॥ ४७ ॥ पूर्व० ॥

ध्रौवाद्वा सर्वसंयोगात् ॥ ४८ ॥

ध्रौवाद्वा आज्यादिज्येत, न यतः कुतश्चित् । कुतः । सर्वसंयोगात् । सर्वयजतिभिर्हि सम्बद्ध, सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यम् । तस्माद् ध्रौवाज्याद् यजेतेति ॥ ४८ ॥ सिद्धान्तः ॥
उपांशुयाजस्य ध्रौवाज्यद्रव्यताधिकरणम् ॥ १५ ॥

तद्वच्च देवतायां स्यात् ॥ ४९ ॥

देवतां प्रति उपांशुयाजस्य संशयः । किमनियमः, नियमः ? इति । किं प्राप्तम् । यद्वद् द्रव्यं प्रति अनियमः पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षे, तद्वद् देवतायामनियमः । ननु अग्नीषोमौ विधीयेते । उच्यते । पुराकल्प-रूपोऽयं न विधिसरूपः । इमास्तर्हि विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्येवमादिना देवता विधीयन्ते । उच्यते । उक्तमजामिकरणवचनार्था एते अर्थ-वादा इति । तस्मादनियमः ॥ ४९ ॥ पूर्व० ॥

तान्द्रीणां प्रकरणात् ॥ ५० ॥

न हि देवतामन्तरेण यागो भवति । न च वचनमन्तरेण देवता । न चान्यस्य विहिता देवता अन्यस्यावकल्पते । तस्मात् प्रकृतानां तन्द्रभवानामन्यतमया देवतया प्रकृतत्वादेकवाक्यतां कृत्वा देवता-मवगमिष्यामः । एकया च कृतार्थत्वाद् यां काञ्चिद् देवतामिति ॥ ५० ॥
सिद्धान्तः ॥ उपांशुयाजस्य प्रकृतदेवतानियमाधिकरणम् ॥ १६ ॥

धर्माद्वा स्यात् प्रजापतिः ॥ ५१ ॥

तान्द्रीणामन्यतमा देवतेत्युक्तम् । तत्र सन्देहः । किं तान्द्रीष्व-
नियमः, अथ वा प्रजापतिः, अथ वा अग्निः, अथ वा विष्णुः, अमा-
वास्यायां चोपांशुयाजः । अथ वा पौर्णमास्यामुपांशुयाजः, विष्णुर्देव-
ता । अथ वा उभयत्रोपांशुयाजः, देवताविकल्पश्चेति । अथ वा पौर्ण-
मास्यामेव उपांशुयाजः, तत्रैव विष्णवाद्या देवताः ? इति पक्षाः ।
किं तावत् प्राप्तम् । प्रजापतिर्देवता । कुत । धर्मात् । तस्य हि उपांशु-
त्वं धर्मः, तस्माद् यत्किञ्चिद् प्रजापत्यं यज्ञे क्रियते, उपांश्वेव
तत् क्रियते इति । उपांशुयाजनामकत्वाच्चास्य कर्मण इदमवगम्यते ।
नूनमस्य उपांशुत्वं धर्म इति । आत्मनि साधनेषु च न उच्चैस्त्वेन
अस्य सम्बन्ध इति । तेन प्रजापतिरिति गम्यते । स हि अनुच्चैर्धर्मकः ।

अन्यस्यां सत्यामुच्चैस्त्वेनास्य सम्बन्धो भवेदिति ॥ ५१ ॥ पूर्व० ॥

देवतायास्त्वनिर्वचनं तत्र शब्दस्येह मृदुत्वं तस्मा-
दिहाधिकारेण ॥ ५२ ॥

तुशब्दः पक्ष व्यावर्त्तयति । नैतदास्ति, प्रजापतिर्देवतेति । तान्द्रीणां मुख्योऽग्निर्देवता स्यात् । प्रजापतेः देवताया अनिर्वचनं धर्म-
स्तूष्णीम्भावः । प्रजापतिं मनसा यजेदिति न नूपांशुत्वं प्रजापतेर्धर्मः ।
तस्माद् यत्किञ्चित् प्राजापत्यं क्रियते, उपांश्वत्र तत् क्रियते इति ।
उच्यते । अनुवादसरूपत्वादर्थवाद एषः, प्रजापतिं मनसा यजेदित्य-
स्य विधेः । इह पुनरुपांशुयाजे तत्रशब्दस्य मृदुत्वम् । तस्मात्प्र-
जापतिः, अधिकृतानां मुख्योऽग्निः स्यादिति ॥ ५२ ॥ पूर्व० ॥

विष्णुर्वा स्याद्धौत्राम्नानादमावास्याहविश्च स्याद्
हौत्रस्य तत्र दर्शनात् ॥ ५३ ॥

वाशब्दात् पक्षो निवर्त्यते । नैतदेवम्, अग्निः स्यादिति । कथ-
न्तर्हि । विष्णुर्देवता स्यात् । हौत्राम्नानात् । अमावास्यां प्रकृत्य
वैष्णवं हौत्रमाप्नायते । इदं विष्णुर्विचक्रमे प्रतद्विष्णुः स्तुवते
वीर्येणेति । तदेवमर्थवद् भवति । यदि विष्णुदेवस्य उपांशुयाजः ।
एवममावास्यायामाप्नानमर्थवद् भवति । यदि अमावास्यायामुपांशु-
याजः । तस्मादमावास्यायामुपांशुयाजः स्यादिति ॥ ५३ ॥ पूर्व० ॥

अपि वा पौर्णमास्यां स्यात् प्रधानशब्दसंयोगाद्
गुणत्वान्मन्त्रो यथाप्रधानं स्यात् ॥ ५४ ॥

यद्युक्तं विष्णुर्देवतेति तद् गृह्यते, न त्वमावास्यायामुपांशु-
याज इति । विधायको हि तस्य शब्दः पौर्णमास्याम् । आज्यस्यैव नौ
उपांशु पौर्णमास्यां यजति । तं मन्त्राम्नानं न शक्नोति अमावा-
स्यायामाकण्डुम् । उपांशुयाजे मन्त्रस्य विधानात् । यत्रोपांशुयाज-
स्तत्र मन्त्र इति गम्यते, न यत्र मन्त्रस्तत्रोपांशुयाज इति । उपांशु-
याजस्य हि मन्त्रो विधीयते, न मन्त्रस्योपांशुयाजः ॥ ५४ ॥ पूर्व० ॥

आनन्तर्यञ्च सान्नाय्यस्य पुरोडाशेन दर्शयति

अमावास्याविकारे ॥ ५५ ॥

इतश्च न अमावास्यायामुपांशुयाजः । अमावास्याविकारे हि

साकम्प्रस्थाप्ये सान्नाय्यस्यानन्तर्ये पुरोडाशेन दृश्यते । कथम् । आज्यभागाभ्यां प्रचर्याग्नेयेन च पुरोडाशेनाग्नीध्रे स्तुचौ प्रदाय सह-कुम्भीभिरभिक्रामन्नाह इत्याग्नेयादानन्तर्ये सान्नाय्यस्य दर्शयति, न उपांशुयाजस्य । तस्मान्नामावास्यायामुपांशुयाज इति ॥ ५५ ॥ पूर्व० युक्तिः ॥

अग्नीषोमविधानात्तु पौर्णमास्यामुभयत्र
विधीयते ॥ ५६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवं, पौर्णमास्यामेवोपांशुयाज इति । उभयत्र स्यात् । देवताविकल्पश्च । कुतः । अविशेषेण हि उपांशुयाज श्रूयते । उपांशुयाजमन्तरा यजतीति । यदेतद् आज्यस्यैव नौ उपांशु पौर्णमास्यां यजेरन्निति । देवताविधानमेतत् पौर्णमास्याम् । तस्मा-दग्नीषोमदेवत्य पौर्णमास्यामुपांशुयाजः । मन्त्राम्नानाद् वैष्णवोऽमा-वास्यायामिति देवताविकल्पः स्यात् ॥ ५६ ॥ पूर्व० ॥

प्रतिषिद्धविधानाद् वा विष्णुः समानदेशः
स्यात् ॥ ५७ ॥

न चैतदस्ति, यदुक्तमुभयत्रोपांशुयाजो देवताविकल्पश्चेति । किं तर्हि । पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजस्तत्रैव च विष्णवाद्या देवता इति । कुतः । प्रतिषिद्ध्य विधानात् । किमिदं प्रतिषिद्ध्य विधानादिति । अमावास्यां वर्जयित्वा पौर्णमास्यां विधानादिति । कथम् ? । आज्यस्यैव नौ उपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति प्रकृत्य, समाम्नायते, जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ उपांशुयाजमन्तरा यजतीति । पौर्णमास्यामिति गम्यते । तत्रैव चेदं वचनं विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायाग्नीषोमौ उपां-शु यष्टव्यावजामित्वायेति । तत्र पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजस्तत्रैव च विष्णवाद्या देवता इति ॥ ५७ ॥ सि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५८ ॥

इतश्च नामावास्यायामुपांशुयाज । कुतः । अन्यार्थोऽप्येतमर्थं दर्शयति । कथम् । चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते, त्रयोदशा-ऽमावास्यायामिति चतुर्दश भवेयुः । त्रयोदशति नोपपद्यते । तस्मा-न्नामावास्यायामुपांशुयाज इति ॥ ५८ ॥ युक्तिः ॥

न चानङ्गं सकृच्छ्रुतावुभयत्र विधीयेतासम्बन्धात् ॥ ५९ ॥

इतश्च नामावास्यायाम् । न हि सकृच्छ्रूयमाणमनङ्गमुभयत्र भवति । अङ्गं हि प्रधानार्थत्वादुभयत्र स्यात् । प्रधानश्चेदं, नाङ्गम् । तस्मात् पौर्णमास्यां श्रूयमाणं नामावास्यायां भवेत् । असम्बन्धात् । न हि प्रधानं प्रधानेन सम्बन्धं यातीति ॥ ५९ ॥ युक्तिः ॥

गुणानां च परार्थत्वात् प्रकृतौ विधिलिङ्गानि
दर्शयति ॥ ६० ॥

गुणानां च परार्थत्वात् प्रधानेषु प्रवृत्तौ विधिलिङ्गानि दर्शय-
ति । न प्रधानानामपरार्थत्वात् । कथम् । अप्सुमन्तावाज्यभागौ
यजतीत्येकादश प्रयाजान् यजत्येकादशानुयाजानिति । तस्मादपि
उपांशुयाजो नामावास्यामिति ॥ ६० ॥ युक्तिः ॥

विकारे चाश्रुतित्वात् ॥ ६१ ॥

अमावास्याविकारे च साकं प्रस्थाप्ये उपांशुयाजो न श्रूयते ।
कथम् । आज्यभागाभ्यां प्रचर्याग्नेयेन च पुरोडाशेनाग्नीध्रे स्तुचौ प्र-
णय सहकुम्भीभिरभिक्रामन्नाहंति आग्नेयादनन्तरं सान्नाय्यं दर्श-
यति, नोपांशुयाजम् । तस्मादपि नामावास्यायामुपांशुयाज इति ॥
॥ ६१ ॥ युक्तिः ॥ उपांशुयाजस्य विष्ण्वादिदेवताकत्वपौर्णमासीकर्तव्य-
त्वयोरधिकरणम् ॥ १७ ॥

द्विपुरोडाशायाम् स्यादन्तरार्थत्वात् ॥ ६२ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिदमामनन्ति । उपांशुयाजमन्तरा यजतीति । त-
त्रायमर्थः समधिगतः । पौर्णमास्यामुपांशुयाज । तत्र च विष्ण्वाद्या
देवता इति । अस्ति चोर्ध्वं सोमाद् द्विपुरोडाशा पौर्णमासी । प्राक्
सोमाद् एकपुरोडाशा । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं द्विपुरोडाशा-
यामेवोपांशुयाजः ? उत द्विपुरोडाशायामेकपुरोडाशायाम् इति । किं
प्राप्तम् । द्विपुरोडाशायाम् स्यात् । कुतः । अन्तरार्थत्वात् । अन्तरास-
योगेन हि श्रूयते । उपांशुयाजमन्तरा यजतीति प्राक् पुरोडाश-
सङ्कीर्तनात्, पुरोडाशौ अन्तरति गम्यते । द्विपुरोडाशायामन्तरा शक्यं
कर्तुं, नैकपुरोडाशायाम् । तत्र क्रियमाणमयथाश्रुतं स्यात् । तस्माद्
द्विपुरोडाशायामेवेति ॥ ६२ ॥ पूर्व० ॥

अजामिकरणार्थत्वाच्च ॥ ६३ ॥

इतश्च द्विपुरोडाशायामेवेति । कुतः । अजामिकरणार्थत्वमत्र श्रूयते।जामि वा एतद् यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाज-
मन्तरा यजति । विष्णुरुपांशु यष्टव्यांऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु
यष्टव्योऽजामित्वाय अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वायेति । जामि
सादृश्यमिति । पुरोडाशयोश्च सादृश्यदोष उच्यते । जामि वा एतद्
यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ पुरोडाशं कृत्वा पुनरनूचीनः
पुरोडाश एवेति । यत्र दोषस्तत्र दाषविधातार्थेन भवितव्यम् । तस्मा-
त् द्विपुरोडाशायामेवेति ॥ ६३ ॥ युक्तिः ॥

तदर्थमिति चेन्न तत्प्रधानत्वात् ॥ ६४ ॥

इति चेत् पश्यसि, तदर्थत्वादन्तरार्थत्वाद् द्विपुरोडाशायामेव
भविष्यतीति । तन्न । तत्प्रधानत्वात् । पौर्णमासी प्रधानतः, अन्तरा-
ऽर्थो गुणतः । उपांशुयाजः पौर्णमासस्यवयवो विधीयते । उपांशु-
याजस्याप्यन्तरालं गुण । एकपुरोडाशाऽपि भवत्येव पौर्णमासी ।
तस्यामुपांशुयाज केन न स्यात् । अन्तरालं गुणाऽसम्भवान्न भवि-
ष्यतीति । तस्मादसति अन्तराले एकपुरोडाशायामुपांशुयाजः क-
र्त्तव्य इति ॥ ६४ ॥ आ० ॥

अशिष्टेन च सम्बन्धात् ॥ ६५ ॥

अशिष्टेन चाश्रुतेनान्तरालार्थेन उपांशुयाजस्य सम्बन्धः कर्त्त-
व्यः स्यात् । अन्तरालगुणक उपांशुयाज इति । न हि अन्तरालं
गुणत्वेन विधीयमानं पश्यामः । तस्माद् एकपुरोडाशायामपि उपांशु-
याज कर्त्तव्य इति ॥ ६५ ॥ युक्तिः ॥

उत्पत्तेस्तु निवेशः स्याद्गुणस्यानुपरोधेनार्थस्य विद्य-

मानत्वाद् विधानादन्तरार्थस्य नैमित्तिक-

त्वात् तदभावेऽश्रुतौ स्यात् ॥ ६६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति । गुणत्वेनान्तरालं न श्रू-
यते इति । उत्पत्तिवाक्येनैवोपांशुयाजाऽन्तराले निविशते । अन्तराल-
मस्य गुण उत्पत्तिवाक्येन श्रूयते । उपांशुयाजमन्तरा यजतीति ।
तस्मादस्य गुणस्यानुपरोधेन गुणी निविशत, नैकपुरोडाशायां

स्यात् । नैकपुरोडाशायामक्रियमाणोऽनर्थको भवति । अन्तरालार्थो हि द्विपुरोडाशयां विद्यते । तदभावे अन्तरालार्थस्याऽभावे, अश्रुतौ यदि द्विपुरोडाशा न श्रूयेत । ततः स्यादेकपुरोडाशायामुपांशुयाज । अस्ति त्ववकाशो द्विपुरोडाशा पौर्णमासी । तस्माद् एकपुरोडाशयां न स्यादिति ॥ ६६ ॥ आ० नि० ॥

उभयोस्तु विधानात् ॥ ६७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । उभयोः पौर्णमास्योरुपांशुयाजः । एकपुरोडाशायामपि स्यादित्यर्थः । कुतः । विधानात् । विधीयते हि स एकपुरोडाशायामपि । साऽपि हि पौर्णमासी । आज्यस्यैव ना उपांशु पौर्णमास्यां यजान्ति पौर्णमासीशब्द एकपुरोडाशां वर्जयन्नुपख्येत । तस्माद् एकपुरोडाशायामपि स्यात् ॥ ६७ ॥ सि० ॥

गुणानाञ्च परार्थत्वादुपवेषवन्नदेति स्यात् ॥ ६८ ॥

गुणश्चान्तरालं प्रधानार्थं श्रूयन्त उपांशुयाजार्थेन । अन्तरालेन उपांशुयाजस्योपकर्त्तव्यमिति । नासौ एकपुरोडाशायामुपांशुयाजं निवर्त्तयितुमर्हति । पौर्णमास्यां श्रूयमाण उपांशुयाज एकपुरोडाशायामपि पौर्णमासीत्वात्तत्र प्राप्नोति । अन्तरालं च श्रुतत्वादन्तरालेऽपि प्राप्नोति । एकपुरोडाशायामन्तरालाभावान्नान्तराले स्यात् । तस्मादन्तरालस्य गुणस्य शास्त्रं यदा पौर्णमासी तदेति स्यात् । उपवेषवत् । यथा उपवेषेण कपालान्युपदधातीति यदोपवेषस्तदा तेनेति गम्यते । एवमिहापि यदाऽन्तरालं, तदा अन्तराले भविष्यति । तस्माद् एकपुरोडाशायामपि स्यादिति ॥ ६८ ॥ युक्तिः ॥

अनपाद्यश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशौ ॥ ६९ ॥

उच्यते । नन्वन्तरालगुणक उपांशुयाजः श्रूयमाणोऽन्तरालाभावादुच्यमानोऽपि पौर्णमास्यामेकपुरोडाशयां वैगुण्यात् फलस्याऽसाधक इति न क्रियेत । न हि पौर्णमासीविशेषे यत्रान्तरालमिति अन्तरालगुणता विधीयते । अविशेषेण हि द्विपुरोडाशायामेकपुरोडाशयां च तद्विधानम् । तस्माद् एकपुरोडाशयां प्रयोजनाभावान्न करिष्यते इति । आह । एवं सत्युपांशुयाजाभावादेकपुरोडाशानैव कर्त्तव्या । अत्रोच्यते । नैष दोषः । फलघती हि सा भविष्यति, यदि द्विपुरोडाशा सम्भविष्यतीति । अत्रोच्यते । यद्येकपुरोडा-

शायां वैगुण्यमुपांशुयाजस्य स्यात्, ततो न क्रियेत् । न तु वैगुण्य-
मस्ति । न ह्यन्तरालं गुणत श्रूयते । किन्तर्हि । कालं लक्षयितुं, यौ
पुरोडाशौ तयोर्मध्ये इति । कथम् । अनूद्य हि तौ पुरोडाशौ एत-
द्विधीयते । जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते, यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ उपां-
शुयाजमन्तरा यजतीति । यौ तावनूदितौ यथा व्यवहितौ भवतः,
तथोपांशुयाजः कर्त्तव्यः । तस्मिन् काल इति गम्यते । अनपायश्च
तस्य कालस्यैकपुरोडाशायामपि । कथम् । यो हि द्वयोः पुरोडाश-
योर्मध्य इति कालोऽवगम्यते, स एव पूर्वस्मादुत्तर इति । एवं चेद्
यद्यप्येकपुरोडाशायां द्वौ पुरोडाशौ न स्तः । तथापि स पूर्व आग्नेयो-
ऽस्ति । तस्मादुत्तरः स एव कालः । योऽसावन्तरालेन लक्षितः ।
यथा, नागवेलायामागन्तव्यं, शङ्खवेलायामागन्तव्यं, पटहवेलाया-
मागन्तव्यमिति । यस्मिन् ग्रामे न नागाः, न शङ्खा, न पटहस्तस्मि-
न्नापि स एव कालः । तत्र हि आगमनं क्रियते । एवमिहापि द्रष्टव्य-
म् । तस्माद् एकपुरोडाशायामुपांशुयाजः कर्त्तव्य इति ॥६९॥ आ० नि०

प्रशंसार्थमजामित्वम् ॥ ७० ॥

अथ यदुक्तम्, अजामिकरणार्थत्वादिति । तत् परिहर्त्तव्यम् ।
अत्रोच्यते । प्रशंसा एषा उपांशुयाजस्य वैचित्र्येण, न त्वेतदेवात्र
फलं विधीयते, यदजामित्वमिति । कुतः । विहितस्य हि प्रयोजनं
विधीयते । न चैवं सति उपांशुयाजो विहितः स्याद् । विधाने चार्थ-
द्वयविधानं दोषः । न च अजामिकरणं नाम किञ्चिदिष्टं फलम् ।
तस्मात् प्रशंसैषा । यथोपस्तर्णाभिघारणयोरऽमृतार्थत्वम् । अमृतं
वा आज्यं मर्त्यं हविर्यदुपास्तृणात्यभिघारयत्यमृताहुतिमेवैनां करो-
तीति । तस्माद् एकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजः कर्त्तव्य एवेति ॥७०॥
आ० नि० ॥ एकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजाधिकरणम् ॥ १८ ॥

इति श्रीमच्छबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये दशम-

स्याध्यायस्याष्टमः पादः समाप्तः ॥ १० ॥ ८ ॥

अथ मीमांसा दर्शने

एकादशे अध्याये प्रथमः पादः ॥ ११ ॥ १ ॥

प्रयोजनाभिसम्बन्धात् पृथक्सनां ततः स्यादैक-
कर्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात् ॥ १ ॥

दशमेऽध्याये बाधाभ्युच्चयलक्षणं वृत्तम् । इदानीमेकादशे तन्त्रा-
ऽऽवापलक्षणं निर्वर्त्तयिष्याम । तत्र यत्सकृत्कृतं बहूनामुपकरोति तत्
तन्त्रमित्युच्यते । यथा, बहूनां ब्राह्मणानां मध्ये कृतः प्रदीपः । यस्तु
आवृत्त्या उपकरोति स आवाप । यथा तेषामेव ब्राह्मणानामनुलेप-
नम् । श्लोकमुदाहरन्ति-

साधारणं भवेत्तन्त्रं परार्थे त्वप्रयोजक ।

एवमेव प्रसङ्गः स्याद्विद्यमाने स्वके विधौ, इति ॥

साधारणं भवेत्तन्त्रमित्युक्तार्थम् । परार्थे त्वप्रयोजक इति । य-
परार्थमुत्पन्नस्तदर्थमेव चानुष्ठीयमानः परस्योपकरोति, स परः त-
स्याप्रयोजकः । यथा, पश्वालम्भां यागार्थमुत्पन्नस्तदर्थमेव चानुष्ठीय-
मानो लोहितसकृत्कर्मणोरप्युपकरोतीति । एवमेव प्रसङ्गः स्यात् ।
अयं तु विशेषः । विद्यमाने स्वके विधौ इति । यद्यप्यस्य अन्यो विधिर्विद्यते
परविधिना तु कृतार्थत्वात् क्रियते । यथा, प्रयाजा पशोरपि चादकेन
प्राप्ताः पशुपुरोडाशस्यापि । पश्वर्था एव तु कृता पशुपुरोडाशस्य
उपकुर्वन्तीति न पुनस्तदर्थं क्रियन्ते ।

प्रकृतमिदानीमुच्यते । तन्त्रावापलक्षणं प्रतिज्ञातम् । तदुच्यते ।
दर्शपूर्णमासयो प्रधानानि आग्नेयादीनि । तेषां स्वर्गः फलं श्रूयते ।
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । स किं तेषां तन्त्रेण भवति,
उत भेदेनेति । एवं चातुर्मास्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

ननु च नैवात्र स्वर्गः फलं श्रूयते । स्वर्गकामपदेन तावत् पुरुषो-
ऽभिधीयते । यजेतेत्यनेनापि यागनिर्वृत्तिः । तयोर्वाक्येन सम्बन्धः ।
केनेदानीं फलमुच्यते । अनेनैव स्वर्गकामपदेनेत्याह । ननु पुरुषस्या-
ऽयं वक्ता । न खलु कश्चित् पुरुषः स्वर्गकामो नामास्ति । ननु च यस्य
स्वर्गे कामः स स्वर्गकाम इति । एतदेव न जानीमः कस्य स्वर्गे

काम इति । य एव हि स्वर्गकामः स एवास्वर्गकामो भवतीति । एवं तर्हि कालोपदेशोऽयं भवति । यदा स्वर्गकामस्तदा यजेतेति । अत्राऽपि न कश्चित्, कालविशेषोऽस्ति, यस्मिन्नियमेन स्वर्गकामः स्यात् । सर्वेषु कालेषु सर्वे कामा अनियमेनात्पद्यन्ते । तत्र न कश्चित् कालविशेषोऽनेन शक्यते व्यपदेश्यम् । एवं तर्हि नैवायं पुरुषोपदेशो नापि कालोपदेशः । किं खलु, फलकामो निमित्तम् । स्वर्गविषये कामे उत्पन्ने यजेतेति । यथा कपाले नष्टे यजेतेति । अस्य पक्षस्य सूत्रेणैव परिहार उक्तः । फलकामो निमित्तमिति चेत् (६ अ० २ पा० ९ सू०) । न नित्यत्वात् (६ । २ । १०) इति । नित्यानि अग्नि-होत्रादीनि कर्माणि । तानि यदि निमित्ते विधीयन्ते, नित्यत्वमेषां विहन्येत । तत्र नित्यचोदना यावज्जीविकाद्या अपरुद्धयन्ते । लिङ्गानि च, अप वा एष स्वर्गाल्लोकाच्चयवते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन् पौर्णमासीममावास्यां वाऽतिपातयेदित्येवमादीनि ॥

परिशेषात् फलसंयोग एवायम् । कथं पुनरनेन शक्यते फलं विधातुम् । तदुच्यते । स्वर्गकामो यजेतेति, यदि वा स्वर्गकामो यागायोपदिश्यते यथा लोहितोष्णीषा । यदि वा याग स्वर्गकामाय, यथा मलिन स्नायात्, बुभुक्षितोऽश्नीयादिति । तत्र यदि स्वर्गकामः कर्मणे उपदिश्यते, उपदिष्टोऽपि न प्रवर्त्तत । को हि परार्थे प्रयासमातिष्ठेत् । तथा कर्मचोदनाऽनर्थिकैव भवति । अथ यागः स्वर्गकामार्थः, ततोऽसौ पुरुषस्योपकरोति । तं पुरुषः स्वार्थेन करोतीति । तथा कर्मचोदना अर्थवती भवति । अपि च यागविधौ श्रुत्यर्थः परिगृहीतो भविष्यति, स्वर्गकामविधौ वाक्यार्थः । तस्माद्यागः स्वर्गकामस्योपकारकः । स्वर्गकामस्यानेकपुत्रपशुग्रामान्नाद्यादिलाभकरः । स यदि पुत्रान्नाद्यादीनामन्यतम करोति, ततः स्वर्गकामशब्दोऽविवक्षितार्थः पुरुषमात्रवचनो भवति । तथा चानर्थक्यमेव । अन्तरेणापि हि तद्वचनं पुरुषमात्रमाख्यातादेव गम्यते । तस्माद् यागात् स्वर्गो भवति ॥

तत्रानेककर्मसन्निपाते दर्शपूर्णमासादिषु भवति संशयः । किं तन्त्रमेषां फलम् ? उत, भेदेनेति । किं प्राप्तम् । भेदेनेति । किं कारणम् । इमानि आग्नेयादीनि प्रधानानि परस्परानपेक्षाभिश्चोदनाभिः पृथग्भूतानि उत्पन्नानि पृथगेव फलमाकाङ्क्षन्ति । तत्सन्निधौ स्वर्गा-

दि फलं श्रूयमाणं भेदेनाकाङ्क्षितत्वाद् भेदेनैव सम्बद्ध्यते । तस्मात् प्रतिप्रधानं फलभेद इत्येव प्राप्तम् ॥

एवं प्राप्ते, इदमारभ्यते । प्रयोजनाभिसम्बन्धात् पृथक्सतां ततः स्यादैककर्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात् । पृथग्भूतानामप्येतेषामग्नेयादीनां ततः स्यादैककर्म्यम् । कुतः । प्रयोजनाभिसंयोगात् । प्रयोजनं फलम् । तत् प्रति एषां समेतानां सम्बन्धात् संयोगादित्यर्थः । ऐककर्म्यमिति । कर्मशब्देनात्र फलमुच्यते । क्रियते इति तद् येषामेकं, तानि एककर्माणि । तेषां भावः ऐककर्म्यम् । एकफलमित्यर्थः । कथं पुनर्ज्ञायते, समेतानामग्नेयादीनां फलेन योग इति । एकशब्दाभिसंयोगात् । य एषां समुदितानामेकः शब्दो वाचकः, तेन एतानि अभिधाय फलसम्बन्धः कृतः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति । अतः समुदितेश्चः फलं गम्यते । न भेदेन । यथा ग्रामेणोदपानं खेयः, ग्रामेण तडागं खेय इति, ग्रामशब्देन समुदायवचनेन संयुज्य कूपो विधीयमानः समुदितैः पुरुषैरेकः खन्यते । न प्रतिपुरुषं कूपभेदः । एवमिहापि ॥ १ ॥

शेषवद्वा प्रयोजनं प्रतिकर्म विभज्येत ॥ २ ॥

नायमेकान्तः, यत् समुदायशब्देन संयोज्योच्यते तत् समुदितानामेव भवतीति । भेदेनापि किञ्चिद्भवति । यथा, गणाय स्नानं, गणायानुलेपनमिति अनुलेपनादिशेषो गणशब्देन समुदायवचनेनाऽपि संयोज्योक्तो, न समुदायेन सम्बद्ध्यते । केन तर्हि । समुदायिभिः । प्रतिपुरुषं हि स्नानादि आवर्त्तते । अतः शेषवद्वा फलं भिद्येत, कूपवद्वा तन्त्रं स्यादिति अवैशेषिकोऽयं हेतुः समुदायशब्दसंयोगः । तस्माद् हेत्वन्तरं वक्तव्यम् । अत्रैष विशेष इति ॥ २ ॥

सोऽयमुच्यते-

अविधानान्तु नैवं स्यात् ॥ ३ ॥

नात्र यागमुद्दिश्य फलं विधीयते, स्वर्गेण यागं कुर्यादिति । किन्तर्हि । फलमुद्दिश्य यागो विधीयते । स्वर्गं यागेन कुर्याद् इति । किं कारणम् । यात्र विधायिका विभक्तिः यजेतेति, सा यागं श्रुत्या विदधाति, फलं वाक्येन विदध्यात् । न च श्रुत्यर्थे सम्भवति वाक्याऽर्थो ग्राह्यः । श्रुत्यर्थस्य मुख्यत्वात् । किं पुनः स्याद् यदि फले विधीय-

माने यजत्यर्थोऽनूद्येत । न हि द्वयोर्विधीयमानयोः सम्बन्धोऽस्ति । अनुवादश्च सन्निहितानामग्नेयादीनां स्यात् । तानि च परस्परानपेक्षाणि मिथो विभक्तानि उत्पन्नानीति विभागेनैवैतैः फलं सम्बद्ध्यते । अथ पुनर्यजत्यर्थे विधीयमाने आग्नेयादयो यागाः शब्देन समुदायवचनेन फलनिर्वृत्तावुपादेयत्वेन चोद्यन्ते । चोदितानां समुदितत्वं गुणः सन्निधानविशेषाद् यो गम्यते स विवक्षितो भवति । अविवक्षायां कारणाभावात् ॥

यदि यागा विधीयन्ते, दर्शपूर्णमासशब्देन विशेषद्वं न शक्यन्ते । न हि विधीयमानस्य विशेषणं भवति । यत्कारणं विशेषणमप्यविधीयमानं न भवति । न च द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परसम्बन्धो भवति । किं पुनरत्र विशेषणेन कार्यम् ? यावता रूपवतामाग्नेयादीनां सन्निधौ अरूपो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजतेति यजतिशब्द समुदायवचन इति । किमर्थं तर्हि दर्शपूर्णमासशब्दः । अनर्थकश्च नित्यानुवादमात्रम् । यथा, इन्द्रेण देवेन वृष्टम्, इडान्ताऽऽतिथ्या सन्तिष्ठते, नानुयाजान् यजतीति । अथ वा, वाक्यार्थस्यैवात्र विधानं न्याय्यम् । श्रुत्यर्थे हि विधीयमाने दर्शपूर्णमासशब्दोऽनर्थक एवापद्यते । वाक्यार्थे तु दर्शपूर्णमासशब्दो विशेषणेनार्थवान् । यजतिरपि भावनाविधानार्थं प्राप्तोऽपि पुनः श्रूयते । प्राप्तिश्च दर्शपूर्णमासशब्दस्य यागवचनत्वादिति न किञ्चिदनर्थकम् । तस्मादेष पक्षो ज्यायान् ॥३॥सि०

शेषस्य हि परार्थत्वाद्विधानात् प्रतिप्रधानभावः

स्यात् ॥ ४ ॥

यत्तु शेषवदिति, शेषस्य अनुलेपनादेः परार्थेन विधानं पुरुषसंस्कारकत्वेन । एवं दृष्टोऽर्थो भवति । अन्यथा अदृष्टं कल्पयितव्यं स्यात् । तत्र गणः पुरुषलक्षणार्थो भवति । शक्नोति च सम्बन्धात् पुरुषल्लक्षयितुम् । अदृष्टं वा कल्प्यतां, लक्षणा वेति । दृष्टा लक्षणा कल्पयितु न्याय्या । तस्मात् पुरुषलक्षणार्थो गणः । न च लक्षणं कार्येण सम्बद्ध्यते । किन्तर्हि । लक्षितः । तद्यथा शुक्लवाससमानयेति । यदा तु शुक्ले वाससी पुरुषलक्षणार्थमुच्येते, न तदा आनयनेन सम्बद्ध्यते इति । एवमिहापि न गणः कार्येण सम्बद्ध्यते, किन्तु पुरुषा एव कार्येण सम्बद्ध्यन्ते । तस्मादनुलेपनादि प्रतिप्रधानं भिद्यते

॥ ४ ॥ आ० नि० ॥ आग्नेयादीनां समुद्दितानां तन्त्रेण स्वर्गफलकत्वा-
ऽधिकरणम् ॥ १ ॥

अङ्गेष्विदानीं चिन्ता । किमङ्गानि सम्भूय कार्यं कुर्वन्ति ? उत
भेदेनेति । तत्रैवमुच्यते—

अङ्गानान्तु शब्दभेदात् क्रतुवत् फलान्यत्वम् ॥ ५ ॥

अथा प्रधानानां समेतानामेकं फलं, नैवमङ्गानाम् । अङ्गानां पृथक्
प्रयोजनम् । अङ्गस्याङ्गस्य पृथक् फलम् । किं कारणम् । शब्दभेदात् ।
चोदनाभेदादित्यर्थः । समिधां यजति, तनूनपातं यजति, इत्येवमा-
दिभिः परस्परानपेक्षाभिश्चादनाभिः पृथक्तेनाङ्गानि चोद्यन्ते । तानि
पृथगेव प्रयोजनानि भाकाङ्गान्ति, न साहित्येन । साहित्यस्यानुक्तत्वात् ।
अतस्तेषां पृथगेव प्रयोजनैरभिसम्बन्धो विज्ञायते । क्रतुवत् । यथा
क्रतुषु पृथक्तेन चोदितेषु पृथगेव फलसम्बन्धो भवति ॥ ५ ॥ पूर्व०

अर्थभेदस्तु तत्राथैकार्थ्यादैककर्म्यम् ॥ ६ ॥

युक्तं, यत् क्रतुषु फलभेदः । शब्देन तत्र भिन्नानि फलानि उक्ता-
नि । सौर्यं चरुं निर्बपेद् ब्रह्मवर्चसकामः, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं नि-
र्वपेत् प्रजाकाम इति । इह ऐकार्थ्यं, सर्वेषामङ्गानामेकोऽर्थः प्रधानेषु
उपकारः । उपकारापेक्षायां हि अङ्गानि श्रूयन्ते । तानि सर्वाणि एका-
ऽर्थानि भवन्ति । नन्वेवं सति एकार्थत्वादेषां विकल्पः प्राप्नोति ।
वक्ष्यते तत्परिहारः, विधेस्त्वेकश्रुतित्वाद् (१७ सू०) इत्यत्र यथा
विकल्पो न भवति । अत ऐकार्थ्यादङ्गानामेकं कार्यमिति ॥ ६ ॥ सि० ॥

शब्दभेदान्नेति चेत् ॥ ७ ॥

अथ यद्युक्तं, चोदनाभेदादङ्गानामर्थभेदान्याय्यइति । तत्परिह्रियते । स-
र्वाणि च प्रधानस्योपकुर्युः भिन्नानि च कार्याणि कुर्युः । तद्यथा कारकाणि
कर्त्रादीनि सर्वाणि तावत् क्रियाया उपकुर्वन्ति, अथ च प्रतिकारकं
कार्यभेदः, इदं तर्हि परिह्रियते । यदि समिधादिभिर्वाक्यैरङ्गानां प्रयोगः
उच्यते । समिधजिः प्रयोक्तव्यः, तनूनपाद्यजिः प्रयोक्तव्य इति । ततः
स्यात् प्रयोजनाकाङ्क्षा । सा च भवन्ती भेदेन स्यात् । न त्वत्र प्रयोगः
उच्यते । किन्तर्हि रूपमात्रमाख्यायते । एवैल्लक्षणको याग इह भवतीति ।
तत् कस्य हेतोः । प्रयोगवचनस्य प्रत्ययस्याभावात् । अन्येन च प्र-
योगस्योक्तत्वात् । क पुनरेषां प्रयोग उक्तः । उत्तरसूत्रे दर्शयिष्या-

मः । न चेदत्र प्रयोजनाकाङ्क्षा, कुतः प्रयोजनं, कुतो भेदः ॥७॥आ० ॥

कर्मार्थत्वात् प्रयोगे ताच्छब्दं स्यात्तदर्थत्वात् ॥ ८ ॥

प्रधानानां प्रयोगे उच्यमाने अङ्गानामपि ताच्छब्दं स्यात् प्रयोग-
स्य । तेनैव प्रधानप्रयोगवचनेनैव शब्देन अङ्गानामपि प्रयोग
उच्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । कुतः । कर्मार्थत्वाद् । क्रियार्थ-
त्वादित्यर्थः । फलस्य क्रियार्थं दर्शपूर्णमासौ श्रूयेते, दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गं कुर्यादिति । तत्र आकाङ्क्षा भवति । कथमिति । सा समिदा-
दिभिश्चोदनाभिर्निवर्त्यते । समिधो यजति, तनूनपातं यजतीत्येव-
मिति । तत् कस्य हेतोः । तदर्थत्वात् । तदर्थो एताः समिदादिचो-
दना । तेनाकाङ्क्षितत्वात्, अफलत्वात्, फलवत्सन्निधानाच्च । सैषा
दर्शपूर्णमासयोः फलं साधयतीति कर्त्तव्यता । न चेति कर्त्तव्यताम-
न्तरेण कर्मचोदना अर्थवती भवति । तस्मात् सैतिकर्त्तव्यताकः
कर्मणः प्रयोगश्चाद्यते । तथा च सिद्धमेतत् प्रधानप्रयोगवचनेनैव
शब्देनाङ्गानां प्रयोगश्चाद्यत इति । एवं च सति एकशब्दचोदितान्ये-
वाङ्गानि । तत्र यथा प्रधानानामेकशब्दाभिसंयोगात् फलैक्यमेव-
मङ्गानामपीति ॥ ८ ॥ आ० नि० ॥

अत्राह । नैतद्युक्तम् । कुतः ।

कर्तृविधेर्नानार्थत्वाद् गुणप्रधानेषु ॥ ९ ॥

कर्तुर्यश्च प्रधाने विधिः । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । यश्चाङ्गेषु
साङ्गाभ्यामिति, तयोर्नानार्थत्वम् । प्रधानविधिः फलार्थः । अङ्गविधि
प्रधानार्थः । तत्र प्रधानानि फलं प्रति विधातव्यानि, अङ्गानि प्रति
अनूद्यानि । न च विध्यनुवादौ युगपत् सम्भवतः । तस्माद् नैकेन
वाक्येन प्रधानानि । तेषाञ्चेतिकर्त्तव्यता शक्या विधातुम् । अतो न
प्रधानचोदनागृहीतानि अङ्गानि ॥ ९ ॥ आ० ॥

तत्राह । नैतद्युक्तम् । युक्तमेतत् । कुतः ।

आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात् ॥ १० ॥

आरम्भो व्यापारः क्रियेत्यनर्थान्तरम् । यागेनेह स्वर्गस्य क्रिया
उच्यते । यजेत यागेन स्वर्गं कुर्यात् । स्वर्गार्थं व्याप्रियेतेत्यर्थः ।
इदं तु न ज्ञायते, कोऽसौ व्यापारः ? इति । तत्सन्निधौ चाग्न्यन्वा-
धानादि श्रूयते । तस्मिन् आकाङ्क्षितत्वात् सन्निधानाच्चैतद्भवति ।

अयमस्मिन् व्यापारः । येन यागः स्वर्गं करोतीति । तस्मिन् विधीयमाने नास्ति वाक्यभेदः ॥

अथ वा प्रधानानां फलं प्रति, अङ्गानाञ्च प्रधानानि प्रति विधिः अविरुद्धः । कथं कृत्वा । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गसाधनमपूर्वमुच्यते । तस्य सविशेषस्य वचनं प्रयुज्यते । यथा, एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो यजेतेति । तस्मात् प्रधानप्रयोगवचनेनैवाङ्गानां प्रयोगो विधीयत इति ॥१०॥ आ० नि० ॥ अङ्गानामेककार्याधिकरणम् ॥ २ ॥

इदं विचार्यते । किमग्निहोत्रादीनां कर्मणामेकदेशाङ्गयुक्तानामपि प्रयोगः ? अथ वा सर्वाङ्गोपसंहारेणैवंति । अथ तत्र किं वृत्तम् ? । सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात् (६ अ० ३ पा० १ सू०) इति । तत्र नैयमिकमारम्भं प्रति चिन्ता कृता, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यनया चोदनया, योऽयं यावज्जीविकः प्रयोगनियम उच्यते, किं तत्र सर्वाङ्गोपसंहारः ? उत नेति । इहंदानीं फलार्थे प्रयोगे चिन्ता । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यनया चोदनया योऽयं स्वर्गार्थ आरम्भः, तत्रापि किं नैयमिकवदेव प्रयोगः ? उत सर्वाङ्गोपसंहार इति । किं तावत् प्राप्तम्—

एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वाद्यथा क्रत्वन्तरेषु
प्राप्तेषु चोत्तरावत् स्यात् ॥ ११ ॥

एकदेशेनापि अङ्गानां समाप्येत, कर्म प्रयुज्येत्यर्थः । कुतः । कृतार्थत्वात् । याऽसौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गार्थं व्याप्रियंतत्युक्ते कथं व्यापारितव्यमित्याकाङ्क्षा, सा एकेनाऽपि अङ्गेन कृतार्था भवति । समिधो यजत्येवं व्यापारितव्यम् । तथाऽङ्गद्वयेनाऽङ्गत्रयेण च । यो यावन्ति अङ्गानि करिष्यति, स तावत्कृतमुपकारं प्राप्स्यति । यथा क्रत्वन्तरेषु सौय्याय्यमणप्राजापत्यनैर्ऋतादिषु यो यावन्ति कर्माणि करोति, स तावद्भ्यः फलमश्नुते । न तु तत्सन्निधानाविशेषात् सर्वाण्येवाङ्गानि, प्राप्यन्ते । प्राप्तेषु चोत्तरावत् स्यात् । तद्यथा, वाग्यतस्तिस्त्रो दोहयित्वा विसृष्टवागनन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयतीति । यस्य यावत्यो गावः स तावतीर्दोहयतीति । तावतीष्वपि कृतार्थ उत्तराशब्दः । एवमिहापि यो यावन्ति अङ्गानि उत्सहते स तावन्ति करिष्यति ॥ ११ ॥ पूर्व० ॥

फलाभावान्नेति चेत् ॥ १२ ॥

इति चेद् भवान् पश्याति, एकदेशाङ्गयुक्तानामनियतानां कर्मणां प्रयोग इति । तन्न । कुतः । फलाभावात् । यावच्छ्रुतं स्वर्गकामस्य, स्वर्गकामेनेदं कर्त्तव्यमिति । तत् साकल्येनाकुर्वतः फलाभावः स्यात् सर्वं चेदं भूतं स्वर्गकामो यजेतेत्युक्ता सर्वस्य अग्न्यन्वाधानादेः कर्मकलापस्याम्नानात् ॥ १२ ॥ आ० ॥

न कर्मसंयोगात् प्रयोजनमशब्ददोषं स्यात् ॥ १३ ॥

नैतदेवम् । अङ्गवैकल्ये फलाभाव इति । कुतः । कर्मसंयोगात् । प्रधानकर्मणा हि फलं संयुक्तम् । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति, न अङ्गैः । अङ्गानि तु तदाकाङ्क्षया गृह्यन्ते । सा चाकाङ्क्षा एकेनापि कृतार्था भवतीत्युक्तम् । एवं चेत् प्रयोजनमङ्गकृत उपकारः । फलं च स्वर्गादि अशब्ददोषं स्यात् । दर्शपूर्णमासयोः फलार्थत्वे दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इत्येवंशब्दो न दुष्येत् । तत्सन्निधौ चाङ्गानां विधायका ये समिदादयः, ते च तदुपकारित्वे न दुष्येयुः । तस्मान्नाङ्गाभावे फलाभावः ॥ १३ ॥ आ० नि० ॥

ऐकशब्दधादिति चेत् ॥ १४ ॥

इति चेत् पश्यासि, दर्शपूर्णमासाभ्यां तत् फलं, न समिदादिभ्य इति । नैतद्युक्तम् । किं कारणम् । ऐकशब्द्यात् । एकःशब्द उपदेशकः प्रयोगस्य दर्शपूर्णमासयोः, समिदादीनाञ्च । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तेन च फलसम्बन्धः कृतः । तत्र कुत एतद् ? दर्शपूर्णमासतः फलं, नेतरेभ्य इति ॥

न सर्वाणि फलसंयुक्तानीति । किन्तर्हि । दर्शपूर्णमासावेव । कथं ज्ञायते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यादिति दर्शपूर्णमासयोरेव स्वर्गं प्रति करणत्वं श्रूयते, न समिदादीनाम् । आकाङ्क्षया हि तेषां ग्रहणम् । सा च कथम्भावस्याकाङ्क्षा कथं कुर्यादिति, न करणस्य, केन कुर्यादिति । तस्य निर्दिष्टत्वाद्, दर्शपूर्णमासाभ्यामिति । तस्माद् न समिदादीनां फलेन संयोगः । यदि च संयुज्येरन् न समानि आग्नेयादिभिः स्युः ॥

समत्वाच्च गुणत्वं तत्र यदुच्यते, एकदेशाङ्गयुक्तानामपि प्रयोग इत्येतदेव नास्ति । ये त्वैककर्म्यादिति सूत्रं पठन्ति तेषामयमर्थः

इति चेत् पश्यसि प्रधानानामङ्गवत्तया अङ्गानि क्रियन्ते इति । तस्मादैककर्म्यं भवतु एकमेवाङ्गं प्रयुज्यतामेकेनापि प्रधानमङ्गवद्भवति ॥ १४ ॥ आ० ॥

नार्थपृथक्कात् समत्वादगुणत्वम् ॥ १५ ॥

नैतदेवम् । कस्मात् । अर्थपृथक्कात् । अर्थपृथक्कं भवति । उपकारपृथक्कमेकेनाङ्गेनार्थपृथक्कत्वात् । यामल्प उपकारो बहुभिर्महान् । कथं ज्ञायते । समत्वादगुणत्वम् । यद्येकेन बहुभिश्च सम उपकारः स्यात् तत्रैकस्यैवाङ्गत्वं भवेद् अन्येषामगुणत्वं स्यात् । अनङ्गत्वमित्यर्थः । तत्र बहूनामाप्नानमनर्थकं स्यात् । न चैषां विकल्प इत्युक्तं, विधेस्त्वेकश्रुतित्वादित्यत्र । तस्मादङ्गभूयस्त्वं फलभूयस्त्वमिति ॥ १५ ॥ आ० नि०

विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानान्नित्यवच्छ्रुत-

भूताभिसंयोगाद् अर्थेन युगपत् प्राप्तैर्यथा-

प्राप्तं स्वशब्दो निवीतवत् सर्वप्रयोगे

प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १६ ॥

नत्वेतदेवमेकदेशेनाप्यङ्गानां प्रयोग इति । कथं तर्हि । सर्वाङ्गोपसंहारेण । कुतः । विधेरेकश्रुतित्वात् । एकेन शब्देनाङ्गानां प्रयोगो विधीयते दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति सर्वापेक्षयेत्युक्तम् । सा त्वपेक्षा कृत्स्ने वाऽन्यन्वाधानादिव्यापारं तदेकदेशो वा । तत्रैकदेशापेक्षा न युक्ता । कस्मात् । अपर्यायविधानात् । इमान्यङ्गानि न पर्यायेण विधीयन्ते, कदाचित् समिधो यजति, कदाचित् तनूनपातमिति । कथं तर्हि । नित्यवद्यथाभूतानि च श्रुतानि तथा भूतान्यपेक्षयाभिसम्बद्ध्यन्ते । अथोच्येत । नित्यवच्छ्रुतानामपि सतामेकदेशोऽपेक्षिष्यत इति । नैतद्युक्तम् । कुतः । अर्थेन युगपत् प्राप्तः । अर्थेन प्रधानोपकारेण खलेकपोतवद्युगपत्सन्निपतन्त्यङ्गानि । तत्र गृह्यते विशेषः । इदं प्राप्नोते, इदं नेति । अतः सर्वाणि प्राप्यन्ते । यथाप्राप्तं च स्वशब्दार्थो निवीतवत् । यथा, निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति ऋत्विग्विशेषाभावात् सर्वेषां च सन्निधानात् सर्वऋत्विजो निवीता भवन्ति । एवमिहापि सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १६ ॥ सि० ॥

तथा कर्मोपदेशत्वात् ॥ १७ ॥

तथा च कृत्वा चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्वयन्ते त्रयोदशमावास्यायामिति आहुतिसंख्या पाक्षिकी न भविष्यति ॥१७॥ हेतु ॥

क्रत्वन्तरेषु पुनर्वचनम् ॥ १८ ॥

तत्र यदुक्तं यथा क्रत्वन्तरेष्विति, युक्तं तथा क्रत्वन्तरेषु पार्थक्यम् । सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चमकाम इत्युक्त्वा पुनरुच्यते— ऐन्द्राग्नमेकादशकपाल निर्वपेत् प्रजाकाम इति । किमतः । अतस्तेषां परस्परानपेक्षाणां कार्यं न सम्भूयेति गम्यते । परिसमाप्ते हि पूर्वस्य विधाने उत्तर पृथक्त्वेन विधीयते । अथेह विधेस्त्वेकश्रुतित्वादित्यनेन न्यायेन सम्भूयकार्यमङ्गानां युक्तम् । तस्माद्वैषम्यं क्रतुभिः ॥ १८ ॥ पूर्व० आ० नि० ॥

उत्तरास्वश्रुतित्वाद्विशेषाणां कृतार्थत्वात् सन्दोहे
यथाकामी प्रतीयेत ॥ १९ ॥

यथाप्राप्ते चोत्तरावत् स्यादिति यदुक्तं, तन्न युक्तम् । यदुत्तरासु यावत्स्वं दोहनमश्रुतित्वात् । नात्रोत्तराणां दोहनं विधीयते । किं तर्हि । अनूद्यते । किं कारणम् । विशेषाणां वाग्विसर्जनादीनां विधाने कृतार्थं तद्वाक्यं नोत्तराणां दोहनं विधातुमुत्सहते । विधीयमानेऽर्थद्वयी, भिद्येत वाक्यम् । अनुवादश्च प्राप्तस्यार्थस्य भवति । अर्थाश्च यावत्स्वं दोहनं प्राप्तम् । अर्थादस्वा न दोह्याः, स्वास्तु सर्वाः कथं न दोह्याः । उपरिष्ठादेतद्वक्ष्यामः । तथा पयःप्रतिषेधः कुमारामित्यत्र । तस्माद्यथा कामी प्रतीयते यावत्यो गावः स तावतीर्दोहयति ॥ १९ ॥ पूर्व० आ० नि० ॥ दर्शपूर्णमासादिकाम्यकर्मणां सर्वाङ्गोपसंहाराधिकरणम् ॥ ३ ॥

कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात् कृषिवत् प्रत्यारम्भं
फलानि स्युः ॥ २० ॥

काम्येषु कर्मसु चिन्ता । किं काम्यं कर्म सकृदेव प्रयोक्तव्यम्, अथ वा फलस्य भूयस्त्वमिच्छता भूयाऽभ्यसितव्यमिति । किं प्राप्तम् ।

काम्ये कर्मणि प्रतिप्रयोगं फलभेदः । आरम्भभाव्यत्वात् कर्मप्रयोगेण फल भाव्यते । कथं ज्ञायते । प्राक्कृतात् कर्मणः फलं नास्ति । यदि भवेत्कर्मनर्थक्यं स्यात् । कर्मोत्तरकाले चास्तीति श्रुतितां गम्यते । यच्च प्राक्कर्मणां नास्ति कर्मोत्तरकाले च भवति तत्तेन

कर्मणा भाव्यते । कृषिवत् । यथा कर्षणेन धान्यमसकृद्भाव्यते पुन-
रपि धान्यवदेतद्भाविष्यति ॥ २० ॥ पूर्व० ॥

अधिकारश्च सर्वेषां कार्यत्वादुपपद्यते विशेषः ॥ २१ ॥

एवं च कृत्वा सर्वेषां कर्मणां पुनः पुनः क्रियमाणानामधिकारो
भाविष्यति । तत्रेमानि दर्शनान्युपपत्स्यन्ते । तेषां ये प्रथमं यजेरन्
तेषां गौरतिरात्रो ये द्वितीयं तेषामागुरिति । प्रथमं यजेरन् द्वितीयं
यजेरन् एतदभ्यासे सति । तस्माद्यावदिच्छमभ्यासः ॥ २१ ॥ पूर्व० युक्तिः

सकृत् स्यात् कृतार्थत्वादङ्गवत् ॥ २२ ॥

सकृदेव तु काम्यं कर्म प्रयोक्तव्यम् । कुतः । कृतार्थत्वात् । सकृत्
कृतेन कृतश्चोदनार्थः । न च कृते पुनः कर्त्तव्यमस्ति । कः पुनश्चोदनाऽर्थो,
यागस्य कर्त्तुः फलं होमस्य कर्त्तुः फलमिति । कथं कृत्वा तदुच्यते ।
इह यजेज्जुहुयादिति धातुना क्रियोच्यते, प्रत्ययेन कर्त्ता । तयोः कर्ता
प्रधानभूतः, उपसर्जनभूता क्रिया । प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः
अनुप्रयोगश्च कर्त्तृप्राधान्य एव भवति । पचति देवदत्त इति । तेन
होतुर्यष्टुश्च फलमुच्यते । सकृद्बहुतेन सकृदिष्टेन वाऽसौ हांता यथा
च जातः । तत्र द्वितीयादिप्रयोगोऽनर्थकः स्यात् । कृतार्थत्वाद-
ङ्गवत् । तद्यथा प्रधानस्य साङ्गत्वोपपादनायाङ्गानि क्रियन्ते सकृत्
कृतैश्च तदुपपादितमिति नाभ्यस्यन्ते तद्वत् ॥ २२ ॥ पूर्व० भा० ॥

शब्दार्थश्च तथा लोके ॥ २३ ॥

लोकेऽपि तथैव शब्दार्थो भवति काष्ठान्याहरेत्युक्तः सकृदाहर-
ति, न पुनः पुनः ॥ २३ ॥ निदर्शनम् ॥

अपि वा संप्रयोगे यथाकामी प्रतीयेताश्रुति-

त्वाद्विधिषु वचनानि स्युः ॥ २४ ॥

अपि वा नैवं स्यादस्मिन्नर्थिनः कर्मणश्च संयोगे सकृदेवार्थी कर्मप्रयोगे
वर्त्ततेति । कथं तर्हि । यथाकामी प्रतीयेत । सकृद् वा बहुकृत्वो वा । फल-
भूमार्थी बहुकृत्वः, सन्तुष्टः सकृत् । कुतः । अश्रुतित्वात् । नात्र यष्टुर्होतुः
फलं श्रूयते । यत्तु प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत इति, तत् कर्मनिमित्तेषु
नामपदेषु पाचको लावक इत्येवमादिषु । आख्याते तु न कर्त्ता क्रिया-
प्रधानतः । किं तर्हि । भावप्रधानमाख्यातम् । भावना च न कस्य
चिच्छ्रूयते । भावनाप्रयुक्तस्य साधनग्रामस्यापेक्षितत्वाद्, यजेत केन

किमर्थं कथमिति । कर्तृप्राधान्ये कार्याभावान्न साधानाकाङ्क्षया भ-
वितव्यम् । न हि भवति पाचकः केन किमर्थं कथमिति । भावना
च फलस्योच्यते, न क्रियाया । तृतीयानिर्देशाद्, उद्भिदा यजेत,
बलभिदा यजेतेति । भाव्यत्वे हि द्वितीयाया निरपेक्ष्यत्वम् । स्वर्ग-
स्त्वीप्सितः कामसंयोगात्, स्वर्गकाम इति । तदेतदेवमापद्यते स्वर्ग-
कामो यागेन स्वर्गं भावयेदित्ययञ्च भाव्यते तद् व्यक्तमसत्यतो हि भा-
वो नोपपाद्यते।असञ्चेत् कर्मणा भाव्यते पुनःपुनरपि भावयिष्यति, कृषि-
वत् । तस्मात् फलार्थिना काम्यं यावदिच्छमभ्यसितव्यमिति । यदि
च नियोगतः सकृदेव कर्तव्यं भवेत्, ततस्तेषां प्रथमं यजेरन्नित्येव-
मादिषु गवादिविधिषु वचनान्येतानि कल्प्येरन्न द्वितीयं यजेरन्निति ।
तथा च वाक्यानि भिद्येरन् । ये च द्वितीयं यजेरन्तेषां गौरतिरात्र
इति ॥ २४ ॥ सि० ॥

ऐकशब्दात् तथाङ्गेषु ॥ २५ ॥

यत्तु अङ्गवादिति । युक्तं यदङ्गानां सकृत् प्रयोगः । ऐकशब्दयात् ।
एकस्तत्राङ्गानां प्रधानानां वोपदेशकः शब्दः सर्वाङ्गान्यपेक्षया गृह्णाती-
त्युक्तम् । सा चापेक्षा सकृदेतेष्वङ्गेषु भवति कृतार्था । तस्मात् तत्र पुनः
पुनः । क्रियाया हेतुर्नास्ति । इह त्वसतः फलस्य कर्मोत्पादकम् । तस्य प्रति-
प्रयोगमन्यस्यान्यस्योत्पत्तिरविरुद्धेत्येवमपदिष्टो हेतुः । तस्माद्वि-
षमत्वमङ्गैः ॥ २५ ॥ पूर्व० आ० नि० ॥

लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥

यच्च लोकवदिति लोके कर्मार्थप्रधानं कार्यवशात् सकृदप्युक्तो-
ऽसकृदाहरति, असकृदप्युक्तः सकृदाहरति, नाहरति वा । अथेह
शब्दलक्षणे कर्मणि यथाशब्दार्थं प्रवृत्तिः । तस्मात्लोकवदित्यहष्टान्तः
॥ २६ ॥ निदर्शनम् ॥ काम्यकर्मणः फलाधिक्यायासकृदनुष्ठाना-
ऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

क्रियाणामर्थशेषत्वात् प्रत्यक्षतस्तन्निवृत्त्या-

ऽपवर्गः स्यात् ॥ २७ ॥

व्रीहीनवहन्ति, तण्डुलान् पिनष्टि इत्येवमादीनां दृष्टप्रयोजनानां
क्रियाणामातण्डुलनिवृत्तेः प्रयोगः स्यात् । कुतः । एतासां प्रयोगे
प्रत्यक्षोऽर्थो निवर्त्यते । अवहतास्तण्डुलाः पिष्टाश्च । तैश्चेह प्रयोजनं

पुरोडाशस्य कार्यत्वात् । तस्मादेतासां तदर्थ एव प्रयोगो विज्ञायते ।
अदि सकृदेव मुसलस्योद्यमननिपातने कृत्वोत्सृज्येन उपलाया वा
प्रकर्षणाप्रकर्षणे, यद्देवां कार्यं तन्नैव निर्वर्त्येत । अत आसां तन्निर्वृत्त्या
अपवर्गः स्यात् । आतण्डुलनिर्वृत्तेरा च पिष्टनिर्वृत्तेरभ्यास इति ॥२७॥

धर्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्यात् ॥ २८ ॥

यत्र तु दृष्टं कार्यं तन्निर्वर्त्यते । यथा, अग्निचित्यामौदुम्बरमुलूखलं
सर्वोषधस्य पुरयित्वाऽवहन्त्यत्र तदुपदधातीति । तत्र तण्डुल-
निर्वृत्त्या नास्ति प्रयोजनम् । तण्डुलकार्यस्य पुरोडाशादेरचोदितत्वा-
त् । तस्मात् तत्र सकृत् क्रियया कुतः शब्दार्थ इति न स्यादभ्यासः ।
येषां तु तण्डुलफल एव मुसलस्योद्यमननिपातनकारण्यवहन्ति-
शब्दः प्रवर्तते इत्युपगमस्तेषामातण्डुलनिर्वृत्तेरवाभ्यासः प्राप्नोति ।
स तु मन्द एवाभ्युपगमः । यत् कारणं विनापि तण्डुलैः प्रयोगां
दृश्यते, कषायमवहन्ति, किण्वमवहन्तीति । न चाऽसौ गौण प्र-
योगो, विशेषाभावात् । अवयवप्रसिद्ध्या चाऽवघातमात्रवचन एव
प्रतीयते । न च समुदायोऽर्थान्तरे प्रसिद्धः । तण्डुलव्यापारस्य तु
प्रायोवृत्ते तत्र प्रयोगप्राप्तिर्यमतोऽयं व्यामोहः ॥ २८ ॥ सिद्धान्तः ॥
अङ्गस्याभ्यासाऽधिकरणम् ॥ ५ ॥

प्रयाजादीन्युदाहृत्य चिन्त्यते । किं सकृत् प्रयोग एषाम् ? उता-
ऽभ्युताभ्यासोऽपि कर्तव्य इति । तत्र धर्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनाप-
वर्गः स्यादित्यनेन न्यायेन सकृत् प्रयोगे प्राप्ते एवमुच्यते—

क्रतुवच्चानुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात् ॥ २९ ॥

अभ्यासः कार्यः । कुतः । यतोऽभ्यासे भूमा स्यात् । कथं ज्ञायते ।
अनुमानेन । किं तदनुमानम् । प्रागङ्गप्रयोगात् प्रधानोपकारो नासी-
दूर्ध्वं, ततो भवति । तेन विज्ञायते, नूनमङ्गेन क्रियते इति । क्रियते
चेत् पुनः पुनरपि करिष्यते । क्रतुवत् । यद्यथा कर्मसु सौर्यादिषु
फलं कर्मणा क्रियते इति कर्माभ्यासे फलभूयस्त्वमेवमिहापि ॥२९॥पूर्व०

सकृद्वा कारणैकत्वात् ॥ ३० ॥

सकृद्वाङ्गं प्रयोक्तव्यं, नावृत्त्या । कुतः । कारणैकत्वात् । एकं
कारणमङ्गानां प्रधानेषु उपकारः । क पुनरसौ । येन प्रधानानि फलं
ददति । तच्चेत् सकृत् प्रयुक्तो माङ्गेन कृतं, जातानि प्रधानानि फल-

वन्तीति पुनरङ्गस्याप्रयोगः । अथ न कृतं पुनराप्तप्रयोगः । येन सकृत् कृतेन नोपकृतं स पुनःक्रियमाण उपकारिष्यतीति का आशा ॥३०॥सि०॥

परिमाणं चानियमेन स्यात् ॥ ३१ ॥

यदि चानियमः सकृदसकृद्वा प्रयोगः, ततः चतुर्दशपौर्णमास्या-
माहुतयो हूयन्ते त्रयोदशमावास्यायामिति योऽयं नित्यवदाहुतिपरि-
माणानुवादः स न स्यात् । स तावद्भवतां पाक्षिक कल्प्येत, तथा-
ऽस्य रूपं बाध्येत । तस्मादनभ्यासः ॥ ३१ ॥ युक्ति ॥

फलस्यारम्भनिर्वृत्तेः क्रतुषु स्यात् फलान्यत्वम् ॥ ३२ ॥

यत्तु क्रतुवदिति । युक्तं, यत्तु क्रतुष्वभ्यासः । फलस्यारम्भनि-
र्वृत्तेः । कर्मारम्भेण तत्र फलं निष्पद्यते । आरम्भान्तरेण परं निष्प-
त्स्यत इति । अङ्गस्य पुनरुक्तपरिणामफलं प्रधानम् । फलवत्ता-
सम्पादनम् । तच्चेत् सकृत् कृतेन कृतं न भूयः क्रियाऽस्त्विति । एव-
मपदिष्टो हेतुः । तस्मादनुपन्यासः ॥ ३२ ॥ पूर्व० आ० नि० ॥

अर्थवतस्तु नैकत्वादभ्यासः स्यादनर्थको यथा

भोजनमेकस्मिन्नर्थस्यापरिमाणत्वात् प्रधाने

च क्रियार्थत्वादनियमः स्यात् ॥ ३३ ॥

यदुक्तं, सकृत् कृतेनाङ्गेन कृतत्वादर्थस्यानर्थकोऽभ्यास इति । अत्र भूमः
अर्थवांस्तु अभ्यासो ग्राह्यो, नानर्थकोऽभ्यासः । कथं कृत्वा । एक-
त्वादभ्यासः । स्यादनर्थकः । यद्येकमेवार्थमभ्यस्यमानमपि अङ्गं
कुर्यात् तस्याभ्यासोऽनर्थकः स्यात् । यथा भोजनमेकस्मिन् काले
अभ्यस्यमानमेकफलं तृप्तिं करोतीति नाभ्यस्यते । अथेहार्थस्यापरि-
माणत्वे इयन्तमुपकारं करोत्यङ्गमिति ज्ञायते । ननु यावता प्रधानं
फलवद्भवति तावत् करोतीति गम्यते । सत्यमेवं, किन्तु प्रधाने क्रिया-
ऽर्थत्वादनियमः स्यात् । प्रधानस्य फलक्रियार्थमङ्गम् । तत्तु प्रधान-
फलमपरिमितम् । तदङ्गोपकारस्व भूयस्त्वे भूयो भविष्यति ।
अल्पत्वे अल्पम् । अभ्यासे चासंशयं भूयानुपकारः स्यात् कार्यत्वात्
तस्य । तस्मादनियमः स्यात् सकृद्वा प्रयोगोऽभ्यासो वेति ॥३३॥आ०॥

पृथक्काद्विधितः परिमाणं स्यात् ॥ ३४ ॥

यत्तु आहुतिसंख्या विरुद्ध्यत इति पृथक्कादुपकारस्याऽभ्यासे

न्यायप्राप्तोऽयमाहुतिसंख्याऽनुवादः स्यात् स विधितः स्यादाहुतिविधी-
नभिप्रेत्य । चतुर्दशपौर्णमास्याहुतिविधयस्त्रयोदशमावास्यायामिति ।
न ह्याहुतिसंख्या युज्येत । आहुतिविधिसंख्या तु लक्षणयोपपद्यते ॥
॥ ३४ ॥ आ० नि० ॥

अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात् सर्वस्य युगपच्छास्त्रा-
दफलत्वाच्च कर्मणः स्यात् क्रियार्थत्वात् ॥ ३५ ॥

अनभ्यासो वाऽङ्गानाम् । कुतः । प्रयोगवचनैकत्वात् । एकः प्र-
योगवचनोऽङ्गानां प्रधानानां च । तस्यैकत्वात् सर्वस्य युगपच्छासन-
मनेन कर्मणा साङ्गेन यजेतेति । सकृत् कृतैश्चाङ्गैस्तस्माद्ग्राह्यं जातमिति
न पुनः क्रियायां हेतुरस्ति । ननूपकारभूयस्त्वं भविष्यति । यद्यङ्गा-
न्यदृष्टमुपकारं कुर्युस्ततस्तदभ्यासे उपकारभूयस्त्वमनुमीयेत । दृष्टमेव
त्वर्थमङ्गानि कुर्वन्ति प्रधानस्याङ्गवत्ताम् । सा चाभ्यासेऽपि तावत्ये-
वाङ्गवत्ता । सा चेह फलसम्बद्धा साङ्गेन यजेतेति, नाङ्गानि । अङ्गा-
नि तत्सम्पादनेनार्थवन्ति । नन्वेतदयुक्तमिव । यदा हि प्रयाजाः, न
तदा प्रधानयजिरपूर्वं वा । यदा च यजिरपूर्वं च, न तदा प्रयाजाः ।
तदेवमदृष्टरहितं समिदादिमात्रे सत्यङ्गवत्तैव नास्ति, कुत उपकारः ।
अपि च यदि यजिमात्रमेवाङ्गेषु, नापूर्वफलमस्ति ततः सोमाङ्गभूता-
नामिष्टिपशुबन्धानां चोदक एव नास्ति । असति ह्यपूर्वं इतिकर्तव्य-
ताकाङ्क्षा नास्ति । यजते प्रज्ञातेतिकर्तव्यताकत्वादितिकर्तव्यतां
चोदको नातिदिशेत् । तत्रैतानि दर्शनानि नोपपद्येरन् । तस्यैकशतं
प्रयाजानुयाजा । न च समिष्ट यजूंषि जुहोति प्रहृत्य परिधीन् जुहा-
ति हारियोजनमिति । तस्मादियमन्या व्याख्या ॥

अनभ्यासो वाङ्गानां प्रयोगवचनैकत्वात् । एकप्रयोगवचनेऽङ्गानां
प्रधानानां च तस्यैकत्वात् सर्वस्याङ्गप्रधानकलापस्य युगपच्छासनप्र-
धानानामनभ्यासः । कस्य हेतोः । सकृत् कृतैः प्रधानैः कृतः श्रुत्यर्थः ।
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति कृते श्रुत्यर्थे यच्छास्त्रविहितं
फलं तल्लब्धमिति न पुनः क्रियायां हेतुरस्ति । एवमङ्गेष्वपि सकृत्कृ-
तेषु यदङ्गानां प्रापकं शास्त्रं तस्यार्थः कृतः । तस्मिन् कृते यच्छास्त्रा-
धिगतमाङ्गफलं तल्लब्धमिदानीमित्यवगन्तव्यम् । तथा च सत्यभ्या-
सोऽनर्थकः । यत्तु फलभूयस्त्वं भविष्यतीति । तदयुक्तम् । दर्शपूर्ण-

मासयोर्यत्फलं तद्भावनायामङ्गोपकार उपयुज्यते, नापूर्वस्य फलस्यो-
त्पत्तौ । यद्यपूर्वफलमङ्गैरुत्पाद्येत, अङ्गफलमेव तत् स्यात् । न चाङ्गा-
नि फलवन्ति । प्रधानानां स्वकार्ये साधयतामदृष्ट उपकारस्तैः क्रिय-
ते । सकृत्कृतैश्चासौ कृत । तस्मान्नाङ्गावृत्तौ फलभूयस्त्वमस्ति ॥३५॥
सि० नि० ॥

अभ्यासो वा छेदनसंमार्गावदानेषु वचनात्

सकृत्त्वस्य ॥ ३६ ॥

अभ्यासो वाङ्गानाम् । कुन । पितृयज्ञे हि श्रूयते, सकृदाच्छिन्नं
बर्हिर्भवतीति । यथानुयाजे सकृत् परिधीन् संमार्ष्टीति । स्विष्टकृति
चोत्तरार्द्धात् सकृद्वद्यतीति । तद्यत् सकृदङ्गानां प्रयोगस्तत एतानि
वचनान्युपपद्यन्ते । तस्मादभ्यासः ॥ ३६ ॥ आक्षेपः ॥

अनभ्यासस्तु वाच्यत्वात् ॥ ३७ ॥

अनभ्यासस्त्वङ्गानां यथोक्तेन न्यायेन । यत्तु छेदनादिषु वचनात्
सकृत्त्वस्यान्यत्राभ्यासो विज्ञायत इति । अत्र ब्रूमः । यद्यप्यनभ्यास-
स्तथापि छेदनादिषु वाच्यं सकृत्त्वं दर्शपूर्णमासयोरसकृदाच्छिन्नं
बर्हिर्भवतीति वचनात् तत्प्रकृतित्वात् पितृयज्ञेऽप्यसकृत् प्राप्तम् ।
तथा प्राप्तेऽसकृत्त्वं वाच्यम् । एवं प्रयाजेषु त्रिः संमार्ग उक्त । सां-
ऽनुयाजेषु पुनरावर्त्तते । तत्रापि त्रित्वे प्राप्ते सकृत्त्वं विधातव्यम् ।
तथा द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यविशेषेणोक्ते स्विष्टकृत्यपि द्वित्वं प्राप्तम् ।
तत्र सकृत्त्वं विधीयते । तस्माच्छेदनादिषु सकृद्वचनान्नान्यत्राभ्यासो
विज्ञातुं न्याय्य इति ॥ ३७ ॥ आ० नि० ॥ प्रयाजाद्यङ्गस्य सकृदनु-
ष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् ॥ ३८ ॥

वसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेति श्रूयते । तत्र विचार्यते । किं तत्र त्रय-
श्चत्वारः पञ्च वा विकल्पेनालब्धव्याः ? अथवा त्रय एवेति । किं
प्राप्तम् ॥ विकल्पेनालब्धव्याः । कस्मात् । सर्वप्राप्तेः । सर्व एते संख्या-
विशेषा बहुवचनेन प्राप्यन्ते । सर्वे तस्य वाच्याः । सर्वत्र प्रयोगात् ।
न च समुच्चयेन सम्भवन्त्यशक्यत्वात् । तस्माद्विकल्पः । नन्वेवं सति
एकस्य शब्दस्यानेकार्थता आश्रिता भवति । न चैष न्याय्यः । उ-
च्यते । सत्यमेवमगत्या आश्रीयते । सत्यां गतौ नाश्रयितव्यः । अस्ति

तु इयं गतिर्यत् त्रित्वं बहुवचनस्यार्थः स्यात् । तद्योगाच्चतुरादिष्वपि वर्तते । सर्वेषु तेषु त्रित्वमस्तीति । नैतद्युक्तम् । यदि बहुवचनस्य त्रित्वमर्थः स्यात् ततश्चत्वारो ब्राह्मणा इति सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते । ब्राह्मणा इत्यस्य त्रयोऽर्थः । चत्वार इत्यस्य चत्वारः । तयोः सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति । न हि भवति चत्वारस्तत्र इति । एवं सर्वत्र लक्षणया भविष्यति । यथा न्यग्रोधः क्षेत्रमिति । त्रित्वे हि चतुष्पादीनि साहचर्याच्छक्नोति लक्षयितुं सिद्ध्यति । लक्षणा त्वाश्रिता भवति । किं क्रियताम् अगत्या आश्रीयते । सत्यां गतो नाश्रयितव्या । अस्ति चेयं गतिर्यद् बहुत्वं बहुवचनस्यार्थः स्यात् । सर्वेऽपि ते बहव इति श्रुत्यैव सामानाधिकरण्यम् । यदि बहुत्वं विज्ञायते किं तद् बहुत्वमित्युच्यते । बहुत्वं वृद्धिः उपचय आधिक्यमित्यर्थः । कथं कृत्वा । बृहतिरखं वृद्ध्यर्थः । तस्यौणादिक उकार प्रत्यय बृंहर्नलोपश्चेति । तस्य रूपं बह्विति बहु वृद्धमधिकमित्यर्थः । सर्वे चैते त्र्यादयोऽधिकाः । तस्मात् सर्वे बहुशब्दवाच्याः । नन्वापेक्षिकमेतद् बहु अधिकमिति । यदेव हि बहु तदेवान्यापेक्षयाऽबहु भवति । सत्यमेवं, यत्तु यदपेक्ष्य बहु नतदेवान्यदपेक्ष्याबहु । तद्यथा उत्तराः कुरवो दक्षिणान् कुरुनपेक्ष्योत्तरा इत्युच्यते । न च ततोऽन्ये उत्तरा देशा न सन्ति । अथ च नियतापेक्षत्वादुत्तरत्वं न जहति । एवं त्रिप्रभृतयो द्वित्वमपेक्ष्य बहुत्वं लभन्ते । न च ते कदाचिदबहवः । कथं पुनर्जायते द्वित्वापेक्ष्यं त्रिप्रभृतीनां बहुत्वमित्युच्यते । अपेक्षा तावत्समानजातीयेषु भवति । यथा बलवान् देवदत्त इति न हस्तिनं सिंहं वा अपेक्ष्य भवति । किं तर्हि । समानजातीयान् पुरुषानपेक्ष्य । एव संख्यापि संख्यामेवापेक्ष्य बहुत्वं लब्धुमर्हति । तत्रैकत्वं तावन्नापेक्ष्यते । द्वयोर्बहुवचनस्यादर्शनात् । त्र्यादिषु च सर्वेषु दृश्यते । तेन विज्ञायते द्वित्वापेक्षमिति । तच्च बहुवचननोपलभ्यते । कुत । तद्भावे भावात् तदभावे तदभावात् । त्रित्वादिषु भवति । तदभावे च द्वयोरेकस्मिँश्च न भवति । एवं बहुवचनमिति सामान्यान्वर्था भवति । अभियुक्तवचनं च बहुवचनमिति । यदि त्रित्वं बहुवचनस्यार्थः स्यात् । त्रिषु वचनमित्येव तद् ब्रूयात् । लाघवाद्ऽसन्देहात् । तस्माद् द्वित्वमपेक्ष्यैतं बहवः । अतोऽवस्थितं त्र्यादीनां बहुत्वम् । एवञ्च सति नैकः शब्दोऽनेकार्थो भवति । सर्वेषां च बहु-

त्वान्न कश्चिल्लक्षणया प्रयोगः । अथोच्यते । त्रिषु निरुपपदं प्रयुज्यते चतुरादिषु तु सोपपदम् । चत्वारो ब्राह्मणा इति । तच्च मिथ्या । त्रिष्वपि सोपपदं प्रयुज्यते । यथा, त्रयो लोकास्त्रयो वेदा इति । यदि च निरुपपदं च त्रित्वं प्रत्यापयेत् । ततो वसन्ताय कपिञ्जलानित्युक्तं विचार एवायं न प्रवर्त्तत । यथा अत्रैव न विचार्यते- किं कपिञ्जला आलब्धव्या, उत मयूराः, कपोता वन्ति । कस्य हेतोः । यतः कपिञ्जलशब्दस्य न मयूराः कपोता वा वाच्या । इहापि यदि बहुवचनस्य त्रित्वमेव वाच्यं स्याद् नेतरा संख्या, पूर्ववद्विचार एवायं स्यात् ॥ ३८ ॥

दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३९ ॥

अथोच्येत दृष्टो बहुवचनस्य प्रयोगश्चतुरादिषु, चत्वारो ब्राह्मणा इति । ततो विचार इति तथेह । इहापि कपिञ्जलशब्दस्य दृष्टः प्रयोगः कपोते मयूरे च । महान् कपात उच्यते कपिञ्जलोऽयं न पोत इति । तथाल्पो मयूर कपिञ्जलोऽयं न मयूर इति ॥ ३९ ॥ पूर्व० आ० भक्त्येति चेत् ॥ ४० ॥

आह । भक्त्या तत्र कपिञ्जलशब्दः प्रयुज्यते । न च भाक्ते प्रयोगे शब्दार्थशङ्का भवति ॥ ४० ॥ आ० नि० ॥

तथेतरस्मिन् ॥ ४१ ॥

इतरस्मिन्नपि चत्वारो ब्राह्मणा इति लक्षणया प्रयुज्यत इत्युक्तम् । न च लक्षणाप्रयोगे शब्दार्थशङ्का भवति । अपि च प्रातिपदिकार्थस्य या संख्या सा चानेनाभिधीयते । यथा ब्राह्मणा इति । प्रातिपदिकार्थ एव वा यथा द्वावेक इति । न च त्रित्वं प्रातिपदिकस्यार्थो, न तत्संख्या इति । तस्माच्चत्वार इति बहुवचनं न प्राप्नोति । अथोच्यते । अस्ति चतुर्षु अवयवभूतं त्रित्वं तदपेक्षं बहुवचनमिति । द्वित्वमपि तत्रास्ति, एकत्वं च । काममनेनैव द्वित्ववचनमेकवचनं चात्पद्येत । तस्मान्न त्रित्वयोगाच्चतुरादिषु बहुवचनप्रयोगः । बहुत्वादेव तेषां बहुवचनम् । अत सर्वे ऽद्यादयः परार्द्धपर्यन्ता बहुवचनस्यार्थः । सर्वे चेदर्थतः कपिञ्जलानालभन्त इति सर्वे प्राप्यन्ते । तस्माद्विकल्पः ॥ ४१ ॥ पूर्व० आ० ॥

प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात् ॥ ४२ ॥

प्रथमं वा बहुत्वं त्रित्वं नियम्येन । किं कारणम् । न हि कश्चि-
च्चतुर उपाददानो न त्रीनुपादत्ते । यत् कारणमनुगतास्त्रयश्चतुर्षु वो-
पात्तेषु कृतः शब्दार्थो बहूनालभेतेति श्रुतम्, आलब्धव्याश्च बहवः ।
एवं सति कारणादतिक्रमः स्यात् । यदि च यथाश्रुतानुपादाने किञ्चि-
दन्यत् कारणं त्रित्वातिक्रमे स्यात्ततोऽतिक्रमः न तदास्ति । तस्मात्
त्रित्वं नियमेन । ननु फलभूयस्त्वं कारणं भविष्यतीति । नैतदस्ति ।
यत्र बहवः कल्पाः श्रूयन्ते तेषां कश्चिल्लघुः कश्चिद् गुरुः । तत्र गुरोः
कल्पस्यानुष्ठानान्मानसामर्थ्यात् तदनुष्ठानात् फलभूयस्त्वमनुमीयते ।
यथा एका देया षड्देया द्वादश देया चतुर्विंशतिर्देया इति । इह तु
एक एव कल्पो बहूनामालम्भः । स त्रिभिश्चतुरादिभिस्तुल्यः । अन-
स्तत्र यो लघुमुत्सृज्य गुरुकल्पमातिष्ठेत् तस्य फलभूयस्त्वं न भवितु-
मर्हति ॥ ४२ ॥ सि० ॥

श्रुत्यर्थाविशेषात् ॥ ४३ ॥

यथा पशुमालभेतेति श्रुतये महान्तं महार्घं वा पशुमालभेत्, न
तस्य फलभूयस्त्वं भवति । यस्तु मांसीयं शिष्टमतिक्रामेत् स यदि
तावद्वैदिकीषु हिंसासु प्रत्यवायस्ततः प्रत्यवेयात् । अथाप्रत्यवाय-
स्तथापि शिष्टविगर्हणं च लभेत् । कृते श्रुत्यर्थे मांसीयान् पशून् ह-
न्तीति । तस्मात् त्रयः कपिञ्जला आलब्धव्याः ॥ ४३ ॥ युक्तिः ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४४ ॥

अन्यार्थोऽपि चैतमर्थं दर्शयति, यथा न्याय उपदिष्टः । यथा, कृष्णा
याम्या अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्याः, तेषामैन्द्राग्नौ दशम
इति । यदि च त्रय एते त्रिकाः, एव नियोगत ऐन्द्राग्नौ दशमः सम्पद्येते ।
इतरथा पाक्षिकः स्यात् । तस्मात् त्रित्वनियमः ॥ ४४ ॥ निदर्शनम् ॥

प्रकृत्या च पूर्ववत् तदासत्तेः ॥ ४५ ॥

प्रकृत्याग्नीषोमीयेणैकत्वं प्राप्यते तस्योत्पत्तिर्भविष्यति । त्रित्व
उपादीयमाने । इतरथा विप्रकर्षः स्यात् । इदं वाऽपि लिङ्गं गृहमेधीये
श्रूयते । ओदनानुद्धरतीति । तत्र मध्यमस्येति त्रयाणां निरुपपदं भ-
वति । अन्यत्र सोपपदं पञ्चानां मध्यमः । अष्टानां मध्यम इति ॥ ४५ ॥
युक्तिः ॥ कपिञ्जलाधिकरणम् ॥ ७ ॥

उत्तरासु यावत्स्वमपूर्वत्वात् ॥ ४६ ॥

साम्नाये दोहनं प्रकृत्य श्रूयते । वाग्यतस्तिस्त्रां दोहयित्वा विसृष्ट-
वागनन्वालभ्योत्तरा दोहयतीति । किमयं विधिरनुवाद इति । किं
प्राप्तम् । अपूर्वार्थत्वाद् विधिरिति । अनुवादो ह्यनर्थकः स्यादिति
प्राप्ते उच्यते ॥ ४६ ॥ पूर्व० ॥

यावत्स्वं वान्यविधानेनानुवादः स्यात् ॥ ४७ ॥

अनुवादः स्याद्, नायं विधिः । उत्तरा दोहयतीति । अन्योऽत्र
विधिरुत्सृष्टवागनन्वालभ्येति । यद्येषोऽपि विधिः स्याद्वाक्यं भिद्येत ।
उत्तरा दोहयति, ताश्चानन्वालभ्येति ॥ ४७ ॥

अथ कुतः प्राप्तेऽनुवादः ?

साकल्यविधानात् ॥ ४८ ॥

साकल्यमत्र विधीयते गवां दोग्धव्यानाम् । नास्यैतां रात्रिं
पयसाग्निहोत्रं जुहुयात् कुमारश्च न पयो लभेरन् । ननु कुमाराणां
पयोदानप्रतिषेधाऽयम् । न हि पयः प्रतिषेधे किञ्चिद् दृष्टमस्ति । अदृष्टं
कल्पयितव्यम् । नन्वितरत्रापि लक्षणाश्रयणीया । बाढम् । दृष्टार्था-
च्छब्दवृत्तिलङ्घीयसीति । तस्मात् साकल्यविधिर्गवां पयःप्रतिषेधं,
नायं लक्षणया । ततः प्राप्तेऽनुवादः ॥ ४८ ॥ हेतुः ॥

बह्वर्थत्वाच्च ॥ ४९ ॥

बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हविरिति च मन्त्रस्य सर्वासु दुह्यमाना-
स्त्रपाक्षिकत्वं भविष्यति । बहुत्वं च शक्त्यपेक्षम् ॥ ४९ ॥

अग्निहोत्रे चाशेषवद्यवागूनियमः प्रतिषेधः

कुमाराणाम् ॥ ५० ॥

अग्निहोत्रे च श्रूयते । नास्यैतां रात्रिं पयसाग्निहोत्रं जुहुयाद्
यथान्यस्यै देवतायै प्रप्तमन्यस्यै देवतायै दद्यात् तादृक् तत् स्याद्
यवाग्वा जुहुयादिति । सर्वस्य पयसः साम्नायार्थतां दर्शयति । तथा
पयःप्रतिषेधः कुमाराणामिति व्याख्यातम् ॥ ५० ॥ हेतुः ॥

सर्वप्रायिणापि लिङ्गेन संयुज्यते देवता-

ऽभिसंयोगात् ॥ ५१ ॥

वत्स्येभ्यश्च ह वा एता मनुष्येभ्यश्च पुराप्यापयन्ते अथैतर्हि

देवेभ्य एवैता आप्यापयन्ति । सर्वप्राप्तेरेतल्लिङ्गम् । कथम् । याव-
त्तेभ्यो मनुष्येभ्यश्च पुराप्यापयन्ते । तस्मात् सर्वप्राप्तेरेतल्लिङ्गम् । अतो
यावत्स्वमुत्तरासु दोहनं स्यात् ॥ ५१ ॥ हेतुः ॥ उत्तरादोहनानुवादा-
ऽधिकरणम् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रधानान्याग्नेयादीनि । तेषामङ्गान्याघारादी-
नि । तेषु चिन्त्यते । किं तस्य तस्य प्रधानस्य भेदेनाङ्गानां प्रयोगः ।
अथ वा सर्वेषां तन्त्रेणेति । अथ तत्र किं वृत्तं, ऋतुवच्चानुमानेना-
ऽभ्यासे फलभूमा स्यादिति । तत्र कृत्स्नौ दर्शपूर्णमासावुद्दिश्य कथा
वृत्ता । इह तु तत्तत्प्रधानं प्रति चिन्त्यते । किं प्राप्तम् ।

प्रधानकर्तृत्वादङ्गानां तद्भेदात् कर्मभेदः

प्रयोगे स्यात् ॥ ५२ ॥

अङ्गानां प्रयोगे कर्मभेदः स्यात् क्रियाभेदः । तस्य तस्य प्रधानस्य
भेदेनाङ्गानां प्रयोगः । कुत । प्रधानकर्तृत्वात् । प्रधानार्थत्वादित्यर्थः
प्रधानार्थेन ह्यङ्गान्युपदिश्यन्ते । अङ्गवन्ति प्रधानानि कथं स्युरिति ।
अङ्गसम्बद्धे च प्रधानार्थे अङ्गानां सहत्वं न विवक्ष्यते । न हि तत्र
प्रधानानि विधीयन्ते । किं तर्हि । अङ्गानि चाविधीयमानस्याऽर्थस्य
गुणो विवक्षितो भवति । यथा ग्रहं संमार्ष्ट्येकत्वम् । एवञ्चेदेकस्य
प्रधानस्याङ्गैः सम्बन्धः कर्त्तव्यः । तानि यदि सकृत् क्रियेरन् न वि-
भागेन सम्बद्धेरन् । यथा प्रायणीयादवसानीययोरेकादशिन्यां
समस्तैश्च सम्बन्धः कर्त्तव्य इत्युक्तं, विधेस्त्वेकश्रुतित्वादित्यत्र ।
तस्मात् प्रतिप्रधानमङ्गभेदः ॥ ५२ ॥ पूर्वम् ॥

क्रमकोपश्च यौगपद्यात् स्यात् ॥ ५३ ॥

प्रधानानि च क्रमवन्ति तानि च यथाक्रमं साङ्गानि कर्त्तव्यानि ।
तत्र यदि तन्त्रमङ्गानि स्युः, ततोऽकृत्वाग्नेयं साङ्गमग्निषोमीयः
प्रक्रान्तः स्यात् । तथा च प्रधानानां क्रमकोपः स्यात् । अथ तु भेदस्त-
तः साङ्गमाग्नेयमपवृज्याग्नीषोमीयः साङ्गः प्रक्रान्तः कियत् इति
नास्ति क्रमकोपः । अपर आह । यदि तन्त्रं भवेयुरङ्गानि ततो याव-
त्तनूनपादाग्नेयस्योपकरोति तावत् समिधाग्नीषोमीयस्योपकर्त्तव्य-
मास एष उपकारः क्रमकोपः । अपि चाङ्गारापोहनादीनि संस्पर्शादीनि
प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते तैश्चाघारादीनामवैलक्षण्यं भविष्यति ॥ ५३ ॥ आ० ॥

तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदेशात् स्याद्
विशेषाग्रहणात् ॥ ५४ ॥

तुशब्दः पक्षान्तरं परिजग्राह । नचैष पक्ष श्रेयान्, भेद इति । किं तर्हि । यौगपद्यं, सकृत् प्रयोगः स्यात् । सकृदेव प्रयुक्तान्यङ्गानि सर्वे प्रधानैर्युगपत् सम्बद्ध्यन्ते । तुल्यानामेकशब्दोपदिष्टानां चैदमर्थं प्रति विशेषाग्रहणात् । इमानि कर्तृतो देशतः कालतश्च तुल्यानि दर्शपूर्णमासयोः यज्ञकत्वोश्चत्वार ऋत्विजः । समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्यायजेतेति । प्रधानैश्च सहाङ्गानामेकदेशकालकर्तृकत्वं वक्ष्यति । अङ्गानि तु विधात्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन्नित्यत्र एकेन च शब्देन प्रधानानि फलं प्रत्युपदिष्टानि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । किमतः, अतस्तेषां फले सम्भूयकारित्वम् । तेन स्वर्गकामस्य सर्वेषां युगपच्चिकीर्षा नैकश । सर्वचिकीर्षया त्वाघारादीनां क्रियमाणानां तुल्यकर्त्रादीनां न गृह्यते विशेषः, कस्यै तान्याग्नेयस्याग्नीषोमीयस्य वेति । सर्वेषां च युज्यन्ते । तस्मात् सर्वार्थानि भवन्ति । तस्मादनावृत्तिः ॥ ५४ ॥ सि० ॥

ऐकार्थ्यादव्यवायः स्यात् ॥ ५५ ॥

यच्च क्रमकोपश्च यौगपद्ये स्यादिति । तत्र ब्रूमः । ऐकार्थ्यादव्यवायः स्यात् । न क्रमकोपः । कुत । ऐकार्थ्यात् । सम्भूयकारीण्येतानीत्युक्तम् । तेषां सह क्रिया, नैकशः । न हि तत्रैकेन कृतेन कश्चिदर्थः । एकसम्बन्धक्रियायामानुपूर्व्यं स्यात् । तस्मान्न तेषां प्रयोगे क्रमः, कुतः क्रमकोप इति । यच्चोपकारे क्रमकोप इति, तत्रापि नाधारः कृतमात्र एव प्रधानेषूपकरोति । यत् कारणं तस्मिन् काले प्रधानान्येव न सन्ति । यदा तु सर्वाण्यङ्गानि कृतानि तदा तज्ज्ञान्यऽपूर्वाणि सम्भूय प्रधानेषूपकुर्वन्ति । अङ्गानामपि हि सम्भूयकारित्वमुक्तम् । अथैकार्थ्यादैककर्म्यमिति । तस्मादुपकारेऽपि नास्ति क्रमकोपः ॥ ५५ ॥ आ० नि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनं कामुकायनः ॥ ५६ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनं भवति यथा न्याय उपदिष्ट इति कामुकायन आचार्यो मन्यते स्म । किं पुनस्तत् । चतुर्दर्श पौर्णमास्यामाहुत यो

हूयन्ते त्रयोदशमावास्यायामिति । यथावृत्तिः स्यान्न त्रयोदश चतुर्दश वा व्यवनिष्ठेरन् ॥ ५६ ॥ युक्तिः

यच्च संस्पर्शवदारादुपकारिणामप्यावृत्तिरस्तीति । तत्र ब्रूमः—

तन्न्यायत्वादशक्तेरानुपूर्व्यं स्यात् संस्कारस्य
तदर्थत्वात् ॥ ५७ ॥

स हि न्यायः सम्भूयकारिणां सहक्रियेति सर्वत्रैव । सहक्रिया-
ऽशक्तेस्तु धर्मसंस्पर्शेष्वानुपूर्व्यं स्याद् भेदेन क्रिया । न शक्यते एक-
स्याङ्गारापोहनेन सर्वेषां पाकः कर्तुम् । न चैकस्मिन् पुरोडाशे अपि-
ते सर्वे अपिता भवन्ति । संस्कारस्य तदर्थत्वात् । संस्कारोऽयं पाका-
ऽर्थो विधीयते । तत एव प्रत्यक्षोपकारिणः प्रतिप्रधानमावृत्तिः स्यात् ।
अन्यथा याग एव न संवर्त्तते ॥ ५७ ॥ आ०नि० ॥

असंसृष्टोऽपि तादर्थ्यात् ॥ ५८ ॥

असंसृष्टोऽप्याघारादि प्रतिप्रधानमावर्त्तते । कुतः । तादर्थ्यात् ।
यस्य समीपे कृतस्तदर्थ इति गम्यते विशेषः । आघारादीन्याज्य-
भागान्तान्याग्नेयस्य स्विष्टकृदादीन्यग्नीषोमीयस्येति गृह्यमाणे विशेष-
भेदः । तस्मादुपांशुयाजादीनां समीपे प्रागाघारादीनि ऊर्द्धे स्विष्ट-
कृदादीनि कर्त्तव्यानि । एवं च संस्पर्शिभिरितरेषामवैलक्षण्यं भविष्य-
ति ॥ ५८ ॥ युक्तिः ॥

विभवाद्वा प्रदीपवत् ॥ ५९ ॥

यदुक्तं यस्य सन्निधौ प्रयुक्तानि तस्येमानीति गृह्यते इति विशेषः ।
तस्मादावृत्तिरिति । नैतद् युक्तम् । विभवात् । कुतः । विभविष्य-
न्त्येतान्येकस्यापि सन्निधौ क्रियमाणानि सर्वेषामुपकर्त्तुम् । प्रदीप-
वत् । तद्यथा प्रदीप एकस्मिन् प्रदेशे भुञ्जानानां ब्राह्मणानामेकस्य
सन्निधौ क्रियमाणः सर्वेषामुपकारं करोति । तस्मादनावृत्तिः ॥ ५९ ॥
निर्दर्शनम् ॥

अर्थाल्लोके विधितः प्रतिप्रधानं स्यात् ॥ ६० ॥

उपवर्णनापरिहारः पूर्वं न कृत इति स तावद्वर्ण्यते । यदुपवर्णि-
तं प्रदीपवादिति । तदयुक्तम् । अर्थाल्लोके प्रदीपस्य सकृदसकृद्वा
क्रिया । यदि सकृत् कृतः सर्वं प्रकाशयति सकृत् क्रियते, अथ न
प्रकाशयति ततोऽसकृत् । ततश्चास्य प्रत्यक्षसामर्थ्यम् । अथेह विधित

उपकारोऽनुपकारो वा गम्यते, न प्रत्यक्षेण । न चास्ति विधान-
मस्योपकरोतीति सन्निधानाद् विशेषग्रहणाद् गम्यते यस्य सन्निधौ
प्रयुक्तस्तस्योपकरोतीति । तस्मादावृत्तिः ॥ ६० ॥ आ० नि० ॥

सकृदिज्यां कामुकायनः परिमाणविरोधात् ॥ ६१ ॥

अथ यदुक्तं सकृदिज्या कामुकायन आचार्यो मन्यते । नैवम् । चतु-
र्दशत्रयोदशेत्याहुतिपरिमाणस्य विरोधः स्यादिति । तस्य कः परि-
हारः । आभाषान्तं सूत्रम् ॥ ६१ ॥

विधेस्त्वितरार्थत्वात् सकृदिज्या श्रुतिव्यतिक्रमः

स्यात् ॥ ६२ ॥

विधीयत इति अङ्गं विधिशब्देनोच्यते । अङ्गस्येतरार्थत्वात् । य-
देतत् स्थितं, यत्सन्निधौ यत्कृतं तदर्थमेव तदिति तदावृत्त्याङ्गानां
प्रयोगः । तत्र चतुर्दश त्रयोदशेत्याहुतिसंख्या नोपपद्यते । आहुति-
विधयस्तु चतुर्दश त्रयोदश । तेषां लक्षणया वचनमुपपद्यते । चतु-
र्दश पौर्णमास्यामाहुतिविधयः । त्रयोदशामावास्यायामिति । नैतत्
संख्याविधानम् । प्रचयेनैव संख्यायाः प्राप्तत्वात् । अनुवादस्त्वय-
म् । अनुवादश्च लक्षणयोपपद्यते । विदितस्य स भवति । आहुति-
विधानां चेयं संख्या विहिता, नाहुतीनाम् । तस्मात्तेषामनुवादः
॥ ६२ ॥ आ० नि० ॥

विधिवत् प्रकरणाविभागे प्रयोगं बादरायणः ॥ ६३ ॥

तन्त्रेण प्रयोगं बादरायणो मन्यते स्म । कुतः । प्रकरणाविभागा-
त् । सर्वेषां प्रधानानामविभक्ता प्रक्रिया सम्भूय कारित्वादित्युक्तम् ।
तत्रैदमर्थं प्रति न गृह्यते विशेषः । यत्तु सन्निधिप्रयोगेण विशेष
ग्रहणमुक्तं, तदयुक्तम् । किं कारणम् । विशेषो यः सन्निधि-
क्रमः स प्रकरणेन बाध्यते । विधिवत् । यथा विधौ तुल्यत्वात् प्र-
करणस्य सर्वार्थान्यङ्गानि विज्ञायन्ते, न यस्य सन्निधौ तदर्थानि ।
क्रमस्य प्रकरणेन बाधितत्वात् ॥ ६३ ॥ सि० ॥

अपि चैकेन सन्निधानमविशेषको हेतुः ॥ ६४ ॥

यदापि सर्वार्थाः, तदाप्येकस्य कस्यचिदवश्यं सन्निधौ कर्त्त-
व्याः । तस्मान्न विशेष सन्निधेरकान्ततः शक्योऽवधारयितुम् । अत-
स्तन्त्रेण प्रयोगः । बादरायणग्रहण कीर्त्यर्थं, नैकीयमतार्थम् ॥ ६४ ॥ हेतु

कचिद् विधानान्नेति चेत् ॥ ६५ ॥

नैतद्युक्तं, सकृत् क्रियेति । कुतः । कचित् सहत्वमाहृत्य विधीयते । सह वघ्नन्ति सह पिषन्ति तदनावृत्तौ सर्वतः प्राप्तायां परिसंख्याऽर्थं भवति । इहैव सहत्वज्ञान्यत्रेत्युच्यते ॥ ६५ ॥ आ० ॥

न विधेश्चोदितत्वात् ॥ ६६ ॥

न तत्र परिसंख्या युज्यते । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसंख्यार्थं भवति । न चेह सहत्वं प्राप्तम् । कुतः । भेदेन निर्वापस्य चोदितत्वात् । आग्नेयाग्नीषोमीययोर्भेदेन निर्वापस्तूक्तः । तयोर्भेदेनैवावहननपेषणे प्राप्नुतः । तत्रावश्यं विधेयं सहत्वम् । तस्मान्न कचित् सहत्वविधानादन्यत्र भेदेन क्रिया विज्ञायतेति ॥ ६६ ॥ आ० नि० ॥
आधारादीनामङ्गाङ्गानां तन्त्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

कचिच्छ्रूयते, आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत, सौम्यं यभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोध्यायां स्पृष्ट्वमान इति । नत्र विचार्यते । किं कृष्णग्रीवस्य प्रथमस्य तृतीयस्य सह प्रदानं कर्तव्यम् ? अथवा भेदेनेति । किं प्राप्तम् ।

व्याख्यातं तुल्यानां यौगपद्यमगृह्यमाण-

विशेषाणाम् ॥ ६७ ॥

व्याख्यातं प्रयोगे यौगपद्यमिति । तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदेशात् स्यादिति । इह तु कृष्णग्रीवयोरेकदेवतत्वात् सह प्रयोगे क्रियमाणं न गृह्यते विशेषः । सहक्रिया चैकफलत्वात् प्राप्ता । तस्मात् सहप्रदानम् ॥ ६७ ॥ पूर्व० ॥

भेदस्तु कालभेदाच्चोदनाव्यवायात् स्याद्विशिष्टानां

विधिः प्रधानकालत्वात् ॥ ६८ ॥

भेदस्तु प्रदानस्य युक्तो, न तन्त्रता । कुतः । कालभेदात् । अथ कालभेदः । चोदनाव्यवायात् । सौम्यचोदनया व्यवहिते कृष्णग्रीवचोदने । तत्र पाठक्रमादेकस्य पुरस्तात् सौम्यस्य प्रयोगः प्राप्तः, एकस्योत्तरत्र । तयोर्यदि सह प्रदानं क्रियेत क्रम उपरुद्धेत, अन्यतरस्य पुरस्तात् क्रियायामुत्तरस्योपरिष्ठात् पूर्वस्य । तस्मान्भेदेन प्रयोगः ॥ ६८ ॥ सि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ६९ ॥

अभितः सौम्यमाग्नेयौ भवत इति ॥ ६९ ॥ निदर्शनम् ॥

विधिरिति चेन्न वर्त्तमानापदेशात् ॥ ७० ॥

अथ विध्यभिप्रायं कल्पयेत् । श्रुत्यर्थमुत्सृज्य लक्षणार्थं परि-
गृहीत स्यात् । तस्मात् प्रदानभेदः ॥ ७० ॥ आ० नि० ॥ कृष्णग्रीव-
स्य भेदेन ग्रहणाधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीशिवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये एकादश-

स्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ११ ॥ १ ॥

अथ एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ११ ॥ २ ॥

एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दोपदेशात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोरग्नेयादीनि प्रधानानि । तत्र देशकालकर्तारः,
समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत अमा-
वास्यायाममावास्यया यजेत । दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रत्वोश्चत्वार ऋ-
त्विज इति । तथा चातुर्मास्ये प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत, वसन्ते
वैश्वदेवेन यजेत । चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चर्त्विज इति । तत्र
विचार्यते । किम् आग्नेयादीनां प्रधानानां तन्त्रं देशकालकर्तारः ।
अथवा भेद एवेति । तत एतावत्तु परीक्ष्यम् । किं चोदनाविधिशेषा
देशादयो यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्येवमादयः । आग्नेयादिचोदना-
विधयस्तेषामिमे समादिविधयः शेषा । आग्नेयोऽष्टाकपाल एवं
भवति । एवं सर्वत्र । अथवा, प्रयोगाङ्गं देशादयः । य एषामग्नेया-
दीनां प्रयोगः फलसाधनार्थस्तदङ्गानामिति । किञ्चातः । यदि प्र-
योगाङ्गं ततस्तन्त्रम् । अथ चोदनाविधिशेषास्ततो भेदेनेति । किं
प्राप्तम् । एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानां तन्त्रमित्येषा प्रतिज्ञा । तत एवं
तावद्वर्णयति । प्रयोगाङ्गं देशादयः इति । कुतः । न तावद्वते देशकाल-
कर्तृभ्यः प्रयोगो भवति । यच्च येन विना न भवति तत्तदङ्गमित्यव-
गम्यते । तस्मात् प्रयोगाङ्गं देशादयः । यदा प्रयोगाङ्गं तदा तन्त्र-
भावः । कस्मात् । एकदेशोपदेशात् । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेतेति एकशब्दोपदेशादेकं फलम् । एकफलात् सहप्रयोगः । तत्र
न गृह्यते विशेषो देशादीनामैदमर्थः प्रति । अगृह्यमाणे विशेषे तन्त्र-
भावो युक्तः । तस्मात् तन्त्रं देशादयः ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

अविधिश्चेत् कर्मणामभिसम्बन्धः प्रतीयेत तल्लक्षणार्था-
ऽभिसंयोगाद् विधित्वाच्चेतरेषां प्रति
प्रधानभावः स्यात् ॥ २ ॥

अविधिश्चेद् यदि चोदनाविशेषो न स्यात् । देशादिविधिस्ततः
कर्मणामाग्नेयादीनां भेदेन देशादिभिरभिसम्बन्धो न प्रतीयेत । चोदना-
विशेषस्त्वयम् । किं कारणम् । इह समे दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येव-
मादिभिर्वाक्यैर्देशादयो विधीयन्ते । अप्राप्तत्वात् । ते चेद्विधीयन्ते,
आग्नेयादीनां दर्शपूर्णमासशब्देनानुवादयितव्यम् । अन्यथा अनेका-
ऽर्थविधानमेकस्मिन् वाक्ये भवतीति । अनुवादे च तेषां सहत्वं न
विवक्ष्यते । विवक्ष्यमाणं वाक्यभेदो भवति । आग्नेयादिना देशादयः ।
तेषां च सहितानामिति । कथम् । समे दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येव-
मादिभिर्वाक्यैराग्नेयादिषु देशादयो न विधातुं शक्यन्ते । लक्षणार्था-
ऽभिसंयोगात् । लक्षणार्थेनाभिसंयोगो विज्ञायते दर्शपूर्णमासशब्दः
समुदायार्थोऽयम् । समुदायश्च समुदायिलक्षणार्थः शक्नोति साह-
चर्यात् समुदायिनो लक्षयितुम् । न त्वेवमपि लक्षणाश्रितो भवति ।
वरं लक्षणा, नैकवाक्यस्यानेकार्थत्वम् । अनेकार्थत्वं अगमकत्वम् ।
लक्षणानुगामिका । लौकिकत्वात् । अपि च श्रुत्या समुदाये देशाद-
यो विधीयेरन्नान च समुदायस्य देशादिभिः सम्बन्धोऽस्ति । कारकं
हि समय । कारकस्य कर्मणा सम्बन्धो, न कर्मगुणेन । तस्मा-
दपि लक्षणा । यथा पौर्णमासीमभिमृशेदिति हविलक्षणा । चोदना-
विधित्वाच्चेतरेषां देशादीनां प्रतिप्रधानभावः स्यात् । गृह्यमाणवि-
शेषत्वात् । अथ केन समादय आग्नेयादिषु विधीयन्ते । समे यजेत
पौर्णमास्यां यजेनेत्यनेनाख्यातेन । अत्र हि धातुना यागमनूद्य विभ-
क्त्या तेषु समादीनां विधिः कर्त्तव्योऽपि, यस्तेषां यागानां रूपवि-
धानार्थो भवति । अच्युतो भवतीति । तेन विधीयन्ते । अथ वा अस्ति-
र्भवतीति परं प्रथमपुरुषे प्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति ॥ २ ॥ सिद्धान्तः ॥
आग्नेयादीनां न देशकालादितन्त्रताधिकरणम् ॥ १ ॥

एवं स्थितमपर्यवसितं भवत्यतोऽन्तरा चिन्तान्तरं क्रियते । किं
पुनः कारणमेतस्मिन्नपर्यवसिते चिन्तान्तरमारभ्यते । एतस्मिन्न्याये
स्थिते तस्याश्चिन्तायाः पूर्वपक्ष उचिष्ठति । अतोऽसौ एतस्माद-

नन्तरमुच्यते ॥

अङ्गेषु च तदभावः प्रधानं प्रति निर्देशात् ॥ ३ ॥

अङ्गेषु इदानीं विचार्यते । किं तेषां समुदाय एव देशकाल-
कर्त्तारः । अथवाऽनियम इति । किं प्राप्तम् । अङ्गेषु च तदभावः ।
कुतः । प्रधानं प्रति निर्देशात् । चोदनाविधिशेषत्वेनाग्नेयादीनि
प्रधानानि प्रति समादयो निर्दिष्टा नान्यत्र भवन्ति । तस्मादनियमः ।
यथा द्रव्यदेवतं यत् प्रधानेषु न तदङ्गेषु । एवं देशादयोऽपि । स्थिता-
दुत्तरम् ॥ ३ ॥ पूर्वम् ॥

यदि तु कर्मणो विधिसम्बन्धः स्यादेकशब्दात्
प्रधानार्थाभिधासंयोगात् ॥ ४ ॥

यदि आग्नेयादेः कर्मणः समादिसम्बन्धः स्यात् ततः स्याच्चोदना-
विधिशेषत्वं, भेदेन च समादयः । न तु तदस्ति । कुतः । एकशब्दा-
त् प्रधानार्थाभिधासंयोगात् । यस्मादाग्नेयादीनां समस्तानामेक-
शब्दो वाचकस्तेन समादीनामभिसंयोगः । समे दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेतेति । न ये व्यस्तानां वाचकाः, यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्येव-
मादयः । तत्र प्रत्यक्षं समस्तसंयोगमुत्सृज्य परोक्षो व्यस्तसंयोगः
कल्प्यः । सोऽपि लक्षणया । अथ तु प्रधानानामभिसंयोगः क्रियते
तत उभयमपि परिहृतं भवति । कः पुनः प्रधानार्थः । प्रधानं फलं,
तत्साम्यात् प्रधानार्थो यो व्यापारः । कश्चासौ आग्नेयादीनां प्र-
योगः । कथं तेनाभिसंयोगः समादीनां विज्ञायते । उच्यते । दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन समस्तानामाग्नेयादीनां फलसाधना-
ऽर्थः प्रयोग उक्तः । तस्य च यदि पुनः श्रुत्या समादयो विधीय-
न्ते, याभ्यामेताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ताभ्यां समे यजेतेति,
ततो न परोक्षो व्यस्तसम्बन्धः कल्पितो भवति । न च लक्षणा ।
तस्मात् प्रयोगे विधिरेतेशाम् । स च सर्वेषां प्रधानानां साधारणः ।
तद्वैदमर्थ्यं प्रतिगृह्यते विशेष । तस्मात्तन्त्रं देशकालकर्त्तारः ॥४॥सि०॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥

अन्यार्थोऽप्येतमेवार्थं दर्शयति । उग्राणि ह वा एतानि घोराणि हवींषि
यदमावास्यायां सम्भ्रियन्ते आग्नेयं प्रथममैन्द्रे उत्तरे इति । सम्भरणं
पौर्वापर्यं चैककालत्वं उपपद्यते । तस्मादपि तन्त्रम् ॥ ५ ॥ निदर्शनम्

श्रुतिश्चैषा प्रधानवत् कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् ॥ ६ ॥

इतश्च प्रयोगचोदना पुनः श्रुतिरियम् । कुतः । श्रुतिस्तेषां समादीनां प्रधानानामिव । कथं कृत्वा । कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् । यात्र कर्मश्रुतिः, दर्शपूर्णमासाभ्यामिति । सा परार्था । तृतीयायांगात् । तथा सामानाधिकरण्यात् । यजेतेति यजिरपि परार्थं एवातदेतदवमापद्यते, दर्शपूर्णमासयागेनाऽन्यत् किमपि कुर्यादिति ॥ ६ ॥ हेतुः ॥

कर्मणोऽश्रुतत्वाच्च ॥ ७ ॥

कर्म च न श्रुतं, कार्यं न श्रुतं, प्रधानं न श्रुतमित्यर्थः । तस्य स्थाने समादीनि श्रूयन्ते । प्रधानस्थाने श्रुतत्वात् । श्रुतिरेषां प्रधानवदित्युच्यते । न च तानि प्रधानानि । तत्र यदि आग्नेयादिवाक्यानां पुनः श्रुतिरियं कल्प्येत गुणभावानुवादो भजेत । न हि तत्र तेषां गुणभाव उक्तः । उत्पत्तिमात्राख्यानानि तानि च किञ्चित् कार्यं निर्देष्टुं यदपेक्ष्यानुक्तोऽपि गुणभावोऽर्थप्राप्तोऽनूद्येत । प्रयोगचोदनायां तु गुणभाव उक्तः । कार्यमपि फलम् । तस्मात् तस्याः पुनः श्रुतिरियम् । तथा च तन्त्रभावः सिद्धः ॥ ७ ॥ हेतुः ॥

अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरस्तस्मात्

स्यादेकदेशत्वम् ॥ ८ ॥

अङ्गेषु स्थितादुत्तरम् । यदा प्रयोगाङ्ग देशादय इत्युपपन्नं तदायमुत्तरः पक्ष उच्यते । तस्मात् ततोऽनन्तरमुच्यते । यदुक्तम् अङ्गेषु देशादीनामनियम इति । तन्न । अङ्गेषु समादिनियम इति । कुतः ? । यतोऽङ्गान्यपि प्रधानेन फलसिद्धावुद्दिश्यमानेन सहोपदिश्यन्ते । कथम् । विधानत्वात् । प्रधानानां फलं साधयतां विधानमेतद्यदुपेताङ्गप्रयोगो विधानकल्प इतिकर्तव्यतैत्यर्थः । अतो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्राङ्गवान् प्रयोगः प्रधानानां युक्तः । यथा विधिस्तत्रोक्तस्तथाविधेन पुनः श्रुत्या समादीनां विधिः । अतोऽङ्गानामपि प्रधानैः सहैकदेशकालकर्तृत्वं स्यात् ॥ ८ ॥ सि० ॥

द्रव्यदेवतं तथेति चेत् ॥ ९ ॥

अथ यदुक्तं यथा द्रव्यदेवतं प्रधानानामङ्गानां च भेदेन भवति एवं देशादयोऽपि स्युरिति । तत्र परिहर्तव्यम् ॥ आभाषान्तं सूत्रम् ॥ ९ ॥ आ० ॥

न चोदनाविधिशेषत्वान्नियमार्थो विशेषः ॥ १० ॥

नैतदेवम् । कुत । चोदनाविधिशेषत्वात् । चोदनाविधिशेषो हि द्रव्यदेवताविधिः । तेन प्रधानेषु द्रव्यदेवताविशेषो नियतः । इहाग्निः पुरोडाशश्च । इहाज्यमग्नीषोमौ चेति । तथाङ्गेष्वपि आज्येन प्रयाजान् यजति, शेषात् स्विष्टकृतं यजतीति । न चान्यत्र निर्दिष्टोऽन्यत्र भवति । तथेह प्रयोगाङ्गत्वाद् देशादीनाम् । तस्य च प्रयोगस्य साधारण्यात् । तन्निर्भाव इत्यपदिष्टो हेतुः । तस्माद्विषमं द्रव्यदेवतेन ॥ १० ॥ आ० नि० ॥

तेषु समवेतानां समवायात्तन्त्रमङ्गानि भेदस्तु
तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्तेषां प्रधान-
शब्दत्वात्तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ११ ॥

यदि च समान द्रव्यदेवतमङ्गानां प्रधानानां च स्यात् ततस्तेषु द्रव्यदेवतेषु समानेषु समवेतानामङ्गानां प्रधानानां च समवायात् तदवस्थोऽविशेष इति तन्त्रमिज्या स्याद्भेदस्तु तद्भेदात् । अथ तु भेदो द्रव्यदेवतस्य ततस्तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् । इज्याकर्मणः प्रयोगविशेषग्रहणाद्भेदः स्यात् । तथा चान्यार्थदर्शनं युक्तं भविष्यति चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते त्रयोदशामावास्यायामिति । तस्माद्वि द्रव्यदेवतस्य भेदः ॥ ११ ॥ हेतुः ॥ अङ्गानां प्रधानदेशादिनियमाधिकरणम् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासेष्ट्यां द्वौ समुदायौ दर्शः पूर्णमासश्च । तथा राजसूयेऽनुमत्यादय इष्टयः पवित्रादयः सोमाः । चातुर्मास्येष्वपि पर्वाणि वैश्वदेवादीनि । तत्र विचार्यते । किं दर्शस्य पूर्णमासस्य च तन्त्रेण अङ्गानां प्रयोगः । तथा राजसूयेष्टीनां सोमानां च चातुर्मास्येषु च पर्वाणामुत तन्त्रभेदेनेति । किं प्राप्तम् ॥

इष्टिराजसूयचातुर्मास्येष्वैककर्म्यादङ्गानां
तन्त्रभावः स्यात् ॥ १२ ॥

तत्र तत्र तन्त्रेण प्रयोगः । कुतः । ऐककर्म्यात् । एकफलत्वादित्यर्थः । एकं फलमिह तत्र तत्र श्रूयते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत । राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत । चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो

यजेत । एकत्वात् फलस्यैकः प्रयोगः । तत्र न गृह्यते विशेषः ।
तस्मात् तन्त्रम् ॥ १२ ॥ पूर्व० ॥

कालभेदान्नेति चेत् ॥ १३ ॥

नैतदेवं, तन्त्रमङ्गानीति । किं तर्हि । भेदेन । कुत । कालभेदात् ।
कचित् कालभेदः, कचिद्देशभेदः । दर्शपूर्णमासयोः कालभेदः, पौर्णमा-
स्यां पौर्णमास्या यजन्तामावास्यायाममावास्यया यजन्तेति । तथा, चा-
तुर्मास्यस्य पर्वणां वसन्ते वैश्वदेवेन यजन्त, वर्षासु वरुणप्रघासैर्यजेत,
हेमन्ते साकमेवैर्यजेतेति । राजसूये देशभेदः । बार्हस्पत्यश्चरुर्ब्रह्मणो
गृह ऐन्द्रमेकादशकपालो राज्ञां गृहे आदित्यश्चरुर्महिष्या गृह इति ।
कालभेदाद्देशभेदाच्च गृह्यते विशेषः । पौर्णमासी येषामङ्गानां काल-
स्तानि पौर्णमास्या उपकुर्वन्ति, नामावास्याया । वैगुण्यात् । तस्मा-
द्भेदः ॥ १३ ॥ आ० ॥

नैकदेशत्वात् पशुवत् ॥ १४ ॥

नैतदेवं भेद इति । कुतः । एकदेशत्वात् । यत्र फलसम्बन्धस्तत्रा-
ङ्गानां चोदना । यत् कारणं फलं साधयतां प्रधानानामङ्गान्युपकारे
वर्तन्ते । समुदायचोदनायाः फलसम्बन्धः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-
कामो यजेतेति । राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । चातुर्मास्यैः स्वर्ग-
कामो यजेतेति । नैकदेशचोदनायां पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत, वसन्ते
वैश्वदेवेन यजेत, बार्हस्पत्यश्चरुर्ब्रह्मणो गृह इति । न चैतत्राङ्गानां प्राप्तिः
कुतो भेदेन प्रसङ्गः । समुदायस्य तु फलैकत्वादेकः प्रयोगः । तस्माद् य-
स्मिन् कस्मिंश्चिदवयवे क्रियमाणान्यङ्गानि समुदायेन सम्भन्त्यन्ते ।
समुदायस्यावयवैरव्यतिरेकात् । पशुवत् । यथा पशौ भिन्नकालेष्व-
ऽप्येकदेशेषु वपया प्रातः सवने चरति पुरांडाशेन माध्यन्दिने, अङ्गे-
स्तृतीयसवन इति नाङ्गानामावृत्तिर्भवति, तद्वत् ॥ १४ ॥ आ० नि० ॥

अपि वा कर्म पृथक्त्वात्तेषां तन्त्रविधानात्

साङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥ १५ ॥

अपि वा न तन्त्रमङ्गानि स्युः । कुतः । कर्मपृथक्त्वात् । तेषां च
तन्त्रविधानात् । कर्माणि तावदेतानि भिन्नानि । अन्यः पौर्णमासी-
समुदायोऽन्य आमावास्यः । एवं सर्वत्र । तेषां च देशकालभेदः पौर्ण-
मास्यां पौर्णमास्या यजन्तेत्येवमादिः । साङ्गानां च तेषां तत्र

देशकालविधि । ननु नैवात्राङ्गानि प्राप्यन्ते इत्युक्तम् । कुतस्तेषां देश-
कालविधि । उक्तमेतत् । प्रयोगे पुन श्रुत्या समादयो विधीयन्ते
इति । तत्र समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति, समुदायप्रयोगे पुनः
श्रुतिः । पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेत्येकदेशे पुन श्रुतिः । एवं
सति पौर्णमासप्रयोगे कालो विहितः । अविभक्तश्चाङ्गानां प्रधानेन
प्रयोगः । तस्मात् पौर्णमास्यङ्गानां पौर्णमासीकालः । अमावास्या-
ङ्गानाममावास्याकालः । तत्र गृह्येने विशेषग्रहणाद्भेदः ॥१५॥ सि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १६ ॥

चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते त्रयोदशमावास्यायामिति
तन्त्रभावेन पौर्णमास्यां चतुर्दशाहुतय स्युरमावास्यायां त्रयोदश ।
भेदे तूभयत्रोभयं भवति तस्माद्भेदः ॥ १६ ॥ हेतुः ॥

तथा तदवयवेषु स्यात् ॥ १७ ॥

यदा चैष न्यायस्तदावयवेषु देशकालभेदात् तन्त्रभेदः ।
तत्र चातुर्मास्यावयवयोरनीकवत् सान्तपनीययोर्बर्हिषः साधारण्य-
वचनमर्थवद्भवति । यदानीकवतो बर्हिस्तत्सान्तपनीयस्येति । इतरथा
सिद्धत्वात् तदनर्थकं स्यात् । तस्मादपि भेदः ॥ १७ ॥ युक्तिः ॥

पशौ तु चोदनैकत्वात्तन्त्रस्य विप्रकर्षः स्यात् ॥ १८ ॥

यत्तूक्तं पशुवादिति । तत्र ब्रूमः । पशौ युक्ता सकृदङ्गानां क्रिया ।
तत्र ह्येकमेव तन्त्रं केवलं, प्रचारस्य वचनाद्विप्रकर्षः । तदैक्यन्तु
चोदनैकत्वात् । एका तत्र चोदना आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता
यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति । कर्मचोदनायां
ह्यङ्गानां ग्रहणं च प्रचारचोदनायां, तदेव हि प्रधानं विप्रकृष्टकालेन
प्रचारद्वयेन निर्वर्त्यते । तदर्थानि च कृतान्यङ्गानि । तेषां पुनः
क्रियायां हेतुर्नास्ति । तस्माद्विषम उपन्यासः ॥१८॥ पूर्व० आ० नि० ॥
राजसूयादावङ्गावृत्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

तथा स्यादध्वरकल्पेष्टौ विशेषैस्यककालत्वात् ॥ १९ ॥

इदं श्रूयते- आग्नावैष्णवं प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत्, सारस्वतं
चरुं बार्हस्पत्यं चरुमाग्नावैष्णवमेकादशकपालं माध्यन्दिने, सार-
स्वतं चरुं बार्हस्पत्यं चरुमाग्नावैष्णवं द्वादशकपालमपराह्णे सारस्व-
तं चरुं बार्हस्पत्यं चरुं, यस्य भ्रातृव्यः सोमैर्न यजेतेति । तत्र चिन्त्य-

ते । किं त्रिषु कालेषु युज्यमानानाम् एतेषां कर्मसमुदायानां तन्त्रेणाङ्गानां क्रिया ? उत भेदनेति । किं प्राप्तम् । तथा स्याद्ध्वर-
कल्पायां यथा पशौ तन्त्रमङ्गानां प्रयोगः कुतः । विशेषस्यैककालत्वा-
त् । अङ्गविशेषः कश्चिद्देशां भिन्नकालानां समुदायानामेककालः
श्रूयते, पुरावाचः । प्रवदितो निर्वपेदिति । कथं पुनर्ज्ञायते सर्वेषां नि-
र्वापाणामयं कालविधिरिति । सर्वेषां ह्येषामेकफलत्वादेकप्रकरण-
म् । सैषाऽध्वरकल्पेष्टि यज्ञमेवैतया प्राप्नोति चैकशब्देन युगपत् फलं
प्रति विधानात् । तस्मान्नैककाले क्रियमाण उत्तरकालयोः समु-
दाययोर्निर्वापः प्रतिकृष्येत । स प्रतिकृष्यमाणस्ततः प्राग्भाविना-
मङ्गानां प्रतिकर्षे वर्त्तत तदा दिवाभिसम्बन्धात् । तदन्तमपकर्षे स्या-
दिति तानि प्रतिकृष्टानि सर्वेषां तन्त्रं भवन्ति । तेषु तन्त्रेषु उत्तरेषा-
मपि तन्त्रभावो युक्तः । कुतः । यदि सर्वाणि तन्त्रं क्रियन्ते नास्ति
तन्त्रभावे क्रमभेदः । अथानुक्रमभेदः । ततः पूर्वस्य सर्वं गुणकाण्ड-
मपवृज्योत्तरस्योपक्रमेण भवितव्यम् । तथा निर्वापात्तेषु प्रतिकृष्य-
माणेषु क्रमभेदो भवति । न तत्पूर्वस्य प्रोक्षणादीनि क्रियन्ते यावदु-
त्तरस्य निर्वापान्तानि न कृतानि । अपि च सहोपक्रमे युगपच्छि-
कीर्षा । तस्यां च सत्यां यद्यदापतति तत्तदगृह्यमाणविशेषत्वात्
साधारणं भवति ॥ १९ ॥ पूर्व० ॥

इष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः ॥ २० ॥

सैषाध्वरकल्पेष्टिरिति चैकवच्छ्रवणम् । तन्न तावदेकैवेष्टिः ।
बहव एते यागा । यदि तु सह क्रियन्ते ततः सैकसमाप्ते यतीभावः
पर्यवसितो भवतीति एकवदुपचार उपपद्यते । तस्मात्तन्त्रम् ।
॥ २० ॥ पूर्व० युक्तिः ॥

नैतदेवं, तन्त्रमङ्गानीति । किन्तर्हि । भेदेन कुतः ।

अपि वा कर्मपृथक्कात्तेषां च तन्त्रविधानात्

साङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥ २१ ॥

कर्माणि तावदेतान्याग्रावैष्णवादीनि पृथग्भूतानि । तेषां तन्त्रविधानं
नानाकालेषु प्रातर्मध्यन्दिनेऽपराह्ण इति । तत्रैषां साङ्गानामुपदेशः
स्यादतः कालभेदादङ्गानां गृह्यते विशेषः । तस्माद्भेदः ॥ २१ ॥ सि०

यत्तु विशेषस्यैककालत्वादिति । तत्र ब्रूमः—

प्रथमस्य वा कालवचनम् ॥ २२ ॥

प्रथमस्य कर्मणो यो निर्वापस्तस्यैतत्कालवचनम् । पुरा वाचं प्रवदितो निर्वपोदिति । ननु प्रकरणात् सर्वेषां प्राप्नोति । न प्रकरणं धर्माणां विशेषकम् । किन्तर्हि । विनियोजकम् । इदमत्र भवतीत्येतत् प्रकरणस्य सामर्थ्यं, नास्येदं, तस्येदमिति । त्रयाणां च निर्वापाणां क्रमप्राप्तस्य पूर्वस्यैव विज्ञायते । तस्मान्नास्ति विशेषस्यैककालत्वम् । कर्मणां च तत्र भेदः कालभेदादिति ॥ २२ ॥ पूर्व० आ० ॥

फलैकत्वादिष्टिशब्दो यथान्यत्र ॥ २३ ॥

यस्त्विति भिन्नानामपि कर्मणामेकफलानां फलस्यैकत्वमपेक्ष्यैकवचनं भवति । फलान्तरत्वादीहायाः । यथा सर्वपृष्ठेष्टिर्मृगारेष्टिः सुमनानामेष्टिरिति ॥ २३ ॥ पूर्व० आ० नि० ॥ आग्नावैष्णवाद्यङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात् प्रदान-
स्यैककालत्वात् ॥ २४ ॥

एकदेवता पशव उदाहरणम् । सप्तदश प्राजापत्याम् । पशूनालभत इति । अस्ति तु प्रकृतावग्नीषामीयपशौ वसाहोमं कर्त्तव्यः । याज्यार्द्धर्चा वसां जुहोतीति । स इह चोदकेन प्राप्यते । तत्र चिन्त्यते । किं भेदेन वसाहोमः कर्त्तव्यः, अथवा तन्त्रमिति । किं प्राप्तम् । वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात् । प्रदानस्यैककालत्वात् । वसाहोमं खल्वेकदेवतेषु तन्त्रं स्यात् । कुत । प्रदानस्यैककालभावात् । एककालं तेषां प्रदानम् । वैश्वदेवीं कृत्वा प्रचरन्तीति । देवता चैका प्रजापतिः । अतस्तेषामेकप्रदानत्वम् । प्रदानस्यैकत्वाद् एकः सर्वेषां साधारणो याज्यार्द्धर्चान्तः । तत्र क्रियमाणस्य होमस्यैदमर्थं प्रति न गृह्यते विशेषः । तस्मात्तन्त्रम् ॥ २४ ॥ पूर्व० ॥

कालभेदात्त्वावृत्तिर्देवताभेदे ॥ २५ ॥

देवताभेद एकादशिनेषु भिन्नप्रदानेषु भिन्ना याज्यार्द्धर्चान्ताः । तेषु गृह्यते विशेषो यस्य प्रदानस्य याज्यार्द्धर्चान्तः कृतः स तदर्थ इति । तस्मात् तन्त्रभेदः ॥ २५ ॥ सिद्धान्तः ॥ वसाहोमे भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्ते यूपहुतिस्तद्वत् ॥ २६ ॥

ज्योतिष्टोमे यूपैकादशिनी, एकादश यूपान् छिनत्तीत्याम्नाता । अस्ति तु प्रकृतावग्नीषोमीये पशौ यूपहुतिः । सा किं भेदेन कर्त्तव्या ? उत तन्त्रमिति । किं प्राप्तम् । अन्ते यूपहुतिः । तद्वत् । यद्व-
क्षानादेवतेषु वसाहोमो भेदेन, तद्वदियमपि भेदेन कर्त्तव्येत्यर्थः ।
कुतः ? । यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपहुतिं जुहोतीति श्रूयते ।
बहूनां च यूपानां भिन्नान्यन्तिकानि । यस्यैव यूपस्यान्तिकं न ह्येत
तस्यैव तेन गुणेन वर्जनं स्यात् । तस्माद्भेदेन कार्यम् ॥ २६ ॥ पूर्व० ॥

इतरप्रतिषेधो वा ॥ २७ ॥

अथ वा नैव भेदेन कर्त्तव्येति । किन्तर्हि । तन्त्रम् । कस्मात् ।
इतरप्रतिषेधोऽयम् आहवनीयप्रतिषेधो, नान्तिकविधिः । कथं ज्ञाय-
ते । आहवनीये जुहोतीत्युत्सर्गात् सर्वहोमेष्वआहवनीयः प्राप्तः । त-
त्राग्निं मथित्वेति वाच्यम् । तदपि मन्थनं प्राग्वशे कर्मणः प्रवृत्तत्वात्
प्राग्वशे प्राप्तम् । तत्रेदमपि वक्तव्यम् । यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वे-
ति । उभयस्मिन्नापि विधीयमाने वाक्यभेदो, मन्थनस्य स्वार्थवद्भा-
वात् । तस्मादन्यतरद्विवक्षितं मन्थनमन्तिकं वा । तत्र च मन्थनं
विवक्षितमविवक्षितमन्तिकमिति श्रूमः । कुत । मन्थनविधिपरत्वाद्वाक्य-
स्य । एवं ह्याह, यूपमाच्छेत्स्यता होतव्यं, न हि दीक्षितस्याग्नौ जुहो-
तीति दीक्षितस्याग्नौ होमो दोषं मन्यत इति । तत्परिहारार्थं कल्पा-
न्तरमुक्तं वैष्णवीमनूच्याच्छेत्स्यत इति । तथाप्यहोमे दोषमिव मन्य-
माणः पुनः पुनराह होतव्यमिति पुरुषस्यैव जुहोत्यायतन इति । त-
दुभयमपि तत्र न शक्यमिति प्रतिषिद्ध्य तृतीयं कल्पमाह । यूपस्यैवा-
न्तिकेऽग्निं मथित्वा तथा होतव्यम् । तदुभयमपि शक्यं जुहोत्यथ न
दीक्षितस्याग्नौ जुहोतीति । तत्र यदि यूपस्यान्तिकं जुहोतीत्येतद्वि-
वक्षितं न मन्थनं, तत्र आहवनीयमेव यूपस्यान्तिकं नीत्वा होमः प्राप्नो-
ति । आहवनीये जुहोतीति नियमात् । तत्र, न दीक्षितस्याग्नौ जुहो-
तीत्येतन्न सम्बद्ध्यते । अथ तु अग्निं मथित्वेत्येतद्विधीयते तत आह-
वनीयप्रतिषेधो भवति । अन्योऽयमाहवनीयाद् यो मथ्यते । तत्रैतत्
समर्थितं भवति, जुहोति च, न चाहवनीये जुहोतीति । तस्माद् म-
न्थनं विधीयते, नान्तिकम् । अनुवादमात्रमन्तिकस्य । कुतः प्राप्त-

ऽनुवादः ? । सौकर्यात् सहाग्निना यूपान्वेषणं दुष्करणम् । यूपान्तिके त्वग्निं मथित्वा सुकरो होमः । न्यायप्राप्तस्यानुवादः । एवं सति यद्यनान्तिके जुहोति, न दोषः । अथ कस्मान्मन्थनमात्रं कृत्वा आहवनीये एव न हूयेत । अदृष्टं कल्पितं भवति । तस्मात् तन्त्रं यूपान्ति ॥ २७ ॥ सि० ॥

अशास्त्रवत्त्वाच्च देशानाम् ॥ २८ ॥

न चान्तिकदेशाः शक्याः शासितुमापेक्षिकत्वादन्तिकस्य । अथ परमान्तिकं शिष्येत तदा यूप उपदह्येत । तच्च प्रतिषिद्धम् । न च शक्यं परमान्तिकेऽग्निमन्थनं कर्तुम् । तस्मादप्यविवाक्षितत्वमन्तिकस्य ॥ २८ ॥ युक्तिः ॥ यूपान्तौ तन्त्राधिकरणम् ॥ ६ ॥

अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः स्यान्न हि तद्धेतुरग्नि-
संयोगः ॥ २९ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमेऽवभृथः । तस्मिंश्च श्रूयते । अप्सवभृथेन चरन्तीति । तत्र विचार्यते । किं प्रधानमात्रमप्सु कर्तव्यमथ वाङ्मन्यपीति । किं प्राप्तम् । अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः । प्रधानमात्रमप्सु कर्तव्यम् । कुतः । न हि तद्धेतुरग्निसंयोगः । न ह्यङ्गानां प्रधानहेतुकोऽग्निना संयोगः । यदाहवनीये जुहोतीति होममात्रेऽग्निर्विहितः । स यथा प्रधाने तथाङ्गेषु । आपस्तु प्रधाने केवले विहिताः । अप्सवभृथेन चरन्तीति । अवभृथशब्दो हि वरुणदेवतस्यैककपालद्रव्यस्य यागस्य वाचकः । तदुत्पत्तिवाक्ये श्रुतत्वाद्धारुणैककपालेनावभृथं यन्तीति । न चात्र गमनं विधीयते । अथ गृहीतं तदप्सु प्रचारवचनात् । न चावभृथो नाम कश्चिद्देशोऽस्ति, यं वारुणैककपालेन गच्छेयुः । न च वारुण एककपालोऽस्ति येन गमनमुच्येत । तस्मादेककपालस्य देवतासम्बन्धकरणमेवात्रोच्यते । स च यागस्तद्वचनोऽवभृथशब्दस्तस्मिन्नापो विहिताः । तासामङ्गेषु कः प्रसङ्गः । द्रव्यदेवतवत् । यथा द्रव्यमेककपालो वरुणश्च देवता प्रधाने विहितत्वान्नाङ्गेषु भवतः । एवमापोऽपि ॥ २९ ॥ पूर्व० ॥

साङ्गो वा प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ ३० ॥

साङ्गो वावभृथोऽप्सु प्रवर्त्तत । कुतः । प्रयोगवचनैकत्वात् । नाऽत्राप्यवभृथे श्रूयन्ते । किन्तर्हि । प्रयोगे । न ह्येतद्वचनमप्सवभृथ

इति । कथन्तर्हि अप्सववभृथेनेति । द्वे अपि पदे कारकवचने । न च विशेषणविशेष्यता । उभयोश्चरन्तीति क्रियया सम्बन्धो, न मिथ-
श्चरन्तीति प्रयोग उच्यते । तस्मात् प्रयोगाङ्गमापः । अविभक्तश्चा-
ऽङ्गप्रधानानां प्रयोग इत्युक्तम् । अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोप-
दिश्येरन्नित्यत्र । तस्मात् साङ्गोऽवभृथोऽप्सूपदिष्टो, न केवलः । अतो-
ऽङ्गान्यपि तत्रैव कर्त्तव्यानि ॥ ३० ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३१ ॥

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति, अप्सु तृण प्रास्याधारयतीति । यद्यङ्गा-
नामग्नौ वृत्तिः स्यादुभय विधीयेत । अप्सवाधारयति तृण प्रास्यतीति
च । तद्वाक्यभेददोषः स्यात् । अथ यथोक्ता न्यायस्तथाप्सवत्यनूद्य
तृणप्रासनं केवलं विधीयत इति नास्ति दोषः ॥ ३१ ॥ हेतु ॥

अथ यदुपवर्णितं द्रव्यदेवतवदिति । तत्र ब्रूम —

शब्दविभागाच्च देवता नयः ॥ ३२ ॥

विभक्तशब्द प्रधानस्यावभृथ इति वाचकः । अङ्गानामाधारादयः
शब्दाः । अवभृथशब्दसंयुक्तं च द्रव्यदेवतं, तारुणैककपालेना-
ऽवभृथं यन्तीति । तस्मान्न तदङ्गेषु भवति । आपस्तु प्रयोगाङ्गमित्येव-
मपदिष्टा हेतुः । अतोऽनुपवर्णनमेतत् ॥ ३२ ॥ पूर्व० युक्ति-नि० ॥
अवभृथाधिकरणम् ॥ ७ ॥

वरुणप्रधानेषु विहारपृथक्त्वमाप्नातं, पृथग्गनी प्रणयतः, पृथग्वेदी
कुरुत इति । तत्र श्रूयते अष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींष्यासादयति ।
मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्निति । इह विचार्यते । किं भेदेन
दक्षिणविहारेऽङ्गानि कर्त्तव्यानि? अथ वा यान्येवोत्तरं कृतानि तान्ये-
वोत्तरत्राप्युपकुर्वन्तीति । किं प्राप्तम् ।

दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रधासेषु देशभेदात् सर्वं क्रियते ॥ ३३ ॥

भेदेनाङ्गानि कर्त्तव्यानि । कुत? । देशभेदात् । देशो हि भिद्यते,
दक्षिण उत्तर इति । यान्युत्तरे विहारे प्रधानानि तेषां तद्देशान्येवा-
ऽङ्गान्युपकुर्वन्त्यङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन् । तस्मात्
स्यादेकदेशत्वमिति नान्यदेशाया मारुत्या । तस्मात् तदर्थं दक्षिणे
विहारे भेदेन कर्त्तव्यानीति ॥ ३३ ॥ पूर्व० ॥

अचोदनेति चेत् ॥ ३४ ॥

एवं चेत् पश्यसि देशभेदादङ्गानां पृथक् क्रियेति । नैतद् युक्त-
म् । यत् कारणमचोदनात् मारुत्या । यत्र यागः फलं प्रति चोद्यते
तत्राङ्गानि गृह्णाति । न चेह मारुत्या फलं प्रति चोदना । क्व तर्हि ।
चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेतेति । नचेदिह कर्म चोद्यते, अङ्गानां प्राप्ति-
रेव नास्ति, कुतो भेदस्तन्त्रता वा ॥ ३४ ॥ आ० ॥

स्यात् पौर्णमासीवत् ॥ ३५ ॥

स्यादङ्गानां प्राप्तिः । पौर्णमासीवत् । यथा पौर्णमास्यां यजेतेति,
न तावत् कर्मफलं चोद्यते । अन्यत्रैव तच्चोदितम् । दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेतेति । अथ वा साङ्गप्रधानं पौर्णमास्यां क्रियत इत्येव-
मिहापि भविष्यति ॥ ३५ ॥ आ० नि० ॥

प्रयोगचोदनेति चेत् ॥ ३६ ॥

अथोच्येत प्रयोगस्तत्र पौर्णमास्यां चोद्यते, यजेतेत्याख्यातेन ।
प्रयोगश्चाङ्गप्रधानानां विवक्षितः । प्रयोगाङ्गं च कालः । तस्मात् तत्र
साङ्गप्रधानं पौर्णमास्यां क्रियत इति तत्र ब्रूमः । तथेह ॥ ३६ ॥ आ० ॥

इहापि मारुत्याः प्रयोगश्चोद्यते ॥ ३७ ॥

आसादयतीत्यनेनाऽऽख्यातेन । यथा च कालः प्रयोगाङ्गमेवं देशो-
ऽपि । तस्माद् मारुत्यपि साङ्गा दक्षिणविहारे कर्त्तव्या । ननु न
आसादयतिशब्देन याग उच्यते । कथं तस्य प्रयोगं वक्ष्यति । आह ।
यागार्थमेतदासादनं, यथा प्रकृतौ । तथा दृष्टार्थं भवति । इतरथा-
ऽदृष्टोऽर्थः कल्पयितव्यः स्यात् । यागार्थं चेत् तत्र यागोऽवश्यं कार्यः ।
सैषा लक्षणया यागचोदना भवति । यथा सौर्यं चरुं निर्वपेत् सौर्यं
बभ्रुमालभेतेति । तस्मादिहापि मारुत्याः प्रयोगश्चोद्यते । तथा च
प्राप्तानामङ्गानां भेदेन क्रिया ॥ ३७ ॥ आ० नि० ॥

आसादनमिति चेत् ॥ ३८ ॥

आह । नासादयतिशब्देन याग उच्यते । किन्तर्हि । आसादनम् ।
ननु लक्षणया यागं वक्ष्यति । न श्रुतिम् उत्सृज्य लक्षणाश्रयणीया ।
आसादनस्य दृष्टार्थत्वेनाश्रयिष्यते । आश्रीयेत यद्यासादनं दृष्टार्थं स-
म्भवति । यदि दक्षिणेऽग्नौ मारुत्या होमः सिद्धः स्यात्तत्समीपे नयनं
दृष्टार्थं भवेत् । स तु असिद्धः । नादृष्टार्थता युज्यते । श्रुत्यर्थ एव
ग्राह्यः । तस्मादासादनमासादयतिशब्देनोच्यते, न यागः ॥ ३८ ॥ आ० ॥

नोत्तरेणैकवाक्यत्वात् ॥ ३९ ॥

नैतद्वद्वृत्त्यर्थमासादनम् । कुतः । उत्तरेणैकवाक्यत्वात् । अद्वष्टा-
योत्तरे विहारे हवींषि आसादयति अनेनोत्तरविहारसम्बन्धेन पद-
सञ्चयेन मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्नित्येतस्मिन्नेकवाक्यत्वा-
देव ज्ञायते, यथा नासादनमद्वष्टार्थमिदम् । तत् कथं कृत्वा ? । आ-
हवनीयद्वये अव्यवस्थया हविषां होम प्राप्तस्तदनुविधानादासादन-
मपि तथैव प्राप्तम् । तत्र व्यवस्थामात्रमनेन क्रियते । यथा प्राप्तस्य च,
वसाहोमाय च प्राप्तं, नाद्वष्टाय । तस्माद्धोमार्थमासादनम् । अपर
अह । एकस्मिन् वाक्ये एक एवाऽयमासादयतिशब्द उभयोर्विहार-
योरासादनमाह । उत्तरस्मिंश्च व्यक्तं तद्धोमार्थम् । तस्मिंश्चोच्चारणे
दक्षिणे होमार्थं न भविष्यतीति एतन्नोपपद्यते । तस्मादुभयत्र होमा-
ऽर्थम् । अथोच्येतासादनमेवेदं विधीयते । यतो द्वष्टार्थं भवति । तत्र
द्वष्टार्थं, यत्र न सम्भवति तत्राद्वष्टार्थमिति । तच्च न विध्यनुवादयो-
र्योगपद्यसङ्गात् । यत्र द्वष्टार्थं तत्रानूद्यते, प्रकृतितः प्राप्तत्वात् । यत्रा-
ऽद्वष्टार्थं तत्र विधीयते । तदुभयं युगपन्न सम्भवति । तस्मादयुक्तमंत-
त् । अथ होमार्थत्वे सति कस्माद् यागचोदना कल्पते । नासादन-
मात्रमेवेत्याह । होमश्चान्यत्रेति । मैवम् । आसादनं हि होमार्थं भवति ।
नान्यत्वासाद्यमानमन्यत्र होमार्थं भविष्यति ॥ ३९ ॥ आ० नि० ॥

अपि च ।

अवाक्यत्वात् ॥ ४० ॥

न च होमार्थमासादनं वक्तव्यं, सति होमे प्रकृतित एव प्राप्नोति ।
यागस्तु वक्तव्यः । स च सति होमे शक्यते लक्षणयानेन वक्तुम् ।
तस्मादत्राप्यासादयतिशब्देन पौर्णमासीवद् यागस्य प्रयोग उच्यते ।
तथा च तन्त्रभेदः ॥ ४० ॥ हेतुः ॥

आम्नायवचनं तद्वत् ॥ ४१ ॥

वैदिकवचनं तद्वद् युक्तं भविष्यति यद्वन्न्यायोपदिष्टः । यदेवाध्वर्युः
करोति तत् प्रतिप्रस्थाता करोतीति । तथा यस्मिन्नेव होमस्तस्मिन्
ब्रूते देवतायजनमिति । दक्षिणेऽपि विहारे देवतायागं दर्शयति । तद्
यागार्थमासादयतिशब्दो युज्यते । तस्मादप्येवम् ॥ ४१ ॥ युक्तिः ॥
वरुणप्रघासादिषु विहाराधिकरणम् ॥ ८ ॥

कर्तृभेदस्तथेति चेत् ॥ ४२ ॥

तत्रैव चिन्त्यते । किं कर्त्तारो भेदेन ? उत तन्त्रमिति । किं प्राप्त-
म् । कर्तृभेदस्तथा यथाङ्गभेदः । अङ्गानां हविषां साङ्गानां कर्त्तृभि-
रुत्तरे विहारे प्रचरितव्यमितरैर्दक्षिणे । एवं यथादेशं साङ्गानि
प्रधानानि कृतानि भवन्ति । तेनोत्तरवैहारिकाः कर्त्तारो गृह्यमाण-
विशेषा दक्षिणे विहारे नोपकुर्वन्ति । तस्मात् कर्त्तृन्तरैर्भावितव्य-
म् ॥ ४२ ॥ पूर्वम् ॥ •

न समवायात् ॥ ४३ ॥

नैतदेवमङ्गवत् कर्त्तृभेद इति । किन्तर्हि । तन्त्रेण कर्त्तार स्युः ।
कुतः । समवायात् । वचनेन हि कर्त्तारः समवयन्त्यत्र । चातुर्मास्या-
नां यज्ञक्रतूनां पञ्चर्त्विज इति । समुदायसम्बन्धेऽपि सत्यवयवा
एककर्त्तृभिः सम्बद्ध्यन्ते । वरुणप्राघासानाञ्च तदवयवत्वात् पञ्चभि-
रभिसम्बन्धोऽभ्युपगम्यते । एकश्चायं वरुणप्राघासानां प्रयोगः । एक-
कालत्वात् । समानोपक्रमोपसंहाराच्च । तद् भावद्वचनं तावदेवात्र-
भेदेन कर्त्तव्यं, नान्यदपि । न च कर्त्तृणां भेद उक्तः । तस्मात्
तन्त्रेण भवन्तीति । तद्वैतत्वं स्यात् । प्रधानभेद उक्तोऽप्यङ्गानां
भेदोऽभ्युपगम्यते । कुत ? । अङ्गानां प्रधानगामित्वात् । यथैव हि
प्रयाजादीनां मारुत्या भेदाद्भेदेन क्रिया एवमङ्गभूतत्वात् कर्त्तृणां
प्रयाजादिवत् । कस्माच्च भेदोऽध्यवसायत इति । तत्रोच्यते । अङ्ग-
त्वाविशेषेऽपि सति अन्यथाजातीयोपकारोऽन्यजातीयोऽन्यस्य प्र-
याजादीनि ? उत दृष्टेनोपकारसम्बन्धेनोपकुर्वन्ति ? । बर्हिरादीनि
यागद्रव्यधारणेन अपराण्यधिकरणसंस्कारद्वारेण । तानि यागदेशा-
ऽधिकरणभेदाद्भिद्यन्ते । कर्त्तारस्तु क्रियानिर्वृत्योपकुर्वन्ति । तेन ते
देशभेदेऽपि सति प्राकृतोपकारे प्रत्यभिज्ञानतन्त्रेण क्रियानिर्वृत्तिं
शक्नुवन्ति कर्त्तुमिति, न भिद्यन्ते । क पुन प्राकृते उपकार ? इति ।
होता तावदग्रतो गार्हपत्यस्य पश्चादाहवनीयादवस्थितो याज्या-
नुवाक्यावचनेन सम्बोधयन् यागस्य कर्त्तृत्युच्यते । शक्नोति तद्देशा-
ऽवस्थित एव सामीप्यात् तन्त्रेण क्रमप्राप्तं यागं कुर्वाणमध्वर्युवत्
प्रतिप्रस्थातारमपि सम्बोधयितुमित्यतो न भिद्यते । तथाग्नीध्र स-
मानत्वादुत्करदेशस्य, तत्रावस्थित एव प्रत्याश्रावणेनोभौ कर्त्ता-

रावनुग्रहीतुम् । अतोऽसावपि न भिद्यते । तथा ब्रह्मा दक्षिणतो-
ऽवस्थित उभयोराहवनीययोः समानत्वाद् देशस्य य एवोत्तरस्य
दक्षिणः स एव दक्षिणस्य दक्षिण इति तत्रावस्थितः कृताकृतप्रत्य-
ऽवेक्षणेनानुज्ञावचनेन च शक्नोत्युभावनुग्रहीतुम् । अतस्तस्याप्य-
ऽभेदः । अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोस्तु वचनाद्भेद उक्त एवेत्यदोषः । तस्मान्न
कर्त्रन्तरैर्भवितव्यम् ॥ ४३ ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४४ ॥

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति । प्रवयसमृषभं दक्षिणां ददतीति दक्षिणैक्य-
माह । तदेककर्त्तृत्वेनोपपद्यते । अन्यत्र दक्षिणाभावान्न याजयेयुः ।
नन्वन्वाहार्येण याजयिष्यन्ति । न ज्ञायते कान्वाहार्यं, कर्षभ इति ।
विशेषाग्रहणादुभयत्रर्षभः । उपादेयत्वेन चोदितस्यैकत्वं विवक्षितम् ।
तस्माद् दक्षिणैक्यम् । तथा च तन्त्रं कर्त्तार ॥ ४४ ॥ हेतुः ॥

वेदिसंयोगादिति चेत् ॥ ४५ ॥

अथोच्येत वेदिसंयोगो हेतुः श्रूयते अन्तर्वेद्यन्यः पादो होतुर्भवति
बहिर्वेद्यन्य इति । एकश्च होतुः पाद उभयत्रोपकर्त्तुमममर्थस्तस्मात्
कर्त्तृभेदः ॥ ४५ ॥ आ० ॥

न देशमात्रत्वात् ॥ ४६ ॥

नैतदेवम् । कस्मात् । देशमात्रत्वात् । नात्र हेतुः पादो वेदेरुपका-
रार्थत्वेनोपदिश्यते । किन्तर्हि । देशमात्रमेतद्विधीयते । तस्मिन् देशे
होत्रा स्यान्वयः, यत्रास्यैकः पादोऽन्तर्वेद भवति बहिर्वेद्यन्य इति
॥ ४६ ॥ आ० नि० ॥

कुतः ?

एकवाक्यत्वात् ॥ ४७ ॥

एकमिदं वाक्यं युक्तं सन्निध्यनुग्रहाद् एकार्थत्वाच्च । यदि च
होतुः पादो वेद्यङ्गत्वेनोपदिश्येत एकस्मिन्नन्तर्वेदिनिहिते कृतः श्रुत्यर्थः
इति द्वितीयस्याऽनियमः स्यात् । सोऽपि विधातव्यो बहिर्वेद्यन्य
इति । कथं पुनरेकोऽन्तर्वेदीत्युक्ते द्वितीयोऽपि तत्र प्रसज्येत ? ।
अप्रतिषिद्धत्वात् । यदि द्वयोरन्तर्वेद्यन्यतः प्राप्तिः स्यात्तत एकस्य
वचनं द्वितीयानिवृत्त्यर्थम् । न चास्ति प्राप्तिः । तस्मादस्तिप्रसङ्गः ।
तथा च वाक्यभेदः । अथ तु देशविशेषविधानार्थमेतच्चतस्तदेताभ्या-

मुभाभ्यां सम्भूय क्रियत इत्येकार्थत्वाद् एकवाक्यत्वमुपपन्नम् ।
तस्मान्न होतृपादो वेदेरपकारकः । नोभयत्र विधेयः ॥ ४७ ॥ हेतुः ॥
कर्तृतन्त्रताधिकरणम् ॥ ९ ॥

एकाग्नित्वादपरेषु तन्त्रं स्यात् ॥ ४८ ॥

इदमपरं तत्रैव चिन्त्यते । किमापराग्निका होमास्तन्त्रं कार्याः ?
उत भेदेनेति । किं प्राप्तम् । तन्त्रमिति । कुतः । एकाग्नित्वात् । पौर्वा-
ऽग्निकानामग्निभेदाद् भेद उक्तः । इह स हेतुर्नास्ति । एकाग्नित्वा-
देतेषाम् । तस्मादेते तन्त्रं भवेयुः ॥ ४८ ॥ पूर्वम् ॥

नाना वा कर्तृभेदात् ॥ ४९ ॥

नाना भवेयुः । कुतः । कर्तृभेदात् । मारुत्या यान्यङ्गानि तानि
प्रतिप्रस्थातुः कर्माणि, इतराण्यध्वर्योः । तन्त्रभावेऽन्यतरेषां कर्तृकृतं
वैगुण्यं स्यात् । तस्माद्भेदः ॥ ४९ ॥ सिद्धान्तः ॥ अपराग्नितन्त्रता-
ऽभावाधिकरणम् ॥ १० ॥

पर्याग्निकृतानामुत्सर्गे प्राजापत्यानां कर्मोत्सर्गः

अ. तसामान्यादारण्यवत्तस्माद् ब्रह्मसाम्नि

चोदनापृथक्त्वं स्यात् ॥ ५० ॥

वाजपेये प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य श्रूयते, तान् पर्याग्निकृतानु-
त्सृजन्ति ब्रह्मसाम्नालभन्त इति । तत्र विचार्यते । तान् पर्याग्निकृ-
तानुत्सृजन्तीति । किमयं कर्मशेषप्रतिषेधो ब्रह्मसाम्नालभत इति
कर्मन्तरचोदना । अथ वा पूर्व. पर्याग्निकरणात् परेषां संस्काराणां
प्रतिषेधार्थः ? । उत्तरश्च तेषामेव कालान्तरे प्रतिप्रसवार्थ इति ।
किं प्राप्तम् । कर्मोत्सर्गः । कर्मशेषप्रतिषेध इत्यर्थः । श्रुतिसामान्या-
दारण्यवत् । यथा पर्याग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीत्ययं कर्मशेषप्रति-
षेध इत्युक्तं, शेषप्रतिषेधो वार्थाभावादिडान्तवदिति । तथा श्रुत्या
तुल्येयं श्रुतिः । किमनयोस्तुल्यम् । तत्र कर्माणि चोदितानि वसन्ताय
कपिञ्जलानालभेतेति । तेषु सर्वेषु प्राकृतगुणा प्राप्ताः । तेषु प्राप्तेषु
पर्याग्निकरणान्तं गुणकाण्डं पुनः पर्याग्निकृतानुत्सृजन्तीति निर्गुणं
पुनर्वचनमितरपरिसंख्यायकं भवतीति कर्मशेषस्य प्रतिषेधकं
विज्ञायते । एवमिहापि प्राजापत्यानालभेतेति चोदितानां कर्मणां त-
थैव सर्वाङ्गेषु प्राप्तेषु इदं पर्याग्निकरणान्तस्य गुणकाण्डस्य निर्गुणं

पुनर्वचनं कर्मशेषस्य निवर्त्तकम् । यस्माच्चैवं तस्माद् ब्रह्मसाम्नालभ-
त इति कर्मान्तरचोदना स्यात् । पूर्वापेक्षया ब्रह्मसाम्नालभते सप्तदश
प्राजापत्यानिति ॥ ५० ॥ पूर्व० ॥

संस्कारप्रतिषेधो वा वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥ ५१ ॥

न वा कर्मशेषप्रतिषेध इति । किं तर्हि । संस्काराणां प्राप्तावसराणा-
म् । तस्मादवसरात् प्रतिषिद्धब्रह्मसाम्नि प्रतिप्रसवः ॥ ५१ ॥ सि० ॥

किं कारणम् ।

वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥ ५२ ॥

एकमिदं वाक्यं, तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति ब्रह्मसाम्नालभत
इति । कथं ज्ञायते । आलभत इति द्रव्यदेवतस्याश्रवणात् । समाने
च क्रतौ वाक्यैकत्वं भवति । यथा हि केवल आलम्भो वक्तव्यं,
द्रव्यदेवतस्योक्तत्वात् । अथ वाक्यभेदः स्यात्, ततः पूर्वेण कर्मशेषः
प्रतिषिध्येत, परेण कर्मान्तरं चोद्येत । तत्र द्रव्यदेवतं वक्तव्यम् ।
यत्तु पूर्वोक्तं सम्भन्तस्य इति । तत्तत्रैव कृतार्थत्वादिह न स-
म्बद्ध्यत । तस्मादेकं वाक्यम् । नन्वेकस्मिन्नपि क्रतौ पूर्वेण संस्कारा-
प्रतिषिध्यन्ते, परेण विधीयन्ते इति । अर्थभेदाद्वाक्यभेद इत्येव
भवति । न हि ब्रह्मसाम्ना लभत इत्युक्ते अर्थादेव पर्यग्निकरणान्त
उत्सर्गः सिद्धः । स न विधीयते । तमनूद्यालम्भः केवल उत्कृष्ये-
तेति । नास्ति क्रतुसामान्ये वाक्यभेदः ॥ ५२ ॥ हेतुः ॥

वपानां चानभिधारणस्य दर्शनात् ॥ ५३ ॥

सव्या वा एतर्हि वपा यदनभिघृता ब्रह्म वै ब्रह्मसाम यद् ब्रह्म-
साम्नालभते तेनासव्यास्तेनाभिघृता इति । यदि संस्कारप्रतिषेधः,
ततो जुह्वाः सवनीयप्रचारेण चिरत्वात् प्रयाजशेषो नास्ति । त-
दभावादनभिघृतत्वं युज्यते । अथ कर्मप्रतिषेधस्ततो ब्रह्मसाम्नाल-
म्भः कर्मान्तरे । तत्र प्रयाजाः पुनरिज्यन्ते, । तेषां शेषोऽस्ति । तेना-
ऽभिधारणं स्यात् । अनभिधारणदर्शनं नापपद्येत । तस्मादपि संस्कार-
प्रतिषेधः ॥ ५३ ॥ युक्तिः ॥ पर्यग्निकृतोत्सर्गाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अस्ति पञ्चशारदीयोऽहीनो मारुतीयः पञ्चशारदीयो, यः काम-
येत बहु स्यामिति स एतेन यजेतेति । तत्र श्रूयते । वैशाख्याममा-
वास्यायां सप्तदश मारुतीस्त्रिवत्सा अपचिता उपाकरोतीति ।

सप्तदश पृश्नीनुक्षणस्तान् पर्याग्निकृतान् प्रोक्षितानितरा आलभन्ते प्रे-
तरानुत्सृजन्तीति । ततः संवत्सरे राजीवा आनयन्ति तांश्चैवोक्षण-
स्तान् पर्याग्निकृतानितरा आलभन्ते प्रेतरानुत्सृजन्तीति । तत्र सैव
चिन्ता । किमुक्षणामुत्सर्ग आरण्यवत् कर्मशेषप्रतिषेधः । अथ वा
प्राजापत्यवत् संस्कारकर्मप्रतिषेधः । तेषां च सुत्यासु प्रतिप्रसवः ।
पृश्नीनुक्षण एकैकस्मिन्नह्न्यालभन्ते । पञ्चात्तम इति । यदि कर्म-
शेषप्रतिषेधः, प्रतिवर्षमन्ये उक्षाणः । अथ संस्कारप्रतिषेधः, ततस्त
एव पञ्चवर्षाण्युपरुद्धयन्ते, पुनः पुनः संस्क्रियन्ते । अन्त्यासु सुत्या-
स्वालभ्यन्त इति । किं तत्र प्राप्तम् ?

पञ्चशारदीयास्तथेति चेत् ॥ ५४ ॥

इति चेत् पश्यसि । कथम् ? । पञ्च शारदीया इति । पञ्च शार-
दीयास्तथा यथानन्तराः । प्राजापत्यासंस्कारप्रतिषेध इत्यर्थः । एवं
प्रकृतप्रत्ययो भवति । स एवमनुग्रहीष्यते । इतरथा प्रकृतहानमप्र-
कृतप्रत्ययश्च भवेत् । एवञ्च तांश्चैवोक्षण इत्यपेक्षावचनं युक्तं भवि-
ष्यतीति । प्रायश्चित्तविधानं च यदि कूट काणो वा भवेद् बार्हस्पत्यं
चरु निर्वपेत्, यदि प्रापतेद्वायव्यं चरुं, यद्यवसीदेन्नैर्ऋतं चरुमिति
निरुद्धानामेतानि निमित्तान्युत्पद्येरन् । तस्मात् संस्कारप्रतिषेधः ॥ ५४ ॥

न चोदनैकवाक्यत्वात् ॥ ५५ ॥

नैतदेवं संस्कारप्रतिषेध इति । कथं तर्हि । कर्मशेषप्रतिषेधः ।
कुतः । चोदनैकवाक्यत्वात् । सप्तदश मारुतीः पृश्नीरुपाकरोतीति
कर्मचोदनैषा । द्रव्यदेवतासम्बन्धात् । तथैकवाक्यमेतत् । सप्तदश
पृश्नीनुक्षण इति । कथं ज्ञायते । सप्तदश पृश्नीनुक्षण इत्येतावदपरि-
समाप्तम् । तत् पूर्वापेक्षया परिसमाप्यते मारुतानालभन्त इति । एवं
सत्यनुषङ्गोऽवश्यं भवति । तथा च समत्वाद्वाक्यभेदः । किमुच्यते ।
चोदनैकवाक्यत्वादिति । आह । यद्यसावश्वशेषत्वेनापेक्ष्यते ततो-
ऽनुषङ्गः । अथायं तस्य, तत् एकवाक्यत्वम् । इदं तस्य शेषत्वेन
अपेक्षिष्यामहे । एतच्चात्र युक्तं, यदयं तस्य शेषः स्याद्, नासावस्य ।
तच्छेषत्वे अपेक्षामात्रमितरत्रापेक्षयानुषक्तव्यं, स्वार्थेन च सम्बद्धे-
त । सप्तदश च पृश्नीमारुतीरुपाकरोति । सप्तदश च पृश्नीनुक्षण
इति चार्थो न वक्तव्यः । प्रचयादेव गम्येत । तस्मादेकेनानेन वाक्येन

चतुर्धिशदेतानि कर्माणि चोद्यन्ते।तेषां सप्तदशानां पर्यग्निकरणान्तं
उत्सर्गः क्रियते। सप्तदशसु यथाप्रकृतिः । एवमुत्तरास्वपि चोदनासु।
न चात्सृष्टानां कर्मान्तर उपयोगो युज्यते । अश्वत्वात् ॥ ५५ ॥ सि० ॥

यातयामत्वाच्च ॥ ५६ ॥

तस्मादारण्यवत् कर्मशेषप्रतिषेधः । अन्ये चान्ये चोक्षाणः । पूर्वेषा-
मुक्ष्णामभावात् प्रकृतहानम् । प्रायश्चित्तमप्युपाकृतानां प्रागुत्सर्गा-
त् । अपेक्षावचनमपि तेषामभावादन्यास्तादृशानेवापेक्ष्य भवेत्,
पृश्नीन्मरुतीश्च । यथा नामेव यवागुं इग्रहं पिबतीति । तान्येवौषधा-
नि । स एव तित्तिरिरिति ॥ ५६ ॥ हेतुः ॥

संस्काराणां च तद्दर्शनात् ॥ ५७ ॥

संस्कारांश्च प्रतिवर्षं दर्शयति । तान् पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितानि-
तरा आलभन्ते प्रेतरानुत्सृजन्तीति । ननु वचनमंतर्द्वाविष्यतीति । न
वाक्यभेदसङ्गात् । पर्यग्निकरणं करोति पर्यग्निकृतांश्चात्सृजन्ती-
ति । अपि च वत्सतरीणामुक्ष्णां च युगपत्पर्यग्निकरणमुच्यते । तद्
वत्सतरीषु प्रकृतितः प्राप्तत्वादनूद्यते । इतरेष्वप्राप्तत्वाद्विधीयते ।
एतन्नोपपद्यते । सत्सु संस्कारेषु । एतदुभयं न युज्यते । यागं च
स्वत्वम् । तस्मादुभयत्र यागः ॥ ५७ ॥ हेतुः ॥ पञ्चशरदीयाधिकरण-
म् ॥ १२ ॥

राजसूयेऽभिषेचनीयदशपेयावेकाहौ । तत्र चिन्त्यते । किं तयो-
स्तन्त्रयोगः, अथ वा भेदेनेति । किं प्राप्तम् ।

दशपेये क्रयप्रतिकर्षात् प्रतिकर्षस्ततः प्राचां

तत्समानं तन्त्रं स्यात् ॥ ५८ ॥

समानं तन्त्रमनयोः । कुतः । दशपेयस्य क्रयः प्रतिकृष्यते । सह सोमं
क्रीणात्यभिषेचनीयदशपेययोरिति । अभिषेचनीयस्य पूर्वकालीन-
त्वात् क्रयकाले दशपेयक्रयस्य प्रतिकर्षः । सं प्रतिकृष्यमाणस्ततः
प्राग्भाविनः पदार्थान् प्रतिकर्षति । तदादि वाभिसम्बन्धात्तदन्तम-
पकर्षे स्यादिति । अतस्तयोरेकाहयोस्तन्त्रक्रमः । तन्त्रप्रक्रान्तयोः
प्रवृत्तितस्तन्त्रमेव समाप्तिर्युक्ता । तस्मात् समानतन्त्रौ ॥ ५८ ॥ पूर्व० ॥

समानवचनं तद्वत् ॥ ५९ ॥

समानो वा एष यज्ञो यदशपेयश्चाभिषेचनीयश्चेति तन्त्रस्य स-

मानत्वाद् यज्ञयोः समानत्वमात्मनाभिन्नत्वात् ॥ ५९ ॥ पूर्व० हेतुः ॥

अप्रतिकर्षो वाऽर्थहेतुत्वात् ॥ ६० ॥

सहत्वं विधीयते । न वा प्रतिकर्ष क्रयस्य । कुतः । अर्थहेतुत्वा-
त् । द्वाविमौ क्रयौ । एकोऽर्थहेतुकोऽन्य शब्दकृतः । यत् प्राक् क्रतु-
प्रवृत्तयज्ञसाधनोपार्जनकाले सोमविक्रयिणा सह संवादः सोमस्य
परिक्रयणं मूल्यपरिच्छेदः सोऽर्थादवश्यं करणीयः । तस्मिन्नकृते
क्रतोरव प्रवृत्तिर्न युक्ता । कुतः । क्रतुकाले कदाचित् सोमो न स्याद्,
विक्रेता वास्य नार्घेण वा दद्यात् । तथा क्रतुरेव न सवर्त्तते । तस्यै-
तत् सहत्वमुच्यते । किं कारणम् । मुख्यत्वात् । तत्रैव च क्रयो
निवृत्तकल्पो मूल्यापणमात्रं परिशिष्टम् । यदन्यत् तत्र कल्प्यते
क्रीणामीत्येवमादि तद्धर्ममात्रम् । परतन्त्रत्वादेव विक्रेतुः । एवञ्च
सति भिन्नकालयोर्यथाकालमेवाङ्गानि भविष्यन्ति । दृष्टञ्च तस्मि-
न्नुपसंवादे क्रयार्थं क्रीणातेः प्रयोगो, देवदत्तेन सहास्माभिर्धान्यं
क्रीतम्, उपसंवृत्ता इति । अतस्तस्य वादः । स च बहिः क्रतोर्व-
र्त्तते । तस्मान्नास्ति प्रतिकर्षः । कालभेदाद् यथोक्त एव तन्त्रभेदः
॥ ६० ॥ सि० ॥

पूर्वस्मिँश्चावभृथस्य दर्शनात् ॥ ६१ ॥

पूर्वस्मिँश्चाभिषचनीये अवभृथदर्शनं भवति । कथं समानं वा
एतद्यज्ञं विच्छिन्दन्ति यदभिषचनीयस्यावभृथमभ्यवयन्तीति । तदेव-
मवभृथदर्शनं पूर्वस्मिन्नुपपद्येत । यदि भेदेन तन्त्रप्रवृत्तिरितरथा
दशपेयान्तोऽवभृथः स्यात् । दीक्षाणां चोत्तरस्य दशपेयस्य च पृथग्-
दीक्षाणां दर्शनं तथाभिषचनीयस्य दीक्षा वर्द्धयेयुर्यथा दशमेऽहनि
दशपेयं सम्पद्यते । सद्योदीक्षयति सद्यः सोमं क्रीणातीति । इतरथा
अभिषचनीये या एव दशपेयस्यापि दीक्षा स्युस्तत्रैव दर्शनं नोप-
पद्यते ॥ ६१ ॥ हेतुः ॥

यत्तु समानवचनं तद्वदिति, तत्र ब्रूमः—

समानः कालसामान्यात् ॥ ६२ ॥

एकस्मिन् ऋतावेतौ सोमौ वर्त्तते तत उत्तरे संवत्सरादूर्ध्वमेतत्
कालसामान्यमपेक्ष्य तत्सामान्यवचनं नान्यथोपपद्यत इति । तस्मा-
त्तन्त्रभेदः ॥ ६२ ॥ पूर्व० हेतु-नि० ॥ दशपेयाधिकरणम् ॥ १३ ॥

वरुणप्राधासेषु श्रूयते, वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमभ्य-
वयन्तीति । तत्र विचार्यते । किं प्रदानं विप्रकर्षोऽयमुत कर्मान्तर-
चोदनेति । किं प्राप्तम् ।

निष्कासस्याऽवभृथे तदेकदेशत्वात् पशुवत् प्रदान-
विप्रकर्षः स्यात् ॥ ६३ ॥

प्रदानविप्रकर्षोऽयम् । कुतः । तदेकदेशत्वात् । वरुणं प्रत्यामिक्षो-
त्पन्ना मारुत्यामिक्षा वारुण्यामिक्षेति । सा द्विधा प्रतीयमाना
दृश्यते । एकदेशोऽस्या आवापस्थाने, एकदेशः समिष्टयजुरुर्ध्वम् ।
उभयत्रापि वरुणदेवता । तेन प्रदानविप्रकर्षो विज्ञायते । पशुवद् ।
यथा सवनीयस्य पशोर्वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन मध्य-
न्दिने, अङ्गैस्तृतीयसवन इति । अवभृथशब्द इदानीं किमर्थः ? ।
भक्त्यानुवादमात्रम् । देशसामान्यादेवतासामान्याच्च । अथ धर्माति-
देशकोऽग्निहोत्रपदवदेव कस्माच्च भवति । अशक्यत्वात् । अनेनैव
प्रदानविप्रकर्षोऽनेनैव धर्मातिदेश इत्यशक्यमेकस्य वाक्यस्य । प्रदान-
विप्रकर्षं कृत्वा कृताऽर्थस्य धर्मानतिदेशं न शक्तिरिति ॥ ६३ ॥ पूर्व० ॥

अपनयो वा प्रसिद्धेनाभिसंयोगात् ॥ ६४ ॥

न वायं प्रदानविप्रकर्षः । किन्तर्हि । अपनयो निष्कासस्य पूर्व-
कर्मणः कर्मान्तरोपदेशः । किं कारणम् । प्रसिद्धेनाभिसंयोगात् ।
प्रसिद्धेन नामधेयेनावभृथशब्देन संयोगाद् निष्कासेनावभृथमभ्यव-
यन्तीति । ननु भाक्तोऽवमनुवादमात्रमित्युक्तमनुवादः सन्नप्रवृत्ति-
करोऽनर्थकः स्याद्, अतिदेशस्तु अर्थवान् । ननु तत्रापि लक्षणा भव-
ति । अस्तु । लक्षणापि हि प्रवृत्तिविशेषकरत्वादर्थवती । यथाऽप्नौ
तिष्ठत्यवटे तिष्ठति । अनेकार्थता तर्हि दोषो भवति । पूर्वकर्मचोदना-
यामसौ दोषः । यथैतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम
कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति । कथं पुनरनेन शक्यते अपूर्वं कर्म
चोदयितुम् । उच्यते । वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमपोऽभ्यव-
यन्तीति श्रूयते । न चावभृथः शक्यतेऽभ्यवेतुम् । तत्रैवं विज्ञायते ।
निष्कासेन तुषैश्चावभृथं कर्तुमपोऽभ्यवयन्तीति । यथा शाटकं कर्तुं
सूत्राणि वयन्तीति लक्षणया । यथा, य एवं विद्वांसः सत्रमुपयन्ती-
ति ॥ ६४ ॥ सि० ॥

प्रतिपत्तिरितिचेन्न कर्मसंयोगात् ॥ ६५ ॥

अथान्यशेषत्वान्निष्कासस्यावभृथगमनं प्रतिपत्तिर्भवत्विति । त-
न्न । कुतः । कर्मसंयोगात् । अर्थकर्मणा ह्यस्य गुणभूतस्य संयोगो वि-
ज्ञायते । तृतीयासामर्थ्यात् । प्रतिपत्तौ हि द्रव्यप्राधान्याद् द्वितीयया,
निरदेक्ष्येतायथा चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति । अथ वावभृथ-
शब्दकेनास्य कर्मणा संयोगात् । यदि च प्रतिपत्तिः स्यात्ततोऽव-
भृथशब्दोऽनर्थक एव भवेत् । अयमवभृथशब्दो धर्मानतिदिशेत् ।
न च प्रतिपत्तौ प्रधानकर्मणां धर्माः शक्या अतिदेष्टुम् । वैषम्या-
त् । तथा हि अवभृथेन प्रतिपादयतीत्युक्तं स्यात् । न वावभृथेन कि-
ञ्चित् प्रतिपादितं, यदतिदिश्येत ॥ ६५ ॥ आ० नि० ॥ वरुणप्राघासे-
ऽवभृथाधिकरणम् ॥ १४ ॥

उदयनीये च तद्वत् ॥ ६६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । प्रायणीयस्य निष्काषे उदयनीयमनुनिर्वप-
तीति । तत्राप्यवभृथवन्निष्कासो गुणतः स्यात् । तत्रापि ह्युदय-
नीयशब्दकेन प्रधानकर्मणा संयोगो भवति । प्रायणीयस्य निष्काष
उदनीयमनुनिर्वपतीति । न च शक्यते उदयनीयो निर्वप्युम् । अत-
स्तथेहापि सम्बन्धो विधीयते निष्काषो नोदयनीयं कर्तुं हविष्यं
निर्वपतीति । लक्षणया वा पूर्ववत् । अपि च द्वितीयासंयोगात्
कर्मणः प्राधान्यं विज्ञायते । निष्काषस्य सप्तमीयोगाद् गुणभावः ।
प्रतिपत्तौ तु कर्मगुणता स्याद् निष्काषप्रधानता । तत्र कर्म तृतीया-
सम्बद्धं भवेत् । निष्काषो द्वितीयासम्बद्धः । ननु प्रधानभूतेऽपि
सप्तमी भवति । यथा, स्वागारे गावो वास्यन्तां, प्रावारे कुसुमानी-
ति । भवति यत्र प्रमाणान्तरेण द्रव्यं प्रधानं विदितम् । यत्र तु शब्द-
गम्य एवार्थस्तत्र गुणभावो युक्तः । यत् कारणं, कारकविभक्तिरि-
यम् । कारकं च क्रियार्थं भूतं भव्यम् । उच्चारणे हि भूतं भव्यार्थं
भवति । दृष्टार्थत्वात् । भव्यस्य तु भूताऽर्थत्वेऽदृष्टार्थता कल्प्या
स्यात् । न च दृष्टे सत्यदृष्टकल्पना सम्भवति ॥ ६६ ॥ पूर्व० ॥

प्रतिपत्तिर्वाऽकर्मसंयोगात् ॥ ६७ ॥

प्रतिपत्तिर्वा उदयनीयः स्याद् निष्काषस्य, न गुणभावः । कुतः ।
अकर्मसंयोगात् । नात्र निष्कासस्योदयनीयकर्मणा संयोगः । केन

तर्हि निर्वापेण । निष्काषे निर्वपतीति । ननु मुख्यत्वादुदयनीयस्यैतेन सम्बन्धो न्याय्य । न हि मुख्यसम्बन्धे साकाङ्क्षमेतद्भवति, निष्काष उदयनीयं किं करोति । तत्रावश्यं निर्वपतीत्यनेन परिसमापयितव्यम् । उदयनीयं निर्वपतीति । न चोदयनीयस्य निर्वापेण सह सम्बन्धोऽस्तीत्युक्तम् । तदेतदवश्यं तथैवापद्यते । उदयनीयं कर्तुं प्रायणीयस्य निष्काषे हविष्यं निर्वपतीति । निष्काषश्च प्रायणीयशेषः । निष्काषशब्दश्च शेषवचन एव, यदुखायां लग्नकं तदनेनाच्यते । शेषस्य चार्थान्तरगमनं प्रतिपत्तिः । तच्च सामवायिकमङ्गं भवति । तच्च प्रधानतः दृष्टसम्बन्धमारादुपकारकत्वेऽनुमेयसम्बन्धं, सप्तमी च विभक्तिः प्राधान्ये न दृष्टा । तस्मात् प्रतिपत्तिः । नन्वेवमपि कर्मान्तरबोदनावभृथवत् प्राप्नोति । भवेद्यदि न चोदितं कर्म भवेत् । चोदितस्तूदयनीय आदित्यः प्रायणीयश्चरुर्मयत्यादित्य उदनीयो दिशां प्रज्ञप्ता इति । तं कर्तुं प्रायणीयनिष्काषे निर्वपेदिति तत्रैव प्रज्ञायते । तस्मान्न कर्मान्तरबोदनेयम् ॥ ६७ ॥ पूर्व० ॥

अर्थकर्म वा शेषत्वाच्छ्रयणवत्तदर्थेन विधानात् ॥६८॥

अर्थकर्म वा निष्काषे निर्वापो, न प्रतिपत्तिः । कुतः । शेषत्वात् । निर्वापं प्रति शेषभूतो निष्काषः । गुणभूत इत्यर्थः । कथं ज्ञायते, तदर्थेनाविधानात् । तदर्थेन शब्देन सप्तम्या विभक्त्या विधानात् । सप्तमी हि विभक्तिराधारे भवति । आधारश्च क्रियायास्तत्कारकाणां च विशिष्टानां धारणे वर्तते । तस्माद् गुणभूतः । ननु निष्काषो धारणेऽसमर्थः । स्थालेयवत् तत्र धारणं करोति । पात्रीवदेतद् द्रष्टव्यम् । तद्यथा पाड्योदनं धारयति, पात्री भूमिः । न च पात्री नाधारः । तत्रैनत् स्यात्, न दृष्टमुपकारं करोतीति । पाड्यपि तथा । अपि च हविष्या उदयनीयनिवृत्त्या प्रयोजनवन्तस्ते । यदि निष्काषेण सांस्कृत्यन्तं निष्काषोऽपि प्रयोजनवान् भवति । अथ तु निष्काषः सांस्कृत्यते, न च तेन कश्चिदर्थः । न हि तेन किञ्चित् करिष्यते । ननु तेनापि प्रायणीयो निर्वर्तितः । तदर्थस्यापि संस्कारोऽर्थवान् भविष्यति । नैवमुपयुज्यमानसंस्कारो गरीयानुपयुक्तसंस्कारादपि च निष्काषसंस्कारोऽयं भवन् प्रायणीयस्याङ्गं भवेत् । तत्रोदयनीयसन्निधिर्वाध्येत । तस्मादुदनीयहविष्याणामयं निष्काषसंसर्गेणादृष्ट उपकारः क्रियते ।

श्रयणवत् । तद्यथा पयसा मैत्रावरुणे श्रीणाति धानाभिर्हारियोजन-
मिति श्रयणैः सोमस्य ॥६८॥ सिद्धान्त ॥ उदयनीयाधिकरणम् ॥१५॥
(निष्कासशब्दस्य दन्त्यान्त्यत्वमपि) ॥ इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ
मीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ११ ॥ २ ॥

अथ एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ११ ॥ ३ ॥

अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्वचनादन्यकालत्वम् ॥ १ ॥

अङ्गानां मुख्यकालत्वं मुख्यदेशत्वं मुख्यकर्तृत्वं चोक्तम् । अङ्गा-
नि तु विधानत्वात् प्रधानेनापदिश्येरन् ॥ तस्मात् स्यादेकदेशत्व-
मिति । एवञ्च सर्वत्र प्राप्तम् । वचनादन्यकालत्वम् । यत्र वचनं
तत्रान्यकालत्वमन्यदेशत्वमन्यकर्तृत्वमपि भवति । यथा पूर्वैश्वरमा-
वास्यायां वेदिं करोति अप्सवभृथेन चरन्ति । अग्नौ सौत्रामण्यां
दक्षिणाभेदादन्यकर्तृत्वं विज्ञायते । बडवा दक्षिणेति ॥ १ ॥ पूर्वपक्ष-
सिद्धान्तौ ॥ वयाद्यङ्गानां प्रधानकालादन्यकालत्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

द्रव्यस्य कर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः

स्यात् स्वकालत्वात् ॥ २ ॥

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इति
श्रूयते आधानम् । तत्कर्मार्थमित्यभ्युपगमः । किं कारणम् । अफल-
त्वात् । आहवनीये जुहोति गार्हपत्यं हवींषि श्रपयति दक्षिणाग्नाव-
न्वाहार्यश्रपणादि करोतीति । तेषामग्नीनां कर्मसु प्रयोगः ।
तत्र विचार्यते किं तस्य कर्मणोऽर्थेन भेदेनाधानं कर्तव्यमथ सर्वेषा-
मैष्टिकपाशुकसौमिकदार्विहोमिकानां कर्मणां तन्त्रमिति । किं प्राप्त-
म् । द्रव्यस्यैरकर्मकालनिष्पत्तेः, वसन्ते ग्रीष्मे शरदीति प्रयोगः ।
आधानं सर्वार्थं स्यात् । कुत ? । स्वकालत्वात् । स्वोऽस्य कालो
वसन्तादिः । न कस्यचित् कर्मणः कालं श्रूयते । तत्र न गृह्यते वि-
शेषोऽस्मै कर्मण इदमाधानमिति । नास्मा इत्यगृह्यमाणविशेषत्वाच्च
तन्त्रभावो न्याय्यः । नन्वाधानानन्तरं यस्य कर्मणः प्रयोगस्तदर्थं तदा-
धानमिति इति गृह्यते विशेषः । स खलु गृह्यते विशेषः । किन्तु आन-
न्तर्यमकारणम् । यदापि सर्वार्थं तदाप्यवश्यं कस्यचित् कर्मणः
पूर्वप्रयोगो यौगपद्यस्यासम्भवात् । तदेकनानन्तर्यं समो हेतुः । सर्वा-
र्थत्वे च एकार्थत्वे च समत्वादहेतुर्भवति । न वाऽऽधानेन कर्मा-

युपक्रम्यन्ते । यथा प्रणयनेन । यद्युपक्रम्येरस्ततो यदनन्तरं कर्म तस्योपक्रमो विज्ञायेत, नोत्तरेषाम् । तेन व्यवहितत्वात्तदपवर्गे वा-
पवृज्येत, प्रणयनवत् । न ह्यनेन किञ्चित् कर्म प्रक्रम्यते । अप्राप्तकाल-
त्वात् । अत उत्तरकाला हि कर्मभृतयः । किन्तर्हि अनेन क्रि-
यते । द्रव्यमर्ज्यतेऽग्निविशेषः । यथा कश्चित्त्रोहं सुवर्णं वार्जयंदनेन
स्वाधीनेन यथोपपन्नं कर्म करिष्यामीति । स तेन यथाकालमिष्टं
दात्रादि करोति । एवमयमग्निविशेषमर्जयति । अनेन स्वाधीनेन
यथोपपन्नं कर्म करिष्यामीति । तत्र न गृह्यते विशेषांऽस्मै कर्मण
इदमर्जितम्, अस्मै नेति । सर्वेभ्यश्च युज्यते । तस्मात् सर्वार्थम् ।
अपि च नित्यकाम्यनैमित्तिकानि कर्माणि यथोपपत्तिकालानि । तेषां
वसन्ते आहितेनाग्निना कार्यत्वम् । न चान्यस्मिन् ऋतौ । शक्यो
वसन्तेऽग्निराधातुम् । सोऽयमसंयोगो भवति भेदेनाधाने । अथ तु
सर्वकर्मणामर्थे तन्त्रमाधानं, नैष निरोधो भवति । तस्मादपि तन्त्र-
म् ॥ २ ॥ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ ॥ आधानादेस्तन्त्रताधिकरणम् ॥ २ ॥

यूपश्चाकर्मकालत्वात् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमे पशवः, अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्याः । तेषां यूपः
खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नाति राहितके बध्नातीति श्रुतेः । तत्र
विचार्यते । किं त्रयाणां पशुबन्धानां भेदेन यूपः, अथ वा तन्त्रमि-
ति । किं प्राप्तम् । भेदेनेति । किं कारणम् । अग्नीषोमीये तावत् प्र-
योगवचनेन गृह्यत यूपः । उत्तरयोरपि चोदकेन प्राप्यते । कर्मशेषा-
वसायिनश्चोदकप्रयोगवचनान्नेदेन यूपं प्रापयति । तस्मान्नेदः ।
एवं प्राप्ते उच्यते । यूपस्य तन्त्रं भवेत् । अकर्मकालत्वात् । नास्य
पशुकर्मकाल उत्पत्तिः । किं तर्हि । पृथक्काले दीक्षासु यूपं छित्ति
क्रीते वा राजनीति । तत्रोत्पद्यमानस्य न गृह्यते विशेषांऽस्मै पशु-
बन्धाय यूपोऽयमस्मै नेति । सर्वेभ्यश्च प्रयुज्यते । तस्मात् सर्वार्थो
भवति ॥ ३ ॥ पूर्व०सि० ॥

एकयूपं च दर्शयति ॥ ४ ॥

एकं यूपं त्रयाणामपि पशूनां साधारणं दर्शयति । सवनीये पशौ
त्रिवृता यूपं परिवीयेति त्रिवृता परिव्याणं विदधाति । यदि नानायूपा
भवेयुस्ततः पूर्वस्य यूपस्यापवर्गाद्यूपान्तरे चोदकेनैव प्राप्तं त्रिवृता

परिव्याणं न विधातव्यं भवेत् । अथ तन्त्रं यूपे, ततः संस्कारा अपि तन्त्रमित्यग्नीषोमीय एव परिवीतस्य कृतार्थत्वात् पुनः सवनीय-परिव्याणं न प्राप्नोति । तद् विधातव्यं भवति । विधीयते च । तस्मादपि तन्त्रम् ॥४॥ हेतुः ॥ अग्नीषोमीयादिपशौ यूपतन्त्रताधिकरणम् ॥३॥

संस्कारास्त्वावर्त्तेरन्वर्थकालत्वात् ॥ ५ ॥

यूपसंस्कारा ये पशुतन्त्रमध्ये क्रियन्ते, यथा प्रोक्षणमञ्जनमुच्छ्र-यणं परिव्याणं च, तेषु चिन्त्यते । किं तस्य तस्य पशोर्भेदेन कर्त्त-व्याः, अथ वा तन्त्रमिति । किं प्राप्तम् । संस्कारास्त्वावर्त्तेरन्वर्थकालत्वात् । अर्थः पशोर्नियोजनम् । तत्काला एते संस्काराः । तत्र गृह्यते विशेषः । यस्य पशोर्नियोजनकाले कृतास्तदर्थं इति । इतरयोश्च पश्वोरप्राप्त-कालत्वात्तादर्थ्येन नास्ति प्रयोगः । तस्मादावर्त्तेरन्वर्थकालत्वात् । यथाग्नेः सं-मार्जनम् ॥ ५ ॥ पूर्वम् ॥

तत्कालस्तु यूपकर्मत्वात्तस्य धर्मविधानात् सर्वा-

ऽर्थानां च वचनादन्यकालत्वम् ॥ ६ ॥

सत्यमावर्त्तेरन्वर्थकालत्वात्, यद्येते नियोजनकाला भवेयुः । तत्कालास्त्वेते दीक्षाकालाः । कथं ज्ञायते । यूपकर्मत्वात् । नैते नियोजनार्थाः । यूप एतैः क्रियते । यूपो नियोजनार्थः । स च दीक्षासु कर्त्तव्यः । दीक्षासु यूपं छिनत्तीति वचनात् । संस्कारैश्च स क्रियते । तस्मादीक्षाकाला एवैते संस्काराः । ननु छेदनमात्रं तत्र यूपस्य श्रूयते, न यूपक्रिया । उच्यते । न किञ्चिद्द्रव्यं यूपस्य नास्ति यस्य छेदनमुच्येत । तदेत-देवं ज्ञायते । दीक्षासु छेदनाभिर्यूपं करोतीति । छेदग्रहणं च मुख्य-त्वात् प्रदर्शनार्थम् । यत् कारणं नासौ छेदनेन केवलेन यूपो भव-तीति । एवं चेदीक्षाकाला एवैते संस्काराः । सर्वार्थानां वक्षतां वचनात् केषाञ्चिदन्यकालत्वं कृतम् । यथाग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजै-श्चरन्तीति । तस्माद्यूपवत् संस्कारा अपि तन्त्रम् । यूपकर्मत्वादित्यस्याऽपरा व्याख्या । यूपकर्म तद्य एते संस्काराश्छेदनाद्याः । यूपोऽय-मेव क्रियते तक्षणादिव्यापारेण । यथा वाजपेयेन सम्राट् सकृत् कृतश्चेत्तस्य पुनः क्रिया निरर्थिका । तस्मादनावृत्तिः । नन्वेवं सति निरुद्धपशावपि कामं स एव यूपः कर्त्तव्यो भवेत् । बाढं भवेद्यदि

निरिष्टिकेन यावत्प्रतिषेधो न स्यात् । अस्ति तु स प्रतिषेधः । तस्मान्न भवति । यथा, न तैरेव दर्भैः प्रयोगान्तरमपि क्रियते । अथ वा यदर्थं स यूपः कुतस्तत्कर्मापवृक्तम् । तस्यापवर्गे यूपोऽप्यपवृक्तः ॥ ६ ॥ सि०

सकृन्मानं च दर्शयति ॥ ७ ॥

त्रिवृता यूपं परिवीथ सवनीयं पशुमुपाकरोतीति । परिव्याणेन यूपधर्माननुक्रममाणः सकृन्मितं स्नातं यूपं दर्शयति । इतरथा मुख्यत्वात् प्रोक्षणेनोपक्रमेत । आनन्तर्यार्थमिति चेद्, न । प्रतीतित-
सिद्धत्वात् । तस्मादपि तन्त्रं संस्काराः ॥ ७ ॥ हेतुः ॥ यूपसंस्कार-
तन्त्रताधिकरणम् ॥ ४ ॥

अस्ति स्वरुः, यूपस्य स्वरुं (शकलम्) करोतीति श्रुतः । स किं सर्वपशूनां तन्त्रं भेदेन वेति । किं प्राप्तम् ।

स्वरुस्तन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वात् ॥ ८ ॥

स्वरुः खलु तन्त्रे तन्त्रे अपवृज्येत । अस्वकालत्वात् । नास्य स्व-
काल उत्पत्तौ । कर्मकालेऽयमुपादीयते । स्वरुणा स्वाधितिना वा पशु-
समनक्तीति यस्य पशोः समञ्जनकाल उपात्तस्तदर्थोऽसाविति गृह्यते
विशेषः । तस्मान्नेदः । ननु यूपस्य स्वरुं करोतीति स्वकालैवास्या-
त्पत्तिः । न खल्वेषाप्यन्तःप्रयोगैव । अपि च कार्यवचनोऽत्र स्वरु-
शब्दः । स्वरुं करोति, स्वरुकार्यं करोति । यत् कारणं स्वरुर्न ज्ञाय-
ते, स्वरुकार्यं तु ज्ञायते पशोरञ्जनम् । ननु कृत्वन्तं स्वरुः प्रतिपत्ति-
र्दृश्यते । संस्थिते सोमे प्रस्तरं प्रहरति, स्वरुं वा यद्वैशसायति ।
सत्यमस्ति दर्शनम् । तस्य स्वरुमात्रस्य, न तु स्वरुविशेषस्य । तत्रा-
ऽग्नीषोमीय उपात्तस्य तन्त्रतया प्रवृत्तस्य दर्शनं सोमान्तं स्यात् ।
अथ वा चोदकप्राप्तस्यानुबन्ध्याकालस्येति संशयः, किं न्याय्यं, यद-
ऽनुबन्ध्याकालस्य दर्शनं भवेन्न तन्त्रतया प्रवृत्तस्येति । कुतः । यत्
उक्तो न्यायः स्वरुस्तन्त्रापवर्गः स्याद् अस्वकालत्वादिनि । न च
दर्शनं केवलं साधकं भवति । यथासम्भवे तु दर्शनं कल्पितम् ।
तदेवं यथा प्रस्तरस्यानुबन्ध्याकालस्य दर्शनं तद्वत् स्वरुरपि भविष्य-
तीति ॥ ८ ॥ पूर्व० ॥

साधारणे धानुनिष्पत्तिस्तस्य साधारणत्वात् ॥ ९ ॥

नैतदस्ति, प्रतितन्त्रं स्वरुभेद इति । किं तर्हि । साधारणं स्यात् ।

कुतः । यतोऽयमनुनिष्पद्यते यूपः साधारणः सर्वपशूनाम् । तस्य साधारणत्वादयमपि साधारण एव न्याय्यः । यथैक एव यूपः सर्वपशूनां साधारणः । एवमयमप्यगृह्यमाणविशेषत्वात् साधारणो भविष्यति । नैतद् युक्तम् । अङ्गप्रकर्षवचनाद्गृह्यमाणविशेषत्वाद् यूपस्य साधारण्यमुपपद्यते, न तु स्वरोः प्रतिकर्षे किञ्चन घञनमस्ति यतो गृह्यमाणविशेषत्वाद्स्यापि साधारण्यमुपपद्येत । यदेतद् यूपस्य स्वरं करोतीति तदन्तःप्रयोगसम्बद्धं स्वरुकार्यमङ्गनं कर्तुं यमुपादत्ते तं यूपादिति । न चान्यस्य साधारण्यं युक्तम् । सम्भवन्ति ह्येकस्यापि बहवः शकला इति । चोदकप्रयोगवचनाश्च भिद्यमाना अन्तःप्रयोगसम्बद्धमङ्गमात्मीयं प्रतितन्त्रं प्रापयन्ति गृह्यमाणविशेषादित्यतो भेद एव युक्त इति । तत्रोच्यते । अद्यप्यस्य नास्ति प्रतिकर्षवचनं प्रत्यक्षम् । न चान्यस्मिन् प्रतिकृष्यमाणेऽन्यस्य प्रतिकर्ष इति । नैतद्युक्तम् । असम्बद्धयोर्हि तदेषं भवति, न सम्बद्धयोः । अयं च शकलो यूपमनुनिष्पद्यते । तदस्य यूपप्रतिकर्षादेव सिद्धः प्रतिकर्षः । अतो यत्र यूपस्तत्रायमपि । यच्च यूपस्य स्वरं करोतीत्यन्तःप्रयोगसम्बद्धा भूतिरिति । तदपि नैवम् । द्वौ हि कालौ द्रव्यस्य एक उपादानकालः, एक उपास्तस्य प्रयोगकालः । यद्धि उपादातव्यं, न हि तदनुपादाय कश्चित् प्रयोगमारभते । न ह्यनुपादाय ग्रीहीन् प्रस्तुत्य प्रयोगं ग्रीहीन् मृगयति । एवं कुर्वाणस्य प्रयोग एव न संवर्त्तते । अयं च यूपं छिद्यमानमनुनिष्पद्यते । अतो यत्र छेदनं तत्रायमपि । यद्यप्येकस्यापि यूपस्य बहवः स्वरवः सम्भवन्तीति । स्यादेवं, यदि प्राथम्यविशिष्टस्य नोपादनं भवेत् । विशिष्टं तु उपादानमुक्तम् । ततो यः प्रथमः शकलः परापतेत् स स्वरु कार्य इति वचनाद् बहूनां च प्राथम्याभावाद् बहवो न सम्भवन्ति । तस्मादेक एव साधारणः स्वरुरिति ॥ ९ ॥ सि० ॥

सोमान्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ १० ॥

सोमान्ते चास्य प्रतिपत्तिर्दृश्यते । संस्थिते सोमेऽग्नौ प्रस्तरं प्रहरति स्वरं वा यज्ञवैशसायेति । तत् साधारण्य एवोपपद्यते । तन्त्रापवर्गे ह्यग्नीषोमीयान्त एव स्यात् । तस्मादपि साधारणः । तत्कालो वा प्रस्तरवदिति यदुक्तं तत् परिहर्त्तव्यम् ॥ १० ॥ हेतु ॥

न चोत्पत्तिवाक्यत्वात् प्रदेशात् प्रस्तरे तथा ॥ ११ ॥

नास्य नूनं बन्ध्याकालस्य स्वरः प्रहरणम् । किं कारणम् । इदमेव प्रहरणस्योत्पत्तिवाक्यम् । सोमान्ते प्रस्तरं प्रहरति स्वरं वा यज्ञवैशसा-
येति । अनेन क्रमादग्नीषोमीयकालस्य प्रहरणं गम्यते । स यदि सा-
धारणस्तनः सर्वपशूनां कृतार्थं कर्मणि अन्ते अस्याग्नौ प्रहरणस्य
दर्शनमुपपद्यते । अथ तु पृथक् स्यात्ततोऽग्नीषोमीयस्यान्त एव दृश्ये-
त । अथ वचनमिदं कस्मान्न भवति । अग्नीषोमीयान्ते प्राप्तस्य
सोमान्ते वचनात् । नैतदेवम् । वचनेन द्वावुत्सर्गस्य विशेषावुच्येया-
ताम् । अग्नौ च प्रहरणं, सोमान्ते च । तथा च वाक्यभेदः स्यात् ।
तस्मान्नैतद्वचनम् । यत्तु प्रस्तरवदिति । प्रदेशात् प्रस्तरं तथा । प्रस्तर-
स्य दर्शपूर्णमासयोः प्रहरणमुक्तमाशीर्भिः प्रस्तरं प्रहरतीति । चोद-
केन प्रतिपशु प्राप्यते । तत्रानुबन्ध्याकालस्य दर्शनं युज्यते, न स्वर-
प्रहरणस्यैतदस्ति । तस्माद्विषमोऽयमुपन्यास ॥ ११ ॥ पूर्व० आ० नि० ॥
स्वरुतन्त्रताधिकरणम् ॥ ५ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षितव्रतमाम्नातं, कृष्णविषाणया कण्डूयतीति ।
तत्रैव च पुनः श्रुतं, नीतासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति । तद्
उभयं द्वादशाहे चोदकेन प्राप्तम् । तत्र विचार्यते । किमन्ते प्रथमे वा-
ऽहनि कृष्णविषाणायाः प्रासनं कर्त्तव्यम्, अथ वान्त्य एवेति । किं
प्राप्तम् ।

अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्मविप्रतिषेधादन्ते

प्रथमे वाहनि विकल्पः स्यात् ॥ १२ ॥

विकल्प कर्त्तव्यः । अन्ते प्रथमे वाहनि प्रासनम् । कुत । धर्मवि-
प्रतिषेधात् । यदि प्रथमेऽहनि करिष्यते । उत्तरेष्वहसु प्राग्दक्षिणा-
नयनादूर्ध्वं ये पदार्थास्तेषां विषाणाकण्डूयनं धर्मो बाध्यते । अथान्ते
ततः पूर्वेषामह्नां दक्षिणानयनादूर्ध्वं ये पदार्थास्तेषां हस्तकण्डूयनं
बाध्येत । स एष धर्मविप्रतिषेधः । तस्माद्विकल्पः ॥ १२ ॥ पूर्व० ॥

पाणेस्त्वश्रुतिभूतत्वाद्विषाणानियमः स्यात् प्रातःसवन-

मध्यत्वाच्छिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात् ॥ १३ ॥

नैतदेवं, स्याद्विकल्प इति । किं तर्हि । विषाणानियमः स्यात् । विषाणा-
कण्डूयनं सर्वस्मिन्नहर्गणे नियम्येत । अन्तेऽहनि प्रासनं स्यात् ।

कस्मात् । प्रातःसवनमध्यत्वाद् । बहूनि प्रातःसवनानि अस्य अहर्गणस्य मध्ये । तेषां विषाणाकण्डूयनं धर्मोऽनुगृहीतो भविष्यति । नन्वितरयोः सवनयोर्हस्तकण्डूयनं धर्मः । स बाधिष्यते । नैतद्दोषः । नैवं श्रूयते । पाणिना कण्डूयितव्यमिति । अर्थात् प्रत्यासत्त्या क्रियते । यश्चार्थादर्थो न स चादनार्थः । एवमप्युत्तरयोः प्रत्यासत्त्या हस्त एव प्राप्नोतीति ॥ १३ ॥ पूर्व० ॥

अत्र ब्रूमः ।

शिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात् ॥ १४ ॥

प्रातःसवनशेषे कण्डूयनस्य शिष्टत्वादुत्तरयोरपि विषाणाकण्डूयनमेव नियम्येत । अभिप्रवृत्तत्वात् । अभिप्रवृत्तस्य नियमस्योत्सर्गे आचारविरोधः स्यात् । अथ प्रकृतौ कथमुत्सर्गः । विषाणाया अभावात् । अन्या विषाणा । कस्मात् । कण्डूयनार्थेन नोत्पाद्यते । पूर्वविषाणायाः प्रासनं धारयत् तद्विमोकार्थं दृष्टं तद् यद्यन्या विषाणा आनीयेत । तस्माद् धारणमदृष्टार्थम् । तस्या अदृष्टोऽर्थः कल्पयितव्यः स्यात् । इह तूत्तरप्रातःसवने धारयितव्या विषाणा । यस्यां सत्यां नास्ति नियमोत्सर्गे कारणम् । तस्मादाद्यस्याहो दक्षिणानयनकालादूर्ध्वं विषाणाकण्डूयनमेव स्यात् ॥ १४ ॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ कृष्णविषाणाप्रासनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

वाग्विसर्गो हविष्कृता बीजभेदे तथा स्यात् ॥ १५ ॥

राजसूये नानाबीजिकेष्टिः । अग्नये गृहपतये आशूनामष्टाकपालं निर्वपेत्, सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुं, सवित्रे प्रसावित्रे सतीनामष्टाकपालमिति । नानाबीजेष्वेकमुलूखलं विभवादिति युक्तम् । अतस्तस्यां क्रमेणाऽवहन्तिः क्रियते । प्रकृतौ च श्रूयते, अप. प्रणेष्यन् वाचं यच्छति तां सह हविष्कृता विसृजन्तीति । हविष्कृद्ग्रहणं च काललक्षणार्थमित्युक्तम् ॥ १५ ॥ पूर्व० ॥

यथाह्वानमपीति चेत् ॥ १६ ॥

न कालविधिश्चोदितत्वादिति । इहानेको हविष्कृदाह्वानकालः । तत्र पूर्वैव विचारणा । किमन्ते प्रथमे वा हविष्कृत्काले वाग्विसर्गः, अथ वान्त्य एवेति । तथैव च पूर्व पक्षः । प्राग्धविष्कृत्कालाद् ये पदार्थास्तेषां वाग्विमो धर्मः । स बाध्येत, यदि पूर्वस्मिन् वाग्विसर्गः

क्रियते । अथोत्तरस्मिंस्तनो हविष्कृत्कालादूर्ध्वं ये पदार्थास्तेषां व्याभाषणकरणं धर्मस्तद् बाध्येत । तथैव चोत्तरः पक्षो व्याभाषणस्याश्रुतत्वाच्छिष्टे च वाग्विमस्याभिप्रवृत्तत्वादिति । अधिकरणप्रदेशोऽयम् ॥ १६ ॥ सिद्धान्तः ॥ वाग्विसर्गाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पशौ च पुरोडाशे समानतन्त्रं भवेत् ॥ १७ ॥

अग्नीषोमीये पशौ पशुः पुरोडाशश्च । तयोः पाशुकं पौरोडाशिकं च तन्त्रम् । अत्रापि सैव चिन्ता । किं पाशुककर्मार्थं हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गं कर्त्तव्यं ? उत पौरोडाशिककर्मार्थं इति । तथैव पूर्वोत्तरपक्षौ योज्यौ । अयमप्यधिकरणप्रदेश एव । ननु नैव पशौ हविष्कृदस्ति औषध्यर्थत्वात् । सर्वार्थेत्येव कृत्वा चिन्त्यते । कृत्वा चिन्तेयम् ॥ १७ ॥ सि० ॥ पशुपुरोडाशयोस्तन्त्रताधिकरणम् ॥ ८ ॥

अङ्गप्रधानार्थो योगः सर्वापवर्गे च विमोकः स्यात् ॥ १८ ॥

अग्नौ श्रूयते । अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहोति । अग्निमेव तद्युनक्तीति । पुनरिमं स्तनं मधुमन्तन्धयामीत्यग्निविमोकं जुहोतीति । तत्र विचार्यते । किमङ्गप्रधानार्थो योगः, सर्वापवर्गे विमोकः कर्त्तव्यः ? उत प्रधानार्थो योगः, प्रधानापवर्गे विमोक इति । किं प्राप्तम् । अग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात् संस्कृतकर्मणः परेषु साऽङ्गस्य । तस्मात् सर्वापवर्गे विमोकः स्यात् ।

किं कारणम् । अविशेषेण श्रूयते । अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहोत्यग्निमेवैतद्युनक्तीति । न च श्रूयते । तस्मै अस्मै वा कर्मणे इति । अविशेषात् सर्वार्थं इति विज्ञायते । अपि च तस्मिन् युक्तेऽङ्गावङ्गानि प्रधानानि च क्रियन्ते । तस्मादपि सर्वार्थं चेत् सर्वाऽपवर्गे विमोकः कर्त्तव्यः । तदा हि योगकार्यमवसितं भवति । योगाऽपवर्गार्थश्च विमोकः ॥ १८ ॥ पूर्व० ॥

प्रधानापवर्गे वा तदर्थत्वात् ॥ १९ ॥

न वा सर्वापवर्गे विमोकः स्यात् । किं तर्हि प्रधानापवर्ग एव । प्रधानसंयोगेन हि श्रूयते । पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तमालभत इति यज्ञप्राप्त्यर्थं युनक्तीति विज्ञायते । तस्मात् प्रधानार्थो योगः प्रधानार्थश्चेत्तदपवर्गे योगकार्यमवसितं भवति । तस्मात्तत्र विमोकः । अविशेषविधानं यज्ञसंयोगेन विशेषेण युज्यमानं

विशेषार्थं भवति ॥ १९ ॥ सि० ॥

अवभृथे च तद्वत् प्रधानार्थस्य प्रतिषेधो-

ऽपवृक्तार्थत्वात् ॥ २० ॥

एवं च कृत्वा अवभृथे आर्षेयवरणस्य होतृवरणस्य च प्रतिषेधो युक्तो भविष्यति, न होतारं वृणीते, नार्षेयमिति । यथान्यायोपदिष्टः । सोमार्थं हि होतृवरणं कृतम् । यद्धोतारं वृणीते जगन्ति तद्वृणीते इति । एतस्मिन्न्याये असति तदप्यङ्गप्रधानार्थमिति अवभृथेऽपि प्रसज्येत । तत्र कृतार्थत्वात् प्राकृते होतृवरणं नैव प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधाऽनर्थकः । सति त्वेतस्मिन्न्याये तदपि प्रधानार्थमेव । तत्रापि हि यज्ञसंयोगो यद्वृत्त्वा वषट् कुर्युः भ्रातृव्यं यज्ञस्याशीर्गच्छेत् यद्वृत्ता वषट् कुर्वन्ति एकधा तद् यजमाने यज्ञस्याशीः प्रतिष्ठतीति । प्रधानार्थं चेत्तदपवर्गे तत्कार्यमवसितमिति अवभृथे प्राकृतं होतृवरणं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । उच्यते च । तस्मात् प्रधानार्थो योगः प्रधानापवर्गे विमोक्त इति ॥ २० ॥ दृष्टान्तः ॥

अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात् तदर्थत्वात् ॥ २१ ॥

अहर्गणे च द्वादशाहे प्रत्यहं योगविमोक्तौ दर्शयति । स वा अहरहर्युनक्ति अहरहर्विमुञ्चतीति । तदुपपद्यते यदि प्रधानार्थो योगः । इतरथा आद्येऽहनि योगः स्याद्, अन्ते विमोक्तः । तदा हि सर्वापवर्ग इति ॥ २१ ॥ दृष्टान्तः ॥ अग्नियोगाधिकरणम् ॥ ९ ॥

द्वादशाहे उपसत्काले सुब्रह्मण्याह्वानं प्रति चिन्त्यते । किं भेदेन कर्त्तव्यमन्ते वा तन्त्रेणेति । कर्मभेदाद्वेदेनेति प्राप्ते उच्यते-

सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं दीक्षावदन्यकालत्वात् ॥ २२ ॥

सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं स्यात् । कुतः । अन्यकालत्वात् । कर्मयोगात् । पृथक्कालेयम् । तत्र न गृह्यते स विशेष । अगृह्यमाणे विशेषे तन्त्रभावो युक्तो दीक्षावत् । तद् यथा दीक्षा पृथक्कालत्वात्तन्त्रं भवति, तथेयमपि ॥ २२ ॥ पूर्व० ॥

तत्कालत्वादावर्तेत प्रयोगतो विशेषसंयोगात् ॥ २३ ॥

तस्मिन्नेव द्वादशाहे तत्काला या सुब्रह्मण्या सा त्वावर्त्तेत, भेदेन स्यात् । कुतः । प्रयोग प्रति तस्या विशेषसंयोगो भवति, अद्य सुत्यामानच्छेति । अद्येत्युक्ते श्वः परश्वो धेति नोक्तो भवति । तत्रापि

प्रकृत्यनुद्देशाद् वक्तव्यम् । तस्मादावर्त्तेत ॥ २३ ॥ सि० ॥

अप्रयोगाङ्गमिति चेत् ॥ २४ ॥

इति चेत् पश्यासि अद्येति विशेषसंयोगादावृत्तिरिति । नैतदुक्तम् । कुतः । यतोऽप्रयोगाङ्गमेतद् यदद्येति वचनम् । इदं हि प्रकृतौ एकत्वादहोऽविवक्षितमर्थादेव सिद्धत्वादनङ्गीकृतत्वाच्च चोदकेन न प्राप्येत । यावदुक्तं स्यात् सुत्यामागच्छेति तावदेवाद्येति । सुत्यात्वं सर्वेषामहामवशिष्टम् । तस्मात्तन्त्रं स्यात् ॥ २४ ॥ आ० ॥

प्रयोगनिर्देशात् कर्तृभेदवत् ॥ २५ ॥

स्याद्भेदः । प्रयोगनिर्देशात् । यद्यप्यद्यशब्दस्यार्थो न विवक्षितस्तथापि यस्मिन्नहनि प्रयुज्यते तत्कालस्य प्रधानस्योपकरोति । नान्यकालस्य कर्तृभेदवत् । तद् यथाऽष्टावध्वर्य्युरुत्तरे विहारे हवींष्यासादयति । मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्निर्व्यात्तरवैहारिकाण्यऽङ्गानि देशभेदान्मारुत्या नोपकुर्वन्ति । यथा तानि देशभेदाभ्यां पकुर्वन्ति । एवमिदमपि कालभेदादन्यकालस्य नोपकरिष्यन्ति । तस्मादावर्त्तेत ॥ २५ ॥ आ० नि० ॥

तद्भूतस्थानादग्निवदिति चेत् तदपवर्गस्तदर्थत्वात् ॥ २६ ॥

अथोच्येत । एकस्मिन्नह्न्याहूता देवता आह्वानसंस्कृता भवति । एक एवासौ । तस्याः पुनराह्वानमनर्थकमग्निवद् । यथाग्नेः सकृदाधाने संस्कृतस्य न पुनः कर्मणि संस्कार एकस्य क्रियते इति । तच्चायुक्तम् । तत्कारणं प्रतिकर्माश्रयवर्गः । यस्मिन् कर्मण्याह्वानं क्रियते तदर्थं तद्भवति तस्य कर्मान्ते अपवर्गो यथा अन्येषां सुत्याकालानां संस्काराणामग्निसंमार्गादीनाम् । तस्मादावृत्तिः ॥ २६ ॥ आ० नि० ॥

अग्निवदिति चेत् ॥ २७ ॥

इति यदुक्तं यथाग्नेराधानं सर्वकर्मणि तन्त्रं भवति एवमिदमपीत्येतस्य कः परिहारः । आभाषान्तं सूत्रम् ॥ २७ ॥ आ० ॥

न प्रयोगसाधारण्यात् ॥ २८ ॥

नैतदाधानेन तुल्यमाधानस्य स्वकालत्वात् । स्वकालं हि तत् क्रियते । तत्र न गृह्यते विशेषः । इदं पुनः कर्मकालमाह्वानं तद् यस्य कर्मणः काले क्रियते तदर्थमिति गृह्यमाणविशेषम् । तस्मान्नैतदाधानेन तुल्यम् ॥ २८ ॥ आ० नि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २९ ॥

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति । प्रत्यहं सुब्रह्मण्याह्वानमिति । एवं ह्या-
ह संस्थिते संस्थितेऽहन्याग्नीध्रागारं प्रविश्य सुब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्यामा-
ह्वयेति प्रेष्यतीति । प्रेषणमाह्वानक्रियार्थम् । तस्मादपि प्रत्यहमा-
ह्वानम् ॥ २९ ॥ हेतुः ॥

तद्धि तथेति चेत् ॥ ३० ॥

तदित्यनेन यूपहुतिं प्रतिनिर्दिशति । तद्धि यूपहुतिकर्म यथा
यूपैकादशिन्यां तन्त्रं भवति । तथा इदमपि भविष्यति । किं तस्य
वास्य च सादृश्यम् । तत् क्रियमाणमवश्यं कस्यचिद् यूपस्यान्तिके
भवति । सर्वसाधारणस्यान्तिकस्य दुर्लभत्वात् । यथा तदा कस्यचि-
द् यूपस्यान्तिके क्रियमाणं सर्वं यूपार्थं भवति । एवमिदमप्येकस्य
कस्यचित् सौत्यस्य कर्मणोऽन्तिके क्रियमाणं सर्वार्थं भवतीति ॥ ३० ॥
दृष्टान्त आशङ्कः ॥

नाऽशिष्टत्वादितरन्यायत्वात् ॥ ३१ ॥

नैतत् तेन तुल्यम् । कुतः । अशिष्टत्वात् । नात्र यूपान्तिके
होम शिष्यते । अविविक्षितमन्तिकमाहवनीयप्रतिषेधाऽर्थमेतदित्यु-
क्तम् । इतरप्रतिषेधो वा शास्त्रत्वाच्च देशानामिति । इतरन्यायत्वा-
च्च । इह त्वितरो न्यायः । कालभेदाद् गृह्यमाणविशेषस्यावृत्त्या भवि-
तव्यमिति । तस्माद्विषम उपन्यासः ॥ ३१ ॥ आ० नि० ॥

विध्येकत्वादिति चेत् ॥ ३२ ॥

अथ कश्चित् ब्रूयाद् इह द्वादशाहिको विधिस्तन्त्रदृष्टो वसती-
वरीपर्यन्तोऽवभृथादिश्चायमपि च द्वादशाहिको विधिः । तत्सा-
दृश्यादनेनापि तथा भवितव्यमिति ॥ ३२ ॥ आ० ॥

न कृत्स्नस्य पुनः प्रयोगात् प्रधानवत् ॥ ३३ ॥

तत्र । कुतः ? । कृत्स्नस्य पुनः प्रयोगात् । कृत्स्नोऽन्यो विधिः
पुनः प्रयुज्यते अभिषवपवमानग्रहचमसस्तोत्रशस्त्रादिः । प्रधानवत् ।
तद् यथा प्रधानानि प्रत्यहं क्रियन्ते । तथा तत्र वसतीवरीवद्वा स-
कृत्वं स्यात् स्तोत्रादिवद्वा बहुकृत्वं कृतं स्यात् । तत्र बहुकृत्वं कृत-
मिति न्याय्यम् । तथा सर्वेषामुपकरोति । सकृत् कृतं तु यत्र क्रिय-
ते तत्रैव कालभेदादुपकुर्यात् । तस्मादावृत्तिः ॥ ३३ ॥ आ० नि० ॥

सुब्रह्मण्याहानाधिकरणम् ॥ १० ॥

लौकिके तु यथाकामी संस्कारानर्थलोपात् ॥ ३४ ॥

इह लौकिकार्था उदाहरणम् । यथा देशः, समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत् । कर्त्तारः— दर्शपूर्णमासयोः यज्ञकत्वांश्चत्वार ऋत्विजः । स्तृणादीनि च पात्राणि । तेषु विचारः । किं प्रतिप्रयोगमन्यान्युपादेयानि ? उत तानि वा अन्यानि वा उपादाय प्रयोग इति । किं प्राप्तम् । अन्यान्युपादेयानीति । किं कारणम् । निरिष्टिकेन पुनः क्रियां शिष्टा नाचरन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । लौकिकेषु यथाकामी तानि वाऽन्यानि वा, अनियमः । कुतः । संस्कारानर्थलोपात् । न कश्चित् पूर्वस्मिन् प्रयोगे कर्त्तादीनां संस्कारः कृतो योऽन्योपादाने लुप्येत । नाऽप्यर्थलोपः । अन्यैरपि हि शक्यते प्रयोगः कर्त्तुम् । तस्मादनियमः । अथ यदुक्तं निरिष्टिकेन शिष्टा यागं नाचरन्तीति । एतैराचरन्तीति । तस्मान्नैष दोषः । ननु ऋत्विगाचार्यौ नातिचरितव्यावृत्तिं स्मरन्तीति । पुरुषधर्मोऽसौ, न कर्मधर्मः । कर्मसंयोगाभावात् प्रकरणाभावाच्च । देशेषु कर्तृषु च पर्यवसितं पात्रपूत्तरा कथा करिष्यते ॥ ३४ ॥ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ ॥

यज्ञायुधानि धार्येरन् प्रतिपत्तिविधानादृजीषवत् ॥ ३५ ॥

यज्ञपात्राणि तु आन्ताद्धारयितव्यानि । कुतः । प्रतिपत्तिविधानात् । प्रतिपत्तिस्तेषां परिधानाये कर्मणि विधीयते । आहिताग्निमग्निमिदं हन्ति यज्ञपात्रैश्चेति तदर्थः । ऋजीषवत् । तद्यथा अहर्गणे सर्वेषामहाम ऋजीषोऽवभृथे प्रतिपादनार्थं धार्यते । ऋजीषमप्सु प्रहरन्तीति श्रूयते ॥ ३५ ॥ पूर्व० ॥

यजमानसंस्कारो वा तदर्थः श्रूयते तत्र

यथाकामी तदर्थत्वात् ॥ ३६ ॥

न वेयं पात्राणां प्रतिपत्तिः । किं तर्हि । यजमानसंस्कारोऽयम् । तदर्थस्तेषां पात्राणामर्थः श्रूयते । कथं ज्ञायते । तेषां तृतीयया निर्देशात् । यजमानस्य द्वितीयया । तत्र यथाकामी स्यात् । तेषामन्वेषां वा प्रासनम् । तदर्थत्वात् । अर्थकर्मत्वात् पात्राणां, यैः कश्चिदऽप्यर्थः सिद्ध्यतीति ॥ ३६ ॥ पूर्व० ॥

मुख्यधारणं वा मरणस्थानिनियतत्वात् ॥ ३७ ॥

मुख्यानां वा आद्यानां पात्राणां धारणं, नानियमः । कुत । मरण-
स्थानिनियतत्वात् । अनियतकाल मरणम् । कदाचित्तानि पात्राण्यु-
त्सृष्टानि भवेयुः, मरणं चापद्येत । तत्र यजमानशरीरसंस्कारलोपः
स्यात् । एवमपि तावद्धारयितव्यानि यावदपरः प्रयोगः परतस्तदी-
यै पात्रैरथ कर्म भविष्यति । पूर्वेषु विद्यमानेषु उपादानमन्त्रेषामन-
र्थकम् । तस्मान्मुख्यधारणमेव न्याय्यम् ॥ ३७ ॥ सि० ॥

यो वा यजनीये म्रियेत सोऽधिकृतः स्या-

दुपवेषवत् ॥ ३८ ॥

अथ वा न मुख्यानां धारणम् । यो यजनीयेऽहनि म्रियेत यज-
मानः सोऽनेन संस्कारेणाधिकृत स्यात् । तस्य तानि पात्राणि स-
न्निहितानि । उपवेषवत् । यथा सांन्नाय्ययाजिन एवोपवेषोपधानेना-
ऽधिकारस्तस्योपवेषः सन्निहित इति ॥ ३८ ॥ पूर्व० ॥

न शास्त्रलक्षणत्वात् ॥ ३९ ॥

तदेतन्नोपपद्यते । किं कारणम् । शास्त्रलक्षणं तद् भवति । यथा
सांन्नाय्ययाजिन एवोपवेषो, नान्यस्येति । तत्र हि सांन्नाय्यार्था
शास्त्रा तामनुनिष्पद्यते उपवेषः । तस्या असांन्नाय्ययाजिनोऽसम्भ-
वः । अथेदमनियतसंस्कारविधानं यजनीये वाऽहनि अन्यत्र वाऽना-
रभ्यविधानादाहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति । न चान्यस्मि-
न्नहनि यज्ञपात्राणामुपवेषवदसम्भवः । शक्यते हि धारणेन सम्पाद-
यितुम् । तस्मादुपवेषोऽदृष्टान्तः ॥ ३९ ॥ सि० ॥

उत्पत्तिर्वा प्रयोजकत्वादाशिरवत् ॥ ४० ॥

अथ वा न धारणम् । किं तर्हि । संस्कारकाले अन्यानि नवा-
नि पात्राणि उत्पाद्यानि । प्रयोजकत्वात् संस्कारस्य । आशिरवत् ।
यथा ऋतपेये धृतव्रतौ भवत इति वचनादभावो व्रतदुहोऽन्यां
यजमानस्य व्रतदुघाम्नाशिरे दुहन्तीति श्रुतेः, आशिरार्थमन्या गौ-
रुपादीयत एवम् ॥ ४० ॥ सि० ॥

शब्दासामञ्जस्यमिति चेत् ॥ ४१ ॥

अथ पश्यस्येवं सति यज्ञपात्रशब्दोऽसमञ्जसो भवति । यज्ञस

म्बन्धेन हि पात्राणि भवन्ति । न च नवानां यज्ञसम्बन्धोऽस्ती-
ति ॥ ४१ ॥ आ० ॥

तथाशिरेऽपि ॥ ४२ ॥

यासावन्या गौरुपादीयते सा यजमानस्य व्रतधुङ् न भवति ।
तत्र शब्दस्यासामञ्जस्यमेव । यदि तत्रान्या गौरिहाप्यन्यानि पात्राणि
भविष्यन्ति । वक्तव्यो वा विशेष इति ॥ ४२ ॥ आ०नि० ॥

अयमुच्यते ।

शास्त्रात्तु विप्रयोगस्तत्रैकद्रव्यचिकीर्षा प्रकृता-
वथेहाऽपूर्वार्थवद् भूतोपदेशः ॥ ४३ ॥

शास्त्राद् विप्रयोगस्तत्र शास्त्रेण । तत्र शब्दस्यास्यामञ्जस्यम् ।
व्रतधुहो विप्रयोगः कृतः । घृतव्रतौ भवत इति । एकद्रव्याचिकीर्षा-
यां यजमानस्य व्रतयुक्तामाशिरे दुहन्तीति ऋतपेये चोदकेन प्राप्य-
ते । तच्चासम्भवान्निवर्त्तत । आशिरश्च गां प्रयुङ्क्ते । तस्मात्तत्र
शब्दासामञ्जस्यमनुरुद्ध्यते । अथेहापूर्वोऽर्थो नान्यतः प्राप्यते । यज्ञ-
पात्रैश्च दाहोऽविशेषेण प्रत्यक्षश्रुतः । सम्भवति च तेषां सम्पादनं
धारणेन । तस्मादिहाकस्मिकं शब्दस्यासामञ्जस्याश्रयणं भवतीति
धारणमेव पात्राणाम् । एवं स्थितमपर्यवसितम् ॥ ४३ ॥ दृष्टान्तः ॥

अन्तरा चिन्तान्तरं क्रियते । यज्ञपात्राणि धारयितव्यानीत्यु-
क्तम् । तत्र चिन्त्यते । किं पौर्णमास्या आरभ्य धारयितव्यान्युता-
ऽग्न्याधेयादीनीति । किं प्राप्तम् ।

प्रकृत्यर्थत्वात् पौर्णमास्याः क्रियेरन् ॥ ४४ ॥

पौर्णमास्या आरभ्य धारयितव्यानीति । कुतः । प्रकृत्यर्थत्वात् ।
इमानि पात्राणि अनारभ्योक्तत्वाद्दर्शपूर्णमासार्थानि । तत्रैवामुत्प-
त्तिः । उत्पत्तिप्रभृति च धारणम् । तस्मात् पौर्णमास्या आरभ्य
धारयितव्यानि ॥ ४४ ॥ पूर्व० ॥

अग्न्याधेये वा विप्रतिषेधात्तानि धारयेन्मरणस्या-
ऽनिमित्तत्वात् ॥ ४५ ॥

न वा पौर्णमास्या आरभ्य धारणम् । किं तर्हि । अग्न्याधेयात् ।
कुतः । अविप्रतिषेधात् । यद्यपि पौर्णमास्यां विहितानि चोदकेन
पचमानहविःषु प्राप्तानि । ततश्च प्रभृति धार्यमाणेषु विप्रतिषेधो

भवति । मरणस्यानिमित्तत्वात् । पौर्णमास्या यदि मरणमापद्येत,
यजमानशरीरसंस्कारलोपो भवति । आधानाश्चारभ्य धार्यमाणेष्व-
ऽविप्रतिषेधो भवति । तस्मादाधानादारभ्य धारणम् ॥ ४५ ॥ सि० ॥
पात्रधारणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

प्रतिपत्तिर्वा यथान्येषाम् ॥ ४६ ॥

स्थितादुत्तरम् । यदुक्तं पात्रैरर्थः क्रियते यजमानस्य संस्कार
इति । तत्र किं तर्हि । प्रतिपत्तिरेषां पात्राणामग्नीनां च यजमान-
शरीरे । कथम् । यथान्येषां द्रव्याणां सोमलिप्तानां प्रतिपत्तिः । तद्व-
त्तुल्यो हेतुः । तान्यपि नानाकर्मरूपयुक्तानि प्रतिपादनाहोणि । इमान्यपि
पात्राण्यग्नयश्च तथैव । तस्मात्तेषामपि प्रतिपत्तिः । ननु तृतीयासंयोग
उभयत्र विद्यते । न खलु । यजमानशरीरेऽग्नीनां पात्राणां च निक्षेपणं
प्रतिपत्तिः, न दहनम् । आहिताग्नेर्दहने च तृतीया । तत्र तेषां गुण-
भाव एव । तैर्हि तत् साध्यते । निक्षेपणे तु द्वितीयैव । यथा दक्षिणे
पाणौ जुहूमासादयति ॥ ४६ ॥ युक्तिः ॥ देशकर्तृपात्रतन्त्रताधिकरण-
म् ॥ ११ ॥

उपरिष्ठात् सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति ॥ ४७ ॥

तत्र सर्वेषामविशेषादवाच्यो हि प्रकृतिकालः । वाजपेये प्राजापत्यान्
पशून् प्रकृत्य श्रूयते, उपरिष्ठात् सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति । तत्र
विचार्यते । किमाभ्रवकाले प्रचरितव्यमुत शस्त्रवतां सोमानामुपरिष्ठा-
दुत विकारस्थाने अथवा सर्वसोमानामुपरिष्ठादिति । किं प्राप्तमाभ्रव-
काल इति । कुतः । प्रकृतावाभ्रवकाले प्रचारो वृत्तः । प्रकृतिवदिहापि तत्रैव
कर्त्तव्यः । एवञ्च अङ्गुविपर्यासो न कृतो भवति । यदि सर्वसोमाना-
मुपरिष्ठात् प्रचारः क्रियेत तत आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति
प्रकृत्य परिधीन् हारियोजनमिति । एतदुभयमपि विपर्यस्यत, ना-
ऽग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चर्येत । इत्वा च हारियोजनं परिधयः प्रह्रिये-
रन् । सोऽयमङ्गानां विपर्यासो विना वचनेन क्रियेत । अथ त्वाभ्रव-
काले प्रचारस्ततो, नैष दोषो भवति । एवं प्राप्त उच्यते । उपरिष्ठात् ।
सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीत्युक्ते सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्रचर्येत ।
कुतः । अविशेषात् । सोमानामित्युक्ते सर्वसोमानामविशेषवचनात्
प्रतीयते । यत्त्वाभ्रवकाल प्रकृतितः प्राप्यत इति । वाच्यो हि प्रकृति-

कालश्चोदकेनैव प्राप्तस्तदर्थो विधिः । कृतकरोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात् सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्रचारः ॥ ४७ ॥ पूर्व० सि०

अङ्गविपर्यासो विनावचनादिति चेत् ॥ ४८ ॥

अथ यदुक्तमेवं सत्यङ्गविपर्यासो विना वचनेन कृतो भविष्यतीति । तस्य कः परिहार इत्याभाषान्तं सूत्रम् ॥ ४८ ॥ आ० ॥

उत्कर्षः संयोगात् कालमात्रमितरत्र ॥ ४९ ॥

नैष दोषो युक्तमङ्गविपर्यास इति । कथं कृत्वा । पशुप्रचारे तावदुत्कृष्यमाणे अनुयाजानां परिधिप्रहरणस्य चोत्कर्षो न्याय्यः । संयोगात् तानि हि पशुप्रचारेण क्रमतः सयुक्तानि च आग्निमारुतस्यानुयाजैः सह हारियोजनस्य वा परिधिप्रहरणेन क्रमां विवक्षितानि हि परिधिप्रहरणं हारियोजनस्याङ्गं, हारियोजने वा परिधिप्रहरणस्य, उभौ वा कस्यचिदेकस्य प्रधानस्य । एवमाग्निमारुतमनुयाजयोश्चायदि परस्परस्याङ्गभूतानि भवेयुः, एकस्य वा प्रधानस्य, तत एतेन क्रमेणापकुर्वन्तीति विविक्षितः क्रमः स्यात् । अथ पुनः पशोरङ्गमनुयाजा आग्निमारुतं सोमस्य तथा परिधिप्रहरणं पशोरङ्गं, हारियोजनं सोमज्या । तेषां क्रमो निष्प्रयोजनः । तस्माद्विवक्षितः । कालमात्रमितरत्र । आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति परिवृत्त्य परिधीन् जुहोति हारियोजनमिति । एतस्मिन् काले इति लक्षणमाग्निमारुतं परिधिप्रहरणं च । अनपेतश्च लक्षणापाये कालः । यथाऽग्निहोत्रवेलायामागन्तव्यमिति । यत्राग्निहोत्रं नास्ति, तत्राप्यनपेता वेला । न चैवं लक्षणा भवति । न हि काल एवेह श्रुत्वर्थः । क्वा तावत् पूर्वकाल एव स्मर्यते । उर्ध्वशब्दोऽपि देशं कालं वा ब्रूयात् । देशस्यासम्भवात् कालार्थो विज्ञायते ॥ ४९ ॥ आ० नि० ॥

प्रकृतिकालासत्तेः शस्त्रवतामिति चेत् ॥ ५० ॥

इति चेत् पश्यसि सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्रचार इति । नैतदुक्तम् । शस्त्रवतां सोमानामुपरिष्ठात् प्रचारो युक्तः । कुतः । प्रकृतिकालासत्तेः । एवं प्राकृतस्यासत्त्याः कुतः प्रचारो भविष्यति । अङ्गविपर्यासश्चाकस्मान्न कृतो भविष्यति । अथ कतमोऽसौ कालः ? । तार्त्तीयसवनिकस्य वैश्वदेवस्य यदूर्ध्वम् ॥ ५० ॥ आ० ॥

न श्रुतिप्रतिषेधात् ॥ ५१ ॥

एवं सत्युपरिष्ठात् सोमानामित्यविशेषश्रुतिर्विप्रतिषिद्ध्यते ।
केशाञ्चित् सोमानामधस्तादयं प्रचारः स्यात् । न चासत्या प्राकृतः
कालो लभ्यते ॥ ५१ ॥ आ० नि० ॥

विकारस्थाने इति चेत् ॥ ५२ ॥

इति चेत् पश्यासि शस्त्रवतामुपरि प्रचारोऽयुक्त इति विकारस्थाने
भवतु । कतमत् पुनर्विकारस्थानम् । उक्थञ्चाद्याः सस्था अग्निष्टोम-
संस्थाया विकाराः । तासां यत् स्थानमग्निष्टोमप्रचारादूर्ध्वं तत्र
प्रचारो भवतु । ऊर्ध्वं सर्वेषामगन्तूनां प्रचाराणां स्थानम् । अयमपि
चागन्तुः । तस्मादयमपि तत्रैव भवति ॥ ५२ ॥ आ० ॥

न चोदनापृथक्त्वात् ॥ ५३ ॥

नैवदेवम् । कस्मात् चोदनापृथक्त्वात् । कर्मपृथक्त्वादित्यर्थः । पृथगेते क-
र्मणी यच्च सौमिक, यच्च पाशुकम् । सौमिकातां प्रचाराणामेतत् स्थानं,
न पाशुकानाम् । तस्माद् एतस्य वचनात् सर्वसोमानामुपरिष्ठात्
स्थानम् ॥ ५३ ॥ आ० नि० ॥ सोमप्रचाराधिकरणम् ॥ १३ ॥

उत्कर्षे सूक्तवाकस्य न सोमदेवतानामुत्कर्षः

पश्वनङ्गत्वाद्यथा निष्कर्षे नान्वयः ॥ ५४ ॥

अनुयाजा उत्कृष्यमाणाः सूक्तवाकमप्युत्कर्षन्ति । तत्र सवनी-
यानां पुरांडाशानां देवताः सङ्कीर्त्यन्ते, भृज्यन्निन्द्रायहरिवते धानाः
पूष एव ते करम्भमित्यारभ्य । तासामुत्कर्षो ? नेति सन्देहः । किं
प्राप्तम् । उत्कर्षे सूक्तवाकस्य न सवनीयदेवतानामुत्कर्षः । कुतः ।
पश्वनङ्गत्वात् । अनुयाजाः पशोरङ्गमुत्कृष्यमाणाः पश्वङ्गमेवो-
त्कर्षन्ति, न सोमाङ्गम् । सोमाङ्गं च सवनीयदेवता । तस्मात्
तासामनुत्कर्षः । यथा निष्कर्षेऽनन्वयः । यथा पौर्णमास्यां सूक्त-
वाकस्य प्रयोगे पूर्णमासीदेवतानां निष्कर्षेऽमावास्यादेवतानामन्वयः ।
इतरत्र चेतसाम् । तत् कस्य हेतोः । इतरेतरस्यानङ्गत्वात् । तद्व-
दिहाप्यनुत्कर्षः ॥ ५४ ॥ पूर्व० ॥

वाक्यसंयोगाद् वोत्कर्षः समानतन्त्रत्वादर्थ-

लोपादनन्वयः ॥ ५५ ॥

अथ वा उत्कर्ष एव न्याय्यः । कुतः । वाक्यसंयोगात् । सूक्तवाक-

स्यैकदेशभूतानि सौमिकदेवतासंकीर्तनानि, भृज्यन्निन्द्राय हरि-
वते धानाः पूष एव ते करम्भं सरस्वतीवते परिवापम् । अयं यज-
मान इति सम्ब्रूयते । तथा इन्द्राय हरिवते धानाभि पूष एव ते
करम्भेण सरस्वतीवते परिवापेण सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभ-
वादिति सम्ब्रूयते । तान्येतानि सूक्तवाकस्य मध्य उच्यमानान्य-
ऽर्थवन्ति निष्कृष्टानि केवलान्यार्थकानि भवन्ति । न च सवनीयानां
सूक्तवाकोऽस्ति यत्रैतान्युच्चार्येरन् । पाशुक एव सूक्तवाकस्तेषां प्र-
सङ्गसिद्धः । अतस्तत्र एतद्देवतानां संकीर्तनं युक्तम् । स चात्कृष्य-
ते । तस्मात्तासामप्युत्कर्षः । आर्षे चैवमनुग्रहीष्यतां यत्तु यथा निष्कर्षे-
ऽनन्वय इति समानतन्त्रत्वादर्थलोपादनन्वयः । समानतन्त्रौ दर्शपूर्ण-
मासौ । तयोः साधारणं सूक्तवाकाम्नातम् । तद्यथार्थं निविशते अर्थ-
लुप्तं चामावास्यादेवतानां पौर्णमास्यां संकीर्तनमितरासां चैनरत्र ।
यत्कारणं या इष्टा देवतास्ताः संकीर्तनेन प्रत्यवेक्ष्यन्ते । इयमपीष्टा,
न काचिदन्तरितेति । तस्माद्यथा निष्कर्षेऽनन्वय इत्यदृष्टान्तः ॥५५॥
सि० ॥ सूक्तवाकाधिकरणम् ॥ १४ ॥ इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ
मीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ११ ॥ ३ ॥

अथ एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ११ ॥ ४ ॥

चोदनैकत्वाद्राजसूयेऽनुक्तदेशकालानां
समवायात्तन्त्रमङ्गानि ॥ १ ॥

राजसूये यान्यनुक्तदेशकालानि प्रधानानि, यथा, त्रिंशद्युक्ते द्वे
एवमादि चिन्त्यते । किं तत्राङ्गानां तन्त्रभावः ? उत भेद इति । किं
प्राप्तम् । राजसूयेऽनुक्तदेशकालानां प्रधानानामङ्गानि । कुतः । सम-
वायात् । फलनिवर्त्तने तेषां समवायः । समेत्येतानि फलं साधय-
न्ति, नैकशः । कथं ज्ञायते । चोदनैकत्वात् । राजसूयेनेत्येकवचनान्ते
तेन शब्देन तानि प्रधानान्युक्ता फलसम्बन्धः कुतः । तस्मात् समु-
दायः फलवान् । यच्च फलवत्तच्चिकीर्षितम् । तदर्थेति कर्त्तव्यता इति
कर्त्तव्यता चाङ्गानि । तस्मात् तन्त्रम् ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

प्रतिदक्षिणं वा कर्तृसम्बन्धादिष्टिवदङ्गभूतत्वात्
समुदायो हि तन्निवृत्त्या तदेकत्वादेक-
शब्दोपदेशः स्यात् ॥ २ ॥

न चैतदेवं, तन्त्रमङ्गानीति । किं तर्हि । भेदेन । कुतः ? । प्रति-
दक्षिणं कर्तृसम्बन्धात् । एतेषु कर्मसु दक्षिणाभेद श्रूयते । आग्ना-
वैष्णव एकादशकपाल, ऐन्द्रावैष्णवश्चरुः, वैष्णवस्त्रिकपालो वामनो
दक्षिणा । सोमापौष्ण एकादशकपालः, ऐन्द्रापौष्णश्चरुः, पौष्ण-
श्चरुः, श्यामो दक्षिणेति । दक्षिणाभेदात् प्रतिदक्षिणं कर्तृसम्बन्धो
भवति । वामनक्रीताः पूर्वस्य त्रिसंयुक्तस्य कर्त्तारः, अनङ्गमुत्तरस्य
त्रिसंयुक्तस्य । श्यामपरिक्रीता उत्तरस्य त्रिसंयुक्तस्य कर्त्तारस्तेऽप्य-
ऽनङ्गं पूर्वस्यातः कर्तृभेदादङ्गभेदः । इष्टिवत् । तद्यथा पौर्णमासकाला-
न्यङ्गानि कालभेदान्न दर्शस्योपकुर्वन्ति । एवमिहापि कर्तृभेदान्न
परस्परस्य । तस्माद्भेदेन कर्त्तव्यानीति । यत्तु चोदनैकत्वादुत्तरस्या-
ऽपि समुदायो विवक्षित इति उच्यते । समुदायो हि तन्निर्वृत्या ।
समुदायः फलनिष्पत्त्या विवक्षितः । तदङ्गत्वात् फलैकत्वात् सह
वचनं न प्रयोगैकत्वादिष्टिवत् । तद्यथा दर्शपूर्णमासयोः प्रयोगभेदे-
ऽपि फलैकत्वात् समासवचनम् । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेतेति ॥ २ ॥ सि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३ ॥

अन्यार्थोऽप्येतमर्थे दर्शयति । पूर्वं त्रिसंयुक्तमुत्तरं त्रिसंयुक्तमि-
ति । तत्र भेदे हि पौर्वापर्यं स्यात् । नन्वेकतन्त्रत्वेऽपि प्रधानापेक्षं
पौर्वापर्यं भवेत् । नैवमेतद् । वाक्यशेषेण तु विज्ञायते, साङ्गयोः
प्रधानयोरेतत्पौर्वापर्यमिति । एवं ह्याह, यत्तु पूर्वं त्रिसंयुक्तं वीरजननं
तद्, यदुत्तरं त्रिसंयुक्तं पशुजननं तदिति । फलसम्बन्धश्च साङ्गयो-
र्भवति, न केवलयोः । तस्माद्दर्शनमेवैतत् ॥ ३ ॥ हेतुः ॥ अङ्गतन्त्रता-
ऽधिकरणम् ॥ १ ॥

अनियमः स्यादिति चेत् ॥ ४ ॥

तत्रैव विचार्यते, किमुपक्रमे ये कर्त्तारस्त एवान्तादुतानियमः-
ते वान्ये वेति । किं प्राप्तम् । अनियमः स्यादिति चेत् । इति चेत्
पश्यसि प्रतिदक्षिणं कर्तृसम्बन्ध इति अनियमः । पवित्रदक्षिणाभिर्ये
परिक्रीताः पवित्रार्थास्ते भवन्ति । पवित्रान्ते एतेषामपवर्गः । उत्तरे
कर्मणि यथा कामिते वान्ये वा स्युः । तस्मादनियमः ॥ ४ ॥ पूर्व० ॥

नोपदिष्टत्वात् ॥ ५ ॥

नैतदेव युक्तमनियम इति । किं तर्हि । य एव प्रक्रमे त एव अन्ते
 स्युः । कस्मात् । उपदिष्टत्वात् । आदावेव वरणकाले यजमानेन
 तेषामुपदिष्टम् । अनेन मां राजसूयसंज्ञकेन कर्मसमुदायेन याजयेते-
 ति । वरणश्च प्राक् कर्मप्रवृत्तः । तद्गृह्यमाणविशेषत्वात् तन्त्रान्तेना-
 वृताः सर्वार्थाः भवन्ति । आह । यदि सर्वमुद्दिश्य त्रियन्ते तत
 एवम् । अथ पूर्वमवयवं पवित्रमुद्दिश्य ततो न सर्वार्थास्तदर्थे एव
 भवन्ति । किं पुनरत्र युक्तम् ? । समुदायमुद्दिश्येति । तथा सति
 अविघ्नेन कर्तुं कर्म निर्वर्त्तते इतरथा पवित्रान्ते उत्तरस्मिन् कर्मणि त
 एव कामतो न संप्रवर्त्तेरन् । अन्ये च कर्त्तारो नोपपद्येरन्, कर्मविघ्नः
 स्यात्, कालातिपत्तिश्च । एवञ्च सति लाघवं भवति । इतरथा प्रति-
 कर्मोपादानम् । तद् गुरुः स्यात् । ऋत्विग्याज्ययोश्चाव्यभिचारो
 धर्मः । तस्मात् समुदायमुद्दिश्य त्रियन्ते तथा च तन्त्रम् ॥५॥ सि०॥

प्रयोजनैकत्वात् ॥ ६ ॥

एकञ्च प्रयोजनमवयवदक्षिणानामपि समुदायसम्पत्तिः । न ह्य-
 वयवेन केवलेन कृतेन कश्चिदर्थोऽवयवैः समुदायः सम्पादयितव्य
 इति अवयवे परिकीयते । तेषां समुदायसम्पत्तौ कृतार्थत्वम् । त-
 स्मात् त एव कर्त्तार आन्तात् स्युः । आह । यदि समुदायसम्पत्तौ
 अवयवशः परिक्रयः सकृदेव कर्त्तव्यः, किं पुनरावृत्त्येत्युच्यते ॥ ६ ॥
 हेतुः ॥

अविशेषार्था पुनः श्रुतिः ॥ ७ ॥

उभयथा परिक्रये प्राप्ते सकृद्वा प्रत्यवयवं वा परिक्रयविशेषो
 नियम्यते । प्रत्यवयवं कर्त्तव्यः । द्रव्यसंख्यानियमेन च वामनो दक्षिणा
 अनुतमभिरेचनीये ददातीत्येवं क्रियमाणमभ्युद्यकारि भवतीति
 ॥ ७ ॥ हेतुः ॥ उपक्रमे वृत्तकर्तृवियमाधिकरणम् ॥ २ ॥

अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्याल्लिङ्गदर्शनाद्

वचनात् कामसंयोगेन ॥ ८ ॥

तस्मिन्नेव राजसूये अवेष्टिः । आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं
 दक्षिणा बार्हस्पत्यश्चरुः शितिपृष्ठो दक्षिणेत्याग्नाता । तस्यां चिन्त्यते
 किमङ्गानां भेदोऽथ तन्त्रभाव इति । किं प्राप्तम् । अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं
 स्यात् । तन्त्रताल्लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं हि तन्त्रभावस्य सूचकं इति ।

ते । यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वाभिघार-
येत् । यदि राजन्य ऐन्द्रमिति । यदि वैश्यो वैश्वदेवम् । समस्ते च
हविषां मध्ये निधानमुपपद्यते । ऐकतन्त्र्ये च सामस्त्यम् । तस्मा-
दैकतन्त्र्यम् । ननु लिङ्गमुपदिश्यते, कुतः प्राप्तिः । सह चोदनया
प्राप्तिः । अथैतां दिशामवेष्टि, य इमं वा अथ तं लोकं पुनरुपावरोह-
न्तीति । अवेष्टिरिति चैकवच्छ्रुते । एतयैवान्नाद्यकामं याजयेदिति
वचनात् कामसंयोगेन । न वा तन्त्रभाषः । कुतः । उक्तो न्यायः,
प्रतिदक्षिणं वा कर्तृसम्बन्ध स्यादिति । लिङ्गदर्शनादिति यदुक्तम् ।
तत्र ब्रूमः । वचनादिति कामसंयोगेनापि भूयते । एतयैवान्नाद्यकामं
याजयेदिति । तत्रैतद्दर्शनम् । न च तत्र दक्षिणाभेदः । न हि राजसूयिक्यो
दक्षिणास्तत्र प्राप्यन्ते । एतयैवान्नाद्यकामं याजयेदिति एकवचना-
न्तेन शब्देन फलं प्रति निर्देशात् सह प्रयोग एव । तत्रैतद्दर्शन-
मुपपद्यते । तस्मात्तदपेक्षमेतत् ॥ ८ ॥ पूर्व० ॥

क्रत्वर्थायामिति चेन्न वर्णसंयोगात् ॥ ९ ॥

अथ पश्यसि क्रत्वर्थायामेवैतद्दर्शनं भवतु । एवं प्रकृतशेषत्वं
भविष्यतीति । तच्च न । कुतः । वर्णसंयोगात् । यदि ब्राह्मणो यजेत
यदि वैश्य इति । न च क्रतौ ब्राह्मणवैश्यौ स्तः । राजन्यस्यैव राज-
सूयः । राजा राजसूयेनेति वचनात् । तस्मादक्रत्वर्थायामेतद्दर्शनम्
॥ ९ ॥ आ० नि० ॥ अवेष्टावज्जानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३ ॥

पवमानहविःष्वैकतन्त्र्यं प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ १० ॥

आधाने पवमानेष्टवः । अग्नये पवमानायाष्टाकपाळ निवर्पति ।
अग्नये पाषकायाग्नये शुचय इति । तत्र विचार्यते । किमासामैक-
तन्त्र्यं, भेदो वा इति । किं प्राप्तम् । पवमानहविःष्वैकतन्त्र्यं स्यात् ।
कुतः । प्रयोगवचनैकत्वात् । एक आसां प्रयोगवचनः । अहो निरू-
प्याणीति । प्रयोगवचनैकत्वात् सहप्रयोगः । तत्र न गृह्यते विशेषः ।
तस्मादैकतन्त्र्यम् ॥ १० ॥ पूर्व० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ११ ॥

लिङ्गं च सह प्रयोगं दर्शयति । समानबर्हीषि भवन्तीति । अनु-
वादोऽयम् ॥ ११ ॥ हेतुः ॥

वर्तमानापदेशाद्वचनात् तन्त्रभेदः स्यात् ॥ १२ ॥

न चैकतन्त्र्यं स्यात् । किं-तर्हि तन्त्रभेदः । स च भवन्नैवं प्रथमायां भेदः । उत्तरयोस्तन्त्रम् । कस्मात् । वचनात् । वचनमिदं भवति । अथ यः कामयेत वर्णीयान् श्रेयान् स्यामिति तस्याग्नये पवमानाय निरूप्य अथ पावकाय शुचये चोत्तरं हविषी समानवर्हिषी निर्वपेत् तदेनमग्रहीत् तेन स उत्तरं वर्णीयान् श्रेयान् भवतीति । किमिव वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचनस्यातिभारः । तस्मादेव कर्त्तव्यम् । अथ यदुक्तं प्रयोगवचनैकत्वादिति । तस्य कः परिहारः । नाऽसौ प्रयोगवचनः । कालवचनोऽसावहो निरूप्याणीति । तस्मादऽहेतुः स भवति ॥ १२ ॥ सि० ॥

सहत्वे नित्यानुवादः स्यात् ॥ १३ ॥

यच्चोक्तं समानवर्हीषि भवन्तीति समानप्रयोग दर्शयतीति । तत्र ब्रूमः । सहत्वे नित्यानुवादः स्यात् । इदमपरं श्रूयते । यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्य सर्वाणि हवींषि निरूप्याणीति । तस्य सह प्रयोगो भवति । तस्मिन् सहत्वे नित्यानुवादोऽयं स्यात् । समानवर्हीषि भवन्तीति । किं पुनर्निरूप्याणीत्युक्ते सहप्रयोगो गम्यते । निरूप्याणीति बहुत्वयुक्तः प्रयोगो विज्ञायते । तच्च बहुत्वमुपादयत्वेन चोदितानां विवक्षितम् । न चैकशः प्रयोगो बहुसंयुक्तः प्रयोगो भवति । तस्मात् सहप्रयोगो विज्ञायते ॥ १३ ॥ आ० नि० ॥ काम्यपवमानेष्टिभेदाधिकरणम् ॥ ४ ॥

द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति श्रूयते । तत्र विचार्यते । किमेकैकशः पृथक् पृथग्दीक्षोपसदेनाहः सम्पाद्य द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः कर्त्तव्याः, अथ वा द्वादश सायस्काः, अथ वा चतुरहे दीक्षाश्चतुरहे उपसदः, चतुरहे सुत्याः । अथ वा स्वस्थानानां दीक्षोपसत्सुत्यानां विवृद्धिरिति । किं प्राप्तम् । तत् सूत्रेणैव प्रक्रमः ॥

**द्वादशाहे तु प्रकृतित्वादेकैकमहरपवृज्येत
कर्मपृथक्कात् ॥ १४ ॥**

एकैकं सदीक्षोपसदमहरहरपवृज्येत द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः कर्त्तव्याः । कुतः । तत्प्रकृतित्वात् । सदीक्षोपसदमहरपवर्जितं ज्योतिष्टोमे यतस्तत् प्रकृतीन्येतानि द्वादशाहानि पृथग्भूतानि कर्माणि पृथक्कैव धर्मानाकाङ्क्षन्ति तस्माज्ज्योतिष्टोमवत्सदीक्षोपसदमेकैक-

महः कर्त्तव्यमिति ॥ १४ ॥ पूर्व० ॥

अहां चाश्रुतिभूतत्वात् तत्र साङ्गं क्रियेत
यथा माध्यन्दिने ॥ १५ ॥

न चैतदस्ति यदुक्तं द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः कर्त्तव्या इति । किं तर्हि । द्वादश साद्यस्काः कार्य्याः । किं कारणम् । अहां श्रुतिभूतत्वात् । द्वादशाहेनेति द्वादशसंख्याऽहां प्रत्यक्षश्रुता । सा बाध्येत, यदि द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः क्रियेरन् । तस्माद् द्वादशस्वहःस्वेकैकं प्रधानं प्रयुज्येत । प्रधानकालत्वाच्च अङ्गानाम् । तत्कालं तदीयं दीक्षोपसदम् । यथा माध्यन्दिने । तद् यथा सान्तपनीयस्य माध्यन्दिने निरूप्यन्त इति वचनान्मध्यन्दिनकालान्येवाङ्गानि भवन्त्येवमिहापि तस्माद् द्वादश साद्यस्काः कर्त्तव्याः ॥ १५ ॥ पूर्व० ॥

अपि वा फलकर्तृसम्बन्धात् सहप्रयोगः
स्यादाग्नेयाग्नीषोमीयवत् ॥ १६ ॥

अपि च, नैवं स्याद् द्वादश साद्यस्का इति । कथं तर्हि । सहप्रयोगः स्यात् । चतुरहे दीक्षाश्चतुरहे उपसदश्चतुरहे सुत्याः । कुतः । फलकर्तृसम्बन्धात् । फले कर्तृषु चैतेषां प्रधानकर्मणा समेतानां सम्बन्धो द्वादशाहशब्देन समुदायवचनेन संयोगात् फले सम्बन्धः सत्रे स्वयङ्कर्तृत्वादहीने च दक्षिणैक्यात् । कर्तृषु चैकफलत्वादेककर्तृत्वाच्च सहप्रयोगो भवति । आग्नेयाग्नीषोमीयवत् । यथाग्नेयाग्नीषोमीययोरेकफलत्वादेककर्तृत्वाच्च सहप्रयोगो भवति । सहप्रयोगे च विशेषाग्रहणात्तन्त्रं दीक्षोपसदं द्वादशाहश्रुतिश्चानुग्राह्यम् । तदुभयमेवमुपपादितं भवति सहप्रयोगोऽहःसंख्या च । तस्मादेष पक्षः श्रेयान् ॥ १६ ॥ पूर्व० ॥

साङ्गकालश्रुतित्वाद्वा स्वस्थानानां विकारः
स्यात् ॥ १७ ॥

अथ चैतदपि न युक्तम् । कुतः । साङ्गकालश्रुतित्वात् । यद्यत्र प्रधानानामेव कालश्रुतिः स्यान्नाङ्गानां, तत एव स्यात् । अत्र तु साङ्गानां कालः श्रुतः । द्वादश दीक्षा, द्वादशोपसद इति दीक्षाणामुपसदां च पृथक् पृथक् कालः श्रुतः । यदि चतुरहे क्रियेत, ततो

बाध्येत तस्मात् स्वस्थानानां विवृद्धिः । तदपेक्षं च द्वादशत्वम् । दीक्षोपसत्सुत्यापेक्षं प्रथमं दीक्षाः । तासां तत्रैव द्वादशत्वम् । तत उपसदस्तासामपि तद्देशानामेवान्ते सुत्या, तस्या अपि तत्स्थानाया एव वृद्धिः । तदपेक्षं द्वादशत्वम् ॥ १७ ॥ सि० ॥

दीक्षोपसदां च संख्या पृथक् पृथक्
प्रत्यक्षसंयोगात् ॥ १८ ॥

अपि च द्वादशाहं प्रजाकामं याजयेदित्युक्ता त्रिवृदादित्यनु-
क्रान्तानि । तस्मादपि तदपेक्षा द्वादशसंख्या ॥ १८ ॥

वसन्तीवरीपर्यन्तानि पूर्वाणि तन्त्रमन्यकाल-
त्वादवभृथादीन्युत्तराणि दीक्षाविसर्गा-
ऽर्थत्वात् ॥ १९ ॥

एवं वसन्तीवरीपर्यन्तानि पूर्वाण्यन्यकालत्वादगृह्यमाणविशेषाणि
तन्त्रं भवति । अवभृथादीनि चोत्तराणि । तस्यावभृथस्य दीक्षाविस-
र्गार्थत्वात् । स हि दीक्षोन्मोचनार्थः । एवं द्वादश । अप्सु दीक्षां प्रवेश-
यित्वा देवाः स्वर्गलोकमायन् यदप्सु स्वान्ति तामेव दीक्षामालभन्ते
अथ यदपोऽवभृथमश्नवदन्ति तामेव दीक्षां पुनरप्सु प्रवेशयन्तीति
तन्त्रं च दीक्षोत्पन्ना, सा तन्त्रमेवोत्सृज्यते । विशेषाग्रहणात् ।
॥ १९ ॥ हेतुः ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २० ॥

एवं च सत्यन्यार्थदर्शनमिदं युक्तं भविष्यति त्रिंशदहो वा
एष द्वादशाह इति ॥ २० ॥ उदाहरणम् ॥

चोदनापृथक्त्वे त्वैकतन्त्र्यं समवेतानां काल-
संयोगात् ॥ २१ ॥

यथाग्नेयाग्नीषोमीयश्चदिति । युक्तम् । यदाग्नेयाग्नीषोमीययोश्चोदना-
पृथक्त्वंऽप्यैकतन्त्र्यं सहप्रयोगः । कुतः । समवेतानां कालसंयोगात् ।
समवेतानामङ्गप्रधानानां कालसंयोगात् । पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत
साङ्गयेति । तस्मात्तन्त्रम् । पौर्णमास्यामेवाङ्गानि च प्रधानानि च
क्रियन्ते । इह पुनः साङ्गकालभुतित्वादित्येवमपदिष्टं हेतुः । तस्मादत्र
द्वादशाहंऽङ्गप्रधानानि पौर्णमासीवत् सह कार्याणि ॥ २१ ॥

पूर्व० आ० नि० ॥ द्वादशाहे दीक्षाद्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ यानि प्रधानैरपृथक्कालान्यङ्गानि तेषु चिन्त्यते । किं तान्य-
ऽपि तन्त्रम् । अथ वा भेदेनेति । किं प्राप्तम् । तन्त्रमिति । किं कारण-
म् । एवं सहत्वस्य वक्ता प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते । द्वादशाहेन
प्रजाकामं याजयेदिति । तदुक्तं, विधिवत् प्रकरणाविभागे प्रयोगं
बादरायण इति । एवं प्राप्ते भूमः—

भेदस्तु तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्तेषां
प्रधानशब्दत्वात् ॥ २२ ॥

भेदस्तु स्यात् । कुतः । तद्भेदात् । तदित्यनेन पूर्वसूत्रनिर्दिष्टः
कालः प्रतिनिर्दिश्यते । कालभेदात् । काले मिथ्याने तन्त्रभेदो भ-
वति । यथा दर्शे पूर्णमासेऽपि । इहापि कालभेदः । अथ श्वः परश्व
इति । तत इहापि कर्मभेदः स्यात् । करणभेद इत्यर्थः । कथं पुनरङ्गानां
कालभेदो विज्ञायते । तेषां प्रधानशब्दत्वात् । प्रधानशब्दगृहीतान्यङ्गानि
यत्र प्रधानं तत्र विज्ञायन्ते । यदद्यप्रधानं तस्याद्यकालान्यङ्गानि । यत्
श्वस्तस्य श्वः कालानि तस्माद्भेदः ॥ २२ ॥ सि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २३ ॥

पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठत इति भेदेनाह्वां पत्नीसंया जा-
न्ततां दर्शयति ॥ २३ ॥ हेतुः ॥

श्वसुत्या वचनं तद्वत् ॥ २४ ॥

संस्थिते संस्थिते अन्वदग्नीदाग्नीध्रागारं प्रविश्य सुब्रह्मण्ये सु-
ब्रह्मण्यामाह्वयेति प्रेष्यतीति । संस्थिते संस्थित इति वीप्सावचनात्
सुब्रह्मण्याभेदं दर्शयति ॥ २४ ॥ उदाहरणम् ।

पश्वतिरेकश्च ॥ २५ ॥

पश्वतिरेकश्च दृश्यते, य एकः पशुरतिरिच्यते स पेन्द्राग्नः कार्यः
न तावदतिरिच्यते, एको न भवति एकादशैते पशवो द्वादशहानि ।
तत् पश्वालम्भभेद उपपद्यते । तन्त्रभावे सकृदेवैकादशिनामा-
लभेत । तस्मादपि भेदः ॥ २५ ॥ हेतुः ॥ प्रधानापृथक्कालाङ्गानां
भेदेनाष्टुष्टानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सुत्याविवृद्धौ सुब्रह्मण्यायां सर्वेषामुपलक्षणं

प्रकृत्यन्वयादावाहनवत् ॥ २६ ॥

उपसत्कालं सुब्रह्मण्याहाने चतुरहे सुत्यामागच्छ मघवन्निति । द्वादशाहं चादकेन प्राप्यते । तदेदं विचार्यते । द्वादशाहे सुत्याहान्युपलक्षयितव्यानि, उताविकारेणैव प्रयोगः कर्त्तव्य इति । किं प्राप्तम् । सुत्याविवृद्धावेतस्यां सर्वेषामहामुपलक्षणं कर्त्तव्यम् । कुतः । प्रकृत्यन्वयात् । प्रकृतौ सौत्यमहुरूपलक्षितम् । सर्वाणि चैतानि तत्प्रकृतानि । अतः सर्वाण्युपलक्षणीयानि । नन्वेकैवान्नौ देवता इन्द्रः सकृदुपलक्षणेन संस्कृतः संस्कृत एव । तस्य पुनरुपलक्षणमनर्थकमित्युच्यते । आद्योपलक्षणकृतः संस्कारः सोऽद्यतनस्य प्रधानस्याङ्गम् । तस्मादुत्तरार्थे पुनः पुनरुपलक्षयितव्यः । आवाहनवत् । तद् यथाऽऽग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरांधायस्पर्द्धमान इति एकत्वेऽप्यग्नेर्देवतायाः कर्मभेदाद्भेदेनाङ्गानि क्रियन्ते । एवमिहापि ॥ २६ ॥ पूर्वम् ॥

अपि वेन्द्राभिधानत्वात् सकृत् स्यादुपलक्षणं

कालस्य लक्षणार्थत्वात् ॥ २७ ॥

अपि वा न स्यात् सर्वेषामुपलक्षणम् । अविकारेणैव प्रयोगः स्यात् । कुतः । इन्द्राभिधानात् । इन्द्रोऽत्रोपलक्षणेन संस्क्रियते । स सकृत् संस्कृतः संस्कृत एव, न पुनः संस्कृतव्यः । ननु चतुरहेऽसौ संस्कृतश्चतुरहे सुत्यामागच्छेति वचनात् । अविवक्षितोऽत्र काल इन्द्र आगच्छत्येतावदेव विवक्षितम् । विवक्षिते सात काले वाक्यं भिद्यते । आगच्छ मघवन् चतुरह आगच्छेति सकृदुच्चारिनागच्छति विभक्तिरुभौ सम्बन्धौ न शक्नोति वदितुम् । अथ कस्मादिन्द्रागमनसम्बन्धो विवक्षितो, न पुनः कालाभिसम्बन्धः । आगच्छ मघवन्निति प्रत्यक्षः संयोगः । चतुरह आगच्छेति परोक्षः । सुत्याशब्देन व्यवायात् । ननु च सुत्यामागच्छत्यपि सविवक्षितो भवतु । नैव काश्चिद्विशेषः । सुत्यात्वस्याविशेषात् । ननु चतुरह इति सुत्याविशेषोऽवगम्यते । न खलु । किं कारणम् । कालस्य लक्षणार्थत्वात् चतुरहकालोऽत्र सुत्यालक्षणार्थः । चतुरहादिसुत्यामागच्छति । यत् कारणं नात्र देवतागच्छति । यजतौ तूदंशेन केवलमङ्गी भवति । स यजता-

वङ्गभावोऽयमुपलक्ष्यते । सर्वसुत्यासु चासौ तुल्य । तत्र चतुरह-
वचनं प्रदर्शनं मुख्यत्वाद् मुख्येन हि प्रदर्शनं भवति । यथेडान्तातिथ्या
सन्तिष्ठते, नानुयाजान् यजतीति ॥ २७ ॥ सि० ॥

अविभागाच्च ॥ २८ ॥

अथ यदुक्तमावाहनवादिति । तत्र ब्रूमः । विभक्तः कालः कृष्ण-
ग्रीवयोः सौम्येन व्यवयात् । तत्र गृह्यते विशेषः । पूर्वस्य कृष्ण-
ग्रीवस्यैतद्देवतावाहनं नोत्तरस्येति । अथेह विभक्तिकालाः सुत्या
अव्यवेताः केनचित् । तासु न गृह्यते विशेषः । चतुरहग्रहणं वा
विशेषकमित्युक्तम् । तस्माद्विकारेण प्रयोगः ॥ २८ ॥ हेतुः ॥ ऊहरूप-
तन्त्रवापाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां प्रभुत्वात्

तन्त्रभावः स्यात् ॥ २९ ॥

वाजपेये प्राजापत्येषु पशुषु कुम्भ्याः शूलस्य वपाश्रपण्याश्च
तन्त्रभावः स्यात् । विभुत्वात् । विभवत्येका कुम्भी सर्वपशूनामव-
दानानां श्रपणे । शूलं हृदयानां वपाश्रपणी वपानाम् । तस्मात्तन्त्रं
स्युः ॥ २९ ॥ पूर्व० ॥

भेदस्तु सन्देहादेवतान्तरे स्यात् ॥ ३० ॥

एकादशिनेषु तु भेदेन कुम्भ्यादीनि स्युः । सन्देहात् । एकस्यां
कुम्भ्यां पशूनां सन्देहः स्यात् । कस्य पशोः कान्यवदानानीति । एवं
हृदयादीनां वपानां च ॥ ३० ॥ पूर्व० ॥

अर्थाद्वा लिङ्गकर्म स्यात् ॥ ३१ ॥

अथ वा न स्याद्भेदः । कुतः । सह प्रयोगात् । यत्तु सन्देहादिति ।
अर्थाच्चिह्नं किञ्चित् करिष्यते, येन विशेषग्रहणं भविष्यति ॥ ३१ ॥ पूर्व०

प्रतिपाद्यत्वाद्वसानां भेदः स्यात् स्वयाज्या-

प्रदानत्वात् ॥ ३२ ॥

कुम्भ्यास्तन्त्रभावो न घटते । आयाज्यत्वाद्वसानाम् । याज्यार्द्ध-
र्चान्ते वसां जुहोतीति श्रुतं प्रकृतौ । तत्र स्वयाज्यार्द्धर्चान्ते वसा
हुता । इहापि तथैव होतव्या । न च वसानां लिङ्गं कर्तुं शक्यम् ॥
३२ ॥ पूर्व० ॥

अपि वा प्रतिपत्तित्वात् तन्त्रं स्यात्

स्वत्वास्याश्रुतिभूतत्वात् ॥ ३३ ॥

अपि वा तन्त्रं कुम्भी स्वात् । प्रतिपत्तित्वात् । शेषभूता वसा-
स्तासां प्रतिपत्तिरियम् । प्रतिपत्तिश्च द्रव्यं न प्रयोजयति । कुतः ।
तद्धारणार्थं पात्रम् । अत्यन्तसंसृष्टाश्च वसास्ताः स्वयाज्यार्द्धर्चान्त
एव हुता भवन्ति । ननु परयाज्यार्द्धर्चान्तेऽपि प्रसज्यन्ते । अत्रो-
च्यते । स्वत्वस्याश्रुतिभूतत्वाद् नात्र श्रूयते स्वयाज्यार्द्धर्चान्ते होत-
व्या, न परयाज्यार्द्धर्चान्त इति । तस्मात् परत्र होमो न दोषाय,
नाभ्युदयाय । अतस्तन्त्रमेव कुम्भ्याः स्वात् ॥ ३३ ॥ पूर्व० ॥

सकृदिति चेत् ॥ ३४ ॥

इति चेत् पश्यासि सहत्वं न श्रुतमिति । तेन तर्हि सकृदेव होमः
प्रथमे याज्यार्द्धर्चान्ते भवत्वेवं सहत्वं चानुग्रहीष्यते, याज्यार्द्ध-
र्चान्तं च हुतं भविष्यति । श्रितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोद-
यति ॥ ३४ ॥ आ० ॥

न कालभेदात् ॥ ३५ ॥

नैतदेवं प्रथमेऽर्द्धर्चान्त इति । किं तर्हि प्रत्यर्द्धर्चान्ते होतव्याः ।
कुतः । कालभेदात् । भिन्ना याज्यार्द्धर्चान्ताः । निमित्तसप्तमी चे-
यं याज्यार्द्धर्चान्त इति । अधिकरणस्यासम्भवात् । निमित्तावृत्तौ च
नैमित्तिकावृत्तिर्यथा भिन्ने जुहानीति । तस्मात् सर्वयाज्यार्द्धर्चान्तेषु
होमः ॥ ३५ ॥ आ० नि० ॥ पशौ कुम्भ्यादीनां तन्त्रताधिकरणम् ॥८॥

पक्तिभेदात् कुम्भीशूलवपाश्रपर्णानां भेदः स्यात् ॥ ३६ ॥

अस्ति सौत्रामणी । तत्राश्विनां यो धून् , सारस्वती यो मेष,
ऐन्द्रं ऋषभ ऐन्द्रसैवविन्नाः पशवः सन्ति । तेष्वपि तन्त्रभावः
प्रभुत्वात् प्राप्तोऽप्युच्यते । सौत्रामण्यामेव ज्ञातीयेषु ॥ ३६ ॥ पूर्व० ॥

जात्यन्तरेषु भेदः स्यात् पक्तिवैषम्यात् ॥ ३७ ॥

एकादशिनेषु तु नानाजातीयेषु कुम्भ्यादीनां भेदः स्यात् । पक्ति-
वैषम्यात् । विषमा हि पक्तिः, आजानामाविकानाश्च मांसानाम् ।
यावन्ता कालेनाजानि पच्यन्ते तावताविकानि विलीयन्ते । तत्राव-
दानसम्भेदा भवति । तस्मात् पात्रभेदः स्यात् ॥ ३७ ॥ सि० ॥

वृद्धिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥

वृद्धिश्च सौत्रामण्यां शूलानां गोऽजाविषु दृश्यते । शूलैश्च मासरंण
वाऽवभृथमभ्यवयन्तीति । तस्मादपि भेदः ॥ ३८ ॥ हेतुः ॥ पाक-
कालभेदाद् वसानां पात्रभेदाधिकरणम् ॥ ९ ॥

कपालानि च कुम्भीवत्तुल्यसंख्यानाम् ॥ ३९ ॥

अश्वप्रतिग्रहेष्ट्यां वारुणाश्चतुष्कपालाः पुरोडाशा अश्वसख्याः
श्रूयन्ते । यावतोऽश्वान् प्रतिगृहीयात् तावतश्चतुष्कपालान् वारुणा-
न्निर्घपेदिति । तत्र विचार्यते । किं दीर्घेषु कपालेषु सर्वेषां अपणं क-
र्त्तव्यम्, अथ वा प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेद इति । किं प्राप्तम् ।
कपालानि कुम्भीवत् । यथा प्राजापत्येषु कुम्भी तन्त्रम्, एवं तुल्य-
संख्यानां पुरोडाशानां कपालानि तन्त्रमित्यर्थः ॥ किं कारणम् । एवं
सहत्वेनानुग्रहीष्यते । सर्वेषु चतुर्षु कपालेषु संस्कृता भविष्य-
न्ति ॥ ३९ ॥ पूर्व० ॥

प्रतिप्रधानं वा प्रकृतिवत् ॥ ४० ॥

प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेदः । एवं यथाप्रकृति कृतं भवति ।
प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः प्रतिपुरोडाशं कपालानि भिन्नानि इहापि त-
द्वदेव भेदव्यानि चोदकानुग्रहाय । अपि च यदि कपालानि तन्त्रं
भवेयुः । नैकोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपालेषु संस्कृतः स्यात् । सर्वे
कपालावयवेषु पक्का भवेयुः । तत्र कपालशब्दो बाध्येत । तस्मा-
द्भेदः ॥ ४० ॥ सि० ॥

सर्वेषां वाभिप्रश्रमं स्यात् ॥ ४१ ॥

इदं च श्रूयते यावत्कपालं पुरोडाशं प्रथयतीति । तच्चाशक्यं
तन्त्रभावे सम्पादयितुम् । तस्मादपि भेदः ॥ ४१ ॥ युक्तिः ॥ कपाल-
भेदाधिकरणम् ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयो भूषते व्रीहीनवहन्तीति । तत्र मन्त्रः, अवरक्षो
दिवः सपत्नं बध्यासमिति । तस्मिन् विचार्यते । किं प्रतिप्रहारं मन्त्र
उत सकृदवादाविति । किं प्राप्तम् ? । प्रतिहारमिति । कुतः
प्रहारात् प्रहारः कर्मन्तरापत्तेः पर्यवसानं, कर्मभेदे च सति गृह्यते
विशेषः । येन कर्मणा सन्निपतितो मन्त्रस्तदर्थ इति । गृह्यमाणे च
विशेषे भेदो दृष्टः । तस्मात् प्रतिप्रहारं मन्त्र इत्येवं प्राप्ते उच्यते,

एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वात् ॥ ४२ ॥

तस्मिन्मन्त्रार्थनानात्वादावृत्तौ मन्त्रस्य सकृत् प्रयोगः स्यात् । एकस्मिन् द्रव्ये व्रीह्यादौ संस्काराणामवहन्त्यादीनां व्याख्यातमेककर्मत्वम् । आतण्डुलनिर्वृत्तरेकमिदं कर्मेति सर्वेषां त्वैककर्म्यादेतेषां च तद्गुणत्वादिति । ननु प्रतिप्रहारं कर्मभेद इत्युक्तमेकस्यैव कर्मणोऽयमभ्यासः फलस्याभ्याससाध्यत्वात् सोमयजिवत् । तस्मिन् मन्त्रार्थनानात्वादावृत्तौ मन्त्रस्य सकृत्प्रयोगः । यत्र मन्त्रार्थस्य नानात्वन्तत्रास्यावृत्तिर्भवति । यथाग्नौ लोकस्पृणायाः । यत्र पुनरेक एव मन्त्रार्थस्तत्रावृत्तिरनर्थिका । इह चैको मन्त्रार्थः । कथं ज्ञायते करणाऽयं मन्त्रः । करणञ्च कर्त्तव्यस्य वस्तुतोऽभिधानार्थः समधिगतः । समस्ताश्चेते प्रहाराः कर्त्तव्याः । समस्ता हि कार्ये साधयन्ति, न व्यस्ताः । उप्तानां व्रीहीणां तण्डुलविंवचनं यत्तच्चिकीर्षितं, तदभिसन्धातव्यम् । तस्मात् सर्वप्रहाराणां क्रिया मन्त्रेणाभिसंहिता । तत्रावृत्तिरनर्थिका तस्मान्मन्त्रस्य सकृत्प्रयोगः स्यात् ॥ ४२ ॥ सि० ॥ अवघातार्थमन्त्राणां तन्त्रताधिकरणम् ॥ ११ ॥

द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात् तस्य पुनः प्रयोगान्मन्त्रस्य

च तद्गुणत्वात् पुनः प्रयोगः स्यात्तदर्थेन

विधानात् ॥ ४३ ॥

राजसूये नानाबीजंष्टिः । अग्नये गृहपतये आशूनामष्टाकपालं निर्वपेत्, सोमाय वनस्पतये द्यामाकं चरुमित्येवमादि । तस्यामवहन्तिः समन्त्रकश्चोदकेन प्राप्यते । अत्रापि पूर्वेण न्यायेन सकृन्मन्त्रस्य प्रयोगः प्राप्तः । सर्वबीजानां वितुषीकरणं, चिकीर्षितं, तदभिसन्धीयत इति । तथा प्राप्ते उच्यते । द्रव्यान्तरे बीजान्तरे पुनः प्रयोगः स्यान्मन्त्रस्य । कुतः । कृतार्थत्वात् । पूर्वस्मिन् बीजे योऽवहन्तिः स कृतार्थः । सन्निपत्योपकारी हि सः । स च येन बीजेन सन्निपतितस्तदेव संस्करोति । तदेव चेत् संस्करोति उत्तरसंस्कारार्थं पुनः प्रयोक्तव्यः । तस्य पुनः प्रयोगान्मन्त्रस्यापि पुनः प्रयोगः । तद्गुणत्वात् । तस्यापि बीजान्तरे, तस्यावहन्तेः स मन्त्रो गुणस्तदर्थेन विधानात्तस्याप्यसौ प्रतिकर्मावसायिना चोदकेन विहितस्तस्मात् प्रतिबीजं मन्त्रस्यावृत्तिः ॥ ४३ ॥ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ ॥ नाना-

बीजेष्टौ मन्त्रभेदाधिकरणम् ॥ १२ ॥

निर्वपणलवनस्तरणाज्यग्रहणेषु चैकद्रव्यवत्
प्रयोजनैकत्वात् ॥ ४४ ॥

दर्शपूर्णमासयोश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति । तस्य मन्त्रो देवस्य
त्वेति । तत्रैव च दर्भाणां लवनमन्त्रः । बर्हिर्देवसदनं दामीति । तथा
स्तरणमन्त्रः, ऊर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामीति । आज्यग्रहणमन्त्रः, धाम-
नामासीति । तेषु सन्देहः । किं मन्त्रस्य सकृत् प्रयोगः । अथ वा
प्रतिमुष्टि प्रतिदानं प्रतिधातु प्रतिग्रहणम् । किं प्राप्तम् । निर्वपण-
लवनस्तरणाज्यग्रहणेषु चैकद्रव्यवत् प्रयोजनैकत्वात् । निर्वपणादिषु
एकद्रव्यवत् स्यात् सकृत् प्रयोग इत्यर्थः । कुतः । प्रयोजनैकत्वात्
तत्र तत्रैकं प्रयोजनं निर्वपणे तावद्भविष्याणामावापनम् । लवने
वेदिः स्तरणयोग्यस्य बर्हिष उपसादनं, स्तरणे वेद्याच्छादनम् । आज्य-
ग्रहणे यागयोग्यस्याज्यस्योपादानम् । यावता प्रयोजनं तच्चिकी-
र्षितं तदर्थो मन्त्र इत्युक्तम् ॥ ४४ ॥ पूर्व० ॥

द्रव्यान्तरवद्वा स्यात् तत्संस्कारात् ॥ ४५ ॥

द्रव्यान्तरवद्वा स्यात् । नैकद्रव्यवद्भेदः स्यादित्यर्थः । कुतः ।
तत्संस्कारात् । ये ब्रीहय एकेन मुष्टिना निरुतास्ते संस्कृताः संन्निप-
त्योपकारित्वान्निर्वापस्य । द्वितीयो मुष्टिरप्यन्यान् ब्रीहीन् संस्करोति ।
तत्र यदि मन्त्रो न प्रयुज्येत, मन्त्रकृतेन संस्कारेण तेषां वर्जनं स्यात् ।
एवं सर्वत्र । तस्मात् तत्र तत्र मन्त्रस्यावृत्तिः ॥ ४५ ॥ ॥ सि० ॥
निर्वापादिषु मन्त्रभेदाधिकरणम् ॥ १३ ॥

वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् ॥ ४६ ॥

वेदिप्रोक्षणं श्रूयते, त्रिः प्रोक्षतीति । तस्य मन्त्रो वेदिरसि बर्हिषे
त्वेति । तत्र चिन्त्यते । किं प्रत्यावृत्ति मन्त्रोऽथवा सकृदेवेति । किं
प्राप्तम् । वेदिप्रोक्षणे मन्त्रस्याभ्यासः । कुतः । कर्मणः पुनः प्रयोगा-
त् । यस्मिन् कर्मप्रयोग उक्तो मन्त्रस्तदर्थोऽसाविति गृह्यते विशेष-
स्तस्मादावृत्तिः ॥ ४६ ॥ पूर्व० ॥

एकस्य वा गुणविधिर्द्रव्यैकत्वात् तस्मात्
सकृत् प्रयोगः स्यात् ॥ ४७ ॥

सकृदेव प्रयोगः । कुतः । द्रव्यैकत्वात् । एकं तद्वेदिद्रव्यं सकृदुक्तेन मन्त्रेण संस्कृतम् । तत्र भूयो मन्त्रकार्यं नास्ति । ननु कर्मद्वारेण मन्त्रो द्रव्यं संस्करोति । तच्च कर्म भिन्नम् । अत्रोच्यते । नैतद्भिन्नमावृत्तिस्तस्य गुणः । क्रियाश्रयावृत्तौ हि कृत्वसुजर्थः प्रत्ययो, न क्रियाभेदे । तन्मन्त्रवदावृत्तिः । तच्च कर्त्तव्यम् । सकृदुक्तेन मन्त्रेण मन्त्रवत् कृतम् । आवृत्तिसम्पादनार्था पुनः क्रिया । तस्मात् सकृत् प्रयोगः ॥ ४७ ॥ सि० ॥ वेदिप्रोक्षणे मन्त्रतन्त्रताधिकरणम् ॥ १४ ॥

कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदात् स्यात् ॥ ४८ ॥

उद्योतिष्टोमे कण्डूयनार्थो मन्त्रः । कृषिसु श्याम कृष इति । यदाऽनेकस्मिन्नङ्गे युगपत् कण्डूरुत्पद्यते तदा चिन्ता । किं प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिः, अथ वा सकृदेव प्रयोग इति । किं प्राप्तम् । प्रत्यङ्गं मन्त्र इति । कुतः । कर्मभेदात् । अङ्गेऽङ्गे कण्डूयनं कर्म भिन्नं, यजं. पर्यवसानाद् गृह्यते विशेषः । तस्मादावृत्तिः ॥ ४८ ॥ पूर्व० ॥

अपि वा चोदनैककालमैककर्म्यं स्यात् ॥ ४९ ॥

अपि वा नैवं स्यात् । न ह्यत्र कण्डूयनं चोद्यते । अर्थात् क्रियते कण्डूपनयनार्थम् । किमतः । यदि चोद्यते । अदृष्टार्थं स्यात् । अप्राप्तं शास्त्रमर्थवदिति । प्रतिप्रयोगं चादृष्टभेदात् कर्मनानात्वं भवेत् । तथा गृह्येत विशेषः । अथ पुनरर्थगृहीते कण्डूयने यावतोत्पन्ना कण्डूरपनीयते तावच्चिकीर्षितम् । तत्र विशेषो न गृह्यते । ननु यस्याङ्गस्य निष्कर्षणं कृतं तत् संस्कृतमङ्गान्तरे पुनः कर्त्तव्यम् । उच्यते । नाङ्गनिष्कर्षणार्थोऽयं यत्नः । किं तर्हि । कण्डूपनयनार्थः । सा च कण्डूरात्मनो न शरीरस्य । तत्र न गृह्यते विशेषः । तस्मात् सकृदेव प्रयोगः ॥ ४९ ॥ सिद्धान्तः ॥ प्रत्यङ्गं कण्डूयनं मन्त्रतन्त्रताधिकरणम् ॥ १५ ॥

स्वप्नदीतरणाभिवर्षणामेध्यप्रतिमन्त्रणेषु चैवम् ॥ ५० ॥

उद्योतिष्टोमे स्वपनार्थो मन्त्रः, त्वमग्ने वनपा असीति । तत्रैव नदीतरणार्थः, देवीराप इति । तथाभिवृष्टस्य, उन्दतीरोजो धत्ते । अमेध्यप्रतिमन्त्रणस्य, अदब्धं चक्षुरिति । स यदा पुनः प्रतिबुद्धः स्वपिति, अनेकस्रोतसं वा नदीन्तरति, सन्तानेन वाभिवृष्यते, अनेकं वा मेध्यमेककालं पश्यति, तत्र किं मन्त्रस्यावृत्तिः ? अथ वा

सकृदेव प्रयोग इति । तत्र विशेषाग्रहणादावृत्तौ प्राप्तायामुच्यते । स्वप्नादिषु चैवम् । यथा कण्डूयने सकृत्प्रयोग इत्यर्थः । कृत्स्नां रात्रिमसाबुद्दिश्य स्वप्नमन्त्रं प्रयुङ्क्तैकान्निद्राम् । तथा सर्वस्रोतांसि तितीर्षुः सर्वाभिवर्षाणि सर्वाभेध्यानि च युगपत् सर्वेषामुपगमात् तत्र न गृह्यते विशेषः । तस्मादनावृत्तिर्मन्त्रस्य ॥ ५० ॥ सि० ॥ स्वप्न-
नदीतरणादिमन्त्रतन्त्रताधिकरणम् ॥ १६ ॥

प्रयाणे त्वार्थनिर्वृत्तेः ॥ ५१ ॥

दीक्षितस्य प्रस्थितस्य प्रयाणमन्त्र । भद्रादभिश्चेयः प्रेहीति । तत्र विचार्यते । किं विश्रामे पुनः पुनः प्रतिष्ठमानो मन्त्रं प्रयुञ्जीत सकृदेवादाविति । विशेषाग्रहणान्न प्रतिप्रस्थानमिति प्राप्ते, उच्यते । प्रयाणे त्वार्थनिर्वृत्तेः । अर्थमसाबुद्दिश्य प्रतिष्ठते । अर्थनिर्वृत्तेस्तस्य प्रस्थानाभिसम्बन्धः । तस्मात् सकृदेव प्रयोक्तव्य ॥ ५१ ॥ सि० ॥ प्रयाणे मन्त्रतन्त्रताधिकरणम् ॥ १७ ॥

उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्याल्लोकवद् बहुवचनात् ॥ ५२ ॥

ज्योतिष्टोमे उपरवमन्त्रः, रक्षोहणो बलगहनो वैष्णवान् खनामी-
ति । तत्र सन्देहः । किं सर्वोपरवेषु सकृदेव मन्त्रः प्रयोक्तव्यः ? उत प्रत्युपरवमिति । किं प्राप्तम् । उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्यात् । सकृदेव प्रयोक्तव्यः । कुतः । बहुवचनात् । बहुवचनान्तोऽयं, वैष्णवान् खना-
मीति । यदि प्रत्युपरवं प्रयुज्ज्येत, एकस्मिन् बहुवचनान्ताभिधानं न साधयेल्लोकवत् । यथा लोके एकस्मिन्नर्थे बहुवचनं न प्रयुज्ज्यते । अपि च सकृदुक्त एकः शक्नोति सर्वोपरवानभिधातुम् । शक्नोति चंदावृत्तिरनर्थिका । तस्मात् सकृदेव प्रयोक्तव्यः ॥ ५२ ॥ पूर्व० ॥ पीठपादचतुष्टयाकारो बाहुमात्रो गर्त्तभेद उपरवः ॥

न सन्निपातित्वादसन्निपातिकर्मणां विशेष-

ग्रहणे कालैकत्वात् ॥ ५३ ॥

नैव तन्त्रं स्यात् । कुतः । सन्निपातित्वात् । सन्निपातिखनन-
कर्मणा येनोपरवेण सन्निपातितं तदर्थमेव विज्ञायते । मन्त्रोऽपि चा-
ऽर्थसन्निपाती मन्त्रान्तेन । कर्मादिसन्निपातादतो यस्योपरवस्यायं
मन्त्रः सन्निपातितस्तस्यैव मन्त्रकारितः सस्कारो, न सर्वेषा-
म् । अतो न सकृत् प्रयोक्तव्यः । असन्निपातिकर्मणां विशेषा-

ग्रहणे कालैकत्वात् सकृद्वचने ये त्वसन्निपातिकर्मणां मन्त्राः
यथा सुब्रह्मण्याह्वाने देवा ब्रह्माण इति औपवसथ्येऽहनि तेषामेककाल-
त्वादगृह्यमाणविशेषाणां सकृद्वचनं स्यात् । यत्तु न बहुवचनान्त एक-
स्याभिधायक इति । प्रातिपदिकार्थोऽभिहितो विभक्त्यर्थश्च कर्मत्वम् ।
वचनार्थः केवलो नाभिहितः । स च नैवाभिधानमर्हति । अभिधायकस्य
शब्दस्याभावात् । एकस्यैव वा पूजार्थं बहुवचनम् । तस्मादविरोधः
॥ ५३ ॥ सि० ॥ उपरवमन्त्रभेदाधिकरणम् ॥ १८ ॥

हविष्कृदधिगुपुरोऽनुवाक्यामनोतस्यावृत्तिः

कालभेदात् स्यात् ॥ ५४ ॥

इदं सूत्रं पूर्वसूत्रप्रत्युदाहरणार्थम् । कालैकत्वादिति । किमर्थं हवि-
ष्कृदधिगुपुरोऽनुवाक्यामनोतस्यावृत्तिः कालभेदात् स्यादिति । अथ
वा अधिकरणान्तरम् । ज्योतिष्टोमे प्रतिसवनं सवनीयाः पुरोडाशा-
स्तेषु हविष्कृदाह्वानम् । वाजपेये क्रतुपशवः प्रजापत्याश्च । तत्राधिगु-
प्रेषः । कृष्णग्रीवयोः पुरोऽनुवाक्यामनोतासुक्तं च । तेषु चिन्ता । किं
तस्यतस्य सकृत्प्रयोगः, अथवाऽऽवृत्त्येति सहन्वानुग्रहाय सकृदिति
प्राप्त उच्यते । आवृत्तिः स्यादिति । कुतः । कालभेदात् । प्रातःसवने
यद्द्विष्कृदाह्वानमधिगुप्रेषश्च तस्य कालभेदाद्गृह्यते विशेषः । प्रातः-
सवनीयानां पुरोडाशानामयं हविष्कृत्क्रतुपशूनां चाधिगुरिति । तथा
कृष्णग्रीवयोः सौम्येन व्यवयात्पूर्वस्य कृष्णग्रीवस्येयं पुरोऽनुवाक्या
मनोता चेति । सर्वत्र कालो न भिद्यते । कालभेदाद् गृह्यते विशेषः ।
तस्मादावृत्तिः ॥ ५४ ॥ प्रत्युत्तरम् ॥

अधिगोश्च विपर्यासात् ॥ ५५ ॥

अधिगोश्चायमपरो विशेषो विपर्यासः स्यात् । तन्त्रभावे अधिगो-
र्ये पुरस्तात् पदार्थाः प्राजापत्यानां यथा पद्मालम्भ आश्रुते प्रत्या-
श्रुते अजैदग्निरिति मन्त्रः । ते यदि तावत् प्रातःसवनं क्रियन्ते पर्य-
ग्निकरणान्तं काण्डश्रोत्सृष्टं भवति । अथ मा भूदेष दोष इति ब्रह्म-
साम्नि क्रियन्ते, तथापि विपर्यासः कुतो भवति । पुरस्तादधिगोः
कर्त्तव्यानां पुरस्तात् करणेन । तस्मादप्यावृत्तिः ॥ ५५ ॥ प्रत्युत्तरम् ॥

किञ्च,

करिष्यद्वचनात् ॥ ५६ ॥

या चेयमाग्निगोर्विभक्तिः, आरब्धमुपनयतेति । सा प्राप्तकालं
करिष्यमाण ब्रूते । स यदि प्रातःसवन उच्यते अप्राप्तकालत्वात्
पदार्थस्यासमर्थः स्यात् । अथ प्रेषणार्था, तथापि प्रेषणं वृत्त्यर्थम् ।
न च प्राजापत्येषु तत् प्रवृत्त्यर्थं युज्यते । बहूनां कर्मराशीनां व्या-
याज्ञष्टः प्रेषणप्रत्ययो भवति । तथाप्यसमर्थः । तस्मादप्यग्निगो-
रावृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ५६ ॥ ॥ हेतुः ॥ हविष्कृदादिमन्त्रभेदा-
ऽधिकरणम् ॥ १९ ॥

इति श्रीभट्टशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ११ ॥ ४ ॥ एकादशोऽध्यायश्च
सम्पूर्णः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १२ ॥ १ ॥

एकादशोऽध्याये तन्त्रावापलक्षणं व्याख्यातम् । अधुना प्रसङ्ग-
लक्षणं द्वादशे व्याख्यायते । प्रसङ्गशब्दार्थोऽन्यैरुक्तः । एवमेव प्रसङ्गः
स्याद् विद्यमाने स्वके विधाविति । अन्यत्र कृतस्याप्यन्यत्रा-
ऽऽसक्तिः प्रसङ्गः । यथा प्रदीपस्य प्रासादे कृतस्य राजमार्गेऽप्यालोक-
करणम् । तदिह प्रसङ्ग एवादौ विचिन्त्यते । अग्नीषोमीयपशौ
पुरोडाशः । अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेका-
दशकपालन्निर्वपेदिति । किं तस्य पृथक्त्वेनाङ्गानि कर्त्तव्यानि ?
उत यानि पशौ कृतानि तस्याप्युपकुर्वन्तीति । ततः सूत्रेणैवोपक्रमः ।

तन्त्रिसमवाये चोदनातः समानानामैकतन्त्र्यमतुल्येषु

तु भेदः स्याद् विधिप्रक्रमतादर्थ्यात्

श्रुतिकालनिर्देशात् ॥ १ ॥

तन्त्रं साधारणो धर्मग्रामः । यथा दर्शपूर्णमासबोराज्यभागादिः
पूर्वः, स्विष्टकृदादिरुत्तरः । स येषां प्रधानानां तानि तन्त्रीणि प्रधाना-
नि । तेषां तु समवाये एकदेशकालकर्तृत्वे चोदनातः । समानाना-
मकवाक्यचोदितानामेकतन्त्रत्वं भवति । यथा दर्शपूर्णमासयोर्बथा
च चित्रायामिष्टौ । अतुल्येषु तु भेदः स्यात् ॥

यानि तु चोदनातो न तुल्यानि, नाना वा वाक्यैश्चोदितानि तेषु
तु भेदः स्यात् तन्त्रस्य । यथाऽत्रैवाग्नीषोमीयं पशुमालभेत अग्नी-

षोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपतीति । किं कारणम् । विधिप्रक्रमतादर्थ्यात् । विधिर्विधानं तदङ्गानां प्रयोगः । तस्य प्रक्रमः तदर्थो प्रवृत्तिः । विधिप्रक्रमतादर्थ्यं विज्ञायते । अयं पश्वर्थो विधिप्रक्रमो, न पुरोडाशार्थ इति । कथं पुनः पश्वर्थत्वं विधिप्रक्रमस्य तादर्थ्यम् ? । श्रुतिकालनिर्देशात् । श्रुत्या तत्र कालो निर्दिश्यते । अग्नीषोमीयप्रणयनादनन्तरं पशोः कालः । तत्र तस्य चोदना । वपा-प्रचारादूर्ध्वं पुरोडाशस्य कालः । पशोरवसरे यो विधिप्रक्रमः स केवलः पश्वर्थो विज्ञायते, पुरोडाशस्याप्राप्तत्वात् । अतस्तस्य पृथक् तन्त्रं कर्त्तव्यम् । लिङ्गञ्च पश्वर्थतां तन्त्रस्य दर्शयति । यदेकादश प्रयाजान् यजति पशुमेव तत् प्रयजति । यदेकादशानुयाजान् यजति पशुमेव तदनुयजतीति । एवकारकरणादवधारणं विज्ञायते, पशुमेव, न पुरोडाशमिति ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

गुणकालविकाराञ्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥ २ ॥

अपि च पाशुकाः प्रयाजानुयाजा गुणतः कालतश्च विहृता एकादशसंख्याः । पशावुभये वा पञ्चभिश्च प्रयाजैस्त्रिभिरनुयाजैः पुरोडाशस्य कार्यम् । तथाष्टपदाज्येनानुयाजाः पशोरिज्यन्ते केवलेन आज्येन च पुरोडाशस्यार्थः कालविकारोऽपि चासन्ने हविषि पौराडा-शिकैः प्रयाजैर्भवितव्यम् । पाशुकास्तु तिष्ठति पशौ वर्त्तन्ते । तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीति वचनात् । उभयेऽपि पुरोडाशस्य पृथक्त्वे वा क्रिय-माणा यथा सम्पादिता भवेयुः । तस्मादपि तन्त्रभेदः ॥ २ ॥ आ० ॥

तन्त्रमध्ये विधानाद्वा मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः

स्यात्तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

अथ वा नैव भेदेन पुरोडाशस्य तन्त्रं कर्त्तव्यम् । किं तर्हि मुख्य-तन्त्रेण सिद्धिः स्यात् । पाशुकमेव तन्त्रं पुरोडाशस्यापकुर्यात् । किं कारणम् । तन्त्रमध्ये विधानात् । पाशुकस्य तन्त्रस्य मध्ये पुरो-डाशो विहितः । अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशु-पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपतीति । किमतस्तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वं भवतीति । तन्त्रस्वार्थस्तन्त्रार्थः । अङ्गकृत उपकारः । सोऽत्रविशिष्टः पुरोडाशस्य च सन्निधानाऽविशेषात् पशावपि क्रियमाणान्यङ्गानि पुरोडाशस्य सन्निहितानि । सन्निधानाच्च पशोरप्युपकुर्वन्ति प्र-

दीपवद् । यथा प्रासादे कृतः प्रदीप सन्निधानाद्राजमार्गेऽप्युप-
कराति । विषम उपन्यास । स खलु प्रत्यक्षेण ज्ञायते । अयं पुन-
रप्रत्यक्षोऽङ्गोपकारः कथं शक्यो विज्ञातुमिति । अयमपि शास्त्रदृश्य-
शास्त्रप्रत्ययाद्भ्यस्यते । शास्त्रं चेद् दर्शपूर्णमासवत् कर्त्तव्यानीति । त-
द्वच्चेत् कृतानि किमिति नोपकरिष्यन्ति । दर्शपूर्णमासयोः स्व-
प्रधानैरेकदेशकालकर्तृकाणि क्रियमाणान्युपकृतवन्ति । इहापि तथा-
विधान्येव क्रियन्ते । तस्मादिहापि तद्वदेवोपकुर्वन्तीति विज्ञायते ।
आह । नेह तद्विधानानि दर्शपूर्णमासयोः स्वप्रधानान्युद्दिश्य कृता-
न्यङ्गानि । इहापि तद्वदेव कर्त्तव्यानि । न च पुरोडाशमुद्दिश्य कृता-
न्यङ्गानीहापि तद्वदेव कर्त्तव्यानि । न च पुरोडाशमुद्दिश्येह क्रियन्ते ।
किं तर्हि । पशुम् । तस्मात् पुरोडाशस्य न प्रकृतवद् विकृतानि
भवन्तीत्युच्यते । प्रकृतौ न शब्द उपदेशः । नहि तत्र धूयते, प्रधाना-
न्युद्दिश्याङ्गानि कर्त्तव्यानीति । किं तर्हि । अर्थात् क्रियन्ते । तेषां
तत्र चिकीर्षितत्वात् । न चार्थात् कृतं चोदकेन प्राप्नोते, यत्कारणं
विध्यन्तरम् । तत्राक्षेपात् कृतान्यङ्गानि इहापि तद्वदेव कर्त्तव्यानि ।
न च पुरोडाशमुद्दिश्य तेन समुच्चितं तत्प्राप्यते न पाठाद् बाह्यम् ।
तस्मात् त्वनुद्दिश्यापि क्रियमाणानि प्रकृतिवत् कृतानि भवन्ति । एवं
सिद्धा प्रसङ्गादुपकारनिवृत्तिः । नन्वेवं सति तत्र लक्षणविशिष्टमेव
भवति । न खलु तन्त्राङ्गमेव साधारणम् । इह त्वङ्गकृत एवोपकारः ।
सांप्रति न साधारणः । अन्यकृतोऽन्यस्य भवति ॥ ३ ॥ सि० ॥

विकाराच्च न भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वात् ॥ ४ ॥

अथ यदुक्तं गुणकालविकाराच्च तन्त्रभेदः स्यादिति । तत्र ब्रूम ।
विकाराच्च न भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वात् । अथाङ्गजनित उपकार-
स न विकृतयोर्दर्शपूर्णमासयोः । स एव कथं ज्ञायते । तदुच्यते ।
प्रयाजानुयाजास्तावदेते दार्शपौर्णमासिकाः । तत्र प्रयाजानुयाज-
शब्दौ प्रज्ञायते । ते च चोदकेनेह प्राप्ताः सन्निहिता विद्यन्ते । प्रकृति-
गामित्वं च शब्दस्य न्याय्यम् । न चैकः शब्दोऽनेकार्थो युक्तः । तस्मा-
द्दार्शपौर्णमासिको ह्येतदुपकारोऽप्येषां दार्शपौर्णमासिक एव । स हि
तेषां प्रज्ञातः । यदि च प्रकृतादुपकारादुपकारान्तरं प्रकुर्युः । ततो-
ऽप्राकृतकार्यत्वाच्चैव चोदकेन प्राप्येरन् । अपूर्वा भवेयुः । यथा सत्रे

गौग्गुलवादिभिरङ्ग्यञ्जनम् । अप्राप्तौ वाऽनेनैव प्रयाजा विधीयन्ते ।
 अनेनैव प्राप्येरन् । तत्र द्विकरः शब्दः स्यात् । न च सकृदुच्चरितः
 शक्ते ह्यर्थद्वयं विधातुम् । अपूर्वत्वे चैतेषाम् अकृता अपि चोदकं
 प्राप्येरन् । तत्र वैश्वदेवे त्रिंशत् सम्पत्तिराहुतीनां न युज्यन्ते । न च
 प्रयाजाद् न चानुयाजाद्वाज्यभागौ अष्टौ हवींषि अग्नये समवद्यति
 वाजिनां यजत्याहुतीनां सम्पत्त्यै त्रिंशत्त्वायेति । तस्माद् गुणविकारे-
 ऽप्यविकृतः प्राकृताऽङ्गोपकारः । तत्कृता एव पुरोडाशस्याप्युपकुर्व-
 न्तीति न गुणकालविकारं तन्त्रभेदः । तदानीं तमुभौ प्रार्थयेत पशुः
 पुरोडाशश्च । उभयोश्च प्रकृतिवत् क्रियन्तेऽङ्गानि । तस्मात् सकृत्-
 कृतान्येवोभयोरुपकुर्वन्ति । विकार इदानीं किमर्थः, पश्वर्थः । पाशुकंषु
 हि प्रयाजानुयाजेषु श्रूयन्ते, न तु पशोः पुरोडाशस्य च । न चा-
 ऽसाधारणान्यङ्गानि पाशुकान्येव सन्निधानात् पुरोडाशस्याप्युपकुर्व-
 न्तीत्युक्तम् । अपि च, पृषदाज्येनापीज्यमाना अनुयाजा आज्येनैष्टा
 भवन्ति । न हि पृथक्त्वे आज्यत्वं नाशब्दति । यस्य क्षीरेण भोजन-
 मुदितं भवति, यदि तस्मै सशर्करं दीयते न कश्चिद्विरोधो भवति ।
 सशर्करमपि पय एवेति । तथा य एकादश प्रयाजान् यजतीति ।
 असौ तदन्तर्गतान् प्राकृतान् पञ्च येङ्ग्योऽधिकाः षट् न तैरिज्यमानैः
 पञ्च प्राकृता नष्टा भवन्ति । एवं तिष्ठत्यपि पशौ क्रियमाणाः प्रयाजाः
 कृता एव पुरोडाशस्य भवन्ति । क्रमस्तेषां प्राकृतो ह्यपितो गुणमात्र-
 श्च क्रमः । न च गुणानुग्रहार्थं प्रधानस्यावृत्तिर्युक्ता । न च गुणवश-
 र्वाति प्रधानं कामं क्रमविपर्ययोऽनिमित्तं प्रायश्चित्तं भवेत् । नावृत्तिः ।
 प्रायश्चित्तं तत्तर्हि कर्त्तव्यम् । क्रियते यो ह्यग्नौ सति सर्वं प्रायश्चित्तं
 जुहोतीति प्रासङ्गिकत्वाद्वा प्रायश्चित्ताभावः । तस्माद्विरोधः ॥ ४ ॥
 पूर्व० आ० नि० ॥

एकेषां वा शक्यत्वात् ॥ ५ ॥

एकेषां वा शक्यभेदेन क्रिया । यथा वेदेरग्न्युद्धरणस्य व्रतोपा-
 यनस्येति । वेदिः कृता नवपृक्ता तिष्ठति न शक्या कर्तुम् । न ह्यर्थः
 कृतः सन् कर्तुं शक्यते । अयोच्यते । अन्यां करिष्यतीति ॥ ५ ॥ आ० ॥

आहोपुरीषकं स्यात् ॥ ६ ॥

तिर्यक् चासौ भवेत्तत्र दिक् संयुज्येत । विहारपृथक्त्वे वाऽश्रुत-

भापयेत् । तत्रैकदेशकालकर्त्तृकत्वमङ्गप्रधानानामिति स्थितोन्यायः प्रत्युद्घ्रियेत । एवमप्युद्धरणं तदाहवनीयनिवृत्त्यर्थम् । सकृदुद्धरणेन च निवर्त्तितोऽसौ । न च निवर्त्तिते शक्यो निवर्त्तयितुम् । यथा कृतः कर्तुं न । अथाच्यते । अन्यं निवर्त्तयिष्यतीति । न तस्मिन्ननुपरते द्वितीयस्तदाहवनीयोऽस्ति । यत्कारणं गार्हपत्याहवनीयाबुभावकास्थौ । आहवनीयेऽपपातिते परिशिष्टो गार्हपत्यो भवति । यथा सर्वसाधारणधौवादाज्यादुपांशुयाजार्थेऽपपातिते परिशिष्टमन्यदेतदर्थं भवति । विहारपृथक्त्वं च पूर्ववदापद्यते । तत्र पूर्वोक्ता एव दायाः । तथा व्रतं यद् गृहीतं न तत् पुनरुत्सृष्टं शक्यते ग्रहीतुम् । अनुत्सृष्टञ्च तद् आप्रधानापवर्गात् ॥ ६ ॥ आ० नि० ॥

एकाग्निवच्च दर्शनम् ॥ ७ ॥

एकाग्निं पशोः पुरोडाशस्य च दर्शयति । मध्येऽग्नेराज्याहुतीर्जुहोति पुरोडाशाहुतीः पश्वाहुतीश्चेति नाग्न्युद्धरणस्य भेदः । तस्मात् पाशुकं तन्त्रं पुरोडाशे प्रयुज्यत इति ॥ ७ ॥ हेतुः ॥ पशुपुरोडाशाऽधिकरणम् ॥ १ ॥

जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः स्वतन्त्रः प्रतिषेधः स्यात् ॥ ८ ॥

तस्मिन्नेव पशुपुरोडाशे चिन्ता । किमाज्यभागौ कर्तव्यावुत नेति । आह । तत एतत् परीक्ष्यम् । किं प्रसङ्गेन चोदको बाध्यते । उत प्रयोगवचन इति । यदि चोदको बाध्यते । ततो न कर्त्तव्यावथ प्रयोगवचनस्ततः कर्त्तव्याविति । किं पुनरत्र युक्तम् । चोदको बाध्यत इति । किं कारणम् । आनुमानिकश्चोदकः, प्रत्यक्षः प्रयोगवचनः प्रत्यक्षं चानुमानाद् बलीयः । दुर्बलस्य च बाधो न्याय्यो, न च बलीयसः । एवं चेन्न कर्त्तव्यौ । चोदकेन हि तौ प्राप्येयाताम् । स चेह बाधितत्वाच्चास्तीति । एवं प्राप्ते उच्यते । जैमिनेराचार्यस्य मतं, कर्त्तव्यावाज्यभागाविति । कुतः ? । यतः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्र-प्रतिषेधः स्यात् । यस्य स्वस्य तन्त्रस्य कार्ये परतन्त्रमापद्यते तस्य प्रतिषेधः स्यात् । यथा पौरोडाशिकानां पाशुकम् । यस्य तु न किञ्चित् परकीयं कार्यमापद्यते तत्प्रतिषेधो न युक्तः । यथा देवदत्ते यज्ञदत्तयानमारूढं देवदत्तयानं निवर्त्तते । न वस्त्रालङ्कारः । न चेह आज्यभागयोः कार्यं हीयते । न च किञ्चित् पाशुकमङ्गमापद्यते । त-

स्मात्तयोरनुवृत्तिः । यत्तु प्रयोगवचन इति । नैवात्र प्रयोगवचनस्य प्रवृत्तिः सा ह्यङ्गान्यप्रतिगृहीयात् पाशुकैरेव चाङ्गैः पुरोडाशोऽङ्गवान् । प्रत्यक्षो ह्ययं नाज्यभागौ गृह्णाति । प्रकरणसन्निहितमङ्गं प्रयोगवचनेन गृह्यते । न च पशौ आज्यभागौ विद्येते । प्रतिषिद्धत्वात् । तौ न सौम्येऽध्वरे न पशाविति । अपि च क्रमे तत्प्रयोगवच उत्पन्नानामङ्गानां ग्राहकश्रुत्या चोदको ग्राहकश्च । तस्मात् स बलवान् ॥ ८ ॥ पूर्वपक्षासिद्धान्तौ ॥ पशुपुरोडाशे आज्यभागाधिकरणम् ॥ २ ॥

नानार्थत्वात् सोमे दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां
वेदिकर्म स्यात् ॥ ९ ॥

सोमे यानि दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि कर्माणि महावेद्यां वर्तन्ते तेषु चिन्ता । तेषां वेदिर्भेदेन कर्तव्या ? उत नेति । किं प्राप्तम् । भेदेन कर्तव्या । किं कारणम् । चोदकं प्रापयति । एवं चोदकानुग्रहो भवति । ननु सौमिके च प्रसङ्गात् कार्यं साधयेत् । अत्राच्यते । न साधयेत् । कस्मात् । नानार्थत्वात् । नानार्थे एते वेदी दार्शपूर्णमासिकी हविषामासादनार्था । सौमिकी प्रधानार्था । तत्र प्रसङ्ग उपपद्यते । यत् तन्त्रिणोऽङ्गमध्यपात्यङ्गं न कार्यं तत् प्रसज्यते । यथा पाशुकाः प्रयाजाः पुरोडाशिकेषु न त्विह तथा । तस्माद्वेदिः कर्तव्या ॥ ९ ॥ पूर्व०

अकर्म वा कृतदूषा स्यात् ॥ १० ॥

न वा कर्तव्या दार्शिकी वेदिः । कुतः । कृतदूषा स्यात् । सा क्रियमाणा केवलं सौमिक्यादेः कृताया दूषणं स्यात् । न किञ्चित् स्वार्थं साधयति । ननु हविषामासादनं तत् कारिष्यते । शक्यं तु तन्महावेद्यामपि कर्तुम् । नन्वन्यार्था सेन्युक्तम् । अन्यार्थापि सती हविषामासादनेऽधिकरणं भवितुं प्रभवति । वेद्यां हविषामासादनं श्रुतम् । इयमपि च वेदिः, न तत्र तदर्थायामतदर्थ्यायां वेत्येष विशेषः श्रूयते । तस्मात् कर्तव्या ॥ १० ॥ सि० ॥ सोमं वेद्यभेदाधिकरणम् ॥ ३ ॥

पात्रेषु च प्रसङ्गः स्यादोमार्थत्वात् ॥ ११ ॥

सोम एव यानि दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि ग्रहचमसं प्रयुक्ते वर्तन्ते । यथा साततः पशुः सावनाः पुरोडाशाः सौम्यश्चरति । तेषु विचार्यते । किं तेषां ग्रहैश्चमसैर्वा होमः कर्तव्यः, अथ वा दार्शिकैः रुचादिभिः पात्रैरिति । तन्नोच्यते । पात्रेषु च प्रसङ्गः स्यात् । कुतः ।

होमार्थत्वात् । होमार्थानि तानि पात्राणि । स च होमो ग्रहचमसेना-
ऽपि निर्वर्त्यते । सोमतन्त्रमध्यपातितानि कर्माणि । तेषु ग्रहैश्चमसैर्वा
होमः कर्त्तव्यः ॥ ११ ॥ पूर्व० ॥

न्याय्यानि वा प्रयुक्तत्वादप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात् ॥ १२ ॥

न्याय्यानि वा दार्शपूर्णमासिकानि स्युः । तैर्होमः क्रियते । कुतः ।
प्रयुक्तत्वात् । प्रयुक्तानि तानि विद्यन्ते । यद् गृहीत्वाज्यान्यासादय-
न्ति न यजमानमुपहन्तीति प्रथमं तावत्तेषां प्रयोगः । प्रोक्षणं सं-
मार्जनं च । तत आज्यग्रहणम् । तान्येवाज्यप्रयुक्तानि विद्यन्ते । अप्र-
युक्ते प्रसङ्गः स्यात् । यन्मध्यपातिनोऽङ्गं न प्रयुक्तं तत्कार्यं तन्निष्णो-
ऽङ्गं प्रसज्यते । स्वस्याभावे हि परकीयमुपजीव्यते । अस्निहितेऽपि
स्वस्मिन् याने देवदत्तो यज्ञदत्तयानमारोहति । अस्निहिते तु स्व-
यानेनैव हि याति । तत्र हि तस्य यादृशं स्वातन्त्र्येण गमनसुखं न
तादृशं परयाने । पुरोडाशानामपि दार्शिकैः पात्रैर्यादृशं सादृगुण्यं
तादृशं ग्रहचमसैर्न । न तत्र प्राकृत्यो वृश्चजातयः प्रोक्षणादयश्च
संस्कारा लभ्यन्ते । ग्रहचमसे तेषामभावेऽपि सौमिकासैः पुरोडाशा-
नामसम्बन्धः । यदि पुनर्दार्शिकान्यप्रयुक्तानि भवेयुः । किं ग्रहचमसं
प्रसज्येत । नेति ब्रूम । दार्शिकान्येव प्रसज्येरन् । तन्त्रं तन्निष्णो-
ऽङ्गं क्रियमाणमितरस्यापि कृतं भवति । तत्र प्रसङ्गो यथा पाशुकेषु
प्रयाजेषु क्रियमाणेषु पौरोडाशिकाः । इह तु ग्रहचमसे प्रयुक्तो, नेत-
राणि प्रयुक्तानि भवन्ति । न हि सोमे हूयमाने पुरोडाशा हुताः ।
तस्मादस्त्यत्र प्रसङ्गः । किं तर्हीदमुच्यते । अप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यादि-
ति । यदि प्रयोग एषां नोपपद्यते, प्रतिषिध्येत । तावतः प्रसङ्गः स्या-
दित्यर्थः । अपि च न्याय्यानि दार्शपूर्णमासिकानि, न ग्रहचमसम् ।
किं तेषां न्याय्यत्वं दर्शपूर्णमासयोः । तानि शब्देनोक्तानि । ततश्चो-
दकेन पुरोडाशे अतिदिश्यन्ते । अस्ति शब्दसंस्पर्शः । ग्रहचमसेन,
न तु हविर्यज्ञेन कचिद्धोमः श्रुतः । अर्थात् क्रियते । अस्ति शब्दोक्ते-
ऽर्थक्रिया भवति । दर्शयति च । एतानि पात्राणि युनजिम ते पृथिवीं
ज्योतिषा सहेति । ध्रुवामभिमृशति । युनजिम वाचमन्तरिक्षेण ते
संहत्युपभृतं युनजिम वाचं सह दिवा सूर्येणेति जुहूमिति । तस्मादे-
तैर्होमः कर्त्तव्यः ॥ १२ ॥ सि० ॥ दार्शिकपात्राधिकरणम् ॥ ४ ॥

शामित्रे च पशुपुरोडाशो न स्यादितरस्य

प्रयुक्तत्वात् ॥ १३ ॥

पुरोडाश एव चिन्ता । किमेतस्य शामित्रेऽग्नौ अर्पणं कर्तव्यमुत शालामुखीय इति । तत्र स एव न्यायः । इतरस्य प्रयुक्तत्वादिति । गार्हपत्यं च हविषां अर्पणं श्रुतम् । स च प्रयुक्तो विद्यते शालामुखीये, एषोऽन ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवतीति । तस्मात्तत्र अर्पणं कर्तव्यम् ॥ १३ ॥ सि० ॥ शामित्रे पशुपुरोडाशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अर्पणं वाऽग्निहोत्रस्य शालामुखीयेन स्यात्

प्राजहितस्य विद्यमानत्वात् ॥ १४ ॥

कौण्डपायिनामयने अग्निहोत्रे चिन्त्यते । किं तदीयस्य द्रव्यस्य शालामुखीये अर्पणमथवा प्राजहित इति । प्राजहित इति गार्हपत्यस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । अत्रापि स एव न्यायः । गार्हपत्ये अर्पणं श्रुतम् । स एव प्रयुक्तो विद्यते । अप्रयुक्ते च प्रसङ्गः स्यादिति । भूयांश्चात्र परिहारः । चोदकेन शालामुखीयः प्राप्यते । ज्योतिष्टोमे हि तस्य गार्हपत्यत्वं श्रुतम् । तच्च चोदकपरम्परया कौण्डपायिनामयनमागतम् । नामधेयेन तु प्राजहिते अर्पणं प्राप्यते । चोदकाच्च नामधेयशब्दो बलवत्तरः । तस्मात्तत्र अर्पणं कर्तव्यमिति ॥ १४ ॥ सि० ॥ प्राजहिते अर्पणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

हविर्द्धाने निर्वपणार्थं साधयतां प्रयुक्तत्वात् ॥ १५ ॥

कृते हविर्द्धाने यान्योषधगुणकान्येष्टिकानि कर्माणि वर्तन्ते यथा, पशुपुरोडाशः, सवनीयाः पुरोडाशाः, साम्यश्चरुः । तेषु विचार्यते । किं तेषां निर्वापो हविर्द्धाने कर्तव्यः ? अथवा नान्तरमुपादेयमिति । किं प्राप्तम् । हविर्द्धाने निर्वपणार्थं साधयेयाताम्, एकं वा । कुतः । प्रयुक्तत्वात् । प्रयुक्तमस्ति, शक्नोति च तेषां निर्वापं साधयितुम् । अन्यस्योपादाने केवलमनर्थको व्यापार आपद्यते । तस्मात्तयोरन्यतरेण निर्वापः कर्तव्यः ॥ १५ ॥ पूर्व० ॥

असिद्धिर्वाऽन्यदेशत्वात् प्रधानैर्गुणपादवैगुण्ये

प्रसङ्गः स्यात् ॥ १६ ॥

असिद्धिर्वा हविर्द्धानाभ्यां निर्वापस्य, न ताभ्यां साधयितव्यम् ।

कृतः । प्रधानावैगुण्यात् । निर्वापस्य देशः । अपरेण गार्हपत्यं प्रागीष-
मनोवाञ्छितं भवति । तस्य दक्षिणचक्रमारुह्यानसोपाधि निर्वपतीति ।
यदि हविर्द्धाने निर्वापः क्रियते तद्देशं तन्नीयेत । तथा प्रधानं सोम-
कर्म विगुणं भवेत् । हविर्द्धानयोर्मन्त्रवच्च नियमवच्च प्रवर्तनं च कृतं
तत् सर्वमनर्थकं स्यात् । अथ च पुनः क्रियेते, तथाप्यावृत्तिरश्रुतानु-
ष्ठीयेत । अवैगुण्ये च प्रधानस्य प्रसवो युक्तः । यत्कारणं प्रधानस्य
यां धर्मस्तमितं न यथाश्रुतमुपजीवन्तीति । परवशत्वात् । यदि
यथाश्रुतेनास्य कार्यं न सिद्ध्यतीति ततः कामं कार्यलोपो भवेत् । एवं
वा साधनं प्रयुज्जीत, न शक्नुयात् प्रधानकार्यं व्यावहृत्य स्वार्थं साध-
यितुम् । अथ कस्माद्धविर्द्धाने देशे निर्वापो न क्रियते । एवमपि
तेषां कर्मणा वैगुण्यं भवेत् । सन्त्युत्तरतन्त्रोपजीवीन्येतानि यथाव-
स्थितं परतन्त्रमुपजीवितुमर्हन्ति । यथा पाशुकान् प्रयाजानन्य-
कालानां पशुपुरांडाश उपजीवन्ति । उच्यते । उक्तं तत्र प्रकृतास्ते
प्रयाजाः । न च कृतस्य क्रमानुग्रहार्थं पुनः क्रिया न्याय्या । अयं पुनः
करिष्यमाणो निर्वापः शक्यते कर्तुम् । स यदि सगुणः शक्यते
कर्तुम् । तथा सगुणः कर्त्तव्यः । शक्यते च नोत्तरमुपादेयं तस्मान्न
हविर्द्धानयोर्निर्वापः ॥१६॥ सि०॥ हविर्द्धानयोर्निर्वापाधिकरणम् ॥७॥

अनसाश्च दर्शनात् ॥ १७ ॥

अनोबहुत्वश्च दृश्यते । अनांसि प्रवर्त्तयन्तीति । तस्मादप्यनो-
ऽन्तरमुपादेयमिति ॥ १७ ॥ सि० ॥ अनोऽन्तराधिकरणम् ॥ ८ ॥

तद्युक्तत्वश्च कालभेदात् ॥ १८ ॥

सोमदीक्षाकालरात्रिजागरणमास्नातम् । यां प्रथमां दीक्षितो
रात्रि जागर्ति तथा स्वप्नेन व्यावर्त्तत इति । दर्शपूर्णमासयोरप्यौपव-
सथ्येऽहन्येवमास्नातं तत् प्रायणीयादिषु चोदकेन प्राप्यते । तेषां तत्र
मध्यपातिदीक्षाकालेनैव जागरणेन प्रसङ्गात् कार्यसिद्धौ प्राप्ताया-
मिदमुच्यते । तद्युक्तश्च दीक्षायुक्तश्च जागरणं, नेतरेषु प्रसज्येत ।
कृतः । कालभेदात् । यदि तावद् यज्ञाङ्गानां रक्षणायप्रसादार्थं ततो
दीक्षाकालेषु रक्षितेषु नेतराणि रक्षितानि भवन्ति । इति तद्रक्षणार्थं
प्रायणीयादिपूषवसथकाले भेदेन कर्त्तव्यम् । अथाप्यहृष्टार्थम् । तथा-
प्यौपवसथी रात्रिस्तस्य निमित्तम् । निमित्तप्राप्तौ नैमित्तिकं कर्त्तव्यम् ।
तस्माद्भेदेन कर्त्तव्यम् ॥ १८ ॥ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ ॥ दीक्षाजागरण-

भेदाधिकरणम् ॥ ९ ॥

मन्त्राश्च सन्निपातित्वात् ॥ १९ ॥

वरुणप्रघासेषु विह्वरपृथक्त्वे सति ये मन्त्राः सन्निपातिनो यथाज्यग्रहणे प्राक्षणेऽभिमर्शने, तेषां किं तन्त्रेण प्रयोगः ? अथ वा भेदेनेति । तन्त्रावापचिन्तेयं, न प्रसङ्गचिन्ता । तत्र प्रयोगवचनानुग्रहाय तन्त्रभावे प्राप्ते, उच्यते । मन्त्राश्चाज्यग्रहणादयो भेदेन कर्त्तव्याः । कुतः । सन्निपातित्वात् । सन्निपात्योपकारिण एते मन्त्रा उपस्थितं कर्माऽभिदधति । पृथक्कर्माण्यध्वर्युप्रतिप्रस्थाताराबुपनिष्ठेने । तस्मात् पृथक् प्रयोक्तव्या. अपि च कारणानां मन्त्राः । तेन कर्मादिसन्निपातं वह्यति । मन्त्राणां कारणार्थत्वात् । तत्र कर्मादिसन्निपातः स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वादिति । तथा सति येन कर्मणा सन्निपातितो मन्त्रस्तदर्थोऽसाविति गृह्यते विशेषः । तस्मादप्यावृत्तिः ॥ १९ ॥ विह्वरपृथक्त्वे तन्त्रावापाधिकरणम् ॥ १० ॥

धारणार्थत्वात् सोमेऽग्न्यन्वाधानं न विद्यते ॥ २० ॥

सोमे दीक्षणीयादिष्वैष्टिकेषु कर्मसु चादकप्राप्तमग्न्यन्वाधानं किं कर्त्तव्यमुत नेति । कर्त्तव्यम् । एव चादकोऽनुगृहीतो भविष्यति । एव प्राप्ते, उच्यते । न कर्त्तव्यम् । कुतः ? धारणार्थत्वात् । विधृतस्याग्नेर्धारणार्थं तत् सोमार्थेन च विधृतस्य तत्कृतम् । तेन धृतोऽग्निः । न च धृतस्य धारणकार्यमस्ति । नन्वमन्त्रकं तत् । सत्यममन्त्रकमपि तु तत्कृतम् । न च कृतस्य मन्त्रार्थं पुनरावृत्तिरस्ति । तस्मान्न कर्त्तव्यम् ॥ २० ॥ सि० ॥ सोमेऽग्न्याधानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

तथा व्रतमुपेतत्वात् ॥ २१ ॥

तत्रैव दार्शपौर्णमासिकं व्रतं चादकप्राप्तं तथैव न क्रियते यथाऽग्न्यन्वाधानमुपेतत्वात् । न ह्युपेतमनपवृक्तं सच्छक्यमुपेतुम् अप्राप्तस्य हि प्रापणमुपगमनं तत्प्राप्तस्य न शक्यम् ॥ २१ ॥ सि० ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ २२ ॥

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति वरणतो वचनं विप्रतिषिद्धम् । वर्त्तमानस्य भविष्यद्वचः ॥ २२ ॥ हेतुः ॥

सत्यवदिति चेत् ॥ २३ ॥

अथ सत्यवत् कस्माच्च भवति । यथा सत्यवचनं व्रतं पुरुषधर्म-

त्वादनुवर्तमानमपि दर्शपूर्णमासयोः पुनरुपेयत इति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण चोदयति ॥ २३ ॥ आ० ॥

न संयोगपृथक्त्वात् ॥ २४ ॥

तत्र पुरुषसंयोगः कर्मसंयोगश्च । पुरुषार्थमुपेतं कर्मार्थं पुनरुपेयते । नन्विहापि संयोगपृथक्त्वात् सोमार्थमुपेतमैष्टिकार्थं पुनरुपेयते इति । नेह उपगमनेनार्थः । यत् सोमार्थं तदेवेतरत्र प्रसङ्गात् कार्यं साधयति । नन्विहापि तद्वदेव साधयिष्यति । साधयेद् यदि कर्मार्थता तस्याज्ञाताच्चेत् । सा त्विहैव ज्ञाप्यते । ऐष्टिकानां तु प्रकृतौ ज्ञाता । तस्मिन् सत्यदृष्टान्तः किमर्थमाज्ञानस्य तु प्रयोजनं प्रायश्चित्तविशेषस्तृतीयाध्याये व्याख्यातः ॥ २४ ॥ आ० नि० ॥ दार्शपौर्णमासिकप्रताधिकरणम् ॥ १२ ॥

ग्रहार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात् ॥ २५ ॥

पूर्वोक्तमग्न्यन्वाधानं सौमिकं प्रसङ्गादैष्टिकेषु कार्यं साधयतीत्युक्तम् । तदिदानीमाक्षिप्यते । धारणार्थत्वात्तस्य प्रसङ्ग उक्तः । न च तत्केवलं धारणार्थं, किं तर्हि, धारणार्थश्च देवतापरिग्रहार्थश्च । एवं हि दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, ममाग्ने वर्चो विहवेश्वस्त्विति पूर्वमग्निं गृह्णाति देवता एव तत्पूर्वेद्युर्गृहीताः इवो भूते यजते इति । तत्र यद्यपि धारणार्थं सौमिकेन प्रसङ्गादेतत् सिद्ध्यति । देवतापरिग्रहार्थं तद्दार्शपौर्णमासिकमैष्टिकेषु कर्मसु कर्त्तव्यम् । आह । नैतद् युक्तम् । देवतापरिग्रहार्थमपि प्रसङ्गादेव सिद्ध्यति । कुतः । इष्टेस्तदर्थत्वात् । सोमेऽपि दीक्षणीयेष्टिर्देवतापरिग्रहार्था श्रूयते । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणः । अग्निः प्रथमो देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवता यज्ञश्च तदुभयतः परिगृह्य दीक्षन्त इति । सैव देवतापरिग्रहणार्था प्रसङ्गादैष्टिकानां साधयिष्यतीति ॥ २५ ॥ आ० ॥

शेषवदिति चेन्न वैश्वदेवो हि स्याद्

व्यपदेशात् ॥ २६ ॥

उच्यते, न सिद्ध्यति, दीक्षणीया, न देवतापरिग्रहणे वर्त्तते । शेषास्त्वङ्गाङ्गानां देवता अपरिगृहीतास्तत्परिग्रहार्थं दार्शपौर्णमासिक-

मैष्टिकेषु कर्त्तव्यमिति चेन्न कर्त्तव्यम् । दीक्षणीयैव प्रसङ्गादेवता-
परिग्रहार्थां सेत्स्यति । ननु प्रधानदेवतापरिग्रहार्थां दीक्षणीयेत्युक्तम् ।
प्रधानदेवतार्थां सत्यङ्गदेवतां गृह्णाति । कथम् । वैश्वदेवो हि । अस्ति
सोमे वैश्वदेवो ग्रहयज्ञः । तत्र सर्वदेवता इज्यन्ते । तन्मध्ये चाङ्गदेव-
ता अपि । तस्मात्ताः परिगृहीताः । अनेन तत्परिग्रहार्थेनैष्टिकेनाग्न्य-
न्वाधानार्थेन नार्थः स्याद् व्यपदेशात् । स्याद्वार्थः । ऐष्टिकेनाग्न्यन्वा-
धानेन नाङ्गदेवतापरिग्रहणम् । ननु विश्वेदेवा इज्यन्त इति परिगृही-
ताः । न तत्र सर्वा देवता इज्यन्ते । किं तर्हि ? विशेषदेवतागणः ।
यथा साध्या वसवो रुद्रा इति । कथं ज्ञायते । व्यपदेशात् । व्यपदेशो
भवति । अग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रैर्मरुद्भिर्वरुण आदित्यैर्बृहस्पति-
र्विश्वेदेवैरिति वस्वादिभ्योऽप्यन्तरभूतान् विश्वेदेवान् दर्शयति ।
यदि च सर्वे देवा उच्येरन् विश्वेदेवशब्देन तेभ्योऽर्थान्तरभूता न
स्युः । तस्माद्विश्वेदेवशब्दो गणवचन एव । एवं वेदपरिगृहीता अङ्ग-
देवतास्तदर्थमैष्टिकमग्न्यन्वाधानं कर्त्तव्यम् ॥ २६ ॥ आ० ॥

न गुणार्थत्वात् ॥ २७ ॥

नानेन व्यपदेशेन गणो विश्वेदेवः शक्यः कल्पयितुम् । गुणा-
ऽर्थोऽयं व्यपदेशो बृहस्पतिप्रसङ्गार्थः । अग्न्यादयो वस्वादिभिः केवलैः
समेताः । बृहस्पतिस्तत्सर्वेस्तैश्चान्यैश्चेति । यथा सेनापतिर्भृत्य-
बलेन सहागतः समाहर्त्ता निजेन बलेन राजा तु सर्वैर्बलैस्तैश्चान्यै-
श्चेति । अपि च । वैश्वदेवो गणः कल्प्यः । सर्वे तु देवाः शब्दादेवा-
ऽवगम्यन्ते । तथाच दीक्षणीययागदेवतापरिग्रहोऽपि प्रसङ्गात् सिद्ध्य-
तीति न कर्त्तव्यं दार्शपैर्णमासिकमैष्टिकेष्वग्न्यन्वाधानम् ॥ २७ ॥
हेतुराशङ्कानिरासश्च ॥ देवतापरिग्रहाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सन्नहनश्च वृत्तत्वात् ॥ २८ ॥

पत्न्याः सन्नहनं च दर्शपूर्णमासयोः समास्रातम् योक्त्रेण पत्नीं
सन्नह्यतीति । तत् सोमाङ्गभूतैष्वैष्टिकेषु कर्मसु चादकंन प्राप्तमपि न
कर्त्तव्यम् । कुतः । वृत्तत्वात् । दीक्षाकाले सोमार्थं पत्न्याः सन्नहनं वृत्तं
योक्त्रेण पत्नीं संनह्यति । मन्त्रलया दीक्षितां मिथुनत्वायेति । यदास्रा-
तं सन्नहनं च वाससो धारणार्थं सर्वार्थमसौमिकं नेवाऽकर्मापवर्गात्
प्रसङ्गेन सिद्ध्यतीति ॥ २८ ॥ सि० ॥ पत्नीसन्नहनाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादुभयं

वृत्त्यर्थम् ॥ २९ ॥

दर्शपूर्णमासयोरारण्यभोजनमास्नातम् । यदारण्यानश्नाति तेनार-
ण्यानथो इन्द्रियमेवात्मनो धत्ते इति तत्प्रायणीयादिषु चादकेन प्रा-
प्यते । प्राप्तमपि सन्न कर्त्तव्यम् । किं कारणम् । अन्यविधानात् । य-
दर्शपूर्णमासयोरारण्यभोजनं तद्वृत्त्यर्थम् । सोमेऽप्येतदास्नातं, पयोव्रतं
ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येति । तदपि दृष्टकार्यत्वाद्
वृत्त्यर्थमेव तयोः सौमिकं प्रत्यक्षं श्रुतत्वात् प्राधान्याच्चावश्यं कार्य-
म् । तेन वृत्तौ प्रसङ्गात् सिद्धायामितरन्निवर्त्तते ॥ २९ ॥ पूर्वपक्ष-
सिद्धान्तौ ॥ आरण्यभोजनाधिकरणम् ॥ १५ ॥

शेषभक्षास्तथेति चेन्नान्यार्थत्वात् ॥ ३० ॥

दर्शपूर्णमासयोः शेषभक्ष एडादिः सोमे वैष्टिकेषु कर्मसु चोदकप्राप्तः ।
सोऽपि सौमिकेन व्रतेनारण्यवन्निवर्त्तत इति चेद् न । कस्मात् । न स
वृत्त्यर्थः । न ह्यलं वृत्तये संस्कारार्थोऽसौ उपयुक्तशेषत्वाद् भक्षणमि-
ति द्वितीयानिर्देशाच्च । यजमानपञ्चमा ऋत्विज इडां भक्षयन्तीति ।
तस्मात् कर्त्तव्यम् ॥ ३० ॥ पूर्व० नि० ॥ शेषभक्षाधिकरणम् ॥ १६ ॥

भृतत्वाच्च परिक्रयः ॥ ३१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः परिक्रयोऽन्वाहार्य आस्नातः, इह चोदकेन प्राप्तः
सन्न कर्त्तव्यः । कुतः । भृतत्वात् । भृतास्त ऋत्विजः सोमार्थेन
परिक्रयेण, तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति । एकदेशकालकर्तृत्वं चाङ्ग-
प्रधानानाम् । तस्मात्तैरवाङ्गानि कर्त्तव्यानि । अतो न पृथगङ्गानां
परिक्रयः । तस्मादन्वाहार्यो निवर्त्तते ॥ ३१ ॥ सि० ॥

शेषभक्षास्तथेति चेत् ॥ ३२ ॥

अथ शेषभक्षा अपि तथा निवर्त्तेरन् यथा अन्वाहार्य इति चे-
त्, परिक्रयार्थः शङ्क्योच्यते ॥ ३२ ॥ आ० ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ३३ ॥

नेति निवर्त्तेरन् । न ह्येते परिक्रयार्थाः । अन्वाहार्येण किमर्थेय-
मानतानां निर्वृत्तिर्भूयिष्ठे कर्मण्येते । न चाऽलमानमनाय । तस्मान्नैते
परिक्रयार्थाः, किन्तु संस्कारार्थाः । अतस्तदर्थं कर्त्तव्या ॥ ३३ ॥
आ० नि० ॥ परिक्रयाधिकरणम् ॥ १७ ॥

प्रवृत्तवरणात् प्रतितन्त्रवरणात् प्रतितन्त्रवरणं
होतुः क्रियेत ॥ ३४ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्होतुर्वरणमास्नातम् । अग्निर्देवा देव्यो होता देवान्
यक्षदिति । तच्चादकेनैष्टिकेषु कर्मसु सोमाङ्गभूतेषु चाद्यते । अस्ति तु
सोमेऽपि होतुर्वरणम्, अग्निर्होता स मे होता होतस्त्वं मे होताऽसीति ।
होतारं वृणीत इति । तत्र विचार्यते । किमैष्टिकेषु कर्मसु दार्श-
पौर्णमासिकं होतुर्वरणं कर्त्तव्यम्, उत नैतिकं प्राप्तम् न कर्त्तव्यमिति
कस्मात् । करणं तावदानत्यर्थं, सौमिकं न च वरणेनानतिहोतुः । सा-
ङ्गस्य सोमस्य करणेन चानतस्यानमनकार्यमस्ति । तस्मान्न कर्त्तव्य-
म् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रवृत्तवरणात् प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियते ।
नैतदस्ति । सौमिकं वरणं प्रसङ्गाद्दर्शपूर्णमासिकस्य कार्यं साध-
यिष्यतीति । प्रवृत्तं वरणात् प्रवृत्तं कर्मणीति दार्शपौर्णमासिकं
वरणं क्रियेत । अतस्तन्नातत्यर्थं, किं तर्हि, कर्ममात्रं, न चैतत् क्रियेत तेन
गुणे वैगुण्यं स्यात् । तस्मात् प्रतिकर्मभेदेन कर्त्तव्यम् ॥ ३४ ॥ पूर्व० सि०

ब्रह्मापीति चेत् ॥ ३५ ॥

इति चेत् पश्यसि प्रवृत्तवरणाद्धोतुर्वरणं प्रति कर्म कर्त्तव्यमि-
ति । ब्रह्मापि प्रवृत्तं कर्मणि क्रियते प्रणीता प्रणयनकाले तस्मात्त-
स्यापि वरणं धर्ममात्रम् । अतस्तदपि प्रतिकर्म कर्त्तव्यम् । वक्त-
व्यो वा विशेषः ॥ ३५ ॥ आ० ॥

न प्राग् नियमात्तदर्थं हि ॥ ३६ ॥

न ब्रह्मवरणं कर्त्तव्यं, किं कारणं, प्राङ्नियमात् प्राग् वरणादित्यर्थः ।
सत्यम् । प्रवृत्तं कर्मणि ब्रह्मणो वरणं प्राग्वरणात् किञ्चिद् ब्रह्मत्व-
मस्ति वरणादुत्तरकालं ब्रह्मणः कर्म, तदर्थं वरणं कर्मार्थम् । त-
तस्मान्न धर्ममात्रम् । किमर्थं तर्हि । आनत्यर्थमेव । सौमिकं वरणेना-
ऽऽनतः । तस्माद् ब्रह्मवरणं न कर्त्तव्यम् ॥ ३६ ॥ आ० नि० ॥

निर्दिष्टस्येति चेत् ॥ ३७ ॥

अथोच्येत । अस्त्यमावास्यायामौषवसथ्येऽहनि वेदि कर्मनि-
र्दिष्टं पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोतीति । तत्र वेदिपरिग्रहे प्रसवो
ब्रह्मणा क्रियते । तेन ब्रह्मापि वृत्तवरण इति ॥ ३७ ॥

नाश्रुतत्वात् ॥ ३८ ॥

पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिकरणं श्रुतं, न परिग्रहणम् । अश्रुतत्वात् । यथाकालमेव वृते ब्रह्मणि परिग्रहः करिष्यते, वरणस्य कर्मार्थत्वात् । न प्राग् वेदिकरणात् पूर्वं परिग्रहः । तत्रापि ब्रह्मणा प्रसवो दातव्यः । बाढम् । अयं तर्ह्यन्यः परिहार । दर्शपूर्णमासप्रकरणे हविषामधिवासनादूर्ध्वं वेदिकरणमाप्नोतम् । ब्रह्मवरणमपि प्रणीताप्रणयनकाले प्राग् जन्मत्वप्रवृत्ते दृष्टार्थत्वादानत्यर्थम् । एवं स्थिते अमावास्यायां वेदिकरणं वचनेनोपदिष्टम् । तस्मिन्नपकृष्यमाणे परिग्रहोऽप्यपकृष्टः प्रसवोऽपि ब्रह्मवरणमपि प्रधानदेशकालत्वाद् गुणानाम् । एवं सति पौर्णमास्यां प्रणयनकाले ब्रह्मवरणममावास्यायां पूर्वद्युरुभयत्राप्रवृत्ते ब्रह्मत्वे । तस्मादुभयत्रानत्यर्थम् । अतो न प्रतिकर्म ब्रह्मवरणं कर्त्तव्यम् । सौमिकेनैव वरणेनानतत्वाद् ब्रह्मणः ॥ ३८ ॥ आ० नि० ॥

होतुस्तथेति चेत् ॥ ३९ ॥

इति चेत् पश्यसि । यद्यपि प्रवृत्तं कर्मणि ब्रह्मणो वरणं, न च वरणान् प्राक् किञ्चिद् ब्रह्मण कर्मास्ति । तस्मान्न प्रवृत्तवरणे ब्रह्मेति । होतुस्तथा होतुरपि प्राग् वरणान्न किञ्चित् कर्मास्ति । तस्यापि वरणं न धर्ममात्रम् ॥ ३९ ॥ आ० ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ४० ॥

अस्ति होतुः प्राग्वरणात् सामिधेनीकर्मणा संयोगः प्रवृत्तः । सामिधेनीरन्वाहेति । तस्माद्धोतृवरणमदृष्टार्थम् । तदैष्टिकेषु कर्मसु दीक्षादिषु कर्त्तव्यम् । ब्रह्मवरणं तु दृष्टार्थम् । तत् सौमिकेनैव कृतत्वाच्च कर्त्तव्यमिति ॥ ४० ॥ आ० नि० ॥ होतृवरणाधिकरणम् ॥ १८ ॥

यज्ञोत्पत्त्युपदेशे निष्ठितकर्मप्रयोगभेदात् ।

प्रतितन्त्रं क्रियेत ॥ ४१ ॥

सोमे श्रूयते । यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्येति । तत्र यन्निष्ठितस्य बर्हिषो लूनस्य क्रियते तथा प्रोक्षणमग्राणामपपातनं मूलानामवसेचनं तत् किमातिथ्यादिप्रयोगभेदेन कर्त्तव्यम् । अथ वा यदातिथ्यायां कृतं तदेवेतरत्र प्रसज्यते । किं प्राप्तम् । यज्ञोत्पत्त्युपदेशे एकस्मिन् यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदामिति । यन्नियतमिति कर्म क्रियेत । तत्प्रयोगभेदाद्भिन्नम् । भिन्नप्रयोगाण्येतानि आतिथ्यादीनि कर्माणि, तेषु गृह्यते विशेषः । यद् यस्य प्रयोगे प्रोक्षणादि-

कृतं तदर्थमिति तस्मादन्यार्थमावर्त्तयितव्यमिति । एवं प्रतिकर्माभ्यासः
न चात्र प्रसङ्गो युज्यते । न ह्यातिथ्यायास्तन्त्रमध्यगतिना उपसद्
अग्नीषोमीयो वा । न च कृतत्वादुपदेशो हि । न वा प्रोक्षणादि
कर्त्तव्यम् । कुतः ? । कृतत्वात् । कृतं तदातिथ्यायां बर्हिषः ।
तेन संस्कृतं तद् बर्हिः पुन क्रियायां हेतुर्नास्ति । ननु कर्मार्थाः सस्का-
राः । न कर्म भिन्नम् । अतो यस्मिन्नेव कर्मणि क्रियन्ते तदर्थो भव-
न्ति । कर्मार्था अप्येते सन्तानास्कन्दपातिका यत् कर्मणि न सम्ब-
द्ध्यन्ते । किं तर्हि बर्हिर्द्वारेण यदीयं बर्हिः तेन सम्बद्ध्यते । साधारणं
चेदमातिथ्यादीनां बर्हिः । कथं ज्ञायते । तदुपदेशो हि यदाति-
थ्यायां बर्हिरित्यनेन वाक्येन तेषां बर्हिषः साधारण्यमुच्यते । न
धर्मातिदेशः । न हि निरिष्टिकोपदेश इत्युक्तम् । अपि बोत्पत्तिमंयोगा-
त्तदर्थसम्यन्धो विशिष्टानां प्रयोगैकत्वे हेतुः स्यादिति । एवं चेदा-
तिथ्यायामपि क्रियमाणाः सस्काराः सर्वार्था एव भवन्ति । तस्मान्न
प्रतिकर्त्तव्या इति ॥४१॥ पूर्व० सि० ॥ बर्हिःप्रोक्षणाधिकरणम् ॥१९॥

देशपृथक्त्वान्मन्त्रो व्यावर्त्तते ॥ ४२ ॥

तत्रैव स्तरणमन्त्रश्चिन्त्यते । किमग्नीषोमीये भेदेन कर्त्तव्यः ?
अथवा आतिथ्यायां प्रयुक्तः स एव प्रसज्येत इति । साधारणे
बर्हिषि प्रयोगात् पूर्वोक्तं न न्यायेन प्रसङ्गे प्राप्ते, उच्यते । मन्त्रो
व्यावर्त्तते । भेदेन कर्त्तव्य इति । कुतः । देशपृथक्त्वात् । पृथगंतौ
देशौ उत्तरवेदिस्मीपं प्रागवशश्च । देशभेदात् स्तरणमावर्त्तते ।
स्तरणाङ्गश्च मन्त्रः । ऊर्णांघ्रिदसं त्वा स्तृणामीति स्तरणावृत्तौ
मन्त्रस्य व्यावृत्तिर्न्याय्या । प्रश्नान्तन्त्रत्वाद् गुणानामपि च स्तरणं
देशसंस्कारकम् । तेनातिथ्यायां प्राग्वंशदेशः संस्कृतो, नोत्तरवेदि-
देशः । तत्र यदि मन्त्रो न प्रयुज्येत विगुणस्तस्य संस्कारः स्यात् ।
तस्मादावृत्तिस्तरणमन्त्रस्य ॥ ४२ ॥ पूर्व० सि० ॥ तत्र स्तरणमन्त्रस्या-
प्रसङ्गाधिकरणम् ॥ २० ॥

सन्नहनहरणे तथेति चेत् ॥ ४३ ॥

अग्नीषोमीय एव देशान्तरं नीयमानस्य बर्हिषः सन्नहनहरण-
मन्त्रौ प्रयोक्तव्यौ वा नेति चिन्त्यते । तत्राह । सन्नहनहरणमन्त्रौ तथा
यथा स्तरणमन्त्रः । भेदेन प्रयोक्तव्यावित्यर्थः । कुतः । उक्ता न्यायः

सन्नहनहरणमन्त्रौ कर्माङ्गे । ते च कर्मणि आवर्त्तेते । अतो मन्त्रयो-
रावृत्तिर्न्याय्या । तस्मान्नेदः ॥ ४३ ॥ पूर्व० ॥

नान्यार्थत्वात् ॥ ४४ ॥

नैतद्युक्तम् । कुतः । अन्यार्थत्वात् । लूनस्य बर्हिषो ये सन्नहन-
हरणे ते उपादानार्थे । तथाहि स्वीक्रियमाणस्यैवोपवर्णनारूपं, पूषा
ते ग्रन्थि ग्रथ्नातु बृहस्पतेर्मूर्ध्वा हरामीति । इमे पुन स्वीकृतस्य
देशान्तरप्रापणार्थे अन्यार्थत्वादप्राकृतकार्येण मन्त्रं गृह्णीतः । यथा
तत्रैवातिथ्यायां यदा गार्हपत्यदेशादाहवनीयदेशं प्रोक्ष्य बर्हिर्नीयते
न तदाहरणमन्त्रं प्रयुज्यते । एवमिहापि ॥ ४४ ॥ सि० ॥ सन्नहन-
हरणमन्त्राधिकरणम् ॥ २१ ॥ इति श्रीभट्टशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसा-
भाष्ये द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १२ ॥ १ ॥

अथ द्वादशाध्याये द्वितीयः पादः ॥ १२ ॥ २ ॥

विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत् प्रभुत्वात् ॥ १ ॥

विहार इति गार्हपत्यादिरग्नित्रेतोच्यते विहरणात् । स लौकिकानां
कर्मणां पर्वणां स्थालीपाकादीनामन्येषां वा अग्निसाध्यानां पचन-
दहनप्रकाशनादीनामर्थं साधयेद् निर्वृत्तिं कुर्यात् प्रभुत्वात् । प्रभवति
ह्याहुतिप्रक्षेपणे पाकादौ च संयुक्तं च केनचित् प्रयोजनेनाग्नि-
द्रव्यमुत्पन्नं, वसन्तेऽग्नीनादधीतेति । तत्सामर्थ्याद् यत्र यत्रोपयुज्यते
तत्र तत्रोपयुज्यते । एवं तस्योत्पत्तिरर्थवती भवति ॥ १ ॥ पूर्व० ॥

मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २ ॥

मांसपाकप्रतिषेधो भवति तद्वत् । यद्वन्न्यायोऽपदिष्टः, मांसं न
पच्येयुः । यस्मिन्नग्नौ ये च पच्येयुः क्रव्यादं कुर्युरिति । लौकिके हि
पाके मांसप्रसङ्गो, न वैदिके शामित्रे मांसपाकः ॥ २ ॥ हेतुः ॥

निर्देशाद् वा वैदिकानां स्यात् ॥ ३ ॥

वैदिकानां वा कर्मणां विहारोऽर्थं साधयेन्न लौकिकानाम् । कुतः ।
निर्देशात् । निर्दिश्यते, गार्हपत्यादीनां कार्यम् । यदाहवनीये
जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीत्येवमादिभिर्वाक्यैर्यासाबु-
त्पन्ना कार्याकाङ्क्षा सा एतैर्वचनैर्निवर्तिता एवमर्थे वैषामुत्पत्तिः । त-
स्मान्न लौकिकेषु प्रसज्येरन् । माठरादीनामयं परिहारो, न स्थालीपा-

कादीनाम् । तेषामप्याहवनीय एव होमः प्राप्नोति । नैष दोषः । यदा-
हवनीये जुहोतीति नियमार्थ एव वादः । अन्तरेणापि हि वचनमाह-
वनीये होमाऽन्यत्र च प्राप्तः । तदेतद् नियमशासनं यत्रानियमप्रसङ्ग-
स्ताद्विषयां विज्ञायते । वैदिकेषु चानियमप्रसङ्ग आगतः । आयतन-
स्यानिर्दिष्टत्वात् । लौकिकानां तु निर्दिष्टमायतनम् औपासनोऽग्निः ।
तस्मान्न तान्याहवनीये प्रसज्ज्येरन् ॥ ३ ॥ सि० ॥

सति चोपासनस्य दर्शनात् ॥ ४ ॥

सति च विहारे औपासनोऽग्निर्दृश्यते, यः कामयेत राष्ट्रमस्य
प्रजायै स्यादिति । तस्योपासने प्रतिहतमन्या जुहुयादिति । राजसूये
प्रवृत्ते कर्मणि एतद्वचनम् । तस्मैश्च कालं विहारोऽस्ति । यदि च
तत्रैव लौकिकानां कार्यं साधयेत् । यदि च सत्यां तस्यां नोपासन-
कार्यभावात् स्यात् ॥ ४ ॥ हेतुः ॥

अभावदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

मांसपाकस्य च वैहारिकेऽग्नावभावं दर्शयति । मांसीयति वा
एतस्याहुतस्याग्नयो यजमानस्य ते यजमानमेव ध्यायन्ति । यजमानं
सङ्कल्पयन्ति पचन्ति ह वा अन्येष्वग्निषु वृथामांसमप्येतेषां नातो-
ऽन्या मांसाशा विद्यते । अन्यत्र पशुबन्धान्मांसस्थाशनमेव वैहारिका-
णामग्नीनां परिहरति । तस्मादपि न लौकिकेषु विहारप्रसङ्गः ॥५॥हेतुः

मांसपाको विहितप्रतिषेधः स्यादाहुति-

संयोगात् ॥ ६ ॥

यत्तु मांसपाकप्रतिषेधश्च नद्विहितप्रतिषेधः स्यात् ।
आहवनीये चपायाः श्रपणं विहितम् । तस्यायं प्रतिषेधः । कस्मात् ।
प्राप्तत्वाद् आहुतिसंयोगाच्च । तस्मान्नाग्नौ मांसं पचति, यस्मिन्नाहुती-
जुहोति । संयोगवाक्यशेषे श्रूयते । आहवनीये चाहुतयो ह्यस्ते-
ऽस्माद्वपाश्रपणस्यायं प्रतिषेधः ॥ ६ ॥ आ०नि० ॥

वाक्यशेषो वा दक्षिणस्मिन्ननारभ्य विधानस्य ॥ ७ ॥

अथवाऽयमन्यः परिहारः । दक्षिणाग्नौ वनश्रपणवाक्यस्यायं वि-
शेषः । अन्यत्र मांसादिति । या सरस्वतीविंशमतीनि पशुपुरोडाशो
न स्यात् । न कर्त्तव्यः । कुतः । छिद्रापिधानार्थत्वात् । याऽसौ दक्षिणाग्नौ
होमस्तत्रैतच्छ्रूयते । तस्मादक्षिणाग्न्याभिप्रायं विज्ञायते ॥७॥आ०नि०

विहारे लौकिककार्यप्रतिषेधाधिकरणम् ॥ १ ॥

सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात् पशुपुरोडाशो

न स्यादन्येषामेवमर्थत्वात् ॥ ८ ॥

पशुपुरोडाशो न कर्त्तव्यः । कुतः । छिद्रापिधानार्थत्वात् । पशो-
श्छिद्रापिधानार्थः स एव प्रस्तूयते, सुषिरो वैतर्हि पशुर्बर्हिर्वपामुत्खि-
दति यद् व्रीहिमयः पुरोडाशो भवत्यपिधानायाऽसुषिरायेति । अन्येषां
चैवमर्थत्वात् तच्छिद्रापिधानमन्यैरेव क्रियते सवनीयैः पुरोडाशैः । त-
त्रापि श्रूयते अनुसवनीयाः पुरोडाशा निरूप्यन्ते पिहित्यै अच्छिद्र-
ताया इति । अतः कृतार्थत्वात् पशुपुरोडाशो निवर्त्तते ॥ ८ ॥ पूर्व० ॥

क्रिया वा देवतार्थत्वात् ॥ ९ ॥

कर्त्तव्यो वा पशुपुरोडाशः । कुतः । देवतार्थत्वात् । देवतासं-
स्कारार्थोऽयमित्येतदुक्तम् । अपि वा शेषभूतत्वात् संस्कारः प्रतीयेत
स्वाहाकारवदङ्गानामर्थसंयोगादिति । न च पुरोडाशश्छिद्रापिधानार्थः
प्रत्यक्षविरोधात् । अर्थवादमात्रं तत् पुरोडाशपिधानार्थं वादमात्रे-
सवनीयेष्वित्येवमेवायात्तस्माच्चोदकप्राप्त्या कार्यः पुरोडाशः ॥ ९ ॥ सि०

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥

यथा प्रातःसवने चरन्ति पुरोडाशेन माध्यन्दिने अङ्गैस्तृतीय-
सवन इति । तन्त्रविप्रकर्षपरे वाक्ये पुरोडाशं दर्शयति । तस्मादपि
कार्यः ॥ १० ॥ हेतुः ॥ पशुपुरोडाशाधिकरणम् ॥ २ ॥

हविष्कृतसवनीयेषु न स्यात् प्रकृतौ यदि सर्वार्था पशुं

प्रत्याहूता सा कुर्याद् विद्यमानत्वात् ॥ ११ ॥

सवनीयेषु पुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानं न कर्त्तव्यम् । कुतः । पशुं
प्रत्याहूताऽसौ, पशुमध्यपतिताश्च सवनीयाः । तेषु सैव विद्यमान-
त्वात् प्रसङ्गादुपयोक्ष्यते । नार्थः पुनराह्वानेन । नैव पशोर्हविष्कृदस्ति
औषधार्था अवहनानार्था वा । यथा पत्नीवत् तुल्यवच्छ्रूयत इति ।
सङ्कर्षे वक्ष्यति । प्रकृतौ यदि सर्वार्था आद्यौषधिसान्नाय्यार्थेत्येवं
कृत्वा चिन्त्यते । कृत्वा चिन्तेयम् ॥ ११ ॥ पूर्व० ॥

पशौ तु संस्कृते विधानात् ॥ १२ ॥

तार्त्तीयसर्वानिकेषु पुरोडाशेषु तु सौम्याश्विनयोर्ह्यभेदेन हवि-

कृतं स्यात् । कुतः । पशौ संस्कृते विधानात् । पक्वे पशावेते विधी-
यन्ते । तस्मिन् काले पाशुकी हविष्कृतं कृतार्थत्वादपवृत्ता । तस्मा-
दन्या हातव्या ॥ १२ ॥ पूर्व० ॥

योगाद्वा यज्ञाय तद्विमोके विसर्गः स्यात् ॥ १३ ॥

न चान्या आहातव्या, सैव कुर्याद्विद्यमानत्वात् । न तु कृतार्थ-
त्वादपवृक्तासौ नापवृज्यते । कुतः । यज्ञायासौ पशुबन्धापवृक्ता
आदावेव न केवलं, सा यज्ञाङ्गानि सर्वाणि साधयितुम् । कस्त्वा
युनक्ति स त्वा युनक्तीत्येवमादिना मन्त्रेण यज्ञार्थं युक्ता तस्या
यद्विमोको विसर्गो न्याय्यः, तत् कारणं कस्याश्चिदापदि पुनस्तथा
कदाचित् कार्यं भवेत् । तस्मान्न भेदेनाहातव्या ॥ १३ ॥ सि० ॥
सधनीयेद्विष्कृदाहानाधिकरणम् ॥ ३ ॥

निशियज्ञे प्राकृतस्यापवृत्तिः स्यात् प्रत्यक्ष-
शिष्टत्वात् ॥ १४ ॥

इदं श्रूयते । अग्नये रक्षोघ्नेऽष्टाकपालं निर्वपेद् यो रक्षोभ्यो विभी-
यादिति । पुनरपि तत्रैवामावास्यायां निशि यजतेति । तस्मिन् कि-
ममावास्या तन्त्रं निशि प्रसज्यते, उत नेति चिन्तायां पक्षः परि-
गृह्यते । निशियज्ञे प्राकृतस्यापवृत्तिरिति । अस्मिन्निशियज्ञे प्राकृ-
तस्य तन्त्रस्यातन्त्रस्यापवृत्तिर्न प्रसज्येत । कुतः । प्रत्यक्षशिष्टत्वा-
त् । प्रत्यक्षशिष्टा इयमिष्टिः । अग्नये रक्षोघ्नेऽष्टाकपालं निर्वपति यो
रक्षोभ्यो विभीयादिति उक्तम् । किमतः । तत् एव विज्ञायते । स्व-
तन्त्रेयमुत्पन्ना, न कस्यचित् कर्मणस्तन्त्रं मध्ये, यथा पशुपुरोडा-
शोऽग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादश-
कपालनिर्वपतीति । यथा वैष्णवां वैश्वदेवस्य यद्वांस्वमृद्यैतया
स्फुरया आदिलभ्येत तद्विष्णव उरुकमायावद्येदिति । न त्वमा-
वास्यायामित्यमावास्या कर्मणो मध्ये श्रुता । नामावास्याशब्दः कर्म-
वचनः । किं तर्हि । कालवचनः । काले श्रुतिः, कर्मणि लक्षणा । श्रुति-
श्च लक्षणातो न्याय्या । न चेत् कस्यचित् कर्मणो मध्ये श्रूयते क-
स्य तन्त्रं ग्रहीष्यते । न तस्मात् स्वतन्त्रा ॥ १४ ॥ पूर्व० ॥

कालवाक्यभेदाच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥ १५ ॥

कालभेदाद् वाक्यभेदस्तावदमावास्यायां रात्रौ निशि यज्ञः ।

प्रतिपद्यह्न्यमावास्या । कालभेदेन वैगुण्यान्नामावास्यातन्त्रं निशि यज्ञस्योपकर्त्तुमर्हति । कथं तर्हि । पाशुकाः प्रयाजास्तिष्ठति पशौ क्रियमाणाः सन्तस्तस्य पुरोडाशस्योपकुर्वन्ति । उक्तस्तत्र न्यायो, न कृतस्य गुणानुग्रहार्थमावृत्तिरस्तीति । इह पुनरकृतामावास्या । तस्माद्वैगुण्याय स्वतन्त्रं कर्त्तव्यम् । वाक्यभेदाच्च भिन्नदेशे चैकवाक्ये अमावास्यायां यजेत, अमावास्यायां निशि यज्ञेनेति । एवं दर्शपूर्णमासप्रकरणे । एवं काम्यास्विष्टिषु । किमतः । यदि समानदेशे स्यातां ततोऽमावास्यायां यजेतेति आमावास्ये कर्मणि काल उपात्तस्मिन्नेव च निशियज्ञश्चोदित इति गम्येत । तत्रामावस्यामध्य एव विहितः स्यात् । यथा पुनर्देशभेदे सति यथामावास्यायां यजेतेत्येकं दर्शपूर्णमासप्रकरणे, एकं काम्यास्विष्टिषु अनुपादेयत्वेन चोद्यते । एवमिहापि । न तुल्यकालत्वे प्रसङ्गो भवति । यथा विकृता इष्टयो दर्शपूर्णमासाभ्यां तुल्यकाला अपि सत्यो न दार्शपूर्णमासिकं तन्त्रमुपजीवन्ति । तस्मात्तन्त्रभेदः ॥ १५ ॥ सि० ॥ निशि यज्ञाधिकरणम् ॥ ४

वेद्युद्धननव्रतं विप्रतिषेधात्तदेव स्यात् ॥ १६ ॥

किमेष एवोत्सर्गः सर्वतन्त्रं भिन्नम् । न खलु वेद्युद्धननं व्रतं तदेव यद्दर्शार्थं वेदेरुद्धननं कृतम् । तेनोद्धतायाः पुनरुद्धनने न हि किञ्चित् कार्यमस्ति । केवलं कृतदूषणं भवेत् । व्रतं चोपेतमनुत्सृष्टं पुनरुपेतुमशक्यम् । उपेयमानश्च पिष्टपेषणवदकिञ्चित्करं स्यात् । तस्मादेतदुभयमपि तदेव प्रसज्यते ॥ १६ ॥ पूर्व० ॥

तन्त्रमध्ये विधानाद् वा तत्तन्त्रा सवनीयवत् ॥ १७ ॥

तत्तन्त्रा वा निशीष्टिः स्यात् । आमावास्यातन्त्रेयं, न स्वतन्त्रा । कुतः । तन्त्रमध्ये विधानात् । आमावास्यातन्त्रमध्ये इयं विहिता, आमावस्यायां निशि निर्बपेदिति । न तु कालवचनोऽमावास्याशब्दो, न कर्मवचन इत्युक्तम् । सत्यं, कालवचनः । स तु कालस्तन्त्रमध्ये । तत्र विधीयमानत्वात् तन्त्रमध्ये विहिता भवति, सवनीयवत् । तद्यथा सवनीयाः पुरोडाशाः, न तावत् पशुकर्मोद्दिश्य विधीयन्ते । अथ च पशुतन्त्रमध्ये विहिता भवति । यस्मिन् स्थाने विहिता तत्स्थाने पशुतन्त्रा । इयमपि तन्त्रमध्ये पतिता । सवनीयभेदे च न स्वतन्त्रा भवितुमर्हति ॥ १७ ॥ सि० ॥ वेद्युद्धननाधिकरणम् ॥ ५ ॥

वैगुण्यादिध्मबर्हिर्न साधयेदग्न्यन्वाधानं

च यदि देवतार्थम् ॥ १८ ॥

अत्राह । किमेष एवोत्सर्गः । सर्वममावास्यातन्त्रनिशीष्ट्यर्थं साधयतीति । न खलु इध्माबर्हिर्न साधयेत् । कुतः । वैगुण्यात् । इध्मो नामाग्निसमिन्धनार्थः । स प्रतिपद्याहितः । अमावास्यायां निशि वर्तमानस्य निशि यज्ञस्याग्निसमिन्धनं साधयेद् बर्हिरपि वेदिस्तरणार्थम् । ते यदि प्रसज्येयातां विगुणां निशियज्ञः स्यात् । तस्माद्भेदेन ते कर्त्तव्ये ॥ १८ ॥ पूर्व० सि० ॥ इध्मबर्हिरधिकरणम् ॥ ६ ॥

अग्न्यन्वाधानञ्च यदि देवतार्थम् ॥ १९ ॥

यदि देवतापरिग्रहार्थमग्न्यन्वाधानं, तदपि भेदेन कर्त्तव्यम् । प्राकृतेनाग्न्यन्वाधानेनामावास्यादेवताः परिगृहीताः । न च रक्षोघ्नोऽग्निः । तत्परिग्रहार्थमप्यग्निधारणार्थम् । ततः प्राकृतेनैव धारितत्वादग्नं कर्त्तव्यम् । देवतापरिग्रहार्थता वाक्यशेषे भ्रूयते । ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तिवति पूर्वमग्निं परिगृह्णाति । देवता एव तत्पूर्वेषुः परिगृहीताः । श्वो भूते हि यजत इति ॥ १९ ॥ पूर्व० सि० ॥ देवताऽर्थाऽग्न्यन्वाधानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अत्राशङ्कते,

आरम्भणीया विकृतौ न स्यात् प्रकृतिकालमध्यत्वात्

कृता पुनस्तदर्थेन ॥ २० ॥

वैकृतेषु कर्मसु दार्शपौर्णमासिकारम्भणीया कर्त्तव्या, उत नेति । विचारेण कर्त्तव्येत्युच्यते । किं कारणम् । प्रकृतिकालमध्यत्वात् । प्रकृते दर्शपूर्णमासयोर्वावर्ज्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां यजंतिति । तन्मध्ये वैकृतानि कर्मणि यत्तत्र कृता पुनस्तदर्थेन कृतस्य यावर्ज्याविकस्य प्रयोगस्यार्थेन आदौ कृतारम्भणीया ॥ २० ॥ पूर्व० ॥

सकृदारम्भसंयोगात् ॥ २१ ॥

एकः पुनरारम्भो यावर्ज्यावप्रयोगादित्युक्तम् । एवं सैव तेषां प्रसङ्गात् कार्यं साधयिष्यतीति । तस्मान्न तेषु भेदः स्यात् ॥ २१ ॥ हेतुः

स्याद्वा कालशेषभूतत्वात् ॥ २२ ॥

स्याद्वा विकृतिश्चारम्भणीया । कुतः । चोदकेन प्राप्यत इति ।

न तु प्रकृतिकालमध्यपातात् प्रसज्यत इत्युक्तम् । न यावज्जीव-
कालः । प्रकृतेः शेषभूतत्वात् कर्तृधर्मोऽसावित्युक्तम् । कर्तुर्वा श्रुति-
संयोगादिति । यांऽसौ कर्तृधर्मनियमः । तस्याकालः । प्रकृतेस्तु दर्श-
पूर्णमासः स्वकालः । तस्मान्न दर्शपूर्णमासप्रयोगस्य तन्त्रमध्ये प्रती-
मा विकृतयः । अतो न स्वारम्भणीया प्रसज्यते । अन्यथा कृत्वा
दोष उक्तोऽन्यथा परिहारः । दार्शपूर्णमासिके यावज्जीवं काल
इति कृत्वा दोष उक्तः । नैयमिक इति परिहारः । पक्षान्तरैरपि परि-
हारा भवन्ति ॥ २२ ॥ सि० ॥

आरम्भविभागाच्च ॥ २३ ॥

विभक्तः प्रकृतिविकृत्योरारम्भस्तदा प्रकृतिरूपस्यैव हि कामेन
निमित्तं वा चाद्यते । अतस्तस्याः प्रकृत्यारम्भेणारम्भः । आरम्भ-
भेदाच्च तन्निमित्ताया आरम्भणीयाया भेदः स्यात् । तस्माद्विकृति-
वारम्भणीया ॥ २३ ॥ हेतुः ॥ आरम्भणीयाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पञ्चदशरात्रे अग्निष्टुदेकाहः प्रथममहः । ततो ज्योतिर्गौरायुरिति
अहः । परिशिष्टेष्वेकादशाहिको धर्मः कर्तव्यः, उताग्निष्टुत इति ।
ननु सिद्धमेतत् । चोदकतामश्रेययोर्बलाबलपरीक्षायामेकाहिको धर्मः
कर्तव्य इत्युक्तम् । न च कृत्वभिधानादधिकानामशब्दत्वमिति । तथा
सिद्ध्यन्यायान्तरणांश्चिप्यते । अथवा नास्त्रामेव मिथश्चिन्ता ।

विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्

सधर्मकत्वम् ॥ २४ ॥

विप्रतिषिद्धधर्माणामेतेषामग्निष्टुतश्चैकादशानां चाहं समवाय
एतस्मिन् पञ्चदशरात्रे भूयसामेकादशानामहं सधर्मकत्वं स्यात् ।
तदीयो धर्मः कर्तव्यः । को हेतुः । भूयस्त्वमेव । बहुषु गुणसम्पन्नेषु
महत् फलं भवति । एकस्मिन्नल्पं फलम् । एष लोके दृष्टान्तः । लोकं
एकादशसु प्रदीपेषु तैलवर्तिसम्पन्नेष्वेकस्मिन् गृहे महान् प्रकाशो
भवति । विपर्यये अल्पः । किं पुनरिहोदाहरणम् । सुब्रह्मण्याग्निष्टुत्या-
ग्नेयी । इतरेष्वहःस्वैन्द्री । तत्रैन्द्री कर्तव्या ॥ २४ ॥ सि० ॥ विप्रति-
षिद्धधर्माणां समवाये भूयसां सधर्मकत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत् ॥ २५ ॥

यत्र तुल्यसंख्यानां प्रधानानां धर्मविप्रतिषेधः । तत्र मुख्यधर्मः

कर्त्तव्यः । यथाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् संग्रामे । सारस्व-
तीं मेरीं वानस्पतये इति । तत्र मुख्यस्याग्नावैष्णवस्य कल्पो भव-
ति । कुतः । पूर्वचोदनात् । पूर्वचोदितत्वात् । पाठक्रमेणापूर्वमाग्ना-
वैष्णवः कर्त्तव्यः । तस्य धर्मा अप्रत्यनीकाः प्राप्नुवन्ति । उत्तरस्य
तु पूर्वेण विरुद्धाः । तदुत्तरकाला हि तस्य प्राप्तिः । तद्धर्माणाञ्च
पूर्वस्य कृते कल्पे उत्तरस्य तेनैव कृतार्थत्वात् । स्वकल्पो निवर्त्तते ।
एकाधिकरण्यं चैके मन्यन्ते । तेषां पञ्चदशरात्रेऽपि मुख्यधर्मा-
ऽनुग्रहणं वा ॥ २५ ॥ सि० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २६ ॥

अन्यार्थोऽपि पूर्वं प्राप्तस्य बलीयस्त्वं दर्शयति । अध्वरस्येव
पूर्वमथाग्नेयीज्यते रूपाऽपि ह्येव कर्मवदग्निकर्मेति । इदं चापि यथा
वै पूर्वावसायिनां जघन्यावसायिनं नोन्नीयन्ते नावसास्यन्तीत्येवमेवै-
तदिति ॥ २६ ॥ उदाहरणम् ॥ तुल्यसंख्यानां मुख्यधर्मग्रहणाऽधि-
करणम् ॥ १० ॥

अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ॥ २७ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षणीया । आग्नावैष्णवमेकादशकपालान्निर्वपेद्
दीक्षिष्यमाण इति तत्रैव । स सोम्यमहः तयोः पूर्वं कालो य इष्ट्या
पशुना सोमेनाग्रयणेन वा यजेत सोऽस्मावास्यायां पौर्णमास्यां वा
यजेतेति वचनात् । यदा एका दीक्षा तिस्र उपसद् इत्येवमादय
कल्पास्तदा विरोधः । तत्र चिन्ता । किं दीक्षा पर्वणि कर्त्तव्या, अप-
र्वणि श्रुत्या, उत विपर्यय इति मुख्यत्वाद्दीक्षा कार्येति प्राप्ते, उच्यते ।
अङ्गगुणेन प्रधानगुणस्य विरोध एतस्मिन् गुणो बाध्येत । कुतः ।
तादर्थ्यात् । अङ्गगुणवत् क्रियते । प्रधानं सगुणं स्यादिति चेदङ्गे
गुणवति क्रियमाणे विगुणमापद्यते, कांऽर्थोऽङ्गेनागुणवता कृतेन ।
तस्मात् पर्वणि श्रुत्या कर्त्तव्या, अपर्वणि दीक्षा ॥ २७ ॥ पूर्व० सि० ॥
ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयाधिकरणम् ॥ ११ ॥

परिधेर्द्रव्यार्थत्वादुभयधर्मा स्यात ॥ २८ ॥

पशुमत्सु चातुर्मास्येषु श्रूयन्ते । परिधौ पशुं नियुञ्जन्तीति । स
परिधिद्रव्यधर्मा स्यात् । परिधिधर्मा यूपधर्मा च । कस्मात् । द्रव्य-
त्वात् स करोति अग्नेश्च परिधानं पशोश्च प्राबल्यम् । अर्थप्रयुक्ताश्च

धर्माः । तस्मादुभये कर्त्तव्याः । अविरोद्धाश्च ये । यथा, यवमतीभि-
रङ्गः प्रोक्षणमञ्जनं परिव्याणमिति यूपधर्माः । इध्मसन्नहनं समानं
क्षुहा वसुरसीत्येवमादिभिरञ्जनमङ्ग्याश्चावणमिति परिधिधर्मा ॥२८॥

यौप्यस्तु विरोधे स्यान्मुख्यानन्तर्यात् ॥ २९ ॥

विरोधे तु सति यूपधर्माः । कस्मान्मुख्यानन्तर्यात् । मुख्यः
पशुः । स हि यजि निर्वर्त्तयति । तस्यानन्तरो यूपः । सन्निपातित्वा-
त् । तेन साऽन्तरङ्गः परिधिस्त्वग्निना सम्बद्ध्यते, अग्निर्हाविषा । स
बहिरङ्गः । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चान्तरङ्गं बलीयः । तत् कस्य
हेतोः । अत्र हि पूर्वं प्रत्यया भवेत् । इमे धर्मा अपूर्वार्थाः । तत्
साक्षादपूर्वेणासम्बद्ध्यमानास्तदङ्गेषु विज्ञायन्ते । अतस्तत्र बुद्धिरपूर्वा-
ऽसम्भवेन निर्वर्त्तमानाऽङ्गेषु प्रवर्त्तमाना अन्तरङ्गे तावदापतति । ततो
व्यवहित । बहिरङ्गं च यत्र पूर्वमापतति तत्रैव तिष्ठति । तद-
तिक्रमे कारणाभावात् । तस्माद्विरोधे ये ये धर्मास्ते कर्त्तव्याः । कः
पुनरसौ तक्षणमुच्छ्रयणं निखननमिति ॥ २९ ॥ पूर्व० ॥

इतरो वा तस्य तत्र विधानादुभयोश्चाङ्गसंयोगः ॥३०॥

इतरो वा यूपधर्मो वा अविरोधी कर्त्तव्यः । कुतः ? । तस्य तत्र
विधानात् । तस्य यूपकार्यस्य पशुनियोजनस्य तत्र परिधौ विधाना-
त् । परिधौ पशुं नियुञ्जति, अवस्थाप्य परिधित्वं नियोजनमुच्यते ।
तस्य परिधित्वानुपमर्देन विज्ञायते तथाभूतोपदेशात् । यथा खलेवाली
यूपो भवतीति । यद्युच्छ्रयेत तक्षेद्वा परिधित्वमेव व्याहन्येत ।
सत्योक्ताऽसावुपशमश्च । तत्र परिधौ पशुं नियुञ्जन्तीत्येतदेव वा
अयथार्थं स्यात् । उभयोश्च पक्षयोरङ्गनैव धर्मस्य संयोगः । उभयो-
श्चाङ्गसंयोगो, न कचित् प्रधानेन प्रत्यासत्तिरिति । यच्च सत्योपकार-
विशेषः । तस्मादकरणं सा । अतः परिधिधर्मः कर्त्तव्यः ॥ ३० ॥
सि० ॥ परिध्यधिकरम् ॥ १२ ॥

पशुसवनीयेषु विकल्पः स्याद् वैकृतश्चे-

दुभयोरश्रुतिभूतत्वात् ॥ ३१ ॥

सवनीये पशौ सवनीयेषु पुरोडाशेषु पुरोडाशे प्रसङ्गे विकल्पः
स्यात्, पाशुकं वा तन्त्रं सवनीयेषु प्रसज्यते । सवनीयतन्त्रं वा पशोः ।
कुतः । विशेषाभावात् । नात्र पुरोडाशाः पशुतन्त्रं विधीयन्ते, न पशु-

पुरोडाशतन्त्रे । उभयोः स्वतन्त्रम् आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं
परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति, अनुसवनं सवनीयाः पुरोडा-
शा निरूप्यन्त इति । तत्र यदि कस्यचित् प्रत्यक्षशिष्टं स्यात् । क-
स्यचिदानुमानिकं तदा यस्य प्रत्यक्षशिष्टं स तन्त्री स्यादितरः प्रसङ्ग-
भाक् । उभयोश्चाश्रुतभूतत्वम् । पशुरपि वैकृतः पुरोडाशा अपि ।
तेनायमपि विशेषो नास्ति । अत उभयोस्तुल्यप्राप्तेरन्यतरं कृतार्थ-
त्वाद्धिकल्पः । ननु वैकृत एवाय पशुः । तत्र वैकृतश्चेति संशयवचनं
न युक्तम् । अत्रोच्यते । असंशयितंऽपि संशयवादो भवति । यथा-
ईजाना बहुभिर्यज्ञैर्ब्राह्मणा वेदपारगाः * शास्त्राणि चेत् प्रमाणं
स्युर्यतस्ते परमा गतिः ॥ ३१ ॥ पूर्व० ॥

पाशुकं वा वैशेषिकाम्नानात्तदनर्थकं विकल्पे स्यात् ॥ ३२ ॥

पाशुकं वा तन्त्रं पुरोडाशेषु प्रसज्यते । न विकल्पः स्यात् । कुतः ।
तस्य वैशेषिकाम्नानात् । पशोर्वैशेषिको धर्मस्तत्रास्नातः सूक्तवाकप्रैषः-
अग्निमभ्येति । तदास्नातमनर्थकं विकल्पे सति स्यात् । अन्तरणापि
ह्याम्नानं पक्षे भवत्येव सः । अत आम्नातमामर्ष्याग्निव्योऽमौ । न च
पुरोडाशिकं तन्त्रं प्रसज्यते । स हि मैत्रावरुणेन प्रैषो वक्तव्यः ।
न च तत्र मैत्रावरुणोऽस्ति । दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इति
नियमात् । पशौ तु न सांस्ति । पशुतन्त्रे प्रसज्यमानं न किञ्चित्
गुण्यम् । पुरोडाशतन्त्रे सति ऋत्विक्संख्या वा वर्जयितव्या, अमैत्रा-
वरुणेन वायं प्रैषो वक्तव्यः । उभयथा प्रकृतिविरोधः । तस्मान्नियमेन
पाशुकं तन्त्रं प्रसज्यते ॥ ३२ ॥

पशोश्च विप्रकर्षस्तन्त्रमध्ये विधानात् ॥ ३३ ॥

अपि च पशोस्तन्त्रस्य विप्रकर्षो वपया प्रातःसवनेन चरन्ति
पुरोडाशेन मध्याह्नेन सवने अङ्गैस्सृतीयसवन इति तस्य विप्रकृष्टत्वा-
त्तन्त्रमध्ये पुरोडाशानां विधानं युज्यते । प्रातःसवनीयानां तु पुरोडा-
शानां तन्त्रं प्रातःसवन एवापवृज्यते । अनुसवनं सवनीयाः पुरोडा-
शा निरूप्यन्त इति वचनात् । तन्मध्ये पशोः पातो न घटते पुरोडा-
शाङ्गप्रचारयोर्व्यतिरेकात् । इह च प्रातःसवनीयैरेव सह पशोः
सन्देहः । इतरे पुनः पुरोडाशा असंशयं पशोः प्रातःसवनीयानां वा
तन्त्रमध्ये पतिताः । ननु आग्निमायतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति अनु-

याजानामुत्कर्षात् पौरोडाशिकमपि तन्त्रं प्रवर्तते । नेत्याह । अयम-
पि पाशुकानामनुयाजानामुत्कर्षः । कथं ज्ञायते । सोमान्तैश्चरोः प्रति-
पत्तिर्दृश्यते । संस्थिते यज्ञे प्रस्तरं प्रासयति । चरुमयज्ञवैशसायेति ।
सा पश्वनुयाजैरुत्कृष्टस्य युज्यते, न पौरोडाशिकैः । तस्योत्कर्षो न
प्राप्नोति । प्रासङ्गिकश्च नोत्कर्षेदसंयोगादिति । तेषां हि हविःप्रचा-
रादूर्ध्वमवसरः । तद्वशश्च उत्कर्षवादः । प्रातःसवनीयानान्तु ये
अनुयाजा न ते तद्देशाः । अतो न तेषामुत्कर्षः । तस्मात् पाशुकं
तन्त्रम् । अथ वचनमिदं कस्मान्न भवति । परिहृतमेतद्विकारवाक्यं
स्यात् प्रतिपत्तिविशेषं कालं च विदधत् । तस्मात् पाशुकं तन्त्रं
पुरोडाशेषु प्रसज्यते, न विकल्पते इति ॥ ३३ ॥ हेतुः ॥ सवनीय-
पुरोडाशाधिकरणम् ॥ १३ ॥

अपूर्वं च प्रकृतौ समानतन्त्रा चेदनित्य-

त्वादनर्थकं हि स्यात् ॥ ३४ ॥

यदा प्रकृतिर्विकृत्या समानतन्त्रा तदा किं प्राकृतं तन्त्रं कर्तव्य-
म्, उत वैकृतम् । ननु नैव प्रकृतिर्विकृत्या समानतन्त्राऽस्ति । समान-
तन्त्रा चेदनित्येवं कृत्वा चिन्तेयम् । किं प्राप्तम् । यदि पूर्वं प्रकृतिः
प्रयुज्यते तत् प्राकृतम् । अथ विकृतिस्ततो वैकृतम् । किं पुनरत्र
युक्तम् । प्रकृतिरिति नित्या प्रकृतिरागन्तुर्विकृतिरिति । कामे वा
निमित्ते वोत्पन्ने आगच्छति पूर्वावसायिनश्च बलीयांसो जघन्यावसा-
यिभ्यः । तस्मात् प्रकृतिः पूर्वं प्रयुज्यते । तस्य तन्त्रं कर्तव्यम् ।
प्राप्तकालत्वात् । तस्मात् प्राकृतं तन्त्रं कर्तव्यमित्येवं प्राप्तम् । एवं
प्राप्ते भूमः । अपूर्वं च वैकृतं तन्त्रं प्रकृतेः प्रसज्यते । समानतन्त्रा
चेदनित्यत्वाद्विकृतेः कामे वा उत्पन्ने निमित्तेऽसावागच्छति । नैमि-
त्तिकी चिकीर्षा तन्नित्यां चिकीर्षा बाधते । सत्यां हि नित्यायां सा
भवति । अतस्तामबाधमाना नैवोत्पद्यते । यदि न बाध्येत अनर्थकं
स्याद्वैकृतं विधानम् । तस्माद्वैकृतं तत्र प्रकृतौ प्रसज्यत इति ॥ ३४ ॥
पूर्वपक्षसिद्धान्तौ ॥ ॥ समानतन्त्रयोः प्रकृतिर्विकृत्योर्विकृतितन्त्रता-
र्थाधिकरणम् ॥ १४ ॥

आग्रयणे द्यावापृथिवीय एककपालः । स वैश्वदेविकैककपालप्र-
कृतिः । तस्य धर्मः प्रसूनं बहिरितरेषां प्रसूनमप्रसूनं वा । तत्र किम-

नियमः, उत प्रसूनमेवेति विचारः । आप्रयणे तु ऐन्द्राग्नस्य मुख्यत्वा-
दनियमे प्राप्ते. उच्यते ।

अधिकश्च गुणः साधारणे विरोधात्

कांस्यभोजिवदमुख्येऽपि ॥ ३५ ॥

साधारण एतस्मिन् दार्शपौर्णमानिके आग्नेयेन्द्रादीनां योऽय-
मधिको गुणो द्यावापृथिवीयस्य वैशेषिकः सोऽपि मुख्येऽपि सति
द्यावापृथिवीये नियम्येत । अविरोधात् । कांस्यभोजिवत् । तद्यथा
शिष्यस्य कांस्यपात्रभोजित्वनियम उपाध्यायस्य न नियमः । यदि
तयोरेकस्मिन् पात्रे भोजनमापद्यते । अमुख्यस्यापि शिष्य-
धर्मो नियम्येत मा भूद्धर्मलोप इति । एवमिहापि । तस्मान्न निय-
मः ॥ ३५ ॥ पूर्व० ॥

तत्प्रवृत्त्या तु तन्त्रस्य नियमः स्याद्यथा

पाशुकं सूक्तवाकेन ॥ ३६ ॥

तस्य प्रसूनस्य प्रवृत्त्या वैश्वदेविकं तन्त्रं सूक्तवाकस्य ग्रैयेण
वैशेषिकेण नियतम् ॥ ३६ ॥ पूर्व० ॥

न वाऽविरोधात् ॥ ३७ ॥

न वा नियम्यते । कुतः । अविरोधात् । अविरुद्धोऽयं धर्म इतरे-
षामपि हविषाम् । तेन न वैशेषिकः । अवैशेषिकत्वाच्च ततोऽन्यतर-
न्नियन्तुं शक्नोति । वैशेषिकस्तु सूक्तवाकः । तस्मात् सांऽन्यतरं
नियन्तुमुत्सहते ॥ ३७ ॥ सि० ॥

किञ्च,

शास्त्रलक्षणात्वाच्च ॥ ३८ ॥

न च शास्त्राविहिताः प्रसूनाः । किं तर्हि । चोदकप्राप्ताः । किम-
तः । यदि शास्त्राविहिता भवेयुः ततस्तत्र प्रकृतिलिङ्गं वैश्वदेविकं
तन्त्रं नियम्येत । एवं द्यावापृथिवीयधर्मत्वात् प्राप्तानामेव प्रसूनानां
पुनर्वचनमानयंक्यपरिहारलक्षणं वा वैश्वदेविकस्य तन्त्रस्य विधानं
विज्ञायते । प्रसूनादितन्त्रं भवतीति न तच्छास्त्रलक्षणम् । तस्मान्ना-
स्ति तन्त्रस्य नियम इति ॥ ३८ ॥ हेतुः ॥ आप्रयणेष्ट्यधिकरण-
म् ॥ १५ ॥ इत्याचार्यश्रीशाबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशा-
ऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १२ ॥ २ ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १२ ॥ ३ ॥

विश्वजिति वत्सत्वगनामधेयादितरथा

तन्त्रभूयस्त्वादहतं स्यात् ॥ १ ॥

अस्त्यष्टरात्रोऽहीनः । तस्य विश्वजिदभिजितावग्निष्टोमावभित उभयतो ज्योतिर्मध्ये षडहः पशुकामो ह्येतेन यजेतेति । विश्वजित्येकाहवत् सत्वगवभृथादुदेत्येतस्य परिवानार्थान्नाता वत्सत्वचं परिधत्त इति, ज्योतिष्टोमे अहतं वासः, अष्टरात्रे उभयं प्राप्यते । तयोः परिवानयोरकार्थत्वाद्विकल्पे प्राप्ते,

उच्यते । वत्सत्वक् स्यान्न विकल्पः । नामधेयेन वत्सत्वक् प्राप्यते । चोदकेनाहतम् । चोदकाच्च नामधेयशब्दो बलवत्तर इत्युक्तम् । अपिच वत्सत्वग्विधानादधिकानामशब्दत्वमिति यदि नामधेयतः प्राप्तिर्न स्यात्ततो भूयस्त्वेन ज्योतिष्टोमप्रकृतीनामहामहतं स्यात् । अस्ति त्वसौ । तस्मान्नाहतं भवति । नन्वभिजिज्ज्योतिरिति ज्योतिष्टोमिकधर्मग्राहीण्येतानि नामधेयानि सन्ति । तथापि मुख्यत्वाद्विश्वजित एव बलवत्त्वम् ॥ १ ॥ पूर्वम् ॥

अविरोधो वा उपरिवासो हि वत्सत्वक् ॥ २ ॥

न वा नियमो, वत्सत्वगेवेति । किं तर्हि । समुच्चयः । सर्वाङ्गोपसंहारी प्रयोगवचनोऽनुगृह्यते । ननु नामधेयस्य बलवत्त्वादहतं बाध्यते । विरोधे सति बाध्येत । अविरोधश्चानयोः कथम् ? । उपरिवाससः कार्ये वत्सत्वग्भाविष्यति । वासोद्वयं पुरुषस्याचारतः प्राप्यते । ननूपरि वाससि परिधत्त इति न भवति । नैतदेवम् । उपरिवासस्यपि भवति । यथा, केवलं परिधत्ते, रौरवं परिधत्त इति । तस्मात् समुच्चयः ॥२॥ सि० ॥ विश्वजिति वत्सत्वगधिकरणम् ॥१॥

अनुनिर्वाप्येषु भूयस्त्वेन तन्त्रनियमः स्या-

च्छिष्टकृद्दर्शनाच्च ॥ ३ ॥

अग्नौ श्रूयते, अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशमनुदेवसुवां हवींषि निर्वपतीति । अनुबन्धायामपि देविकाहवींषि । तत्र भूयस्त्वेन तन्त्रं नियम्यते । अनुनिर्वाप्याणां बहुत्वात् । तत्तन्त्रं पशुपुरोडाशे प्रसज्येत । किञ्च यत् स्विष्टकृच्छ्रकं स्विष्टकृतो वचनं दृश्यते पशुपुरोडा-

शस्य देविकाहविषां चाग्नये स्विष्टकृते समवद्यतीति । तदनुनि-
र्वाप्याणां तन्त्र उपपद्यते । यदा तु पशुपुरोडाशतन्त्रं तदा स्विष्टकृ-
च्छब्दकं स्यात् । तस्मादनित्यत्वादागन्तुकत्वाद्वा तथा ॥ ३ ॥ पूर्व० ॥

आगन्तुकत्वाद्वा स्वधर्मा स्याच्छ्रुतिविशेषा-

दितरस्य च मुख्यत्वात् ॥ ४ ॥

आगन्तवोऽनुनिर्वाप्याः । श्रुतिविशेषात् । एवं हि श्रूयते, पशु-
पुरोडाशमनुनिर्वपतीति । एवं श्रुते पूर्वं पशुपुरोडाशः, पश्चादनुनि-
र्वाप्या भवन्तीति स मुख्यः, इतरे तु जघन्या । अतस्त्वामागन्तुत्वा-
दितरस्य च मुख्यत्वात् पशुपुरोडाशः स्वधर्मा स्यात् ॥ ४ ॥ सि० ॥

स्वस्थानत्वाच्च ॥ ५ ॥

अपि च पशुपुरोडाशस्थानं यद्व्याप्यत्वात् परतोऽङ्गैरपि तस्य
तत्स्थानैरेव भवितव्यं, प्रधानदेशत्वात्तेशाम् । यद्यनुनिर्वाप्याणां
तन्त्रं स्यात् । ततस्तस्मिन् स्थाने तदङ्गानि क्रियेरन् । पशुपुरोडाशा-
ऽङ्गान्यन्यस्थानानि भवेयुः । तेषां स्वस्थानाय पशुपुरोडाशस्य तन्त्रं
स्यात् कर्तव्यम् ॥ ५ ॥ हेतुः ॥

स्विष्टकृच्छ्रपणान्नेतिचेद्विकारः पवमानवत् ॥ ६ ॥

स्विष्टकृच्छ्रपणान्नेति चेदिति यदुक्तं तत् परिहर्तव्यम् । अत्रो-
च्यते । विकारः पवमानवत् । एवञ्च पशुपुरोडाशस्य तन्त्रेण अनि-
रुक्तं स्विष्टकृति प्राप्तो विकारो वचनाद् भविष्यत्यग्नये स्विष्टकृते स-
मवद्यति सस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमिति । यथाग्नये पवमानाय
निर्वपतीति वचनात् पवमानशब्दको निर्वापः क्रियते, एवमिहापि
॥ ६ ॥ आ० नि० ॥

अविकारो वा प्रकृतिवच्चोदनां प्रतिभावाच्च ॥ ७ ॥

अविकारः । अस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यं, प्रकृतिवदतिदेशा-
द्यन्तवचनादिति नात्र विकारो विधीयते । किं तर्हि । समवदानम् ।
देविकाहविषामग्नये स्विष्टकृते समवद्यतीति । तत्र विकारेऽन्यास्मिन्
विधीयमाने वाक्यं भिद्यते । कथं तर्हि । स्विष्टकृद्वचनम् । चोदनां
प्रतिभावाच्च । दर्शपूर्णमासयोर्योस्ति स्विष्टकृच्चोदना सा स्विष्टकृच्छ-
ब्दिका । तत् प्रत्येतद्वचनं तदुपलक्षणाय । तस्मादग्नये याऽग्नौ शंस-
मागितया तदुक्तं स्याच्चावदग्नये स्विष्टकृत इति । यथा शरमयं बर्हि-

भवतीति नवनीतमाज्यमिति प्राकृते कार्ये ह्येते प्रकृतिलिङ्गेन द्रव्य-
शब्देन । एवमिहापि स्विष्टकृच्छ्रशब्देन प्राकृती लक्षणया देवतानूद्य-
ते ॥ ७ ॥ सि० ॥ अनुनिर्वाप्याधिकरणम् ॥ २ ॥

एककर्मणि शिष्टत्वाद् गुणानां सर्वकर्म स्यात् ॥ ८ ॥

य एकस्मिन् कर्मणि गुणा बहवः शिष्यन्ते तेषां सर्वेषां क्रिया
स्यात् । समुच्चय एव सर्वेषां शासनमर्थवद् भविष्यति । सर्वाङ्गो-
पसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुगृह्यते । यथाऽऽधारे ऋजुमाधारयति
सन्ततमाधारयति प्राञ्चमाधारयति च ॥ ८ ॥ सि० ॥ आधारे ऋजुत्वा-
दिसमुच्चयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

एकार्थास्तु विकल्प्येरन् समुच्चये ह्यावृत्तिः

स्यात् प्रधानस्य ॥ ९ ॥

ये त्वेकार्था एककार्यार्थास्ते विकल्प्येरन् । यथा व्रीहियवौ, यथा
खादिरादीनि यूपद्रव्याणि । बृहद्रथन्तरे ते विकल्प्येरन् । तस्मात्
समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात् प्रधानस्य । एकेन कार्ये कृते यदि द्वितीय
उपादीयते । आवृत्तिः प्रधानस्य भवेत् । सा चायुक्ता । किं कारणम् ।
प्रधानं हि फलाय वा क्रियते फलवदुपकाराय वा, नाङ्गम् । सकृत्
कृतं च कृतं कार्यम् । तस्य निरर्थिका आवृत्तिः ॥ ९ ॥ सि० ॥

अभ्यस्येतार्थवत्त्वादिति चेत् ॥ १० ॥

इति चेत् पश्यसि अनर्थकोऽश्यास इति । नानर्थको, गुणान्तरं
स तस्यार्थवत्त्वायाश्रयसेन ॥ १० ॥ आ० ॥

नाश्रुतत्वाद्धि विकल्पवच्च दर्शयति काला-

न्तरेऽर्थवत्त्वं स्यात् ॥ ११ ॥

नैतद्युक्तम् । कुतः । अश्रुतत्वात् । अश्रुतोऽश्यासः । तस्य प्रमाणं
नास्ति । केन करिष्यति ? । गुणान्तरशासनस्यार्थवत्त्वं वक्ष्यति ।
कालान्तरं अर्थवत्त्वं स्यादिति । अश्यासशास्त्रं कचिद्भवति, संसव
उभे कुर्यात् । गोसव उभे कुर्यात् । अभिजित्यवश्यैकाहे श्रूयते ।
उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यादिति । तत् समुच्चये सति न स्यात् ।
तस्मादापि च विकल्पवच्च दर्शयति । विकल्प इव दर्शनं भवति ।
बेलवो वा खादिरो वा पालाशो वाऽन्येषां यज्ञक्रतूनां यूपा भवन्ति
तथैतस्य खादिर एव कार्य इति वाजपेये खादिरं नियच्छन्नन्यत्र

विकल्पमनुवदति । तस्मादपि विकल्पः कालान्तरे अर्थतत्त्वं स्यात् । यच्च गुणान्तरशासनस्यानर्थक्यमिति कालान्तरे प्रयोगान्तरंऽर्थवत्त्वं तस्यापि भविष्यति । तस्मिन्नर्थवति नाश्यासस्य प्रमाणम् । ननु विकल्पस्यापि नास्ति प्रमाणम् । विकल्पेन किञ्चिदश्रुतं कियते । व्रीहिभिर्यजेतेति श्रुतैरिज्यते । यवैर्यजेतेत्यपि श्रुतम् । तैरपीज्यते । एकस्मिन् प्रयोगे कार्याभावोभाश्यामिज्यते । अथ कस्माच्च मिश्रीयते तेन । तदुक्तम् । एकैकस्य निरपेक्षस्य साधकत्वं श्रुतम् । तस्मिन् मिश्रीभावे बाध्येत । तस्माद्विकल्पः ॥ ११ ॥ आ० नि० ॥ विकल्पा-
धिकरणम् ॥ ४ ॥

प्रायश्चित्तेषु चैकार्थ्यान्निष्पन्नेनाभिसंयोगः

तस्मात् सर्वस्य निर्घातः ॥ १२ ॥

प्रायश्चित्तानि द्विःप्रकाराणि । कानिचिद्वैगुण्यस्य प्रमादादापत्ति-
तस्य समाधानार्थानि, कानिचिन्निमित्ते कर्माङ्गानि । तत्र समाधाना-
र्थानि यथा यम् ऋकतो यज्ञ आर्त्तिमियाद् भूः स्वाहेति गार्हपत्ये
जुहुयादथ यदि यजुष्टो दक्षिणाग्नौ भुवः स्वाहेति, यदि सामतः रुवः
स्वाहेत्याहुवनीय एवेति । आर्त्तिमियाद्विनाशमियादित्यर्थः । कः पुन-
र्यज्ञस्य विनाशः । शिष्टस्याक्रिया, प्रतिषिद्धसेवनं च । कथं पुनर्ज्ञायते,
विनष्टस्य समाधानार्थं तत् प्रायश्चित्तमिति । वाक्यसंयोगात् । यथा-
र्त्तिमियादिद कुर्यात् । यदि तस्मिन् कृते यदि नष्टमेव कोऽर्थस्तेन
कृतेन । यस्त्वत्र भूम् । आर्त्तौ निमित्ते कर्माङ्गं प्रायश्चित्तमिति । स च
वक्तव्यः । अङ्गं नाम तद् यत् प्रधानं फलवत् करोति । प्रधानविना-
शादफलत्वमापन्नम् । यदि तदनेन फलवत् कियते तत एतदङ्गम् ।
यच्चैवं फलं प्रयुक्तमनेन फलवत् कियते हन्त तर्हि जातस्य विनष्टस्य
समाधानार्थम्, अथ न कियते न तर्हि कर्माङ्गम् । तत्र यदुच्यते नि-
मित्ते कर्माङ्गमिति तदेव नास्ति । अपि च तत्र नत्र समाधानमेव
वाक्यशेषे श्रूयते । अग्निर्वै देवानां पथि कृतः स्वेन भागध्वंनोपासी-
रन् स एवं पन्थानमपि नयति स एवं वनमालम्भयतीति । तस्मादेते
दोषनिर्घातार्थाः । तेषु विकल्पः स्यात् । कुतः । ऐकार्थ्यात् । कथमै-
कार्थ्यमेतेषां निष्पन्नेन दोषेण केवलस्य तस्य तस्याभिसंयोगो यद्युक्तो
यज्ञ आर्त्तिमियाद् भूः स्वाहेति जुहुयादिति । तस्मात् सर्वस्य द्वा-
यैकेन निर्घातः । एकेन चेन्निरुद्धो दोषो द्वितीयादीनि प्रयोगान्तरा-

ऽर्थानि भवन्ति । एवं स्मार्त्तेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥ पूर्व० ॥

समुच्चयस्तु दोषार्थः ॥ १३ ॥

यानि तु दोषनिर्घातानि तेषु समुच्चयः । कानि पुनस्तानि । यानि श्रुतस्याक्रियया प्रतिषिद्धानि वा तानि उच्यन्ते । यथा यस्याहुतमग्नि-
होत्रं सूर्योऽभ्युदयान्मैत्रं चरुं निर्वपेत् सौर्यमेककपालं यस्याहुत-
मग्निहोत्रं सूर्योऽभ्युदयादित्यादि। अग्निं समाधाय वाचं यत्वादस्पती
सर्वाहमुपासीयातामिति । तत्र दोषो न दृश्यते । दोषस्याभावान्निर्घा-
तार्थता नास्ति । केवलमभ्युदये निमित्ते कर्मविधीयते । तन्नैमित्तिकं
कर्मणः प्रकरण उत्पन्नत्वात् कर्माङ्गं विज्ञायते । यावन्ति चोच्यन्ते
तानि सर्वाणि प्रयोगवचनेन गृह्यन्ते, तेषां समुच्चयः ॥ १३ ॥ सि०॥
प्रायश्चित्ताधिकरणम् ॥ ५ ॥

मन्त्राणां कर्मसंयोगः स्वधर्मेण प्रयोगः स्याद्

धर्मस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ १४ ॥

कर्मणि प्रयुज्यमानानां स्वधर्मेण प्रयोगः स्यात् । य एषां ग्रहण-
काले धर्माः— पर्वणि नाध्येयं, वाते नाध्येयं, स्तनयित्तौ नाध्येयमि-
त्यादयः । धर्मस्य तन्निमित्तत्वाद् । धर्मोऽयं मन्त्रप्रयोगनिमित्तः । अय-
मपि च मन्त्रप्रयोगः । तस्मादत्रापि न भवितव्यम् ॥ १४ ॥ पूर्व० ॥

विद्यां प्रति विधानाद्वा सर्वकारणं प्रयोगः

स्यात् कर्मार्थत्वात् प्रयोगस्य ॥ १५ ॥

अध्यायेऽनध्यायेऽपि । कुतः । विद्यार्थोऽयं प्रयोगः । यं प्रत्येतद्धर्म-
विधानं स एष ग्रहणस्य धर्मः । तस्माद् ग्रहणं गुणवत् करोति ।
कः पुनर्ग्रहणस्य गुणः । अविघ्नेन निर्वृत्तिः । कथं पुनर्ज्ञायते, ग्रहणा-
ऽर्थोऽयं धर्म इति । ग्रहणकाले श्रूयते, न कर्मकाले । मा भूत् कर्मधर्मो,
मन्त्रधर्मो भविष्यति । मन्त्रधर्मश्च स यत्र मन्त्रस्तत्र प्राप्नोति । उच्य-
ते । न धर्मो मन्त्रेषु विधीयते । किं तर्हि । ग्रहणे । एवमभिनिर्वर्त्यते,
तेनैव मन्त्रो भवति । तस्माद् ग्रहणधर्मः । न च कर्मणि ग्रहणार्थः ।
प्रयोगः । किं तर्हि । कर्मार्थः । तस्मात्तत्र धर्मस्याप्राप्तिः । अपि च
पर्वणि चाध्ययनस्य प्रतिषेधः । यद्यमन्त्रकं कर्म क्रियते प्रयोगानर्थ-
क्यम् । अथापर्वणि तथापि स एव श्रुत्यनुरोधेन प्रयोगः प्राप्नोति
स्मृत्यनुरोधेनाप्रयोगः । श्रुतिश्च स्मृतितो बलीयसी । तस्मान्नाहत्य-

प्रयोगनियमः ॥ १५ ॥ सि० ॥ अनध्याये मन्त्रपाठाधिकरणम् ॥ ६ ॥

भाषास्वरोपदेशो ऐरवत् प्रायवचनप्रतिषेधः ॥ १६ ॥

भाषिकेण स्वरेण केचिन्मन्त्रा ब्राह्मण उपदिष्टाः । मन्त्रसमाम्नाये त्रैस्वर्येण पठिताः । यथा इमामगृह्णन्नित्यश्वमेधे । कः पुनर्भाषिकः स्वरः । उच्यते—

छन्दोगा बह्वृचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः ।

उच्चनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते, इति । तेषु मन्त्रेषु प्रायवचनस्य स्वरस्य प्रतिषेधः स्यान्नित्युक्तिः । कस्मात् । स्वरान्तरोपदेशात् । ऐरवत् । यथा इरापदस्योपदेशात् कर्मकाले गिरापदेऽस्य नित्युक्तिः । कथं पुनर्ज्ञायते स्वरस्यायमुपदेशो, न मन्त्रस्येति । मन्त्रो नोपदेष्टव्यः । रूपादेव प्राप्नोति । स्वरस्त्वनुपदिष्टो, न प्राप्नोति । तस्मात्तस्योपदेशः ॥ १६ ॥ पूर्व० ॥

मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य प्रायोपपत्ते-

र्भाषिकश्रुतिः ॥ १७ ॥

मन्त्रस्य वायमुपदेशो, न स्वरस्येति । कथं ज्ञायते । मन्त्रोपदेश-रूपोऽयं शब्दः । किमस्य तत्सारूप्यम् । इत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्याह । मन्त्रेण वा साऽभिधीयते । न भाषिकेण स्वरेण । मन्त्रोपादानं प्रत्याययति । नेतरस्य । कस्मात्तर्ह्युच्यते । प्रायोपत्तेर्भाषिकश्रुतिः । भाषास्वरा ब्राह्मणे प्रवृत्तः । तन्मध्ये यदि प्रवचनेन पठ्यते । भाषिक-स्वरसन्तानो विच्छिद्येत तत्परिहागर्थं भाषिकेणोपदेशः । यथा गायना गीतवस्तुकानि यानि गीतकेषु प्रक्षिपन्ति तान्यापि तेनैव गीति-स्वरेणैवोच्चारयन्ति । मा भूत् स्वरसन्तानस्य विच्छेद इति । तस्माच्च भाषिकस्वररोपदेश इति ॥ १७ ॥ सि० ॥

विकारः कारणाग्रहणे तन्न्यायत्वाद् दृष्टेऽप्येवम् ॥ १८ ॥

इरापदेन तु गिरापदस्य विकारो युक्तः । कारणाग्रहणात् । यथा भाषिकस्यानुपदेशेन कारणेनोक्तं नैव गिरापदस्यानुपदेशो किञ्चित् कारणं गृह्यते । तस्मात्तस्योपदेशः । स कर्मकाले विधानात् स साम्नाये प्राप्तं गिरापदं बाधते । तस्मात्तत्र विकारः । तन्न्यायत्वाद् दृष्टेऽप्येवम् । यो मन्त्रो मन्त्रसमाम्नाये त्रैस्वर्येण दृष्टस्तस्य तथैव प्रयोगः । यस्तु न दृष्टो ब्राह्मणे, न च भाषिकेणोपदिष्टः । यथा तं

प्रोहेद्वानस्पत्योऽसीति । तत्र का प्रतिपत्तिरुच्यते । तन्न्यायत्वात् । अदृष्टेऽपि योऽपि योऽसौ न्याय उक्तः । मन्त्रोपदेशोऽयं तद्रूपत्वा-
च्छब्दस्येति तेनैव न्यायेनादृष्टेऽपि मन्त्रोपदेश एव, न भाषिकोपदेश ।
तस्मान्न तस्यापि प्रवचनेनैव स्वरेण प्रयोगः ॥ १८ ॥ पूर्व० ॥

तदुत्पत्तेर्वा प्रवचनलक्षणत्वात् ॥ १९ ॥

तदुत्पत्तेर्वा मन्त्रस्य भाषिकेण प्रयोगः स्यात् । प्रवचनलक्षण-
त्वात् । प्रवचनं मन्त्राणां लक्षणं यथा प्रोच्यते तथाविधा विज्ञाय-
न्ते । ते च भाषिकस्येत्यपरा व्याख्या । इमामगृम्णन्निति नैतस्योप-
देशः । किं तर्हि । आग्नौ प्रतीकेन लक्षणेनासौ यथोत्पन्नो लक्ष्यते, प्रा-
वचनेन स्वरेणोत्पन्ना । तस्मात्तद्विधाया उपदेशः । यस्तु ब्राह्मणो-
त्पत्तिरेव मन्त्रः । तत्र लक्षणस्याभावान्न लक्षणा । यथाश्रुति प्रयोगः
॥ १९ ॥ सि० ॥ मन्त्रस्वराधिकरणम् ॥ ७ ॥

मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः

स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वात् ॥ २० ॥

पदार्थकरणमन्त्राः— यथा इषे त्वेति छिनत्ति, देवस्य त्वा सवितु-
प्रसवे इत्यादत्त इति । तेषां मन्त्रान्ते न कर्मादिसन्निपातः, यस्मिन्
कर्मण्युपयुज्यते । किं कारणम् । सर्वस्य वचनार्थत्वात् । सर्वो मन्त्रः
समस्तं वचनार्थं करोति । कः पुनर्मन्त्रस्य वचनार्थः । प्रयोगकाले
पदार्थस्योपस्थानम् । मन्त्रेणोपस्थितः पदार्थः कर्त्तव्यो विज्ञायते ।
तदर्थस्य मन्त्रस्य आम्नानसामर्थ्याद् वचनाच्च कचिदिति । आद-
त्तं निर्वपतीति मन्त्रान्ते तस्योपस्थानम् । उपस्थितः पर्याप्तो यावन्न
भ्रश्यत इति । तस्मान्मन्त्रान्तेन कर्मादिः सन्निपातकरणमन्त्रेषु ॥ २० ॥
सि० ॥ कर्मसु मन्त्रकरणप्रयोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सन्ततवचनाद्धारायामादिसंयोगः ॥ २१ ॥

धूयते, सन्ततं वसोद्धारां जुहोतीति । अत्रापि पूर्वोक्तेन न्यायेन
तथैव प्राप्तं, उच्यते । धारायामादिसंयोगः कर्मादिमन्त्रादिश्च संनि-
पात्य सन्ततवचनात् । समित्येकीभावः । ततोऽतिविस्तारः द्वयोर्यत्र
सहतननं भवति तत्र सम्पूर्वस्तनोऽपि वर्त्तत । इह कर्मवन्मन्त्रश्च
सन्निपात्यः । तस्मात्तयो सहतननमुच्यते । तच्चाद्योः सन्निपाते भव
ति । तस्मादादिसंयोगः ॥ २१ ॥ पूर्व० ॥

कर्मसन्तानो वा नानाकर्मत्वादितरस्या-

ऽशक्यत्वात् ॥ २२ ॥

कर्मणां वा सन्तानोऽयं, सन्ततं जुहोति इति हि होमस्य केवलस्य हि सन्तान उच्यते । नात्र मन्त्रसङ्कीर्तनमस्ति । न तु द्वयोः संयोगं संशब्दो भवति, एकश्च होम उच्येतत्वि । नैष दोषः । नानाकर्मत्वात् । बहून्येतानि कर्माणि तेषामनुपरमेण क्रियासन्तानो भवति, कर्म-
नानात्वं वचनात् द्वादश द्वादशानि जुहोतीति । न तु द्रव्यसंख्येयानी-
त्याह । नात्र द्रव्यसङ्कीर्तनमस्ति । होमोऽत्र संख्यया युज्यते ।
द्वादश द्वादशानि जुहोतीति । एवंसंख्यानं होमान् करोतीति । किञ्च
इतरस्य च मन्त्रकर्मणोः सन्तानस्याशक्यत्वात् क्षणिकं कर्म न मन्त्रेण
सहतनितुं शक्यते । तदत्रापि कर्मादिसन्निपात एव ॥ २२ ॥ सि० ॥
वसुधाराधिकरणम् ॥ ९ ॥

आधारे च दीर्घधारत्वात् ॥ २३ ॥

दर्शपूर्णमासयोराधारं प्रकृत्य श्रूयते । सन्ततमाधारयतीति । तत्रापि
क्षणिकत्वान्मन्त्रेण कर्मणः सहतननं घटने । एकत्वात् कर्मसन्तानो
नास्ति । तस्माद् द्रव्याभिप्रायः सन्तानशब्दः । सन्ततं धारयतीति
दीर्घधारया जुहोतीति दीर्घपरत्वात् सन्तानशब्दः ॥ २३ ॥ सि० ॥
आधाराधिकरणम् ॥ १० ॥

मन्त्राणां सन्निपातित्वादेकार्थानां विकल्पः स्यात् ॥ २४ ॥

ये मन्त्रा एककार्या यथा पुरोडाशविभागार्थाः, पूषा वां विभज-
तु । अर्यमा वां विभजत्वित्येवमादयः । तेषां विकल्पः । कुतः । स-
न्निपातित्वात् । करणा एते । करणानां च मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्नि-
पात उक्तो मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः स्या-
दिति । न च विकल्पमन्तरेण सर्वेषामन्ते कर्मादिसन्निपातः कर्तुं श-
क्यः । किं वचनमेतत् । न हि । न्यायः । सर्वस्य वचनार्थत्वादिति ।
यद्येवं समुच्चयेऽपि स मन्त्र उच्यते । तत्रापि वचनार्थः सिद्ध्यति ।
एकेन तु कृते कर्माणि द्वितीयस्य प्रयोगोऽनर्थकः । तदेतत् कार्यन्तं
भवति । तस्मादेकार्थत्वाद्विकल्पः । तच्च पूर्वमवाक्तम् । एकार्थास्तु
विकल्पेरिति । ततस्तत्प्राप्तिसूत्रमिदम् उत्तराचिन्तार्थम् ॥ २४ ॥
सि० ॥ मन्त्रसन्निपाते विकल्पाधिकरणम् ॥ ११ ॥

संख्याविहितेषु समुच्चयोऽसन्निपातित्वात् ॥ २५ ॥

संख्यया ये विधीयन्ते मन्त्राः यथाग्नौ चतुर्भिरादत्ते द्वाभ्यां खनति षड्भिराहरति तेषु समुच्चयः स्यात् । किं कारणम् । संख्या शब्देनोच्यते । साऽङ्गीकर्तव्या । न च समुच्चयादृते सा शक्याऽङ्गीकर्तुम् । आह । समुच्चयेऽपि यः कर्मणां सन्निपातः, तेन तत् कर्म कृतं भवति । ये व्यवहिताः, न तैः सह असन्निपातात् । तथा सति न संख्या कर्मण्यङ्गीकृता भवति । नैष दोषः । अर्थाभिधानेन मन्त्रोऽङ्गीकृत इति । सदैवैते तमर्थमभिदधति । अनन्तरेण रूपं क्रियते इतरे जपवदृष्टार्था भवन्ति उच्यते । नादृष्टार्था भविष्यन्ति । सर्वे तदेव कर्म सकृदभिधास्यन्ति । भवति हि कारणार्थस्य मन्त्रस्यासकृत् प्रयोगः । यथा कुरु कुरु, करवाणीति । तत्र यथा अभिधानार्थस्य मन्त्रस्यास्मानसामर्थ्यादभिहितमभ्युदयकरं भवति । एवं चतुर्भिरादत्त इति वचनाच्चतुरभिहितं कृतमभ्युदयकारि भवतीति । तस्मात् समुच्चयेऽपि नादृष्टार्थता समुच्चयश्च सिद्धः ॥ २५ ॥ सि० ॥ मन्त्र-समुच्चयाधिकरणम् ॥ १२ ॥

ब्राह्मणविहितेषु च संख्यावत् सर्वेषा-

मुपदिष्टत्वात् ॥ २६ ॥

ब्राह्मणे च ये मन्त्रा विधीयन्ते यथा उरुप्रथा उरुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयन्तीति । तेषु च समुच्चयः स्यात् । सर्वेषामुपदिष्टत्वात् । न प्रयुज्यते । तस्योपदेशो बोध्यते । सर्वाङ्गोसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते । संख्याविहितवच्च सर्वेषामसकृदभिधानेन अर्थवत्ता भविष्यति । तस्मात् समुच्चयः ॥ २६ ॥ पूर्व० ॥

याज्यावषट्कारयोश्च समुच्चयदर्शनं तद्वत् ॥ २७ ॥

समुच्चय एव याज्यावषट्कारयोः । समुच्चयोऽवगन्तव्यः । समुच्चयवद् दर्शनं भवति । याज्याया अधिवषट्करोतीति । समुच्चये हि पौर्वापर्यं भवति । तस्मादपि समुच्चयः ॥ २७ ॥ पूर्व० नि० ॥

विकल्पो वा समुच्चयस्याश्रुतित्वात् ॥ २८ ॥

विकल्पो वैष मन्त्राणां, न समुच्चयः । कुतः । उक्तो न्यायः । मन्त्राणां सन्निपातित्वादेकार्थानां विकल्पः स्यादिति । न तु संख्याविहितवदेकार्था अपि सन्तोऽसकृदभिधानेन समुच्चेयन्ते । नैतद्यु-

क्तम् । कुतः । समुच्चयस्याश्रुतित्वात् । यथा तत्र संख्याश्रवणात् ।
कृतकरणमप्यसकृदभिधानमाश्रितं, नैवं समुच्चयश्रवणमस्ति । तस्मा-
द्यथान्यायमेकार्थत्वाद्विकल्पः ॥ २८ ॥ सि० ॥

गुणार्थत्वादुपदेशस्य ॥ २९ ॥ ॥

यश्च सर्वेषामुपदेशोऽर्थवान् भविष्यति । अहेतुः सः । गुणार्थ-
त्वादुपदेशस्य । नैवासौ मन्त्रप्राप्त्यर्थं उपदेशः । किं तर्हि । गुणार्थः ।
अर्थवादां गुणं विधायतीति । तदुक्तं— गुणार्थेन पुनः श्रुतिः परि-
संख्या अर्थवादां वेति । यदि तर्हि नैवार्थं मन्त्रोपदेशः । किंमदमुच्य-
ते । सर्वेषामुपदिष्टत्वात् । एव तर्हि कृत्वा चिन्तयेत् । मन्त्रोपदेश
इति कृत्वा चिन्तयेत् । अथवा उदाहरणान्नरे द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ हेतुः ॥
उक्तं प्रथमेति मन्त्रे विकल्पाधिकरणम् ॥ ३३ ॥

वषट्कारे नानार्थत्वात् समुच्चयो होत्रास्तु वि-
कल्प्येरन्नेकार्थत्वात् ॥ ३० ॥

वषट्कारः प्रदानार्थो, याज्या देवतोपलक्षणार्थो । तयोर्नानार्थ-
त्वात् समुच्चयः । सर्वोपदेशात् । होत्रास्तु विकल्प्येरन्नकार्थत्वात् ।
होत्रास्तु ये मन्त्रा, यूपोच्छ्रयणीया वा, उच्छ्रयस्व वनस्पते इति, यूप-
परिष्ठाणार्था वा, युवा सुवासा इति । ते विकल्प्येरन् । कुतः ।
एकार्थत्वात् । एकार्था एते उच्छ्रयणस्य परिष्ठाणस्य वाऽभिधायकाः ।
एकैकश्च तेषामितरानपेक्षस्तदभिदधाति । तस्माद्विकल्पः ॥ ३० ॥ पूर्व०

क्रियमाणानुवादित्वात् समुच्चयो वा
होत्राणाम् ॥ ३१ ॥

क्रियमाणानुवादित्वात् । करणानां विकल्प उक्तः । न चेते करणाः
क्रियमाणानुवादिनः, एवं कर्त्तव्यमिति । कथं कृत्वा । उच्यते ।
अध्वर्योस्तावत् करामीत्येतेन प्रत्ययेनार्थः । अस्मिन् ह्येतस्मिन् क्रियैव
न प्रवर्तते । एष प्रत्ययः सति पूर्वस्मिन् प्रत्यये भवति । यो हि स्मर-
तीदं मया कर्त्तव्यमिति, स तत् करति । क्रियमाणानुवादिनश्चा-
ऽध्वर्युणा क्रियमाणमर्थमनुवदति । युञ्जन्ति त्वामध्वरदेवाय न इति ।
सोऽनुवादोऽन्तमध्वर्योः स्मृतिं कर्तुम् । अतस्तत् स्वरूपम् । तेन च
कर्मणाकाङ्क्षितत्वात् । स्मरणार्था एते विज्ञायन्ते । स्मरणार्थस्य मन्त्र-

स्याम्नानसामर्थ्यात् स्मारितं कृतमदृष्टार्थाय भवति । यथा प्रततं कृतम् । ननु विधिशब्दादेव स्मृतिर्भवति । सत्यं विधेः शब्दादपि सामर्थ्याद्भवति । मन्त्रादपि भवति । मन्त्रस्याम्नानसामर्थ्यान्मन्त्रेण कर्तव्याः । प्रततेषु च कर्मसु स्मृतिसन्तानेनार्थ इत्यनेकस्यापि क्रियमाणानुवादिनो मन्त्रस्यैकस्मिन्नेव प्रयोगे स भवति । क्रियमाणा-
ऽनुवादित्वाद्धौत्राणां समुच्चयः ॥ ३१ ॥ सि० ॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ ३२ ॥

त्रि. प्रथमामन्वाह ज्योतिष्मतीरनुब्रूयादिति । अनेकसन्निपाते चैतद्भवति प्रथमा उत्तमेति । तस्मात् समुच्चयः ॥ ३२ ॥ उदाहरण-
म् ॥ वषट्कारे समुच्चयाधिकरणम् ॥ १४ ॥ इत्याचार्यशबरस्वामिनः
कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १२ ॥ ३ ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १२ ॥ ४ ॥

जपाश्चाकर्मयुक्ताः स्तुत्याशीरभिधानाश्च याज-

मानेषु समुच्चयः स्यादाशीः पृथक्त्वात् ॥ १ ॥

वैष्णवीमनूच्य वाग् यन्तव्या सारस्वतीमनूच्य वाग् यन्तव्या
बार्हस्पत्यमनूच्य वाग् यन्तव्येति स्तुतयः । अग्निर्मूर्द्धा दिव इति
आशिष । आयुर्दाग्ने अस्यायुर्म देहीति विधानादेषोऽसि त्वेषोऽसी-
ति । अथ जप इति कः शब्दार्थः । जप व्यक्तायां वाचीति । जप्यत
इति जपः । यद्येवमग्निर्मूर्द्धा दिव इति । अयमपि जप्यते । सत्यमय-
मपि जपः । स्तुतिरपि त्विष्यते । अयं तु जप एव केवलः । इतरैः
स्तुत्यादिभिः समुच्चार्यमाण एतस्मिन् जपे अकर्मसंयुक्ताः स्तुत्या-
ऽऽशीरभिधानाश्चेति केवला जपाः प्रतीयन्ते ॥

यथा ब्राह्मणाः परिव्राजका ब्रह्मचारिणश्च निर्गच्छन्तीति उक्ते
केवलब्राह्मणा ब्राह्मणशब्देनोच्यन्ते, तद्वत् ननु इदं विष्णुर्विचक्रम इति
स्तुतिरियमान खलु नामास्ति शब्दो, नापि किञ्चित् स्तोतव्यमस्ति ।
न च विष्णुः । न च विष्णुना स्तुतेन कश्चिदर्थोऽस्ति । न स्तुत्यो
विष्णुः कश्चिदङ्गीक्रियते । नापि स्तुतिः कर्त्तव्या । चोदितवचनमात्र-
न्तु चादिन वैष्णवीमनूच्येत । तत्र कर्त्तव्यं वचनं जपनमिति
समानार्थो, यस्माज्जप व्यक्तायां वाचीति स्मर्यते । तेन यत्र वचनमात्रं
मन्त्रस्य क्रियते, न स्तूयते, नाऽऽशास्यते स जपः । अथ जपस्याभि-

धानार्थस्य च को विशेषः । जपे वचनमात्रम् । मन्त्रस्य अभिधानेन तु जपतः सता असता वा गुणो नातिदिश्यते । एषोऽसि त्वेषोऽसीति न तद्व । तत्रैकार्थत्वाद्विकल्पे प्राप्ते, उच्यते । समुच्चयः । कुतः । आशीः पृथक्त्वात् । स्तुतिपृथक्त्वात् । अभिधानपृथक्त्वाच्च । न हीदं विष्णुरिति योऽर्थोऽभिधीयते स एव पावमानः सरस्वतीत्यनेन । एवं सर्वत्र । तस्मान्नानार्था एते । अत एवां समुच्चयः स्यात् ॥ १ ॥ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ ॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ २ ॥

शास्त्रानुवचनयोस्त्रिः प्रथमामन्वाहंति त्रिरुत्तमामन्वाहंति । समुच्चयं च सति प्रथमा च विद्यते न विकल्पे । तस्मादपि समुच्चयः । यजमाने स्थितिप्रायिको निर्देशः । एकस्मिंश्च मन्त्रं त्रितयमपि सम्भवति, स्तुतिरभिधानं जपश्च । यथा इदं विष्णुर्विचक्रम इति यदि विष्णुर्बोध्यते ततः स्तुतिः । अथान्यस्यै वृत्तान्त आख्यायते ततोऽभिधानम् । अथात्मनावबोध्यते ततो जपः ॥२॥हेतुः॥ जपसमुच्चयाधिकरणम् ॥ १ ॥

याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्याद्देवताप-

लक्षणार्थत्वात् ॥ ३ ॥

ऐन्द्रावाहंरूपस्यै कर्मण्यनेकं याज्यानुवाक्यायुगलमास्नातम् । इदं वामास्य हविः प्रियमिन्द्रावृहस्पती इत्येकम् अयं वा परिविच्यत मं म इन्द्रावृहस्पती । वृहस्पतिर्नः परिषातु पश्चादित्यपरम् । तयो किं समुच्चयः, विकल्प इति विचारः । तत्रोच्यते । याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्यादिति । कस्माद्देवतापलक्षणार्थत्वात् । कर्मणि गुणभूता देवता याज्यानुवाक्याद्वयेन कर्मसिद्ध्यर्थमुपलक्ष्यते । सकृदुपलक्षणेन च तत् सिद्ध्यति । कर्मसिद्धौ कर्मणि उपलक्षणकार्ये नास्तीति द्वितीयं वै याज्यानुवाक्याद्वयं प्रयोगान्तरार्थं भवति । तस्माद् विकल्पः ॥ ३ ॥ सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

लिङ्गं चेदमर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति । एवमाह । कर्तुं देवानां याज्यानुवाक्ये एकया प्रत्यागच्छात् गमयत्यन्यया अथात्र तिष्ठः कार्या इति पितृयज्ञे याज्यानुवाक्यात्रयविधानस्य परं वाक्यं

तयोस्त्रिवित्वमुचितं दर्शयति । तथा न सर्वाणि सह यज्ञायुधानि । प्रकृत्या तु मानुषं न क्रियते, नैकैकमेत्य । पितृदैवकं तत् । द्वे द्वे सहप्रकृते याज्यानुवाक्ययो रूपमिति । तस्मादपि विकल्पः । अथ तयोरेव मिथः । कस्माद्विकल्पो न भवति । एकार्थत्वात् प्राप्नोति । अन्यतरस्यापि हि देवतोपलक्षणं सिद्ध्यति । उच्यते । समाख्यया पुरोऽनुवाक्ये इति पुरोऽनूच्यत इति पुरोनुवाक्या । आपेक्षिकपूर्व-शब्दो याज्यामपेक्ष्य भवति । समुच्चये चैतदुपपद्यते । तस्मात् समुच्चयः । ननूपलक्षिते रूपलक्षणकार्याभावादर्थलाभादन्यतरस्याः प्रयोगो न प्राप्नोति । उच्यते । समाख्यासामर्थ्यात् । विरूपलक्षण-साध्यं कर्म भविष्यति । यथा द्वाभ्यां खनतीति वचनसामर्थ्यादाभि-धानं साध्यम् । तस्मादविरोधः ॥ ४ ॥ हेतुः ॥ याज्यानुवाक्यासु विकल्पाधिकरणम् ॥ २ ॥

क्रयेषु त्वविकल्पः स्यादेकार्थत्वात् ॥ ५ ॥

सोमक्रयणार्थानि द्रव्याणि समाप्नातानि । अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणातीत्येवमादीनि । तेषु क्रयणेषु विकल्पः स्यात् । सर्वा-णि हि क्रयणस्य साधनत्वेन निरपेक्षाणि विधीयन्ते । यथा व्रीहियवौ यागेषु । तथा अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति वाससा क्रीणाति तान्येकार्थानि भवन्ति । तस्मात्तेषु विकल्पः ॥ ५ ॥ पूर्व० ॥

समुच्चयो वा प्रयोगद्रव्यसमवायात् ॥ ६ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति, विकल्प इति । किन्तु, समुच्चयः । कस्मात् । प्रयोगे द्रव्यसमवायात् । क्रयणस्य प्रयोगे अधिकस्यापि द्रव्यस्य समवाय उपपद्यते । तत्र विक्रेतुर्मूल्येनानमनं क्रियते, तद् बहुभिः सुकरतरं भवति । तस्य तस्य द्रव्यस्याप्नानमा-पेक्षिकं सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते । अपि च वि-पमाण्यतानि, अश्वशफेन क्रीणातीति समुच्चयेनानर्तिं कर्तुं शक्नुव-न्ति, न विकल्पेन । विकल्प्यमानानामानर्थक्यमापद्यते । तस्मात् समुच्चयः ॥ ६ ॥ सि० ॥

समुच्चयञ्च दर्शयति ॥ ७ ॥

तं वै दशभिः क्रीणाति दशाक्षरा विराद् विराजमेव प्राप्नोतीति क्रीणात्यनुवादाऽप्यम् । स एतेन न्यायेन प्राप्तानां स्यात् । तस्मादपि

समुच्चयः । अथार्थवादेन विधिः कस्मान्न विज्ञायेत । तथाप्यनुवाद-
रूपं बाध्यते । तत्र साति सम्भवे न बाधितव्यम् । तस्मादनुवादः
॥ ७ ॥ हेतुः ॥ सोमकयद्रव्यसमुच्चयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमीये पशौ गुदेनोपयजनमाम्नातं, गुदेनोपयजति प्राणो
वै गुद इति । एकादशिनेषु पशुष्वनेकगुदसन्निपाते विचारः प्रभव-
ति । किमुपयजनगुदानां समुच्चयो विकल्पो वा । यद्यर्थकर्मोपयजनं
ततो विकल्पः । अथ प्रतिपत्तिस्ततः समुच्चयः । किं पुनरत्र युक्तम्
अर्थकर्मैति । कुतः । भूतभक्ष्यसमुच्चारणं भूतं भक्ष्याय दृष्टार्थत्वाद्
भवति पदार्थकर्म तदेकेनायत्नात् सिद्ध्यतीति बहुनामेकत्र प्राप्तानां
विकल्पो भवति । एवं प्राप्ते, उच्यते—

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ८ ॥

संस्कारोऽयं, प्रतिपत्तिरित्यर्थः । कुतः । उपयुक्तशेषत्वात् ।
अग्नीषोमीययागार्थः पशुकृत्पञ्चः । तन्निवृत्तेस्तच्छेषाः प्रतिपादनार्थाः ।
तस्माद् गुदस्य प्रतिपत्तिनियमोऽयं दृष्टार्थः । नन्वर्थकर्मपक्षेऽपि दृष्टा-
र्थैव हेतुरुक्तः । तुल्योऽसौ प्रतिपत्तावपि हि प्रतिपाद्यमानाः कर्म
साधयन्ति । तस्माद् वैशेषिकोऽसौ । यदा प्रतिपत्तिस्तदा समुच्चयः ।
तत्प्रधानत्वाद् द्रव्यसंस्कारार्थं कर्म । यस्यैव पशोर्गुदो न संस्क्रियते
तस्यैव तेन संस्कारेण हानिः स्यात् । तस्मात् समुच्चयः ॥ ८ ॥ सि० ॥
गुदोपयजनसमुच्चयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

संख्यासु तु विकल्पः स्याच्छ्रुतिप्रतिषेधात् ॥ ९ ॥

आधाने दक्षिणाविधयः । एका देया षड् देया द्वादशदेया इत्येव-
मादयः । तेषां समुच्चयो विकल्पो वा इति, विचारणम् । तन्त्राङ्ग-
भूयस्त्वाय सर्वाङ्गग्राहिणा प्रयोगवचनेन समुच्चये प्राप्ते, उच्यते ।
संख्यासु तु विकल्पः स्यात् । कुतः । श्रुतिविप्रतिषेधात् । एका देयेत्येक-
संख्यापरिच्छिन्नं द्रव्यं परिक्रयसाधनं श्रूयते । तथा षड् देयेति षट्-
संख्यापरिच्छिन्नम् । यद्येका च षट्सु समुच्चयेत संख्यान्तरप्राप्त-
संख्योत्पद्यते । तत्परिच्छिन्नेन द्रव्येण परिक्रयवतः स्यात् । तत्रैक-
श्रुतेः षट्श्रुतेश्च विप्रतिषेधः स्यात् । ननु नैवात्र परिक्रयः श्रूयते ।
किं तर्हि । दानम् । एका देया षड् देया इति । अत्राच्यते । दानं
नात्मीयस्य परस्वत्वापादनम् । तत्र परस्वत्वात् स्यादित्येवमर्थः ।

स्ववानसौ । तस्यात्विज्यम् । तेन चास्य दातुरर्थः । एवं दृष्टार्थो भवति । अथ दानमात्रं कल्प्यते । ततोऽहष्टं कल्पयितव्यम् । परिक्रय एवैकादीनां श्रवणम् । तत्र यः सप्तभिः परिक्रीणीते, न तेनैकया षडभिः परिक्रीतो भवति । न हि ते एकेत्यामनन्ति, नषडिति । किं तर्हि । समंति । स एष श्रुतिविप्रतिषेधः । तस्माद् विकल्पः संख्या-
सु ॥ ९ ॥ सि० ॥ आघाने दक्षिणासंख्याविकल्पाधिकरणम् ॥ ५ ॥

द्रव्यविकारात्तु पूर्ववदर्थकर्म स्यात् तथा
विकल्पेन नियमप्रधानत्वात् ॥१०॥

जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति श्रूयते । तत्र पशुगुणेषु विचारो भवति । किं जाघन्यादीनां समुच्चयः ? उत विकल्प इति । अत्रा-
ऽपि पूर्वन्यायः । यद्यर्थकर्म ततो विकल्पः । अथ प्रतिपत्तिस्ततः स-
मुच्चय इति । किं प्राप्तम् । द्रव्यविकाराच्च पूर्ववदर्थकर्म स्यात् ।
पूर्ववदेतत् कर्म यज्जाघन्या पत्नीसंयाजनं दर्शपूर्णमासपूर्वकं चोदक-
परम्परया पशुगुणप्राप्तदर्शपूर्णमासयोश्चैतदर्थकर्म । न हि तत्र का-
चिच्छेषभूता जाघन्यास्ति यस्याः प्रतिपत्तिः स्यात् । लौकिकास्तु त-
त्राज्येन सह विकल्पश्चोदकेनाग्नीषोमीय-पशु-प्राप्तः । तत्रापि श्रूय-
ते जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति । सा श्रुतिर्विकल्पे प्राप्ते नियमार्था
भवति । यथाप्राप्तयोश्च नियमः । गुणभूता च प्राप्ता । तस्मादग्नीषो-
मीये गुणभूता जाघनी, कर्मप्रधानम् । यथा अग्नीषोमीये तथा पशु-
गुणेषु । तस्मात्तत्राप्यर्थकर्मणि चैकार्थानां जाघन्यादीनां समुच्चयो
न युक्तः । तस्माद् विकल्पः ॥ १० ॥

द्रव्यत्वेऽपि समुच्चयो द्रव्यकर्मनिष्पत्तेः प्रतिपशु
कर्मभेदादेवं सति यथाप्रकृति ॥ ११ ॥

यद्यपि जाघनी गुणभूता कर्मणि एवमपि समुच्चयो युक्तः । कुतः
द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्तेः । जाघनी द्रव्यं कर्मणा विशसनेन निष्पन्न-
मिति । तत्र प्रयोजनापेक्षा भवति । इदं च श्रूयते । जाघन्या पत्नीः
संयाजयन्तीति । तदेवं विज्ञायते । इदमस्य प्रयोजनम् । पशुगुणे च
प्रतिपशुकर्मभेदस्तस्य तस्य पशोः कर्मनिष्पत्तिः । जाघनी द्रव्यमत
स्तत्रापि तत् पत्नीसंयाजार्थमेव कर्तव्यम् । एवं सति यथाप्रकृति
कृतं भवति । तस्मादर्थकर्मण्यपि समुच्चय एव ॥ ११ ॥ पूर्व० ॥

कपालेऽपि तथेति चेत् ॥ १२ ॥

इति चेत् पश्यसि कर्मनिष्पत्तित्वाजाघनीनां समुच्चय इति । तेन तर्हि कपालेऽपि समुच्चयः प्राप्नोति । पुरोडाशकपालेन तुषानुपवप-
तीति । तदपि कर्मणा प्रयुज्यते । तस्यापि तुषोपवपनं प्रयोजनं
भवितुमर्हति । तथा पुरोडाशगणे तस्य तस्य पुरोडाशस्य कपालेन
तुषोपवपनं कर्त्तव्यम् । वक्तव्यो वा विशेषः ॥ १२ ॥ आ० ॥

न कर्मणः परार्थत्वात् ॥ १३ ॥

नैतदेवम् । कुतः । कर्मणः परार्थत्वात् । परार्थञ्च कपालानां
प्रयोगकर्म पुरोडाशश्रपणार्थम् । तदर्थमुपात्ते कपाले तुषोपवपनम-
प्यन्वासज्ज्यति तद्यथा । काष्ठान्याहर्तुं प्रस्थिते पुरुषे शाकाहरणम-
प्युपाधिः क्रियते । शाकमप्याहरेदिति । तस्य गमनं शाकार्थमपि
भवति । कथं पुनर्जायते पुरोडाशार्थे कपाले तुषोपवपनमन्वासज्ज्य-
ते । तेन तदुभयार्थमिति उक्तोऽत्र न्यायो भविष्यति । सङ्गस्य तन्नि-
मित्तत्वादिति । न चेत् तुषोपवपनार्थो कपालानामुत्पत्तिर्नावश्यं सर्वै-
स्तुषोपवपनं कर्त्तव्यम् । अथवा उभयोरपि प्रतिषेधो, यतः कर्मणः
परार्थत्वादिति । कपाले व्याख्यातं जाघन्यामपि कर्मणा परार्थत्वम् ।
हृदयादीनां निष्पत्त्यर्थे विशसनकर्म, न जाघन्याः । अपिच,
हृदयादिभिरवदानैर्यष्टुं पशोरालब्धव्यविशसनकर्मापि तदर्थमेव ।
तस्मान्न जाघन्या निष्पत्त्यर्थे विशसनम् । नचेत्तदेवं नैवात्र प्रयोजना-
काङ्क्षा । कुतः सम्बन्धः । हृदयादीन्यनुनिष्पन्ना जाघनी, सा पत्नीस-
याजनिर्वृत्यर्थमुपदिष्टा एकया च तथा ते निर्वर्त्यन्ते । तस्मात् पशु-
गुणे जाघनीनां विकल्पः ॥ १३ ॥ आ०नि० ॥

प्रतिपत्तिस्तु शेषत्वात् ॥ १४ ॥

भवेद्विकल्पो यद्यर्थकर्म स्यात् । प्रतिपत्तिस्त्वेवा । कस्मान्छेदत्वात् । पशुना
निर्वर्तिते यागे शेषभूता जाघनी निष्प्रयोजना, न कश्चिन्निश्चेपार्हा । तस्या
निक्षेपः पत्नीसंयाजेषु क्रियते, न जाघनी विधीयते, न पत्नीसंयाजाः ।
उभये विहितः सम्बन्धो, न विहितः । स विधीयते । तत्र च जाघन्याः
प्राधान्यं सूक्तं, न गुणभावः । गुणभावेऽस्यानेकत्र गुणभावः स्यात् ।
तत्र को दोषः । अग्नीषोमीयं पशुमालभेतत्येषा चाग्ना बाध्यते ।
नानादेवतोऽयं तदा भवति । एकदेशोऽस्याग्नीषोमीयः । एकदेशः

पत्नीसंयाजदेवतानामिति । तस्मात् प्रतिपत्तिः । प्रतिपत्तौ यस्यैव पशोर्जाघनी न प्रतिपाद्यते, तस्यैव तेन संस्कारेण वर्जनं स्यात् । तस्मादपि समुच्चयः ॥ १४ ॥ पूर्व० ॥

श्रुतेऽपि पूर्ववत् स्यात् ॥ १५ ॥

श्रुते चरुं दधंश्चरुमित्यत्रापि प्रतिपत्तिः स्यात् । कुतः । पूर्ववत् स्यात् । अन्यपूर्वकं श्रुतं दधि चेन्द्रायोत्पन्नम् । तस्यार्थान्तरगमनं विष्णुं शिपिविष्टम् । तस्मात् तस्याप्युत्पत्तौ येन संयुक्तं तत्र तदर्थं श्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात् प्रतिपत्तिः स्यादित्यनेन न्यायेन प्रतिपत्तिः प्राप्नोति । वक्तव्यो वा विशेषः ॥ १५ ॥ पूर्व० ॥

विकल्पोऽन्वर्थकर्मनियमप्रधानत्वाच्छेषे च कर्मकार्य-
समवायात्तस्मात्तेनार्थकर्म स्यात् ॥ १६ ॥

सूत्रे द्वयोः सूत्रयोः परिहार उच्यते । प्रतिपत्तिस्तु शेषत्वादिति च श्रुते च पूर्ववत् स्यादिति च । यत्तावदुच्यते जाघन्याः प्रतिपत्तिरिति । तत्र ब्रूमः । विकल्पः । प्रतिपत्तौ जाघन्या आज्येन सह पशौ च, तथैव विकल्पे प्राप्ते नियमप्रधाना पुनः श्रुतिः जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीत्याज्यस्य निवर्त्तकत्वात् कृतार्था भवति । जाघन्या अर्थकर्म न वारयति । वस्तुशेषत्वादिति । अशेषस्यापि वचनादेकत्र गुणभावो भवति । यथा प्रस्तरस्य । यच्च श्रुतस्यान्यार्थ उत्पन्नस्यान्यत्र गमनं प्रतिपत्तिरिति । तदप्ययुक्तम् । कुतः । शेषे च कर्मकार्यसमवायात् । य उपयुक्तः शेषस्तस्मिन् कर्मकार्ये समवैति । किं पुनस्तत्संस्कारः । स हि कर्मणा क्रियते । न चैतच्छ्रुतम् । दधि वा कचिदुपयुक्तम् । यस्मै यागायोत्पन्नं स नैव भवेन्निर्वपेत् । तस्मात् तेन जाघनीद्रव्येण दधिघृताभ्यां चार्थकर्म स्याद्, न प्रतिपत्तिः ॥ १६ ॥ सि० ॥ जाघनीविकल्पाधिकरणम् ॥ ६ ॥

उखायां काम्यनित्यसमुच्चयो नियोगे
कामदर्शनात् ॥ १७ ॥

अस्त्यग्नावुखाग्निः । सन्तापेनाग्निं जनयतीति । तं प्रकृत्य श्रूयते । वृक्षाग्राज्ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्याहृत्यान्वादध्यात् । आष्ट्रादन्नाद्य-
कामस्याहृत्यान्वादध्यात् । वैद्युताद् वृष्टिकामस्येति । तत्र विचार्यते किं काम्यस्य नित्यस्य वा अग्नेः समुच्चयः ? अथवा काम्येन

नित्योऽग्निर्विक्रियत इति । तत्रोच्यते । उखायां काम्यनित्ययोरन्येऽथो वा समुच्चयः कृतः । एवं सर्वाङ्गोपसंहारी प्रयोगवचनांऽनुग्रहीष्यते ननु नैमित्तिकं तु प्रकृत्य तद्विकारः संयोगविशेषादित्यनेन न्यायेन काम्योऽग्निर्नित्यस्य विकारको भविष्यति, न भविष्यति । किं कारणम् । नियोगे कामदर्शनात् । अग्नेर्निर्यापने अयं कामः श्रूयते । आहृत्यान्वादध्याद् ब्रह्मवर्चसकामस्य ह्यग्निर्होमार्थो भवतीति । एवं चेदाहृत्याभिधानात् फलं भविष्यति । होमस्तु यथाप्राप्तमुख्य एव, सन्निधानाच्च अग्न्योः समुच्चयः । असति वा संस्कृतेषु कर्म स्यात् । यदि च काम्येन नित्योऽग्निर्विक्रियेत स नैव स्यात् तस्मिँश्चासत्यसंस्कृतेषु आष्टादिषु कर्म स्यात् । तथा तस्य कर्मार्थता बाध्यते । तस्मादपि समुच्चयः ॥ १७ ॥ पूर्व० ॥

तस्य च देवतार्थत्वात् ॥ १८ ॥

अपि चाग्न्यन्वाधाने तदेवतापरिग्रहणं यदि सोऽग्निरुत्सृज्येत ततो देवता अपरिग्रहीता भवेयुः । अग्न्यन्वाधाने न अग्निर्धीयेत । तदक्षताग्निधारणाद् देवतापरिग्रहः ॥ १८ ॥ हेतुः ॥

विकारो वा नित्यस्याग्नेः काम्येन तदुक्तहेतुः ॥ १९ ॥

नैमित्तिकं तु प्रकृते तद्विकार इति । सामान्येनैतदुक्तं, यदाहवनीये जुहोतीति । वृष्टिकामो वैशुतादिति विशेषणम् । तेन सामान्यं बाध्येत । किं कारणम् । स्वाश्रये वृत्तिर्विशेषस्य सामान्यस्य । ततोऽन्यत्रापि वृत्तिसम्भवात् । विशेषस्य चान्यपरिच्छिन्नस्य एकावयविनस्तदसम्भवं विषयाभावात् प्रसङ्गादुपदेशवैयर्थ्यं मा भूदिति । अथ यदुक्तं नियोगे कामदर्शनादिति । तत्र ब्रूमः । आष्टादाहृत्यान्वादध्यादिति नित्यस्यैव होमार्थस्यान्वाधानस्यायं विशेषकामसंयोगः । शब्दादाहृत्यान्वाद्यकामस्येति आदध्यादिति पुनः श्रुतिः । यद्यन्वाधाने कामश्रुतिः स्यादाधानं विधीयेत, नाधीयमानं कामस्य साधनत्वेन युज्यते । तस्मिँश्च विधीयमाने विशेषश्च स चेत्यनेकार्थत्वाद् वाक्यं भिद्येत । तस्माच्च नियोगे कामश्रुतिः । किं तर्हि । होमायैवायं नित्यनियोगः । अग्निविशेषविधानार्थमनूयते । यावदुक्तं स्पष्टम् । वैशुतमग्निं होमार्थं कुर्यादिति तावदेवम् । एवं चैवैमित्तिकस्तस्मिँस्तस्मिन् कार्ये नित्यमग्निं करोतीत्युपपन्नम् ॥ १९ ॥ सि० ॥

वचनादसंस्कृतेषु कर्म स्यादिति ॥ २० ॥

तत्र ब्रूमः । वचनादसंस्कृतिषु कर्म स्यादिति किमिव वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचनस्यातिभारः । यथा पदे जुहोतीति ॥२०॥सि०॥

संसर्गे चाऽपि दोषः स्यात् ॥ २१ ॥

अपि च यदि समुच्चयः स्यात् प्राधान्येन सह संसर्गः स्यात् । वैहारिकस्य तु तत्र दोषः श्रूयते । अग्नये शुचयेऽष्टाकपालं निर्वपे-
द्यस्याग्निः प्रधानेन सह संसर्गः संगृह्येत । शुचितर एष योऽग्निर्यः
प्रदातव्यः ॥ २१ ॥ आ० ॥

वचनादिति चेदथेतरस्मिन्नुत्सर्गापरिग्रहः

कर्मणः कृतत्वात् ॥ २२ ॥

आह । नैष दोषः । वचनात् संसर्गो, न वाचनिके क्रियमाणे दोष उच्यते । अथेतरस्मिन् । इतरस्मिन्नपि पक्षे वाचनिके असंस्कृतेषु होमः । एवमुभयत्र वाचनिकत्वाद् दोषाभावे सति नैमित्तिकत्वाद् विकार आश्रीयते, न समुच्चयः । उत्सर्गोऽपि नित्यस्याग्नेर्देवतापरि-
ग्रहो, न विरुद्धः । कर्मणः कृतत्वादग्न्याधानेन देवताः परिगृह्यन्ते । नाग्निना । एवं श्रूयते । यः पूर्वेशुरग्निं गृह्णाति स वै श्वोभूते देवता अभियजत इति । तच्च कृतमग्नेर्ग्रहणम् । तेन परिगृहीता देवता अग्न्यन्तरं वचनाद्वक्ष्यन्ते । तस्मादविरोधः ॥ २२ ॥ आ० नि० ॥
उक्षाग्निविकल्पाधिकरणम् ॥ ७ ॥

स आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगात् ॥ २३ ॥

यश्चासौ वैहारिकोऽग्निः स आहवनीयः स्यात् । कुतः । आहुति-
संयोगात् । एत्य हूयते यस्मिन् स आहवनीयः । हूयते चास्मि-
न्नित्येतस्मादयमप्याहवनीयः ॥ २३ ॥ पूर्व० ॥

अन्यो वोद्धृत्याहरणात्तस्मिन्स्तु संस्कारकर्म

शिष्टत्वात् ॥ २४ ॥

अन्यो वा आहवनीयात् स्यान्नाहवनीयः । कस्मात् उद्धृत्या-
हरणात् । लौकिकोऽयमुद्धृत्य हूयते आह्रादाहरेत् । प्रावास्यादाहरे-
दिति । आहवनीयशब्दश्च संस्कारनिमित्तः संस्कारेषु तत्सद्भावात् ।
अमावास्या प्राहुतेऽयः । यच्चाहुतिसंयोगादिति सिद्धे आहवनीयत्वे

आहुतयो विधीयन्ते यदाऽहवनीये जुहोतीति, न तेनासां विधानात् ।
कृतं तद् भवति । तस्मान्नाऽहवनीयः प्रयोजनमाहवनीयधर्माभावः ।
तस्मिन् संस्कारकर्मशिष्टत्वात् । तस्मिन् वैहारिकेऽग्नौ आधानिकाः
संस्काराः कर्तव्याः । शिष्टत्वात् । सर्वकर्मार्थाहिते आधानस्य सर्व-
शेषत्वात् । यदि न क्रियेरन् कर्म तेनाङ्गेन हीनमफलं स्यात् ॥ २४ ॥ सि०

स्थानान्तु परिलुप्येरन् ॥ २५ ॥

परिलुप्येरन् आधानिकाः संस्काराः । कस्मात् स्थानात् । तस्य
संस्कृतस्याग्नेः स्थानेऽयमसंस्कृतः श्रुतः । स वैशेषिकत्वात् तस्य
निवर्त्तकः । स चेन्निवृत्तः किमर्थं संस्काराः कारिष्यन्ते । न संस्कृतः
स्यादित्येवमर्थं ते क्रियेरन् । असंस्कृतेन चार्थः । तस्मात्परिलुप्येरन् ॥ २५ ॥
हेतुः ॥ उर्याग्नेराहवनीयत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

नित्यधारणे विकल्पो न ह्यकस्मात्

प्रतिषेधः स्यात् ॥ २६ ॥

तस्मिन्नेवोक्त्ये चिन्ता । किमर्थं नित्यं धार्यो, न वा । अथ वा, नैव
धार्यतेति । तत्रोच्यते । नित्यधारणे विकल्पः, धार्यो वा न वा । कुतः ।
न ह्यकस्मात् प्रतिषेधः स्यात् । धारणात् प्रतिषेधस्तस्य भवति ।
प्रतिसामिधीत भ्रातृव्यमस्मै जनयतीति श्रुतिधारणप्रसङ्गे च प्रति-
षेधार्थत्वाद् भवति न पथा गन्तव्यं भोक्तव्यमिति सति गमन-
प्रसङ्गे भोजनप्रसङ्गे च भवति । न च श्रुतिमन्तरेण प्रसङ्ग उपपद्यत
इति नित्यसाधारणस्य विधायिका श्रुतिरनुमीयते । तथा प्रार्तिः । प्र-
तिषेधेन निवृत्तिः । तस्माद् विकल्पः ॥ २६ ॥ पूर्व० ॥

नित्यधारणाद्वा प्रतिषेधो गतश्रियः ॥ २७ ॥

यदि कदाचित् प्रत्यक्षया श्रुत्या प्रसङ्गो न स्यात् । अतोऽर्थाद्
नुमीयेत । अस्ति तु नित्यधारणस्य प्रसङ्गिका गतश्रियः श्रुतिः । नित्य-
वृत्त आहवनीयो गतश्रिय इति आहवनीयस्थानापन्नत्वादुक्त्यस्या-
ऽपि नित्यधारणं प्रसक्तम् । तत्प्रतिषेधार्थं श्रुतिः । तस्मान्न श्रुत्य-
न्तरस्यानुमानं भवति । अतो नित्यधारणस्याविधानात् कार्याभा-
वाच्चाधारणमेव स्यात् ॥ २७ ॥ सि० ॥ उर्याग्नेर्नित्यधारणाभावा-
धिकरणम् ॥ ९ ॥

परार्थान्येकः प्रतियन्तिवत् सत्राहीनयोर्धजमान-
गणेऽनियमोऽविशेषात् ॥ २८ ॥

यानि परार्थानि कर्माणि यथा शुक्रं यजमानोऽन्वारमेत यजमान-
सम्मितौदुम्बरी भवति । तान्येको यजमानः कुर्यान्न सर्वे । कस्य
हेतोः । परार्थत्वादेव । न तत्कर्मणा यजमानस्य कश्चिदुपकारः क्रि-
यते । ततश्च न स्वस्वोपकाराय सर्वे कुर्युः । यजमानेन तु तत्कर्म
क्रियते । तदेकेनैव कृतमिति द्वितीयानां प्रवृत्तौ हेतुर्नास्ति । तस्मा-
देकः कुर्यात् ॥

तत्रैकस्यानियमो यः कश्चिदेकः कुर्यात् । कुतः । अविशेषात् ।
नात्र शब्दकृतो वाऽर्थकृतो विशेषो गृह्यते । तस्मादनियमः । अहीने
मुख्यस्याभावादेवमवस्थितम् ॥ २८ ॥ पूर्व० ॥

मुख्यो वा विप्रतिषेधात् ॥ २९ ॥

सत्रे तु मुख्यः कुर्याद् गृहपतिः । कुतः । विप्रतिषेधात् । कुर्वतो
विप्रतिषेधः । न हि तेनार्त्विजः पदार्थाः कर्त्तव्याः । ऋत्विजां तु स्व-
पदार्थसन्निपाते विप्रतिषेधः स्यात् । एवं हि गृहपतेरर्थवत्त्वं कृत्व-
र्गानि याजमानानि ॥ ३९ ॥ सि० ॥ सत्राहीनयोरेकैककृतत्वे सर्वेषां
करणाधिकरणम् ॥ १० ॥

सत्रे गृहपतिरसंयोगाद्धौत्रवदाम्नायवचनाच्च ॥ ३० ॥

अथ यानि याजमानानि संस्कारार्थानि कर्माणि तान्यापि किं सत्रे
गृहपतिनैव कर्त्तव्यानि, उत सर्वैरित्युच्यते । गृहपतिना कर्त्तव्यानि ।
कुतः । असंयोगादेवं गृहपतिरिति समाख्याया अन्वर्थेनासंयोगो-
न भवति । अन्वर्था भविष्यतीत्यर्थः । कथं कृत्वा । तत्रोच्यते । इहा-
नेन गृहशब्देन कर्मोच्यते, न शाला । शालायामभिधीयमानाया-
मविशेषः स्यात् । सर्वे हि ते शालाया पतयः । ननु च कर्मणोऽपि ते
सर्व एव पतयः सत्यमेवं समाख्यानात् प्रकर्षाविगतिर्विज्ञायते । यथा
देवदत्तो मथुरायां ब्राह्मण इति । प्रकर्षश्च कर्मभूयस्त्वाद्वा स्यात् फल-
भूयस्त्वाद्वा । तत्र कर्मभूयस्त्वन्नोपपद्यते । यत इतरेषां बहुतरं
कर्म फलभूयस्त्वन्तु युज्यते । यजमानसंस्काराणां तस्याधिक्यात् ।
तस्माद् गृहपतिसमाख्याया अर्थवत्त्वात् पुरुषार्थानां गृहपतिः
कर्त्तेति हौत्रवत् । तद्यथा हौत्रमिति समाख्याया अर्थवत्त्वाद्धोता

हौत्रस्य कर्त्ता भवत्येवमिहापि आम्नायवचनाच्चाम्नायैकवचनं २
पतेः फलभूयस्त्वे भवति । यो वै सत्रे बहुनां यजमानानां गृहपति
स सत्रस्य प्रत्येता । स हि भूयिष्ठामृद्धिमृध्नोतीति तथेति । तस्मा-
देव कारणात् ॥ ३० ॥ पूर्व० ॥

सर्वेषां तदर्थत्वात् ॥ ३१ ॥

सर्वे वा यजमानाः पुरुषार्थानि कुर्युः, न गृहपतिरेव । कुतः । त-
दर्थत्वात् । सर्वार्थमेव हि कर्म अविशेषेण हि श्रुतं द्वादशाहमृद्धि-
कामा उपेयुरिति । यस्त्वेषां संस्कारैर्न युज्यते । तस्य गुणहीनमफलं
कर्म भवेदिति तत्राविशेषश्रुतिर्बाध्येत, गृहपतिरिति समाख्यासामा-
न्यात् । यथा गृहपतिः । स्वयं कर्म न करोत्यन्यं तस्य कर्मकारा भव-
न्त्वेवमस्यापीत्यनेन सामान्येन स्वामित्वप्रकर्षः फलप्रकर्षाभावात् ॥ ३१

ननु स्वार्थलाभेन यजमानाः कर्त्तव्यं परिहापयन्ति । अत्राच्यते-

विप्रतिषेधे परम् ॥ ३२ ॥

यत्र कर्त्तव्येन पुरुषार्थत्वाद् विप्रतिषेधः । तत्र स्वार्थं करिष्यति ।
विप्रतिषेधे तु परकीयं कर्त्तव्यम् । किं कारणम् । कर्त्तव्यं हाक्रियमाणे
कर्तुरेव न संपद्यते । पुरुषार्थे तु हीने पुरुषो विगुणः । अङ्गगुण-
विरोधे च तादर्थ्यादिति कर्त्तव्यो बलवान् । तस्मात् कर्त्तव्यः
॥ ३२ ॥ हेतुः ॥

हौत्रे परार्थत्वात् ॥ ३३ ॥

यत्तु हौत्रवदिति । हौत्रे परार्थः पुरुषः, न कर्म पुरुषार्थम् । तदे-
केन केनचित् कर्त्तव्यं, न सर्वैः । तत्र समाख्या नियामिका स्यात् ।
इह पुनर्गृहपतिरिति समाख्यानिवृत्तिशक्नोति कर्तुम् । अतोऽन्यथापि
युज्यते । अयुज्यमानाऽपि काममनार्थिका स्यात् । नैव निवर्तयितुं
शक्नुयात् । निवर्तकस्य वचनस्याभावात् ॥ ३३ ॥ दृष्टान्तवैषम्यम् ॥

वचनं परम् ॥ ३४ ॥

यच्च दर्शनमुपदिष्टं सत्रस्य प्रत्येता इति । न तद्दर्शनम् । किं तर्हि ।
वचनम् । तत्फलभूयस्त्वस्याप्राप्तेः । प्राप्तिपूर्वकं हि दर्शनं भवति ॥ ३४ ॥
हेतुः ॥ सत्रे याजमानकर्मणा सर्वेषां कर्त्तव्यताधिकरणम् ॥ १२ ॥

प्रभुत्वादात्विज्यं सर्ववर्णानां स्यात् ॥ ३५ ॥

ऋत्विक्त्वं सर्ववर्णानां ब्राह्मणराजन्यवैश्यानां स्यात् । कुतः ।

प्रभुत्वात् । प्रभवन्ति सर्वे, शक्नुवन्ति कर्तुम् । सर्वेऽध्ययनवन्तो विद्वांसश्च । न ह्यविद्वान् विहितोऽसौ करणाय । कारणं सर्वेषां कर्मप्रदर्शनार्थं ब्राह्मण इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥ पूर्व० ॥

स्मृतेर्वा स्याद् ब्राह्मणानाम् ॥ ३६ ॥

ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यं स्याद्, नेतरयोर्वर्णयोः । कुतः । स्मृतेः । एवं शिष्टाः स्मरन्ति । याजनाध्यापनप्रतिग्रहा ब्राह्मणस्यैव वृत्त्युपाया इति । स्मृतिश्च प्रमाणमित्युक्तम् । अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् । तस्माद् ब्राह्मणा एव याजयेयुः ॥ ३६ ॥ सि० ॥

फलचमसविधानाच्चेतरेषाम् ॥ ३७ ॥

इतरेषां राजन्यवैश्यानां फलचमसौ विधीयेते । स यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स, यदि सोमं बिभक्षयिषीत न्यग्रोधवल्लुरीरा-
हृत्य ताः सम्पिष्य दधन्युन्मृज्ज्य ता अस्मै भक्ष्यं प्रयच्छेन्न सोममि-
ति । यदि क्षीरे सति तक्रं दीयते । तत्र यदि चाक्षीराभावो विज्ञायते
यदि वा भोक्तुरक्षीराभागित्वमिहापि सोमे बिभक्षयिषिते फलानि
दीयन्ते तत्रापि सोमाभावो वा यदि वा भोक्तुरसोमपत्वं विज्ञायते ।
तत्र सोमस्तावत् सन्निहितः । तस्मान्न सोमाभावो भोक्तुस्त्वसोम
पत्वं विज्ञायते, न वाऽसोमपाश्यां शक्यत आर्त्विज्यं कर्तुम् । निय-
मात् सोमभक्ष्य । तस्मान्न राजन्यवैश्ययोरार्त्विज्यम् ॥ ३७ ॥ हेतुः ॥

सान्नाय्येऽप्येवं प्रतिषेधः सोमपीथहेतुत्वात् ॥ ३८ ॥

अपि च सान्नाय्ये भक्ष्ये राजन्यवैश्ययोः प्रतिषेधं तु सोमपीथ-
हेतुमाह । न राजन्यो न वैश्यो वा सान्नाय्यं वा पिबेत्, असोमपीथो
ह्येष इति ब्रुवन् सोमपीथाभावे राजन्यवैश्यानामार्त्विजनाभावं दर्श-
यति ॥ ३८ ॥ हेतुः ॥

चतुर्धाकरणे च निर्देशात् ॥ ३९ ॥

दर्शपूर्णमासयोश्च पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणे ब्राह्मणा एव नि-
र्द्ध्यन्ते । ब्राह्मणानामेवेदं हविः सोम्यानां सोमपीथिनां नेह ब्राह्मण-
यास्तीति शेषभक्षणार्थं चतुर्धाकरणमित्युक्तम् । शेषभक्षाश्चार्त्विजः
यदि राजन्यवैश्ययोरप्यार्त्विज्यमस्ति, न ब्राह्मणानामेवेदं हविः
स्यात् । राजन्यवैश्ययोरपि पक्षे स्यात् । तत्रेदमवधारणमसमर्थं भवेत्
॥ ३९ ॥ हेतुः ॥

अन्वाहार्ये च दर्शनात् ॥ ४० ॥

दर्शपूर्णमासिक्र्यां चान्वाहार्यदक्षिणायां ब्राह्मणा एव दृश्यन्ते ।
त एते वै देवा बहुतादो यद् ब्राह्मणा यदन्वाहार्यमाहरन्तीति ता-
नेव तेन प्रीणातीति । दक्षिणा च ऋत्विग्भ्यो दीयते । तस्माद्
ब्राह्मणानामार्त्विज्यम् । यस्मादित्थं लक्षणा स्मृतिः । तान्येतानि
दर्शनान्युपोद्धलयन्ति तस्मादार्त्विज्यं ब्राह्मणानामेव स्यान्नेतरयोर्वर्ण-
योरिति ॥ ४० ॥ हेतुः ॥ आर्त्विज्ये ब्राह्मणमात्राधिकरणम् ॥ १२ ॥

इत्याचार्यभट्टशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये

द्वादशस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

सम्पूर्णः ॥ १२ ॥ ४ ॥

मीमांसाशास्त्रञ्च सम्पूर्णम् ॥

॥ श्री ॥

॥ श्री ॥

॥